

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

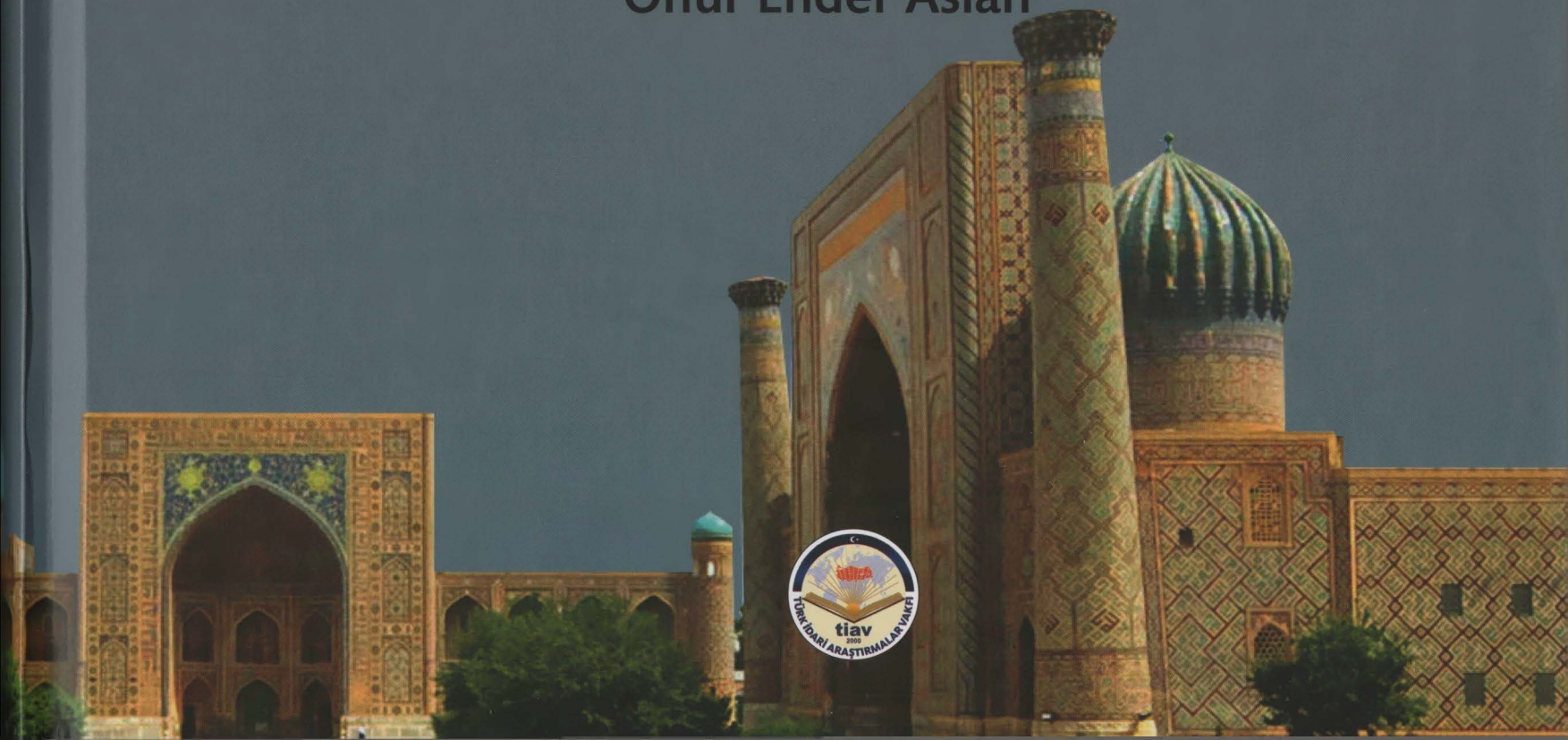
TÜRKİYE YÜZYILI

ÖZBEKİSTAN

Devlet, Toplum ve Göç

Editör

Onur Ender Aslan

tiav 2000
TÜRK İDARİ ARAŞTIRMALAR VAKFI

ÖZBEKİSTAN

Devlet, Toplum ve Göç

Editör
Onur Ender Aslan

Ankara-2024

ÖZBEKİSTAN - Devlet, Toplum ve Göç

ORTAK YAYIN

TİAV
Türk İdari Araştırmalar Vakfı İktisadi İşletmesi
Sakarya Mahallesi Hacı Ayvaz Sokak No: 9 Altındağ 06230 - ANKARA
Tel:0(312) 417 60 32 | Fax: 0(312) 311 11 86 | www.tiav.org.tr | tiav@tiav.org.tr

©TİAV

1. Basım

ISBN: 978-625-7197-65-6

Bu kitabın bütün hakları Türk İdari Araştırmalar Vakfına aittir. Türk İdari Araştırmalar Vakfının yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik veya fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz.

TİAV, kurulduğu 2000 yılından bu yana ve özellikle 2013 yılından bu yana düzenli faaliyet yürüten bir yayınevidir. Yayımladığı kitaplar, yükseköğretim kurulunca tanınan yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır. 2021 yılından itibaren Yükseköğretim Kurulunca belirlenen doçentlik kriterleri açısından bir uluslararası yayınevidir. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan WordCat tarafından yayınları taranmakta ve indekslenmektedir. TİAV Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere, www.tiav.org.tr adresinden ulaşılabilmektedir.

Editör

Prof. Dr. Onur Ender ASLAN

Kütüphane Bilgi Kartı

Özbekistan - Devlet Toplum ve Göç

1-Özbekistan, 2-İdari Tarih, 3-Kamu Yönetimi, 4-Toplumsal Yapı

Library Cataloging-in-Publication Data

Uzbekistan- State Society and Migration

1-Uzbekistan, 2-Administrative History, 3-Public Administration, 4-Social Structure

ISBN: 978-625-7197-65-6

Grafik Tasarım ve Baskı

TAM POZİTİF MATBAA

Çamlıca Mahallesi Anadolu Bulvarı 145. Sokak 10/11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0312 397 00 31 | Faks: 0312 397 86 12 | E-Posta: pozitif@pozitifmatbaa.com

ÖZBEKİSTAN ARAŞTIRMA PROJESİ

Editör/Akademik Koordinatör

Prof. Dr. Onur Ender ASLAN

İdari Koordinatörler

Doç. Dr. Selim ÇAPAR
AREM Başkanı

Dr. Mehmet PARLAK
İç Güvenlik Stratejileri Dairesi Başkanı

Bakanlık Proje Ekibi

Dr. Ekber KANDEMİR
İç Güvenlik Stratejileri Dairesi

Mehmet KOCA
AREM

Müge UYAR
AREM

İş Birliği

Proje İçişleri Bakanlığı AREM, İç Güvenlik Stratejileri Dairesi Başkanlığı, TİKA ve TİAV ile iş birliği içinde yütürülmüştür.

Bu çalışma herhangi bir resmî kurum görüşü niteliği taşımamaktadır. Alanında uzman akademisyenlerce alanyazına ve kamu çalışanlarına kaynak teşkil etmesi amacıyla oluşturulmuştur.

ÖNSÖZ

Özbekistan ve Türkiye Türk Dünyasına yön veren, ortak geçmişe sahip, aynı kökten gelen iki ülkedir. Özbekistan coğrafyası ile Anadolu coğrafyası, bin yıldır, aynı toplumsal, siyasal ve iktisadi havzadan beslenmektedir. Özbekistan coğrafyası İbni Sina, Ali Kuşçu gibi yetiştirdiği bilim adamları yanında, İmam Matüridi, İmam Buhari gibi manevi şahsiyetlerle de Anadolu coğrafyasını etkilemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti de kuruluşundan itibaren Özbekistan ile bağlarını devam ettirmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Özbekistan ve Türkiye sıkı bağlarla birbirine bağlıdır. Bakanlığımız ve bağlı kuruluşları ile Özbekistan'ın muadil kurum ve kuruluşlarının son yıllarda artan ilişkileri yükselerek devam etmektedir. Özbekistan ile Bakanlığımız ve bağlı kuruluşlarının karşılıklı bilgi alışverişi yanında, eğitim faaliyetleri artarak sürmektedir. Bu çerçevede, Bakanlığımız ve bağlı kuruluşları, kardeş Özbekistan'a her türlü desteği vermektedir.

Kadim bağlarla birbirimize bağlı olduğumuz Özbekistan'a ilişkin, diğer kamu idarelerinin de desteği ile yapılan bu araştırma, Türkiye'de Özbekistan'a ilişkin akademik bilgi yanında, bütün kamu kurum ve kuruluşlarının ihtiyacı olan ülke bilgisini de haizdir. "Özbekistan – Devlet, Toplum ve Göç" Kitabı, Özbekistan'la ilgili bütün kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahiptir.

Kitap için birlikte çalışan diğer kurumlar yanında, iş birliği yapan İç Güvenlik Stratejileri Başkanlığı ile Araştırma ve Etütler Başkanlığını tebrik ediyorum. Bu kapsamlı ve özgün eseri meydana getiren araştırmacılara teşekkür ediyorum. Bu eserin istifade azminde olanlara faydalı olmasını diliyorum.

Ali YERLİKAYA
İçişleri Bakanı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 5
BAŞLANGIÇ 13
1. Büyük Türkistan Coğrafyası: Batı, Orta ve Doğu Türkistan 14
2. Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan 16
3. Türkiye ve Özbekistan'ın İşbirliği 21
4. Kitabın Bölümleri 22
5. Araştırma Süreci 26

BİRİNCİ BÖLÜM
ANAYASAL DÜZEN, MERKEZİ DEVLET ve YEREL YÖNETİMLER 33
1.1. Tarihsel Gelişim 34
1.2. Anayasal Gelişim ve Devletin Nitelikleri 38
1.2.1. Emir Timur Tüzüklerinden 1992 Anayasasına 38
1.2.2. Özbekistan Anayasası'nda Devletin Temel Nitelikleri 44
1.2.2.1. Yasama 46
1.2.2.2. Yürütme 52
1.2.2.3. Yargı 56
1.3. Merkezi Yönetim Yapılanması ve İşleyişi 59
1.3.1. Özbekistan İçişleri Bakanlığı 63
1.4. Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları 67
1.5. Taşra ve Yerel Yönetim Düzeni 70
1.5.1. Karakalpakistan Cumhuriyeti 70
1.5.2. Özbekistan'da Yerel Yönetimlerin Yapısı 72
1.5.2.1. Özbekistan'da Mahalle (Mahalla) Yönetimi 79
SONUÇ 81

İKİNCİ BÖLÜM
BÜROKRASİ VE KAMU PERSONEL REJİMİ 89
Giriş 89
2.1. Timurlu Devletinde Bürokrasi 90
2.2. Üç Hanlık Döneminde Devlet 96
2.2.1. Buhara Hanlığı 98
2.2.1.1. Şeybani Hanedanlığı 99
2.2.1.2. Aştarhani Hanedanlığı 100
2.2.1.3. Mangıt Hanedanlığı 101
2.2.2. Hive Hanlığı 102
2.2.3. Hokand Hanlığı 104
2.3. Üç Hanlık Döneminde Bürokrasi: Askeri ve Mülki Teşkilatın Birlikteliği 105
2.4. Üç Hanlık Döneminde Mali Bürokrasi ve Vergi Düzeni 117
2.5. Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Döneminde Bürokrasi 119
2.6. 1991 Sonrasında Özbekistan'da Batı Tipi Bürokrasi ve Kamu Personel Rejiminin İnşası 122
2.6.1. Batı Tipi Devlet ve Bürokratik Yapının Kurumsal Tedrici İnşası (1991-2017) 123
2.6.2. Batı Tipi Bürokrasi ve Kamu Personel Rejiminin İnşası (2017 Sonrası) 127
2.7. Kamu Personel Rejiminin Anayasal İlkeleri 131
2.8. Kamu Personel Rejiminin Kurumsal Yapısı 131
2.8.1. Kamu Personelini Geliştirme Ajansı 132
2.8.2. Kamu Yönetimi Akademisi 135
2.9. Bürokrasinin Nicel Görünümü 137
2.10. Kamu Personel Rejimi 139
2.10.1. Kamu Görevlilerinin Statüsü 139
2.10.2. Memurluğun İlkeleri ile Memurların Hakları, Yükümlülükleri ve Yasakları 141
2.10.3. Devlet Memurluğuna Giriş 142
2.10.4. Maaş, Sosyal Haklar ve Disiplin Cezaları 143
2.10.5. Devlet Memurluğuna Son Verilmesi 144
SONUÇ 144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİYASAL YAPI ve HAYAT 155
3.1. Tarihsel Süreçte Özbekistan 157
3.2. Timur ve Timurlular Döneminde Siyasi Hayat (1360-1506) 165
3.3. Özbek Devletinin Ortaya Çıkışı ve Hanlıklar Döneminin Siyasi Hayatı (1428-1920) 170
3.3.1. Buhara Hanlığı Dönemi Siyasal Hayat (1500-1920) 170
3.3.2. Hive Hanlığında Siyasal Hayat (1512-1920) 180
3.3.3. Hokand Hanlığında Siyasal Hayat (1709-1876) 185
3.4. Rus Egemenliğine Kadar Özbekistan'da Kurulan Devletlerin Siyasi Yapısı 188
3.5. SSCB Döneminde Özbekistan'da Siyasal Yapı 196

3.6. Özbekistan'ın Bağımsız Bir Devlet Olarak Ortaya Çıkışı 216
3.6.1. Özbekistan Cumhuriyeti Siyasi Yapısı 226
3.6.2. Özbekistan'da Siyasi Partiler 228
SONUÇ 230

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TOPLUMSAL VE DEMOGRAFİK YAPI 241

4.1. Nüfus 249
4.1.2. Özbekistan'da Nüfus: Tarihsel Bir Analiz 249
4.1.3. Özbekistan'ın Nüfus Büyüklüğü 253
4.1.4. Nüfus Yoğunluğu 256
4.1.5. Nüfus Değişimi 259
4.1.5.1. Nüfus Değişim Hızı 259
4.1.5.2. Temel Doğum ve Ölüm Göstergeleri 262
4.1.5.3. Doğum ve Ölüm İstatistikleri (Bölge ve Cinsiyete Göre, Doğum Ölüm İstatistikleri) 265
4.1.5.4. Anne ve Çocuk Ölümleri 272
4.1.5.5. Türkistan'da Doğurganlıkla İlgili Politikalar 277
4.1.6. Nüfus ve Göç 278
4.1.7. Doğumda Beklenen Yaşam Süresi 285
4.1.8.1. Özbekistan'ın Yaş Yapısı 288
4.1.8.2. Özbekistan'da Yaşlı Bağımlı Nüfus ve Demografik Fırsat Penceresi 294
4.1.9. Özbekistan'ın Gelecek Nüfus Projeksiyonu 296
4.2. Sağlık 298
4.2.1. Özbekistan'da Sağlık Sistemi ve Sorunları 298
4.2.2. Sağlık Ekonomisi ve Sağlık Harcamaları 304
4.2.2.1. Sağlık Sektörü Hizmet Hacmi 304
4.2.2.2. Sağlık Harcamaları 305
4.2.2.3. Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları 308
4.2.3. Sağlık Destek Birimlerinin Durumu 310
4.2.3.1. Hastane, Yatak ve Poliklinik Durumu 312
4.2.3.2. Sağlık Personeli Durumu 314
4.2.4. Temel Ölüm Nedenleri ve Hastalıklar 317
4.3. Eğitim 321
4.3.1. Eğitim Sistemi 325
4.3.1.2- Orta Öğretim- Genel ve Uzmanlaşmış Eğitim 331
4.3.1.3. Okul Dışı (Mektepten Taşgarı Talim) ve Mesleki-Teknik Eğitim (Hüner ve Teknika Talimi) 333
4.3.1.4. Yükseköğretim 333
4.3.2. Okullaşma Oranları, Öğrenci-Öğretmen Sayıları ve Okuma-Yazma Oranları 336
4.3.3. Yükseköğretim Kurumlarının Durumu 344
4.3.4. Eğitimin Ekonomisi ve Eğitim Harcamaları 348
4.3.5. Eğitimin Sorunları ve Eğitimde Yapısal Reformlar 349
4.4. Çalışma Hayatı, İstihdam ve İşsizlik 354
4.4.1. Özbekistan'da Çalışma Çağındaki Nüfus ve İstihdam Durumu (Tarihsel Bir Analiz) 354
4.4.1.1. Özbekistan'da İstihdam ve İşgücü Piyasası 359
4.4.1.2. Özbekistan'da Kamu ve Özel Sektörde İstihdam 361
4.2. Özbekistan'da İşsizlik ve İşsizlik Oranları 363
4.4.3. Özbekistan'da Çalışma Hayatında Kadın 369
4.4.4. İşgücü Göçü 372
4.4.5. Özbekistan'da Çalışma Özgürlüğü 373
4.4.6. Özbekistan'da İş Yapma Kolaylığı, İş Kurma İçin Gereken Süre ve İş Kurma Maliyetleri 375
4.4.7. Özbekistan'da Asgari Ücret ve Maaşlar 376
4.4.7.1. Bölgelere Göre Ücret Durumu 380
4.4.7.2. Ekonominin Çeşitli Dallarındaki Ücretler 381
4.4.7.3. Kadınlara İlişkin Maaş/Ücret Politikası 383
4.5. Yoksulluk 384
4.5.1. Özbekistan'da Yoksulluğun Tarihsel Analizi 386
4.5.2. Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Yoksulluk Oranları 388
4.5.3. Bölgesel Yoksulluk 391
4.5.4. Yoksulluğun Diğer Farklı Görünümleri 392
4.5.5. Özbekistan'da Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Destekler 393
4.5.5.1. Sosyal Yardımlar 395
4.5.5.2. Emekli Maaşları ve Yaşlılık Aylığı 397
4.5.5.3. İşsizlik Maaşı 400
4.5.5.4. Engelli Yardımları ve Politikaları 401
4.6. Etnik ve Dinsel Kompozisyon 405
4.6.1. Bağımsızlıktan Önce Özbekistan'da Etnik Yapı 405
4.6.2. Bağımsızlıktan Sonra Özbekistan'da Etnik Dağılım 412
4.6.3. Özbekistan'ın Özerk Bölgesi Karakalpakistan'da Etnik Yapı 414
4.6.4. Özbekistan'da Dinsel Dağılım İstatistikleri 417
SONUÇ 420

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖZBEKİSTAN VE GÖÇ 439

5.1. Özbekistan Coğrafyasında Göçün Tarihsel ve Sosyolojik Anatomisi 442
5.1.1. Bağımsızlık Öncesi Göç ve Dini-Etnik Yapının Oluşumu (14. Yüzyıl - 20. Yüzyıl) 443
5.1.2. Özbekistan'a Göç ile Gelen Etnik Gruplar 448
5.1.2.1. Yahudiler 448
5.1.2.2. Koreliler 450
5.1.2.3. Ahıska Türkleri 452
5.1.3. Bağımsızlık Sonrası Göç ve Milli Kimliğin İnşası 456
5.2. Özbekistan'da İç Göç: Propiska (Kırdan Kente Göç Kısıtlamaları) ve Kalkınma Sorunları 458
5.3. İklim Nedenli Göçler ve Ülke İçinde Yerinden Edilme 462
5.4. Özbekistan'da Sığınmacılar, Mülteciler ve Vatansızlar 463
5.5. Özbekistan'da Göç ile ilgili Kurumlar ve Göç Politikaları 465
5.6. Özbekistan'dan Yurtdışına Göç: Hedef Ülkeler, Göç Yolları ve Farklı Göçmen Kategorileri 468
5.6.1. Özbekistan'dan Türkiye'ye Göç: Türkiye Hedef Ülke mi, Döngüsel Göç Durağı mı? 470
5.6.1.1. Düzensiz Göçmenler 472
5.6.1.2. İnsan Ticareti Mağdurları 478
5.6.1.3. Çalışma İzinleri ve Göçmen İşçiler 481
Örnek Vaka 2: İŞ-KUR ve Aracı Firma Temsilcileri 482
Örnek Vaka 3: Ev içi emek işçisi 485
5.6.1.4. İkamet izinleri 490
5.6.1.4.1. Kısa dönem ikamet izni 491
5.6.1.4.2. Öğrenci ikamet izni: Ülkemizde bulunan Özbekistan uyruklu öğrenciler 492
5.6.1.4.3. Aile İkamet İzni 493
5.6.1.4.1. Uzun Dönem İkamet İzni 494
5.6.1.4.4. İnsani İkamet İzni 494
5.6.1.4.5. İnsan Ticareti Mağduru İkamet İzni 494
5.6.1.5. Vatandaşlık Süreçleri ve Özbek Göçmenler 495
5.6.1.6. Göçün Kadınlaşması Olgusu: Ulusötesi Annelik ve Göçün Aile Kurumuna Etkisi 496
5.6.1.7. Döngüsel Göç Durağı Türkiye ve Özbek Göçmenler 500
5.6.2. Özbekistan'dan Diğer Ülkelere Göç 502
5.6.2.1. Rusya 504
5.6.2.2. Kazakistan ve Diğer Eski Sovyet Cumhuriyetleri 505
5.6.2.3. ABD ve AB 505
5.6.2.4. Japonya ve Güney Kore 505
5.7. Özbekistan'da Türk Göçmenler 506
5.8. Sonuç Yerine: Ekonomik Nedensellik ve Faillik Ekseninde Özbek Göçmenler 509

ALTINCI BÖLÜM

EKONOMİK YAPI 521

6.1. Türkistan ve Eski İpek Yolu 522
6.2. Timur İmparatorluğu'nun Ekonomik Yapısı (1370-1507) 529
6.3. 16. ve 19. Yüzyıl Arasında Özbekistan Coğrafyasında Ekonomi. 530
6.4. Rus İşgali ve Sömürge Ekonomisinin İnşası (1855-1917) 537
6.5. 1917-1924 Yılları Arasında Ekonomi 550
6.6. Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) Ekonomisi 552
6.6.1. ÖSSC'de Tarım Ekonomisi 552
6.6.2. ÖSSC'de Endüstri 562
6.7. Özbekistan Cumhuriyeti Döneminde Ekonomi (1991-2016) 566
6.8. Mirziyoyev Dönemi Özbekistan Ekonomisi (2017 Sonrası) 580
6.9. Bağımsızlıktan Sonra Pamuk Sektörü ve Mirziyoyev Döneminde Pamuk Sektöründe Liberalleşme 599
6.10. Özbekistan Madencilik Sektörü 607
6.11. Özbekistan Enerji Sektörü 610
6.12. Türk Devletleri Teşkilatı ve Özbekistan Ekonomisine Etkisi 613
SONUÇ 615

YEDİNCİ BÖLÜM

FİKİR HAREKETLERİ 635

7.1. *"Türk Düşüncesini"* Nasıl Okumak Gerekir? 636
7.2. İsmail Gaspıralı ve Cedidçilik 639
7.3. Sovyet Etkisi, Basmacı Hareketi ve Sultan Galiyev 648
7.4. Mominov Okulu: Modern Özbek Felsefe Okulu ya da Sovyet Düşünme Etkisi 653
7.5. Sovyet Sonrası Dönem: Ulus-devlet İnşası ve Özbek Milli Kimliğinin Kurulumu 656
7.6. Antidemokratik Neoliberalizm 659
7.7. Türkistan'ın Bölünmüşlüğünün Bir Yansıması Olarak Fergana Vadisi Sorunu 662
SONUÇ YERİNE 665

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KENT, KIR ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ 671

8.1. Türkistan Coğrafyasında Özbekistan Kentlerinin Durumu 674
8.1.1. Kent ile İlgili Yapı 675
8.1.2. Kentlerin Sınıflandırılması 678
8.1.3. Kentleşme Düzeyi 680
8.2. Dönemlerine Göre Kentleşme Süreçleri 683
8.2.1. Tarihsel Süreçte Özbekistan'ın Kadim Kentleri 683
8.2.1.1. Taşkent 684
8.2.1.2. Semerkant 691
8.2.1.3. Harezm - Hive 697
8.2.1.4. Buhara 700
8.2.2. Sovyetler Birliği Döneminde Özbekistan'da Kentleşme 704
8.2.3. Geçiş Döneminde Özbekistan'da Kentleşme 706
8.2.3.1. Geçiş Döneminde Kentleşme, Nüfus ve Ekonomi 706
8.2.3.2. Kentsel Reformlar ve Etkileri 707
8.3. Özbekistan'da Kentlerle İlgili Yasal Düzenlemeler 708
8.3.1. Anayasalarda İlgili Düzenlemeler 708
8.3.2. İlgili Kanunlar 710
8.3.2.1. Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Planlama Kanunu 711
8.3.2.2. Mera Kanunu 714
8.3.2.3. Orman Kanunu 715
8.3.2.5. Özbekistan Arazi Kanunu 715
8.4. Kentleşmeden Sorumlu Kurum ve Kuruluşlar 717
8.4.1. Merkezi Yönetimin Görev, Yetki ve Sorumlulukları 717
8.4.3. Kentsel Gayrimenkul Yönetimi ve Şehir Planlama 720
8.5. Kentsel Hizmetler ve Kentsel Altyapı 721
8.5.1. Planlama Hiyerarşisi ve İmar Planları 730
8.5.2. Konut Durumu 732
8.5.3. Kentsel Bütçelerin Durumu 736
8.6. Kırsal Yerleşimler, Köyler ve Yoksulluk 742
8.6.1. Köyler ve Mahalleler 743
8.6.2. Yoksulluk ve Kalkınma 746
8.7. Özbekistan'da Çevre Sorunları, Afetsellik ve İklim Değişikliği 748
8.7.1. Aral Gölü'nde Çevre Sorunları 750
8.7.2. Özbekistan'ın Afetselliği ve İklim Değişikliği 752
SONUÇ 755

DOKUZUNCU BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN BİBLİYOGRAFYASI (1923 - 2023): AÇIKLAMA VE ANALİZ 763

9.1. Çalışmanın Kapsamı, Sınırlılıkları ve Yöntemi 765
9.2. Dünya'da Özbekistan Üzerine Bibliyografya Çalışmaları 766
9.3. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Kitaplar 767
9.4. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Makaleler 768
9.5. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Tamamlanan Lisansüstü Tezler 769
Sonuç 772
Türkiye'de Özbekistan Bibliyografyası 773
DİZİN 851

BAŞLANGIÇ

Prof. Dr. Onur Ender ASLAN

BAŞLANGIÇ

Onur Ender ASLAN[1]

Özbekistan, Türklerin Orhun'dan sonraki ikinci kültür merkezidir. Aynı zamanda Türk aydınlanmasının merkezidir. Türklerin tarihte üç kültürel merkezi olmuştur. Birincisi, Orhun'dur. Türkler, Orhun bölgesini esas alarak Büyük Türkistan coğrafyasını adım adım inşa etmişlerdir, bu inşa iktisadi ve toplumsal ve aynı zamanda siyasal olanın yan yana olduğu bir süreçte ilerlemiştir.

M.Ö. 220'de Orhun'da Büyük Hunlarla başlayan, ancak İskit Türk devletini de başlangıç alacak biçiminde devlet formunda yükselen süreç, ardı ardına süreklilik ilişkisiyle ilerlemiş ve Orhun bütün Kuzey Asya Türk devletlerinin ikametgahı olmuştur.

Türklerin ikinci kültürel ve iktisadi merkezi, İskit Türkleri, Ak Hunlar ve Göktürklerle başlayan süreçle birlikte Maveraünnehir ve Kaşgar coğrafyası olmuştur. Türkler, Kaşgar ve Maveraünnehir coğrafyasına sonradan gelip yerleşmemişler, bu coğrafyada kadim dönemden beri atlı göçebe olarak Alp Er Tunga (Afrasyab) ve Tomris Hatun olarak hep vardırlar.

Kaşgar ve Maveraünnehir coğrafyaları kültürel, toplumsal ve iktisadi olarak birbirine bağlı ve birbiri ile doğrudan ilişkili iktisadi ve kültür havzalarıdır. Altaylılar kültürü ile Türklerin Maveraünnehir coğrafyasındaki kültürel ve toplumsal varlığı başlamıştır (bkz: Ek Tablo Zaman Dizini).

Türklerin kültürel merkezi, Akhunlar ve sonrasında Göktürklerin Maveraünnehir hakimiyeti ile 6. yüzyıldan itibaren şimdi Orta Türkistan olan Maveraünnehir bölgesine kaymıştır. Bu tarihten itibaren bu bölge kesintisiz (bkz: Ek Tablo Zaman Dizini) Türklerin hakimiyetine girmiştir. Kesinti olarak görünen ve analiz edilen dönemler esas olarak bölgenin yükselişini doğurmuştur. Türkler bu bölgeyi nirengi noktası olarak alarak kuzey-batı-doğu ve güneye doğru devletler kurarak ilerlemiştir. Bu ilerlemenin esas çizgisi Doğu Ticaret Yolu ve kolları olmuştur. Türkler ikinci iktisadi, kültürel ve siyasal merkezi olarak, Maveraünnehir coğrafyasında 12. yüzyıldan itibaren Türk Aydınlanmasını yaşamıştır.

Türkler, 10. yüzyıldan itibaren Maveraünnehir coğrafyasını temel alarak Doğu Ticaret Yolunun en uç noktası olarak Anadolu'yu üçüncü iktisadi, kültürel ve siyasi ağırlık noktası yapmıştır. Türklerin üç kültürel ve toplumsal merkezi esas olarak birbirinden beslenir ve birbirine sıkı kadim bağlarla bağlıdır.

Bu Kitap, Türklerin tarihsel olarak Orhun'dan sonraki ikinci kültürel merkezi ve aynı zamanda Türk aydınlanmasının mekânı Özbekistan'ı devlet, toplum ve göç alt başlıklarıyla inceleme amacını taşımaktadır. Kuramsal ve literatürel bir zemine sahip eser, Türkiye ile Özbekistan'da yürütülen saha araştırmalarına dayanmaktadır.

1 Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Universitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yonetimi Bolumu oğretim uyesi.

1. Büyük Türkistan Coğrafyası: Batı, Orta ve Doğu Türkistan

Coğrafi adlar tesadüfen ortaya çıkmaz ve değişmezler. Esas olarak zaman içerisinde maddi zeminde ortaya çıkanın göstergesidirler. Medeniyete ilişkin yer adları insan ve devletlerin ömrünü aşan niteliğe sahiptirler. Türkistan, Türklerin yeri, Türklerin ülkesi anlamına gelir. Botay Kültürü ile Neolitik Devrim'le kurumsallaşan ve İskitlerden (Sakalar) itibaren devlet formuna geçmiş olan Türkler, Asya'da sadece devlet formuna sahip olmamış; geniş coğrafyada Urallar ve Sibirya'dan Mançurya'ya uzanan şekilde, yani Asya'nın kuzey ve kuzey doğusunda da boylar biçiminde yaşamıştır.

Türklerin coğrafyası ve ülkesi olan Büyük Türkistan, toplumsal ve tarihsel bağlara dayalı olarak doğuda Pasifik Okyanusundan kuzeyde Sibirya ve Kuzey Buz Denizine, batıda Uralların ötesine, güneyde Hindikuş Dağlarının kuzeyine, daha ötede insan yapımı bir sınır olarak Çin Seddinin kuzeyi olmak üzere, en batıda ise Anadolu ve Trakya'ya uzanır. Asya Kıtasında, Himalayaların kuzeyi Türklerin coğrafyasıdır. Türklerin coğrafyasını Batı, Orta ve Doğu Türkistan altında coğrafi ve kültürel olarak üçe ayırmak gerekir:

Batı Türkistan, Hazar Denizinin batısını oluşturur. Bu doğrultuda, Türkiye Batı Türkistan içerisindedir. Türkler, öncesinde ön-Türkler, sonrasında konar göçer olmak üzere, 1071 sonrasında Anadolu'yu devlet formu içerisinde Batı Türkistan adını almıştır. Bu cümleden olmak üzere, Batı Türkistan Hazar Denizinin doğusuna değil, 1071 sonrasında artık batısına denir. Bin yılı aşan demografik, toplumsal ve siyasal gerçeklik budur.

Orta Türkistan, Hazar'ın doğusundan Altay Dağlarına kadar olan coğrafyadır. Bu coğrafyada Türk devletleri dışında Çin içerisindeki Sincan Uygur Özerk Bölgesi ile Pamir Dağları ve Himalayaların devamı olan Afganistan'daki Hindukuş Dağlarının kuzey bölgesini de görmek gerekir. Orta Türkistan, kuzeyde Kuzey Denizine giden engin coğrafyaya, güneyde Horasan üzerinden Basra Körfezi ve Hint Okyanusuna açılır. Doğu Türkistan, Altay Dağlarından, Mançurya ve Bering Denizine kadar olan coğrafyadır. Bu bölge, yukarıda Kuzey Denizine kadar gider. Güneyde Büyük Türkistan'ın sınırlarını Çin Seddi belirler.

Türk ve Dünya literatürü, Türkleri Batı Türkleri ve Doğu Türkleri olarak ayırmaktadır. Ancak, diğer yandan mevcut literatür Türklerin ülkesi olarak sadece çıkış yaptığı yeri göstermektedir. Bu bakış, Türkistan'ı Altaylar ve çevresine sıkıştırmaktadır. Yurdunu atında taşıyan Türkleri, esas olarak Altaylara sıkıştırmak sömürgeci bilimin ve yerli tilmizlerinin yüzyıllardır esas amacı olmuştur. Ancak Türklerin coğrafyasının, boylar halinde yaşamış ya da devlet kurmuş olsun olmasın, bütün Kuzey Asya'yı kapsayıcı biçimde, Büyük Türkistan olduğu açıktır.

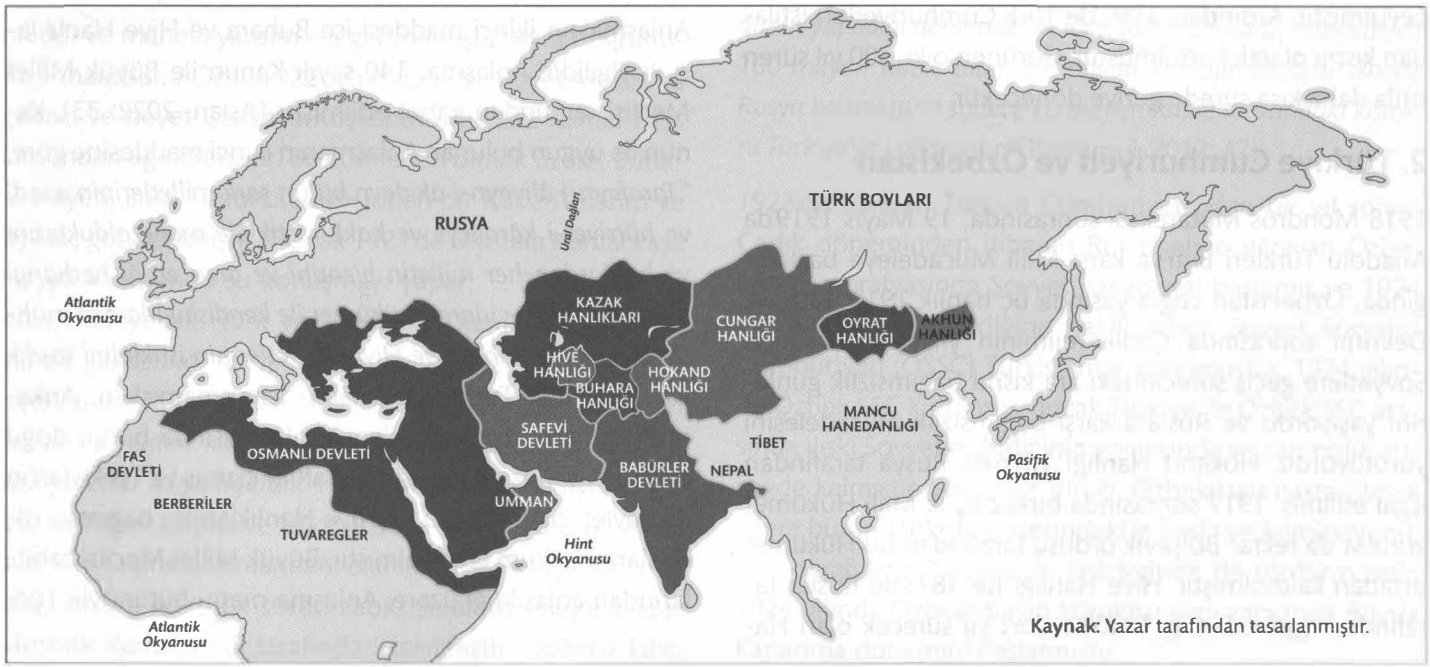
Türkistan coğrafyasının adı, 19. yüzyılda bölgenin işgali ile birlikte Çarlık Rusya'sının St. Petersburg merkezli sosyal bilimcileri tarafından yapılan çalışmalarla yaygınlaştırılan Orta Asya (Central Asia) kavramı ile yer değiştirilmiştir. 19. yüzyılda Rusya'nın bölgedeki işgal genel valiliğinin adı Türkistan Genel Valiliğidir. Sovyet Dönemiyle birlikte, kurulan cumhuriyetler ile Orta Asya adı kullanılmış, dolayısıyla Çarlık ideolojisi devam ettirilmiştir. Türkistan, Sovyet döneminde, boylara göre değil, Sovyet emperyalizminin kolaylıkla yönetebilme esasına göre Sovyet cumhuriyetlerine ve bunlar içinde (ve Rusya içinde) özerk cumhuriyetlere bölünmüştür. Kazakistan - Kırgızistan örneğinde olduğu gibi aynı boy farklı devletlere ayrılmıştır. Kitabın ilerleyen

bölümlerinde göreceğiniz gibi, Özbekistan'ın 1924'den 1936'ya kadar sınırları Moskova'dan değiştirilmiştir.

1991'de Sovyet sisteminin yıkılması sonrasında ise üretilmiş Orta Asya kavramı korunmakla birlikte, kapitalizmin küreselleşme çağına uygun olarak yeni bir kavram bu sefer Moskova merkezli olarak başka bir adla kullanılmaya başlanmıştır: Avrasya. Bu doğrultuda Batı merkezli sosyal bilimciler ise bu bölgeye Rusların ideolojik hamlesine karşı olarak geçmişi daha eskiye dayanan Merkezi Asya kavramını kullanmaya çalışmışlardır. İç Asya da (Inner Asia) yine aynı çerçevede bir kavramdır. Bu olgu aslında sömürgeciler tarafından sıklıkla kullanılır. Batı Asya için İngiliz ve Amerikalılar tarafından üretilen Orta Doğu kavramı da benzer bir ideolojik arka plana ve amaca sahiptir. Orta Doğu kavramı, öncesinde üretilmekle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ideolojik olarak kullanılmıştır. Batı Asya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeni hegemonu olan Amerika Birleşik Devletleri, eski Osmanlı coğrafyasını zihinlerde de kopartmak için, Osmanlı coğrafyasına Orta Doğu adını vermiştir.

Sömürgecilik çağında, dolayısıyla kapitalizmin yeşerdiği dönemde, Türklerin devletlerinin Büyük Türkistan üzerinde kurulduğunu görmekteyiz. 16. yüzyıldan başlamak üzere, kapitalizmin Türkistan'a her yönden yaptığı sömürgeci harekat ile Büyük Türkistan coğrafyası her yönden daralmıştır. Bu daraltma siyasal anlamdadır; toplumsal, etnik ve demografik olarak bu coğrafya hâlâ Büyük Türkistan'dır. 18. yüzyılın ilk yarısında Büyük Türkistan haritası Türklerin ülkesini(lerini) açık biçimde ortaya koymaktadır.

Harita 1: 18. Yüzyılın İlk Yarısında Büyük Türkistan

Kaynak: Yazar tarafından tasarlanmıştır.

16. yüzyıldan başlamak üzere Ekim 1918'e gelindiğinde Batı, Büyük Türkistan'dan geriye hiçbir bağımsız ülke bırakmamış, yalnızca ülkeler değil bozkırlarda yaşayan Türk boyları da esaret altına alınmıştır. Büyük Türkistan bütünüyle ya doğrudan istila edilmiş ya da Batı tarafından oluşturulmuş suni devletler eliyle üstü örtülmüştür. Türkistan adı, yukarıda belirttiğimiz gibi, Ruslar tarafından Türkistan Genel Valiliği olarak 19. yüzyılda son kez kullanılmış, Türkistan daha sonra Ruslar tarafından Sovyet döneminde kolay yönetilebilir küçük devletlere ayrılmıştır. Aynı biçimde Afganistan'ın da kuzey bölgesi 19. yüzyıl sonuna değin Türkistan iken, 20. yüzyıl başında önce Afganistan Türkistanı adını almış, 1930 sonrasında vilayetlerin ve bölgenin adından Türkistan sözcüğü tamamen silinmiştir (Aslan, 2022). 300 yıl süren bu istila akını önce 1923'de Büyük Türkistan'ın en batısında yer alan Türkiye'de kırılmış ve geriye çevrilmiştir. Ardından, 1991'de Türk Cumhuriyetleri istiladan kısmi olarak kurtulmuştur. Görünen o ki, 300 yıl süren istila daha kısa sürede geriye dönecektir.

2. Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan

1918 Mondros Mütarekesi sonrasında, 19 Mayıs 1919'da Anadolu Türkleri Batı'ya karşı Millî Mücadeleye başladığında, Özbekistan coğrafyasında üç hanlık 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Çarlık rejiminin yıkılışı sonrasında Sovyetlere geçiş sürecindeki ara kısmi bağımsızlık günlerini yaşıyordu ve Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesini yürütüyordu. Hokand Hanlığı 1876'da Rusya tarafından işgal edilmiş, 1917 sonrasında birkaç aylık Milli Hükümet kurulsa da tekrar Bolşevik ordusu tarafından bu Hükümet ortadan kaldırılmıştır. Hive Hanlığı ise 1873'de Ruslar tarafından işgal edilmiş, 1920'de dört yıl sürecek olan Harezm Halk Cumhuriyetini kurmuşlardır. Buhara Hanlığı ise 1867'den itibaren içişlerinde bağımsız dışişlerinde ise Rusya'ya bağlı olmuştur. 1917 sonrasında Buhara'da yine dışarıda Sovyetlere bağlı Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bütün bu hanlık/cumhuriyetler 1924'de Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında Sovyetler Birliğine bağlanmıştır. Maveraünnehir coğrafyasındaki bu bağımsızlık mücadelesi sırasında, Anadolu coğrafyasında da bağımsızlık mücadelesi başlamıştır. Her iki coğrafyadaki mücadele, birbirinin farkındadır ve birbiri için elinden gelen yardımı yapmışlardır.

Millî Mücadele devam ederken, Ankara Hükümeti Sovyetler ile anlaşma imzalamak için Moskova'ya bir heyet göndermiştir. Moskova'da *"Devlet-i Aliyye-i Türkiye"* ile Afganistan 1 Mart 1921'de İttifak Anlaşması imzalamışlardır. 10 maddelik Anlaşma ile iki ülke ittifak ve dostluk kurmuştur. Anlaşma'nın ikinci maddesi ise Buhara ve Hive Hanlıkları ile ilgilidir. Anlaşma, 140 sayılı Kanun ile Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir (Aslan, 2022: 33). Kanun ile uygun bulunan Anlaşmanın ikinci maddesine göre; *"Tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn bütün şark milletlerinin azadî ve hürriyet-i kâmileye ve hakk-ı istiklâle malik olduklarını ve bunlardan her milletin bizatihi ve arzu ettiği herhangi bir usul ve tarz-ı idare-i hükûmet ile kendisini idarede muhtar olduğunu Buhara ve Hive Devletlerinin istiklâlini tasdik eder."*[2] Henüz Türkiye istiklaline kavuşmamışken, Ankara Hükümeti imzaladığı ikinci anlaşmasında bütün doğu milletlerinin özgür olduğunun altını çizmiş ve Türkistan'ın iki devleti olan Buhara ve Hive Hanlıklarının bağımsız olduklarını hüküm altına almıştır. Büyük Millet Meclisi zabıtlarından anlaşıldığı üzere, Anlaşma metni bütünüyle Türk

2 Bkz.: 205 sayılı Türkiye - Afganistan Muahedenamesi Hakkında Kanun, Kabul Tarihi: 21.07.1921, Düstur Tertip 3 Cilt 2.

heyeti tarafından hazırlanmış, Afganistan heyeti tarafından da aynen kabul edilmiştir. Batı Türkleri en zor zamanlarında Türkistan'ın iki devletinin bağımsızlığını tanıdığını üstelik Moskova'da dünyaya ilan etmişlerdir.

Millî Mücadele döneminde, Türkistan kendi mücadelesini verirken bile aklı ve kalbi Batı Türkistan'dadır. Bu dönemde, Hive ve Hokand Hanlıkları tamamen esaret altındadır, Buhara Hanlığı ise 1920'de ortadan kalkmış, ancak Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti adı altında 1924 yılına kadar kısmi özgürlük dönemin Anadolu Hareketine yardım etmiştir. Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti ile Buhara Hanlığı (Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti) arasında karşılıklı heyetler gönderilmiş ve iletişim kurulmuştur.

Bu iletişim çerçevesinde 8 Kasım 1921'de Türkiye, Buhara, Hive, Taşkent, Orenburg ve Kafkasya şehbenderliklerinin açılması kararını almıştır. Türkistan'dan Batı Türkistan'a maddi ve manevi yardım esirgenmemiştir. Aynı doğrultuda Buhara'dan 7 Ocak 1922'de iki kişilik bir heyet Ankara'ya gelmiş ve heyet Çankaya Köşkünde Mustafa Kemal Paşa tarafından ağırlanmıştır. Bu cümleden olmak üzere, Buhara Heyeti, Emir Timur'un ülkesinden bir Kur'an'ı Kerim ve üç kılıç gönderilmiştir. 7 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa Heyeti kabulünde şu konuşmayı yapar; *"... Buhara ahalisinin, Türkiye'deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur'anı Kerim ile Türkiye halk ordusuna nişanesi takdir ve tebrik olarak irsal eylediği kılınç, hakkı din ile hakka hadim kuvveti temsil eden fevkalâde muazzam ve kıymettar iki yadigârdır."* Heyet tarafından hediye edilen boz astragan kalpak ve kılıç Mustafa Kemal Paşa'ya, diğer kılıç Batı Cephesi Kumandanı olarak İsmet Paşa'ya, üçüncü kılıç, İzmir'e giren ilk süvari zabiti Şerafettin Bey'e bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından takılmıştır. Üçüncü kılıç, sembolik olarak çok anlamlıdır. İzmir'i ilk fetheden Türk, Emir Timur'dur, kılıçlar İzmir'i yeniden fetheden Mustafa Kemal Atatürk ve şehre ilk giren subaya Emir Timur'un ülkesinden hediye edilmiştir. Hediye edilen Kur'anı Kerim ise Büyük Millet Meclisi Kütüphanesine verilmiştir. (Yusupov - Gül, 2021: 73-75).

Buhara Hanlığı (Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti) Millî Mücadeleye mali yardımda da bulunmuştur. Bu doğrultuda, Ankara Hükümeti, Moskova'ya bir heyet göndererek yardım istemiştir. Moskova, mali olarak yardım yapamayacağını ancak, Türkistan'dan yapılabilecek yardım için aracılık yapabileceğini belirtmiştir. Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) Buhara Devlet Hazinesini Millî Mücadeleye tahsis etmiştir (Yusupov - Gül, 2021: 64-72). *"Sonuç olarak Buhara hazinesinden 100 milyon altın, trenlere yüklenerek Moskova'ya gönderilir. Yardımın yapıldığı dönemde bir altın Ruble 59 kuruş etmekteydi. 100 milyon Ruble altın, 59 milyon TL yapmaktaydı. Ancak Rusya bu miktarın sadece 10 milyon Ruble tutarındaki kısmını Türkiye'ye yollamıştır"* (Bayramol, 2012: 47).

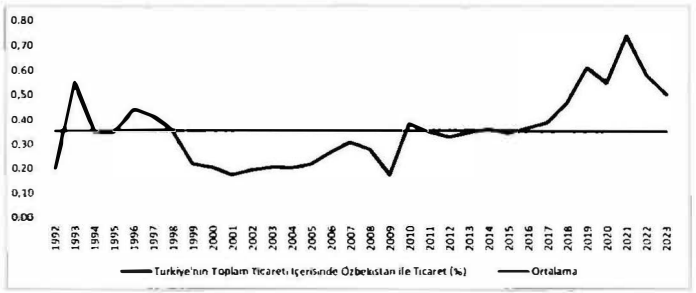
1923'de kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nden bir yıl sonra, Çarlık döneminden itibaren Rus işgaline uğrayan Özbekistan coğrafyasında Sovyet hakimiyeti başlamış ve 1924 yılında Sovyetler Birliğine bağlı Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) Türkistan'da kurulmuştur. 1924 yılında Özbek SSC kurulmuş, ancak Türkiye ile Özbek SSC arasında ilişki Sovyetler Birliğinin gölgesinde ve sembolik düzeyde kalmıştır. Sovyetler Birliği, Özbekistan başta olmak üzere bütün Türkistan üzerindeki iç baskı ve asimilasyonu, bu coğrafyanın Türkiye ile ilişkilerinde de sürdürmüştür. 1924 yılında Özbekistan'ın kuruluşu aynı zamanda Büyük Kapanma dönemini başlatmıştır.

1991 yılına kadar Türkiye ve Özbekistan arasında sembolik bir ziyaret (Yusupov - Gül, 2021: 102-106) dışında bir ilişki olmamıştır. Kapanma 1952 yılından sonra iki taraflıdır. Türkiye'nin 1952'de Batı Blokunun bir parçası olması, iki devleti ayrı blokların parçası haline gelmesini doğurmuştur. Dolayısıyla kapanma tek taraflı değil, iki taraflıdır; Büyük Kapanmadır.

Büyük Kapanma, 1991'da Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Özbekistan'ın özgürlüğüne kavuşması ile bitmiş gibi görünmekle birlikte esas olarak devam etmektedir. İki hegemonik gücün ördüğü toplumsal ve ekonomik ilişkiler iki devletin ilişkilerini hala belirlemektedir. 1991 sonrası ilişkiler siyaseten farklı mecralarda ilerleyip, dalgalı bir seyir izlese de iktisadi ve toplumsal olarak geçmişin izleri devam etmektedir. Bu konuda iki ülke arasındaki ticaret ve bilginin üretimi bize nicel bir veri oluşturmaktadır.

1992-2023 yılları arasında Türkiye ve Özbekistan arasındaki ticareti incelediğimizde, 31 yıl içerisinde Özbekistan ile ticaret, Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisinde yıllık ortalama %0,35'i oluşturmuştur. 31 yılda Özbekistan ile ticaret dalgalı bir seyir izlemiştir. Buna göre, 2009 yılında en düşük oran olan %0,17'ye düşerken, 2021 yılında en yüksek oran olan %0,73'ü görmüştür. 2017 yılından itibaren ticarette yükseliş eğilimi ortaya çıkmıştır. Ancak, Türkiye'nin Özbekistan ile ticareti, Türkiye'nin toplam ticareti içerisinde çok cüzi bir yer kaplamaktadır. Şöyle ki, Türkiye'nin 2023 yılında İtalya ile bir yıllık ticareti, Özbekistan ile Türkiye'nin 31 yıllık toplam ticaretine yakındır.

Grafik 1: Türkiye'nin Toplam Ticareti İçerisinde Özbekistan ile Ticaret (1992-2023) (%)

Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret, 1992-2004 yılları arasında, Türkiye lehine iken; 2004-2017 arasında Özbekistan, 2017 sonrasında ise yine Türkiye lehine bir görünüm sergilemiştir.

Tablo 1: Türkiye - Özbekistan Ticareti (1992-2023) (ABD Doları)

Yıl	Özbekistan'dan İthalat	Türkiye'de Özbekistan'a İhracat	İhracat/İthalat Farkı	Özbekistan İle Ticaret	Türkiye'nin Toplam Ticareti	Türkiye'nin Toplam Ticareti İçerisinde Özbekistan ile Ticaret (%)
1992	21019000	54492000	33473000	75511000	37585684000	0,20
1993	31934000	213508000	181574000	245442000	44773437000	0,55
1994	78625000	64531000	-14094000	143156000	41376891000	0,35
1995	61529000	138542000	77013000	200071000	58346052000	0,34
1996	58054000	230492000	172438000	288546000	65851107000	0,44
1997	94773000	210588000	115815000	305361000	74829769000	0,41
1998	98207000	156181000	57974000	254388000	72895344000	0,35
1999	47477000	99139000	51662000	146616000	67273970000	0,22
2000	85794000	82647000	-3147000	168441000	82277727000	0,20
2001	36045000	89725000	53680000	125770000	72733299000	0,17
2002	75342000	93735000	18393000	169077000	87612886000	0,19
2003	99462000	138422000	38960000	237884000	116592528000	0,20
2004	178671000	145226000	-33445000	323897000	160706919000	0,20
2005	261466000	151071000	-110395000	412537000	190250559000	0,22
2006	415841000	175995000	-239846000	591836000	225110850000	0,26
2007	613810000	225612000	-388198000	839422000	277334465000	0,30
2008	580810000	337130000	-243680000	917940000	333990770000	0,27
2009	143079000	279964000	136885000	423043000	243071034000	0,17
2010	861373000	282666000	-578707000	1144039000	299427551000	0,38
2011	939882000	354490000	-585392000	1294372000	375748545000	0,34
2012	813287000	449884000	-363403000	1263171000	389006878000	0,32
2013	815417000	562526000	-252891000	1377943000	403463887000	0,34
2014	846432000	650354543	-196077457	1496786543	417647291000	0,36
2015	722711767	518157438	-204554329	1240869205	364601325000	0,34
2016	723388562	559425052	-163963510	1282813614	351436242000	0,37
2017	838368936	726719269	-111649667	1565088205	403209747000	0,39
2018	869604612	1030587127	160982515	1900191739	408321239000	0,47
2019	1140193214	1232077182	91883968	2372270396	391177927000	0,61
2020	969980923	1154082216	184101293	2124063139	389154562000	0,55
2021	1800043713	1841623051	41579338	3641666764	496640011000	0,73
2022	1682538414	1877542885	195004471	3560081299	617880322000	0,58
2023	1209164038	1871567771	662403733	3080731809	617304669000	0,50

Kaynak: DİE (1995); DİE (1997); DİE (1999); DİE (2001); DİE (2003); TÜİK (2006); TÜİK (2011) TÜİK (2013-2023).

Özbekistan'ın toplam dış ticareti içerisinde Türkiye ile ticaretin 2000-2022 yılları arasında yıllık ortalaması %5'dir. Özbekistan'ın dış ticareti içerisinde Türkiye ile ticaret 2018 yılına kadar yıllık toplamın ortalama %4,5'u iken; 2018-2022 yıllarında ortalama %6,5'u oluşturmuştur. Toplam ticarette, 2018 yılından itibaren gözle görülür artış ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: Özbekistan - Türkiye Ticareti (2000-2022) (ABD Doları)

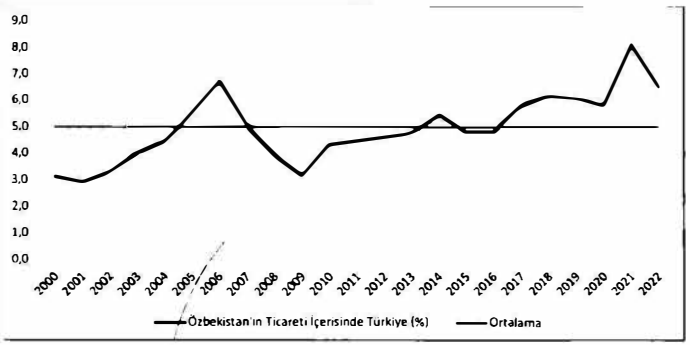
Yıl	Türkiye'ye İhracat	Toplam İhracat	Toplam İhracatın İçerisinde Türkiye (%)	Türkiye'den İthalat	Toplam İthalat	Toplam İthalatın içerisinde Türkiye (%)	Toplam Ticaret	Toplam Ticaret İçerisinde Türkiye	Özbekistan'ın Ticareti İçerisinde Türkiye (%)
2000	99.373.300	3.264.669.200	3,0	97.087.700	2.947.411.000	3,3	196.461.000	6.212.080.200	3,2
2001	81.377.500	3.170.422.400	2,6	105.879.700	3.136.918.300	3,4	187.257.200	6.307.340.700	3,0
2002	102.749.200	2.988.419.700	3,4	87.725.000	2.712.042.300	3,2	190.474.200	5.700.462.100	3,3
2003	128.986.100	3.725.011.600	3,5	141.844.100	2.964.181.000	4,8	270.830.200	6.689.192.600	4,0
2004	215.971.200	4.853.025.200	4,5	172.518.800	3.815.973.800	4,5	388.490.000	8.668.999.000	4,5
2005	346.344.300	5.408.797.300	6,4	177.836.600	4.091.276.100	4,3	524.180.900	9.500.073.400	5,5
2006	576.878.600	6.389.833.100	9,0	172.930.600	4.781.536.700	3,6	749.809.200	11.171.369.700	6,7
2007	590.526.700	8.991.474.800	6,6	203.845.200	6.728.078.800	3,0	794.371.900	15.719.553.500	5,1
2008	534.253.600	11.493.260.200	4,6	299.949.900	9.703.956.300	3,1	834.203.500	21.197.216.600	3,9
2009	406.854.200	11.771.281.600	3,5	267.095.400	9.438.369.400	2,8	673.949.600	21.209.651.000	3,2
2010	722.499.900	13.023.390.000	5,5	244.840.600	9.175.810.600	2,7	967.340.600	22.199.200.600	4,4
2011	910.180.800	15.021.321.000	6,1	278.323.100	11.344.551.400	2,5	1.188.503.900	26.365.872.400	4,5
2012	854.610.700	13.599.659.900	6,3	364.516.000	12.816.465.800	2,8	1.219.126.700	26.416.125.700	4,6
2013	896.838.000	14.322.656.300	6,3	450.853.600	13.946.933.500	3,2	1.347.691.600	28.269.589.700	4,8
2014	966.255.100	13.545.748.200	7,1	539.483.200	13.984.333.200	3,9	1.505.738.300	27.530.081.400	5,5
2015	790.093.200	12.507.382.200	6,3	412.619.300	12.416.648.300	3,3	1.202.712.600	24.924.030.400	4,8
2016	686.213.200	12.094.646.300	5,7	485.502.200	12.137.568.900	4,0	1.171.715.400	24.232.215.200	4,8
2017	877.812.300	12.553.738.700	7,0	674.660.700	14.012.372.500	4,8	1.552.473.000	26.566.111.200	5,8
2018	944.755.200	13.990.745.400	6,8	1.112.775.800	19.439.264.600	5,7	2.057.530.900	33.430.010.000	6,2
2019	1.217.633.200	17.458.687.700	7,0	1.326.408.500	24.292.321.300	5,5	2.544.041.600	41.751.009.000	6,1
2020	1.018.992.800	15.102.281.200	6,7	1.087.267.100	21.153.773.600	5,1	2.106.260.000	36.256.054.800	5,8
2021	1.692.380.200	16.662.804.400	10,2	1.717.578.400	25.507.715.700	6,7	3.409.958.600	42.170.520.000	8,1
2022	1.512.110.100	19.293.710.300	7,8	1.738.540.500	30.767.759.000	5,7	3.250.650.600	50.061.469.400	6,5

Kaynak: Özbekistan İstatistik Kurumu veri tabanı (www.stat.uz - Şubat 2024).

1991 sonrasında Özbekistan ve Türkiye'nin iki ülke ticaretini siyasal ilişkiler belirlemiş gibi görünse de esas olarak tersidir. Siyasal ilişkiler küçük hareketlere sebep olur. İki ülkenin dış ticaretindeki düşüklüğün esas nedeni ekonomi-politiktir. Türkiye, ihracat ve ithalatının dolayısıyla dış ticaretinin yarısını AB ülkeleri ile, Özbekistan ise Çin ve Rusya ile yapmaktadır. İki ülkenin içinde yer aldığı Dünya Sistemi, iki ülkenin ticaretine olanak sunmamakta, hatta engellemektedir. İki ülkenin kurduğu maddi ilişkiler, iki ayrı merkezledir. İki ülkenin merkezlerinin ayrı olması, ik-

tisadi ilişkiyi geriye itmekte; iki ülke arasındaki ilişkiyi kültürel-duygusal ilişki boyutuna hapsetmektedir. Ancak bu noktada kuramsal bir not düşmek gerekirse, Dünya Sistemi açısından, merkez ve çevre arasında ilişki daha açık ve net olmakla birlikte, merkez-yarı çevre ile yarı çevre-çevre arasındaki ilişki daha bulanıktır. Bu yorumu zorlayacak bir başka nokta da *"iki merkez"* olduğu konusundaki yorumumuzdur.

Grafik 2: Özbekistan'ın Ticareti İçerisinde Türkiye ile Ticaret (2000-2022) (%)

Bu olgu, Türkiye'de Özbekistan'a ilişkin üretilmiş ülke bilgisine de yansımaktadır. Özbekistan'a ilişkin olarak Türkiye'de 1923 sonrasında son yüz yılda yayınlanan kitap ve makalelerin %80'inin konusunun dil, tarih, gezi ve edebiyat olması, aynı biçimde son 40 senede yapılan lisansüstü tezlerin de konusunun %90'a yakın olarak yine dil, tarih ve edebiyat olması bu olgunun somut maddi görünümüdür. İki ülke, 1991'e kadar iki ülkeyi de kapsayan Büyük Kapatmadan kopamamıştır. İki ülkenin maddi temelleri, Dünya Sistemi içerisinde iki ayrı merkezin ilişkileri içerisindedir. Bu nedenle iki ülkenin aynı kökten gelmesi, ilişkilerin niteliğini kültürel-duygusal boyutta olmasını doğurmuştur. Ancak 2021 yılında kurulan Türk Devletleri Teşkilatı, yalnızca iki ülke için değil Büyük Türkistan için büyük bir umut oluşturmaktadır.

3. Türkiye ve Özbekistan'ın İşbirliği

Türkiye'nin Özbekistan'a teknik yardımı farklı kanallardan artarak devam etmektedir. Bu konuda Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın (YTB) faaliyetleri öne çıkmaktadır. TİKA'nın Taşkent'te mukim bir ofisi de bulunmaktadır.

TİKA, 2013-2021 yılları arasında 350 teknik yardım projesi ve faaliyet gerçekleştirmiştir. 2013-2021 yılları arasında Türkiye Tarafından Özbekistan'a Yapılan Resmi Kalkınma Yardımları 54,5 milyon ABD doları tutarındadır (TİKA, 2023).

Tablo 3: Türkiye Tarafından Özbekistan'a Yapılan Resmi Kalkınma Yardımları (2013-2021) (ABD Doları)

Yıl	Yardım
2013	7.000.000
2014	4.330.000
2015	4.650.000
2016	4.263.000
2017	5.680.000
2018	17.560.000
2019	5.232.365
2020	2.010.000
2021	3.790.000
Toplam	54.515.365

YTB, 2014-2023 yılları arasında Özbekistan'a yönelik olarak 23 proje gerçekleştirmiştir. Yine aynı yıllar arasında, Türkiye Bursları kapsamında, Özbekistan'dan 8450 başvuru yapılmış, 750 öğrenci burs programına katılmıştır. Türkiye'deki yüksek öğretim kurumlarından, 1991 yılından

2023 yılına kadar 3000'e yakın Özbek öğrenci mezun olmuştur (YTB, 2023).

4. Kitabın Bölümleri

Özbekistan Kitabı, ilki Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü tarafından, diğerleri TİAV tarafından yayımlanan araştırma serisinin beşinci kitabıdır. Bu kitaplar basım sırasıyla şunlardır: İran (2016), Bulgaristan (2019), Moğolistan (2021), Afganistan (2022).

Dokuz bölümden oluşan Özbekistan ülke incelemesi - monografisi, üç ana başlık ve dokuz alt başlık altında saha çalışmasına da dayalı olarak Özbekistan'ı konu almaktadır. Özbekistan'ın Devlet Yapısı üst başlığı altında, merkezi devlet yapısı, anayasal düzeni, yerel yönetimleri; bürokrasisi ve kamu personel rejimi; siyasal yapı ve siyasal hayatı konuları incelenmiştir. Toplum üst başlığı altında, toplumsal ve demografik yapı; iktisadi yapı; fikir hareketleri ile kent, kır ve iklim değişikliği konuları yer almaktadır. Üçüncü üst başlık olan Göç üst başlığı altında Özbekistan'dan göç hareketleri incelenmiş; ayrıca Türkiye'de 1923 sonrasında yüz yılda Özbekistan üzerine yazılmış bütün kitap, makale ve lisansüstü tezler sistematik olarak derlenmiş ve analiz edilmiştir.

Doç. Dr. Selim Çapar ve İl Planlama Uzmanı Mehmet Koca tarafından kaleme alınan *"Anayasal Düzen, Merkezi Devlet ve Yerel Yönetimler"* başlıklı Birinci Bölüm'de, Özbekistan'ın anayasal düzeni, merkezi devlet örgütlenmesi ve yerel yönetimleri incelenmektedir. Özbekistan, kadim Türk coğrafyasının merkezinde konumlanmış ve Türk kültürünün mirasını yüklenen bir ülke olup, günümüzde hem nüfus potansiyeli ve doğal kaynaklara sahip olması hem de jeo-stratejik önemi nedeniyle Orta Asya'da ilgi odağında bulunmaktadır. Türk tarihi boyunca birçok farklı devletin kurulmuş olduğu Özbekistan toprakları gerek Türk gerekse İslam kültür ve medeniyetinin de önemli tarihi başkentlerini içinde barındırmaktadır. Özbekistan yalnızca Türk-İslam medeniyetinin gelişimini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Batı Rönesansını da etkilemiş, dönemin şartları dahilinde dünya çapında hoşgörünün temel ilkelerinin daha da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özbekistan Andican, Buhara, Cizzah, Kaşkaderya, Namangan, Semerkant, Surhanderya, Sirderya, Taşkent, Fergana, Harezm ve Nevai olmak üzere 12 vilayete ayrılmıştır. Taşkent şehir yönetimi ile birlikte, devletin toprak üzerinde 13 idari yapılanması bulunmaktadır. Öte yandan, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti ile birlikte idari yapılanma sayısı 14'e ulaşmaktadır. Bu bölümde Özbekistan'ın anayasal düzeni, merkezi devlet ve yerel yönetim yapılanması ele alınmaktadır. Bölüm, Özbekistan'ın tarihsel gelişimine ve izdüşümüne kısa bir bakıştan sonra, 1992 yılında kabul edilen ve son olarak 30 Nisan 2023 tarihinde gerçekleşen halk oylaması sonucunda yapılan Anayasa değişikliklerini esas almaktadır. Ayrıca, Özbekistan'da bağımsızlık sonrası ortaya çıkan merkezi devlet yapılanmasının yanı sıra yerel yönetim yapısı da incelenmektedir.

Prof. Dr. Onur Ender Aslan ve Araştırma Görevlisi Didem İşçi Kuru tarafından kaleme alınan *"Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi"* başlıklı İkinci Bölüm'de, Timurlular Devleti Döneminden günümüzde değin Özbekistan'da bürokrasi ve kamu personel rejiminin yapısı ve süreçleri irdelenmiştir. Bölüm üç ana başlığı içerir, Timurlular ve Üç Hanlıklar Dönemi, Çarlık Rusyası - Sovyet Dönemi ve 1991 sonrası günümüzdeki dönem. Timurlular ve Üç Hanlıklar döneminde Türkistan Devlet Geleneği yanından İslam Devlet

Geleneğini de içerecek biçimde Maveraünnehir coğrafyasının özgün bürokratik yapı ve kültürü ortaya çıkmıştır. Bu yapıda mülki ve askeri bürokrasinin iç içe geçtiğini ve askeri bürokrasinin aynı zamanda sivil bürokratik yetkilere de sahip olduğunu görüyoruz. Üç Hanlıklar döneminde Han ve Hanedanlar değişmekle birlikte, Hanlığın ayakta kaldığını, dolayısıyla hanlıklarda sürekli bir bürokrasinin olduğunu tespit edebiliyoruz. Özbekistan bürokratik geleneği ve kamu personel rejiminin ikinci dönemini Sovyet dönemi oluşturur. Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılın sonlarında işgali ile başlayan dönemde, özgün bürokratik gelenek, Rusya üzerinden Batı tipi modernist bürokratik gelenek ile tedrici olarak yer değiştirmiştir. İşgal güçleri, Rusya Türkistan Genel Valiliği eliyle coğrafyayı yönetmiştir. 1917 sonrasında, 1924 sonrasında Sovyetik etki daha şiddetli ve içsel etki oluşturmuş ve Özbek geleneksel bürokratik kültürü Sovyet modernist etkisi ile tamamen değişmiştir. 1991 sonrasında, Özbekistan, Sovyet tipi devlet modelinden, kapitalist devlet modeline doğru tedrici olarak geçiş yaşamıştır. Bu doğrultuda, 1991-2017 arasında küresel kurumların etkisi var olmakla birlikte süreç tedrici ilerlemiştir. 2017 sonrasında ise bürokrasinin Batı tipi yapıda bütünüyle inşa edilme yönünde tüzel ve kurumsal yapının kabul edildiğini görüyoruz. Bu konuda, 2022 yılında yürürlüğe giren Devlet Memurları Kanunu bir milat niteliği taşımaktadır.

Doç. Dr. Sinan Yazıcı tarafından yazılan *"Siyasal Yapı ve Hayat"* başlıklı Üçüncü Bölüm, Asya'nın kalbinde yer alan ve İpek Yolu güzergâhının önemli bir kavşak noktasında bulunan Özbekistan'ın siyasal yapısı ve hayatı ile onu etkileyen iç ve dış dinamikleri irdelemeyi amaçlamaktadır. Modern Dünya Sistemi teorik zemininden hareket edilerek gerçekleştirilen çalışma doğrultusunda birinci alt başlık Tarihsel Süreçte Özbekistan'dır. Bu alt başlıkta Özbekistan bölgesinde kurulan devletler ele alınmıştır. Bu kısımda Özbekistan'ın coğrafi ve stratejik konumu, genel olarak tarihi, Türk tarihindeki yeri ve önemi, nüfusu ile etnik ve dini yapısı ele alınmaktadır. Bölümün ikinci alt başlığı Timur ve Timurlular Devleti'dir. Günümüzde Özbekistan Devleti, Emir Timur'u Özbekistan'ın kurucu aktörü olarak kabul etmektedirler. Tarihsel olarak incelendiğinde bu hükmün doğru olduğu görülmektedir. Başta Semerkant olmak üzere ülkenin şehirlerinin imar edilmesinde yeni şehirlerin ortaya çıkarılmasında ve tarımsal üretimin artırılarak yerleşik hayata geçişin teşvik edilmesinde Timur'un önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bölümün üçüncü alt başlığında Özbek Devletinin ortaya çıkışı ve bu devletin hanlıklara bölünme süreçleri inceleme konusu yapılmıştır. Dördüncü kısımda Rus Egemenliğine kadar Özbekistan bölgesinde kurulan devletlerin siyasi yapıları inceleme konusu yapılmıştır. Beşinci kısımda SSCB döneminde Özbekistan incelenmiştir. Altıncı ve son kısımda ise bağımsız bir ülke olarak Özbekistan siyasi yapısı ve siyasi hayatı incelenmiştir. Çalışma sonunda Özbekistan'ın siyasi yapısı ve siyasi hayatının ülkenin üretim düzenine ve bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürme durumlarına göre önemli değişimlere sahne olduğu anlaşılmıştır.

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş tarafından kaleme alınan *"Toplumsal ve Demografik Yapı"* başlıklı Dördüncü Bölüm'de Özbekistan'ın toplumsal ve demografik yapısı tarihsel süreçte ve günümüzü içeren biçimde irdelenmiştir. Fetihler Bölgesi olarak adlandırılan bir coğrafyada, tarihe yön veren devletlerin, şahsiyetlerin, din ve kültürlerin kritik kesişme noktalarından biri üzerinde kurulan Özbekistan, tarihsel

serencamı içinde, nice başarıların, trajedilerin, direniş ve mücadelelerin yaşandığı oldukça sıra dışı ve ilginç bir coğrafya olmuştur. Kadim tarihi, zengin kültürel değerleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, genç, dinamik ve hızla artan, büyük nüfusuyla; Türkistan'ın gözdesi olan Özbekistan'ın, yalnızca Türk ve İslam tarihi değil, dünya tarihinin seyri açısından da oldukça özel bir yeri vardır. Güncel veriler doğrultusunda tasarlanmış olan bu bölümde, Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısını retrospektif ve prospektif bir bakışla, tarihsel sosyoloji disiplininin yaklaşımıyla ele alarak analiz edilmektedir. Bölümde kaynak taramasının yanı sıra, nitel çalışma yöntemi ve katılımsız gözlem teknikleriyle alan araştırması yapılmıştır. Bu bağlamda, 19-29 Ağustos 2022'de Özbekistan'ın Taşkent, Semerkant, Buhara, Hiva illeri ile yörelerinde *"Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu"* kullanılarak yüz yüze mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Dördüncü Bölüm, altı kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda nüfus, ikincisinde sağlık, üçüncüsünde eğitim, dördüncüsünde çalışma hayatı, istihdam ve işsizlik verileri, beşincisinde yoksulluk, altıncısında ülkedeki etnik ve dinsel dağılıma ilişkin konular irdelenmiştir. İlgili her bir konu başlığı; Sovyetler Birliği öncesi, Sovyetler Birliği Dönemi ve Bağımsızlık Dönemi olmak üzere üç dönem üzerinden ele alınarak, geçmiş-gelecek bütünlüğü içinde, tarihsel bir bakış açısıyla incelenip değerlendirilmiştir.

Prof. Dr. Şebnem Köşer Akçapar ve Araştırma Görevlisi Dilek Çakır tarafından kaleme alınan *"Özbekistan ve Göç"* başlıklı Beşinci Bölüm'de ise, 14. yüzyıldan başlayarak Bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerdeki farklı göç hareketleri, dini-etnik yapının oluşumu ve milli kimliğin inşası alt başlıkları altında tarihsel ve sosyolojik açıdan mercek altına alınmaktadır. Göç ile ülkeye gelen Yahudiler, Koreliler ve Ahıska Türkleri gibi grupların göç tarihi ve şimdiki durumları aktarılmıştır. İç göç ve propiska adı verilen göç kısıtlamalarının yanı sıra, uluslararası göç hareketlerinin ekonomi politik perspektifinden analizi yapılarak özellikle neoliberalleşme ile emek göçünün artan kırılganlığı ve farklı hedef ülkelerdeki iş piyasalarının arz-talebi bu bölümde detaylı irdelenmiştir. Türkiye'de Ankara, İstanbul ve Antalya olmak üzere üç ilde ve Özbekistan'da Taşkent, Buhara, Semerkant ve Hive'de yürütülen kapsamlı alan araştırmasında konu uzmanları, ilgili kurumlar ve göçmenler ile çok sayıda yüz yüze görüşmeler yapılmış ve farklı kategorilerdeki göçmenlere ait örnek vakalar paylaşılmıştır. Bu bölümde öne çıkan bulgular, göçün kadınlaşması olgusu ve geleneksel rollerin değişmesi ile aile kurumunun dönüşümü, göçmenlerin giderek vasıfsızlaşması, karma göç hareketleri, gettolaşma ve göçün döngüsel yapısı olmuştur.

Doç. Dr. Gökhan Tekir tarafından yazılan *"Ekonomik Yapı"* başlıklı Altıncı Bölüm'de, tarihsel bir yaklaşımla Özbekistan'ın ekonomik yapısı incelenmektedir. Orta Türkistan bölgesinin Kazakistan ile birlikte en önemli ekonomisine sahip ülkesi olan Özbekistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ekonomik ve siyasi istikrarıyla bölgenin en güçlü ülkelerinden biri haline gelmiştir. Özbekistan'ın dünya coğrafyasındaki özel konumu, ekonomisi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle, denize kıyısı olmayan ve çift kara sınırlı bir ülke olarak, kara ticareti Özbek ekonomisi için hayati bir öneme sahiptir. M.Ö. 2. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Eski İpek Yolu ile ticaret ağının parçası olan Özbek şehirleri, bu dönemde ticaret merkezleri olarak gelişmiştir. Özellikle Semerkant ve Buhara, bu dönemde ticaretin önemli merkezleri olmuştur. 15. yüzyıldan itibaren Coğrafi Keşifler ile deniz yolunun ön plana çıkması, siya-

sal ve ekonomik olarak Özbek coğrafyasını değiştirmiştir. Bu parçalanmış yapı sürekli genişleyen Rus İmparatorluğu'nun siyasal ve ekonomik hakimiyeti altına girmiştir. Rus İmparatorluğu ve mirasçısı Sovyetler Birliği döneminde Özbek ekonomisi, Rus yönetiminin ekonomik hedeflerine hizmet etmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde ülke, Rus ihtiyaçları için büyük bir pamuk üreticisine dönüştürülmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra başa gelen İslam Kerimov, ekonomik büyümeden ziyade ekonomide istikrarı ön plana alarak kademecilik anlayışıyla kapitalizmi Özbek ekonomisine tanıştırmayı amaçlayan bir politika izlemiştir. Kerimov sonrasında ülkenin Cumhurbaşkanı olan Şevket Mirziyoyev ise ekonomide liberalleşmeyi öncelikli bir hale getirmiş ve Özbekistan'ı dünya ekonomisine entegre etmeyi amaçlayan politikalar izlemeye başlamıştır. Ekonomide liberalleşme, yeni dönemin temel özelliklerinden biridir ve yabancı yatırımları çekmeyi ve özelleştirmeyi içermektedir.

Doç. Dr. Pınar Erkem ve Prof. Dr. Ertan Kardeş tarafından kaleme alınan *"Fikir Hareketleri"* başlıklı Yedinci Bölüm'de 19. yüzyıldan günümüze değin Özbekistan coğrafyasındaki fikir hareketleri tarihsel ve toplumsal bir yaklaşımla incelenmiştir. Özbekistan fikir coğrafyasını incelemek, 20. yüzyılda Rus etkisiyle belirlenmiş etnik sınırların ötesine geçerek uzun soluklu ve geniş ölçekli bir araştırmayı gerekli kılar. Zira, bölgede ulus-kimliklerin inşasının öncesine giden, Türkistan ölçekli bir analiz gerçekleştirilmeden, yakın dönem kimlik oluşumlarının kavrayışı da gerçekçi olmayacaktır. Bu nedenle bu bölüm kapsamında Özbekistan fikriyatının anlaşılması için uzun soluklu bir izlenim takip edilmiş, bu izlenimin çerçevesi de Türklük, Turancılık, çerçevelerinden gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, modern Özbek kimliğinin fikirsel muhteviyatının kapsamlı analizi hedeflenmiştir. Özbek kimliğini şekillendiren fikir ve düşünce hareketlerini Türk dil aidiyeti, Farsî kültür, İslam kaynağı, Rusya ve Rusça etkisi, Sovyet sonrası dönem tartışmaları oluşturmaktadır. Bu unsurların Özbek kimliğine ve düşünce sistemine etkilerinin izini sürebilmek için 19. yüzyıldan günümüze Özbekistan'ı etkileyen belli başlı fikir hareketlerini, önemli isimler ve hareketler üzerinden incelemek elzemdir. Bu amaçla Cedîdcilik, 1917 kuruluşu, Sovyet Dönemi ve Post-Sovyetik dönem İsmail Gaspıralı, Sultan Galiyev, Mominoviç Mominov ve Sovyet sonrası dönem İslam Kerimov ile yeni Özbek kimliği inşası teması çerçevesinde ele alınmıştır. İslam Kerimov sonrası yaşanan dönem neoliberalizmin Özbekistan'a girişinin sonuçları bağlamında incelenirken, Fergana Vadisi sorununun kimlik inşası üzerindeki etkisine de değinilmiştir. Fikir hayatının siyasetten ve tarihten bağımsız okunamayacağı anlayışıyla yola çıkılmış olan bu bölümde, Özbekistan fikri hayatının Türkistan çerçevesinde ve Türklük, milliyetçilik, bağımsızlık hareketleri üzerinden bir okuma amaçlanmıştır.

Prof. Dr. Aslı Akay ve Araştırma Görevlisi Didem Özay Küçük tarafından yazılan *"Kent, Kır ve İklim Değişikliği"* başlıklı Sekizinci Bölüm'de ise Özbekistan'da kentler, kırsal alan, çevre, iklim değişikliği ve afet konuları ele alınmıştır. Özbekistan, zengin tarihi ve kültürel gelişmelere sahip en eski uygarlıkların ülkesidir. Dünyanın en eski şehirleri ve Türkistan'ın görkemli imparatorluklarının görkemli başkentleri bu topraklarda yüzyıllardır korunmuş bir şekilde yer almaktadır. Bu bölüm kapsamında, ülkenin kentleşme süreci, konut olgusu, kırsal alan yönetimi, geleneksel mahalle yönetimi, çevre sorunları ve afetselliği diğer sektörlerle iletişim içinde bütüncül bir şekilde ele alınmıştır.

Kadim yerleşim alanları, sahip olunan eşsiz tarihsel miras üzerinden gidilerek kentlerin tarihçesi ve sahip olunan geleneksel bilginin günümüz kentleri üzerine yansımaları incelenmiştir. Kentlerin gelişmesinde etkili olan faktörler, kırsal politikalar ve kırdan kente göçün etkisi detaylı şekilde incelenmiştir. Kentsel yoksulluk, kırdan kente göç gibi sosyo-ekonomik konular insan, mekân ve doğa arasındaki karmaşık etkileşimleri anlamak için ele alınmıştır. Özbekistan'ın başta iklim değişikliği olmak üzere doğal afetlere karşı zarar görebilirliği bu çalışmanın önemli bir odak noktasıdır. Başta Aral Gölü kaynaklı kirlilik olmak üzere bölgede yaşanan çevre sorunları, deprem, kuraklık ve sel gibi afetlere karşı kapasitesi ve politikalar değerlendirilmiştir. Kentsel politikaların ve stratejilerin ülkenin doğal kaynakları ve sürdürülebilir kalkınma konusundaki rolü incelenerek, geçmişte Büyük Emir Timür'un "Gücümüzden şüphe ediyorsanız, inşa ettiğimiz yapılara bakın" sözlerinde olduğu gibi eşsiz Özbek kentlerinin geleceğe de yön çizmesi bağlamında durumu değerlendirilmiştir.

Araştırma Görevlisi Batuhan Parmaksız ve Araştırma Görevlisi Tuğba Yaren Çarıklı tarafından yazılan *"Türkiye'de Özbekistan Bibliyografyası (1923 - 2023): Açıklama ve Analiz"* başlıklı Dokuzuncu Bölüm yüz yıllık dönemi kapsayan Türkiye'de yayımlanan tek bibliyografya çalışmasıdır. Türkiye'de Özbekistan'a dair üretilen bilgiyi ortaya koyan bu bibliyografya çalışmasında, 1923-2023 yılları arasında yüz yılda Türkiye'de üretilmiş kitap, makale ve lisansüstü tez çalışmaları incelenmiş ve Özbekistan'a dair siyasi, sosyal, tarih, ekonomi, fen, sağlık ve sanat alanlarında yapılan akademik nitelikli yayınlar derlenmiş ve analiz edilmiştir. Bu kapsamda 347 kitap, 1064 makale ve 563 tez olmak üzere toplam 1974 kaynağa ulaşılmıştır. Ulaşılan kaynaklar tematik alanlara ayrılmış ve tarihsel süreçle birlikte bu alanlardaki artış-azalış oranları incelenmiştir. Sınıflandırma yapılırken çalışmalar ve alanlar mümkün olduğunca daraltılmaya, bilgi üretiminin, hangi tarihsel kırılma noktaları çerçevesinde nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmaların hangi alanlarda yoğunlaştığı göz önünde bulundurulmuş ve artan bilgi üretimi de bu bağlamda yorumlanmıştır. Bu bibliyografya çalışması, Türkiye'nin Özbekistan'a olan tarihsel ilgisini ve bilgi üretimini ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda elinizde tuttuğunuz *"Özbekistan"* kitabının Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ve Türkçe dilinde bugüne kadar yapılan en kapsamlı çalışma olduğunu da kanıtlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'de Özbekistan'a dair üretilen bilginin hangi alanlarda yoğunlaşmış olduğuna ve ne tür bilgiyi sunduğuna odaklanmaktadır. Elimizdeki veriler ışığında hazırladığımız bu bibliyografya çalışmasının içerisinde yer alan kitabın, mevcut hâkim paradigmanın dışında konumlanan devlet ve toplumu merkeze alarak tarih, ekonomi, kamu yönetimi, siyaset ve göç gibi pek çok alanı kapsayıcı niteliğiyle Özbekistan çalışmalarına önemli ve eleştirel bir katkı sunduğunu göstermektedir.

5. Araştırma Süreci

Özbekistan kitabı, Temmuz 2022 ve Nisan 2024 yılları arasında bir buçuk yıllık kapsamlı bir araştırma süreci ile tamamlanmıştır. Kitap, masa başı araştırma ve inceleme yanında, araştırma ekibinin 10 günlük Özbekistan ziyaretini de içeren saha araştırmasına dayanmaktadır. Araştırma ekibi, Başkent Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hive kentlerinde kamu kurum ve kuruluşları, mahallaları ziyaret etmiş, ilgili Türk ve Özbek yetkililerle görüşmelerde bulunmuş, sokakta sıradan vatandaşlarla sohbet etmiş, ilgili

dernek, sivil toplum örgütlerinin temsilcileri ile mülakat yapmıştır. Görüşme ve mülakatlar toplu halde yapıldığı gibi, çoğunlukla araştırma ekibinin her bir üyesi ayrı ayrı ziyaret, görüşme ve mülakat yapmıştır. Gidilen kentlerde tesadüfi olarak evlerin kapısı çalınmış, Özbek kardeşlerimiz ekip üyelerini hiç sorgusuz sualsiz evlerinde misafir etmiş, çaylar içilmiş, yemekler yenilmiş; olağanüstü öğretici sohbetler yapılmıştır. Okuyucu, Kitabın her bölümünde bu saha çalışmasının ürünlerini okuma fırsatı bulacaktır. Saha çalışması ve katılımcı gözlem, araştırma ekibine diğer kitaplarda okuyamadığımız müthiş bir deneyim ve bu deneyimi yazıya dökme fırsatı vermiştir. Göç konusunda yürütülen alan çalışması sırasında Ankara, İstanbul ve Antalya kentlerinde özellikle Özbeklerin yaşadığı ve çalıştığı yerler de ziyaret edilmiştir. Araştırmacılar, Türkiye'de bulunan Özbekistan vatandaşlarıyla görüşme yapmış, aynı zamanda ilgili kamu idarelerinden ve işverenlerden bilgi edinmiş ve bir dizi mülakatlar gerçekleştirmiştir.

Araştırma sürecinde, bütün araştırmacılar yüz yüze ve çevrim içi olarak bir araya gelmiştir. Bu doğrultuda, ayrıca editör ve araştırmacılar ilgili bölümleri ayrı ayrı karşılıklı bilimsel olarak tartışmış ve konular her yönüyle irdelenmiştir. Bu doğrultuda Kitap, her yazarın kendi fikirlerini yansıtsa da yazarlar ile editör birbirleriyle bilimsel tartışma fırsatı bulmuştur. Çalışma, yazarlardan toplanan bir derleme ürünü değil, olabildiğince özgün fikirleri koruyan, ancak bütüncül bir tezi de içerecek biçimde yazılmıştır.

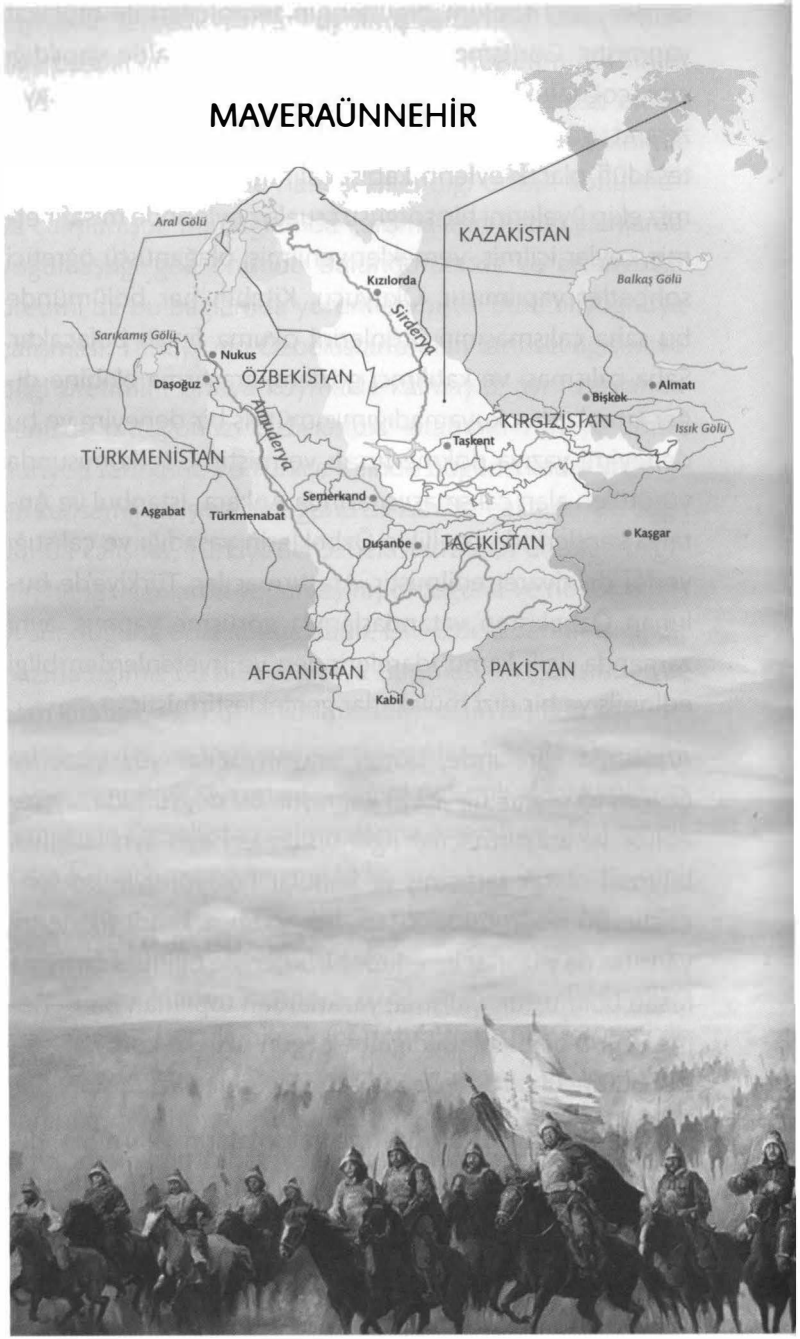
Türkiye'de Özbekistan üzerine çalışmaların %80'ninin, dil, tarih, gezi ve edebiyat alanlarına olması araştırmacılar için hem bir fırsat, ama aynı zamanda büyük bir zorluğu doğurmuştur. Özbekistan'ın devlet ve toplumuna ilişkin araştırmalar Türkiye'de yok denecek düzeydedir. Bu doğrultuda, araştırma sürecinde Türkçe yanında daha çok İngilizce ve diğer batı dillerindeki literatür kullanılmış, bazı bölümlerde Özbekçe literatürden de yararlanılmıştır. Özbekistan konusunda Rusça esas bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Ancak bu literatürden çeviri kaynaklar aracılığıyla faydalanılmıştır.

"Özbekistan - Devlet, Toplum ve Göç" Kitabı Türkiye'de Özbekistan üzerine yapılmış en kapsamlı araştırma hüviyetine sahiptir. Kitap, saha araştırmasına dayalı olarak, analitik bir bakış açısına, ancak aynı zamanda okuyucu için temel bilgi ve betimlemeleri içeren bir bakışa sahiptir. Kitapta, tarihsel - analitik - betimsel metodoloji kullanılmış; ülkeye ilişkin bütün var olan bilgi sorgulanmış ve ülkenin tarihsel ve toplumsal konumu yeni baştan bilimsel olarak inşa edilmiştir. Bir ülke incelemesi ve monografisi olarak bu Kitap, hem alan uzmanlarına hem de genel okuyucuya hitap etmektedir.

Araştırma sürecindeki destekleri için, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanı Serkan Kayalar ve İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Başkanı Doç. Dr. Selim Çapar'a teşekkür ederiz. Ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki saha araştırmamız sırasında bize çok kıymetli bilgiler veren Özbek kamu kurum ve kuruluşlarının merkez ve taşradaki kamu görevlilerine, Türkiye'nin Taşkent Büyükelçiliği ve TİKA Taşkent Ofisine, Türkiye'de inceleme yapılan Ankara, İstanbul ve Antalya illerindeki başta mülki idare amirleri olmak üzere, bütün ilgili kamu görevlilerine araştırmacılar adına teşekkür ederiz. Onlar olmasaydı bu çalışma hayata geçemezdi.

Türkiye Türkleri ve Özbekistan Türklerinin kadim geçmişleri, şimdiki zamanları ve gelecekleri birdir. Bu iki coğrafya, Büyük Türkistan coğrafyasındaki iki iktisadi- kültürel hav-

zayı ve Türklerin iki ağırlık merkezini oluştururlar. Kitabı Büyük Türkistan'ın iki büyük ülkesine armağan ediyoruz.

KAYNAKÇA

Aslan O.E. (2022). AB INITIO: Afganistan Coğrafyasının Ontolojisi. Afganistan - Devlet ve Toplum, TİAV, Ankara, s. 19-51.

Bayramol E. (2012). Atatürk'ün Sovyet Coğrafyasındaki Türkler ile İlgili Politikaları. Türk Dünyası Araştırmaları, S. 197, s. 39-52.

DİE (1995). Dış Ticaret İstatistikler 1993, Ankara.

DİE (1997). Dış Ticaret İstatistikleri 1995, Ankara.

DİE (1999). Dış Ticaret İstatistikleri 1997, Ankara.

DİE (2001). Dış Ticaret İstatistikleri 1999, Ankara.

DİE (2003). Dış Ticaret İstatistikleri 2001, Ankara.

TÜİK (2006). Dış Ticaret İstatistikleri 2005, Ankara.

TÜİK (2011). Dış Ticaret İstatistikleri 2010, Ankara.

TÜİK (2013-2023). Dış Ticaret Veri Tabanı. data.tuik.gov.tr (Şubat 2024).

ÖİK (2024) Özbekistan İstatistik Kurumu veri tabanı (www.stat.uz - Şubat 2024).

YTB Bilgi Notu (2023).

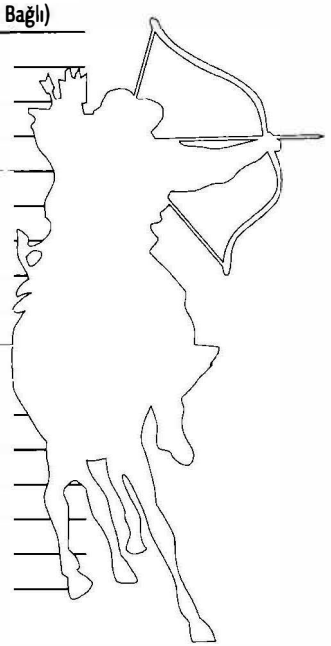
TİKA Bilgi Notu (2023).

Yusupov S.A. - Gül O.K. (2021). Buhara Hanlığı Döneminden Cumhuriyete Türkiye Özbekistan İlişkileri ve Osman Kocaoğlu. Altınordu Yayınları, Ankara.

Ek: Maveraünnehir Coğrafyasına Hakim Olan Devletler ve Zaman Dizini

Devletler	Kuruldukları Dönem
Altaylılar	M.Ö. 1100'lü yıllar
Sakalar	M.Ö. VIII. yüzyıl-III. yüzyıl
Soğdlular	M.Ö. XI.-VIII. yüzyıllar arası
Harezmiler	M.Ö. XI.-VIII. yüzyıllar arası
İskender İmparatorluğu	MÖ 323-281
Baktria Devleti	M.Ö. 250-125 arası
Selevkiler	M.Ö. 312-226
Kang-chü (Kanflılar)	M.Ö. 206- M.S. 202
Kuşanlar	M.S. 35- M.S 270
Akhunlar	350-558 yılları arası
Göktürkler	***Doğu Göktürkler:*** 562-630 ***Batı Göktürkler:*** 562-659 ***Kutluk Devleti:*** 680-745
Tang Hanedanlığı	627-649
Emeviler	661-750
Abbasiler	750-821
Tahiriler (Abbasiler'e bağlı valilikler aracılığı ile yönetmişlerdir. Yarı Bağımsız Devlet)	821-875
Samaniler (Abbasiler'e bağlı valilikler aracılığı ile yönetmişlerdir. Yarı Bağımsız Devlet)	875-1005
Karahanlılar	840-1211 (1125'ten sonra Karahitaylara Bağlı)
Gazneliler	963-1186
Harezmşahlar	1077-1231
Selçuklular	1040-1141/1142
Karahitaylar Devleti	1125-1211
Türk - Moğol Devleti	1218-1277
Çağataylar	1277-1377
Timurlular	1370-1507
Buhara Hanlığı	1599-1920
Hive Hanlığı	1512-1920
Hokand Hanlığı	1710-1876
Çarlık Rusyası	1876-1917
Hokand Cumhuriyeti	1917-1918
Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti (Harezm Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti')	1920-1923 - 1923-1924
Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti	1920-1924
Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Sovyetler Birliği)	1924-1991
Özbekistan Cumhuriyeti	1991

Tabloyu Hazırlayanlar: Prof. Dr. Onur Ender Aslan, Doç. Dr. Sinan Yazıcı, Arş. Gör. Hazal Göçmen.

1.
BÖLÜM

ANAYASAL DÜZEN, MERKEZİ DEVLET VE YEREL YÖNETİMLER

Doç. Dr. Selim ÇAPAR
Mehmet KOCA

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ

BİRİNCİ BÖLÜM
ANAYASAL DÜZEN, MERKEZİ DEVLET ve YEREL YÖNETİMLER

Selim ÇAPAR[1]

Mehmet KOCA[2]

Giriş

Özbekistan, kadim Türk coğrafyasının merkezinde konumlanmış ve Türk kültürünün mirasını yüklenen bir ülkedir (Yılmaz, 2021: XXI). Günümüzde nüfus potansiyelinin yanı sıra hem doğal kaynaklara sahip olması hem de stratejik önemi nedeniyle ilgi odağında bulunmaktadır (Eravcı, 2021: 1). Öte yandan Türk tarihi boyunca birçok farklı devletin kurulmuş olduğu Özbekistan toprakları gerek Türk gerekse İslam kültür ve medeniyetinin de önemli tarihi başkentlerini içinde barındırmaktadır (İstikbal, 2021: 6).

Özbekistan, tarihi gelişimin en nadide kazançlarını bünyesinde barındırmıştır. Bu bağlamda yalnızca Türk-İslam medeniyetinin gelişimini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Batı Rönesansı'nı da etkilemiş, dönemin şartları dâhilinde dünya çapında hoşgörünün temel ilkelerinin daha da gelişmesine katkıda bulunmuştur (Muhammadsıdıkov, 2015: 11).

Orta Asya'nın kalbinde yer alan Özbekistan; Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Siriderya) nehirleri arasından kalmakta olup toplam yüz ölçümü 448,9 bin km2'dir. Ülkenin batıdan doğuya uzunluğu 1.425 km, kuzeyden güneye uzunluğu ise 930 km'dir. Özbekistan; Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ve Türkmenistan ile komşudur. Ülke sınırlarının toplam uzunluğu 7.090,12 km'dir (Uzbekistan, 2023a). Özbekistan, nispeten genç bir nüfusa sahip olup nüfusun çoğunluğu ülkenin en doğu kolundaki verimli Fergana Vadisi'nde toplanırken ülkenin güney, orta ve batısı daha seyrek bir nüfusa sahiptir.

Başkanlık sistemiyle yönetilen Özbekistan Cumhuriyeti; Andican, Buhara, Cizzah, Kaşkaderya, Namangan, Semerkant, Surhanderya, Sirderya, Taşkent, Fergana, Harezm ve Nevai olmak üzere 12 vilayete ayrılmıştır. Taşkent şehir yönetimi ile birlikte, devletin toprak üzerinde 13 idari yapılanması bulunmaktadır. Öte yandan, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti ile birlikte idari yapılanma sayısı 14'tür.

Bu bölümde Özbekistan'ın anayasal düzeni, merkezi devlet ve yerel yönetim yapılanması ele alınmaktadır. Bölüm, Özbekistan'ın tarihsel gelişimine ve iz düşümüne kısa bir bakıştan sonra, 1992 yılında kabul edilen ve son olarak 30 Nisan 2023 tarihinde gerçekleşen halk oylaması sonucun-

1 Doç. Dr., AREM Başkanı-İçişleri Bakanlığı.
2 İl Planlama Uzmanı, AREM.

da yapılan anayasa değişikliklerini esas almaktadır. Ayrıca, Özbekistan'da bağımsızlık sonrası ortaya çıkan merkezi devlet yapılanmasının yanı sıra, yerel yönetim yapısı da incelenmektedir.

1.1. Tarihsel Gelişim

Özbekistan, insanlık tarihi kadar eski olan kadim bir medeniyet coğrafyasının merkezinde yer almaktadır. İslamiyet öncesinde Turan, İslamiyet sonrasında ise Türkistan olarak adlandırılan coğrafyanın tam ortasında derin bir tarih ve medeniyet birikimiyle birlikte varlığını devam ettirmektedir (Kızıltoprak, 2019: 69). Eravcı (2021: 2), Harezm bölgesinde kazılar yapan Rus Arkeolog Tolstov, Türklerin MÖ 2.500'lü yıllarda bölgeye geldiğini belirtmiş ve bölgenin ilk sahiplerinin Türkistan halkı olduğunu aktarmıştır.

Yusupova'ya (2022: 3) göre ise günümüzde Özbekistan toprakları üzerindeki ilk yerleşimler MÖ 1000'li yıllara kadar geri gitmektedir. İlk kavimler özellikle nehir kenarlarına yerleşmeye başlamasıyla, bölgede ilk yerleşimler görülmeye başlamıştır. Özbekistan coğrafyasında yaşayan eski Turan halkı, MÖ V-IV. yüzyıllarda İran Ahamenîlerine karşı, MÖ 329-327 yılları arasında ise Büyük İskender'in istilâsına karşı mücadele etmiştir. MÖ III-II. yüzyıllarda bölgede Kang Hakanlığı, güney kısmında Kuşan, Fergana Vadisi'nde ise Dâvân devletleri hâkimiyet sürmüştür (TDV, 2023).

MÖ 500-300 yılları arasında Sakaların kuzeyden göç ederek bölgeye gelmesi sonucunda Orta Asya'nın medeniyet beşiği, kültür ve sanat merkezi olan Semerkand ve Buhara gibi şehirlerinin temelleri atılmaya başlanmıştır (Yusupova, 2022: 3). Bu tarihlerden itibaren bölgenin siyasi kontrolü önceleri Hianilerde iken MS 5. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise bölgenin hâkimiyeti Eftalitlerin eline geçmiş, ancak Eftalitlerin hâkimiyeti de uzun süreli olmamıştır. 6. yüzyılın ortalarından itibaren bölge Göktürklerin hakimiyetine geçmiş ve bu dönemde Harezm topraklarına çok sayıda Türk boyu yerleşmeye başlamıştır (Kamalova, 2017: 164).

Özbekistan coğrafyasında 707-715 yıllarında Mâverâünnehir ve Hârezm, Kuteybe b. Müslim kumandasındaki İslâm orduları tarafından fethedilmesi üzerine, bölge halkı yavaş yavaş İslâmiyet'i kabul etmeye başlamıştır. Bununla birlikte Emevîler'in bölge halkına yönelik politikaları, Mâverâünnehir ve Horasan halkının birkaç defa ayaklanmasına sebep olmuştur (TDV, 2023). Bununla birlikte, ilerleyen süreçte Harzem, Buhara, Semerkand, Çaç/Şaş, Fergana teker teker Arapların idaresine geçmiştir (Yusupova, 2022: 5).

İç kavgalar ve taht savaşları devam etmekle birlikte günümüzdeki Özbek coğrafyasında görece istikrar sağlanmış ve 10-12. yüzyılları kapsayan dönemde Horasan ve Maveraünnehr'in *"Birinci Altın Çağı"* diye betimlenen Rönesans Dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Büyük İpek Yolu'nun önemi artmış, ticari hayat hareketlenmiş, en önemlisi eğitim, ilim, kültür ve sanat güçlenerek bölgede yaygınlaşmıştır (Yusupova, 2022: 6). Bu dönemde bahsedilen coğrafyada Samaniler, Karahanlılardan sonra gelen Gazneliler (997-1187), Selçuklular (1040-1147), Harezamşahlar (1097-1231) hâkimiyet sahibi olmuşlardır (Kamalova, 2017: 165). 1220-1221 yılları arasında ise bölge, Cengiz Han liderliğindeki Moğolların hâkimiyeti ile karşı karşıya kalmıştır.

Moğol hakimiyetini takip eden süreçte ise Özbek adı ilk kez tarih sahnesine çıkmış ve Kara'nın ifadeleri ile Özbek ismi *"Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın hanedanın-*

dan gelmiş olan Özbek Han'ın adına izafeten verilen politik bir terim" olmuştur (Kara, 1999: 1).

Kara'nın (1999: 1-2) işaret ettiğine göre; Yakubovskiy, Hamdullah Kazvini'nin *"Tarih-i Güzide"* adlı eserine dayanarak 1335 yılında Kafkasya'da harekâtta bulunan Özbek Han'ın askerlerine Uzbekiyan, Cuci iline de Özbek Memleketi denmiştir. Ayrıca Özbek Han Dönemi'nde Altınordu Devleti'nde İslamiyet'in bütünüyle yerleşmesine büyük bir önem verilmiş ve eski inanışlar bırakılarak ülke bütünüyle bir İslam ülkesi hâline getirilmiştir. 1312-1340 yıllarını kapsayan bu dönemde Deşt-i Kıpçak bozkırlarında göçebe bir hayat süren Özbek Han'ın aşiret mensuplarına Özbekler denilmiş ve Siriderya'nın alt kısımları ile Aral Gölü ve Ural Dağları arasında kalan bütün topraklar Özbekistan olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Kara, 1999: 1-2). Bu bağlamda bir şahıs ismi olan Özbek kelimesinin, bir süre sonra belli bir Türk topluluğunun ismi olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Keleş ve Arslan, 2022: 35).

1350'li yıllarda ise Barlas Beyliği reisinin oğlu Timur Turagay (Emir Timur), tarih sahnesine büyük bir siyasi figür olarak ortaya çıkmış ve 1372-1388 yılları arasında tam beş kez sefer düzenledikten sonra Harezmşahlar'ı hâkimiyet altına almış ve zaman içerisinde 27 devleti, imparatorluğunun çatısı altında toplamıştır. Emir Timur'un hâkimiyetinde büyük bir imparatorluğun merkezi olan Maveraünnehir'de ekonomi, ticaret ve kültür üst düzeyde gelişmiş ve 14-15. yüzyıllar arasındaki dönem Maveraünnehir ve Horasan topraklarında yaşanan *"İkinci Altın Çağ"* olarak adlandırılmıştır (Yusupova, 2022: 8-9).

Emir Timur Dönemi'nde merkezileşen devlet, özellikle ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında kapsamlı bir refah sağlamıştır. Bu bağlamda Emir Timur merkezi bir devlet yaratarak devlet aygıtında yönetimi etkinleştirmiş, devletin sınırlarını ve orduyu güçlendirmiş, vergi sisteminde reform yapmıştır (Uzbekistan, 2023c).

Timur İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasıyla birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesini hâkimiyetleri altına almak isteyen Özbeklerin siyasi hareketleri artmaya başlamış ve Özbek Devleti'nin temelleri Şeybani soyundan gelen Ebu'l Hayr Han tarafından atılmıştır. 1428 yılında Tura kentini kendisine başkent ilan eden Ebu'l Hayr Han, 1447 yılına gelindiğinde Sirderya'nın tamamını ele geçirmiş, ancak kurulan bu Özbek Devleti 1456-1457 yılları arasında süregiden yoğun Moğol akınları neticesinde çöküntüye uğrayarak bölünmeye başlamıştır (Kara, 1999: 3-4).

Muhammed Şeybani ile birlikte Özbeklerin siyasi hayatında yeni bir sayfa açılmıştır. Komşularının iç çekişmelerinden faydalanan Muhammed Şeybani, Özbekleri tekrar toparlayarak Maveraünnehir'in kuzey kesimini kontrolü altına almıştır. Timurlulardan Babür Şah'ın kuvvetlerini de yenen Muhammed Şeybani, 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiş ve Özbek Türkleri çok kısa bir süre içinde hâkimiyetlerini Türkistan'a yaymıştır (Erol, 2002: 633-634).

Muhammed Şeybani'nin 1510 yılında Şah İsmail'in Safavi Devleti ile yaptığı savaşı kaybederek ölümü neticesinde Özbekler arasında bölünmeler gerçekleşmiş; 1500 yılında kurulan Buhara Hanlığı'nın yanı sıra 1512 yılında Hive Hanlığı, 1710 yılında ise Hokand Hanlığı kurulmuştur. Üç Hanlık Dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde adı geçen bu hanlıklar, bir taraftan birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi verirken diğer taraftan da dış tehditlere karşı savaşmak zorunda kalmışlar ve yaşanan iç ve dış çatışmalar neticesinde zamanla zayıflayarak güçten düşmüşlerdir (Eravcı, 2021: 4-5).

18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise bölge toprakları İran coğrafyasının hükümdarı Afşar Hanedanı'ndan Nadir Şah'ın saldırılarına maruz kalmış ve Güney Türkistan'ı işgal eden Nadir Şah, Hint Seferi'nden sonra Buhara ve Hive Hanlıklarını işgal etmek için harekete geçmiştir (Kızıltoprak, 2019: 75).

Nadir Şah'ın, 1740 yılında Orta Asya hanlıkları arasındaki iç çekişmelerden ve kargaşalardan yararlanarak Ebu'l Feyz Han'ın yönetimi altındaki Buhara şehrini alması ve 1741 yılında Hive'nin Nadir Şah'ın yönetimi altına girmesi sonrasında Özbek Hanedanlığı, 1748 yılında son hükümdar Ebu'l Feyz Han'ın öldürülmesiyle tarih sahnesinden çekilmiştir (Yusupova, 2022: 13). Nadir Şah'ın bu işgal hareketleri sonucunda 18. yüzyılın ortalarından itibaren, başka sebeplerle birlikte ortamın uygunluğunu gören Rusların, Orta Asya'ya doğru yayılma yönündeki iştahlarının kabarmasına yol açmıştır (Kızıltoprak, 2019: 75).

Jeopolitik bakımdan Kırım Savaşı ile sıcak denizlere ulaşma gayesi engellenen Ruslar, bu tarihten itibaren dikkatlerini ve stratejik ilgilerini Orta Asya'ya kaydırmaya başlamıştır (Soucek, 2009:199). Rusya, 1852 yılında Çin ile Gulca Antlaşmasını imzalaması sonrasında Orta Asya'nın istilası için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır (Eravcı, 2021: 4-5).

Orta Asya'daki Rus ilerleyişi, General Çernyayev'in Hokand Hanlığı'nda Hüdayar Han'a karşı çıkan isyandan faydalanarak 1860 yılında Tokmak ve Bişkek şehirlerini, 1864 yılında da Hokand ve Buhara Hanlıklarının kuzeyinde yer alan ve çok stratejik bir konumda bulunan Çimkent'i ele geçirmesiyle başlamıştır. Çernyayev, 1867 yılında *"Türkistan Genel Valiliği"*nin karargâhı hâline getirilecek olan Taşkent'i 15 Mayıs 1865 tarihinde büyük bir katliam sonrasında ele geçirmiştir (Özkan, 2021: 78).

Taşkent'in ele geçirilmesinden sonra Buhara Hanlığı'na yönelik saldırılar başlamış ve 1868 yılında Semerkant ele geçirilmiştir. 2 Haziran 1868 tarihinde de Buhara ordusu Zirebulak Mevkii'nde Konstantin Petroviç Kaufmann komutasındaki Rus ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır (Kavala, 2022: 13).

1605 yılında ilk kez Hive Hanlığı'na saldırılar düzenleyen Ruslar (Kamalov, 2011: 15), Buhara Hanlığı'nın düşmesi sonucunda yeniden Hive Hanlığı'na saldırmaya hazırlanmışlar ve yaptıkları saldırılar sonucunda 1873 yılında yapılan antlaşmayla hanlığı bir protektora olarak Rusya'ya bağlamışlardır (Özkan, 2022: 97). Rus himayesi altında hanların tahtlarını korudukları Buhara ve Hive'den farklı olarak Hokand Hanlığı, 1875 yılında Fergana Vadisi'nde çıkan isyanlar sonrasında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır (Kavala, 2022: 13-14).

Rusya'da Ekim 1917 İhtilali ile Çarlık rejimi yıkılarak yerine Bolşevikler gelse de Türkistan açısından değişen hiçbir şey olmamıştır. Sovyetlerin komünizmi tüm Orta Asya'ya yayma hedefleri karşısında, Sovyet aleyhtarı bütün milliyetçiler Hokand'da bir araya gelerek geçici bir özerk hükümet kurmaya çalışmışlardır (Keskin, 2013: 108-109).

Mustafa Çokayoğlu önderliğinde Hokand'da Türkistan Özerk Hükümeti adı altında kurulan birlik, Bolşeviklere karşı fazla direnememiş ve Bolşevikler önce Taşkent'te daha sonra da bütün Türkistan'da Rus hâkimiyetini sağlamıştır. 1918 yılında Türkistan coğrafyasında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSC) bağlı olarak Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Özbekistan'da bu yapının içinde yer almıştır (Erol, 2022: 635).

Özbekistan, bir devlet olarak 1924 yılında yeniden tarih sahnesine çıkarken yeni siyasi yapı; Buhara, Semerkand, Hive, Hokand, Fergana ve Taşkent'in siyasi ve toplumsal özelliklerini bünyesinde barındırmış ve yeni kurulan ülke eski Hanlıkların mirasçısı hâline gelmiştir (Bulduk, 1996: 43).

24 Ekim 1924 tarihinde Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak 1929 yılına gelindiğinde Tacikistan, Özbekistan bünyesinden ayrılarak özerk cumhuriyet olarak ilan edilmiştir. 13 Mayıs 1925 tarihinde Özbekistan SSC, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) bünyesine resmen kabul edilmiştir. 1936 yılında Karakalpak Özerk SSC'nin Özbekistan'a devri yapılmıştır (Yusupova, 2022: 23).

1924 sonrasındaki bu dönemde Özbekistan'da Özbek kökenli liderler arasında, en çok etkisi olan kişi, 1959-1983 yılları arasında görev yapan Şeref Raşidov olmuştur. Raşidov döneminde Özbeklere değer verilerek yönetimde yer almaları sağlanmış ve Özbekler, Ruslarla diğer etnik gruplara karşı korunmuşlardır. Bu nedenle Raşidov dönemi, Özbek tarihinde *"Özbekleştirme"* ve *"Ruslardan Arındırma"* dönemi olarak kayıtlara geçmiştir (Keskin, 2013: 109).

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da siyasi muhalefet Perestroyka ve Glasnost politikalarının yürütüldüğü yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Özbek siyasi muhalefeti, aydınlar arasındaki belirli bir yazar grubu tarafından başlatılmıştır (Bulduk, 1996: 55).

SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte 1 Kasım 1990 tarihinde, Özbekistan Yüksek Sovyeti, aldığı bir kararla Bakanlar Kurulunu ortadan kaldırmış ve hükümetin yetkilerini İslam Kerimov'a bağlı bir kabineye devretmiştir. 31 Ağustos 1991 tarihi itibarıyla SSCB'nin, Özbekistan'ın egemenlik bildirisini kabul etmesiyle, Özbekistan Devleti *"Özbekistan Cumhuriyeti"* adıyla tarih sahnesine çıkmıştır. 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını dünyaya ilan eden Özbekistan, 29 Aralık 1991 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile bağımsızlığını onaylamıştır (Kodaman ve Birsel, 2006: 417).

Özbekistan'da 14 Eylül 1991 tarihinde Komünist Partinin kapatılması ile Halk Demokrat Partisi kurulmuş ve 29 Aralık 1991 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirilmiştir (Yusupova, 2022: 30). İslam Kerimov, 29 Aralık 1991 seçimlerini %85,9 oranında oy alarak kazanmış ve 26 Mart 1995 tarihinde gerçekleştirilen referandum ile İslam Kerimov'un görev süresi 5 yıl daha uzatılmıştır. 2000 yılında yapılan seçimlerde ise Kerimov, oyların %92'sini alarak 2004 yılına kadar Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Görev süresi dolmadan Aralık 2001 tarihinde yapılan referandumda ise bu süre, 2007 yılına kadar tekrar uzatılmış ve yapılan seçimler sonucunda İslam Kerimov, %88,1'lik yüksek bir oy oranıyla 7 yıllık süre için başkanlık yapma hakkını bir kez daha kazanmıştır (DEİK, 2012: 3).

İslam Kerimov'un görev süresinin Aralık 2015 tarihinde sona ermesi sebebiyle 29 Mart 2015 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimine gidilmiş ve Kerimov seçimlerde %90,39 oy almış, ancak 2 Eylül 2016 tarihinde geçirdiği beyin kanaması sonucu yaşamını yitirmiştir. İslam Kerimov'un 2016 yılında yaşamını yitirmesi üzerine 2003 senesinden itibaren Başbakanlık görevini yürüten Şevket Mirziyoyev oyların %88,61'ini alarak Cumhurbaşkanı görevini üstlenmiş, 24 Ekim 2021 tarihinde yapılan seçimlerde ise yine vatandaşların %80,12 oyunu alarak ikinci kez Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (Yusupova, 2022: 30-33). 9 Temmuz 2023 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı erken seçimle-

rinde Şevket Mirziyoyev, %87,05 oy oranı ile 7 yıllık görev süresi ile yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir (AA, 2023b).

1992-2016 yılları arasında Devlet Başkanlığı yapmış olan İslam Kerimov, Özbekistan'ın bağımsızlığına giden yolda kilit bir rol oynamış ve Özbekistan'ın bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üzerinde durmasını sağlamıştır. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Şevket Mirziyoyev ise esas görevinin İslam Kerimov'un başlatmış olduğu siyasi, sosyal, ekonomik ve demokratik reformların devam ettirilmesi olduğunu açıklamıştır (Kızıltoprak, 2019: 86).

1.2. Anayasal Gelişim ve Devletin Nitelikleri

Bir devletin özellikleri ve gelişim çizgisini tam olarak kavrayabilmek için ilgili devletin anayasal gelişimi ve temel niteliklerinin tarihsel izini sürmenin faydalı bir referans noktası oluşturacaktır. Bu kapsamda bu alt bölümde Özbekistan'ın anayasal düzenini ve devlet rejimini daha iyi bir şekilde anlayabilmek için, Özbekistan Cumhuriyeti'nin anayasal tarihinin gelişim aşamalarına ve devletin temel niteliklerine ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

1.2.1. Emir Timur Tüzüklerinden 1992 Anayasasına

Özbekistan coğrafyasında anayasal gelişim sürecini üç bin yılı aşkın milli devletçilik tecrübesine dayandırmak mümkündür. Günümüzün modern Özbekistan'ı, eski Harezm ve Soğdistan'ı, Baktriya'yı, Karahanlılar'ı, Harezmşahlar'ı, Emir Timur ve Timurluları, Özbek Hanlıklarını ve tarihi gelenekleri ulusal ruhunda barındırmaktadır (Tulyaganov, 2021: 18).

Bu tarihsel geçmişse dayalı olarak, Özbekistan'daki anayasal gelişim süreçlerini genel olarak Emir Timur Dönemi'ne ait tüzükleri, SSCB Dönemi'nde çıkarılan anayasaları ve bağımsızlık sonrası 1992 Özbekistan Anayasası'nın kabulü olarak üç döneme ayırabilmek mümkündür.

Özbekistan'ın anayasal gelişim sürecinin ilk aşamasını oluşturan Emir Timur Dönemi'nde devlet yönetimi ve savaş düzeniyle ilgili pek çok konuda hazırlanmış olan tüzükler[3] ve Emir Timur tarafından yazılmış 12 yönetim ilkesi bulunmaktadır.

Emir Timur'un kendi ifadelerine dayanan 12 yönetim ilkesi şunlardır (Mazak, 2020: 94-96):

"**1.** Allah'ın dinini ve Hazreti Muhammed'in dinini dünyaya yaymayı gerekli kıldık. Ben her zaman her yerde İslam'ı tuttum.

2. Gerek fetihlerimde gerekse fethettiğim yerleri idare etmemde bazıları bana bilek güçleriyle, bazıları da danışmanlıklarıyla yardım ettiler. Ben de onları ikbalimin sermayesi amacıyla istihdam ettim; sarayımın süsü idiler.

3. Düşmanları yenmek, eyaletleri fethetmede ulema ile müşavere, temkin, dikkat ve etkinlik bana çok yardım etti. Hükümet yönetiminde esneklik, insaniyet ve sabırlı hareket ettim. Hiç ilgilenmiyormuşçasına, meşgulmüşçesine görünerek, her şeyi nezaretim altında tuttum. Sevenlerime ve sevmezlerime ayırmaksızın eşit ve iltifatkar davrandım.

3 Bu tüzükler, Bana Türk-Tacik, Arap-Acem Taifelerinden Sığınıp Gelenler Tüzüğü; Saltanatımı Öz İdaremde Tutma Tüzüğü; Sipahi Sağlama Tüzüğü; Sipahilere Aylık Verme Tüzüğü; Oğullar, Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirlere Yönelik Siyaset Tüzüğü; Vezir Tutma Tüzüğü; Emirlik ve Valilik Tüzüğü; Sipahileri Ast Mertebeden Üst Dereceye Terfi Ettirme Tüzüğü; Emirler, Vezirler ve Raiyeye Ödül ve Mertebe Verme Tüzüğü; Sipahilerin Silah ve Levazımat Tüzüğü; Savaş ve Barış Zamanında Bekçilik ve Meclislere Hazırlanma Tüzüğü; Askerin Beyine Karşı ve Beyin Askerine Muâmele Tüzüğü; Dost-Düşmana Muâmele Tüzüğü; Saltanat Sarayında Oturma ve Yer Alma Tüzüğü; Mülk Fethetme ve Cihangir Olma Tüzüğü; Hükümet Tutma Tüzüğü; Mülk ve Memleket, Sipahi ve Raiye Ahvaâlinden Haberdâr Olma Tüzüğü; Raiyeden Mal-Harac Tahsil Etme, Memleketi Düzeltme ve Geliştirme, Onun Abadanlığı ve Güvenliğini Sağlama Tüzüğü olarak sıralanabilmektedir.

4. Düzen ve kanunlara sadakat benim idaremi öylesine güçlü kıldı ki vezirler, komutanlar, askerler ve halk yukarı sınıflara tamahkar olmazlardı. Her biri bulunduğu konumdan memnundu.

5. Subay ve askerlerimi yüreklendirmek için altın ve cevher sarfından çekinmedim. Onları soframa oturttum; onlar da savaşlarda, kavgalarda benim için can verdiler. Yaşamsal ihtiyaçlarını kolaylaştırma ve giderlerine katılarak bana bağlılıklarını sağladım. Böyle kıymetli bileklerin ve savaşçılarımın yardımı ile yirmi yedi imparatorluğun hâkimi oldum. *"İran, Turan, Rum, Mağrip, Suriye, Mısır, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Mazenderan, Geylan, Şirvan, Azerbaycan, Fars, Horasan, Cidde, Büyük Tataristan, Harezm, Hotin Kabulistan, Bahter-ı zemin, Hindistan..."* Bütün bu kıtalar bana bağlıydı ve ben onlara yasalar yaptım. Hanlık kaftanını giyince, artık istirahate veda ettim. Zaten on iki yaşından beri diyar diyar dolaşıp sıkıntı ve zorlukla çarpışır, projeler yapar, düşman alaylarını dağıtır, askerler ve zabitler arasında vaki olan itaatsizlik ve disiplinsizlikleri görmeye ve onların kaba laflarını duymaya alışır; ama sabra yapışarak, önem vermezmişçesine onları sakinleştirmeyi başarırdım. Savaş alanlarında düşman safları içine daldım, işte ancak böyle ben ülkelere hükümdar oldum ve şöhretim uzak memleketlerde çalkalandı.

6. Adalet ve tarafsızlıkla insanların hayırseveri oldum ve hayranlığını kazandım. Güzel davranışım masumlar kadar kusurlulara da şamildi. Cömertliğimle, insanların kalbini kazandım. Hükümlerimin temeli adalet ve insaftı. Bu politikayla askerlerimi ve halkımı korku ve umut arasında tuttum. Kahramanlarım, savaş alanlarında beni yanlarında görürlerdi. Mazlumu zalimin elinden kurtardım. Şahıs veya mal ve mülke yapılan zararı tamamen meydana çıkarınca, kanunu tatbik ettim ve suçsuzları asla kabahatli çıkarmadım. Planlarıma engel olmak için bana karşı kılıç çeken her kim, af dileyince, tarafımdan iyi davranışa mazhar oldu. Ona değeri kadar davrandım, hatalarını unuttum. Hatta hala onun kalbi yaralı ise, bu yarayı iyileştirmeye çalıştım.

7. Seyitlere, ulemaya, fukaraya, filozoflara, tarihçilere çok iyi muamele ettim. Allah böyle iyi ve yürekli adamları sever; benim de dostlarımdılar. Alimlerle sıkı ilişkilerde bulundum ve asil yürekli insanların muhabbetini kazanmaya çalıştım. Bunlarla müşavere yaptım ve onların duaları bana zaferler kazandırdı. Derviş ve yoksulları himaye ettim. Bunlara zerre kadar kötülük etmemeye çalıştım; taleplerinin hiçbirisini reddetmedim. Başkasının aleyhinde çekiştirenleri sarayımdan kovdum. Onların laflarını ve iftiralarını hiç önemsemedim.

8. Her girişimimi başa çıkarmakta azimli ve kararlıydım. Bir projeye karar verdim mi, artık bütün zihnimi o meşgul eder. Onu başarmadıkça, asla bırakmam. Hiçbir zaman halim, sözümü yalanlamadı. Asla katı davranmadım. Allah hiddete gazap eder korkusuyla kimseye hiddet ve gazap ile muamele etmedim. Âdem babamızdan Hazreti Muhammed'e, ondan da benim kuşağıma kadar gelip geçen hükümdarların ne tür kanunları olduğunu âlimlerden sordum. Bu geçmiş hükümdarların hal ve uygulamaları, ilimleri, nutukları çoktan beri bence malumdu. Onların güzel vasıfları ve yaşantılarının en beğenilen taraflarıyla vasıflanmaya öteden beri özenirdim. Çöküşlerinin sebeplerini araştırdım ve inceledim, onların düştükleri yanlışlardan çekinmeye gayret ettim. Vergi tahsillerinde oransızlık,

istismar, rüşvet ve halka baskıdan sakınmaya dikkat ettim. Bunların kıtlık ve her belayı getirecek; millet ve cemiyeti yok edecek fenalıklar olduğunu bilirdim.

9. Halkın durumuna vâkıftım; büyüklere öz kardaşım, küçüklere öz çocuklarım gibi davrandım. Her yerin ahalisinin adet ve karakterine göre adet edinmeyi bildim. Yeni tebaamın ve onların öncülerinin sevgilerini kazandım. İdarelerine, âdetlerini bilen ve güvenlerini kazanmış kimseleri atadım. Her eyaletin âdetlerini öğrendim. Devletimin her yöresindeki asker ve ahalinin hallerini bildirmek üzere doğru düzgün, tanınmış adamlar bulundurdum. Bunların iş ve ilişkilerinde en küçük bir hatasını görünce şiddetle cezalandırdım. İdareciler, askerler ya da halktan bir haksızlık yapılırsa, zalimi adalete verdim.

10. Bir kabile veya göçebe idarem altına girmek isterse, beylerini şerefle, diğer mensuplarını mevkilerine göre bir itibarla kabul eltim. İyilere iyilikle davrandım, kötülere fenalıklarını iade eyledim.

11. Oğul, torun, dost, müttefik bana rabıtası olan herkim olsa iyiliğimden kısmetini aldı. Başarı ve saadetimin cazibesi ve mevkii, bana hiç kimseyi unutturmadı. Her zaman, herkes, benden layık olduğu ödül ve saygıya mazhar oldu. Merhamet ve şefkati de elden bırakmadım. Oğullarımın da torunlarımın da akrabalık bağına saygılı oldum. Onların yaşam ve hürriyetine kötülük etmedim. Herkese bildiğim karakterine göre muamelede bulundum. Başarılarımın sönük olduğu vakitlerde kazandığım deneyimler, dostlara ve düşmanlara karşı hangi tarzda davranmam gerektiğini bana gösterdi.

12. Lehimde ve aleyhimde hareket etseler bile, daima askerlere hürmet ettim. Kalıcı bir saadeti, hemen geçiveren bir şeye feda eden insanlara teşekkür etmek bir borçtur. Onlar savaşa dalarak canlarını feda ediyorlar. Bana düşman olan ve beylerine sadakatle bağlı olan savaş erlerine, içimden dostça hisler besledim. Benim tarafıma geçerlerse, yiğitliklerini ve sadakatlerini en yakın adamlar arasına alarak mükâfatlandırdım. Fakat muharebe meydanında en kudsî kuralı çiğneyerek kumandanını terk edip gelen düşman askeri, yanımda insanların en alçağıdır. Toktamış Han'la savaşta iken, emirleri bana bazı teklifler getirdiler. Düşmanım olan Toktamış Han'a kumandanları ihanet etmek istiyorlardı. Nefret ettim ve içimden, *"Şimdiki hanlarına yaptıkları gibi sonra bana da hıyanet ederler"* dedim. Ve karşılık olarak yüzlerine karşı, *"siz alçak ve mel'unsunuz"* dedim. Tecrübelerle öğrendim ki dine ve kanunlara dayanmayan bir yönetim, uzun süre kalamaz. Böyle bir idare örtüsüz olup, kendisine bakan herkesin karşısında gözlerini yere diken ve kimsenin yanında hiçbir saygınlığı ve değeri olmayan insana benzer. Gene öyle bir hükümet, çatısı, kapısı, avlu duvarları olmayan ve her yolu düşenin içeriye dalabildiği bir haneye de benzetilebilir. Bundan dolayı da ben sultanlık köşkümü İslâmiyet esasları üstüne yaptım ve devletimi idare için kanunlar düzenledim. Bu kanunlara da idarem müddetince riayet ettim."

Emir Timur'a atfedilen Tüzükat-ı Timur'da; askere alma ve aylık verme, ücret ve maaş tertibi, idareci özellikleri, terfi, ödül ve mertebe verilmesi, savaş ve barış zamanlarında bekçilik ve meclislere hazırlanma, hiyerarşi, dost ve düşmanlara nasıl davranılacağı, saltanat sarayında oturma ve

yer alma, yargılamaların yasalara göre olması, istihbarat, dış ilişkiler, vergi toplama, refahın sağlanması ve güvenlik gibi farklı konularda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Şakirov ve Aslan, 2010: 87-123).

Bu düzenlemelerden en önemlisi olan *"Saltanatımı Öz İdaremde Tutma Tüzüğü"*nde en genel çerçevede tüm hâkimiyetin hükümdarda toplanması, tek karar alma mercinin kendisi olması ve yönetimde ortak bulunmaması gerektiğinden bahsedilmektedir (Delen, 2017: 159).

Adı geçen bu tüzükte on iki kural belirlenmiş olup bu kurallar şöyle sıralanmıştır: Son sözün padişaha ait olması, adaletli olunması, ülkedeki emir ve yasakların padişahtan kaynaklanması, padişahın başladığı işi bitirmeden bırakmaması, padişahın öz hükmünü yürütmesi, padişahlık işlerinin tümüyle başkalarına devredilmemesi, saltanat işlerinde herkesten fikir alınması, dedikodulara inanılmaması, padişahın emrine kimsenin direniş göstermemesi, padişahın öz iradesiyle hareket etmesi, padişahın hiç kimseyi kendine saltanat ortağı kılmaması ve padişahın öz meclisinde bulunanlardan habersiz olmaması olarak sıralanmıştır (Şakirov ve Aslan, 2010: 87-88).

Emir Timur'a atfedilen *"Vezir Tutma Tüzüğü"*nde ise vezirlerin seçimi, yetkileri ve nasıl davranmaları gerektiğine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu Tüzük'e göre vezirlerde: *"Akıl ve feraset, asalet ve nesil temizliği, sipahi ve raiyeye hoş muamele ile barışçı ve sabırlı olmak"* gibi dört özelliğin bulunması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Tüzük'te vezirlerin görevlerini yerine getirirken her işte bağımsız olmaları, padişahın güvenini sağlamaları, sağlam ve kuvvetli olmaları ile her sözlerinin geçerli olması gerektiği ifade edilmiştir. Delen'in (2017: 160) vurguladığı üzere saltanat sahibinden sonra idarenin başı olan vezirler; sadece padişahın emirlerini yerine getiren birer memur olarak düşünülmemiş, bağımsız hareket edebilen, geniş bir yetki ve kontrol alanı bulunan kuvvetli yöneticiler olarak tasarlanmıştır.

*"Emirlik ve Valilik Tüzüğü"*nde ise yönetim kademelerinde yedekleme sistemi ve hiyerarşik sıralamaya ilişkin hükümler getirilmiştir. Bu tüzüğe göre emirlere birer yardımcı tayin edildiği, emirlerin ölümü durumunda bu yardımcıların emirlerin yerlerine geçeceği, üç yüz on üç emir arasından dört kişinin beylerbeyi olarak seçileceği ve yine bu beylerbeyleri arasından birinin emirler emiri olarak tayin edileceği, savaş vakti emirler emirinin emirlere, emirlerin binbaşılara, binbaşıların yüzbaşılara, yüzbaşıların ise onbaşılara emredeceği ifade edilmiştir (Şakirov ve Aslan, 2010: 98). Bu Tüzükte, Mete Han'dan itibaren Türklerin devlet yönetimi ilkelerinden olan, komuta birliği ilkesi ve devlet hiyerarşisi ilkesi hüküm altına alınmıştır.

*"Vezirler Hizmetlerinin Tüzüğü"*nde: Memleket raiye veziri, sipahi veziri, emanet veziri ve müesseseler veziri olmak üzere dört vezirin her gün divanhanede hazır olması gerektiği, ayrıca sınırlara ve dış ülkelere de bir vezir tayin edileceği, vezirlerin çalışmaları esnasında divanbeyine tabi olacakları ve yine aralarından bir kişinin arzuhalbeyi olarak seçileceği, şeriat işlerini İslam kadısı, örfi işleri ise ehdas kadısının padişaha bildireceği, saltanat işlerinin, memleket meselelerinin, sipahi emirlerinin azil ve terfilerinin, çeşitli istişare ve tedbirlerin özel meclislerde arz edileceği, sır sahibi bir kâtibin mecliste hazır olup gizli görüşmeleri sır defterine yazacağı, bir zümre kişiden yazıcı meclisi oluşturulacağı belirtilmiştir (Şakirov ve Aslan, 2010: 106-107).

Post-Sovyet Dönemi'nde ulusal kimliğinin oluşturulması ve geliştirilmesi çabalarının Emir Timur'a dayandırıldığını, Özbekistan'ın müzelerinden, meydanlarındaki heykeller-

den bile kolayca anlamak mümkündür. Emir Timur, keskin bir adalet anlayışına sahipti. Doğruluktan asla vazgeçmeyen, yalandan ve yalan söyleyenden nefret eden bir kişiydi. Parmağına sürekli taktığı ve aynı zamanda *"mühür"* olarak kullandığı yüzüğünde *"Adalet Kuvvettir/Kurtuluş Doğruluktadır."* anlamına gelen *"Rasti, Rusti"* ifadesi bulunmaktaydı (Delen, 2017: 149).

Özbekistan'ın anayasal gelişimini oluşturan ikinci dönem, Sovyetler Dönemi'nde çıkarılan anayasalar olarak ele alınabilir. Sovyetler Dönemi'nde 1918, 1924, 1936 ve 1977 Anayasaları yürürlüğe konulmuştur.

1918 yılında hazırlanan ilk Sovyet Anayasası, tüm iktidarın Sovyetlere verildiği ve üretim araçlarının özel mülkiyetinin ortadan kaldırıldığı duyurusuyla proletarya diktatörlüğünün kuruluş bildirgesi niteliğinde bir anayasa olmuştur. 1918 Anayasası'nın 6. bölümünde iktidarın yürütme organı Halk Komiserleri Konseyi olarak belirlenmiş ve kitlelerin kendiliğinden geliştirmiş oldukları gevşek ve gayri resmi Sovyet örgütlenmesi böylece resmiyete kavuşturulmuştur. Anayasa'nın 10, 11 ve 12. bölümlerinde ise Sovyetlerin aşağıdan yukarıya, köy-bucak-ilçe-kent-il-bölge/vilayet kongreleri üzerinden örgütleneceği belirtilmiştir. Diğer taraftan 1918 Anayasası'nın seçmenlikle ilgili 13. bölümünde ise oy hakkı yalnızca *"Hayatını üretken ya da sosyal bakımdan yararlı bir emek harcayarak kazananlara"* ve askerlere, sakatlara tanınmış, ücretli işçi kullananlar, rantiyeler, kendi başına ticaret yapanlar, din adamları, devlet memurları ve eski ajanlar bu haktan yoksun bırakılmıştır (Somel, 2016: 549). 1918 Anayasası'nda güçler birliği ilkesi söz konusu olup bütün güç teorik olarak Panrus Sovyetler Kongresinde toplanmıştır. Bu şekilde hükümeti oluşturan Halk Komiserleri Konseyi bütün yetkileri fiilen eline almıştır (Bulduk, 1996: 76).

Sovyetler Birliği'nin ikinci anayasası olan 1924 Anayasası'nın kabul edilmesiyle yeni bir döneme girilmiş ve bu anayasa ile Sovyet Devleti'nin biçim olarak federal, içerik olarak ise sosyalist olduğu vurgulanmıştır. 1924 Anayasası ile ilk olarak sınır belirleme süreci sonrasında federal yapı kesinleştirilmiş ve Sovyet idaresi güçlendirilmiş, ikincil olarak da artık ülkenin bütününde tam bir hâkimiyet sağlayan Sovyet yönetimi gerçek gündemini uygulamaya başlamıştır (Kalkan, 2018: 13).

1924 Anayasası devletin federal örgütlenmesi ile ilgili olarak, 1922 yılında kabul edilen Anayasa'nın 1923 yılında tekrar gözden geçirilmesi ve 31 Ocak 1924 tarihinde kabul edilmesiyle ortaya çıkmıştır. 11 bölüm ve 72 maddeden oluşan 1924 Anayasası ile SSCB; Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kafkas cumhuriyetleri olmak üzere yedi cumhuriyetten oluşan federal bir cumhuriyet hâline gelmiştir (Zamanov, 2014: 17).

1924 Anayasası'nda da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin idaresi Federal Sovyet ve Milletler Sovyeti olmak üzere iki kanaldan belirlenmiş ve bu iki kanalın oluşturduğu Merkez Yürütme Komitesi Presidiumu, *"SSCB'nin en yüksek yasama, yürütme ve idare organıdır."* olarak tanımlanmıştır (Somel, 2016: 550).

1924 Anayasası ile Federal Sovyetler için temsilcilerin her federe devletin nüfusu ile orantılı bir şekilde seçilmesi, Milletler Sovyeti'nde ise her federe devletin aynı sayıda üye bulundurması ilkesi kabul edilmiştir. Merkez Yürütme Komitesi Presidiumu'nda federe devletlerin sayısı kadar

başkan bulunması ve bunların sırayla başkanlık yapması kabul edilmiştir (Bulduk, 1996: 77).

SSCB'nin federe birimleri olan Birlik cumhuriyetlerinin önemli bir özelliği ise devlet egemenliği vasıflarına sahip olmaları olmuştur. Her Birlik üyesi cumhuriyetinin, şeklen de olsa kendi sınırları, meclisi, devlet başkanı, hükümeti, bayrağı, marşı, anayasası ve diğer kanunlarını özgürce kabul etme hakkı ve hatta savunma ve dışişleri bakanlıkları var olup bununla birlikte cumhuriyetlerin egemenliklerinin yeniden tesisi için her Birlik cumhuriyetinin özgürce Sovyetler Birliği'nden çıkma hakkı tanınmıştır (Demir, 2003: 57).

Ayrıca SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerin üzerinde yer alacak şekilde bir Sovyet vatandaşlığı kavramı geliştirilmiş ve buna göre 16 yaşına gelen her Sovyet yurttaşına bir pasaport verilerek Sovyet vatandaşlarının ve cumhuriyetlerin birbirlerine karşı olan sorumluluk ve yükümlülükleri ayrıntılı şekilde belirtilmiştir (Habersol, 2023).

5 Aralık 1936 tarihinde kabul edilen ve içeriği itibariyle "Stalin Anayasası" olarak da bilinen üçüncü Sovyet Anayasası, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği çatısı altında bulunan birey ve cumhuriyetler için önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur (Beceren, 2020: 82).

1924 Anayasası'nda çeşitli değişiklikler yapılarak kabul edilen 1936 Anayasası 13 bölüm ve 146 maddeden oluşmaktadır. 1936 Anayasası'nın *"Sovyet Devletinin İnşası"* isimli ikinci bölümünün 13. maddesinde SSCB'nin; Rusya, Ukrayna, Belarus, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, yine 1944 yılında yapılan değişiklikle Karelo-Fin, Moldova, Litvanya, Letonya ve Estonya Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerinden oluştuğu belirtilmiş olup 15. maddesinde Birlik cumhuriyetlerinin egemenliğinin, SSCB Anayasası'nın 14. maddesinde belirtilen hükümler hususunda sınırlı olduğu ve bu hükümler dışında her Birlik cumhuriyetinin devlet otoritesini bağımsız olarak kullanacağı, 16. maddesinde her Birlik cumhuriyetinin, o cumhuriyetin kendine özgü özelliklerini dikkate alan ve SSCB Anayasası ile tam uyumlu olarak hazırlanan kendi anayasasına sahip olduğu ve 17. maddesinde ise her Birlik cumhuriyetinin SSCB'den ayrılma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 1936 Anayasası'nın 26. maddesinde de 1944 yılında yapılan değişiklikle Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin; Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana ve Harezm Bölgeleri/Vilayetleri ile Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden oluştuğu ifade edilmiştir (Helvayiyen, ty: 1-3).

1936 Anayasası'nın 30. maddesinde SSCB devlet otoritesinin en yüksek organının, SSCB Yüksek Sovyeti olduğu ifade edilmiş ve 33. maddesinde de SSCB Yüksek Sovyeti'nin; *"Birlik ve Uluslar Sovyeti"* olmak üzere iki kısımdan oluştuğu belirtilmiştir. Anayasa'nın 35. maddesinde ise: *"Uluslar Sovyeti, Birlik ve özerk cumhuriyetler, özerk bölgeler/vilayetler ve ulusal alanlarda; her Birlik cumhuriyetinden yirmi beş vekil, her bir özerk cumhuriyetten on bir vekil, her bir özerk bölgeden/vilayetten beş vekil ve her ulusal alandan bir vekil esasına göre SSCB yurttaşları tarafından seçilir."* denilmektedir. Birlik cumhuriyetlerinin en yüksek devlet otoritesi organları, Birlik cumhuriyetlerinin hükümet organları ile Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyetleri'nin en yüksek devlet otoritesi organlarına ilişkine düzenlemeler ise 1936 Anayasası'nın sırasıyla 4, 6 ve 7. bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir (Helvayiyen, ty: 3-7).

1936 Anayasası ile Birlik cumhuriyetlerine Birlik anayasasına aykırı olmamak koşulu ile anayasalarını hazırlama, sınırları içindeki özerk cumhuriyetlerin anayasalarını onaylama, kendilerine ait plan ve bütçeleri kabul etme, idari ve iktisadi bölgeler/vilayetler oluşturma, af kararı alma gibi bazı yetkilerde tanınmıştır (Bulduk, 1996: 81).

"Brejnev Anayasası" olarak da bilinen ve 7 Ekim 1977 tarihinde kabul edilen anayasa, Sovyetler Dönemi'ndeki üçüncü anayasa olmuştur. 1977 Anayasası 21 bölüm ve 174 maddeden oluşmaktadır (USSR, 1982: 15-91).

1977 Anayasası önceki anayasalardan farklı olarak Sovyetler Birliği'nde kendi kaderini tayin meselesinin en çok konuşulduğu anayasa olmuş ve SSCB'nin dağılmasına kadar geçen süreçte de bu anayasa yürürlükte kalmıştır (Alpözen ve Özdemir, 2022: 22).

1977 Anayasası'nda da 1936 Anayasası'na paralel bir şekilde Birlik Cumhuriyetlerine ilişkin düzenlemeler yapılmış olup, Özbekistan'ı da kapsayan bu düzenlemeler 1977 Anayasası'nın 8, 9, 10 ve 11. bölümlerinde düzenlenmiştir (USSR, 1982: 41-47).

Özbekistan'ın anayasal gelişimindeki son aşamayı ise bağımsızlık sonrası dönemde kabul edilen Özbekistan Anayasası oluşturmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın oluşturulmasındaki en önemli adımlardan biri 21 Haziran 1990 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Birinci Cumhurbaşkanı olan İslam Kerimov başkanlığındaki devlet adamları ve milletvekillerinden oluşan 64 üyeli bir Anayasa Komisyonu'nun oluşturulması olmuştur (Tulyaganov, 2021: 19).

Bu komisyonun çalışmaları neticesinde 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilmiş ve Özbekistan Anayasası'nda 28 Aralık 1993, 24 Nisan 2003, 11 Nisan 2007, 25 Aralık 2008 ve 18 Nisan 2011 tarihlerinde çeşitli değişiklik ve ilaveler yapılmıştır (Hukukbook, 2023). 2023 yılı Nisan ayında yapılan değişiklikler ile hâlihazırda Özbekistan Anayasası 6 bölüm ve 155 maddeden oluşmaktadır (Uzbekistan, 2023b).

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra oluşturduğu 1992 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nda tek hakimiyet kaynağının vatandaşlar olduğu, her vatandaşın ülke yaşamının en önemli meselelerinde referandumlar yoluyla karar alma süreçlerine katılabileceği ve vatandaşlık pozisyonunu ifade edebileceği vurgulanmıştır (Tulyaganov, 2021: 20).

1.2.2. Özbekistan Anayasası'nda Devletin Temel Nitelikleri

Bu alt bölümde SSCB'nin yıkılması ve Özbekistan'ın bağımsız bir ulus devlet olarak ortaya çıkması sonrasında öncelikle Özbekistan Anayasası'na dayanılarak devletin temel nitelikleri çözümlenecek, müteakiben de bağımsız bir ülke olarak güçler ayrılığı ilkesinden hareketle yasama, yürütme ve yargı organlarına ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

Özbekistan Anayasası'nın birinci bölümü 18 maddeden oluşmuş olup devletin dayandığı temel ilkeler bu bölümde sıralanmıştır. Buna göre Anayasa'nın 1. maddesinde Özbekistan'ın, cumhuriyetçi bir hükümet biçimine sahip egemen, demokratik, yasal, sosyal ve laik bir devlet olduğu, Devletin her iki adının da - Özbekistan Cumhuriyeti ve Özbekistan – eş değer olarak kullanıldığı belirtilmiş, 2. maddede ise devletin halkın iradesini temsil ettiği ve halkın çıkarlarına hizmet ettiği belirtilerek devlet organları ve kamu görevlilerinin topluma ve vatandaşlara karşı sorumlu olduğu ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 3. maddesinde, Özbekistan Cumhuriyeti'nin, devlet otorite ve idare yapısı bağlamında millî-devlet ve idarî-mülki yapısı ile bağımsız bir iç ve dış politika yürüttüğünden bahisle, Özbekistan'ın devlet sınırı ve topraklarının dokunulmaz ve bölünmez olduğu vurgulanmıştır. Anayasa'nın 4. maddesinde ise devletin diline ilişkin açıklamalar yapılmış olup Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin Özbekçe olduğu ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin topraklarında yaşayan tüm milliyetlerin ve etnik grupların dillerine, gelenek ve göreneklerine saygılı bir tutum içinde olarak bunların gelişmesi için gerekli koşulların yaratılmasını sağlayacağı ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 5. maddesinde Özbekistan Cumhuriyeti'nin kanunla belirlenen bayrak, amblem ve marş olmak üzere devlet sembollerinin bulunduğu ve bu sembollerin devlet koruması altında olduğu ifade edilmiş, 6. maddesinde ise Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkentinin Taşkent olduğu belirtilmiştir.

Özbekistan Anayasası'nda demokrasiye ilişkin düzenlemeler Anayasa'nın 7-14. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Buna göre Anayasa'nın 7. maddesinde devlet gücünün yegâne kaynağının halk olduğu, Özbekistan Cumhuriyeti'nde devlet gücünün halkın çıkarları doğrultusunda ve yalnızca Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve buna dayalı olarak kabul edilen kanunlar tarafından yetkilendirilmiş organlar tarafından kullanılacağı ve Anayasanın öngördüğü usule aykırı olarak devlet otoritesine ait yetkilerin alınması, devlet otoritesi organlarının faaliyetlerinin askıya alınması veya sona erdirilmesi ve ayrıca yeni veya paralel devlet otoritesi organlarının oluşturulmasının anayasaya aykırı sayılacağı ve bu normlara karşı hareket edenlerin kanunla cezalandırılacağı ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 8. maddesinde milliyetlerine bakılmaksızın tüm Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının Özbekistan halkını oluşturduğu, 9. maddesinde ise kamu ve devlet yaşamının önemli meselelerinin kamuoyunun tartışmasına sunularak ülke çapında bir referandumla oylamaya sunulacağı ve Özbekistan Cumhuriyeti'nde referandum düzenleme usulünün kanunla belirleneceği vurgulanmıştır.

Yine Anayasa'nın 10. maddesinde halk tarafından seçilen Âli Meclis (Cumhuriyet Parlamentosu) ve Cumhurbaşkanının münhasıran halk adına hareket etme hakkına sahip olduğu ve toplumun herhangi bir kesimi, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları, hareket veya bireylerin Özbekistan halkı adına hareket edemeyecekleri ifade edilmiş, 11. madde de Özbekistan Cumhuriyeti'nde devlet otoritesi sisteminin temelini yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılığı ilkesinin oluşturduğu belirtilmiştir.

Anayasa'nın 12. maddesinde ise Özbekistan Cumhuriyeti'nde kamusal yaşamın, çeşitli siyasi kurumlar, ideolojiler ve görüşler temelinde gelişeceği ve hiçbir ideolojinin devlet ideolojisi olarak belirlenemeyeceği ifade edilmiş, takip eden 13. maddesinde ise Özbekistan Cumhuriyeti'nde demokrasinin, insan olmanın nihai değeri, onun hayatı, özgürlüğü, şerefi, haysiyeti ve diğer devredilemez haklarına bağlı olarak tüm insanlık için ortak ilkelere dayanacağı ve demokratik hak ve özgürlüklerin Anayasa ve kanunlarla korunacağı belirtilmiştir.

Son olarak, demokrasiye ilişkin düzenlemelerin son maddesi olan 14. maddede ise devletin insanların refahını ve toplumun sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için kanunilik, sosyal adalet ve dayanışma ilkelerine dayalı olarak faaliyetlerini yürüteceği ifade edilmiştir.

Anayasa ve hukukun üstünlüğüne yönelik açıklamalar Özbekistan Anayasası'nın 15 ve 16. maddelerinde düzenlenmiştir. Buna göre; Anayasa'nın 15. maddesinde Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunlarının, Özbekistan Cumhuriyeti'nde mutlak üstünlüğe sahip olduğu, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın, tüm ülke topraklarındaki yasal alanın tek temeli olarak en yüksek yasal güce ve doğrudan etkiye sahip olduğu, Özbekistan Cumhuriyeti'nin uluslararası antlaşmalarının, uluslararası hukukun genel kabul görmüş ilke ve normları ile birlikte Özbekistan Cumhuriyeti hukuk sisteminin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti'nin imzaladığı uluslararası bir antlaşmanın, Özbekistan Cumhuriyeti yasalarının öngördüğü kurallardan başka kurallar koyarsa, Özbekistan Cumhuriyeti'nin imzaladığı uluslararası antlaşmanın kurallarının uygulanacağı ve devletin, organların, diğer teşekküllerin, memurların, kamu kuruluşları ve vatandaşların Anayasa ve kanunlara uygun hareket edecekleri ifade edilmiştir.

16. maddede ise Anayasa'nın hiçbir hükmünün Özbekistan Cumhuriyeti'nin hak ve menfaatleri ile bu Anayasa'nın birinci bölümünde belirtilen temel ilke ve normlara aykırı olarak yorumlanamayacağı, Özbekistan Cumhuriyeti'nin kanunları ve diğer normatif yasal düzenlemelerinin, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası temelinde ve bu Anayasa'nın yerine getirilmesi bağlamında kabul edileceği, kanunların veya diğer normatif yasal düzenlemelerin hiçbirinin Anayasa norm ve ilkelerine aykırı olamayacağı belirtilmiştir.

Devletin temel nitelikleri ve ilkeleri bağlamında Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 17 ve 18. maddeleri ise dış politika ile ilgili olarak düzenlenmiş olup 17. maddede Özbekistan Cumhuriyeti'nin tam teşekküllü bir uluslararası ilişkiler öznesi olacağı, Özbekistan dış politikasının devletlerin egemen eşitliği, güç kullanmama veya kullanma tehdidinde bulunmama, sınırların dokunulmazlığı, anlaşmazlıkların barışçıl çözümü, diğer devletlerin iç işlerine karışmama, uluslararası hukukun genel olarak kabul edilen diğer ilke ve normlarına dayanacağı ifade edilmiştir. 18. maddede ise Özbekistan Cumhuriyeti'nin devletler ve uluslararası kuruluşlarla ikili ve çok taraflı ilişkilerin kapsamlı bir şekilde geliştirilmesini amaçlayan barışçıl bir dış politika izleyeceği, devletin üstün çıkarları ile halkın refahı ve güvenliği temelinde ittifaklara girebileceği, topluluklara ve diğer hükümetler arası kurumlara katılabileceği ve bunlardan çekilebileceği vurgulanmıştır (Uzbekistan, 2023b).

1.2.2.1. Yasama

Özbekistan'da yasama organının yapısı, görev ve sorumlulukları, üye sayısı, seçilme yeterlilikleri, görev süresi ve faaliyetlerine ilişkin çeşitli hükümler Anayasa'nın 91 ve 104 maddeleri arasında düzenlenmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 91. maddesine göre devleti temsil eden ve yasama yetkisini kullanan en yüksek organın Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi olduğu, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin, Yasama Kamarası (alt kamara) ve Senato (üst kamara) olmak üzere iki kamaradan oluştuğu ve Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinde Yasama Kamarası ve Senatonun görev süresinin ise beş yıl olduğu belirtilmiştir.

Anayasa'nın 92. maddesinde ise Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarasının, kanuna göre seçilmiş yüz elli milletvekilinden oluştuğu, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinde Senatonun bölgesel temsile dayalı olarak Senato üyelerinden (senatörler) oluştuğu, maddenin devamında da Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu

üyelerinin, Karakalpakistan Cumhuriyeti Jokargı Keneş'i, iller, ilçeler ve şehirlerin temsili organlarının ilgili ortak toplantılarında söz konusu meclis üyeleri arasından gizli oylamayla dörder kişi olarak Karakalpakistan Cumhuriyeti, iller ve Taşkent şehrinden eşit sayıda seçileceği, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosunun dokuz üyesinin, bilim, sanat, edebiyat, imalat ile diğer devlet ve kamu faaliyet alanlarında geniş pratik deneyime ve özel meziyetlere sahip en liyakatli vatandaşlar arasından Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmiştir. Ayrıca seçim tarihinde 25 yaşını doldurmuş ve beş yıldan az olmamak üzere Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında daimî olarak ikamet eden Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarası milletvekili ve Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu üyesi olabilecekleri, ancak bir kişinin aynı anda Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarası milletvekili ve Senato üyesi olamayacağı ve adayların milletvekili olabilmeleri için gereken şartların kanunla belirleneceği hüküm altına alınmıştır. Bununla birlikte, Senatoda daimî olarak görev yapacak senatör sayısı toplam üyenin ¼'ünü geçememektedir. Ayrıca senatörler, bilimsel ve eğitim faaliyeti dışında ücret karşılığı herhangi bir gelir getirici işle uğraşamazlar.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 93. maddesinde ise Yasama Kamarası ve Senatonun ortak yetkilerine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu maddeye göre Yasama Kamarası ve Senatonun ortak yetkileri; değişiklikler getiren Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nı kabul etmek, değişiklikler getiren anayasa hükümleri ile kanunları kabul etmek, uluslararası anlaşmaları onaylamak ve feshetmek, Özbekistan Cumhuriyeti'nde referandum yapılmasına ilişkin karar almak ve bunun düzenlenme tarihini belirlemek, ulusal ve dış politikanın ana hatlarını belirlemek ve stratejik devlet programlarını kabul etmek, yasama, yürütme ve yargı organlarının yapısı ve yetkilerini belirlemek, Özbekistan Cumhuriyeti'ne yeni devlet oluşumlarının kabul etmek ve Özbekistan Cumhuriyeti'nden ayrılma kararlarını onaylamak, gümrük, para ve kredi sistemlerinin yasal düzenlemesini yapmak, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından sunulan ve değişiklikler getiren devlet bütçesini onaylamak, devlet borcunun azami seviyesini belirlemek, vergileri ve diğer zorunlu ödemeleri belirlemek, Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırlarının değiştirilmesi ile idari ve bölgesel yapı ile ilgili yasal düzenlemeler yapmak, mahalle, kasaba, şehir ve bölgelerin/vilayetlerin kurulması, kaldırılması, yeniden adlandırılması ve sınırlarını değiştirmek, devlet ödülleri ve unvanlarını belirlemek, Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Seçim Komisyonu oluşturmak, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi insan hakları yetkili kişisinin (Ombudsman) ve ombudsman yardımcısını seçmek, Özbekistan Cumhuriyeti'ne saldırı durumunda savaş durumunu ilan etmek veya saldırıya karşı karşılıklı savunmaya ilişkin sözleşme yükümlülüklerinin yerine getirilmesi gerekliliği hakkında Özbekistan cumhurbaşkanı kararnamesini onaylamak, Cumhurbaşkanının genel ve kısmi seferberlik ilanı, olağanüstü hâlin yerine getirilmesi, uzatılması ve kaldırılmasına ilişkin kararnamelerini onaylamak, yolsuzlukla mücadeleye ilişkin yıllık ulusal raporu görüşmek, meclis soruşturmasını yürütmek, Anayasa ve kanunlarla verilen diğer yetkileri kullanmak olarak düzenlenmiş ve ortak yetki alanına giren konuların kural olarak önce Yasama Kamarası ve ardından Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu tarafından görüşüleceği belirtilmiştir.

Anayasa'nın 94. maddesinde, Yasama Kamarasının münhasır yetkileri; devlet bütçesinin uygulanmasını izlemek, Sayıştay raporunu görüşmek, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınca teklif edilen Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanının adaylığını değerlendirmek ve onaylamak, Başbakanın ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınmasına ilişkin güncel meselelere ve Bakanlar Kurulu üyelerinin faaliyetlerine ilişkin raporlarını görüşmek, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınca teklif edilen Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu adaylarını değerlendirmek ve onaylamak, Bakanlar Kurulunun ülkenin sosyal ve ekonomik yaşamının en önemli meselelerine ilişkin yıllık raporunu görüşmek, devlet organlarının yetkililerine parlamento soruşturmalarını sunmak ve diğer parlamento kontrolünün uygulanmasını yapmak, Yasama Kamarası Başkanı ve başkan yardımcıları ile komisyon başkanları ve yardımcılarını seçmek, Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısı tarafından sunulan Yasama Kamarası milletvekilinin dokunulmazlıktan yoksun bırakılması konularını ele almak, Kamara faaliyetlerinin organizasyonu ve iç düzeni ile ilgili konularda kararlar almak, siyasi, sosyal ve ekonomik yaşam alanları ile ulusal ve dış politika konularında belirli konularda kararlar almak, anayasa ve kanunlar ile verilen diğer yetkileri kullanmak olarak sıralanmış ve Yasama Kamarasının milletvekili tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile feshedilebileceği belirtilmiştir.

Anayasanın 95. maddesinde de Senato'nun münhasır yetkileri; cumhurbaşkanınca teklif edilen Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Yargı Konseyi, Cumhuriyetçi Yolsuzlukla Mücadele ve Cumhuriyetçi Anti-Tekel kurumlarının başkanlarını seçmek; Cumhurbaşkanınca teklif edilen Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcılığı ve Özbekistan Cumhuriyeti Sayıştay Başkanlığı pozisyonları için adayları değerlendirmek ve onaylamak, Devlet Güvenlik Servisi başkanlığı görevi için Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından önerilen adaylar hakkında istişarelerde bulunmak; Cumhurbaşkanının aday göstermesi üzerine, Özbekistan Cumhuriyetinin yabancı devletlerdeki diplomatik misyonlarının ve diğer temsilciliklerinin ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanını temsilen uluslararası kuruluşların başkanlarını atamak ve görevden almak, Cumhurbaşkanınca önerilen Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası yönetim kurulu başkanını atamak ve görevden almak, Cumhurbaşkanının bakanlıkların ve diğer yürütme organlarının kurulması ve kaldırılmasına ilişkin kararnamelerini onaylamak, Cumhurbaşkanınca teklif edilen af kanunlarını kabul etmek, Özbekistan Cumhuriyeti başsavcısı ve Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yönetim Kurulu başkanının raporlarını görüşmek, Özbekistan Cumhuriyeti'nin yabancı devletlerdeki ve uluslararası kuruluşlardaki diplomatik misyon şeflerinin ve diğer temsilciliklerinin faaliyetleriyle ilgili raporları görüşmek, devlet organlarının yetkililerine parlamento soruşturmalarını sunmak ve diğer parlamento kontrollerini gerçekleştirmek, faaliyetlerini yerine getirirken devlet gücünün temsilci organlarına sahada yardım etmek, devlet gücünün temsili organlarının kararlarının, yasama normlarıyla tutarsızlıkları durumunda iptal etmek, Senato Başkanı ve yardımcıları ile komisyon başkanları ve yardımcılarını seçmek, Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısı tarafından sunulan Senato üyelerinden birinin dokunulmazlıktan yoksun bırakılmasına ilişkin kararları kabul etmek, Kamara faaliyetlerinin organizasyonu ve iç düzeni ile ilgili konularda kararlar almak, siyasi, sosyal ve ekonomik yaşam alanları ile ulusal ve dış politika konularında belirli

konularda kararlar almak, Yasama Kamarasının feshi sırasında Âli Meclis'in Anayasa ve anayasal kanunlar dışındaki yasama yetkilerini kullanmak, anayasa ve kanunlar ile verilen diğer yetkileri kullanmak olarak sıralanmış ve Senatonun senatörlerin toplam sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile feshedilebileceği belirtilmiştir.

Anayasanın 96. maddesinde Yasama Kamarası ve Senatonun faaliyet takvimlerine ilişkin düzenlemeler yapılmış ve görev sürelerinin sona ermesinden sonra Yasama Kamarası ve Senatonun, yeni Yasama Kamarası ve Senatonun toplantıya çağrılmasına kadar faaliyetlerine devam edeceği, Yasama Kamarası ve Senatosunun ilk toplantılarının Merkez Seçim Komisyonu tarafından Yasama Kamarası seçimlerinden itibaren en geç iki ay içinde ve Senatonun oluşumundan sonra en geç bir ay içinde yapılacağı, Yasama kamarası toplantılarının oturumlar sırasında yapılacağı ve toplantıların kural olarak eylül ayının ilk iş gününden bir sonraki yılın haziran ayının son iş gününe kadar yapılacağı ifade edilmiştir.

Maddenin devamında Senatonun yılda üç defadan az olmamak kaydıyla gerektiği şekilde toplanacağı, Âli Meclis dairelerinin oturumlarının tüm milletvekili ve senatörlerin tam sayısının yarısından fazlasının çalışmalarına katılması hâlinde yetkilendirileceği, Anayasa kanunlarının kabulünde, milletvekilleri ve senatörlerin tam sayısının en az üçte ikisinin hazır bulunmasının zorunlu olduğu, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar Kurulu üyeleri, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve Yüksek Yargı Konseyi başkanları, Cumhuriyet Başsavcısı, Merkez Bankası Yönetim Kurulu başkanının, Yasama Kamarası ve Senato toplantılarına ve organlarının toplantılarına katılma hakkına sahip olduğu ve Senato başkanının da Yasama Kamarası ve organlarının oturumlarına, Yasama Kamarası başkanının da Senato ve organlarının oturumlarına katılma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca Yasama Kamarası ve Senatonun ayrı ayrı toplanacağı ve Yasama Kamarası ve Senato ortak toplantılarının, Cumhurbaşkanının yemin etmesi, Cumhurbaşkanının ülkenin sosyal ve ekonomik hayatı, iç ve dış politikası ile ilgili önemli konularda konuşmalar yapması ve yabancı devlet başkanlarının konuşmaları üzerine yapılacağı, daireler tarafından kararlaştırıldığı zamanda dairelerin ortak oturumlarının diğer konularda toplanabileceği hüküm altına alınmıştır.

Anayasa'nın 97. maddesinde ise Yasama Kamarası ve Senatonun karar yeter sayısına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Maddeye göre Yasama Kamarası ve Senato kararları, Anayasa'da öngörülen durumlar dışında, Yasama Kamarası milletvekillerinin veya Senato üyelerinin tam sayısının oy çokluğu ile kabul edilmektedir.

Anayasa'nın 98. maddesinde de yasama inisiyatifi yetkisine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu maddeye göre Özbekistan'da yasama inisiyatifi hakkının; Özbekistan cumhurbaşkanına, devlet otoritesinin yüksek temsil organı adına Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne, Özbekistan Cumhuriyeti Yasama Kamarası milletvekillerine, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kuruluna ait olup yasama girişimi hakkının, yetki alanlarına giren konularda Anayasa Mahkemesine, Yüksek Mahkemeye ve Özbekistan Cumhuriyeti başsavcısına da ait olduğu ifade edilmiştir.

Maddenin devamında yasama girişimi hakkının, yasama girişimi hakkına sahip olanları Yasama Kamarasına bir yasa tasarısı sunmasıyla kullanılacağı, Âli Meclis Senatosunun,

en az yüz bin seçme hakkına sahip Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşının, Ombudsmanın, Merkez Seçim Komisyonu'nun yasama girişimi hakkını kullanabileceği ve yasa tasarılarının, yasama tekliflerinin sunulması ve değerlendirilmesi usulünün kanunla belirleneceği belirtilmiştir.

Anayasanın 99. maddesinde ise kanunların ne şekilde yürürlüğe gireceğine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre kanunların; Yasama Meclisi tarafından kabul edilip Senato tarafından onaylandıktan sonra Cumhurbaşkanı tarafından imzalanacağı ve kanunla belirlenen usulde resmi yayınlarda yayımlandığında yürürlüğe gireceği ifade edilmiştir.

Anayasa'nın bu maddesine göre Yasama Kamarası tarafından kabul edilen kanunlar, kabul tarihinden itibaren en geç on gün içinde Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna sunulmaktadır. Kanun, Senato tarafından altmış gün içinde görüşülmekte ve onaylanırsa, en geç on gün içinde imzalanmak ve yayımlanmak üzere cumhurbaşkanına iletilmektedir. Senato altmış gün içinde kanunun kabulüne veya reddine karar vermezse kanun, Yasama Kamarası tarafından imzalanmak ve yayımlanmak üzere Cumhurbaşkanına gönderilmekte ve Cumhurbaşkanı altmış gün içinde kanunu imzalamakta ve yayımlamaktadır.

Senato tarafından reddedilen kanunlar ise Yasama Kamarası'na iade edilmekte ve Senato tarafından reddedilen kanunun ikinci kez görüşülmesi ve Yasama Kamarasının milletvekili tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul etmesi hâlinde kanun Özbekistan Âli Meclisi tarafından kabul edilmiş sayılmakta ve Yasama Kamarası tarafından imzalanması ve yayımlanması için Cumhurbaşkanına gönderilmektedir.

Senato tarafından reddedilen kanunla ilgili olarak Yasama Kamarası ve Senato, Yasama Kamarası milletvekilleri ve Senato üyeleri arasından ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi için eşit oranda bir uzlaştırma komisyonu oluşturabilmekte, Uzlaşma Komisyonunun önerilerinin kamaralar tarafından kabul edilmesi üzerine yasa olağan usulde incelemeye tabi tutulmaktadır.

Buna ek olarak Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisine yaptığı itirazlarda kanunu iade etme hakkına sahip olup, bu durumda yasanın daha önce kabul edilen hâlinin Yasama Kamarası milletvekilleri ve Senato üyelerinin toplam sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile onaylanması hâlinde, yasa Cumhurbaşkanı tarafından on dört gün içinde imzalanmakta ve yayımlanmaktadır. Ayrıca maddede, kanunların ve diğer normatif-yasal düzenlemelerin yayımlanmasının bunların uygulanması için zorunlu bir koşul olduğu ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 100. maddesinde de Yasama Kamarasının kendi oturumunda Yasama Kamarası Başkanını ve başkan yardımcılarını seçeceği, Yasama Kamarası Başkanı ve yardımcılarının Yasama Kamarasının görev süresi boyunca gizli oyla milletvekili tam sayısının salt çoğunluğu ile seçileceği, aynı kişinin Yasama Kamarası Başkanlığını üst üste iki dönemden fazla yapamayacağı, Yasama Kamarası Başkanı ve başkan vekilinin, Yasama Kamarası milletvekillerinin toplam sayısının üçte ikisinden fazlasının gizli oyla kabul ettiği bir Yasama Kamarası kararıyla zamanından önce geri çekilebileceği ifade edilmiştir.

Maddenin devamında ise Yasama Kamarası Başkanının görevleri; Yasama Meclisini toplantıya çağırmak ve Meclise başkanlık etmek, Yasama Kamarası tarafından değerlendirilmek üzere sunulacak konuların ön incelemesi üzerinde

genel yönergeyi uygulamak, Yasama Meclisinin komite ve komisyonlarının çalışmalarını koordine etmek, Özbekistan Cumhuriyeti yasalarının ve Yasama Meclisi kararlarının uygulanmasının kontrolünü organize etmek, Parlamento dışı ilişkilere ilişkin çalışmaları ve Yasama Meclisi gruplarının uluslararası parlamenter örgütlerin çalışmaları ile bağlantılı faaliyetlerini yönetmek, Senato, diğer devlet organları, yabancı devletler, uluslararası ve diğer kuruluşlarla karşılıklı ilişkilerde Yasama Kamarasını temsil etmek, Yasama Meclisi kararlarını imzalamak, anayasa ve yasal düzenlemelerle sağlanan diğer yetkileri kullanmak olarak sıralanmış ve Yasama Kamarası Başkanının kararnameler çıkarabileceği belirtilmiştir.

Anayasanın 101. maddesinde ise Senatonun kendi üyeleri arasından Senato Başkanı ve yardımcılarını seçeceği, Senato Başkanının Cumhurbaşkanının aday göstermesi üzerine seçileceği, Senato Başkan yardımcılarından birinin Karakalpakistan Cumhuriyeti temsilcisi olacağı, Senato Başkanı ve yardımcılarının, senatonun görev süresi boyunca senatör tam sayısının salt çoğunluğunun gizli oyuyla seçileceği, aynı kişinin arka arkaya iki dönemden fazla Senato başkanlığı görevinde bulunamayacağı ve Senato Başkan ve başkan yardımcısının, senatörlerin toplam sayısının üçte ikisinden fazlasının gizli oyla kabul ettiği Senato kararıyla belirlenen süreden önce görevden alınabileceği ifade edilmiştir.

Maddenin devamında ise Senato Başkanının görevlerinin; Senato oturumlarını düzenlemek ve başkanlık etmek, Senato tarafından değerlendirilmek üzere sunulacak konuların ön incelemesi üzerinde genel yönergeyi uygulamak, Senato komitelerinin ve komisyonlarının çalışmalarını koordine etmek, kanunların ve Senato kararlarının uygulanmasının kontrolünü organize etmek, parlamentolar arası ilişkilere ilişkin çalışmaları ve uluslararası parlamenter örgütlerin çalışmalarıyla bağlantılı Senato gruplarının faaliyetlerini yönetmek, Yasama Kamarası, diğer devlet organları, yabancı devletler, uluslararası ve diğer kuruluşlarla karşılıklı ilişkilerde Senatoyu temsil etmek, Senato kararlarını imzalamak, anayasa ve yasal düzenlemelerle sağlanan diğer yetkileri kullanmak olarak sıralanmış ve Senato başkanının kararnameler çıkarabileceği belirtilmiştir.

Anayasanın 102. maddesinde de Yasama Kamarasının görev süresi boyunca, Yasama Kamarası milletvekilleri arasından yasa tasarısı, Yasama Kamarasına sunulacak konuların ön değerlendirmesi ve hazırlanması, Özbekistan Cumhuriyeti yasalarının uygulanmasının denetlenmesi ve Yasama Kamarası tarafından alınacak kararlarla ilgili komiteleri seçeceği, aynı şekilde Senatonun da görev süresi boyunca Senatoya sunulacak konuların ön değerlendirmesi ve hazırlanması, Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının uygulanmasının denetimi ve Senato tarafından alınacak kararların denetimi için senatörler arasından komiteler seçeceği ve Yasama Kamarası ile Senatonun gerekli olması hâlinde somut görevlerin yerine getirilmesi için milletvekilleri ve senatörler arasından komisyonlar kurabileceği ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 103. maddesinde ise Yasama Kamarası ve Senatonun müşterek kararı ile insan hakları ve hürriyetleri ile toplumun ve devletin menfaatlerini tehdit eden ve ülkenin güvenlik temellerine ve sürdürülebilir kalkınmasına olumsuz etkisi olabilecek olay ve olayların soruşturulması için Meclis araştırması yapılabileceği, Yasama Kamarası milletvekilleri ve Senato üyeleri arasından eşitlik esasına göre meclis soruşturmasını yürütmek üzere, faaliyetlerini

yasaya uygun olarak yürütecek özel bir komisyon kurulabileceği hüküm altına alınmıştır.

Anayasa'nın yasama faaliyetlerine ilişkin son maddesi olan 104. maddesinde ise Yasama Kamarası milletvekilleri ve Senato üyelerinin, belirlenen usule göre, milletvekilliği veya senatörlük faaliyetleri ile ilgili giderleri için tazminat alacakları, Yasama Kamarası milletvekilleri ve Senato üyelerinin yetkileri süresince sürekli olarak Senato'da çalışarak araştırma, yaratıcı ve eğitim faaliyetleri dışında diğer ücretli faaliyetlerde bulunamayacakları, Yasama Kamarası milletvekili ve Senato üyesinin dokunulmazlık hakkına sahip olduğu, Yasama kamarası ve Senatonun uygun görüşü olmaksızın cezai sorumluluğa tabi tutulamayacakları, tutuklanamayacakları veya yargı kararıyla verilen idari yaptırımlara çarptırılamayacakları ifade edilmiştir (Uzbekistan, 2023b).

1.2.2.2. Yürütme

Devlet yönetiminde yetkili yasama organının almış olduğu kararların ifa edilmesine kısaca yürütme faaliyeti denilmekte olup devlet, bir toplumun, onun iradesini yürütme görevini verdiği kurum olduğu gibi, yürütme organı da devletin en yüksek otoritesini temsil etmektedir (Büyük, 2010: 160). Özbekistan modern hukuk kuralları içerisinde demokratik bir devlettir ve başkanlık tipi cumhuriyetle yönetilmektedir. Cumhurbaşkanı devletin başı olup Başbakan ve Bakanlar Kurulu, Âli Meclisin onayıyla Cumhurbaşkanı tarafından atandığından Özbekistan'da yürütme faaliyetleri Cumhurbaşkanı başkanlığında, Başbakan ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilmektedir (Eroğlu, 2022: 475). Bu alt bölümde anayasal düzenlemeler üzerinden Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar Kuruluna ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Özbekistan Anayasası'nda yürütme erkine ilişkin düzenlemeler 105-119. maddeler arasında düzenlenmiştir.

Anayasa'nın 105. maddesinde Cumhurbaşkanının, devletin başkanı sıfatıyla, devlet organlarının kararlaştırılmış işleyişini ve etkileşimini sağladığı ifade edilmiş, 106. maddede ise Cumhurbaşkanının otuz beş yaşından büyük, devlet dilini tam olarak bilen ve seçimlerden önce Özbekistan topraklarında en az 10 yıl kalıcı olarak ikamet eden Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları arasından seçileceği ve Cumhurbaşkanı olarak seçilen kişinin arka arkaya iki dönemden fazla Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olamayacağı belirtilerek Cumhurbaşkanının; genel, eşit, doğrudan ve gizli oyla yedi yıllık bir süre için seçildiği ve cumhurbaşkanını seçme usulünün Özbekistan Cumhuriyeti kanunları ile belirleneceği hüküm altına alınmıştır.

Anayasa'nın 107. maddesinde Cumhurbaşkanının görev süresi boyunca başka bir ücretli görevde bulunamayacağı, temsil organı vekilliği yapamayacağı ve ticari faaliyette bulunamayacağı belirtildikten sonra Cumhurbaşkanının kişisel dokunulmazlıktan ve yasa kapsamında korunmadan yararlandığı ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 109. maddesinde ise Cumhurbaşkanının görev, yetki ve sorumlulukları sayılmış olup bu maddeye göre Cumhurbaşkanının görev, yetki ve sorumlukları şunlardır;

- Vatandaşların hak ve özgürlüklerine, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasalarına, Özbekistan Cumhuriyeti'nin egemenliğine, güvenliğine ve toprak bütünlüğüne uyulmasını, ulusal devlet yapısına ilişkin kararların uygulanmasını garanti etmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti'ni ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde temsil etmek,

- Görüşmeler yapmak, Özbekistan Cumhuriyeti'nin antlaşma ve sözleşmelerini imzalamak, Cumhuriyetin taraf olduğu antlaşma, sözleşme ve kabul ettiği yükümlülüklere uyulmasını sağlamak,
- Kendisine akredite edilmiş diplomatik ve diğer temsilcilerden güven ve geri çağırma mektuplarını kabul etmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna, Özbekistan Cumhuriyeti'nin yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlar nezdindeki diplomatik ve diğer temsilciliklerin başkanlarının atanmasına ilişkin aday göstermek,
- Ülkenin iç ve dış politikasının uygulanmasına ilişkin en önemli konularda Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisine ve Özbekistan Cumhuriyeti halkına hitap etme hakkına sahip olmak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu tarafından onaylanmak üzere gönderilen kararnamelerin ardından bakanlıklar ve diğer cumhuriyet yürütme organlarını oluşturmak ve kaldırmak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu nezdinde, Senato başkanlığı için aday göstermek;
- Âli Meclis Yasama Kamarasının onayı ile Özbekistan Cumhuriyeti başbakanını ve Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu üyelerini atamak ve görevden almak,
- Mevzuata uygun olarak komite, ajans ve diğer devlet organlarının başkanlarını atamak ve görevden almak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosunun onayı ile Özbekistan Cumhuriyeti başsavcısını ve Özbekistan Cumhuriyeti Sayıştay Başkanını atamak ve görevden almak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosu ile istişare ettikten sonra Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Başkanını atamak ve görevden almak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna; Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Yargı Konseyi ve ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yönetim Kurulu Başkanlığı, Yolsuzlukla Mücadele Ajansı ve Anti-Tekel Kurumu Başkanlığı görevlerine aday göstermek,
- Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Yargı Konseyinin önerisi üzerine Taşkent bölgesi/vilayeti ve diğer bölgelerdeki/vilayetlerdeki mahkemelerin başkanlarını ve başkan yardımcılarını, Özbekistan Cumhuriyeti Askeri Mahkemesi Başkanını atamak ve görevden almak; Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Yargı Konseyi üyelerini onaylamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti başbakanının teklifi üzerine, ilçe ve şehirlerin yöneticilerini yasaya uygun olarak atamak ve görevden almak, Anayasayı, kanunları ihlal etmeleri veya bir yöneticinin onur ve haysiyetini zedeleyici davranışlarda bulunmaları hâlinde, kendi kararıyla ilçe ve şehir yöneticilerini görevden almak,
- Yürütme organlarının ve khokimlerin (valilerin) eylemlerini askıya almak, iptal etmek; Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarını imzalamak ve ilan etmek; Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisine ikinci görüşme ve oylama için bir yasayı itirazlarıyla birlikte iade etme hakkına sahip olmak,
- Özbekistan Cumhuriyeti'ne saldırı olması durumunda veya saldırıya karşı savunma, genel veya kısmi sefer-

berlik konusunda sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesinin gerekli olması hâlinde savaş durumunu ilan etmek ve alınan kararı yetmiş iki saat içinde Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin onayına sunmak,

- İstisnai durumlarda (gerçek dış tehdit, kitlesel karışıklıklar, büyük felaketler, doğal afetler, salgın hastalıklar) vatandaşların güvenliğini sağlamak amacıyla Özbekistan Cumhuriyeti'nin tamamında veya belirli bölgelerinde/vilayetlerinde olağanüstü hâl ilan etmek ve yetmiş iki saat içinde alınan kararı Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin onayına sunmak. Olağanüstü hâlin uygulanma koşulları ve usulü kanunla belirlenmektedir,
- Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri başkomutanı olarak görev yapmak, Silahlı Kuvvetlerin en yüksek komuta heyetini atamak ve görevden almak ve en yüksek askeri rütbeleri vermek,
- Özbekistan Cumhuriyeti nişanları, madalyaları, onur belgeleri, fahri unvanları ve yeterlilik belgelerini vermek,
- Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlığı ve siyasi sığınma hakkı verilmesi konularında karar vermek,
- Af düzenlemelerinin kabulüne ilişkin öneriyi Ali Meclis Senatosuna sunmak ve mahkemeler tarafından mahkûm edilenlerin bağışlanması konusunda karar almak,
- Güvenlik Konseyini oluşturmak ve başkanlık etmek, yetkisinin uygulanmasını sağlamak için Cumhurbaşkanlığı İdaresi ile Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı nezdinde danışma ve diğer organları oluşturmak,
- Anayasa ve kanunların verdiği diğer yetkileri kullanmaktır. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı yetkilerinin kullanılmasını devlet organlarına veya memurlarına devretme hakkına sahip değildir.

Anayasanın 110. maddesinde de Cumhurbaşkanının Anayasa ve kanunlar temelinde ve bunların uygulanması için tüm Cumhuriyet topraklarında bağlayıcı kararnameler, kararlar ve yönetmelikler çıkarabileceği ifade edilmiş, 111. maddede ise Cumhurbaşkanının; Senato ve Yasama Kamarası arasında normal işleyişi tehdit eden boyutta anlaşmazlıklar ve uyuşmazlıklar ortaya çıktığında veya kamaralar tarafından birden fazla Anayasaya aykırı kararlar alındığı durumlarda Anayasa Mahkemesi ile mutabakata vararak aldığı kararla kamaraları feshedebileceği ifade edilmiş, kamaraların feshedildiği durumlarda üç ay içinde yeni seçimlerin yapılacağı belirtilmiş ve olağanüstü durumlarda ise Yasama Meclisi ve Senatonun feshedilemeyeceği hüküm altına alınmıştır.

112. madde de Cumhurbaşkanının görevlerini yerine getirmesinin imkânsız olması durumunda üç ay içinde kanuna uygun bir şekilde seçim yapılacağı ve seçim yapılana kadar Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinin geçici olarak Senato Başkanına geçeceği ifade edilmiştir. 113. madde de ise Cumhurbaşkanının görev süresini doldurduktan sonra ömür boyu Senato üyesi olacağı belirtilmiştir.

Anayasanın 114. maddesinde ise Bakanlar Kuruluna ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Mezkûr maddeye göre yürütme yetkisinin Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirildiği, Bakanlar Kurulu'nun, Başbakan, başbakan yardımcıları ve bakanlar oluştuğu, ayrıca Karakalpakistan Cumhuriyeti Hükümet Başkanının görevi gereği Bakanlar Kurulu üyesi olduğu, Bakanlar Kurulunun, çalışmalarını Cumhurbaşka-

nı tarafından belirlenen yürütme organının ana yönergeleri çerçevesinde yürüttüğü belirtilmiştir.

Anayasanın 115. maddesinde de Bakanlar Kurulunun görevleri sayılmış olup bu görevler şunlardır;

- Etkin ekonomik, sosyal, mali, para ve kredi politikalarının yürütülmesinden, bilim, kültür, eğitim, sağlık ve ekonomi ile sosyal alanın diğer sektörlerinin geliştirilmesine yönelik programların geliştirilmesi ve uygulanmasından sorumlu olmak,
- Sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, makroekonomik istikrarı, yoksulluğun azaltılmasını, insana yakışır yaşam koşullarının yaratılmasını, gıda güvenliğini, elverişli bir yatırım ortamının yaratılmasını, bölgelerin/vilayetlerin entegre ve sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için önlemler almak,
- Engelliler de dâhil olmak üzere nüfusun sosyal koruma sisteminin etkin işleyişini sağlamak,
- Çevrenin, doğal zenginliklerin ve biyolojik çeşitliliğin korunması, iklim değişikliği, salgın hastalıklar, salgın hastalıklarla mücadele ve bunların sonuçlarının hafifletilmesi alanlarında birleşik bir devlet politikasının uygulanmasını sağlamak,
- Devletin gençlik politikasının uygulanmasını sağlamak, aileyi desteklemek, güçlendirmek ve korumak, geleneksel aile değerlerini korumak için önlemler almak,
- Sivil toplum kurumlarını desteklemek, sosyo-ekonomik kalkınma ve sosyal ortaklık programlarının geliştirilmesine ve uygulanmasına katılımlarını sağlamak için önlemler almak,
- Vatandaşların ekonomik, sosyal ve diğer haklarını ve meşru çıkarlarını korumak için önlemler almak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasalarının, Âli Meclis kamaralarının kararlarının, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararnamelerinin, kararlarının ve emirlerinin uygulanmasını sağlamak,
- Yürütme makamlarının çalışmalarını koordine etmek ve yönetmek, yasanın öngördüğü şekilde faaliyetleri üzerinde kontrol uygulamak,
- Yürütme makamlarının çalışmalarında açıklık ve şeffaflığı, yasallığı ve etkinliği sağlamak, faaliyetlerinde yolsuzluğa karşı mücadele etmek, kamu hizmetlerinin kalitesini ve erişilebilirliğini artırmak için önlemler almak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarasına ülkenin sosyo-ekonomik yaşamının en önemli meselelerine ilişkin yıllık raporunu sunmak,
- Anayasa ve kanunlarla verilen diğer yetkileri kullanmaktır.

Anayasanın 116. maddesinde de Bakanlar Kurulunun; anayasal normlar çerçevesinde ve yürürlükteki mevzuata uygun olarak tüm ülke topraklarındaki organlar, işletmeler, kurumlar, kuruluşlar, yetkililer ve vatandaşlar için bağlayıcı karar ve emirler çıkarabildiği, Bakanlar Kurulu, faaliyetlerinde Âli Meclise ve Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olduğu, görevdeki Bakanlar Kurulunun yeni seçilmiş Ali Meclise istifasını sunduğu, ancak Cumhurbaşkanının kararına uygun olarak yeni Bakanlar Kurulu belirlenene kadar faaliyetlerine devam edeceği ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 117. maddesinde ise Başbakanın görevlerine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu mezkûr maddeye göre Başbakanın görevleri şunlardır;

- Bakanlar Kurulunun faaliyetlerini düzenlemek ve yönetmek, çalışmalarının verimliliğinden sorumlu olmak,
- Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etmek ve kararlarını imzalamak,
- Uluslararası ilişkilerde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunu temsil etmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti yasalarının öngördüğü diğer görevleri yerine getirmektir.

Anayasanın 118. maddesinde de Başbakanın seçilmesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Maddeye göre Başbakanının adaylığının Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi yetkililerinin seçilmesinden ve daire organlarının oluşturulmasından sonraki bir ay içinde veya Başbakanın görevden alınmasından veya istifasından ve Bakanlar Kurulunun mevcut oluşumundan sonraki bir ay içinde, Yasama Kamarasının görüşü ve onayı için Cumhurbaşkanı tarafından tüm siyasi parti gruplarıyla istişareler yapıldıktan sonra sunulacağı, Yasama Kamarası'nın Cumhurbaşkanı tarafından sunulan Başbakanının adaylığını, başvuru tarihinden itibaren on gün içinde değerlendireceği, Başbakan adayının Yasama Kamarasında görüşülürken kısa ve uzun vadeli perspektifler için Bakanlar Kurulu programını sunacağı ve Başbakan adayının, Yasama Kamarası milletvekillerinin toplam oylarının yarısından fazlasını alması hâlinde onaylanmış sayılacağı ifade edilmiştir.

Maddenin devamında ise Başbakanlık görevine sunulan adayların üç kez reddedilmesi durumunda, Cumhurbaşkanının Başbakanı atayacağı ve Yasama Kamarasını feshetme yetkisine sahip olacağı, Bakanlar Kurulu üyelerinin adaylıklarının Yasama Kamarası tarafından onaylandıktan sonra Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı, Cumhurbaşkanının Bakanlar Kurulunun Başbakanını, mevcut yapısını veya bir üyesini görevden alma hakkına sahip olduğu, Yasama Kamarası'nın Bakanlar Kurulunun bir üyesinden faaliyetleri hakkında bir rapor dinleme hakkına sahip olduğu, Bakanlar Kurulu üyesinin raporunu dinlemenin sonuçlarına göre, Yasama Kamarası'nın, Cumhurbaşkanının istifası hakkında değerlendirilmek üzere bir teklifte bulunma hakkına sahip olduğu, Bakanlar Kurulu üyelerinin yasanın öngördüğü şekilde Senato üyesi olan Yasama Kamarası milletvekilinin parlamento araştırmalarına ve taleplerine yanıt vermekle yükümlü olduğu ve faaliyetlerin düzenlenme usulü ve Bakanlar Kurulunun yetkilerinin kanunla belirleneceği hüküm altına alınmıştır.

Anayasanın 119. maddesinde güvensizlik oyuna ilişkin açıklamalar yapılmış olup, Başbakan ile yasama kamarası arasında, yasama kamarası milletvekillerinin toplam sayının üçte birinden az olmamak üzere Cumhurbaşkanına resmi olarak sundukları teklife karşı kesin çelişkiler çıkması hâlinde, Başbakana güvensizlik oyu konuları Âli Meclis Yasama Kamarasında görüşülmek üzere açılacağı, Yasama Kamarası milletvekillerinin üçte ikisinden az olmamak üzere, Başbakana güvensizlik oyu verilebileceği, bu durumda Cumhurbaşkanının Başbakanın görevinden alınmasına karar vereceği ve bu arada Bakanlar Kurulunun tüm bileşiminin Başbakan ile birlikte istifa edeceği belirtilmiştir (Uzbekistan, 2023b).

1.2.2.3. Yargı

Özbekistan'da yargısal bağlamda *"Kara Avrupası Hukuk Sistemi"* uygulanmakta olup, Özbekistan yargısı, yapısal ve operasyonel bakımdan Sovyet tipi yargı sistemine benzerlikleri olduğu ifade edilebilir (TDBP, 2018: 11).

Özbekistan'da yargı sistemi Anayasa'nın 130-140. maddeleri arasında düzenlenmiş, Savcılık Ofisine ilişkin hükümler ise 143-146. maddeler arasında yer almaktadır. Anayasa'nın 130. maddesine göre Özbekistan Cumhuriyeti'nde adaletin sadece mahkemeler tarafından yerine getirildiği ve yargı makamının, yasama ve yürütme makamlarından, siyasi partilerden ve diğer sivil toplum kuruluşlarından bağımsız olarak çalıştığı ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 131. maddesinde ise yargı sistemi ve mahkemelerin faaliyet usullerinin kanunla belirleneceği, olağanüstü mahkemelerin kurulmasının ise kabul edilemeyeceği belirtilmiştir.

132. maddede de Anayasa Mahkemesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Mezkûr maddeye göre Anayasa Mahkemesinin, yasama ve yürütme erkinin tasarruflarının Anayasaya uygunluğuna ilişkin davalara baktığı, üyelerin, Karakalpakistan Cumhuriyeti temsilcisi de dâhil olmak üzere Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Yargı Konseyi tarafından tavsiye edilen siyaset ve hukuk alanındaki uzmanlar arasından Cumhurbaşkanının önerisi üzerine Senato tarafından seçileceği, Anayasa Mahkemesi yargıçlarının, yeniden seçilme hakkı olmaksızın on yıl için seçilecekleri ve üyeleri arasından Anayasa Mahkemesi Başkanı ve yardımcısını seçecekleri hüküm altına alınmıştır.

Anayasanın 133. maddesine göre Anayasa Mahkemesinin görevleri şunlardır;

- Kanunların, Âli Meclis daire kararlarının, cumhurbaşkanı kararnameleri, kararları ve emirlerinin, hükümet ve yerel organların kararlarının, devletler arası antlaşmalar ile Özbekistan Cumhuriyeti'nin diğer yükümlülüklerinin Anayasaya uygunluğunu denetlemek,
- Anayasal kanunların, Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmadan önce uluslararası antlaşmaların onaylanmasına ilişkin kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek,
- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın referanduma sunulacak konulara uygunluğunu sağlamak,
- Karakalpakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'na, Karakalpakistan Cumhuriyeti kanunlarının Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarına uygunluğunu sağlamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasalarının normlarını yorumlamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesinin mahkemeler tarafından Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'na, somut davalarda uygulamaya konu olan normatif-yasal düzenlemelere uygunluğuna ilişkin itirazını incelemek,
- Anayasal prosedürlerin özetleyici uygulamalarına dayanarak, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin dairelerine ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına anayasal hukuka uygunluk statüsüne ilişkin bilgileri yıllık olarak sunmak,
- Anayasa ve kanunlarla kendisine verilen diğer görevleri yerine getirmektir.

Maddenin devamında ise vatandaşlar ve tüzel kişilerin mahkemede değerlendirilmesi tamamlanmış ve diğer tüm yollar tüketilmişse, belirli bir davada mahkeme tarafından kendilerine uygulanan kanunun Anayasaya uygunluğu hakkında şikayette bulunmak üzere Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesine başvurma hakkına sahip oldukları, Anayasa Mahkemesi kararlarının yayımı

tarihinde yürürlüğe girecekleri, nihai oldukları ve temyize tabi olmayacakları ve Anayasa Mahkemesinin teşkilat ve çalışma usulünün kanunla belirleneceği ifade edilmiştir.

Anayasanın 134. maddesinde de Yüksek Mahkemeye ilişkin açıklamalar yapılmış olup anılan maddeye göre Yüksek Mahkemenin; medeni, ceza, iktisadi ve idari yargılama alanındaki en yüksek yargı organı olduğu, kabul ettiği kararların kesin olduğu ve Özbekistan genelinde bağlayıcılığının bulunduğu, ayrıca Yüksek Mahkemenin daha aşağı derecedeki mahkemelerin faaliyetleri üzerinde denetim yetkisine sahip olduğu, Yüksek Mahkeme başkanı ve yardımcılarının, cumhurbaşkanının teklifi ve Senato tarafından beş yıllık bir süre için seçileceği, aynı kişinin arka arkaya iki dönemden fazla Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi Başkan ve başkan vekilliğine seçilemeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Özbekistan yargı sistemi içerisinde yargı erkinin bağımsızlığına ilişkin anayasal ilkelerin gözetilmesine yardımcı olan ve ülkedeki hâkimler topluluğunun yüksek organı olan Yüksek Yargı Konseyi de bulunmaktadır (Asker, 2021: 318).

Anayasa'nın 135. maddesinde Yüksek Yargı Konseyinin, bağımsız mahkemeler topluluğunun bir organı olarak hareket edeceği ve Özbekistan Cumhuriyeti'nde yargının bağımsızlığına ilişkin anayasal ilkenin gözetilmesine destek sağlayacağı, Yüksek Yargı Konseyi Başkanı ve başkan yardımcısının, Cumhurbaşkanının teklifi üzerine Senato tarafından beş yıllık bir süre için seçileceği, aynı kişinin arka arkaya iki dönemden fazla Yüksek Yargı Kurulu Başkanlığına ve başkan yardımcılığına seçilemeyeceği ve Yüksek Yargı Konseyinin kuruluş ve çalışma usulünün kanunla belirleneceği ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 136. maddesinde hâkimlere ilişkin düzenlemeler yapılmış olup bu maddeye göre hâkimlerin bağımsız olarak yalnızca Anayasa ve kanunlara tabi oldukları, hukukun uygulanması sırasında hâkimlerin çalışmalarına herhangi bir müdahalenin kabul edilemeyeceği ve böyle bir durumun yasa tarafından cezalandırılacağı, hâkimlerin belirli durumlarda sorumlu tutulamayacakları ve dokunulmaz oldukları, devletin hâkimin ve aile fertlerinin güvenliğini sağlayacağı, bir hâkimin belirli bir davaya bakmaktan uzaklaştırılmasına, yetkilerinin sona erdirilmesine veya askıya alınmasına, başka bir göreve nakledilmesine ancak kanunda öngörülen usul ve esaslara göre izin verileceği, bir mahkemenin yeniden düzenlenmesi veya tasfiyesinin, hâkimin görevden alınmasına gerekçe olamayacağı, hâkimlerin; senatör ve devlet otoritesinin temsili organlarının vekili, siyasi partilere üye olamayacakları, siyasi hareketlere katılamayacakları, ayrıca araştırma ve pedagojik faaliyetler dışında başka herhangi bir ücretli faaliyette bulunamayacakları hüküm altına alınmıştır.

Anayasa'nın 137. maddesinde de bütün mahkemelerde davaların izlenmesinin kamuya açık olacağı, kapalı duruşmalara ancak kanunda öngörülen hallerde izin verileceği belirtilmiş, 138. maddede ise mahkeme kararlarının tüm devlet kurum, kuruluş, memur ve vatandaşları bağlayacağı ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 139. maddesinde hukuki işlemlerin Özbekçe, Karakalpakça veya mahallin nüfusunun çoğunluğunun konuştuğu bir dilde veya kanunun gerektirdiği şekilde başka bir dilde yürütüleceği, mahkeme işlemlerine katılan ve yürütüldüğü dili bilmeyen kişilerin davanın materyallerini tam olarak tanıma, işlemlere bir tercüman aracılığıyla katılma ve mahkemeye ana dillerinde hitap etme hakkına sahip olduk-

ları belirtilmiştir. Anayasanın 140. maddesinde ise mahkemelerin yalnızca Özbekistan Cumhuriyeti Devlet bütçesinden finanse edileceği ve adaletin tam ve bağımsız yönetimi olanağının sağlanacağı hüküm altına alınmıştır.

Savcılık Ofisine ilişkin olarak Anayasa'nın 143. maddesinde Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısı ve ona bağlı savcıların ülke topraklarında kanunların tam ve yeknesak olarak gözetilmesini denetledikleri, 144. maddede de Başsavcının savcılık organlarının merkezi sistemini yönettiği, Karakalpakistan Cumhuriyeti savcısının Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısının onayı üzere Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin en yüksek temsil organı tarafından atandığı, il, ilçe, şehir ve kasaba savcılarının Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısı tarafından atandığı ve Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısı, Karakalpakistan Cumhuriyeti savcısı, bölge/vilayet, ilçe, şehir ve kasaba savcılarının görev süresinin beş yıl olduğu, aynı kişinin arka arkaya iki dönemden fazla Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcılığı görevini yürütemeyeceği belirtilmiştir.

Anayasa'nın 145. maddesinde ise savcılık organlarının yetkilerini herhangi bir devlet organı, kamu kurumu ve yetkilisinden bağımsız olarak kullanacağı ve yalnızca anayasa ve kanunlara tabi oldukları, savcıların siyasi amaç güden siyasi partiler ve diğer kamu derneklerindeki üyeliklerini görev süreleri boyunca durduracakları, savcılık organlarının teşkilatı, yetkileri ve çalışma usullerinin kanunla belirleneceği hüküm altına alınmıştır. 146. maddede de Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında bağımsız olarak herhangi bir operasyonel iş, soruşturma ve suçla mücadele ile ilgili diğer işlevleri yürüten özel kuruluşlar, kamu dernekleri ve bunların şubelerinin kurulması ve faaliyet göstermesinin yasak olduğu, kamu dernekleri ve vatandaşların yasa ve düzeni, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumak için kolluk kuvvetlerine yardım edebileceği ifade edilmiştir (Uzbekistan, 2023b).

1.3. Merkezi Yönetim Yapılanması ve İşleyişi

Merkezi yönetim ifadesi kısaca kamu hizmetlerinde birlik ve yeknesaklığın sağlanması amacıyla yerine getirilecek hizmetlerle ilgili karar ve faaliyetlerin merkezi hükümet ve onun hiyerarşik yapısı içindeki kurum ve kuruluşlar tarafından ifa edilmesi anlamına gelmektedir (Bozatay ve Kızılkaya, 2016: 611). Bu bağlamda Özbekistan yürütme erkinin başında bulunan Cumhurbaşkanı tarafından başkanlık sistemi ile yönetilmekte olup, kuvvetler ayrılığı dengesi bakımından oldukça kuvvetli bir yürütme organına sahiptir (TDBP, 2018: 10).

Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da güçlü bir merkezi yönetim oluşturulmuş ve 2003 yılından itibaren ise bir dizi idari reform hayata geçirilmiş (Ökmen ve Şeker, 2013: 154) ve son olarak da 2023 yılında merkezi yönetimdeki reformlar bağlamında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in imzaladığı, Kamu Yönetiminde Yapısal Reformlara İlişkin Kararname ile 1 Ocak 2023 tarihinden itibaren hükümete bağlı bakanlık ve kamu kurumları sayısının 61'den 28'e düşürülmesi kararlaştırılmış, kararnameye göre, 25 olan bakanlık sayısının 21'e, bazı kamu kurumlarının birleştirilmesine, 20 kamu kurumunun ise lağvedilmesine karar verilmiştir.

Kararname'ye göre, yeni yılın ilk gününden itibaren, profesyonel yönetim ilkelerine dayanan ve verimliliğe odaklanan bakanlık ve kamu kurumlarını da içeren bir sistem oluşturulması, bu kapsamda bakanlık ve kamu kurumlarında yöneticiler de dâhil olmak üzere idari personel sayı-

sının %30 azaltılması, hâlihazırdaki 8 başbakan yardımcısı ve 3 başbakan danışmanından sadece 4 başbakan yardımcısı kalacak şekilde Bakanlar Kurulunun yürütme idaresindeki 269 personelin yarı yarıya azaltılarak 120 personele sahip Başbakanlık Sekreterliğinin oluşturulması kararlaştırılmıştır (AA, 2023a).

Özbekistan'da yukarıda da kısaca değinildiği üzere güçlü bir merkezi yönetim bulunmakta olup, yürütme erki ve dolayısıyla merkezi yönetimin başında Cumhurbaşkanı bulunmaktadır. Merkezi yönetimin teşkilatlanması bağlamında ise Cumhurbaşkanından sonra Başbakan, başbakan yardımcıları, Bakanlar Kurulu Presidiumu (Başkanlık), Bakanları Kurulu Ofisi, Bakanlar Kurulu, ajanslar, komiteler, merkezler, bilimsel kuruluşlar (Uzbekistan, 2023d) ile Cumhurbaşkanlığı İdaresi (Cumhurbaşkanlığı iç yönetim teşkilatı) bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanı ve Başbakana ilişkin açıklamalar önceki alt bölümde yapıldığından, merkezi yönetimin yapısına ilişkin açıklamalara Cumhurbaşkanlığı İdaresinden başlanılacaktır. Bu kapsamda Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İdaresi, 26 Ağustos 2018 tarihinde imzalanan *"Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İdaresinin Kurulması Hakkında Özbekistan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi"* uyarınca kurulmuş olup Cumhurbaşkanın faaliyetlerine analitik ve organizasyonel gözetim desteği ile bilgi sağlayan devlet organıdır.

Özbekistan Cumhurbaşkanlığı İdaresinin görevleri şunlardır;

- Hükümet organlarının koordineli çalışması ve etkileşimi dâhil olmak üzere Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının anayasal yetkilerinin uygulanmasına yardımcı olmak,
- Ülkenin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişimindeki mevcut durumu ve eğilimleri analiz etmek, uygulanmakta olan reformlar için yasal destek sağlamak,
- Ülkede asayişin sağlanmasına, vatandaşların hak ve özgürlüklerine, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'na ve kanunlarına uyulmasına yardımcı olmak, kolluk kuvvetlerinin koordinasyonunu sağlamak,
- Halkla açık ve doğrudan diyalog kurmak ve halkın refahını artırmak için çalışmak, bireylerin ve tüzel kişilerin Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına başvurma haklarının gerçekleştirilmesi için koşullar yaratmak,
- Kanunlar ve açık sivil toplum vasıtasıyla demokratik bir devlet inşa etmedeki rollerini güçlendirmek amacıyla sivil toplum kurumlarıyla etkin etkileşimi sağlamak,
- Entegre bir insan kaynakları politikası uygulamak ve kamu hizmetlerinin daha etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti cumhurbaşkanı kararnamelerinin, kararlarının ve emirlerinin uygulanmasını organize etmek, gözetim ve yardım sağlamak,
- Danışma ve rehberlik organlarının yanı sıra Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı kurumsal organların faaliyetlerini organize etmek ve yetkilerinin uygulanmasına yardımcı olmak,
- Özbekistan Cumhurbaşkanının faaliyetleri noktasında hukuki, organizasyonel, teknik, analitik ve protokol desteği sağlamaktır (President.uz, 2023a).

Ayrıca Cumhurbaşkanlığı İdaresinin yanı sıra; Cumhurbaşkanlığının idari yapılanması içerisinde, Cumhurbaşkanlığına bağlı 10 idare bulunmaktadır. Bu idareler şunlardır;

- Kamu Hizmeti Geliştirme Ajansı,

- Stratejik ve Bölgelerarası Çalışmalar Enstitüsü,
- Ticari Kuruluşların Haklarının ve Meşru Çıkarlarının Korunmasından Sorumlu Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Komiserliği,
- Kamu Yönetimi Akademisi,
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin İlk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Bilimsel ve Aydınlanma Anıt Kompleksi,
- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Karakalpakistan Cumhuriyeti, İller ve Taşkent Şehrinde Halk Resepsiyonları,
- Stratejik Reform Ajansı,
- Bilgi ve Kitle İletişim Ajansı,
- Ekonomik Araştırma ve Reform Merkezi,
- Baş Tıp Müdürlüğü (President.uz, 2023b).

Özbekistan'ın merkezi yönetim yapılanmasında Başbakandan sonra dört başbakan yardımcısı ve Karakalpakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı gelmektedir (Uzbekistan, 2023e).

Bakanlar Kurulu Başkanlığı ise Bakanlar Kurulunun daimî organı olup başbakan, başbakan yardımcıları, başbakan danışmanları, bakanlar, devlet komiteleri başkanları ve Karakalpakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanından oluşmaktadır. Aslında bu yapı Bakanlar Kurulu çalışmaları ile ilgili, hem iş ve işlemlerinin yerine getirildiği, hem de planlandığı ve takip edildiği bir birimdir. Bu bağlamda bir koordinasyon birimi olarak değerlendirilebilir.

Bakanlar Kurulu Başkanlığının görevleri şunlardır;

- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının emirlerinin yerine getirilmesi hususunda konuları organize etme,
- Yasama girişimi yoluyla Yasama Meclisine kanun tasarıları sunma,
- Bakanlar Kurulunun yetki alanına giren konularda görüşmeler yapma,
- Bakanlar Kurulu Başkanlığı toplantılarının organizasyonu ve hazırlanması faaliyetlerini yürütmek.

Bakanlar Kurulu Başkanlığı toplantılarının haftalık olarak Başbakan tarafından ve onun yokluğunda yardımcılarından biri tarafından yapılır. Bakanlar Kurulu Başkanlığı toplantılarında görüşülecek konuların hazırlanma usulü Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Tüzüğü ile belirlenir ve Bakanlar Kurulu Başkanlığı toplantılarında alınan kararların tutanak şeklinde yayımlanır ve başkan tarafından imzalanır (Uzbekistan, 2023f).

Bakanlar Kurulu Ofisi ise Hükümet faaliyetlerinin yasal, organizasyonel, teknik, bilgi, analitik ve protokol desteğini, Bakanlar Kurulu ve Başkanlık Divanı toplantılarının hazırlanmasını, Özbekistan Cumhuriyeti yasa tasarılarını, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının ve Bakanlar Kurulunun kanunlarını, "yol haritalarının", programların, eylem programlarının, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının öncelikli görevlerinin uygulanmasına yönelik pratik önlemlerin geliştirilmesi konularında faaliyetleri yerine getirmektedir. Ofis faaliyetlerini başbakanın liderliği altında yürütmektedir. Bakanlar Kurulu Ofisi, kendisine verilen görevleri yerine getirirken Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İdaresi, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi kamaraları, yargı ve yargı camiası, ekonomik yönetim organları, yerel yürütme organları ve diğer kuruluşlar ile etkileşim içerisinde yerine getirmektedir.

Bakanlar Kurulu Ofisinin öncelikli görevleri, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisine hitabı esas alınarak yıllık olarak belirlenmekte olup görevlerinden bazıları şunladır;

- *"Halk devlet organlarına değil, devlet organları halka hizmet etmelidir."* temel ilkesinin zamanında, açık ve tam olarak uygulanması için mevcut eksikliklerin giderilmesi,
- Devlet ve ekonomik yönetim organları, yerel yürütme makamları ve diğer kuruluşlarla birlikte, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının tasarrufları, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve *"Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Hakkında Kanun"* ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin diğer kanunları tarafından belirlenen Hükümet yetkilerinin uygulanmasını sağlamak,
- Ülkenin sosyoekonomik kalkınmasındaki eğilimlerin kapsamlı bir analizinin sağlanması, makroekonomik göstergelerin dinamiklerinin sistematik olarak izlenmesi, yapısal ve kurumsal dönüşümlerin gerçekleştirilmesi, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet bütçesinin uygulanması,
- Makroekonomik istikrarın sağlanması, ekonominin endüstrilerinde ve sektörlerinde piyasa reformlarının daha da derinleştirilmesi, bölgelerin/vilayetlerin kapsamlı gelişimi, girişimciliğin geniş gelişimi, istihdamda ve nüfusun yaşam standartlarında istikrarlı artışın sağlanmasıdır.

Bakanlar Kurulu Ofisi; Başbakanlık Sekreterliği, Başbakanlık Protokol Servisi; Başbakanlık Basın Servisi, Güç Yapılarının Faaliyetleri için Mali, Maddi ve Teknik Destek Dairesi, Başbakan Yardımcılarının Sekreterlikleri; Başbakanın Danışmanları Birimleri, İdari Büro Sekreterlikleri ve Yardımcıları; Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinde Bakanlar Kurulunun Tam Yetkili Temsilcisi Sekreterliği; Hukuki Destek Birimi, İş Yönetim Dairesi; Ortak Birimi; Bilgi ve İletişim Teknolojileri Uygulama Birimi; Bireylerin ve Tüzel Kişilerin Başvurularını Değerlendirme Bölümü; Kontrol ve Uygulama Disiplin Dairesi Başkanlığı; Birinci Birimi ile İnsan Kaynakları Birimlerinden oluşmaktadır (Uzbekistan, 2023g).

Özbekistan'da merkezi yönetim teşkilatını oluşturan diğer organlar ise Bakanlar Kurulu, ajanslar, komiteler, merkezler ve bilimsel kuruluşlardır (Uzbekistan, 2023d). Bakanlar Kurulu; Başbakan, başbakan yardımcıları, bakanlar, devlet komiteleri başkanları ve Karakalpakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanından oluşmaktadır. Bakanlar Kurulu, mevcut mevzuat uyarınca kararlar ve yönetmelikler çıkarmakta ve bu karar ve yönetmelikler Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki tüm yönetim, işletmeler, kurumlar, kuruluşlar, yetkililer ve vatandaşlar üzerinde bağlayıcı olmaktadır (Uzbekistan, 2023ğ).

Özbekistan'da hâlihazırda 21 bakanlık bulunmakta olup bu bakanlıklar şunladır;

- Ekonomi ve Finans Bakanlığı,
- Ulaşım Bakanlığı,
- İstihdam ve Yoksulluğun Azaltılması Bakanlığı,
- Yüksek Eğitim, Bilim ve İnovasyon Bakanlığı,
- Sağlık Bakanlığı,
- İçişleri Bakanlığı,
- Savunma Bakanlığı,
- Doğal Kaynaklar Bakanlığı,
- Acil Durumlar Bakanlığı,

- Maden Endüstrisi ve Jeoloji Bakanlığı,
- İnşaat, Konut ve Toplum Hizmetleri Bakanlığı,
- Dışişleri Bakanlığı,
- Yatırım, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı,
- Dijital Teknolojiler Bakanlığı,
- Adalet Bakanlığı,
- Kültür ve Turizm Bakanlığı,
- Gençlik Politikası ve Spor Bakanlığı,
- Okul Öncesi ve Okul Eğitimi Bakanlığı,
- Tarım Kaynakları Bakanlığı,
- Su Kaynakları Bakanlığı,
- Enerji Bakanlığı.

Özbekistan'da merkezi yönetimin diğer bir bileşenini oluşturan ajansların sayısı üçtür. Bu ajanslar şunladır;

- Devlet Varlıklarının Yönetimi Ajansı,
- Ulusal Antidoping Ajansı,
- Kültürel Miras Ajansı.

Özbekistan'da Rekabetin Geliştirilmesi ve Tüketici Haklarının Korunması Komitesi ile Din İşleri Komitesi olmak üzere iki komite bulunmakta olup, Bilim Akademisi adında bir tane bilimsel kuruluş bulunmaktadır.

Özbekistan'da merkezi yönetimin son ayağını oluşturan merkezler ise dört olarak belirlenmiştir. Bu merkezler şunlardır;

- Uyuşturucu Kontrolü Ulusal Bilgi ve Analiz Merkezi,
- Su Sorunları Bilimsel Araştırma Merkezi,
- Özbekistan İslam Medeniyeti Merkezi,
- İmam Buhari Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi (Uzbekistan, 2023d).

1.3.1. Özbekistan İçişleri Bakanlığı

Özbekistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, genel olarak içişleri sisteminin faaliyetlerini yöneten ve koordine eden bir kamu idaresi organı olup doğrudan Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kuruluna rapor vermektedir (İİV, 2023a).

Özbekistan İçişleri Bakanlığının inceleneceği bu alt bölümde öncelikle bağımsızlık sonrası İçişleri Bakanlığının tarihçesine değinilecek, müteakiben teşkilat yapısı ve görevlerine değinilecektir.

Bu kapsamda Özbekistan İçişleri Bakanlığında ilk düzenlemeler 1991-1998 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. İlk değişiklikler, devlet bağımsızlığını elde etme, kolluk kuvvetlerinin maddi ve teknik durumunu iyileştirme ve geliştirme amacıyla yüksek nitelikli ulusal personel yetiştirmek amacıyla yapılmıştır. 25 Ekim 1991 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 270 sayılı kararıyla Özbekistan SSC İçişleri Bakanlığı adını Özbekistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

Ülke yönetimi, 1989-2010 yılları arasında özellikle terör saldırıları sırasında, her zaman nitelikli, deneyimli polis memurlarının yetiştirilmesine, polislerin maddi ve teknik temellerinin güçlendirilmesine ve çalışanların sosyal desteğinin geliştirilmesine odaklanmış; polis teşkilatında daha fazla iyileştirme için ilgili reformlar uygulanmıştır. Bu kapsamda, emniyet teşkilatında nitelikli ve ruhen olgun personel yetiştirmek amacıyla İçişleri Bakanlığı eğitim kurumları faaliyetlerinde köklü bir reform yapılmış ve 1993 yılında Yangın Güvenliği Yüksek Teknik Okulu ve 1994 yılında İçişleri Bakanlığı Akademisi kurulmuştur. İçişleri Bakanlığı Akademisi bünyesinde kolluk kuvvetlerine meslek

elemanı yetiştirmek üzere 7 alanda eğitim sistemi ve iki araştırma merkezi kurulmuş ve 14 akademik lise açılmıştır.

Özbekistan'ın 1994 yılında Interpol'e üyeliği ise ülkenin kolluk kuvvetlerinin yabancı devletlerle iş birliği yapmasına, organize suçla mücadelede ortak ülkelerin güçlerini ve imkanlarını kullanmasına izin vermiştir. Ayrıca emniyet teşkilatı, Taşkent'te asayiş ve vatandaşların güvenliğini sağlamak için yeni bir yaklaşım geliştirmiş, şehirdeki mevcut karakol görevlilerinin yerine müfettiş birimleri kurulmuş ve Mahalle Muhafızları ve Uzlaştırma Komisyonları oluşturulmuştur.

2001 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi'nin uygulanmasını sağlamak için, Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen birçok karar ile kolluk kuvvetlerinin ana sektörel hizmetlerinde yeni reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar ve yapısal değişiklikler ile ülkede asayişin sağlanması, her türlü suçun önlenmesi ve bunlarla mücadele edilmesi, ülkedeki demokratik reformların sürdürülebilirliği ve uyumunun sağlanması amaçlanmış ve *"güçlü devletten güçlü sivil topluma"* ilkesine ağırlık verilmiştir.

1999 ile 2016 yılları arasını kapsayan dönemde ise vatandaşlarla iletişim ve sorunlarının çözümü, vatandaşların hak, özgürlük ve hukuki menfaatlerinin korunması, suçun önlenmesi gibi bazı konularda eksiklikler yaşanmış, bu konuda yapılan araştırma ve analitik çalışmaların sonucunda kolluk kuvvetlerinin faaliyetlerinde bazı ciddi aksaklıkların bulunduğu tespit edilmiştir.

2016 yılından günümüze kadar gelen süreçte ise temel düstur *"kamu yararına hizmet etmek"* olmuştur. Bu dönemde Cumhurbaşkanının girişimiyle Özbekistan Cumhuriyeti'nin daha da geliştirilmesi için *"Eylem Stratejisi"*ne dayalı polis gücü sistemi kökten iyileştirilmiş, sosyal odaklı profesyonel bir yapıya dönüştürmeyi amaçlayan geniş çaplı bir reform dönemine girilmiştir. 2016 yılında, bağımsız Özbekistan'ın 25 yıllık tarihinde ilk kez, kolluk kuvvetlerinin temel görevlerini, yönergelerini ve ilkelerini tanımlayan "İçişleri Organları Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Ayrıca bu büyük ölçekli reformların yasal dayanağı olarak hükümet, sistemin etkinliğini artırmak için; altı kanun, 30'dan fazla cumhurbaşkanlığı kararnamesi, karar, emir ve 150'den fazla hükümet ve bakanlık yönetmeliği kabul etmiştir.

Yukarıda belirtilen kanun, cumhurbaşkanlığı kararnamesi, karar ve yönetmeliklerin uygulanması konusunda kısa sürede kapsamlı çalışmalar yapılmış, aynı zamanda suçun önlenmesi ve suçla mücadelenin sadece içişlerinin veya kolluk kuvvetlerinin görevi olarak değil, tüm devlet kurumlarının ve nüfusun tüm kesimlerinin görevi olduğuna yönelik bir yaklaşıma geçilmiştir.

Ayrıca İçişleri Bakanlığı, sektörel hizmetlerin ve bölgesel/vilayet bölümlerinin sorumluluklarını ve işlevlerini optimize etmek için kurumsal bir yaklaşım uygulamış, yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin tanıtılması, maddi ve teknik tabanın güçlendirilmesi, sosyal korumanın ve personel için yaşam koşullarının iyileştirilmesi konusunda pratik çalışmaları hayata geçirmiştir (İİV, 2023b).

Özbekistan İçişleri Bakanlığının teşkilat yapısına bakılacak olursa; Bakanlığın üst yönetimi İçişleri Bakanı, birinci bakan yardımcısı, altı bakan yardımcısı ve üç bakan danışmanından oluşmaktadır (İİV, 2023c).

İçişleri Bakanının görev, yetki ve sorumlulukları şunlardır;

- İçişleri Bakanlığını yönetmek,
- Cumhurbaşkanına ve Bakanlar Kuruluna kendilerine

verilen sorumlulukların yerine getirilmesi ile ilgili teşkilat, kadro, mali, ekonomik, lojistik ve diğer konularda teklifler sunmak,

- Bakanlık ve alt birimlerinin yapısında değişiklikler yapmak,
- Bakanlık bölümlerinin organizasyon yapılarını yetkisi dâhilinde onaylamak,
- Yetkisi dâhilinde, Bakanlığın bölümlerine ilişkin yönetmelikleri ve içişlerinin ülkesel bölümlerine ilişkin standart yönetmelikleri onaylamak,
- Bakanlığa verilen yetkiler dâhilinde emir, kararname ve diğer belgeleri çıkarmak ve bunların uygulanmasını denetlemek,
- Bakan yardımcılarının yetkilerini belirlemek, aralarında görev dağılımı yapmak, Bakanlığın belirli dairelerinin faaliyetleri ile kolluk kuvvetlerinin çalışmalarını yürütmek üzere diğer Bakanlık görevlilerine yetkiler vermek,
- Bölgesel/vilayet içişleri organlarının başkanlarının kanuna aykırı olarak aldığı kararları (yazılı talimatları) iptal etmek,
- Polis memurlarına özel rütbeler atamak, içişleri organlarının yöneticilerine unvan verilmesi için Cumhurbaşkanına teklif sunmak,
- Bakanlık burslarını oluşturmak, Bakanlık adına yükseköğretim kurumlarındaki öğrencileri için bu bursların miktar ve ödeme koşullarını belirlemek,
- Bakanlıktaki yükseköğretim kurumlarının öğrencilerine, polis memurlarına yönelik teşvik ve disiplin yaptırımları uygulama sorunlarını çözmek, onları Özbekistan Cumhuriyeti'nin fahri unvanlarına ve devlet ödüllerine aday göstermektir (İİV, 2023a).

Özbekistan İçişleri Bakanlığının teşkilat yapısı, merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Merkez teşkilatı; Bağımsız Bölümler, Suç Tespit Birimi, Kamu Güvenliği Birimi, Araştırma Birimi, Ana Adli Tıp Merkezi, Manevi Aydınlanma İşleri ve İnsan Kaynakları Birimi, Ulaşım ve Turizm Tesisleri Güvenlik Biriminden oluşmaktadır.

İçişleri Bakanlığı Bağımsız Bölümleri; Organizasyon Birimi, İç Güvenlik Ana Birimi, Askeri Seferberlik Birimi, Özel Birimi, Uluslararası Koordinasyon Birimi, İçişleri Bakanlığı Basın Birimi, Finans ve Lojistik Birimi, Kamu Güvenliği Bilimsel ve Uygulamalı Araştırma Merkezi, İnterpol Bürosu, Ceza Düzeltme Birimi ve Teftiş Kurulundan oluşmaktadır.

Suç Tespit Birimi ise İstihbarat Birimi, Suç Araştırma Birimi, Terörizmle Mücadele ve Aşırıcılık Birimi ile Özel Operasyonlar Koordinasyon Biriminden oluşmaktadır.

İçişleri Bakanlığı Kamu Güvenliği Birimi; Kamu Düzeni Birimi, Suç Önleme Birimi, Şartlı Tahliye Birimi, Trafik ve Yol Güvenliği Birimi olmak üzere dört birimden oluşmaktadır.

Manevi Aydınlanma İşleri ve İnsan Kaynakları Birimi ise İnsan Kaynakları Birimi, Fiziksel ve Askeri Hazırlığı Artırma Birimi, Eğitim Sürecini Organize Etme Birimi, LYCEUMS Akademisi, Temurbeklar Okulu Askeri LYCEUM Akademisi, Dövüş Sporlarında Uzmanlaşmış Olimpiyat Rezerv Okulu, Sağlık Birimi, Manevi Aydınlanma İşleri Birimi, İdari İşe Alım Birimi, İçişleri Akademisi, İleri Eğitim Enstitüsü, Özel Yatılı Okul, *"Dinamo"* Fiziksel Eğitim- Spor Topluluğu, Konsey İcra Yönetimi ve *"Jar"* Merkezinden oluşmaktadır.

İçişleri Bakanlığı merkez teşkilatının son birimini ise Ulaşım ve Turizm Tesisleri Güvenlik Birimi oluşturmakta olup bu birim; Ulaşım Güvenliği Birimi, Turizm Emniyeti Birimi, Bilgi Teknolojileri, İletişim ve Bilgi Güvenliği Birimi, Res-

mi İstatistik ve Hızlı Raporlama Birimi, Göç ve Vatandaşlık Ana Birimi ile Yönetim Ofisinden oluşmaktadır.

İçişleri Bakanlığının taşra teşkilatı ise; Karakalpakistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Taşkent Şehri İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Taşkent Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Sirderya Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Andican Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Buhara Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Cizzah Viayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Kaşkaderya Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Namangan Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Semerkant Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Surhanderya Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Fergana Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü, Harezm Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü ve Nevai Vilayeti İçişleri Bakanlığı Müdürlüğü'nden oluşmaktadır (İİV, 2023d).

Özbekistan İçişleri Bakanlığının temel görevleri şunlardır;

- Vatandaşların haklarını, özgürlüklerini ve yasal çıkarlarını, gerçek ve tüzel kişilerin mülkiyetini, anayasal düzeni, hukukun üstünlüğünü, kişi, toplum ve devlet güvenliğini sağlamak,
- Vatandaşla sistematik, hedefe yönelik iletişimin kurulması, özyönetim kurumları ve sivil toplumun diğer kurumlarıyla yakın iş birliği ve nüfusun en kritik sorunlarının çözümünde kapsamlı yardım sağlamak,
- Küçükleri ve gençleri vatanseverlik, ulusal ve evrensel değerlere saygı ruhuyla eğitmek, genç nesli terörizm, dini aşırılık, şiddet ve zulüm fikirlerinden korumak için pratik çalışmalar düzenlemek,
- Başta suç önleme, suçla mücadele, suç tespiti ve adli tıp faaliyetleri, soruşturma ve ön soruşturmalar olmak üzere her düzeydeki kolluk kuvvetlerinin faaliyetlerini kontrol ve koordine etme, etkinliğini sağlamak,
- Kamu düzeninin ve kamu güvenliğinin korunmasını sağlamak, kanunla yasaklanmış veya kısıtlanmış silahların, diğer nesnelerin ve maddelerin edinilmesi, kaydedilmesi, depolanması ve kullanılması kurallarına uygunluğun kontrolünün düzenlenmek,
- Yol güvenliğini sağlamak, göç alanında yasalara ve pasaport sistemine riayet edilmesini kontrol etmek,
- Cezai yaptırımların ve diğer cezai-yasal etki önlemlerinin infazının organizasyonunu yapmak, mahkumların düzeltilmesi ve yeniden eğitimi ile kayıp kişilerin bulunmasını sağlamak,
- Suçların nedenlerinin ve suçların oluşmasına neden olan koşulların sistematik bir analizini yapmak, mevzuatı ve kolluk uygulamalarını iyileştirmek için öneriler geliştirmek yoluyla bunları ortadan kaldırmak için önlemler almak,
- Toplumda hukuk bilincini ve hukuk kültürünü artırmak, vatandaşlarda hukuk ihlallerine karşı hoşgörüsüz bir tutum oluşturmak, onlarda hukuka itaat ile insan hak ve özgürlüklerine saygı duygusunu geliştirmek,
- Polislerin eğitimi, hizmet içi ve ileri eğitimi, seçimi ve yerleştirilmesi ile kolluk kuvvetlerinin etkili bir yasal ve sosyal koruma sisteminin organizasyonunu sağlamaktır.

Bakanlığın kendisine verilen bu görev ve sorumlulukları yerine getirmek için sahip olduğu yetkileri şunlardır:

- Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına, Bakanlar Kuruluna ve diğer hükümet organlarına mevzuatın ve kolluk uygulamalarının iyileştirilmesi konularında teklifler sunmak,
- Vatandaşları iş birliğine dâhil etmek ve kolluk kuvvetlerine yardım eden ve kamu düzeninin korunmasın-

da, kamu güvenliğinin sağlanmasında, suçun önlenmesinde ve yolsuzlukla mücadelede görev yapanları teşvik etmek,

- İhlallerin ortadan kaldırılması konusunda devlet kurumlarına, diğer kuruluşlara veya ilgili kişilere zorunlu bildirimlerde bulunmak,
- Diğer bakanlıklar, devlet komiteleri ve ajanslar ile iş birliği içinde kararlar ve diğer belgeleri yayınlamak,
- Suçların ayrıntıları, faillerin tespiti ve kayıp kişilerin bulunması için resmi kitle iletişim araçlarının ücretsiz kullanımı,
- Bazı durumlarda polis faaliyetleri için kuruluşlardan ve vatandaşlardan bilgi toplamak yasal olarak istisna kapsamı içinde bulunmaktadır,
- Suçların önlenmesi ve tespit edilmesi için teknoloji ve özel araçlar kullanılarak bilgi sistemleri ve veri tabanları oluşturmak,
- Polisin faaliyetlerini kapsayacak yazılı ve elektronik medyanın oluşturulması, normatif yasal düzenlemelerin, resmî duyuruların ve kolluk kuvvetlerine verilen sorumluluklara ilişkin diğer materyalleri yayınlamak,
- Kolluk kuvvetleri, kamu dernekleri ve yabancı ülkelerin uluslararası kuruluşları ile ikili ve çok taraflı anlaşmalara dayalı uluslararası iş birliği yapmak,
- Bakanlıklardan ve diğer kurumlardan uzmanların suçun önlenmesi ve suçla mücadeleye ilişkin faaliyetlerin yürütülmesine dâhil etmek,
- Kamu hizmeti sağlama prosedürünü iyileştirmek adına devlet teşebbüslerinin kurulmasına ilişkin önerilerde bulunmak,
- Kolluk birimlerinin sembollerini ve ayırt edici rozetlerini oluşturulmak (İİV, 2023a).

1.4. Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları

Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları 2017 yılında Savunma Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığından bağımsız faaliyet yürüten organ olarak kurulmuştur. Bu tarihe kadar uzun yıllar Savunma Bakanlığı bünyesinde özel birlik olarak terörle mücadele görevini yerine getiren Milli Muhafızlar kısa bir dönem, İçişleri Bakanlığı bünyesinde de faaliyet yürütmüştür. Milli Muhafızlar, devlet ve toplum güvenliği için stratejik bir işlev üstlenmektedir.

647 sayılı Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları Hakkında Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu 20.05.2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun Milli Muhafızların teşkilat, görev ve yetkilerini düzenlemektedir. Milli Muhafızların misyonunu üç kelime ile *"Görev, Sadakat, Cesaret"* oluşturmaktadır. Milli Muhafızlar kendi icraatlarındaki canlılığın kaynağını bu üç kelimenin anlamlarında bulmaktadırlar.

647 sayılı Kanun'un 3. maddesine göre Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları, Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin, kamu güvenliği ve suçun önlenmesi alanında belirli kolluk kuvvetleri görevlerine sahip özel bir birlik türü olarak nitelendirilmiştir. Maddenin devamında Milli Muhafızların esas vazifeleri belirtilmektedir. Bunlar;

- Bireylerin ve tüzel kişilerin kanunlarla korunan haklarının, özgürlüklerinin ve menfaatlerini korumak,
- Terörle mücadeleye katılımın yanı sıra terör eylemlerinin ve doğal ve insan kaynaklı acil durumların sonuçlarının ortadan kaldırılmasına katılmak,

- Suç önleme kapsamında çeşitli kontrol ve sorgulama faaliyeti yürütmek, soruşturma başlatmak, kabahatlerden dolayı idari yaptırımlar uygulamak,
- Kamu tesislerini, kritik tesisleri, sınıflandırılmış ve diğer tür tesisleri, gerçek ve tüzel kişilerin malvarlığını korumak,
- Koruma faaliyetleri alanında devlet politikasını uygulamak,
- Suç önleme faaliyetini yürütmek, hukuka aykırılıkların nedenlerini ve bunları mümkün kılan koşulları tespit etmek ve bunları ortadan kaldırmak,
- Kamuya açık etkinlikler, mitingler, toplantılar, gösteriler sırasında ve vatandaşların kalabalık olduğu yerlerde kamu düzenini sağlamak da dâhil olmak üzere kamu düzenini korumak,
- Olağanüstü hâl, özel dönem ve terörle mücadele operasyonlarında yasal düzeni sağlamak,
- Korunan kişilerin güvenliğini sağlamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti cumhurbaşkanının katılımıyla düzenlenen tören etkinlikleri sırasında yabancı ülkelerin resmi temsilcilerinin, üst düzey yabancı heyetlerin karşılanması ve refakatinde resmî törenleri yürütmek,
- Suç önleme kapsamında, hukuka aykırılıkları tespit etmek ve sona erdirmek amacıyla yerleşim yerlerindeki halka açık yerlerde devriye gezmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti'nin toprak savunma sisteminde, Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin harekât planlarına göre özel görevleri yerine getirmek, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Hizmetinin Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet sınırını koruyan sınır birliklerine destek sağlamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarına ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararlarına uygun olarak diğer görevleri yerine getirmektir.

647 sayılı Kanun'un 4. maddesinde Milli Muhafızların faaliyetine hâkim olan ilkeler yer almaktadır. Bunlar; kanunilik, vatandaşların haklarına, özgürlüklerine ve kanuni menfaatlerine uygunluk ve bunlara saygı, tek olma ve bağımsızlık olarak belirlenmiştir.

647 sayılı Kanun'un 12. maddesinde Milli Muhafızların teşkilatlanması düzenlenmektedir. Buna göre, Milli Muhafızlar Teşkilatı; Milli Muhafızlar Merkez Karargâhı, Karakalpakistan Cumhuriyeti, iller ve Taşkent şehri il komutanlıkları, askeri birlikler, eğitim ve sağlık kurumları ile Milli Muhafızlara verilecek diğer görevleri yerine getirmek üzere kurulacak birimlerden oluşmaktadır.

Kanun'unun 13. maddesinin konusunu Milli Muhafızların tabiliği oluşturmaktadır. Buna göre, Milli Muhafızlar doğrudan Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı ve ona karşı sorumludur. Maddenin devamında, Milli Muhafızlar komutanı ve yardımcılarının Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı ve görevden alınacağı belirtilmektedir. Milli Muhafızlar komutanın hukuki statüsünün bakana muadil olduğu da aynı madde metninde ifade edilmektedir (Nasır, 2023a: 1-2).

Şekil 1.1: Özbekistan Vilayetler Haritası

1.5. Taşra ve Yerel Yönetim Düzeni

Özbekistan, SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsızlığına kavuştuktan sonra, SSCB'den kalan kamu yönetim sistemini değiştirerek ulus devletin yeni kurumlarını oluşturmaya başlamış; siyasi, idari ve ekonomik yapılarını yeniden formüle ederek demokratik ilkeler çerçevesinde yönetilecek bir devlet teşkilatı oluşturmayı amaçlamıştır (Özmen, 2021: 57). Bu kapsamda Özbekistan'da merkezi yönetim, bazı görevleri yerine getirebilmek adına hem başkentte hem de taşrada örgütlenmiş ve bu örgütlenme büyük yerleşim birimlerinden en küçük köylere kadar hiyerarşik bir ast-üst ilişkisi içinde yapılandırılmıştır. Özbekistan'da merkezi yönetim ile taşra yönetimi arasında bir ayrıma

gidilmediğinden dolayı, yerel yönetimler bir taraftan merkezi idarenin taşra kuruluşları olarak görev yaparken diğer taraftan Anayasa ile yerel yönetimlerin yürüttüğü görevlerden sorumlu tutulmuşladır (Karaman ve Atak, 1997: 33).

Özbekistan Anayasası'nın 83. maddesine göre Özbekistan Cumhuriyeti'nin mülki yapılanmasının; bölgeler (vilayet), ilçeler, şehirler, kasabalar, beldeler, kışlak ve köyler ile Karakalpakistan Cumhuriyeti'nden oluştuğu belirtilmiştir. Anayasa'nın 84. maddesinde ise Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin, illerin, Taşkent şehrinin sınırlarının değiştirilmesi, ayrıca il, şehir, kasaba ve mahallelerin kurulması ve kaldırılmasının Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi tarafından onaylanacağı hüküm altına alınmıştır (Uzbekistan, 2023b).

Bu doğrultuda Özbekistan'ın bölgesel politikasına uygun olarak kurulmuş olan mülki yapılanması; Karakalpakistan Cumhuriyeti, 12 (bölge) vilayet, Taşkent başkent yönetimi, 120 kent, 177 ilçe, 1.058 şehir tipi yerleşim ve 10.990 kırsal alan yerleşimi (Apar, 2023: 3-6), ve Ökmen ve Şeker'in Yusupova'dan aktarımları ile 159 kırsal yönetim alanı olarak 11.844 kırsal alan yerleşimi ve 7.501 kendi kendini yöneten mahalle yapılarından oluşmaktadır (Ökmen ve Şeker, 2013: 159).

Özbekistan'da yerel yönetimlere ilişkin açıklamalara geçmeden önce, ayrı bir özerk birim olan Karakalpakistan Cumhuriyeti'ni incelememiz daha doğru olacaktır.

1.5.1. Karakalpakistan Cumhuriyeti

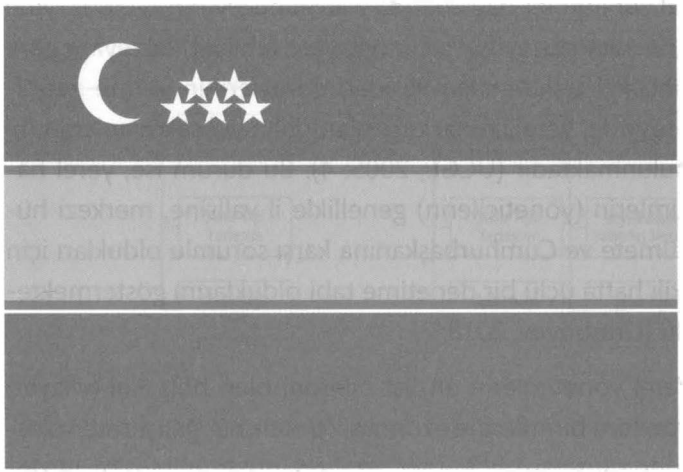
Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne ilişkin açıklamalara geçilmeden önce çok kısa bir şekilde Karakalpakların tarihine değinmek gerekir. Karakalpaklar, Aral Gölü'nün Amuderya ile birleştiği güney kıyılarında yaşayan çok eski Türk kavimlerinden olup etnik köken olarak Güneydoğu ve Güneybatı Aral Boyları'nda yaşamış olan birçok kavmin karışımından oluşmuştur. Karakalpak Türkleri kökenleri itibariyle 10 ve 12. yüzyıllar arasında yaşayan Peçeneklere dayanmaktadır. Karakalpaklar ilk kez kendi siyasi hakimiyetlerini Altın Orda Devleti zamanında oluşturmuşlar, 15. yüzyılla birlikte Nogay ve Özbek Hanlığı içerisinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Bir süre Kalmuklarla mücadele eden Karakalpaklar, daha sonra Hive Hanlığı'na bağlanmış ve 19. yüzyılda Karakalpak toprakları Rus hâkimiyetine girmiştir. Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle, 1918 yılında Karakalpakların yaşadığı bölge Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalmıştır. 1924 yılında Kazakistan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Karakalpak Özerk Bölgesi oluşturulmuş, 1930 yılında ise bu bölge doğrudan Rusya'ya bağlanarak 1932 yılında özerk bölgeden cumhuriyete dönüştürülmüştür. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, 1936 yılında Özbekistan SSC'ye bağlanmış ve 1982 yılında Karakalpakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazanmıştır (Yılmaz, 2004: 3250- 3251).

Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan'ın kuzeybatı kesiminde, Amuderya'nın aşağı kesimlerinde ve Aral Denizi'nin güney kıyısında yer almaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyetin'in güneybatı kısmı Karakum Çölü'ne sınır olup kuzeybatıda Ustyurt Ovası ve kuzeydoğu kesiminde Kızılkum Çölü bulunmaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin top-

lam yüz ölçümü 166,6 bin km² olup kapladığı alan büyüklüğüne göre Özbekistan Cumhuriyeti'nin vilayetleri arasında ilk sırada yer almaktadır (Karakalpakstan, 2023a).

Şekil 1.2: Karakalpakistan Cumhuriyeti Bayrağı

Kaynak: karakalpakstan.uz (2023)

2019 yılı itibariyle Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 1,875 milyon olarak tespit edilmiştir. Kentsel nüfus 920,4 bin (toplam nüfusun %49,2'si) iken kırsal nüfus ise 955 bin (%50,8) olarak kayda geçmiştir. 2019 yılı itibariyle Nukus şehrinin nüfusu 316,3 bin (%16,9), Turtkul şehrinin ise 211,1 bindir (%11,2). Karakalapakistan Cumhuriyeti'nde en seyrek nüfuslu yerler ise Muynaksky 31,4 bin (%1,7) ve Tahtakupir 39,8 bin kişi (%2,1) olarak sıralanmaktadır (Karakalpakstan, 2023b).

Karakalpakistan'ın Harezm, Navoi ve Buhara vilayetleriyle sınırları bulunmaktadır. Cumhuriyetin idari-bölgesel yapısı; Amudarya, Beruni, Karauzyak, Kegeley, Bozataw, Kungrad, Canlikul, Muynak, Nukus, Takhtakupir, Turtkul, Khodjeli, Takhiatash, Chimbay, Shumanay, Ellikkala ve Nukus olmak üzere 16 ilçe ve 1 şehirden oluşmaktadır (Karakalpakstan, 2023a).

Özbekistan Anayasası'nın 85. maddesine göre Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bir parçasıdır ve egemenliği Özbekistan Cumhuriyeti tarafından korunmaktadır (Uzbekistan, 2023b).

Anayasa'nın 86. maddesinde; Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin kendi anayasasının olacağı ve Karakalpakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'na uygun olacağı hüküm altına alınmıştır. Anayasa'nın 87. maddesinde Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının Karakalpakistan Cumhuriyeti topraklarında bağlayıcı olduğu ifade edilmiştir. 88. maddede Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin toprakları ve sınırlarının, Karakalpakistan'ın izni olmadan değiştirilemeyeceği, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin idari ve bölgesel yapısının belirlenmesinde bağımsız olacağı düzenlenmiştir.

Özbekistan Anayasası'nın 89. maddesinde Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin, Karakalpakistan halkının ülke çapında yapacağı referanduma dayanarak Özbekistan Cumhuriyeti'nden ayrılma hakkına sahip olacağı; 90. maddesinde ise Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasındaki karşılıklı ilişkilerin, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası çerçevesinde, Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasında imzalanan anlaşmalarla düzenleneceği, Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasındaki her türlü anlaşmazlığın uzlaşma yoluyla çözümleneceği hüküm altına alınmıştır (Uzbekistan, 2023b).

Karakalpakistan Cumhuriyeti, bayrak, devlet amblemi ve marş gibi egemen bir devletin ulusal sembollerine sahiptir ve siyasi yönetim açısından Nukus şehri başkentidir. Karakalpakistan Anayasası 1993 yılında kabul edilmiş olup, 26 fasla ayrılmış 120 madde ile Cumhuriyetin temel ilkelerini,

vatandaşlarının hak, hürriyet ve ödevleri ile idarî, siyasî ve yargı teşkilatını düzenlemiştir. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin yasama gücü aynı zamanda Özbekistan'ın alt meclisi olarak temsilcileri her beş yılda bir seçilen 65 sandalyeli Jokargi Keneş tarafından temsil edilmektedir. Yürütme yetkisi ise tümü Bakanlar Kurulu Başkanı tarafından yönetilen 12 bakanlık (Ekonomi, Maliye, Okul Öncesi Eğitim, Halk Eğitimi, İçişleri, Çalışma, Sağlık, Adalet, Tarım, Kültür, Fiziki Kültür ve İskân) tarafından kullanılmaktadır (Olmos, 2020: 1-2).

Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin yargı sistemi ise Karakalpakistan Cumhuriyeti Hukuk İşleri Yüksek Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti Ceza İşleri Yüksek Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti Ekonomi Mahkemesi, ilçeler arası, ilçe ve şehir mahkemelerinden oluşmakta olup bu mahkemeler beş yıllık bir süre için seçilmektedir (Karakalpakstan, 2023c).

Ayrıca Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin idari yapılanması içerisinde çeşitli görevleri yerine getiren farklı sayıda komiteler, birimler, denetleme birimleri, ajanslar ve merkezler de bulunmaktadır (Karakalpakstan, 2023d).

1.5.2. Özbekistan'da Yerel Yönetimlerin Yapısı

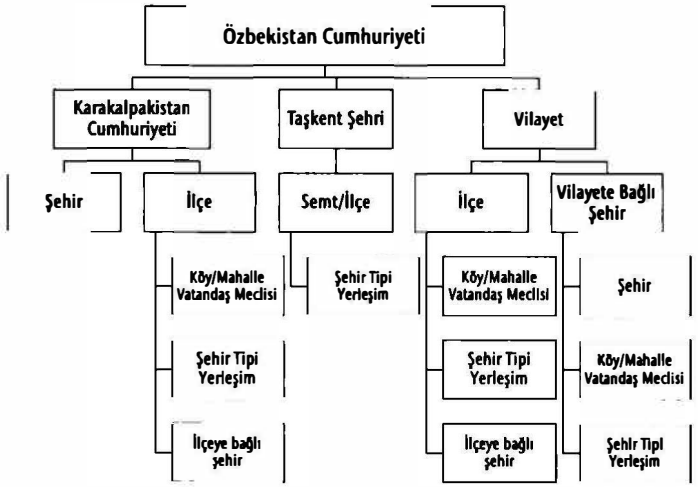
Özbekistan'da yerel yönetimler genel olarak bölgesel (vilayet), kent ve ilçe yönetimleri olmak üzere alt bölümlere ayrılmakla birlikte toplumun kendi kendini yönettiği (mahalle) yerel yönetim birimleri de bulunmaktadır. Bahsi geçen bu birimler merkezi kamu yönetim sisteminin bir alt bileşeni olarak görev yapmamaktadırlar (Ökmen ve Şeker, 2013: 160). Bir başka anlatımla, Özbekistan'da yerel yönetimleri; bölgesel (oblast) ve ilçe (raion/rayon) düzeylerinde bir yerel devlet idaresi (idari organ) ile seçilmiş bir yerel konseyden (yasama organı) oluşan bir yapı olarak tanımlayabilmek mümkündür (Urinboyev, 2018: 2).

Özbekistan'da hiyerarşik bir merkezileşme hâkim olup, yürütme gücü dikey bir şekilde sıkı sıkıya birleşmiştir. Yerel yönetimler bağlamında vilayet düzeyinin ilçe düzeyine göre, ilçe düzeyinin şehir (vilayete tabiiyet) düzeyine göre önceliği bulunmakta ve idari görevlerinin yerine getirilmesinde, yerel iktidar organları daha yüksek olanlara tabi bulunmaktadır (UCGL, 2005: 4). Bu durum ise, yerel hâkimlerin (yöneticilerin) genellikle il valisine, merkezi hükümete ve Cumhurbaşkanına karşı sorumlu oldukları için ikili hatta üçlü bir denetime tabi olduklarını göstermektedir (Urinboyev, 2018: 2).

Yerel yönetimlerin en üst bileşeni olan bölgesel (vilayet) yönetim birimlerine ekonomik politikalar geliştirme konusunda merkezi hükümet tarafından sorumluluklar yüklenilmiş ve il yönetim birimlerinin; ekolojik, politik ve sosyal alanlarda yaşam standartlarını geliştirerek sürdürülebilir bölgesel gelişmeyi sağlamak, bölgesel politikalar uygulamak, devlet, girişimciler ve sivil toplum arasında karşılıklı arabuluculuk yapmak gibi fonksiyonlar verilmiştir (Ökmen ve Şeker, 2013: 163).

Yerel yönetim ilkesine dayalı olarak topluluk öz yönetimleri ise köyler, kışlaklar (aullar) ve mahalleler olarak sıralanmaktadır. İdari-Bölgesel Birimlerin Adlandırılmasına Dair Kanun'un 10. maddesine göre, köy terimi, sanayi veya inşaat işletmelerinin, tren istasyonlarının veya diğer önemli nesnelerin yakınında bulunan ve nüfusu iki bini aşan yerleşim yerlerini ifade etmektedir. Kışlaklar ya da aullar, birçok komşu yerleşim birimini içeren ve vatandaşlarından oluşan bir meclis tarafından idare edilen yerlerdir (Bektemirov and Rahimov, 2002: 475-476).

Şekil 1.3: Özbekistan Taşra Yapılanması

Kaynak: Apar (2023).

Toplumun kendi kendini yönetme birimleri olan bu yapılar, merkezi hükümetin sisteminden farklı oluşturulmuş sivil toplum örgütleri olup yasal ayrı bütçeleri ve resmi mühür kullanma hakkı olan, yerel yönetim yapıları ile kayıt alma yetkisi olan birimlerdir (Ökmen ve Şeker, 2013: 172).

Özbekistan'da yerel yönetimlerin gelişimi ise genel olarak iki aşamaya ayrılmaktadır. 1991-2002 Dönemi'ni kapsayan ilk aşama, yeni yerel yönetim organları sisteminin oluşum aşaması olarak tanımlanabilir. Bu dönemde, hâkimler (yönetici/vali) kurumu yeniden canlandırılmış ve yerel öz yönetim organlarının gelişmesi için yasal zemin oluşturulmuştur. Yerel devlet organlarının ve yönetiminin yasal statüsü, Özbekistan Anayasası ve 02 Eylül 1993 tarihli Yerel Kamu Yönetim Kanunu ile müteakip değişikliklerle tanımlanmıştır. Bu Kanun'un ayırt edici özelliği yerel gücün iki kolunun faaliyet ilkelerini ve yetkilerini belirlemesi olmuş ve bölge (vilayetler), ilçeler (rayonlar) ve şehirlerin seçilmiş üyelerinden oluşan meclislerde (kengeş) somutlaşan temsil gücü ile il, şehir ve ilçe yöneticileri tarafından temsil edilen yürütme gücü oluşturulmuştur (UCLG, 2005: 1).

2003 yılından sonra başlayan ikinci aşama ise merkezi ve yerel devlet organları ile hükümet dışı sektör arasında iş birliği ve etkileşim rejiminin kurulmasını amaçlayan yerinden yönetim dönemi olmuştur. Bu dönemde ademimerkeziyetçi reformlar adım adım gerçekleştirilmiş ve merkezi organların belirli yetkilerinin il, ilçe ve şehir organlarına devredilmesiyle mümkün kılınan yerel devlet organlarının faaliyet alanının arttırılması ile önceden yerel devlet organlarına ait olan belirli yetkiler ve faaliyet alanları sağlayarak özyönetim organlarının, sivil toplum kuruluşlarının yerel işlerdeki rolünü artırmak hedeflenmiştir (UCGL, 2005: 2).

Özbekistan'da yerel yönetimlere ilişkin ilk esaslar Özbekistan Anayasası'nın 120-127. maddeleri arasında *"Devlet Otoritesinin Yerel Organlarının Temel İlkeleri. Vatandaşların Öz yönetim Organları"* adı altında düzenlenmiştir. Buna göre Anayasa'nın 120. maddesinde ilçe merkezlerine bağlı kasabalar hariç olmak üzere hâkim (yönetici/vali) tarafından yönetilen ve halkın vekillerinden oluşan Kengeşların; il, şehir, ilçe ve kasabalarda temsili yönetim organları olduğu, halkın vekillerinden oluşan Kengeşe, seçilmiş üyeler arasından kanuna göre seçilen bir kişinin başkanlık edeceği, bir ilin, ilçenin veya şehrin valisi konumunda bulunan bir kimsenin, aynı zamanda seçilmiş üyelerden oluşan Kengeşe başkan olamayacağı, Kengeşlerin görev süresinin beş yıl olduğu, aynı kişinin aynı il, ilçe veya şehirdeki Kengeş başkanlığına iki dönemden fazla seçilemeyeceği, Kengeşlerinin seçilmiş üyelerinin seçim usulü ve yine bu üyelerin Kengeşlerinin faaliyetlerinin teşkilatlanmasının kanunla belirleneceği, yeni oluşan idari-yerli birimlerde

halk vekilliği seçimlerinin bir sonraki genel seçime kadar kalan süreyi geçmemek üzere yapılacağı hüküm altına alınmıştır.

Anayasa'nın 121. maddesinde ise ilgili vilayetteki yürütme makamına vilayet, ilçe ve şehrin khokimlerinin (yönetici/vali) başkanlık edeceği, yöneticilerin görev süresinin beş yıl olduğu ve aynı kişinin üst üste iki dönemden fazla aynı ilçe, il yöneticiliğine atanamayacağı, yöneticilerin faaliyetlerini düzenleme usulünün kanunla belirleneceği ifade edilmiştir.

Anayasanın 122. maddesine göre Kengeşlerin görevleri şunlardır;

- İlgili yerel bütçelerin dikkate alınması ve kabul edilmesi, bunların uygulanmasının kontrol edilmesi,
- Bölgelerin/vilayetlerin sosyoekonomik gelişimi ve nüfusun sosyal korunması için programların onaylanması,
- Khokim'in (hâkim-vali) görevinin onaylanması, faaliyetleri hakkında raporların dinlenmesi,
- Anayasa ve yasalarla sağlanan diğer yetkilerin kullanılmasıdır.

Anayasa'nın 123. maddesinde de il, ilçe, şehir yöneticilerinin (hâkim/vali) görev ve yetkilerinin; Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunlarının uygulanması ve Âli Meclis dairelerinin kararları, Özbekistan Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı kararnameleri, kararları ve emirleri, Bakanlar Kurulu kararları, yüksek makamlar ve ilgili Kengeşlerin kararlarının uygulanması, bölgelerin/vilayetlerin ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel gelişimini sağlamayı amaçlayan önlemlerin uygulanması, yerel bütçenin oluşturulması ve yürütülmesi, Anayasa ve yasalarla sağlanan diğer yetkilerin kullanılması olduğu belirtilmiştir.

Anayasa'nın 124. maddesinde ise Taşkent ili ve il yöneticilerinin kanuna uygun olarak Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı ve görevlerine son verileceği, ilçe ve şehirlerin yöneticilerinin, il ve Taşkent şehrinin yöneticileri tarafından atanacağı ve görevden alınacağı belirtilmiştir. Yöneticilerin Kengeş tarafından onaylanacağı, kaza merkezlerine bağlı beldelerin yöneticilerinin, mahalle yöneticileri tarafından atanacağı ve görevden alınacağı ve bu durumun mahalle Kengeş milletvekilleri tarafından onaylanacağı ifade edilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin yürürlükteki Anayasası'na göre il ve Taşkent şehri valileri Özbekistan Cumhurbaşkanı tarafından kanuna uygun olarak atanmakta ve görevden alınmaktadırlar. (Anayasa m.102/2). İlçe ve şehir kaymakamları ise ilgili ilin valisi, Taşkent şehri ilçelerinin kaymakamları ise Taşkent şehri valisi tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadırlar. Kaymakamların atama ve görevden alma sürecinin tamamlanabilmesi için söz konusu kararlar ilgili ilin Milletvekilleri Kurulu tarafından onaylanması gerekmektedir. (Anayasa m.102/3).

İlçelere bağlı olarak kurulmuş olan şehir kaymakamlarının atanma ve görevden alınmaları ise ilgili ilçenin kaymakamı tarafından yapılmaktadır. Söz konusu idari işlem daha sonra ilçe Milletvekilleri Kurulunun onayına sunulmaktadır. (Anayasa m.102/4).

Özbekistan'da vali ve kaymakamların atanmasını ve görevden alınmasını düzenleyen özel kanun bulunmaktadır. Söz konusu kanun Yerel Devlet Hâkimiyeti Hakkında Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu'dur. Bu Kanun'un 2. maddesi konuya ilişkin yukarıda beyan edilen Anayasa'nın çerçeve hükümleri ile bazı özel kuralları içermektedir. Örnek olarak, Kanun'un 2. maddesinin 2 ve 3. fıkralarına göre Özbekistan Cumhurbaşkanı il ve Taşkent şehri valiliği görevi-

ne atama yaparken, önce her pozisyona birden fazla aday denk gelecek şekilde aday listesini ilgili ilin Milletvekili Kuruluna sunmaktadır. Milletvekili Kurulunda toplam kurul üye sayısının salt çoğunluk oyunu toplayan adayın adaylığı ilgili kurulca onaylanmış sayılmaktadır. Daha sonra bu adayın ataması Cumhurbaşkanı tarafından yapılmaktadır.

Özbekistan Cumhurbaşkanının vali aday listesini üç defa geri çeviren Milletvekilleri Kurulu cumhurbaşkanı tarafından dağıtılabilir. (Kanun m.2/5). Özbekistan Cumhurbaşkanı, Milletvekilleri Kurulunun kararına uygun olarak vali ataması ile ilgili ferman çıkartmaktadır. (Kanun m.2/6). Söz konusu Kanun'un 2. maddesinin 8. fıkrasına göre vali ve kaymakam adayları ilgili Milletvekilleri Kurulunun milletvekilleri arasından gösterilmektedir.

Yerel Devlet Hâkimiyeti Hakkında Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu'nun 2. maddesinin 8. Fıkrası, vali ve kaymakam adayları ilgili Milletvekilleri Kurulunun milletvekilleri arasından gösterilir hükmüne amirdir. Buna göre vali ve kaymakam adayı ilk önce il ve ilçe Milletvekilleri Kurulu milletvekilliğine konulan koşulları taşımak durumundadır. Milletvekilleri Kurulu milletvekilliğine konulan koşullar Özbekistan Cumhuriyeti'nin Seçim Kanunu'nda yer almaktadır. Bu Kanun'un 90. maddesinde söz konusu koşullar şu şekilde düzenlenmektedir;

- Seçim günü yirmi bir yaşını dolduran ve beş yıldır sürekli Özbekistan'da oturmakta olan Özbekistan vatandaşları Milletvekilleri Kuruluna milletvekili adayı olmak hakkına sahiptir (m.90/1),
- Aşağıda yer alanlar Milletvekilleri Kuruluna milletvekili adayı olamamaktadırlar;
  - Ağır Ceza Mahkemesi görevine giren bir suçu işlediği dolayısıyla verilen mahkûmiyet hükmü devam eden veya böyle bir hüküm üzerinden kaldırılmayanlar,
  - Seçim tarihine kadarki son beş yılda Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde sürekli ikamet etmeyen vatandaşlar,
  - Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetler mensupları, Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Güvenliği Hizmeti, Milli Muhafızları, İçişleri Bakanlığı, Devlet Gümrük Komitesi ve askeri statüsü olan diğer birimlerin personeli,
  - Dini kurum ve kuruluşların personelleri yerel Kurul milletvekilliğine aday olamazlar (m.90/2),

Hâkimler, savcılar ve yürütme kuvvetinde görev yapmakta olan yetkililer yerel kurullarda milletvekili olarak seçildikleri durumda işgal ettikleri kadrodan istifa edecekleri hakkında dilekçe vereceklerini taahhüt etmeleri kaydıyla aday olabilmektedirler.

2023 yılında yapılan anayasa değişikliği ile, ilçe ve şehir kaymakamlarını bazı hallerde görevden alabilme yetkisi Cumhurbaşkanına da tanınmıştır. Önceki anayasa hükmüne göre böyle bir yetki sadece ilçe ve şehirlerin bağlı bulundukları ilgili il valisinde bulunmaktaydı (Nasır, 2023b: 1-3).

Anayasa'nın 125. maddesinde de il, ilçe, şehir ve kasaba yöneticilerinin, yetkilerini tek adam yönetimi ilkesine göre kullandıkları ve yönettiği organların karar ve işlemlerinden kişisel olarak sorumlu oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca il, ilçe, şehir ve kasaba yöneticilerinin, ilin, ilçenin, şehrin sosyoekonomik kalkınmasının önemli ve güncel meseleleri hakkında raporları halkın vekillerinden oluşan ilgili

Kengeş'a sundukları ve buna göre halkın vekillerinden oluşan Kengaş'ın ilgili kararları aldığı belirtilmiştir.

Anayasa'nın 126. maddesine göre halkın vekillerinden oluşan Kengeş ve yetkileri dâhilinde khokimin (yöneticinin), ilgili görev alanındaki tüm kuruluşlar, memurlar ve vatandaşlar için zorunlu olan kararları almaktadırlar.

127. maddeye göre ise öz yönetim organlarının, yerleşim yerlerinde, kışlaklarda, köylerde, şehirlerin mahallelerinde toplanan ve bir başkan seçen vatandaşlardan oluştuğu, bu öz yönetim organlarının devlet makamları sistemine dâhil edilmeyeceği ve yasalara uygun olarak ve vatandaşların çıkarlarına, kalkınmanın tarihi özelliklerine ve ayrıca ulusal değerlere, yerel gelenek ve göreneklere dayalı olarak yerel öneme sahip sorunları bağımsız olarak çözme hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca devletin vatandaşların kendi kendini yöneten organlarının faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli koşulları yaratacağı, kanunla belirlenen yetkilerin kullanılmasında onlara yardımcı olacağı ve öz yönetim organlarının seçim usulü, çalışma düzeni ve yetkilerinin kanunla düzenleneceği ifade edilmiştir (Uzbekistan, 2023b).

Yerel yönetimleri düzenleyen bir başka kanun olan 1993 tarihli Yerel Kamu Yönetim Kanunu'nda da büyük yerel meclisleri görevleri şöyle sıralanmıştır;

- "Yerel bütçenin onaylanması ve kullanımı ile ilgili raporlama yapmak,
- İl, ilçeler için uzun dönemli sosyal, ekonomik, toprak reformu program ve planlarını onaylamak,
- Yerel vergiler, görev ve ücretler ile ilgili vergi öncelikleri ve muafiyetleri belirlemek,
- Hâkimlerin (Vali), hâkim (vali) yardımcılarının atanması ya da görevden el çektirilmesi konularını onaylamak ve faaliyetleri ile ilgili rapor hazırlamak,
- Yürütmenin bölüm, daire, diğer yapısal birimlerinin başındaki yöneticiler ile ilgili raporları gözden geçirmek,
- Meclis komisyonlarının ilgili yerel meclis ve verilen hükümler konularında düzenlemelerini kaldırmak ya da onaylamak,
- Yerel meclis komisyonlarını oluşturmak ya da dağıtmak, faaliyet raporlarını gözden geçirmek,
- Dönem öncesi ve sonunda yerel meclis üyelerini onaylamak ya da görevden almak,
- Meclis vekil girişimlerini gözden geçirmek ya da seçimde bulunmak"tır (Ökmen ve Şeker, 2013: 165-166).

Yukarıda sayılan görevlerinin yanı sıra yerel yönetimlerin doğal ve teknolojik kazaların önlenmesi, yangından korunma, kamu sağlığı (sağlık kurumlarının bakım ve onarımı), kamu düzeni ve güvenliği, yerel ekonomik ve sosyal kalkınma, kültür, turizm, spor, eğlence tesislerinin bakımı, toplumsal hizmetler (su, gaz, elektrik, ısı, atık yönetimi, kanalizasyon, mühendislik altyapıları), inşaat, bakım ve yerel yol onarımı, toplu taşıma, istihdam ve iş yaratma desteği ile küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimine katkıda bulunmak gibi görevleri de bulunmaktadır. Ayrıca Özbekistan'da mahalle komiteleri; çocuk ve analık yardımları, dar gelirli ailelere sosyal destek, 16 yaşından küçük çocuklu aileler ile 2 yaşından küçük çocuğu olan annelere yapılacak sosyal yardımın idaresinden sorumludurlar (Urinboyev, 2018: 3).

Toplumun Kendi Kendini Yönetme Kanunu'na göre köyler, kışlaklar ve mahallelerden oluşan yerel yönetimlerin gö-

rev, yetki ve sorumlulukları ise şunlardır;

- Başkan ve komiteyi seçmek, üçer aylık süreçlerde raporları elden geçirerek kontrol etmek, denetim ve idari komisyonları seçmek,
- Faaliyet planını ve harcamaları onaylamak, harcamalar üzerindeki kontrolü düzenlemek, yerel sağlıkla ilgili tedbirleri geliştirmek,
- Ulusal yasal düzenlemelerinin uygulanmasını ve kontrolünü sağlamak,
- Temsilcileri ilçe seçim komitelerinin başkanlık, parlamento ve yerel konsey seçimlerine yollamak,
- İlçe, kent, yönetim birimlerinin gönderdikleri raporları gözden geçirmek, vatandaş komisyonlarının tutanaklarını il ya da Taşkent hükümetine (Başkente) gönderilmesini sağlamak, vatandaş müracaatları neticesinde kontrol sonrası tutanakların gereğinin yapılması için ele almak,
- Yerel yönetim kaynaklarını düzenlemek, sahipliğini sağlamak, varlıklarını yönetmek ve elden çıkartmak,
- Gönüllü mali yardımların toplanarak kamusal alanlarının güçlendirilmesi ya da düşük gelirli ailelerin konutlarının tamir edilmesini sağlamak,
- Ağaç dikmek, bahçe yapmak, atıkların arıtılması faaliyetleri ve kaynakların sözleşmeli kullanılıp kullanılmaması konusunda karar vermek,
- Yerel sosyal altyapının geliştirilmesi amacıyla kullanılacak kaynağın yasal bütçeden mi yoksa gönüllü olarak yapılan sermaye aktarımlarından mı kullanılacağını seçmek,
- Arazi parsellerinin ortaya çıkması sürecinde il komisyonlarına temsilci yollamak,
- İşsiz, iki yaşından küçük çocuğa sahip olan ve devlet bütçesinden ayrılmış fonlarından yararlananlara yardım sağlamak,
- Tek, yaşlı, bakıma ihtiyaç duyan vatandaşlara düzenli tıbbi yardım yaparak devlet tarafından ayrılmış bütçe fonları sağlamak,
- Yerel girişimciler için iş fırsatları oluşturmaktır (Ökmen ve Şeker, 2013: 167-168).

Buna göre köy, kışlak ve mahallelerin ortak görev, yetki ve sorumluluklarını şöyle ifade edebiliriz;

İnsan hak ve özgürlüklerinin korunması, yasal düzenin ve güvenliğin sağlanması, arazi, toprak altı, su ve diğer doğal kaynakların mülkiyeti ve kullanımı; doğanın kullanılması, çevrenin korunması ve ekolojik güvenliğin sağlanması, doğal rezervlerin düzenlenmesi, tarihi ve kültürel anıtların korunması; yetiştirme, eğitim, bilim, kültür, beden eğitimi ve spor genel konuları, sağlık hizmetleri, ailenin ve analığın korunması, babalık ve çocukluk konularının koordinasyonu, sosyal güvenlik dâhil sosyal yardımların sağlanması, doğal afetler, salgın hastalıklar ve bunların sonuçlarının tasfiyesi ile mücadele edilmesi; vergilendirme, resim ve diğer zorunlu ödemelerin genel ilkelerinin belirlenmesi; devlet dışı ticari olmayan kuruluşlara devlet desteği sağlanmasıdır.

Yerel yönetim organlarının münhasır yetkileri ise şunlardır; ilgili bölgelerde/vilayetlerde bulunan yerel devlet organlarının ve devlet kuruluşlarının faaliyetlerinin maddi ve finansal olarak desteklenmesi, yerel bütçelerin oluşturulması ve yürütülmesi, il, ilçe ve şehir bütçelerinin rezerv fonlarının oluşturulması ve kullanılması, yerel vergilerin ve ödemelerin oluşturulması ve tahsil edilmesi, ilgili bölge-

lerde/vilayetlerde aşırı durumların, doğal afetlerin, salgın hastalıkların önlenmesi ve bunların sonuçlarının bertaraf edilmesi, tarımsal üretimin desteklenmesi, tarım arazilerinin kullanımının planlanması, devlet arazileri hariç, tarım arazilerinin diğer arazi kategorilerine devri, bölgesel öneme sahip genel kullanım yollarının yapımı ve bakımı, otomobil, demiryolu ve hava taşımacılığı yolu ile nüfusun ulaşım hizmetlerinin örgütlenmesi; genel ve orta düzeyde mesleki eğitim sağlanması, bölgesel öneme sahip kültürel mirasın korunması ve muhafazası, kütüphane hizmetlerinin il, ilçe ve şehir kütüphanelerine göre örgütlenmesi, devlet müzelerinin oluşturulması ve bakımı, acil yardım dâhil olmak üzere özel tıbbi yardımların örgütlenmesi, diğer yerel yönetim birimleri ile sosyoekonomik gelişme, çevrenin korunması, bilim, güzel sanatlar ile kültür ve hayatın diğer alanlarında anlaşmaların yapılması, yerel normatif eylemlerin ihlali için idari sorumluluğun oluşturulması, yerel ekonominin yönünün belirlenmesi ve tapu kayıtlarını oluşturmaktır (UCGL, 2005: 7).

Yerel yönetimlerin idarecileri (hâkim/vali), ilgili yerel yönetimlerin yürütme ve düzenleyici organlarını il/ilçe düzeyinde temsil etmekte ve illerde Cumhurbaşkanı ve merkezi hükümetin politikalarını uygulamaktadırlar. 5 yıllığına seçilen yerel yönetim birimlerinin başkanları, yine beş yıllığına seçilen ilgili yerel meclisin onayına tabi olarak merkezi hükümet tarafından atanmaktadır (Urinboyev, 2018: 2).

Vilayet, ilçe ve şehirlerin hâkimleri (valiler), en üst makamlar olarak kendi bölgelerinde/vilayetlerinde temsil ve yürütme organlarının başkanı olarak eş zamanlı hareket etmektedirler. İllerin ve Taşkent şehrinin hâkimleri (valileri), halk vekillerinden oluşan ilgili yerel meclislerin onayıyla Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadır (UCGL, 2005: 5).

Bu kapsamda il valisi (hâkimi) ile büyük kentlerin yöneticileri (hâkimleri) Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve Halk Vekilleri Kurulu tarafından yapılan atama ile onaylanmaktadır. Daha küçük kentlerin yöneticileri ise ilçe valisi (hâkimi) tarafından göreve getirilmektedir (Ökmen, 2001: 54).

Valilerin; Ulusal Meclis, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu, yüksek organların kararları ve ilgili yerel meclislerin yasa ve kararlarının uygulanmasını organize etme; asayişin korunması, suçla mücadele, vatandaşların güvenliğini, haklarını ve sağlıklarını korumayı sağlayan tedbirler alma; doğal afetler, salgın hastalıklar ve diğer acil durumlarda çalışmaları örgütleme; illerin, ilçelerin ve şehirlerin ekonomik ve sosyal kalkınmasının ana yönlerini, il, ilçe ve şehir bütçelerinin ana pozisyonlarını ve bunların uygulanmasına ilişkin raporları yerel meclislerin onayına sunma; vali yardımcılarının ve yerel yürütme gücünün yapısal bölümlerinin başkanlarının atanması ve görevden alınmasına ilişkin kararları yerel meclis onayına sunma; vilayet kadrolarının bölüm başkanlarını aday gösterme ve görevden alma; alt meclislerin kararlarını iptal etme, başkanları uygun yerel meclisler tarafından atanan ve görevden alınan yürütme organlarının yapısal bölümlerinin çalışmalarını denetleme; yasanın öngördüğü şekilde, yerel kanunlara uymayan memurlar hakkında disiplin cezalarının uygulanmasını başlatma, dilekçeleri değerlendirme ve devlet ödülleri için önerilerde bulunma; il, ilçe ve şehirlerin yurt içinde ve yurt dışında resmi temsilciliğini yapma; vatandaşlığa kabulünü yürütme, vatandaşların şikâyetlerini ve önerilerini dikkate almak gibi görevleri bulunmaktadır (UCGL, 2005: 5-6).

Yerel devlet idarelerinin yanında çalışan yerel meclisler ise birincil yerel yasama organları olup ilgili idari birimlerin sakinleri tarafından genel ve doğrudan oyla seçilmekte ve seçilmiş organlar olarak yerel meclislerden kendi idari birimlerinde yaşayan vatandaşların iradesini ifade etmesi ve gerçekleştirmesi beklenmektedir (Urinboyev, 2018: 2).

Yerel meclisin başlıca yetkileri; vali atamasına esas olmak üzere Cumhurbaşkanına vali adaylar listesini sunmak ve yapılan atamayı onaylamak, faaliyetleri hakkında raporları almak, mahallî meclislerin diğer organlarının daimi ve geçici komisyonlarının kurulması, seçilmesi ve tasfiyesini sağlamak, bu organların teşkilatlarını değiştirmek ve raporlarını dinlemek; vekillerin yetkilerini önceden teyit etmek ve sona erdirmek; vekillerin kanunda belirtilen durumlarda ve usulde kovuşturulmasına izin vermek, daire başkanlarının ve yürütme gücünün diğer yapısal bölümlerinin raporlarını dinlemek; vekillerinin taleplerini değerlendirmek ve bu talepler hakkında karar vermek; Cumhuriyet yasalarına aykırı olması hâlinde, valilerin ve alt mahalli meclislerin kararlarını iptal etmek; valilik kadrolarının yapısı ve şemasını ve bunların çalışanlarının maaşlarını valilerin teklifleri üzerine onaylamak olarak sıralanmaktadır (UCGL, 2005: 5). Küçük kent, köy ve kasabaların içindeki ve kentlerdeki mahalleler ise vatandaşların kendi kendini idare etme organı olup, bu yerlerde yaşayanlar iki buçuk yıllık bir süre için muhtar ve danışmanlarını seçmektedirler (Ökmen ve Şeker, 2013: 173).

1.5.2.1. Özbekistan'da Mahalle (Mahalla) Yönetimi

Özbekistan'da mahalleler oldukça kadim bir tarihe sahip olup, çok eski zamanlardan beri burada yaşayanlar arasında dostluk ve dayanışmanın korunmasına, gençler arasında ulusal değerlerin kazandırılmasına önemli katkılarda bulunmaktadır (Kurtbaş, 2023: 1). Bu bağlamda mahalleler fiziksel ve sosyal bir fenomen olarak İslami dönemin başından beri şehirlerin tanımlanmasında kritik bir role sahip olmuşlardır (Kavuncu, 2012: 138). Mahalle benzer karakteristik özelliklere sahip kişilerin birlikte yaşadıkları çevre ya da karşılıklı yakınlık duygusu ve toplumsal ilişkilerin dinamik yapısı üzerine kurulan yerler olarak tanımlanabilmektedir (Kavuncu, 2012: 140). Başka bir ifadeyle mahalle, *"yerel topluluk"* anlamına gelen Arapça bir kelime olup belirli bir bölgede ikamet eden bir insan topluluğunu ifade etmektedir. Mahallelerin boyutları 150 ila 1500 aile arasında değişebilmekte ve şehirlerde mahalleler genellikle belirli bir yerleşim bölgesi veya banliyö sakinleri tarafından kurulmaktadır (Bektemirov and Rahimov, 2002: 475-476). Mahalleler; şehir içindeki lokasyonları, sakinlerinin eğitim seviyesi ve iş dağılımı, gelirleri ile sosyoekonomik seviyelerine göre farklılaşmaktadır (Kavuncu, 2012: 217). Kavuncu (2012: 266) özellikle bağımsızlık sonrası kentsel mahalle kengeşlerinin öncelikli fonksiyonunun Özbek milliyetçiliğinin oluşturulmasında anahtar bir enstrüman olduğunu ifade etmektedir.

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte mahalleler bağlamında hukuki düzenlemeler yapılmadan önce, mahalleler resmi olmayan liderler olarak Aksakallılar, toplumun zengin sakinlerinin temsilcileri olan boylar ve bir kadın temsilci (dasturhonchi) olmak üzere üç gayriresmi lider tarafında yönetilmiştir. Bahsi geçen bu liderler esas olarak düğün, sünnet ve cenaze törenlerinin organizasyonundan sorumlu olup bununla birlikte bölge sakinleri ile organize hashar arasındaki anlaşmazlıklara da aracılık etmişlerdir. 1993 yılında Mahalla Kanunu'nun kabul edilmesi ve müteakiben 1999 yılında Kanunu'nun revize edilmesin-

den sonra mahalle liderlerinin sayısı iki katına çıkarılmış, 1999 tarihli Mahalla Kanunu gereğince mahalle; maaşlı bir devlet çalışanı olan bir başkan, bir reis, mahalle kadın komitesinin başındaki kadın liderinin yanı sıra yurttaşlar meclisi veya konseyi aracılığıyla yönetilmeye başlanmıştır (Kurtbaş, 2023: 3-4).

Özbekistan'da yapılan saha çalışması neticesinde bir mahalle muhtarı/reisinin aktarımları ile mahalle muhtarlarının; mahallede yaşayan kişilerin daha iyi yaşam koşullarına sahip olması, işsizlere iş bulunması, mahalle temizliğinin sağlanması, ailevi problemlerin çözüme kavuşturulması gibi mahalleyi ilgilendiren sorunlara çözüm bulması görevlerinin olduğu, mahalle muhtarının, mahallede yaşayanlar tarafından üç yıllığına seçildiği ve adayların kendi programlarını mahallede yaşayanlara sundukları, mahallenin kendine ait bir bütçesinin olmadığı ve bütçesinin devlet tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır (Kurtbaş, 2022).

Mahallede mahalle muhtarına yardımcı olmak üzere iki inspektör (kolluk görevlisi) bulunmaktadır. Bu kolluk görevlilerinin resmi kıyafetleri ve silah kullanma yetkileri var olup, bu görevlilerin maaşları İçişleri Bakanlığınca karşılanmaktadır. Özbekistan'da mahalle yönetimleri birkaç bölüme ayrılmaktadır. Mahalle yönetimlerinde; işsizlik, kadın, gençler, aile, yaşlılar gibi komisyonlar bulunmaktadır. Örnek vermek gerekecek olursa, aile komisyonunda mahallede yaşayan ve aktif olan bir yaşlı erkek ve kadın bulunmakta olup bunlar ücret almadan çalışmaktadırlar. Aile Komisyonu ailevi problemlerin çözülmesine yardımcı olmaktadır.

Keza gençlerle ilgilenen komisyonda mahallede yaşayan bir genç bulunmakta ve bu kişi; geceleri dolaşarak gençlerin kötü alışkanlıklara kapılmamasını, eğer bir genç alkol, sigara, uyuşturucu madde gibi bağımlılık yapan bir madde kullanırsa bu gence müdahale ederek ailesine haber vermesi gibi görevleri bulunmaktadır

İşsizlik, kadın, genç ve yaşlılar komisyonunda görev alanlar ücret karşılığı çalışmaktadır. Ayrıca mahallelerde gençler defterin bulunmakta ve bu defterde durumu iyi olmayan gençler yer almaktadır. Eğer bir genç üniversiteyi kazanamazsa meslek edinmesi için kurs giderleri mahalle tarafından karşılanmakta olup, üniversiteyi kazanırsa üniversite ödemesinin %50'si mahalle tarafından, %50'si ise üniversiteyi kazanan genç tarafından karşılanmaktadır (Kurtbaş, 2022).

Saha çalışması kapsamında yapılan görüşmelerde, köylerde de mahalledekilere benzer bir sistemin bulunduğu, köy ve mahalle muhtarlarının köy ve mahallede yaşayan kişi sayısına göre maaş aldıkları, her mahallede bir kütüphanenin bulunduğu, gençlerin boş zamanlarında satranç, masa tenisi gibi sportif faaliyetlerde bulundukları ve kitap okudukları, mahalleler olmasaydı sosyal durumun kötü olacağı, mahallelerin sorunların ilk etapta çözülmesi noktasında önemli bir fonksiyonu bulunduğu ve Cumhurbaşkanının mahalle muhtarlarının mahallelerde kendisini temsil ettiğini ifade ettiği, özellikle belirtilmiştir (Kurtbaş, 2022).

SONUÇ

Özbekistan, insanlık tarihi kadar eski ve kadim bir coğrafya üzerinde bulunmaktadır. İslamiyet öncesinde Turan, İslamiyet sonrasında ise Türkistan olarak adlandırılan bölgenin tam merkezinde derin bir tarih ve medeniyet birikimiyle varlığını devam ettiren Özbekistan, coğrafi konumu ve bölge ülkelerine göre en çok nüfusa sahip olması bakımından Orta Asya'nın kalbinde önemli ve stratejik bir yer tutmaktadır.

SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını dünyaya ilan eden Özbekistan, başkanlık sistemi ile yönetilmekte olup ülke; yasama, yürütme ve yargı erklerine dayanan güçler ayrılığı ilkesine göre yönetilmektedir. Ülkede yasama organı, beş yıllığına seçilen Âli Meclis altında Yasama Kamarası ve Senato olmak üzere iki kamaralı bir yapıya sahiptir. Yasama Kamarası 150 milletvekilinden oluşurken Senato ise 65 senatörden oluşmaktadır.

Cumhurbaşkanı devletin başı olup Başbakan ve Bakanlar Kurulu, Âli Meclisin onayıyla Cumhurbaşkanı tarafından atandığından, Özbekistan'da yürütme faaliyetleri Cumhurbaşkanı başkanlığında, Başbakan ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilmektedir.

Yargı sistemi ise Kara Avrupası hukuk sistemi uygulanmakla birlikte yapısal ve operasyonel bağlamda Sovyet yargı sisteminin izlerini taşımaktadır. Özbekistan'da yargı sistemi, yasama ve yürütme erkleri ile siyasi partilerden ve diğer kamu kuruluşlarından bağımsız olarak çalışmaktadır. Özbekistan'da yargı sistemi Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Yüksek Yargı Konseyi ve diğer alt derecedeki mahkemelerden oluşmaktadır.

Merkezi yönetimin yapılanması ve işleyişi ise en son 2023 yılının Ocak ayında yapılan düzenlemeler ile değiştirilmiştir. Buna göre hükümete bağlı bakanlık ve kamu kurumları sayısının 61'den 28'e düşürülmesi kararlaştırılmış, Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile 25 olan bakanlık sayısı 21'e, bazı kamu kurumlarının birleştirilmesi ve 20 kamu kurumunun ise lağvedilmesi hüküm altına alınmıştır.

Yine aynı Kararname'ye göre, yeni yılın ilk gününden itibaren, profesyonel yönetim ilkelerine dayanan ve verimliliğe odaklanan bakanlık ve kamu kurumlarını da içeren bir sistem oluşturulması, bu kapsamda bakanlık ve kamu kurumlarında yöneticiler de dâhil olmak üzere idari personel sayısının % 30 azaltılması, hâlihazırdaki 8 başbakan yardımcısı ve 3 başbakan danışmanından sadece 4 başbakan yardımcısı kalacak şekilde Bakanlar Kurulunun yürütme idaresindeki 269 personelin yarı yarıya azaltılarak 120 personele sahip Başbakanlık Sekreterliğinin oluşturulması kararlaştırılmıştır.

Özbekistan'da güçlü bir merkezi yönetim bulunmakta olup, yürütme erki ve dolayısıyla merkezi yönetimin başında Cumhurbaşkanı bulunmaktadır. Merkezi yönetimin teşkilatlanması bağlamında ise Cumhurbaşkanından sonra Başbakan, başbakan yardımcıları, Bakanlar Kurulu Presidiumu (Başkanlık), Bakanlar Kurulu Ofisi, Bakanlar Kurulu, ajanslar, komiteler, merkezler, bilimsel kuruluşlar ile Cumhurbaşkanlığı İdaresi bulunmaktadır.

Özbekistan'ın bölgesel politikasına uygun olarak kurulmuş olan mülki yapılanması; Karakalpakistan Cumhuriyeti, 12 (bölge) vilayet, Taşkent başkenti, 120 kent, 177 ilçe, 1.058 şehir tipi yerleşim ve 10.990 kırsal alan yerleşiminden oluşmaktadır.

Özbekistan'da yerel yönetimler genel olarak il, kent ve ilçe yönetimleri olmak üzere alt bölümlere ayrılmakla birlikte toplumun kendi kendini yönettiği (mahalle/mahalla) yerel çalışan birimleri de bulunmaktadır. Bahsi geçen bu birimler merkezi kamu yönetim sisteminin bir alt bileşeni olarak görev yapmamaktadırlar. Daha farklı bir anlatımla Özbekistan'da yerel yönetimleri genel olarak bölgesel/vilayet (oblast) ve ilçe (raion/rayon) düzeylerinde bir yerel devlet idaresi (idari organ) ile seçilmiş bir yerel konseyden (yasama organı) oluşan bir yapı olarak tanımlayabilmek mümkündür. Yerel yönetimler bağlamında il düzeyinin ilçe düzeyine göre, ilçe düzeyinin şehir (vilayete tabiiyet) düzeyine göre önceliği bulunmakta ve idari görevlerinin yerine getirilmesinde, yerel iktidar organları daha yüksek olanlara tabi bulunmaktadır. Bu durum ise yerel hâkimlerin (valililerin) genellikle il valisine, merkezi hükümete ve Cumhurbaşkanına karşı sorumlu oldukları için ikili hatta üçlü bir denetime tabi olduklarını göstermektedir.

Özbekistan'da yerel yönetim ilkesine dayalı olarak topluluk özyönetimleri ise köyler, kışlaklar (aullar) ve mahalleler olarak sıralanmaktadır. Toplumun kendi kendini yönetme birimleri olan bu yapılar, merkezi hükümetin sisteminden farklı oluşturulmuş sivil toplum örgütleri olup yasal ayrı bütçe bütçeleri ve resmi mühür kullanma hakkı olan, yerel yönetim yapıları ile kayıt alma yetkisi olan birimlerdir.

KAYNAKÇA

AA (2023a) Özbekistan'da Bakanlık ve Kamu Kurumlarının Sayısı 61'den 28'e Düşürülecek, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanda-bakanlik-ve-kamu-kurumlarinin-sayisi-61den-28e-dusurulecek/2771899 (22.03.2023).

AA (2023b) Özbekistan'da Seçimleri Cumhurbaşkanı Mirziyoyev Yeniden Kazandı, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistanda-secimleri-cumhurbaskani-mirziyoyev-yeniden kazandi/2941158 (14.08.2023).

Alpözen, İ. ve Özdemir, A. M. (2022) 1977 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası Bağlamında Kendi Kaderini Tayin Meselesi, Hacettepe HFD, 12(1), ss. 2-36.

Andican, A.A. (2017) Tüzükat-I Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?, Türkiyat Mecmuası, c.27/2, ss. 33-83.

Apar, H. (2023) Özbekistan Cumhuriyeti İdari Yapılanması, AB ve Dış İlişkiler Başkanlığı Yayınlanmamış Bilgi Notu, Ankara.

Asker, A. (2021) Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği, Ed. S. Yılmaz, içinde Özbekistan (297-320), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Beceren, T. (2020) Stalin İktidarında Sovyetler Birliği'nin Kafkasya Politikası (1924-1953), Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Bektemirov, K. and Rahimov, E. (2002) Local Government in Uzbekistan, Ed. I. Munteanu and V. Popa, İçinde Developing New Rules in the Old Environment Local Governments in Eastern Europe in the Caucasus and in Central Asia (469-520), Budapest: Open Society Institute.

Bozatay, Ş. A. ve K. Kızılkaya (2016) Merkezden Yönetim-Yerinden Yönetim Tartışmalarının Odağında Bir Düzenleme: 6360 Sayılı Yasa Hakkındaki Değerlendirmeler, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, ss. 609-637.

Bulduk, R. T. (1996) Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Büyük, C. (2010) Yasama, Yürütme, Yargı: Platon'dan Montesquieu'ya Devletin Fonksiyonlarına Genel Bir Bakış, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 159-170.

Consitituteproject (2022) Uzbekistan's Constitution of 1992 with Amendments through 2011, https://constituteproject.org/constitution/Uzbekistan_2011.pdf?lang=en (16.02.2023)

DEİK (2012) Özbekistan Ülke Bülteni, İstanbul.

Delen, M. (2017) Emir Timur ve Yönetim İlkeleri, Sosyal Siyaset Konferansları / Journal of Social Policy Conferences, Sayı / Issue: 73 - 2017/2, 144-161, http://dergipark.gov.tr/iusskd (11.08.2023).

Demir, B. (2003) Dünya Federalizm Tecrübesi ve Sovyet Federalizmi, Bilig Dergisi, Sayı: 25, ss.41-71.

Eravcı, A. (2021) Tarihsel Süreçte Özbekistan, Ed. S. Yılmaz, içinde Özbekistan (1-25), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Eroğlu, T. (2022) Orta Asya Ülkeleri, Ed. H. Ateş, içinde Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi (471-479), Ankara: TİAV Yayınları.

Erol, M. S. (2002) Özbekistan Cumhuriyeti, Türkler Ansiklopedisi (19), ss. 628-642.

Habersol (2023) Sovyet Anayasaları: Kısa Tarihçe ve Arka Plan, https://haber.sol.org.tr/gelenek/sovyet-anayasalari-kisa-tarihce-ve-arka-plan-30639 (15.02.2023).

Helvayiyen, E. (ty) 1936 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası (Temel Kanunu), https://www.academia.edu/43544488/1936_Sovyetler_Birli%C4%9Fi_Anayasas%C4%B1_%C3%87eviri (15.02.2023).

Hukukbook (2023) Özbekistan Anayasası, https://hukukbook.com/ozbekistan-cumhuriyeti-anayasasi/ (15.02.2003).

İİV (2023a) Task, Functions and Rights, https://iiv.uz/en/pages/vazirlik-vazifalari-va-funksiyalari, (27.02.2023).

İİV (2023b) History, https://iiv.uz/en/pages/vazirlik-tarixi, (27.02.2023).

İİV (2023c) Executives, https://iiv.uz/en/executives, (27.02.2023).

İİV (2023d) Structure, https://iiv.uz/en/pages/vazirlik-tarkibiy-tuzilmasi, (27.02.2023).

İstikbal, D. (2021) Orta Asya'da Yeni İş Birliği Alanları Türkiye-Özbekistan İlişkileri, SETA Yayınları, Sayı 357, İstanbul.

Kalkan, İ. (2018) Sovyet Döneminde Orta Asya, Ed. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu, İçinde Çağdaş Türk Dünyası (2-25), Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3090, Eskişehir.

Kamalov, İ. (2011) Rusya'nın Orta Asya Politikaları", Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın 2.

Kamalova, Z. (2017) Özbeklerin Ulusal Oluşumu, Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 160-173.

Kara, F. (1999) Özbekistan Tarihi (1917-1991), Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Karakalpakstan (2023a) Administrative Territorial Structure, https://www.karakalpakstan.uz/en/page/show/4, (20.09.2023).

Karakalpakstan (2023b) Population, https://www.karakalpakstan.uz/en/page/show/5, (20.09.2023).

Karakalpakstan (2023c) Constitution Of The Republic Of Karakalpakstan, https://www.karakalpakstan.uz/en/page/show/27, (20.09.2023).

Karakalpakstan (2023d) State Bodies, https://www.karakalpakstan.uz/en/page/category/4, (20.09.2023).

Karaman, Z.T. ve Atak, Ş. (1997) Özbekistan'da Yönetimin Yeniden Yapılanması, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, ss. 31-39.

Kavala, C., F. (2022) Özbekistan'ın Türk Dünyası'ndaki Yeri, https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastir-

ma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/ozbeki-stan-in-turk-dunyasindaki-yeri, (09.02.2023).

Kavuncu, A.Ç. (2012) Social Political Transformation in Uzbekistan: A Study Of Urban Mahallas in Tashkent, Doctoral Thesis, Middle East Technical University, Ankara.

Keleş, Y. ve Arslan, E. (2022) Özbekistan ve Tarihi, Zaptiye Öğrenci Kültür Dergisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Başkanlığı, Sayı: 3, ss. 34-37.

Keskin, F. (2013) Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk Dış Politikası'nda Entegrasyon Sürecinde Orta Asya ve Özbekistan, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kızıltoprak, S. (2019) Özbekistan'ın Tarihi Mirası ve Bağımsızlık Devri, içinde Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu ss.69-95, İstanbul.

Kodaman, T. ve Birsel, H. (2006) Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve dış Politikası, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, ss. 413-442.

Kurtbaş, İ. (2022) Özbekistan Mahalle Muhtarı Görüşme Notları, 2022 yılı Ağustos ayında yapılan çalışma ziyareti.

Kurtbaş, İ. (2023) Mahalle Yapılanması ve Muhtarlık Bilgi Notu (Özbekistan Araştırma Grubu tarafından 2022 yılı Ağustos ayında yapılan çalışma ziyaretine dayanmaktadır).

Mazak, A. (2020) Emir Timur'un Yönetim Felsefesi ve İlkeleri, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 3(1), ss. 79-99.

MFA (2023) Özbekistan'ın Siyasi Görünümü, https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (22.02.2023).

Muhammadsıdıkıv, M. (2015) Özbekistan'da Toplumsal Yaşamın Ana Özelliği Hoşgörü, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 54, ss: 7-14.

Nasır, M. (2023a) Özbekistan Cumhuriyeti Milli Muhafızları, Yayınlanmamış Bilgi Notu, Ankara.

Nasır, M. (2023b) Özbekistan'da Vali ve Kaymakamları Atama ve Görevden Alma Düzeni, Yayınlanmamış Bilgi Notu, Ankara.

Ökmen, M. (2001) Yerel Yönetimlerin Sosyal Teorisi ve Rusya'da Yerel Yönetimler: Özbekistan Örneği, Avrasya Dosyası, 7 (3), ss. 38-66

Ökmen, M. ve Şeker, G. (2013) Özbekistan'da Kamu Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetimler, Ed. M. Ökmen ve F. Elma, İçinde Türk Dünyasında Yerel Yönetimler (153-178), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.

Olmos, F. (2020) The Curious Case Of The Republic Of Karakalpakstan, https://fpc.org.uk/the-curious-case-of-the-republic-of-karakalpakstan/, (01.03.2023).

Özkan, M. (2021) Buhara Hanlığı (1500-1920). İstanbul: Selenge Yayınları.

Özkan, M. (2022). Hive Hanlığı (1511-1920). İstanbul: Selenge Yayınları.

Özmen, A. (2021) SSCB'den Ayrılan Türk Cumhuriyetleri'nin Yerel Yönetim Perspektifleri, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 11, ss: 51-60.

President.uz. (2023a) Administration of President of the Republic of Uzbekistan, https://president.uz/en/pages/view/about_staff?menu_id=15, (23.02.2023).

President.uz. (2023b) Institutions Under The President, https://president.uz/en/site/branch?menu_id=15, (17.11.2023).

Soucek, S. (2009) A History of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press.

Somel, A. (2016) Reel Sosyalizmde Yönetim Sorunu: 1930'lu ve 1960'lı Yıllarda Sovyetler Birliği Deneyimi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 71, No. 2, ss. 543-563.

Şakirov, K. ve Aslan, A. (2010) Timur'un Günlüğü Tüzikat-ı Timur Sahibkıran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, İstanbul: İnsan Yayınları.

T.C. Ticaret Bakanlığı (2022) Özbekistan Ülke Profili, Ankara.

TDBP (2018) Türk Dünyası Devletlerinin Teşkilat Yapıları, Yayın No: 22, Rapor No:3.

TDV (2023) Özbekistan, https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan (06.02.2023).

Tulyaganov, A.A. (2021) The Evolution Of The Constitution Of Uzbekistan: History, Importance And Its Role In The Restoration Of The New Uzbekistan, The American Journal of Political Science Law and Criminology, Volume 3, Issue 12-04, pp, 17-22.

UCGL (2005) Country Profiles Republic of Uzbekistan, https://www.gold.uclg.org/sites/default/files/Uzbekistan.pdf, (01.03.2023).

Urinboyev, R. (2018) Local Government in Uzbekistan, Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance, Lund University, Sweden.

USSR (1982) Constitution (Fendamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, Moscow: Novosti Press Agency Publishing House.

Uzbekistan (2023a) Territory, https://www.gov.uz/en/pages/territory (17.01.2023).

Uzbekistan (2023b) Constitution, https://www.gov.uz/en/constitution/english#0 (25.07.2023).

Uzbekistan (2023c) History, https://www.gov.uz/en/pages/historical_heritage (13.02.2023).

Uzbekistan (2023d) Organization, https://www.gov.uz/en/organizations/kind/admin, 23.02.2023.

Uzbekistan (2023e) Personal Structure, https://www.gov.uz/en/pages/personal_structure, (23.02.2023).

Uzbekistan (2023f) CM Presidium, https://www.gov.uz/en/pages/CM_Presidium, (23.02.2023).

Uzbekistan (2023g) Executive Office, https://www.gov.uz/en/pages/executive_office, (23.02.2023).

Uzbekistan (2023ğ) General Information, https://www.gov.uz/en/pages/general_information, (23.02.2023).

Yılmaz, S. (2004) Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde Dil ve Gelişimi, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dül Kurumu Yayınları: 855/II, Ankara.

Yılmaz, S. (2021) Özbekistan, Ed.: S. Yılmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Yılmaz, S. (2021) *"Önsöz"*, içinde Özbekistan, Ed.: S. Yılmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. XXI-XXXVI.

Yusupova, N. (2022) İslam Kerimov Dönemi Özbekistan Cumhuriyeti Dış Politikasının Gelişimi ve Türkiye - Özbekistan İlişkilerine Genel Bakış: 1991-2016, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Antalya.

Zamanov, E. (2014) Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

2.
BÖLÜM

BÜROKRASİ VE KAMU PERSONEL REJİMİ

Prof. Dr. Onur Ender ASLAN
Ar. Gör. Didem İŞÇİ KURU

İKİNCİ BÖLÜM
BÜROKRASİ VE KAMU PERSONEL REJİMİ

Onur Ender ASLAN[1]
Didem İŞÇİ KURU[2]

Giriş

Bugünkü Özbekistan coğrafyası, tarihsel adıyla Maveraüünehir coğrafyası, tarih boyunca çeşitli devletlerin sahne aldığı zengin bir geçmişe sahiptir. Maveraüünehir coğrafyası, M.Ö. 220'de Büyük Hun Devletinin kurulmasıyla birlikte Türklerin dolaylı etkisi altına girmiştir. Büyük Hun Devleti'nin sınırları Seyhun nehrinin kuzeyini oluşturmuştur. Ardından M.S. 552'de kurulan Göktürk Devleti Maveraüünehir coğrafyasını doğrudan ve bütünüyle egemenlik altına almıştır. Türkler, Göktürklerden itibaren, adım adım günümüze kadar bu coğrafyaya hâkim olmuşlar ve bu coğrafya merkezli cihan devletleri kurmuşlardır. Diğer yandan, Maveraüünehir coğrafyası, Türklerin Orhun'dan sonra Kaşgar merkezli coğrafya ile birlikte, ikinci medeniyet coğrafyası ve ağırlık merkezi olmuştur. Bu coğrafyada aynı zamanda Türk aydınlanması yeşermiştir. Maveraünnehir ve çevresinde kurulan ve varlık gösteren Türk devletleri arasında Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar, Selçuklular, Timurlular, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığını anabiliriz.

Özbekistan'da bürokrasi ve kamu personel rejimi üç farklı dönemde ele alınmalıdır. Türkistan devlet geleneğinin bir parçası olarak gelişen, geleneksel devlet yönetim anlayışını yansıtan *"Üç Hanlıklar Dönemi"* ilk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin temel özellikleri arasında, devlet yönetiminde merkezi bürokrasi ile askeri bürokrasinin birbirinden ayrılmadığı, kendine özgü, Türkistan devlet geleneğinin bir yansıması olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemden önce Timurlu Devleti'nin bürokratik yapısı da tarihsel bir arka plan sunması nedeniyle analitik olarak irdelenecektir. Üç hanlık döneminin öncesinde, Maveraüünehir coğrafyasını merkez alan Timurlu Devletinin bürokratik geleneği, esas olarak bu coğrafyadaki bürokratik geleneği belirlemiş, ardıl devletler bu geleneği temel almıştır. İkinci olarak Üç Hanlıklar Dönemi'nin sona ermesine yol açan Rus emperyalizminin somut görünümü olarak işgal dönemi ve 1924 sonrasında coğrafyada gelişen Sovyet tipi federal modern bürokrasinin bir parçası olarak yerleşen Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemi incelenecektir. Son olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte kurulan ve varlığını sürdüren bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki mevcut bürokrasi ve kamu personel rejimi, yani Post-Fordist dönem

1 Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.
2 Araştırma Görevlisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev sonrası dönemin temel mottosu *"Yeni Özbekistan"* olmuş ve kamu yönetiminde yapılan yeniliklerin büyük çoğunluğu doğrudan bürokratik kültürü ve kamu personel rejimini hedeflemiştir. Bu dönemde, Özbekistan'da Batı tipi bürokratik yapı ve kamu personel rejimi inşa edilmiştir.

2.1. Timurlu Devletinde Bürokrasi

Emir Timur, 14. yüzyılın sonlarında Türkistan'da kısa sürede geniş bir cihan devleti kurarak bölgede büyük bir etki bırakmıştır. Timur'un torunları ve ardılı olan Babür, Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nu kurarak Türk hâkimiyetini Hindistan'a taşıdı. Ayrıca Timur'un soyundan gelen hükümdarlar, Türkistan'daki devletlerin ve hanedanların kökenlerini oluşturmuştur. Timur Devleti, yalnızca kendinden sonraki Türkistan hanlıklarını derin bir şekilde etkilemekle kalmamış, bugünkü *"Yeni Özbekistan"*ın kimliğinde de derin izler bırakmıştır. Günümüzdeki Özbek devlet yapısı ve bürokratik kültürü Timur Dönemini başlangıç olarak almaktadır. Bu nedenle öncelikle Timur Devleti dönemindeki genel siyasi gelişmeler ve devlet yönetim anlayışını incelemek gerekmektedir.

1307 ve 1506 yılları arasında Maveraünnehir ve Batı-Güney-Kuzey Asya'da hüküm süren Timurlu Devleti'nin ortaya çıkışı Emir Timur ile başlamıştır. Emir Timur bölgedeki Türk-Moğol Devletine son vererek yeni bir devlet kurmuş ve bölge tarihinin en önemli kurumsal yapılardan birini oluşturmuştur. Giderek büyüyen ve cihan devletine dönüşen bu devlet Türkistan'ın güçlü bir devleti olarak tarihe geçmiştir. Timur'un hükümdarlığı döneminde, devletin yönetimi ve bürokrasisi oldukça karmaşık bir yapıya sahipti. Emir Timur'un kurduğu devlet, Türk devlet geleneğine ve aynı zamanda İslam devlet esaslarına göre yönetimi ve bürokrasiyi kurmuş ve düzenlemiştir. Timur'un devleti, Türkistan'dan Horasan'a ve Kuzey ile Batı Asya'ya kadar geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Timur, fethettiği geniş topraklarda merkezi bir otorite kurmuş ve bu toprakları yönetmek için etkili bir yönetim sistemi oluşturmuştur. Timur'un yönetiminde, bürokrasi, adalet, güvenlik ve vergilendirme gibi temel konulara büyük önem verilmiştir.

Timur Devleti genel olarak merkezi bir yönetim yapısına sahipti. Timur'un başkenti Semerkant, imparatorluğun merkezi yönetimine ev sahipliği yapmıştır. Merkezi yönetim, Timur'un doğrudan kontrolü altındaki devlet kurumlarından oluşuyordu. Bunlar arasında divan (danışma meclisi), vezirler divanı (bakanlar kurulu) ve diğer merkezi bürokratik kurumlar bulunmaktaydı. Taşra yönetimi ise eyaletler ve vilayetler şeklinde örgütlenmişti. Her eyaletin başında bir vali veya emir bulunurdu ve bu valiler, Timur'un emri altında yerel idari işlerden sorumluydular. Emir Timur, oğullarını ve torunlarını da belirli bir yaşa geldiklerinde bu bölgelere vali olarak atıyordu. Vali olarak atanan bu mirza veya emirzadelerin ordusu ise çeşitli boylardan oluşuyordu, bu da hem boyların siyasi bağlılığını kontrol altında tutuyor hem de valilerin siyasi nüfuz kazanma çabalarını sınırlıyordu. Taşra yöneticileri, vergi toplama, adalet dağıtma ve güvenliği sağlama gibi görevleri de yerine getiriyordu.

Emir Timur döneminde, devletin askeri gücünün büyük bir kısmı Maverâünnehir'de bulunuyordu fakat askerleri siyasal alandan uzak tutmak için ordusunu sürekli seferlere çıkarıyordu ve fethedilen bölgelere askeri birliklerin çoğunu bırakarak siyasi nüfuzunu geniş arazilere yaymayı hedef-

liyordu. Emir Timur'un yerel birliklerden oluşan bölgesel ordular kurması ve oğullarını vali olarak atamasının temel amacı onları siyasetten uzak tutmak ve çeşitli kuvvet-üs bölgeleri kurarak askeri kapasiteyi ve hakimiyeti artırmaktı. Timurlu Devleti'nin ordu teşkilatı Türk devlet geleneğini temel almıştır. Buna göre askeri teşkilat yapısı olağan ve olağanüstü dönemlerde farklı biçimde örgütlenmektedir.

Şekil 2.1: Timurlu Devleti Askeri Teşkilat Yapısı

Timurlu Devleti'nin olağan dönem askeri örgütlenmesinde yer alan unvan ve bunların görevleri genel hatlarıyla aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2.1: Timurlu Devleti Olağan Dönem Askeri Örgütlenmesindeki Unvan ve Görevleri

Timurlu Devleti Olağan Dönem Askeri Örgütlenmesindeki Unvan ve Görevleri	
Unvan	**Görevi**
Emir	Ordunun baş kumandanı ve yüksek kademeli komutanlar
Daruga	Vali, askeri vali ve şehir yöneticisi
Kutval	Kale bekçisi
Nöker	Hassa ordusunun içindeki emir erleri
Çehre	Genç, yiğit, cesur saray memuru
İçki/İçkibeg	Hükümdarın şahsi hizmetlerini gören saray memuru
Kavçin/Kuçin	Hükümdarın emrinde çalışan bin kişilik birlik
Tavacı/Tuvaçi	Askere ilişkin sayısal verileri tutan ve hükümdara raporlayan memur
Yasavul	Askeri törenlerin nizama uygun biçimde düzenlenmesini sağlayan ve töreye hâkim olan ordu müfettişi memur
Yurtçi	Konargöçer dönemlerde hükümdarın konaklamasından sorumlu memur
Gaçerçi	Seferlerde kılavuzluk eden coğrafya bilgisi yüksek memur
Bakavul	Askerlerin yönetimi ve donanımına nezaret eden, onlara divandan çıkan emirleri anlatan ve ordudaki karışıklıkların önüne geçen memur

Timurlu ordusundaki üst zümre görevlilerin emir ya da bahadır olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu unvan farklı kademelerdeki önderlere verilen unvandır. Nitekim Emir Timur'un da içinde bulunduğu ulus hükümdarlarına, boy reislerine, Timur devlet erkânından olanlara hatta ordudaki en küçük bir asker grubunun komutanına dahi emir denirdi. Emirlik unvanı babadan oğula geçerdi. Bu unvanın dönem dönem emirü'l-ümera olarak geçtiği de bilinmektedir. Ordunun baş kumandanı için Hz. Ömer döneminden itibaren kullanılan bu unvanın anlamı hükümdardan sonra en önemli rütbeye sahip olan ve askeri ve siyasi konularda en üst kademeli emir demektir (Macit, 2012: 44-46).

Emirden sonra gelen daruga unvanının Moğolca'da *"basmak, sıkmak, daraltmak"* anlamına gelen ve mecâzi olarak da *"mühürlemek"* anlamına gelen *"daruhu"* kelimesinden türediği bilinmektedir. Daruga unvanı *"vali, askeri vali, şehir yöneticisi, bir bölgenin idare ve inzibatını sağlayan memur"* olarak ifade edilmektedir (Macit, 2012: 48-49).

Hintçe *"kot-vala"* sözcüğünden gelen kutval unvanı ise *"kale bekçisi"* anlamına gelir ve Timur İmparatorluğu'nda kale komutanlığının yanı sıra bir şehrin ya da kasabanın mahalli idarecisi olarak görevlidir. Kutvalların arasında kale onarımı ve bakımından sorumlu olan mühendis ve ustalar da yer almaktadır. "Kutvallar kale içindeki dini görevlilerin

amiri idi. Savaş zamanındaki görevi, tehditlere karşı korunma tedbirlerini almak, kaleyi ve halkını korumak, evlerin, ambarların, zahirenin, cephanenin denetim ve gözetimini sağlamak ve kaleyi savunan muhafızları denetlemekti. Olağan zamanlarda ise kalede yaşayanların güven ve huzurunu korumak, kaleye gelen devlet adamlarını karşılamak, kaleye giriş-çıkışları kontrol etmek ve muhafızların maaşlarını düzenli olarak vermekten sorumluydu (Kesik, 2011: 50-51 aktaran Macit, 2012: 51).

Öte yandan Timurlu ordusunun en önemli parçası ve sayıca en büyük bölüğü hükümdarın hassa ordusu olarak da bilinen nöker isimli askerlerden oluşmaktaydı. *"Birinin emrine girerek onun maiyetinde ve hizmetinde bulunan, neferden başlayıp beylere kadar belirli derecelerde askerî ve idârî mevkilerde yer alan kişiler"* için kullanılan bu ıstılah aynı zamanda *"arkadaş, maiyet, hizmetçi, asker, memur"* anlamlarını da taşımaktaydı. Nökerler aynı zamanda savaş durumuna karşı her zaman hazırlıklı olan bir sosyal sınıfı da işaret etmektedir. Hükümdar ve maiyetindeki başbuğlarla birlikte yaşayan ve onların silah arkadaşı olan nökerlerin her biri aynı zamanda subay ve kumandan olarak kabul ediliyordu ve devlet işlerinde yüksek mevkilere gelme şansını ellerinde tutuyorlardı. Bunlara ek olarak nökerler hükümdarın veya başbuğun postacısı veya elçisi olarak da hizmet görürlerdi, av merasimleriyle ilgilenirlerdi. Bütün bu farklı rolleriyle birlikte nökerlik makamının bir nevi askeri mektep olduğu da ifade edilmektedir (Macit, 2012: 8).

Timurlu Devleti'nin hassa ordusunda yer alan diğer temel birliklerin adı çehre bölükleri idi. *"Güzel yüz"* anlamına gelen çehre kelimesi burada *"oğlan"* anlamında kullanılırdı ve Semerkand ve Horasan gibi bölgelerden toplanan genç, cesur, becerikli, yiğit ve soylu askerler için kullanılırdı. Çehreler *"saray memuru"* olarak anılır, hükümdar veya beyin hizmetine girerek, askeri hizmetlerde bulunarak yüksek mevkilere gelebilirlerdi (Aka, 2000: 115). Bu durum merkezi yönetim ile askeri yönetimin iç içe olduğunun bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Timurlu Devleti'nin hassa ordusunda bulunan içki veya içkibeg isimli ıstılahın anlamı ise *"içe ait, içe mahsus, içte bulunan, yakın ve samimi olan dost"* anlamlarına gelir ve bu görevliler hükümdarın şahsi hizmetlerini gören hükümdarın tam güven duyduğu saray memurlarıdır. Rüştünü ispat ettiği takdirde yüksek saray mertebelerine çıkan bir zümre olarak da nitelendirilmektedir. Doğrudan hükümdar veya beye tâbi olan içkilerin idarelerine verilen arazi, ellerinde askerî kuvvet veya kendilerinin tasarrufunda herhangi bir maddî kaynak yoktur (Babur: 102-103 aktaran Macit, 2012: 11).

Hassa ordusunda yer alan bir diğer bölük olan kavçin/kuçin bölüğü ise hükümdarın emrinde çalışan bin kişilik birliktir (Aka, 2000: 110). Kuçinler Çağatay Hanlığı'nda da var olduğu bilinen ve bu nedenle de kaynaklarda toprağı bağımsız olarak kullanma hakkına sahip olduğu düşünülen bir birliktir. Kuçinlik babadan oğula geçmektedir ve kaynaklara göre Timur döneminde kuçinler arasında ciddi bir akrabalık bağının bulunduğu bilinmekteyse de bir sülale içindeki her kişi kuçin olamazdı, ancak bazı özelliklere sahip olanlara bu unvan verilebilmiştir. Timur öncesi ve Timur döneminde fazla göze çarpmasa da önemli rol üstlenen kuçin emirleri askerî bir sınıftı ancak emirlerinde büyük kıtalar yoktu. Emir Timur'un maiyetindekiler arasında iki kuçin emiri yer almıştır. Ancak bu emirler maiyet mensuplarının çoğunun aksine sözü geçen kumandanlar değildi. Ayrıca kuçinler arasından herhangi bir emirin bir

tümene kumandan olduğu görülmemiş ve hükümdara çok yakın bir alay olarak görülmemiştir. Aralarından çok azı emir olmasına rağmen çoğu bahadır ve tavacı yapılmıştır (Macit, 2012: 12).

Buna ek olarak tavacı/tuvaçi olarak bilinen askeri görevliler de Timur ordusunda oldukça önemli bir görev üstlenmektedir. Moğolca'da *"saymak, toplamak, hesaplamak"* anlamındaki *"togaca"* kelimesinden geldiği düşünülen bu unvan Çağatay Türkçesi'nde de *"sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zabit, tellal, muhbir"* gibi farklı kullanımlara sahipti ve Timurlu Devleti'nde kıtaların zapt ve raptına nezaret eden ve kumandanların emirlerini gerekli mercilere ileten bir memur olarak geçmektedir. Tavacıların bir divanı vardır ve burada askere ilişkin nüfus, künye ve mevkileri gibi bilgilere yer verilirdi. Tavacıların görev ve yetkilerinin oldukça çeşitli olduğu görülmektedir. Tavacılar emire veya diğer kumandanlara birliklerin durumu hakkında raporlar sunar, sefer esnasında ordunun ihtiyaçlarını tanzim edebilmek adına kayıt altına alır, emirin buyruklarını birliklere ulaştırır, savaş sonrası ganimetlerin adil bir biçimde dağıtılması için çalışır ve asker toplamak ve devşirmek ile ilgilenirlerdi. Tavacılar Emir'e bağlılıkla görevlerini yerine getireceklerine dair senet (müçilke)[3] verirlerdi ve başarılı tavacılara Emir tarafından büyük ödüllerin bahşedildiği bilinirdi. Tavacılar, Timurlu hükümdarlarının güvenini kazanan, hükümdar maiyetinden olan kişilerden seçilirdi. Bu makam aynı zamanda babadan oğula geçen bir memuriyetti. Üst rütbeli tavacılara tavacıbaşı veya emir tavacı denirdi (Macit, 2012: 52-54).

Yasakçı ve muhafaza memuru olarak tercüme edilebilen bir diğer önemli unvanı olan yasavulların ise Akkoyunlu, İlhanlı ve Türk-Moğol devletlerinde de görüldüğü bilinmektedir. "Orduda, kurultaylarda, toylarda görev alan ve askerin tanzim ve mevkilerini tayin eden yasavul, ulema ve ümeranın rütbe sıralamasını, derece ve mevkilerini gözeterek hareket ve ikametlerini, askerin sınıflarını belirler, ordunun harekâtı esnasında tertip ve nizamını bozmamalarını sağlardı. Yasavulların ellerinde çopı yasak denilen birer sopa bulunurdu çünkü onlar töreye hâkim olan ordu müfettişi ve teşrifatçısı olarak kabul edilirdi. Üst rütbeli yasavullara yasavulbaşı veya emir yasavul denirdi (Macit, 2012: 55).

Son olarak yurtçi, gaçerçi ve bakavul isimli memurlar, Timurlu ordusunda görev yapan diğer memurlardır. Bu memurlardan yurtçi yazlık ve kışlık çadırların kurulması, konargöçerlik esnasında veya seferlerde hükümdarın, hatunların ve şehzadelerle noyanların devlet ricalinin çadırlarının kurulacağı yerin tespiti ve mevkisini belirlemenin yanı sıra ordunun konaklayacağı yerleri, sulak ve otlak yerleri, sel vb. tehlikelere karşı korunaklı yerleri tespit eden devlet görevlisi olarak tanımlanmaktadır. Gaçerçi ise sefere çıkıldığında gidilecek yol güzergahlarını ve bölgenin coğrafyasını bilen ehil kişidir ve orduya yol gösterir. Timurlu Devleti'nde ülkeye gelen elçilerin de bazen alıkonularak yapılacak olan seferler için kılavuz olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Bakavul isimli memurların ise Cengiz Han döneminden bu yana var olduğu ve askerlerin yönetimi ve donanımına nezaret eden, onlara divandan çıkan emirleri anlatan ve ordudaki karışıklıkların önüne geçen memur olduğu bilinmektedir (Macit, 2012: 57-60).

Timur ordusunun olağanüstü dönem birlikleri ise muharip ve muharip olmayan birlikler olmak üzere iki ana ka-

3 Müçilke devlet görevlilerinin görevlerine yerine getireceklerine dair resmi olarak verdiği bir tür senet belgesidir.

tegoriye ayrılmıştır. Muharip birlikleri aktif olarak savaşan birimlerdir. Bu birimler genellikle Timur'un hedeflerine ulaşmak için hızlı ve etkili bir şekilde hareket ederlerdi. Diğer yandan, muharip olmayan birimler aktif olarak savaşa katılmasa da istihbarat ve lojistik destek birimleri gibi çeşitli görevleri yerine getiren birliklerdir.

Tablo 2.2: Timurlu Devleti Olağanüstü Dönem Askeri Birlikler ve Görevleri

Timurlu Devleti Olağanüstü Dönem Askeri Birlikler ve Görevleri	
Muharip **Birlikler**	
Adı	Görevi
Monkulay	Sefer esnasında esas ordunun önünden giden öncü birlik
Karavul	Sefer esnasında beklenmedik saldırılara karşı nöbet tutarak bekçilik yapan müfreze ve posta birliği
Çağdavul/Şakavul/ Çindavul	Sefer esnasında esas ordunun arkasından giden artçı birlik
Çapavul	Sefer esnasında düşmana ani baskın yapan birlik
Nikavul	Sefer esnasında kaçan düşman askerlerini takip eden birlik
Ğol	Sefer esnasında ordunun temel savaş düzeninde merkez birlik
Muharip Olmayan Birlikler	
Adı	Görevi
Ağruk	Sefer esnasında savaşa katılan askerlerin aileleri, çadırları ve hayvanları
Çahurgan/Kahılgacı	Sefer esnasında kazı işleri ile ilgilenen askerler
Ameleler	Sefer esnasında askerlerin ihtiyaç duyduğu silah araç gereçlerinin yapımında çalışan askerler
Bazar-ı leşker	Sefer esnasında askerlerin yiyecek vb. ihtiyaçlarını karşılamak için dahil edilen tüccar birliği

Muharip birliklerin temel savaş düzeni ğol (kol/merkez), barangar (sağ kol) ve carangar (sol kol)'dan ibarettir. Timur ordusunda ğol birlikleri en son savaşa girecek olan birliklerdi. Düşman ordusu ğoldan önceki hamleler neticesinde şayet yenilgiyi kabullenmez de saldırıya geçerse veya ğoldan önce düşmanla çarpışan birlikler yenilirse bu durum karşısında ğol birlikleri harekete geçerdi" (Macit, 2012: 33-34).

Muharip birlikler içerisinde yer alan monkulay ıstılahı Moğolca kökenli bir kelime olup Türk-Moğol devletlerinde görülmektedir. Timurlu Devleti'nde esas ordu sefere çıkınca bu ordunun önünden ilerleyen ve birkaç tümenden oluşan monkulay birlikleri öncü birlik olarak adlandırılmaktadır (Macit, 2012: 29). Benzer biçimde esas ordunun arkasından giderek olası saldırı durumlarına karşı tedbir alan birliklere ise çağdavul (şakavul/cindavul) ismi verilmektedir (Aka, 2000: 110). Karavul isimli birlikler ise ordunun beklenmedik bir saldırıya uğramaması için ordugahın etrafında nöbet tutan müfreze ve posta anlamına gelmektedir. Bu birlikler aynı zamanda keşif birliği olarak da tanınmaktadır. Karavul birliklerinin son derece dikkatli ve açıkgöz oldukları için önemli saldırıları önlediği bilinmekle beraber en ufak bir dikkatsizlikte büyük bedeller ödenmesine yol açtıklarından ötürü cezalandırıldıkları çeşitli kaynaklarda yer almaktadır (Macit, 2012: 27-28). Son olarak çapavul isimli birlikler düşman üzerine ani baskın yapan birlikler olarak bilinirken (Macit, 2012: 31), nikavul isimli birlikler kaçan düşman askerlerinin peşinden giderek takip eden görevli birliklerdir (Aka, 2000: 189).

Öte yandan muharip olmayan birlikler içerisindeki birimler de oldukça dikkat çekicidir. Türkçe kökenli bir sözcük olan ağruk Kaşgarlı Mahmud'a göre *"ağır ticari eşya, mal"* anlamındadır ve Timur ordusunu en geriden takip eden birliğin adıdır. Savaşa katılan askerlerin aileleri, çadırlar ve hayvanların bulunduğu birim olan ağruk, belirli süvari birlikleri tarafından korunmaktaydı. Sefere çıkılırken bazı

birliklerdeki askerlerin ailelerini, yani kadınlarını da beraberinde getirebildiği bilinmektedir. Hatta Emir Timur'un Anadolu ve Suriye seferlerine çıkarken özellikle bunu emrettiği ifade edilmektedir. Ağruk birlikleri merkeze yakın bir biçimde konuşlanırdı ve gerekli olabilecek yedek malzemeleri ve hayvan sürülerini de beraberlerinde getiririlerdi. Ağruklar orduyu yavaşlatırdı ve bu yüzden genelde büyük emir veya mirzalardan müteşekkil birliklerin emrine verilerek ordu hareket alanını genişletirdi. Timurlu ordusunda dikkat çeken bir özellik de ağruk birimindeki kadınların gerektiği zaman savaşlarda erkekler gibi savaşmasıydı. Örnek olarak, Altın Orda seferi sırasında erkekler karşı birlikleri yoklamaya gidince, Emir Timur kadınlara yedek miğfer ve askeri elbiseler giyinerek kampı korumalarını emretmişti. Tarihi belgelerde büyük ve şiddetli savaşlarda erkeklerle kıyasıya savaşan bu kadınların hamile oldukları zaman doğum vakti gelince atını yolunun kenarına çektiği, doğumunu yaptıktan sonra çocuğunu alarak tekrar diğerlerine yetiştiği bile ifade edilirdi. Bu şekilde doğmuş, büyümüş, evlenmiş ve çocuğu olmuş fakat yerleşik hayata bir türlü geçmemiş pek çok askerin de var olduğu bilinirdi (Macit, 2012: 34-35).

Muharip olmayan birliklerde yer alan fakat hayati öneme sahip işler üstlenen çahurganlar delik oluşturmak, kuyu kazmak, hendek yapmak, lağım kazmak, sular üzerinde köprü kurmak, hendek ve siper kazmak gibi görevleri yerine getirirlerken ameleler olarak bilinen askerler ise ordunun her türlü silah araç ve gereçlerinin yapımında çalışırlardı (Macit, 2012, s.36).

Son olarak sefer esnasında bazar-ı leşker ismiyle bilinen tüccarların da oldukça büyük bir rolü vardı. Bu birlik, ordu sefere çıkınca askerlerin ihtiyaçlarını, özellikle de davar, un, yağ gibi temel erzak ürünlerini ve levazımatını karşılamak için bir pazar yeri kurardı. Mirza Şahruh zamanında bu pazarda on iki bin dükkanın hizmet verdiği söylenmektedir. Ayrıca sefere çıkma kararı alındığında güzergâh üzerinde bulunan ülkelerin iklimi ve kaynakları konusunda çalışmalar yapılır ve görevlendirilen memurlarla birlikte yol üzerinde buğday başta olmak üzere çeşitli ekinler ekilir, mevcut bulunan iaşenin taşınması için yük binekleri tedarik edilirdi. Bu işlerin yapılabilmesi için genellikle köylü halktan bir grup görevlendirilirdi. Bunun yanı sıra keçe çadırları taşıyan beş yüz araba, binlerce deve, koyun askerlerin et ve süt ihtiyaçlarını karşılamak için ordu ile birlikte hareket ederdi (Macit, 2012: 38-41).

Askeri olarak görev yapan emirlerin maaş ve ödemelerinin hayvanların piyasa değerine göre verildiği düşünülmektedir. Emirlerin maaşları ordudaki değerleri ve şahsiyetleri de göz önünde tutularak binden on bine kadar yükselirdi. Emirzadeler binden 12 bine kadar beygir değeri hesabından maaş alırlardı. Beylerbeyilerinin maaşı da kendisine tâbi olanların aldıkları maaşın 10 katı idi. Maaşların verilmesi sırasında tanıklık uygulaması söz konusu idi. Askerlerin büyük bir kısmı için geçerli olan bu kurala göre, bir rütbe maaşını alırken bir üst rütbedeki askerler de tanık olarak orada bulunurdu. Onbaşı yüzbaşı tanıklığında, yüzbaşı binbaşı tanıklığında ve binbaşı da emirler emiri tanıklığında maaşını alırlardı. Beylerbeyleri ise maaşlarını divanbeyi ve vezirler tanıklığında alırdı. Verilen maaşlara ait tüm kayıtlar divanbeyi ve vezirler tarafından tutulur ve Emir'e rapor olarak sunulurdu. Verilen maaşların belgeleri tutularak arka kısmına aylığı *"değdi"* diye yazılırdı. Emir Timur sipahileri her zaman göz önünde tutarak onların aylık maaşlarını düzenli olarak verirdi. Hangi sipahi emekli olur-

sa aylığı kesilmez ve mertebesi muhafaza edilirdi. Timurlu devlet anlayışına göre "can esirgemeyenlerden mal esirgemek insafsızlığın ta kendisiydi" (Macit, 2012: 67-69). Timurlu ordusunun teçhizatında bulunduğu bilinen silahlar da çok çeşitlidir. Saldırı silahları arasında ok, yay, kılıç, mızrak, gürz ve balta gibi unsurlar yer alırken daha gelişmiş kuşatma silahları ve makineleri de kullanılmaktadır. Bunların arasında mancınık, arrede, neft, tura-çeper-gavsiper, tir-i çarh, merdiven ve kement gibi aletler yer almaktaydı. Savunma gereçlerinden ise miğfer, zırh ve kalkan gibi unsurların kullanıldığı bilinmektedir. Askeri birliklerin sıklıkla kullandığı hayvanlar arasında ise başı kuşkusuz at çekmektedir. Ancak atın yanı sıra deve, sığır ve diğer küçük ve büyük baş hayvanlardan faydalanıldığı da bilinmektedir. Filler de Timurlu ordusunda yer almıştır.

Timurlu Devleti'nin askerî sistem açısından Cengiz Han ordusunun daha mütekamil bir versiyonu olduğu düşünülebilir. Cengiz Han ordusunda da halk büyük askeriyenin işlerine farklı biçimlerde katkı sunar, çeşitli görevler üstlenir, vergi öder, araba onarır, hayvanlara yem tedarik eder, savaş zamanında da halkın tamamı silah altına alınırdı. Orduya alınan halk, savaş süresince kendisi kullanacağı bütün malzemeleri kendisi karşılar, at ve diğer binek hayvanları, elbise, silah gibi levazımatları temin ederdi. Tüm bu uygulamalar Timurlu ordusunda da görülmektedir. Buna ek olarak Maveraünnehir'in farklı boy ve toplulukları barındırması sebebiyle Timurlu ordusunun ilk zamanlar Türkler yanında Moğol, Tacik ve Fars unsurlardan da oluştuğu bilinmekteydi, fakat Emir Timur'un Türklerden oluşan Horasan birliklerine daha çok güvendiği bilinirdi (Macit, 2012: 18-19). Bütün bu askeri nizamın oluşması ve askerlerin yetişmesinde rol alan askeri eğitim düzeni Türklerin avcılıkla ilgili parlak geçmişi ile ilişkilendirilebilir. Örnek olarak; on binlerce kişinin katıldığı sürek avlarının eğitici bir yeri olduğu düşünülmektedir.

Türk devletlerinin askerlikle ilgili genel özelliklerini barındıran Timur İmparatorluğu'nun askeri sistemi kendinden sonra gelecek hanlıkların da temel yapısını oluşturmuştur. Timurlu Devletinin askeri-bürokratik iç içe geçmiş düzeni, Türkistan devlet geleneğinin bir devamı olduğunu göstermektedir. Timurlu Devletinin düzeni, Türk Devlet Geleneğinin Maveraünnehir coğrafyasında ortaya çıkmış en yüksek biçimidir. Emir Timur'un askeri örgütlenmesinin özü Mete Han'dan itibaren Türk Devlet Geleneğinin temelini oluşturan, onlar, yüzler, binler ve onbinler ilkesine dayanır.

2.2. Üç Hanlık Döneminde Devlet

Timurlu Devleti'nin veliahtları arasında yaşanan taht kavgaları sonucunda bölgede baş gösteren istikrarsızlık ve siyasi otorite boşluğu sonucunda farklı hanedanlıklar egemenlik kurma çabasına girmişlerdir. Bu doğrultuda yaşanan mücadelelerde bölgenin hakimiyeti tek bir devlet tarafından uzun soluklu olarak elde edilememiş, Türkistan Hanlıkları olarak bilinen Buhara (1601-1920), Hive (1511-1920) ve Hokand Hanlığı (1709-1875) adlı devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin varlığı ve etkisi nedeniyle 16 ila 19. yüzyıllar *"Üç Hanlık Dönemi"* olarak adlandırılmıştır.[4] Üç hanlık, birer hanedan devleti olmamış, farklı hanedanlar (bkz.: Tablo) hanlığı yönetmiştir. Bu doğrultuda, hanlıkların yerleşik bir devlet idaresi ve bürokrasisi olduğunu tespit edebiliriz.

4 Üç Hanlık dönemindeki siyasal yapı ve hayat için Kitabın *"Siyasal Yapı ve Hayat"* Bölümüne bakınız.

Tablo 2.3: Üç Hanlık Döneminde Hükümdarlar ve Hanedanlar

Buhara Hanlığı Hükümdarları ve Dönemleri	
Şibani Hanedanlığı	Hükümdarlık Dönemleri
Muhammed Şibani Han	1500-1510
Küçüm (Köçküncü) Han	1510-1530
Ebu Said Han	1530-1533
I. Ubeydullah Han	1530-1539
I. Abdullah Han	1539-1540
Abdüllatif Han	1540-1552
Nevruz Ahmed (Barak) Han	1552-1556
Pir Muhammed Han	1556-1561
İskender Han	1561-1583
II. Abdullah Han	1583-1598
Abdülmümin Han	1598-1599
Aştarhani Hanedanlığı	Hükümdarlık Dönemleri
Din Muhammed Han	1599-1601
Baki Muhammed Han	1601-1605
Veli Muhammed Han	1605-1611
İmamkulu Han	1611-1642
Nadir Muhammed Han	1642-1645
Abdulaziz Han	1645-1681
Sübhankulu Han	1681-1702
II. Ubeydullah Han	1702-1711
Ebulfeyz Han	1711-1747
Mangıt Hanedanlığı	Hükümdarlık Dönemleri
Muhammed Rahim Han	1747-1758
Danyal Atalık	1758-1785
Şah Murad	1785-1800
Emir Haydar	1800-1826
Emir Nasrullah	1826-1860
Emir Muzaffer	1860-1885
Abdulahad	1885-1910
Muhammed Alim	1910-1920

Hive Hanlığı Hükümdarları ve Dönemleri	
Arapşahlı (Yadigaroğulları) Hanedanlığı	Hükümdarlık Dönemleri
I. İlbars Han	1511-1516
Sultan Hacı Han	
Hasan Kulu Han	
Sufyan Han	1516-1522
Bujugha Han	1522-1525/26
Avaneş Han	1525/26-1538
Ali Han	1538-1547
Akatay Han	1547-1556
Yunus Han	1556-1557
Dost Muhammed Han	1557-1558
Hacı Muhammed Han	1599/60-1602
Arap Muhammed Han	1602-1621
Habaş Sultan ve Elbars Sultan	1621-1623
İsfendiyar Han	1623-1643
I. Ebu'l-Gazi	1644-1664
Anuşa Han	1664-1687
Hüdaydad Han	1887-1688
Özbekhan Arnak Han	1688-1690
Cüci Sultan	1694/95-1697
Vali Han	1697-1698/99
Şah Niyaz Han	1698/99-1702
Şahbaht Han	1702-1703
Seyid Ali Han	1703-1705
Musa Han	1705-1706
Yadigar Han	1706-1713
Şir Gazi Han	1714-1727/28
II. İlbars Han	1728-1739
Tahir Han	1739-1740
Nur Ali Han	1740-1742
II. Ebu'l Gazi Han	1742-1746
Gaib Han	1746-1756
Kara Bey Han	1756-1757
Timur Gazi Han	1757-1764
II. Hüdaydad Han	1764-1765

Şah Gazi Han	1766-1767
III. Ebu'l Gazi Han	1767-1768
II. Nur Ali Han	1768-1769
Cihangir Han	1769-1770
Bölekey Han	1770
Kukla Han/İnak Hanlar (Kongırat Hanedanlığı)	**Hükümdarlık Dönemleri**
İsmet Biy	
Muhammed Emin Biy	1763-1790
Avaz (veya Ivaz)	1790-1804
Eltuzar	1804
Kongırat Hanedanlığı	**Hükümdarlık Dönemleri**
Muhammed Emin	1770-1790
Avaz	1790-1804
Eltuzar Han	1804-1806
Muhammed Rahim Han	1806-1825
Allahkulu Han	1825-1842
Rahimkulu Han	1842-1845
Muhammed Emin Han	1845-1855
Abdullah Han	1855-1856
Kutluk Murad Han	1856
Seyid Muhammed Han	1856-1864
II. Muhammed Rahim Han	1864-1910
İsfendiyar Han	1910-1918
Seyid Abdullah	1918-1920
Hokand Hanlığı Hükümdarları ve Dönemleri	
Şahruh Bey	1709-1721
Abdurahim Bey	1721-1733
Abdulkerim Bey	1733-1750
Erdana Bey	1751-1752
Baba Bey	1752-1753
Erdana Bey (II. Dönem)	1753-1762
Süleyman	1762-1763
Narbuta	1763-1798
Alim Han	1798-1810
Ömer Han	1810-1822
Muhammed Ali Han	1822-1842
Şir Ali Han	1842-1844
Murad Han	1844-1845
Hüdayar Han	1845-1858
Molla Han	1858-1862
Hüdayar Han (II. Dönem)	1862-1863
Sultan Seyid Han	1863-1865
Hüdayar Han (III. Dönem)	1865-1875

Farklı hanedanlar tarafından yönetilse de bu üç hanlık, Türkistan'ın tarihindeki dinamik değişimleri ve siyasi yapıları yansıtan önemli siyasal entiteler olarak bölgenin tamamında kültürel ve ekonomik açıdan geniş bir hakimiyet kurmuştur. Özellikle 1500'lü yıllardan sonra güçlenen bu siyasi yapılar zaman zaman birbirleriyle de rekabet etmişlerse de ortak bir mirasın da kaynağını oluşturmuşlardır. Bu hanlıklar, dönemlerinde Türkistan'ın en güçlü devletlerinden olup, Özbekistan'ın bugününde siyasi, idari, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal olarak derin izler bırakmışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Rus Devletinin sömürgeci politikaları, bu hanlıkların zayıflamasına ve nihayetinde ortadan kalkmasına neden olmuştur.

2.2.1. Buhara Hanlığı

1601 ve 1920 yılları arasında farklı hanedanlıklar arasında güç değişimi yaşanmasına rağmen varlığını sürdüren Buhara Hanlığı, Türkistan coğrafyasının en önemli devletlerinden bir tanesi olmuştur. Hive ve Hokand Hanlığı ile birçok özelliği paylaşmasına rağmen kendine özgü gelenekleri de olan Buhara Hanlığı'nın devlet geleneklerini diğer hanlıklarla birlikte incelemeden önce bürokrasi ile ilgili olarak yaşanan siyasi gelişmeler özelinde kısaca tarihçesi incelenecektir.

2.2.1.1. Şeybani Hanedanlığı

15. yüzyılın sonuna doğru, Türkistan'da Timur Devleti'nin gücü ve toprakları farklı hanedanlıklar arasında bölünmüştür. Taşkent, Moğollardan Cengizid Yunus Hanı'nın eline geçmişti ve onun ölümünden sonra oğlu Sultan Mahmud Han'a geçmişti. Harezm fiilen Horasan hükümdarı Sultan Hüseyin'e (1469-1506) tabi olmuştur. Deşt-i Kıpçak bozkırlarının doğu kısımlarında farklı boyların ve beyliklerin hakimiyeti bulunurken, bu beyliklerin liderleri Harezm'in kuzeyinden ve Seyhun Nehri'nin aşağı kesimlerinden kuzeye doğru giderek daha fazla güç elde etmek istemiş ve bu nedenle bölgede varlık gösteren irili ufaklı hanedanlıklar arasında pek çok çatışma yaşanmıştır. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak coğrafyasının doğusu Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'den torunu olan Şiban'ın oğlunun soyundan geldiği bilinen/iddia edilen farklı hanlıklar tarafından yönetilen göçebe ve yarı göçebe Türk veya Türkleştirilmiş Moğol kabileleri tarafından kontrol altına alınmış ve zamanla adeta bir bozkır imparatorluğuna dönüşmüştür. Çeşitli iç mücadeleler sonucu lider olarak Muhammed Şeybani'nin (1451-1510) öne çıkmasıyla birlikte Şeybani Hanedanlığı kurulmuş oldu. Siyasi entrikalar ve askeri stratejiler konusunda önemli yeteneklere sahip olduğu söylenen, yerleşik bir yaşam tarzına ilgi duyan ve iyi eğitim almış bir yönetici olan Muhammed Şeybani bölgedeki fetihlerine başlamadan önce, bölgedeki önemli merkezleri birkaç kez boydan boya dolaşmış ve oradaki koşullarla ilgili detaylı bilgi sahibi olmuştur. Şeybani Han, on beşinci yüzyılın sonuna doğru, Timur Devleti'nin içindeki siyasi karışıklıklara aktif olarak dahil olmuş ve başlangıçta küçük bir askeri güç olmasına rağmen stratejik olarak farklı grupları destekleyerek iç karışıklıklardan faydalanmıştır. Daha sonra, bozkır boylarından oluşan farklı birlikleri toplayarak güneye doğru ilerlerken fethedilen kasaba ve köylerden alınan göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olmak üzere farklı türden oluşan askeri birliklerle Şeybani ordusu giderek genişlemiştir. Öyle ki, Molla Şadi'nin aktardığına göre, Buhara'da hakimiyet sağlandıktan sonra 7 ila 70 yaşları arasındaki tüm Buharalılar askere alınmıştır. İlerleyen yıllarda Semerkant, Taşkent, Andican ve Urgenç şehrinin de içinde bulunduğu Harezm bölgesinin tamamını da ele geçiren Şeybani Han 1510 yılında Safevilerin elinde vefat etmiştir. Şeybani Han'ın yönetim anlayışına göre, han hem dünyevi hem de manevi gücün sahibiydi. Şeybani Han kendisini *"imam al-zaman va-khalif al-rahman"* (Zamanın İmamı ve Merhametli Olanın Halifesi) olarak tanımlamıştır. Şeybani Han, birçok irili ufaklı yönetim birimini bir araya getirerek merkezi bir yönetim kurmayı başarabilmiştir. Bunun için fethedilen toprakların yönetimini, kendisine katılan beyliklere gücünü paylaşarak ve devletinin sınırlarının korunmasında onların askeri desteğini alarak sağlamıştır. Şeybani Han, hizmetleri karşılığında bu görevlileri zaman zaman arazilerle ödüllendirmiş ve özellikle tüccarlara tarhan[5] sertifikaları dağıtmıştır. Ancak, yüksek devlet görevlisi beylere bu şekilde çeşitli mülklerin verilmesi politikası, yönetim sınıfı içinde tartışmalara, bölünmelere ve bu kişilerin kısa sürede zenginleşmesine neden olmuş[6], bu nedenle de kont-

5 Tarhan sahipleri genellikle toplumun varlıklı üyeleriydi ve ayrıcalıkları egemen hükümdara hizmet etmeye bağlı değildi. Tarhan olmak, kendi arazisinden vergi ödemekten muaf olmayı ve bir dizi başka avantaj elde etmeyi sağlar. Bir tarhan, hatalar için dokuz kez affedilebilir ve egemenin yanına serbestçe girebilirdi.

6 Tarihi kaynaklara göre, bağımsız Özbek sultanlarının sahip olduğu mera arazileri ve diğer gelir getiren mülkler dikkat çekicidir. Örnek olarak, Şeybani hanedanlığından Muhammed Şeybani'nin oğlu Muhammed Timur'un eşi Mihr Sultan Hanım'ın, çok sayıda köyün sahibi olduğu ve 200'e yakın arazisine ek olarak çok sayıda bahçe ve meranın, 40'tan fazla zanaat atölyesi ve dükkân ile bir yazı kâğıdı karkhanası (atölye), değirmenlerin ve konutların da mülkiyetini elinde bulundurduğu görülmektedir (Mukminova, 1966).

rol edilmelerini zorlaştırmıştır. Ayrıca Şeybani Han, vakıf mülklerinin yönetimini geliştirerek sulama işlerini onarmış ve çeşitli para reformları getirerek paranın dolaşımını düzenlemiştir (Mukminova & Mukhtarov, 2003: 32-38).

2.2.1.2. Aştarhani Hanedanlığı

1598 yılında Şeybani lideri Abdülmümin Han'ın ölümünden sonra Buhara'nın ileri gelenleri Pir Muhammed Han'ı tahta çıkarmıştı ancak Belh'in ileri gelenleri de Abdülemin'i han ilan etmişlerdi. Herat'ta ise Din Muhammed Sultan, Abdullah Han'ın kızından olma torunu olarak kendini de facto han ilan etmişti. Ancak bu karmaşa içerisinde hanlığın gerçek sahibi Canibeg (Canıbek) Sultan olmuştur. Böylece Aştarhani Hanedanlığı (Cani Hanedanlığı/Canoğulları) olarak bilinen dönem başlamıştır. Bu dönemin önde gelen hanlarından İmamkulu Han, Farsların da desteğini alarak Vali Muhammed Han'ı devirdi ve Buhara'da hanlığı devraldı. İmamkulu Han'ın uzun saltanatı (1611-1641) boyunca Buhara'da oldukça istikrarlı bir yönetim sürdü. İmamkulu Han, birçok açıdan esnek ve ılımlı bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Bu yönüyle bölgeye barış ve istikrarı getiren han olarak itibar kazanmıştır. Örnek olarak, kardeşi Nadir Muhammed Han, Belh ve Badahşan'da bağımsız bir yönetici statüsüne sahipken aynı zamanda 1613'te Taşkent'i Özbek kontrolü altına aldığında, şehri bağımsız bir han olan Kazak Hanı Tursun'a teslim etmiştir. Bunun dışında Özbek beylerin de arazilerini istedikleri gibi yönetmelerine izin vermiştir. Bölgede iktidara gelen her han gibi sulama konusuna önem veren İmamkulu Han, sulama kanallarını genişletip onarmış ve tarımı canlandırmaya yardımcı olan bir dizi projeyi hayata geçirmiştir. Han, hayatının sonlarına doğru körlük yaşadı ve Nadir Muhammed lehine tahttan çekilmeye zorlandı, ardından Hac yolculuğuna çıktı ve Horasan üzerinden Mekke'ye gitti. Nadir Muhammed Han'ın hanlığı devralması ve on yıl süreyle yönetmesinin ardından Abdülaziz de oldukça uzun bir hükümdarlık (1645-80) yaşadı. Genel hatlarıyla İmamkulu Han ile benzer bir dönem geçiren Abdülaziz Han'ın dikkat çekici özelliği sahip olduğu geniş fıkhi bilgi idi ve o da tahtı kardeşine devretmek üzere hacca giderek hanlıktan ayrıldı (Burton, 1997). Kardeşi Sübhankulu Han da 1680'den 1702'ye kadar başarılı bir hüküm sürdü ve genel olarak, miras aldığı toprakları otoritesi altında tutmayı başardı. 1685'te Hive'den Anuşa Han'ın işgaline karşı direndi. Aynı zamanda bir tıpçı olan Sübhankulu Han bir tıp kitabı da kaleme almış ve Belh'te bir hastane (dar-ül şifa) inşa ettirmiştir. Hanlığı devraldıktan sonra Babür ve Osmanlı İmparatorluklarında elçilikler açılmıştır.

Sübhankulu Han'ın 1702'deki ölümünden sonra hanlık yeniden ikiye bölünmüştür: Belh'te hanlığını ilan eden ve tarihçi Yusuf Münşi'nin himayesini alan Sübhankulu Han'ın torunu Mukim Han ve Buhara'da hanlığını ilan eden amcası Ubeydullah Han. Bu mücadelede Ubeydullah Han, alışılagelmiş kuralların dışına çıkarak tanınmış ve köklü ailelerin desteğini almakla yetinmemiş, hizmetine zanaatkârların ve tüccarların oğullarını alarak kendini destekleyen önemli bir kitle yaratmaya çalışmıştır. Dönemin tarihçisi Mir Muhammed Emin Buhari'nin kaleme aldığı *"Ubeydullahname"* adlı eserde de yer aldığına göre Ubeydullah Han insanlar arasından *"alçak kökenli"* kişileri yüksek makamlara terfi ettirdi ki Buhari yaşanan bir olaydan bahsederken öfkeli bir şekilde, *"bir kölenin oğlu saray görevlisi yapıldı"*, diyerek tepkisini belli etmektedir. Buna ek olarak Ubeydullah Han atalarının her zaman büyük bir yakınlık gösterdiği bazı şeyhlerin mülklerine de müdahale

etti. Zamanın şartları göz önüne alındığında, Ubeydullah Han'ın bu radikal önlemleri ve yönetici sınıfın bileşimini değiştirme çabaları hüsrana uğradı; hâkim sınıfların memnuniyetsizliği, Ubeydullah Han'ın 1711'deki suikastla öldürülmesiyle sonuçlandı ve Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra devletin parçalanması hız kazandı. Bu dağılma döneminde Aştarhani Hanedanlığının içindeki bütün büyük şehirler (Buhara, Semerkant, Taşkent, Belh, Badahşan ve diğerleri) bağımsız emirlikler tarafından yönetilmeye başlandı ve hanlığa kalan topraklar ancak sarayın çevresindeki küçük bir alanla sınırlı kaldı. Ardından 1740 yılında Afşar hükümdarı Nadir Şah'ın (1736-1747) orduları, Buhara Hanlığını işgal etti. Nadir Şah'ın atadığı yönetim altında, hanlığın ekonomisi daha da kötüleşti, çiftlikler harap oldu ve nüfus fakirleşti. Bu süreçte, bölgede bağımsız bir emir ve Atalık Muhammed Hakim'in oğlu Muhammed Rahim Mangıt ön plana çıktı ve böylece Mangıt Hanedanlığı döneminin başlamasına giden yol açılmış oldu (Mukminova & Mukhtarova, 2003: 50).

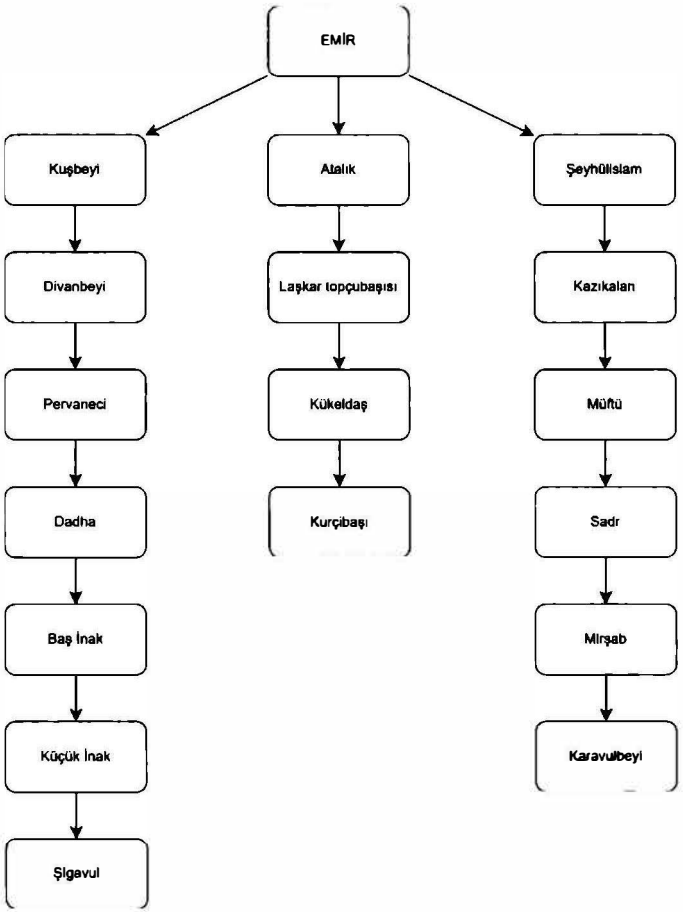
2.2.1.3. Mangıt Hanedanlığı

Mangıtlar, 13. yüzyılda Türkistan'ın doğusundan batıya doğru hareket eden ve Deşt-i Kıpçak bölgesine yerleşen Türk kökenli bir hanedanlıktır. Mangıtlar, genellikle Volga ve Ural nehirleri arasında, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı topraklarında, Zarefşan vadisinde ve Cizzak ve Karşi gibi birkaç şehirde yaşamıştır. Mangıtların küçük bir kısmı da Kuzey Kafkasya ve Afganistan Türkistan'ına yerleşmiştir. 14. yüzyılda Volga bölgesinde yaşayan Mangıtlar, Kıpçakların etkisi altında Kıpçak-Türk dillerini konuşmaya başlamışlardır ve 15. yüzyılda Nogaylar olarak bilinmeye başlamışlardır. Mangıtlar daha sonra Özbekler, Karakalpaklar ve kısmen Kazaklar gibi Türk boyları ile birleşerek öncelikle bağımsız emirlikler içerisinde yerel pozisyonlara dahil olup karar alma süreçlerinde etki göstermişlerdir. 18. yüzyıldan sonra ise Buhara Hanlığı'nı tamamen ele geçiren Mangıtlar bölgeye Rus hakimiyeti gelene kadar hanlığı yönetmişlerdir. Muhammed Rahim Han (1753-1758) iktidarı ele geçirdikten sonra, otoriter bir yönetim ve merkeziyetçi bir politika izledi. Öncelikle ordusunu güçlendirmeye çalışan Muhammed Rahim Han bu amaçla yeni vergileri yürürlüğe koymuştur. Hükümdarlığı boyunca farklı boy liderleri ve yerel yöneticilerle savaşmıştır. Muhammed Rahim Han'ın ölümünün ardından tahta amcası Danyal geçti ve o da isyan eden birçok kabile ile mücadele etmek zorunda kaldı ve bir önceki dönemde başarılan siyasi merkezileşme derecesi kayboldu, camiler ve medreseler terk edildi, kentler harabe haline geldi, yeni vergilerin de etkisiyle halk arasında sefalet büyük ölçüde arttı. 1784'te Buhara'da binden fazla kişinin öldüğü bir ayaklanma oldu ve Danyal, daha kabul edilebilir olarak görülen oğlu Şah Murad'a hanlığın yönetimini devretmek zorunda kaldı (Mukminova & Mukhtarova, 2003: 53-57).

Şah Murad (1785-1800), göreve geldiğinde ülkenin en yüksek dereceli iki yetkilisini, kuşbeyi Devlet ve kazıkalan Nizamüddin'i kendi elleriyle idam ederek işe başladı. Bunu yaparak babası ve amcası tarafından halkta uyandırılan hoşnutsuzluğu gidermeyi amaçladı. Öte yandan gümüş ve altın para basarak bir para reformu gerçekleştirdi. Birçok vergiyi şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırdı. Ek olarak Şah Murad yargı sistemini de büyük ölçüde reforme etti. En önemli yeniliklerden biri muhtesiblere verilen büyük yetki oldu; buna göre muhtesibler pazarlarda sıkı bir yönetim uyguladı. Şah Murad'ın ardından yerine oğlu Haydar (1800-1826) geçti. Saltanatı boyunca, Hokand ve

Hive hanlıklarıyla, isyancılarla ve iç ve dış çatışmalarla baş etmek zorunda kaldı. Dönemin en büyük isyanı, 1821-1825 yılları arasında, Buhara ile Semerkant arasında kalan bir bölgede Hitay-Kıpçak kabileleri arasında gerçekleşti.

Şekil 2.2: Buhara Hanlığı'nın Bürokratik Düzeni

(1834) ve Semenov (1954) Haydar ile ilgili olarak kendisinin bir han gibi değil bir din adamı gibi görevini ifa ettiğini; sıklıkla ölülere dua ettiğini, camilerde tartışmalara katıldığını, ibadetleri yönettiğini ve medreselerde ders verdiğini ifade etmiştir. Haydar Han döneminde nüfusun daha da fakirleşmesine yol açan acil mali önlemlerin alındığı da bilinmektedir. Haydar'ın ölümünden sonra tahta çıkan ve *"kasap emir"* lakabıyla tanınan Nasrullah dönemindeki en önemli gelişme düzenli bir ordu ve bir topçu biriminin kurulması oldu ve bir dizi askeri sefere girişildi.

1860'lı yıllarda Rus birlikleri Türkistan'ın kalbine doğru ilerlemeye başladı. Semerkant 1868'de düştü ve dönemin hanı Muzaffer Han, Zirabulak'ta ezici bir yenilgiye uğradıktan sonra Rusya ile eşit olmayan koşullarda bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. Böylece Buhara Emirliği bundan böyle Çarlık Rusyası'nın himayesinde bir devlet haline geldi. Muzaffer Han'ın ardından yerine gelen oğlu Abdülahad (1885-1910) ve Alim Han (1910-20) Buhara Hanlığı'nın son hükümdarları olmuştur.

Buhara Emirliği'nin bürokratik düzeni genel hatlarıyla aşağıdaki şekildeki gibi olup unvanların detayları ilerleyen alt bölümde incelenecektir.

2.2.2. Hive Hanlığı

Ceyhun'un Aral Gölüne döküldüğü deltada yer alan Harezm vahası, kurak bozkır ve çöllerle çevrili olduğundan dolayı Maveraünnehir ve Horasan'dan daha izole bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Coğrafi olarak, Harezm toprakları, Karakum çölü ile ikiye ayrılır: Ceyhun'un aşağı kısımlarında bulunan topraklar Su Boyu (nehir kenarı) olarak bilinirken, Kopet Dağı'nın etekleri ve Balkan dağları bölgesi Dağ Boyu (dağ kenarı) olarak bilinirdi (Barthold, 1963: 596). Nüfusun ana etnik unsurları kadim dönemden buyana yerleşik olarak yaşayan Karakalpaklar ve bazıları Kazak soylu olan yarı göçebe ve göçebe Türkmen boyla-

rıydı. 16. yüzyıl başlarında Harezm, resmen Timur Sultanı Hüseyin Baykara'ya (1469-1506) bağlıydı. 1505'te Şeybani Han Harezm bölgesini ele geçirdi ve Özbek kabilelerinin göçü yoğunlaştı. Ancak, Şeybani Han'ın Harezm üzerindeki kontrolü geçici oldu. 1510'da Safevi hükümdarı Şah İsmail Harezm dahil olmak üzere Ceyhun'un sol kıyısındaki tüm toprakları ilhak etti fakat Safeviler de Harezm'de uzun süre egemen kalmadılar. Şii mezhebinin resmen tanınması, Sünni ulema arasında hoş karşılanmadı ve Cengiz Han'ın oğlu Cuci'den geldiğini iddia eden İlbars'ı çağırdılar ve Safevileri yenilgiye uğratan İlbars 1511 yılında Arabşahid Hanedanlığı'nı kurmuş oldu (Annanepesov & Bababekov, 2003: 63). Harezm, yüzyıllar içerisinde Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Moğollar, Selçuklular, Harezmşahlar gibi çok farklı devletlerin tarafından idare edilmiştir. Bu dönemlerde ilim ve medeniyet adına önemli gelişmelerin yaşandığı bölgede İbn Sînâ, Bîrûnî, İbnü'l-Hammâr, Ebû Sehl el-Mesîhî, Ebû Mansûr es-Seâlibî, İbn Irâk gibi meşhur âlimler yetişmiştir. Ayrıca çeşitli İslâm ülkelerinden buraya göç eden âlimler de vardı. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Ebû Bekir el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, Ebû Bekir el-Berkānî, Bîrûnî, Zemahşerî, Reşîdüddin Vatvât, Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Fahreddin er-Râzî, Mutarrizî, Necmeddîn-i Kübrâ, Çağmînî, Ebû Ya'kūb es-Sekkâkî, Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, Şemsüleimme el-Kerderî (Özaydın, 1997:219). Bu gelişmeler sayesinde halk ile yönetim arasında olumlu ilişkiler geliştirilmiş ve Türk-İslam medeniyetini sonraki yüzyıllarda da etkileyecek ölçüde önemli katkılar yapılmıştır. Harezm bölgesi, 1220 yılında Cengiz Han yönetimine tabi olmuştur. Cengiz Han topraklarını hayattayken dört oğlu arasında paylaştırarak her birinin emrine dörder bin kişilik ordu tahsis etmiştir. Harezm bölgesi de Cengiz Han'ın oğlu Cuci'ye verilmiştir. Ancak toprak paylaşımları yapılırken Harezm bölgesinin aksine Hive Çağatay ulusuna bağlı kalmıştır. Bu süreçte göçebe Türk ve Moğol boyları Türkistan şehirlerinde yerleşik hayatla tanışarak yerleşik Türk medeniyetinin parçası olmaya başlamışlardır.

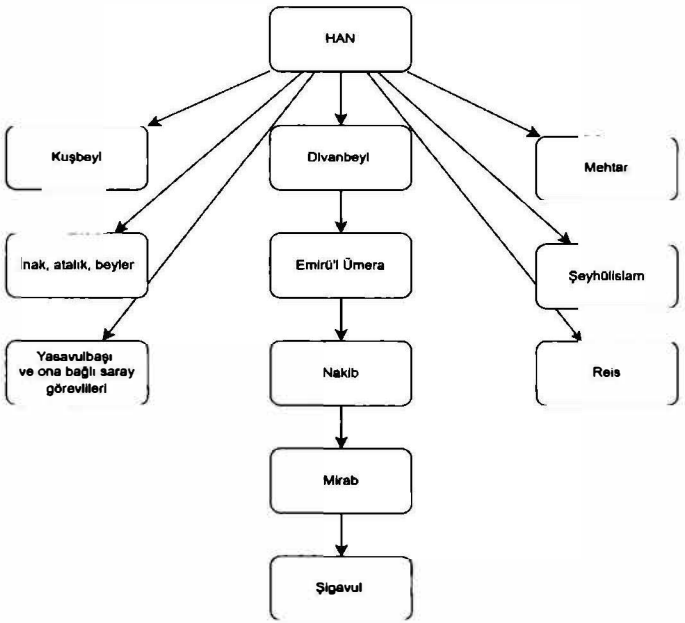
15. yüzyıla gelindiğinde ise Emir Timur, göçebe Moğol aristokrasisinin direncini kırarak Türkistan coğrafyasındaki gücünü genişletmiş ve Harezm'i de ele geçirmiştir. Emir Timur'un vefatından sonra Harezm bölgesi Timurlu mirzalarının çekişmelerine ve çeşitli hanedanlıklar arası mücadelelere sahne olmuş ve 1505 yılında Buhara Hanlığı'nın topraklarına katılmıştır. Böylelikle şehir yeniden Cengiz'in soyundan gelen bir yöneticinin idaresine girmiş olduysa da bu durum fazla uzun sürmemiştir, çünkü 1510 yılında Muhammed Şibani'nin öldürülmesiyle birlikte Harezm de dahil olmak üzere Maveraünnehir bölgesinin büyük bir kısmı kaybedilmiştir. Özbek hanlarının atası kabul edilen Şiban Han'ın nesli kendi içinde Arapşahidler ve Yadigariler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Safevi yönetimine karşı çıkan ve Yadigâr Şibanileri'nin başında bulunan İlbars halkın da desteğiyle birlikte 1511 yılında Hive Hanlığı'nın kurulmasına öncülük etmiş ve kısa sürede bölgeye hâkim olmuştur. 1515 yılında Deşt-i Kıpçak bölgesinden hanlığa yönelik gerçekleşen Özbek göçü onun Türkmenlere karşı elini güçlendirmiş ve pek çok Türkmen boyunu hanlığına tabi kılmıştır (Çelik, 2004).

27 farklı han tarafından idare edilen Hive Hanlığı'nda, diğer Türk devletlerinde de yaşandığı gibi, İlbars Han'ın ölümünün ardından sıklıkla taht mücadeleleri yaşanmış ve bölge uzun süreli istikrara kavuşamamıştır. Özellikle Yadigarilerin kendi içlerinde yaşadığı çekişmelerin ardın-

dan olaylara Buhara Hanlığı da dahil olmuş ve defalarca kez tekrarlanacak toprak mücadeleleri yaşanmıştır. Hive Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasında 1538–40, 1593, 1655, 1656, 1662, 1684, 1689, 1694, 1806 yıllarında olmak üzere devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Buhara ve Hive Hanlıkları arasındaki bu mücadeleler yalnızca iki hanlığa değil Türkistan'ın genelindeki Türk varlığına büyük zarar vermiş ve medeniyetlerin gelişimine engel teşkil etmiştir. Üstelik yaşanan bu olumsuzlukların ilerleyen yıllarda emperyal hedeflerin bölgede başarılı olabilmesine de bir şekilde alan açtığı, neden olduğu söylenebilir.

Hive Hanlığı'nın bürokratik düzeni genel hatlarıyla aşağıdaki şekildeki gibi olup unvanların detayları ilerleyen alt bölümde irdelenecektir.

Şekil 2.3: Hive Hanlığı'nın Bürokratik Düzeni

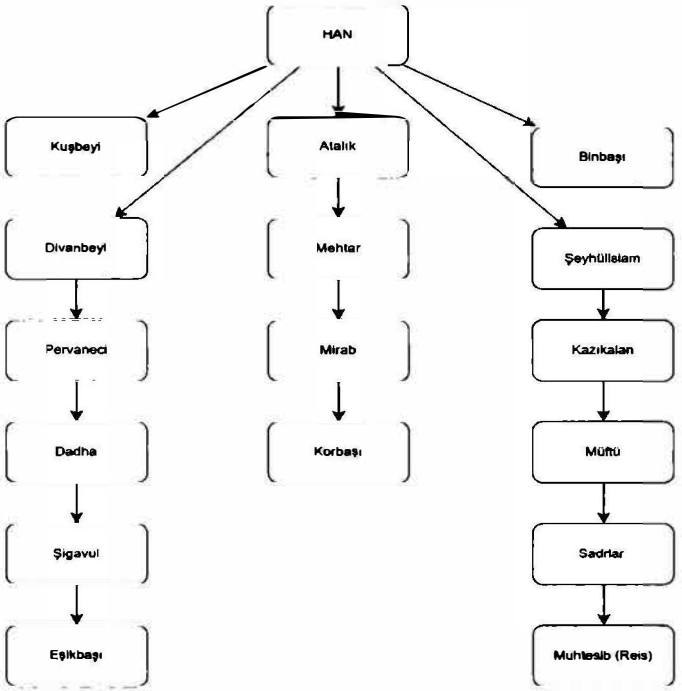

2.2.3. Hokand Hanlığı

Merkezi Fergana Vadisi ve çevresi olan Hokand Hanlığı oldukça verimli tarım arazisi, otlaklar ve demir madenleri bulunan topraklardan oluşuyordu. Başlangıçta Fergana bölgesi Buhara Hanlığı'nı kontrol eden Şeybani Hanedanlığı'na dahildi, ancak Şeybani Hanedanlığı'nın 1598'de sona ermesi ve Aştarhanilerin Buhara'da iktidarını ilan etmesiyle birlikte, bölge kendi içinde birkaç önemli aile arasında bölüşülmüştür. Bu dönemde Fergana'nın merkezi olan Çadak'tan bir hoca ailesi Buhara Emirliği'ne karşı isyan etti ve Şahruh Bey yerel yönetici oldu. Ancak ne o ne de kendinden sonra gelen liderler han unvanını kullanmadı. Hanedanlığın adı Ming hanedanı olarak bilinmekteydi ve başkenti Hokand şehriydi. Yoğun olarak yaşanan taht mücadeleleri sırasında hanlık iki yabancı istila yaşadı. Bunlardan ilki 1758 yılında Çinliler tarafından gerçekleştirildi ve dönemin hanı İrdana Bey Çin hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Ardından 1763 yılında Kabil Hükümdarı Ahmed Şah Dürrani de bölgeye gelerek Taşkent ile Hokand arasını işgal etti, ancak başarılı olamadı. Yaşanan istikrarsız süreçte bir dönem Abdullah Kuşbeyi ve Gurumsaray valisi Utau Bakkal tarafından yapılan bir suikastle dönemin hanı Süleyman Bey öldürüldü ve yerine Narbuta Bey çağrılarak hanlığın yönetimi ona devredildi. Bu olay üst düzey devlet görevlilerinin yönetim üzerindeki etkisini gösteren önemli bir olay olarak tarihe geçmiştir. Narbuta Bey Çinliler tarafından tanındı ve onlarla iş birliği içinde Buhara ile çarpıştı. Narbuta Bey'in vefatının ardından en büyük oğlu Alim Bey gücü eline aldı ve daha çok Taciklerin yaşadığı dağlık bölgelerden asker toplayarak paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdu. Alim Bey resmi olarak han sıfatını kullanan ilk Hokand hanı oldu. 1810'da Taşkent'teyken

öldürüldüğü söylentisi yayıldı ve kardeşi Umar Bey tahta çıkarıldı. Kendisine karşı oynanan bu oyunu öğrenen Alim Han, Hokand'a doğru yola çıktı, ancak öldürülmekten kurtulamadı.

Şekil 2.4: Hokand Hanlığı'nın Bürokratik Düzeni

Umar Bey ve oğlu Muhammed Ali Han döneminde topraklar önemli ölçüde genişlemiştir. Öyle ki Çin kendisine Oş, Turfan, Aksu, Kaşgar, Yarkent ve Hotan şehirlerinde vergi toplama hakkını bile vermiştir (Annanepesov & Bababekov, 2003). 1853 yılına gelindiğinde ise ikinci yabancı istila olarak Çarlık birlikleri Hokand'ı ele ele geçirdi ve dönem dönem meydana gelen isyanlara rağmen Rusya giderek gücünü artırdı. Sonuç olarak 1876 yılında Hokand Hanlığı'nın varlığı sona ererek tüm toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. Böylece Fergana bölgesi, Çarlık Rusyası'nın Türkistan Genel Valiliği altında bir oblast haline getirildi.

Hokand Hanlığı'nın bürokratik düzeni aşağıdaki şekildeki gibi olup, unvanların detayları ilerleyen alt bölümde irdelenecektir.

2.3. Üç Hanlık Döneminde Bürokrasi: Askeri ve Mülki Teşkilatın Birlikteliği

Yukarıda siyasi tarihleri kısaca irdelenen üç hanlığın devlet yapısı genel olarak birbirleriyle çok büyük benzerlikler göstermekte ve kendilerinden önce var olan genel olarak Türkistan devlet geleneği özel olarak da Timurlu Devlet geleneği yanında, İslam devletlerinin yapısından aldıkları mirasa göre de şekillenmiştir.

Hanlıkların genelinde idari yapılanma, vergi sistemi ve arazi sulama sistemine göre şekilleniyordu. Her bir hanlık, hakim adı verilen valiler tarafından idare edilen vilayetlerden oluşmaktaydı. Vilayetler de kendi içlerinde tümenlere bölünmüştü. Eğer bir nehirden bir kanal açılıyor ve 100.000 tanab[7] büyüklüğündeki bir bölgeyi sulayabiliyorsa bu arazi bir tümen olarak bilinirdi. Her tümen vilayete ve en nihayetinde de başkente bağlı olarak yönetilirdi (Mukminova & Mukhtarova, 2003: 50). 50.000 tanablık bir alana sahip araziye hazara (yüz) denirdi, yarısı olan bir alan ise nim-hazara olarak adlandırılırdı. 10-15.000 tanablık bir sulama alanı abkhur olarak adlandırılırdı. Bir yerleşim alanının 400 tanab veya daha az bir yüzölçümü varsa o yer-

7 1 tanab ≈ yaklaşık 40 m

leşim yeri bir kariya (köy) (Osmanlı'da da köy yerleşimleri karye olarak adlandırılırdı) olarak bilinirdi. 300 tanab veya daha az bir arazi parçası, nüfuslu olup olmadığına bakılmaksızın mazraca (tarım arazisi) olarak adlandırılırdı.

Bu bölümde, han ve hana bağlı devlet teşkilatlanmasının üst kademesinde yer alan unvanlar detaylı bir biçimde ele alınacaktır. Hiyerarşik bir yapıda sunulmaya çalışılan bu unvanlar, genel anlamda ortak özellikler gösterse de bazı unvanların varlığı, görev tanımı veya hiyerarşik yapıdaki konumu bakımından hanlıktan hanlığa ve dönemden döneme bazı farklılıklar da bulunmaktadır.

Burada, üst kademe görevlilerin yanı sıra, yukarıdaki bürokratik düzene ilişkin şekillerden yer almayan, daha düşük kademeli unvanlar da incelenecektir. Bu unvanların genel özelliği, idari ve askeri görevlerin iç içe geçmiş olmasıdır. Bir başka ifadeyle, sivil ve idari bir devlet görevlisinin bazı olağan veya olağanüstü durumlarda askeri görevleri de yerine getirdiği bilinmektedir. Ancak, yargı ve dini teşkilatlanma genel olarak bu yapının dışında tutulmuştur.

Din görevlileri ise eğitim işlerini de üstlenmişlerdir. Bu bağlamda hem idari hem de askeri sorumlulukların nasıl bir araya geldiği ve hangi unvanların bu çerçevede kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde aşağıda açıklanacaktır.

Buhara, Hokand ve Hive Hanlıkları döneminde devlet yapıları ağırlıklı olarak askeri teşkilatlar etrafında şekillenmiştir. Bir diğer ifadeyle, devlet görevlilerinin önemli bir kısmı hem askeri hem de sivil görevleri yerine getirmekteydiler. Bu hanlıkların askeri teşkilat yapıları genellikle daimî ve yardımcı kuvvetler olmak üzere iki ana grupta toplanmıştır. Daimî kuvvetler, hanlıkların düzenli ordularını oluştururdu. Bu kuvvetler, hanedanın korunması, sınırların güvenliği ve iç isyanların bastırılması gibi görevlerde kullanılırdı. Daimî kuvvetler genellikle profesyonel askerlerden oluşur ve devlet bütçesinden düzenli bir maaş alırlardı. Yardımcı kuvvetler, daimî kuvvetlerin yanı sıra düzensiz askerleri, gönüllüleri ve müttefik boyları içerirdi. Bu kuvvetler, genellikle özel durumlarda veya acil durumlarda çağrılarak hizmete alınırdı. Bunlar arasında yerel obalardan gelen gönüllüler, atlı okçular ve hafif piyade birimleri bulunurdu.

Hanlığın idarî yapısı esasen saray bölümü, askerî bölüm ve dinî bölüm şeklindeki üç ayaklı bir sistem üzerine kurulmuşsa da (Atar & Kariev, 2016: 294) askeri ve idari bölümlerin birbirleriyle iç içe olduğunu söylemek mümkündür. Hiyerarşik yapıdaki unvanlar, genel anlamda ortaklıklar göstermesine rağmen, hanlıktan hanlığa ve dönemden döneme bazı farklılıklar da barındırmaktadır.

Hanlıkların tamamında devletin başı Han idi. Bir tek Buhara Hanlığı'nda Emir unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Yasal olarak sınırsız bir gücü olan han, karar alırken hanlığın önde gelen yöneticileriyle ve divan kurulu ile istişare ederdi. Divan, esas olarak Türkistan devlet geleneğinde kengeş ya da kurultay adı verilen danışma geleneğine dayanmaktadır. Hanlıklarda tek bir hanedan iktidarda kalmamış, hanedanlar değişmiştir. Ancak hanlık ayakta kalmıştır. Hanedan içerisinde yeni hanın belirlenmesinde, en yaşlı hanedan üyesinin, hanın ailesindeki en yaşlının iktidara geçmesi kuralı tam olarak yoktu. İktidara genel olarak hanedan ve önde gelenlerin en çok desteklediği hanedan üyesi gelirdi. Hanların iktidara geçme töreni de tipik Türkistan devlet geleneğinin bir yansımasıydı.

Han'ın ardından gelen, devletin en yüksek sınıfı olan bürokratlar sınıfının en önemli unvanı atalık idi. Selçuklular'da *"atabeg"* olarak bilinen bu unvan Türk devlet geleneğinde

şehzadeler erişkinlik yaşına gelene kadar onları eğiten ve onların topraklarını yöneten üst düzey devlet görevlisidir. Hanedanın varisi olacak şehzadelere olan yakınlıkları sebebiyle siyaseten oldukça önemli bir makamdır ve yetiştirdikleri şehzadenin başa geçmesi halinde hem baş vezir olarak saygınlıklarını hayatları boyunca koruyabiliyor, hem de devlet yönetiminde söz sahibi olabiliyorlardı[8] (Ükten, 2018: 147).

Divanbeyi ise devletin askeri, mali, siyasi ve dış işlerinden sorumlu Divan başkanıdır ve bu hususlarda tutulan devlet kayıtlarıyla da ilgilenir. Atalıktan sonra devlet bürokrasisindeki en önemli ikinci unvandır (Ükten, 2018: 150). Hive Hanlığı'nda divanın komutanı olarak da bilinen divanbeyinin asıl vazifesi alınan vergileri kontrol etmek olmuştur. Hanlığın hazinesi, vergiler ve cezalar divanbeyi tarafından yürütülmüştür. Fakat gerektiği zamanlarda orduda subay vazifesinde de bulunmuştur (Abdulhamid Bahadır Han).

Hive ve Hokand Hanlıkları'nda müstakil bir unvan olan, doğrudan hana bağlı olan ve bir alt örgütlenmesi bulunmayan kuşbeyi unvanına da burada yer vermekte fayda vardır. Buhara Emirliği'nde kuşbeyi yine doğrudan emire bağlı olmakla birlikte, bu kez divanbeyini ve altında yer alan diğer devlet görevlilerini kendisine bağlamıştır. Sözcük anlamı itibariyle yırtıcı av kuşlarından sorumlu demek olan kuşbeyi devletin genel av işlerinden (avcılar, av kuşları, av köpekleri, av teçhizatları vs.) ve av merasimlerinden sorumlu devlet görevlisidir. Türk devlet geleneğinde önemli yeri olan bu unvanı bir nevi avcı başı olarak düşünmek mümkündür, ancak kuşbeyi esas olarak başvezirdir. Bu unvanın kuşbegi-yi kelan, yani büyük kuşbeyi olarak da kullanıldığı bilinmektedir (Ükten, 2018: 154-155).

Pervaneci isimli devlet görevlileri ise hanlıkların devlet hiyerarşisindeki farklılıklardan dolayı konumu değişse de genellikle divanbeyinin ardından gelir. Han yarlıklarını düzenlemek ve bunları ihsan edilmiş emirlere ve yüksek mevki sahibi kişilere ulaştırmakla yükümlü olan bu görevliler büyük askeri birliklere komutanlık yapmak, fethedilen büyük şehirlerin yöneticiliğini yapmak, ordunun sahip olduğu değerli silah ve mühimmatların güvenliğini sağlamak gibi görevleri de üstlenmektedir. Devlet hiyerarşisinin bir sonraki unvanı olan ve sözcük anlamı *"adaleti arayan ve gözetleyen"* olan dadha unvanı toplumsal düzeni ilgilendiren çeşitli hukuki konular ve divan işleriyle ilgili hususlarda şikâyeti veya talebi olan kişilerin taleplerini toplayarak hana iletir, hanın veya yetkili emirlerin bununla ilgili verdiği yanıtları da o kişiye iletirdi (Ükten, 2018: 151-152).

Hive Hanlığı'nda doğrudan saraya bağlı olup atalıktan sonraki ikinci en önemli makamlardan olan fakat Buhara Emirliği'nde dadhaların ardından gelen bir diğer devlet görevlisi inaktır. Türkçe *"güvenmek, itimat etmek"* anlamına gelen ina(n)mak kökünden türemiştir; aynı zamanda *"sığınak, sığınılacak yer"* demektir. İnak unvanı Timurlular'dan sonra Türkistan'da sadece Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarında kullanılmıştır. Buhara Emirliği'nde başveziri takip eden ve hükümdarın emirlerini halka ulaştıran görevliye *"baş inak"*, hanın sekreter ve mühürdarlığını yapan görevliye de *"küçük inak"* deniliyordu; zamanla bu unvan devlet adamları protokol sırasında beşinci dereceye düşmüştür.

8 Özellikle Buhara Hanlığı içerisinde pek çok kez atalık unvanına sahip kişiler öne çıkmıştır. Örnek olarak, 17. yüzyılda atalık olarak görev yapan Yalantuş Biy Atalık, aldığı toprak ihsanı iktalar ile ve yabancı ülkelere dahi nam salarak aldığı değerli hediyelerle oluşan servetiyle dikkat çekmektedir. Yalantuş Biy Atalık bu servetini ikta sisteminin bir gereği olarak orduya aktarmış ve bu sayede elde edilen askeri güç sayesinde Türkistan içerisinde Taşkent dahil olmak üzere pek çok önemli yerde hakimiyet sağlanmıştır (Ükten, 2018, s.147).

Hive Hanlığı'nda ise atalıklardan sonra gelen makam sahiplerine ve hanların yakın çevresine mensup boy beylerine bu ad veriliyordu; hanlar karar alırken mutlaka inaklara danışırlardı. 1763'te boy beylerinden Muhammed Emin İnak'ın Hive'de yönetimi ele geçirdikten sonra kurduğu hânedanın *"İnaklar Devri"* diye anıldığı ve zamanla devlet protokolünde handan sonra gelen ikinci kişilerin taşımaya başladığı bilinmektedir (Taşağıl, 2000: 256). Ubeydullahname'de geçtiğine göre inakların diğer görevleri arasında hanlığa karşı çıkan isyanların bastırılmasına karşın güvenliğin sağlanmasında tüfekçi birliklerinin komutanlığını üstlenmek, barış zamanında kuşbeyi ile birlikte başkentte nizamı ve emniyeti tesis etmek gibi işler de bulunmaktadır. *"İnaklar Devri"* 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha güçlü hanların ortaya çıkmasıyla inaklık makamı değerini yitirmiştir. (Ükten, 2018: 159-160).

Yalnızca Hive Hanlığı'nda bulunan ve atalığa bağlı olup ondan hemen sonra ikinci sırada yer alan bir unvan olan emirü'l-ümera, ordunun baş kumandanı için Hz. Ömer döneminden itibaren kullanılan unvandır. Timurlu devlet yapısında da hükümdardan sonra en önemli rütbeye sahip olan ve askeri ve siyasi konularda en üst kademeli emir demektir (Macit, 2012: 44). Emirü'l ümeraya bağlı olarak görev yapan nakib ve mirab unvanları da yalnızca Hive Hanlığı'nda devletin üst teşkilatlanmasında hiyerarşide bulunmaktadır, ancak diğer hanlıklarda da daha farklı biçimlerde var olduğu bilinmektedir. Hive Hanlığı'nda nakib unvanı sadece seyid soyundan gelenlerin alabildiği *"hayırlı, seçkin kişi; bir topluluğun başkanı, vekili, kefili, emini"* anlamına gelen ve siyasî, içtimaî, askerî, dinî gibi muhtelif alanlarda hükümdar veya şeyhlerin maiyetinde görevli üst düzey sorumluları yerine getiren bir devlet görevlisidir. Öte yandan 17.yüzyılda Buhara'da nakiblerin Hz. Ali soyundan geldiği ve babadan oğula unvanlarını aktardıkları bilinirdi. Nakibler protokolde hükümdarın hemen solunda yer alırdı ve şehzadeler ve hanın naibi bile ondan alt sırada oturarak hürmetlerini gösterirlerdi. Nakibin askeri sorumlulukları arasında ordunun harekâtı ve savaş esnasında nizamın sağlanması ve silah ve teçhizatların temini gibi konular yer almaktaydı. (Ükten, 2018:145). Selçuklu, Harzemşah, Gazneli Devletleri'nde de nakib isimli askeri komutanların olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise nakib unvanı Ahilik geleneğinin uzantısı olarak esnaf teşkilatının icra organının başı olan kethüdanın yardımcılarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Uyar, 2006: 322).

Benzer bir biçimde yine yalnızca Hive Hanlığı devlet bürokrasinin hiyerarşik yapısında üst kademede bulunan ve Cengiz Han ve Emir Timur dönemlerinden geldiği bilinen yasavulbaşı ve yasavul unvanı *"bekçi, nöbetçi, yönetim memuru, ara bulucu, hakem"* demektir. Zaman zaman *"casagul"* olarak da kullanılan bu kelimenin *"casa"* fiilinden geldiği iddia edilmektedir ve buna göre anlamı *"sıraya koymak, düzenlemek, onarmak, geliştirmek, değerini arttırmak; donatmak, süslemek"* anlamlarını taşımaktadır (Naseem, 2024: 90). Buna ek olarak askeri birliklere dair kayıt tutmak, seferberlik durumlarında vilayetlerden er toplamak, orduyu savaş nizamına sokmak, elçilik görevlerini yapmak, ganimetleri bir yerde toplayarak hanın payını başkente götürmek gibi işlerle de ilgilenmişlerdir (Ükten, 2018: 173-174).

Bütün hanlıkların devlet teşkilatında üst kademeli devlet bürokratları arasında en alt sıralarda bulunan şigavul isimli görevlilerin unvanı ise eşikte bekleyen merasim başkanı

anlamına gelmektedir. Yabancı heyetlerin ve elçilerin ziyaretleri başta olmak üzere her türlü devlet merasimlerinin düzenlenmesinden sorumludur (Aka, 1991: 169). Benzer bir biçimde eşik ağası unvanı da sarayda hükümdara yakından hizmet eden birkaç yüz kişiden oluşan görevlilerin adıdır. Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler yönetimlerinde de mevcuttur. En yüksek rütbeli olanlarına eşik ağabaşı rütbesi verilirdi. Eşik ağabaşları hem saraydaki diğer hizmetlileri idare eder, hem de elçi kabulü gibi törenler dahil olmak üzere çeşitli törenlerin düzenlenmesinden sorumlu olurdu. Buhara Hanlığı'nda bu sınıfın diğer hanlıklardan farklı olarak saraydaki hizmetlerine ek olarak hanın yakın korumasını yapmak ve seferlerde yer almak gibi görevleri de olmuştur (Özcan, 1995: 462). Mahmud bin Veli tarafından nakledildiğine göre eşik ağabaşlarının Durman, Kuşçi ve Nayman boylarından seçildiği, eğer bu boylarda yeterince ehil bir kimse yoksa Kongırat, Buyrak veya Kıyat boylarından birileri seçilirdi. (Barthold, 1998: 551). Eşik ağalarının da yoğunlukla eşik ağabaşlarının mensup olduğu boylardan seçildiği düşünülebilir (Ükten, 2018:84). Eşik ağalarının özel bir eğitimden geçtiği ve bu doğrultuda savaş dönemlerinde birçok görevi aynı anda üstlendikleri bilinmektedir. Örnek olarak, eşik ağaları ordunun yalnızca sol ve sağ kanadında değil, birbirinden farklı birliklerinde de görevlendirilebiliyordu.

Öte yandan Timur döneminden itibaren ateşli silahların kullanılmaya başlanması ve Batı menşeili ateşli silahların ve topların da Türkistan coğrafyasına girmesiyle beraber Buhara Hanlığı'nda ateşli silah uzmanlarına sahip ve cephede top vb. ateşli silahları kullanabilecek görevlilerden oluşan bir askeri sınıf meydana getirilmiştir. Bu sınıfta yer alan görevlilere topçu, üst rütbelilerine ise topçubaşı denmektedir (Ükten, 2018: 103-124). Buhara Hanlığı'nda atalığa bağlı olarak görev yapan laşkar topçubaşısı bir nevi savaş bakanı idi, tüm askeri birliklerin komutanıydı ve devlet cephaneliğinin başıydı.

Buhara Hanlığı'nda laşkar topçibaşısına bağlı olarak görev yapan kükeldaş/kökeltaş unvanı Mecmuu'l-Erkam'dan aktarıldığına göre ülkedeki dost ve düşmanlar hakkında bilgi toplamaktan sorumlu üst düzey devlet görevlisidir. Bugünkü karşılığı ile istihbarat sorumlusu olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu görevli, hükümdara sadık kişilerin refah ve sıhhatlerini de yakından takip etmekle yükümlüdür (Ükten, s.2018:153). Kükeldaşlar seçkin ailelerin soyundan, hatta çoğunlukla hanedan mensuplarının süt kardeşlerinden seçiliyordu (Aleeksev'den aktaran Ükten, 2018: 154). Kükeldaşa bağlı bir şekilde görev yapan kurçibaşı ve kurçiler ise genel olarak silahlı asker, cebeci, muhafız anlamına gelmektedir.

Hokand Hanlığı'nın askeri sisteminde doğrudan hana bağlı bulunan binbaşı ve yine ona bağlı beşyüzbaşı, yüzbaşı, ellikbaşı, onbaşı unvanları da Türk askeri sisteminin en önemli unsurlarından onluk düzenin göstergesidir (Ükten, 2018: 176). Hive Hanlığı'nda ise mehtar ismiyle doğrudan hana bağlı bulunan askeri unvan devletin içişlerinden, askerlerle ilgili bilgileri defterlere kaydetmek ve başta salgut isimli arazi vergisi olmak üzere vergileri toplamakla görevli devlet memurudur. Aynı zamanda şehre gelen yabancı elçilerin karşılanması ve ağırlanması ve han payitahtta bulunmadığı dönemlerde devleti yönetme yetkisini elinde bulundurması gibi yetkileri olan önemli bir pozisyondur (Çetin, 2019: 60).

Bu unvanlara ek olarak bu üç hanlığın farklı dönemlerinde özellikle saray memurları ve askeri memurlar arasında var

olan, ancak hiyerarşik olarak net olarak tanımlanamayan veya zamanla bürokratik hiyerarşideki yeri düşen / yükselen başka unvanlar da bulunmaktadır.

Bu unvanlar arasında, daimi kuvvetlerin en temel unsuru nökerleri gösterebiliriz. Sözcük anlamı Moğolca *"arkadaş, hizmetkar"* olan, Moğol ve Türk devletlerinin genelinde de var olan ve Türk bozkır askeri geleneğinin bir parçası olan nökerler profesyonel askeri birliklerdir ve ordunun ana unsurunu meydana getirir. Nöker birlikleri, Özbek kütlesini oluşturan boylardan oluşurdu. Buhara Hanlığı'nda bu boyların sayısının 30'u aştığı bilinmektedir ve boy mensubu nökerler boy reislerinin etrafında toplanarak hanlık ordusuna dahil olmaktaydı. Bu nedenle merkezi devlet otoritesinin kabilelerle kurduğu ilişkiler askeri güç açısından belirleyici bir rol üstlenmekteydi. Merkezi otoritenin siyasi ve ekonomik gücü yerinde olduğunda birliğin sağlanabildiği gözlemlense de farklı dönemlerde hanlık ve nökerler arasında kopuklukların olduğu çeşitli tarihi kaynaklarda geçmektedir. Örnek olarak, 18. yüzyılda bölgeye gelen Rus elçi Beneveni, nökerler ve hanlık arasındaki ilişkiyi tanımlarken nökerler için *"başına buyruk, sadece ganimet ve çıkar için hizmet eden unsurlar"* ifadesini kullanmaktadır. Beneveni'ye göre han nökerlere hediye bahşedebildiği ve rütbeler ihsan edildiği sürece onlar da hana hizmet etmekte ve iktidarını kabul etmekte bir sakınca görmemekteydi, ancak farklı bir durum ile karşılaşıldığı zaman ilişkiler aniden düşmanca bir hale gelebilmekteydi. Benzer bir şekilde Demezon da nökerlerin son derece disiplinsiz olduğunu, kendi kabilelerinin liderlerine karşı da itaatsizliklerde bulunduğunu ve işeyi yetersiz bulduklarını mütemadiyen dillendirerek firara meyilli olduğunu söylemiştir. Ayrıca ona göre ordunun durumu oldukça perişandı; nökerler lojistik destekten yoksundu ve beslenme koşulları çok kötüydü. Öyle ki erler kendi yiyeceklerini kendi temin etmek zorunda kalıyordu ve bazen birkaç hafta aç kaldıkları oluyordu. Buhara Hanlığı'nda Şibanilerin ardından yönetimi ele geçiren Astrahanlılar devrinde merkezi otoriteye itaat eden boy sayısı oldukça azalmıştı. Mangıtların yönetiminde ise Buhara ordu sisteminde ve nökerlik sisteminde ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Afşar ordusundaki gözlemlerinden etkilenen Mangıt Hanedanlığı kurucusu Muhammed Rahim Biy orduyu onluk sisteme geçirmiştir ve orduyu 10, 50, 500, 1000 kişilik gruplara göre düzenlemiştir. Bu değişiklikle birlikte orduya nöker sağlayan Özbeklerin yerel orduları da onluk sistemi benimsemiştir. Farklı dönemlerde orduya nöker gönderen boylar arasında Alçin, Argun, Bahrin, Yüz, Bürküt, Buyrak, Celayir, Çimbay, Durman, Kanglı, Karluk, Kataganü Keneges, Kerayit, Kıtay, Kıpçak, Kıyat, Kongırat, Kuşçu Mangıt, Ming, Nayman, Nügüz, Oyrat, Öşün, Saray, Siyihur, Sulduz, Şirin, Tama, Tanyörük, Tubai, Utarçi, Uygur ve Yabu boyları Muhammed Salih'in kaleme aldığı Şeybaniname'de geçmektedir. Boylar arasındaki hiyerarşinin temel göstergesi boyların ordu nizamına göre sağ ve sol kolda yer alması idi. Boyların hiyerarşik olarak sınıflandırılması Özbek askeri geleneğine aitti ve insan kalbinin solda yer almasından dolayı sol kolda yer almanın sağ kolda yer almaktan daha üstün görüldüğü bilinmektedir. Olağan dönemlerde hükümdar, şehzade ve boyların reisleri etrafında hizmetli olarak çalışan ve muhafızlık görevi üstlenen nökerler, savaş zamanında hususi seçkin kıtalar teşkil eden bir sınıf olarak bilinmektedir. Nökerlerin büyük bölümü er statüsündeydi, vilayet ve taşra nökerleri olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Hem merkezde hem de eyaletlerde genellikle toprak tasarrufundan geçimlerini sağlarlardı. Konargöçer geleneğe uygun bir biçimde genellikle at üzerinde savaşır-

lardı, ancak gerektiğinde piyade olarak da savaşabilirlerdi. Ordunun ana unsuru olan nökerler teçhizat bakımından en donanımlı şekilde silahlandırılırdı. Ateşli silahların Buhara ordusuna gelmesiyle birlikte tüfek kullanmayı öğrenen nökerler tüfekendezan ya da mıltıkçıyan ismiyle anılmaya başlanmıştır. Nökerlerin savaş anlarında acil olarak orduya çağrılan milis güçleri ile bir bağlantısı olmayıp gerektiğinde bu güçlere komutanlık yapardılar. Bu sınıfta yer alan askerlerin askeri aristokrat sınıfına mensup olduğu söylenebilir (Ükten, 2018: 63-80).

Buhara Hanlığı'nın Mangıt hanedanlığı'ndan Emir Nasrullah'ın döneminde kurulan ve Türklerin geleneksel onluk sistemi benimseyen düzenli ordu birliklere ise serbazi birlikleri adı verilmiştir. Kelime anlamı *"asker, yürekli, yiğit, korkusuz"* olan *"serbaz"* kelimesinden gelmektedir. Nökerler başta olmak üzere öncesinde var olan askeri düzende boyların ağırlığının merkezi otoriteye zarar verdiği düşüncesiyle kurulan serbazi birlikleri hanların otoritesini güçlendirmelerine fayda sağlamıştır. Bu birliklerde Özbek boylarının liderlerine yer verilmemiş, gulam geleneğine bağlı olarak askerlerin Özbek soyundan gelmemesine dikkat edilmiş ve askerler kölelerden seçilmiştir. Dolayısıyla serbazi birliklerinin temel insan unsurunun Rus ve Fars kökenli olduğu bilinmektedir. Ulemanın da etkisini azaltmak adına serbazi birlikleri doğrudan hana bağlı kılınmıştır çünkü askeri soylu boy reisleri gibi ulemanın öne çıkardığı bazı *"ruhani kişi"*lerin de iktidara etki etmeye çalıştığı düşünülmekteydi. Yalnızca hana bağlı olan bu birliklerin merkeze yönelik her türlü saldırıyı bertaraf etmesi amaçlanmaktaydı. Fakat bu yenilik başarıya ulaşamamıştır. İlk kuruldukları dönemde çok önemli işler başaran serbazi birliklerinde zamanla artan disiplinsizlik, askeri eğitimlerindeki eksiklikler, birlikteki asker sayısının plansız bir şekilde artırılması, nökerlik kurumunun ihmal edilmesi ve ıslahatlardan dışarıda tutulması gibi nedenlerden dolayı hanlığın askeri gücü giderek azalmıştır ve 1865 yılından sonra maruz kalınan Rus saldırılarına karşı serbazi birlikleri başarılı bir mukavemet gösterememiş, nöker birlikleri ise hiçbir varlık göstermemiştir (Çelik, 2009: 180).

Resim 2.1: Emir Muzaffer'in serbazi birlikleriyle Semerkand'a girişi (Vambery, 1864)

Rus esir Troitskaya'nın aktardığına göre Serbazi birliklerinde başlangıçta 15-20 asker olduğu bilinirken bu sayı zamanla 800'e kadar çıkmıştır. Serbazilere ait silahların devlet tarafından temin edildiği bilinse de sayılarının hızla artmasından dolayı bir dönem silah temininde sorun yaşanmıştır. Bu sorun yabancı silah uzmanlarının ülkeye getirilmesi ve Buharalı silah ustalarına silah yapımında eşlik etmeleriyle birlikte bir süreliğine çözülse de bu ustalar kendi başlarına ateşleme mekanizmalı silah yapmayı bilmedikleri için kaçak yollarla silah temin edildiği kayıtlarda yer almaktadır. Buharalı ustalar ancak bu silahların bakım ve onarımını yapmayı becerebilmişlerdi. Serbaziler eğitim ve nöbet günleri ile sefer dönemlerinin dışında evlerine

gidip tarım, zanaat ve ticaret ile uğraşmaktadır. Ayrıca Serbazi birliklerinde üniformalar ve aksesuarlarda Rus etkisi görülmektedir. Serbaziler ilk başta çuhadan dikilmiş kırmızı ceket ve beyaz pamuklu pantolon giyiyor ve siyah kuzu kürkü bir kalpak kullanıyorlardı. Sonraları pamuklu pantolonun yerini Buhara'da at binerken kullanılan keçi derisinden şalvarlar almıştır. Serbazi üniformaları devlet tarafından temin edilmekteydi ve her üç yılda bir devlet hazinesinden karşılanarak yeni üniformalarla değiştiriliyordu. Buna ek olarak sefere çıkılacağı zaman bir çift çizme de veriliyordu. Serbazi birliklerinde sadece bu gruba has askeri müzisyenlerin de bulunduğu biliniyordu. Serbaziler topçularla birlikte düzenli bir ordu hayatının gerektirdiği gibi Uğlan ve Tillapaç kapıları arasındaki bir mahalleye yerleştirilmişlerdi ve burada adeta bir kışla hayatı yaşamaktaydılar. Bir tür askeri lojman olan bu kışlada evli serbazilere aileleriyle birlikte yaşayacakları özel haneler inşa ettirilmiştir. Bu mahalleye serbazihane adı verilmiştir. Rus hakimiyetinden sonra da varlığını sürdüren serbaziler bu dönemde köleliğin kaldırılmasından dolayı Buhara halkından seçilen ve genellikle oldukça fakir olan askerlerden meydana gelmekteydi. Yalnızca merkezde değil farklı şehirlere ve kalelere de gönderiliyorlardı. Üniformaları Rus Kazak askerlerinin üniforması ile değiştirilmişti ve askeri eğitimlerini Ruslar tarafından yetiştirilmiş yerli subaylar üstlenmişti (Ükten, 2018: 95-104)

Hanlıklar döneminde yardımcı kuvvetler, merkezi otoritenin askeri gücünü destekleyen ve gerektiğinde tamamlayan unsurlar olarak önemli bir rol oynamaktaydı. Bu kuvvetler, düzenli ordunun yanı sıra yerel milisler, gönüllüler ve özel birliklerden oluşmaktaydı. Yardımcı kuvvetler, genellikle sınır bölgelerinin korunmasında, iç güvenliğin sağlanmasında ve isyanların bastırılmasında kritik görevler üstlenmişlerdir. Ayrıca, seferberlik durumlarında hızlı bir şekilde organize olup ana orduya katılmaları, savaş zamanlarında stratejik avantaj sağlamıştır. Aşağıda, yardımcı kuvvetlerin yapısı, işleyişi ve merkezi orduyla olan ilişkileri detaylı bir şekilde incelenecektir.

Bu birliklerin içinde yer alan karaçerik/kılkuyruk isimli askerler seferberlik dönemlerinde toplanan bütün bölge halklarının ve boyların yetişkin nüfusu için kullanılan terimdir. *"Çerik"* kelimesi *"saf tutmuş düzenli askerlerin ortak adı"* olarak çevrilirken (Clauson, 1972: 428), *"kara"* eki ise Türk devletlerinde halk tabakasına mensup olanlar için kullanılmaktadır. Seferberlik çağrısı ile toplandıkları vakit sayılarının nökerlerin iki üç katı olduğu söylenmektedir. Çoğunlukla tarım ve hayvancılık ile uğraştıkları için kazma, kürek ve çapalarla ve varsa atlarıyla sefere gelmeleri isteniyordu. Genellikle nökerlere yardımcı olmaktadırlar, özellikle silah ve teçhizatın taşınması, sefer güzergahındaki yolların onarılması, sulak alanlardan geçilirken köprü yapılması gibi konularda lojistik destek sağlamışlardır. Firdevs'ül-İkbal'de belirtildiğine göre Hive ordusundaki karaçerikler kale kuşatmalarında kale surlarının karşısına inşa edilen serkub adlı yapay tepeciklerin yapılması, sal ve gemileri düşman saldırılarından korumak için nehir yatağına geçici liman inşa edilmesi gibi teknik konularda bile oldukça yeteneklidirler. Bu gibi konularda orduya önemli bir destek sağlasalar da karaçeriklerin sefere katılması aynı zamanda ciddi bir yükümlülüktür, çünkü bu zamanlarda hanlıklarda tarımsal üretim neredeyse durmakta ve bunun sonucunda kıtlıklar yaşanmaktaydı. Bu dönemlerde hanlık ekonomilerinin önemli ölçüde bozulmasının yanı sıra halkta da büyük bir memnuniyetsizlik doğuyordu ve

zaman zaman ceza alacaklarını bilmelerine rağmen sefere katılmamayı tercih ederek firari konumuna düşüyorlardı.[9] Ek olarak, Buhara Hanlığı'na bağlı bulunan çeşitli halklara mensup kişilerin verdiği askerlik hizmetleri bu kategori de yardımcı kuvvetler arasında değerlendirilmektedir. Moğol, Kazak-Kırgız, Karakalpak, Tacik ve Türkmen boylarına mensup olup genellikle nökerlere yardımcı olan bu birliklerin toplanma koşulları ve savaşlardaki faaliyetleri gibi konularda pek bilgi yoktur. 17. yüzyıldan edinilebilen bazı bilgilere göre Kazak ve Karakalpak askerleri yalnızca savaş zamanında değil, barış zamanında önemli kalelerde de garnizon güçleri olarak yer almıştır (Ükten, 2018: 125-131).

Benzer şekilde alaman birlikleri de önemli bir yer tutmaktadır. Kelime anlamı *"el aman"* (Sümer, 1999: 463) ya da *"almak, el koymak"* olan *"alaman"* birlikleri geçimini yağmadan sağlayan, bağımsız ve bir otoriteye itaat etmeyen göçebe karakterli halk gruplarını ifade etmektedir (Ükten, 2018: 137). Burton ise bu kişileri *"mevsimlik savaşçı"* veya *"düzensiz asker"* olarak adlandırmakta ve kelimenin Farsça veya Tacikçe'de *"akıncı"*, *"soyguncu"*, *"baskıncı"* anlamına gelerek Türkçe'ye aktarıldığını da tartışmaktadır (Bregel, 1998: 850). Firdevs'ül-İkbal'de Hive Hanlığı'nda bu unvan için çapkunçi/çapğunçı sözcüğünün kullanıldığı aktarılmaktadır. Clauson'a (1972) göre bu kelime Çağatay Türkçesi'nde *"koşmak, dörtnala kaçmak, başını kesmek, baskın yapmak, yağmalamak, yaralamak"* anlamlarında kullanılan *"çap-"* fiilinden gelmektedir. Bu gruplar genellikle kervan yağması, yerleşim yerlerine baskınlar ve at ticareti üzerinden para kazansalar da zaman zaman yaşadıkları bölgede hakim olan devlete ganimet karşılığı hizmet sunarlardı. 17. yüzyılda Buhara Hanlığı'ndaki alamanların esasen Özbeklerle soydaş, fakat göçebe olarak kalmayı tercih etmiş, ekseriyetle Ceyhun'un güney dağlarında veya ulaşılması güç yerlerde yaşayan, farklı boylara mensup 5 ila 6 bin arasında kişiden oluştuğu düşünülmektedir. Babür kaynaklarında geçtiğine göre alamanlar çok iyi at kullanırlardı, çok az bir yiyecekle bile çok uzun süre dayanıklı bir şekilde gidebilen atlara sahiptiler, genellikle süt ürünleri tüketirlerdi fakat aç kalırlarsa at kanı dahi içerlerdi. Genellikle hayvan postundan yapılma kıyafetler giyerlerdi ve İslam inancını benimsememişlerdi (Burton, s.259-260 aktaran Ükten, 2018: 137-138). Bu askerlerin, geleneksel Türkistan atlı süvari özelliklerine sahip olduğu tespitini yapabiliriz.

Bunların dışında hassa birlikleri olarak bilinen doğrudan Han'a bağlı olan saray hizmetlileri de merkezde konuşlandırılmış bir askeri güç olarak değerlendirilebilir. Çehre veya çuhra birlikleri olarak bilinen birlikler bunlar arasındadır. Timur'un hassa ordusunda da bulunan bu birliğin ana bileşeni olan çehreler *"genç, naif çocuk, oğlan ve hizmetçi"* anlamına gelmektedir. Yüksek rütbeli çehrelere *"çehre/çuhra başı"* ya da *"çehre/çuhra ağası"* dendiği bilinmektedir. Ordunun savaş nizamında hem sol hem sağ kanatta çehrelerin bulunduğu görülmektedir. Net bir bilgi olmamakla birlikte muhtemeldir ki hangi çehrelerin solda, hangilerinin sağda yer alacağı boylarla olan hiyerarşik ilişkilere bağlı olabilir. Savaş dönemlerinde çehreler hanın yakın muhafız birliği olarak da yer alırdı ve han otağının çevresinde nöbet tutarlardı. Buhara Hanlığı'nda Şibani döneminde çok kritik bir öneme sahip olan çehre birlikleri, Astrahanlılar döneminde etkinlikleri azalmıştır. Ancak yine de tarihi belgelerde bazı olaylarda üstlendikleri önemli

9 1825 yılında gerçekleşen Kıtay-Kıpçak isyanının temel nedenlerinden birinin bu olduğu ifade edilmektedir.

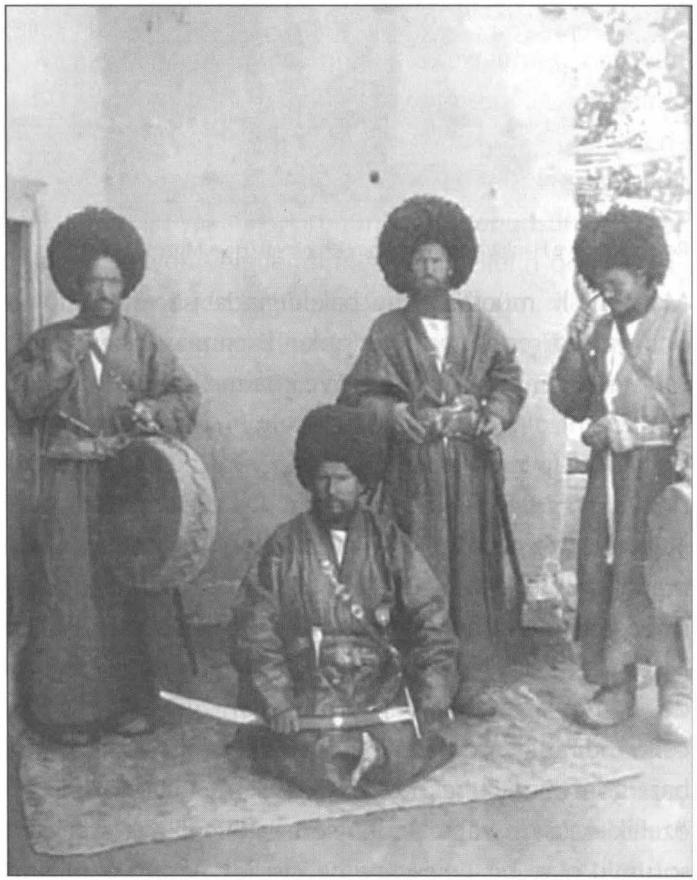
görevlere yer verilmektedir. Örnek olarak, Mir Muhammed Emini Buhari'nin anlattığına göre, II. Ubeydullah Han döneminde Şir Ali'nin isyan etmesi üzerine gönderdiği karavul birliğinin komutanlığını Hızır Çehre Ağası üstlenmiştir. Mangıt hanedanlığı yönetiminde ise yapılan yeni ıslahatlar ile birlikte çehre birliklerine verilen önem ve ayrılan kaynaklar önemli ölçüde azalmıştır. Buhara Hanlığı'nda çehre sayısının farklı dönemlerde kaç olduğunu net olarak bilemesek de Abdullah Han döneminde sayılarının bin ila iki bin arasında değiştiği söylenebilir (Ükten, 2018: 86-92).

Ayrıca saray unvanları arasında törenlerde ve seferlerde saltanatın amblemi olan tuğun taşıyıcısı tuğbeyi, han uyurken güvenliğini sağlayan ve savaş zamanlarında da yakın muhafızlığını yapan tunkator, han ve saray memurları için silah yapan ve cephanelikten sorumlu olan çovkuçu, saraydaki yük ve binek hayvanlarından sorumlu olan mirahur, han ata binerken ve inerken yardımcı olan çilavdar, hanın mutfağından sorumlu çeşnigir olarak görev yapan bakavul, hanın içeceklerinden sorumlu olan şerbetdar, sarayda verilen davetlerde sofranın düzeninden ve erzak depolarından sorumlu olan desturhancı, hanın fermanlarını ve kararlarını kaleme alan münşi, çarşı ve kalabalık yerlerde hanın ferman ve iradelerini yüksek sesle okuyan çarçi, sarayın temizliğinden sorumlu farraşbaşı, hanın yıkanmasından ve abdest almasından sorumlu olup ona yardımcı olan ibrikçi manasına gelen aftabacı, hanın sohbet ve eğlencelerini düzenleyen ve davetlilerle ilgilenen cem ağası, hanın gardırobundan sorumlu olan ve aynı zamanda terfi eden devlet görevlilerine verilecek hediye ve kıyafetlerle ilgilenen buhçebardar, hanın giydiği çizme ve ayakkabıların bakımından ve temizliğinden sorumlu olan muzahberdar, hanın ziyaretleri esnasında han adına halkı selamlayan ve verilen selamları alan selam ağası, hanın kitaplarından ve saray kütüphanesinden sorumlu kitapdar ve saraydaki saatlerin bakımından sorumlu olan sahatberdar (Şen, 2020; Akar, 2020) gibi unvanlar da bulunmaktadır.

Hanlıklar döneminde yargı teşkilatı ise idari ve askeri birimlerden ayrışmaktadır. Yargı teşkilatı, Şer'i sisteme dayalı olarak düzenlendiği için Şeyhülislam'ın liderliğinde örgütlenmiştir. Hanlıkların tamamında Şeyhülislam, doğrudan Han'a bağlı olarak görev yapmaktaydı. Şeyhülislam, zaman zaman Han'ın kararlarının uygunluğu veya uygunsuzluğu hakkında görüş beyan etmekteydi ve bu görüşler, dönemin koşullarına ve Şeyhülislam'ın sahip olduğu güce bağlı olarak Han üzerinde de bağlayıcı nitelikte olabiliyordu. En üstte şeyhülislam ve bir altında kazıkalan olmak üzere yargı görevini genellikle müftü, sadr, mirşab ve muhtesib (reis) unvanlı görevliler ifa etmekteydi. Aşağıda, yargı teşkilatının yapısı, işleyişi ve unvanları ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Kazıkalanlık müessesinin altında, şeri mahkemelere başkanlık eden memurlar kadılardı. Kazıkalan hanlıktaki tüm kazâî-adlî işlerden sorumlu devlet görevlisidir. Bugün adalet bakanına benzer bir görev yapan kazıkalanlar, genellikle en ağır davalara bakmanın yanı sıra şeri mahkemelerde görev almak isteyen kadı adaylarını sınava tabi tutma ve kadıların tayini gibi konulardan da sorumluydular. Kadı ise bugünkü anlamıyla mahkemelere başkanlık eden hakimdir. Kadıların yanı sıra mahkemelerde görev yapan diğer memurlardan a'lam bir nevi baş müftüdür (Akar, 2020: 77). A'lam olabilmek için bir kişinin ya doğrudan hanlık tarafından a'lam olarak atanması, ya kadılık sınavından yeterli not alamadığı için bir nevi kadı adayı olarak işe başlaması ya da mahkeme en alt dereceli mirzalık göre-

vinden tecrübe kazanarak terfi ettirilmesi gerekirdi. A'lamların zorunlu durumlarda kadıya vekalet ettiği bilinirdi. Müftüler ise mahkemeye gelen davalar konusunda yazılan furû-ı fıkıh kitaplarındaki fetvâ, rivayet ve kavilleri derleyip a'lama iletmek ile görevli devlet memurlarıdır.[10] Müftüler aynı zamanda bulunduğu bölgede vâlilere ve halka vâz-u nasihatte da bulunmuşlardır. Bazı mahkemelerde a'lam veya mirzanın olmaması nedeni ile müftüler kâdının hem a'lam hem mirzası olarak da görev yapıyorlardı. Mirzalar da katip olarak dava süresince müftülerin fetvalarını yazıya dökerek a'lama ileten ve kadının kararlarını tescil ederek görevlerini yerine getiriyordu. Mahkemenin yapısı en başta kadı, onun altında a'lam, onun altında müftü ve en alt derecede mirzanın (kâtip) yer alması şeklinde gelişmiştir. Şerî mahkemelerin işleyişi davacı ve davalının ister yazılı ister şifahî şekilde mahkemeye başvurmaları, mahkemede görevli müftülerin konu ile ilgili fıkhî görüşlerini fetva (taslak karar) biçiminde a'lama iletmesi, a'lamın bu fetvaları genel İslam prensipleri çerçevesinde hazırladığı bir raporda değerlendirerek mührünü vurduktan sonra kadıya iletmesi, kadının kendisine iletilen bu görüşü son bir kez daha gözden geçirerek çoğu zaman bir celsede karar çıkarması ve bu kararın iki adet kopyasının mirza tarafından hazırlanması, davalı ve davacıya birer kopya verildikten sonra orijinalini kadının kendi defterine kaydetmesi şeklindedir. Ayrıca kazasker (Kadı'l Asker) ismiyle görev yapan askeriye kadıları ise bu sistemin dışında kazıkalana bağlı olmadan görevlerini yerine getiriyordu. Kazaskerlerin yetkileri ve görevlerini ordunun savaştaki pozisyonunu belirleme, ganimetleri taksim etme ve özelde savaş genelde askerler arasında meydana gelen davaları şer'i kararlara bağlama şeklinde kategorize etmek mümkündür. Kazaskerlerin yanında kadı-i cillov şeklinde isimlendirilen kadılar da vardı. Bunlar, esasen ordu ve elçilerin atlarından sorumlu olup, bu alandaki uyuşmazlıklarda yetkili birer kadı idi (Atar & Kariev, 2016).

Resim 2.2: Hive Hanlığı mahkeme muhafızları (19. yüzyıl) (Hive Müzesi, 2022)

10 Serbest çalışan müftülerin de olduğu bilinmektedir. Bu müftüler tıpkı bugünkü serbest avukatlar gibi vakıflar başta olmak üzere farklı konularda sözleşme hazırlamak ve vekil sıfatıyla davalı veya davacı yerine mahkemede savunma yapmak gibi işleri üstlenirlerdi.

Resim 2.3: Hive Hanlığı'nda mahkeme (19. yüzyıl) (Hive Müzesi, 2022)

Resim 2.4: Hive Hanlığı mirşabları (19. yüzyıl) (Hive Müzesi, 2022)

Muhtesiblik müessesesine bakıldığında ise muhtesib ve ona yardım eden bazı unvanlar karşımıza çıkmaktadır. Muhtesib genellikle cemaatin ve imamın beş vakit namazı eda edişini, okullardaki eğitim sistemini, pazardaki ürünlerin kilo, fiyat ve kalitesini kontrol ediyordu. Ayrıca erkeklerin sarıksız gezmelerine, kadınların süslü ve çekici elbiseler kullanmasına da engel oluyordu. Eşlerine iyi muamelede bulunmayanları da uyarıyordu. Bazı muhtesibler görevlerini oğullarına da devredebiliyordu. Muhtesib yardımcıları ile birlikte sıklıkla şehir ve kasabalarda geziyor, suçlu bulduğu insanları Kur'an'dan bazı âyetleri okuduktan sonra cezalandırabiliyordu. Bu müessesede muhtesibin dışında bazı görevliler daha bulunmaktaydı. Bunlardan korbaşı özellikle akşam namazından sonra güvenlik ve asayişten sorumlu olan bir nevi gece bekçisi idi. Akşam namazından sonra halkın evlerine girip ana kapılarını kapamalarını, tüccarların dükkânlarını kapatıp evlerine dönmelerini, şehre karşı yapılabilecek her tür olası bir saldırıda halkın bilgi sahibi olmasını sağlamak gibi görevleri vardı.

Bu görevde yüzbaşı ve mirşab ismiyle bilinen memurlar da korbaşına yardımcı olurlardı. Mirşabların, hapishane olarak düşünülebilecek mirşabhane adlı hanelerin de gözetleyicisi olduğu bilinirdi, genellikle kısa süreli hapis cezasına mahkum olanlar burada tutulurdu. Bunun yanı sıra tilçi ve uzunkulak unvanlı memurlar da casus olarak görev yapıyordu. Tilçiler genellikle görev yaptıkları bölgedeki dini ve siyasi haberleri, idareye karşı gelenleri, hırsızlıkları, kumar vb. nedenle çıkan kavgaları, zina olaylarını muhtesib ve korbaşına iletmekle görevliydi. Uzunkulak ise sadece Ramazan boyunca akşamdan sahura kadar açık olan pazarlarda meydana gelen husumetleri muhtesibe iletirdi. Ek olarak devlete karşı ayaklanma, vergi ödememe, hanı tahtan indirme propagandası gibi konuların ise diğer adli vakalardan farklı olarak Mezalim Mahkemesi olarak bilinen yüksek saray mahkemesinde görüldüğü ve bu davaların başında bizzat hanın bulunduğu bilinmektedir (Atar & Kariev, 2016).

2.4. Üç Hanlık Döneminde Mali Bürokrasi ve Vergi Düzeni

Üç hanlığın tamamında temel geçim kaynağı ağırlıkla hayvancılık, tarım ve zanaat yanında Doğu Ticaret Yolundan elde edilen gümrük ve ticaret gelirleri olmuştur. Üç hanlık esas olarak Doğu Ticaret Yolu boyunca kurulmuştur. Ancak 16. yüzyıldan itibaren, Batı'nın Hindistan ve Çin alternatif deniz yolunu egemenliği altına alması, Maveraünnehir coğrafyasının Doğu Ticaret Yolundan aldığı ticaret payının azalmasına neden olmuştur. Doğu Ticaret Yolu yalnızca Doğu-Batı ve Kuzey Güney ticaretini kapsamıyor, aynı zamanda Maveraünnehir coğrafyasının kendi içerisindeki ticaretini oluşturuyordu. Doğu Ticaret Yolunun kavşak noktasında olan özelikle Buhara Hanlığı 16. yüzyıldan itibaren ticaret azalsa da yine de bu yolun varlığından büyük gelir elde ediyordu. Ancak Timurlulardan sonra Maveraünnehir'in üç hanlığa bölünmesi dışarıdan gelen ticaret yanında, bölge içerisindeki ticaretin de siyasal bölünme dolayısıyla azalmasına yol açmıştır.

Ticaretin büyük çoğunluğu yoğun olarak kullanılan kara yolları boyunca yapılmıştır, ancak bazen su yolları boyunca da yapılmıştır. Buhara Hanlığı'nda özellikle yarı bağımsız emirliklerin sayısı artarken bölgedeki ticaret yollarında çok sayıda geçit ücreti, köprü ve feribotlar bulunmaktaydı ve bu yüzden köylüler ürünlerini şehirlere pazarlamaya getiremiyordu. Ancak tanınmış tüccarlar, gümrük vergisi, geçit ücretleri ve diğer harçlardan kısmen veya tamamen muafiyet sağlayan geçiş belgeleri almayı başararak ürünlerini farklı pazarlara sunabiliyorlardı (Mukminova & Mukhtarova, 2003: 51-52).

Türk devletlerinin mali teşkilat ve vergi sistemi içerisinde çiftçilerin tarım ürünlerinden, hayvan sürüleri sahiplerinden, uzun mesafeli yolculuk yapan bezirgân, sevdâger ve tüccarlardan, pazarlarda alım satım yapanlar ile hanlıkların idareleri altındaki memleketlere giren veya oralardan transit geçen her tür ticaret malından, ayrıca halktan olağanüstü durumlarda alınan çeşitli vergiler bulunmaktadır. Bu vergiler köylü ve kentlilerden hizmet ve bayındırlık işleri başta olmak üzere madenlerin desteklenmesi, ordunun beslenmesi ve çeşitli işlerin yapılabilmesi için toplanırdı. Vergi miktarının belirlenmesinde nüfus, tarım arazilerinin verimliliği, sulanabilirliği, tüketim merkezlerine veya pazarlara olan yakınlığı, ürünün cinsi gibi unsurlar dikkate alınmaktaydı. Vergilendirmede mükellefin ödeme gücünün göz önünde tutulması, vergi toplayan memurların keyfî uygulamalarına izin verilmemesi, masraflarının mükelleflere yükletilmemesi, mükelleflere zulmedilmemesi gibi ilkeler gözetilmiştir. Bu ilkeleri uygulayacak kimseler ise hanlıklardaki vergi toplayıcı memurlardır. Vergi memurlarına verilen çeşitli unvanlar ise şu şekildedir: ameldâr, bāc-bān, bārs-bān, çihil-yekçi, dervāze-bān, ehl-i kalem, ḥarc-bān, karavul, keştį-bān, kime daruğaları, ḳoruḳmāl/ ḳoruġ-bān, kütvel, terāzū-bān, toḳsavul ya da iş ve küç üstige yürüyturğan mülazımlar. Bu memurlara ve vergi yükümlülüklerine dair genel bilgiler tarhanlık ve soyurgal yarlıkları isimli kaynaklarda tutulmuştur. Türkistan hanlıkları sahasında tarhanlık yarlıklarının genellikle seyyit, hâce, hacı, kadı, molla, mütevellî, sûfî, şeyh gibi din adamlarına verildiği görülmektedir. Soyurgal yarlıklar ise hükümdar tarafından yararlılık gösteren din ve devlet adamlarıyla askerî personel ve sanatkârlara başarı ve liyakatlarının mükâfatı olarak tahsis edilen toprakların kullanım imtiyazı için verilen ve aynı zamanda sahiplerine vergi ve devlet hizmetlerinden muafiyet olanağı tanıyan yarlıklardır (Karahan-Kök, 2020: 214-215).

Bregel, Wood ve Asqarova'nın tarihi belgelere dayanan kaynaklarından faydalanarak Karahan-Kök (2020) tarafından kaleme alınan esere göre Üç Hanlık Dönemi'nde toplanan çeşitli vergilerin isimleri aşağıdaki şekilde tablolaştırılmıştır:

Tablo 2.4: Üç Hanlıklar Döneminde Vergiler

Üç Hanlıklar Döneminde Vergiler	
Olağan Dönem Vergileri	
Algat/ Algut/ Salgut	Türkçe *"al-mak"* fiilinden türeyen bu sözcük genel olarak vergi ve aidat anlamında kullanılmaktadır.
Atlanu	Bir yerden bir yere yolculuk ederken ata binen yolculardan alınan binek hayvanı vergisidir. *"At"* sözcüğüne getirilen ekle *"atlan-mak"* kökünden türetilmiştir fakat deve ve eşek gibi diğer binek hayvanları için de alınır.
Barsban sıyı	Vahşi hayvan terbiyecisi anlamına gelen bu sözcükten devlette bu unvanla çalışan kişiler için ayrı bir vergi toplandığı düşünülmektedir.
Başpulu	Türkçe baş ile Farsça pûl sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan bu vergi türü Türkistan hanlıklarında erişkin Müslüman erkeklerden alınırdı. Türkistan hanlığı belgelerinde bu verginin ekinle uğraşan kimselerden alınan cerjb, cerjbâne, ḥaşar, bjgār, ḳażu ve ḳaçu gibi vergilerle bir arada zikredilmesi söz konusu verginin ekinle uğraşan mükelleflerden tahsil edilen bir vergi türü olduğunu göstermektedir (s.220). *"Ser-i merd"* kelimesinin de aynı anlamda kullanıldığı bilinmektedir (s.235).
Bazar sorağı	Pazar yerlerine getirilen ve alım satıma konu olan mallar üzerinden alınan dolaylı vergidir.
Cerib/ Ceribane	Kökeni Arapça olan bu sözcük hem on bin metrekarelik bir alanı, hem de 216 litrelik bir hacim birimini ifade etmek için kullanılır ve arazi ölçü biriminin sahibinden alınan bir arazi vergisidir.
Çemen	Hayvan sahiplerinden yaylak, kışlak, mera ve otlak gibi yerlerde küçük ve büyük baş hayvanlarını otlatma bedeli olarak tahsis edilen bir vergi türüdür.
Çihil-yek	Gelirin kırkta biri değerinde alınan bir tür vergi olup bu vergiyi tahsil eden görevlilere ise çihil-yekçi adı verildiği belgelerde yer almaktadır. Türkistan hanlıklarına ait belgelerde bu verginin ticaret için bir yerden başka bir yere giden kimselerden alınan bir tür gümrük vergisidir.
Harç/ Haraç/ Haracat	Pazar ve (transit) yollardaki tüccarlardan alınan bir çeşit gümrük vergisidir.
Hazinaçılık	Tüccarlardan doğrudan hanlık hazinesine aktarılmak için alınan bir tür gümrük vergisidir.
Rahdarlık	Farsça yol anlamına gelen *"rah"* kelimesine getirilen eklerle oluşan bu vergi adı dar geçitlerde görev yapan gümrükçü ve muhafızların masraflarının karşılanması için alınan bir vergidir.
Tamga	Bir memlekete giren veya oradan transit olarak geçen her tür ticaret malından alınan temel gümrük vergisidir.
Dud-u revanat	Farsça'da duman anlamına gelen *"dûd"* ve can anlamına gelen *"revan"* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan bu verginin her ocağı tüten hanede yaşayan kişi sayısına göre yaygın biçimde alınan bir tür hane vergisi olduğu düşünülmektedir.
Kaçu/Kazu	Hanlık emriyle barajlarının açılma, su sızdırma ve tamiri işlerinde bedenen çalışılarak ödenen bir tür vergidir. Bu vergi hanlıkların ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır.
Kutval alımı	Kutvalların bu görevi üstlenmesi için ödenen bir vergi türüdür. Kaleye gelen tüccarlar, pazarcılar, mal sahipleri vb. kişilerden tahsil edilir.
Mirab alımı	Mirabların maaşları ve sulama işleri, baraj ve kanalların inşası, bakımı, onarımı ve korunması ile ilgili işleri yapabilmeleri için toplanan vergi türüdür.
Mal/Pilecat	Arapça *"yıllık vergi"* anlamına gelen bu vergi hanlıklarda ipek ticareti yapan kişilerden alınmaktadır.
Öşür	Onda bir anlamına gelen bu sözcük, Türk devletlerinde, ürünlerin üzerinden alınan yüzde onluk vergidir.
Tanabana	Türkistan yarlıklarında ekin ekilen arazilerden alınan bir tür ölçüm vergisidir.
Ulağ (ulak)	Devlete ait belgeleri bir yerden başka bir yere ulaştıran ulak memurlara geçtiği yerlerde istediği atları alması, gecelediği yerlerde hayvanlarıyla beraber iaşesinin temin edilmesi için verilen emre ulak hükmü, mektup ve emanetlerin nakli münasebetiyle bir vergi türüdür.
Zekât	İslam devletlerinde yoksullara dağıtılmak üzere hâli vakti yerinde olanların mallarının kırkta birini ödemekle mükellef oldukları şerî vergi türüdür. Zekât, her türlü sermayeden değil para, menkûl mallar ve ticaret mallarından alınmakta; nemâ kabiliyeti olmayan mallarla üretim için kullanılan sabit mallar bunun dışında tutulmaktaydı. Bu vergiyi toplamakla görevli memurlara ise zekâtçı adı verilmektedir. Türkistan hanlıklarında zekât vergilerinin toplanması ve gereken yerlere harcanmasından sorumlu olan kimselere ise zekathanacı denmekteydi.

Olağandışı Dönem Vergileri	
Kazan harcı/ Kazan pulu	*"Bakırdan mamûl, yemek pişirilen büyük tencere"* anlamına gelen kazan kelimesine eklenen harç ya da pul ile oluşan bu verginin seyahat eden hanlık memurlarına yemek sağlama yükümlülüğü için kullanıldığı düşünülmektedir. Ülkeye başka memleketlerden elçiler ve diplomatik heyet geldiğinde onların ağırlanması ve erzak ihtiyaçlarının sağlanması amacıyla mükelleflerden mal veya nakit olarak tahsil edilir.
Konalga	Hanlık tebaasının hanlığa gelen önemli ziyaretçileri, yolcuları, ordu mensuplarını, emir ve memurlarla elçi ve diplomatik heyetleri yanlarındaki maiyetleriyle beraber kendi evlerinde barındırma, misafir etme ve ağırlama anlamında kullanılan bir tür iş ve hizmet yükümlülüğüdür. Hanların emirleri altındaki vazifelilerin konaklama ihtiyacının karşılanması için halka yüklenen bir yükümlülük olduğu anlaşılmaktadır
Kömek pulu	*"Yardım"* anlamına gelen Türkçe kömek sözcüğü ile Farsça pul kelimesinin birleşmesiyle oluşan bir mali ıstılah adıdır.
Süysün	Hanlıklarda seyahat eden memurlara, kurye ve hizmetlilere, diplomatik heyetlere verilen seyahat erzağı anlamındaki zorunlu hizmet vergisidir.
Şıltak	Elçilik vazifesiyle ülkeye gelen diplomatik heyetin gelişi münasebetiyle halktan tahsil edilen bir tür keyfî vergidir

Üç hanlıkların askeri-sivil bürokrasinin bir diğer önemli ve özgün parçasını devletin yaşam kaynağı olan maliye bürokrasisi olarak tespit ediyoruz. Özellikle, Doğu Ticaret Yolundaki kervanlardan alınan vergiler, Üç hanlığın önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Geleneksel tarım ve hayvancılık vergileri yanında, gümrük ve kervan vergilerinin çeşitliliği bu gelirlerin önemli olduğunun göstergesidir. Diğer yandan, özellikle sulamaya ilişkin alınan vergilerin, tarımsal sulamanın bölge içerisindeki yerini göstermektedir.

2.5. Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Döneminde Bürokrasi

Sovyet bürokrasi geleneği teorik olarak sosyalist yönetim anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışın temel özelliği devletin ekonomik kaynaklar ve piyasa üzerindeki hakimiyeti, kamu harcamalarının toplumun genel refahının sağlanması için kullanılması ve bu şekilde toplumsal eşitsizliklerin önüne geçilmeye çalışılmasıdır.

Sosyalist yönetim modelinde bahsi geçen devletin temel öznesi merkezde ve yerelde oldukça örgütlü olarak var olan komünist partidir. Pavroz (2004) bu sistemi *"parti tabanlı bürokratik merkeziyetçilik"* olarak adlandırmaktadır. Buna göre parti sosyalist ideoloji ve sosyoekonomi modelini oldukça güçlü bir bürokratik aygıtla sistematikleştirmektedir. Ülkedeki kamu görevlilerinin temel önceliği partiye sadık bir biçimde partinin politikalarını gerçekleştirmektir. Bu bağlamda kamu görevlilerinin üzerinde sıkı bir denetim mekanizması bulunmaktadır. Özellikle *"nomenklatura"* adı verilen ve kamu yönetimindeki temel makamları elinde bulunduran elit, bürokratik bir egemen ve ayrıcalıklı sınıfın bu denetim mekanizmasında kilit rol oynadığı bilinmektedir. Tüm komünist parti organlarının kendi nomenklaturaları vardı: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi (CPSU MK), birlik cumhuriyeti komünist parti merkez komiteleri ve bölgesel komünist parti komiteleri ile hiyerarşik düzen sağlanmaktaydı (Genç & Ateş, 2023). Bu hiyerarşik yapılanma biçimi, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri azaltmadığı gibi kötüye kullanım, rüşvet ve yolsuzluk gibi sorunlara da zemin hazırlıyordu (Liivik, 2020). Devletin yapısını ve bürokrasiyi tamamen kontrol eden Komünist Parti liderleri tarafından devletin personel politikası sürekli olarak değiştirilmiştir. Bu nedenle her liderin kendine özgü bir personel politikası benimsediği ve farklı problemler tespit ederek onlarla mücadele ettiği görülmektedir. Lenin, 1919 yılında Çarlık döneminin bürokratlarının Sovyet kurumlarına katılmasını bir tehlike olarak görmüş ve *"Sovyet bürokrasisine karşı siyasal dev-*

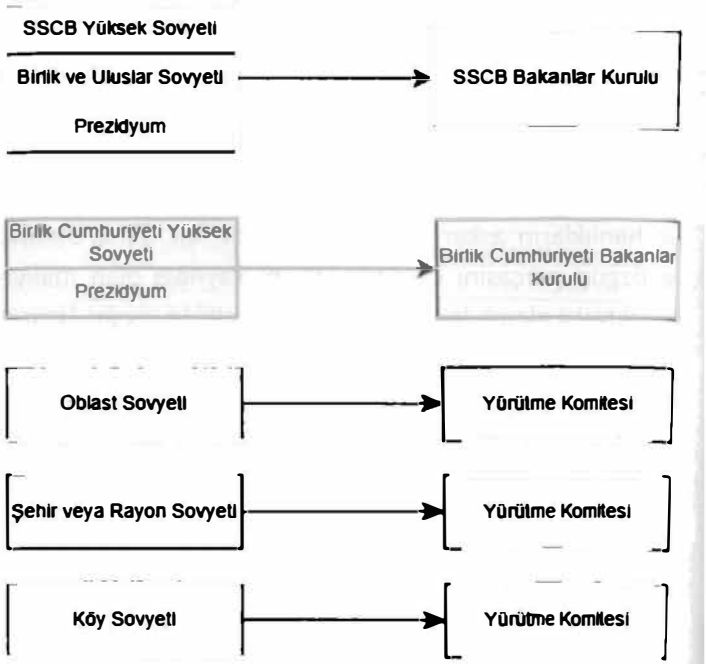
rim" adlı bir kampanya başlatmıştır. Ona göre kariyerist tutumlarıyla öne çıkan Çarlık bürokratları partiye üye olarak kendilerini gizlemeyi başarmış ve pozisyonlar elde etmişlerdi. Benzer şekilde Stalin de dönemin bürokratlarının kendisini bir kast haline getirerek potansiyel olarak siyasi iktidarı ele geçirebileceğinden korkarak bürokrasinin içinde gizlenen komünist dışı unsurları temizlemeye yönelik bir mücadeleye girişmiştir.

Bu doğrultuda bürokraside partinin rolünü artırmak amacıyla *"aday gösterme"* politikası olarak bilinen bir yöntem benimsenmiştir. Bu yöntemde parti üyeliği memur alımında, atama ve terfi gibi konularda oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Stalin, bürokrasi hakkındaki görüşlerini şöyle ifade eder: *"Devlet aygıtımız, oldukça bürokratik bir yapıya sahip olup, partiye ve parti çalışanlarına bir miktar baskı uygulamaktadır. 1917'de, Ekim (Devrimi)'ne doğru ilerlerken, bir komün hayal ettik; çalışan insanların özgür bir birliği olarak devlet kurumlarındaki bürokrasiye son vereceğimizi ve devletin, eğer hemen değilse bile iki veya üç kısa dönem içinde çalışan insanların bu özgür birliğe dönüştürülmesinin mümkün olacağını düşündük. Ancak pratikler, devleti bürokratik unsurlardan kurtarmanın ve Sovyet toplumunu çalışan insanların özgür bir birliği haline dönüştürmenin hala uzak bir ideal olduğunu gösterdi çünkü bunun gerçekleşebilmesi için halkın yüksek bir kültüre sahip olması ve çevremizdeki barışın tamamen garanti altına alınması gerekmektedir ki ancak bu şartlar altında oldukça masraflı olan ve karmaşık bir idari yapı gerektiren büyük bir ordunun sürekli olarak korunması gerekliliği ortadan kalkar. Devlet aygıtımız oldukça bürokratik bir yapıya sahiptir ve uzun bir süre daha öyle kalacaktır"* (Stalin, 1954).

Sistemde parti üyeliği alım sürecinde büyük önem taşımaktaydı. Komünist parti üyeliğinin 8 yaşından başlayarak üye kabul ettiği ve konsomol adı verilen gençlik örgütlerinin aktifliği düşünülürse, memuriyet hazırlığının çocukluktan başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kuruşçev döneminde devlet ve parti görevlilerinin sayısının azaltılması hedeflenmiş, Brejnev döneminde ise personel yenilenme oranı azaltılarak personelin yaş ortalaması yükselmiştir.

Şekil 2.5: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Devlet Organizasyon Şeması (Genç & Ateş, 2023: 170).

1989 yılına kadar Sovyet bürokratik modeli devlet aygıtı ve parti arasındaki bu ilişki ile genel hatlarıyla stabil olarak süregelmiştir. Gorbaçov döneminde ise hem toplumda hem de bürokraside oluşan çürüme Sovyet bürokratik mode-

linin yıkılmasına yol açmıştır. Küreselleşme neticesinde sosyalist ekonomik modelden serbest piyasa modeline geçisin yaşandığı Gorbaçov dönemi, Kotz ve Weir'e (2007) göre politik ve finansal olarak perestroyka adı verilen yeniden yapılanma ve glasnost olarak adlandırılan açıklık ya da şeffaflık dönemidir. Bu dönemde de bürokratik elitlerin Gorbaçov reformlarına karşı çıktığı ve en büyük tehdit olarak algılandığı bilinmektedir. Reform yaparak demokrasiyi geliştirmek isteyen Gorbaçov, sosyalist politikalar yerine liberal politikalar ile kapitalizmin SSCB'de yayılmasını hedeflemiştir. Komünist Parti elitlerince uygulamaya konulan sosyalist düşüncenin kapitalizmle yer değiştirme sürecinde oligark ismi verilen yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır (Genç & Ateş, 2023).

"Sosyalist geleneğin ekonomi alanıyla ilgili olarak mutlaka değinilmesi gereken öncelikli konulardan biri de kolhoz[11] ve sovhozlardır. Çam'a göre Sovyet tipi çiftlik modeli olan sovhozlar, devlet mülkiyetinde bulunan topraklarda belli bir ürünü üretmek amacıyla devlete ait üretim araçlarını kullanarak, devleti yöneten parti tarafından atanan bir müdür yönetiminde üretim yapan devlete ait kuruluşlardır. Kolhozlar ise bulunduğu bölgede yaşayan köylülerin gönüllü iştirakiyle bir kooperatif görünümünde üretim yapan, üretim araçları mülkiyetinin kooperatife ait olduğu, yönetimi yine kooperatif kurulunca belirlenen üyelerce sağlanan ortak üretim merkezleridir. Kolhoz ve sovhoz adı verilen bu iki birim arasında hukuki, sosyal ve ekonomik anlamda önemli farklar vardır. Bütçesi devlet tarafından tayin edilen, devletten aldığı maaş karşılığında devlet toprağında üretim yapılan sovhozların tersine kolhozlarda çalışanlar kolhozun gelirlerinden kendi payına düşen ücretle geçinen çiftçilerdir. Kolhozların toprağı, tıpkı sovhozlar gibi devlete ait olsa da (kolhozlar bu toprakları kira ödemeden kullanmaktadır) çalışanlar devlet işçisi değildir" (Çam, 1982, s. 224-225 aktaran Genç & Ateş, 2023: 179).

Sovyet yönetim modelinin ulaştığı geniş coğrafya itibariyle temel özelliklerinden biri de federalizmdir. Buna göre federe devletler özerk idari birimlerdir ve siyasi olarak merkezin kararlarının uygulanmasından sorumlu oldukları için kendilerine ait bir güçleri bulunmamaktadır. Her ne kadar özerk devletlerdeki yerel halkın ihtiyaçları ve görüşleri alınıp merkeze aktarılıyorsa da kamu yönetimi ve kamu politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında merkezi yönetim belirleyicidir. GOSPLAN (Merkezi Devlet Planlama Komitesi) Sovyetler coğrafyasındaki kamu yönetiminin ve ekonomik planlamanın merkezidir. Bu doğrultuda bugün Özbekistan coğrafyasını oluşturan topraklar da SSCB'nin federal yapısının bir parçası olmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte 1920 yılında bugünkü Özbekistan coğrafyasında bağımsız Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti olmak üzere iki devlet kurulmuş ve 1924 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Her iki devlet de Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlıydı. Buhara Emirliği'nin 1920 yılında Sovyet işgali neticesinde ortadan kaldırılması ve Buhara Emiri'nin Afganistan'a kaçması sonucu, bölgede Sovyetler Birliği himayesinde bağlı devlet olarak önceleri Sovyet Rusya içerisinde Buhara Özerk Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti olarak kurulan ülke, 4 Mart 1921 tarihinde Buhara ile Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşma ile Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti adı ile bağımsızlığına kavuşturulmuştur. Bu süreçte devlet,

11 Kolhoz ve sovhozlar için ayrıca Kitabın *"Ekonomik Yapı"* Bölümüne bakınız

Buhara Komünist Parti liderleri tarafından idare edilmiştir. 17 Şubat 1925 tarihinde Moskova yönetimi tarafından bu devletin varlığına son verilmiş, bölge Tacikistan, Özbek ve Türkmen Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır. Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti ise Hive Hanlığı'nın halefi olarak 26 Nisan 1920 tarihinde resmi olarak kuruldu ve 20 Ekim 1923 tarihinde Harezm Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüştü. 1924 yılında da bu devlete ait topraklar Özbek ve Türkmen Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmış ve Karakalpak Özerk Oblastı oluşturulmuştur. 1925 yılında, Türkistan'da siyasi birimlerin sınırları etnik unsurlar dikkate almak yerine, yönetilebilir olma mantığı ve Türkistan'ı parçalara ayırıcı biçimde Lenin hükûmetinde Milliyetler Komiseri olarak görev yapan Joseph Stalin tarafından yeniden çizildi ve Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti kaldırıldı. Ardından bu topraklarda Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturuldu ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği cumhuriyetlerinden biri oldu. Bu süreçte devlet yapısı, bürokrasisi ve kamu personel rejimi Moskova yönetiminin hakimiyetiyle Sovyet sistemine geçiş yapmıştır.

2.6. 1991 Sonrasında Özbekistan'da Batı Tipi Bürokrasi ve Kamu Personel Rejiminin İnşası

Sovyet sisteminin çöküşüyle, Özbekistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığı sonrasında; sosyalizmden kapitalizme geçiş dolayımında, Özbekistan'da Sovyet Tipi bürokrasi ve kamu personel rejiminden, Batı tipi bürokrasi ve kamu personel rejimine geçiş süreci ortaya çıkmıştır. Bu süreç, çözülme ve inşa gibi iki ana aşamadan oluşmakla birlikte; süreç birbirinin içerisine geçmiş, tedrici bir nitelik arz etmiştir. Özbekistan, 1991-2017 arasında sovyetik özellikleri baskın bir devlet ve bürokrasiye sahip iken, kapitalist yapılara tedrici bir geçiş yaşamıştır. Özbekistan'da 2017 yılından itibaren ise kapitalizme, küresel neoliberal düzene keskin bir geçiş yaşanmaya başlanmıştır. Özbekistan devlet düzeni ve bürokrasisinin, Batı tipi yapıya geçişinde, özellikle 2017 öncesinden başlayan biçimde küresel aktörlerin ve hegemonik devletlerin proje ve programları eliyle inşası söz konusudur. Batı tipi devlet ve bürokrasinin inşasında 2017 yılı bir kırılma noktası olmakla birlikte, kökleri 2000'lerin başına gider.

1991 sonrasında öncelikle, Batı tipi toplum ve devlet yapısının temel unsurları 1992 yılında kabul edilen Anayasa ile yerleştirilmiştir. Ancak burada tespit etmemiz gerekir ki, Özbekistan'da Batı Tipi devlet inşası ve onun esaslı unsuru olan bürokrasinin inşası, Türkistan'daki diğer devletlerden daha tedrici bir süreçte ortaya çıkmıştır. 1991 sonrasında, Batı tipi devlet yapısının inşasının bir parçası olarak bürokrasinin inşasını iki döneme ayırmak gereklidir; 1991-2017 -Batı tipi Devlet ve Bürokratik Yapının Kurumsal Tedrici İnşası; 2017-Günümüze – Batı tipi Devlet ve Bürokrasinin Neoliberal İnşası. Dilmurodjon, bürokrasi ve kamu personel rejiminin inşası anlamında ise 1991-2017 arasını 1991-1997 ve 1997-2016(7) yılları arasında iki döneme ayırmak gerektiğini ifade eder (Dilmurodjon, 2022: 2-3). Dilmurodjon, içsel süreçleri esas almaktadır, ancak dışsal olan örtük olmakla birlikte başattır. Bu süreçte, Özbekistan'da kapitalizme geçiş devlet ve bürokrasi eliyle dolayısıyla, yukarıdan aşağıya doğru yürümüştür. Devlet eliyle kapitalizme geçişin aracı, iç içe geçmiş olan üst düzey siyasetçiler ve bürokrasi olmuştur. Bu olgu, Sovyet Tipi devlet yapısı

geçmişinin yanında, Türk Devlet Geleneğinin de bir sonucudur. Siyasetçilerle iç içe geçmiş olan üst düzey bürokrasi, ekonomik ve toplumsal düzeni kapitalist ilişkiler doğrultusunda biçimlendirirken, örtük olarak bürokrasinin bizatihi kendisi kapitalizm doğrultusunda biçimlenmiştir. Diğer yandan, Batı tipi Devlet ve Bürokrasinin inşa sürecinde Batılı failleri de görebiliyoruz. Dolayısıyla geçiş süreci bütünüyle içeriden bir süreç değil, başat olarak Batının teknik yardımı ile yürütülmüştür. Özbekistan'da devletin inşasında olduğu gibi, bürokrasi ve kamu personel rejiminin inşasında Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ve AB ülkeleri, İngiltere, İsviçre, Japonya ve Güney Kore'yi tespit edebiliyoruz. Bu devletler ve küresel yapılar, projeler aracılığı ile Batı tipi devlet ve bürokrasiyi inşa etmiştir.

2.6.1. Batı Tipi Devlet ve Bürokratik Yapının Kurumsal Tedrici İnşası (1991-2017)

Özbekistan'da 1991 yılında bağımsızlık sonrasında, Anayasanın kabulünden önce devlet teşkilatında iki önemli değişiklik yapılmıştır. Öncelikle, 4 Ocak 1992'de kabul edilen Kanun ile Cumhurbaşkanlığı yardımcılığı makamı kaldırılarak, Başbakanlık makamı ihdas edilmiştir. Buna göre, Bakanlar Kurulunun başında Başbakan yer alacaktır. Yine 4 Ocak 1992 tarihinde kabul edilen Kanunla, illerde diğer yerel birimlerde temsil ve tam yetkili yürütme makamı olarak valilik makamı (hakimiyet) ihdas edilmiştir. Buna göre, Taşkent ve 12 ile, 163 kırsal bölgeye, 18 kentsel bölgeye ve 120 kente hakim tayin edilmiştir (Dilmurodjon, 2022: 2; Djumanazarovich, 2019: 28-29). 8 Aralık 1992'de kabul edilen Özbekistan Anayasası ile Batı tipi devlet ve toplum yapısının esasları kabul edilmiştir. Anayasa ile devlet yapısı yasama, yürütme ve yargı aksiyomu çerçevesinde düzenlenmiş; üst düzey bürokrasinin atanması ve kamu personel rejimine ilişkin anayasal ilkeler kabul edilmiştir. Anayasa tarafından kabul edilen kamu personel rejimine ilişkin ilkeler aşağıdaki alt başlıkta incelenecektir.

6 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Hakkında Kanun ile Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkileri belirlenmiştir. Yine aynı yıl, 2 Eylül'de kabul edilen Kanun ile bölge, ilçe, il hakimleri ile bunların yardımcıları ve hakimliklerin alt birim amirlerinin atanma ve görevden alınma usulleri ile yapısı belirlenmiştir. 19 Nisan 1995 tarihinde Özbekistan kamu personel rejiminin önemli bir kurumsal unsuru olan, adı sonradan Kamu Yönetimi Akademisi olarak değişecek, Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet ve Toplum İnşa Akademisi 1097 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulmuştur (Dilmurodjon, 2022: 3). Akademi'yi aşağıdaki alt başlıkta inceleyeceğiz.

3 Temmuz 1997 tarih ve 339 sayılı Memur Maaşlarına Yüzde Yirmi Prim Verilmesine İlişkin Bakanlar Kurulu Kararı ile, memur kadroları ilk defa liste olarak sıralanmış ve diğer yandan, hangi kadroların memur olarak tanımlandığı kabul edilmiştir. Yine 1997 yılında Eğitime ilişkin ve Personelin Hizmetiçi Eğitimine ilişkin yeni kanunlar yayınlanmıştır. 9 Aralık 2003 tarihinde yayınlanan 3358 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kamu yönetiminin örgütsel yapısı düzenlenmiş; kamu kurum ve kuruluşları, bakanlıklar, kurumlar, merkezler, teftiş kurulları, komiteler ve devlet komiteleri (vazirlik, davlat qo'mitasi, agentlik, qo'mita, markaz, inspeksiya va boshqalar) olarak tasnif edilmiştir. 2003-2004 yıllarında ise 20 kamu kurumu yeniden düzenlenerek, kamu görevlisi sayısı 40.000 kişi azaltılmıştır.

Bu personel tasfiyeleri ile 40,5 milyar Özbek Som'u bitçe tasarrufu yapıldığı ifade edilmiştir. Bu yeniden düzenleme sonrasında merkezi devlet teşkilatı, 13 bakanlık, 11 devlet komitesi 9 kurum ve 3 komiteden oluşmuştur. Bu dönemde ayrıca 2 Mart 2016 tarihinde kabul edilen Bakanlar Kurulu Kararı ile memurların görev ve sorumlulukları ile davranış kuralları düzenlenmiştir (Dilmurodjon, 2022: 3-5).

Özbekistan'da 1991 sonrasında özellikle yükselen ekonomik krizler sonrasında, devlet teşkilatının yeniden yapılanmasına ilişkin dışsal etkiler ortaya çıkmıştır. Bu olgunun en temel alanı mali yapının ve maliye teşkilatının yapılandırılması olmuştur. Özbekistan, bu yıllarda, kapitalizme geçişte tedrici ve kontrollü bir politika benimsemiş olsa da Sovyetik sistemin çöküşü ve kapitalizme geçiş ekonomik krizleri sonucu olarak mali yapıda yapılanma kamu yöntemini dış program ve projelere açılan ilk yüzü olmuştur.

Bu konuda özellikle Uluslararası Para Fonu (IMF) yanında Dünya Bankası'nın (WB) etkisinin altını çizmek gerekir. Özbekistan 21 Şubat 1992'de yani henüz Anayasa kabul edilmeden Dünya Bankası'na üyelik için başvurmuş ve 21 Eylül 1992'de Banka'ya üye olmuştur. Özbekistan 1990'larda, Dünya Bankası'nın devletin yapılandırılması konusundaki etkilerine mesafeli olmuştur. 2005'de yayımlanan Dünya Bankasının Raporu (Dünya Bankası, 2005: 56), kamu harcama yönetimi yanında özellikle Maliye Bakanlığı'nın orta vadede yeniden yapılandırılmasını önermiştir. Raporu mütakiben Dünya Bankası tarafından bir proje hazırlanmış ve Özbekistan ile Dünya Bankası arasında 2005 yılında Kamu Mali Yönetimi Reform Projesi (Public Finance Management Reform Project (PFMRP) Phase I) görüşmeleri başarısız olmuştur. Ancak devreye giren Asya Kalkınma Bankası ile 2007 yılında benzer nitelikli bütçe reformuna ilişkin 20,7 Milyon ABD Dolarlık bir proje kabul edilmiş ve projeye göre 2011 yıl başı itibariyle Finansal Yönetim Bilgi Sistemi devreye girmiştir. Bu süreç ile bütçe ve bütçe dışı fonların Maliye Bakanlığı'nın kontrolüne girdiğini görüyoruz. 2009 yılında Özbekistan ile Dünya Bankası arasında Kamu Mali Yönetimi Reform Projesi (II. Aşama) (Public Finance Management Reform Project (PFMRP) Phase II) kabul edilmiştir. Özbekistan, 2010-2013 yılları arasında, 1.3 Milyon ABD Doları bedelli Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ile yine Bütçe Sistemi Reformu Projesi gerçekleştirmiştir. Dünya Bankası 2016 yılı ilk ülke değerlendirme Raporunu yayınlanmış, Raporda kamu yönetimi ve bürokrasiye ilişkin jenerik nitelikteki tespitlerini yapmış ve neoliberal jenerik önerilerde bulunulmuştur (Dünya Bankası, 2016: 41-43); bunlar, şeffaflık, hesap verebilirlik, merkezi kamu alımı teşkilatı ve kanunu, aşırı merkezi karar alma yerine kararların yerelleşmesi gibi önerilerdir.

1991 sonrasında bürokrasi ve kamu personel rejimi konusunda, bütüncül olarak Batı tipi yapının inşası konusunda öncü metinlerden bir tanesi esas olarak IMF tarafından hazırlanan ancak Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının da görüşleri alınarak ve Özbekistan tarafından hükümet belgesi haline gelen, Ocak 2008 yayımlanan Özbekistan Refah İyileştirme Stratejisi 2008-2010'dur (Welfare Improvement Strategy of Uzbekistan 2008-2010). Belge Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasının ülkelerde kullandığı Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgesini (Poverty Reduction Strategy Paper (PRSP)) temel alır. Bu Belgeye dayalı Stratejiyi, bütün küresel aktörlerin ülkedeki ana strateji belgesi olarak kabul edebiliriz. Bu Stratejide yer alan önerilerde, devlet yapısının yeniden düzenlenmesi, mali yapının rasyonelize

edilmesi, yerelleşme yanında bürokrasi ve kamu personel rejiminin Batı tipi bütüncül olarak düzenlenmesi yer almıştır (IMF, 2008: 100-101). Buna göre; Stratejide *"Kamu personel reformunun yürütülmesi"* alt başlığı altında, *"uzun vadeli temel tedbirler şunlar olacaktır:"* ifadesi kullanılarak, şu düzenlemelerin yapılması öngörülmüştür; *"Kamu Personel Kanunu"*nun kabul edilmesi ve bu kanunla memurların statüsünün, hak ve yükümlülüklerinin, yükselme kriterlerinin, teşvik mekanizmalarının ve devlet memurlarının menfaatlerinin belirlenmesi; memurların sınıflandırılması; memurlar için maaşlarının yeterli bir şekilde farklılaştırılması için çeşitli maaş skalası oluşturulması; memurlar için saydam bir yükselme planı; 2010 yılına kadar olan orta vadede maaşlarda en az 2,5 kat artış dahil olmak üzere ücret ve yan haklar politikasını iyileştirerek memurları motive etmek için bir teşvik sisteminin geliştirilmesi; memurun konut kredisi süresi boyunca kamu hizmetinde kalması; Memurlar için zorunlu sağlık sigortasının getirilmesi ve çocuklarının yüksek öğretim kurumlarında öğrenim görmeleri için kredi verilmesi; devlet memurlarının rekabetçi seçimi için düzenleme ve gerekliliklerin geliştirilmesi ve kodlanması (uzmanlık, iş deneyimi, beceriler); devlet memurlarının performansını değerlendirmek için bir sistemin aşamalı olarak kurulması; yüksek öğretim sistemine *"yönetişim"* konulu bir eğitim kursunun getirilmesi yoluyla memurların mesleki eğitim sisteminin geliştirilmesi; memurların hizmet içi eğitim sisteminin iyileştirilmesi ve *"devlet maliyesi"*, *"belediye yönetimi"*, *"belediye ekonomisi"* ve *"kriz yönetimi"* gibi yetiştirme programları açılarak memurlar için yenilenme kurslarının yapılmasıdır. Bu temel önerilerin Batı tipi Bürokrasinin inşası için gereken Batı tipi ve aynı zamanda Post-Fordist kamu personel rejiminin olduğunu tespit edebiliyoruz. Bu öneriler, Özbekistan'a özgü değildir, aynı dönemde bütün ülkelere küresel aktörler tarafında yapılan neoliberal jenerik öneriler demetidir.

Özbekistan devlet ve bürokrasisini projeler aracılığıyla ve ana strateji çerçevesinde biçimlendiren bir diğer küresel aktör Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) olmuştur. UNDP, yukarıda belirttiğimiz gibi bütçe sistemi ve mali yapının biçimlendirilmesinde yer almış, diğer yandan il yönetimleri ile yerel yönetimlerin Batı tipi inşasının esas aktörü olarak yer almıştır.

Özbekistan devlet ve bürokrasisinin Batı tipi inşasında ikinci proje patikası, il ve yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması bağlamında yürütülmüştür. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yürütülen Yerel Yönetişimin Desteklenmesi: Katılım ve Ortaklık (Local Governance Support: Participation and Partnership) projesi her ne kadar yerel yönetimler başlığını taşısa da merkezi yönetime ilişkin, özellikle bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin olarak temel inşa programı olmuştur. Projenin birinci aşaması (Phase I), 2010-2013 yılları arasında, 2.313.875 ABD Doları bütçe ile gerçekleştirilmiştir. Projenin bağışçıları ise ABD Teknik Yardım Kuruluşu ve Avrupa Birliği'dir. Projenin ikinci aşaması (Phase II) 2014-2017 yıllarını kapsamıştır. Projede, kamu personel rejiminin inşasında önemli bir nokta olarak IMF'nin 2008-2010 Stratejisini takip etmiş (UNDP, 2013: 13), özellikle somut olarak, Özbekistan Kamu Yönetimi Akademisi ile geniş bir işbirliği yapılmıştır. Diğer yandan, Projenin kamu personel rejimi ile ilgili tavsiyelerinde, kadın kamu görevlilerinin orta-üst kadrolara daha çok yer alması ve bu konuda hizmet içi eğitim verilmesi, kamu personel reformu ve yerelleşme reformu konusunda bir koordinatör kurum oluşturulması, Kamu Yönetimi Akademisinin ders izlencesine yeni

dersler eklenmesi yer almıştır. Ayrıca UNDP, Proje çerçevesinde yerelleşmeyi içeren bir Kamu Yönetimi Tartışma Belgesi oluşturmuştur. Raporda, Özbekistan'da kamu personel rejimi ve reformu konusunda bir bakanlığın olmaması ve temel bir kamu personeli kanununun olmaması bir eksiklik olarak tespit edilmiştir (UNDP, 2013: 10). Projenin tavsiyelerinde bu iki yapının oluşturulması istemiştir. Projenin ikinci aşaması kapsamında (Phase II), Personel Kanunu'nun ön düşünsel çalışması olarak, UNDP destekli Kamu Yönetimi Akademisi Yayını olarak Memur Ders Kitabı (Textbook On Civil Service) 2015 yılında yayınlanmıştır. Kitap (2015), Batı tipi Kamu personel rejimini betimlemektedir. Yine 2014 yılında UNDP desteği ile Akademide bir yuvarlak masa toplantısı yapılmıştır. Toplantının başlığı *"Özbekistan Cumhuriyetinde Kamu Personel Reformu Konusunda Kanuni Çerçeve"*dir. Toplantı metni aynı zamanda bir kitap biçiminde Akademi yayını olarak 2015 yılında basılmıştır. Kitapta (2015), Özbekistan personel rejimi yanında, ülke örnekleri de yer almıştır. Bu çalışmalar, Özbekistan'da kamu personel rejiminin yeniden düzenlenmesinin düşünsel hazırlığını oluşturmuştur.

1991 sonrasında bürokrasinin Batı tipi inşasında en önemli araç küresel kuruluşların ve ülkelerin proje ve programları olmuştur. Bu projeler aracılığı ile Özbek Bürokrasisi Batı tipi kamu hizmeti üretme yönünde değişmeye başlamıştır. Bu projelerin eğitim, sağlık, tarım, çevre, enerji, su yönetimi, yerel kalkınma, turizm sektörlerinde olduğunu görüyoruz. Bu dönemde diğer yandan, bürokrasi ve kamu yönetimine ilişkin doğrudan yapısal yönü örtük, daha çok hizmete yönelik projelerin yapıldığını tespit edebiliyoruz. Yapılan projelerin bütünü bölüm ekinde yer almaktadır. 1991-2017 yılları arasında bürokrasi ve kamu yönetimine ilişkin bazı doğrudan projeleri aşağıdaki Tabloda (2.5) görebiliriz.

Tablo 2.5: 1991-2017 Yılları Arasında Özbekistan'da Küresel Kurumlar ve Batı Ülkeleri Tarafından Yürütülen Doğrudan Devlet ve Bürokrasiye İlişkin Bazı Proje ve Programlar

Ülke / Küresel Kurum	Proje Adı	Tarih	Proje Bütçesi (ABD Doları)
Dünya Bankası	Etkin Kamu Yönetimi için E-Devlet (Teknik yardım)	2012	1 100.000
Dünya Bankası	Yönetişimin Güçlendirilmesi ve Sonuç Odaklı Hizmet Sunumu için Yerel Yönetim Kapasitesinin Geliştirilmesi (Teknik yardım)	2012	680.000
BM Kalkınma Programı (UNDP)	Özbekistan'da Bütçe Sistemi Reformu	2010-2013	1.365.335
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)	Ulusal ve Yerel Düzeyde Ekonomik Tahmin ve Planlama için Kapasite Geliştirme	2009-2014	723.146
BM Kalkınma Programı (UNDP)	Modernizasyon, Hızlandırılmış Reform ve Dönüşümün Desteklenmesi (SMART)	2013-2015	500.000
BM Kalkınma Programı (UNDP)	Yerel Yönetişim Desteği: Katılım ve Ortaklık (Faz I)	2010-2013	2.313.875
Almanya	Yönetici Yetiştirme Programı (Eğitim)	2006-2015	Veri yok
Almanya	Orta Asya'da Mesleki Eğitim ve Öğretim I (Mesleki Eğitim)	2010-2018	Veri yok
Almanya	Kamu Mülkiyetinin Daha İyi Yönetimi Konseptinin Geliştirilmesi	Veri yok	Veri yok
Fransa	Kamu Yönetimi: Uzmanlık Paylaşımı ve Staj Uygulamaları	Veri yok	Her yıl 10.000 Euro
Amerika Birleşik Devletleri	Özbekistan Sivil Toplum-Parlamento İşbirliği Programı	2013-2015	1.300.000

Kaynak: European Commission - Directorate General For Development And Cooperation - Europeaid (2020).

Bu proje ve programların bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin bütüncül değil, parçalı ve bir yönüne ve sektöre yönelik olduğunu görüyoruz. Bu dönem içerisinde yapılan bütün projeler bölüm ekinde yer almaktadır.

Küresel kurumlar ve Batı ülkeleri eliyle Özbekistan bürokrasisi ve kamu personel rejiminin inşasında, 2017 öncesinde başlayan bu süreç, 2017 sonrasında ortaya çıkan devletin Batı tipi inşasının zeminini oluşturmuş ve araçları olmuştur. Dolayısıyla 2017 sonrasındaki süreç birdenbire ortaya çıkmamış, 2017 yılı öncesinden gelen bir parçalı dalganın sonucudur. 2017 yılı bir kırılma noktasıdır, ancak kökleri geniş biçimde öncesine dayanmaktadır. 2017 yılı öncesinde bürokrasi ve kamu personel rejiminin biçimlendirilmesinde iki proje patikası önem taşır. Bu iki proje ve yan projeler bürokrasinin inşasının yönünü oluşturmuştur.

Bu projeler demetinin ilki yukarıda andığımız kamu mali yönetimi ve kamu harcama yönetimi temelli biçimlendirmedir. Kamu mali yapısı ve kamu harcama yönetiminin düzenlenmesinin en önemli sonuçlarından bir tanesi bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın bu elbirliği, kamu personeli sayısının azaltılması, kamu maaş sisteminin yeniden düzenlenmesi, kamu personel rejiminde istihdama ilişkin temel bir kanun çıkarılması, kamuda merkezi bir personel kurumunun oluşturulması ve hizmete alınmada rasyonel ölçütlerin getirilmesini önermiştir. İkincisi, yerelleşme üzerinden, bürokrasi ve kamu personel rejiminin düzenlenmesine ilişkin yürütülen süreçtir. Bu süreçte ana aktör Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı olmuştur. Ancak ülkelerin teknik yardım kuruluşları da projeler aracılığı ile Batı tipi bürokrasinin inşasında yer almışlardır.

2.6.2. Batı Tipi Bürokrasi ve Kamu Personel Rejiminin İnşası (2017 Sonrası)

Özbekistan'da 14 Aralık 2016 tarihinde, 2003-2016 yıllarında Başbakan olarak görev yapan, yeni Cumhurbaşkanı'nın seçimi ile birlikte devlet, bürokrasi ve kamu personel rejiminin inşasında milat yaşanmıştır. 7 Şubat 2017'de 4947 sayılı Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni) ile Özbekistan Cumhuriyeti'nin 2017 – 2021'de Beş Öncelikli Kalkınma Alanına İlişkin Eylem Stratejisi kabul edilmiştir. Eylem Stratejisi, bir Giriş, Hareket Stratejisi ve 320 Eylemden oluşmaktadır. Eylem Stratejisi'nin uygulanmasında sorumlu olarak, Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında bir Ulusal Komisyon ve beş adet Alt Komisyon kurulmuştur. Eylem Stratejisi, esas olarak Özbekistan toplum ve devletini kapitalist üretim biçimine göre dönüştürmeyi ve ülkeyi küresel düzene eklemlenmeyi hedeflemektedir.

Strateji'nin hedefi, toplum ve devlet inşasıdır ve bu doğrultuda kamu yönetimi reformunun yapılması öncelikli hedeftir. Strateji'nin birinci öncelikli alanı *"I. Devlet ve toplum inşası sisteminin iyileştirilmesine yönelik öncelikler"* başlığını taşımaktadır. Hareket Stratejisinde, *"kamu yönetimi sistemi reformu"* başlığı altında stratejik hedefler şöyle ifade edilmiştir; kamu yönetiminin ademi merkezileştirilmesi, memurların mesleki eğitim, maddi ve sosyal güvenlik haklarının artırılması; devletin ekonominin düzenlenmesine katılımının kademeli olarak azaltılması yoluyla kamu yönetimi ve kamu personel sisteminde reform yapmak; ülkenin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik kalkınması için

modern kamu-özel ortaklık mekanizmalarının yürütülmesi; devlet makamlarının ve yönetim organlarının faaliyetlerinin açıklığının sağlanması, bireylerin ve tüzel kişilerin hak ve özgürlükleri ile yasal çıkarları hakkında modern bilgi sağlama biçimlerinin getirilmesi; *"Elektronik Devlet"* sisteminin iyileştirilmesi, kamu hizmetlerinin etkinliğinin ve kalitesinin artırılması ve bu hizmetin kullanılmasının artırılması. Bu genel strateji çerçevesinde kamu yönetimi reformuna ilişkin geniş eylemler, Plan'da yer almıştır. Plan'da bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin olarak doğrudan ve dolaylı eylemler geniş biçimde yer almıştır. Plan'da bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin olarak doğrudan yer alan eylemler şunlardır;

2017 yılı içerisinde Kamu Personeli Kanun Tasarısının geliştirilmesi; memurların maaş düzeni ve sosyal güvenliğine ilişkin bir Kanun Tasarısının geliştirilmesi; Memurların maddi koşullarının ve sosyal güvenliğinin iyileştirilmesi, bu doğrultuda eş unvana eş maaş ve performansa dayalı teşvik sisteminin kurulması; Modern fikirli, girişimci, sorumlu, profesyonel eğitimli personeli kamu hizmetine çekmek, bu doğrultuda yarışma sınavı sisteminin uygulanması ve personel birimlerinin düzenlenmesi; kamu yönetiminde personel sisteminin iyileştirilmesi ve personel bilgi sistemi kurulması; Vilayet, tümen ve şehir hakimliklerine atanmalara ilişkin sürecin iyileştirilmesi; Yüksek vasıflı personelin yurt dışına çıkmasını önlemek, bunları kamu hizmetine, ekonomik sektörlere kapsamlı bir şekilde dahil etmek için bir taslak önlemler programının geliştirilmesi; Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'na bağlı Devlet Yönetim Akademisi'nin faaliyetlerinin iyileştirilmesi.

8 Eylül 2017 tarihinde, 5185 sayılı ve *"Özbekistan Cumhuriyeti'nde İdari Reform Konseptinin Onaylanması Üzerine"* başlıklı Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kabul edilmiştir. İdari Reform Konsept Metni, Giriş, Konsept, 41 eylemi içeren Yol Haritasından oluşmuştur. İdari Reform Konseptinin uygulanması için, Başbakan başkanlığında bir ana, 10 adet alt komisyondan kurulmuştur. Kararnamenin girişinde, *"Özbekistan Cumhuriyeti'nin 2017-2021'deki Beş Öncelikli Kalkınma Alanındaki Eylem Stratejisi'nin hedeflerine ulaşılması, tamamen yeni, etkili ve kaliteli bir devlet yönetimi işletim sisteminin oluşturulmasını gerektirmektedir"* ifadesi, Konseptin gerekçesini ifade etmektedir.

Konsept Metninde, bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin eylemler yer almıştır. Buna göre, 1 Ekim 2017 tarihine kadar memurların statüsünü düzenleyen ve sınıflandırılmasını içeren devlet memurları kanununun (Davlat xizmatchilari to'g'risidagi qonun) çıkarılması, bu kanunda hizmete alınmada şeffaf mekanizmaların oluşturulması; Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı altında birleşik bir devlet personel politikasının uygulanmasından sorumlu uzmanlaşmış bir kurumun kurulması; Kamu Yönetimi alanında uzman yetiştirmek ve memurların niteliklerini geliştirmek için özel eğitim alanlarının geliştirilmesi, faaliyetlerinin etkinliğini kişisel başarı, bilgi ve mesleki beceriler temelinde değerlendirmek için modern yöntemlerin getirilmesi; Kamu görevliliğinin çekiciliğini artıracak, yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma riskini azaltacak, memurlar için modern bir ödeme ve sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması; Çalışma saatleri, malzeme ve üretim kaynaklarının rasyonel kullanımıyla memurların işgücü verimliliğini artırılması. Bu eylemler, 2017 sonrasında Özbekistan'da bürokrasi ve kamu personel rejiminin bütüncül Batı tipi yeniden inşasının esaslarını oluşturmuştur. Eylemlerde, bu

sürecin en önemli iki ayağı olan devlet memurları kanunu ve merkezi personel idaresinin kuruluşu açıkça ifade edilmiştir. Program şu cümle ile son bulmuştur; Genel olarak, Özbekistan Cumhuriyeti'nde idari reformların uygulanması, *"halk, devlet idarelerine değil, devlet idareleri halkımıza hizmet etmesi gerekir"* (Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak) şeklindeki fikri tam olarak hayata geçirmeye hizmet etmektedir.

3 Ekim 2019 tarih ve 5843 sayılı *"Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki Kamu Personel Politikasını ve Kamu Personel Sistemini Kökten İyileştirmeye Yönelik Önlemler Hakkında"* (O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida) Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Özbekistan'da 1991 sonrasında bürokrasi ve kamu personel rejimi alanında milat niteliği taşıyan değişiklikleri yürürlüğe koymuştur. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, yukarıda andığımız dış teknik yardımların ve aynı zamanda Beş Öncelikli Kalkınma Alanına İlişkin Eylem Stratejisi (2017 – 2021) ve 2017 İdari Reform Konsepti'nin bir sonucudur. Kararname ile, devletin personel politikasından sorumlu Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Personelini Geliştirme Ajansı kurulmuş, bu Ajansa bağlı olarak Halk Ümidi Fonu ile Kamu Personeli Destek Fonu oluşturulmuştur. İkinci önemli değişiklik liyakata dayalı kamu personeli hizmete alımı sistemi için merkezi sınav usulü kabul edilmiştir. Kararname bu iki yapısal unsur dışında kamu personel politikasına ilişkin olarak son derece kapsamlı ve rasyonel 27 eylemden oluşan bir Eylem Planını kabul etmiştir. *"Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki personel politikasını ve devlet personel sistemini kökten iyileştirmeye yönelik ilk önlemler"* başlıklı Eylem Planı üç alt başlıktan oluşmuştur: Personel politikası ve devlet personel sisteminin kavramsal temelinin geliştirilmesi; Personel politikası alanında ve devlet personel sisteminde yasal çerçevenin iyileştirilmesi; Devlet personel sisteminin kapasitesinin artırılması. Kararname ile kamu personel rejiminin kurumsal yapısı oluşturulmuş, ancak aynı zamanda kamu personel rejimine ilişkin hizmete alınmada merkezi yarışma sınavı esas getirilmiş ve diğer yandan, kamu personel politikası oluşturulmuştur. Kararnameye göre, merkezi sınav 2020 yılında deneme esaslı olarak seçilmiş merkez ve taşra teşkilatında, 2021 yılından geçerli olmak üzere bütün kamu kurum ve kuruluşlarında uygulanacaktır. Kararname ile, kamu kurum ve kuruluşlarının personel birimleri de yapılandırılmış, diğer yandan sınavla hizmete alınmış personelin görevine son verilmesinde Ajans yetkili kılınmış, özellikle kamu personelinin yetiştirilmesine ilişkin olarak Kamu Yönetimi Akademisine geniş yetkiler verilmiştir. Kararname sonrasında merkezi sınav sistemine geçilmiş, Ajans faaliyete geçmiştir.

Özbekistan'da bürokrasi ve kamu personel rejiminde 2017 sonrasında ikinci köklü değişim, Devlet Memurları Kanunu'nun kabul edilmesiyle ortaya çıkmıştır. 08 Ağustos 2022 tarihinde yayınlanan 788 sayılı Devlet Memurları Kanunu (Davlat Fuqarolik Xizmati To'g'risida) ile Özbekistan Batı tipi bürokrasi ve kamu personel rejiminin kurumsal inşasını tamamlamıştır. 10 bab ve 64 maddeden oluşan Devlet Memurları Kanunu yayımlanmasında 3 ay sonra yürürlüğe girmiştir. Kanun'da yer alan temel başlıklar şunlardır; amaç, kapsam, tanımlar, temel ilkeler, yetkiler, memurların hakları, yükümlülükler ve yasakları, yolsuzlukla mücadele, memurluk sistemi, sınıflandırma, hizmete girme, çalışma saatleri, izinler, disiplin, maaş, hizmete son verme, sosyal

haklar. Kanun, kamu personel rejimini bütüncül olarak düzenlemiş, Batı tipi memurluk düzenini kurmuştur.

Özbekistan'da 2022 ve 2023 yıllarında idari reform devam etmiştir. Bu doğrultuda, 21 Aralık 2022'de Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, 269 Sayılı *"Yeni Özbekistan'ın İdari Reformlarının Uygulanmasına İlişkin Tedbirler Hakkında"* Kararnameyi ve 447 Sayılı Kararı imzalamıştır. Bu düzenlemelerle, ilk olarak, devlet yönetim organlarının faaliyetlerinde reform yapıldı. Kamu kurum ve kuruluşlarının sayısı 61'den 28'e, özellikle bakanlık sayısı 25'ten 21'e düşürüldü, ayrıca 20 idare tamamen kaldırıldı. Ayrıca ekonomi ile maliye, inşaat ile konut ve toplumsal hizmetler, yüksek öğrenim ile bilim, okul öncesi eğitim ile eğitim, kültür ile turizm bakanlıkları birleştirildi. İkinci olarak Bakanlar Kurulu'nun idari yapısı küçültüldü ve süreç değiştirildi, bakanların Başbakan ile doğrudan çalışması usulü kabul edildi. Üçüncü olarak, bakanlıklar, komiteler, kurumlar ve müfettişliklerden oluşan bir devlet yönetim sistemi oluşturulmuş ve her bakanlığın ilgili alandaki devlet politikasının uygulanmasından sorumlu olacağı belirlenmiştir. Bakanlık iç örgütü yeniden yapılandırıldı. Dördüncü olarak her bakanını siyasal sorumluluğu artırıldı. Bakanlıkların her yıl ulaşması gereken hedef göstergeleri belirlendi. Beşinci olarak kamu kurum ve kuruluşlarının işlevsel gözden geçirilmesi yapılarak, 5000 işlevden 500'ü tekrar, gereksiz olduğu için kaldırılmıştır; kurum ve kuruluşların görev ve yetkileri açık biçimde belirlenmiştir. 25 Ocak 2023 tarihinde ise 14 sayılı *"Respublika İjro Etuvchi Hokimiyat Organlari Faoliyatini Samarali Yo'Lga Qo'Yishga Doir Birinchi Navbatdagi Tashkiliy Chora-Tadbirlar To'G'Risida"* başlıklı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kabul edilmiştir. İlk olarak Kararname ile 17.447 kadro iptal edilmiştir. İkinci olarak kamu kurum ve kuruluşlarının tek bir listesi yayınlanmıştır. Üçüncü olarak Kamu idarelerinin hiyerarşisi ve kadro yapıları tek tip olarak tanımlanmıştır (Elyor, 2023: 47-48). 14 sayılı Kararname ile kamu idarelerinde merkez ve taşra teşkilatına ait tek tip hiyerarşik düzen Tablolarda yer almaktadır.

Tablo 2.6: Merkez Teşkilatında Kamu İdarelerinin Hiyerarşisi (2023)

Xodimlar toifasi (Kadro adı)
Rahbariyat (Yönetim)
Rahbar (kurumdan sorumlu birinci adam) (bakanlık ise bakan olur) (diğer kurumlarda müdür)
Rahbarning birinchi o'rinbosari (Birinci Yardımcısı)
Rahbar o'rinbosari (Yönetimi Yardımcısı)
Rahbar maslahatchisi (Danışman)
Rahbar yordamchisi (Özel Kalem)
Departament (Bakanlıklarda Genel Müdürlük)
Departament boshlig'i (Genel Müdür)
Departament boshlig'ining birinchi o'rinbosari (Birinci Yardımcısı)
Departament boshlig'i o'rinbosari (Yönetici Yardımcısı)
Boshqarma (Daire)
Boshqarma boshlig'i (Daire Başkanı)
Boshqarma boshlig'i o'rinbosari (Daire Başkan Yardımcısı)
Bo'lim (Şube)
Bo'lim boshlig'i (bosh hisobchi) (Şube Müdürü)
Bo'lim boshlig'i o'rinbosari (bosh hisobchi o'rinbosari) (Şube Müdür Yardımcısı)
Mutaxassislar (Uzmanlar)
Bosh mutaxassis (Baş Uzman)
Yetakchi mutaxassis (Kıdemli Uzman)
Mutaxassis (Uzman)

Kaynak: 25 Ocak 2023 tarih ve 14 sayılı *"Respublika İjro Etuvchi Hokimiyat Organlari Faoliyatini Samarali Yo'Lga Qo'Yishga Doir Birinchi Navbatdagi Tashkiliy Chora-Tadbirlar To'G'Risida"* başlıklı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Eki. Tablonun Türkiye Türkçesi ile ifadesinde Türk Kamu Yönetimindeki benzerleri esas alınmaya çalışılmıştır, Özbek Türkçesinden çevirisi için Doç. Dr. Sinan Yazıcı ve Mahmut Nasır'a teşekkür ederiz.

Tablo 2.7: Taşra Teşkilatında Kamu İdarelerinin Hiyerarşisi (2023)

Xodimlar toifasi (Kadro Adı)
Rahbariyat (Yönetim)
Rahbar (Müdür)
Rahbarning birinchi o'rinbosari (Müdür Baş Yardımcısı)
Rahbar o'rinbosari (Müdür Yardımcısı)
Bo'lim (Şube)
Bo'lim boshlig'i (Şube Müdürü)
Bo'lim boshlig'i o'rinbosari Şube Müdür Yardımcısı
Shu'ba (Şeflik)
Shu'ba boshlig'i (Şef)
Mutaxassislar (Uzmanlar)
Bosh mutaxassis (Baş Uzman)
Yetakchi mutaxassis (Kıdemli Uzman)
Mutaxassis (Uzman)

Kaynak: 25 Ocak 2023 tarih ve 14 sayılı *"Respublika İjro Etuvchi Hokimiyat Organlari Faoliyatini Samarali Yo'Lga Qo'Yishga Doir Birinchi Navbatdagi Tashkiliy Chora-Tadbirlar To'G'Risida"* başlıklı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Eki. Tablonun Türkiye Türkçesi ile ifadesinde Türk Kamu Yönetimindeki benzerleri esas alınmaya çalışılmıştır, Özbek Türkçesinden çevirisi için Doç. Dr. Sinan Yazıcı ve Mahmut Nasır'a teşekkür ederiz.

2.7. Kamu Personel Rejiminin Anayasal İlkeleri

Özbekistan'da 1992 tarihli Anayasa ile Batı tipi anayasal rejim kabul edilmiştir. Anayasa'da bürokrasi ve kamu personel rejimine ilişkin doğrudan ve dolaylı ilkeler yer almıştır.

Anayasa'da bürokrasiye ilişkin ilkeler yer almıştır. Buna göre, Anayasanın 2. maddesinde devlet ve kamu görevlilerinin toplum ve vatandaşlara karşı sorumlu olduğu; 15. maddenin 5. fıkrasında, kamu kurum ve kuruluşlarının, diğer kurumların, derneklerin, vatandaşların ve kamu görevlilerinin anayasa ve kanunlar çerçevesinde hareket etmesi kuralı düzenlenmiştir. Anayasa'nın 36. maddesinde vatandaşların doğrudan ve temsilcileri aracılığı ile devlet yönetimine katılma hakkı olduğu açık olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, 55. maddenin son fıkrasında, herkesin, devlet organlarının veya kamu görevlilerinin hukuka aykırı kararları, eylemleri ya da ihmalleri nedeniyle uğradıkları zararlar için devletten tazminat alma hakkına sahip olduğu açıkça hükme bağlanmıştır. Yine Anayasanın 58. maddesinde devlet idaresinde kadınların eşit haklara sahip olduğu kabul edilmiştir.

Özbekistan Anayasasının 109. maddesine göre üst düzey yöneticileri atama yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Buna göre, Cumhurbaşkanı, genel olarak komite, kamu kurumlarının ve diğer kamu idarelerinin başkanları yanında, vilayet valilerini (hokim) ve Taşkent valisini atama ve görevden alma yetkisine sahiptir.

Anayasa'nın Siyasal Haklar üst başlığı altında 37. maddede kamu hizmetine girme hakkı düzenlenmiştir. Buna göre, *"Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları kamu hizmetine girmede eşit haklara sahiptir. Kamu hizmetine ilişkin sınırlamalar kanunla belirlenir"* hükümleri kabul edilmiştir. Bu anayasal ilke ile, vatandaşların kamu hizmetine girmede eşit haklara sahip olduğu hüküm altına alınmıştır. Diğer yandan, kamu hizmetine ilişkin sınırlamaların kanunla yapılması ilkesi ile memurluk rejimine girişte kanunilik ilkesi kabul edilmiştir.

2.8. Kamu Personel Rejiminin Kurumsal Yapısı

Özbekistan'da kamu personel rejiminin merkezi kurumsal yapısını iki temel kurum oluşturmaktadır. Bunlar, Özbekistan Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Personelini Geliştirme Ajansı (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat Xizmatini Rivojlantirish Agentligi) ve Özbekistan

Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi'dir (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat Boshqaruvi Akademiyasi).

2.8.1. Kamu Personelini Geliştirme Ajansı

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat Xizmatini Rivojlantirish Agentligi), 3 Ekim 2019 tarihinde 5843 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni) ile kurulmuştur. Aynı gün yayımlanan 4472 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori) ve Karar'a ekli Yönetmelik ile Ajans'ın, görev ve yetkileri ile teşkilat yapısı düzenlenmiştir. Ayrıca, 2022 yılında kabul edilen 788 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun[12] (Davlat Fuqarolik Xizmati To'g'risida) 8. maddesi ile de Ajans'ı *"devlet memurluğu alanında özel yetkili devlet kurumu"* olarak tanımlayarak görev ve yetkilerini belirlemiştir. Kamu Personelini Geliştirme Ajansı, Cumhurbaşkanı'na bağlı ve O'na karşı sorumludur. Ajans'ın 2019 yılındaki kuruluşunda önce, devlet personel hizmetlerini kamu idarelerinin kendileri yürütmüş, kimi konularda özellikle İş Kanunu çerçevesinde istihdam konularında Çalışma Bakanlığı yetkili olmuştur.

Ajans'ın merkez teşkilatı[13] yanında; taşra teşkilatı olarak 12 vilayette, Taşkent kentinde ve Karakalpakistan'da olmak üzere, toplam 14 şubesi bulunmaktadır. Ajans'a bağlı olarak kamu personel rejimi ile ilgili iki adet fon bulunmaktadır. Bu Fonlar; Yurdun Ümidi Fonu (El-Yurt Umidi Jamg'armasi) ve Kamu Personelini Geliştirme Destek Fonu'dur (Davlat Xizmatini Rivojlantirishni Qo'llab-Quvvatlash Jamg'armasi). Ajans'ın kısaltması (akronimisi), Rusça ilk harfleri olan ARGOS'tur.

5843 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde, kamu personel rejiminin liyakat ve kariyer ilkesi çerçevesinde, memurların açık ve bağımsız sınav temelinde hizmete alınmasını, birleşik bir maaş sistemi kurulmasını, nitelikli bir personel havuzunun oluşturulmasını, personel rejiminde modern bilgi işlem teknolojilerinin kullanılmasını, devlet memurlarının sosyal güvenliğe sahip olmasının yanı sıra mesleki becerilerini ve faaliyetlerin verimliliğini artırmaları için etkili bir teşvik ve destek sisteminin getirilmesini rejimin temel ilkeleri olarak kabul etmiştir. Bu ilkeleri yaşama geçirmek için Cumhurbaşkanına bağlı merkezi Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın kurulduğu ifade edilmiştir.

Devlet Memurları Kanunu göre, Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın temel yetkileri şunlardır (madde 8); *"Devlet memurluğu alanında birleşik bir devlet politikası uygulamak; Devlet memurluğu alanında devlet programları ve projeleri geliştirmek ve uygulamak; Kamu kurum ve kuruluşlarının personel politikası alanındaki faaliyetlerini yetkileri dahilinde koordine etmek; Devlet memurluğunun gelişim süreçlerini ve perspektiflerini izlemek ve analiz etmek, ayrıca bu alanın iyileştirilmesi için öneriler geliştirmek; Devlet memurluğuna ilişkin mevzuatın ihlallerini, bunları ortaya çıkaran neden ve koşulları ortadan kaldırmak için dikkate alınması gerekenleri kamu idarelerinin başkanlarının görüşlerine sunmak; Devlet memurluğunu alanında yenilikçi personel yönetimi ve insan kaynakları geliştirme yöntemlerini sunmak; Devlet memurlarının performansını*

12 788 sayılı Kanun, Meclis tarafından 2 Mart 2022, Senato tarafından 28 Mayıs 2022'de kabul edilmiş ve Cumhurbaşkanı tarafından 8 Ağustos 2022'de onaylanmıştır.

13 Ajans'a Özbekistan araştırmasının saha çalışması kapsamında araştırmacılar tarafından 2022 Eylül ayında yarım gün süren bir ziyaret yapılmış ve görüşme programı yürütülmüştür.

değerlendirmek için ölçülebilir göstergeler sistemi getirmek ve sonuçlarını analiz etmek; Devlet memurluğuna rekabetçi bir temelde personel alımını örgütlemek; Devlet memurluğu alanında bilgi ve iletişim teknolojilerini tanıtmak ve sürekli geliştirmek, bunlarla ilgili bir veri tabanı oluşturmak, devlet memurlarının kişisel bilgilerinin güvenliğini sağlamak; Devlet memurlarının haklarının ve yasal çıkarlarının korunmasına, çalışma ve sosyal güvenlikleri için uygun koşulların yaratılmasına yardımcı olmak; Memurluk alanında yabancı ülkelerin devlet organları ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmak, bu alanda Özbekistan Cumhuriyeti'nin uluslararası anlaşmalarının akdedilmesine katılmak."

2019 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine göre ise, Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın temel görevleri şunlardır; *"Devlet kamu hizmetinin dönüşümüne yönelik düşünsel platformun, kalkınma programlarının ve projelerinin geliştirilmesi ve ayrıca devlet kamu hizmeti alanında birleşik bir politikanın uygulanmasının sağlanması; Devlet kurum ve kuruluşlarının Devlet Personel Politikası alanındaki faaliyetlerini koordine etmek; Devletin kamu hizmetinin geliştirilmesine yönelik süreçlerin ve beklentilerin izlenmesi ve analizi ve bu alandaki sorunları ve tehditleri ortadan kaldırmaya yönelik önerilerin geliştirilmesi; Açıklık, profesyonellik ve hesap verebilirlik ilkelerine dayanan yenilikçi personel yönetimi ve insan kaynakları geliştirme yöntemlerinin tanıtılması; Ulusal personel havuzunun yönetimi, devlet kamu hizmeti pozisyonlarının devlet kaydının tutulması ve ayrıca devlet memurlarının boş pozisyonları için tek ve herkese açık portalın düzenlenmesi ve sürdürülmesi; Devlet memurlarının faaliyetlerinin etkinliğini değerlendirmek ve sonuçlarını analiz etmek, devlet kurum ve kuruluşlarının başkanları için açık bir derecelendirme oluşturmak için ölçülebilir göstergeler sisteminin getirilmesi; Yurtdışında yaşayan yurttaşlar da dahil olmak üzere nitelikli ve yüksek vasıflı uzmanların belirlenmesi ve hizmete alınmasının yanı sıra yetenekli gençlerin ve kadınların devletin kamu hizmetine yaygın katılımı konusunda sistematik çalışmalar yürütmek; Açık ve bağımsız bir rekabet temelinde, gelecek vaat eden personelin devlet kamu hizmetine kabulünü organize etmek; Devlet memurları arasında yüksek mesleki ahlakının, yolsuzluğa karşı direniş kültürünün ve sıfır tolerans tutumunun oluşturulması; Kamu hizmeti alanında bilgi ve iletişim teknolojilerinin tanıtılması ve tutarlı bir şekilde iyileştirilmesi, bunlara ilişkin bir veri tabanının oluşturulması, devlet memurlarının kişisel verilerinin güvenliğinin sağlanması; Devlet memurlarının işverenlerle ilişkilerinde haklarını ve yasal çıkarlarını korumak ve aynı zamanda onların çalışmaları ve sosyal korumaları için uygun koşulların yaratılmasına yardımcı olmak; Yurtdışındaki prestijli eğitim, bilim ve diğer kurumlarda, memur ve uzmanların eğitiminin düzenlenmesine yardım etmek."*

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın başında Müdür (Direktor) yer alır. Ajans'ın Müdürü Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Aynı biçimde Ajans'ın üç Müdür Yardımcısı vardır, bunlardan bir tanesi birinci yardımcıdır. Ajans'ın Müdür Yardımcıları da Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınır. Ajans'ın diğer personelini atama ve görevden alma yetkisi Müdür'e aittir. Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın 2022 yılı itibariyle merkez ve taşra teşkilatında (vilayet şubelerinde), 250 personeli vardır.

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın merkez teşkilatından yer alan bölüm ve birimler şunlardır; Sekretarya, İnsan Kaynakları Politika Bilgi ve Analiz Bölümü, Basın Birimi, Uluslararası İşbirliği Bölümü, İnsan Kaynakları Birimi,

Finans Birimi, Hukuk Müşavirliği, Danışmanlık, Bilgi İşlem Birimi ile Yurdun Ümidi Fonu ve Kamu Personelini Geliştirme Destek Fonu bulunmaktadır, Ulusal Personel Havuzu Yönetimi Birimi, Kamu Kurum ve Kuruluşları Personel Şube Müdürlüğü Koordinatörlüğü Birimi, Kamu Personelinin İzlenmesi ve Değerlendirilmesi Bölümü, Kamu Personelinin Haklarının Korunması ve Koşullarının İyileştirilmesi Bölümü, İnsan Kaynakları ve Kapasite Geliştirme Bölümü, Memurların Kapasitesinin İnşası Birimi, Psikolojik Değerlendirme ve Sosyal Araştırmalar Birimi, Yetenek Yönetimi Birimi, Bilgi Teknolojilerinin Uyarlanması ve Bilgi Güvenliği Bölümü, Bilgi Teknolojilerinin Uyarlanması Birimi, Bilgi Güvenliği Birimi, İç Denetim Birimi. Ayrıca Ajans'ın merkez teşkilatına doğrudan bağlı olan taşra teşkilatı olarak İl Şubeleri ve bu şubelerle ilgili Kamu Personeli Seçme Komisyonları bulunmaktadır.

Kamu Hizmeti Geliştirme Ajansı'nda kurullar da oluşturulmuştur. Bu kurullar, Ajans'ın hizmet alanındaki kesimlerden oluşmuştur ve katılımcı bir anlayışla; Ajans'ın görev alanındaki konuları geliştirilme ve tartışma platformudur. Müdür, birinci müdür yardımcısı, müdür yardımcıları ile Ajansı'nın faaliyetlerinin ana hizmet birim başkanlarından oluşan bir Kurul (Hay'at) bulunmaktadır. Kurul toplantılarına gerekli görüldüğünde, diğer kurumların başkanları da katılabilir. Kurul'da, kamu kurum ve kuruluşları ile karşılıklı işbirliğinin yürütülmesi, devlet kamu hizmetinin geliştirilmesine ilişkin programların, stratejilerin ve kavramların uygulanmasının etkililiğinin değerlendirilmesine ilişkin konuları ele alınır (Yönetmelik madde 24).

Ajans'ın bünyesinde yer alan bir diğer kurul, Devlet Kamu Hizmetini Geliştirme Kengeşi'dir (Kengash). Kengeş'in Başkanı, birinci müdür yardımcısıdır ve Ajans'ın yönetici ve uzmanlarının yanı sıra kamu ve sivil toplumdan temsilciler toplantılara katılır. Kengeş'in temel görevleri, memurların statüsünün güçlendirilmesine ilişkin konuların tartışılmasının yanı sıra kamu personel rejiminin gelişmesinin önündeki sorunların görüşülmesi; kamu personel rejimine ilişkin normatif belgelerin ve programların gözden geçirilmesi; memurların statü ve haklarının geliştirilmesine ilişkin konuların görüşülmesi; geliştirilmekte olan ve değerlendirilmek üzere Devlet Hizmetini Geliştirme Ajansı'na sunulan normatif yasal belge taslaklarının tartışılması da dahil olmak üzere, devlet kamu hizmetinin geliştirilmesine yönelik yasal çerçevenin iyileştirilmesine yönelik tekliflerin geliştirilmesidir (Yönetmelik madde 25).

Devlet Hizmetini Geliştirme Ajansı'nın şubeleri ülke çapında vilayetlerde, Taşkent Şehrinde ve Karakalpakistan'da olmak üzere 14 tanedir. Şubeler, yerel yürütme makamlarından, diğer kamu kurum ve kuruluşlarından bağımsız olarak, ancak tüzel kişiliğe sahip olmadan ve doğrudan Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'na bağlı olarak faaliyet gösterirler (Yönetmelik madde 10). Şubelere bağlı olarak, Kamu Personeli Seçme Komisyonları bulunmaktadır.

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'na bağlı olarak iki Fon bulunmaktadır. Bunlar; Yurdun Ümidi Fonu (El-Yurt Umidi Jamg'armasi) ve Kamu Personelini Geliştirme Destek Fonu'dur (Davlat Xizmatini Rivojlantirishni Qo'llab-Quvvatlash Jamg'armasi). Yurdun Ümidi Fonu, benzer amaçlarla faaliyet gösteren 1997 yılında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulan Ümit Fonu ve Yine 2003 yılında Kararname ile kurulan Ustos Fonu'nun yerine kurulmuştur. Yurdun Ümidi Fonu, 2019 yılında 5843 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'na bağlı olarak faaliyet göstermesi hükme bağlanmıştır.

Fon'un çalışma usulleri ve yapısı 2021 tarihli ve 6168 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile düzenlenmiştir. Fon'un temel işlevi yetenekli gençlerin yurtdışında özellikle gelişmiş ülkelere yüksek lisans, doktora, staj ve yetenek artırıcı programlara göndererek ülke kadrolarına kazandırılmasıdır.

Adayların seçiminde açıklık temel düsturdur. Seçilen adaylar, özellikle dünyanın sıradan değil, ilk 200'deki üniversitelerine gönderilir. Kararname ile Fon'un bir mütevelli heyeti teşkil edilmiştir. Heyetin başında Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nın Müdür'ü yer alır, bunun dışında Kamu Yönetimi Akademisinin Rektörü ve Fon'un Müdür'ü başkan vekilidir. Üyeler, bakanlar ve bürokratlardan oluşur. Öncesindeki iki Fon toplamda, 1997-2003 yıllarında 828; 2003-2018 yıllarında 914 kişiyi yurtdışına göndermiştir. 2018 sonrasında yıllık 100 kişi Fon'dan yararlanmaktadır.

Resim 2.5: Özbekistan Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'nda (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat Xizmatini Rivojlantirish Agentligi) Araştırmacılar tarafından yapılan saha çalışması (2022)

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı'na bağlı bir diğer Fon, Kamu Personelini Geliştirme Destek Fonu'dur. Ajans'ın Müdürü, aynı zamanda Fon'un Başkanı'dır ve Fon'un tüzel kişiliği yoktur. Fon'un kaynakları Kararname ile belirlenmiştir; genel bütçe yanında, kamu idarelerinin bütçe dışı fonlarından pay ve hibelere Fon'un kaynaklarını oluşturur. Fon'un temel işlevleri şunlardır; memurların yetiştirilmesi için eğitim programlarını yapmak ve finanse etmek, kamu personel rejimi alanında bilimsel araştırmaları desteklemek, memurların yetiştirilmesi için konferans, sempozyum gibi faaliyetleri desteklemek, yurtdışından nitelikli yabancı ve Özbekleri çekmek, bilgi teknolojilerini yaygınlaştırmak, Ajans'ın faaliyetlerini desteklemek ve Ajans personeline ikramiye dahil ödemeler yapmaktır.

2.8.2. Kamu Yönetimi Akademisi

Özbekistan Kamu Yönetimi Akademisi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat Boshqaruvi Akademiyasi), Cumhurbaşkanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Kamu Yönetimi Akademisi, ülkenin kamu personel rejiminin önemli bir yapısal öğesi olarak, memurların yüksek lisans ve doktora programlar yanında hizmet içi programlar eliyle yetiştirilmesinden sorumlu, aynı zamanda kamu yönetimi alanında araştırmalar yapan saygınlığı yüksek ve etkili bir yüksek öğretim kurumudur. Akademi'nin başkent Taşkent'te bir merkez yerleşkesi[14] yanında, 5 şehirde de (Gülistan, Karşı, Semerkant, Urgenç, Fergana) şubesi bulunmaktadır.

Akademi, 19 Nisan 1995 tarihinde Cumhurbaşkanlığına bağlı *"Devlet ve Toplum İnşa Akademisi"* adı altında 1097

14 Akademi, bu satırların yazarı Onur Ender Aslan tarafından 2018 Mayıs ayında Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Genel Müdürü olarak resmi olarak ziyaret edilmiş ve bir iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Kuruma aynı zamanda, her iki yazar tarafından Özbekistan araştırmasının saha çalışması kapsamında 2022 Eylül ayında tam gün süren bir ziyaret yapılmıştır.

sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulmuştur. 1097 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 2. maddesinde Akademi'nin görevleri sayılmıştır. Buna göre akademi, yönetici yetiştirmek genel amacı çerçevesinde, lisansüstü programlar ve doktora programları yürütecek, yönetici yetiştirmek için sertifika programları meydana getirecek, devlet ve toplumun ihtiyacı olan liderler yetiştirecek, aynı zamanda bilimsel araştırmalar yapacak, projeler yürütecek ve Kararname'nin 6. maddesinde ise Akademi'nin yılda dört kez yayımlanacak Toplum ve Yönetim adlı Özbekçe-Rusça dillerinde politik-ekonomik dergiyi (Jamiyat va boshqaruv jurnali) çıkaracağı hükme bağlanmıştır. Dergi, günümüzde de Akademi tarafından aynı adla yılda dört kez yayımlanmaktadır. Ayrıca Akademi bünyesinde bir Geliştirme Fonu kurulmuştur. 2012 yılında Akademi, Kamu Yönetimi Akademisi adı altında yeniden teşkilatlanmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'na bağlı Kamu Yönetimi Akademisi, kamu personelinin eğitimi, yeniden eğitimi ve mesleki gelişimi ile kamu ve toplum yönetimi alanında temel ve uygulamalı bilimsel araştırmalar yürüten, tüzel kişiliğe haiz bir devlet Yüksek Öğretim Kurumudur. Akademi'nin teşkilat ve görevleri 08.08.2017 tarih ve 5139 sayılı 17 maddeye sahip Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve buna ekli 48 maddelik Akademi Tüzüğü ile düzenlenmiştir.

Akademi'nin başında rektör bulunur, rektörün üç yardımcısı vardır. Kamu Yönetimi Akademisi'nin rektörleri aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı danışmanlığı görevini yürütürler ve rektör, Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınır. Akademi, 2 fakülte, 9 bölüm, 9 idari bölüm ve merkezin yanı sıra Gençlik Sorunlarını Araştırma ve Geleceğin Devlet Personelini Yetiştirme ve Akademik Danışmanlık Enstitüsünden oluşmaktadır. Akademi'de 2023 yılı itibariyle, 50 uzman, tam zamanlı ve yarı zamanlı olarak çalışan 31 öğretim üyesi dahil olmak üzere toplam 160 personel vardır.

Resim 2.6: Özbekistan Cumhurbaşkanlığına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat Boshqaruvi Akademiyasi) (2022)

Akademi'nin görevleri şunlardır; Mevcut sosyo-ekonomik koşullarda çalışmak üzere, yönetim personelinin mesleki eğitiminin gerekliliklerini karşılayan yüksek mesleki eğitim programlarında devlet, ekonomi ve toplum yönetimi alanındaki yönetim personelinin eğitimi, yeniden eğitimi ve geliştirilmesi; Yönetim personelinin devlet, ekonomik ve sosyal yönetim, psikoloji, bilgi ve iletişim teknolojileri ve e-devlet sistemleri, yasal temeller ve modern yönetim yöntemleri, inisiyatif ve liderlik nitelikleri ile sistematik analiz ve liderlik nitelikleri alanında sağlam bilgi birikiminin hedef kitlede oluşması ve stratejik planlama, alışılmadık koşullarda karar verme becerilerinin oluşturulması; Devlet makamlarının, devlet ve ekonomik yönetim organlarının ve kâr amacı gütmeyen kuruluşların yönetim personelinin mevcut ve muhtemel ihtiyaçlarının düzen-

li olarak incelenmesi ve analizi için yıllık belirli bir hedef portföyünün oluşturulması ve bu temelde Akademiye bağlı uzmanlık alanlarındaki personelin eğitimi; Yönetim personelinin eğitimi, yeniden eğitimi ve geliştirilmesi için potansiyel adaylardan oluşan bir veri tabanının oluşturulması ve mezunların mesleki gelişiminin düzenli olarak izlenmesi; Gençlik sorunlarının düzenli olarak incelenmesini, eğitim ve öğretim-metodik materyallerin geliştirilmesini sağlamak ve gençlerin güncel sorunlarına ilişkin bilimsel araştırmalar yapmak; Milletvekillerinin, siyasi parti üyelerinin il, ilçe ve şehir konseylerinin eğitimine yardımcı olmak ve metodik olarak liderlik etmek, ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama milletvekilleri ve Senato üyeleri için eğitim kursları düzenlemek; Devlet makamlarında, devlet ve ekonomik yönetim organlarında ve kamu kuruluşlarında personel arzının durumu ve kalitesi hakkında bilgi ve analitik materyal hazırlama yöntemlerinin geliştirilmesi, personel rezervlerinin oluşturulması, yönetici personelin seçilmesi, yerleştirilmesi ve atanması, devlet ve toplum yönetiminin personel potansiyelinin izlenmesinin örgütlenmesi; Mevzuata uygun olarak, yüksek nitelikli, bilimsel ve pedagojik olarak yetkin personelin yetiştirilmesi; Devlet ve toplum yönetiminin güncel sorunları hakkında kapsamlı bilimsel araştırmalar yürütmek, personel politikasının etkililiğini artırmak, kamu hizmeti reformu alanındaki uluslararası deneyimi incelemek ve bu temelde ülkedeki yönetim sisteminin daha da iyileştirilmesi için öneriler geliştirmek; Yüksek nitelikli yabancı uzmanları eğitimsel ve bilimsel-metodik çalışmalara çekmek, sözleşme temelinde istişareler yapmak, ayrıca yönetim personelinin eğitimi, yeniden eğitimi ve geliştirilmesi alanında yabancı eğitim ve araştırma kuruluşlarıyla sözleşme ve işbirliği yapmak.

Kamu Yönetimi Akademisi'nin uzun ve kısa süreli programları bulunmaktadır. Programlara kamu personelinin yanı sıra kâr amacı gütmeyen sivil toplum örgütleri personeli de katılabilir. Akademi'nin uzun süreli programları lisansüstü eğitim olarak verilmektedir. Bu doğrultuda Akademi'de yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmektedir. Bu eğitimler için lisans diploması yanında iki yıllık iş deneyimi şarttır. Akademi, 2023-2024 Akademik Yılında ileri eğitim için 120, yeniden eğitim kursları için 150 öğrenci almaktadır. Kamu yönetimi alanında yüksek lisans eğitimleri bir ve iki yıllıktır. Diploma veren yeniden eğitim kursları 4 ve 10 aylıktır. Bunun dışında bir aylık kısa süreli ileri düzey eğitimler de bulunmaktadır. Akademi'de eğitim gören personelin maaşları eğitim süresi boyunca ödenir, dolayısıyla eğitim boyunca personel, maaşlı-izinlidir. Akademi, kamu yönetimi alanında bilimsel araştırma, yayın ve sempozyum faaliyetleri de yürütmektedir.

2.9. Bürokrasinin Nicel Görünümü

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle 2.540.000 kamu personeli istihdam edilmektedir. Bu sayı, askeri ve güvenlik personeli dışındaki sivil kamu görevlilerine işaret etmektedir. Kamu personelinin toplam ülke nüfusu içerisindeki oranı %7,2'dir. Kamu personelinin toplam istihdam içerisindeki oranı ise %18,5'dir. Karşılaştırmak gerekirse, Türkiye'de 2022 yılında kamu personelinin toplam nüfus içerisindeki oranı %5,9, toplam istihdam içerisindeki oranı ise %16,3'dür.

Tablo 2.8: 1985-2022 Yıllarında Özbekistan'da Nüfus, İstihdam ve Kamu Personeli[15]

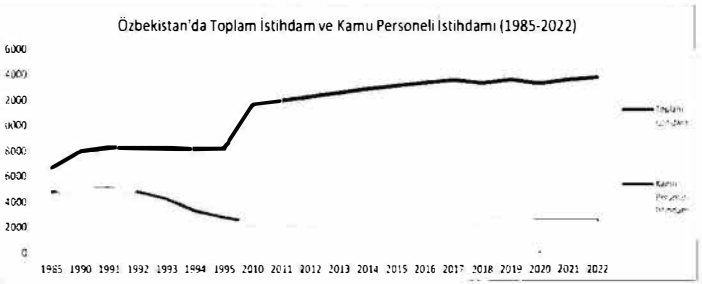
	Nüfus (000)	Çalışma Çağındaki Nüfus (000)	Toplam İstihdam (000)	Kamu Personeli (000)	Kamu Personelinin Toplam Nüfus İçerisindeki Oranı (%)	Kamu Personelinin Toplam İstihdam İçerisindeki Oranı (%)	Kamu Personelinin Çalışma Çağındaki Nüfus İçerisindeki Oranı (%)
1985	18090	8814	6619	4754	26,3	71,8	53,9
1990	20227	9948	7941	4983	24,6	62,8	50,1
1991	20613	10125	8255	5045	24,5	61,1	49,8
1992	21112	10356	8273	4782	22,7	57,8	46,2
1993	21608	10612	8259	4237	19,6	51,3	39,9
1994	22098	10866	8150	3284	14,9	40,3	30,2
1995	22467	11083	8158	2762	12,3	33,9	24,9
2010	28001,4	17379,16	11628,4	2410,2	8,6	20,7	13,9
2011	29123,4	17994,63	11919,1	2369,4	8,1	19,9	13,2
2012	29555,4	18351,1	12223,8	2363,2	8,0	19,3	12,9
2013	29993,5	18665,79	12523,3	2341,1	7,8	18,7	12,5
2014	30492,8	18929,01	12818,4	2324,7	7,6	18,1	12,3
2015	31022,5	19150,55	13058,3	2341,3	7,5	17,9	12,2
2016	31575,3	19348,93	13298,4	2330,4	7,4	17,5	12,0
2017	32120,5	19525,45	13520,3	2338,3	7,3	17,3	12,0
2018	32656,7	19700,93	13273,1	2427,0	7,4	18,3	12,3
2019	33255,5	19871,7	13541,1	2463,3	7,4	18,2	12,4
2020	33905,2	20043,34	13236,4	2483,1	7,3	18,8	12,4
2021	34558,9	20217,4	13538,9	2530,1	7,3	18,7	12,5
2022	35271,3	20402,4	13706,2	2540,0	7,2	18,5	12,4

1985-2022 yıllarına ait oluşturduğumuz tarihsel veri seti Özbekistan'da sosyalizmden kapitalizme geçişin bürokratik veçhesini nicel olarak ortaya koymaktadır. Veri setimiz iki parçadan oluşmakta; yıllık seriler 1985-1995 ve 2010-2022 yıllarını içermektedir. İki seri arasında 15 yıllık geniş bir boşluk vardır. Bu doğrultuda, 1985-1995 verileri bize sosyalist dönemdeki, sosyalizmin çöküşünden önceki, çöküş sırasındaki ve sonrasındaki durumu göstermektedir. Bu doğrultuda, 1985 yılında 4.754.000 kamu personeli bulunmakta, nüfusun %26,3'ü kamu personeli, toplam istihdamın da %71,8'in kamu görevlileri oluşturmaktadır. Kamu görevlilerinin en yüksek olduğu yıl 1991 yılıdır, bu yıl 5.045.000 kamu görevlisi istihdam edilmiştir. Bu yıldan sonra kamu görevlisi sayısı sürekli düşüş göstermiştir, kol-

15 Tablodaki 1985-1995 yıllarına ait veriler WB (1993) ve WB (1996)'dan, diğer yıllar Özbekistan İstatistik Kurumu'ndan (www.stat.uz) alınmıştır. Sosyalist dönemdeki, toplam istihdam ile kamu istihdamı arasındaki farkı oluşturan rakam sovhozlardaki çalışanları gösterir. Kolhozlarda çalışan personel, kamu görevlileri içerisinde yer almaktadır. Kolhoz ve Sovhoz için bkz.: ÖSSC'de Tarım Ekonomisi.

hozların devri ve özelleştirmelerle bu sayı sürekli azalmıştır. 1993 ve 1994 yılları arasında bir yılda bir milyon kamu personeli azalmıştır.

Grafik 2.1: Özbekistan'da Toplam İstihdam ve Kamu Personeli İstihdamı (1985-2022)

1995 yılında 2.740.000 rakamına düşen kamu personeli sayısı, 2010 yılında 2.410.200 rakamına düşmüştür. 2010-2022 yılları arasında nüfusun yedi milyon artmasına rağmen kamu personeli sayısı dalgalı bir seyir izlemiş ve 12 yılda yaklaşık sadece 30.000 personel artış göstermiştir. 2010 yılından sonra kamu personelinin toplam istihdam içerisindeki oranı %20'nin altına düşmüş ve 2022 yılında %18,5 rakamına gerilemiştir. Toplam istihdam içerisinde kamu personelinin oranının en düşük olduğu yıl %17,3 ile 2017 yılıdır. Kamu personelinin çalışma çağındaki nüfus içerisindeki oranı sosyalist dönemde %53,9'dan, 2010 sonrasında %12'ye gerilemiştir.

2.10. Kamu Personel Rejimi

Özbekistan'da 8 Ağustos 2022 yılında kabul edilen ve yayınlandıktan 3 ay sonra yürürlüğe giren 788 sayılı Devlet Memurları Kanunu[16] (Davlat Fuqarolik Xizmati To'g'risida) ile Batı tipi kamu personel rejimi bütüncül olarak inşa edilmiştir. Kanun, 10 bölüm ve 64 maddeden oluşmaktadır. Kanun, memurların statüsü, hizmete alımı, yükselme, disiplin, izinler ve göreve son verme gibi kamu personel rejiminin bütün unsurlarını düzenlemiştir.

Kanun, iki yıllık bir çalışma süreci içerisinde, yerli ve yabancı uzmanların katılımı ile hazırlanmıştır. Kanun'un hazırlanmasında, Japonya, ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Çin, Bulgaristan, Letonya, Polonya, Estonya, BDT ülkeleri ve diğer ülkelerin mevzuatları analiz edilmiş; Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Alman Uluslararası İşbirliği Kurumu, Dünya Bankası ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün raporları ve değerlendirmeleri göz önüne alınmıştır.[17]

2.10.1. Kamu Görevlilerinin Statüsü

Özbekistan'da kamu görevlilerinin statüsü, 788 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile düzenlenmiştir. Kanunda hüküm bulunmayan hallerde İş Kanunu (Mehnat Kodeksi) hükümleri geçerlidir (madde 1-2). Kanun, memur siciline kayıtlı bütün memurlar için uygulanır.

Ancak 3. maddede Kanun'un kapsamına girmeyen kurum ve görevliler sayılmıştır. Buna göre, Kanun kapsamına; Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisi üyeleri ve Senato üyeleri, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Yasama Kengeşi üyeleri ve Karakalpakistan'ın diğer temsili organ üyeleri, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Kamarası ve Senatosu ofis çalışanları, Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Seçim Komisyonu üyeleri, yargıçlar ve yargı sistemi çalı-

16 788 sayılı Kanun, Meclis tarafından 2 Mart 2022, Senato tarafından 28 Mayıs 2022'de kabul edilmiş ve Cumhurbaşkanı tarafından 8 Ağustos 2022'de onaylanmıştır.
17 Sürecin ayrıntısı için bkz.: https://piima.uz/news/davlat-fuqarolik-xizmati-to-g-risida-gi-qonunning-mazmun-mohiyati (20.09.2023).

şanları, Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası yönetim kurulu üyeleri, savcılık, içişleri, savunma işleri, acil durumlar, Özbekistan Cumhuriyeti ulusal muhafızları, gümrük hizmetlerinde görev yapan devlet memurları, Devlet Güvenlik Hizmeti ve Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Devlet Güvenlik Hizmeti, askeri personel ile devlet kurumlarının teknik, üretim ve hizmet çalışanları girmez.

Buna göre, Cumhurbaşkanı, yasama oranı üyeleri, yargı üye ve çalışanları, savcılar, merkez seçim komisyonu üyeleri, askerler, güvenlik kuvvetleri, acil durum çalışanları, içişleri ve gümrük çalışanları, merkez bankası yönetim kurulu üyeleri ile devlet kurumlarında teknik, üretim ve hizmet çalışanları Kanunun kapsamı dışındadır.

788 sayılı Kanun'un 23. maddesinde devlet memurları üç sınıfa ayrılmıştır; siyasi (siyosiy), idari (boshqaruv) ve yardımcı (yordamchi). Bu sınıflara ait olan alt kategorilere hangi kadroların girdiği devlet sicilinde belirlenir. Bu üç hizmet sınıfına ait kadroların atanma ve görevden alma usulleri ayrılmıştır.

Buna göre, kamu personelinden, siyasi hizmet sınıfı kadrolarındaki memurların atanması ve görevden alınmasına ilişkin usul, ayrı kanun ve Cumhurbaşkanının kararlarıyla belirlenir. İdari ve yardımcı sınıflara ilişkin memur kadroları, yarışma esasına göre atanır ve ilgili kamu idaresinin başkanı tarafından görevden alınır.

Bu ilkeye göre, siyasi hizmet sınıfına ilişkin atamaların takdir esaslı, idari ve yardımcı hizmet sınıflarına ilişkin atamaların ise yarışma esaslı olması kabul edilmiştir. Özbekistan'da memurların 10 dereceli hiyerarşisi vardır (bkz.: Tablo 2.2).

Tablo 2.8: Özbekistan'da Memur Hizmet Sınıfları, Yeterlik Dereceleri ve Kadroların Nitelik Hiyerarşisi

Hizmet Sınıfları	Yeterlik Dereceleri	Kadroların Nitelik Hiyerarşisi
Siyasi	Yöneticiler	En Üst Derece İdareci (maslahatchi) 1. Derece İdareci 2. Derece İdareci 3. Derece İdareci
İdari	İdari	1. Derece Memur (xizmatchi) 2. Derece Memur 3. Derece Memur
Yardımcı	Uzmanlar	4. Derece Memur 5. Derece Memur 6. Derece Memur

Devlet memurları, kural olarak, kariyer ilkesine dayalı olarak hiyerarşik olarak yükselirler. Memurlar, yeterlilik seviyelerine, yüksek öğrenime ve belirli bir iş deneyimine, ileri eğitim kurslarını tamamlama sertifikasına, komisyonunun olumlu görüşüne göre hiyerarşideki bir üst basamağa atanırlar.

Özbekistan'da memurların statüsü Devlet Memurları Kanunu ile düzenlenmekle birlikte, memurlar, statü hukukuna değil, sözleşme hukukuna tabidirler. Devlet Memurları Kanunu memurun statüsüne ilişkin en genel düzenlemeyi yapar, çalışma koşulları ise sözleşme ile belirlenir.

Bu doğrultuda memur ile idare arasında belirsiz süreli ya da belirli süreli bir iş sözleşmesi (mehnat shartnomasi) akdedilir (Devlet Memurları Kanunu, madde 30). Siyasi hizmet sınıfına ait kadrolar ile sözleşme yapılmaz, atanmaları yanında görevden alınmaları takdire dayalıdır. Bu kesime ait statü ayrı kanunlar ve Cumhurbaşkanı kararları ile belirlenir. Dolayısıyla idari ve yardımcı hizmet sınıfına ait kadrolara atanan memurlar ile iş sözleşmesi yapılır. İş sözleşmesinde (mehnat shartnomasi), memurluğun esas

ve şartları, kamu görevlisinin hak, yükümlülük ve sorumlulukları, kamu hizmetine ilişkin sınırlamalar, hukuki ve sosyal korunmasına ilişkin hükümleri belirtilir. İş sözleşmesinin içeriği, Kamu Personelini Geliştirme Ajansı tarafından belirlenir.

Memur iş sözleşmesinde (mehnat shartnomasi), şu esaslar belirlenir (madde 33); devlet memurunun çalışma süresi, görev tanımı; değerlendirilmesi, terfi koşulları; yer değiştirmesi, mesleki yeterliliğinin iyileştirilmesi; maaşı, teşvik veya disiplin cezası uygulanması. Devlet memurlarının görevine son verilmesine ilişkin koşullar ise aşağıda irdeleyeceğimiz gibi, Devlet Memurları Kanunu ile belirlenmiştir.

2.10.2. Memurluğun İlkeleri ile Memurların Hakları, Yükümlülükleri ve Yasakları

788 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile memurluğun ilkeleri yanında, memurların hakları, yükümlülükleri ve yasakları sayma usulü ile düzenlenmiştir. Memurların hakları, yükümlülükleri ve yasaklarının Batı tipi memurluk rejimine ilişkin jenerik nitelikte olduğunu tespit edebiliriz. Devlet memurluğunun ilkeleri için de aynı tespiti yapabiliriz.

Devlet Memurları Kanunu, devlet memurluğunun temel ilkelerini saymıştır (madde 5). Buna göre, devlet memurluğunun temel ilkeleri şunlardır; *"memurluk sisteminin birliği ve istikrarı; kanunilik, adalet; halka hizmet etmek, devlet organları ve memurların toplum ve vatandaşlara karşı sorumluluğu; insan hakları, özgürlükler ve kanuni hakların üstünlüğü; açıklık ve şeffaflık, tarafsızlık, profesyonellik ve liyakat; Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının devlet memuriyetine girmede eşit haklara sahip olması; devlet memurlarının hukuki ve sosyal korunması."*

Devlet Memurları Kanunu ile memurların hakları sayılmıştır (madde 11). Buna göre memurların hakları şunlardır; *"verilen görevlerin özelliklerine ve karmaşıklığına, gerçekleştirilen işin miktarına ve kalitesine uygun olarak zamanında ve tam olarak maaş alma hakkı; teşvik alma hakkı; masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere düzenli hizmet içi eğitim alma hakkı; istihdam sözleşmesinde değişiklik yapma ve mevzuatın belirlediği şekilde ve şartlarda fesih hakkı; resmi yetki, görev ve sorumluluklarını tanımlayan iş tanımı ve diğer belgeleri öğrenme hakkı; iş güvenliği hakkı; mesai saatlerinin belirlenmesi, belirli memurlar için azaltılmış mesai saatleri, hafta sonu izni, yıllık izin ve dinlenme hakkı; sosyal güvenlik ve emeklilik hakkı; kamu idarelerinin kanun dışı kararlarına ve görevlilerin kanun dışı eylem ve eylemsizliğine karşı itiraz hakkı; yolsuzlukları ifşa eden kamu görevlilerinin devlet tarafından korunması hakkı; kamu idaresinin başkanına resmi konularda ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi konusunda öneri ve görüş verme hakkı; amirlerin ve diğer yetkililerin şeref, haysiyet ve ticari itibarına saygı gösterilmesi; devlet idaresinin, memurları yeniden eğitim ve ileri eğitim için görevlendirmesi durumunda ve mevzuatta öngörülen diğer durumlarda, memurların kamu hizmeti pozisyonunu ve maaşlarını koruması hakkı; mevzuatta öngörülen şekilde, kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında ortaya çıkan maddi ve manevi zararın tazmini hakkı; memurun çalışma haklarının, özgürlüklerinin ve meşru çıkarlarının yasalarca yasaklanmayan her şekilde korunması hakkı; başvurma hakkı; memurun kendi kişisel belgelerine ulaşma hakkı."*

Devlet Memurları Kanunu ile memurlar için getirilen yükümlülükler şunlardır (madde 12); *"Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına, kanunlara ve diğer mevzuat hükümlerine*

uymak; resmi görevlerini dürüstlükle yerine getirmek, devlet organı tarafından belirlenen adap ve ahlaki davranış kurallarına, resmi bilgilerle çalışma prosedürüne ve kamu hizmetinin yürütülmesiyle ilgili diğer kurallar riayet etmek; kamu hizmetinin yerine getirilmesiyle ilgili olarak bu Kanunla belirlenen kısıtlamalara uymak; çıkar çatışmalarından kaçınmak, tarafsız ve objektif olmak; devlet organının otoritesini zayıflatabilecek veya resmi görevlerini yerine getirirken birine karşı her türlü ayrımcılık, önyargı veya özel muamele de dahil olmak üzere resmi görevlerini yerine getirmenin bütünlüğü hakkında şüphe uyandırabilecek eylemlerden (eylemsizlikten) kaçınmak; resmi pozisyonunu kişisel ve diğer yasa dışı amaçlarla kullanmamak; devlet sırlarını görev yaparken ve sonrasında korumak; gelir ve mal beyanında bulunmak; devlet mallarını korumak, emanet edilen devlet mallarını yalnızca resmi amaçlarla kullanmak; mesleki yeterliliklerini düzenli olarak geliştirmek."

Devlet memurlarına getirilen yasaklar şunlardır (madde 13); *"mevzuatta öngörülen durumlar haricinde, birbiriyle yakın akraba olan kişilerle aynı devlet organında kamu hizmeti pozisyonuna sahip olması; Özbekistan kanunlarında öngörülen haller ve Özbekistan Cumhurbaşkanının kararları hariç olmak üzere, eğitim, bilimsel ve yaratıcı faaliyetler dışında diğer ücretli faaliyetlerde bulunmak; girişimcilik faaliyetlerinde bulunmak; mevzuatla belirlenen şartlar dahilinde anonim şirketlerin serbestçe alınıp satılabilen hisselerinin bulundurulması durumları hariç, ticari kuruluşlar oluşturmak, bunların kurucusu ya da katılımcısı olmak, bir ticari kuruluşta idari ve ekonomik görevler yerine getirmek; hizmet verdikleri ya da bağlantı ve çıkarlarının bulunduğu bir devlet organının kontrolü altındaki kuruluşlardaki hisse senetlerini doğrudan veya temsilcileri aracılığıyla satın almak; resmi yetkilerini kendi çıkarları doğrultusunda yerine getirmeleri ya da getirmemeleri karşılığında gerçek kişilerden ve tüzel kişilerden her türlü ücret almak, menfaat sağlamak ya da hediye kabul etmek; yabancı bir devletin vatandaşlığına sahip olmak; resmi konumlarıyla bağlantılı olarak mevzuatta öngörülmeyen menfaatlerden, ayrıcalıklardan ya da avantajlardan yararlanmak; kamu hizmetine girmeden önce rapor edilenler ve yabancı bir ülkede eğitim, staj ve tıbbi hizmetlerden yararlanmak amacıyla açılan hesaplar ve edinilen mülkler hariç olmak üzere, Özbekistan toprakları dışında hesap açmak ve sahip olmak, taşınmazlara ve diğer mülklere sahip olmak; yetkilerini siyasi partilerin, derneklerin ve bunların organlarının çıkarları doğrultusunda kullanmak. Devlet memurlarının bu yasaklara uymaması disiplin ve mevzuatta belirtilen diğer yaptırımlarla karşı karşıya kalmasına neden olur."*

2.10.3. Devlet Memurluğuna Giriş

Özbekistan Anayasası'nda yukarıda irdelediğimiz gibi kamu hizmetine girişte eşitlik anayasal bir ilke olarak kabul edilmiştir. İlkede ayrıca vatandaşlara verilen siyasal bir hak olarak kamu hizmetine girmeye yönelik kısıtlamaların, ancak kanunla yapılabilir olduğu kabul edilmiştir. 2022 tarihli Devlet Memurları Kanunu devlet memurluğuna girmenin ilke ve kurallarını belirmiştir (madde 27, 28). *"Devlet Memurları Kanunu, memurluğa girişte liyakat ilkesini esas alarak, rekabetçi yarışma sınavının genel ilke olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca memurlukta eşitlik vurgulanmıştır (madde 21/2, 29/2); memurluk kadrolarında adaylara cinsiyet, ırk, milliyet, dil, din, sosyal köken, inançlar, kişisel ve sosyal statüden bağımsız olarak hak eşitliği sağlanacaktır."*

Genel koşul olarak, devletin resmi dilini bilen, ilgili yeterlilik şartlarını ve devlet memurluğunda görev almak için

diğer gereklilikleri karşılayan Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları, devlet memurluğuna kabul edilirler. Devlet Memurları Kanunu'nda bu genel koşulun yanında, memurluğa girmenin koşulları negatif sayma usulü ile tespit edilmiştir. Buna göre şu vatandaşlar memurluğa kabul edilmezler; devlet memurluğu kadrosu için nitelik şartlarında aksi belirtilmedikçe, on sekiz yaşının altındaki kişiler; mahkeme tarafından ehliyetsiz veya sınırlı hukuki ehliyete sahip olduğu kabul edilen kişiler; mahkeme kararıyla belirli bir süre kamu hizmeti görevlerinde bulunma hakkından mahrum bırakılan kişiler; mahkeme tarafından yolsuzlukla ilgili suçlardan suçlu bulunan kişiler; ciddi ve son derece ciddi suçlar için mahkumiyetleri tamamlanmamış ya da kaldırılmamış kişiler; sağlık durumları, sağlık raporuna dayalı olarak bir devlet kamu hizmeti pozisyonunda bulunmalarına izin vermeyen kişiler; Devlet Memurları Kanunu'yla getirilen memurlara ilişkin yasaklara uymayı reddeden kişiler. Yabancı uzmanların kamu hizmetine girmesi özel olarak mevzuat ile düzenlenir ve ilgili şartnameyle (shartnoma) bu kişilerin çalışma koşulları belirlenir.

Kamu Personelini Geliştirme Ajansı, memurluğa girmeye ilişkin genel sorumlu kurumdur. Kamu idarelerinin merkez ve taşra teşkilatlarının açtığı bütün boş kadrolara ilişkin sınav ve yerleştirme bu kurumun sorumluluğundadır. Genel giriş sınavı, Ajans tarafından yapılır. Bu doğrultuda bir genel çevirim içi web portalı oluşturulmuştur (vacancy.argos.uz). Bu portal aracılığıyla adaylar, boş kadrolara başvurularını yapar ve adayların yerleştirmeleri merkezi olarak yapılır.

Merkezi sınav sisteminin yürürlüğe girdiği 2021 yılı ile 24 Mart 2023 tarihi arasındaki süre içerisinde 1.383.000 vatandaş genel memurluk sınavına girmiş, merkez ve taşradaki 400'den fazla kamu kurum ve kuruluşunun kadrosuna 46.601 aday sınav süreci sonunda başarılı olup memur olarak atanmıştır (Khayitov, 2023).

2.10.4. Maaş, Sosyal Haklar ve Disiplin Cezaları

Özbekistan'da memurların maaş rejiminin Post-Fordist niteliğe sahip olduğunu tespit edebiliyoruz. Buna göre, devlet memurunun maaşının unsurları şunlardır; temel maaş, kıdem ödemesi, nitelik ödemesi, performans ödemesi, teşvik ödemesidir. Devlet memuruna çalışma koşulları, özel önem arz eden görevleri ve karmaşık görevleri yerine getirmiş olması ve diğer şartlarla bağlantılı olarak, kanunla belirlendiği şekilde asli kadro maaşına ek teşvik ödemeleri ve ikramiyeler de ödenebilir. Memur maaşının bu unsurları dışında, kanunla belirlenen belirli koşullara göre memurlara teşvik ikramiyesi ve ödül de verilebilir.

Devlet memurlarının genel olarak haftalık çalışma günü beş gün ve haftalık süresi 40 saat olarak belirlenmiştir (madde 34). *"İlgili kamu hizmetinin niteliğine göre bu durum özel olarak da düzenlenebilir. Memurların yıllık 27 takvim günü yıllık izin hakkı vardır ve kıdeme göre, izin süresi artar. Memurların diğer izinleri İş Kanunu çerçevesindedir."*

Memurların, zorunlu hayat ve sağlık sigortası hakkı, tıbbi destek hakkı, lojman hakkı ve emeklilik hakkı gibi sosyal hakları da bulunmaktadır. Bunlar dışında, memurun yer değiştirmesi durumunda da kimi sosyal hakları bulunmaktadır.

Devlet memurlarına, Devlet Memurları Kanunu'ndan belirtilen yasaklara uymaması, iş tanımını yerine getirmemesi ve etik davranış ilkelerine uymaması durumunda disiplin cezası verilebilir. Memurlara verilebilecek disiplin cezaları, hafiften ağıra doğru beş tanedir. Disiplin cezala-

rı şunlardır; Uyarma (tekdir); ortalama aylık ücretin yüzde otuzunu geçmeyecek miktarda para cezası; nitelik hiyerarşisinde düşüş; unvan düşürülmesi; devlet memurluğundan çıkarılma. Disiplin cezasını verme yetkisi kamu idaresinin başkanına aittir. Memurun, disiplin cezasına karşı, üst makamlara ve ilgili görevli mahkemeye itiraz hakkı vardır. Disiplin süreci, Devlet Memurları Kanunu ile ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

2.10.5. Devlet Memurluğuna Son Verilmesi

Devlet memurunun görevinin son bulması, Devlet Memurları Kanunu ile hüküm altına alınmıştır. Buna göre, memurun disiplin soruşturması sürecinde çıkarma cezasını alması dışında, altı durum ve koşulu ortaya çıkması halinde memurun görevi sona erer. Bu durum ve koşullar şunlardır; *"Devlet memurunun iş mevzuatına uygun olarak iş sözleşmesinin feshi; Memurun Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlığını kaybetmesi; Mahkemenin, bir devlet memurunun işine devam etme olasılığını ortadan kaldıran kararının yasal olarak yürürlüğe girmesine ilişkin kararı ve mahkemenin kendisine karşı zorlayıcı tıbbi önlemlerin uygulanmasına ilişkin kararı; Devlet memurunun önemli bilgileri yanlış olarak vermesi; Memurun yolsuzluk suçunun işlenmesi; Memurun, memurluk ile ilgili Devlet Memurları Kanunu'nda hüküm altına alınan yasaklara uymaması."*

SONUÇ

Günümüzde Özbekistan bürokrasisinin kökleri Türkistan Devlet Geleneğine ve Timurlu Devleti Bürokratik Geleneğine ve bunlara bağlı olarak Üç Hanlıklar Dönemine dayanır. Bu etkiye Sovyetik geleneği de eklemek gereklidir. Özbekistan'da bürokrasi ve kamu personel rejimini üç dönemde incelemek mümkündür: Timurlular ve Üç Hanlıklar Dönemi, Rus-Sovyet Dönemi ve 1991 sonrası günümüzdeki dönem.

Timurlular ve Üç Hanlıklar döneminde Türkistan Devlet Geleneği yanında, İslam Devlet Geleneğini de içerecek biçimde Maveraüünehir coğrafyasının özgün bürokratik yapı ve kültürü ortaya çıkmıştır. Bu yapıda mülki ve askeri bürokrasinin iç içe geçtiğini ve askeri bürokrasinin aynı zamanda sivil bürokratik yetkilere de sahip olduğunu görüyoruz. Üç Hanlıklar döneminde han ve hanedanlar değişmekle birlikte, hanlığın ayakta kaldığını, dolayısıyla hanlıklarda sürekli bir bürokrasinin olduğunu tespit edebiliyoruz. Üç Hanlığın benzer bürokratik yapıya ve benzer unvanlara sahip olması, etkilendikleri Timurlu ve dolayısıyla Türkistan Devlet Geleneğinin etkisini kanıtlar niteliktedir. İslam Devlet Geleneğinin temel unsurları da Üç Hanlık bürokrasisinde yer alır. Türkistan Devlet Geleneğinin temel öğelerinden olan onlar-yüzler-binler-onbinler ilkesini Üç Hanlıkta da görüyoruz. Üç Hanlıkta yer alan ayrıntılı ve hiyerarşik unvanların hanlıklar bürokrasisinin rasyonel bir bürokratik geleneğe sahip olduğunun göstergesidir. Üç Hanlıkların askeri-sivil bürokrasinin bir diğer önemli ve özgün parçasını devletin yaşam kaynağı olan maliye bürokrasisi olarak tespit ediyoruz. Özellikle, Doğu Ticaret Yolundaki kervanlardan alınan vergiler, Üç Hanlığın önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Gümrük ve

kervan vergilerinin çeşitliliği bu gelirlerin önemli olduğunun göstergesidir.

Özbekistan bürokratik geleneği ve kamu personel rejiminin üçüncü dönemini Çarlık Rusyası ve Sovyet dönemi oluşturur. Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılın sonlarında işgali ile başlayan dönemde, özgün bürokratik gelenek Rusya üzerinden Batı tipi modernist bürokratik gelenek ile tedrici olarak yer değiştirmiştir. Ancak Çarlık Döneminde Üç Hanlığın bürokratik geleneği büyük ölçüde devam etmiştir. İşgal güçleri, Rusya Türkistan Genel Valiliği eliyle coğrafyayı yönetmiştir. Buhara Hanlığının deyim yerindeyse içerideki kısmi bağımsızlığı, Rus etkisinin Buhara Hanlığı topraklarında bürokratik olarak dışsal kalmasını doğurmuştur. Aynı biçimde Hive ve Hokand için de Rus bürokratik geleneği devleti yıkmakla birlikte dışsaldır. Ancak 1917 sonrasında, 1924 sonrasında Sovyetik etki daha şiddetli ve içsel etki oluşturmuş ve Özbek kadim bürokratik kültürü Sovyet modernist etkisi ile tamamen değişmiştir. Bunda, Sovyet etkisinin eğitim ile toplumsallaşması esas temel sabiteyi ve değiştirici gücü oluşturmuştur. 1924-1991 arasında Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Özbek devleti bütünüyle geleneksel Türkistan Devlet Geleneğinden kopartılmıştır. Ülkeye, Sovyet geleneği üzerinden, Batı tipi devlet ve bürokratik yapı-kültür egemen olmuştur.

1991 sonrasında, Özbekistan, Sovyet tipi devlet modelinden, Batı tipi kapitalist devlet modeline doğru tedrici olarak geçiş yaşamıştır. Dolayısıyla Sovyetik bürokratik yapı ve kültürden, Batı tipi kapitalist yapı ve kültüre doğru bir inşa yaşanmıştır. Bu süreç toplumsal ve iktisadi olan ile yan yana ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, 1991-2017 arasında küresel kurumların ve Batılı merkez devletlerin etkisi var olmakla birlikte süreç tedrici ilerlemiştir. Ancak Batı ülkeleri ve küresel kurumların Batı tipi devlet ve bürokrasi inşasında bu dönemde etkili olduğunu tespit edebiliyoruz. Bu noktada Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Asya Kalkınma Bankası önemli birer aktör olarak Özbek devlet ve bürokrasisini Batı tipi rejime projeler aracılığıyla uyarlama ve Batı tipi bürokrasinin inşası yönünde hareket etmiştir. 2017 sonrasında ise bürokrasinin Batı tipi yapıda bütünüyle inşa edilme yönünde tüzel ve kurumsal yapının kabul edildiğini görüyoruz. Bu konuda, 2022 yılında yürürlüğe giren Devlet Memurları Kanunu Batı tipi kamu personel rejimi ve bürokrasinin inşasında bir milat niteliğindedir.

KAYNAKÇA

Abdulahad Bahadır Han (2023). Rusya Seyahatnamesi, Çev. Cihan Oruç-Emre Keser, Kronik Yayınları, İstanbul.

Aka, İ. (2000). Timur ve Devleti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Akar, K. (2020). Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar. İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3(5), 56-80.

Annanepesov, M. & Bababekov, H.N. (2003). The Khanates of Khiva and Kokand and the relations between the Khanates and with other powers, UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. France.

Atar, F., & Kariev, A. (2016). Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S, 28, 293-305.

Barthold, V. V. (1998). 17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim. Makaleler ve İncelemeler, 1.

Bregel, Y. (1998). The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550–1702. Journal of Asian Studies, 57(3), Audrey Burton. New York: St. Martin-s Press, ss. 849-851.

Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford University Pres, Oxford.

Çelik, M. B. (2004). Firdevsü'l-İkbal'e göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi).

Çelik, M. B. (2009). 1800-1865 yılları arasında Buhara Emirliği (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi).

Dilmurodjon R. (2022). Development Processes of the Organizational and Legal Framework For The Provision of Personnel for the State Civil Service in Uzbekistan. The American Journal of Political Science Law and Criminology, Vol. 04/10, s. 1-8.

Djumanazarovich J.A. (2019). The Modernization of Executive Power in Uzbekistan during the First Years of Independence, International Journal for Social Studies, Vol. 05/07, s. 26-31.

Elyor O. (2023). Main Directions for Implementation of Administrative Reforms in Uzbekistan (in 2017-2023 Years). Journal of Social Sciences and Humanities Research Fundamentals, Vol. 03/07, s. 44-51.

European Commission - Directorate General For Development And Cooperation – Europeaid (2020). Multiannual Indicatıve Programme (Mip) 2014-2020 For Uzbekistan. EC Pub.

Genç, M., & Ates, H. (2023). Rusya Federasyonu kamu yönetimini geçmişten okumak: sosyalist yönetim geleneği. Third Sector Social Economic Review, 58(1), 167-185.

IMF (2008). Welfare Improvement Strategy of Uzbekistan 2008-2010. Tashkent - Washington, D.C.

İpşirli, M. (2022). Kazasker. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 140-143.

Kamu Yönetimi Akademisi - UNDP (2015). Textbook On Civil Service.

Khayitov, Khushvaqt (2023), *"Har bir fuqaroga davlat xizmatiga kirishda teng huquqlar beriladi"*, https://www.xabar.uz/mahalliy/har-bir-fuqaroga-davlat-xizmatiga-kirishda-teng (18.10.2023).

Kök, Ü. N. K. (2020). Türkistan Hanlıkları Yarlıklarında Geçen Vergi Adları. Turuk, 8(21).

Larjavaara, I. (2001) The Institutional Foundations of Administrative Development in Russia. Helsinki: Aleksanteri Institute.

Lessing, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük (Çev.: Günay Karaağaç), 2 Cilt, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Liivik, O. (2020). The Elite and Their Privileges in the Soviet Union. Communist Crime. [https://communistcrimes.org/en/elite-and-their-privileges-soviet-union]. (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2024).

Macit, E. (2012). Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı .(Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi).

Meyendorf, A. (1870). Journey From Orenburg To Bokhara in the year 1820. Translated by. EF Chapman, Printed at the Foreing Department Press, Calcutta.

Mukminova, R. G.; Mukhtarov, A. (2003). *"The Khanate (Emirate) of Bukhara"*, History of Civilizations of Central Asia-V. Ed., Chahryar Adle; İrfan Habib; Karl M. Baipakov. Fontenoy, 33- 63.

Naseem, M. H. M. (2024). *"Mûnis ve Âgehî'nin Firdevsü'l-İkbâl Adlı Eserinde Geçen Türkçe ve Moğolca Askerî Terimler Üzerine"*, Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 10(1):83-102.

Özaydın, A. (1997). Hârizm. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 217-220.

Özcan, A. (1995). Eşik Ağası. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Stalin, J. V. (1954). Works, Vol. 5, 1921 - 1923. Moscow: Foreign Languages Publishing House. Marxists Internet Archive. [https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1923/12/02.htm] (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2024)

Sümer, F. (1999). Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.

Taşağıl, A. (2000). İnak. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 255-256.

UNDP (2013). UNDP Uzbekistan Local Governance Support: Participation and Partnership Project Final Project Evaluation Report. UNDP Pub.

Ükten, S. S. (2018). Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Vámbéry, Á. (1864). Travels in Central Asia: being the account of a journey from Teheran across the Turkoman Desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand performed in the year 1863. J. Murray.

Wood, W. (2019). Khorezm and the Khanate of Khiva. In Oxford Research Encyclopedia of Asian History.

World Bank (2005). Republic of Uzbekistan Public Expenditure Review, World Bank Pub.

World Bank (2016). Systematic Country Diagnostic for Uzbekistan. World Bank Pub.

www.stat.uz

https://piima.uz/news/davlat-fuqarolik-xizmati-to-g-risida-gi-qonunning-mazmun-mohiyati (20.09.2023).

Ek-2.1: Özbekistan'da Çok Taraflı İşbirliği ile Yürütülen Projeler Bağışçı Matrisi

Dünya Bankası

Sektör	Projenin Adı	Projenin Süresi	Sözleşme Miktarı ($)
Eğitim	İkinci Temel Eğitim	2009-2014	28.000.000
Sağlık	Sağlık Sistemini İyileştirme Projesi	2011-2018	93.000.000
	Sağlık Sistemini İyileştirme Projesine Ek Finansman	2013-?	93.000.000
Su ve Temizlik İşleri	Alat ve Karakul Su Temini Projesi	2012-2017	82.000.000
	Sirderya Su Temini Projesi	2011-2017	88.000.000
	Fergana Vadisi Su Kaynakları Yönetimi Faz-I Projesi	2009-2016	65.540.000
	Buhara ve Semerkant Kanalizasyon Projesi	Belirtilmemiş.	55.000.000
	Güney Karakalpakistan Su Kaynakları (Boru Hattı) Yönetimini İyileştirme Projesi	Belirtilmemiş.	220.410.000
Enerji Üretimi ve Tedariki	Enerji Verimliliği - Sanayi Kuruluşları	Belirtilmemiş.	125.000.000
	Talimarjan İletim Projesi	Belirtilmemiş.	110.000.000
	Gelişmiş Elektrik Ölçüm Projesi	Belirtilmemiş.	180.000.000
Tarım	Sürdürülebilir Tarım ve İklim Değişikliğini Azaltma Projesi	2013-?	12.700.000
Kırsal Kalkınma	Kırsal İşletmeleri Destekleme Projesi II. Aşama	2008-2016	107.960.000
	İkinci Kırsal İşletmeleri Destekleme Projesine Ek Finansman	2012-2016	40.000.000

Asya Kalkınma Bankası (ADB)

Sektör	Projenin Adı	Proje Sözleşmesinin Onay Tarihi	ADB Finansmanı ($)
Su ve Temizlik İşleri	Su Temini ve Sanitasyon Hizmetleri Yatırım Programı - Dilim 4 + 3 + 2 + 1	2011+ 2013 + 2010 + 2009	42.000.000 + 58.000.000 + 140.000.000 + 60.000.000
	Amu Buhara Sulama Sistemi Rehabilitasyon Projesi (Kredi ve Teknik Yardım)	2013	220.000.000 + 225.000
	Su Kaynakları Yönetimi	2012	1.500.000
	İkinci Su Temini ve Sanitasyon Yatırım Programı	2012	800.000
	Etkin Kamu Yönetimi için E-Devlet (Teknik Yardım)	2012	1.100.000
İdare ve Sivil Toplum	Yönetişimin Güçlendirilmesi ve Sonuç Odaklı Hizmet Sunumu için Yerel Yönetim Kapasitesinin Geliştirilmesi (Teknik Yardım)	2012	680.000
	Büyümenin Sürdürülmesi ve Refahın Artırılması	2010	750.000
Sosyal Hizmetler/ Refah	Entegre Kırsal Kalkınmayı İyileştirme Programı için Konut Projesi - Dilim 2 + 1 (Çok Dilimli Finansman Olanağı)	Veri yok.	Veri yok.
	Semerkant Güneş Enerjisi Projesi (Kredi ve Teknik Yardım)	2013+ 2011	200.000.000 + 200.000.000 + 500.000.000
Konut Politikası ve İdaresi	Güneş Enerjisi Geliştirme (Teknik Yardım)	2013	110.000.000
Enerji Üretimi ve Tedariki	Talimarjan Enerji Projesi (Kredi)	2011	2.250.000
	İkinci Küçük ve Mikrofinans Geliştirme Projesi (Kredi)	2010	350.000.000
	Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği Koridor 2 Yol Yatırım Programı II (MFF, Dilim 2+3)...	2010	50.600.000
Bankacılık ve Finans Hizmetleri	Katı Atık Yönetimi İyileştirme Projesi (Kredi + Teknik Yardım)	2010	220.000.000 + 100.000.000
İş ve Diğer Hizmetler		2013+ 2011	69.000.000 + 700.000
Çevre			

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF)

Sektör	Projenin Adı	Projenin Süresi	Bütçe (€)
Eğitim	Çocuk-merkezli Eğitim	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.

Sağlık	Anne ve Çocuk Sağlığı Hizmetlerinin İyileştirilmesi II (AB ile ortak finansman)	2012-2016	7.190.000
Sosyal Refah Hizmetleri	Çocukların Korunması	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Çocuklar ve Sosyal Politika	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)			
Sektör	Projenin Adı	Projenin Süresi	Bütçe ($)
Eğitim	Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim	2005-2014	
Mesleki Eğitim	Acil Durumlarda Eğitim (Özbekistan teknik mesleki eğitim sisteminde afet risklerini azaltma müfredat güncellemesi)	4 aylık devam eden proje	30.000
Su ve Temizlik İşleri	Özbekistan'da su güvenliğine yönelik kurumsal kapasitelerin güçlendirilmesi, tatlı su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ve korunması için bilgi ve yeniliğin teşvik edilmesine yönelik farkındalık oluşturma faaliyetleri.	2014-2016	20.000
	Özbekistan'daki yeraltı su kaynakları ve yeraltı su kaynakları araştırmalarında bilgi aktarımını ve kapasite oluşturmayı destekleyerek tatlı suyun sürdürülebilir yönetimini ve korunmasını teşvik etmek.	2011-2013	6.800
Turizm	Karakalpakistan'da turizm endüstrisinin ve kırsal altyapının gelişiminin güçlendirilmesi	3/2013-3/2014	55.770
	Birleşmiş Milletler Aral Denizi Ortak Programı (turizmin geliştirilmesine yönelik bir parça)	3/2012-3/2015	60.000
Çevre	Aral Denizi Felaketi'nden etkilenen geçim kaynaklarının sürdürülmesi	Devam ediyor	193.000
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)			
Sektör	Projenin Adı	Projenin Süresi	UNDP Finansmanı ($)
Sağlık	HIV ile Mücadelenin Arttırılması	2012-2013?	22.718.844
Sağlık	Üç Hastalığın (AIDS, Tüberküloz ve Sıtma) Yayılmasıyla Mücadelede Ortaya Çıkan Zorlukların Ele Alınması İçin Ulusal Kapasitenin Güçlendirilmesi	2012-2013?	328.001
Su ve Temizlik İşleri	Zarafşan Nehri Havzasının Entegre Su Kaynakları Yönetimi ve Su Verimliliği Planı	2010-2013?	1.471.883
	Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi Stratejik Planının 2011-2020'de Özbekistan'da Uygulanmasını Destekleyen Ulusal Biyoçeşitlilik Programı	2010-2015?	150.000
İdare ve Sivil Toplum	Özbekistan'da Bütçe Sistemi Reformu	2010-2013?	1.365.335
	Ulusal ve Yerel Düzeyde Ekonomik Tahmin ve Planlama için Kapasite Geliştirme	2009-2014?	723.146
	Modernizasyon, Hızlandırılmış Reform ve Dönüşümün Desteklenmesi (SMART)	2013-2015?	500.000
	Yerel Yönetişim Desteği: Katılım ve Ortaklık	2010-2013?	2.313.875
	Kapsayıcı İstihdam ve Sosyal Ortaklık	2011-2014?	1.200.000
	Özbekistan'da Sosyal İnovasyon ve Gönüllülük	2012-2014?	572.000
Enerji Üretimi ve Tedariki	Özbekistan'da Kamu Binalarında Enerji Verimliliğinin Teşvik Edilmesi	2006-2014?	470.880
Enerji Üretimi ve Tedariki	Biyoçeşitliliğin Özbekistan'ın Petrol ve Gaz Politikaları ve Operasyonlarına Yaygınlaştırılması	2010-2014	200.000
İş ve Diğer Hizmetler	Özbekistan İş Forumu (Faz II)	2011-2013?	750.000
Çevre	Birleşmiş Milletler Aral Denizi Programı	2012-2015?	3.480.450
	Özbekistan'daki Küresel Çevre Fonu Küçük Hibeler Programı	2008-2018?	1.095.048
	Özbekistan'da Afet Risk Yönetimi Kapasitesinin Güçlendirilmesi	2010-2014?	1.726.409

Kaynak: (EUROPEAID Avrupa Kom. Kal. ve İşbir. Gen. Müd. ve AB Dış İliş. Ser. ortaklığında hazırlanan Çok Yıllı Gösterge Programı: Özbekistan 2014-2020)

Ek-2.2: Özbekistan'da İki Taraflı İşbirliği ile Yürütülen Projeler Bağışçı Matrisi

Almanya			
Sektör	**Projenin Adı**	**Projenin Süresi**	**Bütçe**
Eğitim	Yönetici Eğitimi Programı	2006-2015	Belirtilmemiş.
	Özbekistan'da modern, yüksek teknolojiye sahip tıbbi ekipmanlar üzerinde çalışacak doktorların ve tıbbi personelin ileri eğitimi	2011-2014	Belirtilmemiş.
Mesleki Eğitim	Orta Asya'da mesleki eğitim ve öğretim I	2010-2018	Belirtilmemiş.
Sağlık	Modern, yüksek teknolojiye sahip tıbbi ekipmanlar üzerinde çalışacak doktorların ve tıbbi personelin ileri eğitimi	2011-2014	Belirtilmemiş.
	Cinsel sağlık ve üreme sağlığı haklarında sistem gelişimi (Orta Asya)	2009-2018	Belirtilmemiş.
	Üreme Sağlığının Geliştirilmesi	2002-	Belirtilmemiş.
	Ulusal Kardiyoloji Merkezi Ekipmanları	1993-	Belirtilmemiş.
	Bölgelerdeki hastanelerin modernizasyonu	1993-	Belirtilmemiş.
	Üreme Sağlığının Geliştirilmesi (Aile Planlaması)	2002-	Belirtilmemiş.
	Cinsel sağlık ve üreme sağlığı haklarında sistem gelişimi (Orta Asya)	2009-2018	Belirtilmemiş.
	Tüberkülozla Mücadele ve Tüberküloz Kontrol Programı I ve III	2001-	Belirtilmemiş.
Su ve Temizlik İşleri	Orta Asya'da sınır aşan su yönetimi (AB ortak finansmanı)	2009-2014	Belirtilmemiş.
	Harezm'de İçme Suyu Temini	2007-2012	Belirtilmemiş.
İdare ve Sivil Toplum	Orta Asya'da Hukukun Üstünlüğünün Geliştirilmesi	2012-2021	Belirtilmemiş.
Diğer Sosyal ve Altyapı Hizmetleri	Orta Asya'da Afetlerin Önlenmesinde Kaynakların Sürdürülebilir Yönetimi ve Sınır Ötesi İşbirliği Yoluyla İklim Değişikliğine Uyum Sağlanması	2010-2013	Belirtilmemiş.
	Bölgesel ekonomik işbirliğinin desteklenmesi	2005-2014	Belirtilmemiş.
	Seçilmiş bölgelerde sürdürülebilir iktisadi kalkınma	2009-2014	Belirtilmemiş.
	İklim değişikliğine uyum kapsamında sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik projeler ("iklim dostu ekonomiler" bölgesel projesi)	2001-	Belirtilmemiş.
	Orta Asya'da doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı	2002-2014	Belirtilmemiş.
Bankacılık ve Finans Hizmetleri	"Banka Asistanı" ikili eğitim kursunun tanıtımı	2012-	Belirtilmemiş.
	Tasarrufların yerel öz potansiyeli harekete geçirmeye yönelik ulusal stratejinin geliştirilmesi	2010-	Belirtilmemiş.
	Orta Asya'nın ilk mikro sigortası "Xalq Sugurta (Halk Sigorta)"	2010-	Belirtilmemiş.
	KOBİ'lerin teşviki ve mikro sigorta şirketinin yapılandırılması	2010-	Belirtilmemiş.
	Özel Sektör Yatırım Promosyonuna Yönelik Kredi Limiti (KOBİ II)	2006-	Belirtilmemiş.
	Finans sektöründe özel sektörün teşvik edilmesi	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Kamu Mülkiyetinin Daha İyi Yönetimi Konseptinin Geliştirilmesi	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
İş ve Diğer Hizmetler	Yaratıcılık ve İnovasyon Yönetimi Projeleri	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
Tarım	Sosyoekolojik Sistem (SES)	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Orta Asya'da Sürdürülebilir Mera Yönetimi	2002-2015	Belirtilmemiş.
Turizm	SGE-EH Projesi	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.

Çevre	Orta Asya'da doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
İsviçre			
Sektör	**Projenin Adı**	**Projenin Süresi**	**Bütçe**
Su ve Temizlik İşleri	Fergana Vadisinde Bölgesel Kırsal Su Temini ve Sanitasyon Projesi	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Kırsal İşletme Destek Programı Aşama II (Dünya Bankası ile)	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Su Kaynakları Yönetimi Sektörü Projesi (Asya Kalkınma Bankası ile)	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
	Buhara-Semerkant Su Temini	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
Fransa			
Sektör	**Projenin Adı**	**Projenin Süresi**	**Bütçe (€)**
Eğitim	Fransız Hükümeti bursları ve üniversite işbirliklerine destek	Belirtilmemiş.	(yaklaşık yıllık) 170.000
Sağlık	Hastane Hijyeni/GIP Esther Projesi ve uzmanlık alışverişi	1 yıl	35.000
İdare ve Sivil Toplum	Kamu Yönetimi: Uzmanlık Paylaşımı ve Staj Uygulamaları	Belirtilmemiş.	(yıllık) 10.000
Bankacılık ve Finans Hizmetleri	Fransız ve Özbek Devlet Hazineleri Arasında İşbirliği	Belirtilmemiş.	(yıllık) 10.000
Turizm	Dağ turizminin geliştirilmesi (ADETEF ile)	Belirtilmemiş.	Belirtilmemiş.
Çekya			
Sektör	Projenin Adı	Projenin Süresi	Bütçe (€)
Sağlık	Nukus'taki çocuk doktoru muayenehanesi için tıbbi ekipman temini	2014	7.500
Amerika Birleşik Devletleri			
Sektör	**Projenin Adı**	**Projenin Süresi**	**Bütçe ($)**
Sağlık	Kaliteli Sağlık Projesi	2010-2015	8.800.000
	HIV ve Tüberküloz Hakkında Diyalog	2009-2014	2.400.000
	Tüberküloz Bakımı I	2010-2015	4.000.000
	Tüberküloz Kontrolü için Ortaklık Projesi	2012-2015	2.600.000
İdare ve Sivil Toplum	Sivil Toplum için Hukuki Destek	2009-2014	600.000
	Özbekistan Sivil Toplum-Parlamento İşbirliği Programı	2013-2015	1.300.000
	Bölgesel Ekonomik İşbirliği	2011-2015	4.800.000
İş ve Diğer Hizmetler	Ekonomik Büyüme Gönüllüleri İttifakı (VEGA)/Yükselen Piyasa Kalkınma Danışmanları Programı	2012-2016	(yıllık) 100.000
Tarım	Tarımsal Bağlantılar (AgLinks Plus)	2011-2015	12.000.000

Kaynak: (EUROPEAID Avrupa Komisyonu Kalkınma ve İşbirliği Genel Müdürlüğü ve Avrupa Birliği Dış İlişkiler Servisi ortaklığında hazırlanan Çok Yıllı Gösterge Programı: Özbekistan 2014-2020).

3.
BÖLÜM

SİYASAL YAPI VE HAYAT

Doç. Dr. Sinan YAZICI

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL YAPI ve HAYAT

Sinan YAZICI[1]

Giriş

Bir kara ülkesi olarak Özbekistan, taşımış olduğu muhtelif hususiyetler sayesinde bulunduğu Türkistan bölgesinin kalbi hükmündedir. Bu hususiyetlerden biri, tarihi İpek Yolu üzerindeki önemli ticaret merkezlerinden Semerkant, Buhara ve Hive gibi kadim şehirlerin bu ülkede bulunmasıdır. Diğeri, Maveraünnehir gibi verimli arazilere sahip oluşu ve yeraltı kaynakları bakımından taşıdığı ehemmiyettir. Aynı zamanda da Batı Türkistan'ın nüfusunun yarıya yakın kısmı Özbekistan'da bulunmaktadır. Dahası bu nüfusun oldukça genç olması ülkeyi oldukça önemli bir merkez haline getirmektedir. Günümüzde Çin öncülüğünde devam eden İpek Yolu güzergâhını yeniden canlandırma çabaları, Özbekistan'a ciddi bir stratejik orun kazandırmıştır. Özelde Özbekistan ve genelde de Türkistan taşımış olduğu bu stratejik mevkii nedeniyle tarih boyunca bu bölgenin ele geçirilme ya da bu bölgeye sahip olanlar açısından elde tutulma çabalarının sürekli devam ettiği görülmüştür.

Ülkenin sahip olduğu zenginlikler ve stratejik konumu, tarih boyunca farklı devlet ve milletlerin dikkatini çekerken, bu hal ülkenin de sık sık istilalara maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Yaşanan istilalar bu bölge için sürekli bir tehdit olarak devam etmiştir. Bu çerçevede İslam öncesi dönemde bölgede kurulan İskit/Saka/Turan Devletine karşı Pers istilalarının yaşandığı ve Turan halkının da Tomris Hatun başçılığında Pers istilalarına karşı kahramanca mücadeleler yürüttükleri görülmektedir. Tarihi İran Turan mücadeleleri İranlı şair Firdevsi'nin meşhur Şehname destanını kaleme almasına yol açmıştır. Daha sonra bölgenin bir kısmı İskender İmparatorluğu, Hun Devleti, Kuşanlar, Akhunlar, Sasaniler ve Göktürkler gibi devletlerin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur.

İslam'ın yayılması ile birlikte gerek Halifelik Devleti gerekse Emevi ve Abbasi Devletleri de bu stratejik bölgeyi ele geçirme çabası içine girmişlerdir. Bu bölgede daha sonra Abbasi Devleti egemenlik dairesinden çıkan bağımsız devletler meydana gelmiştir. Tahiriler, Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular bölgede egemenlik kuran devletler olmuşlardır. Bölge devletlerine bir meydan okuma olarak kabul edilebilecek, Çin'deki iktidar mücadelesini kaybeden Kara Hitaylar batıya Türkistan'a yönelerek bölgeyi ele geçirmişlerdir. Kara Hitaylarla mücadele ederek bölgeyi yeniden bağımsız hale getiren Harzemşahlar Devleti kurulmuştur. Ancak Harzemşahlar Devleti de yine bölge dışı bir başka aktör olan Moğolların hâkimiyeti ile

1 Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.

tarihe karışmıştır. Cengiz Han daha sonra bölgede kurulan Timurlular Devleti ve Özbek Hanlıkları ile bölge yeniden belli bir istikrara kavuşurken yine dışarıdan Safevi ve Afşar Devletleri gibi Türk devletlerin egemenlik çabalarına sahne olmuştur.

Bölge, 16. asırda Türk Dünyası üzerinde hegemonya kurarak Hindistan'a ulaşma çabası içerisine giren Rusların Özbek Hanlıklarına 19. asırda müdahalesine ve daha sonra istila girişimlerine sahne olmuştur. Ruslar, Dünya Sisteminin hegemonik gücü İngiltere ile girdikleri Büyük Oyun adlı mücadele için vazgeçilmez öneme haiz olan bu bölgeyi, tacir ve askeri heyetler şeklinde gönderdikleri bilim insanlarına yaptırdıkları çalışmalarla etraflıca tanımışlardır. Bilimi devletin egemenlik arzuları etrafında kullanmak suretiyle, zapt etmek için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, istila etmişler ve bu vetireyi 19. yüzyılın sonunda tamamlamışlardır. Bölge ülkeleri bu süreçten 1990'lı yıllarda SSCB'nin yıkılışı ile çıkarken ciddi derecede bir iktisadi ve kültürel dönüşüm geçirmiş oldukları anlaşılmıştır.

Maveraünnehir gibi verimli toprakların büyük bir kısmını içerisine alan bölgenin başlıca tarımsal mahsulat üreticisi olan Özbekistan 447.400 km2'lik yüzölçümüne sahiptir. Yüzölçümü olarak Kazakistan'dan yaklaşık altı kat küçük olmasına rağmen nüfusu Kazakistan'ın yaklaşık iki katı bir büyüklüğe sahiptir. Bu haliyle Türkistan'ın en büyük ülkesi konumundadır. Ülke günümüzde Özbek, Kazak, Karakalpak ve Türkmen Türklerinin yanında Tacikler ve Ruslar başta olmak üzere çeşitli kavimlere ev sahipliği yapmaktadır. Ancak Özbekistan %90'a varan Türk kökenli nüfusu ile etnik bakımdan türdeş bir ülke olarak belirtilebilir. 36 milyonun üzerinde nüfusuyla bölge nüfusunun yaklaşık yarısına sahip olan ülkede[2] Özbek'ler nüfusun %80'i, Ruslar %5,5'i, Tacik'ler %5'i, Kazak'lar %3, Karakalpak'lar %2,5, Tatar'lar %1,5 ve diğer %2,5 şeklindedir. Bu haliyle nüfusun %90'ına yakın kısmı Türklerden oluşmaktadır.

Bu bölüm, Asya'nın kalbinde yer alan ve İpek Yolu güzergâhının önemli bir kavşak noktasında bulunan Özbekistan'ın siyasal yapı ve siyasal hayatı ile onu etkileyen iç ve dış dinamikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dünya Sistemi teorik zemininden hareket edilerek gerçekleştirilen çalışma doğrultusunda bölümün birinci kısmının başlığı Tarihsel süreçte Özbekistan'dır. Bu başlık altında Özbekistan bölgesinde kurulan devletler ele alınmıştır. Bu kısımda Özbekistan'ın coğrafi, stratejik konumu, genel olarak tarihi, Türk tarihindeki yeri ve önemi, nüfusu, etnik ve dini yapısını ele alınmaktadır. İkinci kısmın başlığı Timur ve Timurlular Devleti'dir. Bilindiği gibi Özbekistan Devleti Emir Timur'u Özbekistan'ın kurucu aktörü olarak kabul etmektedirler. Tarihsel olarak incelendiğinde bu hükmün doğru olduğu görülmektedir. Başta Semerkant olmak üzere ülkenin şehirlerinin imar edilmesinde yeni şehirlerin ortaya çıkarılmasında ve tarımsal üretimin artırılarak yerleşik hayata geçişin teşvik edilmesinde Timur'un önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bölümün üçüncü kısmında Özbek Devletinin ortaya çıkışı ve bu devletin hanlıklara bölünme süreçleri inceleme konusu yapılmıştır. Dördüncü kısımda Rus Egemenliğine kadar Özbekistan bölgesinde kurulan devletlerin siyasi yapıları inceleme konusu yapılmıştır. Beşinci kısımda SSCB döneminde Özbekistan incelenmiştir. Altıncı ve son kısımda ise bağımsız bir ülke olarak Özbekistan siyasi yapısı ve siyasi hayatı incelenmiştir. Çalışma sonunda Özbekistan'ın siyasi yapısı ve siyasi hayatının ül-

2 https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2 (Erişim Tarihi 15.07.2023)

kenin üretim düzenine ve bağımsız bir devlet olarak var oluş durumlarına göre önemli değişimlere sahne olduğu anlaşılmıştır.

3.1. Tarihsel Süreçte Özbekistan

Türkistan'ın en önemli bir parçası olarak Özbekistan coğrafyasının tarihsel sürecine bakıldığında bu coğrafyanın dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden olan Fergana bölgesi ve Harezm bölgesinin içinde bulunduğu Coytun Medeniyeti, Kaltaminor Medeniyeti, Hisar Medeniyeti gibi medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bilinen ilk sakinlerinin Göçebe Sakalarla yerleşik Harezmliler, Zerefşan ve Fergana bölgesindeki yerleşik halkların olduğu anlaşılmaktadır ((Бобобеков, ва бошқалар, 2000:8-11). Kıpçak Bozkırlarından Sibirya ve Moğolistan gibi bölgelerde yaşayan göçebe halklar, Saka adı ile anılmışlardır. Bölgenin tarihi oldukça eski dönemlere kadar gittiği anlaşılmaktadır. Harezm bölgesinde Sovyetler Birliği döneminde Sovyet arkeoloğu Tolstov'un yaptığı arkeolojik kazılara göre, M.Ö. IX.-VII. yüzyıllar öncesinde devlet örgütlenmesinin varlığı anlaşılmıştır. Tolstov bu devletin ismini *"Büyük Harezm"* devleti olarak ifade etmektedir. Yine Arkeolog Tolstov, yaptığı arkeolojik kazılardan yola çıkarak Zerdüştlüğün merkezinin bile Harezm Devleti olduğu iddiasını ileri sürülmektedir.[3]

Gerek Tolstov ve gerekse Barthold gibi araştırmacılar bu bölgenin en eski sakinlerinin Türkler olmadığı, İrani kavimler olduğunu iddia etmektedirler. Bu iddialarına delil olarak ileri sürdükleri yukarıdaki araştırmaların yanında Pers İmparatorluğunun önde gelen hükümdarlarından Dara'nın kabrinin bulunduğu Anıt mezar duvarlarında kabartmalar ve Hoten bölgesinde bulunan dini metinlerin dili meselesidir. Bu açıklamalarına ek olarak Barthold (2018: 221-223) konu ile ilgili olarak yeterince teferruatlı bilgilere sahip olunmadığını da kabul ederek kaybettiği tarafsızlığını yeniden geriye alma gayreti göstermesi ilginçtir. Ancak bu iddianın sıhhat derecesi konusunda da dikkatli olunması gereklidir. Mesela gerek Özbek Hanlıkları ve gerekse diğer Türk Devletlerinin bürokrasi dilinin Farsça, bilim dilinin Arapça olduğu bilinmektedir. Belirtilen ülkelerin bu tür eserlerinin günümüzden binlerce yıl sonra yapılacak arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilebilecek Arapça ve Farsça yazılı metinleri bölgede kurulan Samaniler, Karahanlılar, Selçuklular, Harzemşahlar, Timurlular ve Özbek Hanlıkları gibi Türk kökenli devletleri İrani şeklinde bir iddiaya yol açması gibi bir sonuca götürmesi gibi bir duruma benzemektedir. Bu nedenle gerek bölge ülkelerinin Farsçayı veya bir başka İrani dili kullanmaları onları Fars yapıp yapmayacağı sorusunun cevabının iyi verilmesi gereklidir. Ayrıca Dara'nın Hâkimiyetinin uzandığı ülkeleri temsilen bu bölge halklarını kendi kostümleri ile resmettiği kabartmalara gelince bölgenin iklimi ile alakalı bir durumdur. Günümüzde de bölgenin Türkleri ile Batı Türkleri ve daha güneydeki aynı ırka mensup Türklerin farklı elbiseler giymesi onların farklı milletler olmasında mı yoksa iklimin zorlamasının bir sonucu olup olmadığına da odaklanmayı gerektirmektedir.

Maveraünnehir bölgesini de kapsayan Türkistan, bilinen tarihi dönemlerde iki kısma ayrılmıştır. Bunlar şehirler ve şehirleri çevreleyen göçebe bölgeleridir. Göçebe bölgelerindeki boy yaşantısı nedeniyle buralarda yaşayan halklarda güçlü bir asabiyet duygusu bulunmaktadır. Konunun te-

3 Ancak Tolstov'un SSCB dönemi arkeoloğu olması, SSCB'nin de Türkistan'da Türkçü Aydınları kaza süsü verilmek suretiyle ya da doğrudan öldürerek veya ülkeden kaçırarak (Togan Z. V., 1981; Hayit, 1975) tasfiye etmesi yapılan arkeolojik çalışmaların sıhhat derecesinin sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir.

ferruatı çalışmanın ilerleyen kısımlarında açıklanmaktadır. Bu nedenle konunun ayrıntısına girilmeyecektir. Bu çerçevede bakıldığında Göçebelerin büyük çoğunlukla bölgede ve diğer Asya ve Avrupa'da kurulan devletlerin önemli bir kısmında yönetici kesimini oluşturmuşlardır. Bu durum 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kuzeyde Rusya, yeni doğan kapitalist sistem neticesinde, başlangıçta merkez ülkeleri içinde barındıran Avrupa'daki bilim ve teknolojide yaşanan gelişmelerden erken haberdar olması ve bu teknolojileri kullanması sayesinde sürekli boyun eğdiği göçebe Türk-Moğol unsurlar üzerinde hâkimiyet kurabilmiştir. Bu durumu Barthold da kabul etmektedir. Ayrıca bölgedeki şehirler sadece Çin ipeğinin ya da Hint kumaşının ticaretinin yapıldığı mekânlar değildi, göçebelerle çiftiler arasındaki mübadelenin de mekânıydı. Doğal olarak ticaretin bu kadar yoğun olduğu bölge şehirlerinde İrani kökenli insanların ve başka milletlerin yaşaması mümkündür. Bu durum bölgeyi İrani gösterme çabasına girme konusunda dikkatli olunmasını ilzam etmektedir.

Benzer bir şekilde Saka Devleti'nin kurucu unsuru olan Sakaların Türk olmadığı İrani oldukları iddiaları da yeterli temelden yoksundur. Bunun nedeni ise Sakaların içerisinde yaşamış ve bu kavimle ilgili en geniş malumatı veren Herodot'un açıklamalarına bakılırsa İran'daki Pers Devleti ile Sakaların dillerinin birbirine benzerliği hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Ama aynı Herodot, Sauromatların (Sarmat) Skyth'lerin (Saka) dillerine benzer bir dil konuştuğunu açıklamayı ihmal etmemektedir (Heredotos, 1973: 264). Bunun yanında Sakaların hayat tarzları, savaş taktikleri göçebe hayat tarzları tamamen Türklerin yaşantısıyla örtüşmektedir. Bir de Herodot'un Yunanlıların Amazon diye adlandırdıkları kavmi Sakaların Oirpata olarak isimlendirdikleri bunun erkek öldüren manasına geldiğini açıklamaktadır. Oir kelimesi günümüz Türkçesi ile er, pata kelimesi yine günümüz Türkçesinde ise bildiğimiz pataklamak, vurmak, öldürmek manasında Türkçe bir ifade olduğu hemen ortaya çıkarken Sakalardan kalan diğer kelimeleri de büyük oranda Türkçe ile açıklamak mümkündür.[4]

Ayrıca onların bırakmış oldukları yazılı belgelerde kullandıkları yazı sistemi incelendiğinde, bu yazının 1000 yıldan fazla bir süre sonra Göktürklerde kullanılması Orhun Kitabelerinin yazı sistemi ile uyumu, Sakaların asıl mirasçılarının kimler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda da Batılı ve Rus araştırmacıların bu metinleri İranlı bir dil ile okuma çabalarının sonuç vermediğini gördüklerinde, yazıların günümüzdeki dillerle okunmasının mümkün olmadığı kanaatine varmışlardır. Buna rağmen Kazakistanlı araştırmacı Olcas Süleymanov ve Doğu Türkistanlı araştırmacı Kazım Mirşan'ın başarı ile okumaları Sakaların kökenlerini göstermesi bakımından önem arz ediyor (Karatay, 2003: 140-155). Dahası İranlı yazar Firdevsi'nin Şehname adlı kitabında anlattığı İran-Turan harplerinin Turan cephesini İskitlerin oluşturduğu, Alp Er Tunga komutasında büyük zaferler kazandıkları kaydedilmiştir (Saray, 2022: 24-28). Yani Skith ya da Saka dili ile ilgili yapılan çalışmaların bir neticeye varmadığı[5] iddiası yersizdir. Bu konu üzerinde Türk bilim insanlarının gerekli çalışmaları yapması elzemdir.

İran-Turan mücadelesinden sonra bölge, Pers Devletini yenen İskender İmparatorluğu hâkimiyetine geçmiştir. Ba-

4 Sakaların Türk soylu bir millet olduğunu delilleri ile daha teferruatlı bir izahı için Karatay'ın (2003) eserine bakılabilir.

5 https://web.archive.org/web/20210414070628/https://3.bp.blogspot.com/-6nu45UX Ny4/WLoqF71A80I/AAAAAAAAFYU/WSCdsWH6zvQHfZhBxtyD0OY6JMn5uVvmwC-LcB/s1600/Iron_Age_nomads_Fig_7.png (E. T. 16.09.2023)

basının öldürülmesi sonrası 20 yaşında M.Ö 336 yılında tahta geçen İskender Anadolu, Suriye ve Irak'ı ele geçirdikten sonra III. Darius'un üzerine yürümüş Afganistan'ın güney kısımlarını alarak Hindikuş Dağları'na ulaştıktan sonra Türkistan üzerine yürüyerek Baktriya, Soğdiyana ve Margiyana gibi yerleri alarak Türkistan'ın Özbekistan olarak ifade edilen kısmına hâkim olmuştur. Ancak İskender'in devleti onun ölümü ile birlikte Selevkiler, Parfiya ve Baktriya devletleri olarak üç ayrı devlet ortaya çıkmıştır. M.S III. yüzyılda İskender İmparatorluğundan kalan devletlerin hâkimiyetlerinin sona erdiği anlaşılmaktadır (Konukçu, 1973: 12-17).

İskender İmparatorluğu devletlerinden sonra Özbekistan'ın kendi içerisinden Fergana (Parkana) Devleti ve Kanf Devletleri ortaya çıkmıştır (Бобобеков, ва бошқалар, 2000: 19-20). Kanf Devleti'nin hudutları doğuda Vusun ve Yüe-Çi boyları ile sınırdaş olurken kuzeydoğuda Taşkent, Talas ve Çu Nehrini ele geçirmiş batı ve kuzeybatıda Harezm bölgelerine kadar sınırları ulaşmıştır. Bu devlet yedi asır tarih sahnesinde yaşadıktan sonra M.S 5. yüzyılda yıkıldı. Daha sonra Çin tarafından Kansu vadisinden çıkarılan Yüe-Çi Türklerinin beş kolundan biri olan Kuşanlar, diğer Yüe-Çi boylarına hâkimiyetlerini kabul ettirmeyi başarmış ve Güney Türkistan'da bulunan diğer rakip devletleri etkisiz hale getirebilmişlerdir (Kubilayhan, 2013: 482-484).

Maveraünnehir bölgesine Kuşanlardan sonra Akhunlar olarak bilinen Halaç Türkleri egemen olmuştur (Saray, 2002: 16). Akhun Devleti'nin hâkimiyet kurduğu devir öncesinde İran'da Partların yerini alan Sasanilerin Hindistan'la Afganistan üzerine nüfuz mücadelesine girişmişlerdir. Akhunlar, Sasanilere karşı yapmış oldukları mücadelelerde başarılı olarak İran'ı da tehdit eder hale gelmişlerdir. Ancak Batı Göktürklerle iş birliği yapan Sasanilerin birlikte saldırıları sonucunda Akhunlar, Hindikuş Dağlarının güneyine çekilmek zorunda kalmışlardır (Gumilöv, 2002: 69). Akhun Devleti hemen sona ermemiş, İslam orduları tarafından ele geçirildiği döneme kadar bu devlet, Özbekistan bölgesinden Hindikuş Dağlarının güneyine çekilerek beylikler halinde Tekinşahlar, Zabulşahlar ve Kabulşahlar adıyla varlığını korumuştur.

İslam orduları 7. yüzyılın sonlarına doğru bölgede varlık göstermeye başlamışlardır. İslam ordularının Maveraünnehir'i ele geçirişlerini iki kısımda ele almak mümkündür. 650-705 yılları arasını içine alan birinci devirde Müslümanlar bölgeyi ele geçirmek için hazırlıklarla geçirdikleri dönemdir. Bu aşamada bölgedeki güçleri tanıma ve ittifak yapabilecekleri aktörleri belirleme ve onlarla iş birliği yapma 651 yılında Horasan naibi bir dizi şehirlerle birlikte Belh ve Çaganiyan'ı ele geçirdiler. 666 yılında Ziyad Bin Ebu Sufyan Ceyhun boylarına gelerek burada Romitan ve Beykent'i ele geçirdi. 670 yılında Horasan Naibi Ubeydullah İbn-i Ziyad Buhara'yı ele geçirdi. Kuteybe ibn-i Müslim'in Horasan naipliğine atanmasıyla başlayan ikinci dönemde Türkistan'ın güneyindeki küçük vilayetleri egemenliğine aldı. Buhara'nın etraflarındaki yerleri ele geçirdi. 710-712 yıllarında Harzemşah Cangan Kuteybe bin Müslim ile barış antlaşması imzalayarak Semerkant'a yöneldi (Kurat, 1948: 396-397). Semerkant'ı ele geçiren Kuteybe bin Müslim Türkistan'daki İslam hâkimiyetini pekiştirdi. Ancak doğudan Türklerin bölgeye yönelik sürekli bir tehditleri vardı.

Emevi halifesi I. Velid'in ölümünden sonra yerine kardeşi Süleyman Bin Abdülmelik geçmiştir. Onun idaresinde Kuteybe bin Müslim'in öldürülmesi ile birlikte askeri faaliyetler durakladı. Ömer Bin Abdülaziz'in kısa süren halifeliğin-

de ise Haccac'ın zamanından beri mevaliden alınan haraç ve cizyenin tahsiline son verilerek bütün Müslümanların eşit olduğu vurgulanması ile gayrı Arap unsurunda İslam'ın gelişmesine katkı sağlamıştır. Halife Ömer bin Abdülaziz'in ölümünden sonra onun siyasetinden de bir süre sonra vazgeçilmiştir (Erkoçoğlu, 2021: 143). Bu durum Maveraünnehir bölgesinde Emevi hâkimiyetini sarsmıştır. Bunu gören vali Nasır bin Seyyad Ömer Bin Abdülaziz'in bölgeyi elinde tutma siyasetini takip ederek İslam hâkimiyetini güçlendirmiştir. Böylece bölge tedricen İslam hâkimiyetine girmeye başlamıştı.

Bu süreçte bölgede yeni kurulan düzene karşı çeşitli başkaldırılar ortaya çıkmasına rağmen bu isyanlar, bölge içi diğer aktörlerin de desteğiyle bastırılabilmiştir (Kurat, 1948: 99). Abbasilerle Emeviler arasındaki mücadeleden ve Maveraünnehir'de İslam hâkimiyetinin yeni kurulması sürecinden faydalanmak isteyen Çin ordusu 747 yılında Türkistan seferine çıkınca, bazı Türk grupları Horasan Valisi Ebu Müslim'den yardım istemiştir. Salih bin Ziyad komutasındaki İslam ordusunu, Türklerin de desteğiyle 751'de yapılan Talas Savaşı'nda Çin ordusunun tarumar etmiştir. Bu savaşın neticesi olarak Türklerle Müslümanlar arasındaki ilişkiler tam bir dostluk havasına girmiştir. Ancak hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir. Müslümanlarla bölge sakinleri Türkler arasında yaşanan mücadeleler nedeniyle bölge şehirleri sık sık el değiştirmesine ve tahrip olmasına neden olmuştur. Devamlı isyan ve savaşların patlak verdiği şehirlerde de istikrar sağlanamamıştır.

Ayrıca Halife Harun Reşit'in (786-809) ölümünden sonra oğulları Emin ve Memun arasındaki taht mücadelesi sonunda Memun kardeşine galip geldi (Barthold, 2019: 224-227). Memun'un bu başarısında ona gerek Horasan'ın ve gerekse Maveraünnehir'in nüfuzlu mahalli beyleri faal destek vermelerinin tesiri oldu. Bu durum gerek Maveraünnehir ve gerekse Horasan'da Abbasi Devletinin dolaylı kontrolü altında yarı bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Бобобеков, ва бошқалар, 2000: 44). Bu çerçevede Horasan'ın nüfuzlu beylerinden biri Tahir ibn-i Hüseyin 821 yılında Horasan ve Maveraünnehir'e vali olarak tayin edildi. Ancak Tahir ibn-i Hüseyin'in Valiliğinden bir yıl geçer geçmez bağımsız bir devlet kurma çabasına girdi. Bunda da başarı sağlamasına rağmen vergilerin yüksekliği, halkın Tahirilere başkaldırmasına sebep oldu. Horasan'da ciddi sıkıntılar çeken Tahirilerin Maveraünnehir'deki valisi Muhammed ibn-i Tahir'e karşı Buhara halkının isyan etmesi sonucu Maveraünnehir'de yönetim Tahiriler'den Samaniler'e geçti. Literatürde Samanilere köken olarak Türk olduğunu ifade eden kaynaklar olduğu gibi (Caferoğlu, 1968: 83; Usta, 2009:64) Barthold (2018))[6] gibi İrani olduğunu iddia eden kaynaklar da vardır. Bu devlet daha sonra yıkılarak, Karluklar daha sonra Karahanlı Devletini oluşturan üç boydan biri olmuştur.

Karahanlılar Devleti, Yedisu ve Kaşgar civarında yaşayan Karluk, Yağma ve Çiğil boylarının birleşimi sonucu ortaya çıkan bir devlettir. Bu devletin terkibinde bulunan boylar zamanla yerleşik hayata geçmişler ve böylece bölgedeki

6 Samanilerin kökenleri hakkında iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri onların Fars kökenli olduğuna dairdir. Fars kökenli olduklarını iddia eden görüş, onların şecerelerini Behram Çubin'e ve ondan Efsanevi Fars Kumandanı Keyumers'e kadar uzanan bir şecere ihdas etmektedirler. Buna karşı çıkanlar şecerelerde Guzek ve Tamgaç gibi Türk isimlerinin de geçtiğini delil gösterirler. Ayrıca Samanoğulları ailesinin atası Saman'ın unvanının Hudat unvanının Uygur Türkçesinde *"hudatmış"* (kutatmış) unvan, rütbe anlamına geldiği ifadesinden hareketle Samani hanedanının Türk kökenli olduğu düşünülmektedir. Ailenin Fars kökenli olduğu iddiasında bulunanların bir diğer delilleri de Samaniler döneminde Fars edebiyatının bu aile döneminde zirveye çıkmış olması şeklindedir. Ancak Samaniler Devleti'nin resimi dilinin Arapça olması ve Arapça yazan şair ve yazarları da himaye etmiş olmasının bu fikri desteklemeye yetmediği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu durumda askeri ve bürokrasi kanadı büyük oranda Türklerden müteşekkil Samani Devleti'nin hükümdar ailesinin Türk kökenli olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

şehirlerin gelişmesine mühim katkılar sağlamışlardır. Yağma boyundan olan Satuk Buğra Han Karahanlı Devletinin kurucusu olmuştur. Karahanlılar daha sonra hükümdarları Hasan Harun Buğra zamanında bütün Türk boylarından teşkil olmuş olan büyük bir ordu ile 992 yılında Maveraünnehir'e doğru bir sefer düzenlediler. Yol boyunca Samani şehirlerini ele geçirerek Samanilere büyük bir darbe indirdiler. Daha sonra 1001 yılında Gazellilerle anlaşan Karahanlılar Devleti Samaniler Devletini ortadan kaldırarak Maveraünnehir ve Horasan'da iki yeni Türk devletinin ortaya çıkmasına zemin hazırladılar. Ancak Karahanlılar Devleti yönetici hanedanının kendi içerisinde yapmış olduğu iktidar mücadelesi sonucunda Karahanlılar Hanlığı ikiye bölündü. 1130 yılında Selçuklular Sultanı Sencer'e tamamen bağımlı hale geldi. 1211 yılında Harzemşah Alâeddin Muhammet, Karahanlılara son darbeyi vurarak Karahanlılar Devletini tarih sahnesinden silmiş oldu.

Daha sonra Horasan merkezli Gazneliler Devleti kurulmuş, bu devlet Horasan ile birlikte Harezm bölgesine hâkim olmuş, ancak bu devlet İslam Dünyasında ciddi bir tesire sahip olan Selçuklular Devleti ile yapmış olduğu Dandanakan Savaşında yenilerek yerel bir beylik konumuna düşmüştür (Özaydın, 2001: 406-407). Gazneliler Devleti'ni yenilgiye uğratarak tarih sahnesine çıkan Selçuklu Devleti Maveraünnehir'in kuzeyinde kurulan Oğuz Yabgu Devleti'nin bir devamı olarak kurulmuştur. Selçuklular Devleti, Abbasi Halifeliğini Büveyhiler Devleti tesirinden çıkararak İslam Dünyasının rahat bir nefes almasına sebep oldukları gibi, Anadolu'nun kapılarını açarak yaklaşık 200 yıl boyunca durma noktasına gelen İslami fetihlerin de önünün açılmasına vesile olmuşlardır. Bu nedenle de Selçuklular İslam dünyasında siyasi liderlik vazifesi üstlenmiş oldular (Turan, 2010:240-243). Selçuklular bu görevin gereği olarak Şii Fatimi Devleti ve Bizanslılarla mücadele ettiler. Bilhassa Şii Fatımilere karşı Sünniliğin hamisi olmuş ve Sünnilik Selçukluların egemen olduğu bölgelerde gelişip yayılma imkânı elde etmiştir.

Ancak Selçuklular Devleti Kara Hitaylara Katvan Savaşında yenilerek Maveraünnehir'den çıkarılmıştır (Saray, 2022: 41-44). Böylece Özbekistan coğrafyası Kara Hitayların eline geçmiş oldu. Daha sonra Harezm bölgesinde yükselen Harzemşahlar Devleti Özbekistan bölgesini ele geçirerek Kara Hitayların bölgedeki hâkimiyetlerine son vermişlerdir (Erkoçoğlu, 2021: 153-154).

Bölge dışından gelen Moğol kökenli Hitayların kurduğu bir devlet, Kara Hitaylar Devleti'nden bahsetmek doğru olacaktır. Hitaylar X. yüzyılın başlarında, Kuzey Çin'den Büyük Okyanus'a Baykal Gölü ve Tanrı Dağlarına kadar olan yerlerde Liao denilen büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu devletin Çin'deki hâkimiyetinin uzun sürmesi Hitayların Çin kültüründen daha fazla etkilenmesine sebep olmuştur. 1125'te Tunguz (Mançu) halkı Çurçenler, Güney Çin'deki Sung hanedanıyla ittifak yaparak Hitayların hâkimiyetine son verince Hitayların hayatta kalanları Yeh-lü Ta-shih'in başçılığında yeni devletlerini kuracakları batıya, Doğu Türkistan'a yönelmişlerdir.

Batıya doğru giderken Balasagun hâkiminin rakiplerine karşı Kara Hitaylardan yardım istemesi üzerine Kara Hitaylar yardımda bulunarak Balasagun'u ele geçirmişlerdi. Böylece Yenisey'den Talas'a kadar uzanan bir devlet kurmuşlardır. Daha sonra Kanglıları itaat altına alarak Doğu Türkistan'ı kendilerine bağladılar. 1137'de Hocent hâkimi Mahmut Han'ı mağlup ederken 1141 yılında Katvan ovasında Selçuklu Sultanı Sencer'i ağır bir hezimete uğrattılar.

Ancak Kara Hitaylar için, Moğolistan'da kurulan Cengiz İmparatorluğu büyük bir tehlike olarak baş göstermeye başlamıştı. Nitekim Cengiz Han'ın önünden kaçan Küçlük önderliğindeki Naymanlar, Kara Hitay egemenliğine son vermiştir. Küçlük yeni ele geçirdiği bölgelerde kendi meşruiyetini sağlamak yerine özellikle hasat mevsimlerinde düzenlemiş olduğu aralıksız yıkıcı savaşlar sonunda halk perişan olmuştu.

Halkın, özellikle Müslüman halkın bu duruma sert tepki göstermesi nedeniyle Küçlük Müslümanlara karşı daha sert tedbirler almış, Müslümanların ya Hıristiyanlığı ya da Budizmi kabul etmeleri ve aynı zamanda Çinli kıyafetler giymelerini istemişti. Bu hedef doğrultusunda askerlerini Müslümanların evlerine yerleştirerek itaatsizlik edenler üzerinde ciddi baskı kurmuştur. Aynı zamanda Müslümanların toplu ibadet ve tedrisatları durdurulmuştu. Küçlük'ün bu hareketleri, Müslümanları Cengiz Han'ı desteklemeye itmiştir. Moğolların Küçlük'e karşı galip gelmesi ile birlikte Müslüman halk, Küçlük'ün evlerine yerleştirdiği askerleri kılıçtan geçirerek Moğol askerlerini desteklemiş oldular. Doğu Türkistan bölgesi Cengiz Han'a savaşsız itaat etmeleri sebebiyle bu bölgeye Gobalık ismi verilmişti. Batı Türkistan'da yapılan katliamlar bu bölgede icra edilmemişti.

Batı Türkistan'da ise Selçuklu Sultanı Sencer'in 1157 yılında Katvan Savaşı'nda Kara Hitaylara yenilgisi sonucu bölge hâkimiyeti Kara Hitaylara geçmiştir. İslam dinini kabul etmeyen Kara Hitaylar, dinlere karşı oldukça hoşgörülü bir şekilde yaklaştıkları ifade edilmektedir. Bu devlet, başkentleri Balasagun bölgesine yakın yerleri doğrudan denetim altında tutarken Batı Türkistan bölgesinde dolaylı yönetim uygulamıştı. Vergi ödeme dönemlerinde memurları göndererek vergileri toplamakla yetinirlerdi. Bu nedenle da Harezm bölgesinin Selçuklulardan beri mevrus valileri özerk bir şekilde hareket etmekteydiler. Harezm bölgesi valileri Afganistan'daki Gurluları, Batı İran'daki Selçuklu Sultanı Tuğrul'u sonunda da Kara Hitayları yenen Harzemşahlar Batı Türkistan'a hâkim olurken Doğu Türkistan'a ise Cengiz Han'ın önünden kaçan Naymanlar egemen olmuştu (Carpini, 2000: 52-57).

Harzemşahlar Devleti Sultanı Muhammet, bu başarıları sebebiyle kendisini Selçuklulardan mevrus İslam'ın koruyucusu ve II. İskender olarak görmeye başlamıştı (Barthold W., 2018: 255-258; Бобобеков, vd., 2000:59-61). Ancak yerel halk katmanları arasındaki mücadeleleri iyi bir şekilde yönetemediği için dışarıda başarılı bir hükümdar olarak görülürken ülke içerisinde de ciddi sorunlar nedeniyle oldukça zayıf bir konumdaydı. Uzak Asya'ya kadar giden tüccarlar vasıtasıyla Harzemşahlar ülkesinin iç durumunu iyi bilen Cengiz Han başlangıçta iyi geçinme siyasetini takip ederken içeriden de kendisine yakın olabilecek kimselerle iletişim kurmayı da ihmal etmiyordu (Taneri, 1997:228-230). 450 kişilik bir Moğol kervanın Otrar'da saldırıya uğraması sebebiyle Cengiz Han malların tazmini ve suçluların teslimi arzusuyla bir elçilik heyeti gönderdi. Elçiler 1218 yılında öldürülünce Cengiz Han ile Harzemşahlar arasında münasebetlerin kesilmiş oldu.

Asya'da Türklerle iç içe yaşayan ve bu nedenle de Türk kültürünü büyük ölçüde benimsemiş bulunan Moğollar, Türklerin eski yurdu olan Ötüken bölgesinin doğusunda yaşamaktaydılar. Türk halklarının mühim bir kısmını oluşturan Oğuzların Moğolistan'dan Ön Asya'ya göçleri Çin baskısı altında kalan Moğolları da batı yönünde göçe zorlamıştı. Moğollar böylece Ötüken bölgesine yerleşmeye başlamışlardı (Lee, 1988: 96-98). Moğollar Uygurlara

mensup bazı Türk boylarının ve Tunguzların da desteğiyle 1206 yılında bir araya gelerek Cengiz Han'ı Moğolların ve Türklerin hakanı seçmişlerdi. Cengiz Han devletin bürokrasi işlerini kendilerine nispetle daha ileri düzeyde olan Uygurlardan istifade etmişlerdi.

Moğollar, 1219 yılının sonlarında Cengiz Han'a bağlı birlikler Harzemşah ülkesine girdiler. 1231 yılında Harzemşahlar Devleti tamamen ortadan kalktı. Böylece Batı Türkistan bölgesinde de Moğol hâkimiyeti süreci yaşanmaya başladı (Бобобеков, vd., 2000:72-78). Moğol akınlarına karşı halk, şiddetli direniş gösterdi. Bu direnişte öne çıkan şehirler Otrar, Hocent ve Gürgenç'tir. Otrar'da Bahadır İnalcık, Hocent Hâkimi Timur Melik, Harzemşahlar taht varisi Celaleddin Menguberdi âlim ve mütefekkir Şeyh Necmeddin Kübra (Kübreviyye Tarikati kurucusu) gibi önde gelen önderler başçılığında güçlü direnişler sergilendi (Barthold, 2021: 37). Moğol istilası sonucu yaşanan direnişler Maveraünnehir'in şehirlerinde, vadilerinde arazilerinde büyük yıkımlara yol açtı. Özellikle halkın elit tabakasını yok etti. Çinli seyyah Çang Çun'un tanıklığına göre Semerkant'ta yaşayan halkın ancak dörtte biri hayattaydı ve şehir canlılığını kaybetmişti.

Moğol akınları sonucu Türkistan bölgesinden Anadolu'ya ciddi bir göç dalgası yaşanmıştır. Bilindiği gibi Anadolu, 1000'li yıllardan itibaren 14. yüzyılın sonlarına kadar iki ana göç dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan biri 1000'li yıllardan itibaren başlayan ve Anadolu'nun kapısını Türklere açan Malazgirt Savaşı'nda da etkili olan I. Türkmen akınlarıdır. Selçukluların önderliğinde başlayan bu akınlarda göç eden unsurların büyük bir kısmı, konargöçer Oğuz/Türkmen unsurlarıdır (Turan, 2012: 48). Bu unsurlar öncelikle yaylalara dağlara yerleşmeye, daha sonra da köylere, kalelere ve şehirlere nüfuz etmeye başlamışlardır. Öncelikle Doğu, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da beylikler kurmayı başaran bu Türkmen unsurları daha sonra da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ile sınırları kısa süre içerisinde Batı Anadolu ve Marmara Bölgesine kadar ulaşmıştır.

İkinci göç dalgası ise Moğol akınlarının bir sonucu ortaya çıkmıştır. Bu göç, günümüzdeki Afganistan'ı da içerisine alan Türkistan ve Horasan bölgesinden Anadolu'ya göç edenlerdir. Bunlar çoğunlukla şehirli ilim erbabı, tacir, sanatkâr ve esnaf gibi zümrelerle Türk-Moğol Devletinin askerleri ve devlet bürokrasisi içerisinde görev yapan unsurlar olmuştur. Bu göçler oldukça kalabalık kitlelerle gerçekleştiği için bu göç muasır kaynaklarca *"karınca ve çekirge sürüleri"* şeklinde tarif edilmiştir (Göksu, 2019: 131).

Bu göçle birlikte kırsalda başlayan Türkleşme süreci, kentleri de içerisine alarak Anadolu'nun Türkleşme vetiresinin önemli ölçüde tamamlamasına büyük katkılar sağlamıştır. Bu çerçevede Anadolu'ya göç edenler içerisinde Türkistan'ın önemli medeniyet ve ticaret şehirleri Semerkant, Buhara, Hive ve Belh gibi şehirlerden Mevlâna, Hacı Bektaş Veli Ahi Evran gibi manevi şahsiyetler de vardı. Bu şahsiyetler, oluşturdukları manevi-tasavvufi kurumlar ve Ahilik teşkilatı gibi meslek örgütleri aracılığı ile Anadolu'daki toplumsal teşkilatlanmayı sağlayarak birliğin korunmasına katkı sağlamışlardır. Moğol akınları ile Türkistan ve Horasan bölgesinin entelektüel gücü (Madelung, 2002:43) olan şehirli zümresi Anadolu'ya göç ederek Anadolu'daki entelektüel hayatın ihya olmasını sağlamış ve Osmanlı Devleti gibi bir cihan devletinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Moğollar, günümüzdeki Özbekistan topraklarını tamamen ele geçirdikten sonra da onlara karşı halk isyanları devam

etmiş ve bu isyanlar kısmen de olsa başarıya ulaşmıştır. Bu halk kozgolonlarından (başkaldırı) biri 1238 yılında Buhara yakınlarındaki Turab köyünde zanaatkar Mahmut başçılığında ortaya çıkmıştır. Moğol zadeganlarının halkın üst tabakalarıyla iş birliği yapıp biçare halkın elinde ne var ne yoksa çeşitli bahanelerle alması sebebiyle buna sessiz kalamayan Zanaatkar Mahmut ve onun arkadaşları Moğollara karşı isyan ederek Buhara'yı ele geçirme başarısı gösterdiler (Bobobekov, vd, 2000: 78). Hakimiyet kurdukları yerlerde halkın refahı için gerekli düzenlemeleri yaparak halka zulmedenleri cezalandırdılar. Ancak Karmana yakınlarında meydana gelen çatışmada hem Moğollar hem da başkaldıranlar büyük kayıplar verdiler. Başkaldıranların başçısı Mahmut Turabi'nin bu çatışmada vefat edişi isyanın sona ermese de gücünün azalmasına sebep oldu. Ancak Moğollara karşı daha sonraki isyanlar için bir örnek teşkil etti.

Bu süreçte Cengiz Han'ın kurduğu büyük imparatorluğu oğulları arasında paylaştırmıştır. Cengiz Han, henüz hayattayken her oğluna birer yurt tahsis etmiştir. Baba hayattayken büyük oğullarına mal ve toprak ayırıyor, küçük oğluna ise kendi varlığını ve ilk mülkiyetini bırakıyordu. Böylece Cengiz Han'ın vefatından sonra Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'a Moğolistan'ı ve muvazzaf Moğol ordusunun ana kısmı miras olarak kalmıştır. Büyük oğlu Ögedey ise Büyük Han olarak vazife görmekteydi (Barthold,1968:462-463). Böylece imparatorluk oğullar arasında taksim edilmesine rağmen bu taksimat ekonomik nitelikte kalmıştır. Paylaştırılma gereği ortaya çıkan yurtlardan elde edilen vergi gelirlerinden oğullarının faydalandırılması yoluna gidilmiştir. Büyük hanın egemen olduğu imparatorlukta yurtların idaresi için merkezden valiler atanıyordu. Bu kapsamda Maveraünnehir bölgesinde ilk vali daha önce Cengiz Han'a büyük hizmetleri olan Tüccar Mahmut Yalavaç'tı. Mahmut Yalavaç'ın yönetiminin merkezi Hocent'ti. Mahmut Yalavaç'ın emrine verilen askeri birliklerle ülkede güvenliği sağlarken vergilerin de toplanmasında herhangi bir sıkıntı çıkmaması sağlanıyordu.

Valilerin yönetiminin devam ettirildiği devirde Türkistan'da kısmen de olsa bir iyileşmenin sağlandığı şehirlerin belirli bir düzene girdiği ve yeni şehirlerin inşa edildiği görülmektedir. Ancak merkezi idarenin zayıflamasına koşut bir şekilde, valilerin etkisi azalmış ve daha sonra da Çağatay Han'ın oğulları, kendilerine verilen Batı Türkistan'ı idare etmeye başladılar. Moğolların bu süreç içerisinde halkın dini değerlerini dikkate aldıkları, daha sonra da İslam dinini kabul ettikleri görülmektedir. Bu süreç içerisinde İslam Hukuku ile Cengiz Han Yasaları arasındaki uyuşmazlıkların ciddi çatışma konusu olduğu görülmektedir.

Merkezi idarenin zayıflaması ile birlikte valilerin yerini alan ilk Çağatay hanı ve hanlığın kurucusu olan Algu Han'dı. Çağatay'ın torunu Algu Han (1260-1266), büyük hanlık için mücadele eden Tuluy oğulları arasında baş gösteren iç savaşlardan faydalanarak Harezm, Türkistan ve Afganistan'ı ele geçirmiş ve hanlığın temelini atmıştı. Algu'nun 1266 yılında ölümü ile birlikte yerine İslam'ı kabul etmiş olan Mübarek Şah Çağatay hanı olmuştu. Fakat Kubilay tarafından gönderilen bir başka Çağatay şehzadesi Barak, Mübarek Şahla yaptığı mücadele ile tahtı ele geçirmiştir (Aka, 2017:4-5). Barak Han da İslamiyet'i seçti. Barak Han da tıpkı Algu ve Mübarek Hanlar gibi yeni kurulan Çağatay Hanlığının çıkarlarını Büyük Hanlık için mücadele eden Kubilay ve Kaydu hanlara karşı korumaya gayret göstermişlerdi (Yuvalı, 1993: 177).

1318-1326 yılları arasında hüküm süren Kebek Han'ın hâkimiyeti, onun İslam dinini kabul etmemesine rağmen, Türkistan Moğol hanlarının İslam medeniyetine girişleri sürecinde önemli bir yer tutmaktadır (Bobobekov, vd, 2000: 83). Kebek Han döneminde mühim değişiklikler meydana geldi. Kebek Han başkentini Doğu Türkistan'dan Maveraünnehir bölgesine taşıdı. Yeni kurduğu Karşi şehrini başkent yaptı. Büyük Moğol Devletinden bağımsızlığının bir göstergesi olarak Kepekiy adıyla para bastırdı. Kebek Han ülkenin idari düzenini yeniden oluşturdu. Ülkenin şehirlerini (ilçe) Tümen ve Kışlaklar (köyler) oluşturarak etkileri günümüze kadar gelen idari sistemin temelini attı. Bu değişiklikler sayesinde ticaret gelişti. Andican şehri bu dönemde kuruldu. Şaş, Buhara, Taraz, İsficap gibi şehirler ticaret merkezlerine dönüştüler.

Daha sonra iktidara gelen Kebek Han'ın kardeşi Tarmaşirin, İslam Dinini kabul ederken aynı zamanda Kebek Han'ın yenileşme ve yerleşik hayata geçme siyasetini devam ettirdi. Ancak Tarmaşirin'in yerleşik hayata geçiş yönündeki adımları Moğol Beylerinin ayaklanmasına yol açtı ve o, tahttan indirilerek öldürüldü. Tarmaşirin'den sonra hanlar yeniden İli vadisinde yaşamaya başladılar. Ancak Çağatay Hanlığı yerleşik ve Müslüman halkın çoğunluğu oluşturduğu Maveraünnehir'in yerli halkı ile atlı-göçebe hayat tarzının egemen olduğu ve Moğol geleneklerini savunanlar arasındaki çekişmeler yaşanmasına sebep olmuştu. Süreç içerisinde, özellikle Çağatay Han'ın soyundan olmayan Emir Kazgan zamanında (1346-1358) hanlığın Maveraünnehir kısmında Türk nüfuzu arttı. Bu dönemde yaşanan 10 yıllık bir mücadeleden sonra bölgede artık yeni bir güç doğmaya başlamıştı (Aka, Timur, 2012:173). İlk defa 1360 yılında adından söz edilen, Çağatay ve Moğollar arasındaki çatışmalardan faydalanan Timur (ö. 1405) Maveraünnehir'e hâkim olarak Semerkant'ta tahta çıktı (1370). Çağatay Hanlığının yıkılarak tarihteki yerini almasına sebep olurken Timurlular Devletinin kurulmasına vesile olmuştur.

3.2. Timur ve Timurlular Döneminde Siyasi Hayat (1360-1506)

Özbekistan Devleti'nin kurucu bir şahsiyeti olarak kabul edilen Timur'un başta Semerkant olmak üzere Özbekistan'ın şehirlerinin yeniden inşasında önemli bir yeri vardır. Özbekistan'a yapılacak kısa bir seyahat bile Timur'un ülkenin şehirlerinin inşa ve imarına yaptığı mühim katkıları ortaya çıkarması açısından yeterlidir. Timur, belirtilen coğrafyada tarımsal üretimin gelişmesi için oldukça önemli çalışmalar yapmıştı. Fethettiği ülkelerdeki bilim adamı, sanatkâr, zanaatkâr ve diğer meslek erbaplarını Özbekistan'a getir(t)miş ve bu bölgenin kalkınmasında ciddi katkıları olmuştur.

Timur, Cengiz Han'ın Çağatay Han'a ana ordudan verdiği 4000 askerle birlikte askerî açıdan desteklemek üzere Çağatay Han'a doğrudan bağladığı üç boydan biri olan Barlas boyundandır. Turagay Bey sadece Barlas ulusu içerisinde değil, diğer Çağatay ulusları içerisinde de önemli bir oruna sahiptir. Dindar bir kişiliğe sahip olan Turagay Bey, siyasetle ilgilenme işini yakın akrabalarından Emir Hacı'ya bırakmıştı. Çağatay ulusuna bağlı Barlaslar, Celayirliler ve melez olarak kabul edilen Karaunaslar içerisinde liderlik Karaunasların eline geçmiş gerek Barlaslar ve gerekse Celayirlilerin siyasi itibarları sona ermişti (Aka, 2017:7-8). Timur'un iktidar mücadelesi sonucu elde ettiği siyasi iktidar sayesinde Barlaslar yeniden siyasi itibarlarını kazanabilmişlerdi. Barlas boyunun Moğol kökenli olduğu iddialarına karşın

(Alan, 2007: 26; Togan, 1972: 81) bu boyun Türk kökenli olduğuna dair de iddiaları Andican (2019: 25) görmek mümkündür. İbn-i Haldun'un hayat hikâyesini anlattığı kitabında (İbn-i Haldun, 2004: 248-252) Emir Timur'un Türkçe konuştuğu ve bu dilin kültürünü benimsediğini ve Türk dili ve kültürü ile ilgili İbn-i Haldun'un yaptığı değerlendirmeyi olumlu karşıladığı anlaşılmaktadır.

1335 yılında Şehr-i Sebz'de doğan Timur'un çocukluk döneminde ülkeye Çağatay Hanlığı'nın hâkim olmasına rağmen bu hanlık yıkılmaya yüz tutmuştu. Başlangıçta kendi siyasi gücü ile orantılı bir şekilde diğer siyasi aktörlerle iş birliği siyasetini izleyerek güç kazanma yolunu tutmuştu. Bu çerçevede Doğu Türkistan'da hüküm süren Tuğluk Timur, Maveraünnehir'e geldiğinde bazı beyler bölgeyi terk ettikleri halde o Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bu bağlılığı karşılığında Keş ve yöresi kendisine bırakıldı. Ancak Karaunas'lardan olan Emir Kazgan'ın torunu Hüseyin, Abdullah'ın öldürülmüş olması nedeniyle harekete geçerek Maveraünnehir hâkimliğini ele geçirdi (Togan A., 1972: 78-83). Bu olaylar ikinci defa Tuğluk Timur'un Maveraünnehir'e gelmesine sebep oldu (1360-1362).

Kaçan Emir Hüseyin'in beyleri Tuğluk Timur'a itaat ettiler. Tuğluk Timur Maveraünnehir'in idaresini oğlu İlyas Hoca Oğlan'a bırakırken Keş hâkimi Timur'u da İlyas Hoca'nın hizmetine atamıştı. Ancak İlyas Hoca'nın yanındaki Beylerin zalimce davranışları Timur'u kaçmış olan Emir Hüseyin'in yanına gitmeye sevk etti. Bundan sonra Emir Hüseyin ile eniştesi Timur arasında ittifak kurulmuş oldu. Bu ittifak Sistan hâkimi Melik Fahrettin'in yardım istemesi ile fiiliyata geçti. Timur ve kaynı Emir Hüseyin 1000 kişilik bir askeri birlikle Sistan hâkimine yardım etmelerine rağmen Melik Fahrettin, onlara vadettiği desteği vermediği gibi onlarla savaşa tutuşmuştu. Yapılan çarpışmada Timur bu savaşta ayağından sakatlanmıştı. Timur ve Emir Hüseyin yeniden Maveraünnehir'e gelerek bölgeye hâkim oldular.

Ancak Maveraünnehir için hâkimiyet mücadelesi bu iki emir arasında ittifakın bozulmasına yol açtı. Semerkantlılar tarafından çıkarılan ayaklanmanın bastırılmasından sonra Emir Hüseyin, Timur'un komutanlarından bazılarını tutuklamış onlardan kurtuluş akçesi talep etmişti. Talep edilen fidye verildiği halde komutanları serbest bırakmayarak ittifakın sona ermesine sebep oldu (Aka, 2017:8). Timur daha sonra Cengiz Han'ın soyundan Suyurgatmış'ı hanlık tahtına oturtmuş olarak Emir Hüseyin'in üzerine yürüyerek onu tasfiye etmiş oldu.

Emir Hüseyin'i ortadan kaldıran Emir Timur, daha sonra Harezm üzerine sefer düzenledi. 1371-1379 yılları arasında dört defa Harezm üzerine sefer düzenleyen Emir Timur bu bölgeyi kesin bir şekilde kendisine bağladı (Bobobekov vd, 2000: 112-116). Emir Timur Deşt-i Kıpçak üzerine sefer düzenleyerek Deşt-i Kıpçak'taki boyların muazzam nüfusu ve asker kaynağının kendisinin kurmaya çalıştığı devlet için tehlike arz ettiğini düşünüyordu. Kuzeyde Altınordu Devleti'nin iki büyük kısmını teşkil eden Ak Orda ve Altın Orda'nın birleşmesini kendisi için tehlikeli buluyordu. Bu sebeple de kuzeyde söz sahibi olmaya çalışıyordu. Ak Orda'da Toy Hoca Oğlan ile Urus Han'ın rekabeti vardı.

Toy Hoca Oğlan'ın Urus Han tarafından öldürülmesi sonucu Toy Hoca Oğlan'ın yerine geçen oğlu Toktamış Han'ın yardım taleplerine olumlu cevap verdi. Toktamış'ın güçlenmesi için Ona Otrar ve Sabran şehirleri ile Seyhun Nehri kıyısındaki Sığınak şehrini de bırakmıştır. Emir Timur böylece Deşt-i Kıpçak'ta güçlenen Urus Han'a karşı Toktamış'ı çıkarmayı planlamıştı (Kemaloğlu, 2012:231). Ancak

bu şehirler Urus Han'ın elindeydi, fethedilmeyi bekliyordu. Toktamış Han Urus Han ve oğullarına karşı beşinci karşılaşmada galip gelmeyi başardı. Rusya seferinde de galip ayrılarak Altın Orda Hanlığı'nın nüfuz sahasını ele geçiren Toktamış Han ardından Emir Timur'a bağlı Azerbaycan ve Harezm'e girince Emir Timur ile karşı karşıya geldi. Toktamış Han, Emir Timur ile beş yıl ara ile üst üste yaptığı iki savaştan da yenik ayrıldığı gibi, Deşt-i Kıpçak'ın ve Kırım yarımadasının yağmalanması ve şehirlerinin yakılması nedeniyle Altın Orda Devleti parçalanma sürecine girdi (Akbıyık, 2003: 148).

Emir Timur'un İran seferlerine bakıldığında 1370 yılında Maveraünnehir'de hâkimiyeti ele geçirdiği zaman, İran parçalanmış bir vaziyetteydi (Aka, 2017:15-7). Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler (1245-1383), merkezi Sebzevar olmak üzere Batı Horasan'da Serbedarlar (1337-1381), Merkezi Curcan olmak üzere Astrabad, Damgan, Bistam ve Simnan taraflarında Toga Timurlular (1337-1410) hüküm sürmekteydiler. Merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman bölgelerinde Muzafferiler (1294-1393), merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerinde Celayirliler hüküm sürmekteydiler.

İran'daki bu parçalanmış yapıyı değerlendirmek isteyen Timur, 1380 yılında Horasan üzerine bir askeri kuvvet gönderdi. Kendisi de bu gönderdiği birliğin ardından Herat'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Herat şehrini ele geçirmiş 1382 yılında da Batı Horasan Timur'un egemenliğine girdi. Timur, Batı Horasan'dan sonra Sistan üzerine yürümüş şimdiki İran ve Afganistan arasındaki anlaşmazlığa konu olan Hilmend nehri üzerinden Kandahar'ı ele geçirerek başkenti Semerkant'a geri dönmüştür. Timur, İran'ı ele geçirmeye karar vererek 1386-1388 yılları arasında yeniden İran'a girmiştir (Marozzi, 2006: 147-171). Tebriz'e yönelerek bu şehri ele geçirmiştir. Timur daha sonra Nahcivan ve Kars yöresinde fetihlerde bulunduktan sonra Tiflis'e yöneldi. Bu şehri ele geçirdikten sonra Şirvan ve Gilan meliklerini de kendisine tabi kılmıştır.

Azerbaycan'da yağma faaliyetlerinde bulunan ve Harezm'de adına hutbe okutan Toktamış Han'ın bölgedeki diğer devletlerle ittifak kurmasını engellemek için Karakoyunlu Türkmenleri üzerine yürümüş ancak Kara Koyunlu hükümdarı Kara Mehmet'i ele geçiremeyeceğini anlayan Timur Şiraz'ı ele geçirmiştir. İran'da mühim kazanımlar elde eden Emir Timur, kuzeyde Toktamış tehlikesini bertaraf ettikten sonra Hindistan'a yönelmiştir. 1398 yılının ilk aylarında Kabil üzerinden Sind Irmağını geçerek Delhi'ye kadar olan yerler ele geçirildi. Emir Timur, Hindistan seferinden sonra Anadolu'ya yöneldi. 28 Temmuz 1402 tarihinde Ankara'nın Çubuk ovasında Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşta galip gelen Emir Timur, sadece Anadolu'daki eski beylikleri Osmanlı Devleti'nde de Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında 11 yıl sürecek taht kavgalarına da sebep olarak ülkenin Fetret Devrine girmesine yol açmıştır.

Emir Timur, benzer bir darbeyi Memluklulere de indirmek istemiş ancak Şam'ı ele geçirmekle yetinmiştir. Emir Timur, 1405 yılında Otrar'da yeni bir sefer hazırlığı yaptığı sırada bu şehirde hastalanarak vefat etmiştir. Bu sefer muhtemelen Çin üzerine olacaktı. Emir Timur 1370 yılında İktidara geldiğinde sadece Maveraünnehir'de birlik sağlamamış İran, Anadolu, Şam, Irak'ı Acem ve Irak'ı Arap, Azerbaycan, Deşt'i Kıpçak ve Moskova'ya kadar olan bölgeleri ülkesine katmıştır (Kafalı, 1979: 342-343). Onun bu seferleri sonucu oluşan birlik sayesinde ticaret gelişmiş, Ayrıca Semerkant,

Buhara, Andican, Urgenç gibi Özbekistan'ın önemli şehirlerinin gelişen ticarete ayak uydurması için gereken üretim alt yapısını da meydana getirmiştir.

Emir Timur Dönemi, Türkistan'ın Rönesans Dönemi olarak ifade edilmektedir. O, ele geçirdiği ülkelerdeki sanat ve zanaatkârları ülkesine toplamak suretiyle Türkistan'ın ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücüne ulaşılmasını sağlamıştı. Emir Timur Türkistan'ın ekilebilir arazilerini faaliyete geçirebilmek için göçebeleri yerleşik hayata geçmeye zorlamış, bu çerçevede Ankara Savaşı esnasında kendi saflarına katılan Kara Tatarları Balkaş Gölü civarına yerleştirmiş ve bu bölgenin tarımsal üretime açılmasını sağlamıştır (Taşkıran, 2021: 701-702). Bu kapsamda, Moğol akınları ile oldukça sarsılan Maveraünnehir bölgesinin, Timur'un yaptığı icraatlar sayesinde yeniden canlandığını ifade etmek mümkündür.

Emir Timur ölmeden önce torunu Pir Muhammed'i kendisine veliaht olarak belirlemişti. Ancak veliaht Pir Muhammed'in Kandahar'da Semerkant'tan oldukça uzak bir şehirde bulunması, Emir Timur'un diğer torunu Sultan Hüseyin'in başkent Semerkant'ı ele geçirme girişiminde bulunmasına yol açtı. Bu durum veliaht Pir Muhammed'i beklemenin mümkün olmadığını ve hanedan mensupları arasında ciddi bir krizin ortaya çıkacağını göstermekteydi. Timur'un bir kısım komutanları da Semerkant'taki Halil Sultan'a biat ederek onun iktidarı ele geçirmelerini sağlamışlardı (Roomer, 1979: 347-348). Yaşanan bu karmaşa içerisinde Pir Muhammed, Halil Sultan'ın taraftarı Pir Ali Taz tarafından öldürülmüştü.

Daha sonra Timur'un oğlu Şahruh'tan yönetimi ele geçirmesi yoksa bu karışık ortamda ülkenin parçalanacağı uyarısı Timur'un önde gelen komutanları tarafından yapılınca Şahruh İktidar mücadelesine katılmıştı. Böylece iktidar mücadelesinde Timur'un diğer torunu Halil Sultan ile oğlu Şahruh arasında cereyan etmişti. Ancak Halil Sultan amcası karşısında mücadeleyi daha fazla devam ettiremeyerek onunla anlaşma yoluna girmişti. Tahtı amcası Şahruh'a bırakma sözü vermesine rağmen sözünde durmamıştı. 1409 yılında Halil Sultan'a karşı ayaklanan Hudaydat Halil Sultan'ı esir almıştı. Sonunda Halil Sultan amcası ile anlaşmış ve Rey şehrine gitmeyi kabul ederek amcasının tahta çıkışını kabul etmiş oldu. Şahruh, başkent olarak Herat'ı belirlemiş, Semerkant'ı yönetme işini de oğlu Uluğ Bey'e bırakmıştı. Şahruh, zor da olsa merkez Maveraünnehir'de denetimi sağladıktan sonra ülkenin diğer bölgelerinde de kontrolü yeniden ele almak üzere bir dizi sefer düzenledi. Bu çerçevede Mazendaran, İsfahan, Hemedan'a seferler düzenleyerek buralarda egemenliğini yeniden tesis etti.

Daha sonra Timurlu Mirzaları yenen ve Celayirli Sultan Ahmet'i ortadan kaldıran Karakoyunlu Kara Yusuf Bey'in üzerine yürümüş 1420'de bu bölgeyi tekrar denetim altına almaya muvaffak olmuştu. Şahruh, Anadolu işleri ile de ilgilenmiş, bu amaçla Sultan II. Murat'a yazdığı mektuba verilen cevabi yazıdan memnun olarak Anadolu'ya sefer düzenleme gereği duymamıştı. Şahruh, Azerbaycan bölgesine kadar olan mıntıkalarda askeri seferler düzenleyerek ülkede tekrar birliği sağlamaya çalışırken, Semerkant'taki oğlu Uluğ Bey de kuzey ve doğuya doğru; Kıpçaklar ve Moğollar üzerine seferler düzenleyerek ülkedeki birlik ve bütünlüğe katkı sağlamaya çalışmıştı.

Bu çerçevede Uluğ Bey, Kaşgar, Fergana üzerine seferler düzenledi. Moğolların elçileri gelerek dostluklarını göstermiş oldular. 1419 yılında Urus Han'ın oğlu Barak'ın, Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyeti sağlayabilmek için Uluğ Bey'den yar-

dım istemesi üzerine, Uluğ Bey Özbek ülkesine doğru sefer düzenledi. Ancak Özbeklerin dağıldığı haberi üzerine Uluğ Bey Seferden vazgeçti. Fakat göçebelerin kendileri için önemli bir kışlama merkezi olan Harezm üzerinde hak iddia etmeleri, 1427 yılında Özbeklerle Timurluları karşı karşıya getirmişti. Yapılan savaşta Timurlular ciddi bir yenilgi almışlardı. Özbekler, Ebu'l-Hayır Han idaresinde, 1430-1431 yılları kışında Harezm'in kuzey bölgelerini işgal etmişler fakat iklimden dolayı ayrılıp gitmişlerdi. Özbeklerin bu akınları Türkistan bölgesinin artık Özbek hâkimiyetine açık hale gelmeye başladığını göstermekteydi.

Şahruh, 1447 yılında ölünce Uluğ Bey tahtın tek varisi konumundaydı. Ancak gerek kardeşi Muhammet Cuki'nin oğlu ve gerekse hanedanın diğer üyeleri, kuvve halindeki tehditler olarak varlıklarını devam ettirmekteydiler. Uluğ Bey kardeşi Muhammet Cuki'nin oğlu Ebu Bekir Mirza'yı kolayca ortadan kaldırarak taht mücadelesinde bir adım daha öne çıkmıştı. Uluğ Bey için tek tehlike Baysungur oğlu Mirza Alauddevle'ydi. Mirza Alauddevle Uluğ Bey'in oğlu Abdullatif'i bir baskınla esir almıştı. Ancak Ebu el-Kasım Babür, kardeşi Mirza Alauddevle'yi tehdit edince Abdullatif serbest kalmış böylece Uluğ Bey'in karşısında herhangi bir engel kalmamıştı.

1448 yılında Uluğ Bey'in İslam'a karşı ilgisiz bir tutuma sahip olduğu iddiası onun asker ve halk arasında nüfuzunun kırılmasına yerine oğlu Abdullatif'in iktidara gelmesine yol açmıştı. Uluğ Bey diğer oğlu Abdul Aziz ile birlikte Abdullatif'e karşı 1449 yılı sonbaharında yaptığı savaşta yenilmiş, yapılan yargılama sonunda Uluğ Bey idam edilmişti (Barthold V., 1958: 156-160). Uluğ Bey'i ortadan kaldıran Abdullatif daha sonra kardeşi Abdul Aziz'i de öldürtmüştü. Bunu yaparken yargılama gereği bile duymamıştı. Görünürde ülkede hâkimiyeti tesis etmişti. Ancak Uluğ Bey taraftarlarının suikastına kurban gitmekten kurtulamamıştı. Suikastçılar Abdullatif'in başını keserek Uluğ Bey medresesinde teşhir ederken, Şahruh kolundan İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturttular.

Abdullatif'in baskı ve şiddete dayanan idaresinden sonra Abdullah ve şeyhulislam'ı ile birlikte yeniden Uluğ Bey devri geri gelmiş bulunuyordu. Devlet idaresindeki bu değişiklikler ülkenin din adamlarının merkezi hükmünde olan Buhara'da iyi tesirler bırakmadı. Abdullatif'in ölüm haberi duyulur duyulmaz şehrin darugası ve kadısı acele ile Mirza Ebu Said'i hapisten çıkararak ona biat ettiler. Ancak Ebu Said Abdullah'a karşı başlangıçta başarılı olamadı. Bu nedenle de kuzeydeki Özbeklerden yardım istedi. Özbeklerin de desteklediği Ebu Said ile Abdullah arasında meydana gelen savaşta Abdullah'ın ölmesi sonucu Ebu Said tahtı ele geçirmiş oldu. 1451 yılında tahta oturan Ebu Said ilk olarak Mirza Abdullatif'in katillerinin öldürülmeleri emrini verdi. Ebu Said'e destek olan Ebu'l Hayr ise Uluğ Bey'in kızını kendisine eş olarak alıp bazı değerli eşyalarla yurduna dönmüştür (Aka, 2017: 112-120).

Ebu Said'in saltanatı dönemi din adamlarının hâkimiyet devri olduğu görülmektedir. Ebu Said, müntesibi olduğu Nakşibendi tarikatı şeyhi Ubeydullah Ahrar'ı oldukça sever ona hürmette kusur etmezdi. Önemli gördüğü konularda hocasının fikrini almayı ihmal etmezdi. Ancak Ebu Said'in dedesi Timur'un kurduğu imparatorluğun sınırlarının korunması mümkün gözükmüyordu (Yüksel, 2009:130-135). Bir yanda Irak-ı Acem'de kendisini hükümdar ilan eden Sultan Muhammet, Herat üzerine sefer düzenleyerek iktidarı ele geçirme çabasındaydı. Ancak kardeşleri Alauddevle ve Babür'ün Herat üzerine yürümeleri ile buradan

ayrılarak, tekrar Irak-ı Acem'e geri dönmüştü. Diğer yanda Azerbaycan bölgesinde Karakoyunlular Sultanı Cihanşah oldukça bağımsız hareket etmekteydi. Cihanşah Akkoyunlularla barış yapıp durumunu sağlamlaştırdıktan sonra oğlu Pir Budak'ı Irak'ı Acem'i işgale gönderiyordu. Timurlular İmparatorluğu parçalanmanın eşiğindeydi. Ebu Said hocası Ubeydullah Ahrar'ın da görüşlerini alarak Karakoyunlular üzerine sefere çıktı. Ancak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la yaptığı mücadelede 1469 yılında şubat ayında öldürülmüştü.

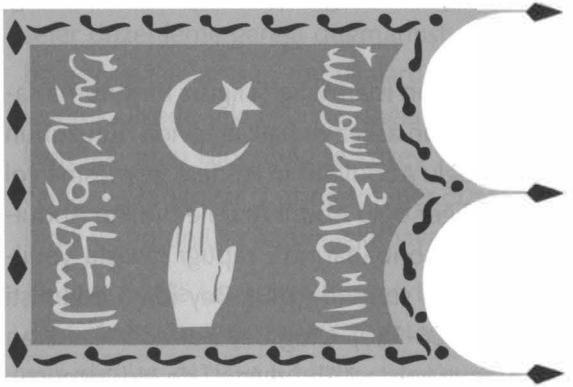
Ebu Said'le birlikte Timurluların artık ülkeyi bir bütün halinde tutamayacakları ortaya çıkmıştı. Vefat eden Ebu Said'in yerine Timurluların son ve tanınmış hükümdarlarından Hüseyin Baykara iktidara gelmiş oldu (Aka, 2017:140-143). Hüseyin Baykara'nın en büyük rakibi Şahruh'un oğlu Baysungur'un torunu Yadigâr Muhammet Mirza oldu. Ancak Muhammet Mirza'nın Herat'ı ele geçirme mücadelesi Ali Şir Nevai'nin de bulunduğu Hüseyin Baykara taraftarları tarafından önlenmiş ve Yadigâr Muhammet Mirza esir almıştı. Böylece Hüseyin Baykara tekrar Herat şehrine hâkim oldu. Baykara da Ebu Said gibi etrafa seferler düzenleyerek Timur İmparatorluğunu koruma çabasına rağmen muvaffak olamamıştı. Kuzey'de Harezm, güneyde Kandahar, doğuda Gazne ve batıda Damgan ve Bistam'ın ötesine hâkimiyetini taşıyamamıştır. Daha sonra Özbek Hanı Şibani Han'ın akınlarının yoğunlaşmıştı. Babür'ün Şibani Han'a yenilmesi ile Babür de Kabil'i kuşatarak Hindistan'da Babür (Babür, 1970:290-310) imparatorluğunun temellerini atmış oldu. Hüseyin Baykara 1506 yılında vefat ederken Şibani Han 1507 yılında Bagdis yakınlarında Timurlu Ordusunu yenerek Timurluların Türkistan hâkimiyetine son vermiş oldular.

3.3. Özbek Devletinin Ortaya Çıkışı ve Hanlıklar Döneminin Siyasi Hayatı (1428-1920)

Bu bölümde öncelikle Özbek Devleti'nin ve daha sonra da Özbek hanlıklarının ortaya çıkışları ele alınmaktadır. Daha sonra tek tek diğer hanlıkların siyasi hayatları inceleme konusu yapılmaktadır. Bu çerçevede Özbek adının ortaya çıkışını tespit etmekte yarar bulunmaktadır. Böylece Özbeklerin Timurlulardan farkları da anlaşılmış olur. Bu başlık altında öncelikle Özbek Hanlığının ortaya çıkışı, daha sonra Özbek Hanlığı'nın Buhara ve Hive Hanlığı şeklinde ikiye ayrılması süreci incelenmiştir. Bu aşamada hanlıkların birbirleri ile mücadeleleri, bu mücadeleler sürecinde Hokand Hanlığı'nın vücut bulması ve daha sonra bu mücadeleler sonucunda zayıf düşmeleri neticesinde Hanlıkların Hokand Hanlığından başlanarak Rus boyunduruğu altına düşmeleri ele alınmaktadır.

3.3.1. Buhara Hanlığı Dönemi Siyasal Hayat (1500-1920)

Şekil 3.1: Buhara Hanlığının Bayrağı

Kaynak: https://shosh.uz/uz/buxoro-amirligi-avvali-va-oxiri/ (E.T. 15.03.2024)

Özbek adının ortaya çıkış sürecine bakıldığında sürecin Cengiz Han'ın evlatlarına kadar götürülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi Cengiz Han imparatorluğunu dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Buna göre en büyük oğlu Cuci Han'a İmparatorluğun kuzey kısmı verilmiş ve bu kısımda Altın Orda Hanlığı kurulmuştu. Cuci Han'ın evlatlarından ve bu devletin hükümdarlarından olan Özbek Han'a (1313-1341) kadar gitmektedir (Kafalı, 1976: 303-306). Başlangıçta Taife-i Özbekiyye olarak adlandırılmalarına rağmen daha sonra taife kelimesi kullanılmadığı için Özbek kelimesi yaygınlık kazanmıştır (Alpargu ve Çelik, 2021: 27).

Özbekler, Altınordu Hanlığı'nın sarsılması ve yıkılmasından sonra Ebu'l Hayr Han döneminde Göçebe Özbek Devleti olarak ortaya çıkmıştır. 1428 yılında Çimgi Töre (Tümen) şehrini kendisine başkent olarak belirleyen Ebu'l Hayr Han başçılığında güçlenen Özbekler, Timurlular devrinde, özellikle Uluğ Bey Devrinde Semerkant'ı yağmalayacak düzeye eriştiler. 1446 yılında başkentini Seyhun Nehri kenarındaki Sığınak şehrine taşımıştır. Ebu'l Hayr Han ölünce Özbek Konfederasyonu dağılma safhasına girmiş, Han'ın oğlu Şah Budak halkı bir arada tutma başarısı gösteremediği gibi girdiği bir savaşta da öldürülmüştü. Yaşanan bu başarısızlıklar üzerine Deşt-i Kıpçak'ta tutunamayacağını anlayan Muhammed Han Şibani (Gömeç ve Fidan, 2022: 752-754) yönünü Maveraünnehir bölgesine çevirmiştir. Başlangıçta bu bölgeyi ele geçirme konusunda yeterli gücünün olmadığını farkeden Şibani Han dönemsel ittifaklarla gücünü ve nüfuzunu artırma stratejisi benimsemişti. Bu çerçevede önce Timurlu mirzalarla, ardından da Doğu Çağatay Hanlığı hükümdarları ile ittifaklar kurmuştu.

Bunu neticesinde, 1495 yılında Maveraünnehir'e giren Muhammed Şiban Han'a karşı Doğu Çağatay Hanlığı Hükümdarı Sultan Mahmut ile onun kardeşi Sultan Ahmet'i Özbek hanına karşı yardıma çağırmıştır. 1503 yılında Babür önderliğindeki ittifak bu savaşı Özbek hanına karşı kaybetmiştir. Böylece Maveraünnehir'de kısa sürede denetimi ele geçirmiştir (Saray, 2022: 64). Babür Şah'a karşı kazandığı zafer sonrasında Türkistan'daki son Timurlu olan Timur'un torunu Hüseyin Baykara, Şiban Han'a karşı harekete geçmişti. Bu durumda iki ordu 1506 yılında karşı karşıya gelmiş ve Şiban Han bu savaşta da galip geldiği gibi Türkistan'da Timurlu hâkimiyetine son vermişti. Şiban Han sadece Maveraünnehir'i değil Hüseyin Baykara'yı da yenerek egemenlik alanını Horasan'a kadar uzatması onu Şah İsmail ile karşı karşıya getirmiştir. Şiban Han 1510 yılı Aralık ayında Merv şehri yakınlarındaki Mahmudabad'da Şah İsmail'le yaptığı savaşta yenilmiş, kendisi de bu savaşta öldürülmüştür (Alpargu ve Çelik, 2021: 30).

Bu durum Özbeklerin Maveraünnehir hâkimiyetlerinin sorgulanmasına yol açarken Özbek hanları Şah İsmail'i Ceyhun Nehri'nin doğusuna geçmeme konusunda ikna etmeye çaba göstermişlerdi. Şah İsmail de Maveraünnehir halkının kendisine karşı tepkisini bilmesi nedeniyle, bölgeyi doğrudan ele geçirme konusunda kararsız kalmıştı. Bu nedenle de Timurlu aileden Özbeklere yenilen Babür'ü askerlerine kızıl fes (Kızılbaş Serpuşu) giydirmesi koşuluyla Türkistan'daki egemenlik mücadelesinde kendisini destekleyeceğini söylemişti. Bunu kabul eden Babür Şah, Timurlu Devleti yeniden canlandırma ümidiyle Şah İsmail'in takviye kuvvetleri eşliğinde Türkistan şehirlerini işgale kalkışması, halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu (Türkoğlu, 2010: 45-47). Bunu değerlendirmek isteyen Özbek hanları 1511-1512 kışında Kul-i Melik mevkiinde, 1512 sonunda da Gucduvan'da Safevi destekli Babür ordusu ile var-

lık-yokluk mücadelesine girmişlerdi. Halk Özbeklerle birlikte ölüm kalım mücadelesi verince, Babür Şah Türkistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Ancak Şah İsmail ve Babür Şah ile yapılan mücadelenin neticesi olarak 1512'de Özbek Devleti parçalanarak Buhara ve Hive Hanlığı olarak ikiye bölünmüştür.

Babür Şah ile Şah İsmail İttifakını yenilgiye uğratan Özbeklerin yeni hanı Köşkünçü Han devrinde Özbekler Horasan'a beş sefer düzenlediler. Ancak 1528 yılında yapılan Cam savaşında Özbekler ağır bir mağlubiyet aldılar. Buna rağmen onu takiben tahta çıkan Ubeydullah Han döneminde Özbek akınları devam etti. 1535 yılında Herat'ı ele geçirmeyi başardılar (Saray, 2022: 66-67). Ubeydullah Han döneminde sadece Herat alınmadı, aynı zamanda Safevi Devleti tarafından ele geçirilen Özbek topraklarının büyük bir kısmını da geri alınmıştır. Bu dönemde Safevi Türkleri ile Özbekler arasında yaşanan mücadelede Belh ve Horasan bölgeleri sık sık el değiştirmekteydi. Ubeydullah Han'ın hükümdarlığının sonlarına doğru 1512 yılında Hive'de bağımsızlığını ilan eden Özbek ve Türkmenlerin kurduğu Hive Devleti'ni ortadan kaldırmak için Hive'ye bir sefer düzenlediyse de muvaffak olamamıştır. Ubeydullah Han Döneminde ülkede, özellikle Nakşibendi Tarikatı etkinlik kazanmıştır. Ubeydullah Han'ın isminin de 1404-1490 yılları arasında yaşayan Nakşi Şeyhi Taşkentli Ubeydullah Ahrar'dan gelmiştir (Alpargu ve Çelik, 2021: 31-32). Bu çerçevede Özbek hükümdarları gerek tarikatlardan ve gerekse de önde gelen ulemadan destek almayı önemsemişlerdir.[7]

Ubeydullah Han'ın 1539 yılında ölümünden sonra bir yıla yakın iktidar mücadelesi olmuştur. Daha sonra iktidara Abdülaziz Han (1540-1550) geldi. 1151 yılında Abdüllatif Han iktidara gelmiştir. Ancak onun iktidarı kısa süreli olmuş ve 1551 yılında aniden vefat etmiştir. Uzun süren karışıklık döneminden sonra 1561 yılında tahta İskender Han çıkmış olmasına rağmen Oğlu Abdullah ülkeyi fiilen yönetmiştir. O, devleti Cubayri Hocalarından biri olan Hoca Muhammed İslam ve oğlu Hoca Ebubekir Sa'd'ın verdiği destekle o idare etmiştir. Abdullah Han daha babasını tahtayı geçirmeden 1557 yılında Buhara'yı başkent yapmış 1573'te Belh, 1574'te Hisar, 1578'de Semerkant, 1583'te de Fergana'yı kendisine tabi kılmıştır. 1583 yılında tahta çıkan II. Abdullah fetihlere devam ederek 1584'te Bedahşan 1589'da Herat 1590'da Meşhed, 1593 ile 1595-1596 yıllarında da Harezm bölgesini kontrol altına almıştır. 1594 yılındaki Yarkent Hanlığı seferi ise başarısızlık da sonuçlanmıştır (Alpargu ve Çelik, 2021: 31-32). Yani Abdullah Han'ın gerek fiilen yönetimi ve gerekse 1583'den 1598 yılına kadar süren hükümdarlığı boyunca Buhara Özbek Hanlığı yaptıkları seferler ve askeri başarılarıyla oldukça güzel günler yaşamıştır. Ancak Abdullah Han'dan sonra zayıflayan Şibanilerin yerine 1599-1756 yılları arasında Astrahaniler Hanedanı Buhara Özbek Hanlığını yönetmeye başladı.

Astrahaniler ifadesi bu hanedanın köken olarak Astrahanlı olduğunu ifade etmektedir. Rusya'nın 1559 yılında Astrahan'ı işgal edip Astrahan (Hacı Tarhan) Hanlığına son vermeleriyle Astrahaniler şehri terk ederek önce Harezm'e, daha sonra da Buhara Hanlığına sığınmışlardır. Astrahaniler Cuci'nin on üçüncü oğlu Tukay-Timur'a dayandığından Tukay-Timurlular ve aileden hükümdar olan ilk kişinin

7 Ubeydullah döneminde Özbek-Safevi ilişkileri için bk. Martin B. Dickson, Shah Tahmasb and the Uzbeks: The Duel for Khurasan with Ubayd Khan (930-940/1524-1540) Princeton University 1958 basılmamış doktora tezine bakılabilir.

Canı Muhammed olması sebebiyle de Caniler (Can oğulları) da denmektedir (Özaydın, 1993: 154). Ailenin en yaşlı ferdi Yar Muhammed, oğlu Canı Muhammed'i Buhara Hanlığı hükümdarı İskender Han'ın (1561-1583) kızı Zühre Hanım'la evlendirmiş, hanın diğer kızı Masume Sultan Hanım ile de kendisi evlenmişti. Bu nedenle de Şibanilerle akrabalık bağı kurmuş oldu.

Şibanilerin son hanı Abdülmü'min, Can Muhammed'i askeri ve idari orunlarda vazifeler vermiş ancak daha sonra onun çocuklarını saf dışı etmeye kalkışmıştır. Bu çerçevede Can Muhammed'i hapsetmiş, dedeleri Yar Muhammed'i Belh dışına sürmüştür. Can Muhammed'in büyük oğlu Din Muhammed Abdülmü'min'e biat etmeyi reddederek Horasan bölgesini ele geçirmeye çalışmıştır. Abdülmü'min Taşkent'ten dönerken öldürülünce Maveraünnehir ve Belh'te Şibani hâkimiyeti sona ermiştir (Alpargu ve Çelik, 2021: 34). Bu karışık ortamda Safeviler, Buhara Hanlığı'nın batıdaki topraklarını işgal edip bütün Horasan'ı ele geçirirken, ülkenin doğusu da Kazak tehdidine maruz kalmıştır. Ancak Kazak tehdidi kısa bir süre sonra bertaraf edilmiştir.

Şibani hâkimiyetinin sona ermesi üzerine Canoğulları ailesi ilk kurultayı 1599 baharında Mâverâünnehir'de topladı. Ailenin en yaşlı siması Yâr Muhammed hanlık teklifini kabul etmemiştir. Bunun üzerine oğlu Can Muhammed Buhara Hanı olmuştur. Daha sonra geleneklere uygun olarak Buhara-Semerkant arasındaki topraklar hanedan mensupları arasında paylaşılmıştır. Can Muhammed (ismen hükümdar) Semerkant'ta hüküm sürmüştür. Ailenin en güçlü siması ve Canoğulları Hanedanının kurucusu kabul edilen fiili hükümdar, Bâki Muhammed ise iktası olan Buhara'da kalıp devlet idaresiyle ilgili politikalar geliştirdi ve idarî reform için hazırlıklar yaptı.

Can Muhammed 1603 sonbaharında ölünce yerine Bâki Muhammed han unvanıyla 17 Kasım 1603'te hanedanın başına getirilmiştir. Buhara'yı başşehir yapmış ve iktâsını Semerkant'ı da içine alacak şekilde genişletmiştir. Bazı idarî reformlar da gerçekleştiren Bâki Muhammed 1605 yılında ölmüştür. Onun döneminde Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurulmuş, bu çerçevede Bâki Muhammet III. Mehmet'e elçi gönderip ondan Şah I. Abbas'a karşı top ve tüfek istemiştir (McChesney, 1980: 81). Baki Muhammed Han döneminde Safevilerin Özbekler üzerine seferlerine devam ettikleri görülmektedir. Ancak 1598 yılındaki başarılarını 1602 yılında başlattıkları seferde gerçekleştiremedikleri görülmektedir. Bu süreçte 1603 yılında Kunduz ve Belh, Buhara Hanlığı'nın kontrolüne geçmiştir.

Baki Muhammed Han ölünce yerine kardeşi olan Belh valisi Vali Muhammed Han (1605-1611) hükümdar olmuştur. Ancak onun merkezi yönetimi güçlendirme çabaları emirleri tarafından benimsenmemiş, bu nedenle de kendisine bir tuzak kurulmuştur. Bu tertibin neticesinde tahta Buharalı asiller onun yerine İmam Kulu Han'ı geçirdiler. Vali Muhammed Han, Şah Abbas'tan aldığı destekle tahtı yeniden ele geçirmeye çalışmış ancak bu, başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Özaydın, Canoğulları, 1993: 154). İmam Kulu Han'ın 29 yıl gibi uzun süren hükümdarlığı boyunca kuzeyde ve doğuda Kazaklara ve Kalmuklara karşı yaptığı mücadelede başarılı olmuş ve güney komşuları Babürlülerle dostluk ilişkisi kurmaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlıların Safeviler'e karşı birlikte savaşma teklifine sıcak bakmamıştır. Dindar bir kişiliğe sahip olan İmam Kulu Han, ömrünün son dönemlerini Medine'de geçirmek ümidiyle yerine Halefi Nadir Muhammed Han'ı (1642-1645) geçirmişti (Alpargu M., 2007: 608-610).

Oldukça menfi bir kişiliğe sahip olması sebebiyle Nadir Muhammet Han, çevresinde hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. İktidarının üçüncü yılında Hocent civarında bulunan Kazaklara karşı oğlu Abdulaziz komutasında bir ordu göndermiştir. Sefer esnasında oğlu Abdulaziz, han olarak ilan edilmiştir. Nadir Muhammed Han, oğlu Abdülazîz karşısında tutunamayarak tahtını ona bırakmak zorunda kaldı (1645). Nadir Muhammed bu nedenle Babürlü Hükümdarı ve Safeviler'den yardım istemiştir. Ancak Babürlülerin Belh'i işgal etmeleri onun Osmanlılardan yardım istemesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti ona bir name göndererek iyi geçinmelerini işaret etti. Sonra da gerek Babürlülerden gerekse Safeviler'den aracılık etmelerini istedi. Ancak süreç içerisinde Nadir Muhammed vefat etti (Özaydın, 1993: 154).

Nadir Muhammed'in yerine geçen Abdülazîz hânedanın en önemli şahsiyetlerinden biridir (1645-1680). Onun döneminde Osmanlılarla iyi ilişkiler kurulmuş ve karşılıklı olarak elçi gönderilmiştir. Tahtta kaldığı 35 yıl gibi uzun bir süre boyunca yaşadığı en önemli mücadele Hive Hanlığı ile yaptıkları mücadeledir. Bu dönemde Ebu'l Gazi Bahadır Han Buhara'yı ele geçirdi, Ebu'l Gazi Bahadır Han uzun süre Buhara'da tutunamasa da yaşanan bu süreç Buhara Hanlığını oldukça sarsmıştır. Abdulaziz Han döneminde ülke iktisadi ve siyasi açıdan çöküş dönemine girmiştir. Onun ölümünden sonra tahta geçen Sübhan Kulu Han devrinde de bu durum devam etmiş, Hanlıktaki beyler bağımsızlıklarını ilan ederek hanlıktaki otoritenin sarsılmasına yol açmışlardır. Bu durumdan 1663 yılında vefat eden Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın yerine geçen oğlu Anuşa Han da faydalanmış, bölgeyi ele geçirme çabası içerisinde olarak, bunda da başarılı olmuş ve Semerkant ele geçirilerek adına hutbe okutmuştur (Özkan, 2021: 55-57). Ancak Süphan Kulu Han işgali kısa süre içerisinde sonlandırmış, Hive Hanı Buhara Hanlığı topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Anuşa Han'ın bu durumu ülke içerisinde itibarının kaybolmasına neden olmuştur. Bundan faydalanan Süphan Kulu Han, Hive Hanlığı'nın içişlerine müdahil olma başarısını gösterebilmiştir (Alpargu ve Çelik, 2021: 36). Sübhan Kulu Han, Hive Hanlığına karşı başarı göstermesine ve Hive Hanlığı'nın içişlerine müdahil olabilmesine rağmen, gerek kendi oğulları ve gerekse Özbek beylerinin bağımsız hareket etme arzuları ülkede merkezi otoritenin sağlanmasında sorunlara neden olmuştur.

Merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları Süphan Kulu Han'ın yerine geçen Ubeydullah Han (1702-1711) döneminde de devam etmiştir. Ancak boy rabıtalarının oldukça güçlü, merkezi otoriteye itaatin ise tabir caizse *"pamuk ipliğine bağlı"* olduğu (Özkan, 2021: 57-59) Buhara Hanlığında yapılan reformların, beylere itaatin devlete itaatin önüne geçtiği bir ortamda sürmesi imkânsızdı. Bu çerçevede Han ancak beyleri birbirlerine karşı kışkırtarak ayakta durabiliyordu. Bu halden rahatsız olan Ubeydullah Han merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarına girişti. Öncelikle vakıf arazilerinden vergi almaya ve merkezin hazinesini güçlendirici başka iktisadi siyasaları izlemeye devam etti. Ubeydullah Han'ın iktisadi alanda izlediği bu politikalar 1708 yılında bir krizin ortaya çıkmasına sebep oldu. 1710'da Fergana vadisi Buhara ile bağlantısını koparark Hokand Hanlığını oluşturdu. Ubeydullah Han 1712'de öldürülünce hanlık beylikler halinde parçalandı. Beylikler birbirleriyle savaşa girdiler.

Ubeydullah Han'dan sonra iktidara gelen Ebu'l Feyz Han, Hokand Hanlığını Buhara Hanlığına bağlayamadı ve Han-

lığın otoritesi Buhara ve çevresinden ibaret kaldı. Bu süreçte Özbek asıllı Mangıt boyu yükselişe geçmiştir. Hanlık Mangıt boyu reisi ve saray nâzırı Atalık Muhammed Hakîm Bey'e geçti (Hatunoğlu, 2011: 37-38). Yaşanan otorite boşluğundan yararlanan göçebe Kazaklar (Kıpçaklar) ülkenin bazı kısımlarını işgal etmeye başladılar. İsyancı bazı Özbek boyları da bu karışık durumdan faydalanarak Maveraünnehir'i ve özellikle Buhara'yı yedi yıl boyunca yağmaladılar. Bu sebeple de pek çok aile memleketinden ayrılmak zorunda kalırken 1730'da da Kazaklar geri çekildiler.

Astrahan Hanları dönemi sonlarındaki en önemli olaylardan biri de Nadir Şah'ın yaşanan otorite boşluğundan faydalanarak Türkistan'ı ele geçirmesidir. 1740-1747 yılları arasındaki bu işgal ile Türkistan bölgesi Afşar egemenliğine girmiştir. Hanlıklarda merkezi yönetimin etkisi asgari düzeye inmiştir. Buhara'yı işgal eden Nadir Şah, Ebu'l Feyz Han'ın kendisine itaat etmesi neticesinde onu makamında bırakmıştır. Buhara, Nadir Şah'la yapılan antlaşma gereğince ona 20 bin kişilik bir askeri bir birlik temin edecekti. Ceyhun Nehri iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir. Bu işgal durumu Nadir Şah'ın ölüm tarihi olan 1747 yılına kadar sürmüştür (Özaydın, Canoğulları, 1993: 155). Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Astrahaniler bağımsızlıklarına kavuşup son hükümdarları Ebu'l Gazi 1785'e kadar görev yaptıysa da ismen han idi. Hâkimiyet gerçekte Mangıt boyundan Atalık Muhammet Rahim'in eline geçmiştir.

1785 yılına kadar ismen de olsa hanlık görevi Astrahanîlerin elindeydi. Ancak Hanlığı idare eden Muhammet Rahim ve amcası Muhammet Danyalbek'ti (1758-1785). Tahta geçmesiyle birlikte Muhammet Rahim Han, *"han"* unvanını kullanmıştı. Bilindiği gibi bu zamana kadar Cengiz Kağan'dan sonra Orta Asya'da Cengiz soyundan olmayan hiçbir yönetici *"han"* sanını kullanmaya cesaret edememişti (Sela, 2004: 66-69). Muhammet Rahim Han'ın bu cesareti ülkedeki boyların büyük bir direnişiyle karşılaşmıştı. O bu direnişi güçlü ordusu, hanlığın önemli makamlarına kendi boyundan kişileri atamak ve muhalifleri farklı şehirlere zorunlu ikamet uygulaması, Cubayri hocaları gibi ulema ve tüccar tabakasını kendi yanına çekme gibi stratejiler izleyerek aşmaya çalışmıştır. Ancak ölümünden sonra hanlıkta büyük isyanlar patlak vermişti. Muhammet Danyal Atalık, Muhammet Rahim Han gibi *"han"* unvanını almaya cesaret edememiş, Mangıt boyunun geleneksel unvanı *"atalık"* unvanını kullanmıştır.

Ancak Muhammet Danyal Atalık döneminde özellikle Özbek beyleri isyanları başlatmışlardır. Yaşanan isyanların bastırılmasında, merkezi idarenin güçlenmesinde menfaati olan Buhara'nın tacir ve zanaatkâr tabakasının desteği etkili olmuş ve isyanın elebaşıları idam edilmiştir. Muhammed Danyal Atalık'ın ülkede düzen kurma çabasına rağmen ülkeye tam anlamıyla hâkim olamamıştır. Bu durum bazı hanlık ileri gelenlerinin oğlu Şah Murat'ı (emir-i masum) siyasette aktif hale getirmelerine sebep olmuştur. O idarede söz sahibi olur olmaz, idareyi zaafa uğrattığını tespit ettiği başta Koşbegi Devlet Biy, Kadı Kelan Seyyid Nizamüddin olmak üzere önemli devlet görevlilerini etkisiz hale getirmiştir.

Danyal Atalık, 1785 yılında vefat etmesi ile birlikte Şah Murat, devletin idaresini tamamen eline almıştır. İlk iş olarak 1785 yılında Ebulgazi Han'ın Şah Murat tarafından sarayından çıkarılması ve sıradan bir vatandaş gibi yaşamaya mecbur bırakılmasıyla hanlığın idaresi resmen Mangıtların eline geçmiştir. Şah Murat Han (1785-1800) dini, siyasi ve iktisadi alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır. Şah Murat,

ülkede dolaşımı olan tenge (gümüş para) ile tilla (eşrefi, altın para) yerine değeri artırılmış gümüş sikke kullanımını yaygınlaştırmıştır. Mali alanda ayrıca şeriata aykırı olarak gördüğü yargu, bac, tarh, tuşmal, yasak, aluk ve saluk gibi bazı vergiler kaldırılmıştır (Alpargu ve Çelik, 2021: 40). Ancak kaldırılan vergilerin hanlık hazinesinde ciddi bir gelir kaybına yol açması nedeniyle cul ismiyle yeni bir vergi getirmiştir. Ayrıca adalet, ülkenin nüfuslandırılması, tarım ve şehirlerin idaresinde mühim adımlar atmıştır.

Şah Murat, aldığı İslami ve tasavvufi eğitim, döneminde etkisini göstermiş, şeriatın uygulanmasına dikkat etmiştir. Bu nedenle de daha çok Emirü'l Müminin unvanını kullanmıştır. Şah Murat, 1800 yılında ölünce en büyük oğlu Emir Haydar tahta çıkmıştır. Emir Haydar Buhara Hanlığı tarihinde ilk defa seyyid unvanı kullanan han olmuştur. Bunda, ülkede yeni egemenlik kuran Mangıt Hanedanının meşruiyetini dini yönden sağlama girişimi olarak kabul etmek mümkündür (Togan Z. V., 1981: 213). Emir Haydar devrinde yaşanan gelişmelere bakıldığında genel olarak boyların özellikle göçebe Özbek boylarının isyanlarını bastırmakla geçmiştir. Özellikle Semerkant ve Buhara arasındaki Miyankal Özbek boyları tarafından çıkarılan bu isyanları, Emir Haydar bastırma başarısı göstermiştir (Alpargu M., 2007: 19). 1826 yılında Emir Haydar vefat etmiş yerine küçük oğlu Hüseyin tahta geçmiş ancak onun 2,5 ay gibi kısa süre içerisinde ölmesi üzerine kardeşi Emir Ömer geçmiştir. Emir Ömer'in de 4 ay kadar süren idaresinden sonra yerine Emir Nasrullah (1827-1860) geçmiştir.

Emir Nasrullah iktidarı döneminde otoriteyi elinde tutmaya çalışmıştır. Otoriter tavır içinde olma hali, diğer hanlıklarla ilişkilerine de yansımıştır. Diğer hanlıklar ile dostça ilişkiler kurmanın siyasî dengedeki gerekliliğini anlayamayacak denli mağrur bir idareciydi. Emir Nasrullah'ın bu yönü sonucu ortaya çıkan zaaf, Rusya'nın Türkistan işgalini kolaylaştıran bir siyasi zemin oluşturmuştur (Dumlupınar, 2023: 210). Türkistan üzerinde Rus ve İngiliz rekabetinin yaşandığı bu dönemde Emir Nasrullah, bu rekabet sürecini de kendi lehine kullanma çabası göstermemiştir. Öyle ki bu durumla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin de Rusya'yı durdurmak için hanlıklar arasındaki ilişkileri düzeltme tavsiyeleri de dikkate alınmamıştır. Bu çerçevede Rusların yaptığı telkinlerle İngiliz elçileri Stodhard ve Conolly'i idam ederek tamamen Rusların etkisi altına girmiştir. Hanlıklar arasında birlik oluşturmaktan daha çok saltanatını onlara saldırılar düzenlemekle geçiren Emir Nasrullah, aynı zamanda baskıcı yönetimi ile hanlık içinde isyanların çıkmasına da neden olmuştur. Bu isyanların başladığı sırada ölen Emir Nasrullah'ın yerine Emir Muzaffer geçmiştir.

Emir Muzaffer Han (1860-1885) devrinde hanlığın Rusya ile olan ilişkilerinde dostluk havası yerini askeri mücadeleye bırakmıştır. Buna ek olarak onun diğer hanlıklarla ilişkilerine bakıldığında onlarla da ilişkilerinin iyi olmadığını söylemek mümkündür. Bunda diğer hanlıkları Buhara Hanlığına bağlama planları etkili olmuştur (Dumlupınar, 2023: 210). Hanlıklar arasındaki bu çatışma halini kendi siyasi emellerine uyduran Rusya, Muzaffer Han'ın bu arzularını kullanmayı bilmiştir. Bu nedenle de Hokand Hanlığı'nın işgaline giden süreci tam olarak görmesini bu siyaset engellemiştir. Yine de Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından 1864 yılında başlayan işgaline de kayıtsız kalamamış, Taşkent'in işgalini engellemeye çalışmıştır. Ancak bu konuda başarılı olamamış, bir elçilik heyetini Petersburg'a göndererek hem işgali protesto etmek hem de Taşkent'in iadesini isteme girişiminde bulunsa da heyet Orenburg

yakınlarında durdurulmuştur. Bundan sonra, Emir Muzaffer, Ruslara karşı harekete geçmiştir.

Emir Muzaffer Rusların Buhara topraklarına yaklaşmasını engellemek için aradaki bölgeyi alarak burada koruma hattı oluşturmuştur. Bu nedenle gönderilen Rus elçilik heyetini de hapsetmiştir. Hanlıkları ele geçirme hususundaki planlarını tamamlayan Ruslar, 1866 yılında keşif niteliğinde bir saldırı düzenlemiştir. Ancak bu saldırıda galip gelen Buhara Hanlığı Taşkent yakınlarına kadar ilerleme başarısı göstermiştir. 1866 yılının sonlarına doğru İcrar yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelmiş bu savaşı Ruslar kazanarak Buhara Hanlığı'nın yeni bir döneme girmesinin de yolunu açmıştır (Hatunoğlu N. , 2011: 504-507). Bu savaşta, Buhara Ordusunun sayıca üstün olmasına rağmen yenilginin temel nedeni Buhara Hanlığı'nın askeri alanda yaşanan gelişmelerden haberdar olmamalarıydı. Buhara Hanlığı Rus Ordusunun daha fazla ilerlemesinin önüne geçmek için barış isteğinde bulunmuştur. Bu çerçevede hapsettiği elçilik heyetini serbest bırakmıştır. Ruslar Buhara'yı ele geçirecek güce sahip olsa da anlaşma yolunu tutarak Emir'i yerinde bırakmış ve 1867 yılında Taşkent merkezli olarak kurdukları Türkistan Genel Valiliği aracılığı ile bölgeyi yönetmeye başlamışlardır.

Buhara Hanlığı, Ruslara karşı mücadele çabası göstermiş, bu çerçevede hanlığın sınırları ile Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları konusunda yaşanan anlaşmazlık sonrası, 1868 yılında Zirebulak Savaşı Hanlığın tekrar yenilgisi ile sona ermiştir. Bu yılda Rusya ile Hanlık arasında yapılan anlaşmayla Emir, başta Buhara'nın su kaynağı Zerefşan olmak üzere birçok şehri kaybederken geriye kalan topraklarda ise Rusların serbestçe ticaret yapma hakkını tanımak durumunda kalmıştır. Emir Muzaffer'in Ruslara teslim olması başta Emir'in oğlu Abdülmelik olmak üzere halk tarafından kabul edilmeyince, halk Abdülmelik'in etrafında toplanarak Semerkant'ı ele geçirmişti (Özkan, 2021: 82). Ancak Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın Semerkant'ı ikinci defa alması ile bu isyan sona ermiştir.

1873 yılında Rusların Hive'yi işgal etmeleri ve Hive Hanlığını tamamen ele geçirmeleri her alanda Rusların üstünlüğünün gündeme gelmesine kapı aralamıştır. Bu yıl imzalanan 18 maddelik antlaşmaya göre Buhara Hanlığı resmi bir şekilde Rus hegemonyası altına girmiştir. Siyasi iktisadi ve ictimai olarak ağır yükümlülükler içeren bu antlaşma, SSCB'nin kurularak Buhara'da hâkimiyet tesis etmesine kadar yürürlükte kalmıştır. Oldukça ağır şartlar içeren bu antlaşmanın 14. maddesine göre, Rus hükümetinin bilgisi olmaksızın Buhara'ya hiçbir yabancı giriş yapamayacak, gelen Rus vatandaşı dahi olsa yakalanarak Rus hükümetine teslim edilecektir. Bu madde Buhara Hanlığı'nın Rusya'nın hegemonyasına girişinin boyutları açısından mühimdir (Dumlupınar, 2023: 211). Böylece İngiliz Rus rekabetinin yaşandığı bölgede, Ruslar Türkistan bölgesinin kendilerine ait olduğunu tescilletmiş olmaktaydılar.

Emir Muzaffer'in 1885 yılında ölmesi ile yerine oğlu Abdulahad (1885-1910) geçmiştir. Bu dönemde Rus tesiri ülkede daha fazla hissedilmeye başlanmış, Rus askeri birliğinin Buhara şehrini korumak üzere yerleştirilmesi kabul edilmiştir. Bu dönemde ayrıca Rus demiryolları ağı Buhara'yı da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu durum Buhara ile Moskova arasındaki trafiği daha düzenli hale getirirken Buhara'nın daha fazla Rus göçmen almasına ve Buhara'nın iktisadi olarak Rusya'nın çevresi bir coğrafya haline getirilmesine yol açmıştır. Buhara'ya kadar uzatılan demiryolları ağı ile ilgili olarak Hindistan Genel Valisi Lord Curzon (Bec-

ker, 2004) *"Rus demir yolu hanlığa doğru uzanmaya başlayınca, Buhara bağımsızlık için son şansını da kaybetmiştir."*

Bu dönemde ülkenin yeni gelişmelerden haberdar olması adına yaşanan en önemli gelişme Buhara'dan Osmanlı Devleti ve Rusya'ya öğrenci gönderilmesi yönündeki faaliyetidir. Bu doğrultuda 1884-1885 yıllarında çoğunlukla mirzaların ve aralarında Osman Hoca, Abdürrauf Fıtrat gibi tanıdık isimlerin de olduğu gençler Osmanlı Devleti'nin başkentine gönderilirken, Rusya'ya da dil ve hukuk eğitimi için Karşi Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'ne gönderilen gençler gizli olarak ve de masrafları Emir tarafından karşılanarak gönderilmiştir. Bu durum, Emir Abdulahad'ın arayış içerisinde olduğu ülkesinde yaşanan sorunların temelinde yaşanan gelişmelerden haberdar olamamanın yattığını anlamış olduğunu göstermektedir. Eğitimlerinden sonra ülkelerine dönen bu gençler ülkede Ceditçi kadronun oluşmasını sağlayarak, okulların ıslahında görevler alacaklardı (Togan Z. V., 1981: 257). İktidarı döneminde eğitime, Rusya'daki teknolojik gelişmelere önem veren ve bunları yakından takip ederek yenilikçi bir izlenim bırakan Emir Abdulahad'ın 1910 yılında ölmesinin ardından yerine oğlu Âlim Han son Buhara emiri olarak tahta çıkmıştır.

Âlim Han (1910-1920) döneminde gerek Rusya'da Bolşevik Devriminin olması gerekse Buhara'da Ceditçilik akımının güçlenmesi; siyasi, idari, iktisadi ve içtimai alanlarda ciddi derecede reform istekleri ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu nedenle bu dönem oldukça önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemin sonunda da SSCB ülkeyi işgal ve ortadan kaldırarak, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla SSCB'nin bir parçası haline getirilmiştir. Buhara'da dini eğitimini tamamladıktan sonra Petersburg'da eğitimine devam eden Âlim Han babası gibi reformları devam ettirmeye çaba göstermiştir (Hatunoğlu N., 2011: 113). Bu çerçevede devlet adamlarının ve rütbeli emirlerin kadılardan rüşvet veya herhangi bir hediye almalarının yasaklanmasıydı. Böylece bozulan adalet sisteminin yeniden düzelerek işlerlik kazanmasına yol açılacaktı. Ancak bu reform uygulamaya konulamamıştır. Eğitim sistemine yatırımlar yapan Âlim Han, sarayda yaşamaya başlaması, Rus baskısı nedeniyle Rusya ile işlerin düzenlenmesi sürecini Rusça bilen memurlara bırakması sebebiyle bu reformlar tesirli olamamıştır (Dumlupınar, 2023: 213).

Daha sonra Âlim Han Birinci Dünya Savaşı sonucunda yıkılmaya yüz tutan Çarlık Rusya'nın düştüğü bu durumu değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu mücadelede Âlim Han'a Ceditçilerin önemli bir engel olarak çıktıkları görülmektedir. Önceki reform hareketinde olduğu gibi bu süreçte de gerekli iletişim kanallarını açmakta yeterli mahareti gösteremeyen Âlim Han'ın bu tutumu Ceditçileri yanına çekme hususunda 1917 yılı itibariyle başarısızlığına neden olmuştur. Modernleşme kavramı çerçevesinde önceliklerinin Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığı olması gerektiğini idrak edemeyen Ceditçiler de Bolşevik propagandadan oldukça etkilenmişlerdir. Ceditçiler arasında ciddi bilim insanları bulunmasına rağmen, Rusların Bolşevik devrimden başarıyla çıktıktan sonra sözlerinde durmayacakları gerçeğini idrak edemeyerek, Bolşevik propagandanın tesiri altına girmeleri Buhara Hanlığının bağımsızlık yolundaki adımlarını baltalamıştır. Ceditçiler, Rus Çarlığının Bolşeviklerle olan mücadelesinde taraf olmuş ve Bolşeviklerle beraber hareket etmişlerdir.

Rus Çarlığını yıkma sürecine sokan Bolşeviklerin yeni bir idare oluşturma çabasına Yaş Buharalılar (Ceditçiler) da or-

tak oldular. Bu yeni düzene uyarak Buhara Emirliği'nin kaldırılması düşüncesini dile getirmeye başlamışlardır (Hatunoğlu N., 2011:170-172). Ekim ihtilali ile birlikte Bolşeviklerin egemenliği kesinleştiğinde, Yaş Buharalılar da yeni şartlara uyum sağlama çabasıyla Feyzullah Hoca önderliğinde örgütlenmeye gitmişlerdir. Amaçları Buhara Hanlığına meşruti bir yönetim tarzı getirmek olan Yaş Buharalılar bu planlarını Bolşeviklerle paylaşarak onlardan destek istediler. Bu çerçevede Yaş Buharalılar, Halk Komiserliği Şurası'nın başkanı olan Kolesov'un birliklerine katılarak 1918 yılında Buhara Hanlığı ordularına karşı harekete geçtiler. Ancak Buhara Hanlığı orduları karşısında geri çekilmek zorunda kaldıkları gibi, 25 Mart 1918'de imzaladıkları Kızıltepe Antlaşmasıyla Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldılar (Özkan, Buhara Hanlığı, 2021: 93).

Buhara Hanlığı ile Yaş Buharalılar destekli Bolşevikler arasında meydana gelen bu savaş, Yaş Buharalılar arasında çözülmeye yol açmıştır. Çözülmenin nedeni (Dumlupınar, 2023: 213), Osman Hoca, Polat Hoca ve Feyzullah Hoca gibi önde gelen isimlerin Bolşeviklerin gerçek niyetlerini fark etmeleri olduğu düşünülmektedir. Daha önce halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi ilkesini benimsemelerine rağmen, SSCB'nin aksi yöndeki uygulamaları kuşkuları beraberinde getirmiştir.

Bağımsızlığını elde eden Âlim Han'ı bekleyen önemli sorunlar vardı. Bunların en önemlisi ise bağımsızlığın devam edip etmeyeceği meselesiydi. Çünkü Ruslar, her ne kadar rejim değişse bile Hindistan'a ulaşım konusunda Özbekistan stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Ayrıca zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları emperyalist Ruslar için bu bölgeyi vazgeçilmez kılmıştır. Bu çerçevede Hanlık Ruslara olan bağımlılığı azaltabilmek için *"Büyük Oyun"*un diğer aktörü İngiltere ile iletişime geçmesine rağmen Afganistan'da yaşanan bağımsızlık mücadelesi (Runion, 2007: 87-89) İngiltere'yi Buhara'ya yardım yapmaktan alıkoymuştur. Bu durum Âlim Han'ın elinde Afganistan'dan destek almak gibi tek bir seçeneğin kalmasına yol açmıştır. Ancak Afganistan'daki yönetim de İngilizlere karşı Ruslardan destek alabildikleri için Özbeklere olan destekleri görüntüdeydi. Gerçekte ise Ruslarla ciddi bir ittifak ilişkisi içerisindeydiler. Âlim Han ayrıca Hive Hanlığı ile diplomatik ilişki kurmuştur.

Buhara Emiri ayrıca, Hive Hanlığı ile de diplomatik ilişki kurmuştur. Rusların Türkistan'da konumunu sağlamlaştırdıktan sonra sıranın Buhara Hanlığına geleceğini bilen Âlim Han, düzenli bir orduya ihtiyaç duymuştur. Âlim Han, ülke genelinde silah ve at toplamaya çalışmış ayrıca ordusu da yerli halktan ve Afganlılardan oluşmuştur (Yazıcı, 2022: 190-193; Aslan, 2022: 34). Silah eksikliğini ise İngiltere'den yardım isteyerek tamamlamaya çalışan emir, Rus tutsağı Avusturyalı askerlerden de faydalanma yoluna giderek barut, silah atölyeleri açarak onlara burada silah ürettirme çalışmaları yapmıştır (Hatunoğlu, 2011: 209-215). Daha sonra da iç meselelere eğilen emir, ciddi muhalefet yapan *"Yaş Buharalıları"* Buhara ile sınırlı kalmak üzere güç kullanarak tesirsiz hale getirmeye çalışmıştır. Bu harekete üye olan birçok kişi idam edilmiş, hapsedilmiş, Ceditçi olduklarından şüphe duyulanların ise evleri basılmıştır.

Âlim Han'ın beklediği gibi SSCB Türkistan'a hâkim olmuş ve yönünü iki bağımsız hanlık olan Buhara ve Hive'ye dönmüştür. Âlim Han'ın müstakillik çabaları olmasına rağmen eline geçen fırsatları değerlendirmede ciddi derecede acemice hareket ettiği ifade edilmektedir (Togan Z., 2012:187-189). Konu ile ilgili olarak kendisine Rus birlik-

lerinin ikmal yollarını kesmesi için Akmescit ile Aral Gölü arasındaki demiryolunu işgal etmesinin öneminin belirtilmesine rağmen bunu yapmayarak Buhara'nın işgaline zemin hazırladığı kimi yazarlarca iddia edilmektedir.

Hive Hanlığını ortadan kaldıran General Frunze komutasındaki SSCB orduları, başlangıçta beklemeyi tercih etmiş, bunu gören Yaş Buharalılar Çarçoy şehrinde yaptıkları toplantı sonunda ikiye ayrılmışlardır. Milliyetçi ve inkılapçı olan birinci gruba göre Emir'in darbe ile halledilmesi, Kızıl Ordu'nun bu işe karıştırılamaması düşüncesini ileri sürerken, Bolşevizm yanlısı grubun Kızıl Ordu ile beraber bir askerî harekât yapılması düşüncesindeydiler. Yapılan bu toplantı neticesinde Kızıl Ordu'dan destek alınması kararı çıkmıştır (Dumlupınar, 2023: 213).

Bu kapsamda General Frunze'nin Sovyet ordusuna verdiği emirle, 29 Ağustos 1920'de başlatılan saldırıların sonucunda Buhara Hanlığı dört gün içerisinde ele geçirilmiştir. Âlim Han şehri terk ederek Doğu Buhara'ya geçmiştir. 6 Ekim 1920 tarihinde Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edilerek gerçekleştirilen Buhara Halk Temsilcileri Kongresi sonucunda Cumhuriyetin Başkanı Osman Hoca olmuştur. Osman Hoca daha sonra SSCB'ye karşı kurulan Basmacı hareketin lideri olmuştur. Hanlıktan ayrılan Âlim Han ise Sovyet yönetimine karşı 1917 yılında başlayan Basmacı Hareketi liderlerinin yanında yer almıştır. Daha sonra İngilizlere de bir yardım çağrısında bulunmuştur. Basmacılara karşı yapılacak yardımın SSCB ile savaşı kabul etmek olacağından bu istek İngiltere tarafından kabul edilmemiştir.

Kızıl Ordu Âlim Han'ı uzun süre takip etmiş, sonunda Emir Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştır. Böylece Basmacı hareketi, tek elden yönetilme imkânından mahrum kalmıştır. Emir, bir daha Buhara'ya dönememiş, Basmacılar da önemli isimleri içinde barındırmalarına rağmen Ruslar karşısında başarı sağlayamamışlardır. Basmacılar arasında bulunan Enver Paşa'nın kaybını izleyen yıllarda sadece Maveraünnehir çevresindekiler değil İdil-Ural'da bulunanlar da mücadelelerini yarıda bırakıp Sovyet topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Netice olarak SSCB idari sistemi içinde Buhara Halk Cumhuriyeti'nin adı 1923 yılında değiştirilerek Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini almıştır. 20 Eylül 1924'de de bu Cumhuriyet ortadan kaldırılarak Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır.

3.3.2. Hive Hanlığında Siyasal Hayat (1512-1920)

Hive Hanlığı Harezm bölgesinde kurulmuştur. Önemli bir medeniyet merkezi olan bu bölge, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne ulaştığı yerin iki yanında yer alır. Bu nehirden açılan kanallar sayesinde doğusunda Kızılkum, güneyinde Karakum çölleri arasında Harezm bölgesi tam bir vaha görünümündedir. Bu çöller Harezm'e doğal bir koruma sağlar. Hive Hanlığı 1510 yılında Muhammed Şibani'nin Şah İsmail karşısında yenilgiye uğraması üzerine Safevi devletinin yönetimi altına girmişti. Ancak bölgede Şii bir idare istemeyen vezir, şehrin kadısı Ömer ile Şeyh Hüseyin Kattal halkı ayaklandırma başarısı göstererek Safevileri ülkeden kovmuşlardı (Özkan, 2022:22-23). Daha sonra halk tarafından şeyhe hükümdarlık teklif edilmiş, fakat yönetim geleneğinde Cengiz Hanedanının gücünün farkında olan şeyh, bu teklifi reddetmiş ve halka Cengiz soyundan olan İlbars'ı önermiştir (Alpargu ve Çelik, 2021:44). İlbars'ın tahta çıkmasıyla yeni bir iktidar görev almıştır. Hive Hanlığında Arapşahlılar (Arapşahiler) ve Kongratlar (İnakiler) hanedanları olmak üzere iki hanedan yönetime gelmiştir.

1511 yılında Vezir şehrinde Özbeklerle Sartların birlikte kararlarıyla han ilan edilen İlbars'ın soyu, Cuci Han'ın beşinci oğlu Şiban'ın neslinden Arapşah bin Fulad (Pulad)'a dayanmaktadır. Muhammed Han Şibani ise Fulad Han'ın diğer oğlu İbrahim Oğlan (Arapşah'ın kardeşi) soyundandır (Бобобеков, ва бошқалар, 2000: 136-140). Yani gerek Buhara Hanlığı gerekse Hive Hanlığı'nın kurucu Hanedanı aynı soya dayanması itibarıyla kardeştirler. Ancak bu iki kardeş Hanedan çoğu kere birbirlerine rakibi hatta düşmanı olmuşlardır.

İlbars, han olur olmaz başta Ürgenç şehri olmak üzere Harezm bölgesini egemenliği altına almıştır. Kısa zamanda gösterilen bu başarı, 1515 yılından itibaren Özbeklerin Deşt-i Kıpçak'tan Harezm bölgesine göçünü teşvik etmiş, böylece İlbars daha da güçlenerek Özbek ve Türkmenler'den oluşturduğu askeri birliklerle Hârizm'e hâkim olan İlbars'tan sonra ülke içerisinde karışıklıklar meydana geldi. Bu süreçte asıl Özbek Devleti, Buhara Hanlığı ile Hive Hanlığının münasebetleri oldukça bozuktu (Taştanbekov, 2022: 36). Bu hanlık, Buhara Hanlığına karşı Safevîlerle iş birliği dahi yapmışlardı. Nitekim Hive Hanlığı Buhara Hanı Ubeydullah tarafından 1538'de istilâ edildi. Her ne kadar hanlık bir yıl sonra Ubeydullah Han'ın hâkimiyetinden kurtulmuşsa da karışıklıklar bir süre daha devam etti.

1538 yılında Buhara Hanı Ubeydullah Han'ın ülkeyi işgali, dönemin hükümdarı Aveniş Han'ın ölümüne, hanlık halkından bir grup Özbek'in de Buhara Hanlığına göç etmesine sebep olmuştu. Kal Han döneminde göreli bir düzelme olsa da Hacim Han (1557-1602) döneminde Buhara Hanı II. Abdullah (1583-1598) 1583, 1593 ve 1595 yıllarında hanlığı üç kez işgal ederek ağır tahribata yol açmıştı. II. Abdullah Han Arapşahlılar hanedanından 20'den fazla şehzadeyi öldürttüğü gibi Hacim Han'ın da İran'a Şah Abbas'a sığınmasına neden olmuştu. II. Abdullah'ın ölümü ile işgal sona ermişti. Şah Abbas'a sığınan Hacim Han (1598-1603) ülkesine dönerek duruma hâkim olmuştu.

Hacim Han'ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han dönemi (1603-1623) hanlık yeniden toparlanmaya başladı. Bu dönemde merkez Hive'ye taşındı. Böylece hanlık Hive Hanlığı olarak tanınmaya başladı. Arap Muhammed Han'ın vefatıyla oğulları arasında taht kavgaları ülkeyi yeniden karışıklığa sürükledi. Bu karışıklık, Türkmenlerin desteğini elde eden İsfendiyar'ın duruma hâkim olması ile sona erdi. İsfendiyar Han'ın en büyük rakibi olan Ebu'l Gazi Bahadır ise 1642'de önce Özbek ileri gelenlerinin onayı ile Ürgenç'te han ilân edildi. Daha sonra Buhara'da hüküm süren Canoğullarının ele geçirmiş oldukları Hive'den çekilmeleriyle başkente döndü ve bütün Hârezm'i hâkimiyeti altına alarak 1645'te Hive Hanı oldu. İlk işi de İsfendiyar Han'a destek vermiş olan Türkmenleri cezalandırmak oldu.

Ebu'l Gazi Bahadır Han 1663 yılına kadar hüküm sürmüş bu süreçte Hive Hanlığı Türkistan'ın en kuvvetli devletlerinden biri haline gelmiştir. Daha sonra yerine oğlu Anuşa Han (1663-1687) geçmiştir. Bu han döneminde 1681-1685 yıllarında Buhara Hanlığına karşı üç sefer düzenledi. Semerkant ve çevresini ele geçirme başarısı gösterdi. Ancak Anuşa Han'ın bu saldırgan politikası Buhara Halkı tarafından büyük bir tepkiyle karşılandı ve Hiveliler işgal ettikleri toprakları terk etmek zorunda kaldılar. Bununla da yetinmeyen Buharalılar, 1687'de Hîve'ye girdiler. Buhara Hükümdarı Sübhan Kulu Han, Harezm'in başına Şah Niyaz Işık Ağa'yı getirerek ülkeyi tamamıyla kendi yönetimine almak istedi.

Hârezm'e vali tayin edilen Şah Niyaz bağımsız hareket etmiş kendisini desteklemesi için Rus Çarı Büyük Petro'dan yardım istemiştir. Petro, Hârezm'i himayesine aldığına dair 1700 yazında Şah Niyaz'a bir mektup gönderdiyse de bir süre sonra Arap Muhammed (1702-1717) hem Şah Niyaz'ı ortadan kaldırmış hem de Hive'deki Buhara hâkimiyetini sona erdirmiştir.

Petro ülkesini büyük bir devlet haline getirebilmek için Hindistan'a ulaşabilmek ve oradaki ticari hayata katılabilmek ve mümkünse bu bölgeleri denetim altına alabilmek için genelde Türkistan ve özelde Hive bölgesinin zapt edilmesinin önemini fark etmişti. Bu nedenle Petro, Kuzey ve Güney bölgelerdeki savaşlar sona erdikten sonra yönünü bu bölgelere dönmüştür (Özkan, 2018: 96-99). Bu çerçevede bölge hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmak amacıyla pek çok komisyon oluşturmuştur. Ayrıca Astrahan valisi Zamanov başkente çağrılarak ondan bölge hakkında bilgi alınmıştır. Zamanov'un tavsiyeleri ile bölgeyi yakından tanıyan Türkmen Hoca Nefes, bölgedeki çok miktardaki altın yataklarından bahsetmesi, Kuzeyde ve Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlarda hazinesi boşalan Ruslar için bir umut ışığı olmuştur.

Rusların Hive Hanlığına sefer yapma planı netleşmeye başlamış, bu çerçevede pek çok askeri yetkili seferi yönetmek üzere müracaat etmeye başlamıştır. Ancak Türk kökenli ve bölgeyi iyi tanıyan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin bu sefer için uygun olacağı düşünülmüştür. Asya'nın kayıp hazinelerini bulmak üzere Çerkasskiy başçılığında sefer hazırlıklarına başlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Hazar Denizi bölgesinin ayrıntılı topografya haritalarının çıkarılması ve ele geçirilebilecek bölgelerde kale yapımına uygun yerlerin tespit edilmesi çalışmaları yapılmıştır. Böylece Hindistan'a giden yollar üzerinde hâkimiyet kurulması hedeflenmiştir. Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra, Çerkasskiy komutasında harekete geçen Rus birlikleri bölgeye intikal etmiş, bölgedeki Türkmen konargöçerlerle bölgedeki altın yatakları hakkında ayrıntılı bilgi alınmıştır. Ancak gereken desteği vermemesi sebebiyle Çerkasskiy ile Kalmuk Hükümdarı Ayuka'nın arası bozuktu. Bu durum doğal olarak Rusların Hive Hanlığı ile ilgili planları hakkında Hive Hanı Şir Gazi'ni Ayuka Han tarafından bilgilendirilmesi sonucunu doğurmuştu. Şir Gazi'nin Rus istilası hakkında bilgi sahibi olması ve gerekli hazırlıkları yapması Rus seferinin başarısız olmasına ve Çerkasskiy'in ölmesi ile sonuçlanmıştı (Shioya, 2017: 151-152 ve Melvin, 2004:8).

Şîr Gazi Han'ın 1728'de öldürülmesi üzerine ülkede tekrar karışıklıklar baş gösterdi. Bu dönemde Kazaklardan hanlar getirilmiş, fakat onların hiçbirinin hükümdarlığı uzun süreli olamamıştı. İlbars Han'ın (1728-1740) tahta çıkmasıyla vaziyet yeniden düzeldi. Ancak bu süreçte İlbars Han, Türkmenleri de kendi safına çekmeyi başararak, Nâdir Şah'ın 1739'da Hindistan seferine çıkması fırsatını değerlendirerek Horasan'ı yağmalamış ve çok sayıda esir almıştı. Bu olay Hive ile Avşar Hanedanının arasının açılmasına sebep olmuştu (Alpargu ve Çelik, 2009:46-48). Ertesi yıl İran'a dönen Nâdir Şah, oldukça kanlı geçen bir savaş sonrası Hive'yi işgal ederek İlbars Han'ı ve önde gelen beyleri öldürmüş 1747'de öldürülmesine kadar, Tahir adlı birini han ilan etmiş, bu han aracılığıyla Hive'yi elde tutmaya çalışmıştı. Hive ile İran arasında bu mücadeleler devam ederken Rusların teşvikiyle Küçük Orda Kazak Hanı Ebu'l-Hayr 1740 sonlarında Hive'yi işgal etmiş, ancak Nâdir Şah'tan korktuğu için bir müddet sonra çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Nadir Şah'ın ülkeyi 1741 yılında terk etmesiyle birlikte atadığı han aracılığıyla yönetmiş ancak halk atanan bu hanı benimsememişti. Ancak onun 1747 yılında ölmesiyle birlikte boylar arasındaki iktidar kavgaları yeniden başlamış ülkede otorite boşluğu meydana gelmişti. Kukla Hanlar Dönemi olarak kabul edilen bu dönem 1804 yılında İltüzer'in tahta çıkışı ile sona ermişti (Saray, 1998: 168-169). Bu devirde Kazaklardan ya da Karakalpaklardan davet edilerek hanlık tahtına çıkarılan bu hanlar boy beylerinin elinde kukladan başka bir şey değildi. Han devlet işlerine karıştırılmaz, sadece alınan kararları onaylayıcı bir rol oynardı. Aralarında anlaşmazlık çıktığında ise boy beyleri hanı azleder ya da öldürürlerdi. Bu vaziyet Hanbazi (Han oyunculuğu) olarak adlandırılmıştı.

İltüzer Han'ın iktidara gelişiyle birlikte, ülke yönetiminde Kongratlar Hanedanı devri başlamış oldu. Bu han döneminde Türkmenlerle mücadele edip onları hanlıktan kovmuş, fakat çok geçmeden onları yeniden ülkeye davet ederek Türkmenlerin askeri niteliklerinden faydalanma yoluna gitmişti. İltüzer Han'ın askeri faaliyetlerine bakıldığında başta Aral bölgesi ve Uygur boyu olmak üzere hanlıkta kontrolü sağlamış, daha sonra da Buhara Hanlığına da savaş açmıştı (Çelik, 2022: 46-48). Ancak İltüzer Han savaşta hayatını kaybetmişti. Yerine kardeşi Muhammet Rahim (1806-1825) han olmuştu.

Muhammed Rahim'in han olması ile birlikte uygulamış olduğu müspet politikalarla İltüzer Han'ın aksine önemli siyasi aktörlerden olan boy beylerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Böylece devlet içerisinde barış ortamı sağlanmış oldu. Aral Gölü ve bu gölün kuzeyine seferler yaparak Hanlık hudutlarını kuzeye doğru genişletmiştir. Daha sonra Horasan bölgesine yönelmiş ve buradaki Teke ve Göklen Türkmenlerini kendisine itaat altına alarak Merv'i ele geçirmiştir. Hitay-Kıpçak boylarının çıkardığı isyanları bastırmıştır. Merv bölgesini ele geçirmesi nedeniyle Buhara Hanlığı ile araları açılmıştır. Bu nedenle yapılan savaşta Muhammed Rahim, mağlup olmuş, yerine oğlu Allah Kulu (1825-1842) han seçilmiştir.

Allah Kulu Han, Buhara Emiri Haydar Han ile barış yaparak fetihlerinin yönünü Horasan Bölgesine çevirmiştir. Bu seferlerinde başlangıçta önemli başarılar elde etmiş, ancak 1829 yılında yaptığı sefer, ciddi bir felaketle yüz yüze gelmiştir. Bu sefer esnasında askerler kolera hastalığına yakalanarak telef oldular yine de 1832 yılında Merv ele geçirilebildi. 1843 yılına kadar bu bölge Hanlığın denetiminde kalmıştır. Bu Han döneminde Rusya ile ilişkilerin önemli bir oruna geldiğini ifade etmek mümkündür. Kıpçak Bölgesini denetimleri altına almayı başaran Ruslar, Hive Hanlığı'nın hemen kuzeyine kaleler yaparak yeni hedefin Hive Hanlığı olduğunu göstermiş oldular. Sıra Hive Hanlığını işgal için bahaneler aramaya gelmişti. Buna da bahane kısa zamanda ortaya çıktı. Rus esirlerin serbest bırakılması istemi ve Rusların Buhara Emirine savaş malzemesi götüren bir müfrezesinin Hive topraklarından zorla geçmeye kalkması, Hive kuvvetlerinin de bunları esir alması Rusya ile Hive Hanlığının arasını açtı. 1839 yılında General Perovski başçılığında 13.000 kişilik bir kuvveti Rus birliği Hive'ye gönderilmiş, ancak kışın oldukça sert geçmesinin de tesiriyle bu sefer başarısızlıkla neticelenmiştir.

Rusya 1840 yılından itibaren Türkistan Hanlıkları üzerinde baskı oluşturmak amacıyla, hanlıkların hudutlarına emin adımlarla yaklaşmaya devam etti. Bu amaçla egemenliğine aldığı Kazakların yaşadığı bölgelere kaleler ve askeri üsler inşa etmeye başlamıştır. Buna ek olarak Ruslar Aral Gölü'n-

de bir filo dahi oluşturmuşlardı. Ruslar bu filo sayesinde Hokand Hanlığı sınırları içerisindeki Akmescit'i ele geçirebilmişlerdi. Ruslar ayrıca bu bölgede yaşayan Kazaklara iyi davranmak suretiyle diğer boyları cezbetmeye çalıştılar. Çünkü Ruslar, Hive Hanlığı ve diğer hanlıklarda yaşayan boyların zor durumlarını biliyorlardı. Rusların bu taktikleri amacına ulaştı (Yılmaz, 2003: 867-868). Hive Hanlığında yaşayan boylar kendi iktisadi durumlarını Rusya'da yaşayan Kazaklarla kıyaslamaya başladılar. Bu durum onların Rus tebaası olmaya sıcak bakmalarına yol açtı.

Buna ek olarak 1853 yılında Hanlıkta bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Hive Hanı bunu görmediği gibi vergileri de artırması halkın isyan etmesine sebep oldu. İlk isyan Merv ve Serahs Türkmenlerinden geldi. Bu durum Hive Hanını zor duruma soktu. 1855 yılında meydana gelen bu isyan hareketini bastırmak için yola çıkan Hive Hanı Muhammed Emin hayatını kaybetti. Yerine Abdullah, han oldu. Abdullah Han da kısa zaman sonra hanlık için yaptığı mücadele sırasında hayatını kaybetti. Türkmenler, Hive Hanlığı ile yaptıkları mücadelede bağımsızlıklarını kazandılar. Böylece Hive Hanlığı sarsıldı.

Bu dönemde Rusya bölgeye gönderdiği tacir ve subaylar bölge ile ilgili bilgileri toplamaya devam ederek işgal için gerekli zemini oluşturma çabası içerisine girmişlerdi. Bu çerçevede Allah Kulu Han'dan sonra tahta çıkanlar bir yandan Rusya ilerleyişini izlemek ve gerekli savunmayı oluşturmak zorunda kalırken, diğer yandan da hemen güneyde bulunan Horasan'da askeri faaliyet yürütmek zorunda kalıyorlardı. Rusya ise bu güney komşusunu fazla rahatsız etmeden işgal siyasetini devam ettiriyordu. Ruslar bu çerçevede, 1858'de N. P. İgnatyev başkanlığında bir heyeti hanlığa göndermiş ve gerek hanlık hakkında daha fazla bilgi elde etmiş, gerekse Hanlığı Rus nüfuzu altına alabilmenin yollarını aramıştır.

1856-1864 yılları arasında Kuzey ve Kuzeybatı Hokand'ı işgal etmiş olan Ruslar, istilâlarına hızla devam ederek 1866'ya kadar Hokand'ın geri kalan kısmını ve 1868'e kadar Buhara topraklarının dörtte üçünü ele geçirmişlerdi. Ruslar, Türkistan istilâsında kendilerine en büyük rakip olarak Hive Hanlığını görüyorlardı. Bunun nedeni, Hive'ye doğusundan ve batısından ulaşmak için uzunca bir çölün ciddi bir engel olarak ortaya çıkmasıydı. Ülke kuzeyden oldukça güçlü mevzilerle çevrilmişti. Nitekim bundan önceki istilâ teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması da bu nedenlerleydi. Ancak Hokand ve Buhara'yı işgal eden Ruslar önemli bir avantaj elde ettiler ve Hive'yi de almak için harekete geçtiler. Rusların bu hazırlıklarını öğrenen Said Muhammed Rahim Han, barış teklifinde bulunduysa da Ruslar buna cevap vermediler. Bu endişeyle İstanbul'a ve İngilizlerin Hindistan valiliğine elçiler gönderip yardım istediyse de Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi kendisine yalnızca nasihat edildi ve iyi komşuluk tavsiyesinde bulunuldu.

Bu süreçte Türkistan genel valisi General Kaufman başçılığında Ruslar, Hive üzerine yürüdüler (Mart 1873). Üstün topçu ateşi desteğinde Hive ordusunu mağlup ederek, Hive'yi kuşattılar ve Hivelilerin teslim olmasını istediler; Türkmenlerin Hive'yi savunmaya karar vermeleri üzerine de şehri şiddetli bir topçu ateşinden sonra ele geçirdiler (29 Mayıs 1873). Yapılan Gandumkan Antlaşmasıyla Hive Hanlığı Rusya'ya tabi bir hanlık haline geldi (Koç, 2020). Daha sonra Ruslar Türkmenler üzerine yürüdüler. Ancak aman dilemelerine rağmen binlerce Türkmen'i öldürdüler. Böylece bir Rus vassalı haline gelen Hive Hanlığı'nın varlığını bir müddet daha sürdürdü.

1918 baharında Hanlık, Yamut Türkmenleri reisi Cüneyt Han'ın eline geçti. Ancak 1920 Ocağında ona karşı olan Özbek ve Türkmenlerin yardımıyla Ruslar tarafından uzaklaştırıldı. 2 Şubat 1920'de son Kongrat Hanı Seyyid Abdullah'ın tahttan çekilmesi üzerine 26 Nisan 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Ardından da 1924'te bu Cumhuriyete Ruslar son verip, toprakları Harezm, Özbekistan, Türkmenistan, Karakalpakistan arasında paylaştırdı.

3.3.3. Hokand Hanlığında Siyasal Hayat (1709-1876)

Hokand Hanlığı, coğrafi olarak günümüzde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın ortak hudutlarının olduğu Fergana bölgesinde kurulmuştur. Tarihi İpek Yolunun önemli bir güzergâhı olan bu bölge, zengin bir tarım bölgesi olmasının da getirdiği üstünlükle, bu coğrafyanın dünyaya açılan kapısı konumundadır. Hokand, Namangan, Andican, Özkent, Oş, Margilan ve Hocend bu Hanlığın önemli şehirleridir. Fakat zaman içerisinde Hanlığın sınırları genişleyerek (Otakhonov, 2023:29-30) Tokmak, Pişpek, Evliya-Ata, Çimkent, Taşkent, Uratepe, Cizzak, Türkistan, Savran, Suzak, Akmescit gibi şehirler ile Karatekin gibi bazı bölgeler de hanlığın sınırlarına dâhil olmuştur. Hanlığın sınırları, daha sonra yıkılış süreci içerisinde Fergana Vadisi ile sınırlı kalmıştır.

Hanlığın kurucusu Şahruh, Özbeklerin Ming boyuna mensuptur. Bu boy, Şeybani Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana'ya göç etmiştir. Şeybânîler'in 1599'da ortadan kalkmasının ardından Doğu Türkistan'da ve daha sonra Seyhun'un kuzeyinde Çadak'ta ikamet eden Hoca ailesi Fergana bölgesinde idareyi ele geçirip ülke topraklarını aralarında taksim etti (Konukçu, 1998: 215). Şâhruh, 1709 yılında Özbeklerin ve evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurduğu (Mirza Alim Mahdum Hacı, 2009: 45-46) Çadak Hocalarının da desteğini alarak merkezi Hokand olmak üzere Fergana Hanlığı veya Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti'ni kurdu. Sonra Fergana Vadisinde etkin olan Çadak Hocalarını tehdit olarak görüp yönetimdeki etkilerini azaltmak istedi (Otakhonov, 2023: 12). Bu amaçla bazı önde gelen liderlerini etkisiz kılarak otoritesini kuvvetlendirdi.

Şahruh Biy'in 1721 yılında ölümü üzerine, yerine büyük oğlu Abdürrahim Biy (1721-1733) tahta çıktı. O da 1725'te Hocend'i, 1726'da Uratepe'yi ve 1729'de Semerkant'ı ele geçirdi. Babası zamanında başlayan Hokand şehrinin kuruluşu Abdurrahim Biy döneminde bitirilip Hokand başkent ilan edildi. 1733 yılında vefat eden Abdurrahim Biy'in yerine kardeşi Abdulkerim Biy döneminde (1733-1750) Doğu Türkistan'da hâkimiyeti elinde tutan Kalmuklar Fergana bölgesine doğru seferler düzenleyerek Türkistan, Çu, Yedisu gibi stratejik bölgeleri ele geçirmişlerdi (Şengül, 2020: 61-62). Daha da kötüsü Taşkent'i de işgal ederek Hokand'ı muhasara etmişlerdi. Abdülkerim'in siyaseti sayesinde, Doğu Türkistan'ı işgal eden Çin'den gelen tehlike bertaraf edildi. Abdülkerim'in halefi Erdana Biy de Kalmukların zayıflamasından faydalanarak Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletti. Hokand Hanlığı 1763'ten sonra Kırgız ülkesini de ele geçirme başarısını gösterdi.

Erdana Biy'den sonra hanlığın başına Abdülkerim Biy'in torunu Narbuta Biy geçti. 1798'e kadar saltanat süren Narbuta'nın zamanı iç mücadelelerle geçti. Oğlu Âlim Han zamanında Hokand Hanlığı sınırları oldukça genişledi. 1808'de Türkistan'ın önemli ticaret merkezlerinden olan Taşkent, daha sonra Çimkent ve Sayram'ı ele geçirildi. Bu-

hara Hanlığına karşı da mücadeleyi devam ettirerek Çizak ve Uratepe'yi zapt etti (Konukçu, 1998: 215-216). Âlim Han'dan sonra kardeşi Muhammed Ömer Han tahta çıktı. Bu dönemde de hanlığın sınırları genişledi ve 1814'te Türkistan şehri alındı. Ömer Han 1812'de Rusya'ya elçi göndererek bu ülke ile diplomatik ilişki başlattı. 1813 yılında da Rus elçisi Hokand'a geldi. Böylece hanlığın kuzey sınırları batıda Seyhun'un aşağı akımlarından doğuda İli bölgesine kadar genişledi.

Muhammed Ali Han 1822'de tahta çıktı. Çin'e karşı aktif siyaset takip ederek Kaşgar Hocalarını destekledi. Hoca Cihangir'in isteği üzerine 1826'da Doğu Türkistan'a yardıma geldi ve Çinlileri bozguna uğrattı ve Gülbağ Kalesi'ni Hokand'a bağladı. Muhammed Ali Han Minyol, Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu gibi yerlerde hâkimiyet kurdu. Bu savaşta kendisi de yaralanan Muhammet Ali Han, Buhara tehdidi nedeniyle kuvvetlerini Hokand'a geri çekti (Yalçınkaya, 2018:52-53). Kaşgar'daki isyanının ardından Hoten, Yenihisar ve Yarkent halkı tarafından hükümdar ilân edilen Cihangir Hoca, Çinliler tekrar saldırdığında geri çekildi fakat yakalanarak öldürüldü. Kurtarılan bölgeler Çinlilerin eline geçti (1831). Ancak Çinliler ile yapılan anlaşma Hokand Hanlığı'nın lehine oldu. Çinliler kendilerine karşı ayaklanan Hocalara destek vermemek ve Kaşgar'a sızmalarına engel olmak şartıyla Doğu Türkistan'daki altı şehrin (Kaşgar, Aksu, Uç Turfan, Yengişehir, Yarkent, Hoten) vergilerini toplamayı Hokand Hanlığına bıraktılar.

1840 yılında Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşta Hokandlılar yenildiği için bazı şehirleri Buhara Hanlığına terk etmek zorunda kaldılar. Hokand hanının halka zulmetmeye başlaması, Buhara Emirinin tekrar Hokand üzerine sefer tertip etmesine sebep oldu. Buhara Hükümdarı Nasrullah 1842'de Hokand ordusunu mağlûp ederek başşehri ele geçirdi ve tahttan indirdiği Muhammed Ali Han'ı üvey annesi Nâdire ve kardeşi Mahmut'la birlikte idam ettirdi. Hokand'da büyük bir medresenin yapıldığı, Taşkent civarında sulama sistemi geliştirilerek büyük kanalların açıldığı Muhammed Ali Han devri, Hokand Hanlığı'nın en güçlü ve en geniş sınırlarına ulaştığı dönemdir.

Emir Nasrullah Hokand'a egemen olarak Buhara'ya dönerken İbrahim Hayal adında birini Fergana valisi olarak tayin etti. Ancak Hokandlılar bunu kabul etmediler (Konukçu, 1998: 216). Hokand'ın yerleşik ve göçebe halkı, özellikle Kırgızlarla hısımlık ilişkisi nedeniyle Kırgızların desteği sayesinde, Şir Ali Bey'i han ilan ettiler. Şir Ali Han (1842-1845), bu ilişkiler sebebiyle Kırgızları yüksek görevlere tayin etti. Kıpçaklar, Şir Ali Han'ın tahta çıkmasına destek verdikleri halde önemli görevlere getirilmemelerini kabullenmediler. Dahası Hanlığın binbaşısı Kırgız Muhammed Yusuf'un kendilerine karşı bir askerî harekâtı başlatacağını öğrenmeleri Kıpçakları ayaklandırdı. Kıpçaklar başlattıkları isyan neticesinde, yüksek kademelerde bulunan istemedikleri yöneticileri görevden aldırırdılar. Ayrıca uzun bir süre Hanlığın yönetimini elinde tutacak olan Kıpçak Müsülmankul, Andican hâkiminin baturbaşısı olarak görevlendirildi (Mirza Alim Mahdum Hacı, 2009: 10-12). Ancak 1845'te Âlim Han'ın oğlu Murad Han Hokand'ı ele geçirdikten sonra Şîr Ali'yi idam ettirdi. Fakat kendisi de tahtta ancak yedi gün kalabildi (Omorov, 2013: 132-135). Buna karşılık Müsülmankul önderliğinde Kıpçaklar tekrar isyan ettiler. Murad Han, Müsülmankul tarafından ortadan kaldırıldı ve yerine kendi damadı ve Şir Ali Han'ın oğlu Hudayar Han getirildi.

Hudayar Han'ın (1845-1858) oldukça genç yaşta olması, Müsülmankul 'un yönetiminin devam etmesi anlamına gelmekteydi. Müsülmankul Hudayar'ın büyük kardeşi Sarımsak Bey'i bir tertip sonucu öldürdü. Kendisine muhalif olan beyleri ortadan kaldırdı. Bu dönemde Kıpçaklar, Hokandlı yerli ahaliyi evlerini ve müklerini gasp ederek Hokand'dan uzaklaştırdılar. Bu da ülke içerisinde karışıklıkların devam etmesine sebep oldu. Yerleşik ahalinin, Kırgız ve Kıpçakların anlaşmazlıklarının güç mücadelesine dönüşmesi ve bunun sonucunda Müsülmankul'un birçok kişiyi öldürmesi ve önemli görevlere getirilen Kıpçakların halka zulmetmeleri sonucunu ortaya çıkardı. Bu durumu daha fazla göz yumamayan muhalifler yerli ahali ve Kırgızlar ittifak ederek Müsülmankul'u bertaraf etme girişiminde bulundular ve bunda da başarılı oldular. 1853 yılının ilk yarısında Müsülmankul ve 20 bin Kıpçak ortadan kaldırıldı (Bulduk, 2006: 68-70).

Hudayar'ın Kıpçaklara üstünlük sağlanması sorunu çözmeye yetmedi. Taşkent'in idaresi için atanan Malla Bey, kardeşinden yaşça büyük olduğu bu nedenle de han olma hakkının kendisinde olması gerektiği gerekçesiyle isyan etti. Uratepe hâkimi Abdulgafur Bey de Uratepe'de Hudayar Han'a karşı ayaklandı. Hudayar Han bu isyanları bastırmaya muvaffak oldu ancak bu döneminde, Hokand'da yaşanan bu iç çatışmalar ve hanlıklar arasındaki mücadeleler Hindistan'a ulaşma çabası içerisinde olan Rusları iştahını fazlaca kabartmaktaydı. Bu durumu fırsat bilen Ruslar, artık hanlıkları sınır boylarında arzı endam etmeye başladılar.

Kazak cüzlerini hâkimiyeti altına alarak bu bölgelerde güçlenmeye başlayan Rusların bu konumu, Hokand Hanlığının Taşkent hâkimini endişelendiriyordu. Bu nedenle de Ruslara karşı harekete geçme gereği hissediyordu. Bu çerçevede Ruslar da 1834 yılında Taşkent Hâkimini karşı harekete geçerek, Ulutav'daki Hokand kalesini topçu ateşiyle tamamen ele geçirip yıkmışlardı. Daha sonra Koşkorgan, Kettekorgan, Çimkorgan ile 1851 yılında Toyçibek Kalesi'ni zapt ettiler. Hanlıktaki anlaşmazlıklardan fırsata çeviren Ruslar sessiz ve sedasız bir şekilde 1853 yılında Akmescit'i işgal ettiler (Mirza Alim Mahdum Hacı, 2009: 124). Akmescit hem hanlıkları zapt etmek için önemli bir giriş kapısı ve kuzeydeki Deşt-i Kıpçak'ı elde tutmak için stratejik bir noktaydı. Hokand Hanlığı kendisini saldırılara açık hale getiren Akmescit'i geri almak için ciddi çaba göstermesine rağmen bu başarıyı gösteremedi.

Vergilerin çokluğu ve halkın hoşnutsuzluğu sebebiyle ortaya çıkan karışıklıktan faydalanarak 1858'de Hokand Hanlığı tahtına Malla Han geçti (1858-1862). Malla Han, tecrübeli kumandanları vasıtasıyla Rusların yayılmasına karşı dururken Hudayar Buhara Emirinin yardımıyla Hokand tahtını ele geçirmeye çalıştı (Alpargu ve Çelik, 2021: 55-57). 1862'de Malla Han öldürülünce Âlim Kul tarafından desteklenen Saîd Namangan'da han ilân edildi. Ruslar Türkistan genel valisi Kaufman öncülüğünde harekete geçerek 1864'te hanlığın bozkırlarıyla Evliyaata, Çimkent ve ertesi yıl Taşkent şehirlerini işgal ettiler. 1866'da Hocend ve Cizzak'ı aldılar. Hudayar'ın ikinci hanlık zamanı (1865-1875) Hokand için kötü oldu ve Hudayar 1868'de yapılan antlaşma ile Ruslara boyun eğdi.

Halk 1875'te Hudâyâr'a karşı bir isyan başlatarak Rus egemenliğine karşı mücadele etti. Ruslara iltica eden Hudâyâr'ın yerine oğlu Nâsırüddin getirildi. Bu gelişmeler üzerine Ruslar Hokand Hanlığı'nın kalan topraklarını işgale başladılar. Nâsırüddin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak ettiler. Bunun üzerine halk,

Polat Bey'i han ilân etti. Polat 1875 Ekim'inde Hokand'ı geri almayı başardı. 8 Ocak 1876 tarihinde Andican Ruslar tarafından işgal edildi; aynı yıl içinde Polat Bey Margilan'da öldürüldü. Hokand 1876 yılında Fergana eyaleti adıyla Rusya'ya ilhak edilerek Türkistan Genel Valiliğine bağlandı. Hokand Türkleri Nakşibendî ve Kadirî şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlarsa da sonuç alamamışlar, Hokand'ın ikinci bir Kafkasya olmasından korkan Ruslar, isyanları kanlı bir şekilde bastırmışlardır.

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşeviklere karşı politikasını tespit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından Türkistan Millî Muhtariyeti ilân edildi. Ancak bu ilk Türkistan millî hükümetinin parası ve askeri yoktu. Öte yandan Bolşeviklere karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığı'na yapılan başvuru da olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılı başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnakların da yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hokand'da kurulan ve Bolşevikler tarafından devrim karşıtı olarak kabul edilen Millî Hükümet birkaç ay kadar devam edebilmişti; ancak bu hareket Türkistan'ın bağımsızlığı için yeni bir devrin başlangıcı sayıldı. 1924'te Türkistan birçok cumhuriyete bölünürken Hokand, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı.

3.4. Rus Egemenliğine Kadar Özbekistan'da Kurulan Devletlerin Siyasi Yapısı

Asya'nın kalbinde yer alan Özbekistan'ın gerek tarımsal üretimin önemli bir merkezi olarak, gerekse tarihi İpek Yolu'nun geçiş güzergâhında bulunması gibi nedenlerle, tarih boyunca farklı devletlerin merkezi ya da eyaleti olmuştur. Bu kısımda, bölgede kurulan devletlerin siyasi yapıları ve onu etkileyen iç ve dış dinamikler incelenmektedir. Bu çerçevede yerleşik hayatın önemli bir merkezi olan Maveraünnehir'in siyasi yapısının şekillenmesinde İslam Dini ve hemen yanı başında bulunan göçebe toplumlar, yönetim sistemlerinin bölgenin siyasi yapısının şekillenmesinde kurucu bir rol oynamıştır.

Bölgede kurulan devletlerin kuruluş ve yıkılışlarının güçlü hanedanın ortaya çıkması ve bu devletlerin sarsılması ve yıkılmaları İbn-i Haldun'un asabiyet kuramı (İbn-i Haldun, 2007:94-99) çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bu çerçevede siyasi aktörlerin sadece boylar olduğu gerek Çin ve gerekse Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, bu aktörler arasında dengeyi sağlayan bürokrasi olmadığında, devlet uzun ömürlü olamamaktadır. Devletin hukuk alanı ise İslam öncesi dönemde Türk-Moğol Kurultay modeli ya da Türk Model devleti Göktürkler dikkate alınırsa (Taşağıl, 2021); Kurultaylar tarafından belirlenen töre ya da yasalara göre düzenlenmektedir. İslam sonrası dönemde ise bu Töre ve İslam Hukuku arasında denge kurmuştur. Bu kapsamda hukuk alanının dini esaslar çerçevesinde örgütlendiği, devletin dine karışmadığı, geleneksel mollaların da devleti yönetmenin devlet adamlarının işi olduğunu düşündüğü yönetimi ele geçirme şeklinde bir düşünceye sahip olmadığı (Oğuz, 2001: 224) iki katmanlı bir toplum yapısı (Yazıcı, 2016: 119) vardır.

Bu çerçevede kurulan devletler, Maveraünnehir'in yerleşik hayatını temsil eden tarımsal üretim düzeni ve bu düzen çerçevesinde ortaya çıkan şehirleri düzenleyen güçlü asabiyet sahibi göçebe halkların/boyların siyasal aktör oldukları devletlerden söz etmek mümkündür. Ancak bu

kapsamda ilk kurulan devlet, Samanoğulları Devletinin Abbasi Devletinden önemli ölçüde etkilenmesinin söz konusudur (Бобобеков, ва бошқалар, 2000: 47-50; Şahin, 2020: 103-108). Bu devirde merkezi yönetimin başlıca unsurları dergâh (saray) ve divan (mahkeme) şeklinde bir yapı vardır. Divanlar sadece mahkeme işlevini yerine getirmemektedir. Ayrıca günümüzde bakanlıklar olarak ifade edilebilecek yürütme işleri ve sultana danışmanlık görevini de yerine getirmektedirler. Vezirler divanı divanların en büyüğüdür. Bu divan hem danışma meclisi hem de bir tür bakanlar kurulu işlevine sahiptir. Vezirler Divanından başka, devletin gelir giderini yöneten mustevfi divanı vardı. Divanı Resail, ya da divanı inşa ise devletin harcamalarının yapılması gereken yerleri, işleri belirleme yetkisine sahip ayrıca üst düzey mahkeme işlerinin yürütüldüğü bir divandı. Muhtesip Divanı ise ticari işleri düzene koyan onların ölçü birimlerini belirleyen ve narh işlerini düzene koyan bir divandı.

Ayrıca kadılık divanı, vakıf işleri ile uğraşan vakıf divanı, sarayın giderlerini belirleyen müsrifler divanı gibi divanlar da bulunmaktadır. Ülkenin vilayetleri de mahalli hâkimler (kethüdalar ve reisler) tarafından idare edilmektedir. Dahası merkezde bulunan her bir divanın yerel yönetimlerde vekilleri bulunmaktadır. Mahalli idarelerde ayrıca posta ve haberleşme işleri için divanlar da bulunmaktadır. Devletin din işlerini yürüten ve yapılan işlere fetvaları ile onay veren Şeyhülislam da bulunmaktadır. Şeyhülislamlar ülkede oldukça önemli bir oruna sahiptirler. Yani yürütmenin sultanda (monark) olduğu, yargının ise İslam hukuku kaidelerine göre yürütüldüğü bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Kanun koyma ya da yasama kısmı da yine İslam Hukuku kuralları çerçevesinde gerçekleştirildiği bir yapıdan söz etmek mümkündür. Bu yapıda sultanın en büyük yardımcıları ise Abbasi Devleti'nde olduğu gibi Göçebe Türk kökenli kölelerin devşirilmesi ile ortaya çıkan askeri ve sivil bürokrasidir.

200 yıla yakın bir süre devam eden Samanoğulları Devleti dönemi boyunca Türkler, İslam'a girmeyi sürdürmüşlerdi. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak Türkler, İslam hukukunu benimsemişlerdi. Türklerin İslam öncesi kendilerine özgü bir şekilde geliştirdikleri bir hukuki sistem (Türk Töresi) olmasına rağmen, İslam hukuk sistemi ve devlet modeli Müslüman Türkler tarafından kolayca benimsenmişti. Ancak Türk Devletlerinin kendilerine özgü bazı gelenekleri-nin devam ettiğini görmekteyiz. Bunlardan biri Yurt Sistemidir (Barthold V. V., 2019: 130-136). Bu sistemde devlet hükümdar ailesinin ortak malı olarak kabul edilmektedir. Yani hükümdar ailesinden herhangi bir erkek fert, ülkeyi yönetmek üzere hak iddia edebilirdi. Bu hal özellikle hakanın ölümü ile birlikte yaşanan hükümdarlıktaki değişim sürecinde tehlikeli bir hal alarak devleti yıkıma götürebilirdi.

Bu durumun doğal bir sonucu hükümdarın hanedan mensubu akrabalarını denetim altında tutmasını gerektirmişti. Özellikle hükümdarın vefat edip de yerine yeni hükümdarın geçişi zamanında yeni hükümdar, ülkenin diğer bölgelerindeki valileri yeniden itaat altına alabilmek için seferler düzenlemek ve çoğunlukla onlarla savaşmak zorunda kalmaktaydı (Aka, 2017). Böylece ülkenin yönetici hanedan üyeleri arasındaki akrabalık ilişkilerinin mücadeleye ve dolayısıyla da düşmanlığa dönüşmesine sebep olmaktaydı. Yani İbn-i Haldun'un ifade ettiği üç nesillik ömre sahip devletlerin kısa sürede yıkılıp tarih sahnesinden silinmesine sebep olmaktaydı. Bu kapsamda Türk-Moğol

Devletinin kuruluşuna kadar geçen 230 yıllık süre içerisinde bölgede Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Karahitaylar ve son olarak da Karahitayları yenerek bölgeyi ele geçiren Harzemşahlar Devleti kurulup kısa süre içerisinde yıkılmışlardır.

Moğolların istilası ile gelişen süreçte, Özbekistan'da kurulan devletlere bakıldığında bu devletlerin öncelikle Türk-Moğol göçebe devlet geleneği çerçevesinde bir devlet modelinin öne çıktığını ifade etmek mümkündür. Bilindiği gibi boylar konfederasyonu şeklinde kurulan bu imparatorluklarda önemli siyasi aktörlerin toplandığı ve kağanı sınırlandırma gücüne sahip kurultay önemli bir konumdadır. Devlet idaresinde en büyük yetki kağanda olmakla birlikte, kurultayın çalışmalarında, vezirlerin, kumandanların, boy beylerinin ve yüksek memurların yetkileri bulunurdu. Olağan hallerde ilkbahar ve sonbaharlarda toplanan kurultay, bir savaş ve barış anında da fevkalade toplantı yapardı. Kağan icraatta kurultayın aldığı kararları dikkate alırdı. Nitekim Moğol devletinin ortaya çıkış sürecinde Cengiz Han'ın kağan ilan edilişindeki sürecin de böyle bir gelenek çerçevesinde ortaya çıkmıştır.

İç Asya'da Türklerle iç içe yaşamış ve Türk kültürünü büyük ölçüde benimsemiş bir kavim olan Moğol boyları bugünkü Moğolistan sınırları içinde kalan Türklerin eski yurdu Ötüken bölgesinin doğusunda yaşıyorlardı (Barthold V. V., 2019: 273-274). Hunlar, Göktürkler ve Uygurlardan sonra Ötüken bölgesi olarak bilinen bölgede yani bugünkü Moğolistan coğrafyasının doğu kesiminde yaşayan Kırgızları batıya doğru göçe zorlayan Moğollar, Uygurlara mensup bazı Türk boylarının da desteği ile 12. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlardır. 15'i Türk ve Tunguz, 26'sı Moğol boylarının delegeleri 1206 yılında başkent Karakurum'da bir kurultay yaptılar. Bu kurultayda Temuçin ulu hakan ilan edilerek Cengiz unvanı verildi. Bu kurultayda devletin hükümran tabakaları olan noyanlar, bahadırlar, tarhanlar ve beylere oldukça büyük imtiyazlar verildi. Ayrıca Cengiz Han Yasalarının temel ilkeleri yine bu kurultayda belirlenmiştir.

Cengiz Han'ın Batı Türkistan'ı ele geçirmesiyle birlikte Özbekistan'ı içine alan bölgenin idaresi de onun denetimine geçti. Cengiz Han, ele geçirdiği yerleri idari bölgelere ayırmış ve bu idari bölgeleri daha önce kendisine bağlılık göstermiş ve elçilik hizmetinde bulunmuş olan tüccarları bu bölgelere vali tayin ederek yönetmiştir. Maveraünnehir yani Özbekistan bölgesini de bu şekilde idare etmiştir. Valiler eliyle bölgelerin idaresi Cengiz Han'ın ölümünden sonra da devam etmiştir. Cengiz Han Türk-Moğol Devlet Geleneği çerçevesinde ölmeden önce ülkeyi dört oğlu arasında paylaştırmış, Özbekistan bölgesi oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştür. Buna karşın güçlü merkezi yönetim devam ettirilmeye çalışılmış ve bu paylaşım, başlangıçta daha çok iktisadi bir nitelik göstermiştir. Yani çocuklar kendilerine ait bölgelerin vergi gelirlerinden faydalanmışlardır. Bu çerçevede valilerin idaresi devam etmiştir.

Özbekistan ya da Çağatay bölgesinin idaresi için ilk olarak Mahmut Yalavaç (1226-1238) atanmıştır (Barthold V. V., 2019: 273-274). Harezmli olup Hocend'de oturan Mahmut Yalavaç, 1238 yılında Çağatay Han'la aralarında yaşanan çatışma nedeniyle Pekin'e vali olarak atanmış, 1254 yılında Pekin valisi iken vefat etmiştir. Onun yerine bu bölgenin valisi olarak oğlu Mesut Bey (1238-1289) tayin edilmiştir. Yarım asırlık valiliği döneminde Mesut Bey, bölgede barış ve asayişin sağlanması, tarımın canlanması ve ticaretin gelişmesi için çaba göstermiş bunda da başarılı olmuştur.

Ancak zamanla bölgelerde siyasi iktidar, merkezi yönetimden Cengiz Han'ın çocuklarına doğru kayma göstermeye başlamış ve bölgelerde merkezi idarenin temsilcileri olan valilerin de etkinlikleri sona ermiştir. Özbekistan bölgesi de Çağatay Han'ın çocukları tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde ülkedeki siyasi yapıyı ve siyasi hayatı ciddi derecede sarsan iki konudan bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan biri Moğolların durmuş (hayat) tarzlarıdır. Moğolların durmuş tarzlarına bakıldığında bunların büyük çoğunluğu göçebe durmuş tarzı yaşamaktadır. Ancak zamanla bir kısım Moğolların yerleşik durmuşa geçtikleri görülmektedir. Bu da göçebe ve yerleşik Moğolların kendi aralarında ciddi derecede mücadelenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sorunu çözmek üzere 1269 yılında Umumi Moğol Kurultayı düzenlenmiştir. Bu kurultayda Moğolların göçebe hayat tarzına devam etmeleri, yerleşik bölgelere kesinlikle müdahale etmemeleri kararı alındı (Бобобеков, ва бошқалар, 2000: 74). Bölgelerin yönetimi merkezdeki büyük kağanın atadığı valilerin eliyle gerçekleştirilmesi kararına rağmen Moğolların yerleşik durmuşa geçiş süreçleri devam etmiştir. Nitekim Kaşkaderya'daki Barlaslar, Ohangaron vadisindeki Celayirliler ve şimdiki Tacikistan'ın güneyindeki Kavcılar yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve bu durum doğal olarak bölgedeki Türk nüfusunun ağırlığının artmasına yol açmıştır. Ancak göçebe ve yerleşikler arasında baş gösteren mücadele sonucunda Çağatay Hanlığı yıkılmaktan kurtulamamış, yerini Timurlular Devleti'ne bırakmıştır.

Siyasi yapı ve hayatı etkileyen bir diğer sorun da bölgenin Müslüman halkı ile bölgenin yönetici kesimi olan Moğollar arasında meydana gelen Cengiz Han döneminde ortaya çıkan Cengiz Han Yasası ile Şeriat tartışmasıdır. Özellikle Çağatay Han'ın İslami emir ve yasakların yerine getirilmesine karşı şiddetli muhalefeti, yerine göre idamla sonuçlanan uygulamaların ortaya çıkışı bu hana karşı halkta nefretin doğmasına yol açmıştır. Bu durum halkta öyle bir nefret uyandırmıştı ki, Çağatay Han'ın ölümünde onun bu muamelelerini belirten şiirler bile yazılmıştır. Yasa Şeriat tartışması, daha sonra kurulan Timur Devleti'nde de devam etti ve Nitekim Uluğ Bey'in ölümüyle sonuçlanan bir sürecin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Moğolların Siyasi yapısının kısaca Türk Devlet geleneği çerçevesine benzediğini belirtmek mümkündür. Ülkedeki başlıca siyasi aktörlerin Kurultay denilen bir müessese teşkil ettikleri yerine göre almış oldukları yasa ve benzeri kararlarla yürütmenin başında bulunan kağanın yetkilerini tahdit ettikleri görülmektedir. Ayrıca Ülüş Sistemi gereği Cengiz Han ülkeyi oğulları arasında paylaştırmasına rağmen imparatorluğun güçlü merkezi yönetimi bir süre daha devam etmiştir. Bu süreç içerisinde merkezde Büyük Han bulunmuş, bölgeler ise valiler eliyle yönetilmiştir. Ancak merkezi yönetimin zayıflamasına koşut bir şekilde hanedan üyeleri kendi paylarına düşen bölgelerde yeni devletler kurmuşlar ve böylece de büyük Türk-Moğol İmparatorluğu parçalanmıştır. Bu çerçevede Batı Türkistan'da Çağatay Hanlığı kurulmuş, ancak o devlet hanedan üyelerinin girmiş olduğu hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde yıkılarak yerini Timurlular devletine bırakmıştır.

Moğol Devleti gibi Timurlular Devleti de Türk devlet geleneklerine göre idare edilmiştir. Timur'un emir ilan edilmesi de Türk Devlet geleneği çerçevesinde Kurultay müessesesi vasıtasıyla olmuştur. Ancak Timur, ülke içerisinde oldukça güçlü bir lider olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda *"Dünya*

iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir." ifadeleriyle ülke hâkimiyetinde hükümdarın bakış açısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak ulema ile arasında geçen bir konuşmadan, ulemayı kendisine fikirlerini belirtmeleri hususunda teşvik etmiştir (Aka, 2017: 157-158). Timur'un da Cengiz Han Yasaları gibi Tüzükler ortaya koyduğu ve ülkeyi tüzükler vasıtasıyla idare ettiği belirtilmektedir. Ancak literatürde bu konuda bir tartışmanın varlığı dikkati çekmektedir. Tüzükat-ı Timuri'nin Timur tarafından yazdırıldığı tartışmasında, Tüzüklerin Safevi-Babür kaynakları kullanılarak 17. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir (Andican A. , 2017: 33). Ancak bu durum Cengiz Han Yasaları gibi Timur'un da Tüzüklerinin bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Moğollarla birlikte daha keskin bir şekilde ortaya çıkan Yasa Şeriat çatışması, bu dönemde de varlığını devam ettirmişti. Timur'un Yasayı öne çıkardığı, oğlu Şahruh'u ise Şeriata bağlı bir hükümdar olduğu kabul edilmekteydi. Bu dönemde Yasa Şeriat tartışması bağlamında, Uluğ Bey idam edilmişti. Bu tartışmanın da Timurlular devleti yıkılıncaya kadar varlığını devam ettirdiğini belirtmek mümkündür (Hidoyatov, 1992: 155-156). Timurlular Devleti hükümdarlarının yönetime gelmesi sürecinde dikkati çeken bir husus, ölen hükümdarın yerine geçen yeni hükümdar, ülkenin hanedan üyesi yöneticileri de dâhil ortaya çıkan diğer yöneticileri itaat altına almak için ülke çapında seferler düzenlemek zorunda kalmasıydı. Bu kapsamda ülkenin hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilmeleri ve belli bir veraset usulünün olmaması ülkenin parçalanmasında önemli bir yer tutmuştu.

Türk-Moğol unsurları ile İslami unsurlarının bir karışımı olarak ortaya çıkan Timurlular Devleti'nde merkezde askerî ve idarî-malî işlere bakan başlıca iki divan vardı. Bunlardan biri Divan-ı Büzürg-ü Emaret'in beyleri ön plandaydı. Türk Divanı da denen bu divanın bahşı adı verilen kâtipleri vardı (Aka, 2012: 179). Divanın başında bir divan beyi bulunuyordu, ayrıca pek çok tavacı emiri mevcuttu. Geniş yetkilere sahip tavacılar askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşıyor, ganimeti paylaştırıyor ve hükümdarın önünde geçit resmi yaptırıyordu. Hükümdarların hassa alayı 1000 kişilik Kavçin Bölüğü idi. Türk-Moğol toplulukları dışındaki halkın işleriyle ve malî hususlarla ilgilenen ikinci divan Divan-ı Mâl (Sart Divanı) diye adlandırılıyordu. Divanın başında bir divan beyi bulunuyor, kâtiplerine vezir veya Nüvîsendegân-ı Tacik deniliyordu. Bu divanın beyleri, teşrifatta tavacı emirleriyle vilâyetlerin darugaları arasında yer alıyordu. Başlıca görevleri vergi işlerini yürütmek, tarım üretimiyle ilgilenmek, şehirlerin imarıyla uğraşmak ve gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı. Para bastırılması, hesapların tutulması, vergilerle ilgili yolsuzluklara dair şikâyetler de bu divanın görev alanına giriyordu.

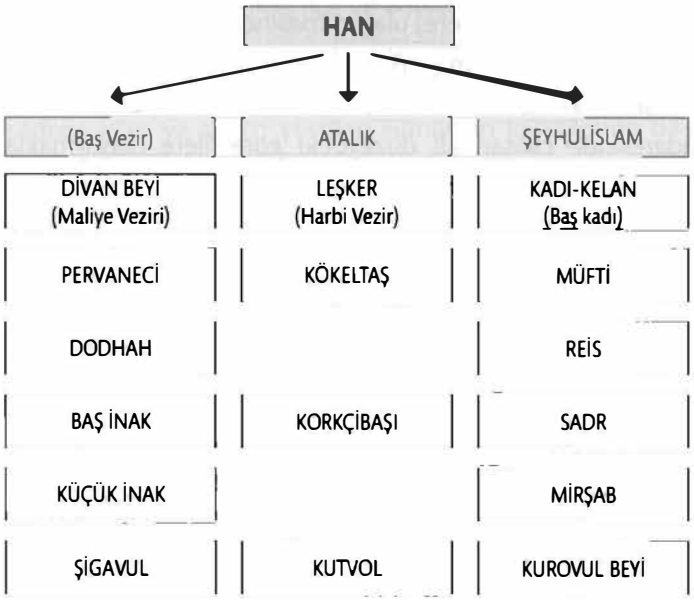
Özbekistan devletine adını veren Özbek Hanlıkları döneminde, Siyasi yapıya bakıldığında bu dönemde önemli bir farklılık dikkati çekmektedir. Bölgede daha önce kurulan devletlerin tek bir hanedan dönemini kapsayan bir süre zarfında varlıklarını devam ettirirlerdi. Hanedanın zayıflamasıyla birlikte devlet de yıkılmış olurdu. Yeni bir hanedanın ortaya çıkarak bir devlet kurması sonucunda yeni bir devlet ortaya çıkmaktaydı. Bu durum Özbek Hanlıkları ile birlikte değişti ve hanlıklarda hanedanların ortadan kalkmasıyla birlikte devlet de yıkılmamış, yerine gelen yeni bir hanedanla devletin varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Buhara Hanlığında üç hanedan ülkeyi yönetmiş, Hive ve Hokand Hanlıklarında da benzer bir durum gözlenmektedir.

Durumun bu şekilde ortaya çıkmasının dış dinamiklerinde İran ve Rusya'nın tesirinden bahsetmek mümkündür. Şöyle ki, İran'da farklı bir ideolojik zaviye ile kurulan Safevi Devleti Türk devletlerinin batı yönünde hareket alanını kısıtlamıştır. Benzer bir şekilde kuzeyde Kapitalist Modern Dünya Sisteminin çeperinde yer alan güçlü ateşli silahlara sahip bir Rusya ise bozkırlardaki farklı Türk-Moğol boyları egemenliği altına alarak stepleri devlet örgütlenmesinin içine alması Özbekistan'da kurulan Özbek Devletlerini de belli bir coğrafyada hareket etmeye zorlamıştır. Ancak bu konu ile ilgili daha ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. İç dinamik ise kuzeyde yer alan Kıpçakların bölgeye akınlar düzenleyerek Özbek devletini kurmaları ve tarımsal üretimi benimsemesidir. Bu dönemde Anadolu ile Turan arasında yer alan bir devletin kuruluşu bu iki kardeş coğrafyanın bağlarını koparmıştır.

Burada diğer hanlıkların da yönetim yapısının kendi içinden çıktıkları Buhara Hanlığı yönetim yapısına büyük bir nispette benzediği gerçeğinden hareketle, Buhara Hanlığının yönetim yapısı incelenecek ve şekille sunulacaktır. Diğer Özbek hanlıklarının siyasi yapıları esasta aynı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Hive Hanlığı'nın[8] farkı diğer hanlıklarda zaruri olduğu hallerde Devlet Kengeşi toplanırken[9] 19. yüzyıl başlarından beri hanlık makamı altında üç üst düzey orundan biri olarak Kengeş (Divan) vardı. En üst düzey yetkililerden oluşan bu kengeşin görev ve yetkileri sınırlıdır.

Buhara Emirliği'nde yürürlükte olan kanun ve kaidelerin, şeriat usul ve esaslarına göre çıkarıldığı ülkede (Олимхон, 1991:17-18) yönetim şekli geleneksel monarşi biçimindeydi. Bu siyasal yapı askeri aristokrasi denilebilecek bir yöne sahipti (Özkan, 2021: 102). Emirin tahta çıkarılmasında geleneksel Göktürk Devleti adetlerinin takip edildiği (Олимхон, 1991:17) Buhara Emirliği devlet yönetimi sıradüzeninin üç ayrı bölüme ayrıldığı görülmektedir. Bunlar, savaşla ilgili görevler, saray içindeki diğer görevler ve dini mansıplardır (Эшов, 2012: 298). Bu sistemde hanedanın mensubu olan beyler, yerel yönetimlerin idarecileri konumundaydılar. Beyler bulundukları yerel yönetim birimlerinde merkezi idare için vergi toplama, ölüm cezası verilen davalar hariç halkı yargılama yetkilerine sahiplerdi. Aşağıdaki Şekilde Buhara Hanlığının Yönetim Düzeni yer almaktadır.

Şekil 3.2: Buhara Hanlığı Yönetim Yapısı

Kaynak: (Эшов, 2012: 298; Олимхон, 1991:18-19)

8 https://qomus.info/oz/encyclopedia/x/xiva-xonligi/ (E.T 15.03.2024)
9 https://shosh.uz/uz/buxoro-amirligi-avvali-va-oxiri/ (E.T 15.03.2024)

Şekil'de merkezi yönetimde emirden aşağıya doğru sıradüzene bakıldığında ilk düzey görevler, Koşbegi, Atalık ve Şeyhülislam'dır. Bu görevler, Buhara Hanlığı ve diğer Özbek Hanlıklarında zaman zaman biri diğerine göre daha önemli olmasına rağmen, emirden sonra merkezi yönetim hiyerarşisinde ilk dereceyi işgal etmektedir. Bunlardan Koşbegi, Şibani Hanedanlığı zamanında sadece vezirlik makamı iken, Astrahanlılar ve Mangıtlar Hanedanı dönemlerinde Baş vezirlik makamı haline getirilerek sivil bürokrasinin idaresinden sorumlu bir mansıp haline geldi. Koşbeginin emrinde vilayetler olduğu gibi devlet idaresi, hazine, vergi, maliye gibi işler bulunmaktaydı. Divan beyi, divandan sorumlu olan kişilere verilen bir unvandı. Divan beyi, savaş ve barış kararı, bazı vilayetlere idareci atama ve devlet maliyesinin idaresi gibi işleri yürütürdü. Pervaneci, hanın fermanlarının ameldarlara (yetkililere) ulaştırılmasından sorumluydu. Dodhah, idareye yazılmış, şikâyet dilekçelerini doğrudan hana ulaştırmakla görevliydi. Baş inak, hanın emirlerini devlet idaresinde çalışan alt düzeydeki görevlilere ulaştırmakla vazifeliydi. Küçük inak ise Buhara'ya gelen yabancı elçilerin mektuplarını kabul eder ve hanın mührünü taşırdı. Şigavul, saraydaki teşrifat düzeninden sorumluydu.

[10]Emirden sonraki üst düzey görevlerden bir diğeri, ülkenin askeri işlerinden sorumlu bir görev olan atalıktır. Emirden sonra yönetim sıradüzeninde ilk derecede olan atalık mansıbı, emirlerin yetiştirilmesinden sorumludur. Bu unvanın önemi, koşbeyi mansıbı gibi, Astrahanlılar döneminde artmıştı. Yaşanan karışıklık dolayısıyla atalıklar devlet idaresinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Atalık vazifesini yerine getiren Mangıtlar, Astrahanlı Hanedanını tasfiye ettikten sonra yönetici hanedan olmuşlardı. Buhara Hanlığındaki (Бобобеков, ва бошқалар, 2000) askeri görevlerin üst derecesinde, atalık makamından sonra leşkerbaşı veya savaş bakanı bulunmaktaydı. Savaş bakanı, devletin savaşla ilgili işlerinden sorumluydu. Kökeltaş, ülke genelindeki emniyet ve asayiş işlerinden sorumluydu. Korkçibaşi ise, silah işlerinden sorumluydu. Kutvol da inşaat işlerinden sorumlu bir mansıptı.

Şeyhülislamlık makamı[11] handan sonraki üst düzey görevlerin üçüncüsü olarak görülmektedir. Fetva makamıdır. Şeyhülislamın altında ülkedeki yargılama işlerinden sorumlu kadıların başkanı konumunda olan kadı-kelan mansıbıydı. Ülkedeki eğitim, hukuk ve vakıf işleri de Kadı-kelanın görevleri arasında bulunmaktadır. Müftü, fetva ile yapılan işlerin ve antlaşmaların şeriate uygunluğunu belirleyen ve denetleyen görevlidir. Reis (muhtesip) de meslek ve sanat erbabının denetiminden devlet memurlarının görevlerini yapıp yapmadıklarını kontrol edip emire bildirmeye kadar geniş yetkilere sahiplerdi. Sadrın vakıfların kurulmasının onaylanması denetlenmesi gibi görevleri bulunmaktaydı. Mirşab[12] ise Şehrin huzur ve asayiş ilerinden sorumlu bir görevdir.

Özbek Hanlıkları 19. yüzyıldan itibaren Rusların baskısını hissetmeye başlamış ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus işgaline maruz kalmıştır. Rus tehdidi daha 17. yüzyıldan itibaren kazak topraklarının işgal tehdidine girmesiyle birlikte kendisini göstermişti. Ancak General Çerkasskiy önderliğinde Hive Hanlığına yapılan işgal harekâtının başarısız olması, bu sürecin ertelenmesine sebep olmuştu. Rusların başlangıçtaki bu başarısızlıkları Türkis-

10 Hanlıklardaki bürokrasi için bkz.: Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi Bölümü.
11 https://shosh.uz/uz/buxoro-amirligi-avvali-va-oxiri/ (E.T 15.03.2024)
12 https://qomus.info/oz/?s=mirshab&submit (E.T 15.03.2024)

tan hanlıklarına güven vermiş bu hanlıklardan hiçbiri kendi topraklarının işgal edilebileceğine ihtimal vermemişlerdi. Ne var ki Rus işgali Hokand'dan başlayarak Buhara'ya sıçramıştı. İşgal sürecinde hanlıklar o kadar birbirleriyle mücadele halindeydiler ki, Hokand Hanlığı kuzeyden işgale uğrarken, Buhara Emiri Hokand Hanlığı'na yardımcı olmak yerine, güneyden saldırıya geçmiştir (Alpargu ve Çelik, 2021). İki ateş arasında kalan Hokand Hanlığı Rusya tarafından kolayca işgal edilebilmiştir. Daha sonra 1868 yılında Buhara Hanlığı topraklarına yönelen Rus ordusu, doğudan batıya doğru bütün şehirleri istila etmiştir. Böylece Buhara alındığında Rus işgali tamamlanmıştır. Her ne kadar Rus imparatorluk yönetimi Buhara Hanlığını tarih sahnesinden silmese de vassal yani tabi bir devlet statüsünde yaşamasına izin vermişti. Bu çerçevede Hokand Hanlığı ortadan kalkmış, Hive ve Buhara Hanlıkları topraklarının önemli bir kısmını kaybederek dahi olsa varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Şekil 3.3: Rus İşgalindeki Özbek Hanlıklarının Yönetimi

Kaynak: Eşov'dan (2012) faydalanılarak oluşturulmuştur.

Rus işgali ile birlikte Özbek Hanlıklarından Hive Hanlığı tamamen lağvedilerek bu hanlığın başkenti Türkistan Genel Valiliğinin Başkenti haline getirilerek, Buhara ve Hive Hanlıkları ve bu hanlıklar dışındaki Türkistan toprakları Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. Şekil 3.3.'de Türkistan Genel Valiliğinin Yönetim yapısı sunulmuştur.

Buhara ve Hive Hanlıkları yasal olarak bağımsız bir hükümdar olarak görülse de gerçekte Rus çarına bağımlıydılar. Emir ve yetkililerine karşı halk hareketleri Çarlık Rusya birliklerinin yardımıyla bastırılıyordu. Buhara Emiri Abdulahad, Rus çarının emir subayı olarak kabul ediliyordu. Onun döneminde Rus yetkililerin hanlıkta büyük ayrıcalıkları vardı. Hanlıkların topraklarına çok sayıda Rus yerleştirildi. Özbek Hanlıkları Rusya'ya bağımlı bölgeler haline getirilmiştir.

Ruslar sadece başkentte yetkililerini bulundurmamışlar; Askeri birliklerde, illerde ilçe ve köyleri dahi kontrol altına almak suretiyle adım adım bu bölgeleri Rusya'nın merkezi yönetimine bağımlı hale getirmek istemişlerdir. Ruslar sadece idari ve askeri yönden Hanlıkları kendilerine bağımlı kılmaya çalışmamışlar, ekonomik yönden de süreci işletmeye devam etmişlerdir. Buhara Hanlığında yedi Rus özel bankasının şubeleri faaliyet göstermesi bunu açık bir şekilde göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, Hanlık halkının durumu daha da kötüleşti. Aynı dönemde genç Buhara partisinin Ceditçilik temelinde faaliyeti arttı. 1917 Şubat devrimiyle bağlantılı olarak bu parti, emirliği Çarlık Rusya'sının boyunduruğundan kurtarmak, bazı reformlar yapmak için harekete geçti. 1918'de genç Buharalılar Rus Bolşevikleriyle iş birliği yaptı. Mart ayında emirin hükümetini devirmeye çalıştılar.

3.5. SSCB Döneminde Özbekistan'da Siyasal Yapı

Bu bölümde Özbekistan'ın Özbek Hanlıkları dönemindeki Rus işgaline uğramasına değinilecektir. Bu mesele Üçüncü alt bölümde ele alındı. Ancak Özbek hanlıklarının ayrı ayrı olarak incelenmesi zorunluluğu konunun bütün olarak incelenmesine başlıca engel teşkil etmiştir. 16. yüzyılda başlayan Rus işgal sürecinin bu başlık altında bütüncül bir şekilde incelenmesi Özbekistan'da ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin de temellerine inilebilme imkânı verecektir. SSCB Döneminde Özbekistan başlığı altında daha sonra bu düşüncelerin toplumdaki yansımaları, Rusya İmparatorluğu'nun Bolşeviklerle mücadeleleri, SSCB'nin kurulmasıyla ortaya çıkan Özbekistan Cumhuriyeti siyasi yapı ve hayat bakımından incelenecektir. Bu süreçte SSCB'nin gücünü tahkim ettikçe bu siyasi akımlarla mücadelesi ve bu süreçte liderlerin ortadan kaldırılma aşaması da tahlil edilecektir. Toplum bu dönemde ciddi bir baskı altına alınarak Sovyet insanı meydana getirme çabasının ortaya çıkardığı baskı, sürgün ve idamlar İkinci Dünya Savaşı ile yerini yumuşamaya bırakmıştır. Bu savaş için Türklerin ciddi desteğine ihtiyaç vardı. Bu savaşta sadece Özbek Türklerinden, 1 milyon 700 bin asker SSCB saflarında savaşmıştır. Savaştan geriye dönebilen kişi sayısı ise 400 bindi. Daha sonra 1960-1990'lı yıllar ele alınarak SSCB dağılıncaya kadar yaşanan süreç incelenmeye devam edilecektir.

Bu çerçevede Avrupa'da ortaya çıkan Dünya ekonomi sisteminin dış çeperinde yer alan Rusların işgallerinin başlangıcı 16. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Altınorda Devleti'nin 1480 yılında yıkılmasıyla birlikte Rusya Asya'ya doğru yayılma sürecine girmiştir (Taymas, 1966: 29-35; Melvin, 2004: 7). Bu aşamada önlerindeki en önemli engel Kazan Hanlığıydı. Yetmiş yılı aşkın bir mücadele sonucunda bu hanlığın başkenti Kazan'ın 1552 yılında işgali Rusların Asya'ya doğru yayılmalarının ilk safhasını oluşturmuştur (İnalcık, 1948: 350). Daha sonra 1557 yılında Altınorda Hanlığı'nın bir diğer parçası olan Astrahan Hanlığı'nın başkenti Astrahan'ın düşüşü ile Ruslar Hazar Denizi kıyılarına ulaşmış oldular. 1570-1580 yılları arasında İdil Nehri ile Sibirya arasındaki bölgeyi denetimleri altında tutan Kossakların Rus hâkimiyetini kabul etmeleriyle Rusya'nın Türkistan'a doğru yayılmalarının önündeki bir başka engel daha ortadan kalkmış oldu. Aynı zamanda rakipleri olan diğer Türk boyları Bulgarlar (Kazan Türkleri), Başkurtlar, Kazaklar, Özbek Hanlıkları ile Moğol kökenli Kalmuklar karşısında da belirgin bir üstünlük kazanmışlardır.

Rusların Sibirya ve Türkistan'a doğru yayılma aşamasında ilgili bölgelerde bulunan güçlerden biri Moğol kökenli Kalmuklar'dı. Çin'de Moğol Hanedanı olarak ortaya çıkan Kubilay (Yuan) Hanlığının kuruluşuna katılan Kalmuklar 1368 yılında diğer Moğollarla birlikte Çin'den çıkarılmışlardı. Kalmuklar daha sonra Moğolistan'a dönerek Oyrat veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular (Yücel, 2001: 267). Daha sonra Moğolistan'dan Hazar Denizine kadar olan bölgelerde etkili olmaya başladılar. Bozkırların son göçebe imparatorluğu olarak tanımlanan Kalmuk Devleti'nin istilaları Kıpçak bozkırlarında yer alan Kazak Türklerini oldukça güç durumda bırakmıştır (Gökçe, 2007: 7-8). Kalmuk istilaları Kazakları hem kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Türkistan'a doğru göçe zorlamış hem de Rus egemenliğini tanımak zorunda bırakmıştır. Türkistan'a yaşanan Kazak göçlerinin baskıları Özbek hanlıklarını zor durumda bırakmıştır. Nitekim Hokand Hanlığı'nın 1709 yılında ortaya çıkışı, Kazak baskıları

neticesinde Buhara Hanlığına bağlı Fergana bölgesinde oluşan otorite boşluğunun bir sonucudur.

Kalmuk-Kazak mücadelesi çerçevesinde Rusların bozkırlara egemen olmak için uyguladıkları yöntemlerden biri ile karşılaşılmaktadır (Berber, 2015: 369-372). Kalmukların baskısı sonucu Rus egemenliğini tanımak zorunda kalan Kazakların Küçük Cüz Hanlığı 1744 yılında Ruslara karşı başkaldırmıştır. Rusların bu isyana cevapları, müttefikleri Kalmukları Kazaklarla yapacakları savaştan elde edecekleri ganimetlerin kendilerine bırakılacağı vaadi olmuştur. Ruslar bu vaat ile onları silahlandırarak Kazaklara karşı savaşa teşvik etmişlerdir. Benzer bir şekilde isyan eden bir başka boyun isyanına karşı da rakip boylar çeşitli vaatlerle teşvik edilerek boylar arasındaki mücadeleler sürekli canlı tutulmuştur. Yani göçebe boylar arasında geleneksel olan bu mücadele şeklini Ruslar kendi lehlerine kullanarak bozkırdaki egemenlik alanlarını hem genişletmişler hem de pekiştirmişlerdir.

Rusların bozkırlardaki Türk boyları üzerinde egemenliklerini kurmak üzere kullandıkları araçlardan bir diğeri de bölgedeki boyların bilimsel olarak sosyo-kültürel, iktisadi ve siyasi incelemeye tabi tutma stratejisiydi (Saray, 2022: 90-94). Günümüzdeki stratejik planlamanın en temel aşaması olarak kullanılan GZFT (Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler) analizine benzer bir yöntemle yapılan inceleme sonucunda elde edilen ayrıntılı bilgiler üzerine stratejiler inşa ediliyordu. Bu stratejiler, sayesinde bozkırın geleneksel boyları, Rus egemenliğini tanımak zorunda bırakılıyordu. Bu çerçevede Ortodoks Hıristiyanlığı seçerek Kazakların Rus egemenliğini tanımaları için çaba gösteren Başkurt asilzadesi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmet Tevkelev) önemli bir örnektir. Türk kökenli biri olarak onun Türk dillerine ve kültürüne olan hâkimiyeti Kazakları ikna etmesinde ve onların kendi topraklarında Rusların kale yapmalarına izin vermelerinde etkili olmuştur. Bir başka örnek Hive Hanlığını işgal etmek üzere görevlendirilen Türk kökenli ve bölgeyi iyi tanıyan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'di. Din değiştirerek Rusların hizmetine giren Çerkasskiy daha sonra Rus hâkimiyetinin Türk bölgelerinde yayılması için yapılan ilmi çalışmalara ciddi katkıları olmuştur. Bu kapsamda Özbek hanlıkları hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamakla görevlendirilen General Kont İgnatyev de bu konuda verilebilecek başka bir örnektir.

Rusların yayılmada kullandıkları toplumları bilimsel bir şekilde ayrıntılı tanıma ve bu sayede onları birbirlerine düşürerek Rus egemenliğini tanımak zorunda bırakma stratejisinin yanında ele geçirmeye çalıştıkları ülkelere yakın bölgelerde onları korumak bahanesiyle kaleler inşa etmek de Rus yayılmasında kullanılan bir başka araçtı. Bu sayede hedef ülkede tutunabilecekleri ve gerektiği zaman ülke içerisine askeri seferler düzenleyebilecekleri bir merkez elde etmiş olmaktaydılar. Bu stratejiyi yukarıda anlatıldığı gibi Kazak ülkesini ele geçirmek üzere Or nehri bölgesinde inşa ettikleri kale, daha sonra şehre dönüştürülerek bir askerî harekât merkezi haline getirilmiştir. Günümüzde Orenburg olarak bilinen bu şehir böyle bir süreç sonucu ortaya çıkmış bir şehirdir. Ruslar bunların yanında göçebelerin göç alanlarındaki verimli tarım arazilerine Rusları yerleştirme ve böylece bölgenin ekonomisinde söz sahibi olma stratejisi izlemekteydiler.

Rusların ele geçirdikleri bölgelerde ciddi derecede büyük isyanların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden birinin ilgili ülkelerde göçebeler için gerekli

olan arazilerin tarlalara dönüştürülmesi ve bu arazilerin devlet eli ile Ruslara bırakılmasıydı. Göçebelerin böylece otlak alanları sınırlanırken bir yandan da yerleşik hayata geçebilmek için gerekli arazilerden mahrum kalıyorlardı (Saray, 2022: 90-145). Bir başka neden ise Rusların ilgili bölgelere askeri üsler kurarak daha sonra bunları şehirler haline dönüştürmeleri ve bu şehirler vasıtasıyla bölgelerin ormanlarını ve kıymetli madenlerini sömürmeleriydi. Ruslar tarafından kurulan bu düzenin siyasi idari yapısında söz sahibi olamayan yerli halkın başkaldırmaktan başka bir çaresi kalmamaktaydı. Gerek Kazan Bulgarları gerek Başkurtlar gerekse Kazaklar ve diğer Türk boyları Ruslara karşı defalarca ve yıllar süren isyan halinde olmuşlardır. Ancak bu da çözüm değildi. Çünkü Rusların göçebe-yerleşik Türklere karşı başarısında temel neden olan güçlü ateşli silahlar, geleneksel kılıç ve yay gibi silahları karşısında üstünlük kurmasını engellemiyor ve bu toplumlar her seferinde daha fazla Rus egemenliğine girmek zorunda kalıyorlardı.

Bölgede bulunan bir diğer güç, İran'da kurulan Türk devletleridir. Bu çerçevede Özbek Hanlığının Buhara ve Hive hanlıkları olarak ikiye ayrılmasında Safevi Türkleri ile Özbek Türklerinin mücadelesinin bir neticesi olduğu üçüncü alt bölümde incelenmiştir. Bu bölümde de Özellikle Horasan'a egemen olmak için bu iki Türk devletinin mücadele halinde olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte Safevi Devleti'nin yerine kurulan Avşar Devleti'nin (1720-1747) Şahı Nadir Şah'ın 1740 yılındaki seferlerinden söz edilebilir (Dumlupınar, 2023: 209). Nadir Şah bu seferleri ile Buhara Hanlığını ele geçirmiş, daha sonra Hive Hanlığı'na seferler düzenleyerek bu hanlığı da Avşar Devleti'nin denetimi altına almıştır. Ancak 1747 yılında bir suikast sonucu öldürülmesi bu hanlıkların yeniden bağımsızlığını kazanmalarına yol açarken bölgenin ciddi bir şekilde yıkım yaşadığını söylemek mümkündür.

Özbek hanlıklarının üç ayrı hanlık olarak ortaya çıkışındaki sürece güneydeki gücün etkisinden söz edilmişti. Bu süreci etkileyen kuzeydeki güçlere bakıldığında bozkırlardaki göçebe devletlerin birbirleri ile mücadelelerinin etkili olduğu görülmektedir. Tarihsel olarak bu devletlerin sürekli olarak birbirleri ile mücadelesi bu kez Kazak-Kalmuk mücadelesi şeklinde ortaya çıkarılmıştır. Çıkarılmıştır, çünkü Rusların bu bölgeleri egemenlikleri altına almak için bu geleneksel mücadeleyi yönlendirmeye başladıklarından söz edilmiştir. Kazak-Kalmuk mücadelesi sonucu yerinden edilen Kazakların Türkistan'a doğru baskıları yeni bir hanlığın doğmasına yol açmıştır. Özbek Türklerinin tarihsel süreç içerisinde üç ayrı devlet olarak varlıklarını sürdürmeleri onları birbirleri ile mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Nitekim Rus istilasını kolaylaştıran etmenlerden biri de hanlıkların birbirleri ile mücadeleleri olmuştur.

Yukarıda görüldüğü gibi Rusların 16. yüzyıldaki yayılma sürecinde, oldukça parçalanmış halde bulunan bir İdil-Ural bölgesi, Kıpçak bozkırları ve Türkistan'dan bahsetmek doğru olacaktır. Rusların özellikle Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalist dünya ekonomisi sayesinde gelişen askeri teknolojiyi iyi takip etmesi, Avrupa'daki büyük güçlerle mücadele halinde olması Rus Devleti'nin silah teknolojisi alanında Batılı devletler gibi olmasa da doğusunda bulunan Kıpçak Bozkırlarındaki göçebe toplumlara karşı üstünlük kurmasını sağlamıştır. Ruslar, Kıpçak bozkırlarını ele geçirdikten sonra yönlerini Hindistan yolu üzerinde bulunan Türkistan'a çevirmişlerdir. Bu bölgede diğer kavimler olmakla birlikte hâkim güç konumunda yerleşik tarım toplumu olan Özbekler bulunmaktaydı. Özbek hanlıkları-

nın egemenlikleri altında olan bu bölge İpek Yolu ticaret güzergâhında yer almaktaydı.

Ancak 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında Amerika kıtasının keşfedilerek Batı sömürge sisteminin bir parçası haline getirilmesi, Dünyanın en önemli ticaret merkezi konumundaki Hindistan ve bu bölgedeki diğer ülkelerle deniz yolu ulaşımının sağlanması İpek Yolunun geleneksel önemini kaybetmesine yol açmıştır. Bölgenin Timur dönemi ile birlikte başlayan yerleşik hayata (tarım toplumuna) geçiş süreci, 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak bu gelişme yeterli olmamış, Bölge, İpek Yolu güzergâhının önemini kaybetmesi sebebiyle, ticari hayatın getirmiş olduğu dinamizmin dışında kalarak dünyanın diğer kısımları ile bağları kopmuştu. Bu da doğal olarak dünyanın diğer taraflarındaki ilmi inkişaflardan ve teknik gelişmelerden bu bölgenin haberdar olmasını engellemiştir (Barthold V. V., 2019: 295-296). Rusya Batıdaki bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmeleri iyi takip ederek ve bu gelişmeleri özellikle askeri alana iyi uygulamıştır. Bu şekilde yıllarca boyunduruğu altında yaşadığı göçebeleri denetim altında tutma, onların ülkelerini ve halkını sömürerek Dünya ekonomi sisteminde kendisine yer bulmaya, açmaya çalışmış bunda da başarılı olmuştur.

Avrupa'daki devletlerarasındaki mücadelelere doğrudan katılarak Avrupa'daki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerden haberdar olan Rusya, (Tolstoy P. A., 2009: 3-6) özellikle Çar Büyük Petro döneminde ülkesinin askeri, siyasi, iktisadi ve kültürel süreçlerini Avrupa'daki gelişmeler ışığında yeniden düzenlemiştir. Böylece İngiltere'nin Hindistan ticaretine egemen olmayı ve bunun mümkün olmaması halinde bu ticaretten pay almayı kendisine hedef olarak belirlemiştir. Bu dönemde Hindistan üzerinde tam bir hâkimiyet kurmaya başlayan İngiltere, Rusya'nın bu amaçlarına vakıf olduğu için Rusya'yı engelleme yolunda ciddi bir çaba göstermiştir. Bu kapsamda ortaya çıkan İngiltere ile Rusya arasındaki mücadele Büyük Oyun olarak adlandırılmaktadır. Büyük Oyun çerçevesinde bu iki ülke özellikle Hindistan'a egemen olmada doğrudan ve dolaylı bir mücadele içerisine girmişlerdir.

Büyük Oyun'un mühim bir aktörü olan İngiltere, Türkistan Bölgesi'ni Rusya ile Hindistan arasında tampon bölge olarak konumlandırmaya çalışmıştır. Ancak İngiltere'nin Avşar Devleti Şahı Nadir Şah'ın öldürülmesi sonrası, 1747 yılında kurulan Afgan Devletine yenilmesi, Afganistan üzerinde doğrudan hâkimiyet kuramaması, Türkistan üzerinde etkin olabilmesinin önündeki en büyük engeldi (Yazıcı, 2022: 193). İngiltere, Hindistan'ı kendisi için vazgeçilmez bir sömürge olarak gördüğü için Rus ilerleyişine karşı Buhara Hanlığı ile temas kurmuş onlara göndermiş olduğu diplomatlarla Buhara Hanlığını Rusya işgaline karşı uyarmaya çalışmıştır. Bu amaçla, bölgeyi iyi tanıyan Türk dilini iyi bilen subaylarını Buhara Özbek Hanlığına göndermişlerdir. Ancak Ruslarla iyi ticari ilişkiler geliştiren Buhara Hanı Emir Nasrullah'ın, Rus kışkırtmalarına kanarak, bazı İngiliz subaylarını hapse attırmış ve daha sonra idam ettirmiştir (Saray, 2022: 126-127). Bu durum İngiltere'yi mevcut durumu kabul etmeye dolayısıyla da Ruslara karşı tampon bölge olarak Türkistan yerine Afganistan'ı konumlandırmaya zorlarken Özbek Hanlıklarının da Ruslara karşı yalnız kalmalarına sebep olmuştur.

Rus egemenliğini tanımak zorunda kalan Türkler, bu dönemde Ruslar karşısında aldıkları sürekli yenilgiler sebebiyle bu süreci sorgulama noktasına gelmişlerdir. Bu konuda en sağlıklı ve erken sorgulamayı Rusların geleneksel

yurtları için oldukça stratejik bir konumda bulunan Kazan ve Kırım Türkleri yapmışlardır. Bu Türk topluluklarının diğer Türk topluluklarına fikri düzeyde önderlik etmelerinde öncelikle Rusya'dan kısa sürede bağımsızlık elde edemeyeceklerini anlamış olmaları nedeniyle ticari hayata etkin bir biçimde katılmışlardır. Ticari hayata katılımları onları farklı milletlerle kendilerini ve diğer Türk boylarını karşılaştırma imkânı vermiştir (Devlet, 1988: 59-87). İkinci olarak Rusya'da Fransız İhtilali'nin tesiriyle gelişen meşruti monarşi ve anayasal sistem düşüncesi, Rusları etkilediği gibi Rus olmayan milletleri de etkilemiştir. Nitekim Rusya'da Ekim 1905 yılında huzursuzluk ciddi derecelere ulaşmış, bu sebeple çar ihtilalci hareketlere taviz vermek zorunda kalmıştır. Bu kapsamda 17 Ekim 1905 yılında bir ferman yayınlayarak halka birtakım hak ve özgürlükler tanımak zorunda kalmıştır. Ekim 1905 Fermanıyla Rusya'da bir anda on bir tane partinin ortaya çıkması ülkeyi yönetiminin meşruti monarşi yönünde gelişmesine yol açmıştır.

Rusya'da yaşanan meşruti monarşiye geçiş sürecinin tesiri ile ortaya çıkan hürriyetten ülkenin en büyük etnik kitlesi Türkler de etkilenmiş ve düşüncelerini daha serbest bir şekilde açıklamak için uygun ortam bulmuşlardır. Bu çerçevede yukarıda belirtilen etkenlerin tesiri ile Türklerin Ruslar karşısında geri kalmasının sebepleri üzerinde kafa yorulmaya başlanmıştır (Devlet, 1988: 10-12). Buna başlıca sebepler öğretim yöntem ve tekniklerinin yetersizliği, dini ilimlerde yozlaşma ve fen bilimlerine gereken önemin verilmediği sonucunu çıkarmışlardır. Bundan hareketle Türk tefekkür dünyasında merkezi bir yer işgal eden Gaspıralı İsmail Bey Usul-i Cedid okulları açmıştır. Açtığı okullarda Usul-ü Savtiye adını verdiği metotla başladığı okuma yazma öğretimi geleneksel bir yöntem olan hece yöntemine göre okuma yazmayı daha hızlı bir şekilde öğrettiğinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu okullar Rusya'daki bütün Türkler arasında yaygınlaşmıştır.

"Dilde, fikirde ve işte birlik" ilkesiyle Türk dünyasının yaşamış olduğu sıkıntıları aşma çaresi üzerinde kafa yoran Gaspıralı İsmail Bey'in başlatmış olduğu Usul-i Cedid akımı zamanla Özbek hanlıklarını da tesiri altına almıştır. Gerek fen bilimleri ve gerekse din bilimleri alanında yeni bir yaklaşımla meselelere yaklaşan bu okulların sayısı kısa zamanda beş bini bulmuştur (Lazzoroni, 1971: 197-199). Buna ek olarak basın yayın hayatında da yer almaya çalışan Gaspıralı İsmail Bey Tercüman Gazetesini de neşretmiştir. Bu çerçevede Orenburg şehrinde de Vakit gazetesi ve Azerbaycan Türklerinin çıkardıkları Molla Nasreddin ve Fuyuzad gazeteleri Rusya'daki Türklerin kendi özlerine dönme ve bağımsızlık mücadelesi için yeni atılımlar yapmalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Cediçilerin sözlüğündeki en önemli kavram Terakki (büyüme, gelişme, ilerleme, yükselme) kavramıdır (Alpargu ve Çelik, 2021: 80). Bu kavram Cediçilerin çıkardıkları gazeteye bile ad olmuştur.

Bu çerçevede önemli bir aydın kitlesi doğmuştur. Buhara Emiri Abdulahad'ın önemli bir maddi ve manevi destekte bulunduğu bu hareketin Ahmet Mahdum Daniş önderliğinde Türkistan'da başladığı, Mahmut Hoca Behbudi'nin de mekteplerin açılışında ve basın yayın faaliyetlerinin ortaya çıkışında faal olarak vazife almıştır. Cedit hareketinin Buhara Hanlığındaki bir başka mühim temsilcisi ise Abdurrauf Fıtrat'tır (Alpargu ve Çelik, 2021: 80). Çalışmalarını İslam dünyasında yaşanan bunalımlar üzerine yoğunlaştıran Fıtrat'a göre İslam Dünyasında yaşanan geriliğin sebeplerinden biri ulemanın durumudur. Ulemanın dün-

yadaki gelişmelerden habersiz olduğu ve verilen bilgilerin güncel olmadığı gerekçeleriyle Cedit okullarının üstünlüğünü savunmuştur.

Cedit Akımı Rusya Türkleri arasında yaygınlaşınca ülkedeki Türkler arasında Ceditçilerle Kadimciler arasında bir mücadele ortamı doğmuş ve bu ortam Türklerin siyasi hayatını etkisi altına almıştır. Bu durum doğal olarak Özbek hanlıklarında etkisini göstermiştir. Rusya'da 1900'lü yıllardan itibaren gelişen meşruti yönetim düşüncesi ile Türkler arasında gelişen Cedit Akımı ile eş zamanlı olarak gelişmiştir. Gelişen meşrutiyet düşüncesi sonucu 1905 yılında kurulan Rus Meclisi Duma'ya da Türkler temsilci gönderme imkânı bulmuşlardır (Saray, 2022: 145-146). Bu durumun gelişiminde ayrıca eğitimini İstanbul'da alan Abdurrauf Fıtrat önderliğinde hareket eden Buharalı Ceditçiler, İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin öncülüğünde 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanına yol açan siyasi süreci bizzat yaşamış olmalarının tesiriyle Ceditçilerin faaliyetleri, eğitim alanından siyasi alanın yeniden düzenlenmesi hedefine doğru kaydırmışlardır (Özkan, 2021: 90). Bu çerçevede ülkedeki monarşik rejimin yıkılarak çağdaş bir anayasal düzenin gerekliliğine işaret etmişlerdir.

Ancak Türklerin fikri olarak yaptıkları atılımları gören Ruslar Türkleri baskı altına alma çabası içerisinde olmuşlardır. Türkler Rus baskısı karşısında yılmak yerine çözüm odaklı bir şekilde hareket ederek çeşitli teşekküller meydana getirmişlerdir. Bir dizi konferans sonucunda meydana getirdikleri bu teşekküllerden biri Rusya Müslümanları İttifakıydı (Devlet, 1988: 77-85). Bu İttifakın temelleri 8 Nisan 1905 yılında Petersburg şehrinde bir diğer Fikri önder Abdurreşit İbrahim'in evinde Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade Âlim Maksut Bünyamin Ahmet gibi diğer önderlerin bir araya gelmesi ile gerçekleştirilen toplantıda atılmış oldu. Bu toplantıda siyasi parti kurmaya karar verilmiştir. Bu toplantıdan kısa bir süre sonra Türklerin önde gelen fikri önderi Gaspıralı İsmail Bey de Petersburg'a gelerek yapılan toplantı hakkında bilgi aldı ve ortaya çıkan fikirlere katıldığını beyan etmiş ve *"Rusya Müslümanları İttifakı"* adlı bir siyasi partinin kurulmasına karar verilmiştir.

Bu amaçla 20 Mayıs 1905 yılında yeni bir toplantının yapılmasına karar verildi. Bu toplantıya Rusya'nın çeşitli bölgelerinden imamlar, öğrenciler, zenginler, edebiyatçılar ve gazeteciler katıldı. Bu toplantıda Abdurreşit İbrahim eğitim ve basın yayın konuları ile ilgili sorunları ele alabilecek *"Neşri Maarif"* adlı bir dernek kurma teklifinde bulundu. Müslümanlar İttifakı partisinin yapısını, tüzüğünü ve diğer organlarını oluşturmak üzere 15 Ağustos 1905 yılında Mekerce Fuarında (Ninji Novogorot) toplantı yapılmasına karar verildi. Rus Devleti'nden gerekli izinlerin alınamaması sebebiyle toplantının kiralanan Gustav Struve adlı bir gemide seyahat esnasında yapılması kararı çerçevesinde bu gemine toplantı gerçekleştirildi. Türklerin kesif olarak bulunduğu İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya'dan gelen Türklerin katılımı ve Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Bahçesaray'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerey Alk(in), Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Ulemadan Kadı Abdurreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay katılmışlardı. Toplantıya Troyski'den Veli Yauş(ev), Orenburg'dan Zakir Remi(ev), Ahmet ve Gani Hüseyin(ov) kardeşler; eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlukay Mirza Tevkil(ev), Şah Haydar Sırtlan(ov), Selim Gerey Cantüre gibi önde gelen şahsiyetler de hazır bulunmuşlardı.

Bu toplantıda Rusya Müslümanlarının 16 şubeye bölünmesi ve her şubenin merkezden gelecek talimatlara göre faaliyet göstermesi ilkesi kabul edildi. Müslümanların menfaatlerini korumak için birlik oluşturmanın önemi üzerinde duruldu. Ülkede Ruslara verilen hakların Müslümanlara da verilmesi için mücadele edilmesi kararı verilmiştir. Bu haklara ulaşılması ve kurulan Müslüman İttifakı'nın merkezi bir şekilde idare edilebilmesi için belirli aralıklarla toplantılar yapılması ve mahalli meclisler kurulması gibi yeni kurulmakta olan Müslüman İttifakı'nın temellerini atmaya esaslarını belirlemeye yönelik karalar alındı. Ancak 17 Ekim 1905 yılında Çar'ın yayınladığı ferman ile verilen hak ve özgürlükler çerçevesinde ülkede 11 tane siyasi parti ortaya çıktı. Müslümanlar İttifakı partileşme sürecini tamamlayamadığı için yerine Müslümanlar İttifakı'nın Kazan şubesinde kurulan KADET (Konstutition Demokrat) Partisi (Khairmukhanmedov, 2008: 124) programı Kazan Muhbiri gazetesi aracılığı ile yayınlanarak resmen kurulmuş oldu.

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı 13 Ocak 1906 yılında Petersburg'da yine Rusya'nın her tarafından gelen katılımcılarla birlikte yapılması gündeme geldi. Ciddi zorluklarla da olsa yapılan toplantıda da Rusya Müslümanlarının 16 şubeye bölünmesi ve bu bölgelerin adları belirlenerek yapısal düzenlemelerle ilgili gerekli çalışmalar yapıldığı gibi, Müslümanlar İttifakının tüzüğü de kabul edildi. Seçimlere KADET Partisiyle seçimlere katılması kararlaştırıldı. Benzer bir şekilde 16-21 Ağustos 1906 yılında yeni bir toplantı gerçekleştiren Müslümanlar İttifakı birinci toplantıda olduğu gibi Mekerce Panayırında (Ninji Novogorot) yapıldı. Bu toplantıda öne çıkan başlıca mevzu, Rusya Eğitim Bakanlığı'nın gayri Rusların eğitimine ilişkin hazırlamış olduğu tasarı nedeniyle eğitim mevzusu oldu. Eğitim yoluyla Türklerin bir bütün olarak harekete geçebilecekleri ve dolayısıyla da hak ve menfaatlerini koruyabilecekleri görüşü çerçevesinde devletten talep edilmek üzere Anadilde eğitim, Türkiye Türkçesinin ortak dil olması, Okullarda görev yapan hocaların özlük hakları gibi konularda 31 maddeden oluşan Eğitim Raporu kabul edildi.

Rusların hazırlamış olduğu Eğitim Tasarısı'na göre Rus olmayanları Ruslarla yakınlaştırmak için Rus alfabesinin ülke genelinde tek alfabe olması, Dini eğitimin de bu alfabe temelinde verilmesi ve Rus müfettişlerce denetimi ve Rusçanın ilkokuldan itibaren eğitim dili olması gibi konuları içermesi Türkleri endişelendirmişti. Bu nedenle hazırlamış oldukları eğitim raporu ilkeleri çerçevesinde mücadele edeceklerdi. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde bulunması ve meşruti monarşiye geçiş süreci gibi nedenlerle gayri Ruslar aleyhine olan tasarının bazı maddeleri hemen uygulamaya konmadı (Devlet, 1988: 92-97). Ancak SSCB dönemi ile birlikte ülkenin tamamen kontrol altına alınması ile birlikte İlminsky önderliğinde hazırlanan bu tasarı çerçevesinde kabul edilen maddeler hayata geçirilerek gayri Rusların kendi alfabelerini kullanmaları ve kendi kültürlerini yaşamaları engellenmeye çalışılmıştır (Saray, 2022: 184-185). Ancak Birinci Dünya Savaşı dönemi olduğu için gerekli baskı ortamı oluşmamıştır.

Rusların Birinci Dünya Savaşı döneminde daha önceki dönemlerde olduğu gibi halkı ağır vergilerle ezme uygulaması artarak devam etmiştir. Bu sayede savaşı finanse edebilmek için gerekli kaynaklara ulaşılabiliyordu. Ancak Rusların Batı Cephesinde Almanlara karşı almış olduğu beklenmedik yenilgi onların gerekli asker tedariki için gözlerini Türk Dünyasına çevirmelerine neden olmuştur. Bu durum Türkler arasında infiale neden olmuştur. Azerbay-

can Türkleri ve Türkmenlerin silahaltına alınmaları sonucu (Hayit, 1975: 210-211) hayatlarının zayi olduğunu gören diğer Türkler silahaltına alma uygulamasına başkaldırı ile cevap vermişlerdir. Temmuz 1916 yılında başlayan isyan kısa sürede bütün Türkistan'a yayılarak 1917 yılında bastırıldığında 673 bin Türk hayatını kaybederken, 168 bini Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş, 300 bin civarındaki Türk de Doğu Türkistan'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Böylece sayıları bir milyonu geçen Türk'ün malları Rus göçmenlere dağıtılarak bölgede Rus nüfusu artırılmaya çalışılmıştır. Bu isyanlar Türklere Ruslara karşı ne kadar cesurane mücadele ederlerse etsinler, Rus İmparatorluğunun yıkılması haricinde Türklerin kendi istiklallerini kazanmasının oldukça zor olduğunu göstermiştir.

Türkleri Rusya İmparatorluğunun yıkılması için besledikleri ümidi onlara Bolşevik İhtilali sunmuş oldu. Şubat 1917'de başlayan devrim süreci ile Çarlık yönetimine son verilmiş, siyasi egemenlik Geçici Hükümet'e bırakılmıştır. Aynı yılın Ekim ayında tahakkuk eden ikinci devrimle Bolşevikler Geçici hükümeti ortadan kaldırarak yapılması beklenen seçimleri iptal ederek Bolşevik hükümeti kurmuşlardır (Sadıgov, 2019: 231-235). Devrim gerçekleştiğinde Birinci Dünya Savaşı devam etmekteydi. Bolşevikler Almanya ile barış antlaşmasının imzalanması taraftarıydılar. İktidara geldikten sonra Geçici Hükümetin devam ettirdiği savaşı Brest Litovsk Antlaşmasını Mart 1918'de imzalayarak sona erdirdiler. Ancak Bolşevikler bu kez de karşıt grup olan Beyazlarla savaşmak zorunda kaldılar.

Bolşeviklerin ülkede ciddi bir toplumsal tabanlarının olmaması nedeniyle hem toplumsal taban oluşturabilmek hem de bu sayede denetimi ele geçirebilmek için ülkedeki hem Rus hem de gayri Rus unsurlara tavizkar tutum sergilemiştir. Bu çerçevede 2 Kasım 1917 yılında yayınladıkları beyannamede (Mandel, 1942: 397) Rusya'daki bütün halklara eşitlik, halkların kendi mukadderatını bizzat tayin etme hakkı, halkların milli ve dini inançlarını serbestçe yaşayabilme ve Rusya'daki milli azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme imkânı verileceği gibi tavizler gayri Rusların yaşadığı bölgelere verilmiştir. Benzer bir şekilde (Sadıgov, 2019: 232) Ruslara da Birinci Dünya Savaşına devam etmenin Batılı emperyalistlerin isteklerini yerine getirmek olacağı gerekçesiyle savaşın derhal durdurulması gerektiği, ancak Geçici hükümetin bu savaşı devam ettirmek istemesi nedeniyle ayaklanma çağrısı yapmıştır.

Bolşeviklerin tavizkar tutumları Türkleri ümitlendirmiştir. Bu amaçla Türkler siyasi olarak daha aktif hale geldiler. Ancak Türklerin farklı boylar halinde olmasından kaynaklanan etnik ve bölgesel sorunlarla birlikte Kadimcilik ve Ceditçilik gibi farklı ideolojik tutum içinde olmalarından kaynaklı ideolojik sorunlarla da karşı karşıya kalmışlardır (Melvin, 2004: 14-16). Türkler için Bolşevik Devrimi, Rusya İmparatorluğunun yıkılması anlamında, oldukça geniş imkânlar elde edebilecekleri bir ortam sunmuştur. Ancak Bolşeviklerin iktidara gelir gelmez bütün memurların ve askerlerin vazife yaptıkları yerlerde kalmalarını isteyen bir emirname göndermeleri (Saray, 2022:146) ve Türklerin etnik, bölgecilik ve ideolojik sorunlarını aşarak Bolşevikler karşısında bir bütün olarak hareket edebilme ve bütünlüklerini koruyabilmeleri konusunda ortaya çıkabilecek güçlükler ilerleyen safhalarda yaşanacak sıkıntıların habercisiydi.

Bu dönemde Türkler kurmuş oldukları dernek ve örgütleri harekete geçirdiler. Bolşevikler kurdukları Geçici Hükümet Encümeni ile Türkistan'ı ve diğer Türk bölgelerini tamamen SSCB denetimine almaya çalışırlarken Türkler Nisan

1917'de Türkistan Müslüman Kongresi'ni düzenlediler (Togan Z., 2012: 185). Bu kongrede Geçici Hükümet Encümeni Faaliyetlerine karşı Türklerin zorla gasp edilen topraklarını geri alacak ve Türkistan'a göçmen akınını durduracak ve Türklerin diğer haklarının korumak üzere Türkistan Müslüman Merkez Şurasını kurdular. Daha sonra Milli Merkez olarak adını değiştiren bu şura bütün Türkistan'a yayılarak şubeler açmaya ve halkı ilk defa bu teşkilat etrafında toplamaya başladı. Milli Merkez Ahmet Zeki Velidi, Kebir Bekir ve Efendi Zade gibi Rusça bilen şahısları Türklerin hak ve isteklerini Ruslara anlatmakla görevlendirildiler.

Bu arada Dördüncü Duma'da Müslümanları temsil eden Türk vekiller önderliğinde 14-24 Mayıs 1917'de Moskova'da Rusya Müslümanları Kongresi düzenlendi. Kongrede takip edilmesi gereken yol tartışıldı (Saray, 2022: 148-149). Kongrede Rus Devleti içerisinde bütün Müslümanlara kültürel muhtariyet verilmesini savunanlarla belirli bölge bütünlüğüne sahip olanlara milli özerklik belirli bir toprak bütünlüğüne sahip olmayanlara da milli kültür özerkliği verilmesi tartışmalarda öne çıktı. Rusya'da bulunan Farklı Türk bölgeleri arasında ciddi tartışmalar sürdüğü görüldü. Toplantı sonunda Türklerin bir bütün olarak milli özerklik almasını savunanlar 271 oy alırken, karşı taraf 446 oy almış olduğu bu toplantıda Türkler arasında tam bir hedef birliğinin oluşmadığı ortaya çıktı. Türkler Dördüncü Türkistan Kongresini Aralık 1917'de Hokand'da düzenlediler.

1917 İhtilal Beyannamesi kapsamında Hokand'da bir Halk Şurası kurularak Türkistan'ın bir Mahalli Otonom Cumhuriyet olarak ilanına karar verildi. Şir Ali Lapin başkanlığındaki Halk Şurası 11 Aralık 1918'de hükümet vazifelerini yerine getirecek 10 kişilik bir yürütme heyeti oluşturuldu (Togan Z., 2012:285-290). Halk Şurası aldığı bir kararla Zeki Velidi Togan liderliğindeki Başkurdistan ve Alaş-Orda Kazak Hükümetlerinin de katılacağı bir federasyonun da altyapısını oluşturmaya başladı. Böylece kurulacak güçlü bir federasyon sayesinde Türkler haklarını daha kolay alabilme ve daha iyi savunabilme hakkını elde edebileceklerdi. Bu karara Togan evet demiş ancak Alaş-Orda Hükümetinin de Hokand Hükümetinin de dışişleri bakanlığını yapan Mustafa Çokay ve Alaş-Orda Hükümetinin içişleri bakanlığı ile Hokand hükümetinin başbakanlığını yapan Tınışbay'ın gayretli çalışmalarına rağmen Alaş-Orda Hükümeti başkanı Bökey han ise olumlu cevap vermemişti. Bökey Han Bolşeviklerle anlaşarak Özerk bir Cumhuriyet olma çabası içerisindeydi. Bu nedenle de Zeki Velidi ayrı bir özerk Başkurt Hükümeti kurmak zorunda kalmıştır.

Bu olumsuz duruma rağmen Hokand Hükümeti çalışmalarına devam etmiştir. Ancak savunma ve güvenlik zafiyetleri ile birlikte ortaya çıkan maddi güçlükler bu hükümetin devamını oldukça zorlaştırmaktaydı. Taşkent Sovyet Komiserliği harekete geçerek Hokand Hükümetini 12 Şubat 1918 yılında, silah üstünlüğü sayesinde, ortadan kaldırdığı gibi ciddi bir katliam da yapmıştır (Melvin, 2004: 15). Türkistan ve Türklerle ilgili düşüncelerini fiili olarak göstermiş oldu.

Zaten gerek Türkistan'daki İşçi-Asker-Köylü Şurası temsilcisi Nikora'nın (Hayit, 1975: 226) *"İhtilal Rus işçileri tarafından gerçekleştirildi; bunun için de Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir."* diyerek Türkler ve Türkistan ile ilgili düşüncelerini siyasi olarak ortaya koyarken Lenin'in adamlarından Zinoviev'in (Taşağıl, 2004: 21) 1920'de söylemiş olduğu *"Azerbaycan'ın petrolü ve Türkistan'ın pamuğu olmadan yapamayız."* sözleri ve Bolşeviklerin Türkleri ve Türklerin

yaşadıkları bölgeleri kolay kolay bırakma niyetinde olmadıklarını göstermiştir. Benzer bir durumla daha sonra Alaş-Orda Kazak hükümeti de karşı karşıya kaldı. Sovyetler Birliği güçlendikçe bu hükümeti de ortadan kaldırmıştır.

Türkler gerek fikri gerekse fiili olarak Bolşevik İhtilali ile birlikte kendi varlıklarını ortaya koyma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu durumdan rahatsız olan Bolşevikler, 1 Mayıs 1918 yılında yapmış oldukları kongrede SSCB'ye bağlı Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni kurduklarını ilan ettiler. Türkler kurulan bu otonom cumhuriyete ortak olma teklifinde bulunmalarına rağmen bu teklif Ruslar tarafından reddedildi. Bu istekler ve Türklerin aktif hareketleri karşısında Safarov *"Rus İhtilalinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutması kaçınılmaz oldu."* demek suretiyle Türklere karşı verilen tavizlerin geçici olduğunu göstermeye devam etmişlerdir. Ancak Türkistan'daki güçleri yeterli olmadığı için bölgeyi denetim altına alma sürecini adım adım tamamlamaya çalışmışlardır.

Türklerin mücadeleye devam ettiklerini gören Ruslar Türkistan için ek tedbirler almaya başladılar. Bu doğrultuda (Saray, 2022: 153) 8 Ekim 1919'da Türkistan Komisyonu oluşturarak Türkistan'a gönderdiler. Diktatörce sayılabilecek oldukça geniş yetkilerle donatılan bu komisyon 1923'e kadar Türklerin mücadelesini yıkmaya Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye yönelik faaliyetlerine devam etmiştir. Bunun yanında Ruslar 17 Haziran 1918 yılında Türkistan Komünist Partisini kurarak bölgede kendisine üye toplama çalışmalarına başladı. Başlangıçta Ruslardan müteşekkil Türkistan Komünist Partisine Türkler de katılarak mücadelelerini parti içerisinde sürdürmeye başladılar. Bu partiye bağlı Müslümanlar Bürosu kurmayı başaran Türkler, bu büro aracılığıyla partiye katılmaya haklarını aramaya başladılar.

Parti içerisinde yeterli çoğunluğu sağlayan Türkler 12-18 Ocak 1920'de yapılan kongrede Bolşeviklerin Türkistan bölgesine verdikleri Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını Türk Cumhuriyeti ve Türkistan Komünist Partisinin adını da Türk Komünist Partisi olarak değiştirdiler (Saray, 2022: 153). Ancak Rusların Türkistan Cephesi Komutanı General Frunze'nin uyarısı üzerine Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi bu kararı yok saydı. Bunun üzerine Eylül 1920'de yapılan yeni bir kongre ile bütün partiler birleştirilip bir Türkistan Komünist Partisi kurulmasına ve bu partinin Merkez Komitesi nezdinde Türkistan yerli komünistleri için Milli Şubenin kurulmasına karar verildi. Kısa zamanda Buhara ve Hive'de komünist partisinin şubeleri açılarak bütün Türkistan'a yayılması yoluna gidildi.

Türkler ile Ruslar/Bolşevikler arasındaki mücadele parti içi ve kurumsal düzeyde devam ederken Rusya'ya bağlı içişlerinde bağımsız Buhara ve Hive Hanlıklarında da mücadeleler devam etmiştir. Bu çerçevede Buharalı Ceditçiler olan Yaş Buharalılarla kadimcilerin desteklediği Âlim Han arasında ciddi bir mücadele yaşanmaktaydı (Özkan, 2021:90-92). Yaş Buharalılar ülkedeki monarşi rejimini yıkmak, anayasal düzeni ve demokrasiyi getirmek için monarşinin temsilcisi Âlim Han'la mücadele etmekteydiler. Bu nedenle de Âlim Han'ın yanlış politikalarını ve israflarını halka daha iyi anlatabilmek ve hareketlerini halka duyurabilmek için bazı basın yayın organları kurdular. Ancak Âlim Han saltanatına zarar vereceği düşüncesi ile bu yayın organlarını kapattırdı. Bu durum Yaş Buharalıların siyasi bir kimlik kazanmasına ve dolayısıyla da muhalif bir harekete dönüşmesine yol açmış oldu. Âlim Han ile Yaş Buharalılar arasında yaşanan mücadele onların Âlim Han'a karşı Bolşeviklerden yardım istemesi sürecine götürdü.

Bolşeviklerden bekledikleri destekle Âlim Han'ı baskı altına alan Yaş Buharalılar Han'a Hürriyet Beyannamesini 30 Mart 1917 yılında yayınlatmayı başardılar. Ancak Âlim Han bu beyannameyi uygulamaya koymadı. Bunun üzerine Yaş Buharalılar örgütlendiler. Buhara Emirliğini protesto hareketini başlattılar. Buhara Hanı bu protesto hareketini bastırmayı başardı ve onlarca yaş Buhara liderini tutuklatması Feyzullah Hoca liderliğinde yaş Buharalıların tam bir ihtilal kadrosu oluşturarak Âlim Han'a karşı mücadeleye girişmelerine sebep oldu. Âlim Han'ı devirmek amacıyla Yaş Buharalılar Bolşeviklerle temasa ve daha sonra da iş birliğine giriştiler. Bu nedenle de Halk Komiserliği Şurası Başkanı F Kolesov Yaş Buharalıları silahlandırarak kendi birliklerine aldı (Dumlupınar, 2023: 215). Böylece hazırlanan silahlı birlikler 13 Mart 1918 yılında Buhara Hanlığını ortadan kaldırmak üzere harekete geçtiler. Yapılan savaş Buhara Emirliği'nin zaferi ile sonuçlandı. Yapılan Kızıltepe Antlaşması ile SSCB Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.

Buhara Hanlığı'nın bağımsız bir şekilde varlığı SSCB'yi rahatsız etmekteydi. 28 Ağustos-2 Eylül 1920 tarihleri arasında General Frunze komutasındaki Ruslar bir yıldırım harekâtı ile Buhara Hanlığını işgal ettiler (Saray, 2022: 157-158). 6 Ekim 1920'de Buhara Halk Kongresi toplanarak Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edildi. 4 Mart 1921'de SSCB ile Buhara Halk Cumhuriyeti arasında ittifak antlaşması imzalanarak Buhara Halk Cumhuriyetinin Bağımsızlığı SSCB tarafından tanındı. Ancak SSCB Buhara'nın içişlerine daha fazla müdahale imkânı bulmuştu. Nitekim Buhara Devlet Başkanı M A Muhiddinov istifa ettirilerek yerine kendileri için daha ılımlı olarak gördükleri Osman Hoca getirildi. Osman Hoca'nın da SSCB'ye karşı tavizsiz tutumu ve SSCB'nin Basmacı diye isimlendirdiği hareketle iş birliği çabaları Rusların Osman Hoca'ya da bakışlarını menfi yönde olmasına yol açtı. 1924 yılında Kızıl Ordu'nun Türkistan'ı işgaline kadar Buhara Halk Cumhuriyeti devam etmiştir.

Buhara Hanlığı ile SSCB arasındaki ilişkiler Yaş Buharalılar/Ceditçilerle Kadimciler arasındaki mücadele şeklinde cereyan edip Yaş Buharalıların Han'a karşı Bolşeviklerden destek arayışları biçiminde gelişirken Hive Hanlığında mücadelenin daha çok Özbeklerle Türkmenler (Hatunoğlu N., 2015: 719-722). Hive'de Yaş Hiveliler olarak bilinen yenilikçi grup Bolşevik İhtilali başladığı zaman Türkistan'daki diğer bölgelerin aksine Hive'deki han ile Yaş Hiveliler anlaşarak ülkede ıslahatçı demokratik bir yönetim tarzı kurmuşlardı. Hive'nin en önemli meselesi ise geleneksel Türkmen-Özbek rekabetiydi. Bu rekabetin temelinde ise susuz tarıma imkân vermeyen coğrafi şartlarda sulama kanallarının yukarı kesimlerine Özbeklerin, aşağı kesimlerine ise Türkmenlerin yerleştirilmiş olması Hive Hanlığında doğal bir sürtüşmeyi ve huzursuzluğu beraberinde getirmiştir. Suyun yetersiz olduğu yıllarda Türkmenlerin ekinleri susuz kalıp şikâyetler söz konusu olduğunda devlet idaresini elinde bulunduran Özbekler tarafından bu şikâyetler pek dikkate alınmamıştır. Sulama kaynaklı gelişen hoşnutsuzluk ağırlıklı olarak Türkmen boylarının desteklediği bir isyan hareketine dönüşmüştür. Bu isyan neticesinde Türkmenlerin lideri Cüneyt Han etrafındaki Türkmenlerle birlikte Hive şehrini kuşatmıştır. Bu karışıklıktan yararlanarak Bolşevikler bir Kızılordu birliğini göndererek kuşatmayı kaldırmayı başardı. Birinci Dünya Savaşı'nın Hive halkı üzerine yüklediği ağır yükümlülükler nedeniyle Ruslardan nefret eden Özbekler Türkmenleri tercih etmişlerdir (Saray, 2022:159-160). Bir süre sonra Cüneyt Han, Ruslarla

iş birliği yapan İsfendiyar Han'ı öldürerek Hive'ye hâkim oldu. Ancak Cüneyt Han'ın Özbeklere iyi olmayan muamelesi onları Bolşeviklerle iş birliğine sevk etmiştir. Bu sayede Hive'nin içişlerine müdahale etme fırsatı elde eden Ruslar bunu değerlendirmeye başlayınca Cüneyt Han Ruslarla anlaşmak zorunda kalmıştır.

SSCB bu durumdan istifade ile Hive'de Cüneyt Han'dan kaçan Özbeklerden oluşan bir Hive İhtilal taburu kurarak Hive'de bir Sovyet Hükümeti oluşturulmasını talep etti. Cüneyt Han'ın kötü muamelede bulunması iddiası ile Hive İhtilal Taburu Bolşeviklerden yardım istedi. Yardım isteğine olumlu cevap veren Bolşevikler Kızılordu birliklerinin bir kısmını Hive'yi Cüneyt Han'ın kanlı diktatoryasından kurtarmak için Hive'ye sevk ettiler. 25 Aralık 1919-27 Ocak 1920 yılları arasında Kızılordu birlikleri Cüneyt Han'ı yenerek Hive'yi kurtarmış oldular. Hive'de komünist olmadığı için Hive'nin yönetimi Yaş Hivelilere devredildi. Hive İhtilal Komitesi Hanlık sistemini ortadan kaldırarak Harezm Halk Cumhuriyeti'ni kurdular. Daha sonra Harezm Halk Cumhuriyeti SSCB ile ittifak antlaşması imzaladı. Daha sonra da Özbekistan Cumhuriyeti kurulunca Harezm Halk Cumhuriyeti Lağvedilerek Özbekistan'a katıldı. Cüneyt Han da bir süre daha Karakum'a çekilerek SSCB ile mücadelesine devam etmiştir.

Bu dönemde Türklerin düşünsel ve siyasi olarak yaptıkları mücadelelerin yanında silahlı olarak da Bolşeviklerle mücadele ettiler. Bolşeviklerin başlangıçta Rus emperyalizmine karşı gayri Rus milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin belirleyeceğini ilan etmesi ile ümitlenen Türkler SSCB'nin Türk ülkelerini yeniden egemenliği altında toplama çabası içerisinde olması, sömürgecilik çabası içerisinde olması çabası Türklere milli özerkliğin verilmemesi, her alanda Ruslara karşı mücadele içerisinde olmak zorunda bırakmıştır (Donuk, 1992:107). 1918 yılında Ergaş Korbaşı liderliğinde Hokand şehrinde başlamış ve kısa zamanda diğer bölgelere de yayılmıştır (Yeşilot ve Özdemir, 2021:285-288). Şir Muhammet Hacı Koşakoğlu döneminde kurumsal yapısını kuvvetlendirmeye devam etmiş, onun liderliği döneminde sekiz bölge komutanlığı kurulmuştur. Kızıl Ordu ile Basmacılar arasında ciddi kanlı savaşların yaşandığı bu dönemde Mehmed Emin Bey, Şîr Muhammed Bey, Nur Muhammed Bey, Hal Hoca ve Korbaşı Parpi gibi liderlerin emri altındaki mücahitler zaman zaman Sovyet ordusuna kayıplar verdirmişlerdir. 1921'e kadar sürdürdükleri mücadelelerinde, Mehmed Emin Beg 1919'da geçici bir Fergana hükümeti kurduysa da 7 Mart 1920'de Sovyetlere teslim olmak zorunda kalmıştır.

Onun yerine geçen Şir Muhammed Bey, 3 Mayıs 1920'de geçici bir Türkistan hükümeti kurarak komşu devletlerle münasebet kurmaya çalıştı. Bu arada 31 Mayıs'ta kardeşi Nur Muhammed'i Afganistan'a elçi olarak gönderdiyse de Kızıl Ordu Hive Hanlığını ve Buhara Emirliği'ni işgal etti. Sovyet Rusya'nın buralarda merkeze bağlı halk cumhuriyetleri kurdurmasına rağmen halk millî mücadeleye devam etti. Enver Paşa'nın 8 Kasım 1921 yılında Basmacılara liderlik etmesi mücadeleyi güçlendirdi. Onun başkumandanlığı döneminde Ruslar önemli kayıplar vermelerine ve barış istemelerine rağmen SSCB'nin üstün ateşli silahları karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. 4 Ağustos 1922 yılında yapılan Belcuvan savaşında Enver Paşa kahramanlıklarına rağmen savaşta şehit düştü.

Enver Paşa'nın şehadeti Basmacı hareketinin zayıflamasına yol açmıştır. 1935 yılına kadar süren Basmacı Hareketi SSCB'nin Türkistan'daki hâkimiyeti pekişmesine engel ola-

mamıştır. Bu hareketin başarılı olamamasında öncelikle Rusların güçlü ateşli silahlara sahip olmalarının etkisinden söz etmek gerekmektedir. Tank, uçak, top ve zehirli gaz gibi silâhlara sahip olan ve bunları kullanan Ruslar'a karşı mücahitlerin makineli tüfeklerinin bile olmayışı ve dışarıdan yardım alamamaları etkili olmuştur. İkinci olarak da Basmacıların güçlü bir komuta kademesi oluşturamamaları ve askeri disiplin yönünden yaşadıkları eksiklikler yenilgilerini hazırlayan başlıca nedenlerdir.

Bolşevikler, Türkistan'da üstünlüğü sağlamaya başladıktan sonra onların birlik olma iradelerini kırma çabalarına devam etmişlerdi. Özbekler, Kazaklar, Türkmenler gibi Türk boylarını ayrı ayrı cumhuriyetler ve daha sonraki aşamalarda da milletler haline getirmek üzere harekete geçmişlerdi (Hayit, 1975: 298-299). Şubat 1924'te Komünist Parti'nin merkez organları ve öteki komisyonlar bu mesele üzerinde çalıştılar. Buna karşı Turar Rıskulov gibi birçok aydın ortak bir geçmişi ve hafızası olan Türkistanlıların bir bütün olarak muhtariyete sahip olması gerektiğini savundular. Ayrıca Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Hive Halk Sosyalist Cumhuriyeti ve Buhara Halk Sosyalist Cumhuriyeti'nin liderleri Sovyet tezine ve projesine karşı çıktılar. Ancak bu düşünceler, Rusların Türkistan cephesinde üstünlük sağlamaları temel gerçekliğinde, merkez tarafından Pantürkizm ve burjuva milliyetçiliği şeklinde yorumlanarak reddedildi.

Bu çerçevede Mart 1924 yılında Taşkent'te düzenlenen kongrede Rusların çabaları neticesinde Türkistan Cumhuriyeti ayrı ayrı cumhuriyetler halinde yaşama fikri öne çıkmıştır. Kongredeki bu durumu gören Sultan Hoca, Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölünmek istendiğini, hâlbuki Özbek, Türkmen gibi isimleri alan bu toplulukları millet olarak tanımlamak mümkün olmadığını kongre üyelerine ifade etmesine rağmen başarılı olamamıştır (Saray, 2022:171-172). Böylece Bolşeviklerin merkezi denetim kurma yolunda ilk aşaması 30 Nisan 1918'de Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak atılan sürecin sonunda Türkistan'daki komünist partiler Rus Komünist Partisine başvurarak ayrı ayrı cumhuriyetler halinde yaşama isteklerini bildirmeleri ile son aşamaya ulaşmıştır (Melvin, 2004: 14-16). Merkez Komitesi Polit Bürosu, Stalin'in 12 Haziran 1924'te Orta Asya Ulusal cumhuriyetlerin sınırlarının belirlenmesi hususundaki teklifini kabul etti (Koç, 2020: 56-58). SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya'daki bölgelerle ilgili geçici bir büro oluşturdu. Oluşturulan bölge komisyonu tartışmalı konular hakkında alt komisyonlarla birlikte çalışarak Türkistan bölgesindeki toplulukların arasında yaşanan çatışmalar SSCB'nin amacına uygun bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.

Merkez İcra Kurulu'nun 16 Eylül 1924'teki oturumunda Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılarak yeni cumhuriyetler kurulması karar alındı. Alınan bu kararlar Beşinci Bütün Harezm Halk Temsilcileri ve Beşinci Bütün Buhara Halk Temsilcileri Kurultayında da kabul edildi. Feyzullah Hoca 20 Eylül'de Buhara Halk Kurultayında yeni cumhuriyetlerin kurulması hakkında bir konuşma yaptı. 1925 yılında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti kaldırılarak yerine 27 Ekim 1924'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturuldu. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra geçici devrim komitesinin başına SSCB kendisine yakın olarak gördüğü Feyzullah Hocayev ile Ekmel İkramov getirildi (Carlisle, 1973). Komitede Sultan Kari, Rüs-

tem İslamoğlu, Parsa Hocaoğlu, Abdullah Rahimbayoğlu, Vladimir İvanov, İnamcan Hıdıralioğlu, Kari Yoldaş Polatoğlu gibi önde gelen kişiler de bulunmaktaydı. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı bir bölge olan Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1929 yılında Cumhuriyet statüsüne yükseltilerek Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hâline getirildi. Başkent başlangıçta Semerkant şehriydi ancak 1930 yılında başkent Taşkent şehrine taşındı. 1936 yılında da Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kazakistan SSC'den alınarak Özbekistan SSC'ye verildi. Böylece Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne son şekli verilmiş oldu.

1928 yılında başlayan ve 1930'ların sonlarına kadar devam eden sosyalist ekonomiye geçiş kapsamında arazileri devlet çiftlikleri hâline kollektifleştirme süreci üç safhada yapılmıştır. Bu kapsamda (Koç, 2020: 59-62) toprak ve su reformu uygulamaya konuldu. Büyük toprak sahipleri olan kulaklar tasfiye edildi. Böylece 5000 civarında çiftlik dağıtılarak 23 bin kişinin topraklarına el konulmuş oldu. Semerkant'ta elli dönüm, Fergana Vadisi'nde 40 dönüm arazisi olanların arazileri toprak fonuna geçirilerek dihkan adlı kiracı çiftçilerce kiralandı. Hane başı 7-10 dönüm arasında arazi tahsis edildi. 1929 yılında serbest pazar ilişkilerine son verilerek kollektifleştirme uygulamalarına başlandı. 17 Şubat 1930'da Özbekistan Merkez Yürütme Kurulundan kollektifleştirme hakkında onay çıktı. Yapılan toplantıda dihkanlara kolhozlara katılmazlarsa onlara su verilmeyeceği, pazar imkânı tanınmayacağı ve yüksek vergiye tabii tutulacakları tehdidi ile beraber 1931 yılında başlayan toplu kollektifleştirme 1932 yılında tamamlandı. 1939 yılında ise tek güç olarak çiftlikler ortaya çıkmıştır. Sosyalist ekonomiye geçiş sürecinde Özbek köylüler büyük sıkıntılar yaşadılar. Hayvanlarının ellerinden alınması ile sefil duruma düştüler. Köylüleri ciddi baskı altında kaldılar. Çiftçilerin ürünlerine el koymak o yıllarda sıradan bir durumdu. Hasattan sorumlu yetkililer istedikleri araziyi hasat edebiliyor, istediğini çiftçiyi vurabiliyor ve tutuklayabiliyorlardı. 1930 yılında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Kurpinov çok gizli olarak ibare edilen bir nottan anlaşılacağı üzere tahıl hasadında aşırı uygulamalara izin vererek duruma yasal zemin oluşturuyordu. Köylünün elindeki tohumlar ve yiyecek için saklanan kışlık erzaklar Komünist Parti organları tarafından toplanıyordu. Köylüler Ukrayna, Sibirya, Kafkasya, Kazakistan ve Uzak Doğu gibi yerlere sürgüne gönderiliyordu.

Tarımsal alanda büyük çiftçilerin mülkleri devletleştirilirken sanayi kesiminde de Ekim 1928 ve Aralık 1932 tarihleri arasındaki ilk beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde Özbekistan'da 289 yeni sanayi yatırımı gerçekleştirildi. 79 işletme ise yıkılarak yeniden inşa edildi. Özbekistan'da endüstrileşme başlangıçta yavaş ilerledi. Taşkent tekstil fabrikası ve Çirçik hidroelektrik santralinin inşası gerçekleştirildi. Özbekistan'da sanayileşmenin yavaş ilerlemesinin nedeni ileri mühendislik tekniklerini kullanabilen mühendis, teknisyen ve vasıflı işçi yokluğuydu.

Bu dönemde görev yapan Özbek Komünist Partisi yetkilileri yaşanan süreçte Özbek halkının menfaatlerini ön planda tutma çabası içerisinde oldular (Koç, 2020:60-64). Bu çerçevede devletin önemli mevkilerinde bulunan Rus nüfusa karşı Özbekleri de devlet kademelerine çekebilmek için Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komiserleri Konseyi Başkanı Feyzullah Hoca'nın çabaları ile Yerli Devlet Merkez Komisyonu oluşturuldu. Komisyon Semerkant, Zerefşan, Taşkent ve Fergana başta olmak üzere diğer

bölgelerde de açıldı. Komisyon başkanı yerli halkı devlet kurumlarına çekebilmek için bir plan hazırladı. Komisyon bünyesinde iş eğitimi, kültürel ve sosyal alanlarda gelişimi sağlayan kurslar açıldı. Bu uygulama sanayi alanına da taşındı. Başlangıçta Sovyet Halk Komiserliği ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Komitesi devlet organlarına yerel halkın katılımı hakkında alınan kararı kabul etmiştir. Bu tür Özbek halkının menfaatlerine uygun olan çalışmalar, 1931 yıllarına kadar devam etmesine rağmen 1931 yılından sonra merkezi devlet buna burjuva milliyetçiliği şeklinde yeni bir yorum getirerek çalışmaları lağvetmiş, Ruslaştırma politikasını yeniden uygulamaya koymuştur.

Yaşanan süreçte SSCB kadınların kılık kıyafetlerinin geleneksel/İslami şeklinin yerine Sosyalist/modern modelde olması çabası içerisinde olmuştur. Kadınların giymiş oldukları ferace ve çarşaf gibi elbiseleri çıkarmaları baskısı yapılmıştır. Sovyet güçlerinin aldığı karar neticesinde Özbek kadınları çarşafı çıkarmak zorunda kalmıştır. 1926 yılında Orta Asya kadınlarının meselelerine belirlemek için toplantılar yapılarak komisyon kuruldu. Bu komisyon (Kara, 1999: 115) 8 Mart 1927'de düzenlediği mitinge 100.000'den fazla kadın katılmış ve bu kadınlar feracelerini ateşe atarak yakmışlardır. Ancak Komünist Partisi'nin uygulamaları sürecin olumsuz bir şekilde sona ermesine sebep oldular. Halk yaşanan olaylara tepki gösterdi. 1927-28 yılları arasında öğretmen, hemşire gibi çeşitli meslek gruplarındaki 2.500'den fazla kadının ölümüne neden olunmuştur. Kadınlar çalışma hayatına katılmaya teşvik edildi. Bu çerçevede gerekli kurslar düzenlendi. Onları teşvik için çeşitli kulüpler kuruldu. 1926 yılında Özbekistan'da 16 büyük kadın atölyesi açıldı. 1930 yılında ise el sanatları ile ilgili 50'den fazla atölyede yaklaşık 5.000'den fazla kadın istihdam edilmiş ve diğer sanayi kolları da kadınların çalışma hayatına katılımı için çaba gösterdiler.

Sovyetler Birliği Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde kendi ideolojisi doğrultusunda yeni nesiller yetiştirmeye başladı. SSCB kendi fikriyatına uygun yeni okulları açarak cedit ve vakıf okulları kapatmaya başlamıştı. Bu amaçla Özbekistan Devlet Üniversitesi'ni kurdu. Ancak bu yeni eğitim kurumlarında Özbek asıllılar azınlıktaydı. Özbekleri de sürecin içerisine alarak Sovyet ideolojisini Özbeklerin de benimsemesi çabası içinde olan SSCB merkezi yönetimi yapılan Dördüncü Komünist Parti Kongresi'nde Özbekistan'da eğitim ve kültür politikalarının uygulanmasına dair 1933-1937 yılları arasını içine alan ikinci beş yıllık planı kabul etmiştir (Erkoçoğlu, 2021: 178). 8-15 yaş arasındaki çocukların eğitime başlatılması, köylerde ve şehirlerde yeni okulların inşasına başlanılması hususlarında kararlar alındı. Alınan kararlar doğrultusunda yapılan yatırımlarla birlikte 35.000 öğrenci kapasiteli 539 okul inşa edildi. Bu planın uygulama süresi içerisinde Özbekistan'da 931.800 öğrenci eğitim görürken, bunların 725.000'i köylerdeki okullarda okudu. Bu okullarda 18 farklı dilde eğitim yapılırken Özbekçe okutulan okulların sayısı 10 kat arttı. Halk eğitimi kursları ile okuma yazma bilmeyenlere yönelik kurslar açıldı.

SSCB'nin Sovyet insanı modeli olarak ifade edilen bu modelde dil olarak Rus Dilinin herkes tarafından konuşulmasının zorunlu olduğu yerel bu dilin karşısında güç olma potansiyeline sahip Türkçe'nin de mümkün mertebe parçalanarak Rusça karşısında önemsiz bir hale geldiği daha sonra da yok olmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında diğer milletlerin de mümkün mertebe sos-

yalist ideoloji ile yetiştirildiği geleneksel değerlerin yok edilmek istendiği bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Modelin en önemli unsuru olan Rus dilinin daha kolay öğrenilmesi için diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan'da SSCB iktidarı üç kez alfabe değişikliğine gitmiştir (Saray, 2022: 183-185). Arap alfabesinin yerine 1926 yılında Latin alfabesi kabul edildi. Ancak Türkiye'nin Latin alfabesini kabul etmesi ve Rus dili çerçevesinde Sovyet insanı inşa etme amacı çerçevesinde 8 Mayıs 1940'ta Üçüncü Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Konseyi oturumunda Latin alfabesinden Kiril alfabesini geçilmesi kararıyla birlikte Özbekistan dâhil diğer Türk Cumhuriyetleri Kiril Alfabesine geçtiler. SSCB Türkleri Cumhuriyetlere böldüğü gibi oluşturduğu her yapay millet için ayrı ayrı Kiril alfabesi oluşturmayı ihmal etmemiştir.

SSCB gerek altyapı gerekse üst yapıda gerçekleştirdiği Rus dili merkezindeki devrimlerle birlikte oluşturmuş olduğu yeni nesle Özbekistan'ı devretmenin zamanının geldiğini düşünmüş olacak ki, 1925-1930 yıllarında Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti'nde Milli/Ceditçi gruplar önce Özbek Komünist Partisi'nden ihraç edildiler. Bu tasfiye ile birlikte muhalif gruplar meydana gelmiş oldu. 17 Şubat-2 Mart 1929' da Semerkant'ta yapılan Dördüncü Özbekistan Komünist Partisi Kongresi'nden sonra kolluk kuvvetlerinin gücü iyice hissedilmeye başlandı (Koç, 2020:63-66).1930'lu yıllardan itibaren Sovyet ideolojisi dışında kendi deyimi ile Burjuva Milliyetçisi olarak yaftaladığı gerici unsurları temizleme sürecini başlatmıştır. Bu çerçevede Feyzullah Hocayev ve Ekmel İkramov da dâhil birçok aydın tutuklanmış ve düzmece mahkemelerle suçlu bulunarak1936-1938 yılındaki Milliyetçi Aydın Kırımında (Reppressiya) idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdir (Carlisle, 1986:99). Özbekistan'da girişilen bu Stalinist temizleme harekâtı ile Özbek aydın kesiminin önde gelenleri tasfiye edilerek Ceditçilerin siyasi egemenliğine son verildi (Kara, 1999: 96).

Böylece hem Hocayev 'in temsil ettiği Ceditçi hareketin milliyetçi kanadı hem de İkramov 'un temsil ettiği milli Bolşevik kolu ortadan kaldırılmış oldu. SSCB'nin gerçek yüzünü gösterme fırsatı yakaladığı insan haklarının ayaklar altına alındığı bu kızıl terör döneminde (Koç, 2020:64-67) özellikle Ceditçi yönetici kesim, aydınlar, din adamları ve çiftçiler gibi toplumun her kesimi askerî baskıya maruz kaldı. 1937-1938 döneminde yaşanan kızıl terörde 41.000'den fazla insan tutuklandı. Bunlardan 37.000 kişi Özbekistan'dan sürüldü. 6.920 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. 5.758 bilim adamı, şair, yazar ve devlet adamı tutuklandı. Bunlar arasında 4.811 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. 1938'de, tamamlanan tasfiyelerle ülke SSCB'nin tam bir kontrolüne girmiş oldu. Özbekistan tarihinde yeni bir döneme işaret eden bu safhada ülkede Sosyalist sistemin yeni siyasi nesil olan *"38 Kuşağı"*nın temsilcisi (Carlisle, 1986:100) olarak Komünist Partinin başına Osman Yusufov getirildi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Osman Yusufov savaşa destek olmak için ülkedeki maddi ve manevi güç unsurlarını verimli bir şekle dönüştürme sorumluluğunu üstlendi. Halkı savaşa hazırlamak üzere çeşitli Özbek şehirlerinde mitingler düzenlenmesine öncü oldu. Yapılan propagandanın tesiri ile Özbeklerin askere gitmek üzere başvuruda bulundular. Savaş dönemi boyunca Özbekistan'ın SSCB'nin askeri üssü haline getirildiği görülmektedir. Bu çerçevede SSCB sanayisi Özbekistan'a taşındı. Özbekistan

savaş boyunca üretim üssü haline getirildi. Alman işgaline maruz kalan Rus kentlerindeki askeri sanayi, Kazakistan ve Özbekistan başta olmak üzere diğer Türk Cumhuriyetlerine dağıtılmıştır. Bu dağıtımda 100'den fazla fabrika Özbekistan'a nakledildi. Bu kapsamda, Moskova'nın Khimki bölgesinde askeri uçak üreten fabrika Taşkent'e taşınarak cephenin uçak ihtiyacını karşılamaktaydı (Koç, 2020:64-68). Savaş süresince 2000 uçak, 22 milyon havan, 500 bin mermi; botlar, elbiseler ve askerin ihtiyaç duyabileceği diğer malzemeler Özbekistan'da üretildi.

Özbek çiftçiler pamuk olarak 1941 yılında 1,6 milyon tondan fazla, 1943 yılında 1,5 milyon tondan fazla ürün teslim ederken bu miktarın savaş yılları boyunca 4 milyon tondan fazla olmuş, tahıl olarak da 82 milyon ton olmuştur (Shokırova, 2023:18-21). Özbek halkının önemli yükleri üstlenmek zorunda kaldığının anlaşıldığı savaş boyunca 22,5 kilo altın ve gümüş ve 649,9 milyon ruble bağış yapmıştır. Gerek 1920 ve 1930 yıllar boyunca ortaya çıkan Türk isyanlarını kanlı bir şekilde bastırarak ve gerekse 1936-138 yılları arasında Türk aydınlarını suikast ve sürgünlerle tasfiye eden ve böylece onları başsız bırakan Ruslar (Halmet, 218: 1417-1419), böylece Türk milletini parçalayarak küçük cumhuriyetlere bölmüştür. Aynı zamanda icat ettiği her millete farklı Kiril alfabelerini kullanmaya zorlayarak, onların küçük milletler olması çabası içerisinde olurken kendisini de büyük abi olarak takdim etmiştir.

Büyük Abi Ruslar, savaşta yıkım yaşayan insanları Özbekistan'a sığınmaya teşvik ederek Özbeklerin onların yaralarını sarmalarına yardım etmelerini sağladı. Alman işgaline uğrayan bölgelerden bir milyon insan Özbekistan'a nakledildi (Kolukırık, 2011: 177-178). Özbek halkı bu insanlara yardım elini uzattı. Bu yıllarda Kafkasya'dan Ahıskalılar, Karaçay Türkleri, İnguş, Çeçen halkları 1943-1944 yıllarında ise Kırım Tatarları bölgeye geldiler. 151.604 Kırım Türkü, 110.000 Ahıska Türkü, 175.000 Çeçen, 20.000'den fazla İnguş ve 4.500 Balkar Özbekistan'a gönderilmiştir. Savaş Özbekistan'da her ailenin maddi durumunu ve hayatını güçleştirdi (Erol, Aidarbek, ve Gürseler, 2016: 180-185). İşçilere ve çalışanlara 400-500 gram ekmek, ailelerine ise 300-400 gram ekmek verildi. Ayrıca 12 yaşından büyük herkes çalışmakla mükellef hâle getirildi. İtaat etmeyenler ağır şekilde cezalandırıldı. Ortaya çıkan bu durum türlü hastalıklara davetiye çıkarırken köylerde binlerce insan açlık nedeniyle vefat etmiştir.

Özbek Türkleri Ruslar tarafından sömürülen bir millet olarak kendilerini ilgilendirmeyen, sömürgeci Batı Dünyasının bir savaşı olan İkinci Dünya Savaşı boyunca maddi katkılar sunarak hayatlarını güçleştirirken kendisini Büyük Abi olarak takdim eden Ruslar adına savaşmaya da zorlanmışlardır. Savaşın ilk günlerinden itibaren Özbekistan'da milis birlikler oluşturulmaya başlanmıştı (Koç, 2020:66-68). 1941 yazında Semerkant'ta 19. Özbek Süvari Dağ Tümeni oluşturularak ona bağlı 221. Motorize Birliği kurulmuştur. 13 Kasım 1941'de Devlet Savunma Komitesi'nin ulusal askerî birimlerin kurulması kararına binaen 40 yaş üzeri sağlıklı fertlerden 5 süvari ve 9 piyade birliği oluşturulmuştur. Savaşın ilk yıllarında özellikle 1941-1942 döneminde kız-erkek Özbek askerler Kiev, Brestk, Smolensk, Odesa, Sivastopol, Leningrad, Moskova ve diğer şehirlerin savunmasında kahramanca savaştılar. Moskova savunması için 1753 Özbekistanlı savaşçıya Kızıl Bayrak Nişanı verildi (Erol, Aidarbek, ve Gürseler, 2016:183). 27Mart SSCB ve diğer Avrupa ülkeleri tarafından Özbekistan'dan 120.000 asker çeşitli madalyalarla ödüllendirildi. 280 asker Sovyet-

ler Birliği kahramanı unvanı aldı. Eski bir lejyon askeri olan tarihçi Namaganlı Baymirza Hayit, 1941yazından 1942 yılına kadar Almanlar tarafından esir tutuldu. İkinci Dünya Savaşına katılan 1,7 milyon Türkistanlı'dan 400 bini hayatta kalmıştı.

İkinci Dünya Savaşı Özbekistan'ın ekonomisi üzerinde ağır bir maddi külfet yaratmıştı. Ekonominin yeniden yapılandırılmasın oldukça zorluklar yaşayan Özbekistan'ın yetişmiş eleman eksikliği, ham madde ve enerji yetersizliği başta gelen sorunlarıydı. Alman işgali nedeniyle ülkeye getirilen fabrikalar savaş sonrası tekrar önceki yerlerine nakledilmişti. 1945 yılının sonuna doğru Özbekistan sanayisi pamuk ürününün üretimine yönelik makine ve diğer donanımların üretimi için düzenlenmişti. Özbekistan'da gıda üretimi için ayrılan alanlar pamuk ekimi için kullanılmaya başlandı. 1946 yılında 779.000 hektar alana pamuk ekimi yapıldı. Buna ek olarak 218.000 hektar alan da pamuk ekimine tahsis edildi. Ülkede tahıl üretim alanları da pamuk üretimi için ayrılınca ülke tamamen Rus tahılına bağımlı hale gelirken pamuk üretimin artırılmasına yönelik inşa edilen gübre ilaçlama fabrikaları gibi ağır sanayi tesisleri ülkeye ciddi zararlar verdi. Kimya sanayi nedeniyle çevre kirliliği çok fazla arttı.

Pamuk ürününe dayalı bir sanayi ile Tamamen SSCB'ye bağımlı hale getirilen Özbekistan'da bağımlı sanayinin gelişmesi ulaşımın da gelişmesini sağlamıştı. 1947 yılında Çarcuy-Kongrad arasına 600 km uzunluğunda demir yolu hattı inşa edildi. Aynı yıl Taşkent'te troleybüs hattı çalışmaya başladı. Sonra Kongrad-Beyney demir yolunun yapımına başlandı. Bu yol Karakalpakistan ile doğrudan bağlantılı olup Orta Asya cumhuriyetlerine ve Kazakistan'a merkezden giden ikinci yoldu. Kara yolu ulaşımı da gelişme gösterdi. Eski yollar asfaltlandı ve tamir edildi. Modern ulaşım araçları kullanılmaya başlandı. Özbekistan hava filosu oluşturuldu. 1950'li yılların ortalarında Taşkent'ten Moskova'ya doğrudan uçuşlar gerçekleşmeye başladı. Ancak ulaşım sisteminin başlıca amacı Orta Asya Cumhuriyetlerinin bu yollarla merkeze bağımlı hâle getirilmiştir.

Klasik çevre cumhuriyet olarak Özbekistan, ekonomik bağımlılığına ek olarak siyasi bağımlılığın bir sonucu olarak ülkedeki bütün siyasi kurum ve kuruluşları Sovyet sistemine göre tasarlanmıştır. SSCB 1959'da Stalin bürokrasisinden arındırma süreci başlatılmıştır (Carlisle, 1986:109). 1959-1983 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olan Şeref Raşidov görev aldı. Şeref Raşidov döneminde bağımlı sanayi olan pamuk üretimi artış kaydederken, 1966 yılında Taşkent'te yaşanan deprem sonrası şehir yeniden imar edildi. Taşkent'in yeniden imarı süreci Özbekistan için önemli bir dönüm noktası olmuştur (Balım ve Gürbüz, 2012:230). Moskova Taşkent'te yeniden inşa edilen evlerin %20'sini inşaatta çalışan Rus işçilere vermiş ve böylece Taşkent'in hemen yarsının Ruslardan oluşmasını sağlamıştır. Taşkent, yeniden imarı sonrası bir yandan SSCB'nin dördüncü büyük şehri haline gelirken diğer yandan şehrin fiziki görünümü de değişmiştir. Modern yapıları, parkları, çeşmeleri Ali Şir Nevai gibi önemli edebiyatçının hem heykelinin hem de müzesinin inşa edilmesi ve diğer sembol şahsiyetlerin de heykellerinin inşa edilmesi, Özbek milli değerlerinin öne çıkarılmasına ve Sovyet ideallerinin yansıtılmasına büyük önem verilmiştir. Böylece Özbek ulusunun inşa edilmesi yolunda önemli bir adım atılmıştır. 1983 yılında ölümüne kadar Raşidov görevini sürdürmüştür (Shokırova, 2023: 103-114).

Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği görevine 3 Kasım 1983'te İnamcan Osmanhocayev getirildi. 23 Haziran 1984' te Özbekistan Komünist Partisi'ni toplantısı yapıldı. Toplantıya SSCB Merkez Komitesi Sekreteri Ligachev ve diğer bazı şahsiyetler katıldı ve Özbekistan'da tüm yetkinin SSCB yönetiminde olduğuna dair tespitte bulunuldu. Bu tarihten itibaren Özbekistan' da Sovyet rejiminin baskıları arttı. SSCB Merkez Komitesi 1985 yılında yaşam alanlarının yeniden yapılandırılacağını (prestroyka) duyurdu. Yeniden yapılanmanın ana parçalarını idari sistem, demokratikleşme ve ekonominin yeniden ele alınması oluşturuyordu. İlk aşama 1985-1986 yıllarında başladı. Bununla bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin etkin kullanımı ve ekonomik dönüşüm sağlanmak istendi. Belirli ölçüde ilerleme kaydedildi. 1987-1989 yılları arasında kapsamlı bir şekilde toplumsal reform üzerine çalışmalar yapıldı (Hiro, 1994:175). Demokratik adımların eksiksiz bir şekilde atılması gerekiyordu. Ancak bu reformlar başarısız oldu. Bu dönem Özbek liderlerin merkez önünde çaresizliklerini ortaya çıkardı. Özbek liderler Özbekistan'ın çıkarlarını korumak yerine SSCB'nin güdümünde hareket etmeye devam ettiler.

SSCB'nin gerçekleştirmek istediği reformlar Özbek gelenek ve göreneklerine tamamen tersti. Reformların çoğu bu yüzden başarısız oldu, fakat idareciler bu durumu anlayamadılar. Prestroyska sosyal ve siyasi bir duruma dönüştü. İlk olarak prestroyska teorisi somut ve tutar değildi. Demokrasi söylemleri çok fazla dile getirildi ancak demokrasini parti liderlerinin kontrolü altında gerçekleşmesine çalışıldı. İkinci mesele partilerin isimlendirilmesiyle ilgiliydi. Eski sistem daha kolaydı. Üçüncüsü prestroyska döneminde yapılan çalışmaların aksine birliğin reforme edilerek ulusal cumhuriyetlerin egemenliğini sürdürmesi gerekiyordu. Kremlin buna şiddetle karşı çıktı. Dördüncüsü Gorbaçov'un fikirlerine dayanarak yenilik yapmak imkânsızdı. Çünkü mülkiyet kavramı, sosyal ve kültürel ilişkiler, tek parti iktidarı gibi ölçütler bunu geçersiz kılıyordu.

Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan'ın siyasi yapısına bakıldığında Özbekistan'ın siyasi yapısının iyi anlaşılabilmesi için bu ülkenin bir federal cumhuriyet olarak bağlı olduğu SSCB'nin siyasi yapısını ortaya çıkarmak gerekmektedir. Böylece Özbekistan'ın siyasi yapısı daha iyi anlaşılabilecektir. Bu çerçevede SSCB'nin siyasi yapısına bakıldığında ülkenin siyasi yapısını komünist ideoloji çerçevesinde inşa ettiği görülmektedir. Karl Marks tarafından Kapitalizme alternatif olarak ortaya atılan bu ideolojiye göre insanlık çeşitli aşamalardan geçecektir. Bu aşamalar sonucunda altıncı aşama olan Komünist topluma ulaşma aşaması ile birlikte devlete ihtiyaç kalmayacaktır. Ancak kapitalist safha sonrası sosyalist aşamada üretim araçları Proletarya diktatörlüğünün yönetimindeki devlete bırakılacaktır. Devlet de belirli bir iktisadi düzeyi proletarya diktatörlüğünün egemenliğindeki devlet aracılığıyla gerçekleştirecektir.

Devletin sosyalist aşamada başarıyı yakalayabilmesi için Komünist Partinin rehberliğine ihtiyaç duyduğunu kabul etmiştir. Bu nedenle de Komünist Parti'nin rehberliği ve yönetme süreçlerini belirlemesi önem arz etmektedir. Ayrıca Komünist parti diğer siyasal ve idari kurumlar üzerinde ciddi bir denetime sahipti. Ülkenin ekonomik alanını da yönetme vazifesini de üzerine alan Komünist Partinin bu dev bürokratik sistemi ve ülkeyi kontrol etmek için bulduğu özel bir sistem de vardı. Nomenklatura adı verilen bu sistem hükümetteki ve diğer stratejik öneme haiz

kuruluşlarda partinin onayı olmadan atama yapılamaması prensibi üzerine kurulmuştu. Komünist Parti yerel parti örgütlerinden Politbüroya doğru hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiştir. Örgütlenmenin en tepesindeki Politbüro devletin en önemli organıydı. Politbüronun en tepesinde ise Komünist Parti'nin Birinci Sekreteri vardı.

Ülkede Komünist Parti'nin siyasi hayata ve siyasi yapıya egemen olma önceliği çerçevesinde devlet şekli olarak Sovyet Federalizmi ve demokratik merkeziyetçilik ilkeleridir (Şen, 2004: 47-50). Başta Türkler olmak üzere oldukça fazla sayıda etnik unsuru içinde barındıran SSCB'nin 1977 tarihli Anayasasında Sovyet federalizmi ulusların kendi kaderlerini belirleme ve eşit Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerin birleşmesinden doğan sosyalist federalizm ilkesine dayanan birleşik federal çok milletli bir devlet olduğu (md.70/ı) şeklinde bir açıklamayla ifadesini bulmuştu.[13] Ancak ülkede üretim araçlarının tamamen devletin elinde toplanması ve ülkede oldukça farklı etnik unsurların varlığı gibi nedeniyle bu ilkeler Sovyet federalizmini günümüzde anlaşıldığı şekliyle federal değil merkeziyetçi ve otoriter bir devlet olduğunu göstermektedir.

SSCB'de Komünist Parti'nin merkezi konumda olduğu sistemin siyasi yapısının kısımlarından biri, yasama organı olarak görev yapan Yüksek Sovyet'tir.[14] Yüksek Sovyet; Birlik Sovyeti ve Milletler Sovyeti olmak üzere ikiye ayrılmıştır (SSCB Anayasası md. 108-109). Bunlardan Milletler Sovyeti Eyaletlerin temsiline dayanan ABD'deki senatoya benzemekteydi. Ülkenin federal yapısıyla uyumlu bir şekilde, her federe birim belirli sayıda milletvekili tarafından bu mecliste temsil edilmekteydi. Bu çerçevede her birlik cumhuriyeti 32, her özerk cumhuriyet I I, her özerk bölge 5 ve her ulusal bölge 1 milletvekili ile Milletler Sovyet'inde temsil hakkına sahipti (md.1 10). Ülkedeki diğer alt meclis olan Birlik Sovyeti de ABD'deki Temsilciler Meclisi örnek alınarak kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. 1936 Anayasasına göre, her 300.000 kişi için bir milletvekili olarak seçilme hakkına sahipti. SSCB Yüksek Sovyet'inde 750'si Birlik Sovyeti, 750'si de Milletler Sovyet'inde olmak üzere toplam 1500 vekilden oluşmaktadır (md. 1 10).

Sovyet Sisteminde Milletvekili seçimleri Anayasal olarak eşit, genel, gizli oy esasına göre yapılması öngörülmekteydi (md.95). Seçme yaşı 18, seçilme yaşı 21 idi (md.96). Seçimler, beş yılda bir, iki turlu, tek adaylı, dar bölge çoğunluk sistemine göre yapılmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında sistemin oldukça demokratik bir şekilde işlediğini kabul etmek gerekmektedir. Ancak uygulamanın özellikle adayları belirleme sürecinin, ülkeyi Komünist topluma götürme konusunda vazifeli bulunan SSCB Komünist Partisi'nin inisiyatifindedir. Böylece tek partinin belirlediği tek bir adayın bulunduğu SSCB seçimlerinin göstermelik bir nitelik taşımasına, SBKP'nin seçtiği kişilerin halk tarafından şekli olarak onaylanmasından başka bir anlamı olmamıştır. Yüksek Sovyet yetkileri açısından Batı'daki diğer meclislerle benzer yetkilere sahip olmalarına rağmen yılda iki kez toplanması toplantı dönemi dışında görevlerini Yüksek Sovyet Prezidyumu yerine getirirdi.

Ülkeyi yöneten konsey olan Yüksek Sovyet Prezidyumu'nu Yüksek Sovyetler seçerdi. Yüksek Sovyet Prezidyumu 37 kişiden meydana gelirdi (Devlet, 1993:45-67). Presidyum başkanının dışında her cumhuriyetten bir tane olmak

13 https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1977/constitution-ussr-1977.pdf (E.T. 25.04.2024)

14 https://www.academia.edu/43544488/1936_Sovyetler_Birli%C4%9Fi_Anayasas%C4%B1_%C3%87eviri?auto=download (E.T 15.03.2024)

üzere 15 yardımcısı, sekreter ile 20 üyesi vardı. Prezidyum başkanı, Yüksek Sovyet'in çıkardığı kanunları tasdik edip yürürlüğe sokardı. Yüksek Sovyet'in yılda iki kez toplanması yetkilerini Yüksek Sovyet Prezidyumuna devretmesi ve Yürütme ile ilgili diğer organların yasa gücünde yasa gücünde kararnameler çıkarması gibi nedenler bu kurumun işlevsiz kalmasına yol açmıştır.

SSCB döneminde Özbekistan'ın siyasi yapısı SSCB siyasi yapısının bir modeli gibiydi. Bu çerçevede Özbekistan'da da en etkili kurum SSCB'de olduğu gibi Özbekistan Komünist Partisi'ydi.

SSCB siyasi yapısının diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Özbekistan'a yansıması ise sosyalist ideolojinin çizmiş olduğu hudutlar ve merkezi yönetimin belirlediği alan içerisinde, cumhuriyet içerisinde Özbekler kültürel kimliklerini yaşamalarına izin verilmektedir. Özbekistan'ın tüm kamu kurumlarına yöneticiler doğrudan Moskova'dan atanıyordu. SSCB'nin bağlı cumhuriyetleri değerlendirme ölçütleri çerçevesinde Orta Asya'daki beş cumhuriyet ve Baltık Cumhuriyetleri güvenilmez Cumhuriyetler kategorisinde bulunmaktaydılar.

Bunun anlamı Özbekistan Komünist Partisi birinci genel sekreteri eğer Özbek ise mutlaka ikinci genel sekreteri Rus, Ukraynalı veya Beyaz Rus gibi Slav asıllı güvenilir ülkeler kategorisinden seçilmekteydi. Bu sekreterler, Yerli yöneticilere danışmanlık yaparken onların SSCB'ye bağlılıklarını temin etmekteydi. Özbekistan'a atanan yöneticiler geniş hak ve yetkilerle donatılıyordu. Yerli halk sadece bölgesel idarelerde ve parti komitelerinde ikinci sınıf görevli olarak çalışabiliyordu.

3.6. 1990 Sonrası Özbekistan'ın Bağımsız Bir Devlet Olarak Ortaya Çıkışı

Bu kısımda Özbekistan'ın bağımsız bir devlet olarak siyasi yapısı ve siyasi hayatı incelenmiştir. Ancak öncelikle Özbekistan'ın bağımsız bir devlet olma süreci ele alınacaktır. Özbekistan'ın bağımsız bir devlet olma süreci aynı zamanda SSCB'nin yıkılışı süreci anlamını taşımaktadır. Bu nedenle de sürecin daha iyi anlaşılması elzemdir. Böylece SSCB'nin yıkılış sürecinin (Jorayev ve Zamanov, 2018:5-8) Özbekistan siyasi yapı ve hayatına etkisi daha açık bir şekilde görülme fırsatına sahip olunacaktır. Daha sonra da bağımsızlığını kazanan devletin bağımsız bir devlet olarak inşası ya da ülkenin siyasal hayatı ve siyasi yapısı inceleme konusu yapılacaktır.

SSCB'nin yıkılışına giden sürece bakıldığında bu sürecin Gorbaçov döneminde açık bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Sosyalist sistemin getirmiş olduğu aşırı bir şekilde bürokratikleşmenin neden olduğu iktisadi durgunluk bunlardan biriydi. Ülkede tek parti yönetimi hâkimdi. Partinin yönlendirmesi ile birlikte üretim araçları burjuvanın elinden alınarak proletarya adı verilen işçi sınıfının diktatoryasına bırakılacaktı. Ortaya çıkan sosyalist devlet de ülkeyi sınıfsız bir topluma ya da devlet aygıtının ortadan kaldırılarak komünist bir topluma doğru götürmesi amaçlanmaktaydı. Ancak sürecin geldiği nokta sosyalist devletin çeşitli sorunlarla yüz yüze kalmasıydı.

Bu çerçevede Komünist Partisi genel sekreteri Mihail Gorbaçov, 1985 yılında görevi alır almaz durgunlaşan ekonomiyi canlandırmak amacıyla çeşitli reformlar yapmaya başladı (Бобобеков, vd., 2000:332-336). Ancak iktisadi reformların siyasal sistemin değiştirilmesi olmaksızın müm-

kün olmadığı görüldü. Yapılan değişiklikler Glasnost (Yeniden Yapılandırma) ve Perestroyka (Açıklık) kavramları ile ifade edilmekteydi.

Bunlardan Glasnost başlangıçta iktisadi hayatı yeniden yapılandırmayı hedeflemekteydi. Daha sonra iktisadi değişimin yapılması yeterli olmadığı görüldü. Prestroyka kavramı çerçevesinde SSCB sisteminin de değiştirilmesi bu değişimin de yapılırken reform aleyhtarlarına karşı halkın desteğini sağlamak, Batı ile aradaki bilgi akışını düzene kavuşturmak için özellikle medya üzerindeki baskıyı kaldırmak hedeflendi.

Siyasi sistemde değişime olan ihtiyaç, ilk olarak SSCB Komünist Parti'sinin 1988 yılındaki 19. Konferansında alınan bir dizi kararla kendisini gösterdi. Bu kararlar, yine 1988'in Aralık ayında Yüksek Sovyet'in yaptığı anayasa değişiklikleriyle gerçekleştirildi. Böylece yasama ve yürütme organları yeniden yapılandırılmıştır. Bu çerçevede 1500 olan Yüksek Sovyet'in üye sayısı 542'ye düşürülürken meclisin toplanma sıklığı ise artırıldı (Devlet, 1993:55-57). Gorbaçov benzer değişimleri hükümet yapısında da yaparak bu yapıyı demokrasilerdeki yürütme organına benzetmeyi hedefledi. Bu çerçevede 1989'da hükümetin yasama organına sorumluluğunu kabul eden bir kanunu kabul etti. Bu noktada ise Gorbaçov, hükümetin SBKP'nin denetiminden çıkması ve SSCB'nin yeni temsil organlarının hantal ve yavaş yapıları nedeniyle hükümeti yeterince denetleyemeyeceğini ileri sürerek, kendi kişisel otoritesini de sağlamak amacıyla başkanlık kurumunu oluşturmaya karar verdi.

1990'da da Yüksek Sovyet, başkanlık kurumunun oluşturulması ile ilgili anayasa değişikliğini onayladı. Buna göre; Sovyet başkanı 5 yılda bir yapılan seçimlerle ve genel oyla seçilecekti. Ancak 1990 sonbaharında Gorbaçov, Yüksek Sovyet'ten yürütme organının yeterli etkinliği gösteremediği, özellikle bu organın çıkarmış olduğu kararnamelerin bakanlıklar ve bölgesel liderler tarafından dikkate alınmadığını gerekçe göstererek yetkilerini genişletmesini istedi. Bunun üzerine de Yüksek Sovyet, Gorbaçov'a Eylül 1990'dan 31 Mart 1992'ye kadar geçerli olmak üzere bir dizi geçici yetkiler verdi. Buna göre; Gorbaçov, ekonomi ve hükümet kadrolarının oluşturulması gibi konularda kararname çıkarma ve gerekli gördüğü durumlarda temsil organlarını feshetme yetkisini elde etti. Gorbaçov'un iktisadi ve siyasi alanda yapmış olduğu reformlar Sosyalist sistemi kökten değişime zorluyordu. Bu durum değişim karşıtı çevrelerin tepkisine sebep oldu. Ayrıca bu reformlar merkezi hükümet ile birlik cumhuriyetleri arasındaki gerilimlerin de yükselmesine sebep olmuştur. 1990 Mart'ında, Sovyet Anayasasının 6. maddesinin kaldırılması, SBKP'nin son kongresi olan 28. Kongrede Yeltsin'in de içinde bulunduğu önemli parti görevlilerinin istifası ve Litvanya, Estonya, Letonya, Rusya ve Ukrayna'nın tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri, SSCB iktidarının sona erme safhasına ulaşmakta olduğunu göstermekteydi.

Bu durum Gorbaçov'a karşı darbenin yapılmasına yol açtı. Darbeciler arasında başkan yardımcısı Yanayev ve Başbakan Valenin Pavlov da yer vardı. Ancak darbe başarısızlığa uğradı (Zlotnik, 2003:133-136). Üç gün süren Ağustos darbesi, darbecilerin isteklerinin aksine SBKP'nin ve SSCB'nin dağılma sürecini de hızlandırmıştır. Bu kapsamda Ağustos sonunda ise SBKP'nin tüm faaliyetleri askıya alınarak mallarına el konulmuştur.

Partinin tamamen dağılması ise 6 Kasım 1991 'de Yeltsin'in partiyi yasaklayan kararnamesiyle olmuştur. SSCB'nin dağılması hızlandı. Yeltsin, darbe esnasında Litvanya, Es-

tonya ve Letonya'nın bağımsızlığını tanıdı. Bundan sonra SSCB'nin yeniden bir arada tutulması için girişilen çeşitli denemelere rağmen, 8 Aralık 1991 'de Rusya, Ukrayna ve Belarus'un ortak kararıyla SSCB'nin dağıldığı resmen ilan edildi. 25 Aralık 1991 'de de Gorbaçov, istifa ederek başkanlık görev ve yetkilerini Yeltsin'e devretti.

SSCB'nin değişim ve dağılma sürecinde Özbekistan'da yaşanan en mühim gelişmelerinden biri, Raşidov döneminde yapıldığı iddia edilen yolsuzluk meselesidir (Бобобеков, vd., 2000:328-330). Bu çerçevede SSCB Pamuk üretimi ile ilgili olan yolsuzluk meselesinde 1970'li yıllardaki resmi kayıtlara göre 8 milyon ton pamuk üretimi gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, 1982'de Andropov döneminde yolsuzluğu önleme çalışmaları esnasında, Özbekistan'da pamuk tarlası olarak gösterilen yerlerin bazılarının aslında kullanılmadığı anlaşılmıştır. Dönemin Özbekistan Komünist partisi birinci sekreteri olan Şeref Raşidov bu yolsuzluklardan sorumlu tutulmuştur. Ancak Raşidov'la ilgili yolsuzluk iddiaları 1983 yılında ölümünden sonra gündeme getirilmiştir. 1986 yılında yapılan soruşturma ve tahkikat neticesinde, Özbekistan Komünist Partisi yönetiminde yer alan 177 üyeden 34'ü hariç diğer tümü partiden ihraç edilince Özbekler partideki çoğunluklarını kaybetmişlerdir (Shokırova, 2023:18-20). 1987 yılında neticelenen soruşturma sonucunda SSCB ekonomisinin 2 milyar Dolar zarara uğratıldığı belirtilmiştir. Bu çerçevede Moskova ve Özbekistan ve diğer bölgelerde toplam 22 bin kişi yargılanmıştır (Shokirova, 2022:70). Partide ve idarede yapılan temizlik hareketleri Özbeklerin idaredeki güçlerini azaltmış, Özbek gururunu rencide etmiştir.

Özbek Yolsuzluk meselesi Özbekistan'da milliyetçi ve dini duyguların revaç bulmasına yol açarken ülkedeki yabancılara olan husumetin de artmasına yol açmıştır. Bu dönemde yapılan din aleyhtarı propagandalar da birleşince 1990'lı yıllara gelindiğinde kaynayan bir toplumsal yapının doğmasına yol açılmıştır. Özbekler Moskova'nın kalkınma planlarında pamuk üretimi için belirtilen amaçlara ulaşma hususunda kendilerinden istediği üretimi artırma hedefini, toprağın suni gübre ve ilaçlarla oldukça yorgun düşmesi nedeniyle, gerçekleştiremedikleri bu nedenle de rakamları yüksek göstermek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir. Özbekler ayrıca ülkenin tarım alanlarının pamuk üretimine yönelik kullanılması pamuk hammaddesinin Özbekistan'da olmasına rağmen ülkede pamuğun ancak %15'inin işlenmesi konusunu açıkça ifade etmeleri Özbekistan ile merkezi hükümetin arasının daha da açılmasına yol açmıştır (Бобобеков, vd., 2000:322). Bu durum 1988'de Taşkent Üniversitesinde Özbek Dili ile ilgili bir toplantının milliyetçi bir havaya bürünerek gösteriye dönüşmesine de yol açmıştır.

SSCB genelinde 1980'lerde görülen iktisadi durgunluk Özbekistan'ı da etkisi altına almıştı. Bu durum, Özbekistan'da da işsizlik oranının yüksek olmasına neden olmuştur. Bu nedenle Özbekler, diğer etnik grupların dışlanmasına neden olmuştur. Böyle bir ortam, Fergana Vadisi'nde yaşayan ve nüfusun %4'ünü teşkil eden Ahıska Türklerini etkilemiştir. Ahıska Türkleri Özbeklerin saldırılarına uğramış, Haziran 1989'da yaklaşık 200 kişinin ölümü ile sonuçlanan olaylarda (Seferov ve Ayhan, 2008:338) 160 bin civarında Ahıska Türk'ü göç etmek zorunda kalmıştır. Yaşanan olaylar ülkede nüfusun %11'ini teşkil eden Ruslar başta olmak üzere diğer etnik grupları da tedirgin etmiştir. Bu durumda parti genel yönetiminde değişiklik yapılmasına yol açmıştır.

Bu amaç doğrultusunda 23 Haziran 1989'da ülkede çok tanınmayan İslam Abduganiyeviç Kerimov Komünist Parti'nin başına getirilmiştir. Yaptığı konuşmalarla güçlü bir lider olduğunu halkına hissettiren Kerimov bir yanda halkının tarihi mirasına sahip çıkmasının öneminden bahsederken diğer yandan Fergana olaylarının tekrar etmesini önlemek üzere toplu gösterileri, toplantıları yasakladığını, demokrasiyi dondurduğunu ifade ederek işe başlamıştır. Kitlelere hoş görünmek maksadıyla, kolhoz üyelerine (Özlem, 2013:34-37) özel ev inşa etme imkânı sağlamış, hayvancılık yapmaları amacıyla toprak vermiştir. Ancak Fergana olaylarından kısa bir süre sonra 21 Ekim 1989'da 11. Sovyet Cumhuriyetleri oturumunda SSCB'ye bağlı cumhuriyetlerin dilleri hakkında toplantı gerçekleştirildi. Toplantının sonucunda Özbekçe ÖSSC'nin resmî dili olarak kabul edildi. Bütün devlet memurlarının bu dili bilmesi zorunlu hale getirildi. Bu gelişmelerden sonra Kırgız-Özbek sınırında bulunan Oş ve Uzgenç'te yeni bir etnik çatışma yaşandı. Bu olaylarda ise 1000 civarında Özbek Türkü öldürüldü. Bu zor dönemde gerek Kerimov idaresindeki Özbek Hükümeti ve gerekse Özbek halkı sakinliğini korumayı bilerek Türkistan bölgesini savaşın eşiğinden döndürdü.

Özbekistan SSCB'ye bağlı ve ülkede tek bir partinin egemen olmasına rağmen 1988'de ülkede yeni siyasi hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir (Türk, 2008:54-57). Bunlardan biri Kasım 1988 yılında Abdürrahim Pulatov önderliğinde Halk Hareketi Birliği kuruldu. Bir başka hareket Özbekistan Özgür Gençler Birliği'ydi. Ayrıca kadınlara hitabeden Tumaris Örgütü de kurularak bu oluşumlar Özbekistan siyasi hayatının canlanmasına katkı sağlamıştır. Halk Hareketi daha sonra Muhammed Salih başkanlığında parti haline geldi. 30 Nisan 1990'da yapılan kurultayda Halk Hareketi Birliği Erk Demokrat Partisi adını alarak yeni tüzüğünü kabul etti. 1990-1992 yılları arasında Erk Demokrat Parti tarafından yayınlanan Erk Gazetesi halk arasında ciddi bir rağbet gördü. Siyasi hayatın canlanması halkın dış dünyaya ilişkin bilinç kazanmasında ve ülkenin bağımsızlığını kazanmasında önemli rol oynadılar.

Ülke artık bağımsız bir devlet olma yolunda ilerlerken Özbekistan Komünist Partisi 1990 yılının Mart ayında başlangıcında ülkenin milli ve manevi değerleri ile barışma yolunda önemli adımlar atmaya başladı. Bu çerçevede Özbekistan Komünist Partisi, halkın dine inanma hakkına sahip olduğunu ilan etmiştir. Özbek halkı arasında gelişen bağımsızlık talepleri neticesinde Kerimov Haziran 1990'daki parti kongresinde, Özbekistan'ın bağımsızlığını talep etmiş ve diğer üyeler de Özbek Türkçesinin devlet dili olmasını istemişlerdir. Kongrede eski Politbüro üyeleri yeniden seçilmediği gibi Merkez Komitesi üyelerinin de dörtte üçü değiştirilerek değişim yönündeki irade güçlü bir şekilde vurgulanmış oldu.

SSCB'de yaşanan değişimlere koşut bir şekilde SSCB'ye bağlı ÖSSC, 31 Ağustos 1991 yılında bağımsız Özbekistan Devleti haline geldi. Bağımsızlığın ardından Aralık 1991 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 9 milyon 900 bin 958 oy geçerli sayılmıştır. Seçimlere Ulusal Demokratik Partisi'nin adayı İslam Kerimov ile Erk Partisi'nin lideri Muhammet Salih katılmıştır. 29 Aralık 1991 yılında yapılan seçimlerde geçerli oyların, Muhammet Salih %12,5'ini, İslam Kerimov ise %87,1'ini almıştır. Bu seçim sonucunda İslam Kerimov bağımsız Özbekistan devletinin ilk cumhurbaşkanı olmuştur.[15]

15 https://www.academia.edu/43544488/1936_Sovyetler_Birli%C4%9Fi_Anayasas%C4%B1_%C3%87eviri?auto=download (E.T 15.03.2024)

Tablo 3.1: 1991 Özbekistan'da 1991 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	Sayısı	Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) **İslam Kerimov**	8 514 136	87,1
(Erk Demokratik Partisi) **Muhammet Salih**	1 220 474	12,5

Aralık 1991'de cumhurbaşkanı seçilen İslam Kerimov, Kuzey Kazakistan'daki Ruslar ve Kazaklar arasındaki huzursuzluk, Özellikle ciddi miktarda Özbek nüfusu içerisinde barındıran Afganistan ve Tacikistan'daki iç savaş gibi komşu ülkelerdeki sorunların Özbekistan'ın içişlerine vermesi muhtemel olan zararları dikkate alarak 1993'ten itibaren giderek daha kontrollü bir idare biçimi benimsemiştir. Nisan 1990'da Erk Demokratik Partisi'ni kuran Salih ve arkadaşlarının Hokand Otonom Hükümetinin (Kasım 1917-Şubat 1918) bayrağını benimsemeleri de gerekçe gösterilerek (Balım ve Gürbüz, 2012:231-234) ülke içerisindeki muhalefeti tasfiye sürecini başlatılmıştır (Hiro, 1994: 180).

Bağımsız bir devlet olarak Özbekistan'ın bağımsızlık dönemini iki aşamaya bölüp incelemek uygun düşecektir. Bunlardan biri 1991-2016 yılları arasındaki dönemdir. İslam Kerimov'un Cumhurbaşkanlığı dönemi olarak da ifade edilebilecek bu dönemde öncelikle ülkede muhalifler baskı altına alındıktan sonra ulus devlet olmanın ve sosyal devleti esas alan piyasa ekonomisini benimsemenin gereği olan reformlar konusunda ilk adımlar atıldı. Demokrasi temelinde yeni bir siyasal iktidar yapısı kurulmaya çalışıldı. Bu çerçevede bağımsızlık ilanının ardından Özbekistan kabul edilen anayasa kapsamında kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan başkanlık sistemini kabul etmiştir. Güçlü başkan, zayıf parlamento yapısı bu bağlamda dikkat çekmektedir (Özlem, 2013:34-38). Son derece geniş yetkilerle donatılan devlet başkanı ülkede kesin hâkimiyetini tesis etmiştir. Ancak yine de kurumsal olarak yasama, yürütme ve yargı gücü ile sivil toplumun temelleri oluşturuldu ve serbest piyasa ekonomisine geçiş başladı. Bu dönemden itibaren güçlü bir devletten güçlü bir sivil topluma kademeli olarak geçiş görevi ana hedef olarak belirlenmiştir.

Bu çerçevede 1991 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Cumhurbaşkanlığına aday olan Muhammet Salih yaşamış olduğu soruşturma ve yurt dışında sürgün hayatı yaşama süreci dikkat çekicidir. Kazakistanlı tanınmış şair Olcas Süleymanov'un kendisini SSCB'nin dağılıp şairlerin siyasetle meşgul olduğu dönemlerde tanıdığını belirttiği Muhammet Salih, SSCB döneminde bağımsız bir Türk devleti tarih sahnesine Özbekistan'ın çıkması için mücadele etmiş bir yazardır (Toltay, 2022:122). Bu uğurda güçlü bir kalem ve Ceditçi geleneğin bir devamı olarak 1985 yılında *"Politbüroya Mektup"* adlı eseri ile SSCB'ye muhalefet hareketine katılmıştır. Onun muhalif harekete yazar olarak katılması muhalefete büyük bir güç kazandırmış ve bu doğrultuda kurulan muhalif partide de önemli görevlerde yer almıştır.

SSCB dönemi muhalefetinin önemli siması olan Muhammet Salih 1991 seçimlerine İslam Kerimov'un rakibi olarak girmiş seçimlerde kendisinin ifadesine göre seçimleri kendisi kazanmıştır. Ancak seçim kurulu başlangıçta %33 oy aldığı söylenmiş daha sonra ise seçimlerde %15 oy aldığı belirtilmiş ve son olarak %12,5 ile sona erdirilmiş olduğunu belirterek seçimlerde yolsuzluk yapıldığı iddiasında bulunmuştur (Hiro, 1994:177). Seçimlerden sonra Muhammet Salih ve taraftarları kovuşturmaya uğramışlar ve gazeteleri kapatılmıştır. Muhammed Salih yapılan uygulamaların hukuksuz olduğu iddia ettiği için 2 Temmuz 1992

yılında milletvekilliği düşürülmüştür (Türk, 2008:56-58).

İslam Kerimov, 1993'ten itibaren yönetim tarzını sertleştirmiştir. Bunda 1990'lı yıllarda, Kuzey Kazakistan'da Ruslarla Kazaklar arasındaki huzursuzluk, Afganistan savaşı, Tacikistan'daki iç savaş, içeride ise milliyetçi partilerin ve İslami grupların baskısı etkili olmuştur. Kerimov, ne pahasına olursa olsun istikrar sağlamanın önemli olduğu düşüncesinden hareketle daha otoriter bir yaklaşım benimsemiştir. Bundan 1992 seçimlerinde Cumhurbaşkanı adayı olan Muhammet Salih de nasibini almıştır. O vatan hainliği suçlaması ile tutuklanarak, daha sonra da Azerbaycan'a ve oradan da Türkiye'ye gelmiştir. 1994 yılında da daha fazla kalmasının mümkün olmadığı Türkiye'den ayrılmak zorunda kalır. Almanya'ya daha sonra Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'ya gitmek zorunda kalır. Kendisi güçlü bir şair olan Muhammed Salih kendisi hakkında Vatan Hainliği suçlamasında bulunulmasına nazire olarak (Toltay, 2022:126-128) Vatan Hainin Vatan Sevdası şiiri ile bu suçlamalara cevap vermiştir. Muhammed Salih için kurulması için büyük bir çaba gösterdiği Özbekistan uğrunda, yine muhalif olarak gurbet hayatı yaşamak zorunda kalmıştır.

Özbekistan bağımsız bir devlet olduktan sonra dış politikada da bu dönemde oldukça mühim gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Özbekistan 2 Ocak 1992'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na kurucu olarak üye oldu. Özbekistan'ın ilk Anayasası 27 Ocak 1992 yılında kabul edildi. Ayrıca Batı'yla ilişkilerini geliştirmek amacıyla 2 Mart 1992'de BM'ye kabul edildi. Ülkede 26 Mart 1995 yılında Kerimov'un görev süresini 5 yıl daha uzatmayı amaçlayan halkoylamasında referanduma katılanların yüzde 99,6'sı bunu desteklemek suretiyle Cumhurbaşkanının görev süresi 2000 yılına kadar uzatılmış oldu.

Bu dönemde ülkede Parlamento (Alî Meclis) seçimleri de yapıldı. Ali Kengeş yerine Özbekistan Cumhuriyeti'nin tek kanatlı Alî Meclis teşkil edildi. 1995 yılında bu meclis-te Halk Demokratik Partisinden 69 milletvekili, Adalet ve Sosyal Demokratik Partisinden 47, Vatan İlerleme Partisinden 14 milletvekili ve kalan kısmını da Hâkimiyet Vekillik Organlarından[16] gösterilen kişilerden oluşmuştur.[17]

Kerimov, 1996 yılında Afganistan'da yeniden hâkimiyet tesis etmeye çalışan Taliban'a karşı Abdurreşid Dostum'a destek verdi ise de bir sonuç elde edemedi (Koç, 2020:74). 1998'de liderliğini Ferganalı Cumabay Namangani ve Tahir Yuldaşev'in yaptığı Özbekistan İslâm Hareketi adında bir örgüt Kabil'de kuruldu. Amacı Özbekistan'da Kerimov'u devirerek bir İslâm devleti kurmak olan bu örgüte karşı, Özbekistan hükûmeti onların Fergana'daki mensuplarını sıkı takibe aldı ve birçoğunu tutukladı. Onlardan bir kısmı Tacikistan başta olmak üzere komşu ülkelere kaçtılar. 1999 yılının Şubat ayında Taşkent'te Kerimov'u hedef alan suikast teşebbüsünden son anda kurtulurken çevrede bulunan birçok kişi suikast teşebbüsünde hayatını kaybetmiştir.

Ülkede 10 Aralık 1999'da Alî Meclis seçimleri yapılmıştır. Toplam 12 milyon 692 bin 202 seçmenin katıldığı oylamada katılım oranı yüzde 95,03 olarak gerçekleşmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti parlamentosuna Ali Meclisine Seçim Hakkında Kanuna göre[18] Meclis milletvekilliğine adaylar üç kaynaktan gösterilebilir. Bunlardan biri siyasi partilerdir. Di-

16 Karakalpakistan Parlamentosu, İller ve Taşkent Şehri Milletvekilleri Kurulu

17 https://parliament.gov.uz/news/parlament-tarixi (E.T. 26.03.2024)

18 O'Zbekıston Respublıkası Olıy Majlısıga Saylov To'G'Rısıda https://lex.uz/acts/-70937 (E.T. 28.03.2024)

ğeri Hâkimiyet Vekillik Organları olarak ifade edilen Karakalpakistan Parlamentosu, İller ve Taşkent Şehri Milletvekilleri Kurulu ve sonuncusu ise ülkemizde bağımsız adayların seçimlere katılmaları gibi vatandaşların önce seçmen girişimci grup oluşturarak bu grup aracılığıyla kendi adaylığını sunması şeklinde tezahür etmektedir. Türkiye'deki seçimlerden oldukça farklı bir şekilde yerel yönetimlerin ve seçmen girişim gruplarının da katılım gösterdiği meclis seçimlerine örnek olması açısından 1999 ve 2019 yılı Ali Meclis Seçim Sonuçları Tablo ile sunulacaktır. 1999 yılı Seçim sonuçlarına ilişkin bilgiler[19] Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 3.2: 1999 Parlamento Seçimlerine Göre Partilerin Oy Dağılımı

Adaylar	Milletvekili Sayısı
Halk Demokratik Partisi	49
Adalet ve Sosyal Demokrat Parti	11
Vatan İlerleme Partisi	20
Ulusal Diriliş Partisi	10
Fedakârlar Ulusal Demokrat Partisi	34
Hâkimiyet Vekillik Organları	107
Seçmen Girişimci Grupları (Bağımsız Adaylar)	16

İslam Kerimov 5 Ocak 2000 yılında yapılan başkanlık seçimlerinde kendisini Fedakârlar Ulusal Demokrat Partisinden aday gösterdi. Kerimov'un rakibi ise Halk Demokrat Parti temsilcisi Abdulhafız Jalolov olmuştur. Seçmen katılımı yüzde 95,1 (seçim tarihindeki en yüksek oran) oldu. Buna göre seçmenlerin yüzde 95,7'si İslam Kerimov'a oy verirken seçmenlerin yüzde 4,3'ü Abdülhafız Jalolov'un adaylığını destekledi. 470.417 oy geçersiz sayıldı.

Tablo 3.320: 2000 Yılı Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	Sayısı	Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) **Abdülhafız Jalolov**	505 161	4,3
(Fedakârlar Ulusal Demokrat Partisi) **İslam Kerimov**	11 147 621	95,7

İslâm Kerimov 2000 yılı Ocak ayında yapılan başkanlık seçiminde bir kez daha zafer kazanarak konumunu güçlendirdikten sonra 11 Eylül 2001saldırıları bahanesiyle Afganistan'ı işgal etmeyi hedefleyen ABD ile iş birliği anlaşması yaptı. Özbekistan Afganistan sınırına yakın Hanabad'da Amerika Birleşik Devletleri'nin askerî üs kurmasına müsaade etti.

Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin 6 Aralık 2001 tarihli Kararı ve Özbekistan Cumhuriyeti Referandumuna İlişkin Kanun uyarınca 27 Ocak 2002 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti'nde referandum yapıldı.[21] Oylama gününde, referandum sandıklarında 32 yabancı ülkeden 130'dan fazla gözlemci, bir dizi uluslararası kuruluşun yanı sıra siyasi partilerden ve yurttaş inisiyatif gruplarından gözlemciler hazır bulundu. Referandumda halka iki soru soruldu.

Bunlardan biri Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 3.4: Âli Meclisin İki Kamaralı Olması

	Sayısı	Yüzde (%)
Evet	11 344 242	93,65
Hayır	768 828	6,35

Seçmen listesinde yer alan 13 milyon 266 bin 602 vatandaştan 12 milyon 113 bin 70 vatandaş yüzde 91,58 oy oranıyla referanduma katıldı. Referandum sonuçlarına göre,

19 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/9 (E.T 15.03.2024)
20 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/5 (E.T 12.03.2024)
21 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/10 (E.T. 26.03.2024)

"Özbekistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun bir sonraki toplantısının iki meclisli yapılmasına katılıyor musunuz?" sorusuna oylamaya katılan vatandaşların yüzde 93,65'i yani 11 milyon 344 bin 242 kişi olumlu oy kullanırken, 768 bin 828 vatandaş yani yüzde 6,35 aleyhte oy kullandı.

Tablo 3.5: Cumhurbaşkanının Görev Süresini Yedi Yıla Çıkarma

	Sayısı	Yüzde (%)
Evet	11 841 000	91,78
Hayır	995 229	8,22

Referandumda Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanın anayasal görev süresinin beş yıldan yedi yıla çıkarılmasını kabul ediyor musunuz?" İkinci soruyla ilgili oylamaya 11 milyon vatandaş katıldı. 117 bin 841 kişi yani %91,78 lehte, 995 bin 229 kişi yani %8,22 ret oyu kullandı.

Mayıs 2005'te Andican şehrinde radikallikle suçlanan 23 iş adamının tutuklanmasını protesto etmek amacıyla başlayan gösteriler hükûmet karşıtı bir isyan hareketine dönüştü. Güvenlik güçleri yüzlerce sivilin ölmesine sebep olan sert müdahalelerle olayları zorlukla bastırmasına Avrupa Birliği ve ABD'den kınayan açıklamalar geldi. Ancak Çin ve Rusya'dan Özbekistan'ı destek açıklamaları geldi (Koç, 2020:75-77). Özbekistan siyasa değişikliğine giderek Rusya Federasyonu öncülüğündeki Kolektif Güvenlik Örgütü Anlaşması ve Avrasya Ekonomik Topluluğu gibi bölgesel örgütlere üye oldu. Aynı yıl Astana'da yapılan Şangay İşbirliği Zirvesi'nde ABD'nin bölgedeki askerî üslerini kapatması yönünde karar alındı (Tellal, 2005:277). Böylece Özbekistan dış siyasette Batı'ya karşı Rusya ve Çin ile yakınlaşıyor gibi görünüyordu. Bunun doğru olmadığı izleyen yıllarda ortaya çıktı. Özbekistan'ın su kaynaklarının azalmasına yol açabilecek olan Kırgızistan ve Tacikistan'da ve hidroelektrik santrallerinin inşası projelerini Rusya'nın desteklemesinden dolayı İslâm Kerimov yeniden ABD'ye yakınlaştı (Özlem, 2013: 42-46).

Ocak 2002'de yapılan referandumla Cumhurbaşkanının görev süresi 5 yıldan 7 yıla çıkarıldı. Bu kanun mevcut cumhurbaşkanın görev süresine de uygulandı. Böylece bir sonraki seçim 2007'de yapıldı. 2007 yılında yapılan seçimlerde[22] görevdeki Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, yeni kurulan Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi'nden aday olmuştur. Özbekistan Halk Demokrat Partisi temsilcisi Aslıddin Rustamov, Sosyal Demokrat "Adalet" partisi temsilcisi Dilorom Toshmuhammedova ve bağımsız aday Akmal Saidov kendisine rakip olmuştur.

Tablo 3.6: 2007 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	Sayısı	Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) **Asliddin Rustamov**	482 830	3,27
(Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi Ortak Adayı) **İslam Kerimov**	13 401 116	90,76
(Adalet Partisi) **Dilorom Toshmuhammedova**	447 392	3,03
(Bağımsız) **Akmal Saidov**	434 104	2,94

Seçime katılım oranı yüzde 90,6 (14 765 444) oldu. Sonuçlara göre İslam Kerimov 13 milyondan fazla seçmenin oyunu alarak yüzde 90,76 oy alarak bir sonraki dönem için seçildi. Rakipleri Aslıddin Rustamov 3,27; Dilorom Toshmuhammedova 3,03 ve Akmal Saidov 2,94 oy aldı. Cumhurbaşkanının ikinci görev süresinin Aralık 2014'te bitmesine rağmen milletvekili seçimine denk gelmesi nedeniyle

22 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/4 (E.T. 26.03.2024)

meclis seçimlerinden 3 ay sonrasına ertelenmiştir. 29 Mart 2015 tarihinde seçim gerçekleştirildi.[23] Seçmen listesinde yer alan 20 milyon 798 bin 52 seçmenden 18 milyon 942 bin 349'unun oylamaya katılmıştır. Bu rakam seçime katılım oranının yüzde 91,08 olduğunu göstermektedir.

İslâm Kerimov Özbekistan'ın ekonomik çıkarları doğrultusunda Çin ile de iyi ilişkiler kurdu. Bilhassa Andican olaylarından sonra Özbekistan-Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki ticaret hacmi arttı. Çin Başkanı Xi Jinping Eylül 2013'te Taşkent'e resmi bir ziyarette bulundu[24]. Tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması amacıyla iki ülke arasında enerji, ticaret ve kültürel alanlarda anlaşmalar imzalandı. Bilhassa doğal gaz ve petrol boru hatlarının inşası hususlarında iş birliğine gidilmesi kararlaştırıldı. İslâm Kerimov'un 2014'te Şangay toplantısı için Çin'de bulunduğu sırada Çin-Orta Asya doğal gaz boru hattı ile Kırgızistan ve Özbekistan'ı Çin'le birbirine bağlayacak demir-yolunun inşasının hızlandırılması hususlarında mutabakata varıldı.

Tablo 3.7: 2015 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	Sayısı	Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) Hotamjon Ketmonov	552 309	2,92
(Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi Ortak Adayı) **İslam Kerimov**	17 122 597	90,39
(Adalet Partisi) Narimon Umarov	389 024	2,05
(Ulusal Diriliş Partisi) **Akmal Saidov**	582 688	3,08

Tablo 3.7'de sunulan seçim sonuçlarına göre Özbekistan Girişimciler ve İşadamları Hareketi- Liberal Demokrat Parti'nin adayı İslam Kerimov'a 17 milyon 122 bin 597 seçmen yani yüzde 90,39 oranında oy aldı. Ulusal Diriliş Partisi Adayı Akmal Saidov oyların %3,08'ini yani 582 bin 688 oy almıştır. 552 bin 309'u yani yüzde 2,92'si Özbekistan Demokratik Halk Partisi'nin adayı Hotamjon Ketmonov almıştır. 389 bin 24 oy yani yüzde 2,05'i Özbekistan Adalet Partisi adayı Narimon Umarov almıştır.

Bu sonuçlara göre 29 Mart 2015 tarihinde gerçekleştirilen başkanlık seçiminde oyların %90,39'unu alan İslâm Kerimov bir zafer daha elde etti. Ancak bu kez onun başkanlık görevi uzun süre devam etmedi. Eylül 2016'da Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un vefat etmesi sebebiyle Aralık ayında erken cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasına karar verildi. 4 Aralık 2016'da yapılan seçimlere[25] 17.951.677 seçmen iştirak etti ve bu rakamlara göre katılım oranı yüzde 87,73 oldu.

Tablo 3.8: 2016 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	Sayısı	Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) **Hatemcan Ketmonov**	669 187	3,73
(Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi Ortak Adayı) **Shavkat Mirziyoyev**	15 906 724	90,46
(Adalet Partisi) Narimon Umarov	619 972	3,46
(Ulusal Diriliş Partisi) **Sarvar Otamurotov**	421 055	2,35

Tablo 3.8'de Özbekistan Cumhurbaşkanlığı seçim sonuçlarına göre 15 milyon 906 bin 724 seçmen Şevket Mirziyoyev'e oy verdi. 421 bin 55 seçmen yani toplam seçmen sayısının yüzde 2,35'i Sarvar Otamurotov'a oy verdi. 669 bin 187 oy yani yüzde 3,73 Khatamjon Ketmonov'a, 619 bin 972 seçmen yani yüzde 3,46 Narimon Umarov'a oy verdi.

23 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/3 (E.T. 26.03.2024)
24 https://www.eurasian-research.org/publication/ozbekistan-cin-iliskilerindeki-son-gelismeler/?lang=tr (E.T. 15.02.2024)
25 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/1 (E.T. 26.03.2024)

Şevket Mirziyoyev'in iktidarının ilk döneminde (2017-2019) Özbekistan'da siyasi, dış ilişkiler, sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda reformlar yapıldı. Bu reformların temel amacı Özbekistan'ın ekonomik kalkınmasını sağlamak ve halkın refah seviyesini yükseltmektir. Aralık 2016'da seçilen Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in stratejik gelişimine dayalı büyük çaplı reformlar dönemidir. Ayrıca bu dönemde halkla iletişim, halkın kabul odaları, sanal kabul odası, eleştirel analiz, katı disiplin başta olmak üzere sosyal ve siyasi hayata yeni ifadeler girmiştir. Ucuz evler, teknoparklar, kendi çocuğunu koru, yol haritası, garantili güvenlik, okuma becerisi ve diğer kavramlar halkın hayatına girmeye başladı.

Özbekistan'da iktidara Mirziyoyev'in gelmesinden sonra Türkiye-Özbekistan ilişkileri yumuşamaya başladı ve yeniden ekonomik ve kültürel alanlar başta olmak üzere iş birliğine gidildi. 2017 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1,5 milyar dolara ulaştı. İlişkilerin gelişmesinde Mirziyoyev'in Ekim 2017'de Ankara'ya yaptığı ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 30 Nisan 2018'de Özbekistan'a gerçekleştirdiği resmî ziyaretlerin önemli rolü oldu. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyareti esnasında iki ülke arasında 25 anlaşma imzalandı.[26]

Özbekistan'da 22 Aralık 2019'da Âli Meclis seçimleri süreci yaşandı.[27] Seçimlere toplam 13.963.627 seçmen katılmış olup bu rakam toplam seçmen sayısının yüzde 67,8'ini teşkil etmiştir. Merkezi Seçim Komisyonunun 25 Aralık 2019 tarihli kararı uyarınca, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisi seçimlerinde 125 seçim bölgesinin yer aldığı ilk turdaki seçim sonuçlarına göre 25 seçim bölgesinde adaylar yüzde 50'den fazla oy alamamışlardır. Bu nedenle 5 Ocak 2020'de bu seçim bölgelerinde oylamaya katılan seçmenlerden en çok oyu alan iki aday arasında tekrar oylama yapıldı.

Tablo 3.9: 2019 Ali Meclis Seçimleri

Adaylar	Milletvekili Sayısı
Girişimciler ve İş Adamlarının Hareketi-Özbekistan Liberal Demokrat Partisi	53
Halk Demokratik Partisi	22
Adalet ve Sosyal Demokrat Parti	24
Özbekistan Çevre Partisi	15
Ulusal Diriliş Demokrat Partisi	36

İlk ve ikinci tur seçim sonuçlarına göre Girişimciler ve İş Adamlarının Hareketi-Özbekistan Liberal Demokrat Partisi 53, Özbekistan Ulusal Diriliş Demokrat Partisi 36 milletvekili kazanmışlardır. Özbekistan Adalet ve Sosyal Demokrat Partisi 24, Özbekistan Halk Demokrat Partisi 22 ve Özbekistan Çevre Partisi 15 milletvekili kazanmışlardır. Özbekistan Cumhuriyeti Yasama Meclisine seçilen 150 milletvekilinin yüzde 48'i veya 32'si kadın milletvekillerinden oluşmuştur.

24 Ekim 2021'de Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı seçimi gerçekleşti. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı için 5 siyasi partinin gösterdiği adaylardan Girişimcilerin ve İş adamlarının hareketi- Özbekistan Liberal Demokrat Partisi adayı Shavkat Mirziyoyev yüzde 80,12; Özbekistan Sosyal Demokrat Partisi'nin (Adalet) adayı Bahram Abduhalimov yüzde 3,39; Özbekistan Ekoloji

26 https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2016/12/05/o-zbekistondagi-saylovlar-tarixi-623724 (E.T. 26.03.2024)

27 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/2 (E.T. 26.03.2024)

Partisi'nin adayı Narzulla Otomuradov yüzde 4,14 oy almışlardır. Özbekistan Ulusal Diriliş Demokrat Partisi (Milliy Tiklish) adayı Alişir Kadirov yüzde 5,48 ve Özbekistan Demokratik Halk Partisi'nin adayı Maksuda Varisova yüzde 6,63 oy almışlardır. Buna göre seçimin galibi Shavkat Mirziyoyev olmuştur.

Mirziyoyev'in gelişiyle birlikte Özbekistan, yapısal reformlara girişmiştir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in liderliğinde başlatılan yenileşme süreci Özbekistan'da Yeni Özbekistan Hareketi olarak isimlendirilmektedir. Bu kapsamda egemen, sosyal, yasal, demokratik laik (din dışı) Özbekistan Devleti'nin inşa süreci devam ettirilmektedir.

Bu amaç doğrultusunda30 Nisan 2023 tarihinde başlayan referandum yapılan referandumda halkın yüzde 90'ı bu değişime evet demiştir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, cumhurbaşkanlığı seçimlerini üç buçuk yıl erkene alarak 9 Temmuz 2023 yılında cumhurbaşkanlığı seçimini yapmıştır. Böylece halkına bağlı olduğunu kendisinin yegâne meşruiyet kaynağının halk olduğunu göstermiştir.

Tablo 3.10: 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Adaylar	2023 Yılı Yüzde (%)
(Halk Demokratik Partisi) **Uluğbey İnayetov**	4,02
(Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi) **Şevket Mirziyoyev**	87,05
(Sosyal Demokrat Partisi 'Adalet') **Rubahan Mahmutova**	4,43
(Özbekistan Çevre Partisi) **Abdüşükür Hamzayev**	3,74

Tablo 10'a göre, Özbekistan Girişimciler ve İş Adamları Hareketi- Liberal Demokrat Parti adayı Şevket Mirziyoyev yüzde 80,12 oy alarak Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçildi. Seçim sürecine 20 milyondan fazla kayıtlı seçmenin yüzde 80,4'ünden fazlası katıldı.

3.6.1. Özbekistan Cumhuriyeti Siyasi Yapısı

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan çok kısa bir süre sonra yeni devletin dayanacağı demokratik ve hukuksal çerçeveyi oluşturma (Türk, 2008:56) süreci başlatılmış ve bu süreç günümüze kadar da devam etmiştir. Bu hukuki esas ise ülkede demokrasinin ve pazar ekonomisinin, hukuk devleti ve güçler ayrılığı ilkelerine dayanarak gelişmesi öngörülmüştür.

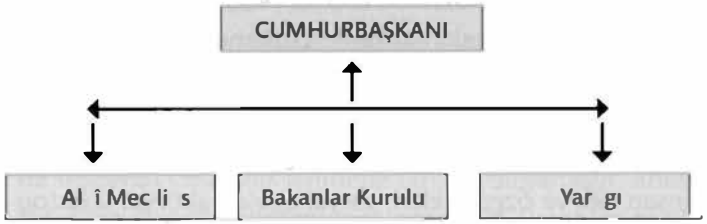
Bağımsızlık öncesi sosyalist rejimle idare edilen ülkede kuvvetler ayrılığı yerine Komünist Parti egemenliğinde kuvvetlerin birliği şeklinde uygulanmaktaydı. Sosyalist rejimler, iktidarın bölünmesi veya kuvvetlerin ayrılmasının sınıflı bir toplum doğurabileceği düşüncesindedir.

Bu durumun kişiyi özgür kılmayacağı, kişinin gerçek özgürlüğüne kavuşturulmasının kuvvetlerin birliği şeklinde olabileceğini düşünmekteydiler. Bu nedenle de sosyalist rejimlerde, devlet organları arasında yatay bir yetki bölüşülmesi değil, dikey bir yetki devri söz konusudur.

1980'li yılların sonuna doğru liberal demokrasi anlayışı çerçevesinde devlet yeniden düzenlenmeye başladığı için devlet erki kuvvetler ayrımı şeklinde yeniden düzenlenmeye başlamıştır.

Ancak bu ülkelerin liberal demokrasiye geçişleri onların önceki sistemlerini bir anda terk etmesi anlamına gelmediği için sosyalizmden liberal demokrasiye geçiş sürecinin başlangıç safhasında geniş yetkilerle donatılmış bir başkanlık sistemi (Asker, 2021:309) uygulamasının varlığından bahsetmek mümkündür.

Şekil 3.4: Özbekistan'ın Siyasi Yapısı

Kaynak: (Jorayev ve Zamanov, 2018:13).

Özbekistan'ın siyasi yapısının da yukarıda Şekil 4'te de ifade edildiği gibi, geniş yetkilerle donatılmış bir başkanlık sistemi şeklinde inşa edildiğini söylemek mümkündür. 4 Ocak 1992 tarihine kadar ülkede cumhurbaşkanı yardımcısı görevi ihdas edilmiştir. Belirtilen tarihte Başbakanlık Kurumu oluşturulmuştur. Başbakanlık bilinen anlamıyla yürütme erki cumhurbaşkanı ile paylaşan siyasi bir kurum değildi. Cumhurbaşkanı aynı zamanda başbakan ve bakanlar kurulunun başkanı şeklinde bir uygulama söz konusuydu (Husanov, 2022: 239-240). Bu süreç 27 Ocak 2002 yılında yapılan referandum esasında 24 Nisan 2003 tarihinde Özbekistan Anayasasında yapılan değişikliğe kadar sürdürülmüştür. Belirtilen tarihteki anayasa değişikliğiyle birlikte Cumhurbaşkanının aynı zamanda başbakan olduğuna dair hüküm değiştirilmiştir. Bu değişiklikle birlikte Anayasanın 98. Maddesi yeniden düzenlenmiş yürütme erkinin başbakan tarafından kullanıldığı hükme bağlanmıştır. Böylece geniş yetkilerle donatılmış Güçlü Başkanlık Sisteminden Yarı Başkanlık Sistemine doğru bir dönüşümden söz edilmesi mümkündür.

Anayasada 24 Nisan 2003 yılında yapılan bu düzenleme, sistemin Yarı Başkanlık Sistemine geçildiğini resmi olarak göstermesine rağmen uygulamada cumhurbaşkanı gücünü korumaya devam etmiştir. Nitekim Özbekistan Anayasasının 98. Maddesinde Bakanlar Kurulunun ayrı birim değil de Cumhurbaşkanının onun yönetiminde ve denetiminde bir kurum olarak tanımlanmış ve başbakan da cumhurbaşkanı yardımcısı niteliğinde onun emir ve yönlendirmeleri doğrultusunda hareket ettiğini belirtmesi bunu göstermektedir. Bu haliyle başbakan cumhurbaşkanının emir ve tasarruflarına göre hareket eden bakanlıklar arasındaki eşgüdümü sağlayan bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. 16 Nisan 2014 yılında yapılan değişikliklerle hükümet sisteminde bazı önemli değişiklikler yaşanmıştır.

Yukarıda belirtilen Özbekistan Anayasasının 98. Maddesinde yapılan değişikliklerle birlikte bakanlar Kurulunun yetki ve görev alanları açık bir şekilde belirtilmiştir. Böylece başbakan cumhurbaşkanının yardımcısı konumundan yürütme organının ikinci başı konumuna dönüşümü gerçekleştirilmiş oldu. İlgili değişikliklerle birlikte 98. Maddeye göre[28] Başbakan'ın görevlerini Bakanlar Kurulunun faaliyetlerini örgütlendirip yöneteceği Bakanlar Kurulunun etkin bir şekilde işleyişinden sorumlu olduğu, Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık edip onun kararlarını imzalayacağı Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının verdiği diğer görevleri yerine getireceği hükme bağlanmıştır. Başbakanın seçimi de Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisine en fazla milletvekili kazanan siyasi parti veya en fazla milletvekili kazanan birkaç siyasi parti tarafından sunulacağı şeklindeki hükümlerle birlikte Yarı Başkanlık sistemi ve parlamenter sistemlerindeki Başbakanlık mevkiinin seçilme şekliyle oldukça örtüşür bir hale getirilmiştir.

28 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/12 (E.T. 15.04. 2024)

Özbekistan'ın yasama erki 8 Aralık 1992'de yürürlüğe giren Özbekistan Anayasası'na göre yasama organı Âli Meclis adı verilen parlamentodur. Bu meclis devletin en yüksek yasama organıdır. Yine SSCB döneminde yasama erkinin SSCB döneminde güçlü yürütme organı yanında oldukça zayıf bir konumda bulunduğu görülmektedir. Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra bu erkin de diğer kurumlar gibi zamanla güçlendirilerek liberal demokratik sistemlerdeki gibi kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde bir kuvvet haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Özbekistan Parlamentosu olan Âli Meclis başlangıçta tek kanatlı olarak kurulmuş 250 milletvekilinden oluşan tek meclis iken (Türk, 2008: 56) 2004 yılı Anayasa değişiklikleriyle birlikte[29] Âli Meclis'in iki kanatlı hale getirilmiştir. Bunlardan biri 150 milletvekilinden oluşan aşağı kısım Yasama Kanadı (Kanunculuk Palata), diğeri de yukarı kısım 100 milletvekilinde oluşan Senato'dur. 100 senatörün 16'sı devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Geriye kalan 84'ü ise, her bölgede 6'şar tane olmak üzere il genel meclisleri yani yerel yönetimler tarafından seçilmektedir.

2023 yılında ülkede yapılan referandum Özbekistan Anayasasında önemli değişikliklere yol açmıştır. Referandumla yapılan reformlarda[30] 155 maddeden oluşan anayasa taslağında, anayasaya 27 yeni madde eklenirken 128 maddenin 91'inde değişiklik yapmıştır. Hukukun üstünlüğünü ilke olarak benimseyen reform süreci Ali Meclis'ten hükümete, valilere kadar çeşitli makam ve kurumlara yeni görev ve yetkiler getirmiştir. Buna paralel olarak cumhurbaşkanı yaşanan anayasa değişikliğiyle çeşitli yetkilerini Meclise devretmiş ve bir kişinin en fazla iki kez cumhurbaşkanı seçilebileceği hüküm altına alınmıştır. En fazla iki kez cumhurbaşkanı seçilebilme uygulaması meclis ve senato başkanları, vali, il ve ilçe meclis başkanları, cumhuriyet başsavcısı ve yüksek mahkeme başkanının da bulunduğu üst düzey yetkililere de uygulanması hedeflenmiştir. Ülke parlamentosu Âli Meclis'in üst kanadı olan Senato üye sayısı da 100'den 65'e düşürülmüştür. Ayrıca Anayasada insan hak ve özgürlükleri, sosyal devlet, aktif bir sivil toplumun oluşturulması, ülkenin yönetsel yapısı ve yönetimi, 2026'dan itibaren il ve ilçe belediye başkanları aynı anda il veya ilçe meclisi başkanlığı görevine seçilemeyeceği gibi yerel yöneticilerin yetkileri konusunda da bazı değişiklikler yapılmıştır. Özerk bölge olan Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin statüsünde herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Bu reformlarla birlikte ülke güçlü başkanlık sisteminde yarı başkanlık sistemine doğru bir dönüşüm gerçekleştirme sürecini büyük ölçüde tamamladığını söylemek mümkündür.

3.6.2. Özbekistan'da Siyasi Partiler

Ülkedeki siyasi partiler, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı 31 Ağustos 1991 tarihinden önce ortaya çıkmaya başlamıştır. 1980'li yılların ikinci yarısında SSCB'de başlayan glasnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılandırma) politikaları benimsenmiştir. Bu siyasetin bir sonucu olarak ülkede başlayan serbestleşme süreci ile birlikte Özbek Dili'nin resmi dil olması, dinin toplumsal hayatta yaşanmasının önündeki engellerin kaldırılması yönündeki toplumsal hayatın önündeki kısıtlamaların kaldırılmasına yönelik talepler daha açık bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştı. Bunun yanında, ülkenin SSCB'nin pamuk tarlası gibi kullanılmasının bir sonucu olarak Aral Gölü ve çev-

29 https://lex.uz/uz/docs/-41098 76. Madde (E.T. 15.04.2024)
30 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/13 (15.04.2024)

resinde ortaya çıkan çevresel felaketler de ülke gündemini meşgul etmeye başlamıştı. Bu durum SSCB'de yaşanan özgürlük atmosferinin de tesiriyle siyasi partilerin ortaya çıkmasına yol açan süreci başlatmıştır.

Ülkenin siyasi partilerle tanışması Çarlık Rusya döneminde başlayan Ceditçilik akımı ile birlikte başlamıştır. Ancak SSCB'nin ülkede denetimi tam olarak ele almasıyla birlikte ülkedeki aydınları ortadan kaldırmıştır. 1930'lu yıllarda gerçekleşen bu süreçle birlikte ülkeye Komünist Parti tam olarak hâkimiyet kurmuştur. Ancak 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren çeşitli partilerin kurulduğu görülmüştür. Birlik Partisi, Erk Demokratik Partisi gibi İslamcı, Türkçü çizgideki partilerin kurulmuştur. Ancak bu partileri kuranlar çeşitli soruşturma-kovuşturma süreçlerinde geçirilerek yıldırılmaya çalışılmışlardır. Sürecin bu şekilde işlemesinde (Hiro, 1994: 180) Kerimov'un SSCB döneminde Özbekistan SSCB başkanı olarak görev yapması etkili olduğu gibi ülkenin İstikrarsızlıkların çokça yaşandığı Afganistan'a komşu olmasının da etkisinin olduğunu söylemek gerekmektedir.

Ülkede günümüzde beş tane siyasi partinin var olduğu görülmektedir. Bunlar: Özbekistan Halk Demokratik Partisi, Milli Tiklaniş (Dikleniş-Diriliş) Demokratik Partisi, Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi, Adalet Sosyal Demokratik Partisi ve Ekolojik Parti'leridir.

Özbekistan Halk Demokratik Partisi 14 Eylül 1991 yılında dağılan Özbekistan Komünist Partisinin yerine 1 Kasım 1991 yılında kurulmuştur.[31] O'zbekiston Xalq Demokratik Partiyasi 14 Eylül 1991'de dağılan Özbekistan Komünist Partisi'nin yerini almıştır. Kerimov'un da başkanlığını yaptığı parti, İslam ve Özbek milliyetçiliği arasında bir yaklaşıma sahiptir (Yulduz, 2023). Özbekistan Halk Demokratik Partisi, ideolojik ve siyasi olarak Özbekistan'ın bağımsızlığının korunması ve güçlendirilmesi ülkenin sosyal istikrarının, sivil ve etnik uyumunun sağlanmasını kendisine hedef olarak belirlemiştir. Ayrıca ülkede liberal bireyci politikaların aksine sosyal adaletin sağlanması korumaya muhtaç ailelerin korunması gibi sosyal devlet uygulamalarını öne çıkarmak temel hedefleri arasındadır.

Özbekistan Adalet Sosyal Demokratik Partisi 18 Şubat 1995 yılında kurulmuştur.[32] Adalet ve Sosyal Demokratik Parti'nin temel hedefleri Özbekistan'ın bağımsız bir devlet olarak sürdürmesine çaba göstermek; hukuk devletini esas alan demokratik bir devlet kurmak, sosyal adaleti toplum hayatının her kısmına yaymak ihtiyaçlı kesim için gerekli sosyal korumayı sağlamak için gerekli katkıyı sağlamak şeklinde belirlemişlerdir.

Özbekistan Milli Diriliş (Tiklanish) Demokratik Partisi ilk olarak 20 Haziran 1995 yılında kuruldu.[33] 20 Haziran 2008 yılında ise Milli Diriliş Partisi ile Özbekistan Fedakârlar Milli Demokratik Partisinin birleşmesini hedefleyen kurultayda Özbekistan Milli Diriliş Demokratik Partisi kurulmuş oldu. Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarında ulusal kimlik bilincinin, ulusal gururun, vatana bağlılığın ve sevginin geliştirilmesini Milli Diriliş Demokratik Parti kendisine esas hedef olarak belirlemiştir. Bunun için ülkenin yurtseverlerini kendi saflarında birleştirmek, entelektüel ve yaratıcı potansiyellerini Özbekistan'ın menfaatleri doğrultusunda harekete geçirmek ve ülkenin uluslararası itibarını arttırma çabasında olduğunu belirtmektedir.

31 https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/13 (15.04.2024)
32 http://www.adolat.uz (E. T. 13.04.2024)
33 http://www.adolat.uz (E. T. 13.04.2024)

Ülkede günümüzde faaliyet gösteren bir diğer parti de Girişimciler ve İşadamları Hareketi ile Özbekistan Liberal Demokrat Partisi'dir.[34] Bu parti 15 Kasım 2003 yılında kuruldu. Partinin ülkedeki girişimcileri ve iş adamlarını siyasi bir güç haline getirerek onların ülkedeki ekonomik alanı güçlendirmesine katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bu sayede ülke siyasetinde liberal partilerin ve liberalizmin de yer edinmesini ve çok partili hayatın Batıdaki anlamında gerçek yerini bulması ve bu sayede demokratik bir ortamın oluşması amaçlanmıştır.

Özbekistan'da faaliyet gösteren bir diğer parti de Özbekistan Çevre (Ekoloji) Partisi'dir (Arabovna, 2023:106). Özbekistan Çevre Partisi 24 Ocak 2019 yılında Özbekistan Adalet Bakanlığı tarafından tescil edilerek siyasi hayattaki yerini almış oldu. Özbekistan Çevre Partisi'nin ana hedefleri şunlardır: Özbekistan Çevre Partisi grubunun ülkede mevcut olan insanlara ve gelecek nesillere uygun çevre koşullarında yaşamalarını sağlayacak sağlıklı bir çevre için mücadele etmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda çevrenin sağlığını iyileştirecek, toplumun tüm gücünü ve potansiyelini harekete geçirerek, bunların makul kullanım haklarının ve koşulsuz gözetilmesinin sağlanmasına yönelik yenileme süreçlerini derinleştirmek için çabalamak bu partinin başlıca faaliyetleri olarak sunulmuştur.[35]

SONUÇ

Özbekistan denize ulaşımı olmayan bir kara ülkesi olma görünümündedir. Ancak bu durum Asya'nın ve Türk Dünyasının kalbinde bulunan Özbekistan'ın taşımış olduğu stratejik konumuna zarar vermemektedir. Bu ülke İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde hala önemini koruyan Taşkent, Semerkant, Hive ve Buhara gibi önemli şehirler bu ülke toprakları içerisinde bulunmaktadır. Bu durum Asya'nın merkezinde yer alan ve önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Özbekistan'ın siyasal yapı ve hayatı ile onu etkileyen iç ve dış dinamiklerin anlaşılmasını ve bu dinamiklerin etkisini ortaya koymayı zorunlu kılmaktadır. Dünya sistemi teorik zemininden hareket edilerek gerçekleştirilen çalışma doğrultusunda bu ülke toprakları üzerinde birçok devletin kurulduğu görülmektedir.

Bu devletlerin siyasi yapı ve hayatlarının oluşmasında Maveraünnehir'in yerleşim bölgelerinde geçimlerini tarımsal üretimle sağlayan yerleşik hayat yaşayanlarla Maveraünnehir bölgesinin hemen dışındaki göçebeler arasında kurulan etkileşimin önemli bir tesiri olmuştur. Bu bölgedeki İpekyolu Ticareti sadece Çin'den Avrupa'ya doğru kervanlarla yapılan ipek ticareti değildi. Yerleşiklerle göçebeler arasındaki tarım ve hayvansal ürünlere dayalı ticaretin bu ticarete daha büyük bir katkısından söz etmek mümkündür. Bu haliyle bölgeyi iktisadi faaliyetlerin canlı bir şekilde yaşandığı bir bölge olarak tasvir etmek mümkündür. Dış dinamik olarak İslam'ın gelişi ve bölgenin göçebe ve yerleşik halkları tarafından kabul edilişi ile birlikte bölge Çin, Hint ve Turan medeniyetinin kendi havzalarında faaliyet-

34 www.uzlidep.uz (E.T 13.04.2024)
35 http://eco.uz/ (E.T. 13.04.2024)

te bulundukları kapalı havza görünümünden çıkarak İpek Yolu ticaretinin daha da canlı yapıldığı, bilimsel alışverişlerin daha fazla yapıldığı küresel bir konumuna gelmiştir. Bölgede 9. ve 13. yüzyıllar arasında gelişen ilmi faaliyetler ve ortaya çıkan çok sayıda bilim insanı ve eğitim kurumları buna işaret etmektedir.

Göçebelerle yerleşikler arasındaki bu ilişkilere, İslam dininin zinde bir güç olarak yaptığı katkı sonucu ortaya çıkan ilmi, iktisadi ve sosyal hayatın yanında, siyasi idari yönden de bu sürecin önemli katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Bölgedeki göçebelerin yönetici, tarımsal üretim yapanların da üretici olarak konumlandığı bu süreçte kurulan Samanoğulları dışında Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Türk-Moğol ve Timur İmparatorlukları göçebelerin yönetici yerleşiklerin ise üretici olarak konumlandığı bir siyasi yapının ürünü olarak ortaya çıkan devletlerdir. Ancak bu devletlerin ömürlerinin de oldukça kısa olduğunu söylemek gerekir ki, İbn-i Haldun'un deyişiyle kurucu hanedan üyeleri arasındaki asabiyet bağının gevşemesi ile birlikte yönetici hanedan/devlet yıkılmaktaydı. Bu süreçte yeni bir hanedan güç merkezi olarak ortaya çıkıp kendisini kabul ettirdikten sonra diğer boylar da siyasi aktör olarak bir meclis çatısı altında siyasi güçten pay aldıkları yeni bir devlet mekanizması kurulmaktaydı. Bu süreçte Samanoğulları Semerkant merkezli olarak kurulmuş ancak o devlet de kurmuş olduğu devşirme mekanizması aracılığıyla göçebelerden elde etmiş olduğu askerler sayesinde bölgesinde güçlü bir devlet kurabilmiştir.

Ancak 16. yüzyılda durum değişmiş Özbekistan'da kurulan ülkeler daha istikrarlı hale gelmişti. Mesela aynı bölgede kurulan Timurlular Devleti 130 yıl yaşarken Buhara Özbek Hanlığı, parçalanmış bir şekilde de olsa, 400 yıldan fazla bir süre yaşamıştır. Bunda dış dinamiklerin tesirinin öncelikli neden olarak görülmesi gerekiyor. Kapitalist Dünya Sistemi sayesinde güçlü ateşli silahları sayesinde kuzeyde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya'nın Göçebe Türk-Moğol boylarını devlet otoritesi içerisine alarak onların hareket alanlarını sınırlandırmasının tesiri olmuştur. İkinci olarak ve güneyde İran'da farklı bir ideolojik kimlikle kurulan Safevi Türk Devleti'nin Türkistan ile Anadolu arasındaki bağları koparmasının da tesirinden söz edilebilir. Böylece ticaret yolları denizlere kayarken bu bölgeler kendi içine kapanmış ve İpek Yolu güzergâhı sınırlanmıştır.

Kuzeyde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya, diğer Türk devlet ve topluluklarını egemenliği altına aldıktan sonra Özbek Hanlıklarına yönelmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bu ülkeleri kendisine tabi kılmayı başarmıştır. Rusya'nın bu başarısında kendisinin Kapitalist Modern Dünya Sistemi ülkelerine coğrafi olarak yakın olması etkili olmuştur. Şöyle ki, Belirtilen devletlerden İngiltere ile Büyük Oyun olarak ifadesini bulan Hindistan'a ulaşma emeli ile Türkistan'da ve Afganistan'da mücadele halindeydi. Benzer bir şekilde Fransa, Avusturya ve Prusya gibi Avrupa devletleri ile Balkanlarda ve Kafkaslarda Osmanlı Devleti ile mücadele etmiştir. Bu mücadele süreci Rusya'yı savaşçı ve zinde bir güç olarak sürekli savaşa hazır ateşli silahlara sahip bir güç olmasını sağlamıştır. Tarımsal üretimden sanayi üretimine geçememiş bölgedeki Hanlıkların bu haliyle Ruslara karşı başarılı olmaları mümkün değildi.

Bölgenin son iki asırlık tarihine önemli tesiri bulunan Ruslar bölgeyi 19. yüzyılın ikinci yarısında ele geçirmiş, Buhara ve Hive Hanlıklarını, Hokand Hanlığının payitahtı Taşkent merkezli Türkistan Genel Valiliğine bağlı Hanlıklar olarak bırakırken Hokand Hanlığını ortadan kaldırmıştı. Bu

ülkeler öncelikle iktisadi olarak Rusya'ya daha da bağımlı hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Özbekistan Moskova arasındaki demiryolu ulaşımı sağlanmış, böylece özelde Özbekistan'ın genelde ise tüm Türkistan'ın servetleri Moskova'ya aktarılmıştır. Ülke Rusya'nın adeta Pamuk Tarlası görünümündeydi. Nitekim 1980'li yıllarda ortaya çıkan Raşidov dönemi ile ilgili yolsuzluk iddiaları iktisadi bağımlılığı/ülkeyi çevre olarak konumlandırma çabalarının bir ürünüydü. Ekonomik bağımlılığı daha kalıcı hale getirme çabası içerisinde olan Rusya, bölgeye Rus nüfusu naklederek ülkeyi Rusya'nın bir parçası haline getirme çabası içerisinde olmuştu. Ruslar bir yandan bunu sağlamaya çalışıp Türkleri daha da parçalayarak birleşik bir Türk birliği ile mücadele etme zorluğundan kurtulmaya çalışıyordu.

Ancak Fransız İhtilali ile yayılan demokrasi, meşruti monarşi gibi siyasal düzen talepleri ve bunun karşısında görülen sosyalizm, milliyetçilik gibi akımları, 20. yüzyılın başlarında Rusya imparatorluğundaki Rusları ve diğer milletleri de etkisi altına almıştı. Bu süreçte Rusya Meşruti monarşiye geçmek zorunda kalmıştı. Süreç içerisinde Rusya'daki Türkler de Ceditçilik akımı aracılığı ile Türk birliği kurmak için çabalar göstermelerine rağmen Sosyalist ideoloji çerçevesinde kurulan SSCB karşısında Ceditçilik akımları ortadan kaldırılmıştı. SSCB kendi ideolojisi çerçevesinde Türkistan'da yeni cumhuriyetler kurmuş Özbekistan da bu cumhuriyetlerden biri olmuştur. Gerek Rusya İmparatorluğu ve gerekse SSCB döneminde Rusya'ya bağımlı bir devlet olarak yaşayan Özbekistan, Rusya İmparatorluğu döneminde Türkistan Genel Valiliği, SSCB döneminde ise Komünist Parti aracılığı ile yönetilmiştir. Özbekistan Komünist Parti'nin üst düzey yöneticileri başlangıçta Ruslardan oluşurken daha sonra Partide Türklerin de etkin olmaya başladığı görülmektedir. Ancak gerek Rusya İmparatorluğunda ve gerekse SSCB döneminde merkezi yönetim gücünü koruma çabası içerisinde olduğu için Özbekistan'ın özerk bir yapısı olduğu iddiasını savunmak kolay değildir.

31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını elde ederek Türkistan'ın en büyük devleti olarak bağımsız Özbekistan bağımsızlık döneminin ilk safhası olan 1991-2016 yılları arasında gerek içeride ve gerekse dışarıda oldukça sıkı ve dikkatli politika izlemişlerdir. Özbek Hanlıkları dönemindeki siyasi parçalanmayı iyi okuyan Kerimov yönetimi merkezi yönetimi güçlü tutma çabası içerisinde olmuş ve böylece Özbek Hanlıkları dönemindeki hanlıkların birbirleri ile rekabet ortamına fırsat vermeyerek ülke bütünlüğünü koruma başarısı göstermiştir. Bu politikanın takip edilmesinde Afganistan gibi iç savaşın olduğu istikrarsız bir ülkeye komşu olmasının da getirdiği sıkıntıların da etkisini belirtmek gerekmektedir.

İç politikada bağımsızlığı koruma çabası içerisinde olan Kerimov yönetimi benzer süreci dış politikada da izleyerek yine geçmişte Özbek Hanlıklarının yaptığı hataya düşmemiştir. Çok yönlü politika izleyerek gerektiğinde Rusya, Çin gibi bölgesel aktörlerin desteğini elde etmiş gerektiğinde de ABD'yi bu devletlere karşı denge mekanizması olarak kullanabilmiştir. Geçmişte İngiltere ile Rusya arasındaki *"Büyük Oyunu"* iyi okuyamayan Buhara Hanlığı Rusya'nın etkisi ile bu iki ülke arasındaki rekabeti iyi kullanamamış, Rusya ile birlikte hareket ederek Hokand Hanlığına saldırmış ve İngiltere'nin desteğini elde etme başarısı gösteremişti.

Bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın siyasi yapısı SSCB döneminden kalma Sosyalist Sistemin de etkisiyle güçlü başkanlık sisteminden yarı başkanlık sistemine doğru bir sü-

reci takip ettiklerini ifade etmek mümkündür. Başlangıçta ülke bütünlüğü için tehlikeli olabileceği düşünülen muhalefet partileri tasfiye edilmiş, başkanın kontrolünde bir siyasi yapı çerçevesinde dikkatli bir şekilde cumhurbaşkanının yetkileri/gücünün azaltılmış, bu yetkilerin bir kısmı, cumhurbaşkanlığı yardımcılığı konumundan yürütmenin bir diğer parçası haline getirilen başbakana bırakılmış ve Ali Meclis de güçlendirilmiştir. 2023 tarihinde yapılan referandumla güçlü başkanlık sisteminden yarı başkanlık sistemine doğru süreç devam ettirilmiştir.

KAYNAKÇA

Aka, İ. (2012). Timurlular. İslam Ansiklopedisi (s. 177-180). içinde Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Aka, İ. (2017). Timur ve Devleti. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akbıyık, H. (2003). Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi. Bilig, 117-156.

Alpargu, M. (2007). Türkistan Hanlıkları. Türkler Ansiklopedisi (Cilt VIII, s. 557-605). içinde Ankara.

Alpargu, M., ve Çelik, M. (2021). Özbek Hanlıkları. S. Y. Ed.) içinde, Özbekistan (s. 21-81). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.

Alpargu, M., ve Çelik, M. B. (2009). Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 511-530.

Andican , A. (2017). Tüzükat-ı Timuri Gerçek mi ve Geçerli Bir Tarihi Kaynak Olarak Kullanılabilir mi. Türkiyat Mecmuası, 27(2), 33-83.

Andican, A. A. (2019). Emir Timur Tarih Siyaset ve Miras. İstanbul: Selenge Yayınları.

Arabovna, A. N. (2023). Mustaqillik Yıllarida O'zbekiston Respublikasida Tashkil Etilgan Siyosiy Partiyalar. Tadqiqotlar, 28(1), 104-107.

Asker, A. (2021). Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği. S. Yılmaz içinde, Özbekistan (s. 297-320). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aslan, O. E. (2022). AB INITO: Afganistan Coğrafyasının Ontolojisi. O. E. (Editör) içinde, Afganistan (Devlet ve Toplum) (s. 19-48). Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.

Babür, Z. M. (1970). Babürname (Cilt 2). (R. R. Arat, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Balım, Ç., ve Gürbüz, Y. E. (2012). O2zbekiston Respublikası: Özbek Modeli. İ. A. Balım içinde, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler (s. 221-312). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Barthold, V. (1958). Ulugh Beg (Cilt II). (V. Minorsky, Çev.) Leiden: E.J. Brill.

Barthold, V. (2021). Orta Asya (Tarih ve Uygarlık). İstanbul: Selenge Yayınları.

Barthold, V. V. (1928). Turkestan Down to The Mongol Invasion. (H. Gibb, Çev.) London: Gibb Memorial Publication Series.

Barthold, V. V. (2019). Moğol İstilasına Kadar Türkistan. (H. D. Yıldız, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.

Barthold, W. (2018). Türkistan Halkları Tarihi. (G. Aynakulova, Çev.) Ankara: Astana Yayıncılık.

Becker, S. (2004). Russian's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva (1865-1924). London: Routledge.

Berber, O. (2015). Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar. Yeni Türkiye, 363-377.

Bulduk, Ü. (2006). Hokand hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi. Ankara: Berikan Yayınları.

Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Carlisle, D. (1973). Uzbekistan and the Uzbeks. Comision içinde, Attitutes of Major Soviet Nationalities (Central Asia) (Cilt IV, s. 283). Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology. https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA093833.pdf adresinden alındı

Carlisle, D. (1986) The Uzbek Power Elite: Politburo and Secretariat (1938–83), Central Asian Survey, 5:3-4, 91-132, DOI: 10.1080/02634938608400559

Carpini, J. d. (2000). Moğollar Tarihi ve Seyahatname. (E. Ayan, Çev.) Trabzon: Derya Kitabevi.

Çelik, M. B. (2022). Firdevsü'l-İkbal ve Hive Hanlığı Tarihi Açısından Değeri. www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/01/10.37879-9789751749994.2022.4.pdf adresinden alındı

Devlet, N. (1988). İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Devlet, N. (1993). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Cilt Ek Cilt). İstanbul: Çağ Yayınları.

Dickson, M. B. (1958). Shah Tahmasb and the Uzbeks: The Duel for Khurasan with Ubayd Khan (930-940/1524-1540). Princeton University (BDT).

Donuk, A. (1992). Basmacı Hareketi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 5, s. 107-108). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Dumlupınar, İ. Y. (2023). Astrahaniler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 199-220.

Eravcı, A. (2021). Tarihsel Süreçte Özbekistan. S. Y. (Ed.) içinde, Özbekistan (s. 1-25). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.

Erkoçoğlu, F. (2021). Özbekistan'da İslam. S. Y. (Ed.) içinde, Özbekistan (s. 141-196). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Erol, M. S., Aidarbek, A. A., ve Gürseler, C. (2016). II. Dünya Savaşı ve Özbekistan. N. Sarımehmetoğlu , ve İ. Kemaloğlu içinde, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası (s. 177-200). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.

Gökçe, M. (2007). Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu. Ankara: YDT.

Göksu, E. (2019). Anadolu'ya Türk GöçleriÜzerine Bir Değerlendirme. A. v. Ed. Aköz içinde, Göçmişten Günümüze Göçler (s. 119-). Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları.

Gömeç, S. Y., ve Fidan , A. G. (2022). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4(8), 749-776.

Grenard, F. (1992). Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gumilöv, L. N. (2002). Eski Türkler. (D. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.

Halmet, M. (218). Türkistan Muhtariyeti'nin Yıkılışının 80. Yıl Dönümü Münasebetiyle Sovyet Rusya'nın 1937-1938 Yıllarında Türkistan'da Uyguladığı Kızıl Terör ve sonuçları. Atlas Journal, 4(14), 1413-1424.

Hatunoğlu, N. (2011). Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Hatunoğlu, N. (2015). Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığındaki Siyasi Gelişmeler. Belleten, 79(285), 713-738.

Hayit, B. (1975). Türkistan Rusya ile Çin Arasında. (A. Sadak, Çev.) İstanbul: Otağ Yayınları.

Heredotos. (1973). Herodot Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hidoyatov, G. (1992). Mening Jonajon Tarihim. Taşkent: Okutuvçi.

Hiro, D. (1994). Between Marx and Muhammad, The Changing Face of Central Asia. London: Harper Collins Publishers.

Husanov, O. (2022). Konstitutyaviy Huquq. Toshkent: Yuridik Adabiyotlar Publishing.

İbn-i Haldun. (2004). Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar. İstanbul: Dergah Yayınları.

İbn-i Haldun. (2007). Mukaddime. (S. Uludağ, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.

İnalcık, H. (1948). Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569). Belleten, 349-402.

Jorayev, N., va Zamanov, A. (2018). O'zbekiston Tarixi (Mustaqillik Davri). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Kafalı, M. (1976). Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu. Atsız Armağanı (s. 295-306). içinde İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kafalı, M. (1979). Timur. İslam Ansiklopedisi (Cilt 12/1, s. 336-346). içinde İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kanlıdere, A. (2011). Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri. A. (. Kanlıdere içinde, Orta Asya Türk Tarihi (s. 168-190). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Kara, F. (1999). Özbekistan Tarihi (1917-1991). Elazığ: Fırat Üniversitesi (YDT).

Karatay, O. (2003). İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu. Ankara: KaraM.

Kemaloğlu, İ. (2012). Toktamış Han. Diyanet İslam Ansiklopedisi (s. 231-232). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Khairmukhanmedov, N. (2008). Ulus-Devlet Bağlamında Orta Asya Cumhuriyetlerinde Siyasal ve Hukuksal Değişim. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (YDT).

Koç, D. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti. M. B. Çelik içinde, Çağdaş Türk Dünyası (s. 43-78). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Kolukırık, S. (2011). Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma. Bilig (59), 167-190.

Konukçu, E. (1973). Kuşan ve Akhunlar Tarihi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. İslam Ansiklopedisi (s. 215-216). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kubilayhan, E. (2013). Ahmet Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53(2), 479-495.

Kurat, A. N. (1948). Kuteybe bin Müslim'in Harezm ve Semerkad'i Zaptı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 385-430.

Lazzoroni, E. J. (1971). Ismail Bey Gasprinskii And Muslim Modernism İn Russia, 1879-1914. Washington: The University of Washington (YDT).

Lee, H. S. (1988). İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslamiyetin Yayılması ve Kültürel Tesirleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Madelung, W. (2002). The Westward Migration of Hanefi Schools from Central Asia in the 11th to 13th Centuries. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XLIII(2), 41-55.

Mandel, W. M. (1942). Soviet Central Asia. Pacific Affairs, 389-409.

Marozzi, J. (2006). Timurlenk (İslamın Kılıcı, Cihan Fatihi). (H. Kocaoluk, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

McChesney, R. D. (1980). The Reforms of Baqi Muhammad Khan. Central Asiatic Journal, 24(1/2), 69-84.

Melvin, N. J. (2004). Uzbekistan: Transition to Authoritarianizm. Taylor & Francis: Harwood Academic Publishers.

Mirza Alim Mahdum Hacı. (2009). Tarihi Türkistan. (Ş. Vahidov , ve P. Halıkova, Çev.) Taşkent: Yangi asr evladi.

Oğuz, E. (2001). Hedef Ülke Afganistan. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.

** Araş. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Omorov, T. (2013). Kırgızların Türkistan Hanlıklarıyla İlişkileri (XV.-XIX. YY. Arası). Ankara: YDT.

Otakhonov, F. (2023). Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı. İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özaydın, A. (1993). Canoğulları. İslam Ansiklopedisi (s. 154-155). içinde İstanbul : TDV Yay.

Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 24, s. 410). içinde Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Özkan, M. (2018). Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 5(1), 93-111.

Özkan, M. (2021). Buhara Hanlığı. İstanbul: Selenge Yayınları.

Özkan, M. (2022). Hive Hanlığı. İstanbul: Selenge Yayınları.

Özlem, K. (2013). Kerimov Yönetiminde Özbekistan'ın İç ve Dış Politikasının Analizi (1991-2012). Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, 29-51.

Öztürk Çetenak, Ö., ve Kar, M. (2021). Özbekistan Ekonomisi. S. Yılmaz içinde, Özbekistan (s. 247-268). Ankara: Atatürk Araştırma MErkezi Başkanlığı.

Roomer, H. R. (1979). Timurlular. İslam Ansiklopedisi (s. 346-370). içinde Ankara: Milli Eğitim Yayınları.

Runion, M. l. (2007). The History of Afghanistan. Westport, Connecticus, London: The Greeenwood Press.

Sadıgov, R. (2019). Bolşeviklerin Geçici Hükümeti Devirme Grişimi: 1917 Temmuz Ayaklanması. Tarih İncelemeleri Dergisi, 229-268.

Saray, M. (1998). Hive Hanlığı. İslam Ansiklopedisi (s. 167-170). içinde İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları .

Saray, M. (2002). Afganistan ve Türkler. İstanbul: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi.

Saray, M. (2022). Özbekler ve Modern Özbekistan Tarihi. İstanbul: Kesit Yayınları.

Seferov, R., ve Ayhan, A. (2008). Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 24, 333-352.

Sela, R. (2004). Central Asia in the 18th Century: The Age of Introspection . Bloomington: Indiana University (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Shioya, A. (2017). Değişim ve Hive Hanlığı:Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu. Asia Minor Studies, 151-166.

Shokirova, F. (2022). Ak Altının Kara Kaderi: Pamuk Vakası ve Şeref Reşidov'un Başına Gelenler. Журнал российских исследований(8), 55-77.

Shokırova, F. (2023). Sovyet Dönemi Özbekistan'ı Lideri Şeref Reşidov (1917-1983). İstanbul: Marmara Üniversitesi (BDT).

Şahin, S. (2020). Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar). İstanbul: Selenge Yayınları.

Şen, İ. (2004). Rusya Federasyonu Siyasal Sistemi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Şengül, S. (2020). Muhammed Hakim Han'ın Müntehabü't-Tevarih'i Işığında Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği Arasındaki Alan Hakimiyeti Mücadelesi. Bişkek: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Taneri, A. (1997). Harzemşahlar. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 16). içinde Diyanet İşleri Başkanlığı.

Taşağıl, A. (2004). Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını . Stratejik Araştırmalar Dergisi, 19-44.

Taşağıl, A. (2021). Türk Model Devleti Göktürkler. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Taşkıran, H. (2021). Timurlularda Göç ve İskâN. Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi, 697-710.

Taştanbekov, M. M. (2022). İlbars Han Tarihinin Bazı Meseleleri. Asya Studies, 6(2 (Özel Sayı)), 33-40.

Taymas, A. (1966). Kazan Türkleri. Ankara : Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Tellal, E. (2005). Eski Sovyet Coğrafyasında Devrimler. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 60(2), 273-278.

Togan, A. (1972). Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma. Tarih Dergisi, 75-84.

Tolstoy, P. A. (2009). Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Toltay, F. (2022). Muhammed Salih'in Şiirindeki Muhalif Görüşlerin İncelenmesi. Yesevi Üniversitesi Bülteni, 118-132.

Turan, O. (2010). Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Turan, O. (2012). Selçuklular ve İslamiyet. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Türk, F. (2008). Tarnsformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri . Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 53-81.

Türkoğlu, İ. (2010). Şeybaniler. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 39, s. 45-47). içinde

Usta, A. (2009). Samaniler. İslam Ansiklopedisi (s. 64-68). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Usta, A. (2013). Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Yakubovski, A. (2021). Timur ve Timuriler Devrinde Semerkand. (S. Rasol, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yalçınkaya, T. (2018). Hokand Hanlığında İdari Teşkilat. Ankara: YYLT.

Yazıcı, S. (2016). Osmanlı Cihan Devleti'nden Modern Dünya Sistemine: Mısır'da Devletin İnşası. Ankara: TODAİE Yayınları.

Yazıcı, S. (2022). Siyasal Yapı ve Hayat. O. E. (Editör) içinde, Afganistan (Devlet ve Toplum) (s. 185-238). Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.

Yeşilot, O., ve Özdemir, B. (2021). Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi. Belleten, 85 (302), 279-310.

Yılmaz, S. (2003). karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856). Belleten, 865-880.

Yulduz, S. (2023). O'zbekistonda Siyosiy Partiyalarning Vujunga Kelishi va Takomilashuvi. Songi Ilmiy Talimiy Tadqiqotlar Nazariyasi, 3(6), 9-13.

Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. DİA . içinde Diyanet Vakfı Yayınları.

Yücel, M. U. (2001). Kalmuklar. Komisyon içinde, TDV İslam Ansiklopedisi (s. 267-268). İstanbul: TDV Yayınları.

Yüksel, M. Ş. (2009). Timurlularda Din Devlet İlişkisi. Ankara: TDK Yayınları.

Zlotnik, M. (2003). Yeltsin and Gorbachev: The Politics of Confrontation. Journal of Cold War Studies, 128-164.

Бобобеков, Х., Каримов, Ш., Содиқов, М., Усмонов, Қ., Холбоев, С., Ва Шамсутдив, Р. (2000). Ўзбекистон Тарихи (Қисқача Малумотнома). Тошкент: Шарк Нашриёт.

Олимхон, А. С. (1991). БУХОРО ХАЛҚИНИНГ ҲАСРАТИ ТАРИХИ. (А. ИРИСОВ, Çev.) ТОШКЕНТ: «ФАН НАШРИЁТИ.

Эшов, Б. (2012). Ўзбекистон Давлатчилиги Ва Бошқаруви Тарихи. Тошкент.

İnternet Kaynakları

https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2 (Erişim Tarihi 15.07.2023)

https://web.archive.org/web/20210414070628/https://3.bp.blogspot.com/-6nu45UX Ny4/WLoqF71A80I/AAAAAAAAAFYU/WSCdsWH6zvQHfZhBxtyD0OY6JMn5uVvmwCLcB/s1600/Iron_Age_nomads_Fig_7.png (Erişim Tarihi 16.09.2023)

https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2016/12/05/o-zbekistondagi-saylovlar-tarixi-623724(E.T 11.12.2023)

https://www.eurasian-research.org/publication/ozbekistan-cin-iliskilerindeki-son-gelismeler/?lang=tr (E. T. 15.02.2024)

https://qomus.info/oz/encyclopedia/x/xiva-xonligi/ (E.T 15.03.2024)

https://shosh.uz/uz/buxoro-amirligi-avvali-va-oxiri/ (E.T 15.03.2024)

https://qomus.info/oz/?s=mirshab&submit (E.T 15.03.2024)

https://www.academia.edu/43544488/1936_Sovyetler_Birli%C4%9Fi_Anayasas%C4%B1_%C3%87eviri?auto=download (E.T 15.03.2024)

https://parliament.gov.uz/news/parlament-tarixi (E.T. 26.03.2024)

https://www.trt.net.tr/uzbek/turk-dunyosi/2016/12/05/o-zbekistondagi-saylovlar-tarixi-623724 (E.T. 26.03.2024)

https://lex.uz/acts/-70937 (E.T. 28.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/9 (E.T 15.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/5 (E.T 12.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/10 (E.T. 26.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/4 (E.T. 26.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/3 (E.T. 26.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/1 (E.T. 26.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/2 (E.T. 26.03.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/12 (E.T. 15.04. 2024)

https://lex.uz/uz/docs/-2371162 98. Maddenin 6. Bendinden sonraki kısım (E.T 15.04.2024)

https://lex.uz/uz/docs/-41098 76. Madde (E.T. 15.04.2024)

https://saylov.uz/oz/elections-and-referendums/page/13 (15.04.2024)

http://www.xdp.uz (E. T. 13.04. 2024)

http://www.adolat.uz (E. T. 13.04.2024)

www.mt.uz (E.T 13.04.2024)

www.uzlidep.uz (E.T 13.04.2024)

http://eco.uz/ (E.T. 13.04.2024)

https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1977/constitution-ussr-1977.pdf (E.T. 25.04.2024)

4. BÖLÜM

TOPLUMSAL VE DEMOGRAFİK YAPI

Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL VE DEMOGRAFİK YAPI

Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ[1]

Giriş

Türkistan'da bütün yolların Özbekistan'a çıktığı söylenir. Bir yandan Asya'nın güney ve kuzeyi, diğer yandan Çin ve Avrupa güzergâhları arasındaki kavşak noktasında yer alan Özbekistan, Türk Cumhuriyetleri ile sınırdaştır. Türk-İslam kültür mirasına ev sahipliği yapan Taşkent, Semerkant, Hiva, Andican, Fergana ve Buhara gibi nice kadim şehirleriyle hafızalara kazınan ve Bîrûnî, İbn Sînâ, İmam Buhârî, Tîrmizî, Merginânî, El-Hârizmî, Fergânî, Uluğ Bey gibi birçok âlim ve mütefekkirin yetiştiği bir ülke olan Özbekistan, döneminin en ileri düzeydeki medeniyetine beşiklik etmiş, tarihsel bakımdan muazzam derecede önemli ve ilginç bir ülkedir.

Karahanlılar, Gazneli ve Selçukluların da içinde yer aldığı çok sayıda Türk devletinin hüküm sürdüğü Özbekistan toprakları, tarihsel süreçte Mani dini, Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık ve Müslümanlık dinlerinin uğrak ve kesişim noktalarından biri olmuştur. Türklerin tarihsel kökeninin ve kültürel genetiğinin mayalandığı yer olması bakımından da *"öncül"* bir değer taşıyan Özbekistan, İslamiyet'i benimsedikten sonra Türk-İslam medeniyetinin asli inanç ve kültürel kodlarının nüvelerinin atıldığı *"kaynak-bölge"* olmuştur. Orta Çağ boyunca, döneminin en ileri bilim merkezlerinin, kütüphanelerin ve medreselerin inkişaf ettiği bu topraklar, dünya kültür medeniyetinin gelişim seyri bakımından, özgün ve vazgeçilmez bir entelektüel referans değerine sahiptir.

Özbekistan, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus egemenliği altına girmiştir. Bu dönemde durgun bir su gibi olan bölgede, okur-yazarlık oranı oldukça düşük, sağlık imkânları yetersiz ve geleneksel normların yedeğinde ataerkil bir toplum yapısı hâkimdi. Bu kültürel ortamda Buhara, Hokand Hanlıkları ve Harezm Emirliği'nin büyük bir kısmını oluşturan Özbekistan başta olmak üzere bütün (Orta) Türkistan[2] coğrafyasında devam eden iç karışıklıklar ve bölgesel savaşlar sebebiyle, siyasi bir birlik bulunmamaktaydı. Batının coğrafi keşifleriyle birlikte tarihî İpek Yolu'ndan kaynaklı olarak edindiği ticari ve ekonomik gücünü de yitiren bölge, neredeyse bir avuç Rus askeri tarafından işgal edilirken, sonraki uzun yıllar boyunca Rusya ve İngiltere'nin sömürgesi olmaktan kurtulamamıştır.

1 Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.

2 Özbekistan toprakları parçası olduğu hinterlant içinde, tarih boyunca farklı dönemlerde, yer yer siyasi ve ideolojik saiklerle, en bilineni *"Orta Asya"* ve *"Türkistan"* olmak üzere farklı adlarla adlandırılagelmiştir. Oysa günümüzde Orta Asya olarak ifade edilen bölgenin, dünya alanyazınında ifade bulan orijinal, özgün ve kadim karşılığı Türkistan'dır. *"Türkistan adını ilk kez, eski İranlıların, sonradan Arapların, Orta Asya'da Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir. Türkistan; İran'ın Horasan Bölgesi'nden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-Huang Bölgesi'ne kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı 19. yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır (Türk yurdu). Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir"* (Ayan, 2016: 10). Bu çalışmada *"doğrudan ve belli bir kastı olan yollamalar"*ı içeren atıflandırmalar gibi zorunlu hâller dışında, kavramın orijinal adı olan Türkistan kavramı kullanılacaktır.

Çarlık Rusyası yönetiminde bölge toprakları; ilki bugünkü Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan'ı kapsayacak şekilde Türkistan ve diğeri Kazakistan topraklarını ihtiva eden Step Ülkesi olarak ikiye bölünmüştür. Bu teritoryal ayrımdan sonra bölgenin asimilasyonuna ilişkin sosyal mühendislik projeleri, fütursuzca hayata geçirilmiştir. Çarlık Rusyası Dönemi'nde bölgede yürütülen asimilasyon politikasının nihai amacı, Türkistan halkını parçalayarak milli kimliği yok etmek ve en nihayetinde bölgeyi bir bütün olarak Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmaktır.

Bu çerçevede Rusistan emelleri doğrultusunda, özellikle eğitim alanında büyük bir yeniden inşa ve restorasyon uygulamalarına girişilmiştir. İlk olarak Türkistan'daki halklar, alfabe temelinde ayrıştırılmışlar, sonrasında Kiril Alfabesine geçilmek suretiyle kültürel ve tarihi bağlarından koparılmışlardır. Dolayısıyla Çarlık Rusyası Dönemi söz konusu edildiğinde, eğitim alanı, kritik önemi haiz bir konu olarak öne çıkar. Zira bu dönemde Rus yönetimi, Rus menfaatleri ve hedefleri doğrultusunda, eğitimi istila edilmesi gereken, dönüştürücü bir enstrüman olarak görmüştür.

Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan toprakları açısından sömürgecilik ve asimilasyon politikalarının giderek dozajının arttığı bir dönem olmuştur. Zira bu süreçte bir yandan bölgenin zenginlikleri Moskova'nın menfaatleri uğruna el konulurken; dili, dini ve kültürü asimile edilmeye çalışılmıştır.

Bu kolonyalist ve emperyalist süreçte Türkistan'ın ilk genel valisi olan Konstantin Petroviç Fon-Kaufman ve General Nicolai Ottonovich Rozenbah'ın yanı sıra misyoner Nikolay İlminski, Alexander Alektorov, Gordii Semenovich Sablukov, Nikolay Petroviç Ostroumov gibi Rus figürleri öne çıkmaktadır.

İlminski'nin Türkistan coğrafyası hakkındaki tahayyülleri Rusya'nın bölgede uyguladığı asimilasyonun stratejik derinliği hakkında fikir vermesi açısından karakteristiktir. Nitekim İlminski, bölge halkına Rusça öğretilmesi noktasında proaktif politika benimsenmesini önerirken, Türk halklarının kendi ana dil bilgilerini bile, (sadece) asgari düzeyde öğrenmekle yetinmeleri konusunda ısrarcı olmuştur. Ona göre yerel halkın cehaletten kurtulup yüksek eğitim almaması, Moğol istilası kadar korkunç bir senaryo olacaktı. Bu anlayışla halkları birbirinden koparılarak tek ortak payda Rusya ve anlaşma dili ise Rusça olmuştur. Böylelikle bölgede kelimenin tam anlamıyla bir Mankurtlaştırma politikası güdülerek zengin bir kültürü ve kadim bir tarihi olan yeknesak Türkistan, ideolojik ve manipülatif bir adlandırma hamlesiyle birbiriyle iletişim kurup anlaşamayan Orta Asya hâline getirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ve Bolşevizm'le birlikte Özbekistan'da okuryazarlık oranları hızla artarken, sağlık koşulları iyileşmiş, beklenen yaşam süresi uzamış ve toplumda kadınların kamusal alandaki etkinlik ve görünürlükleri artmıştır. Başlangıç döneminde *"yerelleştirme ve self-determination"* politikalarıyla Türk halklarına, varlık ve kültürel değerlerine saygı duyulacağı vaat edilmiş olsa da Sovyetler Birliği Dönemi politikaları, özünde Çarlık Rusyası sömürgecilik ve asimilasyon politikalarıyla süreklilik arz etmiştir.

Öte yandan, sosyalizm ve Bolşevizmin idari formülasyonu kıskacında oluşturulmaya çalışılan Homo Sovieticus Tarzı Tek Tip İnsan Modeli çerçevesinde asimilasyon faaliyetleri devam etmiş olup, ülkenin ekonomisi sömürülmüş, demografisi değiştirilmiş, etnik yapısı ve hatta tarihsel bağlamı radikal şekilde yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Rusya ve hinterlandı dışında İslam coğrafyasını da içine

alacak şekilde bütün bir dünya ile bağları koparılarak Rusya'ya bağlı ve bağımlı bir ülke hâline getirilen Özbekistan, geleneksel değerlerine de yabancılaştırılmıştır. Bu çerçevede geleneksel toplum kodlarını teşkil eden dinî ve milli değerlerle hesaplaşılmış, camiler ve Mahalla[3] yapılanmaları gibi kültürel-kurumsal yapılar kapatılmış veya Sovyet sisteminin gereklilikleri doğrultusunda araçsallaştırılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması süreci; küresel siyasette Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesi anlamına gelirken, Kafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın, *"Orta Asya"* diye ifade edilen Türkistan coğrafyasında ise Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın peş peşe bağımsızlıklarını ilan etmesi ile sonuçlanmıştır. Böylelikle o döneme kadar evvela Çarlık Rusyası'nın, ardından SSCB'nin hegemonyasında yer alan Türkistan coğrafyası, bağımsızlık sonrası küresel sisteme entegre olmaya başlamış; Ruslaştırma ve ardından Sovyetleştirme politikasının kıskacında şekillenen ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal yapısını, aşamalı olarak, yeniden-inşa etmeye başlamıştır.

20 Haziran 1990'da egemenliğine kavuşan ve 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, SSCB'nin dağılmasının ardından, Türk Cumhuriyetleri arasında Kırgızistan'la birlikte bağımsızlığını ilan eden ilk iki ülkeden biri olmuştur. Rusya'nın boyunduruğunda yaklaşık 70 yıl süren hegemonya ve sömürünün ardından, Özbekistan bir yandan Rus hegemonyasını kırarak özüne dönmeye çalışırken, öte yandan ekonomik bakımdan kalkınmanın, yasal reformlar yoluyla toplumun demokratik ve sivil haklarını genişletmenin yollarını aramıştır, aramaya da devam etmektedir. Nitekim bağımsızlığının ardından Sovyetler Birliği'nin dayattığı ideolojik, ekonomik, kültürel ve siyasi kalıpları değiştirerek kendince restore etmeye kalkışan Özbekistan, bu geçiş sürecinde üretimde düşüş, işsizlikte artış, yüksek enflasyon, artan gelir adaletsizlikleri ve düşen yaşam standartlarıyla baş etmek durumunda kalmıştır.

Bu dönemde serbest piyasa ekonomisine geçilirken, özellikle İslam Kerimov'un stratejik öngörüsüyle, diğer devletlerden farklı olarak ılımlı ve aşamalı bir geçiş öncelenmiştir.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde, üye ülkeler arasında en fakir ülkelerden biri olan Özbekistan, bağımsızlıktan sonra görece olarak yine fakir kalmakla birlikte 1990'lı yılların son çeyreğinden sonra belirgin bir atılım yaparak Özbek Yolu / Özbek Bulmacası adı verilen bir kalkınma modelini hayata geçirmiştir. Bu modelin kurulabilmesinde bir yandan Özbekistan'ın pamuk, altın, enerji ve maden gibi kaynak, ürün ve emtiaları olumlu bir etken olurken, öte yandan ülkenin, zayıf ve güçlü yanları arasında dinamik ve optimal bir denge sağlanabilmiş olması da etkili olmuştur.

Günümüzde Türkistan coğrafyasında en büyük nüfusa ve nispeten güçlü formel-demografik-sosyoekonomik göstergelere sahip olan Özbekistan, bilhassa Şevket Mirziyoyev'in göreve geldiği günden bu yana liberal politikaları hayata geçirerek ülkenin iç durumu ve dış görünüşünde

3 Özbekistan'da Mahalla'lar, yerel idare mekanizmaları olarak, Özbek tarihinin ve kültürünün kadim bir uzantısıdır. Özbek Mahalla sistematiğinin temelinde, Türk tarihinde demokratik yönetimin bir önemli bir uzantısı olarak görülen Kengeş'lar yer almaktadır. Bir Aksakallı'nın (Oqsoqol) yönetiminde komisyon ve kurullardan oluşan Mahallalar, yalnızca yerel yönetimin idari mekanizmaları olmaları bakımından değil; toplumsal yapı içinde kültürel ve ekonomik açıdan çoklu fonksiyonlarından dolayı da önem taşımaktadır. Bu bağlamda, kökleri çok eskilere dayanan Mahalla'lar, Sovyetler Birliği döneminde kaldırılmaya çalışılsa da, Özbek toplumsal yapısıyla köklü ve organik bağlarından ötürü, Bolşevizmin ve Sosyalizmin amaçları doğrultusunda dönüştürülerek, araçsallaştırılmaya çalışılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da hukuki ve idari niteliği daha formel bir hâl alan Mahallalar, merkezî sistemin katı uzantıları olarak, hem ulus devletin tesisinde yerel yönetimin işlevsel bir parçaları olmaları açısından, hem de demokrasi ve halkla ilişkilerde kullanılan sivil toplum dinamikleri olmaları bakımından nev-î şahsına münhasır ve kritik önemi haiz yapılardır. Bugün Özbekistan'da 12.000'den fazla Mahalla bulunmakta olup örgütsel açıdan 'Mahalla ve Aileyi Destekleme Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet yürütmektedirler.

köklü ve yoğun değişiklikler meydana getirmiştir. Nüfusunun yarısının kırsal bölgelerde yaşadığı görülen Özbekistan'ın topraklarının %11'i ekilebilir alanlardan oluşmaktadır. Doğal kaynaklar, yer altı ve yer üstü zenginlikleri bakımından oldukça zengin olan ülke, altın, bakır, gümüş, uranyum, hidrokarbon ve doğalgaz kaynakları bakımından oldukça zengin olup, dünyanın en çok pamuk üreten ülkeleri arasındadır.

Bağımsızlığını kazandığı günden bugüne serbest piyasa ekonomisini uygulamak üzere reformlar hayata geçiren Özbekistan; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanda hâlen, Sovyetler Birliği'nden kendine miras kalan sistem uzantılarının, düşünce ve yaklaşım tarzlarının etkisinden tamamen kurtulabilmiş değildir. Bu bağlamda Özbekistan'ın varoluş serencamı tarihsel gerçekliğinden azade bir şekilde ele alınıp, değerlendirilmesi mümkün olmadığından Özbekistan'ı konu alan çalışmaların tarihsel sosyoloji perspektifine başvurulmadan yapılabilmesi mümkün değildir.

Bu bölümün konusu *"Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısı"*dır. Çalışmanın amacı, Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısının hem retrospektif hem de prospektif bir bakışla tarihsel sosyolojik analizini yapmaktır. Çalışmada farklı alanlardan ve kaynaklardan elde edilen veriler, disiplinlerarası bir bakışla entegre edilmeye çalışılmıştır.

Bununla beraber ülke okumalarında çalışmanın kapsamı, amacı, yöntemi ve hedefleri doğru ve isabetli bir şekilde belirlenmeli, sınırlılıkları açık bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bu çalışma kendi içinde üç temel sınırlılık barındırmaktadır. Bunlar; a- Metodolojik sınırlılık; b- Kapsam sınırlılığı; c- Verilerin toplanması ve veri güvenilirliği/tutarlılığına ilişkin sınırlılıklardır.

a- Metodolojik Sınırlılık: Ülke okumalarında metodolojik tercihler, çalışmanın ulaşacağı sonuçları önemli ölçüde değiştirebilir. Bu çalışmada Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısı tarihsel sosyoloji disiplininin yaklaşımıyla ele alınarak, değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, tarihsel sosyolojinin ve genel olarak (sosyal) bilimin metodolojisi, saf tarihsel gerçekliği; ancak kısmen kapsayıp ifade edebilir. Nitekim tarihsel sosyolojinin anlatıları ister istemez dil ve kurgunun kısıtlarıyla kaimdir.

Diğer bir ifadeyle tarihin derinlikli ve geniş havzası, çok yönlü, çetrefil, diyalektik ve gizemli (yer yer karanlık) olduğu için, tarihsel hakikati ifade etme iddiasındaki anlatılar, en iyi ihtimalle birer bilimsel kurgu ve inşa olmaktan öteye gidemezler. Bu bağlamda bu çalışma; Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısına ilişkin, mütevazı bir inşacı okuma ve analiz girişimidir.

En nihayetinde yaptığımız ve yapabileceğimiz; tamamıyla kapsanması özünde mümkün olamayacak devasa bir bütün içerisinden, eldeki veriler doğrultusunda, olabildiğince makul bir *"kurgu"* bütünlüğüne ulaşmaktır. Bunu yapabildiğimiz ölçüde, çalışma kendi *"sınırlı"* amacına ulaşmış olacaktır.

b- Kapsam Sınırlılığı: Özbekistan hem genişlik hem derinlik açısından çok kapsamlı bir ülke olup, bu bölümde yalnızca demografik ve toplumsal yapı ele alınmıştır. Özbekistan'ın temel demografik ve toplumsal verileri tarihsel ve sosyolojik açıdan incelenmiş olup demografik yapının hem formel hem de kültürel boyutları analiz edilmiştir. Bu çerçevede bu kitap bölümü altı kısımdan oluşmaktadır. Çalışmanın birinci kısmında nüfus, ikinci kısmında sağlık, üçüncü kısmında eğitim, dördüncü kısmında çalışma ha-

yatı, istihdam ve işsizlik verileri, beşinci kısmında yoksulluk konusu, altıncı kısmında ülkedeki etnik ve dinsel dağılıma ilişkin istatistikî veriler incelenmiştir. Bu süreçte sözü edilen demografik ve toplumsal unsurlar, Sovyetler Birliği Dönemi öncesi, Sovyetler Birliği Dönemi ve Bağımsızlık Dönemi olmak üzere üç tarihsel kesit üzerinden incelenmiştir. Çalışmanın kapsamı sözü edilen başlıklardan ibaret olmakla birlikte her başlık, kendi tarihsel konjonktürü içinde retrospektif ve prospektif bir bakış açısıyla dikkatlere sunulmuştur. Böylelikle Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısı kapsamlı, sistematik ve uzun erimli bir perspektife oturtulmaya çalışılmıştır.

c- Verilerin Toplanması ve Veri Güvenilirliği/Tutarlılığı: Genel olarak Türkistan, özel olarak ise Özbekistan alanyazınında birbiriyle çelişen nitelikte, muhtelif istatistikî verilere rastlanabilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada karşı karşıya kaldığımız temel sorun, veriler arasındaki yer yer uçurum boyutundaki uyuşmazlıklardır.

Genellikle Asya, ama bilhassa Türkistan ile ilgili verilerin dikkat çekici ölçüde az olduğunu ifade eden Timur Dadabaev'e göre (2004) bunun sebebi Türkistan'ın içinden geçtiği dönemin yerel gerçekleridir. Bu sorun, bu çalışmada doğru ve güvenilir verilere ulaşılarak, bu bilgilerin sistematik şekilde değerlendirilebilmesini zorlaştırmıştır. Özbekistan'a ilişkin veri toplanması ve veri güvenilirliği/tutarlılığına ilişkin sorunların dört tarihsel sebebi vardır.

Bu sebeplerden birincisi, bölgede tutarlı bir demografik ve istatistiksel veri setinin olmamasıdır. Zira İslamov'un ifade ettiği üzere Soghdiana'nın belgeleri arasında, M.S. 8. yüzyılda, Türkistan'a ait bir nüfus sayımının bazı parçaları ortaya çıkarılmış olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Orta Asya halkları arasında tutarlı bir demografik ve istatistiksel veri seti bulunmamaktadır. Keza o dönemler için Türkistan'da yerli halklar için göçebe ve bozkır tarzı yaşam kültürü hâkim olduğundan, bu kültürel yaşam tarzı, kapsamlı sayımlar yapmayı zorlaştırmıştır (Islamov, 1999).[4] Bu kapsamda ülkede modern usullere dayalı istatistikî veri sağlama uygulamaları göreli olarak yeni başladığından güvenilir ve sistematik bir çıkarsama yapmanın zorlukları ile karşılaşılmıştır.

İkincisi, kent hayatına geçmeden önce Türklerin göçebe olmasından kaynaklı olarak kendileriyle ilgili bilgilerin, çoğunlukla Çin başta olmak üzere komşu kaynaklardan öğrenilmesidir. Türkistan dâhilinde vücut bulan eserler bilhassa 16. yüzyıldan sonra Özbekler devrinde çoğalmıştır. Tarihsel olarak, Barthold'un ifade ettiği üzere dil bakımından, Türkistan'da kurulmuş üç Özbek Hanlığı'ndan a) Buhara Hanlığı'nda bazı istisnalar dışında son zamanlarına kadar resmî yazışma ve edebiyat dili Acemce ve/veya Farsça olmuştur. b) Hiva Hanlığı'nda Türkistan Türkçesi kulla-

4 Buna ek olarak parçalı da olsa, elde var olan Rus Çarlığı ve Sovyet dönemine ait istatistikî veriler arasındaki uyumsuzluk durumu daha da kötüleştirmektedir. Öte yandan I. Dünya Savaşı, Şubat ve Ekim Devrimleri ve sonraki süreçleri kapsayan çalkantılı yıllarda hem yerli nüfusa hem de Türkistan'a giren kayıt dışı göçmenlerin sayısına ilişkin yıllık veriler oldukça zayıftır. Rus İmparatorluğu döneminde ilk nüfus sayımı 1897 yılında yapılmış olup, 1897 ve 1913 nüfus verileri, Sovyet Dönemi'nde yapılan ve sonraları ilgili Cumhuriyetlerin resmî istatistiklerine dâhil edilen hesaplamaların bir sonucuydu. Bununla birlikte 1865'e kadar yapılan geriye dönük tahminlere ek olarak, Özbek nüfus bilimciler tarafından Türkistan Genel Hükümeti arşivlerine dayanarak, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın toplam nüfusu için tahminlerde bulunmaktadır: Ancak diğer bazı araştırmacıların 1897-1913 dönemi nüfus dinamikleri için yaptığı tahminler, Özbek ekibinin yaptıkları tahminlerinden oldukça farklılık arz etmekteydi. (Islamov, 1999).

nılmıştır. c) Hokand Hanlığı'nda ise bazen Türkçe kullanılsa da çoğunlukla Acemce yaygındır (Barthold, 2004: 9-10).[5] Tarihi boyunca bölgede dil birliği olmadığı gibi aynı dönemde, aynı milletin farklı boylarında farklı lehçeler hâkim durumda olabilmiştir. Bu durum literatürde büyük boşluklar yarattığı gibi, son kertede eldeki verilerle yetinilmek durumunda kalınmasına sebep olmuştur.

Üçüncüsü, ilk hususla bağlantılı olacak şekilde, alanyazında Türkistan ve Türk tarihinin yeterince ele alınıp incelenmemesidir. Bu noktada Barthold, bir kavmin medeni hayatını anlamak için o toplumun kendi lisanını bilmek gerektiğini ifade eder. Hâlbuki Türk tarihi hakkında yazılan kaynakların büyük oranda Türkçe dışındaki lisanlarda yazıldığını belirtir (Barthold, 2004: 9). Bu bağlamda denilebilir ki, ilgili tarihsel kaynakların söylem ve inşasının menşei genellikle Rus olup, hâkim olan yazı dili ise İngilizcedir. Bu sorun verilerin harici (yabancı) kaynak(lar) tarafından üretilmesine ve yayılmasına sebep olmaktadır.

Dördüncüsü, Çarlık Rusyası ve sonrasında Sovyetler Birliği Dönemi boyunca yeterince nüfus sayımı yapılmadığı gibi, istatistikî verilerin hem toplanması hem de güvenilirliği noktasında ciddi düzeyde tartışmalı ve şaibeli durumlar söz konusu olmuştur. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusyası'nın, 20. yüzyılın başlarından itibaren SSCB'nin egemenliğinde varlığını sürdüren Türkistan, sadece ekonomik açıdan sömürülüp kültürel bakımdan asimile edilmekle kalmamış, ayrıca Türkistan'ın gerçekleri resmî tarih söylemleriyle çarpıtılarak manipüle edilmiştir. Türkistan'da *"resmî"* bir tarih inşa edilirken, birçok tarihsel, kültürel veriler esasından saptırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede aynı konularda birbiriyle çelişen verilerin fazlalığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Çalışmada hem birincil hem de ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Çalışmanın birincil verilerinin elde edilmesi için Nitel Araştırma Yöntemi kullanılmış, ayrıca Katılımsız Gözlem yapılmıştır. Bu bağlamda 19-29 Ağustos 2022 tarihlerinde Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hiva illeri ile yöresinde gözlemlerde bulunularak ve *"Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu"* kullanılarak yüz yüze mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, bölümün konusuna yönelik sorular görüşülürken, katılımcı sayısı sapan örnekleme göre ortaya çıkmıştır. Sapan örneklem ifadesi, görüşmelerde konuşulan konularda ortaya çıkan farklı cevapların durumuyla alâkalıdır. Bu çalışmada 10 kişiden sonra sapan örnekleme ile çok seyrek karşılaşılmıştır. Görüşmelerde katılımcıların onayı alınarak ses kaydı yapılmıştır. Görüşmeler yapılmadan önce, katılımcılardan kimlik bilgisi istenmediği, elde edilen verilerin başka kişi veya kurumlarla paylaşılmayacağı ve başka amaçla kullanılmayacağı açıkça anlatılarak, onayları alınmıştır. Görüşmeler sırasında yanımızda bir rehber bulunmuştur. Gerektiği durumlarda görüşmeciler Özbekçe konuşmuş, mülakatlar daha sonra Türkçeye çevrilerek yazıya geçirilmiştir. Aşağıdaki tablo, görüşmeci profilini ortaya koymakta olup çalışmada anonimliği sağlamak adına her bir görüşmeciye K (Katılımcı) ile başlayan bir kod verilmiştir.

5 Bununla birlikte Osmanlıca da ekseriyetle Arapça ve Farsça kelimelerle dolu olduğundan, hâlis ve saf Türkçe diliyle yazılan eserler neredeyse yok hükmündedir. Bu noktada Türkologlar ve tarihçiler için ilk olarak 19. yüzyılda keşfedilmiş olan, 8. yüzyıla ait olan Orhun abideleridir. Bunlar Türk tarihine ilişkin yazılmış olan ilk abidevi kayıtlardır. Bu abidelerin kendisine ait olduğu kavmin mensupları, tarihte ilk kez kendilerinden Türk olarak söz etmiştir. Sözü edilen Türkler, bu dönemde Çin hudutlarından, İran ve Bizans'a kadarki bütün sahayı çok kısa bir zaman içinde fethetmiştir. Türkler hakkındaki birçok bilgiyi Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. 6. yüzyılda devlet kuran kavmin *"Türk"* olduğu bilgisine Orhun yazıtlarından önceki bazı kaynaklarda da rastlanabilmektedir. Nitekim Çin kaynaklarındaki Tu-küe kelimesinin (tartışmalara sebep olsa da) Türk'e işaret ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Bizans kaynaklarındaki Turkoi kelimesi tartışmasız olarak Türk'tür (Barthold, 2004, s. 9-10).

Tablo 4.1.: Özbekistan'da Yapılan Alan Araştırmasında Görüşme Yapılan Katılımcıların Profili

Görüşmeci	Cinsiyeti	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği	Medeni Durumu
K1	Kadın	21	Üniversite Öğrencisi (4. Sınıf)	Öğrenci	Bekâr
K2	Erkek	70	Üniversite	İş Adamı - İnşaat Firması Sahibi	Evli
K3	Kadın	65	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Evli
K4	Erkek	47	Ortaokul (İlkokul 10 sınıfa kadar)	İş adamı	Evli
K5	Erkek	43	Yüksek Lisans	İş adamı	Evli
K6	Erkek	20	Üniversite Öğrencisi (3. Sınıf)	Otel Resepsiyonist	Bekâr
K7	Kadın	47	Doktora	Üniversite Yöneticisi	Evli
K8	Erkek	43	Doktora	Rektör Yardımcısı	Evli
K9	Kadın	80	İlkokul	Ev Hanımı	Evli
K10	Kadın	24	Doktora	Öğrenci	Nişanlı
K11	Kadın	20	Üniversite	Üniversite Öğr.	Bekâr
K12	Kadın	19	Üniversite	Üniversite Öğr.	Bekâr

Çalışmanın ikincil veriler için ise, betimleyici analiz yöntemi kullanılmış olup Özbekistan'ı konu edinen rapor, araştırma yazısı, brief, endeks sonuçları gibi ikincil veriler derlenmiştir. Bu çerçevede ulus-ötesi kuruluşlardan Dünya Bankası (World Bank), Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Asya Kalkınma Bankası (ADB), Birleşmiş Milletler Çocuk Yardım Fonu (UNICEF), İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRW, Human Rights Watch) gibi kurumların yanı sıra theglobaleconomy.com, tradingeconomics.com, countrymeters, statisticstimes.com, worldometer.com, bti-project.org gibi internet sitelerinin verileri derlenerek, kullanılmıştır. Ayrıca Türkiye'den Dışişleri Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı gibi kurumların yanında DEİK ve illerin ticaret odalarının veri ve analizlerinden de faydalanılmıştır.

Öte yandan konuyla ilgili veriler, çeşitli kaynaklarda (yer yer birbiriyle çelişecek ölçüde) farklılık arz edecek şekilde sunulmuş olmakla birlikte, belli bir standart ve güvenilirlik tesis edebilmek adına, gerektiği hallerde, Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Kurumu'nun güncel ve resmî verilerinden faydalanılmıştır. Çalışmada birincil ve ikincil veriler işlenirken, bölümün tasarımında temel hedef, çalışmayı salt eklektik bir veri deposu olmaktan çıkararak analitik ve bütünlüklü bir yapıya kavuşturmak olmuştur. Bölümün tamamında 96'sı tablo, 14'ü grafik ve 1'i harita olmak üzere 111 görsel öge kullanılmıştır. Bu çalışmada tablo ve grafik başta olmak üzere çok sayıda görsel ögeye yer verilmesinin sebebi, karmaşık veriler arasındaki ilişkileri billurlaştırarak, konunun hızlı ve doğru anlaşılmasına katkı sağlayabilmektir.

Demografi terimi ilk kez Belçikalı istatistikçi Achille Guillard tarafından 1855 tarihli bir yayınında kullanılmasına rağmen (McDonald, 2015: 153) bu alanda yayınlanan ilk çalışmanın 1662 yılında John Graunt tarafından yapıldığı kabul edilmektedir (Xie, 2000: 670). Demografi disiplini, 1930'larda ortaya çıktıktan sonra, 1945'lerden itibaren

ABD ve Fransa'da kurumsal bir nitelik kazanmaya başlayarak, diğer ülkelere hızla yayılmıştır. En yeni bilimsel disiplinlerden biri olarak kabul edilen demografi (Tabutin, 2007), zamanla antropolojiden sosyolojiye, psikolojiden kültürel çalışmalara kadar farklı alanlardan teorik ve metodolojik yaklaşımları birleştirme yoluna gitmiştir (Hoem, 2007: 53).

Demografi, üç ana demografik süreci inceleyerek nüfus dinamiklerini anlamaya çalışır. Bunlardan birincisi doğum istatistikleri, ikincisi göç faktörü ve üçüncüsü ise yaşlanma (ölüm dâhil) ve bağımlılık oranlarıdır. Bu üç faktör, toplumun sosyolojisi hakkında önemli bilgiler içermekte olup, Daniel Courgeau ve Robert Franck'ın (2007) ifade ettiği şekliyle, esasında nüfusun hareketliliğini etkileyen faktörler sayısız ve son derece çeşitli olmasına rağmen, hepsini serimlemeye kalkışmak yerine nüfus hareketliliği bu üç faktörün belli kombinasyonlarıyla açıklanabilir (Courgeau ve Franck, 2007: 39).

Bu bağlamda demografi insan popülasyonlarının ve onların çoğalmalarıyla azalmalarının, göç, doğurganlık ve ölüm oranlarındaki değişen kalıplara ve cinsiyet oranı, bağımlılık oranı ve yaş yapısı türünden özelliklere göre ölçülmesi, keşfedilmesi ve incelenmesini anlatan bir terimdir. Bu bağlamda demografi disiplini, nüfusun değişimi, büyüklüğü, bölgesel dağılımı ve bileşimi olup buradaki değişkenlere yoğunlaşır (Gordon, 1999: 139; Lee ve Schuele, 2023; Tabutin, 2007).

Genel anlamda yaşam akışı analizi yapan demografi, varoluş durumlarına geçişlerin nasıl, ne zaman, nerede ve kim tarafından gerçekleştirildiğini inceler. Bununla beraber demografi sözü edilen bu demografik değişikliklerin toplum ve ekonomi üzerindeki etkileriyle de ilgilenmektedir (McDonald, 2015: 154) Bu bağlamda yaş ve cinsiyet dağılımı gibi basit nüfus yapısından; etnisite, din ve dil grubu gibi nüfus kompozisyonuna; idari ve coğrafi dağılımdan doğurganlık, ölüm, göç gibi nüfus hareketliliğine ve sağlık konusundan eğitime, nüfusun niteliğinden, sorunlarına kadar birçok konu demografi disiplinin ilgi alanına girmektedir.

Bu çerçevede demografi özünde; formel ve sosyo-kültürel olmak üzere iki farklı boyutu olan bir alandır. Formel açıdan demografi, doğum, göç ve ölüm gibi, nüfus hareketliliği ve değişimini yansıtan istatistikî veriler üzerinde yoğunlaşırken, sosyo-kültürel açıdan demografi ise nüfusun etnisite, din, mezhep dağılımı, eğitim, sağlık, çalışma hayatı, yoksulluk gibi alanlardaki temel özellikleri ile bu alanlardaki gelişim sorunlarını kantitatif ve kalitatif olarak inceler. Bu bağlamda formel açıdan demografi, sosyokültürel açıdan demografiyle aslında iç içe geçmekte olup, bir nüfusun doğum, göç, yaşlanma ve ölüm oranları; o nüfusun temel mahiyeti, sahip olduğu kültürü, yaşam tarzı, sorunları gibi yapısal özellikleri hakkında önemli bilgiler verir.

Bu bölümde Özbekistan'ın nüfus, sağlık, eğitim, çalışma hayatı, istihdam, işsizlik, yoksulluk, etnisite ve mezhep gibi toplumsal yapılarına ilişkin demografik veriler ele alınarak irdelenmiştir. Bu süreçte retrospektif ve prospektif bir bakışla, Özbekistan'ın toplumsal yapısı ele analiz edilmiştir. Nitekim demografik değişim, kendini çevreleyen faktörlerden izole ve azade bir şekilde ortaya çıkan rakam demetleri değil; ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal gelişmelerin *"dışsal"* bir tezahürüdür. Bu bağlamda istatistiksel aşırılığa kaçmadan, özellikle tarihsel ve sosyolojik derinliklere uzanılarak, Özbekistan'a ilişkin sistematik ve bütünsel bir demografi serimlemesi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

4.1. Nüfus

Nüfus; sınırları kesin olarak belirli bir toprak parçası üzerinde, belli bir zaman diliminde yaşayan insanların niceliksel ve niteliksel yapısını ortaya koymak üzere kullanılan bir kavramdır. Öte yandan nüfusu, yalnızca bir yerde yaşayan insanların genel sayısı olarak ifade etmek indirgemecilik olacaktır. Başlı başına bir kaynak olan nüfus nosyonu; toplumsal kalkınma, ekonomik büyüme, ulusal savunma, güç dinamikleri gibi meseleleri de derinden etkilemekte ve bu unsurlardan etkilenmektedir. Bununla beraber nüfusun niceliksel olarak büyük bir yekûn tutması tek başına bir yarar sağlamayacağı gibi, önemli potansiyel tehditleri de içinde barındırabilmektedir. Zira gelişigüzel nüfus artışı, işsizlikten konut sorunlarına, çevre kirliliğinden kişi başına düşen milli gelirin azalmasına kadar birçok olumsuz sonuçlara yol açmaktadır.

Bu çerçevede toplumların nüfus artışı, doğal ve kendiliğinden gelişecek bir faktör olmayıp, belli politikalar doğrultusunda yönetilmesi gereken bir konudur. Diğer bir ifadeyle, toplumların tarihsel, ekonomik ve sosyal hedeflerine ulaşmasının yolu, doğru bir nüfus politikalarının olmasına bağlıdır. Demografinin en temel bileşenlerinden biridir, nüfus. Son dönemlerde nüfus ve siyaset arasındaki ilişkiye duyulan ilgi artarken, nüfus konusu farklı disiplinlerin kendi bakış açılarından farklı boyutlarıyla ele alıp inceledikleri, yükselen bir değere dönüşmüştür. Bu alt bölümde, demografik temelde, Özbekistan'ın nüfus yapısının tarihsel sosyolojisi analiz edilmeye çalışılmıştır.

4.1.2. Özbekistan'da Nüfus: Tarihsel Bir Analiz

Rusya'da ve tüm Avrupa'da ilk nüfus sayımları, feodal beylikler tarafından öncelikle vergilendirme veya askerlik hizmetine uygun nüfusu belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu nedenle genellikle kadın ve çocuklar, sayım dışında bırakılmıştır. Rus topraklarında (Novgorod ve Kiev) 8. yüzyılda nüfus sayımları yapıldığı bilinmektedir. Daha sonra çeşitli Rus beylikleri Kiev (1245), Ryazan (1257) ve Novgorod'da (1273), Moğol-Tatar derebeylerinin talep ettiği haraç ölçülerini belirlemek için nüfus sayımı yoluna gidilmiştir. Merkezî bir Rus devletinin kurulmasından sonra nüfus sayımları yeni bir boyuta geçmiştir. Keza 15. ve 16. yüzyıllara gelindiğinde, arazi mülkiyeti vergiye tabi unsur olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durum, nüfus sayımlarının profesyonelleşmesine giden yolda önemli kilometre taşları olmasına rağmen; bu sayımlar yine eksikti ve çoğu, çeşitli tarihsel koşullara (örneğin, 1626 Moskova Yangını) yenik düştüğünden korunmamıştır. 1646 ve 1678 nüfus sayımları, mülkiyet sahibi erkekleri sayan ilk nüfus sayımları olup, sonraki yıllarda, 1710 Hanehalkı Sayımı'nda ilk kez kadınlar sayılmıştır. Bu sayımların sağladığı ayrıntılar (yaş, meslek, sosyal sınıf), o dönemde Batı Avrupa'da yapılan birçok nüfus sayımlarından daha nitelikliydi. I. Peter'in 1718'deki bir fermanı, Rus nüfusunun sayımını haneden, kişi bazında sayıma dönüştürmüştür. Böyle bir derleme ilk olarak 1720-1721 yılında gerçekleşmiştir. Serfliğin kaldırılmasından sonra (1861), nüfusun daha ayrıntılı bir şekilde sayılması ihtiyacı ortaya çıkmakla birlikte, Çarlık hükûmetinin kapsamlı bir nüfus sayımı hazırlaması için yaklaşık kırk yıl geçmiştir. Bu arada (1860-1889) Rusya İmparatorluğu'nun her yerinde, çoğunlukla Moskova, St. Petersburg, Kiev, Pskov ve Baltık Devletleri'nde bağımsız olarak 79 yerel ve

kent merkezlerinde nüfus sayımları yapılmıştır (Schwartz, 2016: 48).

Çarlık Rusyası Dönemi'nde ilk ve tek nüfus sayımı, 9 Şubat 1897 yılında yapılmıştır. Bundan önce 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın büyük bölümünde Rusya'daki nüfus yapısı hakkındaki bilgiler yetersiz ve güvenilmezdir. Bununla beraber 1897 yılına ait bilgilerin birçoğu hatalı olmasına rağmen[6], genel hatlarıyla anlamlı bir tablo ortaya koymaktadır (Lorimer, 1946). Çarlık Rusya Dönemi'nde, 1897 nüfus sayımındaki veriler, daha sonraki nüfus sayımlarında sağlıklı bir karşılaştırma yapma imkânını zorlaştırmaktadır (Sacks, 2016: 103). Rusya'nın topraklarının büyüklüğü göz önüne alındığında, Finlandiya hariç tüm Rusya İmparatorluğu'nu kapsayan bu nüfus sayımının organizasyonu ve koordinasyonunda tanınmış Rus coğrafyacısı ve Merkezî İstatistik Komitesi'nin (1864-1875) yöneticisi P. P. Semenov-Tyan-Shanskyy önemli bir ol oynamıştır.[7] Çarlık Rusyası'nda 1897 yılında yapılan nüfus sayımından sonra Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1920, 1926, 1937-1939, 1959, 1970, 1979 ve 1989 yıllarında nüfus sayımları yapılmıştır. 1897 yılından bu yana yapılan modern Rus ve Sovyet sayımlarının kapsamının büyüklüğü hakkında bilgi veren Clem'e (2016) göre, dünyadaki kara alanının yaklaşık altıda birini kapsayan 1897 Seçimleri, yaş, cinsiyet, ikamet, eğitim durumu, meslek, etnik ve dil birleşimi, evlilik ve aile yapısı, göç kalıpları, kentsel ve sosyal ilişkiler de dâhil olmak üzere ülke nüfusunun, demografik birçok yönü hakkında önemli bilgiler sağlamaktaydı (Clem, 2016: 19).

Sovyetler Birliği Dönemi'nde ilk nüfus sayımı Nisan 1920'de yapılmıştır. Veriler meslek, ana dil, uyruk ve okuryazarlık durumu gibi kategorilere göre toplanmıştır. Ayrıca bu seçimlerde, kentsel apartmanların haritaları ve kırsal çiftliklerin listeleri derlenmiştir.[8] Sayılmayan alanlar da dâhil edildiğinde, 1920'deki Sovyet nüfusunun 136,8 milyon olduğu tahmin ediliyordu. 1897 sayımından farklı olarak, 1920 sayımında milliyetle ilgili birtakım sorular yer alıyordu. Ancak Lenin'in önerisi doğrultusunda, din konusunda hiçbir soru sorulmamıştır. Bir sonraki Sovyet nüfus sayımı, barış ortamında ve ekonomik iyileşme atmosferinde 15 Aralık 1926'da yapılmıştır. Sovyet yönetimi sırasında ilk kez nüfus sayımı ülkenin tüm topraklarını kapsamakla birlikte, ekonomik rehabilitasyonun başarısını veya başarısızlığını ölçmek için bir barometre niteliği taşımaktaydı. Örneğin, 1926'da nüfus sayımına göre 147 milyonluk nüfusun yalnızca %18'i (26,3 milyon) kentlerde yaşamaktaydı. Bu oldukça düşük düzeydeki kentsel pay, önemli endüstri-

6 1897 nüfus sayımı için toplanan bilgiler, (Herman Hollerith tarafından 1890 ABD nüfus sayımında kullanılmak için geliştirilen) tablolama makinelerinin yardımıyla derlenip hesaplandı. Çok miktarda bilginin çapraz tablolamasını sağlayan bu otomatik istatistiksel sisteme rağmen, nüfus sayımı programı ve metodolojisi hâlâ eksikliklere sahipti. Örnek olarak, istatistiksel analiz yapabilecek eğitimli personel sayısı oldukça azdı. Dahası, kategorilerin çoğu sınırlı sayıda olası yanıt sunduğundan, köylülere ait meslek, eğitim düzeyi veya sınıfsal tabakalaşma durumuna ilişkin veriler yetersizdi. Ayrıca milliyet konusunda da herhangi bir soru yoktu. Son olarak, nüfus sayımı Rus İmparatorluğu'nun çoğu bölgesine ulaşmış olsa da tamamına uygulanamadı. Ayrıca pek çok kişi ve topluluk, vergiden kaçmak amacıyla nüfus sayımından uzak durmaya çaba gösterdi (Schwartz, 2016).

7 Nüfus sayımının organizasyonu ve yürütülmesi, İçişleri Bakanlığı memurları ve bölge müdürlüklerine verilirken, köy evlerinde ve kentsel apartmanlarda yaşayan 127 milyon Rus vatandaşının sayılması için 100.000'den fazla sayım görevlisine eğitim verildi. Nüfus sayımında üç ayrı form vardı: Birincisi (Form A) tarım arazisindeki köylü haneleri için, ikincisi (Form B) arazi mülkleri için ve üçüncüsü (Form C) ise kentsel nüfus için kullanıldı. Temel form, hane reisi, yaş, aile yapısı, sosyal sınıf, doğum yeri, daimî ikamet yeri, varsa geçici kişilerin (misafir v.b) durumu, din, ana dil, okuryazarlık, ana ve ikincil meslekler arasındaki ilişkiyi belirleyen on dört sorudan oluşuyordu (Schwartz, 2016).

8 1920 nüfus sayımı, iç ve dış savaşların ve ekonomik yıkımın ağır koşulları altında gerçekleşti. Okuryazar kadro yetersizdi ve birçok sayım görevlisinin saymaya çalıştıkları kişiler tarafından öldürüldüğü bildirildi. Savaşla ilgili olaylar nedeniyle Belarus, Kırım, Transkafkasya, Uzak Doğu, Türkistan, Hiva, Buhara ile Ukrayna'nın çeşitli bölgeleri, Volga, Kuzey Kafkasya ve Sibirya'da nüfus sayımı yapılamadı; toplamda nüfusun yaklaşık %28'i bu sayıma dâhil edilmedi (Schwartz, 2016).

yel ilerlemelere rağmen ülkenin esas olarak tarıma dayalı olduğunu gösteriyordu.[9] Sovyetler Birliği'nde yapılan bir sonraki tam ölçekli nüfus sayımı, 1937 yılında gerçekleşmiştir. Sonuçlar devlet kurumlarında dağıtılmış olmasına rağmen, 1937 nüfus sayımı verileri hiçbir zaman basılı olarak yayınlanmamıştır. 1937 nüfus sayımı sonuçlarına göre, nüfus 158 milyon olarak rapor edilmiş olup, bu sayı, beklenenden birkaç milyon (yaklaşık %10) daha azdı.[10] Bir sonraki sayım, yaklaşık olarak 20 yıl sonra, 15 Ocak 1959 yılında gerçekleştirilmiştir[11] 1959 ile 1970 Sayımları arasındaki dönem, bazı ilginç gerçekleri ortaya çıkarmıştır: Buna göre, savaşın bitmesiyle birlikte kadın-erkek farkı normale dönmeye başlamıştır. Kentsel nüfus ilk kez toplamın %50'sini aşarken, toplam nüfus 136 milyona ulaşmıştır (1959'da %48'den 1970'te %56'ya yükselmiştir). Nitekim büyük şehirlerin büyümesi oldukça hızlıydı; 1959'da bir milyondan fazla insanın yaşadığı şehir sayısı yalnızca 3 (üç) iken, 1970'e gelindiğinde bu sayı 10'a (on) çıkmıştır (Schwartz, 2016: 50-62).

Çarlık Rusyası Dönemi'nde, (ilk ve tek nüfus sayımı olan) 28 Ocak 1897 tarihinde yapılan nüfus sayımı neticesinde Türkistan genel-valiliğinin beş vilayetinde (Sırderya, Semireçi, Zakaspi, Fergana ve Semerkant) 5.271.775 kişinin yaşadığı belirlenmiştir (Egamberdiyev, 2002: 36). Bakıldığında 1897'deki ilk Rus nüfus sayımından 1959 nüfus sayımına kadarki süreçte, Türkistan'ın nüfusu 10,5 milyondan 24,7 milyona yükselmiştir. Son Sovyet nüfus sayımının yapıldığı 1989 yılına gelindiğinde, Türkistan'ın nüfusu iki katına çıkarak toplam 49,5 milyona ulaşmıştır. Özellikle Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan 30 yıldan kısa bir sürede nüfuslarını ikiye katlamışlardır (Islamov, 1999).

Sovyetler Birliği dağıldığında, Azerbaycan dâhil olmak üzere, Post-Sovyetik Türk Devletleri'nin hepsi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) bağlı devletler arasında en yüksek yoksulluk oranına sahip ülkelerdi. Ancak nispeten eşit gelir dağılımı, okuma ve yazma oranları ile ortalama yaşam süresi gibi demografik faktörler açısından yüksek sosyal göstergeleri içermekteydiler (Pomfret, 2003: 8). SSCB'nin Ocak 1939 sınırları içindeki arazi alanı 21.176.000 kilometre kare olup nüfusu 170.467.000 kişidir (Lorimer, 1946). 1979 ve 1989 yılında düzenli aralıklarla yapılmış olan iki nüfus sayımında, Türkistan devletlerinde muazzam ölçekte bir nüfus patlaması yaşandığı anlaşılmaktadır (Islamov, 1999). N. Ponomaryov 1890 yılına ilişkin Türkistan topraklarının yüzölçümünü belirleyecek nüfus kapasitesini şu şekilde tespit etmiştir: 'Dala ve Sırderya vilayetlerinin ve Amuderya vilayetinin topraklarının yüzölçümü 2.388.675 kilometrekaredir. Bu bölgedeki nüfus ise 4.930.233'tür. Demek ki bir kilometre kareye 2,07 insan düşmekteydi'. 1905 yılında yapılan sayım neticesinde nüfusun 5.280.983'e yükseldiği görülmektedir. Rusların yaptığı nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkistan Genel Va-

9 1926 nüfus sayımının amacı, ilk beş yıllık planın neticeleri hakkında veri sağlamaktı. Bu seçimler sayesinde hükümet, İkinci Dünya Savaşı'na kadar ekonomiyi planlarken kullanabileceği zengin istatistiksel bilgiler sağlamaktaydı (Schwartz, 2016).

10 Bu nüfus sayımı, (1930 ve 1935'te yapılması planlanan nüfus sayımlarının ertelenmesinin ardından) 1937'de gerçekleşti. Sonuçlar açıkça yetersiz görüldüğü için istatistiksel veriler geçersiz ilan edildi; Sonuçların saklanmasını protesto eden istatistikçi Kvitkin, Nüfus Sayımı Dairesi Başkanlığı'ndan alındı (Schwartz, 2016).

11 İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan büyük toprak kazanımlarının yanı sıra savaşların nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı üzerindeki yıkıcı etkisi, nüfus sayımı yılları arasında karşılaştırma yapmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Dahası, 1920 ve 1926 Sovyet nüfus sayımlarından farklı olarak 1959 sayımında doğum yeri hakkında bilgi istenmiyordu, bu da göçle ilgili kaba bir tahminde bulunmayı bile zorlaştırıyordu. 1959'da nüfus sayımının organizasyonu ve idaresi, Sovyet nüfus sayımı prosedürlerinde bir standardizasyona işaret ediyordu; 1959'da tesis edilen yöntemlerin çoğu, 1970 ve 1979'daki Sovyet nüfus sayımlarında neredeyse hiç değişmeden olduğu gibi kullanıldı (Schwartz, 2016).

liliğinde toplam 4.643.150 Türk yaşamakta idi. Bu rakam toplam nüfusun %88'ini oluşturuyordu. Ruslar Türkistan Türklerini vilayetlere ayırarak, Sırderya (1.412.461) ve Fergana'da (1.421.497), Semireçi'de (874.062), Semerkant'da (608.744) ve Zakaspi'de (326.384) Türk nüfusu yaşadığını dile getirmektedir (Egamberdiyev, 2002: 28, 36). Aşağıdaki tabloda Sovyetler Birliği'ne üye olan ülkelerde, 1950 ve 1998 yılları arasındaki döneme ilişkin toplam nüfus sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.2.: Sovyetler Birliği Dönemi ve Sonrasında Nüfus Büyüklüğü (1950-1998)

Sovyetler Birliği Ülkelerinde Nüfus

	1950	1973	1990	1998
SSCB	180.050	249.748	289.350	290.866
Rusya Federasyonu	102.317	132.651	148.290	146.909
Ukrayna	36.951	48.280	51.891	50.295
Belarus	7.755	9.235	10.260	10.239
Azerbaycan	2.900	5.468	7.134	7.666
Gürcistan	3.261	4.857	5.460	5.442
Ermenistan	1.355	2.697	3.335	3.795
Litvanya	2.570	3.247	3.726	3.703
Moldova	2.344	3.743	4.365	3.649
Letonya	1.951	2.442	2.684	2.449
Estonya	1.115	1.411	1.582	1.450
Özbekistan	6.322	13.093	20.515	24.050
Kazakistan	6.711	13.812	16.742	15.567
Tacikistan	1.534	3.235	5.303	6.115
Türkmenistan	1.222	2.395	3.668	4.838
Kırgızistan	1.742	3.182	4.395	4.699

Kaynak: (Maddison, 2001: 183)

Nüfus büyüklüğü dikkate alındığında, 1950 yılı itibariyle Sovyetler Birliği'ne üye olan ülkeler arasında, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan sonra üçüncü sırada en fazla nüfusu olan ülke Özbekistan'dır. Bununla beraber Özbekistan, Türkistan'daki devletler arasında nüfus açısından ilk sırada yer almaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'dan fabrikaların sökülerek personeli ile birlikte Özbekistan'a taşınması, ülkede Avrupalı nüfusun artmasına da sebep olmuştur. Dış göç alırken, iç göçün ve çocuk ölümlerinin azalmasına; buna karşın doğum oranlarının artmasına bağlı olarak 1960 ve 1970'li yıllarda Özbekistan'da nüfus hızla yükselmiştir. 1975'ten itibaren Kazakistan'ın nüfusu daha yüksekken, bu tarihten sonra Özbekistan nüfusu bakımından bölgenin en büyük devletine dönüşmüştür. 1950 yılında bölgenin nüfus bakımından en büyüğü olan Kazakistan'ın nüfusu 6.711 iken, Özbekistan'ın nüfusu 6.322, Kırgızistan'ın nüfusu 1.742, Tacikistan'ın nüfusu 1.534 ve Türkmenistan'ın nüfusu 1.222'dir. Bağımsızlığından hemen önce bölgesinde en fazla nüfusa sahip ülke olan Özbekistan'ın nüfusu 20.515'e, Kazakistan'ın nüfusu 16.742'ye, Tacikistan'ın nüfusu 4.303'e, Kırgızistan nüfusu 4.395'e ve Türkmenistan'ın nüfusu 3.668'e çıkmıştır.

Sovyetler Birliği, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, açlık, zorla kolektifleştirme, siyasi temizlikler ve benzeri demografik felaketlerle nüfus kaybına uğrarken, Özbekistan da bundan etkilenmiştir. 1960'ların başlarından itibaren Özbekistan nüfusunda iki önemli değişiklik olmuştur. Bunlardan ilki, nüfusunun genelinde, diğeri ise yerel, yerli halkın nüfusunda yaşanan artıştır. Bunun başat sebebi, doğal nüfus artışı ve göç faktörünün az olmasıdır. 1960 ve 1970'li yıllarda Özbekistan nüfusu, önceki yirmi yıla göre neredeyse üç kat artmıştır. Nitekim 1939'dan 1959'a kadar

Özbekistan nüfusu %28 oranında artarken, ondan sonraki yirmi yılda 8 milyon 100 binden, 15 milyon 400 bine çıkmıştır. Bu artış Sovyetler Birliği'nin ortalamasının oldukça üstünde olup 1959-1979 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin nüfusu %16 oranında artarken, Özbekistan nüfusu %45 oranında büyümüştür. Bunun esas sebebi ise, doğum oranlarının yüksekliğidir (Eryiğit, 1998: 29-30).

Bağımsızlığını kazandıktan sonra, Özbekistan'da nüfus konusuna bakıldığında, konunun Türkistan geneliyle koşut olduğu görülmektedir. Türkistan coğrafyasındaki beş Cumhuriyet (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Batı Avrupa'nın yaklaşık olarak iki katı büyüklüğünde olup toplam nüfusu 55 milyondan fazla olan bir bölgeyi kapsamaktaydı (Islamov, 1999). Bağımsızlığı kazandığı dönemlerde, yalnızca Tacikistan'ın nüfus büyüme oranları yüksek düzeyde olup Özbekistan'da bu demografik eğilimin bir süre daha devam etmesi bekleniyordu. Nitekim 1897 ve 1991 yılları arasında, şimdi Özbekistan olan bölgenin nüfusu beş kattan fazla artarken, Sovyetler Birliği topraklarının tamamının nüfusu iki katına çıkmıştır. 1991'de Özbekistan'daki doğal nüfus artış hızı (doğum oranı eksi ölüm oranı) 1.000'de 28,3 olup bu oran bir bütün olarak Sovyetler Birliği'nin dört katından fazlaydı (Lubin, 1996).

Sovyetler Birliği'nin en yoğun nüfuslu sekiz vilayetinden beşi (Andican, Fergana, Taşkent, Namangan ve Harezm) Özbekistan'da bulunmaktaydı (Lubin, 1996). Bağımsızlığını elde ettiği dönemlerde 1991 yılında Özbekistan'ın nüfusu 21.074.300; 1992 yılında ise 21.588.140 (population.un.org, 2023) olmuştur. Böylelikle Özbekistan'ın nüfusu 1990'da 20,3 milyondan 1994'te 22,2 milyona çıkmış ve yıllık nüfus artış hızı bu beş yıllık süre boyunca nispeten sabit kalmıştır. Bununla birlikte, 1991'deki %1,9'luk büyüme seviyesi, 1992'de %2,4'e yükselmiştir. Bu yüksek dalgalanmanın en önemli sebebi, bağımsızlığından sonra Özbekistan'dan Ruslar, Almanlar ve Tatarlar gibi farklı ulusların yüksek oranda göç etmesidir. Ülkedeki doğal artış oranı (kaba doğum oranı/kaba ölüm oranı) 1990'dan sonra önemli ölçüde azalırken; 1990'da doğal artış 1000 kişide 27,6'dan 22,7'ye düşmüştür (Pomfret ve Anderson, 1997: 13-14).

4.1.3. Özbekistan'ın Nüfus Büyüklüğü

Özbekistan'ın 1994 yılı itibariyle toplam nüfusu yaklaşık olarak 23 milyona yakındır. Bu nüfus büyüklüğü ile Özbekistan, Türkistan coğrafyasında, bölgesinin en büyüğüdür. Hızlı bir şekilde büyüyen Özbek nüfusu karşısında, Rus etnisitesi bağımsızlıktan sonraki süreçte istikrarlı bir şekilde küçülmüştür (Lubin, 1996). 2005 yılı itibariyle nüfusu 26 milyonu bulan Özbekistan'ın nüfusu, her yıl yaklaşık olarak %1,3 oranında artmıştır. Özbekistan'ın artan nüfusunun önemli bir oranının genç olması, Özbekistan nüfus yapısının en önemli özelliklerinden biridir. Nitekim 2005 yılı itibariyle Özbekistan'ın genel nüfusunun %45'i on altı yaşın altındaki gençlerden oluşmaktayken yalnızca %7'si emeklilik yaşının üzerindeydi (Spechler, 2008: 3-4). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'ın yıllara göre nüfus büyümesine ilişkin, kadın ve erkek sayısı, dünya nüfusu içindeki payı ve küresel sıralaması gibi birtakım veriler yer almaktadır.

Tablo 4.3.: Özbekistan'ın Nüfus Demografisi (1950-2023)

Yıl	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Dünya Nüfusundaki Payı	Dünya Nüfusu	Küresel Sıralama
1950	6.264.058	2.994.434	3.269.624			
1955	7.277.336	3.481.884	3.795.452	%0,26	2.773.019.936	54
1960	8.526.299	4.094.408	4.431.891	%0,28	3.034.949.748	50
1965	10.116.870	4.890.594	5.226.276	%0,30	3.339.583.597	54
1970	12.080.311	5.875.963	6.204.348	%0,33	3.700.437.046	44
1975	13.857.469	6.776.525	7.080.944	%0,34	4.079.480.606	41
1980	15.898.760	7.813.273	8.085.487	%0,36	4.458.003.514	41
1985	18.061.283	8.913.789	9.147.494	%0,37	4.870.921.740	41
1990	20.398.347	10.090.933	10.307.414	%0,38	5.327.231.061	40
1995	22.791.033	11.332.924	11.458.109	%0,40	5.744.212.979	40
2000	24.769.955	12.317.008	12.452.947	%0,40	6.143.493.823	39
2005	26.427.785	13.130.436	13.297.349	%0,40	6.541.907.027	42
2010	28.515.908	14.182.209	14.333.699	%0,41	6.956.823.603	42
2015	30.929.556	15.406.833	15.522.723	%0,42	7.379.797.139	42
2020	33.469.199	16.696.918	16.772.281	%0,43	7.794.798.739	42
2023*	36.024.900**	18.128.600	17.896.300	%0,44	8.045.311.447	43

***Kaynak:** (newsmic.com, 2023; statisticstimes.com, 2021; worldometer.com, 2020), (Yuldoshev, 2023a: 432)
****Kaynak:** (worldometer.com, 2020)

Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, ülkenin 2022'de genel nüfusu, 753.600 kişi (her ay 62.8 bin kişi) artarak (kun.uz, 2023a), 2021 yılı itibariyle 33.935.765'e yükselmiştir (statisticstimes.com, 2021). Özbekistan'ın 2022 yılı itibariyle toplam nüfusu 35.648.100'ü bulmuştur (worldbank.org, 2023). Devlet İstatistik Kurumu'ndan alınan resmî verilere göre ise, 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle Özbekistan'ın toplam nüfusu 36.024.900 kişi olmuştur. Tablo 3'deki verilere göre, 1955 yılında Özbekistan nüfusunun, dünya nüfusu içindeki oranı %0,26 ile 54. sıradayken, 2023 yılına gelindiğinde dünya nüfusundaki payı 0,44'e küresel sıralamadaki yeri ise 43. sıraya yükselmiştir. Buna göre Özbekistan'ın nüfus artışı dünya ortalamasının üstünde seyretmektedir.

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, 2011 yılından 2023 yılına kadar dönem arasında erkek nüfus sayısı, kadın nüfus sayısına oranla daha fazla artmıştır. Bu çerçevede 2011 yılında toplam nüfusun %49,98'i kadınken, 2023 yılında bu oran %49,08'e gerilemiştir. Öte yandan 2011'de %50,02 olan erkek nüfus oranı, 2023 yılı itibariyle %50,32'ye çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle 2011-2023 yılı arasında erkek nüfus oranı %24,44 oranında artarken, kadın nüfus oranı %22,95 oranında artmıştır. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'ın yerleşik nüfus oranlarının kentsel alan ve kırsal kesim açısından dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4.4.: Özbekistan'ın Kentsel ve Kırsal Nüfusu (1955-2022)

Özbekistan'ın Kentsel ve Kırsal Nüfusu

Yıl	Kentsel Nüfus	Kırsal Nüfus	Kentsel Nüfus Artış Oranı %	Kentsel Nüfus %
1955	2.305.364	4.991.932	4,85	31,5
1960	2.904.959	5.644.534	4,13	33,9
1970	4.446.089	7.663.939	4,32	36,7
1980	6.500.596	9.439.148	2,69	40,7
1990	8.464.364	11.998.099	3,59	41,3
2000	11.461.701	13.387.219	2,54	46,1
2010	14.576.671	14.029.623	2,58	50,9
2020	16.756.329	16.479.496	1,27	50,4
(worldometer.com, 2020)	(newsmic.com, 2023)	(statisticstimes.com, 2021)		
2021	17.606.637	17.308.463	1.99	50.43
Kaynak: https://data.worldbank.org/country/uzbekistan				
2022	18.335.7	17.689.2	2,19	50,99

Kaynak: (Yuldoshev, 2023a)

Özbekistan'da 1955 yılında 2.305.364 olan kentsel nüfus 1960 yılında 2.904.959'a çıkmış, sonra 1990 yılında 1960 yılına göre yüzde 294,55 artarak 8.464.364'e yükselmiştir. 2020 yılında ise 2000 yılına göre yüzde 46,19 artarak 16.756.329 kişi olmuştur. Ülkede 1955 yılında 4.991.932 olan kırsal nüfus 1960 yılında 5.644.534'e çıkmış, sonra 1990 yılında 1960 yılına göre yüzde 67,72 artarak 11.998.099'a yükselmiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1990'lı yıllarda kentlerde yaklaşık olarak 8 milyon kişi yaşarken, kırsal kesimlerdeki nüfusun sayısı ise 12 milyona yakındı. 1994'e gelindiğinde, kentsel alanların nüfusu 8,7 milyona ve kırsal alanların nüfusu ise 13,5 milyona ulaşmıştır. Bakıldığında bu dönemde kentsel büyüme sadece yüzde 1 ve kırsal büyüme yüzde 3 civarındadır. Özbekistan'da hızlı kentleşmenin temel nedenleri bu dönemlerde kırdan kente olan yoğun göç ve kırsal alanlardaki doğurganlık oranlarındaki belirgin düşüştür.

Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Kurumu'nun güncel ve resmî verilerine göre, 2022 yılında ise Özbekistan'ın kentsel nüfusu 18.337.700 kişi (%50,99) olurken, kırsal nüfusu 17.689.200 kişide (%49,01) kalmıştır. Ülkede kentsel nüfus hızla artarken, kırsal nüfusun artışı daha yavaş ve tedrici olmuştur. Nitekim 1955 yılında ülkede kentlerde yaşayanların sayısı 2.305.364 kişi iken, kırsal yaşayanların nüfusu bunun iki katından fazladır. Artış hızı kentsel nüfusta daha fazla olmakla birlikte, 1990'lı yılların sonuna kadar, kırsal nüfusun oranı kentsel nüfusa göre daha fazlaydı. Yıllara göre bakıldığında bağımsızlığından hemen önce 1990 yılında kentli nüfusun artış hızı 1960 yılına göre yüzde 294,5 iken, kırsal nüfusun artışı yüzde 67,7 olmuştur.

Özbekistan'da 1955 yılında kentsel nüfus yüzde 31,5 olup kentleşme büyüme oranı yüzde 4,8'di. 1990 yılında kentsel nüfus oranı yüzde 41'lere çıkarken kentleşme büyüme oranı yüzde 3,5'e gerilemiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise kentleşme oranı yüzde 50,4 olurken Dünya Bankası verilerine göre, kentleşmenin büyüme oranı yüzde 1,9'lere kadar inmiştir. Ülkenin gelecek projeksiyonuna bakıldığında ise, mevcut artış hızı göz önünde bulundurulduğuna kentsel nüfusun yakın gelecekte daha da artacağı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda ise Özbekistan'ın 2020 yılı itibariyle Türkistan coğrafyası, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Avrupa Bölgesi ve Avrupa Birliği içindeki yerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4.5.: Özbekistan'ın (Karşılaştırmalı) Nüfus Büyüklüğü, 2020

	Özbekistan	Orta Asya	DSÖ (WHO) Avrupa Bölgesi	Avrupa Birliği
Nüfus büyüklüğü, (Milyon)	33.3	72.6	928	512.1

Kaynak: (Muscat, Figueras, Kluge ve Ortiz, 2022: 20)

Avrupa'nın nüfusu, 2020 yılı itibariyle 928 milyon, Avrupa Birliği ülkelerinin nüfusu 512,1 milyon olup, Türkistan'ın nüfusu ise 72,6 milyondur. World Population Review'in raporuna göre, 2023 yılı itibariyle ise Kazakistan'ın nüfusu 19.575.831; Tacikistan'ın nüfusu 10.116.116; Kırgızistan'ın nüfusu 6.720.205; Türkmenistan'ın nüfusu 6.503.981 (worldpopulationreview.com, 2023); Özbekistan'ın nüfusu ise 1 Ocak 2023 itibariyle toplam nüfusu 36.024,9 milyon kişi olup Türkistan'ın toplam nüfusu 78.941.033 kişiye ulaşmıştır. Özbekistan'ın nüfusu bütün bir Türkistan coğrafyasının nüfusunun %45'inden fazla olup nüfus büyüklüğü itibariyle Özbekistan hem ekonomik kalkınma açısından hem de askerî ve güvenlik konuları bakımından bölgede kilit rol oynamaktadır.

The Global Economy'nin verilerine göre, Özbekistan'ın 1960-2021 yılları itibariyle ortalama nüfus büyüklüğü 20.6 milyondur. 2021 yılı itibariyle 196 ülke bazında dünya ortalaması 39.9 milyon olup, Özbekistan'ın nüfus büyüklüğü dünya ortalamasının altında olup küresel sıralamada 42. sıradadır (theglobaleconomy.com, 2023).

4.1.4. Nüfus Yoğunluğu

Birleşmiş Milletler'in (BM) verilerine göre Özbekistan'ın toplam alanı 447.400 km2 (172.742 mi2) olup zaman içinde nüfusun büyümesine koşut olarak nüfus yoğunluğunda da artış yaşanmıştır. Nüfus açısından en büyük bölümü ülkenin en verimli toprakları olan Fergana Bölgesi olup çöl ve bozkır alanlarında nüfusun yoğunluğu düşmektedir. Aşağıdaki tabloda, yıllara göre, Özbekistan'ın nüfus yoğunluğundaki değişim seyri yer almaktadır.

Tablo 4.6.: Özbekistan'ın Nüfus Yoğunluğu, 1950-2021

Yıl	Nüfus Yoğunluğu (kilometreye düşen kişi sayısı)	Yıl	Nüfus Yoğunluğu (kilometreye düşen kişi sayısı)
1950	14.7	2000	58.6
1960	19.7	2010	67.3
1970	28.2	2020	78.8
1980	37.5	2021	80.1
1990	48.4	2023	80.3

Kaynak: (stat.uz/, 2023), (UN, 2022), (newsmic.com, 2023).

Yıllara göre bakıldığında 1950 yılında Özbekistan'da kilometrekareye düşen kişi sayısı 14.7 iken bu oran 1990 yılında 48.4'e yükselmiştir. Dünya bankası verilerine göre Özbekistan'da kilometrekare başına düşen kişi sayısı 2020 yılında ise 77.7 kişiye ulaşırken (worldbank.org, 2f023), ülkenin resmî istatistik kurumunun resmî verilerine göre, 1 Ocak 2023 itibariyle Özbekistan Cumhuriyeti'nde kilometrekare başına düşen kişi sayısı 80.3 olmuştur. The Global Economy'den derlenen verilere göre, Özbekistan'ın nüfus yoğunluğunun 1961-2020 yıllarına ilişkin ortalama değeri kilometre kare başına 48 kişidir. 2020 yılı itibariyle 196 ülke bazında nüfus yoğunluğunun dünya ortalaması kilometrekare başına 459 kişi olup (theglobaleconomy.com/, 2023), Özbekistan'ın nüfus yoğunluğu dünya ortalamasının yaklaşık olarak onda biri kadardır. Bu oran sebebiyle ülkenin seyrek nüfuslu olduğu kabul edilir (confiduss.com, 2023). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da bölgelere göre nüfus sayıları ve nüfus yoğunluğuna ilişkin istatistikî veriler yer almaktadır.

Tablo 4.7.: Vilayetlere ve Yıllara Göre Özbekistan'ın Nüfus Parametreleri (1994, 2023)

Bölge	Yüzölçümü (Bin km²)	1994		2022		1994/2022
		Nüfus	Yoğunluk (kişi/km2)	Nüfus	Yoğunluk (kişi/km²)	Nüfus Yoğunluğu Değişim Oranı (1994-2023) (%)
Taşkent Şehri	X	2.113	-	2.956,3	6.597.5	
Andican Bölgesi	4,2	1.951	464.6	3.304.2	772.7	56,68
Fergana Bölgesi	6,7	2.398	337.7	3.976,2	588.2	74,48
Namangan Bölgesi	7,4	1.699	215.1	2.997,5	402.9	86,98
Harezm Bölgesi	6,1	1.169	185.6	1.958,0	323.7	74,59
Semerkant Bölgesi	16,8	2.378	145.3	4.118,2	245.6	68,97
Sırderya Bölgesi	4,3	617	121.0	896,5	209.5	72,73
Taşkent Bölgesi	15,6	2.265	280.6	2.977	197.7	-29,64
Surhanderya Bölgesi	20,1	1.490	71.6	2.806,4	139.6	95,77
Kaşkaderya Bölgesi	28,6	1.868	65.8	3.482,3	121.9	86,15
Cizzak Bölgesi	21,2	852	41.6	1.475,5	69.6	68,29
Buhara Bölgesi	40,3	1.280	32.7	2.009,7	50.0	56,25
Karakalpak Cumhuriyeti	166,6	1.372	8.3	1.976,2	11.9	37,5
Nevai Bölgesi	111,0	730	6.6	1.055,4	9.5	50
Toplam	448,9	22.192	49.6	36.024,9	80.2	63,27
	(Dadabaev, 2004: 144)	(Eryiğit, 1998: 35)	(gov.uz, 2022)	(Yuldoshev, 2023a: 432)		

Özbekistan'da ortalama nüfus yoğunluğu, kilometrekare başına 80,2 kişi olup, nüfusu en büyük olan bölge Taşkent şehridir.

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, Taşkent şehrinin nüfus yoğunluğu 6.597.5 kişi/km² olup, Taşkent şehri tek başına ülkenin nüfus yoğunluğu ortalamasını oldukça yükseğe çekmeye muktedirdir. Taşkent Şehrini, Andican Bölgesi (727,7 kişi/km²), Fergana Bölgesi (588,2 kişi/km²), Namangan Bölgesi (402,9 kişi/km²), Harezm Bölgesi (323,7 kişi/km²), Semerkant Bölgesi (245,6 kişi/km²), Sırderya Bölgesi (209,5 kişi/km²), Taşkent Bölgesi (197,7 kişi/km²), Surhanderya Bölgesi (139,6 kişi/km²), Kaşkaderya Bölgesi (121,9 kişi/km²) takip etmektedir.

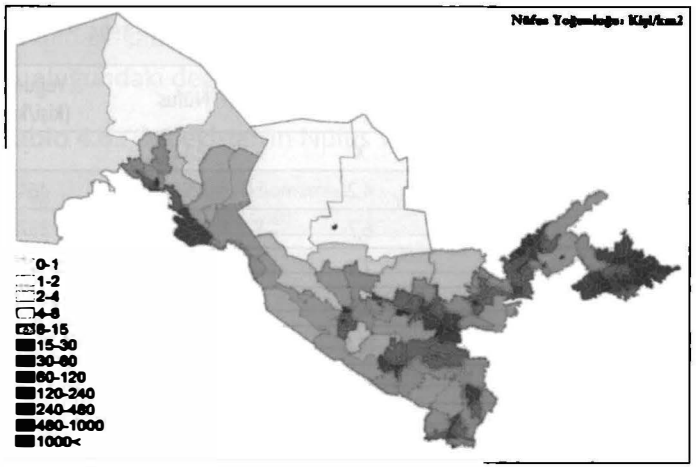
Ülkede nüfus yoğunluğu en az olan bölge ise kilometrekare başına 9,5 kişiyle Nevai Bölgesi'dir. Buna göre, Nevai Bölgesi'nin nüfus yoğunluğu Taşkent şehrinin nüfus yoğunluğundan 733 kat, Andican Bölgesi'nin nüfus yoğunluğundan 85 kat ve Fergana Bölgesi'nin nüfus yoğunluğundan 65 kat daha düşüktür. Nüfus yoğunluğu son derece düşük olan bir diğer bölge, kilometrekare başına 11,9 kişiyle Karakalpakistan Cumhuriyeti'dir. Nevai Bölgesi ve Ka-

rakalpakistan Cumhuriyeti'ni, Buhara Bölgesi (50 kişi/km²) ve Cizzak Bölgesi (69,6 kişi/km²) takip etmektedir.

Özbekistan'da bölgelere göre, nüfus yoğunluğundaki değişime bakıldığında, nüfus yoğunluğundaki artış bakımından bölgeler arasında belirgin bir eşitsizlik ve farklılık bulunmaktadır. Ülkenin sanayileşmiş, kentleşmemiş ve verimli topraklarının olduğu yerlerde nüfus yoğunluğu daha yoğunluğu ve hızlı bir şekilde artarken, çevresel sorunların olduğu, kurak ve çalışma imkânının düşük olduğu az sanayileşmiş yerlerde nüfusu yoğunluğu daha yavaş artmıştır. Hatta Taşkent Bölgesi'nde 1994 yılında kilometrekare başına 280,6 kişi varken, bu sayı 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle-%29,64 oranında gerileyerek 197,9 kişiye düşmüştür.

Bu çerçevede 1994-2022 yılı itibariyle nüfus yoğunluğu en fazla artan yer Taşkent şehri olurken, Taşkent şehrini Surhanderya Bölgesi takip etmiştir. Surhanderya Bölgesi'nde 1994 yılında kilometrekare başına 71,6 kişi düşerken, bu sayı 2022 yılı itibariyle %95,7 oranında artarak 139,6 kişiye yükselmiştir. Yıllar içinde nüfus yoğunluğu en fazla artan diğer bölgeler, Namangan Bölgesi (%86,9), Kaşkaderya Bölgesi (%76,1), Harezm Bölgesi (%74,5), Fergana Bölgesi (%74,4), Sırderya Bölgesi (%72,3), Semerkant Bölgesi (%68,9) olmuştur. Diğer taraftan 2014-2022 yılları arasındaki dönemde, nüfus yoğunluğu en az artan bölge Taşkent Bölgesi (%-%29,6) olurken, Taşkent Bölgesi'ni %37,5 ile Karakalpakistan Cumhuriyeti, %50 ile Nevai Bölgesi, %56,2 ile Buhara Bölgesi takip etmiştir. Özbekistan'da nüfus yoğunluğu en düşük olup yıllar içinde en az artış gösteren bölgelerin Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Nevai Bölgesi'dir. Aşağıda Özbekistan'ın nüfus yoğunluğu haritası yer almaktadır.

Harita 4.1.: Özbekistan'ın Nüfus Yoğunluğu, 2020

Kaynak: popdensitymap[12]

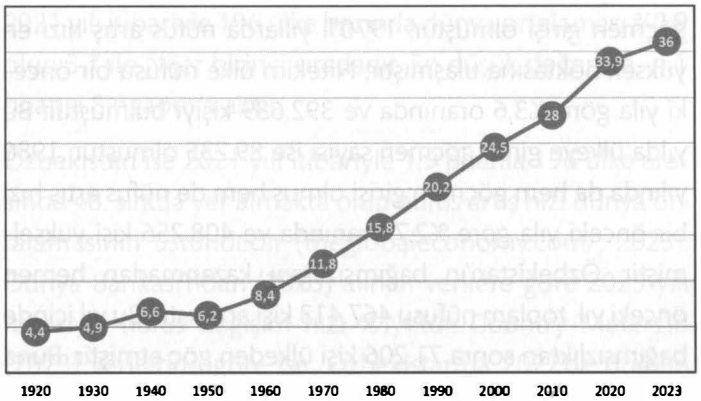
Özbekistan'da 1994 yılından 2023 yılına kadarki yaklaşık olarak 30 yıllık dönemde nüfus yoğunluğu neredeyse yarı yarıya artmıştır. Bununla beraber Andican ve Fergana gibi verimli toprakların olduğu bölgeler ile Taşkent gibi sanayinin geliştiği yerlerde nüfus yoğunluğunun daha yüksek olduğu görülmekteyken, Nevai ve Karakalpakistan Cumhuriyeti gibi su sıkıntısının olduğu, sıcaklık ve kuraklık sorununun yaşandığı bölgelerde nüfus yoğunluğu diğer bölgelere göre daha düşüktür. Bakıldığında büyük bir kara kütlesine sahip olan Özbekistan, nüfustaki artışa rağmen oldukça seyrek bir ülkedir. Bununla birlikte, özellikle hükûmetin sosyal hizmetler başta olmak üzere kaynak planlaması yapmak zorunda olduğu durumlarda, bölgeler arasındaki nüfus yoğunluğu farklılıkları, politikaları şekillendiren önemli bir ayrım alanını teşkil etmektedir.

12 https://popdensitymap.ucoz.ru/news/167_population_density_administrative_boundaries_map_of_uzbekistan/2020-08-19-195, Erişim Tairhi: 08.03.2024

4.1.5. Nüfus Değişimi

Nüfus değişimi, bir ülkede veya toplumda, belli bir zaman aralığında yıllık doğum ve ölüm sayıları arasındaki fark olup doğumların ölümlerden fazla olması, doğal nüfus artışı anlamına gelir. Öte yandan doğum ve ölüm dinamiklerine ek olarak nüfus değişimini etkileyen ve şekillendiren önemli bir üçüncü faktör ise, göçtür. Doğum ve ölüm oranlarından farklı olarak, göç faktöründen kaynaklı olarak ortaya çıkan değişim ise, doğal bir değişim olarak görülmez. Çalışmanın bu kısmında nüfus değişiminin önemli parametreleri olan doğum, ölüm oranları ve göç faktörlerinden hareketle Özbekistan'da nüfus değişim hızı, doğum-ölüm oranları, anne ve çocuk ölümleri ile göç oranlarına ilişkin istatistikler verilmiştir.

Grafik 4.1.: Son Yüz Yılda Özbekistan Nüfusundaki Değişim, 1920-2023

Kaynak: (Yuldoshev, 2023a: 435)

4.1.5.1. Nüfus Değişim Hızı

Nüfus değişim oranı veya hızı, belirli bir dönem boyunca, belli bir bölge veya coğrafi alan için nüfus büyüklüğündeki ortalama değişim hızıdır. Özbekistan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)[13] içinde en hızla artan nüfusa sahip ülkedir. Aşağıda yer alan Grafik 4.1'te, son yüz yılda Özbekistan'daki nüfus değişimi yer almaktadır.

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra Özbekistan'ın 1920 tarihi itibariyle toplam nüfusu 4,4 milyon kişi iken, bu sayı 1960 yılında neredeyse iki kat artarak 8.4 milyon kişiye yükselmiştir. Ülkede 1970'li yıllardan sonra nüfus hızla artarken, 1990 yılında 20,2 milyon, 2020 yılında 33,9 milyon olmuştur. 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle ise ülkenin nüfusu 1920 yılına nazaran yaklaşık olarak 31,6 milyon artarak (7 kat) 36.024.900 kişiye yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda 1950-1998 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Türkistan coğrafyasındaki devletlerin nüfus büyüme oranları yer almaktadır.

Tablo 4.8.: Sovyetler Birliği'ne Üye Olan Ülkelerde Nüfus Büyüme Oranları, 1950-1998

Sovyetler Birliği Dönemi'nde Türkistan Coğrafyasında **Nüfus Büyüme Oranı**		
	1950-1973	1973-1998
SSCB	1.43	0.61
Türkmenistan	2.97	2.85
Tacikistan	3.30	2.58
Özbekistan	3.22	2.46
Kırgızistan	2.65	1.57
Kazakistan	3.19	0.48

Kaynak: (Maddison, 2001: 188).

13 Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), 8 Aralık 1991 yılında, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Belarus arasında imzalanan bir anlaşmayla kurulmuş olup, kuruluş amacı, çökmekte olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yerini alacak yeni bir birlik oluşturmaktır (britannica.com, 2023). Bağımsız Devletler Topluluğu'nun güncel üyeleri, Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya ve Tacikistan'dır.

Sovyetler Dönemi'nde 1950-1973 yılları arasında Türkistan'da nüfus değişimi oranı en yüksek olan ülke Tacikistan (%3,3), en düşük olan devlet ise Kırgızistan'dır (2,65). Sonrasında, 1973-1998 yılları arasındaki dönemde nüfus değişim hızı en yüksek olan ülke olarak Türkmenistan (%2,8) öne çıkarken, en düşük olan ülke ise Kazakistan (%0,4) olmuştur. Özbekistan'a bakıldığında ise 1950-1973 yılları arasında %3,2 olan nüfus değişim hızı 1973-1998 yılları arasında %2,4'e gerilemiştir. Bununla beraber 1950-1973 arası dönemde, Özbekistan başta olmak üzere, bütün Türkistan devletlerinin nüfus değişim hızı, Sovyetler Birliği'nin nüfus büyüme oranından daha yüksektir. Benzeri durum, 1973-1998 yılları arasında da geçerli olup, Kazakistan hariç, Türkistan coğrafyasındaki devletlerin nüfus değişim oranı Sovyetler Birliği'nden yüksektir.

Nüfus bakımından Türkistan'ın en büyük ülkesi olan Özbekistan, oldukça hızlı bir nüfus artışı göstermektedir. 2010'dan beri Özbekistan'ın nüfusu yılda ortalama %1,80 oranında artarken; mutlak demografik büyüme açısından Türkistan'daki ülkeler arasında liderdir. Örneğin, 2010'dan beri Özbekistan'ın nüfusuna 5.4 milyondan fazla kişi eklenmiştir. Aynı dönemde nüfus artışı 2.4 milyon olan Kazakistan'ı 1.97 milyon ile Tacikistan, 1.05 milyon ile Kırgızistan ve 0.91 milyon ile Türkmenistan izlemiştir. Böylece Özbekistan, son on yılda Türkistan'daki mutlak nüfus artışının %46'sından fazlasını oluşturmuştur. Özbekistan'ın nüfus artışının sadece nüfus büyüklüğünden kaynaklandığı kabul edilmelidir. 2010-2020 döneminde Özbekistan'ın nüfusu %1,80 arttı, bu Kazakistan'dan (%1,42) ve Türkmenistan'dan (%1,76) daha yüksek, ancak Kırgızistan'dan (%1,87) ve Tacikistan'dan (%2,40) daha düşük düzeydedir (Makhanov, 2021). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da yıllara göre (1955-2010) nüfus değişim hızı ve oranları ile net göç oranları yer almaktadır.

Tablo 4.9.: Özbekistan'ın Yıllara Göre Nüfus Değişim Hızı (1955-2010)

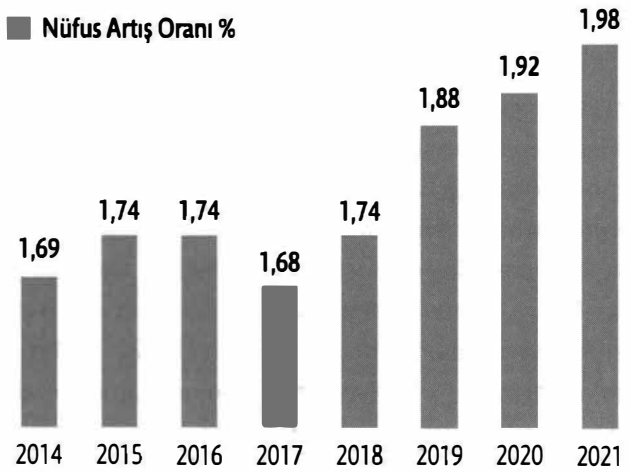
Özbekistan'ın Yıllara Göre Nüfus Değişim Hızı

Yıl	Yıllık % Değişim	Yıllık Değişim	Göçmenler (net)
1955	3,04	202.655	34.444
1960	3,22	249.793	19.804
1970	3,61	392.689	89.235
1980	2,79	408.256	14.416
1990	2,46	467.413	-71.206
2000	1,68	395.786	-48.527
2010	1,53	417.624	-28.026

Kaynak: (worldbank.org, 2023; worldometer.com, 2020)

Özbekistan'da 1955 yılı itibariyle toplam nüfusu bir önceki yıla göre %3,0 oranında ve 202.655 kişi artarken, 34.444 göçmen girişi olmuştur. 1970'li yıllarda nüfus artış hızı en yüksek noktasına ulaşmıştır. Nitekim ülke nüfusu bir önceki yıla göre %3,6 oranında ve 392.689 kişiyi bulmuştur. Bu yılda ülkeye giren göçmen sayısı ise 89.235 olmuştur. 1980 yılında da hem göçmen girişi olmuş hem de nüfus artış hızı bir önceki yıla göre %2,7 oranında ve 408.256 kişi yükselmiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmadan hemen önceki yıl, toplam nüfusu 467.413 kişi artmıştır. Bu yıl içinde bağımsızlıktan sonra 71.206 kişi ülkeden göç etmiştir. Buna bağlı olarak ülkede nüfus artış hızı %2,4'te kalmıştır. Bu yılda sonra azalan sayılarla dışarıya göç edenlerin oranı, göçmen olarak gelenlerden fazla olmaya devam etmiştir. 2010 yılına gelindiğinde ülkenin nüfusu bir önceki yıla göre 417.624 kişi artarken, 28.026 kişi ülkeden göç etmiş ve nüfus değişim hızı %1,5'lere kadar düşmüştür. Aşağıdaki grafikte 2014-2021 yılları arasındaki nüfus değişim hızı yer almaktadır.

Grafik 4.2.: Yıllara Göre Nüfus Artış Oranı, 2014-2021

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/population_growth/

The Global Economy'e göre, Özbekistan'da 2021 yılı itibariyle nüfus artışı %1,9 olurken, 2022 nüfus değişim hızı oranı %2,1'e yükselmiştir. Dünya ile karşılaştırıldığında 2021 yılı itibariyle 196 ülke bazında dünya ortalaması %0,9 olup 3,7 ile Nijer birinci sıradadır. En düşük değer ise -4,1 puanla Singapur'a aittir.

Özbekistan ise 2021 yılı itibariyle 1,9 puanla 196 ülke arasında 48. sırada yer almakta olup nüfus artış hızı dünya ortalamasının üstündedir (theglobaleconomy.com/, 2023). Dünya Bankası'ndan (2023) alınan verilere göre 2023 yılı itibariyle nüfus değişim hızı %1,4'tür. Country Meters'ın (2023) verilerine göre ise, Özbekistan'da 2022'de doğum sayısı ölü sayısını 557.911 kişi aştığı için doğal artış pozitif yönde olmuştur. Ancak dış göç nedeniyle nüfus 46.207 kişi azalmıştır. Hesaplamalara göre, 2023 yılı itibariyle saatte 92.5 olmak üzere günde 2.220 canlı doğum; saatte 27.8 olmak üzere günde 669 ölüm meydana gelmiştir. Ayrıca saatte ortalama-5.3 olmak üzere günde -128 göçmenin yer değiştirmesi beklenmektedir. Bu çerçevede ülke nüfusu 2023 yılı içerisinde günde 1.423 kişi artacaktır (countrymeters, 2023).

Mutlak nüfus atışı, yüksek oranda ve yukarı yönlü olmasına rağmen, Özbekistan'ın mevcut nüfus artışı, ılımlı ve tedrici bir artış göstermektedir. Zira son on yılda Özbekistan'ın nüfusu %21,1 artarken, 2030'a kadar öngörülen nüfus artışı senaryosu yalnızca %11,8'dir. Bu, %9,9 büyümesi beklenen Kazakistan'ın ardından Türkistan ülkeleri arasında 2030 yılına kadarki en küçük ikinci demografik büyüme tahminîdir.

Önümüzdeki on yıl içerisinde Türkmenistan'ın nüfusunun %12,5; Kırgızistan'ın nüfusunun %14,1 ve Tacikistan'ın nüfusunun %21,2 büyümeleri beklenmektedir. Mevcutta yüksek olan; ancak gelecekte düşüş eğilimindeki nüfus artış oranları, Özbekistan'ın demografik geçişin üçüncü aşamasındaki bir ülke olarak nitelendirmesine sebep olmaktadır. Bu aşamada nüfus artışı, yüksek doğum oranlarından ziyade, esas olarak düşük ölüm oranları ve daha uzun yaşam beklentisi nedeniyle gerçekleşmektedir.

Özbekistan'daki mevcut demografik büyümenin arkasındaki sebeplerden biri, nüfustaki farklı yaş gruplarının dinamikleridir. Özbekistan'ın 2010-2020 döneminde gördüğü nüfus artışı, büyük ölçüde toplam nüfus içindeki 25-29 ve 30-34 yaş gruplarının aktif büyümesinden kaynaklanmıştır. Bu yaş grupları, tüm doğumların yarısından fazlasını oluşturan yaş gruplarıdır. Örneğin 2010-2020 döneminde bu iki yaş grubunun toplam büyüklüğü %34,7 artarken, ülkenin toplam nüfusu %21,1 oranında artış göstermiştir (Makhanov, 2021).

4.1.5.2. Temel Doğum ve Ölüm Göstergeleri

Doğurganlık hızı, doğum ve ölüm istatistikleri, ülkelerin nüfus değişim oranını ve hızını etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Bununla beraber, nüfus artışı ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki bulunmakta olup, bir ülkenin nüfusunun yaş yapısı, ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Bunun nedenlerinden bazıları, üretim ve tüketim kalıplarının yaşa göre değişmesi, çocuk ve yaşlıların ürettiklerinden daha fazlasını tüketiyor olması ve çalışma çağındaki nüfusun tükettiğinden fazlasını üretmesidir (UN, 2021a: 89).

Küresel ölçekte, üreme çağındaki (15-49 yaş arası) kadınların sayısı 1990'da 1.3 milyar iken 2021'de %46 artışla 1.9 milyara yükselmiştir. Küresel doğurganlık, 1960-1965 döneminde kadın başına yaklaşık 5.0 doğumdan 1990-1995 döneminde yaklaşık 3.0 doğuma düşerken, 1960'ların başından beri düşüş devam etmektedir. Zira toplam doğurganlık küresel olarak 1990'da kadın başına 3.3 doğumdan 2021'de kadın başına 2.3 doğuma gerilemiştir (UN, 2022a: 5, 3).[14] Özbekistan'da bağımsızlığını kazandıktan sonraki doğum oranları da düşüş eğilimi gösterirken, 1991 yılında kadın başına 4.2 olan çocuk sayısı, 1998 yılına gelindiğinde 2.8'e düşmüştür (Mee, 2001: 28).

Çocukların hayatta kalmasındaki gelişmeler ve sosyal koruma sistemlerinin oluşturulması veya genişletilmesi, ebeveynlerin geniş ailelere karşı tutumlarını yeniden şekillendirmiştir. Anne-babaların hem kendileri hem de çocukları için eğitim, yaşam standartları ve maddi refah konusundaki isteklerinin artması ve özellikle kadınlar için çocuk doğurma ve büyütme fırsatlarının geliştirilmesi çocuk sayısını azaltan diğer faktörlerdir.

Aynı zamanda, kadın haklarının tanınmasındaki ilerlemeler ile güvenli ve etkili doğum kontrol yöntemlerinin artan imkânları özellikle kadınların çocuk sayısı ve zamanlaması üzerinde mutlak kontrol sağlamalarına sebep olmuştur. Tarihsel olarak doğum oranlarının düşüşü, insanlık tarihinin birkaç yönüyle yakından alâkalı olmuştur. Bunlar arasında çocuk ölüm oranlarındaki azalmalar, eğitim seviyesinin artması, aile planlaması, kadının işgücüne artan katılımı, kentsel yaşam yaygınlaştıkça çocuk yetiştirme motivasyonlarındaki değişikliklerdir (UN, 2021a: 43-44).

Özbekistan'da çocuk ölümleri oldukça fazladır. Ülkede bağımsızlığından sonra devam eden reformlara ve hükûmet politikalarına rağmen çocuk ölümlerinin önde gelen sebepleri şunlardır:

a- Özellikle kırsal kesimlerde yetersiz sağlık koşulları ve kalifiye tıbbi personel eksikliği; b- yeni doğan çocuklar için uygulanan bakım hizmetlerindeki sorunlar; c- sağlık kuruluşlarında (birincil basamak sağlık kuruluşu, yatan hasta klinikleri vb.) uluslararası standartları karşılayan imkânların olmaması; d- çocuk bakımı konularında bilgi ve ilaç eksikliğidir (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 23). Aşağıdaki tabloda özellikle bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde, Özbekistan'da doğum ve ölümle alâkalı nüfus parametrelerine yer verilmiştir.

14 Yakın zamana kadar dünya çapındaki doğum sayısı, ölüm sayısının kabaca 2,5 katını oluşturmuştur. Kaba doğum oranı 20. yüzyılın ortalarında yılda 1.000 kişi başına yaklaşık 38 doğumdan 2020'de 1.000 kişi başına 18'e düştü; 2100'e kadar düşmeye devam etmesi bekleniyor. Benzer şekilde, doğurganlık düzeyi, kayda değer ölçüde 70 yılda düşüş eğilimi göstermiştir. Küresel olarak kadın başına ortalama canlı doğum sayısı, 1950'de kadın başına yaklaşık 5 doğumdan 2020'de kadın başına tahminî 2,4 doğuma düştü. 2050 yılına kadar 140 milyon civarında kalması beklenen küresel doğum sayısı, 2100 yılında kademeli olarak yaklaşık 125 milyona kadar düşmesi öngörülmektedir (UN, 2021a: 43-44).

Tablo 4.10.: Özbekistan'ın Doğum ve Ölümle İlgili Nüfus Parametreleri, 1990-2023

Yıllar	Ortalama Doğurganlık Yaşı (5 Yıl)	Üreme Çağındaki Kadın Nüfus (15-49 Yaş)	Toplam Doğum Sayısı (10000 Kişi Başına)	Toplam Doğurganlık Oranı (%)	Net Üreme Hızı/Oranı (Kadın Başına Canlı Doğum)	Kaba Doğum Oranı (1000 Kişi Başına)	Kaba Ölüm Oranı (%)
1990	27.30	4.769.79	700.67	4,20	1.86	33.98	7,64
1991	27.25	4.895.92	712.04	4,19	1.86	33.76	7,69
2000	26.77	6.359.06	554.02	2,71	1.22	22.20	6,89
2010	26.64	8.026.18	648.00	2,44	1.13	22.64	6,40
2020	27.39	8.822.64	832.06	2,93	1.38	24.80	6,75
2023	27.39	9.051.14	755.11	2,76	1.30	21.47	6,02

Kaynak: https://population.un.org/dataportal/data/indicators/53, 41, 67, 52, 71, 47, 46, 70, 50, 54, 51, 72, 49, 74, 73, 55, 68, 17, 18, 56, 58, 57, 19, 79, 80, 59, 69, 64, 61, 75, 76, 62, 63, 81, 82, 77, 78, 60, 66, 65, 22, 24, 9, 1, 10, 2, 40, 3, 7, 8, 48, 6, 11, 4, 12, 5, 43, 42, 45, 44/locations/860/ start/1990/end/ 2023/table/ pivotbylocation

Yirminci yüzyılın ortalarında kadın başına yaklaşık olarak 5 olan küresel ortalama doğurganlık sayısı, 2021 yılı itibariyle 2,3 doğuma düşmüştür. 2050 yılına kadar ise küresel toplam doğurganlığın kadın başına 1,8 ila 2,4 doğum arasında olması beklenmektedir. Bu çerçevede 2021'de dünya çapında 134 milyon bebek doğmuştur (UN, 2022a: 13).[15] Özbekistan'daki doğurganlık oranı nüfus değişikliğini canlı tutacak kadar yüksek olsa da, doğurganlık oranının kadın başına 6,5'e kadar çıktığı 1960'lı yıllara göre (worldometer.com, 2020), oldukça düşüktür. Ülkedeki doğurganlık oranındaki düşüşün uzun yıllar devam edeceği öngörülmektedir. Sonraki onar yıllık periyotlarda doğurganlık oranları düşüşe geçmiştir.

Tablo 10'da gösterildiği hâliyle Özbekistan'daki mevcut doğurganlık hızı 1990 yılında 4.2 (1000 kadın başına 700.6 doğum) iken; 2023 yılında bu oran 2.7'ye (1000 kadın başına 755.11 doğum) düşmüştür.

Ülkedeki hem net doğurganlık hızı hem de 1000 kişi başına doğum oranlarında, yıllar içinde önemli oranlarda gerileme meydana gelirken; 1990'da 1000 kişi başına 33.9 olan doğum oranı, 2022 yılında 22.4'e düşmüştür.

Günlük 2.067 doğum ve 580 ölümle Özbekistan (worldpopulationreview.com, 2023), 1000 nüfus başına yüksek doğum oranları ile yüksek bir orana sahiptir. 2020'de 1000 nüfus başına 24.6 doğumla Özbekistan, 1000 kişide 22 olan dünya ortalamasının yanı sıra düşük-orta gelirli ülkelere kıyasla daha fazla çocuğun dünyaya geldiği bir ülke olmuştur.

Ülkede doğum oranları son üç yılda artmaktadır. Beklendiği gibi, doğum oranları kırsal alanlarda kentsel alanlara göre daha yüksek olmuştur (Sankar, 2021: 10). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da kadın başına düşen çocuk sayılarına (doğurganlık hızı) yer verilmiştir.

15 Gelecekte, kadın başına düşen ortalama doğum sayısındaki sürekli düşüşe rağmen, yeni doğan sayısının 2040 ile 2045 yılları arasında bir miktar artarak yılda 138 milyona ulaşması beklenmektedir. Bununla beraber, 2021'de dünya çapında doğumların çoğunluğu olan %28'i en kalabalık iki bölge olan Orta ve Güney Asya'da, %18'i Doğu ve Güneydoğu Asya'da, %29'u ise Sahra-altı Afrika'da gerçekleşirken, bölge ve ülkeler arasındaki doğurganlık düzeylerinde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Örneğin Sahra altı Afrika'da kadın başına 4,6 doğum gerçekleşirken; Orta ve Güney Asya'da 2,3 doğum gerçekleşmiştir (UN, 2022b, s. 14).

Tablo 4.11.: Özbekistan'da Yıllara ve Vilayetlere Göre Doğurganlık Hızı (Kadın Başına Düşen Çocuk Sayıları, 2010-2022

Kadın Başına Düşen Çocuk Sayısı

Vilayet	Yıllar	Kentsel	Kırsal	Toplam
Karakalpak Cumhuriyeti	2010	2,283	2,41	2,345
	2022	2,685	2,661	2,673
Andican	2010	2,263	2,708	2,468
	2022	3,321	3,623	3,458
Buhara	2010	1,832	2,316	2,134
	2022	3,844	2,439	2,909
Cizzak	2010	1,622	3,306	2,455
	2022	3,357	3,395	3,376
Kaşkaderya	2010	2,444	2,586	2,52
	2022	3,505	3,448	3,471
Nevai	2010	2,183	2,276	2,23
	2022	3,616	2,857	3,208
Namangan	2010	1,919	2,934	2,277
	2022	3,564	3,452	3,526
Semerkant	2010	1,785	2,856	2,449
	2022	3,159	3,565	3,414
Surhanderya	2010	2,196	2,765	2,544
	2022	3,377	3,63	3,538
Sırderya	2010	2,082	2,379	2,254
	2022	5,219	1,596	3,097
Taşkent	2010	2,015	2,446	2,234
	2022	2,473	4,079	3,262
Fergana	2010	2,299	2,502	2,383
	2022	3,056	3,754	3,342
Harezm	2010	1,977	2,507	2,329
	2022	3,007	2,741	2,829
Taşkent Şehri	2010	1,992	-	1,992
	2022	3,487	-	3,487
Toplam	2010	2,081	2,619	2,342
	2022	3,297	3,319	3,308

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle toplam doğurganlık oranlarında yıllara göre belirgin bir yükseliş gözlenmektedir. Ülkede 2010 yılında kadın başına 2.34 olan çocuk sayısı 2015'te 2.49 çocuğa, 2020'de 2.90 çocuğa çıkarken, bilhassa 2022 yılında kayda değer bir yükseliş göstererek 3.30 çocuk olmuştur. Bölgelere göre bakıldığında, 2022 yılı itibariyle, başta Karakalpak Cumhuriyeti (2.67) olmak üzere Harezm Bölgesi (2.82), Buhara Bölgesi (2.90), Sırderya Bölgesi (3.09), Nevai Bölgesi (3.20) ve Taşkent Bölgesi'ndeki (3.26) doğurganlık hızı, ülke ortalamasının altında kalmıştır.

Bu bölgelerde yıllar içinde anne başına düşen çocuk sayısında neredeyse hiç kıpırdama olmamıştır. Örneğin Karakalpak Cumhuriyeti'nde kadın başına çocuk sayısı yıllar içinde neredeyse hiç değişmemiştir. Bölgede 2010 yılında 2.34 olan kadın başına düşen çocuk sayısı, 2015 yılında 2.47 çocuk olurken 2022'dee 2.67 çocuğa çıkmıştır.

Buna karşın Fergana Bölgesi (3.34), Cizzak Bölgesi (3.37), Semerkant Bölgesi (3.41), Andican Bölgesi (3.45), Kaşkaderya Bölgesi (3,47), Taşkent Şehri (3.48), Namangan Bölgesi'ndeki (3.52) doğurganlık hızı, ülkenin ortalama doğurganlık hızının üstündedir. Bölgeler bazında doğurganlık hızı en yüksek bölge ise, kadın başına 3.53 çocukla Surhanderya Bölgesi'dir.

Ülke ortalamasının üstünde olan bazı bölgelerde ise, yıllar içinde anne başına düşen çocuk sayısında, geçen 22 yıllık süreç sonunda belirgin bir yükseliş söz konusu olmuştur. Örneğin Surhanderya Bölgesi'nde 2010 yılında 2.54 olan doğurganlık hızı, 2019 yılında 3 çocuğu geçerken 2022'de bu oran 3.53 çocuk olmuştur.

Ülkede doğurganlık hızında, kentsel ölçekte de bir artış söz konusu olmuş, 2010 yılında kentsel alanda 2.08 olan doğurganlık hızı, 2022 yılında %58 oranında artarak 3.29 çocuğa çıkmıştır. Taşkent Bölgesi (2.47), Karakalpakistan Cumhuriyeti (2.68), Harezm Bölgesi (3.00), Fergana Bölgesi (3.05) ve Semerkant Bölgesi'nde (3.15) kentsel alandaki doğurganlık hızı, kentsel alanda ülke ortalamasının altında kalırken, Andican Bölgesi (3.32), Cizzak Bölgesi (3.35), Surhanderya Bölgesi (3.37), Kaşkaderya Bölgesi (3.50), Namangan Bölgesi (3.56), Nevai Bölgesi (3.61) ve Buhara Bölgesi ülkede kentsel alanda doğurganlık hızı ortalamasının (3.29) üstünde seyretmiştir. Bilhassa Sırderya Bölgesi'nin kentsel alanlardaki doğurganlık hızı artışı oldukça dramatiktir. Nitekim 2010 yılında Sırderya Bölgesi'nde kadın başına düşen çocuk sayısı 2.08 iken, 2022 yılında %150 oranında artış göstererek 5.21'e çıkmıştır.

Kırsal alanda, 2022 yılı itibariyle ortalama doğurganlık hızı 3.31'dir. Bölgesel ölçekte bilhassa Sırderya Bölgesi'nde kırsal alanda kadın başına düşen çocuk sayılarında belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim 2010 yılında Sırderya Bölgesi'nde 2.37 olan doğurganlık hızı, -%32,9 oranında bir düşüş göstererek 1.59'a gerilemiştir. Bununla beraber Buhara Bölgesi (2.43), Karakalpakistan Cumhuriyeti (2.66) ve Nevai Bölgeleri'nde (2.85) kırsal kesimdeki ortalama doğurganlık hızı, ülkenin kırsal kesim ortalamamasının altındadır. Öte yandan Cizzak Bölgesi (3.39), Kaşkaderya Bölgesi (3.44), Namangan Bölgesi (3.45), Semerkant Bölgesi (3.56), Surhanderya Bölgesi (3.63), Fergana Bölgesi (3.75), Taşkent Bölgesi'nde kırsal kesimde kadın başına düşen çocuk sayısı, kırsal kesimde ülke ortalamasının (3.31) üstündedir. Özellikle Taşkent Bölgesi'nde 2010 yılında 2.44 olan doğurganlık hızı, %66,7 artarak 4.07 çocuk olmuştur.

4.1.5.3. Doğum ve Ölüm İstatistikleri (Bölge ve Cinsiyete Göre, Doğum Ölüm İstatistikleri)

Özbekistan'da 2022 itibariyle 932.217 bebek dünyaya gelirken, 172.068 kişi öldü. Olimov ve Fayzullaev'in (2011: 23), *"Assessing Development Strategies to Achieve the MDGs in The Republic of Uzbekistan"* başlıklı çalışmalarında verdikleri bilgiye göre, Özbekistan'da doğumların %95'indan fazlası hastane doğum ünitelerinde gerçekleşmektedir. Bununla beraber, bebek ölüm sebepleri, özellikle asfiksi (boğulma) ve enfeksiyonlardan kaynaklı olarak gerçekleşmekte olup, ölüm nedenlerinin bu kadar yüksek oranının temel sebepleri arasında, yeni doğan servislerindeki bilgi ve beceri eksiliği yer almaktadır.

Ülkede erkek bebeklerin sayısı 482.400, kız çocukların sayısı 449.800, kentlerde doğan bebek sayısı 473.400, kırsal alanda doğan bebek sayısı ise 458.800 olmuştur. Aynı dönemde tek doğan çocukların oranı %97,8'iken, ikizlerin oranı %2,1, üçüzlerin oranı ise %0,1 olmuştur (Yuldoshev, 2023a: 439). Yıllara göre bakıldığında 2000 yılında 527.580 doğum sayısı, 2022 yılı itibariyle %76,7 artış göstererek 932.217 olmuştur. Yıllar içinde ölüm oranlarındaki artış, doğum oranlarındaki artışın oldukça gerisinde kalmıştır. Nitekim 2000 yılında 135.598 olan ölüm sayısı, 2022 yılında yalnızca %26,9 artış göstererek 172.068'i bulmuştur. Buna göre doğum oranı %26,2 olurken, ölüm oranı %4,8 olup aradaki fark 21,4'tür. Cinsiyete göre bakıldığında 2000-2022 yılları arasında, erkek bebek doğum oranı ülke ortalamasının biraz üzerinde artış göstererek %77,8 olurken, kız bebek doğum oranı ülke ortalamasının biraz altında seyrederek %75,5'de kalmıştır. Böylelikle geçen 22 yıllık süre içinde erkek bebek doğum oranı, kız bebek doğum oranının üzerinde yer almıştır. Ölüm oranlarında ise tam

tersi bir durum söz konusu olmuştur. Nitekim 2000 yılından 2022'ye kadar geçen süre içinde kadın ölüm oranlarındaki artış %18,9 iken, erkek ölüm oranlarındaki artış kadın ölüm oranının neredeyse iki katıdır (%34,2). Böylelikle kadınlarda beklenen yaşam süresi, erkeklere göre daha fazladır. Kır-kent ayrımına göz gezdirildiğindeyse kırsal kesimde doğum oranı daha yüksek olurken, kentsel kesimde ise ölüm oranları daha yüksek düzeydedir. Keza 2022 yılı itibariyle kırsal kesimdeki doğum oranı ‰26,4 olurken, kentsel alanda bu oran ‰26'dır. Öte yandan aynı yıl itibariyle kırsal kesimde ölüm oranı ‰4,6'da kalırken, kentsel alanlarda bu oran ‰5'i bulmuştur. Bu kapsamda kırsal kesimde nüfusun, kentlere göre daha fazla artması beklenebilir. Ancak ülkede son dönemlerde kırsaldan kentlere göçün yıllar içinde yoğun bir şekilde artması sebebiyle, kentlerde nüfus, kırsal kesimlere göre daha fazla ve hızlı artmaktadır. Aşağıdaki tabloda, bölgelere ve cinsiyete göre doğum ve ölüm göstergeleri yer almaktadır.

Tablo 4.12.: Vilayet ve Cinsiyete Göre Doğum-Ölüm Göstergeleri, 2000-2022

Vilayet ve Cinsiyete Göre Doğum ve Ölüm İstatistikleri

VİLAYETLER	Sayı (Kişi)/ Oran (%)	Cinsiyet ve Kır/ Kent Ayrımı	DOĞUM İSTATİSTİKLERİ			ÖLÜM İSTATİSTİKLERİ		
			2000	2010	2022	2000	2010	2022
Karakalpakistan Cumhuriyeti	Sayı		36.408	37.942	42.835	8.496	8.342	9.585
		Erkek	18.590	19.536	22.028	4.441	4.514	5.353
		Kadın	17.818	18.406	20.807	4.055	3.828	4.232
	Oran ‰				21,8			4,9
		Kırsal			22,0	5,5	4,8	3,6
		Kentsel		22,3	21,6	5,7	5,1	6,2
Andican Vilayeti	Sayı		43.897	59.953	86.506	11.513	12.862	15.426
		Erkek	22.935	31.058	44.758	6.026	6.804	8.354
		Kadın	20.962	28.895	41.748	5.487	6.058	7.072
	Oran ‰)				26,3			4,7
		Kırsal			26,5	4,8	4,8	4,2
		Kentsel		21,1	26,1	6,3	4,9	5,2
Buhara Vilayeti	Sayı		28.618	34.597	45.058	6.731	7.383	9.069
		Erkek	14.523	18.020	23.347	3.485	3.929	4.978
		Kadın	14.095	16.577	21.711	3.246	3.454	4.091
	Oran ‰				22,6			4,5
		Kırsal			19,8	4,5	4,4	3,9
		Kentsel		17,3	27,4	5,1	4,4	5,7
Cizzak Vilayeti	Sayı		24.049	25.942	40.743	4.308	4.440	6.784
		Erkek	12.286	13.493	21.095	2.303	2.471	3.926
		Kadın	11.763	12.449	19.648	2.005	1.969	2.858
	Oran ‰				27,9			4,6
		Kırsal			28,0	4,4	4,7	4,7
		Kentsel		15,5	27,8	4,2	3,0	4,6

Vilayet ve Cinsiyete Göre Doğum ve Ölüm İstatistikleri

VİLAYETLER	Sayı (Kişi)/ Oran (%)	Cinsiyet ve Kır/ Kent Ayrımı	DOĞUM İSTATİSTİKLERİ			ÖLÜM İSTATİSTİKLERİ		
			2000	2010	2022	2000	2010	2022
Kaşkaderya Vilayeti	Sayı		57.681	63.861	98.279	9.641	10.271	17.017
		Erkek	29.534	33.085	51.313	5.051	5.488	9.548
		Kadın	28.147	30.776	46.966	4.590	4.783	7.469
	Oran ‰				28,5			4,9
		Kırsal			28,9	4,3	3,6	5,3
		Kentsel		23,6	28,1	4,6	4,0	4,5
Nevai Vilayeti	Sayı		15.305	18.409	26.274	4.225	3.984	4.156
		Erkek	7.885	9.478	13.494	2.245	2.163	2.321
		Kadın	7.420	8.931	12.780	1.980	1.821	1.835
	Oran ‰				25,2			4,0
		Kırsal			23,1	4,9	3,9	3,7
		Kentsel		19,7	27,2	6,0	5,3	4,3
Namangan Vilayeti	Sayı		40.772	50.799	82.330	9.879	10.553	13.433
		Erkek	21.081	26.373	42.572	5.128	5.695	7.282
		Kadın	19.691	24.426	39.758	4.751	4.858	6.151
	Oran ‰				27,8			4,5
		Kırsal			25,8	4,8	4,7	4,0
		Kentsel		18,3	28,9	5,5	4,3	4,8
Semerkant Vilayeti	Sayı		61.266	75.213	111.505	14.223	14.262	19.272
		Erkek	31.641	38.898	57.892	7.382	7.706	10.870
		Kadın	29.625	36.315	53.613	6.841	6.556	8.402
	Oran ‰				27,4			4,7
		Kırsal			28,4	4,9	4,5	4,6
		Kentsel		17,4	25,6	6,2	4,3	4,9
Surhanderya Vilayeti	Sayı		44.834	51.103	81.547	8.158	8.446	13.851
		Erkek	23.238	26.051	42.114	4.271	4.201	7.614
		Kadın	21.596	25.052	39.433	3.887	4.245	6.237
	Oran ‰				29,4			5,0
		Kırsal			30,2	4,6	3,9	5,4
		Kentsel		21,6	28,0	4,7	3,9	4,3
Sırderya Vilayeti	Sayı		14.315	16.260	23.320	3.524	3.449	4.297
		Erkek	7.306	8.546	12.108	1.949	1.913	2.400
		Kadın	7.009	7.714	11.212	1.575	1.536	1.897
	Oran ‰				26,3			4,8
		Kırsal			13,8	4,7	3,9	1,2
		Kentsel		20,9	42,9	7,0	6,1	9,7
Taşkent Vilayeti	Sayı		43.820	54.830	73.556	15.307	15.385	14.801

Vilayet ve Cinsiyete Göre Doğum ve Ölüm İstatistikleri

VİLAYETLER	Sayı (Kişi)/ Oran (%)	Cinsiyet ve Kır/ Kent Ayrımı	DOĞUM İSTATİSTİKLERİ			ÖLÜM İSTATİSTİKLERİ		
			2000	2010	2022	2000	2010	2022
		Erkek	22.352	28.645	37.856	8.094	8.383	8.348
		Kadın	21.468	26.185	35.700	7.213	7.002	6.453
	Oran ‰				24,8			5,0
		Kırsal			30,5	5,4	5,4	6,0
		Kentsel		18,6	19,1	8,0	6,3	4,0
Fergana Vilayeti	Sayı		53.168	70.622	101.308	14.389	15.870	18.460
		Erkek	27.458	36.532	52.419	7.361	8.419	10.066
		Kadın	25.710	34.090	48.889	7.028	7.451	8.394
	Oran ‰				25,7			4,7
		Kırsal			27,5	4,9	4,8	5,0
		Kentsel		21,6	24,4	6,4	5,1	4,4
Harezm Vilayeti	Sayı		32.114	35.965	44.920	6.959	7.022	9.446
		Erkek	16.439	18.672	23.296	3.673	3.771	5.217
		Kadın	15.675	17.293	21.624	3.286	3.251	4.229
	Oran ‰				23,1			4,9
		Kırsal			22,2	4,8	4,3	4,4
		Kentsel		19,1	25,1	6,3	4,6	5,8
Taşkent şehri	Sayı		31.333	39.314	74.036	18245	16142	16.471
		Erkek	15.999	20.521	38.076	9.385	8.528	8.736
		Kadın	15.334	18.793	35.960	8.860	7.614	7.735
	Oran ‰				25,4			5,7
		Kırsal			-	-	-	-
		Kentsel		17,2	25,4	8,5	7,1	5,7
Özbekistan Toplam	Sayı		527.580	634.810	932.217	135.598	138.411	172.068
		Erkek	271.267	328.908	482.368	70.794	73.985	95.013
		Kadın	256.313	305.902	449.849	64.804	64.426	77.055
	Oran ‰				26,2			4,8
		Kırsal			26,4	4,8	4,5	4,6
		Kentsel		19,6	26,0	6,6	5,1	5,0

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu resmî verileri kullanılarak, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Oran: 1000 kişi başına Binde: (‰)

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Bölgelere göre bakıldığında en yüksek doğum oranı ‰29,4 ile Surhanderya Bölgesi'ndedir. Surhanderya Bölgesi'ni ‰28,5'le Kaşkaderya Bölgesi, ‰27,9 ile Cizzak Bölgesi, ‰27,8 ile Namangan Bölgesi, ‰27,4'le Semerkant Bölgesi, ‰26,3 ile Sırderya ve Andican Bölgeleri takip etmektedir. Bu bölgelerin doğum ortalaması, ülke ortalamasının (‰26,2) üstündedir. Öte yandan bölgeler arasında en az doğum oranı ise ‰21,8 Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne aittir. Karakalpakistan'da ortalama doğum oranları, ülke ortalamasının neredeyse 5 puan altındadır. Ülke ortalamasının altında doğum oranına sahip olan diğer bölgeler ise şunlardır: Buhara Bölgesi (‰22,6), Harezm Bölgesi (‰23,1), Taşkent Bölgesi (‰24,8), Nevai Bölgesi (‰25,2), Taşkent şehri (‰24,4) ve Fergana Bölgesi'dir (‰25,7).

Ölüm oranlarının en fazla olduğu bölge ‰5,7 ile Taşkent şehridir. Taşkent şehrini ‰5 ile Surhanderya ve Taşkent Bölgeleri ile ‰4,9 ile Kaşkaderya Bölgesi, Harezm Bölgesi ve Karakalpakistan Cumhuriyeti takip etmektedir. Bu bölgelerdeki ölüm oranları, ülke ortalamasın üstünde olan yerlerdir. Buna karşın ülkede en az ölüm oranları ‰4 ile Nevai Bölgesi'ne aittir. Ülke ortalamasının altında ölüm oranlarına sahip olan diğer bölgeler ise şunlardır: Namangan Bölgesi (‰4,5), Buhara Bölgesi (‰4,5), Cizzak Bölgesi (‰4,6), Fergana Bölgesi (‰4,7), Semerkant Bölgesi (‰4,7), Andican Bölgesi'dir (‰4,7). Sırderya Bölgesi'nin ortalama ölüm oranı (‰4,8) ise ülke ortalamasıyla aynıdır. Ülkede doğum ve ölüm oranları arasındaki farkın ortalama değeri %21,4'tür. Buna göre doğum ve ölüm oranları arasındaki farkın en yüksek olduğu bölge, doğum oranlarının en yüksek olduğu yer olan Surhanderya Bölgesi'yken (%24,4), en düşük olduğu yer doğum oranlarının en düşük olduğu yer olan Karakalpakistan Cumhuriyeti'dir (%16,9).

Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde 2000 yılında 36.408 olan doğum oranı 2022 yılında %17,6 oranında artarak 42.835 olurken, 8.496 olan ölüm oranı 22 yıl içinde %12,8 artarak 9.585 olmuştur. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde 2022 yılı içinde doğanların %51,4'ü ve ölenlerin %55,8'i erkekken, doğan çocukların %48,6'sı kadın, ölenlerin ise %44,2'si kadındır. Buna göre Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde doğan erkeklerin oranı kadınlardan sadece %2,8 fazlayken, ölen erkeklerin oranı, kadınlardan %11,6 daha fazladır. Kent ve kır ayrımı bakımından ise 2022 yılı itibariyle Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde kırsal kesiminde doğum oranı ‰22 iken, kentsel alanda bu oran ‰21,6'dır. Bununla beraber, kırsalda ölüm oranları ‰3,6 olmasına rağmen, kentsel alanda ölüm oranları ‰6,2'dir. Buna göre Karakalpakistan'da kırsalda doğum oranı kentsel alanlara göre daha yüksekken, kentsel alanlardaki ölüm oranı kırsal kesime göre neredeyse iki kat daha fazladır.

Andican Bölgesi'nin 2000 yılında 43.897 olan doğum oranı 22 yıl sonra %97 gibi büyük bir oranda artarak 86.506'yı bulmuştur. Andican Bölgesi'nde doğan erkek çocukların oranı, kız çocuklarından fazla olmakla birlikte, ölen erkeklerin oranı kadınlardan oldukça fazladır. Nitekim 2022 yılı içinde doğan bebeklerin %51,7'si erkek, %48,3'ü kadınken; ölümlerin %54,1'i erkek, 45,9'u kadındır. Bu çerçevede doğan erkek çocukların oranı kız çocuklarından %3,4 fazlayken, ölen erkeklerin oranı kadınlardan %8,2 daha fazladır. Kırsal ve kentsel ayrım açısından ise, kırsal kesiminde doğum oranı ‰26,5 olurken, kentsel alanda bu oran ‰26,1'dir. Kır ve kent ayrımı açısından kentlerde ölüm oranı ‰5,2 olmasına rağmen, kırsal kesimde bu oran ‰4,2'dir.

Buhara Bölgesi'nde 2000'de 28.618 doğum olurken, bu oran 2022'de %57,4 artış göstererek 45.058 olmuştur. 2000 yılında 6.731 olan ölüm oranı ise 2022 yılına gelindiğinde %34,7 artarak 9.069'a çıkmıştır. Buhara Bölgesi'nde 2022 yılı itibariyle dünyaya gelen erkek çocukların %51,8'i erkek, %48,2'si kız çocuğudur. Ölüm oranlarına bakıldığında, ölenlerin %54,8'i erkek, %45,2'si kadındır. Buna göre dünyaya gelen erkek bebeklerin oranı, kız bebeklerden %3,6 fazla olmasına rağmen; ölen erkeklerin oranı kadınlardan %9,6 oranında daha fazladır. Bu durum kadınlarda beklenen yaşam süresinin, fazla olmasının istatistikî açıklamasıdır. Diğer taraftan 2022 yılı itibariyle kırsal kesimde doğum oranı ‰19,8 iken, kentsel alanda bu oran ‰27,4'tür. Ölüm oranları bakımından ise, kırsaldaki ölüm oranları ‰3,9 olmasına rağmen, kentsel alanda ölüm oranları ‰5,7 oranındadır. Buna göre Buhara Bölgesi'nde kentlerde doğum ve ölüm oranları, kırsala göre daha fazladır.

Cizzak Bölgesi'nde 2022 yılı itibariyle 40.743 çocuk dünyaya gelirken, 6.784 kişi ölmüştür. 2000-2022 yılı itibariyle doğan kişi sayısında %69,4, ölen kişi sayısında ise %57,4 oranında bir artış meydana gelmiştir. Cizzak Bölgesi'nde 2022 yılı içinde doğan çocukların %51,7'si erkek, %48,3'ü kız çocuğu; ölenlerin ise %57,8 'i erkek, %42,2'si kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı, doğan erkek çocukların oranından %6,1 daha fazladır. Kırsal kesimde doğum oranı ‰28, kentsel alanda ise ‰27,8 iken, kırsalda ölüm oranı ‰4,7, kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰4,6 olmuştur. Buna göre Cizzak Bölgesi'nde kırsal kesimde doğum ve ölüm oranları, kırsala göre biraz fazladır.

Kaşkaderya Bölgesi'nde 2022'de 98.279 çocuk dünyaya gelirken, 17.017 kişi ölmüştür. 2000 yılından sonraki geçen 22 yıllık sürede doğan kişi sayısında %70,3, ölen kişi sayısında ise %76,5 oranında bir artış söz konusudur. Kaşkaderya Bölgesi'nde 2022'de doğanların %52,2'si erkek, %47,8'i kız; ölenlerin ise %56,1'i erkek, %43,9'u kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı ile doğan erkek çocukların oranı arasında yaklaşık olarak %4 oranında bir fark vardır. Kırsal kesimde doğum oranı ‰28,9, kentsel alanda ise ‰28,1 iken, kırsalda ölüm oranı ‰5,3, kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰4,5'tir Buna göre Kaşkaderya Bölgesi'nde kırsal kesimde doğum ve ölüm oranları, kırsala göre daha fazladır.

Nevai Bölgesi'nde 2022'de doğum sayısı 26.274 olurken, 4.156 kişi ölmüştür. 2000 ve 2022 yılları arasındaki süreçte doğan bebek sayısında %71,6 artış olurken, diğer bölgelerden farklı olarak 2022'de ölüm sayısı, 2000 yılından fazla olmuş ve -1,6 değişim meydana gelmiştir. Bölgede 2022 yılı içinde doğan çocukların %51,6'sı erkek, %48,4'ü kız çocuğu; ölenlerin ise %55,8 'i erkek, %44,2'si kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı, doğan erkek çocukların oranından %4,2 daha fazladır. Kırsal kesimde doğum oranı ‰23,1, kentsel alanda ise ‰27,2 iken, kırsalda ölüm oranı ‰3,7, kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰4,3 olmuştur. Buna göre Cizzak Bölgesi'nde kentsel alanda doğum ve ölüm oranı, kırsal kesime göre daha yüksektir.

Namangan Bölgesi'nde 2000 yılında 40.772 olan doğum oranı 22 yıl sonra %101,1 gibi büyük bir oranda artarak 82.330'a çıkmıştır. Doğan erkek bebeklerin oranı, kız çocuklarından fazla olmakla birlikte, ölen erkeklerin oranı kadınlardan oldukça fazladır. Keza 2022 yılı içinde doğan bebeklerin %51,7'si erkek, %48,3'ü kadınken; ölümlerin %54,2'i erkek, 45,8'i kadındır. Bu çerçevede doğan erkek çocukların oranı kız çocuklarından %3,4 fazlayken, ölen erkeklerin oranı kadınlardan %8,4 daha fazladır. Kırsal ve

kentsel ayrım açısından ise, kırsal kesiminde doğum oranı ‰25,8 olurken, kentsel alanda bu oran ‰28,9'dır. Kentlerde ölüm oranı ‰4,8 olmasına rağmen, kırsal kesimde bu oran ‰4'tür. Buna göre Namangan Bölgesi'nde kentsel alanda doğum ve ölüm oranı, kırsal kesime göre daha yüksektir.

Semerkant Bölgesi'nde 2022'de 111.505 çocuk dünyaya gelirken, bölge genelinde ölen kişi sayısı 19.272 olmuştur. 2000-2022 yılları arasında doğan kişi sayısında %82; ölen kişi sayısında ise %35,5 oranında artış olmuştur. Bölgede 2022'de doğanların %51,9'u erkek, %48,1'i kız; ölenlerin ise %56,4'ü erkek, %43,6'sı kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı ile doğan erkek çocukların oranı arasında yaklaşık olarak %4,5 oranında bir fark vardır. Semerkant Bölgesi'nde kırsal kesimde doğum oranı ‰28,4, kentsel alanda ise ‰25,6 iken, kırsalda ölüm oranı ‰4,6; kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰4,9'dur. Buna göre Semerkant Bölgesi'nde kentsel alanda doğum oranları daha fazlayken, kentsel alanlarda ise kırsal kesime göre ölüm oranları daha yüksektir.

Surhanderya Bölgesi'nde 2000 yılındaki doğum sayısı 44.834 olurken, bu oran 2022'de %81,9 artış göstererek 81.547'ye yükselmiştir. 2000 yılında 8.158 olan ölüm oranı ise 2022 yılına gelindiğinde %69,7 gibi önemli bir oranda artarak 13.851 olmuştur. Bölgede, 2022 yılı itibariyle dünyaya gelen erkek çocukların %51,6'sı erkek, %48,4'ü kız çocuğudur. Ölüm oranlarına bakıldığında, 2022 yılı içinde meydana gelen ölümlerin %54,9'u erkek, 45,1'si kadındır. Buna göre dünyaya gelen erkek bebek sayısı, kızlardan %3,2 oranında fazla olmasına rağmen, erkek ölümlerinin oranı kadınlardan %9,8 daha fazladır. Öte yandan 2022'de doğum oranı ‰30,2 iken, kentsel alanda bu oran ‰28'dir. Ölüm oranları bakımından ise, kırsaldaki ölüm oranları ‰5,4 olmasına rağmen, kentsel alanda ölüm oranları ‰4,3 oranındadır. Buna göre Surhanderya Bölgesi'nde kentlerde doğum ve ölüm oranları, kırsala göre daha fazladır.

Sırderya Bölgesi'nde 2022'de doğum sayısı 23.320 olurken, ölen kişi sayısı 4.297'dir. 2000-2022 yılları arasındaki süreçte dünyaya gelen bebek sayısında %62,9; ölüm sayısında ise %21,9 oranında artış olmuştur. Bölgede 2022 yılı içinde doğan çocukların %51,9'sı erkek, %48,1'i kız çocuğu; ölenlerin ise %55,8 'i erkek, %44,2'si kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı, doğan erkek çocukların oranından %4,1 daha fazladır. Sırderya Bölgesi'nde kırsal kesimde doğum oranı ‰13,8, kentsel alanda ise ‰42,9 iken, kırsalda ölüm oranı ‰1,2, kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰9,7'dir. Bu çerçevede bölgede kentsel doğum ve ölüm oranları, kırsala göre dikkat çekici ölçüde yüksektir.

Taşkent Bölgesi'nin 2000 yılında 43.820 olan doğum oranı 2022'ye kadar %67,8 oranında artarak 73.556 olmuştur. Taşkent Bölgesi'nde doğan ve ölen erkek çocukların oranı, kız çocuklarının oranından daha fazladır. Nitekim 2022 yılı içinde doğan bebeklerin %51,4'ü erkek, %48,6'sı kadınken; ölümlerin %56,4'ü erkek, %43,6'sı kadındır. Bu bağlamda doğan erkek çocukların oranı kız çocuklarından %2,8 fazlayken, ölen erkeklerin oranı kadınlardan %12,8 daha fazladır. Kırsal ve kentsel bakımdan ise, kırsal kesiminde doğum oranı ‰30,5 olurken, kentsel alanda bu oran ‰19,1'dir. Diğer taraftan kentlerde ölüm oranı ‰6 olmasına rağmen, kırsal kesimde bu oran ‰4'tür. Buna kırsalda doğum ve ölüm oranları, kentsel alanlara göre daha fazladır.

Fergana Bölgesi'nde 2022'de doğum sayısı 101.308 olurken, ölen kişi sayısı 18.460'dir. 2000'den sonra, geçen süre

zarfında dünyaya gelen bebek sayısında %90,5; ölüm sayısında ise %83,3 oranında artış olmuştur. Bölgede 2022 yılı içinde doğan çocukların %51,7'si erkek, %48,3'i kız çocuğu; ölenlerin ise %54,5'i erkek, %45,5'i kadındır. Buna göre ölen erkeklerin oranı, doğan erkeklerin oranından %2,8 daha fazladır. Bölgede kırsal kesimde doğum oranı ‰27,5, kentsel alanda ise ‰24,4 iken, kırsalda ölüm oranı ‰5, kentsel alandaki ölüm oranı ise ‰4,4'tür. Bu çerçevede bölgede kırsal doğum ve ölüm oranları, kentsel alana göre daha yüksektir.

Harezm Bölgesi'nde 2000 yılında 32.114 olan doğum oranı %39,8 oranında artarak 44.920'ye çıkmıştır. 2022 yılı içinde doğan bebeklerin %51,8'si erkek, %48,2'ü kadınken; ölümlerin %55,2'i erkek, 44,8'i kadındır. Buna göre, diğer bölgelerde olduğu üzere, doğan erkek çocukların oranı kız çocuklarından fazladır. Öte yandan kırsal kesiminde doğum oranı ‰22,2, kentsel alanda bu oran ‰25,1 olurken; kentlerde ölüm oranı ‰4,4 iken, kırsalda bu oran ‰5,8'dir. Bu çerçevede Harezm Bölgesi'nde kentsel doğum ve ölüm oranları, kırsal kesime göre daha yüksektir.

Taşkent şehrinde 2022'de 74.036 çocuk dünyaya gelirken, ölen kişi sayısı 16.471 olmuştur. 2000-2022 yılları arasında doğan kişi sayısında çarpıcı bir artış olmuş, 2000 yılında 31.333 olan doğan çocuk sayısı %136 oranında artarak 74.036'ya yükselmiştir. Dikkat çekici bir sonuçta yıllara göre düşen ölüm sayılarında olmuştur. Nitekim 2000 yılında 18.245 olan ölüm sayıları-%9,7 azarak 16.471'e gerilemiştir. Şehirde 2022'de doğanların %51,4'ü erkek, %48,6'sı kız; ölenlerin ise %53'ü erkek, %47'si kadındır. Şehirde doğan ve ölen erkekler arasındaki fark %1,6'dır. Bu oran diğer bölgelere göre nispeten daha düşüktür. Öte yandan şehirde (kentsel) doğum oranı ‰24,4, ölüm oranı ise ‰5,7'dir.

4.1.5.4. Anne ve Çocuk Ölümleri

Sovyetler Birliği Dönemi'nde, 1970-1986 yılları arasında bebek ölüm oranları 1000 canlı doğumda ortalama 46.2 ölümdür. 1990 yılında bir yaşından önceki ortalama ölüm oranı ise 1000 canlı doğumda 65 ölümdü. 1990'ların ortalarında, resmî veriler Karakalpakistan'ın bazı bölgelerinde bebek ölüm düzeyinin 1.000 canlı doğumda 110 ölüme kadar çıktığını göstermektedir. Resmî olmayan tahminler ise bu oranın iki katı olduğunu iddia etmektedir. Bağımsızlığından sonra, 1992'de ulusal anne ölüm hızı 100.000 canlı doğumda 65.3'tü. Anne ölüm hızı da bölgesel olarak bazı yerlerde oldukça yüksek olabilmekteydi (Lubin, 1996: 422–424). Özbekistan'da daha ilerleyen dönemlerde, 2012 yılının resmî sonuçlarına göre, 100.000 canlı doğumda 20.2 anne ölüm oranı gerçekleşmiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün öngörüleri, aynı dönemde 2012 yılında, Özbekistan'da anne ölüm oranı 100.000 canlı doğumda 36 olarak tahmin etmiştir (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 7). Buna göre 1992 yılında 100.000 canlı doğumda 65.3 olan anne ölüm hızı, 2012 yılına gelindiğinde 20.2'ye kadar gerilemiştir.

Özbekistan'da 1990'lardaki bebek ölüm oranlarına bakıldığında, 1990'lı yılların başlarındaki bebek ölümlerindeki yüksek oranlar, sonraki süreçte belirgin bir şekilde düşme eğilimi göstermiştir. Özbekistan'da 1993 yılında 1000 canlı ölümde 32 olan bebek ölüm oranı, 1994 yılında 28'e ve 1995'te 21'e düşmüştür. Bebek ölüm oranlarındaki bu düşüş UNDP (1996) tarafından, daha az doğuma, doğumlar arasındaki daha uzun aralığa ve özellikle otuz beş yaş üstü kadınlar arasındaki nispeten düşük doğum oranına bağlanmıştır (Pomfret ve Anderson, 1997: 8–9). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'daki güncel anne ve çocuk ölüm istatistikleri yer almaktadır.

Tablo 4.13.: Anne ve Çocuk Ölüm İstatistikleri, 2000-2022

Vilayet		Kentsel / Kırsal	2000	2010	2022
Karakalpak C.	Anne Ölümleri			10	5
	Anne Ölüm Hızı			26,4	11,7
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 yaş altı)	20,5	11,8	10,9
		Toplam (5 yaş altı)	32,4	16,5	13,8
		Kentsel (1 yaş altı)	23,0	13,5	15,8
		Kentsel (5 yaş altı)	32,1	17,8	20,7
		Kırsal (1 yaş altı)	18,5	10,1	6,2
		Kırsal (5 yaş altı)	32,8	15,2	7,4
Andican	Anne Ölümleri			11	12
	Anne Ölüm Hızı			18,3	13,9
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	15,2	9,4	8,8
		Toplam (5 yaş altı)	23,7	12,8	12,2
		Kentsel (1 Yaş altı)	22,4	13,3	13,5
		Kentsel (5 yaş altı)	30,1	19,2	18,8
		Kırsal (1 Yaş altı)	12,1	5,7	3,7
		Kırsal (5 yaş altı)	21,0	8,1	5,1
Buhara	Anne Ölümleri			8	8
	Anne Ölüm Hızı			23,1	17,8
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	19,0	11,3	7,2
		Toplam (5 yaş altı)	27,8	15,3	9,6
		Kentsel (1 Yaş altı)	23,3	14,8	9,7
		Kentsel (5 yaş altı)	27,3	20,2	13,4
		Kırsal (1 Yaş altı)	17,6	9,6	5,1
		Kırsal (5 yaş altı)	27,9	13,2	6,8
Cizzak	Anne Ölümleri			7	5
	Anne Ölüm Hızı			27,0	12,3
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	16,2	8,8	8,7
		Toplam (5 yaş altı)	25,4	12,2	12,1
		Kentsel (1 Yaş altı)	18,7	8,8	10,8
		Kentsel (5 yaş altı)	24,2	11,3	15,3
		Kırsal (1 Yaş altı)	15,5	8,8	6,9
		Kırsal (5 yaş altı)	25,8	12,5	9,4
Kaşkaderya	Anne Ölümleri			9	18
	Anne Ölüm Hızı			14,1	18,3
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	19,0	10,1	11,2
		Toplam (5 yaş altı)	29,3	13,6	15,0
		Kentsel (1 Yaş altı)	20,1	12,4	14,2
		Kentsel (5 yaş altı)	27,7	18,2	18,8
		Kırsal (1 Yaş altı)	18,7	8,4	9,0
		Kırsal (5 yaş altı)	29,6	11,3	12,4
Nevai	Anne Ölümleri			5	8
	Anne Ölüm Hızı			27,2	30,4
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	18,4	6,6	4,8
		Toplam (5 yaş altı)	27,7	10,1	7,4
		Kentsel (1 Yaş altı)	25,0	10,3	6,5
		Kentsel (5 yaş altı)	33,1	15,1	10,2
		Kırsal (1 Yaş altı)	14,8	3,4	3,0
		Kırsal (5 yaş altı)	24,8	6,1	4,5
Namangan	Anne Ölümleri			11	7
	Anne Ölüm Hızı			21,7	8,5
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	18,8	12,5	7,7
		Toplam (5 yaş altı)	29,3	15,6	9,1
		Kentsel (1 Yaş altı)	26,7	17,0	9,0
		Kentsel (5 yaş altı)	35,7	21,1	10,5
		Kırsal (1 Yaş altı)	14,2	7,0	5,1
		Kırsal (5 yaş altı)	25,6	9,4	6,4
Semerkant	Anne Ölümleri			12	7
	Anne Ölüm Hızı			16,0	6,3
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	16,0	9,4	6,7
		Toplam (5 yaş altı)	25,3	13,3	9,9
		Kentsel (1 Yaş altı)	17,1	11,6	11,2
		Kentsel (5 yaş altı)	22,9	15,6	15,4
		Kırsal (1 Yaş altı)	15,8	8,5	4,5
		Kırsal (5 yaş altı)	25,9	12,4	7,2
Surhanderya	Anne Ölümleri			7	12

Vilayet		Kentsel / Kırsal	2000	2010	2022
	Anne Ölüm Hızı			13,7	14,7
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	20,7	7,8	11,5
		Toplam (5 yaş altı)	34,9	13,6	14,7
		Kentsel (1 Yaş altı)	24,9	9,4	13,1
		Toplam (5 yaş altı)	34,1	20,9	14,9
		Kırsal (1 Yaş altı)	19,9	7,1	10,7
		Kırsal (5 yaş altı)	35,0	11,8	14,5
Sırderya	Anne Ölümleri			2	5
	Anne Ölüm Hızı			12,3	21,4
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	20,4	10,2	14,6
		Toplam (5 yaş altı)	25,3	13,4	17,2
		Kentsel (1 Yaş altı)	21,5	13,0	21,4
		Toplam (5 yaş altı)	26,2	18,0	27,5
		Kırsal (1 Yaş altı)	20,0	8,5	3,5
		Kırsal (5 yaş altı)	25,0	10,7	3,8
Taşkent	Anne Ölümleri			18	14
	Anne Ölüm Hızı			32,8	19,0
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	19,6	11,0	6,4
		Toplam (5 yaş altı)	26,9	14,7	7,8
		Kentsel (1 Yaş altı)	20,2	10,8	10,3
		Toplam (5 yaş altı)	25,7	14,9	11,4
		Kırsal (1 Yaş altı)	19,3	11,1	4,0
		Kırsal (5 yaş altı)	27,6	14,5	5,6
Fergana	Anne Ölümleri			12	16
	Anne Ölüm Hızı			17,0	15,8
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	19,3	14,1	6,2
		Toplam (5 yaş altı)	28,5	18,3	8,0
		Kentsel (1 Yaş altı)	21,0	15,0	8,0
		Toplam (5 yaş altı)	27,4	22,5	9,9
		Kırsal (1 Yaş altı)	18,7	12,9	4,1
		Kırsal (5 yaş altı)	28,9	16,2	5,9
Harezm	Anne Ölümleri			11	5
	Anne Ölüm Hızı			30,6	11,1
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	24,6	12,0	8,4
		Toplam (5 yaş altı)	37,9	15,8	11,3
		Kentsel (1 Yaş altı)	46,0	15,6	15,7
		Toplam (5 yaş altı)	57,9	19,9	20,1
		Kırsal (1 Yaş altı)	19,4	10,6	4,4
		Kırsal (5 yaş altı)	33,1	14,2	6,6
Taşkent Şehri	Anne Ölümleri			10	8
	Anne Ölüm Hızı			25,4	10,8
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	19,5	17,1	11,1
		Toplam (5 yaş altı)	23,0	19,3	13,5
		Kentsel (1 Yaş altı)	19,5	17,1	11,1
		Toplam (5 yaş altı)	23,0	19,3	13,5
		Kırsal (1 Yaş altı)	-	-	-
		Kırsal (5 yaş altı)	-	-	-
Toplam	**Anne Ölümleri**			**133**	**130**
	Anne Ölüm Hızı			21,0	13,9
	Bebek Ölüm Hızı*	Toplam (1 Yaş altı)	18,9	11,0	8,7
		Kentsel (1 Yaş altı)	22,4	13,7	11,5
		Toplam (5 yaş altı)	29,1	18,3	14,7
		Kırsal (1 Yaş altı)	17,3	8,8	5,8
		Kırsal (5 yaş altı)	28,3	12,2	8,0

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Anne Ölümleri: Kişi, Yılda

Anne Ölüm Hızı: 100.000 canlı doğumda

Bebek Ölüm Hızı (*): Yılda, 1.000 canlı doğumda, 1 ile 5 yaş ve altı ölümler

Özbekistan'da anne ölümleri, yıllar içinde dalgalanmalar gösterse de son yıllarda düşüş meydana gelmiştir. Ülkede 2010 yılında 133 olan anne ölüm sayısı, 2016'da 126'ya düşmüş, 2019'da en yüksek seviyesini görerek 160 olmuş ve 2022 yılı itibariyle 130'da kalmıştır. Benzeri bir durum bölgesel bazda da gözlenmektedir. Örneğin, Karakalpakis-

tan Cumhuriyeti'nde 2010 yılında 10 olan anne ölüm sayısı, 2017'de 5'e kadar düşmüş, 2021'de 10 olmuş ve 2022 yılında 5'e gerilemiştir. Öte yandan 2022 yılı itibariyle ülkede en fazla anne ölümü, 18 ölümle Kaşkaderya'da gerçekleşmiştir. En az ölüm sayısı ise, aynı yılda birden fazla bölgede gerçekleşmiştir. Keza 2022 yılı itibariyle Karakalpak Cumhuriyeti, Cizzak Bölgesi, Sırderya Bölgesi ve Harezm Bölgesi'nde 5 anne ölümü meydan gelmiştir.

Özbekistan'da anne ölüm hızında da yıllar içinde belirgin dalgalanmalar gözlenmekle birlikte, bir düşme eğilimi söz konusudur. Ülkede 2010'da 100.000 canlı doğumda 21 anne ölümü gerçekleşirken, 2010-2022 yılları arasında en düşük sayı, 100.000'de 13,9 ölümle 2022 yılına aittir.

Bölgeler bazında bakıldığında, yıllar içinde anne ölüm hızında belirgin dalgalanmalar söz konusudur. Ülkede 2022 yılı itibariyle anne ölüm hızı ortalaması, bazı bölgelerde ülke ortalamasının üstüne çıkarken, bazı bölgelerde üzerinde seyretmiştir. Nitekim Nevai Bölgesi (100.000'de 30,4), Sırderya Bölgesi (100.000'de 21,4), Taşkent Bölgesi (100.000'de 19,0), Kaşkaderya Bölgesi (100.000'de 18,3), Buhara Bölgesi (100.000'de 17,8), Fergana Bölgesi (100.000'de 15,8), Surhanderya Bölgesi (100.000'de 14,7) için anne ölüm hızı, ülke ortalamasının üstündedir. Öte yandan Semerkant Bölgesi'nde (100.000'de 6,3), Namangan Bölgesi'nde (100.000'de 8,5), Taşkent şehrinde (100.000'de 10,8), Harezm Bölgesi'nde (100.000'de 11,1), Karakalpak Cumhuriyeti'nde (100.000'de 11,7), Cizzak Bölgesi'nde (100.000'de 12,3), Andican Bölgesi'nde (100.000'de 13,9) anne ölüm hızı, ülke ortalamasının üstündedir. Bununla beraber 2022 yılında, 2010 yılına göre bazı bölgelerde anne ölüm hızında artış olurken, bazı bölgelerde de azalma yaşamıştır. Örneğin, Harezm Bölgesi'nde 2010 yılındaki anne ölüm hızı, 100.000 canlı doğumda 30,6 iken, bu oran 2022 yılında 11,1'ye gerilemiştir. Öte yandan bazı bölgelerde ise artış söz konusu olmuştur. Sırderya Bölgesi'nde 2010 yılında 100.000 canlı doğumda 12,3 olan anne ölüm hızı, 2022 yılına gelindiğinde 21,4'e çıkmıştır.

Ülkede bebek ölüm oranlarında yıllara göre belirgin bir düşüş eğilimi gözlenmektedir. Ülkede 2000 yılında 1000 canlı doğumda 18,9 olan bebek ölüm oranı 2010 yılında 11,0'a ve 2022 yılında 8,7'ye kadar düşmüştür. Bölgelere göre bakıldığında, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde 1000 canlı doğumda 20,5 olan bebek ölüm oranı, 2022'de neredeyse yarı yarıya düşerek 10,9'a gerilemiştir. Tablo 13'te yer verildiği üzere, bebek ölüm oranlarındaki düşüş diğer bölgeler içinde geçerlidir. Öte yandan 2022 yılı itibariyle, Sırderya Bölgesi'nde (14,6), Surhanderya Bölgesi'nde (11,5), Kaşkaderya Bölgesi'nde (11,2), Taşkent Şehri'nde (11,1), Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde (10,9) ve Andican Bölgesi'nde bebek ölüm oranları, ülke ortalamasının (8,7) üstündedir. Öte yandan Nevai Bölgesi'nin (4,8), Fergana Bölgesi'nin (6,2), Taşkent Bölgesi'nin (6,4), Semerkant Bölgesi'nin (6,7), Buhara Bölgesi'nin (7,2), Namangan Bölgesi'nin (7,7), Harezm Bölgesi'nin bebek ölüm oranı ise ülke ortalamasının (8,7) altındadır.

Özbekistan'da kentsel alanda bebek ölüm oranı ortalaması 2022 yılı itibariyle 1000 canlı doğumda 11,5 olup, bu oran ülkenin genel bebek ölüm ortalamasının (8,7) oldukça üstündedir. Bununla beraber 2010 yılında 1000 canlı doğumda 22,4 olan kentsel alanda bebek ölüm oranları, 2022 yılına kadar geçen sürede, neredeyse yarı yarıya azalarak 11,5 olmuştur. Bebek ölüm oranı en yüksek olan bölge, 1000 canlı doğumda 21,4 ölüm oranıyla Sırderya Böl-

gesi'ne ait olurken, Sırderya Bölgesi'ni 15,8'le Karakalpak Cumhuriyeti, 15,7 ile Harezm Bölgesi takip etmiştir. Bölgeler arasında bebek ölüm oranının en az olduğu bölge ise 1000 canlı doğumda 6,5 ile Nevai olmuştur. Öte yandan 2022 yılı itibariyle kırsalda bebek ölüm oranları hem kentsel (11,5) ortalamanın hem de genel ortalamanın (8,7) oldukça altındadır. Ülkede 2000 yılında 1000 canlı doğumda 17,3 olan bebek ölüm oranı, 2022 yılında yaklaşık üçte iki oranında düşerek 5,8'e gerilemiştir. Bölgelere göre, ülkenin kırsalında en fazla bebek ölüm oranı, 1000 canlı doğumda 10,7 ölümle Surhanderya Bölgesi'ne aitken, en düşük ölümler 3,5 ölüm oranıyla Sırderya Bölgesi'nde meydana gelmiştir.

Ülkede 1 yaş ve altı bebek ölümlerinin oranında yıllar içinde belirgin bir düşüş meydana gelmiş olup 2000 yılında 1000 canlı doğumda 18,9 olan 1 yaş ve altı bebek ölüm oranı 2022 yılına gelindiğinde %55'den fazla azalarak 8,7'ye gerilemiştir. 2022 yılı itibariyle ülkede 1000 canlı doğumda 1 yaş ve altı en fazla ölüm oranı, 14,6 ile Sırderya Bölgesi'nde gözlenirken, en düşük ölüm oranı ise 4,8 oranıyla Fergana Bölgesi'nde olmuştur. Kentsel alanda 1000 canlı doğumda 2000 yılında 22,4 olan 1 yaş ve altı ölüm oranı, 2022 yılına gelindiğinde yarı yarıya düşerek 11,5'e inmiştir. Kentsel alanda 1 yaş ve altı en fazla ölüm oranı 21,4'le Sırderya Bölgesi olurken, en düşük ölümler 6,5'le Nevai'de kaydedilmiştir. Kırsal ölçekte, 2022 yılı itibariyle, 1000 canlı doğumda 1 yaş ve altı ölüm oranı 5,8 olup, bu oran hem genel ortalamanın (8,7) hem de kentsel ortalamanın (11,5) altındadır. Ülkede 1000 canlı doğumda 1 yaş ve altı için en fazla ölüm oranı 10,7 ile Surhanderya'da meydana gelirken, en düşük ölüm oranı 3'le Nevai'de olmuştur.

Trading Economics'in verilerine göre, 2021 yılı itibariyle bebek ölümlerinin sayısı 10.245, yeni doğan ölümlerinin sayısı 6.172'dir. The Global Economy verilerine göre, Özbekistan'da her 100.000 canlı doğumda meydana gelen anne ölüm oranlarının 2000-2017 yılları arasındaki ortalaması 34 olup, bu oran maksimum 2005 yılında 45 ölüm olmuştur.[16] Dünya Bankası verilerine göre 2020 yılındaki son değer 30 ölüm[17] olup, 182 ülke bazında dünya ortalaması olan 155 ölümün olukça altındadır. Küresel ölçekte, en yüksek değer her 100.000 canlı doğumda 1140 anne ölüm oranıyla Çad ilk sırada yer alan ülke olurken, sadece 2 ölümle Beyaz Rusya 182 ülke arasında sonuncu olmuştur. Ülkede her 1000 canlı doğumda meydana gelen bebek ölüm oranlarına bakıldığında, yıllara göre ülke ortalamasının 47 ölüm olduğu görülmektedir. 2023 yılında her 1000 canlı doğumda meydana gelen bebek ölüm oranı 12.1 bebek olup[18], bu oran dünya ortalaması olan 20 bebek ölüm ortalamasının altındadır. Özbekistan'ın bu konuda 187 ülke arasındaki sıralaması ise 99 olmuştur (theglobaleconomy.com/, 2023). Genel olarak, yüksek olan anne ve bebek ölüm oranları, antenatal bakım[19] ve hastane hizmetlerinde kalite sorunlarının göstergesi olarak görülmektedir. Zira erken doğum komplikasyonları,

16 Theglobaleconomy'den alınan bu değerler içinde anne ölüm oranlarının maksimum değeri, Dünya Bankası verileri ile güncellenmiştir. Detaylı bilgi için bknz. https://data.worldbank.org/indicator/SH.STA.MMRT?end=2020&locations=UZ&start=2000

17 https://data.worldbank.org/indicator/SH.STA.MMRT?locations=UZ

18 Theglobaleconomy'den alınan bu değerler içinde her 1000 canlı doğumda bebek ölüm oranları yukarıdaki tablodan alınan verilerle revize edilmiş ve güncellenmiştir.

19 Gebeliğin saptanmasından ve hatta öncesinden başlayan ve gebelik boyunca devam eden düzenli ve periyodik takiptir (chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://ailehekimi.medicine.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/581/2015/02/Antenatal-Bak%C4%B1m-ve-Gebe-Takibi.pdf).

kanama, hipertansiyon ve sepsis[20] gibi başlıca ölüm nedenleri iyi performans gösteren hastanelerde ölümle sonuçlanmamalıdır (Muscat ve diğerleri, 2022: 14).

4.1.5.5. Türkistan'da Doğurganlıkla İlgili Politikalar

Bir ülkenin doğurganlık politikası, nüfus dinamiklerinin en önemli bileşenlerinden biridir. Ülke veya toplumlarda yaşlanan nüfusun sebep olabileceği ekonomik, sosyal, siyasi ve hatta güvenlikle ilgili muhtemel sorunlar büyük bir endişe kaynağıdır.

Tablo 4.14.: Türkistan'da Doğurganlıkla İlgili Politikalar

Ülke	Yıl	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Nüfus (Bin)	2019	18.551	6.416	9.321	5.942	32.982
Toplam Doğurganlık Hızı (Kadın Başına Canlı Doğum)	2015-20	2,8	3,0	3,6	2,8	2,4
Ergen Doğurganlık Hızı (15-19 Yaş Arası 1.000 Kadın Başına Canlı Doğum)	2015-20	29,8	32,8	57,1	24,4	23,8
Mevcut Doğurganlık Düzeyine İlişkin Politika	2015-19	Yüksek	Yüksek	Düşük	Yüksek	Politikası Yok
Doğum İzni Sağlayıp Sağlamadığı	2015-19	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Devlet Destekli Çocuk Bakımı Sağlayıp Sağlamadığı	2015-19	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Aile Planlaması İçin Doğrudan Destek Sağlayıp Sağlamadığı	2019	Hayır	Evet			Evet

Kaynak: (UN, 2021b: 38)

Bu bağlamda ülke ölçeğini aşan nüfus yığılması bir sorun teşkil edebileceği gibi, makul sayıyı bulmak kritik önemi haiz bir konudur. Doğurganlık politikası, istenen sayıda çocuğu hedefleyerek, nüfus artışını teşvik etmek veya kontrol etmek maksadıyla uygulanan politika(lar) olup doğurganlık politikası siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal koşullarını tesis etmek üzerine şekillenir. Aşağıdaki tabloda Türkistan'daki ülkeler ile Özbekistan'ın doğurganlıkla ilgili politikalarına yer verilmiştir.

Türkistan'daki devletler arasında doğurganlık hızı en yüksek olan devlet, 2020 yılı itibariyle kadına başına 3.6 doğumla Tacikistan'dır. Kırgızistan'ın kadın başına doğum sayısı 3.0; Kazakistan ve Türkmenistan'ın 2.8'er çocuk; Özbekistan'ın ise 2.4 çocuktur. Buna göre Özbekistan, bölgesinde doğurganlık hızı en düşük olan ülke olup bu oran 'ergen doğurganlık hızına' da (15-19 yaş arası 1.000 kadın başına canlı doğum) yansımıştır. Nitekim Tacikistan'da 15-19 yaş arası 1000 kadın başına canlı doğum sayısı 57.1 çocuk; Kırgızistan'ın 32.8 çocuk; Kazakistan'ın 29.8 çocuk; Türkmenistan'ın 24.4 çocuk iken Özbekistan'da 15-19 yaş arası 1000 kadın başına düşen canlı doğum sayısı 23.8'dir. Bununla beraber Türkistan'daki devletlerin tamamı doğum izni sağlamasının yanı sıra devlet destekli çocuk bakım hizmeti de sunmaktadır. Ayrıca Kazakistan dışındaki devletler aile planlaması için doğrudan destek verirken, Özbekistan dışındaki bütün devletlerde doğurganlık düzeyine ilişkin belli bir devlet politikası uygulanmaktadır.

Öte yandan Özbekistan nüfusunun neredeyse yarısı 25-54 yaş aralığındadır. Bu yaş yapısı bağımsızlık sonrası yüksek doğum oranından kaynaklanmaktadır: Sovyetler Birliği'ne

20 Sepsis veya halk arasındaki yaygın tabiriyle kan zehirlenmesi, bir enfeksiyon hastalığı etkeninin kan dolaşımı yoluyla vücudun geneline yayılarak hastalık tablosu oluşturması durumudur (https://www.medicana.com.tr/saglik-rehberi-detay/12471/sepsis)

bağlı devletler arasında Özbekistan, 20 yaşın altında, 10 veya daha fazla çocuğu olan annelerin en fazla olduğu ülkedir. O zamandan beri Özbekistan'da doğum oranı düşmektedir (Smith, Hambly ve Sinor, 2023). Özbekistan'da yüksek bebek ve anne ölüm oranları ile anne ve çocuk sağlığı, sağlık sektöründe hükûmetin ana önceliklerinden biri olmuştur. Anne ve bebek ölümlerini azaltabilmek amacıyla, çok sayıda ve çeşitli şekillerde hükûmet programları hayata geçirilmiştir. Ülkede 2000 yılında 100.000 canlı doğumda 41 olan anne ölüm oranları, 2017 yılına gelindiğinde 29'a kadar düşürülmüştür. Bununla birlikte, Özbekistan'da anne ölümü oranı, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Avrupa Bölgesi ortalamasının iki katından fazla olup (100.000 canlı doğumda 13 anne ölümü); Tacikistan ve Kırgızistan'daki oranların da üzerindedir. Bebek ölüm oranı bakımından, 2000 yılında 1.000 canlı doğumda 51.8 olan bebek ölümleri, 2019'da 15.6'ya düşmüştür (1.000 canlı doğumda). Bu oran aynı yıl 17.6 olan Türkistan ortalamasının altındadır. Bununla birlikte, Avrupa bölgesel ortalamasına kıyasla da bebek ölüm oranı oldukça yüksektir (Muscat ve diğerleri, 2022: 14).

4.1.6. Nüfus ve Göç

Özbekistan'da göç konusu, jeopolitik ve jeostratejik konumu ile mündemiç olan bir konudur. Fetihler Bölgesi denilen bölgede, tarihe mal olmuş devletlere, medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Özbekistan, Tarihî İpek Yolu'nun merkezî güzergâhlarından biridir. Özbekistan'ın göç hareketleri ister içeri ister dışarı yönlü olsun, göç koridorlarının varlığından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu göç koridorları, göç hareketlerini şekillendiren tarihsel, ekonomik ve kültürel kodlardan ziyadesiyle beslenmiştir.

Bununla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan Rus işgaliyle, bölgede uygulanan zorunlu göç ve iskân politikası, Özbekistan'ın demografisini şekillendiren başka bir önemli faktördür. Sovyetler Birliği Dönemi'nde ise 1937-1938 yıllarında Stalin tarafından Sovyetlerin uzak doğusundan Koreliler zorla bölgeye yerleştirilmiştir. Ayrıca 1940'lı yıllarda Ahıska Türklerinden, Kırım Tatarlarına, Volga Almanlarından Kumak ve Çeçenlere kadar birçok etnik grup başta Özbekistan olmak üzere Türkistan coğrafyası ve Sibirya steplerine sürgün edilmiştir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ülke sınırları içinde bulunan başta Ruslar olmak üzere farklı etnik kökenden yerleşimcilerin bir kısmı kendi ülkelerine dönmesiyle ülke demografisi yeniden şekillenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ayrıca, Türk Cumhuriyetleri'nden sınırın öte tarafında kalan halklardan da kendi ülkelerine doğru hareketlilik söz konusu olmuştur.

Özbekistan'da göç olgusu, ifade edilen bu sosyal ve ekonomik faktörlerin yanı sıra, ikili ve bölgesel olarak oluşturulan serbest iş gücü hareketliliği gibi yasal çerçeveler ve anlaşmalardan da etkilenmiştir. Ülkeden başka ülkelere yapılan (dış) göçün öncelikli sebepleri arasında, savaş ve doğal afetler gibi sorunlar değil, daha çok ekonomik problemlerin neden olduğu itme ve çekme faktörleri etkili olmuştur. Bu bağlamda insanlar daha çok iktisadî sebeplerle başka bir ülkeye göç edip ya orada kalmak için ya da maddi birikim yaparak geri dönmek için göç etmektedirler. Bu konuda görüşme yapılan 65 yaşındaki ev kadını bir katılımcı, başka ülkeye gitmek üzere olan oğlunun gerekçesinin, sosyolojik ve ekonomik zeminini şu şekilde anlatmıştır: Kadınlar çaresiz gidiyorlar, yurt dışına çalışmaya. Küçük çocukları var, gitmek istemezler, ama para yetmedi-

ği için dışarıya göç ediyorlar. Oğlum yurt dışına çalışmaya gideceğini söylüyor. Almanya'ya gidemezsem bir yere işe gideceğim diyor. Parasızlıktan eziyetteyiz. Gidip işe girip para biriktirdikten sonra gelip evlenmek istiyor. Evlerimiz çok bakımsız. Bir iki defa Hokimiyat'a yardım için gittim. Ama yardım alamadım. Yeni bir muhtarımız oldu. O işte bize biraz kömek ediyor (yardımcı oluyor). Oğlum parasızlıktan başka devletlere gitmek istiyor (K3: Kadın, 65, İlkokul Mezunu).

Özbekistan'da ekonomik koşulları, istihdam darlığı ve çalışan kesimler için ücretlerin düşüklüğü gibi ekonomik sebeplerden dolayı hâsıl olan itme-çekme faktörleri dış göçün öncelikli sebebidir. Sovyetler Birliği Dönemi'nde kapalı iktisadî sistemden sonra bağımsızlığın elde edilmesiyle tam bir şok ortamına giren Post-Sovyetik devletler, ekonomik sorunlar başta olmak üzere sosyal ve siyasal bakımdan önemli sorunlarla baş etmek durumunda kalmışlardır. Bir yandan yıllarca izole kaldıkları Batılı toplum düzenini tanımaya başlayan Post-Sovyetik Türk Devletleri, öte yandan sosyalist ekonomik düzenden, serbest piyasa ekonomisine geçişin yarattığı belirsizlik, yabancılaşmanın sebep olduğu anomik koşullarla karşılaşmışlardır. Aşağıdaki tabloda, ülkede gelen ve giden göçmen sayılarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.15.: Gelen ve Giden Göçmen Sayısı: Toplam Göçmen Sayısı, 2018-2022

Gelen Göçmen Sayıları											
Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki Toplam Göçmenler	**Yurt Dışından Özbekistan Cumhuriyeti'ne Gelip Yerleşenlerin Sayısı**										
	2018	2013	2020	2021	2022	Gelenlerin Sayısı (Bin Kişi)	2018	2013	2020	2021	2022
Gelenlerin Sayısı (Bin Kişi)	160,1	158,9	191,1	256,8	214,8		2,9	2,5	1,1	1,9	2,3
Giden Göçmen Sayıları											
Özbekistan Cumhuriyeti'nden Ayrılanların Toplam Sayısı	**Özbekistan Cumhuriyeti'nden Yabancı Ülkelere Yerleşenlerin Sayısı**										
	2018	2013	2020	2021	2022	Gidenlerin Sayısı (Bin Kişi)	2018	2013	2020	2021	2022
Gidenlerin Sayısı (Bin kişi)	174,8	169,5	203,6	275,1	221,3		17,6	13,2	13,6	20,1	8,8

Kaynak: (Yuldoshev, 2023a: 448-456)

Özbekistan'da Net Göç ve Oranları, 2023						
	1990	2000	2015	2020	2021	2022
Net Göç[21]	-73.485.0	-66.592	-20.380.0	-12.543	-18,300	-6.498-

Kaynak: (population.un.org/, 2023; worldbank.org, 2023), (stat.uz, 2023a)

21 Net göç, bir ülkeye gelen nüfustan, giden nüfus sayısının çıkarılmasıyla elde edilen sonuçtur.

Özbekistan'a gelen göçmen sayıları 2000 yılı itibariyle 145.880 kişidir. Bu sayı 2005 yılında 144.778'e, 2010 yılında ise 139.280'e düştükten sonra 2022 yılında 214.821 olmuştur. Buna göre ülkede 2000 yılından 2022'ye kadarki gelen göçmen sayılarında %47,2'lik bir artış söz konusu olmuştur. Ülkeye gelen göçmenlerin %39,8'i erkek (85,6 bin), %60,2'si (129,2 bin) ise kadındır.

Ülkeye yurt dışından göç edenlerin sayısı 2022 yılı itibariyle 2,3 bin olup, gelenlerin 1,1 bini erkek, 1,2 bini ise kadındır. 2015 yılı itibariyle, yurt dışından Özbekistan'a göç edenlerin sayısı, 7,1 bin olup bu sayı 2020 yılında, COVID-19 Salgını'ndan kaynaklı olarak 1,1 binlere kadar gerilemiştir. Özellikle ülkede yurtdışından Özbekistan'a göç edenlerin sayısında, özellikle son beş yıl içinde ciddi düzeyde bir düşüş söz konusu olmuştur.

Özbekistan'dan başka ülkelere göç edenlerin sayısı 2022 yılı itibariyle 221.319 kişidir. Gidenlerin %59,7'si (132,8 bin) gibi çok büyük bir oranı kadın, %403'ü (75,5 bin) erkek olup %65,6'sı (145,8 bini) kentlere, 34,4'ü (75,5 bini) kırsal kesimlere göç etmiştir. Yıllar içinde Özbekistan'dan dışarıya yapılan göçlerde ciddi bir değişim söz konusu olmamıştır. Nitekim 2000 yılında dışarıya giden sayısı 212.472 iken, bu sayı sadece %4,2 oranında artarak 221.319 kişi olmuştur.

Öte yandan Özbekistan'dan başka ülkelere göç edip orada ikamet alanların oranında dikkate değer ölçülerde bir azalma söz konusu olmuştur. Zira Özbekistan'dan dışarıya gidip oraya kalıcı olarak yerleşenlerin sayısı 2000 yılında 62.545 iken bu sayı 2005 yılında 104.991'e kadar çıkmıştır.

2010 yılından sonra Özbekistan'dan yurt dışına giderek ikamet alanların sayısında belirgin düşüş söz konusu olurken, bilhassa son beş yılda bu sayıda dramatik düşüş gözlenmektedir. Bu çerçevede Özbekistan'da dışarıya göç edip ikamet alanların sayısı, 2022 yılı itibariyle 8.790 olmuştur. Bunun %46,5'i (4,1 bini) erkek, %53,7'si kadındır (4,7 bini).

Bu süreçte istihdam darlığı, artan işsizlik ve enflasyon oranları halkı dışarıya göçe zorlamıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla aniden fırlayan dış göç oranları zamanla azalma eğilimine girmekle birlikte, giden sayısı gelen sayısından fazladır.

Özbekistan'a 2022 yılında 214.821 gelen olurken, 221.319 kişi gitmiş olup ülkenin göç dengesi-6.468 kişi olmuştur. Ülkede yıllar içinde giden sayısı, gelen sayısından her zaman fazla olmuştur.

Bununla beraber, gelen ve giden kişi sayısını arasındaki farkı ifade eden net göç oranlarında, yıllar içinde bir denge oluşma eğilimindedir. Nitekim 1990 yılı itibariyle, ülkede giden kişi sayısı, gelen kişi sayısından 73.485 bin kişi fazlayken, bu sayı 2000 yılında 66.592 bin kişiye, 2020 yılında 12.543 kişiye ve 2022 yılında ise 6.498 kişiye düşmüştür.

Country Meters'in verilerine göre, Özbekistan'da dış göçün bir önceki yıl seviyesinde kalması hâlinde, 2023 yılı itibariyle göçten kaynaklı olarak toplam nüfusunun 46.898 kişi azalacağı öngörülmektedir. Bu, başka bir ülkeye kalıcı olarak yerleşmek üzere Özbekistan'dan ayrılan insanların (göçmenler) sayısının, kalıcı ikametgâh olarak yerleşmek için (yerli olmadıkları) ülkeye taşınan insanların sayısından (göçmenler) fazla olacağı anlamına gelmektedir.

Yandaki tabloda, yurtdışından Özbekistan'a gelen ve Özbekistan'dan yurtdışına giden göçmen sayıları ve ülke bilgilerine ait istatistikî veriler yer almaktadır.

Tablo 4.16.: Yurt Dışından Özbekistan Gelen ve Özbekistan'dan Yabancı Ülkelere Gidenler, 2022

Ülke	Yurt Dışından Özbekistan Gelenlerin Sayısı	Oran (%)	Ülke	Özbekistan'dan yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	Oran (%)
Rusya Fed.	813	35,0	Kazakistan	6.985	79,5
Kazakistan	761	32,8	Rusya	1.441	16,4
Tacikistan	156	6,7	Kırgızistan	63	0,7
Kırgızistan	111	4,8	Tacikistan	41	0,5
Türkmenistan	38	1,6	Türkmenistan	24	0,3
Diğer Ülkeler	443	19,1	Diğer Ülkeler	236	2,6
Toplam	2.322	100,0	Toplam	8.790	100

Kaynak: (Yuldoshev, 2023a: 450)

Yurtdışından Özbekistan'a göç edenlerin (gelenlerin) %35'i Rusya Federasyonu'ndan, %32,8'i Kazakistan'dan, %6,7'si Tacikistan'dan, %4,8'i Kırgızistan'dan, %1,6'sı Türkmenistan'dan olurken, %19,1'i ise diğer ülkelerden gelmiştir. Diğer taraftan ülke nüfusunun yüzde 6,1'ine denk gelen iki milyondan fazla Özbek vatandaşının uluslararası göçmen olarak yurt dışında ikamet ettiği tahmin ediliyor. Özbekistan'dan yurtdışına gidenlerin ise, %79,5'i gibi çok büyük bir oranı Kazakistan'a gitmektedir. Buna göre, Özbekistan'dan dışarıya göç eden her dört kişiden neredeyse üçünün ana varış noktası Kazakistan olmuştur. Bununla beraber ülkeden yabancı ülkelere giden Özbek vatandaşların %16,4'ü Rusya'ya, %0,7'si Kırgızistan'a, %0,5'i Tacikistan'a, %0,3'ü Türkmenistan'a göç ederken, %2,6'sı ise diğer ülkelere gitmektedir.

The Global Economy'den alınan verilere göre (2023), mülteci sayılarına bakıldığında, 1993-2021 yılları arasında Özbekistan'da mülteci sayısı ortalama 10.370'dir. Yıllar içinde mülteci nüfusu en fazla 2002 yılında 44.933 olmuştur. Mülteci nüfusunun 159 ülke bazında dünya ortalaması 168.459 olup, Özbekistan dünya ortalamasının bir hayli atındadır. Küresel ölçekte bakıldığında 2021 içinde dünya ortalaması 168.459 mülteci olurken 3.759.817 mülteciyle Türkiye birinci sırada yer almıştır. Özbekistan ise 13.032 mülteci ile bu 159 ülke arasında 67. sıradadır.

Özbekistan, 2020 yılı verilerine göre, 1,6 milyon uluslararası göçmen stokuna ev sahipliği yaparken, bu sayı o zamanki nüfusunun neredeyse %3,5'ine karşılık geliyordu. Ülkedeki yabancı göçmenlerin çok büyük bir miktarı Rusya Federasyonu'ndan (871.047) gelenlerden oluşurken, Rusya Federasyonu'nu 123.658 göçmenle Ukrayna, 26.330 göçmenle Belarus, 20.201 göçmenle Azerbaycan ve 13.092 göçmenle Kazakistan takip etmiştir. Bununla beraber, ülke nüfusunun %6,1'ine denk gelen 2 milyondan fazla Özbek vatandaşının, uluslararası göçmen olarak yurt dışında ikamet ettiği tahmin edilmektedir. Bu çerçevede Rusya Federasyonu'nda 1.1 milyon Özbek vatandaşı ikamet etmekteyken, Rusya Federasyonu'nun ardından Kazakistan'da 296.511, Ukrayna'da 223.491, Türkmenistan'da 67.003 ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 63.496 Özbek vatandaşı ikamet etmektedir (UN-IOM, 2023: 4). Özbekistan'daki göçmenler, dünyadaki toplam göçmen sayısının %0,6'sını oluşturmaktadır. Bununla beraber, ülkede göçmen sayısının 2018 yılına göre son 5 yılda %20,7 oranında azaldığı görülmektedir (confiduss.com, 2023). Aşağıdaki tabloda, bölgelere göre, göç göstergeleri ve istatistikî verileri yer almaktadır.

Tablo 4.17.: Özbekistan'da Göç Göstergeleri ve İstatistiki Verileri (2000-2022)

Vilayet		2000	2005	2010	2015	2020	2022	Bölgelere göre Immigration Oranı[22], 2022, (%)	Bölgelere göre, Emigration Oranı[23], 2022, (%)
Karakalpakistan Cumhuriyeti	Giden Sayısı	16.846	34.106	26.971	16.181	12.517	13.270	4,0	6,7
	Gelen Sayısı	12.927	12.783	14.275	10.850	7.778	7.754		
	Karakalpakistan Cumhuriyeti'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	3.894	21.275	12.918	5.143	1.951	4.689		
	Yabancı ülkelerden Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne gelenlerin sayısı	776	824	645	434	136	158		
Andican Vilayeti	Giden Sayısı	8.193	6.854	6.296	7.947	10.684	8.471	2,0	2,6
	Gelen Sayısı	6.113	4.751	5.737	6.452	5.477	6.585		
	Andican Bölgesi'den yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	1.072	767	367	196	866	71		
	Yabancı ülkelerden Andican Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	183	55	233	19	16	2		
Buhara Vilayeti	Giden Sayısı	9.642	8.888	6.929	8.069	13.209	9.344	3,1	4,7
	Gelen Sayısı	6.126	3.965	4.244	6.497	4.873	6.236		
	Buhara Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	1.527	2.055	422	403	413	82		
	Yabancı ülkelerden Buhara Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	85	65	44	26	18	18		
Cizzak Vilayeti	Giden Sayısı	9.296	18.911	11.174	8.912	11.224	8.498	4,5	5,8
	Gelen Sayısı	6.231	7.312	7.950	8.323	7.583	6.631		
	Cizzak Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	1.884	10.281	2.392	441	413	119		
	Yabancı ülkelerden Cizzak Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	95	185	114	56	4	25		
Kaşkaderya Vilayeti	Giden Sayısı	14.098	9.838	10.894	11.489	30.869	16.427	2,7	4,7
	Gelen Sayısı	11.750	8.323	10.077	11.598	9.425	9.138		
	Kaşkaderya Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	1.277	418	270	259	923	57		
	Yabancı ülkelerden Kaşkaderya Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	251	129	500	42	2	14		
Nevai Vilayeti	Giden	14.497	21.435	13.719	13.235	10.569	9.239	8,3	8,8
	Gelen Sayısı	11.247	12.043	11.442	11.752	8.250	8.721		
	Nevai Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	3.792	10.820	3.864	2.832	510	330		
	Yabancı ülkelerden Nevai Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	420	497	445	147	46	56		

22 Başka bir ülkeye kalıcı olarak, yaşamak için gidenlerin oranı.
23 Yaşadığı bir ülkeden başka bir ülkeye gidenlerin oranı.

Namangan Vilayeti	Giden Sayısı	6.203	4.916	5.099	5.192	8.170	4.916	0,8	1,6
	Gelen Sayısı	4.258	3.190	4.393	4.628	3.584	2.506		
	Namangan Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	890	740	317	172	1.041	143		
	Yabancı ülkelerden Namangan Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	53	81	36	7	8	23		
Semerkant Vilayeti	Giden Sayısı	17.219	19.090	15.371	14.266	17.785	14.399	2,2	3,5
	Gelen Sayısı	9.891	10.814	12.332	10.709	5.142	9.071		
	Semerkant Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	5.298	4.375	1.039	1.058	990	243		
	Yabancı ülkelerden Semerkant Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	0	415	228	195	20	18		
Surhanderya Vilayeti	Giden Sayısı	14.034	14.041	12.742	13.027	19.518	14.007	3,5	5,0
	Gelen Sayısı	11.122	10.684	11.600	11.748	8.456	9.577		
	Surhanderya Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	1.156	1.047	164	162	774	106		
	Yabancı ülkelerden Surhanderya Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	167	138	142	72	9	42		
Sırderya Vilayeti	Giden Sayısı	10.879	12.267	8.758	7.314	9.526	7.907	7,8	8,8
	Gelen Sayısı	7.789	6.349	6.708	6.804	7.094	6.885		
	Sırderya Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	2.779	4.843	1.485	777	348	122		
	Yabancı ülkelerden Sırderya Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	111	201	185	109	65	21		
Taşkent Vilayeti	Giden	32.143	37.131	27.547	25.189	26.518	32.349	9,2	11,2
	Gelen Sayısı	23.639	23.232	15.467	18.575	30.791	27.350		
	Taşkent Bölgesi'den yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	13.359	19.242	12.516	7.611	2.224	1.572		
	Yabancı ülkelerden Taşkent Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	791	1.849	633	810	395	478		
Fergana Vilayeti	Giden Sayısı	18.532	16.798	14.052	13.673	16.243	11.596	2,2	2,9
	Gelen Sayısı	12.804	12.984	12.747	12.241	9.675	8.618		
	Fergana Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	4.437	3.064	936	1.037	1.027	179		
	Yabancı ülkelerden Fergana Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	304	452	510	85	100	61		
Harezm Vilayeti	Giden Sayısı	8.565	9.981	8.315	6.975	10.467	8.231	3,4	4,2
	Gelen Sayısı	7.182	6.433	7.239	6.542	4.987	6.685		
	Harezm Bölgesi'nden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	627	2.203	771	448	543	128		
	Yabancı ülkelerden Harezm Bölgesi'ne gelenlerin sayısı	75	72	79	51	2	13		
Taşkent Şehri	Giden Sayısı	32.325	32.130	15.991	17.110	6.330	62.665	34,1	21,7
	Gelen Sayısı	14.801	21.915	15.564	12.561	77.971	99.064		
	Taşkent şehrinden yabancı ülkelere gidenlerin sayısı	20.553	23.861	6.959	11.226	1.625	949		
	Yabancı ülkelerden Taşkent şehrine gelenlerin sayısı	2.107	2.216	871	413	284	1.362		

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: (stat.uz, 2023a; Yuldoshev, 2023a)

Özbekistan'da göç hareketlerinin bölgesel dağılımına bakıldığında, kırsal kesimlerden kentsel alanlara doğru, yüksek düzeyde ve sürekli bir iç göç yaşanmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine

göre, ülkede yaşanan iç göçün %76,6'sı (164,3 bin) kentsel alanlara, %23,4'ü (50,5 bin) kırsal kesime göç etmiştir.

Bölgelere göre en yüksek göç oranı (Immigration rate) 34,1 ppm ile Taşkent şehrinde, 9,2 ppm ile Taşkent bölgesinde, 8,3 ppm ile Navoi bölgesinde, en düşük göç oranı ise 0,8 ppm ile Namangan bölgesinde, 2,0 ppm ile Andican bölgesinde ve 2,2 ppm ile Fergana bölgesinde kaydedilmiştir.

Bölgelerden ayrılıp yabancı bir ülkelere gidenlerin oranı, yabancı bir ülkeden gelip Özbekistan'da bir bölgeye yerleşenlerin oranından yüksektir. Bununla beraber bu oranlar açısında, bölgeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bölgeler açısından bakıldığında, 2022 yılı itibariyle, Karakalpak Cumhuriyeti'nden giden 13.270 kişinin %35,3'ü (4.689) yabancı ülkelere giderken, Karakalpakistan'a gelen 7.754 kişinin %2,04'ü (158) yabancı ülkelerden gelmiştir.

Taşkent Bölgesi'nden giden 32.349 kişiden 1.572'si (%4,86) yabancı bir ülkeye göç ederken; bölgeye gelen 27.350 kişiden sadece %1,75'i (478) farklı bir ülkeden, bölgeye göç etmişti. Nevai Bölgesi'nden giden 9.239 kişiden %3,57'si (330) bölgesinden ayrılıp farklı ülkelere göç ederken; Nevai Bölgesi'ne gelen 8721 kişiden 56'sı (%0,64) yabancı bir ülkeden gelerek Nevai Bölgesi'ne yerleşmiştir. Namangan Bölgesi'nden giden 4.916 kişiden %2,30'u (113) farklı bir ülkeye giderken; bölgeye gelen 2.506 kişiden 23'ü (%0,92) yabancı bir ülkeden Namangan Bölgesi'ne göç etmiştir.

Semerkant Bölgesi'nden giden 14.399 kişiden %1,69'u (243) farklı bir ülkeye göç ederken; bölgeye gelen 9071 kişiden 18'i (%0,20) yabancı bir ülkeden gelerek Semerkant Bölgesi'ne yerleşmiştir. Harezm Bölgesi'nden giden 8.231 kişiden %1,56'sı (128) bölgesinden ayrılıp farklı ülkelere göç ederken; Harezm Bölgesi'ne gelen 6.685 kişiden sadece 13'ü (%0,19) yabancı bir ülkeden gelerek Harezm Bölgesi'ne yerleşmiştir. Fergana Bölgesi'nden giden 11.596 kişiden %1,54'ü (179) farklı bir ülkeye giderken; bölgeye gelen 8.618 kişiden %0,71 (61) yabancı bir ülkeden Fergana Bölgesi'ne göç etmiştir.

Sırderya Bölgesi'nden giden 7.907 kişiden %1,54'ü (122) farklı bir ülkeye göç ederken; Sırderya Bölgesi'ne gelen 6.885 kişiden 21'i (%0,31) yabancı bir ülkeden gelerek, bölgeye yerleşmiştir. Cizzak Bölgesi'nden göç eden 8.498 kişiden %1,40'ı (119) Cizzak Bölgesi'nden (Özbekistan'dan) farklı ülkelere göç ederken, Cizzak Bölgesi'ne gelen 6.631 kişiden 25'i (%0,38) yabancı ülkelerden Cizzak Bölgesi'ne göç etmiştir. Kaşkaderya Bölgesi'nden giden 16.427 kişiden %0,35'i (57) bulunduğu yeri terk edip farklı ülkelere giderken, bölgeye gelen 9.138 kişiden 14'ü (%0,15) yabancı ülkelerden Kaşkaderya Bölgesi'ne göç etmiştir.

Buhara Bölgesi'nden giden 9.344 kişiden %0,88'i (82) yabancı ülkelere göç ederken, Buhara Bölgesi'ne gelen 6.236 kişiden 18'i (%0,29) yabancı ülkelerden bölgeye göç etmiştir. Andican Bölgesi'nden göç eden 8.471 kişinin %0,80'i (71) yabancı ülkelere giderken, Andican Bölgesi'ne göç eden 6.585 kişiden sadece iki kişi (%0,03) yabancı ülkelerden bölgeye gelmiştir. Surhanderya Bölgesi'nden giden 14.007 kişiden %0,76'sı (106) Surhanderya Bölgesi'nden farklı bir ülkeye giderken; bölgeye gelen 9577 kişiden 42'i (%0,44) yabancı bir ülkeden göç ederek bölgeye yerleşmiştir.

Taşkent şehrinden 2022 yılında 62.665 kişi göç ederken, bunların %1,51'i (949) farklı bir ülkeye göç etmiştir. Aynı yıl itibariyle Taşkent şehrine gelen 99.064 kişinin ise %1.37'si (1.362) yabancı bir ülkeden gelip Taşkent şehrine yerleşen kişilerden oluşmaktadır.

Özbekistan'dan 2022 yılı itibariyle kendi bölgesini terk ederek başka bir ülkeye göç edenler arasında ilk sırayı Karakalpakistan Cumhuriyeti (%35,3) alırken, onu Taşkent Bölgesi (%4,86) ve Nevai Bölgesi (%3,57) takip etmiştir. Bulunduğu bölgeden ayrılıp başka bir ülkeye göç edenler arasında en düşük oran %0,76 ile Surhanderya Bölgesi'ne, Andican Bölgesi'ne (%0,76) ve Buhara Bölgesi'ne (%0,88) aittir.

Diğer taraftan başka bir ülkeden gelip, Özbekistan'da bir bölgeye yerleşenlerin oranı da oldukça düşüktür. Bu çerçevede en yüksek oran Karakalpak Cumhuriyeti (%2,04), Taşkent Bölgesi (%1,75) ve Taşkent şehrine (%1,37) aitken, en düşük oran Andican Bölgesi'nde (%0,03) olmuştur. 2022 yılı itibariyle farklı bir ülkeden göç edip, Andican Bölgesi'ne yerleşen kişi sayısı, yalnızca 2'dir.

Ülkede 2022 yılı itibariyle giden göçmen sayı, gelen sayısından fazla olup net göç oranı -6.498 olmuştur. Taşkent şehri dışında, ülkedeki bütün bölgelerde giden sayısı gelen sayısından fazla olmuştur. Zira bölgelere göre, net göç oranlarına bakıldığında Kaşkaderya'nın net göç oranı -7.289; Semerkant'ın net göç oranı -5.328; Karakalpak Cumhuriyeti'nin net göç oranı -5.516; Taşkent Bölgesi'nin net göç oranı -4.999, Surhanderya'nın net göç oranı -4.430; Buhara'nın net göç oranı -3.108; Fergana'nın net göç oranı -2.978; Namangan'ın net göç oranı -2.410; Andican'ın net göç oranı -1.886; Cizzak'ın net göç oranı -1.867; Harezm'in net göç oranı -1.546; Sırderya'nın net göç oranı -1.022 ve Nevai'nin net göç oranı -518'dir. Ülkede gelen kişi sayısının, giden kişi sayısından fazla olduğu tek yer Taşkent şehridir. Taşkent dışında diğer 13 bölgenin ne göç ortalaması-3.299,7'dir. Ancak Taşkent şehrinin net göç ortalaması +36.399 olduğundan, ülke ortalaması-6.497'ye düşmektedir.

4.1.7. Doğumda Beklenen Yaşam Süresi

Doğumda beklenen yaşam süresi, bir bölgedeki veya toplumdaki nüfusun belli zaman aralığındaki mortalite düzeyinin[24] tanımlanabilir bir ölçüsü olup en önemli demografik göstergelerden biridir. Doğum ve ölüm oranlarının tüm yaşam boyunca aynı seviyede kalacağı varsayılarak, yeni doğmuş bir bebeğin yaşayacağı yıl sayısını gösterir. Ortalama yaşam beklentisi, bir toplumun ortalama yaşam süresi hakkında bilgi vermesinin ötesinde genel refah ve sağlık düzeyine dair bir gösterge olması bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Birleşmiş Milletler'in *"Global Population Growth and Sustainable Development"* başlıklı çalışmasına göre, 1950 yılında küresel ölçekte doğumda beklenen ortalama yaşam süresi yalnızca 46 yıldı.[25] Sonraki on yıllar, insan hayatının uzaması konusunda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Geçen otuz yıllık süre zarfında 1980'de, dünya çapında doğumla beklenen yaşam süresi, 15 yıl artarak 61 yıla ulaşmıştır. 1980'den sonra, küresel yaşam beklentisi artmaya devam etmiş ve 12 yıl daha ekleyerek 2020'de 73 yıla çıkmıştır (UN, 2021a: 38).

Özbekistan bağımsızlığını elde ettikten sonra refah düzeyinin artmasına, sağlık koşullarının iyileşmesine koşut ola-

24 Mortalite, bir ülkede 100 kişide meydana gelen ölüm sayısıdır. Mortalite düzeyi, bir ülkedeki veya toplumdaki, belli bir yaş grubundaki ölüm sayısının, toplam ölüm sayısına bölünmesiyle elde edilir. Mortalite düzeyi, ülkeler arasında odluğu gibi, aynı ülkede faklı topluluklar arasında da değişiklik gösterebilmektedir.

25 Küresel düzeyde, kadınlar ortalama olarak erkeklerden daha uzun yaşamaktadır. Daha yüksek erkek ölüm oranı, davranışsal faktörler ve genetik farklılıklar ile ilişkilendirilmiştir. 2021'de, kadınlar için doğumda beklenen yaşam süresi dünya çapında erkeklerinkini 5,4 yıl aştı ve kadınların ortalama beklenen yaşam süresi 73,8 olurken, erkeklerin yaşam beklentisi 68,4'te kaldı (UN, 2022a, s. 18)..

rak ölüm oranlarının azalmasının sıra, uygulanan başarılı kamu politikaları sonucunda doğumda beklenen yaşam süresi uzamıştır. Bu yönüyle kendi bölgesinde ilk sıralarda yer alırken, dünya ölçeğinde hatırı sayılır bir konuma gelmiştir. Aşağıdaki tabloda, 2016-2018 yılları arasındaki dönemde, Özbekistan ile Türkistan, Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Bölgesi ve Avrupa Birliği'nin beklenen yaşam sürelerinin karşılaştırılmasına yönelik istatistikî veriler yer almaktadır.

Tablo 4.18.: Özbekistan, Türkistan, DSÖ Avrupa Bölgesi ve Avrupa Birliği Doğumda Beklenen Yaşam Süresi, 2016-2018

	Özbekistan	Orta Asya	DSÖ (WHO) Avrupa Bölgesi	Avrupa Birliği
Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	73.9 (2016)	73 (2015)	78.3 (2017)	80.9 (2018)

Kaynak: (Muscat ve diğerleri, 2022: 20)

Türkistan coğrafyasındaki devletlerin, 2015 yılı itibariyle doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 73 yıldır. Öte yandan 2017 yılında DSÖ Avrupa Bölgesi'nde doğumla beklenen yaşam süresi 78,3 yıl iken; Avrupa Birliği'nde ise bu oran 2018 yılı itibariyle 80,9 yıldır.

Buna göre Avrupa Bölgesi ve Avrupa Birliği'nde doğumda beklenen yaşam süresi Türkistan'daki devletlerin doğumda beklenen ortalama yaşam süresinin bir hayli üstündedir. Bununla beraber, Özbekistan'ın 2016'daki doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 73,9 olup bu oran, Avrupa Bölgesi ve Avrupa Birliği ortalamasının altında; (Orta) Türkistan'daki devletlerin ortalamasının üstündedir. Aşağıdaki tabloda ise, Özbekistan'da yıllara göre beklenen yaşam süresine ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.19.: Özbekistan'da Yıllara Göre Beklenen Yaşam Süresi, 1950-2022

Özbekistan'da Yıllara Göre Doğumla Beklenen Yaşam Süresi

Yıl	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Erkeklerin Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Kadınların Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)
1950	54.8	52.3	57.4
1960	57.5	54.6	60.3
1970	60.9	57.8	64.0
1980	63.0	59.8	66.2
1990	65.3	62.3	68.3
Kaynak: (UN, 2022)			
2000	70,8	68,4	73,2
2005	71,8	69,6	74,1
2010	73,0	70,6	75,1
2015	73,6	71,2	76,0
2022	74,3	72,1	76,6

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Birleşmiş Milletler verilerine göre, Özbekistan'da 1950 yılında erkeklerde 52.3, kadınlarda 57.4 ve genel itibariyle 54,8 yıl olan beklenen yaşam süresi bağımsızlığını ilan ettiği 1990'lı yıllarda erkeklerde 62.3'i, kadınlarda 68.3'e ve genelde de 65,3 yıla çıkmıştır. 2000'li yıllarda, Özbekistan'da doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 70,8 yıla yükselmiştir. Bu dönemde kadın ve erkek arasında ortalama beklenen yaşam süresi farkı 4,8 yıldır.

2022 yılında gelindiğinde ise ülkede beklenen yaşam süresi erkeklerde 72,1 yıla, kadınlarda 76,6 yıla çıkarken, ülke ortalaması 74,3 yıl olmuştur. 2000 yılında 4,8 yıl olan kadın ve erkek arasında doğumda beklenen yaşam süresi farkı, 2022 yılı itibariyle 4,5 yıla gerilemiştir. Yıllar içinde ülkede kadın ve erkek arasında beklenen yaşam süresi farkında ılımlı bir azalma söz konusu olurken, genel olarak doğum

da beklenen yaşam sürelerinde belirgin bir artış meydana gelmiştir. Nitekim 1950 yılında 54,8 olan ortalama yaşam beklentisi süresi, 2022 yılı itibariyle 19,5 yıl gibi devasa bir artış göstermiştir.

The Global Economy'nin verilerine göre, Özbekistan'da 1960-2020 yılları arasında ortalama yaşam beklentisi süresi 64,7 yıl olup minimum yaş beklentisi ortalaması 1960 yılında 57,4 yıldır. 2020 yılı itibariyle 191 ülke bazında dünya ortalaması 72,1 yıl olup bu yıl için Özbekistan'da yaşam beklentisi değeri dünya ortalamasının altındadır. Dünya ölçeğine bakıldığında Hong Kong 85.3 yılla birinci sıradayken, Çad 52.7 yılla 191 dünya ölçeğinde sonuncudur. Özbekistan'a bakıldığındaysa ülkenin 70.3 yılla 123. sırada olduğu görülmektedir (theglobaleconomy.com/, 2023). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da bölgeler ve cinsiyete göre doğumda beklenen yaşam süresinin istatistikî verileri yer almaktadır.

Tablo 4.20.: Vilayet ve Cinsiyete Göre, Doğumda Beklenen Yaşam Süresi, 2000-2022

	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)								
Vilayetler / Cinsiyet	2000			2010			2022		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Karakalpak Cumhuriyeti	68,8	67,1	70,5	70,4	68,5	72,3	72,9	70,6	75,1
Andican	71,0	68,8	73,3	72,0	70,3	73,9	74,5	72,8	76,2
Buhara	71,9	69,9	73,9	73,7	71,8	75,6	75,9	74,2	77,6
Cizzak	73,4	71,0	75,7	75,8	72,7	78,9	74,2	71,2	77,2
Kaşkaderya	73,0	71,3	74,6	74,8	73,2	76,4	72,6	70,5	74,7
Nevai	70,3	68,0	72,5	73,0	71,1	75,1	76,8	74,8	78,7
Namangan	71,2	68,9	73,4	72,9	71,1	75,0	74,4	72,9	76,0
Semerkant	70,7	68,7	72,6	72,7	70,7	74,9	73,7	71,3	76,1
Surhanderya	72,4	708	74,0	74,3	73,9	74,8	72,2	70,4	74,0
Sırderya	68,5	66,0	71,1	70,1	67,9	72,2	71,8	69,5	74,2
Taşkent	70,0	66,8	73,1	71,7	68,6	74,8	75,5	72,6	78,4
Fergana	71,4	69,2	73,6	72,8	70,8	74,9	75,4	73,4	77,3
Harezm	70,4	68,1	72,6	72,6	70,3	74,8	73,2	71,0	75,4
Taşkent şehri	69,7	65,4	73,8	72,1	68,0	76,1	76,0	72,7	78,9

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da bölgeler bazında, 2000 yılı itibariyle doğumda beklenen yaşam süresi en düşük olan bölge, Karakalpakistan Cumhuriyeti'dir. Bu tarihte ülkede doğumda beklenen yaşam süresi ortalaması 70.8 olmasına rağmen,

Karakalpakistan'ın ortalama değeri, 68,8'dir. Bu oran hem ülke ortalamasının altında hem de bölgesinin en düşük seviyesindedir. Bunun sebebi Aral Gölü çevre felaketinin sebep olduğu sağlık sorunlarına bağlı olan ölümlerdir. Bu dönemde doğumda beklenen yaşam süresi en yüksek olan bölge ise, 73.4 yılla Cizzak Bölgesi'dir. Cizzak Bölgesi'ni 73 yılla Kaşkaderya Bölgesi, 72.4 yılla Surhanderya Bölgesi ve 71.9 yılla Buhara Bölgesi takip etmektedir. Aynı yıl itibariyle doğumda beklenen yaşam süresi en yüksek bölge olan Cizzak Bölgesi'yle en düşük bölge olan Karakalpakistan'ın doğumda beklenen yaş ortalaması farkı, 4,6 yıldır.

2022 yılın gelindiğinde Karakalpak Cumhuriyeti, ülkenin ortalama yaşam süresi en kısa olan bölgesi ünvanlını, Sırderya Bölgesi'ne devretmiştir. Sırderya Bölgesi'nin doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 71,8 yıldır. Bölgeler arasında doğumda beklenen yaşam süresi en yüksek olan yer ise, 76 yılla Taşkent şehridir. Taşkent şehrini, 75.9 yılla Buhara Bölgesi ve 75.5 yılla Taşkent Bölgesi takip etmiştir. Bu bağlamda en yüksek ortalama beklenen yaşam süresi olan Sırderya ile en yüksek değere sahip olan Taşkent arasındaki doğumda beklenen ortalama yaş farkı, 4,1 yıldır. Buna göre ülkede yıllar içinde doğumda beklenen ortalama yaşam süresi artarken, doğumda beklenen en yüksek ve en düşük ortalama yaşam süresi arasındaki fark azalma eğilimindedir.

Cinsiyete göre bakıldığında, 2000 yılında bölgeler arasında erkeklerin ortalama yaşam beklentisi en düşük olan yer 64.5 yılla Taşkent şehri, en yüksek olan bölge ise 71.3 yılla Kaşkaderya Bölgesi'dir. Diğer taraftan aynı yıl itibariyle kadınların doğumda beklenen ortalama yaşam süresi en yüksek olan yer 75.7 yılla Cizzak Bölgesi'yken, en düşük olan yer ise 70.5 yılla Karakalpakistan Cumhuriyeti'dir. İlerleyen dönemlerde, 2000 yılına gelindiğinde bölgeler arasında erkeklerin ortalama yaşam beklentisi süresinin en yüksek olduğu yer, 74.8 yılla Kaşkaderya Bölgesi olurken, en düşük olduğu yer 69.5 yılla Sırderya Bölgesi olmuştur. Öte yandan kadınların ortalama yaşam beklentisi süresinin en düşük olduğu yer 74 yılla Surhanderya Bölgesi; en yüksek olduğu yer ise 78.9 yılla Taşkent şehridir.

4.1.8. Özbekistan'ın Yaş Yapısı ve Yaşlı Bağımlılık Oranı

Ülke ve toplumların bağımlılık durumları, yaş yapısı ile alâkalıdır. Çalışmanın bu kısmında yer yer karşılaştırma yoluna gidilerek Özbekistan'ın yaş yapısı ve bağımlılık oranları ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu çerçevede öncelikle yaş yapısı konusuna yer verildikten sonra bağımlılık oranı konusu işlenmiştir.

4.1.8.1. Özbekistan'ın Yaş Yapısı

Dünya genelinde kadınlar, erkeklerden daha uzun yaşarlar ve bu nedenle özellikle en yüksek yaşlarda, yaşlıların çoğunluğunu kadınlar oluştururlar. Birleşmiş Milletler'in, *"Leaving No One Behind In An Ageing World"* üst başlığıyla yayınladığı 2023 tarihli *"World Social Report-2023"* konulu raporu küresel ölçekte dünya yaş yapısı ve bağımlılık oranları hakkında karşılaştırmalı veriler sunmaktadır. Sözü edilen bu rapora göre, dünya çapında 2021'de kadınlar erkeklerden ortalama 5,4 yıl daha uzun yaşarken; 65 yaş ve üstü küresel nüfusun %56'sını oluşturmuşlardır. 80 yaş ve üzerindekiler arasında kadınların oranı %62'ye ulaşmıştır. Yapılan nüfus projeksiyonlarında, erkeklerin hayatta kalma oranlarının giderek kadınlarınkine yaklaşacağı öngörüldüğünden, ilerleyen yıllarda cinsiyet dağılımının daha dengeli hâle gelmesi beklenmektedir. Yine de 2050'de 65

yaş ve üstü (%54) ile 80 yaş ve üstü kadınların (%59) nüfusun çoğunluğunu oluşturması muhtemeldir. Bununla beraber, bütün dünyada yaşlı nüfus hem mutlak sayı hem de toplam nüfus içindeki pay olarak küresel olarak artmakta olup ileri yaşlıların payı artarken, gençlerin nüfus içindeki oranı azalmaktadır. 2021'de dünya çapında her 10 kişiden 1'i 65 yaş ve üstüydü, 1950'de ise bu oran 20 kişiden 1'dir. 2050'de bu yaş grubu dünya çapında 6 kişiden 1'ini oluşturabilir (UN, 2023: 22-23).[26] Aşağıdaki tabloda Özbekistan nüfusunun yıllara göre yaş ortalaması yer almaktadır.

Tablo 4.21.: Özbekistan Nüfusunun Medyan Yaşı, 1955-2020

Yıl	Medyan Yaş
1955	23.6
1960	22.2
1970	17.5
1980	18.9
1990	19.6
2000	21.0
2010	24.5
2020	27.8

Kaynak: (worldometer.com, 2020)

2021 ile 2050 arasında, küresel ölçekte medyan yaşta bir artış yaşaması öngörülüyor. Dünya çapında 2021'de 30 olan medyan yaşın, 2050'de 36'ya çıkması bekleniyor (UN, 2023: 23). Özbekistan'da 1950 yılında 22.7 olan medyan yaş ortalaması (UN, 2022a), bağımsızlığını ilan ettiği dönemlerde 1990 yılında 19.6 iken, 2020 yılına gelindiğinde bu sayı, 27.8'e yükselmiştir. Bağımsızlığını kazandığı dönemde, Özbekistan'ın nüfusunun oldukça genç olduğuna dikkat çeken Lubin (1996) 1990'ların başında, nüfusun yaklaşık yarısının 19 yaşın altında olduğunu belirtmektedir. 2022 yılı itibariyle ise, ülkenin *"toplam nüfus içinde ortanca yaşı yaklaşık olarak 27.1'dir. Erkekler için ortanca yaş 26.6 iken, kadınlar için ortanca yaş 27.7'dir"* (confiduss.com, 2023). Buna göre 1950 yılından bu yana Özbekistan'ın ortanca yaşı yaklaşık olarak 5 puanlık bir artış göstermiş olup, bu durum o günlerden bu yana ülkenin yaş ortalamasının arttığının, diğer bir ifadeyle yaşlandığının bir göstergesidir. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'ın yaş gruplarına göre nüfus dağılım bilgileri yer almaktadır.

26 Sahra altı Afrika'da, yüksek doğum oranlarının, çocukların ve gençlerin oranının yükselmesine, yaşlıların ise oranının düşmesine yol açması beklenmektedir. Nüfusu oldukça yaşlanmış olan Avrupa ve Kuzey Amerika ile Avustralya ve Yeni Zelanda'da, yaşlanma biraz daha yavaşlayacaktır. 1980'de dünyanın en yaşlı 10 ülkesi Avrupa'daydı ve bu ülkelerin her birinin yaklaşık %15'i 65 yaş ve üzerindeydi. 2021'e gelindiğinde, 65 yaş üstü oranı 10 ülkenin tamamında %20'yi geçmişti. 2050'de ise bu ülkelerde yaşlı nüfusunun %30'u bulması bekleniyor. Japonya 2021'de dünyanın en yaşlı nüfusuna sahip olmasına rağmen, Çin, Hong Kong ve Kore Cumhuriyeti muhtemelen 2050'den önce Japonya'yı geçecektir (UN, 2023, s. 22)..

Tablo 4.22.: Yaş Gruplarına Göre Özbekistan'ın Nüfus Yapısı, 2010-2023

Yaş Gruplarına Göre Özbekistan'ın Nüfus Yapısı

Yaş Grubu	2010				2023				Değişim 2010-2023 Toplam
	Erkek	Kadın	Toplam Nüfus	Toplam (%)	Erkek	Kadın	Toplam Nüfus	Toplam (%)	
00-04	1.516.678	1.428.094	2.944.772	10,52	2.160.366	2.001.828	4.162.194	11,55	41,34
05-09	1.305.015	1.234.428	2.539.443	9,07	1.811.462	1.675.856	3.487.318	9,68	37,33
10-14	1.475.637	1.405.183	2.880.820	10,29	1.644.981	1.541.019	3.186.000	8,84	10,59
0-14 YAŞ TOPLAM	4.297.330	4.067.705	8.365.035	29,87		5.218.703	10.835.512	30,08	29,53
15-19	1.641.951	1.580.191	3.222.142	11,52	1.385.541	1.311.861	2.697.402	7,49	-16,29
20-24	1.544.171	1.508.527	3.052.698	10,90	1.321.204	1.259.476	2.580.680	7,16	-15,46
25-29	1.256.785	1.241.621	2.498.406	8,92	1.574.468	1.506.561	3.081.029	8,55	23,32
30-34	1.050.679	1.045.120	2.095.799	7,48	1.604.773	1.558.448	3.163.221	8,78	50,93
35-39	933.791	938.383	1.872.174	6,69	1.440.941	1.429.837	2.870.778	7,97	53,34
40-44	784.268	825.995	1.610.263	5,75	1.141.421	1.144.518	2.285.939	6,35	41,96
45-49	763.433	805.603	1.569.036	5,60	976.627	990.451	1.967.078	5,46	25,37
50-54	606.370	636.614	1.242.984	4,44	848.785	888.692	1.737.477	4,82	39,78
55-59	407.962	440.189	848.151	3,03	723.624	798.551	1.522.175	4,23	79,47
60-64	221.654	244.013	465.667	1,66	641.233	715.333	1.356.566	3,77	191,32
15-64 YAŞ TOPLAM	9.211.064	9.266.256	18.477.320	65,99	11.658.617	11.603.728	23.262.345	64,57	25,90
65-69	166.657	178.353	345.010	1,23	405.501	469.492	874.993	2,43	153,61
70-74	163.330	197.133	360.463	1,29	242.826	304.154	546.980	1,52	51,74
75-79	86.050	122.673	208.723	0,75	110.682	150.766	261.448	0,73	25,26
80-84	58.225	83.606	141.831	0,51	68.401	101.709	170.110	0,47	19,94
85 ve üstü	32.359	70.702	103.061	0,37	25.742	47.817	73.559	0,20	-28,63
65 YAŞ VE ÜSTÜ TOPLAM	506.621	652.467	1.159.088	4,14	853.152	1.073.938	1.927.090	5,35	66,26
Toplam	14.015.015	13.986.428	28.001.443	100,0	18.128.578	17.896.369	36.024.947	100	28,65

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da 2010 yılı itibariyle 0-14 yaş aralığında 8.365.035 kişi vardır. Bunun %51,3'ü erkek (4.297.330), %48,7'si kadındır (4.067.705). Dünya nüfusunun, %50'2'si erkek; %49,8'i kadındır (theglobaleconomy.com/, 2023). Ülkede 2010 yılında 0-14 yaş aralığındaki nüfusun, toplam nüfusa oranı %29,87'dir. 2023 yılı itibariyle 0-14 yaş aralığındakilerin sayısı 2010 yılına nazaran %29,5 oranında artarak 10.835.512'ye yükselmiştir. Böylelikle 0-14 yaş aralığındakilerin oranı, toplam nüfusun 30,08'i olmuştur. 2023 yılında 0-14 yaş aralığındakilerin %51,4'ü erkek (5.616.809), %48,6'sı kadındır (5.218.703). Bakıldığında ülkede 2023 yılı için 0-14 yaş aralığındakilerin oranı, 2010 yılına göre artış göstermesine rağmen; toplam nüfus içindeki oranı 2010 yılı ile neredeyse aynı kalmıştır.

Ülkenin demografik göstergeleri açısından, genç ve dinamik nüfus en önemli niteliklerinden biri olup, nüfusun

önemli bir çoğunluğu, 15-64 yaş arası çalışan kesimden oluşmaktadır. 2010 yılında ülkenin toplam 28.001.443 olan nüfusunun %65,99'u olan 18.477.320'si 15-64 yaş arası kesimden oluşmaktadır. Bu tarihte 15-64 yaş aralığındakilerin %49,85'i erkek (9.211.064), %50,1'i kadındır (9.266.256). 2023 yılına gelindiğinde ülkede 15-64 yaş aralığındakilerin sayısı, 2010 yılına göre %25,90 artarak 23.262.345 olmuştur. 2023 yılında 15-64 yaş aralığındakilerin %50,1'i erkek (11.658.617), %49,9'u kadındır (11.603.728). 2023 yılında, 2010 yılına nazaran 15-64 yaş aralığında yaklaşık olarak %1,5'lik bir azalma olmuştur. Bu durum, ülkenin demografik fırsat penceresinin kapanma yönlü bir eğilim içine girdiğinin göstergesi olup 65 yaş ve üstü demografik yapıda bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

Ülkede 2010 yılı itibariyle 65 yaş ve üstü toplam nüfus, 1.159.088'dir. Yıllara göre bakıldığında, 2010 yılında 65 yaş ve üstü nüfusun, toplam nüfusa oranı sadece %4,14'tür. Ancak 2023 yılında 65 yaş ve üstü nüfusun sayısı, 2010 yılına göre %66,26 oranında artarak toplam 1.927.090'a çıkmıştır. Bu sayının toplam nüfusa oranı ise %5,35 olup bu oran, 2010 yılına göre yaklaşık olarak %1,5 daha fazladır. Yani 65 yaş ve üstü nüfusta, yıllar içinde yükseliş söz konusudur. Bununla beraber, 2010 yılında 65 yaş ve üstü nüfusun %56,29'u kadın, %43,7'si erkekken; 2023 yılına gelindiğinde kadın nüfusun oranı %55,7, erkek nüfusun oranı ise %44,27'si erkektir. Bu tablo, ülkede doğumla beklenen yaşam süreleriyle açıklanabilir. Zira Tablo 22'de yer verildiği üzere, ülkede 2023 yılı itibariyle erkeklerde beklenen ortalama yaşam süresi 72,1 yıl iken; kadınlarda bu oran 76,6 yıldır. Bu kapsamda Özbekistan nüfus piramidi, genişleyen bir yapıya sahiptir. Bu tür piramit, yüksek doğum ve ölüm oranlarına sahip gelişmekte olan ülkelerde yaygındır. Nispeten kısa yaşam beklentisi, düşük eğitim seviyesi ve yetersiz sağlık hizmetleri de bu tür bir nüfus yaş dağılımı modelini tanımlamaktadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Özbekistan'da 2023 yılı itibariyle, 15-24 yaş arası nüfusun büyüklüğü 5.278.082 milyon kişi olup bu sayı 25-34 yaş arası yaş grubundan (6.244.250 kişi) %18,3 daha küçüktür. Önümüzdeki on yıl içinde, 15-24 gibi daha az sayıda bir yaş grubu, 25-34 gibi daha kalabalık bir yaş grubunun yerini kademeli olarak alacak ve nüfustaki mutlak doğum sayısını azaltacaktır. Bu model muhtemelen önümüzdeki 15-20 yıl boyunca en kalabalık 0-9 yaş grubu etkisini göstermeye başlayana kadar devam edecek gibi görünmektedir (Makhanov, 2021). Özbekistan'da 2023 yılı itibariyle, 65 yaş ve üstü nüfusunun oranı %5,35 olup 185 ülke bazında 65 yaş ve üstü nüfusun dünya ortalaması %9,44'tür. Diğer taraftan ülkenin 0-14 yaş nüfusu ise %30,08 olup, 185 ülke bazında dünya ortalaması %26,9'dur (theglobaleconomy.com/, 2023). Buna göre ülkedeki 65 yaş üstü nüfus oranı ile dünya ortalamasının neredeyse yarısı kadarken; 0-14 yaş arası nüfus oranı dünya ortalamasının üstündedir. Diğer bir ifadeyle Özbekistan küresel ortalamaya göre daha genç olup, yaşlı oranı ise dünya ortalamasından daha azdır.[27] Global Partnership for Education'ın *"Education Sector Plan (ESP) of Uzbekistan 2019-2023"* başlıklı raporunda, Özbekistan bağımsızlığından bu yana demografik geçişi öngörülebilir ve istikrar-

27 Dünya çapında, 1980-2021 yılları arasında yaşlı insan sayısı artarken, bu trendin önümüzdeki otuz yılda da devam edeceği öngörülmektedir. 2021'den 2050'ye kadar, Doğu ve Güneydoğu Asya ile Orta ve Güney Asya'da 65 yaş ve üstü nüfusun 540 milyon daha artarak, küresel nüfus artışının %60'ından fazlasını oluşturması beklenmektedir. Önümüzdeki otuz yılda, Kuzey Afrika ve Batı Asya ile Sahra-altı Afrika'nın 65 yaş ve üstü nüfus içinde en hızlı artışa sahip olacağı tahmin edilmektedir. Küresel olarak, 80 yaş ve üstü insanların sayısı, 65 yaş ve üstü sayısından bile daha hızlı bir artış eğilimindedir. 2050 yılına kadar, dünyada 80 yaş ve üzeri tahminî 459 milyon insan olması beklenirken; bu durum, söz konusu sayının, 2021'de yaklaşık 155 milyon olan rakamın neredeyse üç katına çıkacağı anlamına gelmektedir (UN, 2023, s. 18).

lı olduğunu belirtmektedir. Rapora göre, ülkenin nüfusu, her ne kadar artsa da genç kalmaya devam etmektedir. Bakmakla yükümlü olunanların sayısı (15 yaşın altındaki çocuklar ve 65 yaşın üzerindeki kişiler) önceki on yıllarda kayda değer ölçüde azalırken, bu durum Özbekistan'ı yoksulluğun, eşitsizliğin nispeten azaltıldığı, refahın artırıldığı 'erken demografik temettü' aşaması olarak sınıflandırılabilecek bir sürece kaydırmıştır (GPE, 2019: 7-8). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da bölgelere göre, yaş gruplarının dağılımına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.23.: Vilayetlere Göre Yaş Dağılımı, 2023

Vilayet	Yaş												Toplam Nüfus		
	0-15			16-59			60-84			85 yaş ve üstü					
	Nüfus	Toplam ülke nüfusu içindeki payı (%)	Bölge içindeki payı (%)	Nüfus	Toplam ülke nüfusu içindeki payı (%)	Bölge içindeki payı (%)	Nüfus	Toplam ülke nüfusu içindeki payı (%)	Bölge içindeki payı (%)	Nüfus	Toplam ülke nüfusu içindeki payı (%)	Bölge içindeki payı (%)	Nüfus	Toplam ülke nüfusu içindeki payı (%)	Bölge içindeki payı (%)
Karakalpakistan C.	608.512	4,32	30,79	1.206.909	5,67	61,07	158.258	4,93	8,01	2.543	3,46	0,13	1.976.222	5,49	100,0
Andican	1.074.567	9,0	32,34	1.949.682	9,15	58,68	292.714	9,12	8,81	5.759	7,83	0,17	3.322.722	9,22	100,0
Buhara	589.108	5,15	29,31	1.216.105	5,71	60,51	200.365	6,24	9,97	4.126	5,61	0,21	2.009.704	5,58	100,0
Cizzak	489.203	4,28	33,16	859.450	4,03	58,25	124.379	3,87	8,43	2.468	3,36	0,17	1.475.500	4,10	100,0
Kaşkaderya	1.185.681	10,37	34,05	2.027.388	9,52	58,22	262.293	8,17	7,53	6.956	9,46	0,20	3.482.318	9,67	100,0
Nevai	325.209	2,84	30,81	631.796	2,97	59,86	96.218	3,00	9,12	2.234	3,04	0,21	1.055.457	2,93	100,0
Namangan	975.147	8,53	32,53	1.768.622	8,30	59,00	248.261	7,73	8,28	5.513	7,49	0,18	2.997.543	8,32	100,0
Semerkant	1.376.999	12,04	33,44	2.385.373	11,20	57,92	349.488	10,89	8,49	6.369	8,66	0,15	4.118.229	11,43	100,0
Surhanderya	972.123	8,50	34,64	1.629.988	7,65	58,08	198.474	6,18	7,07	5.882	8,00	0,21	2.806.467	7,79	100,0
Sırderya	284.126	2,48	31,69	545.139	2,56	60,80	65.770	2,05	7,34	1.557	2,12	0,17	896.592	2,49	100,0
Taşkent	893.976	7,82	29,86	1.776.356	8,34	59,34	316.180	9,85	10,56	6.941	9,44	0,23	2.993.453	8,31	100,0
Fergana	1.239.915	10,84	31,18	2.355.306	11,06	59,23	371.580	11,58	9,34	9.464	12,87	0,24	3.976.265	11,04	100,0
Harezm	607.778	5,31	31,04	1.193.879	5,60	60,97	152.595	4,75	7,79	3.839	5,22	0,20	1.958.091	5,44	100,0
Taşkent şehri	815.049	7,13	27,57	1.757.905	8,25	53,31	373.522	11,64	12,63	9.908	13,47	0,34	2.956.384	8,21	100,0
Genel Toplam	11.437.393	100	-	21.303.898	100	-	3.210.097	100	-	73.559	100	-	36.024.947	100	-

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan nüfusunun en büyük oranı %11,43 (4.118.229 kişi) ile Semerkant Bölgesi'nde yaşamaktadır. Toplam nüfus içinde payına göre, Semerkant Bölgesi'ni %11,04 (3.976.265 kişi) ile Fergana Bölgesi, %9,67 (3.482.318) ile

Kaşkaderya Bölgesi, %9,22 (3.322.722 kişi) ile Andican Bölgesi, %8,32 (2.997.543 kişi) ile Namangan Bölgesi, %8,31 (2.993.453 kişi) ile Taşkent Bölgesi, %8,21 (2.956.384 kişi) ile Taşkent şehri, %7,79 (2.806.467 kişi) ile Surhanderya Bölgesi, %5,58 (2.009.704 kişi) ile Buhara Bölgesi, %5,49 (1.976.222 kişi) ile Karakalpakistan Cumhuriyeti, %5,44 (1.958.091 kişi) ile Harezm Bölgesi ve %4,10 (1.475.500 kişi) ile Cizzak Bölgesi takip etmektedir. Toplam nüfusa oranla en az kişinin yaşadığı yer ise %2,49 ile (896.592 kişi) Sırderya Bölgesi'dir. Buna göre Semerkant, Fergana, Kaşkaderya ve Andican Bölgeleri ülkenin yoğun nüfuslu yerleriyken, ülkenin diğer bölgelerine nazaran başta Sırderya olmak üzere Cizzak, Harezm Bölgeleri ve Karakalpak Cumhuriyeti ise düşük nüfuslu bölgelerdir.

Ülkenin en büyük nüfusa sahip bölgesi olan Semerkant Bölgesi'nin (4.118.229), %57,9'u 16-59 yaş aralığında, %33,4'ü 0-15 yaş aralığında, %8,4'ü 60-84 yaş aralığında ve %0,15'i 85 yaş ve üstündedir. Ülkenin yoğun nüfuslu başka bir yeri olan Fergana Bölgesi'nin toplam nüfusu 3.976.265'dir. Bunun %59,2'si 16-59 yaş aralığındayken, %31,1'i 0-15 yaş aralığında, %9,34'ü 60-84 yaş aralığında ve %0,24'ü 85 yaş üstündedir. Kaşkaderya Bölgesi'nin nüfusu 3.482.318'dir. Bunun %58,22'si 16-59 yaş aralığındayken, %34,05'i 0-15 yaş aralığında, %7,53'ü 60-84 yaş aralığında ve %0,20'si 85 yaş üstündedir. Özbekistan'ın Kaşkaderya'dan sonraki en büyük nüfusa sahip bölgesi olan Andican Bölgesi'nin toplam nüfusunun (3.322.704), %58,6'sı 16-59 yaş aralığında, %32,3'i 0-15 yaş aralığında, %8,81'i 60-84 yaş aralığında ve %0,71'si 85 yaş ve üstündedir. Namangan Bölgesi'nde yaşayanların (2.997.543) %61,51'i 16-59 yaş aralığında, %29,3'ü 0-15 yaş aralığında, %9,97'si 60-84 yaş aralığında ve %0,21'i 85 yaş üstündedir. Taşkent Bölgesi'nde yaşayanların (2.993.453) %59,3'ü 16-59 yaş aralığında, %29,8'i 0-15 yaş aralığında, %10,5'i 60-84 yaş aralığında ve %0,23'ü 85 yaş üstündedir.

Surhanderya Bölgesi nüfusunun (2.806.467), %5,08'i 16-59 yaş aralığında, %34,6'sı 0-15 yaş aralığında, %7,7'si 60-84 yaş aralığında ve %0,21'si 85 yaş ve üstündedir. Buhara Bölgesi'nde yaşayanların (2.009.704) %61,51'i 16-59 yaş aralığında, %29,3'ü 0-15 yaş aralığında, %9,97'si 60-84 yaş aralığında ve %0,21'i 85 yaş üstündedir. Karakalpak Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 1.976.222'dir. Bunun %61,07'si 16-59 yaş aralığındayken, %30,7'si 0-15 yaş aralığında, %8,1'i 60-84 yaş aralığında ve %0,13'ü 85 yaş üstündedir. Harezm Bölgesi'nin nüfusunun (1.958.091), %60,9'u 16-59 yaş aralığında, %31,4'ü 0-15 yaş aralığında, %7,7'si 60-84 yaş aralığında ve %0,20'si 85 yaş ve üstündedir. Cizzak Bölgesi'nin nüfusunun (1.475.500) %58,25'i 16-59 yaş aralığındayken, %33,1'i 0-15 yaş aralığında, %8,43'i 60-84 yaş aralığında ve %0,17'si ise 85 yaş ve üstündedir. Nevai Bölgesi'nin toplam nüfusunun (1.055.457), %59,8'i 16-59 yaş aralığında, %30,81'i 0-15 yaş aralığında, %9,12'si 60-84 yaş aralığında ve %0,21'si 85 yaş ve üstündedir. Ülkenin en düşük nüfusuna sahip bölgesi olan Sırderya Bölgesi'nin toplam nüfusu 896.592'dir. Bunun %60,80'i 16-59 yaş aralığındayken, %31,6'sı 0-15 yaş aralığında, %8,1'i 60-84 yaş aralığında ve %0,17'si 85 yaş üstündedir. Taşkent şehrinin ise toplam nüfusu 2.956.384 kişi olup bunun yarıya yakını (%53,3) 16-59 yaş aralığındakilerden oluşurken, %27,5'i 0-15 yaş aralığında, %12,6'sı 60-84 yaş aralığında ve %0,34'ü ise 85 yaş ve üstündedir.

Sahip olduğu toplam nüfusu içinde 1-15 yaş aralığındakilerin en fazla olduğu yer %34,6 ile Surhanderya Bölgesi olurken, en düşük olduğu yer ise %27,5 ile Taşkent şehridir.

Toplam nüfusu içinde 16-59 yaş aralığındakilerin en fazla olduğu bölge Karakalpak Cumhuriyetiyken (%61,0), en düşük olduğu bölge ise Taşkent şehridir (53,7). Toplam nüfusu içinde 60-84 yaş aralığına bakıldığında, bölgenin sahip olduğu nüfus içinde en yüksek paya sahip olan bölgenin %12,6 ile Taşkent şehri, en düşük paya sahip olan bölgenin ise %7,5 ile Kaşkaderya Bölgesi olduğu görülmektedir. 85 yaş ve üstüne bakımından ise toplam nüfusu içinde en düşük paya sahip olan bölge Karakalpak Cumhuriyeti (%0,13), en yüksek paya sahip olan bölge ise (%0,34) Taşkent şehri olmuştur. Bölgelerin sahip olduğu toplam nüfusu içinde yaş yapıları açısından en fazla dikkat çeken bölgelerden biri Taşkent şehridir. Taşkent şehri bölgelerin sahip olduğu toplam nüfus içinde 0-15 ve 16-59 yaş aralığındakilerin en ez; 60-84 ile 85 yaş ve üstündekindekilerin en fazla olduğu yerdir. Buna göre Taşkent şehri, ülkenin diğer bölgelerine göre 60 yaş ve üstündekilerin en fazla yoğun olduğu bölgedir.

Özbekistan'da 0-15 yaş aralığındaki toplam nüfus, 11.437.393'tür. Ülkede 0-15 yaş aralığındaki toplam nüfus içinde en yüksek pay, %12,4 ile Semerkant Bölgesi'ne aittir. Semerkant Bölgesini, Fergana Bölgesi (%10,8) ve Kaşkaderya Bölgesi takip etmektedir. Bölgeler arasında 0-15 yaş aralığındaki nüfus içinde en düşük paya sahip ilk üç bölge ise Sırderya Bölgesi (%2,4), Nevai Bölgesi (%2,8) ve Cizzak Bölgesi'dir (%4,2).

Ülkede 16-59 yaş aralığındaki toplam nüfus, 21.303.898 kişi olup 16-59 yaş aralığındaki en yüksek paya sahip olan bölgelerden birincisi Semerkant Bölgesi (%11,20), ikincisi Fergana Bölgesi (%11,0) ve üçüncüsü ise Andican Bölgesi'dir (%91). Diğer taraftan 16-59 yaş aralığındaki toplam nüfus içinde, bölgeler içinde en düşük paya sahip olan yer Sırderya Bölgesi (%2,5), Nevai Bölgesi (%2,9) ve Cizzak Bölgesi'dir (%4,0).

Özbekistan'ın 60-84 yaş aralığındaki toplam nüfusu, 3.210.097 kişidir. Bölgeler arasında 60-84 yaş aralığının en büyük çoğunluğu, Taşkent Bölgesi'nde (%11,6) yaşarken, Taşkent Bölgesi'ni, Fergana Bölgesi (%11,5) ve Semerkant Bölgesi (%10,8) takip etmektedir. Bölgeler arasında 60-84 yaş aralığındakilerin oranının en az olduğu ilk üç yer ise, Sırderya Bölgesi (%2,0), Nevai Bölgesi (3,0) ve Cizzak Bölgesi'dir (3,8).

Özbekistan'da 85 yaş ve üstü toplam nüfus sayısı ise 73.559'dur. Ülkede, bölgeler bazında 85 yaş ve üstü nüfusun en yoğun yaşadığı ilk üç yer Taşkent şehri (%13,4), Fergana Bölgesi (%12,8) ve Taşkent Bölgesi'dir (9,4). Bölgeler arasında 85 yaş ve üstü nüfusun en az olduğu yerler ise Sırderya Bölgesi (%2,1), Nevai Bölgesi (3,0) ve Cizzak Bölgesi'dir (3,3). Bu çerçevede Özbekistan'ın yaşlı bağımlılık durumu ve demografik fırsat penceresi imkânları aşağıda açıklanmıştır.

4.1.8.2. Özbekistan'da Yaşlı Bağımlı Nüfus ve Demografik Fırsat Penceresi

Bağımlılık oranı[28], bir toplumun 0-14 ila 65 yaş ve üstü olan bağımlı nüfusunun çalışma çağındaki nüfusa oranını gösterir. Diğer bir deyişle bağımlılık oranı, bir toplumdaki çalışan kesimin, çalışarak bakmak ve harcamalarını karşılamak zorunda oldukları kesime oranıdır. İstatistik kurumunun resmî verilerine göre, 1 Ocak 2023 itibariyle Özbekistan nüfusunun %31,7'si çalışma çağından küçük, %56,8'i ça-

28 Nüfusun yaşlanması ve yaşa bağlı bağımlılık düzeylerini ölçmek için farklı yaklaşımlar vardır. Yaygın olarak kullanılan iki ölçüt şunlardır: Birincisi, 65 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfusa oranı ve ikincisi, yaşlı bağımlılık oranı olup (UN, 2023, s. 5) bu bölümde sözü edilen bu iki değişken dinamiklerine bakılacaktır.

lışma çağında ve %11,5'i çalışma yaşından büyüktür (stat.uz/, 2023). The Global Economy'de yer verildiği şekliyle, Özbekistan'da 1960-2021 yılları arasında bağımlı nüfusun çalışan nüfusa oranının ortalaması %75,9'dur. Bu oran minimum 2014 yılında %48,6 olurken, maksimum 1966 yılında %104,37 gibi astronomik bir rakama ulaşmıştır. En son kaydedilen şekliyle 2021 yılı için ülkenin bağımlılık oranı ise %60'a yakın olup, bu oran 196 ülke bazında dünya ortalamasının altındadır. Dünya ölçeğinde bakıldığında dünyada bağımlılık oranı en yüksek olan ülke %105,8 ile Nijer olurken, en düşük seviyedeki ülke ise %18,7 ile Katar'dır. Özbekistan'ın dünya ölçeğindeki sırası ise 2019 yılı itibariyle 124. olmuştur (theglobaleconomy.com/, 2023).

Tablo 4.24.: Özbekistan'da Yıllara Göre 65 Yaş Üstü Toplam Nüfus, 1960-2020

Özbekistan'da Yıllara Göre, 65 Yaş Üstü Toplam Nüfus						
1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
479.705	698.088	704.698	747.638	1.132.879	1.307.544	1.666.255

Kaynak: (worldbank.org, 2023)

Tüketim kalıpları, özellikle de ileri yaştakilerin tüketim kalıpları, ülkelere göre belirgin farklılıklar gösterir. Bilhassa gelişmiş ekonomilerde, 80 yaşını aşan insanlarda tüketimin bariz bir şekilde arttığı görülmektedir. Yüksek gelirli bazı ülkelerde, ileri yaşlardaki insanların tüketim oranı, genç yetişkinlerin tüketiminden %30 daha fazladır. Bunun başlıca nedeni, sağlık hizmetlerinin kullanımındaki olağanüstü sıçramadır (UN, 2023: 56). Dünya Bankası verilerine göre, Özbekistan'da 1960 yılında 65 yaş ve üstü olan kişi sayısı 479.705 iken; bu sayı bağımsızlığının arifesinde, 1990 yılında 747.638'e yükselmiş (worldbank.org, 2023), 2021 yılında ise 1.705.432 kişi olmuştur.[29]

Birleşmiş Milletler'in *"United Nations Common Country Analysis: Uzbekistan"* başlıklı çalışmasında (Fraser, 2021: 47), 2021 yılı itibariyle Özbekistan'ın toplam nüfusunun %33'ünden fazlasının 18 yaş ve üstünde olduğuna dikkat çekilerek mevcut bağımlılık oranının olumlu bir düzlemde olduğu ifade edilmiştir. Zira Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan *"Uzbekistan Education Sector Analysis: 2021"* başlıklı raporda, Özbekistan nüfusunun son yirmi beş yıldır istikrarlı bir demografik görüntü arz ettiği ve ülkedeki bağımlılık oranının[30], önceki yıllara göre azalma eğiliminde olduğuna dikkat çekilmektedir. Önümüzdeki birkaç yıl içinde çalışma çağındaki nüfusun payının artmasıyla birlikte, ülke bağımlılık oranını daha ılımlı bir seviyeye çekerek, büyüme hamlesi için gerekli demografik koşulları (fırsat pençesi veya demografik temettü[31]) sağlama potansiyeline sahiptir. Ancak ülkenin nüfus projeksiyonu göz önünde bulundurulduğunda Demografik Fırsat Penceresi'nin uzun süre açık kalamayacağı öngörülmektedir. 2050'lerde Özbekistan'ın azalan çocuk sayısına koşut olarak yaşlı nüfus artmaya devam etmesiyle ülkenin bağımlılık oranı da artacaktır (Sankar, 2021: 9). Aşağıdaki tabloda ise, Türkistan coğrafyasındaki devletlerde, yaş bağımlılık oranları ve ilişkili parametrelere dair veriler yer almaktadır.

29 Nüfusun yaşlanması, dünya çapında milyarlarca insanın yaşam koşullarını iyileştirmedeki küresel-kolektif başarının sinyallerini veriyor. Daha iyi sanitasyon ve tıbbi tedaviler, eğitime ve aile planlamasına daha fazla erişim ve toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesine yönelik ilerlemelerin tümü nüfus artışı ve yaşlanmasına olumlu yönde etki eden faktörlerden bazılarıdır. Birkaç on yıl içinde, dünya genelinde yaşlıların hem sayısı hem de nüfus payı artarken, çocukların ve gençlerin sayısı ve payı azalmaya başlayacaktır. 2050 yılına kadar 65 yaş ve üstü kişilerin sayısının ikiye katlanarak 1,6 milyarı geçmesi beklenmektedir (UN, 2023, s. 3).

30 Bakmakla yükümlü olunan kesim (15 yaş altı ve 65 yaş üstü).

31 Demografik temettü, bir ülkedeki çalışma yaşındaki nüfusun (15-64), iş gücüne dahil olmayan nüfustan daha fazla olması durumunda, yaş grupları arasındaki kaymalardan kaynaklanabilecek, potansiyel ekonomik büyümedir.

Tablo 4.25.: Türkistan'da Bağımlılık Oranı ve İlgili Göstergeler, 2021

Türkistan'da Bağımlılık Oranı								
	Yaş Grupları			Bağımlılık oranı (Çalışma Çağındaki Nüfusun Yüzdesi)			Kaba Ölüm Oranı	Kaba Doğum Oranı
	0-14 (%)	15-64 (%)	65+ (%)	Çocuk	Yaşlı	Toplam	(1.000 kişi başına)	(1.000 kişi başına)
Tacikistan	36	60	3	60	6	66	5	27
Kırgızistan	34	61	4	56	7	64	6	22
Türkmenistan	31	64	5	49	8	57	7	22
Kazakistan	30	63	8	47	13	60	10	24
Özbekistan	30	65	5	46	8	54	5	26
Dünya	25	65	10	39	15	55	9	17

Kaynak: (a)- https://wdi.worldbank.org/table/2.1#; (b)- https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.DPND?locations=UZ

Dünya Bankası verilerini içeren Tablo 25'e göre, Türkistan coğrafyasında bağımlılık oranı en yüksek olan devlet Tacikistan olup, Tacikistan'ın nüfusunun %36'sı 0-14 yaş arası, %3'ü 65 yaş ve üstü, %60'ı ise 15-64 yaş aralığındadır. Kırgızistan'ın %34'ü 0-14 yaş aralığında, %4'ü 65 yaş ve üstünde, %61'i ise 15-64 yaş aralığındadır. Türkmenistan nüfusunun %31'i 0-14 yaş aralığında, %5'i 65 yaş ve üstündeyken çalışma çağındaki nüfusu olan 15-64 yaş aralığındakiler ise %63'tür. Kazakistan'da 15-64 yaş aralığındakilerin oranı %63'iken, Kazakistan nüfusunun %30'u 0-14 yaş aralığında, %5'i ise 65 yaş ve üstündedir. Özbekistan'ın nüfusunun ise %30'u 0-14 yaş aralığında, %5'i 65 yaş ve üstüyken, 15-64 yaş aralığında olanların oranı %65'tir.

Özbekistan, Türkistan coğrafyasında, en düşük bağımlılık oranına sahip olan ülkedir. Tacikistan'ın bağımlılık oranı %66, Kırgızistan'ın 64, Türkmenistan'ın 57, Kazakistan'ın 60 iken Özbekistan'ın bağımlılık oranı %54'tür. Bu oran dünya ortalaması olan %55'in de altındadır. Özbekistan'da bağımlı kesim çalışan nüfusun yarısından daha az olup bu durum ülkedeki genç ve üretken nüfusun üzerindeki baskının düşük olduğu anlamına gelmektedir. Bununla beraber Özbekistan'ın bağımlılık oranını aşağıya çeken en önemli hususlardan biri çocuk ve yaşlı bağımlı oranlarının elverişliliğidir. Ülkede çocuk bağımlı oranı hem dünya ortalamasının hem de Türkistan devletleri ortalamasının altındayken 15-64 yaş aralığı ile 65 yaş ve üstü nüfus dardır. Nitekim dünyada 65 yaş ve üstü nüfusun ortalama oranı %10 olup, Özbekistan'daki 65 yaş ve üstü nüfusun oranı dünya ortalamasının yarısı kadardır.

4.1.9. Özbekistan'ın Gelecek Nüfus Projeksiyonu

Dünya nüfusu, insanoğlu var olduğu günden bu yana sürekli bir artış hâlinde olmuştur. Ancak son dönemlerde bu artışın hızı oldukça dikkat çekicidir. Uzmanlar dünya nüfusunun yaşlandığı ve dünya nüfus artış hızının yavaşladığı yönünde öngörülerde bulunsa da son dönemlerde dünya nüfusu artış hızı oldukça yüksek seyretmiştir. Nitekim Yuldoshev'in (2023a) ifade ettiği gibi dünyan nüfusunun 1 milyar kişiden 2 milyar kişiye yükselmesi 123 yıl sürerken, 7 milyar kişiden 8 milyar kişiye yükselmesi son 11 yıl içinde gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler'in *"Global Population Growth and Sustainable Development"* başlıklı raporuna göre, dünya nüfusunun artış hızı, insan sayısının yılda ortalama %2,1 arttığı 1965 ile 1970 arasındaki dönemde zirve noktasına ulaşmıştır. O zamandan beri, küresel nüfus artışının hızı neredeyse yarı yarıya azalırken; nüfus artış hızının 2050'ye kadar yaklaşık %0,5 ve 2100'e kadar %0,03'ün altına düşmesi beklenmektedir. İnsan nüfusunun büyümesi, nüfus artışının önce hızlandığı ve sonra yavaşladığı kademeli ve evrensel bir demografik geçiş sürecini takip

etmektedir. Bu kapsamda, insan nüfusunun en yüksek artışı, yıllık artışın 92 milyon olduğu 1980'lerin sonunda gerçekleşmiştir. Küresel nüfusun yıllık büyümesinin 2030'da 70 milyon kişiye düşeceği ve 21. yüzyılın geri kalanında düşmeye devam ederek 2050'de yaklaşık 48 milyon kişiye ve 2100'de 4 milyona gerileyeceği tahmin edilmektedir (UN, 2021a: 22).

Birleşmiş Milletlerin yayınladığı *"World Population Prospects 2022, Summary of Results"* başlıklı çalışma günümüzde dünya nüfusunun artış hızının dramatik ölçülerde olduğundan bahsetmektedir. Çalışmaya göre, günümüzde, dünya nüfusu 20. yüzyılın ortalarında olduğundan üç kat daha fazladır. 1950'de yaklaşık olarak 2,5 milyar olan küresel insan nüfusu, 2010'dan bu yana 1 milyar ve 1998'den bu yana 2 milyar ekleyerek 2022 yılı itibariyle 8 milyara ulaşmıştır. 1950'den bu yana insan sayısının ikiye katlanması ve 1987'de 5 milyarı geçmesi yaklaşık 37 yıl sürdü. 1950'den 2050'ye kadar geçen 100 yılda, dünya nüfusu en hızlı, yılda ortalama %2,1'lik bir oranla 1962-1965 arasındaki dönemde artmıştır. O zamandan beri, azalan doğurganlık seviyeleri nedeniyle nüfus artış hızı yarıdan fazla yavaşlamış durumadır. Nitekim 2020 yılında dünya nüfusu artış hızı, 1950'den beri ilk kez yılda %1'in altına düşerken, yavaşlamanın bu yüzyılın sonuna kadar devam etmesi beklenmektedir. Küresel nüfusun 2030 yılında yaklaşık olarak 8.5 milyara, sonraki yirmi yılda da 1.1 milyar eklenerek 2050'de 9.7 milyara ulaşacağı öngörülmektedir (UN, 2022a: 3).[32]

Tablo 4.26.: Türkistan'ın Nüfus Projeksiyonu (2020-2050)

Türkistan'ın Nüfus Projeksiyonu (2020-2050)

Yıl	Türkistan Nüfusu	Dünya Nüfusu
2020	74.338.950	7.794.798.739
2025	79.416.023	8.184.437.460
2030	83.843.305	8.548.487.400
2035	88.162.015	8.887.524.213
2040	92.540.330	9.198.847.240
2045	96.680.165	9.481.803.274
2050	100.250.169	9.735.033.990

Kaynak: https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population/#:~:text=Countries%20in%20Central%20Asia&text=The%20current%20population%20of%20Central,among%20subregions%20ranked%20by%20Population.

Worldometer'in öngörülerine göre, Türkistan coğrafyası açısından bakıldığında, bölgedeki ülkelerin (Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan) nüfusunun 2030 yılında 83.843.305'e; 2050 yılında ise 100 milyonu aşarak 100.250.169'a çıkması beklenmektedir.

Tablo 4.27.: Özbekistan'ın Nüfus Projeksiyonu, 2030-2100

Yıl	*Nüfus*	*Net Artış*	*Oran (%)*
2030	37.418.456	342.798	0,92
2050	42.942.485	174.125	0,41
2069	44.404.768	5.465	0,01
2070	44.402.706	-2.062	0,00
2071	44.393.285	-9.421	-0,02
2072	44.376.808	-16.477	-0,04
2090	43.314.481	-83.788	-0,19
2100	42.270.848	-125.489	-0,30

Kaynak: https://statisticstimes.com/demographics/country/uzbekistan-population.php

32 Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan 'Global Population Growth and Sustainable Development' başlıklı rapora göre, nüfus dinamikleri, insan sayılarının ülkeler ve bölgeler arasında zaman içinde nasıl değiştiğini belirler. 2020 yılında Asya kıtası, 7,8 milyar olan dünya nüfusunun %60'ına ev sahipliği yapıyordu. En kalabalık bölge olan Doğu ve Güneydoğu Asya, toplamın %30'unu oluşturuyordu; 2020'de 2,3 milyar insanı vardı ve bunun 1,4 milyarı Çin'de yaşıyordu. Küresel nüfusun diğer %26'sı, ikinci en büyük bölge olan Orta ve Güney Asya'da yoğunlaşmıştı; bu bölgede, 2020'de yaklaşık 1,4 milyarı Hindistan'da olmak üzere 2 milyar insan vardı. Her iki bölgenin nüfusu da 20. yüzyılın ortalarından itibaren hızla arttı ve birkaç on yıl içinde de zirveye ulaşması bekleniyor. Birleşmiş Milletler'in tahminlerine göre, Doğu ve Güneydoğu Asya nüfusunun 2040 civarında 2,4 milyar kişiyle zirve yapması muhtemelken, Orta ve Güney Asya'nın *"maksimum nüfus"*a yaklaşık 25 yıl sonra 2065 yılında ulaşarak bu bölgelerin nüfusunun yaklaşık 2,6 milyara çıkması bekleniyor. Bu projeksiyonların doğasında var olan belirsizliğe rağmen, Doğu ve Güneydoğu Asya bölgesinin nüfus *"zirve"*sine Orta ve Güney Asya'dan daha önce ulaşması muhtemel görünüyor (UN, 2021a, s. 29)..

Özbekistan'ın nüfusu, istikrarlı bir hızla artıyor. Mevcut nüfus 36 milyon kişi olup Tablo 27'ye göre, önümüzdeki 2030 yılında 37,4 milyona, 2050 yılında 42,9 milyona çıkması beklenmektedir. Ülkenin nüfus artışı hızının pozitif olduğu son yıl 2069 yılı olup, 2070 yılında artış hızı sıfırlanan ülke 2071 yılından sonra eksiye düşmektedir. Bu bağlamda 2071 yılında 44,3 milyon kişiyi bulması beklenen nüfus, 2100 yılına gelindiğinde 42.2 milyonlara kadar gerileyecektir. Macrotrends.net'in yaptığı bir simülasyon sonuçları, Özbekistan'da nüfus artışının 2092 yılına kadar süreceği, 2090 yılına gelindiğinde değişim oranın %0.00 olacağı yönünde tahminlerde bulunmaktadır. Hâl böyleyken 2090 yılında ülke nüfusun en yüksek 50.987.325'e erişmesi beklenirken; 2100 yılına gelindiğinde 50.749.586'dan geriye düşeceği öngörülmektedir (macrotrends.net, 2023).

4.2. Sağlık

Sağlık konusu, bir yandan insanların iyi oluş hâllerini belirleyen temel etmenlerden biriyken, diğer taraftan bir devlettin veya toplumun beşerî sermayesinden refah düzeyine kadar birçok konuda objektif bir gösterge olabilmektedir. Bölümün bu kısmında Özbekistan'ın sağlık demografisinin tarihsel ve sosyolojik analizi yapılmaktadır. Bu çerçevede Özbekistan'ın nüfus, siyaset, ekonomi, kültür ve coğrafi durumu ile sağlık faktörü arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmanın bu alt kısmında, Sovyetler Birliği Dönemi'nden başlamak üzere Özbekistan'ın sağlık sisteminin kısa bir analizini yaptıktan sonra sağlık ekonomisi, sağlık harcamaları, sağlık destek birimlerinin durumu, sağlık sisteminin sorunları, ülkede başat hastalıklar ve temel ölüm nedenleri, sağlık politikası ve engelli politikası gibi konular irdelenmiştir.

4.2.1. Özbekistan'da Sağlık Sistemi ve Sorunları (Tarihsel Bir Analiz)

Çarlık Rusyası, Türkistan'ı işgal ettikten sonra bir yandan bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürgeleştirirken, halk kültürel açıdan cahil kalıp, ekonomik açıdan fakirleşmiş; bölge bir hammadde, işgücü ve asker kaynağı haline gelmiştir. Bu dönemde Türkistan coğrafyasında sağlık koşulları oldukça kötüydü. Ayrıca kırsal kesimin kent nüfusuna oranla oldukça yüksek olduğu Türkistan coğrafyasında, sağlık kurumları ve çalışanları yetersiz; sağlık koşulları oldukça kötüydü. Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinde artan ekonomik ve sosyal sorunlara ek olarak yüzyılın başlarında savaş ortamının yarattığı olumsuzluklar sözü edilen sorunları daha da derinleştirmiştir. Zira Çarlık Rusyası, Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde hâlâ dünyadaki en büyük orduya sahip olduğundan, devlet harcamalarının çok büyük bir oranı askerî harcamalara gitmekteydi.

Bununla beraber, Çarlık Rusyası Dönemi'nde modernleşme ve sanayileşme temelleri atılmıştır. 1860-1910 yılları arasında sanayi verimliliğinde belirgin bir büyüme olmuş, çelik üretiminde Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Japonya gibi ülkelerin bile önüne geçilmişti. Ayrıca tekstil sanayisinde ilerleme yaşanırken, kömür üretimi artmıştır. Özellikle Çarlık Rusyası'nın büyük kentlerinde fabrikalar açılmış, dışarıdan sermaye girişleri genişlemiştir (Koçyiğit, 2006: 1) ve kapitalist ekonominin zemini oluşmuştur. Ancak bu kapitalizm Avrupa'dakinden farklı olarak, zaman içinde Rusistan hedefleri ve egemenliği politikasına dayalı emperyalist bir nitelik kazanmıştır.

Çarlık Rusyası Dönemi'nde 1847 yılında yayımlanan kitabında A. N. Nikitin, sanayi hijyeni ve meslek hastalıklarının

değerlendirmesini yaparken; 1865'de döneminin önde gelen hekimlerinden biri olan S. P. Botkin sanayi bölgelerindeki yaşam ve çalışma koşullarını belirlemek ve geliştirmek üzere komisyon kurmuştur (Akalın, 2015: 52). Buna rağmen, Çarlık Rusyası döneminde, Türkistan coğrafyasında hem zamanın koşullarından kaynaklı olarak hem de Rus hegemonyasından dolayı geleneksel yöntemlerin hâkim olduğu bir sağlık sistemi hâkim vaziyetteydi. Öte yandan Çarlık Rusyası'nın (son dönemlerinde) güç kaybetmesine koşut olarak, Türkistan coğrafyasında bir dönem iyileşeme ve gelişme emaresi taşıyan sağlık sistemi sorunlu, yetersiz ve köhne bir hâl almıştır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde sağlık sistemi dâhil olmak üzere kamu politikaları büyük oranda sosyalist devlet sisteminin güdümüne girmiş; toplumsal yapıda sanayiden tarıma, eğitimden sağlığa kadar neredeyse her alanda topyekûn büyük ilerlemeler ve dönüşümler yaşanmıştır. Sağlık alanında anne ve çocuk sağlığından, beslenmeye, önleyici ve tedavi edici sağlık hizmetlerinden personel, teçhizat ve fiziki imkânlara kadar birçok alanda belirgin bir iyileşme ve büyüme olmuştur. Ayrıca sosyalist ideolojinin bir tezahürü olarak, sınıf, coğrafya ve cinsiyet gibi kimlik referansları gözetilmeksizin, herkese eşit hizmet götürülmesi sağlanmıştır.

Sovyetler Birliği'nde sağlık hizmetlerinin dayandığı temel ilkeler şunlardır: *"a) Sağlık hizmetleri, sosyo-ekonomik planın bir parçası olarak hazırlanır ve yürütülür. Her yerel örgüt kendi planını hazırlamakta özgür olmakla birlikte, bu planların birleştirilmesi ve merkezî planlara uygunluğunun sağlanması bir merkez tarafından yürütülür. b) Tüm sağlık hizmetleri devlet eliyle tek bir merkezden planlanır ve yürütülmekle birlikte yerel örgütleri uygulamada özerkliği vardır. c) Sağlık hizmetleri coğrafya, kişi, grup veya sınıf gözetilmeksizin uygulanır. d) Hizmetler, (bazı malzemelerin maliyet ücreti dışında) bütünüyle ücretsizdir. e) Tıbbi bakımın temelini birincil basamak hekimliği oluşturur. Bu noktada tamamıyla uzman hekimler çalıştırılır. Dağınık kırsal yerleşme yörelerinde hekim dışı personel de kullanılabilir. f) Hizmet gören halk; sendika, yerel yönetim gibi kurumlar aracılığıyla ve bireysel olarak hizmete aktif olarak katılır ve hizmeti denetlerler"* (Aksakoğlu, 1978: 22).

Bu çerçevede devrimin dördüncü gününde, 13 Kasım 1917 yılında yürürlüğe giren bir kararnameyle sağlık hizmetlerine erişim ücretsiz hale gelmiş, ayrıca Ücretli Emekçiler İçin Tam Sosyal Sigorta hakkı getirilmiştir[33]. Daha sonra 18 Haziran 1918 yılında yayımlanan kararnameyle ise, sağlık hizmetlerinin dağıtımı merkezileştirilerek, Lenin'in çalışma arkadaşı Dr. Nikolay Aleksandroviç Semaşko başkanlığında Halk Sağlığı Komiserliği (Sağlık Bakanlığı) kurulmuştur. Bu süreçte işçilerin sendika ve sigorta haklarının geliştirilmesinden sonra temiz su, beslenme, barınma, istihdam, anne ve çocuk sağlığı, önleyici ve tedavi edici hizmetlerin sağlanması, çevre koşullarının iyileştirilmesi gibi halk sağlığının geliştirilmesi adına önemi adımlar atılmıştır.

Bu dönemde Türkistan coğrafyasındaki ülkeler, Sovyet Semoşko (Semashko) Modeli'ni izlemeye başlamıştır. Bu modelde temel prensip, hastalıkları önlemek ve halkın sağlığını korumak üzere sağlık olanakları ve çalışanlarının

33 Sovyetler Birliği sağlık sisteminde, sağlık kurumlarının tamamında öncelik işçi sınıfında olmakla beraber, bununla yetinilmemiş, sağlık hizmetleri işçi sınıfının sağlık gereksinimlerine göre şekillenmiş ve işçilere yönelik çalıştıkları yerlerde sağlık birimleri tesis edilmiştir. *"a) İstisnasız bütün ücretli emekçiler ile köy ve kent yoksulları için sosyal sigorta sağlanmıştır. b) Sigorta, hastalık, yaralanma, yaşlılık, gebelik, dulluk, yetimlik ve işsizlik gibi engelliliğin bütün türlerini kapsar. c) Sigortanın bütün maliyeti işveren tarafından karşılanır. d) Engellilik veya işsizlik durumunda tam tazminat ödenir. e) Sigortalılar sigorta kurumları üzerinde tam bir kontrole sahiptir"* (Akalın, 2015, s. 53).

tam iştirakiyle bütün vatandaşlara yüksek kalitede ücretsiz tıbbi hizmet sunmaktır. Bu sebeple oldukça merkezî bir nitelik taşıyan Semoşko Modeli'nde, sağlık çalışanlarının eğitimi, sağlık hizmetlerinin finansmanı ve temini merkezî bir süreçten oluşmaktadır (Jung, 2022: 213). Özbekistan dahil olmak üzere, Birliğe bağlı olan ülkelerde, hastaneler ve klinikler devlete ait olduğu gibi tüm sağlık personeli devlet çalışanıydı. Bu çerçevede Özbekistan'da, 1924'ten sonraki dönemde sağlık ve hastane hizmetlerinde gözle görünür bir iyileşme yaşandığını ifade eden Smith ve diğerlerine göre (2023), hastalık ve ölüm oranları başlarda, belirgin bir şekilde düşüş göstermekle birlikte, özellikle (1960'lardan sonra) Aral Gölü çevresindeki çevre kirliliği[34] sebebiyle halk sağlığında ciddi düzeyde ve çok sayıda sorun ortaya çıkmıştır. Anne ve bebeklerde hastalık ve ölüm oranları bakımından Özbekistan, Sovyet Cumhuriyetleri içinde en yüksek orana sahipti. Özbekistan'daki yetişkin erkeklerin yaşam süresi, Sovyet Cumhuriyetleri içinde en düşüklerden biriydi. Bu veçheyle Özbekistan'da sağlık hizmetleri kalitesinin düşük olmasının temel sebebi, Sovyetler Birliği Dönemi'ndeki ayrımcı politikalara ve çevresel sorunlara bağlanabilir (Smith ve diğerleri, 2023).

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, bağımsızlığını kazanan ülkeler bir şok etkisi yaşamışlardır. Sosyalist devlet sisteminde, merkezî planlamayla sağlık, barınma, eğitim başta olmak üzere temel ihtiyaçları karşılanan halk, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte birçok problemle yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Özbekistan'daki halk sağlığı sistemi, uzun süre boyunca Aral Gölü çevre felaketine maruz kalan bir nüfusun sorunlarıyla başa çıkmak ve bilhassa Sovyetlerin son dönemlerinde artan ve kendine miras kalan sorunlarla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede Post-Sovyetik Türk Devletleri, sağlık alanında Sovyetler Birliği'nin özellikle son dönemlerinden sonra gittikçe kötüleşen ve kendilerine sirayet eden/miras kalan niteliksiz sağlık hizmetlerine, bakımsız ve köhne tesislere bir standart getirmeye çalışmışladır. Bağımsızlıktan sonra artan işsizlik, yüksek enflasyon ve diğer anomik sosyal sorunlarla baş etmek durumunda kalan halk, sağlık masraflarının tamamını veya bir kısmını kendi ceplerinden karşılamak durumunda kalmışlardır. Bununla beraber Sovyet sağlık sisteminin özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından sonra kendine özgü birtakım zayıflıkları ve handikapları ortaya çıkmıştır. Sovyet sağlık sisteminin zayıf yönleri arasında hasta bakım sorunlarının yanı sıra katı yönetim tarzı ve kötü finansal düzenlemelerin yer aldığını ifade eden Ahmedov ve diğerleri (2014: 11), bu dönemde sağlık harcamalarına ayrılan bütçenin gelişmiş ülkelere nazaran oldukça düşük olduğuna dikkat çekmektedirler.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra, Özbekistan'da sağlık sisteminde, sağlık hizmetlerinde, tesis ve altyapı da oldukça büyük sorunlar bulunmaktaydı. Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, bağımsızlığın erken evrelerini teşkil eden çeyrek asırlık iktidarı döneminde, çoğunlukla geçiş döneminin yarattığı meselelerle uğraşarak ulus devletin kuruluş ayarlarını inşa etmeye çalışmıştır. Ayrıca, bu

34 Dünyanın dördüncü büyük iç su kütlesi olan Aral Gölü, 1961 yılından bu yana hem su hacminin hem de yüzey alanının onda dokuzunu kaybetti. Ayrıca 21. yüzyılın ilk on yılında Amuderya'dan gelen akımlar azalarak, önemsiz bir hale geldi. Ceyhın'a bağlı güney nehirler olan Surhan ve Şerabad, ardından Zarefşan ve Kaşka akıntıya çok az katkı sağlamaktadırlar. Ceyhun ve Seyhun'un yatağının saptırılması, denizde yoğun bir tuzlanmaya sebep olurken, özellikle son birkaç on yılda, böcek ilaçları ve kimyasal maddelerden kaynaklanan kirlilik denize büyük zarar vermiştir. Bu kimyasal kirlilik ve su seviyesindeki keskin düşüş, yörede bir zamanlar gelişen balıkçılığı öldürmüş, daha önce Aral kıyılarında çalışan gemilerin karaya oturmasına sebep olmuş ve deniz çevresindeki geniş alanların tuzlu ölümcül tozlarla kirlenmesine sebep olmuştur. Bu da sebzeleri ve içme suyunu zehirlerken, Aral Gölü kıyılarının çevresindeki insan nüfusunun azalmasına ve yaşam kalitelerinin ciddi şekilde zarar görmesine neden olmuştur (Smith ve diğerleri, 2023).

şok döneminde, Özbekistan sağlık sistemi; Sovyetlerin son dönemlerinden miras kalan meselelerin yanı sıra yeni ulus devletin karşı karşıya kaldığı çeşitli ekonomik ve siyasal sorunlarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu çerçevede fiziki imkânsızlıklar, altyapı yetersizliği, mali sıkıntılar ve düşük maaşlar sebebiyle sağlık hizmetleri niteliksiz ve yetersizdi.

Özbekistan'da bağımsızlığın erken evrelerinde, sağlık sektörüne yapılan yatırımlar önemli ölçüde azalmıştır. Nitekim sağlık sektörüne yapılan harcamalar, 1995 yılında GSYİH'nin %6,8'ini oluşturuyorken, bu oran 2005'de %5,12'ye kadar düşmüştür (Peyrouse, 2020: 3).[35] Ülkede 1990'lı yılların başlarında hastanelerde aşı ve ilaç temininin aşırı derecede yetersiz olduğunun altını çizen Lubin'e (1996) göre, genel olarak kalitesiz bir tıp eğitimi verilmekte olup tedaviyi ayrıcalıklı özel hastalara uygulayan bir meslek ahlakı bulunmaktaydı. 1995 yılında yapılan özel bir araştırmaya göre, devlet sistemi ihtiyaç duyulan ilacın %20'sinden, tıbbi bakımın %40'ından azını karşılamaktaydı. Doktor maaşları ise oldukça düşüktü (Lubin, 1996). Rus kökenliler başta olmak üzere, yetişmiş çok sayıda nitelikli ve profesyonel kadro, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte farklı ülkelere göç etmiştir. Bu çerçevede Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra, yatarak tedavi yaklaşımından, mümkünse ayakta tedavi uygulamalarına geçme yönünde bir eğilim hâsıl olmuştur (Pomfret ve Anderson, 1997: 8) Bu durum maliyetleri düşürse de, sağlık hizmetlerinin kalitesi ve niteliğini bariz bir şekilde olumsuz etkilemiştir.

UN-Refworld[36]'un Country Profile: Uzbekistan başlıklı rapor, Özbekistan'da 1992 ile 2003 yılları arasında hem sağlık hizmetlerine yapılan harcamaların hem de hastane yataklarının nüfusa oranının yarı yarıya azaldığını belirtmektedir. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk on yıllarındaki Slav-Rus göçünün sağlık sistemini birçok pratisyen hekimden yoksun bıraktığına değinen rapora göre, 2004'te Özbekistan'da 10.000 kişi başına 53 hastane yatağı vardı.[37] Tek kullanımlık iğne, anestezik ve antibiyotikler gibi temel tıbbi malzemeler çok yetersizdi. Tüm vatandaşların sözde ücretsiz sağlık hizmeti alma hakkı olmasına rağmen, Sovyet sonrası dönemde rüşvet, devlet sisteminin yavaş ve sınırlı hizmetini atlatmanın yaygın bir yolu hâline gelmiştir (refworld.org, 2007: 6). Bununla beraber, bağımsızlığından sonra, ülkede bazı özel tıbbi muayenehaneler devlet imkânlarına katkı sunmaya başlamıştır. 1993'te sağlık sigortasının iyileştirilmesiyle başlayan ve sağlık tesislerinin kademeli olarak serbest piyasa koşullarına uydurulmasıyla devam eden özelleştirme programı hayata geçirilmiştir. Yeni program kapsamında hükûmet, özel sağlık tesislerinden devlet tesisleriyle aynı standartları uygulamalarını ve yoksullara asgari düzeyde ücretsiz sağlık hizmeti sunmalarını şart koşmuştur. Sovyet sisteminde olduğu gibi, toplumun siyasi, kültürel ve bilimsel alanlarında üst düzey ileri gelenleri için özel olanaklar mevcuttur (Lubin, 1996).

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan'da sağlık sektöründe, (özellikle birincil basamak sağlık hizmetlerinde)

35 Özbekistan'ın sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranı sonraki dönemlerde hafif şekilde toparlanarak, %5,9'a ulaşmıştır (Tablo 22).

36 UN-Refworld-UNHCR, Birleşmiş Milletler tarafından yürütülen veritabanı (Refworld: www.refworld.org).

37 OECD verilerine göre Türkiye'de 2017 yılında 100 bin kişiye düşen yatak sayısı 281'dir. Bir oranlama yapıldığında, 10 bin kişiye düşen yatak sayısı yaklaşık olarak 28'dir. Buna göre, Türkiye 2017'de mevcut yatak sayısı, 2004'deki Özbekistan'ın yarısından biraz fazladır (https://tr.euronews.com/2020/03/16/turkiye-nin-hastane-yatag-kapasitesi-kac-kisi-bas-na-kac-yatak-dusuyor#:~:text=T%C3%BCrkiye%2C%20d%C3%BCnyadaki%2047%20%C3%BClke%20i%C3%A7inde,(AB)%20%C3%BClkelerinde%20ortalama%20504.).

birçok reform hayata geçirilmiştir. 1990'ların ikinci yarısından sonra Özbekistan, birincil basamak sağlık hizmetlerini yeniden yapılandırmaya, acil tıbbi bakım ağı kurmaya odaklanan birçok yapısal değişim gerçekleştirmiştir. Ülkede hem birincil basamak hem de acil durum merkezleri, ücretsiz bakım hizmetlerinin bir parçasıdır. Bu süreçte pratisyen hekimlerin eğitimine, kırsalda birincil sağlık merkezî altyapısının iyileştirilmesine, genel pratisyen klinikleri için ekipman teminine, sağlanacak sağlık hizmetlerinde standart geliştirilmesine öncelik verilmiştir. Şehirlerde, şehir hastaneleri, multidisipliner poliklinikler ve kentsel birincil basamak sağlık merkezleri, Şehir Tabipleri Birlikleri halinde örgütlenmiştir. Acil bakım sistemi, Cumhuriyet merkezi ve 12 bölgeyi içerecek şekilde tamamen yeniden düzenlenmiş ve böylelikle kentsel ve kırsal nüfusa ücretsiz, kaliteli hizmetler sunan bir yapıya bürünmüştür. Reformlar, temel sağlık hizmetlerinin gelişmesine, memnuniyetin artmasına, çalışma koşullarının iyileşmesine ve (eğitim ve ikramiye teşviklerinin bir sonucu olarak) hizmet sağlayıcıların motivasyonunun artmasına sebep olmuştur (Bjerde, 2020: 5).

Özbekistan'da Şevket Mirziyoyev'in Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasından sonra, yaptığı öncelikli icraatların başında, bir dizi sağlık reformunu hayata geçirmek olmuştur.[38] Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, selefi olan İslam Kerimov döneminde ortaya çıkan veya artan mali sıkıntılar, yetersiz yatırım, tıbbi altyapı ve personel eksikliği, yolsuzluk, adam kayırma gibi anomik meseleler, bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu yüksek ölüm oranları gibi birçok sorunu çözmeye yönelik somut adımlar atmıştır. Bununla beraber ülkede sağlık sistemini reforme etmek üzere birtakım uygulamalar hayata geçirilmekte olup bu reformların önceliğini, ailede sağlıklı yaşam kültürünün geliştirilmesi, anne sağlığının iyileştirilmesi, sağlıklı nesiller yetiştirilmesi gibi konular oluşturmaktadır.

Bu çerçevede 2017-2019 yılları arasındaki kısa dönemde, sağlık sektörünün reformunu hedefleyen 160'dan fazla yasa çıkarılmıştır. Bu çerçevede Mirziyoyev, sağlık sisteminin iyileştirilmesi konusunu, Özbekistan'ın 2017-2021 Kalkınma Stratejisi'nin ana hedeflerinden biri haline getirmiştir.[39] Böylelikle Mirziyoyev, Nisan 2017 yılında özel kliniklerin faaliyet göstermesine izin verilen uzmanlık dallarının sayısını 50'den 129'a çıkaran bir kararname imzalamıştır (Peyrouse, 2020: 5). Bu konuda günümüz Özbekistan'ında sağlık alanında özel sektörün rolünün küçük olmasına rağmen büyüme eğiliminde olduğunu vurgulayan Muscat ve diğerlerine göre (2022: 9), özel hizmet kuruluşlarının sayısı 2017'de 3.500 iken, 2020 yılında bu sayı

38 Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, sağlık sisteminin iyileştirilmesi amacıyla, Şubat 2017 yılında, Özbekistan Kalkınma Stratejisi 2017-2021 adıyla bir reform paketini yürürlüğe koymuştur. Ayrıca Özbekistan hükümeti, sağlık hizmetlerini geliştirmek üzere, 2018 yılında Özbekistan Sağlık Sisteminin İyileştirilmesine Yönelik Kapsamlı Öneriler yürürlüğe koymuştur. Bu pakette sağlık sektöründe temel bakım, acil bakım ve yardıma muhtaç kişilere yönelik tıbbi destek gibi reformlar yer almıştır. Bununla beraber Mirziyoyev, 2019 yılından 2025 yılına kadar, bütün vatandaşların (mali yük almadan) yüksek kaliteli tıbbi hizmetlere erişimini sağlayan Evrensel Sağlık Sigortası'nı hayata geçirmek üzere birçok reformu teşvik etmiştir (Jung, 2022, s. 216).

39 Bu yeni genel stratejiyle birlikte hükümet, sağlık hizmetlerinin erişilebilirliğinin sağlanması ve kalitesinin geliştirilmesi; temel sağlık hizmetleri, acil tıbbi hizmetler ve yardıma muhtaç kişilere tıbbi desteğin sağlanması gibi birçok konuda iyileşmeyi taahhüt etmiştir. Bu hedefler Aralık 2018 yılında kabul edilen ve *"Sağlık Hizmetlerinin Geliştirilmesi Konsepti"*ni onaylayan *"Özbekistan Cumhuriyeti Sağlık Sistemi'ni Kökten İyileştirmek Üzere Kapsamlı Önemler Hakkında Kanun"*la resmileştirilmiştir. Bu kararnameler, tıbbi hizmetlerin kalitesinin iyileştirilmesi, tıbbi personelin hesap verebilirliğinin arttırılması, yenilikçi tıbbi teknolojilerin kullanımının geliştirilmesi, önleyici tarama programlarının uygulanması gibi sağlık sektörünün farklı alanlarına yönelik bir dizi tedbir ve uygulamayı içermektedir. Bilhassa kadın ve çocuklara yönelik olarak uzmanlaşmış tıbbi hizmetlerin geliştirilmesi, anne-bebek sağlığının korunması, ilaç sektöründe hükümet maliyetlerinin düşürülmesi, ilaç ve ekipman üretiminin arttırılmasını da hedeflemektedir. Ayrıca tıbbi eğitim programlarının modernizasyonu, tıp ve eczacılık çalışanlarına yönelik sürekli eğitimin sağlanması, tıbbi tesislerdeki idari personel için uluslararası standartlara uygun eğitimin artması ve çeşitlendirilmesi gibi konular üzerinde de durulmaktadır (Peyrouse, 2020, s. 4).

6.000'e çıkmıştır. Ayrıca 2017 yılında özel sektörün faaliyet göstermesine izin verilen hizmet yelpazesi sayısı 50 iken; 2020'de bu sayı 177'ye yükselmiştir.

Modern Özbekistan'da sağlık sektöründeki kamu çalışanların büyük çoğunluğu, devletin maaşlı personelidir. Ayrıca ülkedeki sağlık hizmetleri kamu ve özel sektör iştiraki ve gerektiği durumlarda işbirliği ile gerçekleşmektedir. Sosyal bir devlet olan Özbekistan'da herkesin eşit sağlık hizmeti alması, ücretsiz tıbbi bakım hizmeti hakkına sahip olması anayasal güvence altına alınmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin yerleşik hâle gelmeye başladığı ülkede, daha nitelikli sağlık hizmeti alabilmek isteyeneler için özel sağlık sektörü her geçen gün genişlemektedir. Bununla beraber Özbekistan'ın sağlık sektörüyle alâkalı karşı karşıya olduğu birçok sorun bulunmakta olup, Sunmi Jung bu sorunları, aşağıda belirtildiği şekliyle dört madde altında değerlendirmektedir (Jung, 2022: 218–219):

Bunlardan birincisi, mali kaynakların yetersizliği sorunudur. Özbekistan'da başlıca ölüm sebepleri arasında, diyabet, hipertansiyon, dislipidemi ve metabolik sendromla yakından alâkalı olan kap hastalığı, felç ve karaciğer sirozu hastalıkları oldukça yaygındır. Bunlar kronik hastalıkları olduğundan sürdürülebilir yönetim gerekmektedir. Ancak mevcut tıbbi harcamalar ve olanaklar bu hastalıklarla mücadelede yetersiz kalmaktadır.

İkincisi, tıbbi, erişimde, kentsel ve kırsal alanlar arasında büyük eşitsizlikler bulunduğu gerçeğidir. Ülke nüfusunun yaklaşık olarak yarısı, kırsal bölgede yaşamaktadır. Kırsal alanda tıbbi erişim, ulaşım altyapısının yetersizliği ve düşük nüfus yoğunluğu gibi sebeplerle daha kısıtlı ve kötüdür.

Üçüncüsü; eski ve köhne tıbbi ekipman ve altyapı sorunudur. Özbekistan'daki kamu sağlık hizmetleri hâlâ Sovyet Dönemi'nden miras kalanlarla yapılmaktadır. Tıbbi ekipman eksikliği ve mevcut olanların ekipmanların eskiliği gibi sorunlar aşılabilmiş değildir.

Dördüncüsü, sağlık personelinin maaşlarının düşük ve yetersiz olmasıdır. Özbekistan'da doktorlar, öğretmenlerle birlikte, en düşük maaşlı mesleklerden biridir. Kapitalist bir toplumda ücretler, yüksek kaliteli emeği çeken ve elinde tutan en önemli faktör olup, sağlık personelinin düşük ücretleri tıbbi hizmetlerin kalitesini bozan önemli bir etkendir (Jung, 2022: 218–219).

Özbekistan'da sağlık personeliyle ilgili yaşanan önemli sorunlardan biri, tıp eğitiminin kalitesiyle alâkalıdır. Ülkede pek çok hastanede, modern tekniklerin ve ilaçların kullanımı konusunda yetersiz eğitime sahip, deneyimsiz doktorlar görev yapmaktadır. İslam Kerimov döneminde, 2010 yılında kabul edilen bir yasayla, tıp öğrencilerinin ve profesyonellerinin yurt dışına seyahati yasaklanmışken, 18 Eylül 2019 yılında hükümet, yurt dışında ileri mesleki eğitimin finanse edilmesine yönelik bir karar almıştır. 2017 yılından bu yana sadece Rusya'da 600'ün üzerinde Özbek öğrencisi uzmanlık eğitimi görmüştür. 2018 yılında Surhanderya Bölgesi'ndeki doktor eksikliğini giderebilmek adına, Tirmiz şehrinde Taşkent Tıp Akademisi'nin bir şubesi açılmıştır. Ancak bu girişimlere rağmen, sağlık personelinin beceri ve kapasitesinin geliştirilmesi noktasında sorunlar devam etmektedir (Peyrouse, 2020: 7). Bu sorunlardan dolayı, Özbekistan'da sağlık çalışanları, imkân bulduğundan dışarıya göç etmeye devam etmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerinin kalitesini olumsuz etkilemektedir.

4.2.2. Sağlık Ekonomisi ve Sağlık Harcamaları

Ülke ve toplumların sağlık ekonomisi ve özellikle Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'larında sağlık ekonomisinin ve harcamalarının payı, sağlık hizmetlerinin kalitesinin değerlendirilmesinde en önemli objektif ölçütlerin başında gelmektedir. Çalışmanın bu kısmında Özbekistan'da sağlık ekonomisi ve harcamalarının analizi yapılmıştır.

Bu bağlamda öncelikle Özbekistan'ın sağlık sektörü hizmet hacminin güncel verileri irdelendikten sonra, toplam ve kişi başına düşen sağlık harcamaları irdelenmiştir. Bu çerçevede, ele alınan veriler bölgelere ve yıllara göre analiz edilmiştir. Ayrıca Özbekistan'ın merkezinde konuşlandığı Türkistan coğrafyasındaki diğer devletlerle mukayeselerine de yer verilmiştir.

4.2.2.1. Sağlık Sektörü Hizmet Hacmi

Özbekistan'ın sağlık sektörü hizmet hacmi, bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk yıllarında belirgin bir düşüş yaşamakla birlikte, 2000'li yıllardan sonra, düzenli bir artış gösterme eğilimindedir. Özbekistan'da sağlık sektörünün büyük kısmını finanse eden yerel bütçeler, makro mali kısıtlamaların ve yüksek enflasyonun yarattığı zorlukların baskısı altındadır.

Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, *"2022 yılı itibariyle, verilen hizmetler toplamı 357 trilyon Som olup, bunun %24'ü (88.8 trilyon Som) ticari hizmetler, %22,7'si (81 trilyon Som) ulaştırma hizmetleri, %22,5'i (80.4 trilyon Som) finansal hizmetler, %6,4'ü (22.9 trilyon Som) iletişim ve bilişim hizmetleri, %4,3'ü (15.3 trilyon Som) eğitim hizmetleri olurken, %1,8'i (6,4 trilyon Som) sağlık hizmetleri alanındadır"* (Mirzakhidov, 2023: 169).[40] Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'ın 2018-2023 yılları arasındaki dönemde, sağlık sektörünün hizmet hacminin yıllara göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4.28.: Özbekistan'da Sağlık Sektörü Hizmet Hacmi, 2018-2023

Sağlık Sektörü Hizmet Hacmi						
	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Hizmet Hacmi (Trilyon Som)	2.2	3.1	3.4	5.1	6.4	8.4
Büyüme Oranı (%)	113,4	114,7	94,8	128,5	111,5	131,2

Kaynak: (Mirzakhidov, 2023: 177)

Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, Özbekistan'da sağlık sektörünün 2018 yılında 2,2 trilyon Som olan hizmet hacmi, 2019 yılında bir önceki yıla göre %114,7 oranında büyüyerek 3,1 trilyon Soma yükselirken, 2020 yılında 3,4 trilyon Som'a, 2021 yılında 5,1 trilyon Som'a çıkmıştır.

Ülkede 2022'de sağlık hizmetlerinin hacmi 6.384,2 milyar Som'a, yani sağlanan toplam piyasa hizmetleri hacminin %1,8'ine ulaşmış olup 2021 yılıyla karşılaştırıldığında büyüme oranı %111,5 olmuştur.

1 Ocak 2024 tarihi itibariyle ise, ülkede sağlık sektörü hizmet hacmi bir önceki yıla göre %131 artarak 8.441,2 milyar Soma ulaşmıştır.[41] Aşağıdaki tabloda, sağlık sektörü hacminin bölgelere göre dağılımı yer almaktadır.

40 Tablonun tamamına için; Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan (stat.uz, 2023a), raporuna bkz.

41 Bknz: https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/51270-shifoxo-na-xizm-atlarin-ing-ulushi-qancha-5

Tablo 4.29.: Sağlık Sektörü Hacminin Vilayetlere Göre Dağılımı

Vilayetlere Göre Dağılım

Vilayet	Sağlık Sektörü Hacmi (Milyar Som)	Toplam İçindeki Payı (%)
Taşkent Şehri	2.762,2	43,27
Taşkent	659,1	10,32
Fergana	470,4	7,37
Semerkant	454,2	7,11
Namangan	329,9	5,17
Andican	294,6	4,61
Buhara	276,0	4,32
Harezm	212,0	3,32
Surhanderya	198,7	3,11
Kaşkaderya	198,4	3,11
Cizzak	152,4	2,39
Nevai	134,4	2,11
Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti	133,5	2,09
Sırderya	108,4	1,70
Toplam (Özbekistan Cumhuriyeti)	6.384.2	100,0

Kaynak: (Mirzakhidov, 2023: 177)

Özbekistan'da sağlık sektörünün vilayetlere göre dağılımına bakıldığında, dikkat çeken en önemli husus, bölgeler arası eşitsizliktir. Ülkede sağlık sektörü hacminde en yüksek payı olan birinci bölge 2.762,2 milyar Somla (%43) Taşkent şehri; ikincisi 659 milyar Somla Taşkent Bölgesi ve üçüncüsü 470,4 milyar Somla Fergana Bölgesi olmuştur.

Öte yandan ülkede en düşük paya sahip bölgelerden birincisi 108,4 milyar Somla Sırderya Bölgesi'yken, ikincisi 133,5 milyar somla Karakalpakistan ve üçüncüsü 134,4 milyar Somla Nevai Bölgesi'dir.

Ülkede sağlık sektörü hacminde en yüksek pay Taşkent şehrine aittir. Taşkent şehrinin 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle, sağlık sektörü hacmi, sağlık sektöründe sunulan toplam pazar hacminin %43,3'üne sahipken, Sırderya Bölgesi'nin toplam sağlık sektörü hacmi, toplam pazar hacminin yalnızca 1,70'idir. Devlet İstatistik Kurumu verilerine göre, bir önceki yılla karşılaştırıldığında, Taşkent Bölgesi'nde sağlık sektörü hacmi bir önceki yıla göre %126,8 oranında büyürken, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti %120,9 ve Semerkant Bölgesi %120,2 oranında büyümüştür.

4.2.2.2. Sağlık Harcamaları

Özbekistan'da sağlık sektöründeki gelişmelerin, en somut göstergelerinden biri sağlık harcamalarındaki iyileşmelerdir. Bununla beraber, Özbekistan'da büyüyen ekonomi, tıbbı hizmetlere yönelik artan talebi karşılamak ve halkın refahını arttırmak için sağlık harcamalarında bir artışı gerektirmektedir.

Ancak Özbekistan'da ekonomik büyüme yaşanırken, kişi başına düşen sağlık harcamalarında önemli ölçüde dalgalanmalar olmuş ve hatta son yıllarda bir azalma gözlenmiştir. Kişi başına harcamalardaki düşüş, sağlık hizmetlerine ayrılan kaynakların azaldığını gösterir. Bu durum, Özbekistan'da sağlık harcamalarında siyasi öncelikler, tutarsızlıklar, kaynak tahsisi ve mali kısıtlamaların sağlık harcaması kararlarını etkilediğini göstermektedir (Juraev ve Ahn, 2023: 2).

Aşağıdaki tabloda, Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde, Türkistan coğrafyasındaki devletlerinden başlamak üzere Birliğe üye olan (seçilmiş) ülkelerin toplam sağlık harcamalarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.30.: Sovyetler Birliği'nde Seçilmiş Ülkelerin (Türkistan Coğrafyası) Sağlık Harcamaları (1990)

Ülke	Sağlık Harcamaları				
	Toplam Sağlık Harcamaları (Resmî Döviz Kuru Dolar)		GSYİH'nin Yüzdesi Olarak Toplam Sağlık Harcamaları		
	Milyon (Dolar)	Kişi Başına (Dolar)	Toplam	Kamu Sektörü	Özel Sektör
Özbekistan	2.388	116	5,9	4,3	1,6
Kırgızistan	517	118	5	3,3	1,6
Türkmenistan	459	125	5,0	3,3	1,7
Kazakistan	2.527	154	4,4	2,8	1,7
Tacikistan	532	100	6,0	4,4	1,6
Rusya Federasyonu	23.527	157	4,0	3,4	0,6
Sosyalist Ülkeler	49.143	142	3,6	2,5	1,0
Dünya (Toplam)	1.702.455	323	8	4,9	3,2

Kaynak: (World Development Report, 1993: 210)

World Development Report'un verilerine göre, Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasında en az düzeyde kişi başına sağlık harcaması yapan ülke 100 dolarla Tacikistan'dır. Türkistan coğrafyasında en fazla kişi başına sağlık harcaması yapan ülke 154 dolarla Kazakistan olurken, Kazakistan'ı 125 dolarla Türkmenistan, 188 dolarla Kırgızistan ve 116 dolarla Özbekistan takip etmektedir. Öte yandan GSYİH'si içinde sağlık harcamalarına en fazla pay ayıran ülkeler ise %6 ile Tacikistan ve %5,9'la Özbekistan'dır.

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı erken evrelerde, sağlık sisteminin gittikçe kötüleştiğine dikkat çeken Pomfret ve Anderson'a göre (1997), bağımsızlığını kazandığı yıl olan 1991'de Özbekistan'da sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı %5,9 iken bu oran 1993'te %4,7'ye düşmüştür. 1993 yılında bu gerilemiş hâliyle ülkenin sağlık harcamaları Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bazı ülkelerine kıyasla daha yüksektir (Pomfret ve Anderson, 1997: 8). 1994 yılına gelindiğinde Özbekistan'da sağlık hizmetleri için tahsis edilen oran, yıllık bütçesinin %11,1'idir (79 milyon dolar). Bu miktarın yaklaşık %60'ı devlet hastanelerine, %30'u polikliniklere ve %6'dan azı tıbbi araştırmalara ayrılmıştır (Lubin, 1996).

Tablo 4.31.: Özbekistan'da Sağlık Harcamaları (DSÖ Tahminleri, 1995-2012)

	Sağlık Harcamaları Eğilimi				
	1995	**2000**	**2005**	**2010**	**2012**
Toplam sağlık harcaması, (kişi başına SAGP $)	80.14	76.12	102.82	168.22	220.84
GSYİH'nin yüzdesi olarak toplam sağlık harcaması	6,80	5,30	5,12	5,36	5,90
Toplam sağlık harcamalarının yüzdesi olarak kamu sektörü sağlık harcamaları	53,04	47,52	44,56	51,88	53,14
Toplam sağlık harcamalarının yüzdesi olarak özel sektör sağlık harcamaları	46,96	52,48	55,44	48,12	46,88
Toplam hükûmet harcamalarının %'si olarak sağlığa yönelik kamu sektörü harcamaları	9,46	8,70	7,34	8,60	9,70
GSYİH'nin yüzdesi olarak sağlık için kamu sektörü harcamaları	3,60	2,52	2,28	2,78	3,14

Kaynak: (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 36)

Dünya Sağlık Örgütü tahminlerine göre, Özbekistan'da 1995 yılında 80,1 dolar olan kişi başına toplam sağlık harcaması 2012'de 221 ABD dolarıdır. Bu miktar, 2012 yılı itibariyle Bağımsız Devletler Topluluğu için 967 dolardı. Bu bağlamda 2012 yılında Özbekistan'da kişi başına düşen sağlık harcaması BDT ülkeleri ortalamasının oldukça altındadır. Ayrıca, ülkede vilayetler arasında kişi başına düşen sağlık harcamalarında büyük farklılıklar vardır. Daha fakir vilayetler genellikle zengin vilayetlere göre kişi başına sağlık için daha az harcama yapmaktadır. Örneğin, 2013 yılında Nevai vilayetindeki birincil basamak sağlık tesislerine kişi başına ödenen ücret, Harezm vilayetinde ödenen oranın iki katı ve ulusal ortalamanın yarısından fazlaydı (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 36-37).

Özbekistan'da 1995 yılında sağlık harcamalarının GSYİH içinde payı %6,8 iken, 2012 yılına gelindiğinde bu oran %5,9'a gerilemiştir (Ahmedov ve diğerleri, 2014). GSYİH'nin yüzdesi olarak sağlık için kamu sektörü harcamalarının oranı 1995 yılında %3,6 iken, 2005 yılına gelindiğinde bu oran %2,2'ye düştükten sonra 2012 yılında artarak %3,1 seviyelerine ulaşmıştır. 2019 yılına gelindiğinde *"sağlık için yapılan kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı %2,3 oranındaydı. Aynı yıl Türkistan devletleri için bu oran %1,9 iken DSÖ Avrupa Bölgesi ortalaması %5'tir. Özbekistan'ın 2019 yılı kamu harcamalarının GSYİH içindeki oranı DSÖ Avrupa Bölgesi ortalamasının yarısından az oranda iken, Türkistan coğrafyasındaki devletlerin ortalamasının bir miktar üstündedir"* (Muscat ve diğerleri, 2022: 9). Bu pay, DSÖ Avrupa Bölgesi'ndeki diğer birçok ülke ile karşılaştırıldığında düşük, ancak Türkistan'daki diğer ülkelere nazaran, nispeten daha yüksektir.

Tablo 4.32.: Türkistan Coğrafyasındaki Devletlerde Sağlık Harcamaları (2020)

Sağlık Harcamaları	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan
GSYİH'nin yüzdesi olarak sağlık harcaması (%, 2020)	6,75	3,79	5,26	8,18	5,68
Dünya Sıralaması	84	155	123	57	109
Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS					
Yurtiçi sağlık harcamaları (Devlet harcamalarının yüzdesi)	11,0	10,0	6,9	7,4	8,7
Yurtiçi sağlık harcamaları (GSYİH'nin yüzdesi	3,1	2,5	2,4	2,2	1,1
Yurtiçi sağlık harcamaları (Cari sağlık harcamalarının yüzdesi)	46,2	66,2	44,8	26,3	17,7
Dış sağlık harcamaları[42] (Cari sağlık harcamalarının yüzdesi)	0,1	0,0	9,2	8,4	0,2

Kaynak: (Hiraoka, 2023: 23)

Tacikistan'da sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı %8,1, Türkmenistan'da %5,6, Kırgızistan'da %5,2 ve Kazakistan'da %3,7 olup Özbekistan'ın sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan'dan yüksek, Tacikistan'dan düşüktür. Kamu harcamaları olarak yurtiçi sağlık harcamalarına bakıldığına en yüksek oran %11'le Özbekistan'a aitken, Özbekistan'ı, Kazakistan (%10), Türkmenistan (%8,7), Tacikistan (%6,9) ve Kırgızistan (%6,9) takip etmektedir. Yurtiçi sağlık harcamalarının GSYİH içindeki oranlarında ise yine Özbekistan'ın ilk sırada olduğu görülmektedir. Özbekistan'ın 2020 yılı itibariyle yaptığı sağlık harcamaları, GSYİH'sinin %3,1'ini oluştururken, Kazakistan'ın sağlık harcamaları GSYİH'sinin %2,5'ini,

42 Dış Sağlık Harcaması, mevcut sağlık harcamalarının dış kaynaklardan finanse edilen payıdır. Dış kaynaklar, ülke dışından ulusal sağlık sistemine tüm finansal girişleri kapsayan hükümet tarafından dağıtılan doğrudan yabancı transferleri ve yabancı transferleri oluşturmaktadır. Dış kaynaklar ya hükümet planından geçer ya da sivil toplum kuruluşları ya da diğer programlarla kanalize edilir.

Kırgızistan'ın %2,4'ünü, Tacikistan'ın %2,2'sini oluşturmaktadır. Tacikistan'ın ise sağlık harcamasının GSYİH içinde oranı (%1,1) oldukça düşüktür.

Yurtiçi ve yurtdışı sağlık harcamalarının, cari sağlık harcamaları içindeki payına bakıldığında, Özbekistan'ın yurtiçi sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamaları içindeki payı %46,2 iken en yüksek oran %66,2'yle Kazakistan'a aittir. Kazakistan'ı %44,8'le Kırgızistan, %26,3'le Tacikistan takip etmekte olup, Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasındaki en düşük oran %17,7'yle Tacikistan'a aittir. Dış sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamaları içindeki payına bakıldığında ise, Kazakistan'ın dış sağlık harcaması yapmadığı görülmektedir. Bununla beraber Özbekistan (%0,1) ve Türkmenistan'ın (%0,2) da dış sağlık harcaması yok denecek kadar azdır. Dış sağlık harcaması, toplam sağlık harcaması içinde en fazla paya sahip olan ülkeler ise %9,2'yle Kırgızistan ve %8,4'le Tacikistan'dır.

4.2.2.3. Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları

Bağımsızlığının erken dönemlerinde Özbekistan serbest piyasa ekonomisine geçiş yaptığı dönemde kötüleşen ekonomi, artan enflasyon ve işsizlik oranlarının yedeğinde refah düzeyi son derece düşük olan toplumun yoksul kesimlerine destek olmak amacıyla sosyal devlet misyonunu genişletmenin yollarına bakmıştır. Bu dönemde kamu sektörünün yerini özel sektör almaya başlarken, sağlık harcamaları için bireysel ödemelerin yüksek oluşu geçim sıkıntısı çeken halka büyük zorluklar yaşatmıştır. Bu çerçevede devlet bir yandan serbest piyasa ekonomisinin koşullarının sistemi dönüştürmesine olanak sağlarken öte yandan geçiş sürecindeki şok ortamında halkın daha fazla mağduriyet yaşamaması için birçok destek paketini hayata geçirmiştir. Aşağıdaki tabloda, 1995-2012 yılları arasında, Özbekistan'da hanehalkının toplam sağlık harcamalarının içinde, cepten yaptığı harcamaların yapı gösterilmektedir.

Tablo 4.33.: Özbekistan'da Sağlık Harcamaları (DSÖ Tahminleri, 1995-2012)

Özbekistan'da Sağlık Harcamaları Eğilimi

	1995	2000	2005	2010	2012
Toplam sağlık harcamalarının yüzdesi olarak hanehalkının cepten özel sağlık ödemesi	46.88	52.30	52.12	45.24	44.06

Kaynak: (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 36)

Özbekistan'da toplam sağlık harcamalarının yüzdesi olarak vatandaşların sağlık ödeme oranı 1995 yılında %46,8 iken bu oran 2005 yılında %52,1'e çıkmış ardından 2012 yılında %44 seviyesine kadar gerilemiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından hazırlanan Health Systems in Action: Uzbekistan başlıklı çalışma, bu dönemde sağlık hizmetleri için cepten yapılan ödemelerin, özellikle daha yoksul haneler için mali açıdan oldukça külfetli olabildiğini belirtmiştir. Bu çalışmaya göre, hükûmet sağlık alanında sosyal devlet ilkesini genişletecek birtakım politikaları devreye koymuş olsa da toplumun bazı kesimleri hâlâ mali korumadan yoksundu. 2019 yılında cepten ödemeler Özbekistan'daki sağlık harcamalarının %57,7'sini oluşturuyordu. DSÖ Avrupa Bölgesel ortalaması %28,7 iken, Türkistan devletleri ortalaması %28,7'dir. Bu bağlamda sağlık giderlerini kendi bütçesinden karşılama durumu bakımından Özbekistan, DSÖ Avrupa Bölgesel ortalamasının iki katı, Türkistan ortalamasının ise biraz üstündedir. Özbekistan'ın bu sorunu, ülkedeki yoksul haneler için katastrofik bir sağlık sorunu olarak nitelendirilebilir. Zira 2020'de Özbekistan'daki hanelerin %18'inde, en az bir hane üyesinin maliyet nedeniyle tıbbi tedavi göremediği bildirilmiştir (Muscat ve diğerleri, 2022: 9).

The Global Economy verilerine göre, Özbekistan'da 2000-2020 yılları arasındaki dönemde kişi başına düşen sağlık harcamalarının ABD Doları cinsinden ortalama değeri 77.7 dolardır. Yıllara göre, Özbekistan'da 2013 yılında kişi başına düşen sağlık harcamaları 139.6 dolarken, bu oran 2016 yılında 129.1 dolara düşmüştür. Özbekistan'da 2017 yılında kişi başına düşen sağlık harcamaları 93 dolarken; 2020 yılına gelindiğinde bu miktar 120,5 dolar olmuştur (theglobaleconomy.com/, 2023). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle kişi başına düşen sağlık harcamaları ve nüfusun toplam sağlık harcamalarında cepten yapılanların oranı yer almaktadır.

Tablo 4.34.: Türkistan Coğrafyasındaki Devletlerde Sağlık Harcamaları (2020)

Sağlık Harcamaları	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan
Kişi başına sağlık harcaması (ABD Doları, 2020)	120.50	341.54	63.69	69.69	483.74
Dünya Sıralaması	127	94	145	142	76
Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS					
Cepten yapılan sağlık harcamaları	53,1	27,5	45.9	65,2	77,0

Kaynak: (Rechel ve diğerleri, 2023: 1)

Dünya Bankası'ndan alınan verilere göre, 2020 yılı itibariyle 179 ülke bazında dünya ortalaması 1.229 dolar olup Özbekistan'da kişi başına düşen sağlık harcaması miktarı dünya ortalamasının neredeyse onda biri kadardır. Öte yandan Türkmenistan'da kişi başına düşen sağlık harcaması 483,7 dolar, Kazakistan'da 341,5 dolar, Tacikistan'da 69,6 dolar iken Kırgızistan'da bu miktar, 63.6 dolardır. Özbekistan'da kişi başına düşen sağlık harcaması miktarı Tacikistan ve Kırgızistan'dan yüksek iken, Türkmenistan ve Kazakistan'dan düşüktür.

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) (2023) verilerine göre, OECD ülkeleri sağlık harcamalarının GSYH'ya oranı COVID-19 Salgını'nın zirve yaptığı 2021'de %9,7 iken, 2022 yılında %9,2'ye düştü. OECD Sağlık İstatistikleri 2023 veri tabanına göre, 2022'de sağlık harcamalarının GSYH'ye oranı %16,6 ile açık ara en yüksek ABD'de kalırken, onu %12,7 ile Almanya ve %12,1 ile Fransa izlemiştir (OECD, 2023). Özbekistan'da 2020 yıllı itibariyle, ülkede sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı 2013 yılında %5,7 iken, 2014 yılında sert bir düşüş yaşayarak %4,4 seviyesine kadar gerilemiştir. Ardından yıllar içinde tedrici bir değişim olurken 2020 yılı itibariyle sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı %6,7'ye kadar yükselmiştir. 2000-2020 yılları arasındaki sağlık harcamalarının GSYİH içindeki ortalama payı %5 olmuştur.

Öte yandan nüfusun toplam sağlık harcamalarının cepten

yapılan payına bakıldığında[43], en yüksek oranlar %77 ile Türkmenistan'a ve %65,2'yle Tacikistan'a aittir. Tacikistan'ı %53,1 oranla Özbekistan, %45,9 oranla Kırgızistan takip etmektedir. Tablo 34'te cepten yapılan ödemeler payı içinde en düşük puana sahip olan ülke %27,5'le Kazakistan'a aittir. Özbekistan'da tıbbi hizmetlerin yüksek maliyeti, birçok aile için önemli sorunlardan biridir. Bununla beraber, nüfusun toplam sağlık harcamalarının %53'ünü cebinden ödediği gösterilirken, bazı kaynaklara göre bu rakam %70-80 civarındadır.

Özbekistan'da cerrahi işlem geçiren hastaların, ameliyat ve ameliyat sonrası bakım için gerekli olan şırınga ve ilaç gibi bazı ekipmanları kendileri almaları gerekmektedir. Resmî olarak ücretsiz olmasına rağmen, raporlar, 8-10 gün arasında hastanede kalmanın bir hastaya, 300-600 dolara mal olduğunu göstermektedir. Bu miktar, ortalama maaşın 235 dolar ve yaşlı maaşının ortalama 100 dolar olduğu bir ülkede oldukça yüksek bir meblağdır. Esasında ülkede hastaların tıbbi hizmetler için yapması gereken ödemelerin büyük çoğunluğu yasadışıdır. Ancak sağlık personeli arasında düşük ücretlerden kaynaklı olarak onları geçim kaynakları aramaya zorlayan faktörler, personeli yolsuzluğa ve alternatif geçim kaynakları aramaya zorlamaktadır. Bazı doktorların ilaç şirketleriyle örtük anlaşma içinde olduklarını ve belirli ilaçları reçete etmek karşılığında ücret aldıklarını iddia eden raporlar mevcuttur (Peyrouse, 2020: 8-9).

4.2.3. Sağlık Destek Birimlerinin (Hastane, Hasta, Doktor vb.) Durumu

Türkistan coğrafyasının sağlık yapısı, Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyetler Birliği'nden miras alınan tıbbi altyapıya dayanmaktadır. Bilhassa Sovyetler Birliği, üye ülkelerin tamamında sağlık sistemini tek tip tutarak merkezden planlamış ve yönetmiştir. 1970'lerin ikinci yarısına kadar sosyalizmin yedeğinde, belirgin iyileşmeler Sovyetler Birliği'nin geniş coğrafyasında hissedilmiştir. Lubin (1996) Sovyet yönetimi altında sözü edilen bu gözle görünür iyileşmeye değinerek, bilhassa hastane ve doktor sayısındaki dramatik artışa dikkat çekmektedir. Zira Özbekistan'da 1917 yılında neredeyse hiç doktor yokken, ilerleyen dönemlerde ülkede 10.000 nüfus başına düşen doktor sayısı 35,5 doktora ulaşmıştır (Lubin, 1996: 422).

Türkistan coğrafyasındaki devletlerde uygulanan Semoşko Modeli, çok düzeyli bir yatılı bakım hizmeti sistemini ('kırsal, merkezî rayon', 'kentsel, bölgesel ve federal hastaneler', 'özel bakım tesisleri') oluşturarak, işleme sokmuştur. Bunun sebebi, her hastalığın görülme sıklığı ve tedavisinin zorluğu farklılık arz ettiğinden, böyle bir sistemin tıbbi kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasına olanak sağlamasıdır. Bu çerçevede sağlık kurumları; birincil, ikincil ve üçüncül olarak sınıflandırılan bir tıbbi dağıtım sistemine dayanmaktadır. Buna göre, Birincil tıbbi kurumlar, poliklinikler (ayakta tedavi klinikleri), aile tıp merkezleri ve yerel bölge (rayon) tarafından yönetilen kırsal kliniklerdi. İkincil

43 Kırgızistan ve Tacikistan'da ilaca ayrılan kamu kaynaklarının payı oldukça düşüktür. 2019 yılı itibariyle Kırgızistan'da sağlık harcamalarının %1,9'u ilaca ayrılırken, özel sektörde bu oran cari sağlık harcamalarının %28,2'sini oluşturmaktadır. İlaçlara yönelik kamu finansmanı eksikliği, 2019 yılında ilaçlara harcanan sağlık harcamalarının %29'unun tamamen özel kaynaklardan temin edildiği Tacikistan'da oldukça yüksektir. Tacikistan'da ilaçları reçete etmek, birinci derece sağlık hizmeti sağlayıcıları için önemli bir gelir kaynağı olduğundan, bu durum aşırı reçete yazımına ve vitamin takviyesi başta olmak üzere gereksiz ilaçların aşırılaşmasına sebep olmaktadır. Kazakistan'da ayakta tedavi ilaçlarının kamusal kapsamı oldukça zayıf olup sadece 'önemli hastalıkları' olan hastalara ücretsiz sağlanmaktadır. Kırgızistan'da ilaçlar için cepten yapılan yüksek ödemeler sorununu çözmek amacıyla Sağlık Bakanlığı, seçilmiş bir ilaç listesi için fiyat kontrollerinin sıkılaştırılmasını temin etmeye çalışmaktadır. Özbekistan'da kamu destekli ayakta tedavi ilaçları, hassas grupları kapsamaktadır. Sağlık Bakanlığı tarafından onaylanan 100'ün üzerinde ilacın yer aldığı listede yer alan ilacın 30'dan fazlası merkezî olarak temin edilebiliyor (Rechel ve diğerleri, 2023, s. 4).

sağlık kurumları, devlet (bölge) tarafından yönetilen büyük ölçekli genel hastaneler ve uzmanlaşmış ayakta tedavi hastaneleridir. Üçüncül tıp kurumları ise, ulusal hastaneler, tıp bilimi merkezleri gibi daha uzmanlaşmış ve karmaşık tedavi imkânı sunan ulusal düzeydeki tıbbi kurumlardır. Özbekistan'da tıbbi dağıtım sistemleri birincil, ikincil ve üçüncül tıbbi dağıtım sistemlerine dayanmaktaydı (Jung, 2022: 213).

Sovyetler Birliği'nde 1970'li yılların ikinci yarısından sonra, kötüleşen şartlardan sağlık sistemi de nasibini alırken, sağlık sistemi, sağlık hizmetleri ve tesislerinin işleyişiyle ilgili büyük sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda bağımsızlığını elde ettikten sonraki süreçte, Özbekistan'da Sovyetler Birliği Dönemi'nden kalan tesisler yetersiz donanıma sahip olup tıbbi malzeme sıkıntısı vardı. Kırsal kesimde hastanelerin %27'sinde kanalizasyon ve %17'sinde şebeke suyu bulunmamaktaydı. Doktorlar, tarım dışı çalışanların ortalama maaşının yaklaşık %70'ini alırken, yetersiz eğitim almış sağlık personeli kötü maaşlardan muzdaripti (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 11). Özbekistan, Sovyetler Birliği dağılıp bağımsızlığını kazandıktan sonra köhne tesisler, yetersiz sağlık altyapısı, personel eksikliği, mali sorunları da ihtiva eden yapısal meseleleri miras almıştır.

Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılında, ülkede 10.000 nüfus başına 1.388 hastane ve klinik vardı (Lubin, 1996: 422). 1990 ve 1994 yılları arasında hastane yatak sayısı 40.000 (%16) azalmıştır (Pomfret ve Anderson, 1997: 8). Bağımsızlıktan on üç yıl sonra 2014 yılında, 100.000 kişi başına düşen doktor sayısı 245 olup bu oran DSÖ Avrupa Bölgesel ortalaması olan 283 doktorun altındadır. Özbekistan'da 2019 yılına gelindiğinde bu sayı 100.000 nüfus başına 276 hekime yükselmiştir. Ülkede 2019'da 100.000 nüfus başına düşen hemşire sayısı 1.100 hemşire olup bu sayı DSÖ Avrupa Bölgesi ortalamasının üzerindedir. Sağlık alanında özel sektörde belirgin bir kapasite genişlemesi yaşanmakta olup 2018 yılında tüm hastane yataklarının %23,4'ü özel sektöre aittir. Diğer birçok ülkede olduğu gibi, sağlık çalışanlarının bölgesel dağılımında bölgesel eşitsizler gözlenmekte olup kentsel alanlarda yoğunlaşma ve kırsal alanlarda eksiklikler vardır (Muscat ve diğerleri, 2022: 11). Ülkede fiziki yetersizlikler ve kötü altyapı koşullarının sebep olduğu sorunlar devam etmekte olup, Sovyet yönetimi altında kullanılmaya başlayan ve son dönemlerinde köhneleşmesine rağmen yenilenmeyen bina, tesis, hastane ve ekipmanlar kullanılabilmektedir.

Ülkenin en büyük şehirlerinden biri olan Namangan'da, şehrin ve Uychinskiy Bölgesi'nin 20.000 sakinine hizmet veren polikliniğin üç katından yalnızca bir katı kullanılırken, diğer iki katı harap durumdadır. Birtakım raporlar, Kaşkaderya Bölgesi'nde olduğu gibi ülkede bazı bölgelerde birçok hastanenin yatak sıkıntısı çekmeye devam ettiğinden, yoğunluk durumlarında hastaların koridorlarda tedavi edildiğini ortaya koymaktadır. Karakalpakistan'daki bazı hastanelerde düzenli elektrik kesintileri yaşanabilmesine rağmen jeneratör bulunmaması sebebiyle hastalar sorunlar yaşayabilmektedir. Bununla beraber sağlık kurumlarında yaşanan en önemli sorunlardan biri, Sovyet Dönemi'nden kalma eski ekipmanların kullanılmaya devam edilmesi ve bu bağlamda sağlık kurumlarında yeterli ve modern sağlık ekipmanlarının eksikliğidir. Buhara gibi büyük şehirlerde bile, Sovyet Dönemi'nden kalma, röntgen, EKG veya ultrason cihazları dahil birçok hayati donanıma rastlanabilmektedir (Peyrouse, 2020: 6).

Özbekistan'da özellikle Şevket Mirziyoyev iktidara geldikten sonra yapısal sorunları çözüme kavuşturabilmek adına birçok reform programı hayata geçirilmesine rağmen, reformların ve girişimlerin etkisi tedrici ve ılımlı bir şekilde hissedilebilmektedir. Çalışmanın bu kısmında, Özbekistan'daki sağlık destek unsurlarının bölgelere göre dağılımının yıllar içindeki değişime ilişkin güncel verilerin analizine yer verilmiştir.

4.2.3.1. Hastane, Yatak ve Poliklinik Durumu

Özbekistan'da bağımsızlığının erken evresinde, hastane, yatak ve poliklinik sayılarında belirgin düşüşler yaşanmış, 2000'li yıllardan sonra bu unsurlarda yukarı yönlü bir ivme söz konusu olmuştur. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da temel sağlık göstergelerine ilişkin bazı istatistikî veriler yer almaktadır.

Tablo 4.35.: Temel Sağlık Göstergeleri, 2000-2022

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Hastane Sayısı	1162	1149	1158	1071	1232	1281	1328
Hastane yatak sayısı, bin	138,6	142,4	139,6	129,7	161,0	165,5	166,9
10.000 kişi başına	55,9	54,1	47,9	41,1	46,6	46,6	46,3
Hastanelerde tedavi gören toplam hasta sayısı, bin	3514,4	4075,2	4995,5	5293,9	5532,1	5926,1	6952,5
Bir hastane yatağı başına düşen nüfus sayısı	179	185	209	243	213	213	216
Hamile kadın başına düşen yatak sayısı, bin	26,2	22,7	19,9	17,6	17,3	17,8	17,8
10.000 kadın için (15-49 yaş)	40,5	31	24	20,2	19,1	19,6	19,3
Ayaktan poliklinik sayısı	4847	5507	5993	6220	6032	6676	7010
Poliklinik kapasitesi, vardiya başına ziyaret sayısı, bin	391,5	401,7	422,5	407,0	682,6	461,3	508,0
10.000 kişi başına	157,7	152,7	145,1	128,9	197,5	130,8	141,0
Kadın hastalıkları ve doğum muayenehanesi sayısı	2074	2370	2857	2752	1982	1699	2410
Çocuk polikliniği sayısı	2519	2417	2341	1997	1067	535	688

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, 2019 yılında 1.205 olan toplam hastane sayısı, 2020'de 1.232'ye yükselmiştir. Ülkede 2021 yılında toplam hastane sayısı 1.281 adete çıkarken; bunun 637'si özel hastanedir.[44] 1 Ocak 2023 tarihi itibariye toplam hastane sayısı 1.328; poliklinik sayısı ise 7.010 olmuştur. Ülkede 2019 yılında 153.400 olan yatak sayısı, 2020 yılında 161.000'a, 2021'de 165.500'e ulaşırken, 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle hastanelerdeki yatak sayısı 2019 yılına göre 13.500 adet artış göstererek 166.900'e çıkmıştır (stat.uz, 2023b).[45]

Ülkede 2000 yılında 10.000 kişi başına 55,9 yatak düşüyorken, yıllar içinde yatak sayısından bir düşüş yaşanmış olup 22 yıl sonra 10.000 kişi başına düşen yatak sayısı 46,3'e gerilemiştir. Benzer şekilde *"hastane yatağı başına düşen*

44 https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/26959-o-zbekistonda-xususiy-shifoxonalar-soni-qancha-4

45 Bknz. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/43087-shifoxona-muassasalarida-o-rinlar-soni-ko-paymoqda-3

nüfus sayısı", *"hamile kadın başına düşen yatak sayısı"*, *"kadın hastalıkları ve doğum muayenehane sayısı"* ve *"çocuk polikliniği sayısı"*nda da yıllar içinde bir düşüş söz konusu olmuştur. Bunlar arasında en dramatik düşüşlerden biri çocuk polikliniği sayılarında meydana gelmiştir. Zira 2000 yılında 2.519 olan çocuk polikliniği sayısı, 2022 yılına gelindiğinde 688'e düşmüştür. Buna karşın, nüfus artışına da bağlı olarak 2000 yılında yaklaşık olarak 3,5 milyon olan hastanede tedavi gören kişi sayısı, 2022 yılına gelindiğinde, neredeyse iki kat artarak 6,9 milyona çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda, bölgelere göre, yıllar içinde Özbekistan'daki hastane ve yatak sayılarındaki değişim yer almaktadır.

Tablo 4.36.: Vilayetlere Göre, Toplam Hastane ve Yatak Sayıları (Hastane: Adet - Yatak: Bin), 1990-2023

Vilayet	1990	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Karakalpak Cumhuriyeti	Hastane	100	104	105	88	75	50	42	51	58	66
	Yatak	15,5	15,9	10,8	7,2	9,4	8,6	7,3	7,5	7,8	8,0
Andican	Hastane	95	101	99	81	96	92	125	154	157	162
	Yatak	21,9	22,2	16,8	14,0	13,8	13,3	11,8	15,7	14,3	14,4
Buhara	Hastane	103	66	54	45	68	72	72	89	90	95
	Yatak	18,4	14,5	9,2	7,1	7,2	7,3	7,1	7,6	8,5	9,2
Cizzak	Hastane	82	77	73	67	60	63	58	54	52	55
	Yatak	9,2	9,4	4,5	5,0	5,0	4,7	4,8	5,3	6,3	6,5
Kaşkaderya	Hastane	116	117	111	107	107	104	90	88	87	91
	Yatak	19,0	19,8	12,9	10,9	12,5	11,3	10,5	10,1	11,2	11,6
Nevai	Hastane	-	60	57	48	44	43	29	37	40	40
	Yatak		7,2	5,5	3,7	4,2	4,3	4,0	4,3	4,4	4,4
Namangan	Hastane	120	122	124	115	107	108	99	108	110	114
	Yatak	19,1	19,7	15,4	11,6	13,4	12,9	10,4	12,2	13,8	14,1
Semerkant	Hastane	163	148	139	117	112	107	91	109	120	120
	Yatak	28,3	26,6	18,4	15,0	14,8	14,2	13,0	14,8	17,1	17,3
Surhanderya	Hastane	108	110	115	92	88	78	50	62	63	67
	Yatak	16,2	16,7	8,8	7,6	8,4	7,9	7,5	8,7	8,8	9,7
Sırderya	Hastane	55	53	52	36	33	36	34	42	42	41
	Yatak	7,7	7,7	5,2	4,2	4,2	3,8	3,7	4,0	4,5	4,4
Taşkent	Hastane	152	153	144	101	104	91	73	93	94	102
	Yatak	27,1	27,1	15,9	11,2	11,0	9,9	9,2	15,1	17,9	18,1
Fergana	Hastane	124	125	128	126	113	157	124	126	127	128
	Yatak	26,6	26,5	20,9	16,6	13,1	14,0	12,7	19,9	16,6	16,7
Harezm	Hastane	62	61	52	43	39	32	37	56	72	75

Vilayet	1990	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
	Yatak	12,5	12,5	8,3	6,8	7,2	6,5	6,6	7,2	7,5	7,8
Taşkent Şehri	Hastane	93	91	104	96	103	106	131	147	153	156
	Yatak	33,4	33,0	24,9	17,7	18,2	17,9	18,5	25,5	24,0	23,4
Toplam	Hastane	1373	1388	1357	1162	1149	1158	1071	1232	1281	1328
	Yatak	254,9	258,8	177,5	138,6	142,4	139,6	129,7	160,1	165,5	166,8

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da toplam, yatak ve poliklinik sayılarında dikkat çeken iki önemli husus vardır: Bunlardan birincisi, Sovyetler Birliği'nin son dönemindeki hastane ve yatak sayısının, güncel hastane ve yatak sayısından fazla olmasıdır.

Nitekim 1990 yılında 1373 olan toplam hastane sayısı, bağımsızlığını kazandığı 1991 yılında 1388'e, 2000 yılında 1162'ye kadar düşmüştür. 2005 yılında yükselişe geçen hastane sayıları, günümüzde hâlâ Sovyetler Birliği dönemindeki sayıyı yakalayamamıştır.

İkincisi ülkede bölgeler arasında hastane sayıları bakımından önemli düzeyde eşitsizlik bulunmaktadır. Zira 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle Taşkent şehrinde toplam 156 hastane; 1.095 poliklinik varken, Nevai Bölgesi'nde yalnızca 40 hastane, 360 poliklinik ve Sırderya Bölgesi'nde ise 41 hastane, 191 poliklinik bulunmaktadır.

Buna göre Taşkent şehrindeki hastane sayısı, Nevai ve Sırderya Bölgesi'nin yaklaşık olarak 4 katıdır.

4.2.3.2. Sağlık Personeli Durumu

Özbekistan'da sağlık personeli sıkıntısı yaşanmaktadır. Ülkede 10.000 kişi başına düşen doktor sayısı, 2010 yılından bu yanan %18 oranında düşmüştür. Bu durum, özellikle kırsal kesimde, uzman personel sıkıntısı çeken yerlerde birtakım zorluklara yol açmıştır. Sağlık Bakanlığı'nın açıklamalarına göre, Özbekistan'da çocuk doktorları, terapistler, anestezistler, kadın doğum uzmanları, psikiyatristler, radyologlar, cerrahlar ve diş hekimleri dahil olmak üzere ülke çapında, 3.000 pratisyen, 10.000 uzman hekim işe almak gerekmektedir.

Sadece Taşkent şehrinde ihtiyaç duyulan hemşire sayısı 2.000'dir. 10.000 kişi başına 16-17 sağlık çalışanın yer aldığı Surhanderya, Kaşkaderya ve Cizzak gibi illerde durum daha zordur.

Personel eksikliğinin en önemli sebeplerinden biri, sağlık çalışanlarının zor çalışma koşulları ve düşük ücretleridir. Ülkede doktorların ortalama maaşı 150 dolar civarında olup bu miktar ulusal maaş ortalamasının (235 dolar) oldukça altındadır.

Ayrıca işe alım sürecinde yaşanabilen yolsuzluklar, gerekli becerilere sahip yetkin çalışanlar yerine, mali imkânlara sahip adayların işe girmesine sebep olabilmektedir (Peyrouse, 2020: 6-7). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da sağlık personelinin mevcut durumuna ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.37.: Sağlık Personeli Göstergeleri, 2000-2022

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Tüm uzmanlık dallarındaki doktor sayısı, bin	81,5	76,5	79,9	83,4	93,3	95,6	100,5
10.000 kişi başına	32,8	29,1	27,4	26,4	27,0	27,1	27,9
Doktor başına nüfus	304	344	356	379	370	369	358
Tüm uzmanlık dallarındaki kadın doktor sayısı, bin	41,5	41,0	41,2	41,0	44,4	44,3	47,9
Toplam doktorların oranı	51,2	53,6	51,6	51,6	47,6	46,3	47,7
Hemşire sayısı, bin	259,7	271,0	310,2	336,4	369,9	372,5	382,8
10.000 kişi başına	104,7	103,0	106,5	106,5	107,0	105,6	106,3
Sağlık çalışanı başına düşen ortalama nüfus sayısı	96	97	92	94	93	95	94

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, Özbekistan'da 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle toplam doktor sayısı 100.500 kişi olurken, bu sayı 2017 yılında 85.400'dür. Buna göre 2017-2023 tarihleri arasında doktor sayısında %17,7'lik bir artış söz konusu olmuş olup[46] 10.000 kişiye 28 doktor düşmektedir. Burada dikkat çeken nokta, doktor sayısı artarken, yıllar içinde 10.000 kişi başına düşen doktor sayısındaki belirgin olan azalmadır. 2000 yılında 81.500 olan doktor sayısı, 2005'te 76.500'e düştükten sonra 2010 yılında 79.900'e çıkmış ve yıllar içinde artmıştır. Ülkede 10.000 kişi başına düşen doktor sayısı ise 2000 yılında 32,8 iken, bu sayı 2015 yılında 26,4'e düşmüş, 2022 yılında ise ancak 27,9 olabilmiştir. Buna göre 2022 yılında Özbekistan'da 10.000 kişi başına düşen doktor sayısı, 2000 yılı ortalamasının altında kalmıştır. Bununla beraber ülkede belli branşlardaki doktor sayılarında belirgin bir eksiklik vardır. Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, ülkede yıllar içinde kadın doğum uzmanı ve çocuk doktoru gibi kritik önemi haiz branşlarda belli bir düşüş söz konusu olduğu gibi, doktorluğun bazı branşlarında ise yıllar içinde kayda değer bir artış olmamıştır.[47]

Benzer bir durum, hemşire toplam sağlık çalışanları sayılarında da olmuştur. Özbekistan'da 2000 yılı itibariyle toplam 259.700 hemşire varken, 2010 yılında hemşire sayısı 310.200'e çıkmış, 2022 yılı itibariyle ise 382.800'ü bulmuştur. Ancak 2000'de 10.000 kişi başına 104,7 hemşire düşerken, bu oran 2005 yılında ortalama 103 hemşireye gerilemiş, 2020 yılında 107 hemşireye çıkmış ve 2022 yılında 106,3 hemşire olmuştur. Bu bağlamda 2010 yılında hastanelerde tedavi gören yaklaşık olarak 3,5 milyon hasta sayısı 2022'de yaklaşık 7 milyona çıkarken, 10.000 kişi başına düşen hemşire sayısı geçen 22 yıl içinde ortalama 2 hemşireden az artmıştır. Aşağıdaki tabloda, bölgelere göre doktor ve hemşire sayılarına ilişin istatistikî veriler yer almaktadır.

46 Bkz.: https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/42109-o-zbekiston-respublikasida-faoliyat-yuritayotgan-vrachlarning-umumiy-soni-nechta-3

47 Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, Özbekistan'da sağlık çalışanları içinde, doktorların branşlarına göre, yıllar içindeki değişimine bakıldığında çocuk doktoru, kadın doktoru ve nöropatologların sayılarındaki düşüş gözlerden kaçmamaktadır. Ülkede 2007 yılında 10,5 bin olan çocuk doktoru sayısı, 2022 yılına gelindiğinde 6 bine gerilerken; 2007'de 5.900 olan kadın doktoru sayısı, 2022'de 5.400'e düşmüştür. Bununla beraber yıllar içinde, fizik tedavi, fitisiyatrist, psikiyatrist, narkolog, deri ve zührevi hastalıkları, sıhhi-epidemiyoloji gibi branş doktorlarının sayısında ya hiç değişim olmamış, ya da çok cüzi bir değişim söz konusu olmuştur (stat.uz, 2023a).

Tablo 4.38.: Vilayetlere Göre Doktor ve Hemşire İstatistikleri, 2022 (1 Ocak 2023)

Vilayetler	Doktor Başına Düşen Nüfus Sayısı	10.000 Kişi Başına Düşen Doktor Sayıları	Hemşire Sayıları (15 Ağustos 2022)
Surhanderya	558	18	16.700
Kaşkaderya	529	19	30.600
Namangan	497	20	24.600
Cizzak	485	21	10.600
Taşkent	457	22	24.900
Sırderya	450	22	11.100
Fergana	444	23	36.400
Andican	402	25	25.100
Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti	365	27	13.300
Semerkant	362	28	24.700
Harezm	349	29	12.700
Nevai	333	30	11.600
Buhara	307	33	19.000
Taşkent Şehri	123	70	25.700

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da bölgelere göre doktor başına düşen hasta sayısında önemli ölçüde eşitsizlikler vardır. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu verilerine göre, 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle ülkede doktor başına 358 hasta düşmektedir.[48]

Bölgeden bölgeye doktor başına düşen kişi sayısı değişiklik gösterirken, en az doktor başına düşen kişi sayısı 123 kişiyle Taşkent şehridir. Taşkent şehrini 307 kişiyle Buhara ve 307 kişiyle Nevai Bölgesi takip etmektedir.

Ülkede doktor başına düşen kişi sayısının en fazla olduğu ilk üç bölge ise 558 kişiyle Surhanderya, 529 kişiyle Kaşkaderya ve 497 kişiyle Namangan Bölgeleri olmuştur.

Tablo 4.38'e bakıldığında bölgeler arasında doktor başına düşen kişi sayısında neredeyse uçurum bulunmakta olup Surhanderya'daki doktor sayısı, Taşkent şehrinin yaklaşık olarak 4.5 katıdır. Bölgeler bazında bakıldığında, Surhanderya'da 10.000 kişi başına 18, Kaşkaderya'da 19, Namangan'da 20 doktor düşerken, Taşkent şehrinde bu oran 70'dir.[49]

Tablo 4.39.: Türkistan'da Sağlık Destek Unsurları, 2020

	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
100.000 kişiye düşen toplam hastane sayısı	3.5	2.6	4.7	na	na
100.000 kişi başına kırsal hastane yoğunluğu	2.0	1.8	3.0	na	na
1.000 kişi başına düşen hastane yatağı sayısı	6.1	4.4	4.7	4.0	4.0
1.000 kişi başına düşen hekim sayısı	4.0	2.2	1.7	2.2	2.4
1.000 kişi başına hemşire ve ebe sayısı	7.2	5.7	4.7	4.3	11.3

Kaynak: (Hiraoka, 2023: 23)

48 Bknz. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/43030-bir-nafar-shifokorga-qancha-aholi-to-g-ri-keladi-3

49 https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/42199-aholini-shifokorlar-bilan-ta-minlanganlik-darajasi-qanday-3

Türkistan coğrafyasında, 2020 yılı itibariyle kişi başına düşen hastane sayısı en fazla olan ülke 100.000 kişide 4.7 hastaneyle Tacikistan'dır. Tacikistan'ı 100.000 kişide 3.5 hastaneyle Kazakistan ve 2.6 hastaneyle Kırgızistan takip etmektedir. Türkistan coğrafyasında benzeri bir dağılım, kırsal hastane yoğunluğu açısından da geçerlidir. Nitekim kırsal kesimde kişi başına düşen hastane sayısı açısından ilk sırada, 100.000 kişide 3 hastaneyle Tacikistan yer alırken, ikinci sırada 2.0 hastaneyle Kazakistan ve üçüncü sırada 1.8 hastaneyle Kırgızistan yer almaktadır. Buna göre bölgede kırsal kesimde kişi başına düşen hastane sayısı, kentsel alanlara göre daha düşüktür. Öte yandan bu yıllara ait Türkmenistan ve Özbekistan'a ait verilere rastlanmamıştır.

Kişi başına düşen hastane yatağı oranlarına bakıldığında Türkistan coğrafyasında yer alan ülke ortalaması 4,6 olup Kazakistan ve Tacikistan dışında, Kırgızistan ve Özbekistan'daki kişi başına düşen hastane yatağı sayısı bölge ortalamasının altındadır. Buna göre Kazakistan'da kişi başına düşen hastane yatağı sayısı, 1.000 kişide 6,1 olup bölge ortalamasının bir hayli üstündedir. Bölgede Kazakistan'ı 1.000 kişide 4.7 hastane yatağı sayısıyla Tacikistan ve 4.4 hastane yatağı sayısıyla Kırgızistan takip etmektedir. Türkmenistan ve Özbekistan'da 1.000 kişi başına düşen hastane yatağı sayısı sadece 4 olup, bu oran bölge ortalamasının altındadır.

Kişi başına doktor sayısı bakımından, Özbekistan'ın durumu, kişi başına düşen hastane yatağı sayısına göre daha iyi durumdadır. Tablo 39'da yer aldığı üzere, Özbekistan'da kişi başına düşen doktor sayısı, 1.000 kişide 2.4 olup bu oran Kazakistan'dan sonra (1.000 kişide, 4 doktor) bölgedeki ikinci en büyük sayıdır. Öte yandan kişi başına düşen doktor sayısı en düşük olan bölge devleti Tacikistan olup (1.000 kişide, 1.7), Tacikistan'ı Kırgızistan ve Türkmenistan (1.000 kişide 2.2 doktor) takip etmektedir.

Kişi başına düşen hemşire ve ebe sayıları bakımından ise Özbekistan, Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasında en yüksek değere sahiptir. Nitekim Özbekistan'da kişi başına düşen hemşire ve ebe sayıları, 1.000 kişi 11.3 olup, bu sayı 1.000 kişide 4.3 ebe ve hemşire sayısına sahip olan Türkmenistan'ın neredeyse üç katıdır. Özbekistan'dan sonra en fazla ebe ve hemşire sayılarına sahip olan ülkeler, 1.000 kişide 7.2 hemşire ve ebe sayısıyla Kazakistan; 5.7 hemşire ve ebe sayısıyla Kırgızistan ve 4.7 ebe ve hemşire sayısıyla Tacikistan'dır.

4.2.4. Temel Ölüm Nedenleri ve Hastalıklar

Özbekistan, sağlık sistemi, sağlık hizmetleri ve altyapı sorunlarının yanı sıra Sovyet Dönemi'nden miras kalan kötü çevre koşullarıyla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Nitekim temel sağlık göstergeleri, hava ve su kirliliği ile sağlık sorunları arasında yüksek düzeyde bir ilişki olduğunu göstermekte olup; uzmanlara göre, Özbekistan'da Aral Gölü vakası kapsamında çevresel felaketin en önemli etkisi nüfusun sağlık durumu üzerindedir.

Asya Kalkınma Bankası tarafından 2021 yılında yayımlanan, *Harnessing Uzbekistan's Potential of Urbanization* başlıklı çalışmaya göre, bilhassa su kaynaklı hastalıklar Özbekistan'ın halk sağlığında önemli bir rol oynamaktadır. Dünya Bankası, 2012'de kentsel hanelerin yalnızca %17'sinin günde 24 saat akan suya erişimi olduğunu tahmin etmektedir. Birçok kentsel kenar mahallede ve kırsal alanda, atık su, merkezî bir kanalizasyon sistemine girmediği gibi herhangi bir arıtma olmaksızın doğrudan çevreye atılmaktaydı. Ayrıca, endüstriyel atıklardan kaynaklanan su kirliliği

ile yoğun gübre ve böcek ilacı kullanımı birçok sağlık sorunlarının nedenidir (www.adb.org, 2021: 21).

Sovyetler Birliği Dönemi'nde pamukta yüksek verimlilik elde etmek için Aral Gölü'nü besleyen Ceyhun (Amuderya) Seyhun (Sırderya) nehirlerinin sularının fütursuzca ve plansız bir şekilde pamuk tarlalarına bölünmesi sonucunda, Aral Gölü kurumaya başlamıştır. 1960'lı yıllardan sonra çekilmeye başlayan gölün yüzölçümü 9 kat küçülürken, suyun seviyesi 15 kat azalmıştır.[50] Gölün kurumaya başlamasına koşut olarak; gölün kurumuş yüzeyini kaplamış olan yoğun tuz tabakasının, rüzgâr yoluyla etrafa yayılması sorunu, yalnızca Özbekistan'ın değil, bütün dünyanın en büyük sosyo-çevresel felaketlerinden biridir. Yıllık yaklaşık olarak 100 milyon ton kimyasal pestisit karışmış tuzlu kumun Türkistan'ın tüm bölgelerine yayıldığını ifade eden uzmanlara göre, bu tozlara Pamir Dağları'ndaki en yüksek buzullarda bile rastlanmaktadır (Abdulkerimov, 2023).

Aral Gölü'nün kuruması sebebiyle ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sorunlara ek olarak endüstriyel atıklardan kaynaklı olarak karşı karşıya kalınan su kirliliği ile ilaçlamaya bağlı yaşanan toprak kirliliği gibi sorunlar günümüze kadar sirayet etmiştir. Günümüzde ortaya konulan raporlar, güncel hastalık istatistikleri, medya içerikleri Özbekistan'da sözü edilen çevresel sorunlar sebebiyle bebek ölümlerinin arttığını, hastalıkların yaygınlaştığını göstermektedir. Bu çerçevede toprak kirliliği, temiz içme suyu sorunları gibi nedenlerle ülkede tifo, hepatit, kolera, dizanteri, kanser başta olmak üzere solunum ve sindirim sistemi hastalıklarıyla bulaşıcı ve parazitik hastalıkların nedeni sözü edilen bu çevresel faktörlere bağlıdır. Lubin'in (1996) ifade ettiği şekliyle, Aral Gölü bölgesindeki her 100 yetişkinden 69'u 'tedavi edilemez derecede hasta' kabul edilmekteydi. 1990'da tüm Özbekistan'da erkekler için ortalama yaşam süresi 64, kadınlar için ise 70 yıldı. Ancak 1990'ların başında Karakalpakistan'daki Aral Gölü yakınlarındaki bazı köylerde ortalama yaşam süresinin otuz sekiz yıl olduğu tahmin edilmektedir (Lubin, 1996). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da 1981-2005 yılları arasındaki ölüm nedenlerine ilişkin istatistikî veriler yer almaktadır.

Tablo 4.40.: Özbekistan'da Temel Ölüm Nedenleri İstatistikleri 1981-2005

Özbekistan'da Ana Ölüm Nedenleri (1981-2005) (100.000 Kişi Başına)					
	1981	1990	1995	2000	2005
Bütün Sebepler	1.096.6	1.060.1	1.272.0	1.189.5	1.149.2
Bulaşıcı hastalıklar					
Tüm bulaşıcı ve paraziter hastalıklar	42.3	30.9	33.8	28.0	21.3
Tüberküloz	18.8	12.8	16.3	21.3	16.4
HIV/AIDS			0.0	0.0	0.2
Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar					
Malign neoplazmalar	117.7	119.2	96.9	84.7	77.4
Kolon kanseri	5.7	6.2	4.8	4.2	3.9
Larinks, trakea, bronş ve akciğer kanseri	16.0	18.5	14.7	11.7	11.6
Meme kanseri, kadınlar	8.2	10.6	10.5	11.4	11.6
Rahim ağzı kanseri, kadınlar	5.4	4.7	5.5	4.2	5.7
Diyabet	5.7	11.8	25.1	22.5	30.2

50 *"1960 yılında 68 bin kilometrekare yüzölçümü ve 1083 kilometreküp su hacmine sahip Aral Gölü'nün uzunluğu 426 kilometre, eni 284 kilometre, en derin noktası ise 68 metreydi. Gölün yüzölçümü son yıllarda 8 bin kilometrekareye, su hacmi 75 kilometreküpe, en derin noktası ise 20 metreye düştü ve göl ikiye bölündü. Eski Sovyetler Birliği'nin, 1960-1990 yıllarında pamuk deposu olarak kullandığı Orta Asya'da pamuk üretimini artırmak amacıyla sulanan tarım arazilerini 4,5 milyon hektardan 7 milyon hektara çıkarması sonucunda bölgede suya olan talep artarken gölü besleyen Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının suları oldukça azaldı. Daha önce dünyanın dördüncü büyük gölü olarak bilinen ve Özbekistan ile Kazakistan arasında bulunan Aral Gölü, 2020 yılında eski kıyılarından 170 kilometreye kadar geri çekilirken suların çekildiği 60 bin kilometrekarelik alanda "dünyanın en genç çölü" olarak nitelendirilen Aralkum Çölü meydana geldi"* (Abdulkerimov, 2023).

Özbekistan'da Ana Ölüm Nedenleri (1981-2005) (100.000 Kişi Başına)					
	1981	1990	1995	2000	2005
Zihinsel ve davranışsal bozukluklar	3.3	1.7	6.2	3.2	1.7
Dolaşım hastalıkları	575.6	600.2	781.9	772.3	754.2
İskemik kalp hastalıkları	365.5	379.8	476.1	449.3	380.9
Serebrovasküler hastalıklar	154.9	164.5	209.2	192.1	177.9
Solunum hastalıklar	154.8	110.8	117.7	93.8	66.4
Sindirim hastalıkları	53.4	52.1	67.7	62.2	66.7
Dış nedenler					
Nakliye kazaları	18.3	23.1	10.6	11.0	11.4
İntihar	10.7	10.3	9.5	9.7	5.5
Bilinmeyen ölüm nedenleri	-	-	-	-	0.9

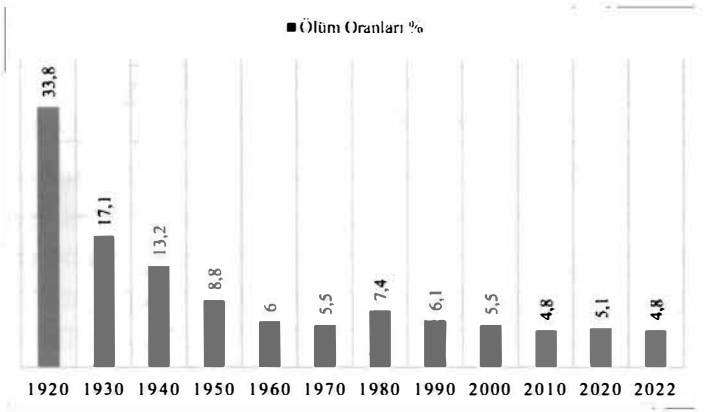
Kaynak: (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 7)

Özbekistan'da 2008'de bulaşıcı olmayan hastalıklardan ölüm oranı 100.000 kişide 937,8 olarak gerçekleşirken, ölümlerin büyük bir oranı (erkeklerde %54,0 ve kadınlarda %39,1) 70 yaşın altında meydana gelmiştir. Ülkede 2008'de bulaşıcı olmayan hastalıklara bağlı tüm ölümlerin yaklaşık %77'si kardiyovasküler hastalıklara, %7-8'i kanserlere ve %3-4'ü solunum hastalıklarına bağlıdır. Aynı zamanda, ülkede sindirim hastalıklarından ölümler önemli ölçüde artmış; bunların çoğu ise kronik karaciğer hastalığı ve sirozdan kaynaklanmıştır (Ahmedov ve diğerleri, 2014: 7).

Tablo 40'a göre, Özbekistan'da bulaşıcı ve paraziter hastalıklardan ölüm oranı 1981 yılında %42,3 iken, yıllar içinde bir düşüş eğilimi söz konusu olmuş ve 2005 yılında bulaşıcı ve paraziter hastalıklara bağlı ölümler 1981 yılına nazaran neredeyse yarı yarıya düşerek %21,3 olmuştur. Bulaşıcı olmayan hastalıkların bazılarında yıllar içinde belirgin bir düşüş söz konusu olurken, bazılarında yükseliş olduğu görülmektedir. Örneğin 1981 yılından sonra malign neoplazmalar, akciğer kanseri, solunum hastalıkları gibi hastalıklardan kaynaklı ölümlerde bir azalma söz konusu olurken, diyabet, dolaşım hastalıkları gibi sebeplere bağlı ölümlerde bir artış görülmektedir. Bulaşıcı olmayan hastalıklar kategorisinde en dikkat çeken konulardan biri, diyabet hastalıklarındaki dramatik artıştır. 1981 yılında %5,7 olan diyabet hastalığı, 2005 yılında neredeyse 6 kat artarak %30,2'ye yükselmiştir.

Trading Economics'in verilerine göre, Özbekistan'da 2021 yılı itibariyle AIDS kaynaklı ölümlerin sayısı (UNAIDS tahminleri), 680 kişidir. Bunun yanında bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin toplam nüfusa oranı %8,2, bulaşıcı olmayan hastalıklardan ölenlerin oranı ise %85,1'dir. Ülkede intiharlardan ölenlerin oranı ise her 100.000 kişi başına %8'dir. Aşağıdaki grafikte ise Özbekistan'da yıllar içinde meydana gelen ölüm oranları yer almaktadır.

Grafik 4.3.: Yıllara Göre Ölüm Oranları (1000 Kişi Başına), 2022

Kaynak: (Yuldoshev, 2023a: 442)

Sovyetler Birliği'nin erken evrelerinde, Özbekistan'da ölüm oranları son derece yüksektir. 1920 yılında ülkede,

ölüm oranları binde 33,8 iken, bundan 10 yıl sonra bu oran neredeyse yarı yarıya inerek binde 17,1'e gerilemiştir. Özbekistan'da ölüm oranlarında meydana gelen bu keskin düşüşün temel sebebi, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan sağlık sistemidir. Nitekim Çarlık Rusyası'ndan sonra, Sovyetler Birliği döneminde sağlık alanında neredeyse devrim sayılabilecek değişim ve dönüşümler meydana gelmiş olup, 1920 yılında binde 33,8 olan ölüm oranları, 1970 yılında binde 5,5'e kadar düşmüştür. Bundan sonraki dönemde göreli iyileşme devam etmiştir. Ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği dönemde yaklaşık binde 6 olan ölüm oranları 2010 yılında binde 4,8'e düşerken, ılımlı dalgalanmaların yedeğinde 2020 yılı itibariyle binde 4,8 olmuştur. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da ölümlerde etkili olan ilk on risk faktörü yer almaktadır.

Tablo 4.41.: Özbekistan'da Ölümlerde Etkili Olan İlk 10 Risk Faktörü

(İlk 10 Risk Faktörü, %)	
Hipertansiyon ve Kalp	30,7
Diyet Riskleri	28,2
Kan Şekeri	20,2
Vücut Kitle Endeksi (VKİ) Sorunları[51]	19,3
Yüksek Tansiyon (LDL)	18,5
Hava Kirliliği	14,8
Tütün	13,5
Böbrek Yetmezliği	8,1
Optimal Olmayan Vücut Sıcaklığı	6,4
Alkol Kullanımı	4,7

Kaynak: (Muscat ve diğerleri, 2022: 17

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle meydana gelen ölüm risklerinin başında %30,7 ile hipertansiyon ve kalp rahatsızlıkları gelmektedir.

Bunu %28,2 gibi yüksek bir oranla diyet risklerinden kaynaklı ölümler takip etmiştir. Ülkede ölüm riskleri içinde kan şekerinin oranı %20,2 olurken, Vücut Kitle Endeksi'nin oranı %19,3'tür. Ülkede yetişkinler arasındaki obezite oranları *"2016 yılı itibariyle %16,6'dır. Bu oran %23,3 olan DSÖ Avrupa Bölgesi ortalamasının oldukça altındadır. Ancak ülkedeki obezite oranı 2000 yılından bu yana neredeyse iki katına çıkmıştır"* (Muscat ve diğerleri, 2022: 17). 2022 yılı itibariyle *"ülke nüfusunun yaklaşık olarak %15'i obezdir"* (confiduss.com, 2023).

Bununla birlikte yüksek kolesterol riskinden kaynaklı ölümlerin oranı %18,5, hava kirliliği riski %14,8 iken tütün riskinin oranı ise %13,5'tir.

Ülkede tütün kullanımından sonra en fazla ölümle sonuçlanan hastalık %8,1 ile böbrek yetmezliği, %6,4 ile optimal olmayan vücut sıcaklığı iken alkol kullanımından kaynaklı ölümlerin oranı ise %4,7'dir. Özbekistan'da *"2019 yılında 15 yaş ve üstü kişiler arasında kişi başına alkol tüketimi 2.5 litreydi. Bu oran DSÖ Avrupa Bölgesi ortalaması olan 7,8 litrenin ve ayrıca Türkistan ortalaması olan 2.8 litrenin altındadır"* (Muscat ve diğerleri, 2022: 17).

Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da 1 Ocak 2023 tarihi ile temel ölüm sebeplerine ilişkin istatistikî veriler yer almaktadır.

51 Vücut Kitle İndeksi (VKİ) boy ve kilo komponentlerini içeren yaygın olarak kullanılan kilo düşüklüğü, kilo fazlalığı ve şişmanlık sınıflamasında kullanılan basit bir indekstir. Kilo kilogram olarak, boy ise metrenin karesi olarak tanımlanmış olup kg/m2 olarak hesaplanmaktadır (1,2,6). Örneğin, kilosu 70 kg ve boyu 1.75 m olan birisinin Vücut Kitle İndeksi:70 / (1.75)2= 22.9'dır (Kuyumcu, 2007, s. 4).

Tablo 4.42.: Özbekistan'da Ölümlerin Temel Sebepleri, 2022

Temel Ölüm Sebeplerinin Dağılımı

	Sayı	Oran %
Dolaşım sistemi hastalıkları	95.455	55,5
Solunum yolu hastalıkları	16.455	9,6
Tümörler	13.734	8,0
Kaza, zehirlenme ve yaralanmalar	9.421	5,5
Sindirim sistemi hastalıkları	7.065	4,1
Bulaşıcı ve paraziter hastalıklar	2.476	1,4
Diğer Hastalıklar	27.366	15,9

Kaynak: (stat.uz, 2023a

Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî ve güncel verilerine göre (2023: 443), ülkede 2022 yılı içinde meydana gelen ölümlerin %55,5'i dolaşım sistemi hastalıklarından, %9,6'sı solunum yolu hastalıklarından, %8'i tümörlerden, %5,5'i kaza, zehirlenme ve yaralanmalardan, %4,1' sindirim sistemi hastalıklarından, %1,4'ü bulaşıcı ve paraziter hastalıklardan dolayı meydana gelirken, ölenlerin %15,9'u ise diğer hastalıklardan hayatını kaybetmiştir.

4.3. Eğitim

Ülke ve toplumların en önemli gelişmişlik göstergelerinden biri olan eğitim, bir toplumun beşerî sermayenin güçlendirilmesi, sürdürülebilir kalkınma, istikrarlı bir siyasal hayat, güçlü bir ekonomi, rekabet edebilirlik ve refah düzeyinin yükseltilmesi açısından kritik önemi haiz bir konudur. Bu çerçevede eğitim, sürdürülebilir kalkınmayı tesis edebilmesinin yanı sıra beşerî sermaye birikimini artırır, ekonomik büyüme ve üretkenliği teşvik eder, toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendirir ve daha birçok olumlu katkı sunar. Özbekistan'da eğitim sisteminin yapısal sorunları tarihsel, ekonomik, kültürel ve siyasal açıdan birçok sebeple açıklanabilmekle birlikte, konu tarihsel bağlamda dört düzlemde değerlendirilebilir.

Birincisi, Çarlık Rusyası'nın işgalinden önce, Orta Çağ boyunca, ekseriyetle Özbek Rönesansı veya Türk ve İslam Rönesansı olarak da nitelendirilen dönemdir. Bu dönemin tanımlayıcı postülatları ise bilim, kültür ve yüksek ahlaktır. Orta Çağ'da Avrupa'nın skolastizm ve dogmatizmin kıskacında karanlığa gömüldüğü bir dönemde, Türkistan coğrafyası dünya medeniyetine önemli katkılar sunan bir referans/kaynak konumundaydı. Genel Türk tarihinde Göktürk Kağanlığı, Selçuklular, Osmanlılar gibi Türk devletleri üstün bir medeniyet ve zengin bir kültürel miras bırakarak tarihe iz düşerken; Türkistan coğrafyasında Timur Han Dönemi'nde nev-î şahsına münhasır yönleriyle Türk kimliği ve İslam dini temelinde üstün bir medeniyet oluşturulmuştur. Ancak Orta Çağ'da aydınlanma dönemini yaşayan bölge, özellikle Uluğ Bey'in ölümünde gerilemeye ve bozulmaya başlamıştır. Ardından ise coğrafi keşiflerden sonra Tarihî İpek Yolu'nun önemini yitirmesiyle ekonomik anlamda yaşanan durgunluk, eğitim başta olmak üzere toplumsal ve kültürel hayatı olumsuz etkilemiştir.

İkincisi, Çarlık Rusyası Dönemi'nde, Özbekistan'da eğitim oldukça karakteristik bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Lindenmeyr'in (1986: 1) belirttiği üzere, *"1897 yılında yapılan nüfus sayımı, Çarlık Rusyası'nda nüfusun yalnızca %21'inin okuryazar olduğunu ortaya koymaktadır"*. Türkistan, Çarlık Rusyası'nın egemenliği altına girdikten sonra, ilk birkaç on yıl boyunca, yerel hassasiyetlere büyük oranda saygı duyulmuştur. Ancak sonraki süreçte Türkistan, bir müdahale, inşa ve transformasyon sahasına dönüşmüştür. Çarlık Rusyası Dönemi'nde (1867-1917) eği-

tim denildiğinde akla gelen iki kavramdan biri Ruslaştırma, diğeri ise Hristiyanlaştırma politikası olmuştur. Çarlık Rusyası açısından Türkistan'da eğitim; gelenek ve kadim tarihle hesaplaşmak üzere dönüştürülmesi hedeflenen sorunlu bir alan olarak görülmesinin yanı sıra yeniden inşa sürecinin gerçekleştirilmesi için araçsallaştırılabilecek etkin bir 'enstrüman' olarak kullanılmıştır. Ayrıca Çarlık Rusyası Dönemi'nde eğitim (kurumları) Çarlık Rusyası'nın sömürgeci hedeflerinin bir parçası olarak yerel işgücü sağlayacak bir üretim merkezi olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle Çarlık Rusyası, imparatorluk hedefleri doğrultusunda bölgeyi sömürgeleştirirken, kültürel alanda, *"dağlı"* olarak betimledikleri yerel halkı Homo-Russicus Tazı Tek Tip İnsan Modeli'ne uydurmayı hedeflemiştir.

Üçüncüsü özellikle Sovyetler Birliği Dönemi'nde (1917-1991) uygulanan eğitim politikasıdır. Sovyetler Birliği Dönemi'nde eğitim denildiğinde akla gelen öncelikli kavramlar ise Sovyetleştirme ve Dinsizleştirme/Ateistleştirme nosyonlarıdır. Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyetler Birliği Dönemi'nde Özbekistan'da eğitim, mutlak surette dönüştürülmesi gereken alan olarak görülürken, sosyalist hedefler ve Böl-Yönet politikası doğrultusunda etkin bir araç olarak kullanılmıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Sovyetler Birliği yönetimi devraldığında bölge halkının eğitim ayarları bozulmuş, Sovyetler Birliği ortak paydasında Rusça ortak bir dil hâline gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin erken dönemlerinde yerel halk, birbiriyle anlaşamayan ve eğitim düzeyi oldukça düşük kimselerden oluşuyordu. Bolşevizm iktidara geldiğinde eğitim seviyesi hızlıca yükselmiş, bölgede okullaşma oranları ve personel sayısının fevkalade artmasının yanı sıra, kadınların kamusal alandaki varlığı güçlenmiş, işsizlik azalmış ve üretim canlanmıştır. Ancak sonraki on yıllarda, Türkistan coğrafyasında asimilasyon ve sömürgecilik politikaları açısından fazla bir şey değişmemiştir. Nitekim bölge, Çarlık Rusyası'nın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya yönelik asimilasyon politikalarından sonra Sovyetler Birliği'nin Homo Sovieticus Tazı Tek Tip İnsan Modeli yetiştirme hedeflerinin laboratuvarına dönüştürülmüştür.

Dördüncüsü ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki Bağımsızlık Dönemi'dir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, bağımsızlığını kazanan Özbekistan bir anda ve beklenmedik bir şekilde kendini, ekonomik ve siyasal açıdan bir şok durumunda bulmuştur. Bu süreç, Özbekistan'ın tamamlanmamış Büyük Dönüşüm Süreci olarak tanımlanabilir. Siyasal, ekonomik, kültürel, bürokratik açıdan değişimin etkileri dinsel yaşamdan gündelik hayat pratiklerine, eğitimden sağlığa kadar bütün toplumsal yapıları derinden etkilemiştir. Bu büyük transformasyon sürecinde başı çeken konulardan biri eğitimdir. Özbekistan'da 9.-15. yüzyıllar arasındaki Türk Rönesansı'nın en önemli kaynağı olarak gösterilen eğitim; Çarlık Rusyası'nın işgaliyle başlamak üzere 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra emperyalizm, hegemonya ve asimilasyon politikalarının kıskacında kalmıştır. Özbekistan bağımsızlığını elde ettiğinde, eğitim sistemi ve altyapı imkânları büyük oranda Sovyetler Birliği'nden miras kalmıştır. Yaklaşık 150 yıl boyunca önce Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma, ardından Sovyetleştirme ve Dinsizleştirme hedeflerinin esas hedefi ve kullanışlı aracı olarak görülen eğitim konusu sürekli ve çetin mücadele alanı olarak kalmıştır. Modern Özbekistan açısından kültür (ve bilhassa onun taşıyıcı kolanları olarak eğitim), arındırılarak *"öz"*üne dönülmesi gereken bir alan olarak görülmektedir. Bu bağlamda günümüz Özbekistan'ında sadece

formel eğitim değil; medya ve edebiyat gibi toplumsal yapılar ektin bir şekilde kullanılmaktadır

Özbekistan'ın eğitim sistemi, esasında Sovyetler Birliği dağılmadan önce bozulmuştur. Katı, hiyerarşik merkezî planlama ve kötü kaynak tahsisi politikaları gibi yönetsel ve ekonomik sorunlar neticesinde eğitim sistemi, ideoloji yüklü hantal bir yapıya bürünmüştür. Bununla beraber bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan'da öğretmen eksikliği, kötü altyapı koşulları ve Sovyetlerden gelen sübvansiyonların aniden kesilmesinin yarattığı mali sıkıntılar, eğitim sektörünün işleyişini olumsuz etkileyen diğer faktörlerdir. Bu noktada Khamroyevna, Özbek hükûmetinin oluşan bütçe açığını kapatmak için 1990'ların sonuna gelindiğinde GSYİH içindeki eğitimin payını aşağı çektiğine dikkat çekmektedir (Khamroyevna, 2021: 90).[52] Mali sorunlar sebebiyle 1993 yılında 11 yıl olan zorunlu eğitim süresi 9 yıla indirilirken, ilkokula başlama yaşı altıdan yediye çıkarılmıştır (Pomfret ve Anderson, 1997: 10). Ayrıca okulların altyapı sorunu oldukça fazla olduğundan, hükûmet, okul binalarının %50'sinin eğitim ve öğretime uygun olmadığını beyan etmiştir (Lubin, 1996). Bu çerçevede birçok okulda sayıları iki veya üçü bulan vardiya sistemine geçilmiş öğrenciler günün birkaç saati okullara devam edebilir hâle gelmiştir. Sınıfların oldukça kalabalık olduğu bu dönemde, öğrencilerin sıraları *"üçlü"* şekilde tanzim ediliyordu (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 90–91).

Özbekistan'da bağımsızlığı takip eden 1992 yılı, bölgede ve ülkede Türkçülüğün yükseldiği yönündeki iddiaların yedeğinde dil yasasının uygulanması ile ilgili sorunlar da kamuoyunu meşgul etmiştir. Dil planlamasının bir parçası olarak, 2005 yılına kadar üniversitelerde bütün derslerin Özbekçe yapılması kararı alınmıştır. Ancak büyük bir kısmı Rus ve Tacik olan öğretim elemanlarının Özbekçe bilmemesi sorun olmuştur (Balım ve Gürbüz, 2012: 241–242). Bununla beraber ülkede özellikle Buhara, Hiva, Semerkant ve Fergana Vadisi'nde faaliyet gösteren ünlü medreselerde bölge içinden ve dışından birlerce ilahiyatçı bu büyük kurumlara akın etmeye başlamıştır. Sovyet lideri Mihail Gorbaçov, 1980'lerin ortalarında glasnost (açıklık) ve perestroyka (dönüşüm) politikalarını hayata geçirdikten sonra, Özbekistan'ın okul yöneticileri ve öğretmenleri açıkça kamu eğitiminin yetersizliğini öne sürerek, ilköğretimi ve ortaöğretimi modernize etmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Özbek dili, ana dili olarak kabul edilirken, yeni dil formu ve ideolojik değişiklik, eğitim sisteminde yeni sisteme uygun materyallere olan ihtiyacı arttırmıştır. Bu ihtiyaca binaen, komünist ideolojik öğretilerden nispeten arındırılmış; ancak eğitimde hâlâ Marksist etki taşıyan bir tarih yazını ortaya çıkmıştır (Smith ve diğerleri, 2023). Son dönemlerde Özbekistan eğitim sisteminde Batının ve Türkiye'nin etkisi artarken; Türkiye Türkçesi, halk arasında ilgi duyulan ve öğrenilerek konuşulmak istenen öncelikli bir dil olmaya başlamıştır. Bu noktada alan araştırmasında yapılan bir görüşmede, Özbekistan'da yükseköğretim kurumlarından birinde yöneticilik yapmakta olan bir katılımcı şunları söylemiştir:

Türkiye'de Tanzimat'tan sonra Batı'ya bir yöneliş oldu, en azından bir istikamet belirlendi. Eğitim sistemi de bunun dinamolarından biri oldu. Çünkü Özbekistan Cumhurbaşkanı, gerçekten açık görüşlü modern bir insan. Her türlü açılışa davet ediliyorum. Sayın Cumhurbaşkanı, katıldığım her toplantıda Türkiye'yi örnek veriyor. Ben kendi kula-

52 Özbekistan'da, 2012'de milli gelirin yalnızca %3,4'ü eğitime harcanırken; 2014'te bu rakam resmî olarak GSYİH'nın yaklaşık %7,5'ine ulaştı (Khamroyevna, 2021, s. 90).

ğımda duydum, Özbekçeyi bu sebeple öğrendim mesela. Türk insanı çalışkan diyor, Türkiye'yi örnek almalıyız, diyor. Türk sistemini açın inceleyin, bakın diyor. Bürokratlarına, bakanlarına öyle diyor, açın bakın öğrenin diyor. O açılışlarda Türkiye'nin mühendisleri, mimarları diye üstüne basa basa söylüyor. Özbekistan'ın eğitim sisteminde Türkiye'yi örnek almasını olumlu buluyorum (K7: Kadın, 47, Doktora).

Özbekistan'da eğitim başta olmak üzere, mimarlıktan bürokrasiye her aşamada Türkiye'nin eğitim ve yönetim sistemi en üst perdeden bir model ve örnek olarak işaret edilmektedir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan'da Rus etkisinin yerini, Batı kültürü almaya başlamıştır. Ülkede Özbekçe ve Rusça dışında özellikle İngilizce olmak üzere yabancı dil öğrenimi artmaktadır. Nitekim başta sosyal medya olmak üzere yeni internet teknolojileri, Özbekistan'ı yıllarca izole kaldığı ve düşman bellediği Batı medeniyetine yaklaştırmaktadır. Böylelikle Özbekistan, son dönemlerde Batı medeniyetinin yanı sıra Türkiye başta olmak üzere dünya ile daha fazla iletişim, iş birliği ve etkileşim kurmaya başlamıştır. Halk, ailede edindikleri Özbekçe ve ekseriyetle Rusça dilleri dışında başka dilleri öğrenmenin yollarını aramaktadır. Buna uygun olarak ülkede yabancı dil okullarının çeşitliliği artarken, dil öğrenimine uygun radyo ve televizyon içerikleri artmaktadır. Konuyla ilgili olarak filoloji bölümü son sınıf öğrencisi bir katılımcı şunları ifade etmiştir:

Bizde şimdiki çocuklar son zamanda yaşları beş, altı yaşında olsa bile daha çok İngilizce öğreniyor. Altı-yedi yaşından sonra özellikle İngilizce öğrenmeye başlıyorlar. Bu yüzden televizyon izliyorlar. Bu konuda mesela *"Foreign Languages TV"* programları izliyorlar. Türkçe, Korece, İngilizce ve Özbekçe dilde çizgi filmler var. Mesela perşembe günleri sabah *Good Morning Uzbekistan* programı var. Burada sadece İngilizce program var. Pazartesi mesela Rusça, Salı Almanca, Korece, Cuma Türkçe gibi... Yani çok verimli programlarımız var. Türkçeyi ele alalım. Türkçe bir program var. O program Türkçe ders veriyor. Yani böyle bir yazı tahtası var ama böyle elle şey yapıyorsunuz. O yazı tahtasında Türkçe öğretiyor. Mesela bir gün zamanlar, geniş zaman, gelecek zaman onu öğretiyor, Televizyon üzerinden (K1, 21, Kadın, Ünv. Öğr).

Bağımsızlığından sonra ılımlı ve aşamalı bir şekilde de olsa, serbest piyasa ekonomisine yönelen halk, yıllarca izole kaldığı dünyaya entegre olabilmek adına Rusça dışında diğer dillere de yönelmektedir. Burada dikkat çeken husus, Türkiye Türkçesine olan teveccühtür. Hem halk nezdinde hem de devlet eliyle Türkçe'nin ülkede bir karşılık bulduğu ve yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede Özbekistan, Sovyet sonrasında eğitim sistemini yeniden kurgulamanın ve inşa etmenin yollarını aramaktadır. Öyle ki, neredeyse Özbekistan fiilen sıfırdan başlamak ve eğitimin politikası, planlaması ve yönetimi ile ilgili bir dizi konuyu ele almak zorunda kalmıştır. Öğretim becerilerini, tekniklerini ve araçlarını yükseltme, müfredatı geliştirme ve yeterli kaynakları sağlama konusunda belli politikaları devreye sokma yoluna gitmiştir. O zamandan beri bir dizi reform gerçekleştirmiş ve kendini yüksek kaliteli bir eğitim sistemi oluşturmaya adamıştır. Çalışmanın bu kısmında bağımsız ve modern Özbekistan'ın eğitim sistemi incelendikten sonra eğitim ekonomisi, okullaşma oranları, öğrenci ve okuryazarlık oranlarının analizi yapılmıştır.

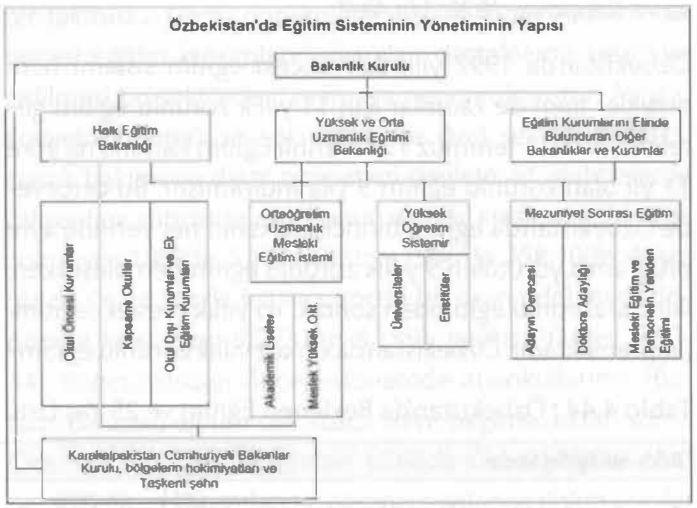
Son olarak Özbekistan'da eğitimin güncel sorunları ve yapısal reformlar hakkında bilgi verilmiştir. Diğer başlıklarda olduğu üzere bu kısımda da bütün konuların tarihsel ve sosyolojik bağlamı kurularak analitik bir analizi yapılmaya çalışılmıştır.

4.3.1. Eğitim Sistemi

Özbekistan'da eğitim devlet eliyle, devlet kontrolünde ve milli hassasiyetlerle yapılmaktadır. Özbekistan Anayasası'nda insanların yaş, cinsiyet, dil, din, milliyet, köken ve sosyal statü gibi hususiyetlerine bakılmaksızın herkese eşit ve adil eğitim verilmesi hak olarak görülmektedir. Özbekistan Anayasası'nın (1992), 41. Maddesi'nde tüm vatandaşların ücretsiz genel eğitim alma hakkına sahip olduğu belirtmektedir.

Özbekistan'da eğitimde eşitlik anayasal bir sorumluluk olduğu kadar, Sovyetler Birliği döneminde sosyalizmin değerleriyle şekillenen ideolojinin de bir mirasıdır. Bu noktada Özbekistan'da bir üniversitede yöneticilik görevini yürütmekte olan bir görüşmeci, *"Özbekistan eğitim sisteminin orta mekteplerinde eşitlik çok bariz. Okullarda, liselerde orta eğitim... yani nasıl söyleyeyim... Benim fikrime göre tabii eşitlik kalmadı... Türkiye'de bunun ucu kaçtı. Bazı hususlarda burada hâlâ o eşitliği görebiliyorsun. Burada orta mektebin birinci sınıfında da aynı nitelikte eğitim yapılıyor, onuncu sınıfında da..."* (K7: Kadın, 47, Doktora) şeklinde konuşarak eğitimde eşitliğin önemli bir değer olmaya devam ettiğine dikkat çekmiştir. Bununla beraber Özbekistan'da eğitime, eğitimin modernleştirilmesine ve eğitim hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesine yüksek öncelik verilmektedir. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da eğitim sisteminin yönetsel yapısı yer almaktadır.

Tablo 4.43.: Özbekistan'da Eğitim Sisteminin Yönetsel Yapısı

Kaynak: (ADB, 2010a: 7)

Özbekistan'da eğitim sistemi, Bakanlar Kurulu tarafından yürütülmektedir. Ülkede iki eğitim bakanlığı bulunmaktadır. Bunlardan biri, Halk Eğitim Bakanlığı, diğeri Yüksek ve Orta Mesleki Eğitim Bakanlığı'dır. Adına mektep denilen okullarla pedagoji enstitüleri Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlıyken; kolej ve üniversiteler Yüksek ve Orta Meslekî Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır.

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun eğitim alanıyla ilgili, yetkilerinden bazıları şunlardır: a) Devletin eğitimle ilgili yönetim organlarına liderlik ve öncülük etmek; b) eğitimi iyileştirme programlarının geliştirmek ve uygulamak; c) eğitim kurumlarının oluşturulması, yeniden düzenlenmesi ve kaldırılması için düzenlemeler yapmak; d) eğitim kurumlarının akreditasyonunu sağlamak; e) diğer ülkelerin eğitim kurumlarına Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında eğitim vermesi yönünde izni vermek; f) eği-

timin standartlarını belirlemek; g) yükseköğretim kurumlarının rektörlerinin atamasını yapmaktır (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 1664).[53]

Özbekistan'da 1992 yılından önceki eğitim sistemi hem erkekler hem de kadınlar için 11 yıllık zorunlu eğitim gerektiriyordu. 2 Temmuz 1992 tarihli Eğitim Kanunu'na göre 11 yıl olan zorunlu eğitim 9 yıla indirilmiştir. Bu çerçevede Özbekistan'da eğitim birincisi, ülkenin her yerinde aynı programla yürütülen 9 yıllık zorunlu eğitimden oluşurken, ikincisi zorunlu eğitimden sonraki iki yıllık mesleki eğitimi (kapsamaktadır. Özbekistan'da dokuz yıllık zorunlu eğitimden sonra, öğrenciler 10. veya 11. sınıfta yükseköğrenime hazırlanabilir veya mesleki eğitime yönelebilirler. Bunlar tamamlandıktan sonra Ortaöğretim Tamamlama Sertifikası ile mezun olmaktadırlar. Ülkede zorunlu eğitim ücretsiz olup okuryazarlık oranı neredeyse %100'dür. The Global Economy verilerine göre, okuryazarlık oranları 26 ülke bazında dünya ortalaması olan %92,24'ün üstündedir. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da beklenen ortalama eğitim süresi ile 25 yaş üstü nüfusun ortalama eğitim süreleri yer almaktadır.

Tablo 4.44.: Özbekistan'da Beklenen Eğitim ve 25 Yaş Üstü Nüfusun Ortalama Eğitim Süresi

Beklenen Eğitim Süresi									
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ortalama	12,5	12,6	12,6	13,0	13,4	13,3	13,4	14,0	14,5
25 Yaş Üstü Nüfusun Ortalama Eğitim Süresi									
Kadın	12,3	12,3	12,3	12,3	12,4	12,5	12,4	12,3	12,4
Erkek	12,7	12,7	12,9	12,9	12,9	12,9	12,9	12,8	12,8
Ortalama	12,3	12,3	12,5	12,5	12,5	12,6	12,7	12,5	12,6

Kaynak: stat.uz, 2023a

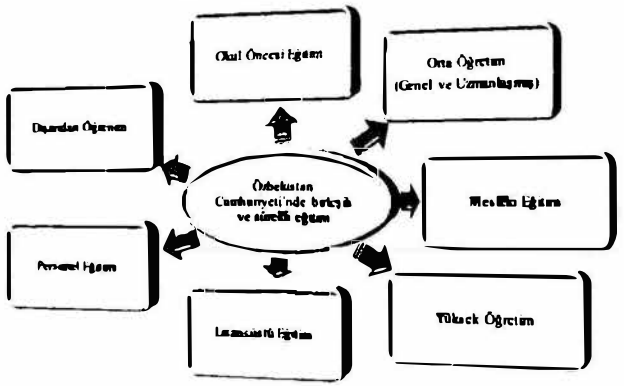
Özbekistan'da 2014 yılı itibariyle bir kişinin aldığı ortalama eğitim süresi[53] 12,5 yıl iken, bu süre 2022 yılı itibariyle 2 yıl artış göstererek 14,5 yıl olmuştur. Cinsiyete göre kıyaslama yapıldığında, erkeklerin beklenen eğitim süresi, kadınlara göre daha uzundur. Ülkede 25 yaş üstü nüfusun ortalama eğitim süresi ise, 2022 yılı itibariyle 12,6'dır. 2014 yılı itibariyle bu oran 12.3 yıldı. Cinsiyet açısından bakıldığında kadınların 2014 yılı 12.3 olan ortalama eğitim süresi, 2022 yılı itibariyle 12,4 olurken; erkekler içinde 2012'de 12,3 olan ortalama eğitim süresi, 2022'de 12,6 yıla yükselmiştir. Buna göre ortalama beklenen eğitim süresinde olduğu üzere, 25 yaş ve üstü erkeklerin ortalama eğitim süresi, kadınlardan daha fazladır. Bunun en önemli sebebi, özellikle yükseköğretime devam eden erkek oranının kadınlardan daha fazla olmasıdır.

Tarihte mektep ve medrese tarzı eğitim sisteminin en karakteristik örneklerinden birini uygulayan ülkede eğitim sistemi, hâlâ Sovyetik etkinin de izlerini taşımaktadır. Ülkede resmî eğitim dili Özbekçe olmakla birlikte Rus, Kazak, Türkmen okullarının yanı sıra İngilizce eğitim veren okullar da bu-

53 Beklenen eğitim yılı, resmî olarak belirlenmiş okula kayıt yaşına ulaşmış bir çocuğun, eğitimin her düzeyinde eğitim için harcayabileceği yıl sayısıdır.

lunmaktadır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkedeki okul sayısı günümüzde hızlıca artış göstererek 10.500'ü aşmıştır. Aşağıdaki şemada Özbekistan Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde okullaşma yapıları yer almaktadır.

Tablo 4.45.: Özbekistan Cumhuriyeti'nin Eğitim Sistemi ve Okullaşma Türleri

Kaynak: (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 1662) ve (Kirgizov, 2023: 503)

Özbekistan'da eğitim farklı kategorilerde ve şekillerde uygulanmaktadır. Bunlar; a- Okul Öncesi Eğitim; b- Orta Eğitim (Genel ve Uzmanlaşmış); c- Mesleki Eğitim; d- Yükseköğrenim; e- Lisansüstü Eğitim; f- Personel Eğitimi; g- Dışarıdan Öğrenim şeklindedir (Kirgizov, 2023: 503). Bunların yanında orta öğretimde son dönemlerde önemi artan ve yeni bir model olarak hayata geçirilen Prezidential Schools'ların (Başkanlık Okulları) altını çizmek gerekir.

4.3.1.1. Okul Öncesi Eğitim (Mektepgeçe Terbiye)

Özbekistan'da okul öncesi eğitim 1-6 yaş arasındaki dönemi kapsamakta olup Okul Öncesi Eğitim'de, anaokulları (Balalar Bahçası) önemli bir yer tutmaktadır. Sovyet Dönemi'nde iyi gelişmiş okul öncesi kurumlar sisteminin, çalışmak veya okumak isteyen kadınlara önemli düzeyde destek sağladığına değinen Wendy Mee'ye göre (2001) ucuz ve erişilebilir anaokulları ve kreşler, kadınların çalışmak ve okumak için zaman bulmasını sağlayan belirleyici bir faktördü. Geçiş döneminde devlet bütçesinden okul öncesi eğitim kurumlarına yapılan desteklerde kesintiye gidilmesi bu sektörde daralmaya neden olmuştur. Ayrıca, Sovyet Dönemi'nde çok az sayıda özel sektör işletmesi çocuk bakımı ve diğer hizmetleri devlete ait işletmelerde çalışanlara sübvanse etti. Sonuç olarak, kreşlere giden çocuk sayısı 1993'te 1.166.300'den 1996'da 758.100'e düştü (ya da üç yıl içinde kabaca dörtte bir oranında). Aynı dönemde kreş sayısı 9.273'ten 8.139'a geriledi (Mee, 2001: 34). Bağımsızlıktan önceki dönemde anaokullarının (Balalar Bahçası) eğitim dili Rusça iken, bağımsızlıktan sonra Özbekçe olmuştur. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da okul öncesi eğitim kurumları ve öğrenci sayılarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4.46.: Okul Öncesi Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayıları, 2000-2022

Okul Öncesi Eğitim Kurumlarının Sayısı (Bin)	2000	2022	2000-2022 Değişim Oranı (%)
Kentsel Alan	2816	4430	57,74
Toplam İçindeki Payı	42,00	52,66	
Kırsal Alan	3888	3982	2,42
Toplam İçindeki Payı	58,00	47,34	
Toplam	6.704	8.412	25,48
Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Öğrenim Gören Öğrenci Sayısı (Bin)	**2000**	**2022**	**2000-2022 Değişim Oranı (%)**
Kentsel Alan	373,4	803,9	115,28
Toplam İçindeki Payı	59,78	55,19	
Kırsal Alan	251,2	651,9	159,36
Toplam İçindeki Payı	40,22	44,74	
Toplam	624,6	1.455,8	133,17

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: stat.uz, 2023a

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle toplam 8.412 okul öncesi kurumda, 1.455.790 öğrenci eğitim görmüştür. Okul öncesi eğitim kurumlarının 2000 yılında toplam sayısı 6.704 iken, 2022 yılına gelindiğinde %25,4 oranında artarak 8.412'yi bulmuştur. Kentsel ve kırsal alanda okul öncesi kurum sayılarında yıllar içinde önemli dönüşümler meydana gelmiştir. Nitekim 2000 yılında ülkedeki anaokullarının %58'i (3.888) kırsal kesimdeyken, %42'si (2.816) kentlerde yer almaktaydı. Buna göre kırsal kesimde anaokulu oranı, kentlerden yaklaşık olarak %16 daha fazlaydı. Ancak 2000-2022 yılları arasındaki süreçte, kentlerdeki anaokulu sayısı %57,7 oranında artarak 4.430'a yükselirken, 2022'de kırsal kesimdeki anaokulu sayısı, geçen 22 yıla kıyasla sadece 94 adet (%2,42) artarak 3.982 olmuştur.

Öğrenci sayılarında ise okullaşma oranından çok daha fazla düzeyde bir artış söz konusu olmuştur. Nitekim 2000 yılında yaklaşık 624 olan anaokulu öğrenci sayısı, %133,1 oranında artarak yaklaşık olarak 1.455 bini bulmuştur. 2000 yılında yaklaşık olarak 624 bin anaokulu öğrencisinin %59,7'si kentlerde bulunuyorken, %40,2'si kırsal kesimde yaşamaktaydı. 2022 yılına gelindiğinde kırsal kesimde yaşayan anaokulu öğrenci sayısı 2000 yılına göre %159,3 oranında artış göstererek %44'e çıkarken, kentlerdeki öğrenci sayısı ise %115,2 oranında artarak %55,1'e gerilemiştir. Böylelikle 2022 yılında kentlerdeki öğrenci sayısı 803 bini aşarken, kırsal kesimdeki anaokulu öğrencisi sayısı yaklaşık olarak 652 bin olmuştur. Aşağıdaki tabloda, 3-6 yaş arası çocukların anaokuluna devam etme oranı ve bölgesel ölçekte cinsiyete göre öğrenci sayılarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4.47.: Okul Öncesi Eğitim Kurumlardaki 3-6 Yaş Arası Çocukların Kapsamı (%) ve Cinsiyete Göre, Okul Öncesi Öğrencilerin Dağılımı, 2012-2022

Vilayet	2012	2022*	2012			2022			Değişim
			Kız	Erkek	Toplam	Kız	Erkek	Toplam	
Karakalpakistan Cumhuriyeti	17,8	79,7	15.132	15.385	30.517	44.675	48.583	93.258	205,59
%			49,59	50,41	100,00	47,90	52,10	100,0	
Nevai Vilayeti	22,4	79,7	9.182	9.794	18.976	24.055	25.899	49.954	163,25
%			48,39	51,61	100,0	48,15	51,85	100,0	
Andican Vilayeti	15,6	77,9	20.314	22.129	42.443	70.221	76.067	146.288	244,67
%			47,86	52,14	100,0	48,00	52,00	100,0	
Buhara Vilayeti	17,3	77,6	12.770	13.205	25.975	42.229	43.334	85.563	229,41
%			49,16	50,84	100,0	49,35	50,65	100,0	
Harezm Vilayeti	11,4	76,5	10.130	9.895	20.025	41.908	43.549	85.457	326,75
%			50,59	49,41	100,0	49,04	50,96	100,0	
Fergana Vilayeti	21,6	75,2	32.875	35.875	68.750	87.231	93.562	180.793	162,97
%			47,82	52,18	100,0	48,25	51,75	100,0	
Sırderya Vilayeti	17,5	74,4	6.625	7.359	13.984	17.183	18.500	35.683	155,17
%			47,38	52,62	100,0	48,15	81,85	100,0	

Vilayet	2012	2022*	2012			2022			Değişim
Cizzak Vilayeti	16,2	72,5	12.885	13.280	26.165	32.382	34.346	66.728	155,03
%			49,25	50,75	100,0	48,53	51,47	100,0	
Taşkent Şehri	58,1	71,9	51.391	52.875	104.266	69.747	74.473	144.220	38,32
%			49,29	50,71	100,0	48,36	51364	100,0	
Namangan Vilayeti	18,2	69,8	21.469	23.253	44.722	58.118	62.901	121.019	170,60
%			48,01	51,99	100,0	48,02	51,98	100,0	
Semerkant Vilayeti	14,5	65,7	24.394	27.452	51.846	72.831	83.004	155.835	200,57
%			47,05	52,95	100,0	46,74	53,26	100,0	
Taşkent Vilayeti	22,0	60,9	24.776	28.811	53.587	50.832	55.646	106.478	98,70
%			46,24	53,76	100,0	47,74	52,26	100,0	
Surhanderya Vilayeti	9,3	55,0	10.804	10.553	21.357	42.456	50.224	92.680	333,96
%			50,59	49,01	100,0	45,48	54,19	100,0	
Kaşkaderya Vilayeti	9,3	47,7	13.358	13.791	27.149	45454	46.380	91.834	238,26
%			49,20	50,80	100,0	49,50	50,50	100,0	
Toplam	18,7	68,3	266.105	283.657	549.762	699.322	756.468	1.455.790	164,80
%			48,40	51,60	100,0	48,04	51,96	100,0	

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmi verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: stat.uz, 2023a

Özbekistan'da 2000 yılında, 3-6 yaş çocukların %18,7'si okul öncesi eğitim kurumlarına devam ederken, 2022 yılına gelindiğinde ülke ortalaması %68,3'e çıkmıştır. Dünya Bankası'ndan alınan verilere göre, 2022 yılı itibariyle dünya ortalaması olan %64,7 olup Özbekistan'ın ülke ortalaması dünya ortalamasının üstündedir. Bununla beraber, UNICEF'in raporuna göre, Özbekistan'da okul öncesinde bir eğitim kurumuna kayıt yaptıran öğrenciler açısından, bölgesel farklılıklar oldukça belirgindir (unicefreport2021, 2021).

Özbekistan'da 2012-2022 yılları arasında, okul öncesine kayıt yaptıran öğrenci oranlarındaki değişme bakıldığında, en büyük artış yapan bölgeler Surhanderya Bölgesi, Harezm Bölgesi, Kaşkaderya Bölgesi, Buhara Bölgesi ve Karakalpakistan Cumhuriyeti olmuştur. Buna göre 2012 yılında Surhanderya Bölgesi'nde okul öncesine devam eden öğrenci sayısı 21.357 iken, 2022 yılı itibariyle %333,3 oranında artış göstererek 92.680 olmuştur. Bununla beraber Kaşkaderya Bölgesi'nde 2012 yılında 21.357 olan okul öncesi öğrenci sayısı, 2022 yılında %238,2 oranında artarak 91.834'e çıkmıştır. Bölgelere göre en az öğrenci artışı ise Taşkent şehrinde olmuş, 2012'de 104.266 olan öğrenci sayısı %38,3 oranında artarak 144.220'ye yükselmiştir.

Bölgesel açıdan, Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle okulöncesine eğitim kurumlarına kayıt olma oranı en yüksek olan bölgeler, %79,7 ile Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Nevai Bölgesi'dir. Okul öncesi eğitime kayıt olma oranları açısından, ortalamanın üstünde olan diğer bölgeler, Andican

Bölgesi (%77,9), Buhara Bölgesi (%77,6), Harezm Bölgesi (%76,5), Fergana Bölgesi (75,2), Sırderya Bölgesi (74,4), Cizzak Bölgesi (72,5), Taşkent şehri (%71,9) ve Namangan Bölgesi'dir (%69,8). Ülkede 2022 yılı itibariyle okul öncesi eğitime devam etme oranı ülke ortalamasının altında olan bölgeler, Semerkant Bölgesi (%65,7) ve Taşkent Bölgesi'dir (%60,9), Bununla beraber, okul öncesi eğitim kurumlarına devam etme oranı en düşük olan bölgeler ise %47,7 ile Kaşkaderya Bölgesi ve %55 ile Surhanderya Bölgesi'dir.

Kaşkaderya ve Surhanderya illerinde 3-6 yaş arası çocuklarda okul öncesi eğitim kurumuna devam etme oranı oldukça düşüktür. Yakın tarihine bakıldığında 2000 yılı itibariyle kayıt altına alınmış olan veriler de bu tarihte Kaşkaderya ve Surhanderya Bölgeleri'nde 3-6 yaş arası çocuklarda okul öncesi eğitim kurumuna devam etme oranı bölgeler arasında en gerilerdir.

Nitekim Surhanderya ve Kaşkaderya Bölgeleri'ndeki 3-6 yaş arasındaki çocukların okul öncesi eğitim alma oranı %9,3 olup ülke ortalamasının yarsından azdır. Öte yandan okul öncesi eğitime devam etme oranları bakımından, 2000 yılında açık ara önde olan bölge Taşkent şehri olup, 3-6 yaş arasındaki çocukların yarısından fazlası (%58,1) anaokuluna devam etmektedir. Taşkent şehrinin yanı sıra, 2000 yılında Taşkent Bölgesi (%22), Nevai Bölgesi (%22,4) ve Fergana Bölgesi'ndeki (21,6) 3-6 yaş arası çocuklarda anaokuluna devam etme oranı, ülke ortalamasının (%18,7) üstündedir.

Özbekistan'da 2012 yılında en, okul öncesi eğitim kurumuna kayıtlı olan fazla öğrenci 104.266 ile Taşkent şehrindedir. Taşkent şehrini Fergana Bölgesi (68,750), Taşkent Bölgesi (53.587), Semerkant Bölgesi (51846) takip etmektedir. Ülkede çocuk öncesi eğitim kurumuna devam eden en az öğrenci, 13.987 öğrenciyle Sırderya Bölgesi'ndedir. Sırderya Bölgesi'ni 18.976 öğrenciyle Nevai Bölgesi ve 21.357 öğrenciyle Surhanderya Bölgesi takip etmiştir. 2012 yılında ülke genelinde okul öncesi öğrencilerin %51,6'sı erkek, %48,4'ü ise kız öğrencidir. Bölgeler bazında kız ve erkek öğrenci oranlarında erkeklerin yoğunlukta olduğu dengeli bir dağılım olduğu görülmektedir. Ülke genelinde Harezm ve Surhanderya Bölgeleri hariç (%50,59 kız; %49,41 erkek), diğer bütün bölgelerde erkek oranı bir miktar kız öğrenci oranından fazladır. Ülkede erkek ve kız öğrenci arasında farkın en fazla olduğu bölge Taşkent Bölgesi olup, erkek öğrencilerin oranı %53,8 iken, kız öğrencilerin oranı %48,2'dir.

Ülkede 2022 yılına gelindiğinde, okul öncesi eğitim kurumlarına kayıtlı olan en fazla öğrenci 180.793 öğrenciyle Fergana Bölgesi'dir. Okul öncesi öğrenci sayısının en fazla olan diğer üç bölge, Semerkant Bölgesi (155.835), Andican Bölgesi (146.288) ve Taşkent şehridir (144.220). Öte yandan 2022 yılı itibariyle okul öncesi öğrenci sayısı en düşük olan bölge açık ara Sırderya Bölgesi olup, 35.683 öğrencisi bulunmaktadır. Sırderya Bölgesi'nden sonra okul öncesi öğrenci sayısı düşük olan ikinci bölge 49.954 öğrenciyle Nevai Bölgesidir. Nevai Bölgesi'ni Cizzak Bölgesi (66.728) ve Harezm Bölgesi (85.563) takip etmektedir.

2022 yılında bölgeler arasında cinsiyet açısından farkı, 2012 yılına göre daha da artmıştır. Zira Özbekistan'da 2012 yılında okul öncesi eğitime devam eden erkek öğrenci sayısı, kız öğrenci sayısından %3,2 fazlayken; 2022 yılında bu oran 3,9'a çıkmıştır. Bununla beraber 2012 yılında istisna olarak Harezm ve Surhanderya Bölgeleri'nde okul öncesi eğitime devam eden kız öğrenci oranı, erkek öğrenci oranından fazlayken, 2022 yılı itibariyle ülkenin bütün

bölgelerinde erkek öğrenci oranı, kız öğrenci oranından fazladır. Buna ek olarak 2022 yılında kız ve erkek öğrenci oranlarında en fazla fark, Semerkant Bölgesi'nde kayıtlara geçmiş olup erkek öğrencilerin oranı 53,2 iken kız öğrencilerin oranı %46,8'dir.

4.3.1.2- Orta Öğretim- Genel ve Uzmanlaşmış Eğitim (Umumiy Talim)

Orta Öğretim, üç basamaktan oluşmaktadır. Bunlar 1-4 sınıfları kapsayan ilköğretim birinci kademe, 5-9 sınıfları kapsayan temel orta öğretim-ikinci kademe ve 10-11 sınıfları kapsayan ortaöğretimdir. Genel ortaöğretim kurumları türleri şunlardır (Kirgizov, 2023: 504): İlkokul (1-4 sınıf), genel ortaokul (1-11 sınıf), uzmanlaşmış okul (5-11 sınıf), uzmanlaşmış yatılı okul (7-11 sınıf), yaratıcı okul (7-11 sınıf), Prezidential Schools (5-11 sınıf), olimpik ve ulusal sporlar için yatılı okul (5-11 sınıf), fiziksel engelli çocuklar için yatılı okul (1-11 sınıf), zihinsel engelli çocuklar için uzmanlaşmış okul ve yatılı okul (1-11 sınıf), sanatoryum tipi özel yatılı okul (1-11 sınıf), Cumhuriyetçi uzmanlaşmış eğitim kurumu (gerektiği kadar eğitim süresi).

2018 yılı itibariyle ilkokula başlama yaşı 7; öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ise 21.5 olup, bu oran dünya ortalaması olan 24.2 öğrenci sayısının üstündedir. 2018 yılı verilerine göre 86 ülke bazında ilkokulda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı en yüksek olan ülke 59.5 ile Ruanda olurken, en düşük olan ülke öğretmen başına 6.9 öğrenci ile San Mario olmuştur. Özbekistan ise sözü edilen bu 86 ülke arasında 41. sırada yer almaktadır (theglobaleconomy.com/, 2023; worldbank.org, 2023). Aşağıdaki tabloda genel orta öğretime devam eden öğrencilerin bölge bazında, sınıflara göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4.48.: Genel Orta Öğretime Devam Eden Öğrencilerin Sınıflara ve Vilayetlere Göre Dağılımı, 2022

	1-4 Sınıf	5-9 Sınıf	10-11 Sınıf
Semerkant	299,5	334,5	98,0
Fergana	273,0	309,2	86,1
Kaşkaderya	254,6	287,7	90,6
Andican	232,0	264,8	70,4
Taşkent	206,1	239,1	61,2
Surhanderya	204,7	224,0	70,3
Namangan	201,3	237,0	61,1
Karakalpakistan Cumhuriyeti	142,1	161,4	44,8
Taşkent şehri	186,8	221,4	71,4
Harezm	138,4	167,9	50,5
Buhara	130,3	151,0	46,6
Cizzak	101,5	120,3	36,2
Nevai	71,7	84,1	24,3
Sırderya	62,0	74,4	20,0
Toplam	2.504.000	2.876.800	831,5

Kaynak: stat.uz, 2023a

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle genel eğitim kurumlarının 1-4. Sınıfındaki toplam öğrenci sayısı yaklaşık olarak 2.500.000'dir. Bunların %48,2'si kız (1.206,8) %51,8'i erkektir (1297,2). Genel orta öğretimin 5-9. sınıflarına devam eden toplam öğrenci sayısı ise, 2.876.800'dür. Ülkede genel orta öğretimin 10-11. sınıfına kayıtlı toplam öğrenci sayısı ise 831.500'dür. Genel eğitim kurumlarının 1-4. Sınıfa, 5-9 sınıfa ve 10.11 sınıfa kayıtlı öğrencilerden en yüksek sayı Semerkant Bölgesi'ndedir. Semerkant Bölgesi'ni Fergana Bölgesi, Kaşkaderya Bölgesi Andican Bölgesi takip etmektedir. Genel eğitim kurumlarının 1-11 sınıf öğrencilerinin en az sayıda olduğu iller Sırderya Bölgesi, Nevai Bölgesi ve Cizzak Bölgesidir.

Çocukların, ilkokulu bitirdiğinde, okuma-yazma ve sayma becerilerinin yanı sıra konuşma kültürü, kişisel hijyen ve ahlaki davranış kurallarının bilgisine sahip olması hedeflenmektedir. İlkokulda konuların öğretiminin kalitesi ve zamanlaması, okulun türüne ve öğretim koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Okuldaki tüm birinci sınıf öğrencilerine devlet tarafından ücretsiz ders kitapları ve yardımcı materyaller sağlanmaktadır. 1996 yılından bu yana dar gelirli ailelerin 1-9. sınıf öğrencilerine her yıl devlet bütçesinden eğitim malzemesi ve kışlık giysi yardımı yapılmaktadır (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 1664-1665). Özbekistan'da 1-9 sınıf bittikten sonra, öğrenciler üç yıllık mesleki veya orta mesleki eğitim süreçlerine devam etmektedirler. Bu dönemde öğrenciler gelecekteki çalışma alanlarını belirlenmesine yardımcı olan Akademik Lise veya Melek Yüksekokullarına yönelmektedirler (Akhmetova, Shamatov ve Tajik, 2022: 56). Ülkede 2021'de 6.1 milyon çocuk, Genel Orta Öğretim'e devam ederken; 30-40 bin çocuğun okula gitmediği tahmin edilmektedir (unicefreport2021, 2021).

Orta eğitim, genel ve uzmanlaşmış eğitim olarak da anılmakta olup Sovyetik eğitim sisteminin izlerini taşımaktadır. Diğer taraftan son dönemlerde, orta eğitimde modern ve Batı tarzı bir eğitim sistemi de benimsenmeye başlanmıştır. Alan araştırmasında görüşme yapılan K10 kodlu, 24 yaşındaki bir kadın, Özbekistan'ın eğitim sisteminin Sovyetik miras olduğunu ifade ederek şöyle konuşmuştur. *"Özbekistan'da Sovyetlerin etkisinde, Sovyetlerden kalan bir eğitim sistemi var. Benim okuduğum okul ihtisaslaştırılmış, müziğe yönelik bir okuldu. Şey yapıyorduk; işte sabah normal derslere giriyorduk. Öğlenden sonra müzikle ilgiliydi her şey. Müzik edebiyatı, müzik tarihi ve kendi mesleki dersimiz vardı. Benim ihtisas alanım piyanoydu. 12 yıl piyano eğitimi aldım. Nasıl diyeyim, Batı müziği eğitimi alsam da Rus etkisini derinden hissediyordum"* (K10: Kadın, 24). Buna göre öğrenci öğleden önce normal derslerine devam ederken, öğleden sonra ihtisaslaşma amacıyla, branş eğitimi almaktadır.

Özbekistan eğitim sistemi içerisinde, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in özel girişimleriyle hayata geçirilen Prezidential Schools (Başkanlık Okulları) adı verilen genel orta öğretimde yeni bir okullaşma modeline geçilmiştir. Ülkede kısa sürede önemli bir ivme kazanan bu prestijli okullar, daha çok Avrupai standartlarda eğitim vermektedir. Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın 20 Şubat 2019 tarihli ve 4199 sayılı kararı uyarınca ilk olarak 2019 yılında Taşkent, Hiva, Nukus ve Namangan'da açılan Prezidential Schools'lar yatılı eğitim vermektedir. Sonrasında Andican, Buhara, Fergana, Gülistan, Karşi, Nevai, Nukus, Semerkant Başkanlık Okulları'nın da açılmasıyla sayıları hızla arttı. Özbekistan'a özgü yeni bir eğitim modelini hayata geçirmeyi hedefleyen bu okul sisteminin tüm ülkeye yayılması amaçlanmaktadır.

Alan araştırmasında, görüşme yapılan K8 kodlu, 43 yaşındaki rektör yardımcısı katılımcı Batı tarzı eğitim veren Prezidential Schools'ları şöyle anlatmıştır: Prezidential Schools'lar çok revaçta. Birkaç ilde var, her ilde olacak. Bu ülkenin her yerine yayılacak. Diğer okulların eğitim sistemi de bunlara dönüştürülecek. Bunların diğer okullardan farkı, yatılı olmaları. Ayrıca hocaların da çoğunluğu yabancı. Daha çok İngiltere'nin eğitim sistemi gibi... Oradan mezun olanlar Özbekistan üniversitelerine direkt geçiş yapabilecekler. Uluslararası üniversitelere giderlerse onlara burslar veriliyor. Bunlar yeni ve bağımsız Özbekistan'ın geleceğini

inşa edecek elit kitleyi yetiştirmeyi hedefliyor (K8: Erkek, 43, Rektör Yrd.). Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin uzun süre etkisinde kalan Özbekistan eğitim sistemi, yıllarca izole kaldığı Batı medeniyetine kapılarını açmaya başlamıştır. Sosyal medya başta olmak üzere yeni iletişim/internet teknolojileri, artan ulaşım imkânlarının yanı sıra yeni okullaşma modelleri Özbekistan'ın Batı'ya açılmasını hızlandırmıştır.

Prezidential Schools adı verilen yeni okul modelleri, serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan ve kapitalist sistemi içselleştirmeye başlayan bağımsız Özbekistan'ın zamanın ruhuna uygun yeni entelijansiya oluşturma gayretlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bu bağlamda yeni bir okul modeli olan Prezidential Schools'lar, dünya bilim ve kültür havuzuna önemli katkılar sunan bağımsız Özbekistan'ın ket vurulmuş *"öz ruhu"*nu arayış çabalarının ektisiyle, kendilerini Üçüncü Rönesans'a[54] eriştirecek elit kitleyi yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu yeni okullar aynı zamanda Rus etkisine bir meydan okuma niteliği de taşımaktadır. Nitekim ülkede yayın olarak konuşulan ve kullanılan ikinci dil olan Rusça, hâlâ bir yüksek kültür göstergesidir. Toplumun eğitimli, nüfus sahibi, yüksek statülü kesimlerinin parçası olabilmenin, dolgun maaş alabilmenin, iyi iş bulabilmenin ve entelektüel olarak görülebilmenin yegâne yollarından biri hâlâ Rusça bilmekten geçmektedir. İngilizce ve Batı tarzı eğitime ağırlık veren Prezidential Schools'lar, Özbekistan'ın Rus etkisinden arınma ve Rusça'nın prestijine meydan okuma girişimi olarak görülebilir. Prezidential Schools'lar (Başkanlık Okulları) üstün yetenekli çocukları seçerek eğitmeyi ve dünya ile rekabet edebilecek geleceğin liderlerini, bilim adamlarını, sanatkârlarını ve siyasetçilerini yetiştirmeyi hedeflemektedir.

4.3.1.3. Okul Dışı (Mektepten Taşgarı Talim) ve Mesleki-Teknik Eğitim (Hüner ve Teknika Talimi)

Özbekistan'da okul dışı eğitim, öğrencilerin boş zamanlarını değerlendirdikleri, yetenek ve kabiliyetlerine uygun olarak bir sanat ve spor dalı ile meşgul oldukları okullardır. Devlet tarafından desteklenen bu okullar, Öğrenci Sanat, Kültür ve Teknik İcat Merkezleri olarak anılmaktadırlar.

Mesleki ve Teknik Eğitim ise, 9. ve 10. sınıfı bitiren öğrencileri kapsamaktadır. 9. sınıfı bitirenler, tercihe ve isteğe bağlı olarak bu okullara devam ederek mesleki eğitim alabildikleri gibi 9., 10. ve 11. sınıfları okumuş olarak da kabul edilmektedirler. 11. sınıfı bitiren öğrenciler ise teknik ve mesleki eğitime başlayarak bir meslek sahibi olmaktadırlar. Mesleğe göre bunun eğitim süresi değişebilmektedir.

4.3.1.4. Yükseköğretim

Özbekistan'da yükseköğretim, ön lisans[55] (Orta Mahsus Talim), lisans ve lisansüstü eğitimi şeklinde yapılmaktadır. Uluğ Bey Medresesi'nin kuruluş tarihi olan 1417 yılı, yükseköğretimin başlangıcı olarak kabul edildiğinde, ülkede yükseköğretimin 600 yılı aşkın bir geçmişi vardır. Ülkenin en eski üniversitelerinden biri olan *"Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluğ Bey tarafından kurulan, ileri matematik ve*

54 İlk Rönesans dönemi, 9-12 yüzyılları kapsamaktadır. Bu dönem, Arap istilası ile başlayıp İslamiyet'in bölgede yaygınlaşması sonucunda bilhassa bilim ve edebiyat alanında fevkalade ilerleme ve gelişmenin yaşandığı erken Rönesans dönemidir. Arapçanın hâkim dil hâline geldiği bu dönemde İslam etkisi oldukça belirgindir. İkinci Rönesans dönemi, Moğolların bölgeyi fethinden sonra başlayan 14. ve 15. yüzyıllar arasındaki dönemdir. Bu dönemde Emir Timur ve Uluğ Bey iktidarında Türk Rönesansı zirve çağını yaşamıştır. Üçüncü Rönesans ise, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesi ile başlayıp özellikle Şevket Mirziyoyev Dönemi'yle anılmaktadır.

55 Ön lisans eğitimi, 9. ve 10. sınıfı bitirenlerin girdiği Meslek Yüksek Okulları ayarında kolej veya Teknikum denilen okullardır.

astronominin öğretildiği Semerkant'ın 15. yüzyıl medresesi olan Oliya'nın (Yüksek Medrese) manevi mirasçısı olarak kabul edilmektedir" (Ruziev ve Burkhanov, 2018). Bununla beraber, Taşkent'te açılmış olan (1918) Türkistan Halk Üniversitesi, Türkistan'ın ilk Batı tipi üniversitesi olma özelliğini taşımaktadır. Günümüzde ise, Taşkent Devlet Üniversitesi olarak varlığını devam ettirmektedir (Savaş, 2007: 280). Bu çerçevede Özbekistan'da yükseköğretim, ülkenin bağımsızlığından bu yana özel bir yere ve öneme sahip olup son dönemlerde önemli bir ivme yakalamıştır.

Özbekistan'da Plehanov Ekonomi Akademisi ve Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi, Westminster Uluslararası Üniversitesi, Singapur Yönetim Geliştirme Enstitüsü ve Inha Üniversitesi (Güney Kore) dâhil olmak üzere toplam 60'tan fazla yabancı yüksek eğitim kurumu faaliyet göstermektedir (bigasia.ru, 2023). Ülkede 6.500 civarında kütüphane bulunmaktadır. Başarılı öğrenciler Umid, Ulugbek, Kamolot gibi vakıflarca desteklenmektedir. Özbekistan'a bağlı tek muhtar cumhuriyet olan Karakalpakistan'daki Berdah Devlet Üniversitesi 1935'te öğretmen enstitüsü olarak açılmış, 1944'te Pedagoji Enstitüsü'ne dönüştürülmüş, 1976'da Nukus Devlet Üniversitesi adını almış, 1992'de Berdah Devlet Üniversitesi olarak yeniden yapılandırılmıştır" (Türkoğlu, 2007). Bertelsmann Stiftung, BTI Transformation Index'ın (BTI) raporuna göre (bti-project.org, 2022), Ekim 2019'da Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğretim Sisteminin 2030'a Kadar Geliştirilmesine İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kabul edilmiştir. Kararname, diğer hususların yanı sıra, Özbekistan'daki 10 üniversitenin dünyanın en iyi 1000 üniversitesi listesine dâhil edilmesini öngörmektedir. Bu konuda, Özbekistan Ulusal Üniversitesi ve Semerkant Devlet Üniversitesi iddialı üniversiteler olarak öne çıkmaktadır.

Özbekistan'da lisans programları dört yıllıktır. Lisansüstü eğitim, 2 yıllık yüksek lisans programları ve 3-6 yıllık doktora programlarından oluşmaktadır (ADB, 2010a: 6). Özbekistan'da yapılan alan araştırmasında yükseköğretim konusunda görüşlerine başvurulan kimselerden biri de bir üniversitenin yöneticisi olmuştur. Türkiye'den gelen ve lisans eğitimini Türkiye'de tamamlayan katılımcı, *"Üniversite yapısı farklı tabi... Burada devlet üniversiteleri ve uluslararası üniversiteler var. Onların bir kısmı, hepsi değil yani, az bir kısmı Avrupa'ya yakın eğitim yapıyor. Özbekistan Devlet Test Merkezi denen test merkezi var. Türkiye'de ÖSYM'ye benziyor. Devlet Test Merkezi'nin merkezî sınavını geçenler üniversiteye girebiliyor"* (K7: Kadın, 47, Doktora), şeklinde konuşarak üniversiteye alımların Türkiye'de Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'ne benzeyen Devlet Test Merkezi tarafından gerçekleştirilen sınavlar sonucunda yapıldığını ifade etmiştir.

Yükseköğrenimin uluslararasılaşmasını sağlamak için uluslararası yükseköğretim kurumlarıyla çift diploma programları ve ortak programlar yapılmaktadır (Akhmetova ve diğerleri, 2022: 57). Bu bağlamda ülkede yükseköğretimde etkin bir değişim programı hayata geçirilmiştir. Özbekistan'da gerçekleştirilen alan araştırmasında, birtakım eksikliklere rağmen üniversitelerin değişim ve dolaşım programlarının her geçen gün arttığına dikkat çeken bir üniversite yöneticisi konuyla ilgili şunları söyledi:

Üniversitelerin değişim destekleri, projeleri oluyor. Başka ülkelere... Bizim de var, başka üniversitelerinde var. Burada sorun şu, değişim konusunda. Ana dilleri gibi Rusça bilmelerine rağmen, İngiliz diline hâkim insan sayısı çok az burada. Yani hâliyle uluslararası bilim akademisi eğitim dili İngilizce sonuçta. Ama bu açığı kapatacak genç arka-

daşlarımızın sayısı artıyor. Değişim programları ve uygulamalarının yeterli olduğu söylenemez ama giderek artıyor. Bizim burası için söyleyeyim. Türkiye'ye de yolladık. Şimdi bir arkadaşımız Budapeşte'ye gidecek. Başka arkadaşlarımız Vietnam'a gittiler. Rusya'yla tabi ilişkiler her zaman iyi. Rusya'ya gidecekler. Belarus'a gidecekler. Yani şey... Bizim üniversite özelinde ilişkilerimiz iyi ama diğer üniversitelerin ilişkileri giderek artıyor... Mesela Aziz Sancar buraya geliyor. Burada Semerkant Devlet Üniversitesi'nde bazı öğrencilere burs veriyor (K7: Kadın, 47, Doktora).

Özbekistan'da yükseköğretim uluslararasılaşmanın hem bir tezahürü hem de vesilesi olarak görülmektedir. Uluslararasılaşmanın önündeki en önemli engellerden biri, ana dili gibi Rusça konuşan çok sayıda insan olmasına rağmen, ülkede İngilizcenin yeterince etkin ve yaygın bir dil olmamasından kaynaklıdır. Bu yönde belirgin iyileşmeler olduğunu ifade eden katılımcı, üniversite olarak Türkiye'den Vietnam'a, Rusya'dan Belarus'a kadar dünyanın farklı ve çok sayıda yeriyle öğretim üyesi ve öğrenci değişimi yaptıklarını ifade etmiştir.

Ülkede yükseköğretim yüksek maaşlı bir işe ulaşmanın bir garantisi olarak görülmektedir. Özbekistan'da 2016 yılında yalnızca 77 olan yükseköğretim kurumlarının sayısı, 2021 yılına gelindiğinde 154'e yükselmiştir. Ancak bu büyüme henüz talebi karşılamaya yetmemektedir. Ülkede 2022 yılı itibariyle devlet üniversitelerine ayrılan kontenjan sayısı 121.395 iken, başvuru sayısı 1.2 milyondan fazla olmuştur (Saida, 2022). Özbekistan Devlet İstatistik Komitesi'nin resmî verilerine göre (stat.uz[56]), 2021/2022 eğitim-öğretim yılı başında toplam yükseköğretim kurumu sayısında bir değişiklik olmamıştır. Toplam 154 yükseköğretim kurumunda 808.400 öğrenci eğitim görmektedir. Toplam öğrenci sayısının 369 bini ise (%45,0) kadındır.

Tablo 4.49.: Özbekistan'da Yükseköğretime Kayıt

Yükseköğretime Kayıt Oranları (%)	Son Değer
Yükseköğretime kayıt oranı (2020)	15,92
Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/	
Özel kurumlarda yükseköğretime kayıt oranı (2019)	3,39
Kaynak: (tradingeconomics.com, 2023)	

The Global Economy'den alınan verilere göre, Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle yükseköğretime kayıt yaptırma oranının %15,9 olduğu görülmektedir. Bu oran %38,29 olan dünya ortalamasını yarısından daha az olup, bu konuda en yüksek oran %114,1 ile Avustralya'ya, en düşük oran ise %4,3 ile Nijer'e aittir. Yükseköğretime kayıt oranı açısından Özbekistan 82 ülke arasında 45. sıradadır. Trading Economics'den alınan verilere göre ise, 2019 yılı itibariyle Özbekistan'da özel yükseköğretim kurumlarına kayıt oranı %3,9'dur.

Özbekistan'da yükseköğretim, aileler açısından hem kişisel harcamaları hem de harç giderleri ile önemli bir külfet oluşturmaktadır. Giriş için belli bir hazırlık akabinde sınavlarda başarılı olmak gerekmektedir. Bununla ilgili görüşme yapılan üniversite son sınıf öğrencisi bir katılımcı, bu giriş sınavlarının oldukça zor olduğundan söz ederek, *"Üniversiteye kazanmak için önce hazırlık yapıyorlar. Mesela benim okuduğum bölüme 700-800 öğrenci başvurdu ama sadece 22 öğrenci alındı. Beş tanesi burslu, diğerleri kantract diyoruz, yani ödemeli. Yıllık ödeme yapıyor. Beş tanesi yapmıyor. Onlar burslu. Her üniversitede, her fakültede, her bölümde belli bir sayı var"* (K1, 21, Kadın, Ünv. Öğr) şeklinde konuş-

56 https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/24791-oliy-ta-lim-tashkilotlarida-tahsil-olayotgan-talabalarning-necha-foizi-qizlar-3

muştur. Buna göre, yükseköğretimde revaçtaki bölümlere yoğun başvurular yapılmasına rağmen, cüzi sayıda öğrenci alınmaktadır.

4.3.2. Okullaşma Oranları, Öğrenci-Öğretmen Sayıları ve Okuma-Yazma Oranları

Sovyetler Birliği, tıpkı Çarlık Rusyası'nın yaptığı gibi, kuruluşunun erken evrelerinde, yerel halka self-determinasyon ve yerelleştirme politikaları vaadinde bulunarak toplumun endişelerini ve eleştirilerini yatıştırma yoluna gitmiştir. Zira Çarlık Rusyası Dönemi'nde, medrese ve mektep gibi yerel-kültürel eğitim kurumları işlevini yitirecek duruma gelmiş, halk cahil ve eğitimsiz bırakılmıştı. Sovyetler Birliği'nin kurulması yalnızca dünya konjonktürü ve dengeleri açısından değil; Türkistan coğrafyası bakımından da bir dönüm noktası olmuştur. Eğitim alanında çarpıcı bir dönüşüm yaşanarak kitlesel düzeyde eğitim seviyesi yükselmiştir.

Özbekistan'da 1926 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, nüfusun %90'nı okuma yazma bilmemektedir. Bundan yalnızca 13 yıl sonra yapılan 1939 nüfus sayımına göre Özbekistan'ın 6.300.000 kişilik nüfusun %67,8 okuryazardı. Ayrıca 1914 yılında genel eğitim kurumlarındaki öğretmen sayısı yalnızca 704 iken; 1939 yılına gelindiğinde bu sayı 37.843'e çıkmıştır (Hall, 1941: 222). 1970 yılına gelindiğinde ise okuma yazma oranı %99,7'ye ulaşmıştır. 1975-1976 öğretim yılında 9.700 ilkokulda 3.803.000 öğrenci okuyor ve 210.900 öğretmen görev yapıyordu. Bunun yanı sıra 42 üniversite ve yüksekokullarda 246.600 öğrenci eğitim görüyordu" (Türkoğlu, 2007). Sosyalist sitemin uygulanmasının bir sonucu olarak üretim sistemi değişirken işsizlik, enflasyon, sosyal haklar gibi konularda bariz bir iyileşme yaşanmıştır. Bununla beraber kız çocukları da eğitime yönlendirilirken, kadınlar iş hayatından sosyal yaşama kadar birçok alanda ataerkil geleneksel kalıpların dışına çıkarak, kamusal hayatın bir parçası olmuştur.

Tablo 4.50.: Özbek SSC'de Eğitim ile İlgili Seçilmiş Veriler (1971)

Özbek SSC'de Eğitime İlişkin Seçilmiş Veriler (1971)					
Nüfus: 12.526.000					
Bütün Okullar	1000 Kişi Başına	Üniversiteler (Devam Ediyor)		1000 Kişi Başına	Nüfusun Yüzdesi
Okul Sayıları	9.234	0,74	Toplam	4.369	51,7
Öğrenci Sayıları	3.407.000	272	Gündüz Öğrencileri	2.263	15,4
Yeni açılan ilköğretim, tamamlanmamış ortaöğretim ve ortaöğretim okulları	1000 kişi başına	Akşam Öğrencileri	674	32,7	
Okul Sayıları	417		Yazışma Öğrencileri	1.432	
Öğrenci Sayıları	140.200	11,2	Mezun Öğrenciler	3.230	
İkincil özel okullar	1000 kişi başına	Araştırma Enstitüleri	1.621		
Okul Sayıları	168		Üniversiteler	1.609	
Öğrenci Sayıları	167.300	13,4	Yüksek veya Orta Eğitimli Kişi Sayısı		
Yükseköğretim Kurumları	1000 kişi başına	1000 Kişi Başına, 10 Yaş ve Üzeri	458		

Okul Sayıları	38		Ulusal ekonomide istihdam edilen 1000 kişi başına	663	
Öğrenci Sayıları	234.300	18,7	Mesleki-Teknik okullardan mezun olan toplam işçi sayısı	42.800	

Üniversiteler			Özbek SSC'de Yüksek ve Orta Uzmanlık Okullarındaki Öğrenci Bileşimi				
Üniversite Sayısı	2			Yüksek Okul Öğrencileri		Orta Uzmanlık Okulları Öğrencileri	
Öğrenci Sayıları		%Toplam		1960-1961	1970-1971	1960-1961	1970-1971
Gündüz Öğrencileri	12.205	44,8	Toplam	101.300	232.900	53.300	165.000
Akşam Öğrencileri	6.319	23,2	Özbek	47.800	134.300	23.900	84.800
Yazışma Öğlencileri	8.675	31,8	Rus	26.300	43.600	15.000	38.800
Toplam	27.199		Tatar	6000	11.500	4.200	12.200
Yeni Kabul Edilenler			Kazak	5000	11.000	2.700	7.500
Gündüz Öğrencileri	2.601	54,3	Ukrayna	2.500	4000	1.300	3.000
Akşam Öğrencileri	1.039	21,7	Yahudi	2.900	4.700	1.100	2.000
Yazışma Öğlencileri	1.144	23,9	Tacik	1.800	4.800	800	3.400
Toplam	4.784		Karakalpak	1.700	4.300	1.000	4.000
			Türkmen	1.000	1.800	300	800
			Kırgız	700	1.500	300	1.100

Kaynak: (Carlisle, 1973: 43-45)

Tablo 50'ye göre, Özbekistan'ın 1939 yılında 6.300.000 olan nüfusu 1971 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak iki kat artarak 12.526.000 olmuştur. Özbek SSC'de 1971 yılında toplam öğrenci sayısı 3.407.00 kişidir. Okul sayısı ise 9.234 olup her bin kişi başına düşen okul sayısı 0,7'dir. Yükseköğretimdeki öğrenci sayısı ise 234.300 olup yükseköğretim kurumlarının sayısı 38'dir. Ayrıca 27.199 öğrenciye sahip 2 üniversitesi bulunmaktadır. Üniversitede öğrenim gören öğrencilerinin %44,8'i gündüz öğrencileri, %23,2'si akşam öğrencileri ve %31,8'i yazışma öğrencileridir (uzaktan eğitim). Yukarıda ifade edildiği gibi 1939 nüfus sayımında toplum nüfusunun %90'ı okuma yazma bilmeyen bir halkın 1971 yılına gelindiğinde yaklaşık olarak yarısı hâlihazırda öğrenci durumundadır.

Özbek SSC'de yüksek ve orta uzmanlık okullarındaki öğrencilerin millet kompozisyonlarına bakıldığında 1961 ila 1971 yılları arasındaki öğrenci sayılarındaki çarpıcı artış muazzam düzeydedir. Sovyetler Birliği entelijansiyasının, Birliğin olumlu yönlerini ifade etmek için faydalandıkları parametrelerden birini teşkil eden bu tabloya göre, Özbek SSC'de 1960-1961 Eğitim-Öğretim Dönemi'nde toplam 101.300 olan öğrenci sayısı 1970-1971 yılına gelindiğinde iki kattan fazla artış göstererek 232.900'e çıkmıştır. Orta-uzmanlık okulları öğrencilerinin aynı dönemdeki artışı

ise yaklaşık olarak %300'e yakındır. Zira orta-uzmanlık okullarındaki öğrenci sayısı 1960-1961 yılında 53.300 iken bu sayı 1970-1971 eğitim öğretim yılında 165.000 olmuştur.

Yükseköğretim öğrencilerinin millet kompozisyonuna bakıldığında, 1960-1961 eğitim ve öğretim yılında 47.800 olan Özbek öğrenci sayısı 1970-1970 yılında 134.300 olurken, aynı dönemler için 26.300 olan Rus öğrenci sayısı 43.600'e; Tatar öğrenci sayısı 6000'den 11.500'e, Kazak öğrenci sayısı 5000'den 11.000'e çıkmıştır. Bununla beraber 2.500 olan Ukrayna kökenli öğrenci sayısı 4.000'e; 2.900 olan Yahudi öğrenci sayısı 4.700'e, 1.800 olan Tacik öğrenci sayısı 4.800'e, 1.700 olan Karakalpak öğrenci sayısı 4.300'e, 1.000 olan Türkmen öğrenci sayısı 1.800'e, 700 olan Kırgız öğrenci sayısı 1.500'e çıkmıştır.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1993 yılına gelindiğinde, Özbekistan'da 1-11 yaş grubundaki 5.7 milyon çocuğun 4.9 milyonu normal ve mesleki okullara kayıt olmuştur. Bu tarihte ülkede 9.834 anaokulu bulunmaktaydı. Şehirlerde altı yaş arasındaki çocukların tahminen %35'i bu tür okullara gidiyorken, çok az sayıda kırsal alanda anaokuluna erişim imkânı bulunmaktaydı (Lubin, 1996). Bu dönemde, anaokulu kapasitesi 4-6 yaşındakiler için kentsel alanlarda %45, kırsal alanlarda ise %21'di. 1994 yılında özelleştirme politikaları sebebiyle 917 okul öncesi kurum kapatılırken, bu arada yalnızca 356 yeni devlet okulu açılmıştır. Böylelikle ülkede, bu dönemde anaokulu oldukça kıt düzeydeydi. 1992'de 4.300 ve 1993'te 4.700 yeni öğretmen mezun olmasına rağmen, öğretmenliği bırakma oranı son derece yüksektir. Nitekim piyasa odaklı reformlar özellikle yabancı dil başta olmak üzere bazı branşlardaki öğretmenlerin düşük maaşlar sebebiyle görevden ayrılmalarına sebep olmuştur. Ayrıca ulusal dilin kullanılmasından kaynaklı olarak bu dili bilmeyen çoğunluğu Slav kökenli birçok matematik ve teknik bilimler öğretmenlerinin Özbekistan'dan göç etmesi de eğitimi olumsuz yönde etkilemiştir (Pomfret ve Anderson, 1997: 11-12).

Özbekistan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre (Kirgizov, 2023: 503), 2023 yılının başı itibariyle, ülkede 25 yaş üzeri kadın nüfusun %0,1'i erkek nüfusun %0,2'si ilköğretim ve eğitimden mezunken; kadınların %42,6'sı erkeklerin ise %33,8'i ortaöğretimden mezundur. Ortaöğretim uzmanlık ve mesleki eğitim mezunu kadıların oranı %44,2 iken, erkeklerin oranı %46,2'dir. Yükseköğretim mezunu kadın oranı %13,1 iken, erkeklerin oranı %6,3 puan daha yüksek olup %19,9'dur. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da ortaöğretim kurumlarının genel sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.51.: Özbekistan'da *"Orta Öğretimin"* Genel Eğitim Göstergeleri, 2000-2023

Genel Eğitim Kurumları Sayıları[57]	2000 / 2001	2022/ 2023
Eğitim Kurumu Sayısı	9.726	10.522
İlköğretim	207	72
Orta öğretim	9.432	10.359
Fiziksel veya zihinsel engelli çocuklara yönelik okullar	87	91
Ortaöğretim Özel, Mesleki Eğitim Kurumları	2000/2001	2022/2023
Ortaöğretim uzmanlaşmış, profesyonel eğitim kurumlarının sayısı	481	812
Öğrenci Sayıları (Bin)	324,1	431,2
Ortaöğretim özel, profesyonel eğitim kurumlarının öğrencileri (10.000 kişide)	102	120
Özel Eğitim Kurumlarının Sayısı	2018	2022
	58	194

Kaynak: stat.uz, 2023a

57 Fiziksel veya zihinsel engelli çocuklar için okul ve öğrenci sayıları dahil değildir.

Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre (Kirgizov, 2023: 505-509), ülkede 2000-2001 akademik yılında 9.774 olan genel orta öğretim kurumlarının sayısı, 2022-2023 akademik yılının başında %7,7 artarak 10.522'ye ulaşmıştır. Bunların 72'si ilkokul, 10.359'u genel ortaokul ve 91 tanesi fiziksel veya zihinsel engelli çocuklara yönelik eğitim kurumlarıdır.

2000/2001 yılı eğitim öğretim yılıyla karşılaştırıldığında 2000'de 9.726 olan ilköğretim okul sayısı %8,18 oranında artış göstererek 10.522'ye; 9.432 olan ortaöğretim okul sayısı %9,83 artış göstererek 10.359'a ve 2000 yılında 87 olan engelli eğitim kurumu sayısı sadece %4,60 oranında artış göstererek 91'e çıkmıştır. Buna göre 2000-2023 yılları arasında engelli eğitim kurumu sayısının artış oranı, ilkokul ve ortaöğretim kurumlarının sayısının yarısından azdır. Ülkede ortaöğretim düzeyinde uzmanlaşmış, profesyonel eğitim kurumlarının sayısı 2000 yılında 481 iken, bu sayı 2022 yılına gelindiğinde %68,8 oranında artarak, 812'e yükselmiştir. Ortaöğretimde uzmanlaşmış ve profesyonel eğitim kurumlarındaki toplam öğrenci sayısına bakıldığında 2000'de 324,1 bin olan öğrenci sayısı, 2022'de %33 oranında artış göstererek 431,2 olmuştur.

Bununla beraber 2000 yılında 10.000 kişide 102 olan (ortaöğretimde uzmanlaşmış, profesyonel eğitim kurumu sayısı) 2022 yılında 10.000 kişide 120'ye yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda, bölgelere göre okul türleri ve sayılarının dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 4.52.: Vilayetlere Göre Okul Sayıları, 1990-2023

Vilayet	Okul Sayısı		Değişim (%)	Devlet Okulu	Özel Eğitim Kurumlarının Sayısı
	1990/1991	2022/2023	1990-2022	2022/2023	2022/2023
Semerkant	1.125	1.310	16,44	1.288	22
%*	13,50	12,45		12,47	11,34
Kaşkaderya	883	1.220	38,17	1.217	3
%*	10,60	11,59		11,78	1,55
Fergana	789	1.026	29,28	991	35
%*	9,47	9,95		9,60	18,04
Surhanderya	646	953	47,52	951	2
%*	7,75	9,06		9,21	1,03
Taşkent	829	907	9,41	900	7
%*	9,95	8,62		8,71	3,61
Andican	641	806	25,74	783	23
%*	7,69	7,66		7,58	11,86
Karakalpak Cum.	692	746	7,80	743	3
%*	8,30	7,09		7,19	1,55
Namangan	564	742	31,56	727	15
%*	6,77	7,05		7,04	7,73

Vilayet	Okul Sayısı		Değişim (%)	Devlet Okulu	Özel Eğitim Kurumlarının Sayısı
Buhara	663	577	-12,97	561	16
%*	7,96	5,48		5,43	8,25
Cizzak	448	576	28,57	571	5
%*	5,38	5,47		5,53	2,58
Harezm	452	573	26,77	560	13
%*	5,42	5,45		5,42	6,70
Taşkent Şehri	317	385	21,45	341	44
%*	3,80	3,66		3,30	22,68
Nevai	-0-	374	-	372	2
%*		3,55		3,60	1,03
Sırderya	284	327	15,14	323	4
%*	3,41	3,11		3,13	2,06
Toplam	8.333	10.522	26,27	10.328	194
%*	100,0	100,0		100,0	100,0

%* Genel toplam içindeki payı - oranı

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Bölgelere göre okul sayılarına bakıldığında, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmadan hemen önceki yıl olan 1990-1991 Eğitim-Öğretim yılında en fazla okul sayısı 1.125 adetle (%13,50) Semerkant Bölgesi'ndedir. Semerkant Bölgesi'ni %10,6 ile Kaşkaderya Bölgesi, %9,9'ile Taşkent Bölgesi, %9,4 ile Fergana Bölgesi ve 8,3 ile Karakalpak Cumhuriyeti takip etmiştir. 1990-1991 Eğitim-Öğretim yılında Nevai Bölgesi'nde hiçbir okul bulunmamaktadır. Genel toplam içerisinde en az okul oranının olduğu diğer il %3,4 ile Sırderya Bölgesi'dir. Bu dönemde Taşkent şehrindeki okul oranının genel toplam içindeki payı ise %3,8'dir. Okullaşma oranları açısından, bir önceki yıla göre en yüksek artış %11,9 oranla Taşkent şehrinde; en düşük artış ise %4 ile Taşkent Bölgesi'nde olmuştur.

2022-2023 Eğitim-Öğretim yılına gelindiğinde, 1990-1991 Eğitim Öğretim yılıyla karşılaştırıldığında en fazla değişim Nevai Bölgesi'nde meydana gelmiş olup, 1990 yılında hiç okul yokken, 2022 yılında okul sayısı 374'e çıkmıştır. Bununla beraber, 2022 yılında, 1990 yılına göre Surhanderya Bölgesi'nde %47,5, Kaşkaderya Bölgesi'nde %38,1 artış söz konusu olurken, Fergana Bölgesi'nde %29,2 oranında artış söz konusu olmuştur. Ülkede 2022 yılına gelindiğinde, 1990 yılına nazaran negatif yönlü tek değişim ise Buhara Bölgesi'nde kayıtlara geçmiştir. Keza 1990 yılında Buhara Bölgesi'nde toplam 663 okul bulunurken, 2022 yılına gelindiğinde bu sayı 577'ye düşmüştür.

Ülkede 2022 yılı itibariyle toplam 194 özel eğitim kurumunun büyük çoğunluğu olan %22,6'sı Taşkent şehrindedir. Taşkent şehrini %18 ile Fergana Bölgesi, %11,6 ile Andican Bölgesi, %11,3 ile Semerkant Bölgesi ve %8,2 ile Buhara Bölgesi takip etmektedir. Öte yandan ülkede Surhanderya Bölgesi ile Nevai Bölgesi'nde sadece 2'şer adet ve Kaşka-

derya Bölgesi ile Karakalpak Cumhuriyeti'nde ise yalnızca 3'er adet özel eğitim kurumu bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da yıllara göre, öğrenci sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.53.: Özbekistan'da Öğrenci Sayıları, 2010-2022

	Genel Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayıları (Bin)	Özel Eğitim Kurumlarındaki Öğrenci Sayıları	Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Öğrenim Gören Öğrenci Sayısı	Akademik Liselerdeki Öğrenci Sayıları	Kolejlerdeki Öğrenci Sayıları
2010	4.695.337			18.174	1.514.759
2018	5.850.852	13.769	874.385	17.665	656.297
2019	6.168.198	21.042	1.115.437	27.603	239.239
2020	6.287.885	26.970	1.196.421	12.296	56.959
2021	6.304.586	30.553	1.321.358	10.507	95.216
2022	6.461.741	45.927	1.455.790	12.524	95.144

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da 2010 yılında 4.695.337 olan öğrenci sayısı, 2022 yılı itibariyle %37,6 artarak 6.461.741'e yükselmiştir. Özel eğitim kurumlarındaki öğrenci sayıları ise, 2022 yılına gelindiğinde, 2018 yılına göre yaklaşık olarak 3,3 kat artarak 45.927 öğrenciye yükselmiştir. Cinsiyete göre, öğrenci dağılımına bakıldığında, erkek öğrencilerin oranı %51,3 (3.312.500 öğrenci) olurken, kadın öğrencilerin sayısı 48.7'dir (3.149.200 öğrenci).

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle okul öncesi eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrenci sayısı 1.455.790'dur. Tablo 53'e bakıldığında, okul öncesi öğrenci sayıları 2018 yılında 874.385 iken, bu sayı 2022 yılına gelindiğinde %66,4 oranında artmıştır. Öte yandan akademik lise ve kolejlerdeki öğrenci sayılarında ise belirgin bir düşüş söz konusu olmuştur. Nitekim 2010 yılında 18.174 olan akademik lise öğrencisi sayısı 2022'de 12.524'e düşerken, 2010 yılı itibariyle 1.514.759 olan kolej öğrencisi sayısı, 2022 yılına gelindiğinde 95.144'e gerilemiştir. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'daki öğretmen ve eğitimci sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.54.: Öğretmen Sayıları, 1991-2022

	Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Öğretim Elemanı Sayıları	Orta Öğretim Kurumlarındaki Öğretmen Sayısı		Akademik Liselerdeki Öğretmen Sayıları	Kolejlerdeki Öğretmen Sayıları
		Devlet Okulları	Özel Okul		
1991	-	384.001		-	-
1993	99.414	418.303			
2018	81.051	457.758	1.633	5.738	44.025
2022	131.679	541.473	5.014	3.252	3.955

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: https://stat.uz/

Özbekistan'da okul öncesi eğitim kurumlarında toplam öğretmen sayıları, kuruluşundan 2008 yılına kadar düşüş gösterdikten sonra, 2009 yılı itibariyle yeninden yükselişe geçmiştir. Bu çerçevede 1993 yılında 99.414 olan okul öncesi öğretmen sayıları, 2008 yılına kadar 59.579'a kadar düşüş gösterdikten sonra, 2009 yılı itibariyle yeniden yükselişe geçerek 60.579 2022'de ise 131.679 olmuştur.

Orta öğretimdeki öğretmen sayılarına bakıldığında ise 2022 yılı itibariyle ülkedeki ortaöğretim kurumlarındaki öğretmen sayısı 2018 yılına göre %17,4 (77.400) oranında artmıştır. 2018 yılında 444.200 olan öğretmen sayısı, 1 Ocak 2023 yılı itibariyle %17,4 (77.400 öğretmen) 521.600 öğretmen sayısına ulaşmıştır. Orta öğretim kurumlarındaki öğretmenlerin %0,9'u (5.014) özel orta öğretim kurumlarında öğretmenlik yapmaktadır. Bununla beraber akademik lise ve kolejlerdeki öğretmen sayılarında ise belirgin bir düşüş meydana gelmiştir. Nitekim 2018 yılında akademik liselerde toplam 5.738 olan öğretmen sayıları, 2022'de 3.252'ye düşerken; 2018 yılında kolejlerde toplam 44.025 olan öğretmen sayıları ise 2022 yılına gelindiğinde 3.955'e gerilemiştir. Aşağıdaki tabloda bölgelere göre öğrenci ve öğretmen sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.55.: Özbekistan'da 2022-2023 Yılı İtibariyle Vilayetlere Göre Öğrenci ve Öğretmen Sayıları ile Yıllık Artış Oranları

Vilayet	Genel Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Sayısı					Genel Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğretmen Sayıları (Bin)		
	2009/2010	2022/2023	Değişim 2009/2023 (%)	Devlet 2022/2023	Özel 2022/2023	1990/1991	2022/2023	Değişim 1990/2023 (%)
Semerkant	578.091	766.856	32,65	764,0	2,8	47.231	62.831	33,03
%*	11,78	11,87		11,91	6,10	12,92	11,60	
Fergana	539.498	690.313	27,95	682,9	7,4	39.896	56.562	41,77
%*	10,99	10,68		10,63	16,12	10,91	10,45	
Kaşkaderya	522.401	657.316	25,83	656,1	1,2	33.547	59.718	78,01
%*	10,64	10,17		10,23	2,61	9,18	11,03	
Andican	433.804	595.863	37,36	591,5	4,4	30.868	44.127	42,95
%*	8,84	9,22		9,21	9,58	8,44	8,15	
Surhanderya	414.373	529.351	27,75	528,8	0,6	25.044	47.230	88,59
%*	8,44	8,19		8,23	1,30	6,85	8,72	
Namangan	400.915	527.504	31,58	525,7	1,8	25.060	40.000	59,62
%*	8,17	8,16		8,18	3,92	6,86	7,39	
Taşkent	409.711	518.515	26,56	515,5	3,0	35.596	38.337	7,70
%*	8,35	8,02		8,03	6,53	9,74	7,08	
Taşkent Şehri	322.126	499.417	55,04	482,4	17,0	22.412	28.609	27,65
%*	6,56	7,73		7,51	37,03	6,13	5,28	

Vilayet	Genel Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Sayısı					Genel Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğretmen Sayıları (Bin)		
	2009/2010	2022/2023	Değişim 2009/2023 (%)	Devlet 2022/2023	Özel 2022/2023	1990/1991	2022/2023	Değişim 1990/2023 (%)
Karakalpak Cumhuriyeti	263.462	363.299	37,89	363,0	0,3	26.345	39.117	48,48
%*	5,37	5,62		5,66	0,65	7,21	7,22	
Harezm	278.058	365.684	31,51	364,1	1,6	22.065	33.324	51,03
%*	5,66	5,66		5,67	3,48	6,04	6,15	
Buhara	268.133	331.615	23,68	328,6	3,0	31.770	31.232	-1,69
%*	5,46	5,13		5,11	6,53	8,69	5,77	
Cizzak	217.229	269.198	23,92	267,8	1,4	15.006	24.970	66,40
%*	4,42	4,17		4,16	3,05	4,11	4,61	
Nevai	140.985	187.705	33,14	187,1	0,6	-	21.414	-
%*	2,87	2,90		2,92	1,30	-	3,95	
Sırderya	120.362	159.105	32,19	158,3	0,8	10.696	14.002	30,91
%*	2,45	2,46		2,46	1,74	2,93	2,59	
Toplam	4.909.148	6.461.741	31,63	6.415,8	45,9	365.536	541.473	48,13
%*	100,0	100,0		100,0	100,0	100,0	100,0	

%*: Toplam içindeki payı - Oranı

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmi verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz, 2023a), (Kirgizov, 2023)

2023 yılı başında genel orta öğretim kurumlarında en fazla öğrenci 766.800 kişi ile Semerkant Vilayeti'nde olurken, bunu 690.300 kişi ile Fergana Bölgesi ve 657.300 kişi ile Kaşkaderya Bölgesi izlemiştir. Ülkede öğrenci sayısı bakımından en düşük bölgeler ise 269.200 öğrenciyle Cizzak Bölgesi, 187.700 öğrenciyle Nevai Bölgesi ve 159.100 öğrenci ile Sırderya Bölgesi'dir. Bir önceki yıla göre, yükseköğretim kurumlarında en fazla artış %12,2 ile Semerkant Bölgesi'nde olurken, en düşük artış %6,9 ile Sırderya Bölgesi'nde olmuştur.

Bu çerçevede, 2009-2022 yılları arasındaki dönem için, ortaöğretimde öğrenci sayılarındaki değişim oranına bakıldığında, en fazla artış %55 ile Taşkent şehrinden olmuş, 2009-2010 Eğitim-Öğretim Dönemi'nde 322.126 olan öğrenci sayısı, 2022 yılına gelindiğinde 499.417'ye çıkmıştır. Taşkent şehrinden sonra 2009-2022 yılları arasında en fazla artış %37,8 ile Karakalpak Cumhuriyeti'nde, %33,1'le Nevai Bölgesi'nde, %32,6 ile Semerkant Bölgesi'nde kayıtlara geçmiştir. Öte yandan 2009-2022 yılları arasında en az artış ise, %23,6 ile Buhara Bölgesi'nde ve %23,9 ile Cizzak Bölgesi'nde olmuştur.

Ülkede 2022-2023 Eğitim-Öğretim döneminde kayıtlı olan toplam 6.461.741 öğrencinin %99,2'si (6.415,8 Bin) devlet okullarına devam ederken, %0,8'i (45,9 Bin) özel okullara devam etmektedir. Genel ortaöğretim kurumlarının dev-

let okullarına devam edenler içinde en fazla oran %11,9 (764 Bin) Semerkant Bölgesi'ndedir. Semerkant Bölgesi'ni 682,9 bin öğrenciyle (%40,6) Fergana Bölgesi ve 656,1 bin öğrenciyle (%10,2) Kaşkaderya Bölgesi takip etmektedir. Genel Ortaöğretim kurumlarının devlet okullarına devam edenler içinde en düşük oran Sırderya Bölgesi (%2,4), Nevai Bölgesi (%2,9) ve Cizzak Bölgesi'ne (%4,1) aittir.

Genel ortaöğretim kurumlarının özel okullarına devam edenler içinde en fazla oran ise %37 ile Taşkent şehrindedir. Ülkedeki toplam 45,9 bin özel okul öğrencisinin 17 Bini Taşkent şehrindedir. Genel ortaöğretim kurumlarının özel okullarına devam eden öğrencilerin en düşük olduğu iller ise %0,6 oranıyla Karakalpakistan Cumhuriyeti, %1,30 oranıyla Nevai Bölgesi, %1,7 oranıyla Sırderya Bölgesi'dir.

Ülkede, ortaöğretim kurumlarındaki öğretmen sayılarına bakıldığında, 2022-2023 yılı itibariyle en fazla öğretmen sayısı 62,831 öğretmenle Semerkant Bölgesi, 59.718 öğretmenle Kaşkaderya Bölgesi ve 56.562 öğretmenle Fergana Bölgesi'nde bulunmaktayken, en az öğretmen sayısı olan iller ise 21.414 öğretmenle Nevai Bölgesi ve 14.002 öğretmenle Sırderya Bölgesi'dir. Bir önceki yıla göre artış oranlarına göz atıldığında, en fazla artış gösteren il, %27,5 ile Taşkent şehridir. Bir önceki yıla göre en az öğretmen artışı ise %12,4 ile Semerkant Bölgesi'nde olmuştur. 2009-2022 yılları arasındaki değişim oranlarına bakıldığında ise, en fazla artış %88,5 oranıyla Surhanderya Bölgesi'nde kayıtlara geçmiştir. Nitekim 2009-2010 Eğitim-Öğretim yılı itibariyle 25.044 olan öğretmen sayısı, 2022-2023 Eğitim-Öğretim Dönemi'nde 47.230'a yükselmiştir. Öte yandan 2009-2022 yılları arasında en az değişim ise Buhara Bölgesi'nde meydana gelmiş, 2009 yılında 31.770 olan öğretmen sayıları, 2022 yılına gelindiğine-%1,69 oranında gerileyerek 31.232'ye düşmüştür.

4.3.3. Yükseköğretim Kurumlarının Durumu

Özbekistan, 1993 yılında 272.000 öğrencinin kayıtlı olduğu 55 yükseköğretim kurumuna sahipti. Bu, 1990'daki 341.000 kayıttan %20 oranında bir düşüş olduğunu göstermektedir (Pomfret ve Anderson, 1997: 12). Bunların yaklaşık %43'ü akşam kurslarına gidiyordu. 1993'te, 53 yükseköğrenim kurumu faaldi (Lubin, 1996). Bu dönemde dini okulların yaygınlaşması tehdidine karşı hükûmet baskısı sonucunda özel okullar yasaklanmıştır. Ancak 1999'da İslam'ın öğretilmesi için devlet destekli Taşkent İslam Üniversitesi kurulmuştur (Shaturaev, 2021: 90). Özbekistan'da 19.300 öğrencisi ve 1.480 öğretim elemanı bulunan Taşkent Devlet Üniversitesi, Türkistan'ın en büyük üniversitesiydi (Lubin, 1996). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da yüksek öğretim kurumları ve öğrencilerinin genel sayılarına yer verilmiştir.

Tablo 4.56.: Yükseköğretim Kurumları Genel Göstergeleri, 2000-2023

	2000 / 2001	2022/ 2023	Değişim (%) 2000-2022
Yükseköğretim Kurumu Sayısı	61	191	213,11
Yabancı Yükseköğretim Kurumu Sayısı	-	28	2800,00
Özel Yükseköğretim Kurumu Sayısı	-	42	4200,00

Kaynak: https://stat.uz/, (Kirgizov, 2023: 520-525)

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, Ülkede 2000 yılında 61 olan yükseköğretim kurumu sayısı, 2022 yılına gelindiğinde %213,1 oranında artarak 191 olurken, geçen sürede öğrenci sayısı %469,4 oranına artmıştır. Bununla beraber bir önceki yıla göre en yüksek artış %36,1 ile 2018 yılında olmuştur.

Yıllar içinde bakıldığında Özbekistan'da 2018-2019 Eği-

tim-Öğretim yılında sadece 10 adet yabancı yükseköğretim kurumu bulunmaktadır. Bu sayı, 2019 yılında 16'ya, 2020'de 18'e, 2021'de 25'e yükselmiştir. 2021-2022 Eğitim-Öğretim yılında ise Yabancı-Eğitim Öğretim Kurumlarının sayısı, 28'e çıkmıştır. Böylelikle 2021 yılı itibariyle ülkedeki Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumlarının sayısı, 2018 yılına göre 18 adet artmıştır. Özel yükseköğretim kurumlarının sayısı 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılı itibariyle 1 iken, bu sayı, 2019-2020 Eğitim-Öğretim Yılında 4'e, 2020-2021'de 5'e, 2021-2022'de ise 17'ye çıkmıştır. Ülkede 2021-2022 yılı itibariye özel Yükseköğretim Kurumları'nın sayısı 42 olmuştur. Böylelikle sadece 2022 yılında, özel Yükseköğretim Kurumlarının sayısı, bir önceki yıla göre, 25 adet birden artmıştır. Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da yükseköğretim kurumlarına kayıtlı öğrenci ve mezun öğrenci sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.57.: Özbekistan'da Yıllara Göre Yükseköğretim Kurumlarının Sayısı, 2000-2022

Yıl	Yükseköğretimdeki Öğrenci Sayıları				Özel Yükseköğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayıları	Yükseköğretim Kurumlarından Mezun Olan Öğrenci Sayıları	Lisans Öğrenci Sayıları	Doktora Öğrencisi Sayısı	Yükseköğretimdeki Öğretim Elemanı Sayıları
	Toplam	Gündüz (I. Öğretim) (Bin)	Akşam (II. Öğretim) (Bin)	Uzaktan Eğitim (Bin)					
2000		141.9	-	41,6					16.998
2010	274.520					76379			23.021
2018	360.204				1,3	70325	108.745	1.764	26.664
2019	440.991				4,7	70793	128.730	2.247	30.559
2020	571.512				9,4	83905	165.021	2.674	32.070
2021	808.439				37,9	103898	220.122	3.380	37.364
2022	1.042.100	622,6	37,7	381,8	97,5	102381	275.496	5.747	41.693

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: https://stat.uz/

Özbekistan'da 2018/2019 eğitim öğretim dönemiyle kıyaslandığında 2022/2023 yılında üniversitelere yapılan kayıt sayısı 2,5 kat birden yükselmiştir. Özel öğretim kurumlarına kayıt ise 45,4 kat artmıştır. Özbekistan'da yükseköğretimde eğitim gören öğrenci sayısı 2018 yılında 360.200 olup, 2019 yılında bir önceki yıla göre %22,4 artarak 441.000 öğrenciye, 2020 yılında bir önceki yıla göre %29,6 oranında artarak 571.500 öğrenciye ulaşırken, 2021 yılında %41,5 artarak 800 bin öğrenciyi aşmıştır. Ülkede 2022 yılı itibariyle öğrenci sayıları, ile bir önceki yıla göre %28,7 oranında artarak 1.040.400 öğrenciye yükselmiştir. Ülkedeki yükseköğretim kurumunda eğitim gören erkek öğrencilerin oranı %52,4'iken (544.800 öğrenci); kadın öğrencilerin oranı %47,6'dır (495.600 öğrenci).

Yükseköğretim devam eden öğrencilerin %59,7'si (622,6 Bin) gündüz öğrencisi, %3,6'sı akşam öğrencisiyken (37,7 Bin), %36,7'i (381,8 Bin) uzaktan öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Bununla beraber, 2000-2022 yılları arasında yüksek öğretim gündüz öğrencilerinin oranı %341 oranında artarken, uzaktan eğitim öğrencilerinin oranı %829,2 oranında artmıştır. Ayrıca 2000 yılında ülkede akşam öğrencisi yokken, 2022 yılı itibariyle yüksek

öğrenime kayıtlı akşam öğrencisi sayısı 37,7 bine çıkmıştır. Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle 275.496 lisans öğrencisi, 5.747 doktora öğrencisi bulunmaktadır. Bununla beraber 2010 yılında yüksek öğretim kurumlarından 76.379 kişi mezun olurken, bu sayı 2022 yılı itibariyle %34 oranında artış göstererek 102.381'e çıkmıştır.

Özbekistan'da özel yükseköğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin sayısı, 2022 yılı itibariyle 97,5 bin olmuştur. Ülkede 2022-2023 Eğitim-Öğretim yılında özel yükseköğrenim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin sayısı bir önceki yıla göre %162 oranında artış gösterirken, 2018 yılına göre %7.399 oranında artış göstermiştir. Ülkede 2022/2023 eğitim-öğretim yılı başında Özbekistan Cumhuriyeti'nin yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören yabancı öğrenci sayısı 5 bin kişiyi bulmuştur. Yıllara göre Özbekistan Cumhuriyeti yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören yabancı öğrenci sayısı 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında 1,3 bin kişi iken, bu sayı 2022-2023 Eğitim-Öğretim Yılı itibariyle 5,1 bin kişi olmuştur. UNESCO İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1 Ocak 2021 itibarıyla yurtdışında eğitim gören Özbekistan vatandaşlarının sayısı ise, 85,9 bin kişi olmuştur.

Özbekistan'da yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanı sayılarına bakıldığında ise, 2000 yılında 16.998 olan öğretim elemanı sayısı, 2019 yılında bir önceki yıla göre %15 oranında artarak 30.600'e, 2020 yılında %4,9 artarak 32.100'e, 2021 yılında %16,5 artarak 37.400'e yükselmiştir. 1 Ocak 2023 yılı itibariyle ülkede yükseköğretim kurumlarındaki öğretim elemanı sayısı bir önceki yıla göre %11,5 oranında artarak 41.793 öğretim elemanına yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda bölgelere göre yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci ve öğretim elemanı sayılarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.58.: Yükseköğretim Kurumlarının Vilayetlere Göre Dağılımı, 2010-2023

Vilayet	Yükseköğretim Kurumlarının Sayısı			Yükseköğretimdeki Öğrencilerin Sayıları (Bin)		Özel Yüksek Öğrenim Kurumlarında Öğrenci Sayıları (Bin)		Doktora Öğrencisi Sayıları		Yükseköğretim Kurumlarından Mezun Olan Öğrenci Sayıları		Yükseköğretimdeki Öğretim Elamanlarının Sayıları	
	Toplam	Devlet	Özel										
	2022/ 2023			2010/ 2011	2022/ 2023	2018/ 2019	2022/ 2023	2012	2022	2008/ 2009	2022/ 2023	2000/ 2001	2022/ 2023
Taşkent Şehri	82	59	23	110.771	354.023	1,3	64,4	916	2626	32.904	35.131	8.317	14.600
Semerkant	15	14	1	23.005	84.739	-	-	78	642	6.711	8.962	1.901	4.029
Buhara	11	7	5	14.361	57.484	-	3,9	26	369	4.464	6.017	894	2.818
Fergana	11	9	2	19.623	77.722	-	7,6	10	390	6.401	8.289	1.175	2.433
Karakalpak Cumhuriyeti	10	10	0	16.897	57.503	-	-	26	270	4.201	6.545	943	2382
Andican	10	9	1	15.459	58.312	-	0,7	26	304	5.773	4.963	1.302	2.580
Taşkent	10	9	1	11.963	60.399	-	4,9	107	234	2.874	4.049	517	1.760
Kaşkaderya	9	6	3	11.584	57.426	-	4,0	14	112	2.770	5.896	539	2.031
Harezm	8	6	2	8.812	42.770	-	5,2	10	147	2.483	4.046	541	1.571
Surhanderya	7	7	0	7.057	50.634	-	-	-	83	2.151	3.962	500	230

Vilayet	Yükseköğretim Kurumlarının Sayısı			Yükseköğretimdeki Öğrencilerin Sayıları (Bin)		Özel Yüksek Öğrenim Kurumlarında Öğrenci Sayıları (Bin)		Doktora Öğrencisi Sayıları		Yükseköğretim Kurumlarından Mezun Olan Öğrenci Sayıları		Yükseköğretimdeki Öğretim Elamanlarının Sayıları	
	Toplam	Devlet	Özel	2022/ 2023									
				2010/ 2011	2022/ 2023	2018/ 2019	2022/ 2023	2012	2022	2008/ 2009	2022/ 2023	2000/ 2001	2022/ 2023
Namangan	6	5	1	12.517	52.319	-	3,3	15	253	4.544	5.508	840	2.028
Cizzak	5	4	1	8.584	36.951	-	1,5	3	21	3.206	3.822	354	1.536
Nevai Bölgesi	4	2	2	9.722	30.294	-	2,0	6	146	3.295	3.253	365	908
Sırderya	3	3	0	4.165	21.524	-	-	12	150	1.141	1.938	244	704
Toplam	191	149	42	274.520	1.042.100	1,3	97,5	1249	5747	82.918	102.381	18.432	41.693

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: https://stat.uz/

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre (Kirgizov, 2023: 520-525), bölgelere göre en fazla yükseköğretim kurumu sayısı 23'ü özel ve 53'ü devlet olmak üzere toplam 82 adetle Taşkent'te yer almaktadır. İkinci sırada Semerkant Bölgesi'nde 15 yükseköğretim kurumu yer alırken; Semerkant Bölgesi'ni 11 üniversiteyle Buhara Bölgesi takip etmektedir. Ülkede en az üniversite olan bölge ise, 3 üniversite ile Sırderya Bölgesi'ndedir. Karakalpakistan Cumhuriyeti, Surhanderya Bölgesi ve Sırderya Bölgesi'nde devlet üniversitesi dışında hiçbir özel yükseköğretim kurumu bulunmamaktadır.

Yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören öğrenci sayılarına bakıldığında en yüksek sayı 354.000 öğrenciyle Taşkent şehridir. Yükseköğretim kurumu sayılarında olduğu üzere, ikinci sırada en fazla yükseköğretim kurumu öğrencisi olan bölge 84.700 öğrenciyle Semerkant Bölgesi'dir. Semerkant Bölgesi'ni 77.700 öğrenciyle Fergana Bölgesi takip etmektedir. Öte yandan en az öğrenci ise 21.500 öğrenciyle Sırderya Bölgesi'ndedir. Özel yükseköğretim kurumlarında öğrencilik yapan kişi sayısı bakımından da Taşkent şehri açık ara öndedir. Nitekim 97,5 bin olan özel yükseköğretim öğrencisinin 64,4 Bini Taşkent şehrinde öğrencilik yapmaktadır. Ülkede toplam 5.747 doktora öğrencisinin yaklaşık olarak yarısı olan 2.626'sı Taşkent şehrinde, 642'si Semerkant Bölgesi'nde 390'u Fergana Bölgesi'nde, 369'u Buhara Bölgesi'nde doktora yapmaktadır. Ülkede en az doktora öğrencisi olan bölge, 21 öğrenciyle Cizzak Bölgesi'dir.

Mezun olan öğrenci sayılarına bakıldığında, 2008 yılında Özbekistan'da yükseköğretim kurumlarından mezun öğrenci sayısı 82.918 iken, bu sayı 2022 yılı itibariyle %80,9 oranında artarak 102.381'e yükselmiştir. Ülkede yükseköğretim kurumlarından mezun öğrencilerden 35.131'i Taşkent şehrinden, 8.962'si Semerkant Bölgesi'nden, 8.289'u Fergana Bölgesi'nde mezun olmuştur. En az yükseköğrenim mezunu olan bölge ise 1.938 ile Sırderya Bölgesi'dir.

Öğretim elemanı sayıları açısından bölgesel dağılımlara göz atıldığında, en fazla öğretim elemanı 14.600 öğretim elamanıyla Taşkent şehrindedir. Taşkent'i şehrini 4.000 ile Semerkant Bölgesi ve onu da 2.800'le Buhara Bölgesi takip etmektedir. Ülkede en az öğretim elemanlarının olduğu il-

ler 900'le Nevai Bölgesi ve 700'le Sırderya Bölgesi'dir.

4.3.4. Eğitimin Ekonomisi ve Eğitim Harcamaları

Eğitim yalnızca kalkınma açısından değil, bireyin mesleki konumu ve ücret farklılaşması açısından da önemlidir. Pomfret'in (2003), Türkistan coğrafyası için yaptığı bir araştırma, yükseköğretim görmüş ebeveynlerin yer aldığı ailelerin daha müreffeh yaşadığını ortaya koymuştur. Bu araştırmaya göre Türkistan'daki dört ülkenin tamamında üniversite eğitimi olan en az bir aile reisine sahip hanelerin refah düzeyi daha yüksektir. Nitekim araştırma sonuçları, Kazakistan ve Kırgızistan'da aile reisi üniversite mezunu olan hanelerde kişi başına düşen harcama miktarının, ev reisi orta öğrenimi tamamlamamış ailelere göre %27-29 oranında daha yüksek olduğunu göstermektedir. Tacikistan'da bu oran %33'tür. Özbekistan'da ise özellikle Fergana Bölgesi'nde bu oran %43'lere kadar çıkmaktadır (Pomfret, 2003: 30).

Bağımsızlığından sonra Özbekistan'da, bütçenin dörtte birinden fazlası eğitime harcanmıştır. Eğitime yapılan devlet harcamalarının payı 1991'de GSYİH'nin %11'ini oluşturmaktadır (Pomfret ve Anderson, 1997: 10). Öte yandan 1992'de eğitime yapılan devlet harcamalarının payı GSYİH'sinin %12'si iken, bu oran 2004 yılına gelindiğinde %6,3'e kadar düşmüştür. Ardından 2006 yılında eğitimin bütçedeki payı tekrar yükselişe geçerek %8,1'e olmuştur (Shaturaev, 2021: 90). Özbekistan'da 1991 ile 2006 yılları arasındaki eğitim bütçesinin yapısının ayırt edici özelliği, öğrenci sübvansiyonlarına tahsis edilen payın oldukça büyük olmasıdır. Nitekim bu dönemde gıda ve temel okul gereçleri dışında eğitimin bütün maliyeti devlet tarafından karşılanmıştır. Bu durum, temel eğitimi herkese açık hâle getirirken, Özbekistan'da okuryazarlık kendi gelir grubundaki bir ülke için oldukça yüksek (%97'nin üzerinde) hâle gelmiştir (Pomfret ve Anderson, 1997: 10).

Özbekistan'da eğitim harcamaları, 2008 yılında toplam kamu harcamalarının yaklaşık %30,1'ini oluşturmuştur ve bu oran, aynı yıl GSYİH'nin %6,7'sine eşdeğerdir (ADB, 2010a: 6). Ülkede 2012 yılında milli gelirin sadece %3,4'ü eğitime harcanırken, 2014'te bu rakam resmî olarak GSYİH'nin yaklaşık %7,5'ine ulaşmıştır (Khamroyevna, 2021: 90). Trading Economics verilerine göre, 2020 yılına gelindiğinde, Özbekistan'ın eğitime yaptığı harcama 5.600.410.782 dolar olup eğitim harcamalarının GSYİH içindeki oranı %9,37 olmuştur (tradingeconomics.com, 2023).

Tablo 4.59.: Özbekistan'da Eğitime Yapılan Harcamalar

Eğitim Harcamaları (2022)	
Eğitime yapılan devlet harcamaları, (GSYİH'nin %'si)	5,3
Eğitime yapılan devlet harcamaları, (hükümet harcamalarının yüzdesi)	21,01

Kaynak: https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GB.ZS?locations=UZ

The Global Economy'nin verilerine göre, yıllar içinde Özbekistan'da eğitime yapılan kamu harcamalarının GSYİH içindeki ortalama değeri %5,7'dir. Bu oran minimum 2020 yılında %4,9 olurken, maksimum 2019 yılında %7 olmuştur. 83 ülke bazında dünya ortalaması 4,4 olup, Özbekistan'ın eğitime yaptığı kamu harcamalarının GSYİH içindeki oranı olan %5,3 oranı, dünya ortalamasının üstündedir. Eğitim harcamalarının GSYİH içindeki oranı açısından Solomon Adaları %12,7 ile 83 ülke arasında en yüksek değere sahipken, Moritanya %1,8 ile en düşük paya sahiptir. Özbekistan ise dünya sıralamasında 2020 yılı verilerine göre %4,9 ile 28. sıradadır. Özbekistan'ın eğitime yaptığı harcamaların

hükûmet harcamaları arasındaki oranı 2022 yılı itibariyle %21 oranında olup bu oran ise, dünya ortalaması olan 14,9'un üstündedir.

4.3.5. Eğitimin Sorunları ve Eğitimde Yapısal Reformlar

Özbekistan'ın eğitim sisteminin doğasında, kadim tarihinden gelen kültürel mirasının etkisi oldukça belirgindir. Bununla beraber eğitimde, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği'nin tesirinde şekillenen Rus etkisi de oldukça açıktır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan etmesiyle Özbekistan, bir yandan Sovyetlerden miras aldığı ekonomik ve sosyal sorunlarla baş etmeye çalışırken, öte yandan günün gereklerine uygun olarak milli bir eğitim sistemi tesis etmeye çalışmıştır. Bağımsızlığından başlamak üzere özellikle 2020 yılından sonra eğitime ayrı bir önem veren Özbekistan, yıllar içerisinde uyguladığı kapsamlı ve başarılı eğitim politikalarıyla belli bir yol kat etmiştir. Bu bağlamda 2020 yılının Ocak ayında parlamentoda yaptığı bir konuşmada Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, Özbekistan'ın gelişmiş bir ülke olma hedefine ulaşabilmek için başta eğitim alanında olmak üzere yeni bilgilere ve yenilikçi teknolojilere derinlemesine sahip olunması gerektiğini vurgulamıştır.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra yaşadığı ekonomik sorunlardan kaynaklı olarak üzerindeki mali baskıyı öncelikle yerel makamlara, okul yönetimlerine ve ebeveynlere bırakmayı tercih eden Özbekistan'da eğitimci kitlesinin büyük çoğunluğu özel derslere yönelme eğilimindedir. USAID'ın (2023) aktardığı bilgiye göre, ülkedeki eğitim sistemin çift vardiya olması sebebiyle, dersler için ayrılan süre düşük ve müfredat oldukça sıkışıktır (usaid.gov, 2023). Bununla beraber Özbekistan'da çocukların dörtte birinden azı anaokullarında yetiştirilmektedir. Atamalar oldukça zor ve az olmakla birlikte öğretmenlik düşük maaşlar, çok uzun çalışma saatleri ve prestij eksikliği gibi sebeplerle fazla rağbet görmeyen bir meslek dalıdır (Khamroyevna, 2021: 90). Bu olumsuzluklar, eğitim kalitesini önemli ölçüde düşürmektedir.

Aynı zamanda son dönemlerde dünyada teknoloji ve internetin gelişimiyle birlikte eğitim sistemi ve hizmetleri de bundan nasibini almıştır. Ancak Dünya Bankası'nın haberine göre, Özbekistan'da nüfusun yaklaşık olarak üçte birinin hâlâ internet erişimi bulunmadığı gibi nüfusun yaklaşık olarak yarısı, kırsal alanda yaşamaktadır. Ülke 2020 Mart ayı itibariyle mobil internet hızında dünyada 133. sırada sabit geniş bantta ise 95. sırada yer almıştır. Bu sebeple Halk Eğitim Bakanlığı çevrimiçi eğitimin ülke genelinde adil bir uygulama olmayacağını kabul etmiştir. Ancak ülkenin %100'ü dijital televizyon kapsamına girmekte olup uzaktan eğitimde TV yayını kullanılabilmektedir (blogs.worldbank.org, 2020). Özbekistan'da eğitimde bölgesel farklılıklar ve fırsat eşitliği ile ilgili önemli düzeyde sorunlar bulunmaktadır. Ülkede kırsal kesim gençliği, nitelikli bir eğitim ve cazip bir işe girme oranları açısından metropoldeki yaşıtlarına ve çağdaşlarına göre daha az fırsata sahiptir (bti-project.org, 2022). Alan araştırmasında görüşme yapılan bir üniversite yöneticisi, Özbekistan'da kent ve kır özelinde eğitim sistemi hakkında şunları ifade etmiştir:

Taşra ve kentlerde eğitim sisteminin farkları konusunda çok fazla bilgi sahibi değilim. Ama gözlemlerimden yani merkezlerde, şehir merkezlerinde eğitimin daha iyi olduğunu söyleyebilirim. İşte iş arkadaşlarımın çocuklarının okullarını anlatmalarından yola çıkarak bunu söyleyebili-

rim. Prezidential Schools'larda aynı şekilde şehir merkezlerinde ama onlar bütün Özbekistan'dan akıllı çocukları toplayıp o şekilde yetiştiriyorlar (K7: Kadın, 47, Doktora).

Özbekistan'da stratejik amaçlar doğrultusunda ilk etapta il merkezlerinde kurulan Prezidential Schools'lar taşralara yayılmış değildir. Ayrıca ülkede taşra ve kır ayrımının yanı sıra bölgesel kalkınmışlık farklarından da eğitimin sorunları payına düşeni almıştır. Konuyla ilgili UNICEF'in (2021) yayımladığı *"Uzbekistan: Country Office Annual Report"* başlıklı rapora göre, ülkede Surhanderya ve Kaşkaderya Bölgeleri'ndeki kayıt oranları sırasıyla %42 ve 44 iken, Taşkent şehrinde bu oran %86'dır. Aynı rapora göre ülkede coğrafi eşitsizliklerin yanında cinsiyet eşitsizlikleri devam etmektedir. Zira cinsiyet bakımından kadınların yalnızca %59'u okul öncesi bir programa katılırken, erkeklerde bu oran %66'dır (unicefreport2021, 2021). Bununla beraber, erken yaşta evlilikler bir sorun olmakla birlikte ülkede yaygın evlilik yaşı onlu yaşların sonu ve yirmili yaşların başıdır. Bu bağlamda lise öğrenimine veya üniversite hayatına devam edip evli ve hatta çocuklu olanların sayısı azımsanmayacak ölçüdedir.

Yapılan saha çalışmasında dikkat çeken bir husus, Özbekistan'da kadınlar arasında üniversite öğrenimi devam ederken evliliklerin yaygın oluşudur. Alan araştırmasında bir düğün etkinliğine iştirak edilmiştir. Gelin üniversite 3. sınıf öğrencisidir. Burada görüşme yapılan gelinin 43 yaşındaki erkek kardeşine, öğrencilik yapılırken evlilik yapmanın yaygın bir davranış olup olmadığı ve evlendikten sonra kız kardeşinin eğitimine devam etmesinde herhangi bir engel bulunup bulunmadığı gibi konular sorulmuştur. Görüşme yapılan 43 yaşındaki bir erkek katılımcı, Kız kardeşim kaynanası ve kaynatası ile yaşayacak. Kız kardeşim şu anda Üniversite 3. sınıfta. Evlendikten sonra okulunu tamamlayacak. Kız kardeşim Andican'da yaşayacak. Bizim eğitim sistemimiz buna elveriyor. Kışın 40 gün yüz yüze eğitim oluyor, Yazın 40 gün... Yani senede iki defa kısa süreli okula devam ediyorsunuz. Kız kardeşimle bu konuda anlaştılar, okul bittikten sonra kız kardeşim çalışacak (K5: Erkek, 43, Yüksek Lisans) şeklinde konuşarak, kız kardeşinin eğitim hayatında herhangi bir aksama olmayacağını söylemiştir. Özbekistan'da aile kurumu son derece önemli olduğundan, aile birliğinin eğitim süreciyle sekteye uğramaması ve zarar görmemesi için kadınların okurken, ailesini ihmal etmeyeceği bir eğitim sistemi oluşturulmuştur. Konuyla ilgili görüşme yapılan bir üniversite yöneticisi ise, Özbekistan'da yaygın olan erken evliliklerin yükseköğretimdeki yansımalarını şöyle anlatmıştır:

Genelde öğrencilerin yarısı evli. Bunun üniversite öğrenimi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu görmedim. Ama benim yaklaşık bir seneye yaklaşan gözlemimi söylüyorum. Sınıfın yarısı evli. Hamile öğrencilerimiz oluyor, tabii evli oldukları için. Genç kızlar hamile oluyor. Onlar da derslere gayet aktif katılıyorlar. Hatta biz şimdi burada bir anaokulu yapmayı düşünüyoruz. Yani uygun bir yerde. Çünkü çocuklu gelen öğrencilerimiz çocuklu hocalarımızdan daha çok.... O yüzden onlar için bir anaokulu yapmayı düşünüyoruz (K7: Kadın, 47, Doktora).

Özbekistan'da evlilik yaşı oldukça erken olup üniversite yöneticisinin *"çocuklu gelen öğrencilerimizin sayısı, çocuklu hocalarımızdan fazla"* ifadesi oldukça çarpıcıdır. Özbekistan Çarlık Rusya'sından sonra, Sovyetler Birliği'nin kültürel asimilasyonuna uzun yıllar boyunca maruz kalmış bir ülke olmasına rağmen, aile, kadın ve organik toplum anlayışı hâlâ güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Diğer bir

ifadeyle günümüzde, Özbekistan'da katı bir şekilde uygulanan örf, adet, gelenek ve töreler, uzun yıllar devam eden Rus-Hristiyan, Sovyet-Ateist kültürel emperyalizminden korunarak günümüze taşınan kültürel değerlerdir.

Bu çerçevede ülkede bağımsızlık sonrası ataerkil veya dinî ilkeler temelinde meşrulaştırılan geleneksel kadın rolü, toplumsal cinsiyet sorunlarını körüklemektedir. Ortalama doğum yaşı düştükçe, giderek daha fazla kadın okulu ve üniversiteyi bırakmak durumunda kalmaktadır. 2000'lerden bu yana, kadınların dörtte birinden fazlası 15 veya 16 yaşında okulu bırakmıştır. Yükseköğretimdeki kadınlarda bu oran %39 olmuştur. Bu cinsiyet ayrımcılığı, sosyal yoksulluk sebebiyle daha da şiddetlenmektedir. Son olarak, ekonomik ve sosyal zorluklar birkaç milyon Özbek'i (yalnızca 2017'de en az 3 milyon) yurt dışında, özellikle Rusya'da çalışmaya zorlamıştır (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 91).

Özbekistan'da eğitimin bir başka sorunu ise yükseköğretimdeki cinsiyet uçurumudur. 2021-2022 Eğitim-Öğretim yılında devlet üniversitelerinde toplam 808.400 öğrencinin 439.400'ü erkek iken, 369.000'i kız öğrencidir. Ülkede nüfusun %49,7'sini kadınlar oluşturmasına rağmen, kadınların yalnızca %17,7'si ülke genelinde üniversite mezunudur. Erkeklerde bu oran ise %19,7'dir. Bununla beraber, bazı bölümlerde kız öğrenciler daha hâkimken, bazı bölümlerde ise erkek öğrenci sayısı daha fazladır. Örneğin Taşkent Devlet Üniversitesi'ne bağlı Özbek Dili ve Edebiyatı bölümündeki öğrencilerin %84'ü, Nizami Taşkent Pedagoji Üniversitesi'ndeki öğrencilerin %74'ü kız öğrencilerden oluşmaktadır. Bunun en önemli sebebi, toplumsal beklentilerle alâkalıdır. Zira toplumda kadınların evlendikten sonra evlerine ve çocuklarına bakmaları yönündeki güçlü beklentiler, büyük çoğunluğunun bu beklentiye elverişli mesleklere yönelmesine sebep olmaktadır. Öte yandan ülkede cinsiyet eşitsizliği açısından bölgesel farklar da mevcuttur. Kaşkaderya'da üniversite mezunu kadınların oranı yalnızca %8 olup özellikle bazı bölgelerde bu sorun daha derindir (Saida, 2022).

Özbekistan'da eğitimin öne çıkan yapısal başka bir mesele, Sovyetler Birliği döneminde tesis edilen eşitlik düzleminin, iyiden iyiye bozulmaya başlaması hususudur. Ülkedeki düşük gelirli ailelerin çocuklarının sadece %5'i anaokuluna kaydolurken, varlıklı aileler için bu oran %46 civarındadır. Düşük gelirli ailelerin çocukları genellikle kalitesiz okullara veya kalabalık sınıflara devam etmektedir. Eşitsizlikler yükseköğretimde daha da belirgindir: Öğrencilerin %69'u lisans derecesi ve %75'i yüksek lisans derecesi için ödeme yapmasına rağmen, birçok Özbek hanesi öğrenim ücretini karşılayamamaktadır (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 91). UNICEF'e göre, özellikle kırsal alanlarda çocuklar, genellikle pamuk toplama, ev işçiliği veya pazarlarda çalışma gibi işlerde aile ekonomisine yardım ettiklerinden yılın belli aylarında ve dönemlerinde okula devam oranlarında düşüş meydana gelmektedir. Bu durum eğitimin kalitesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca ülkede ders kalitesini olumsuz etkileyen diğer faktörler ders kitaplarının yüksek maliyetleri, nitelikli öğretmenlerin eksikliği ve hane gelirlerinin düşüklüğüdür (pewresearch.org, 2012).

Ülkenin eğitim sistemi Sovyetik etkiyi taşımakta ve uygulamadan çok ezber yapılmaktadır. Bununla ilgili saha çalışmasında yapılan bir görüşmede bir üniversite yöneticisi burada çoğu okuldaki eğitim Avrupa standartlarında değil. Bunun farkındalar ve onu değiştirmek için uğraşıyorlar. Burada eğitim sistemi hâlâ Sovyetlerden miras alındığı şekliyle sürdürülüyor. Onu değiştirmek için uğraşıyorlar. Özbekis-

tan eğitim sisteminde en büyük eksiklik bence budur (K7: Kadın, 47, Doktora) şeklinde konuşarak yapılan reformlara rağmen ülkenin eğitim sisteminin Sovyetlerden miras alındığı şekliyle devam ettirildiğini ve bu hâliyle bazı açılardan dünya standartlarının gerisinde olduğundan söz etmiştir.

Son verilere göre Eğitim Endeksi açısından 189 ülke arasında 0,729 puanla 106. sırada yer alan (bti-project.org, 2022) Özbekistan'da, son dönemlerde eğitim sisteminde büyük reformlar yapılmaktadır. Bu reformların temel hedeflerinin başında ise, ülkenin işgücü piyasasında ihtiyaç duyduğu ve talep edilen yüksek nitelikli personeli yetiştirmek yer almaktadır. Bu bağlamda Özbekistan'ın yetiştirdiği nitelikli öğrencilerin yurt dışına gitmemesi ve özellikle yükseköğrenim görmek için yurt dışına gönderilen parlak öğrencilerin ülkelerine dönemleri için stratejik reformların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Alan araştırmasında K8 kodlu bir üniversite rektör yardımcısı, Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra, 1990'lı yıllar boyunca (Kerimov Dönemi'ni kastetmektedir) kapalı bir politika anlayışı güttüklerini ve bunun ülkeye çok zaman ve imkân kaybettirdiğini belirtmiştir. Ona göre bu anlayışın bir tezahürü olarak yaşanan beyin göçü ülkeye çok büyük zararlar vermiştir. Katılımcı bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

Özbekistan olarak 1990'lı yıllarda biz çok şey kaybettik. Ülke biraz kapanmaya başlayınca çok şey kaybettik. Ülke olarak nüfusumuz 35 milyonu geçti ama en azından 3-4 milyon nüfusumuz dışarıda yaşıyor. Bizler çok zaman kaybettik. Bizler iyi işlemeyen sistem yüzünden ülkeyi terk eden gençlerimizi geri göçle yeniden kazanmak istiyoruz. Çünkü onları devlet okuttu, ama geri gelince beklentilerini karşılayamadı. Diyelim ki devlet 1000 dolar burs verdi onlara. Onlar devletin imkânlarıyla okudu. Geri geldiğinde o adamlar 50 dolara çalıştırılmaz ki, mesela. Onların önemli bir kısmı dedi ki, 4 yıl boyunca devlet bize ne kadar verdi. O parayı verdi ve gitti. Diğerleri 5 sene çalışma zorunluluğu vardı ve gitti. Esas sebep maaştan öte kapanmayla alâkalıydı. Bu 3-4 milyonun en azından 500.000 kişisi beyaz yakalı (K8: Erkek, 43, Rektör Yrd.).

Özbekistan, iyi işlemeyen sistem ve kapalı yapısından dolayı büyük bir beyin göçü verirken, daha sonra o öğrencileri geri getirmek ve gelenleri de ülkede tutmak adına doğru politikalar uygulayamamıştır. Bu noktada Türkiye'de doktora yapan ve kalmayı düşünen 24 yaşında, kadın bir katılımcıya Özbekistan'a dönmek istememe nedenlerini en önemliden önemsize doğru 3 (üç) madde de belirtmesi istenmiştir. Katılımcı bu üç hususu şöyle sıralamıştır:

Birincisi Türkolog olduğum için Özbekistan'a dönmek istemem. Burada daha rahat çalışırım. Aslında yurt dışında da eğitim gördüğüm için Özbekistan'da kalanlara göre daha fazla iş olanağım var. Türkolog olmam Ruslar için bir rahatsızlık sebebi. Türkolog olduğunu söylemen oldukça tehlikeli bir şey. Korkuyla bakarlar. Türkiye'yle ilişki kurabilen bilim insanlarımız var. Türkolog olduğunu her yerde söyleyemez misin? Hâlâ rahat söyleyemiyorsun. Hatta işte zamanında (büyük oranda Sovyetler Birliği Dönemi'ni kast ediyor) sırf bu yüzden hapse atılan bilim insanları vardı. Ayrıca burada araştırma imkânları daha geniş.

İkincisi torpil ve rüşvet. Üçüncüsü, genç kesim çok katı ve geleneksel. Özellikle 2000 yılı sonrası doğan Z kuşağı çok kötü. Yani ne oldum delisi hepsi. Yani sen Türk'sün, neden Araplaşıyorsun ki. Bu konuda kızıyorum. Tamam dinini de yaşa. Kimse sana karışamaz. Geleneksel klişeler hâlâ çok canlı.

Katılımcı birincisi mesleğinden dolayı dönmek istemediğini ifade etmiştir. Türkiye'de doktora yapan ve Türkolog olan görüşmeci doktora eğitimi devam ettiğinden ve Özbekistan'da istihdam sorunu olduğundan gitmek istemediğini belirtmiştir. Ayrıca katılımcı Özbekistan'daki Rusların, Türkologları tehlikeli bir meslek grubu olarak gördüklerini düşünerek, Türkiye'de daha rahat çalışabileceğini söylemiştir. İkincisi katılımcı ülkesinde, hâlâ yoğun bir şekilde rüşvet ve torpil olayları olduğu için geri dönmek istemediğini ifade etmiştir. Bu durum oldukça önemli bir faktördür. Yapılan alan araştırmasında birçok kere katılımcılar, Sovyetler Birliği Dönemi'nden, Birliğe üye birçok ülkeye torpil ve rüşvet sorunun kötü bir miras olarak kaldığını vurgulamıştır. Katılımcının sırf bu sorunlarla karşılaşmamak için dönmek istememesi oldukça manidardır. Üçüncüsü katılımcı yaşıtları olan genç kesimi oldukça gelenekselci olarak nitelemektedir. Ülkedeki Z Kuşağı gençlerin aşırı dindarlığı kast ederek Araplaşma eğilimi olduğundan söz eden katılımcı, geleneksel örüntüler temelinde klişelerin oldukça canlı olduğundan bahsetmiştir. Bu sebeple Türkiye'deki toplumsal yapının daha liberal değerler taşıdığını ekleyerek, kalmak istediğini söylemiştir. Yurt dışında eğitim görüp Özbekistan'a geri dönmek istemeyen katılımcı Rus/Sovyet etkisi, rüşvet, torpil ve aşırı geleneksel yapı gibi sorunlar sebebiyle ülkesine gitmek istemediğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu sorunlar, yetişmiş bir bireyi kendi ülkesinden iten ve temellerinde tarihsel, siyasal, ekonomik ve kültürel boyutları olan çok yönlü meselelerdir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı raporuna göre, 1997-2001 dönemi çağdaş Özbekistan'ın milli eğitim politikasının şekillendiği dönemdi. 1997'de hükûmet Ulusal Kişisel Eğitim Programı'nı (NPPT) kabul etmiş ve ulusal yasa hâline getirilmiştir. NPPT, erken Sovyet sonrası dönemde eğitimde geçici reformları durdurmuş ve kalıcı bir eğitim reformunu hayata geçirmiştir. 1998 yılında Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanının girişimiyle sektörde önemli bir reform gerçekleştirilmiştir. Orta öğretim zorunlu olacak şekilde değiştirilmiş; teknik ve mesleki eğitim teşvik edilmiştir. Bunun amacı, gençlerin mesleki becerilerini geliştirmek ve işgücü piyasasına girmek için daha fazla fırsat yaratmaktı. Ayrıca, Özbekistan'da yükseköğretiminde önemli reformlar hayata geçirilmiştir. Bunlardan bazıları; merkezî sınavın getirilmesi, lisans, yüksek lisans ve doktora programlarından oluşan üç aşamalı yükseköğretim sisteminin benimsenmesi ve yabancı yükseköğretim kurumlarıyla ortaklık kurulmasıdır (Gulamovna, 2020: 2401). Bunun yanı sıra yapılan reformlarla eğitim alanında kamu politikalarının belli ilkelere göre şekillenmesi amaçlanmaktadır. Eğitim ve öğretimin insancıl, demokratik bir nitelikte olması, eğitimin sürekliliği ve tutarlılığı, eğitim sisteminin laik karaktere sahip olması, eğitimin herkese açık olması, eğitim sisteminde devlet ve kamu yönetiminin uyumlaştırılması bu ilkelerden bazılarıdır (Khudayberdiyeva ve Raupova, 2020: 1661).

Eğitim, Türkistan coğrafyasının işgal sürecinde, bilhassa işgal edilen, kritik ve özellikli bir alandı. İlki Çarlık Rusya ve diğeri Sovyetler Birliği olmak üzere iki ayrı dönemde ve iki ayrı süreçte hegemonya ve asimilasyon politikalarının hedefi olan Özbek milli eğitimi, büyük sınavlar vererek ve önemli badireler atlatarak günümüze taşınmıştır. Özbekistan'da eğitim alanında yapılan reformlar, Sovyetler Birliği ve hatta Çarlık Rusya etkisini minimize ederek, Üçüncü Rönesansı'nı yeniden canlandırmak gayesi üzerine şekillenmektedir. Bu bağlamda bağımsız Özbekistan, serbest piyasa ekonomisi ve liberal demokrasi bağlamında bir yandan Batı kültürünün etkilerini ussallaştırmaya çalışırken, öte yandan Emir Timur ve Uluğ Bey dönemlerinde

somutlaşan ve zirveye çıkan kültürel ve tarihsel mirası canlandırmayı amaçlamaktadır.

4.4. Çalışma Hayatı, İstihdam ve İşsizlik

Bir ülkenin kalkınması; istihdam olanakları, işgücü potansiyeli ve nüfusunun niteliği gibi unsurlar ile bu unsurların verimli kullanımına bağlıdır. Bu bağlamda istihdam genişlemesini sağlayacak şekilde yatırım olanaklarının artmasını temin edecek topyekûn politikaların hayata geçirilmesi, işsizliği azaltacağı gibi, dışa göçü de asgari düzeye indirecektir. Özbekistan'da çalışma hayatı, istihdam ve işsizlik konusu, ülkenin tarihsel sosyolojisi ile ideolojik dönüşümünün bir tezahürüdür. Çalışmanın bu kısmında öncelikle Özbekistan'da çalışma hayatı, istihdam ve işsizlik konularının kısa bir tarihsel analizi yapılmıştır. Bu kısımda ayrıca ülkede çalışma özgürlüğü, iş yapma kolaylığı, iş kurmak için gereken yasal süre ve iş kurmanın ortalama maliyeti gibi konularda demografik ve istatistikî veriler incelenmiştir. Özbekistan'da asgari ücret ve maaşlar hakkında bilgi verilmesinin akabinde, çalışma hayatında kadın konusu ele alınarak irdelenmiştir.

4.4.1. Özbekistan'da Çalışma Çağındaki Nüfus ve İstihdam Durumu (Tarihsel Bir Analiz)

Çarlık Rusyası Dönemi'nde, memleketin köylü karakterinin, ülkeyi kapitalist ve kentleşmiş Batı'nın işsizlik gibi hastalıklardan koruduğuna inanılmıştır. Ülkede vasıfsız gündelik işçilerin aşırı bolluğu, ücretlerin geçim düzeyinde tutulmasına yol açmıştır. Toplumda vasıfsız yoksulları çalıştırmaya dair çabalar, onlara yeni beceriler ve çalışma alışkanlıkları kazandırmaya yönelik ulusal girişimlerle desteklenmiştir (Lindenmeyr, 1986: 1). Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın ortalarında çalışma hayatıyla ilgili dikkat çeken bir husus, çocuk işçilerdir. Bu dönemde sanayide çalışan 16 yaş ve altı çocukların ortalama sayısı, tüm sanayi işçilerinin yaklaşık olarak %15'ini oluşturuyordu. Sonraki yıllarda ekonominin hızla gelişmesiyle sanayinin çocuk işçiliğine olan bağımlılığı daha da artmıştır (Gorshkov, 2006: 2). Sovyetler Birliği Dönemi'nde Özbekistan'da çalışma hayatı ve istihdam konuları, Sovyet rejiminin Özbek ekonomik sistemi üzerindeki etkisinin hissedilmesiyle başlamıştır.

Sovyet istatistik kaynaklarında Özbekler dâhil Birliğe üye olan ülkelerin işgücü içindeki dağılımı hakkında yeterli bilgi bulunmadığını ifade eden Don Carlisle (1973), Beş Yıllık Planlar'ın uygulanmasının, 1926 ile 1939 arasındaki dönemde, Özbekistan'da endüstriyel ve beyaz yakalı işlerin sayısında büyük bir artışa neden olduğunu belirtmektedir. 1939 ile 1959 arasında Özbek SSC'deki işçi sınıfı 526.645'ten 1.218.221'e çıkmıştır. 1939'da yerli nüfus, işçi sınıfının %36,5'ini oluşturuyordu ve bu oran 1959'da %43,1'e yükselmiştir. Bu dönemde Rus işçi sayısı 188.591'den 308.425'e, Özbeklerin sayısı ise 200.997'den 525.519'a çıkmıştır. Carlisle'ye göre, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sanayi sektörünün ve bu sektörde çalışan personelin Doğu'ya tahliyesi Türkistan'da sanayileşmeyi ve modernleşmeyi hızlandırmıştır. 1971'de işgücündeki yaklaşık 469.000 kişi sanayi işçisi olarak sınıflandırılıyordu. Bunların 139.000'i hafif sanayide, 132.000'i ise pamuk endüstrisinde çalışıyordu. Bununla birlikte, tarım sektörünün ezici ağırlığı hâlâ belirgindi. 1970 yılında sovhoz ve kolhozlarda 1.439.000 kişi istihdam ediliyordu (Carlisle, 1973: 17-18).

Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra, yaşanan ekonomik darboğazın yedeğinde, çalışma çağındaki nüfusun artması, yüksek işsizlik oranlarına ve istihdam darlığına yol

açmıştır. Bunun yanı sıra, ülkede nispeten yüksek eğitim seviyelerine rağmen, Özbekistan'da kalkınmanın önündeki en büyük engellerden biri vasıflı personel eksikliği sorunuydu. Ruslar ve diğer yerli olmayan işçiler geleneksel olarak madencilik ve imalat dâhil olmak üzere ağır sanayi sektörlerinde yoğunlaşmışlardır. Özbekistan'ın bağımsızlığı ve Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde şiddetin patlak vermesiyle, bu vasıflı personelin çoğu 1990'ların başında ülkeyi terk etmiştir. 1990'da Özbekistan'ın elektrik santrallerindeki personelin %90 kadarı Rus'tu. Rus göçü kalifiye teknisyen sıkıntısına neden olduğu için, 1994 yılına kadar Sırderya Hidroelektrik Santrali'nin elektrik üretim birimlerinin yarısı kapatılmış ve yeni inşa edilen Novoangrenskiy Termoelektrik Santrali, onu çalıştıracak kimse olmadığı için devreye girememiştir (Lubin, 1996).

Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle ülke nüfusunun yüzce 10,5'i çalışma yaşının üzerinde, %30,8'i çalışma yaşının altında olup %58,7 gibi çok büyük bir oranı çalışma çağındaydı (Makhanov, 2021). Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, 1 Ocak 2023 itibariyle ise Özbekistan nüfusunun %31,7'si çalışma çağından küçük, %11,5'i çalışma çağından büyük ve %56,8'i gibi çok büyük bir çoğunluğu çalışma çağındadır (Yuldoshev, 2023a: 437). Bu durum, ülkenin sahip olduğu en büyük dinamiklerden biri olup artma eğilimindeki büyük genç nüfus, Özbekistan'ın demografik bir temettü elde etmesi için büyük bir potansiyel yaratmaktadır. Aşağıdaki tabloda yıllar içinde bölgelere göre ülke ekonomisinde istihdam edilen kişi sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.60.: Özbekistan'da İstihdam Göstergeleri, 2000-2022

İstihdam Göstergeleri (Bin Kişi)

Vilayet	Gösterge	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Özbekistan Cumhuriyeti	Toplam İşgücü Sayısı	12469,0	14453,2	16726,0	18276,1	19158,2	19334,9	19.517,5
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	8.983.0	10.196.3	11.628.4	13.058.3	13.236.4	13.538.9	13.706.2
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	9018,4	10224,0	12286,6	13767,7	14797,4	14980,7	15.038,9
	İstihdam Oranı* (%)	69,4	67,7	66,9	68,2	66,0	67,0	67,2
Karakalpakistan Cumhuriyeti	Toplam İşgücü Sayısı	755,8	854,5	945,5	1026,6	1074,7	1066,1	1.067,6
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	489.0	533.9	580.8	630.0	707.4	702.6	714.2
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	497,5	539,4	627,4	665,4	790,0	781,5	786,1
	İstihdam Oranı* (%)	60,6	58,3	57,3	58,1	62,0	61,1	61,6
Andican	Toplam İşgücü Sayısı	1140,3	1319,0	1561,2	1691,2	1754,8	1745,3	1780,8
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	828.7	954.8	1.112.0	1.271.7	1.225.9	1.264.3	1.296.8
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	831,1	955,7	1180,2	1347,3	1376,5	1403,1	1427,3
	İstihdam Oranı* (%)	70,9	69,8	69,3	71,5	66,5	68,2	69,5
Buhara	Toplam İşgücü Sayısı	747,4	860,6	987,6	1055,8	1067,1	1072,3	1074,7
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	585.9	668.6	768.1	824.2	788.0	777.3	780.6
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	587,4	669,5	810,0	872,4	881,9	862,2	856,4
	İstihdam Oranı* (%)	75,8	74,3	74,5	73,4	68,3	67,2	67,2

Vilayet	Gösterge	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Cizzak	Toplam İşgücü Sayısı	472,4	550,6	652,1	734,7	773,8	782,6	791,0
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	295.0	332.5	381.6	441.4	534.3	550.7	546.4
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	295,8	333,4	404,6	465,4	600,1	612,6	602,7
	İstihdam Oranı* (%)	60,2	58,1	56,8	58,1	66,2	67,5	66,2
Kaşkaderya	Toplam İşgücü Sayısı	1019,0	1256,6	1493,4	1725,7	1809,8	1811,0	1813,4
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	725.0	821.7	971.6	1.143.9	1.171.0	1.202.5	1.207.3
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	726,9	824,2	1030,9	1210,0	1317,9	1339,5	1331,5
	İstihdam Oranı* (%)	67,7	62,7	61,7	63,3	60,9	62,2	61,9
Nevai	Toplam İşgücü Sayısı	406,8	462,0	531,6	540,3	555,2	564,5	570,6
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	322.1	376.6	407.9	421.2	399.4	410.4	410.1
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	325,5	378,9	429,0	443,6	440,9	450,2	445,8
	İstihdam Oranı* (%)	75,3	78,0	75,3	73,2	66,8	68,3	67,7
Namangan	Toplam İşgücü Sayısı	961,0	1136,6	1350,6	1515,0	1580,4	1586,1	1588,3
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	609.0	693.7	815.3	968.8	1088.7	1104.8	1100.6
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	611,9	696,3	866,0	1022,1	1217,2	1224,1	1208,5
	İstihdam Oranı* (%)	60,8	58,4	57,4	60,5	65,0	65,5	64,8
Semerkant	Toplam İşgücü Sayısı	1299,9	1531,6	1815,7	2033,6	2125,2	2122,0	2164,8
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	921.0	1.050.1	1.229.9	1.443.9	1.418.3	1.441.3	1.479.8
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	925,1	1051,9	1308,3	1530,6	1592,9	1599,7	1632,3
	İstihdam Oranı* (%)	68,2	65,3	64,7	67,6	63,2	63,7	64,7
Surhanderya	Toplam İşgücü Sayısı	807,3	990,8	1174,1	1379,2	1452,2	1464,6	1465,4
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	574.8	651.7	784.4	930.8	985.5	1.001.9	1.006.3
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	575,7	652,6	832,7	984,5	1108,3	1115,8	1109,9
	İstihdam Oranı* (%)	67,7	62,9	62,5	64,3	63,9	64,5	64,2
Sırderya	Toplam İşgücü Sayısı	319,7	370,5	420,7	464,0	485,0	489,4	487,4
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	248.3	280.1	319.9	350.9	332.2	334.1	335.0
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	249,3	280,7	335,0	369,1	373,4	372,1	369,5
	İstihdam Oranı* (%)	73,7	71,2	72,0	72,2	64,8	64,5	64,0
Taşkent	Toplam İşgücü Sayısı	1231,1	1403,3	1549,7	1609,6	1615,4	1622,5	1619,2
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	895.8	1.015.4	1.155.4	1.281.8	1.177.2	1.222.1	1.204.5
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	896,5	1016,3	1205,1	1336,0	1315,8	1348,6	1321,4
	İstihdam Oranı* (%)	70,2	69,6	71,5	75,3	68,2	72,4	71,0
Fergana	Toplam İşgücü Sayısı	1330,5	1551,8	1824,2	1996,5	2069,3	2083,9	2097,8
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	1.022.0	1.170.6	1.340.4	1.485.3	1.448.6	1.483.3	1.511.7
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	1024,1	1171,6	1421,2	1570,9	1625,7	1648,8	1665,6
	İstihdam Oranı* (%)	72,5	71,1	69,4	69,1	65,1	66,2	67,1
Harezm	Toplam İşgücü Sayısı	663,9	791,6	900,4	969,8	1044,8	1047,1	1050,9

Vilayet	Gösterge	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	461.2	522.3	606.7	696.0	716.4	726.4	741.8
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	463,7	527,2	642,0	735,5	804,5	806,4	815,5
	İstihdam Oranı* (%)	65,5	62,7	63,2	65,6	63,7	64,0	64,7
Taşkent Şehri	Toplam İşgücü Sayısı	1313,9	1373,7	1519,2	1534,1	1750,5	1877,5	1945,6
	İstihdam Edilen Kişi Sayısı	1.005.2	1.124.3	1.153.8	1.168.1	1.243.5	1.317.2	1.371.1
	Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	1007,9	1126,3	1193,6	1214,6	1352,3	1416,1	1466,4
	İstihdam Oranı* (%)	78,7	84,1	81,6	81,1	81,7	81,3	82,5

*: İstihdam edilen nüfus sayısının çalışma çağındaki nüfusa oranı
(Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.)
Kaynak: https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2

Özbekistan'da istihdamın artış hızı sürekli olarak GSYİH büyümesinin gerisinde kalmaktadır. İşgücü piyasasındaki değişimlere bakıldığında, 2004-2009 döneminde işgücü %23,9 oranında artarak 16 milyon kişiye ulaşırken, istihdam edilen nüfus 2009 yılında %26,1 oranında artarak 11.3 milyon kişi olmuştur (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 9). Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, Özbekistan'da 2000 yılı itibariyle istihdam edilen kişi sayısı 8.983.000 kişiyken, bu sayı 2010 yılında 10.196.300 kişiye, 2020 yılında 13.236.400 kişiye yükselmiştir. 2022 yılı itibariyle ülke ekonomisinde istihdam edilen kişi sayısı ise 13.706.200 kişiye çıkmıştır. Özbekistan'da mevcut demografik durum genç, dinamik bir yapıya sahip olup istihdam kalitesi açısından optimal koşullara sahiptir. Ülkede 2000 yılında 9.018.000 olan aktif çalışan sayısı 2022 yılında %66,7 oranında artış göstererek 15.038.000 yükselmiştir. Ülke genelinde istihdam oranı, çok az bir değişim gösterirken, 2022 yılı istihdam ortalaması (%67,2), 2000 yılında gerisinde kalmıştır (%69,4).

Ülke genelinde toplam işgücü sayısı en yüksek olan bölge Semerkant Vilayeti'dir. Semerkant Vilayeti'nde 2.164.800 olan toplam işgücü sayısının, %75,4'ü (1.632,300) ekonomik olarak aktiftir. Toplam işgücü sayısı bakımından, Semerkant Vilayeti'nden sonra ikinci büyük bölge Taşkent şehri, üçüncü büyük bölge ise Fergana Vilayeti'dir. Taşkent şehrinde 1.945.600 olan toplam işgücü sayısının, %75,3'ü (1.466.400) ekonomik olarak aktiftir. Fergana Vilayeti'nin ise toplam 1.665.600 olan toplam işgücünün, %63'ü (1.050.900) aktif çalışandır. Buna göre Semerkant Vilayeti'nin toplam işgücü sayısı, Fergana Vilayeti'nden fazla olmasına rağmen, Fergana Vilayeti'ndeki aktif çalışan sayısı Semerkant Vilayeti'nden yüksektir. Bu bağlamda Fergana Vilayeti aktif çalışan kişi sayısı bakımından, bütün bölgeler arasında ilk sırada yer almaktadır. Özbekistan'da toplam işgücü ve ekonomik olarak aktif kişi sayısı en düşük olan ilk üç bölge ise sırasıyla Sırderya Vilayeti, Nevai Vilayeti ve Cizzak Vilayeti'dir. Sırderya Vilayeti'nde toplam 487.400 olan işgücü sayısının %75,8'i (369.500) ekonomik olarak aktiftir. Nevai Vilayeti'nde toplam işgücü sayısı 570.600 olup bunun %78,1'i (445.800) aktif çalışandır. Cizzak Vilayeti'nin ise toplam işgücü 791.000 olup toplam işgücü sayısının %76,1'i (602,700) ekonomik olarak aktif nüfustur.

Bölgelere göre bakıldığında ülke çapında en fazla istihdam darlığı Karakalpakistan Cumhuriyeti'ndedir. Karakal-

pakistan Cumhuriyeti'nde 2000 yılında toplam 755.800 olan toplam işgücü sayısı %41,2 oranında artarak 2022'de 1.067.600 kişiye çıkmış olup ortalama istihdam oranı %61,6 olmuştur. Buna göre bölgenin istihdam ortalaması (%61,6) ülke geneli ortalamasının (%67,2) oldukça altındadır. Bölgede 2010 yılında istihdam ortalaması %57,3'e kadar gerilemiştir. Bu bağlamda Karakalpakistan'da istihdam darlığı önemli bir sorundur.

Ülkede istihdam oranı en düşük olan ikinci bölge Kaşkaderya Vilayeti'dir. 2023 yılı itibariyle Kaşkaderya Vilayeti'nde 2000 yılında 725.000 olan işgücü sayısı 1.813.400'e çıkmış olup artış oranı %77,9 olmuştur. Buna karşın 2000 yılında %67,7 olan istihdam oranı, 2022 yılına gelindiğinde %61,9'a gerilemiştir. 2022 yılı itibariyle Kaşkaderya Vilayeti'nde istihdam oranı (%61,9), ülke ortalamasının (%67,2) oldukça altında kalmıştır. Buna göre dalgalı bir seyir halinde olmakla birlikte, Kaşkaderya Vilayeti'nde yıllar içinde istihdam oranında bir düşüş söz konusu olmuştur.

İstihdam oranı en düşük olan üçüncü bölge, Sırderya Vilayeti'dir. Sırderya Vilayeti'nde dikkatleri çeken en önemli konulardan biri, yıllar içinde istihdam oranlarında meydana gelen belirgin düşüştür. Nitekim 2000 yılında 319.000 olan işgücü sayısı, %52,6 oranında artarak 2022 yılında 487.000 olurken, 2000 yılında 248.000 olan toplam işgücü sayısı, 2022 yılına gelindiğinde %35'lerde (487.000) kalmıştır. Böylelikle 2000 yılında %73,7 olan istihdam oranı, 2022'de %64'e gerilemiştir. Bu bağlamda Sırderya Vilayeti'nde yıllar içinde büyüyen istihdam darlığı, önemli bir yapısal meseledir.

Ülkede, bölgeler bazında, Sırderya Vilayeti'nden sonra istihdam oranı ülke ortalamasının altında yer alan diğer bölgeler Surhanderya Vilayeti, Semerkant Vilayeti, Namangan Vilayeti, Cizzak Vilayeti ve Fergana Vilayeti'dir. Surhanderya Vilayeti'nin 2000 yılında %67,7 olan istihdam oranı, 2022 yılına gelindiğinde %64,2'ye gerilemiştir. Benzer şekilde Semerkant ve Fergana Bölgeleri'nde de istihdam darlığı yıllar içinde artan bir sorundur. Nitekim Semerkant Vilayeti'nde 2000 yılında %68,2 olan istihdam oranı, 2022 yılı itibariyle %64,7'lere kadar gerilerken; Fergana Vilayeti için 2000'de %72,5 olan istihdam oranı kayda değer bir düşüş göstererek, 2022'de %67,1'e düşmüştür. Namangan ve Cizzak Bölgeleri'nde ise istihdam oranı yıllar içinde bir miktar artış göstermekle birlikte, ülke ortalamasının altındadır. Bu bağlamda Namangan'da 2000'ye %60,8 olan istihdam oranı, 2022'de %64,8'e çıkarken, Cizzak Vilayeti'nde 2000 yılında %60,2 olan istihdam oranı 22 yıl sonra %66,2'ye çıkmıştır.

Buhara Vilayeti'nin 2022 yılı itibariyle istihdam oranı ülke ortalamasıyla aynıdır (%67,2). Bu çerçevede 2000'de bölgede 747.400 olan toplam işgücü sayısı, 2022 yılı itibariyle %40,1 oranında artış göstererek 1.074.700'e çıkmıştır. Buna karşın istihdam edilen kişi sayısı 2000 yılında 585.900'ken, 2022 yılına gelindiğinde bu oran %33,3 oranında artış göstererek 780.600' yükselmiştir. Bu çerçevede 2000 yılında 75,8 gibi göreli yüksek olan istihdam oranı, 2022'de %67,2 seviyesine gerileyerek, aynı yıl itibariyle ülke ortalamasına eşitlenmiştir.

Bununla beraber, Özbekistan'da Taşkent şehri, Taşkent Vilayeti, Andican Bölgesi ve Nevai Vilayeti'nin istihdam oranı ülke ortalamasının üstündedir. Ülkede 2022 yılı itibariyle istihdam oranı en yüksek olan bölge Taşkent Şehri'dir. Taşkent şehrinde 2000'de 1.313.900 olan toplam işgücü sayısı, 2022'de %48,1 oranında artış göstermiş ve 1.945.600 olmuştur. Bu çerçevede 2000'de %78,7 olan istihdam oranı,

2022'de %82,5'e çıkmıştır. Diğer taraftan Taşkent Vilayeti istihdam oranları bakımından Taşkent şehrinden sonraki en yüksek orana sahiptir. Ayrıca Taşkent Vilayeti'nde, Taşkent şehrinde olduğu üzere 2022 yılı istihdam oranları, 2000 yılına göre daha yüksektir. Bu bağlamda ülkenin en büyük ikinci istihdam oranına sahip olan Taşkent Vilayeti'nin 2000 yılında %70,2 olan istihdam oranı, 2022 yılına gelindiğinde %71'e yükselmiştir.

Öte yandan istihdam oranı ülke ortalamasının üstünde olmakla birlikte, 2022 yılı istihdam oranı, 2000'e göre daha düşük olan bölgeler ise Andican Vilayeti ile Nevai Vilayeti'dir. Buna göre Andican Vilayeti'nin 2000'de 70,9 olan istihdam oranı, 2022 yılında %69,5'e gerilese de ülke ortalamasının (%67,2) üstünde kalmıştır. Benzer şekilde Nevai Vilayeti'nin 2000 yılındaki %75,3'lük istihdam oranı, 2022 yılına gelindiğinde %67,7 olmuştur.

Tablo 4.61.: Özbekistan'da İşgücü Göstergeleri (2022)

İşgücü Göstergeleri	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan
İşgücü (Milyon Kişi, 2022)	13.78	9.29	2.6	2.55	2.02
Dünya Sıralaması	44	54	110	112	120
İş gücüne katılım oranı (%, 2022)	56,44	59,79	59,46	41,20	46,23
Dünya Sıralaması	124	27	100	167	158

Kaynak: theglobaleconomy.com/, 2023) verileri kullanılarak tablo yazar tarafından oluşturulmuştur

Trading Economics'den alınan verilere göre, Özbekistan'ın 2021 yılı itibariyle çalışan kişi sayısı 14.980.700 kişi iken The Global Economy'den alınan verilere göre, aynı yıl için bu sayı 13.780.000 kişi olup 178 ülke bazında dünya ortalaması 19.290.000 kişinin altındadır. Türkistan coğrafyasına bakıldığında Kazakistan'ın 9.290.000, Kırgızistan'ın 2.600.000, Tacikistan'ın 2.550.000 ve Türkmenistan'ın 2.020.000 işgücü bulunmaktadır. Türkistan devletleri içinde en fazla işgücü sayısı Özbekistan'a ait olup Özbekistan'ın işgücü sayısı (13,7 milyon) diğer bütün Türk devletlerinin işgücü toplamına (16,4 milyon) yakındır.

Tablo 61'deki verilere göre, Özbekistan'da işgücüne katılım oranı 2022 yılı itibariyle %56,44'tür. Türkistan coğrafyasında Tacikistan %41,2 ile bölgesinde en az işgücüne katılım oranına sahip ülke olup Tacikistan'ın dünya sıralaması 167'dir.

Buna karşılık Kazakistan'da işgücüne katılım oranı %59,7, Kırgızistan'da %59,4, Türkmenistan'da ise %46,2'dir. Bakıldığından Özbekistan'ın işgücüne katılım oranı Kazakistan ve Kırgızistan'dan sonra üçüncü sırada yer alırken dünya ortalamasının (%60,5) da altındadır.

4.4.1.1. Özbekistan'da İstihdam ve İşgücü Piyasası

Özbekistan'da işgücüne katılım, kırsal kesimde oldukça düşük düzeydedir. 1998 yılında kadınların %72'si, erkeklerin %75,1'i olmak üzere ortalama %73,5'i ekonomik faaliyetin içinde yer alıyordu. 1998'de %39'u tarımda olmak üzere istihdamın önemli bir bölümü, hâlâ kırsal kesimde çalışmaktaydı.

Tarım işgücünün ise %60,3'ünü erkekler, %39,7'sini kadınlar oluşturmaktaydı (Mee, 2001: 32). 2005 yılında işgücünün %44'ü tarımda, %36'sı hizmetlerde ve %20'si sanayi ve imalatta olmak üzere 14,3 milyon kişi olduğu tahmin ediliyordu (refworld.org, 2007). Aşağıdaki tabloda faaliyet alanlarına göre, Özbekistan'da istihdam sayıları ve oranlarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.62.: Faaliyet Alanlarına Göre İstihdam Sayıları ve Oranları (2010-2022)

Faaliyet Alanına Göre İstihdam Oranları			
	2010	**2015**	**2022**
Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	3.118.100	3.601.700	3.438.700
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	26,8	27,6	25,1
Endüstri	1.605.700	1.768.700	1.810.600
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	13,8	13,5	13,2
Yapı	1.033.700	1.222.200	1.314.300
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	8,9	9,5	9,6
Ticaret	1.235.600	1.413.800	1.525.200
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	10,6	10,8	11,1
Nakliye ve Depolama	509.900	614.700	633.100
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	4,4	4,7	4,6
Eğitim	1.102.000	1.105.300	1.268.700
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	9,5	8,4	9,3
Sağlık ve Sosyal Hizmetler	596.200	601.500	671.300
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	5,1	4,6	4,9
Diğer Aktiviteler	2.427.200	2.730.400	3.044.300
İstihdam edilen kişi sayısına oranı (%)	20,9	20,9	22,2
Toplam	**11.628.400**	**13.058.300**	**13.706.200**

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, 2010 yılında istihdam edilen kişi sayısı, 11.628.400'dür. Bu çerçevede 2022 yılı itibariyle Özbekistan'da faaliyet alanına göre, istihdam edilenlerin %25,1'i tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe, %13,7'si endüstride, %11,1'i ticaret alanında, %9,6'sı yapı ve inşaat alanında, %9,3'ü eğitim alanında, %4,9'u sağlık ve sosyal hizmetlerde, %4,6'sı nakliye ve depolama alanında çalışmakta olup %22,2'si ise diğer faaliyet alanlarında istihdam edilmektedir.

2022 yılına gelindiğinde ise, 2010 yılına göre faaliyet alanına göre istihdam oranlarında belirgin bir farklılık olmamıştır. Ülkede tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe çalışanların oranı 2010 yılında %26,8 iken, bu oran 2010 yılında %27,6'ya çıkmış ve 2022'de %25,1 olmuştur.

Endüstri, nakliye ve depolama, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanlarında çalışanların oranında 2010-2022 yılları arasında yalnızca %1'den daha az oranda bir düşüş söz konusu olmuştur. Buna karşın yapı-inşaat, ticaret ve sektörlerinde istihdam edilenlerde ise 2010-2022 yılları arasında %1'den daha az oranda bir yükseliş meydana gelmiştir.

Ülkenin büyük bir işgücü potansiyeli bulunmakta olup bu işgücü *"petrokimya, otomobil (Chevrolet ve Daewoo dâhil), makine (John Deere traktörleri dâhil), tekstil ve işlenmiş gıda üreten endüstriyel yapıyı güçlendirmektedir. Madencilik ve sanayi, nüfusun %30'unu istihdam etmekte ve GSYİH'nin %30'unu üretmektedir"* (Wilson, 2022).

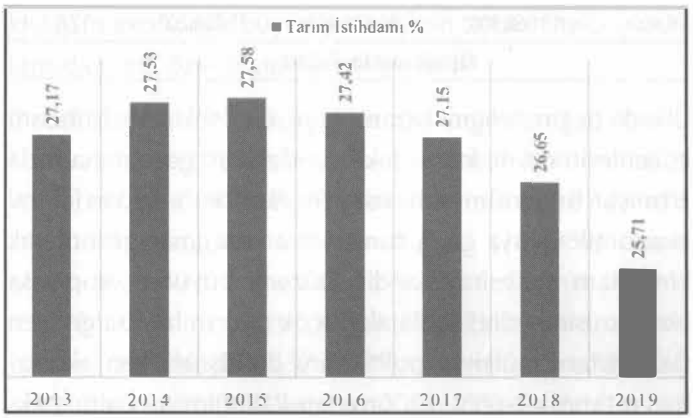
Bunun yanında, Özbekistan'da 2022 yılında emek faaliyetinden elde edilen önemli bir gelir kaynağı, serbest meslekten elde edilmiştir. Yıl içinde serbest meslekten elde edilen gelirin, toplam gelir içindeki payı %33,3 olmuştur (Madaminov, 2023).

Özbekistan'da tarım, istihdam olanakları ve kalkınma açısından oldukça önemli bir yer tutmakta olup bu alan büyük oranda kayıt dışıdır.

Ülkede tarım sektöründe çalışma koşullarını iyileştirmek, tarımsal yenilikleri desteklemek ve fırsatları genişletmek adına sürekli kamu politikaları geliştirilmekte ve yasal düzenlemeler yapılmaktadır. Tarımda istihdam edilen işgücü, istihdamın bileşiminde en büyük paya sahip olup, kırsal işgücünün yaklaşık %50'si, verimliliğin ve ücretlerin düşük

olduğu tarımda istihdam edilmektedir (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 9). Özbekistan'da tarımsal işgücü, bağımsızlıktan bu yana artarken, tarımsal üretim düşmüştür (Pomfret ve Anderson, 1997: 15).

Grafik 4.4.: Özbekistan'da Tarımda İstihdam, 2012-2019

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/Employment_in_agriculture/

The Global Economy'nin verilerine göre, Özbekistan'da tarımda istihdamın yıllara göre ortalaması %33,7'dir. Bu oran minimum 2019 yılında %25,7 olurken 1997'de maksimum %41,5'e kadar yükselmiştir. Ancak özellikle 2016 yılından sonra önemli ölçüde düşüşe geçmiştir.

Nitekim 2015 yılında ülkede tarımda istihdam oranı %27,5 iken; bu oran 2019 yılında %25,7'ye kadar düşmüştür. 180 ülke bazında 2019 dünya ortalaması ise %23,5'tir. Bu oran dünya ortalamasının üstündedir. Bunun en önemli sebebi ise, Özbekistan'ın tarım arazisinin yüzölçümünün dünya ortalamasının oldukça üstünde olmasıdır.

Özbekistan'da nüfus içinde tarımda çalışanların istihdam oranı yıllara göre düşüş hâlindedir. Nitekim 2015 yılında tarımda nüfusun istihdam oranının toplam nüfus içindeki payı %27,5 iken, bu oran 2019 yılına gelindiğinde %25,7'ye düşmüştür.

Bakıldığında ülkede tarımda istihdam edilenlerin oranı bölgelere göre fevkalade farklılık göstermektedir. Nitekim Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde tarım, orman ve balıkçılık sektöründe istihdam edilenlerin oranının diğer sektörlere oranı %73'tür. Bunun sebebi hem Karakalpakistan'ın coğrafi özellikleri hem de bölgenin sanayileşme ve kentleşme açısından oldukça gerilerde yer almasıdır.

4.4.1.2. Özbekistan'da Kamu ve Özel Sektörde İstihdam

Özbekistan, çok uzun bir süre Sovyetler Birliği yönetimi altında dünyadan izole bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bununla beraber Çarlık Rusyası'nın işgali de göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık olarak 100 yıl boyunca Rus hegemonyası altında kaldıktan sonra 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur.

Bu bağlamda Batılı sistemin temel bileşenleri olan serbest piyasa ekonomisi ve liberal demokrasi, Özbekistan'ın bağımsızlıkla birlikte özümsemeye başladığı yeni konulardır. Özellikle 2017 yılından sonra hızlı bir reform sürecine giren Özbekistan'da özel sektör yeni; ancak hızlıca gelişen bir alandır. Aşağıdaki tabloda Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1985-2022 yılları arasında Özbekistan'da kamu ve özel sektöre dair istihdam sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.63.: Özbekistan'da İstihdam Sayısının Kamu ve Özel Sektör Ayrımı, 1985-2022

Özbekistan'da İstihdamın Kamu Sektör-Özel Sektör Ayrımı								
	1985	1991	Bir Önceki Yıla Göre Değişme (%)	2010	2015	2020	2022	Değişme (%)
Devlet Sektörü	4.753.500	8.322.700	113,2	2.410.200	2.341.300	2.483.100	2.540.000	5,2
Özel Sektör	1.207.000	5.379.100	127,3	9.218.200	10.717.000	10.753.300	11.166.200	21,1
Toplam	6.619.100	8.322.700	125,7	11.628.400	13.058.300	13.236.400	13.706.200	17,8

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Kaynak: (Ahmedov'dan akt. Eryiğit, 1998: 41)

Tablo 63'te yer aldığı şekliyle, Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle istihdam edilen toplam 13.706.200 kişinin %18,5'i devlet sektöründe çalışırken; %81,4 gibi çok büyük bir çoğunluğu özel sektörde çalışmaktadır.

Kamu ve özel sektör bağlamında 1985 yılında devlet sektöründe 4.753.500 kişi istihdam edilirken, bağımsızlığını kazandığı tarih olan 1991 yılında bu oran %113,2 değişerek 8.322.700 kişiye ulaşmıştır. Ülkede 2010 yılında 2.410.200 olan kamu çalışanı sayısı, %5,2 oranında artış göstererek 2022 yılı itibariyle 2.540.000'ye yükselmiştir.

Öte yandan bağımsızlığını kazandığı yıl olan 1991'den 2022 yılına kadar, ülkede devlet sektöründe çalışanların oranı-%69,4 oranında düşmüştür. Bu durum, bağımsızlıktan sonraki süreçte Özbekistan'da kapitalizmin yedeğinde, merkezî planlama yerine serbest piyasa ekonomisinin ikame edilmesi yaklaşımıyla alâkalıdır. Buna karşın ülkede 1985 yılında, özel sektörde 1.207.000 kişi istihdam edilirken 1991'de bu sayı 5.379.100'ü bulmuştur.

Bağımsızlığı kazandıktan sonra ülkede özel sektörde çalışanların oranında hızlı bir artış söz konusu olmuştur. Nitekim 1991 yılından sonra özel sektörde çalışanların oranı %107,5 oranında artarak, 11.166.200 kişiye çıkmıştır.

Ülkede bağımsızlığını kazandığı yıl, özel sektörde istihdam edilenlerin oranı, kamu sektöründekilere göre daha fazla artmıştır. Bu durum Özbekistan'ın ekonomik açıdan liberal ekonomik yapıya geçiş sürecinin erken göstergesi olarak bir anlam ifade etmektedir. Düzenli büyüme ve piyasa ekonomisine yönelik olarak birçok reform hayata geçiren Özbekistan, mülkiyet politikasını dönüştürürken ekonominin tarıma bağımlılığı ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Bununla beraber özel sektör hacminin sürekli genişlediği ülkede özelleştirmelere gittikçe ağırlık verilmektedir. Ülkede çok sayıda özel firma, neredeyse her alanda hizmet vermeye başlamıştır.

Son dönemlerde Özbekistan, özel mülkiyetin gelişmesinin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik çeşitli reformları hayata geçirmiştir. Girişimcilik ve işletme ülke ekonomisinin temel dinamiklerinden biri olmaya başlamıştır. Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, 2022 yılı itibariyle ülkede faaliyet gösteren ticari kuruluşların sayısı 527.200'ü geçmiştir. Bunlardan en az üç yıldır faaliyet gösteren faal işletmelerin sayısı 238.600, 5 yıldır faaliyet gösteren faal işletmelerin sayısı 118.800, 10 yıldır faaliyet gösteren işletmelerin sayısı 86.700 olmuştur. Ülkede 10 yıldan fazla süredir faaliyet gösteren işletmelerin %18,2'si Sırderya, %18'i Andican, %17,4'ü Fergana, %17,1'i

Kaşkaderya ve %17,4'ü de Taşkent şehrindedir (Sheraliev, 2023: 349). Ülkede özel girişimciliğin GSYİH içindeki payı 2000 yılından bu yana %31'den %56'ya yükselmiştir. Özel şirketler ilke olarak serbestçe faaliyet gösterebilseler de genellikle ekonomik, politik ve sosyal engellerle karşılaşabilmektedirler (bti-project.org, 2022). Günümüzde Özbekistan'ın ekonomik büyüme sürecinin tamamlayıcı unsurlarından biri, özel sektörün gelişmesidir.

Özbekistan'da son dönemlerde yapılan reformlar, sonuçlarını vermeye başlamıştır. Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, 2018-2022 yılları arasında 424.073 küçük işletme kurulmuştur. Bunların %36,8'i (156.069) ticaret alanında olurken, bunu %23,4 (99.198) ile hizmet sektörü, %20 (84.830) ile endüstri, %12,2 (51.752) ile tarım, ormancılık ve balıkçılık, %7,6 (32.224) kurum ve kuruluş ile inşaat sektörü takip etmiştir (Satimov, 2023: 255). Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, 1 Ocak 2023 tarihi itibarıyla ülkede faaliyet gösteren toplam işletme ve kuruluş sayısı 592.371 adede ulaşmıştır. Ülkedeki toplam işletme ve kuruluş sayısı geçen yılın aynı dönemine göre %113 oranında büyümüştür (Mirzakhidov, 2023: 162).

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle toplam aktif küçük işletme ve mikro firma sayısı 523.556 adet olup, bunların 90.177'si yeni kurulmuştur (Satimov, 2023: 251). Büyük kuruluşlar %28,4'ünü; küçük işletmeler %52,7'sini ve mikro şirketler %18,9'ünü oluşturmaktadır (Mamadjanov, 2023). Bölgelere göre en fazla faaliyet gösteren küçük işletme ve mikro firma 106.071 (%20,3) ile Taşkent şehrindedir. Ülke genelinde 1000 kişi başına Taşkent'te 35,9; Nevai bölgesinde 24,8; Sırderya bölgesinde 23; Cizzak bölgesinde 21,5, Taşkent bölgesinde ise 17,7 adet işletme düşmektedir. Ayrıca ülkede 1000 kişiye düşen küçük işletme sayısı 17,9 adet olurken, 2021 yılına kıyasla ise bu rakam 1,4 adet artmıştır (Satimov, 2023: 251).

Ülkedeki küçük işletme sayısı toplam 523.600 adettir. Bunların en büyük kısmı ticaret (%38,1), sanayi (%18,0), tarım, ormancılık ve balıkçılık (%13,3), konaklama ve yiyecek hizmetleri (%6,4), inşaat (%5,3), ulaşım ve depolama (%3,7), bilgi ve iletişim (%2,9) şirketleridir (Mamadjanov, 2023: 16-27). Bölgeler bağlamında, yeni kurulan küçük işletmelerin en büyük payı %16,7 ile Taşkent, %11,8 ile Semerkant, %9,8 ile Fergana, %9,5 bölgelerinde olmuştur (Satimov, 2023: 250, 253).

4.2. Özbekistan'da İşsizlik ve İşsizlik Oranları

Özbekistan'da işsizlik, göreli yeni bir olgudur. Sovyetler Birliği Dönemi'nde sosyalizmin kendi işleyiş sisteminde nerdeyse sıfıra yakın olan işsizlik oranları, Post-Sovyetik Devletler'in bağımsızlığını elde etmesiyle karşılarında bulduğu yeni yapısal-sorun alanlarından biri olmuştur. Nitekim Eryiğit'in ifade ettiği şekliyle, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemlerde nüfus artış oranları yüksek olmasına rağmen, işgücü arzı aynı oranda yüksek değildir. Çünkü nüfusun büyük ölümü 1-16 yaş aralığında olup ülkedeki nüfus artış oranı %2,8'iken, çalışabilir nüfus oranı yalnızca yüze 2,3'tür. Bu dönemde ülkedeki işsizlik oranları yalnızca %1'dir (Eryiğit, 1998: 42).

Özbekistan'da işsizlik ilk kez 1992 İstihdam Kanunu'nda resmen kabul edilmiştir (Pomfret ve Anderson, 1997: 14). Ülkede her yıl 600.000-700.000 kişi işgücü piyasasına girmektedir. Yılda yaklaşık 500.000 iş yaratılmaktadır (bti-project.org, 2022). Buna göre ortalama 200 bin kişi işsiz kalmaktadır. Aynı zamanda ülkenin toplam işgücü 19 milyon kişi olup, bunların 5,1 milyonu kayıt dışı çalışmak-

tadır. Özellikle pandemi nedeniyle Özbekistan'da işsizlik oranı artarken, karantina süresince yaklaşık olarak 671 bin kişi işsiz kalmıştır. Bu durum özellikle serbest meslek sahibi çalışanları olumsuz yönde etkilemiş ve bu tür vakalar kesinlikle göç göstergelerine yansımıştır. Nitekim yaklaşık 2.5 milyon kişi yurtdışında çalışmaktadır (Umarkulov, 2021). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'ın bağımsızlığının erken evreleri olan 1992 ve 1994 yıllarına ait istihdam ve işsizlik oranları yer almaktadır.

Tablo 4.64.: Özbekistan'da İstihdam ve İşsizlik İstatistikleri - 1992-1994

Özbekistan'da İstihdam ve İşsizlik İstatistikleri (Bin Kişi)		
	1992	1994
İstihdam	8.271	8.235
İşsizler	8.8	21.8
İşsizlik sigortasından faydalananlar	7.1	12,3
İşsizlik oranı (%)	0,1	0,2

Kaynak: (Ahmedov'dan akt. Eryiğit, 1998: 41)

Özbekistan'da 1992 yılında 8.272 olan çalışan sayısı, 1994 yılına gelindiğinde nerdeyse hiç değişmemiştir. Öte yandan ülkede 1992 yılında 8.800 olan işsiz sayısı, iki yıl sonra 1994 yılına gelindiğinde neredeyse üç misli artarak *"21.800'e, Mart 1995'te 36.200'e ve 1996'nın ortalarında 41.000'e yükselmiştir"* (Pomfret ve Anderson, 1997: 14).

Tablo 64'teki verilere göre işsizlik sigortasından faydalananların sayısı 1992 yılında 7.100 kişiyken, 1994 yılında 12.300 kişiye çıkmıştır. İşsizlik oranları ise 1994 yılında %0,2 olmuştur. Pomfret ve Anderson'un (1997) ifade ettiği üzere, Özbekistan'da tarım ve devlet işletmeleri dâhil olmak üzere Sovyet Dönemi'ndeki düşük işsizlik sorunu hâlâ devam ederken, kırsal kesimlerde işsiz kesimin büyük oranda kendine özgü iş alanlarına ve yarı zamanlı işlere yöneldiği değerlendirilmektedir.

IMF, 1995'te yaklaşık bir milyon kişinin gizli işsiz kategorinde yer aldığını aktarmıştır (Pomfret ve Anderson, 1997: 14-16). Özbekistan'da işsizlik düşük olmaya devam ederken (ekonomik olarak aktif nüfusun %5'inden azı), istihdam darlığı önemli bir sorun olmayı sürdürmektedir (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 9). Bununla beraber Özbekistan'da işgücü piyasasının mevsimsel işsizlikle karakterize edildiği kırsal alanlarda işgücü fazlalığı özellikle belirgindir.

Mevsimsel işsizliğin 1995'te %30 civarında olduğu tahmin ediliyordu (Mee, 2001: 37). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da 2000-2022 yılları arasındaki döneme dair, bölgelere göre işsiz sayıları yer almaktadır.

Tablo 4.65.: Özbekistan'da Yıllara Göre İşsiz Sayıları (2000-2022)

		İşsiz Sayısı ve Oranları						
Vilayet		**2000**	**2005**	**2010**	**2015**	2020	2021	2022
Özbekistan Cumhuriyeti (Toplam)	Sayı (Bin)	35.4	27.7	658.2	709.4	1561.0	1441.8	1332.7
	Oran (%)	0,4	0,3	5,4	5,2	10,5	9,6	8,9
Karakalpakistan Cumhuriyeti	Sayı (Bin)	8.5	5.5	46.6	35.4	82.6	78.9	71.9
	Oran (%)	1,7	1,0	7,4	5,3	10,5	10,1	9,1
Andican Bölgesi	Sayı (Bin)	2.4	0.9	68.2	75.6	150.6	138.8	130.5

İşsiz Sayısı ve Oranları

Vilayet		2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
	Oran (%)	0,3	0,1	5,8	5,6	10,9	9,9	9,1
Buhara Bölgesi	Sayı (Bin)	1.5	0.9	41.9	48.2	93.9	84.9	75.8
	Oran (%)	0,3	0,1	5,2	5,5	10,6	9,8	8,8
Cizzak Bölgesi	Sayı (Bin)	0.8	0.9	23.0	24.0	65.8	61.9	56.3
	Oran (%)	0,3	0,3	5,7	5,2	11,0	10,1	9,3
Kaşkaderya Bölgesi	Sayı (Bin)	1.9	2.5	59.3	66.1	146.9	137.0	124.2
	Oran (%)	0,3	0,3	5,8	5,5	11,1	10,2	9,3
Nevai Bölgesi	Sayı (Bin)	3.4	2.3	21.1	22.4	41.5	39.8	35.7
	Oran (%)	1,0	0,6	4,9	5,0	9,4	8,8	8,0
Namangan Bölgesi	Sayı (Bin)	2.9	2.6	50.7	53.3	128.5	119.3	107.9
	Oran (%)	0,5	0,4	5,9	5,2	10,6	9,7	8,9
Semerkant Bölgesi	Sayı (Bin)	4.1	1.8	78.4	86.7	174.6	158.4	152.5
	Oran (%)	0,4	0,2	6,0	5,7	11,0	9,9	9,3
Surhanderya Bölgesi	Sayı (Bin)	0.9	0.9	48.3	53.7	122.8	113.9	103.6
	Oran (%)	0,2	0,1	5,8	5,5	11,1	10,2	9,3
Sırderya Bölgesi	Sayı (Bin)	1.0	0.6	15.1	18.2	41.2	38.0	34.5
	Oran (%)	0,4	0,2	4,5	4,9	11,0	10,2	9,3
Taşkent Bölgesi Bölgesi	Sayı (Bin)	0.7	0.9	49.7	54.2	138.6	126.5	116.9
	Oran (%)	0,1	0,1	4,1	4,1	10,5	9,4	8,8
Fergana Bölgesi	Sayı (Bin)	2.1	1.0	80.8	85.6	177.1	165.5	153.9
	Oran (%)	0,2	0,1	5,7	5,4	10,9	10,0	9,2
Harezm Bölgesi	Sayı (Bin)	2.5	4.9	35.3	39.5	88.1	80.0	73.7
	Oran (%)	0,5	0,9	5,5	5,4	10,9	9,9	9,0
Taşkent Şehri	Sayı (Bin)	2.7	2.0	39.8	46.5	108.8	98.9	95.3
	Oran (%)	0,3	0,2	3,3	3,8	8,0	7,0	6,5

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2

Devlet İstatistik Kurumu resmî verilerine göre, Özbekistan'da 2000-2006 yılları arasında işsizlik oranları %0,2-%0,4 arasında değişmiştir. 2007 yılında resmî işsizlik oranı, birden 2005 yılında işsizlik oranları %5'e çıkmış ve 2016 yılına kadar %4,9-%5,2 arasında kalmıştır. Şevket Mirziyoyev'in iktidara geldiği dönemden sonra, 2017 yılında işsizlik oranı %5,8 olarak ilan edilirken, bu oran 2018 yılında %9,3'e çıkmıştır. 2000 yılında 35.400 (%0,4) olarak görülen işsiz sayısı 2020 yılında %10,5 ile en yüksek oran sayısına (1.561.000) erişmiştir. 2022 yılı itibariyle ülkede işsizlik oranı ise %8,9'dur.

Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verileri, uluslararası kuruluşlar dahil olmak üzere dış kaynaklı verilerle çelişebilmektedir.

Nitekim resmî verilere göre, Özbekistan'da 2003 yılında işsizlik oranı %0,3 iken Dünya Bankası'ndan alınan verilere göre, 2003 yılında Özbekistan'ın işsizlik oranı %9 civarında olup bu oran 2005'te %7'ye, 2007 yılında ise %4,9'a düşmüştür. Bu tarihten sonra 2016 yılına kadar istikrarlı bir işsizlik oranı bulunmaktadır.

2020 yılında dış göçle yurt dışına gitmiş olan Özbek vatandaşları ülkelerine dönerken, Özbekistan'dakiler (büyük çoğunluğu Rusya ve Türkistan devletlerine) kendi ülkelerine dönmüşlerdir. Bu dönemde işsizlik oranlarında belirgin bir yükseliş olmamakla birlikte, işsizlik sorunu belirgin bir şekilde şiddetlenmiştir.

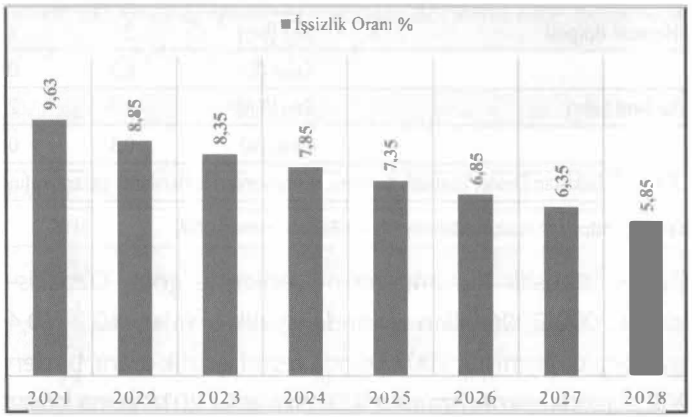
Öte yandan Özbekistan'da 2021 yılı itibariyle işsizlik oranı %9,6 olmuştur. The Global Economy raporuna göre, Özbekistan'da 1991 ile 2021 yılları arasındaki ortalama işsizlik oranı %6,9'dur. Karşılaştırma yapıldığında, 2021 yılı itibariyle 178 ülke bazında dünya ortalaması %8,01 olup Özbekistan'ın 2021 yılı itibariyle işsizlik oranı dünya ortalamasının altındadır. Ülkede 2022 yılı itibariyle işsizlik oranı %8,9 olmuştur.

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle Namangan Bölgesi'nin işsizlik ortanı %8,9 olup ülke ortalaması ile aynıdır. Diğer taraftan Buhara Bölgesi, Taşkent Bölgesi, Nevai Bölgesi ve Taşkent şehri hariç diğer bölgelerin tamamının işsizlik oranı ülke ortalamasının üstündedir. Buna göre Cizzak Bölgesi, Kaşkaderya Bölgesi, Surhanderya Bölgesi, Sırderya Bölgesi ve Semerkant Bölgesi'nden işsizlik oranı %9,3 olup ülke ortalamasının bir hayli üstündedir. Bu bölgelerin peşi sıra en fazla işsizlik oranı %9,2 ile Fergana Bölgesi'nde kayıtlara geçmiştir. Fergana Bölgesi'ni %9,1'ile Karakalpakistan Cumhuriyeti, %9,1 ile Andican Bölgesi ve %9 ile Harezm Bölgesi takip etmektedir. Ülkede en az işsizlik oranı Taşkent şehrindedir. Taşkent şehrinin, 2022 yılı itibariyle işsizlik oranı %6,5 olup hem ülke ortalamasının hem diğer bölgelerin işsizlik oranının bir hayli altındadır.

Taşkent şehrine en yakın işsizlik oranı %8 ile Nevai Bölgesi'ne aittir. Nevai Bölgesi'ni %8,8 puanla Taşkent Bölgesi ve Buhara Bölgesi takip etmekte olup, bu bölgelerin işsizlik oranı, ülke ortalamasının yalnızca 1 puan altındadır. Bunun yanı sıra 2000-2022 tarihleri arasında, bölgeler arasında en yüksek işsizlik oranına 2020 yılı içerisinde ve %11,1 oranla Kaşkaderya ve Surhanderya Bölgeleri'nde rastlanmıştır.

Aşağıdaki grafikte, Özbekistan'ın 2028 yılı için öngörülen işsizlik oranları yer almaktadır.

Grafik4.5.: Özbekistan'ın 2028 Yılı İçin Öngörülen İşsizlik Oranı, 2021-2028

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/

IMF'nin verilerine göre, 2028 yılı için Özbekistan'da öngörülen işsizlik oranı ise %5,8 olup, bu tarihte dünya ortalamasının %6,6 olacağı tahmin edilmektedir. Buna göre, işsizlik yakın gelecekte bir azalma eğilimi gösterirken, Özbekistan için bir sorun olmaya devam edecektir.

Birleşmiş Milletler'in yayımladığı *United Nations Common Country Analysis*: Uzbekistan adlı rapora göre (Fraser, 2021: 46), 2020-2030 yılları arasında Özbekistan'da işgücünün 3.5 milyon kişi daha artacağı öngörülmektedir.

Genel olarak, daha yüksek ve hızlı ekonomik büyüme, zorunlu olarak yoksulluğun daha hızlı azaltılması anlamına gelmez. Bu, büyümenin düşük gelirli yanlısı olup olmadığına ve bu tür yoksul yanlısı büyümenin toplam işgücü arasında istihdam ve gelir yaratıp yaratmadığına bağlıdır (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 9).

Tablo 4.66.: Özbekistan'da 2030 Yılına İlişkin İşgücü, İstihdam ve İşsizlik Öngörüleri (2030)

	2019	2030A	2030B
Toplam Nüfus	33.580.4	37.418.0	37.418.0
Çalışabilecek Yaştaki Nüfus, 1000	20.289.8	22.812.0	24.354.0
İşgücü, 1000	14.876.4	16.725.7	17.856.3
İstihdam, 1000	13.541.1	16.391.2	17.499.1
İşsiz, 1000	1.335.3	334.5	357.1
Aktif Olmayan, 1000	18.704.0	16.854.7	19.561.7
İşgücüne Katılım Oranı %	73,3	73,3	73,3
İstihdam oranı %	66,7	71,9	71,9
İşsizlik Oranı %	9,0	2,0	1,0

Kaynak: ILO, 2020: 9, Towards Full and Productive Employment in Uzbekistan: Achievements and Challenges

2019'da küresel olarak, çalışma dönemlerindeki yaklaşık yarım milyar insan işe erişimden yoksundur. Aynı zamanda, dünyada kabaca 270 milyon genç, yani dünyada gençlerin %22'si istihdamda ve eğitimde yer alamamıştır.

Gelecek yıllarda 15-24 yaş arası nüfusta insana yakışır iş için yeterli şartları sağlamak acil bir sorundur (UN, 2021a: 91). Aşağıdaki tabloda Özbekistan'da 2030 yılında işgücü istatistiklerine özgü bir öngörü bulunmaktadır.

ILO tarafından yayımlanan, "*Towards Full and Productive Employment in Uzbekistan: Achievements and Challenges*", başlıklı çalışmaya göre, Özbekistan'da 2019 yılı itibariyle 33.5 milyon olan nüfusun 2030 yılında 37.4 milyona çıkması beklenirken, 2019 yılında 20.2 milyon olan çalışabilecek yaştaki nüfus sayısı, 2030'da 24.3 milyona çıkacağı öngörülmektedir. Sözü edilen bu raporun öngörülerine göre, 2019 yılında 14.8 milyon olan işgücü sayısı, 2030 yılında 17.8'e çıkması beklenirken, 13.5 olan istihdam sayısı, 17.4 olacaktır. Buna göre ülkede 2019 yılında 1.3 milyon kişi işsizken, 2030 yılına gelindiğinde bu sayı 357.100'e gerileyecektir. Ayrıca Özbekistan'da 2019 yılında %66,7 olan istihdam oranı, 2030 yılına gelindiğinde %71,9'a çıkacaktır. Dolayısıyla ülkede 2019 yılındaki %9 olan işsizlik oranı, 2030 yılına gelindiğinde %1'e gerileyeceği tahmin edilirken, %73,3 olan işgücüne katılım oranında herhangi bir değişiklik olmayacağı belirtilmektedir. Aşağıdaki tabloda Türkistan coğrafyasındaki ülkelerde işsizlik göstergelerine ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 4.67.: Özbekistan ve Türkistan'ın İşsizlik Göstergeleri

İşgücü Göstergeleri	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan
İşsizlik oranı (2022, %)	6,02	5,16	4,77	7,74	4,79
Dünya Sıralaması	91	107	119	65	118
Kadınlar için işsizlik oranı (%, 2022)	7.00	5,57	4,95	6,4	3,55
Dünya Sıralaması	78	93	106	84	135
Erkekler için işsizlik oranı (%, 2022)	5,45	4,45	4,31	8,71	6,65
Dünya Sıralaması	88	107	109	45	63
Genç işsizliği, 15-24 yaş arası (%, 2022)	13,83	3,85	8,88	17,41	10,59
Dünya Sıralaması	84	169	121	70	109

Kaynak: theglobaleconomy.com/, 2023) verileri kullanılarak tablo yazar tarafından oluşturulmuştur

Türkistan coğrafyası ile kıyaslandığında en yüksek işsizlik %7,74 ile Tacikistan'da bulunurken, sırasıyla Kazakistan'da %5,16, Türkmenistan'da %4,79, Kırgızistan'da %4,77 oranında işsizlik vardır. Buna göre The Global Economy'nin verilerine göre, 2022 yılı itibariyle %6,02 olduğu iddia edilen Özbekistan'da işsizlik Tacikistan'dan sonra bölgesindeki en yüksek değere sahip olurken, aralarında en düşük işsizlik oranı ise Kırgızistan'a aittir. Bu çerçevede, 2028 yılı için Kırgızistan'ın işsizlik oranın %9,01; Kazakistan'da %4,8 olacağı öngörülmekte olup Özbekistan'da ilerleyen dönemlerde işsizliğin tek haneli rakamlarda seyredeceği tahmin edilmektedir.

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle kadın işsizlik oranı %7,0, erkek işsizlik oranı %5,4 olurken; ülkede 1991-2022 yılları arasında kadınlar işsizlik oranı %8,9; erkek işsizlik oranı ise, ortalama %5,7 olmuştur. Buna göre Özbekistan'da mevcut kadın ve erkek işsizlik oranı kendi ortalamasının altına düşmüş durumdadır. Bu durum Özbekistan için bir iyileşme belirtisidir. Kıyaslama açısından bakıldığında kadın işsizlik oranı dünya ortalaması 176 ülke bazında %8,9; erkek işsizlik oranı ortalaması %6,8 olup Özbekistan'ın kadın ve erkek işsizlik oranları kendi kategorisinde dünya ortalamasının altındadır.

Türkistan coğrafyası açısından bakıldığında yüksekten düşüğe doğru, Tacikistan'da kadın işsizlik oranı %6,4, erkek işsizlik oranı 6,6; Kazakistan'da kadın işsizlik oranı %5,5, erkek işsizlik oranı %4,4; Kırgızistan'da kadın işsizlik oranı %4,9, erkek işsizlik oranı %4,3; ve Türkmenistan'da kadın işsizlik oranı %3,5, erkek işsizlik oranı %6,6 şeklindedir. Türkistan coğrafyası açısından dikkat çekici nokta Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da kadın işsiz oranı erkek işsiz oranından yüksek iken; Tacikistan ve Türkmenistan'da erkek işsiz oranı kadın işsiz oranından daha fazladır.

Özbekistan'ın 2022 yılı itibariyle genç işsizlik oranı %13,8 olup bu oran 176 ülke bazında dünya ortalaması olan %16,7'nin altındadır. Özbekistan'da bağımsızlığını kazandığı günden başlamak üzere 2022 yılına kadar genç işsizlik oranı ortalama değeri ise %14,7'dir. Bu verilere göre, Özbekistan'ın son genç işsizlik oranı hem kendi ortalamasının hem de dünya ortalamasının altındadır. Türkistan

coğrafyasına bakıldığında en fazla genç işsizlik oranı %17,4 ile Tacikistan'da olup, bölgesindeki en yüksek genç işsizlik oranına sahip olan ülkedir. Buna karşılık Türkmenistan'da genç işsizlik oranı %10,5, Kırgızistan'da %8,8, Kazakistan'da ise %3,8'dir. Buna göre Özbekistan, bölgesinde Tacikistan'dan sonra en fazla genç işsizin olduğu ülke konumundadır.

4.4.3. Özbekistan'da Çalışma Hayatında Kadın

Özbekistan'da bağımsızlığından sonra kadınlara yönelik devlet sübvansiyonlarının kesilmesiyle kadınların istihdam alanındaki sorunları önemli boyutlara ulaşmıştır. Genel olarak sübvansiyonlara harcanan miktar, 1994 yılında devlet harcamalarının %16'sından fazlası iken, 2000 yılında yalnızca %3'e düşmüştür. Bu, insanların daha önce sübvanse edilen kamu hizmetlerinin maliyetini kendilerinin karşılaması zorunda olduğu anlamına gelmekteydi. Bu faktörlerin kadınlar için doğrudan ve dolaylı bir şekilde hem ekonomik hem de sosyal maliyetleri olmuştur. Mesela sağlık hizmetlerinin artan maliyeti, genellikle sağlık hizmetleri için daha fazla talepte bulunan kadınlar için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Nitekim genellikle çocuklarının sağlık hizmetlerini önemseyen doğurganlık çağındaki kadınlar bu gelişmeden doğrudan etkilenmiştir (Mee, 2001: 15).

Sovyetler Birliği'nin doğum yanlısı politikaları, artan işgücü katılım oranlarının ekonomik sonuçlarıyla birleşince geleneksel kısıtlamaların ötesinde birtakım haklar tanınmasına sebep olmuştur. Nitekim doğum izni otuz haftalık hamilelikten sonra başlamakta ve 126 gün tam ücretle devam etmekteydi. Kadınlar, emeklilik haklarına halel gelmeksizin üç yıl ücretsiz izin hakkına sahipti. İki yaşından küçük çocuklara bakan tüm kadınlar, asgari ücretin %20'sine eşit bir aylık yardım almaktaydı. Beş veya daha fazla çocuğu olan kadınlar için (1989 nüfus sayımında ailelerin %57'sini oluşturuyor) emeklilik yaşı olan 55 yerine 50 yaşında emekli oluyordu (Pomfret ve Anderson, 1997: 15). Bugün itibariyle kadınlarda emeklilik yaş sınırı 55, erkeklerde ise 60'tır (tradingeconomics.com, 2023).

Sovyet tarzı *"koruyucu politikalar"*, kadınların Sovyet tarzı bir çalışma kültürü içinde önemli haklar elde etmesine yol açmıştır. Bugün bu politikalardan büyük bir çoğunluğu olduğu gibi sürdürülürken, kadın emeğinin maliyetini artırdığı için piyasada tam tersi sonuçlara sebep olmaktadır. Doğum izni gibi haklar kadın haklarını korurken, uygulamada maliyetlerin çoğu işveren tarafından karşılanmak zorunda olduğu için kadın istihdamını daraltmaktadır (Mee, 2001: 35). Toplumsal cinsiyet eşitliği ilkelerine dayalı sosyo-ekonomik kalkınma, insana yakışır iş olanakları ve herkes için asgari düzeyde sosyal koruma sağlanmasının yanı sıra hukuki, siyasi, örgütsel açıdan ve pratik düzeylerde toplumsal cinsiyete ilişkin önyargıların üstesinden gelinmesi de amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra ülkenin kamu politikası, aile kurumuna merkezî bir önem vermektedir (ILO, 2020a: 69).

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, geçiş döneminde ekonomi bozulmuş, üretim düşmüş, istihdam daralırken, işsizlik artmıştır. Bu süreçten en fazla etkilenen toplumsal kesim kadınlar olmuştur. Kadınların istihdama katılım düzeylerinde sorunlar yaşanırken, çalışan kadınların koşulları kötüleşmiş ve erkeklere nazaran dezavantajlı konumları derinleşmiştir. Bununla beraber Özbekistan'da okur-yazarlık oranlarının yüksekliğine rağmen toplumdaki cinsiyet rolleri katı klişelerin yedeğinde asimetrik bir hâl almıştır. Özbekistan geleneksel bir toplumsal yapıya sahip

olmasının yanı sıra katı törelerin günümüze kadar etkisini sürdürdüğü ataerkil bir toplumdur. Erkeğin egemen olduğu toplumsal yapı içinde, kadın ev ortamından çalışma hayatına kadar her alanda erkeğe göre ikincil konumdadır. Özellikle 2017 yılından sonra ülkede yaşanan transformasyon sürecinde toplumsal cinsiyet kalıplarına meydan okuyan ve kadının toplumsal konumunu güçlendirmeye yönelik önemli yapısal reformlar hayata geçirilmiştir. Buna rağmen, Özbekistan'da kadının toplumsal konumuyla ilgili aşılamamış önemli sorunlar bulunmaktadır.

Alan araştırmasında gerçekleştirilen görüşmelerde, üniversite 3. sınıf öğrencisi, 20 yaşında bir genç, evlenirken karısında aradığı özellikler arasında ailesine hürmet göstermesi, annesine ve babasına gelinlik etmesi gibi hususların yanı sıra çalışacaksa kadına göre bir iş olması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisinden kadına göre iş derken neyi kastettiği sorulduğunda, *"Karımın her yerde çalışmasına izin vermem. Mesela otelde yemek yaparsa izin veririm. Baktım orada erkek yok izin veririm. Ama varsa yok, çalışmasın..."* (K6: Erkek, 20, Ünv. Öğr.) şeklinde konuşarak karısının çalışacağı yerde erkeğin olmaması gibi kriterleri önemsediğini belirtmiştir. Bunun yanında ülkede hâlâ yaygın olan erken evlilik, aile içindeki ayrımcı yaklaşımlar gibi sorunlar sektörel dışlanma ve teknik becerilerin eksikliği gibi konularla birleştiğinde kadınların işgücü piyasasına tam anlamıyla katılımı zayıftır. Aşağıdaki tabloda, yıllara göre, kadınların işgücündeki payı verilmiştir.

Tablo 4.68.: Kadınların İşgücündeki Payı (1989-1998)

	1989	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Kadın oranı (%)	46,5	46,5	43,3	43,4	42,7	43,7	44,0	44,1

Kaynak: (Mee, 2001: 32)

Sovyetler Birliği Dönemi'nde işgücündeki kadın oranı oldukça yüksek olup, bu oran yıllar içinde düşüş göstermiştir. Nitekim 1989 yılında kadınların işgücündeki payı %46,5 iken, bağımsızlığını elde eden Özbekistan Cumhuriyeti'nde, 1991 yılından sonra bu oran düşüşe geçmiştir. Bakıldığında 1998 yılına gelindiğinde bu oran yaklaşık olarak %2 düşerek %44,1 olmuştur. Bunun sebebi yukarıda bahsedildiği üzere Sovyet sonrası dönemde yaşanan ekonomik, siyasal, yönetsel ve sosyal sorunlarla alâkalı olup ekonominin devlet tarafından sübvanse edilmemesi, öncelikle istihdama büyük zararlar vermiştir. Bu süreçte piyasada olabildiğine gizli işsizler türerken, kadınlara ücretsiz izin verilerek istihdamın dışına itilmesi gibi sorunlar doğal uygulamalara dönüşmüştür. Bu dönemde Mee'nin (2001) ifade ettiği üzere kadınlar işgücünün %42'sini oluşturmasına rağmen kayıtlı işsizlerin %63'ünü oluşturması şaşırtıcı değildir. 1999 yılına gelindiğinde işsiz kadınların %70'i vasıfsız veya çocuklu olmaları nedeniyle iş hayatına dâhil olamamıştır. Bu tarihte resmî işsizlik oranları %0,5 iken, gerçek işsizlik oranının %5-15 olduğu tahmin edilmektedir. Ülkede, gizli işsizlerin de büyük bir oranını kadınlar oluşturmaktadır. Bu noktada hükûmet işgücü piyasası üzerindeki baskıyı azaltmak amacıyla doğum iznini iki yıldan üç yıla çıkarırken, bu karar kadınların işe alınması konusunda caydırıcı bir etki ortaya koymuştur (Mee, 2001: 36).

Özbekistan'da işgücünde kadınların işgücündeki payı zaman içinde azalma eğilimi göstermekle birlikte, kadınlar, erkeklere nazaran daha düşük düzeyde ücret almaktadırlar. Bu durum kadınların tekstil, gıda ve hafif sanayi gibi düşük ücretli faaliyetlere daha fazla yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra Dünya Bankası verilerine göre kadınların kırsal emeğin payındaki yeri gittikçe artmaktadır. Yani kadınlar karşılıksız

emek sağlayan; ancak resmî olarak işsiz olarak kayıtlı olmayan geleneksel rolleri daha fazla üstlenmektedirler (Pomfret ve Anderson, 1997: 16). Ülkede ücretsiz ev işi görünmez olduğu gibi hafife de alınmaktadır. Çalışan kadınların çoğu kendilerini ücretsiz ev işlerine adadığından, parasal gelirleri aile üyelerine, çoğunlukla erkeklere, devlete veya özel kurumlara bağlıdır. Erkeklerle karşılaştırıldığında, kadınların işgücüne katılım oranı, erkeklere göre, neredeyse yarı yarıya daha azdır (ILO, 2020a: 69). Kırsal kesimde ve taşrada kadınların çalışma şartları oldukça ağır olup ev işlerinin yanı sıra tarım ve hayvancılıkla ilgili konularda da ağır yükleri taşımak ve büyük sorumlulukları üstlenmek durumundadır. Bu bağlamda kentler de yaşayan ve/veya çalışan kadınlarla kırsalda olan kadınlar arasında önemli derin farklılıklar oluşmuş durumdadır.

Bu konuda K9 kodlu 80 yaşındaki bir kadın, *"köyün de kendi hayatı var, şehrin de kendi hayatı var. Ama köyün kadın için şartları daha ağırdır"* diyerek, kırsalda kadının yükünün daha fazla olduğunu söylemiştir. Bu noktada katılımcıya, *"Kızınızı köye gelin gönderir misiniz?"* diye sorulduğunda ise cevabı şöyle olmuştur: *"Kızım sevse gitmek istese köye de gelin gönderirim. Ama köye gittiğinde, oraya gittiğinde de mal sağacak, iş yapacak. Köyün çok işi var. Yemek yapacak. Tandır yakacak, ekmek pişirecek, çocuklarıyla, eviyle ilgilenecek..."* (K9: Kadın, 80, İlkokul). Bakıldığında köyde kadınların yaptığı iş hem çok çeşitli hem de oldukça ağırdır. Bu sebeple yerel halkın çoğunluğu, kızını mümkün olduğu kadar köye gelin göndermemekte, köydeki halk ise kentlere gitmek koşuluyla kızlarını evlendirmektedirler. Bu durum bölgenin temel sorunlarından biri olan göçü motive ve dinamize eden temel faktörlerden biridir.

Bununla beraber, kadın işçilerin yarısından fazlası eğitim, sağlık, sigorta ve kültür gibi kadınlaştırılmış sözde sofistike olmayan sektörlerde yoğunlaşmaktadırlar. Sağlıkta çalışanların %75'ini, sigortada %44'ünü, eğitimde %61,5'ini ve kültür sanatta %53'ünü kadınlar oluşturmaktadır. Erkekler ise 'inşaat' (%90), 'ulaşım ve haberleşme' (%84) ve 'yöneticilik' (%76) sektörlerinde yoğunlaşmaktadırlar. Bunlar aynı zamanda sağlıksız ve güvenli olmayan çalışma ortamları nedeniyle en fazla risk altında olan sektörlerdir (Mee, 2001: 32). Diğer taraftan Özbekistan'da bekâr kadınların istihdam oranı (%52), evlik kadınların istihdam oranından (%36) daha fazladır. 2020 yılında bir anket sonuçlarına göre, işsiz kadınların %43'ü ev işleriyle ilgilenmek zorunda oldukları için iş aramadıklarını ifade etmiştir. Bundan başka, Özbekistan toplumunda kadınların evlendikten sonra bir veya iki yıl içinde doğum yapmaları beklenir (Saida, 2022). Bu durum, kadınların istihdamdan uzak durmasına veya işsiz kalmasına sebep olan başka bir faktördür.

Özbekistan'da kadınlar serbest meslekten ziyade, ücretli istihdama yönelmektedirler. Bunun muhtemel en önemli sebebi, annelik koruması da dâhil olmak üzere, makul sosyal korumaya sahip düzgün iş arayışının bir yansımasıdır. Bakıldığında çalışan kadınların, genellikle daha istikrarlı işler, daha uygun şartlar ve koşullar sunan kamu sektörüne yöneldikleri görülmektedir. 2018 yılında kadınların %58,7'si ve erkeklerin %41,3'ü kamu sektöründe çalışmıştır. Aynı yıl, özel sektörde çalışan kadınların oranı %26,0 iken, erkeklerin oranı ise %74,0 olmuştur. Dolayısıyla, kamu sektörünün boyutunun küçültülmesinin, kadınlar üzerinde olumsuz yansımaları olması daha muhtemeldir (ILO, 2020a: 13). Bu durumun bir sonucu olarak Özbekistan'da kadınlar açısından iki olumsuz ve endişe verici durum hâsıl olmaktadır. Birincisi piyasa ekonomisine geçişin bir sonucu olarak kadınlar özel sektörde daha az rekabetçi

duruma düşmüştür. İkincisi ise Özbekistan'da yoksulluk bir kadın sorunu hâline gelmektedir. Nitekim ülkede işgücüne katılım oranı bağımsızlıktan bu yana 1993'te %80'den 1997'de %73'e gerilemiştir. Ayrıca, günümüze doğru bir miktar artmakla birlikte kadınların işgücündeki payı 1990'ların ortalarında oldukça düşmüştür (Mee, 2001: 32). Aşağıdaki tabloda Türkistan'da kadınlara özgü işgücü göstergeleri verilmiş olup, Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasında karşılaştırma yapılmıştır.

Tablo 4.69.: Türkistan'da Kadınlara Özgü İşgücü Göstergeleri, 2021

İşgücü Göstergeleri (2021)	Özbekistan	D.S	Kazakistan	D.S	Kırgızistan	D.S	Tacikistan	D.S	Türkmenistan	D.S
Kadın işgücü (%, 2022)	35,95	146	49,7	16	39,63	131	38,19	141	52,61	2
Kadın işgücüne katılım oranı (%, 2022)	40,01	141	65,11	23	45,39	130	31,33	157	47,45	120
Erkek işgücüne katılım oranı (%, 2022)	73,34	55	75,00	48	74,38	50	51,13	172	44,77	177

D.S58: Dünya Sıralaması

Kaynak: (theglobaleconomy.com/, 2023) verileri kullanılarak tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle işgücündeki kadınların oranı %35,9 olup bu oran dünya ortalaması olan %41,6'nın altındadır. Zira Türkmenistan işgücündeki kadın sayısı bakımından dünya ölçeğinde ikinci en büyük işgücünde kadın oranına sahip olan ülke durumundadır. Bununla birlikte Kazakistan'da işgücündeki kadın oranı %49,7; Kırgızistan'da %39,6; Tacikistan'da %38,1'dir. Türkistan coğrafyasına bakıldığında Özbekistan'da işgücündeki kadın oranı bölgesindeki bütün devletler arasında en düşük orana sahiptir.

İşgücüne kadın katılım oranına bakıldığında, 2022 yılı itibariyle, Kazakistan'da işgücüne kadın katılım oranı %65,1; işgücüne erkek katılım oranı %75'tir. Türkmenistan'da işgücüne kadın katılım oranı %47,4 iken, işgücüne erkek katılım oranı %44,7'dir. Kırgızistan'da işgücüne kadın katılım oranı %45,3, erkek katılım oranı %74,3'tür. Özbekistan'da işgücüne kadın katılım oranı %40,1 iken, işgücüne erkek katılım oranı %73,4'tür. Tacikistan'da ise işgücüne kadın katılım oranı %31,3, erkek katılım oranı ise %51,3'tür. Dünya ölçeğinde işgücüne kadın katılım oranının ortalama değeri %41,6; ortalama erkek katılım oranı ise %50,3'tür.

Buna göre işgücüne kadın katılım oranı bakımından Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan dünya ortalamasının üstündeyken, Özbekistan ve Tacikistan dünya ortalamasının altındadır. Erkek katılım oranı açısından ise Türkmenistan dışında diğer bütün devletler, dünya ortalamasının üstündedir. Bununla beraber Türkmenistan'da işgücüne kadın katılım oranı erkek katılım oranın üstündeyken, diğer devletler olan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da işgücüne erkek katılım oranı kadın katılım oranına göre daha yüksektir.

4.4.4. İşgücü Göçü

Teorik olarak iki faktör iş göçünü etkilemektedir. Bunlardan birincisi, savaş, siyasi zülüm, doğal afetler vb. gibi sebeplerle ortaya çıkan ve ekonomik olmayan etmenlerdir. İkincisi ise ülkelerin farklı ekonomik gelişmişlik seviyele-

58 İlgili yerlerde kullanılan D.S. kısaltmasının açılımı, Dünya Sıralamasıdır.

rinin yarattığı itme ve çekme faktörleridir. Özbekistan'da savaş, doğal afetler gibi nedenlerle göç olayı olmamakla birlikte, ekseriyetle siyasi baskılar, daha müreffeh yaşam arayışı gibi sebeplerle dışarıya göç yaşanmaktadır. Ancak Özbekistan'da dışarıya doğru yapılan iş göçünün temel sebeplerinden biri, ekonomik sebeplerden kaynaklı olarak ortaya çıkan itme ve çekme faktörleridir. Zira, Umarkulov'un (2021) ifade ettiği üzere, Özbekistan'ın 2019 yılı itibariyle kişi başına düşen milli gelir 8.999 ABD Doları iken, bu oran aynı yıl içinde Kazakistan'da 28.849; Rusya'da 29.642 ve Kore Cumhuriyeti'nde 44.740 ABD Dolarıdır. Üstelik Rusya'nın birçok bölgesinde kaynakçı, çilingir, nakliyeci ve montajcı gibi mavi yakalılara yönelik personel sıkıntısı yaşanmaktadır (Umarkulov, 2021: 316). Bu durum Özbekistan'dan ekonomik açıdan cazip yerlere işgücü göçünü etkileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Özbekistan'da iş ve eğitim faktörleri, her gün birçok kırsal sakini, başta Taşkent ve Andican olmak üzere şehirlere çekmektedir. Örneğin, çeşitli endüstrilere ev sahipliği yapan Andican şehrinin resmî nüfusu 624.000 olup, bu sayı kimi günler gün içinde 1 milyona ulaşabilmektedir. Bu nedenle, Özbekistan'da günlük göç, kırsal ve kentsel topluluklar arasındaki bağları geliştirmenin yanı sıra, istihdam sorununu da tetiklemektedir (migrants-refugees.va, 2020). Keza Özbekistan'da nitelikli eleman bulmak zor ve maaşlar Batı standartlarına göre oldukça düşüktür. Hem hükûmetin hem de bağımsız analistlerin istatistiklerine göre, nüfusun yaklaşık %9-12'si yoksulluk seviyesinin altında yaşamaktadır. İstihdam edilen nüfusun ise yaklaşık olarak %48'i düşük verimli ve düşük gelirli işlerde çalışmaktadır. Buna göre Özbekistan, Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri arasında en büyük göçmen işçi tedarikçilerinden biridir (state.gov, 2022a). Aşağıdaki tabloda Türkistan'da işçi dövizlerine dair bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 4.70.: Özbekistan'ın İşçi Dövizleri Gelirleri, 2022

	İşçi Dövizleri (2022)				
	Özbekistan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkmenistan	Tacikistan
GSYİH'nin Yüzdesi Olarak İşçi Dövizleri (%)	20,82	0,22	29,51	-	50,95
Dünya Sıralaması	15	141	3	-	1

Kaynak: (theglobaleconomy.com/, 2023) verileri kullanılarak tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Dünya Bankası verilerine göre, Özbekistan'ın 2005-2022 yılları arasında işçi dövizlerinin GSYİH içindeki oranı %10 olup 2022 yılı itibariyle bu oran %20,8 olmuştur. Bakıldığında Orta Türkistan'da Tacikistan'ın işçi gelirlerinin GSYİH içindeki oranı %50,9 olup dünyada birinci sırada yer almaktadır. Benzer şekilde Kırgızistan'ında işçi gelirlerinin GSYİH içindeki payı oldukça büyüktür. 2022 yılı itibariyle Kırgızistan'ın GSYİH içindeki oranı %29,5 olup dünyada üçüncü sıradadır. Kazakistan'ın ise komşularından bu konuda oldukça farklılaştığı görülmektedir. Zira Kazakistan'ın işçi gelirlerinin GSYİH içindeki oranı %0,2 olup dünya sıralaması 141'dir.

4.4.5. Özbekistan'da Çalışma Özgürlüğü

Özbekistan Anayasası, herkese işini özgürce seçme hakkını, adil çalışma koşullarında çalışmayı temin ederken, bağımsızlığından hemen sonra 1992 yılında, hükûmet İstihdam Politikası Sözleşmesi'ni imzalamıştır (ILO, 2020b: 20). İş kanunu ve çalışma mevzuatı açısından, çalışanlar iki hafta önceden yazılı bildirimde bulunarak iş akdini feshedebilmektedir. Çalışma Bakanlığı, çalışanlara iş uyuşmazlık-

larında hukuki destek sağlamaktadır. Ancak Özbekistan'da çalışanlar kanunen birçok hakka sahip olsa da uygulamalar keyfi ve tutarsız olabilmektedir. 4 Mart 2020'de Lahey Uluslararası Özel Hukuk Konferansı'na katılan Özbekistan tarafından, *"Yeni Sendikalar Kanunu"* Aralık 2019'da kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, tüm sendikal faaliyetlerini uyum, gönüllülük, ayrımcılık yapmama, bağımsızlık-özyönetim, eşitlik, şeffaflık ve açıklık ilkeleri doğrultusunda yürütmesi gerekmektedir. Kanun, sendikaların ve derneklerinin haklarını güvence altına alırken; onları devlet kurumlarının, memurların ve işverenlerin yasa dışı müdahalelerine karşı korumayı amaçlamaktadır. Hâlihazırda, Özbekistan Sendikalar Federasyonu Yönetim Kurulu, 37.659 birincil kuruluş ve 14 bölgesel sendikayı bünyesinde barındırmaktadır. Yasaya göre, Özbekistan'da faaliyet gösteren yerli veya yabancı sermayeli işletmelerin tümünde çalışanlar belirli haklara sahiptirler (state.gov, 2022).[59]

Genel olarak bakıldığında Sovyetler Birliği Dönemi'nde çalışma şartlarının iyileştirilmesi adına ortaya konulan iyi politikalar sürdürülmeye çalışılsa da yapısal sorunlar artmakta ve derinleşmektedir. Sovyetler Birliği Dönemi'nde ağır çalışma şartları, düşük ücretler ve kırsal kesimlerdeki yoksulluk koşullarına rağmen, kadınların iş hayatına yönlendirilmesi, mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılma noktasına gelmesi, toplumsal eşitlik gibi hususunda yapıcı ve olumlu politikalar uygulandığı söylenebilir. Bununla beraber, bağımsızlığını kazandıktan sonra, özellikle Şevket Mirziyoyev döneminde, Özbekistan'da çalışma hayatının iyileştirilmesi adına birçok reform hayata geçirilmiştir. Buna rağmen, bölgesel eşitsizlikler ve kalkınmışlık farkları, istihdama erişim, ayrımcı olmayan politikaların oluşturulması, çocuk bakımı ve çalışanların özlük hakları bakımından sübvanse edilmesi noktasında eksiklikler bulunmaktadır.

Çalışma hayatında, azınlıkların önemli idari pozisyonlara gelebildiği bir iş kültürü ve siyasal yapı bulunmaktadır. Nitekim *"ülkede etnik açıdan Slav kökenli (Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslular gibi) Özbek olmayan nüfusun büyük bir çoğunluğu idari pozisyonların büyük bölümünü ellerinde bulundurmaktadırlar"* (Smith ve diğerleri, 2023). Öte yandan çalışma hayatında önemli bir yeri olan pamuk sektöründe zorla çocuk işçi çalıştırılmasıyla ilgili birtakım uygulamalar mütemadiyen eleştirilmektedir. Bu çerçevede *"2005 yılında uluslararası 'Pamuk Kampanyası' Özbekistan'ın pamuk ihracatını hedef almıştır. Kampanya, ana teması olarak çocuk işçiliği ve zorla çalıştırma konusuna odaklanmış ve önemli sayıda uluslararası marka tarafından Özbek pamuğuna yönelik bir boykot planlanmıştır"* (Tapiola, 2022: 9). Bununla ilgili ABD, Özbek hükûmetinin uygulamayı kısıtlama sözü vermesinin ardından 2019'da Özbekistan'dan pamuk ithalatı yasağını kaldırmıştır. 2019 yılında denetimler ve cezai yaptırımlar konusunda yeni düzenlemeler getirilmiştir (www.ft.com, 2021).

Özbekistan'da yıllık pamuk hasadı için her yıl yaklaşık 2 milyon kişi işe alınmaktadır (tradingeconomics.com, 2023). 10 Mart'ta Pamuk Kampanyası gözlemcilerinin Özbekistan'daki 2021 pamuk hasadında hiçbir sistemik zorla

59 a- Hükûmet tarafından belirlenen asgari aylık maaş tutarlarından az olmamak üzere ücretlerin adil ve zamanında ödenmesi; b- yirmi dört saatlik zorunlu dinlenme süresi ve yıllık izinle birlikte kırk saatlik standart bir çalışma haftası; c- iş sözleşmelerinde belirtilen veya bir çalışanın sendikasıyla kararlaştırılan ek ücret veya izin şeklinde uygulanabilen fazla mesai tazminatı. Yasa, fazla mesai tazminatının, çalışanın ortalama aylık maaş oranının iki katından az olmaması gerektiğini belirtmektedir. Ek izin süresi fiilî fazla mesai süresinden az olmamalıdır; d- mevzuatla öngörülen iş sağlığı ve güvenliği standartlarını karşılayan çalışma koşulları; e- bir işverenin kusuru nedeniyle ortaya çıkan sağlık veya mal zararlarının tazmin edilmesi; f- profesyonel eğitim; g- işçi sendikalarının kurulması ve bunlara üye olunması (state.gov, 2022a).

çalıştırma gözlemlemediğini duyurmuştur. Ancak bireysel zorla çalıştırma vakaları ve yerel yetkililerin bazı zorlama ve müdahaleleri devam etmiştir. Sonuç olarak kampanya, 330'dan fazla uluslararası şirketin ürünlerinde Özbek pamuğu kullanmama konusundaki 11 yıllık taahhüdünü sona erdirmiştir. İşçi hakları ihlallerini izleyecek bağımsız sendikaların ve STK'ların olmaması, Özbekistan'ın şimdiye kadar kaydettiği ilerlemeye gölge düşürmektedir (HRW, 2023: 681).

2021 ILO Üçüncü Taraf İzleme Raporu'na göre, 2021 pamuk hasadına katılanların %99'u gönüllü olarak çalışmıştır. Raporda, tüm il ve ilçelerde çok az zorla çalıştırma vakası olduğu veya hiç olmadığı belirtilmiştir. Görüşmelere katılan pamuk toplayıcıların çoğunluğu, çalışma koşullarının 2020'den bu yana iyileştiğini söylemiştir. Sadece %5'i, koşulların bir önceki yıla göre daha kötü olduğunu iddia etmiştir. Bu, ulaşım, gıda, suya erişim, hijyen ve diğer tesislerle ilgilidir. Raporda, ayrıca, pamuk toplayıcılarının %62 kadın ve büyük çoğunluğun da kırsal kesimden olduğu ifade edilmiştir (ILO, 2022).

Grafik 4.6.: Özbekistan'da Çalışma ve Emek Özgürlüğü Endeksi,

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/herit_labor_freedom/

The Global Economy (2023) verilerine göre, Özbekistan'da İş Özgürlüğü Endeksi'nin 2022 yılı değeri 59 puan olup, 175 ülke bazında dünya ortalaması olan 60 puanın altındadır. Ülkenin İşgücü-Emek ve Çalışma Özgürlüğü Endeks değeri ise (0-100) 48 puandır. Özbekistan'da 'işgücü, emek ve çalışma hayatı özgürlüğü' endeksinin yıllara göre ortalama değeri, 61 puandır. Bu alanda dalgalı bir seyir söz konusu olup, ülkenin çalışma özgürlüğü endeksi minimum 2022 yılında 48 puanken; maksimum 2005 yılında 67 puan olmuştur. 175 ülke bazında dünya ortalaması 56 puan olup, Özbekistan çalışma özgürlüğü endeksi bakımından dünya ortalamasının altındadır.

4.4.6. Özbekistan'da İş Yapma Kolaylığı, İş Kurma İçin Gereken Süre ve İş Kurma Maliyetleri

Özbekistan'da son dönemlerde serbest piyasa ekonomisinin kurallarına uygun şekilde iş kurma sürecini teşvik edici ve kolaylaştırıcı bir dizi yenilik hayata geçirilmiştir. Bakıldığında Özbekistan'da ortaya konulan yeniliklere rağmen sistem içinde hâlâ şeffaflıkla ilgili sorunlar bulunmakta, enformel sektör istihdamı önemli olmaya devam etmektedir.

Tablo 4.71.: Özbekistan'da İş Yapma Kolaylığı Durumu ve Lojistik Performansı, Limana Sevkiyat Süresi ve Alıcıya Ortalama Teslim Süresi

İş Yapma Kolaylığı	
İş yapma kolaylığı	3/5
Lojistik performansı	2/5
Doğrudan Yabancı Yatırım, Net Girişler, (%GSYİH)	4%
Sevkiyat noktasından yükleme limanına ortalama teslim süresi	16,0 gün
Teslim limanından alıcıya ortalama teslim süresi	3,0 gün

Kaynak: (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021a: 4)

Dünya Bankası'nın verilerine göre Özbekistan, İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde 69. sıradadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021a: 3). Özbekistan'da iş yapma kolaylığı 3/5; lojistik performansı ise 2/5'tir. Ülkede bir iş kurmak için gereken süre 3 gün olup doğrudan yabancı yatırımdan gelen net girişlerin ülkenin GSYİH'sindeki yeri %4'tür. Ülkede sevkiyat limanından yükleme limanına ortalama teslim süresi 16 gün olup teslim limanından alıcıya ortalama teslim süresi ise 3 gündür.

Tablo 4.72.: Özbekistan'da İş Kurmak İçin Gereken Süre (1990-2021)

İş kurmak için gereken süre (gün)			
1990	-	2016	5.5
2000	-	2017	5.0
2012	11.0	2018	3.0
2013	7.5	2019	3.0
2014	7.5	2020	-
2015	5.5	2021	-

Kaynak: (worldbank.org, 2023)

Özbekistan'da iş kurmak için gereken sürenin yıllara göre keskin bir düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir.

Buna göre, iş kurmak için gerekli olan süre 2012 yılında 11 gün iken, bu süre 2013 yılında 7,5 güne 2015 yılında 5,5 güne, 2019 yılında ise 3 güne düşmüştür. Bu kapsamda, BTI Transcormation Indeks'in (bti-project.org, 2022) ifade ettiği üzere, 2020 yılı itibariyle Özbekistan'da iş kurmak için üç günde üç prosedür gerekmektedir. Bunlardan birincisi, Kamu Hizmet Merkezine bir işletme kaydettirmek, ikincisi Devlet Tescil Belgesi almak ve üçüncüsü şirket mührü yaparak bir bankada banka hesabı açtırmak şeklindedir.

2013-2019 yılları arasındaki dönemi kapsayacak şekilde Özbekistan'ın yıllara göre, kişi başına düşen gelir içindeki ortalama iş kurma maliyetinin değeri %7,19'dur. Bu oranın maksimum değeri 2003 yılında %14,4 olmuştur. En son değer ve en düşük değer ise 2019 yılına ait olup Özbekistan'da iş kurma prosedürlerinin maliyetinin kişi başına düşen milli gelire oranı %2,2'dir. İş kurma prosedürlerinin maliyetinin dünya ortalaması 185 ülke bazında %19,8 olup Özbekistan dünya ortalamasının bir hayli altındadır. Bakıldığında küresel ölçekte en yüksek değer 211,8 ile Venezuela'ya ait olup, Venezuela'da iş kurma prosedürlerinin maliyeti dünya ortalamasının on katından fazladır.

Tablo 4.73.: Türkistan Coğrafyası (İş Kurma Maliyeti, Kişi Başına Düşen Gelir %, 2019)

Türkistan Coğrafyası (İş Kurma Maliyeti, Kişi Başına Düşen Gelir%, 2019)		
Ülke	İş Kurma Maliyeti (GSMH%)	Dünya Sıralaması
Tacikistan	15,5	53
Özbekistan	2,2	139
Kırgızistan	1,4	147
Kazakistan	0,2	179
Türkmenistan	-	-

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Cost_of_starting_business/

Türkistan coğrafyasındaki devletlerin iş kurma prosedürlerinin maliyetine bakıldığında Tacikistan'da bu oran %15,5, Kırgızistan'da %1,4, Kazakistan'da ise %0,2 olup, Türkistan'daki bütün devletlerin iş kurma prosedürlerinin maliyeti dünya ortalamasının altındadır.

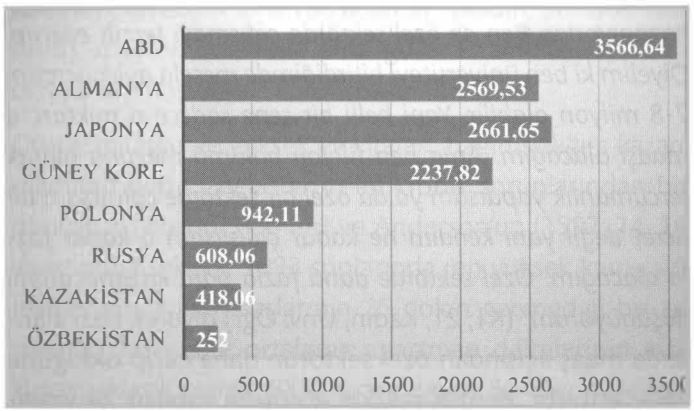
4.4.7. Özbekistan'da Asgari Ücret ve Maaşlar

Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından yayımlanan, *Women and the World of Work in Uzbekistan Towards Gender Equality and Decent Work for All* başlıklı rapora göre, Özbekistan'da, istihdam hanehalkı gelirinin ana kaynağıdır

(ILO, 2020a: 12). Ülkede asgari ücret 1992 yılında 2.500 Ruble iken, bu oran 1993 yılında 16.200 Rubleye, 1993 yılında ise neredeyse iki kat artarak 30.000 Rubleye yükselmiştir. Bununla birlikte 1993 yılında ülkedeki ortalama nominal ücretler bir önceki seneye göre %700'lere varan düzeyde artış göstermiştir (Eryiğit, 1998: 42). Refworld'un (2007) raporuna göre, 2005 yılında aylık asgari ücret 6.4 ABD dolarından 7.8 ABD dolarına çıkmıştır. Tarım işçilerinin oldukça düşük ücretler aldığı ülkede çok sayıda işçi, yüksek ücretler uğruna yabancı ülkelere göç etmektedir (refworld.org, 2007: 9).

İstihdam sektörünün %20'sinden fazlasını oluşturan kamu sektöründe de maaşlar oldukça düşüktür. Bununla beraber, alınan birçok önleme rağmen, ülkede kayıt dışı istihdam, yasa dışı işçi göçü gibi sorunlar çalışma hayatının önemli sorunları olmaya devam etmektedir (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 9). Aşağıdaki grafikte, 2018 yılına ait, içinde Özbekistan'ın da yer aldığı seçilmiş ülkelere ait aylık net ücret miktarları yer almaktadır.

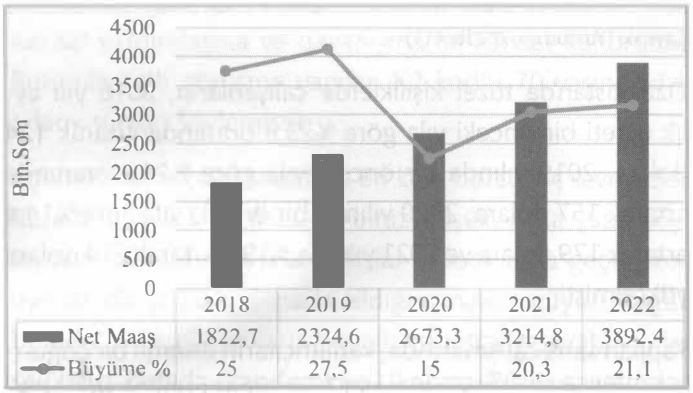
Grafik 4.8.: Seçilmiş Ülkelere Ait Aylık Net Ücret, 2020

Kaynak: (Umarkulov, 2021: 316)

Grafik 4.8'de gösterilen verilere göre Özbekistan'daki ücretler, 2018 yılı itibariyle Kazakistan'dan 1.8 kat, Rusya'dan 2.4 kat, Polonya'dan 3.7 kat, Güney Kore'den 8.8 kat, Japonya'dan 10.5 kat, Almanya'dan 10.2 kat ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 14.1 kat daha düşüktür. Son 10 yılda Özbekistan'ın nüfusu neredeyse %21 artarken, net ücretler bu gelişmenin oldukça altında kalmıştır (Umarkulov, 2021: 316). Ülkede ücretlerin düşüklüğü ekonomik bir sorun olmanın ötesinde sosyal, kültürel ve toplumsal alanları da derinden etkileyen önemli bir faktördür. Aşağıdaki grafikte Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, yıllar içinde ortalama ücret miktarları yer almaktadır.

Grafik 4.9.: Özbekistan'da Yıllara Göre Ortalama Ücret Miktarları ve Oranları (2018-2022), Bin Som, (Geçen Yılın Aynı Dönemine Göre Büyüme Oranları %)

Kaynak: (Yuldoshev, 2023b: 407)

Özbekistan'da 2018 yılı itibariyle ortalama olarak 1.822.700 Som (148 dolar) olan ücretler 2019 yılında %27,9 oranında artarak 2.342.600 Som (190 dolar) olmuştur. Sonrasında 2020 yılında ortalama ücretler bir önceki yıla göre %15 oranında artarak 2.673.300 Som (217 dolar) olurken, 2021 yılında %20,3 oranında artarak 3.214.800 Som'a (261 do-

lar) yükselmiştir. Ülkede 2022 yılı itibariyle ortalama ücret tutarı ise 3.892.300 Som'dur (316 dolar). Bakıldığında dolar bazında, ülkede ücretler, yıllara göre artış göstermesine rağmen, oldukça düşüktür.

Tablo 4.74.: Özbekistan'da Tüzel Kişiliklerde Çalışanların (Tarım Sektörü ve Küçük İşletmeler Dahil) Ortalama Aylık Ücret

Tüzel Kişiliklerde Çalışanların Ortalama Aylık (Nominal) Ücreti					
	2017	2018	2019	2020	2021
Aylık Ücret (Som)	1.251.500	1.542.600	1.946.800	2.227.100	2.662.000
Aylık Ücret (Dolar)[60]	100,93	124,41	157,01	179,62	214,6
Büyüme (%)	17,6	23,3	26,2	14,4	19,5

Aylık Maaş: Tüzel Kişilerin Ortalama Aylık Ücreti (Bin Som). Tarım sektörü ve küçük işletmeleri dikkate alarak hazırlanmıştır.
Büyüme: Geçen Yılın Aynı Dönemine Göre Büyüme

Kaynak: (Yuldoshev, 2023b: 411)

Özbekistan'da tüzel kişiliklerde çalışanların, 2018 yılı aylık ücreti bir önceki yıla göre %23,3 oranında artarak 124 dolara, 2019 yılında bir önceki yıla göre %26,2 oranında artarak 157 dolara, 2020 yılında bir önceki yıla göre %14,4 artarak 179 dolara ve 2021 yılında %19,5 artarak 214 dolara yükselmiştir.

Yapılan saha çalışmasında, katılımcıların önemli bir çoğunluğu, ülkede maaş ve ücretler konusunda büyük eşitsizlikler olduğundan söz etmişlerdir. Bu bağlamda ülkede maaşlar, bölgesel eşitsizlikler, sektörel farklılıklar ve cinsiyet başta olmak üzere sosyo-demografik etkenler bakımından belirgin farklılıklar gösterebilmektedir. Bu durum dış göçten, işsizliğe kadar birçok faktörü derinden etkilemektedir. Nitekim, yapılan görüşmelerde, dış göçün en önemli sebeplerinden biri olarak ülkedeki düşük ücretler gösterilmiştir. Dış göçle ülkede ücretlerin düşüklüğü arasında ilişki kuran başka bir görüşmeci, Amerika'da yaşamak isterdim. Bizde ücretler çok düşük. Orada ücretler çok yüksek. Diyelim ki, ABD'de çalışsan ve 10.000 dolar ücret alsan burada o parayla çok güzel geçinirsin (K6: Erkek, 20, Ünv. Öğr.) diyerek, özellikle Avrupa'da dolar bazında alınan ücretlerin kendi ülkelerinde aldıkları ücretten daha cazip olduğunu belirtmiştir.

Diğer taraftan ülkede toplam işgücü arasında belli bir kesim, düşük maaş ve ücretler sebebiyle işsizliği tercih edebilmektedir. Dolayısıyla görüşme yapılanların bir kısmı ise ülkede fakirliğin kaynağı olarak ücretlerin azlığı ve istihdam kıtlığı gibi faktörleri işaret etmiştir. Görüşme yapılanların başka bir kısmı ise kamu sektöründe maaşların aşırı derecede düşük olduğundan dert yanmıştır. Bu bağlamda nitelikli işlerde çalışanlar açısından cazip olan, öncelikle özel sektörde iş bulabilmektir. Bununla ilgili *"Bizde özel sektörde daha fazla para kazanıyorlar"* diyen 21 yaşındaki bir kadın katılımcı, *"Bizde özel sektörde daha fazla para kazanıyorlar. Ben de özel sektörde çalışmayı tercih ederim. Diyelim ki ben üniversiteyi bitirdiğimde mesela aylık ücretim 7-8 milyon olabilir. Yani belli bir sene sadece o miktarı, o maaşı alacağım. Ama ben filoloji bölümü mezunu olarak tercümanlık yaparsam ya da özel bir sektörde çalışırsam bir ücret değil yani kendim ne kadar çalışırsam o kadar fazla alacağım. Özel sektörde daha fazla para kazanacağımı düşünüyorum"* (K1, 21, Kadın, Ünv. Öğr) diyerek bazı alanlarda maaş açısından özel sektörün daha cazip olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde görüşme yapılan 24 yaşın-

60 https://wise.com/tr/currency-converter/uzs-to-usd-rate, Erişim Tarihi: 12.01.2024, sitesinden faydalanılarak yazar tarafından, Som para biriminden Dolar para birimine dönüştürülmüştür.

daki bir katılımcı kamu sektöründeki maaşların düşüklüğü hakkında şunları söylemiştir:

Doğru... Devlete sırtını yasla rahat edersin, ama maaşlar çok düşük. Maaşlar çok düşük orada. Bir aylıkla geçinmek çok zor orada. Ortalama maaşlar 150-200 dolar. Ben ailemle de çok sık görüşüyorum. Fiyatlar oldukça yüksek. Çok zor şartlarda yaşıyorlar. Onun için devlette değil de özelde çalışıyorlar. Devlette olanlar da dâhil, düşük maaşla çalışanlar birden fazla işte çalışıyorlar. Sabahtan akşama kadar çalışıyorlar. Karı koca ikisi de üç dört işte çalışıp öyle geçiniyorlar (K10: Kadın, 24, Doktora Öğr.).

Özbekistan'da kamu sektörü, sırtını dayadığında kişinin güven içinde olabileceği, ancak maaşların oldukça düşük olması sebebiyle geçim sıkıntısı yaşanabilecek bir sektördür. Alan araştırmasında K10 kodlu katılımcı, maaşlar düşük olduğundan insanların birden fazla sektörde çalışması gerektiğinden bahsederek; bazı durumlarda eşlerden her ikisinin birden fazla işte çalışabilmesi durumunda geçinebildiklerinden söz etmiştir. Nitekim görüşme yapılan 50 yaşında bir kadın, *"Ortalama bir öğretmen maaşı 200 dolarken, en düşük kira 100 dolardır"* (Kadın, 50, Otel Müdürü), diyerek ücretlerle alım gücü arasındaki uçurumu ortaya koymuştur.

Düşük maaşlar ve yüksek ev kiraları, bağımsızlığını kazandığından beri Özbekistan'ın en kronik sorunlarından biri olmuştur. Nitekim Pomfret ve Anderson'un (1997: 14–16) ifade ettiği şekliyle 1993 sonlarında, en yüksek kamu görevlilerinin aylık maaşlarının 25 doları geçmediği bir zamanda, Taşkent'te ortalama apartman dairelerinin aylık kirası yaklaşık olarak 4000 civarındaydı. Bu durum ülkede işsizliği de tetiklemektedir. Nitekim maaşların düşüklüğü işsizlik ile düşük maaşa çalışmak arasında bir seçim yapma sonucunu doğurabilmektedir. Yapılan odak grup görüşmesinde 18 ve 19 yaşlarında iki üniversite öğrencisi bu konu hakkında birbirine benzer şekilde şöyle konuşmuşlardır:

İşsizlik dünyanın her yerinde var. Özbekistan'da da var aslında. Bu konuda esas problem maaşların çok az olmasıdır. Çalışmaya değmeyecek kadar azdır (K11: Kadın, 20, Üniversite Öğr).

Şimdiki gençler maaşları az bulduğundan, çalışmaya değmez deyip iş aramıyorlar (K12: Kadın, 19, Üniversite Öğr).

Özbekistan'da çalışma kültürü açısından ücretlerin ve maaşların düşük olması değişik tezahürleri olan çok boyutlu sorunlar meydana getirmektedir. Ülkenin işsizlik ve düşük maaş kıskacında yaşadığı sorunları aşabilmesini ve olumsuzluklara katlanabilmesini mümkün kılan sebepler, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma ile kanaat kültürüdür. Bununla ilgili görüşme yapılan K2 kodlu 70 yaşındaki iş adamı şunları söylemiştir:

Buranın insanı çok kanaatkâr. Bir kere borcu hiç sevmezler. Burada iş çok ama maaşlar biraz düşük. Ama şunu söyleyeyim dışarıda mesela maaşlar yüksek ama geçim zor, fiyatlar da yüksek. Burada aldığın maaş yetiyor. Bugün burada ayda 200 dolarla bir aile rahatça yaşayabilir. Her şey ucuz burada. Pandemi ve Ukrayna-Rusya savaşından dolayı son dönemlerde burada da fiyatlarda bir yükseliş var ama bütün dünyada böyle bir sorun var. Gidin Avrupa ülkeleri bitmiş durumda... (K2: Erkek, 70, Ünv. Mezunu).

Ülkede maaşlar düşük olsa da halkın kanaatkâr tutumu, düşük ücretten kaynaklı olarak ortaya çıkan sosyo-ekonomik sorunların çözümünde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu tutum toplumda yaygın bir söyleme dönüş-

müştür. Nitekim katılımcıları büyük bir çoğunluğu, maaş ve ücretleri çok yüksek bulmamakla birlikte, ücretlerin *"geçinilebilir düzeyde"* olduğunu vurgulamışlardır. Bu minvalde 47 yaşında bir iş adamı, ülkede ücret politikası nasıl diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: *"Kazandığımız ücreti Türkiye'de harcayacak olsak, alım gücü çok düşük olur; ama burada kazandığımızı burada harcayacak olsak burada iyidir. Bugün bir memurun aldığı maaş bir aylığına o kişiyi geçindirebilir. Bir ailede eşi de çalışırsa bir aylığına geçindirir. Bugün inşaatta çalışan bir kişi 400 dolardan fazla alır, elinde ustalığı varsa, daha da fazla alabilir"* (K4: Erkek, 47, Ortaokul). Bu noktada katılımcı, ücretlerin kendi toplumlarında geçimlik olduğunu belirtmiştir. Ancak mülakat yapılan görüşmecilerin önemli bir oranı ise, ücretlerin ancak kıt kanaat geçimlik olduğunu belirterek, özellikle dış göçün önemli sebeplerinden birinin düşük ücretler olduğunu vurgulamışlardır.

4.4.7.1. Bölgelere Göre Ücret Durumu

Bölgelere göre aylık ortalama ücret miktarlarına bakıldığında dikkat çeken en önemli hususlardan biri bölgesel eşitsizliklerdir. Nitekim Taşkent şehrinde aylık ortalama ücret 6.314.400 Som (502,9 dolar) iken; Fergana Bölgesi'nde aylık ortalama ücretler 2.900.500 Som'dur (231 dolar). Aşağıdaki tabloda, bölgelere göre aylık ortalama ücret miktarları yer almaktadır.

Tablo 4.75.: Vilayetlere Göre Aylık Ortalama Ücret Miktarları, Bin Som, 2018-2022

Vilayet	2018	2019	2020	2021	2022
Karakalpak Cumhuriyeti	1 721,2	2.174,1	2.381,5	2.768,3	3.246,2
Andican	1.685,5	2.116,8	2.411,2	2.758,7	3.381,8
Buhara	1.710,1	2.113,4	2.440,4	2.864,9	3.310,0
Cizzak	1.535,9	1.934,2	2.123,7	2.471,2	2.946,4
Kaşkaderya	1.615,5	1.944,4	2.047,9	2.462,1	2.952,6
Nevai	2.348,4	2.968,8	3.501,1	4.578,3	5.125,3
Namangan	1.429,9	1.873,0	2.066,2	2.425,1	2.924,3
Semerkant	1.444.1	1.909,8	2.117,4	2.418,6	2.944,2
Surhanderya	1.470,8	1.873,5	2.090,8	2.415,3	2.946,1
Sırderya Bölgesi	1.545,8	1.972,2	2.230,4	2.686,7	3.221,6
Taşkent	2.071,2	2.558,1	2.865,2	3.447,6	3.946,9
Fergana	1.499,0	1.893,6	2.091,6	2.441,1	2.900,5
Harezm	1.487,2	1.962,7	2.186,2	2.584,3	3.182,4
Taşkent Şehri	2.569,6	3.367,0	4.018,3	4.924,9	6.314,4

Kaynak: (Yuldoshev, 2023b, s: 407-409)

Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'nun resmî verilerine göre, 2022 yılı içerisinde bölgelere göre ortalama aylık nominal ücret oranları en fazla Taşkent şehrinde 6.314.400 Som (509 dolar) olmuştur. Bunu 5.125.300 Somla (413,3 dolar) Nevai Bölgesi, 3.946.900 Somla (318,3 dolar) Taşkent Bölgesi, 3.381.800 Somla (282,7 dolar) Andican Bölgesi, 3.310.000 Somla (266,9 dolar) Buhara Bölgesi izlemiştir. Yıl içinde bölgelerde ortalama aylık nominal ücretlerde en yüksek artış oranları Taşkent şehri (%128,2), Harezm Bölgesi (%123,1), Andican Bölgesi (%122,6), Surhanderya Bölgesi (%122,0), Semerkant Bölgesi (%121,7) ve Namangan Bölgesi'nde (%120,6) izlenmiştir.

Özbekistan'da 2022 yılı içerisinde çalışanların ücretlerde artış oranı %121,4'e ulaşmış ve bu da nüfusun nominal gelirinde %6,0 artış sağlamıştır. Aynı gösterge 2021'de %130,5, 2020'de %114,1, 2019'da %132,8, 2018'de %122,5 olarak gerçekleşti. Ülkede Ocak-Aralık 2022'de çalışanların toplam gelirinin nüfus içindeki payı %28,3 olmuştur. Bölgelere göre bakıldığında, toplam gelir içinde en yüksek pay %54,2'ile Taşkent, %41,8 ile Nevai'de gerçekleşirken,

buna karşın en düşük pay %19,5 ile Harezm, %19 ile Surhanderya ve %17,7 ile Semerkant'da kaydedilmiştir (Madaminov, 2023: 384-385).

Ülkenin bazı vilayetlerinde veya semtlerinde istihdam olanakları daha fazlayken, bazı yerlerinde ise, işsizlik fazla ve ücretler oldukça düşüktür. Bu noktada odak grup görüşmelerinden birinde ücret politikası ve istihdam konusuna gelindiğinde görüşme yapılan 18 yaşındaki üniversite öğrencisi bir kadın *"Taşkent'te ücretler daha iyi. Herkes oraya gitmek, orada çalışmak istiyor. Ama orada da Rusça bilmek şart"* (K11: Kadın, 20, Üniversite Öğr) diyerek ücret konusundaki bölgesel farklılıklara dikkat çekmiştir.

4.4.7.2. Ekonominin Çeşitli Dallarındaki Ücretler

Özbekistan'da maaş ve ücretler ekonominin çeşitli dalları için sektörel bazda önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Aşağıda ekonominin çeşitli dallarında ücret dağılımlarının yanı sıra kadınların yoğunlukta olduğu istihdam kollarında verilen ücretler yer almaktadır.

Tablo 4.76.: Ekonominin Çeşitli Dallarında Ücretler (1991-1998)

	1991	1992	1993		1994		1995		1996		1997		1998	
	Ruble	Ruble	Som-coupon	ABD Doları	Som	ABD Doları	Som	ABD Doları	Som	ABD Doları	Som	ABD Doları	Som	ABD Doları
Ortalama Maaş	346	2.541	30.220	27.5	280	16.8	1.059	38.7	2.137	51.6	3.697	55.7	5.432	57.34
Kadınların ağırlıkta olduğu istihdam kollarında ücretler														
Halk Sağlığı ve Sosyal Güvenlik	305	1.827	10.578	9.6	147	8.8	684	25.0	1.430	34.5	2.244	33.8	3.283	34.66
Eğitim	321	2.146	7.278	6.6	172	10.3	683	24.9	1.593	38.5	2.458	37.0	3.711	39.17

Kaynak: (Mee, 2001: 34)

Özbekistan'da 1991 yılında ortalama ücret 346 Ruble iken bu miktar bağımsızlıktan sonra büyük bir sıçrama yaparak 2.541 Ruble olmuştur. İlerleyen yıllarda 1993 yılında ülkede ortalama ücret 30.220 Soma (27.5 Dolar), 1996 yılında 2.137 Soma (51.6 Dolar), 1998 yılında ise 5.432 Soma (57.4 Dolara) çıktı. Kadınların ağırlıkta olduğu istihdam alanlarında ise başından beri ücretlerin ortalamanın altında olduğu görülmektedir. Bunun sebepleri arasında geçiş döneminde Özbekistan'ın daralan ekonomisinden olumsuz yönde etkilenen kesimlerin başında kadınların gelmesi yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda, ekonomik faaliyet alanlarına göre, güncel ücret miktarları yer almaktadır.

Tablo 4.77.: Ekonomik Faaliyet Alanlarına Göre Yıllık Nominal Ücretler, Som, (2017-2023)

	2017	ABD Doları[61]	(%)*	2023	ABD Doları	(%)*	Değişim Oranı (%) ** (2017-2023)
Bankacılık, Finans ve Sigorta	2.694.740.700	212.644,14	14.49	13.323.215.000	1.051.345,55	20,21	394,4
Bilgi ve iletişim	2.502.161.800	197.447,59	13,46	10.602.099.500	836.620,15	16,08	323,7
Nakliye ve Depolama	2.028.561.300	160.075,43	10,91	6.936.741.100	547.383,79	10,52	241,9
Endüstri	2.090.702.400	164.979,00	11,25	5.622.155.600	443.684,80	8,53	168,9
Yapı	1.777.871.500	140.293,26	9,56	5.218.894.700	411.827,16	8,37	193,5
Ticaret	1.676.493.200	132.293,42	9,02	4.969.284.800	392.130,24	7,54	196,4
Konaklama ve Yemek	1.037.909.600	81.902,28	5,58	3.984.846.600	314.447,43	6,04	283,9
Sanat, Eğlence ve Dinlenme	1.381.881.000	109.045,34	7,43	3.782.050.300	298.444,61	5,74	173,6
Eğitim	1.160.197.100	91.552,08	6,24	3.122.959.200	246.435,21	4,74	169,1
Sağlık Sektörü ve Sosyal Hizmetler	979.365.800	77.282,54	5,27	3.002.624.700	236.939,52	4,55	206,5
Diğer aktiviteler	1.261.843.600	99.573,09	6,79	5.362.262.500	423.140,42	8,13	324,9
Toplam	18.591.728.000	1.467.088,13	100,0	65.927.134.000	5.202.382,89	100,0	28,2
Ortalama Nominal Ücretler, yıllık	1.457.778.000	115,034,43	7.84	4.551.401.700	359.154,75	6,90	212,2

(%)*:Ortalama Aylık Ücretin Ülke Ortalamasına Oranı
(%)**: 2017-2022 yılları arasındaki değişim oranı

Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmî verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynak: (stat.uz)

Özbekistan'da 2017 yılında, 1.457.778.000 Som (115.034,43) olan ortalama yıllık ücretler 2023 yılı itibariyle %212,2 oranında artış göstererek 4.551.401.700 Som'a (359.154,75 dolar) yükselmiştir.

Ekonomik faaliyet alanlarına göre bakıldığında, Özbekistan'da 2023 yılı içinde ortalama yıllık ücreti en fazla artan sektör 13.323.215.000 Som'la bankacılık, finans ve sigortacılık sektörü olmuştur. Sektörel bazda, 2017 yılında bankacılık, finans ve sigorta sektörünün payı %14,49 iken, bu oran 2023 yılında %20,21'e çıkmıştır. Bununla beraber 2017-2023 yılları arasında, bankacılık, finans ve sigorta sektörünün yıllık ortalama ücretler %394,4 oranında bir büyüme gerçekleştirmiş olup bu oran bütün sektörler içinde en yüksek orandır. Özbekistan'da yıllık ortalama ücret oranları en yüksek olan ikinci sektör bilgi ve iletişim sektörüdür. Bilgi ve iletişim sektörünün 2017'de 2.502.161.800 Som olan ücretleri, 2023 yılına gelindiğinde %323,7 oranında artış göstererek 10.602.099.500 Som'a çıkmıştır. Ekonomik faaliyet alanları içinde bilgi ve iletişim sektörünün 2017 yılında yıllık ortalama ücret miktarının toplam içindeki payı %13,6 iken, bu oran 2023 yılı itibariyle %16,08'e yükselmiştir.

Ülkede yıllık ortalama ücret oranları en yüksek olan üçüncü ekonomik alan ise nakliye ve depolama sektörüdür.

61 https://wise.com/tr/currency-converter/uzs-to-usd-rate, Erişim Tarihi: 05.04.2024, sitesinden faydalanılarak yazar tarafından, Som para biriminden Dolar para birimine dönüştürülmüştür.

Ülkede 2017 yılında 2.028.561.300 Som olan yıllık ortalama ücretler, 2023'de %241,9 oranında artış göstererek 6.936.741.100 Som'a yükselmiştir. Buna göre 2023 yılı itibariyle nakliye ve depolama sektörünün yıllık ortalama maaşının diğer sektörler içindeki payı %10,52 olmuştur. Bu kapsamda *"bankacılık-finans-sigortacılık"*, *"bilgi-iletişim"* ve *"nakliye-depolama"* sektörlerinin yıllık ortalama ücretlerinin, toplam içindeki payı %46,81'dir.

Ülkede, bankacılık-finans-sigorta, bilgi-iletişim, nakliye-depolama sektörlerinden sonra yıllık ortalama ücret miktarı en yüksek olan ekonomik alan endüstridir. Endüstri sektörünün yıllık ortalama ücretlerinin, diğer sektörler içindeki payı %8,37'dir. Bakıldığında endüstri sektörünün 2017 yılında yıllık ortalama ücretlerinin toplam içindeki payı %11,25 olup, 2023'de 2017 yılına göre belirgin bir düşüş söz konusu olmuştur. 2023 yılı itibariyle endüstri sektörünün yıllık ortalama ücreti 2017 yılına göre %168,9 oranında artış göstererek, 5.622.155.600 Som olmuştur.

Bununla beraber yapı ve inşaat sektörü ile ticaret sektörünün de yıllık ortalama ücret miktarı, ülke ortalamasının üstünde yer almıştır. Bu çerçevede 2023 yılı itibariyle yapı ve inşaat sektörünün yıllık ortalama ücreti 5.218.894.700 Som olurken, ticaret sektörünün ise 4.969.284.800 Som olmuştur. Buna göre 2023 yılı itibariyle yapı ve inşaat sektörünün yıllık ortalama ücretinin ekonomik alanlar içindeki payı %8,7; ticaret sektörünün payı ise %7,54 olmuştur.

Öte yandan konaklama-yemek, sanat-eğlence-dinlenme, eğitim ve sağlık-sosyal hizmetler sektörlerinin yıllık ortalama ücreti, ülke ortalamasının altında kalmıştır. Bu çerçevede konaklama ve yemek sektörünün yıllık ortalama ücreti 3.984.846.600 Som olup ekonomik alanlar içindeki payı %6,04'tür.

Sanat, eğlence ve dinlence sektörünün 2023'de yıllık ortalama ücret miktarı 2017 yılına göre %173,6 oranında artmış olup toplam miktarı 3.782.050.300 Som'dur. Sanat, eğlence ve dinlenme sektörünün yıllık ortalama ücret miktarının toplamdaki payı %5,74'tür.

Ülkede ücret oranları en düşük olan iki sektör ise eğitim ve sağlık sektörüdür. 2023 yılı itibariyle eğitim sektöründekilerin yıllık ücret ortalamasının toplam içindeki payı %4,74 iken, sağlık sektöründekilerin ücretlerinin toplam içindeki payı ise %4,55'tir. Bu çerçevede eğitim sektöründe çalışanların yıllık ortalama ücreti 3.122.959.200 Som iken, sağlık-sosyal hizmetler alanında çalışanlarında bu miktar 3.002.624.700 Som'dur.

2017-2023 yılları arasındaki değişim oranları açısından da eğitim ve sağlık sektöründeki artış oranı, diğer sektörlerin neredeyse tamamına göre daha düşüktür. Nitekim bankacılık-finans-sigorta sektörünün 2017-2023 arasındaki yıllık ortalama ücret miktarı %394 oranında artarken, sağlık sektöründe bu oran %206,5, eğitim sektöründe ise %169,1 olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın eğitim ve sağlık kısımlarında ele alınıp değerlendirildiği üzere, ülkede öğretmen ve doktor başta olmak üzere eğitim ve sağlık sektörlerinde çalışanların ücret miktarı ülke ortalamasının bir hayli gerisindedir.

4.4.7.3. Kadınlara İlişkin Maaş/Ücret Politikası

Özbekistan'da kadınların maaş düzeyi ve ücret politikası, toplumsal cinsiyet emareleri barındırmaktadır. Tarihsel, kültürel ve sosyolojik kodları itibariyle katı törelerin ve ananelerin hâkim olduğu toplumsal yapıda; kadın, çalışma hayatındaki konumundan, ücret politikasına kadar birçok alanda dezavantajlı konumdadır. Bu çerçevede Wendy

Mee (2001) Women in the Republic of Uzbekistan başlıklı çalışmasında ülkede, çalışma alanında kadınların daha çok eğitim ve halk sağlığı gibi ücrete dayalı, ama sofistike olmayan iş alanlarına yoğunlaştığını anlatmaktadır. Bu durum kadınların maaş miktarından, istihdam beklentilerine kadar çeşitli konuları doğrudan etkilemektedir. Mee'ye göre, cinsiyet dayalı ücret farkı, sektörler içindeki beceri farklılaşmasının da bir sonucudur. Örneğin, makine mühendisliği, metal işleme-alet yapımı endüstrilerinde, makine ve mekanizmaların (makine operatörleri, ayarlayıcılar, tamirciler, vb.) kullanımı gibi alanlarda genellikle erkekler istihdam edilmektedir. Kadınlar ise daha çok sabit ücretli işlerde ve kamu sektöründe kaldıkları için ortalamanın altında ücretlerle başa çıkmak zorunda kalmaktadırlar (Mee, 2001: 33).

Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan United Nations Common Country Analysis: Uzbekistan başlıklı rapora göre (2020: 28-29), Özbekistan'da kadınlar genellikle erkeklerin kazandığının %50-60'ı kadar ücret sunan işlerde istihdam edilmektedir. Tarımda işgücünün büyük bir bölümünü oluşturan kadınlar (%44,3) aynı zamanda düşük vasıflı el işçileri olarak görülmektedirler. Dünya Bankası'nın Kadın, İş ve Hukuk Endeksi'ne (2019) göre, Özbekistan'ın endeks değeri 70,6 olup bu oran Türkistan devletleri arasında en düşük puandır. Bu bağlamda kadınının başta çalışma hayatı olmak üzere toplumsal alandaki konumunun güçlendirilmesi adına, önemli reformlar hayata geçirilmektedir. Kadın girişimcilere verilen desteğin güçlendirilmesine ilişkin bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, kadın hakları alanlarında çalışma mevzuatının güçlendirilmesini öngörmektedir (Fraser, 2021: 43). Bununla beraber bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da kent ve kır nüfusunda önemli değişimler olmaya başlamıştır. Kırdan kente yoğun göç ve kırsal alandaki doğurganlıktaki bariz düşüşler neticesinde, kent nüfusu hızla artarken, kentsel nüfustaki artış, tarımsal ücretlerde de bir bozulma/azalma meydana getirmiştir (Pomfret ve Anderson, 1997: 13-14).

Kadınların *"üretken olmayan"* sağlık, eğitim ve kültür sektörlerindeki yoğunlaşmaları, kadınlara ödenen ücretlerin ulusal ortalamanın oldukça gerisine düşmesine sebep olmuştur. Mesela 1998'de sağlık sektöründeki ücretler, ulusal ortalama ücretin yalnızca %61'ine denk gelmekteydi. Kadınların çalışanların %48'ini oluşturduğu eğitimde ise, ücretler ortalama ücretin yalnızca %68'ine kadardı. Üstelik kadınlar kayıt dışı istihdam alanı olan ev işlerinden ve çocuk bakımından sorumlu yegâne kişilerdir (Mee, 2001: 14). Özbekistan'da, bir BM kuruluşu olan Uluslararası Çalışma Örgütü (www.ft.com, 2021), çalışma yaşındaki kadınların %33'ünün ana faaliyetleri olarak ücretsiz bakım işleriyle uğraştığını belirtmektedir.

4.5. Yoksulluk

Yoksulluk, toplumların ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal ve hatta tarihsel durumunu ifade eden önemli bir gösterge olduğu gibi aynı zamanda bir vaka olarak trajik bir olgudur. Tanımlanması son derece güç olan yoksulluk kavramının, literatürde biri mutlak, diğer göreli olmak üzere iki ayrı versiyonu bulunmakta olup, bu ayrım kavramın tanımlanmasını mümkün kılan analitik bir değerlendirme şeklidir. Mutlak yoksulluk, fizyolojik olarak insanın varlığını sürdürebilecek şekilde *"idame edebilme/geçinebilme/beslenme"* imkânına dayanır. Böylelikle yoksulluk tanımının standart boyutunu ihtiva eden mutlak yoksulluk, evrensel bir nitelik taşır. Öte yandan yoksulluk gibi sadece insanları değil, yeryüzündeki bütün canlıları alakadar eden

bir fenomenin standardını belirlemek oldukça güçtür. Bu anlayıştan hareketle göreli yoksulluk, yoksulluğun başta kültürel olmak üzere, toplumsal ve siyasal yönünün göz ardı edilmeyeceğini savunmaktadır. Bu sebeple evrensel bir standardın, makul bir tarafının olmadığını iddia ederek ihtiyaçların toplumlar arasında ve toplumlar için fevkalade farklılık gösterebileceğine dikkatleri çeker. Öte yandan toplumlar gelişirken, zaruriyeler de dönüştüğünden göreli yoksulluğun da belirsizlik ve muallak yönleri olduğu gerçeği göz ardı edilemez.

Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan, *Global Population Growth and Sustainable Development* başlıklı rapora göre, küresel çapta, geçtiğimiz on yıllarda, satın alma gücü paritesi (SAGP) açısından (kişi başına günlük 1,90 ABD doları gelir olarak tanımlanan) uluslararası yoksulluk sınırının altında yaşayan kişilerin sayısını azaltmada dikkate değer bir ilerleme kaydedilmiştir. Buna karşın, Sahra-altı Afrika ülkeleri başta olmak üzere, dünyada birçok ülkede mutlak yoksulların sayısı artmaya devam etmiştir. Dünyanın fakir olarak nitelendirilen ülkelerinde, yoksulluğun devam etmesinin ve/veya artmasının sebepleri arasında plansız ve hızlı nüfus artışı, yetersiz beşerî sermaye, altyapı eksiklikleri, siyasi kırılganlık ve iç çatışma gibi faktörler yer almıştır. Önümüzdeki on yıllarda ise nüfusun hızla arttığı yerlerde yoksulluğun artarak devam edeceği öngörülmektedir. Bununla beraber, ekonomik kalkınmışlığın eğitim başarısıyla yakından ilintili olduğu anlaşılan günümüz dünyasında, geniş aileye sahip olmak, yoksul hanelerin kırılganlığını daha da arttıran bir faktörüdür (UN, 2021a: 66).

Özbekistan açısından gelir dağılımı ve dolayısıyla yoksulluğu belirlemedeki en büyük engellerden biri objektif, nitelikli ve sağlıklı bilgi eksikliğidir. Wendy Mee'ye göre, bu sorunu iki bağlamda ele alıp değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Sovyetler Birliği'nde hâkim olan sosyalizmin işletim sistemiyle alâkalıdır. Nitekim Sovyet yönetimi altında yoksulluk çekenler, mutlak yoksul olarak nitelendirilmiyordu. Sovyetler Birliği Dönemi'nde nüfusun çoğunluğunun işinin yanı sıra başka gelir kaynakları vardı. Bununla beraber vatandaşlar ücretsiz sağlık hizmetlerinden ve eğitim olanaklarından faydalanıyorlardı. Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra çocuk bakımı, sağlık ve eğitim başta olmak üzere devlet sübvansiyonlarındaki gerileme, göreli yoksulluk deneyimini Sovyetler Birliği Dönemi'nden daha vahim hale getirmiştir. İkincisi, asgari ücret ve yoksulluk arasındaki resmî ilişki, asgari ücretin zaruri ihtiyaçları karşılayamadığı gerçeğini görmezden gelmektedir. Bu sebeple ülkedeki gerçek yoksulların oranı resmî verilerin üzerindedir (Mee, 2001: 11-12).

Sovyet Dönemi'nde gelir dağılımının tek kaynağı Hanehalkı Bütçe Anketi'ydi. Hanehalkı Bütçe Anketi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Özbekistan'ın bağımsızlığı döneminde de devam etmekle birlikte, yayınlanan sonuçlar değişkenlik arz etmekteydi. Bunun yanı sıra bu dönemdeki ham veriler ise Devlet İstatistik Kurumu tarafından şeffaf bir şekilde yayımlanmamıştır. Bakıldığında, esasında yoksulluğun ölçümü, yoksulluk sınırının nasıl tanımlandığı hususuna bağlı kalmıştır. Sovyet Dönemi'nde Aparatçikler[62] 1974 tarihli bir kararnamede, bırakınız yoksulluğu kabul etmeyi, varlığını düşünmeyi bile reddetmişlerdir (karakalpak.com, 2012).

Bağımsızlığını elde ettikten sonra, her ne kadar hükûmetin etkisi hissedilse de bu dönemdeki istatistikî verilerin elde

62 Komünist Parti Mensupları.

edilmesi daha fazla standartlara bağlı olarak gerçekleştirilirken, paylaşımı daha şeffaf olmuştur. Bu çerçevede çalışmanın bu kısmında evvela Özbekistan'da yoksulluğun kısa bir tarihsel analizi yapılmıştır. Ardından yoksulluğun bölgesel, etnik boyutları gibi hususlarının yanı sıra toplumsal cinsiyet yansımaları irdelendikten sonra ülkede yoksullukla mücadele konusu anlatılmıştır. Bu başlık altında devlet sübvansiyonları ve sosyal devleti ilkesi doğrultusunda yoksullukla mücadelede devlet desteği değerlendirilmiştir. Bu konular ele alınıp değerlendirilirken, mümkün olduğu kadar bağımsızlık sürecini içeren güncel veriler incelenmeye çalışılmıştır.

4.5.1. Özbekistan'da Yoksulluğun Tarihsel Analizi

Özbekistan'da yoksulluk ve toplumsal refah konusu, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Dönemi'nden ayrı bir şekilde ele alınıp değerlendirilemez. Çarlık Rusya işgali döneminde, Özbekistan'daki hanlıklar, oldukça geri kalmışlardı. Ekonomik açıdan oldukça zor durumda olan yöre halkı, eğitim açısından cahil kalmış, toplumsal açıdan ise, dönemindeki yeniliklerden bihaber olarak geleneksel ve ataerkil klişelerin belirlediği birtakım normlara sıkışmıştı. Bu konjonktürde Çarlık Rusyası'nın hegemonyasına giren coğrafya, bir yandan ekonomik açıdan sömürge pozisyonunda, kültürel açıdan asimilasyon politikalarına hedef olurken, öte yandan Rusya'nın hammadde ve işgücü talepleri/hedefleri doğrultusunda sanayi ve endüstride ilerlemelerle yenileniyordu.

Çarlık Rusyası'nın işgalinden sonra Türkistan coğrafyasındaki iç savaşın sona ermesine koşut olarak endüstri ve sanayinin gelişmesi, tarım ve hayvancılığa dayalı feodal düzenin sarsılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde demiryollarının inşasının, ticaretin ve özellikle pamuk gibi pazarlanabilir tarım ürünlerinin ticaretinin gelişmesinin Türkistan'da yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu ifade eden Kaushik'e (1970) göre, bu ekonomik konsolidasyon süreci, ilerleyen dönemlerde Çarlık Rejiminin emperyalist ve sömürgeci baskı politikalarının etkisine girdiğinden nihayete erdirilemeyeceği gibi ekonomik ve kültürel açıdan olumsuz bir yöne evirilmiştir.

Bolşevik İhtilali'nin sonrasında Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Özbekistan yeni ve farklı bir boyuta geçmiştir. Sovyet Birliği Dönemi'nde, mülkiyetin ortadan kaldırılarak, sosyalist sistemin hayata geçirilmesiyle, Türkistan coğrafyası yerkürede, dünyanın geri kalanından farklı bir toplumsal ve ekonomik işleyişin parçası olmuştur. Temel hizmetlerin devlet tarafından karşılandığı bu sistemde, Türkistan coğrafyası dünyadan izole olurken, üretim ve paylaşım diyalektiği kendine özgü bir hâl almıştır. Ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal açıdan yeni bir kültür ve sistem meydana gelmiştir. Bu çerçevede Atkinson ve Micklewright (akt. karakalpak.com, 2012) 1989 yılında yaptıkları yoksulluk tanımında, yoksulluk; geliri 75 rubleden az olanlar şeklinde tanımlamıştır. Bu tanıma göre, o dönem için Özbek SSR nüfusunun %44'ünün yoksul olduğunu hesaplamışlardır. Aşağıdaki tabloda 1987-88 ve 1993-1995 yılları arasında Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerindeki yoksul nüfusun oranı yer almaktadır.

Tablo 4.78.: SSCB ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yoksul Nüfusun Oranı (1987-88 ve 1993-95)

SSCB ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yoksul Nüfusun Oranı (1987-88 ve 1993-95)			
Ülke	1987-88	1993-95	Değişim
	Nüfus içindeki payı (%)	Nüfus içindeki payı (%)	Nüfus içindeki payı (%)
Estonya	1	37	3600

Letonya	1	22	2100
Litvanya	1	30	2900
Ortalama 3 Baltık Devleti	1	29	2800
Belarus	1	22	2100
Moldova	4	66	1550
Rusya Federasyonu	2	50	2400
Ukrayna	2	63	3050
Ortalama 4 Batı BDT	2	52	2500

Kaynak: (Maddison, 2001: 157-158)'dan faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur

SSCB ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yoksul Nüfusun Oranı (1987-88 ve 1993-95)

Ülke	1987-88		1993-95		Değişim
	Sayı (Milyon)	Nüfus içindeki payı (%)	Sayı (Milyon)	Nüfus içindeki payı (%)	
Kazakistan	0.8	5	11.0	65	120
Kırgızistan	0.5	12	4.0	88	633
Türkmenistan	0.4	12	2.4	61	408
Özbekistan	4.8	24	13.3	63	162
Ortalama 4 Orta Asya BDT ülkesi	1,6	15	7,6	66	340

Kaynak: (Pomfret, 2003: 45) ve (Maddison, 2001: 157-158) faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde Baltık Devletleri'nde %1 olan ortalama yoksulluk oranı bağımsızlıklarını elde ettikten sonra %2800 artarak ortalama %29 olmuştur. Belarus, Moldova, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'nın 1987-1988 yıllarına dair yoksulluk oranı ortalama %2 iken, bu oran 1993-1995 yıllarında %2500 artarak ortalama %52'ye çıkmıştır.

Tablo 78'deki verilere göre, 1987-1988'de yoksulluk oranı %5 olan Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra 1993-1995 yılarında yoksulluk oranı %1200 artarak %65'e çıkarken, Kırgızistan'daki yoksulluk oranı %12'den %88'e yükselmiştir. Buna karşılık Türkmenistan'ın bağımsızlıktan önce %12 olan yoksulluk oranı, %408 artarak %61'i bulmuştur. Özbekistan'ın ise Sovyetler Birliği Dönemi'nde %24 olan yoksulluk oranı, bağımsızlığını kazandıktan sonra %162 artmış ve 1993-1995 yıllarında %63'ü görmüştür. Bakıldığında Türkistan'daki devletler arasındaki yoksulluk oranları içinde en trajik artış %1200 ile Kazakistan'da yaşanırken, en ılımlı değişim %162 ile Özbekistan'da olmuştur.

Baltık Devletleri'nde 1987-1988 yıllarında ortalama yoksulluk oranı %1, Bağımsız Devletler Topluluğu'nda ortalama %2 iken, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın içinde yer aldığı Türkistan devletlerinde bu oran ortalama %15'tir. Bunun yanında Sovyetler Birliği Dönemi'nde, Özbekistan %24 yoksulluk oranıyla hem Türkistan devletleri arasında hem bütün bir Birlik içinde açık ara en yüksek yoksulluk oranına sahip olan ülke durumundadır.

Bağımsızlıktan sonraki dönemde 1993-1995 yıllarında yoksulluk oranı itibariyle en tedrici yükselişi ise yine Özbekistan yaşamıştır. Örneğin Sovyetler Dönemi'nde Baltık Devletleri arasında Estonya'da yoksulluk %1 iken, bağımsızlıktan sonra %37'lere çıkmıştır. Benzer şekilde Rusya Federasyonu'nda yoksulluk %2'den %50'ye yükselmiştir. Türkistan devletleri arasında Kırgızistan'da yoksulluk oranı %12'den %88'i bulmuştur. SSCB içinde en yüksek yoksulluk seviyesine sahip Özbekistan'da ise %24 olan yoksulluk seviyesi bağımsızlığını kazandıktan sonra %63 olmuştur.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde yoksulluğun bu kadar düşük olmasının temel sebebi, ülkedeki üretim araçları ve mülkiyetin sosyalist olmasından kaynaklanmaktadır. Sosyalist sistem tüm sosyal sistemin temelidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bağımsızlığını kazanan devletler

serbest piyasa koşullarına geçiş sürecinde ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan başta olmak üzere birçok bakımdan sorun yaşamıştır. Aşağıda bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan'da yoksulluk durumu ele alınmış ve incelenmiştir.

4.5.2. Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Yoksulluk Oranları

Merkezî planlamadan, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisine geçilmesiyle, bir şok sürecine giren Post-Sovyetik devletlerde, bağımsızlıktan sonra yoksulluk oldukça şiddetli boyutlara ulaşmıştır. Yoksulluğun artışıyla birlikte, sınıflaşmanın başat düşman ilan edildiği göreli eşitlik ortamı tuzla buz olmuştur. Bağımsızlığını ilan eden devletlerde ağırlaşan yoksulluk ortamında, gelir eşitsizlikleri aniden ve kesif bir şekilde kendini hissettirmeye başlamıştır. Piyasa ekonomisine geçiş, devlet ve vatandaş arasında yeni tür ilişkiler ortaya çıkarmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Özbekistan'da devlet sübvansiyonları varlığını sürdürme iddiasında olurken, bağımsızlığını kazanan ülkeler bir süre birçok açıdan Sovyet sistemini devam ettirme gayreti içinde olmuştur. Böylelikle serbest piyasa ekonomisinin yedeğinde kendini hissettiren liberal ahlak ile sosyalist değerler arasındaki gerilimli diyalektik ilişki, ikirciklilik sendromuyla, anomik sorunları alevlendirmiştir. Nitekim sübvansiyonları sosyalist sistemde olduğu devam ettirmeye gayret eden yönetimlerin sağladığı destekler son derece dar kapsamlı ve kısıtlı ölçülerde kalmıştır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde barınmadan sağlığa, beslenmeden kültürel ve sosyal hizmetlere kadar her alanda temel ihtiyaçlar devlet tarafından sübvanse ediliyordu. Sovyetler Birliği dağılıp ülkeler birer birer bağımsızlığını ilan ettiğinde merkezî sübvansiyonlar kesilirken, bütün hizmetler ücretli, üstelik pahalı hâle gelmiştir. Böylelikle halk, sağlıktan eğitime toplumsal hayatın bütün alanlarında üstlerine düşen külfeti karşılamak durumunda kalmıştır. Yüksek enflasyon, artan işsizlik, reel üretimde düşüş gibi sorunlar merkezî sübvansiyonların kesilmesinden dolayı halka yüklenen mali külfetle birleşince, halkın refah düzeyi düşmüş, 1990'ların ikinci yarısından sonra yoksulluk oldukça şiddetlenmiştir. Aşağıdaki tabloda 1989-1990 ve 2003 yıllarına ait dönemde Türkistan'daki yoksulluk istatistikleri yer almaktadır.

Tablo 4.79.: Türkistan Coğrafyasında Yoksulluk (1998-1999/2003)

	Sovyet Periyodu (1989-1990)		2003	
	Kişi Başına Düşen GSMH (1990*, $)	Yoksulluk Oranı (1989)** (Nüfusun Yüzdesi)	Kişi Başına Düşen GSMH (2003*, $)	Yoksulluk Oranı (2003)** (Nüfusun Yüzdesi)
Kazakistan	2.600	16	1.780	21
Kırgızistan	1.570	33	340	70
Tacikistan	1.130	51	210	74
Türkmenistan	1.690	35	1.120	44
Özbekistan	1.340	44	420	47

* Kişi başına aylık brüt geliri, 75 Rubleden az olan bireyler.
** Günlük harcaması 2,15 $'ın (satın alma gücü paritesi) altında olan nüfusun yüzdesi.

Kaynak: (ADB, 2010b: 170)

Kazakistan'da 1989 yılında, toplam nüfus içinde yoksulların oranı %16'iken 1998'de bu oran %43'e yükselmiştir. Kırgızistan'da 1989'da %33 olan yoksulluk oranı 1999'da %64'e yükselirken Tacikistan'da yoksulluk oranı 1989 yılın

da %35 iken 1999'da dramatik bir şekilde artarak %83'e çıkmıştır. Sonraki yıllarda bu ülkelerde yoksulluk oranı düşse de kişi başına düşen ortalama gelir Sovyet Dönemi'nden daha düşük kalmıştır (ADB, 2010b: 170). Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1990 yılında kişi başına düşen milli gelir Kazakistan'da 2.600 Amerikan doları, Türkmenistan'da 1.690 dolar, Kırgızistan'da 1570 dolar, Özbekistan'da 1.340 dolarken, Tacikistan'da 1.130 dolardır.

Türkistan coğrafyasındaki yoksulluk oranına bakıldığında bölgedeki en yüksek yoksulluk oranı, bölgede kişi başına milli gelirin en düşük oranda olduğu Tacikistan'da olup ülkenin yarısından fazlası yoksuldur. Bununla birlikte bölgede ikinci sırada en yoksul olan ülke Özbekistan olup, ülkenin %44'ü gibi çok büyük bir oranı yoksuldur. Ayrıca Türkmenistan'da yoksulluk oranı 1990 yılı itibariyle %35, Kırgızistan'da %33'tür. Bölgesinde en yüksek kişi başına düşen milli gelire sahip ülke olan Kazakistan'da ise yoksulluk oranı %16 civarındadır.

1994-1995 tarihli ilk Hanehalkı Gelir Araştırması, nüfusun %44,5'inin asgari ücretin altında, yani yoksulluk sınırına oldukça yakın bir gelire sahip olduğunu ortaya koymuştur. 1997'de Taşkent'teki Ekonomik Araştırma Merkezi, beslenmeye dayalı bir yoksulluk sınırı kullanarak yoksulluğu tahmin etmek için Hanehalkı Gelir Araştırması verilerini kullanmıştır. Veriler, 1996 sonunda Özbekistan nüfusunun %58'inin yoksul olduğunu gösteriyordu, ancak evde üretilen gıda dâhil edildiğinde bu oran %46'ya düşüyordu. Büyük ailelerde çocukların yetişkinlerden daha az tüketmesi gerçeğini düzelterek, rakam %22'ye düşmüştür (karakalpak.com, 2012). Aşağıdaki tabloda 1997-1998 yılları arasında Özbekistan'da aşırı yoksul ve yoksul ailelerin oranı yer almaktadır.

Tablo 4.80.: Özbekistan'da Aşırı Yoksul ve Yoksul Ailelerin Payı ve Geliri (1997-1998)

	1997		1998	
	Gelir (Toplam)	Ailelerin Yüzdesi	Gelir (Toplam)	Ailelerin Yüzdesi
Son derece fakir	668.7	18,7	791.3	14,8
Fakir	752.2	4,8	926.5	5,7
Asgari ücret (toplam)	675.0	925.0		

Kaynak: (Mee, 2001: 12)

Finans kuruluşları ve sivil toplum örgütleri kuruluşları işsizlik, yüksek enflasyon başta olmak üzere istatistikî verinin resmî beyanatlardan çok daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir. Bu kapsamda 1997 yılında son derece fakir ailelerin oranı %18,7 ve fakir ailelerin oranı %4,8 iken, 1998 yılında son derece fakir ailelerin oranı %14,8'e gerilemiş, fakir ailelerin oranı ise %5,7'ye yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda 2000-2008 yılları arasında Özbekistan'da yoksulluk oranının altında yaşayanların oranı yer almaktadır.

Tablo 4.81.: Özbekistan'da Yoksulluk Oranının Altında Yaşayan Nüfus (2000-2008)

	2000	2005	2008
Ulusal yoksulluk sınırının altında yaşayanlar (Nüfusun yüzdesi)	27,5	25,8	21,8

Kaynak: (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 17)

Özbekistan'da 2000 yılında yoksulluk altında yaşayan kişilerin oranı %27,5 iken bu oran 2008 yılında %21,8'e gerilemiştir. Buna göre 2000 yılı ile 2008 yılı arasındaki dönemde, yoksulluk sınırının altında yaşayan kişilerin sayısında yaklaşık olarak %6'lık bir düşüş gerçekleşmiştir. Ülkede 2003 yılında, Aile Bütçesi Araştırması'na dayanan en son rakamlar son zamanlarda yoksulluk seviyelerinde azalmaları doğrulamaktadır. Bu durum büyük oranda nüfus,

GSYİH oranlarının artışıyla alâkalı bir durumdur. Nitekim *"GSYİH'deki %1'lik bir değişim, yoksulluk oranında tahminî olarak %0,80'lik bir değişime yol açmıştır"* (akt. Olimov ve Fayzullaev, 2011: 21).

Tablo 4.82.: Özbekistan'da Yoksulluk ve Eşitsizlik

Yoksulluk Göstergeleri (2003, 2013)	
Yoksul Nüfus (%, 2013)	14,10
GİNİ Gelir Eşitsizliği Endeksi (2003)	35.30
Günde 1,90 ABD Dolarından Daha Az Geliri Olanların Oranı (%, 2003)	81,50
Günde 5,50 ABD Dolarından Daha Az Geliri Olanların Oranı (%, 2003)	99,10
İlk %10'un Gelir Yüzdesi (%, 2003)	28,30

Kaynak: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/

Özbekistan'ın yoksul kabul edilen nüfusunun 2001-2013 yılları arasındaki ortalama değeri %21,7'dir. Özbekistan'da 2013 yılına dair yoksul nüfus oranı %14,1 olup ülkedeki yoksul nüfus oranı, dünya ortalaması olan 22,3'ün altındadır. Ülkede yıllara göre (1998-2003) GİNİ Gelir Eşitsizliği Endeks ortalama değeri ise 37,2 endeks puanıdır. 2003 yılı itibariyle 58 ülke bazında dünya ortalaması 39,5 endeks puanı olup Özbekistan'ın GİNİ gelir eşitsizliği endeksi dünya ortalamasının üstündedir.

Özbekistan'da yıllara göre ortalama değere bakıldığında, ülkede 1998-2003 yılları arasında günde 1.90 dolardan az geliri olanların oranı %75,53 olduğu görülmektedir. Küresel ölçekte 2003 yılında 59 ülke bazında dünya ortalaması %13,78 olup, Özbekistan 2003 yılı itibariyle %81,50 puanla dünya ortalamasının oldukça üstündedir. Günde 5,50 ABD Dolarından daha az gelirle yaşayanların oranı 2003 yılı itibariyle %99,1'dir. Bu açıdan Özbekistan'da günlük 5,50 dolardan daha az gelirle yaşayanların oranı dünya ortalaması olan %43,7'nin iki katından fazla olup, dünya ortalamasının bir hayli altındadır.

Özbekistan nüfusunun (33 milyon kişi) tahminî %9,6'sı (3,2 milyon), 2019 yılında, düşük-orta gelirli ülkeler için uluslararası tanım olan günlük geliri 3,2 dolar olan yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. Yoksulların yaklaşık %80'i kırsal bölgelerde yaşıyor ve geçimlerini büyük ölçüde tarımdan sağlıyordu (Khujabekov, Tesfaye ve Kertaev, 2023: 8). Dünya Bankası'nın 2009 yılına dair Yaşam Standartları Değerlendirmesi'ne göre (akt. Bikbaeva ve Gaibnazarova, 2009: 75) nüfusun dörtte birinden fazlası yoksul olarak nitelendirilebilir. Yoksulluk, kırsal alanlarda ve çeşitli bölgelerde daha yoğun bir şekilde hüküm sürmektedir. Aşağıdaki tabloda ise 2013-2018 yıllarına ait seçilmiş bölgelerde yoksulluk oranları yer almaktadır.

Tablo 4.83.: Seçilmiş Yerlerde Yoksulluk Oranları, 2013-2018

	Özbekistan	Orta Asya	DSÖ (WHO) Avrupa Bölgesi	Avrupa Birliği
Ulusal yoksulluk sınırlarında yoksulluk oranı	14,1 (2013)	14,1 (2017)	14,9 (2018)	17 (2018)

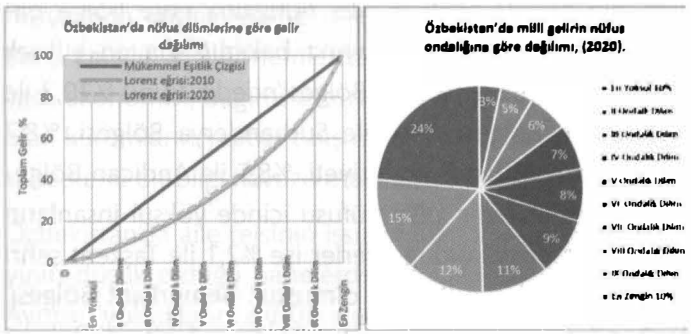
Kaynak: (Muscat ve diğerleri, 2022: 20)

Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Bölgesel yoksulluk ortalaması 2013 yılı itibariyle %15,4 olup Özbekistan'ın aynı yıl içinde yoksulluk oranı %14,1'dir. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu'nun 2018 yılı tahminlerine göre beslenmeye dayalı yoksulluk oranı %11,4 olarak gerçekleşmiştir (Polvanov, 2021: 2).

Asya Kalkınma Bankası verilerine göre Özbekistan'da 2019 yılında nüfusun %11,4'ü ulusal yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. 2019'da günde 1.90 doların (SAGP) altında kazanan, istihdam edilen nüfusun oranı %19,5 olarak gerçekleşmiştir. Ocak 2020'de Cumhurbaşkanı Mirziyoyev,

yoksulluğun ülke için büyük bir sosyal sorun olduğunu resmen kabul etmiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığından bu yana ilk kez, yoksulluk hükûmet tarafından ulusal bir sorun olarak kabul edilmiş oldu. Böylelikle hükûmet Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluğu Azaltma Bakanlığı'nı kurmuştur (bti-project.org, 2022: 17-18).

Grafik 4.10.: Özbekistan'da Nüfus Dilimlerine Göre Gelir Dağılımı ve Milli Gelirin Nüfus Ondalığına Göre Dağılımı (2010-2020)

Kaynak: (Sankar, 2021: 8)

Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle düşük gelirli nüfusun payı tahminî[63] olarak %11,5 civarındadır. COVID-19 Salgını sebebiyle, 2019'da %11 olan tahminî gelir yoksulluk oranı %2020 yılında %11,5'e yükselmiştir. Bu bağlamda önemli olan, nüfus içindeki gelir dağılımına bakmaktır. Yukarıda yer alan şekilde Lorenz Eğrisi'nde görüldüğü üzere 2010 ile 2020 yılları arasında nüfus içindeki gelir dağılımındaki eşitsizlikte belirgin bir farklılık olmamıştır. Nitekim ülkede 2010 yılında 0,44 olan GİNİ katsayısı, 2021 yılında bir miktar düşerek 0,41 olmuştur. Buna rağmen ülkede ekonomik eşitsizlik oldukça yüksektir. Nitekim nüfusun en zengin %10'u milli gelirin neredeyse dörtte birini elde ederken, en yoksul %10'un ulusal servetten aldığı pay sadece %3'te kalmaktadır (Sankar, 2021: 8).

4.5.3. Bölgesel Yoksulluk

Özbekistan'da kırsal kesimde yaşayanların yoksulluk oranları kentlere göre daha yüksektir. Zira yoksul ailelerin %70'inden fazlası kırsal alanlarda yaşamaktadır (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 21-22). Özbekistan'ın Fergana bölgesinde, kırsal alanlarda kişi başına harcama, kentsel yerleşim yerlerine göre %52 daha düşüktür (Pomfret, 2003: 27). Aşağıdaki tabloda 1998 yılına ait, yoksul ailelerin bölgelere göre dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4.84.: Yoksul Ailelerin Vilayetlere ve İllere Göre Dağılımı, 1998

	Vilayet	Son Derece Fakir	Fakir
Düşük gelirli	Karakalpakistan Cizzak Surhanderya Namangan Harezm	18,4	27,2
Nispeten düşük gelirli	Kaşkaderya Taşkent Bölgesi Semerkant Buhara Sırderya	11,8	19,3
Yüksek gelirli	Andican Fergana Nevai Taşkent şehri	7,1	10,9

Kaynak: (Mee, 2001: 13)

Bölgelere göre, 1998 yılı itibariyle Karakalpakistan, Cizzak, Surhanderya, Namangan ve Harezm gibi iller düşük gelirli; Kaşkaderya, Taşkent Bölgesi, Semerkant, Buhara ve Sırderya nispeten düşük gelirli ve Andican, Fergana, Nevai ve

63 Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Komitesi tarafından yürütülen ve Dünya Bankası tarafından önerilen günde 2.100 kilokaloriyi alabilme kriterine göre tahminî yoksulluk.

Taşkent şehri ise yüksek gelirli bölgeler kategorisindedir. Wendy Mee'ye göre (2001) bir ülkede sosyal yardımın bölgesel dağılımı, yoksulluk durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda 1997'de en fazla sosyal yardım alan aile sayısı Karakalpakistan ve Surhanderya bölgesindeydi; burada ailelerin %49'u, Buhara bölgesindeki ailelerin %28'i ve Taşkent'teki %31'i sosyal yardım almıştır. Ağırlıklı olarak kırsal bir bölge olan Fergana vadisi ve Karakalpakistan'da yoksulluk insidansı, Taşkent şehrine göre çok daha yüksektir. Bir rapora göre, Fergana vadisindeki kırsal nüfusun %47'si ve Karakalpakistan'ın %70'i yoksulken, Taşkent'in kentsel nüfusunun yoksulluk oranı yalnızca %10'dur (Mee, 2001: 13).

Tablo 4.85.: Özbekistan'da Yoksulluğun Vilayetlere Göre Dağılımı (2005)

Vilayet	Yoksulluk Düzeyi (%)	Nüfusunun Toplam Nüfusa Oranı (%)	Yoksul İnsanların Payı (%)
Karakalpakistan Cumhuriyeti	44,0	5,1	8,7
Kaşkaderya	41,0	8,5	7,5
Namangan	33,4	7,9	10,2
Surhanderya	32,6	7,3	9,8
Sırderya	32,6	2,4	3,0
Harezm	31,0	5,1	6,1
Cizzak	29,6	3,7	4,3
Nevai	26,3	2,9	3,0
Semerkant	23,9	11,2	10,4
Andican	23,1	9,5	8,5
Buhara	20,8	6,4	5,1
Taşkent	20,4	10,1	8,0
Fergana	15,8	11,6	7,1
Taşkent Şehri	6,7	8,2	2,1

Kaynak: (Bikbaeva ve Gaibnazarova, 2009: 76)

Tablo 85'te yer verildiği üzere, 2005 yılı itibariyle Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin %44'ü, Kaşkaderya Bölgesi'nin %41'i, Namangan Bölgesi'nin %33,4'ü, Surhanderya Bölgesi'nin %32,6'sı, Sırdarya Bölgesi'nin %32,6'sı, Harezm Bölgesi'nin %31'i, Cizzak Bölgesi'nin %29,6'sı, Nevai Bölgesi'nin %26,3'ü, Semerkant Bölgesi'nin %23,9'u Andican Bölgesi'nin %23,1'i, Buhara Bölgesi'nin %20,8'i, Taşkent Bölgesi'nin %20,4'ü, Fergana Bölgesi'nin %15,8'i ve Taşkent şehrinin kendi nüfusunun %6,7'si yoksuldur.

Bununla birlikte toplam ülke nüfusuna göre bölge bazında yoksul insanların payına bakıldığında en yüksek oran %10,4 ile Semerkant Bölgesi'ndedir. Bunu %10,2 ile Namangan Bölgesi, %9,8 ile Surhanderya Bölgesi, %8,7 ile Karakalpakistan Cumhuriyeti, %8,5 ile Andican Bölgesi takip etmektedir. Ülke nüfusu içinde yoksul insanların payının en düşük olduğu yerler ise %2,1 ile Taşkent şehri ve %3 ile Sırderya Bölgesi olmuştur. Semerkant Bölgesi, Surhanderya Bölgesi, Sırderya Bölgesi, Andican Bölgesi ve Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde ise yüksek düzeyde yoksulluk gözlemlenmiştir. Özbekistan'da yoksulluğun diğer görünümleri ise cinsiyet başta olmak üzere diğer bazı parametrelerle ilişkili olup bunlara aşağıda yer verilmiştir.

4.5.4. Yoksulluğun Diğer Farklı Görünümleri

Sovyetler Birliği Dönemi incelendiğinde bazı hizmetlere ve kaynaklara erişimde özel ayrıcalığı olan belli bir sınıfın var olmasına rağmen, yüksek düzeyde bir gelir eşitliği olduğu görülmektedir. Bununla beraber ülkede kırsal-kentsel ve bölgesel gelir farklılıkları da belirgindi, Örneğin Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan'ın diğer kısımlarından daha geri kalmışken, Slav kökenli aileler ekseriyetle Türkistan kökenli hanelerde daha müreffeh bir yaşam sür-

mekteydiler. Bağımsızlıktan sonra, statü eşitsizliği, artan yoksulluk gibi faktörler nedeniyle gelir ve servet eşitsizliği artmıştır. Ülkede kentsel-kırsal ve bölgesel eşitsizlikler fazlalaşmaya devam ederken, bağımsızlıktan sonra artan Slav göçü nedeniyle etnik farklılıkların önemi azalmıştır.

Yakın döneme kadar, Özbekistan dâhil bütün Sovyetler Birliği'ne bağlı devletlere yönelik hanehalkı gelir ve giderlerine ilişkin düzenli bir veri toplama sistemi bulunmadığından, gelir eşitsizliğinin düzeyi ve sosyal dışlanma hususunda kesin verilere ulaşmak nedeyse imkânsızdır. Buna karşılık son dönemlerde ülkede gelişen serbest piyasa ekonomisi, bağımsız kuruluşların ve onların uzantısı olan kurumların yaptığı çalışmaların sayısının artması gibi sebeplerle bir bilgi havuzu oluşmaya başlamıştır.

Özbekistan'da aile reisinin işsiz olduğu veya eğitim düzeyinin düşük olduğu hanelerde yoksulluk daha yüksektir. Ayrıca, yoksulların düşük ücretli mesleklerde istihdam edilme olasılığı daha fazladır. Ülkede çok sayıda çocuğu (3 veya daha fazla) olan ve 16 yaşından küçük evlilik yapmış olan hanelerde yoksulluk riski daha yüksektir (Olimov ve Fayzullaev, 2011: 21-22).

Bunun yanı sıra ülkede her beş yaşlıdan biri yaşlılık geliri güvencesinden yoksundur. Emeklilik hakkı kazanamamış olan yaşlılar, yalnız yaşamaları ve ailelerinde sorumluluk üstlenecek olmaması durumunda yaşlılık aylığı almaya hak kazanmaktadırlar. Yaşlı kadınlarda durum daha sorunlu olup ülkede emeklilik yaşında iş arayan kadınların sayısı oldukça yüksektir. Resmî istatistiklere göre, ülkede sosyal güvence altındaki kadınların oranı (%59) erkeklere (%42) göre daha fazladır. Bunun temel sebebi kadınların daha çok kamu sektöründe istihdam edilmesidir (ILO, 2020a: 60-61).

Özbekistan'da çocuk yoksulluğu son yıllarda iyileşme eğilimindedir. Özbekistan'ın çocuk yardımlarının tahsisi ve ödenmesi sistemi üç ana pozisyonu içermektedir. Birincisi, iki yaşından küçük çocuğu olan ve çalışmayan anneler için çocuk bakım ödeneği; ikincisi 2 ila 14 yaş arası çocuğu olan aileler için aile yardımı ve üçüncüsü ise 15 yaşına kadar olan çocuklar için çocuk ödeneğidir. 2009 yılında çocuk bakımı yardımı alan aileleri sayısı %67 iken, 2018 yılında bu oran %61'e gerilemiştir. Çocuk yardımlarına dair sübvansiyonlar, 2011'de GSYİH'nin %1,6'sını kapsıyorken; 2018'de bu oran %0,43'e düşmüştür. Mali kısıtlamalar nedeniyle destek verilecek yoksullar konusunda oldukça seçici davranılmaktadır. Bu durum, düşük gelirli ailelerin %75'inin kapsam dışında kalmasına yol açmaktadır. Çocukların kadınların sorumluluğunda olduğu gerçeğinin yanı sıra yardımların prosedür olarak erkeklerin çocuk parası yardımına başvurusuna bağlı kılınması gibi sebepler yardımların düşük düzeyde kalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, çocuk bakımı yardımının kadınların çalışmama koşuluna bağlı olması, kadınların özellikle kırsal alanlarda kayıtlı istihdama katılmalarına engel olmaktadır (ILO, 2020a: 57).

4.5.5. Özbekistan'da Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Destekler

Sovyet-Sosyalist ideoloji, Türkistan coğrafyasında bir kültür ve sistem inşa etmiştir. Ekonomik açıdan bu sistemin nüvesinde, modern dünyada yurttaş olarak adlandırılan halkın, temel hizmetlerinin devlet tarafından karşılandığı bir sosyoekonomik işleyiş vardı. Post-Sovyetik Türk Devletleri, bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Sovyetler Birliği Dönemi'nden miras kalan bu beklenti kültürü, halk nezdinde güçlü bir şekilde ektisini sürdürmüştür. Bağımsızlığının erken dönemlerinden Özbekistan'da, devlet sübvansiyonlarının sürdürülmesi gibi yoksullukla mücadelede

sosyalist emareler taşıyan birtakım uygulamalar devam ettirilirken, etkisi ve şiddeti azalmakla birlikte bu uygulamaların izine günümüzde rastlamak mümkündür.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde üye ülkeler arasında ekonomik açıdan en kötü durumda olan ülkelerden bir olan Özbekistan, bağımsızlıktan sonra geçiş döneminde ekonomik ve sosyal bakımında zorlu bir dönemden geçmesine rağmen, sonraki süreçte şaşırtıcı derece iyi bir performans sergilemiştir. Ruziev, Ghosh ve Dow'un, *The Uzbek Puzzle Revisited* başlıklı çalışmalarında ifade ettikleri üzere, 1990'ların ortasında sosyal güvenlik ağı sağlama noktasında önemli başarılar ortaya konulmuştur. Bu süreçte Mahalla'ları etkin bir şekilde kullanan Özbekistan, bağımsızlıktan sonra ekonomik zorluklara rağmen, özellikle sağlık ve eğitim alanındaki sübvansiyonları azaltmamak için büyük çaba sarf etmiştir (Ruziev, Ghosh ve Dow, 2007: 15)

Sovyetler Birliği Dönemi'nde su (%99), elektrik (%100) ve gaz (%98) sübvansiyonunun devam ettiğini ifade eden Timur Dadabaev, *Post-Soviet Realities of Society in Uzbekistan* adlı eserinde bağımsızlıktan sonraki süreçte, (bu sübvansiyonlarda belirgin azalmalar gözlenmekle birlikte) bu desteklerin çoğunun belli miktarlarda verilmeye devam ettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, nüfusun çoğunluğu (%96,1) ya kendi evinde ya da çok katlı bir binada müstakil bir apartman dairesinde ikamet etmekteydi. Dairesini kiralayanların oranı son derece düşüktü (%2,9). Bu rakamlar, sosyal devlet ilkesinin oldukça geniş olduğunu ortaya koysa da, topluma daha önce hiç tanık olunmamış yeni zorluklar sunmaktaydı (Dadabaev, 2004: 152-153). Bu zorluklardan bazıları, büyük oranda neoliberal değerlerle özdeşleşen rekabet duygusu, verimlilik arzusudur.

Özbekistan'da, bağımsızlığın erken dönemlerinde, merkezî planlamanın hâkim olduğu sosyalist sistemden, serbest piyasa yaklaşımının belirleyici olduğu kapitalist işleyişe geçilirken, liberal ekonomi bileşenlerinin aniden salıverildiği şok terapisi yaklaşımı yerine, tedrici ve aşamalı bir geçiş süreci benimsenmiştir. Bu bağlamda ortaya konulan politikalar ve reformlar, bu yeni sürece uyumu kolaylaştırarak, yaşanan zorlukları ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Çağdaş Özbekistan Anayasası'nın[64] 39. maddesi, herkesin yaşlılık sakatlık, yoksulluk ve ayrıca kanunla belirlenen diğer bazı durumlarda, vatandaşlarının sosyal güvenlik hakkını garanti eder. Aynı maddenin devamında, emekli maaşlarının, ödenek ve diğer sosyal yardım türlerinin resmî olarak belirlenen asgari geçim düzeyinden aşağı olamayacağı belirtilmiştir. Devletin sosyal koruma sağlamadaki genel ve birincil sorumluluğunu kabul eden Anayasa'nın 40. Maddesi ise, herkesin nitelikli sağlık hizmetinden faydalanma hakkına sahip olduğunu garanti etmektedir.

Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından yayımlanan, *Women and the World of Work in Uzbekistan Towards Gender Equality and Decent Work for All* başlıklı çalışmaya göre. Özbekistan Devleti, ayrıca özellikle ülkenin şu anda içinden geçmekte olduğu gibi, ekonominin hızlı yapısal dönüşümünde sosyal uyumu artırmak için yeni politikalar ve reformlar hayata geçirmektedir (ILO, 2020a: 55). Devlet, geniş ve düşük gelirli ailelere ödenen yardımlar dâhil olmak üzere bir dizi sosyal yardım programı yürütmektedir. Bu çerçevede zorluk yaşayan veya emekli olan işçilere ödenen sosyal sigorta; yaşlılara ve engellilere ödenen sosyal yardım bunlardan bazılarıdır. Mahalla komiteleri ayrıca yoksul ailelere ilaç ve kamu hizmetleri desteği sağlamaktadır. Yine de mevcut

64 Özbekistan Anayasası için bakınız: Kaynak: https://hukukbook.com/ozbekistan-cumhuriyeti-anayasasi/, (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

sosyal koruma sistemi, toplumun ihtiyaçlarına yetişemediği gibi, işleyiş açısından da birtakım eksiklikler barındırmaktadır. Zira yoksul nüfusun neredeyse yarısı herhangi bir sosyal koruma kapsamından yoksundur.

Özbekistan'dan Sovyetler Birliği'nden miras kalan temel hizmetlerin devlet tarafından karşılanmasına yönelik beklenti kültürü, sosyal koruma sisteminin yetersizlikleriyle birleşince, serbest piyasa ekonomisinin yedeğinde iktisadî bakımdan büyük çaplı anomik sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Özbekistan'da yapılan alan araştırmasında, görüşme yapılan 65 yaşındaki ev hanımı olan katılımcı, eşinin işsiz bir inşaat işçisi olduğunu belirterek, parasal sorunlarının büyük olduğundan söz etmiştir. K3 kodlu sözü edilen katılımcı, işsiz ve bekâr olan oğlunun anne babasına ve ailesine aşırı düşkün olduğundan; eline avucuna ne geçerse ailesine yardım amacıyla harcadığından bahsetmiştir. Görüşmede oğlunun içinde bulunduğu bu çıkmazdan kurtulabilmek için yurt dışına gitmeyi planladığını ifade eden kadın şunları söylemiştir.

Gelirim çok az, çatmıyor, yetmiyor... Parasızlıktan eziyetteyim. Ölmeden önce evimi kardeşim aldı bana. Kocam inşaatta ustaydı. Geçinemiyorum. Müracaat etsem devlet bana yardımcı oluyor, ama yetmiyor. Hastayım, ilacımın parasını veremiyorum, yoldaşım da (kocam), ben de... Devletin bana verdiği para bana çatmıyor, yetmiyor. Nece kere müracaat ettim, ancak şimdi alabildim. 381 aldım altı aylığına. Yetmiyor... Uşağım eline ne geçse bana veriyor. Benim uşağım ana-babasına çok düşkün. Çocuğum benim için hâlâ evlenmedi. Canım çok yanıyor. Pulum (param) yok. Tek isteğim oğlum bir iş bulsa da... evlense de... (K3: Kadın, 65, İlkokul Mezunu).

Özbekistan'da aile kurumu, son derece güçlü ve diridir. Aile yapısında yardımlaşma ve dayanışma geçmişten gelen etkisini sürdüren önemli bir haslet olup birtakım sosyal ve ekonomik problemlerin aşılmasında önemli bir rol ve işleve sahiptir. Toplumda aile bağlarının güçlü olmasının yanı sıra yardımlaşma ve dayanışma kültürünün canlı kalması, yapısal sorunların olumsuz çarpan ektilerini yumuşatmaktadır. Nitekim ülkede başta ücretlerin, maaşların, asgari ücretin düşük olması refah düzeyini olumsuz yönde etkilese de aileye has yardımlaşma ve dayanışma kültürü bu olumsuz etkilerin şiddetini azaltmaktadır.

Ülkede sosyal destek hizmetlerinin bürokratik işleyişi ve ihtiyaç sahiplerinin tespit edilmesiyle ilgili mekanizmalar oldukça sorunludur. Bu konuda merkezî yapının bir uzantısı durumundaki, yerel yönetimlerin en uç birimleri olan mahallalara oldukça büyük iş düşmektedir. Ancak yoksulların tespiti ve asıl ihtiyaç sahiplerine destek götürülmesiyle ilgili öncelikli ve birinci derecede görevli olan Mahalla yöneticileri, süreci kötü idare ettikleri gerekçesiyle eleştirilmektedir.

4.5.5.1. Sosyal Yardımlar

Özbekistan'da yoksullukla mücadele konusunda son dönemlerde büyük gayretler ortaya konulmakta ve yeni reform politikaları hayata geçirilmektedir. Bu bağlamda 2019 yılı *"Aktif Yatırımlar ve Sosyal Kalkınma Yılı"* olarak belirlenmiştir. 2018 yılından bu yana *"Her Aile Bir Girişimci"* ve *"Gençler Geleceğimiz"* sloganlarıyla somutluk kazanan bir takım devlet politikalarıyla ülkede girişimcilik özendirilerek toplumun refah düzeyini yükseltecek katma değerler üretilmeye çalışılmaktadır. Sözü edilen bu iki proje kapsamında ülke genelinde 2.605 proje hayata geçirilmiştir. Ayrıca, *"Müreffeh Köy"* ve *"Müreffeh Mahalla"* projeleriyle kırsal alanlarda ve mahallelerde konut inşaatı finansmanını öngören programlar başlatılmıştır. Bunun yanında ülkede özellikle 2019 yılından sonraki süreçte, işsizler için mesleki

eğitim kursları, hukuki danışmanlık ve muhtelif çeşitlilikteki sosyal destekleri içeren çok yönlü destek programları hayata geçirilmiştir (bti-project.org, 2022).

Özbekistan'da sosyal güvenlik kapsamında, sosyal yardımlardan faydalanan insanların sayısı, nüfusun yaklaşık %12'sini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, sosyal yardımlar, yaşam masraflarını karşılamak için yeterli değildir. 1998'de 60 yaşındaki kadınlara ve 65 yaşındaki erkeklere verilen aylık ortalama yaşlılık aylığı 1.250 Som civarındaydı. Bu meblağ, kabaca 2 kilo ete eşdeğerdi. Bu durum çağdaş Taşkent sokaklarında da rahatsız edici görüntülere yol açmaktadır. Bakıldığında yetersiz emekli maaşlarını tamamlamak için dilenmek zorunda kalan yaşlı kadınlar dikkatlerden kaçmamaktadır (Mee, 2001: 15).

Ülkede yaşlı ve engellilere yönelik yataklı tedavi bakım tesisleri sayısı oldukça düşük olup ilgili tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 4.86.: Yaşlı ve Engellilere Yönelik Yataklı Bakım ve Tedavi Tesisleri, 2000-2022

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Yaşlı ve engelli pansiyonlarının sayısı (yetişkinler)	29	28	27	27	26	28	28
Yer	7045	6985	6933	7040	7005	7629	7878
Yaşayanlar	5540	5926	5434	5909	6491	7323	7510
Engelli çocuklara yönelik pansiyon sayısı	5	5	6	6	7	7	7
Yer	1760	1760	1750	1805	2160	2160	2160
Yaşayanlar	1481	1559	1325	1595	1931	2038	2017

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da yaşlı ve engelli pansiyonları oldukça kısıtlı sayıdadır. Bununla beraber son 20 yıl içerisinde, ülkede yaşlı ve engelli pansiyonlarının sayısında neredeyse hiç artış olmamış ve hatta düşüş söz konusu olmuştur. Nitekim 2000 yılında, yetişkinlere yönelik 29 pansiyon bulunmaktayken, 2020 yılında bu sayı 26'ya düşmüş, 2022 yılında ise 28 olmuştur. Yaşlı ve engelli pansiyonlarındakilerin sayısında ise çok az bir artış yaşanmış; 2000 yılında 7.045 olan sakin sayısı, 22 yıl sonra 7.878 olmuştur.

Benzeri bir durum engelli çocuklara ait pansiyon sayısında da geçerlidir. Buna göre 2000 yılında, çocuklara yönelik toplam 5 pansiyon bulunmaktayken, bu sayı 2022'de sadece 7 olmuştur. Buralarda yaşayan engelli çocuk sayısı ise 2000 yılında 1.481'iken, 2022'de pansiyonları kullanan engelli çocuk sayısı 2.017'ye yükselmiştir. Özbekistan, bölgesinin en fazla nüfusa sahip ülkesi olmasına rağmen, yetimhane ve yetimhanelerde ikamet eden çocukların sayılarında da yıllar için bir artış söz konusu olmamıştır. Aşağıdaki tabloda ülkede yetimhane sayıları ve ikamet durumuna göre yetimhanelerde hizmet alan çocukların istatistikî verileri yer almaktadır.

Tablo 4.87.: Özbekistan'da Yetimhane Sayıları ve İkamet Durumuna Göre Destek Alan Çocuklara İlişkin İstatistiki Veriler, 2000-2022

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Yetimhane Sayısı	13	13	13	13	13	13	10
Yer	1010	990	970	905	840	870	690
Çocuklar	766	706	751	639	611	666	364
Yıl İçerisinde Gelen Çocuklar	772	521	593	525	508	508	324
Ebeveynlerden	408	218	228	179	345	345	149
Yetimler Ve Ebeveyn Bakımı Olmayanlar	364	303	365	346	163	163	128
Yıldan Fazla Kalan Çocuklar	769	516	555	548	429	423	398
Ebeveynleri Tarafından Alınanlar	462	292	256	224	213	225	157

Evlatlık	196	166	215	241	176	198	157
Geride Kalan Çocuk Sayısı:	587	508	577	353	302	302	239
Fiziksel Gelişimde	217	152	210	134	92	92	75
Ruhsal Gelişimde	370	356	367	219	210	210	164

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan'da 200 yılında toplam 13 yetimhanede 766 çocuk kalıyorken, 2022 yılı itibariyle 10 yetimhanede yaşayan çocuk sayısı neredeyse yarı yarıya düşerek 364 olmuştur. Yıl içinde bırakılan çocuk sayılarına bakıldığında, ebeveynleri tarafından getirilen çocuk sayısı oldukça düşük olduğu gibi yıllar içinde düşüş göstermiştir. Yetimhanelere 2000 yılında ebeveynleri tarafından getirilen çocuk sayısı 408 iken; 2022 yılında bu sayı sadece 149'dur.

Benzeri şekilde 2000 yılında yetim veya ebeveyn tarafından getirilmemiş çocuk sayısı 364 olup, bu sayı 2022 yılı itibariyle 128'e gerilemiştir. Bir yıldan fazla kalan çocuk sayısında bakıldığında, yetimhaneden ebeveynleri tarafından alınan çocuk sayısının oldukça fazla olmasına rağmen, evlatlık alınan çocuk sayısının düşük olması dikkat çekmektedir. Bununla beraber yetimhanelerde yaşayan, fiziksel ve zihinsel açıdan geri kalan çocukların sayısı da, son derece düşük olup, bu sayı yıllar içinde düşüş göstermiştir. Tablo genelinde neredeyse bütün başlıklarda yetimhanede kalan çocuk sayılarında yıllar içinde bir düşüş olduğu görülmektedir.

Özbekistan geleneksel değerlerine oldukça bağlı, aile bağları güçlü olan bir millettir. Ülkede geleneksel aile formu hâlâ yaygın olup ailede en küçük gelin, evlendiği erkeğin anne ve babasının bakımını üstlenmektedir. Bu bağlamda evlilik ilişkilerinde ve hatta aile saadetinde kadınların gelinlik etmesi, kaynana ve kaynataya hürmet göstermesi son derece önemsenen bir anane, örf ve gelenektir. Özbek toplumunda yaşlıların bakımevinde kalması, çocukların yetimhaneye ve engellilerin bakımevlerine kalıcı olarak bırakılması, toplumsal açıdan ayıp sayılmaktadır. Bu bağlamda Özbekistan'da yaşlı-engelli pansiyonu ve yetimhane gibi kurumsal yapılar ile bu sosyal merkezlerde ikamet edenlerin sayısı son derece azdır.

Bunun temelinde yatan toplumsal ve sosyolojik gerekçe, ailenin çok güçlü bir toplumsal yapı olarak içinde geleneklerin işlevsel olmasındandır. Zira ülkede görücü usulü evlilikler yaygın olmakla birlikte, geleneksel ve geniş aile etkisini sürdürmektedir. Ayrıca Özbek toplumunda, Sovyetler Birliği döneminde baskılanan din ve dinî yaşam, bağımsızlıktan sonra yükselişe geçmiştir. Özellikle gençler arasında din önemli ölçüde karşılık bulmaktadır. Ülkede dinî kurumların sayısı artmakta, içinde büyük çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu geniş kitleler dinî ibadetlerini yapmaktadır. Geleneklere bağlılık, ailevi bağların güçlü olması ve İslam diniyle artan dindarlık gibi faktörler, ülkede yetimhanede yaşayan çocuk, bakımevlerinde kalan yaşlı ve engelli sayılarına yansımıştır.

4.5.5.2. Emekli Maaşları ve Yaşlılık Aylığı

Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra uygulanan sistem, bütçe açısından ciddi bir yük teşkil etmektedir. Keza 1993'te emeklilik ödemeleri GSYİH'nin %11,4'ü kadarken; 1994'te neredeyse yarıya indirilmiştir (Pomfret ve Anderson, 1997: 8). Özbekistan 2000'li yıllara gelindiğinde, emeklilik sisteminde önemli bir revizyona gitmiştir. Yeni sistem, çalışan tüm kişileri kapsamakta olup, özel durumda olanların emekli maaşlarında kayda değer oranlarda artış sağlanmıştır. Emeklilik hakkı erkekler için asgari 25 yıl çalışmış olmak şartıyla 60 yaşına, kadınlar için ise asgari 20 yıl çalışmış olmak şartıyla 55 yaşına sabitlenmiştir. Emeklilik prog-

ramı, ayrıca iş kazası, doğum ve maluliyet için ödemeleri finanse etmektedir (refworld.org, 2007: 6-7).

Dünya Bankası verilerine göre, 2019 sonu itibarıyla Özbekistan'da 693.900 engelli (295.500 kadın ve 398.400 erkek) emekli maaşı ve sosyal yardımlardan yararlanmakta olup; bunların arasında 16 yaşın altındaki 111.300 çocuk (48.800 kız ve 62.500 erkek) bulunmaktadır (Kurbonmuratov, 2022). Aşağıdaki tabloda bölgelere göre ve yıllar içinde, emekli ve yaşlılık maaşına ilişkin temel göstergelere yer verilmiştir.

Tablo 4.88.: Vilayetlere Göre Emekli Maaşı ve Sosyal Yardım Alan Kişi Sayısı, 2000-2022*

Vilayet	2000	2010	2020	2022	2000		2022		2000-2022 Değişim (%)*
	Bin Kişi	10.000 Kişi Başına	Bin Kişi	10.000 Kişi Başına	Bin Kişi	10.000 Kişi Başına	Bin Kişi	10.000 Kişi Başına	
Nevai	105,4	1332	115,3	1321	135,3	1334,6	155,6	1474,1	10,66
Taşkent	310,0	1308	315,7	1194	385	1285,9	419,7	1402,2	7,19
Taşkent Şehri	342,1	1600	319,2	1390	369,7	1380,9	409,5	1385,1	-13,44
Buhara	166,4	1157	193,5	1149	245,0	1258,4	274,8	1367,4	18,15
Sırderya	87,0	1339	83,3	1146	104,4	1212,4	120,1	1340,0	0,07
Namangan	220,1	1127	249,3	1048	312,4	1089,5	355,5	1186,0	5,24
Fergana	347,4	1288	369,5	1144	461,3	1207,6	520,9	1310,0	1,17
Andican	288,0	1299	290,9	1089	372,6	1168,7	424,1	1276,3	-1,77
Harezm	168,5	1251	182,8	1142	217,7	1150,0	248,1	1267,0	1,28
Karakalpakistan Cumhuriyeti	199,3	1305	191,9	1142	219,4	1140,5	250,2	1266,1	-2,99
Kaşkaderya	235,3	1064	269,5	990	357,4	1071,8	419,0	1203,2	13,06
Semarkant	326,0	1203	340,3	1040	429,5	1088,1	493,5	1198,4	-0,42
Surhanderya	187,4	1058	228,3	1050	279,8	1043,6	322,3	1148,6	8,51
Cizzak	104,2	1051	116,2	996	139,9	991,8	164,8	1116,8	6,18
Özbekistan Cumhuriyeti (Toplam)	3087,1	1244,0	3265,7	1121	4029,4	1166,0	4578,1	1270,8	2,09

2000-2022: 10.000 kişi başına değişim

*Tablo, Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu, resmi verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.
Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Özbekistan Devlet İstatistik Kurumu'ndan alınan verilere göre, toplam emekli ve sosyal yardımlardan yararlanan kişi sayısı, 2000 yılında 3.087.000 kişiyken bu rakam 2010 yılına gelindiğinde 178.800 kişi artarak 3.265.800'ye yükselmiş, 2022 yılı itibariyle ise 4.578.100 kişi olmuştur. Buna göre, Özbekistan'ın 2022 tarihi itibariyle nüfusu 36.024.900 olup, emekli maaşı ve sosyal yardımlardan faydalanan kişi sayısı toplam nüfusunun yalnızca %12,7'si kadardır. Bunun sebeplerinden biri, ülkenin genç ve nitelikli nüfusunun oldukça fazla olmasından kaynaklıdır.

Özbekistan'da 10.000 kişi başına ortalama 1.270,8 kişi emekli maaşı ve sosyal yardım almaktadır. Bu çerçevede emekli maaşı ve sosyal yardım alanlar bakımından Nevai Vilayeti (10.000 kişide 1.474,1 kişi), Taşkent Vilayeti (10.000 kişide 1.402,2 kişi), Taşkent şehri (10.000 kişide 1.385,1 kişi), Buhara Vilayeti (10.000 kişide 1.367,4 kişi), Sırderya Vilayeti (10.000 kişide 1.340,0 kişi), Fergana Vilayeti (10.000 kişide 1.310,0 kişi) ve Andican Vilayeti (10.000 kişide 1.276,3 kişi) ülke ortalamasının üstündedir. Buna göre ülkede 10.000 kişi başına en fazla emekli maaşı ve sosyal yardım alan ilk üç bölge, Nevai Vilayeti, Taşkent Vilayeti ve Taşkent şehridir.

Öte yandan Harezm Bölgesi (10.000 kişide 1.267,0 kişi), Karakalpakistan Cumhuriyeti (10.000 kişide 1.266,1 kişi), Kaşkaderya Bölgesi (10.000 kişide 1.203,2 kişi), Semerkant Bölgesi (10.000 kişide 1.198,4 kişi), Namangan Bölgesi (10.000 kişide 1.186,0 kişi), Surhanderya Bölgesi (10.000 kişide 1.148,6 kişi) ve Cizzak Bölgesi (10.000 kişide 1.116,8 kişi) ülke ortalamasının altındadır. Bu çerçevede ülkede 10.000 kişi başına en az emekli maaşı ve sosyal yardım alan ilk üç bölge ise Cizzak Bölgesi, Surhanderya Bölgesi ve Namangan Bölgesi'dir.

Tablo 88'e bakıldığında 2000 yılından 2022'ye kadar ülkede emekli maaşı ve sosyal yardım alanların oranında, ortalama %2,09'luk bir artış olduğu görülmektedir. Ancak yıllar içinde bölgeler arasında 2000-2022 yılları arasında belirgin bir oynaklık söz konusu olmuştur. Zira 2000 yılından, 2022 yılına kadarki süreçte Buhara Bölgesi'nde (%18,15), Kaşkaderya Bölgesi'nde (%13,06), Nevai Bölgesi'nde (%10,66), Surhanderya Bölgesi'nde (%8,51), Taşkent Bölgesi'nde (%7,19), Cizzak Bölgesi'nde (%6,18) ve Namangan Bölgesi'nde (5,24) ortalamanın üstünde bir artış (10.000 kişiye düşen kişi sayısındaki yüzdelik değişim) yaşanmıştır.

Diğer taraftan 2000'den 2022'ye kadarki süreçte bazı bölgelerde ortalamanın altında bir artış söz konusu olurken, bazı bölgelerde eski yönlü bir gerileme meydana gelmiştir. Buna göre Harezm Bölgesi'nde (%1,28), Namangan Bölgesi'nde (%1,17), Sırderya Bölgesi'nde (0,07), Semerkant Bölgesi'nde (-0,42), Andican Bölgesi'nde (-%1,77), Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde (-2,99) ve Taşkent şehrinde (-%13,44) ortalamanın altında değişim (10.000 kişiye düşen kişi sayısındaki yüzdelik değişim) söz konusu olmuştur.

Bölgelere göre, emekli maaşı ve sosyal yardım alan kişi sayılarına bakıldığında dikkat çeken en önemli noktalardan biri, bölgeler bazında yıllar içinde emekli maaşı ve sosyal yardım alanların sayısında belirgin bir oynaklık meydana gelmiş olmasıdır. Nitekim 2000 yılında Buhara Bölgesi'nde emekli maaşı ve sosyal yardım alanların sayısı 10.000 kişide 1.157 iken, 2022 yılına gelindiğinde bu sayı %18,15 artarak 10.000 kişide 1.367,4'e çıkmıştır.

Öte yandan 2000 yılında Taşkent şehrinde 2000 yılı itibariyle 10.000 kişide 1.600 olan emekli maaşı ve sosyal yardım alanların sayısı, 2022 yılına gelindiğinde-%13,44 oranında gerilerek 10.000 kişide 1.385,1 kişiye düşmüştür. 2000 yılından 2022 yılına kadarki süreçte, ülke ortalamasının üstünde en fazla artış gösteren Buhara Bölgesi'yle (%18,15), ülke ortalamasının altında en fazla düşüş gösteren Taşkent şehri (-%13,44) arasındaki fark %31,59 olmuştur. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da yaşlılık aylığı ve emekli maaşlarının yıllar içindeki dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 4. 89.: Emeklilik Temel Göstergeleri, 2000-2022

	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Asgari yaşlılık aylığı miktarı, Bin Som	4,7	18,6	97,3	254,7	513,4	623,0	698,0
Geçen yılın aynı dönemine göre artış oranı (%)	140,0	144,0	130,3	110,0	117,7	121,3	112,0
Ortalama aylık emekli maaşı, Bin Som	7,4	31,7	171,9	438,2	848,5	963,6	1.080,8
Geçen yılın aynı dönemine göre artış oranı (%)	152,0	143,5	125,9	108,4	115,7	113,6	112,2

Kaynak: (stat.uz, 2023a)

Ülkede asgari yaşlılık aylığına bakıldığında 2000 yılında asgari yaşlılık aylığının yalnızca 4.700 Som olduğu görülmektedir. Bunun sebebi Sovyetler Birliği döneminde hâkim olan sosyalist ekonomik sistemdir. Yurttaşlarının temel geçim kaynağının tamamıyla devlet tarafından karşılandığı bu sistem, bağımsızlığını kazandıktan sonra, merkezî planlamadan tedrici bir şekilde serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan Özbekistan'ın sosyal devlet yapısında etkisini uzun süre hissettirmiştir. Buna bağlı olarak liberal ekonomi ve toplum yapısı işlerlik kazandıkça, sosyal yardımlar da belirgin değişimler söz konusu olmuştur. Zira 2000 yılında 4.700 Som olan asgari yaşlılık aylığı 2022 yılı itibariyle %14.000'den fazla artarak 698.000 Som (55,6 dolar)[65] olmuştur.

Benzeri durum ortalama emekli aylıklarında da geçerlidir. Ülkede 2000 yılında 7.400 olan emekli aylığı 2010 yılında 171.900 Som'a, 2022 yılında ise 1.080.000 Som'a yükselmiştir. Buna göre Özbekistan'da ortalama emekli maaşlarının geçen 22 yıl içinde %14.000'den fazla artış gösterdiği görülmektedir. Ülkede 2005 yılında standart emekli maaşı tutarı ayda *"15,50 ABD dolarıyken"* (refworld.org, 2007: 6-7), 2021 yılı, Eylül ayı itibariyle asgari emeklilik maaşı 45,14 ABD dolarına yükselmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021b). Ülkede 1 Ocak 2023 tarihi itibariyle ortalama emekli maaşı, bir önceki yıla göre %16 artarak, 100 ABD doları olmuştur (kun.uz, 2023b). Bu çerçevede Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle yaşlılık aylığı 55,6 dolarken, 2023 tarihi itibariyle emeklilik maaşı 100 dolar olmuştur. Böylelikle ülkede son dönemdeki dramatik artışlara rağmen, yaşlılık aylığı ve emekli maaşlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir.

4.5.5.3. İşsizlik Maaşı

IMF'nin *Republic Of Uzbekistan* başlıklı raporuna göre (2022: 13), Özbekistan'da işsizlik yardımlarının kapsamı oldukça *"kısıtlı"* olup, ülkede işsizlik yardımlarından faydalanan kişi sayısı yaklaşık 100.000'dir. Özbekistan, son birkaç yılda devletin *"sosyal koruma"* sistemini ve işgücü piyasası programlarını iyileştirerek yoksul haneleri destekleme konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. 2019'da GSYİH'nin %0,9'unu kapsayan yardımların GSYİH içindeki payı 2021 yılında %1,5'a çıkarılmıştır. Yardımlardan faydalanan hane sayısı pandemi döneminde iki katına çıkarılarak 0,6 milyondan 1,2 milyon haneye yükselmiştir. Yardımlar, başvuranların gelir durumu ve çocuk sayısı gibi unsurlara bağlı olarak asgari tüketim sepetinin %60'ı ile %200'ü arasında bir oranda ödenmektedir. Asgari tüketim sepeti, Şubat 2022'de %20 artırılarak aylık 500.000 meblağa (yaklaşık 46 ABD Doları); yararlanıcı hane sayısı ise 1,1 milyona ulaşmıştır.

65 1,000 USD = 12.550 UZS olup, https://wise.com/tr/currency-converter/usd-to-uzs-rate sitesinden faydalanılarak yazar tarafından dönüştürülmüştür.

4.5.5.4. Engelli Yardımları ve Politikaları

Sovyetler Birliği döneminde etkin ve işlevsel bir engelli politikasına rastlanmakta olup, Özbekistan'ın engelli politikası büyük oranda bu dönemden miras kalmıştır. Bu bağlamda Özbekistan'da engelli politikalarına ilişkin çağdaş yaklaşım ve uygulamalar, Sovyetler Birliği Dönemi'nde geliştirilen engelli yönelik politikalardan büyük oradan etkilenmiştir. Ülkede, son dönemlerde, bilhassa Şevket Mirziyoyev döneminde, engellilerin haklarına yönelik önemli ilerlemeler kat edilmiş, engellilerin kamusal alandaki varlığını güçlendirmeye, çalışma haklarını iyileştirmeye ve istihdam sağlamaya yönelik önemli yapısal reformlar hayata geçirilmiştir.

Özbekistan'da engellilerin yasal haklarına ilişkin yapılan ilk düzenleme 18 Kasım 1991 yılında kabul edilen *"Engellilerin Korunması Hakkında Kanun"*dur. İlgili yasada 2008 yılında değişikliğe gidilirken, engellilerin çalışma hakkı ve sosyal korunmalarında birtakım düzenlemelere gidilmiş; kamu altyapısına, rehabilitasyona, eğitim ve mesleki gelişime erişim hakları güvence altına alınmıştır.

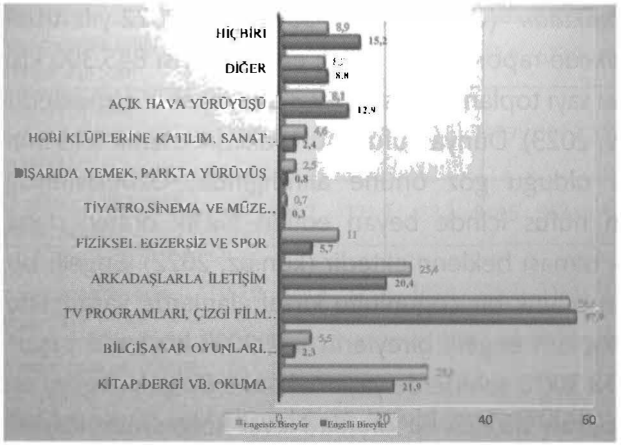
16 Ocak 2021'de çıkarılan *"Engellilerin Haklarına Dair"* yeni yasa ayrımcılık, fırsat eşitliği, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel çevreye adil erişim gibi konularda önemli yenilikler getirmiştir. Neticede Özbekistan'da engelli insanların temel hakları yasal açıdan belli ölçülerde güvence altına alınmış olmasına rağmen, uygulamada birçok boşluk ve eksiklikler vardır.

Bununla beraber, resmî kaynaklarca ifade edilen başta çalışan oranları olmak üzere birtakım engelli istatistikleri ile uluslararası kuruluşların yayınladıkları raporlar arasında neredeyse bir uçurum söz konusudur. *"Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası'nın raporlarına göre, Özbekistan'da 1.1 milyonu ağır engelli olmak üzere toplam 4.5 milyon engelli bulunmaktadır"* (UN, 2020: 34-35). Ancak 2022 yılı itibariyle ülkede rapor edilen kayıtlı engelli sayısı 845.300 kişi olup bu sayı toplam nüfusun %2.3'üne tekabül etmektedir (yuz.uz, 2023). Dünya nüfusunun yaklaşık olarak %15'inin engelli olduğu göz önüne alındığında, Özbekistan'da toplam nüfus içinde beyan edilen %2'lik oranın daha yüksek olması beklenmektedir (kun.uz, 2022). Engelli bireylerin büyük bir çoğunluğu kırsal alanlarda yaşamakta olup, toplam engelli bireylerin 532.000'i köylerde yaşarken, 313.300'ü şehirlerde yaşamaktadır. Bölgelere göre en yüksek oran %3,6'lık bir oranla Nevai Bölgesi'nde ikamet etmekteyken, Nevai Bölgesi'ni %3,1'le Sırderya Bölgesi ve %2,9'la Karakalpakistan Cumhuriyeti takip etmektedir (yuz.uz, 2023).

Özbekistan'da engellilerin haklarıyla ilgili önemli birtakım sorunlar bulunmaktadır. Engelli çocukların ve kişilerin eğitim, sağlık hizmetleri, istihdam ve sosyal yaşamdan dışlanma olasılığı engelli olmayan akranlarına göre daha fazladır. Ülkenin hukuk sisteminde, engelli kişilerin topluma dahil edilmesi ve entegrasyonu haklarıyla alâkalı olarak birtakım boşluklar mevcuttur.

Evde yaşayan engellilerin neredeyse hiçbiri, devletten yardım alamamaktadır. Engelli bireylerin ve/veya onların bakımını üstlenenlerin evlerinden dışarı çıkabilme imkânı daha düşük olduğu gibi, spor veya egzersiz yapma, tiyatro veya sinemaya gitme olasılığı engelli olmayanlara göre yarı yarıya daha azdır. Aşağıdaki grafikte, engelli bireylerin boş zaman, eğlence veya spor faaliyetlerine katılım oranlarına dair veriler yer almaktadır.

Grafik 4.11.: Engelli Bireylerin Boş Zaman, Eğlence veya Spor Faaliyetlerine Katılım Oranları, 2019

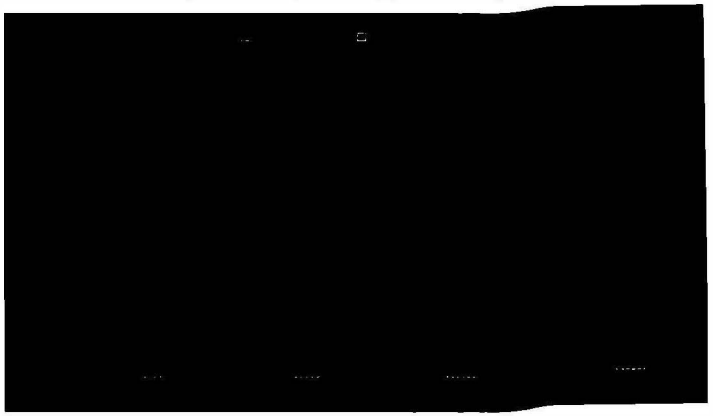

Kaynak: (UN, 2019: 14)

Birleşmiş Milletler tarafından, 2019 yılında yayımlanan Situation Analysis on Children And Adults With Disabilities In Uzbekistan başlıklı çalışmada yayımlanan ve bir anket çalışmasının verilerini ihtiva eden yukarıdaki grafik, Özbekistan'da engelli bireylerin boş zaman, eğlence ve spor faaliyetlerine katılım açısından, engelli olmayan bireylere göre daha dezavantajlı konumda olduğunu göstermektedir. Grafik 11'e göre, Özbekistan'da kitap, dergi vb. okuyan; bilgisayar oyunu oynayan ve internette sörf yapan, arkadaşlarıyla iletişim kuran, fiziksel egzersiz ve spor yapan, tiyatro, sinema ve müzeye giden, kafelerde yemek yiyen ve parklarda gezen, hobi kulüplerine ve sanat etkinliklerine katılan engellilerin oranı, engelli olmayan bireylere göre daha düşüktür. Öte yandan televizyon programları, çizgi film izleyen ve dışarıda gezintiye çıkan engelli bireylerin oranı, engelli olmayanlara göre daha düşüktür.

Bunun nedenlerinden biri, Özbekistan'da engelli bireylerin boz zaman, eğlence ve spor faaliyetlerine katılabilmelerine imkân tanıyan, bina, tesis, altyapı eksikliği ile mali sübvansiyonların eksikliğidir. Konuyla ilgili Dünya Bankası tarafından yayımlanan 2019 tarihli bir araştırma sonucuna göre, ülkede tekerlekli sandalyeye ihtiyaç duyan engellilerin sadece %26,9'u tekerlekli sandalye sahibidir. Bununla beraber ülkede altyapıya erişim konusunda da önemli sorunlar mevcuttur. Nitekim ülkenin başkenti olan Taşkent'te bina ve sosyal altyapının %85'i engelli kişilerin kullanımına uygun değildir. Engelli kişilerin kamusal alandaki varlığını kolaylaştıracak yeterli altyapı ve tesislerin olmaması, onların sosyal hayata, eğitim, istihdam ve diğer faaliyetlere tam katılımını engellemektedir (kun.uz, 2022). Aşağıdaki grafikte engellilerin eğitime erişim imkânlarına ilişkin grafik yer almaktadır.

Grafik 4.12.: Engelli Bireylerin Eğitime Erişimi, 2019

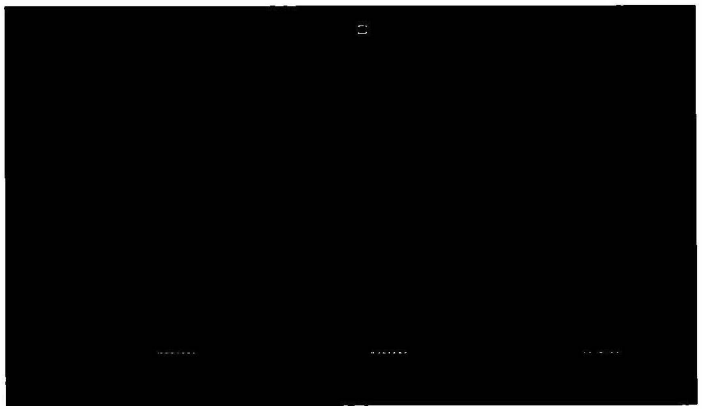
Kaynak: (UN, 2019: 23)

Grafiğe göre, formel eğitim alan engellilerin oranı %84,1, engelli olmayanların oranı %99,2; erken çocukluk eğitim alan engelli çocukların oranı %34,9, engelli olmayan çocukların oranı %53,2'dir. Buna göre engelli çocukların okul öncesi eğitime katılım oranı, engelli olmayanlara göre %18,3 daha düşüktür. Benzer şekilde ilk ve orta öğretime devam etme oranları açısından da engelli olmayan birey-

lerin oranı, engellilerden %22 daha düşüktür. Esas ve belirgin fark ise mesleki orta eğitimde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim mesleki eğitime devam eden engeli olmayan birey oranı %96,8 iken, engellilerin oranı %50,5 olup aradaki fark %46,3 gibi dikkat çeken bir orandır. Bu bağlamda Özbekistan'da engelli bireylerin eğitime erişim oranı ve imkânı, engelli olmayanlara nazaran belirgin bir şekilde daha düşük seviyededir.

Engelli gençlerin yaklaşık üçte biri herhangi bir diploma programını tamamlamıştır. Ülkede engelli gençlerin yaklaşık %77'si ve ağır engelli gençlerin %91'i işsiz kalmaktadır (Fraser, 2021: 48–50). Çünkü mevzuat, politika ve düzenlemeler, kolej, üniversite ve meslek programlarına dahil olmak isteyen kişiler için, değerlendirme ve sınavların uygulanmasına ilişkin herhangi bir pozitif ayrımcılık içermemektedir (Görme engelliler hariç). Bu durum engelli çocukların istihdama ve ekonomik özgürlüğe imkân tanıyabilecek herhangi bir mesleki ve yüksek eğitime erişimini olumsuz etkilemektedir (UN, 2019: 23) Aşağıdaki grafikte, engelli bireylerin istihdama erişim oranlarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Grafik 4.13.: Engellilerin İstihdama Erişimi, 2019

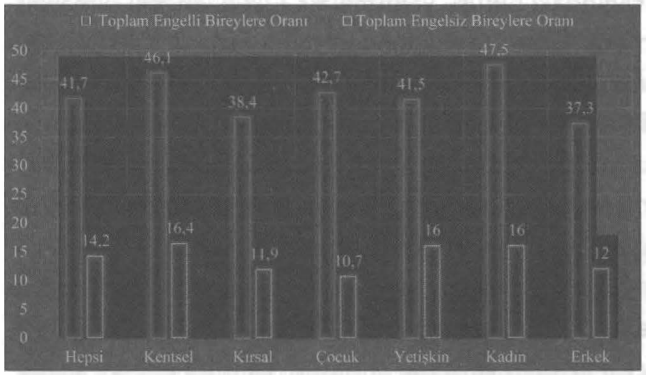

Kaynak: (UN, 2019: 23)

Grafik 13'e göre, Özbkeistan'da engelli istihdamının çalışma çağındaki nüfusu yalnızce %7,1'iken, engelli olmayanların oranı, bunun 4 katından daha fazladır (%31,0). Öte yandan ülkede yarı zamanlı ve kayıt dışı istihdam alanlarında engelli çalışanların oranı, engelli olmayanlara göre daha yüksektir. Nitekim yarı zamanlı çalışan engellilerin oranı %47,9'ken, engelli olmayanlarda bu oran %30,6'dır. Benzer şekilde işportacılık gibi enformel sektörlerde çalışan engellilerin oranı %40 iken, engelli olmayanlarda bu orna %35,3'tür. Bu bağlamda ülkede engellilller sosyal güvencesi az olan veya hiç olmayan, çalışma gün ve saatlerinin uzun ve esnek; fiziksel ve psikolojik zararların daha fazla olabildiği profesyonelleşme imkânı az özlük hakları yetersiz veya kısıtlı olan korunmasız alanlarda istihdama yönelmekte veya zorlanmaktadır.

Özbekistan Çalışma ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı'nın verilerine göre, 2020 yılında, 630.000 kayıtlı engelli kişiden 162.000'i (%25) *"belirli iş türlerini yapabilecek nitelikte"* olmalarına rağmen, *"istihdam edilebilir"* olarak adlandırılanların sadece %13'ü (21.100 engelli) kayıtlı olarak istihdam edilmiştir (Yusupov ve Abdukhalilov, 2022: 1050). "Engelli insanların iş bulma olasılığı engelli olmayan insanlara göre yaklaşık 4 kat daha azdır. 2019 yılında 16-59 ve 16-54 yaşlarındaki engelli erkeklerin yalnızca %8,9'u ve kadınların %4,4'ü veya engelli kişilerin yalnızca %7,1'i resmî olarak istihdam edilmiştir. Raporda, kırsal bölgelerde bu oranın %5,8 ile daha da düşük olduğu belirtilmiştir (Kurbonmuratov, 2022). Bu bağlamda başta kırsal kesimde olmak üzere Özbekistan'da engelli bireylerin istihdama erişim imkânı, engelli olmayan bireylere göre daha kısıtlıdır. Aşağıdaki tabloda, Özbekistan'da temel ilaçlara ve sağlık imkânlarına erişim oranlarına ilişkin istatistikî veriler yer almaktadır.

Grafik 4.14.: Temel İlaçlara Erişim Oranları, 2019

Kaynak: (UN, 2019: 17)

Grafik 14'te, doktorun yazdığı temel ilaçları, yüksek fiyatlardan kaynaklı olarak satın alamayan engelli ve engelli olmayan bireylere ilişkin veriler yer almaktadır. Buna göre ülkede toplam engelli kişiler içinde %41,7'si temel ilaçları yüksek maliyetlerden dolayı alamadığını ifade ederken, engelli olmayanlarda bu oran sadece %14,2'dir. Kır ve kent ayrımına bakıldığında kentlerde engellilerin %46,1'i, kırsal alanda %38,4'ü temel ilaçlara yüksek maliyetten dolayı erişmediğini ifade ederken, kentlerde engelli olmayanların %16,4, kırsal yerlerde ise %11,9'u temel gereksinim duyulan ilaçları satın alamadıklarını belirtmiştir. Buna göre hem kent ve hem de kırsal alanlarda engelliler arasında temel ilaçlara erişmeyenlerin oranı, engelli olmayanlara göre daha yüksek olmakla birlikte, kırsal bölgelerdeki engelliler, kentlerdeki engellilere nazaran daha dezavantajlı konumdadırlar.

Özbekistan'da çocuk engellilerin sosyal koruma programlarına dâhil edilme kapasitesi düşüktür. Örneğin Çocuk Engelli Yardımı, ağır engelli çocukların yalnızca yarısından biraz fazlasına ulaşmaktadır. Resmî veriler, 2016 yılında çeşitli yatılı kurumlarda yaşayan 26.500 çocuğun (bunların %63'ü engelli) olduğunu göstermektedir. Bu çocukların çoğu fakir ailelere mensuptur ve Özbek kanunları engellilerin bağımsız yaşama hakkını tanımamaktadır. Bununla beraber pandemi, engelli sorunlarını daha da şiddetlendirmiştir Bilhassa özel okullara gitmesi gereken çocuklar işin şartlar daha da zorlaşırken, evlerinde internet veya televizyon erişimi olmayan aileler için durum daha da kötüleşmiştir. Ayrıca, engelli çocukların yardımcı cihazlara, işitme ve iletişim araçlarına ve ayrıca hijyen ve sanitasyon ürünlerine yönelik ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili büyük eksiklikler bulunmaktadır (Fraser, 2021: 48-50) ve (UN, 2020: 34-35). Grafik 14'e göre, yetişkin ve çocuk ayrımına bakıldığında, engelli çocukların %42,7'si ve engelli yetişkinlerin %41,5'i ücretlerin yüksekliğinden ötürü, temel ilaçları satın alamadığını ifade ederken, engelli olmayan çocuklarda bu oran %10,7, engelli olmayan erişkinlerde ise %16'dır. Buna göre, çocuk-yetişkin, faktörleri bakımından engelliler, engelli olmayanlara göre, temel ilaçlara erişimde daha fazla sorun yaşarken, çocuk engelliler, yetişkin engellilere nazaran daha fazla dezavantajlı durumdadırlar.

Özbekistan'da tüm engelli insanların %42'sinden fazlasını oluşturan engelli kadınlar, erkeklere göre iki kat daha dezavantajlı durumdadır. Engelli kadınların maruz kaldıkları toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, engelli olmayan kadınlara göre çok daha yüksektir. Engelli kadınlar ayrıca eğitime, istihdama, sağlık hizmetlerine ve adalete erişim dâhil olmak üzere çeşitli ayrımcılık biçimleriyle daha fazla karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca engelliler seçimlerde, siyasi atamalarda ve politika yapımında da yeterince temsil edilmemektedir (Fraser, 2021: 48-50) ve (UN, 2020: 34-35). Grafik 14'e göre, cinsiyet açısından ise, kadın engellilerin %47,5'i, evli engellilerin %37,3'ü temel ilaçları yüksek ma-

liyetlerinden ötürü satın alamadığını belirtirken, engelli olmayan kadınlarda bu oran %16, engelli olmayan erkeklerde ise %12'dir. Buna göre, cinsiyet açısından engelliler, engelli olmayanlara göre, temel ilaçlara erişimde daha fazla sorun yaşarken, kadın engelliler erkek engellilere nazaran daha fazla dezavantajlı durumdadırlar.

Dünya Bankası, ülkedeki engelli bireylerin kapsamlı sosyo-ekonomik entegrasyonu için yapılması gerekenleri içeren analitik bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Özbekistan'ın engelli hakları ve politikaları konusunda bazı uygulamaların hayata geçirmesi önerilmektedir. Bunların başında, engellilerin korunması alanındaki mevzuat ve kamu politikalarının BM Engelli Hakları[66] Sözleşmesi'nin kural ve ilkeleriyle uyumlu hale getirilmesi gelmektedir. Engelli bireylere ilişkin istatistik ve veri toplama sisteminin, evrensel olarak tanınan uluslararası tanım ve araçlar temelinde standartla uyumlu hale getirilmesine ihtiyaç vardır. Bununla beraber BM Engelli Hakları Sözleşmesi hükümlerinin ulusal düzeyde uygulanmasına yönelik kurumlar arası koordinasyon ve izleme mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca çalışma, yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının engelli kişilerin çıkarlarını temsil etme kapasitesinin geliştirilmesini; engellilerin rahat yaşamalarını sağlayacak davranış kalıplarının oluşturulmasını; engelli kişilerin bakımına yönelik sosyal hizmetlerin geliştirilmesini; DSÖ tavsiyeleri doğrultusunda engelli insanların rehabilitasyonunu; ve engellilerin eğitim ve istihdam dahil olmak üzere toplumsal hayata tam katılımı sağlamayı gerekli görmektedir (kun.uz, 2022).

4.6- Etnik ve Dinsel Kompozisyon

Bu kısımda, Özbekistan'da etnik ve dinsel kompozisyonun tarihsel sosyolojisi hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda öncelikle bağımsızlıktan önce ve sonraki dönemde Özbekistan'da etnik yapı ve dağılım incelendikten sonra, münferit bir konu olarak Karakalpakistan'da etnik yapı anlatılmıştır. Akabinde ise, Özbekistan'da dinsel dağılım ve kompozisyonun demografik ve toplumsal yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

4.6.1. Bağımsızlıktan Önce Özbekistan'da Etnik Yapı

Özbekistan ulus bilinci, Özbeklerin kadim tarihi ve zengin kültüründen beslenir. Özbekistan milli kimliği ve ulus bilincinin temelinde, Orta Çağda yaşanan Türk ve İslam Rönesansı'na kaynaklık etme ve bu mirası sahiplenmenin verdiği gurur yatmaktadır. Bu bağlamda Özbek milli şuurunda güçlü ahlak, vatanseverlik, tarihine bağlılık ve özgüven gibi manevi değerler oldukça büyük önem taşımaktadır. Ülkede Hârizmî, Fergânî, İbn Sînâ, El Bûrînî, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Ali Şîr Nevâî gibi bilim kültür insanları; Timur, Rashidov, Fitrat ve Babür gibi tarihi ve siyasi şahsiyetler, Ahmet Yesevî Hüsameddin Sığnaki, Kılıç Burhaneddin gibi din adamları, milli kimlik ve ulus bilincinin yapı taşlarıdır.

Çarlık Rusyası, bölgeyi işgal ettiği yıllarda Buhara Emirliği'nin nüfusu yaklaşık olarak 2.5 milyondu. Rus kaynakları, nüfusun yaklaşık yarısının Özbek, üçte birinin Tacik ve onda birinin Türkmen olduğunu belirtmektedir. Ancak bu dönemde etnik kimliğin belirsiz doğası, kesin sayıların tespitini olanaksız hâle getirmektedir. Hiva Hanlığı'nın

66 Birleşmiş Milletler, Engelli Kişilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, BM Genel Kurulu tarafından 13 Aralık 2006 tarihinde kabul edilmiş ve 3 Mayıs 2008'de yürürlüğe girmiştir. Sözleşmeyle eş zamanlı olarak, Sözleşmeye ilişkin İhtiyari Protokol'de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle birlikte, Sözleşmenin uygulanmasını denetleyecek, Sözleşmeye taraf devletlerin raporlarını değerlendirmeye, önerilerde bulunmaya yetkili bir Engelli Hakları Komitesi (18 kişi) kurulmuştur. Sözleşme, dünyadaki engelli kişilerin durumu temel alınarak düzenlenmiştir. Dünya Sağlık Örgütü, bir milyardan fazla insanın, yani dünya nüfusunun yaklaşık %15'inin (küresel nüfus tarafından tahmin edildiği üzere) bir tür engellilikle yaşamını sürdürdüğünü tahmin etmektedir (nhrc.uz, 2023).

toprakları Aral Gölü'nin güneyinde, Hiva vahasını merkeze almıştır. Karakalpak, Türkmen, Kazak ve Özbeklerin karışımından oluşan Hiva Hanlığı'nın 3-4 milyonluk bir nüfusu vardı. Son olarak Hokand, merkezi Fergana Vadisi ve Taşkent vahasında bulunan Sırderya ile Müslüman Çin arasındaki geniş bölgeleri kontrol etmekteydi. Çoğunluğu Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlardan oluşan nüfus yaklaşık 3 milyondu (Melvin, 2000).

Çarlık Rusyası bölgeyi işgal ettikten sonra bölgenin etnik yapısına müdahale ederek, asimilasyon temelli bir yeniden inşa sürecine girişmiştir. Bu dönemde yaptığı istila ve asimilasyon politikalarını, bölgeye *"Barbar Türkistan halklarına medeniyet götürme"* söylemiyle meşrulaştırmaya çalışmıştır. İşgal için kendilerine Kazak halkı başta olmak üzere yerel bölge halkından talep olduğunu iddia eden Ruslar, bu gerekçeyle bölge halkları arasındaki çatışmaları araçsallaştırmıştır. Türkistan coğrafyasında çeşitli sebeplerle yaşanan mücadeleler, Rusların işgal girişimlerini kolaylaştırdığı gibi, oradaki varlıklarını da meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Bu konjonktürde Ruslar tarafından işgal edildikten sonra, bölgenin etnik yapısı üzerinde stratejik hedefler doğrultusunda sistematik bir sosyal mühendislik uygulanmıştır. İşgalin akabinde, etnisitesi üzerine gidilerek, suni birtakım ayrımlarla Türk boyları ayrıştırılmıştır. Bu süreçte Rus okulları açılarak, bölge halklarının dil ve lehçeleri birbirine yabancılaştırılmış, devamında zorunlu eğitimle Rusça bölgenin ortak paydası hâline getirilmiştir.

Bununla beraber içinde Rusların da yer aldığı birtakım teorisyenler, siyasetçiler ve din adamları, gerçekleştirilen işgal ve yapılan asimilasyon politikalarını eleştirmek suretiyle tarihe not düşmüşlerdir. Özellikle Rus asıllılar bu konuda çeşitli fraksiyonlara ayrılmış durumdadır. Bir kısmı yaşatılan vahşeti bütünüyle reddederken, bir kısmı ise (Ostroumov gibi), bunun daha medeni ve kültürlü bir şekilde yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda Rus tarihçi N. N. Veselovskiy ise yapılanın, siyasi ve milli bir soykırım olduğunu ifade ederek şunları söylemiştir: *"Biz Türkistan'a medeniyet getirdiğimizi zannederiz. İşgal ettiğimiz bu halka istikrar ve güven verdik diye düşünürüz. Ama bunlarda da insanlık duygusu vardır. Müslümanların hâlini anlayışla karşılamamız gerekir. Siyasî soykırım ağırdır. Millî soykırım ise bundan daha ağırdır. Bizim hükûmetimizin yetkisi altındaki Müslümanlar aynı durumu yaşamaktadırlar. Bu yüzden, ileriki zamanlarda millî menşeli bir isyan gerçekleşirse şaşırmamak gerekir. Bu vasıftaki millî menfaatler vardır ki, onlar ileride bu tür isyanlara sebep olacaktır"* (Kariev, 2020: 160–161).

Rusya, bölgeye istikrar ve güven ortamı sağlayarak medeniyet getirdiğini iddia ederken, esasında siyasi ve milli bir soykırım gerçekleştirmeye yeltenmiştir. Nitekim bir bütün olarak Türkistan coğrafyasında sosyal mühendislik faaliyetleri yürütülerek milli kimlik ve bilinç yok edilmek istenmiş, böylece her şeye itaat eden Mankurt bir kitle oluşturulmak amaçlanmıştır. Türkistan'ı Ruslaştırma gayretlerinde eğitim, öncelikli ve başat bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Rus varlığından önce birbiri ile rahatlıkla anlaşabilen yerel Türkistan halkları evvela birbirinden ayrıştırılmış, ardından birbiriyle ilişki, etkileşim ve iletişim kuramayan rakip toplumlar hâline getirilmiştir. Çarlık Rusyası'nın Türkistan coğrafyasında yaptığı işgal ve asimilasyon politikalarından en fazla zarar gören, bölgenin etnik yapısı olmuştur. Çarlık Rusyası, enerjisinin büyük çoğunluğunu etnisite meselesine harcarken, gelinen noktada bölgedeki ortak payda Rusya; herkesin birbiri ile anlaşabildiği ortak dil ise Rusça olmuştur.

Bununla beraber Bolşevik ihtilali olduktan sonra ülkede iskân ve zorunlu göç politikaları neticesinde, demografik yapı sıklıkla değişmiştir. Uygulanan bu iskân siyasetinde bölge halklarının dil, ticaret ve dinsel yaşam açısından Rusya ile daha kolay entegre olması amaçlanmıştır. Rusların zorunlu göç politikaları çerçevesinde, Stalin'in baskıları sonucunda, büyük çoğunluğunu Ahıska Türklerinin oluşturduğu çeşitli uluslardan topluluklar, kitleler hâlinde yaşadıkları yerden Özbekistan başta olmak üzere Türkistan'ın steplerine ve Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Bu kapsamda 14 Kasım 1944 yılında, Gürcistan'ın Akhaltsikh sınır bölgesinde yaşayan ve Stalin'in tehdit olarak gördüğü Türk nüfusu *"stratejik açıdan hassas sınırların güçlendirilmesi"* bahanesiyle, hayvan vagonlarına bindirilerek,[67] Türkistan'ın orta bölgelerine sürgün edilmiştir. Bölgedeki Ahıska Türkleri'nin önemli bir kısmı (100.000-120.000) zorla sürgün edilirken, yol boyunca binlerce insan yaşamını yitirmiştir. Kırım Tatarları, Balkarlar, İnguşlar, Karaçaylar, Çeçenler, Kalmık ve hatta Koreliler de benzer trajedileri yaşamışlardır.

Bununla beraber İkinci Dünya Savaşı sırasında, Avrupa Rusya'sından birçok sanayi tesisi Özbekistan'a ve Türkistan'ın diğer bölgelerine transfer edilirken, fabrikalarla birlikte Rusların da içinde yer aldığı yeni bir Avrupalı işçi dalgası Özbekistan'a akın etmiştir. Bunlar arasında Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar, Ermeniler, Yahudiler ve ayrıca Tatarlar yer almaktaydı. Bu süreçte yerli Özbekler çoğunlukla kır ve kentlerde yaşarken, göçmenlerin ekseriyetle Taşkent başta olmak üzere büyük şehirlere yerleştirildiğini ifade eden Lubin (1996: 397), böylelikle bölgenin Ruslaştırılmaya çalışıldığını belirtmektedir. Bu çerçevede bölgeye, özellikle sınır kesimlerine Slav köylüler getirilerek yerleştirilmiştir. Böylelikle bölge halkı, hem Çarlık Rusya yönetimi hem de iskânla yakınlarına yerleştirilen Slav kökenli komşuları vasıtasıyla kıskaca alınmıştır.

Bu dönemde, 1851 yılında Albay Karbışev, Keskelen Nehri kıyısındaki Hokand Hanlığı'na ait Tau-Çubek kalesini ele geçirdikten sonra, 1856 yılında burada Rusya'nın Tomsk ve Tobolsk valiliklerinden 139 Kossak ailesi ile 300 Rus ailesi iskân edilmiştir. Böylelikle Talgar, Issık, Kakelen ve Çemolgan nehirlerinin çok verimli kıyılarında Rus yerleşim merkezleri kurulmuştur. Ruslarla birlikte, her bir köyde toplam nüfusun 10'da 1'ini geçmeyecek şekilde Polonyalılar, Almanlar ve Yahudilerin yerleştirilmesi sağlanmıştır. Bölgeye yerleşen Rus ailelere, bütçesi Türkistan kesesinden karşılanmak üzere para yardımı yapılmakta ve ev verilirken, toprak ise Türklerin hakkı gözetilmeden keyfî olarak dağıtılmıştır. Bu ortamda 1905 yılında Göç Bürosu kurulmuştur. 1906 yılında *"Sırderya Göçmen Semtleri"* teşkil edilip, halkın toprakları cebir yoluyla ellerinden alınarak göçmenlere verilmiştir. B. İsakayev, 20 yüzyılın başında Rus iskânının 175 bine ulaştığını belirtmiştir. A. P. Fomçenko'nun verilerine göre 19. yüzyılın sonuna doğru Türkistan'a 116 Rus yerleşim yeri kurulmuş, buralarda 70.745 kişi iskân edilmiş ve 20. yüzyılın sonunda bölgedeki Rus ahalisinin sayısı 197.420'ye ulaşmıştır. Bunların çoğunluğu Kazakistan'ın güneyine ve Kırgızistan hudutlarına yerleştirilmiş olup bu yerleşim merkezlerine ilişkin verilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir (Egamberdiyev, 2002: 29, 55).

67 General Serov'un hayvan vagonlarına (Zeyrek, 2001, s. 45).

Tablo 4.90.: 1866-1907 Yılların Arasında Çarlık Rusya Tarafından Oluşturulan Rus Yerleşim Yerleri

Rus Yerleşim Merkezleri	Kuruluş Yılı	Aile Sayısı	Nüfus	Yüzölçümü
Tokmak	1866	510	4.037	11.435
Lebedinskoye	1868	278	2.150	4.895
Novotroitskoye	1868	155	1.508	4.329
Belovodskoye	1868	437	4.218	5.550
Pokrovskoye	1870	115	941	4.148
Mihaylovskoye	1871	49	352	1.918
Issık-Ata	1882	48	450	1.160
Giorgiyevskaya	1893	181	1.621	6.357
Ivanovskoye	1893	201	1.149	7.110
Petrovskoye	1902	324	2.462	6.500
Arhangelskoye	1907	200	1.466	5.799
Novopokrovskoye	1907	260	2.403	7.185
Pavlovskoye	1907	151	954	3.761
Voznesenskoye	1907	136	823	2.973
Toplam	-	3.044	24.531	260

Kaynak: (Egamberdiyev, 2002: 56)

Tablo 90, 1866-1907 yılları arasında Çarlık Rusya tarafından oluşturulan Rus yerleşim yerlerine ilişkin istatistikî bilgileri içermektedir. Tabloya göre, 1866-1907 arasındaki yaklaşık 40 yıllık süre zarfında 14 yerleşim yerinde toplam 3.044 aile 24.531 kişi getirilerek iskân yapılmıştır. Bakıldığında 1866 yılında Tokmak'a 510 aile ve 4.037 kişi, 1868 yılında Belovodskoye'ye 437 aile ve 4.218 kişi getirilirken, 1902 yılında Petrovskoye'ye 324 aile ve 2.462 aile getirilerek yerleştirilmiştir. Burada dikkat çeken bir husus, yerleşimlerin aile olarak getirilmeleridir. Böylelikle toplumun en küçük birimi olan aileler, geldikleri yerlere kültürel kodları içeren duygu, düşünce ve davranış kalıplarını da getirmekteydi. Böylelikle ticaret, dil ve din alanında uyum ve entegrasyonunun sosyolojisi tesis edilmiştir.

Çarlık Rusyası Dönemi'nde, asimilasyon politikaları çerçevesinde yoğun propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Bu bağlamda dört bir koldan yürütülen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarının daha etkin bir şekilde yapılabilmesi adına basın ve yayın alanına özel bir önem verilmiştir. Bölgede oldukça etkili olan Turkistanskiye Vedomosti Gazetesi en karakteristik örneklerden biridir. Türkistan Genel Valiliği idari, siyasi ve ideolojik olarak ne yapıyorsa, basın ve yayın alanında Turkistanskiye Vedomosti Gazetesi onu gerçekleştirmiştir. Gazete hem misyonerlik faaliyetlerine destek olmaya yönelik hem de bölge etnisitesini yeniden inşa etmeyi amaçlayan yayınlar yapmıştır.

Bununla ilgili örneğin, N. S. Likoşin, Rusların işgalinin başarıya ulaşması ve Rus egemenliğinin pekiştirilmesi için Türkistan'daki Türk boylarının birbirine düşürülmesi fikrini savunmuştur. Kırgızlar ile Sartların iki ayrı millet olduğunu savunan Likoşin, Turkistanskiye Vedomosti Gazetesi'nde onların etnik yapısının farklı olduğunu iddia eden yazılar kaleme almıştır. Likoşin *"Ana Dilde Eğitim"* konulu bir makalesinde, yerlilerin dinî inanç ve yaşantısına el atmadan onlar için ayrı şivelerde kitaplar yayınlanmasını önermiştir. Türkistan bölgesinin ayrı ayrı idari birimlere bölünerek Kırgız, Sart, Kara-Kırgız şivelerinde metinler yayınlanması gerektiğini ileri süren Likoşin, İstanbul, Kulca ve Mısır'dan gelen kitapların Türkistan'da satılmasının yasaklanması gerektiğini savunmuştur (Egamberdiyev, 2002: 30).

Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra kurulan Sovyetler Birliği'nde etnik yapı ise Çarlık Rusyası'nın mirası olarak sömürgeci ve asimilasyoncu politikaların izlerini taşımaktadır. Çarlık Rusyası'nın *"Böl ve Yönet"* politikaları doğrultusunda sürgün ve iskân politikalarıyla demografi değiştirilmiş, dil ve eğitim politikalarıyla birbirine akraba olan soydaş ve kom

şu halkların anlaşma ve iletişim dili Rusça olmuştur. Bu çerçevede Sovyetler Birliği kurulduktan sonra, Türkistan coğrafyası altı ülkeye ayrılmıştır: Bunlar; Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kara-Kalpak Cumhuriyeti'dir.

Bu dönemde toplam nüfusu 6.015.000 olan Özbekler, Sovyetler Birliği'ndeki en büyük dördüncü millettir. Sovyetler Birliği'ndeki toplam Kazak sayısı 3.622.000 olup bunun 2.795.000'i Kazak SSC'de yaşamaktaydı. Toplam 1,397.000 Tacik'in 1.051.000'i Tacik SSC'de ikamet etmekteydi. Sovyetler Birliği'nin tamamındaki toplam 1.002.000 Türkmen'in 924.000 Türkmen SSC'deydi. SSCB'deki toplam 969.000 Kırgız nüfusunun 837.000 Kırgız SSR'sinde yaşamaktaydı. Sovyetler Birliği'nde toplam sayıları 173.000 olan Kara-Kalpaklar'ın ise, 168.000 kişisi Özbek SSC içinde özerk bir cumhuriyet olarak varlıklarını sürdürmekteydi. Nüfusları itibariyle öne çıkan bu milletlerin yanı sıra diğer milletler de bulunmaktaydı. Bunların arasında 95.000 Uygur (çoğunlukla Kazak SSC'nin Almata bölgesinde ve Kırgız SSC'nin Fergana vadisinde yoğunlaşmıştır); Çinli Müslüman olan 22.000 Dungan; 212.000 Koreli ve 780.000 Tatar (Özbek SSC'de 445.000 ve Kazak SSC'de 192.000) vardı. Öte yandan Orta Asya ve Kazakistan nüfusundaki Slav unsuru ise Ruslardan (6.215.000), Ukraynalılardan (1.085.000) ve Beyaz Rusyalılardan (107.000) oluşmaktaydı (Kaushik, 1970: 27-28).

Tablo 4.91.: SSCB'de 1926 Yılı İtibariyle Etnik Dağılım

Etnik Gruplar	Nüfus	Toplam Nüfusa Oranları
Tarihsel olarak Avrupalı Ruslar ile Bağlantılı Gruplar	127.027.915	100,00
Ruslar	77.791.124	86,89
Ukraynalılar	31.194.976	21,22
Beyaz Rusyalılar	4.738.923	3,22
Yahudiler	2.680.823	1,82
Fin: Baltık Grubu	588.834	1,40
Avrupalı Milletler	2.870.036	1,95
Fin: Volga Grubu	2.658.700	1,81
Çuvaşlar	1.117.419	0,76
Türkler: Volga Grubu	3.308.116	2,25
Başkurtlar	741.080	0,50
Çingeneler	61.234	0,04
Tarihsel Açıdan Kafkasya ile Bağlantılı Milletler	6.975.369	4,74
Gürcüler	1.821.184	1,24
Ermeniler	1.567.568	1,07
Dağıstanlılar	574.637	0,39
Diğer Kafkasyalı Milletler	668.596	0,45
Türkler: Kafkasya Grubu	1.895.900	1,29
İran: Kafkas Grubu	447.484	0,30

Kaynak: (Lorimer, 1946: 51)

Sovyetler Birliği, kuruluşunun erken evrelerinde 175'den fazla etnik gruptan oluşan bir ulusal kompozisyondur. Bu kompozisyonun %86,89'u gibi çok büyük bir çoğunluğu Ruslardan, %21,22'si gibi ikinci bir çoğunluğu ise Ukraynalılardan oluşmaktadır. Bakıldığında bunu %3,22 ile Beyaz Ruslar takip ederken Çuvaşlar %0,76'sını, Türkler: Volga Grubu %2,25'ini, Başkurtlar %0,50'sini, Kafkasya ile bağlantılı milletler %4,74'ünü ve diğer Kafkasyalı milletler ise %0,45'ini oluşturmaktadır. Aşağıdaki tabloda ise 1926-1989 yılları arasında Özbek SSC'nin ulusal kompozisyonu yer almaktadır.

Tablo 4.92.: Özbek SSC'nin Kompozisyonu, 1926-1989

Özbek SSC'nin Ulusal Komposizyonu												
	1926		1939		1959		1970		1979		1989	
	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Özbekler	3.475.340	66.0	4.081.096	65.0	5.044.000	61.1	7.734.000	64	10.569	68,9	14.142	71,4
Rus	246.521	4.7	727.331	11.5	1.114.000	13.5	1.496.000	12.5	1.666	10,8	1.653	8,2
Tacik	976.728	18.1	317.560	5.1	314.000	3.8	457.000	3.8	596	3,9	935	4,7
Kazak	106.980	2.0	305.416	4.8	407.000	4.9	549.000	4.	620	4	808	4,1
Tatar	28.401	0.5	147.157	2.3	448.000	5.4	578.000'	4.8	531	3,5	468	2,4
Kırım Tatarı									118	0,8	189	1
Karakalpak	26.563	0.5	181.420	2.8	168.000	2.0	230.000	1.9	298	1,9	412	2,1
Kırgız	90.743	1.7	89.044	1.4	93.000	1,1	111.000	0.9	12	0,9	175	0,9
Koreli	72.944	1,2	142.000	1,7	151.000	1,0	72.944	1,2	163	1,1	183	0,9
Ukraynalı	n.a.	---	70.577	1,1	93.000	1.1	115.000	1,0	114	0,7	153	0,8
Türkmen	25.945	0,5	46.543	0.7	55.000	0.7	71.000	0.6	92	0,6	122	0,6
Türk									49	0,3	106	0,5
Ermeni									42	0,3	51	0,3
Yahudi									74	0,5	65	0,3
Azeri									60	0,4	44	0,2
Başkurt									26	0,2	35	0,2
Alman									40	0,3	40	0,2
Uygur									29	0,2	36	0,2
Yahudi	37.834	0.7	50.676	0.8	95.000	1.2	103.000	0.9				
Diğer Milletler									165	0,9	194	0,9
Toplam	5.297.454	100.0	6.271.259	100.0	8.261.000	100.0	11.960.000	100	15.389	100	19.810	100

Kaynak: (Carlisle, 1973: 17) (Eryiğit, 1998: 38)

Özbekler, 1926'da nüfusun %66'sını, Ruslar ise sadece %4,7'sini oluşturuyordu. Tacikler hariç tutulduğunda (Tacik ÖSSC o zamanlar Özbekistan'ın bir parçasıydı), Özbeklerin ağırlığı daha fazla olacaktır. Böyle bir hesaplamayı kullanan bir Sovyet kaynağı, 1930'da nüfusun %76,1'ini Özbeklerin, %5,6'sını da Rusların oluşturduğunu belirtmiştir. 1939 nüfus sayımı rakamları, Beş Yıllık Planlar sırasında ortaya çıkan travmatik ve geniş kapsamlı değişiklikleri yansıtmaktadır. 1939'da Ruslar Özbek SSC'nin nüfusunun %11,5'ini oluştururken, Özbek nüfusu %65'e düşmüştür. 1959'a gelindiğinde Özbekistan'daki Rusların nüfus içindeki payı %13,5'e (bir milyondan fazla) yükselmiş ve Özbeklerin nüfusu %61'e gerilemiştir. 1970 nüfus sayımı, toplam nüfusun %12,5'i olan 1.496.000 kişinin Rus olduğunu ortaya koymaktadır. 1959-1970 yılları arasında, Özbek nüfusundaki olağanüstü artış oranı, Özbek bileşenini 2,5 milyon artırarak cumhuriyet nüfusunun %64'üne çıkarmıştır.

Dolayısıyla nüfus istatistikleri, Kırgız ve Kazaklardan farklı olarak, Özbeklerin en azından demografik açıdan 'kendi evlerinin efendisi' olduklarını göstermektedir. İklim ve topografik özellikler, Özbek SSC'yi Slav akını için Kırgız ve Kazak SSC'lerinden daha az çekici hale getirmiştir. Özbekistan'da her zaman önemli sayıda Tacik ve Kazak olmuştur. Bu nedenle, Özbek SSC'deki önemli Tacik ve Kazak gruplaşmaları olağandışı değildir. Bununla birlikte, Tatar nüfusunda yıllar içinde meydana gelen büyük değişiklik özellikle dikkate değerdir.

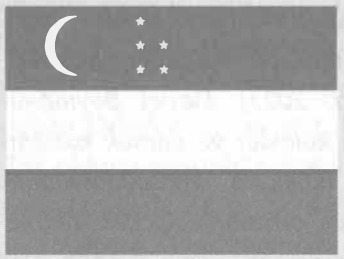
1926'da 28.000 olan Tatar sayısı, 1939'da 147.000'e çıkmış olup bu artış Volga Tatarlarının akını alâkalıdır. Tablo 92, 1939 ile 1959 arasında Özbekistan'daki Yahudilerde belirgin bir artış olduğunu göstermektedir. 1939 ile 1959 yılları arasındaki 45.000 kişilik artış, muhtemelen Nazi-Sovyet savaşı sırasında ve hatta belki 1945'ten sonra Avrupalı Yahudilerin hareketliliğinden kaynaklanmaktadır (Carlisle, 1973: 17–18). Bununla beraber, Sovyetler Birliğine bağlı Türk Devletlerinin dışında Afganistan'da 1.200.000 Özbek ve 2.600.000'den fazla Tacik yaşamaktaydı (Kaushik, 1970: 27–28).

1989 nüfus sayımının verilerine göre, Özbeklerin büyük çoğunluğunun kendi cumhuriyetlerinde yaşadığı görülmektedir. Ancak %15,3'sı cumhuriyet sınırları dışında ve çoğunluğu komşu cumhuriyetlerde yaşamaktadır. Özbekler kendi cumhuriyetlerinde %71,4'lük bir oranda mutlak çoğunluğa sahiptirler.

Özbekistan'ın durumu azınlıklar yönünden Kazakistan kadar karmaşık olmamakla birlikte Özbek azınlıklardan, bunların Türk asıllı olsalar dahi hoşnut değillerdir. Bu hoşnutsuzluk özellikle Rusların yönetmek politikasının bir toplumsal sonucudur. 1989 nüfus sayımına göre Özbekistan'da 14 milyon Özbek'in dışında 2.406.000 değişik Türk halkların üyeleri bulunmaktadır. Bunların cumhuriyet nüfusunun %12,15'ini teşkil etmektedirler. Türkler Özbeklerle birlikte nüfusları 16.530.000 veya cumhuriyet genel nüfusunun %83,45'lik oranına ulaşmaktadır. Ancak değişik Türk toplulukları arsında dayanışma güçlü olmadığı için bu faktör tesirli bir etken olmaktan uzaktır (Eryiğit, 1998: 160–161).

1990'larda sonra Rus, Kırım, Tatar, Alman, Koreli ve Yahudilerin yoğun dış göçleri sebebiyle ülkenin etnik yapısı değişime uğramış; Özbeklerin oranı artmıştır. Ülkede Semerkant ve Buhara taraflarında yaşayan Taciklerin oranı %5 iken Karakalpakların içindeki oranı ise %2.2'dir (Kanlıdere, 2018: 166).

Özbekistan Bayrağı ve Amblemi

Özbekistan bayrağı, ülkenin bağımsızlığından yaklaşık olarak iki ay sonra 18 Kasım 1991 yılında Özbekistan Yüksek Konseyi'nin 8. Oturumu'nda kabul edilmiştir. Cumhuriyetin bağımsızlığı ve egemenliğinin simgesi olan bayrak ince kırmızı şeritlerle ayrılmış, mavi, yeşil ve beyaz olmak üzere üç eşit yatay şeride bölünmüştür. Bayrağa rengini veren gök mavisi, mavi gökyüzünü ve berrak suyu; beyaz renk, barışı ve saflığı simgelerken, yolun açık ve aydınlık olması temennisini de içermektedir. Yeşil renk ise, ülkenin bereketli doğasına atfen kullanılmıştır. Bayrağın aralarında kullanılan kırmızı çizgiler yaşamı; hilal Özbekistan halkının asırlık geleneğini, 12 yıldız ise Cumhuriyetin parçası olan 12 bölgeyi sembolize etmektedir (bigasia.ru, 2023).

Bayraktaki yıldızlar, ayrıca yerel kültürün eski köklerine, Özbek halkının mükemmellik ve sadakat özlemlerine işaret etmektedir (constitution.uz/, 2023).

Özbekistan Ulusal Amblemi

Ulusal amblemi ise 2 Temmuz 1992 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi'nin 10 Oturumu'nda onaylanarak, kullanılmaya başlanmıştır. Seyhun ve Ceyhun'u temsil eden iki nehrin vadisi üzerinde yükselen güneşin görüntüsünü oluşturan amblem sağda buğday, solda kozaları açılmış pamuk dalları ile çevrelenmiştir (constitution.uz/, 2023). Devlet Bayrağının kurdelesiyle iç içe geçmiş kulaklar ve pamuk kozaları, cumhuriyette yaşayan halkların konsolidasyonunu simgelemektedir. Armanın ortasında Özbek mitolojisinde mutluluğun ve özgürlük sevgisinin sembolü olan Huma Kuşu kanatlarını açmış şekilde tasvir edilmiştir. Amblemin tepesinde Cumhuriyetin kuruluşunu ve İslam'ı simgeleyen yıldızlı bir hilal bulunmaktadır. Güneş imgesi, Özbek Devleti'nin yolunu aydınlatan ışığı sembolize ettiği gibi, Cumhuriyetin eşsiz iklimsel ve doğal güzelliklerini de ifade etmektedir (bigasia.ru, 2023). Amblemin tamamı ise Özbek halkının barış, mutluluk ve refah arzusunu ifade etmektedir (constitution.uz/, 2023).

4.6.2. Bağımsızlıktan Sonra Özbekistan'da Etnik Dağılım

Özbekistan'ın 1995 yılında nüfusunun %71'i Özbek'ti. Başlıca azınlık grupları olarak nüfusun %8'den biraz fazlası Ruslar, daha yüksek olduğuna inanılmakla birlikte resmî olarak %5'i Tacikler, yaklaşık olarak %4'ü Kazaklar, %2,5'i Tatarlar ve %2'den biraz fazlası ise Karakalpaklardan oluşuyordu. 1990'ların ortalarında, Rusların ve diğer azınlıkların dış göçü devam ettikçe Özbekistan giderek daha homojen hâle gelmiştir.

Resmî olmayan verilere göre, 1985 ile 1991 yılları arasında Özbekistan'daki gayri- Özbeklerin sayısı 2,4'ten 1,6 milyona gerilemiştir. Yerli nüfustaki artışa koşut olarak Ruslar başta olmak üzere Avrupalıların dış göçü, Özbeklerin özgüvenini artırmıştır. Rus halkı, eski 'sömürgeciler' olarak, Sovyet sonrası dönemde yerel dili öğrenmek veya yerel kontrole uyum sağlamak konusunda isteksizdi. 1992'nin başlarında kamuoyu araştırmaları, Özbekistan'daki çoğu Rus'un Özbek bağımsızlığından önce olduğundan daha güvensiz ve korkulu hissettiğini öne sürmektedirler. Bu etnik durumun ironisi, Özbekistan'daki Türkistan etnik gruplarının çoğunun yapay olarak yaratılmış ve en başta Sovyetik hedeflerle tanımlanmış olmasıdır (Lubin, 1996: 409–410). Aşağıdaki tabloda, Özbekistan Cumhuriyeti'nin etnik dağılımına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4.93.: Özbekistan'da Etnik Dağılım (2004)

Özbekistan Cumhuriyeti'nin Toplam Nüfus Sayısı ve Etnik Birleşimi				
Etnik Grup	Toplam	Yüzde	Kent	Kırsal
Özbek	19.781.400	78,8	6.177.900	13.603.500
Tacik	1.219.900	4,9	414.000	805.900
Rus	1.092.700	4,3	1.030.400	62.300
Kazak	986.000	3,9	411.300	574.300

Karakalpak	542.100	2,2	301.400	240.000
Kırgız	224.600	0,9	28.300	196.300
Kore	169.600	0,7	138.700	30.900
Türkmen	149.300	0,6	29.400	119.900
Ukrayna	100.300	0,4	87.800	12.500
Ermeni	42.800	0,2	41.500	1.300
Azerbaycan	41.000	0,2	32.500	8.500
Belarus	22.700	0,1	18.500	4.200
Yahudi	11.800	0,0	11.100	700
Alman	6.900	0,0	5.000	1.900
Moldova	5.100	0,0	2.800	2.300
Gürcü	3.900	0,0	3.100	800
Litvanyalı	1.300	0,0	1.100	200
Estonyalı	600	0,0	500	100
Letonyalı	200	0,0	100	100
Diğer	426.200	1.7	288.300	137.900
Toplam	25.115.800	100	9.286.900	15.828.900

Kaynak: (Dadabaev, 2004: 145)

Özbekistan'ın etnik çeşitlilik fraksiyonelleştirme ölçeğine[68] göre 0.4125 olup bu oran zengin bir çeşitlilik göstergesidir" (confiduss.com, 2023). Bununla beraber ülkedeki en büyük etnik çoğunluk açık ara Özbeklerdir. Dadabaev'den (2004) alınan yukarıdaki tabloya göre, 2014 yılı itibariyle ülke nüfusunun %78,8'i Özbek, %4,9'u Tacik, %4,3'ü Rus, %3,9'u Kazak, %2,2'si Karakalpak olup %5,9'u ise diğer milletlerdendir. UNICEF verilerine göre 2021 yılı itibariyle *"Özbek nüfusunun oranı %83,3 olup Taciklerin oranı %4,8, Kazakların oranı %2,5, Rusların oranı %2,3, Karakalpakların oranı, %2,2, Tatarların oranı ise %1,5'dir. Ülkede diğer etnik grupların oranı ise %4,4'dür"* (Akhmetova ve diğerleri, 2022: 48), (www.ft.com, 2021).

Ülkenin beşte dördünden fazlasını oluşturan Özbekleri, ikinci sırada Tacikler takip etmektedir. Bununla birlikte, ülkede Özbeklerden sonra en büyük etnik nüfusa sahip olan Taciklerin yoğun nüfusu, Özbekler açısından bir sorunsaldır. Resmî istatistiklere göre %4-5 civarında olduğu ortaya konulmasına rağmen; bu oranın %20'lerde olduğunu iddia eden görüşler vardır. Öte yandan 1924-1936 tasarımında Özbekistan ve Tacikistan sınırları belirlenirken, Taciklerin üzerinde hak iddia ettiği Taşkent ve Semerkant'ın Özbekistan'da kalması, ülkedeki Tacik nüfusa ayrı bir gözle bakılmasına sebep olmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri'nde başta olmak üzere, dünyanın değişik yerlerinde çok sayıda Özbek bulunmaktadır. Örneğin, Afganistan'da 2 milyona yakın Özbek yaşadığı tahmin edilirken, Kırgızistan'da nüfusun %14'ünün Özbek olduğu tahmin edilmektedir. Tacikistan'da en yüksek azınlık Özbekler olup Tacikistan'ın toplam nüfusunun %15'i Özbeklerden oluşmaktadır. Ancak bazı kaynaklara göre Tacikistan'da yaşayan Özbek nüfusun gerçek oranının toplam nüfusun %25'i olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Türkmenistan ve Kazakistan'da da Özbek azınlıklar bulunmaktadır. Öte yandan Çin'de ise 25 bin civarında Özbek yaşamaktadır (Balım ve Gürbüz, 2012: 224-225).

Özbekler, daha önce Sovyet yönetimi altındaki Türk halkları arasında en az Ruslaştırılabilmiş olanıdır. Neredeyse tamamı, hâlâ Özbekçe'nin ana dilleri olduğunu savunmaktadırlar (Smith ve diğerleri, 2023). EPR Atlas'ın Ethnicity in Uzbekistan başlıklı raporuna göre, Tacikler bölgesel olarak iki büyük şehirde yoğunlaşmış olmakla birlikte Tacikçe Özbekistan'da resmî dil olarak tanınmaktadır.

68 Etnik fraksiyonelleştirme (EF), genellikle bir eyalette veya başka şekilde belirlenmiş bir bölgede bulunan farklı kültürel grupların sayısı, boyutları, sosyoekonomik dağılımı ve coğrafi konumu ile ilgilenir. Spesifik kültürel özellikler, dil, ten rengi, din, etnik köken, gelenek ve görenekler, tarih veya diğer ayırt edici kriterleri referans alır. Sıklıkla bu özellikler, sosyal dışlanma ve gücün tekelleştirilmesinin söz konusu olup olmadığını anlamak için kullanılır (confiduss.com, 2023).

Yoğun bir dış göçle nüfusları oldukça azalmasına rağmen, Rus dili devlet yetkilileri tarafından günlük faaliyetlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Karakalpaklar, özerk bir statüye sahip olduklarından yasal ve pratik haklarını icra edebilmekte, dillerini rahatlıkla kullanabilmektedirler (EPR Atlas, 2023).

Özbekistan Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, çok-etnili yapısını göz önünde bulundurarak din-devlet ilişkisi ile alt kültür-üst kültür gruplarıyla ilgili politikalarını bütün etnik grupların kültürlerini, dillerini, dillerini korumak üzere kurgulamıştır. Özbekistan Cumhuriyeti'nin ulus dinamiklerinde laiklik oldukça önemli bir yere sahiptir.

Nitekim Kerimov, 21. Yüzyıl Eşiğinde Huzuru Tehdid Kararlılık Şartları ve Terakkiyat Kefaletleri adlı eserinde ve birçok açıklamasında radikalizm kaynaklı tehdidin 21. yüzyılda en önemli tehditlerden biri olacağını belirterek laiklik vurgusu yapmıştır. Bunun yanı sıra Kerimov, 1998 Kasım ayında UNESCO İcra Kurulu'nun 155. Toplantısı'nda yaptığı konuşmada farklı dinlerin birbirine saygı duymasının öneminden söz ederek, bunu kendisinin son derece önemsediğini belirtmiştir. Bu bağlamda din, Özbekistan halkının manevi yenilenişi ve sosyal barışı için temel esaslardan biri olarak değerlendirilmektedir (Abidov ve Alyılmaz, 2004: 253-254).

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesine göre cinsiyet, ırk, dil, inanç ve sosyal köken gözetmeksizin tüm vatandaşlar aynı hak ve özgürlüklere sahiptir ve kanun önünde eşittir (Bektemirov ve Rahimov, 2001: 484). Özbekistan Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği ulus kimliği belli ilkelere dayandırılmış olup bu ilkeler şöyle özetlenebilir. *"a: Vatandaşların cinsi, ırkı, milliyeti, dili, dini, sosyal menşei, inanç ve itikadı, özel ve toplumsal durumuna göre ayırmaksızın yasalar önünde eşit hak ve özgürlüklerinin temin edilmesi; b: Siyasi meseleler, ideolojiler ve düşüncelerin farklılıklarına göre toplumsal yaşamın geliştirilmesi; c: Çeşitli millet ve halkların dilleri, gelenek ve görenekleri, örf adetlerine saygı gösterilmesi, geliştirilmesi için gerekli şartların temin edilmesidir"* (Muhammadsidikov, 2015: 8).

Ülkedeki etnik gruplar, ulusal geleneklerini yaşama, dernek kurma, kültürel etkinliklerde bulunma, kendi anadilini kullanma hakkına sahiptir. Bununla birlikte Özbekistan'da anayasa kamu yönetimine katılım konusunda da bütün etnik gruplara eşit haklar tanımıştır. Bu eşitlikçi yapı, yapılan seçimlerde adayların etnik dağılımına da yansımıştır. Nitekim Bektemirov ve Rahimov'un (2001: 485), ifade ettiği şekliyle, 2001 yılı öncesi yapılan seçimlerde parlamentoya giren adayların %89'u Özbek iken; %5,1'i Karakalpak, %2,1'i Tacik, %1,6'sı Rus, %1,3'ü Kazak ve %1,1'i ise diğer etnik kesimlerin temsilcilerinden oluşmaktaydı.

4.6.3. Özbekistan'ın Özerk Bölgesi Karakalpakistan'da Etnik Yapı

Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı tek özerk cumhuriyettir. Başkenti Nukus'tur. Özbekistan'ın batısında, Aral Gölü'nün güneydoğu ve güneybatı uzantısında yer alan Karakalpakistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde ise Türkmenistan ile komşudur. Nüfus bakımından Özbekistan'ın en tenha bölgesi olan Karakalpakistan'ın kuzeyinde esas olarak Karakalpaklar yaşarken, güneyde Özbekler daha yaygındır. Bir Türk boyu olan Karakalpaklar'ın tarihi ile ilgili geniş bir alanyazın bulunmamaktadır. Türk dillerinin Kıpçak grubuna dâhil olan Karakalpakça için Özbek-Latin alfabesi kullanılmaktadır.

Karakalpaklara dair ilk tarihsel referans 16. yüzyılın sonlarına dayanmakta olup Karakalpaklar 18. yüzyılda Amuderya bölgesine yerleşmişlerdir. 1873 tarihinde kısmen Rus yönetimine girmişlerdir; 1930 tarihinde ise tamamen Sovyetler Birliği'ne katılmışlardır. Lubin'in (1996), ifade ettiği şekliyle, Karakalpak kelimesi, adıyla müsemma olan Kara/Siyah Papak/Şapka'dan gelmektedir.

Sovyetler Birliği'nin Türkistan coğrafyasında tesis ettiği etnik bölüntüler ve inşa ettiği millet tasarımlarının sonucunda, Özbekistan sınırları içinde kendine özgü bir millet bilinci oluşmuştur. Bu süreçte 1925 yılına kadar Kazak Özerk SSC'ye bağlı olan Karakalpakistan, 1930'de Sovyetler Birliği'ne katıldıktan iki yıl sonra 20 Mart 1932 yılında Karakalpakistan Özerk SSC statüsünü almıştır. Ardında 1936 yılındaysa Özbekistan SSC'ye dâhil olmuştur. Kendi kaderini tayin etmeksizin, masa başında Rusların *"Böl ve Yönet"* politikaları doğrultusundaki tanzimiyle önce Kazakistan'a dâhil edilen Karakalpakistan Cumhuriyeti, ardından özerk bir statüye kavuşturulup nihayetinde ise Özbekistan'a bağlanmıştır. Böylelikle bu süreçte Türkistan coğrafyasının tarihsel ve sosyolojik bütünlüğü, tartışmalı bir hâl almıştır.

Moskova, Karakalpakistan'ı Özbek SSC'ye katarak Özbek sadakatini mükâfatlandırdığı gibi Tacikistan'ın Özbekistan'dan koparılmasını telafi etmiş oldu. Karakalpakistan ile Özbekistan arasında Sovyetler Birliği Dönemi'nde ekseriyetle uyumlu bir ilişki vardı. Özellikle geç Sovyet Dönemi'nde üst düzey yöneticiler arasında kurulan akrabalık bağlarıyla bu ilişki devam ettirilmiştir. Bu noktada Özbekistan parti birinci sekreteri Şeref Raşidov'un oğluyla Karakalpakistan parti birinci sekreteri Kalibek Kemalov'un kızının evlenmesi sonucu doğan akrabalık ilişkisi iki grup arasında bir ittifak meydana getirmiştir. Bu ilişki Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov döneminde sürdürülürken, Özbek siyasetinde Karakalpakistan ile ilgili konulara özel bir hassasiyet gösterilmektedir. Bu çerçevede Özbekistan tarih kitaplarına Karakalpakistan ile ilgili ayrı bir bölüm konulurken, sonrasında yazılan eserlerde de benzeri özen gösterilmiştir (Kanlıdere, 2018: 166-167).

Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin özerkliğinin yasal temeli, Özbek Anayasası'nın 17. Bölümünde yer almakta ve Karakalpak Anayasası'nın 1. Bölümünde yinelenmektedir. Anayasa ayrıca kültürel hakları güvence altına alırken, Özbekistan'da Özbekçe dışında var olan tek resmî dil olan Karakalpak diline resmî statü vermektedir. Zayıf bir özerklik olan Karakalpak Cumhuriyeti'nde güçlenen rejim tarafından eski kurumlar sağlamlaştırılıp yeni kurumlar yaratıldıkça, özerk idari yapı daha fazla hükûmet denetimine girmiştir (Epstein, Winter, Aminova, Makarikhim ve Romanik, 2004: 41-42). Özbekistan'da 2022 yılı içerisinde, Devlet Başkanı Şevket Mirziyoyev, Özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin ayrılma referandumu yapma hakkını kaldırmaya yönelik bir anayasa değişikliği önerisinde bulunmuştur. Bunun üstüne Karakalpakistan'da kalabalık gruplar önerilen değişikliği protesto ederken, Şevket Mirziyoyev gerilimi azaltmak üzere değişikliği geri çekmiştir (Haas, 2023). Ancak Nukus'ta 1 Temmuz'da yapılan protestolarda yaşanan olaylarda 21 kişi hayatını kaybederken, 270'den fazla kişi ise yaralanmıştır (Human Rights Watch, 2023: 677).

Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin büyük bölümü Karakum ve Kızılkum'u de kapsayacak şekilde geniş çöllerle kaplı olan Özbekistan toprakları içinde; hem Amuderya deltası hem de Aral Denizi boyunca uzanan coğrafyada yer alan Karakalpakistan, Sovyet yönetiminin fütursuz sömürge politikalarının kurbanı olmuştur. Topraklarının büyük bir kısmı Ruslar tara-

fından pamuk sahası olarak kullanılırken, aşırı sulama Aral Gölü'nün beslenememesine ve kurumasına yol açmıştır. Böylelikle yüksek verimlilik elde etmek için düşüncesizce kullanılan toksik tarım kimyasalları açığa çıkmıştır. Çekilen toprakların çöle dönmesiyle, göl yatağından yayılan tuz tozu ve kimyasal kalıntılar hem verimli arazileri kullanılamaz hâle getirip çevresel bir felakete neden olmuş; hem de yöre halkı için önemli sağlık sorunlarını tetiklemiştir. Aral Gölü'nün kurumasıyla Karakalpakistan'da balıkçılığın yanı sıra büyük oranda tarıma dayalı ekonominin zarar görmesiyle bölge halkı geçim sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Bu durum Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde başta göç olmak üzere nüfus hareketliliğini derinden etkilemiştir.

Özbekistan 448.900 kilometrekaredir. Karakalpakistan'ın yüzölçümü 166.600 kilometrekare (Özbekistan'ın toplam alanının %37'si) ve nüfusu 1,6 milyon (toplam nüfusun yaklaşık %5,6'sı) olmasına rağmen, gayri safi yurtiçi hasılası, Özbekistan'ın toplam GSYİH'sının sadece %2,4'ü kadardır (Bikbaeva ve Gaibnazarova, 2009: 76). Bu çerçevede ekonomik zorluklar, çevre sorunları ve artan sağlık problemleri sebebiyle 1970'li yıllardan sonra kentlere yoğun göç yaşanmıştır. Bu durum başta Karakalpakistan olmak üzere Özbekistan'ın etnik dağılımını büyük oranda etkilemiştir.

1989 ile 2005 arasında 55.000'i Kazak, 20.000'i Karakalpak olmak üzere toplam 75.000 kişinin Karakalpakistan'dan göç ettiği tahmin edilmektedir. Bununla beraber belli sayıda Özbek, Karakalpakistan'ın güneydeki tarım bölgelerine göç ederek gelmiştir. Özbeklerin çoğu Karakalpakistan'ın güneydoğu bölgesinde, Mangit, Bîrûnî, Bostan ve Tortkul ve Harezm Vilayeti sınırına yakın yerlerde bulunmaktadırlar. Kazaklar esas olarak deltanın kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde, Şımbay'ın kuzeyinde ve batıda Moynak'tan doğuda Tahtaköpir'e (Taxta Ko'pir) kadar uzanan alanda yaşamaktadırlar. Birçok Kazak, 1916'da Kazak ayaklanmasının ardından ve daha sonra 1930'ların başında zorunlu kolektifleştirme nedeniyle bu bölgeye göç etmiştir. Türkmenler, Türkmenistan'a komşu batı sınırına yakın, Hocayli (Xojeli) ve Şumanay (Shomanay) çevresinde yoğunlaşmaktadırlar. Nukus şehrinde hâlâ çok az sayıda Rus, Tatar, Koreli ve Ermeni bulunmaktadır (karakalpak.com, 2012). Aşağıdaki tabloda Karakalpakistan'ın Sovyetler Birliği Dönemi'ndeki (1979-1989) etnik dağılımı yer almaktadır.

Tablo 4.94.: Karakalpakistan'ın Etnik Yapısı, 1979-1989

Karakalpakistan'ın Etnik Nüfusu, 1979-1989 (Bin)				
	1979		1989	
	Sayı	%	Sayı	%
Karakalpak	281.8	31,1	390	32,1
Özbek	285.0	31,5	398	32,8
Kazak	243.0	26,9	328	27,0
Rus ve Diğerleri	95.7	10,5	98	8,1
Karakalpakistan Toplam	905.5	100,0	1.214	100,0

Kaynak: (karakalpak.com, 2012)

Karakalpakistan'daki etnik grupların bölgesel dağılımı göz önüne alındığında, ulaşılabilen son bilgi 1989 Sovyet nüfus sayımına dayanmaktadır. 1989 yılı itibariyle Karakalpakistan'ın toplam nüfusu 1 milyon 214 bin iken, bunun 390.000'i Özbek (%32,8), 390.000'i Karakalpak (%32,8), 328.000'i Kazak (%27), 98.000'i Türkmen, Rus ve diğer etnik gruplardır. Karakalpakistan'da, 1979/1989 yılında Özbeklerin nüfusu biraz yüksek olmakla birlikte, Karakalpakların, Özbeklerin ve Kazakların oranı birbirine oldukça yakındır. Lubin (1996), Özbekistan'da 1989 Nüfus Sayımı'na ilişkin olarak, o dönemde Karakalpakistan'ın nüfusunun, ülke nüfusundan oldukça genç olduğuna dikkat çekmektedir.

1989 nüfus sayımına göre, Karakalpakistan nüfusunun yaklaşık dörtte üçünün 29 yaşından genç olduğunu belirten Lubin (1996), bu sebeple nüfus artış hızının oldukça yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Aşağıda 1959-2004 yılları arasında Karakalpakistan ve Özbekistan'da nüfus değişim oranları gösterilmektedir.

Tablo 4.95.: Karakalpakistan ve Özbekistan Nüfusu, 1959-2004

Nüfus: '000'ler	1959	1970	1979	1989	1991	1998	2003	2004
Karakalpakistan (Bin)	510	702	905.5	1.214	1.289.1	1.469.0	1.540.1	1.560,6
Özbekistan (Bin)	8.121	11.960	15.391	19.906	20.863	23.954	25.982	26.410
Karakalpakistan %	6,28	5,87	5,88	6,10	6,18	6,13	5,93	5,91
Kaynak: (karakalpak.com, 2012)								

1959 yılında Özbekistan'ın toplam nüfusu 8 milyon 121 bin iken, bu tarihte Karakalpakistan'ın nüfusu 510 bindir. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı yıl olan 1991 tarihinde Özbekistan'ın nüfusu 20 milyon 863 bin iken, Karakalpakistan'ın nüfusu 1 milyon 289 bine yükselmiştir. 2004 yılına gelindiğinde ise, bu tarihte Özbekistan'ın nüfusu 26 milyon 410 bin olurken, Karakalpakistan'ın nüfusu 1 milyon 560 bine yükselmiştir.

Özbekistan'ın geri kalanında olduğu gibi, Karakalpakistan'da da nüfus artışı, 1989 yılından bu yana belirgin bir şekilde azalmıştır. Karakalpakistan'ın 1959 yılında Özbekistan nüfusu içindeki oranı %6,28 iken, bu oran Özbekistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılında %6,18'e, 2004 yılında ise 5,91'e düşmüştür.

4.6.4. Özbekistan'da Dinsel Dağılım İstatistikleri

Din konusu, Özbekistan için nevî şahsına münhasır olan kritik önemi haiz bir konudur. Bakıldığında Özbekistan'ın tarihsel sosyolojisinin serencamında, neredeyse anahtar bir kavram olarak, oldukça büyük öneme ve işleve sahip olan din konusu anlaşılamadan Özbek tarihi ve sosyolojisi kavranamaz.

Özbekistan, kadim tarihi boyunca Manihaizm, Zerdüştlük, Budizm, İslamiyet ve Hıristiyanlık başta olmak üzere çok sayıda din ve inanca beşiklik etmiştir. Milattan sonraki ilk yüzyıllara kadar, bölgedeki hâkim din Zerdüştlüktü.

Özbekistan ve genel olarak Türkistan coğrafyasında İslamiyet'in gelişi ve yayılışıyla köklü değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bölgede 651 yılında Sasâni İmparatorluğu'nun yıkılışıyla İslamiyet hâkim olmaya başlamıştır. Nitekim bu tarihten itibaren yaklaşık 100 yıl boyunca Semerkant, Buhara, Fergana başta olmak üzere bölgenin geniş alanlarında İslam orduları hakimiyeti ele geçirmiş ve bu durum bölgede Müslümanlık inancının hızla yayılmasına vesile olmuştur.

Pew Araştırma Merkezi'nin *"Din ve Kamusal Yaşam Forumu"* tarafından yürütülen 230'dan fazla ülke ve bölgeyi içeren kapsamlı bir demografi çalışması, dünya çapında 5.8 milyar dinsel bağı bulunan yetişkin ve çocuk olduğunu tahmin etmektedir. Bu sayı 2010 yılında 6,9 milyar olan dünya nüfusunun %84'ünü temsil ediyordu.

Dinî grupların coğrafi dağılımı önemli ölçüde değişmektedir. Hinduların büyük çoğunluğu (%99), Budistler (%99), halk veya geleneksel dinlerin taraftarları (%90) ve diğer dünya dinlerinin üyeleri (%89) dâhil olmak üzere birçok dinî grup ağırlıklı olarak Asya-Pasifik bölgesinde yoğunlaşmıştır (pewresearch.org, 2012).

World Christian Database'e (WCD 2022) göre ise, Özbekistan nüfusunun %95,6'sı (ağırlıklı olarak Sünni) Müslümandır. Ancak Özbekistan'da yaklaşık 70 yıllık ateizm, derin bir etki bırakmıştır. Hükûmetin din politikaları, laiktir. Bununla beraber Özbekistan'daki insanlar, Orta Çağ'da İslam Rönesans'ından miras kalan şanlı İslami geçmişlerine büyük saygı duymaktadırlar.

Özbekistan nüfusunun %3'ünün agnostik ve ateist olduğu tahmin edilmektedir (World Watch Research, 2022: 13–14). Bu oran bazı kaynaklara göre büyük oranda Sovyet döneminin 70 yıllık ateist propagandasının sonucuyken, bazı kaynaklarda ise Özbek toplumunun milli ve manevi değerlerine bağlı olarak ortaya koyduğu direnişin bir neticesidir.

Tablo 4.96'da 2022 yılı itibariyle Özbekistan'da farklı dinlere mensup insanların sayıları ve toplam nüfusa oranları yer almaktadır.

Tablo 4.96.: Özbekistan'da Din (2022)

Dinî Bağlam	451Sayısı	%
Müslüman	32.877.000	95,6
Agnostik	831.000	2,4
Hristiyan	351.000	1,0
Ateist	217.000	0,6
Etno-dindar	57.700	0,2
Budist	41.600	0,1
Yahudi	3.800	0,0
Hindu	880	0,0
Bahai	980	0,0
Diğer	1.780	0,0

Kaynak: (World Watch Research, 2022: 13)

Özbekistan'daki din sayısına dayalı bir fraksiyonelleştirme ölçeğine göre Özbekistan'ın endeks değeri 0,2133 olup bu puan dinsel dağılımın çeşitlilik arz ettiği anlamına gelmektedir (confiduss.com, 2023). World Watch Research'ın (2022: 13) yaptığı 2022 tarihli bir araştırmaya göre ülke nüfusunun %95,6'sı gibi çok büyük bir çoğunluğu Müslümandır.

Confiduss.com (2023) kaynaklı başka bir araştırmaya göre ise Özbekistan'daki Müslümanların oranı %96,7'dir. Yukarıdaki tabloda yer aldığı şekliyle ülke nüfusunun %2,4'ü agnostik, %0,6'sı ateist %0,2'si etno-dindar ve %0,1'i Budist iken geri kalanı Yahudi, Hindu, Bahai ve diğer dinlere mensup kimselerdir.

Özbekistan Dışişleri Bakanlığı, nüfusun %96'sının Müslüman olduğunu tahmin etmektedir. Müslümanların çoğu Hanefi mezhebine mensup Sünni'dir. Hükûmet, nüfusun yaklaşık %1'inin Buhara ve Semerkant vilayetlerinde yoğunlaşan Caferi okuluna mensup Şii'lerden oluştuğunu belirtmektedir. 2019 yılında %3,5 olan Rus Ortodoks oranı, 2022 yılı itibariyle %2,2'lere kadar gerilemiştir. Bunun sebebi dış göçtür. Nüfusun kalan kısmı; Roma Katolikleri, etnik Koreli Hıristiyanlar, Baptistler, Lutherciler, Yedinci Gün Adventistleri, Evangelist Hıristiyanlar, Pentekostallar, Yehova Şahitleri, Budistler, Bahailer, Uluslararası Krişna Bilinci Derneği üyeleri ve ateistlerden oluşan küçük toplulukları içermektedir (state.gov, 2022b).

Özbekistan Müslümanlarının Dinî İdaresi, Karakalpakistan Kadılığı, Taşkent İslâm Enstitüsü'nün yanı sıra on medrese ve 2000'den fazla cami; devlete bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Özbekistan'da bugün 2.222 dinî vakıf, dernek, cami ve kilise bulunmaktadır. Bu kuruluşların 2.042'si Müslümanlara, diğerleri çeşitli dinî gruplara aittir (164

Hristiyan, sekiz Yahudi, altı Bahâî, bir Budist ve diğerleri). Müslümanlardan sonra en güçlü grup Rus Ortodoksları'dır. Ortodokslar'ın otuz dernek ve vakfı, üç manastırı ve çeşitli okulları mevcuttur (Türkoğlu, 2007).

Özbekistan'da 2020 yılı itibariyle resmî olarak kayıtlı olan dinî inanç sayısı 16, dinî kuruluşların toplam sayısı ise 2.295'tir. Şu anda 10 İslami ortaokul (2'si kızlar için), 3 Yüksek İslami dinî eğitim kurumu, 1 Rus Ortodoks eğitim kilisesi ve 1 Evangelist Hıristiyan ruhban okulu bulunmaktadır. Halk arasında din eğitimine olan talep yüksektir. Bu durum gençler başta olmak üzere toplumun farklı kesimlerinin, yabancı ülkelerdeki din eğitim kurumlarına yönelmeleri sonucunu beraberinde getirmektedir. Böylelikle kadim dinî değerlerle uyuşmayan görüşler ortaya çıkabildiği gibi, dinî değerlerin özünü yanlış anlama, yabancı fikir ve düşüncelere yatkınlık, dine *"fundamentalist"* tarzda bir bağlılık gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir (Rashidov, 2020: 588).

Özbekistan'ın en muhafazakâr bölgesi Fergana Vadisi bölgesidir (World Watch Research, 2022: 14). Fergana Bölgesi; Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan için tehlikeli sonuçları olabilecek, her an kaynamaya hazır bir ekonomik ve etnik gerilimler kazanıdır. Ülkede radikal hareketler içinde en fazla önce çıkanı, Özbekistan'ın Cumhuriyete dayalı siyasal rejimini ortadan kaldırmayı amaçlayan Taliban ve El Kaide destekli Özbekistan İslami Hareketi'dir. Öte yandan ülkede ayaklanma, miting, gösteri gibi toplumsal hareketlere hemen hemen hiç rastlanmaz.

SONUÇ

Özbekistan, Türkistan'ın sosyo-politik serencamını en karakteristik biçimde yansıtan ülkelerden biri olup Özbekistan'ı anlamak demek, aslında çok büyük oranda Türkistan'ı da ihata etmek demektir. Orta Çağ, Çarlık Rusyası, Sovyetik ve Post-Sovyetik dönemlerin her biri boyunca, nev-i şahsına münhasır deneyimlerle Özbekistan, Türkistan coğrafyasında özgül bir ağırlığa ve tarihsel olarak ayrıntılı şekilde yazılmayı hak eden bir hikâyeye sahiptir. Bu yönüyle kapsamlı bir Özbekistan monografisinde demografik ve toplumsal yapı analizi önemli bir yer tutmaktadır.

Ülke monografilerinde, en genel düzeyde formel ve kültürel demografi, toplumsal ve siyasal yapıyı kavramada bize çok kritik ve öncelikli veri setleri sunar. Temel veri setlerinin toplandığı alanlar olan, nüfus, sağlık, eğitim, çalışma hayatı, istihdam, işsizlik, yoksulluk, etnik ve dinsel kompozisyon gibi demografik parametrelerin her biri, diğerleriyle karşılıklı bir ilişki içindedir. Demografinin analitik bir şekilde ele alınabilmesi için, evvela tarihsel sosyolojinin etraflıca kavranması gereklidir. Nitekim demografiyi, tarihsel sosyolojiden azade bir şekilde ele almak, ülkeyi gerçekçi ve derinlikli bir şekilde anlamayı olanaksız kılar.

Bir çalışma alanı olarak demografi, özünde bir ülkedeki sosyal algoritmayı ve yaşam akışını yansıtan en genel, objektif, sistematik ve enforme edici bilgi alanıdır. Demografi bir toplumun gidişatını ve toplumsal eğilimlerini ortaya koyan stratejik bir görüngüler bütünü olup, sadece nüfus verilerini değil, birtakım sosyo-politik göstergeleri de bünyesinde taşır. Bu bağlamda bir toplumun demografik verileri; o toplumun, geçmişten geleceğe eviriliş öyküsü bağlamında, (geçiş) momentlerine ilişkin önemli işaret

levhaları (sign-post) sağlaması bakımından, biz sosyal bilimcilere çok özgün kavrayış olanakları sunar. Öyle ki, demografinin bileşenleri arasında sıkı bir diyalektik ilişki söz konusu olup; birindeki hareketlik, sıklıkla ötekilerde de bir transformasyon ve mobilizasyona yol açabilmektedir. Mesela bir toplumda nüfus yapısı dönüştüğünde, genellikle kentleşmeden sanayileşmeye, eğitimden sağlık hizmetlerine kadar devlet ve toplumsal yapının birçok alanında belirgin değişimler neredeyse kaçınılmaz olmaktadır.

Orta Çağ boyunca, Türk ve İslam medeniyetlerinin yanı sıra, daha geniş ölçekte bütün bir insanlık tarihi için ehemmiyet taşıyan bilimsel, kültürel ve ekonomik varsıllıklara sahip olan Türkistan coğrafyası; 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusistan hedefleri doğrultusunda ekonomik sömürgecilik ve kültürel emperyalizmin kıskacında kalmıştır. Bu çerçevede Çarlık Rusyası Döneminde Türkistan, sömürgeleştirip Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hedefleri doğrultusunda asimilasyon politikalarına maruz bırakılmıştır. Bolşevik İhtilaliyle Çarlık Rusyası sona erip, yerine sosyalist ilkelere dayalı Sovyetler Birliği'nin kurulması, yalnızca dünya konjonktürü bakımından değil, bizzat Türkistan coğrafyası açısından da Büyük Transformasyon sürecini beraberinde getirmiştir.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde eğitim, sağlık, çalışma hayatı gibi birtakım alanlarda belirgin kazanımlar elde edilmekle birlikte; rüşvet, kayırmacılık, kültürel ve dilsel emperyalizm, sömürgecilik, sansür, dinsel baskı gibi konularda, bilhassa Türkistan halkları için, ciddi kayıp ve zararlar söz konusu olmuştur. Nitekim bu dönemde, okuryazarlık oranları hızla ve gözle görünür şekilde artmış, altyapı, tesis, personel ve sağlık hizmetlerinde belirgin iyileşmeler yaşanmıştır. İşsizlik ve yoksulluk neredeyse ortadan kalkmış, beklenen yaşam süresi uzamış, kadınların kamusal alandaki etkinlik ve görünürlükleri epeyce artmıştır. Örnek olarak, okul, öğretmen, öğrenci, hastane ve doktor sayılarında dramatik bir artış yaşanırken, barınmadan sağlığa, eğitimden kültürel ve sosyal hizmetlere kadar her alanda temel ihtiyaçlar ücretsiz sağlanmış, birçok alandaki harcamalar devlet tarafından sübvanse edilmiştir.

Öte yandan, Sovyetler Birliği Dönemi'nin ilk on-yıllarında 'yerelleştirme ve self-determination' gibi politikalarla Türk halklarının milli ve manevi değerlerine, yeraltı ve yer üstü zenginliklerine saygı duyulacağı/dokunulmayacağı vaat edilmiş olsa da, özünde uzun erimli düşünüldüğünde, büyük oranda Çarlık Rusyası'nın sömürgecilik ve asimilasyon politikaları devam ettirilmiştir. Zira Sovyet Tarzı Tek Tip İnsan Modeli yetiştirme hedefi doğrultusunda, Türk kimliği erozyona uğratılmaya çalışılarak, Sovyetleştirme ve Dinsizleştirme/Ateistleştirme politikaları uygulamaya konulmuştur. Ayrıca uygulanan zorunlu üretim planlaması kapsamında Özbekistan'da yaygın olarak hüküm süren pamuk monokültürü, su kaynaklarına aşırı talebi zorunlu kıldığından, çevre felaketlerine sebep olmuştur. Bölgede su temini için ölçüsüz ve hunharca kullanılan Aral Gölü kaynakları hızla kururken, baş gösteren hastalıklar ve yüksek düzeyde seyreden morbidite oranları bölgenin baş etmek zorunda kaldığı kronik-yapısal meselelere dönüşmüştür.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde, özellikle 1980'li yılların başlarından itibaren, sorunlar ciddi bir hâl almaya başlamış, sosyalist sistemin kazanımları, yerini birtakım *"yitirim"*lere bırakmıştır. Sovyetler Birliği'nin kurulması dünya tarihi açısından nasıl ki büyük bir olay idiyse, bozularak çok kısa sürede ve dramatik şekilde yıkılması da o ölçüde çarpıcı bir olaydır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, Birliğe üye olan

ülkeler birer birer bağımsızlığını ilan ederken, Post-Sovyetik Türk Devletleri uzun bir aradan sonra kendilerine ait bir (ulus) devlet kurabilmişlerdir. Bu gelişme, Özbekistan başta olmak üzere Türkistan coğrafyası açısından 'İkinci Büyük Transformasyon Dönemi' olup, bölgenin tarihinde tam anlamıyla bir 'Yazgı Momenti'ne denk düşmektedir. Bu bir nevi dogmatik bir 'politik uykudan' uyanarak varlık katına çıkma arayışı ve mücadele hikâyesidir. Nitekim özelde Özbekistan, genelde ise Türkistan coğrafyası, bir buçuk asır boyunca hesaplaşılarak hırpalanan kültürel ve tarihsel değerlerini, -belli ölçüde de olsa- bağımsızlık dönemine iletebilmeyi/ulaştırabilmeyi başarmıştır.

Türkistan'ın kalbinde yer alan Özbekistan'ın bağımsızlığını elde ettikten sonra bölgesinin lider devletlerinden biri olacağına inanılıyordu. Ancak bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan, Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde bozulmaya yüz tutmuş ve kendine miras kalmış yapısal meselelerle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu süreçte bozulan sistemi restore etmek, hizmet kalitesini artırmak, tesis ve bina gibi altyapı imkânlarını geliştirmek, yetişmiş personel sorununu çözmek üzere bir dizi reformu hayata geçirmiştir. Buna karşılık, bağımsızlığının erken dönemlerinde Özbekistan, kötüleşen ekonomi, üretim miktarındaki düşüş, yüksek enflasyon ve artan işsizlik oranlarıyla baş etmeye çalışmıştır.

Bu dönemde yaygın kamu hizmetlerinin yerini özel sektör almaya başlarken; eğitim, konut, sağlık ve benzeri alanlarda yüksek bireysel harcamalar yapılmak durumunda kalınması; ekonomik açıdan zor durumda olan halka büyük zorluk ve mağduriyetler yaşatmıştır. Sovyetler Birliği'nin merkezî planlama ve sübvansiyonlarından birdenbire yoksun kalan Özbekistan'da toplumun yaşam standartlarında, etkisi yakından hissedilen düşüşler yaşanmıştır. Bu süreçte, kötüleşme eğilimi gösteren bir başka alan ise kadının konumu olmuştur. Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra kadınlara yönelik devlet sübvansiyonlarının kesilmesiyle, kadınların istihdam, ücret ve özlük hakları alanındaki sorunları önemli boyutlara ulaşmıştır. Genel olarak sübvansiyonlara harcanan miktar azaldıkça, halkın üstlenmek zorunda kaldığı mali külfet artmıştır. Bu durumun kadınlar açısından etkileri, oldukça doğrudan ve yıkıcı olmuştur.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde kadınları istihdama yönlendirmek amacıyla hayata geçirilen ucuz ve yaygın kreş ağı, bağımsızlıktan sonra önemini kaybederken, Sovyetlerin dağılışından sonraki birkaç yıl içinde, kreşlere devam eden çocuk sayısı neredeyse dörtte bir oranında azalmıştır. Bu gelişmeler, kadınların iş ortamı ve kamusal alandan elini eteğini çekerek geleneksel kalıplara daha fazla sıkışmalarına sebep olmuştur. Sovyetler Birliği Dönemi'nde işgücündeki kadın oranı oldukça yüksek olup, bu oran yıllar içinde düşüş göstermiştir. Günümüzde Özbekistan'da kadınların işgücüne katılım oranı erkeklere nazaran yarı yarıya olup, aldıkları ücretler daha düşüktür. Kadınlar genellikle ekonomi içinde daha az gelir getiren sektör ve işlere yönelmektedirler. Keza kadınların birçoğu, resmî olarak işsiz görünmemekle birlikte herhangi bir maddi getirisi olmayan ev kadınlığı gibi sözde sofistike sayılmayan *"feminen"* sektörlerde yoğunlaşmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan birçok devlet Şok Terapisi Yaklaşımını benimseyerek yoğun bir şekilde devlet sübvansiyonlarını daraltmış, fiyat ve döviz kontrollerini gevşetmiş ve özelleştirmeyi genişletmiştir. Bununla beraber, diğerlerinden farklı olarak Özbekistan ise merkezî planlamadan serbest piyasa eko-

nomisine geçiş sürecinde aşamalı ve temkinli davranarak, ılımlı bir geçiş yolunu tercih etmiştir. Bu süreçte İslam Kerimov, komşularının yöntemlerini agresif bulmuş ve yenisini yapmadan eskisinin yıkılmaması gerektiğini savunmuştur.

İslam Kerimov, paradoksal bir şekilde bir yandan, nostaljiye açık kapı bırakmaksızın, Sovyetler Birliği'nin totaliter yönünü tasfiye etmeye yönelen söylemler üretirken, öte yandan Sovyetler Birliği'nin mirasını ortadan kaldırmak için pratikte çok az şey yapmıştır. Nitekim hükûmetin siyasi içerikli katı eleştirilere karşı nispeten kapalı tutumu, üretim kaynaklarının büyük oranda merkezî otoritenin kontrolünde ve himayesinde olması, toplumsal memnuniyetin gerektiği düzeyde önemsenmemesi gibi tezahürlerin yedeğinde, Sovyetik gelenek tam olarak tasfiye edilememiştir.

Modern Özbekistan sahip olduğu önemli potansiyelleri ve zenginliklerine rağmen, formel demografik göstergeler açısından dünya ortalamasının altında bir yerlerdedir. Demografik unsurlar, ülkenin toplumsal yapısı ve kalkınma parametreleri hakkında objektif veriler sunmaktadır. Bunların başında nüfus gelmektedir. Sovyetler Birliği Dönemi'nde Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan sonra üçüncü, Türkistan coğrafyasında ise en yüksek nüfusa sahip olan Özbekistan, Sovyet ülkeleri arasında nüfus artış hızı en yüksek ülke olarak dikkat çekmekteydi. Bu bağlamda 1950'li yıllarda kilometrekareye düşen kişi sayısı 14.7 iken, günümüz itibariyle bu sayı 80.2'ye yükselmiştir.

Günümüzdeki demografik veriler, önceki yıllara göre, Özbekistan'da doğurganlık oranlarında dramatik değişimler olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut verilere göre, Özbekistan'ın doğurganlık hızı, Türkistan coğrafyasında en düşük düzeydedir. Nitekim 1960'larda kadın başına düşen çocuk sayısı, 6.5 iken, günümüzde bu sayı 2,4'lere kadar gerilemiştir. Doğurganlık oranı gittikçe azalan ülkede özellikle 2070'lerden sonra nüfus artış hızının *"eksi"*lere düşeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda Özbekistan'da *"geniş aile"*den *"çekirdek aile"*ye doğru hızlı bir dönüşüm yaşandığı gözlenmektedir.

Ülkenin uzunca süre deneyimlediği *"demografik fırsat penceresi"* giderek kapanma eğilimindedir. Doğumda beklenen ortalama yaşam süresi 1950'lerde 46 yılken, günümüzde ortalama 74,3 yıla çıkmıştır. Bu bakımdan Özbekistan'da hâlihazırda genç nüfus ülkenin en güçlü yönlerinden biri olmasına rağmen, yaşlı nüfusun giderek artması, uzun vadede ciddi bir potansiyel risk alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu durum Özbekistan'da sosyal güvenlik sistemi açısından belli yapısal sorunların kapıda beklediğine işaret etmektedir.

Özbekistan'da demografik ve toplumsal yapı açısından öne çıkan önemli bir husus, Rus-Sovyetik etkinin olumlu ve olumsuz yönleriyle varlığını hâlâ derinden hissettirmesidir. Ekonomiden sağlık hizmetlerine, eğitimden çalışma koşullarına kadar toplumsal yapının her alanında, Rus ve Sovyetik tesir ile bu tesirden arınarak öze dönme/liberal modernleşme istenci atbaşı gitmektedir. Bu çelişkili yapı her ne kadar birbiriyle mücadele hâlindeki iki (dikotomik) mesele gibi görünse de, Özbekistan'ın yönünü uzun vadede liberal modernleşmeye çevirdiği söylenebilir. Sözü edilen bu çelişkili bir-aradalık (Rus Sovyetik Etki ile Öze dönme/liberal modernleşme) çağdaş Özbekistan'ı karakterize eden en temel dinamiklerin başında gelmektedir.

Bu çerçevede Sovyetler Birliği Dönemi'nde sağlık sisteminde devrim niteliğinde reformlar hayata geçirilmiş, nitelikli sağlık hizmetleri toplumun her kademesine yayıl-

mıştır. Bu dönemde hastaneler ve klinikler devlete ait olduğu gibi, sağlık personelleri de devlet çalışanıydı. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde, sağlık sisteminde, sağlık tesisleri ve altyapısı ile sağlık hizmetlerinde oldukça büyük sorunlar baş göstermiş; altyapı ve tesisler köhneleşmiş, sağlık eğitiminin kalitesi bozulmuş ve sınıf eşitsizliklerinin güdümlediği bir *"meslek etiği sorunu"* ortaya çıkmaya başlamıştır. Post-Sovyetik Dönem'de Özbekistan ve diğer Türkistan ülkeleri bu anomik tezahürleri miras almıştır.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra merkezî planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçen Özbekistan'da halk Sovyetik sistemde sübvansiyonlarla karşılanan imkânlardan faydalanamadığı gibi, sağlık harcamalarının önemli bir kısmını kendi bireysel bütçesinden karşılamak durumunda kalmıştır. Bağımsızlığını kazandıktan sonraki süreçte, ulus devlet olma deneyimini yeni kazanan ülkede, devlet bütçesi içindeki sağlık harcamalarının payı düşmüş ve devlet sübvansiyonları oldukça azalmıştır. Bununla beraber, bağımsızlıktan sonraki süreçte, işsizlik, yükselen enflasyon oranları ve artan mali külfetler karşısında oldukça zor durumda kalan halkın kişi başına düşen sağlık harcamalarının güncel oranı, dünya ortalamasının neredeyse onda birine kadar düşmüştür.

Özbekistan'da sağlık sistemi ve sektörünün tarihsel akıbeti, eğitim sisteminin tarihsel akıbetine benzemektedir. Nitekim Sovyetler Birliği Dönemi'nde eğitim gözle görünür şekilde iyileşmişti. 1926 nüfus sayımına göre, %90'ı okuma yazma bilmeyen halkın sadece 13 yıl sonra, %99,7'si okuma yazma biliyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde eğitim, tıpkı sağlık sistemi gibi çöküş sürecine girmiştir. Bina ve tesis gibi altyapı unsurları köhneleşirken, eğitimin kalitesi düşmüş, eğitim sistemi bozulmuştur.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan; öğretmen eksikliği, kötü altyapı koşulları, merkezî sübvansiyonların aniden kesilmesinin yarattığı mali sıkıntıların yanı sıra miras olarak devraldığı rüşvet gibi yolsuzluk emareleriyle baş etmek durumunda kalmıştır. Sonraki dönemde, 2000'li yılların ortasına kadarki süreçte, öğrenci sübvansiyonlarına oldukça önem verilmiş; gıda ve temel okul gereçleri dışında bütün eğitim giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. Bu tür destek ve iyileştirmeler, toplumun geniş kesimleri açısından eğitimi *"ulaşılabilir"* kıldığından, ülkede eğitim seviyesi oldukça yüksek seyretmiştir.

Modern Özbekistan, yıllarca düşman kabul ettiği ve uzağında kaldığı Batı tarzı eğitim sistemini özümsemenin yollarını aramakta, ülkede çağdaş eğitim sistemini uygulamaya dönük yeni reformları hayata geçirmektedir. Bu yöndeki çabaların en karakteristik tezahürlerinden biri, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in kişisel girişimleriyle hayata geçirilen Prezidential Schools (Başkanlık Okulları) adlı genel ortaöğretim kurumlarıdır. Prezidential Schools, üst düzeyde yetenekli çocukları seçerek onları eğitmeyi ve global koşullarda rekabet edebilecek, zamanın ruhuna uygun, modern yeni *"elitler"* yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu yeni okullarda öncelik verilen yabancı dil İngilizce olup; bu dil politikası, ülkede mevcut Rus etkisini ters yüz edebilecek bir alternatif ve bir meydan okuma olarak görülebilir.

Bununla beraber, eğitim sistemi ve eğitim alanıyla alakâlı çeşitli sorunlar da mevcuttur. Ülkede eğitim sisteminin *"çift vardiya"*lı olmasından dolayı, dersler için ayrılan toplam süre sınırlı olup, müfredat oldukça sıkıştırılmış hâldedir. Öğretmen sayıları son derece kısıtlı olup; düşük maaşlar, çok uzun çalışma saatleri ve düşük mesleki saygınlık

gibi sebeplerle öğretmenlik fazla ilgi görmeyen bir meslek dalıdır. Özbekistan'da nüfusun yaklaşık üçte birinin hâlâ internete erişimi olmadığı gibi, nüfusun yaklaşık olarak yarısı kırsalda yaşamaktadır. Yeni iletişim teknolojileri altyapısının zayıflığı ve bu araçların genel nüfusa eşitsiz şekilde dağılmış olması gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda, çevrimiçi eğitimin, adil ve eşitlikçi bir şekilde uygulanmasının mümkün olamayacağı açıktır.

Özbekistan'ın sahip olduğu en önemli potansiyel güçlerden biri, dinamik ve eğitimli geniş-genç kitledir. Ülkede yaklaşık her on kişiden 3'ü çalışma çağından küçük, her on kişiden 6'sı çalışma çağında ve her on kişiden yalnızca 1'inden azı çalışma yaşından büyüktür. Bununla beraber, Özbekistan'da işsizlik, görece yeni bir olgudur. Özbekistan'da 2022 yılı itibariyle işsizlik oranı tek hanelidir. Ülkede en çok dikkat çeken hususlardan biri de, kamu sektörü başta olmak üzere, ülkedeki maaş ve ücretlerin aşırı düşüklüğüdür. Bilhassa eğitim ve sağlık sektöründe çalışanların ortalama aylık ücreti son derece azdır. Ülkedeki düşük ücretler, eğitim ve sağlık başta olmak üzere, birçok alanda kalifiye personelin göç etmesine (beyin göçüne) sebep olmaktadır.

Özbekistan'da yoksulluk, özellikle bölgesel farklılıklar da göz önünde bulundurulduğunda, *"anomik liberalleşme"* emareleri gösteren, yapısal bir mesele olmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği Dönemi'nde mutlak yoksulluk *"yoktur"* (varlığı kabul edilmemiştir). Sovyetler Birliği dağıldığında Türk cumhuriyetleri (Azerbaycan dâhil), Birliğe üye olan ülkeler arasında en fazla yoksulluk oranına sahip ülkelerdi. Sovyetler Birliği Dönemi'nde Birliğe üye olan ülkeler arasında en yoksul ülke olarak kayıtlara geçen Özbekistan'da her dört kişiden biri yoksul kabul edilmiştir. Bununla beraber, bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da yoksulluk derinleşerek genişleyen bir hal alırken, 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde, ülke nüfusunun yarıya yakınının geliri, asgari ücretin altında, yani yoksulluk sınırına oldukça yakın miktarlardadır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde sosyal hizmetler ve sosyal yardımlaşma oldukça işlevsel ve etkin bir nitelik taşımaktaydı. Özbekistan'da uygulanan sosyal politikalar büyük oranda Sovyetik dönemden miras alınmıştır. Ülkede özellikle son dönemlerde sosyal hizmetler alanında önemli yapısal iyileştirmeler hayata geçirilmiş olsa da, bu alanda belirgin eksiklik ve sorunlar bulunmaktadır. Ülkede engelliler; eğitim, sağlık, istihdama katılım, sosyal yaşama dâhil olma, akranlarla zaman geçirme gibi konular dâhil olmak üzere neredeyse her alanda engelli olmayanlara göre daha dezavantajlı konumdadırlar.

Engelli kadınların maruz kaldıkları, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, engelli olmayan kadınlara göre çok daha yüksektir. Engelli kadınlar, eğitime, istihdama, sağlık hizmetlerine ve adalete erişim dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda, türlü ayrımcılık biçimleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Sosyal yardımlar, kadınların yaşam masraflarını karşılamak için yeterli değildir. Ülkede 1998'de ortalama yaşlılık aylığı 1.250 Som civarındaydı. Bu meblağ, kabaca 2 kilo ete eşdeğerdi. 2022 yılı itibariyle ise yaşlılık aylığı yaklaşık olarak 55 Dolar olmuştur.

Özbekistan'da son dönemlerde nispî iyileştirmeler söz konusu olmakla birlikte, işsizlik maaşları, yaşlılık aylığı ve emekli maaşları oldukça düşüktür. Öte yandan, yaşlı ve engelli pansiyonları, yetimhane ve yetimhanede ikamet eden çocukların sayısı oldukça düşüktür. Özbekistan toplumu, büyük oranda, geniş ailenin hâkim ve yaygın oldu-

ğu, geleneksel bir toplumdur. Özbek toplumunda aile çok önemli bir yere sahip olup; anne ve babaya saygı, din, örf, adet, töre ve geleneklere bağlılık önemli hasletler olarak varlığını sürdürmektedir.

Ülkede sosyal hizmetler açısından eksiklikler olmasının yanı sıra, emekli ve işsizlik maaşları ile yaşlılık aylığı düşük olmasına rağmen; mağduriyetler (göreli olarak) çok da trajik bir görünüm arz etmemektedir. Zira ülkede emekli, yaşlı, engelli ve işsizler, aile başta olmak üzere akrabalık ilişkileri içinde korunarak desteklenmektedir. Bunun en önemli göstergelerinden biri yaşlı bakım evleri, yetimhane ve engelli pansiyonlarında kalanların sayısının oldukça düşük olmasıdır. Nitekim sözü edilen yardıma muhtaç kişilerin bakımı, ekseriyetle bizzat aile ve akrabalar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda yardımlaşma ve dayanışma ahlaki hasletler olup, bu hasletlerin gereğini (görevlerini) yerine getir(e)meyen kişiler toplumda ayıplanarak dışlanmaktadır.

Özbekistan'ın demografik ve toplumsal yapısının en karakteristik özelliklerinden biri, gün geçtikçe derinleşen bölgesel farklılıklardır. Her şeyden önce Özbekistan'da kırsal kesimde geleneksel yapı oldukça belirgin ve hâkimken, şehirlerin kültüründe modernlik ön plandadır. Bu bağlamda kırsal bölgelerde Türk ve İslam kültürü kendini derinden hissettirirken, kentsel alanlarda ve özellikle büyük şehirlerde Rus-Sovyetik modernleş(tir)mesi ile liberal modernleşmenin etkileri belirgindir. Nitekim Özbek kültüründe kentsel alan ve büyük şehir kültürü ile taşra ve köy kültürü arasında *"dikotomik"* bir ilişki ve mücadele söz konusudur.

Özbekistan'da kentsel alan ve büyük şehir kültürüyle, kır ve köy kültürü arasındaki düalist mücadelede, kent ve köy değerleri, kültürel/siyasal açıdan geleneksele bağlılığı imlemektedir; kent ve büyük şehir kültürü ise sanayi devrimi, çalışma ilişkileri, endüstriyel değerler, ekonomik yapı ve iletişim teknolojileri bakımından modern Batı sistemini temsil etmektedir. Bu bağlamda Özbekistan'da kent ve kırsal dikotomisi, tipik olarak Asya Tipi Modernleşmenin karakteristik izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda siyasal ve kültürel açıdan geleneksel kalınarak status-que sürdürülmek istenirken; modernleşmenin endüstriyel, bilimsel ve sanayileşme açısından ilerlemeci boyutu yakalanmak istenmektedir.

Özbekistan'da feodal yapı ve töreler, kır ve köy kültüründe belirgin olarak varlığını sürdürmektedir. Öte yandan Rus modernleş(tir)mesi ve liberal modernleşmenin ayrı ayrı, kendi tarzlarında inşa ettikleri modern kurum ve değerlerin izlerini Taşkent, Semerkant, Buhara, Andican gibi büyük şehirlerde görebilmek mümkündür. Sözü edilen şehirlerde bir yandan Rus mimarisinin yoğun etkilerini görmek mümkünken, öte yandan Batı kent yapısının yansımaları olarak gökdelenler ve banliyölere rastlamak mümkündür.

Bu çerçevede; eğitimden, kentleşmeye, sağlıktan, çalışma hayatına kadar toplumsal hayatın her alanında kent ve kır kültürlerinin farklılaşan etkilerini gözlemleyebilmek oldukça kolaydır. Bu bağlamda doğum oranları, anne ve bebek ölümleri gibi popülasyon dinamikleri bakımından Özbekistan'da kırsal kesim ile kentsel kesim arasında büyük farklılıklar söz konusudur. Kırsal bölgelerde doğum oranları, kentsel bölgelere göre daha yüksek olmakla birlikte; yetersiz sağlık koşulları, yetişmiş personel eksikliği gibi sebeplerle, bilhassa kırsal bölgelerde çocuk ölümleri daha fazladır.

Okullaşma oranları ve öğrenci sayılarında da bölgesel farklılıklar gözden kaçmamaktadır. Ülkede Taşkent şehri, Semer-

kant, Fergana bölgelerinde okullaşma oranı oldukça yüksekken, en az okul Sırderya Bölgesi'ndedir. Benzer şekilde vilayetler arasında sağlık hizmetlerinin kalitesi ve kişi başına düşen sağlık harcamalarında da büyük farklılıklar vardır. Daha fakir vilayetler genellikle zengin vilayetlere göre, sağlık alanında kişi başına daha az harcama yapmaktadır. Örneğin, kişi başına, Nevai vilayetindeki birinci basamak sağlık tesislerine ödenen ücret, Harezm vilayetinde ödenen oranın iki katı olup, ulusal ortalamanın da yaklaşık olarak iki katıdır. Birçok kentsel kenar mahallede ve kırsal alanda, atık su, merkezî kanalizasyon sistemine girmediği gibi, herhangi bir arıtma olmaksızın doğrudan çevreye atılmaktaydı.

Bölgesel nüfus yoğunluğu açısından bakıldığında, Özbekistan'da sanayileşmenin en fazla geliştiği bölgeler içinde sırasıyla, Taşkent şehri, Andican, Fergana Bölgesi en yoğun nüfuslu bölgeler olarak öne çıkarken; nüfus yoğunluğunun en seyrek olduğu bölgeler ise su sıkıntısının fazla yaşandığı, iklimin sıcak ve kurak olduğu Nevai Bölgesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Cizzak Bölgesi gibi yerlerdir. Özbekistan'da iş ve eğitim gibi nedenler, her gün birçok kırsal sakini, başta Taşkent ve Andican olmak üzere şehirlere çekmektedir. Örneğin, çeşitli endüstrilere ev sahipliği yapan Andican şehrinin resmî nüfusu, günübirlik olarak iki katına çıkabilmektedir. Ülkede tarımda istihdam edilenlerin oranı bölgelere göre fevkalade büyük farklılıklar göstermektedir. Ülkede temel sorunlardan biri de ücret miktarlarına etki eden bölgesel farklılıklardır. Örnek olarak, Taşkent şehrinde ortalama aylık nominal ücret, ülke ortalamasının iki katından fazladır.

Özbekistan'ın demografisi ve toplumsal yapısını etkileyen ve şekillendiren faktörlerin başında Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemlerinde ayrı ayrı uygulanan işgal, iskân ve asimilasyon politikaları gelmektedir. Ruslar tarafından işgal edildikten sonra, bölgenin etnik ve dinsel yapısı üzerinde stratejik hedefler doğrultusunda sistematik bir sosyal mühendislik yapılmıştır. Çarlık Rusyası Dönemi'nde Türkistan coğrafyasının Ruslaştırılması/Hristiyanlaştırılması, Sovyetler Birliği Dönemi'nde ise Sovyetleştirilmesi/Ateistleştirilmesi amacıyla planlı olarak zorunlu göç, iskân ve yerinden etme politikaları uygulanmıştır.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde Stalin tarafından, Sovyetlerin Uzak Doğusundan Koreliler zorla bölgeye yerleştirilmiştir. Uygulanan bu iskân siyasetinde bölge halklarının dil, ticaret ve dinsel yaşam açısından Rusya ile daha kolay entegre olması amaçlanmıştır. Ardından Stalin'in baskıları sonucunda Ahıska Türklerinden Kırım Tatarlarına, Volga Almanlarından Kumak ve Çeçenlere kadar birçok etnik grup, başta Özbekistan olmak üzere Türkistan coğrafyası ve Sibirya steplerine sürgün edilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra ise, Avrupa'daki bazı fabrikaların sökülerek personeli ile birlikte Özbekistan'a taşınması, ülkede Slav nüfusun artmasına sebep olmuştur. Nüfusu artan etnik gruplar arasında, Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar, Ermeniler, Yahudiler ve ayrıca Tatarlar yer almaktaydı.

Ülkede Avrupalı nüfusun artmasını takip eden süreçte, Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslar gibi Slavlar, idari pozisyonların büyük bölümünü ellerinde bulundurmuşlardır. Dış göç alırken, iç göçün ve çocuk ölümlerinin azlığı; buna karşın doğum oranlarının artışına bağlı olarak 1960 ve 1970'li yıllarda Özbekistan'da nüfus hızla artmıştır. Günümüzde ülkeden dışarıya gerçekleştirilen göçün öncelikli sebepleri arasında; savaş ve doğal afetler gibi sorunlar değil, daha çok ekonomik ve siyasi problemlerin neden olduğu itme ve çekme faktörleri belirleyicidir.

Özbekistan bağımsızlığını elde ettikten sonra, ülkede azınlık olan Rus, Kırım, Tatar, Alman, Koreli ve Yahudilerin bir kısmı, kendi ülkelerine göç etmiş ve Özbekistan'ın demografik yapısı yeniden şekillenirken, Özbeklerin sayısı nispi olarak artmıştır. Ülkede Özbeklerin nüfusu yaklaşık olarak %85 olup, nüfus bakımından ikinci en büyük grup yaklaşık olarak %5 ile Taciklerdir. Ülkede ayrıca Kazaklar, Ruslar, Karakalpaklar ve Tatarlar da bulunmaktadır. Karakalpakistan'daki etnik grupların bölgesel dağılımına bakıldığında özerk cumhuriyetin nüfusunun yaklaşık olarak üçte birinden fazlası Özbek, bir o kadarı Karakalpak olup, geri kalanı ise Kazak, Türkmen, Rus ve diğer etnik grup mensuplarıdır. Diaspora olarak, Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde çok sayıda Özbek vardır.

Dinsel açıdan ise, nüfusun yaklaşık %96'sı Sünni-Müslüman'dır. Ülkede nüfusun %1'i, çoğunluğu Buhara ve Semerkant vilayetlerinde bulunan Şiilerden oluşmaktadır. Bağımsızlığını elde ettikten sonra, ülkede gönüllü/dış göçten kaynaklı olarak başta Ortodokslar olmak üzere Hristiyanların sayısında bir azalma olmuştur.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde dinî duygular ve pratikler son derece bastırılmış olup, bu doğrultudaki politik/ideolojik tavır; Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, İslam Kerimov döneminde de devam etmiştir. Özellikle Şevket Mirziyoyev döneminden sonra oluşan görece liberal ve demokratik ortamda dinin yükselişe geçtiği söylenebilir. Mirziyoyev döneminde dinsel yaşantı ve pratiklerin daha özgürce deneyimlenebilmesi için bir takım yapısal kararlar alınmış ve bazı reformlar hayata geçirilmiştir. Bu anlamda Özbekistan'da yeni neslin, önceki nesle göre daha dindar olduğu söylenebilir.

Bereketli tarım topraklarına sahip olan Özbekistan; enerji kaynakları, bölgesinde öne çıkan nüfusu, dengeli ekonomik yapısı ve mali rezervleri ile hem bölgesinin hem de dünyanın parlayan yıldızlarından biridir. Dünyanın en büyük pamuk üreticileri arasında olan ülke, doğal kaynaklar açısından fevkalade zengindir. Bununla birlikte, Özbekistan'da idari ve siyasi bakımdan gözle görünür birtakım eksiklik ve yetersizlikler bulunmaktadır. Yaygın yolsuzluk, yoksulluk, nitelikli ve kalifiye personel eksikliği ve mali sıkıntılar, ülkenin genel görünümünü yansıtan, belli başlı sorunlardır.

Denize çıkışı olmayan bir ülke olan Özbekistan, ticaretini çoğunlukla Kazakistan'la ve Kazakistan aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Tamamen karalarla çevrili coğrafyasında dış ticaret yapması oldukça meşakkatli ve maliyetli olan Özbekistan, ana ticaret odakları olarak büyük oranda Rusya ve Çin'e bağımlıdır. Ülkede yüksek işsizliğin yol açtığı göç ve kayıt dışı ekonomi büyük bir sorun olmaya devam ederken, hâlen ülkenin çoğunluğunu oluşturan kırsal alanlarda düşük yaşam standartları hüküm sürmektedir. Ekonomik ve sosyal sorunlarının farkında olan Özbekistan, bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından bu yana kapsamlı reformları hayata geçirmektedir. Öyle ki her yıl bir konu başlığı (alan) belirlenip; belirlenen bu *"alan"*ın yıl boyunca ihya ve inşası hedeflenerek ülkenin kamu politikalarına yön verilmektedir.

Özbekistan'ın son dönemlerde yöneldiği Batı tipi modernleşmenin; ülkedeki geleneksel aile yapısı ve *"töre"*lerin tam da merkezinde yer alan kadının toplumsal konumu ve cinsiyet rollerinde bazı önemli değişim ve dönüşümlere yol açtığını söyleyebiliriz. Örnek olarak, ülkede hâlâ yaygın olan *"gelinlik etme"* töresi, yerini, aile içerisinde kadının

daha bağımsız, özerk ve güçlenmiş bir konumda olduğu modern pratiklere terk etmektedir. Genel olarak denilebilir ki Özbekistan'da töreler zayıflarken, modernlik gittikçe güçlenmektedir. Bu denklem çerçevesinde, bağımsız Özbekistan ulus-devlet olduktan sonra, geleneksel toplum yapısını muhafaza etmeye yönelik bir tavır ve tutum içinde olmakla birlikte; başta sosyal medya olmak üzere yeni iletişim teknolojileri, toplumun dönüşümünü, geri çevrilemez bir şekilde hızlandırmaktadır. Bu bağlamda, Özbekistan toplumu; bilhassa aile, kadın, din, töre gibi milli ve manevi değerler konusunda olabildiğince *"gelenekçi"* bir tavır geliştirmeye çalışmasına rağmen, daha makro düzeyde, ülkede bağımsızlık dönemiyle başlayan (yer yer anomik nitelikler taşıyan) kapitalistleşme deneyimi, çok-boyutlu sosyo-ekonomik modernleşme sürecini ve bu sürecin yarattığı birtakım gerilimleri kaçınılmaz kılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdulkerimov, B. (2023, 15 Eylül). Orta Asya'nın En Büyük Çevre Felaketi: Aral Gölü'nün Kuruması. Anadolu Ajansı. 13 Mart 2024 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/yasam/orta-asyanin-en-buyuk-cevre-felaketi-aral-golunun-kurumasi/2992556 adresinden erişildi.

Abidov, D. ve Alyılmaz, K. (2004). Özbekistan Cumhuriyeti'nin Dinler ve Etnik Gruplar İle İlgili Politikalar Üzerine. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 24, 253-259.

ADB. (2010a). Uzbekistan: Education. doi:Reference Number: SAP:UZB 2010-29

ADB. (2010b). Central Asia Atlas Of Natural Resources. Hong Kong. https://www.adb.org/publications/central-asia-atlas-natural-resources adresinden erişildi.

Ahmedov, M., Azimov, R., Mutalova, Z., Huseynov:, Tsoyi, E. ve Rechel, B. (2014). Uzbekistan, Health System Review. Health Systems in Transition, 16(5), 1-137. https://www.researchgate.net/publication/272512411_Uzbekistan_health_system_review adresinden erişildi.

Akalın, A. (2015). Sovyetler Birliği'nin İlk Yıllarında İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği. Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, 15(54), 52-65.

Akhmetova, G., Shamatov, D. ve Tajik, M. A. (2022). Education In Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. World Education Patterns in the Global South: The Ebb of Global Forces and the Flow of Contextual Imperatives, 43B, 43-58. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S1479-367920220000043B003/full/html adresinden erişildi.

Aksakoğlu, G. (1978). Sosyalist Ülkelerde Sağlık Örgütlenmesi. Toplum ve Hekim Dergisi, 2(7), 17-30.

Ayan, E. (2016). Yeni İpek Yolu Stratejileri Ve Trans-Avrasya Güvenlik Sistemleri. Journal of History and Future, 2(3), 9-9. doi:10.21551/jhf.281813

Balım, Ç. ve Gürbüz, Y. E. (2012). O'zbekiston Respublikasi: 'Özbek Modeli'. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler (I. Kitap) içinde (ss. 221-313). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Barthold, V. V. (2004). Orta Asya Türk Tarihi Dersleri (Çev: Hüsey.). Ankara: Çağlar Yayınları.

Bektemirov, K. ve Rahimov, E. (2001). Local Government in Uzbekistan . I. Munteanu ve V. M. Popa (Ed.), Developing New Rules in the Old Environment, Local Governments in Eastern Europe, in the Caucasus and Central Asia içinde (C. 3: 473-518). Budapest: Local Government & Public Serv.

bigasia.ru. (2023). Uzbekistan. Opening Asia For Russia. 2 Mart 2023 tarihinde https://bigasia.ru/en/countries-of-asia/uzbekistan/ adresinden erişildi.

Bikbaeva, G. ve Gaibnazarova, M. (2009). Impact of Microfinance on Alleviating Rural Poverty in Uzbekistan. Problems of Economic Transition, 52(2), 67-85. doi:10.2753/PET1061-1991520205

Bjerde, A. M. (2020). Implementation Completion And Results Report.

blogs.worldbank.org. (2020, 24 Nisan). Uzbekistan: A timely response on learning during school closures. World Bank Blogs. 23 Mart 2023 tarihinde https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/uzbekistan-timely-response-learning-during-school-closures adresinden erişildi.

britannica.com. (2023). Commonwealth of Independent States. Britannica .

bti-project.org. (2022). BTI 2022 Country Report: Uzbekistan. Bertelsmann Stiftung, BTI Transformation Index. 16 Nisan 2023 tarihinde https://bti-project.org/en/reports/country-report/UZB adresinden erişildi.

Carlisle, D. (1973). Uzbekistan and The Uzbeks. Attitudes of Major Soviet Nationalities içinde (C. IV). Cambridge, Massachusetts: Center for International Stulies, Massachusetts Institute of Technology.

Clem, R. S. (2016). On the Use of Russian and Soviet Censuses for Research. Research Guide to the Russian and Soviet Censuses içinde . London: Cornell University Press.

confiduss.com. (2023). Demographics in Uzbekistan. Confidus Solutions. 8 Mart 2023 tarihinde https://www.confiduss.com/en/jurisdictions/uzbekistan/demographics/ adresinden erişildi.

constitution.uz/. (2023). The State symbols. Constitution of The Republic of Uzbekistan, The State Symbols, The State Flag of The Republic of Uzbekistan. 28 Nisan 2023 tarihinde https://constitution.uz/en/pages/symbols adresinden erişildi.

countrymeters. (2023). Uzbekistan Population. countrymeters.info/en/Uzbekistan. 3 Mart 2023 tarihinde https://countrymeters.info/en/Uzbekistan adresinden erişildi.

Courgeau, D. ve Franck, R. (2007). La démographie, science constituée ou en voie de constitution ? Esquisse d'un programme. Population, Vol. 62(1), 39-45. doi:10.3917/popu.701.0039

Dadabaev, T. (2004). Post-Soviet Realities of Society in Uzbekistan. Central Asian Survey, 23(2), 141-166. doi:10.1080/02634930410001310517

Egamberdiyev, M. (2002). 'Turkistanskiye Vedomosti Gazetesi'ne Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917). T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara .

EPR Atlas. (2023). Uzbekistan: The Uzbeks are the demographicand politically monopoly majority in Uzbekistan. Politically relevant ethnic minorities include the Tajiks, Russians and Karakalpaks. EPR ATLAS. 24 Nisan 2023 tarihinde https://growup.ethz.ch/atlas/pdf/Uzbekistan.pdf adresinden erişildi.

Epstein, P., Winter, M., Aminova, M., Makarikhim, A. ve Romanik, C. (2004). Assessment of Intergovernmental Relations and Local Governance in the Republic of Uzbekistan (C. 20037). Washington. http://www.urban.org/Template.cfm?Section=SearchbyIssue&NavMenuID=94&template=/TaggedContent/ViewPublication.cfm&PublicationID=9197 adresinden erişildi.

Eryiğit, A. (1998). Özbekistan Genel Coğrafyası. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Fraser, H. (2021). United Nations Common Country Analysis: Uzbekistan. Tashkent. https://uzbekistan.un.org/

en/126438-united-nations-common-country-analysis-uzbekistan adresinden erişildi.

Gordon, M. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (D. K. Çev: Osman Akınhay, Ed.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Gorshkov, B. B. (2006). Factory Children: Child Industrial Labor In Imperial Russia, 1780-1914. Auburn University, Auburn, Alabama.

gov.uz. (2022). Population. The Government Portal Of The Rebuplic Of Uzbekistan. 23 Mart 2023 tarihinde https://www.gov.uz/en/pages/population adresinden erişildi.

GPE. (2019, 8 Nisan). Education Sector Plan (ESP) of Uzbekistan 2019-2023. Uzbekistan: Education sector plans & action plans. https://www.globalpartnership.org/content/education-sector-plan-2019-2023-uzbekistan adresinden erişildi.

Gulamovna, Z. M. (2020). Globalization education in Uzbekistan: Partnership of uzbekistan and international organization in reforming the education system in the country. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 2410-2418. doi:10.5958/2249-7137.2020.01682.1

Haas, D. (2023, 1 Şubat). Understanding Uzbekistan: Three key trends to watch. emerging-europe.com. 2 Mart 2023 tarihinde https://emerging-europe.com/news/understanding-uzbekistan-three-key-trends-to-watch/ adresinden erişildi.

Hall, C. (1941). Education among Three Soviet National Minorities. Phylon (1940-1956) , 3rd Qtr, Clark Atlanta University, 2(3), 219-222.

Hiraoka, R. (2023). Central And West Asia, Health Sector Approach 2025. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.adb.org/sites/default/files/publication/890891/central-west-asia-health-sector-approach-2025.pdf adresinden erişildi.

Hoem, J. M. (2007). La démographie, aujourd'hui et demain. Population, 62(1), 53. doi:10.3917/popu.701.0053

HRW. (2023). World Report 2023 (Events of 2022). New York. doi:978-1-64421-240-0

Human Rights Watch. (2023). World Report 2023: Events of 2022. New York - United States of America: Seven Stories Press. https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/uzbekistan adresinden erişildi.

ILO. (2020a). Women And The World of Work in Uzbekistan: Towards Gender Equality and Decent Work for All. Moscow-Russia. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_776476.pdf adresinden erişildi.

ILO. (2020b). Towards Full and Productive Employment in Uzbekistan: Achievements and Challenges.

ILO. (2022, 1 Mart). Uzbek Cotton is Free From Systemic Child Labour and Forced Labour. ilo.org. 2 Mart 2023 tarihinde http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_838396/lang--en/index.htm adresinden erişildi.

IMF Country Report. (2022). Republic Of Uzbekistan: 2022 Article IV Consultation—Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For The Republic Of Uzbekistan. Washington .

Islamov, B. (1999). Central Asian Population in Historical Perspectives. Institute of Economic Research, Hitotsubashi University. 23 Mart 2023 tarihinde https://www.ier.hit-u.ac.jp/COE/Japanese/Newsletter/No.14.english/Islamov.htm adresinden erişildi.

Jung: (2022). Current situation and tasks for public health and medical cooperation between South Korea and Central Asia: Focusing on Kazakhstan and Uzbekistan. Journal of Eurasian Studies, 13(2), 212-221. doi:10.1177/18793665221123596

Juraev, Z. ve Ahn, Y.-J. (2023). Analysis of Healthcare Spending in Uzbekistan: Economic Implications and Policy Recommendations. www.preprints.org, Not Peer-Revieved.

Kanlıdere, A. (2018). Özbekistan Cumhuriyeti. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu (Ed.), Çağdaş Türk Dünyası içinde (ss. 164-192). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

karakalpak.com. (2012, 1 Mart). Population of Karakalpakstan. 7 Mart 2023 tarihinde http://www.karakalpak.com/stanpop.html adresinden erişildi.

Kariev, A. (2020). Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları. Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 4(1), 154-169.

Kaushik, D. (1970). Central Asia In Modern Times: A History From The Early 19th Centry. (N. Khalfin, Ed.) (First Prin.). Moscow: Progress Publishers.

Khamroyevna, K. L. (2021). The Analysis of Education System in Uzbekistan: Challenges, Solutions and Statistical Analysis. EUROPEAN JOURNAL OF LIFE SAFETY AND STABILITY (EJLSS) ISSN 2660-9630, 9, 90-94. www.ejlss.indexedresearch.org adresinden erişildi.

Khudayberdiyeva, D. ve Raupova, D. (2020). Consistency of reforms in education. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 1671-1680. doi:10.5958/2249-7137.2020.01649.3

Khujabekov, A., Tesfaye, T. ve Kertaev, A. (2023). Supporting Effective Jobs Lending at Scale: The Case of Uzbekistan Livestock Sector Development Project (LSDP). Washington, D.C.

Kirgizov, D. . E. . (2023). Uzbekistan: Education. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 503-526). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan.

Koçyiğit, R. (2006). 1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Yansımaları. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensitüsü, Tairh Anabilim Dalı, Ankara.

kun.uz. (2022, 31 Ocak). World Bank Highlights Challenges Faced By People With Disabilities in Uzbekistan. kun.uz. 16 Mart 2024 tarihinde https://kun.uz/en/news/2022/01/31/world-bank-highlights-challenges-faced-by-people-with-disabilities-in-uzbekistan#:~:text=Statistics on persons with disabilities&text=As of the end of,received pensions and social benefits. adresinden erişildi.

kun.uz. (2023a, 16 Ocak). Uzbekistan's population increasing by about 2.1 thousand people every day. 12 Mart 2023 tarihinde https://kun.uz/en/news/2023/01/16/uzbekistans-population-increasing-by-about-21-thousand-people-every-day adresinden erişildi.

kun.uz. (2023b, 23 Şubat). Data on the average pension rate in Uzbekistan provided. https://kun.uz/en/news/2023/02/23/data-on-the-average-pension-rate-in-uzbekistan-provided.

Kurbonmuratov, A. (2022, 22 Haziran). More Than a Third of Uzbeks Do Not Have Access to Clean Drinking Water . Cabar. 22 Mart 2023 tarihinde https://cabar.asia/en/more-than-a-third-of-uzbeks-do-not-have-access-to-clean-drinking-water adresinden erişildi.

Kuyumcu, G. (2007). Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 1. ve 6. Sınıf Öğrencilerinde Vücut Kitle İndexi Ve Bazı İlişkili Etmenler. Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ankara.

Lee, M. ve Schuele, M. (2023). Demography. Britannica . Britannica. https://www.britannica.com/topic/demography adresinden erişildi.

Lindenmeyr, A. (1986). Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia. The Russian Review, 45(1), 1-22.

Lorimer, F. (1946). The Population of The Soviet Union: History and Prospects. Cenevre: Leage of Nations.

Lubin, N. (1996). Uzbekistan. G. E. Curtis (Ed.), Kazakstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan: Country Studies içinde (First Edit.: 367–565). Washington: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.

macrotrends.net. (2023). Uzbekistan Population 1950-2023 | MacroTrends. macrotrends. 23 Mart 2023 tarihinde https://www.macrotrends.net/countries/UZB/uzbekistan/population adresinden erişildi.

Madaminov, U. . K. . (2023). Uzbekistan: Comprehensive Income Population. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 378–405). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan. https://stat.uz/en/quarterly-reports/21530-2022-eng#january-december adresinden erişildi.

Maddison, A. (2001). The World Economy, A Millennial Perspective. Development Centre Studies. Paris: OECD, Development Centre ofThe Organisation For Economic Co-Operation And Development. doi:10.1787/9789264189980-en

Makhanov, K. (2021). A Brief Review of Uzbekistan's Demographic Profile. Akhmet Yassawi Univesity, Eurasian Research Instute. 9 Mart 2023 tarihinde https://www.eurasian-research.org/publication/a-brief-review-of-uzbekistans-demographic-profile/ adresinden erişildi.

Mamadjanov, A. . A. . (2023). Uzbekistan: Gross Domestic Product. Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan (For January-December 2022) içinde (ss. 9–59). Tashkent. https://stat.uz/en/quarterly-reports/21530-2022-eng#january-december adresinden erişildi.

McDonald, P. (2015). Demographic Change: How, why and consequences. G. Bammer (Ed.), Change: Combining Analytic Approaches with Street Wisdom içinde (ss. 153–162). ANU Press. https://www.jstor.org/stable/j.ctt16wd0cc.14 adresinden erişildi.

Mee, W. (2001). Women in the Republic of Uzbekistan: Country Briefing Paper. https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32604/women-uzbekistan.pdf adresinden erişildi.

Melvin, N. J. (2000). Uzbekistan Transition to Authoritarianism on The Silk Road. Uzbekistan Transition to Authoritarianism içinde . Taylor & Francis e-Library, 2005. https://www.routledge.com/Uzbekistan-Transition-to-Authoritarianism/Melvin/p/book/9789058230300 adresinden erişildi.

migrants-refugees.va. (2020). Uzbekistan - Migrants & Refugees Section. 23 Mart 2023 tarihinde https://migrants-refugees.va/country-profile/uzbekistan/ adresinden erişildi.

Mirzakhidov, A. . A. . (2023). Uzbekistan: Services. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 162–186). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan. https://stat.uz/en/quarterly-reports/21530-2022-eng#january-december adresinden erişildi.

Muhammadsidikov, M. (2015). Özbekistan'da Toplumsal Yaşamın Ana Özelliği Hoşgörü. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences, 54(7), 7–14. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisosbd/issue/2811/37766 adresinden erişildi.

Muscat, N. A., Figueras, J., Kluge, H. ve Ortiz, D. N. (2022). Health Systems in Action Uzbekistan, 2022 Edition. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/362328/9789289059220-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y adresinden erişildi.

newsmic.com. (2023). Live population of Uzbekistan. Newsmic.com. 7 Mart 2023 tarihinde https://www.newsmic.com/countries/Uzbekistan.php adresinden erişildi.

nhrc.uz. (2023). The Rights of Persons with Disabilities. Official Site of The National Center for Human Rights of The Republic of Uzbekistan.

OECD. (2023). Health Expenditure. OECD.

Olimov, U. ve Fayzullaev, Y. (2011). Assessing Development Strategies to Achieve the MDGs in The Republic of Uzbekistan. https://www.un.org/en/development/desa/policy/capacity/projects_mdg/uzbekistan_highlights_mdg.shtml adresinden erişildi.

pewresearch.org. (2012, 18 Aralık). The Global Religious Landscape. Pew Research Center. 3 Mart 2023 tarihinde https://www.pewresearch.org/religion/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/ adresinden erişildi.

Peyrouse: (2020). Reforming Healthcare in Uzbekistan: What Role For The International Community? Wahington . chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.iphronline.org/wp-content/uploads/2020/12/UZB-report-3.12-1.pdf adresinden erişildi.

Polvanov, J. N. (2021). Different Ways For Human Capacity Building in Poverty Reduction in Uzbekistan. Oriental Journal of Economics, Finance and Management, 01(01), 1-5. doi:10.37547/supsci-ojefm-01-01

Pomfret, R. (2003). Central Asia Since 1991: The Experience Of The New Independent States (No: 212).

Pomfret, R. ve Anderson, K. (1997). Uzbekistan: Welfare Impact of Slow Tansition (No: 135). NashvilleTN, USA. https://ideas.repec.org/p/ags/widerw/295460.html adresinden erişildi.

population.un.org/. (2023). Population Division: Data Portal. 10 Nisan 2023 tarihinde https://population.un.org/dataportal/data/indicators/53, 41, 67, 52, 71, 47, 46, 70, 50, 54, 51, 72, 49, 74, 73, 55, 68, 17, 18, 56, 58, 57, 19, 79, 80, 59, 69, 64, 61, 75, 76, 62, 63, 81, 82, 77, 78, 60, 66, 65, 22, 24, 9, 1, 10, 2, 40, 3, 7, 8, 48, 6, 11, 4, 12, 5, 43, 42, 45, 44/locations/860/start/1990/ end/2023/table/pivotbylocation adresinden erişildi.

Rashidov, F. T. (2020). Legal basis of religious education in the republic of Uzbekistan. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(11), 593-598. doi:10.5958/2249-7137.2020.01448.2

Rechel, B., Sydykova, A., Moldoisaeva:, Sodiqova, D., Spatayev, Y., Ahmedov, M., ... Sagan, A. (2023). Primary Care Reforms in Central Asia - On The Path to Universal Health Coverage? Health Policy OPEN, 5, 1-8. doi:10.1016/j.hpopen.2023.100110

refworld.org. (2007). Country Profile - Uzbekistan. United States Library of Congress. 14 Nisan 2023 tarihinde https://www.refworld.org/type,COUNTRYPROF,,UZB,46f9135fc,0.html adresinden erişildi.

Ruziev, K. ve Burkhanov, U. (2018). Uzbekistan: Higher Education Reforms and the Changing Landscape Since Independence. J. Hurisman, A. Smolentseva ve I. Forumin (Ed.), 5 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries. içinde (ss. 435-459). Palgrave Macmillan, Cham. doi:10.1007/978-3-319-52980-6_17

Ruziev, K., Ghosh, D. ve Dow: C. (2007). The Uzbek puzzle revisited: an analysis of economic performance in Uzbekistan since 1991. Central Asian Survey, 26(1), 7-30. doi:10.1080/02634930701423400

Sacks, M. P. (2016). ccupation and Work Force Data in Russian and Soviet Censuses. R. S. Clem (Ed.), Research Guide to the Russian and Soviet Censuses içinde (ss. 98-113). London: Cornell University Press.

Saida, N. (2022, 9 Ağustos). Closing the Gender Gap in Uzbekistan's Universities - The Diplomat. 22 Mart 2023 tarihinde https://thediplomat.com/2022/08/closing-the-gender-gap-in-uzbekistans-universities/ adresinden erişildi.

Sankar, D. (2021). Uzbekistan Education Sector Analysis: 2021. https://uzbekistan.un.org/en/181956-uzbekistan-education-sector-analysis-2021 adresinden erişildi.

Satimov, M. . A. . (2023). Uzbekistan: Small Business. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 250-280). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan. https://stat.uz/en/quarterly-reports/21530-2022-eng#-january-december adresinden erişildi.

Savaş: (2007). Türk Dünyasında Eğitim Alanındaki Gelişmeler ve Yenilikler. Journal of Azerbaijani Studies, 10(3-4), 269-283. http://hdl.handle.net/20.500.12323/920 adresinden erişildi.

Schwartz, L. (2016). A History of Russian and Soviet Censuses. Research Guide to the Russian and Soviet Censuses içinde (Clem, Ralph S.). London: Cornell University Press.

Shaturaev, J. (2021). A Comparative Analysis of Public Education System of Indonesia and Uzbekistan. Bioscience Biotechnology Research Communications, 14(5), 89-92. www.bbrc.in adresinden erişildi.

Sheraliev, N. . A. . (2023). Uzbekistan: General Characteristic of The Activities of Enterprises And Organizations. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (C. XIII: 348-377). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan.

Smith, D. R., Hambly, G. R. G. ve Sinor, D. (2023, 4 Şubat). Uzbekistan. Britannica. 27 Şubat 2023 tarihinde https://www.britannica.com/place/Uzbekistan adresinden erişildi.

Spechler, M. C. (2008). The Political Economy of Reform in Central Asia, Uzbekistan Under Authoritarianism. New York: Routledge Taylor&Francis Group. https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203928486/political-economy-reform-central-asia-martin-spechler adresinden erişildi.

stat.uz/. (2023, 14 Mart). Crime and Justice. Satistics Agency: Under The President of the Republic of Uzbekistan. 6 Eylül 2023 tarihinde https://stat.uz/en/official-statistics/crime-and-justice adresinden erişildi.

stat.uz. (2023a, 13 Mart). Özbekistan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Kurumu Resmî İnternet Sitesi. Statistics Agecy Under The President of The Republic of Uzbekistan.

stat.uz. (2023b, 10 Haziran). The number of hospitals is growing in the Republic of Uzbekistan. Statistics Agency Under The President of The Republic of Uzbekistan.

state.gov. (2022, 2 Haziran). 2021 Report on International Religious Freedom: Uzbekistan. U.S. Department of State. 9 Mart 2023 tarihinde https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/uzbekistan/ adresinden erişildi.

statisticstimes.com. (2021). Uzbekistan demographics 2021. StatisticsTimes.com. 10 Mart 2023 tarihinde https://statisticstimes.com/demographics/country/uzbekistan-demographics.php adresinden erişildi.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021a). Özbekistan Ülke Raporu. Ankara.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021b, 18 Ağustos). Özbekistan'da Yeni Asgari Ücret Belli Oldu. https://dtybs.ticaret.gov.tr/blog/post/7226/#:~:text=%C3%96zbekistan'da%20Yeni%20Asgari%20%C3%9Ccret%20Belli%20Oldu&text=Asgari%20%C3%BCcret%20%2D%20822%20bin%20som,som.%20 (Gazeta.uz).

Tabutin, D. (2007). Vers quelle(s) démographie(s) ? Atouts, faiblesses et évolutions de la discipline depuis 50 ans. Population, Vol. 62(1), 15-32. doi:10.3917/popu.701.0015

Tapiola, K. (2022). Building Trust in Cotton Fields: The ILO's engagement in Uzbekistan. Geneva, Switzerland. https://ilo.primo.exlibrisgroup.com/discovery/fulldisplay?docid=alma995187189002676&context=L&vid=41ILO_INST:41ILO_V5&lang=en&search_scope=COVID19&adaptor=Local Search Engine&tab=-COVID19&query=sub,exact,role of ILO adresinden erişildi.

theglobaleconomy.com/. (2023). Uzbekistan Economic Indicators. The Global Economy . 13 Mart 2023 tarihinde https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/ adresinden erişildi.

tradingeconomics.com. (2023). Uzbekistan Indicators. Trading Economics. 11 Mart 2023 tarihinde https://tradingeconomics.com/uzbekistan/indicators adresinden erişildi.

Türkoğlu, İ. (2007). Özbekistan: Kültür ve Medeniyet. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı.

Umarkulov, K. M. (2021). External Labor Migration of Uzbekistan: Causes, Problems and Prospects. https://www.kiep.go.kr/galleryExtraDownload.es?bid=0026&list_no=9313&seq=5 adresinden erişildi.

UN-IOM. (2023). Migration Situation Report Uzbekistan. Tashkent.

UN. (2019). Situation Analysis on Children And Adults With Disabilities In Uzbekistan. Tashkent. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3576/file/Snapshots PwD SitAn.pdf adresinden erişildi.

UN. (2020). United Nations Common Country Analysis: Uzbekistan.

UN. (2021a). Global Population Growth and Sustainable Development. New York, USA. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2022_global_population_growth.pdf adresinden erişildi.

UN. (2021b). World Population Policies, 2021: Policies Related to Fertility. New York, USA.

UN. (2022a). World Population Prospects 2022: Summary of Results. New York. https://www.un.org/development/desa/pd/content/World-Population-Prospects-2022 adresinden erişildi.

UN. (2022b). World Family Planning 2022, Meeting The Changing Needs For Family Planning: Contraceptive Use By Age And Method. New York, USA.

UN. (2023). Leaving No One Behind In An Ageing World, World Social Report 2023.

unicefreport2021. (2021). Uzbekistan: Country Office Annual Report 2021. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unicef.org/media/116486/file/Uzbekistan-2021-COAR.pdf adresinden erişildi.

usaid.gov. (2023). Education | Uzbekistan | U.S. Agency for International Development. USAID. 23 Mart 2023 tarihinde https://www.usaid.gov/uzbekistan/education adresinden erişildi.

Wilson, J. (2022, 11 Eylül). Uzbekistan: A Geo-History Study Guide. https://geohistory.today/uzbekistan-study-guide/.

World Development Report, 1993. (1993). World Development Report, 1993, Investing In Health. Wahington . chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://documents1.worldbank.org/curated/en/468831468340807129/pdf/121830REPLACEMENT0WDR01993.pdf adresinden erişildi.

World Watch Research. (2022). Uzbekistan: Full Country Dossier. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.opendoors.org/persecution/reports/Full-Country-Dossier-Uzbekistan-2023.pdf adresinden erişildi.

worldbank.org. (2023). World Bank Open Data . The World Bank - Data. 10 Mart 2023 tarihinde https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=UZB# adresinden erişildi.

worldometer.com. (2020). Uzbekistan Demographics 2020 (Population, Age, Sex, Trends) . Worldometer. 9 Mart 2023 tarihinde https://www.worldometers.info/demographics/uzbekistan-demographics/#dependency-ratio adresinden erişildi.

worldpopulationreview.com. (2023). Uzbekistan Population 2023 (Live). World Population Review. 23 Mart 2023 tarihinde https://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population adresinden erişildi.

www.adb.org. (2021). Harnessing Uzbekistan's Potential of Urbanization: National Urban Assesment. Mandaluyong City. https://www.adb.org/documents/uzbekistan-national-urban-assessment adresinden erişildi.

www.ft.com. (2021, 10 Eylül). Uzbekistan's population boom poses problems for state | Financial Times. Financial Times. 12 Mart 2023 tarihinde https://www.ft.com/content/ef8d028b-3039-48d6-8581-1ef7945ece35 adresinden erişildi.

Xie, Y. (2000). Demography: Past, Present, and Future. Journal of the American Statistical Association, 95(450), 670. doi:10.2307/2669415

Yuldoshev, Z. . T. . (2023a). Uzbekistan: Demographic Situation. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 432–463). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan.

Yuldoshev, Z. . T. . (2023b). Uzbekistan: Average Monthly Nominal Accrued Wages of Employees of Enterprises And Organizations With The Status of Legal Entities. A. . A. . Ikramov ve Z. . M. . Ziyaev (Ed.), Socio-Economic Situation of The Republic of Uzbekistan: For January-December 2022 içinde (ss. 406–431). Tashkent: Statistics Agency Under The President Of The Republic Of Uzbekistan.

Yusupov, D. ve Abdukhalilov, A. (2022). Barriers to disability-inclusive employment in Uzbekistan: A pilot qualitative study of disabled people's lived experiences. Journal of International Development, 34(5), 1048–1068. doi:10.1002/jid.3693

yuz.uz. (2023, 23 Haziran). How Many People With Disabilities Live in Uzbekistan? yuz.uz. 16 Mart 2024 tarihinde https://yuz.uz/en/news/skolko-lits-s-invalidnostyu-projivaet-v-uzbekistane adresinden erişildi.

Zeyrek, Y. (2001). Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri.

5.
BÖLÜM

ÖZBEKİSTAN VE GÖÇ

Prof. Dr. Şebnem KÖŞER AKÇAPAR
Ar. Gör. Dilek ÇAKIR

BEŞİNCİ BÖLÜM
ÖZBEKİSTAN VE GÖÇ

Şebnem KÖŞER AKÇAPAR[1]

Dilek ÇAKIR[2]

Giriş: Özbekistan ve Göç Olgusu Üzerine Dönemsel ve Kuramsal Tartışma

Dünyadaki göç hareketleri siyasi, ekonomik ve toplumsal değişimlerin sonrasında ivme kazanmıştır. Özbekistan'da da benzer bir seyir görülmektedir. Tarihsel süreçte Özbekistan toplumu göçlerle şekillenmiş; yakın geçmişte Perestroika sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesinin siyasi yansımaları dışında büyük bir ekonomik etkisi de olmuştur. Bunların yanı sıra, tüm eski Sovyet coğrafyasında görüldüğü gibi, ülkede sosyalist ekonomiden kapitalist ekonomiye geçişin sancılı dönemi toplumsal değişime yol açmış ve ekonomik nedenlerle ülke dışına göç baskısını artırmıştır. Göçün ekonomi ve kalkınma boyutu kadar hem göç eden hem de geride kalan aile bireyleri açısından toplumu dönüştürücü etkisi Özbekistan'da açıkça gözlemlenmektedir. Aile kurumu da göç nedeniyle yıllar içinde değişmiş; bir arada yaşayan geniş aile modelinden çekirdek aileye ve hatta anne ve/veya babaların uluslararası göçmen olduğu, çocukların ise hane içindeki yaşlı akrabalarıyla kaldığı dönem başlamıştır.

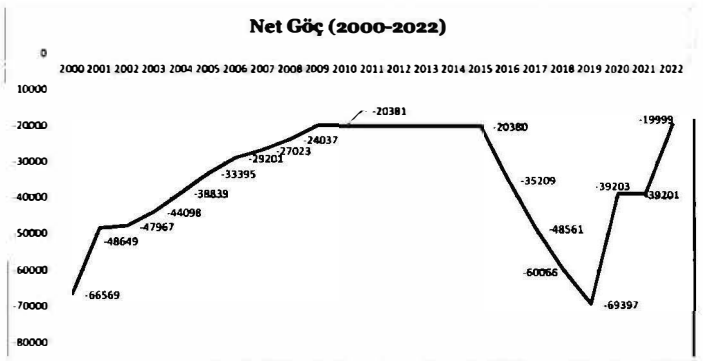
Göç hareketleri açısından Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemi süreklilik ve dönüşüm altında iki ayrı kategoriye ayırmak mümkündür. Süreklilik adını verdiğimiz ilk dönem, İslam Kerimov'un liderliğindeki ilk 15 yılı kapsar. Bu dönemde, geçiş tedrici olmuş; ülke içindeki ve ülke dışına yönelik göç hareketleri daha kısıtlı ve kontrollü seyretmiştir. Yakın zamandaki sosyalist geçmiş ortaklığı kadar dil ve siyasi kültür birliği, iki önemli hedef ülke olarak ilk başta Rusya ve Kazakistan'ı öne çıkarmıştır. Bir diğer deyişle, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Özbekistan'dan yurtdışına yönelik göç hareketlerinde, ekonomik temelli kuramlara uygun şekilde para ve sermaye politikalarının yanı sıra ücret farklılıklarının da etkisiyle bu iki ülke çekici güç oluşturmuştur. Bu durum, Dünya Sistemleri Kuramı çerçevesinde, Sovyetler Birliği sonrası döneminin merkez ve çevre ülkeler arasında süregelen post-kolonyal göç hareketlerini andırmaktadır.

1 Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi ve Küresel Göç Araştırmaları Merkezi Müdürü.

2 Araştırma Görevlisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Siyaset Bölümü ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Dönüşüm altında irdelediğimiz ikinci dönem, 2016 yılında İslam Kerimov'un vefatından sonra Cumhurbaşkanlığı koltuğuna geçen eski Başbakan Şevket Mirziyoyev'in liderliği altındaki süreyi kapsar. Şevket Mirziyoyev, Yen(g)i Özbekistan adı altında toplumsal düzeyde ve ekonomi alanında daha liberal politikaları benimsemiş; Özbekistan'ı küresel kapitalist sisteme entegre edebilmek amacıyla yurtdışı bağlarını kuvvetlendirmiştir. Nitekim, Özbekistan göç istatistikleri irdelendiğinde bağımsızlık sonrası dönemde Özbekistan'ın sürekli göç verdiği ve net göç rakamlarının hep eksi değerlerde olduğu görülmektedir (Şekil 5.1). 2000'lerin başında oldukça yüksek olan yurtdışına yönelik göçmen sayıları, siyasi istikrar ve uygulanan temkinli ekonomik politikalar neticesinde Kerimov dönemi olan 2009-2015 yılları arası azalarak daha durağan hale gelmiş; 2016-2020 yılları arası siyasi liderin değişmesi ve ekonomi politikalarında uygulanan değişiklik ile ani bir şekilde hızlanan göç hareketleri pandemi nedeniyle bir müddet yerinde saymış ve küresel ekonomik durgunluk sonucu 2009-2015 yılları arasındaki seviyelerinde sabitlenmiştir.

Şekil 5.1.: Özbekistan'da Net Göç (2000-2020)

Kaynak: Dünya Bankası (2022a). (https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM?locations=UZ)

Bu dönemde, kurumsal açıdan göçü kolaylaştıran devlet ve özel sektör yapılarına da dikkati çekmek gerekir. Mirziyoyev'in iktidara gelişiyle uygulanmaya başlanan neoliberal politikalarla doğru orantılı olarak gerek yurtdışına işçi göçünü düzenlemek gerekse ülkeye giren işçi dövizini artırmak amacıyla Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı kurulmuş; Bakanlığın altında göçmen işçilerin sorunlarıyla ilgilenen bir kurum faaliyete geçmiştir. Ayrıca, Özbekistan vatandaşlarının yurtdışında iş bulmalarını kolaylaştırıcı ve göç süreçlerini takip amacıyla iş bulma ajansları da hizmete girmiştir. Göç öncesi eğitim programları sunan bu kurumlar dil, vasıf edinimi, vize, yaşam şartları ve çalışma izinleri konusunda yurtdışına göçü hızlandırıcı bir etki yarattığı gibi, hedef ülkeleri de çeşitlendirmiştir. Yine bu dönemde, Rusya ve Kazakistan gibi geleneksel hedef ülkelerin yanı sıra Japonya, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye yeni hedef ülkeler arasında belirmiştir.

Bu ikinci dönemde, hedef ülkeler arasında sosyo-ekonomik açıdan bir hiyerarşi bulunmaktadır. Moskova daha az parası olanların seçeneği durumunda iken; Seul, Koreli azınlık gibi güçlü sosyal ağlarını mobilize etmeyi gerekli kılmaktadır. New York ise daha zenginlerin gidebildiği bir hedeftir (Massot, 2010a). Küçük bir grup göç sonrası zenginleşmekte, öncekinden farklı bir sosyo-ekonomik statü kazanmakta ve sınıf atlamaktadır. New York, Seul, Moskova gibi şehirlere giderek kısa zamanda para biriktirip zenginleşen ve geri dönen göçmenlere 'yeni Özbek' lakabı takılmaktadır (Massot, 2010b). Hedef ülkelerin çeşitlenmesinde ve alternatif rota arayışlarında Rusya ve Kazakistan'da yaşanan ekonomik darboğaz ve bu ülkelerde Özbek göçmenlere yönelik dışlayıcı politikalar da etkili olmuştur.

Bu durum ise, küresel göç dinamikleri ile benzerlik göstermektedir (Thorez, 2010: 32).

Hedef ülkelerin çeşitlenmesinde ve alternatif rota arayışlarında Rusya ve Kazakistan'da yaşanan ekonomik darboğaz ve bu ülkelerde Özbek göçmenlere yönelik dışlayıcı politikalar da etkili olmuştur (Thorez, 2015: 656). Türkiye'yi Özbekistan vatandaşları açısından bir çekim merkezi haline getiren bir başka etken ise, Türk kökenli ve Müslüman olmalarıdır. Türkiye'ye daha kolay intibak etmeleri ve daha az sosyal dışlanma ile karşılaşmaları iş bulmalarını da kolaylaştırmış; hatta işverenler tarafından tercih edilen 'makbul' göçmen olmuşlardır. Türkiye'de hizmet sektöründe Rusça konuşabilen yarı vasıflı ve ara eleman arayışı, kayıt dışı ekonominin bir unsuru olarak prekaryalaşan yabancı işgücü sınıfı ve gerek ev içi yaşlı bakımı gerekse çocuk bakım alanında yabancı kadın göçmenlerin tercih edilmesi ise kültürel sebeplerden ziyade ekonominin yapısı ile alakalıdır. Bu durum göçün kadınlaşması boyutunu öne çıkarırken, erkek göçmenlerin belli alanlarda çalışmasını mümkün kılmaktadır.

Türkiye ve Özbekistan arasındaki serbest vize uygulamaları turist olarak gelen Özbekistan vatandaşlarının iş bulup ülkede kalmasında etkili olmuş; yine iki ülke arasındaki iş bulma kurumları Özbek çalışanlarla Türk işverenleri buluşturma gayreti ile yeni bir aracı kurumsal yapı yaratmıştır. Bu aracı kurumların bir kısmı hukuki çerçeveye sadık kalsa da bir kısmı uçak bileti ve ilk maaş karşılığı göçmenleri borçlandırarak daha gri bir alanda çalışmaktadır. İnsan ticareti mağdurlarının bir kısmı, çoğu kez bu gri alanda çalışan yapıların sömürüsüne ve dolandırıcılığına maruz kalmıştır.

Özbekistan'dan göç hareketleri ekonomik nedenli olsa da bu göçü sadece ekonomik kuramlarla açıklamak yetersiz kalmaktadır. Uluslararası göçü daha iyi anlayabilmek için ekonomik kuramların yanı sıra tarihsel ve sosyolojik analize ihtiyaç duyulmaktadır. Dünya Sistemleri Kuramına göre, 14. yüzyıldan itibaren kurulan yeni ekonomik düzen sonucu küresel boyutta farklı toplumlara sızmaya başlayan kapitalizm, daha az gelişmiş ülkelerde yaşayan 'çevre' ülkelerdeki nüfusu çok gelişmiş 'merkez' ülkelere ve gelişmekte olan 'yarı-çevre ülkelere' doğru göç etmeye zorlar. Çevre ülkelerdeki toprak, hammadde ve emek üçlüsü küresel piyasaların egemenliği altına girerken gelişmiş ülkelerde özellikle vasıfsız işgücüne duyulan talep uluslararası göçü de hızlandırır. Özbekistan'da bağımsızlığın hemen ardından gelişen durum kısmen böyledir. Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle oluşan ekonomik ve sosyal etkiyi hafifletmek üzere özellikle erkekler arasında göç norm haline gelirken 3 milyondan fazla Özbek mevsimsel ya da geçici olarak yurtdışında çalışmaktadır (Thorez, 2010: 32-38). Moskova, St. Petersburg ile Taşkent arasındaki havayolları, tren yolları ve araç trafiği bu dönemde oldukça yoğundur - 36 uçak seferi 11 Özbek kenti ile 37 Rus kentini birleştirmekte, Taşkent'ten kalkan trenler Rusya'da 8 farklı bölgeye ulaşmakta, 100'den fazla araba ve minibüs hattı iki ülke arasında mekik dokumaktadır (Thorez, 2010: 42). İlk yıllarda dil bilen ve daha vasıflı Özbek göçmenler Rusya'yı tercih ederken, 2000'li yıllar sonrası ekonomik nedenli göç hareketlerinde giderek vasıfsızlaşan bir eğilim hakimdir. Ancak, göç hareketlerinde Rusya ve Kazakistan gibi geleneksel hedef ülkeler hala ön plandadır. Zira ABD ve AB gibi merkez ülkelere yönelik göç, göçün kısıtlandığı ve güvenlikleştirildiği bu dönemde daha az oranda seyretmektedir. Yine de Japonya ve Güney Kore gibi merkezde olan ve Türkiye gibi yarı-çevre hedef ülkeler de belirmiştir.

Rusya'da yeni göçmenlere inşaat ve diğer alanlarda iş bulmakla görevli brigadir denilen aile fertleri, arkadaş ya da tanıdıklar bulunmaktadır (Thorez, 2010: 46). Sosyal ağlar kuramının zincirleme göç üzerindeki etkisi bu göç hareketlerinde ortaya çıkmaktadır. Sosyal ağlar kuramı, göçmen ve potansiyel göçmen arasındaki ilişkiyi tanımlayarak, göç hareketlerini sürdürülebilir hale getiren ve hatta göçü kalıcı kılan şartları en iyi şekilde anlamımıza yardımcı olur. Özbekistan bağlamında bu sosyal ağlar, öncelikle mahalla (mahalle) denilen küçük idari yapılar kanalıyla öne çıkmaktadır. Mahallelerde göçmen ve olası göçmen arasında önceden sahip olunan bu sosyal ağlar göçü tetikleyici bir rol oynamakta, hatta zincirleme göç meydana gelmektedir.

Ancak, göçün geçicilikten kalıcılığa dönüşmesini sağlayan hedef ülkede oluşturulan yeni sosyal ağlar olmaktadır. Bu sebeple, toplumun en küçük sosyal kurumu olan aile içindeki değişimin de dikkate alınması önemlidir. Uzun yıllardır devam eden ve ilk başta erkek göçmenlerin katıldığı uluslararası göç hareketi, giderek neoliberalleşen Özbekistan toplumunda geleneksel aile yapısını da hedef almıştır. Aile kurumu yıllar içinde geniş aileden çekirdek aileye evrilmiş; erkeklerin uzun süreli yurtdışına göçleri boşanma sayılarını hızla artırmıştır. Bu durum, boşanan ve tek ebeveynli ailelerde kadınları para kazanmak ve çocuklarının geleceğini hazırlamak için uluslararası göçe zorlamıştır. Bu nedenle, artık kadının ev hanımı erkeğin ise ekmek getiren geleneksel rolü tamamen değişmiştir.

Bu bölümde, toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alacağımız bu çok yönlü sosyal ağlar, hedef ülke seçiminden iş bulmaya ve hatta evlenme yoluyla vatandaşlık edinimine uzanan bir göç ve yaşam döngüsünde önem kazanmaktadır. Bu açıdan, mevcut göç literatürüne de katkımızı ortaya koymaktadır. Ayrıca, her göç hareketinin önemli bir parçası olan ekonomi politik perspektifinden özellikle neoliberalleşme ile emek göçünün artan kırılganlığı, iş piyasalarının arz-talebi ve hane içinde yapılan kar-zarar analizi, enformel başetme stratejileri bu araştırmanın ana eksenini oluşturacaktır. Araştırmanın bir diğer güçlü yanı ise, Türkiye'de İstanbul, Ankara ve Antalya olmak üzere üç ilde ve Özbekistan'da Taşkent, Buhara, Semerkant ve Hive'de yürütülen kapsamlı alan araştırmasıdır. Bu kentlerde, konu uzmanları, göçü ve iş piyasalarını yönetenler ve göçmenler ile çok sayıda yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Katılımcılara araştırma hakkında detaylı bilgi verilmiş ve gönüllülük kıstası çerçevesinde rızaları alındıktan sonra görüşmeler kayda alınmıştır. Bölümde, sırasıyla Özbekistan'da iç ve dış göç hareketlerine ve tarihsel aşamalarına, göç ile ilgili kurumlara ve Yen(g)i Özbekistan'da uygulanan göç politikalarına, Türkiye'ye ve diğer hedef ülkelere yönelen farklı göçmen kategorilerine, göçün kadınlaşması olgusunun neoliberalizm ile organik ilişkisine değinilecek; Özbekistan'ı ve Türkiye'yi içeren alan çalışmasında derinlemesine mülakat, odak grup görüşmeleri, göçün kurumsal aktörleri ile yapılan görüşmeler ve katılımcı gözlem yoluyla elde edilen veriler paylaşılarak, sorunsal mevcut literatür ve detaylı vaka analizleri üzerinden ele alınacaktır.[3]

5.1. Özbekistan Coğrafyasında Göçün Tarihsel ve Sosyolojik Anatomisi

Türkistan'ın kalbinde ve İpek Yolu üzerinde yer alan jeopolitik konumu nedeniyle Özbekistan, göç hareketleri açısından güçlü bir çekim merkezi oluşturmuştur. O kadar

3 Bu çalışmada, nitel araştırma için Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi'nden etik kurul onay belgesi alınmıştır (Sayı: 78325).

ki, Özbekistan'ın bugünkü etnik yapısının göç ile belirlendiğini söylemek yanlış olmaz. Tarih boyunca, çeşitli Türk boyları, Moğollar ve Ruslar gibi halklar bu topraklarda kitlesel göç hareketlerine katılarak (Baxriddinov, 2021: 391), bölgenin sosyo-ekonomik, etnik ve demografik yapısını şekillendirmiş ve ülkenin çok kültürlü, çok dilli yapısının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu alt bölüm, göç hareketleri açısından bağımsızlık öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönem altında irdelenmiştir. Özbekistan açısından oldukça önemli gelişmelere sahne olan her iki dönem sadece tarihsel olmaktan ziyade siyasi, ekonomik ve sosyolojik gelişmelerin ışığında değerlendirilmiştir. Uzun bir tarihsel arka planın ele alındığı bağımsızlık öncesi dönemde göç hareketleri dini-etnik yapının oluşumu; 1991 Bağımsızlık sonrası dönemdeki göç hareketleri ise, milli kimliğin inşası açısından belirleyicidir.

5.1.1. Bağımsızlık Öncesi Göç ve Dini-Etnik Yapının Oluşumu (14. Yüzyıl - 20. Yüzyıl)

Özbekistan tarihi içerisinde ulusal kahraman olarak kabul edilen Timur, 14. yüzyılda bu coğrafyada büyük bir imparatorluk kurmuş ve Türkistan'da hem siyasi hem de kültürel anlamda derin etkiler bırakmıştır. Emir Timur dönemi, bölgede kalıcı bir egemenliğin kurulması ve yerleşik etnik yapıların oluşumu açısından önemli bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde, ticaretin canlanması ve ekonomik açıdan üstünlük kurmak için göç önemli bir unsur olarak kullanılmıştır. Yahudiler dahil çok farklı etnik grup ekonomik katkı sağlamak ve ticareti artırmak amacıyla bu bölgeye göç et(tiril)mişlerdir (Kılınç, 2023). Timur, fethettiği bölgelerden çeşitli tüccar ve halı dokuyucuları ve ipek boyacıları gibi zanaatkar gruplarını imparatorluğun merkezi haline getirdiği Semerkant'a getirmiştir. Bu gruplar arasında Suriye ve çevresinden gelen Hristiyanlar ve Yahudiler de yer almaktaydı. Bölgenin kadim yerel halklarından olan Buhara Yahudilerinin tarihsel kökenleri bu döneme kadar uzanmaktadır (Shapira, 2021; Arslan, 2018). Böylelikle, kısa sürede ekonomik çekim merkezi haline gelen imparatorlukta farklı dini-etnik gruplar uzun yıllar refah ve barış içinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. 1960'lı yıllara gelindiğinde, Buhara Yahudilerinden bir kısmı din değiştirip asimile olmuş; önemli bir bölümü ise başta İsrail'e, Avrupa'ya ve ABD'ye olmak üzere diğer ülkelere göç etmiştir (Shapira, 2021).

Timur'un göç ve iskân politikası, sadece ekonomi temelli olmayıp; aynı zamanda güvenlik ve imar amaçları doğrultusunda da şekillenmiştir. Sedidîler, Kara Tatarlar ve Maraşiler başta olmak üzere Irak, Azerbaycan, Horasan ve Ön Asya'daki birçok kavim ve etnik grup zorunlu iskana tabi tutulmuştur (Şahin, 2022: 193). Hem göçebe hem de yerleşik unsurlardan oluşan bu topluluklar, Mâverâünehir ve Türkistan sınırlarına yerleştirilmiştir Zorunlu göç sırasında isyan eden Kara Tatarların yerleştirildikleri bölgede isyan faaliyetlerine devam etmeleri sebebiyle Timur'un sert bir müdahalede bulunduğu ve bu nedenle Kara Tatar topluluğunun tarih sahnesinden silindiği çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir (Şahin, 2022: 209-210; Yıldırım, 2019). Maraşiler örneğinde ise, güçlü etnik ve dini grupların egemenliğine zarar vereceği endişesiyle bölgede kalmalarını istemeyen Timur, topluluk liderlerini ve ailelerini uzak bölgelere göç etmeye zorlamıştır. Ayrıca, yönetici aile üyelerini birbirinden ayırıp farklı coğrafyalara yerleştirerek, bu grupların göç ettikleri yerlerde tekrar güç kazanmalarını önlemeyi amaçlamıştır. Bu nedenle, Maraşilerin bir bölümü Kaşgar'a, diğer bir bölümü ise Taşkent'e gönderilmiştir (Şahin, 2022: 210).

Özbek/Özbekistan isimlerinin doğuşu ve Özbek kavimlerinin Orta Asya'ya geliş hikayesi oldukça ilginçtir. 14. Yüzyıl başlarında Muhammed Özbek Han'ın (1313-1340) Altın Orda tahtına çıkmasıyla birlikte 'Özbek' adı ortaya çıkmıştır. Muhammed Özbek'in yönetimi altındaki Deşt-i Kıpçak bölgesinde yaşayan topluluklar, bu dönemde Özbek olarak anılmışlardır (Tuğ, 2019: 49). Türkolog Zeki Velidi Togan'ın da öne sürdüğü bu teze göre (1981: 31), Özbek Han ile birlikte hareket eden askerlere Özbekli anlamına gelen Uzbekiyan denilmiştir (Yakubovskiy, 1976: 194-195; Yolsever, 2021: 623). Altın Orda Devleti'nin çöküşü sırasındaki otorite boşluğunda, Altın Orda hükümdarlarının soyundan gelen gruplar küçük hanlıklar kurarak kendi bölgelerinde otoriteyi sağlamlaştırmaya çalışmışlardır (Yolsever, 2021). Bu süreçte, Deşt-i Kıpçak bölgesinde hakimiyet kuran Ebu'l Hayr Han, birçok boyu toplayarak günümüz Kazakistan'ının batı bölgelerine göç etmiştir. Bu göçün sonucunda, Özbekistan'ın şimdiki adını alması ve Kazakların Dest-i Kıpçak bölgesine yerleşmesi gerçekleşmiştir (Allworth, 1990: 33-34). Özbekler, Ebulhayr'ın torunu Şeybanî döneminde Maveraünnehr'e göç etmiş ve Timurilerin yerini alarak bugünkü Özbekistan sınırları içinde hakimiyet kurmuşlardır. Özbek kavimleri, son Timurî mirza (Emirzade) Babür Han'ın direnişini bastırarak onu ve adamlarını tamamen uzaklaştırmış ve bölgeye yerleşmişlerdir (Dale, 2004: 246; Gürbüz, 2019: 294). Baba tarafından Timur, anne tarafından Cengiz Han'ın soyundan gelen Babür Han ise, kendisine Hindistan'da bir başka yurt bulmuş ve Babür İmparatorluğu'nu kurmuştur. Ancak, Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı ve Fergana'da 12 yaşında tahta çıkışından,[4] mağlup olduğu Özbek hanı Şeybanı Han'a[5] ve Hindistan'ın Agra şehrinde ölümünden kısa bir süre öncesine kadar uzanan on yılları kapsayan Babürname'de ana vatanına duyduğu hasreti ve topraklarının bereketini şu sözlerle dile getirmiştir:

Semerkant kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur. Beşinci iklimdendir. (...) Vilayetine Maveraunnehir derler. Hiçbir düşman, şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için, "belde-i mahfuza" derler. Semerkant, Emiru'l-mu'minin Hazreti Osman zamanında İslamiyet'i kabul etmiştir. Sahabeden Kusem b. Abbas buraya gelmiştir. Mezarı Ahenin kapısının dışarısındadır ve hala Mezar-ı Şah ismi ile maruftur. Semerkant'ı İskender te'sis etmiştir. Moğol ve Türk ulusları Semiz-Kend derler. Timur Bey burasını payitaht yapmıştı. Timur Bey'den önce ve onun gibi büyük bir padişah Semerkant'ı payitaht yapmış değildir. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçulmesini emrettim; ölçtuler, on bin altı yüz kadem çıktı.[6]

Özbek kabileler, uzun bir göç sürecinin ardından geldikleri günümüz Özbekistan topraklarında 1500-1512 yılları arasında yerleşmişler ve bölgedeki topluluklarla kaynaşmışlardır (Gürbüz, 2019: 291). Özbek adının o dönem için etnik bir anlam taşımadığı, Türk ve Moğol kavimlerini birleştirici bir çatı isim olduğu görülür. XVI. yüzyılın başında Özbek toplumunu oluşturan üç temel halktan bahsedilmektedir: Şeybaniler, Kazaklar ve Mangıtlar (Yolsever, 2021: 624).

4 Babürname'de yer aldığı şekliyle, *"Salı günü, 5 Ramazan 899'da (10 Haziran 1494), Fergana vilayetinde, on iki yaşında padişah oldum."* (Türkçe çevirisi Vekayi: Babür'ün Hatıratı (1987)'den akt. Bayram, 2004: 170).

5 *"Kaba ve hiçbir şey görmemiş bu adam, beş günlük geçici dünyada, böyle kötü nam kazandı. Vakıa, erken kalkar, beş vakit namazını terk etmez ve kıraat ilmini iyi bilirdi."* (Türkçe çevirisi Vekayi: Babür'ün Hatıratı (1987)'den akt. Bayram, 2004: 171).

6 Türkçe çevirisi Vekayi: Babür'ün Hatıratı (1987)'den akt. Bayram, 2004: 175.

1860-70'li yıllarda Rusya'nın Özbek hanlıklarını işgaline kadar olan dönemde, günümüz Özbekistan toprakları üç farklı devlet tarafından yönetilmiştir: Hive Hanlığı (1511-1920), Hokand Hanlığı (1709-1876) ve Buhara Hanlığı (1747-1920) (Kariev, 2020; Saray, 1993). Hanlıkların nüfuslarının büyük bir kısmının Özbek kabileleri tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. 15. ve 16. yüzyılın sonlarında, Özbek kabilelerinin Deşt-i Kıpçak'tan Maveraünnehr ve Harezm vadilerine göç etmesiyle bölgenin etnik yapısı çeşitlenmeye başlamıştır (Tuğ, 2019: 49; Saydanovich, 2020: 30). Bu üç hanlık arasındaki göç hareketlerini irdelemek Türk boylarının bölgeye yerleşim rotasını anlamamıza yardımcı olacaktır.

İlk olarak, Buhara Hanlığı topraklarında yaşayan birçok Türk boyunun ismi, kaynaklarda ve edebi eserlerde sıkça geçmektedir. Aymak, Barlos, Nayman, Kıpçak, Kongırot ve Govçin gibi etnonim isimleri, o döneme ait yazılı kaynaklarda yer almaktadır (Tuğ, 2019; Saydanovich, 2020). Bunun yanı sıra, Barlos, Dormon ve Nayman kabileleri Buhara Hanlığı topraklarında yaşayan kabileler arasında en önemlileri olarak öne çıkmaktadır (Saydanovich, 2020: 29). Yine bu dönemde, Buhara Hanlığı'ndan Hokand Hanlığı'na doğru bir göç hareketinden bahsedilmektedir. Buhara Hanlarının despotik ve şiddet yanlısı politikaları, halkın Hokand Hanlığı'na göç etmesine sebep olmuştur (Wilde, 2017; Amin, 2022). 17. ve 18. yüzyılda da bazı Özbek kabilelerinin Hokand Hanlığı yönetimi altındaki yerlere göçü devam etmiştir. 18. yüzyıla varıldığında, Buhara Hanlığı'ndaki siyasi istikrarsızlık nedeniyle çok sayıda Özbek kabile, Semerkant'tan Fergana'ya göç etmiş ve vadinin kenar bölgelerine yerleşmiştir (Amin, 2022: 143; Ueda, 2019). Hokand Hanlığı'ndaki göç hareketlerini incelediğimizde, hanlığın etno-demografik yapısını değiştiren bir unsur olarak Doğu Türkistan'dan gelen göçmenler öne çıkar. Bu göçün iki ana tarihsel nedeni bulunmaktadır:

- Çin İmparatorluğu'nun baskısı ve Doğu Türkistan nüfusunun bu baskıdan kaçmak istemesi;
- Hokand Hanlığı'nın nüfusunu artırmak amacıyla Doğu Türkistan halkının bir kısmını hanlığa yerleştirmesi (Amin, 2022: 143-144).

Devlet hazinesinin büyük ölçüde nüfustan toplanan vergi ve harçlarla oluşturulduğu düşünüldüğünde, söz konusu nüfus transferinin siyasi olduğu kadar ekonomik önemi açığa çıkar. Hokand Hanlığı bağlamında bir diğer önemli göç hareketi, hanlığın yerel boylarından biri olan Karakalpaklar'ın 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar Seyhun Nehri boyunca yerleşmeleridir (Saydanovich, 2020: 32). Karakalpakların Fergana Vadisi'ne göç etmeleri ve buradaki Özbek halkıyla bütünleşmeleri daha sonraki dönemlere, özellikle 20. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Ueda, 2019).

Özbek boylarının bölgeye göçü ilk olarak, 16. yüzyılın başlarından itibaren Şeybani Özbeklerinin Harezm bölgesine ve özellikle Hive'ye yerleşmesiyle başlar (Gürbüz, 2006: 23). 1512 yılında Elbarshan tarafından kurulan Hive Hanlığı'nın etnik yapısı ise başlangıçta Naimanlar, Uygurlar ve Dormonlardan oluşmaktadır (Saydanovich, 2020: 30). Ebulgazi'nin ünlü Şecere-i Türk (1663) adlı eserinde bahsettiği üzere, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Deşt-i Kıpçak Özbeklerinden oluşan yeni bir göç dalgası, Kuzey Doğu'dan Amuderya (Ceyhun) Havzası'na ve Ceyhun Nehri'nin aşağısına doğru gelmeye başlamıştır.

Her ne kadar Özbek Hanlıkların Özbek kabileler tarafından kurulduğu ifade edilse de bu dönemde Özbek ulus kimliğinden bahsetmek mümkün değildir. Konargöçer topluluklar açısından boylara aidiyet ve kentlerde yaşayanlar içinse şehirli üst kimliği, bu dönemde kimlik oluşumunu şekillendiren en önemli etkenlerdir. *"Biz"* ile *"öteki"* arasındaki temel ayrım, sınıfsal hiyerarşi, mezhep ayrılıkları (Sünni, Şii veya İsmaili), yerleşik veya göçebe yaşam tarzı, ekonomik ve kültürel kategoriler, aile veya boy farklılıkları gibi faktörlerin iç içe geçtiği daha karmaşık bir toplumsal yapı üzerinden ortaya konmaktadır (Gürbüz 2006; Gürbüz, 2019; Abashin, 2003: 32). Bu dönemde, *"Kazak"* ve *"Özbek"* gibi üst kimlikler henüz tam anlamıyla olgunlaşmamış ve içerikleri belirsiz kalmış tanımlar olarak görülebilir. Bu tanımlar, başlangıçta çeşitli Türk ve Moğol kavimlerini içeren genel bir terim olarak kullanılırken, daha sonraları ve özellikle 20. yüzyılda günümüzdeki etnik anlamlarını kazanmışlardır (Yolsever, 2021: 623). Bu terimler, o dönem dinî kimlik ve/veya boy alt kimlikleriyle birlikte kullanılmakta ve özellikle daha kozmopolit yerleşim bölgelerinde, diğer kimliklerle beraber varlıklarını sürdürmekteydi. Örnek olarak, 17. yüzyılda Özbekistan coğrafyasında Kazak kimliği, konargöçer ve yerleşik nüfus tarafından dindar olarak kabul edilmeyen bir topluluğun daha çok dinî referanslarla şekillenen kimliği olarak öne çıkmaktaydı (Gürbüz, 2019).

Özbekistan'ın resmi tarih anlatısında, göçebe Özbek kavimlerinin uzun göç tarihinden ziyade, bölgede yaşayan Türk boyları Özbeklerin ataları olarak kabul edilmiştir (Gürbüz, 2019). Bu durum, kimliklerin iç içe geçmesiyle ve daha kapsayıcı bir Türk kimliğine olan bağlılıkla ilişkilidir. Nitekim, bugün millet adları olarak bilinen Özbek, Kazak, Tatar gibi bazı kimlikler, ilk kez 1897 yılında Rusya İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen nüfus sayımında temel kimlik kategorisi olarak istatistiklerde yer bulmuştur (Gürbüz, 2019: 282). Bu dönemde milli kimliği belirleyen temel unsur olarak ana dil seçilmiştir. Ancak, Türkistan için dili milli kimlik için ayırıcı unsur olarak görmek de zordur, zira bunlar çoğunlukla dilden ziyade Türk lehçeleridir. Dil ve milli kimlik arasındaki karmaşık ilişkiyi Akbarzadeh (1997: 65-66) çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. Fergana vadisinde yaşayan bir köylü evde Özbekçe, camide Tacikçe ve eşinin ailesiyle Kırgızca konuşabilmektedir. Bu çok dilli ve çok kültürlü yapıya sahip yöre halkı için, bu alt kimliklerin hepsi eşit derecede önemlidir ve birbiriyle çatışma içinde değildir.

19. yüzyıla varıldığında, Çarlık Rusya'sının 1860-70'li yıllarda Özbek hanlıklarını işgal ettiğini görmekteyiz. 1868'de Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığı ile 1873'te de Hiva Hanlığı ile barış antlaşmaları imzalanmış ve bu hanlıklar Çarlık Rusya'ya bağlı hale getirmiştir. 1875 yılında, Hokand Hanlığı'nda Ruslara karşı bir isyan patlak vermiştir. Rus askeri yönetimi bu isyanı bastırmış ve Hokand kentlerini ele geçirmiş (Pochekaev, 2017: 3); 1876 yılında ise Hokand Hanlığı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ancak, Hive (Hazar kıyısı hariç) ve Buhara (Semerkant ve Zeravşan Vadisi dışında) Hanlıklarını Çarlık Rusya kendisine bağlı ve bağımlı hanedanların yönetimine bırakarak varlıklarını sürdürmelerine izin vermiştir. Bu hanlıklar, bağımsız bir politika izleme özgürlüğüne sahip olmamış; modernizasyon bahanesiyle egemenlikleri büyük ölçüde kısıtlanmıştır (Pochekaev, 2017: 3). Ayrıca, Çarlık Rusya, su kaynaklarını Özbek hanlıklarını kontrol etmek için bir araç olarak kullanmıştır (Pochekaev, 2017; Joffe, 1995; Morrison, 2008: 201-243). 19. yüzyılın sonlarında, Rusya'nın Buhara Han-

lığı'na yeterli su teminini engellemesi sonucunda binlerce insan açlık ve susuzluktan hayatını kaybetmiş; bu durum, Türkistan hanlıkları üzerinde Rus kontrolünün artmasına olanak tanımıştır. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'ı ele geçirmesinde önemli bir rol oynayan General Kaufman'ın raporlarını inceleyen Pochekaev (2017: 7), su kaynaklarının o dönemde bile kan akıtmadan bir silah olarak kullanıldığının kanıtlarını sunmaktadır. Bu raporlarda, yüksek vergiler ve Rusya'nın uyguladığı su ambargosu nedeniyle birçok köylünün Buhara'dan Rusya topraklarına göç ettiği belirtilmektedir. Zira, Rusya topraklarında da benzer miktarda vergi ödemelerine rağmen su kaynaklarına erişimleri olduğu için hasat ettikleri mahsulleriyle vergileri ödemek ve geçimlerini sağlamak Buhara'daki koşullara göre daha kolay olmaktadır (Pochekaev, 2017: 7-8). Aynı dönemde Rusya'dan Buhara'ya yönelik ters göçe dikkat çeken Turduivna (2020) ise, Buhara'ya çok sayıda Rus'un serbest ticaret yapmak ve hatta yerleşmek için geldiğini vurgulamıştır. 1873 Barış Anlaşması'nda yer alan hükümlere göre, Buhara'ya taşınmak isteyen bir Rus vatandaşının öncelikle Buhara hakiminden özel izin alması ve arazi vergisi ödemesi gerekmekle birlikte Rusların bu yasalara pek uymadığı belgelenmiştir (Turduivna, 2020: 134). Vergi yükümlülüğünden muaf bir şekilde yerleşmeleri ve serbest ticaret yapabilmeleri Rusların bölgeye göçünü teşvik etmektedir.

Türkistan coğrafyasında yerleşik bir göç kültürünün oluşmasında Sovyet döneminin önemli etkisi olmuştur. Bölgede göç hareketliliğini denetim altına alan propiska uygulamasından bahsetmek gerekir. Bu uygulamanın kökenleri Çarlık Rusya dönemine dayanmakla birlikte, ancak 1932'de Sovyet Dönemi'nde kurumsallaşmıştır. Propiska adı verilen bir tür ülke içi oturma izni, her vatandaşın yasal olarak bir yerleşim yerine bağlı olmasını getirmiş ve sadece bağlı olduğu yerleşim yeri içerisinde çalışması, eğitim görmesi, evlenmesi ve benzeri resmi işlemler gerçekleştirmesine imkân tanımıştır. Bu uygulama, kırsalda yaşayanların kentsel merkezlere akışını engellemek ve vatandaşların devlet tarafından denetimini kolaylaştırmak amacıyla ortaya çıkmıştır (Human Rights Watch, 1998). Sovyet Rusya yönetimi, devletin merkezi planlama ve kontrolü adı altında ülkenin ekonomik ve üretim gücünü yönlendirmeye çalıştığı bir sistem uygulamaya çalışmıştır. Zorunlu çalışma ve işçi göçünün uygulandığı bu sistemde, çok sayıda kişi Fergana'ya sürülerek tarım sektöründe çalışmaya zorlanmıştır. Özbekistan'daki azınlıklardan biri olan Koreliler de bu durumdan nasiplerini almışlar; 1930'lu yıllarda pamuk tarlalarında çalıştırılmak amacıyla zorunlu göçe maruz kalmışlardır.

Özellikle Stalin döneminde zorunlu göç ve sürgün bölgenin çoklu etnik yapısının yeniden yapılanmasında önemlidir. Stalin'in II. Dünya Savaşı stratejilerinin başında, komşu ülkelerle iş birliği yapmasından çekindiği etnik grupları sürgün ederek olası iş birliği potansiyelini ve/veya Rusya'ya yönelik olası etkisini engellemek gelmektedir. Ahıska Türklerinin 1944 yılında Özbekistan başta olmak üzere farklı Sovyet coğrafyasına sürgün edilmesi de bu acımasız politikanın önemli bir sonucudur (Demiray, 2012: 880). Bu azınlıkların yanı sıra, I. Dünya Savaşı nedeniyle 500 binden fazla Avrupalı savaştan kaçmak ve yeni ekonomik fırsatlar yakalamak için Özbekistan'a göç etmiştir. 1949 yılında ise Yunanlı komünistler Özbekistan'a sığınmışlardır (Thorez, 2015: 654). 1989 yılına gelindiğinde, çoğunluğu kentlerde olmak üzere toplam nüfusun %8,3'ünü oluşturan yerleşik 1,6 milyon Rus, Özbekistan'da yaşamakta; bu sayının yarı-

sına yakını ise (başkent nüfusunun %34'ü) Taşkent'te hayatını sürdürmekteydi (Thorez, 2015: 654).

Ulus-devlet inşasının bir uzantısı olarak, 1991 yılındaki Bağımsızlığın hemen ardından yaklaşık 400.000 Rus ülkeden ayrılırken, 300.000 Özbek ise Rusya'dan Özbekistan'a göç etmiştir. 1991-1999 yılları arasında Ukraynalı, Tatar, Yahudi, Rus ve Alman gibi farklı milletlerden yaklaşık bir milyondan fazla insanın ülkeden göç ettiği, büyük ölçüde Özbekçe konuşan Özbek, Tacik ve Karakalpaklardan oluşan yaklaşık 400.000 kişinin ise ülkeye yerleştiği bilinmektedir (Thorez, 2010: 31). Kazakistan ve Kırgızistan'ın aksine, Özbekistan hükümeti Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'da yaşayan ve sayıları 2 ila 3 milyonu bulan Özbek asıllıları ülkeye çekmek için bir girişimde bulunmamıştır (Thorez, 2015: 655). Zira her durumda Özbekistan'daki çok etnik yapıya rağmen Özbekler çoğunluk durumundadır.

5.1.2. Özbekistan'a Göç ile Gelen Etnik Gruplar

Bu alt bölümde Özbekistan'ın bir parçası olmuş üç dini ve etnik grup ele alınmıştır. Bunlar sırasıyla Yahudiler, Koreliler ve Ahıska Türkleridir.

5.1.2.1. Yahudiler

Buhara Yahudileri Türkistan coğrafyasının en eski etnik-dini gruplarından birisidir. Bölgenin yerel halklarından olan Buhara Yahudilerinin tarihsel kökenleri 14. yüzyıl Timur dönemine kadar uzanmaktadır (Shapira 2021; Arslan 2018). Timur, fethettiği bölgelerden çeşitli tüccar ve halı dokuyucuları ve ipek boyacıları gibi zanaatkar gruplarını imparatorluğun merkezi haline getirdiği Semerkant'a getirmiştir. Bu gruplar arasında Suriye ve çevresinden gelen Hristiyanlar ve Yahudiler de yer almaktaydı (Shapira, 2021; Arslan, 2018). Buhara Yahudileri, bugünkü Tacikistan ve Özbekistan coğrafyasına yerleşmiş ve diğer dini-etnik gruplarla birlikte uzun yıllar refah ve barış içerisinde yaşamışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmı Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altına girdi. Çarlık yönetimi, Doğu Avrupa'daki Yahudiler için genellikle baskıcı olsa da Türkistan'daki Buhara Yahudileri için durum farklıydı. Telgraf ve demiryolu gibi altyapı alanındaki gelişmeler ekonomik fırsatları artırmış ve bölgedeki Yahudilere tanınan yeni ticaret hakları sayesinde varlıklı bir Buhara Yahudi tüccar sınıfı ortaya çıkmıştı (Sloame, 2023). Bu tüccarlar ticaret yollarını Doğu'da Çin'e ve Batı'da Fransa ve İngiltere'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyada genişlettiler (Cooper, 2021). 1890 yılına gelindiğinde, Buhara Yahudileri kendileri için özel bir mahalle kurmuş ve bu mahalle, geniş ağaçlı caddeleri ve Özbekistan ile Batı Avrupa tarzının bir karışımı olan muhteşem mimarisiyle ün salmıştı (Cooper, 2021).

1920'lerde Sovyetler Buhara Emirliği'ni dağıttı, yeni sınırlar oluşturdu ve bölgeyi SSCB'nin bir parçası haline getirerek Sovyetler Birliği'nin Özbekistan ve Tacikistan adlı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini oluşturdu (Cooper, 2021). Bu iki ülkede yaklaşık 50,000 Buhara Yahudisi yaşamaktaydı ve bölgenin yerlisi olarak kabul ediliyorlardı. Fakat Sovyetlerin baskıcı rejimi Yahudilerin ticari hareketliliklerini ve iletişimini büyük ölçüde kısıtladı. Bu durum, Buhara Yahudilerinin uluslararası sosyal, dini ve ticaret ağlarına katılımını sonlandırdı (Cooper, 2021).

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bağımsız ulus devletlerin yükselmesiyle birlikte bölgede köklü değişiklikler yaşandı. Bu dönemi Yahudilerin bölgeden kitlesel göçünü hızlan-

dırdı (Levin, 2014). Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, ülkenin kapitalist bir sisteme geçiş sürecinde karşılaştığı ekonomik sorunlar, işsizlik ve istikrarsızlık, Buhara Yahudilerini derinden etkiledi. Bir etnik azınlık olarak ulus-inşa projesinden dışlanan bu grup, dini alanda da *"öteki"* olarak damgalanmıştı (Cooper, 2021).

Buhara Yahudileri, Bukhori/Buhari dilinde konuşmaktaydı[7] ve genellikle yeterli düzeyde Özbekçe bilmiyorlardı (Sloame, 2023). Bu durum, iş bulma ve ulusal istihdam programlarına katılma konusundaki zorluklarını artırdı. Bu nedenle göç, birçok Yahudi için bir çözüm olarak görüldü. 1993 yılına gelindiğinde, bölgede bulunan Yahudilerin yarısından fazlası çoğunlukla İsrail ve Amerika gibi ülkelere göç etmişti (Cooper, 2021). Geride kalanların ise bir kısmının 1960'lı yıllarda din değiştirerek asimile olduğu, diğerlerinin ise İsrail ve Amerika'ya akrabalarının yanına göç ettiği bilinmektedir (Shapira, 2021). Bugün, Özbekistan'da yaşayan Buhara Yahudilerinin sayısı birkaç yüzü geçmemektedir. Süregelen kitlesel göç bu sayıyı daha da azaltmaktadır; eğer bu eğilim devam ederse, birkaç yıl içinde ne Buhara şehrinde ne de Özbekistan genelinde Buhara Yahudisi kalmayabilir (Levin, 2014: 326).

Buhara Yahudilerin demografisiyle ilgili istatistikler net değildir ve çoğunlukla tahmine dayanmaktadır. Çoğu araştırmacı, Buhara Yahudilerinin güncel sayısını yaklaşık 200.000 olarak kabul etmektedir (Levin, 2014: 326; Kaganovich, 2003: 153; Cooper, 2021). Bu nüfusun yarısından fazlası İsrail'de yaşamakta olup, son 20 yıl içinde İsrail'e göç etmiştir. İsrail'in ardından, Buhara Yahudilerinin bir sonraki büyük çoğunluğu Kuzey Amerika'da New York eyaletinin Queens bölgesinde yaşamaktadır. Ayrıca, daha küçük sayıda Özbek Yahudileri Avusturya'da (çoğunlukla Viyana'da), Almanya'da, Kanada'da ve Rusya'da (özellikle Moskova'da) bulunmaktadır (Cooper, 2021; Levin, 2014: 326).

Buhara'daki tarihi sinagogda görüştüğümüz 56 yaşındaki İshak Bey, aslında bir jeofizikçi olmakla beraber sayıları giderek azalan ve 150 kişiyi anca bulan Yahudi Cemaatinin de dini lideri olarak görev yapmaktadır. Bir zamanlar kentteki ticaretin ana damarını ellerinde tutan Yahudi azınlığın pek çoğunun artık İsrail ve Amerika'ya göç etmiş olduğunu kendisi de teyit etmektedir. Görüşmemiz esnasında ana-babasının mezarını ziyarete gelen ve 25 yıl önce Buhara'dan İsrail'e göç eden bir ailenin iki nesil fertleriyle karşılaştık. Dünyada iki vatanları olduğunu söyleyen bu Buhara kökenli Yahudiler, yeni diaspora tanımı doğrultusunda daha esnek kimliklere ve aidiyetlere sahip olmanın getirdiği avantajları da yaşamakta, her yıl ziyaret ettikleri Özbekistan topraklarında atalarının izini de canlı tutmaktadırlar.

Resim 5.1: Buhara'da Sinagog: Hahambaşı ve İsrail'e göç eden iki nesil Özbek asıllı Yahudi.

7 Bu dil, Orta Asya'nın Buhara Yahudileri tarafından tarihsel olarak konuşulan bir Yahudi/Farsça lehçesidir Farsça, İbranice ve diğer bölgesel dillerin etkisiyle gelişmiş bağımsız bir dil türü olarak ortaya çıkmıştır. Göçler ve değişen demografik nedenlerle kullanımı yıllar içinde azalmış olmasına rağmen, hala Buhara Yahudi topluluğu arasında tarihsel ve kültürel öneme sahiptir.

5.1.2.2. Koreliler

Rusya'nın Uzak Doğu'sunda Korelilerin varlığı, 1800'lerin başlarına kadar uzanmaktadır. 1860 yılından itibaren Rus İmparatorluğu'nun Primorskii ve Priamurskii bölgelerindeki topraklarını genişletmesiyle, Koreliler bu bölgelere çiftçi veya inşaat işçisi olarak gelmeye başladılar. Ancak, bu göç hareketi o dönemde hala kitleselleşmemişti ve Korelilerin Rusya'ya göç etmelerinin temel nedenleri genellikle ekonomik zorluklar, açlık ve vatanlarında istikrarsız koşullar gibi faktörlere dayanmaktaydı (Oh, 2006: 71-80).

Fakat Kore'den Rusya'ya göç dalgasının genişlemesi ve göçün niteliğinin değişmesi Rus-Japon savaşı (1904-1905) ve sonrası dönemdedir. Rus-Japon Savaşı'nın (1904-1905) ardından Kore'nin Japon himayesi altına girmesiyle, Koreli nüfus Rusya'nın Uzak Doğusuna sığınmaya başladı. Bu göç, Japonya'nın 1910'da Kore'yi ilhak etmesiyle daha da arttı. Bu dönem öncesinde, Korelilerin Rusya'ya göçü çoğunlukla ekonomik nedenler, açlık ve vatanlarında istikrarsız koşullardan kaynaklanıyordu. Ancak, 1910'da (veya himaye döneminden sonra 1905 yılında) Kore'nin bağımsızlığını kaybetmesinin ardından, Korelilerin Rusya'ya göçü siyasi bir karakter kazandı (Oh, 2006: 80-89). Anti-Japon ulusal kurtuluş hareketinin aktivistlerinden birçoğu Tumen Nehri'nin ötesine göç etti. Tarihsel olarak Çin ve Mançularla yaşadıkları gerilimler sebebiyle Rusya'ya yöneldiler ve bu bölgeyi bir sığınak olarak gördüler. Koreli göçmenler Japonya karşıtı tavırlarında politik destek göreceklerini de umuyorlardı. 20. yüzyılın başlarında, Ruslar Koreliler için Japon sömürüsüne karşı mücadelede potansiyel müttefikler olarak görülürken, Koreliler Rusya (daha sonra Sovyet) lehine gelecekteki anti-Japon politikaları için potansiyel bir öncü olarak görülüyordu (Malozemoff, 2022).

1930'ların ortalarına gelindiğinde, Koreliler Sovyet Rusya'nın Uzak Doğu bölgesinde sosyo-politik hayata oldukça iyi entegre olmuşlardı. Ancak Sovyetler, Korelilerin nüfusun çoğunluğunu veya önemli bir azınlığını oluşturduğu bölgelerde otonom bir yönetim talebinde bulunmalarından endişelenmişlerdir. Bu nedenle, Korelilerin bulundukları bölgelerden sürülmesi gerektiğini düşünmüşlerdir (Kim, 2017). 1930lu yıllarda Korelilere yönelik bir propaganda yönetilerek, Korelilerin Japon casusu oldukları gündeme getirilmiştir. Casusluk korkusu Kore sürgününe meşruiyet kazandıran bir hal almıştır. Chong Jin Oh'un tarihi belgeleri inceleyerek elde ettiği verilere göre, 1937 yılında Rusya'nın Uzak Doğusu'nda 199.500 Koreli'nin yaşadığı tahmin edilmektedir (2006: 92). Stalin ve Molotov tarafından 1937 yılında imzalanan karar (No.1428-326cc) doğrultusunda, Kore nüfusu Uzak Doğu'dan Orta Asya'ya sürgün edilmiştir (Kim, 2017: 49). Orta Asya topraklarının büyüklüğü göz önüne alındığında, Korelilerin Uzak Doğu'da olduğu gibi yoğun nüfuslu bir alan oluşturmaları mümkün olmamış ve Koreli göçmen topluluklar bölgede dağıtılarak Özbekistan, Kazakistan ve Rusya'nın diğer bölgelerine yerleştirilmiştir.

Korelilerin yoğun olarak yaşadığı ülkelerden biri Özbekistan'dır. Bugün, Özbekistan'da 200.000 Koreli yaşamaktadır. Bu sayıyla, dünya genelindeki en büyük dördüncü Kore diasporası Özbekistan'da bulunmaktadır (Rakhimov & Yokubov, 2022). Özbekistan'da farklı etnik grupların kültürel yaşamlarını sürdürebilmeleri ve temsil edilebilmeleri için Adalet Bakanlığı'nın izniyle, bakanlık bünyesinde kültür merkezleri kurulmaktadır.

Özbekistan'da parlamento üyesi olarak görev yapan ve aynı zamanda 2019 yılında kurulan Kore Medeniyet Merkezi başkanlığını üstlenen 65 yaşındaki bir Koreli millet-

vekiliyle yaptığımız görüşmede, ilgili milletvekili, Özbekistan'da yaşayan Kore diasporasının en büyük sorununun kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini bilmemek olduğunu ifade etmiştir.[8] Özbekistan'da başkent Taşkent ve diğer vilayetlerde 20 Kore Kültür Merkezi bulunduğunu, kültür merkezlerinde yeni yıl ve özel gün kutlamaları gibi faaliyetler yapıldığını, Güney Kore Hükümeti'nin finansal desteğiyle Özbekistan'da eğitim merkezleri ve üniversiteler açıldığını sözlerine eklemiştir. Güney Kore ile ticaretin artmasında Özbekistan'daki Korelilerin bir köprü işlevi gördüğünü ve ikili iş birliklerini kolaylaştırıcı rol oynadıklarını aktarmıştır. Yine de topluluk bilincinin daha az olduğunu ve %80'i üniversite mezunu olan Koreli azınlığın Özbekistan'da işlerinden ve zamansızlıktan dolayı bir araya gelemediklerini, ana dillerinin ise Korece değil, Özbekçe ve Rusça olduğunu belirtmiştir. Kore'ye gittiğinde hissettiği yabancılık duygusunu şu sözlerle dile getirmiştir:

"Kore-Japon savaşında Japonların eline esir düşmüş, sonra buraya kaçmışlar. Biz burada doğduk, büyüdük. 1937'de Stalin de Korelileri Özbekistan'a getirmiş. Ben Kore'ye ilk gittiğimde çok etkilendim. Oldukça etkileyici ve görkemli bir yer. Ama dillerini bilmiyoruz. Dilini bilmediğin zaman yabancı oluyorsun orada. Gençler çalışmak için gidiyor. Parası olan oturum izni alıyor. Kore'ye gidince en çok buranın (Özbekistan'ın) yemeklerini özledim. Kore yemeği yiyemedim. Burada bizi Koreli olarak görseler de Kore'ye gidince Özbek olduğumu düşünüyorum. Özbekistan'da kendimi evimde gibi hissediyorum. Kimse bize baskı yapmadı, ayrımcılık yapmadı. Özbek Parlamentosunda sadece Korelileri temsil etmiyorum. Ama Özbekistan Cumhurbaşkanı yeni seçilen Kore Cumhurbaşkanını tebrik etmek için Seoul'e beni gönderdi." (Kore Medeniyet Merkezi Başkanı, Özbekistan, 2022)

Güney Kore ile Özbekistan arasında kurulan göç yolunu da ekonomik açıdan aşağıdaki sözleriyle irdelemiştir:

Buradan Kore'ye iş tutmak için gidenler genelde fabrikada çalışıyor. Burada vasıfsız işçi aylık 300-500 dolar alırken Kore'de fabrikada çalışan 2.000-5.000 dolar arası alıyor. Para için gidiyorlar. Gençlerin bir kısmı okumak için gidiyor. Daha iyi iş için iyi eğitim şart koşuluyor. Kore'de okuyanlar genelde Özbekistan'a geri dönüyor. Orada okuyanlar iş bulamazlarsa burada daha iyi iş bulabiliyorlar.

Son dönemde, Özbekistan'da yerleşik Kore diasporası arasında Güney Kore'ye göçmen işçi olarak gitmek yaygınlaşmaktadır. Sayıları az olsa da Özbekistan'daki Kore diasporası Güney Kore ile Özbekistan arasındaki ilişkilerde bir yumuşak güç olma potansiyeli taşımaktadır. Buna örnek olarak, iki ülke arasındaki yakın temasa ve ikili anlaşmalarla işçi göçünün devletler eliyle yeniden düzenlenmiş olması gösterilebilir. Güney Kore'nin demografik yapısının ülkedeki iş gücü arzını karşılayamamasından dolayı göçmen işçilere ihtiyaç duyulmaktadır (Ganelli & Miake, 2015). Bu nedenle, Özbekistan'ın da dahil olduğu çok sayıda gelişmekte olan ülke ile ikili anlaşmalar yapılmakta ve işçiler için Özbekistan'a oranla çok daha yüksek maaşlar, daha iyi çalışma koşulları ve hayat standartları sunulmaktadır. İkili anlaşmalar yoluyla vize ya da çalışma izni gibi bürokratik işlemler kolaylaştırılmakta ve Özbekistan'dan Güney Kore'ye göç özendirilmektedir.

8 Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te yürüttüğümüz alan çalışmasından notlar (Ağustos, 2022).

Resim 5.2: Taşkent'te Koreli azınlığın kültürel faaliyetleri için kurulan Kore Medeniyet Merkezi

Resim 5.3: Kore asıllı Özbek liderin Kore Medeniyet Merkezi'ndeki ofisi

5.1.2.3. Ahıska Türkleri

Ahıska Türkleri uzun yıllar boyunca Osmanlı sınırları içinde yaşamış, Türkçe konuşan ve Hanefi-Sünni İslam inancına sahip bir halktır (Aydıngün, 2015: 35). 250 yıl Osmanlı idaresinde kalan Ahıska Vilayeti, kültürel ve etnik açıdan Anadolu'nun bir parçası durumunda olup coğrafi açıdan da Ardahan, Çıldır ve Posof ile ortak sınırı bulunmaktaydı. 1828 sonrası Çarlık Rusya'nın Osmanlı ve Kafkasya Türkleri arasında bir koridor oluşturmak istemesi nedeniyle Ermeniler Ahıska bölgesine getirilmiş ve demografik bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir (Devrisheva, 2019: 334). 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması'nın ardından bu bölge Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış, 1918'de tekrar Osmanlı sınırlarına dahil edilmiş olsa da 1921'de imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları sonucunda Türkiye'nin doğu sınırı kesinleşmiş ve Ahıska Türklerinin anavatanı Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarının parçası haline gelmiştir (Aydıngün, 2014; Avşar, 1995; Aslan, 1995; Devrisheva, 2019).

Diaspora teriminin en özgün örneklerinden birini oluşturan Ahıska Türkleri, tarih boyunca pek çok büyük sürgün deneyimlemişler ve bugün itibariyle sayıları 600.000'in üzerinde olup 10 farklı ülkede yaşamaktadırlar. İlk sürgün, Çarlık Rusya'nın uyguladığı zulümlerden kaçan ve Anadolu'ya sığınan grubu içine alır (Devrisheva, 2019: 335; Bayramov, 2006: 22). Rus yönetimine boyun eğmeyen pek çok Ahıskalı aile Ağrı, Muş, Çorum, Hatay ve Bursa illerine yerleşmişler; 1861 yılında 2500 aile daha Erzurum'a göç etmiş, 1868 yılında yine baskılar sebebiyle çok sayıda Ahıskalı Türk Osmanlı Hükümeti'ne iltica talebinde bulunmuştur (Devrisheva, 2019: 343). Geride kalanlar için ise durum hiç de kolay olmamıştır.

İkinci sürgün, 1944 yılında gerçekleşmiştir. Ahıska bölgesinde yaşayan Türk halkları (başta Ahıskalılar ve Kırım Tatarları olmak üzere) sürgüne mahkûm edilerek kendi topraklarından Orta Asya'ya sürülmüş; ardından Özbekistan'dan başlayarak Kazakistan ve Kırgızistan gibi Sovyetler Birliği altındaki farklı Türk cumhuriyetlerine göç etmek zorunda kalmışlardır (Aydıngün, 2014). 1936 ve 1952 yılları arasında yaklaşık üç milyon insan, yaşadıkları yerlerden Sibirya ve Orta Asya'daki çeşitli ülkelere sürgün edilmiştir. Stalin dönemi Sovyet Rusyası, özellikle coğrafi olarak

stratejik öneme sahip sınır bölgelerinde yaşayan etnik gruplara karşı duyulan güvensizlik duygusunu sürgün ile gidermek istemiştir. 1944 yılındaki 100 binden fazla Ahıska Türkü'nün ve 240 bin Kırım Tatarı'nın ani sürgün kararı, Rus resmî belgelerine göre sınır güvenliğini sağlamak için alınmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na katılması halinde, Türk nüfusun Türkiye'yle iş birliği yapabileceği yönündeki çekincesinin bu sürgünün temel nedenlerinden biri olduğu çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir (Aydıngün, 2014; Cornell, 2001: 171).

18 Kasım 1944'teki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Halk İçişleri Komiserliği'nin (NKVD) kayıtlarına göre toplamda 92.307 kişi kış koşullarında yük vagonlarına bindirilerek insanlık dışı şartlarda sürgün edilmiştir (Aydıngün, 2014: 45; Devrisheva, 2019: 335). Sürgün edilen nüfusun yarısından fazlasını oluşturan yaklaşık 55.000 Ahıska Türkü Özbekistan'ı yurt edinmiştir (Bugay & İlyasoviç, 2023, Devrisheva, 2019: 338). Başta Fergana ve Taşkent olmak üzere Namangan, Andican, Sirderya, Buhara, Semerkant ve çevresine yerleştirilmişlerdir. 1956'da Stalin'in ölümü sonrası Ahıska Türklerine seyahat ve yerleşim serbestliğinin tanınmasıyla, Özbekistan'da yaşayan Ahıskalıların bir kısmı ileride anavatanlarına dönmelerine izin verileceğini umarak Azerbaycan ve Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki özerk cumhuriyetlere göç etmiştir.[9]

1989 Fergana Olaylarına kadar Özbekistan'da yaşayan Ahıska Türkü sayısı yaklaşık 120.000-140.000 arasındadır (Demiray, 2012: 882). Sovyet Rusya tarafından aynı dönemde yapılan nüfus sayımında ise bölgedeki Türklerin sayısı 160.000 olarak belirlenmiştir (Amelin, 2014: 112, akt. Devrisheva, 2019: 338). Sovyetlerin propagandası ile atılan nifak tohumu yüzünden, önceleri kardeşçe bir arada yaşayan iki halk olan Ahıska Türkleri ve Özbekler arasındaki düşmanlık tırmanmış; küçük bir kavga ile başlayan çatışma kanla sonuçlanmıştır. 1989 yılında özellikle Fergana'da Ahıska Türklerine yönelik olarak gerçekleştirilen saldırılarda 100'den fazla Ahıska Türkü öldürülmüş, evleri yakılmış, insanlar kaçırılmıştır. Bu durum, 74bin Ahıska Türkü'nü ve 20bine yakın diğer milletlerden insanı Özbekistan'ı terk etmeye zorlamıştır (Aydıngün, 2014; Devrisheva, 2019: 338). Bu da üçüncü büyük sürgündür. Fergana olayları öncesi, en çok Ahıska Türkü'nün yaşadığı ülke Özbekistan iken, olayların ardından ülkedeki Ahıska Türklerinin sayısı yaklaşık 20.000-25.000'e düşmüştür (Balım vd., 2006: 14; Seferov & Akış, 2008: 404). Saha araştırması sırasında görüştüğümüz, Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi Başkanı'nın verdiği bilgilere göre, Fergana olaylarının ardından 110.000 Ahıska Türkü Rusya'ya göç etmiştir. Diğer kaynaklara göre, Rusya Federasyonu'na 65.000 Ahıskalı göç etmiş; bunların arasında 2004 yılına kadar Krasnodar'ı mesken edinenler ise 12.000 civarındadır (Devrisheva, 2019: 339).

Amerika Birleşik Devletleri'nde 2000 yılında Göçmen İskân Kanunu'nda yapılan bir reform ile yeni bir mülteci yerleştirme programı oluşturuldu. Ahıska Türkleri, yaşadıkları vatansızlık ve bu durumun yol açtığı mağduriyetler ile insan hakları ihlalleri göz önünde bulundurularak, özel insani durum (special humanitarian concern) dahilinde üçüncü ülkeye yerleştirme programına dahil edilmişler ve resmi mülteci statüsü kazanmışlardır. Bu statüleri, 5 yıl içerisinde Amerikan vatandaşlığına başvurma hakkını da içermektedir (USA Immigration and Nationality Act, Chapter 12, 2023). Bu kapsamda, Uluslararası Göç Örgütü'nün de

9 Görüşme notları, Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi, 2022.

desteğiyle Özbekistan'dan Rusya Krasnodar'a göç etmek zorunda kalan ve geçerli kimlik belgesi bulunmayan Ahıska Türklerinin Amerika'ya mülteci olarak gidebilmelerinin önü açılmıştır. 2004 yılında başlayan çalışmalar neticesinde yaklaşık 15.000 Ahıska Türkü Amerika'nın çeşitli eyaletlerine yerleştirilmiştir (Doğan, 2023; Aydıngün, 2014; Alptekin, 2013, akt. Devrisheva, 2019: 340). Amerika'da oluşan bu diaspora, Özbekistan'daki Ahıska Türkleri arasında Amerika'ya göç eğilimini artırmaktadır.

Sayıları sınırlı olsa da 1989 sonrası dönemde Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Ukrayna'ya göç eden aileler de olmuştur. Ahıska Türklerinin Türkiye'ye göçü konusunda 1990 yılından itibaren siyasi adımlar atılmış olsa da (Alım-Doğanay vd. 2006: 310), ancak 1992 yılında Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Kabulü ve İskanına Dair Kanun çıkarılmıştır (2 Temmuz 1992 tarihli ve 3835 sayılı kanun).[10] Kanunun yürürlüğe girmesiyle 150 Ahıskalı Türk aile, iskanlı göçmen statüsünde[11] Iğdır'a yerleştirilmiş ve her türlü ihtiyaçları temin edilmiştir (Ganiyeva, 2012: 185). Bu kanundan yararlanarak sonradan gelen aileler ise, kendi imkanlarıyla ve serbest göçmen statüsünde[12] Ankara, Antalya, İzmir, Bursa, İstanbul, Kocaeli gibi büyük şehirlere yönelmişlerdir (Yılmaz-Mustafa, 2014, akt. Devrisheva, 2019: 343-344). Serbest göçmen statüsünde gelen Ahıskalı Türkler için diploma denkliği ve vatandaşlık kazanımı gibi birtakım sorunlar uzun süre devam etmiştir (Ganiyeva, 2012: 195-196). Ancak, Ukrayna'ya giden yaklaşık 10bin Ahıskalı açısından bir başka sürgün önce 2014 yılında, sonra da 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı'nı takiben yaşanmış ve Ukrayna'dan Türkiye'ye gelen Ahıska Türkleri, Erzincan'ın Üzümlü ilçesinde ve Bitlis'in Ahlat ilçesinde ikamet etmeye başlamışlardır (Akpınar, 2016: 336-337; Devrisheva, 2019: 340-341).

Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi Başkanı'nın verdiği güncel verilere göre, ülkede kayıtlı olan Ahıska Türk nüfusu 70.000 kişiden oluşmaktadır. Bu kayıtlı Ahıska Türkleri içerisinde Özbekistan'da ikamet edenlerin sayısı ise 50.000 kişidir. Bu kişiler çoğunlukla Taşkent, Semerkant, Buhara, Sirderya ve Fergana şehirlerinde yaşamakta ve 1997'den bu yana her bir şehirde Ahıska Kültür Merkezi de açmışlardır. Kültür merkezlerinin temel amacı, Ahıska Türklerinin milli değerlerini yaşatmaktır. Özbekistan'da Kültür Merkezleri devlet tarafından tanındığı için müzik dinletisi, yöresel yemek tanıtımı, tiyatro, folklor ve halk oyunları gösterisi, görsel ve yazılı medya gibi kültürel etkinlikler için önemli maddi destek almaktadırlar. Ayrıca, yurtdışında temsil amacıyla Harici Devletler Komitesi ve Bakanlar Kurulu ile uyum içerisinde çalışmalarını sürdürebilmektedirler.[13]

Ülke dışında geçici ikamet eden 20.000 Ahıska Türkü ise, çoğunlukla çalışma veya eğitim amacıyla ülkelerini terk etmişlerdir. Ahıska Türklerinin yerleşim yeri açısından kırkent dağılımına baktığımızda ise, Semerkant ve Buhara'da çoğunluğun kentlerde yaşadığı, Taşkent ve Sirderya'da ise büyük çoğunluğun köylerde ikamet ettiği görülmektedir. Propiska uygulamasının kaldırılması sonrasında, köylerde

10 https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3835&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

11 5543 sayılı 19.09.2006 tarihli İskân Kanunu'na göre, iskanlı göçmen tanımı, Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup yerleşmek niyetiyle özel kanunlarla yurt dışından getirilen ve bu kanun hükümlerine göre taşınmaz mal verilerek iskanları sağlanan göçmenleri ifade eder (Madde 3.e).

12 5543 sayılı 19.09.2006 tarihli İskân Kanunu'na göre, serbest göçmen tanımı, Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup yerleşmek niyetiyle tek ya da toplu olarak Türkiye'ye gelip Devlet eliyle iskân edilme talebi olmadan yurda kabul edilenleri ifade eder (Madde 3.f).

13 Görüşme notları, Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi, 2022.

yaşayan Ahıska Türkleri arasında da ekonomik nedenlerle kent merkezlerine göç eğiliminin arttığı gözlemlenmektedir. Eğitim amaçlı göç ise, Türkiye'ye doğru yoğunlaşmıştır. Bu göç tercihinde kültürel benzerliklerin yanı sıra, Türkiye'nin sunduğu burs olanaklarının (YTB Türkiye burslarının) da Türkiye'ye yönelik ilgiyi artırdığı Kültür Merkezi Başkanı tarafından vurgulanmıştır.[14]

Ahıska Türkleri 1944'ten bu yana 80 yıllık sürgün tarihi boyunca çok farklı ülkelere dağılmakla kalmamışlar; Sovyet komünist rejimi, Perestroika dönemi, kapitalist-neoliberal düzen dahil farklı toplumsal, siyasi ve ekonomik sistemler altında yaşam mücadelesi vermişlerdir. Ancak, hiçbir şekilde Türk kimliklerinden, dillerinden ve dinlerinden ödün vermemişlerdir.

52 yaşındaki Ahıska Türkü Mesut Bey ile yaptığımız söyleşide, Ahıska Türklerinin zorunlu göç hikayesinin acı izlerini bulmak mümkün. Babasının 1944 sürgününde henüz 6 yaşında iken ailesiyle beraber Andican özerk bölgesine gönderildiğini, daha sonra 1957-1958 yıllarında Azerbaycan'a tekrar göç ettirildiklerini anlıyoruz. Anne tarafının ise, ana vatan Ahıska'dan (Gürcistan sınırları içinde) göç ettirilerek Kazakistan'a yerleştirildiğini, sonra da Azerbaycan'a ikinci göç ile gittiklerini aktarıyor. Anne ve babasının Azerbaycan'da evlendiğini, kendisi gibi eşinin de Azerbaycan'da doğup büyüdüğünü aktaran Mesut Bey, 1967 yılından bu yana Özbekistan'da yaşayan dayısının yanına gelip iş kuruyor, düğünden sonra eşini de Taşkent'e getirip yerleşiyorlar. Ahıska Türkleri için göç ve sürgün hayatlarının önemli bir parçasıdır. Bu göç yollarını ve Türkiye dahil dünyanın dört bir tarafına dağılan Ahıska Türklerini onun ağzından dinleyelim:

1987'de Taşkent'e geldim. Askere bile Özbekistan'da gittim. 1998'de Azerbaycan'da evlendim. Ben zaten Özbekistan'da işimi kurmuştum. Görücü usulü, eşimi hiç görmeden evlendim. Ben burada yaşıyordum, evlenmek istediğimi söyledim. Eşimi annem buldu. Görücü usulü evlendik. Eşim de Ahıska Türkü. Genelde Ahıskalılar Ahıskalılarla evlenir. Düğünü Azerbaycan'da yaptık. Sonra eşim de buraya yanıma göç etti. Evlendiğimizde ben 28 yaşında, eşim 21 yaşında idik. Türkiye'ye gitmek istemedik. Özbekistan'ı seviyoruz. Ahıska Türkleri olarak el üstünde tutuluyoruz. Bizim için burasının çok olumlu yanları var. Benim bir kardeşim Kırgızistan'da yaşıyor. Amerika'da akrabalarımız var. 2000'lerde Azerbaycan'dan ve Özbekistan'dan Amerika'ya göçenler çok oldu. Sovyetlerden sonra Türkiye'ye göç eden çok oldu. Iğdır'da, İstanbul'da ve Bursa'da çok akrabamız var. 2002'de bu restoranı açtık. Burası da Türk restoranı. Çocukları Türkiye'ye okumaya gönderdik. Oğlum Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde mimarlık okuyor. Kızım ise Trabzon'da eczacılık okuyor.

Resim 5.4: Taşkent'te Ahıska Türkü ailenin evinde heyetimizle öğle yemeği

14 Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi Başkanı ile Ağustos 2022'de yapılan görüşme notlarından derlenmiştir. Buna göre, yakın zamanda 550 Ahıska Türkü genç Türkiye'deki yüksek öğretim kurumlarından diploma almışlardır.

5.1.3. Bağımsızlık Sonrası Göç ve Milli Kimliğin İnşası (1991 - 2023)

Sovyetlerin dağılması ve 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından, Orta Asya'da etnik kökenli göçlerin yeniden hızlandığı görülür. Bu dönem, Orta Asya ülkeleri için hem millet inşasının hem de etnik temelli ulusal sınırların oluşturulduğu süreçtir. Bağımsızlığın hemen ardından, yaklaşık 400.000 Rus ülkeden ayrılırken, 300.000 Özbek ise Rusya'dan Özbekistan'a göç etmiştir. 1991-1999 yılları arasında Ukraynalı, Tatar, Yahudi, Rus ve Alman gibi farklı milletlerden yaklaşık bir milyondan fazla insanın ülkeden göç ettiği, büyük ölçüde Özbekçe konuşan yaklaşık 400.000 kişinin ise ülkeye yerleştiği kaynaklarda belirtilmektedir (Pardaev, 2023; Baxriddinov, 2021: 392).

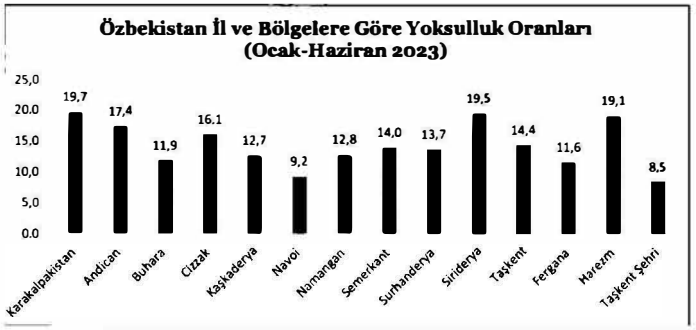
1990'lı yıllarda ülkenin sosyalizminden kapitalist ekonomiye geçiş yaptığı ve 2010'lu yıllarda ise dünya kapitalizmiyle bütünleşme süreci yaşadığı görülür. Kerimov'un liderliğinde Özbekistan kapitalizme kontrollü geçiş yapmış olsa da beraberinde gelen ekonomik sorunlar 1990'lı yılların ortasında emek göçünü zorunlu hale getirmiştir. Ekonomik sorunlara rağmen Özbekistan'dan yurtdışına göçü özendirmek istemeyen Kerimov, uyguladığı politikalarla millet olma tohumunu bu dönemde atmıştır. Kerimov'un ardından iktidara gelen Mirziyoyev dönemi ise, devlet kapitalizminden neoliberal ekonomiye geçiş sürecini temsil eder. Mirziyoyev, Kerimov'un tersine emek göçünü düzenlemeye ve kolaylaştırmaya yönelik çeşitli reformlar geliştirmiş ve emek göçü kurumsallaştırılmıştır. Uluslararası göçün neredeyse tamamını emek göçü oluşturur hale gelmiştir. Göçmen Özbek işçiler ağırlıklı olarak Rusya, Kazakistan, Türkiye ve kısmen Güney Kore'yi hedef ülke olarak tercih etmektedirler (Baxriddinov, 2021: 393).

Emek göçüyle birlikte düzensiz göç ve farklı sömürü çeşitleri de gündeme gelmektedir. Bu ise, göçmenleri insan ticareti, cinsel taciz, cebri çalıştırma gibi sorunlara karşı kırılgan hale getirmektedir. Son yıllarda ise göçmen profilinde meydana gelen değişimle, emek göçünün kadınlaşması ve gençlerin göç etmeye başlaması göç sosyolojisinin önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

1950'li yıllarda Türkiye'de yaşandığı gibi, Özbekistan'da iç göç ve dış göç birbirinden bağımsız bir şekilde düşünülmemelidir. İç göçün kısıtlandığı ve iş piyasalarında daralma yaşandığında bireylerin dış göçe yöneldiği, iç göç kısıtlamalarının kaldırılmasına rağmen beklenildiğinin aksine iç göç patlaması yaşanmadığı ve dış göç hareketlerinin artarak devam ettiği görülmektedir. Bu durum, göç kültürünün Özbekistan'da yaygınlaşması ile doğrudan ilintilidir.

Ayrıca, makro düzeyde belirli şehirlerin ekonomik kalkınma hızı ve fakirlik oranları dış göçü bazı bölgelerde daha fazla tetiklemiştir. Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı'nın 2023 yılı Ocak-Haziran dönemi için bölge bazlı açıkladığı yoksulluk verilere göre, Özbekistan genelinde 2022 yılında %17 olan yoksulluk oranı, Ocak-Haziran 2023 döneminde %14'e düşmüştür. Bu rakam, Özbekistan'da bugün yoksulluk sınırının altında yaşayan 1 milyon 307 bin 800 kişi olduğunu göstermektedir.

Bölgesel yoksulluk oranlarına baktığımızda, Karakalpakistan %19,7 ile en yoksul bölge olarak öne çıkmaktadır. Onu Sirderya (%19,5) ve Harezm (19,1) izlemektedir. En düşük yoksulluk oranları ise Taşkent (%8,5) ve Navoi (%9,2) illerinde kaydedilmiştir (Şekil 5.2).

Şekil 5.2: Özbekistan'da İl ve Bölgelere Göre Yoksulluk Oranları (Ocak-Haziran 2023)

Kaynak: Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı (2023). (https://mehnat.uz/uploads/news_content/files/2023/07/26/4EBfF5TIH40.pdf)

Özbekistan'dan yurtdışına göçün bölgesel dağılımına baktığımızda, Mirziyoyev döneminde propiska uygulamasının kademeli olarak kaldırılmaya başlanmasıyla 2016'dan itibaren Taşkent şehri ve Taşkent bölgesi artık göç vermek yerine göç almaya başlamıştır. Ülkenin en yoksul bölgelerinden biri olan Sirderya, Karakalpakistan ve Harezm en fazla göç veren bölgeler olarak öne çıkmaktadır (Tablo 5.1).

Tablo 5.1: Özbekistan'da Göçün Vilayetlere Göre Dağılımı (2000-2020)

Vilayetler	2000	2016	2017	2020
ÖZBEKİSTAN TOPLAM	-66592	-26248	-18599	-12543
Karakalpakistan	-3919	-4583	-4263	-4739
Andican	-2080	-1671	-2028	-5207
Buhara	-3516	-1973	-2254	-8336
Cizzak	-3065	-1261	-1191	-3641
Kaşkaderya	-2348	-1915	-3924	-21444
Navoi	-3250	-1555	-840	-2319
Namangan	-1945	-929	-1142	-4586
Semerkant	-7328	-4423	-4946	-12643
Surhanderya	-2912	-1463	-1678	-11062
Sirderya	-3090	-1175	-766	-2432
Taşkent	-8504	-5736	-6377	4273
Fergana	-5728	-1979	-2097	-6568
Harezm	-1383	-1193	-1091	-5480
Taşkent Şehri	-17524	3608	13998	71641

Kaynak: Open Data Portal of The Republic of Uzbekistan, Migration Balance (1991-2020) verileri derlenerek oluşturulmuştur. (https://data.egov.uz/eng/search?name=false&text=false&orgname=false&metatags=false&keyword=migration)

Yukarıdaki Tablo 5.1'de de görüldüğü üzere, Özbekistan tarih boyunca göç verme eğilimini sürdürmektedir. İç göç kısıtlamalarının kaldırılması başkent Taşkent'i ve bölgesini iç göç hareketlerinin merkezi haline getirmiştir. İl bazında ve bölgesel düzeyde iş gücü göstergelerine baktığımızda, işsiz sayısının yüksek olduğu bölgelerden göç eden kişi sayısı daha fazladır (Tablo 5.2). Göç eden kişi sayısının bölge nüfusuna oranı, işsizlerin bölge nüfusuna oranı gibi daha detaylı veri setleri oluşturmaları bölgede yoksullukla mücadele bağlamında yapılacak sosyal politikalar, ulusal kalkınma ve göç politikalarının düzenlenmesi için önemlidir. Yine de Özbekistan Cumhuriyeti İstatistik Kurumu tarafından sunulan temel veriler (Tablo 5.1 & Tablo 5.2), göçün ana nedeninin ekonomik faktörler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 5.2: İl ve Vilayetlere Göre İşgücü Göstergeleri (Ocak-Eylül 2022)

Vilayetler	İşsizlik Oranı	İşsiz Sayısı	İstihdam Oranı
Karakalpakistan	8,9%	71.100	62,5%
Andican	8,9%	127.600	70,5%
Buhara	8,6%	74.200	67,9%
Cizzak	9,0%	54.900	67,1%
Kaşkaderya	9,0%	121.000	62,7%

Vilayetler	İşsizlik Oranı	İşsiz Sayısı	İstihdam Oranı
Navoi	7,9%	36.000	69,2%
Namangan	8,8%	107.000	65,4%
Semerkant	9,1%	149.500	65,9%
Surhanderya	9,0%	100.000	64,6%
Sirderya	9,1%	34.100	65,5%
Taşkent	8,6%	114.200	71,9%
Fergana	9,0%	149.500	67,6%
Harezm	8,8%	72.500	65,4%
Taşkent Şehri	6,3%	91.600	82,9%

Kaynak: Özbekistan Cumhuriyeti İstatistik Kurumu, 2022 verileri derlenerek oluşturulmuştur. (https://stat.uz/en/component/search/?searchword=labor%20indicators&searchphrase=all&Itemid=365)

Göç istatistikleri ülkenin dış göç vermeye devam ettiğini göstermektedir. İlerleyen sayfalarda daha detaylı inceleyeceğimiz gibi, mikro düzeyde etnik köken, kültürel yakınlık ve siyasi yönelim hedef ülkeleri belirleyici bir rol oynamıştır. Aynı yıl içerisinde ülkeden ayrılan ve ülkeye gelen kişi sayısına baktığımızda, bu sayıların birbirine yakın olduğu görülür (Tablo 5.3). Bu durum, Özbek göçmenlerin ülkeleri ile bağlarını koparmadıklarını ve daha ziyade döngüsel göç hareketlerinin baskın olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 5.3: Özbekistan'dan Ayrılan ve Özbekistan'a Gelen Kişi Sayısı (2000-2017)

Yıl	Ülkeden Ayrılan Kişi	Ülkeye Gelen Kişi Sayısı	Net Göç (-)
2000	145.900	212.500	66.600
2001	151.800	229.600	77.800
2002	152.800	236.100	83.300
2003	139.700	232.700	93.000
2004	147.400	243.500	96.100
2005	144.800	246.400	101.600
2006	144.000	209.200	65.200
2007	151.200	214.300	63.100
2008	149.700	195.800	46.100
2009	138.100	187.700	49.600
2010	139.800	183.900	44.100
2011	136.600	184.100	47.500
2012	169.700	210.700	41.000
2013	155.100	189.700	34.600
2014	145.400	183.900	38.500
2015	139.300	168.600	29.300
2016	141.600	167.800	26.200
2017	157.100	177.700	20.600

Kaynak: Interstate Statistical Committee of The Commonwealth of Independent States, 2018. (https://new.cisstat.org/documents/124986/145563/1-migration_population.pdf/a91a2650-a0bc-456e-14a5-6c1e095c2ccd?version=1.0&t=1544029477978)

5.2. Özbekistan'da İç Göç: Propiska (Kırdan Kente Göç Kısıtlamaları) ve Kalkınma Sorunları

Özbekistan'da iç göçü ele aldığımız bu alt bölümde, ilk olarak kapitalist ekonomiye geçiş, kalkınma politikaları ve propiska uygulaması bağlamında iç göçün tarihsel olarak nasıl şekillendiği ele alınacaktır. Ardından, iklim krizinin bölgedeki sosyal ve ekonomik hayata etkileri zorunlu iklim göçü ve dinamikleri bağlamında analiz edilecektir.

1990'lı yılların başında Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanması ve kapitalist ekonomiye geçişle birlikte yüksek işsizlik oranları ve enflasyonla karşı karşıya kalan Özbek aileler geçimlerini sağlayabilmek ve refahlarını artırmak amacıyla göçe yönelmiştir (Bondarenko, 2021). Özellikle kırsal nüfusta yaşayanlar yeni iş imkanları ve ekonomik nedenlerle göç etmenin yollarını aramıştır. Ancak, Kerimov döneminde sıkı bir şekilde uygulanan propiska sistemiyle

kırdan kente göç fiili olarak kısıtlanmıştır. Ülke içi oturma izni olarak tanımlanabilecek olan propiska, bireyleri kimliğinde belirtilen adrese yasal olarak bağlayan zorunlu bir ikametgâh sistemidir (Human Rights Watch, 1998). Bu uygulama, bireylerin propiska belgesinin gösterdiği yerde (genellikle doğdukları yerde) yaşamalarını ve çalışmalarını zorunlu kılar (Seitz, 2020: 17; Eurasianet, 2020a; 2020b). Bu uygulama ile tarımda istihdam edilemeyen büyük bir nüfusun kentlere yönelmesi engellenmiştir.

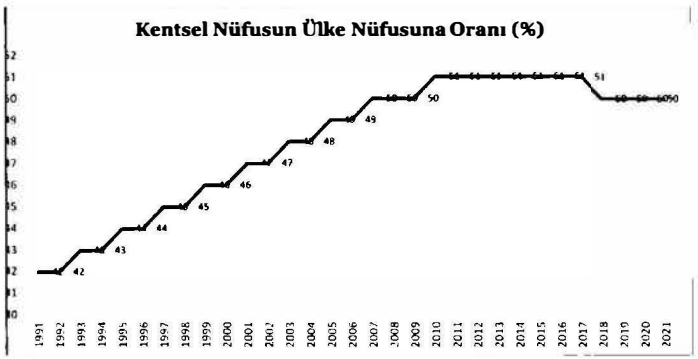
Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Kerimov, devlet denetiminde planlı bir kapitalistleşmeyi hedeflemiş (Ruziev, 2021: 1303) ve önceliği istihdam alanlarını genişletmek, yatırım fırsatlarını artırmak ve planlı bir GSYH büyümesine vermiştir. Kerimov uyguladığı ekonomik politika doğrultusunda yurt dışına işçi göçünü teşvik etmek istemese de Özbekistan gerek ekonomisinin yeterli istihdamı sağlayamaması gerekse kırdan kente göçün kısıtlanması sonucu yurtdışına yönelik işçi göç engellenememiştir.

İlk başta erkeklerin baskın olduğu bu göç hareketine zamanla kadınlar da dahil olmuştur. Başlıca göç nedenleri arasında, çocuklarına daha iyi hayat standartları vermek, gelir farklılıklarına karşı daha dirençli olmak ve çevre ülkelerdeki talep doğrultusunda işçi açığını karşılamak sayılabilir.

2016 yılında Kerimov'un vefatının ardından başkanlık koltuğuna oturan Mirziyoyev'in propiska rejimindeki liberalleşme hamleleri ve neoliberalizme geçiş politikalarıyla kırsal bölgelerden şehirlere yönelik bir göç dalgası başlamıştır. Kerimov dönemiyle benzer şekilde, bu dönemde de göçün temel nedeni ulusal ekonominin özellikle kırsal bölgelerde yeterli istihdam yaratamamasıdır. Ekonomik olarak aktif nüfusun büyüklüğü istihdam edilen iş gücünün büyüklüğünden çok daha hızlı artmaktadır (UNDP, 2010: 15). Özellikle kırsal alanlarda topraktan koparılan ve tarımda iş imkanlarından yoksun kalan işçiler yurtdışına göç etmenin yanı sıra artık iç göçü de tercih ederek özellikle Taşkent gibi büyük şehirlerde enformel sektörlere yönelmişlerdir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın Özbekistan Raporu (2010: 15), kırsal yoksulluğun Özbekistan için ciddi bir sorun olduğunun altını çizmektedir. Kırsal bölgelerde nüfus hızla artarken, kapitalist ekonomiye geçişle birlikte tarımsal üretimin önemi giderek azalmış; bu durum kırsal istihdamı azaltarak nüfusun göçe yönelmesine neden olmuştur.

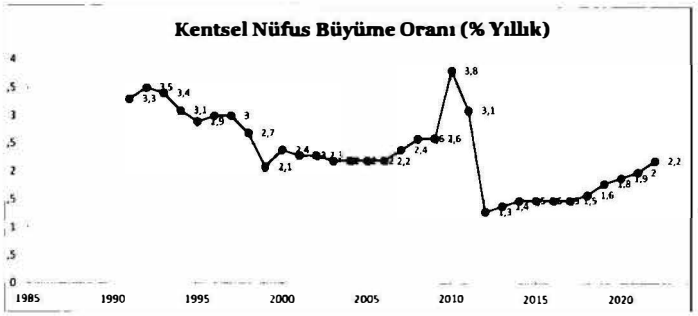
Özbekistan'da kentli nüfusun toplam nüfusa oranına (Şekil 5.3) ve kentsel nüfus büyümesine (Şekil 5.4) baktığımızda, 2018 yılından itibaren kent ve kır nüfusunun dengede olduğunu görmekteyiz. 2018 yılı öncesi kırsalda yaşayan nüfus kentlerde yaşayanlara oranla daha fazladır.

Şekil 5.3: Özbekistan'da Kentsel Nüfusun Ülke Nüfusa Oranı (%) (1991-2021)

Kaynak: Dünya Bankası, 2021a. (https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?locations=UZ)

Şekil 5.4: Kentsel Nüfus Büyüme Oranı (% Yıllık) (1991-2022)

Kaynak: Dünya Bankası, 2022b. (https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?locations=UZ)

Yukarıda görüldüğü üzere, kentli nüfus ülkenin ortalama yarısını oluşturmakta ve kırdan kente göçün serbest hale gelmesi ile kentli nüfus artış trendi göstermemektedir. Dünya Bankası'nın yürüttüğü bir araştırmaya göre, Özbekistan Orta Asya'da yer alan benzer büyüklükteki diğer ülkelere oranla daha düşük oranda kentleşmiştir ve iç göç oranı daha düşüktür (Seitz, 2020: 5).

Kırsal nüfusun nispi hareketsizliği ve kentlere yönelik göçe direnebilmesinin ana nedeni son on yıla kadar uygulanmaya devam edilen ve Sovyet döneminde planlı ekonominin temel araçlarından biri olan propiska'dır. Örnek olarak, Taşkent'te yaşamak, istihdam edilmek, mülk satın alabilmek, kamu eğitiminden yararlanabilmek ve hatta evlenebilmek için Taşkent propiska'sına sahip olmak gerekir.

Özbekistan'ın bağımsızlığının ardından ilk yıllarda Kerimov devlet kontrolünde kapitalizme planlı geçişi amaçlamıştır. Propiska uygulaması planlı sanayileşme ve iç göçün kontrol edilmesi, sosyal hizmet ve kaynakların dağıtılması noktasında işlevsel olmuştur (Bukley, 1995; Seitz, 2020: 17). Dünya Bankası'nın bir çalışmasına göre, başkent Taşkent şehri 2000-2019 yılları arasında en yavaş büyüyen bölgedir. 2000-2019 yılları arasında Özbekistan nüfusu %36 artarken Taşkent şehri nüfusu %17, şehrin çeperlerini de kapsayan Taşkent bölgesi nüfusu %23 artmıştır (Seitz, 2020: 17). K

Kapitalist ekonominin çekim merkezi olma potansiyelini elinde bulunduran Taşkent'e yönelik iç göç hareketleri böylelikle büyük ölçüde denetlenmiştir. Bunun iyi bir yanı, gelişmekte olan ülkelerin başkentlerinde yaygın olan gecekondu mahallelerine Taşkent'te rastlanmamasıdır. Elbette, ekonomi yönetimi açısından bakıldığında, bu iç göç kısıtlaması aynı zamanda hükümetin yeni iş alanları yaratma ve kentlerde oluşan işsiz nüfusu kısa zamanda absorbe etme yükümlülüğünden kaçınmasına yardımcı olmaktadır.

Bağımsızlık sonrası kapitalist sisteme geçiş ile birlikte, artan işsizlik ve yoksulluğun daha yüksek olduğu bölgelerde ve özellikle kırsalda ikamet eden vatandaşları fırsat eşitliğinden mahrum bırakan ve eşitsizlikleri pekiştiren bu uygulama, kırsal bölgelerden yurt dışına göç dalgasının hızla artmasına sebep olmuştur (Eurasianet, 2020a; 2020b). Başka bir deyişle, bir Özbek için, köyünden kalkıp başka bir ülkeye gitmek, başkent Taşkent'e gitmekten daha kolay olmuştur. Nitekim, Özbekistan'dan yurt dışına göç, iç göçten çok daha yüksektir.

Tablo 5.4'te görüldüğü üzere, Özbekistan'da neredeyse tüm bölgeler göç vermektedir. Propiska'nın kaldırılmasının ardından bu göçün sadece küçük bir bölümü Taşkent şehri ve Taşkent bölgesine iç göçe yönelmekteyken, diğerleri dış göçü tercih etmektedir.

Tablo 5.4: Özbekistan'da Göçün İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı (2016-2020)

Bölgeler	2016	2020
ÖZBEKİSTAN TOPLAM	-26248	-12543
Karakalpakistan	-4583	-4739
Andican	-1671	-5207
Buhara	-1973	-8336
Cizzak	-1261	-3641
Kaşkaderya	-1915	-21444
Navoi	-1555	-2319
Namangan	-929	-4586
Semerkant	-4423	-12643
Surhanderya	-1463	-11062
Sirderya	-1175	-2432
Taşkent	-5736	4273
Fergana	-1979	-6568
Harezm	-1193	-5480
Taşkent Şehri	3608	71641

Kaynak: Özbekistan Açık Veri Portalı, Net Göç (1991-2020) verileri derlenerek oluşturulmuştur.

(https://data.egov.uz/eng/search?name=false&text=false&orgname=false&metatags=false&keyword=migration)

Özbekistan, Cumhurbaşkanı Mirziyoyev liderliğinde Eylül 2016'dan itibaren devlet denetiminde dışa kapalı büyüme modelinin değiştirilerek dünya kapitalizmine eklemlenme sürecine girmiştir. Bu yeni modelde ülke içerisinde ekonomik büyüme, üretim ve verimliliğin artırılması için kentlere göç ve ucuz emek gücü elde edilmesi önemli rol oynamaktadır.

Yüksek nüfus artışı ve iş gücü genişlemesi yaşayan Özbekistan'da tarım sektörü tek başına artan iş talebi ve yükselen ücretleri karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu dönemde artan kentleşme hızı, kırsal istihdamın azalmasına ve kentsel istihdam biçimlerinin ağırlık kazanmasına neden olmaktadır. Tarımın aksine, kapitalist sistemin de dayatmasıyla üretim ve hizmet sektörü daha hızlı büyüyerek nüfus artış hızını ve iş talebini yakalayabilmektedir. İç göçü kısıtlayarak kentsel nüfus artışını ve dolayısıyla ucuz emek oranını yavaşlattığı gerekçesiyle Mirzoyoyev liderliğindeki neoliberal ekonomik modelin başarılı olabilmesinin önündeki bir engel olarak görülen propiska sisteminin bütünüyle kaldırılması yolunda çalışmalar hızlanmıştır.

Özbekistan 2018 yılının başında 231 adımlı iddialı bir reform programı benimsemiş ve bu reform paketinin 56. adımı propiskanın tamamen kaldırılmasını önermektedir (Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2018). Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, propiska uygulamasında liberalleşme yoluna gitmiş ve bu uygulama adım adım kaldırılmıştır.

Propiska sisteminin kaldırılmasında tedrici davranılması ve bir süre beklenilmesi, Taşkent'teki altyapı eksikliği, okul ve konut eksikliği gibi kentsel planlamadaki eksiklik nedeniyledir (Hashimova, 2018). Bir diğer deyişle, Taşkent, şehre yönelik artan iç göç için hazır değildi(r). Ancak, sanılanın aksine propiska'nın kaldırılmasının ardından iç göç çok fazla artmamıştır (Şekil 5.5).

Mirziyoyev emek göçünü düzenleyen ve teşvik eden yasal düzenlemeler getirerek, zaten mevcut olan uluslararası emek göçü kültürünü yasal olarak da teşvik etmiştir. Böylece, kırsal nüfus büyük şehirlere göç etmek yerine yurt dışına göçü tercih etmeye devam etmiştir.

Şekil 5.5: Özbekistan'da İç Göç Hareketleri (2018-2021)

Kaynak: IOM, 2023. (https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/Compilation%20Report%201%20v3%2020230825.pdf)

5.3. İklim Nedenli Göçler ve Ülke İçinde Yerinden Edilme

Özbekistan'da iç göçün önemli dinamiklerinden birisi de iklim kaynaklı zorunlu göçlerdir. Günümüzde tarihin en büyük çevre felaketlerinden birisi olarak tanımlanan Aral Gölü'nün hızla kuruması, çevresel sorunlar ve insan sağlığının olumsuz etkilenmesi gibi problemlerin yanında Özbekistan için hayati önemde bir başka toplumsal mesele olan iklim göçlerini gündeme getirmiştir. Üstelik, Özbekistan'ın iklim krizinden doğrudan etkilenmesi temel tarım arazilerinde verimliliğin azalmasına neden olarak kırsal nüfusun ekonomik sorunlarını ve kırsal yoksulluğu derinleştirmiştir. Bu alt bölümde, Aral Gölü'nün kurumasına bağlı çevresel koşulların giderek kötüleşmesi, bunun bölgedeki sosyal ve ekonomik hayata etkileri ve neden olduğu zorunlu iklim göçü ve dinamikleri ele alınacaktır.

Özbekistan'da tarımsal üretim ve özellikle pamuk endüstrisi ülke ekonomisinin yapı taşıdır. Ancak, Sovyetlerin başlattığı pamuk endüstrisini geliştirme çabalarına paralel olarak aşırı sulama uygulamalarında ısrar edilmesi, 1960'lardan günümüze gelinceye kadar Aral Gölü'nün yaklaşık yüzde 90'ının kurumasına yol açmıştır. 1950'ler ve 1960'lar boyunca, Sovyetler Birliği Orta Asya'da pamuk üretimini genişleterek ekonomik kazancını artırmak için Aral Gölü'nün yok olma tehdidine rağmen sulamayı artırmayı planladı (Micklin, 1988). Ayrıca, 1960 ile 1988 arasında, pamuk ekim alanı 1,9 milyon hektardan 3,1 milyon hektara yükseldi (Pomfret, 2002). Bu artış, sulama için nehirlerden daha fazla suyun yönlendirilmesine ve Aral Gölü'nün su düzeyinin giderek azalmasına sebep oldu. Aynı zamanda, ekim ve hasat verimini artırmak için gübre, herbisit, böcek ilacı ve yaprak döken zehirli ilaçların kullanımı da arttırıldı. Sovyet planlayıcılarına göre, bunun sonucunda elde edilen pamuk hasatları ekonomik bir başarı olarak görüldü ve 1960-1988 yılları arasında, Sovyet ham pamuk üretimi 4,3 milyon tondan 8.7 milyon tona yükselerek 1980'lerde dünyanın ikinci büyük pamuk ihracatçısı SSCB olmuştur (Feshbach & Friendly, 1992; Pomfret, 2002). Halbuki, yine aynı dönemde, 1960-1989 yılları arasında, Aral Gölü'nün alanı %41 oranında azalmış ve hacmi %67 oranında düşerek su tuzluluk oranı tam üç katına çıkmıştır (Micklin, 2006).

Son verilere göre, Özbekistan hala dünya genelinde pamuk üretiminde öncü bir konumda bulunmakta olup, pamuk endüstrisi ülkenin dış ticaret geliri için kritik bir kaynak olarak öne çıkmaktadır (USDA, 2023). Pamuk endüstrisi yoğun iş gücüne ihtiyaç duyduğu için ekonomik olanakların kısıtlı olduğu kırsal bölgelerde önemli bir istihdam kaynağı sağlamaktadır. Ancak, Özbekistan'da pamuk endüstrisinin ekonomik başarısı tüm bölge sakinleri için felaketle sonuçlanmıştır. Aral Gölü'nün giderek kuruması, ilişkili ekosistemlerin ve deltaik yaşam alanlarının tahriba-

tına yol açmıştır. White (2013: 19), bu çevre felaketini toplum ve doğa arasındaki karşılıklı ve çok yönlü ilişkinin siyasi ve ekonomik kaygılarla zarar görmesi olarak tanımlar.

Bunlara ilaveten, çevresel koşulların giderek kötüleşmesi bölgeden göçün düzenli olarak artmasına neden olmakta ve bölge giderek çevresel ve sosyal açıdan sürdürülebilirliğini kaybetmektedir. Maalesef, Aral Gölü yıllar içinde kuruyarak havzası kumlu, zararlı tuzlar ve toksik kimyasallarla kaplı bir çöle dönüşmektedir (White, 2023; Integral Human Development, 2020). Aral Gölü havzasında yaşayan neredeyse iki milyon insanın yüz binlercesi, göl kuruduktan sonra bölgeyi terk etmiştir. Dünya Bankası istatistiklerine göre, 2022 yılında çevre felaketlerine bağlı ülke içerisinde zorunlu göçe maruz kalan ve yerinden edilenlerin sayısı 170.000'dir (Dünya Bankası, 2022c). Pamuk endüstrisinde kadın ve çocuk emeğinin yaygın kullanıldığı düşünüldüğünde, zorunlu göçün kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkisi daha da fazla olmuştur. Kırsal alanlardan kentlere göç etmek zorunda kalan ailelerde, erkeklerin büyük ölçüde hizmet sektöründe istihdam edildiği ve ailenin göçle birlikte daha yoksullaştığı bilinmektedir. Bu yoksullaşma, hem erkek emeğinin farklı sömürü türlerine karşı daha kırılganlaşması hem de çalışmayan aile fertlerinin (kadınlar ve çocuklar) daha zor yaşam koşullarına maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Mevcut araştırmalar ve istatistikler bu konulara detaylı değinmese de hem sosyal bilimler hem de sosyal politikalar açısından bu konuların üzerinde durmak gerekmektedir.

Aral Gölü'nün kuruması ve iklim krizi ülke içerisinde çeşitli doğal afetlerin yaşanmasını da tetiklemektedir. Uluslararası Göç İzleme Merkezi'nin (IDMC), Asya ve Pasifik'te Doğal Afet Kaynaklı Yerinden Edilmeler başlıklı raporuna göre (2022: 47), Seyhun nehri boyunca Özbek kıyısındaki Sardoba Barajı'nın 2020 Mayıs ayında çökmesi, Özbekistan ve komşu Kazakistan'da şiddetli sel felaketine yol açmış ve 22 Özbek köyünde yaşayan yaklaşık 70 bin kişi tahliye edilmiştir. İklim krizi, çok boyutlu olup ülkedeki doğal afetleri de tetikleyerek iklim kaynaklı zorunlu göçleri hızla artırmaktadır.

Aral Gölü'nü kurtarmak ve korumak için Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın üye olduğu Aral Gölü Kurtarma Uluslararası Fonu (IFAS) kurulmuştur. Bölge ülkelerinin düzenlediği zirvelerde ilk etapta Aral Vakfı'nın kurulması kararlaştırılmış ve su seviyesini arttırma yönünde uygulamalara başlanmıştır. Dünya Bankası'nın finanse ettiği, su kullanımını daha iyi idare edebilmenin amaçlandığı bu planda, sulama ihtiyacını azaltan 'yeşil teknolojilerin' kullanılması ve tuza karşı dayanaklı bitkilerin ekilmesi gibi öneriler değerlendirilmiştir (IFAS, 2023). Çevre felaketini geri döndürebilmek mümkün olmasa da afet yönetiminin gündeme alınarak bölge sakinlerinin sosyo-ekonomik kayıplarını telafi etmenin yanında çevresel ve sosyal açıdan sürdürülebilirliği sağlamak gündeme alınmalıdır.

5.4. Özbekistan'da Sığınmacılar, Mülteciler ve Vatansızlar

1951 Birleşmiş Milletler Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme – yaygın olarak kullanılan diğer ismiyle Cenevre Sözleşmesi – ve bu sözleşmede mülteci olma şartlarından *"1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda"* ifadesini kaldırarak yapılan değişiklikle 1967'de imzalanan *"Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Ek Protokol"* mülteci ve sığınmacıların hukuki statüsü-

nü düzenleyen uluslararası belgelerdir. Özbekistan, hem 1951 Cenevre Sözleşmesi'ni hem de 1967 Ek Protokolü'nü imzalamayan Orta Asya'daki tek Türk devletidir (UNHCR, 2023a). Ayrıca, sığınmacı ve mültecilerin hak ve statülerini düzenleyen ulusal bir yasa da mevcut değildir. Özbekistan'da tüm sığınmacı ve mülteciler göçmen olarak kabul edilmekte ve ilgili göç yasalarına tabi tutulmaktadırlar.

Özbekistan'ın 2018/2019 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Periyodik İncelemesinde ifade edilen BM Mülteci ve Vatansızlık Sözleşmelerine katılma ve uygulama isteği Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) başta olmak üzere birçok uluslararası kuruluş tarafından desteklenmektedir. BMMYK ilgili yasal mevzuatın geliştirilmesi ve uluslararası sözleşmelerle uyumun sağlanması için Özbekistan'a tam destek vereceğini belirtmektedir (UNHCR 2023b). BMMYK'nın Özbekistan şubesi bulunmamakla birlikte, Özbekistan Hükümeti ile BM Ofisi arasındaki anlaşmaya dayalı olarak, Uluslararası Göç Örgütü, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Mülteci Destek Birimi (UNDP/RSU) aracılığıyla ve Almatı, Kazakistan'daki BMMYK Bölge Ofisi ile yakın iş birliği içinde mültecilere yönelik insani faaliyetler sürdürülmektedir (UNHCR, 2023c).

2021 yıl sonu itibariyle Özbekistan BMMYK tarafından tanınan ve tamamı Afganistan'dan gelen 12 mülteciye ev sahipliği yapmaktadır.[15] Özbekistan Hükümeti, 2021 yılında ülkeye kısa süreli vizelerle gelen 13.020 Afgan vatandaşı olduğunu bildirmiştir. Ancak, Afganistan'daki koşullar göz önüne alındığında, bu insanlar geri dönememekte ve Özbekistan'da ilgili ulusal mevzuat da olmadığı için uluslararası koruma başvurusu yapamamaktadırlar (UNHCR, 2023c). BMMYK verilerine göre, ülkede 2012'den beri (2021 itibariyle) beri toplam 125 kayıtlı mülteci bulunmakta olup, bu kişilerin büyük kısmı üçüncü ülkelere yerleştirilmiştir. Özbekistan'da kalanların arasında ise, genelde evlilik benzeri yollarla Özbekistan vatandaşlığı veya uzun süreli oturma izni alabilenler olmuştur. Afganistan'dan Türkistan'a yönelik nüfus hareketi kısmen daha küçük ölçekli olsa da ülkenin siyasi kırılganlığı ve insani koşulların giderek kötüleşmesi daha fazla Afganistan vatandaşının ülkesinden ayrılarak sığınma arayışına girmesine neden olabilir (Akçapar, 2022a).

Uluslararası Göç Örgütü'nün Özbekistan raporunda (IOM, 2022), Orta Asya'da en çok Afganistan vatandaşına ev sahipliği yapan ülkenin Özbekistan olduğu belirtilmektedir. Yaklaşık 13.500 Afgan'ın ülkede bulunduğu ve özellikle Surhanderya bölgesinde bulunan ortalama 2.000 Afgan'ın ise acil insani yardıma ihtiyacı olduğunun altı çizilmektedir. Bu bağlamda, Uluslararası Göç Örgütü ve Özbekistan iş birliği içerisinde Afganistan sınırındaki Termez'de Bölgesel İnsani Lojistik Merkezi kurulmuştur. Özbekistan, Afganistan kaynaklı olası göç ihtimaline karşı uluslararası kuruluşlarla beraber acil durum hazırlığı ve kapasite artırma faaliyetlerinde bulunmaktadır (IOM, 2022).

Özbekistan için bir sorun haline gelen ve son yıllarda çeşitli yasal düzenlemeler ve iyileştirmelerle çözülmeye çalışılan bir diğer mesele vatansız kişilerdir. Yakın zamana kadar, Özbekistan dünya genelinde vatansızlık oranının en yüksek olduğu ülkelerden birisi olarak bilinmekte ve 2020 yılına gelindiğinde ülkede resmi olarak kayıtlı 93 bin 346 vatansız kişi bulunmaktaydı (UNHCR, 2020). Özbekistan, vatansız kişilerin haklarını düzenleyen uluslararası sözleşmelere (1954 tarihli "*Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin*

15 https://www.unhcr.org/countries/uzbekistan

Sözleşme" ve *"Vatansızlığın Azaltılmasına Dair 1961 Sözleşmesi"*) de taraf değildir. Ülkede vatansız kişilerin haklarını düzenleyen ayrı bir ulusal mevzuat da bulunmamaktadır (Özbekistan Yasal Mevzuat Arşivi, 2021). Ülkedeki vatansız kişiler, haklar ve sorumluluklar açısından yabancı ülke vatandaşlarıyla aynı yasal mevzuata, yani *"Özbekistan Cumhuriyet'inde Yabancı Vatandaşların ve Vatansız Kişilerin Hukuki Durumu Üzerine Kanun"* olarak bilinen yasaya tabidirler (Özbekistan Yasal Mevzuat Arşivi, 2021). Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, ülkedeki vatansızlık sorununa çözüm getirme sözü vermiş ve ilgili çeşitli mevzuat düzenlemelerini geliştirmiştir. 2020 yılında yürürlüğe giren yeni düzenleme ile yaklaşık 50.000 kişi vatandaşlık hakkı kazanmıştır. Bu düzenleme ile, ilk olarak 1995 öncesi dönemde ülkede kalıcı oturma izni almış olanlar vatandaş olarak kabul edilmiş; ardından, aileleri vatansız olsa bile, ülkede doğmuş tüm çocukların vatandaş kabul edileceği açıklanmıştır. Son düzenlemede ise, 2005'ten önce ülkeye yerleşmiş ve o tarihten itibaren ülkede yasal bir biçimde yaşayan kişilere vatandaşlık hakkı tanınmış ve bu sayede 20.000 kişi daha vatandaşlık almaya hak kazanmıştır (UNHCR, 2020).

Vatansızlar açısından bu kazanımlara rağmen, Özbekistan'ın mevcut Vatandaşlık Yasası, vatansızlığı önlemek için yeterli korumalar içermemektedir. Özbekistan vatandaşları açısından, ülke dışında üç yıl sürekli ikamet etmek ve bu süre zarfında konsolosluğa bildirimde bulunmamak vatandaşlığın kaybedilmesine yol açabilmekte ve kişi vatansız hale gelme riskiyle karşı karşıya kalabilmektedir (Özbekistan Yasal Mevzuat Arşivi, 2021). Dış göçün artık devlet politikası olarak kurumsallaştığı Özbekistan'da, özellikle yurtdışında yaşayan düzensiz göçmenler de vatandaşlıklarını kaybetme riskleriyle karşı karşıyadırlar.

Vatansızlık konusunu ele aldığımızda, günümüzde artık Özbekistan vatandaşı olsalar da özellikle 1944'teki sürgünleri ve sonraki toprak değişiklikleri nedeniyle vatansızlık sorununu yaşamış bir topluluk olan Ahıska Türkleri ve onların Özbekistan'daki göç ve yaşam hikayelerine de değinmek önemlidir (bkz. Ahıska Türkleri).

5.5. Özbekistan'da Göç ile ilgili Kurumlar ve Göç Politikaları

Özbekistan'da göç ve vatandaşlıklar ilgili konular Özbekistan İçişleri Bakanlığı Göç ve Vatandaşlık Kaydı Birimi (Ichki İshlar Vazirligi Organlarining Migratsiya Va Fuqarolikni Rasmiylashtirish Bo'linmalari Tomonidan) tarafından yönetilmektedir. Konuyla ilgili yasal mevzuat aşağıda sıralanan Anayasa ve kanunlardan oluşmaktadır:

- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (1992)
- Vatandaşlık Kanunu (1992) (en son 2020 yılında değiştirilmiştir)
- Özbekistan Cumhuriyeti'nde Diğer Devletlerin Vatandaşları ve Vatansız Kişilerin Giriş, Çıkış, Kalış ve Transit İşlemleri Hakkında 1996 Yılına İlişkin Kararname (en son 2019'da değiştirilmiştir)
- Dış İşçi Göçü Başkanlığı Hakkında 2003 Tarihli Kararname
- İnsan Ticareti Karşıtı Kanun (2008) (en son 2020'de değiştirilmiştir) (Özbekistan Yasal Mevzuat Arşivi, 2021).

Özbekistan'da göç ve iltica mevzuatı bağlamında hatırlanması gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. İlk olarak, yukarıda bahsettiğimiz üzere Özbekistan mülteciler ve sığınmacıların haklarını koruyan ve düzenleyen 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne ilişkin Cenevre Sözleşmesi

ve 1967 Ek Protokolü'ne taraf değildir. Ayrıca, vatansız kişilerin yaşadığı mağduriyetleri gidermek ve haklarını geliştirmek için oluşturulmuş uluslararası sözleşmeler olan Vatansız Kişilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ve Vatansızlığın Azaltılmasına Dair 1961 Sözleşmesi'ne de taraf değildir. Özbekistan yasalarına göre, vatansız kişiler ve başka ülke vatandaşları aynı mevzuata (bkz. Özbekistan Cumhuriyeti'nde Diğer Devletlerin Vatandaşları ve Vatansız Kişilerin Giriş, Çıkış, Kalış ve Transit İşlemleri Hakkında 1996 Yılına İlişkin Kararname) tabiidirler. Son olarak vurgulanması gereken bir diğer husus ise, Özbekistan çifte vatandaşlığı tanımamaktadır ve başka bir ülkenin vatandaşlığını alan kişiler Özbekistan vatandaşlığını kaybetmektedirler.

Yasal çerçeveye dair bu hatırlatmaların ardından, Kerimov ve Mirziyoyev dönemlerindeki farklı göç politikalarını karşılaştırmak gerekir. Özbekistan bağımsızlığının ilk birkaç yılında büyük ekonomik zorluklarla karşılaşmıştır. Bu süre zarfında, ülke yüksek düzeyde işsizlik ve enflasyon sorunları ile karşı karşıya kalmış ve bu durum birçok aileyi geçimlerini sağlamak için göç etmeye zorlamıştır (Bondarenko, 2021). Ülkenin Sovyetler döneminden beri süregelen göç kültürüyle şekillenmiş sosyal ağlar ise yeni göçmenlerin yurtdışında iş arama ve uyum sağlama süreçlerini büyük ölçüde kolaylaştırarak, Özbekistan'dan göçün artmasına ve hızlanmasına katkıda bulunmuştur (Bondarenko, 2021; Nurdinova, 2018). İslam Kerimov döneminde ekonomi politikası Sovyet ekonomisinden devlet denetiminde bir kapitalizme geçiş süreci olarak nitelendirilebilir. İlk yılların ardından, Özbekistan ekonomisi ciddi büyüme göstermiştir. Kerimov ulusal istihdamı teşvik etmiş ve emek göçünü özendirmekten kaçınmıştır. Ulusal ekonomiyi canlandırmak için GSYH büyümesi, iş ve yatırım fırsatlarının artırılarak istihdamın artması amaçlanmıştır (Ruziev, 2021: 1303). Yine de kırsal yoksulluğun yüksek olması (UNDP, 2010) ve kırdan kente göçün kısıtlanmış olması Özbekleri ülke dışında iş aramaya itmiştir. Diğer ülkelerdeki fırsatların ve yüksek yaşam standartlarının cazibesi de Özbekistan'dan diğer ülkelere yönelik göç eğilimini teşvik etmiştir.

Mirziyoyev, Kerimov'un vefatının ardından iktidara gelerek Özbekistan'da devlet kapitalizminden neoliberalizme geçiş sürecini başlatmış ve ülkeyi küresel kapitalizme entegre etme yolunda önemli adımlar atmıştır (Ruziev, 2021; Erdoğan, 2021). Mirziyoyev yurtdışına işçi göçünü açıkça teşvik etmiş ve düzenlenmesi ve kurumsallaştırılması için bir dizi reform paketi başlatmıştır. İlk olarak, Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı (O'Zbekiston Respublikasi Kambag'Allikni Qisqartirish va Bandlik Vazirligi) yurtdışına işçi göçünü düzenleme görevini üstlendi. Bakanlık bünyesinde, Yurtdışında Çalışan Vatandaşların Hak ve Çıkarlarını Destekleme ve Koruma Fonu (Xorijda Mehnat Faoliyatini Amalga Oshiruvchi Fuqarolarni Qo'Llab-Quvvatlash Hamda Ularning Huquq va Manfaatlarini Himoya Qilish Jamg'Armas) oluşturuldu. Ayrıca, yurtdışında çalışan işçilerin haklarını korumak ve güvence altına almak amacıyla Yabancı İşgücü Göçü Ajansı (Tashqi Mehnat Migratsiyasi Agentligi) kuruldu ve yurtdışı şubeleri açıldı (Özbekistan Cumhuriyeti İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı, 2023).

Önemli ve tamamlayıcı bir diğer hükümet politikası ise Özbek vatandaşlarının yurtdışında iş bulmalarına yardımcı olmak ve göç sürecinde kurumsal destek sunmaktır. Yeni göçmenleri hedef ülkeler için hazırlamak amacıyla monomarkas adı verilen göç öncesi eğitim programları oluşturulmuştur. Bu programlar dil dersleri, meslek edindirme ve çalışma ve oturma izni gibi konularda bürokratik des-

tek ve hedef ülkeyi ve yaşam koşullarını tanıtma benzeri bilgiler sunmaktadır (Shomirzayevich, 2021: 68; Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı, 2021). Ayrıca, hükümet geri dönenlere düşük faizle kredi açarak ülkede iş kurmalarını teşvik edici faaliyetler yapmaktadır. Ancak, bazı durumlarda bu krediler çocukların evliliği gibi farklı amaçlarla kötüye de kullanılmaktadır.[16]

Vize muafiyeti düzenlemeleri ve açık sınırlar da dahil olmak üzere yasal prosedürlerin basitleştirilmesi, düzensiz göçün önüne geçmiş ve yeni göç eğilimlerini artırmıştır (Erdoğan, 2021). Özbekistan Hükümeti, işçi göçü için özellikle Rusya ve Güney Kore ile yakın ilişkiler ve ikili işgücü anlaşmaları imzalayarak potansiyel göçmenler için yeni iş fırsatları sunmaktadır (Bondarenko, 2021). Türkiye ile Özbekistan arasında göçmen işçilerin ve aile fertlerinin haklarının korunmasına ilişkin 500035 evrak numaralı ve 2/2058 sayılı (Karar no: 181; sıra sayısı 290) kanun teklifi de TBMM komisyonundan geçmiştir.[17] Ancak, 30 Nisan 2018 tarihinde Taşkent'te imzalanan anlaşma metnini esas alan bu kanun teklifi,[18] 27. ve 28. Dönemlerde görüşülmesine ve komisyonda kabul edilmesine rağmen, henüz kanun olarak resmî gazetede yayımlanmamıştır. Anlaşma metnine göre, iki ülke arasındaki işgücü göçü sürecinin yasal olarak düzenlenmesine duyulan ihtiyaç nedeniyle, göçmen işçilerin sosyal, ekonomik ve diğer haklarının koruma altına alınması konusunda mutabakata varılmıştır. Madde 9, Madde 10, Madde 12, Madde 13 ve Madde 14'te Özbekistan uyruklu göçmen işçilerin hakları ve Türkiye'nin taahhütleri açıkça belirtilmektedir:

Madde 9 : Göçmen işçiler, ev sahibi ülkenin (Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin) yasalarına ve sözleşmenin şartlarına uygun olarak dinlenme hakkına sahiptir.

Göçmen işçiler, ev sahibi ülkenin işvereninin izniyle vatandaşı olduğu Akit Taraf Devletin resmî tatillerinde çalıştırılmayabilir. Bu iznin koşulları sözleşmede belirlenir. Göçmen işçiler için tıbbı bakım, ev sahibi ülkenin yasalarına uygun olarak karşılanır. Göçmen işçiler, ikamet ve çalışma koşullarının yanı sıra ev sahibi ülkenin yasalarından doğan hak ve yükümlülükler hakkında ev sahibi ülkenin yetkili makamlarından bilgi alma hakkına sahiptir. Göçmen işçi, ev sahibi ülkenin mevzuatına uygun olarak aile fertlerini birlikte yaşamak amacıyla ev sahibi ülkeye davet etme hakkına sahiptir.

Madde 10 : Göçmen işçilerin ücretleri ve diğer çalışma koşulları sözleşme ile düzenlenir.

Aynı pozisyona, uzmanlığa ve vasfa sahip, benzer görevleri yerine getiren göçmen işçinin çalışma ücreti, ev sahibi ülkenin vatandaşlarına uygulanandan daha az, çalışma koşulları daha olumsuz olamaz.

Madde 12: Göçmen işçiler kazançlarını, ev sahibi ülkenin dışına serbestçe transfer edebilir.

Göçmen işçilerin vergilendirilmesi, ev sahibi ülkenin mevzuatına ve iki ülke arasındaki 8 Mayıs 1996 tarihli çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmasına göre yapılır.

Göçmen işçiler, ev sahibi ülkenin mevzuatına göre sosyal güvenlik hakkına sahiptir.

16 Development Center (Kalkınma Merkezi) adlı düşünce kuruluşunda Ağustos 2022'de bir uzman ile yapılan görüşme notlarından derlenmiştir.

17 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti arasında Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Anlaşmanın Onaylanmasının uygun bulunmasına ilişkin kanun teklifi: https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss290.pdf; https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3212

18 https://mehnat.uz/uploads/news_content/files/2022/06/17/nVTrTLbRtg146.pdf

Madde 13: Göçmen işçilerin çalışma süresi dolmadan, geçimini sağlamaya yönelik faaliyetin bitmiş olması gerekçe gösterilerek ikamet izinleri geri alınamaz. Göçmen işçiler, yeni iş arama faaliyetlerinde bulunma ve aktif işgücü hizmetlerinden yararlanma hakkına sahiptir.

Sözleşmenin işveren tarafından erken feshi durumunda, işveren ev sahibi ülkenin mevzuatında ve sözleşmede belirtilen tazminatı göçmen işçiye öder.

Madde 14: Göçmen işçinin iş kazası, meslek hastalığı veya diğer sağlık sorunlarına maruz kalması halinde, göçmen işçi ve hak sahipleri ev sahibi ülkenin mevzuatında yer alan yardımlara hak kazanır.

Bu anlaşma, iş piyasalarında karşılaşılan sorunlara çözüm bulmak ve hem Türkiye'de çalışan Özbek işçilerin hem de Özbekistan'da çalışan Türk işçilerin işçi haklarının tesisi açısından olumlu bir gelişme olmakla beraber çoğu kayıtdışı çalışan Özbek göçmenleri içermemektedir. Anlaşma ile doğacak haklardan her iki ülkeye de yasal yollarla giriş yapan ve çalışma iznine zaten sahip olan kişilerin faydalanması öngörülmektedir. Türkiye, halihazırda Birleşmiş Milletler Tüm Göçmen İşçiler ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşmesine taraf bir ülkedir.[19] Bahsi geçen sözleşme BM Genel Kurulu'nun 18 Aralık 1990 tarihli ve A/RES/45/158 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 1 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin 13 Haziran 1999'da altına imza attığı bu sözleşme 27 Eylül 2004 tarihinde onaylanmıştır. Ancak, Özbekistan bu uluslararası sözleşmeye taraf değildir ve ülkesindeki yabancı işçilere karşı hiçbir yükümlülüğü bulunmamaktadır. O nedenle, iki ülke arasındaki işgücü hareketlerinin kayıt altına alınması, göçmen haklarını da kapsayacak şekilde bir çerçeveye oturtulması Özbekistan'daki Türk işçileri açısından uluslararası standartlara uygun bir koruma sağlama ve sosyal güvenlik sorunlarını ortadan kaldırma potansiyeline sahiptir. Türkiye, aynı coğrafyada iki ülke ile ikili sosyal güvenlik sözleşmeleri imzalamıştır. Azerbaycan ile yapılan sözleşme 09/08/2001 tarihinde ve Kırgızistan ile yapılan sözleşme 14/04/2020 tarihinde (7230 sayılı kanun) ile yürürlüğe girmiştir (Bulut, 2021: 102).

5.6. Özbekistan'dan Yurtdışına Göç: Hedef Ülkeler, Göç Yolları ve Farklı Göçmen Kategorileri

Özbekistan'dan yurtdışına göç ekonomik amaçlı olup temelde birkaç hedef ülkeye yönelik gerçekleşmektedir. Rusya ve Kazakistan geleneksel hedef ülkeler arasında iken; Türkiye, ABD, Avrupa Birliği ülkeleri, Güney Kore ve Japonya Bağımsızlık sonrası ve özellikle son 10 yıllık dönemde beliren göç yolları arasındadır (Şekil 5.6 ve Tablo 5.5).

Şekil 5.6: Hedef Ülkelere Göre İşçi Göçü (2018)

Kaynak: Umarkulov, 2018.
Not: Hedef ülke göç rakamları 1000 üzerinden verilmiştir.

19 https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-13&chapter=4

Madde 13: Göçmen işçilerin çalışma süresi dolmadan, geçimini sağlamaya yönelik faaliyetin bitmiş olması gerekçe gösterilerek ikamet izinleri geri alınamaz. Göçmen işçiler, yeni iş arama faaliyetlerinde bulunma ve aktif işgücü hizmetlerinden yararlanma hakkına sahiptir.

Sözleşmenin işveren tarafından erken feshi durumunda, işveren ev sahibi ülkenin mevzuatında ve sözleşmede belirtilen tazminatı göçmen işçiye öder.

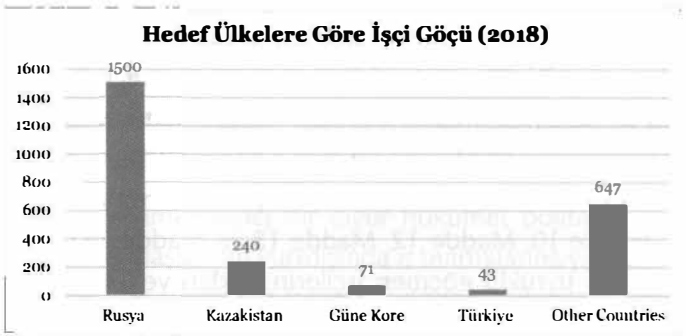
Madde 14: Göçmen işçinin iş kazası, meslek hastalığı veya diğer sağlık sorunlarına maruz kalması halinde, göçmen işçi ve hak sahipleri ev sahibi ülkenin mevzuatında yer alan yardımlara hak kazanır.

Bu anlaşma, iş piyasalarında karşılaşılan sorunlara çözüm bulmak ve hem Türkiye'de çalışan Özbek işçilerin hem de Özbekistan'da çalışan Türk işçilerin işçi haklarının tesisi açısından olumlu bir gelişme olmakla beraber çoğu kayıtdışı çalışan Özbek göçmenleri içermemektedir. Anlaşma ile doğacak haklardan her iki ülkeye de yasal yollarla giriş yapan ve çalışma iznine zaten sahip olan kişilerin faydalanması öngörülmektedir. Türkiye, halihazırda Birleşmiş Milletler Tüm Göçmen İşçiler ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşmesine taraf bir ülkedir.[19] Bahsi geçen sözleşme BM Genel Kurulu'nun 18 Aralık 1990 tarihli ve A/RES/45/158 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 1 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin 13 Haziran 1999'da altına imza attığı bu sözleşme 27 Eylül 2004 tarihinde onaylanmıştır. Ancak, Özbekistan bu uluslararası sözleşmeye taraf değildir ve ülkesindeki yabancı işçilere karşı hiçbir yükümlülüğü bulunmamaktadır. O nedenle, iki ülke arasındaki işgücü hareketlerinin kayıt altına alınması, göçmen haklarını da kapsayacak şekilde bir çerçeveye oturtulması Özbekistan'daki Türk işçileri açısından uluslararası standartlara uygun bir koruma sağlama ve sosyal güvenlik sorunlarını ortadan kaldırma potansiyeline sahiptir. Türkiye, aynı coğrafyada iki ülke ile ikili sosyal güvenlik sözleşmeleri imzalamıştır. Azerbaycan ile yapılan sözleşme 09/08/2001 tarihinde ve Kırgızistan ile yapılan sözleşme 14/04/2020 tarihinde (7230 sayılı kanun) ile yürürlüğe girmiştir (Bulut, 2021: 102).

5.6. Özbekistan'dan Yurtdışına Göç: Hedef Ülkeler, Göç Yolları ve Farklı Göçmen Kategorileri

Özbekistan'dan yurtdışına göç ekonomik amaçlı olup temelde birkaç hedef ülkeye yönelik gerçekleşmektedir. Rusya ve Kazakistan geleneksel hedef ülkeler arasında iken; Türkiye, ABD, Avrupa Birliği ülkeleri, Güney Kore ve Japonya Bağımsızlık sonrası ve özellikle son 10 yıllık dönemde beliren göç yolları arasındadır (Şekil 5.6 ve Tablo 5.5).

Şekil 5.6: Hedef Ülkelere Göre İşçi Göçü (2018)

Kaynak: Umarkulov, 2018.
Not: Hedef ülke göç rakamları 1000 üzerinden verilmiştir.

19 https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-13&chapter=4

Tablo 5.5: Hedef Ülkelere Göre Özbekistan Uyruklu Göçmen Sayıları (2022)

Hedef Ülkelere Göre Özbekistan Uyruklu Göçmen Sayıları (2022)	
Rusya	1,4 milyon
Kazakistan	296.511
Türkiye	38.763
Güney Kore	34.500

Kaynak: IOM, 2023 verileri derlenerek oluşturulmuştur. (https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/Compilation%20Report%201%20v3%2020230825.pdf)

Yukarıda hedef ülkelere yönelik göçmen sayıları verilmesine rağmen, bu sayılar oldukça tutarsızdır. Resmi istatistikler ile tahminler arasında milyonlar vardır. Zira düzensiz göç de bu hareketliliğin bir parçasıdır. Bir düşünce kuruluşunda yaptığımız görüşme sonrası, 2,4 milyon Özbekistan vatandaşının yurtdışında olduğunu ve bu rakamın %76'sının erkeklerden %24'ünün ise kadınlardan oluştuğu bilgisini edindik. Bu göçmenlerin %52'si inşaat, %12'si tarım, %9'u sanayi ve %9'u ticaret ile uğraşan daha ziyade düşük vasıflı işçilerden oluşmaktadır. İşçi dövizleri 2021 yılında 8,1 milyar doları aşmış olup bu meblağın %70 gibi büyük bir kısmı çoğu Rusya Federasyonu'nda çalışan Özbek işçiler tarafından gönderilmektedir. Türkiye'den Özbekistan'a ulaşan resmi işçi dövizi yaklaşık 196-200 milyon civarındadır. İşçi dövizlerinin hatırı sayılır bir kısmı gayri resmi kanallar aracılığıyla gönderilmektedir. Ancak bu rakam bile Türkiye'de çalışan Özbek göçmenlerin sayısının en az 100.000 olduğu yönünde tahminlere neden olmaktadır (Urinboyev & Eraliev, 2022: 55). Göçmen sayıları da zaman içinde artmıştır. 2019 yılında Türkiye'ye giden Özbek işçiler toplam göçmenlerin %1'i durumunda iken, 2021 yılında bu oran %4,5 düzeyine çıkmıştır. Rusya'da çeşitli sorunlarla karşılaşan göçmenler farklı hedef ülkelere yönlenmektedir. Rusya'da işler düzelince yeni bir göç akımı oluşmaktadır. Artan yabancı düşmanlığına rağmen Rusya esasen göçmenler için çekim merkezidir. Bu nedenle, Rus yönetimi Özbekistan yetkilileri ile göçmenlere kira indirimi ve daha uzun süreli ikamet izni sağlayan ikili anlaşmalar yapmaktadır. Ayrıca, Rusça bile konuşamayan pek çok vasıfsız Özbek işçinin yanı sıra, son dönemde Rusya Özbekistan'dan ülkesinde istihdam edilmek üzere vasıflı işçi kontenjanı da açmıştır. Özbek vasıflı göçmenler arasında en fazla tercih edilen ülkeler ABD, Güney Kore, İsrail ve İsveç'tir. Bu vasıflı göçmenler ağırlıklı olarak IT sektöründe çalışanlar, akademisyenler, doktorlar ve mühendisler olmak üzere beyaz yakalılardır.[20]

Bu alt bölümde, göç edilen farklı ülkelere, hedef ülkelerdeki yaşam şartlarına, farklı sektörlerde çalışan Özbek göçmenlere ve göçmen kategorilerine değinilecektir. Vize muafiyetinin, iş olanaklarının, ücret farklılıklarının, Türk ve Müslüman kökenli olmalarının ve Türkiye'de bulunan sosyal ağlarının çekici etkisiyle ekonomik göçmen olarak geldikleri ülkemizde insan tacirlerinin ağına takılan ve çalışma ya da oturma izinleri olmadığı için düzensiz göçmen statüsünde pek çok Özbekistan vatandaşı bulunmaktadır. Kolluk kuvvetlerince yakalanan bir kısım düzensiz göçmen de geri gönderme merkezlerine sevk edilmektedir. Yasadışılığa itilme sadece mülteciler gibi zorunlu göçmenlerin değil, ekonomik göçmenlerin de karşılaştığı ortak bir sorundur. Zorunlu göçmenler yasadışılığı genelde ülkeye girişlerde ya da çıkışlarda yaşarken, ekonomik göçmenler ise çalışma hayatının içine girdikten sonra karşılaşmaktadır.

20 Taşkent'te bulunan Development Center (Kalkınma Merkezi) adlı düşünce kuruluşunda Ağustos 2022'de bir uzman ile yapılan görüşme notlarından derlenmiştir.

5.6.1. Özbekistan'dan Türkiye'ye Göç: Türkiye Hedef Ülke mi, Döngüsel Göç Durağı mı?

Özbekistan'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketleri, bavul ticareti yapan 'turistler' aracılığıyla ile 1990'ların başında Bağımsızlık sonrası başlamıştır. Daha geniş çapta göç ise, Türkiye'deki ekonomik gelişmelerle doğru orantılı olarak 2000 ve 2010 arasında yaşanmıştır. 2010'lu yılların ortalarından itibaren diğer hedef ülkelerde izlenen göç kanunlarında ve yönetmeliklerindeki sıkılaşma, vize ihlali durumunda giriş-çıkış yasağı gibi nedenlerle Türk iş piyasalarında Özbeklerin yeri hızla yükselmiştir. Rusya'nın aksine, ev içi emek sektörü (çocuk ve yaşlı bakımı), tekstil ve hazır giyim sektörü, temizlik ve hizmet sektöründe çalışan Türkiye'deki göçmenlerin çoğu kadındır. Türkiye ve Rusya arasındaki ekonomik yapı farklılığı bunda en önemli etkendir (Urinboyev & Eraliev, 2022: 54-55). Bir başka önemli faktör de Rusya'nın aksine Türkiye'de çalışma izinlerini işverenin almasıdır. İşveren açısından bakıldığında yabancı işçileri işe almak hem pahalı hem de bürokratik prosedürler gerektirmektedir. Ayrıca, iş akdinin tek taraflı feshi durumunda yaptırımların ve işçiye karşı yükümlülüklerin olmaması küçük ve orta ölçekli işletmelerin piyasalarda rekabet edebilmesini sağladığından kayıtdışılık tercih edilmektedir. Göçmen işçi açısından bakıldığında ise zaten döngüsel bir göç çarkında daha fazla ücret almayı sosyal güvenceye tercih edebildiklerini, iş sözleşmesinin işçi açısından yükümlülükleri olmadan daha serbest olabildiklerini ve bu nedenle daha ziyade kayıtdışı ekonomiye eklemlendiklerini görmekteyiz.

Türkiye'de görüştüğümüz erkek ve kadın göçmenlerin bir bölümünün *Rossiyskiy migrantlar* olduğunu, yani daha önce Rusya'da çalışma ve yaşama deneyimi edindiğini, gözlemledik. Hatta Türkiye'deki sosyal ağlar kadar İslam ve Türkistanlı olmaktan kaynaklı kültürel yakınlığın ülkemizin tercih edilmesinde bir neden olduğunu kaydettik. Ancak çalışma koşullarının ağırlığı ve düşük ücretlerin döngüsellik açısından önemli bir kriter olduğunu da saptadık. Başka kaynaklarda belirtildiği gibi: "*Turkda iyman bor, lekin insof yoq. Orisda iyman yog, lekin insof bor.*" (Türkte iman var lakin insaf yok. Orada iman yok lakin insaf var) (Urinboyev & Eraliev, 2022: 113).

Özbekistan ve Türkiye'de yürüttüğümüz saha araştırması sonuçları, özellikle Özbekistan uyruklu kadın göçmenler için Türkiye'nin önemli bir hedef olduğunu göstermektedir. Son dönemde Türkiye'nin ekonomik krizle mücadele etmesi, yüksek enflasyon ve Türk lirasının değer kaybetmesi gibi faktörlere rağmen, Özbek kadın göçmenler arasında Türkiye hedef ülke olarak çekici gücünü korumaktadır. Pek çok Özbek için Türkiye de bir ikinci anavatan durumundadır. Din, dil ve etnik köken birliği bu açıdan çok önemli bir kimlik inşası sunar. Vatandaşlık bir yana pek çok Özbek göçmen de kendisini Türk olarak tanımlamakta ve hatta eski kadim gelenekleri sürdüren 'gerçek Türk'ün kendileri olduğunu savunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Özbekistan'dan Türkiye'ye göç bir anayurttan diğerine yapılmış sayılsa da (Bentzin, 2013: 240), Türkiye'ye çalışmaya giden kadın göçmenlerin kötü yola düştükleri ve cinsel tacize uğradıkları Özbekistan'da yaygın bir inanıştır.

Ayrıca Türkiye'deki ekonomik sorunlar, Özbek göçmenlerin de ülkelerine bir süreliğine geri dönmesinin ya da başka alternatifler aramasının da yollarını açmıştır. Dolayısıyla, Özbekistan-Türkiye hattında döngüsel göç devam etmektedir. Tüm dünyada her göçmeni olumsuz etkilediği gibi, pandemi dönemi Özbek göçmenleri oldukça zor bir duruma sokmuştur. Bir kısmı işlerinden olmuş ve geri

dönüşler artmıştır. Ayrıca, pandemi döneminde sınırların kapalı olması nedeniyle bazı göçmenler ülkelerine geri dönememiş ve maddi zorluklar yaşamıştır (Akçapar ve Çalışan, 2021; 2023). Göç İdaresi Başkanlığı tarafından sunulan istatistikler (Tablo 5.6), 2020 yılında Covid-19 önlemleri nedeniyle Özbekistan uyruklu göçmen sayısında bir azalma yaşandığını, ancak 2021 yılında göçmen sayısının yeniden arttığını göstermektedir.

Tablo 5.6: Özbekistan Uyruklu Vatandaşların Türkiye'ye Göçü ve Türkiye'den Göçü (2016-2022)

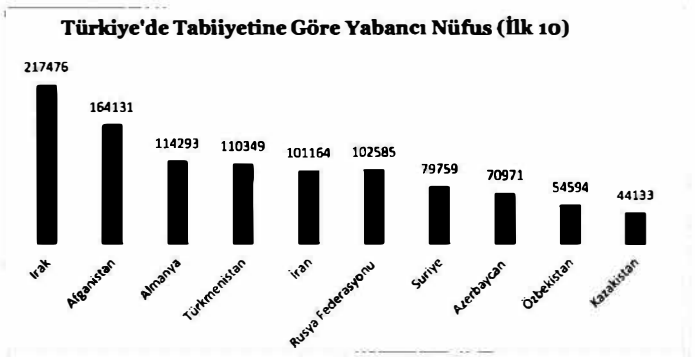
	Özbekistan'dan Türkiye'ye Göç			Türkiye'den Özbekistan'a Göç			NET GÖÇ
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	
2016	8 975	2 437	6 538	3 236	940	2 296	5 739
2017	17 871	5 603	12 208	5 228	1 794	3 734	12 343
2018	15 231	5 196	10 035	13 171	4 363	8 808	2060
2019	25 064	8 334	16 730	12 840	4 405	8 435	12 224
2020	14 461	4 870	9 591	17 696	6 514	11 182	- 3 235
2021	39 999	15 290	24 709	7 705	2 754	4 951	32 294
2022	15 118	5 660	9 458	22 894	9 581	13 313	-7 776

Kaynak: TÜİK, 2023a. (https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararasi-Goc-Istatistikleri-2022-49457)

Yine TÜİK verilerine göre (Şekil 5.7), Özbekistan vatandaşlarının Türkiye'deki yabancılar arasında ilk 10'a girdiği görülmektedir.

Ayrıca, İstanbul İl Göç İdaresi ile gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde, uzmanlar 2021 itibariyle normalleşmenin sağlandığını ve pandemi öncesi döneme benzer rakamlara dönüldüğünü doğrulamışlardır. Bu alt bölümde, Türkiye'deki Özbekistan uyruklu göçmenlerin çeşitli göçmen kategorileri altında hangi koşullarda bulundukları ve ilgili istatistikleri sunmak amaçlanmaktadır.

Şekil 5.7: Türkiye'de Tabiiyete Göre Yabancı Nüfus (2023)

Kaynak: TÜİK, 2023b. (https://nip.tuik.gov.tr/?value=TabiiyetYabanciNufus)

Bu çerçevede, Türkiye'ye gelen Özbekistan uyruklu göçmenler aşağıda belirtilen temel göçmen kategorileri üzerinden incelenecektir:

- Düzensiz Göçmenler
- İnsan Ticareti Mağdurları
- Çalışma İzni Olanlar
- T.C. Vatandaşlığına Hak Kazananlar
- İkamet izni alanlar

5.a. Öğrenci ikameti

- 5.b. Kısa dönem ikamet
- 5.c. Aile ikamet izni
- 5.d. İnsani ikamet izni
- 5.e. İnsan ticareti mağduru ikamet izni
- 5.f. Uzun dönem ikamet izni

Yukarıda yer alan her bir kategori ilgili istatistikler, saha araştırmasından elde edilen veriler ve örnek vakalar kullanılarak ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir.

5.6.1.1. Düzensiz Göçmenler

Düzensiz göçmenler göç ettikleri ülkelerin yasalarına aykırı olarak ülkede bulunurlar. Çoğu zaman kaçak göçmenler olarak da adlandırılırlar. Düzensiz göç yabancıların yasa dışı yollarla bir ülkeye girişini, o ülkede kalışını, ülkeden çıkışını ve/ya yasal yollarla girip yasal süresi içerisinde çıkmamasını ifade etmektedir. Bu tanıma göre, düzensiz göçmen hem giriş çıkışlarda hem de vizeye bağlı olarak yasal kalma hakkı dolmasına rağmen ülkeden vaktinde çıkış yapmayan kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır (Akçapar 2022a: 559).

Göç ettikleri ülkelerin yasalarına aykırı olarak ülkede bulunmaları nedeniyle, yakalandıklarında sınır dışı edilebilirler. Türkiye'de bulunan Özbekistan uyruklu düzensiz göçmenlere baktığımızda iki ülke arasında vize muafiyeti olduğu için yasa dışı yollarla giriş yapanlar oldukça az sayıdadır. Ancak, sonrasında vize süre aşımı nedeniyle düzensiz göçmen durumuna düşen kişiler çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedir.

Şekil 5.8.: Yıllara Göre Türkiye'de Yakalanan Düzensiz Göçmen Sayıları (2005-Nisan 2024)

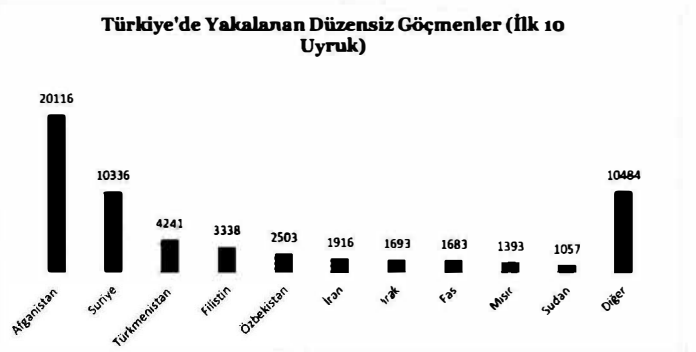
Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023a. (https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler)

Özbekistan vatandaşları vize muafiyeti sayesinde Türkiye'de üç ay kalma hakkına sahiptirler. Daha uzun süre Türkiye'de kalmak istediklerinde ise oturma izni başvurusu yapmaları gerekmektedir.

Saha çalışması sırasında Özbekistanlı göçmenlerle yaptığımız görüşmelerde, genellikle Özbekistan uyruklu göçmenlerin başlangıçta bir yıllık oturma izni başvurusu yaptıklarını; ancak, maliyetler ve aşırı bürokrasi nedeniyle izinlerini yenilemeye yönelik zorluklarla karşılaştıklarını ve sonuç olarak düzensiz göçmen statüsüne düştüklerini gözlemledik.

Bu durum, Özbekistan uyruklu göçmenlerin yasal olarak Türkiye'ye giriş yapsalar bile daha sonra düzensiz göçmen statüsüne düşmelerine yol açmaktadır.

Şekil 5.9.: Türkiye'de Yakalanan Düzensiz Göçmenler - 2023 (ilk 10 uyruk)

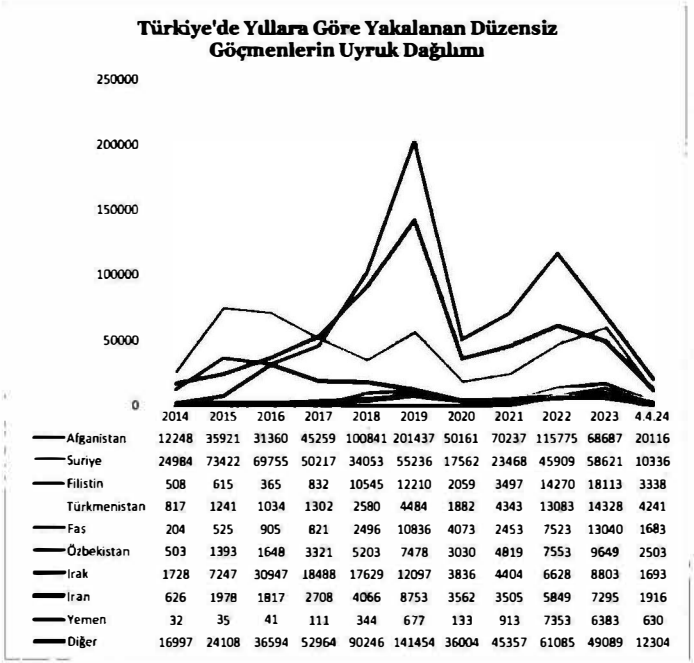

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023a. (https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler)

Göç İdaresi Başkanlığı verileri, Türkiye'de ciddi bir düzensiz göçmen sorunu yaşandığını, ancak yetkililerin gerekli düzenlemelerle bu durumun önüne geçmek için yoğun çalıştıklarını göstermektedir (Şekil 5.8).

Türkiye sınırları içerisinde yakalanan düzensiz göçmenlerin uyruklarına bakıldığında, Özbekistan uyrukluların ilk 10 sırada olduğu görülmektedir (Şekil 5.9). Yıllar içerisinde Özbekistan uyruklu düzensiz göçmen sayılarında büyük dalgalanmalar gözlenmemektedir (Şekil 5.10). Afganistan ve Suriye vatandaşlarıyla karşılaştırıldığında ise Özbek düzensiz göçmenler çok daha az sayıdadır.

Şekil 5.10: Türkiye'de Yıllara Göre Yakalanan Düzensiz Göçmenlerin Uyruk Dağılımı (2014-Nisan 2024)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	4.4.24
Afganistan	12248	35921	31360	45259	100841	201437	50161	70237	115775	68687	20116
Suriye	24984	73422	69755	50217	34053	55236	17562	23468	45909	58621	10336
Filistin	508	615	365	832	10545	12210	2059	3497	14270	18113	3338
Türkmenistan	817	1241	1034	1302	2580	4484	1882	4343	13083	14328	4241
Fas	204	525	905	821	2496	10836	4073	2453	7523	13040	1683
Özbekistan	503	1393	1648	3321	5203	7478	3030	4819	7553	9649	2503
Irak	1728	7247	30947	18488	17629	12097	3836	4404	6628	8803	1693
Iran	626	1978	1817	2708	4066	8753	3562	3505	5849	7295	1916
Yemen	32	35	41	111	344	677	133	913	7353	6383	630
Diğer	16997	24108	36594	52964	90246	141454	36004	45357	61085	49089	12304

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023a.

Düzensiz göçmenler yakalandıktan sonra Göç İdaresi Başkanlığı tarafından verilen sınır dışı edilme kararıyla karşı karşıya kalmaktadır. Sınır dışı kararı, söz konusu göçmenin memleketine, transit geçeceği bir ülkeye veya üçüncü bir ülkeye geri gönderilmesini içerebilir. Ancak, İl Göç İdaresi Başkanlığı tarafından belirtildiği üzere, bazı düzensiz göçmenler için, kaçma veya kaybolma riski veya kamu güvenliği ve sağlığına tehdit oluşturma ihtimali gibi nedenlerle valilikler tarafından idari gözetim kararı alınabilir. Bu kararın alınmasının ardından, ilgili göçmenler 48 saat içinde geri gönderme merkezlerine nakledilirler (Göç İdaresi Başkanlığı, 2023a).

Özbekistan uyruklu düzensiz göçmen kadınların neredeyse tamamı Silivri Geri Gönderme Merkezinde (GGM) tutulmaktadır. Silivri GGM yönetimiyle yaptığımız görüşmede, yakalanan kaçak göçmenlerin yasa dışı statülerini GGM Yönetimi şu şekilde özetlemiştir:[21]

(1) Adli işlem: Özbekistan uyruklu kadın göçmenler, çoğunlukla ev içi hizmet işlerinde çalışmakta ve sıklıkla hırsızlık suçlamalarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Genellikle işverenler göçmen işçiyi hırsızlıkla suçlamakta ve şikâyette bulunmaktadır. Ev içi işlerde istismar maalesef oldukça yaygındır ve bu suçlamaların çoğu zaman iftira olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu suçlama nedeniyle adli süreç başladığında, göçmen işçiler Geri Gönderme Merkezine nakledilmektedir. Göç İdaresi, kolluk kuvveti olmadığı ve tahkikat yapma yetkisi bulunmadığı için kendilerine başvurulduğunda, olaylar zaten tutanak altına alınmıştır ve bu adli sürece müdahil olma yetkisine sahip değillerdir.

(2) İllegal giriş-çıkış: Vize serbestisinden olayı yasadışı giriş-çıkışlar çok yaygın değildir. Ancak suç örgütleri ve terör meselesi söz konusu olduğunda dikkat edilmesi gerekmektedir. Bazen Özbekistan'dan gelen ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya gitmek isteyenler, bazen de Avrupa'dan ge-

21 Silivri Geri Gönderme Merkezi'nde Mayıs 2022'de yapılan görüşmelere dayanarak derlenmiştir.

len ve Türkiye üzerinden Özbekistan'a dönmek isteyenler olabilmektedir. Fakat sayıları çok azdır ve genelde uyuşturucu çetelerinin üyeleridirler.

(3) İzinsiz Çalışma: Özellikle İstanbul'da otellerde ve ev içi hizmet işlerinde izinsiz çalışan kaçak işçiler bulunmaktadır. Onlar da yakalandıklarında GGM'ye nakledilmektedir.

(4) Vize, Çalışma ve ikamet izin ihlalleri: Vize, çalışma izni ve ikamet izni gibi belgelere ilişkin ihlallere de sıkça rastlanmaktadır. Geri Gönderme Merkezi'nde (GGM) tutulan Özbekistan uyruklu kadınların zorunlu geri dönüşleri çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Buraya nakledilen göçmen kadınlar arasında çocuğun babasının Türk olduğu hamile kadınlar, evlilik dışı Türk vatandaşı çocuğu olanlar, Türk vatandaşlarıyla resmi ve/ya gayri resmi evli olanlar, insan kaçakçılığı mağdurları da bulunduğu için karmaşık ilişkiler yumağından bahsedilebilir. GGM yönetiminin aktardığı bir düzensiz kadın göçmenin hikayesi bu karmaşıklığı gözler önüne sermektedir:

Merkezimize gelen kaçak bir kadın göçmenin üç farklı Türk erkeğinden çocuğu var. Şu an dördüncü çocuğuna hamile. Karnındaki çocuğun babası da başka bir Türk. Kadın şiddet mağduru ve kocası kadını fuhuşa zorluyor. (Silivri GGM, 2022)

Merkeze gönderilen düzensiz göçmenlere 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'na göre işlem yapılmaktadır. Bu bağlamda, Özbekistanlı göçmenlerin sınır dışı edilme kararına karşı hukuki yollara sıkça başvurdukları (6458 sayılı kanun, md. 53) GGM Yönetimince şu şekilde dile getirilmiştir:

Buraya geldikten sonra 7 gün bekleme süresi var. Bu sürede zaten Özbekler genelde idare mahkemesine dava açıyorlar. Çoğunun avukatı var. 100 Özbekistanlı düzensiz göçmenin en az 95'i dava açıyor diyebiliriz. (Silivri GGM, 2022)

Resim 5.5: Silivri Geri Gönderme Merkezi

İstanbul Silivri Geri Gönderme Merkezi: Özbekistanlı Kadın Düzensiz Göçmenler

Silivri Geri Gönderme Merkezi 2016'da açılmıştır ve 190 kişilik kapasitesi mevcuttur. Düzensiz kadın göçmenler için açılmış ve sınır dışı edilme oranının en düşük olduğu geri gönderme merkezidir. Merkezde bulunan kadın göçmenlere genellikle hassas gruplara yönelik koruma ve destek hizmetleri sunulmaktadır. Merkez bünyesinde:

- Düzensiz Göç Birimi
- İnsan Ticareti Mağdurları Birimi
- Psikososyal Destek Birimi
- Sağlık Destek Noktası bulunmaktadır.

2022'de işlem gören 4.871 vakanın, % 24'ü, yani 1.191 kişi, Özbekistan uyrukludur. Özbekistan uyruklu düzensiz kadın göçmenlerin tamamı Silivri GGM'ye getirilmektedir.

Eğer kapasite problemi yaşanırsa, göçmenler çevredeki geri gönderme merkezlerine sevk edilmektedir. GGM Yönetimi Özbekistan uyruklu düzensiz göçmen kadınlara yönelik izlenimlerini şöyle dile getirmektedirler:

Özbekistan uyruklu düzensiz göçmenlerin profiline baktığımızda, genelde Semerkant başta olmak üzere Andican ve Buhara ağırlıklı. Boşanmış, evlenmeden çocuk sahibi olmuş, eşi vefat etmiş kadınlar. En büyük hayalleri çocuklarına destek sağlamak. Özbekistan'a para göndermek istiyorlar. İyi bir iş bulmuşsa ailesini de getiriyor. Annesi de kendi vatanlarında çocuklarına bakıyor. (Silivri GGM, 2022)

2022 Yılı Silivri Geri Gönderme Merkezi Özbekistan Uyruklu Göçmenlere Dair İstatistikler:

Özbekistan vatandaşlarının sınırdışı edilme sebepleri aşağıda sıralanmaktadır:

- 6458. Sk. Md.51/1-ç: Geçimini Meşru Olmayan Yollardan Sağlamak (332 kişi)
- 6458. Sk. Md.51/1-a,b,d,k: Adli İşlem (389 kişi)
- 6458. Sk. Md.51/1-ğ: İzinsiz Çalışma (Konsomatris) (168 kişi)
- 6458. Sk. Md.51/1-ğ: İzinsiz Çalışma (Diğer) (67 kişi)
- 6458. Sk. Md.51/1-e,f,g,j: Vize, İkamet, Çalışma İzni İhlali (213 kişi)
- 6458. Sk. Md.51/1-c,h,ı: İllegal giriş ve İllegal Çıkışa Teşebbüs (22 kişi)
- Buna göre, 2022 yılında işlem yapılan toplam 1191 kişi arasında,
- Sınır dışı işlemi tamamlanan 475 kişi,
- 6458. Sk. Md. 55[22] kapsamında değerlendirilen 9 kişi,

22 Sınır dışı etme kararı alınmayacaklar:
MADDE 55 - (1) 54. madde kapsamında olsalar dahi, aşağıdaki yabancılar hakkında sınır dışı etme kararı alınmaz:
a) Sınır dışı edileceği ülkede ölüm cezasına, işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye maruz kalacağı konusunda ciddi emare bulunanlar
b) Ciddi sağlık sorunları, yaş ve hamilelik durumu nedeniyle seyahat etmesi riskli görülenler
c) Hayati tehlike arz eden hastalıkları için tedavisi devam etmekte iken sınır dışı edileceği ülkede tedavi imkânı bulunmayanlar
ç) Mağdur destek sürecinden yararlanmakta olan insan ticareti mağdurları
d) Tedavileri tamamlanıncaya kadar, psikolojik, fiziksel veya cinsel şiddet mağdurları
(2) Birinci fıkra kapsamındaki değerlendirmeler, herkes için ayrı yapılır. Bu kişilerden, belli bir adreste ikamet etmeleri, istenilen şekil ve sürelerde bildirimde bulunmaları istenebilir.

- 6458. Sk. Md. 57[23] kapsamında idari yükümlülüklere tabi tutulan 175 kişi,
- Diğer GGM'lere sevk edilen 123 kişi,
- Diğer işlemlere tabi 409 kişi bulunmaktadır.

Silivri Geri Gönderme Merkezi'nde ülkelerine geri gönderilmeyi bekleyen düzensiz göçmenlerle gerçekleştirdiğimiz odak grup görüşmesinde, 27-39 yaş aralığında beş kadının göç yolları ve hayat hikayelerindeki ortak yönleri bulmak hiç zor olmuyor. Ekonomik zorluklarla baş edebilmek için Türkiye'ye gelen bu kadınların, genelde eşleri ile ilişkileri ya sorunlu ya da boşanmışlar. Türk vatandaşları ile imam nikahı ile evlendiklerinde hiçbir hukuki haklarının olmayacağının farkında değiller ve aile içi şiddete maruz kalıyorlar. Anavatanlarındaki sıkı sosyal kontrol ve baskıdan kurtulup Türkiye'de daha özgür hissettiklerini söyleseler de göçmen olmalarından kaynaklanan eşitsizlik aile içi güç ilişkilerinde de kendini göstermektedir. Bir anlamda, Türkiye'de de ataerkil hegemonyanın başka bir çeşidi ile karşılaşıyorlar. Aşağıda her birinin kısa hikayesini okuyacaksınız.[24]

Örnek Vaka 1: Sınırdışı Edilmeyi Bekleyen Düzensiz Göçmenler

Maya: *Eltimin kız kardeşi burada çalışıyordu. Onun yanına geldim. 10 yıldır buradayım. Geldiğimde evliydim. Eşim Özbekistan'daydı. Orada badana boya işi yapıyordu. 2 çocuğum var. Çocuklar başta Özbekistan'daydı. 5 sene önce 600 dolar alıyorsam, 500'ünü Özbekistan'a gönderiyordum. Ev alacaktık. Eşim parayı içkiye yatırmış. Zaten buraya gelmeden de aramız kötüydü. Bu da olunca boşandık. 4-5 sene ben zaten hiç gidemedim Özbekistan'a, çalışma iznim yoktu. Sonra izni alınca gittim. 2 sene kaldım. Boşanma işleri tamamlandı. Baktım para yine yetmiyor. Taşkent'te bir hastanede temizlikçiydim. Çocukları anneme bırakıp yeniden geldim. Arkadaşlar aracı oldu, işi ayarladılar. Bir şirkette temizlikçi olarak başladım. Günde 400-500 TL alıyordum. Sonra kızın biri üniversite başladı burada. Onu yanıma getirdim. Masraflarını ben karşılıyorum. 2 çocuğum var. 18 yaşındakini şimdi burada yanıma, okuyor. 16 yaşındaki memlekette, annem bakıyor. Beylikdüzü'nde araba çevirmesinde sahte kimlikten yakalandım.*

Gül: *16 yaşında evlendim. İki ay sonra eşim, ben ve kaynanam İstanbul'a geldik. Eşimin kız kardeşi buradaydı. Eşim annesi*

23 Sınır dışı etmek üzere idari gözetim ve süresi
MADDE 57 - (1) 54. madde kapsamındaki yabancılar, kolluk tarafından yakalanmaları hâlinde, haklarında karar verilmek üzere derhâl valiliğe bildirilir. Bu kişilerden, sınır dışı etme kararı alınması gerektiği değerlendirilenler hakkında, sınır dışı etme kararı valilik tarafından alınır. Değerlendirme ve karar süresi kırk sekiz saati geçemez.
(2) Hakkında sınır dışı etme kararı alınanlardan; kaçma ve kaybolma riski bulunan, Türkiye'ye giriş veya çıkış kurallarını ihlal eden, sahte ya da asılsız belge kullanan, kabul edilebilir bir mazereti olmaksızın Türkiye'den çıkmaları için tanınan sürede çıkmayan, kamu düzeni, kamu güvenliği veya kamu sağlığı açısından tehdit oluşturanlar hakkında valilik tarafından idari gözetim kararı alınır. Hakkında idari gözetim kararı alınan yabancılar, yakalamayı yapan kolluk birimince geri gönderme merkezlerine kırk sekiz saat içinde götürülür.
(3) Geri gönderme merkezlerindeki idari gözetim süresi altı ayı geçemez. Ancak bu süre, sınır dışı etme işlemlerinin yabancının iş birliği yapmaması veya ülkesiyle ilgili doğru bilgi ya da belgeleri vermemesi nedeniyle tamamlanamaması hâlinde, en fazla altı ay daha uzatılabilir.
(4) İdari gözetimin devamında zaruret olup olmadığı, valilik tarafından her ay düzenli olarak değerlendirilir. Gerek görüldüğünde, otuz günlük süre beklenilmez. İdari gözetimin devamında zaruret görülmeyen yabancılar için idari gözetim derhâl sonlandırılır. Bu yabancılara, belli bir adreste ikamet etme, belirlenecek şekil ve sürelerde bildirimde bulunma gibi idari yükümlülükler getirilebilir.
(5) İdari gözetim kararı, idari gözetim süresinin uzatılması ve her ay düzenli olarak yapılan değerlendirmelerin sonuçları, gerekçesiyle birlikte yabancıya veya yasal temsilcisine ya da avukatına tebliğ edilir. Aynı zamanda, idari gözetim altına alınan kişi bir avukat tarafından temsil edilmiyorsa, kendisi veya yasal temsilcisi kararın sonucu, itiraz usulleri ve süreleri hakkında bilgilendirilir.
(6) İdari gözetim altına alınan kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı, idari gözetim kararına karşı sulh ceza hâkimine başvurabilir. Başvuru idari gözetimi durdurmaz. Dilekçenin idareye verilmesi hâlinde, dilekçe yetkili sulh ceza hâkimine derhâl ulaştırılır. Sulh ceza hâkimi incelemeyi beş gün içinde sonuçlandırır. Sulh ceza hâkiminin kararı kesindir. İdari gözetim altına alınan kişi veya yasal temsilcisi ya da avukatı, idari gözetim şartlarının ortadan kalktığı veya değiştiği iddiasıyla yeniden sulh ceza hâkimine başvurabilir.
(7) İdari gözetim işlemine karşı yargı yoluna başvuranlardan, avukatlık ücretlerini karşılama imkânı bulunmayanlara, talepleri hâlinde 19/3/1969 tarihli ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu hükümlerine göre avukatlık hizmeti sağlanır.

24 İstanbul saha çalışması notlarından derlenmiştir. Takma isim kullanılmıştır.

ölünce uyuşturucu bağımlısı oldu. O zaman ben çalışmıyordum. Eşimin şirketi vardı. Madde bağımlısı olduktan sonra bana şiddet uygulamaya başladı. 1 yıl evli kaldık. Çocuk oldu. Ama zaten resmi evliliğimiz yoktu. Kaynanam öldükten sonra 2021'de geri döndük. Eşim ile ayrıldık. Annemin yanına döndüm. 5 ay annemle kaldım. Teyzemin kızı Türkiye'deydi. Felç geçirmiş. Ona bakmaya Türkiye'ye annemle geldik. Ablamı da getirdik. Ablam Taşkent'te bir restoranda bir Türkle tanışmış ve evlenmişti. 2019'a kadar Türkiye'de kaldık. Sonra Özbekistan'a döndük. Bir yıl kadar Özbekistan'da kaldıktan sonra 2020'de bu sefer tek başına Türkiye'ye döndüm. Kuaförlük yaptım. Güzellik sektöründe çalıştım. Şimdi bir Türk ile nişanlandım. Aralık'ta evlenecektik. Geri gönderilirsem nasıl olacak bilmiyorum. Nişanlım galerici. Arada taksicilik yapıyor. Maltepe'de oturuyor. Pandemide burada kaçak kaldım. O yüzden oturma iznine başvurunca reddedildi. Çalışma izninim de süresi çoktan dolmuştu.

Mahi: *Ben de eşim de bir süredir Türkiye'de çalışıyoruz. Eşim kurye olarak çalışıyor. İki çocuğumuz var ama onları yanımızda getirmedik. Çocuklar Özbekistan'da, kaynanam bakıyor. Eşimin halaları hep buradaydı. Biz de onların yanına geldik. Küçükken de dizilerde falan görüyordum İstanbul'u. İstanbul'a gitmeyi hep arzuluyordum... Dört senedir buradayım. Dört senedir de kaçağım aslında. 'Ev işlerinde çalışıyorum. Zaten sokakta gezmiyorsun, dışarı çıkmıyorsun, izin almasan da olur' dediler. Ben de izin almadım. Beykoz'da yatılı hasta bakıyorum. Eşim sosyal medyadan tanıştığı 46 yaşında bir Özbek kadınla görüşüyordu. Kadın bir gün kapıma dayandı, beni tehdit etti. Ben de karakola kadını şikâyete gittim. Kendi ayaklarımla yakalanacağımı bile bile gittim. 66 gündür buradayım. Semerkant'ta evimizi yaptırmıştık. Zaten ilkbaharda dönmeyi planlıyorduk.*

Nazlı: *Boşandım eşimden. İki aylık hamileydim ayrıldığımızda. Çocuğum olmuyor diye ayrılmıştık oysa. Ama ayrıldığımızda meğer hamileymişim. Kaynanam dedi ki, 'madem halime kalabiliyordu, neden ayrıldı sonra da hamileyim' diyor. Çocuğun kocamdan olduğunu reddetti. Evime annemin yanına döndüm. Orada evde çok kalabalık yaşıyorduk- yenge, abi, çoluk, çocukhep beraberdik. Rahat edemedim. Evden ekmek dilenmeyeyim diye ayrı eve çıktım. Garsonluk yapmaya başladım. Çocuk doğdu. Onu anneme bırakıp çalışmaya devam ettim. Bu bahsettiğim 11 sene öncesi. Çalışsam da geçinemiyordum. Önce Rusya'ya aşçı olarak gittim. Arkadaşlarım vardı orada. Para biriktireyim istedim. Orada ayda 500 dolara çalışıyordum. Meyve satan yerlerde çalıştım. Oradaki işler buradan farklı. Bir de kira, gider ve depozito var. 2011-2016'da Rusya'daydım. 2016'da döndüm. Rusya'da izinsiz çalışırken yakalanınca deport edildim. Öteden beri Türkiye'yi çok seviyordum. Rusya'ya gidince Uçurum dizisini izledim. O zaman Türkiye'den nefret ettim. Ama sınırdışı edilince Rusya'ya geri dönemedim. Mecbur kaldım, buraya geldim. İki kardeşim burada. Onlar bana iş buldu. Çocuk baktım. Aylık 800 dolar alıyordum. Ama dolar çok yükseldi. İşveren Türk parası ödemek istedi. Bir akşam Halkalı'da arkadaşla dışarı çıkmıştık. Taksiyle içmeye gittik. Mekâna giremeden kapıda yakalandım. İlk defa gittiğim bir yerdi. Arkadaşım bir Türkle evliydi. Eşi geldi, götürdü onu. Beni buraya getirdiler. Burada kendini asan, intihar eden falan var. Psikolojimiz kötü. Biz buraya çalışmak için geldik. 12 yaşında oğlum var. Memlekette annem bakıyor. Mecbur dışarda olduğumu biliyor. Annelik yapıyoruz ama uzaktan. Annelerimizi bizden yakın görüyorlar. Ama biz de onlar iyi yaşasın diye buradayız. Herkes buraya para kazanmaya geliyor. Normal işte çalışamıyorsun. Para az geliyor. Kendimizi de satmak zorunda kalıyoruz. Temizliğe gidince kadınlar kocalarını kıskanıyor. Özbekistan'da evimi yaptım. Yemedim, içmedim. Eski de giysem evime para gönderdim. Kardeşlerimin de çocukları büyüyor. Al çocuklarını götür deseler n'apacağım? Önceleri 30 yaşına kadar Rusya ve Asya hariç yurt dışına çıkmak yasaktı. Anne-baba izni istiyordu. 2018'de bu yasak kalktı. Genç kızlar gidip fuhuş yapmasın, geri dönüp boşanmasın diye yasaklamışlardı. Artık böyle düşünülmüyor. Türkiye'de evde çalışan yabancılara yönelik çok sorun var. İftira atıyorlar hırsızlık yaptı diye. Önce cezaevine sonra buraya geliyorlar. İşveren bana taytımı çaldın dedi. İftira attı. İstiyor ki tüm yabancılar Türkiye'den gitsin. Ama*

sizin çocuğunuza, annenize, babanıza, engelli kardeşinize bakan Özbek kadınlar değil mi?

Ayşe: *Bir Türk ile beraberdim. İmam nikahlıyız. Türk vatandaşı bir çocuğum var. Çocuğu üstüne aldı. Ayrı yaşıyoruz. Çocuğu göstermiyor bana. 2019'da beraber yaşamaya başladık. Geçen sefer yakalandığımda hamile olduğum için sınır dışı etmediler. Eşim çocuk doğunca çalışmama izin vermedi. Şimdi deport edilmemek için çocuğun doğum raporuna ihtiyacım varmış. Oturma iznimin süresi dolmuş. Ama süresinin dolduğunu da bilmiyordum. Haberimiz olmuyor. Eşimle bir Kırgız arkadaş tanıştırdı. Ben tekstilde çalışıyordum, ortacıydım. Bu aslında benim ikinci evliliğimdi. İlk evliliğim Özbekistan'daydı. 19 yaşında görücü usulü evlendim. 3 yıl evli kaldık. Kaynanamdan dolayı boşandık. Anneler oğullarını kıskanıyorlar. Erkekler de annesinin sözünü dinliyor. Eşim çok alkol kullanıyordu, dövüyordu. Uyurken telefonu çaldı. Uyuyor diye ben açtım. Baktım başka kadınlarla görüşüyor. Hesap sordum. Dövdü beni. Dövmesi değil de ihaneti ağırıma gitti. Ben Türk eşimle tanıştıktan sonra daha iyi hissetmiştim. Çocuk da olunca iyiydim, güvende hissediyordum burada. Ama eşim bana şiddet uyguladı. Hastanelik oldum. Defalarca yaptı. Artık dayanamadım. Çocukla da tehdit ediyor beni. Sınırdışı edileceğimi bile bile kendim gidip şikâyet etmek zorunda kaldım polise.*

5.6.1.2. İnsan Ticareti Mağdurları

İnsan ticareti suçu, insanların temel haklarına, özgürlüklerine ve onuruna yönelik ciddi bir tehdit oluşturan bir suç türüdür. Bu karanlık ve insanlık dışı suç, her yıl binlerce insanın kendi ülkelerinde veya yurtdışında insan kaçakçıları tarafından sömürülmesine neden olur. İnsan ticareti suçu aynı zamanda kamu düzenini, kamu sağlığını ve güvenliğini de tehlikeye atar. Bu suç, sınırları aşabilen ve aynı zamanda ülke sınırları içinde de gerçekleşebilen karmaşık bir sorundur. Mağdurlar genellikle daha savunmasız durumda olan yabancılar olmakla birlikte, yerel vatandaşlar da bu suçun kurbanları olabilirler. Bu nedenle, insan ticareti suçuyla mücadele ulusal ve uluslararası düzeyde büyük bir öneme sahiptir. Bu alandaki çeşitli yasal düzenlemeler ve ulusal ve uluslararası iş birlikleri, insan ticareti suçuyla mücadelede önemli bir rol oynamaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı, 2020)

Türkiye, insan ticaretiyle mücadelede uluslararası mevzuatta önemli bir yere sahip olan Palermo Protokolü'nü 2003 yılında kabul etmiş ve aynı yıl itibariyle bu protokole taraf olmuştur. Protokol uyarınca göçmen kaçakçılığı ve insan ticareti suçlarını iç hukuka aktarmıştır. 2002 Ağustos ayında TBMM, Türk Ceza Kanunu'nda insan ticareti ve kaçakçılığını suç olarak tanımlayan değişikliği kabul etmiştir (Göç İdaresi Başkanlığı, 2020). 2006 yılında yapılan düzenlemeyle ise 5237 sayılı yeni TCK 80. maddesinde[25] insan ticareti suçu yeniden ele alınarak, insan ticaretinin tanımına *"fuhuş yaptırmak"* eklenmiş ve TCK, BM Palermo Sözleşmesi ve insan ticaretiyle mücadele konusunda ekli Protokolüne tam uyumlu hale getirilmiştir. Ayrıca, Türkiye 2016 yılında Avrupa Konseyi İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi'ni imzalamış ve ulusal hukukuna dahil etmiş-

25 TCK Madde 80:
(1) (Değişik: 6.12.2006-5560/3 md.) Zorla çalıştırmak, hizmet ettirmek, fuhuş yaptırmak veya esarete tâbi kılmak ya da vücut organlarının verilmesini sağlamak maksadıyla tehdit, baskı, cebir veya şiddet uygulamak, nüfuzu kötüye kullanmak, kandırmak veya kişiler üzerindeki denetim olanaklarından veya çaresizliklerinden yararlanarak rızalarını elde etmek suretiyle kişileri ülkeye sokan, ülke dışına çıkaran, tedarik eden, kaçıran, bir yerden başka bir yere götüren veya sevk eden ya da barındıran kimseye sekiz yıldan on iki yıla kadar hapis ve on bin güne kadar adlî para cezası verilir.
2) Birinci fıkrada belirtilen amaçlarla girişilen ve suçu oluşturan fiiller var olduğu takdirde, mağdurun rızası geçersizdir.
(3) On sekiz yaşını doldurmamış olanların birinci fıkrada belirtilen maksatlarla tedarik edilmeleri, kaçırılmaları, bir yerden diğer bir yere götürülmeleri veya sevk edilmeleri veya barındırılmaları hallerinde suça ait araç fiillerden hiçbirine başvurulmuş olmasa da faile birinci fıkrada belirtilen cezalar verilir.
(4) Bu suçlardan dolayı tüzel kişiler hakkında da güvenlik tedbirine hükmolunur.

tir. Ulusal mevzuatta çeşitli düzenlemeler yapılmış,[26] idari para ve hapis cezaları artırılarak caydırıcılık sağlanmaya çalışılmıştır. Mağdurların korunmasına ilişkin de çeşitli düzenlemeler yapılmış, mağdurlara yönelik hizmetlerin kapsamı genişletilmiştir. 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu 2013 yılında yürürlüğe girmiş ve insan ticaretiyle mücadelede mağdurların korunmasına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Özellikle insan ticareti mağdurlarının güvenliği, sağlığı veya özel durumu nedeniyle ikamet izinlerinin altışar aylık sürelerle (toplamda 3 yılı aşmayacak şekilde) uzatılabiliyor olması ve mağdur destek sürecinden yararlanmakta olan insan ticareti mağdurlarının sınır dışı edilememesi mağdurları korumaya yönelik önemli düzenlemelerdir.

İnsan ticareti suçu görülme biçimlerine göre; cinsel sömürü, işgücü sömürüsü, zorla evlendirme, çocuk satışı, zorla dilendirme ve organ-doku ticareti olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre Türkiye'de son beş yılda cinsel sömürü ve işgücü sömürüsü ilk sıralarda yer almaktadır (Tablo 5.7).

Tablo 5.7: Türkiye'de Görülme Biçimlerine Göre İnsan Ticareti Suçu (2016-2020)

Sömürü Türü	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam	%
Toplam	181	303	134	215	282	1.115	100,0
Cinsel Sömürü	143	186	95	144	160	728	65,3
İşgücü Sömürüsü	30	52	39	55	73	249	22,3
Zorla Dilendirme	8	65		4	53	120	10,8
Zorla Evlendirme	-	-		11	4	15	1,3
Çocuk Satışı	-	-		1	1	2	0,2
Organ-Doku Ticareti					1	1	0,1
Çocuk Asker							

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2020.
(https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-insan-ticaretiyle-mucadele-yillik-raporlari)

Dünya'daki tüm ülkelerin hedef, transit ve kaynak ülke olma özelliğine göre insan ticareti suçundan etkilendiği bir gerçektir. Türkiye ise göçmenlerin iş bulabilme ya da daha iyi şartlarda çalışma amacıyla ülkeye gelmesiyle hedef ülke olma konumunda iken, Asya'dan Avrupa'ya geçiş noktasını oluşturması, yani coğrafi konumu, sebebiyle ge-

26 İlgili Diğer Ulusal Mevzuat:
a) 403 sayılı Türk Vatandaşlık Kanununda Değişiklik yapılmasını öngören ve 3 Haziran 2003 tarih ve 25127 sayılı Resmi Gazete de yayınlanarak yürürlüğe giren yeni düzenleme ile tacirlerin kullandığı bir yöntem olan, evlilik kurumunun istismarıyla mağdurlara hileli evlilik yaptırmak suretiyle ülkede kalışlarını kolaylaştırmanın önüne geçilmiştir.
b) Yabancıların Çalışma İzinlerini Düzenleyen 4817 Sayılı Yasa; Kaçak çalışmanın ve kaçak istihdamın önüne geçilmesi amacıyla Yabancıların Çalışma İzinlerini düzenleyen 27.02.2003 tarih ve 4817 sayılı yasa TBMM tarafından onaylanarak 6 Mart 2003 tarihli resmî gazetede yayımlanmıştır. Yasanın uygulanmasını sağlayacak olan yönetmelik 6 Eylül 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.
c) Bedensel ve ruhsal tedaviye ihtiyaç duyan insan ticareti mağdurları ile ilgili olarak; 05.12.2003 tarihli ve 2003/6565 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı Ekinde; İnsan Ticareti Mağduru olduğu tespit edilen ve sağlık giderlerini karşılayacak durumda olmayan yabancı uyruklu hastalar, resmi sağlık kurum ve kuruluşlarınca sunulan sağlık hizmetlerinden yararlanmada 08.01.2002 tarih ve 4736 sayılı Kanunun 1 inci maddesinin birinci fıkrası hükmünden muaf tutulmaları karara alınmış ve hemen uygulanmaya başlanmıştır.
d) 25 Şubat 2004 tarihinde yürürlüğe giren Kara Ulaştırma Yönetmelik uyarınca, insan ticareti suçu nedeniyle yargı organları tarafından verilmiş ve kesinleşmiş mahkûmiyet kararı bulunması halinde yetki belgesi sahiplerinin yetki belgeleri iptal edilmektedir.
e) 14.2.2012 tarih ve 28204 sayılı Resmî Gazete'de Yabancıların Çalışma İzinleri hakkında Kanunun Uygulama Yönetmeliğinde değişiklik yapılarak 13. maddeye ek fıkra konulmuştur. Bu düzenleme sayesinde; insan ticareti mağduru olarak ikamet izni verilmiş yabancıların çalışma izni başvuruları dördüncü fıkrada belirtilen değerlendirme kriterlerine tabi tutulmaksızın sonuçlandırılmaktadır.
f) "5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 100, 133 ve 248 madde insan ticareti suçunun kuvvetli şüphesinin olması durumunda sanık hakkında tutuklama kararı, malvarlığına el koyma, şirket varlıklarına el koymaya kadar uzanan ağır yaptırımlar getirmiştir.
g) 492 sayılı Harçlar Kanunu 88'inci maddesinin (g) bendinde insan ticareti mağduru olanların ikamet tezkerelerinin harçsız olarak verilmesi hükme bağlanmıştır.
h) Suç Mağdurlarının Desteklenmesine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (CBK 63) yayımlanmıştır. Anılan Kararname'nin 7'nci maddesinde kırılgan gruplara sunulacak hizmetler belirlenmiş olup insan ticareti suçu mağdurlarının da adli destek ve mağdur hizmetleri müdürlüklerine başvurmaları halinde bu hizmetlerden yararlanma hakkı getirilmiştir.
ı) 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanunun 16'ncı maddesi kapsamında insan ticareti mağdurları çalışma izninin istisnai olarak verilebileceği yabancılar arasında düzenlenmiştir.

çiş ülkesi olarak da etkilenmektedir (Göç İdaresi Başkanlığı, 2020). Bu bağlamda, göçmenler, bulundukları ülkenin yasalarına yabancı olmaları, dil bariyerleri gibi nedenlerle sömürüye karşı son derece savunmasız bir konumda bulunmaktadır. İnsan ticareti mağdurlarının büyük bir bölümünü göçmenler oluşturmaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı, 2020). Türkiye'de tespit edilen insan ticareti mağdurlarının uyruklarına baktığımızda, en yaygın beş uyruğun Suriye, Özbekistan, Kırgızistan, Fas ve Afganistan uyruklu yabancılar olduğunu görüyoruz (Tablo 5.8). 2023 Küresel Suç Endeksi Raporu, Türkiye'de artan insan ticareti suçlarına dikkat çekmektedir. Türkiye'nin büyük bir göçmen ve mülteci nüfusunu barındırması ve bu toplulukların savunmasızlığından dolayı insan tacirleri kadınları ve çocukları cinsel sömürü amaçlı mağdur etmektedir (Küresel Suç Endeksi, 2023). Türkiye'deki mağdurların büyük çoğunluğunu ise cinsel sömürü amaçlı insan ticaretine maruz kalan kadınlar oluşturmaktadır. Son beş yılda tespit edilen mağdurların yaklaşık %81'i kadındır (Göç İdaresi Başkanlığı, 2020).

Tablo 5.8: Türkiye'de Tespit Edilen İnsan Ticareti Mağdurlarının Uyruklarına Göre Dağılımı (2016-2020)

Uyruk	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam	%
	181	303	134	215	282	1.115	100,0
Suriye	36	86	15	37	159	333	29,9
Özbekistan	16	19	29	44	38	146	13,1
Kırgızistan	33	31	14	32	14	124	11,1
Fas	10	26	18	28	5	87	7,8
Afganistan	7	21	21	14	11	74	6,6
Ukrayna	7	16	3	10	2	38	3,4
Gürcistan	23	10	1	2	2	38	3,4
Endonezya	14	3	6	11	2	36	3,2
Moldova	8	20	1	4	1	34	3,0
Azerbaycan	4	11	3	6	9	33	3,0
Rusya	6	16	1	4	3	30	2,7
Kazakistan	4	9	7	4	4	28	2,5
Türkmenistan	3	11	3	5	4	26	2,3
Türkiye	2	9		2	11	24	2,2
Belarus		10	3	1		14	1,3
Diğer	8	5	9	11	17	50	4,5

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2020. (https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-insan-ticaretiyle-mucadelesi)

Tablo 5.8'de görüldüğü üzere, Özbekistan uyruklu göçmenler insan ticareti mağdurları arasında ikinci sırada yer almaktadır. İnsan ticaretinin bir de cebri çalıştırma yönü olduğu düşünüldüğünde, ekonomik göçmenler arasında yer alan Özbek kadınlar risk altındadır. İnsan Ticareti Mağdurlarını Koruma Daire Başkanlığıyla yapılan görüşmede, başkanlık güncel verileri bizimle paylaşarak, 2022 yılında 310 mağdur tespit edildiğini ve mağdurların uyruklarının da aşağıdaki şekilde olduğunu belirtmişlerdir:

- Suriye (92)
- Özbekistan (51)
- T.C. vatandaşları (32)
- Afganistan (31)
- Fas (10)

Buna göre, 2022 yılında da en fazla insan ticareti mağduru Suriyelilerden sonra Özbekler olmuştur. Ancak, mevcut sayılar göz önüne alındığında, Özbekistan vatandaşlarının geçici koruma altındaki Suriyelilere oranla daha fazla insan ticaretine maruz kaldıkları söylenebilir. Uzmanlar, Özbekistan uyruklu kadın göçmenlerin bazılarının gelir gelmez insan tacirlerinin eline düştüklerine; bir kısmının da daha fazla para kazanabilmek umuduyla konsomatrisliğe ve fuhuşa yöneldiğine dikkat çekmişlerdir:

Türkiye'ye çağıran kişi kötü niyetli oluyor genelde. Türkiye'ye gelip temizlik işinde çalışacaksın diyorlar. Havaalanından alıp eve kapatıyorlar. Esenyurt, Beylikdüzü, Fatih taraflarında bu tarz evler yaygın. 3-4 gün evde tutuyorlar. Fuhuş yapması için zorluyorlar. Şiddete uğruyor. Ailesini tehdit ediyorlar, para veriyorlar bir şekilde ellerinde tutuyorlar. Bazı mağdurlar çalışmak için geliyor Özbekistan'dan. Tekstil sektöründe çalışmaya başlıyor. Fakat maaş az geliyor. Bakın daha fazla maaşa işler var diyerek fuhuşa ya da konsomatrisliğe yönlendiriliyorlar. Başta kendi isteğiyle bu işe girmiş olsa da sonra çıkmak istese de çıkamıyor. (İnsan Ticareti Mağdurlarını Koruma Daire Başkanlığı, 2022)

İnsan ticareti mağdurlarının en fazla sayıda bulunduğu Silivri Geri Gönderme Merkezi yönetimiyle yaptığımız görüşmede, 2022 yılında 2.151 düzensiz göçmenle mülakat yaptıklarını ve bu süreçte 20 insan ticareti mağduru tespit ettiklerini belirtmişlerdir. Merkez yöneticileri mağdurlarla ilgili tanıklıklarını anlatırken, mağdurlar ve tacirlerin çoğunlukla aynı uyruktan olduklarına dikkat çekmişlerdir. Aynı uyruğa sahip olmanın göçmen kadınlar arasında dayanışma ve güven temelinde bir ilişki kurmalarına yardımcı olması beklenirken, istismar nedeniyle kötüye kullanıldığı durumlar aşağıdaki örneklerde ortaya çıkmaktadır:

Biz genelde insan ticareti mağdurlarıyla fuhuş operasyonu sonrasında buraya geldiklerinde karşılaşıyoruz. Emniyet diyelim 5 kadın yakaladı ve buraya getirildiler. İçlerinden birisi mutlaka tacir oluyor. Tacir de yine aynı uyruktan oluyor. Hatta bazıları önce mağdur sonra tacir oluyor. (Silivri GGM, 2022)

Tacir ya da aracı genelde kendi uyruklarından oluyor. O sayede güven kazanıyorlar. Kadınlar genelde çocuklarının geçimini sağlamak için geliyorlar. Bazıları gelmeden burada bir Özbek network buluyor. Buraya gelip tekstil, ev içi çalışma işlerinde çalışmayı hayal ediyor. Aracı kişi onları havaalanında karşılıyor. Bunları bir eve götürüyor. Orada zaten başka kadınlar fuhuş yapıyor oluyorlar. Pasaportlarına el konuluyor. Zorla tutulup fuhuşa zorlanıyorlar. (İnsan Ticareti Mağdurlarını Koruma Daire Başkanlığı, 2022)

Geri Gönderme Merkezlerine gelen düzensiz kadın göçmenlerin çoğunluğuyla psiko-sosyal destek ekibi mülakat yapmaktadır. Doğrudan gösterge olmasa bile mülakatlar gerçekleştirilmektedir. Bu süreçte, mağdur olduğu tespit edilenlere *"İnsan Ticaretiyle Mücadele ve Mağdurların Korunması Hakkında Yönetmelik"* uygulanmaktadır. Mağdurlara,

- Sığınma evi,
- Güvenli geri dönüş,
- Güvenli ikamet,
- Genel hükümlere tabi kılmak seçenekleri sunulmaktadır.

5.6.1.3. Çalışma İzinleri ve Göçmen İşçiler

Türkiye'de 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik büyüme ve ülkenin uyguladığı açık kapı politikasıyla emek piyasasında göçmen işçilerin daha görünür olmasıyla bağlantılı olarak kırılgan emeğin ve emek sömürüsünün ön plana çıktığı yapısal dönüşümler yaşanmıştır. Özellikle inşaat, tarım, turizm ve ev içi hizmet sektörlerinde göçmen işçiler önemli yer tutmaktadır. Fakat sıklıkla düşük ücretlerle karşı karşıya kalmakta ve iş güvencesi sorunları yaşamaktadırlar. Genelde ekonomik göçmen olarak gelen Özbekistan uyrukluların Türkiye'ye gelme ve çalışma izni alma süreçlerine bakıldığında hem sosyal ağların hem aracı kurumların önemli rol oynadığı görülür. Yeni göçmenler

genellikle Türkiye'ye daha önce göç etmiş başka bir Özbekistanlı göçmenin yanına gelmekte ve akrabalık bağları, mahalla kökenli tanıdıkları ve arkadaşları gibi sosyal ağlar aracılığıyla iş aramaktadır. Ayrıca, aracı kurumlar, çalışma izni alma ve iş bulma konularında Özbekistanlı göçmenler tarafından tercih edilmektedir.

İstanbul'da İş-Kur'a bağlı 380 özel istihdam bürosu bulunmakta ve bu bürolar farklı sektörlerde faaliyet göstermektedirler. 2000 yılı sonrası ev içi çalışan göçmenlere özel olarak düzenleme yapılarak bu sektördeki kayıt dışılığın önüne geçilmeye çalışılmış; kayıt dışıyla mücadele genelgesi yayınlanarak kayıt dışı çalışanların bir bölümü kayıt içine taşınmıştır. O dönem diğer sektörlere yapılmayan bu uygulama, arz-talep dengesine göre giderek sayıları artan göçmen kadın işçilere ve işverene yasal bir kapı açmıştır. Ancak gerek Türk işverenlerin gerekse yabancı uyrukluların geçici istihdamı tercih etmeleri, göçmen kadınları daha görünmez bir ekonomik alan olan ev içi emek sektöründe sosyal güvencesiz bir çalışma ortamını yeğlemelerine neden olmaktadır. İşveren açısından çalışma izinleri ve sigortalar oldukça yüksektir. Göçmenler de maaşın daha yüksek olmasını sigortalı çalışmaya tercih etmektedir. Bu durum, yasal düzenlemelere rağmen halen kayıt dışına kaymayı hızlandıran bir faktördür. Ev içi sektör dışında, Özbekler arasında en yaygın diğer sektörleri ise restoran işletmecileri, restoran ve otelde çalışanlar, kargo ve bavul ticareti yapanlar ve motor-kuryeler olarak tanımlayabiliriz.

Örnek Vaka 2: İŞ-KUR ve Aracı Firma Temsilcileri

İstanbul İş-Kur'da yapılan odak grup görüşmelerinde aracı firma olarak uzun yıllardır hizmet veren üç yönetici ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcılarımızdan biri olan Tuğba Hanım, 18 yıldan fazla bu sektörde çalıştığını, kendi çocuğuna bakıcı bulmakta zorlanınca bir şirket açmaya karar verdiğini ifade etmiştir. Bu alandaki boşluğu İş-Kur'a kayıt yaptıran ve yasal prosedürleri takip eden firmalar kadar ruhsatsız firmalar da doldurmaktadır. Aşağıdaki örnek vakada, bu alandaki süreçler ve sorunlar hem işveren hem göçmen işçi açısından mercek altına alınmaktadır. Kayıt dışılığın yanı sıra, göçmen işçi üzerinde bir yaptırım olmaması, niteliksiz iş gücü, Türkiye'de yaşlanan nüfus nedeniyle artan talebin karşılanamaması, işveren ve göçmen işçi arasındaki ihtilaflar, fuhuş sektörüne kayan göçmen kadınlar ve ailesi ile çalışmaya gelen Özbek kadınların ailevi sorunları, son yıllarda ekonomik darboğaz nedeniyle orta sınıf ailelerin eleman bulmaktaki sıkıntıları aktarılmıştır.

Örnek Vaka 2: İŞ-KUR ve Aracı Firma Temsilcileri

Tuğba: *2005 yılında çok az özel istihdam bürosu vardı. Yabancılar da genelde sigortasız çalışıyordu. Sonra özel istihdam bürosu belgesi almamız zorunlu oldu. İş-Kur ve Çalışma Bakanlığı alanı düzenliyor, kanunlar var. Ama hiçbir şey yazıldığı gibi işlemiyor. Önceden gazete ilanı basıyorduk. Artık intemet ve sosyal medya üzerinden ilerliyor genelde. Özbekler genelde ev içi işlerde çalışıyor. Çocuk bakıcılığı ve ev hizmetlerinin iş akitleri kısa. 3-3,5 yıl oluyor genelde. Çalışan iyi referansla işten çıkmışsa onu da yönlendiriyoruz. Yeni gelen çevresini de portföyümüze katıyoruz.*

Sorunlar da var. Bazen bakıcı parası yetmiyor. Çocukların eğitimi ve evlerini tamamlamak için kazandıklarını memlekete gönderiyorlar. Para yetmeyince gecede şu kadar kazanacaksın diye fuhuşa çekiliyorlar. Çoğu yakalanınca eğlenmeye geldik, bira içecektik sadece, burada fuhuş yapıldığını bilmiyorduk diyor.

Aykut: *Göçmenler açısından ruhsatlı kurumlara yönlen-*

meleri önemli. Bizim içinse buraya gelen çok göçmen var ama nitelikli olan personelin bize yönelmesi önemli. Ev içi işlerde bile niteliği önemli. Sertifikasına, sabıkasına, bitirdiği okullara bakılıyor. İş arayanlardan para almıyoruz. İşverenden para alıyoruz. Ama ikamet ve çalışma izni olması lazım. Şu an kaçağa düşen çok göçmen var. İkamet, iş başvuruları bu ara reddediliyor hep.

Benim şirketime başvuran 20.000 kayıt var. Onları nitelikli ya da niteliksiz diye ayırıyoruz önce. Bazısına bakıyorum, çöp diyorum eliyorum doğrudan. 3 yıl tecrübe istiyoruz. Yeni gelenin başvurusunu almak istemiyorum. Türkçe bilmesi lazım. İş biliyor olması lazım. İşverenler de genelde zengin, nitelikli aileler. Ama çalışana kötü davranan da çok. Yumurtayı çok haşladı diye bağırıyor. Biz sözleşmeye aşağılama olmayacak diye ekliyoruz. Diğer taraftan personelle iyi ilişkiler kuran, arkadaşlık edenler de var. İşveren ve işçi arasındaki muhalefetten biz sorumlu değiliz. Sorun çıkmasını engellemek için, biz evde tek başına yaşayan sağlıklı erkek bireye kadın bakıcı vermiyoruz.

Karı-koca beraber gelenler önemli bir sorun. Kendisi kurye, eşi yatılı oluyor genelde. Kadın yatılıda kalırken, eş çok sorun çıkarıyor. Aile ile gelenleri çok tercih etmiyoruz. Özbek vasıflı işçi çok yok. Denklik ve ön izin isteniyor. YÖK onların diplomalarını kabul etmiyor. Denklik için ekstra ders almaları gerekiyor. O yüzden şu an genelde vasıfsız Özbek işçi var. Hatta diyebilirim ki ev hizmetleri sektörü Türklerin elinden alındı. Özbeklerin ve Türki kadınların eline geçti. Bir de Türkiye'de kadınlar zaten eşlerinden, babalarından maaş alıyorlar. Bununla idare ederim diyorlar. Yatılı çalışmak istemiyorlar. Şu an Türkiye'de çok sayıda Özbek öğrenci var. Onlar da iş piyasasına atıldıklarında bu tablo değişecek. Özbeklerin Rusça bilmeleri de Özbekler için önemli bir avantaj sağlayacak.

Halil: *Ruhsatsız bürolar önemli bir sorun. Göçmenlerin İş-Kur'a bağlı firmalara başvurması gerekiyor. Fakat bu konuda bilgisizler. İlk geldiklerinde ruhsatsız merdiven altı yerlere yöneliyorlar. Böylece istismara da açık hale geliyorlar. İlk geldiklerinde hemen oturma ve ikamet izin işlemlerinin tamamlanması lazım. Çalışma izni için başvuru yapıldığında bazen aynı pozisyon için Türk var diye ret geliyor. TÜİK, hangi pozisyon için kaç Türk vatandaşının iş aradığına dair bir çalışma yapmıştı. Şimdilerde çalışma izinlerinde bu gerekçeyle çok sayıda ret gelmekte.*

Ev içi hizmetlerde Türkler yatılı kalmayı tercih etmiyorlar. Önceden yabancı uyruklular tercih ediliyordu çünkü; Dolar çok daha düşüktü, işverenler dolar cinsinden maaşları karşılayabiliyordu ve yabancılar ucuz iş gücünü oluşturuyorlardı, Daha itaatkâr oluyorlar, Yatılı kalıyorlar. Aileleri burada değil, tatilleri yok.

Dolar yükselince, onlar da artık Türkiye'de kalmak istememeye başladılar. Dolar arttıktan sonra, Türkiye vasıflı ev içi çalışanlar için artık bir hedef ülkesi olmaktan çıktı. Yerlerine daha vasıfsız olanlar geldi. 2022 yılında gündüzlü hemşire 15.000 TL civarı, bakıcı 13.000 TL civarı, memleketinde doktor olup burada hemşirelik yapanlarsa 20.000 TL civarı ücret alıyorlardır. Şimdi daha da artmış durumda. Ücretleri düşük olmasa da en büyük sorun istedikleri zaman işi bırakabiliyorlar. Bunun hiçbir yaptırımı yok. Biz yaptırım koysak, işveren istemiyor. Yaptırım sözü zaten her iki tarafı da korkutuyor. Ama bu şekilde de olmuyor. Çalışanların iş disiplinleri

çok eksik. İstedikleri zaman kaçıp gidebiliyorlar. Mesela, bir çalışan eve gidince odasına yerleşiyor. Sonra odamı beğenmedim diye kaçıp gidebiliyor. Bu durumda 4904 İş Kurumu Kanunu ve 4807 İş Kanunu'na göre, aracı şirketlere yaptırımı var. Yeni işçi temin etmek zorundayız. Gelen Özbekler ruhsatsız firmalara gidiyorlar. Cahiller ve süreci bilmiyorlar. Bir kitapçık hazırlanıp havaalanlarına bırakılabilir. Biz gelen herkesi doğrudan kabul etmiyoruz. Oturma iznini kendisi alacak. Oturma izni olmayanı zaten kabul etmiyoruz. Çalışma iznini işveren alıyor.

Göç İdaresi Başkanlığı'nın istatistiklerine göre, 2022 yılında toplam 59.755 Özbek göçmene ikamet izni verilmiştir. Aynı yıl içinde Uluslararası İş gücü Genel Müdürlüğü, 4.063 Özbek göçmene çalışma izni verdiğini açıklamıştır. Bu çalışma izni alanlar arasında Özbek kadınların sayısı 3.258 iken, erkeklerin sayısı sadece 805'tir. Bu veriler, Türkiye'nin çoğunlukla Özbekistan uyruklu kadın göçmenler tarafından tercih edilen bir hedef ülke olduğunu göstermektedir (Tablo 5.9). Bu durum, göçün kadınlaşması olgusunun Özbekistan'dan gelen göç hareketlerini de kapsadığının altını çizmektedir (Akçapar ve Taner, 2021; Akçapar, 2022b).

Tablo 5.9: Türkiye'de Şehirlere ve Cinsiyetlere Göre Özbekistan Uyruklu Göçmenlere Verilen Çalışma İzinleri

Özbekistan Uyruklu Göçmenlere Verilen Çalışma İzni Sayıları (2022)	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam	805	3258	4063
İstanbul	333	2074	2407
Antalya	260	230	490
Ankara	24	273	297
İzmir	14	165	179
Bursa	21	143	164
Diğer	153	373	526

Kaynak: Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü, 2022.

Özellikle 1980'lerden sonra Türkiye'nin büyüyen ekonomisi ve kadınların iş gücüne katılımındaki artış, ev içi ve bakım hizmetlerinde iş gücü eksikliğine yol açmıştır. Türkiye'de başlangıçta kadınlara yüklenen ev içi iş yükü, şu anda özellikle eski Sovyet ülkelerinden gelen göçmen kadınlara devredilmiştir. Orta Asya'dan Türkiye'ye gelen göçün kadınlaşması eğilimi de Türkiye ekonomisindeki bu değişimle açıklanabilir (Bondarenko, 2021; Aykaç & Kahraman, 2021; Maksakova, 2006; Akçapar, 2022b; Nurdinova, 2018).

Özbekistan uyruklu göçmenlerin sektörel dağılımına baktığımızda, kadın göçmenler arasında ev içi hizmet ve bakım sektörünün öne çıktığını; ayrıca, tekstil sektörüne kadınlar arasında oldukça ilgi olduğunu görmek mümkündür. Zira kadınlar Türkiye'ye gelmeden önce genellikle evde dikiş ya da terzilik gibi beceriler edinmiş; Özbek erkekler ise, genelde restoran ve otel gibi hizmet sektöründe çalışmakta veya motor kuryelik yapmaktadırlar.

Türkiye'deki kadın göçmenlerin toplam Özbek nüfusunun %75'ini oluşturduğu ve iş imkanlarının daha fazla olduğu diğer kaynaklarda da belirtilmiştir (Urinboyev & Eraliev, 2022: 6-7). Bu nedenle, kadın emekçiler erkeklere nazaran daha fazla talep görmekte, daha fazla kazanmakta ve iş fırsatları daha çeşitli olmaktadır. Ayrıca, zaman içinde güçlü enformasyon kanalları ve sosyal ağlar geliştirebilmektedir.

Özbekistan uyruklu göçmenlerin ağırlıklı olarak bulunduğu ilk üç il olan İstanbul, Ankara ve Antalya'da gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarında, farklı illerde göçmenlerin sektörel dağılımlarının farklılık gösterdiğini gözlemledik.

İstanbul'da hizmet sektöründe, özellikle kafe, restoranlar ve otellerde kaçak olarak çalışan Özbekistan uyruklu göçmenlerin yaygın olduğu görülmektedir. Ayrıca, İstanbul'da imalat sanayisinin gelişmesiyle birlikte, deri atölyeleri ve tekstil sektöründe yoğunlaşan bir göçmen nüfusu da bulunmaktadır. Ankara'da ev içi hizmet ve bakım sektörü ön planda olsa da lokantalar ve kafeteryalar gibi hizmet sektöründe çalışan sayısı da dikkate değerdir. Antalya'nın Türkiye turizmindeki rolüne paralel olarak, bu ilde otel sektöründe çok sayıda Özbek işçi bulunmaktadır. Antalya'da büyük otel zincirlerinin İnsan Kaynakları Yönetimi birimleriyle yaptığımız görüşmelerde, otel yöneticileri Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinden işçi alımı için seçmeler düzenlediklerini dile getirmişlerdir. Özbekistan uyruklu göçmenler, Türkiye ile kültürel benzerliklerinin yanı sıra Rusça bilmeleri ve aynı zamanda ucuz iş gücü sunmaları nedeniyle tercih edilmektedirler.

Resim 5.6: İstanbul Kumkapı'da Özbek mahallesi

Örnek Vaka 3: Ev içi emek işçisi

Üniversite mezunu olan ve Taşkent'te hemşirelik okuyan Sevinç, Türkiye'de uzun bir süredir hastabakıcı olarak evlerde yatılı çalışmakta ve haftada bir gün izin kullanmaktadır. Kısa bir süre Özbekistan'da çalıştıktan sonra eşinin erken yaşta vefatı gibi kişisel nedenlerle ve ücret farklılıklarından dolayı 2007'de Türkiye'ye gelmiştir. Özbek arkadaşları ve memleketten tanıdıkları ilk geldiğinde yol göstermiş ve iş bulmasına yardımcı olmuşlar. Ancak yine de yalnız bir göçmen kadın olarak pek çok zorluğa tek başına göğüs germiş. Bir Türk ile evlenmek üzereyken baskıcı tavrından dolayı evliliğin kıyısından döndüğünü; kadın pazarlayan bir Özbek kadının elinden zor kurtulduğunu aktardığı hikayesini onun ağzından dinleyelim:

Hastabakıcıyım. Yatılı çalışıyorum. Haftada 1 gün iznim oluyor. Yatılı olunca her şey işverene ait oluyor. Tüm param bana kalıyor. Hem de yatılı kalan daha çok maaş alıyor. Ama şimdi maaşlar çok etkilendi. Artık dolar yükseldi, maaş çok az. Ben sigortalı çalışıyorum. Sigorta iyi oluyor. Hasta olunca hastaneye gidip ilaç alabiliyorum. Oturma izni ve hastane giderleri çok pahalı. Oturma iznimi de işverenim alıyor. Eskiden de hep hasta baktım ben. Eskiden hep kaçak çalışıyorduk. Önceden çalışma izni, oturma izni falan hiç bilmiyorduk ki. Çok bilinçsizdik. Zamanla şirketlerden, çevremizden, arkadaşlardan duyduk, öğrendik. Kaç kere deport (sınırdışı) edilmiştim. O zamanlar yabancı da azdı. Türkiye'de bu kadar çok fazla yabancı yoktu. İş bulmak da kolaydı. Diyelim yanında çalıştığım, baktığım adam öldü. Aile genelde çevresine tavsiye ederdi. İş bulmamıza yardım ederdi. Arkadaşlar ve çevremizden de duyardık. Şirketler de var bu işte yardımcı olan. Ama her zaman güvenemezsin tabii. Bir gün aracı şirket aracılığıyla bir iş görüşmesine gittim. İşveren şirkete annesi için bakıcı aradığını söylemiş. Ama adam aslında kendine kadın çağırmış.

Kapıda fark ettim, hiç kadın ayakkabısı yok. Evde kadın yaşıyor gibi değil. Ben 12 yaşımdan beri çalışıyorum. Kendi paramı kazanıyorum. İnsanları artık tanıyorum. Ben hiç içeri girmeden gittim. Ama adam sonra aracı şirketi arayıp benim için demiş ki 'antreden para çalıp kaçtı'. Bana iftira attı.

Evlendim. 3 gün sonra kocam trafik kazasında öldü. Anne evine geri döndüm. Orada hemşireyken aldığın para ancak yeme içmene yeter. Maaş o kadar az ki gezmeme giyinmeme günlük ihtiyaçlarıma zor yetiyordu. Bir arkadaşım dedi ki, Türkiye'de arkadaşlarım var. Sen hemşiresin orada çok para alırsın. Türkiye'ye git. Arkadaşı olan kadınla konuştuk, gel burada iş var dedi. Mesela orada 100 dolar alırken, burada 500 dolar alıyorsun. Türkiye'ye gelince maaşım arttı. 1000 dolar aldığım zamanlar oldu. Amma Türkiye'ye gelen kadınlara özellikle küçük yerlerde kötü gözle bakıyorlar. Önceden burada kadınları satıyorlarmış. Hala öyle sanıyorlar. İlk o arkadaşımın yanına geldim. 2 gün kaldım. Sonra hemen işe verdi beni. İlk Türkiye'ye geldiğimde bir yaşlı bir kadına bakıyordum. Kadının oğlu pasaportuma el koydu. Hem annesine bakayım hem de onunla sevgili olayım istiyordu. 'Polisi ararım' dedim, verdi pasaportumu. Bir arkadaşım önerdi bunu da. 'Polisi arayacağım, şikâyet edeceğim' diye tehdit edersen, 'kaçak kadın çalıştırıyorsun diye ceza alırsın' dersen korkarlar dedi. Öyle yaptım. İşte iftira atan çok. Şirketin yükümlülükleri var. İşçi işten kendi isteğiyle çıkarsa ve sorun çıkarırsa, şirket işverene yeni işçi bulmak zorunda. O yüzden çok iftira atıyorlar. İşçiden memnun kalmazlarsa şirket yarı parasına ya da ücretsiz birini bulmak zorunda. Yeni kişi için para vermemek için böyle yapıyorlar. Yanında çalıştığın aile de her şeye karışabiliyor. Çocuğunu kıskanıyor, eşini bizden kıskanıyor. Çalışırken hiç makyaj falan yapmayız.

İstanbul'da izne çıktığımız zamanlar bir Özbek kadının yanına gidiyorduk. Aslında fuhuş değildi gönül rızası vardı ama kadın pazarlıyordu. Özbek kadınları daha çok konsomatris gibi kullanıyorlardı. Bunu da Özbek bir kadın yapıyordu. Bizi bir gün pavyona götürdü. Baskın yapıldı, kimlik kontrolü oldu ama kimliğim de yanımda yoktu. Masanın altına saklandım, kurtuldum deport edilmekten. 5 yıl önce sınırdışı edildim. Özbekistan'a dönmek zorunda kaldım. Türkiye'ye geri gelebilmek için farklı soyadıyla giriş yapmam gerekiyordu. Bir akrabama para vererek onunla kağıt üzerinde anlaşmalı olarak evlendim. Şu an resmiyette evli görünüyorum.

Bir ara Türk erkek arkadaşım vardı, evlenecektik. Ama bana şart koydu. Kısa giyme, eski Özbek kız arkadaşlarınla görüşme diye. Her şeye karışıyordu, izin vermem diyordu. İçkiye de fazla meyilliydi, psikolojik sorunları vardı. Ayrıldık. Türk erkeklerinin de her çeşidi var. Her biri farklı. Burada evlenince ister ayrı ister beraber yaşıyorlar. Özbekistan'da beraber yaşamak zorundayız. Kayınvalide, kayınbabayla beraber yaşamak zorundasın. Başka yerde işin gücün yoksa, eşin ne derse onu yapıyorsun. Biz 7 kardeşiz. 6 kardeşim evlendi ve hepsi Özbekistan'da yaşıyor. Abimi getirdim, yanıma. İki yıl kaldı, sonra döndü. Çocukları ordaydı.

Biz Özbeğiz. Asıl Türk biziz. Siz bizden gelmişsiniz. Özbeğim ben, Türküm. Sizin Doğu tarafı bize daha çok benziyor. Kaynanayla beraber oturma, büyük aile yapısı falan çok benziyor. Erkekler daha sert bizde. Siz de Müslümansınız ama gelenekleriniz biraz farklı. Bizde kadın mezarlığa giremez. Siz giriyorsunuz. Votka bizde yaygın, içiliyor. Kadınlar için içki çok sorun değil ama sigara içmek olmaz. Kadın restoranda, düğünde vs. içki içebilir ama sigara içemez.

Bizim doğum günlerinde, bayramlarda hep büyük kutlamalar olur. Burada sadece pasta kesiliyor. Kutlamasını yapmıyorlar. Ben bu yıldönümlerini önemsiyorum. Bayram, yılbaşı, doğum günleri bizim için çok önemli. Eski başkanı babamız gibi görüyorduk. Toplu namaz kılmak falan hep yasaktı. Yeni presidantın yöntemleri farklı. İkisinin de kendi yöntemleri var. Kerimov Atatürk gibi. O olmasa Rusya'ya bağlı kalırdık.

Burada çalışıp biriktirdiğim parayla Taşkent'te ev aldım. Gelecekte ne olur belli olmaz. Belki dönerim, belki burada yaşarım. Bir Türk ile evlenmeyi şimdilik düşünmüyorum. Zaten gelmişim 45 yaşına. Bazen evlenseydim de çocuğum olsaydı diye düşünüp üzülüyorum. Evlenirsem çalışmak istemiyorum. İşim kolay olsa bırakmak istemem. Ama bu işlerde, bu şartlarda çalışmak zor. Şu an 98 yaşında bir amcaya bakıyorum. Kimsesi yok. Ben hemşireyim ama diplomam burada geçerli değil. Türkiye diplomamı tanımıyor. Yoksa burada hemşire olarak çalışmak isterdim. İş her şeyden önemli. Önce iş, sonra eş.

Örnek Vaka 4: İmalat Sektöründe Çalışan Özbek Kadınlar

Ev içi emek işçiliği yanında İstanbul'da imalat sektöründe çalışan Özbeklere de rastlamak mümkündür. Zehra, 32 yaşında 4 yıllık evli ve küçük çocuklu Buharalı bir Özbek kadın. Bavul ticareti için geldiği İstanbul'da şimdiki eşiyle tekstil sektöründe çalışırken tanışıp evleniyor. Laleli, hem yabancı göçmen kadınların hem de iş nedeniyle Türkiye'nin farklı bölgelerinden İstanbul'a göç etmiş erkeklerin imalat sektöründe ve yurtdışına sevkiyat konusunda bir arada çalıştığı bir sosyal alan sunmaktadır. Zehra, şimdilerde küçük çocuğu nedeniyle çalışamasa da Özbekistan'da kadınların gelir getiren işlerde yaygın istihdam edilmesi kültürünün bir yansıması olarak yakın bir gelecekte kendi işyerini açarak iş hayatına devam etmek istemektedir. Bir başka göçmen katılımcı olan Süreyya ise, İstanbul'da ayakkabı - çanta imalathanesinde çalışmaktadır. Zehra'dan farklı olarak bir Türk vatandaşı ile evlenmeyen Süreyya, aslında kadınların yoğun olduğu bu sektörde de kalıcı olmayan, düşük ücretli, uzun çalışma saatleri olan, sömürüye açık ama kaynak ülkedeki fırsat eşitsizliği karşısında döngüsel emek göçünün bir parçası olmak zorunda kalmış benzer pek çok vakanın bir örneğini teşkil ediyor. Aşağıda sırasıyla onların hikayelerini kendi ağızlarından okuyacaksınız:[27]

↘ **Zehra:** *Neredeyse 7 yıldır Türkiye'deyim. Geldikten 3 sene sonra evlendim. İstanbul Laleli'de tekstil işinde çalışırken eşimle tanıştık. Eşim Malatyalı. Bir yaşında çocuğumuz var. Tüm aile bireylerim Buhara'da hep birlikte yaşıyorlar. Ben evlendikten sonra işi bıraktım. Şimdi bebekten dolayı ara verdim ama çalışayım istiyorum. Kendi işimi kurmak istiyorum. Vatandaşlığımı alayım dükkân açacağım. Ben hep çalıştım, hiç oturmadım. Zor geliyor. Biz kadınız çalışmamız lazım.*

↘ **Süreyya:** *36 yaşındayım. İstanbul'a ilk başta 5 yıl önce geldim. Farklı işlerde çalıştım, para biriktirdim. Çocuklar küçüktü, annem bakıyordu. Eşim de Rusya'da çalışıyordu o zaman. Sonra duydum ki orada bir dost edinmiş, zaten artık para pul göndermiyordu. Ayrıldık. Herkes benim elime baktığı için mecbur Türkiye'ye tekrar döndüm. Artık biraz Türkçe biliyordum. Rusçam da var. Bu sektörde iş buldum. Bir kadın arkadaşımla Fatih'te aynı evi paylaşıyoruz. Ne zaman dönerim bilmiyorum. Birkaç ay oldu. Biraz daha çalışıp para kazanmak istiyorum. Ama artık maaşlar da kötü. Hayat da pahalı. Eskisi gibi değil. İşverenler de çok çalışmamızı istiyor. Satış olunca prim alıyoruz. Mümkün olursa Avrupa'ya da gitmek isterim ama zor.*

27 İstanbul saha çalışması notlarından derlenmiştir. Takma isim kullanılmıştır.

Resim 5.7: İstanbul Fatih sokaklarında Özbekistan'dan gelen göçmenlere yönelik iş ve ev ilanları

Örnek Vaka 5: Otel ve Hizmet Sektöründe Çalışanlar

Antalya'da otel ve hizmet sektöründe çalışan Özbeklerle yapılan yüz yüze görüşmelerde göçmen işçilerinin bir kısmının oteller tarafından belirli süreyle getirildiği, bir kısmının ise sosyal ağları sayesinde Türkiye'ye geldikten sonra işlerini kendilerinin bulduğu ortaya çıkmıştır. Göç hikayeleri, Türkiye'yi seçme nedenleri, Özbekistan ve Türkiye arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, kadın-erkek ilişkileri ve Türk erkeklerle kurulan birliktelikler, dini inançları, iş piyasalarına ve topluma sosyo-ekonomik uyumları ve gelecek beklentileri görüşmelerin ana eksenini oluşturmuştur. Aşağıda Sibel takma adıyla bir katılımcının hikayesini bulacaksınız:

↘ **Sibel:** *Taşkentliyim. Babam büyük bir şirkette müdürlük yapıyor. Annem ev hanımı. Sağlık lisesi mezunuyum ama güzellik sektöründe 10 yıllık deneyimim var. Özbekistan'da üniversiteyi kazanamayınca cilt bakımı diploması edindim. Aslında hiç aklımda yoktu yurtdışında çalışmak. Özbekistan'da iyi sayılacak bir işim vardı ama bir değişiklik istiyordum. Yaşım da geldiği için istemeye çok geliyorlardı ama ben istemiyordum. Her genç kız gibi aşık olma hayalim vardı. Özbek aileye de girmek istemiyordum. Kızlar evlenince hizmetçi gibi oluyorlar. Kayınvalide ile beraber yaşıyorsun. Mecbur. Gelenek böyle... Oysa benim başka hayallerim vardı. Türkiye'de 25 yıldır yaşayan bir teyzem vardı. Türk vatandaşı da olmuştu. İki çocuk yaptıktan sonra eşinden ayrıldı. Eşi Almanya'ya geri gitti. Pandemiden hemen önce 2018 yılında, teyzem aradı: 'Gel yanıma çalış Belek'te. İş bol, para da daha iyi' dedi. Böylece, uçak bileti aldım. Önce zor oldu. Dil bilmiyordum. Ama kuzenlerim çok destek çıktı. Pandemide çalışamadım ama teyzemin yanında kaldığım için harcamam da pek yoktu. Özbek kızlar buraya gelip gezmeye başlıyor. Hemen bir aşk ilişkisi içine giriyorlar. Ben daha dikkatliydim. Türk arkadaşlar ile yavaş yavaş tanıştım. Müslüman ülke olduğu için Özbekistan'dan farkı yok. Ama burada erkekler çok saygılı davranıyorlar. Herkes yardımcı olmaya çalışıyor. Ben hiç yabancı ülkede gibi hisset-*

medim...
Eskiden kadın başına Türkiye'ye mi gittin, kesin kötü yola düşer diye düşünürlerdi. Şimdi yok öyle bir şey. Özbekistan'da da algılar değişti. Kadın da çalışır diyorlar. Kadınlara daha fazla değer vermeye başladılar. Dört yıldır ülkeme gidememiştim, çok şey değişmiş... Bir nişanlım vardı. Polisti. Nişanlım izin vermediği için çalışmıyordum. O bakıyordu bana. Maddi destek oluyordu. Annesi ilkin beni kabul etti ama sonra istemedi. Nişanı attık. İlişkilere de realist bakıyorum artık. Evlilik güzel geçsin, güvenilir bir insan olsun istiyorum. Beyaz gelinlik, aşk, ev peşinde değiliz artık. Adam çalışıyor mu, evine bakıyor mu, motivasyonu var mı – işte ona bakıyorum. Bir de eşim dini bütün Müslüman olsun istiyorum. Avrupalı Rus erkekler de karşıma çıktı. Ama istemedim. Bizim erkeklerimizde karakter var. Türkiye'ye gelince daha inançlı olmaya başladım. Özbekistan'da her şey reklam gibiydi. Sürekli ezan duymaya başlayınca alışıyorsun.
Şimdi büyük bir otelin spasında son bir yıldır çalışıyorum. Çalışmaya başladığım için arada aileme para da gönderiyorum. Kızkardeşim 16 yaşında. Bir abla olarak onun istekleri için gonderiyorum. Bizim nesil biz bunu yapsak millet ne der diye düşünürdük. Onların (genç neslin) umurunda değil. Kendileri için yaşıyorlar.

Örnek Vaka 6: Otel ve Hizmet Sektöründe İşverenler

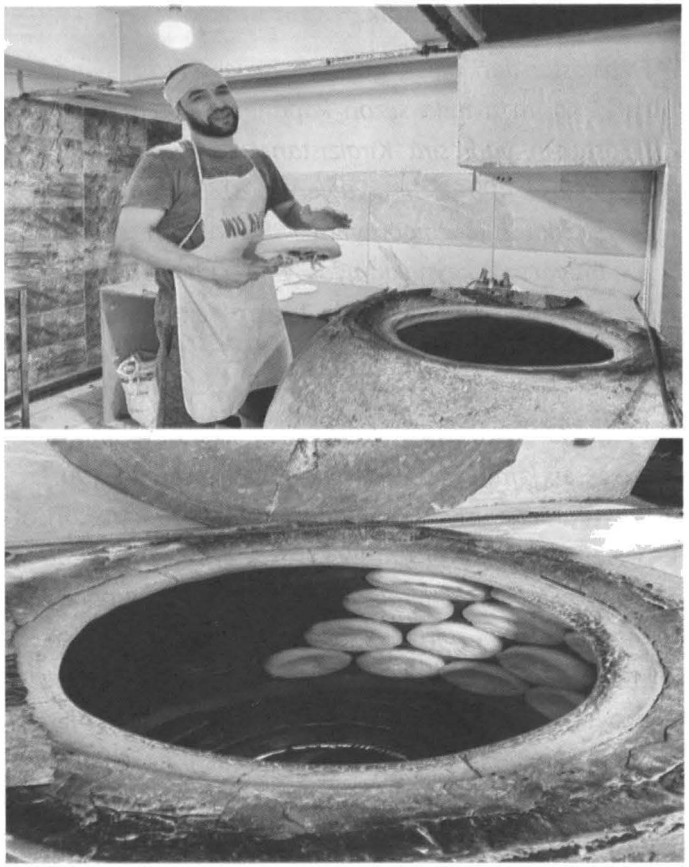
Antalya'da otel müdürleri ile yapılan görüşmelerde ise, emek yoğun turizm sektörünün iş gücü ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Özbekistan ve çevre ülkelerden göçmen işçi getirildiğini, sürecin nasıl işlediğini, göçmenlerin Türkiye'de sektörel açığı kapatan ve yabancı dil bilmeleri nedeniyle aranan eleman olduklarını ve çalışma koşullarını detaylı bir şekilde öğrendik.[28]

Özbekistan'dan gelen göçmen işçiler Nisan ayında gelip Kasım ayında sezon kapanınca dönerler. Özbekistan'ın yanı sıra Kırgızistan ve Kazakistan'dan da yaklaşık 400-450 işçi alıyoruz. 2023'te bu sayının 600'e çıkmasını öngörüyoruz. Bu durum sektörel bir ihtiyaçtan kaynaklanıyor. Zira çalıştıracak eleman bulamıyoruz. Genelde turizm sektörünün sezonluk olması, süreklilik arz etmemesi de iş olanaklarının sürekli olmamasına yol açıyor ve yerel halk tarafından tercih edilmiyor. Ayrıca, ekonomik sorunlar ve ev kiralarının aşırı yükselmesiyle beraber Antalya'dan da başka illere bir göç yaşandı. Yerleşik Türk personelin bir kısmı Antalya'yı terk etti. Bir kısmı da ailelerini memleketlerine gönderip burada lojmanda kalarak hizmet vermeyi sürdürdüler. Büyük otellerin hizmetlerinin aksamaması için yabancı işgücüne başvurmasının nedenlerinden biri budur. Göçmen işçileri tercih etmemizin bir diğer nedeni de disiplinli çalışmaları, sorun çıkarmamaları ve daha vasıflı olmaları. Son yıllarda Antalya'da Rus turist sayısında patlama yaşanınca dil açığını kapatmak gerekti. Göçmen elemanların arasında Rusça bilenler ve başka yabancı dilleri de konuşanlar var. Türkler arasında işsizlik çok ama çalışmak istemiyorlar.

Göçmen işçi seçimi için Ocak ayında Özbekistan'a gidiyoruz. Özellikle Fergana'da istihdam bürosu olarak çalışan belli acentalar var. Taşkent'teki firmalar

28 17 Aralık 2022 tarihinde Antalya'da yapılan saha çalışmasında görüşme notlarından derlenmiştir.

aracılık ederek Konsolosluğa başvuruyor. Referanslar gelince Çalışma Bakanlığı Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü'nden çalışma izinlerini çıkartıyoruz.

Resim 5.8: İstanbul'da Özbek lokantası ve nan (tandır ekmek) fırını

Genelde daha önce İstanbul ya da Ankara'da ev içi hizmetlerde çalışanlar ve Türkçe bilenleri davet ediyoruz. CVler üzerinden eleme yaparak yüz yüze görüşüp mesleki sorular yönelterek seçim yapıyoruz. FMB (yiyecek-içecek) ve housekeeping (oda temizliği) departmanlarında çalıştırıyoruz. Özbekleri son iki yıldır istihdam ediyoruz. Tüm yabancı elemanların yüzde 20'si Özbeklerden oluşuyor. Kırgızlara nazaran daha az eğitimli ve daha az Rusça konuşuyorlar. Türkiye'de yaşamakta olan arkadaşlarını da bize yönlendirdikleri oluyor. Uzun yıllardır burada çalışıp kalanlar ve evlenenler de var. Maaş olarak asgari ücretin daha üstünü TL cinsinden veriyoruz. Çalışanlara sabit ücret uygulanır ancak 450 dolardan aşağı ücret alan hiç olmadı. Ayrıca lojman, servis ve yemek de sağlıyoruz. Ülkelerinde 100 Amerikan doları alacakken buraya gelmeyi tercih etmeleri de bundan kaynaklanıyor. Kazandıkları para tamamen ceplerinde kalıyor. Sezon bittiğinde izinlerini başka ile kaydırmak istiyorlar. Çalışma izinlerini aktaramadıkları için geri dönerler. Biz onları havalimanına kadar kendimiz götürürüz.

5.6.1.4. İkamet izinleri

Türkiye'ye gelen yabancıların ülkede kalabilmek için alması gereken izin belgesi, ikamet izni olarak adlandırılır. Türkiye'ye turistik amaçlarla gelen ve vize muafiyetinden yararlanan ziyaretçiler, genellikle 3 aylık bir süre için ülkede kalabilirler. Ancak daha uzun süre kalmak isteyen yabancılar için ikamet izni almak gerekmektedir. Türkiye'de ikamet izinleri, 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun 30. maddesine göre altı farklı türde verilmektedir. Bunlar, (1) kısa dönem ikamet izni, (2) aile ikamet izni, (3) öğrenci ikamet izni, (4) uzun dönem ikamet izni, (5) insani ikamet izni ve (6) insan ticareti mağduru ikamet iznidir. Göç İdaresi Başkanlığı'nın istatistiklerine göre, Türkiye'de bulunan yabancıların büyük bir kısmı kısa dönem ikamet izni ile ülkede bulunmaktadır. Özellikle öğrenci ikamet izni ve aile ikamet izni de yaygın olarak kullanılan diğer ikamet türlerindendir (Tablo 5.10).

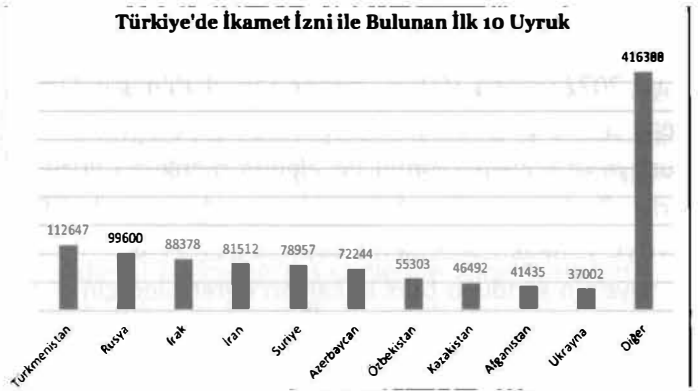
Tablo 5.10: Türkiye'de İkamet İzniyle Türkiye'de Bulunan Toplam Yabancılar (2023)

2024 Yılında İkamet İzniyle Bulunan Yabancılar (Çeşitlerine Göre)	
Kısa Dönem	617.222
Öğrenci İkamet İzni	172.638
Aile İkamet İzni	125.714
Diğer	214.384

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023b. (04.04.2024 itibariyle) (https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri)

Türkiye'de ikamet izniyle bulunan ilk 10 uyruk arasında (Şekil 5.11), Özbekistan vatandaşlarının da ön sıralarda yer aldıkları görülür. Özbekistan uyruklu göçmenler vize muafiyetinin sağladığı 90 günlük süreden daha uzun süre ülkede kalmak istediklerinde en az 60 gün öncesinden ikamet izni başvurusunda bulunmaları gerekmektedir. Özbekistan uyruklu göçmenlerin Türkiye'de yaygın olarak başvurduğu üç ikamet türü, kısa dönem ikamet izni, öğrenci ikamet izni ve aile ikamet iznidir. İnsani ikamet izni başvuruları neredeyse hiç bulunmamakta, uzun dönem ikamet izni ve insan ticareti mağduru ikamet izni başvuruları ise oldukça nadir görülmektedir.

Şekil 5.11: Türkiye'de İkamet İzniyle Bulunan İlk 10 Uyruk (04.04.2024 itibariyle)

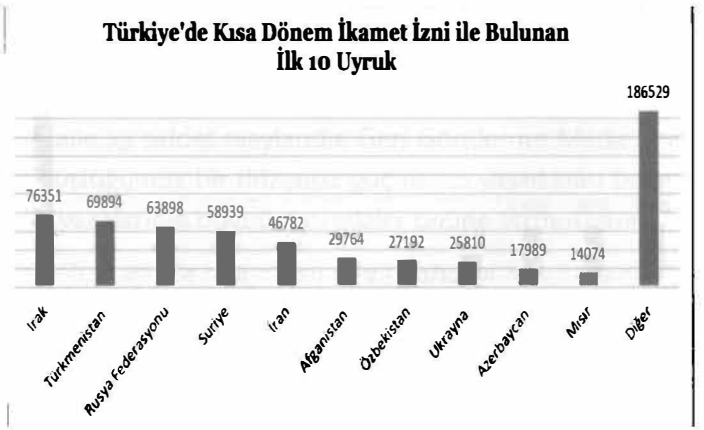

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023b. (https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri)

5.6.1.4.1. Kısa dönem ikamet izni

Ülkede bulunan yabancıların en yaygın kullandığı ikamet türü kısa dönem ikamettir. İstatistiklere göre, ülkede bulunan yabancıların yarısından fazlası bu ikamet türünü tercih etmektedir. Kısa dönem ikamet izni, her seferinde iki yıllık sürelerle verilir ve en fazla dört kez uzatılabilir. Bu ikamet türü için kimlere kısa dönem ikamet izni verilebileceği (Madde 31), kısa dönem ikamet izninin şartları (madde 32) ve kısa dönem ikamet izninin reddedilmesi, iptal edilmesi ve uzatılmaması gibi hususlar 6458 sayılı kanunun ilgili maddeleri uyarınca belirlenmektedir. Özbekistan uyruklu göçmenler, kısa dönem ikamet izni ile ülkemizde bulunan ilk 10 uyruk arasında yer almaktadır (Şekil 5.12). Genellikle ekonomik göçmen olarak ülkemize gelen, kısa süreli çalışma ve iş fırsatları arayan Özbekistan uyruklu göçmenler için kısa dönem ikamet izni en uygun seçenektir. Ayrıca, başvuru sürecinin diğer ikamet türlerine göre daha hızlı, basit ve daha az maliyetli olması ekonomik göçmenler için avantaj sağlamaktadır.

Şekil 5.12: Türkiye'de Kısa Dönem İkamet İzniyle Bulunan İlk 10 Uyruk (04.04.2024 itibariyle)

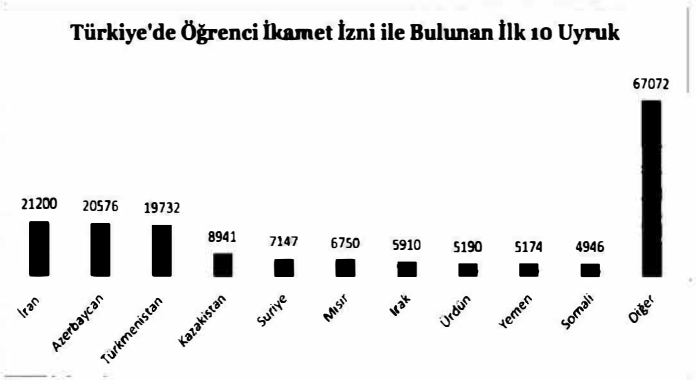

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023b. (https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri)

5.6.1.4.2. Öğrenci ikamet izni: Ülkemizde bulunan Özbekistan uyruklu öğrenciler

Türkiye'deki yüksek öğrenim kurumları, yabancı öğrencilere farklı lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında eğitim fırsatları sunmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de öğrenim görmeyi planlayan yabancı öğrenciler için öğrenci ikamet izni, yasal olarak Türkiye'de kalabilmeleri için önemli bir statüdür. Bu öğrenci ikamet izni ile ilgili süreçler ve şartlar 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun ilgili maddelerinde düzenlenmiştir. Bu düzenleme sırasıyla, öğrenci ikamet izni başvurusu (Madde 38), izin verilmesi için gereken şartlar (Madde 39), izin talebinin reddedilmesi, iptali veya uzatılmaması (Madde 40) ve öğrencilerin çalışma hakkını (Madde 41) içermektedir. Türkiye'de öğrenci ikamet izniyle bulunan yabancı öğrenciler arasında Özbekistanlılar ilk 10 uyruk arasında yer almamaktadır (Şekil 5.13). Eğitim amacıyla Türkiye'yi seçen Özbekistan uyrukluların sayıları hala düşüktür.

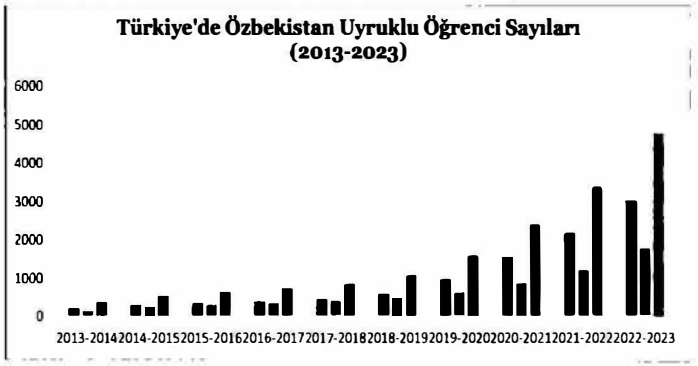
Şekil 5.13.: Türkiye'de Öğrenci İkamet İzniyle Bulunan ilk 10 Uyruk (04.04.2024 itibariyle)

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023b. (https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri)

Ancak, YÖK'ten elde edilen istatistikler, Özbekistan uyruklu öğrenci sayısının 2018 yılından bu yana hızla arttığını göstermektedir (Şekil 5.14).

Şekil 5.14.: Türkiye'de Özbekistan Uyruklu Öğrenci Sayıları (2013-2014/2022-2023)

Kaynak: YÖK, 2023. (https://istatistik.yok.gov.tr/)

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te gerçekleştirdiğimiz saha çalışması sırasında, Türkiye'ye gelmek amacıyla başkonsolosluğa ve eğitim müşavirliğine başvuran Özbekistanlı öğrenci sayılarında 2019'dan bu yana gözle görülür artış olduğunu belirten yetkililer, her yıl artık ortalama 800 ila 1000 öğrencinin Türkiye'yi tercih ettiğinin altını çizmişlerdir. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın (YTB) vermiş olduğu Türkiye burslarıyla gelenlerin sayıları ise 2022 yılında 100'ün üzerinde kaydedilmiştir. Özbek gençlerle yaptığımız görüşmelerde, öğrenciler arasında Türkiye'ye yönelik olumlu bir algının olduğunu gözlemledik. Özellikle etnik ve kültürel benzerlik öğrencileri Türkiye'ye yönelten sebeplerin başında gelmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin sunduğu burs imkanları öğrenciler için teşvik edici olmaktadır.

5.6.1.4.3. Aile İkamet İzni

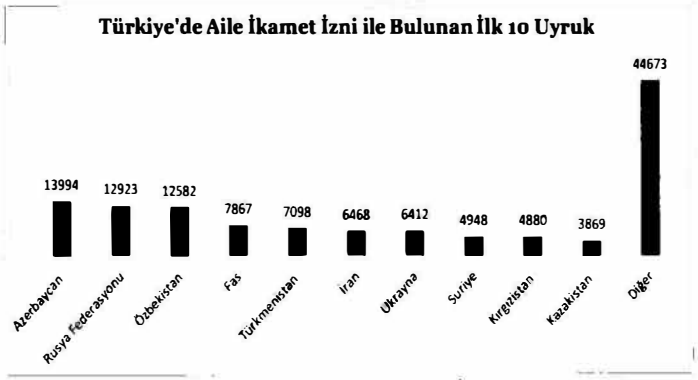
Türkiye'de Aile İkamet İzni, Türk vatandaşıyla evli olan yabancı uyruklular veya Türkiye'de en az 1 yıl süreyle yasal olarak ikamet eden iki yabancı uyrukludan birinin kefil olmasıyla başvurabileceği bir ikamet izni türüdür. Bu izinle ilgili detaylar 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nda açıkça düzenlenmiştir. İlgili kanun maddeleri, iznin kimleri kapsadığı (Madde 34), izin için gereken koşulları ve gereksinimler (Madde 35), izin talebinin reddi, iptali ve uzatılmaması (Madde 36) ve anlaşmalı evliliklerin ve bu yolla talep edilen izinlerin detaylarını (Madde 37) içerir.

Aile ikamet izni her defasında üç yılı aşmayacak şekilde verilebilmektedir. Aile ikamet izni almak için öncelikle yabancının vize, vize muafiyeti veya mevcut ikamet izni süresinin dolmadan başvuru yapması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, kefil olan kişinin gelir ve sigorta durumunun yeterli olması da önemli bir şarttır.

Özellikle Özbekistan uyruklu göçmenler açısından, aile ikamet izni genellikle Türk vatandaşıyla evlenmelerinin ardından başvurulan bir izin türüdür. Özbekistan uyruklu kadın göçmenler aile ikamet izniyle Türkiye'de yaşamayı sürdürse de çoğunlukla çocuklarını Özbekistan'da ailesinin yanında bırakmayı tercih etmekte ve yanına almamaktadır. Yürüttüğümüz saha araştırması sırasında, Özbekistanlı göçmen kadınlar arasında Türk vatandaşlarıyla evliliklerin yaygın olduğunu gözlemledik.

Göç İdaresi Başkanlığı'nın verilerine göre, Türkiye'de aile ikamet izniyle bulunan ilk 10 uyruk arasında Özbeklerin de önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz (Şekil 5.15).

Şekil 5.15.: Türkiye'de Aile İkamet İzni ile Bulunan İlk 10 Uyruk (04.04.2024 itibariyle)

Kaynak: Göç İdaresi Başkanlığı, 2023b. (https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri)

Bu tür evliliklerde, genellikle Türk eşlerinin kuzeni, yeğeni gibi aile fertleri için de yeni Özbek gelinlerin tercih edildiği bir eğilim söz konusudur. Türk vatandaşları için, Özbek eşlerin kültürel benzerlikleri, Türk ve Müslüman olmaları genellikle tercih sebebi olmaktadır. Ancak, bu tür evliliklerde resmi nikah yerine imam nikahlarının daha yaygın olduğu görülmektedir. Özbek gelinlerden, genellikle ataerkil bir düzenin içerisinde ev içi hizmet etmeleri de beklenmektedir. Çoğunlukla eşlerinin engelli aile üyelerine bakma sorumluluğu gibi ağır yüklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Türk vatandaşıyla evliliklerde en yaygın şikayetlerden biri ise aile içi şiddet olaylarıdır. Geri Gönderme Merkezinde görüştüğümüz bir düzensiz göçmenin yaşadıkları bu şiddet vakalarının boyutlarını gözler önüne sermektedir:

Ben Türk eşimle tanıştıktan sonra daha iyi hissetmiştim. Çocuk da olunca iyiydim, güvende hissediyordum burada. Ama eşim bana defalarca şiddet uyguladı. Kaç defa hastanelik oldum. Artık dayanamadım. Çocukla da tehdit ediyor beni. Vizem dolmuştu. Deport (sınırdışı) edileceğimi bildiğim halde kendim gidip şikâyet etmek zorunda kaldım polise.

5.6.1.4.1. Uzun Dönem İkamet İzni

Türkiye'ye geçici olarak gelmeyi planlayan ve kısa süreli kalacak olan yabancılar genellikle dört kez uzatılabilen kısa dönem ikamet izni, öğrenci ikamet izni ve aile ikamet iznini tercih etmektedirler.

Ancak Türkiye'de uzun süredir kalmakta olan ve kalmaya devam etmek isteyen yabancılar, uzun dönem ikamet iznini tercih etmektedirler. Bu kişilerin uzun dönem ikamet iznine geçmesi için 6458 sayılı kanunun 43. maddesinde belirlenen bazı şartları yerine getirmeleri gerekmektedir. Bu şartlar:

a) Kesintisiz en az sekiz yıl ikamet izniyle Türkiye'de kalmış olmak

b) Son üç yıl içinde sosyal yardım almamış olmak

c) Kendisi veya varsa ailesinin geçimini sağlayacak yeterli ve düzenli gelir kaynağına sahip olmak

ç) Geçerli sağlık sigortasına sahip olmak

d) Kamu düzeni veya kamu güvenliği açısından tehdit oluşturmamak

Özbekistan uyruklu göçmenler arasında uzun dönem ikamet izni çok tercih edilmemektedir. Bu tercihin nedeni, Özbekistan uyruklu göçmenlerin çoğunlukla ekonomik göçmenler olmalarıdır. Genellikle Türkiye'ye geçici bir süreliğine, daha iyi bir gelir elde etmek veya kısa vadeli çalışma fırsatları için gelmektedirler. Oysa, uzun dönem ikamet izni ise daha uzun süreli ve kalıcı bir bağlılık gerektirmektedir. Ayrıca, uzun dönem ikamet izni başvurusu daha karmaşık ve zaman alıcı olduğu için ekonomik göçmenler için çoğu zaman gereksiz bir süreç olabilmektedir.

5.6.1.4.4. İnsani İkamet İzni

İnsani vize kavramı, 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun 46. ve 47. maddeleri tarafından düzenlenmiştir. Bu vize, acil insani nedenlerle ülkeye giriş izni verir ve genellikle, acil insani nedenlerle ülkeye giriş gerekliliği ve diğer ikamet izni türlerine başvurmanın mümkün olmadığı durumlarda kullanılır. Bu tür acil insani nedenler, ölüm, ciddi hastalık veya aile üyelerinin tıbbi tedavi gereksinimi gibi olağanüstü koşulları içerebilir. Özbekistan uyruklu göçmenler arasında insani ikamet izni başvuruları neredeyse hiç bulunmamaktadır.

5.6.1.4.5. İnsan Ticareti Mağduru İkamet İzni

İnsan ticareti mağduru ikamet izni, Türkiye'de insan ticaretinin mağduru olan yabancılara verilen özel bir ikamet izni türüdür. 6458 sayılı kanunun 48 ve 49. maddelerince düzenlenmiştir. Bu maddeler sırasıyla,

MADDE 48 - (1) İnsan ticareti mağduru olduğu veya olabileceği yönünde kuvvetli şüphe duyulan yabancılara, yaşadıklarının etkisinden kurtulabilmeleri ve yetkililerle iş birliği yapıp yapmayacaklarına karar verebilmeleri amacıyla valiliklerce otuz gün süreli ikamet izni verilir. (2) Bu ikamet izinlerinde, diğer ikamet izinlerinin verilmesindeki şartlar aranmaz. İnsan ticareti mağduru ikamet izninin uzatılması ve iptali

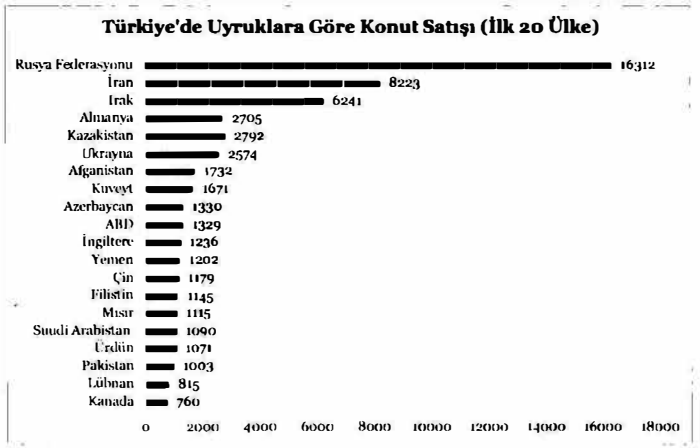
MADDE 49 - (1) İyileşme ve düşünme süresi tanımak amacıyla verilen ikamet izni, mağdurun güvenliği, sağlığı veya özel durumu nedeniyle en fazla altışar aylık sürelerle uzatılabilir. Ancak, bu süreler hiçbir şekilde toplam üç yılı geçemez. (2) İnsan ticareti mağduru olduğu veya olabileceği yönünde kuvvetli şüphe bulunan yabancıların, kendi girişimleriyle suçun failleriyle yeniden bağ kurduklarının belirlendiği durumlarda ikamet izinleri iptal edilir.

Bu izin, mağdurlara Türkiye'de güvenli bir şekilde kalma ve yardım alabilme imkânı sağlar. Özbekistan uyruklu göçmenler arasında fuhuşa zorlanan insan ticareti mağdurlarının bulunduğu bilinmektedir. Genellikle fuhuş operasyonları sonucu kurtarılan mağdurlar, insan ticareti mağduru ikamet iznini seçme hakkına sahiptirler. Bu izin, istisnai bir ikamet türü olarak mağdurlara hukuki koruma ve destek sağlamaktadır.

5.6.1.5. Vatandaşlık Süreçleri ve Özbek Göçmenler

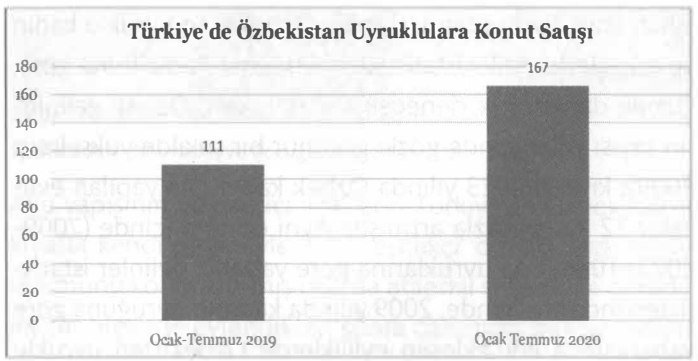
Özbekistanlı göçmenler genellikle ekonomik göçmenlerdir ve Türkiye'ye kalıcı olarak yerleşmek amacıyla değil, ailelerine para göndererek, finansal destek sağlamak için çalışmaktadırlar. Türkiye genellikle ekonomik göçmenler için döngüsel göç durağını oluşturmaktadır. Türkiye'ye kalıcı olarak yerleşmeyi düşünenlerin sayısı oldukça düşüktür. Özbek göçmenler arasında Türk vatandaşlığı alanların ve almak isteyenlerin sayısı oldukça azdır. Türk vatandaşlığı kanununun uygulanmasına ilişkin yönetmelik, Türkiye vatandaşlığı hakkı kazanmanın istisnai bir yolu olarak konut alımı, yatırım yapma ve sermaye getirme, istihdam sağlama koşullarını düzenlemiştir. Türkiye'ye yatırım maksatlı gelenler arasında otel ve restoran açmak yaygındır. Yatırım maksatlı gelen küçük kesim içerisinde ailesiyle birlikte gelen ve konut alanlar da mevcuttur. Özbekistan uyruklu göçmenler arasında Türkiye'de konut satın alanların sayısı diğer ülkelerden gelen göçmenlere kıyasla oldukça sınırlıdır (bkz. Şekil 5.16 ve 5.17). Ancak, küçük ve istisnai bir kesim, ailesiyle birlikte Türkiye'ye gelip yatırım yapmakta ve konut almaktadır. Özbekistan Anayasası çifte vatandaşlığa izin vermemektedir. Bir diğer deyişle, Özbekistan uyruklu bir göçmen Türk vatandaşlığı aldığında Özbekistan vatandaşlığından çıkarılmaktadır. Dolayısıyla, Özbek vatandaşları arasında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını kazanma eğilimi pek görülmemektedir.

Şekil 5.16: Türkiye'de Uyruklara Göre Konut Satışı (İlk 20 Ülke) (Haziran 2022-Haziran 2023)

Kaynak: TÜİK, 2023c. (https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Konut-Satis-Istatistikleri-Haziran-2023-49521)

Şekil 5.17: Türkiye'de Özbekistan Uyruklulara Yapılan Konut Satışı (2019-2020)

Kaynak: TÜİK, 2020. (https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Konut-Satis-Istatistikleri-Ekim-2020-33885)

5.6.1.6. Göçün Kadınlaşması Olgusu: Ulusötesi Annelik ve Göçün Aile Kurumuna Etkisi

Son yıllarda Özbekistan'dan Türkiye'ye gerçekleşen kadın emek göçü artarken, bu göç dalgasıyla birlikte dikkat çeken bir başka eğilim de Türk vatandaşlarıyla gerçekleşen evliliklerin sayısındaki artıştır. Etnik, kültürel ve dini yakınlık, bu evlilikleri mümkün kılan önemli bir yapısal faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu evlilikler, Özbek göçmenlerin Türkiye'deki sosyal ve ekonomik hayata entegrasyonunu şekillendiren önemli bir faktördür. Ayrıca, Türk vatandaşıyla evlilik göçmenler için Türkiye'de uzun süreli ikamet hakkını ve hatta Özbekler arasında pek tercih edilmese bile vatandaşlık almayı da kolaylaştırmaktadır. Başka bir ifadeyle, evlilik bağıyla oluşturulan bu yeni ağlar, göçmenlerin Türkiye'de daha uzun süre kalabilme fırsatlarını artırmaktadır.

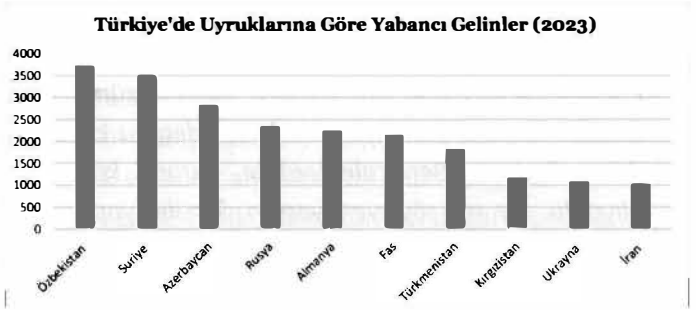
Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan evlenme ve boşanma istatistiklerine göre, Türkiye'de Özbekistan uyruklu gelinlerin sayısı yıllar içinde hızlı bir artış göstermektedir. Aşağıdaki tabloda (Tablo 5.11) 2009-2023 yılları arası Türk vatandaşlarının Özbekistan uyruklu kadın ve erkeklerle evlilik istatistikleri yer almaktadır. Buna göre, Özbek damat yok denecek kadar azken, Özbek gelinlerin sayısı yıllar içinde gözle görünür bir şekilde yükselmiş; 2009'a kıyasla 2023 yılında Özbek kadınlarla yapılan evlilikler 12 kattan fazla artmıştır. Aynı dönem içinde (2009-2023) Türkiye'de uyruklarına göre yabancı gelinler istatistikleri incelendiğinde, 2009 yılında kadının uyruğuna göre yabancılarla gerçekleşen evliliklerde Özbekistan uyruklu gelinler 15. sırada yer alırken, 2015 yılında 6. sıraya ilerlemiş ve 2023 yılına gelindiğinde ise Özbek gelinlerin tüm yabancı gelinler arasında 1. sıraya yerleştiği görülmektedir (Şekil 5.18). Bu ise, %1146 oranında bir artışı ifade etmektedir. Bu artışı yıllara göre incelediğimizde (Tablo 5.11), özellikle 2017 sonrasında Özbek gelinlerin sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu evliliklerin pek çoğunun alt-orta gelir seviyesindeki boşanmış/dul Özbek kadınlarla ve orta yaşta Türk erkeklerle hatta bazılarının imam nikahıyla yapılması dikkat çekicidir. Türkiye'deki aile ortamını ve cinsiyet temelli rol dağılımını daha eşitlikçi bulan Özbek kadınlar olduğu gibi (bkz. Vaka 7, Anora), bu durumdan mağduriyet yaşayanlar da vardır (bkz. Vaka 1, Ayşe).

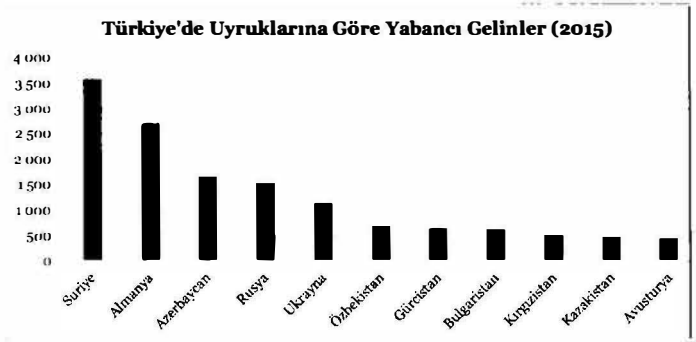
Tablo 5.11: Türk Vatandaşlarının Özbekistan Uyruklu Kadın ve Erkeklerle Evlilikleri

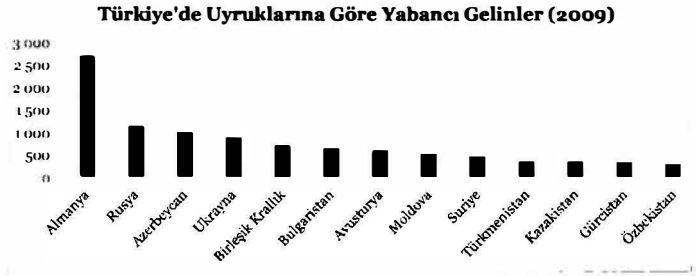
Türk Vatandaşlarının Özbekistan Uyruklularla Evlilikleri		
Yıl	**Özbek Damat**	**Özbek Gelin**
2009	-	298
2010	-	335
2011	-	444
2012	-	506
2013	-	558
2014	10	560
2015	-	679
2016	14	753
2017	13	869
2018	-	1415
2019	11	1562
2020	17	1531
2021	23	2356
2022	20	3178
2023		3716

Kaynak: TÜİK, 2023d. (https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2023-53707#:~:text=Toplam%20evlenmeler%20i%C3%A7inde%20yabanc%C4%B1%20ki%C5%9Filer,5%2C5'ini%20olu%C5%9Fturdu)

Şekil 5.18: Türkiye'de Uyruklarına Göre Yabancı Gelinler (İlk 10 Uyruk) (2023-2015-2009)

Kaynak: TÜİK, 2022. Erkek ve Kadının Uyruğuna Göre Evlenmeler verileri derlenerek oluşturulmuştur. (https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bo%C5%9Fanma-%C4%B0statistikleri-2022-49437&dil=1)

Örnek Vaka 7: Türk Vatandaşı ile evli Özbek Kadınlar

Aslen Cizzaklı olan Anora, bir arkadaşının yardımıyla 2010'da Türkiye'ye, 2019'da ise Ankara'ya gelmiştir. Bu zaman zarfında çocuk bakıcılığı yaparak geçimini sağlayan Anora, ilk eşiyle genç yaşta evlenip boşandıktan sonra ikinci evliliğini 38 yaşında bir Türk ile yapmıştır. Çifte vatandaşlık konusuna sıcak bakmakla beraber, Özbekistan Anayasa'sında izin verilmediği için Türk vatandaşlığını almayı düşünmemektedir.

Resim 5.9.: Özbek Kadın ve Çocuğu -Semerkant/Özbekistan

Aile yapısının ve aile içi ilişkilerin Türkiye'de Özbekistan'a kıyasla kendi deyimiyle 'daha eşitlikçi' olması Türk eşiyle uyumunu kolaylaştırmış olsa da ataerkil sistemi de destekler bir biçimde evlendikten sonra çalışmayı bırakıp evinin kadını olmayı seçmiştir.

> *Özbekistan'da kocamı hiç görmeden 25 yaşında nişanlandım, 28 yaşında da evlendim. Rusya'da çalışıyordu, onu 3 yıl bekledim. Evlendikten sonra önce Rusya'ya*

göç ettik. Eşim St. Petersburg ve Moskova'da inşaat sektöründe çalışıyor, tadilat yapıyordu. Ben ev hanımıydım. Özbekistan'a dönünce kayınlarımın yanına taşındık. Bir evde 12 kişi yaşıyorduk. Çok seviyorduk biz birbirimizi ama 6 yıl çocuğumuz olmadı. Kaynanam sürekli sorun çıkarırdı. İlk hamile kalmışım ama farkında değildim. Çamur kaldırdım tandır için, hamur açtım. Çok zorladım kendimi. Evin bütün işi benim üzerimdeydi. Düşük yaptım. Düşük yaptığımı da hamile olduğumu da bilmiyorum. İş yaparken kan geldiğini fark ettim. Utanarak odama gittim. Yengemi aradım, 'düşük yapıyorsun' dedi. Kaynanam hastaneye gitmemize bile izin vermedi. Sonra kist varmış. Ameliyat oldum defalarca. Yumurtalıklarımı aldılar. En son eşim ben hastanedeyken haberim olmadan beni boşadı. Boşanmak zorunda kaldık. Çocuğum olmadığı için boşandık. İşte haberim bile olmadan beni boşamış. Eski eşimden ayrılınca oralarda kalamadım. Unutmak için oradan gitmem gerekiyordu. Mahalleden bir arkadaşımı aradım. 'Benim buradan gitmem lazım' dedim. 'Burada kalırsam onu unutamam' dedim. O da sağ olsun bana kendi evinde yer açtı, kendi işini verdi. 2010'da Türkiye geldim. İlk geldiğimde hep çocuk baktım. Yatılı kalmadım. Arkadaşımda kaldım. Çalışma iznimi geldikten sonra aldım. O zamanlar Göç İdaresinin yanında bir ajans vardı. Oraya gidiyorduk. İzinler konusunda yardımcı oluyorlardı. Bir senelik izin aldım ben de. Zaten o zamanlar kimlikle ilgili bir sorun yoktu. İzinler kolay çıkıyordu.

Türkiye'ye geldikten sonra yeniden evlendim. Şimdiki eşim Türk. Eski eşim de evlendi. Yeni eşim ile Göç İdaresinde adres yer bildirme sırasındayken tanıştım. Zaten yanında kaldığım arkadaşım onu önceden tanıyordu. Bir Özbek kız ile tanıştır beni der dururmuş. İlk başta Türkçe bilmiyordum. Arkadaşım çeviriyordu ona konuşmalarımı. Evlendikten sonra baktım ki burada düzen çok farklı. Kayınvalidem sen gelinsin iş yap demiyor. Çok yumuşak. Yeni eşimin de ikinci evliliği, onun da önceki eşinden çocuğu yok. Göç ettikten sonra gözün açılıyor. Kendini himaye edebiliyorsun. Ben neden bu kadar ezildim diyorsun. Ben çalışıyordum, paramı kaynanam alıyordu. Bir şey söyleyemiyorsun. Terzilik yapıyordum küçük bir yerim vardı, makinemi kırdım gizlice. Bozuldu artık yapamıyorum dedim. Hem evdeki tüm işi yapıyorum hem dışarıda çalışıyorum hem de maaşımı kaynanama veriyorum. Eşim biliyordu, kayınvalidemin paramı aldığını ama annesi ne derse öyle yapıyordu. Kaynanamdan çok çektim. Burada kendi paramızı kazanmayı, kullanmayı öğreniyoruz. Kendimizi himaye etmeyi öğrendik. Biri bir şey dese cevap verebiliyoruz. Orada biri laf etse, eşim hemen cevap verir. Sonra sana kızar. Sen bir şey diyemezsin. Burası daha eşitlikçi. Ben evi süpürüyorum, yeri eşim siliyor. Çok ilginç geliyor bana. Yılda bir kere Özbekistan'a gidiyorum. Orada 5 kardeşim var. Cizzak'ta yaşıyorlar. Ama bizimkiler kayınlarından ayrı yaşıyorlar. Herkesin evi ayrı. Büyük aile hayatı sürmüyorlar. Bir sürü akrabamız var Türkiye'de. Türklerle evlenen de çok. Evlendikten sonra 3-3,5 yılda vatandaşlık çıkıyormuş. Aslında olursa çifte vatandaşlık isterim ama (Özbekistan'da) her vilayet izin vermiyormuş.

Örnek Vaka 8: Özbek Kadın Hakları Derneği

İstanbul'da çalışan Özbek kadın göçmenlerin sorunları ile ilgilenen ve çözümler üretmeye çalışan bir dernek başkanı ile yaptığımız görüşmede, göçmen kadınların sorunlarının yanı sıra dayanışma ağları konusunda toplanılan veri aşağıdaki örnek vakada paylaşılmaktadır. 38 yaşındaki dernek

başkanı, ülkesinde Kadın ve Aile Bakanlığı'nda hukukçu olarak çalışmaktayken ithalat-ihracat yapan eşinin işleri nedeniyle 2020 yılında İstanbul'a taşınma kararı almıştır. Daha üst bir gelir seviyesinde olduğu ve Türk hukuk sistemini de öğrendiği için göçmen kadınlar kendisine başvurup akıl danışmaktadır. Göçmen kadınların karşılaştığı en büyük sorunlar arasında, dil yetersizliği, dolandırıcılık, Türk erkeklerle birliktelikler sonucu doğan çocukların velayet davaları, cinsel istismar ve insan ticaretine maruz kalma gibi konuların yer aldığının altını çizmiştir.

Hukukçu olduğum ve kendim de yakın zamanda göç ettiğim için kadınlarla ilgili neler yapabilirim diye düşünüyordum. Göçmen kadınlar sorun yaşadıklarında konsolosluğa başvuruyorlardı. Fakat kadın derdini orada rahat anlatamıyor. Önce konsolosluğa gittim, onlarla görüştüm. Başvuru yaptım. Sivil toplum olarak tanınmak için valilikten izin aldım. KADEM'le de görüştük. Burada sadece Özbek kadınlarla ilgilenmiyoruz. Özbek, Afgan, Tatar, Kırgız, Uygur, Rus, Türk her kadın başvurabilir. Kadın olmanın fıtratı aynı. Dayanışmak için buradayız.

Mesela, siz de gördünüz, danışan kadınlardan birini az önce yan odaya aldık. Eşiyle kavga etmiş. Eşi pasaportunu almış. Gidecek yeri de yok. Bize gelmiş. Bazılarının pasaportunu işverenler alıyor. İmam nikahlı olanlar var. Onların sorunları farklı. Kanunen yasak ama çok yapılıyor. İzinsiz kalanlar var. Velayet davaları var. Kadın hastaneye başvuruyor. Parasını ödeyemiyor. Hastanede alıkonuluyor. Bazı işverenler hırsızlık yaptı diyor. İftira atan da var. Gerçekten hırsızlık yapan da var. Mahkemelik olanlar oluyor. Burada gönüllü avukatlarımızla hak temelli çalışıyoruz. Bizim dernek göçmen kadınlar için bir ev gibi oldu. Annemizin evi diyorlar buraya. İzinlerinde geliyorlar. Gönüllük esasına göre çalışıyoruz. Gönüllü psikologlarımız da var. Hem psikolojik hem hukuki destek sağlıyoruz.

Kadınlar mecbur Türkiye'ye çalışmaya geliyor. Birinci neden maddiyat. Sonra eşleri Rusya'ya gidiyor. Orda evlenenler oluyor. Bir de bizde kaynana baskısı çok. Birlikte yaşıyorlar, gelin hizmet etsin istiyor. Üçüncü şahıs karışması diyoruz biz buna. Boşanmalar Özbekistan'da maalesef çok arttı. Kadınlar genelde buraya çalışmaya geliyor. Orada güzel işi yoksa, buraya geliyor. Bir bakıma mecbur. Türkiye'de evde çalışmak daha güvenli geliyor. Çocuk bakmayı, ev işlerini zaten biliyoruz diyorlar. Oradakilere para gönderiyorlar. Özellikle de boşanmış, eşi vefat etmiş kadınlar geliyor.

Özbek kadınlar da bilinçsiz. Uçaktan inip işverene pasaportunu veren var. Dizilerde görüp İstanbul'a gelmek isteyen de çok oluyor. İnsan ticareti için zorla evlendirilen de var. Mesela Özbek kadın buraya çalışmaya diye getiriliyor. O da gerçekten çalışacağım sanıyor. Dil bilmiyor. Belediyeye götürüyorlar. "Evet" diyeceksin diyorlar. Bilmiyor ki neye evet diyor. Evlendiriyorlar öyle kadını. Böyle işler için uğraşan aracı firmalar var. Nikah yaptırıyorlar, sahte belge düzenliyorlar, kız getiriyorlar.

En büyük psikolojik sorunları özlem. Çocuk anneye bağlı ama anne uzakta. Büyüdükçe çocukların sorunları oluyor. Anneler çocukların yanında olamıyor. Yeni gelenlere oturma izinlerini almasında yardımcı oluyoruz. Dil kursumuz var. Türkçe öğrenmelerine yardımcı oluyoruz. Kalacak yeri olmayan ve sorunları olanları başka Özbek ailelerin yanına veriyoruz kalsın diye.

Kadın deyince sorunlar aynı. Burada göçmen kadınlar dayanışıyor. Kendi işini kuran, yanına çalışan alan göçmen kadınlar da var. Ailecek göç etmişse daha iyi.

Çift maaş alıyorlar. Zaten artık gelenler de dönüyor. Dolar çok arttı. Memlekete para gönderemiyor. Gelenlerin hep derdi, ev alayım, çocuklarım iyi eğitim alsın. Kimisi de evlenmek için geliyor.

5.6.1.7. Döngüsel Göç Durağı Türkiye ve Özbek Göçmenler

Türkiye, Özbek göçmenler arasında Rusya ve Kazakistan'dan sonra beliren bir hedef ülke olsa da artık Türkiye'de akrabası ya da yakın tanıdığı olan Özbeklerin sayısı artmıştır. Türkiye'de bir müddet çalışıp ekonomik ya da ailevi nedenlerle Özbekistan'a gönüllü geri dönenlerin sayısında da artış gözlemlenmektedir. Bu nedenle, Türkiye'ye yönelik göç hem ekonomik nedenli hem de döngüsel karakterdedir. Gerek Türkiye'deki çalışma şartlarının ağırlığı ve artan geçim sıkıntısı olsun gerekse aile özlemi olsun geri dönüşler hızlanmıştır. Kısa süreli dönüşlerin en belirleyici nedenleri arasında ailevi faktörler (ev yaptırmak, ev satın almak, boşanmak, çocuklarının yaş günü kutlaması veya evlilik töreni gibi), vize ihlali kaynaklı cezai yaptırımların artmasından çekinme gibi bürokratik nedenler ve başka hedef ülke arayışları olarak sıralanabilir. Temelli dönüşlerde ise en önemli unsurlar göçmenin yaşı, sağlık durumu, maddi şartları, geride kalan aile bireyleri olup olmadığı ve onlarla ilişkisi olabilmektedir. Ülkesinde evini yaptırıp ya da büyük bir kentten ev satın alıp temelli dönüş yapmak isteyen pek çok kadın göçmen, eğer bu süreçte Türk vatandaşı ile evlenmiş ise ve oradaki ailesi de boşanma ya da vefat gibi bireysel nedenlerle ya da uzun yıllardır göçmen olduğu için ailesi dağılmış ise dönüş eğilimi içine girmemektedir.

Ayrıca, yurtdışında yaşayıp geride kalan aile bireyleri için yıllarca işçi dövizi gönderen ebeveynlerin çocuklarının daha az göç baskısına maruz kaldığı, göç etmeyi seçse bile daha gelişmiş Küresel Kuzey ülkelerini tercih edebileceği saptanmıştır. Aşağıda ilki annesi bir Türk ile evlenmiş ve Antalya'da yaşayan 27 yaşındaki üniversite öğrencisi olan genç bir Özbek kadınla, ikincisi çekirdek ailesi Rusya'da yaşayan ve babaannesi ile dedesi tarafından büyütülen 22 yaşındaki üniversite öğrencisi ile Taşkent'te gerçekleştirilen yüz yüze görüşmenin notlarından derlenen örnek vakayı bulacaksınız. Burada Özbekistan'da bölünen aileler, geride kalan çocukların durumu, Türkiye'ye bakışları, toplumsal algıları ve gelecek planları gözler önüne serilmektedir. Çocukların da aslında göç kültürünün bir parçası olarak döngüsel göç hareketlerinin içine girebildiği ancak ailelerinden farklı olarak daha iyi eğitim aldıkları ve ekonomik durumlarına göre farklı yaşam hedefleri geliştirdikleri anlaşılmaktadır.

Örnek Vaka 9: Aileleri Türkiye'de ve Rusya'da yaşayan iki Özbek genç kadın

Melike: *Özbekistan'da doğdum, büyüdüm. Ailem ise Antalya'da yaşıyor. Annem öğretmen, babam iş-adamı. Aslında öz babam öldü. Babam ölünce, annem burada zorlanıyor. Parası yok. Türkiye'ye göç ediyor. Orada bu babamla tanıştı, evlendi. Bu babamdan bir kız kardeşim var. Annem onun da Özbek kültürüyle büyümesini istedi. Türkiye'de kültürünü öğrenemez diye korktu. 5 yaşına kadar üvey kız kardeşim Özbekistan'da kaldı. Teyzem büyüttü. Atalarının kültürünü unutmasın diye. Şimdi Antalya'da annemlerin yanında.*

Ben hep Özbekistan'da kaldım. Bana küçükken anneannem baktı. 2018'de Türkiye'ye gittim, 4 yıl yaşadım. Annem gel burada dil öğren dedi. Yedi ay mağazada kasiyer olarak çalıştım. Sonra otelde çalıştım. Dil öğreneyim diye. Pandemi başlayınca çalışmayı bıraktım. Şimdi de git gel yapıyorum.

Burada üniversite öğrencisiyim. Arada Türkiye'ye annemlerin yanına gidiyorum. Annem de sık sık yanıma geliyor. Dün geldi. Birkaç ay benimle burada kalacak.

Ben eğitimimi tamamlayıp spiker olmak istiyorum. İyi kazanırsam, ülkemde kalırım. Yoksa Amerika'ya yerleşmek istiyorum. Türkiye'ye yerleşmeyi çok düşünmüyorum. Özbekistan'ı seviyorum. Burada başarılı bir spiker olacağımı düşünüyorum. Öyle olursa hiç göç etmek istemiyorum. O zaman annemlerin yanına git gel yaparım sadece.

Ailemin Türkiye'de olması, kendi işlerinin olması toplumda bana karşı daha olumlu bir algı yaratıyor. Daha üstün görünüyorum. Maddi olarak daha rahatım. Türkiye'de çalışıp döndükten sonra da çok özgüvenim arttı. Daha kendimden eminim. Vizyon farkın oluyor. Dil öğreniyorsun.

Annem eğitim masraflarım için aylık 300 dolar gönderiyor. Ama bizim buradaki evimiz de merkezde, büyük ve lüks. Annem biriktirdiği paralarla başkentte ev satın almıştı. Orayı 1000 dolara kiraya verdik, bana daha küçük bir yer kiraladık. Evin kira gelirini de annem bana veriyor.

İstanbul'u pek sevmedim ama Antalya çok güzel. Fakat Türkiye'de Rusya'dan gelenlere çok kötü gözle bakıyorlar. Burada da Türkiye'ye gittim deyince başta kötü bakıyorlar. Kadınlar kendini satıyor sanıyorlar ama öyle değil.

Ülkeme dönünce – Türkiye'deki alışkanlık işte – mini etek giymiştim. Taksici bir sürü laf söyledi. Ben gittiğimde böyle değildi. Kıyafetlerim konusunda döndüğümde sorun yaşamaya başladım.

Mefkune: *Benim anne Türk, baba Özbek. Annem, babam ve kardeşlerim Rusya'da yaşıyor. Annem ev hanımı, babam üniversiteyi kazanamayınca Rusya'ya çalışmaya gitmiş. Araba-otobüs kiralıyor. Annemle babam Rusya'da tanışıp evleniyorlar. Ben Rusya'da doğdum. 3 yaşına kadar Rusya'da ailemin yanındaydım. Rusya'da hastalandım. Dedem ve babaannem Özbekistan'da doktor. Özbekistan'a tedavi için onların yanına geldim. Sonra da dedemlerin yanında kaldım, beni onlar büyüttü. Bir erkek, iki kız kardeşim var. Kız kardeşlerim Rusya'da ailemin yanında. Erkek kardeşim Kore'ye çalışmaya gitti.*

Maddi durumları iyi. İş yerleri Rusya'da olduğu için burada sıfırdan iş kurmak zor. Annem de dönmek istemiyor. Annem Türk olduğu için Özbek kültürünü bilmiyor, düzenini bozmak istemiyor. Babaannem Tatar, dedem Özbek. Hep Özbekistan'da yaşadılar. İkisi de doktor. Önceden merkezde kentte yaşıyorlardı. Emekli olduktan sonra köye yerleştiler. Üniversiteyi kazanınca bana burada (Taşkent'te) ev tuttular. Ben iki yıldır burada tek başıma yaşıyorum. Arada babaannem yanıma geliyor.

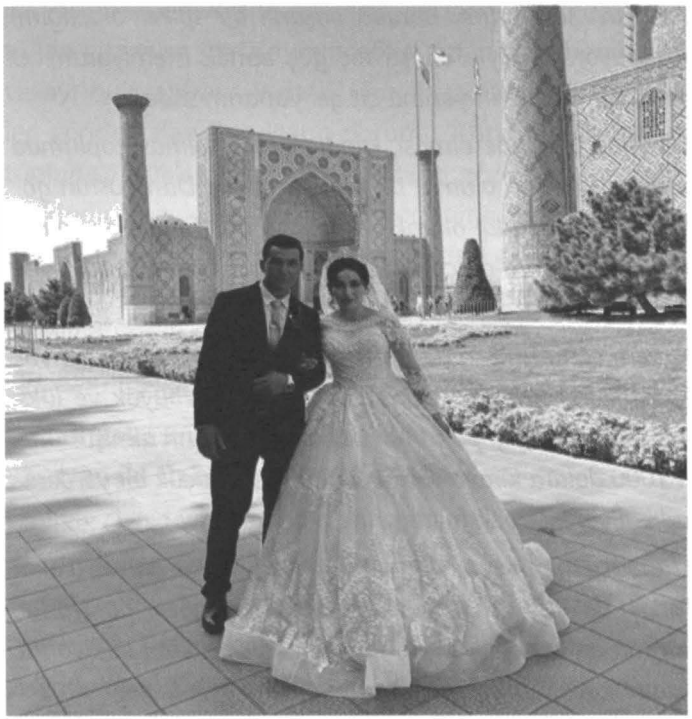
Babaannemle çok yakınız. Her gün telefonda konuşuruz. Her şeyimi anlatırım. Beni zaten o büyüttü. Ben ona anne diyorum. Sürekli de buraya yanıma gelir, haftalarca yanımda kalır. Ben de gelmesini çok isterim. Babaannem Tatar, o yüzden de rahat bir insan, beni hiç sıkmaz, bunaltmaz. Dedem daha çok müdahale eder, daha çok karışır. Ama onunla da aramız çok iyidir. Babaannemle beraber olduğu için arayınca onunla da konuşuruz, ayrıca da ararım. Anne ve babamla o kadar yakın değiliz. Ben büyürken onlarla büyümedim. Arada, birkaç haftada bir telefonlaşırız veya görüntülü konuşuruz. Nasılsın, napıyorsun o kadar? Babaanneme mesela her şeyimi her ayrıntımı anlatırım. Ama annemle konuşacak ortak bir şeyimiz yok. Yılda bir defa da yüz yüze görüşmeye çalışırız. Genelde ben Rusya'ya yanlarına gidiyorum. Kardeşlerimle de ayda bir falan ancak telefonlaşırız. Çok samimi değiliz. Kültürlerimiz de çok farklı. Onlar Rus olmuş, orda büyüdüler. Kültürlerini unuttular. Ahlakları

bozuldu. Mesela kız kardeşlerim içki içiyorlar. Özbekistan'da içki içen kıza kötü gözle bakılır. Ben asla içmem. O yüzden kardeşlerimle kültürlerimiz, ahlaklarımız da farklılaştı. Ben onlara çok kızıyorum, Rus gibi oldular.

Aslında burada Rusça bilmeyen iyi iş bulamaz. İyi paralı bir iş için (hem özel sektör hem de üst düzey devlet işinde) Rusça şart. Ama Rus okullarında Özbek kültürünü öğretmiyorlar. Mesela Adapname dersi var. Oturma-kalkmadan, ülkeni en iyi nasıl temsil edersin o öğretilir. 5.ve 6. sınıfta Vatan Duygusu dersi var. Vatan sevgisi, vatan için neler yapmalıyız bunlar işlenir. Bu dersler hem Rus hem Özbek okullarında zorunlu. Ama Rus okullarından yeteri kadar ciddiye alınmıyor. Ben zaten Rusça bildiğim için, kültürümden uzaklaşmamak için Özbek okulunu seçtim. Ama artık Özbekistan'da Rusça bilmek, Rus okulunda okumak daha modern olmak anlamına geliyor.

Ailemin yanına yerleşmek istemiyorum. Şu an üniversite okuyorum. Üniversiteyi bitirdikten sonra Estonya ya da Avusturya'ya yüksek lisansa başvuracağım. Avrupa'ya yerleşmek istiyorum. Ama bu iki ülkedeki üniversitelerde kabul şansım daha yüksek gibi. Bir Avrupalıyla evlenmek istemem. Burada evlenip, beraber Avrupa'ya birlikte gidelim isterim. Tek başıma göç edemem. Zaten evli olup, tek başına çalışmaya giden kadına çok iyi bakılmaz. Evlendikten sonra ailecek göç edilir. Evlenmeden önce de göç etmek istemem, o nedenle Özbek birisiyle evlenmek istiyorum.

Özbekistan'da artık yerleşik bir göç kültürü vardır. O kadar ki, gençlerin anne ve babaları farklı ülkelerde çalışmakta, onlara daha iyi bir eğitim ve gelecek sunmak için aile yaşamlarını feda etmektedir. Ancak, Özbekistan'dan göç giderek vasıfsızlaşmaktadır. Eski nesil arasında Rusça konuşan ve daha vasıflı göçmenler bulunmaktayken yeni göçmenler daha ziyade daha az eğitimli, kasaba ve köy kökenlidir. Sadece göçün zorlukları ile değil, aynı zamanda giderek küresel kapitalist sistemin parçası olan ve neoliberalleşen ekonomi ile mücadele eden bu yeni nesil göçmenlerin amacı, kendi ülkelerinde daha iyi bir yaşama kavuşmak ve kentlere eklemlenebilmektir.

Resim 5.10: Evlilik nedeniyle geri dönüş yapan Özbek erkek, Semerkant/Özbekistan

5.6.2. Özbekistan'dan Diğer Ülkelere Göç

Bir önceki Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov yurtdışına göçü teşvik etmek istemese de propiska rejiminin süregelmesi yüzünden engellemesi mümkün olmamıştır. Zira pek çok Özbek için yurtdışına gitmek Taşkent'e gitmekten daha kolaydır. Fakat, Şevket Mirziyoyev'in gö-

reve gelmesiyle birlikte, emek göçü bir hükümet politikası olarak yapılandırılmış ve hatta kolaylaştırılmıştır. Propiska uygulamasını 2017 yılında kaldıran Mirziyoyev, işçi göçünü ulusal kalkınma stratejisinin önemli bir bileşeni olarak görmektedir. Teşvik edici reformlarla daha erişilebilir ve cazip hale getirmeye çalışmıştır. Yapılan çalışmalar da işçi dövizlerinin ulusal ekonominin büyümesine ve yoksullukla mücadeleye olan katkısını ortaya koymaktadır (Ahunov vd. 2010). İşçi dövizlerinin Özbekistan GSYH içindeki rolü, özellikle Mirziyoyev'in 2016 yılında iktidara gelmesinden sonra düzenli bir ivme ile artmaya başlamıştır. 2019 yılında 8,5 milyar dolar olan Özbekistan'a yönelik işçi dövizleri, 2020 yılında pandemi nedeniyle 7 milyar ABD dolarına gerilemiş, 2021 yılında tekrar yükselerek 9.28 milyar dolara ulaşmış; 2022 yılına gelindiğinde ise (Şekil 5.19), Özbekistan GSYH'sının yaklaşık %21'ini oluşturmakta ve 16.75 milyar ABD dolarına tekabül etmektedir (Dünya Bankası, 2023). Yani, işçi dövizleri Özbekistan ekonomisinin itici gücü olmasa da yine de göz ardı edilemeyecek önemli bir paya sahiptir.

Şekil 5.19: Özbekistan'da İşçi Dövizlerinin GSYH İçerisindeki Oranı (%) (2005-2021)

Kaynak: Dünya Bankası, 2023. (https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=UZ&name_desc=false)

Özellikle emek göçünün kurumsal bir devlet politikası haline gelmesiyle, düzensiz göçle mücadele ve göçmen Özbek işçilerin hem Özbekistan'da hem de hedef ülkelerde sosyal haklarının korunması noktasında önemli adımlar atılmıştır. Daha önceki alt bölümde Özbekistan'da Göç ile İlgili Kurumlar ve Göç Politikaları detaylı olarak tartıştığımız gibi, çeşitli yasal mevzuatlar, diğer ülkelerle yapılan ikili anlaşmalar ve düzenleyici kurumlar aracılığıyla işçi hakları ve göç süreçleri düzenlenmekte, kolaylaştırılmakta ve kayıt altına alınmaktadır. Bu kurumsallaşma ve kolaylaştırma süreci, işçileri göçe teşvik etmektedir. Üstelik, ülkede neoliberal ekonomiye geçiş, hane halklarının üzerinde yıkıcı etkiler yaratmış (Radnitz, 2006) ve göçü neredeyse zorunlu hale getirmiştir. Özellikle fakir ve niteliksiz işçi Özbekler için yaşam daha da zorlaşmıştır. Yaşam standartlarının giderek düşmesi, maaşların temel ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmesi emek göçünün arkasındaki itici faktörler olarak düşünülebilir (Radnitz, 2006: 653; Ahunov vd., 2010: 20). Türkiye'de yaptığımız saha çalışmasında da benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Görüştüğümüz Özbek göçmenlerin neredeyse tamamı, finansal refahlarını ve yaşam standartlarını artırmak amacıyla göç ettiklerini ifade etmektedir.

Bu ekonomik gerçeklik içerisinde aynı ve/ya farklı ülkelere birden fazla kez göç etme ve geri dönme eğilimi artmış; yani döngüsel göç yaygınlaşmıştır (Wickramasekara, 2012: 9). Uluslararası göç artık sadece mevsimsel bir faaliyet olmaktan çıkmış, döngüsel veya uzun vadeli bir göç haline gelmiştir. Mirziyoyev'le değişen ulusal göç politikası ve reformlar, ülkedeki göç eğilimlerini ve göçmen profilini de değiştirmektedir. Göçmen sayısının artmasının yanı sıra, göç edenler artık sadece erkeklerden oluşmamakta;

göçmenler arasında gençler ve kadınlar da giderek artan bir oranda yer almaktadır. Geri dönüşler ve döngüsel göç eğilimlerinde de belirgin bir artış gözlenmektedir (Bondarenko, 2021: 278). Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı, 2022 yılında yaklaşık 1,84 milyon Özbekistan vatandaşının başta Rusya ve Kazakistan olmak üzere çeşitli ülkelerde çalıştığını bildirmiştir. Emek göçü geleneksel olarak özellikle Rusya'ya (1,5 milyon) ve Kazakistan'a (240 bin) yönelmiş olsa da son dönemde hedef ülkeler çeşitlenmiştir. Ancak bu sayılar tahmini rakamların oldukça altında kalmaktadır. Zira vizesiz seyahat imkânı aynı zamanda güvencesiz ve kayıtdışı istihdam anlamına gelmektedir. Son dönemde Güney Kore ve Japonya sundukları imkanlarla çekim merkezi haline gelmişlerdir. Özellikle kadın göçmenler ise ev içi hizmetlerde çalışmak için Türkiye'yi tercih etmeye başlamışlardır. Aşağıdaki alt bölümde hem geleneksel hem de yeni beliren hedef ülkeler Özbekistan göçmenler ve uygulanan politikalar açısından irdelenmektedir.

5.6.2.1. Rusya

Özbekistan'dan göçenlerin önemli bölümünün Rusya'yı tercih ettiği bilinmektedir (Umarkulav, 2018). Kadın göçmenler ise %15 ila %20 oranındadır. Erkekler fiziksel güç gerektiren inşaat, tarım alanları ve benzer sanayide ağır işlerde çalışırken, kadınlar ise restroranlar, oteller, temizlik hizmetleri ve süpermarketler gibi hizmet sektöründe iş bulmaktadır (Urinboyev & Eraliev, 2022: 54). Rusya'ya giden Özbek işçilerin çoğu kırsal kökenli ve bekar erkek olup ortaokul mezunudur ve Rusçayı iyi konuşamamaktadır. Evli olsalar bile, çalışma ve yaşam şartlarından dolayı eşlerini götürememektedirler. Bu nedenle, düşük vasıf gerektiren işlerde düşük ücretlerle çalışırlar. Türkiye'den Almanya ve Batı Avrupa'ya yönelik işçi göçünün 1960'lardaki ilk evresini çağrıştıran bu karakter, döngüsellik açısından ayrışır. Türkiye'den Almanya'ya ve Batı Avrupa'ya yönelik yıllar içinde kalıcı hale gelmiş ve farklı nesillerden oluşan bir diaspora oluşmuştur.

Kısaca denilebilir ki Özbekistan'dan emek göçü dalgasının hala öncelikli hedef ülkesi Rusya'dır. Bu durum, Sovyet geçmişinin etkisi, sosyal ilişkiler, daha iyi ücret, yüksek iş gücü talebi, göçü kolaylaştıran ikili anlaşmalar, vize serbestisi ve coğrafi yakınlık gibi bir dizi faktörle açıklanabilir. Özbekistan, Sovyet mirasının bir parçası olarak Rusya ile tarihsel ve kültürel bağlara sahiptir. Birçok Özbekistan vatandaşının Rusya'da yaşayan aile fertleri bulunmaktadır. Bu tarihsel mirasın yarattığı sosyal ağlar, yeni göçmenlerin Rusya'yı tercih etmelerinde önemli bir etken olarak kabul edilmektedir (Umarkulov, 2018; Bondarenko, 2021) Göçmen işçilerin hedef ülkeye uyum sağlamalarının en büyük engeli genellikle dil sorunudur. Hem mevcut sosyal ağlar hem de az da olsa Rusça bilmeleri entegrasyon sürecini kolaylaştıracağı için göçmenleri Rusya'yı tercih etmeye itmektedir (Rakhimov & Yokubov, 2022). Rusya'da özellikle sanayi, inşaat ve hizmet sektörleri hızla büyümekteyken, nüfus artışı bu artan iş gücü talebini karşılamakta yetersiz kalmaktadır (Rakhimov & Yokubov, 2022). Bu nedenle, Rusya özellikle Özbekistan ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinden gelen göçmenleri çekmeye çalışarak bu iş gücü eksikliğini gidermeye çalışmaktadır. Aksi takdirde, ülkenin ekonomik büyümesi kısıtlanacaktır. Rusya, Özbekistan dahil birçok Orta Asya ülkesi ile bir dizi emek göçü anlaşmaları imzalamış ve vize muafiyeti düzenlemeleri getirmiştir (Erdoğan, 2021).

Son döneme kadar rublenin dolar karşısındaki istikrarı, özellikle 2011-2014 yılları arasında ve güçlü bir para birimi

olması, göçmenler için önemli bir tercih sebebiydi. Ancak, Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin ardından ekonomik yaptırımlar ve ekonomik belirsizlik, Özbekistan vatandaşları arasında Rusya'ya olan talebin azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, Rusya'da çalışan göçmenler arasında, Rusya'da kalmaları durumunda zorunlu askerlik endişesi doğmuş (BBC, 2023) ve Özbekistan'a geri dönme eğilimi başlamıştır.

5.6.2.2. Kazakistan ve Diğer Eski Sovyet Cumhuriyetleri

Kazakistan, bölgedeki önemli bir ekonomiye sahip olması ve iş fırsatları sunmasıyla dikkat çekmektedir (Umarkulov, 2018). Bu bağlamda, özellikle inşaat sektörü, ülkenin büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu sektördeki büyüme, niteliksiz göçmenlerin Kazakistan'a çekilmesine neden olmaktadır. Ayrıca, birçok Özbek göçmenin Kazakistan'ı transit bir rota olarak kullanarak Rusya ve diğer ülkelere gitmeyi tercih ettiği bilinmektedir. Bu da Özbekistan'dan Kazakistan'a yönelik emek göçünü artırmaktadır. Kazakistan'a yönelik bu göç, bölgesel ekonomik iş birliği ve ilişkilerin bir parçası olarak bölge siyasetinde önemli bir role sahiptir.

Öte yandan, Özbekistan'dan diğer eski Sovyet Cumhuriyeti ülkelere olan göç çok yaygın değildir. Bu ülkelerin, göçmenleri absorbe edebilecek büyüklükte ekonomilere sahip olmamaları en önemli nedenlerden biridir.

5.6.2.3. ABD ve AB

Özbekistan'dan emek göçü büyük ölçüde niteliksiz emek göçüdür. Niteliksiz işçiler genelde Rusya ve Kazakistan gibi daha büyük ekonomileri tercih etmektedir (Rakhimov & Yokubov, 2022). Üstelik niteliksiz göçmen profilinin İngilizce bilmemesi Amerika ve Avrupa'ya yönelmelerini kısıtlamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'ya yönelik nitelikli emek göçü ve eğitim göçünden bahsetmek mümkündür. ABD ve Avrupa'ya göç rakamlarına ulaşmak mümkün olmasa da yapılan araştırmalar ve ulusal raporlar bu göçün Rusya, Kazakistan, Güney Kore ve Türkiye gibi temel hedef ülkelere kıyasla çok düşük kaldığını ifade etmektedir.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, özellikle Ahıska Türkleri arasında Amerika'ya göç trendinin yaygınlaşmasıdır. Yukarıda ayrıntılı tartıştığımız gibi, Amerika Birleşik Devletleri 2000 yılında Göçmen İskân Kanununda yapılan bir reform ile yeni bir mülteci yerleştirme programı oluşturmuştur. Bu reform paketiyle, Ahıska Türklerine de vatandaşlık kazanmak hakkı tanımıştır. Saha araştırmamız sırasında görüştüğümüz, Özbekistan Ahıska Türkleri Kültür Merkezi Başkanının verdiği bilgilere göre, son dönemde Özbekistan'da yaşayan Ahıska Türkleri de dahil olmak üzere farklı ülkelerde dağılmış olan Ahıska Türkleri arasında Amerika'ya göç eğilimi artmıştır.

5.6.2.4. Japonya ve Güney Kore

Geleneksel hedef ülkelerin yanı sıra, son zamanlarda Özbek göçmenler, daha iyi ücretler ve çalışma koşulları sunan Güney Kore ve Japonya gibi uzak ülkelere ilgi göstermeye başlamışlardır (Umarkulov, 2020, 318). Sovyet Rusya döneminde, 1930'lu yıllarda bazı Koreli işçiler pamuk hasadı için Özbekistan'a göç ettirilmiştir. 1930'lardan bu yana Özbekistan'da bir Kore diasporası bulunmakta olup, 200.000'den fazla insanıyla dünyanın en büyük dördüncü Kore diasporası olarak bilinmektedir. Güney Kore ve Özbekistan arasında 1992 yılında kurulan diplomatik ilişkiler, eğitim ve ticaret başta olmak üzere pek çok alanda yapılan

iş birlikleri ile devam etmektedir (Erdoğan, 2021: 165). Bir tür yumuşak güç oluşturan bu diaspora, Güney Kore ile Özbekistan arasında ikili ilişkiler ve emek göçünü kolaylaştırma konusunda önemli bir rol oynamaktadır (Rakhimov & Yokubov, 2022). Güney Kore'deki liberal ekonomi, Özbekistan'a yakınlığı, Türkistanlı göçmen işçiler açısından istihdam olanakları bu ülkeye yönelik göçü zaman içinde hızlandırmış; 2015 yılında 14.246 olan Özbekistan uyruklu göçmen sayısı 2019'da 25.961'e yükselmiştir (Dadabaev & Soipov, 2020: 123, akt. Erdoğan, 2021: 165). Eğitim ve iş amacıyla bu iki ülkeye giden göçmenler, kültürel farklılıklardan dolayı genelde kısa ya da orta vadede dönme eğilimi göstermektedir.

Güney Kore ve Japonya büyüyen ekonomilerine rağmen doğum oranlarının düşmesi ve yaşlı nüfusun daha hızlı artmasıyla ulusal iş gücü arzlarını karşılayamamaktadır (AMRO, 2019; Ganelli & Miake, 2015; Dünya Bankası, 2015). Her iki ülke de giderek kötüleşen bu demografik tablonun yarattığı eksikliği gidermek için göçmen işçilere yönelmişlerdir. Göçmen işçilere daha cazip fırsatlar sunmak için özel programlar yapmakta ve Özbekistan'ın da dahil olduğu çok sayıda gelişmekte olan ülke ile ikili anlaşmalar yapmaktadırlar.

Güney Kore'nin İstihdam İzni Sistemi (EPS) ve Japonya'nın Teknik Stajyer Eğitim Programı, farklı sektörlerdeki yabancı işçilere eğitim ve istihdam fırsatları sunmaktadır (GSP, 2023; HRDK, 2023). Bu ülkeler vize ve çalışma izni gibi bürokratik işlemleri kolaylaştırmanın yanında, Özbekistan'a oranla çok daha yüksek maaşlar, daha iyi çalışma koşulları ve hayat standartları sunmaktadır.

5.7. Özbekistan'da Türk Göçmenler

Özbekistan'dan Türkiye'ye yönelik göç kadar olmasa da iş imkanları ya da yatırım amaçlı Türkiye'den Özbekistan'a göç eden ve sayıları 2ooo'in üzerinde bir grup da bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyet açısından bakıldığında, diğerinin tersine bu göç hareketinde erkekler ana aktördür. Özbekistan'daki alan araştırmamız sırasında kısa dönemli gitmiş olsa da daha sonra Özbek kadınlarla evlenerek Taşkent'e yerleşen erkekler ile karşılaştığımız gibi, Türklerin işlettiği işletmelerde çalışmak üzere henüz yeni gelmiş göçmen işçilere de rastladık. İnşaat ve tekstil sektörlerinde işveren olarak ülkede yıllardır yaşayan Türk iş insanları ile yaptığımız görüşmelerde, Özbekistan Hükümeti'nin gerek Türkiye ile gerekse diğer ülkeler ile ikili ticaretin gelişmesine katkıda bulunmaları için kendilerine bir alan açıldığı aktarıldı.

Aşağıdaki odak grup görüşmemizden oluşturulan örnek vakada görüleceği gibi, Taşkent'te yaşamakta olan ve tekstilden inşaata kadar farklı sektörlerde işveren olarak çalışan Türkler bulunmaktadır. Özellikle son dönemde yabancı yatırımcıların Özbekistan devleti eliyle teşvik edildiğini vurgulayan katılımcılar, Türkiye'den daha vasıflı elemanlara da istihdam yarattıklarını belirttiler. Neoliberal ekonomik düzen içinde Özbek vatandaşlarının gündelik hayatlarında eğitim, sağlık, pahalılık, gelir eşitsizliği gibi sorunlarla karşılaştığını, ancak Türkiye'deki algının tersine Özbekistan'ın bakıcılık yapan göçmen kadınlardan ibaret olmadığını ve iş olanakları açısından pek çok imkân sunduğunu vurguladılar.

Örnek Vaka 10: Özbekistan'da Yaşayan Türk İş İnsanları

Halil: *47 yaşındayım. 17 yıldır burada yaşıyorum. 4 bin çalışanım var. Evliyim. İki eşim var, imam-nikahlı olarak birlikteyiz. Bir eşim Özbek, diğeri Rus. İkisi de üniversite mezunu. Bir kızım var, diğer eşim hamile. İkinci kızım da yakında doğacak. Eşlerimin birbirlerinden haberi var. Ayrı yaşıyorlar. İnşaat, tekstil (hazır-giyim), restoran, kimya gibi farklı sektörlerde varız. Rusya'ya tekstil hammaddesi, kumaş satıyoruz. 2005'te ailecek geldik. Biz İstanbul'da büyük ihracatçılardanız. İstanbul'da tekstille uğraşıyorduk. O zamanlar dolar 1.10 civarıydı. Buraya tekstil, konfeksiyon yatırımı yapmaya geldik. Kerimov daha sıkı politika izliyordu. Ne olacağı çok belli değildi. Yeni Cumhurbaşkanı çok daha iyi. Türkiye'de özellikle tekstilde vergiler yüksek. Halbuki Özbekistan çok rahat. Biz de yeni Cumhurbaşkanıyla iş alanlarını artırdık. Son 4-5 senedir bürokratik sorunlar yaşamıyoruz. Burada yaşamaktan çok memnunum. Daimî oturum iznine başvurdum. Burası yatırımcı için çok iyi. Türk yatırımcı olarak burada çok iyiyiz. Türkiye'de Özbekistan'a dair profil bakıcı bayanlar ama Özbekistan bakıcı bayanlardan ibaret değil.*

İbrahim: *48 yaşındayım. Ben de tekstil işiyle uğraşıyorum. Ben 1991'de, 18 yaşında buraya geldim. Evliyim ancak eşim ve çocuğum Türkiye'de yaşıyor. Yen(g)i Özbekistan çok iyi. Son 4-5 yıldır durum çok iyi ve yönetim ile neredeyse hiç sorun yaşamıyoruz. Buraya yeni gelen iş adamlarına da yardımcı olmaya çalışıyoruz. Türk İş Adamları Derneği var burada. Ben de bu derneğin bir üyesiyim. Vergi düzeni rahat, devlet ihracatı kolluyor. Benim de 400 çalışanım var. Devlet işçiler için yıllık 1000 dolar sübvansiyon sağlıyor. Türkiye'den iyi olan ustaları ya da manager (yönetici) pozisyonundakileri de buraya getiriyoruz. Kötüyse zaten deneyip gönderiyoruz. Onlara da aylık ortalama 2.500-4.000 dolar ödüyoruz. Türkiye'den aileleriyle gelenleri tercih ediyoruz. Öyle olunca gelip burada kadın peşine düşmüyorlar. Namaza gelip niyaza gidiyorlar. Türkiye'den ailesiyle gelen elemanlar Özbek kadınlar için piyasacılık yapmıyorlar. Özbekler kültürel olarak bize daha yakın. Türkiye'yi emsal alıyoruz. Lüks restoran, AVM, otel gibi yapıları Türkiye'de görüp, burada uyguluyoruz. Burada gaz, elektrik çok ucuz. Burada Özbeklerin çoğunun ev kendilerinin. Gelen Türk ustalar da geri dönmek istemiyorlar. Mesela restorandaki usta 7 aydır burada. Evli ve eşi, çocukları İstanbul'da. Onları da getirmeyi düşünüyor. Burada da aslında zengin-fakir arası uçurum var. Sağlık sistemi kötü. Gaz, elektrik ucuzluğu da bir tür sosyal devlet. Enerji burada da pahalanmaya başladı. Evler Türkiye'den ucuz ama son zamanlarda bir pahalılık var. Devlet yatırımcıyı desteklemek için sübvansiyon sağlıyor. Ancak, Taşkent'te okul-eğitim pahalı. En ucuzu 5.000 dolar. Bazıları 25.000 doları buluyor.*

Bülent: *18 yıldır Özbekistan'dayım. Yeni Cumhurbaşkanı'nın ekonomi politikaları işleri çok kolaylaştırdı. Bankacılıkta çok iyiler. Faiz politikaları çok iyi. KDV indirimi yaptılar. %12'ye indirdiler. Yeni cumhurbaşkanı, yabancı yatırımı da destekliyor. Önceden "convertibility" yoktu. Çünkü olsa dışardan alırız, burada üretilmez dediler. "MADE IN UZBEKISTAN" öncelikliydi. İmport mal azaldı. Ülke içerisindeki üretim arttı. Bankacılık sektörü iyi işliyor, teşvik var. Vergi muafiyeti var. Adalet var. Bunlar da yabancı yatırımcıyı çekiyor. Kar vergisi ödenmiyor. Türkiye'de kar vergisi ve temettü istiyor. Bu yatırımcı için*

negatif bir şey. Türkiye'deki döviz politikası bankacılığa yaradı ama iş adamlarına zarar verdi. Burada her ay ihracatı korumak ve artırmak için valilik toplantı yapıyor. Özbek somu daha stabil. Avrupa'ya yönelik customs-free ticaret başlıyor. Özbekistan bizim eski kültürümüze benziyor. Bunlar bozulmamışlar. Mesela burada avlu sistemi var. Anne babaya sırayla bakıyorlar. Avluda mutlaka kardeşlerden birisi olup anne babayla ilgileniyor. Bir çocuk evlenip, anne- babayla ilgilenme sorumluluğunu alınca, diğeri ayrı eve çıkabiliyor. Ev polisi/ mahalle polisi sistemi var. Hangi evde kim yaşıyor düzenli denetliyor. Yurtdışından eve misafir gelenlerin pasaportlarını denetliyor. Mesela bu sokakta, kimler yaşıyor, gelen-giden kim, ne kadar süre kalacaklar düzenli takip ediyor. Bu sistem aslında çok faydalı. Türkiye'de olsaydı Reina saldırısı olmazdı mesela. Bu sistem sayesinde yabancıları denetliyorlar, kadına karşı şiddeti önleyebiliyorlar.

Kadir: *49 yaşındayım. 25 yıldır burada yaşıyorum. 1997'de Tansu Çiller döneminde bir heyet buraya gelmiş. Burada potansiyel görmüşler. Genç iş adamları buraya gelsin demişler. Üniversitedeki hocam beni de yönlendirdi. O zamanlar 1.000 dolara çalışıyorduk. Önce burada finans uzmanı olarak çalışmaya başladım. Sonra da otel sektörüne geçtim. Eşim Özbek. Burada ailen varsa başarılı olursun, saygı görürsün. Çocukların ikisi üniversite için Türkiye'ye gittiler, İstanbul'dalar. Yılda belki 20 defa Türkiye'ye gidip geliyoruz. Biz Türkiye için çalışmak istedik. Faydamız olsun istedik. Oteldeki havlular, çarşaflar hep Türkiye'den alıyoruz. Son 25 yılda Özbekistan ve Türkiye ilişkileri çok değişti. 1997-2005 yılında Türkiye'yle ilişkiler iyiydi. İş adamları ve göç de o dönemde zirve yaptı. Fakat sonrasında siyasi ilişkiler bozulunca iş adamlarının bir kısmı da ayrıldılar. 2014'te burada sadece 600 Türk iş adamı kalmıştık. Şu an aslında burada Türk çok ama yatırımcı az. Türkler genelde taşeron olarak çalışıyorlar. Yeni başkanla burada ekonomi iyiye gidiyor. Bizim Özal dönemine benziyor. Özbek sermaye sahipleri de arttı. Yastık altındaki paraları çıkarmaya başladılar. Önceden burada "convertibility" yoktu, buradan yurt dışına dolar çıkamıyordu. Şimdi durum değişti. Convertibility artık var. Yurtdışıyla dolar alışverişi yapılabiliyor. Güven arttı. Şu an yabancı yatırımcıya sübvansiyon sağlıyor.*

Tüm Orta Asya coğrafyası için Rusya bir numaralı ülke. İkinci muhtemelen Kore. Çin ise ticari anlamda burada var. Amerika ve Avrupa çok etkin değil. Türkiye ise sadece aday. Rusya'nın izni olmadan burada olmak zor. Rusya'yla iş yapan iş adamı da daha rahat, daha güvende hissediyor. Zaten 35 yaş üzeri iş adamları Rus kültürüne daha yakın. Dile, kültüre daha aşina. Fakat şimdi şanssızlık Kazakistan, Rusya ve Türkiye krizde. Bu üç ülkeyle aslında ekonomik ilişkiler gelişebilirdi, çok para gelebilirdi. Burada Koreli yerli halk, vatandaş var. Koreli yatırımcılar da var. Koreliler diğer ülkelerle ilişkilerde bir tür yumuşak güç gibi kullanılıyor. Aslında diğer ülkelerle ilişkilerde azınlıklar bir tür ideolojik rol oynuyor. Ama korkular da var. Misyonerlik yapanlar var. Korelilerin çoğu Budist. Budizm'den burada çok korkmuyorlar. Komünizmden gelmişler. Rusya döneminde de değerlerini korumuşlar.

Yeni başkan devlet görevlilerinin maaşlarını artırmaya çalışıyor. Şu an mesela vali 1.800-2.000 dolar alıyor. Önceden 300 dolar alıyorlardı. Resmi asgari ücret şu an 70 dolar ama reelde en vasıfsızı bile 300 dolar kazanıyor, ek işlerle. Özbekistan'da hayat giderek pahalanıyor. Elektrik, gaz çok ucuz ama onlar da artmaya başladı. Benzin

ucuz ama kalitesiz benzin ucuz. Araçlar kalitesiz benzinle çalışıyor. Eski Cumhurbaşkanı çok laikti. Çok mücadele etti muhafazakarlıkla. Önceden başörtüsü yasağı vardı, şimdi kalktı. 15-16 yaş altı camiye giremiyordu. Memur üniformasıyla camiye giremiyordu. Yeni cumhurbaşkanı daha liberal. Herkes inancını yaşasın diyor. Baş örtüsü yasağı kalktı. Şu an yasak kalkınca popüler oldu. Teşvik ediliyor gibi algılandı ama aslında serbestleşti, radikalleşme bağlamında bir şey yaşanmadı. Özbekistan'da sürekli vizeyle yaşıyoruz. Hep yabancıyız ama buralı gibiyiz. Düzenli çalışma izni ve vize yeniliyoruz. Burada Türk yatırımcılar devletin hoşlanmadığı kişilerle ilişki kurmadıkça, devletin siyasetine karışmadıkça, muhalif gruplarla birlikte olmadıkça sorun yaşamazlar. Devletin her şeyden, her yaptığından haberi oluyor. Şu an dışa açılma sürecindeler. Yurt dışından gelen heyetler de hoş karşılanıyor. Haksız vergi, yerini gasp etme gibi yabancı yatırımcıların sorunlarıyla ilgilenen Yabancıları Koruma Birimi (Cumhuriyet Başsavcılığı altında) 2016'da kuruldu.

5.8. Sonuç Yerine: Ekonomik Nedensellik ve Faillik Ekseninde Özbek Göçmenler

Türkistan'ın kalbinde ve İpek Yolu üzerinde yer alan jeopolitik konumu nedeniyle Özbekistan, tarih boyunca göç hareketleri açısından güçlü bir çekim merkezi durumunda idi. Ülkenin bugünkü karma etnik yapısı, 14. yüzyılda inşa ettiği imparatorlukta siyaseten olduğu kadar ekonomik açıdan üstünlük kurmak için Emir Timur'un farklı etnik ve dini grupların bölgeye göçünü özendirmesinin izlerini taşımaktadır. Daha sonraları 1865 yılında Taşkent'in, Buhara Emirliğinin 1868'de ve Hive Hanlığının 1873'te Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Hokand Hanlığının ortadan kaldırılmasıyla, Türkistan nüfusu Rus askerlerin, bürokratların, Kazak (Kosak) süvarilerin, tüccarların, Rus işçilerin ülkeye gelmesiyle çeşitlenmiş; Çar Rusya'sının yetkilileri nüfus sayımında milliyetlere göre ayrıştırma yapmaya karar vermişlerdir (Thorez, 2015: 653).

Orta Asya'da yerleşik bir göç kültürünün oluşmasında Sovyet döneminin de önemli etkisi olmuştur. Öte yandan, göç hareketliliğini denetim altına alan politikalar da geliştirilmiştir. Bunlardan ilki olan ve propiska adı verilen bir tür ülke içi oturma izni, her vatandaşın yasal olarak bir yerleşim yerine bağlı olmasını getirmiş ve sadece bağlı olduğu yerleşim yeri içerisinde çalışması, eğitim görmesi, evlenmesi ve benzeri resmi işlemler gerçekleştirmesine imkân tanımıştır. Bu uygulama, kırsalda yaşayanların kentsel merkezlere akışını engellemek ve vatandaşların devlet tarafından denetimini kolaylaştırmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Propiska uygulamasının kökenleri Çarlık Rusya dönemine dayanmakla birlikte, 1932'de SSCB Dönemi'nde kurumsallaşmıştır. Cebri çalış(tır)ma ve işçi göçünün uygulandığı bu sistemde, çok sayıda kişi Fergana'ya sürülerek tarım sektöründe çalışmaya zorlanmıştır. Özbekistan'daki azınlıklardan biri olan Koreliler 1937'de pamuk tarlalarında çalıştırılmak amacıyla zorunlu göçe maruz kalmışlardır. Yine bu dönemde, sürgün yoluyla demografi değiştirilmek istenmiştir. Stalin yönetiminin 1944 yılında Ahıska Türklerini ve Kırım Tatarlarını hedef alan zorunlu göç ve sürgün politikaları, bölgenin çoklu etnik yapısının yeniden yapılanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bağımsızlık sonrası ulus-inşa döneminde ise, Rus nüfusun bir bölümü Özbekistan'dan ayrılırken, Rusya'daki Özbekler ülkelerine dönmüş; Avrupa'dan siyasi ve ekonomik nedenlerle Öz-

bekistan'a gelip yerleşenler arasında geri dönüşler ve farklı hedef ülke arayışları hızlanmıştır.

Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemi göç hareketleri açısından süreklilik ve dönüşüm altında iki ayrı kategoriye ayırmak mümkündür. Süreklilik altındaki dönem, 1991 yılında ilk Cumhurbaşkanı olan İslam Kerimov'un liderliğindeki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde, ekonomik geçiş tedrici olmuş ve gerek ülke içindeki gerekse ülke dışına yönelik göç hareketleri daha kısıtlı ve kontrollü seyretmiştir. Yakın zamandaki sosyalist geçmiş ortaklığı kadar dil ve siyasi kültür birliği, iki önemli hedef ülke olarak ilk başta Rusya ve Kazakistan'ı öne çıkarmıştır. Bu durum, Özbekistan'ın hala Rusya'nın çevre ülkesi olarak hareket ettiği post-kolonyal göç dinamikleriyle örtüşür. Dönüşüm altındaki dönem, 2016 yılında İslam Kerimov'un vefatından sonra Cumhurbaşkanlığı koltuğuna geçen eski Başbakan Şevket Mirziyoyev'in liderliği altındaki süreyi kapsar. Bu dönemde, Yen(g)i Özbekistan adı altında toplumsal düzeyde ve ekonomi alanında daha liberal politikalar benimsenmiş; Özbekistan'ı küresel kapitalist sisteme entegre edebilmek amacıyla yurtdışı bağlarını kuvvetlendirilmiştir. Ayrıca, kurumsal açıdan göçü kolaylaştıran devlet ve özel sektör yapıları da oluşturulmuş; Rusya ve Kazakistan gibi geleneksel hedef ülkelerin yanı sıra Japonya, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye yeni hedef ülkeler arasında belirmiştir. Bu durum, küresel göç dinamiklerinin ortaya çıkmasının işaretidir.

Türkiye'yi Özbekistan vatandaşları açısından bir çekim merkezi haline getiren en önemli etken, Türk kökenli ve Müslüman olmalarının yanı sıra Türkiye'deki güçlü sosyal ağlarıdır. Türkiye'ye daha kolay intibak etmeleri ve daha az sosyal dışlanma ile karşılaşmaları iş bulmalarını da kolaylaştırmış; hatta işverenler tarafından tercih edilen 'makbul' göçmen olmuşlardır. Türkiye ve Özbekistan arasında süregelen serbest vize uygulamaları turist olarak gelen Özbekistan vatandaşlarının iş bulup ülkede düzensiz göçmen olarak kalmasında etkili olmuş; yine iki ülke arasındaki işçi bulma kurumları ev içi bakım hizmeti dahil farklı sektörlerde Özbek çalışanlarla Türk işverenleri buluşturma gayreti ile aracı kurumsal bir yapı yaratmıştır. Otelcilik sektörü ise, kendi çalışanlarını seçmek için her yıl ülke içi işsizlik nedeniyle yurtdışına ucuz işgücü kaynağı olan Fergana'yı ziyaret etmektedir.

Özbekistan'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketleri irdelendiğinde birkaç başlık öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi göçün kadınlaşması olgusudur. Kadınların başı çektikleri bu sürecin sosyolojik açıdan nedenselliği ve sonuçları bulunmaktadır. Hizmet sektöründe Rusça konuşabilen yarı vasıflı ve ara eleman arayışı, kayıtdışı ekonominin bir unsuru olarak prekaryalaşan yabancı işgücü sınıfının oluşumu ve gerek ev içi yaşlı bakımı gerekse çocuk bakım alanında yabancı kadın göçmenlerin tercih edilmesi ise kültürel sebeplerden ziyade Türkiye'deki ekonominin yapısı ile alakalıdır. Bu durum, zaman içinde göç yollarında kadınları öne çıkarırken, daha sınırlı sayıda erkek göçmenin hizmet sektöründe belli alanlarda çalışmasını mümkün kılmaktadır. Göçün aile kurumunu ve toplumu dönüştürücü etkisi Özbekistan'da açıkça gözlemlenmektedir. Aile yapısı ekonomik göç nedeniyle yıllar içinde değişmiş; bir arada yaşayan geniş aile modelinden çekirdek aileye ve hatta anne ve/veya babaların uluslararası göçmen olduğu, çocukların ise hane içindeki yaşlı akrabalarıyla kaldığı dönem başlamıştır. Özbekistan'da boşanmalar da yıllar içinde artış göstermiştir. Bu durum, boşanan ve tek ebe-

veynli ailelerde kadınları para kazanmak ve çocuklarının geleceğini hazırlamak için uluslararası göçe zorlamıştır. Bu nedenle, artık kadının ev hanımı erkeğin ise eve ekmek getiren geleneksel rolü tamamen değişmiştir.

Göçün kadınlaşmasının ve uzun süreli hale gelmesinin bir başka boyutu olarak, son yıllarda Türk vatandaşlarıyla evlenen Özbek kadınların sayısında gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Zira Özbek kadınlar ya genç yaşta Türkiye'ye gelmektedir ya da bir evlilik yapıp boşandıktan sonra çocukları için para kazanabilmek umuduyla Türkiye'yi seçmektedir. Tüm yabancı gelinler arasında Özbekler, 2022 yılında Suriyelilerden sonra ikinci sıradayken 2023 yılında ilk sıraya oturmuşlardır. Ancak, çift vatandaşlık hakkı tanınmadığı için konut edinme ya da evlilik yoluyla Türk vatandaşlığı edinen Özbekistan göçmenleri diğer milliyetlere göre oldukça az sayıdadır. Öte yandan hem Türkiye'den Özbekistan'a hem de Özbekistan'dan Rusya'ya yönelik göç erkek ağırlıklıdır.

İkinci olarak, Özbekistan'da devam eden yüksek kırsal yoksulluk oranları, iklim değişikliği ve küresel piyasalarla bütünleşmeyi vadeden ekonomik yeniden yapılanma nedeniyle kırsal istihdamın azalması, propiska uygulamasının son dönemde kaldırılmasına rağmen kentleşme hızının düşük olması gibi nedenler göç edenlerin büyük kısmının kırsal alanlardan yurtdışına yönelmesinin ve daha az eğitimli olmasının da sonucunu doğurmuştur.

Üçüncü olarak, Özbekistan'dan Türkiye'ye göçmen kategorileri çeşitlenmiş ve karma göç yaygın hale gelmiştir. Türkiye'de düzensiz göçmen, ev içi emek işçisi, otel ve restoran çalışanı, iş kuranlar, uluslararası öğrenciler gibi çok farklı kategorilerde Özbekistan uyruklu göçmen bulunmaktadır. Bu karma göç sayesinde, özellikle İstanbul'da Kumkapı, Aksaray, Yenikapı ve Laleli gibi bazı semtler Özbeklerin işlettiği kargo şirketleri, restoranlar, ekmek fırınları ve bakkallar aracılığıyla Özbek mahallelerine dönüşmüştür. Bu sosyal alanlar, her türden göçmeni bir araya getiren, memleket hasretini bir nebze gideren mekanlardır.

Son olarak, Özbekistan'dan Türkiye'ye yönelik göçler, ekonomik döngüsel göç niteliğindedir. Gerek Türkiye'deki çalışma şartlarının ağırlığı ve artan enflasyona eşlik eden geçim sıkıntısı gerekse aile özlemi geri dönüşleri hızlanmıştır. Bir süre Türkiye'de çalıştıktan sonra kaynak ülkeye geri dönüşler ya da başka hedef ülkeler öne çıkmaktadır. Bu döngüsel göçler kısa ve uzun dönemli olabilmektedir. Kısa süreli dönüşlerin en belirleyici nedenleri arasında ailevi faktörler (ev yaptırmak, ev satın almak, boşanmak, çocuklarının yaş günü kutlaması veya evlilik töreni gibi), vize ihlali kaynaklı cezai yaptırımların artmasından çekinme gibi bürokratik nedenler ve başka hedef ülke arayışları sayılabilir. Temelli dönüşlerde ise en önemli unsurlar göçmenin yaşı, sağlık durumu, maddi şartları, geride kalan aile bireyleri olup olmadığı ve onlarla ilişkisi olabilmektedir. Çoğu kişi için yurtdışına göç Özbekistan'da daha iyi yaşam şartlarına kavuşmak anlamına gelmektedir.

Ancak, döngüsellik örgüsünün kesildiği durumlar da mevcuttur. Ülkesinde evini yaptırıp ya da büyük bir kentten ev satın alıp temelli dönüş yapmak isteyen pek çok kadın göçmen, eğer bu süreçte çocuklarını da yanına almış, Türk vatandaşı ile evlenmiş ve oradaki ailesi de boşanma ya da vefat gibi bireysel nedenlerle ya da uzun yıllardır göçmen olduğu için dağılmış ise dönüş eğilimi içine girmemektedir. Her hâlükârda, göçmenler göç ve ekonomi politikalarının pasif bir nesnesi olmaktan ziyade, kar-zarar analizi yaparak günün ekonomik ve yaşam koşullarına en uygun

seçimi yapacak failliğe sahiptir. Değişen şartlar altında farklı rota arayışları ve uzun süreli kalma imkanları bulma bunlardan sadece birkaçıdır. Bu bölümde, Özbekistan ve göç üzerine hem kaynak hem de hedef ülkede fenomolojik bir yaklaşımla elde edilen kapsamlı veriler bu faillik yapısını doğrulamaktadır. Bu çalışmanın öznesi olan Özbek göçmen kadınlar da ataerkil tahakküm, sömürü, sermaye, küresel göç ve para politikalarına karşı bir direniş içindedirler. Özbekistan'da sosyal baskı ve gelenekler arasına sıkışan pek çok göçmen kadın Türkiye'de daha rahat bir ortam bulmakta ve kişisel yaşamlarını istedikleri gibi yapılandırmaktadır. Bu durum özellikle aile içi şiddet gören, kaynana eziyeti çeken ve boşanmış kadınlara özgüdür. Halbuki, özel alanın bir parçası sayılan aile içi ilişkiler kapitalist sistemle beraber dönüşmekte, üretim-yeniden üretim ağları üzerinden eski bağların çözülmesine ve göçmen kadının tek başına başka bir ülkede başka bir ailenin ev-içi alanında çalışmasına neden olmaktadır. Örnek vakalarda da yer aldığı gibi, Türk erkeklerle yapılan bazı evliliklerde ise, Özbek kadın aile içi şiddete ve baskıya maruz kalmakta, kocasının ailesine ücretsiz bakım sağlamakta, haklarını aramakta zorlanmakta ve hatta sınırdışı edilebilmektedir. Böylece, kadının evrensel eşitsizliği çoğu zaman göçmen kadını özgürleştirmek yerine hedef ülkede patriarkayı yeniden doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

Abashin, S. (2003). The Transformation of Ethnic Identity in Central Asia: A Case Study of the Uzbeks and Tajiks. Russian Regional Perspectives Journal. 1(2), 32-35.

Akçapar, Ş.K. & Çalışan, A. (2023). Mixed Migration Flows and the Impact of the Pandemic: Revisiting Social Exclusion and Persisting Inequalities. İçinde R. Baikady vd. (Der.) The Palgrave Handbook of Global Social Problems. Palgrave Macmillan, Cham.

Akçapar, Ş.K. (2022a). Afganistan'dan Göç Hareketleri. İçinde O. E. Aslan (Der.) Afganistan: Devlet ve Toplum (ss.535-618). Ankara: TİAV Yayınları.

Akçapar, Ş. K. (2022b). Human Mobility, Gender, and Conflict in the Caucasus and Central Asia. İçinde G. Tüysüzoğlu & A. Özkan (Der.) Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia. (ss. 435-452). Lanham: Lexington Books.

Akçapar, Ş.K. & Çalışan, A. (2021). Neoliberal Düzende Artan Kırılganlıklar: Pandemi Döneminde Mülteci Sağlığı. Göç Dergisi, 8(2), 223-241.

Akçapar, Ş.K. & Taner, N. (2021). Kadın ve Göç. İçinde A. Özkan ve G. Taşçı (Der.) Disiplinlerarası Bakış Açısıyla Göç. (ss. 103-150). Ankara: Nobel.

AMRO (2019). Can Foreign Workers be the Key to Unlock Japan's Labor Shortages?https://www.amro-asia.org/can-foreign-workers-be-the-key-to-unlock-japans-labor-shortages/

Ahunov, M., Kakhkharov, J., Parpiev, Z., and Wolfson, I. (2010). Socio-economic consequences of labor migration in Uzbekistan. Griffith University: Discussion Papers Economics. https://research-repository.griffith.edu.au/bitstream/handle/10072/390381/2015-07-socio-economic-consequences-of-labor-migration-in-uzbekistan.pdf

Akbarzadeh, S. (1997). A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley. Central Asian Survey 1(6), 65-68.

Allworth, E. (1990). The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford: Hoover Institution.

Amin, S. (2022). Sources of Information on the Ethnic Composition of the Population of the Kokand Khanate. Central Asian Journal of Social Sciences and History 3(5), 142-145.

Arslan, H. (2018). Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 48, 29-41.

Aslan, K. (1995). Ahıska Türkleri. Ankara: Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.

Avşar, Z.B. (1995). Ahıska Türkleri ve Sürgünde 50 Yıl. Türk Diplomatik 5, 5-7.

Aydıngün, A. (2014). Ahıska Türkleri: Ulusötesi Bir Topluluk Ulusötesi Aileler. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Aykaç, H. B. K. & Kahraman, S. Ö. (2021). *"Bakım Hizmetlerinde Çalışan Kadın Göçmenler: İzmir Kenti Örneği."* Göç Dergisi 8 (1), 155-181.

Bahadır Han, E. (2020). Şecere-ı Türk: Türkün Soyağacı. Ankara: Selenge Yayınları.

Balım, M, Ç., Aydıngün, A., Hoover, M., Kuznetsov, I., & Swerdlow, S. (2006). The Meskhetian Turks An Introduction to their History Culture and Resettlement Experiences. https://hdl.handle.net/11511/70299

Bayramov, F. (2006). Ahıska Türklerinin Anayurda Dönüş Mücadelesi ve Fergana Olaylarının Türk Medyasına Yansıması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi.

Baxriddinov, K. B. (2021). The Occupation of Migration in Uzbekistan. International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development 3(3), 391-396.

BBC (2023). Ukraine war: Migrants in Russia forced to fight in Putin's war. https://www.bbc.com/news/world-europe-64582985

Bentzin, A. (2013). Von der ersten in die zweite Heimat: Usbekische Migranten in Istanbul zwischen türkischer, turkestanischer und usbekischer Identität. Würzburg: Ergon-Verlag.

Bondarenko, K. A. (2021). Labor Migration from Uzbekistan: A Family and Community Promoted Big Bang. Regional Research of Russia 11(2), 273–284.

Bukley, C. (1995). The Myth of Managed Migration: Migration Control and Market in the Soviet Period. Slavic Review 54(4), 896-916.

Bulut, M. (2021). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Arasında Sosyal Güvence İşbirliklerinin Değerlendirilmesi. Bilig 99, 85-113.

Bugay, N.F. & İlyasoviç, M. M. (2023). Ahıskalı Türkler: Gürcistan, Özbekistan, Rusya, ABD. Ankara: Berikan Yayınevi.

Cooper, A. (2021). Bukharan Jews. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199840731/obo-9780199840731-0146.xml

Çeçen, A. (1986). Tarihte Türk Devletleri. Ankara: İnkılap Kitabevi.

Dale, S. F. (2004). The Garden of the Eight Paradises. Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530). Leiden: Brill.

Demiray, E. (2012). Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağılmış Bir Halk: Ahıska Türkleri. Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature of Turkish or Turkic 7(3), 877-885.

Devrisheva, K. (2019). Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü. SUTAD 45, 333-352.

Doğan, H. (2023). Displacement and the Politics of Identity: Reterritorialization of Ahıska Turk identity in the United States. Migration and Diversity 2(1), 127–136.

Dünya Bankası (2021a). Özbekistan'da Kentsel Nüfusun Ülke Nüfusuna Oranı (%) (1991-2021) https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?locations=UZ

Dünya Bankası (2022a). Özbekistan'da Net Göç (2000-2020). https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM?locations=UZ

Dünya Bankası (2022b). Özbekistan Kentsel Büyüme Oranı (%Yıllık) (1991-2022). https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?locations=UZ

Dünya Bankası (2022c). Internally displaced persons, new placements associated with disasters (number of cases - Uzbekistan) https://data.worldbank.org/indicator/VC.IDP.NWDS?locations=UZ

Dünya Bankası (2023). Personal Remittances, Received (% of GDP) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=UZ&name_desc=-false

Elias, N. A. (1972). History of the Moghuls of Central Asia Being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar Dughlat. London: Curzon.

Erdoğan, Z. (2021). Uzbekistan's Transformation with the New Uzbek Strategy: Shifting Policies towards Mediation of Labor Migration through Migration Infrastructure. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 10 (Özel Sayı), 157-171.

Eurasianet (2020a). Uzbekistan sustains poverty by blocking internal migration. https://eurasianet.org/uzbekistan-sustains-poverty-by-blocking-internal-migration

Eurasianet (2020b). Uzbekistan: Planned Propiska Changes Slammed by Public. https://eurasianet.org/uzbekistan-planned-propiska-changes-slammed-by-public

Feshbach, M., & Friendly, A., Jr. (1992). Ecocide in the USSR: Health and nature under siege. New York: Basic Books.

Ganelli, M. G. & Miake, N. (2015). Foreign help wanted: Easing Japan's labor shortages. International Monetary Fund.https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15181.pdf

Ganiyeva, S. (2012). Ahıska Türklerinin Türkiye'ye Göç Etmesi ve Türk Vatandaşlığına Alınması ile ilgili Hukuki Sorunlar. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20 (1), 175-199.

Göç İdaresi Başkanlığı (2020). Türkiye'nin İnsan Ticaretiyle Mücadele Yıllık Raporu. https://www.goc.gov.tr/turkiyenin-insan-ticaretiyle-mucadele-yillik-raporlari

Göç İdaresi Başkanlığı (2023a). Düzensiz Göç. https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler

Göç İdaresi Başkanlığı (2023b). İkamet İzinleri. https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri

GSP (2023). Global Skill Partnership. https://gsp.cgdev.org/legalpathway/technical-intern-training-program-titp/#:~:text=TITP%20allows%20foreign%20trainees%20to,a%20maximum%20of%20five%20years

Gürbüz, Y.E. (2006). Kazak ve Özbek Halklarının Tarihi. İçinde Demirağ & C. Karadeli (Der.) Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya. (ss. 17-48). Ankara: Palme Yayıncılık.

Gürbüz, Y. E. (2019). Özbekistan'da Tarihyazımı ve Millî Kimlik. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 19(2), 277-301.

Hashimova, U. (2018). The Unattainable Uzbek Propiska. The Diplomat. https://thediplomat.com/2018/12/the-unattainable-uzbek-propiska/.

HRDK (2023). Foreign Workforce Employment Support. https://www.hrdkorea.or.kr/ENG/4/2 Human Rights Watch (1998). The Residence Permit System (Propiska). İçinde Russian Federation: Ethnic Discrimination in Southern Russia Report. https://www.hrw.org/legacy/reports98/russia/srusstest-04.htm#TopOfPage

IFAS (2023). The Executive Board of the International Fund for Saving the Aral Sea Projects. https://kazaral.org/en/projects/?status=2

Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC). (2022). Disaster Displacement in Asia and Pacific Report.https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/220919_IDMC_Disaster-Displacement-in-Asia-and-the-Pacific.pdf

Internal Human Development. (2020). Country Profiles: Uzbekistan. https://migrants-refugees.va/country-profile/uzbekistan/

IOM (2022). Country Mission Overview: Uzbekistan. https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/iom-uzbekistan-mission-overview-2022.pdf

IOM (2023). Migration Situation Report: Uzbekistan. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/Compilation%20Report%201%20v3%2020230825.pdf

Oh, C. J. (2006). Ahıska Turks and Koreans in Post-Soviet Kazakstan and Uzbekistan: The Making of Diaspora Identity and Culture (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi. https://www.proquest.com/openview/2cf13f0a115e826feb90599c424bf18e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y&casa_token=iK2O-PE2xU8AAAAA:u83L7agy9Nxdeapx2_qYZx8dQzApjqOw_rb9rbQi4jaG_ONl9AWj13vRonL45TH3SiRhuVehtUpnBg

Joffe, M. (1995). Autocracy, Capitalism and Empire: The Politics of Irrigation. The Russian Review 54(3), 365-388.

Kaganovich, A. (2003). The Bukharan Jews at the Threshold of the New Millennium. Central Asia and Caucasus 4, 150-157.

Kariev, A. (2020). Buhara Emirliği'ndeki (147-1920) Şer 'î Mahkemeler. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (48), 403-427.

Kim, V. (2017). Korean Diaspora in Uzbekistan. Journal of the Royal Asiatic Society China, 77(1), 48-55.

Kılınç, A. (2023). Ticaret Yolları Güzergahındaki Semerkant'ta X.-XII. Yüzyıllarda Ticaret. Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 3(1), 228-245.

Küresel Suç Endeksi (2023). Turkey. https://ocindex.net/country/turkey

Levin, Z. (2014). From local to global: transformations of Bukharan Jewish community organization in the twentieth century. Nationalities Papers, 42(2), 321-335.

Maksakova, L. (2006). Feminization of labour migration in Uzbekistan. İçinde R. R. Rioz (Ed.) Migration Perspectives: Eastern Europe and Central Asia: Planning and Managing Labor Migration. (ss.133-147). Vienna: International Organization for Migration.

Malozemoff, A. (2022). Russian Far Eastern Policy 1881-1904: With Special Emphasis on the Causes of the Russo-Japanese War. California: University of California Press.

Manz, B. F. (2002). Tamerlane's Career and Its Uses. Journal of World History 13(1), 1-25.

Massot, S. (2010a). Les migrants de travail ouzbeks à Moscou: une aventure risquée. Transcontinentales: Societes, ideologies, systeme mondial, 8(9), 1-16. https://journals.openedition.org/transcontinentales/780

Massot, S. (2010b). Le retour des migrants ou l'émergence des nouveaux Ouzbeks: les effets d'un rite de transition. Revue européenne des migrations internationales 26 (3), 59-84.

Micklin, P. P. (1988). Desiccation of the Aral Sea: a water management disaster in the Soviet Union. Science 241(4870), 1170-1176.

Micklin, P. P. (2002). *"Water in the Aral Sea basin of Central Asia: Cause of conflict or cooperation?"* Eurasian Geography and Economics 43(7), 505–528.

Morrison, A.S. (2021). Russian rule in Samarkand, 1868-1910: A comparison with British India. Oxford: Oxford University Press.

Nurdinova, S. R. (2018). Socio-economic factors affecting Uzbek labor migrants in Turkey. İçinde M. Laruelle and C. Schenk (Der.). Eurasia on the move interdisciplinary approaches to a Dynamic Migration region (ss. 119-127). Washington, DC: George Washington University.

Open Data Portal of The Republic of Uzbekistan. (2020). Migration Balance. https://data.egov.uz/eng/search?name=false&text=false&orgname=false&metatags=false&keyword=migration

Özbekistan Cumhuriyeti İstatistik Kurumu (2022). İşgücü Göstergeleri.https://stat.uz/en/component/search/?searchword=labor%20indicators&searchphrase=all&Itemid=365

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbanlığı Kararnamesi (22.01.2018). 2017-2021 Faal Girişimcilik, İnovasyon ve Teknolojileri Destekleme Yılı Özbekistan Cumhuriyeti'nin kalkınmasının öncelikleri. https://lex.uz/docs/-3516847

Özbekistan İstihdam ve Çalışma İlişkileri Bakanlığı (2023). Yoksulluk Düzeyi. https://mehnat.uz/uploads/news_content/files/2023/07/26/4EBfF5TIH40.pdf

Özbekistan Yasal Mevzuat Arşivi (2021). The Laws of Uzbekistan. https://lex.uz/uz/docs/6120434

Pardaev, A. (2012). Migration of Population in Kashkadarya Region. Intersection of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies 1(8), 2993-2999.

Pomfret, R. (2002). State-directed diffusion of technology: the mechanization of cotton harvesting in Soviet Central Asia. The Journal of Economic History 62(1), 170-188.

Pochekaev, R. (2017). Water Law As an Instrument of Russian Imperial Policy in the Central Asian Khanates. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP, 73.

Radnitz, S. (2006). Weighing the Political and Economic Motivations for Migration in Post-Soviet Space: The Case of Uzbekistan. Europe-Asia Studies 58(5), 653-677.

Rakhimov, M., and Yokubov, F. (2022). *"Uzbekistan external migration: Key trends and directions."* Eurasian Research Journal 4(1), 27-47.

Ruziev, K. (2021). Uzbekistan's development experiment: An assessment of Karimov's economic legacy. Europe-Asia Studies 73(7), 1303-1329.

Saray, M. (1993). Özbek Türkleri Tarihi. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

Saydanovich, A. U. (2020). Ethnic Composition of the Population of Uzbek Khanates. The American Journal of Social Science and Education Innovations 9(2), 8-34.

Shapira, D. (2021). A Brief History of the Jews of Bukhara and Central Asia. https://www.tabletmag.com/sections/history/articles/history-jews-bukhara-central-asia

Shomirzayevich, D. O. (2021). Status of External and Internal Labor Migration. Uzbekistan Current Research Journal of History 2(6), 67-71.

Sloame, J. (2023). Virtual Jewish World: Bukharan Jews. https://www.jewishvirtuallibrary.org/bukharan-jews

Seitz, W. (2020). Free Movement and Affordable Housing: Public Preferences for Reform in Uzbekistan. World Bank Group: Poverty and Equity Global Practice Policy Research Working Paper 9107, 1-72.

Seferov, R. & Akış, A. (2008). Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska TürklerininYasadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış. Türkiyat Araştırmaları Dergisi 24, 393-411.

Şahin, M. (2022). Sedidîler Mar 'aşîler ve Kara Tatarlar Örneğinde Emîr Timur'un Göç ve İskân Politikasının Değerlendirilmesi. İçinde S. Nurdan ve M. Özden (Der.), 18. Türk Tarih Kongresi: Göç ve İskân, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi Ankara: Türk Tarih Kurumu. https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/06/Cilt-05-1.pdf

Thorez, J. (2015). Ouzbékistan, İçinde G. Simon (Der.) Dictionnaire des migrations internationales - approache géohistorique (ss. 653-657). Paris: Armand Colin.

Thorez, J. (2010). La mobilité des migrants d'Ouzbékistan: transport, frontières et circulation migratoire. Revue européenne des migrations internationales 26 (3), 31-57.

Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tuğ, K. (2019). Özbek Han'ın Tahta Çıkışı, Özbek Kimliğinin Şekillenişi ve Bazı Özbek Boyları. Akademik Matbuat 3(2), 49-56.

Turduivna, T.M. (2020). Migration Processes in Cities Under the Emirates of Bukhara."International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology 7(6), 134-136.

TÜİK (2020). Konut Satış İstatistikleri. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Konut-Satis-Istatistikleri-Ekim-2020-33885

TÜİK (2023a). Vatandaşlık Ülkesine Göre Türkiye'ye Gelen ve Giden Göç. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararasi-Goc-Istatistikleri-2022-49457

TÜİK (2023b). Tabiyete Göre Yabancı Nüfus https://nip.tuik.gov.tr/?value=TabiiyetYabanciNufus

TÜİK (2023c). Konut Satış İstatistikleri. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Konut-Satis-Istatistikleri-Haziran-2023-49521

TÜİK (2023d). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2023-53707#:~:text=Toplam%20evlenmeler%20i%C3%A7inde%20yabanc%C4%B1%20ki%C5%9Filer,5%2C5'ini%20olu%C5%9Fturdu.

Ueda, A. (2019). The demographic and agricultural development of the Kokand oasis during the Russian Imperial era: nomad immigration and cotton monoculture. Central Asian Survey 38(4), 510-530

Umarkulov, K. M. (2018). External Labor Migration of Uzbekistan: Causes, Problems and Prospects. KIEP Opinion Paper, 312-324.

Urinboyev, R. & Eraliev, S. (2022). The Political Economy of Non-Western Migration Regimes: Central Asian Migrant Workers in Russia and Turkey. Palgrave Macmillan.

USDA (2023). Cotton: World Markets and Trade. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/cotton.pdf

UNDP (2010). Addressing Urban Poverty in Uzbekistan in the Context of the Economic Crisis.https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/un_uzb_Addressing_Urban_Poverty_in_Uzbekistan.pdf

UNHCR (2020). Uzbekistan to end statelessness for 50.000 people. https://www.unhcr.org/news/news-releases/uzbekistan-end-statelessness-50000-people

UNHCR (2023a). UNHCR in Uzbekistan. https://www.unhcr.org/centralasia/en/unhcr-in-uzbekistan

UNHCR (2023b). UNHRC and UNHCR presented recommendations for development of asylum legislation in Uzbekistan. https://www.unhcr.org/centralasia/en/20797-nhrc-and-unhcr-presented- recommendations-for-development-of-asylum-legislation-in-uzbekistan.html

UNHCR (2023c). Uzbekistan. https://www.unhcr.org/countries/uzbekistan

USA Immigration and Nationality Act (2023). Chapter 12: Immigration and Nationality. https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title8/chapter12&edition=prelim Wickramasekara, P. (2011). Circular migration: A triple win or a dead end. Global Union

Research Network Discussion Paper 15, 1-116. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1834762

Wilde, A. (2017). The Emirate of Bukhara. Oxford Research Encyclopedia of Asian History. https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-14.

White, K. (2013). Nature-society Linkages in the Aral Sea Region. Journal of Eurosian Studies 4, 18-33.

Yıldırım, İ. (2019). Emir Timur'un İç Anadolu'da Uyguladığı Tehcir Siyaseti: Kara Tatarlar. İçinde Ö. Tok, & M. Kapanşahin (Der.), Prof. Dr. Ali Aktan Armağanı. (ss. 343-366). Kayseri: Kimlik Yayınları.

Yakubovskiy, A. (1976). Altın Ordu ve Çöküşü. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Yolsever, U. (2021). Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu Evresinde Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Siyasî Durumu Üzerine. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 22 (2), 619-627.

YÖK (2023). Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu. https://istatistik.yok.gov.tr/

6.
BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

Doç. Dr. Gökhan TEKİR

ALTINCI BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

Gökhan TEKİR[1]

GİRİŞ

Özbekistan'ın ekonomisinin irdelenmesi, coğrafi özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını gerektirir. Özbekistan'ın coğrafi yapısı incelenirse, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki vadilerde bulunan, toplam arazisinin %10'nu oluşturan ekilebilir arazide yapılan tarımın, ekonomisinin belkemiğini oluşturduğu görülmektedir. Özbekistan'ın kurak bir iklime sahip olması, güneş radyasyonun yüksek olması, bulutluluk oranının düşüklüğü, yağış oranın azlığı ve buharlaşma oranının çokluğu ise tarımda sulamanın kritik öneme sahip olduğunu göstermektedir (Djanibekov et al., 2010: 1). Özbekistan tarihi boyunca Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin kanallar yoluyla sulamada kullanılması, yöneticiler için hem siyasal hem de ekonomik kontrol aracı olmuştur.

Özbekistan'ın coğrafi yapısı kadar coğrafi konumu da önemlidir. Özbekistan, Liechtenstein ile birlikte dünyanın iki kat-denize kıyısı olmayan iki ülkesinden birisidir (Özbekistan Cumhuriyeti, 2020: 29). Bu terim, denize kıyısı olmayan Özbekistan'ın komşularının da denize kıyısı olmadığını belirtmektedir. Özbekistan'ın komşuları Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın da denize kıyısı yoktur. Bu yüzden, ulaşım ağlarının geliştirilmesi Özbekistan ekonomisi için en önemli unsurdur. Tarih boyunca, Özbekistan'ın içinde bulunduğu Türkistan coğrafyası kıtalararası ticaret rotalarına bağlılığı sayesinde zenginleşmiştir.

Özbekistan ekonomisi incelenirken üzerinde durulması gereken başka bir husus da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Özbekistan toprakları üzerindeki Rus işgalidir. Bu işgal, Rus Çarlığının yıkılmasından sonra dahi devam etmiş; Özbekistan, resmi olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) oluşturan 15 cumhuriyetten biri olmasına rağmen Moskova'nın kararları Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet'inde (ÖSSC) uygulanan ekonomik politikaları şekillendirmiştir. Özbekistan üzerindeki Rus kontrolü 1991 yılında SSCB dağılmasıyla sona erebilmiştir. Bağımsızlık sonrası Rusya'nın etki etme çabalarına karşın Özbekistan, ekonomik bağımsızlığın siyasal bağımsızlığın ön koşulu olduğunun farkında olarak 'Özbek Modeli' olarak anılan modeli geliştirebilmiştir. Günümüzde ise, Özbekistan, denize kıyısı olmama dezavantajını aşabilmek için Kuşak ve Yol Girişimi başta olmak üzere bölgesel ve küresel entegrasyon projelerine dahil olma çabasındadır.

Özbekistan'ın günümüzdeki ekonomik yapısını anlayabilmek için coğrafi ve tarihi bir bakış açısı gereklidir. Bu perspektif bize şu soruların cevaplanmasında yardımcı olacaktır. Özbekistan topraklarında tarih boyunca faaliyet gösteren ticaret

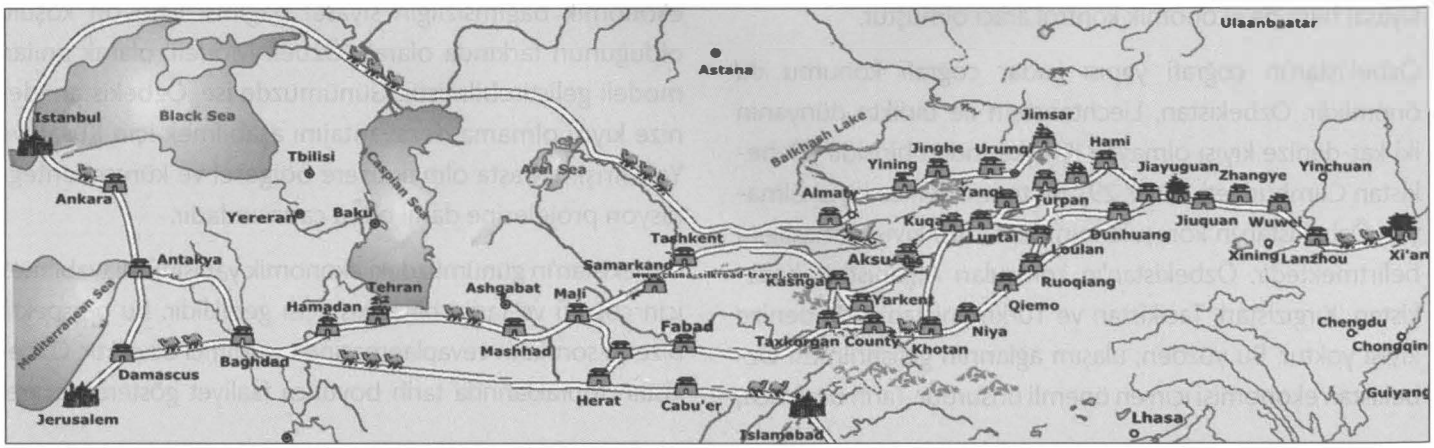
1 Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi.

merkezleri hangi faktörlerin bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır? Rus boyunduruğunun, Çarlık ve SSCB döneminde Özbek ekonomisine etkisi ne olmuştur? Bağımsızlıktan sonra Özbekistan Cumhuriyeti, ekonomideki Rus mirasının etkisini aşmada nasıl bir strateji uygulamaktadır? Son olarak da İslam Kerimov'dan sonra Cumhurbaşkanı olan Şevket Mirziyoyev *"Yeni Özbekistan"* mottosuyla nasıl bir ekonomik model öngörmektedir? Bu sorular, bize Özbekistan'ın ekonomik yapısını anlamada rehberlik edecektir.

6.1. Türkistan ve Eski İpek Yolu

İpek Yolu terimi 1877 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand von Richtofen tarafından ortaya atılmıştır. Roma İmparatorluğu'ndaki Appian Yolu'nun aksine İpek Yolu tek bir yoldan oluşmamış; doğudan batıya birçok ticaret yol ağının birleşimiyle biçimlenmiştir. Çin'in Şian kentinde başlayan İpek Yolu, güneyde Çinghay Dağları'na kuzeyde ise Moğolistan'ın Gobi Çölü'nün arasında bulunan 1.000 kilometre uzunluğundaki Gansu Koridoru ile devam etmektedir. Kansu'da bulunan vaha kenti Dunhuang'tan sonra İpek Yolu, güneyde Taklamakan Çölü'nün etrafından ya da kuzey rotası tercih edilerek Kaşgar'a devam etmektedir. Eğer iki rota da geçilemez ise İpek Yolu'nun başka bir rotası da merkez koridor olan Taklamakan Çölü'dür. Dunhuang'tan sonraki durak ise Şincan'dır. Himalayalar, Tanrı Dağları, Karakurum, Kunlun Dağları ve Hindu Kuş Dağları'nın buluştuğu nokta Pamir Düğümü aşıldıktan sonra seyyahlar batı yönünde ilerleyeceklerse Semerkant'a güneye ilerleyeceklerse Hindistan'a ulaşırlar. (Hansen, 2012: 10). Semerkant, Maveraünnehir bölgesinin en önemli şehri olmasını, Hindistan'ın Belh, İran'ın Merv ve Türk hakimiyetinde bulunan ticaret merkezlerinin kesişim noktası olmasına borçludur (Barthold, 1968: 83). Semerkant, İpek Yolu'nun batı-doğu rotası üzerinde Buhara vasıtasıyla İran'a bağlanmaktadır. Semerkant, Seyhun havzasına ve geniş ama az nüfuslu İç Asya steplerine girmeden önce ticaret kervanlarının en son ihtiyaç gördükleri önemli bir merkezdi. Aynı durum, Çin'den kalkan kervanlar için de geçerliydi. Zorlu bir rotayı takip eden kervanlar Semerkant'ta duraklayıp dinlenmekte ve ihtiyaçlarını gidermekteydi (Aydınlı, 2015: 389).

Şekil 6.1: Eski İpek Yolu

Kaynak: (Xinjiang China Travel, t.y.)

Çinli tüccarlar Semerkant'a ilk olarak M.Ö. 200'lü yıllarda gelmiş ve özellikle burada yetiştirilen atlara ilgi duymuşlardır. Semerkant'ta kurulan pazar ise İpek Yolu üzerinde en tanınmış pazarlardan biri olmuştur (EuroNews, 2013). 7. yüzyılda yaşayan Çinli seyyah Hsüang-tsang kayıtlarında Semerkant'ın kalabalık bir nüfusu olduğunu rapor etmektedir. Hsüang-tsang Semerkant'ta değişik memleketlerdeki ticaret mallarının depolandığını söylemektedir. Ayrıca Semerkant'ın toprağının zengin ve verimli olduğunu her türlü ürünün yetiştirilebildiğini de eklemektedir (Gökçe & Tombuloğlu, 2018: 134). Semerkant'a hayat veren en önemli unsur, Zerafşan nehridir. Semerkant'ın tamamını ve Buhara'nın da önemli bir kısmını sulayan Zerafşan nehri bölge için müstesna imkanlar sağlamaktaydı. Semerkant tarım ve hayvancılık alanlarında kendi ihtiyacını karşıladığı gibi çevre ülkelere de bu ürünleri ihraç etmekteydi (Aydınlı, 2015: 384). Zerafşan nehri birçok kanala ayrılmış; bu kanallarla tarım arazilerinin sulanması sağlanmış; hatta en büyük kanallar olan Barş ve Barmiş kanalları üzerinde yolculuk ve taşımacılık yapılabilmiştir (Barthold, 1968: 83).

605-606 yılları arasında Semerkant'ı ziyaret eden Çin elçisi Wei-Tsei, Semerkant halkının yetenekli tüccarlar olduğunu rapor etmiştir. Semerkant'ta eğitim de ticari beceri kazandırmaya yöneliktir. Çocuklar beş yaşına gelip okumaya başlayınca ticaret eğitimi için gönderilirler. Wei-Tsei kâr etmenin halk tarafından mükemmel bir şey olarak algılandığını gözlemlemiştir (Gökçe & Tombuloğlu, 2018: 133). Hsüang-tsang ise Semerkant'ta yaşayan ticaretle uğraşan Soğdlular için sözleri Çinliler arasında Soğdlar hakkında geliştirilen stereotipleri göstermektedir. Hsüang-tsang'a göre Soğdlular, hileli adetler geliştiren, ticarette dolandırıcılık yapan ve babadan oğula zenginlikten başka bir şey düşünmeyen insanlardır. Tang hanedanının resmi tarih yazıcıları Soğdluların çocukları doğduğu vakit bebeklerin ağızlarına bal, parmaklarına ise yapıştırıcı sürdüğünü söylemektedir. Böylece tatlı sözler söyleyecekler ve paraları yapıştırıcı varmış gibi ellerinde tutabileceklerdir (Hansen, 2012: 116).

Gerçekten, Soğdlular, İpek Yolu üzerinde M.S. 1. yüzyıldan itibaren etkinliklerini arttırmışlardır. Hatta 6. ve 8. yüzyıllarda İpek Yolu ticaretinde neredeyse tekel olmuşlardır. Soğdlular, Moğolistan ve Çin'den başlayarak Orta Asya ve Avrupa'ya kadar uzanan ticaret kolonileri kurarak İpek Yolu ticaretini kontrol etmişlerdir. Müslümanların Maveraünnehir'i fethinden sonra Soğdlular yeni efendilerinin himayesinde ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir (Aydınlı, 2015: 394–396). Soğdlu tüccarlar, Müslüman hakimiyetine girdikten sonra Arap ordularının seferleri için gerekli olan finans kaynağını sağlamışlardır. Soğdlu tüccarların, Arap ordularının Soğd ülkesini fethetmesini finanse etmelerinin nedeni vergi indirimini sağlamaktır. Darülharp'te (İslam dışı hakimiyet alanı) tüccarlara uygulanan %10'luk vergi darülislam'da (Müslüman hakimiyet alanı) %5'e inecekti. Bu hesaplama, Soğdlu tüccarların Arap ordularının bölgenin fethini tamamlamasında yardım etmesinde rol oynamıştı (Vaissiere, 2005: 274).

13. yüzyılda yaşayan İslam bilgini Kazvini, 10. yüzyılda Fransa'nın Meğance kentinde Semerkant'ta basılı dirhemlerin bulunduğunu ve bu dirhemlerin Samani meliki Nasr b. Ahmet tarafından basıldığını bildirmektedir. Bu durumda, ya Semerkantlı tüccarlar Avrupa'ya gitmişlerdir ya da Avrupa'dan gelen tüccarlar Semerkant'a gelmişlerdir (Aydınlı, 2001: 333). Bu, Semerkantlı tüccarların başarısını ve faaliyette bulunduğu alanların genişliğini gösterir.

Verilere göre 8. yüzyılın ortalarında bir top ipeğin fiyatı Çin'in Dunhuang kentinde 460 bronz sikkeydi. 32 bronz sikke 1 gümüş sikkeye eşitti. Böylece, bir top ipek Dunhuang'taki 14,3 gümüş sikkeye eşit olmaktaydı. Semerkant'a taşınan ipek ise 28 gümüş sikkeye satılmaktaydı. Dunhuang'tan taşınan ipek iki kat fiyatına Semerkant pazarlarında satılmaktaydı (Vaissiere, 2005: 271). İpek ticareti, Semerkantlı tüccarların elde ettiği kârı göstermektedir.

Soğdlular zenginlik kazandıkça özellikle Semerkant ve Buhara gibi yerleşim merkezlerinin etrafındaki sulama kanallarını arttırmışlar ve bu bölgede yeni yerleşim yerleri kurmuşlardır. Zenginleşmeyle beraber büyük binalar yapılmış ve sanat faaliyetleri desteklenmiştir. Ayrıca tüccarların konaklayabileceği birçok kervansaray yapılmıştır (Hansen, 2012: 121-122).

Semerkant, Buhara ve Beykent gibi yerleşim yerlerinin İpek Yolu'ndaki önemi ve bölgenin zenginliği, genişleme siyasetini izleyen Müslüman Arapların da ilgisini çekmiştir. Araplar bölgedeki zenginliğin farkındadır. Bölgenin fethinde fütuhat amacı kadar zenginliği ele geçirme arzusu da vardır (Gibb, 1923: 48). Bölgenin fethinden sonra Kuteybe bin Müslim, Çin ile ticari faaliyetleri devam ettirmek ve arttırmak için Soğdluların da tavsiyesiyle Çin'e elçilik delegasyonu göndermiştir. Horasan eyaletinin sonraki valileri de Çin'e ticari ilişkileri geliştirme amacıyla delegasyon göndermeye devam etmiştir (Gibb, 1923: 50-51). Kuteybe, İpek Yolu'ndaki ticaret ilişkilerini devam ettirme gayesinde iken, Fergana vadisini de Arap egemenliği altına alarak Fergana ve Kaşgar arasındaki ticaret yolunun da kontrolünü ele geçirmeyi amaçlamıştır (Gibb, 1923: 51-52).

Emevîler döneminden sonra Abbasiler de Semerkant'ın coğrafi konumunun farkında olarak İslam topraklarından Semerkant üzerinden Çin'e kervanlar göndermişlerdir. İslam topraklarından atlar, kıymetli taşlar, kilimler, halılar ve hurma gibi mallar İpek Yolu ile Çin'e götürülüp satılırken ipek, ipekli kumaşlar ve çay gibi mallar Semerkant'a ve İslam ülkelerine taşınmaktaydı. Semerkant, Abbasiler döneminden itibaren İpek Yolu ticareti yanında, Abbasi devletinin başkenti Bağdat'ı ve Mezopotamya'daki metropolleri Çin'e, diğer doğu ve kuzey bölgelere bağlayan ticari yolun merkezlerinden biri haline gelmiştir (Aydınlı, 2001: 324-325).

Sui Hanedanlığı (581-617) dönemi Çin yıllıkları, Semerkant'ta dokuma endüstrisinin geliştiğini yazmaktadır. Semerkant'a ipekçilik sanatı Çin'den gelmiş ve Soğd bölgesinde yaygınlaşmıştır. M.S. 6. yüzyılda Semerkant'ta üretilen Soğd ipeği dünyaca meşhur hale gelmiştir. Özellikle *"Veziriyya"* adı verilen kumaş Irak ve İran'a ihraç edilmiş; Bağdat'ta *"Horasan İpeği"* adı altında çok rağbet görmüştür. Semerkant'tan Türk topraklarına *"mümercel"* adı verilen kırmızı kumaş ve diğer işlenmiş ipek ürünleri ihraç edilirdi (Aydınlı, 2015: 385-386).

Kumaşı ile ünlü olan Semerkant, İslam döneminde kâğıt üretimi ile ön plana çıkmıştır. Semerkant'ta kâğıt yapımı Çin ile 751 yılında yapılan Talas Savaşı'ndan sonra esir alınan kâğıt yapımında yetenekli Çinli esirlerin Semerkant'a getirilmesiyle başlanmıştır. Bu tarihten sonra Semerkant'ta kâğıt üretimi yaygınlaşmış ve dışarıya ihraç edilen önemli bir ürün haline gelmiştir. Semerkant'ta üretilen kâğıdın o dönemde bir benzeri yoktu. Mevcut kâğıtlar içerisinde Semerkant kâğıtları en yumuşak, en güzel, en kaliteli ve en ince olanıydı. M.S. 6. ve 10. yüzyıl arasında Bağdat ve Mısır'daki ilim adamlarına bol miktarda kâğıt giderdi. İslam kaynaklarında kâğıt üretiminin Semerkant tüccarları-

na büyük kazançlar getirdiği yazmaktadır (Aydınlı, 2015: 384–385). Babür İmparatorluğu'nun kurucusu Babür Han, 16. yüzyılda yazdığı Babürnâme'de Semerkant kağıtlarından şöyle bahsetmektedir: *"Dünyada en iyi kâğıt Semerkand'dan çıkar. Cüvaz kâğıdı denilen bu tür kâğıdın malzemesi Kân-i Gil'den gelir. Kân-i Gil ise Kara-Su (Siyah-Âb) kenarındadır ve bu Kara-Su'ya Âb-ı Rahmet de derler"* (Babür, 47b-48a). Babür'ün hatıratı, Semerkant'tan üretilen kâğıdın 16. yüzyılda bile kalitesini ve ününü koruduğunu göstermektedir.

Bağdat, Dımaşk, Trablusşam, Hama, Kahire ve Fas gibi İslam kentleri, Semerkant kâğıdını taklit ederek kâğıt üretimine başlamış; bu kentlerden kâğıt üretimi Avrupa'ya yayılmıştır. Böylece, üretimi zor ve pahalı papirüsün yerine kâğıt kullanımı yaygınlaşmıştır (Aydınlı, 2015: 385). Semerkant, ilim ve fikir üretiminin ve paylaşımının kâğıt kullanımın yaygınlaşmasıyla daha kolaylaşmasını sağlaması yönüyle İslam ülkelerinde ve Avrupa'da bilimin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Semerkant, kâğıt üretimi merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda en sağlam ve uygun kölelerin bulunduğu bir köle ticaret merkeziydi. Türk bölgelerinden getirilen köleler İslam dünyasının en iyi ve en pahalı köleleriydi. Ayrıca Semerkant, Maveraünnehir bölgesinden toplanan kölelerin eğitim gördüğü bir merkezdi. 10. yüzyılda yaşamış İslam coğrafyacısı İstahri, Semerkant'ta eğitilen kölelerin Maveraünnehir bölgesinin en hayırlı köleleri olduğunu söylemiştir. Abbasi halifeleri, Semerkant köle pazarından seçtikleri kölelerle Memluk birliklerini teşkil etmişlerdir. Savaş ve askerlikte maharetli kölelerden ordu kurma fikri Halife Mutasım döneminde başlamıştır. Türklerle olan savaşlardan sonra esir alınan Türkler Semerkant'a getiriliyor; Semerkant'ta eğitim gördükten sonra Bağdat'a taşınıyordu. Halife, ordusu için asker toplarken Semerkant tüccarları da bu durumdan kâr ediyorlardı. Arap coğrafyacısı Makdisi'nin kayıtlarına göre Halife Memun ve Mutasım'ın bir köle için ödediği para 100.000 ve 200.000 dirhemi bulabiliyordu. Köle ticareti, Semerkantlı tüccarlar için önemli bir gelir kaynağı haline gelmişti. Özellikle, Samaniler döneminde köle ticareti bu bölgenin en önemli gelir kaynağı olmuştur (Aydınlı, 2001: 332–333).

Bunların yanında, Semerkant'ta büyük bakır kazanlar, pirinç tencereler, bakır ve gümüşten yapılmış ibrikler üretilirdi. İşlenmiş deriler, camdan yapılmış kavanozlar ve kadehler, kendirden yapılmış halatlar, güzel kokular, atlar için lazım olan üzengiler, gemler, keçeler, at başlıkları üretilen diğer ürünlerdi. 8. yüzyıl Çin kaynaklarının bildirdiğine göre Semerkant'ta halıcılık, oymacılık, gümüş ve altın işlemeciliği de gelişmişti. Maymurğ bölgesinde mücevheratçılık çok gelişmişti. Bütün bu ürünler üretildikten sonra ticaret yolları üzerinden ihraç ediliyordu (Aydınlı, 2001: 346–347).

Semerkant'ın böyle gelişmiş bir ticaret merkezi olması İpek Yolu'ndaki batıyı, doğuyu, güneyi ve kuzeyi birleştiren konumundan kaynaklanmaktaydı. Semerkant'ı Türk toprakları ile birleştiren kuzey yolu Semerkant-Şaş (Taşkent) arası 42 fersah, Taşkent-İşbicab arası ise 10 fersahtı. Böylece, toplam Semerkant-İşbicab arası 52 fersah mesafedeydi. Semerkant'ın Fergana'ya daha sonra da Çin'e giden doğu kolu ise Semerkant-Fergana arasında 53 fersah uzunluğundaydı. Çin'den gelen ipek, porselen ve çini; Hindistan'dan gelen mücevher, kıymetli taşlar ve baharat; Sibirya'dan gelen değerli kürkler; Baltık ülkelerinden gelen kehribar Semerkant ve Buhara üzerinden halifeliğin mer-

kezi Bağdat'a gidiyordu. Arabistan'dan gelen buhur; Afrika'dan gelen fil dişi; Suriye'den gelen züccaciye; Bizans'tan gelen altın ve gümüş bu yol vasıtasıyla Maveraünnehir'e, daha sonra da Semerkant üzerinden Türk ülkeleri ve Çin'e ulaştırılıyordu (Aydınlı, 2001: 326).

İpek Yolu üzerindeki başka önemli bir şehir de Buhara'dır. Semerkant-Buhara arasındaki yol 37 ya da 39 fersah uzunluğunda olup yolculuk altı ya da yedi gün sürmekteydi. Bu yol Shah-rah (Kral Yolu) olarak adlandırılmaktaydı (Barthold, 1968: 99). Semerkant-Buhara güzergahındaki köyler de ticaret yolunda bulunmanın ekonomik faydasını görmekteydi.

Semerkant-Buhara güzergahındaki ilk köy Zarmandı. Zarman'dan sonraki duraklar ise sırasıyla Arbinjan-Dabusiya-Karminiya-Tavavis köyleridir. Özellikle, Buhara'ya yedi fersah uzaklıkta olan Tavavis, Arapça'da tavus kuşu anlamına gelmektedir. Arapların tavus kuşunu ilk gördükleri yer olmasından ötürü bu ismi almıştır. Tavavis'te sonbaharın son günlerinde 10 gün süren bir pazar kurulurdu. Maveraünnehir bölgesinin çeşitli bölgelerinden gelen tüccarlar bu pazarda alışveriş yaparlardı. Hatta Fergana ve Taşkent'ten tüccarlar bile bu pazara gelmişlerdi. Bu pazarın özelliği, dolandırıcılık olduğu ispatlansa bile satılan herhangi bir ürünün geri alınmamasıydı (Barthold, 1968: 101).

Tavavis ve Buhara arasında yolculuk bir ya da iki gün sürmekteydi. Bu yol arasında Şargh adında bir köy bulunmaktaydı. Şargh'ın karşısında ise İskictak köyü vardı. Bu iki köy, önemli endüstriyel merkezlerdi. Her Perşembe İskictak köyünde, her Cuma ise Şargh köyünde pazar kurulmaktaydı. Kış mevsiminin ortasında ise Şargh köyünde fuar teşekkül etmekteydi. Topraktan elde edilen mahsullerin geçim için yeterli olmadığı bu bölgede ticaret bu köylerde ikamet eden insanlar için başlıca geçim kaynağıydı (Narşahi, 1954: 13).

Buhara'nın banliyölerinden olan Zandana ise, kumaşı ile ünlü olup bu beldede üretilen kumaşlara da Zandana adı verilirdi. Zandana kumaşı, Buhara'nın diğer köylerinde de üretilmiştir. Zandana kumaşı Irak, Fars, Kirman, Hindistan'a ve diğer ülkelere de ihraç edilmekteydi. Bu ülkelerin yöneticileri Zandana kumaşına büyük ilgi göstermekte ve Zandana kumaşı, altın işlemeli kumaşların fiyatına eşdeğer bir şekilde fiyatlanmaktaydı (Narşahi, 1954: 15-16). Fars kaynakları tarafından pamuktan yapılan beyaz kumaş olarak tanımlanan zandana 16. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nda da kullanımı yaygınlaşmıştır (Williams & Khan, 2012: 207).

Sasani kralı Şapur tarafından kurulan Buhara'nın Vandana köyünün büyük bir kalesi ve güçlü bir tahkimatı vardı. 10. yüzyıla doğru artık krallara ev sahipliği yapma özelliğini kaybetse de Vandana ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. Vandana'da her hafta bir pazar kurulmaktaydı ve Zandanici kumaşları burada satılmaktaydı.

Buhara'nın bir başka köyü olan Afşina'da da her hafta bir pazar kurulmaktaydı. Buhara'nın Ramitin köyü ise Buhara'dan daha eski olup, Buhara'dan önce kralların yönetim merkeziydi. Buhara kurulunca, yöneticilerin kışları geçirdiği merkez haline gelmiştir. Varakşa da Buhara'dan eski bir yönetim merkezi olup, Buhara'nın dış duvarları içindedir. Yerel bir Soğd hanedanı Bukhar Khudanlar tarafından inşa edilen büyük bir saray Varakşa sınırları içindeydi. Varakşa'da 12 sulama kanalı açılmıştır. Varakşa'da her yıl 15 gün boyunca bir pazar kurulmaktaydı. Eğer pazar kurulma zamanı yıl sonuna denk gelmişse pazarın süresi 20 güne çıkmaktaydı (Narşahi, 1954: 16-17).

Buhara'nın Paykent köyü de Buhara'dan eski olup, Buhara'nın Samaniler devletinin başkenti olmasından sonra bile kimliğini muhafaza edebilmiştir. Eğer bir kişi Paykent'ten Bağdat'a ticaret için gitmiş ve nereden geldiği sorulmuşsa o kişi Buhara'dan değil Paykent'ten geldiğini söylerdi. Paykent köyünde hemen hemen herkes ticaretle uğraşmakta olup, bu köy çok zengindi. Paykentli tüccarlar, başta Çin olmak üzere diğer ülkelerle ticaret yapmıştır (Narşahi, 1954: 18). Kuteybe bin Müslim, Paykent'i kuşatırken köyün hemen hemen bütün erkekleri ticaret için diğer ülkelerde bulunduğundan köyü savunacak az sayıdan erkek bulunmaktaydı. Kuteybe, Paykent'teki bütün erkekleri öldürdükten sonra Paykent'i tamamen yıkmıştır. Köye dönen tüccarlar ise esir olan kadınları fidye yoluyla kurtarmıştır. Kuteybe, Paykent'te 4.000 dirhem ağırlığında (yaklaşık 12 kilo) saf gümüşten yapılmış bir put bulmuştur. Kuteybe'nin Paykent'ten topladığı toplam ganimet 150,000 mithkal (546 kilogram) gümüşü bulmuştur. Ayrıca Kuteybe'nin Paykent'teki ganimetleri arasında güvercin yumurtası büyüklüğünde iki inci de bulunmaktaydı (Narşahi, 1954: 44–45).

892 yılında Samani hükümdarı İsmail, devletin başkentini Semerkant'tan Buhara'ya taşımıştır. Samanilerin altın çağı olan 10. yüzyılda bölge İslam dünyasının en zengin yörelerinden biriydi (Vaissiere, 2005: 267). Başkent'in Buhara'ya taşınması, Samanilerin bilinçli bir seçimiydi. Başkent'i Buhara olarak konumlandırarak Samaniler, Merv-Semerkant ticaret yolunun kontrolünü sağlayarak Harezm-Buhara-Nişabur arasında yeni ticaret yolu kurmuşlardır (Vaissiere, 2005: 297).

Buhara'da ticaret hayat ve pazarlar gayet canlıydı. Şehir tahkimatları ve merkezi arasında halılar ve kapı süslemeleri dokunurdu. Perde kumaşları, yastıklar, seccadeler ve ela renkli kumaşlar burada üretiliyordu. Bağdat'tan her yıl vergi görevlileri Buhara'ya gelip Buhara'dan para yerine bu tekstil ürünlerini vergi olarak topluyordu. Bu kumaşların bir kısmı çok değerli olup halifenin kullanımı içindi. Başta, Zandana olmak üzere Buhara'nın kumaşları Irak, Suriye ve Bizans kentlerine ihraç edilirdi. Horasan'da başka kumaş üreten merkezlerde kumaş üretilse de hiçbir bölgenin kumaşı Buhara kadar kaliteli değildi. Buhara'da Mah pazarı kurulurdu. Bu pazarda her yıl iki defa fuar düzenlenirdi. Bu fuarda putlar satılırdı. Eski çağlardan kral Mah'ın kurduğu bu pazarda, put alışverişine Müslüman dönemde dahi izin verilirdi. Put alışverişinin günlük hacminin 50.000 dirhem olduğu rapor edilmiştir (Narşahi, 1954: 20–21).

Halife Ebu Bekir el-Sıddık döneminde hükümdar olan Kana Buhar Khudah zamanında Buhara'da ilk gümüş sikke basılmıştır. Daha önce ticaret kumaş ve tahıl üzerinden yapılıyordu. Halife Harun Reşit dayısı olan Ghifrit'i Horasan eyaletinin valiliğine atamıştır. Ghifrit, kendi adıyla anılan altın, gümüş, pirinç, teneke, demir ve bakır karışımıyla hazırlanan Ghidrifi sikkesini bastırmıştır. Altı Ghidrifi bir gümüş sikkeye eşdeğerdi. Fakat zamanla Ghidrifi daha değerli gelmiş ve devlet vergilerin Ghidrifi olarak ödenmesini talep etmiştir (Narşahi, 1954, p. 36). Buhara'yı başkent yapan İsmail ise gümüş sikkeler bastırmıştır. Bu amaçla Çaç'ta bulunan gümüş madeni tüm kapasitesiyle işletilmiştir (Vaissiere, 2005: 298).

Buhara'nın yükselişine karşın 10. yüzyıl başlarında Semerkant'ın Türkistan bölgesindeki ekonomik hakimiyeti devam etmekteydi. Fakat 10. yüzyıldan sonra ekonomik merkez batıya Buhara'ya kaymaya başlamıştı. Buhara'da gümüş sikkelerin basılması bu durumun en erken gös-

tergesiydi. Samaniler Buhara'yı ticaret merkezi olarak konumlandırmıştı (Vaissiere, 2005: 298-299).

999 yılında, Samani hanedanı yıkılmış, Türkistan bölgesi Karahanlılar ve Gazneliler arasında paylaşılmıştır. Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır olarak belirlenmiştir (Barthold, 1968: 271-272). Karahanlı hükümdarı Tamçak Han İbrahim, özel mülkiyeti koruyan önlemler almıştı. Tamçak Han İbrahim döneminde, hırsızların ve gaspçıların, alınan önlemler ve cezaların ağırlığı sebebiyle gözlerinin çok korktuğu bir dirhem değerinde paranın bile kaybolmadığı rapor edilmiştir.

Tamçak Han İbrahim, özel mülkiyetin yanı sıra açgözlü tüccarlara karşı da halkı korumuştur. Örnek olarak, Semerkant'ta kasaplar et fiyatlarının düşük olan sabit fiyatının kaldırılması karşısında Hazineye 1000 dinar teklif ettiler. Han bu teklifi kabul etmişti. Kasaplar fiyatları yükseltince Han, halka et almasını yasakladı. Zarar eden kasaplar bu sefer eski fiyatın yerine gelmesi için 1000 dinar teklif ettiler. Bunun üzerine Han, tebaasını 1000 dinar için satmasının adil olmayacağını söylemiştir (Barthold, 1968: 312-313).

Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra Maveraünnehir'e Selçuklular hâkim olmuştur. Sultan Sencer tarafından bölgeye vali olarak atanmış olan Atsız, bağımsız bir politika takip ederek Harzemşahlar'ın kurulmasını sağlamıştır (Barthold, 1968: 355). Semerkant, Harzemşahlar döneminde kısa bir süre başkentlik yapmış ve zenginliğiyle anılmıştır. 1170 yılında Semerkant'a giden Yahudi İspanyol seyyah Benjamin Tudela, Semerkant'ta 50.000 Yahudi'nin yaşadığını yazmıştır. Bu Yahudi cemaati akıllı ve zengin kişilerden oluşmaktaydı. Semerkant'tan Tibet'e ulaşım ise dört gün sürmekteydi (2009: 102).

Fakat dünyadaki değişiklikler İpek Yolu'nun canlılığını azaltmıştır. 13. yüzyılda ipek, artık ender bir tüketim ürününden Akdeniz'den Güney Çin Denizi'nde standart bir tüketim ürününe dönüşmeye başlamıştır. Batı Avrupa, Japonya ve Güney Asya'da tarımın yaygınlaşması ve nüfusun artması tüketime olan talebi arttırmıştır. Bu yeni talep merkezleri, krallık ve dini kurumların lüks tüketim talebinin önüne geçmiş ve geleneksel ticaret yollarının önemini azaltmıştır. Artık tüccarlar mallarını ulaştırmak için deniz yollarını tercih eder hale gelmiş ve deve ve atların kullanıldığı kara yolları önemini kaybetmeye başlamıştır (Liu, 2010: 107-108).

Yine de Maveraünnehir'deki ticaret, siyasi birliğini yeni sağlayan Moğollar için yeterince cazibeliydi. Cengiz Han, Harzemşah hükümdarı Alaeddin Muhammed'e bir mektup göndererek bir tüccar grubunu ticaret için gönderdiğini söylemiştir.

Alaeddin Muhammed'in ticaret anlaşması yapmayı kabul etmesine karşın Moğol kervanı yerel vali tarafından alıkonulup öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Cengiz Han'ın tazminat talebi ile gönderdiği elçi ise bilinmeyen nedenlerle Alaeddin Muhammed tarafından öldürülmüştür.

Bu olay Moğolların Batı topraklarını fethetmeye başlamasını tetikleyen olaydır (Liu, 2010: 112). Maveraünnehir, kısa bir süre sonra Moğol hakimiyetine girdi. İpek Yolu'nun önemli şehirleri Utrar, Buhara ve Semerkant da Moğollar tarafından ele geçirildi. Özellikle Semerkant'ın tahrip edilmesi, şehrin önemini ve canlılığını azaltmıştır. Su kemerinin yıkılması ve şehrin sulamadan mahrum bırakılması şehrin merkezinin terk edilmesine neden olmuştur. Şehir 2.5 kilometre öteye taşınmış ve yeniden inşa edilmiştir. 13.

yüzyılda şehrin yaşanabilirlik derecesi önceki yüzyıllara göre daha azdır (Gökçe & Tombuloğlu, 2018: 136).

Moğolların Maveraünnehir'i fethi, göçebe yaşayan Moğolların ticaret ve refahı tatmalarına neden olmuştur. Moğol elitleri altın ve ipekten yapılmış elbiseler giymeye başlamışlar; ipekten yapılmış içine 10.000 kişinin sığabileceği büyük çadırlar yapmışlardır. Moğollar sadece ipeği kullanmayı değil; ipekten kâr etmeyi de düşünmüşlerdi (Smith, 2003: 11). Bu yüzden, Moğollar, İpek Yolu'nu canlandırma çabalarına girmişlerdir. Moğol Kağan'ı Ögeday zamanında Moğol devletinin sınırları bugünkü Macaristan sınırlarına kadar ulaşmıştı. Moğolların kontrol ettikleri ticareti ağı ise İtalya sınırlarına ulaşmaktaydı. Moğollar bu ticaret rotasında ticareti canlandırmak için fethettiği Çin topraklarından ipek dokumacılarını Semerkant'a göndermiş ve buradaki yerel ipek dokumacılarıyla çalışmalarını teşvik etmiştir (Johnson, 2015).

Bu dönemde, Çin ve Avrupa arasında ticaret hacmi artmıştır. Fakat artık Avrasya'daki kara yolları Avrupa'dan artan talebe karşılık vermede ekonomik açıdan uygulanabilir olmaktan çıkmıştı. Özellikle porselen gibi kırılabilir eşyaların kara yoluyla taşınması mümkün değildi. Çin-Avrupa arasındaki ticaret, deniz yoluyla Hindistan ve Afrika'daki ticaret merkezlerine gidilip gerçekleştirilmeye başlandı. Bu gelişmeler, Türkistan coğrafyasındaki İpek Yolu şehirlerinin önemini kaybetmesine neden olmuştur (Liu, 2010: 126). Tarih boyunca Çinli ve Müslüman seyyahların durağı olan Semerkant'a 14. yüzyılın sonlarından itibaren birkaç yüzyıl boyunca seyyah uğramamıştır (Gökçe & Tombuloğlu, 2018: 138). Bu durum bir zamanlar ticaret merkezi olan Semerkant'ın ticaret yollarının değişmesiyle cazibesini ve önemini kaybetmeye başladığını göstermektedir.

6.2. Timur İmparatorluğu'nun Ekonomik Yapısı (1370-1507)

Büyük Türk emiri Timur Semerkant'ı imparatorluğunun merkezi yapmıştır. Timur, uzun seferlerden edilen ganimetleri Semerkant'ı mamur hale getirmek için kullanmıştır. Hindistan'a yönelik seferlerde esir alınan taş ustalarını kendi ganimet payında kabul etmiş ve Semerkant'ın inşasında bu ustaları görevlendirmiştir (Akbıyık, 2004: 153). Timur döneminde, Semerkant'ta birçok dokuma fabrikası kurulmuştur. Bunun yanında Semerkant, baharat ticaretinin merkezi olmuştur. Ticarete önem veren Timur, Fransa kralına yazdığı mektupta karşılıklı ticaret yapılmasını istemiştir (Aka, 2012). Timur, Semerkant'ın konumunu tekrar yükselterek şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan bir cadde ve bu cadde üzerinde mağazalar inşa edilmesini emretmiştir. Semerkant'a Deşt-i Kıpçak ve Moğol ülkesinden deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas ve yakut geliyordu. Timur tüccarları koruma siyaseti izleyerek tüccarların serbestçe ticaret yapmalarını teşvik etmiştir (Azizi, 2020: 40).

İmar ve ticaretin yanında Timur, tarımın da gelişmesine önem vermiştir. Timur, Semerkant'ta sulama kanalları açtırmıştır. Anadolu'dan göç ettirdiği Kara Tatarları, Semerkant civarına yerleştirmiş ve Kara Tatarları tarımla uğraşmaya teşvik etmiştir (Akbıyık, 2004:155). Timur, ülkesinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmamasına dikkat etmiştir. Yerleştirdiği Kara Tatar ve diğer grupların bölgeden ayrılmamasını ve tarımla uğraşmasını sağlayacak tedbirler almıştır (Aka, 2000: 124).

Timur'dan sonra taht mücadelesini kazanan Şahruh, mirzalık döneminde idare ettiği Herat'ı devletin başkenti olarak kullanmıştır. Şahruh'tan sonraki Ebu Said ve Hüse-

yin Baykara da Herat'ı devlet merkezi olarak kullanmaya devam etmiştir. Semerkant ve Buhara ise Şahrur'un oğlu Uluğ Bey'in idaresindeydi. Uluğ Bey, Semerkant'ı imar etmiş; bağ ve bahçelerle donatmıştır (Akbıyık, 2004: 156-157). Uluğ Bey, inşa faaliyetleri için Çin'den bol miktarda porselen ithal etmiştir. Uluğ Bey'in, Çoban Atası Tepesi yanında şehir dışında inşa ettirdiği sarayların birisinde sarayın içi tamamen çinilerle süslenmiş ve bu çiniler Maveraünnehir'e kervanlarla getirilmişti (Barthold, 1997: 96). Barthold'un verdiği bu bilgi en azından Çin ve Semerkant arasında gidip gelen kervanların varlığını işaret etmektedir.

Uluğ Bey'in ölümünden sonra Semerkant ve Buhara, Herat karşısında sönük kalmış; devlet siyasi istikrarsızlık ve taht kavgalarıyla zayıflamıştır (Barthold, 1997: 147). Hüseyin Baykara döneminde ise Maveraünnehir ve Herat merkezli olmak üzere ikiye ayrılan devlet, Hüseyin Baykara'nın 1506'da ölümünden sonra Şeybaniler Timur Devleti'nin topraklarını ele geçirmiştir (Akbıyık, 2004: 161). Bölgede Özbek kabilesinin söz sahibi olduğu yeni bir siyasi ve ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Özbekler, Timur devletinin aksine şehir kültürüne daha az yatkın olup göçebe şekilde siyasi yapılanmalarını kurmuşlardır (Barthold, 2004: 200).

6.3. 16. ve 19. Yüzyıl Arasında Özbekistan Coğrafyasında Ekonomi

Özbekistan coğrafyasının ekonomisini etkileyen en önemli gelişme coğrafi keşiflerdir. 16. yüzyıldaki coğrafi keşifler bölgenin ekonomik, siyasi ve kültürel yapısını etkilemiştir. Coğrafi keşiflerle beraber Çin-Avrupa arasındaki ticaret, deniz yoluna kaymış; kara yolları önemini çoğunlukla kaybetmiştir (Togan, 1947: 121-122). Bunun yanında, Sibirya'yı ele geçirdikten sonra Ruslar da Avrupa'yı Uzak Doğu'ya bağlayan yeni bir ticaret yolu kurmuştur. Bu hat daha sonra 19. yüzyılda demir yolu hattıyla takviye edilecekti (Barthold, 2004, pp. 203-204). Okyanuslara kayan ticaret yolları nedeniyle İpek Yolu'nu oluşturan şehirler arasında bağlantılar kopmuş; kentlerden köylere göç ortaya çıkarak şehir nüfusu azalmış; ticaret durma noktasına gelmiş ve halk tarıma mecbur kalmıştır (Togan, 1947: 113-121).

Özbek yönetimi boyunca ticaret kıtalararası olmaktan ziyade bölgeseldi. Özbeklerin ana ticaret partneri Rus devleti olmuştur. Çar 4. İvan döneminde ilk kez Rusya ile Hive ve Buhara arasında ticareti geliştirmek için elçiler gidip gelmiştir. Ticaret, Hazar Denizi yoluyla ve kara üzerinden Hazar Denizi'nin kuzey kıyısından Hive ve Buhara'ya kadar gerçekleştirildi. Rus Çarlığı'nın Sibirya'yı ele geçirmesi, Sibirya bölgesinde üretimin olması nedeniyle ticaret daha da arttı. Özbeklerin ihraç ettiği ürünler arasında pamuklu tekstil ürünleri, kadife, müslin, brokar gibi pahalı kumaşlar, halılar, değerli taşlar, ipekli ürünler ve Doğu'ya özgü pahalı silahlar bulunmaktaydı. Moskova ise çuha, saten gibi kumaşlar, aynalar, kakım ve tilki kürkleri, örme zırh, işlenmiş deri, sungur gibi av kuşlarını Özbek bölgesine ihraç ediyordu. Ayrıca Çar ticareti diye adlandırılan, Moskova hükümetinin özel izniyle bölgeye ihraç edilen altın, gümüş, demir, kalay, baltalar, mors dişleri ve ateşli silahlar da ihraç ürünlerinin içindeydi (İvanov, 2020: 61). Özbeklerin hanlıklara bölünmesi de ekonomik hayatı kötü yönde etkilemiştir. Tüccarların faaliyeti parçalı yapıdan etkilenmiştir. Bağımsız siyasi yapılar kurmuş hanedan üyeleri için tüccarlar her durakta gümrük ödemek zorunda kalmışlardır (Barthold, 2004: 203). Buhara ve Hive'yi yöneten yöneticiler, bölgede ticaret yapan tüccarları sürekli olarak vergi ödemeye zorlamışlardır. Bu, o dönemde az şekilde var olan ticaret ağına çok zarar vermiştir (Togan, 1947: 183-187).

Özbek Muhammed Şibani Han, bölgeye hakimiyeti paylaşma anlayışını getirmiştir. Bu da merkezi idarenin zayıflamasına, kentleri idare eden sultanların kendi hakimiyet alanlarını kendi soyundan gelen kişilere bırakmasına ve feodalleşmeye zemin hazırlamıştır (Ükten, 2021: 1491). Ayrıca, Timurlular döneminde var olan (ikta) ve bu dönemde uygulanan (tiyul) Arazi Hibe Kurumu, Özbek hanları döneminde devam etmiş ve feodalleşmeyi arttıran başka bir unsur olmuştur. 16. yüzyılda en yaygın bağış türü, kişiye geliri daha önce devlet hazinesine giden bir arazinin verginin tahsil hakkının verilmesiydi. Koşullu bağışı alan kişi arazinin gerçek sahibi olmayıp yetkisi araziyi işleyen köylünün fazla ürününü alma hakkıyla sınırlıydı. Şartlı bağışların yanında tahno adı verilen sistemde devlet hizmetlerinde başarılı olan kişilere arazinin özel mülk olarak verilmesi uygulanıyordu. Bu topraklar mülk olarak adlandırılıp sahipleri tarafından satılabilir ve mirasçılara bırakılabilirdi. Bu topraklardaki köylüler ise feodal bağımlılar olarak yaşamlarını sürdürürlerdi. Bu hibe sistemine bağlı olarak, köylülerin işlediği ama kendi toprakları olmayan büyük araziler ortaya çıktı. Büyük mülkler edinen Özbek soyluları hükümdar ailesinin üyeleriyle silahlı mücadele edebilecek kadar büyük güce ulaştılar (İvanov, 2020: 45).

I. Ubeydullah Han'ın (1533-1540) ölümünden sonra bölgede sürekli yaşanan iç karışıklıklar ekonomik yapıyı da etkilemiş; ekili alanlar ve ticaret zarar görmüştür. 16. ve 17. yüzyıllarda ekonomik yapıyı geriye götüren faktörlerden biri de kabileci anlayıştır. Kaynaklarda sayıları 32 ile 92 arasında rapor edilen Özbek kabileleri, hanedanın yerini alarak kendi egemenlik sahaları oluşturmuş ve aralarında sürekli bir rekabet ortamı yaşamışlardır (Ükten, 2021: 1491). Kabilelerin kendi egemenlik sahası oluşturmaları ve toprak mülkiyetinin soyluların elinde toplanması sonucu 18. yüzyılın ortalarında Özbek toprakları üzerinde Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları'nın kurulmasını beraberinde getirdi. İlk kuruluş yıllarında hanların siyasi gücü başkentlerinden öteye uzanmamış; Özbek feodal güçleri hanlar üzerinde politik güç uygulamışlardır. Merkezi otoriteyi bitiren gelişme ise İran hükümdarı Nadir Şah'ın, bu hanlıkları ele geçirmesiydi. Nadir Şah'ın ordusunda görev verilen han üyeleri askeri ekipman ve teşkilat bakımından önemli deneyimler elde ettiler. Nadir Şah'ın ölümünden sonra bu hanlıklar bağımsızlıklarını ele geçirdi. Bu deneyimler hanlıkların feodal beylere karşı merkezi otoriteyi sağlamasında önemli rol oynadı. Ayrıca 18. yüzyılın sonunda özellikle Fergana bölgesinde Çin ile yapılan ipekböceği ticaretine bağlı olarak meydana gelen ekonomik gelişme Türkistan bölgesinde bir iç pazar gelişimine neden oldu. Ayrı olan bölgeler arasında ekonomik bağların güçlenmesiyle Fergana tek bir hükümdar altında birleşti. Böylece, Orta Asya'da gelişen politik ve ekonomik faktörlerin etkisiyle 18. yüzyılın sonuna doğru bir siyasi konsolidasyon süreci yaşandı ve Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları olarak bilinen üç merkezi feodal yapı ortaya çıktı (İvanov, 2020: 69–84).

Buhara, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Türkistan'ın en önemli kenti ve ticaret merkeziydi. Buhara ve Hokand Hanlıkları, Zerafşan ve Ceyhun nehirleri arasında kalan bölgeyi sulamak için önemli kaynakları seferber etmişlerdir (Morrison, 2008: 13). Buhara'da sulama işlerinin bir kısmı vergi kapsamında zorunlu çalışan köylülerin bir kısmı tarafından ifa ediliyordu. Baraj inşaatı için gerekli kütük gibi malzemeler de herhangi bir ücret ödenmeden yerli halk tarafından sağlanmaktaydı. Sulama işlerini

organize eden yönetim, yeni elde edilen arazileri bu toprakların yoğun bir emek gerektirmesinden ötürü belirli bir süre vergi muafiyeti tanıyarak muhtaç halka dağıtırdı. Daha sonra, Şah Murad, her hoş arazisinden (48-50 tanap) 40 kopik miktarında vergi alınmaya başlanmıştır. Bu vergiyle, sulamada kullanılmak üzere bir fon yaratıldı. Bu vergi, 19. yüzyıl sonralarına kadar devam etmesine rağmen orijinal amacından sapmış bir şekilde kullanılmıştır. Buhara Hanlığı'nın hedefi, göçebeleri yerleşik hayata geçirmekti. Fakat sulanan arazi, ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Özellikle hayvancılığın gelişimi için yeterli mera olmadığından toprağa ihtiyaç artmıştır. Bu yüzden, kalıcı bir yerleşik yaşam kurulamamış; Zerafşan vadisinde yaşayan Özbekler yarı göçebe yarı yerleşik bir yaşam sürmüştür. Topraksız halk Zerafşan Vadisi'nin toplam nüfusunun en az %25'ini oluşturuyordu. Bu topraksız halkın bir kısmı zengin toprak sahiplerinin yanında ırgat olarak çalışmış, bir kısmı da mahsulden pay almak üzere küçük araziler işletmiştir (İvanov, 2020: 94-95).

Buhara'da tarım en önemli ekonomik aktiviteydi. Buhara'da çeşitli bezelye türleri, arpa, darı, kabak, salatalık ve diğer tarım ürünleri yetiştirilirdi. Step bölgesi olan Buhara'da büyük ve küçük baş hayvancılık yapılırdı. Fakat koyun eti başlıca tüketilen etti. Her yıl, Kırgız bölgesine 100.000 koyun ihraç edilirdi. Balıkçılık ise yaygın değildi. Ceyhun Nehri'nde ve Karakul Gölü'nde az miktarda balık yakalanır ve satılırdı (Meyendorf, 1870: 43-44).

Bu dönemde Rus tüccarlar arasında Türkistan'da üretilen pamuğa yönelik özel bir ilgi ortaya çıkmıştır. Türkistan'ın Çarlık Rusya'sıyla yaptığı ticarete ek olarak İran, Afganistan, Kaşgar ve Kazak bozkırı ile ticari ilişkileri 18. yüzyılda gelişmiştir (İvanov, 2020: 87). Fakat bu dönemde bütün Buhara'da tek bir fabrika bulunmamaktaydı. İşletmeler küçük olup, işletmelerde dört ya da beş kişiden fazla kişi çalışmamaktaydı (Meyendorf, 1870: 46). Bu durum, Buhara köylüsünün topraksız kalsa dahi kente göç etmesini engellemiştir. Buhara'daki zanaatkarların çoğunluğunun yeterli hammadde alacak sermayesi yoktu. Bu yüzden, tefeciler bölgedeki ticaret sahipleri üzerinde büyük bir güç elde etmiştir. Bu sömürüden dolayı, 1868 yılında Zerefşan bölgesinde bir dokumacının en sıkı çalışmayla bile günlük ortalama kazancı 10 kopeği aşmamaktaydı (İvanov, 2020: 96).

Buhara'da köle ticareti gelişmişti. Buhara'da bulunan kölelerin sayısı 20 binden fazlaydı. Kölelerin bir kısmı çalıştırılmış bir kısmı da pazarlarda satılmıştır. Kölelerin en çok çalıştırıldığı sektör tarımdı. Vamberi, Türkistan'da buğday fiyatlarının sadece Ceyhun'un su seviyesine bağlı değil aynı zamanda yıl içinde satın alınan köle sayısına da bağlı olduğunu belirtmiştir. Kölelerin birçoğu, Buharalı devlet adamlarının veya tüccarlarının mülklerinde uzun süre çalıştırılmıştır. Vamberi, önemli bir devlet adamı olan Hakim Bey'in binden fazla köle sahibi olduğunu yazmıştır (İvanov, 2020: 96-97).

Pazarlarda satılan kölelerin fiyatları kölelerin özelliklerine göre değişiyordu. İyi yapılı bir erkek köle 600-800 Frank bedeliyle satılıyordu. Eğer bir köle zanaat sahibiyse bu kölenin fiyatı 16.000 Frank'tı. Güzel olan kadın kölelerin fiyatı ise 2.400 Frank civarındaydı. Çeşitli milletler tarafından oluşan köleler arasında Rus köleler de bulunmaktaydı (Meyendorf, 1870: 61).

Buhara'da zengin insanlar Han'ın dikkatini çekmemek için zenginliklerini göstermez; sade bir yaşam sürüp göze batmamaya çalışırlardı. Aksi bir durumda Han bu zengin

insanları öldürtüp mallarına el koyardı (Meyendorf, 1870: 51).

Hokand Hanlığı ise Türkistan coğrafyasının ekonomik açıdan en gelişmiş bölgelerinden olan Fergana üzerindedir. Hokand Hanlığı'nın özellikle Çin ile ticaret ilişkileri son derece gelişmişti. 1762-1821 arasında Hokand Hanlığı, Çin'e toplam 48 kere elçilik ve haraç komisyonu göndermişti. Çin de Hokand Hanlığı tüccarlarına Çin toprakları üzerinde vergisiz ticaret yapma imtiyazı tanımıştı. Aynı zamanda, Hokand Hanlığı Rus İmparatorluğu ile de ticareti geliştirmişti. 1758-1853 yılları arasında Hokand Hanlığı ve Rus İmparatorluğu arasında ticaret 10 kat artmıştı. Özellikle Rus İmparatorluğu'nun pamuğa olan ilgisi yüzünde Hokand Hanları Fergana Vadisi'nin sulanmasına önem vermişti. 1758-1853 yılları arasında Rus İmparatorluğu'nun Hokand'a ihracatı 174.000 rubleden 2.171.000 rubleye çıkmış; ithalatı da 37.000 rubleden 676.000 rubleye çıkmıştı. Ruslar ağırlıklı olarak demir, bakır ve çelik fabrikası ürünleri, aynalar, dokuma pamuk, kadife, şeker ihraç etmiş; Hokand'dan da pamuk, halı, kumaşlar, halılar, pirinç ve kuru meyveler ithal etmişti (Tombuloğlu, 2019: 181–185).

1828 yılında Hokand'a giden N.İ. Potanin halkın çiftçilik, bahçecilik ve pamuk üretimi yaptığını ve Hokand'da üretilen kumaşların Taşkent'te üretilen kumaşlardan daha kaliteli olduğunu gözlemlemiştir. Potanin, Fergana'da kavun, karpuz, üzüm, kayısı, şeftali, elma, armut, ayva, erik, ceviz, kiraz gibi meyvelerle salatalık, kabak, soğan, havuç, pancar gibi sebzelerin de yetiştirildiğini yazmıştır (Tombuloğlu, 2019: 186).

Hokand Hanlığı'nda hayvancılık da gelişmiş olup hayvanlardan elde edilen et, süt, yağ, deri gibi ürünler kentlerdeki nüfusun ihtiyacını karşılayabiliyordu. Koyun postundan yapılan palto, kilim ve ayakkabı da satılan ürünler arasındaydı. 1909 yılında bölgeye gelen Rus seyyah Kosinenko, zengin sulama olanakları sayesinde vadide hem küçük hem de büyükbaş hayvanların iyi şekilde beslenebilecekleri zengin otlaklar bulunduğunu ifade etmiştir (Tombuloğlu, 2019: 189).

Hokand, dış ticaretinde Çin ve Rus İmparatorluğu yanında İran, Hindistan, Kaşgar, Altışehir, Buhara ve Hive ile ilişki kurmuştu. Kervanlar, Güney Çin'den Hotan yoluyla Yarkend'e daha sonra da Kaşgar'a gelirdi. Ch'ing tüccarları çay, ipek, saten, porselen ve pişmemiş tuğla getiriyordu. Kaşgar'dan Hokandlı tüccarlar malları Hotan'a getirir; buradan da mallar Buhara'ya develerle ihraç edilirdi (Tombuloğlu, 2019: 189). Hokand tüccarları, Kaşgar, Taşkent ve Buhara arasında ticarette aracılık yapmışlardır. Bu ticari ilişkiler, Buhara ve Hokand Hanlıkları arasında savaş olsa dahi devam etmiştir (Meyendorf, 1870).

Hokand Hanlığı'nda ipek ve kumaşlar üretilmekte ve komşu bölgelere satılmaktaydı. İpeğin yanında deriden ve gümüşten yapılan eyer, kamçı ve koşum takımları da ihraç ürünleri arasındaydı. Ayrıca Hokand'da bir kağıt fabrikası bulunmaktadır (Tombuloğlu, 2019: 191). 18. ve 19. yüzyıllarda Hokand'ın ticaretteki başarısına karşı üretim daha çok el zanaatkarlığına dayanmıştır. Endüstri neredeyse yok denilecek düzeydedir.

Hokand'da ticaret konusunda en önde gelen şehirlerden biri Andican olmuştur. Andican'ın Türkistan coğrafyasını Doğu Türkistan'a bağlayan coğrafi konumundan dolayı kervanlar Andican'dan geçmek zorundaydı. Rus hakimiyetinden sonra bile Andicanlı tüccarlar sayesinde Türkistan, Doğu Türkistan ve Çin ile olan ticari ilişkilerini sürdürebil-

miştir. Andicanlı tüccarlar Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrinde mallarını saklayabilecekleri depolara ve konaklayabilecekleri büyük kervansaraylara sahiplerdi. Andicanlı tüccarlar, Kaşgar, Yarend ve Aksu'da mücevher, hayvan derisi ve değerli eşyalar satar. Karşılığında Çin'den ipek, porselen, ilaç yapımında kullanılan ravent bitki ve çay alıp Türkistan'da satarlardı. Ayrıca diğer tüccarlara borç para verip faizden de para kazanırlardı (Tombuloğlu, 2019: 193).

Hokand Hanlığı'nda yapılan ticaretten vergi alınmıştır. 1831 yılında Alim Han döneminde Çin ile yapılan anlaşma ile Hokand Hanlığı'na Kaşgar'da yapılan ticaretten vergi alma hakkı verilmiştir. Haraç vergisi, bölgede yetiştirilen meyve ve sebzelere uygulanıyordu. Batıdaki ülkelerden gelen tüccarlar ve diğer ticaretle uğraşan kabileler de vergi vermek zorundaydılar. Vergi toplayan görevliler Han'ın payını ayırmanın yanında Han'a hediye de almak zorundaydı. Bu durum ilerleyen zamanlarda isyanlara yol açmıştır (Tombuloğlu, 2019: 194). 19. Yüzyılın ikinci yarısında vergi düzenindeki adaletsizlik yüzünden fakir olan Kazak ve Kırgızların yaşadığı bölgelerde isyanlar ortaya çıkmıştır. 1845'te Oş bölgesinde Kırgızlar, 1857-1858 Kazak ve Kırgızların yaşadığı Türkistan ve Pişpek şehirlerinde isyanlar zorlukla bastırılabilmiştir. Büyük toprak sahipleriyle köylüler arasındaki çatışmalar olağan hale gelmişti. Bunun yanında, yaşanan taht kavgaları Hokand Hanlığı'nı iyice zayıflatmıştır (İvanov, 2020: 159).

Hive Hanlığı, Buhara ve Hokand Hanlıkları'nın aksine ekonomik açıdan daha az gelişmiştir. Coğrafi olarak Hive Hanlığı, komşu devletlerden tamamen yalıtılmış bir konumdaydı. Buharalı Abdül Kerim'e göre, Hive'yi çevreleyen geniş çöller İslam halkını kafirlerden korumak için Allah'ın izniyle inşa edilmişti (İvanov, 2020: 113). Fakat, bu geniş çöller, kafirlerin yanı sıra ticareti de engellemişti.

Hive Hanlığı'nın nüfusunun büyük kısmı Özbek boylarından oluşuyordu. Hive Özbeklerinin yerleşik yaşama geçişi yeni sulama kanallarının inşasını ve var olan kanalların yenilenmesini beraberinde getirdi. Kanalların inşasında Özbekler boylar halinde çalıştı ve yapılan kanallara kendi boy adlarını (Nayman, Keneges, Kıyat vd.) verdiler. Kanal inşası 1860'lı yıllara kadar devam etti (İvanov, 2020: 113-114).

Hive'de halkın temel geçim kaynağı tarımdı. Hayvancılık ise çok gelişmemiş olup Kazak, Türkmen ve Karakalpak gibi göçebe yaşan gruplar tarafından ifa edilmekteydi (İvanov, 2020: 113). Tarımda özellikle meyvecilik gelişmişti. Hive'de üretilen karpuz, kavun, elma, şeftali, üzüm, zerdali ve diğer meyveler Hive'de üretilip başta Rus İmparatorluğu olmak üzere diğer ülkelere ihraç edilirdi (Vurgun, 2013: 774).

Hive Hanlığı'nda şehir hayatı zayıf bir şekilde gelişmişti. Hanlığın başkenti Hive'de sadece üç bin ev vardı. 1842'de bölgeyi ziyaret eden Danilevski, başkentin nüfusunu memurlar, din adamları ve tüccarlardan oluşan dört bin kişi olarak belirmiştir. Hive Hanlığı'nın ticaret açısından en gelişmiş şehri ise Ceyhun nehrinin sol kıyısında yer alan Yeni Ürgenç idi. Şehrin nüfusu üzerinde bölgeyi ziyaret eden seyyahlar değişik bilgiler vermişlerdi. Muravyov, burada yaşayanların sayısının beş bin olduğunu belirtirken, Danilevski ise iki binden fazla kişi yoktur demiştir. Haftada iki gün kurulan pazarlar, Yeni Ürgenç'in en yoğun olduğu zamanlardı. Diğer günler ise şehir terk edilmiş gibiydi (İvanov, 2020: 118-119). Hive Hanlığı'nın başkenti Hive'de de haftada iki gün pazar kurulur; burada üzüm, kavun ve karpuz satılırdı. Hive'de 1832 yılında tüccarların konaklayabileceği yeni bir

kervansaray da inşa edilmiştir. Bu kervansarayın iki yanında Rus, Türkistan, Hint ve Çin malları satılmaya başlanmıştır. Hive'de tarım ürünlerinin yanında her çeşit basma kumaş ve ipek satılırdı. Hive bıçakları Asya'nın her tarafında ünlü olan ürünlerden biriydi. Hive'de üretilen sabunlar çok güzel kokulu ve ucuzdu; bu yüzden sabun ihraç edilirdi. Hive Hanlığı'ndan Rus İmparatorluğu'na karakul derisi ihraç edilir ve onlardan basma, çuha, cam, demir, bakır gibi ürünler satın alınırdı (Vurgun, 2013: 774).

Hive Hanlığı'nda, köle iş gücü kullanımı son derece yaygındı. Vamberi'ye göre Hive'de tarımla neredeyse tamamen köleler uğraşıyordu. Pulluk, Hive halkı için kendilerine layık olmayan bir aletti; bu yüzden onlar pulluğu kölelerine verdiler.

Köleci Ekonomi

Karl Marx'a göre köle ekonomisi şahsi tüketim için tasarlanmış ataerkil bir sistemden dünya pazarına yönelik plantasyon sistemine evrilmiş bir sistemdir (Marx, 1981: 940). Buhara ve Hive'deki yaygın köle kullanımı, Karl Marx'ın ortaya koyduğu geçiş aşamaları arasındadır.

Vamberi, kölelerin sayısının 80.000 civarında olduğunu belirtmektedir. Bu rakam abartılı gelse de Rus araştırmacılar, 1873'te Hive'deki kölelerin sayısının 30-40 bin civarında olduğunu ortaya çıkarmışlardır. 1858'te Hive Hanlığı'nı ziyaret eden İgnatiyev, ülkedeki toprak sahiplerinin, özellikle de nüfuzlu yüksek devlet adamlarının tüm gelirleri ve zenginliğinin kölelerin sıkı çalışmasına bağlı olduğunu iddia etmiştir. Bazı büyük feodallerin sahip olduğu köle sayısı 500'ü bulurken; Hive'deki birçok kişinin on veya daha fazla köleye sahip olduğu Hive'den Rus topraklarına dönen eski köleler tarafından belirtilmiştir (İvanov, 2020: 124).

Hive Hanlığı'nda yetersiz araziler yüzünden Türkmenler yerleşik yaşama geçememişlerdir. Türkmen boyları, özellikle Yomutlar, Hive Hanlığı'nın hakimiyetinde askeri hayatında önemli rol oynamaktaydı (İvanov, 2020: 117).

Türkmenleri askeri alanda istihdam eden Hanlar bu gücü hem soyluları bastırmakta hem de komşularına karşı yıkıcı bir yağma harekatlarında kullanmışlardı. 1762 yılında bir Rus kervanı Orenburg yakınlarında Hiveliler tarafından yağmalanmıştır. 1775 yılından 1819'a kadar Rus İmparatorluğu bu yağma akınlarını durdurmak için Hive'ye 11 defa elçilik heyeti göndermiştir (Meyendorf, 1870: 49). 1812 yılında Hive birliklerinin Kazaklara karşı yaptığı ilk sefer sonucunda değerli eşyalarla beraber 100.000 koyun, 40.000 deve ve 500 Kazak kızı ele geçirilmişti. 1813 yılından itibaren Han, Türkmenistan'ın içlerine de birçok baskın gerçekleştirdi (İvanov, 2020: 121).

Hive hanlığının düzenlediği bu yağma hareketleri, Seyhun nehri havzasına kadar ilerleyen Rus İmparatorluğu ile ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. Bu akınlar son derece yıkıcı olup tek amacı ganimet toplamaktı. Yağma hareketlerinin durdurulması için aralıksız olarak sürdürülen müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Rus İmparatorluğu 1839 yılında Orenburg Valisi General Perovski komutasında beş bin kişilik topçu müfrezesini Hive'ye gönderdi. Fakat yoğun kar yağışı seferin başarılı olmasını engelledi. Rus İmparatorluğu ile gerginlik yaşayan Hive Hanlığı, İngiltere ile bir yakınlaşma içine girdi. 1839'da Yüzbaşı Abbot, Hive'yi ziyaret ederek Han'ı ittifak için iknaya çalıştı ama başarılı olamadı (İvanov, 2020: 127-128).

Hive Hanlığı'nda toprak sistemini devlete ait topraklar oluşturuyordu. Devlet topraklarında köylüler, hazineye vergi ödeyen kiracı konumundaydı. Tüm ekili arazilerin

yarısı hana, akrabalarına, büyük devlet görevlilerine, memurlara, din adamlarına ve ticari mülklere aitti. Feodal beylerin sahip olduğu topraklar iki bin tanapa ulaşmışken, normal halk bir tanap toprak ile sınırlanmıştır.

Şehirlerin az gelişmesi, hanlıkta endüstrinin olmaması kentlere göçü de olanaksız kılmış; halk rençber veya yarıcı olarak feodal beylerin hizmetinde çalışmak zorunda kalmıştı. Köylüler salgut adı verilen nakdi arazi vergisi dışında mahsulün bir kısmını da öşür vergisi olarak vermek zorundaydı. Ayrıca, bahar aylarında sulama kanallarının açılması için ücretsiz çalışmak zorundaydı.

Zengin kesim ise arazi vergisinden kaçmak için vergi tahsildarlarına ve Han'a rüşvet veriyordu. Sipahiler ve din adamları ise vergiden muaftı. Zanaatkarlar ise ölçüsü vergi tahsildarlarının keyfine bağlı olan zekâta tabi tutulmuştur. Türkmenler, Karakalpaklar, Kazaklar ve diğer etnik gruplar vergilerden en çok sıkıntı çeken etnik gruplardı. Türkmenler ve Karakalpaklar arazinin işlenip işlenmediğine bakılmaksızın miktarı sabit salgut adı verilen vergiyi ödemek zorundaydı.

Türkmenlerin sahip olduğu araziler suya ulaşamazken, Karakalpak bölgesinde sık sık su baskınları yaşanmaktaydı. Bu yüzden, bu bölgelerde ekilebilir arazi çoğu zaman işlenmemiş olarak kalıyordu.

Bu toprakların, Hanlığın merkezinden uzak olması vergi tahsildarlarının zulmünü arttıran başka bir unsurdu (İvanov, 2020: 122-124). Bu adaletsizlikler Hive Hanlığında sık sık isyanlar çıkmasına neden olmuştur. 1827 ve 1855-1856 yıllarında Karakalpakların isyanları, Hive Hanlığını uğraştırmış; isyanlar zorlukla bastırılabilmiştir (İvanov, 2020, p. 126).

16. yüzyıl ve Rus İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyet sağladığı 19. yüzyıl arasında bölgede egemen olan Özbekler tam bir siyasi hakimiyet sağlayamayarak hanlıklara bölünmüştü. Daha sonra diğer feodal beyler üzerinde hakimiyet sağlayan üç büyük hanlık, Buhara, Hokand ve Hive, bölgedeki başat siyasi güçler haline gelmişlerdi. Bu hanlıklarda, tarım ve geleneksel el zanaatlarına dayanan ticari yaşamın endüstrileşmediği görülecektir. Ticaret ise artık küresel değil bölgeseldi. Ekonomik yaşamda göze çarpan başka bir unsur köle ekonomisinin varlığıdır. Hanlıkların idaresi ise keyfi olup özellikle vergi toplamadaki adaletsizlikler çeşitli isyanlara; bu isyanlar da yönetimin zayıflamasına neden olup bölgede Rus ilerlemesini kolaylaştıran unsurlar olmuşlardır.

Şekil 6.2: 19. Yüzyılda Türkistan Bölgesi

Kaynak: (Northtrop, 2004: 16).

6.4. Rus İşgali ve Sömürge Ekonomisinin İnşası (1855-1917)

Rus İmparatorluğu, 1855 yılında Türkistan'a askerî harekâtını başlatmıştır. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'da hakimiyet sağlaması üç ana evrede incelenebilir. Birinci evre, 18. yüzyılın başlarında Sibirya'nın güneyinden bugünkü Kazakistan'ı içeren Step bölgesinin kontrolünün sağlanması; ikinci evre 1855'te başlanan harekatla Seyhun nehri bölgesinin ve Taşkent'in ele geçirilmesi ve 1867'de Taşkent merkezli Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması; üçüncü evre ise 1884 yılına kadar Çar ordusunun Hokand'ı ele geçirmesi, Buhara ve Hive Hanlıklarının üzerinde hamilik kurması ile sonuçlanmıştır (Wheeler, 1964: 48-64).

Türkistan bölgesinde Rus hakimiyetinin ilk ekonomik sonucu Buhara ve diğer hanlıkların kapitalizmin etkisine açık hale gelmesi olmuştur. Askeri amaçlarla inşa edilen Trans-Hazar demir yolu Türkistan'da ekonomik hayatı tamamen değiştirmiştir.

1881 yılında Mihalovskiy Körfezi'nden Kızıl Arvat'a doğru başlayan hat, dört yıl sonra Aşkabat'a genişlemiştir. 1886 yılında Merv'e, 1886 yılının sonlarında Kara Kum çölünü geçerek Ceyhun havzasına ilerleyen demir yolu hattı 1888'te Semerkant'a ulaşmıştır. 1899 yılında Andican ve Semerkant arasında Taşkent ve Fergana'yı da içine alan yeni bir hat açılmıştır. Demir yolu hattı Buhara'ya ise daha erken gelmişti. 1885-1888 arasında tamamlanan Aşkabat-Semerkant demir yolu hattı Buhara ve Zerefşan bölgelerini de içine alıyordu. Bu hat, daha önceleri Buhara'yı dış dünyaya bağlayan eski kervan rotasıydı. Kervanlar Buhara'dan Orenburg'a; Semerkant ve Taşkent'e gidiyordu. Bu demir yolu aynı zamanda, Moskova-Nizny Novgorod demir yolu hattına da bağlıydı. Buhara-Orenburg arasında kervanlar ile bir pud (16,38 kg) ürün taşımanın maliyeti üç ruble iken, demir yolu hattı bu maliyeti neredeyse beşte biri olarak 70 kopeğe düşürmüştür (D'encausse, 1988: 39-40).

Tablo 6.1: Buhara-Hindistan Arasındaki Ticaret (ruble)

	1887	1913
İhracat	5.500.000	800.000

Kaynak: (Becker, 2004: 138).

1880'li yıllardan itibaren Rus İmparatorluğu Türkistan coğrafyasını İngiliz ticari etkisinden çıkarmaya çalışmıştır. 1881 yılında Türkistan bölgesinin Hindistan'dan ürün ithalatı yasaklanmıştır. Bu yasağa istisna olan çay, muslin ve boya gibi ürünlere de ağır gümrük vergisi getirilmiştir. Hindistan coğrafyasının Türkistan ile ticaretinde aracılık yapan Buhara'nın ticaret faaliyetleri % 50 oranında azalmıştır (Becker, 2004: 138). 1895 yılında Buhara, Rus gümrük sistemine dahil olmuştur. Buhara'nın çeşitli noktalarında gümrük kontrol noktaları kurulmuştur (D'encausse, 1988: 40). Buhara'nın Rus gümrük sistemine alınması, Buhara'nın İngiltere kontrolünde olan Hindistan ile ticaret ilişkilerini kesmiştir (Morrison, 2008: 20). Buhara'nın Rus gümrük sisteminin içine alınması Rus İmparatorluğu ve Buhara arasındaki ekonomik ilişkilerini artırmıştır.

Tablo 6.2: Buhara-Rus İmparatorluğu Ticaret Yüzdesi

	1895	1913
İhracat	86	88
İthalat	72	89

Kaynak: (Becker, 2004: 139).

Tablo 6.3: Buhara-Rus İmparatorluğu Arasında İhracat-İthalat Rakamları (milyon ruble)

	İhracat	İthalat
1865	3.306	1.913
1913	31	35

Kaynak: (D'encausse, 1988: 40).

Buhara'da genelde karakul, ipek, kumaş ve halı üretimi yapılıyordu. 20. yüzyılın başlarında ham madde ve yarı-endüstri mamuller Buhara'nın toplam ihracatının % 93'ünü oluşturuyordu (D'encausse, 1988: 42).

Tablo 6.4: Buhara'nın Endüstri Ürünlerini İhracat ve İthalatı (milyon ruble)

	1849	1867
İhracat (Buhara'nın Endüstri Ürünleri)	303	265
İthalat (Rus Endüstri Ürünleri)	142.7	1.139

Kaynak: (D'encausse, 1988: 42).

Tablo 6.5: Buhara'nın Endüstri Ürünlerini İhracat ve İthalatı (bin pud)[2]

	1880	1913
İhracat (Buhara'nın Endüstri Ürünleri)	-	3
İthalat (Rus Endüstri Ürünleri)	43	265

Kaynak: (D'encausse, 1988: 42).

Bu veriler, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesinde kolonyal bir düzen kurduğunu göstermektedir. Marksist tarihçiler, Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi fethetmesinde Rus endüstri ürünleri için pazar bulma ve Moskova'daki fabrikalar için ham madde temin etme amacı olduğunu iddia etmişlerdir. Her ne kadar Rus İmparatorluğu bölgenin fethinden sonra kolonyal bir ekonomik düzen kursa da kapitalist sınıf ile devlet yönetimi arasındaki zayıf bağ bu teorinin geçerliliğini zayıflatmaktadır (Morrison, 2008: 30). Ekonomik güdü bir yana bırakılacak olursa, Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi fethetmesinin ekonomik etkileri göz ardı edilemez.

Kolonyalizm

Kolonyalizm, bir toprak parçasında yaşayan birey ve grupların başka bir grup tarafından kontrol edilmesidir. Bu kontrol siyaset ve ekonomi alanlarında tezahür eder. Kolonyalizmin emperyalizmden farkı kolonize eden gücün o toprak parçasına kalıcı yerleşimciler göndermesidir (Horvath, 1972, ss. 46-47).

1873 yılından itibaren Türkistan bölgesine Rus yerleşimciler göç etmişlerdir. 1896 yılında yapılan nüfus sayımında sadece Buhara'da 12.150 Rus yerleşimci 8.000 kadar da asker vardı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Buhara'daki Rus nüfusu askeri personel hariç 50.000'e yükselmişti. Bunun yanında Türkistan'da yeni kurulan kentlerde Rus nüfusu yüzbinlere ulaşmıştı (D'encausse, 1988: 40-41).

Buhara'daki Rus tüccarların ve şirketlerin sayısı da artmıştı. İşgalden önce Buhara-Rus ticareti Buharalı tüccarların elindeydi. 1880'lere gelindiğinde Buhara'da sadece iki tane Rus ticari temsilci vardı. Rus işgalinden sonra ise 1887 yılında 21 büyük Rus tüccar, dokuz büyük Rus şirketi ve beş ulaşım şirketi vardı (Becker, 2004: 135). Fakat Rus tüccarlar, Buharalı yöneticiler tarafından sürekli olarak zekât adı altında keyfi vergilerle karşılaşmaktaydı. Rus İmparatorluğu ise Rus tüccarların karşılaştığı bu engellere müdahale etmekte yetersiz kalıyordu. Bu durum zaman zaman Rus askeri yetkililerin dikkatini çekmiş ve Rus İmparatorluğunu bu durumu kaldırmak için müdahalede bulunmuşlardır (Becker, 2004: 136).

2 Bir pud, 16,38 kilograma eşittir.

Aynı zamanda, Buhara'da Rus bankaları açılmıştır. Devlet Bankası, Rus Dış Ticaret Bankası, Rus-Asya Bankası, Azak ve Don Ticaret Bankası, Sibirya Ticaret Bankası, Volga ve Kama Ticaret Bankası, Buhara'da şube açmışlardır. Rus-Asya Bankası, Buhara Emirine demiryolu için kredi açmış; Azak ve Don Ticaret Bankası Buhara ve Rus İmparatorluğu arasındaki pamuk ticaretinde aracı olmuş; Rus Dış Ticaret Bankası karakul ticaretini yönetmiş; Sibirya Ticaret Bankası ise pamuk ticaretine dahil olmuştur. Bütün bu bankalar, Buhara'daki girişimcilere her yıl 40 milyon ruble tutarında kredi vermişlerdir. Pamuk ticareti için finansman veren Rus bankaları, tarazuadar (pazarda pamuğu tartan görevliler) ve pakhatakash (küçük alıcı) gibi aracılarla pamuk üretimini kontrol altına almışlardır. Böylece, pamuğun fiyatı, arz ve talebe göre değil, alıcının kendi bağlantılarıyla ayarladığı ticaret ağı sürecinde sabitlenmeydi. En tepede de Rus bankaları vardı. Rus bankaları, pamuk ticaretiyle beraber diğer ticari faaliyetleri de kontrol etmekteydi (D'encausse, 1988: 42-43).

Rus İmparatorluğu'nun Buhara'dan Rus endüstrisi için ham madde temin ve endüstriyi Rus kuruluşları için geliştirme amacı nedeniyle Buhara'daki endüstri aktiviteleri sınırlı kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Buhara'da 26 fabrika vardı. Bu fabrikaların hepsi Rus burjuvazisinin sahipliğindeydi (D'encausse, 1988: 43). Buhara'da pamuk endüstrisinin dışında Karakul'da bir şaraphane, birkaç sigara fabrikası, bir kibrit fabrikası, bir sabun fabrikası ve Rus yerleşimcilerin kurduğu Yeni Buhara'da kağıt fabrikası bulunmaktaydı (Becker, 2004, p. 145). Rusların dışında Alfred Nobel, Buhara'da petrol deposu açmıştır. Penç ve çevresindeki altın yatakları Rusların yanı sıra İngiliz ve Fransız yatırımcıların da ilgisini çekmiştir. Fakat, genel olarak altın yatakları ilkel metotlarla altın madenlerini çıkaran Rusların kontrolünde kalmıştır (D'encausse, 1988: 43).

Buhara ile karşılaştırıldığında, Hive'nin Rusya ile olan ticaret daha küçük kalmıştı. Fakat, ticaretin niteliği Buhara ile aynıydı. Hive, Rus İmparatorluğu'na pamuk ve tahıl gibi ham madde ürünlerini ihraç ederken; başta tekstil olmak üzere üretilmiş endüstri ürünlerini, gazyağını, çay ve metal ürünlerini ithal ediyordu (Becker, 2004: 139). Buhara'nın benzeri kolonyal bir düzen Hive'de de kurulmuştu.

Hive ile ticaretin gelişmesini engelleyen en önemli unsur, Hive'nin Rusya'ya modern ulaşım ağıyla doğrudan olarak bağlanmamasıydı. 1890 yılında dahi, Hive'nin ihraç ettiği pamuğun üçte ikisi kervanlarla taşınmaktaydı. 1905 yılında Orenburg-Taşkent arasında açılan demir yolu Hive'nin Rus İmparatorluğu ile olan ticaretini arttırmıştır (Becker, 2004: 139).

Tablo 6.6: Hive-Rus İmparatorluğu Arasındaki Yıllık Ticaret Hacmi (milyon ruble)

1873-1885	1885-1898	1898-1908
3	11.8	18

Kaynak: (Becker, 2004: 139).

Rus tüccarlar, Buhara'da karşılaştıkları keyfi vergilere Hive'de de karşılaşmışlardı. 1873 yılında Rus İmparatorluğu ve Hive Hanlığı arasındaki anlaşma zekât adı altında vergiyi yasaklasa da Hive Hanlığı dallyali adı altında satıcının perakendeciye satışı sırasında vergi uygulamıştır. Hive Hanlığı, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan Valisi General von Kaufman'ın itirazını, bu verginin özel komisyon vergisi olduğunu ileri sürerek Vali von Kaufman'ı ikna etmeyi başarmıştır. 1884 yılında, Hive Hanlığı, Rus tüccarların çay ticaretine %10'luk zekât vergisi de uygulamaya başla-

mıştır. Vali Rosenbach'ın Rus Dışişleri'ne bu konuda yaptığı başvuru ise yanıtlanmamıştır. 1895 yılına kadar hem dallyali hem de zekât Rus tüccarlara uygulanmıştır. 1895 yılında Türkistan Valiliği'ni vekaleten yürüten Kont Rostovtsev dallyali'yı yasaklamış ve zekât için de Hive Hanlığıyla müzakereye girişmiştir. 1896 yılında Rus tüccarların Hive Hanlığında vergisiz ticaret yapabilecekleri kararlaştırılmasına rağmen, Hive Hanlığı, Rus tüccar tanımını sadece loncalara üye tüccarlarla sınırlı tutarak vergileri almaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Hive Hanlığının hala vergi toplamaya devam ettiği rapor edilmiştir (Becker, 2004: 140-141). Buhara ve Hive Hanlıklarında Rus tüccarların karşılaştığı bu muamele ve Rus idaresinin bunu önlemekte yetersiz kalması Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'daki kolonyal politik otoritesinin sınırlarını göstermektedir.

Yine de Rus İmparatorluğu, Hive'nin diğer ülkelerle ticari ilişkiler kurmasını engellemede başarılıydı. Rus İmparatorluğu'nun gümrük vergileri uygulayarak Hive'yi izole etmesinden sonra Hive'nin Hindistan ile olan ekonomik ilişkileri kaçak ticaret olarak küçük düzeyde kalmıştır (Becker, 2004: 141).

Hive'nin endüstriyel gelişimi ise Buhara'ya benzer şekilde sınırlıydı. Ürgenç'te buharla çalışan ilk değirmen 1889 yılında kurulmuştu. 1908 yılına kadar Hive'de buharla çalışan değirmenlerin sayısı 11'e çıkmıştı. Bunların sadece ikisi Hivelilere ait olup diğerlerinin sahibi Ruslardı. Hive'deki diğer endüstri faaliyeti Ürgenç ve Hanki'de bulunan Rusların sahip olduğu iki tabakhaneydi (Becker, 2004: 145).

Pamuk, Buhara ve Hive'nin en değerli ürünü olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında pamuk Buhara ve Hive'nin Rus İmparatorluğu'na toplam ihracatının üçte biriydi. 1887'e kadar Rus İmparatorluğu, pamuk ihtiyacının önemli bir kısmını Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Mısır'dan yaptığı ithalat ile karşılıyordu. Bu yüzden, bu tarihe kadar Türkistan bölgesinden yaptığı pamuk ithalatı çok artmamıştı. Amerikan İç Savaşı, ABD'nin Rus İmparatorluğu'na pamuk ihracatını bitirmiştir. Bu olgu, Rus İmparatorluğu'nun Hanlıklardan pamuk ithalatını arttırmıştır. 1870'li ve 1880'li yıllarda Rus İmparatorluğu'nun pamuk ithalatı Buhara'dan 400.000 pud (yaklaşık 25.000 ton) Hive'den ise 500.000 pud (31.000 ton) olmuştur (Becker, 2004: 142).

1887 yılından itibaren Rus İmparatorluğu, gümrük vergisi uygulayarak ve Türkistan'da yeni demiryolları inşa ederek bölgede pamuk üretmeyi ve üretilen pamuğu Rus topraklarına taşımayı amaçlayan politikasını yürürlüğe koymuştur. 1890'lı yıllardan itibaren Türkistan bölgesi yıllık 3,5 milyon pud (213.000 ton) pamuk üretmiştir. Bu miktar Rus İmparatorluğu'nun ihtiyacının %25'ine tekabül ediyordu. Buhara ve Hive'nin, Türkistan'da üretilen ve Rus İmparatorluğu'na ihraç edilen pamuk miktarına katkısı %50'den %40'a düşerken, geride kalan miktar Rus Türkistan'ına aitti. 1890'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sürede bu fark daha da artmıştır.

Türkistan bölgesi toplam 11 milyon pud (yaklaşık 670.000 ton) pamuk üretirken Buhara ve Hive Hanlıkları'nın üretimi ancak toplam üretimin %15'iydi. Türkistan'ın toplam üretimi Rus İmparatorluğu'nun pamuk ihtiyacının %50'sine yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915 yılında Türkistan bölgesinin toplam pamuk üretimi 15 milyon pud'a (911.000 ton) yükselerek Rus İmparatorluğu'nun pamuk ihtiyacının % 70'ini karşılar duruma gelmiştir (Becker, 2004: 142-143).

Tablo 6.7: Rus Kontrolünde Türkistan'da Pamuk Ekili Arazilerin Değişimi (hektar)

Yıl	Pamuk Arazisi
1860	35.000
1913	441.690

Kaynak: (Djanibekov et al., 2010: 2).

Buhara ve Hive Hanlıkları, Fergana'nın aksine bir ürüne bağlı ekim yapmamışlardır. Türkistan'da pamuk ekilen araziler, 1860-1913 yılları arasında 12,5 kat artmıştır.

Tablo 6.8: 20. yüzyılın Başında Pamuk Arazilerinin Oranı (%)

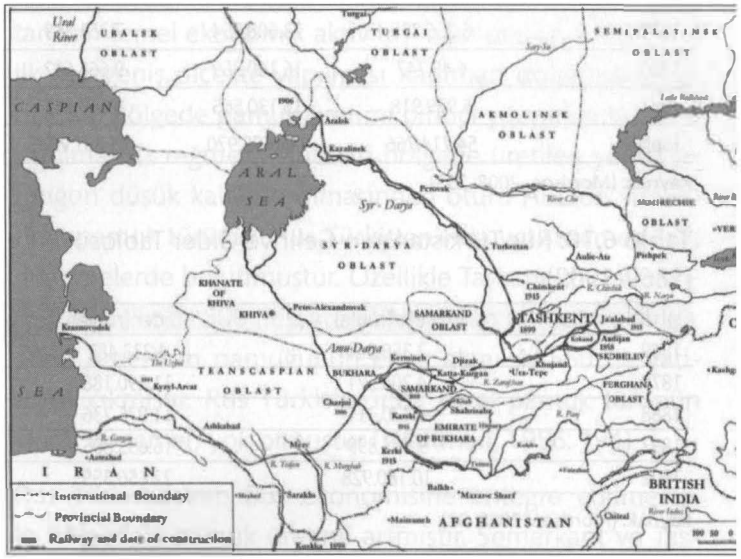
	Pamuk Ekilen Arazilerin Oranı	Tahıl Ekimi Yapılan Araziler
Buhara Hanlığı	5	25
Zerafşan Vadisi	25	40
Hive Hanlığı	16	-
Hive Güneyindeki Vaha	18	24
Fergana	36-38	-

Kaynak: (Becker, 2004: 144).

Tablo incelendiğinde Rus Türkistan'ında yer alan Fergana Vadisi'nde Rus yönetiminin pamuk üretiminde uzmanlaşmayı başardığı; fakat hamilik yaptığı Buhara ve Hive Hanlıklarının bunu başaramadığı görülmektedir. Buhara ve Hive, gıda üretiminde kendi kendine yeterken, Fergana'da gıda üretiminin yeterli olmadığı görülmektedir. Buhara ve Hive'de pamuk üretimi çiftçiler için ek bir gelir kaynağıyken doğrudan Rus yönetimi altındaki Fergana Vadisi'nde çiftçiler pamuk üretiminde uzmanlaştırılmıştır (Becker, 2004: 144).

Rus İmparatorluğu'nun hamisi olduğu bu hanlıkların yanı sıra, Türkistan bölgesinde doğrudan yönettiği alanlar da vardı. Seyhun havzası, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştu. Taşkent ve Semerkant da Rus Türkistan'ının bir parçasıydı. Aşağıdaki harita 1917 yılındaki siyasi sınırları göstermektedir.

Şekil 6.3: Rus Türkistanı

Kaynak: (Morrison, 2008: xix).

Ekonomik açıdan Rus Türkistan'ının Rus İmparatorluğu'na maliyeti büyüktü. Rus Türkistan'ının imparatorluğa ekonomik katkısından ziyade imparatorlukta ekonomik zarara yol açtığından söz edilebilir.

Tablo 6.9: Rus Türkistan'ının Gelir ve Gider Tablosu (1868-1881)

Yıl	Gelir (ruble)	Gider (ruble)	Açık
1868	1.824.719	5.022.508	3.197.789
1869	2.504.671	6.254.342	3.749.671
1870	2.635.069	7.061.121	4.426.052
1871	2.631.761	8.780.939	6.149.178
1872	2.907.523	9.799.074	6.891.551
1873	2.616.409	8.338.097	5.721.688
1874	2.727.429	8.002.712	5.275.283

1875	2.736.354	7.964.407	5.228.053
1876	4.327.919	9.502.278	5.174.379
1877	5.410.915	11.502.388	6.091.473
1878	5.661.437	13.468.926	7.807.489
1879	6.256.895	13.608.254	7.351.359
1880	6.49.747	16.160.359	9.666.612
1881	5.979.918	15.130.565	9.160.647
Toplam	54.714.766	140.595.970	85.881.204

Kaynak: (Morrison, 2008: 293).

Tablo 6.10: Rus Türkistan'ının Gelir ve Gider Tablosu (1869-1902)

Yıl	Gelir (ruble)	Gider (ruble)
1869	2.359.241	4.233.482
1879	4.206.571	11.290.188
1888	6.470.311	11.975.236
1897	9.984.899	16.633.805
1902	10.180.928	22.656.555

Kaynak: (Morrison, 2008: 32).

Bu tablolar incelendiğinde, Rus Türkistanı bölgesinin giderlerinin gelirlerinin neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'daki varlığı İngiltere idaresindeki Hindistan'a yönelik bir baskı yaratmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere'den bir diplomat, Rus İmparatorluğu'nun Ceyhun nehrini geçerek İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını tehdit ettiğini ve İngiltere Hindistan'ını Türkistan ticaretinden dışlamaya çalıştığını iddia etmiştir (MacKenzie, 1974: 170). Rus Türkistan'ının genel bütçede yarattığı zarara rağmen Rus idaresinin devam ettirilmesi bölgenin Rus politika yapıcıları tarafından stratejik bakımdan önemli görüldüğü; bu yüzden de imparatorluk genelinde yarattığı ekonomik zarara rağmen bölgenin Rus idaresinde tutulmasının devamına karar verildiği anlamı çıkarılabilir. Rus İmparatorluğu'nun askeri kanadı Türkistan bölgesinde sürekli genişlemeyi savunmuş: hatta Buhara ve Hive Hanlıkları'nın dahi doğrudan Rus yönetimine alınmasını istemiştir. Fakat Rus Maliye ve Dışişleri Bakanlıkları sürekli genişlemeye karşı çıkmıştır (MacKenzie, 1974: 171). Rus Türkistan'ına bütçeden aktarılan paraların kaynağı bu görüş ayrılığını vurgulamaktadır. Rus Savaş Bakanlığı, Rus Türkistan'ının bütçesine en çok katkıyı yapan birim olmuştur.

Tablo 6.11: Rus İmparatorluğu'ndan Rus Türkistan'ı Bütçesine Aktarılan Paranın Devlet Bütçesi İçerisindeki Kaynakları (1893, 1902, 1909)

Bakanlık	1893		1902		1909	
	Miktar (ruble)	%	Miktar (ruble)	%	Miktar (ruble)	%
Savaş Bakanlığı	6.569.771	76,9	8.901.111	69,2	11.103.772	66,7
Maliye Bakanlığı	712.339	8,3	1.676.197	13	2.074.031	12,5
Devlet Mülkiyet İdaresi	82.207	1	629.300	4,9	-	
İçişleri Bakanlığı	6.273	0,1	50.898	0,4	1.165.924	7
Posta ve Telgraf İdaresi	861.214	10,1	743.647	5,8	-	
Eğitim Bakanlığı	198.156	2,3	595.555	4,6	-	
İletişim Bakanlığı	4.159	0,005	30.962	0,2	-	
Adalet Bakanlığı	110.875	1,2	229.767	1,8	-	
Toplam	8.544.994		12.857.437		16.652.372	

Kaynak: (Morrison, 2008, p. 294).

Rus Savaş Bakanlığı'nın Rus Türkistan'ına en büyük katkıyı yapması, bölgenin ekonomik katkısından ziyade askerî açıdan değerlendirildiğinin bir göstergesidir. 1874 yılında ABD'li bir diplomat olan Eugene Schuyler, Rus Türkistan'ının sürekli bütçe açığı verdiğini gözlemleyerek Rus Türkistan bölgesinin kıt kaynaklarının idari bütçeyi karşılayamadığını ve Rus Türkistan'ından elde edilen paranın bölgedeki askerliği varlığın sebep olduğu maliyetin bile çok çok altında olduğunu iddia etmiştir. Schuyler'e göre eğer Rus İmparatorluğu bunun farkına daha önce varsaydı, Türkistan'ı hiç işgal etmezdi. Rus Türkistan valisi Kaufman'ın azılı bir muhalifi olan General M. G. Cherniaev milliyetçi bir çizgide olan gazetesinde yayımladığı makalede 1872 yılında Rus Türkistan'ının bütçe giderlerinin gelirlerinden %350 oranında fazla olduğunu belirterek Kaufman idaresini Türkistan'ı verimsiz yönetmekle suçlamıştır. Rus İmparatorluğu Maliye Bakanlığı ise Türkistan'ın koloni olarak ana vatan tarafından finanse edilen dünyada tek koloni olduğunu raporunda yazmıştır (MacKenzie, 1974: 173-174). Bu eleştiriler, ekonomik açıdan çok haklı da olsa, Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi nasıl değerlendirdiğini açıklamada eksik kalmaktadır. Rus İmparatorluğu, genel stratejisinde Türkistan bölgesini ekonomik kazanç elde edebileceği bir bölge olarak değil; askeri ve politik olarak tutarak İngiltere'nin Hindistan bölgesine baskı yapabileceği bir alan olarak görmektedir.

Rus Türkistan'ının idare edilme şekli de bölgenin askeri amaçlarla tutulduğunu göstermektedir. Rus Türkistan'ı, Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Sibirya idaresinde de kurduğu Voenno- Narodnoe Upravlenie (Askeri-Halk İdaresi) şeklinde yönetilmişti (Morrison, 2008: 126). Rus Çarı 2. Alexander, ilk olarak Rus Türkistan'ı valiliğine 1867 yılında General K. P. von Kaufman'ı atamıştır. Askeri, idari ve ekonomik alanlarında tüm yetkiler Rus Türkistan valisi olarak Kaufman'a aitti (MacKenzie, 1974: 171). Rus Türkistan'ının temel ekonomik aktivitesi olan pamuk üretiminin ilk kez geniş ölçekte yapılması Kaufman döneminde olmuştur. Bölgede pamuk üretimi birinci yüzyıldan itibaren yapılmasına rağmen Kaufman bölgede üretilen yerel pamuğun düşük kalitede olmasından ötürü ABD'de yetiştirilen pamuk türünün Rus Türkistan'ında yetiştirilmesi için denemelerde bulunmuştur. Özellikle Taşkent ve çevresinde 1884 yılında 300 desyatina[3] Amerikan pamuğu ekilmiş; 1889 Amerikan pamuğunun ekim alanı 44.550 desyatina'ya çıkmıştır. Rus Türkistan'ında yerel pamuk türünün ekimi tamamen yok olmuştur (Whitman, 1956: 194).

Rus Türkistan'ının Rus ekonomisine entegre edilmesiyle bölgedeki pamuk üretimi artmıştır. Semerkant ve Taşkent'in demiryoluyla Rus İmparatorluğu'na bağlanması Türkistan'ın ekonomik entegrasyon için en önemli gelişme olmuştur. Özellikle Rus Türkistan'ının merkezi olan Taşkent'in Taşkent-Orenburg demiryolu ile Rus İmparatorluğu'na bağlanması Türkistan'ın ekonomik hayatını canlandırmıştır. Ancak açıktır ki bu kurulan bağımlı bir ekonomik ilişkidir. Rus Türkistan'ında pamuk ekilen alanlar 1906 yılında 200.000 destiyatina'dan 1909 yılında 300.000 desyatina'ya yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı başlarken Rus Türkistan'ında pamuk ekili alanlar 423.000 desyatina idi (Whitman, 1956: 198). Türkistan, Rus İmparatorluğu'nun büyük bir pamuk çiftliği haline gelmiştir. 1909 yılında, Türkistan, Rus İmparatorluğu'nun pamuk ihtiyacının yarısını; 1914 yılında ise %70'ini karşılamıştı. Rus Türkistan'ında

3 1 desyatina 1,09 hektara eşit olan Rus İmparatorluğu'nda kullanılan eski bir alan ölçüsü birimidir.

pamuk üretimine alan açmak için tahıl ekili alanlar azaltılmıştır. Pamuk üretimini teşvik için pamuk ithalatına yüksek gümrük oranları uygulanmış; pamuk üreticilerine uygulanan vergi oranları düşürülmüştür (MacKenzie, 1974: 182).

Tablo 6.12: Rus İmparatorluğu tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nden Pamuk İthalatına Uygulanan Gümrük Tarifesi (Her pud için)

Yıl	Tarife (altın ruble)
1887	1
1894	2,1
1915	5,75

Kaynak: (Whitman, 1956: 198).

ABD'den ithal edilen pamuk oranlarına uygulanan bu gümrük tarifelerle Rus Türkistan'ındaki pamuk üreticileri korunmuştur.

Nakit mahsulü

Nakit mahsulü, kendisinin ve ailesinin temel gıda gereksinimini karşılamaya yönelik yetiştirilen geçimlik tarım ürünlerinden farklı olarak satış için yetiştirilen tarım ürünleri için kullanılan bir terimdir. Nakit mahsulleri, plantasyonlarda yetiştirilen çay, kahve, kakao, şeker kamışı, palm yağı, pamuk ve kauçuk gibi tarım ürünlerini kapsamaktadır (Achterbosch et al., 2014: 17).

Rus Türkistan'ında pamuk üreticilerinin karşılaştığı kara ulaşımın yarattığı maliyetler, sulama maliyetleri ve düşük verimlilik gibi sorunlar böylece giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca pamuk ekilen araziler, normal arazilerden dört ya da beş kat daha fazla gelir getirdiği halde aynı %10'luk vergi bütün arazilere uygulanmıştır (Whitman, 1956: 198–199).

Pamuk bir nakit mahsulüdür. Ekilmesinden satılmasına kadar bir para ekonomisinin varlığını gerektirmektedir. Pamuk ekmek isteyen çiftçiler pamuğun ekilmesi ve pazarlanması için krediye ihtiyaç duymuşlardı. Rus Türkistan'ında çiftçiler ham madde ve tohum için her pud başına bir ya da bir buçuk ruble ve sonbaharda hasat için de her desyatina için 80-120 ruble arasında krediye ihtiyaç duymuşlardır. Bu krediler, Rus hükümeti ve bankalardan %6 ve %8 gibi normal faiz oranlarından alınırken, borç alma ağının büyümesiyle çiftçinin ödediği faiz %40 ve %60'ı bulmuştur. Çiftçilerin para ekonomisini bilmemesi ve para sistemine olan yabancılığı da hesaba katılırsa tefeciler, spekülatörler ve vurguncular bu sistemden istifade etmişlerdir. Merkeze uzak olan alanlarda ulaşımın da yetersiz olmasından dolayı arbakeşi adı verilen bu kişiler çevre bölgeleri dolaşıp zor durumdaki çiftçilerden istifade etmişlerdir. Kötü bir mevsim yaşandığı vakit borcu olan bu çiftçiler arbakeşi'lerin topraklarını yok pahasına almalarına izin vermek zorunda kalmışlardır. Böylece bu spekülatörler büyük toprak sahipleri olurken; çiftçiler önceden sahip oldukları topraklarda işçi olarak çalışmaya mecbur kalmışlardır (Whitman, 1956: 200).

Tablo 6.13: 20. Yüzyılın Başlarında Dünyanın En Çok Pamuk Üreten Beş Ülkesi (1902 ve 1914)

	1902	1914
1	Amerika Birleşik Devletleri	Amerika Birleşik Devletleri
2	Hindistan	Hindistan
3	Mısır	Rus İmparatorluğu
4	Çin	Mısır
5	Rus İmparatorluğu	Çin

Kaynak: (Whitman, 1956: 201).

Türkistan ekonomisi tamamen Avrupa Rusya'sının pamuk ihtiyacı çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu dönemde Türkistan'ının en önemli üretimi pamuk alanındaydı. 20. yüz-

yılın başlarında Türkistan'da yapılan pamuk üretimi sayesinde Rus İmparatorluğu dünyanın en fazla pamuk üreten beş ülkesinden birisi olmuştur.

Rus İmparatorluğu'nun dünyadaki pamuk üretiminde bu sıralamasına karşın üretimde verimsiz ve maliyetli bir yöntem izlenilmişti. Rus İmparatorluğu'nun yüksek üretime rağmen pamuk ihracatı düşük olmuştu. Yerel üretim metotları ve ulaşım maliyetleri bu durumun nedeniydi. Türkistan'da toplanan pamuk yerel aracılar tarafından satın alınmakta ve daha sonra tekstil için satılmaktaydı. Bu ilkel bir yöntemde hem satıcı hem alıcı hileye başvurabiliyordu. Satıcılar, pamuğun içine taş, toprak ve çamur bulaştırarak pamuğun ağırlığını arttırmaya çalışıyor; alıcılar ise pazar fiyatını daha iyi bildikleri için üreticilere değerinin altında fiyat teklif ediyorlardı. Sonuçta ise, Rus tekstil sanayiciler Türkistan pamuğunun üretim için neredeyse kullanılamaz olduğunu iddia etmişlerdir. Ulaşım zorlukları hem maliyeti yükselten hem de pamuğun kalitesini düşüren başka bir faktördü. Orenburg-Taşkent demir yolu açılmadan önce toplanan pamuklar gevşek bağlanan balyalarla Taşkent'ten Orenburg'a develer aracılığıyla taşınıyordu. Deve sayısına bağlı olarak Taşkent fiyatının üzerine ulaşım maliyeti %12-16 oranında fiyat ekleniyordu. Ayrıca yolculuk süresince balyalar havayla temas ediyor ve kirleniyordu. Orenburg-Moskova arasında ise balyalar trenlerle taşınmasına rağmen; taşıma açık vagonlarla olduğu için pamuk balyaları yine havayla temas ediyordu. Bir rapora göre bu süreçte ortalama oran olarak pamukların %35'i kullanılmaz hale geliyordu (Whitman, 1956: 192).

Rus Türkistanı bölgesinin %20'sine pamuk ekilirken Rus Türkistan'ının gelirlerinin %50'si pamuktan elde edilen gelirdi. Rus yönetimi süresince, Fergana bölgesinde pirinç ekilen arazilerin oranı %40'tan %4'e inmiştir. Aynı sürede bölgede tahıl ekili arazilerin oranı ise %50'den %12,5'a düşmüştür. Bölgedeki insanların yiyecek tüketimi için gerekli olan tahıl Rus İmparatorluğu'ndan ithal edilmiştir. Her yıl 12 ile 14 milyon pud tahıl ithal edilmiştir. Bu miktar iç tüketimin %15'ine karşılık gelmektedir (Whitman, 1956: 201). Rus İmparatorluğu'nun bölge halkını pamuk üretimine yönlendirmesi sonucu Rus Türkistan'ı tahıl ithalatı yapmak zorunda kalmış; bölgedeki gıda ihtiyacını giderebilmesi Rus İmparatorluğu'ndan gelecek tahıla bağımlı olmuştur.

Rus Türkistan'ında endüstri ise Rus kolonyal yönetimine uygun olarak gelişme gösterememiştir. Pamuk plantasyonları, Rus Türkistan'ının endüstriyel üretiminin %85'ini oluşturmasına karşın Rus Türkistan'ında bir tane bile tekstil fabrikası kurulmamıştı. Bir Rus girişimci, bölgede tekstil fabrikası kurmak istediği vakit Genel Vali Samsonov, bölgede tekstil fabrikası kurulmasının Merkez Rusya'nın endüstrisine zarar vereceği gerekçesiyle bu girişime izin vermemiştir (MacKenzie, 1974: 183). Bölge idaresinin, Türkistan bölgesini her zaman ham madde sağlayıp endüstri ürünleri ithal eden bir konumda tutmak istediği söylenebilir.

Moskova'daki Rus tekstil sanayicileri kanal inşası yoluyla yeni arazilerin pamuk üretimine açılmasını talep etmiştir. Bu yeni açılan kanal etrafındaki büyük arazileri kontrol ederek Moskova'daki fabrikalarına ham madde teminini garanti altına almak istemişlerdir. Rus tekstil sanayicilerinin ana motivasyonları arasında, yatırımlarından kâr elde etmeyi garanti altına almak da vardır. Fakat Rus tekstil sanayicilerinin bu talepleri, St. Petersburg'daki merkez hükümet tarafından askeri güvenliği zedeleyebileceği nedeniyle olumlu yanıt alamamıştır (Morrison, 2008: 234). Bu

açıdan bakıldığında, Rus İmparatorluk devlet yapısı ile Rus kapitalist sınıfının çıkarlarının bazen çeliştiğini görüyoruz.

Pamuğun ana üretim ürünü olduğu Rus Türkistan'ında sulama çok önemlidir. Rus İmparatorluğu, Türkistan bölgesinde su dağıtımı ve su üzerindeki kontrolü hem ekonomik hem de siyasal kontrol açısından elinde tutmuştur (Morrison, 2008: 202). Rus İmparatorluğu, Türkistan'ı *"Aç Stepler"* olarak adlandırarak üretimi arttırabilmek için bir sulama projesi geliştirmişti. Rus İmparatorluğu Hazinesi, Seyhun nehri üzerinde kanallar inşa ederek Zerafşan Vadisi başta olmak üzere Türkistan'da 209.750 desyatina'yı sulamayı hedeflemişti; fakat 1905'e gelindiğinde sadece 12.000 desyatina sulanabilmişti (MacKenzie, 1974: 180). Yine de 1914'e gelindiğinde bölgede eskiden de olan kanalların da tamiri ve işletilmesiyle Zerafşan Vadisi'nde toplam 94 büyük kanal ve 988 küçük kanal bulunmaktaydı (Morrison, 2008: 210). Bu kanallar ile su dağıtımında yolsuzluk çok sık yaşanan bir durumdu. Rus yöneticiler, Aksakallı adı verilen yerel yöneticilere su dağıtımında yetki vermişti. Aksakallıların emrinde ise mirab adı verilen su kanallarının tamiri ile ilgilenen işçiler vardı. Aksakallar fiyat haricinde kendileri fiyat belirlemiş ve bu yetkiyi kendilerine kazanç sağlamak için kullanmışlardı. Bu durum da şikayetlere ve şiddet olaylarına da neden olmuştu (Morrison, 2008: 219-220).

Rus Türkistan'ında toprak sahipliği, Rus yönetiminin bölgeye gelmesinden sonra nihai olarak Rus Çarı'na aitti. Amlakdari adı verilen büyük toprak sahiplerinin statüleri kaldırılmış; topraklar üzerinde özel mülkiyet tanınmıştı (Morrison, 2008: 111).

Tablo 6.14: Türkistan'da Toprak Dağılımı (1868-1910 Yılları Arasında)

Oblast	Toplam alan (desyatina)	Şehir arazisi	Yerleşik yerel alan	Özel sahipler	Rus yerleşimciler	Devlet arazisi	Devlet ormanı	Toplam yerleşimci	Göçebe ya da yerleşim olmayan
Seyhun	47.167.184	90.749	936.147	8.898	159.561	22.926	2.505.945	3.724.226	43.443.588
%	74	0,19	1,98	0,02	0,34	0,05	5,31	7,89	92,10
Fergana	8.451.665	15.149	2.137.677	9.408	9.925	19.726	942.772	3.134.657	5.316.988
%	13	0,19	25,30	0,11	0,12	0,23	11,15	37,09	62,91
Semerkant	8.289.128	15.997	2.221.113	1.415	22.907	59.936	3.914.086	6.235.455	2.053.674
%	13	0,19	26,80	0,02	0,28	0,72	47,22	75,23	24,77
Toplam	63.908.587	121.895	5.294.937	19.721	192.393	102, 588	7,362,803	13,094,337	50.814.250
%		0,19	8,29	0,03	0,30	0,16	11,52	26,49	79,51

Kaynak: (Morrison, 2008: 323).

Bir desyatina'nın yaklaşık olarak 1 hektara eşit olduğu göz önüne alınırsa Semerkant genelinde kişi başına düşen ortalama toprak 30 dönüm olmuştur. Pamuğun dışındaki tarım ürünleri pirinç, sorghum, mısır, tütün ve patates gibi ürünler yetiştirilmektedir. Ayrıca Orenburg-Taşkent demir yolu ile kavun ve üzüm gibi meyveler de Rus İmparatorluğu'na ihraç edilmekteydi. Rus Türkistan'ında hayvancılık da önemliydi. 1910 yılında küçük baş hayvanların sayısının 22.000.000 olduğu tespit edilmişti. (MacKenzie, 1974: 184). Fergana bölgesinde, 1912 yılında yapılan sayımda

77.263 at, 640.094 büyük baş hayvan ve koyun ve 922.044 keçi olduğu tespit edilmiştir (Karimova, 2022). Yine bu miktarlar, tarım alanlarını pamuk üretimine ayırmış Türkistan halkı için yeterli değildi. Seyhun ve Ettisov bölgesinde yaşayan Kırgızların yetiştirdiği hayvanlar Rus Türkistan'ında yaşayan halkın tüketimi için Fergana bölgesine getirilmiştir (Karimova, 2022).

Tablo 6.15: Semerkant'ta Kişi Başına Düşen Toprak (1868-1910 Yılları Arasında)

Bölge	Kişi başına düşen toprak (desyatina)	Sulanan Arazi (desyatina)	Kişi bşına düşen toprağın toplam toprağa oran (%)
Semerkant	2,2	1,3	59
Kattakurgan	2,2	1,6	72
Hucend	3,4	2,9	85
Cizzak	4,1	2	48
Ortalama	3	1,95	65

Kaynak: (Morrison, 2008: 324).

Tarım ürünleri haricinde ise bölgede diğer ekonomik faaliyetler de vardı. 1900 yılında Fergana'da petrol bulunmuştu. 1910 yılında Fergana'da üretilen petrol 846.741 pud'ı bulmuştu (MacKenzie, 1974: 184). Türkistan bölgesinin önemli bir madeni de altındı.

Bölgedeki altın varlığı 6. yüzyıldan beri bilinmekteydi. 18. Yüzyılın ilk yarısında Türkistan'ı ziyarete giden Rus seyyahlar Gladyşev ve Muravin, Hive Hanlığı'ndaki altın varlığını bildirmiştir. 1795 yılında ise Naurus Hasanov isimli bir kişi Taşkent yakınlarındaki Çirçik Nehri kıyısında altın madenciliği yapıldığını bildirmiştir. Rus idaresi altında da Türkistan'da zaman zaman kişilere altın aramak için ruhsat verilmiştir (Turayeva, 2020: 200-201).

Rus Türkistan'ında ticari hayat gayet canlıydı. Türkistan şehirlerinin pazarları özellikle Rus menşeili mallarla doluyordu. Pazarlar şehir merkezlerinde kurulurdu. Pazarlarda mağazalar sattıkları ürünün ismiyle anılırdı. Andican'da 1411 mağaza, Margilan'da ise 1980 mağaza bulunuyordu. Fergana bölgesinde büyük köylerde dahi pazarlar kurulurdu. Fergana etrafında köylerde kurulan pazarların sayısı 78'i bulmuştu (Karimova, 2022).

Rus Türkistan'ı Genel Valiliği, Türkistan'da ticari hayatı canlandırmak için sık sık fuarlar düzenlemiştir. Bu fuarların en önemlisi Taşkent'te kurulan fuardı. 1871 yılında Rus İmparatorluğu'ndan Taşkent'e getirilen ürünlerin değeri 216.654 ruble idi. Bu mallardan Rus tüccarlar tarafından ithal edilen mallar 146.447 ruble değerinde iken; yerel tüccarlar 70.207 ruble değerinde mal ithal etmiştir. 1871 yılında 438.810 ruble değerinde pamuk, 116.775 ruble değerinde ipek, 18.900 ruble değerinde iplik ve 6.257 ruble değerinde meyve ihraç edilmiştir. 1872 yılında Taşkent'te düzenlenen fuarda 416.349 ruble değerinde mal ithal edilmiştir. Bu malların 330.495 ruble değerine karşılık gelen mallar Rus tüccarları; 85.854 ruble değerindeki mallar yerel tüccarlar tarafından ithal edilmiştir. Rus pazarına ihraç edilen 430.891 ruble değerindeki malların; 312.366 ruble değerindeki kısmı Rus tüccarlar tarafından 118.525 ruble değerindeki kısmı yerel tüccarlar tarafından ihraç edilmiştir. 1872 yılından sonra Türkistan'ın iplik ihracatı düşmüştür. Bu, Türkistan'ın pamuğu ham madde olarak sağlaması ve artık iplik gibi sanayi ürünlerinin Rus İmparatorluğu'nda üretilmesi ile ilgilidir. 1873 ve 1874 yıllarında Taşkent'te düzenlenen fuarlarda 11.035.572 ruble değerinde mal Rus İmparatorluğu'ndan ithal edilmiş; 3.094.537 ruble değerinde mal ihraç edilmiştir (Karimova,

2022). Sadece birkaç yıl içinde Taşkent'teki fuarda ticaret dengesinin nasıl değiştiği görülmektedir. İthalat ihracatın neredeyse dört katı olmuştur.

Taşkent, Rus Türkistan'ının ticaret merkezidir. Taşkent'ten çıkan kervanlar hem Rus İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerine hem de Türkistan'ın şehirlerine ulaşmıştır.

Tablo 6.16: 1874 Yılında Taşkent'ten Çıkan Kervanların Gittiği Şehirler ve Miktarları

Şehir	Deve	At Arabası/Vagon
Orenburg	5.996	-
Petropavlosk	1.492	-
Troitsk	6.175	1
Seyhun bölgesi	7.718	1.020
Hokand	3.550	780
Buhara	143	27
Kaşgar	87	107
Ceyhun bölgesi	28.578	2.545

Kaynak: (Karimova, 2022).

Tablo 6.17: Taşkent'in 1874 Yılında Diğer Şehirlerden Yaptığı İthalatın Değerleri

Şehir	İthalat Değeri (ruble)
Hokand	1.472.175
Seyhun bölgesi	1.330.703
Zerafşan bölgesi	190.020
Buhara	186.827
Kaşgar	29.524
Goli	837

Kaynak: (Karimova, 2022).

Yukarıdaki tablolar Rus İmparatorluğu'nun bölgeden ham madde ihraç edip Türkistan bölgesini mamul madde ithal eden bir ekonomik yapıya mahkûm ettiğini göstermektedir. Orta Çağ'da dünyanın kâğıt üretimi merkezlerinden biri olan Türkistan'ın, 19. yüzyılın sonunda kitap ithal eden bir bölgeye dönüşmesi bölgede çarpıcı bir ekonomik dönüşümün yaşandığını göstermektedir.

Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'na demir yolu ile bağlanması bölgede ihracat ve ithalat aktivitelerini arttırmıştır. Rus Türkistan'ının tek ticaret yaptığı yer Rus İmparatorluğu'ydu. Aşağıdaki tablo 1887-1890 yılları arasındaki ithalat ve ihracat ürünleriyle beraber bu ürünlerin miktar göstermektedir.

Tablo 6.18: Rus Türkistan'ının En Çok İhraç Ettiği Altı Ürünü (1887-1890 Yılları Arası)

Ürün	Miktar (pound)[4]
Pamuk	49.546.152
Kurutulmuş meyve	7.496.883
Pirinç	6.689.702
Kumaş	5.002.152
İpek	113.959
Deri	79.633

Kaynak: (Karimova, 2022).

Tablo 6.19: Rus Türkistan'ının En Çok İthal Ettiği Beş Ürün ve Miktarları (1887-1890 Yılları Arası)

Ürün	Miktar (pound)
Şeker	8.137.042
Kalay	1.905.132
Tarım için makine	39.521
Kitap	37.913
Endüstri için makine	10.929

Kaynak: (Karimova, 2022).

Ticaretin gelişmesi için Genel Vali Kaufman, Buhara ve Hive Hanlıkları'ndan Taşkent fuarına gelen tüccarlara uy-

4 Pound ağırlık birimi olarak 0,453 kilograma karşılık gelmektedir.

gulanan vergiyi yasaklamış; Rus Türkistan'ında yaşayan tüccarlar da bu vergiden muaf tutulmuştur. Fakat 1872 yılında bu vergi tekrar yürürlüğe girmiştir. 1874 yılında Rus Türkistan'ının ithalatını azaltmak için yabancı tüccarlara yüksek gümrük tarifeleri uygulanmaya başlanmıştır. 1875 yılında da Devlet Gümrük Komitesi kararıyla bütün tüccarlara ek vergiler konulmuştur. Bu durum bölgedeki ticari hayatı olumsuz yönde etkilemiştir (Karimova, 2022).

Rus Türkistan'ında vergiler aksakallı denilen yerli görevliler tarafından toplanılırdı. Bu görevlilerin atanma süreci ise şeffaf olmayıp; hem Rus idaresi düzeyinde hem de yerel toplayıcılar arasında yolsuzluk yaygındı (Morrison, 2008: 93). 1868 yılında Step Komisyonu, Türkistan bölgesinde toplanan vergilerin yarısının verimsizlik ve yolsuzluk yüzünden kaybolduğunu rapor etmiştir (Morrison, 2008: 112).

Tablo 6.20: Rus Türkistan'ında Toplanan Vergilerin Türü (1893, 1902, 1909)

Vergi Türü	1893		1902		1909	
	Miktar (ruble)	Oran (%)	Miktar (ruble)	Oran (%)	Miktar (ruble)	Oran (%)
Arazi Vergisi	2.852.262	51	3.734.824	41,1	5.760.645	32,9
Ev Vergisi	736.583	13,2	779.228	8,6	-	-
İçecek Tekeli	335.376	6	872.702	9,6	-	-
Tütün Vergisi	62.330	1,1	145.886	1,6	-	-
Gümrük	662.840	11,9	2.208.088	22,2	5.173.789	29,4
Pul Vergisi	117.850	2,1	323.983	3,6	-	-
Ticaret Vergisi	420.760	7,5	634.826	7	-	-
Posta	212.623	3,8	260.366	2,9	-	
Telgraf	185.757	3,3	309.284	3,4	-	-
Toplam	5.586.381		9.079.347		17.588.723	

(Morrison, 2008: 293-294).

Bu tablo, bölgede toplanan gümrük vergisinin 15 yıl içerisinde toplam vergiler içindeki oranının ve toplanan vergi miktarının üç katına çıktığını göstermektedir. Ticaret faaliyetlerinden toplanan vergi miktar olarak artmasına rağmen, oranı değişmeden kalmıştır. Bu olgu, bölgedeki ticaret faaliyetlerine yönelik gümrük vergilerinin toplanmasının Rus İmparatorluğu'nun önceliği olduğunu göstermektedir. 1905 yılında Rus İmparatorluğu'nun Japonya'ya yenilmesi Rus İmparatorluğu'nun Asya'da genişleme hayallerini sona erdirmişti. Yenilgiyi takip eden 1905 Devrimi ve Rus İmparatorluğu'nun dış borcu da Rus İmparatorluğu'nun hareket özgürlüğünü kısıtlayan diğer faktörlerdi. Rus İmparatorluğu dikkatini Balkanlara yöneltmiş; Rus politika yapıcılarının gözünde Türkistan bölgesinin stratejik önemi azalmıştı (MacKenzie, 1974: 181). Bu şartlar altında Rus İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rus İmparatorluğu, Türkistan kaynaklarını yerel dengeyi gözetmeden sömürmeye devam etti (Buttino, 1990: 59). Savaş, 1917 Devrimine giden yolu açtı ve hem Rus İmparatorluğu hem de Türkistan bölgesi politik ve ekonomik açıdan değişti.

6.5. 1917-1924 Yılları Arasında Ekonomi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkistan üzerindeki sömürü artmıştı. Pamuk fiyatları %50 arttırılmasına rağmen tahılın fiyatı %100 oranında yükselmişti. 1915-1917 arasında tahıl ekilen arazinin oranı %23 azalmıştı (Buttino, 1990: 61). Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'ndan tahıl ithal ettiği göz önünde bulundurulduğunda, tahıl fiyatının yükselmesinin bölge halkını açlığa mahkûm ettiği görülecektir.

Tablo 6.21: Ekilen Arazi ve Hayvan Sayısı (1915, 1917, 1920)

Yıl	Ekilen Arazi (bin desyatina)			Üretim (milyon pud)		Hayvan Sayısı (milyon baş)	Kişi başına düşen		
	Toplam	Pamuk	Tahıl	Pamuk	Tahıl		Tahıl alanı (desy.)	Tahıl Üretimi (pud)	Hayvan Sayısı
1915	3289,2	2532,7	523,6	106,1	14	22.468,1	0,35	15,2	3,16
1917	2477,6	1958,1	241	56,2	10,2	19.650,6	0,30	8,6	3
1920	1673	1309,4	87,7	-	1	8458	0,25	-	1,58

Kaynak: (Buttino, 1990: 61).

Tabloda görüldüğü üzere kişi başına düşen tahıl üretimi 1915'ten sonra neredeyse iki kat düşmüştür. Tahıl üretiminin azalmasının yanı sıra pamuk üretiminde verimlilikte azalmış; üretimde dalgalı bir seyir gözlemlenmiştir. Rus İmparatorluğu, bu tek yanlı ürün politikası ile bölgeyi kendisine bağımlı kılmıştır.

Bölgedeki tahıl üretiminin tek alıcısı Rus İmparatorluğu olmuş; bölgedeki insanların beslenmesi Rus İmparatorluğu merkezinin takdirine bırakılmıştır.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rus Devrimciler Türkistan'da yönetimi devralmış; diktatoryal yönetimi kurmuşlardır. Ekonomide insanlardan zorla mal ve yiyecek toplanmış; yiyecek ve diğer ekonomik unsurların dağıtımında merkeziyetçi bir dağıtım modeli benimsenmiş; yiyecek dağıtımında Rus nüfusa ayrıcalıklı davranılmıştır.

Bu model felaketle sonuçlanmış pazarlarda yiyecek tamamen kaybolmuştur (Buttino, 1990: 62). Çarlık dönemi ekonomik politikaları ve daha sonra da Rus İç Savaşı bölgedeki ekonomik faaliyetlere büyük darbe vurmuştur.

Tablo 6.22: Ekilen Pamuk Alanı ve Hasat (1915-1925)

Yıl	Ekilen Alan (bin desyatina)	Hasat (bin pud)
1915	523,6	14.035
1916	533,8	11.011
1917	339,4	5.583
1918	80	1.250
1919	103,2	725
1920	87,7	525
1921	88,1	400
1922	51,4	503
1923	147	1.908
1924	302,6	3.960
1925	402,8	-

Kaynak: (Whitman, 1956: 204).

Tablo 6.23: Etnik Gruplara Göre Ekili Toprak Dağıtımı (desyatina) (1917-1920)

		Yapay sulamayla sulanan arazi	Kuru tarım yapılan arazi	Toplam Ekilen Arazi	Ekili Toplam Arazide Değişiklik Oranı (%)	Kişi Başına Düşen Arazi
Ruslar	1917	189.252	207.158	396.405	-28	1,14
	1920	166.619	116.892	283.511		0,72
Yerleşik Hayata Geçirilmiş Yerel Halk	1917	1.323.930	506.265	1.830.195	-39	0,57
	1920	893.930	221.688	1.115.618		0,42
Göçebe	1917	365.867	155.891	521.758	-46	0,29
	1920	227.395	56.825	284.220		0,23

Kaynak: (Buttino, 1990: 63).

Ruslar ve yerel halk, ekili arazilerinin %40'ıa yakın ekili arazilerini kaybetmiştir; bölgedeki nüfusun az olması da kişi başına düşen arazinin az olması sonucunu doğurmuştur (Buttino, 1990: 63). Türkistan'da Rus yönetimine karşı başlayan Basmacı hareketinin kökeninde de kırsal alandaki hoşnutsuzluk yatmaktadır. Yiyeceğe ulaşmada zorluklar bölgede halk hareketlerine neden olmuş; Sovyet yöneticiler bu silahlı grupları haydut anlamına gelen *"basmacı"* olarak adlandırmıştır (Northtrop, 2004: 15). Ekili arazinin yanı sıra Türkistan'daki hayvan sayıları da azalmıştır.

Tablo 6.24: Ruslar ile Yerleşik ve Göçebelere Göre Hayvan Sayısı (1917, 1920)

		At ve Deve	Eşek	Öküz	Keçi ve Koyun	Domuz	Toplam	Değişim (%)	Kişi başına düşen hayvan sayısı
Ruslar	1917	156.931	514	333.683	459.553	73.210	1.023.891	-6,5	2,8
	1920	154.471	574	332.981	379.013	89.894	956.933		
Yerleşik Hayata Geçirilmiş Yerel Halk	1917	607.593	117.061	1.202.457	3.325.751	2.123	5.254.987	-48	1,6
	1920	357.677	102.472	751.240	1.520.316	3.444	2.735.149		
Göçebe	1917	1.655.329	28.942	911.059	10.998.261	58	13.593.649	-64,4	7,6
	1920	599.713	15.605	413.948	3.948.959	257	4.978.482		4

Kaynak: (Buttino, 1990: 64).

Bu rakamlar incelendiğinde, üç yıl boyunca Türkistan'da yerel halkın hayvan kaybının sayı ve oran olarak Rusların hayvan kaybından daha fazla olduğu görülecektir. Türkistanlılar arasında ise özellikle göçebelerin hayvan kaybının en yüksek olduğunu görebiliyoruz. Göçebelerin en önemli geçim kaynağının hayvancılık olduğunu gözüne aldığımızda, bu tarihte göçebelerin büyük bir gelir kaybı ve refah düşüşü yaşadığı açıktır. Basmacı hareketinin kökenlerini bu olguda aramak gereklidir. Rus İç Savaşı sırasında (1917-1922) Türkistan, demir yoluna uygulanan abluka nedeniyle izole bir şekilde kalmış; bölgede Basmacı hareketi başta olmak üzere bağımsızlık isteyen çeşitli grupların silahlı mücadeleleri olsa da 1920 yılı sonunda Sovyet merkez yönetimi Türkistan'ın kontrolünü elinde tutmayı başarmıştır (Wheeler, 1964: 113–114). Bolşevik Partisi'nin resmi politikası Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan'da var

olan kolonyal düzeni değiştirme şeklinde olmuştu. Böylece Türkistan halklarının gönüllü bir şekilde katılacağı düşünülmüştü. Fakat Türkistan'ın Sovyet kontrolüne girmesi gönüllü katılımdan ziyade Kızıl Ordu'nun bölgeyi askeri olarak işgaliyle gerçekleşti (Coates & Coates, 2017: 68-74). Bolşevik yönetiminde Türkistan'ın iç sınırları yeniden çizilmiş; 1924 yılında Özbek ve Türkmen Sosyalist Cumhuriyetleri yaratılmış; beş yıl sonra Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Özbek Cumhuriyeti'nden koparılarak oluşturulmuş; önceden Rus Sosyalist Cumhuriyeti'nin parçası olan Kazakistan ve Kırgızistan da 1936'da cumhuriyet statüsüne yükseltilmiştir (Northtrop, 2004: 17).

Sosyalizm

Sosyalizm üretim araçlarını özel mülkiyetten alıp organize toplumun cisimleşmiş hali olan devlete transferini öngörmektedir. Sosyalist devlet üretim araçlarının mülkiyetini kontrol eder ve yönetir. Sosyalist idare anlayışa göre sosyalist idarede bu transfer olurken hukuk prosedürlerinin takip edilmesine gerek yoktur (Mises, 1981: 44). Lenin'e göre sosyalizm kapitalizm ile komünizm arasındaki geçiş dönemini ifade etmekteydi. Bu geçiş döneminde kapitalizm yenilmiş ama yok edilmemiş; komünizm var olmaya başlamış ama çok zayıftı. Bu yüzden proletarya diktatörlüğü bu geçişi yönetmek üzere kurulmuştu (Balibar, 1977, ss. 139-140). SSCB de proletarya diktatörlüğünün cisimleşmiş haliydi. SSCB Komünist Partisi, bir diktatörlükten beklenebileceği üzere kendisinden başka politik ve ekonomik gücün var olmasına izin vermemişti.

İç Sömürge

Aynı ülke sınırları içinde bulunan genellikle farklı bir etnik gruba ait olan bölgelerin kaynaklarını merkeze baskı yoluyla aktarmayı ifade eder (Casanova, 1965: 27).

6.6. Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) Ekonomisi

Sovyetler Birliği'nin temel argümanı Türkistan bölgesindeki halkların kolonyal yönetim altında ezildiği; Sovyet sisteminin ise kolonize edilmiş halkları özgürleştirdiği şeklindeydi (Slezkine, 1994: 421). Fakat Sovyetler Birliği, Rus İmparatorluğu gibi kolonyal bir imparatorluktu. Sovyetler Birliği'nde güç hiyerarşik bir şekilde organizeydi ve bu hiyerarşi kendisini coğrafi, etnik, kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda hissettirmekteydi (Northtrop, 2004: 22).

Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) 1924 yılında Türkistan'ın Özbek kısımları ve Buhara'nın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. ÖSSC, Andican, Buhara, Kaşkaderya, Nemengan, Semerkant, Surhanderya, Taşkent, Fergana ve Harezm bölgeleriyle beraber Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden meydana gelmiştir. ÖSSC'nin toplam yüz ölçümü 158.000 kilometre kareye ulaşmıştır. ÖSSC'de Özbek nüfusun yanı sıra Karakalpak, Rus, Tacik ve Kazaklar da bulunmaktaydı (Coates & Coates, 2017: 241). Özbekistan, Sovyetler Birliği döneminde de iç sömürge durumunda olmaya devam etmiştir.

Türkistan'ın siyasal sınırlarının yeniden oluşturulmasından sonra, ekonomik düzenin de tasarlanmasına başlanmıştı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) adından anlaşılabileceği sosyalist bir ekonomi anlayışı ile 1922'den 1991'e kadar yönetilmişti. ÖSSC de sosyalist ekonomi modeli ile kurulmuştur.

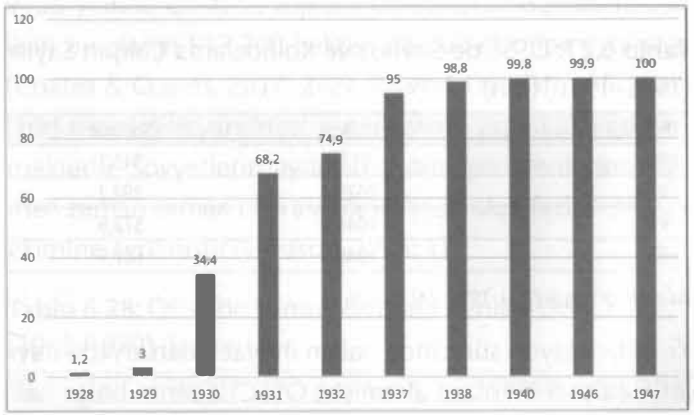
6.6.1. ÖSSC'de Tarım Ekonomisi

ÖSSC'de 1924 yılından 1925 yılına kadar nüfusun %85'i tarım sektöründe istihdam edilmişti. Tarım ürünleri, ÖS-

SC'nin toplam üretiminin %80'ini oluşturuyordu. Endüstri'nin %90'ı ise tarım ham madde ürünlerinin işlenmesinden oluşuyordu (Topildiev et al., 2021: 707). Böylece ÖSSC büyük bir Sovyet çiftliği haline getirilmişti.

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi kolektivizasyon ÖSSC'de hızlı bir şekilde uygulanmıştı. Aşağıdaki grafik ÖSSC'deki kolektif çiftliklerin toplam çiftlik içindeki payını göstermektedir. 1947 yılına gelindiğinde ÖSSC'de özel mülkiyete ait çiftlik kalmamıştı.

Şekil 6.4.: ÖSSC'de Tarım Kolektif Çiftlik Oranı (1928-1947) (%)

Kaynak: (Topildiev et al., 2021: 708).

ÖSSC'de kolektivizasyon büyük tepkilere neden olmuştu. 1929 yılı sonbaharından 1930 ilkbaharına kadar Stalin'e gönderilen şikâyet dilekçelerinin sayısı 50.000'i bulmuştu. Aynı sürede Sovyet Presidiyum'un Başkanı Mihail Kalinin'e gönderilen dilekçe sayısı ise 85.000 civarındaydı. Ayrıca ÖSSC'deki Komünist Parti liderlerine de çok sayıda şikayet dilekçesi ulaştırılmıştı (Rasulov, 2017: 1). Bu şikayetlere rağmen ÖSSC'de kolektivizasyon programı uygulanmaya devam etmiştir.

Kolektivizasyon

Marksist ve Leninist ekonomik anlayışa göre çiftçilerin paylarının birleştirilerek büyük bir kooperatif tarzında çiftlikler oluşturulması tarımın sosyalist yapılanması için atılması gereken önemli bir adımdı. Lenin hızlı bir şekilde uygulanacak kolektivizasyonun tehlikelerini görerek küçük ölçekte mülkiyete izin vermişti. Fakat Stalin devrime tehlike olarak gördüğü "kulak" adı verilen zengin çiftçilerin elimine edilmesini gerekli görerek hızlı bir kolektivizasyon programını devreye sokmuştur. Gerçekte ise zengin olarak adlandırılan bu çiftçiler Batı standartlarında son derece yoksuldu. Stalin'in alevlendirdiği bu sınıf savaşı ile neredeyse bütün Sovyet tarım toprakları devletleştirilmişti (Fallenbuchl, 1967: 1).

Kolektivizasyona karşı başka bir direniş çeşidi de halkın bulunduğu toprakları terk etmesi şeklinde olmuştur. Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (OGPU) 1930 yılının ilk çeyreğinde yayınladığı raporda Surhanderya'da çiftçilerin hayvanlarını satıp Afganistan'a göç ettiklerini yazmıştır. Aynı yılda, Yeni Buhara'da kalan 10 özel çiftliğin boşaltıldığı; Andican'da 20 Şubat'tan 24 Şubat'a kadar 37 aile evini boşalttığı ifade edilmiştir (Rasulov, 2017: 3). Sovyet yönetimi, kolektivizasyon için güç kullanımına da başlamıştır. Sadece 1931 yılında tutuklanan *"kulak"*ların sayısı 22.000'dir (Dooley, 2009: 25). Özbek toprakları da kolektivizasyon ile ya sovhozlara ya da kolhozlara dönüştürülmeye devam etmiştir.

ÖSSC'de sovhozların ve kolhozların sayısı kolektivizasyon ile birlikte artmıştır.

Sovhozlar

Sovhozlar, Sovyetler Birliği'nde devlet işletmeleridir. SSCB Anayasası'nın altıncı maddesinde toprak ve toprağın altı, sular, ormanlar, fabrikalar, değirmenler, madenler, maden ocakları, deniz, hava ve şimendifer nakliyatı, bankalar, iletişim araçları, devlet tarafından kurulmuş olan büyük tarımsal-zirai işletmeler, (sovhozlar, makine ve traktör istasyonları dahil), şehirde ve sanayi merkezlerindeki başlıca oturma evleri devletin mülkiyeti olarak tanımlanmıştır. Devletin mülkiyeti halkın mülkiyeti anlamına gelmektedir. Sovhozlar aracılığıyla zengin toprak sahiplerinin topraklarına el konulmuştur. Sovhozlar bir alanda uzmanlaşma ilkesine göre kurulmuş ve Narkomzem komitesinin yönetiminde çalışmışlardır (Turan, 2011: 317).

Kolhozlar

Kolhozlar, devletin kontrolü altında tarımsal üretim yapan birimlerdir. SSCB Anayasası beşinci ve yedinci maddeleriyle bu üretim birimlerini düzenlemişti. Bu maddelere göre toprak mülkiyeti devlete ait olmakla beraber yararlanma hakkı kolektif yani kolektif çiftlik tüzel kişiliğine aitti. Kolhozun bütçesi kolhoz tarafından belirlenmekte yine kolhoz başkanı ve yönetim kurulu üyeleri de kolhoz üyeleri tarafından seçilmekteydi (Turan, 2011: 319).

Tablo 6.25: ÖSSC'de Sovhoz ve Kolhoz Sayısı (1924, 1940)

Yıl	1924	1940
Sovhoz Sayısı	15	85
Kolhoz Sayısı	62	7499

Kaynak: (Topildiev et al., 2021: 708).

Tablo incelendiğinde ÖSSC'de kolhozların sayısının sovhozlardan daha farklı olduğu görülecektir. Bu durum sonraki yıllarda sovhozların lehine değişmektedir. Kolhozlar lağvedilmiş; sovhozlar arttırılmıştır.

Tablo 6.26: ÖSSC'de Sovhoz ve Kolhoz Sayıları (1950-1990)

Yıl	1950	1960	1970	1980	1990
Sovhoz	98	192	377	888	1108
Kolhoz	3316	978	1056	854	340

Kaynak: (Topildiev et al., 2021: 708).

Bu rakamlar, Sovyet merkez yönetiminin daha özerk bir yapıya sahip kolhozların varlığının ÖSSC'de tehlikeli gördüğünü ve direk olarak devlet sahipliğinin ve yönetiminin olduğu sovhozların sayısını arttırdığını göstermektedir. Yine de kolhozlarda çalışan işçilerin sayısı sovhozların önünde olmuştur.

Tablo 6.27: ÖSSC'de Sovhoz ve Kolhozlarda Çalışan Sayısı (1965-1976) (bin)

Yıl	Kolhoz	Sovhoz
1965	917,7	343,3
1970	1029,4	392,2
1975	1046,6	572,9
1976	1045,8	607,9

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 44).

Kolektivizasyon sürecinde halkın ihtiyacından ziyade devletin ihtiyacı ön plana alınmıştır. ÖSSC'de tarım bölge halkının beslenme ihtiyacı için değil, Sovyet devletinin sanayi ihtiyacı için ham madde sağlamak üzere organize edilmişti. Moskova'daki merkezi planlamacılar Sovyetler Birliği'nin pamuk ihtiyacı için ÖSSC'de pamuk ekimini savunurken, Özbekler aynı görüşü paylaşmamıştır. 1920'li yıllarda sadece pamuk üretilmesine yönelik tepki, kendisini *"Pamuk Yenilmez"* sloganıyla ifade ediliyordu. Merkez yönetim tahıl üreten çiftçileri hedef almıştır. Sovyetler Birliği döneminde pamuk ekimine verilen öncelik yüzünden Özbek kamu görevlilerini dahi öfkelendirdiklerini; fakat yapılan baskılar dolayısıyla bu duygularını açıklayamadıkları bazı

gözlemciler tarafından rapor edilmiştir. Özbek kamuoyunu ikna için Sovyet liderliği basını mobilize etmekte; gazete ve radyo haberleri pamuk hasadındaki gelişmeleri günü gününe izlemekte; bazı model çiftliklerin başarı ve başarısızlıkları pamuk ekimini özendirmek için haberlerde yer almaktadır. (Gleason, 1985: 2-3). Bu teşviklerin yanında Sovyet devleti yerel üreticilere üretim kotaları getirmiştir. Bu strateji, Sovyet endüstrileşmesi için gerekli olan sermayeyi sağlamak üzere kurulmuştur. Bu sermayenin bir kısmının pamuk satışından sağlanması öngörülmüştür (Khan & Ghai, 1979: 21).

1938 yılında ÖSSC'de toplam ekili alan 2.832.300 hektar iken bu alanın 917.200 hektarı pamuk ekimine ayrılmıştı (Coates & Coates, 2017: 242). Bu veri, ÖSSC'de ekili alanların neredeyse yarısında pamuk ekimi yapıldığını göstermektedir. Sovyetlerin aydınlatıcı olmayan verilerine rağmen zaman zaman ekili alanların %65'inden fazlası pamuk ekimine ayrılmıştır (Gleason, 1985: 1).

Tablo 6.28: ÖSSC'de Pamuk Ekimine Ayrılan Ekilin Alan (1938-1980) (hektar)

Yıl	Ekili Alan
1938	917.200
1940	1.022.600
1960	1.427.900
1970	1.709.200
1980	2.000.000

Kaynak: (Spoor, 1993: 9).

1960'lı sonuna doğru Özbek Bilimler Akademisi'ne bağlı İktisat Enstitüsü pamuk üretimi, mekanizasyonu ve araştırması için Pahta Programını hazırlamıştır. 1978 ve 1982 yılında düzenlenen iki konferansla Pahta Programı sistemik hale getirilmiştir. Pahta Programının iş gücü, pamuğun işlenmesi, su kullanımı gibi 10 alt projelerden oluşmakta ve temel amacı Sovyetler Birliği'nin pamuk talebini karşılamaktı (Gleason, 1985: 4-6). 1987 yılında Moskova'da yayınlanan Literaturnaya Gazata, ÖSSC'nin bir pamuk diktatörlüğüne dönüştüğünü yazmıştır. Pahta Programının büyük bir başarısızlıkla sonuçlandığını yazan gazete ÖSSC'yi büyük bir pamuk çiftliğine benzetmiştir (Spoor, 1993: 12). Bu teşhisin Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov tarafından 1985'te uygulanmaya başlanan özellikle ekonomik alanda partinin eleştirilmesini teşvik eden glasnost (açıklık) politikasından sonra gelmesi dikkat çekicidir. Glasnost'a kadar Sovyetlerin pamuk politikasının yol açtığı sorunlar Sovyetler Birliği içinde dile getirilmekten kaçınılmıştır.

Tablo 6.29: Pahta Programı Sonrası SCCB'de Pamuk Üretimine Ayrılan Arazi (1960-1972) (1000 hektar)

Yıl	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Diğer Cumhuriyetler	Toplam
1960	1.450	172	222	220	43	71	14	2.192
1961	1.510	201	249	240	43	76	13	2.332
1962	1.567	204	241	241	43	79	12	2.387
1963	1.628	217	257	245	44	79	10	2.480
1964	1.623	224	255	227	48	75	8	2.460
1965	1.617	228	257	215	46	73	6	2.442
1966	1.625	230	268	218	45	73	4	2.463
1967	1.603	233	275	210	46	73	2	2.442
1968	1.605	239	279	204	44	74	-	2.445
1969	1.669	242	312	198	45	74	-	2.540
1970	1.709	254	397	193	118	75	-	2.746
1971	1.707	261	401	206	118	77	-	2.770
1972	1.681	261	405	197	116	75	-	2.735

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 4).

Pahta Programı

Sovyetler Birliği, pamuğu Soğuk Savaş'ın stratejik bir unsuru olarak görerek Özbek toprakları başta olmak üzere Türkistan bölgesinde kanallar açarak, tarımda mekanizasyonu geliştirerek, yetiştirmede kimyasal üretimini de teşvik ederek pamuk üretimini arttırmayı hedeflemiştir. Pahta programıyla Sovyet devlet araçları pamuk üretimi için mobilize edilmiştir (Cucciolla, 2017, ss. 89-92).

Tablo 6.30: SSCB'de Pamuk Üretimi (1960-1973) (1000 metrik ton işlenmemiş pamuk)

Yıl	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Diğer Cumhuriyetler	Toplam
1960	2.949	399	363	366	49	126	37	4.289
1961	3.154	484	391	244	64	154	27	4.518
1962	3.006	435	378	277	55	125	28	4.304
1963	3.689	540	460	273	63	170	15	5.210
1964	3.671	546	463	340	81	168	16	5.285
1965	3.904	609	553	335	86	167	8	5.662
1966	4.083	631	656	336	88	184	3	5.981
1967	4.045	618	702	333	94	177	1	5.970
1968	4.011	642	712	333	70	177	-	5.945
1969	3.861	626	692	299	90	140	-	5.708
1970	4.495	727	869	336	276	187	-	6.890
1971	4.511	788	920	382	296	204	-	7.101
1972	4.710	743	931	431	292	189	-	7.296
1973	4.750	750	930	430	265	190	-	7.315

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 5).

Tablo 6.31: SSCB Cumhuriyetlerinde Pamuk Çiftliklerinin Sayısı (1971)

Cumhuriyet	Pamuk çiftliklerinin sayısı	Pamuk ekili arazi (1000 akre)	Çiftlik başına ortalama pamuk arazisi (akre)
Özbekistan	1.151	4.218	3.665
Tacikistan	192	645	3.359
Türkmenistan	287	991	3.453
Azerbaycan	419	509	1.215
Kazakistan	56	292	5.214
Kırgızistan	49	190	3.878
Toplam SSCB	2.154	6.845	3.178

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 6).

Bu tablolar, Pahta Programının ana eksen olarak ÖSSC'de kurulduğunu net bir şekilde göstermektedir. SSCB, Çarlık Rusya'sında olduğu gibi Özbek bölgesini tek bir ürün yetiştirme çerçevesinde organize ederek sömürme faaliyetlerini hızlandırmıştır.

Tablo 6.32: ÖSSC'de Pamuk Tarımında Makineleşme (1960-1971)

Yıl	Makine ile hasat yapılan pamuk miktarı (1000 metrik ton)	Makineleşme ile toplanması hedeflenen pamuk miktarında başarı oranı (%)
1960	501	-
1961	233	38,8
1962	310	-
1963	578	92,3
1964	816	108,8
1965	910	91
1966	1.329	115,5
1967	1.563	115,7
1968	1.625	104,8
1969	1.140	67
1970	1.566	87
1971	1.837	108,8

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 14-16).

1959 yılına kadar ABD'nin Kaliforniya eyaletinde; 1962 yılına kadar Teksas'ta üretilen; 1965 yılına gelindiğinde Mississippi'de; 1968'de de Güney Carolina'da üretilen pamukların dörtte üçü makineleşme sayesinde üretilmiştir. Sovyetler Birliği hiçbir cumhuriyetinde hiçbir zaman bu orana ulaşamamıştır. 1960 ve 1970'li yıllarda makineleşme görülse de 1980'li yıllarda pamuk hasadında makine kullanımı azalmıştır (Pomfret, 2002: 171).

Tablo 6.33: ÖSSC'de Kolhoz ve Sovhozlarda Makineleşme (1976)

	Kolhoz	Sovhoz
Her bin hektar ekilen alan için traktör sayısı	47	30
Her bin hektar ekili pamuk için hasatçı sayısı	15	20
Traktör başına işçi sayısı	13	10

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 65).

Makineler bazı pamukları toplamadan bırakmış; bazı pamuklara zarar vermiş ve toprağın yapısını bozmuştur. Pamuk hasadında makinelerin kullanımının maliyeti faydalarını geçmiş; bu yüzden elle toplama tekrar yaygın hale gelmiştir (Pomfret, 2002: 173-174).

Tablo 6.34: Kolhoz ve Sovhozlarda İşlenmemiş Pamuk Maliyeti (1966-1970)

	ÖSSC	SSCB
Kolhoz	İşlenmemiş her metrik ton pamuk başına ruble	İşlenmemiş her metrik ton pamuk başına ruble
1966	320	332
1967	329	352
1968	338	357
1969	369	389
1970	384	404
Sovhoz		
1966	294	298
1967	304	308
1968	331	339
1969	368	389
1970	358	362

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 17).

Tablo 6.35: ÖSSC'de Kolhoz ve Sovhozlarda Pamuk Maliyeti

	Kolhoz	Sovhoz
Her hektar için hasat (ton pamuk)	3,30	2,56
Üretim maliyeti (her ton için ruble)	417	441
Direk işçi maliyeti (her ton için çalışılan saat)	330	260

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 64).

Bu tablolara bakıldığında, kolhozların makineleşme oranının sovhozlardan daha fazla olduğu görülecektir. Makineleşme üretim maliyetini azaltmasına rağmen işçi maliyetini arttırmaktadır. Pomfret'in makinelerin bazı ürünleri toplamadığı açıklamasının burada doğru olduğu görülebilir. Makine hasadından sonra işçilerin de kalan pamukları toplamak için vakit harcadığı bu tablodan çıkarılabilir. Yine de pamuk üretimi Türkistan bölgesinin önemli bir tarım faaliyeti olmaya devam etmiştir. Sovyet Türkistan'ını oluşturan beş cumhuriyette de pamuk üretimi yapılmıştır.

Tablo 6.36: SSCB Cumhuriyetlerinde Pamuk Üretimi (1913-1988) (bin ton)

Yıl	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan	SSCB
1913	64	-	28	32	69	517	744
1940	154	-	95	172	211	1.386	2.237
1953	388	-	134	290	308	2.432	3.853
1956	352	-	151	415	334	2.857	4.332
1960	366	-	126	399	363	2.949	4.289
1965	355	-	167	609	553	3.904	5.662

1970	336	-	187	727	869	4.495	6.890
1975	450	-	202	838	1.079	5.330	7.864
1980	884	-	206	1.011	1.258	6.245	9.962
1985	788	-	58	935	1.287	5.382	8.755
1988	616	-	79	963	1.341	5.365	8.689

Kaynak: (Pomfret, 2002: 175).

Bu tabloya bakıldığında Türkistan bölgesinde pamuk üretiminin çok büyük bir kısmı ÖSSC'de gerçekleşmiştir. ÖSSC sayesinde Sovyetler Birliği dünyanın en büyük pamuk üreticisi olmuştur.

Tablo 6.37: Dünya'da İşlenmiş Pamuk Üreticileri (1976)

Ülke	Toplam Üretim (bin ton)	Hektar Başına Üretim
SSCB	2.800	2,82
Çin	2.400	1,47
ABD	2.298	1,35
Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti (SSCB üretimi içinde)	1.800	3
Hindistan	1.146	0,46
Pakistan	515	0,84
Türkiye	470	2,10
Brezilya	390	0,66
Mısır	386	1,95
Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti	288	3
Türkmenistan Sovyet Cumhuriyeti	356	2,13
Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti	71	2,88
Toplam	12.695	1,16

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 63).

Bu tabloda görüleceği gibi sadece ÖSSC 1976 yılında birçok ülkenin toplam üretimini aşarak dünyanın en büyük dördüncü pamuk üreticisi durumuna gelmiştir. Sovyet egemenliğinde olan Türkistan'ın diğer cumhuriyetleri de dünyanın en büyük üreticileri arasındadır. Bu bölgenin Sovyetler Birliği tarafından bölgenin pamuk üretim çiftliğine dönüştürüldüğünü göstermektedir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise Sovyetler Birliği dünya pamuk üretiminin dörtte birini üretiyordu. ÖSSC'nin pamuk üretimi ise ABD'nin toplam üretimini yakalamıştı (Spoor, 1993: 15). ÖSSC'nin resmi amblemi de bölgenin pamuk üretiminde oynadığı rolü ortaya koyması bakımından çarpıcıdır.

Şekil 6.5: ÖSSC Resmi Amblemi

Kaynak: (Hubertherald. nl, t.y).

Sovyetler Birliği, pamuk üreticilerin alım fiyatı konusunda diğer ürünlere kıyasla büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Tahıl ve diğer ürünlerin Sovyetler Birliği'nde çiftçiden alım fiyatı uluslararası fiyatların altındayken pamuğun alım fiyatı uluslararası fiyatların üstünde olmuştur.

Tablo 6.38: Bazı Ürünlerin Alım Fiyatının Pamuk ile Karşılaştırılması (1952, 1976) (dolar/ kg)

	1952		1976	
Ürün	Sovyetler Birliği	Uluslararası	Sovyetler Birliği	Uluslararası
Tahıl	0,97	7,4	13,44	13,3
Et	9,8	73,2	342	169
Pamuk	104	79,4	233	176

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 24).

Tablo 6.39: SSCB Pamuk Fiyatları (1972)

	Pamuk			Mısır Pamuğu		
Fiyat	Düşük	Yüksek	Orta	Düşük	Yüksek	Orta
Kalite	Metrik ton işlenmemiş pamuk (ruble)			Metrik ton işlenmemiş pamuk (ruble)		
1	490	615	546	829	970	900
2	420	535	450	739	815	760
3	350	435	380	599	660	640
4	210	260	230	355	355	355
	Bir pound pamuk tiftiği (sent)[5]			Bir pound pamuk tiftiği (sent)		
1	26,15	32,82	29,14	53,72	62,86	58,32
2	22,41	28,55	24,01	47,89	52,81	49,25
3	18,68	23,21	20,28	38,81	42,77	41,47
4	11,21	13,87	12,27	23	23	23

Kaynak: (Cotton Production in the Soviet Union, 1973: 20).

Pamuk üretiminin bu teşviklerle daha kârlı hale getirildiği gözükmektedir. Pamuk üretiminin devlet politikası olarak arttırılması ise ÖSSC'de tahıl üretimini azaltmıştır.

Tablo 6.40: ÖSSC'de Pamuk ve Tahıl Üretiminin Karşılaştırılması (bin ton)

	1913	1961-1965 (yıllık)
Pamuk	646	4466
Tahıl	1822	1756

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 26).

Tablo 6.41: ÖSSC'de Bazı Tarım Ürünlerinin Büyüme Oranları (%)

	1924-1940 Arası	1940-1945 Arası	1965-1975 Arası
Et	3,5	2,8	5,1
Süt	3,5	2,9	6,4
Tahıl	-1,5	0,2	5,6
Pamuk	12,7	4,1	3

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 33).

5 1970 yılı için 1 ruble 0,40 sente karşılık gelmektedir.

Bu tablolar ÖSSC'de tarım faaliyeti olarak pamuk ekimine ve üretimine çok büyük bir şekilde öncelik verildiğini göstermektedir. Tek tip pamuk üretimi ise agronomik ve ekolojik sonuçlara yol açmıştır. Bu agronomik sonuçlar arasında tuzlanma, toprak yorulması ve pamuk artıklarının yayılması yer almaktadır (Gleason, 1985: 7). Pamuk üretimini arttırmak tek amaç olduğu için üretim artırılmasının yol açacağı çevresel sonuçlar dikkate alınmamıştır. Bu çevresel sonuçların başında Türkistan'ın zaten az olan su kaynaklarının sömürülmesidir. Türkistan'da Sovyet egemenliğinde büyük kanallar inşa edilip; bu kanallar ile su, pamuk arazilerine getirilmiştir. Türkistan bölgesinde pamuk üretiminde verimli su kullanımı dikkate de alınmamıştır. Türkistan'ın çöl iklimi de bu suların taşınması sırasında büyük kayıplara neden olmuştur. Sovyet Türkistan'ında her 100 kilogram pamuk üretimi için 6-10 metreküp su gerekirken İsrail'de bu her 100 kilogram pamuk üretimi için 1,5

metreküptür (Spoor, 1993: 10). Suyun kanallarla taşınması sırasında israfın %40 ile %50 arasında olduğu tahmin edilmektedir (Klötzli, 1994: 9).

Tablo 6.42: Sovyet Türkistan'ında Su Kullanımı (%)

Tüketim	62
Taşınma Kayıpları	25,1
Rezervuar Buharlaşması	9,9
Serbest akış	3

Kaynak: (Klötzli, 1994: 8).

Türkistan'ın Kazak ve Karakalpakistan bölgesinde bulunan Aral Gölü bilinçsiz ve aşırı sulamadan en çok etkilenen bölgelerin başında gelmektedir. Dünyanın en büyük dördüncü gölü olan Aral Gölü, neredeyse kurumuş durumdadır. Sovyet yönetimi altında neredeyse her yıl 120-127 kilometre küp su Aral Gölü'nden çekilmiştir. Bu oranın 90 kilometre küpü Türkistan'daki tarım arazilerinin sulanmasında kullanılmış; 60-65 kilometre küp ise pamuk alanlarının sulamasında kullanılmıştır (Spoor, 1993: 10).

1960'lı yıllarda Aral Gölü'nün %56'sı yok olmuştur. Bu alan Belçika'nın yüz ölçümüne eşittir. 1990 yılında gelindiğinde ise Aral Gölü'nün %75'i yok olmuştur. Su kaybına bağlılık olarak tuzluluk oranı her litrede 30 grama yükselmiştir. Bu oran Kuzey Denizi'nin tuzluluk oranına eşittir (Klötzli, 1994: 12). Tuzluluk oranının artması ve tarım ilaçlarının kullanılması suları ve toprağı zehirlemiştir. Aral Gölü'ndeki balıklar insan sağlığına zarar verdiği için Aral Gölü'nde artık balıkçılık yapılamaz hale gelmiştir.

Aral Gölü etrafındaki verimli topraklar kum çölüne dönüşmüştür. Karakalpakistan bölgesinde çocuk ölüm oranları ve doğumsal bozukluklar artmıştır (Spoor, 1993: 10). Tarım ilaçlarının fazla kullanımına örnek verilecek olursa, Aral Gölü'nün yanında olan Muynak bölgesinde tarım ilaçları Sovyet standartlarının bile 10 katı olarak kullanılmıştır. Bir Rus çevre uzmanı bu durumu toprağın uyuşturucu bağımlısı olduğu şekilde yorumlamıştır (Klötzli, 1994: 13). Türkistan topraklarının böyle hoyratça kullanılması Sovyet merkezinin bu bölgeyi sadece sömürülecek bir alan olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.

Türkistan bölgesinin Sovyet merkezi tarafından sömürülmesine karşın yerel düzeyde de kendisiyle iş birliği yapan bir elit yaratmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda ÖSSC'de pamuk baronları oluşmuştur. Bu baronlar pamuk üretim raporlarını tahrif ederek merkezden teşvik almışlar; yerel halkı zorla çalıştırmışlar ve illegal pamuk ticaretine girişmişlerdir (Spoor, 1993: 11).

Bu pamuk baronlarının en önemlisi 1959 ve 1983 yılları arasında ÖSSC Komünist Parti Birinci Sekreterliği yapan Şerif Raşidov idi. Raşidov, ÖSSC Komünist Partisi Birinci Sekreteri olarak pozisyonunu Merkez Komiteye gönderdiği bir hayli abartılmış hasat rakamları ile güçlendirmiş; o dönemki SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Leonid Brejnev'in gözde yöneticisi olarak yükselmişti. Bu abartılmış hasat rakamları ile SSCB merkezinden teşvik ve yatırım olarak para akışını ÖSSC'ye sağlamıştır.

SSCB Genel Sekreteri Brejnev ise rakamların abartılmış olduğunu bilmesine rağmen Sovyet sisteminin başarısının propagandası için bu rakamları kabul etmiş gözükmüştür. Örnek verecek olursak, Raşidov tarafından 1980 yılında ÖSSC'nin pamuk üretiminin altı milyon ton olduğu iddia edilmiştir.

Bu rakam, ÖSSC'nin tamamında pamuk üretilse bile ulaşılması imkânsız bir rakamdır. 1982 yılında Brejnev'in

ölümünden sonra genel sekreter olan Yuri Andropov yolsuzluğa karşı mücadele kapsamında ÖSSC Komünist Partisi'nin Raşidov da dahil olmak üzere lider kadrosunu görevden almıştır (Peterson, 2013: 28-31). Bu vaka, merkezi planlamanın ekonomide yarattığı sorunlar hakkında bir örnektir. Merkezden pamuk üretimi için belirlenen rakamlar yerel gerçeklikle bağdaşmamakta; yerel otoriteler rakamları çarpıtıp bu hedeflere ulaşıldığı hatta aşıldığı yönünde gerçek olmayan raporlar yayınlamakta ve bundan maddi çıkar da elde etmekte; merkezi yönetim de bu rakamların yalan olduğunu bile bile propaganda için bu rakamları gerçek gibi kabul edip kamuoyuna yayınlamakta bir sakınca görmemektedir.

Ayrıca merkezin baskısı pamuk ekiminden dolayı yorulan toprağın nadasa bırakılmasını engellemektedir. Yorulan toprağın çare bulma çabaları pamuk ekimini ve üretimini kısıtlayacağı için tercih edilememektedir (Gleason, 1985: 7). Bu baskı üretimde rasyonalitenin terk edilmesine neden olmakta; üreticiler ve yerel liderlik kadrosu rakamlar üzerinde oynama ve yolsuzluk yapmaya adeta zorlanmaktadır.

ÖSSC'de tahıl ürünlerinin üretimi ise hem SSCB'nin hem de diğer Türk cumhuriyetlerinin gerisinde kalmıştır.

Tablo 6.43: Hektar Başına Tahıl Üretimi (metrik ton)

	1940	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976
SSCB	0,86	1,02	1,37	1,47	1,75
Özbekistan	0,41	0,67	0,74	0,95	1,69
Kırgızistan	0,76	1,02	1,56	1,87	2,28
Tacikistan	0,57	0,61	0,66	0,83	1,14
Türkmenistan	0,57	0,72	0,86	1,40	2,10

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 74).

Tablo 6.44: ÖSSC'de Diğer Ürünlerin Hektar Başına Üretim Miktarı (1913-1989)

	1913	1940	1950	1960	1980	1985	1986	1987	1988	1989
Pirinç	1,3	1,5	1,9	2,9	4,8	3,2	3,1	3,3	3,5	3
Mısır	1	1,9	2,3	2,7	6,7	3,4	3,3	3,6	4,5	4,1
Patates	7,2	4,8	5,7	8,3	10	9	10,2	8,5	9,9	9,2

Kaynak: (Spoor, 1993: 19).

Tablolar incelendiği vakit patates üretiminin yüksek olduğu; bu besinin ÖSSC'de yaşayan halkın beslenmesinde düşük tahıl üretimini telafi edecek şekilde kullanıldığı çıkarılabilir.

ÖSSC'de ana istihdam kaynağı kolektivizasyon sonucu kurulan kolhoz ve sovhozlardır. 1970 ve 1976 yıllarındaki verilere göre, beyaz yakalı işçi oranı Sovyet ortalamasından düşüktür.

Tablo 6.45: Beyaz Yakalı İşçilerin Nüfusa Oranı (1970, 1976)

	1970	1976
SSCB	44,2	46,6
ÖSSC	31,1	32,1

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 12).

Tablo 6.46: Kolhoz ve Sovhoz İşçi Sayıları (1965-1980) (bin)

	Kolhoz	Sovhoz
1965	917,7	343,3
1970	1029,4	392,2
1975	1046,6	572,9
1980	1045,8	607,9

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 44).

ÖSSC'de kadın işçi oranı da Sovyet ortalamasının altında kalmıştır.

Tablo 6.47: 1976 Yılında Kadın İşçi Oranı (%)

SSCB	51
Özbekistan	43
Türkmenistan	40
Kırgızistan	48

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 11).

Kadın işçi oranının düşük olmasının yanında Sovyet Türkistan'ındaki işçilerin eğitilmemiş olması ve verimlilik oranlılıklarının da düşük olması bu cumhuriyetlerin Sovyet merkezi tarafından sağlanan finansmana bağımlı olmasının önünü açan faktörler olmuştur (Khan & Ghai, 1979: 11). İşçilere ödenen ücretler ise Sovyet ortalamasının üstündedir.

Tablo 6.48: Kolhozlarda İşçilere Ödenen Ücretlerin Karşılaştırılması (1965-1976) (bir günde/ruble)

	SSCB	ÖSSC	% olarak fazlası
1965	2,68	3,29	123
1970	3,90	4,24	109
1972	-	-	-
1973	-	-	-
1975	4,54	4,60	101
1976	4,77	4,96	104

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 15).

1960'lı yıllarda ÖSSC'de kolhozlarda işçilerin aldığı ücretler Sovyet ortalamasından gayet yüksekken, bu farkın sonraki yıllarda kapandığı gözükmektedir. Bundan sonraki yıllarla ilgili veri maalesef yoktur.

6.6.2. ÖSSC'de Endüstri

Sovyet egemenliği altında Özbek bölgesi tarım toplumundan tarım-endüstri toplumuna taşınmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa topraklarının bir kısmı Nazi Almanya'sı tarafından işgal edilen Sovyetler Birliği üretiminin bir kısmını da Türkistan topraklarına kaydırmıştı. ÖSSC de bu politik ekonomik ayarlamadan yararlanmıştı. İstatistikler Özbek cumhuriyetinde endüstri üretiminin İkinci Dünya Savaşı sırasında arttığını ortaya koymaktadır. ÖSSC'de 1946 yılındaki endüstriyel üretim 1940 yılındaki endüstriyel üretimden %25,7 oranında fazladır. 1947 yılında çelik üretimi ikiye katlanmış; kömür üretimi %62,1 oranında artmış; tekstil sektörü %33,7 oranında gelişme göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ÖSSC'de 515 fabrika ve 280 değirmen kurulmuştur (Coates & Coates, 2017: 260-261). Büyük Sovyet Ansiklopedisi'ne göre ÖSSC, en çok endüstriyel büyüme sağlayan dördüncü cumhuriyettir.

Tablo 6.49: Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinin Endüstriyel Büyüme Oranları (1913=1)

	1940	1950	1960	1970	1974
Rusya	8,7	15	43	92	122
Ukrayna	7,3	8,4	27	61	80
Belarus	8,1	9,3	34	101	150
Özbekistan	4,7	8,6	20	40	56
Kazakistan	7,8	18	57	146	196
Gürcistan	10	16	40	85	107
Azerbaycan	5,9	8,3	17	33	43
Litvanya	2,6	4,9	27	80	110
Moldovya	5,8	12	52	146	206
Letonya	0,9	2,8	10	26	33
Kırgızistan	9,9	21	61	188	265
Tacikistan	8,8	13	38	87	111
Ermenistan	8,7	22	68	184	244
Türkmenistan	6,7	9,6	22	45	62
Estonya	1,3	4,3	15	35	45

Kaynak: ("Industry", 1978: 142).

Sovyetler Birliği verileri söz konusu olduğunda bu verilerin doğruluğunu kabul etmede ihtiyatlı olmanın gerekli olduğu da unutulmamalıdır. Yine de ÖSSC'nin endüstri alanında diğer cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında iyi bir performans gösterdiği görülmektedir. ÖSSC'nin endüstri üretimi oranı ise SSCB endüstri üretiminin altındadır.

Tablo 6.50: Endüstriyel Büyüme Oranları (1913-1976)

	1913-1940	1940-1945	1965-1976
SSCB	7,9	8,6	8,2
Özbekistan	5,9	7,7	7,6
Tacikistan	8,4	7,8	7,7
Türkmenistan	7,3	6,2	8,4
Kırgızistan	8,8	9,8	10,8

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 13).

1960'lı yıllardan sonra ÖSSC'nin gelirinde endüstrinin oranı artmıştır; fakat SSCB toplamındaki endüstri oranından az olmuştur.

Tablo 6.51: ÖSSC'de Milli Hasıla ve Bileşimi (1965-1976)

	1965	1970	1975	1976
Milli Hasıla (milyon ruble)	5495,9	8702,5	12483,1	13191,6
Endüstrinin payı (%)	37	34	38	40
Tarımın payı (%)	38	37	32	30
Ulaşım, inşaat ve diğer hizmetlerin payı (%)	25	29	30	30
Kişi başına düşen hasıla	544	738	912	937
Kişi başına tüketim	412	543	675	698

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 14).

Tablo 6.52: SSCB'de Milli Hasıla ve Bileşimi (1965-1976)

	1965	1970	1975	1976
Milli Hasıla (milyar ruble)	193,5	289,9	363,3	382
Endüstrinin payı (%)	52	51	53	53
Tarımın payı (%)	23	21	17	17
Ulaşım, inşaat ve diğer hizmetlerin payı (%)	843	1199	1434	1495
Özbekistan'ın kişi başına düşen hasılasının SSCB kişi başına düşen hasılaya oranı	64,5	61,6	63,6	62,7
Özbekistan'ın k işi başına tüketiminin SSCB kişi başına tüketimine oranı	67,4	65,2	64,2	63,7

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 14).

ÖSSC'de kişi başına düşen milli hasılanın SSCB ortalamasının %60 ile %70 arası olduğu bu tablolardan görülebilecektir. Aşağıdaki tablo ÖSSC ve diğer Türk cumhuriyetlerinde kişi başına yapılan ödemeleri sektörel bazda incelemektedir.

Tablo 6.53: Endüstri ve Tarım Sektörlerin Yapılan Aylık Ödemeler (1940-1976)

Özbekistan'da Yapılan Aylık Ödemenin Sovyet Ortalamasına Oranı (%)		
	Endüstri	**Tarım**
1940	81	104
1965	90	92
1970	93	97
1975	94	96
1976	92	94

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 16).

ÖSSC'de endüstri alanındaki ödemeler daha düşükken tarım alanında daha yüksektir. Aynı zamanda Sovyet ortalamasının da altında kalmıştır. Devlet tarafından sağlanan tüketim oranları ile bölgesel ücret farklılıkları giderilmeye çalışılmıştır

Kamu Tüketim Fonu

Sosyalist ideolojinin eşitlik ekonomi anlayışına göre kamu tüketim fonu, devletin elde ettiği gelirin bir kısmını işçilere ya da üretim yapmayan kesime dağıttığı fon idi. Aynı zamanda bu fon özellikle kolhoz ve sovhozlarda eğitim ve kültür hizmetlerin geliştirilmesi için de kullanılmıştır (Prybyla, 1962: 53).

Tablo 6.54: Kamu Tüketim Fonu'ndan Yapılan Ödemeler (1940-1976) (her yıl kişi başına ruble)

	1940	1965	1970	1975	1976
SSCB	24	182	263	354	370
Özbekistan	-	126	192	260	269
SSCB kişi başına düşen milli hasılaya göre yapılan ödeme	-	22	22	25	25
Özbekistan kişi başına düşen milli hasılaya göre yapılan ödeme	-	23	26	29	29
Özbekistan'da kişi başına sağlanan kamu tüketim fonunun SSSB'de kişi başına sağlanan kamu tüketim fonuna oranı	-	69	73	73	73

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 18).

Özellikle eğitim açısından ÖSSC'nin SSCB içinde gelişimi sağlanabilmiştir. Okuryazarlık oranı Özbekistan'ın SSCB döneminde artış göstermiştir.

Tablo 6.55: SSCB ve ÖSSC'de Okuryazarlık Oranı (1897-1970)

	1897	1926	1939	1959	1970
SSCB					
Toplam	28,4	56,6	87,4	98,5	99,7
Erkek	40,3	71,5	93,5	99,3	99,8
Kadın	16,6	42,7	81,6	97,8	99,7
ÖSSC					
Toplam	3,6	11,6	78,7	98,1	99,7
Erkek	5,6	15,3	83,6	99	99,8
Kadın	1,2	7,3	73,3	97,3	99,4

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 19).

Bu tablo okuryazarlık oranında SSCB geneli ve ÖSSC arasında herhangi bir farkın olmadığını göstermektedir. Bu dönemde, bölgede sağlık ve eğitim sektörleri de gelişmiştir.

Tablo 6.56: Sağlık ve Eğitimin SSCB ve ÖSSC'de Karşılaştırılması (1940-1976)

		1940	1965	1970	1976
Lise öğrenimi gören kişi sayısı (on bin kişide)	SSCB	41	166	188	192
	ÖSSC	28	159	192	176
Orta düzeyde uzman yetiştiren okullarda eğitim gören kişi sayısı (on bin kişide)	SSCB	50	158	180	179
	ÖSSC	37	99	135	136
Her on bin kişiye düşen doktor sayısı	SSCB	24	73	87	100
	ÖSSC	18	52	65	80
Her on bin kişi mevcut hastane sayısı	SSCB	40	96	109	119
	ÖSSC	30	92	102	105

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 20).

Her ne kadar tarım alanında sömürgeci bir ekonomik anlayış ÖSSC'de geçerli olsa da Sovyet yönetimi, bölgede ekonomik ve sağlık alanlarında gelişimi sağlamıştır. Kamu tüketim fonu sadece makroekonomik düzeyde eşitsizlikleri değil; ÖSSC'de kolhozlar arasındaki ücret eşitsizliğini de gidermeyi amaçlamıştır. Aşağıdaki tablo ÖSSC'de var olan beş kolhozda işçilerin aldıkları ücretler arasındaki farklılıkları göstermektedir.

Tablo 6.57: ÖSSC'de Beş Kolhozun Gelirleri ve Ödemeler

Kolhozun Adı	Bir günde ödenen ortalama ücret	Yıllık kazanç	Kişi başına düşen yıllık kazanç	Kişisel parsellerden kazanılan kişi başına düşen yıllık kazanç	İş dışında kişi başına düşen yıllık kazanç	Yıllık kişi başına düşen toplam kazanç
Leninizm	7	1287	386	102	81	569
Halkobod	6,15	1187	321	103	118	542
Karl Marx	5,49	783	237	137	89	463
12. Parti Kongresi	4,07	721	170	138	87	395
Rusya	4,02	681	69	155	168	292

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 83).

Aralarındaki eşitsizliği gidermek için bu kolhozlara merkez yönetimi tarafından Kamu Tüketim Fonu'ndan aktarım yapılmaktadır.

Tablo 6.58: Kolhozlara Ayrılan Kamu Tüketim Fonu Oranları

Karl Marx	6,8
Rusya	7,2
12. Parti Kongresi	4,8
Leninizm	4,1
Halkobod	8,9

(Khan & Ghai, 1979: 88).

Kamu Tüketim Fonu'ndan ayrılan miktarlar ile emekliler ve öğrenciler finanse edilmektedir. Her kolhozun sponsor olduğu öğrenciler vardır.

Tablo 6.59: Kolhozların Sponsor Olduğu Emekli ve Öğrenci Sayısı

	Toplam işçi sayısı	Emekli, Hasta sayısı	Sponsor olunan öğrenci sayısı
Karl Marx	6346	1483	483
Rusya	3364	813	221
12. Parti Kongresi	4048	1799	743

Kaynak: (Khan & Ghai, 1979: 89).

Çocuklu aileler için kolhozlarda ek yardımlar sağlanmaktaydı. Aylık geliri 50 rublenin altında olan ailelere sekiz yaş altı her çocuk için ek 12 ruble verilmekteydi. Çalışan ebeveynler için çocuklarını bırakabilecekleri ana okulu ağı kolhozlarda mevcuttu (Khan & Ghai, 1979: 89).

1965 yılında her Kolhoz kendi fonunu dağıtmaktan sorumluydu; bu yüzden çeşitli kolhozlar arasında refah dağıtımı yönünden farklılıklar oluşmaktaydı. 1965 yılından itibaren kolhozların sosyal güvenlik dağıtımı birleştirilmiş; merkezden yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca emeklilik yaşı erkekler için 60'a kadınlar için ise 55'e düşürülmüştür. Kolhozlarda çalışan işçiler toplam işçi sayısının çoğunluğunu oluşturduğu için genel olarak işçiler bu olanaklardan yararlanabilmişti (Khan & Ghai, 1979: 20). ÖSSC'nin gayri safi hasılasının %7 ile %9 arasını Sovyetler Birliği merkez bütçesi oluştururken; 1989 yılında bu oran %21'e çıkmıştı (Kotz, 2004: 5).

Bütün bu sosyal yardımların ekonomide eşitliği sağlamaya çalışmakla beraber ve Türkistan bölgesinde refah anlamında bir gelişme de olduğu yadsınamazken Özbekistan'ın bir ikili ekonomi modeliyle yönetildiği gözden kaçmamalıdır.

Sovyetler Birliği'nde merkez yönetim Özbek pamuğunun tek alıcısıydı. Türkistan bölgesinde insanlar pamuk üretmesine rağmen bu pamuğunun %95'i dışarıda işlenmekteydi. Bu miktarın %30'u ise ihraç edilmekteydi. Türkistan bölgesindeki halk ise işlenmiş ürünü dışarıdan satın almak zorundaydı. Ayrıca resmi rakamlara göre ÖSSC'nin tarım geliri yıllık 6,6 milyar dolar gösterilmesine rağmen sadece pamuktan elde edilen gelirin 10 milyar dolar olduğu not edilmektedir (Gleason, 1991: 344). Özbekistan kendi ürettiği ürünün gelirini alamamaktadır. Gelir Sovyet merkezine transfer edilmektedir. Bu yüzden emeklilik hakkı ya da yapılan yatırımlar Özbekistan'ın iç sömürge olma durumunu değiştirmemektedir.

İkili ekonomi

İkili ekonomi konsepti ilk olarak ekonomist Julian Herman Boeke tarafından ortaya konmuştur. İkili ekonomilerde zengin sektörler ve yoksul sektörler bir arada bulunmaktadır (Singer, 1996: 202). İkili ekonominin iki önemli karakteristiği vardır. Birincisi, ihracat için oransız bir şekilde büyütülmeye çalışılan bir sektör; ikincisi ise elde edilen gelirlerin üretimi yapan bölgelerin yararlanmasına izin verilmemesidir (Gleason, 1991, ss. 343-344).

6.7. Özbekistan Cumhuriyeti Döneminde Ekonomi (1991-2016)

1990 yılında Özbek Yüksek Sovyet Başkanı olan İslam Kerimov, bağımsızlığın ilanından sonra 1991 yılının Aralık ayında yapılan seçimlerde %86 oranında oy alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1992 yılında hazırlanan anayasada güçlü bir başkanlık sistemi kurulmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, bakanları, valileri, Merkez Bankası Başkanı da dahil olmak üzere bütün idarecileri atama yetkisine sahiptir (Spechler, 2008: 28-29). Özbekistan'da ekonomi politikalarının belirleyicisinin vefatına kadar Cumhurbaşkanı olarak İslam Kerimov olduğunu iddia etmek mümkündür. Kerimov dönemi, Özbekistan'ın sosyalizmden kapitalizme geçiş dönemidir.

Şok terapisi

Şok terapisi, sosyalist ekonomiyi hızlı bir şekilde kapitalist ekonomiye dönüştürmeyi ifade eder. Şok terapisinin beş ana unsuru vardır: fiyatların serbestleştirilmesi, para ve kredilerdeki kontrolün gevşetilmesi, bütçe açıklarının kapatılması, özelleştirme ve Rusya'ya yabancı doğrudan yatırımın sağlanması. Rusya'da şok terapisi Yegor Gaydar ve Anatoli Çubai'nin tavsiyesi ve Başkan Boris Yeltsin'in yönetimi altında gerçekleştirilmiştir. Rusya'nın kuruluş dönemindeki politik istikrarsızlık, şiddet hareketleri ve 1998 finansal krizinin getirdiği ekonomik zorluklar şok terapisinin başarısızlığı gibi algılanmıştır (Huygen, 2012, ss. 63-64).

Kademecilik

Kademecilik anlayışı ise geçiş sürecinde radikal reformlardan kaçınan anlayışı temsil etmektedir. Stabilizasyon, liberalizasyon ve yeniden yapılandırma aynı anda yapılmaz. Reformlar ise kademeli olarak yavaş bir şekilde yapılır (Balcerowicz, 1995, ss. 158-159).

Özbekistan Anayasası'nda devlet girişimcilere elverişli yatırım ve iş ortamı sağlama sözü vermiştir. Yine aynı maddede girişimcilerin kanuni sınırlar içinde her türlü faaliyeti yapmaları serbest hale getirilmiştir Özbekistan içinde her türlü mal, hizmet ve iş gücünün serbest dolaşımı da garanti altına alınmıştır (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 1992, 67. Madde).

Özbekistan, geçiş döneminin ekonomisi, Sovyetler Birliği'nden başta Rusya Federasyonu olmak üzere bağımsız

olan diğer ülkelerden farklı şekilde yönetilmiştir. Özbekistan'ın sosyalist ekonomiden kapitalist ekonomiye geçişindeki en önemli karakteristik şok terapisi yerine kademecilik anlayışının tercih edilmesidir (Spechler, 2008: 32; Lord, 2005: 4; Tsereteli, 2018: 14; Kotz, 2004: 4).

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsızlığa ulaşan devletler, bağımsızlıklarının ilk yıllarında Moskova'dan aktarılan finansman kaynağının sona ermesi; dış ticarette Moskova'ya bağlılıktan ötürü ilk yıllarda dış ticaret sisteminin kurulamaması; Özbekistan özelinde altın ve pamuk fiyatlarının düşmesi; verimsiz üretim metotları; ve yeni mali yapılanmadan dolayı GSMH'lerinde düşüşler yaşanmıştır (Lord, 2005: 4-5). Yine de Özbekistan'ın GSMH'da yaşanan düşüş diğer Türk cumhuriyetlerinin gerisinde kalmıştır.

Tablo 6.60: Bağımsızlık Sonrası İlk Yıllarda GSMH Büyüme Oranları (%)

Ülke	1991	1992	1993	1994	1995
Özbekistan	-0,5	-11,1	-2,4	-4,5	-2
Kazakistan	-6,8	-13	-15,6	-25	-9
Kırgızistan	-9,1	-15,8	-16,3	-26,5	-6
Tacikistan	-8,7	-30	-27,6	-15	-12
Türkmenistan	-5	-5,4	Veri yok	Veri yok	-5

Kaynak: (Pomfret & Anderson, 1997: 41).

Özbekistan ekonomisinin küçülmesini engelleyen faktör Özbekistan'ın uyguladığı kademecilik anlayışıdır. Ekonomi literatüründe Özbekistan'ın bu başarısı Özbek modeli adıyla anılmıştır. Özbek modelinin ana unsurları ulusal bütünlüğe ve istikrara zarar vermemek için reformlarda kademeci davranmak; yatırımları yönetirken ve finanse ederken ana rolü merkezi devlet yapısına vermek; enerji ve gıdada kendi kendine yetebilmek; özel sektör ve genel sosyal gelişmesinde yasal dayanakları sağlam tutmak; ve nüfusun zayıf kısımları için sosyal koruma sağlamaktır (Spechler, 2008: 34). Özbek modelinde döviz kuru sisteminde çeşitli döviz kuru sistemleri varken; yabancı para birimlerine ulaşım devlet kontrolündedir. Ticaret rejiminde ise bazı ürünlere yüksek gümrük vergisi getirilirken gümrük tarifesinin haricinde de koruma sağlanmıştır. Finansal sistemde, devletin işlettiği bankalar belirlenen politikaya göre kredi dağıtmaktadır. Girişimcilik alanında, devlet, endüstri ve tarım alanında esas belirleyicidir. Endüstri politikasında, devletin öncelik verdiği alanlarda endüstriyel gelişmeye odaklanılmıştır. İthal ikameci anlayış Özbek modelinin içindedir ve iç endüstriyi desteklemeye yöneliktir (Kotz, 2004: 7). Özbek modelinin içinde yer alan ekonomik unsurlar Özbek modelinin bir hayli korumacı bir model olduğunu göstermektedir. Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında ekmek, süt, bitkisel yağ gibi ürünlerin fiyatının devlet tarafından belirlendiği; ham maddeler için devletin yerel işletmelere finansal kaynak sağladığı yıllar olmuştur (Spechler, 2008: 34). Devletin uyguladığı bu ekonomik yaptırımlardan ilk yıllarda olası bir ekonomik krizin siyasal krize dönüşmesinden korkulduğu bu yüzden ekonomik gelişmeden çok sosyal istikrarı sağlamaya yönelik adımlar atıldığı çıkarılabilir.

Kerimov, Özbek modelini geliştirirken daha önceden ziyaret ettiği Çin Halk Cumhuriyeti ve Güney Kore örneklerinden etkilenmiştir. Bu ülkelerde ekonomide reform yapılırken geleneksel hiyerarşiye ve istikrara verilen önem, Kerimov'un Özbek modelinde kademecilik anlayışını geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Kerimov, Özbek ulusunun karakterine vurgu yapmış; Özbekistan'ın dış güçlerden bağımsız olması gerektiğini söylemiştir (Spechler, 2008: 33). Özbek ekonomi modeli hazırlanırken *"yenisini*

inşa etmeden eski evini yıkma" anlayışı geçerli olmuştur (Salimov, 2018: 2). Fakat Kerimov'un sosyalist geçmişi de Özbek modelinin gelişiminde etkili olmuştur. Sosyalizmde olan endüstri ve tarım sektörlerinin geliştirilmesi ticaretin önünde tutulmaya çalışılmıştır. Popülist bir anlayış olarak fiyat kontrolü bu anlayışın başka bir boyutudur (Spechler, 2008: 33). Bu yüzden Özbek modelinin örnek olarak aldığı Çin ve Güney Kore modelleriyle az bağlantısı olduğu kimi yazarlarca iddia edilmiştir (Pomfret, 2000: 734).

Enflasyon, Türk cumhuriyetleri için 1990'lı yıllarda önemli bir sorundur. Enflasyon oranları dünya ortalamasının çok üstünde olmasına rağmen, yine de Özbekistan diğer Türk cumhuriyetlerinden pozitif yönde ayrılmıştır.

Tablo 6.61: Türkistan Coğrafyasında Bağımsızlık Sonrası Enflasyon Oranları (%)

Ülke	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Özbekistan	3,1	82,2	645	534	746	315
Kazakistan	4,2	91	1.610	1.760	1.980	180
Kırgızistan	3	85	854,6	1.280	280	45
Tacikistan	4	111,6	1.157	2.195	452	635
Türkmenistan	4,6	102,5	492.9	3.102	2.400	1.800

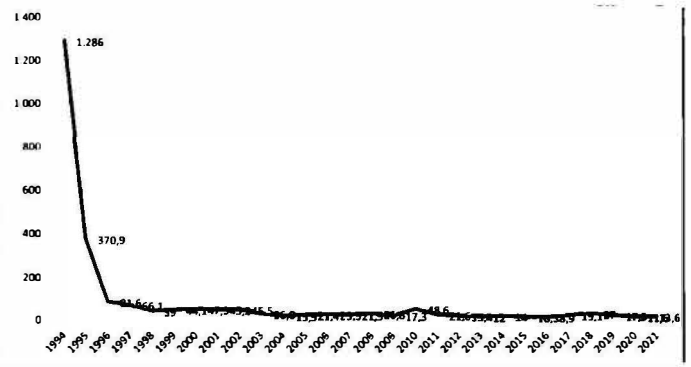
Kaynak: (Pomfret & Anderson, 1997: 41).

Enflasyon oranları diğer Türk cumhuriyetlerinden düşük olmasına rağmen Özbekistan'da diğer eski Sovyet ülkelerindeki gibi kapitalizme geçme sürecinde hiperenflasyon döneminin olduğu da gözden kaçmamalıdır. Rusya'nın uyguladığı şok terapisinden kaçınmasına rağmen, Özbekistan diğer Türk cumhuriyetleri gibi ruble alanında kalarak Rusya'nın uyguladığı parasal politikaları takip etmek zorunda kalmıştır. 1992 ve 1993 yıllarında diğer Türk cumhuriyetleriyle yapılan ticari arbitraj faaliyetleri Özbekistan ve komşuları arasında sorunlar yaratarak bazı durumlarda sınırların kapatılmasına da neden olmuştur (Pomfret & Anderson, 1997: 19). Rublenin bir anda terk edilmemesinin en önemli nedeni Rus Milli Bankası'nın ruble olarak sağladığı cömert kredilerdi. Böylece Özbekistan Merkez Bankası devlet işletmelerine negatif faizle kredi sağlayabiliyordu. Fakat 1993 yılında Özbekistan bu ayrıcalığını kaybetti. Geçici para birimi olarak Som kuponları dağıtıldı. 1994 yılında Özbekistan'ın resmi para birimi Som olarak kabul edildi (Spechler, 2008: 37).

Yeni para biriminin kabul edilmesiyle birlikte Özbekistan artık Moskova'nın sağladığı ucuz kredilerden yoksun duruma düşmüştür. 1994 yılında dış borcu 6,6 milyar dolardı. Bu miktar GSMH'sinin %20'sine denk geliyordu. Enerji projelerinin finansmanı; altın, bakır, uranyum madenlerinin işletilmesi; kimyasal sektöre yapılan yatırımlar; ülkedeki telekomünikasyon ve ulaşım sektörlerinin geliştirilmesi için alınan bu borçların yapılandırma sorunu Özbekistan'ın önünde durmuştu (Spechler, 2008: 37). Bu faktörlerin de etkili olmasıyla 1994 yılında ekonomide liberalleşmeyi içeren reformlar başlamıştır.

1994 yılının Ocak ayında yayımlanan Başkanlık Kararnamesi ekonomik reformları derinleştirmeyi ve ekonomide hızlandırılmış bir değişiklik yaratmayı hedefliyordu. Belarus ve Türkmenistan gibi şok terapisi yerine kademeci bir ekonomiklik değişikliği benimseyen ülkelerin aksine Kerimov hiperenflasyonu ekonomik reformlarla aşmayı planlamıştı. 1994 yılında Som Özbekistan'ın para birimi olarak kabul edilmiş ve para arzı üç yıl boyunca kısılmıştı. Fiyat kontrolleri azaltılmış; gıda tayini politikası terk edilmiştir. Böylece 1994 yılında tavan yapan enflasyon 1997 yılına gelindiğinde iki basamaklı sayılara indirilebilmiştir (Pomfret, 2000: 739).

Şekil 6.6: 1994 Yılından Sonra Özbekistan'da Enflasyon Oranının Değişimi (%)

Kaynak: (Dünya Bankası, 2022h).

1994'te yüzde binlerle ifade edilen enflasyonun 1997 yılında %66'ya indirilmesi ve daha sonra bu fiyat istikrarının diğer yıllarda da devam etmesi Özbek ekonomisi için bir başarıdır. Bazı ekonomistler, devletin sahip olduğu bankalardan kaynaklanan kredileri bu başarıyı açıklamakta kullanmaktadır.

Bankaların sağladığı krediler verimli şekilde kullanılsalar dahi enflasyonist bir baskı yaratır. Bunu engellemek için Özbek devleti kredileri sınırlı bir şekilde dağıtıp; devlet tahvillerini arttırmaktadır. Ücretlerin zamanında yatırılmamasına da her ne kadar arzu edilmez olsa da zaman zaman başvurulmaktaydı (Spechler, 2008: 39).

Bu dönemde ithalat vergileri kaldırılarak dış ticaret önündeki engeller kaldırılmış ve döviz kurunda esnek bir anlayış hâkim olmuştur. Vergi sistemi reforme edilmiş; vergiler daha verimli bir şekilde toplanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda işletmelere ve vatandaşlara yapılan devlet harcamaları da azaltılmıştır (Pomfret, 2000: 739).

Tablo 6.62: Gelir ve Harcamaların GSMH'ye Oranı (1992-1995) (%)

	1992	1993	1994	1995
Genel Devlet Gelirleri				
Özbekistan	32,3	41,5	36	35
Eski Sovyet devletleri ortalaması	33,1	30,3	28,6	23,9
Genel Devlet Giderleri				
Özbekistan	50,1	52	43,6	42,4
Eski Sovyet devletleri ortalaması	45,8	44,1	37,9	29,5
Bütçe açığı				
Özbekistan	18,8	9,4	6,7	3,4
Eski Sovyet devletleri ortalaması	13,1	12,2	7,2	3,6

Kaynak: (Pomfret & Anderson, 1997: 40).

Yapılan reformlardan sonra devletin gelirlerinde azalma olsa da devletin giderlerindeki azalmayla beraber bütçe açığı azalmıştır.

Dış ticaretin önündeki engellerin kalkmasından sonra, özellikle bavul ticareti olarak adlandırılan vatandaşların Türkiye ve Çin'e yaptıkları seyahatlerde götürdükleri malları satıp aynı bavullarda bu ülkelerden getirdikleri ürünleri de Özbekistan'da sattıkları ticaret türü gelişmiştir. Bavul ticareti, Özbek yetkililerin sınırlamaya çalıştıkları bir ticaret türüydü. Birinci neden olarak Türkiye ve Çin ürünlerinin Özbek ürünlerinin satışını azaltacağı öngörülmüştü. İkinci neden ise bu ticaretin gayri resmi doğasından ötürü devlet bu ticareti vergilendirememekteydi. Bu yüzden 1996 yılının Eylül ayında tüketici ürünlerinin ithalatına sınırlama getirilmiştir (Spechler, 2008: 37).

Doğrudan vergiler şirketler ve kişiler için düşürülmesine rağmen dolaylı vergiler, toplam vergilerin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Dolaylı vergilerin oranı %20'yi bulurken doğrudan vergilerin ortalaması %8 olmuştur.

Sovyetler Birliği'nden bağımsız olan ülkelerde genel olarak görüldüğü gibi vatandaşların vergi ödeme alışkanlığı bulunmamaktaydı. Taşkent Kenti Emtia Üreticileri ve Girişimcileri Odası'nın 1999 yılında yaptığı bir ankete göre kayıtlı işletmelerin %85'inin iki farklı muhasebe defteri tuttuğu ortaya çıkmıştır. Ankete katılanlar gelirlerinin sadece %45'ini deklare ettiklerini itiraf etmişlerdir. Ayrıca vergi tahsildarlarının düşük ücretle çalışması rüşvet ve yolsuzluğun da sık görülmesine neden olmuştur (Spechler, 2008: 40). Yolsuzluğun ve rüşvetin yaygın olması vergi toplama oranlarına da etki etmiştir. Önceki sayfalarda da görüldüğü gibi vergi toplama, Özbek topraklarında kurulan devletler için kronik bir sorundur. Vergi toplama ile ilgili görülen rüşvet ve yolsuzluk neredeyse eski İpek yolundan itibaren Özbek devletlerinde sık rastlanan bir durumdur. Bu durum modern zamanlarda da değişmemiştir. Böyle bir ortamda Özbek devletinin doğrudan vergileri düşürüp, dolaylı vergileri yükseltmesi devlet açısından mantıklı gözükmektedir.

Pamuk ve altından elde edilen ihracat gelirleri devletin ana gelir kaynağı olmayı sürdürmüştür. Devlet bu iki sektördeki kontrolünü bırakmamıştır. Devlet, ayrıca kimya ve petrokimya sektörlerinin de ana yatırımcısıdır. Bu yatırımların verimli olduğu söylenemez. Ayrıca pamuk tekstil değirmenlerine yapılan yatırımlar da savurganca yapılmıştır. Bu dönemde Özbekistan'a yapılan dış yatırım ise mütevazı boyutlarda kalmış olmasına rağmen bazı yüksek profilli yatırımları da içermekteydi. Bu dış yatırımlar ithal ikameci modelle yapılmıştı. Mercedes Benz kamyonet, BAT sigara, Coca Cola içeçek ve Daeweoo araba sektörlerinde yatırım yapmıştır. Daewoo'nun Özbekistan'daki üretim merkezi üretilen arabaları bölgeye ihraç amacıyla kurulmuştur. Fakat aynı zaman Özbekistan'da kullanılan bütün arabalar Daewoo'nun iki araba ve minibüs modelinden oluşmaktaydı (Pomfret, 2000: 740).

Özbekistan'da şirketleşme yiyecek ve diğer hafif endüstri sektörlerinde küçük ve orta ölçekli şirketler seviyesinde anonim şirket şeklinde gerçekleşmişti. 1994 yılının sonuna gelindiğinde 47.000 ile 67.000 arasında işletme özelleştirilmişti. Daha kârlı şirketler hükümete yakın iş adamlarının eline bırakılmıştı. Devlet elinde olan büyük şirketler zarar etmelerine rağmen özelleştirilmemişti. Yerel Özbek yöneticiler, halk üzerindeki kontrollerini kaybetme endişesiyle özelleştirme çabalarına karşı koymuş; diğer iş adamlarının önüne bürokratik engeller koymuştur. 1995 yılında mecliste yaptığı konuşmada İslam Kerimov bile bürokratik yozlaşma, korumacılık ve var olan çıkarları koruma anlayışının ekonomik gelişmenin önünde bir duvar gibi durduğunu söylemiştir (Spechler, 2008: 41). Sovyet döneminin mirasının silinmesi reform döneminde bile kolay olmamış; Özbekistan'da ülkeyi tam anlamıyla kontrol eden başkanlık kurumu, bürokratik elitler konusunda şikayetlerini iletmiştir.

Yine de ekonomide liberalleşme devam etmiştir. 1995 yılında kabul edilen İş Yasasına göre işletme sahiplerine işçileri işe alma ve işten kovma hakları tanınmıştır. Bu olgu, Sovyet döneminde var olan iş hakkı anlayışının değişmesi anlamına geliyordu. Deneme süresi için işe alma yasal hale getirilmiştir. İşçileri işten çıkarma yasal hale gelirken, işten çıkarma halinde iki aylık aylığın ödenmesi gerekliydi (Spechler, 2008: 41).

Banka sektöründe 1996 yılında bazı reformlar yapılsa da banka sektörü devlet elinde kalmaya devam etmiştir. Kazakistan'ın aksine Özbekistan, yabancı sermayenin banka sahibi olmasına izin vermemişti. Özbekistan'da bankaların

temel fonksiyonu küçük ve orta ölçekli işletmelere kredi sağlamak olarak kabul edilmişti. Uluslararası ödemeler ise elektronik ortamda uluslararası takas sistemi yoluyla yapılmıştır (Spechler, 2008: 42).

Cumhurbaşkanı Kerimov bölgede İslamcı radikalizme karşı çıkan, ilk yıllarda ulusalcı bir ekonomik model uygulamasına rağmen, 1994 yılında reformlara başlayarak dünya sahnesinde olumlu bir rol oynayan lider modeli yaratmıştır. İran konusunda ABD'yi Birleşmiş Milletler oturumlarında desteklemiş ve Batı dünyası ile sıcak bir ilişki kurmuştur. 1996 yılında Cumhurbaşkanı Kerimov ve ABD Başkanı Bill Clinton Washington'da buluşmuştur. Dünya Bankası tarafından hala yavaş bir reformcu olarak kabul edilmesine karşın Özbekistan bu kurumla olan ilişkilerini düzeltmiştir (Pomfret, 2000: 740-741). 1993 ve 1995 yılları arasında yayınlanan Dünya Bankası reform endeksine göre, Özbekistan'ın notu 0,3'ten 0,57'e yükselmiştir. 1999'ta ise 0,50'ye düşmüştür. Bu tarihler arasında Kazakistan'ın notu 0,72, Rusya'nın notu 0,64, Kırgızistan'ın notu 0,79 ve Belarus'un notu 0,37 idi. Avrupa Kalkınma ve İmar Bankası, aynı yıllar arasında Özbekistan'ın notunu 2,4 olarak açıklamıştır. Kazakistan'ın notu 2,1 iken Rusya'nın notu 2,6 idi. 1999 yılına gelindiğinde ise Özbekistan'ın notu 2,1'e düşmüşken Kazakistan'ın notu 2,7'ye yükselirken Rusya'nın notu da 2,5'te kalmıştı (Spechler, 2008: 42). Reform indeks notları bize Özbekistan'da dünya kapitalizmine entegrasyona ilişkin kurumsal reformların seviyesi konusunda bilgi vermektedir. 1999 yılında Özbekistan'ın reform indeks notunun düşmesi 1994 yılında başlayan reformların devam ettirilemediğinin göstergesidir.

Özbekistan, ihracatında pamuk ve altına çok bağımlıydı. Pamuk, Özbekistan'ın ihracatının %45'ini ve tedavüldeki para gelirlerinin %75'ini oluşturmaktaydı. Bu yüksek orandaki bağımlılık pamuk ve altın fiyatlarında yaşanan düşüşler Özbekistan ekonomisini etkilemiştir (Spechler, 2008: 43).

Hollanda Hastalığı

Hollanda hastalığı terimi ülke için ilk bakışta büyük bir doğal kaynak keşfi ya da ülkenin bir ihraç ürününün uluslararası piyasada aşırı değerlenmesi gibi olumlu olarak sayılabilecek bir ekonomik şokun diğer sektörlerin uluslararası piyasadaki rekabetini ülke parasının aşırı değerlenmesi nedeniyle olumsuz şekilde etkilemesine neden olan yapısal bozuklukları anlatmada kullanılan bir ekonomi terimidir. Bu hastalığı tecrübe eden ülkelerde gelişen sektörler petrol ve doğal gaz olurken; endüstriyel üretim ve tarım sektörleri olumsuz etkilenmektedir (Brahmbhatt vd., 2010: 1). Hollanda 1959 yılında Kuzey Denizi'nde keşfettiği doğal gaz yataklarından elde ettiği gelirlerden sonra bu krizin semptomlarını yaşadığı için Hollanda hastalığı adını almıştır (Czech, 2018: 253).

1995 yılının ilk çeyreğinde pamuk fiyatları %23 oranında düşmüştür. Özbekistan'ın bütçe dengesi bu olumsuz gelişmeden etkilenerek negatife dönmüştür. 2000 yılına gelindiğinde dış borç dört milyar dolara ulaşmıştır. Bu rakam, Özbekistan GSMH'nin %60'ına denk gelmişti. Bu yüzden dış borç alımı durdurulmuştur. 1996 yılında da Özbek para birimi somun yabancı döviz para birimlerine çevrilmesi yasaklanmıştır (Spechler, 2008: 43). 1998 yılında ortaya çıkan Asya finansal krizi de Özbekistan'ı etkilese de Özbekistan ekonomisi için asıl problem kur politikasının getirdiği ithal ikameci modeldi. Resmi olarak açıklanan kur ile gerçekte olan kur arasında yüksek farklılıklar ortaya çıkmıştır (Pomfret, 2000: 741).

Tablo 6.63: Özbekistan'da Döviz Kurları (1995-2000)

	Özbek Somundan ABD Dolarına		ABD Dolarından Özbek Somuna	
	Resmi	**Pazar**	**Resmi**	**Pazar**
1995 1. Çeyrek	25,1	40,2	5,8	9,4
1995 2. Çeyrek	27,4	35,3	5,6	7,2
1995 3. Çeyrek	31,9	37,7	7,1	8,4
1995 4. Çeyrek	35,1	47,7	7,7	10,5
1996 1. Çeyrek	36,3	47,7	7,6	10
1996 2. Çeyrek	37,5	51,3	7,5	10,3
1996 3. Çeyrek	39	56	7,4	10,6
1996 4. Çeyrek	48,7	91,2	8,9	16,6
1997 1. Çeyrek	57	127,6	10,1	22,5
1997 2. Çeyrek	60,3	142,7	10,5	24,8
1997 3. Çeyrek	70,2	144,7	12,1	24,8
1997 4. Çeyrek	77,9	171,6	13,2	29
1998 1. Çeyrek	82,1	178,7	13,6	29,5
1998 2. Çeyrek	87,2	172,7	14,2	28
1998 3. Çeyrek	101	200,2	12,1	23,4
1998 4. Çeyrek	107,8	312	6	17,2
1999 1. Çeyrek	112	404	4,8	17,3
1999 2. Çeyrek	117,3	467,3	4,7	18,8
1999 3. Çeyrek	131,1	507,8	5,3	20,4
1999 4. Çeyrek	137,8	674,7	5,2	25,6
2000 1. Çeyrek	143,3	777,9	5	27,3

Kaynak: (Pomfret, 2000: 742).

Resmi döviz kuru ile karaborsadaki fark 1998 yılında 100 kat, 1999 yılında ise 300 kat olmuştur. Bu durum resmi yollarla ihracatı da düşürmüştür (Pomfret, 2000: 741). 1997 ve 2001 yılları arasında ihracattan elde edilen gelirler % 26 oranında düşmüştür (Spechler, 2008: 46). Karaborsanın bu kadar hâkim duruma gelmesi ticaret ve yabancı yatırımı etkilemiştir. Dış yabancı yatırım bu dönemde kişi başı sadece üç dolar miktarında olup bu rakam Türk cumhuriyetler içerisindeki en düşük miktardır. Dünya Bankası'nın Özbekistan'daki altyapı projelerine yatırımı sürmüştür. Dünya Bankası'nın 1994 ile 2002 arasında Özbekistan'a yatırımı 534 milyon dolar olmuştur (Spechler, 2008: 45). Bu dönemde, iç ekonomide ana finansör devlet olmuştur. 1996 yılında devlet harcamaları bir önceki yıla göre %9 oranında artmıştır. Gelirlerin bir önceki yıla göre artışı ise artışı sadece %0,9 oranında olmuştur (Kotz, 2004: 15). 1996-2001 yılında büyüme oranı ise ortalama %4 olmuştur.

Tablo 6.64: Büyüme Oranları (1996-2001) (%)

GSMH	Tüketim	Yatırım	Devlet Alımları	Mal ve Hizmet İhracatı	Mal ve Hizmet İthalatı
4	7,5	2,4	0,7	-2,2	1,4

Kaynak: (Kotz, 2004: 16).

Bu dönemde en büyük zararı gelişmekte olan endüstri sektörü almıştır. Ağır endüstrinin büyük bir kısmı kapasitesinin altında işlemiştir.

Tablo 6.65: Sektörlerin Büyüme Oranları (1996-2001) (%)

	1996	1997	1999	2000	2001
GSMH büyüme	1,7	5,2	4,4	4	4,5
Endüstri	0,32	0,35	0,15	0,04	0,62
Tarım	-1,28	1,56	1,56	2,24	1,36
Ulaşım ve iletişim	-0,03	-0,33	0,22	0,20	0,11
İnşaat	0,05	0,21	0,31	-0,36	0,38
Ticaret	1,6	1,42	0,8	0,71	0,51
Diğer hizmetler	0,47	0,92	0,64	0,81	0,75
Genel vergi artışı	-0,4	1,05	0,7	0,36	0,77

Kaynak: (Spechler, 2008: 72).

Özbek somunun bu kadar değerli olduğu bir ekonomik ortamda Özbek endüstrisi rekabet gücünü yitirmiştir. 1995 ve 1998 yılları arasında küçük ve orta ölçekli işletmelerde

çalışan işçilerin yarısına yakını işlerini kaybetmişlerdir. İşçilerin 1996 yılında 54 dolar olan ücretleri 2001 yılına gelindiğinde 39 dolara düşmüştü (Spechler, 2008: 46).

En çok büyüyen sektör olan tarım sektörü dahi büyümede sınırlı kalmıştır. Ticaretteki büyüme de endüstri gibi çok düşüktür. Ekonomik göstergelerin kötü olması üzerine 2000 yılında Cumhurbaşkanı Kerimov, Özbek para birimi Somunun tekrar dönüştürülebilir (konvertibl) olacağı konusunda sinyal vermiştir. 2000 yılında resmi kurda devalüasyon yapılması, döviz edinmede devlet tarafından verilen izinlerde esneklik sağlanması, seyahat yapacaklar için döviz almada daha fazla kota verilmesi Özbek Somunun dönüştürülebilir (konvertibl) olması için atılan adımlar arasındadır.

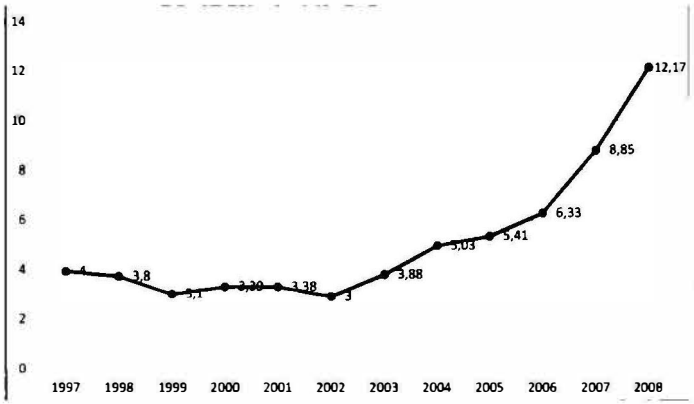
11 Eylül 2001 saldırılarının olması ve ABD'nin bu saldırılardan sorumlu tuttuğu El Kaide lideri Usame bin Ladin'in Afganistan topraklarında olması nedeniyle Afganistan operasyonunu başlatması Özbekistan'ın jeopolitik önemini arttırmıştır. ABD, Özbekistan'da askeri üs sağlanması karşılığında Dünya Bankası IMF'deki ağırlığını kullanmıştır. 2002 yılında Özbekistan IMF ile memorandum imzalayarak Özbek somunun dönüştürülebilir olmasını kabul etmiştir. Resmi döviz kurlarının birleştirilmesi, vatandaşlara sağlanmak üzere tedavülde olan paranın arttırılması ve Özbek somunun değerinin ihracatçılara fayda sağlamak için düşürülmesi bu anlaşma ile kabul edilen diğer reformlardı (Spechler, 2008: 47).

Bu reform çabalarına karşın ihracat oranları beklentileri karşılayamamıştır. İthalatı azaltmak için de ithal edilecek ürünlere tarife dışı engeller getirilmiştir. İthal edilen ürünlerin orijinlerini ve kalitesini ispatlayan Özbek Türkçesi ile yazılmış belgeler ithalat için zorunlu tutulmuştur. Ayrıca para biriminin değeri daha da düşürülerek ithalat oranı %14 oranında azaltılmıştır. Bu politikalarla Özbekistan'da üretilen ürünlerin özellikle Çin'den ithal edilen ürünlerle rekabet gücü arttırılmak istenmiştir. Fakat üreticilerin önündeki bürokratik engeller mevzuatlarda yer almaya devam etmiştir.

Örnek verecek olursak, 2000 yılında bir girişimci Taşkent'te bir bilgisayar dükkânı açmak istemişti. Kendisi ve bir bilgisayarı için izin belgesi alması bir ay sürmüştü. Bu girişimci, eğer bürokratlara *"ödül"* vermesi halinde bu sürenin bir haftaya inebileceğini ifade etmiştir. Sadece kayıt ve banka hesabı açma masrafının bir aylık kazancından fazla olduğunu da eklemiştir (Spechler, 2008: 48–50). 2000 yılında başlayan ekonomideki reform sürecini yarım atılan adımlar olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Atılan adımların yetersizliği Özbek politika yapıcıları tarafından da anlaşılmış ve daha kapsamlı bir reform süreci 2003 yılında başlamıştır.

2003 yılında Özbekistan para birimi somu dönüştürülebilir (konvertibl) hale getirmiştir. Fakat Özbek vatandaşlarının yabancı para birimlerine ulaşmasını engelleyen bürokratik araçları muhafaza etmiştir (Tsereteli, 2018: 16). Özbekistan IMF ile yeni bir anlaşma imzalamış ve para arzını kısıtlamıştır. Bu önlemler 2004 yılında enflasyonun %1,4'e düşmesine neden olmuştur. 2003 yılında Özbekistan'ın ana ihraç ürünleri arasında pamuk, altın ve bakır gibi hammaddelerin fiyatları yükselmiştir. Özbek somunun değerinin düşmesi de Özbek üreticilerinin rekabet düzeyini arttırmıştır. Böylece 2003 ile 2008 arasında Özbekistan dış ticaret fazlası vermeye başlamıştır (Jalilov & Hatasa, 2019: 9).

Şekil 6.7: İhracattan Elde Edilen Gelirler (1997-2008) (milyar dolar)

Kaynak (Dünya Bankası, 2022a).

Bu grafik incelendiğinde 1997 yılları ile 2003 arasında ihracat gelirlerinde neredeyse hiçbir gelişme olmadığı görülecektir. 2003 ile 2008 yılları arasında ise ihracat gelirleri neredeyse dört katına çıkmıştır.

İhracat gelirlerinin artmasıyla 2003 yılında döviz rezervi 400 milyon dolara yükselmiştir. 2001 yılında aylık ortalama 40 dolar çalışan ücretleri de 2004 yılına gelindiğinde aylık ortalama 100 dolar olmuştur. Bu olumlu ekonomik gelişmeleri devam ettirebilmek için reformlar devam etmiştir. Vergiler ve bürokratik prosedür azaltılmıştır. Yüksek vergiler işletmelerin yatırım yapmasının önündeki en önemli engeldi. 1995'te %50 olan işletmelerin yeni yatırım yapma oranı 2000 yılında %26'ya düşmüştü. 2000 yılında %40 olan gelir vergisi oranı, %25'e düşürüldü. Fakat vergilerin çeşitliği ve tahmin edilemezliği işletmeler için sorun olmaya devam etmiştir. Ayrıca işletmelerin ihtiyaçları olan dövize ulaşımı da bürokratik engeller yüzünden kısıtlı kalmıştır. Bu yüzden işletmelerin dış ticarete olan katkısı sınırlı kalmış ve işletmeler nitelikli iş gücünü kendi işletmeleri için çalışmaya ikna etmede zorluk yaşamışlardır (Spechler, 2008: 53-54). Örnek verilecek olursa, 2003 yılında röportaj veren Fergana'da bir işletmeci vergilerden şikâyet etmiş ve bankadaki şirket hesabında 20.000 dolardan fazla para tutulması halinde devletin bu paranın nasıl elde edildiği konusunda soruşturma başlattığını söylemektedir. Surhanderya'da bir klinik işletmecisi de medikal alanda ithalat yapmanın sorunlarından bahsetmektedir. İthal edilmek istenen ürün ilk önce bir komisyona bildirilmekte; daha sonra bu komisyon bunu kayıt altına alıp almamaya karar vermekte; eğer karar verirse Sağlık Bakanlığı'na göndermekte; Sağlık Bakanlığı ithal etmek için son kararı vermekte; daha sonra da Rus üreticiyle temas kurup bu ürünün olup olmadığını sormaktadır. Bu işletmeci bütün bu süreçlerin hızlandırılması ve olumlu sonuçlandırılması için her kademede %5 oranında rüşvet verilmesi gerektiğini söylemektedir. Taşkent'teki başka bir işletmeci de bürokratik işlemlerin bir labirente dönüştüğünü iddia ederek her bürokratik kademenin gönüllü katkı adı altında rüşvet talep ettiğini söylemektedir (Spechler, 2008: 57-58). Geçiş döneminde istikrarı sağlamak amacıyla devletin ekonomi üzerindeki kontrolü yapılan reformların etkisinin sınırlı olmasına neden olmuştur. Bürokratik oligarşi, Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılan reformları dahi prosedürleriyle etkisiz hale getirmenin bir yolunu bularak ekonomik yapı üzerinde etkisini sürdürerek kazanç sağlamayı sürdürmüştür. Taşkent'te bir ekonomi profesörü Özbek para birimi somun resmi kuruna etki etmenin ve bu bilgiye ulaşmanın kâr getiren bir durum olduğunu söylemektedir (Spechler, 2008: 61). Bürokratların sahip oldukları ekonomiye yön verme gücünü ve bilgiye ulaşma ayrıcalığını kendine yakın iş adamlarıyla paylaşması ve bundan kazanç sağlaması, bu kesimin etkili olduğu bir sistemde beklenmelidir.

Özbekistan yolsuzluk endeksinde dünyada son sıralarda yer almaktadır. 2021 yılında yayınlanan endekse göre 190 ülke arasında Özbekistan 140. Sırada yer almaktadır (Trading Economics, 2022). Aşağıdaki tablo yolsuzluk puanını göstermektedir. 0-100 arasında yapılan puanlamada puanın yüksekliği yolsuzluk oranının da arttığı anlamına gelmektedir.

Tablo 6.66: Yolsuzluk Endeksinde Özbekistan (2003-2021)

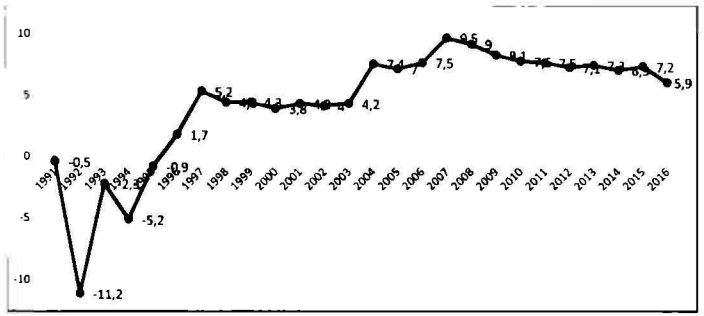
Yıl	Özbekistan	Asya	Dünya
2003	76	61,3	57,6
2004	77	62,8	58,3
2005	78	62,4	59,1
2006	79	61,2	59,1
2007	83	63,5	60,1
2008	82	63,1	59,8
2009	83	62,6	59,7
2010	84	62,3	59,9
2011	84	62,5	59,7
2012	83	60,7	56,8
2013	83	61	57,4
2014	82	60,5	56,8
2015	81	60,6	57,5
2016	79	60,6	57,1
2017	78	60	56,9
2018	77	60	56,9
2019	75	59	56,8
2020	74	58,5	56,7
2021	72	59,3	56,8

Kaynak (Worlddata, 2022).

Özbekistan'da yolsuzluk oranı Asya ve Dünya ortalamasının üstünde olsa da son yıllarda azalmış olduğu görülmektedir. Bu durumun Cumhurbaşkanı Mirziyoyev döneminde ekonomide liberalleşme ile ilgisi vardır.

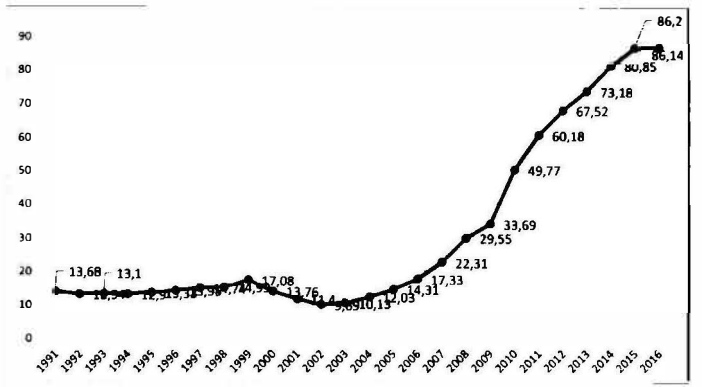
Özbekistan'ın büyüme oranları ise Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra negatiften 1990'ların sonunda pozitif büyümeye evrilmiş; 2003 yılından sonra ise ekonomik reformların etkisiyle yükselmeye başlamıştır.

Şekil 6.8: Özbekistan'ın Büyüme Oranı (1991-2016)

Kaynak (Dünya Bankası, 2022c).

Şekil 6.9: Özbekistan'da GSMH (1991-2016) (milyar dolar)

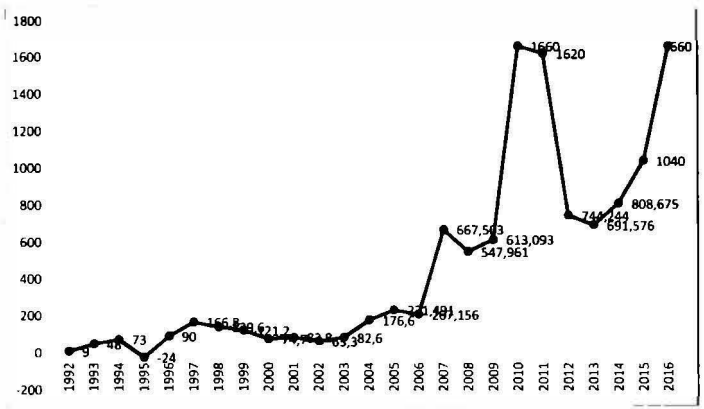
Kaynak (Dünya Bankası, 2022e).

2000'li yıllarda ortaya konulan ekonomik reformların bir nedeni de Cumhurbaşkanı Kerimov yönetiminde ekonomik alanda yaşanan paradigma değişikliğidir. Diğer Türk devletlerine göre ekonomide 1990'lı yıllarda ekonomide gösterilen yüksek performans nedeniyle *"hayatta kalma doktrini"* yerini *"yükselme dönemi"*ne bırakmıştır. Kerimov

yönetimi, Özbekistan'ın 2030 yılına kadar üst orta gelir grubuna dahil bir ülke olmasını hedeflemiştir (Ruziev, 2021: 8).

Büyümeyi hedefleyen ülkeler için yabancı sermaye girişi çok önemlidir. Özbekistan doğal kaynaklara ve ucuz işçilere sahip olmasının avantajını kullanarak yabancı sermayeyi ülkesine çekmeyi hedeflemiştir. 2005 yılından sonra ekonomide liberalleşme çerçevesinde Cumhurbaşkanı Kerimov çeşitli kanun ve kararnameler çıkartarak ülkesini yabancı yatırımcı için çekici bir hale getirmek istemiştir. Yine de Özbekistan'ın otoriter bir devlet olarak kalması, sektörlerin şeffaf olmaması, yaygın yolsuzluk, yavaş özelleştirme süreci, hukuk düzenine güvenin olmaması ve döviz kurundaki sorunlar yabancı yatırımın Özbekistan'a gelmesini engelleyen faktörler olmuştur (Jalilov & Hatasa, 2019: 10).

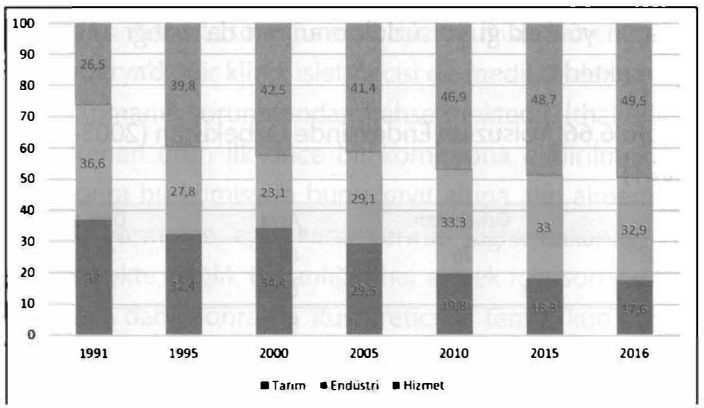
Şekil 6.10: Özbekistan'a Yabancı Sermaye Girişi (1992-2006) (milyon dolar)

Kaynak (Dünya Bankası, 2022c).

2005'ten sonra ekonomide yapılan liberal reformlardan sonra yabancı doğrudan yatırımın değişimi grafikten de görülebilir. Özbekistan'ın hedeflediği ekonomik gelişme aynı zamanda ekonomik yapının da değişimini sağlamıştır.

Şekil 6.11: Gayri Safi Milli Hasılanın Sektörlere Göre Değişimi (1991-2016) (%)

Kaynak (Jalilov & Hatasa, 2019: 12).

Grafikten tarımın gayri safi milli hasıladaki oranının azaldığını, ancak endüstrideki gayri safi milli hasıladaki oranının da 2016 yılında dahi bağımsızlık öncesi duruma ulaşmadığı görülmektedir. Ekonomide çeşitlendirme çabalarının yine de başarılı olduğu Özbekistan'ın ihracat ürünlerine bakarak görülebilir.

İhracatta tarıma özellikle pamuğa olan bağımlılığın azaltılması olumlu bir gelişme olsa da endüstriyel alanda yeterli gelişmenin yaşanmadığı da ihracat oranlarından görülmektedir. Kerimov döneminin ilk kısmında Özbekistan'ın endüstriyel politikası sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlüğü reddetmek şeklinde gelişmişti. Bağımsız Özbekistan iyi eğitilmiş ucuz iş gücüne sahip olup; pamuk üretimi ve ihracatında dünyanın ilk sıralarında yer almaktaydı. Bu özelliklere sahip olan Özbekistan'ın hafif endüstri gelişimine öncelik vermesi beklenmekteydi. Fakat 1990'lı yıllarda Öz-

bek devleti sermaye yoğunluğuna ihtiyaç duyan endüstri sektörlerine öncelik vermişti.

Tablo 6.67: 1992 ve 2012 Yıllarında Özbekistan İhraç Ürünleri Oranlarının Karşılaştırılması (%)

	1992	2012
Pamuk	65	9
Makine	2	7
Enerji	4	38
Kimyasal ürünler	6	9
Metal (bakır vd.)	6	8
Yiyecek	2	7
Hizmet	2	8
Diğerleri (altın)	14	13

Kaynak (Ruziev, 2021: 10).

Hidrokarbon sektöründe Özbek devleti yatırım değeri bir milyar doları bulan Şurtan Gaz-Kimyasal Kompleksi projesini 1990'lı yıllarda başlatmıştır. Bu kompleks 2001 yılında hizmete girmiştir. Yatırım değeri dört milyar doları bulan Üstyurt Gaz-Kimyasal Kompleksi ise 2016 yılında üretime başlamıştır (Ruziev, 2021: 12). Bu yüksek masraflı endüstri projelerinin etkilerinin görülmesi zaman almıştır. Ayrıca 1996-2000 yılları arasında, ağır sanayi kapasitenin altında çalışmıştır. Özbekistan gelişmekte olan sektörleri de rekabet gücünden uzak kalmıştır. 1995-1998 yılları arasında küçük ve orta ölçekli işletmelerde %50 oranında iş gücü kaybı yaşanmıştır (Spechler, 2008: 46).

Otomotiv sektörü Özbekistan'ın simge endüstri atılımı olmuştur. Enerji endüstrisinin tersine insanların arabalara sahip olması ve caddelerde dolaşması nedeniyle gözle görünür bir gelişmeyi temsil etmektedir. 1992 yılından itibaren küresel otomotiv şirketleri Özbekistan'da üretim yapmaya ve kurulan Özbek şirketleri ile üretim yapmaya teşvik eden düşünce Özbek devleti tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Özbekistan'ın kendisinin kurduğu üç araba üretici şirketi bulunmaktadır. Bu üç şirket farklı sektörlerde üretim yapmakta; böylece birbiriyle rekabet etmemektedirler. UzAuto Motors yolcu arabaları üretmekte iken SAMAuto küçük kamyon ve otobüs üretimi yapmaktadır. MANAuto-Özbekistan ise büyük kamyon ve otobüs üretmektedir. Özbek devleti tarafından kurulan Uzavtasanat (Özbekistan Otomotiv Endüstri) ülkedeki otomotiv sektörü ile ilgili olan bütün üretim süreçlerini kontrol etmektedir. UzAuto Motors 1992 yılının Kasım ayında Koreli otomotiv firması Daewoo Motors ile Andican bölgesinde ortak üretim yapması için hükümet kararnamesi ile kurulmuştur. 1996 yılında yıllık 200.000 araba üretme kapasitesinde ikinci bir fabrika Andican'da kurulmuştur. 2001 yılında Daewoo Motors'un ABD menşeli General Motors (GM) tarafından satın alınması ile UzDaewooAuto'nun ismi GM Özbekistan olarak değişmiştir. 2019 yılında Uzavtasonat GM Özbekistan'ı satın almış ve şirketin adını UzAuto Motors olarak yeniden değiştirmiştir. UzAuto Motors Andican, Harezm ve Taşkent'te üç üretim merkezine sahiptir. Bu üretim merkezlerinin yıllık araba üretim kapasitesi 300.000'dir. Bu şirket ürettiği arabaları iç pazarda Chevrolet markasıyla satmaktadır. İhraç ettiği arabaları da Ravon markasıyla satmaktadır. 2008 yılında Taşkent'te motor fabrikasının kurulmasıyla üretimin yerlileştirilmesinde önemli bir adım atılmıştır. GM Powertrain Özbekistan adındaki bu fabrika yıllık 360.000 motor üretim kapasitesine sahiptir. 2019 yılında UzAuto Motors yetkililerine göre üretimin yerlileşme oranı %50'dir. Koreli araba üreticisiyle ortaklığın yanı sıra 1996 yılında Türk sermayesiyle Semerkant'ta SamKochAuto adıyla otobüs fabrikası kurulmuştur. 1999 yılında üretime başlayan fabrika 2006 yılında UzAutoMo-

tors tarafından satın alınmıştır. 2009 yılında Semerkant'ta MAN Bus and Truck Company ile JV MAN Auto-Özbekistan ortaklığıyla ağır yük aracı üreten bir fabrika kurulmuştur. Bu fabrika yılda 3.000 kamyon üretme kapasitesine sahiptir (Ruziev, 2021: 13-14).

Endüstrinin finansmanında yabancı doğrudan yatırımın rolü küçük olsa da yabancı ülkelerde çalışan Özbeklerin gönderdiği paralar önemli rol oynamıştır. 1992-2008 yılları arasında yabancı direk yatırım toplam 13 milyar dolar olurken, 2006-2018 yabancı ülkelerde çalışan Özbeklerin Özbekistan'a gönderdiği para miktarı 46 milyar dolar olmuştur. Yabancı ülkelerde çalışan Özbeklerin gönderdiği bu paralar endüstrinin finansmanına yönlendirilmiştir (Ruziev, 2021: 16).

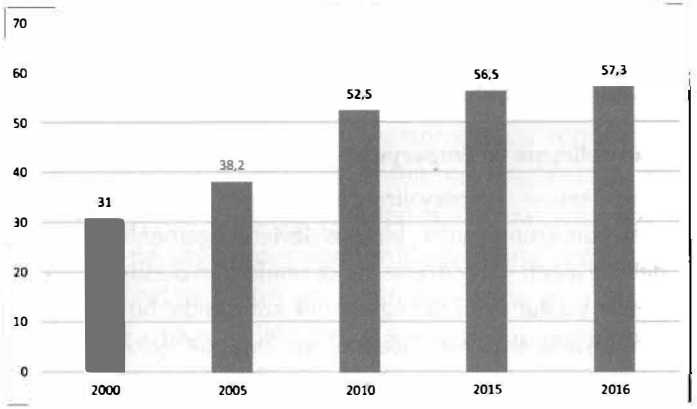
Tablo 6.68: Özbekistan'da Makroekonomik Göstergeler (1996-2017)

		1996	2001	2006	2011	2016	2017
Doğal kaynak rantı	GSMH'deki oranı (%)	12,2	27,1	38	23,6	11,4	14,7
Yabancı direk yatırım	Milyon dolar	90	82,8	173,4	1635,1	1662,6	1797,3
	GSMH'deki oranı (%)	0,6	0,7	1	2	2	3
Dış borç	Milyon dolar	2.140	4.714	4.095	7.879	15.914	15.593
	GSMH'deki oranı (%)	15,3	41,3	23,6	17,2	23,7	41,3
Kamu ve özel sektör tarafından ödemesi garanti edilen dış borç	Milyon dolar	1.770	3.896	3.317	3.755	7.434	7.529
	Toplam dış borca oranı (%)	82,7	82,7	81	47	46,7	48,4
Yabancı ülkelerde çalışan Özbeklerin gönderdiği paralar	Milyon dolar	-	-	898	4.276	2.741	3.901
	GSMH içindeki oranı	-	-	5,2	9,3	3,4	6,6
Resmi döviz kuru	Dolar karşılığı som	55	686	1.215	1.896	3.245	8.191

Kaynak (Ruziev, 2021: 15).

Cumhurbaşkanı Kerimov döneminde ekonominin kendi kendine yetme üzerine kurgulanması dış borcun gayri safi milli hasılaya oranının %25'in altında kalmasını sağlamıştır. Mirzoyiyev'in Cumhurbaşkanı olmasıyla ekonomide liberalleşmenin hedeflenmesiyle dış borcun gayri safi milli hasılaya oranı 2017'de %40'a yükselmiştir. Kerimov döneminde yabancı doğrudan yatırımın az olmasına rağmen yabancı ülkelerde çalışan Özbeklerin Özbekistan'a gönderdiği paralarla endüstrinin finansmanı sağlanabilmiştir. İlk dönemde takip edilen ağır sanayiyi destekleme politikasının Kerimov döneminin son dönemlerinde küçük ve orta ölçekli işletmeleri de desteklemeye kaydığı görülebilir.

Şekil 6.12: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin GSMH'deki Oranı (2000-2016) (%)

Kaynak (Jalilov & Hatasa, 2019: 11).

Kerimov döneminde ekonomide istikrara yapılan vurgu diğer makroekonomik göstergelere de yansımıştır.

Tablo 6.69: Özbekistan'da Diğer Makroekonomik Göstergeler (1996-2017)

		1996	2001	2006	2011	2016
Enflasyon		58,9	27,3	13,1	12,5	8
Bütçe açığı	GSMH'ye oranı (%)	-2	-4,1	3,4	7,3	1,9
Kamu borcu	GSMH'ye oranı (%)	29,4	59,4	21	10	10,5
Uzun vadeli borç	Toplam borca oranı	86,2	82,5	87,7	90,9	95,7
Uluslararası Rezervler	Milyon dolar	1.167	1.212	4.700	18.049	26.429
	GSMH'ye oranı (%)	8,4	10,6	27,1	39,3	46,6

Kaynak (Ruziev, 2021: 17).

Ekonomide makroekonomik göstergelerde istikrar yakalanmasına karşın Kerimov döneminde ekonomide sorunlar çözülmeden kalmıştır. En büyük sorun devletin ekonomideki yüksek payı Özbekistan'ın ekonomik büyümesi için sorun yaratmıştır. İkinci olarak döviz kuru sabit olarak belirlenmesine karşın Özbek devleti karaborsa oluşumunu engelleyememiş; resmi döviz kuru ve karaborsa kuru arasında büyük farklar oluşmuştur. Kerimov yönetiminin son yılı olan 2016 da resmi döviz kuru ve karaborsada belirlenen kur arasındaki fark iki kata kadar çıkmıştır. Üçüncü olarak yolsuzluk pazardaki ekonomik işleyişi bozmakta; bürokrasinin ekonomide güç devşirmesine neden olmakta; ekonomik idarede verimsizliğe yol açmaktadır. Dördüncü sorun ise Özbekistan'ın uyguladığı ithal ikameci modeldedir. Bu model doğrultusunda ithal edilen ürünlere uygulanan yüksek vergi ve gümrük bedelleri serbest ekonominin gelişmesini engellemiştir. 2005 yılında Özbekistan'da uygulanan gümrük %30 oranında iken bu oran Kırgızistan ve Tacikistan'da %15'tir. Son olarak da Kerimov döneminde devletin ekonomiyi kontrol ettiği bu dönemde devletin ayrıcalıklı davrandığı tekel grupları oluşturulmuştur. Bu tekel grupları neredeyse ekonominin tamamını kontrol eder hale gelmişlerdir. Ekonomide uygulanan reformlar bu tekel gruplarına hizmet etmiştir. Örnek verilecek olursa 1997 yılında çoklu döviz kuru ilan edildiğinde sadece bu tekel gruplarının yabancı para birimlerine erişimine izin verilmiştir. Diğer gruplar yabancı para birimlerine erişmede zorluklar yaşamış: bu yüzden tekel gruplarıyla dezavantajlı koşullarda rekabet etmek zorunda bırakılmışlardır. Özellikle otomotiv ve kimyasal sektörlerindeki tekel grupları gümrük tarifeleri ve tarife dışı engellerle rekabetten korunmuşlardır (Jalilov & Hatasa, 2019: 12-14).

Kerimov döneminde kademeci anlayış belli bir sistematikten uzak şekilde yürütülmüştür. Bu dönemde temel amaç Özbekistan'ın kendi kendine yetecek bir ülke olmasını sağ-

lamaktı. Makroekonomik göstergelerde istikrar sağlansa da bu dönemde uygulanan ekonomik model Özbekistan'ı hayatta tutmuştur. Fakat devletin ön planda olduğu hantal ekonomik yapı Özbekistan'ın büyümesini ve yüksek orta gelire sahip bir ülke konumuna yükselmesini sağlayacak nitelikten uzaktır. Özbekistan'ı bağımsızlığından itibaren yöneten İslam Kerimov'un 2016 yılının Eylül ayında vefatından sonra, Cumhurbaşkanlığına Şevket Mirziyoyev gelmiştir. Mirziyoyev dönemi ekonomide radikal değişikliklerin olduğu bir dönemdir.

6.8. Mirziyoyev Dönemi Özbekistan Ekonomisi (2017 Sonrası)

İslam Kerimov'un vefatından sonra Şevket Mirziyoyev 14 Aralık 2016 yılında Özbekistan Cumhurbaşkanı olarak görevine başlamıştır. Mirziyoyev dönemi *"Yeni Özbekistan"* ismiyle ünlenmiştir (Rafikov, 2022). Bu isme uygun olarak başta ekonomi olmak üzere Mirzoyiyev döneminde çeşitli reformlar yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir. Bu dönemde küresel ekonomiyle bütünleşmek öncelikli hedeftir.

Mirziyoyev, 14 Şubat 2017 tarihinde *"2017-2021 Özbekistan'ın Ulusal Kalkınma Stratejisi"* adı altında bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yayınlamıştır. Bu kararnamede reforma ihtiyaç duyan beş önemli alan belirtilmiştir: Kamu yönetiminin reforme edilmesi; adalet alanında yapılacak reformlarla hukukun üstünlüğünün sağlanması; ekonomik kalkınma ve liberalizasyon; sosyal alanda kalkınma; güvenlik ve dış politikada yapıcı bir anlayışın benimsenmesidir. Ekonomik reform başlığında amaçlar makroekonomik istikrarı güçlendirmek ve ekonomik büyümeyi korumak; yapısal reformlarla Özbek ekonomisinin rekabet gücünü arttırmak; tarım sektörünün modernizasyonunu sağlamak, yapısal reformlarla devletin ekonomideki varlığını azaltmak ve özel sektörün mülkiyet haklarını koruyacak düzenlemeler yapmak ve Özbekistan'daki illerin verimli yönetimiyle optimal ekonomik büyümesini sağlamak olarak tanımlanmıştır (Губкинский университет, 2017).

Küreselleşme ve Emperyalizm

Küreselleşme, emperyalizmden farklı bir süreci ifade etmektedir. Emperyalizm, bir ulus devletin egemenliğinin genellikle askeri yöntemlerle kendi sınırlarının ötesinde başka politik yapılar üzerinde egemenlik kurmasıdır. Bu yapısıyla emperyalist sistemler, "içeride" ve "dışarıda" şeklinde katı sınırlar kurarak sermayenin serbest dolaşımını engelleyen bir yapıdadır. Böylece, emperyalizm sermayenin önündeki önemli bir engeldir (Hardt & Negri, 2000: 333).

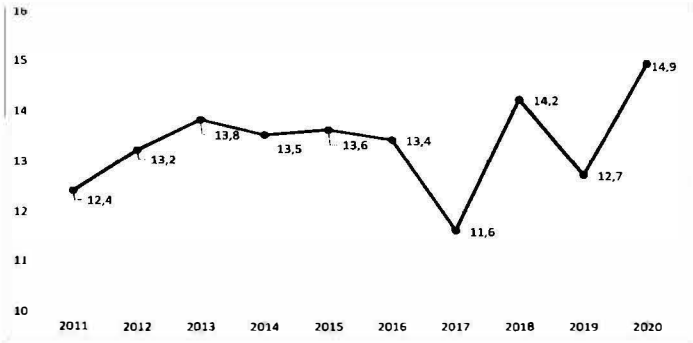
Küreselleşme ise belirlenmiş sınırlara ve bariyerleri ortadan kaldırma amacındadır. Küreselleşme sürekli genişleyen sınırlara sahiptir. Küreselleşme hibrit kimliklerin, esnek hiyerarşinin ve çoğulcu değişimlerin olduğu bir sistemdir. Böylece, Soğuk Savaş döneminde geçerli olan Birinci Dünya ile Üçüncü Dünya arasındaki farklar anlamsız olmaktadır (Hardt & Negri, 2000: xii).

Küreselleşmenin Özbekistan gibi gelişmeyi hedefleyen ülkelerin sermayeyi çekerek ekonomik yapısını geliştirme hedeflerine uygun olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in bu ekonomik yapıyı doğru değerlendirip buna göre reformlar geliştirdiği iddia edilebilir.

2016 yılının Ekim ayında Cumhurbaşkanlığı görevini vekaleten yerine getirirken Mirziyoyev *"Girişimciliğin Hızlandırılmış Gelişimini, Özel Mülkiyetin Tam Olarak Korunmasını ve İş Ortamının Niteliksel İyileşmesini Sağlayacak Ek Tedbirler Üzerine"* isimli bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yayınlamış ve önceliğinin özel sektörün gelişimi olduğunu vurgulamıştı (Tsereteli, 2018: 24).

2017 yılının Temmuz ayında Mirziyoyev *"Vergi İdaresinin Kökten İyileştirilmesine, Vergi ve Diğer Zorunlu Katkıların Tahsilatının Artırılmasına Yönelik Tedbirler Hakkında"* bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yayınlayarak Özbekistan'da vergi düzenini değiştirmiştir. Bu Kararnameye göre 2018 yılından itibaren vergi toplanmasında modern bir yöntem olan vergi izleme yönteminin başlayacağı duyurulmuştur. Ayrıca 2018 yılından başlayarak işletmelere dijital izleme sağlanmış; vergi mükelleflerine vergi otoriteleri tarafından bütün devlet hizmetlerine giriş olanağı tanınmıştır (Aliyeva, 2017). 2018 yılının Şubat ayında çıkarılan diğer bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle şirketler üzerindeki vergi oranları azaltılmıştır (Tsereteli, 2018: 25). 2021 yılında Dünya Bankası Özbekistan'da vergi yönetiminin modernizasyonu için 60 milyon dolarlık bir destek sağlayacağını açıklamıştır. Bu reform programıyla vergi matrahının yayılması; böylece kayıt dışı ekonominin azaltılması amaçlanmıştır. Ayrıca verimli vergi toplama yöntemiyle ekonominin canlandırılması da bu programın amaçları arasındadır (Dünya Bankası, 2021).

Şekil 6.13: Vergiden Elde Edilen Gelirlerin GSMH'ye Oranı (2011-2020) (%)

Kaynak (Dünya Bankası, 2022i).

Bu dönemde, vergilerin azaltılmasına rağmen vergi toplamada verimli yöntemlere geçilmesi, vergi gelirlerinin gayri safi mali hasıladaki yerinin Kerimov dönemindeki yerini korumasını ve hatta geçmesini sağlamıştır.

2017 yılının Ekim ayında ise Mirziyoyev *"Kur Politikasının Serbestleştirilmesine Yönelik Öncelikli Tedbirler"* Kararnamesini imzalayarak döviz kurunun tamamen dönüştürülebilir (konvertibl) olmasını sağlamıştır. Aynı ay *"Özbekistan Cumhuriyeti'nin Dış Ekonomik Faaliyetini Daha Fazla Düzene Getirecek Önlemler Üzerine"* Kararnamesi, gümrük tarifelerini 8.000 civarında ürün için keskin bir şekilde düşürmüştür. 3.550 ürün için gümrük tarifesi tamamen sıfırlanmış; 1.122 ürün için ise büyük oranda düşürmüştür. İthal edilen ürünler için ortalama gümrük tarifesi oranı %6,45 olarak belirlenmiştir (Tsereteli, 2018: 25). Bu reformlar, bağımsızlıktan itibaren takip edilen ithal ikameci modelin büyük ölçüde terk edildiğini göstermektedir.

Ekonomik alandaki en önemli reformlardan bir tanesi de 2017 yılının Eylül ayında Özbekistan Merkez Bankası'nın Özbekistan'ın döviz kurunu birleştirmesi ve Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in artık döviz kurunun piyasa tarafından serbestçe belirleneceğini duyurmasıyla yaşanmıştır (Tsereteli, 2018: 28). Birleştirilmiş ve serbest olan döviz kuru uzun vadede hem karaborsayı ortadan kaldıracak hem de serbest piyasa ekonomisinin Özbekistan'da verimli bir şekilde işlemesini sağlayacaktır.

Dış ticaret hacmini arttırabilmek için 2017 yılının Temmuz ayında *"Yurtiçi İhracatçı Kuruluşların Daha Fazla Desteklenmesine ve Dış Ekonomik Faaliyetlerin İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler Hakkında"* isimli Kararname çıkarılmıştır. Bu Kararnameyle dış ticaretin önündeki yapay engeller kaldırılmış; Uzagroexport'un tarım sektöründe ürünleri

ihraçtaki tekel olma durumu iptal edilmiş ve bütün şirketlerin ihracat yapabilmesine olanak tanınmıştır. 2017 yılının Ağustos ayında da *"2018-2019 Yıllarında Turizmin Gelişmesine Yönelik Öncelikli Tedbirler Üzerine"* isimli Kararname turizm sektöründe 30'dan fazla engelleyici düzenlemeyi kaldırmıştır (Tsereteli, 2018: 25-26).

Şekil 6.14: İthal Edilen Ürünlerin GSMH İçindeki Oranı (1998-2020) (%)

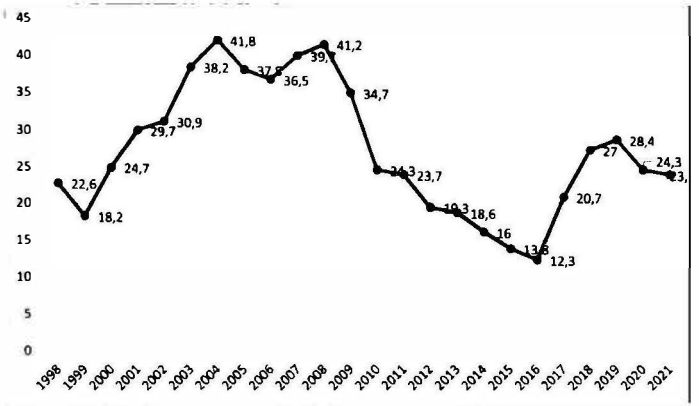

Kaynak (Dünya Bankası, 2022a).

Bu grafik, ithalatın reformların başlamasından ve bürokratik engellerin artmasından sonra gayri safi milli hasıladaki oranının arttığını göstermektedir. Mirziyoyev döneminde ihracat oranı da aynı şekilde yükselmiştir. Bu olgu, Mirziyoyev döneminde dışa açılmanın bir göstergesi olarak görülmelidir.

Kerimov döneminde 2000-2010 arasında ihracatın yapay şekilde değeri düşürülen som ile desteklendiği göz önüne alındığında Mirziyoyev döneminde ihracatın gayri safi milli hasılaya Kerimov döneminden daha büyük oranda katkıda bulunduğu iddia edilebilir. Dış ticaret hacmi de böylece yapılan reformlarla artmıştır.

Şekil 6.15: İhraç Edilen Ürünlerin GSMH'deki Oranları (1998-2021) (%)

Kaynak (Dünya Bankası, 2022g).

Tablo 6.70: Mirziyoyev Döneminde İhracat ve İthalatın Değerleri (2018-2022) (milyar dolar)

	2018	2019	2020	2021	2022
İthalat	17,340.7	22,014.8	21,17	25,507.7	30,699.3
İhracat	11,324	16,255.1	15,12	16,662.8	19,309.1
Dış ticaret hacmi	28,664.7	38,269.9	36,3	42,17	50,008
Dış ticaret açığı	6,016.7	5,759.7	6,04	8,844.9	11,390.2
Bir önceki yıla göre artış (%)	17,6	33,4	-13,4	16	18,6

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

2020 yılında KOVID-19 pandemisinin etkisiyle dış ticaret hacminde daralma yaşansa da 2021 ve 2022 yılındaki istatistikler dış ticarette toparlanmanın çabuk olduğunu göstermektedir. Bu gelişme Mirziyoyev'in takip ettiği reformlar sayesindedir. Reformların etkisini gösterdiği bir başka alan da ihracat ve ithalat alanlarında küçük ölçekli işletmelerin gösterdiği performanstır. Dış ticarette küçük ölçekli işletmelerin payı da yükselmiştir.

Tablo 6.71: Küçük Ölçekli İşletmelerin Dış Ticaretteki Payı (2021) (%)

Küçük işletmeler	20,6
Mikro işletmeler	16,8
Bireysel girişimciler	0,9
Toplam	38,3

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2022c).

Özbekistan dış ticaret yapısında çeşitliliği de sağlayabilmiştir. Yiyecek ürünleri ve hammaddelerin yanı sıra endüstriyel mallar da ihraç edilen ürünler arasındadır.

Tablo 6.72: Özbekistan'ın İhracat Yapısı (2022)

Ürün	Milyar dolar	Toplam ihracat %
Yiyecek ürünleri ve canlı hayvan	1,63.6	8,4
İçecek ve tütün	111	0,6
Petrol dışındaki yiyecek olmayan hammaddeler	399.4	2,1
Mineral yakıtlar	1.222,1	6,3
Hayvansal ve bitkisel yakıtlar	21.2	0,1
Kimyasal ürünler	1.301,8	6,7
Endüstriyel ürünler	4,443.2	23
Makine ve ulaşım ürünleri	975.7	5,1
Değişik tamamlanmış ürünler	1,111.3	5,8
Diğer ürünler	4,132.3	21,4
Altın	4,110,3	21,3
Hizmet	3,959.5	20,5

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Özbekistan pamuk ihracatında artık işlenmiş ürünleri de ihraca başlamıştır. Tekstil ürünleri ihracatında çeşitlilik sağlanabilmiştir.

Tablo 6.73: Tekstil Ürünlerinin İhracat Dinamiği (2022)

Ürün	Değer (milyon dolar)
Pamuk ipliği	1.41,8
Hazır triko giysi	928,2
Örme kumaş	307,7
Öteki hazır tekstil ürünleri	161,7
Pamuklu kumaşlar	151,4
İpek ve ipek ürünleri	92,5
Vatka, keçe ve dokunmamış ürünler	54,4
Halı	43,9
Toplam	3.178

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Tablo 74: Özbekistan'ın Tekstil Ürünü İhraç Ettiği Ülkeler (İlk Beş Ülke) (2022)

Ülke	Değer (milyon dolar)	Bir önceki yıla göre büyüme oranı (%)
Rusya Federasyonu	1.264,9	138,9
Türkiye	519,1	112,6
Kırgızistan	513,4	128
Çin Halk Cumhuriyeti	274	43,1
İran	80	172,8

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Tekstil ürünleriyle beraber tarihsel olarak Özbekistan'ın tarım ürünleri de ihracatında önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo 6.75: Özbekistan'dan İhraç Edilen Meyve ve Sebze Ürünleri (2022)

Ürün	Miktar (bin ton)	Değer (milyon dolar)
Üzüm	318,9	280,1
Soğan	216,7	42,4
Kabak	150	39,8
Kavun ve karpuz	136,6	37,2
Lapa	122,4	93,5

Cennet hurması	85,4	52
Domates	76,4	57,8
Şeftali	76,7	68,1

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023a).

Tablo 6.76: Özbekistan'ın Gıda İhraç Ettiği Ülkeler (İlk Beş Ülke) (2022)

Ürün	Miktar (bin ton)	Değer (milyon dolar)	Yiyecek ihracatındaki ağırlığı (%)
Rusya Federasyonu	541,9	486,7	42,5
Kazakistan	641,2	216	18,9
Çin Halk Cumhuriyeti	127,2	104,6	9,1
Pakistan	65,3	101,2	8,8
Kırgızistan	155,6	42,9	3,7

(Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023a).

Özbekistan'ın bölgeleri arasında ihracat açısından en büyük gelişme Taşkent'te olurken en düşük katkı Cizzak bölgesindedir.

Tablo 6.77: Özbekistan'da Karakalpakistan, Vilayetler ve Taşkent'in İhracata Katkısı (2022)

Karakalpakistan, Vilayetler ve Taşkent	Değer (milyon dolar)	Büyüme oranı (%)
Taşkent Kenti[6]	4.616,9	120
Taşkent	2.052,2	102
Andican	1.246,2	127,3
Fergana	827,2	103,2
Semerkant	656,1	123,4
Nevai	595,4	117,1
Nemengan	581,2	117,1
Karakalpakistan Cumhuriyeti	365,3	87,8
Sirderya	327,8	140,1
Buhara	310,2	99,4
Kaşkaderya	303,4	112,3
Surhanderya	227,6	96,8
Harezm	245,2	106
Cizzak	199,5	102

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023e).

İhracatın yanı sıra dış ticaret hacminin bir ayağı da ithalattır. Mirziyoyev döneminde ithalatın önünü açacak düzenlemelerin yapılması ithal edilen ürünlerin çeşitliliğini arttırmıştır.

Tablo 6.78: Özbekistan'ın İthal Ettiği Ürünler ve Değerleri (2022)

Ürün	Değer (milyon dolar)	Bir önceki yıla göre artış oranı (%)	Toplam ithalattaki oranı (%)
Makine ve ulaşım ekipmanları	9.648,3	116,9	31,4
Endüstriyel ürünler	5.761,5	122	18,8
Kimyasal ürünler	4.231,2	116	13,8
Yiyecek ve canlı hayvan	3.392,5	135,2	11,1
Hizmetler	2.526,3	142,9	8,2
Mineral yakıtları	1.794	115,2	5,8
Çeşitli tamamlanmış ürünler	1.459,1	105,3	4,8
Yakıt dışında yiyecek olmayan hammadde	1.283	111,2	4,2
Hayvansal ve bitkisel yağlar ve yakıtlar	400,9	97,5	1,3
İçki ve tütün	139,2	154,8	0,5
Diğer ürünler	62,9	5,4	0,2
Toplam	30.699,3	120,4	100

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Özbekistan en çok makine ve ulaşım ekipmanları ile endüstriyel ürünleri ithal etmektedir. Bu ürünlerin ithal edildiği ülkeler aşağıdaki tablolarda listelenmiştir.

6 Taşkent'te sekiz hektarlık alanda kurulan iş ve finans merkezi.

Tablo 6.79: Makine ve Ulaşım Ekipmanlarının İthal Edildiği Ülkeler (2022) (ilk beş ülke)

Ülke	Değer (milyon dolar)	Bir önceki yıla göre artış (%)
Çin Halk Cumhuriyeti	3.644,5	37,8
Güney Kore Cumhuriyeti	1.547,1	16
Türkiye	726,9	7,5
Almanya	692,7	7,2
Rusya Federasyonu	625,6	6,5

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023d).

Tablo 6.80: Endüstriyel Ürünlerin İthal Edildiği Ülkeler (2022) (ilk beş ülke)

Ülke	Değer (milyon dolar)	Bir önceki yıla göre artış (%)
Rusya Federasyonu	2.436,3	42,3
Çin Halk Cumhuriyeti	1.259,1	21,9
Kazakistan	721,5	12,5
Türkiye	306,2	5,3
Güney Kore Cumhuriyeti	220	3,8

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023d).

Mirziyoyev döneminde ekonomi alanında yapılan reformlar Özbekistan'ın diğer ülkelerle olan ticari bağlarını da güçlendirmiştir.

Tablo 6.81: Özbekistan ile En Yüksek Ticaret Hacmine Sahip Ülkeler (2022)

Ülke	İhracat (milyon dolar)	İthalat (milyon dolar)	Toplam (milyon dolar)	Bir önceki yıla göre artış (%)
Rusya Fed.	3.066,9	6.122,8	9.279,7	18,6
Çin Halk Cumh.	2.519	6.404	8.923,8	17,8
Kazakistan	1.379,7	3.241,2	4.621	9,2
Türkiye	1.507,4	1.716,5	3.223,9	6,4
G. Kore Cumh.	48,1	2.292,5	2.340,6	4,7
Kırgızistan	979,3	280,7	1.260	2,5
Almanya	88,9	1.070,4	1.159,3	2,3
Türkmenistan	194,8	731,5	926,3	1,9
Afganistan	750,6	9,3	759,9	1,5
Hindistan	35,6	654,9	690,5	1,4

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023).

Bu tablo incelendiğinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu'nun hemen arkasında Özbekistan'ın ikinci en büyük ticaret partneri olduğu ve neredeyse ticaret hacminde Rusya Federasyonu'nu yakalayacak olduğunu görmek mümkündür. Göze çarpan ikinci unsur ise Güney Kore ve Hindistan gibi ülkelerle olan ticaretteki büyük dengesizliktir. Özbekistan'ın bu ülkelere ihracatı neredeyse yokken ithalat rakamları yüksektir. Özbekistan'ın en büyük dördüncü ticaret ortağı olan Türkiye'nin ise Özbekistan ile olan dış ticareti ihracat ve ithalat rakamlarında dengededir. Bu denge iki ülke arasında sağlıklı bir ticaret yapısının geliştiğini göstermektedir. İki ülke arasında çeşitli ürünler ihraç ve ithal edilmektedir.

Tablo 6.82: Türkiye'nin Özbekistan'a Sektörel Bazda İhracatı (2019-2021) (bin dolar)

Ürün	2019	2020	2021
Makineler & Elektronik Ürünler	433.798	379.565	757.109
Kimya Sanayi	143.157	159.501	192.993
Plastik ve Kauçuk	108.014	99.829	158.540
Metaller & Metal Eşya	112.224	88.308	157.602
Tekstil ve Hammaddeleri	71.643	73.560	106.330
Muhtelif Mamul Eşya	38.782	43.709	47.680
Mobilya ve Dekorasyon Malz.	57.974	39.545	42.288
Bitkisel Ürünler	14.742	16.452	28.870
Nakil Vasıtaları ve Aksamları	42.292	29.535	25.874
Çimento, Taş, Seramik & Cam Eşya	18.753	7.845	24.357

Gıda Sanayi	16.647	14.976	21.078
Hayvansal Ürünler	6.202	4.210	17.505
Konfeksiyon	13.926	8.096	17.141
Kağıt-Karton	13.082	12.187	13.627
Mineraller	15.870	10.573	12.701
Optik Alet ve Cihazlar	6.094	7.819	12.623
Ahşap ve Ağaç Eşya	14.619	3.114	9.451
Ayakkabı-Kemer	6.467	5.288	8.505
Mücevherat, Kıymetli Metaller ve Taşlar	10	225	2.341
Silahlar ve Mühimmatlar	312	602	993
Deri ve Mamulleri	878	558	917

Kaynak ((Şire, 2022).

Tablo 6.83: Türkiye'nin Özbekistan'dan Sektörel Bazda İthalatı (2019-2021) (bin dolar)

Ürün	2019	2020	2021
Metaller & Metal Eşya	771.246	608.478	1.179.723
Tekstil ve Hammaddeleri	196.912	208.720	454.088
Plastik ve Kauçuk	69.505	68.842	117.468
Kimya Sanayi	6.155	5.579	33.719
Bitkisel Ürünler	23.532	17.355	19.751
Mineraller	317	299	8.408
Makineler & Elektronik Ürünler	5.146	2.304	2.164
Hayvansal Ürünler	1.256	1.238	1.360
Deri ve Mamulleri	1.668	1.164	610
Nakil Vasıtaları ve Aksamları	240	997	548
Kağıt-Karton	1	0	316
Konfeksiyon	4	68	218
Gıda Sanayi	121	93	100
Mobilya ve Dekorasyon Malzemeleri	0	0	88
Çimento, Taş, Seramik & Cam Eşya	35	18	72
Optik Alet ve Cihazlar	17	1	62
Ahşap ve Ağaç Eşya	42	1	22
Muhtelif Mamul Eşya	18	36	1
Ayakkabı-Kemer	21	0	1

Kaynak ((Şire, 2022).

Özbekistan ve Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi pandemi döneminde azalsa da pandemi sonrası dönemde tekrar yükselmiştir. 2022 yılında iki ülke arasında toplam dış ticaret hacmi 3.2 milyar dolar olmuştur (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Dış ticaretin yanı sıra Özbekistan'ın iç ticareti de artmıştır. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, bütün ekonomik alanlarda başarının tek ölçütünün kâr elde etmek olduğunu söylemiştir. Mirziyoyev ayrıca kâr elde etmek için ekonominin en temel bileşenleri olan arz ve talep unsurlarının dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır (President of the Republic of Uzbekistan, 2019). Bu açıklama Özbekistan'da cumhurbaşkanlığı düzeyinde kapitalizmin artık özümsendiğini yansıtması yönünden çok önemlidir.

Tablo 6.84: Toptan Ticaretin Özbekistan'da Yıllara Göre Değişimi (2013-2021) (milyar som)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Toptan ticaret cirosu	22.001,6	26.746,1	30.413	38.301	42.185,9	63.528,5	93.322,8	120.451,1	172.790,1
Emtia stoğu	5.175,3	6.659,3	7.780,1	9.489	10.763,3	13.166,7	14.316,5	22.367,4	29.572,5
Toptan ticaret cirosu yükselme oranı (%)	109,1	111	107,1	116,5	94	126,8	128,6	113,6	128,5

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Tablo 6.85: Perakende Ticaretin (Perakende Emtia Cirosu) Özbekistan'da Yıllara Göre Değişimi (2013-2021) (milyar som)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Şehir	34.596,8	44.515,2	54.656,8	69.675,5	82.747,4	107.506,1	125.066,8	152.706,2	193.213,7
Taşra	12.266,2	13.621,4	16.527,3	18.396,1	22.482,5	25.689	41.027,7	46.812,6	58.842,9

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

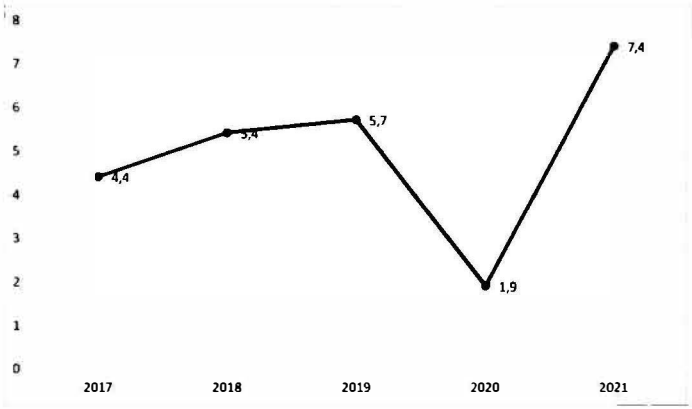
Tablo 6.86: Özbekistan'da Perakende Ticaretin Karakalpakistan, Vilayetler ve Taşkent Kenti'ne Göre Dağılımı (2013-2021) (milyar som)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Karakalpakistan Cumhuriyeti	1 568,3	1 977,8	2 397,7	2 950,4	3 527,8	4 496,8	5 705,8	6 861,8	8 498,6
Andican	3.671,1	4.563,8	5.564,3	6.777,8	8.124,9	10.367,9	12.816,5	14.810,1	17.402,8
Buhara	2.958,2	3.693,8	4.481,8	5.611,9	6.578,5	8.375,1	10.309,2	12.072,8	14.605,3
Cizzak	1 542,6	1 904,7	2 320,5	2 912,3	3 442,8	4 373,4	6 058,0	7 223,3	9.109,7
Kaşkaderya	3 443,7	4 250,0	5 042,8	6 202,9	7 187,3	8 818,5	10 665,7	13 523,9	16.170,5
Nevai	1.932,0	2.453,2	3.001,9	3.684,7	4.348,5	5.436,3	6.778,6	7.922,8	9.619,5
Nemengan	2.853,5	3.440	4.166,7	5.253,4	6.334,2	7.829	10.002,8	12.233,8	15.311,3
Semerkant	3.846,7	4.890,1	6.078,2	7.605,2	8.973,5	11.123,1	13.783,6	16.816,8	21.617,9
Surhanderya	3.070,4	3.894,9	4.766,4	6.015,1	7.149,0	8.846,2	10.728	12.545,8	15.151,3
Sirderya	806,4	1.022,6	1.246,5	1.547,4	1.836,8	2.295,5	3.127,2	3.584	4.080,1
Taşkent	4.907,5	6.103,0	7.663,3	9.223	11.149,5	14.101	17.538,4	20.808,1	25.662,9
Fergana	4.117,7	4.936,0	6.150,8	7.655,7	9.020,4	11.277,6	13.807,1	16.414,8	20.852,1
Harezm	1.959,6	2.343,3	2.723,5	3.365,9	3.948,5	5.269,2	6.915,5	8.589,2	10.539,8
Taşkent Kenti	10.185,3	12.663,4	15.579,7	19.265,9	23.608,2	30.585,5	37.858,1	46.111,6	63.434,8
Özbekistan Cumhuriyeti (Toplam)	46.863	58.136,6	71.184,1	88.071,6	105.229,9	133.195,2	166.094,4	199.518,8	252.056,6

Kaynak ((Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023b).

Artan iç ve dış ticaret ile birlikte Özbekistan'ın gayri safi milli hasılası da büyümeye devam etmiştir. 2020 yılında pandeminin etkisiyle büyüme oranları düşse de bir sonraki yıl ekonomi kendisini toparlamıştır

Şekil 6.16: Mirziyoyev Döneminde Özbek Ekonomisinin Büyüme Oranları (2017-2021) (%) >

Kaynak ((Dünya Bankası, 2022f).

Mirziyoyev döneminde ekonomide diğer makroekonomik göstergeler aşağıdaki tablodadır:

Tablo 6.87: Özbekistan'da Bazı Makroekonomik Göstergeler (2017-2022)

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
GSMH (milyar dolar)	61,018	52,168	59,907	59,983	69,202	79,117
Genel Devlet geliri (milyar som)	74.609	114.273	142.716	154.161	190.671	256.775
Genel Devlet geliri (GSMH içinde yüzdesi)	23,5	26,9	26,9	25,6	25,9	29,6
Genel Devlet borcu (milyar som)	61.191	83.732	150,134	226.553	226.645	295.183
Genel Devlet borcu (GSMH içinde yüzdesi)	19,2	19,7	28,3	37,6	35,7	34
Cari hesap bakiyesi (milyar dolar)	1,47	-3,35	-3,36	-3	-4,8	-2,6
Cari hesap bakiyesi (GSMH içinde yüzdesi)	2,42	-6,82	-5,61	-5	-6,97	-3,21
İşsizlik oranı (%)	5,8	9,3	8,9	10,5	9,5	10

Kaynak ((IMF, 2022).

Yukarıdaki veriler çerçevesinde 2017-2022 yılları arasında, Özbekistan'ın gayri safi milli hasılasında sektörlerin dağılımı daha dengeli bir düzeye gelmiştir. Ancak işsizlik oranın da iki katına çıktığı gözlemlenmektedir. Bu olgunun Özbekistan'ın sosyalist endişelerle tam istihdam politikasını tamamen bırakması ve ekonominin daha rekabetçi bir düzeye taşınması şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca cari açığın da arttığı görülmektedir. Bu olgu da Özbekistan'ın dış ticarette serbestleşmeye gitmesiyle açıklanabilir. Bu açığın finans edilebilirliği Özbekistan'ın yabancı yatırımcı çekmesine bağlıdır. Özbekistan'ın kredi notu yabancı yatırımcının en ön plana alacağı unsurlardan biri olacaktır.

Kredi Değerlendirmesi

Kredi değerlendirmesi bir ülkenin ya da bir kurumun finansal sözlerini yerine getirebilme yetisini ifade eder. Kredi notu borç alan kurumun, ülkenin ya da organizasyonun borcu şartlarıyla beraber ödeyip ödeyemeyeceğinin göstergesidir (Fitch, t.y.).

Tablo 6.88: Özbekistan'ın Çeşitli Kredi Değerlendirme Kuruluşları Tarafından Değerlendirilen Kredi Notu (2018-2023)

Kredi değerlendirme kuruluşu	Özbekistan'ın notu	Görünüm	Tarih
Fitch	BB-	Durağan	12/2018
Fitch	BB-	Durağan	5/2019
Fitch	BB-	Durağan	10/2019
Fitch	BB-	Durağan	4/2020
Fitch	BB-	Durağan	4/2020
Standard & Poor's	BB-	Negatif	6/2020
Fitch	BB-	Durağan	10/2020
Standard & Poor's	BB-	Negatif	6/2021
Moody's	B1	Pozitif	7/2021
Fitch	BB-	Durağan	10/2021
Fitch	BB-	Durağan	4/2022
Fitch	BB-	Durağan	9/2022
Moody's	Ba3	Durağan	1/2023
Fitch	BB-	Durağan	3/2023

Kaynak ((Globaleconomy, 2023).

Bu değerlendirmede en çok karşılaşılan not BB-'dir. Bu notun anlamı ise ekonomideki olumsuz değişikliklerin olma riskinin yüksek olmasına bağlı olarak borç yükümlülüğünün karşılanmasının kırılgan olabileceğini ifade etmektedir. Fakat aynı zamanda ekonomide finansal yükümlülüklere destek sağlayacak esnekliklerin de olduğu kabul edilmektedir (Fitch, t.y.).

Mirziyoyev dönemindeki ekonomik reformların kişiye bağlı olmayıp bir devlet politikası şeklinde olduğu, reformların hızının arttırılması ve ekonomide çeşitliliğin sağlanması durumunda Özbekistan'ın kredi notunu yükselteceği tahmin edilebilir.

Tablo 6.89: Özbekistan GSMH'nın Sektörlere Göre Dağılımı (2018-2022) (%)

	2018	2019	2020	2021	2022
Tarım	29,7	26,6	26,8	26,5	25,1
Endüstri	30,5	33,8	33,5	33,9	33,4
Endüstri	24,7	27,5	26,8	27,3	26,7
İnşaat	5,8	6,2	6,7	6,6	6,7
Hizmet	39,8	39,6	39,7	39,6	41,5
Ticaret, konaklama, yemek hizmeti	7	6,6	6,5	6,8	7
Ulaşım, saklama, iletişim	7,9	7,4	6,8	7	7
Diğer hizmetler	24,9	25,6	26,4	25,8	27,5

(Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023g).

2017 yılının Şubat ayında yayınlanan *"2017-2021 Özbekistan'ın Ulusal Kalkınma Stratejisi"* Kararnamesinde ekonomik reformlar başlığı altında tarım sektörü bir ayrı bir kategoride ele alınmıştır. Tarım sektöründe yapısal reformların yapılması, gıda güvenliğinin sağlanması, pamuğa ayrılan arazilerin azaltılması, tarımda modern metotların kullanılması ve çevresel sorunların tarıma olan etkisinin azaltılması ana hedefler olarak belirlenmiştir (Губкинский университет, 2017). Bu hedefleri gerçekleştirmede özel sektörün rolü ön plana alınmıştır. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev tarımda özel sektörün payının artması gerektiğini vurgulayarak; tarım üretiminde maliyetin düşürülmesinin ve üretim artışının ancak özel sektörün tarımda faaliyet gösterip yatırım yapmasıyla mümkün olacağını belirtmiştir (Tsereteli, 2018: 41). Mirziyoyev'in yönlendirmesiyle tarımda üretim fazlasının ihracına yönelik engeller de kaldırılmıştır. 2017 yılının Eylül ayında Özbekistan Dış Ticaret Bakanlığı'nın bir bağlı kurumu olan Uztrade New York'da bir ticaret evi açmış; bu tarihten itibaren Özbekistan, ABD'ye kavun ihracatına başlamıştır (Tsereteli, 2018: 41). Her sektörde olduğu gibi tarımda da liberal modelin benimsenmesi ile beraber üretim artışı yaşanmıştır.

Tablo 6.90: 2022 Yılında Bir Önceki Yıla Göre Tarım Sektöründe Ürünlerin Üretim Artışı

Ürün	Miktar (bin ton)	Üretim Artışı (%)
Sebze	11.163	2,9
Süt	11.629,4	3,2
Yumurta	8.129,3	3,4
Patates	3.441,7	4,7
Meyve	2.983,5	4,6
Et	2.726	3,4
Kavun	2.420,7	5,9
Üzüm	1.760,6	3,9

(Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023a).

Tarımsal üretimin vilayetlere göre dağılımı incelendiğinde ise Semerkant, Andican ve Taşkent ilk sıralarda yer almakta; Sirderya, Karalpakistan Cumhuriyeti ve Nevai bölgeleri ise son sıralarda yer almaktadır.

Tablo 6.91: 2022 Yılında Özbekistan Tarım Üretiminin Vilayetlere Göre Dağılımı

Vilayet, Karakalpakistan	Tarımsal üretim hacmi (milyar som)	Toplam tarım üretimindeki yüzdesi
Semerkant	43.933	12
Andican	37.403,9	10,3
Taşkent	35.184	9,6
Buhara	34.102,9	9,4
Fergana	33.395,3	9,2
Kaşkaderya	33.384,6	9,2
Surhanderya	28.027,2	7,7
Nemengan	27.710,2	7,6
Harezm	24.610,4	6,7
Cizzak	23.999,6	6,6
Nevai	16.070,5	4,4
Karakalpakistan Cumhuriyeti	14.359,1	3,9
Sirderya	12.342	3,4

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023d).

"2017-2021 Özbekistan'ın Ulusal Kalkınma Stratejisi" endüstri sektörü için ise modernizasyon ve çeşitlilik öngörmektedir. Yerel hammaddelere bağlı olarak tamamlanmış ürünlerin üretilmesi ön plana alınmıştır.

İhracatın ve ithalatın önündeki bürokratik engellerin kaldırılacağı duyurulmuştur. Ayrıca endüstride tekelleşmenin bitirilmesi ve herkes için adil rekabet koşullarının oluşturulması hedeflenmiştir. Bu başlıkta hizmet sektörünün gayri safi milli hasıladaki rolünün arttırılması ve turizmin de geliştirilmesi gerektiği de vurgulanmıştır (Губкинский университет, 2017).

Tablo 6.92: Endüstri Sektörünün Dalları (2022)

Dal	%
Üretim Endüstrisi	83,2
Maden endüstrisi ve taş ocağı	9,5
Elektrik ve gaz teslimi	6,8
Su tedariği, kanalizasyon, atık toplama	0,5

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023e).

Üretim endüstrisi içinde yüksek-teknoloji endüstri ürünlerinin oranı ise düşük kalmaktadır.

Tablo 6.93: Endüstri Sektörünün Üretim Yapısı (2021-2022) (%)

Teknoloji Düzeyi	2021	2022
Yüksek teknoloji ürünler	2,7	2,1
Orta teknoloji ürünler	20,3	23,2
Düşük teknoloji ürünler	37,2	38,3

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023e).

Endüstri alanında Kerimov döneminde gelişmeye başlayan otomotiv sektörü, Mirziyoyev döneminde de gelişmeye devam etmiş; üretilen otomobil ve kamyon sayıları artmaya devam etmiştir.

Tablo 6.94: Üretilen Kamyon ve Otomobil Sayısı (2020-2022)

Ürün	2020	2021	2022
Kamyon	4.263	3.879	4.094
Otobüs	642	1.003	1.357
Otomobil			
"Cobalt"	79.908	71.082	101.617
"Nexia T-250"	66.402	31.466	22.245
"Damas"	51.692	55.068	72.235
"Gentra"	50.052	51.061	87.105
"Spark"	23.003	9.915	14.464

Özel yolcu arabaları	9.023	17.308	20.941
Toplam	280.080	204.430	318.607

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023d).

Araç üretiminin yanı sıra araç parçaları ve motorlar da Özbekistan'da üretilmektedir. Otomotiv sektörü parçaları yanında buzdolabı da Özbekistan'ın endüstri ürünleri arasındadır.

Tablo 6.95: Motor ve Buzdolabı Üretimi (2020-2022)

Ürün	2020	2021	2022
Otomobil motoru	222.390	160.425	225.437
Tohum ekme makinesi	182	221	555
Batarya	751.700	759.700	920.100
Buzdolabı ve dondurucu	400.800	493.800	709.100

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023d).

Ağır sanayi üretimlerinin yanı sıra Özbekistan küçük ve orta ölçekli üretim yapan endüstri işletmelerinin sayısı da artmaktadır.

Tablo 6.96: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Sayısı (2018-2022)

2018	11.279
2019	19.530
2020	18.626
2021	19.309
2022	16.206

(Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023c)

Endüstri üretiminde Özbekistan'ın bölgelerine bakılacak olursa Taşkent Kenti, Taşkent, Nevai ve Andican'ın endüstri üretim merkezi olduğu; en az endüstriyel üretimin Cizzak, Surhaderya ve Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin olduğu görülecektir.

Tablo 6.97: 2022 Yılında Özbek Endüstri Üretiminin Karakalpakistan ve Vilayetlere Göre Dağılımı

Bölge	Üretim Değeri (milyar som)
Andican	54.122
Harezm	18.325,8
Kaşkaderya	22.814,7
Sirderya	12.175,2
Nemengan	18.241,8
Semerkant	29.373,7
Cizzak	11.149,5
Buhara	27.245,2
Taşkent Kenti	102.267,6
Nevai	84.144,6
Taşkent	92.002,2
Fergana	30.390,5
Surhanderya	7298,7
Karakalpakistan Cumhuriyeti	17.794,6
Özbekistan Cumhuriyet (toplam trilyon som)	551.1

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023e).

Özbekistan'ın ekonomik alanda gelişmesi için stratejik öneme sahip olan sektörlerden birisi de turizm sektörü olarak belirlenmiştir. 2016 yılının Aralık ayında Cumhurbaşkanı Mirziyoyev *"Özbekistan Cumhuriyeti Turizm Sektörünün Hızlandırılmış Gelişimini Sağlamaya Yönelik Tedbirler Hakkında"* isimli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesini çıkarmıştır. Özbek hükümeti, kamu ve özel sektörün iş birliğini sağlamanın yanı sıra yerli ve yabancı yatırımcıyı yatırım için teşvik amacıyla Buhara dahil olmak üzere bu yatırımcılara otel yapımı için araziler üzerinde parsel dağıtımı yapmıştır. 2018 yılının Şubat ayında Cumhurbaşkanı Mirziyoyev *"Özbekistan Cumhuriyeti Turizm Potansiyelinin Geliştirilmesi İçin Uygun Koşullar Yaratmaya Yönelik Ek Örgütsel Tedbirler Üzerine"* isimli Cumhurbaşkanlığı Kararna-

mesini imzalamıştır. Bu kararname ile Endonezya, Güney Kore, İsrail, Malezya, Singapur ve Türkiye vatandaşları için 30 günü geçmeyecek seyahatlerde vize zorunluluğu kaldırılmıştır.

Tablo 6.98: Özbekistan'a Gelen Turist Sayıları ve Turizmden Elde Edilen Gelirler (1995-2019)

Yıl	Turist sayısı	Elde edilen gelir (Dolar)	Milli gelire oranı (%)	Turist başına elde edilen gelir (Dolar)
1995	92.000	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1996	173.000	15 milyon	0,11	87
1997	960.000	198 milyon	1,3	206
1998	811.000	167 milyon	1,1	206
1999	487.000	102 milyon	0,6	209
2000	302.000	63 milyon	0,46	209
2001	345.000	72 milyon	0,63	209
2002	332.000	68 milyon	0,70	205
2003	231.000	48 milyon	0,47	208
2004	262.000	57 milyon	0,47	218
2005	242.000	28 milyon	0,2	116
2006	560.000	43 milyon	0,25	77
2007	903.000	51 milyon	0,23	56
2008	1,07 milyon	64 milyon	0,22	60
2009	1,22 milyon	99 milyon	0,29	81
2010	975.000	121 milyon	0,24	124
2011	1,39 milyon	Veri yok	Veri yok	Veri yok
2012	1,9 milyon	Veri yok	Veri yok	Veri yok
2013	1,97 milyon	Veri yok	Veri yok	Veri yok
2014	1,86 milyon	660 milyon	0,82	354
2015	1,92 milyon	688 milyon	0,80	359
2016	2,03 milyon	579 milyon	0,67	286
2017	2,69 milyon	835 milyon	1,3	310
2018	5,35 milyon	1,68 milyar	2,5	246
2019	6,75 milyon	1,31 milyar	2,8	249

Kaynak (Worldata, 2021).

Ayrıca ABD ve Avrupa Birliği ülkeleri vatandaşları da dahil olmak üzere 39 ülke için de vize prosedürleri kolaylaştırılmıştır. Mirziyoyev, 2018 yılında yaptığı açıklamada Sovyet dönemindeki alışkanlıklar ve diğer nedenlerden ötürü Özbekistan'ın turizm sektöründen tam anlamıyla kazanç sağlayamadığını belirtmiştir. Turizm, doğru bir perspektif ve uygun bir çalışma planıyla Özbekistan için önemli bir ekonomik gelişme kaynağı olarak durmaktadır (Tsereteli, 2018: 48).

2020 yılında pandeminin de etkisiyle Özbekistan'ın turizmden elde ettiği gelir 395 milyon dolarda kalmıştır (Worldata, 2021). 2021 yılında ise 3,5 milyon turist Özbekistan'ı ziyaret etmiştir (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2022a). 2022 yılında turist sayısı ise 5,2 milyona yükselmiştir (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023f).

Tarım ve endüstri haricinde hizmet sektörü Özbek gayri safi milli hasılasında önemli bir yere sahiptir. Özbekistan'ın 2022 yılında gayri safi milli hasılasının % 41,5'ini hizmet sektörü oluşturmaktadır (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2023g). Hizmet sektörü kendi içinde birçok sektörü barındırmaktadır.

Tablo 6.99: Hizmet Sektörünün Dallarının Ekonomik Hacmi (2016-2022) (milyar som)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Bilgi ve iletişim	6.306,8	8.196,7	10.332,6	10.891,7	13.852,3	17.555,1	22.917,6
Finansal aktiviteler	9.898,4	15.023,8	21.296,3	34.036,6	45.783	59.733,3	80.431
Ulaşım aktiviteleri	30.617,4	36.217,2	44.159,4	54.473,5	53.662,9	67.202,9	81.006,6
Motor ulaşımı	19.216,7	20.232,9	21.786,8	25.527,5	28.474,1	36.253,3	41.318,3
Konaklama ve yemek hizmetleri	3.038,7	3.649,6	4.673,3	5.933,6	5.431,7	8.375,4	11.322,8
Ticaret	27.368,2	32.006,9	39.743,4	48.748,2	57.572,7	72.483,2	88.847,9
Emlak aktiviteleri	3.405,1	4.026,	4.949,2	5.950,7	6.016,9	8.081,1	9..674,3
Eğitim	3.263	4.402	5.416,5	7.164,9	8.539,4	12.102,6	15.395,7
Sağlık aktiviteleri	1.416,3	1701,5	2.220	3.104,3	3.386,7	5.105,9	6.384,2
Kiralama	2.270,1	2.589,2	3.297,4	3.733,5	4.149	5.351	6.444,3
Bilgisayar ve ev eşyaları tamiri	2.187,8	2.329,2	2.630,7	3.200,1	3.347,8	4.680,5	5.842,3
Kişisel	2.915,5	3.134,4	3.700,6	4.575,6	5.032,2	6.799,8	8.173,9
Mimarlık ve Mühendislik Aktiviteleri	1.132,6	1.611,7	2.953,6	4.543,1	4.907,5	6.306,8	7.338,2
Diğer hizmetleri	3.229,7	3.922,3	5.516,8	7.342	8.296,4	10.410,5	13.235,7

Kaynak (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2022b).

Tabloda ticaretin ve finansal aktivitelerin hizmet sektöründeki payının büyük olduğu görülmektedir. Bunun yanında eğitim ve sağlık hizmetlerinin de Mirziyoyev döneminde sektördeki payının yükseldiği görülmektedir.

Ekonomideki sektörlerin yükselişini etkileyen en önemli faktörlerden biri yatırım mevcudiyetidir. Yabancı yatırımı arttırma amacıyla Cumhurbaşkanı Mirziyoyev 2018 yılının Haziran ayında *"Yatırım ve altyapı projelerinin hızlandırılmış uygulanması için ek önlemler hakkında"* isimli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesini çıkarmıştır. Özellikle bankacılık, enerji, endüstri, telekomünikasyon, ulaşım ve tarımda özelleştirme çabalarıyla yabancı doğrudan yatırımı çekme çabası paralel doğrultuda ilerlemiştir. Özbekistan'daki yaygın olan yolsuzluk ve büyük devlet işletmelerini yeniden yapılandırmada yaşanan zorluk Özbekistan'ın istediği yabancı yatırımı çekmesini zorlaştırmaktadır. Özbekistan reformları daha hızlı yapabilmek ve bu reformlarda dış uzmanlık desteği sağlayabilmek için Dünya Ticaret Örgütü'ne başvurmuştur. Ayrıca Mirziyoyev yolsuzlukla mücadele kapsamında 2020 yılında Yolsuzluk Karşıtı Komisyon'u kurmuştur (Lloyds Bank, 2023).

Tablo 6.100: Doğrudan Yabancı Yatırım Miktarları (2019-2021) (milyar dolar)

	2019	2020	2021
Yabancı Doğrudan Yatırım	2,31	1,7	2,04

Kaynak: (Lloyds Bank, 2023).

Özbekistan, yatırımın yanında duran varlıklara da dışarıdan yatırım çekmektedir. 2021 yılında finansal sektörlere yapılan 2,1 milyar dolarlık yatırımın yanında duran varlıklara yatırım 9,8 milyar dolar olmuştur. Böylece 2021 yılında toplam yabancı yatırım miktarı 11,1 milyar dolardır. 2020 yılı ile karşılaştırıldığında bu rakam %110'luk bir artışı göstermektedir. Endüstri sektörüne olan yabancı yatırım 3,8 milyar doları bulmuştur. Toplamda 50 ülkeden fazla dış yatırım Özbekistan'a gelmiştir (Investment Promotion Agency under the Ministry of Investments and Foreign Trade of the Republic of Uzbekistan, 2022). İlk beş yatırımcı ülke ise aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 6.101: Özbekistan'a Yönelik Yabancı Yatırımın Kaynaklandığı İlk Beş Ülke

Ülke	Miktar (ABD doları)
Çin Halk Cumhuriyeti	2,2 milyar
Rusya Federasyonu	2,1 milyar
Türkiye	1,18 milyar
Almanya	800,7 milyon
Güney Kore	137,4 milyon

Kaynak (Investment Promotion Agency under the Ministry of Investments and Foreign Trade of the Republic of Uzbekistan, 2022).

Çin'in Rusya'yı geçerek Özbekistan'ın en büyük yabancı yatırımcı konumuna geçmesi oldukça çarpıcıdır. Çin'in Özbekistan'da enerji, kimyasal endüstri, tekstil, kömür, çimento ve tarım sektörlerine yatırımları bulunmaktadır (Umarova, 2022). Çin'in Özbekistan'a olan ekonomik yatırımları daha çok altyapı alanında yoğunlaşmıştır. Özbekistan, altyapı açısından Türkistan coğrafyasının gelişmiş ülkesi olmasına rağmen dünya standartlarında düşük kalitede altyapıya sahiptir. Özbekistan'ın altyapı yetersizliği ile beraber iki kat denize kıyısı olmayan bir ülke olması ticaretin maliyetini yükseltmektedir.

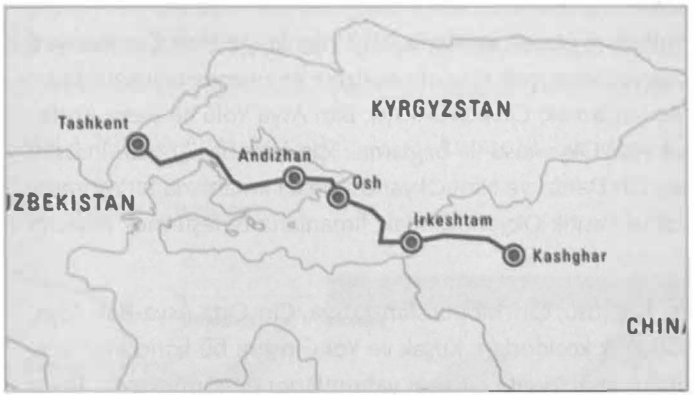
Tablo 6.102: 2020 Yılı Ulaşım Altyapısı Kalitesi (1=düşük, 5=yüksek)

Özbekistan	2,57
Kazakistan	2,55
Ermenistan	2,48
Gürcistan	2,38
Kırgızistan	2,38
Tacikistan	2,17

Kaynak (South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Kazakhstan Country Case Study, 2020: 7)

Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında duyurduğu eski İpek yolunu canlandırma projesi olan Kuşak ve Yol Girişimi'ne Özbekistan da dahildir. Özbekistan açısından Kuşak ve Yol Girişimi, Basra Körfezi ve Avrupa'ya ticaret ürünlerini ulaştırma açısından önemli bir fırsattır. Çin ile Özbekistan arasında ortak sınır olmamasına rağmen Özbekistan, Kuşak ve Yol Girişimi'nde önemli bir düğüm noktasıdır. Özbekistan, Çin'in doğu bölgelerini batıda Kazakistan, doğuda ise Kırgızistan'a bağlamaktadır. Bu iki rota Taşkent'te birleşmekte ve Türkmenistan'dan da geçerek İran'a, Batı Asya ve Hindistan'a bağlanmaktadır. Özbek üreticiler aynı zamanda Kazakistan yoluyla Kafkasya, Türkiye ve Avrupa'ya ulaşma imkanı bulmaya başlamıştır (Burna-Asefi, 2022). 2017 yılında düzenlenen Birinci İpek Yolu Forumu'nda Cumhurbaşkanı Mirziyoyev ve Başkan Xi, Kuşak ve Yol Girişimi'nin ilerlemesi konusunda mutabık olduklarını açıklamışlardır. Bu forumda iki başkan 23 milyar dolar değerinde elektrik gücü, petrol üretimi, kimyasal sektör, ulaşım, tarım, tekstil ve farmasötik mühendisliği sektörlerini içeren 115 farklı ticaret anlaşması imzalanmıştır. 2019 yılında Özbekistan kendi altyapı geliştirme çabalarını Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi ile uyumlu hale getirmek için yeni bir kamu kurumu kurmuştur (Devonshire-Ellis, 2021).

Şekil 6.17: Çin-Kırgızistan-Özbekistan Demir Yolu

Kaynak (Leijen, 2022a).

Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında en önemli ulaşım projesi 4.380 kilometre uzunluğunda olan Çin'in Lanzhou kentini Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e bağlamayı amaçlayan Çin-Kırgızistan-Özbekistan (ÇKÖ) demir yolu projesidir.

2017 yılının Ekim ayında açılan bu demir yolu Doğu Çin'de Lanzhou kentindeki İrkeştam limanını Kırgızistan'ın Oş kentinden geçerek Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e bağlamaktadır. ÇKÖ'nün işlemesinde sorunlar vardır. Bu sorunların başında Özbekistan ve Kırgızistan'ın demir yolu hat açıklığında uluslararası ölçüleri (1.435 mm) değil Sovyet standartlarını (1520 mm) kullanmasıdır. Bu yüzden trenler sınırlarda ayarlanmak zorunda kalmakta; bu durum maliyet ve zamana mal olmaktadır. Yine de bu demir yolunun başarılı bir şekilde işler hale gelmesi Özbekistan'da üretilen malların Güney Asya pazarına ulaşarak satılmasını sağlayacaktır, çünkü Taşkent Lanzhou'ya bağlandıktan sonra diğer demir yollarıyla Pakistan'a da ulaşacaktır (Burna-Asefi, 2022).

ÇKÖ demir yolunun yanı sıra Angren-Pop demir yolu, Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde inşa edilmiş olup Çin'i Türkistan ve Avrupa'ya bağlamaktadır. Bu demir yolunun ana bağlantı noktası Kamçık Tüneli Özbekistan'ın inşa edilen ilk demiryolu tünelidir. 19,2 kilometre uzunluğunda olan bu tünel Özbekistan ve Türkistan'ın en uzun tünelidir. Tünelin inşasında karşılaşılan zorluklara rağmen bu proje 900 gün içinde bitirilebilmiştir. Proje *"Başkanlık Projesi No.1"* olarak adlandırılmıştır ve bu isimden bile bu projeye verilen önem görülmektedir (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of China, 2022).

Kuşak ve Yol Girişimi'ne dahil olduktan sonra Özbekistan, Taşkent ve Almatı arasında var olan demiryolunu yüksek hızlı demiryolu hattı haline getirmiştir. Semerkant ve Buhara arasındaki demiryolu da yüksek hızlı demiryolu hattına geliştirilmiştir. Semerkant-Karşi-Termez arasındaki demiryolunda elektrikli hat kurulmuştur. Taşkent ve Kırgızistan'ın liman şehri olan Balıkçı arasındaki demiryolu da rehabilite edilmiştir (South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Uzbekistan Country Case Study, 2020: 8).

Türkistan'ın doğu bölgelerinde ulaşım altyapılarının inşa edilmesinin yanı sıra Özbekistan Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde yapılan diğer ulaşım ağlarına da dahil olmaktadır. Bu ulaşım ağlarının en önemlisi Bakü-Tiflis-Kars demir yoludur. Bakü-Tiflis-Kars demir yolu Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridorunda bağlantıyı sağlamaktadır. 2017 yılında hizmete giren bu demiryolunun ilk kapasitesi 6,5 ton yük ve 1 milyon yolcu iken 2034 yılında bu kapasitenin 17 milyon ton yük ve 3 milyon yolcuya çıkması beklenmektedir (Ee, 2017: 11).

Kuşak ve Yol Girişimi

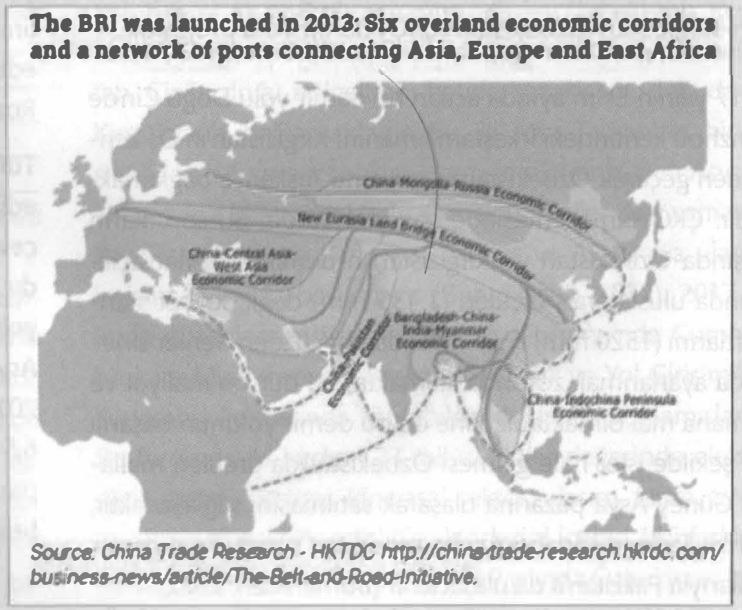
Kuşak ve Yol Girişimi Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantılar inşa etmek amacıyla 2013 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı Xi Jinping tarafından ilan edilmiştir. İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve Deniz İpek Yolu olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Çin'i Orta Asya, Rusya yoluyla Avrupa ile bağlamak; Çin'i Orta Asya, Batı Asya Yolu ile Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e ulaştırmak; Çin'i Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Hint Okyanusu ile bağlamak için kara bağlantıları inşasını ön görmektedir. Deniz İpek Yolu ise Çin'in limanlarını Avrupa, Güney Çin Denizi ve Hint Okyanusundaki limanlarla birleştirerek tek bir ulaşım ağı inşa etmek ve Çin'in limanlarını Güney Çin Denizi ve Pasifik Okyanusundaki limanlarla birleştirmek amacını taşımaktadır (Çin Dışişleri Bakanlığı, 2015).

Kuşak ve Yol Girişimi altı koridordan oluşmaktadır. Yeni Avrasya Kara Köprüsü, Çin-Moğolistan-Rusya, Çin-Orta Asya-Batı Asya, Çin-Hindiçin, Çin-Pakistan, Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar ekonomik koridorları. Kuşak ve Yol Girişimi bu koridorlar üzerinde bağlantıları sağlamak için karayolu, demiryolu, kuru liman, liman inşaları gibi alt yapı yatırımlarını öngörmektedir. Fakat Kuşak ve Yol Girişimi sadece alt yapı yatırımları ile sınırlı değildir. Bu koridorlar üzerinde ulaşım bağlantıları kadar finans, ticaret ve kültürel bağlantıların da güçlendirilmesi amacında olup serbest ticaret alanları, özel ekonomik bölgeler yaratmak ve kültürel değiş tokuşu teşvik etmek isteğindedir *(Ministry of Foreign Affairs of the Republic of China, 2015).*

2021 yılı itibariyle Çin ile Kuşak ve Yol Girişimine katılım için Mutabakat Zaptı imzalayan ülkelerin sayısı 140'tır. 140 ülkeden 40 ülke Sahra-altı Afrika'da, 34 ülke Avrupa ve Orta Asya'da, 24 ülke Doğu Asya ve Pasifik bölgesinde, 17 ülke Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da 19 ülke Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde, 6 ülke ise Güneydoğu Asya'dadır (Green Belt and Road Initiative, 2021).

Çin bu zamana kadar Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde 200 milyar dolar harcamıştır. 2027 yılına kadar toplam harcamanın 1,2-1,3 trilyon doları bulması beklenmektedir (Chatzky & McBride, 2020). Kuşak ve Yol Girişimi amaçları ve amaçları doğrultusunda gerçekleşen ve gerçekleşecek projeleriyle 21. yüzyılın en önemli projesidir.

Şekil 6.18: Kuşak ve Yol Girişimi Koridorları

Kaynak: (Ministere de L'economie et des Finances, 2018).

Bakü-Tiflis-Kars demiryolu sadece bu üç ülke ile sınırlı olmamış; Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan bu hatta dahil olmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu amaçla Özbek ve Türkmen yetkililer 2017 yılından itibaren Azeri ve Gürcü yetkililerle sürekli toplantı halindedir (Tekir, 2022: 89). 2022 yılının Aralık ayında Özbekistan bu rotayı kullanarak ilk kargo trenini Avrupa'ya göndermiştir (Leijen, 2022b).

Şekil 6.19: Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru (Orta Koridor)

Kaynak: (Eldem, 2022: 3).

Türkistan coğrafyasının ekonomik gelişimi, tarih boyunca herhangi bir ulaşım ağının parçası olmasından çok etkilenmiştir. Bu açıdan, Kuşak ve Yol Girişimi Türkistan coğrafyasının ekonomik gelişimi için çok önemlidir. 19. yüzyıldan itibaren Rus sömürgesi olarak dünya ekonomisinden izole edilen bölge bağımsızlıktan sonra bu büyük projeyle dünya ekonomisine eklemlenmektedir. Özbekistan'ın ulaşım ağıyla dünya ekonomisine bağlanması ülkeye olan yatırımları da arttıracaktır. Özbek devleti de dünya ekonomisiyle bütünleşmek için gerekli düzenlemeleri yapmaktadır. Ulaşım ağının gelişmesine bağlı olarak Özbekistan'da özel ekonomik bölgelerin sayısı ve bu bölgelere yatırımlar artmıştır.

Özbekistan'da özel ekonomik bölgeler için ilk yasa 1996 yılında çıkarılmıştır (Safarov et al., 2021, p. 299). Fakat özel ekonomik bölgelerle ilgili asıl gelişme Kerimov iktidarının son dönemi ve Mirziyoyev döneminde olmuştur. Bu dönemin Kuşak ve Yol Girişimi'nin başladığı ve Özbekistan'ın bu projeye katılım yılları olması tesadüf değildir. Özbekistan'da 2017 yılından itibaren özel ekonomik bölgeleri düzenleyen birçok kararname çıkartılmıştır. 2017 yılında *"Özbekistan Cumhuriyeti'nin serbest ekonomik bölgelerinde ithal ikameci ve ihracata yönelik ürünlerin üretimini daha da yaygınlaştırmaya yönelik tedbirler hakkında"*, Serbest Ekonomik Bölgelerin Faaliyetlerinin Etkin Bir Şekilde İşlemesi İçin Bakanlıkların, Dairelerin ve Yerel Yönetim Organlarının Koordinasyonunu Güçlendirmeye ve Sorumluluğunu Artırmaya Yönelik Tedbirler Hakkında" ve *"Serbest Ekonomik Bölgelerin ve Küçük Sanayi Bölgelerinin Verimliliğini Artırmaya Yönelik Ek Tedbirler Hakkında"* Kararnameleri; 2018 yılında *"Serbest Bir Ekonomik Bölge Oluşturmak İçin Önlemler Üzerine Sirderya"*, *"Balıkçılık Endüstrisinin Hız-*

landırılmış Gelişimi İçin Ek Önlemler Hakkında" ve *" Serbest Ekonomik Bölgelerin Faaliyetlerinin Koordinasyonu ve Yönetimi Sistemini Daha da İyileştirmeye Yönelik Önlemler Hakkında"*; 2020 yılında *"Özel Ekonomik Bölgeler Üzerine"* Kararnameleri yayınlanmıştır. Bu Kararnamelerde özel ekonomik bölgelere yatırım yapacak yatırımcılara vergi ve gümrük ayrıcalıkları tanınmıştır. Ayrıca bu bölgelerde işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen kanunlar da farklı olmakta; vatandaşların kayıt ve kalış süreleri de özel yasa ile düzenlenmektedir (Azizov & Partners, 2021).

Özbekistan'da şu anda 18 özel ekonomik bölge vardır. Bu bölgeler özellikle endüstri ve ilaç üretimi alanında uzmanlaşılan yerler olmuştur.

Tablo 6.103: Özbekistan Özel Ekonomik Bölgeler (2021)

İsim	Kurulduğu yer	Tür	Kuruluş yılı
Nevai	Nevai	Endüstri	2008
Angren	Taşkent	Endüstri	2012
Cizzaks	Cizzak	Endüstri	2013
Urgut	Semerkant	Endüstri	2017
Gijduvon	Buhara	Endüstri	2017
Kokand	Fergana	Endüstri	2017
Hazarasp	Harezm	Endüstri	2017
Nukus	Karakalpakistan Cumh.	Endüstri	2019
Sirderya	Sirderya	Endüstri	2018
Çırakçı	Kaşkaderya	Endüstri	2020
Nemangan	Nemangan	Endüstri	2018
Termiz	Surhanderya	Endüstri	2018
Zemin-farm	Cizzak	İlaç	2017
Boysun-farm	Surhanderya	İlaç	2017
Sirderya-farm	Sirderya	İlaç	2017
Kosonyon-farm	Nemangan	İlaç	2017
Bostanlık-farm	Taşkent	İlaç	2017
Parkent-farm	Taşkent	İlaç	2017

Kaynak: (Safarov et al., 2021: 299).

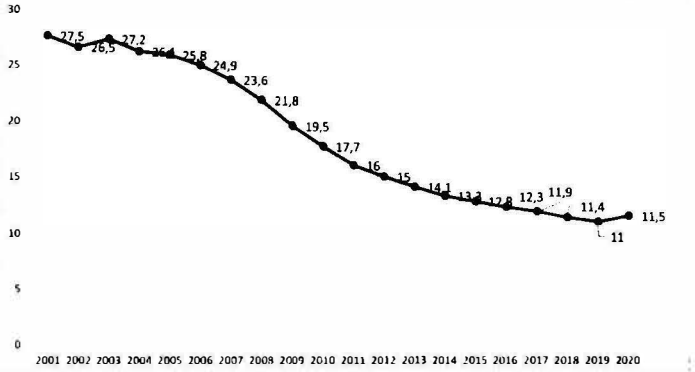
Bu özel ekonomi bölgelerden en gelişmiş olan Angren özel ekonomik bölgesi başkent Taşkent'te olup nüfus ve ekonomik bakımdan gelişmiş olan Fergana Vadisi'ne de yakın bir konumdadır. Bu bölgeye yatırım yapan şirketler arazi vergisi, su kullanma vergisi ve emlak vergisinden muaftırlar. Ayrıca bu şirketler gümrük vergisi de ödememektedirler. Bu bölgede 110'dan fazla yatırım projesi birçok uluslararası şirketin katılımıyla yapılmaktadır (Free Economic Zone Angren, n.d.).

Özel Ekonomik Bölge

Bir ülkenin içinde sınırları tanımlanan ulusal bölgelerde var olan iş kurallarından farklı kuralların uygulandığı bölgelerdir. Bu farklı kurallar yatırımı koşulları, vergilendirme, çevre düzenlemesin ilgilendiren kurallardır. Bu özel bölgelerde uygulanan kurallar yatırımcı çekmek için normal iş kurallarından daha liberal olmaktadır (Farole & Akinci, 2011: 3). Özel ekonomik bölgelerde verilen ayrıcalıklar sayesinde bu alanlarda faaliyet gösteren şirketlerin anlaşmazlıkları yerel mahkemelerde çözülmemektedir (Easterling, 2014: 33).

Özel ekonomik bölgelerin yanı sıra Özbekistan'da 149 tane küçük endüstriyel bölge de vardır. Bu bölgelere yatırım yapan şirketlere vergi ve diğer ayrıcalıklar özel ekonomik bölgelerin aksine her endüstriyel bölgede farklılıklar göstermektedir (Safarov et al., 2021: 302). Özbekistan bu projeyle beraber özel ekonomik bölgeleri çoğaltmış ve yabancı şirketleri bu bölgelere yaptığı düzenlemelerle çekmeye çalışmıştır.

Şekil 6.20: Özbekistan'da Düşük Gelire Sahip Vatandaşların Toplam Nüfusa Oranı (2001-2020) (%)

Kaynak: (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2021a)

Bu grafik özellikle 2006 yılından başlayan biçimde, giderek artan bir eğilimle halkın yaşam koşullarını da iyileştirdiğini göstermektedir. *"Yeni Özbekistan"* mottosu çerçevesinde yapılan bu reformlar Özbekistan'ın dünya ekonomisine eklemlenmesi için elverişli koşulları yaratmaktadır. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi de Özbekistan'ın küresel ulaşım ağına bağlanmasını sağlayarak Özbekistan'ın denize iki kat kıyısı olmama durumunu bir ölçüde telafi etmektedir.

Çin haricinde Özbekistan'da etkisini arttırmak isteyen başka bir güç de ABD'dir. Özellikle Rusya'nın Ukrayna Savaşı'ndan dolayı politik ve ekonomik açıdan güç kaybetmesi ABD tarafından bir fırsat olarak görülmüştür. 2023 yılında BM Genel Kurulu'nda ABD Başkanı Joe Biden Türk cumhuriyetleri Cumhurbaşkanlarıyla bir araya gelmiş ve bölge liderleriyle iş birliğini geliştirme yollarını tartışmıştır (Macklnnon, 2023). ABD Başkanı Biden ve Cumhurbaşkanı Mirziyoyev buluşmasında tarafların özel olarak üzerinde durdukları konu ABD şirketlerinin ve bankalarının Özbekistan'a yatırımını arttırması olmuştur (President of the Republic of Uzbekistan, 2023b). Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, ABD'nin ve dünyanın en önemli finans kuruluşlarından biri olan Citigroup şirketinin Yönetim Kurulu Başkanı ile New York'ta bir araya gelmiştir. Mirziyoyev, Citigroup'un Taşkent'te temsilcilik ofisi açmasını memnuniyetle karşıladığını belirtmiş ve Citigroup'un Özbekistan tahvillerini yabancı sermaye için çekici hale getirilmesinde oynayacağı rolün önemine dikkat çekmiştir (President of the Republic of Uzbekistan, 2023a).

Ekonomideki bu liberalleşmenin etkilendiği önemli bir sektör de Özbekistan'ın tarih boyunca ithalatçıları en çok ilgilendiren ürünü pamuktur. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev döneminde başta İngiliz sermayesi olmak üzere yabancı sermaye pamuk üretimi için Özbekistan'a yatırıma başlamışlardır. Mirziyoyev dönemindeki liberalleşmeyi değerlendirebilmek için bağımsızlıktan sonra Özbekistan'ın pamuk sektörünün yapısı incelenmelidir.

6.9-Bağımsızlıktan Sonra Pamuk Sektörü ve Mirziyoyev Döneminde Pamuk Sektöründe Liberalleşme

Pamuk, Özbek yakın tarihinde olduğu gibi, Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra da Özbekistan'ın stratejik ihraç ürünlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Özbekistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında başarısızlıklara ve eleştirilere rağmen pamuk üretiminin arz zincirinde reform yapmamışlar; Sovyet dönemi devlet kontrolünü bir bakıma devam ettirmişlerdir. Pamuk üretiminde kota sistemi devam ettirilmiş ve pamuk ekilen alanlar devlet tarafından belirlenmiştir. Kotaların yerine getirilip getirilmediği her yıl devlet tarafından denetlenmiştir. Bunun yanında sulamada alttan sızdırma yöntemi kış ayında; pamuk ekilecek

arazi ve ne zaman ekileceği bahar ayında ve gübre kullanımı da Tarım ve Su Kaynakları Bakanlığı tarafından denetlenmiştir. Devlet görevlileri, pamuk çiftliklerini ziyaret ederek arazilere bakarak yıllık kota miktarını belirlemekteydi (MacDonald, 2012: 4). Özbek devleti, Özbek vatandaşlarına angarya yükleyerek pamuk üretiminde kotada konulan hedeflere ulaşılmasını garanti altına almaya çalışmıştır. Bu sistem dünyada devlet eliyle düzenlenen en geniş angarya programıydı. Burada çalıştırılan Özbek halkı müeyyide tehdidiyle kotada ulaşılan hedeflere ulaşmak zorundaydı (Morawska, 2017: 71).

Tablo 6.104: Özbekistan'da Pamuk Ekim Sürecine Dahil Olan Aktörler

No.	Makam	Yetki ve Rolü
1	Cumhurbaşkanı	Pamuk sektörü için üretim hacmi ve fiyat gibi genel politikaları belirler.
2	Başbakan	Yerel otoriteler ile kişisel olarak telefon ve video aracılığıyla toplantılar düzenler. Cumhurbaşkanın belirlediği hedeflerin uygulanmasından kişisel olarak sorumludur.
3	Bakanlar Kurulu	Gerekli düzenlemeleri yapar ve uygular. Pamuk yetiştirmesi ve hasadını takip eder.
4	Finans Bakanlığı	Pamuk toplanmasından ve işlenmesinde sorumlu Khlopkoprom ile temas kurarak Selkhozfond aracılığıyla fiyat politikasını kurar; pamuk üretimi için kredi sağlar ve pamuğun iç ve dış marketlerde satımından sonra elde edilen kârı toplar.
5	Dış Eko. İlişkiler ve Ticaret Bakanlığı	İhracat politikasını belirler; Özbek ticaret şirketlerinin faaliyetlerini izler ve diğer ülkelerle ticaret ilişkilerini kurar.
6	Tarım ve Su Kaynakları Bakanlığı	Üretim standartlarını geliştirir ve belirler; tarım ve su sağlama hizmetlerini denetler.
7	Devlet Vergi Komitesi	Vergi ve diğer zorunlu ödemeleri toplar.
8	Agrobank	Çiftçilere kredileri kanalize eder.
9	Uzagromashservice	Tarım ekipmanlarını ödünç verir.
10	Uzkimyosanoat	Gübre ve tarım ilacı satımı yapar.
11	Uzbekenergo	Elektrik sağlar
12	Uzbekneftegaz	Petrol ve yağ sağlar.
13	Uzargotechservice	Çiftlik ekipmanlarının tamir işlerini görür.
14	Uzselkhozmashleasing	Tarım alanlarındaki kira sözleşmelerini kurar ve yönetir.
15	Çiftçiler	Pamuk yetiştirir.
16	Khlopkoprom	Pamuk üretir ve pamuk işlenmesini sağlar.
17	Uzlegprom	Pamuk ipliği, kumaş, triko ve diğer tekstil ürünleri üretir.
18	Gıda Endüstrisi Birliği	Pamuk yağı üretir.
19	Uzprommashimpex, Uzmarkazimpex ve Uzterimpex	Khlopkoprom adına ihracat ve iç tüketim için pamuk satar.
20	Selkhozfond	Finans Bakanlığı'nın bir birimi olup fonları dağıtmadan ve pamuk üreticilerine ödemelerden sorumludur.
21	Uzagrosugurta	Pamuk üreticilerine sigorta satar.
22	Hokimayatlar ve Mahalla Komiteleri	Halkın pamuk toplanması için mobilize edilmesini sağlar.
23	Devlet ajansları, devlet işletmeleri ve özel şirketleri	Pamuk toplanması için bu birimlerden personel işçi olarak kullanılır.
24	Kolluk kuvvetleri	Devlet tarafından belirlenen kotalara ulaşılması gerekli olan çalışmanın yapılması için işçileri denetler.
25	Milli Eğitim Bakanlığı ve Yüksek ve Özel Eğitim Bakanlığı	Öğrenci ve öğretmenleri pamuk toplanması için mobilize eder.

Kaynak: (Muradov & Ilkhamov, 2014: 13-14).

Bu tablodan görüldüğü gibi pamuk sektörü son derece hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiştir.

Özbek devletinin en önemli kurumu olan Cumhurbaşkanlığından diğer devlet birimlerine kadar Özbek devleti ve toplumu pamuk üretimi için bütüncül olarak örgütlenmiştir. Böyle karmaşık bir hiyerarşinin ekonominin ancak hiyerarşik ve merkezi bir şekilde işleyebileceğine inanan Sovyet modelinin bir mirası olduğu açıktır.

Şekil 6.21: Özbekistan Pamuk Ekimi Zaman Çizelgesi

Kaynak: (United States Department of Agriculture, 2023).

Bu çizelgede görüldüğü üzere pamuk ekimi ayları Nisan ve Mayıs ayları içinde olmakta; pamuk hasadı da Eylül ve Ekim aylarında yapılmaktadır.

Özbekistan'da pamuk toplamada mekanizasyonun düşük seviyede olması insan gücüne yüksek ihtiyacı doğurmuştu. Hasat zamanlarında tarım işçisi eksikliği çekilmişti. Yerel yöneticiler bu eksikliği kapatmak amacıyla gerekli iş gücünü bulmakla görevlendirilmekteydi. Yetişkinlerden çocuklara kadar Özbek halkı pamuk toplamak için seferber edilmekteydi (Golub & Kestelman, 2015: 13).

Örnek verilecek olursa 2012 pamuk hasadında Özbek devleti bir milyondan fazla vatandaşını pamuk toplamak için zorla çalıştırmıştır. Öğrenciler, çocuklar, özel sektör çalışanları, devlet görevlileri ve diğer halk zorla çalıştırılan bir milyon kişinin içindedir (Human Rights Watch, 2013). Özbek halkına uygulanan bu angarya yüzünden Özbek pamuğuna yönelik 2010 yılında insan hakları örgütlerinin başlattığı ve küresel tekstil firmalarının katıldığı bir ambargo başlatılmıştır. Özellikle Mirziyoyev göreve geldiğinden beri Özbek devleti bu ambargonun kalkması için çalışmalar yapmaktaydı. 2018 hasadında uygulanan angarya 2017 yılından %48 oranında azdı.

Bu dönemde, Özbek devleti uluslararası insan hakları örgütleri ile diyalog başlatmıştır. Özbekistan'da pamuk toplamada angarya yüzünden ambargo uygulanmasını sağlayan Cotton Campaign hareketinden Bennett Freeman, Mirziyoyev döneminde zorla çalıştırmanın bitirilmesi konusunda Özbekistan'da önemli gelişmeler olduğunu belirterek daha sivil toplumun daha çok denetimci görevini üstlenmesi gerektiğini de vurgulamıştır (Putz, 2022).

Özbekistan'ın pamuk toplamada var olan angarya sorununun en önemli kaynağı ise devletin Sovyet dönemi mirasının etkisinde kalarak pamuk üretimi için kota koymasıydı. Mirziyoyev, 6 Mart 2019 tarihine 4633 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile pamuk sektöründeki üretim kotasını sona erdirmiştir (Lex.Uz, 2020).

Bu Kararname ile zorla çalıştırılmaya yol açan bu düzenleme de bitmiştir. Kararnamenin olumlu etkileri hemen görülmüştür. 2022 yılının Mart ayında, Özbek pamuğuna uluslararası ambargoya ön ayak olan Cotton Campaign hareketi Özbekistan'da pamuk toplamada sistematik angaryanın bittiğini gözlemleyerek, Özbek pamuğuna yönelik ambargonun sona erdirilmesi çağrısında bulunmuştur. Böylece ambargoya katılan 331 uluslararası önemli tekstil kuruluşunun Özbek pamuğunu ithal etmesine kapı açılmıştır (Putz, 2022).

Tablo 6.105: Özbekistan'da Pamuk Sektöründe İş Gücünün Değişimi (2017-2020)

	2017	2018	2019	2020
Pamuk sektöründe toplam pamuk toplayan sayısı (bin)	2.800	2.400	1.750	1.800
Zorla sağlanan iş gücü sayısı (bin)	364	170	102	72
Zorla sağlanan iş gücü sayısının toplam iş gücüne oranı (%)	13	6,8	5,9	4
Hasatta kilo başına ödenen ücret (dolar)	0,05-0,07	0,07-0,13	0,07-0,14	0,10-0,16

Kaynak: (Asfaw, 2021: 131).

Özbekistan'da pamuk üretiminde devlet kontrolünün yarattığı başka bir sorun da Özbek halkının ürettikleri pamuğu ancak resmi yollardan satabilmesiydi.

Tablo 6.106: Özbek Pamuk Alım Fiyatlarının ABD ve Dünya Pamuk Fiyatları ile Karşılaştırılması (Her Pound (0,45 kg) İçin ABD Senti) (1999-2012)

Pazarlama yılı	Devlet alım fiyatı		ABD alım fiyatı	Dünya ortalaması
	Resmi döviz kuruna göre	Gayri resmi döviz kuruna göre		
1999/2000	29,4	7,2	45	52,8
2000/2001	22,3	8,2	49,8	57,2
2001/2002	17,8	8,4	29,8	41,8
2002/2003	19,5	15,5	44,5	55,7
2003/2004	27,9	27,7	61,8	69,2
2004/2005	29,8	29,9	41,6	53,5
2005/2006	30,5	30,8	47,7	56,1
2006/2007	34,9	34,2	46,5	59,1
2007/2008	38,6	37,1	59,3	72,9
2008/2009	43,4	37,9	47,8	61
2009/2010	42	30,7	62,9	77,5
2010/2011	50,2	35,3	81,5	165
2011/2012	38	25,8	90,5	103,

Kaynak: (MacDonald, 2012: 10).

Özbek devleti, üretilen pamuk için uluslararası fiyatların altında alım fiyatı belirlemiş; ancak bu fiyattan alım yapmıştı (MacDonald, 2012: 5). Bu uygulamaya Özbek halkının ürettiği artı değerin devlet tarafından el konulması adı verilebilir.

Tabloya bakılacak olursa Özbek devletinin Özbek çiftçiler için belirlediği alım fiyatının dünya fiyat ortalamasının %50-60 oranında aşağıda olduğu görülmektedir. Bu fark Özbek devletinin kazancı olmakta, angarya yoluyla pamuk toplamada çalıştırılan Özbek çiftçisi bir anlamda sömürülmekteydi.

Tablo 6.107: Özbekistan Pamuk İhracat Fiyatları (2017-2023)

Yıl	Fiyat (kg başına ABD doları)
2017	1,66
2018	1,85
2019	1,71
2020	1,39
2021	1,51
2022	-
2023	1,60

Kaynak: (Selinawamucii, 2023)

2020 yılında Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in çıkardığı *"2020-2030 Özbekistan Cumhuriyeti Tarımsal Kalkınma Stratejisi"* ile pamuk sektöründe devletin zorla alım yapması uygulaması kaldırmıştır. 2020 yılından itibaren Özbek devleti üretilen pamuklar için bir fiyat belirlememeye başlamıştır (Cengiarslan, 2021). Bu Kararname, Mirziyoyev pamuk üretimini engelleyen ve Özbek halkının refahı önündeki engelleri reformlarıyla kaldırmaya devam edeceğinin bir göstergesidir.

Pamuk sektöründe yapılan reformların belki de en radikali 2018 yılında yapılan özelleştirmedir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev pamuk sektörünün özelleştirilmesini ve ülkedeki pamuk sisteminin gelişmesinin küme sisteminin kurulmasına bağlı olduğunu dile getirmiştir. Bu çerçevede 2018 yılında Özbek devleti pamuk sektöründe küme sisteminde işletmelerin kurulmasına ön ayak olmuş; bu işletmelerin maliyetlerinin %60'ını karşılayacak seviyede krediler vermiştir (Asfaw, 2021: 125). Ayrıca küme işletmecileri gümrük vergisinden muaf tutulmuşlardır (Lasslett, 2020: 21). Küme sisteminin pamuk sektöründe kârlılığı arttırması ve pamuk toplamada angaryayı kaldırması Özbek politika yapıcıları tarafında hedeflenmiştir (Lasslett, 2020: 4).

Küme sistemi

Benzer ya da birbirini tamamlayan endüstri işletmelerinin aynı alan içinde yerel düzeyde kurulmasıdır. Bu sistem üretimi birleştirmekte; teknoloji, hizmet, ürün ve yetenek alışverişinin daha verimli olmasını sağlamakta ve yatırımcı için cazibe merkezi olmaktadır. ABD'nin Kaliforniya eyaletinde kurulan Silikon Vadisi küme şeklinde organize olmuş işletmelerin en başarılı örneklerinin başında gelmektedir. Transistör, bilgi işlem, yazılım sektörleri teknoloji sektöründe ortak bir şekilde faaliyet gösterip bu bölgeye global düzeyde yatırım ve yetenek çekmeyi başarmışlardır (Guidehouse, 2019).

Özbekistan'daki pamuk kümeleri, ham pamuğun işlenip tekstil ürünlerine dönüştürüldüğü bölgesel katma değer zincir merkezleridir (Lasslett, 2020: 9). Özbekistan'da kümeler pamuk üretimini iki şekilde yapmaktadır. Birincisi özel şirketlere tahsis edilen alanlarda kümelenme tarzında yapılan pamuk üretimidir. İkinci küme işletmesi sahiplerinin sözleşme yoluyla küçük arazilerdeki pamuk üreticilerini çalıştırması şeklinde olmaktadır. Özbekistan tekstil ve giysi üreticileri derneği, Uzbektextilprom, pamuk kümelerinin çalışmasını koordine etmekte ve bu çalışmaları kolaylaştırmaktadır (Asfaw, 2021: 126). Mirziyoyev 2018 yılından itibaren pamuk sektöründe hızlı bir özelleştirme başlatarak özelleştirmenin ilk yılında 501.614 hektarlık alanda 63 pamuk kümesi kurulmuştur (Lasslett, 2020: 9–10).

Tablo 6.108: Özbekistan'da Pamuk Sektöründe Küme İşletmelerin Sayı Değişimi (2018-2020)

Yıl	Küme sayısı	Küme alanları (ha)	Küme işletmelerin toplam pamuk ekilen alanlara oranı
2018	15	164.000	16
2019	75	645.295	63
2020	96	907.783	86

Kaynak: (Asfaw, 2021: 126).

Tablodan görüleceği üzere pamuk ekilen alanların neredeyse tamamı küme şeklinde işletmelerin faaliyet gösterdiği alanlar olmuştur. 2022 yılının sonbahar ayında pamuk sektöründeki kümelerin sayısı 134'e yükselmiştir (United States Department of Agriculture, 2022). Bu veriler ışığında, 2023 yılı itibariyle pamuk sektörünün tamamen kümeler tarafından yönetildiğini söylemek mümkündür.

Pamuk sektöründeki bu hızlı özelleştirmeler ve kümelerin sayısın artması Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Rusya'daki şok terapisi dönemini hatırlatmaktadır. Rusya'da halkın elinde sermaye olmaması yüzünden küresel sermaye ile bağlantılı iş adamları özelleştirme sürecinde büyük avantaj elde ederek Rusya'nın özelleştirilen işletmelerin sahibi olmuş; bu süreç oligark adı verilen zengin iş adamları gruplarını yaratmıştı. Özbekistan'da da özellikle İngiltere ve İsviçre'deki sermaye gruplarına yakın olan iş adamları pamuk sektöründe kümelerin sahipleri olmaktadır. Özbekistan'daki gazeteler İngiliz ve İskoç şirketleri olan Trontex

LP ve Gratum Trading LP.'nin Özbek şirketi olan Mirzaobod Universal Trade Cluster LLC ile ortaklık yaparak kümeleri ilk işleten şirketler olduğunu yazarak İngilizlerin Özbekistan'a modern tarım küme işletme modelini getirdiğini iddia etmişlerdir (Lasslett, 2020: 16).

Özbekistan'da Uztex'in sahibi olan Mammatdjanov ailesi özelleştirme süreci ile küresel sermaye ile bağ kurup zenginleşip Özbekistan'da pamuk sektöründe kümelerin sahibi olan ailelerin başında gelmektedir. Uztex grubu Özbekistan'da pamuk ve tekstil sektöründe sekiz fabrika ve binlerce çalışanıyla faaliyet göstermektedir (Lasslett, 2020: 23).

Tablo 6.109: Pamuk Sektöründe Uztex'in Sahip Olduğu Küme İşletmeleri (2020 Yılı)

Küme	Küme İşletmecisi	Kuruluş Sermayesi (dolar)	Ana Hissedarlar
Nemangan bölgesi Uçkurgan ilçesi	Textile Finance Namangan LLC	3.958.352	Maritex Industrial LLP (100%)
Harezm bölgesi Şavastki ilçesi	Textile Finance Khorezm LLC	13.655.770	Swiss Capital International Group AG (96.59%)
Nemangan bölgesi Narin ilçesi	Uztex Uchkurgan LLC	40.059.960	Hightex Singapore PTE (96.75%)
Nemangan bölgesi Uyçi ilçesi	Uchqurgan Textile LLC	39.735.357	DF Industries LLP (83.01%)
Harezm bölgesi Yenipazar ilçesi	Shovot Tekstil LLC	47.157.853	Intrade AG (89.18%)

(Lasslett, 2020: 23).

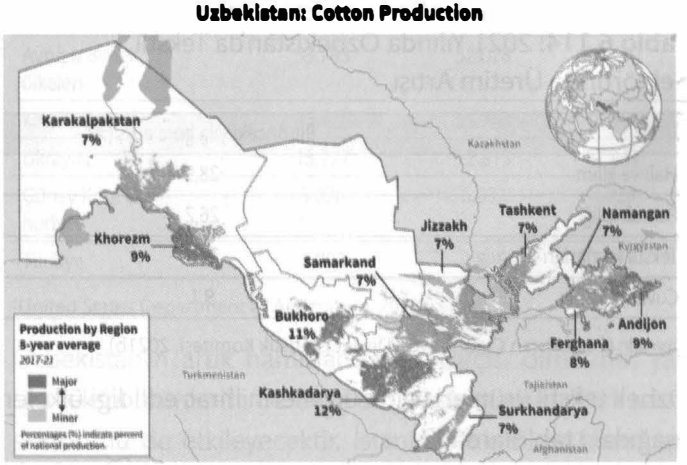
Tablodan görüldüğü üzere Uztex'in küme işletmelerine ortak olan işletmelerin ortakları arasında Singapur, İngiliz ve İsviçre sermayeleri bulunmaktadır. Pamuk sektöründe özelleştirme ve küme sistemi ile beraber yabancı sermayenin Özbek pamuk sektörüne girmesi mümkün olmuştur. Bu kümelerin yanında 2018 yılında Cizzak'ın Pahator ilçesinde 2000 hektarlık alana kurulan kümenin ortakları ABD'li finans şirketi Silverleafe International LLC/Silverleafe Capital Partners ve Özbek BMB Trade Group ortaklığıyla toplam 344 milyon dolarlık yatırımla kurulmuştur (Lasslett, 2020: 68). Andican'ın Balıkçı ilçesindeki küme ise İngiliz Vitcom Textile Limited tarafından sahibi olunan Digital Prime Textile LLC tarafından işletilmektedir. Vitcom Textile Limited'in toplam yatırımı 14,6 milyon doları bulmuştur (Lasslett, 2020: 61). Böylece İngiliz şirketi, Özbek ortağı olmadan pamuk sektöründe faaliyet göstermektedir.

Özbekistan'da hızlı özelleştirmeler Özbek tarafından pamuk üretiminde ana strateji olarak belirlenmiş olsa da bazı sorunlar bulunmaktadır. Özelleştirme sürecinde şeffaflığın olmaması ve kümeleri işleten şirketlere denetimin az olması ya da olmaması hem burada çalışan Özbek işçilerin çalışma koşullarını zorlaştırmakta hem de dürüst işletmelere haksız rekabet yaratmaktadır (Lasslett, 2020: 70). Küresel sermaye ile bağlantılı olan aileler ve işletmelerin diğer iş adamlarına göre avantajlı bir konumda olacaklardır. Bu ailelerin küresel gruplarla da bağlantılı olarak pamuk sektöründeki ve Özbekistan ekonomisindeki ağırlıklarının artması beklenmelidir.

Bunun yanında Özbek çiftçilerinin küme işletmelerindeki temsili az oranda olmaktadır. Çiftçi Konseyi tamamen devlet kontrolünde olup, çiftçiler bu konseye yıllık ödeme yapmak zorundadır. Bu ücretin ödemesindeki aksaklık arazi kiralamanın iptaline yol açmaktadır (Central Asia Labor Rights Monitoring Mission, 2022). Özel sektörün işlettiği bu kümeler devlet görevlileriyle ekonomik ve siyasi bağlantılar kurarak neredeyse yarı-feodal yapılara evrilmektedir. Kümeler arazi kullanımı, su ağlarını ve pamuk işlemesini kontrol altında tutmaktadır. Her küme bir ilçe-

de yönetim kurarak burada kendine bağımlı üretim ağları yaratmaktadır. Ayrıca kümeler pamuğun üretim, teslimat ve işleme süreçlerinin tümünü üstlendiği için çiftçiler ürettikleri pamukları bu kümelere satmaktan başka seçenekleri yoktur. Bir bölgede üretim yapan çiftçilerin sadece o bölgedeki kümeye satış yapma hakkına sahiptir. Devlet organları çiftçilerin bu kurala uymasını denetlemektedir. Hükümet yetkilileri ve yerel tarım idareleri bir bölgedeki çiftçilerin diğer bölgelerdeki çiftçilerle temas kurmasını engellemekte; eğer başka ilçede ürünlerini satmak teşebbüsünde bulunmaları halinde ise resmi uyarı almakta ve cezai yaptırımla tehdit edilmektedirler. Düşük kredili finansal krediler sadece kümelere verilmektedir. Çiftçiler de bu kredilere ancak kümeler aracılığıyla ulaşabilmektedir (Schweisfurth, 2022). Kümeler bu yasal ve pratik uygulamalarla pamuk işçileriyle olan sözleşmelerinde çok avantajlı bir konuma yükselmektedir.

Şekil 6.22: Özbekistan'da Pamuk Ekilen Alanlar

Kaynak:(United States Department of Agriculture, 2023).

Bütün bu sorunlara rağmen pamuk sektöründe liberalleşme üretimde verimliliği arttırmıştır. Özbekistan'ın kademeli olarak pamuk ekilen alanları azaltmasına rağmen pamuk üretimi artmıştır.

Tablo 6.110: Özbekistan'da Pamuk Ekimi Alanları ve Üretimi Oranları Değişimi (2016-2020)

	2016	2017	2018	2019	2020	2016-2020 yılları arasında değişim (%)
Toplam pamuk ekilen arazi (bin hektar)	1.265	1.201	1.108	1.051	1.051	-17
Pamuk ekilen arazinin toplam tarım arazisine oranı (%)	37	35	33	31	31	-17
Ham pamuk üretimi (bin ton)	2.959	2.854	2.286	2.692	3.080	4
Pamuk verimi (hektar başına ton)	2,34	2,37	2,06	2,56	2,93	25

(Asfaw, 2021: 127).

Tablo 6.111: Özbekistan'da Pamuk Ekim Alanları ve Üretim Miktarları (2012-2023)

Yıl	Alan (1000 hektar)	Üretim (1000 balya)[7]	Üretim (hektar başına kilogram)
2012/2013	1.350	4.600	742
2013/2014	1.300	4.100	687
2014/2015	1.285	3.900	661
2015/2016	1.285	3.800	644
2016/2017	1.260	4.410	762
2017/2018	1.200	4.360	791

7 Bir pamuk balyası 480 pound ağırlığında olan bir ağırlık birimidir. Bu ağırlık yaklaşık 218 kilograma denk gelmektedir.

Yıl	Alan (1000 hektar)	Üretim (1000 balya)[7]	Üretim (hektar başına kilogram)
2018/2019	1.110	2.770	543
2019/2020	1.050	2.440	506
2020-2021	1.060	3.180	653
2021-2022	1.060	2.900	596
2022-2023	1.070	3.400	692
2023-2024	1.030	3.100	655
5 yıl ortalaması (2018-2019 ve 2022/2023 arası)	1.070	2.938	598
5 yıl değişim oranı (%) (2018-2019 ve 2022/2023 arası)	-4	6	10

Kaynak: (United States Department of Agriculture, 2023).

Özbekistan pamuk ekimi alanlarının azaltılmasına rağmen dünyada en çok pamuk üreten ilk on ülke arasında olmuştur. Pamuk sektöründeki özelleştirmenin verimliliği arttırdığı çıkarılabilir.

Tablo 6.112: En Çok Pamuk Üretilen Ülkeler (2021-2022) (bin ton)

Ülke	Miktar
Çin Halk Cumhuriyeti	5.879
Hindistan	5.334
Amerika Birleşik Devletleri	3.815
Brezilya	2.678
Pakistan	1.306
Avustralya	1.197
Türkiye	827
Özbekistan	577
Arjantin	327
Mali	311

Kaynak: (Statista, 2022).

Özbekistan'ın 2022 yılında pamuk ihracatı 1,61 milyar dolar olmuştur (Trading Economics, 2023). En son veri sağlanan 2020 yılı istatistiklerine göre Özbekistan'dan pamuk ithal eden ilk beş ülke aşağıdaki tablodadır.

Tablo 6.113: Özbekistan'ın Pamuk İhraç Ettiği Ülkeler (İlk Beş)

Ülke	Değer (milyon dolar)	Pay (%)
Çin Halk Cumhuriyeti	399	33
Rusya Federasyonu	249	20,6
Türkiye	218	18
İran	117	9,69
Polonya	36,5	3,01

Kaynak: (OECD, 2021).

Özbekistan'ın sadece ham pamuk üretimi değil, pamukla ilgili tekstil sektörü de gelişmiştir. Artık Özbekistan sadece hammadde pamuk üreticisi değil aynı zamanda pamuk ürünlerini Özbekistan'da işleyip tekstil ürünleri haline getiren ve bu ürünleri dünya pazarlarına ulaştıran bir ülkedir.

Tablo 6.114: 2021 Yılında Özbekistan'da Tekstil Sektöründe Üretim Artışı

Ürün	Bir önceki yıla göre artış (%)
Halı ve kilim	28,9
Pamuk ipliği	26,2
Tekstil kumaşları	20,9
Çuval ve çanta	9,1

Kaynak: (Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, 2021b).

Özbek tekstil ürünleri ve bu ürünlerin ihraç edildiği ülkeler aşağıdaki tablolardadır:

Tablo 6.115: Pamuk İpliği İhraç Edilen Ülkeler (2020-2022) (İlk Beş)

Ülke	Miktar (metrik ton)		
	2020	2021	2022 (Eylül ayına kadar)
Çin Halk Cumhuriyeti	188.139	258.814	80.985
Rusya Federasyonu	98.631	107.225	7.337
Türkiye	90.183	125.607	118.313
Mısır	15.314	18.673	420
Avrupa Birliği ülkeleri	13.816	20.406	13.457

(United States Department of Agriculture, 2022).

Özbekistan'da üretilen ipliğin özellikle Türk pazarındaki payının arttığı yukarıdaki tablodan görülebilmektedir.

Tablo 6.116: Pamuk Kumaşı İhraç Edilen Ülkeler (2020-2022) (İlk Altı)

Ülke	Miktar (bin metrekare)		
	2020	2021	2022 (Eylül ayına kadar)
Rusya Federasyonu	511.839	188.578	12.723
Avrupa Birliği ülkeleri	53.793	52.078	26.430
Kazakistan	33.426	25.768	16.981
Ukrayna	15.277	12.815	11.467
Güney Kore Cumhuriyeti	5.078	6.633	4.029
Türkiye	0,003	2.805	2.573

(United States Department of Agriculture, 2022).

Özbekistan'ın artık hammadde ihracatçısı olmasının yanı sıra tekstil ürünlerini de ihraç etmeye başlaması Türk tekstil sektörünü de etkileyecektir. İstanbul Tekstil ve Hammaddeleri İhracatçıları Birliği (İTHİB) Yönetim Kurulu Başkanı önümüzdeki yıllarda Türk tekstil ürünlerinin en büyük rekabetçisi olarak Özbek tekstil sektörünü gördüğünü ifade etmiştir. Türkiye'nin Özbekistan'dan hazır giyim ithalatının %106 oranında arttığını söyleyen Birlik Başkanı, Özbekistan'ın Türkiye'nin tekstil ve hazır giyim ithalatındaki payının %2,7'den %4,4'e yükseldiği iddia etmiştir. Birlik Başkanı, bu durumun Türk tekstil sektörü için olumsuz sonuçları olacağını tahmin etmektedir (Hürriyet, 2022).

Türkiye, Özbek pamuğunu en çok ithal eden üçüncü ülke olması konumuyla ve Özbek tekstil ürünlerin, ithal etmesi sebebiyle Özbek pamuk sektöründeki gelişmeleri yakından izleme mecburiyetindedir. Özellikle, Özbek pamuk üretimine küme sisteminin getirilmesi Türkiye açısından fırsatlar yaratmaktadır. Türkiye Özbekistan'ın pamuk sektöründe ihtiyacı olduğu sermayeyi Özbekistan'a götürebilir. Özelleştirme sürecinde Türk tekstil sektörünün pamuk kümelerine yatırım yapması ve Özbek şirketleri ile ortaklık yaparak bu kümelerin işletmesi artık ticareti serbest olan Özbek pamuğunun dünyaya açılmasında Türkiye-Özbekistan rekabetinden ziyade Türkiye-Özbekistan ortaklığını getirecektir.

6.10. Özbekistan Madencilik Sektörü

Özbekistan maden bakımından zengin bir ülkedir. Özbekistan'da 2800'den fazla maden ocağı vardır. Özbekistan'ın 100'den fazla maden türü bulunmaktadır. Bu madenlerinin potansiyel değerinin 3,5 trilyon ABD doları değerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bakır, gümüş, altın, kurşun, çinko, molibden, volfram, tungsten, uranyum gibi madenler ve doğalgaz, petrol gibi bazı yeraltı kaynakları bakımından Özbekistan dünyada sayılı ülkelerdendir (Ankara Ticaret Odası, 2020). Madencilik sektörü Özbekistan'a yapılan direk yabancı yatırımların %7,5'una denk gelmektedir. Yapılan direk yabancı yatırımlar Özbekistan devletinin sahibi olduğu Almalyk ve Navoi Madencilik şirketlerinde

toplanmaktadır. Bu iki şirketin Özbek ekonomisine 2022 yılında katkısı 4,6 milyar ABD doları olup; bu miktar Özbek devlet gelirlerinin %31'ine denk gelmektedir. Önümüzdeki üç yıl içerisinde Özbek devleti direk yabancı yatırım olarak 6,7 milyar ABD dolarlık bir yatırımı çekmeyi ve bu yatırımı Almalyk ve Navoi Madencilik şirketlerinin modernizasyonunu finanse etmek için kullanmayı planlamaktadır. Özbekistan'ın madencilik sektöründeki ana stratejisi hammadde üretimini özellikle otomotiv ve elektronik endüstrileri için üretmek ve üretilen hammaddeleri iç ve dış pazarda satmaktır. Rusya ve Çin, Özbekistan'ın maden sektörüne yatırım yapan iki ana aktördür. Fakat Özbekistan madencilik sektörüne yatırım yapacak yabancı ortakları çeşitlendirme amacındadır. Bunun için 2019'dan sonra bu sektörde Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in talimatıyla yabancı yatırımcı girişini kolaylaştıracak adımlar atılmıştır. Yabancı madencilik şirketlerinin Almalyk ve Navoi Madencilik şirketinden hisse alımlarını çekici hale getirmek için reformlar yapılmıştır. Bu şirketler 2022 yılında Londra'da yatırımcılara faaliyetleri konusunda sunumlar yapmıştır. 2025 ve 2026 yıllarında bu şirketlerin halka açılması beklenmektedir (CanadaEurasia, 2022).

Türkiye de Özbekistan'da madencilik sektörüne ilgi gösteren ülkeler arasındadır. 2020 yılında Özbekistan Türkiye'yi Özbekistan'da maden arama faaliyetlerine katılması için davet etmiştir (Independent Turkçe, 2020). 2022 yılında Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) Tashkent Mining Genel Müdürü Kadir Develi ile Özbekistan Devlet Jeoloji ve Mineral Kaynakları Komitesi Başkan Yardımcısı Kadirhodjaev Agzam Alisherovic Nevai bölgesinde bir sahada maden araştırması için ortaklığı içeren bir anlaşmaya imza atmışlardır (Madencilik Türkiye, 2022).

Özbekistan'ın madencilik sektöründe altın üretimi önemli yer tutmaktadır. Özbekistan'ın yıllık altın üretimi 100 ton civarındadır (Abubakirov, 2021: 1). 2021 yılında Özbekistan dünyada en çok altın üreten 11. ülkesidir

Tablo 6.117: 2021 Yılında Dünyada En Çok Altın Üreten Ülkeler ve Miktarları

Ülke	Miktar (ton)
Çin Halk Cumhuriyeti	332
Rusya Federasyonu	330,9
Avustralya	315,1
Kanada	192,9
ABD	186,8
Gana	129,2
Peru	127,3
Meksika	124,5
Endonezya	117,5
Güney Afrika Cumhuriyeti	113,6
Özbekistan	104,9

Kaynak: (World Gold Council, 2022).

Özbekistan altın rezervleri bakımından dünyada dördüncü sıradadır. Özbekistan'ın toplam kesinleşmiş altın rezervleri 2.500 ton iken tahmini rezervlerin 5.900 ton olduğu düşünülmektedir. Özbekistan'ın toplamda 63 altın madeni varken; ancak dokuz tanesi gelişmiştir. Navoi Mining ve Metallurgical Combine (NMMC) altın üretiminin %70'ini sağlamaktadır (Gerden, 2020). Özbekistan'da altın aramaları halen devam etmekte ve yeni madenler açılmaktadır. En çok altın üretilen madenler Muruntau, Mutenbai, Triada, Ajibugut, Amantaytau, Kokpatas, Daugyztau, Charmitan, Guzhumsai, Sarmich, Biran, Marjanbulak, Kochbulak, Kairagach, Kyzylalmasai, Kauldy, Pirmirab, Guzaksai madenleridir (Сатторов, 2021).

Kızıl Kum Çölü'nde bulunan Muruntau altın madeni dünyanın en büyük açık altın madenidir. Muruntau altın rezervi 1958 yılında keşfedilmiş ve 1967 yılında maden açma çalışmaları başlamıştır. Bu maden 3,5 kilometre uzunluğunda, 2,5 kilometre genişliğinde ve 600 metre derinliğindedir. Özbekistan'ın yıllık ürettiği 100 ton altının 80 tonu bu madende üretilmektedir. Navoi Mining & Metallurgy Kombinat şirketinin işlettiği bu maden etrafındaki Nevai şehrinin de ekonomisini geliştirmiştir. Madeni 40 yıldır işleten Navoi Mining & Metallurgy Kombinat (NMMC) Özbekistan'ın en büyük şirketi ve en büyük vergi mükellefidir. Toplam vergi gelirlerinin %20'sini Navoi Mining & Metallurgy Kombinat ödemektedir. Muruntau madeni kuruluşundan itibaren dört farklı gelişme sürecinden geçmiştir. Günümüzde ise beşinci geliştirme döneminde olup 2026 yılında bitirilmesi planlanmaktadır. Bu geliştirme döneminde üç milyar dolarlık yatırımla üretimin %30 oranında arttırılması hedeflenmektedir. Muruntau madenini geliştirme planları arasında özelleştirme de vardır. Navoi Mining & Metallurgy Kombinat anonim ortaklık olarak tanımlanmış ve yönetim kurulu atanmıştır. Dünyaca ünlü yatırım danışmanlık şirketi Mckinsey ile Navoi Mining & Metallurgy Kombinat'ın özelleştirme ve değerlendirme sürecinde danışmanlık yapması için anlaşma yapılmıştır. Muruntau madeninde uranyum üretimi de yapıldığı ve uranyumun satışı uluslararası düzenlemelere tabi olduğu için uranyum üreten kısmı devlete ait kalmaya devam ederken; altın madeni özelleştirilecektir. Bu özelleştirmenin şirketi Taşkent Menkul Kıymetler Borsası ve Londra Menkul Kıymetler Borsası'nda arzıyla ya da uluslararası bir maden şirketine satılma yoluyla yapılması planlanmaktadır (Aris, 2021). Özbekistan'da başlayan özelleştirme dalgası, ülkenin en büyük gelir kaynaklarından biri olan altın üretim sektörünü de yeniden biçimlendirecektir.

Özbekistan stratejik açıdan önemli olan uranyum kaynaklarına da sahiptir. Özbekistan dünyada uranyum arzında yedinci sıradadır (World Nuclear Association, 2021). Özbekistan'da uranyum üretimi 1958'de başlamıştır. Özbekistan, 1994 yılından itibaren maden yatağına açılan sondaj deliklerinle uranyumu kazanma işlemini tanımlayan, yerinde liç yöntemiyle uranyum çıkarmaya başlamıştır. Bu yöntemle uranyum kazanımı daha kârlı hale gelmiştir. Navoiyuran, Özbekistan'da uranyum çıkarmaya yetkili şirkettir. Navoi Mining & Metallurgy Kombinat, 2022 yılının Ocak ayında üç şirkete ayrılmıştır: Navoi MMC, MMC Foundation ve Navoiyuran. İlk iki şirket altın ve gümüş üretimine yoğunlaşırken; Navoiyuran uranyum üretiminden sorumludur. Navoiyuran, Özbekistan'da Nevai, Semerkand ve Buhara'da 18 uranyum madeni işletmektedir. 2021 yılı itibariyle Özbekistan'ın uranyum üretim miktarı 3.500 ton civarındadır. Özbekistan'da üretilen uranyum nükleer alanda faaliyet gösteren Fransa'nın Orano, ABD'nin ConverDyn, Kanada'nın CAMECO ve Çin'in CNEIC şirketlerine ihraç edilmektedir (Ерзиков, 2022). 2022 yılında Özbekistan'da 27 yeni uranyum kaynağı bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'e yapılan sunumda bu kaynakların geliştirilmesi için 182 milyon dolar maliyetle 14 proje hazırlandığı bilgisi verilmiştir. Mirziyoyev ise bunun yeterli olmadığını söyleyerek projelerin genişletilmesi talimatını vermiştir (Kun.Uz, 2022). Özbekistan 2030 yılına kadar uranyum üretimini şu anki üretimi iki katına çıkarıp 7.100 tonluk miktar hedefini koymuştur. Bu hedefi gerçekleştirmek Özbekistan yabancı yatırımcıları çekme amacındadır. Maden çıkarma vergisi %10'dan %8'e düşürülmüştür. Ayrıca Özbekistan artık keşif ve işletme lisansları için şirketlere ek ödeme getirmeyeceğini de duyurmuştur. Bunun yanında yabancı yatırımcılar projeleri %100

oranında kontrol edebilecektir. Fransa'nın Oreno şirketi Nevai bölgesinde uranyum çıkaran Nurlikum Mining şirketinin %51'lik hissesine sahiptir. Özbekistan Devlet Jeoloji ve Maden Kaynakları Komitesi %49'luk hisse ile Oreno'nun ortağıdır. Oreno şirketi sözcüsü yaptığı açıklamada Özbekistan'ın Kazakistan'dan daha az uranyum kaynağı olmasına rağmen verimli ve iş dostu yönetim sayesinde çok etkili bir üretim sistemi kurduğunu söylemiştir. Oreno'nun çalıştığı bölgede 12.000 tonluk rezerv bulduğunu ve bölgedeki uranyum yataklarını keşfe devam edeceğini eklemiştir (Ерзиков, 2022). Uranyumu çıkarmada Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in sektörü geliştirme çabalarının başarılı olduğunu ve bu reformlar sonucunda Özbekistan'ın uranyum üretimini arttıracağını söylemek mümkündür.

Özbekistan'ın üretiminde dünyada önemli bir yere sahip olduğu bir başka maden de bakır madenidir. Özbekistan dünyada en çok bakır rezervine sahip sekizinci ülkedir. Özbekistan'ın yıllık bakır üretimi 150.000 ton civarındadır (Mannopov & Shamsiev, 2021). 2021 yılında Almalyk Mining and Metallurgical Combine şirketi Yaşlık bakır madenini geliştirilmesine başlamıştır. Yaşlık bakır madeninin 65 milyon ton bakır cevherine ve beş bin ton altına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu madenden elde edilecek bakırla Özbekistan'ın toplam bakır üretiminin üç katına çıkması beklenmektedir. 2028'e gelindiğinde Özbekistan'ın bakır üretiminin 400.000 ton olması hedeflenmektedir. Uluslararası uzmanlar, 2030 yılına kadar dünyadaki bakıra yönelik talebin elektrikli araba üretimi ve diğer elektrikli aletlerin üretimi için üç katına çıkacağını düşünmektedir. Özbekistan'ın uluslararası ortamı değerlendirmesi ve gerekli reformları uygulaması koşuluyla bakır üretimini ve bakırdan elde edeceği geliri yükseltecektir (The Tribune, 2021).

Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, ülkedeki bakır sektörüne de pamuk sektörüne benzer bir şekilde küme işletmelerini tanıştırmıştır. Bu kümelerde bakır sektöründe daha verimli bir üretim hedeflenmiştir. Ayrıca ilgili bakanlıklara bakır madenlerini içine alacak şekilde özel ekonomik bölgeler kurulma emrini vermiştir. Bu özel ekonomik bölgelerde uygulanacak ayrıcalıklı vergi ve hukuk rejimleriyle doğrudan yabancı sermaye yatırımları çekilmeye çalışılmaktadır (Mannopov & Shamsiev, 2021).

Bir madenin üretimi kadar uluslararası pazarlara taşınması da önemlidir. Özbekistan ürettiği bakırı Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir koridoru olan Orta Koridor olarak da adlandırılan Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru yoluyla Rus topraklarını geçmeden Avrupa'ya ulaştırmaya başlamıştır. Bu rotayla Özbek bakırı Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye'den geçerek Bulgaristan'a ulaşmaktadır (Reuters, 2022). Bu gelişme, ulaşım sektörünün Özbekistan için önemini ortaya koymaktadır. Özbekistan'ın dünya pazarına ulaşması her ekonomik alanı olduğu gibi madencilik sektörünü de geliştirmektedir. Ayrıca Türk devletlerinin arasındaki iş birliğinin gelişmesi ekonomik alanda Özbekistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını da azaltmaktadır.

6.11- Özbekistan Enerji Sektörü

Madencilik, taşçılık, petrol ve gaz çıkartma Özbekistan ekonomisinin önemli unsurlarıdır. Bu sektörler Özbek gayri safi milli hasılasının %5,8'ini oluşturmaktadır. Petrol ve doğal gazdan elde edilen gelirler de Özbek devlet bütçesine %6 oranında katkıda bulunmakta; petrol ve doğal gaz ihracatı toplam ihracatın %5,4'üne denk gelmekte; iş gücünün %1'i bu sektörlerde istihdam edilmektedir (International Trade Administration, 2022).

Özbekistan, Türkistan bölgesinin ikinci büyük doğal gaz üreticisi olup; her yıl ortalama 60 milyar metreküp doğal gaz üretmektedir. Özbekistan'ın toplam enerji üretiminde doğal gaz önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo 6.118: 2022 Yılında Özbekistan Enerji Üretiminde Sektörlerin Payları

Enerji türü	Pay (%)
Doğal gaz	83
Petrol	9
Kömür	6
Yenilenebilir enerji	1-2

Kaynak: Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 19).

Toplam enerji tüketiminde de doğal gaz önemli yer tutmaktadır. Doğal gaz tüketimi toplam enerji tüketimine oranı dünyadaki en yüksek orandır (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 19).

Tablo 6.119: 2022 Yılında Özbekistan Toplam Enerji Tüketimi Payları

Enerji türü	Pay (%)
Doğal gaz	63
Elektrik	14
Petrol	12
Bölgesel ısı	8
Kömür	4

Kaynak: (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 19).

Aynı zamanda ihracat geliri olmasına rağmen Özbekistan doğal gaz ihracatına 2025 yılına kadar son vermeyi planlamaktadır. Üretilen doğal gazın tamamının petrokimya üretiminde ve ülke içi enerji arzında kullanılması amaçlanmaktadır (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 35). 2021 yılında Özbekistan 53,6 milyar kübik metre doğal gaz üretimi yapmıştır. 2030'a kadar üretimin 66,1 milyar kübik metreye yükseltilmesi planlanmakta; bu miktarın 56,5 milyar kübik metresinin iç tüketimde kullanılması öngörülmektedir (International Trade Administration, 2022).

Özbekistan'ın petrol üretimi ise sınırlıdır. Günlük petrol üretimi 2020 yılında 60.000 varil olmuştur. Bu miktar 2010'da günlük üretilen varilin %30'una denk gelmektedir. Ham petrolün işlendiği petrol rafinerileri sadece Buhara ve Fergana'da bulunmaktadır. Özbekistan petrole olan ihtiyacını demiryoluyla Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya'da ithal ederek gidermektedir (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 40).

Özbekistan'ın elektrik tüketimi dünya ortalamasının altındadır. 2020 yılında kişi başına düşen yıllık elektrik tüketimi 2.000 kilovatsaat olurken dünyada kişi başına düşen elektrik tüketim ortalaması 3.260 kilovatsaattir (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 68). Elektrik üretiminde ana kaynak olarak doğal gaz kullanılmaktadır.

Tablo 6.120: 2022 Yılında Özbekistan'da Elektrik Üretmede Kullanılan Kaynaklar

Kaynak	Pay (%)
Doğal gaz	87,8
Hidroelektrik	7,5
Kömür	4
Petrol	0,7

Kaynak: (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 69).

Özbekistan, devlet stratejisi olarak doğal gazla çalışan elektrik üreten santrallerin üretimine ağırlık vermiştir. Özbekistan'da 2021 yılı itibariyle 12 elektrik üreten doğal gazla çalışan santral vardır. 2020-2030 Elektrik Arzı Güvenliği Konsepti altı doğal gaz santralinin daha inşasını ve var

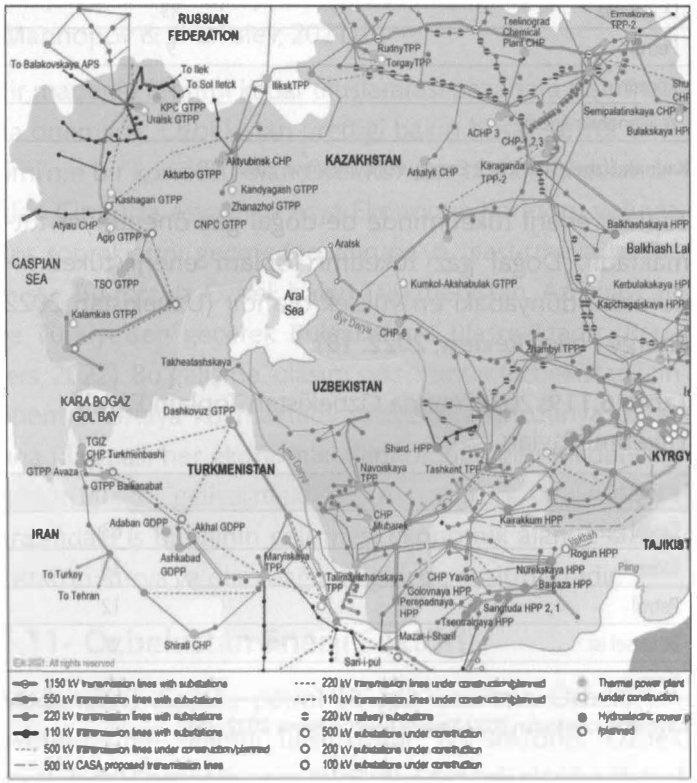
olan doğal gaz santrallerinin kapasitesinin yükseltilmesini öngörmektedir. Bu hedef doğrultusunda 2022 yılında doğal gaz santrallerin inşasına Türk firmaları ile kamu-özel ortaklığı modeli ile başlanmıştır. Toplam değeri 705 milyon doları bulan projelere katılan Türk firmaları arasında Aksa Enerji, Odaş Enerji CA ve Cengiz Enerji bulunmaktadır. Bu şirketlerin inşa edecekleri doğal gaz santrallerinin kapasitesi 1.154 megavatı bulmaktadır (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 70).

2020-2030 Elektrik Arzı Güvenliği Konsepti aynı zamanda yenilenebilir enerjinin kullanımının da yaygınlaşmasını hedeflemektedir. 2020-2023 Elektrik Arzı Güvenliği Konsepti yıllık beş gigavat enerjiyi güneş enerjisinden, üç gigavat enerji ise rüzgâr enerjisinden elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda Cizzak, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya ve Surhanderya bölgelerinde güneş enerjisi santralleri kurulması planlanmaktadır. Rüzgâr santrallerinin de kuzeybatı bölgesinde inşa edilmesi öngörülmüştür. 2021 yılında ise Özbek devleti 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması'nı referans alarak yenilenebilir enerji kaynaklardan elde edilecek enerji miktarı hedeflerini 2026 yılına kadar sekiz gigavat, 2030 yılına kadar ise 12 gigavat olarak yeniden belirlemiştir (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 71).

Özbekistan'da hidroelektrikten elde edilen elektrik oranının düşük olduğu tablodan da görülmektedir. 2021 yılında *"Hidroelektrik Enerjisinin Daha da Geliştirilmesi İçin Ek Önlemler Hakkında"* adlı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Özbekistan'ın hidroelektrik santral kapasitesinin arttırılmasını ve 2030 yılına kadar hidroelektrik santrallerin elektrik üretme kapasitesinin 3.416 megavata çıkarılmasını öngörmektedir. Bu miktar hidroelektrik santrallerin şu anki kapasitesinin 1.477 megavat fazlasıdır (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 71).

Özbekistan elektrik ihtiyacını diğer Türk devletlerinden ithalat yoluyla gidermektedir. 2021 yılında Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dan 6,2 teravatt saat elektrik ithal etmiştir.

Şekil 6.23: Türkistan Bölgesinin Elektrik Şebeke Sistemi

Kaynak: (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 72).

Özbekistan'ın elektrik sistemi diğer Türk devletleri ile birleştirilmiş durumdadır. Zaten Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan birleştirilmiş bir enerji şebekesi içindeydi. 2019 yı-

lında beş Türk ülkesinin imzaladığı anlaşma ile enerji şebekeleri tekrar birleştirilmiştir. Kışın Kırgızistan ve Tacikistan rezervlerinde su biriktirmekte ve su fakiri olan Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'a elektrik ihraç etmektedir. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan ise Kırgızistan ve Tacikistan'a doğal gaz ve petrol ihraç etmektedir. Ayrıca, yaz aylarında da Kırgızistan ve Tacikistan, diğer Türk devletlerine elektrik üretimi ve tarımsal sulama için su sağlamaktadır (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 73).

2019 yılında Türk devletlerinin elektrik şebekelerini birbirlerine bağlaması doğal gaz ve petrol kaynakları açısından fakir, fakat su kaynakları bakımından zengin olan Kırgızistan ve Tacikistan, doğal gaz ve petrol bakımından zengin ama su kaynakları bakımından fakir olan Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan birbirlerinin zayıflıklarını güçlendirmektedir.

Bu anlaşma bu ülkelerin bağımsızlıktan sonra yaşadıkları su sorunlarını çözmede de yararlı olmuştur. Sınırları aşan nehirlerde baraj yapılmasına karşı olan Özbekistan, 2019'dan sonra pozisyonunu yumuşatmış ve Kırgızistan ve Tacikistan'ın bu nehirler üzerinde baraj yapmasına olan itirazını geri çekmiştir (Uzbekistan 2022 Energy Policy Review, 2022: 73).

Ayrıca elektrik şebekesinin beş devlet tarafından birleştirilmesi politik ve ekonomik birliği konusunda olumlu bir gelişmedir. Bu alandaki iş birliğinin diğer politik ve ekonomik alanlarda da iş birliklerinin önünü açacağı beklenebilir. Türk devletleri arasında var olan iş birliğinin Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında yeni bir ivme kazanması, ekonomik sonuçları olan bir gelişmedir.

6.12- Türk Devletleri Teşkilatı ve Özbekistan Ekonomisine Etkisi

1991 yılından sonra gelişen Türk dünyasının entegrasyonu 2021 yılının Kasım ayında İstanbul'da düzenlenen zirvede Türk Konseyi'nin adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmesiyle yeni bir ivme kazanmıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022a). Bu zirve bildirisinde ele alınan başlıklardan biri de ekonomik ve sektörel iş birliği adını taşımaktadır. Ekonomik alanda iş birliği kapsamında ortak bir yatırım fonu kurulması kararlaştırılmış; enerji alanında iş birliği hedeflenmiş; Hazar Denizi geçişi de dahil olmak üzere Türk devletleri arasında ulaşımın kolaylaştırılması için adımlar atılmasına karar verilmiş; üye devletler arasında basitleştirilmiş gümrük koridoru kurulması için anlaşma imzalanmış ve ticaret koridorlarının üzerinde ürünlerin ve insanların hızlı ilerleyebilmesi için gümrük iş birliği konusunda mutabakat sağlanmış; KOVID-19 pandemisinden etkilenen üye ekonomileri için normalleşmenin sağlanabilmesi için iş birliği yapılması kabul edilmiş; turizm sektöründe üye ülkeler arasında daha fazla iş birliği yapılması ve Özbekistan'ın Hokand şehrini Türk dünyasının ilk turizm başkenti ilan etmesinden dolayı Özbekistan'ın takdir edilmesi kabul edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 2021).

Türk Devletleri Teşkilatı'nın ekonomik alana en gözle görünür etkisi ulaştırma koridorlarının üzerindeki kargo transfer prosedürlerini geliştirilmesi üzerinde olmuştur. Çin ve Avrupa arasındaki kargo trafiğini sırtlayan Yeni Avrasya Köprüsü Ekonomik Koridorunun üzerindeki transfer, Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesinden dolayı uygulanan ambargolar ve savaş koşullarından dolayı sekteye uğramıştır. Savaşın başlamasından hemen sonra 2022 yılı Mart

ayında bu ekonomik koridorda trafik %40 oranında azalmıştır (Keuper, 2022: 4). Bu yüzden, Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olan Türk devletlerinin içinde bulunduğu Orta Koridor Çin ve Avrupa arasındaki bağlantıyı sağlamada önemli bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Fakat Orta Koridor üzerindeki ülkeler arasında gümrük birliğinin olmaması, tarife koordinasyonunun sağlanamaması ve ulusötesi dijital entegrasyonun olmaması bu ülkelerin her sınır geçişinde farklı prosedürler uygulamasına neden olmakta ve kargo trafiğinde gecikmeler meydana gelmektedir (Carafano & Nate, 2022). Türk Devletler Teşkilatı bünyesinde yapılacak reformlar bu sorunların giderilmesinde önemli rol oynayacaktır. 2022 yılının Haziran ayında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin Dışişleri ve Ulaştırma Bakanları bir araya gelerek Orta Koridor üzerinde tarife koordinasyonu uygulanmasına karar vermişlerdir.

Ağustos ayında ise Azerbaycan, Özbekistan ve Türkiye'nin Dışişleri, Finans ve Ulaştırma Bakanları buluşmuş ve Orta Koridorla ilgili sorunları görüşmüştür. Bu toplantıda Çin-Kırgızistan-Özbekistan demiryolunun da Orta Koridora bağlanması planlanmıştır (Eldem, 2022: 5). Orta Koridorun, Yeni Avrasya Koridoru üzerindeki trafiğin savaş yüzünden ön plana çıkması beklenebilir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın bu koridordaki kargo trafiğini kolaylaştıracak düzenlemeler yapması bu rotanın çekiciliğini arttıracaktır. Özbekistan'ın da bu koridora tam anlamıyla entegrasyonu Özbekistan'ın ürettiği ürünlerin Avrupa'ya, Rusya'ya bağımlı olmadan ulaştırmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu koridor Türk dünyası arasındaki ulaşım ağını da güçlendirecek ve Türk devletlerinin ekonomik açıdan iş birliğini arttırmasını sağlayacak ve Türk devletlerinin ekonomilerini de geliştirecektir. Türk Devletleri Teşkilatı 2022 yılının Kasım ayında Özbekistan'ın Semerkant kentinde toplanmıştır. Bu zirvenin bildiri bölümünde yer alan ekonomik ve sektörel iş birliği bölümü üye ülkeler arasındaki ticarette tarife ve tarife dış engelleri kaldırmayı; ülkelerin arasında yer alan gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesini; üye ülkeler arasında dijital ekonomiyi koordine edecek birimlerin kurulmasını; Türk Dünyası Yatırım Fonu'nun kurulmasını; üye ülkeler arasında taşımacılık ve ulaşımı kolaylaştırmak için TDT Üye Ülkeleri Arasında Uluslararası Kombine Yük Taşımacılığı Anlaşması'nın imzalanmasını ve Ulaştırma Bağlantılılık Programı'nın kabul edilmesini; Orta Koridorda meydana gelen sıkışıklığı önleyebilmek için gümrük geçişlerinin dijital hale getirilmesini; üye ülkelerin Zenzegur Koridorunun açılmasını ve Çin-Kırgızistan-Özbekistan demir yolunun Bakü-Tiflis-Kars demir yoluna bağlanması çabalarını desteklediğini; taşımacılık ve transit prosedürlerinin dijitalleştirme çabaları için Türkiye-Özbekistan arasında e-İzin pilot projesinin başlatılmasını; Türk dünyasında turizmin geliştirilmesi için kültür başkentleri seçilmesini ve uluslararası turizm fuarları kurulmasını, tarım ve hayvancılık sektörlerinde üye ülkeler arasında iş birliğinin geliştirilmesini ve uzay sektöründe üye ülkelerin iş birliği yapmasını içermektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022b).

Özbekistan'ın, 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı'na üye olan ülkelerle olan ticaret hacmi 9,3 milyar doları bulmuştur. Bu miktar Özbekistan'ın toplam dış ticaretinin %22'sine denk gelmektedir. Bu veriler 2016 yılıyla karşılaştırıldığında Özbekistan'ın üye ülkelerle olan ticaret hacmi üç kat artmıştır. 2017 ve 2021 yılları arasında Türk Dünyası Teşkilatı'na üye olan devletlerin Özbekistan'a olan yatırımı 2,5 milyar dolar olmuştur. 2017 yılından itibaren üye olan devletlerin Özbekistan'a olan yatırımları %30 artmış-

tır. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, Türk devletleri arasında ekonomik iş birliği stratejisinin oluşturulmasını, ticari engellerin kaldırılmasını, e-ticaretin yaygınlaştırılmasını ve ticaret hacminin arttırılmasını savunmaktadır. Bu amaçla Mirziyoyev Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde ekonomik iş birliğini öncelik olarak görmüş ve Türk devletleri arasında Ticari Araştırma Merkezi'nin kurulmasını da önermiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarım Bakanları ilk defa Taşkent'te toplanmış ve tarım sektöründe bilimsel ve teknolojik inovasyonun yaygınlaştırılması ve bu tekniklerin üye ülkeler arasında paylaşılması kabul edilmiştir (Kyzy, 2022). Türkiye'nin Özbekistan'dan ithal edilen bazı ürünler için gümrük vergisini sıfırlaması bu iş birliği çerçevesinde incelenmelidir. 21 Haziran 2023 tarihinde kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine göre gümrük vergisi alınmayacak ürünler şunlardır:

Tablo 6.121: Türkiye'nin Özbekistan'dan İthalatında Gümrük Vergisi Almayacağı Ürünler

GTİP	Ürün	Tarife kontenjan miktarı
0703.10	Soğanlar ve şalotlar	1.000
0711.90	Diğer sebzeler, sebze karışımları	4.000
0713.20	Nohut (garbanzos)	2.000
0713.31	Vigna lubno (L.), hepper veya vignaradiata, wilczek türü fasulyeler	1.000
0713.33	Adi fasulye (beyaz fasulye dahil) (Phaseolus vulgaris)	3.000
0802.13	Kabuksuz	1.000
0802.32	Kabuklu	1.000
0806.20	Kurutulmuş	400
0813.20.00.00.00	Erik	1.000
0813.40	Diğer meyveler	700
0904.21	Kurutulmuş, ezilmemiş, öğütülmemiş	1.000
1202.42.00.00.00	Kabuksuz (kırılmış olsun olmasın)	1.000

Kaynak: (Özbekistan Cumhuriyeti Menşeli Bazı Ürünlerin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanmasına İlişkin Tebliğ, 2023).

SONUÇ

Özbekistan'ın ekonomisini tarih boyunca en çok etkileyen faktör coğrafi konumu olmuştur. Özbekistan'ın denize iki kat kıyısı olmayan bir devlet olması, Özbekistan ticaret sisteminin denize ulaşmasında büyük sorunlar yaratmıştır. Özbek topraklarının Çin ve Avrupa arasında ticaret yollarında olması ise Özbek şehirlerinin ticaret açısından gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Eski İpek Yolu'nun güzergahında olması sebebiyle başta Semerkant olmak üzere Buhara ve Hive gibi şehirler büyük zenginlik elde etmiştir. Fakat İpek Yolu'nun Coğrafi Keşifler ile öneminin azalması hem ekonomik açıdan fakirleşmeyi hem de siyasi istikrarın bozulmasını beraberinde getirmiştir. 15. yüzyılın sonundan itibaren Özbekistan toprakları bağımsız birçok siyasi hanlıklara bölünmüş; bu hanlıklar birbirleriyle savaşıp birbirlerini yağmalayarak bölgedeki ticaret ve tarımın azalmasına neden olmuştur.

18. yüzyılda Türk hükümdarı Nadir Şah'ın bölgeyi fethetmesi Özbekistan'daki hanlıkların birleşmesine dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Nadir Şah'ın hizmetinde olan hanlar bu hizmet süresince askeri deneyim elde edip mali bakımdan güçlendiler. Nadir Şah öldürüldükten sonra bu elde ettikleri yetenekleri ve askeri gücü diğer küçük beyleri kendi egemenlikleri altına almada kullandılar. Böylece 18. yüzyılın sonunda Özbek topraklarında üç büyük hanlık oluştu: Buhara, Hokand ve Hive. Bu hanlıklarda ekonomi tarıma dayanmıştır ve endüstrileşme yaşanmamıştır. Ticaret bölgesel düzeyde kalmıştır. Bölgedeki ekonominin ilginç bir özelliği de köle ekonomisinin 19. yüzyıla kadar uzun bir süre devam etmesidir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Özbek topraklarını da içeren Türkistan coğrafyasına yoğun bir Rus ilgisi ortaya çıktı. Bu ilginin birincil nedeni ekonomik değil; stratejikti. İngiliz İmparatorluğu ile Büyük Oyun çerçevesinde şekillenen stratejik mücadele Rus İmparatorluğu'nun İngiliz Hindistan'ına baskı için; Rus İmparatorluğu'nu Türkistan'a doğru genişlemeye itmiştir. Rus İmparatorluğu, Türkistan topraklarının büyük bir bölümünü işgal etmiş; Buhara ve Hive Hanlıklarının da hamisi olmuştur. Rus genişlemesinde ekonomik nedenler ön planda olmasa da Rus işgalinin Türkistan bölgesinde büyük ekonomik sonuçları vardır. En önemli sonuç Rusların ulaştırma ağlarını genişletmesiyle, bölge kapitalizmin etkisine girmeye başlamıştır. Diğer önemli sonuç da Rus İmparatorluğu'nun uyguladığı vergi ve gümrük sistemiyle Özbek hanlıkları da dahil olmak üzere Türkistan bölgesinin İngiliz Hindistan'ı ile olan ticari ve ekonomik bağını kesmesidir. Rus sermayesi ve endüstri yapıları bölgeye gelmiştir. Buhara ve Hive Hanlıkları Rus Türkistan'ı bölgesiyle beraber Rus İmparatorluğu ekonomik yapısına entegre edilmiştir. Türkistan başta bu dönemde büyük bir pamuk çiftliğine dönüştürülmüş; başta Özbek hanlıkları olmak üzere Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'ndaki ekonomik görevi Rus tekstil endüstrisi için pamuk sağlamak olmuştur. Bölge halkının ekonomik ihtiyaçları göz önünde bulundurulmamış ve bölgedeki ekili araziler pamuk üretimine ayrılıp, tahıl üretimi azaltılmıştır. Böylece tahıl açısından da bölge Avrupa Rusya'sından yapılan ithalata bağımlı hale getirilmiştir. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesini işgal etmesi ve sömürgeleştirmesinin başka bir önemli sonucu da Türkistan bölgesinin dünya ekonomisi ile olan bağının kesilmesidir. Türkistan, 19. yüzyıldan itibaren Rus İmparatorluğu'nun ekonomik yapısına hizmet eden bir iç sömürge olarak kalmış ve dünya ekonomisi ile olan bağlantısı Rus boyunduruğu yüzünden sağlanamamıştır.

Rus İmparatorluğu'nu sona erdiren sosyalist devrimden sonra iç savaş Türkistan bölgesine de sıçramış; Türkistan'da kırsal alandaki hoşnutsuzlukların da güçlü etkisiyle Basmacı hareketi ortaya çıkmıştır. 1920'de Kızıl Ordu'nun bölgeye hâkim olmasıyla beraber ülke bu sefer St. Petersburg yerine, Moskova'nın boyunduruğuna girmiştir. Moskova bölgeyi kendi emperyalist amaçlarına göre siyasi olarak parçalamış ve cumhuriyetlere ayırmıştır. Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) bu cumhuriyetlerden biridir. Bölgede ekonomik olarak da ekonomik yaşam sosyalist ekonomik modele göre şekillendirilmiştir.

ÖSSC'de ekonomik yaşam tarıma yoğunlaşmıştır. Özel tarım çiftlikleri kolektivizasyon yoluyla birleştirilerek devletin işlettiği büyük çiftlikler haline getirilmiştir. ÖSSC'de kolhoz ve sovhoz tarzında kollektif çiftlikler kurulmuştur. Devletin tamamen kontrol ettiği kolhozları ÖSSC'de sovhozlardan daha yaygın olması ÖSSC'nin ekonomik kontrolünün tam olarak sağlanmak istenmesinin bir göstergesidir. Ekilen tarım arazilerin çok büyük bir kısmı pamuk üretimine ayrılmış; ÖSSC'de üretilen pamuk sayesinde Sovyetler Birliği dünyanın en büyük pamuk üreticisi konumuna yükselmiştir. Endüstri alanında ise, ÖSSC diğer Sovyetler Birliği'nin içindeki Türk cumhuriyetlerinden daha yüksek büyüme oranına sahip olmuştur. Ayrıca Özbek işçiler, çocuklar ve kadınlar için sosyal refah uygulamaları Sovyetler Birliği döneminde gerçekleşen ekonomik açıdan pozitif olarak değerlendirilebilecek uygulamalardı. Yine de bu pozitif gelişmeler Sovyet yönetimi altında Özbekistan'ın bir iç sömürge olduğu gerçeğini görmemizi engellememelidir. Özbek yerel yöneticiler, merkezi yönetim tarafından ger-

çekçi olmayan pamuk hasat hedeflerini gerçekleştirmeye zorlanmış; bu da yerel idarede hiyerarşik olarak yolsuzluk kültürünün pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Sovyet yönetiminden Özbekistan'a miras kalan ekonomideki olumsuz özellikler arasında aşırı merkezileşme ve yolsuzluk Özbekistan'ın reformları önünde hala engel teşkil etmektedir.

1991 yılında bağımsız olan Özbekistan, 2016 yılındaki vefatına kadar İslam Kerimov tarafından yönetilmiştir. Güçlü olan cumhurbaşkanlığı makamı ekonomi politikalarında da birinci karar verici makam konumundadır. Özbekistan, Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer ülkelerin aksine hızlı bir özelleştirme sürecine girmemiş ve ekonomik istikrarı ön plana alan bir ekonomik model benimsemiştir. Özbek Modeli adı verilen bu modelde reformlarda kademeci bir anlayış benimsenmiş; devlet ticarette, finansal alanda, döviz kurunu belirlemede kontrolü bırakmamıştır. Zaman zaman hiperenflasyon yaşansa da Kerimov döneminde Özbek ekonomisinde daralma diğer Türk cumhuriyetlerine göre daha az olmuştur. Ayrıca Özbek ekonomisinde büyüme rakamları diğer Türk cumhuriyetlerine göre daha çabuk sağlanmış ve büyüme oranları daha büyük olmuştur. Ekonomide liberalleşme adımları kontrollü de olsa atılmış; özellikle otomotiv sektörünün gelişmesi için yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için düzenlemeler yapılmıştır. Kerimov 2005 yılından itibaren ekonomide liberalleşmeye daha önem vermiştir. Yine de yolsuzluk ve Sovyet dönemindeki kontrolünü bırakmak istemeyen grupların varlığı ekonominin gelişmesini engelleyen faktörler olmuştur. Kerimov, ekonomisi kendi kendisine yeten bir Özbekistan yaratmada başarılı olmuş, ancak Özbekistan'ın 2000'li yıllardan itibaren hedeflediği üst orta gelir grubuna dahil olan ülke statüsüne yükselmek, bu hantal yapıdan dolayı mümkün olmamıştır.

İslam Kerimov'dan sonra Özbekistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı olan Şevket Mirziyoyev döneminde Özbekistan *"Yeni Özbekistan"* mottosuna uygun bir şekilde devrimci reformlara sahne olmaktadır. Ekonomi, bu reformların yapıldığı alanların başında gelmektedir. Mirziyoyev ekonomide hantallaşmayı ortadan kaldırmak için akla uygun ve cesur reformlara imza atmaktadır. İdari reformlarla da desteklenen ekonomik reformlar, Özbekistan'ın diğer ülkelerle olan dış ticaret hacmini büyütmüş; turizm gelirlerini arttırmış, ülkeye yabancı sermaye girişinde artış olmuş; Özbek girişimcilerin önündeki bürokratik engellerin kaldırılmasında önemli yol katedilmiştir. Bu reformlar Özbekistan'ın küresel ekonomiye entegrasyonunda büyük öneme sahiptir. Böylece, Özbekistan Kerimov döneminde Rus emperyalizmden kurtulma aşamasını Mirziyoyev döneminde küreselleşmeye entegre olarak tamamlamaktadır.

Özbekistan'da ekonomik liberalleşme sürecinden etkilenmeyen hiçbir sektör kalmamıştır. Özbekistan'ın en büyük gelir kaynaklarından biri olan pamuk sektöründe ekim alanları sistematik olarak azaltılmasına rağmen; reformlar sonucu ulaşılan verimlilik sonucu üretimde azalma yaşanmamıştır. Böylece tarım alanlarında Özbek halkının tüketimi ve ihracat için başta tahıl ve meyve gibi ürünler yetiştirilebilmiş; pamuk üretimi de devam etmiştir. Pamuk üretimi süresince Özbekistan'ın uluslararası prestijini etkileyen ve Özbek pamuğuna ambargo uygulanmasına neden olan zorla çalıştırılma ve çocuk işçilerin kullanımı uygulaması sonlandırılarak Özbek pamuğunun tekrar dünya pazarına ihracı sağlanmıştır. Pamuk sektöründe küme işletme sisteminin uygulanmasıyla yabancı sermayenin yerel ser-

maye ile ortaklık kurma yoluyla pamuk sektörüne girmesi mümkün hale gelmiştir. Bu sistemin tarım işçileri için bazı olumsuz yanları olması haricinde verimli bir metodu olduğu görülmektedir. Artık Özbekistan sadece ham pamuk ihracatı yapmamakta; bu kümelerde pamuğu işletmekte ve tekstil ürünlerini dünyaya ihraç etmektedir. Özbek pamuğunun ve tekstil ürünlerinin dünya pazarına açılması Türk tekstil sektörü tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Halbuki, küme işletmelerinin yabancı yatırımcıya açık olması Türkiye için de önemli bir fırsattır. Türkiye buradaki küme işletmelerine yatırım yapabilir ve bu işletmelerde Özbek firmalar ile üretim yapabilir.

Bu reformların yanında uluslararası sistemdeki değişiklikler de Özbekistan'ın ekonomik geleceği konusunda olumlu tahminleri güçlendirmektedir. 2013 yılında duyurulan Kuşak ve Yol Girişimi, Türkistan bölgesinin ulaşım ağlarının hem Türk dünyasında hem de Avrupa ve Çin'le gelişmesini sağlayarak Özbekistan'ın coğrafi olarak dezavantajlı konumunu aşmasına yardım etmektedir. Özbekistan, Orta Koridor olarak da adlandırılan Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridorunun bir parçasıdır. Bu ekonomik koridorun güney kısmı gelişmemiş olsa da Özbekistan, 2017 yılında hizmete giren Kars-Tiflis-Kars demiryoluna bağlanmada isteklidir. 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonucu Kuzey Rotası olarak da bilinen Yeni Avrasya Köprüsü üzerindeki trafik zarar görmüş; Orta Koridorun Çin'i Avrupa'ya bağlamada önemi artmıştır. 2022 yılının Aralık ayında bu koridor yoluyla ilk kargo trenini gönderen Özbekistan'ın bu koridora olan yatırımların artması ile bu güzergahın önemli bir parçası olması beklenmelidir. Bu koridor sadece Çin'i Avrupa'ya bağlamayacak aynı zamanda Türk dünyasının da kendi arasındaki ulaşım bağlantısını güçlendirecektir.

Ulaşım açısından dünyaya entegre olan Özbekistan, Kuşak ve Yol Girişimi'nin başlamasıyla beraber ülke topraklarındaki özel ekonomik bölgelerin sayısını arttırmıştır. Bu özel ekonomik bölgelerde yatırımcıyı çekmek için özel vergi düzenlemeleri ve yasal rejimler uygulanmaktadır. Özbekistan'ın ulaşım ağlarıyla dünyaya bağlandığını gören yabancı şirketlerin Özbekistan'daki özel ekonomik bölgelere olan yatırımları da artmaya başlamıştır.

Özbekistan'ın ekonomisini etkileyen bir başka gelişme de Türk Konseyi'nin 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı adını almasıyla vurgulanan Türk dünyasının entegrasyonundaki yeni evredir. Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi'nde ekonomik açıdan Türk devletlerinin daha yakın bir iş birliğini ön görmüş; ekonomik alanda özellikle ulaşım ve gümrük alanında kolaylaştırıcı reformları üye olan devletlerin yapmasını teşvik etmiştir. Türk dünyasının kendi arasındaki yatırımlar da artmış; Özbekistan da Türk devletlerinden ekonomik yatırım çekebilmiştir. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev Türk Devletler Teşkilatı'nda özellikle ekonomik alanda reformların önemini vurgulamış ve Türk devletlerinin tarım ve madencilik alanında iş birliğine yönelik reformları ön plana almıştır.

Son dönemdeki reformlar ve uluslararası sistemin yarattığı fırsatlar Özbekistan ekonomisinde devrim niteliğinde gelişmelerin gelecekte olabileceğini göstermektedir. Göreve geldiği kısa dönemde dahi önemli yol kat eden Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, geleceğin Özbekistan'ını inşa etmede ekonominin rolünün önemini kavramıştır. Özbekistan, eski İpek yolunun yeniden dirilmiş hali olan Kuşak ve Yol Girişimi'ne de dahil olmasıyla küresel ekonomiye entegre olmakta ve hedeflediği üst orta gelir grubu ülkeler arasında yer almaya hazır gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Abubakirov, B. (2021). A Central Banker's Perspective The role of gold in Uzbekistan. World Gold Council.

Achterbosch, T., Berkum: van, & Meijerink, G. (2014). Cash crops and food security. LEI Wageningen UR.

Aka, İ. (2000). Timur ve Devleti. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aka, İ. (2012). Timurlular. İslam Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/timurlular

Akbıyık, H. A. (2004). Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları. Bilig, 30, 151–171.

Aliyeva, K. (2017, July 19). Uzbekistan reforms its tax system. AzerNews. https://www.azernews.az/region/116450.html

Ankara Ticaret Odası. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti. https://www.atonet.org.tr/Uploads/Birimler/Internet/Alt Tanıtım/2020-08-20-Ülke Raporları/Özbekistan.pdf

Aris, B. (2021). Uzbekistan's golden giant, the Navoi Mining & Metallurgy Kombinat. Bne Intellinews. https://intellinews.com/uzbekistan-s-golden-giant-the-navoi-mining-and-metallurgy-kombinat-227438/

Asfaw, E. B. (2021). State-led cotton deregulation in Uzbekistan: Reforms and effects. Central Asian Journal of Water Research, 7(2), 121–137.

Aydınlı, O. (2001). Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi. Marmara Üniversitesi.

Aydınlı, O. (2015). Özbekistan Coğrafyasında Semerkant şehrinin yükselişinde İpek Yolunun Önemi. In F. Kılıç, T. Bülbül, & M. Gür (Eds.), 1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni *"Türkiye - Kosova - Makedonya-Özbekistan"* (pp. 378–399). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.

Azizi, X. (2020). *"Ming Yıllığı Batı İlleri Tezkeresi"*ne Göre Elçiler ve Tüccarlar. İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

Azizov & Partners. (2021). Special economic zones in Uzbekistan. https://azizovpartners.uz/en/2021/10/22/special-economic-zones-in-uzbekistan/

Babür. (2000). Babürname (Reşit Rahmeti Arat (Ed.)). Kültür Bakanlığı Yayınları.

Balcerowicz, L. (1995). Socialism, Capitalism, Transformation. Central European University Press.

Balibar, E. (1977). On the Dictatorship of the Proletariat. Unwin Brothers Ltd, The Gresham Press.

Barthold, W. (1968). Turkestan Down to the Mongol Invasion. Messrs. Luzac and Company Ltd.

Barthold, W. (1997). Uluğ Bey ve Zamanı. Türk Tarih Kurumu.

Barthold, W. (2004). Orta Asya Türk Tarihi Dersleri. Çağlar Yayınları.

Becker: (2004). Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Routledge.

Brahmbhatt, M., Canuto, O., & Vostroknutova, E. (2010). Dealing with Dutch Disease. Dünya Bankası.

Burna-Asefi: N. (2022). China and Uzbekistan: An Emerging Development Partnership? The Diplomat. https://thediplomat.com/2022/05/china-and-uzbekistan-an-emerging-development-partnership/

Buttino, M. (1990). Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920. Central Asian Survey, 9(4), 59–74.

Carafano, J. J., & Nate: (2022). The West Should Welcome the Middle Corridor. The Heritage Foundation. https://www.heritage.org/trade/commentary/the-west-should-welcome-the-middle-corridor

Casanova, P. G. (1965). Internal colonialism and national development. Studies in Comparative International Development, 1(4), 27–37.

Cengiarslan, F. (2021). Uzbekistan liberalizes the cotton market, sets new targets. Textilegence. https://www.textile-

gence.com/en/uzbekistan-liberalizes-the-cotton-market-sets-new-targets/

Chatzky, A., & McBride, J. (2020). China's Massive Belt and Road Initiative. Council on Foreign Relations. https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-massive-belt-and-road-initiative

Coates, W. P., & Coates, Z. K. (2017). Soviets in Central Asia. Red Star Publishers.

CanadaEurasia. (2022). Uzbekistan's mining leaders' investment debut in London. https://canadaeurasia.com/resources/Documents/Marketing Intelligence/Uzbekistan's mining transformation strategies.pdf

Central Asia Labor Rights Monitoring Mission. (2022). Uzbekistan's Cotton Sector Cannot Thrive Without Autonomy For Farmers. https://labourcentralasia.org/en/news/uzbekistan-s-cotton-sector-cannot-thrive-without-autonomy-for-farmers/

Czech, K. (2018). Dutch Disease in Oil Exporting Countries: A Survey of Theory and Evidence. Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy, 2, 252-256.

Cotton Production in the Soviet Union. (1973). US Department of Agriculture.

Cucciolla, R. M. (2017). The Crisis of Soviet Power in Central Asia: The 'Uzbek cotton affair' (1975-1991). IMT Doktora Tezi.

D'encausse, H. C. (1988). Islam and the Russian Empire Reform and Revolution in Central Asia. University of California Press.

Devonshire-Ellis, C. (2021). Uzbekistan - An Economic Role Model For Central Asia's Belt & Road Initiative. Silk Road Briefing. https://www.silkroadbriefing.com/news/2021/07/02/uzbekistan-an-economic-role-model-for-central-asias-belt-road-initiative/

Djanibekov, N., Rudenko, I., Lamers, J. P. A., & Bobojonov, I. (2010). Case Study #7-9, ' 'Pros and Cons of Cotton Production in Uzbekistan. İçinde P. Pinstrup-Andersen & F. Cheng (Eds.), Food Policy for Developing Countries: Case Studies (ss. 1-13).

Dooley, K. A. (2009). Stalinist Policies, Indigenous Agents, and Peasant Actors: Negotiating Collectivization in Uzbekistan, 1929-1932. The Graduate School of the University of Oregon.

Dünya Bankası. (2021). Uzbekistan Continues to Modernize its Tax Administration System, with World Bank Support. https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2021/06/16/uzbekistan-continues-to-modernize-its-tax-administration-system-with-world-bank-suppor

Dünya Bankası. (2022a). Exports of goods and services (% of GDP) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=UZ

Dünya Bankası. (2022b). Exports of goods and services (current US$) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?end=2008&locations=UZ&start=1997

Dünya Bankası. (2022c). Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US$) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2016&locations=UZ&start=1992

Dünya Bankası. (2022d). GDP (current US$) - Uzbekistan (2022). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2016&locations=UZ&start=1991

Dünya Bankası. (2022e). GDP growth (annual %) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2016&locations=UZ&start=1991

Dünya Bankası. (2022f). GDP growth (annual %) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2021&locations=UZ&start=2017

Dünya Bankası. (2022g). Imports of goods and services (% of GDP) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS?locations=UZ

Dünya Bankası. (2022h). Inflation, GDP deflator (annual %) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.DEFL.KD.ZG?end=2021&locations=UZ&start=1994

Dünya Bankası. (2022i). Tax revenue (% of GDP) - Uzbekistan. https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS?locations=UZ

Easterling, K. (2014). Extrastatecraft The Power of Infrastructure Space. Vesto.

Ee, M. (2017). Georgia Assessment of Customs and Border Crossing Points. Asian Development Bank.

Eldem, T. (2022). Russia's War on Ukraine and the Rise of the Middle Corridor as a Third Vector of Eurasian Connectivity. SWP. https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2022C64_MiddleCorridor.pdf

Euronews. (2013). İpek Yolu'nun kalbi: Semerkant. https://tr.euronews.com/gezi/2013/11/01/ipek-yolu-nun-kalbi-semerkant

Fallenbuchl, Z. M. (1967). Collectivization and Economic Development. The Canadian Journal of Economics and Political Science, 33(1), 1–15.

Farole, T., & Akinci, G. (2011). Introduction. In T. Farole & G. Akinci (Eds.), içinde Special Economic Zones Progress, Emerging Challenges, and Future Directions (pp. 1–23). The World Bank.

Fitch. (t.y). About Rating Definitions. https://www.fitchratings.com/products/rating-definitions#about-rating-definitions.

Free Economic Zone Angren. (n.d.). Privileges and Exemptions (http://fez.uz/page/lgoty-i-preferentsii

Gerden, E. (2020). Uzbekistan aims to become one of world's largest gold producers. Resource World Magazine. https://resourceworld.com/uzbekistan-aims-to-become-one-of-worlds-largest-gold-producers/

Gibb, H. A. R. (1923). The Arab Conquest in Central Asia. The Royal Asiatic Society.

Gleason, G. (1985). Pahta Programı Özbekistan'da Pamuk Ekimi Politikası. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu.

Gleason, G. (1991). The political economy of dependency under socialism: The Asian Republics in the USSR. Studies in Comparative Communism, XXIV(4), 335–353.

Global Economy. (2023). Uzbekistan: Sovereign credit ratings. https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/credit_rating/

Gökçe, M., & Tombuloğlu, T. (2018). 10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand. History Studies, 10(10), 131–144.

Golub:, & Kestelman: (2015). Uzbekistan's Cotton Value Chain. UNCTAD.

Green Belt and Road Initiative Center. (2021). Countries of the Belt and Road Initiative (BRI). https://green-bri.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri/

Guidehouse. (2019). Economic Clusters: Four Design Principles for Success. https://guidehouse.com/-/media/www/pdfs-legacy-guidehouse/whitepapers/economic-clusters-four-design.pdf

Hansen, V. (2012). The Silk Road: A New History. Oxford University Press (OUP).

Hardt, M. & Negri, A. (2000). Empire. Harvard University Press.

Horvath, R. J. (1972). A Definition of Colonialism. Current Anthropology, 13(1), 45–57.

Hubertherald. nl. (t.y). Uzbekistan. http://www.hubert-herald.nl/Uzbekistan.htm.

Human Rights Watch. (2013). Uzbekistan: Forced Labor Widespread in Cotton Harvest. https://www.hrw.org/

news/2013/01/25/uzbekistan-forced-labor-widespread-cotton-harvest

Huygen, C. (2012). One Step Forward, Two Steps Back: Boris Yeltsin and the Failure of Shock Therapy. Constellations, 3(1), 63-73.

Hürriyet. (2022, May 12). 'Özbek pamuğu' endişesi. https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ozbek-pamugu-endisesi-42060681

IMF. (2022). World Economic Outlook database: October 2022. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October/weo-report?c=927,&s=NGDPD,NGDPDPC,PCPIPCH,LUR,GGR,GGR_NGDP,GGXWDG,GGXWDG_NGDP,BCA,BCA_NGDPD,&sy=2017&ey=2022&ssm=0&scsm=1&scc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1

Industry. (1978). içinde Great Soviet Encyclopedia (Third Edit). Macmillan Inc.

International Trade Administration. (2022). Oil and Gas. https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-oil-and-gas

Independent Türkçe. (2020). Özbekistan, Türkiye'yi altın aramaya davet etti. https://www.indyturk.com/node/237226/ekonomi/özbekistan-türkiye'yi-altın-aramaya-davet-etti

Investment Promotion Agency under the Ministry of Investments and Foreign Trade of the Republic of Uzbekistan. (2022). Which countries and how much invested in Uzbekistan in 2021. https://invest.gov.uz/mediacenter/news/which-countries-and-how-much-invested-in-uzbekistan-in-2021/

İvanov, P. P. (2020). Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler (XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl Ortasına). Selenge Yayınları.

Jalilov, A., & Hatasa, N. (2019). Analysis of Uzbekistan's Economic Development after Independence. Economic and Business Review, 26(2), 1-28.

Johnson, E. (2015). Legacy of the Mongol Empire: The Last Great Age of the Silk Road. The Apollon Journal. https://www.apollonejournal.org/apollon-journal/legacy-of-the-mongol-empire

Karimova, M. (2022). Turkestan at the End of the Nineteenth Century Trade Relations with Russia. SSRN. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4058460

Keuper, M. (2022). The Implications of the Russian Invasion of Ukraine on the Future of Sino-European Overland Connectivity. AIES. https://www.aies.at/download/2022/AIES-Fokus-2022-06.pdf

Khan, A. R., & Ghai, D. (1979). Collective Agriculture and Rural Development in Soviet Central Asia. The Macmillan Press Ltd.

Klötzli: (1994). The Water and Soil Crisis in Central Asia: A Source for Future Conflicts? SS Environment and Conflicts Project, 11(1), 1-77.

Kotz, D. M. (2004). The *"Uzbek Growth Puzzle"* and the Washington Consensus. Issues in Economic Transition," Sponsored by the Union for Radical Political Economics at the Allied Social Science Associations Convention.

Kun.Uz. (2022). 27 new uranium deposits discovered in Uzbekistan. https://kun.uz/en/news/2022/05/20/27-new-uranium-deposits-discovered-in-uzbekistan

Kyzy, A. B. (2022). Özbekistan Perspektifinden Türk Devletleri Teşkilatı'nın Önemi. Ankasam. https://www.ankasam.org/ozbekistan-perspektifinden-turk-devletleri-teskilatinin-onemi/

Lasslett, K. (2020). Out of the Cauldron, Into the Fire. UzInvestigations.

Lloyds Banks. (2023). Foreign direct investment (FDI) in Uzbekistan. https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/uzbekistan/investment

Leijen, M. van. (2022a). Is the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway route finally happening?. Rail Freight. https://www.railfreight.com/beltandroad/2022/06/06/is-the-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-route-finally-happening/?gdpr=accept

Leijen, M. van. (2022b). Uzbekistan boards Middle Corridor with first train to Turkey. Rail Freight. https://www.railfreight.com/corridors/2022/12/22/uzbekistan-boards-middle-corridor-with-first-train-to-turkey/

Lex.Uz. (2020). O'zbekiston Respublikası Prezidentining Qarori. https://lex.uz/docs/-4756994.

Liu, X. (2010). The Silk Road in World History. Oxford University Press.

Lord, M. J. (2005). Economic Growth in Uzbekistan: Sources and Potential. Asian Development Bank.

MacDonald: (2012). Economic Policy and Cotton in Uzbekistan. United States Department of Agriculture The Economic Research Service.

MackInnon, A. (2023). Biden Takes Aim at Putin's Underbelly in Central Asia. Foreign Policy. https://foreignpolicy.com/2023/09/22/biden-central-asia-unga-russia-ukraine-putin/#cookie_message_anchor

MacKenzie, D. (1974). Turkestan's Significance to Russia (1850-1917). The Russian Review, 33(2), 167-188.

Mannopov, E., & Shamsiev, B. (2021). Uzbekistan establishes the copper industry cluster. Dentons. https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2021/july/7/uzbekistan-establishes-the-copper-industry-cluster

Marx, K. (1981). Capital Vol.3. Penguin Books.

Meyendorf, G. de. (1870). A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820 (E. F. Chapman (Ed.)). Foreign Department Press.

Mises, L. von. (1981). Socialism: An Economic and Sociological Analysis. Liberty Fund.

Morawska, E. (2017). Cotton Industry in Uzbekistan: The Soviet Heritage and the Challenge for Development of the Country. Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomica, 21(4), 63-73.

Morrison, A. S. (2008). Russian Rule in Samarkand 1868-1910 A Comparison with British India. Oxford University Press.

Madencilik Türkiye. (2022). MTAIC, Özbekistan'daki Portföyüne Bir Saha Daha Ekledi. https://madencilikturkiye.com/mtaic-ozbekistandaki-portfoyune-bir-saha-daha-ekledi/

Ministere de l'economie et des Finances. (2018). The New Silk Road. https://www.tresor.economie.gouv.fr/Articles/8a0d5714-c4ff-4a52-9111-a65176e83f9a/files/099d-daaa-fc1c-440d-8d42-b9a653a7097a

Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. (2015). Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road. https://www.fmprc.gov.cn/eng/topics_665678/2015zt/xjpcxbayzlt2015nnh/201503/t20150328_705553.html

Muradov, B., & Ilkhamov, A. (2014). Uzbekistan's Cotton Sector: Financial Flows and Distribution of Resources. The Open Society Foundation.

Narşahi. (1954). The History of Bukhara (R. N. Frye (Ed.)). The Medieval Academy of America.

Northtrop, D. (2004). Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia. Cornell University Press.

OECD. (2022). Cotton in Uzbekistan. https://oec.world/en/profile/bilateral-product/cotton/reporter/uzb

Özbekistan Cumhuriyeti. (2020). Progress in Uzbekistan Environment, Social and Governance Report 2020.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. (1992). https://constitution.uz/en/clause/index#section2

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatisk Komitesi. (2021a). Population Living Standards. https://stat.uz/en/official-statistics/living-standards

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2021b). Textile industry in the Republic of Uzbekistan. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/15581-o-zbeki3333ston-respublikasida-to-qimachilik-mahsulotlari-ishlab-chiqarish-sanoati-4

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2022a). Number of tourists visiting Uzbekistan for tourism purposes. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/29057-turistik-maqsadlarda-o-zbekistonga-tashrif-buyurayotgan-turistlar-soni-3

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2022b). Services. https://stat.uz/en/official-statistics/services

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2022c). What is the total volume of foreign trade turnover in small business (business)? https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/17919-kichik-tadbirkorlik-biznes-da-tashqi-savdo-aylanmasining-umumiy-hajmi-qancha-4

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023a). Agriculture, forestry and fisheries of the Republic of Uzbekistan in January-December 2022. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/34201-agriculture-forestry-and-fisheries-of-the-republic-of-uzbekistan-in-january-december-2022

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023b). Dynamics of Foreign Trade Structure. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/33841-dynamics-of-foreign-trade-structure-for-january-december-2023

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023c). How many new industrial enterprises have been created in recent years?. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/34338-0so-nggi-yillarda-qancha-yangi-sanoat-korxonalari-tashkil-etilgan-6

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023d). Industrial production Republic of Uzbekistan For January-December 2022. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/33844-o-zbekiston-respublikasining-sanoat-ishlab-chiqarishi-2022-yil-yanvar-december-4

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023e). Internal Trade. https://stat.uz/en/official-statistics/internal-trade

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023f). The number of foreign citizens who arrived in the Republic of Uzbekistan for tourism purposes. https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/34032-2023-01-26-05-44-33

Özbekistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi. (2023g). The production of the gross domestic product (January-December 2022). https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/34067-the-production-of-the-gross-domestic-product-january-december-2022

Özbekistan Cumhuriyeti Menşeli Bazı Ürünlerin İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanmasına İlişkin Tebliğ. (2023). T.C. Resmi Gazete. (32229, 23 Haziran 2023).

Peterson, D. E. (2013). When a Pound Weighed a Ton: The Cotton Scandal and Uzbek National Consciousness. The Ohio State University.

Pomfret, R. (2000). The Uzbek Model of Economic Development, 1991-1999. Economics of Transition, 8(3), 733–748.

Pomfret, R. (2002). State-Directed Diffusion of Technology: The Mechalnization of Cotton Harvesting in Soviet Central Asia. The Journal of Economic History, 62(1), 170–188.

Pomfret, R., & Anderson, K. H. (199b

President of the Republic of Uzbekistan. (2019). Shavkat Mirziyoyev: Profitability the main criterion in all sectors of the economy. https://president.uz/en/lists/view/2557

President of Republic of Uzbekistan, (2023a). President of Uzbekistan Receives the Head of Citigroup Corporation. https://president.uz/en/lists/view/6685

President of the Republic of Uzbekistan (2023b). Uzbekistan and US Leaders Discuss Current Bilateral Issues https://president.uz/en/lists/view/6e678

Prybyla, J. S. (1962). The Soviet Theory of Social Consumption Funds during the Transition from Socialism to Communism. The Southwestern Social Science Quarterly, 43(1), 47–56.

Putz, C. (2022). The Boycott of Uzbek Cotton Is Over. The Diplomat. https://thediplomat.com/2022/03/the-boycott-of-uzbek-cotton-is-over/

Rafikov, K. (2022). Özbekistan'da Şavkat Mirziyoyev Fenomeni. Stratejik Düşünce Enstitüsü. https://www.sde.org.tr/ozbekistanda-savkat-mirziyoyev-fenomeni-bolgesel-analiz-189

Rasulov, B. M. (2017). Complete Collectivization and Resistance of Farmers in Uzbek Villages in the early 30s. Eastern European Scientific Journal, 1, 1–7.

Reuters. (2022). Uzbekistan starts shipping copper to Europe bypassing Russia. https://www.reuters.com/markets/commodities/uzbekistan-starts-shipping-copper-europe-bypassing-russia-2022-12-19/

Ruziev, K. (2021). Uzbekistan's Development Experiment: An Assessment of Karimov's Economic Legacy. Europe-Asia Studies, 1–27.

Safarov, U. X., Karakulov, N. M., & Aripov, I. K. (2021). Free Economic Zones, içinde Uzbekistan As An Effective Form Of Socio-Economic Development. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 25(2), 298–303.

Salimov: (2018). Some Aspects of the Principles of the *"Uzbek Model"* of Economic Progress. Arts Social Sci J, 9(6), 1–5.

Schweisfurth, L. (2022). *"Significant risks"* remain in Uzbek cotton sector. Apparel Insider. https://apparelinsider.com/significant-risks-remain-in-uzbek-cotton-sector/

Selinawamuccii. (2023). Uzbekistan Cotton 2023 Retail Prices. https://www.selinawamucii.com/insights/prices/uzbekistan/cotton/#:~:text=The%20retail%20price%20range%20in,lb)%20in%20Tashkent%20and%20Samarkand.

Singer, H. W. (1996). Dual Economy. içinde The Social Science Encyclopedia (Second Edi). Routledge.

Şire, H. C. (2022). Özbekistan Ülke Bilgi Notu. Adana Sanayi Odası. https://www.adaso.org.tr/Content/Files/raporlarFiles/2022/3/67ed6a6f-45bf-40f1-af4d-903a36018d99_Özbekistan Ülke Bilgi Notu_ADASO.pdf

Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. Slavic Review, 53(2), 414–452.

Smith, J. M. (2003). The Mongols and the Silk Road. The Silk Road Foundation Newsletter, 1(1), 9–15.

South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Kazakhstan Country Case Study. (2020). World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34117/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Kazakhstan-Country-Case-Study.pdf?sequence=4

South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative Uzbekistan Country Case Study. (2020). Dünya Bankası.

Spechler, M. C. (2008). The Political Economy of Reform in Central Asia Uzbekistan under authoritarianism. Routledge.

Spoor, M. (1993). Transition to Market Economies in Former Central Asia: Dependency, Cotton and Water. Working Paper Series, 160, 1–26.

Statista. (2022).Leading cotton producing countries worldwide in 2021/2022. https://www.statista.com/statistics/263055/cotton-production-worldwide-by-top-countries/

Tekir, G. (2022). The Belt and Road Initiative Transforming Eurasian Space. Kriter Yayınevi.

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia. (2009) Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri. (çev. Nuh Arslantaş). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Türk Devletleri Teşkilatı. (2022). Organizasyon Tarihçesi. https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi

Togan, Z. V. (1947). Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi.

Tombuloğlu, T. (2019). Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu(18. ve 19. yüzyıllar). içinde M. Gökçe (Ed.), Seyyahların İzinde Türkistan (ss. 175-189). Pegem Akademi.

Topildiev:, Toshmatov:, Rasulev, A., & Abdullayeva, M. (2021). The Evolution of Agrarian Relations Over a Century and Their Future Development Ways in Uzbekistan. Journal of Hunan University, 48(10), 704-713.

Tsereteli, M. (2018). The Economic Modernization of Uzbekistan. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

Turan, M. (2011). S.S.C.B'de Toprak Mülkiyeti. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 66(3), 307-332.

Turayeva: (2020). Review the history of the gold industry in Central Asia (XVI - XIX centuries). Journal of Critical Reviews, 7(1), 200-202.

Türk Devletleri Teşkilatı. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi Semerkant Bildirisi. https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/semerkant-bildirisi-2679-164.pdf

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2021). Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi. https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri.pdf

Ükten: S. (2021). 16-18. Asırlarda Maveraünnehr ve Harezm Bölgelerinde Cereyan Eden Yağma Akınları Üzerine Değerlendirmeler. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(2), 1485-1509.

Umarova, N. (2022). China and Uzbekistan: Investments, Projects, and Areas of Cooperation. Central Asian Bureau for Analytical Reporting. https://cabar.asia/en/china-and-uzbekistan-investments-projects-and-areas-of-cooperation

The Tribune. (2021, August 2). Uzbekistan kicks off $4.9 billion copper mining development project near Tashkent. https://www.thetribune.com/for-monday-uzbekistan-kicks-off-4-9-billion-copper-mining-development-project-near-tashkent/

Trading Economics. (2022). Country Data Uzbekistan. https://www.transparency.org/en/countries/uzbekistan

Trading Economics. (2023). Uzbekistan Exports of cotton. https://tradingeconomics.com/uzbekistan/exports/cotton

United States Department of Agriculture. (2022). Cotton and Products Update. https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=-Cotton and Products Update_Tashkent_Uzbekistan - Republic of_UZ2022-0001.pdf

United States Department of Agriculture. (2023). Uzbekistan Cotton Area, Yield and Production. https://ipad.fas.usda.gov/countrysummary/Default.aspx?id=UZ&crop=Cotton

Uzbekistan 2022 Energy Policy Review. (2022). International Energy Agency.

Vaissiere, E. D. La. (2005). Sogdian Traders A History. Brill.

Vurgun: Y. (2013). XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri. Journal of Turkish Studies, 8(7), 765-781.

Wheeler, G. (1964). The modern history of Soviet Central Asia. Frederick A. Praeger Publishers.

Whitman, J. (1956). Turkestan Cotton in Imperial Russia. The American Slavic and East European Review, 15(2), 190-205.

Williams, N. S. & Khan. G. (2012). Zandaniji Misidentified. Bulletin of the Asia Institute, 22, 207-213.

Worlddata (2021). Tourism in Uzbekistan. https://www.worlddata.info/asia/uzbekistan/tourism.php

Worlddata. (2022). Corruption in Uzbekistan 2003 - 2021. https://www.worlddata.info/asia/uzbekistan/corruption.php

World Gold Council. (2022). Global mine production. https://www.gold.org/goldhub/data/gold-production-by-country

World Nuclear Association. (2021). Uranium in Uzbekistan. https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-t-z/uzbekistan.aspx

Xinjiang China Travel. (t.y.). https://www.china-silkroad-travel.com/silk-road-map/silk-road-map.html.

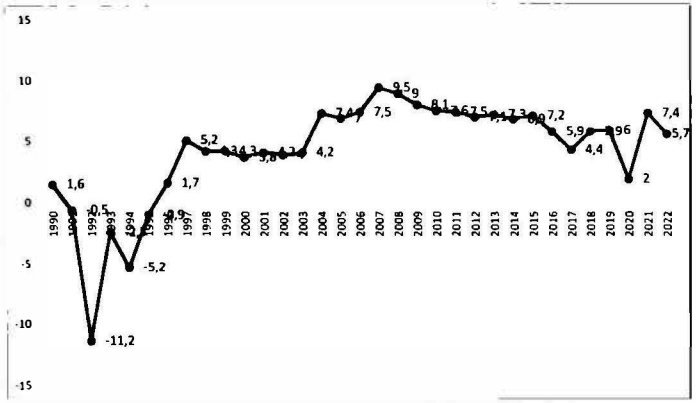
Ерзиков, В. (2022). Uzbekistan announces its intention to become global leader in uranium mining. Kursiv. https://kz.kursiv.media/en/2022-11-24/uzbekistan-announces-its-intention-to-become-global-leader-in-uranium-mining/

Губкинский университет. (2017). ОБ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ МЕРАХ ПОРЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ ДЕЙСТВИЙ ПО ПЯТИ ПРИОРИТЕТНЫМ НАПРАВЛЕНИЯМ РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В 2017-2021 ГОДАХ. https://gubkin.uz/uploads/sveden/Zakoni_i_Postanovleniya/PP_4849.pdf

Сатторов, Ш. (2021). Gold mines of Uzbekistan. Uzbekistan Travel. https://uzbekistan.travel/en/o/gold-mines-of-uzbekistan/

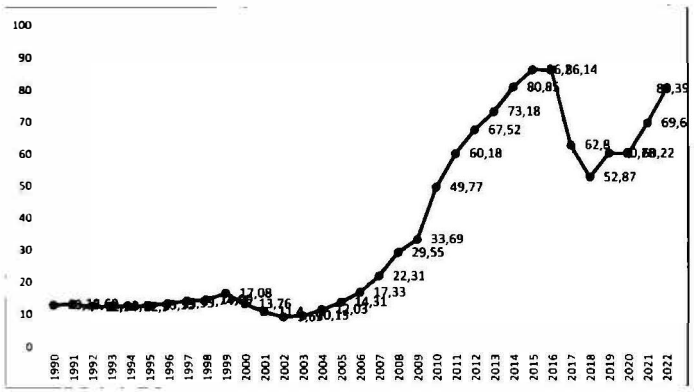
EKLER:

Şekil A: Özbekistan'ın Büyüme Oranları (1990-2022) (%)

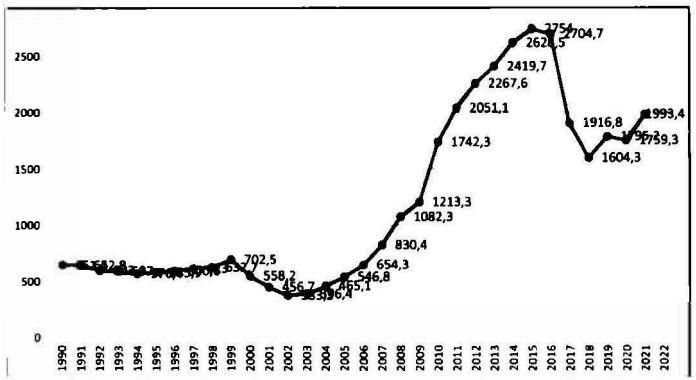
(**Kaynak:** https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UZ)

Şekil B: Özbekistan'da Gayri Safi Milli Hasıla (1990-2022) (milyar ABD doları)

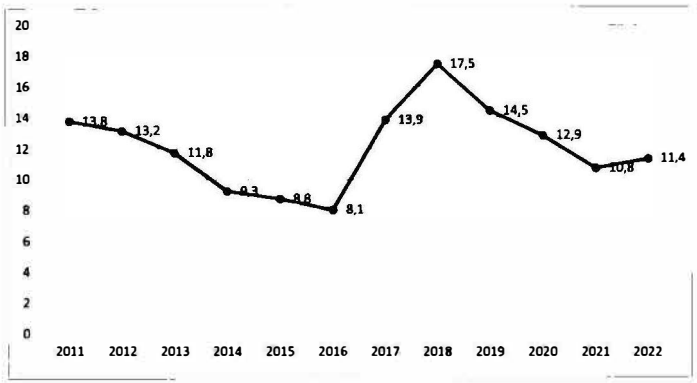
(**Kaynak:** https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UZ)

Şekil C: Özbekistan Kişi Başına Düşen Milli Gelir (1990-2022) (ABD doları)

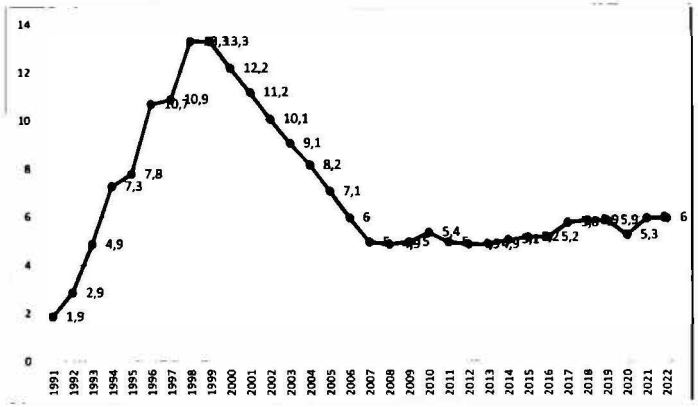
(**Kaynak:** https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UZ)

Şekil D: Özbekistan'da Enflasyon Oranı (2011-2022) (%)

(**Kaynak:** https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=UZ)

Şekil E: Özbekistan'da İşsizlik Oranı (1991-2022) (%)

(**Kaynak:** https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=UZ)

Tablo A: Karakalpakistan, Vilayetler ve Taşkent Kenti'nde İstihdam Oranları (2007-2021)

Bölgeler	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Özbekistan Cumhuriyeti	67,6	67,6	67,6	66,9	66,2	66,6	67,1	67,7	68,2	68,7	69,2	67,4	68,1	66,0	67,0
Karakalpakstan Cumhuriyeti	58,0	57,8	57,7	57,3	57,0	57,4	57,7	57,9	58,1	58,1	58,3	62,9	62,9	62,0	61,1
Andican	70,0	70,1	70,2	69,3	68,6	69,0	69,9	70,8	71,5	72,3	73,0	69,6	70,1	66,5	68,2
Buhara	74,6	75,0	75,4	74,5	73,5	74,1	74,4	74,0	73,4	72,9	72,5	70,7	69,3	68,3	67,2
Cizzak	57,9	57,8	57,7	56,8	56,0	56,0	56,5	57,3	58,1	59,1	60,0	61,6	67,1	66,2	67,5
Kaskadarya	62,4	62,3	62,3	61,7	61,1	61,2	61,8	62,5	63,3	64,3	65,4	64,8	63,9	60,9	62,2
Nevai	77,6	77,2	76,4	75,3	74,6	74,7	74,1	73,6	73,2	72,8	72,4	69,2	69,5	66,8	68,3
Nemengan	58,2	58,3	58,4	57,4	56,6	57,2	58,1	59,3	60,5	61,9	63,4	63,8	66,4	65,0	65,5
Semerkant	65,2	65,2	65,4	64,7	64,0	64,7	65,4	66,5	67,6	68,7	69,7	66,3	65,3	63,2	63,7
Surhandarya	62,5	62,6	63,0	62,5	62,2	62,3	62,7	63,4	64,3	65,4	66,6	65,2	67,0	63,9	64,5
Sirdarya	71,5	71,7	71,7	72,0	72,1	72,2	72,5	72,9	72,2	71,7	71,1	70,5	68,9	64,8	64,5
Taşkent	70,1	70,6	71,1	71,5	71,8	72,9	74,0	75,1	75,3	75,4	75,2	71,4	71,4	68,2	72,4
Fergana	71,3	71,4	71,0	69,4	67,9	68,0	68,3	68,8	69,1	69,6	69,9	66,0	67,5	65,1	66,2
Harezm	62,8	63,0	63,1	63,2	63,3	63,9	64,3	65,0	65,6	66,3	66,9	64,6	66,1	63,7	64,0
Taşkent kenti	83,0	82,8	82,4	81,6	80,7	80,7	80,7	80,9	81,1	81,0	80,8	77,5	80,1	81,7	81,3

(**Kaynak:** https://stat.uz/en/official-statistics/labor-market)

Tablo B: Özbekistan'ın Dış Ticareti (2003-2021)

Göstergeler	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Dış ticaret hacmi (milyon dolar)	6 689,2	8 669,0	9 500,1	11 171,4	15 719,6	21 197,3	21 209,6	22 199,2	26 365,9	26 416,1	28 269,6	27 530,0	24 924,2	24 232,2	26 566,1	33 429,9	41 751,0	36 256,1	42 170,5
İhracat	3 725,0	4 853,0	5 408,8	6 389,8	8 991,5	11 493,3	11 771,3	13 023,4	15 021,3	13 599,6	14 322,7	13 545,7	12 507,6	12 094,6	12 553,7	13 990,7	17 458,7	15 102,3	16 662,8
İthalat	2 964,2	3 816,0	4 091,3	4 781,6	6 728,1	9 704,0	9 438,3	9 175,8	11 344,6	12 816,5	13 946,9	13 984,3	12 416,6	12 137,6	14 012,4	19 439,2	24 292,3	21 153,8	25 507,7
Dış ticaret dengesi	760,8	1 037,0	1 037,0	1 317,5	1 608,2	1 789,3	2 333,0	3 847,6	3 676,7	783,1	375,8	-438,6	91,0	-43,0	-1 458,7	-5 448,5	-6 833,6	-6 051,5	-8 844,9
Bağımsız Devletler Topluluğu ile olan ticaret	2 105,4	3 002,6	3 403,4	4 746,1	7 679,1	8 659,5	8 010,4	9 369,2	11 345,7	12 731,8	11 921,5	12 092,6	9 548,9	8 388,1	9 084,6	12 144,4	14 461,8	11 826,4	15 920,4
İhracat	969,2	1 528,4	1 722,6	2 685,5	4 273,0	3 926,6	3 921,3	5 647,7	6 720,1	7 703,4	6 644,7	6 772,5	5 230,3	4 338,3	4 080,1	5 003,1	6 234,0	4 106,4	5 433,8
İthalat	1 136,2	1 474,2	1 680,8	2 060,6	3 406,1	4 732,9	4 089,1	3 721,5	4 625,6	5 028,4	5 276,8	5 320,1	4 318,6	4 049,8	5 004,5	7 141,3	8 227,8	7 720,0	10 486,6
Dış Ticaret Dengesi	-167,0	54,2	41,8	624,9	866,9	-806,3	-167,8	1 926,2	2 094,5	2 675,0	1 367,9	1 452,4	911,7	288,5	-924,4	-2 138,2	-1 993,8	-3 613,6	-5 052,8
Diğer ülkelerle dış ticaret hacmi	4 583,8	5 666,4	6 096,7	6 425,3	8 040,5	12 537,8	13 199,2	12 830,0	15 020,2	13 684,3	16 348,1	15 437,4	15 375,3	15 844,1	17 481,5	21 285,5	27 289,2	24 429,6	26 250,1
İhracat	2 755,8	3 324,6	3 686,2	3 704,3	4 718,5	7 566,7	7 850,0	7 375,7	8 301,2	5 896,2	7 678,0	6 773,2	7 277,3	7 756,3	8 473,6	8 987,6	11 224,7	10 995,8	11 229,0
İthalat	1 828,0	2 341,8	2 410,5	2 721,0	3 322,0	4 971,1	5 349,2	4 545,3	6 719,0	7 788,1	8 670,1	8 664,2	8 098,0	8 087,8	9 007,9	12 297,9	16 064,5	13 433,8	15 021,1
Dış ticaret dengesi	927,8	982,8	1 275,7	983,3	1 396,5	2 595,6	2 500,8	1 921,4	1 582,2	-1 891,9	-992,1	-1 891,0	-820,7	-331,5	-534,3	-3 310,3	-4 839,9	-2 437,9	-3 792,1
Bir önceki yıla göre dış ticaret cirosu (%)	117,3	129,6	109,6	117,6	140,7	134,8	101,0	104,7	118,8	100,2	107,0	97,4	90,5	97,2	109,6	125,8	124,9	86,8	116,3
İhracat	124,6	130,3	111,5	118,1	140,7	127,8	102,4	110,6	115,3	90,5	105,3	94,6	92,3	96,7	103,8	111,4	124,8	86,5	110,3
İthalat	109,3	128,7	107,2	116,9	140,7	144,2	97,3	97,2	123,6	113,0	108,8	100,3	88,8	97,8	115,4	138,7	125,0	87,1	120,6
BDT ülkeleriyle dış ticaret cirosu	115,4	142,6	113,3	139,5	161,8	112,8	92,5	117,0	121,1	112,2	93,6	101,4	79,0	87,8	108,3	133,7	119,1	81,8	134,6
İhracat	117,7	157,7	112,7	155,9	159,1	91,9	99,9	144,0	119,0	114,6	86,3	101,9	77,2	82,9	94,0	122,6	124,6	65,9	132,3
İthalat	113,6	129,7	114,0	122,6	165,3	139,0	86,4	91,0	124,3	108,7	104,9	100,8	81,2	93,8	123,6	142,7	115,2	93,8	135,8
Diğer ülkleil ile olan ticaret cirosu	118,2	123,6	107,6	105,4	125,1	155,9	105,3	97,2	117,1	91,1	119,5	94,4	99,6	103,0	110,3	121,8	128,2	89,5	107,5
İhracat	127,3	120,6	110,9	100,5	127,4	160,4	103,7	94,0	112,5	71,0	130,2	88,2	107,4	106,6	109,2	106,1	124,9	98,0	102,1
İthalat	106,8	128,1	102,9	112,9	122,1	149,6	107,6	102,0	123,2	115,9	111,3	99,9	93,5	99,9	111,4	136,5	130,6	83,6	111,8

(Kaynak: https://stat.uz/en/official-statistics/merchandise-trade

Tablo C: Özbekistan'da İşletme Sayısı (2014-2022)

Tür	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Toplam	241201	246687	257758	268428	285531	323517	398133	475197	528929	592371
Tarım, ormancılık, balıkçılık	16936	17026	17611	18319	21019	24480	29379	41321	46501	53808
Endüstri	36942	39736	41777	43514	49185	56850	70576	83539	91152	98805
İnşaat	18618	19948	21173	22089	24118	29112	36199	40950	43695	46971
Ticaret	57968	58265	59432	61735	63199	70902	101081	132192	157129	182917
Ulaşım ve depolama	8404	8931	9892	10881	11996	13330	15360	17301	18251	20666
Konaklama ve yeme içme	12004	13079	14299	15454	17126	19812	25636	30111	33104	36811
Bilgi ve iletişim	6438	6486	6370	6427	6403	6975	7901	9517	10587	12204
Sağlık ve sosyal hizmetler	8479	8381	8082	8241	5840	6778	7903	9145	10391	11597
Diğer türler	75412	74835	79122	81768	86645	95278	104098	111121	118119	128592

(Kaynak: https://stat.uz/en/official-statistics/usreo)

Tablo D: Özbekistan'da 2013-2022 Yılları Arasında Kurulan Yeni İşletmeler

Tür	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Toplam	27819	26933	27915	32747	41013	55011	96743	95311	102804	93611
Tarım, ormancılık, balıkçılık	2392	2284	2354	3357	5294	5628	7516	15030	11765	12037
Endüstri	6654	5787	5848	6616	10225	11279	19530	18626	19309	16206
İnşaat	2682	3003	2852	3044	3800	6370	8742	6022	6341	4807
Ticaret	6343	6157	7140	8549	7897	11719	36323	35225	38467	34389
Ulaşım ve dopolama	1618	1438	1299	1666	1833	2115	2956	2399	2646	3366
Konaklama ve yeme içme	2291	2269	2404	2840	3359	3900	7241	5639	6633	5816
Bilgi ve iletişim	763	981	806	945	1014	1236	1671	1922	2544	2631
Sağlık ve sosyal hizmetler	418	441	497	544	877	1178	1399	1475	1848	1579
Diğer türler	4658	4573	4715	5186	6714	11586	11365	8973	13251	12780

(Kaynak: https://stat.uz/en/official-statistics/usreo)

7.
BÖLÜM

FİKİR HAREKETLERİ

Doç. Dr. Pınar ERKEM GÜLBOY
Prof. Dr. M. Ertan KARDEŞ

YEDİNCİ BÖLÜM
FİKİR HAREKETLERİ

Pınar ERKEM GÜLBOY[1]

M. Ertan KARDEŞ[2]

Giriş

Özbek kimliğini fikir hareketleri ve düşünce birikimi çerçevesinde ele almak başlı başına metodolojik bir seçim gerektirmektedir. Türkistan toplumlarının günümüzdeki durumlarına baktığımızda Özbek kimliği bir yandan kuvvetli birleştirici özellikleriyle diğer yandan da bu birleştirici özelliğinden kaynaklı gerilimlerle şekillenmektedir. Özellikle günümüz kimliğinin inşasında kaynak olarak kullanılan tarihsel izlekler Özbek mirasının farklı yönlerini pekiştiren yönelimler sergilemektedir: Dini kaynaklar, etnik unsurlar, felsefi çıkış noktaları vb. Paul Ricœur *"Anlatıcı Kimlik"* metninde Batı dillerinde *"identité"* kavramının iki gönderimine işaret eder: Hem özdeşlik hem kimlik anlamına gelen bu kelime aynılık ve kendilik boyutlarını aynı anda taşımaktadır (Ricœur, 1988: 295-304). Bu çerçevede aynılık anlamı kendilik anlamı tarafından tüketilemeyen ancak bir eylemin kim tarafından yapıldığı ile yapılan eylemin üzerine geliştirilen *"anlatı"* düzeyi arasındaki gerilimi anlatır. Bu gerilim Fransız filozofun gözünde aporetiktir. Başka bir deyişle Özbek kimliği üzerine bir anlatı oluşturulduğunda bu anlatının gönderimleri çoğu kez yapılan eylemlere ilişkilendirilmesi farklı aynılık kurma stratejilerini bir seferliğine kapamamaktadır. Bu sebeple Özbek kimliğine ilişkin oluşturulan *"yekpare"* ve *"türdeş"* anlatılar çoğu kez aynılıktaki farklı kendilik stratejilerini kapatarak oluşturma gayesinden yola çıkmaktadır. Türk dil aidiyeti, Farsî kültür, İslam kaynağı, Rusya ve Rusça etkisi, Sovyet sonrası dönem tartışmaları Özbek kimliğini şekillendiren fikir ve düşünce hareketlerini oluşturmaktadır. Bu bölümde tüm bu tespitler çerçevesinde metodolojik yaklaşım olarak *"Türk düşüncesi"* kavramı etrafında en fazla çalışmaya imza atan Ayhan Bıçak'ın sunduğu kıstaslar incelenerek araştırma sahası saptanacaktır (Bıçak, 2010: Bıçak, 2013). Bölümde, akabinde seçilen yönelimle Türkistan[3] fikir hareketleri, Çarlık dönemi Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası dönem ele alınacaktır.

1 Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi.

2 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Felsefe Bölümü öğretim üyesi.

3 Türkistan tanımı günümüzdeki siyasi birimi değil, ulus-devletleşme çabalarının öncesinde kullanıldığı şekliyle geniş bir coğrafyayı tanımlayacak şekilde kullanılmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan (Sincan-Uygur), Kuzey Afganistan ve Güney ve Doğu Sibirya'nın da dahil edilebileceği bu geniş coğrafya günümüzde Orta Asya olarak adlandırılsa da nüfusun Türk ağırlıklı olması nedeniyle bölgeye Türkistan ifadesi ile yaklaşılacaktır. Turan, Türkili gibi ifadeler de farklı çalışmalarda karşılaşılabilecek adlandırmalardır (Öztürk, 2016; 95-115). Bölgenin dili için ise Türkdil ve Türkçe konuşan bu ülkeler için de bazı yerlerde Türkdil coğrafya ifadeleri kullanılmıştır.

7.1. "Türk Düşüncesini" Nasıl Okumak Gerekir?

Filozofları olan bir toplumun düşüncesinin felsefe metinlerinden takip etmek mümkündür ancak söz konusu olan *"düşünce tarihi"* olduğunda kaynak alanı daha da genişlemektedir. Ayhan Bıçak bu konudan tarih yazımına ilişkin gelenek düzeylerinden söz açar: Buna göre olay tarihçiliğinden, siyasi tarihe, siyasi tarihten ise düşünce tarihinin *"son aşaması"* olarak değerlendirilen *"evren tasavvurundaki değerlerden hareket ederek, kurumlar, gelenekler ve değerlerin birbirleriyle"* (Bıçak, 2005: 18-79) olan bütünlüklü ilişkisi ortaya konulur. O halde düşünce tarihi bir toplumun kendisi hakkındaki düşünsel, sezgisel, hayali üretimini kavramsal olarak ortaya koyabilme girişimidir.

Bıçak'a göre Türk tarihinin kendisinden kaynaklanan sorunlar - coğrafya genişliği, büyük medeniyetlerle yakın ilişki ve etkilenme, başka dillere yönelik hâkimiyet zorunluluğu, az sayıdaki yazılı metin vb. - Türk düşüncesi için iki yolu izlenebilir kılmaktadır: Birincisi Türklerin ilişkili olduğu medeniyetlerin kaynaklarını takip etmek ya da ikincisi kurum, gelenek ve değerleri takip etmek (Bıçak, 2005: 62-63). İkinci yolu takip etmeye özen gösteren Bıçak için *"Türk kültüründe belirleyici olan 'kurumlar', Türkçe, iktisat, evren tasavvuru ve devlettir"* (Bıçak, 2005: 64).

Bu metodolojik seçim ilk planda Türkistan coğrafyasında Özbek kimliğini ayrıştırmak için devlet kuruluşuna bakılması gerekliliğine işaret eder. *"Özbek"* kelimesinin ortaya çıkışı da bu tarz bir kuruluştan kaynaklıdır. Birçok tarihçi ve dilbilimci Özbek adının Altın Ordu hükümdarı Öz Bek Han'dan geldiğini kabul eder. Öz Bek Han'ın ordusuna mensup askerler ilk olarak Özbekler adını taşırken, Öz Bek özel isim olmaktan çıkıp bir soy ismine dönüşür. Bu noktada Öz Bek Han'ın Cengin Han soyundan olduğu belirtilerek, o dönemde yönetiminde bulunanlar için Özbek isminin kullanılmaya başlandığı fakat bunun henüz bir ulusal kimlik olarak görülmemesi gerektiğinin altı çizilmeli. Bu dönem kullanılan Özbek adının Öz Bek Han'ın hükümdarlığında ve İslam'ı kabul etmiş olanlar anlamında veya Öz Bek Han beylere geniş yetki verdiği için kendi kendinin beyi anlamında kullanıldığı fikirleri mevcuttur (Gürbüz, 2019: 280). Sonrasında Fergana vadisinde kurulan devlet de Özbek Devleti adını taşır. O halde Özbek halkı adını devletinin kuruluşundan almaktadır (Gömeç ve Fidan, 2022: 750-751: Yılmaz, 2021, önsöz). Bu noktaya milliyetçilik perspektifinden yaklaşılacak olursa, Alman romantizminden itibaren ele alındığı gibi, devlet, millet olmanın ve millet kimliğini koruyarak geliştirmenin temel şartlarından biridir (Kedourie, 1960). Bu bağlamda, milletin mi devleti, devletin mi milleti oluşturduğu tartışması yerine, birbirini etkileyen ve birliktelikleri olmadan düşünülemeyecek iki kavramdan bahsedildiği bilinmelidir. Gerçi Arminius Vambery Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (Vambery, 1993)[4] kitabında sözcüğü kaynağına ilişkin etimolojik yönelimi öne çıkarsa da burada söz konusu olan bir halkın ismini, devletle temsilinden almasıdır. Bir halk kendi kendine sosyolojik varoluşunu politikaya dönüştürmez, aksine temsili ona varlığını sunar. Bu anlamda Özbek politik birlik oluşumları ve konumlandırmaları doğrudan Özbek kimliğinin çevresini oluşturmaktadır.

Özbek isminin ortaya çıkışının kurumsal yapıyla eşgüdümlü olduğunu kabul ederek başlamakla birlikte, sonraki

4 Ayrıca Thierry Zarcone Yasak Kent Buhara 1830-1888 kitabında Jean-Jacques Pierre Desmaisons ve Arminius Vámbéry'nin izledikleri casusluk yöntemlerini anlatırken Buhara'nın koşulları hakkında da önemli bilgiler paylaşmaktadır. Bkz. Thierry Zarcone, Yasak Kent BUHARA 1830-1888, çev. A. Berktay, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2021.

dönemde kurulan Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarında ortak bir Özbek kimliğinin bulunmadığı, daha çok yerel kimliklerin ön planda olduğu ifade edilebilir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına kadar varlıklarını sürdüren bu hanlıklarda milli bir kimliğin oluşmasını beklememek doğru olacaktır; zira bu dönem milli kimliklerin Doğu Avrupa ve Türkiye'de yeni inşa edildiği dönemlerdir. Avrupa'da ortaya çıktığını kabul ettiğimiz milli kimliğin Asya'ya aynı hızla ulaşması ve Hanlıklar döneminde ulus-devletleşmeyle koşut gelişen bir milli kimlik oluşumu beklemek erken olacaktır. Milli kimliğin oluşumu için 20. yüzyılın başını beklemek gerekecektir. Bölgede bu döneme kadar hâkim olan kimlikler boy aidiyeti (Özbek, Kazak gibi), dini kimlik, Türkistan üst kimliği gibi unsurlardır (Gürbüz, 2019: 283-284). Bölgede Rus etkisinde 1924'te yeni birimlerin kurulmasıyla, günümüzdeki milli kimliklerin alt yapısını oluşturacak sınır çizimi yapılmıştır. Böylece Özbek kimliği boy aidiyetinin ötesine geçerek milli kimlik içeriğini kazanmaya başlayacaktır. Bu konuda özellikle Sovyet dönemi sonrası İslam Kerimov'un çabaları son derece öne çıkar.

Yine bu metodolojiye uygun olarak evren tasavvuru ve değer sistemi açısından bakıldığında İslam dininin belirleyici olduğu bir yaşam dünyasından söz açmak mümkündür. Özbek yurdu, Buhârî, Tirmizî, Mâtürîdî, Bahâeddin Nakşibend gibi önemli İslam figürlerine ve Uluğ Bey gibi tabii ilimler alanında da etkili düşünürlere ev sahipliği yapmıştır. Öyle ki Özbekistan'ın kimliği Buhara, Semerkant ve Hârizm kentlerindeki hem tarihsel hem güncel dini hareketlilikten bağımsız bir şekilde düşünülemez hale gelmiştir. 12. yüzyıldan itibaren İslam'da sufi kurumsallaşmanın yayılmasıyla bölgede önemli akımlar gelişmiş, özellikle Yeseviyye, Kübreviyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatlar 15. yüzyıldan itibaren Hive, Buhara ve Taşkent bölgelerinde yerleşmiştir (Robinson, 1986: 32). Özbeklerin ve diğer Türkistan gruplarının İsmail Gaspıralı gibi Kırım Tatarlarının pan-Türkist birleşme yanlısı hareketlerine kısmi katılımları da kimliklerinin dini ve yerel kültürel ögelere bağlılığının daha yoğun olmasıyla açıklanabilir (Robinson, 1986: 143).

Fârâbi

Fârâbi, Türkistan'ın Fârâb şehrinde yaklaşık 871-72 yılında doğan Türk filozofu. Yaşamı hakkındaki bilgiler tam olmamakla birlikte dönemi içinde Farsça, Arapça, Latince ve Yunanca hakimiyeti geliştirecek kadar iyi tahsilli olduğu anlaşılmaktadır. Felsefe, mantık, matematik, tıp ve müzik alanlarında önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Düzeyi Aristoteles ile kıyaslanan Fârâbî hakkında Mahmut Kaya'nın yazmış olduğu şu paragraf özetleyicidir: "İslâm dünyasında ilk defa Kindî'nin başlattığı felsefî harekete ve onun şekillendirdiği Meşşâî akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd akîdesinin yanı sıra Eflâtun ve Yeni Eflâtunculuk'tan aldığı bazı unsurları da katarak eklektik bir sistem kuran Fârâbî, kazandığı haklı şöhretten dolayı Aristo'dan sonra "Muallim-i Sânî" unvanıyla anılmıştır. "Sen mi daha bilgilisin, Aristo mu?" diye soranlara, "Eğer Aristo'ya yetişseydim onun en seçkin talebelerinden olurdum" diyerek kendinden beklenen ölçülü davranışı göstermiştir. "Sürekli damlayan su taşı deler" özdeyişinden hareketle başarının sırrını belli bir konu üzerinde yoğunlaşmada gören filozof (Risâle fîmâ yenbağî, s. 63), belki de bu sebeple Aristo'ya ait Kitâbü'n-Nefs'in (De Anima) kenarına kesretten kinaye olarak, "Ben bu kitabı yüz defa okudum" diye yazmış, yine Aristo'nun es-Semâ'ü't-tabî'î (Fizika) adlı eseri için, "Ben bunu kırk defa okudum, yine de okumak ihtiyacını hissediyorum" demiştir" [tarafımızdan vurgulanmıştır]. (Kaya, 1995: 162-163)

İbni Sina

İbn Sînâ, 980-81 yılında Buhara yakınındaki bir köyde doğmuş önemli Türk filozofudur. Meşşâî okulunun önde gelen temsilcileri arasında kabul edilmektedir. Nihat Keklik, Mehmet N. Bolay gibi araştırmacılar Türkistanlı düşünürün Türk kimliğini vurgularlar; felsefe dilinin Arapça olması onu ve diğer Türkistanlı filozof ve alimleri Arap yapmamaktadır. Felsefe tarihindeki en önemli Aristoteles yorumları arasında kabul edilmekle birlikte, ondan farklı özgün bir anlayış ortaya koymuştur. İbn Sînâ'nın kendi döneminde etkili olduğu kadar Batı dünyasında da çığır açıcı bir etki yarattığının altını çizmek gerekir. (Keklik, 1981: 22-23: Bolay, 1988)

Biruni

Bîrûnî, Harezm bölgesinde 973 yılında doğan astronomi, matematik, coğrafya ve tarih âlimidir. Literatürde onun Farsî kökenli olduğuna dair genel kabul olmuş olsa da eldeki bilimsel referanslar takip edildiğinde Arap ve Farsî olmadığını kanıtlamak mümkün iken, kendi ifadeleri takip edildiğinde de Türk (Peçenek, Oğuz, Kayı, Kıpçak) olma olasılığının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Zaten "Birun" Farsçada dışarıdan gelen, yabancı, taşradan gelen anlamındadır. Birçok bilim tarihçisi onun çağını Bîrûnî'nin temel etkisini vurgularlar. Bîrûnî, evren içerisinde insanın konumunu kavramaya yönelik felsefeden ziyade pozitif bilimler alanında üretim gerçekleşmiştir. Ayrıca İbn-i Sînâ'nın, Bîrûnî ile karşılaşma fırsatını yakalayamamasından ötürü hayıflandığı bilinmektedir. (Yakıt, İ. "Birunî'nin etnik mensubiyeti hakkında tartışmalar", Türk Dünyası Araştırmaları,116, 2017: 9-22)

Bugün Özbekistan'ın 40 milyona yakın nüfusunun büyük çoğunluğunu etnik olarak Özbekler oluşturmaktadır. Rusça konuşan azınlıkla, Tacik azınlık ise Özbek kimliğinin oluşumu açısından iki farklı koşula işaret etmektedir. Rus kökenliler kendi içlerinde bir otonom yaşama sahip olmakla birlikte Tacikler Özbek üst belirlenimine yakın bir tutulmaya gayret edilmektedir. Karakalpakistan ise bugün politik anlamda otonom bir cumhuriyet olarak Kıpçak Türklerinin bir boyu olarak varlığını sürdürmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonraki bağımsızlık sürecinde, ki bu aynı zamanda ulus devlet kimliğinin inşa süreci olarak görülebilir, 1991 yılında cumhurbaşkanı seçilen İslam Kerimov'un vefatına kadar (2016) bu görevi sürdürmesi Özbek kimliğinin yukarıdan belirlenimci usullerde şekillenmesine yol açmıştır.

Özbekistan'ın ulus-devlet olarak bağımsızlığını aldığı dönemde siyasal yaşam iktidar ve muhalefetin dengeli bir ilişkisi şeklinde vuku bulmamıştır. Muhalefette yer alan Erk Partisi lideri Muhammed Salih (Salih, 2002) ve Birlik Partisi lideri Abdürrahim Pulatov'un sürgündeki yaşamları, bütün meşruiyetlerine karşın ülke siyasetinden uzak tutulması durumu Kerimov'un ölümünden sonra statükonun desteğini de alarak seçilen Şevket Mirziyoyev zamanında halen devam etmektedir. Dolayısıyla Keane'in tabiriyle *"yeni despotizm"* (Keane, 2021) olarak görülen bir otokrasi veya güçlü oligarşi, mevcut sistemin yapısal özelliğine dönüşmüştür. Tabii bütün muhalefeti seküler milliyetçi bir çizgide ele almamak da gerekir. Fergana'daki radikalizm ve terörizm sorunu da belirli bir tarihsel süreçte küresel bir boyuta sıçramış durumdaydı (Demirci, 2012: 33-69). Özbek devlet sistemi muhalefet odaklarıyla olan ilişkisini kendi mutlak iktidarının tesisi bir bahaneye dönüştürmüş durumdadır. Yeni Başkan

Mirziyoyev, Kerimov dönenimden farklı olarak bu mutlak iktidarı neoliberal küresel finans sistemiyle entegre ederek *"açma"* politikası üretmektedir.

Tüm bu dönüşümleri, fikrî temelde *"Türk Düşüncesi"* içerisinde anlamak açısından bazı yönlendirici sorular sormak gerekir. Türkdil olmak ve Müslüman olmak Ziya Gökalpvari bir sentezle günümüz Özbek kimliğini şekillendirmekte midir? Yoksa Özbek politik birliğinin dönüşümüne özgü daha farklı fikriyatlara mı yol açmıştır? 19. yüzyılın ortasında bütün farklı topluluklardan ve dinlerden insanların rahatlıkla bir araya geldiği Buhara şehri, niçin aynı zamanda Tacik Şii kimliğine karşı farklı bir tutum benimsemektedir? Bu sorulara yanıt verebilmek için üç ana uğrağı üç başlıkta ele almayı teklif ediyoruz: Cedîdcilik, 1917 kuruluşu, Sovyet Dönemi ve Post-Sovyetik dönem.

7.2. İsmail Gaspıralı ve Cedidçilik

Hiç şüphesiz Türkistan davası ve ülküsü paranteze alınarak Türkistan'daki Türkdil ulusların tarihi anlaşılamaz. Türkistan coğrafyasının politik bir birlik oluşturamayacak şekilde bölünmesi, geçmiş olaylarla kurduğumuz ilişkide dikkate alınması gereken bir gelişimdir. Cedidizm hareketi Türkistan içerisinde coğrafyayı şekillendiren temel bir harekete dönüştürmüştür. Türkistan coğrafyasında Rus yayılmacı politikası özellikle 1905 sonrası Çarlık Rusyası içerisindeki Türk topluluklarını derinden etkilemiştir.

Sanayi Devrimi sonrası artan olanaklarla büyük güçlerin emperyal politikalar gütmesine paralel olarak Rusya 19. yüzyılda Avrupa'nın başat güçleri arasında yer almıştır. Rusya, coğrafi olarak genişlemesinin de sonucu olarak, Batı'da Avrupa, Güneyde Osmanlı İmparatorluğu toprakları ve Doğuda Asya olmak üzere üç farklı coğrafya üzerinde siyasi ve jeopolitik etki gösterme çabasında oldu. Avrupa'da diğer büyük güçler ile siyasi denge çabasında olan Rusya için Asya bölgesi, etkisini rakipsiz ve kolaylıkla geliştirebileceğini düşündüğü bir alandı (Gülboy ve Güzel, 2023: 1-3). Rusya bu yönde yayılma şeklinde bir politikaya geçti fakat beklenenin aksine direniş ve Uzakdoğu'da İngiltere'nin rekabetiyle karşılaştı.

16. yüzyıldan itibaren bölgeye ilgisini keşif gezileri ve ticari heyetlerle ortaya koyan Rusya, 19. yüzyılda (1858 Hive ve Buhara Misyonu) Albay N. İgnatev'in önderliğinde çok kapsamlı bir diplomatik heyet, aslında keşif misyonu, göndermiştir. Dönemin en önemli siyasi oluşumu Buhara Hanlığı'nın yanında daha zayıf olan Hive Hanlığı ve Fergana bölgesinde kurulu olan Hokand Hanlığı bulunmaktaydı. Heyet, ilk gittiği Hive'den kovulmuştu, fakat Buhara Emiri ile geniş ticaret anlaşmaları imzalayarak bölgedeki İngiliz etkisine rakip olduğunu göstermiştir. Bu keşif misyonunu takiben Rusya, Fergana Vadisinde yer alan Hokand Hanlığı'na yönelik işgal hareketi başlatmış fakat İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Tepkinin üzerine İngiltere'ye Afganistan ve Hindistan'la ilgili teminat verilmiş ve bölgenin işgali yönündeki hareket devam etmiştir (Costagne, 1980: 97: Kydyraliyev, 2001: 16-21).

1860'lardan sonra Fergana Vadisi ve Türkistan üzerinden Çin ve Mançurya'ya yönelik yayılma, 1895 Trans-Sibirya demiryolu hattının yapılmasıyla pekiştirilmeye çalışıldı. Bu kapsamda yapılan işgal hareketleriyle Rusya 1865'te Taşkent'i alarak Türkistan Genel Valiliğini kurmuştur ve zamanla Fergana, Semerkand gibi diğer önemli merkezleri de işgal ederek valiliğe bağlamıştır. Fakat 1905 Rus-Japon Savaşı ile alınan yenilgi, Rus Çarlığını Türkistan-Moğolistan çizgisine geriletti (Gülboy ve Güzel, 2023: 7). Bu yenilgi

sonrası Rusya iç siyasetindeki gelişmeler, rejim değişikliğine ve sosyalizmin kurulumuna giden ilerlemeleri getirecektir. Bunun öncesindeki, 19. yüzyıl sonu değişimleri ise, Rus yayılmacılığının Asya üzerindeki etkileri olarak Türk boylarını da etkileyecektir.

18. yüzyılda Türkistan'a yayılan Rusya, 19. yüzyıl itibariyle bu bölgeyi yönetimi altına almaya ve kendi kültür politikalarını uygulamaya başlamıştı (Öztürk, 2016: 96:). Bölgede ilk Rus okulu 1875 tarihinde açılmıştır ve medreselerin aksine Rus okulları tabii bilimlere yer veren bir eğitim vermekteydi (Şafakçı, 2014: 1054). Böylece başlarda ulema ve İslam desteklenirken daha sonra göçebelerin Ruslaştırılması politikasına geçilmiş, pan-İslamizmi engelleyebilmek için de Arap alfabesi yerine Kiril alfabesine geçilmesi ve her bölgede ayrı bir alfabe kullanılarak Türkistan'ın bölünmesi bir Rus kültür politikası haline gelmiştir (Kydyraliyev, 2001: 36).

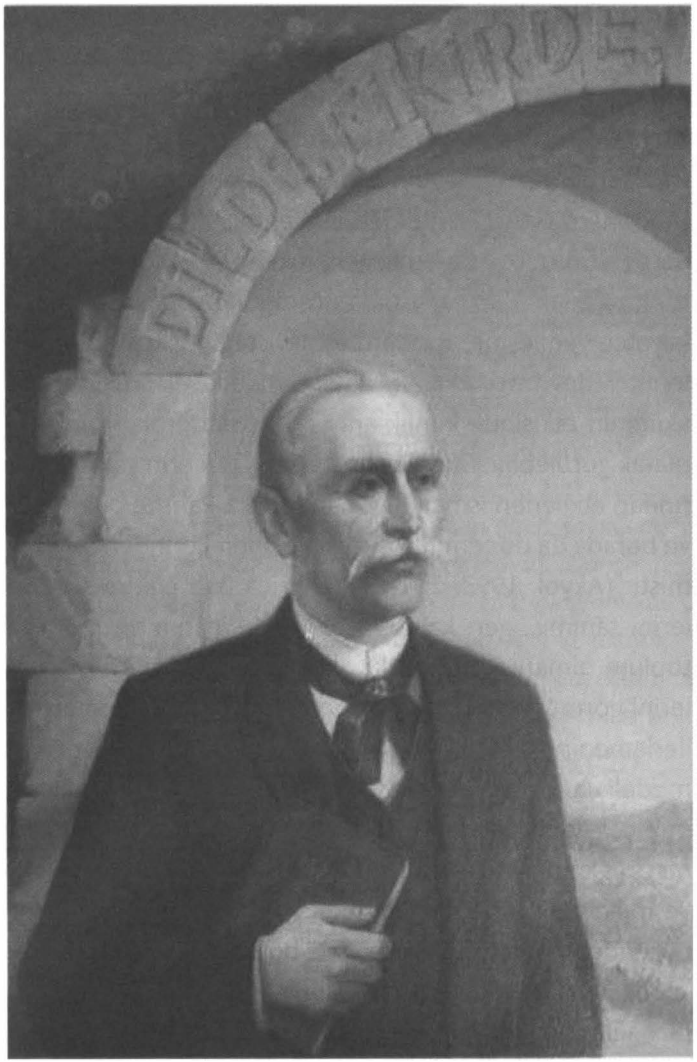
Cedidizm bu çerçevede Türkistan coğrafyasının politik, kültürel, toplumsal, pedagojik isyanının kurumsal bir modernleşme hareketine dönüştürülmesidir. Cedidizm bölgede hâkim olan geleneksel eğitim yöntemi 'Usul-ü Kadim' (Kadimcilik/Kadimciler) yaklaşımına karşı çıkmaktadır. Usul-ü Kadim anlayışına göre Rusya Müslümanlarının eğitimi medreselerde geleneksel yöntemle gerçekleşmekteydi (Akyol, 1993: 211-213). Sadece okuma-yazma eğitimi ve Kur'an surelerinin ezberletilmesini temel alan bu yöntem, Cedidçiler tarafından yetersiz bulunmaktaydı. Usul-ü Kadim, medreselerde verilen din temelli ve ezbere dayalı eğitim modeliydi. Bu eğitim kapsamında matematik, tarih, coğrafya gibi derslerin zorunlu olarak ve kapsamlı şekilde verilmemesinin ötesinde, öğrenciler sadece Arapça ve Farsça ile Kutsal Kitabı öğrenmekte, fakat dahil oldukları coğrafyanın anadili olan Türkçeyi (en yaygın olanı Özbekçe) dahi öğrenmemekteydiler. Medreseden mezun olduktan sonra toplumun ileri gelenlerinden sayılmaktaydılar, fakat İsmail Gaspıralı'ya göre buradan mezun olan öğrenciler kendi dillerinde düzgün yazı yazma becerisine dahi sahip değildi (Şafakçı, 2014: 1053). Oysa Buhara medreseleri 16. yüzyılın ortalarına kadar üniversite seviyesinde eğitim veren önemli eğitim kurumları olagelmiştir. Medreselerin ileri seviye eğitim veren, dönemin en iyi eğitim kurumları olmaktan bu denli içine kapalı ve kısıtlı eğitim kurumlarına dönüştüren pek çok gelişme olmakla birlikte, bunlardan bir tanesi siyasi temeli olan bir seçim sonucu gerçekleşmiştir. 1587 yılında Abdullah Han, medrese eğitiminin kapsamının belirlenmesi için bir münazara meclisi kurmuştur. Bu mecliste ilerici görüşleri ile tanınan bir aday ile daha muhafazakâr olan Mirzacan Şirazi'nin görüşleri karşılaştırılmış, fakat Abdullah Han Şirazi'yi seçerek medreselerin başına atamıştır. Şirazi'nin muhafazakâr görüşlerinin kabul görmesi sonucu bu tarihten itibaren medreseler din eğitimi veren kurumlara dönüşmüştür. Şirazi'nin başmüderris olarak seçilmesiyle eğitim dini mahiyette ilerlemiştir. Bunun arkasında o dönem Buhara'da tarikatların etkisinin artmış olması gösterilir. Tüm bunların sonucu olarak medreselerin eğitim içeriği ve kalitesi değişmiş, 19. yüzyıla gelindiğinde dünyevi bilgi öğretmeyen, muhafazakâr kurumlara dönüşmüşlerdir (Hayit, 1987: 113: Şafakçı, 2014: 1051). Buna rağmen Buhara tüm Türkistan bölgesinden öğrencilerin eğitim için geldiği ve binlerce öğrenciye sahip bir merkez olma özelliğini korumuştur.

1875'te ilk Rus okulunun açılmasıyla bölgede tabii bilimlerin eğitimi de başlamış fakat geleneksel yapıda olan medreseler, Ruslaşma tehlikesi karşısında bu duruma tepki

göstererek daha da içe kapanmışlardır ve çözümün tamamen İslami ilkelere dönülmesi olduğunu savunmuşlardır. Rus yöneticileri de medreselerde herhangi bir yenileşme çabası gütmemiş, bu alana ilgisiz kalmışlardır. Buhara medreselerinde giderek kötüleşen eğitim, özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde kötüleşen ekonomik durum ve Rus etkisinin de artması sonucu medreselerin daha da içlerine kapanmasına ve dogmatik, ön yargılı yaklaşımlar ile gerilemelerine neden olmuştur. Halen iyi eğitimli kişilerin yetişebildiği görülse de, bu dönemde artık medreselerin eğitim kalitesinin genel olarak eski dönemle karşılaştırılamayacak olduğu görülür (Şafakçı, 2014: 1053). Bunun üzerine oluşan bu geri kalmışlık ve ilgisizlik ortamında Cedidçiler, Türkistan bölgesinin geri kalmışlığından kurtulup ilerleyebilmesi için bu eski yöntemlerin bırakılıp, yeni uygulamalara geçilerek öz kültüre sahip çıkılması anlayışını savunmuşlardır.

İsmail Gaspıralı

"Milliyete ve bir devlet içinde yaşayan kavimlerin her bakımdan birbirine eşit olduğu fikrine saygı gösterilen bir başka siyasi sisteme müracaat edilince, bu sistemin devletin birliğini sağlamaya en iyi şekilde hizmet ettiğini, aynı zamanda eğitime, gelişmeye, emeğin ve hayatın daha iyi düzenlenmesine yardımcı olduğunu görürüz. Bu sistem kendisinde doğruluğu ve adaleti taşıdığı için çok caziptir ve dünyanın medenî halklarının çoğu arasında yürürlüktedir." (Gaspıralı, 2004: 96-97)

İsmail Bey Gaspıralı'nın yağlı boya portresi. (Kaynak: http://www.ismailgaspirali.org/fotograflar/kendi-fotograflari/)

Türkistan, kendisini geride bırakan tüm unsurları gözden geçirerek bir atılım hareketi yaratmayı başarmıştır. Usul-ü Cedid adıyla bilinen *"yeni esaslar, ilkeler"* akımı İsmail Gaspıralı sayesinde *"Cedid"* olarak tanımlanmıştır. Gaspıralı

İsmail Bey, aslen Kırımlı bir Türk'tür. İyi bir eğitim aldıktan sonra Rus ordusunda göreve başlamış, Girit isyanının bastırılmasında Osmanlı yanında savaşmak için hareket ederken yakalanarak ordudan atılmıştır. Bunun üzerine bir süre seyahat etmiş, eğitim amacıyla İstanbul'da bulunmuş, bu dönem Genç Türklerden etkilenmiştir. Genç Türklerin de dahil olduğu dönemin 'Jön' akımı genel olarak Doğu toplumlarının Batı karşısında düştüğü geri kalmışlıktan şikayetçi, yenileşme, modernleşme isteği taşıyan, dönemlerinin devrimci olarak adlandırılabilecek milliyetçilik akımının etkisinde kimlik arayışı içerisinde olan bir grup olarak görülebilir. Bu minvalde Genç Türklerin yaklaşımlarından etkilenen İsmail Bey, daha sonra Paris'te bulunmuş ve burada da dönemin sosyalist ve liberallerinden etkilenmiştir (Akyol, 1993: 211-213). Ayrıca Batı eğitim sistemlerini tanımış, geri kalmışlıktan kurtulmanın ve modern toplum olmanın bir koşulu olarak Batının eğitim modellerini görmüştür. Bu tecrübelerinden hareketle, toplumsal ilerlemenin gerekliliğini görmüş ve bunun yeni bir eğitim modeliyle gerçekleştirilebileceğine inanmıştır. Türklerin pek çok farklı yerde geri kalmışlıklarının nedenini eğitime bağlamış, milli uyanışı gerçekleştirmek için, modern ve milli, yeni bir eğitim modeli geliştirmiştir. Kırım'a dönüşünde yönetim faaliyetlerinde bulunmuş, belediye başkanlığı yapmış, daha sonra ilgisini eğitime yönelterek yeni bir metot ile eğitim veren usul-ü cedid okullarını açmaya başlamıştır (Kırımlı, 1996: 392-395. Kydyraliyev, 2001: 75).

Cedidizm veya Cedidçilik, Batı Aydınlanmasının yansımasının 19. yüzyıl sonlarında Rus coğrafyasındaki Müslümanlar arasında etkili olmasıyla ortaya çıkan eğitim ve kültür alanında yenileşme hareketidir (Akyol, 1993: 211-213). Önerilerinin arasında, eğitim reformu olarak adlandırılabilecek uygulamalar mevcuttur: öğretmenlerin maaşlı olması, okuma yanında yazmanın da ilkokulda öğretilmesi, coğrafya, matematik gibi derslerin de eğitimin bir parçası haline getirilmesi, kızların da eğitimden faydalanabilmeleri (kız okullarının açılması) gibi. Cedidizm, Gaspıralı'nın *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* sloganıyla cisimleşmiştir. İsmail Gaspıralı, 1883'te Kırım'da çıkarmakta olduğu yayın organı Tercüman'da, Türkdil topluluklarda kavimciliğin yaygın hale gelmesine karşın büyük bir fikir ve politik birliğinin ne kadar gerekli olduğunun altını çizmektedir (Gaspıralı, 2003: Gaspıralı, 2004: Gaspıralı, 2008: Gaspıralı, 2018). Gaspıralı dil, tarih ve coğrafya birliğinin gerekliliğini, çağın ruhuna aykırı uçuk bir fikir olmaktan çıkararak somut ve sağlam temellerde ilerleyen bir duruş olarak ortaya koymaktadır.

İsmail Gaspıralı dışında, ıslahat temelinde Batının yeniliklerini ülkelerine taşıma gayesi taşıyan Osmanlı'daki Tanzimat aydın ve bürokratları, Azerbaycanlı Mirza Fetalı Ahundzade ve Kazanı Şehabeddin Mercani çalışmalarıyla Cedidçileri etkilemiş, bölge insanlarından ise Hokandlı Seyid Muhammed Hekim Han, Buharalı Kadı Abdürreşid İbrahim gibi isimler yazdıklarıyla bu akıma kaynak olmuşlardır (Hayit, 1987: 114). Gaspıralı, Türkistan gezisi ve Tercüman gazetesindeki yazılarıyla bölgede etkili olmuştur. İsmail Gaspıralı Özbekistan bölgesine geziler yapmış, dönemin yöneticileriyle görüşmüş ve Kırım'da başlattığı gibi yeni usül eğitim veren okulların açılması için çabalamış fakat istikrarlı bir somut çözüme ulaşamamıştır. Başarılı sonuç elde edememesinin önemli bir nedeni, Buhara gibi aslında Özbek Türklerinin ve Türkçesinin hâkim olduğu yerlerde dahi Rusya'nın ve Rus görevlilerinin hâkim durumda olması ve Rusların Tatar Türklerine karşı pan-Tür-

kizmi ve pan-İslamizmi savundukları için önyargılı olması yatmaktadır (Kydyraliyev, 2001: 90-98). Bir diğer neden olarak da Buhara'da hâkim olan katı taassup gösterilebilir (Kydyraliyev, 2001: 90-98). Bu nedenle Rus yöneticiler İsmail Bey'in faaliyetlerine de kuşkuyla bakarak, bölgede etkili olmasını engellemiştir. Fakat tüm engellere rağmen, İsmail Gaspıralı'nın çabalarının sonucu olarak bölgede eğitim reformuna inanan Münevver Abdürreşithanoğlu Kari, Mehmud Hoca Bedbudi, Abay Kunanbay, Mustafa Çokay, Abdurrauf Fıtrat ve Abdullah Avlani gibi isimlerden oluşan bir aydın grubu ortaya çıkmıştır (Şafakçı, 2014: 1056: Kydyraliyev, 2001: 118).

Ahat Andican'ın işaret ettiği gibi Cedidçilerden olan ve kendisi geleneksel medrese eğitimi almış olan Münevver Abdürreşithanoğlu Kari'nin 1901'de Usul-ü Cedid mektebini açmasına müteakip benzeri çok sayıda okul açılmış, Kari'nin okulu yeni eğitim anlayışı için önemli bir örnek teşkil etmiş ve *"aydınlıkçı ve liberal"* akımların güçlenmesini sağlamıştır (Andican, 2003: 27). Dönemin aydınlarından olarak sayılabilecek, Hurşid gazetesi[5] kurucusu Münevver Kari ve Mahmud Hoca Behbudi, bir yandan Çarlık Rusya hegemonyasına karşı, diğer yandan da bağnaz çevrelere karşı Türkistanlı cedidler için programlar önermekteydiler (Andican, 2003). Timurlardan beri geleneksel medrese eğitiminin merkezi olarak anılan ve çok sayıda medresenin yer aldığı Buhara'daki bu hareketlilik Türk-Müslüman topluluklarda modernist ve ilerlemeci bir perspektifin gelişmesine olanak tanımıştır (Hayit, 1987: 114: Şafakçı, 2014: 1051).

Münevver Kari Abdurreşidhan

Münevver Kari (Kaynak: Yeniçağ Gazetesi, 'Reformcu Türkçü Bir Aydın', 17.08.2014.)

Türkistan'ın ilk cedidçi ve milliyetçi liderlerinden sayılan, 1878 Taşkent doğumlu Münevver Kari, önce hafız olup bu anlama gelen Kari ismini almış, sonrasında Taşkent ve Buhara'da medrese eğitimleri görmüştür. Gazete yazıları aracılığıyla İsmail Gaspıralı ve usul-ü cedidden haberdar olduktan sonra 1901'de Taşkent'te yeni usulde eğitim veren Usul-ü Cedid okulu açmıştır. Erkekler ve kızlar için okullar, yaşlılar için kurslar açan Kari, bir yandan da az sayıda da olsa yurtdışına eğitim için öğrenci göndermiştir. Dönemin diğer Cedidçileri gibi Münevver Kari de eğitimin yanında gazetecilik ve tiyatro gibi çeşitli alanlarla ilgili ve aktiftir. Münevver Kari, okul açmanın yanında Hurşid gazetesinde yayıncılık ve yazarlık yapmış, milliyetçilik söylemleri ve Rus yönetimi eleştirmesi nedeniyle gazetesi kapatılmıştır. Daha sonra Şuhrat isimli bir gazete çıkarmış fakat bu da kapatılmıştır.

Siyasi faaliyetler de yürüten Kari, Şura-yi İslamiye isimli cedidçi siyasi teşkilatı kurmuş, Türkistan halklarının ilişkilerini pekiştirmek için çalışmıştır. Türkistan Türk Ademi Merkeziyet Fırkasını kuruluşunda yer almıştır. 1922-24 yılları arasında Türkistan Sovyet Halk Komiserliğinde eğitim bakanı olarak görev yapan Kari, 1929'da cedidcilere karşı yapılan soruşturmalar kapsamında tutuklanarak 1931'de Moskova'da idam edilmiştir. (Kydyraliyev, 2001: 128: Öztürk, 2016: 96: Yedi İklim, 2004: Işık 2009).

5 Taşkent kentinde 1906 yılından itibaren çıkarılmaya başlanan Hurşid gazetesi 10 veya 15.sayısından sonra hükümet tarafından kapatılmıştır. Gazetenin yayım dili Özbekçe'dir. (Aşirov ve Arıcan, 2020; 105).

Rusya'da 1905 devrimi sonrası temsiliyetin kısa süreliğine de olsa gerçekleştiği dönemde Gaspıralı Rus Müslümanlarının organize olmaları ve mecliste temsil edilmeleri için çaba göstermiş ve bunun sonucu olarak 25 milletvekilinin Meclise girmesini sağlamış ama Meclis kısa süre sonra dağıtılmıştır. Gaspıralı bu dönem aydınlanmacı tavrını sürdürerek Rusya'daki Müslüman toplumlarının gelişmesi için çeşitli çabalar göstermiştir. İlk kadın okulu, ilk kadın dergisi, ilk çocuk dergisi, ilk mizah dergisi gibi girişimler bunlar arasında sayılabilir. 1907'ye gelindiğinde ise Rusya'da baskıcı ortamın geri dönmesiyle, Gaspıralı yurtdışındaki, özellikle İstanbul'daki faaliyetlere yönelir ve Jön Türkler ile yakın ilişki kurar (Kırımlı, 1996).

Tıpkı Platon'un Devlet'inde, Jean-Jacques Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi'yle aynı yıl yayımlanan Émile'inde olduğu gibi İsmail Gaspıralı da eğitim odağında bir politik dönüşüm tasarlamıştır. Kızlar için okullar kuran hatta Tercüman gazetesinin eki olarak kadınlar için çıkarılan Âlem-i Nisvân dergisi (1906-1915) Gaspıralı'nın toplumsal cinsiyet eşitsizliğine duyarlılığını gösterir. İsmail Bey'in çabalarının yansıması olarak 1895 ile 1914 arasında yeni usulde 5000 okulun açılmıştır (Eroğlu, 2013: 61). Gaspıralı edebiyat alanında eserler üreten güçlü bir kalem olarak, dilde ve dil aracılığıyla Türk-Müslüman Weltanschauung'unu (dünya görüşünü) eğitim kurumlarından hareketle dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda yayıncılık ve eğitimcilik faaliyetlerini kararlı bir şekilde sürdürürken karşısına Kadimciler ve Rusya çıkmıştır.

Basit bir örnek verilirse *"Cedid"* ibaresi bile okuldaki pedagojik bir teknikten adını almaktadır: Ezberci ve temrine dayalı bir pedagoji yerine hece ve ses yöntemi ile sadece okuyan değil eş zamanlı olarak yazabilen bir teknik geliştirilmiştir. Kuran-ı Kerim'i önce okuyan sonra anlamaya girişen bir yöntem yerine, okuma-anlama-yazma dengesini eşzamanlı olarak kuran aynı zamanda *"Türki"* dilde okuma-yazmayı ikincil görmeyen bu yöntem, eğitim programına başka alanlardan bilgi edinme olanaklarını da eklemiştir (Türkyılmaz, 2013). Yeni usulde, öğrenci ana dili Türkçeyi (Arap alfabesiyle) öğrendiği takdirde Arapçaya öğrenime geçmekte, Arapçayı öğrenirse Kur'an okumaya başlamaktadır. Dolayısıyla Cedidizm içerisinde de Gaspıralı özgün bir pedagojisiyle ayrışmaktadır. Türkçenin okuyacak, yazılacak ve anlaşılacak öğrenimi esas kılınmıştır.

Cedidçilik, Rus hakimiyeti altındaki bölgede, milli uyanışı da sembolize eden bir hareket olarak görülebilir. Türklük fikri Gaspıralı'nın modernleşmeci/asrî fikriyatının en temel özelliğidir: *"Milletimiz büyük bir millettir. Zaman ve mekân ve mesafe tesirleriyle fırka fırka ayrılıp birbirini bilmez ve anlamaz dereceye geldiği ve 'Türk' ism-i âlîsini unutup kimi Tatar, kimi Karapapah, kimi Kazak, kimi Tarança namları ile dağılıp ufaldıkları malumdur"* (Gaspıralı, 2008: 77). Buna göre Gaspıralı maddi, manevi, fikri düzlemlerde asri olanı ararken Müslümanlık ve Türklük bu asriliğin vücut bulacağı temel yaşam çerçevelerini teşkil eder. Usul-ü Cedid, Jön Türklerinki gibi bir yenilikçiliği ve milli birlik amacını kapsarken, bölgenin özgün İslam anlayışını da içermiştir. Dini taassuba dayalı *"Usul-ü kadim"* geleneğine karşın Cedidizm hareketi İslam dinini de bu büyük ülkünün payandalarından biri olarak tasarlamaktır. Bunun arkasında, kökü medrese eğitimiyle geçen yüzyıllara da dayanan, millet ile Müslüman kavramlarının birbirine denk görülmesi yatmaktadır (Öztürk, 2016: 100). Bunun sonucu olarak milli birlik, milliyetçilik ve İslam, Cedidçiliğe içkin kavramlar haline gelmiştir. O halde onun için eğitim alanında yenileşme ve asrileşme çabaları, Türklük ve İslam'ı bir söylem

alanına dönüştürüp politik fanatizmin aracına dönüştürmektense toplumsal bireyi bir coğrafyada dünya tarihinin etkin bir öznesine dönüştürme amacını taşımaktadır.

Cedidler, yozlaşmış, kendisini dönüştürememiş bir toplum ve devlet yapısına yeniden biçim vermenin sadece devletin temsil mekanizmasının dikey olarak işlemesiyle başarılı olamayacağının bilincindeydiler. Bu yüzden en küçük yaştan itibaren bir harfin nasıl öğretileceği, bir sınıfta pencerenin, tahtanın sınıfın hangi konumunda yer alması gerektiği, sınıf mevcudunun kaç olması lazım geldiği, teneffüs aralarının süresi gibi konular *"büyük ideal"*in taşıyıcısıdır. İsmail Gaspıralı, büyük idealin, bir bireyin birey olma koşullarından bağımsız olamayacağını bildiği için tüm Türkistan coğrafyasında ve ötesinde yeni usulleri yaymaya çalışmıştır.

Yeni usulleri yayma çabasının temel aracı konumunda olan eğitim kurumlarının kurulması, İsmail Gaspıralı'nın 1884'te Kırım'da ilk usul-ü cedid okulunu açmasıyla başlamış, 1893'te Semerkand ve Buhara'ya yayılarak, Molla Corabay Nimetullahoğlu tarafından 1897'de Buhara'da açtığı okulla daha sonra da Mümin Hoca, Fazıl Hoca ve Emir Abdulehad'ın açtığı Muzafferiye okuluyla sürmüştür. Fergana vilayeti, cedid okullarının en fazla olduğu bölge olmuştur (Kydyraliyev, 2001: 104). 7 yıl olarak planlanan eğitimin içeriği dini eğitimin yanında matematik, tarih gibi temel alanlar, Arapça gibi yabancı diller, spor ve sanat gibi alanları da kapsayacak şekilde modern bir eğitim şeklinde tasarlanmıştır (Kaya ve Kushmuratov, 2020: 19). Eğitimin içeriği İslam ahlakı ve milli bilincin kazanılması olarak görülebilir. Usul-ü cedid ile eğitim veren okullar Semerkand'dan sonra Hokand, Tokmak ve diğer bölgelerde açılmaya devam etmiş ve 1907'de okul sayısı otuza ulaşmıştır (Kaya ve Kushmuratov, 2020: 19). 1918'e gelindiğinde ise bu sayı 328'e çıkacaktır (Hayit, 1987: 115). Fakat Türkistan'daki okul sayısı ve Cedidçiliğin etkisi hiçbir zaman Kazan, Kırım, Azerbaycan gibi diğer Türk bölgelerindeki kadar etkili olmamıştır; zira kadimci gelenek ve yerel emirler bu gelişmeye karşı durmuşlardır (Akyol, 1993: 211-213).

Tablo 7.1: Cedid Okullarında Ders Programı

		1. Yıl	2. Yıl	3. Yıl	4. Yıl
1	İlk okuma kitabı	11	-	-	-
2	Okuma	4	2	-	2
3	Yazma	2	3	4	4
4	Kur'anı Kerim	-	6	5	4
5	Din Dersi	3	3	4	2
6	Peygamberler Tarihi	-	3	-	-
7	İslam Tarihi	-	-	4	6
8	Türk Halkları Tarihi	-	-	-	1
9	Aritmetik	3	4	3	6

Kaynak: Sümer, K.K. (2012) Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Harekete, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, 231, Aktaran: Soyuçok, M. (2019) Usül-i Cedit'te Okuma Yazma Öğretimi, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1.

Cedidçiler eğitime verdikleri önemin yanında, basın-yayın, tarih, edebiyat ve tiyatro alanlarına da önem vermiş ve ilgi duymuşlardır. Bu amaçla 1905'ten itibaren Terakki, Hurşid, Şöhret, Asya, Buhara-yı Şerif, Turan, Semerkand, Sada-yı Fargana, Sada-yı Türkistan, Kazak, Balapan, Ayna, İslah, Yurt gibi gazete ve dergiler yayınladılar, Molla Nepes, Zinhari, Evliya Kulı, Miskin Kılıç, Kamil Harezmi, Mukımi, Behbudi, Abay, Çolpan, Abdulraif Fikret, Culkunbay, Avlani gibi edebiyatçılar şiirler ve tiyatro oyunları yazdılar (Hayit, 1987: 116). Gazete yayınları bu anlamda yaptığı yenileşmenin meşruiyet ilkelerini halka yaymak için kullandığı bir mecradır. Evet, yenileşme ve asrileşme yapılmakta, yeni usuller denenmektedir.

Mahmud Hoca Behbudi

Mahmud Hoca Behbudi, Hoca Ahmet Yesevi'nin soyundan gelen, Cedidçilik hareketinin ileri gelenlerinden ve Türkistan'ın millileşmesi ve modernleşmesi için çabalayan en önemli isimlerdendir. Özbek kültürünün milli ve modern olarak şekillendirilmesi temel hedefi olmuştur. Bunu yaparken eğitimin yeniden dizaynı üzerinde durmuş, bu maksatla yurtdışında eğitim sistemlerini inceleyerek kendi eğitim sistemini geliştirmeye çabalamıştır. 1903 yılında Semerkant'ta kendi okulunu açmıştır. Okullar için ders kitapları hazırlamıştır. Fakat sadece okulların yeterli olmayacağı düşüncesiyle, halkın geneline hitap edebilmek için gazete ve tiyatroya önem vermiştir. 1913 yılında Semerkant gazetesini çıkaran Behbudi, gazete Rus yönetimi tarafından kapatıldıktan sonra Ayna dergisini yayınlamaya başlamıştır. Özbek bağımsızlığı fikrini savunmuş, bu amaçla yazılar, şiirler ve oyunlar yazmıştır. 1917 devrimi sonrası sosyalizmi reddetmiş, milli programı savunmaya devam etmiştir. Semerkant'ta ve Türkistan Otonom Bölgesinde/Özerk Cumhuriyetinde siyasi görevlerde bulunmuştur. Taşkent Bolşeviklerinin Özerk Bölgeye son vermesi sonrası Behbudi, Buhara'ya gelerek destek toplamak istemiştir. Fakat Cedidcilerden hoşlanmayan Buhara Emiri, Behbudi'yi tutuklatarak idam edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Behbudi 1919 yılında tutuklanarak infaz edilmiştir. (Kaya ve Kushmuratov, 2020: 16-27: Kydyraliyev, 2001: 134).

Mahmud Behbudi (Kaynak: Ali Şir Nevai Eğitim ve Kültür Vakfı, https://nevai.org/mahmuthoca-behbudi/)

Ancak bunların nedeni, niçini ve hangi mantıkla yapıldığı da en az usullerin uygulanması ve geliştirilmesi kadar önemlidir. Gaspıralı, sürgünü ve hapsi göze alan Sadreddin Ayni, Mahmut Hoca Behbudi, Abdullah Avlani, Taşpolat Narburtabek, Abdurrauf Fıtrat ve Zeki Velidi Togan gibi Cedidçiler Semerkant, Taşkent, Fergana bölgelerinde bu perspektifle çalışmışlardır. Ulemanın *"mektepsiz"* bıraktığı bir topluma, hak ettiği *"mektebi"* getirme arzusu en temelde meselenin eğitim alanı olduğunun bilinmesidir.

Cedidçilerin yurtdışına gidiş gelişleriyle edindikleri bilgi ve perspektif, milli benliğin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönüşümün gerçekleşmesi sırasında toplumsal meşruiyetin kazanılmasında, sanatsal alanda örneğin müzik alanındaki gibi, gerçekleşen dönüşüm etkili olmuştur. Bunun yanında milli matbaacılığın başlamasıyla, 1913 yılında Turan kütüphanesinin kurulması, Cedidçilerin yazdıkları eserlerin basılmasına imkân vermiş ve hareketin yaygınlık kazanması açısından işlev görmüştür (Kaya ve Kushmuratov, 2020: 19).

İsmail Gaspıralı ve Cedidçiler için Türkistan'ın *"esareti"* sorununu kavrayabilmek, evvelâ bu esaretin kaynağını başkasında değil kendinde aramaktan geçer. Esaret, Kant'ın (2000: 17-21) *"Aydınlanma Nedir?"* sorusuna verdiği yanıt değiştirilse, bir milletin *"kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmama halidir"*. Bir millet kendisine bakmadan esaretinin kaynaklarını hep dışarısı olarak gösteremez. Bu çerçevede Cedidçiler bir yandan 'dini koldan bir yenileşme' diğer yandan da 'seküler koldan asrileşme sürecini' geliştirmiş-

lerdir.[6] Mesele Cedidçiler için, 19. yüzyılda bölgede etkisini göstermiş olan Rus kültürel hegemonyasının karşısında durabilecek en az o kadar kuvvetli bir milli kültür koyabilmek ve kendi kültürel kaynaklarını dinsel bir statükoculuğa terk etmemektir. Modern, ilerlemeci bir milli kimlik inşası amacı içerisinde halkı bilinçlendirme ve milli bağımsızlığı elde etme amacındadırlar. Böylelikle kurtuluş kendilikten başlayarak yapılan bir özeleştiri ile yine kendiliğe ait kaynaklara dönerek mümkün olacaktı.

Bu çerçevede bağımsız bir Türkistan devleti kurulması onun çağın ruhuna uygun olarak ulus-devlet biçiminde tasarlanması Gaspıralı'dan esinlenen Cedidlerin en temel politik amacıydı. 1905'ten itibaren siyasi hareketler içerisinde yer alan Cedidçilerin bir kısmı Rus sosyalistlerin fikirlerine yakınlık duyarken, diğer kısmı milliyetçilik savunusunu sürdürmüştür; bu dönemde sosyalizmle yakınlık kurmaları nedeniyle Çarlık yönetiminin baskı ve kovuşturmalarına uğramışlardır (Akyol, 1993: 211-213). 1917 dönemi Bolşevizm'e yakınlık duyan Cedidçilerden Sultan Galiyev, ilerleyen yıllarda Türkistan'daki fikir hayatını etkileyecek yeni tezler ortaya koyacaktır.[7]

Milli bağımsızlığa en yaklaşılan dönem, 1917'de Türkistan Özerk Cumhuriyeti (Türkistan Muhtariyeti, Türkistan Otonom Cumhuriyeti) ilan edildiği süreçte olmuştur. Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusya'nın Türkistan'dan da asker alma kararı üzerine 1916 itibariyle ayaklanmalar başlamıştı. Ayaklanmaları bastırmak için Rusya'nın çok sert politika uygulaması üzerine Cedidçiler Duma'ya temsilciler göndererek uzlaşma arayışına girmişlerdir (Kydyraliyev, 2001: 169). Bu olayların yaşandığı dönemde, 1917 Şubat devrimi gerçekleşmiş ve Türkistan temsilcileri yeni dönemde faaliyetlerine devam ederek önce Rusya Müslümanlarının Geçici Merkezi Bürosunu kurmuş, daha sonra da genel kongre düzenlemişlerdir. Fakat Ekim devriminin gerçekleşmesi sonrası iktidara gelen Bolşevikler Türkistanlıların üye olmadığı bir Türkistan Halk Komiserleri Konseyi kurmuşlar, bunun üzerine Türkistanlılar Fergana'da bir kurultay düzenleyerek Türkistan Muhtariyeti kurulması konusunda karar alınmıştır ve 10 Aralık 1917'de Federal Rusya'ya bağlı özerk bir birim olarak Türkistan Muhtariyeti ilan edilmiştir (Kydyraliyev, 2001: 188). Bu süreçte Münevver Kari'nin kurduğu Şura-yı İslam Derneğinin özerkliğin alınması için yürüttüğü çalışmalar dikkat çekici olmuş, bu nedenle Dernek 1920'de Rusya tarafından yasaklanmıştır (Hayit, 1987: 117).

Başlangıçta Mustafa Çokay liderliğinde, kendi kaderini tayin amacını da taşıyan Muhtariyet, tüm Türkistan'ı bir arada, bir bütün olarak tutma gayesi taşımaktaydı. Rusya çatısı altında kurulması nedeniyle milliyetçilerin arzu ettiği bağımsız milli birim kurulması gerçekleşmemiş, Rusların tepkisi nedeniyle de kısa bir süre sonra varlığı sona ermiştir; Çokay hakkında da idam kararı verilmiştir (Kydyraliyev, 2001: 137).[8] Takip eden süreçte Türkistan bölgesi farklı birimler şeklinde bölünmüş, böylece Türk/Müslüman birliği oluşumu engellenmiştir. Bu bağlamda, Rusya'nın pan-Türkist ve pan-İslamist olarak gördüğü cedidçilik hareketi Sovyetler Birliğinin bölgeye hakimiyetini kurması ve milliyetçiliği temizleme yönündeki 'devlet ve Komünist Parti idarelerini halk düşmanlarından ve milliyetçilerden

6 Bu konudaki en ayrıntılı çalışmalardan biri Ahmet Kanlıdere'ye aittir. Bkz. Ahmet Kanlıdere, İdil - Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik, İstanbul: Ötüken, 2021.

7 Sultan Galiyev hakkındaki eleştirel ve sistematik bir çalışma için bkz. Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, Sultan Galiev, le père de la révolution tiers-mondiste, Paris : Fayard, 1986.

8 Çokay önce Gürcistan'a, daha sonra İstanbul'a gitmiş, Rus görevliler peşini bırakmamış, son olarak da Paris'e yerleşmiştir.

temizleme' politikaları sonucu 1937-1939'da sona erecektir (Hayit, 1987: 118: Kaya ve Kushmuratov, 2020: 25).

1910'lara kadar birlik içinde hareket edemeyen ve siyasi teşkilatlanmaya gidememiş olan Cedidçiler, bu tarihten sonra fikirlerini siyasi alana da taşımaya çalışmışlardır. Bu kapsamda Cemiyet-i Terbiyye-i Atfal, Buhara Marifet Cemiyeti, Marifet ve Berakat gibi oluşumlar kurarak gençlerin İstanbul'da eğitim almasını desteklemişlerdir. Bu çabaları içeriden Kadimcilerin, dışarıdan ise Rusların tepkileriyle ve engelleme çabalarıyla karşılaşmıştır (Hayit, 1987: 117). Tüm engellere rağmen, Türkistan fikir dünyasında cedid akımı, milli fikriyatın doğması ve gelişmesi anlamında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Cedidlerin, Türkistan'da birlik amacına ulaşmaları birçok farklı sebeple başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak bu politik başarısızlık Gaspıralı'nın fikriyatını değersiz kılmamakta, aksine Türk düşüncesi ve Türk dili için yaptıkları, daha da ötesinde Türkeli'ne yönelik birleştirici çabaları her zaman için bir ufuk olarak belirmektedir.

7.3. Sovyet Etkisi, Basmacı Hareketi ve Sultan Galiyev

Rus devletinin Türkistan coğrafyasındaki varlığı ve etkilerini çeşitli dönemlere ayırarak incelemek gerekir. 1905 öncesi dönem ile Çarlık dönemi ve 1917 Devrimi sonrasında keskin farklılıklar bulunmaktadır. 1905 sonrasında her ne kadar Türkeli *"özgür"* olmasa da kendi kimlik ve varoluşu tartışmasını kültürel ve politik düzeylere taşıyabilmiştir. Ancak 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında bu coğrafya için oldukça farklı bir dönemece işaret eder. Ahat Andican'ın sancılı ve uzun bir süreci değerlendirirken kullandığı şu ifadeler Sovyetler deneyimini özetlemektedir:

"Bolşevik uygulamanın gerçek yüzünü ancak deneme yanılma yöntemiyle öğrenebilmişler ve karşılığında çok pahalı bir bedel ödemişlerdir. Kuşkusuz bu süreç sadece Türkistanlı aydınlara özgü değildir. İdil-Ural ve Başkurt Türkleri başta olmak üzere, hemen hemen tüm Türk toplulukları için benzer bir yanılgı söz konusu olmuştur" (Andican, 2003: 33).

Bu sürece örnek olarak Osmanlı Devletindeki Genç Türkler hareketinden etkilenmiş olan Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler gruplarının Buhara Emirliği ve Hive Hanlığına karşı mücadelelerinde Sovyetlerle yaptığı iş birliği görülebilir. Genç hareketleri, kendi içlerinde farklı görüşlere sahip olsalar da sonuçta bir kısmının desteği ile, ilerleme yönünde öncelikle bu eski yönetimlerin değişmesi gerektiği düşüncesiyle Sovyet güçleriyle iş birliği içine girmişler ve 1920'de bu iki bölge de Sovyet işgaline uğramıştır (Hayit, 1987: 118).

Lenin'in Türkçeye Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı adıyla çevrilen *"kendi kaderini belirleme"* hakkı temelde Türkistan coğrafyası için SSCB'ye iradi olarak katılmaları dışında bir anlama gelmemekteydi (Lenin, 1992). Kendini belirlemek, Rusya'dan bağımsız bir Türkistan gerçekliğini yaratmak olarak değil aksine SSCB'nin yönetim usullerini kabul etmek anlamına geliyordu. Zaten *"proletaryası"* olmayan Türk topluluklarının ayrı bir politik yapılanması tarih metafiziğine uygun düşmezdi. Lenin'in bu kitaptaki metinlerde sunmuş olduğu politik ilkeler başlangıçta Rusya Müslüman aydınları arasında anti-kolonyal bir özgürlük hissinin yaratılmasına yol açmıştı. Bu açıdan dönemin entelektüeli Sultan Galiyev'in incelenmesi önem arz edecektir.

1918 yılında otonomlaşan Türkistan'ın kısa sürede bu statüsünü kaybetmesi örneğinin de gösterdiği gibi, Sovyetlerin politikası milli birimlerin özerkliğini öncelememekteydi. Tersine, özellikle Stalin'in 1930-1940 arası süreçte

uyguladığı Ruslaştırma politikalarıyla etnik gruplar milli kimliklerini ve yurtlarını kaybetme noktasına gelmişlerdi. Stalin'in 1913'teki Marksizm ve Ulusal Sorun yaklaşımı, hangi grupların milli olacağının sınırını çizmekteydi. 1917 sonrası dönem de kendi kaderini tayin hakkının özgürlükçü bir şekilde uygulanacağı izlenimi vermekte fakat diğer yandan, milliyetçiliği direnilmesi ve korunması gereken bir 'salgın' olarak tanımlamasından da anlaşılacağı üzere, milliyetçiliğe karşı bir tutumu bulunmaktaydı (Stalin, 2012: 10). Stalin bu yaklaşımını özellikle Kafkasya gibi sınır bölgelerindeki halklar için belirtmekteydi. Bir yandan farklı ulusların haklarını savunma noktasından seslense de nihayetinde ulusal özerkliklere karşı durarak bölgesel özerklikler uygulayarak sınıfsal kimliğin ulusal kimliğin önünde olması gerektiğini savunmaktaydı. Stalin'in yönetime geçmesi ve pozisyonunu güçlendirmesi sonrası uyguladığı politikalar, 1937-39 yıllarında milliyetçiliğe karşı bir mücadelenin başlamasına yol açtı ve milliyetçi olarak bilinen kişiler hapsedilerek ve öldürülerek milliyetçi hareketlerin önünün kesilmesi hedeflendi. Bu döneme denk gelen Basmacılık hareketi de Stalin'in milliyetçiliğe karşı sert politikalarından etkilenecekti.

Rusya Müslümanları açısından her otonomlaşma (örnek olarak Hokand Muhtariyeti) süreci Sovyetlerin çeşitli açılardan şiddetli müdahalesiyle sonuçlanıyordu. Basmacı(-lık) hareketi kaynağını bu süreçlerden alır. Türkistan'ı Rus işgalinden kurtararak bağımsızlığına kavuşturma amaçlı, Türkistan'ın milli mücadelesi olarak anılabilecek bir harekettir. 1917-18'den 1934-35'e dek sürmüş olan Basmacı hareketi iki evre olarak incelenebilir. İlk olarak, Türkistan Muhtariyetini ortadan kaldırma amacıyla, 1918 yılında Hokand'a saldıran Sovyet güçlerine karşı Muhtariyet hükümeti polislerinin başında bulunan Korbaşı Ergaş (Ergeş) önderliğinde Fergana bölgesi çıkışlı olarak başlamış olan hareket diğer bölgelere de yayılmış ve çok sayıda liderin katılımıyla devam etmiştir (Donuk, 1992: 107-108: Hayit, 1987: 153). Sovyet güçlerinin milliyetçi Türkistan hareketlerini engelleme politikaları kapsamında uyguladığı baskılar Hokand'da, Fergana'da ve diğer bölgelerde binlerce Türkistanlının hayatını kaybetmesine ve şehir ve köylerin yakılmasına yol açmıştı. Tüm bu baskı ve katliamlar ise, milliyetçiliği ortadan kaldırmak yerine, Basmacılık hareketi olarak adlandırılacak daha örgütlü bir seviyeye gelmesine neden olmuştur (Hayit, 1987: 154).

Şiarı *"Türkistan Türkistanlılarındır"* olan bu hareketin, Sovyetler açısından ezilerek ehlileştirilmesi zorunluydu, bu nedenle Sovyetler Birliği büyük kırımlar yaparak hareketi bastırmaya çalışmıştır. 1921'de Enver Paşa'nın Türkistan'a giderek harekete katılmasıyla Basmacılar karşısında Ruslar yenilgi almaya başlamışlardır. Enver Paşa'nın bölgede pan-İslamcı ve pan-Türkçü bir anlayışla kurmak istediği birlik ise yerel liderler tarafından da Rusya tarafından da hoş karşılanmamıştı.[9] Enver Paşa liderliğindeki birliklerin mücadelesi başlangıçta başarılar elde etmiş olsa da kısa süre sonra, 1922'de Enver Paşa ani bir baskında hayatını kaybetmiştir. Bunun devamında, 1922'de Kızıl Ordu asker sayısını da artırmış ve Sovyet harp kuvvetleri başkomutanının komutasında taarruzlarda bulunarak Basmacıları ağır yenilgiye uğratmıştır. Basmacıların mağlubiyetiyle biten 1918-1922 arasındaki gelişmeler Basmacılık hareketinin birinci dönemi olarak ele alınabilir.

9 Özellikle Buhara Hanlığı bir birlik içinde erime fikrine sıcak bakmıyordu, en fazla gevşek bir federasyon dahilinde yer almayı kabul edebilirlerdi (Costagne, 1980; 139-41).

Basmacı hareketi her ne kadar milli mücadele olarak görülse de hareketin içerisinde düşünsel bütünlük aramak mümkün değildir. Öncelikle, hareketin liderliği güç sahibi ama politik olmayan kişilerdedir; katılım ise farklı kesimlerden insanları kapsamaktadır. Örnek olarak, katılımcılar içerisinde ulema temsilcileri de Cedidçiler de yer almaktadır. Kadimciler ile Cedidçiler arasındaki karşıtlık çerçevesinde hareket içerisinde bu iki gruptan kimseler arasında mücadele devam etmiş, mutaassıpların Cedidçilere karşı şiddet uyguladıkları, Cedidçileri Bolşeviklerden daha büyük düşman olarak algıladıkları görülmüştür. Örnek olarak, Cedidçilerin önemli liderlerinden Mahmud Hoca Behbudi, Basmacı hareketin içerisindeki Emir yanlısı mutaassıp kimseler tarafından öldürülmüştür (Kydyraliyev, 2001: 232).

Basmacılık hareketinin ikinci dönemi, hareketin tekrar toparlanmasıyla 1924'te başlamış ve silah bulabildikleri sürece dağınık, bütünlük elde edemeyen, birbirinden kopuk çatışmalar şeklinde devam etmiştir. 1935 yılında Ruslar harekete kesin bir son vermiştir. Basmacılık hareketinin başarısız olmasının ardındaki nedenlere bakıldığında hareketin dağınık yapısı, korbaşlar arasındaki koordinasyonsuzluk, silah eksikliği, ekonomik bunalım, dış desteğin olmaması ve Sovyet gücünün üstünlüğü sayılabilir (Hayit, 1987: 160).

Enver Paşa'nın da destek verdiği bu hareket Sovyetlerin *"kendi kaderini tayin hakkı"*nı fiilen nasıl yorumladığına ilişkin tarihsel örneklerden yalnızca bir tanesidir. Benzer bir şekilde Alaş-Orda, Başkurtistan, İdil-Ural otonomileri süreçleri de benzer bir mantıkla karşı karşıya kalmıştır. Öte yandan, Enver Paşa'nın Türkistan'a ilk geldiğinde Buhara Emirinin adamı tarafından esir alınması, sonrasında ancak Afganistan'ın aracılığı ile kurtarılabilmesi sürecinin de gösterdiği gibi Türkistan'daki hareketler arasında tam bir uyumdan söz etmek de mümkün değildir (Kydyraliyev, 2001: 233). Siyasi ihtirasların farklılaştığı, siyasi görüşlerin rekabet halinde olduğu bölgede her dönem hâkim olarak bahsedilen görüşler, o dönem var olan çeşitli düşünce ve tutumlar arasında daha öne çıkmış, daha fazla destekçi bulmuş olanlar şeklinde algılanmalıdır. Basmacılık hareketinin içerisinde hem kadimcilerin hem de Cedidçilerin yer alması gibi veya basmacılık hareketi aktif iken diğer yanda tam bağımsızlık yerine özerkliğe de razı olabilecek veya Bolşeviklerle anlaşma yapma yanlısı olabilecek pek çok kesimin de varlığı göz ardı edilmemelidir. Türkistan coğrafyası, siyasi olarak dağınık olmasının yanında, düşünsel anlamda da dağınık olagelmiştir. Siyasi birlik haline gelememesinin ardında, farklı güç merkezleri ve bunların ortak bir ülkü için bir araya gelememesi nedenler olarak sayılabilir.

Öte yandan, Tatar aydınların, Türkistan davası konusundaki tavırları ve geliştirdikleri sağlam toplumsal ve politik projeler SSCB merkez yönetimi tarafından hiçbir zaman kabul görmemişti. Onlara yönelik *"burjuva"* suçlaması temelde bölgenin Rus devleti tarafından kolonileştirilmesi dışında bir amaç taşımamaktaydı. Mir Said Sultan (G/Alioğlu) Galiyev (1892-1940) materyalizmin *"diyalektik"* olmayan kavrayışının eleştirisinden, SSCB'yi Türk topluluklarını ve coğrafyasını ikinci sınıf olarak değerlendiren[10] yaklaşımlarına kadar Frantz Fanon'dan (1961: 2002) çok önce kolonileştirilen halkların entelektüel ve politik sesi olmuştur (Galiyev, 2006).

10 Bu ifade öznel bir yaklaşım değildir. SSCB'nin kurucu devletleri arasında Türkistan devletlerine yer verilmez. Stalin'le Sultan Galiyev'in tartışmalarından biri de bu olmuştur.

Sultan Galiyev

Sultan Galiyev
(Kakınç, 2003: 346)

"Bizce, materyalist felsefe, Batı Avrupa biliminin müstesna malı değildir. Zira, belli bir düşünce sistemi olarak bu tür felsefe, bu veya diğer şekilde (Fars, Arap, Çin, Türk, Moğol vb. gibi) birçok başka halklarda, üstelik çağdaş Batı Avrupa kültürünün ortaya çıkışından çok önceki tarihlerde görülmüştür. Bizim birçoğumuz, daha sonra Rusya Devrimi öncesinde, enerjetik materyalist dünya görüşüne sahip olmuştuk. Bu görüş, bizim aramıza yapay bir biçimde ve dışarıdan enjekte edilmiş olmayıp: Rus milliyetçiliğinin ve Rus devletçiliğinin üzerimizdeki zalimane ekonomik, politik ve kültürel baskılarının bizi ezmekte olan ağır koşullarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız: onların beyan ettikleri, keza diyalektik materyalizmin Rus ve Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri nesneyi kutsal bir şeymiş gibi tartışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez. İnsan, kendisini bin kez materyalist, Marksist, komünist veya şimdilerde Rusya'da moda olan ifadesi ile Leninist ilan edebilir. Bunu tüm dünyada olanca gücü ve sesi ile bağırabilir. Bu alandaki yüzlerce ve binlerce konuda cilt kitap yazabilir.

Fakat yine de asgari düzeyde bile gerçek materyalizm ve komünizm ile ilgisi olmayabilir. Tutum ve hareketlerinden de vazgeçelim, görüşlerinde ve vardıkları sonuçlarda da gerçek devrimcilik görülmeyebilir. Bu nedenden dolayı, biz, onlar karşısında herhangi bir yükümlülük almamakla birlikte, tüm beklentilerin aksine olarak, diyalektik materyalizm üzerindeki tekelcilik haklarını tartışmaya davet ediyoruz. Örneğin, birincisi sömürgeler meselesi, ikincisi de komünizmin, diğer bir deyişle sınıfsız ve kimsenin kimseyi istismar etmediği bir toplumun gerçekleştirilmesi yöntemleri".

Mirseyid Sultangaliyev, "Asya ve Avrupa Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişmelerinin Esaslarına İlişkin Bazı Görüşlerimiz", aktaran: Kakınç, 2003: 239-240.

Sultan Galiyev, Cedid hareketinden gelen, 1917 Şubat devriminde yer almış, daha sonra Bolşevizme ilgi duymuş ve Stalin'in milliyetler halk komiser yardımcılığına yükselmiş, bir yandan sosyalist diğer yandan milliyetçi düşünceleri olan Kazanlı/Tatar bir düşünürdür (Akyol, 1993: 211-213). Stalin, Lenin ve Toçki ile birlikte 1917 Devriminin dört büyüğünden biri olarak da görülür (Özcan, 2020: 130-132). 1917 Şubat Devriminde Menşeviklerin yanında yer alan bir devrimci olan Galiyev, daha sonra Ekim Devrimi sürecinde Bolşeviklerin yanında yer almıştır. Bu dönemde askeri başarılara da imza atarak hem rejim için güvenilir bir isim olduğunu göstermiş hem de Kızıl Ordunun başarıya ulaşmasında pay sahibi olmuştur. Fakat ulusların kaderini tayin hakkı konusunda Bolşeviklerle fikir ayrılığına düşmüş, Doğu Müslümanlarının uluslaşma hakkını savunduğu için milliyetçilik yürüttüğü gerekçesi ile dışlanmıştır.

Galiyev, mücadelenin ezen ve ezilen sınıflar arasında olduğuna dair Marksizmin temel tezini, sömürgecilik perspektifiyle yorumlamış ve esas mücadelenin ezen ve ezilen milletler arasında olduğunu savunmuştur. Sovyetler Birliği çatısı altında Türkistan'ın ve Türklerin konumunu göz önünde bulundurarak öne sürdüğü tezleri, federasyonun etnik temelli olmaması hatta kabul edilen başat ideolojinin milliyetçiliğe bakışını nedeniyle içinde yaşadığı sistemi eleştiren ve milletinin kimliğinin tanınmasını savunma arzusuyla onu Turancılığa götüren bir yapıdadır. Galiyev'in görüşleri için Turancı sosyalizm tanımlaması yapılabilir (Yıldız, 1998: 7). Galiyev'in Turancılık tezleri Cedidçiler içerisinde de desteklenmiş, fakat Stalin'in yönetimdeki gücünü arttırmasıyla 1930'ların sonlarında Cedidçilere karşı siyasi kovuşturma dönemi başlamıştır. Bu kapsamda tarihe *'büyük aydınlar kırımı'* olarak geçecek Sultan Galiyev, Münevver Kari, Abdürraif Fıtrat gibi Cedidçiliğin önde gelen isimleri başta olmak üzere binlerce Cedidçinin öldürülmesi, eserlerinin yasaklanması ve okullarda bunlar hakkında karşı-propaganda başlatılması olayları yaşanmıştır (Akyol, 1993: 211-213).

Türkiye'de ideolojiler üzerinden yapılan tasnifçi Galiyev alımlaması, onun özgün konumlarını güncel siyasete kurban etme riskini taşımaktadır. Bunun ötesinde Galiyev SSCB'nin hem politik yönelimlerini hem fikri temeldeki zayıflıklarını açıklıkla dile getirebilen bir fikir ve eylem insanıdır. Galiyev'e o günden bugüne ilişkilendirilen *"milliyetçi"*, *"burjuva"*, *"Müslüman Komünist"*, *"Troçkist"* vb. etiketler temelde onun sömürgeleştiren topluluklara bir direnme ve özgürlük alanı açma arzusunu örtmüşe benzemektedir. Galiyev'i özgün yapan unsur evrensellik ilkesini sahici anlamda bir politik birlikle eşleştirme talebidir. Evrenselliğin apolitik bir tasavvurundan ziyade Galiyev ancak bir politik birliğin bu iddiada bulunabileceğinin farkındadır. Aynı zamanda SSCB'nin kendi evrenselliği adına diğer ulusların evrensellik talebini kapatmasına karşı çıkmaktadır.

Galiyev, SSCB'nin kendi yapısı içerisinde tavsiye edilen ilk entelektüellerdendir. SSCB, diyalektik materyalizm, *"Dia-mat"*[11] adı verilen bir materyalizmi yeni resmi *"dinsel"* bir ideoloji olarak benimsemiştir. Galiyev ise bu materyalizmin ne kadar yetersiz bir anlayış olduğunu ortaya koyarak, sadece politik alanda değil fikir alanının da doktrinleşmeye karşı bir yön tutturmuştur. Diamat bir anlamda Marx'ı bir filozof değil de onu bir ilmihale dönüştüren bir tutumdur. Aslına bakıldığında, sahici anlamdan diyalektikten yoksun bir materyalizm ne felsefede tarihinde yenidir ne Marx'ta vardır. Aksine Galiyev *"Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler"* (Galiyev, 2006: 655-672) başlıklı yazısında *"enerjetik"* tabirini *"diyalektik"* anlamına yakın kullanarak diyalektik materyalizme olan yakınlığını Diamat'a karşı konumlandırır. Enerjetik materyalizme Batı dışı düşünceyi ekleyerek, anti-kolonyal fikriyatı pekiştirir.

SSCB'nin ve Batı'nın, Marx'ı *"tekeline"* alan yaklaşımına karşın, Galiyev diyalektik materyalizmin bu tarz bir tahakküm kurucu politik ve kurumsal özneyi dışladığını savunur. Bu çerçevede Galiyev, Cedidçiliğin sol bir yorumunun felsefi ve politik kaynaklarıyla buluşturmaktadır. Kari, Galiyev gibi isimler Türkistan fikri nazarında komünizmin Rusyacı olmayan bir uy-

11 DIAMAT, Stalin'in özetlediği şekliyle *"Diyalektik materyalizm, Marksist-Leninist partinin dünya görüşüdür. Doğa olaylarına yaklaşışı, onları inceleme ve anlama yöntemleri diyalektik, doğa olaylarını yorumlayışı, bu olayları kavrayışı ve teorisi materyalist olduğundan, bu dünya görüşü, diyalektik materyalizm adını almıştır. Tarihsel materyalizm, diyalektik materyalizmin ilkelerini toplum yaşamının incelenmesinde kullanır; bu ilkeleri toplum yaşamındaki olaylara, toplum ve toplum tarihi üzerindeki çalışmalara uygular"*. [altı tarafımızdan çizilmiştir] (Stalin, 2003; 9).

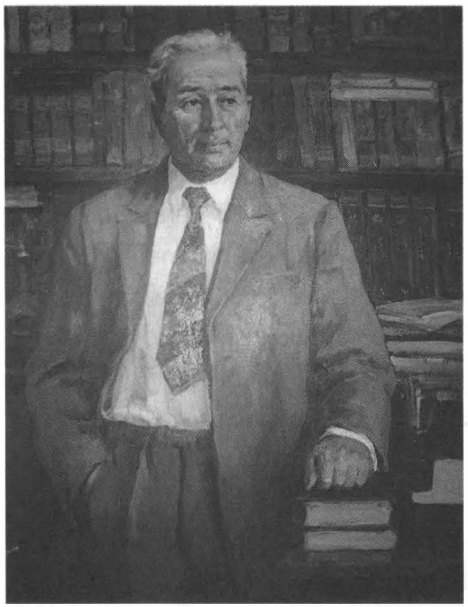
gulamasını geliştirme gayesindedirler. Zira doğu halklarının özgürleşmesi bu sayede olacaktır.

Bir toprağı kolonileştirmek için zihinleri de kolonileştirmek gerekir. SSCB kendisine bağlı Türkeli için Türkistan fikrini parçalayacak bir strateji üretir. Buna göre büyük bir *"Türk"* figürü yerine birçok etnik unsurun kendi kimliğini pekiştiren, böylelikle aradaki farklılıkları geniş bir ayrılığa dönüştüren bir hamle yapar. *"Özbek"*, *"Kırgız"*, *"Kazak"* gibi etnik unsurlar *"Türk"* kimliğiyle buluşmadan SSCB çatısı altında kendilerine yer bulabilir hale geliyordu. ABD'nin *"melting pot"*unun Rus versiyonu, tüm etnik unsurları Rusya politik birliğinin bir parçası kılarak tanıma olarak gelişmiştir. *"Sovyetlerin barışı, savaşından daha ölümcüldü"* (Andican, 2003: 750).

7.4. Mominov Okulu: Modern Özbek Felsefe Okulu ya da Sovyet Düşünme Etkisi

SSCB'nin kuruluşunda yaşanan kolonileştirme sürecinin temelinde Moskova bürokrasisine gönülden bağlı bir yönetici elitinin, birliğe bağlı devletlerin başında olması da etkili olmuştur. Sovyet bürokrasisi modelinde tepeden aşağıya kadar her kurum Sovyetleştirilmiş bir zihin dünyasının içinde yaşamıştır. Bu çerçevede az bilinen ancak oldukça simgesel bir örnekten hareketle dönemin ruhu anlaşılmaya girişilecektir: İbrahim Mominoviç Mominov (1908-1974).[12] Mominov bize Sovyet dönemi Özbekistan fikir dünyasının bürokratik manzarasına dair kuvvetli bir imge sunmaktadır. Türkistan'daki dönüşümün fikri kaynaklarına ikili yaklaşımı Mominov'un yapıtlarında bulmak mümkündür: Bir yandan Diamat ilkelerine uygun bir düşünce, ancak diğer yandan bu çerçeve içerisinde etnik ve dini kaynakların dünyasında *"malumatlar"* düzeyinde bir araştırma.

Mominov'un her ne kadar Rus dünyası dışında metinleri az çevrilmişse de onun hakkında araştırma yapan Özbekçeye hâkim araştırmacılar sayesinde berrak bir fikir edinmemiz mümkün hale gelmektedir (Celal, 2019: Mominov, 2022: Komilovna, 2022). Diamat'ın gerektirdiği şekliyle SSCB dahilinde *"din"* kamusal alanda *"makbul"* görülmezken, dine ait tüm harsî özellikler de kimliksizleştirme ve yeni bir kimlik dayatma sürecinin bir parçasına dönüştürmüştür. Mominov bu süreçte ikili bir konum üreterek çalışmalarını sürdürmüştür: Özbek kaynakları üzerine sistematik okumalar ve bunların Diamat açısından değerlendirilmesi.

İbrahim Mominov (1908-1974)
Kaynak: Wikipedia https://uz.wikipedia.org/wiki/Ibrohim_Mo'minov

12 Felsefeci, profesör, Özbek Bilimler Akademisi üyesi, Özbekistan felsefe okulunun kurucusu. 1908 Buhara doğumlu olan İbrahim Mominoviç Mominov, eğitim sürecinin sonunda Akademi üyesi olmuş ve Marksist-Leninist felsefe dersleri vermeye başlamıştır. Ali Şir Nevai Üniversitesinin (Özbek Devlet Üniversitesi) kurulmasında payı olur ve dekanlık görevleri yürütür. Daha sonra Özbekistan Bilimler Akademisine seçilir. Diyalektik materyalizm, felsefe tarihi, Orta Asya halklarının felsefi düşünce tarihi alanlarında uzmanlaşmıştır. (Jalalov, 2010)

Mominov, dönemi içerisinde Özbekistan'ın düşünce kaynakları üzerine en fazla bilimsel araştırmayı yapan akademisyen olarak öne çıkmaktadır. Türkistan'daki felsefe hareketliliği, SSCB'nin Diamat ilkelerine uyumlandırarak ortaya konulmuştur. Celal'in yaptığı *"yayımlanmış eserleri ve makaleleri"* kaynakçasına göre (Celal, 2019: 29-47), Mominov ilk yazılarını1930'lu yıllarda, Diamat usullerini serimleyerek gerçekleştirmiştir. Ancak 1940'lı yıllardan itibaren Mirza Bedil'in Felsefî Görüşleri (1946), Özbekistan'da XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında içtimai-felsefî düşünce tarihinin gelişmesi (doktora tezi, 1950) gibi Özbek kaynaklarına yöneldiği görülmüştür. Geç döneminde ise Özbekistan'ın kaynak düşünce yapıtlarına Diamat'ın tarih felsefe anlayışı açısından bakan analizler sunmuştur.

Semerkant Devlet Üniversitesi önce filoloji, sonra tarih fakülteleri dekanlığı esnasında *"Marksizm-Leninizm"* bölüm başkanı olarak da - bugünkü adıyla SAMDU *"Felsefe ve Milli Fikir Bölümü"*[13] - görev yapan Mominov, kendi rüştünü SSCB bürokrasisi içinde ispatladıktan sonra *"manevi mirası"* araştırmaya yönelebilmiştir. Bu çerçevede onun Özbek kaynaklarıyla temasını belirleyen temel bir Diamat çerçevesi vardır: Bir fikir ürünü ne ölçüde idealisttir ne ölçüde materyalisttir? Bu çerçeve içerisinde Sovyet iktidarını, tarihin *"ileri"* bir safhası olduğu *"bilincini"* yansıtarak, tarihsel kaynakların belirli bir hiyerarşi içerisinde sunulması söz konusudur. Bu hiyerarşiye göre Rus medeniyeti halkların maddi-manevi gelişimi açısından üst bir seviyeyi anlattığından diğer unsurlar bu seviyeye sundukları katkılar ya da sunmadıkları unsurlar açısından irdelenmektedir. Bu çerçevede araştırmacıların analizlerinde Mominov'un Diamatçılığını eleştirenlerle bu boyutu tarihsel bir ayrıntı olarak sunanlar arasında bir ayrım görülmektedir. *"Felsefe ve Milli fikir"* bölümü resmi yazısına göre Mominov *"ulusal kültürü hızla geliştirdi; (...) milli-manevi değerleri onardı ve bağımsızlık fikirlerini cesurca teşvik ederek bilimsel araştırmalar"* yürütmüştür. Mominov'un milli fikirle Sovyet bürokrasisini dengelemesi özgün tarafını oluşturmaktadır.

Mominov bir yandan Mirza Bedil, Türkistan'da *"marifetpervelik"* hareketleri, Ahmed Daniş düşüncesi, Furkat'ın, Aynî'nin fikirleri üzerine diğer yandan da Harezmî, Ferganî, Fârâbî, Bîrûnî, İbn Sinâ ve Uluğ Bey gibi Türkistan coğrafyasının filozofları üzerine çalışmıştır. Ona göre İslam düşüncesi ve İslam filozofları bilimin gelişmesi açısından insanlık için faydalı olmuştur. Burada belirleyici kıstas diyalektik olmayan kaba bir maddeciliğin *"doğa bilimleri"* eksenli düşüncesine sunduğu katkıdır. Fârâbî de İbn Sinâ da doğa düşüncesine yaptıkları katkı açısından olumlanırlar. Oysa bir bilimsel çalışmadan Aristoteles yorumuna katkıları, İslam metafiziği gibi ana eksen sorunların incelenmesi beklenebilirdi. Benzer bir yorum çerçevesi beyliklerin kuruluşundan tasavvufî düşünceye kadar geniş bir alana uygulanır. Böylelikle Mominov sayesinde kaynakların ne olduğu derli toplu bir şekilde öğrenilir; ancak Sovyet perspektifiyle.

Bu doğrultuda Mominov'un Cedidçilik eleştirisi (Celal, 2019: 68-69), Türkistan'daki düşünce dönüşümün ü açıklıkla sergiler. Sovyet tarihinde Cedidçiliklerin karşı-devrimci burjuva milliyetçilikleri olarak nitelendirilmesi oldukça yaygındır. Türklük ve Türkistan gibi büyük politik anlatılarda Sovyet düşmanlığı Galiyev tecrübesinde çoktan açığa çıkmıştı. Mominov'un *"Özbek"* kültürü, Özbek tarihi, Özbekistan'daki halklara yönelik yaptığı araştırmalarda

13 *"Falsafa ve milliy g'oya kafedrasi"*. https://www.samdu.uz/uz/pages/falsafa_va_milliy_goya_kafedrasi (Erişim 15.01.2023)

ortadan kalkan temel politik ve sosyolojik unsur Türkistan coğrafyasında birlik talep eden Türklüktür. Türkeli'nde kavimci anlayışın pekişmesi Türkistan mücadelesinin kırılmasına yönelik güçlü bir Sovyet icra programıydı. Mominov da Cedidçilikleri burjuvazinin temsilcisi olarak etiketleyip, daha üstün ve *"ilerici"* sayılan SSCB'nin yükselişine karşı çıkan yanlış bilinç olarak konumlandırmaktadır. Ona göre Cedidçilerin Türklük fikri SSCB bünyesi için zehirlidir (Celal, 2019: 83). Bu anlamda Cedidçiliğin bazı ilerici versiyonları olması konusunda bir ayrım yaptığını da hatırlatmak gerekir: Türkçü olan ve olmayanlar arasındaki belirgin bir fark ortaya çıkmaktadır.

İlginç bir şekilde Cedidçiliğin milliyetçiliği çağdışı olarak görülürken, onların İslam içerisinde bir dönüşüm gerçekleştirme arzuları da Diamat'a uygun olmadığı için *"agnostik"* olarak tasnif edilir (Celal, 2019: 84). Anlaşılan Diamat'ın tarih metafiziği açısından Cedidçiler, yanlış bilince sahip idealizmin ıslah edilmesi dışında bir çabaları olmayan özünde *"gericidirler"*. Zaten Mominov'a göre bu yüzden kaybetmişlerdir. Şeması oldukça basittir: SSCB ilerici olduğu ve tarih onu zorunlu olarak gerektirdiği için kazanmıştır; Cedidçilerin kaybetme sebebi ise bu akışı anlayamamış olmalarıdır.

Mominov'un bu Diamatçı düşüncesi, temelde tarihsel kazanımla ilericiliği ve bilimi özdeşleştirerek bir kurgu gerçekleştirmektedir. Bütüncül bir politik ifade olarak *"Türklük"* söylemi yerine *"Orta Asya Halkları"* söyleminin kabile mitleri ise hem Sovyet döneminde yerleşik hale gelmiştir hem de Sovyetler sonrası dönemde etnikçilik ve dinsel kimlik arayışları fikir dünyasına tekrar yol gösterici olmuştur.

Mominov'un düşünceleri özelinde ele alınan değişim, siyasi olarak da 1924'ten itibaren yaşanmaya başlanmıştır. Türkistan'ın etnik esaslara göre bölünmesi, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin kurulması, bunların etnik farklılıkları üzerine bir söylem geliştirilmesi ve bu söylemi doğrulama amaçlı tarih yazımına girişilmesi ve hatta alfabelerin düzenlenmesi Türkistan'ın yeni bir döneme girdiğinin göstergeleridir (Costagne, 1980: 164: Kanlıdere, 2017: 170).[14] Sovyet deneyimi sonrası bu altyapı üzerine milliyetçilik ve ulus-devletleşmenin inşa edilmesi ve Türkistan'ın ayrı etnik birimler şeklinde siyasal hayatlarına devam etmeleri bahsedilen bu kültürel ayrım ve yeniden inşa projesi üzerinden gerçekleşecektir.

7.5. Sovyet Sonrası Dönem: Ulus-devlet İnşası ve Özbek Milli Kimliğinin Kurulumu

Türkistan'daki milliyetçilik hareketi Sovyet dönemine kadar pan-Türkist ve pan-İslamist bir eğilimle Cedidçilik ve Galiyev'in çabalarında görülebileceği gibi Türkistan'daki Müslüman Türklerin birliğini ve bağımsızlığını öncelemiştir. Fakat Sovyet dönemi sonrası, özellikle 1920'lerle birlikte Türkistan'ın farklı bölgelere bölünmesiyle bu birleştirici milliyetçi hareket dağılmış, topraksal birimler içerisinde ayrı kimlikler gelişmiştir. Sovyetlerin milliyete dayalı olarak kurguladığı idari birimler, kendi milliyetçiliklerini geliştirme yoluna giderek Sovyetlerin dağılması sonrası ulus-devletleri oluşturmuşlardır. Bu noktada, SSCB'nin bölgede böl-yönet politikası yürüttüğü şeklinde genel yoruma karşı, komünist yönetimin alt yapı unsurlarını önceleyerek bir sınır çizimi yaptığı bilgisi göz ardı edilmemelidir. Her biri-

14 Türkmen, Özbek, Tacik Cumhuriyetleri, Kara-Kırgız Özerk bölgesi, Karakalpak özerk bölgesi (sonra da Kırgız ve Kazak Cumhuriyetleri) kurulmuştur.

min ekonomik olarak kendine yetmesini sağlama amacıyla sınırlar çizilmiştir; örnek olarak Fergana bölgesinin çok parçalı yapısı, etnik parçalama amacının değil ekonomik yeterlilik ilkesinin öncelendiğini göstermektedir (Gürbüz, 2019: 280-285). Etnik milliyetçiliğin güçlendirilmesi öngörülmemiş olsa da Türkistan bölgesinin birliğinin sona ermesi ve parçalara ayrılması sürecinin gerçekleştirildiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Sovyetler Birliğinin son döneminde Özbekistan'da milliyetçilik yükselmekte idiyse de bağımsızlık yönünde bir tutum ancak muhalefetteki milliyetçiler arasında gelişmiştir, İslam Kerimov liderliği ise dağılmaya dek SSCB içerisinde kalma yanlısı bir tutum izlemiştir (Kanlıdere, 2017: 155). SSCB'nin dağılması sonrası dönemde ise bağımsızlıkçı bir tutumla hareket ederek, Turancı eğilimlerden uzak durmuş, bunun yerine Özbek milliyetçisi ve İslamcı bir siyaset takip etmiştir (Kanlıdere, 2017: 155). Fakat radikal İslam'la arasına mesafe koymuş, bu nedenle İslam yerine maneviyat sözcüğünü kullanmayı tercih ederek İslamcı hareketlerin siyasette yer alma taleplerinin önünü kesmiştir (Hanks, 2007: 209-221). Milliyetçilik konusunda da pan-Türkist eğilimlere girmemiş, aşırı milliyetçilikten ve kabilecilikten uzak durmuştur. Bu noktada Kerimov'un bağımsızlık sonrası izlediği siyaset için devlet milliyetçiliği adlandırması yapılabilir (Gürbüz, 2019: 285). Bu şekilde bağımsızlığını yeni kazanmış olan Özbekistan, ulus-inşa sürecini, her tür radikalizmden uzak şekilde, devletçiliği ön plana çıkaran bir ulus-devlet inşasına dayanarak gerçekleştirmek için çabalamıştır.

Pan-Türkizmi ve Turancılığı reddeden Kerimov, tüm Türkdil toplulukların siyasi biraradalığını desteklemez, sadece kültürel ortaklığını kabul eder zira Özbek kültürünü de Türk ve Fars kültürel sentezine dayandırır (Kanlıdere, 2017: 165). Bu açıdan, Sovyet sonrası Özbek milliyetçiliğinin 19 ve 20. yüzyıl Türkistan milliyetçiliklerinden farklılaştığı ve Sovyetlerin Türkistan'ı bölme siyasetinin sonuçları olarak bölgenin ulus-devletleşmesi ve yeni milliyetçiliklerin yaratılması şeklinde görülmektedir. Sovyet sonrası dönem ise Özbek milli kimliğinin güçlendirilmesi, Rus etkisinden kurtulma çabaları olarak yorumlanabilir.

Kerimov'un çerçevesini oluşturmaya çalıştığı Özbek kimliği ve milliyetçiliği, Sovyet sonrası dönemde yeni bir ideolojik hegemonya olarak ortaya çıkmıştır. Bunun unsurlarından biri, dünyayı ikilikler çerçevesinde yorumlayarak, özellikle küreselleşme, siyasi İslam, etnik milliyetçilik gibi kavramlara karşı otantik, milli kültürün korunması gerektiğidir (March, 2003: 213). Bu bağlamda en önemli vurgulardan biri, özellikle Vahhabizm'e yapılır; zira bölgesel konjonktür ve Fergana'nın durumu nedeniyle Kerimov'un Özbek kimliğine yönelik tehdit algısında en önemli yeri tutmaktadır.

Kerimov'un iktidara geldiği dönemde, 1989'da Fergana'da Özbekler ve Ahıska Türkleri arasında çıkan çatışmaların da etkisiyle, Kerimov'un milliyetçilik anlayışı, etnik milliyetçiliğe karşı, (teritoryal) vatan temelli olmuştur (Gürbüz, 2019: 285). Bu nedenle Özbek milliyetçiliğinin inşası etnik köken yerine toprak temel alınarak inşa edilmiştir. Özbeklerin etnik kökeni yerine Özbekistan tarihi, Özbek topraklarında yaşamış geçmiş medeniyetler üzerine, özellikle de Timur mirası temel alınarak inşa edilmiştir. Timur döneminde Özbekistan topraklarının Türkistan'ın merkezi konumunda olması, kültürel ve bilimsel alanda ilerlemeyi temsil ettiği için bu dönem Özbek kimliğinin altın çağı ola-

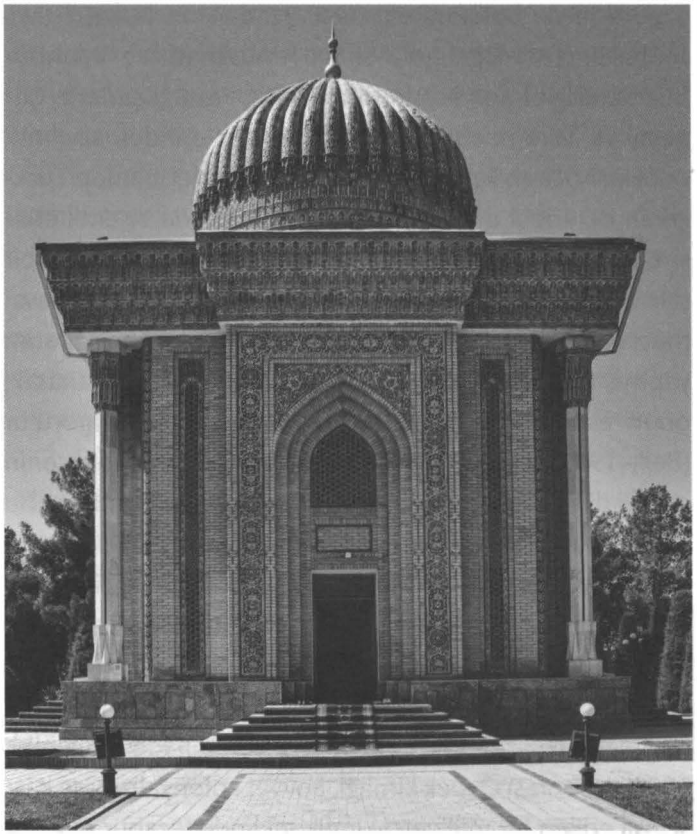
rak kabul edilmiştir (Gürbüz, 2019: 294).15 Özbekistan'da yaşamakta olan farklı etnik grupların farklılıklarını vurgulayacak bir kimlikten kaçınılmış, bunun yerine herkesi ortak paydada buluşturacak bir devlet ve toprak temelli milliyetçilik tercih edilmiştir.

Tüm bu noktalara bakıldığında, Sovyetlerin dağılması sonrası bağımsızlığını elde eden Özbekistan'ın bir ulus-inşası sürecine girdiği görülür. Bu süreçte, Anderson'un yorumuyla, Özbekistan sınırları içerisinde hayal edilen bir millet söz konusudur (Anderson, 1991). Özbekistan topraklarını temel alan milliyetçilik anlayışı, bu topraklar içerisinde yer alan farklı unsurları göz önünde bulundurarak bir kimlik inşasına girişmez. Bunun yerine, genel olarak ulus kimlik inşalarında görüldüğü üzere, genel, herkesi kapsadığı iddia edilen, ezeli ve ebedi bir kimlik hayali inşa edilir. Bu kimliği güçlendirmek için tarihin seçilen bir dönemi altın çağ olarak belirlenir, seçili kişilere özel önem atfedilir ve bu genellemeler çerçevesinde belirlenen ulus kimliğinin sınırlar dahilindeki tüm insanları kapsadığı iddia edilir (Abashin, 2012: 151). Özbekistan'daki milliyetçilik inşasında da Timur dönemine yapılan vurgu, bu dönemin altın çağ olarak seçildiğini göstermektedir. Başkentin en önemli meydanına heykelinin dikilmesi, Timur müzesinin kurulması, Özbek kimliğinin dayandığı geçmiş olarak Timur çağının seçildiğinin sembolik yansımasıdır (Bell, 1999: 205). Timur sembolünde, Özbek milletinin kadimliği, eskiliği, gücü, otoritesi sembolik yansıma bulur. Timur imgesinin Özbek milli kimliğinin tarihselliğine ve büyüklüğüne yaptığı vurgunun yanında otoriter bir yönetimin gücüne yaptığı gönderme de Özbekistan'ın Sovyet sonrası dönemi siyaseti açısından kullanışlı bir araç olarak görülebilir (March, 2002: 375). Kerimov ile başlayan güçlü tek adam liderliği, otoriter yönetim, merkezi devlet olguları Timur imgesi ile meşrulaştırılır.

Özbek milli kimliğinin inşası sürecinde seçilen sembolik isimlerden bir diğeri ise Ali Şir Nevai'dir. 15. yüzyılda Herat'ta doğmuş olan Ali Şir Nevai, Meşhed, Herat ve Semerkand medreselerinde eğitim görmüştür. Herat'ı alan arkadaşı Sultan Hüseyin Baykara'nın yanında devlet hizmetinde bulunmuştur Devletin üst düzeyinde çeşitli görevlerde bulunurken diğer yandan da Lisanü't-tayr, Muhâkemetü'l-lugateyn, Sirâcü'l-müslimîn ve Mahbûbü'l-kulûbgibi adlı eserleri üretmiştir. Yazdığı şiirlerle Çağatay ve Türk edebiyatının önemli isimlerinden sayılmış, öncelikli olarak Farsça üretim yapılan bir dönemde Türkçenin de edebi dil olarak kabul edilmesinde önemli etkisi olmuştur. Osmanlı divanında da sevilen ve sayılan bir şair olarak tanınmıştır (Kurt, 1989: 449-453) Ali Şir Nevai müstakil Özbek ulusunun ortaya çıkışından önce üretim yapmış olsa, milliyetçi anlayış ile yeniden yorumlanarak, onun eserleri Özbek kültürünün temeli olarak görülür (Bell, 1999: 205). Sovyet sonrası dönemde Özbekçenin güçlendirilmesi öncelikli politik hedeflerden olmuştur. Bu bağlamda Ali Şir Nevai'nin kültürel temellerin sembolü olarak kullanılması, Nevai'nin Farsça karşısında Türkçeyi öne çıkarması gibi, Rus dili ve kültürü karşısında Özbek dili ve kültürünü öne çıkarma aşamasında başvurulan önemli bir sembol olmuştur. Abashin'in bağımsızlık sonrası Özbekistan'daki anti-Sovyet tavrı analizinde ifade ettiği gibi, 1990'lar sonrası Özbek kimliği, Sovyet kolonyalizmine karşı inşa edilen bir milliyetçi kimlik şeklinde tezahür etmiştir (Abashin, 2012: 154).

15 Altın çağ kavramı için bkz. Anthony D. Smith, Etno-sembolizm ve milliyetçilik, İstanbul: Alfa, 2017.

Sovyet sonrası Özbek kimliğinin inşasına bakıldığında, Rus etkisinden kurtulma amacı ve yeni bir milli kimlik inşa etme süreci görülmektedir. Milli kimliğin inşasında, Özbek milletinin kadimliğine ve özgünlüğüne vurgu için Timur ve Ali Şir Nevai isimleri sembolik önem kazanmıştır. Kerimov liderliğinde gerçekleşen inşa sürecinde, maneviyat kabul edilirken Vahhabilik temelli hareketlere mesafe konmuş, milliyetçilik devletçilikle eşleştirilerek anlam kazanmıştır.

İmam Matüridi Türbesi, Semerkant (Kaynak: Sönmez Kutlu arşivi, aktaran: İslam Ansiklopedisi)

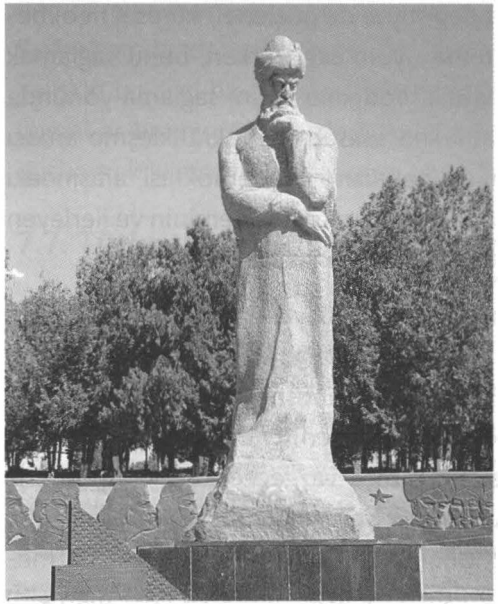
İmam Matüridi

Ebu Mansur el-Matüridi, 9. yüzyıl civarı Semerkant yakınındaki Matürit mahallesinde yaşamış olan, büyük Türk din bilginidir. Hanefi mezhebinin 3. veya 4. kuşak alimlerinden olan Matüridi, tefsir, kelam, fıkıh ve mezhepler tarihi alanlarında çalışmış, Kitabü't-Tevhid ve Te'vilat eserleri dahil olmak üzere on üç eser vermiştir. Ebu Hanife'nin görüşlerini benimseyen ve onları doğrulamaya çalışan Matüridi, Ebu Bekir el-Cüzcani'nin öğrencisidir. Dini çalışmalar yanında, Aristo'nun mantık çalışmaları gibi felsefi çalışmalar da dahil olacak şekilde pek çok eser incelemiştir.

Maveraünnehir bölgesinde etkili olan Matüridiliğin, İmam Matüridi'nin çalışmalarında akla önem verdiği, akılcı tefsir ve epistomolojik yaklaşıma sahip olduğu ve Türk olduğu için muhafazakâr ulema tarafından dışlandığı ifade edilir. Fakat Matüridilik, Selçuklu döneminde de Osmanlı döneminde de Türklerin inancında etkili olmaya devam etmiştir. Matüridi'nin eserleriyle sunduğu katkı ve Türkleri Matüridilik itikadi mezhebi çevresinde toplamasıyla, akılcılık ve hoşgörüyü Türk din anlayışının temel taşları haline getirmesi, Türk din anlayışı ve dini tarihi açısından önemini gözler önüne sermektedir. Matüridi'nin türbesi Sovyetler döneminde iskana açılarak kaybolmuş, daha sonra İslam Kerimov döneminde 2000 yılında mezarının bulunduğu yere yeni bir türbe ve külliye yapılmıştır. (Kutlu, 2003: 25-27: Özen, 2003: 146-151: Yavuz, 2003: 127-128)

Uluğ Bey

15. yüzyılda yaşamış olan Türk bilgini ve Timurlu hükümdarı Uluğ Bey, aynı zamanda matematik ve astronomi ile ilgilenmiş bir bilim insanı olarak öne çıkmaktadır. Timur'un torunu, Şahruh'un oğlu olan Uluğ Bey, 1411-1447 arası Semerkant merkezinden Maveraünnehir bölgesini yönetti ve Semerkant onun dönemi boyunca bilim, sanat ve edebiyat alanlarında bir merkez haline geldi. Onun döneminde, Semerkant'a başarılı din, bilim, sanat ve edebiyat alimleri davet edilmiştir, Semerkant medresesinde Uluğ Bey de dahil olmak üzere dönemin en iyi bilim insanları ders vermiştir. Semerkant Rasathanesi dönemin en yüksek bilim merkezlerinden biri olmuştur ve Uluğ Bey burada yaptığı hesaplamalarla 'Ziyc-i Uluğ Bey' olarak anılan yıldız kataloğunu hazırlamıştır. Coğrafi keşifler çağında denizcilerin yollarını bulabilmesi için Uluğ Bey'in hazırladığı bu katalog çok büyük önem arz etmiştir ve Uluğ Bey Dünya tarihinin en büyük astronomları arasında sayılmaktadır. Bir bilim insanı olan Uluğ Bey, halkın vergilerini alışılageldiği üzere diğer yöneticilere dağıtmak yerine bilimsel araştırmalara, medrese, kütüphane ve rasathane yapımına harcamıştır. Bunun üzerine, oğlu Abdüllatif isyan etmiş ve diğer yöneticilerin desteğiyle hükümdarlığı babasından alarak ona bir suikast düzenletmiştir. Kurduğu Rasathane de oğlu tarafından yıktırılmıştır. Büyük bir bilim insanı olan Uluğ Bey henüz 55 yaşında iken hayatını kaybetmiştir. (Unat, 2012: 127-129; Balibeyoğlu, 1997: 158-164).

Uluğ Bey'in Semerkant'taki Heykeli (Kaynak: İslam Ansiklopedisi)

7.6. Antidemokratik Neoliberalizm

SSCB'nin dağılması sonrası bağımsız Özbekistan'da ulus-devlet kimliğinin gelişme süreci incelendiğinde, İslam Kerimov'un bağımsızlık olgusunun ön plana çıkarıldığı, Türkçü olmayan, etnisiteyi arka planda bırakan devletçi bir milliyetçilik izlendiği, aynı şekilde İslami kimliğin öne çıkmasını istemeyen ve onun yerine dini alana maneviyat kavramıyla yaklaşan bir politika görülmüştü. Bunların yanında demokrasi ve sivil toplumun gelişmesi gibi unsurlar göz önünde bulundurulmayarak, İslam ya da milliyetçilik gibi kavramları öne çıkarmak isteyen muhalifler tüm diğer muhalif kesim gibi bastırılarak, uzun yıllar süren bir tek adam rejimi izlenilmiştir. Kerimov sonrası ise iktidarı devralan Şevket Mirziyoyev, sistemde büyük bir değişiklik gerçekleştirmemiştir. Post-Sovyetik dönemin konjonktü-

rel gereksinimleri değiştiyse de güçlenen küresel neoliberal ekonomik sisteme uyum sağlanırken, bunu sağlamak adına Batı demokratik modeline uyum sağlama yönünde şekilsel adımlar atılırken esasen demokratikleşme amacı güdülmemiştir. Neoliberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkiyi anlamak, Özbekistan'ın son döneminin ve ilerleyen gündeminin analizini mümkün kılacaktır.

Karl Polanyi, henüz yirminci yüzyılın başında liberal zihin dünyasının kendi gerekliliği olarak demokrasiyi işaret etmesinin anlamsızlığını vurgulamıştı (Polanyi, 2010). İnsanın doğasına aykırı piyasa düzeni eninde sonunda piyasa lehine demokrasiden hızlıca vazgeçecektir. Hiç şüphesiz liberalizmin özgürlükçü felsefi ve politik kaynakları vardır, ancak neoliberal ideolojinin doğuşu bu kaynaklarla mesafesini çoktan almıştır. Özellikle Hayek ve Friedman gibi ideologlar neoliberal amentünün ana hatlarını sunarlar. Bu ideologlar, sanki pazar ve para kendi kendine finansallaşmış gibi pazarın ve ticari ilişkinin kendiliğinden geliştiğine inanırlar. Oysa tüm küresel neoliberalleşme, finans ve devlet yepyeni ve dinamik ilişkinin üretilmesine yaslanır.

Birçok post-Sovyetik ülke otoriter yönetimleriyle küresel neoliberal sistemden payını almak için gerekli tertibatlarını oluşturmuşlardı. Özbekçesiyle *"tanış-biliş"* [torpil] ilişkileri piramidal sistemin özünü oluştururken, anti demokratik ilişkiler ağı düzeni belirler. Sanıldığının aksine neoliberal küreselleşmenin getirdiği zenginlik ne demokrasi getirir ne de halkın eşit yurttaşlar olarak refahını artırır. Özbekistan kapalı Kerimov dönemindeyken, devlet yönetimi bu neoliberalizmden payını yeterince alamamaktaydı. Kerimov'un defalarca deldiği anayasayla 1991'den 2016 yılına kadar sürdürdüğü Cumhurbaşkanlığı süresinde sürdüğü kapalı[16] ve tüm muhaliflere yönelik baskıcı politika, Şevket Mirziyoyev dönemindeki *"açılma"* ile de sürmüştür.

Kerimov'un kendisinden sonrası için hazırladığı Şevket Mirziyoyev ülkesinin küresel neoliberalleşmeden payını alması gerektiği kanısındaydı. Bunun için kendisinin *"reformdan"* anladığı sermaye hareketliliğinin koşullarını oluşturmaktı. *"İnsan hakları ihlalleri"* konusunda ülkesinin geliştiğini göstermek isteyen bir lider portresi çizmektedir.

Mirziyoyev, Anayasa değişiklikleriyle 2040'a kadar görevde kalmayı anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Aslında Özbek anayasası[17] demokrasi ve hukuk vurgusu oldukça yüksek bir söyleme bir sahiptir. Bu bağlamda Özbek anayasasında da geçen *"mahalla"* kurumuna dikkat çekmek gerekmektedir.[18] *"Mahalla"*, devlet tarafından Özbekistan'a *"özgü"* bir sivil toplum kuruluşu olarak tanımlanmaktadır fakat bir yerel yönetim birimi olarak görmek daha doğru olabilir. Aslında geleneksel bir gönderisi olan mahalla [mahalle] kavramının, Sovyet sonrası dönemde, Özbek kimliğinin taşıyıcısı olarak konumu devlet tarafından yeniden saptanmıştır. Mahalle komiteleri başlarına seçtiği *"Aksakal"* (veya Aksakallı) ve kurultayı ile gündelik yaşamlarında küçük sorunlardan başlayarak devletle muhatap olacakları bir mekanizmaya dahil olurlar. Gündelik yaşamdan, kültürel öğelerinin ne olacağı buradan hareketle tayin edilirler. Bu 10000 kişiyi aşkın kooperasyonla devlet demokratik olma iddiasını sürdürmektedir.

Oysa Boris-Mathieu Pétric'in ortaya koyduğu gibi mahalle-

16 Özbek halkı Kerimov'un öldüğünü bile kendi basınından değil zamanının Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı B. Yıldırım'dan öğrenmiştir:https://scroll.in/latest/815515/uzbek-president-islam-karimov-is-critically-ill-says-countrys-government [Erişim 02.05.2023]

17 http://www.uzbekistan.org.ua/en/uzbekistan-en/constitution.html [Erişim 10.05.2023]

18 http://www.uzbekistan.org.ua/en/uzbekistan-en/state-anthem-en/8-novosti/5047-the-mahalla-a-unique-civil-society-institution-in-uzbekistan.html [Erişim 10.05.2023]

ler hem ulusal tahayyülü şekillendirmekte hem de her rejimi tekbiçimlileştirme iradesini vermektedir (Pétric, 2002: 111-112). Sokak isimlerini dönüştüren, çalışma yaşamını düzenleyen ve milli maneviyatı pekiştiren bu kurum Batılı anlamıyla bir sivil toplum oluşumu değildir; aksine devlet iradesini kılcal damarlara kadar indiren bir etki üretmektedir. Her mahalle bir anlamda aksakal'ıyla, reis'iyle kendisine ait bir küçük bir devlet başkanı modeline sahiptir. Zaten yukarıdan icazet alamayanın seçilmesi, atanması ya da işaret edilmesi mümkün değildir. Kurulu devlet hakimiyetinin, işletildiği kurum olarak mahallenin yetkileri genişletildiğinde devlet de yurttaşların her alanını kendi kolonisine dönüştürmektedir. Bu Batı literatüründeki sivil toplum tanımının otonomisiyle doğrudan çelişmektedir. Böylelikle mahalla kurumu geleneksel otorite unsurlarını, çağdaş teknik imkanları ve büyüyen ekonomiyle entegre ederek yeniden hüküm sürmenin en önemli dolayımına dönüşmüştür. Eski şehirlerin mahallelerle *"ahlakı"* milli maneviyata uygun vaziyette tutulurken, yeni şehirlerin finansal getirisi sakinlerine milli maneviyatın dışında durma serbestisi sağlamaktadır. Otoritenin politik baskısıyla, küresel neoliberalizmin getirileri tuhaf bir yan yanalık içerisinde bulunmaktadır.

Wendy Brown 2019 tarihli Neoliberalizmin Harabelerinde kitabında Batı dünyasında küresel olarak yayılan milliyetçi, otoriter, tiranik ve toplum karşıtı bir canavardan söz açar (Brown, 2019). Hâlihazırda, Batı'da yükselen antidemokratik politik kültürün ve antidemokratik yönetim biçimlerinin nasıl toplumsal bağlara saldırdığını ortaya koyar. Buna göre neoliberalizm yapısal olarak antidemokratikleşmeyi geliştirmektedir. Neoliberal ütopya olarak pazarın her yerde olması, yönetim mekanizmalarının sınırlı da olsa demokratik meşruiyet mekanizmalarını aşındırmaktadır. Bu bağlamda, demokratik bir politik kültürü zayıf olan ve gelişkin bir sivil bir toplumu olmayan Özbekistan'ın neoliberal açılımının ülkeye demokrasi ve hukuk sunacağını düşünmek iyimser bir bakış açısı olmaktadır.

7.7. Türkistan'ın Bölünmüşlüğünün Bir Yansıması Olarak Fergana Vadisi Sorunu

Özbekistan'ın ve hatta Türkistan'ın tarihten günümüze kilit bölgesi olarak anılan Fergana vadisi, Sovyet sonrası dönemde çatışmalara ev sahipliği yapması ile uluslararası toplumun gündemine gelen bir yer olmuştur. Bölgenin kilit olması, tüm Türkistan'a ulaşım sağlaması ve fethetmesi zor, güvenliğinin sağlanması kolay olan coğrafi yapısı nedeniyle tarih boyunca fetihlerin ana hedefi, bölgeyi kontrol etmek isteyen güçlerin de hedefi olmasıyla açıklanabilir. Bağımsızlık sonrası dönemde sık sık çatışmalarda gündeme gelen ve Türkistan'ın en önemli sorunlarından olarak ele alınan Fergana Vadisi sorunu, Özbekistan'ın bölgenin hâkim güçlerinden ve nüfuslarından olması bakımından Özbek siyasetini yakından ilgilendirmektedir. Bu bölüm çerçevesinde, Fergana Vadisi sorunun su kaynaklarının paylaşımı, sınır düzenlemeleri, enklav-eksklav yerleşimlerin sorunları gibi ayrıntılarını girilmeyecek, düşünce hareketleri bağlamında Fergana'nın etkisi ve rolü ele alınacaktır.

Fergana Vadisi, Özbekistan'ın doğusunda yer alan verimli ve yoğun nüfusa sahip bir bölgedir. Günümüzde Fergana vadisi bölgesi Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasında paylaşılmıştır fakat paylaşım konusunda sorunlar yaşanmıştır. SSCB'nin dağılması sonrası bölgede çatışmalar meydana gelmeye ve Selefi örgütler yönetim talepleriyle

görünür hale gelmeye başlamışlardır. Ortaya çıkan sorunlar ve çatışma nedeniyle Fergana Vadisi sorunu uluslararası gündemde yer bulmuştur. Radikal hareketlerin güçlendiği, özellikle Taliban'ın ortaya çıkışı sonrası uluslararası terörizm, uyuşturucu ve silah kaçakçılığına ortam sağlamasından endişe edildiği için Fergana bölgesinin istikrar ve barış içerisinde olması, Türkistan'ın istikrarı için önkoşul gibi görülmeye başlanmıştır (Demirci, 2012: 36).

Fergana vadisi su kaynakları nedeniyle oldukça verimli bir alan olup Sovyetler dönemi boyunca pamuk üretiminin gerçekleştirildiği merkezlerden biri olmuştur. Bunun yanında kömür, petrol, doğalgaz ve değerli maden kaynaklarına sahip olması da bölgeyi önemli hale getirmektedir. (Costagne, 1980: 55) Sovyetler dönemi belirlenen sınırlar, SSCB'nin dağılması sonrası taraflar arasında çatışmalara neden olmuş, su kaynaklarının paylaşımı ve bölgenin etnik ve dini kompozisyonu da bu çatışmaların kronikleşmesinde etki sahibi olmuştur. Bu bölüm kapsamında sorunun bölgedeki fikir hareketleriyle bağlantısı, izdüşümü ele alınacaktır.

Fergana Vadisi bölgesi, Rus hakimiyetine geçtikten sonra yatırımın yoğun gerçekleştiği ve sanayileşme anlamında Türkistan'daki en ileri gelen bölge olmuştur. Buna bağlı olarak Cedidciliğin gelişiminde de önde yer almış ve ilk cedid okulları Fergana'da açılmıştır. Bölgede sanayinin gelişmesine paralel olarak kalifiye eleman ihtiyacı ortaya çıkmış fakat geleneksel okullar bu talebi karşılayabilecek kalitede eğitim vermedikleri için cedid okulları açılmıştır. Bu nedenle usul-ü cedid ile eğitim veren okullar en fazla Fergana bölgesinde, sanayi tesislerinin çevresinde olacak şekilde, mevcut bulmuştur (Kydyraliyev, 2001: 45-104).

Basmacı hareketi de Fergana bölgesinde başlamış ve destek görmüş, daha sonra diğer bölgelere yayılmıştır. Buhara gibi daha geleneksel ve muhafazakâr bölgelerin aksine Fergana sanayileşmenin de getirdiği dinamizm ile milliyetçilik ve modernleşme düşüncelerinin daha rahat filizlendiği ve destek bulduğu bir yer olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca dağlık coğrafya, bölgenin izole olmasını sağladığı için her dönemde direnişlerin organize edilmesini kolaylaştırıcı bir etmen olarak ortaya çıkmakta ve Fergana'nın her tür düşünce hareketi için bir sığınak veya yeşerme ortamı olmasını sağlamaktadır (Demirci, 2012: 36).

Basmacılarla birlikte Ruslara karşı mücadele eden Yesevi şeyhi Ebu Muttalib Gatıbaliyev'in liderliğinde kurulan Saçlı İşanlar da Fergana Vadisi çıkışlı bir Rus karşıtı harekettir. Bu hareket daha çok dini karakterde olmuş ve gizli örgütlenme yürütmüştür. 1930'larda İşanlar tarikatının faaliyetleri ortaya çıkarılmış ve 1950'lerde takibata uğramıştır (Canpolat, 2012: 34).

Özbekistan'ın bağımsızlığı sonrası Fergana bölgesi İslamcı muhalefetin yoğun olduğu muhafazakâr bir bölge olarak camilerin ve dini eğitim veren kurumların yoğunlaştığı bir yapıya bürünmüştür (Kanlıdere, 2017: 156). Bu durumun ardında, Sovyetlerin 1979 Afganistan işgaline karşı bölge halkının mücahitlere katılması, Pakistan medreselerinde eğitim görerek radikal akımların güçlenmesi etkili olmuştur (Demirci, 2012). Buna bağlı olarak bölgede, Özbekistan'ın diğer bölgelerinden farklı olarak, Vahhabi sempatisi olduğundan bahsedilebilir. Bölgedeki dengeyi etkileyen en önemli gelişmelerden biri olarak Afganistan'da Taliban rejiminin kurulması zikredilebilir. Afganistan'da radikal rejimlerin kurulması Özbekistan'ın iç istikrarını da etkilemiştir; Fergana vadisinde İslam devleti kurmak isteyen

Özbekistan İslam Hareketi adlı grup, Taliban'a destek için Afganistan'a gitmiş, daha sonra terör faaliyetlerini amaçlarına ulaşmak için bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Özbekistan İslam Hareketi, El-Kaide ile ilişki içerisinde olması, silah ve uyuşturucu ticareti ile ilişkilendirilmesi ve terör faaliyetlerinde bulunması ile yönetimin dikkatini çekmiştir (Tamçelik ve Düğen, 2014: 4376). Bunun üzerine Özbekistan hükümeti, bölgenin istikrarını sağlamak için Fergana vadisindeki örgütlere yönelik baskı uygulamış, bu da Hizb'üt-Tahrir (İslam Kurtuluş Partisi) gibi örgütlerin de radikalleşmesine sebebiyet vermiştir (Kanlıdere, 2017: 158). 1999 yılında Taşkent'te Kerimov'u hedef alan bir bombalı eylem düzenlenmesi üzerine radikal akımlara karşı daha sert tedbirler alınmış ve Özbek yönetimi daha otoriter bir siyaset izlemeye başlamıştır.

1999-2000 Batken olayları kimliklerin ayrışmasına neden olmuştur; Özbekistan İslam Hareketi'nin Kırgızistan'daki Özbek çoğunluğa sahip Batken'i işgal etmesi, Fergana kaynaklı terör oluşumlarının tüm bölge ülkeleri ve istikrarını tehdit ettiğini göstermiştir. Özbekistan İslam Hareketinin Tacikistan'ı da sığınak olarak kullanması, bölgedeki ülkeler arasında güvenlik sorunlarına neden olmuştur. 1992-1997 iç savaşı sonrası Tacikistan'ın İslamcı bir yönetime sahip olması ve bölgedeki radikal oluşumları desteklemesi, bu yıllardan sonraki olaylarda hep tekrar eden bir durum olacaktır. Ayrıca bölgeden kaynaklanan sorunlara artık devletlerin ulus-kimlikleri çerçevesinden yaklaşmasına yol açarak sorunun etnikleşmesine de etkide bulunmuştur. Sovyetler döneminde kaynakların ortak kullanımına dayanan Fergana'daki yaşam, ulus-devletleşmeyle birlikte etnik kimliklerin önem kazanmasına dönüşmüş, 1990'ların sonu itibariyle de etnik kimlikler ayrışarak Fergana'da etnik kimlikler arası çekişme ortaya çıkmıştır (Joldoshov, 2019: 310).

Fergana'da ortaya çıkan 2005 Andican olayları, Özbekistan'ın bir İslamcı gruba yönelik kovuşturması sonrası hapishanenin isyancılar tarafından işgal edilmesiyle başlamış ve Özbekistan'ın sert müdahalesiyle devam etmiştir. Bölgedeki ülkeler arasındaki gerginliği artırmasının yanında bu olayda Özbekistan'ın ortaya çıkan ayaklanmaları sert önlemler alarak bastırmasına ABD'den gelen eleştirilerden sonra, Özbekistan ABD ile ilişkilerine mesafe koyarken, Rusya ve Çin ile ilişkileri geliştirme eğilimine girmiştir (Demirci, 2012: 57). Fergana vadisinde etnik gruplar arasındaki çatışmalar 2005 Lale Devrimi ve 2010 Gül Devriminde Kırgızistan sınırları içerisinde etnik çatışmalar şekilde gelişmiş, çoğunluk grupların azınlıklar üzerinde baskı uyguladığı yeni olaylar yaşanmıştır. Fergana bölgesinde farklı etnik grupların bir arada yaşaması, sınır sorunları, kaynak paylaşımı sorunları bölgedeki radikal örgütlerin varlığı ve destek sahibi olmaları da göz önünde bulundurulduğunda, çatışma potansiyeli yüksek hale gelmektedir.

19. yüzyılın sonundan itibaren Türkistan'da Rus baskısının ve daha sonra SSCB yönetiminin görülmesine tepki olarak, Deobandi medreselerine eğitim için giden Ferganalı din alimleri bölgeye farklı İslam yorumlarının gelmesine ön ayak olmuştur. Vahhabilik ve Selefilik gibi anlayışlardan etkilenerek bölgede geleneksel tasavvufa dayalı ve insan merkezli İslam anlayışı yerine katı, Arap tarzı anlayış hâkim olmaya başlamıştır (Canpolat, 2012: 139-140). SSCB'nin dağılması sonrası ise İran, Pakistan, Suudi Arabistan gibi ülkeler Türkistan bölgesinde etkilerini artırma arayışına girmiş, Afganistan başta olmak üzere bölgede etkilerini göstermişlerdir. Tacikistan iç savaşı da bu kapsamda değerlendirilebilir. Afganistan'a ABD müdahalesi ve Taliban'ın

gelişmesi, Afganistan'a komşu konumuyla Fergana Vadisini etkilemiştir. Vahhabilik hareketi Türkistan'da en yoğun olarak Fergana Vadisinde yer bulmuş, Suudi Arabistan'ın da desteğiyle bölgede radikal oluşumlar hâkim olmuştur. (Canpolat, 2012: 139-142). Vadi ülkelerinden Özbekistan da bu kapsamda radikal hareketlerden etkilenmiştir.

Fergana Vadisi sorunu, bölgenin karışık etnik yapısı, komşu devletlerin sınır ve su gibi sorunlar nedeniyle birbirleriyle bölge üzerinde çatışmaları, nüfusun işsizlik ve eğitimsizlik nedeniyle köktenci örgütlere katılımının daha yüksek olması, Vahhabiliğin etkisiyle radikalleşmenin yoğunluğu, bölge ülkelerindeki özellikle Afganistan, gelişmelerden etkilenmeleri ve Pakistan, İran, Suudi Arabistan gibi aktörlerin olumsuz etkileri nedeniyle çatışmalı bir yapıya sahiptir. Arka planı Sovyet işgaline karşı gelişen milliyetçi, bağımsızlıkçı direniş olmasına rağmen Afganistan olayları sonucu günümüzde radikalliğin yer edindiği bir yapıya büründüğü gözlemlenebilir.

SONUÇ YERİNE

Özbekistan fikir coğrafyasını incelemek, 20. yüzyılda Rus etkisiyle belirlenmiş etnik sınırların ötesine geçerek uzun soluklu ve geniş ölçekli bir araştırmayı gerekli kılar. Zira, bölgede ulus-kimliklerin inşasının öncesine giden, Türkistan ölçekli bir analiz gerçekleştirilmeden, yakın dönem kimlik oluşumlarının kavrayışı da gerçekçi olmayacaktır. Bu nedenle bu bölüm kapsamında Özbekistan fikriyatının anlaşılması için uzun soluklu bir izlenim takip edilmiş, bu izlenimin çerçevesi de Türklük, Turancılık, çerçevelerinden gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, modern Özbek kimliğinin fikirsel muhteviyatının kapsamlı analizi hedeflenmiştir.

Özbek kimliğinin ve fikri hayatının bir yansımasının çıkarılmasında takip edilen izlek, Türkistan'da Hanlıklar şeklindeki siyasi yapının getirdiği parçalı durumun daha ortak özellikler taşımaya başladığı veya ortak reflekslerin ortaya çıktığı dönem olarak Rus etkisinin başlamasına götürülmüştür. Bu dönemle birlikte, Türkistan'ın ötesi sayılabilecek fakat Türk dünyasının içinden bir tepki, Gaspıralı İsmail Bey inisiyatifiyle başlamış olan Cedid hareketidir. Dönemselleştirmenin ilk ayağı olarak ele alınan Cedidcilik, Türkçülük ve İslam'ı içeren, Rus etkisindeki Türk-İslam toplumunun milli birlik kurması yönünde bir hareket olarak ele alınmıştır. Aydınlanmanın izlerini taşıyan ve milliyetçiliğin ilericiliğini içeren hareket, eğitimin modernleşmeci etkisini göz önüne alarak Türk toplumunun öncelikle eğitim alanından başlayarak çeşitli alanlardaki yenilikçi hareketlerle modernleşmesi ve milli karaktere bürünmesini amaçlamıştır. Bu hareketle birlikte, bölgedeki milliyetçi uyanışı da 19. yüzyıl sonuna tarihlemiş olarak, milliyetçiliğin bu dönemden itibaren kısıtla da olsa Türkistan coğrafyasında etkisinin olduğu görülmüştür.

Cedid hareketinin incelenmesi, Türkistan'da fikir hayatında önceki yüzyıllarda etkisini sürdürmüş olan Kadimci geleneğin de ele alınmasını zorunlu kılmış, bu hareketin Abdullah Han döneminden itibaren içe kapanan ve dogmatikleşen yapısı sonucu bölgenin fikri canlılığı ve medreselerin eğitim kalitesinin düştüğü tespiti ile Cedid hareketinin bunun sonucu olarak ortaya çıkışı ele alınmıştır. Bu iki fikir hareketi arasındaki rekabetin, iktisadi, siyasi ve kültürel Rus hegemonyasının başlaması tehlikesine karşı dahi birleşememiş olduğu tespiti, 20. yüzyıl boyunca sürecek milli ve bağımsızlaşma mücadelelerin başarısızlığının arkasındaki nedenlerden biri olarak da ele alınabilir.

Bölgede Rus etkisinin başlaması ve giderek hâkim konuma yükselmesi, Türkistan'ın birliğini savunanlar arasında bir bölünmeye de neden olmuş ve Cedidcilerin bir kısmı Bolşevizm içerisinde ideallerine ulaşabileceklerine inanırken, başka bir kısmı ise Rus hakimiyetine karşı mücadeleyi sürdürmüştür. Rus etkisine karşı, Enver Paşa'nın da destek verdiği Basmacı hareketinin ele alınışının gösterdiği üzere, Türkistan'ın milli bağımsızlığına yönelik hareketler Rus hakimiyetinden sonra da devam etmiştir.

Bu dönem fikirsel hayatının izlenmesinde Sultan Galiyev'in fikirleri Bolşevizmin içinden gelip, Müslüman-Türk halkların sömürgeleştirildiği yaklaşımıyla hareket ederek bağımsızlıklarını savunduğu noktaya geçilmiştir. Tüm bu bağımsızlıkçı hareketlere karşı ise Sovyet Rusya'sının tutumu, pan-Türkizm ve pan-İslamizmi engellemek üzere kurulu olmuş ve Türkistan'ın bölgelere bölünerek ayrı birimlerde ayrı kimlikler oluşturulması politikasının uygulanışı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Mominov üzerinden yapılan incelemenin gösterdiği üzere, Cedidcilik gibi milli bağımsızlığı amaçlayan hareketlerin yanlış bilinçle suçlanarak, Sovyet fikriyatı içerisinde fikirsel ve siyasal birlik amaçlanmıştır. Fakat bunun ötesinde, Türkistan'ın birliğinin önüne geçecek etnik milletleştirme politikaları izlenmiştir.

Etnik kimlikleştirme politikalarının sonucu, Sovyetler Birliğinin dağılması sonrası dönemde, Türkistan'daki her bir birimin ayrı ulus-devletleşme yolunda bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle nihayete ermiştir. Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası Kerimov döneminde ulus-devlet kimliği inşasıyla başlayan süreç, bu arka plan üzerinden okunduğunda anlam kazanmaktadır. Devlet milliyetçiliği üzerine kurulu, pan-Türkizm ve pan-İslamizm'den uzak duran, İslam'ı maneviyat üzerinden sınırlı şekilde kabul eden bu kimlik algısı, geride bıraktığı yüzyılın fikirsel hareketlerinin bir sonucu gibidir.

Özbekistan'ın milli kimliğini seçici bir tarihsel anlatıyla Timur döneminin altın çağ olarak belirlenmesi üzerine kurgulaması da güncel Özbek milliyetçiliğinin otantik kimlik yaratma çabası olarak okunmalıdır. İnşa edilen modern milli kimlik, muhalifleri dışladığı gibi radikal akımlara karşı tavır alışıyla da şekillenmiştir. Bu durum özellikle Fergana Vadisi sorununda gün yüzünde çıkmış, bölgenin çatışmalara yol açan karışık yapısı radikalizme de sığınak olmuş, Özbek kimliğinin din unsurunu güçlendirme yönünde talepler taşımıştır. Demokratik bir tarihsel arka plana sahip olmayan Özbek siyasal yaşamı, Fergana Vadisi sorunun da getirdiği savunmacı refleksle otoriter siyaseti benimseyerek, Kerimov sonrası dönemde de bu izlekte devam etmiştir.

Fikir hayatının siyasetten ve tarihten bağımsız okunamayacağı anlayışıyla yola çıkılmış olan bu bölümde, Özbekistan fikri hayatının Türkistan çerçevesinde ve Türklük,

milliyetçilik, bağımsızlık hareketleri üzerinden bir okuması amaçlanmıştır. 19. yüzyıl sonundan itibaren etkili olan hareketlerin, günümüz Özbekistan fikriyatı ve kimliği üzerindeki etkileri takip edilmiş ve sonuçları sadece Özbekistan değil, tüm Türkistan coğrafyası açısından geçerli olabilecek çıkarımlara ulaşılmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Abashin, S. (2012). Nation-construction in post-Soviet Central Asia. In M. Bassin & C. Kelly (Eds.), Soviet and Post-Soviet Identities (pp. 150-168). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511894732.012

Akyol T. (1993), Cedidçilik, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt VII. İstanbul.

Anderson, B. (1991), Imagined Communities (London: Verso).

Andican A. (2003), Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, İstanbul: Emre Yayınları

Anthony, D. S. (2017), Etno-sembolizm ve milliyetçilik, İstanbul: Alfa.

Aşirov, T. & Arıcan, O. (2020). A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat. Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi , 1 (1) , 101-114 .

Balibeyoğlu, L. (1997). Büyük Türk Astronomu: Uluğ Bey. Bilig, 6.

Bell, J. (1999). Redefining national identity in Uzbekistan: symbolic tensions in Tashkent's official public landscape. Ecumene, 6(2), 183–213.

Bıçak, A. (2005). Türk düşüncesi araştırmalarında yöntem sorunu ve devlet. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 59-78.

Bıçak A. (2010), Türk Düşüncesi 1. Kökenler, İstanbul: Dergah.

Bıçak A. (2013), Türk Düşüncesi 2. Kaygılar, İstanbul: Dergah.

Brown, W. (2019). In the Ruins of Neoliberalism, The Rise of Antidemocratic Politics in the West, New York: Columbia University Press.

Bolay, M. N. (1988). İbn-i Sina. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Gülboy, B.S. ve Güzel, S. (2023). Savunma ve Yayılma Paradoksu Çerçevesinde Rus Çarlığının Emperyal Jeopolitiği, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.

Canpolat Z. (2012). Avrasya'da yeni bir bölgesel güvenlik sorunu olarak Fergana Vadisi (Etnik çatışmalar ve terörizm ekseninde), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Charles R. (1962). L'étoile rouge contre le Croissant, Paris: Calmann-Levy.

Celal, V. (2019). Çağdaş Düşünür İbrahim Mominov'un İlmî Faaliyetleri, Özbekistan-SSCB Dönemi. Ankara: Araştırma Yayınları.

Costagne J. (1980), Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi, çev. R. Uzmen, Orkun Yayınevi.

Demirci L. (2012). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın kesişimindeki sorunlu Vadi: Fergana. Savunma Bilimleri Dergisi, 33 - 69.

Donuk, A. (1992). Basmacı Hareketi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt V, İstanbul, 107-108.

Eroğlu N. (2013). Ütopyalar Işığında Gaspıralı'nın Darürrahat Müslümanları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Fanon F. (2002). Les damnés de la terre, Préface de Jean-Paul Sartre (1961), Préface de Alice Cherki et postface de Mohammed Harbi, Paris: La Découverte.

Gaspıralı İsmail (2003). Seçilmiş Eserler, Cilt 1, Roman ve Hikâyeler, haz. Y. Akpınar, B. Orak, Nazım Muradoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Gaspıralı İsmail (2004). Seçilmiş Eserler, Cilt 2, Fikrî Eserler, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Gaspıralı İsmail (2008). Seçilmiş Eserler, Cilt 3, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Gaspıralı İsmail (2018). Seçilmiş Eserler, Cilt 4, Eğitim Yazıları (Usul-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları), haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Galiyev, S. (2006). Bütün Eserleri, çev. S. Gürses, İstanbul: İleri.

Gömeç, S. Y., Fidan, A. G. (2022). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 4, 749-776

Gürbüz Y. (2019). Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 19(2), 277 - 301.

Hanks, R. (2007). Dynamics of Islam, identity, and institutional rule in Uzbekistan: Constructing a paradigm for conflict resolution. Communist and Post-communist Studies - Communist Post-Communist Stud. 40. 209-221.

Hayit, B. (1987). Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu. Ondokuz Mayis University Journal of Education Faculty , 2 (1) , 21-32.

Jalalov, V. (2010). 'İ.Mominov ve felsefi çalışmaları (SSCB dönemi)'. Gazi Türkiyat, 1(7), 3-13.

Joldoshov, A. (2019). Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunların. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 19/2, 303-326.

Kakınç, H. (2003). Sultangaliyev ve Millî Komünizm. İstanbul: Bulut.

Kanlıdere, A. (2021). İdil - Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik, İstanbul: Ötüken.

Kanlıdere A. (2017). Özbekistan Cumhuriyeti, Bağımsızlıklarının 25.Yılında Türk Cumhuriyetleri, eds. Abdulvahap Kara ve. Fahri Solak, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No.23.

Kant, I. (2000). " *'Aydınlanma Nedir?' sorusuna Yanıt*". Çev. N. Bozkurt, Toplumbilim, Sayı 11 (Aydınlanma Özel Sayısı), 17-21.

Kaya, B. & Kushmuratov, S. (2020). Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Behbudi'nin Rolü. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (16) , 16-27.

Kaya, M. (1995). Fârâbî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 12, 162-163.

Keane J. (2021). Yeni Despotizm, çev. İ. F. Çekem, İstanbul: İletişim.

Keklik, N. (1981). Türk Filozofu İbn Sînâ (980-1037), Hayatı ve Eserleri. Felsefe Arkivi, 1-53.

Kedourie E. (1960). Nationalism. London: Hutchinson&Co.

Kırımlı, H. (1996). Gaspıralı, İsmail Bey. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt XIII. İstanbul.

Komilovna, I.K. (2022). Ibrahim Muminov's Scientific and Philosophical Heritage and Subjective Approaches to His Scientific Activity Under theRule of the Former Ideology. International Journal on Integrated Education, vol. 5, no. 6, 556-559.

Kurt, G. (1989). Ali Şir Nevai. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 449-453.

Kutlu, S. (2003). Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Maturidi. Dini Araştırmalar, C.5, s.15, 5-28.

Kydyraliyev, D. (2001). Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lenin, V. İ. (1992). Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı, 8. Baskı, çev. M. Erdost, Ankara: Sol.

March, A. (2002). The Use and Abuse of History: 'National Ideology' as Transcendental Object in Islam Karimov's 'Ideology of National Independence'. Central Asian Survey. 21. 371-384. 10.1080/0263493032000053190.

March, A. (2003). State ideology and the legitimation of authoritarianism: The case of post-Soviet Uzbekistan 1, Journal of Political Ideologies, 8:2, 209-232.

Mominov, T.A. (2022). *"İbrahim Mominov As The Founder of The Modern Uzbek School of Philosophy"*. Current Problem in Modern Science, International Scientific and Current Research Conferences, Chicago, 152-154.

Salih, M. (2002). Yolnâme, Özgürlük Mücadelesi, çev. M. Özbek, İstanbul: Ötüken.

Özcan A. (2020). Mir Said Sultan Galiyev. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt XXX, Ankara, 130-132.

Özen, Ş. (2003). Maturidi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 28.

Öztürk, G. (2016). Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri. İletişim Çalışmaları Dergisi, 2 (1) , 95-115.

Pétric, B. (2002). Chapitre 5. Le quartier ou mahalla : lieu du nouvel imaginaire national. Dans:, B. Pétric, Pouvoir, don et réseaux en Ouzbékistan post-soviétique (pp. 107-118). Paris cedex 14: Presses Universitaires de France.

Polanyi, K. (2010). Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.

Ricœur, P. (1988). L'identité narrative. Esprit (1940-), 140/141 (7/8), 295-304.

Robinson, F. (1986). 1500'den Bu Yana İslam Dünyası. Çev.Mete Tuncay. İstanbul: İletişim.

Smith, A.D. (2017). Etno-sembolizm ve Milliyetçilik. İstanbul: Alfa.

Stalin J. (2003). Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm. Eriş Yayınları.

Stalin J. (2012). Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu. Sol ve Onur Yayınları.

Sümer, K.K. (2012) Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Harekete, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, 231, Aktaran: Soyuçok, M. (2019) Usül-i Cedit'te Okuma Yazma Öğretimi, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1.)

Şafakcı, İ. (2014). XIX. Yüzyılda buhara medreseleri. Turkish studies (elektronik), 9(4), 1049 - 1059.

Tamçelik, S., Düğen, T. (2014). Fergana Vadisindeki çatışmanın etnisite, su ve terör boyutu ve bununla ilgili çözüm arayışları, II. Uluslararası Davraz Kongresi, Süleyman Demirel Üniversitesi Isparta, 4351-4389.

Türkyılmaz, S. (2013). İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı. Doktora Tezi, Danışman Yavuz Akpınar, Ege Üniversitesi, İzmir.

Unat, Y. (2012) Uluğ Bey. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 42.

Vambery, A. (1993). Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, haz. A. Özalp, İstanbul: Ses.

Yakıt, İ. (2017). Biruni'nin etnik mensubiyeti hakkında tartışmalar. Türk Dünyası Araştırmaları,116, 9-22.

Yavuz, Y.Ş. (2003). Maturidiyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 28.

Yedi İklim, İhsan Işık / Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi, sayı: 167-168, Şubat-Mart 2004, (2. bas. 2009)

Yıldız, V. (1998). Sultan Galiyev Üzerine, Teori Dergisi, 1998.

Yılmaz, S. (2021). Önsöz, Özbekistan, ed. Salih Yılmaz, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını.

Zarcone, T. (2021), Yasak Kent Buhara 1830-1888, çev. A. Berktay, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2021.

8.
BÖLÜM

KENT, KIR VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

Prof. Dr. Aslı AKAY
Ar. Gör. Didem ÖZAY KÜÇÜK

SEKİZİNCİ BÖLÜM
KENT, KIR ve İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

Aslı AKAY[1]
Didem ÖZAY KÜÇÜK[2]

Giriş

"Özbekistan, antik şehirler ülkesi, eski insan kültürünün beşiği. Bu topraklar ve insanları binlerce yıldır Doğu ile Batı'yı, Kuzey ile Güney'i birbirine bağlayarak yaşar. Topraklarından geçen kervan yolları, Büyük İpek Yolu'nun ana geçiş yollarıdır. Bu ülke Dünyayı tek, bilinir ve uzağı yakın, insanları birbirine kavuşturmuştur. Özbekistan'ın tüm halkların ve ulusların tarihini özetleyen, sanki büyük bir sihirli aynadaymış gibi, birçok neslin kat ettiği yolu sayfalarına yansıtan uzun bir şehir tarihi vardır. Burası dünyanın en eski şehirleri olan Taşkent, Semerkant, Buhara, Hive, Nurata, Şehrisabz, Kokand, Tirmiz şehirlerinin anayurdudur (Saidmurodov, 2023: 2)".

Doğu'nun gizli kalmış bir hazinesi olarak adlandırılan Özbekistan'a ilişkin Saidmurodov'un bu sözleri, kadim Özbek kentlerinin eşsiz özelliklerine ilişkin ipuçları vermektedir. Özbekistan, zengin tarih ve kültürel gelişmelere sahip eski uygarlıkların ülkesidir. Antik çağ ile çağdaşlığın ve doğu estetiğinin uyumlu birleşimi kolayca görülmektedir. Dünyanın en eski şehirleri ve Türkistan'ın görkemli imparatorluklarının görkemli başkentleri bu topraklarda yüzyıllardır korunmuş bir şekilde yer almaktadır. Yüzyıllar boyunca bu ülke, Pasifik Okyanusu'ndan Akdeniz'e yayılan antik kervan yolunun yani, Büyük İpek Yolu'nun kavşağı ve merkezi görevini görmüştür. Bu antik kervan yolları Çin İmparatorluğu sınırlarına ulaşan ilk Avrupalı olan Venedikli tüccar Marco Polo tarafından ilk kez *"ipek yolları"* olarak adlandırmış, *"Büyük İpek Yolu"* terimi, 1877'de Alman araştırmacı Ferdinand Richthofen tarafından Çin adlı eserinde sözlüğe dahil edilmiştir. Büyük İpek Yolu, sadece Doğu'yu Batı'ya bağlayan bir ticaret köprüsü olarak varlığını sürdürmekle kalmamış, Timur'un kurduğu İmparatorluğa ev sahipliği yapan bu topraklar birçok seçkin bilim adamı, sanatçı ve edebiyatçı yetiştirerek Türkistan tarihini de zenginleştirmişler ve birikimlerini uzak diyarlara da aktarmışlardır (Saidmuradov, 2023; Nashriyoti, 2018: 6-7).

İnsanlığın tarihsel gelişiminin, birliğe ve kültürel değerlerin değiş tokuşunu sağlayan mükemmel bir rota olan bu kıta-

1 Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi ve Kent, Çevre ve Yerel Yönetim Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü.

2 Araştırma Görevlisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

lararası ticaret yolu, Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlamak için kullanılmış ve antik Roma'dan Japonya'nın eski başkenti Nara'ya kadar uzanmıştır. Bu yol, hiçbir zaman tek bir yol olmamış, büyük bir ağacın tacı gibi dallanan çeşitli yan yolları içermiştir. Asya'yı doğudan batıya geçen ana yollardan biri, eski Çin'in başkenti Chanyan'da başlamış ve kuzeybatı sınırlarına kadar devam etmiştir. Tanrı Dağları'ndan sonra kervanların bir kısmı Fergana Vadisi ve Taşkent vahasından geçerek Semerkant, Buhara ve Harezm'e kadar uzanmıştır. Taşkent, Büyük İpek Yolu üzerindeki en büyük ticaret merkezlerinden ve en önemli kavşaklardan biri olmuş, 1994 yılında da Semerkant "Büyük İpek Yolu'nun Rönesansı" olarak ilan edilmiştir (Nashriyoti, 2018: 6-7).

Bu bölümün konusunu oluşturan ülkenin kentleşme süreci, konut olgusu, afetselliği ve özellikle iklim değişikliği konusu, diğer sektörlerle etkileşim içinde, bütüncül bir şekilde ele alınmıştır. İnsanlık tarihinde birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış kadim şehirleri ile Özbekistan'ın planlama ve yerleşimler süreci değerlendirilmiştir. Dünya üzerinde 2500 yıllık şehirlerin ana yurdu olan Özbekistan'ın diğer tarihi mirasa sahip olan yerleşimlerden ayrılan en önemli özelliği bu mirasın büyük ölçüde korunarak günümüze kadar gelmiş olmasıdır.

Özbekistan'ın karşıtlıklar içeren doğası, sıcak çölü, denize kıyısı olmayan toprakları ve binlerce yıldır korunan mimarisi büyüleyicidir. Medreselerin kemerli yapıları, minarelerin siluetleri ve kadim güzelliğin ve ihtişamın yansıması olan devasa turkuaz kubbeler birçok Özbek kentinin eşsiz peyzajını oluşturmaktadır. Bu somut miras, atalarından gelen somut olmayan kültürel miras ile birleşince Özbek halkının kültürü, şarkıları, dansları, sanatı, adetleri, ülkemiz ile çok benzeşen gelenek ve görenekleri ile bir mozaik oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında Özbekistan'da Ağustos 2022 tarihinde yapılan alan araştırmasında Taşkent, Semerkant, Buhara, Urgenç ve Hive kentlerinde yapılan incelemelerde de yerinde bu eşsiz özellikler bölüm yazarlarından olan Aslı Akay tarafından fotoğraflanarak metin içinde ilgili yerlerde kullanılmış, İpek Yolunun ve medeniyetlerin gelişim süreçleri değerlendirilmiştir. Kızılkum'un eşsiz güzelliği gündoğumu ile gözlemlenmiştir. Kentleşme süreçlerine yön veren kurum ve kuruluşlarla, bu alanda yer alan özel sektörle yapılan toplantılar ve alanda yapılan değerlendirmeler doğrultusunda bu kadim yerleşimler ve toplumsal özellikler sentezlenerek ortaya konulmuştur.

Özbekistan'ın mimaride, inşaat sektöründeki kadim başarısı, günümüze yansıyarak ulusal ekonominin ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümünde de önemli bir rol oynamaktadır. Nüfusun yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sanayi, ulaşım ve diğer üretim alanlarındaki tüm olumlu değişiklikler doğrudan inşaatla ilgilidir. Son yıllarda Özbekistan'da inşaat sektörü ekonominin önde gelen sektörlerinden biri haline gelmiştir. Yıllar içinde birçok modern konut binaları, meslek yüksekokulu ve lise, üniversite, klinikler, hastaneler, kırsal tıp merkezleri, bankalar, oteller, endüstri tesisleri, yapılar, yollar ve köprüler inşa edilmiştir.

Bu gelişmeler Emir Timür'un *"Gücümüzden şüphe ediyorsanız, inşa ettiğimiz yapılara bakın"* sözlerinin bugün de geçerliliğini yitirmediği anlamına gelir. İnsanlığın yarattığı nadir eserlerin en uzun ömürlü olanlarından biri mimari anıtlardır. Özbek halkının ataları da dünya mimarisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Buhara'daki Samanid Türbesi, Chor-Bakr Mimari Topluluğu, Labi-khovuz Mimari Kompleksi, Ark Kompleksi, Kalon Minaresi, Semerkant'taki Mavi Saray, Registan Mimari Kompleksi, Gori

Amir Mimari Kompleksi, Bibi Hanım Cami Kompleksi, Hive İçhan, Dışhan Kale Kompleksleri ve yapıları, medreseleri, camileri, Şehri-şebz'daki Aksaray ve diğer anıtlar, Taşkent'teki Kokaldosh, Abdulkasim Medresesi-anıtları, Han'ın Kokand'daki Khudoyorkhan Sarayı'nı örnek olarak vermek mümkündür. Atalarının tarihi geleneklerini sürdüren Özbek mimarlar tarafından son yıllarda inşa edilen birçok mimari örnek vardır. Taşkent'teki Oliy Meclisi binaları, Emir Timur Tarihi Devlet Müzesi, Cumhurbaşkanı'nın ikametgahı, Taşkent Şehir Konservatuvarı, Taşkent İş Merkezi, birçok otel ve diğer binalar yeni dönem yapılar arasında yer almaktadır. Ayrıca kentlerin artık yeni ev sahiplerini, yüksek katlı lüks siteler, residanslar, spor salonları, kapalı pazarlar, konut binaları, liseler, kolejler, yüksek öğretim kurumları, modern caddeler ve meydanlar, sokaklar ve parklar oluşturmaktadır. Bu tür modern yapıları gerçekleştirirken uzmanların sadece günümüz teknik bilgi ve becerileri değil, aynı zamanda sahip oldukları tarihsel kadim bilgiyi, ulusal deneyimlerini de eserlerine yansıttıkları görülmektedir (Obidovich, 2022).

Kadim Özbekistan kentlerinin kendilerine özgü durumu, var oldukları dönem boyunca aynı konumda gelişmiş olmalarıdır. Bunun sonucu, *"çok katmanlı"* bir kentsel planlama kültürü ortaya çıkmaktadır. Kentlerin tarihî alanlarında yeni inşaatlar gerçekleştirilirken, yeni yapıların eski mekânları *"gölgelemesi"* veya bunları bir nevi *"yutması"*ndan kaçınmak zorunlu olmaktadır. Bu nedenle her duruma, o belirli alanın genel görünümü ve anıtların hacmi gibi koşullarına uygun bir çözüm bulunması, yeni yapıların ayvan galerileri (teraslar) ve *"keliya"*larla (hücreler), arka bahçelerle tasarlanması gerekmektedir. Aksi halde, Taşkent'in Çarşı Mahallesinde yer alan tarihi Hoca Alambardar Camisi gibi çevresinde yer alan beş ile dokuz katlı konut yapıları tarafından *"yutulabilmektedir"*. Günümüzde, tarihî anıtların restorasyonu yapılırken veya yeniden inşa edilirken, tarihin ve geçmişteki mimarların kullandığı yapı yöntemleri ile yapı malzemelerinin içerik ve yöntemlerinin incelenmesi ve araştırılması çok önemlidir. Her birinin kendine has bir tarihî ve geleneği vardır. Özbek kentlerinin büyük bir bölümünü oluşturan tarihi dokuda yer alan yapıların restorasyonu için en uygun yöntemler bulma konusunda yoğun araştırmalar yapılmasına karşın, eski yapıların dış cephe süslemelerinde kullanılan sırlı kaplamalardan kaybolanların yerine aynısını koyabilmek için tam bir çözüm henüz bulunamadığı gibi tuzlu yeraltı suyu sorununun da çözülemediği ifade edilmektedir. Dolayısıyla, kentlerde en öncelikli sorunlar arasında sadece herhangi bir yapının yaşının belirlenmesi değil, inşaat tekniklerinin ve inşaat malzemelerinin üretim yöntemlerinin ve yapıların nasıl inşa edildiğinin de araştırılması öne çıkmaktadır. İnşaat teknikleri ve özellikle killi toprak, tuğla ve ahşap oymalar gibi malzemeler, gerek tarihî anıtların restorasyonunda yardımcı olmakta, gerekse çağdaş yapılarda kullanılabilmektedir. Özbekistan'daki mimarlık anlayışının kendine özgü karakteristiği bulunmakta ve günümüz mimarları, geçmişte mimarlığın incileri sayılan ünlü yapıları gerçekleştiren üstadlarının geleneklerini benimsemekte ve sanatlarını, becerilerini en parlak şekilde günümüze uyarlamakta ve aktarmaktadırlar (Madaminov, 2008).

Madaminov (2008) tarafından günümüz kentleşme süreçleri değerlendirilirken Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Karimov'a referansla tarihi yapının önemli ölçüde korunarak restorasyonlarının yapıldığını, 2001 yılında yürürlüğe giren *"Kültürel ve Tarihî Mekânların Korunması ve Kullanı-*

mı Kanunu" ile tarihi kentlerdeki restorasyon ve koruma amaçlı imar planlarının gerçekleştirilmesine de imkân sağlandığı şu şekilde özetlenmiştir:

"Bağımsızlık yıllarında, Cumhuriyetin bu topraklarda doğmuş olan Cumhurbaşkanı İslam Karimov'un desteği ile dünya çapında bir öneme sahip tarihî anıtların restorasyonu ve korunması amacıyla çok önemli işler yapılmıştır. Hiva'daki "khan-kala" ile Buhara, Semerkant ve Şehr-i Sebz'in tarihî merkezleri, Dünya Kültürel Miras Listesi'nde yer almaktadır. Çeşitli kentler örnek olarak gösterilebilir. Hiva ve Buhara kuruluşlarının 2500. Yılını kutladılar. Termez, Şehr-i-Sebz ve Karşi 2700, Semerkant 2750 ve Margilan 2000 yıllık kentlerdir. Tüm bu yerleşimlerde önemli ölçüde değişiklikler yaşanmış, hepsinin tarihî ve kültürel anıtları büyük çapta restorasyon görmüştür. Ayrıca, yeni ve çağdaş kentlerde de yapımlar sürmektedir. Modern yapıların, tarihî mekânların ve yapı gruplarının genel görünümünü bozmamasına özellikle dikkat edilmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nin 2001 yılında yürürlüğe konan Kültürel ve tarihî mekânların korunması ve kullanımına ilişkin Kanun, tarihî ve kültürel anıtlardan yararlanılmasına ve bu mirasın korunmasına ilişkin evrensel koşulları sağlayacak yasal temeli oluşturmaktadır. Bu yasal direktifler ve devletin en üst kademesinden gelen yaratıcı öneriler, tarihî kentlerde çok büyük imar çalışmalarının yapılmasını olanaklı kılmıştır".

8.1. Türkistan Coğrafyasında Özbekistan Kentlerinin Durumu

Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile birlikte oluşturdukları Türkistan coğrafyasının kalbidir ve Türk devletleri arasında bir bağlantı görevi görmektedir. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte bağımsızlık sürecinin başında Türk cumhuriyetleri düzensiz kentleşme eğilimleri yaşamış ve büyük şehirler de dahil olmak üzere kalkınma stratejileri ve politikaları da daha fazla çeşitlilik göstermiştir. Bölge ülkeleri, demografik profillerine, yerleşim şekillerine, kaynaklarına ve sosyo-ekonomik koşullarına bağlı olarak farklı kentleşme, ekonomik ve mekansal kalkınma modelleri seçmişlerdir. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan olmak üzere beş ülkeden oluşan bölgenin toplam nüfusunun %77'si yani 23,6 milyon nüfus, kentsel nüfustur. Farklı ülkelere ait 273 kenti içermektedir. En fazla sayıda kent ve kentsel nüfus yani 273 şehrin %44'ünü ve bölgenin kentsel nüfusunun %38'ini ise Özbekistan kentleri ve kentsel nüfusu oluşturmaktadır (UNESCAP, 2013; daryo.uz, 2024).

Türkistan coğrafyasında genel anlamda kentleşmenin temel sorunu, kentlerin yapılandırılmasının ve mekânsal gelişim politikalarının büyük ölçüde Sovyet paradigmasıyla sınırlı kalmasıdır. Bu nedenle, şehirler dar odaklı sanayileşme merkezleri ve idari ve kültürel merkezler olarak görülmektedir. Türkistan coğrafyasının, teknoloji, mal ve sermaye ticareti için bir merkez haline gelme kapasitesi bulunmakla birlikte şehirler henüz bu rolü üstlenecek donanıma ulaşamamışlardır. Öncelikli olarak küresel ekonomiden izole edilmiş olan bölgede hem ulusal hem de bölgesel düzeyde yeni kentsel politikalara ve stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgede yer alan ülkeler kendi kentsel gelişim süreçlerini yönetirken; sanayi, yenilik, ulaşım ve lojistik potansiyeli olan yeni lider şehirlerin ortaya çıkmasını sağlamak, mevcut şehirleri, yeni koşullar altında rekabet avantajlarını kullanabilecek lider şehirlere dönüştürmek, önde gelen şehirler için yeni rekabet avantajlarını sağlamak üzere harekete geçmiştir (UNESCAP, 2013: 40-

44). Avrasya Kalkınma Bankası (EDB) tarafından yayınlanan "Avrasya Altyapısı: Kısa ve Orta Vadeli Eğilimler" başlıklı Rapor'da (2024) belirtildiği üzere Türkistan coğrafyasında gelişen kentleşme olgusunun ve bunun bölgesel kalkınma üzerindeki etkisinin yüksek olduğu belirtilmektedir. Buna göre son beş yıl içinde bu bölgenin kentsel nüfusu %9 ila %16 arasında değişen büyüme oranlarıyla bir artışa tanık olmuştur. Kentleşmedeki bu artış, sürdürülebilir kentsel altyapıya olan talebin de artmasına neden olmaktadır. Projeksiyonlara göre 2035 yılına kadar Türkistan coğrafyasındaki kentsel nüfusun %15 oranında artarak toplam 45 milyon kentsel nüfusa ulaşacağı öne sürülmektedir. Bu tahmin, bölge için yeni zorluklar doğurmakta olup, bölge sakinleri için konforlu yaşam standartlarının ve yüksek yaşam kalitesinin sağlanmasını sağlamak amacıyla kentsel altyapı geliştirme ve yönetiminde güçlü çabalar gerektirmektedir (Vinokurov, 2024).

Özbekistan'ın bölgedeki diğer ülkelerden ayırt edici bir diğer özelliği, yerleşim alanlarının, iş yerlerinin, hizmet merkezlerinin ve rekreasyon alanlarının birbiri ile bağlantılı olduğu yoğun kentsel gelişim bölgelerinin yer almasıdır. Yüksek nüfuslu alanların mekansal entegrasyonunun bir sonucu olarak, tek bir bölgesel ve işlevsel organizma olan destekleyici bir yerleşim çerçevesi oluşur. Aynı zamanda, içerik açısından "yerleşim sistemi" terimi, "kent" terimine uygun, coğrafi ve işlevsel olarak genişleyen ve halihazırda kalıcı sanayi, emek, kültür ve hane bağlarıyla birleşmiş bir dizi kent, kasaba ve kırsal yerleşimi kucaklayan bir anlam kazanmaktadır (Alisherbek, 2021).

Ülkede kentleşmenin önemli bir zorluğu, fiziksel-coğrafi kısıtlamalardan kaynaklanmaktadır. Su, toprak ve enerji kaynaklarının sınırlı arzından kaynaklanmakta ve bu da uzun vadede kapsamlı tarımsal büyümeyi olanaksız kılmaktadır. Ekilebilir arazilerin ve su kaynaklarının kıtlığı, mevcut suyun yaklaşık %90'ını sulama için kullanan Özbekistan'da özellikle şiddetlidir. Bununla birlikte, toprak ve suyun sınırlı ve eşitsiz dağılımı, tarımın kapsamlı bir şekilde gelişmesini imkânsız kılmaktadır. Ayrıca, tarımsal verimliliği artırmaya yönelik ekonomi politikaları, kırsal alanlarda istihdam olanaklarının azalmasına neden olmaktadır. Tarımsal büyüme için yetersiz imkanlar, bu bölgede yüksek iç ve/veya dış göç oranlarına neden olmuştur. İç göç, esas olarak kırsal alanlardan kentsel alanlara olan emek akışından oluşmaktadır. Kırsal alanlarda daralan istihdam olanakları, gelirlerin işçi dövizleri yoluyla elde edildiği artan dış işgücü göçü tarafından baskılanmaktadır (UNESCAP, 2013: 43-44). Bu durum günümüzde de artan bir şekilde devam etmektedir.

8.1.1. Kent ile İlgili Yapı

Sahip olduğu kaynaklar ve coğrafi konumu ile Özbekistan, ekonomik, bilimsel ve kültürel köprülerin kurulması ve devletlerarası değişim ve mal geçişi için bir tür bölgesel merkez olarak hizmet vermekte, sermayenin odağını oluşturmakta ve dünya ekonomisine entegrasyonun sağlanması ve birçok yatırım projesinin uygulamaya dönüşmesi için büyük fırsatlar sunmaktadır. Özbekistan'da sosyal faktörlerin demografik süreçler üzerindeki etkisi hızla artmaktadır. Özellikle, ülkenin kentleşme süreci sadece sosyo-ekonomik kalkınmada değil, aynı zamanda demografik konularda da önemli bir rol oynamaktadır. Demografik süreçler, doğum, ölüm, evlilikler, boşanmalar gibi durumlar kentleşme düzeyini doğrudan etkilemektedir. Doğum ve evlilikler hariç ölüm ve boşanmalar kentleşmiş bölgelerde en yüksek seviyede seyretmektedir. Özbekistan nüfusu-

nun bölgesel yapısında, kentsel nüfusun sayısı ve büyüklüğü, iç ve dış faktörlerin etkisi altında farklı dönemlerde büyük farklılıklar göstermiştir. Yerleşimlere bu doğrudan erişim, "şehir ve kasaba" statüsüne, üretimin bölgesel organizasyonuna, kalkınma hedeflerine yansımıştır. Uzun yıllar boyunca, sadece şehirlerin ve kentsel tip yerleşimlerin sayısında değil, aynı zamanda bölgesel, sosyo-ekonomik gelişimde de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimler küçük ve ortalama büyüklükteki kentsel yerleşimlerin hızla gelişmesine yol açmıştır. Ancak, en büyük kentsel yerleşimlerin sayısında herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir (Nazarovna ve Tairovna, 2023).

Tablo 8.1.: Özbekistan'da Vilayetler ve İlçeleri

	Karakalpakistan Cumhuriyeti	Andican	Buhara	Cizzak	Kaşkaderya	Navoiy	Namangan	Semerkant	Surhanderya	Sirderya	Taşkent	Fergana	Harezm	Taşkent Şehri
1	**Amuderya**	Andican	**Alat**	Arnasay	Çırakçı	**Kanimeh**	**Çartak**	**Bulungur**	**Angor**	**Akaltın**	**Bekabad**	**Altıarık**	**Bagat**	
2	**Biruni**	**Asaka**	Buhara	Bahmal	Dehkanabad	**Kermene**	**Çust**	**İştihan**	**Bendihan**	**Bayavut**	**Bostanlık**	**Bağdad**	**Gürlan**	
3	**Bozatou**	**Balıkçı**	**Gücdevan**	**Dostluk**	**Güzar**	**Kızıltepe**	**Kasansay**	**Cambay**	**Baysun**	**Gülistan**	**Boka**	**Beşarık**	**Hanka**	
4	**Çımbay**	**Boz**	**Candar**	**Fariş**	**Karnaşı**	**Hatırcı**	**Mingbulak**	**Kettekorgan**	**Denov**	**Havas**	**Çinaz**	**Buvayda**	**Hezarasp**	
5	**Elikale**	**Bulakbaşı**	**Kagan**	**Gallaaral**	**Karşi**	**Nevbahar**	**Namangan**	**Koşrabat**	**Cerkorgan**	**Mirzabad**	**Kıbray**	**Dangara**	**Hive**	
6	**Kegeyli**	**İzbaskan**	**Karagöl**	**Şeref Reşidov**	**Kasbi**	**Nurata**	**Narın**	**Narpay**	**Kızırık**	**Sayhunabad**	**Ahengaran**	**Fergana**	**Koşköpir**	
7	**Moynak**	**Calakudak**	**Karavulbazar**	**Mirzaçöl**	**Kitap**	**Tamdı**	**Pap**	**Nurabad**	**Kumkorgan**	**Serdabe**	**Akkorgan**	**Furkat**	**Şavat**	
8	**Nukus**	**Hocaabad**	**Peşku**	**Pahtakar**	**Kasan**	**Üçkuduk**	**Törakorgan**	**Akderya**	**Muzrabad Halkabad**	**Sırderya**	**Parkent**	**Koştepe**	**Ürgenç**	
9	**Kanlıgöl**	**Kurgan-tepa**	**Ramitan**	**Yeniabad**	**Mirişkar**		**Üçkorgan**	**Pahtacı**	**Altınsay**		**Piskent**	**Kuva**	**Yeniarık**	
10	**Kongirat**	**Merha-met**	**Şafirkan**	**Zamin**	**Mubarek**		**Üyçi**	**Payarık**	**Sarıasya**		**Kuyuçırçık**	**Rıştan**	**Yenipazar**	
11	**Karaözek**	**Altıngöl**	**Vabkent**	**Zaferabad**	**Nişan**		**Yenikorgan**	**Pestdergam**	**Şirabad**		**Zengiata**	**Soh**	**Tuprokala**	
12	**Şumanay**	**Pahtaa-bad**		**Zarbdar**	**Şehr-i-Sebz**			**Semerkant**	**Şörci**		**Ortaçırçık**	**Taşlak**		
13	**Tahtaköpir**	**Şahrihan**			**Yakkabağ**			**Taylak**	**Termiz**		**Yeniyol**	**Üçköprü**		
14	**Takhiatash**	**Uluğnar**						**Urgut**	**Uzun**		**Yukarıçırçık**	**Özbek**		
15	**Dörtgöl**										**Taşkent**	**Yazyavan**		
16	**Hocaylı**													
	16	14	11	12	13	8	11	14	14	8	15	15	11	

Kaynak: (Statistics Agency, 2023; Nazarovna ve Tairovna, 2023).

Tablo 8.1, Özbekistan'da yer alan vilayetler ve ilçelerini göstermektedir. Buna göre Karakalpakistan Cumhuriyeti, Andican, Buhara, Cizzak, Kaşkaderya, Navoiy, Namangan, Semerkant, Surhanderya, Sirderya, Taşkent, Fergana ve Harezm olmak üzere Özbekistan'da 13 Özerk Cumhuriyet ve vilayet bulunmaktadır. İllerin isimleri ve sayıları da

Tablo 1'de ayrıca gösterilmiştir. Özbekistan'da 2010-2019 yılları arasındaki şehir sayısı 119 iken bu sayı 2020- 2024 yılları arasında da bir şehir artarak 120'ye ulaşmıştır (stat.uz, 2004). 120 şehirden biri ulusal ölçekte (Taşkent), 31'i bölgesel ölçekte ve 88'i ilçe tabiiyetidir. 1.067 adet kent tipi yerleşim yeri bulunmaktadır (api.stat.uz, 2024).

Tablo 8.2: Özbekistan Cumhuriyeti Vilayet Bazlı Yüzölçümleri (bin km²)

	Vilayet	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Özbekistan	448,98	448,97	448,97	448,97	448,97	448,97
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	166,59	166,59	166,59	166,59	166,59	166,59
3	Andican	4,30	4,30	4,30	4,30	4,30	4,30
4	Buhara	40,32	40,22	40,22	40,22	40,22	40,22
5	Cizzak	21,21	21,21	21,21	21,21	21,21	21,21
6	Kaşkaderya	28,57	28,57	28,57	28,57	28,57	28,57
7	Navoiy	110,99	111,10	111,10	111,10	111,10	111,10
8	Namangan	7,44	7,44	7,44	7,44	7,44	7,44
9	Semerkant	16,77	16,77	16,77	16,77	16,77	16,77
10	Surhanderya	20,10	20,10	20,10	20,10	20,10	20,10
11	Sirderya	4,28	4,28	4,28	4,28	4,28	4,28
12	Taşkent	15,25	15,25	15,25	15,23	15,14	15,14
13	Fergana	6,76	6,76	6,76	6,76	6,76	6,76
14	Harezm	6,05	6,05	6,05	6,05	6,05	6,05
15	Taşkent Şehri	0,34	0,34	0,34	0,36	0,45	0,45

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Özbekistan İstatistik Kurumu'na göre, 1 Temmuz 2022 itibarıyla nüfus yoğunluğu kilometrekare başına ortalama 79,3 kişi iken 1,7 kişi artarak 1 Temmuz 2023 itibarıyla km2 başına daimî ikamet eden kişi sayısı ortalama 81'e ulaşmıştır. 1 Temmuz 2023 itibarıyla Özbekistan'ın daimî nüfusu ise 36.372.437 kişidir. Nüfusun 18.557.500'ü kentsel alanlarda, 17.814.900'ü ise kırsal alanlarda yaşamaktadır. Buna göre nüfusun %51.02'si kentsel alan, %48,98 ise kırsal alan nüfusunu oluşturmaktadır (kun.uz, 2024).

Tablo 8.2, Özbekistan Cumhuriyeti vilayet bazlı yüzölçümleri ile toplam yüzölçümü ve Karakalpakistan Cumhuriyeti yüzölçümü hakkında bilgi vermektedir. Yüzölçümler, bin cinsinden yer almaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümü 2023 yılı itibarıyla 448,97 bin 'dir. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü ise 166,59 bin olarak verilmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde yüzölçümü en yüksek olan bölge 111,10 alan ile Navoiy iken en düşük olan bölge 4,28 bin ile Sirderya'dır. Buna rağmen onu takip eden Andican'ın 4,30 bin olan yüzölçümüyle arasındaki fark oldukça azdır.

Tablo 8.3: Vilayetlere Göre Kentsel Yerleşim Yeri Sayıları

	Vilayet	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Özbekistan	1.071	1.071	1.067	1.067	1.062	1.058
2	Karakalpakistan Cum.	26	26	26	26	26	26
3	Andican	79	79	79	79	79	79
4	Buhara	69	68	68	68	68	68
5	Cizzak	42	42	42	42	42	42
6	Kaşkaderya	117	117	117	117	117	117
7	Navoiy	47	48	46	46	46	46
8	Namangan	115	115	115	115	115	115
9	Semerkant	88	88	88	88	88	88
10	Surhanderya	114	114	112	112	112	112
11	Sirderya	25	25	25	25	25	25
12	Taşkent	95	95	95	95	90	89
13	Fergana	197	197	197	197	197	194
14	Harezm	56	56	56	56	56	56
15	Taşkent Şehri	1	1	1	1	1	1

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 3, Özbekistan Cumhuriyeti ve bünyesinde yer alanda bölgelerde, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yer alan

kentsel yerleşim sayılarını içermektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2023 yılı itibarıyla 1058 kentsel yerleşim vardır. Bunlardan 194'ü Fergana'da yer almaktadır. Taşkent kentsel alanında 1 adet yer almakta, Başkent'den sonra en az kentsel yerleşim sayısına sahip bölgeyi ise 25 ile Sirderya oluşturmaktadır.

Özbekistan İstatistik Ofisi'nde yer alan bilgilere göre ülkede 2023 itibarı ile 120 kent bulunmaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde ise 12 kent bulunmaktadır. Tablo 4, Özbekistan'da bölgelerde yer alan şehir sayılarını içermektedir. Taşkent bölgesi 16 kent ile en yüksek sayıyı içerirken Taşkent kentsel alanı başlı başına bir kenttir. En az kente sahip bölge 3 kent ile Harezm'dir.

Tablo 8.4: Bölgelere Göre Şehir Sayıları

	Vilayet	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Özbekistan	119	119	120	120	120	120
2	Karakalpakistan Cumh.	12	12	12	12	12	12
3	Andican	11	11	11	11	11	11
4	Buhara	11	11	11	11	11	11
5	Cizzak	6	6	6	6	6	6
6	Kaşkaderya	12	12	12	12	12	12
7	Navoiy	6	6	7	7	7	7
8	Namangan	8	8	8	8	8	8
9	Semerkant	11	11	11	11	11	11
10	Surhanderya	8	8	8	8	8	8
11	Sirderya	5	5	5	5	5	5
12	Taşkent	16	16	16	16	16	16
13	Fergana	9	9	9	9	9	9
14	Harezm	3	3	3	3	3	3
15	Taşkent Şehri	1	1	1	1	1	1

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 8.5, Özbekistan Cumhuriyeti ve bünyesinde yer alanda bölgelerde, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yer alan ilçe sayılarını içermektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 177, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde 16 ilçe yer almaktadır. Bölgelerde sayılar çok farklılık göstermemekle birlikte en az ilçe içeren bölgeler 8 ile Navoiy ve Sirderya, en çok ilçe içeren bölgeler 15 ile Taşkent ve Fergana'dır. Taşkent Şehri'nde ise 12 ilçe bulunmaktadır.

Tablo 8.5. Bölgelere Göre İlçe Sayıları

		İlçelerin Sayısı					
	Vilayet	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Özbekistan	170	170	172	175	176	177
2	Karakalpakistan Cumh.	15	15	16	16	16	16
3	Andican	14	14	14	14	14	14
4	Buhara	11	11	11	11	11	11
5	Cizzak	12	12	12	12	12	12
6	Kaşkaderya	13	13	13	13	13	14
7	Navoiy	8	8	8	8	8	8
8	Namangan	11	11	11	12	13	13
9	Semerkant	14	14	14	14	14	14
10	Surhanderya	13	13	14	14	14	14
11	Sirderya	8	8	8	8	8	8
12	Taşkent	15	15	15	15	15	15
13	Fergana	15	15	15	15	15	15
14	Harezm	10	10	10	11	11	11
15	Taşkent Şehri	11	11	11	12	12	12

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

8.1.2. Kentlerin Sınıflandırılması

Özbekistan'da temel kamusal işlevlerden biri olan şehir planlaması, toplumların sosyo-ekonomik gelişiminin en önemli yönüdür ve nüfusun tüm yaşam alanlarını kapsamaktadır. Sosyal süreçlerin, üretici güçlerin gelişimi ve nüfus artışı ile rasyonel karar verme süreçleri ile en uygun yerleşim alanları yaratmayı amaçlayan şehir planlamasının rolü, Özbekistan'ın siyasi ve sosyo-ekonomik bağımsızlığını kazanmasıyla bağlantılı olarak dinamik bir kapsamlı

kalkınma sürecinin izlendiği günümüzde giderek artmaktadır. Bununla birlikte, uygulamada, ülkede yoğun nüfuslu alanların tasarım ve geliştirme ilkeleri farklılık göstermektedir. Bir yandan, yerleşim yerleri arasındaki bölgesel entegrasyon ve etkileşim güçlendirilmekte, diğer yandan yaşam ortamının oluşumunda karmaşık sosyo-ekonomik faktörler ön plana çıkarılmaktadır. Özbekistan topraklarında yerleşimlerin gelişimi ve özellikleri de yerleşim alanlarının oluşumunda çeşitlilik ve önemli farklılıkları ortaya koymaktadır. Bu, özellikle yerleşimin bölgesel örgütlenmesinin özelliklerinin bölgelerin ve ekonomik bölgelerin oluşumunun analizinde açıkça görülmektedir. Çünkü bunların gelişmişlik düzeyi, bu alanların ülke ekonomisinin yapısındaki yeri ve rolü, bölgesel yerleşimin gelişme derecesini büyük ölçüde belirlemektedir (Alisherbek, 2021).

Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Planlama Kanunu'na göre bir şehir, sanayi işletmeleri, sosyal ve ekonomik altyapı, kamu hizmetleri, toplu konutlar, geniş bir kültür, eğitim, sağlık, ticaret, tedarik, hizmet, iletişim, ulaşım ve diğer tesisler ağına sahip bir topluluk olarak tanımlanmaktadır. Bir şehir en az 7.000 nüfusa sahip olmalıdır. Kentsel tip yerleşimler ise, esas olarak, sanayi tesislerinin, ulaşım merkezlerinin ve diğer ekonomik açıdan önemli işletmelerin yakınında bulunan, en az 2.000 nüfuslu alanlar olarak tanımlanmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Planlama Kanunu'nun 9. maddesine göre kentsel topluluklar nüfus, sosyo-ekonomik gelişmişlik, idari ve ekonomik işlevsellik açısından şu şekilde gruplara ayrılmaktadır:

- Nüfusu 1 milyonun üzerinde en büyük şehirler,
- Nüfusu 250.000 ile 1 milyon arasında başlıca önemli şehirler,
- Nüfusu 100.000 ile 250.000 arasında büyük şehirler,
- Nüfusu 50.000 ile 100.000 arasında orta büyüklükteki şehirler,
- Nüfusu 50.000'in altında küçük şehirlerden oluşmaktadır.

Özbekistan'ın şehirleri için önemli bir sorun, ülkenin nüfusu 50.000'in altında olan ve büyümeye devam eden yüzün üzerinde şehre sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu şehirlerin çoğu, büyük ölçüde bir veya iki temel işletmeye bağımlı olan az gelişmiş ekonomilere sahip ilçelerin idari merkezleridir. Küçük ve orta büyüklükteki şehirler toplam kentsel nüfusun %34'ünü oluşturmaktadır. Şirket kasabaları (Üçkuduk, Zerefşan, Angren, Mübarek, Asaka) hariç tutulursa, kalan 97 küçük ve orta büyüklükteki şehirler ülkenin sanayi üretiminin sadece %17,5'ini üretmektedir. Küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin nüfusu, kentsel nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturmakta ve büyümekte; ancak ulusal sanayi üretiminin 1/5'inden daha azını üretmektedir. Küçük ve orta büyüklükteki şehirler endüstriyel kalkınma merkezleri olarak potansiyellerini büyük ölçüde kullanamamıştır (UNESCAP, 2013: 33).

Özbekistan'da kentsel gelişim ve planlama analiz edilirken yapılan bir diğer sınıflandırma ise tarihsel doku, değişen peyzaj ve iklim esasına dayanılarak yapılan sınıflamadır Bu unsurlar, Özbekistan şehirlerinin çağdaş coğrafyasını, morfolojisini ve toplumsal bileşimini açıklamaktadır. Ülke çok çeşitli peyzajlara, zengin ve kadim bir kültüre sahiptir. Büyük İpek Yolu'nun Özbekistan'dan geçmesi, şehirleri, kültür ve dilin karşılıklı zenginleşmesiyle önemli uluslararası ticaret ve kültürel değişim merkezlerinin kurulmasına vesile olmuştur. Ülkenin farklı bölgelerinin peyzajı, tarihi

ve doğal koşullar, farklı yerleşim türlerinin gelişmesine yol açmıştır. Bunlar şu şekilde tanımlanabilir:

- Yoğun kentsel gelişim ve yüksek yoğunluklu yerleşimlere sahip, büyüklükleri geniş bir aralıkta (Taşkent, Semerkant, Buhara bölgesi, Fergana Vadisi), ancak nispeten tekdüze bir yayılım gösteren eski gelişmiş alanlar,
- Elverişli iklim bölgelerinde yoğunlaşan ve iletişim noktaları olarak hizmet veren küçük kırsal yerleşimlerden oluşan bir ağa sahip Harezm ve Karakalpakistan gibi eski sulama alanları,
- Fergana'nın orta kesiminde yer alan Vadi, Karşi, Cizzak ve Mirzakul bozkırları gibi düzensiz kırsal ve kentsel yerleşimler,
- Nehir vadilerinde küçük kırsal yerleşimlerin bulunduğu dağlık alanlar ve
- Küçük kırsal yerleşimlerin ve meraların bulunduğu çöl alanlarıdır (Tablo 6) (Alisherbek, 2021).

Özbekistan'da işlevsel özelliklere göre, tüm şehirler yukarıda yer aldığı şekli ile beş ana gruba ayrılmıştır. Aynı zamanda, Taşkent hem nüfus hem de gerçekleştirilen işlevlerin çeşitliliği ve hacmi açısından keskin bir şekilde farklılık göstererek öne çıkmaktadır. Yerleşim geçmişlerine göre kentler, eski ve yeni olmak üzere iki büyük gruba ayrılır. Elde edilen tarihsel ve mimari verilere dayanarak, bu koşullar altında, toplumun bölgesel örgütlenmesinde ana yerleşim düğümleri olarak kentsel oluşumların rolü önemli ölçüde artmıştır. Bu nedenle, kentsel nüfus gelişimindeki ve ileriye dönük eğilimleri belirlemek için, Özbekistan'daki şehirlerin, kentsel yerleşimlerin temel sınıflandırma özelliklerinin-işlevi ve oluşumunun geniş bir nicel gerekçe ile bir kombinasyonuna dayanan işlevsel ve tarihsel geçmişe göre beş gruptan oluşan bir tipoloji geliştirilmiştir (Alisherbek, 2021; Egamberidieva1 ve Amanbaeva, 2021).

Tablo 8.6: Özbekistan Cumhuriyeti'nin Şehirlerinin Çeşitli Peyzaj ve İklim Bölgelerinde Büyüklük ve Konuma Göre Sınıflandırılması

	Peyz ajve İklim Bölgeleri ve Barınma Koşulları			Yeni şehir sayısı
Bü yüklü kl eine göre şehir grupları (000)	Elve işli a lanlar	Sınır lıAl anlar	Yeter siz Alanlar	
Nüfusu 1000'den fazla	• Taşkent şehri			1
Nüfusu 250-1000 arasında	• Andican • Namangan • Semerkant • Fergana	• Nukus • Karşi • Buhara		7
Nüfusu 100 - 250 bin kişi arasında	• Almalık • Angren • Cizzak • Kokand • Margilan • Çirçik • Şehr-i-Sebz	• Navoiy • Tirmiz • Ürgenç		
Nüfusu 50 - 100 binden az kişi	• Asaka • Kasansay • Pap • Parkent • Sirderya • Ürgüt • Üçkorgan • Hanka • Hanabad • Çinaz • Çust • Şahrihan	• Biruni • Kagan • Kasan • Kongirat • Takhiatash • Dörtgöl • Hive • Hocaylı • Şavat • Yangiyer	• Zerefşan • Mübarek	10

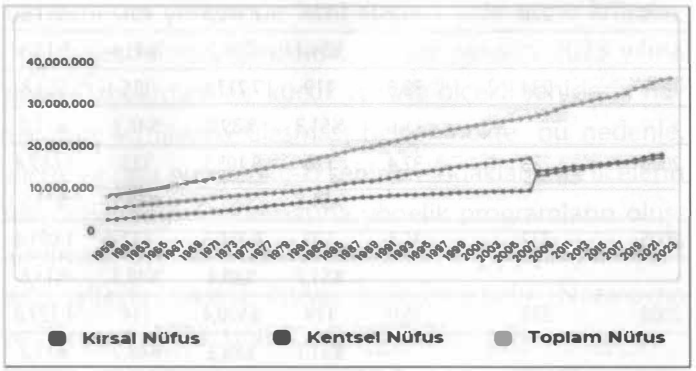
Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

8.1.3. Kentleşme Düzeyi

Geçen yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Özbekistan şehirlerinin birçoğu, Sovyet döneminin etkisi ile farklı madencilik çalışmaları ekseninde gelişme göstermiştir. Bununla birlikte, eski Sovyet rejiminin demografik politikasına rağmen, ülkenin bölgesel yapısındaki kırsal nüfus uzun yıllardır sayıca artmaktadır. Kırsal alanların demografik potansiyelinin büyüklüğü ve devam eden büyüme-

si, kentsel nüfusun toplam nüfus büyüklüğündeki oranını belirlemiştir. Özbekistan'da 2008 yılında kentsel nüfus ilk kez kırsal nüfusu geçmiştir. Aynı zamanda bir önceki yıla göre kentsel nüfus oldukça fazla artarken kırsal nüfus yüksek oranda azalmıştır. Toplam nüfustaki artış bu oranda olmamıştır. 2007 yılında kentsel nüfus 9.641.400 ve kırsal nüfus 17.226.600 iken toplam nüfus 26.867.998 olarak kaydedilmiştir. 2008 yılına gelindiğinde kentsel nüfus 14.141.300 ve kırsal nüfus 13.161.400 ve toplam nüfus 27.302.782 olarak ölçülmüştür. Bir önceki yıla göre kentsel nüfus 4.499.900 artmış, kırsal nüfus 4.065.200 azalmış ve toplam nüfus 434.784 artmıştır.

Tablo 8.7: 1959-2023 Yılları Arası Toplam Nüfusun Kentsel Alanlar ve Kırsal Bölgelerde Yaşayan Nüfusa Göre Dağılımı

Kaynak: (United Nations, 2024).

Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu'nun 12. maddesi uyarınca ve 2009 yılında "Özbekistan Cumhuriyeti Nüfus Yerleşimlerinin İdari ve Bölgesel Yapısının Daha da İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler Hakkında" Bakanlar Kurulu Kararının Temmuz ayında uygulamaya geçmesiyle bir anda ülkenin 966 kırsal yerleşimi kentsel yerleşime dönüştürülmüştür. Bu dönüşümün sonucu olarak 2009 yılında kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı bir anda kâğıt üzerinde %52 oranında artmıştır. Özbekistan'da kentsel alanlardaki nüfusun kırsal alanlardaki nüfusa göre daha düşük bir hızda artması, diğer ülkelerde tersine yaşanan bir durumu ortaya koymaktadır. Bunun da nedeni yeni kentsel yerleşimlerde yaşayan kişilerin halen daha önceki kayıtlı oldukları kırsal toplulukları üzerinde kalmalarından kaynaklanmaktadır. Kentsel alanlarda (geçici veya kalıcı) oturma izinlerine ilişkin mevcut sınırlamalar şehirlere göçü engellediğinden, bu alanlarda gayri resmi ikametgahın artması beklenen bir durumdur. Bu nedenle, resmi istatistikler kentsel nüfusun toplamının üçte birinden biraz fazlasını temsil ettiğini öne sürse de resmi olmayan tahminler bunu yüzde elliye yaklaştırır. Buna ek olarak, hane başına küçük ortalama tarım arazisi büyüklüğü ile karakterize edilen yüksek nüfuslu kırsal bölgeler, bir yoğunlaşma süreci yoluyla giderek daha fazla kentsel modellere kaymaktadır. Bu durum, yakın zamanda 1.000'den fazla köyün kentsel yerleşimler olarak yeniden adlandırılmasıyla resmi olarak kısmen tanınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, giderek artan sayıda genç işçi şu anda işgücüne katılmakta dolayısıyla kentleşme oranının hızlanmasa da artmaya devam etmesi beklenmektedir (CER, 2009).

Özbekistan'dan çalışmak için Rusya ve Kazakistan gibi komşu ülkelere göç eden vatandaşlar için bu ülkelerdeki istihdam olanakları da giderek azalmaktadır. Ayrıca, iklim değişikliği yüzünden tarım yapılabilir arazi miktarında azalma yaşanacağı öngörülmektedir. Su açığı yaşayacağı tahmin edilmekte, tarım alanlarında mevcut suyun %90'ından fazlasının yoğun ve verimsiz kullanmakta olduğu tespitler yapılmaktadır. Kırsal alanlar muhtemelen daha büyük kentsel alanlara daha fazla sayıda göç vererek işçi göndermeye de-

vam edecektir. Son tahminler, tarım arazilerinin kötüleşen durumunun, tarımsal üretimin daha büyük özel çiftliklerde yoğunlaşmasıyla birlikte, kırsal alanlardaki emek fazlasını artıracağını göstermektedir. Tarımsal istihdam, önümüzdeki 15 yıl içinde mevcut 3 milyon işçi seviyesinden 2 milyona düşme riski olduğu ifade edilmektedir. Ülkenin verimli kesimlerinde çok yoğun köy, şehir ağları bulunmakta ve kurak bölgelerinde çok düşük nüfus yoğunluğu ile nüfusun dengesiz dağılımını içermektedir (CER, 2009).

Tablo 8.8'e göre Özbekistan'ın kentleşme düzeyi uzun yıllardır istikrarlı bir şekilde düşmektedir. Nüfusun çeşitliliği ve kentsel nüfusun aktif hareketi, yani göçün yoğunluğu ve doğal hareketi, göreceli ve mutlak bir miktarda yansıtılmıştır. 1991'den beri hükümet, altyapı tesislerinin inşasına ve düşük gelirli bölgelerin kapasitesinin artırılmasına, kentleşme sürecinin hızlandırılmasına ve yeni kentsel yerleşimlerin ortaya çıkmasına odaklanmaktadır. Bu nedenle, kentsel yerleşimlerin sayısı sürekli değişmiştir. Örnek olarak, 1959'da sayıları 101, 1984'te 124, 1989'da 221, 2008'de 233, 2009'da 1199'dır. 1990-2009 yılları arasında ülkedeki şehir sayısı 5 şehir azalmış, şehir tipi yerleşim sayısı ise 976 şehir artmıştır. 2019'da bu konu yeniden gündeme gelmiş ve kentleşme süreçlerinin iyileştirilmesine ilişkin özel bir kararname kabul edilmiştir. 10.01.2019 tarihli *"Kentleşme Süreçlerini Temelden İyileştirmeye Yönelik Tedbirler Hakkındaki Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi"*nde, yapısal reformlar çerçevesinde büyük stratejik yatırım projelerinin uygulanmasının yanı sıra, kentleşme sürecinin büyüme ve sürdürülebilirlik için itici bir güç olarak uygun şekilde değerlendirilmediği belirtilmiştir. Sonuç olarak, son yıllarda kentleşmenin azalması yönünde bir eğilim görülürken, kentsel yerleşimlerin sayısı sadece 1065'ten 1071'e yükselmiştir (Tablo 8) (Nazarovna ve Tairovna, 2023).

1989-2019 Yılları Arası Özbekistan'ın Kentleşme Düzeyi'ni gösteren Tablo 8, ülkenin bu dönemdeki şehirleşme trendlerini ve nüfus değişimlerini içermektedir. Özbekistan'da şehir nüfusu yıllar içinde artış göstermiş ve şehirleşme oranı da yükselmiştir. 1989'da şehir nüfusu %40,7 iken, 2019'da bu oran %37,4'e düşmüştür.

Tablo 8.8: 1989-2019 Yılları Arası Özbekistan'ın Kentleşme Düzeyi (bin kişi)

			Kapsam			
Yıllar	Kent ve Kentsel Yerleşimler Toplamı	Nüfus, %	Kent	Nüfus	Kentsel Yerleşim	Nüfus
1989	221	40,7	124	7.282,0	97	758,9
			%56,1	%90,5	%43,9	%9,5
1990	228	40,7	124	7.310,5	104	931,5
			%54,4	%88,7	%45,6	%11,3
1995	234	38,6	119	7.717,1	115	953,8
			%51,3	%89,0	%48,7	%11,0
2000	233	37,4	120	8.108,1	113	1.057,4
			%51,5	%88,5	%48,5	%11,5
2005	232	36,3	120	8.350,5	112	1.091,4
			%51,7	%88,4	%48,3	%11,6
2008	233	35,9	119	8.570,4	114	1.127,8
			%51,1	%88,3	%48,9	%11,7
2009	1199	14131,1	119	8.582,9	1.080	5.548,2
			%10,0	%60,8	%90,0	%39,2
2019	1190	16532,7	119	10.140,9	1.071	6.391,8
			%10,0	%61,3	%90,0	%38,7

Kaynak: (Nazarovna ve Tairovna, 2023).

Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki oranının azaldığı görülmektedir. 1989'da şehir sayısı 124 iken 2019'da 119'a düşmüştür. 2020 yılından itibarende 120'de kalmıştır. Ge-

nel olarak, şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı azalmıştır. Büyük kırsal yerleşmelerin kentsel yerleşmelere dönüştürülmesi için alınan önlemlere rağmen, günümüz kentleşmesi modern kentsel gelişim ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır (Nazarovna ve Tairovna, 2023).

2019 yılında 1071 kentsel yerleşim demografik olarak 119 şehirden daha yaşlı nüfusa sahiptir. Nüfusun kırsal alanlardan şehirlere serbest dolaşımı için koşullar yaratmak amacıyla göç süreçlerinin idari düzenleme sistemini iyileştirerek kentsel nüfusun demografik potansiyelini daha da düzeltmek için mevzuat açısından desteklenmiştir. Yüksek demografik potansiyele sahip 119 ilde yaşayan 2021 verilerine göre toplam 34,92 milyon nüfusun refahını sağlamak ve yaşam standardını yükseltmek hedeflenmektedir. Ülkede kapsamlı bir kentleşme sürecinin geliştirilebilmesi için yerleşim yerlerinde kent statüsü elde etme kriterlerinin iyileştirilmesi gereklidir. Bunun yanısıra 2025 yılına kadar Özbekistan'daki küçük ve orta ölçekli şehirlerin nüfusunun 4 milyona ulaşması beklenmekte, bu nedenle, küçük ve orta büyüklükteki şehirlere odaklanarak ilçelerin sosyoekonomik kalkınmasına yönelik programların oluşturulması, uygulanması ve izlenmesine yönelik yaklaşımların iyileştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır (Nazarovna ve Tairovna, 2023; UNESCAP, 2013: 33).

8.2. Dönemlerine Göre Kentleşme Süreçleri

Özbekistan bir büyük şehri (Taşkent) ve çok sayıda küçük şehri olan bir ülkedir. Eski Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Özbekistan Cumhuriyeti, hiyerarşik planlama sistemini miras almıştır. Merkezi yönetim tarafından planlama süreçleri, idari ve konut binaları, mühendislik altyapısı ve iletişimi planlanarak ve onaylanarak yönetilmektedir. Bu süreç çeşitli ölçeklerdeki plan türlerini standartlaştırmak için şehirlerin ve vilayetlerin hakimleri-valileri tarafından da kullanılan Şehir Planlama Koduna uygun olarak yürütülmektedir (UNECE, 2015).

8.2.1. Tarihsel Süreçte Özbekistan'ın Kadim Kentleri

Dünya üzerinde sayılı kadim yerleşimlere neredeyse 2500 yıllık bir geçmişe sahip olan şehirleri ile Özbekistan eşsiz bir kentleşme mirasını günümüze kadar devam ettirmektedir. Bu anlamda bu bölümde başta Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hive örnekleri üzerinde bu kadim kentlerin gelişimleri incelenmiştir.

Özbekistan'ın başta dağlık bölgelerinde olmak üzere yapılan arkeolojik kazılar, M.Ö. 2000- M.S. 1400 dönemleri arasını kapsayan göçebe toplulukların sosyo-ekonomik ve kültürel dinamikleri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Elde edilen bulgular göçebe topluluklar tarafından bölgenin ekolojik zorluklarını aşmak için kullanılan stratejileri içermektedir. O dönemlerde yıl boyunca çeşitli meralara erişmek ve geçim kaynaklarının kritik bir bileşeni olan çiftlik hayvancılığının sürdürülebilirliğini sağlamak için kullanılan birçok mevsimsel göç yolları tespit edilmiştir (Frachetti ve Maksudov, 2014: 195-212). Yapılan arkeolojik kazılar, bu göçebe grupların kullandığı yerleşim düzenleri ve konutların mimari özelliklerine de ışık tutmakta; gezici çobanlar ve çevreleri arasındaki simbiyotik ilişkiyi yansıtmakta, yapıların malzemeleri ve yapım teknikleri, mevcut kaynaklar ve göç hareketlerine ilişkin bilgiler sunmaktadır (Frachetti ve Maksudov, 2014: 195-212; Mirzaachmedov ve Adilov, 2019: 248). Bu toplulukların binlerce yıl boyunca çevrelerine ve komşu kültürlere nasıl uyum sağladıkları ve onları nasıl etkilediklerine dair önemli bilgiler sağlaya-

rak, antropoloji ve tarih alanındaki karşılaştırmalı çalışmalar için bakış açıları vermektedir. Alanda yapılan çalışmalar kapsamında da ziyaret edilen Timur İmparatorluğu Müzesinde sergilenen birçok eserin geçmiş dönemlere ait arkeolojik bulgulardan elde edildiği görülmüştür. Özellikle geçmiş dönem yerleşim alanlarında hâkim toplumsal hayatın kanıtları olan Semerkant Pazarı'na ve Zafarnamah'da Av Zamanına ait minyatürler (Fotoğraf 8.1 ve Fotoğraf 8.2) bunlara örnektir (Mirzaachmedov ve Adilov, 2019: 248; Frachetti ve Maksudov, 2014: 195-212).

Fotoğraf 8.1. Semerkant Pazarı Minyatürü -
Fotoğraf 8.2. Zafarnamah Av Zamanı Minyatürü

Özbekistan'da kentsel planlama sistemlerinin geliştirilmesinde yerleşimin temel çerçevesinin oluşturulması, şehirlerin yerleşim ve planlama yapısında ortaya konan mevzuatın bir gereğidir. Bu çerçevenin en büyük düğüm unsurları ise antik kökenli şehirlerdir: Taşkent, Semerkant, Buhara, Andican gibi kentler geçmişte, kervan yolları üzerindeki konumları nedeniyle gelişmişler daha sonra, demiryollarının inşası nedeniyle bu kentlerin sosyo-ekonomik önemleri giderek artmıştır (Alisherbek, 2021; Obidovich, 2022). Günümüz Özbek kentlerini anlamak için öncelikli olarak geçmişten gelen bu mirası iyi anlamak gereklidir.

8.2.1.1. Taşkent

Taşkent, Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkentidir. 2200 yıllık bir geçmişe sahip küçücük bir vahadan Türkistan coğrafyasının en büyük şehrine dönüşmüştür. Yuni, Chach, Shash ve Binkent olmak üzere farklı tarihsel dönemlerde farklı şekillerde adlandırılmıştır. Taşkent adı ilk kez XI. yüzyılda Biruni ve Kaşgarlı Mahmut'un eserlerinde kullanılmıştır. Taşkent, Türkçedir ve taş şehir anlamına gelir. Şehir, Büyük İpek Yolu yollarının kesiştiği yerde bulunuyordu. Sakinlerinin ruhunun cesareti, gücü ve sağlamlığı şehrin adında somutlaşmış ve Taşkent adını almıştır. Şehir, deniz seviyesinden 440-480 m yükseklikte, Çirçik Nehri vadisinde yer almaktadır. Taşkent'in kuzeydoğusunda, Tanrı Dağları'nın mahmuzları olan Büyük ve Küçük Çimgan'ın karlı zirvelerini görmek mümkündür (Saidmurodov, 2023: 4).

Antik çağlardan beri Taşkent, Türkistan'da önemli bir rol oynamış ve doğudan batıya, kuzeyden güneye bağlanan Büyük İpek Yolu'nun en önde gelen merkezi olmuştur. Şehir, bilim adamları, mimarları ve şairleri ile doğuda ve batıda ünlüdür. Taşkent'e, eski Zerdüşt kitabı (ateşe tapanlar dini) olan "Avesta"da da bahsedilir. Eski Çin kaynaklarında Taşkent vahasının Yuni olarak anıldığı ve Kansu eyaletine dahil olan bölge olarak tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca, çoğu eski arşiv kayıtlarında şehir Shi, Chzheshi olarak geçerken, daha önceki kaynaklarda Chach, Shash ve Binket olarak adlandırılır. X-XII. yüzyıldan itibaren şehir *"taş şehir"* anlamına gelen Taşkent olarak adlandırılmıştır. Tarihi kanıtlar, kentin M.S. II. yüzyılda kurulduğuna işaret etmektedir. Bu dönemde şehir, Taşkent vahası olan Chach ikametgahıydı. VI. yüzyılın ortalarında, Türk Kağanlığı, şehrin topraklarında hüküm sürüyordu. Şehir, Chach adı altında Kağanlığın bir parçası haline gelmiştir. VIII. yüzyı-

lın ilk yarısında Chach, Araplar tarafından fethedilmiştir. Ancak Arap tarihi kayıtlarının Binkent olarak adlandırdığı şehir toparlanmış ve hızla gelişmeye başlamıştır. X-XII. yüzyıllarda Karahanlıların şehri fethetmesi sonucu Taşkent şehrin adı haline gelmiştir. XII. yüzyılda, Moğol hakimiyeti döneminde Taşkent önce bir durgunluk aşamasından geçmiş, sonrasında büyük ve kalabalık bir şehre dönüşmüştür. XIV. ve XV. yüzyıllarda, Emir Timur'un ve Timur Hanedanı'nın egemenliği döneminde, şehir güçlü bir kale vasıtasıyla stratejik konumunu yeniden kazanmıştır (Nashriyoti, 2018: 10-11). Emir Timur 9 Nisan 1336'da Şehr-i Sebz şehrinin 12 km güneybatısındaki Hoca-İlgar köyünde doğmuş, 1405'te ölmüştür. Timur, büyük bir fatih,, seçkin bir devlet adamı ve askeri lideridir (Fotoğraf 8.3). Bin savaş kazanmış, bir tanesini bile kaybetmeden 35 yıllık saltanatı boyunca Volga'dan Ganj'a, Tien Shan'dan Boğaz'a kadar uzanan geniş bir imparatorluk yaratmıştır.

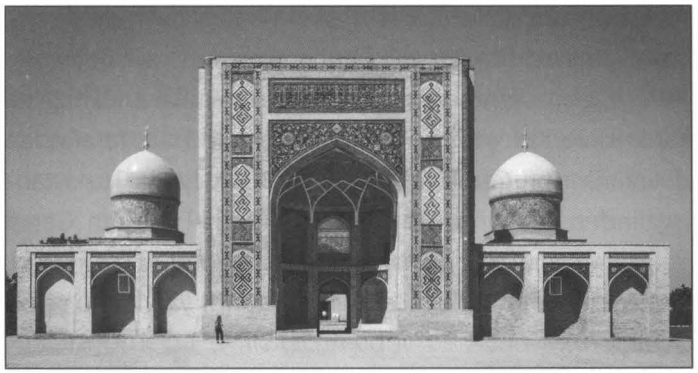

Fotograf 8.3: Taşkent'te yer alan Emir Timur Anıtı ve Parkı

Saidmuradov'un (2023: 20) tanımlamasıyla: *"Emir Timur'un, örgütsel yeteneği de oldukça güçlüydü. Timur, devletin nasıl güçlü olacağını ve insanları nasıl mutlu edeceğini biliyordu. Onun devleti dünyanın en güçlüsüydü. Ne Batı'nın ne Doğu'nun, ne Kuzey'in ne de Güney'in ona karşı durabilecek gücü yoktu."* Taşkent toprakları genişlemiş, çeşitli imalat, ticaret ve kültür faaliyetleri geliştirilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Taşkent, Buhara Hanlığı'na katılmış ve XIX. yüzyılın başında Hokand Hanı tarafından devralınmıştır. Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılda Türkistan'ı işgalinden sonra Taşkent, Çarlık Rusyası Türkistan Genel Valiliğinin ana şehri olmuştur (Nashriyoti, 2018: 10-11). Taşkent'in sahip olduğu en önemli tarihi yapılar şu şekildedir;

- Şeyhantahur Topluluğu,
- Suzuk-Ota Kompleksi
- Hazreti İmam Kompleksi
- Barak Han Medresesi (Fotoğraf 4)
- Muyi Mübarek Medresesi
- Kukeldaş Medresesi
- Aktepa Antik Kenti Kalıntıları
- Ming Urik Müzesi (otpusk.uz, 2024).

Hokand Hanlığı'nın başkentten sonraki en önemli şehri olan Taşkent, sadece eyalette bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda tüm bölgenin en önemli ekonomik ayağı olarak kabul edilmiştir. Kıpçak Bozkırı üzerinden kuzeyde Rusya'ya, güneyde Hindistan'a, doğuda Çin'e uzanan ticaret yolu ve bölgeyi batıya bağlayan **kavşak** olan kentin konumu, bölge için kalkınma ve kazanç merkezi olarak kabul edilmiştir. Taşkent bölgesi, bağlı olduğu idari sistemin çıkarlarını etkilemiş, ekonomik ve sosyo-kültürel değişim süreçlerinde önemli bir rol oynamıştır. Çarlık Rusyası'nın, Türkistan'daki işgal faaliyetlerine başlamadan önce bölgeleri ayrıntılı olarak inceleyerek idari merkez olarak Taşkent'i seçmesi de planlı bir süreçtir.

Fotoğraf 8.4: Barak Han Medresesi

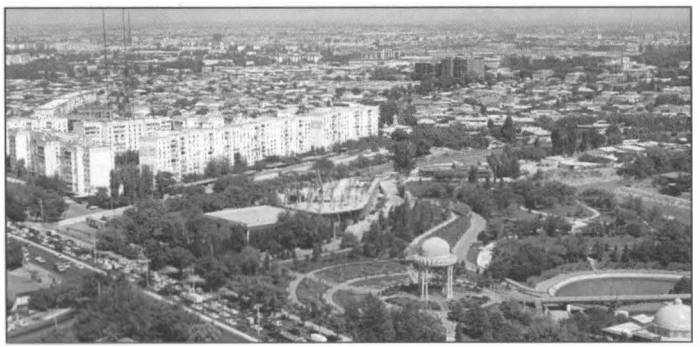
Taşkent'in coğrafi konumu, sömürge politikasının başarılı bir şekilde ilerlemesinde, bölgenin yönetiminde ve işgal altındaki toprakların kontrolünde Rusya için çok önemli bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Değişken siyaset, Taşkent ve bölge halkı üzerinde farklı etkiler yaratmıştır. Çarlık Dönemi'ni takip eden Sovyet döneminde başkent olan Taşkent şehri, Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra da bir başkent, ticaret ve kültür merkezi olma özelliğini korumuştur (Fotoğraf 5) (Kamalova, 2022).

Sovyet Devrimi ilan edilene kadar Taşkent, Çarlık Rusyası'nın Türkistan coğrafyasındaki merkezi olmuştur. Bu durum işgalci rejimin Türkistan'daki politikalarını ilk olarak Taşkent'te uyguladığı anlamını taşımaktadır. İlk olarak Taşkent'in doğu çeperindeki ortak tarım alanlarına el konarak bu bölgelere Avrupa'dan gelen Rus halkının yerleştirilmeye başlanması, geleneksel üretim yöntemlerinin terk edilerek endüstrileşmenin yaygınlık kazanması geçim kaynakları üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Bu dönemde yerli halkın giderek yoksullaştığı ancak Rusların refahının arttığı ve anlaşmazlığa sebep olan bu durumda mahalle liderleri tarafından, devlet ile yerel halk arasında bir nevi aracılık görevi görüldüğü ifade edilmektedir (Kavuncu, 2014: 131).

Fotoğraf 8.5: Taşkent Matbaacılar Küçesinden Bir Görüntü

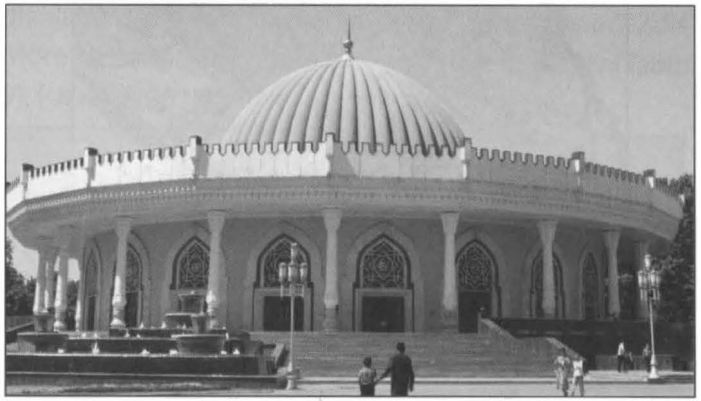
1 Eylül 1991'den itibaren Taşkent, Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti ve Taşkent bölgesinin merkezi olmuştur. Geçmişi ve bugünü içine alan çok sayıda yapı, yeniden düzenleme ve değişen mimari yaklaşımlar (Fotoğraf 6) (Fotoğraf 7), Taşkent'i Türkistan coğrafyasında kozmopolit kentin eşsiz bir örneğine dönüştürmüştür.

Fotoğraf 8.6: Günümüz Taşkent Genel Görünümü

Taşkent, Özbekistan sakinlerinin yaşamında geleneksel bir işaret olan antik çağ ve teknolojik ilerlemenin bir birleşimidir. Çok eski zamanlardan beri aksakal olarak adlandırılan mahallenin sakallı reisleri, renkleri kelimelerle ifade

edilemeyen satenden geleneksel elbiseler (çapan) giyerler, gelenekleri ve misafirperverlikleriyle herkesi kendine hayran bırakırlar (Saidmurodov, 2023: 13).

Fotoğraf 8.7: Taşkent'teki Modern Yapılar: Emir Timür Müzesi

Taşkent, 2,4 milyondan fazla nüfusa sahip Özbekistan'ın başkentidir. Bu, onu sadece ülkenin en büyük şehri değil, aynı zamanda Türkistan coğrafyasının da en büyüğü yapar. İkinci Dünya Savaşı sırasında Taşkent, ekonomik kalkınmada keskin bir yükseliş yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nin batı ve orta bölgelerinden tahliye edilenlen, büyük sanayi işletmeleri ve eğitim kurumları bu şehre gelmiştir. Sonuç olarak Taşkent, Sovyet ağır sanayisinin, özellikle havacılık ve mühendislik endüstrilerinin en büyük merkezlerinden biri haline gelmiş ve şehrin nüfusu hızla artmıştır. 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, Taşkent daha fazla metropol işlevi geliştirmiş ve bu da yoğun nüfus artışına ve yerleşim alanlarının gelişmesine yol açmıştır. 1989 yılında, 2010 yılına kadar olan Taşkent Master Planı'nın fizibilite çalışması onaylanmış ve Plan 3 milyona kadar nüfus artışını ve 3 milyon m2'den fazla harap konutun yıkılması ve yeniden inşa edilmesinin yanı sıra bazı alanların genişletilmesini öngörmüştür. Ancak bu öngörünün aksine günümüzde, 25 kilometre kuzey güney ve yaklaşık 22,5 kilometre doğu-batı yönünde konumlanan Taşkent şehri nispeten daha yoğun ve yaygın bir gelişme göstermiştir (Harita 8.1, Harita 8.2) (UNECE, 2015).

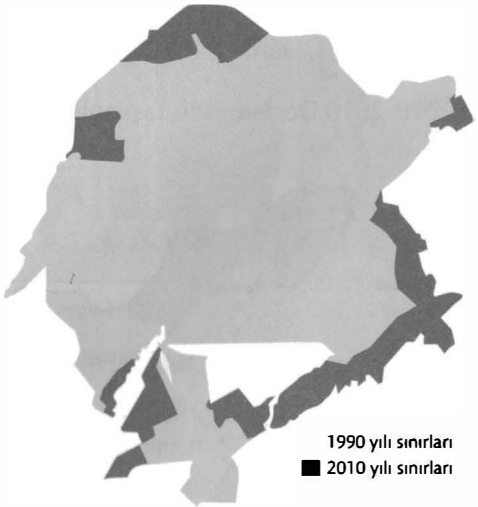
Harita 8.1: 1990-2010 Döneminde Taşkent'e Eklenen Bölgeler

Kaynak: (UNECE, 2015).

1997 yılında Taşkent ve banliyöleri için hazırlanan *"2015 Yılı Master Planı"* kabul edilmiştir. 2011 yılında ise Özbekistan Araştırma ve Master Plan Tasarım Enstitüsü SUE tarafından planlama prosedürüne uygun olarak kentsel gelişim için üç seçenek sunan Taşkent ve banliyölerinin 2030 Yılı Master Planının fizibilite çalışması tamamlanmıştır (Harita 3). Planın temel özelliği, yeniden yapılanma için şehrin sınırlarını genişletmek yerine mevcut alanların sınırlarının korunarak kullanımına dayanmasıdır.

Harita 8.2: 1990-2010 Yılları Arasında Taşkent Topraklarındaki Değişim

Kaynak: (UNECE, 2015).

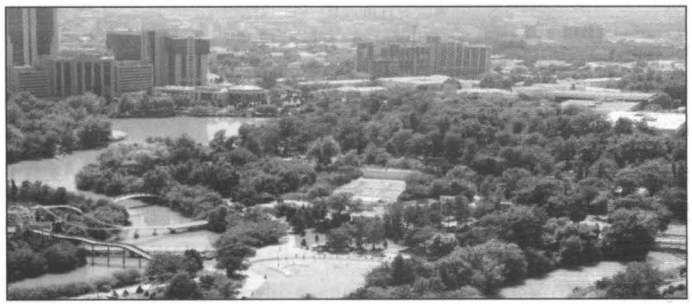
Plan, uzun vadeli kalkınma parametrelerini dikkate alarak daha düzenli büyüme, esnek planlama için rezerv arazi oluşturulması ve sürdürülebilir şehir gelişimini öngörmüştür. Ekonomiyi yeniden yapılandırmak için endüstriyel gelişmeyi yönetmek, ayrıca entegre bilimsel ve endüstriyel alanların modernizasyonu, yeniden inşası ve kurulması, konut dışı bölgelerin ve yerleşim alanlarının azaltılması amaçlanmıştır. Projenin özel bir odak noktası, şehir merkezinin işlevsel ve mekansal gelişiminin sağlanması olmuştur (UNECE, 2015).

Harita 8.3: Taşkent Master Planı, 2030

Kaynak: (UNECE, 2015).

Taşkent, yoldan yürüyüş yollarıyla ayrılmış geniş çim alanları ile yeşil alanlara sahip geniş caddeleri ile ayırt edilir. Sokaklarda, yollarda ve araba yollarında bu yeşil şeritler 911.100 km2'yi oluşturur. Şehir sınırları içindeki yeşil koridor ve plantasyonların toplam alanı 9.579,2 bin hektar veya toplam alanın %28,6'sıdır. Buna ek olarak, Taşkent'te kişi başına yaklaşık 5,5 m2 park ve yeşil alan düşmektedir. Sokaklarda yeşil alanlar ve bireysel konutların bahçeleri ile kişi başına düşen yeşil alan miktarı çoğu Avrupa ülkesi kentlerinde olan 10 m^2 iken Taşkent'te 50 m2'ye kadar çıkmaktadır (Fotoğraf 8.8).

Fotoğraf 8.8: Taşkent Park Alanları

Sanayi alanı oranına göre, Taşkent kesinlikle sanayi sonrası bir şehirdir. Şehir yönetimi, eski endüstriyel *"kahverengi alanları"* yeniden geliştirerek bunu daha da azaltmayı planlamaktadır. İşyerleri- ticaret arsa payı sadece %2'dir. Motorlu taşıt-karayolu alanı %21 oranı ile yüksektir (Tablo 9), (UNECE, 2015), (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 8.9: Taşkent Konut Alanları

Tablo 8.9'te de belirtildiği üzere 1 Ocak 2014 itibarı ile Taşkent'teki konut stoku 45,7 milyon m2 olarak gerçekleşmiştir. Bu, kişi başına ortalama konut arzının 19,5 m2 olmasıyla sonuçlanmıştır.

Tablo 8.9: Taşkent'te İşleve Göre Arazi Kullanımı

Arazi kullanım kategorisi	Alan, hektar	%
Konut	16.479	50
Diğer	7.004	12
Karayolu Ulaşım	3.867	21
Sanayi	2.869	9
Belirlenmiş yeşil alanlar	1.145	3
Demiryolu ve diğer ulaşım araçları	989	3
İşyeri-Ticaret	715	2
Toplam	33,068	100

Kaynak: (UNECE, 2015).

Toplamda, başkentin konut gelişim alanları 16.000 hektardan fazla alanı kapsamaktadır. Konut yoğunluğu genellikle 2.689 m2/hektar ile oldukça düşüktür. Çünkü gelişmiş alanın %67'si büyük ölçüde nüfusun %45'ine ev sahipliği yapan tek katlı evler tarafından işgal edilmektedir. Bireysel konut yoğunluğu 1.703 m^2/ hektardır. Çok katlı binalar için konut yoğunluğu göstergeleri 4.772 m^2/hektar ile oldukça yüksektir, bu da bina başına ortalama dört kata karşılık gelmektedir (Tablo 8.10) (Fotoğraf 10), (UNECE, 2015).

Tablo 8.10: Taşkent'te Seçilen Master Plan Göstergeleri

Göstergeler	1985 yılı sonunda	2013 yılı sonunda	Değişim Yüzdesi (%)
Nüfus	2,083,000.0	2,352,896.0	13.0
Yüzölçümü, bin hektar	27.6	33.4	21.0
Konut taban alanı, bin m^2	27,536.0	43,645.0	58.6
Konut taban alanı, bin m2, 4/7 katlı evlerde	14,973.0	21,986.0	47.0
Konut taban alanı, bin m2, 9/16 katlı evlerde	3,261.0	4,520.0	39.0
Konut yoğunluğu, m^2/ hektar	998.0	1,320.0	32.0

Kaynak: (UNECE, 2015).

Fotoğraf 8.10: Taşkent Geniş Caddeleri ve Yeni Kentsel Gelişim Alanları

Taşkent'teki Master Plan göstergeleri bazı önemli eğilimleri ortaya koymaktadır. Neredeyse 30 yılda, nüfus %10 artmış, ancak kentsel alan, yalnızca %20 oranında genişlemiştir. Bu, kentsel alan genişlemesine yönelik küresel eğilimlerle yıllık olarak yüzde birkaç puan oranında tutarlıdır. 2012 Yılı Taşkent Master Planı bunu bir politika olarak içermekte ve bazı olumlu eğilimler görülmektedir. Binalar daha yüksek inşa edilmekte, bu da konut katlarının yoğunluğunun (m2/hektar) %32 oranında arttığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, Taşkent için tablo karışıktır – yüksek katlı taban alanı (4/16 katlı evler) %45 artarken, düşük katlı taban alanı (1/2 katlı evler, ağırlıklı olarak müstakil evler) %84 ile neredeyse iki kat daha fazla artmıştır (Fotoğraf 8.11).

Fotoğraf 8.11: Düşük Katlı/Yoğunluklu Yerleşim Alanları ve Ön Planda Reklam Panolarında Türk Ürünleri

Genel olarak, bu rakamlar konut sağlama politikası için olumlu bir gelişmedir, ancak aynı zamanda kentsel yayılmanın kanıtıdır ve eğilim devam ederse *"kompakt şehir"* politikasını olumsuz yönde etkileyecektir (UNECE, 2015). Taşkent'te konut stoğu, bina tipleri, zeminler, yapısal sistemler ve konfor dereceleri açısından çeşitlilik göstermektedir. Konutlar az katlı, 1, 2 ve 3 katlı veya yüksek katlı olarak gruplandırılır. İkinci kategori, asansörsüz 4 veya 5 katlı binalara ve asansörlü 6 ile 16 katlı binalara bölünmüştür. Ancak asansörlü apartmanlar, çok aileli konut stok alanının sadece %16,55'ini ve toplam konut stok alanının %10,86'sını oluşturmaktadır. Toplamda, konut stoku politika dalgalanmaları tarafından şekillendirilmiştir (Fotoğraf 8.12).

Fotoğraf 8.12: Farklı Konut Tipleri Kombinasyonu

Başlangıçta, araziden tasarruf etme ihtiyacıyla motive edilen yüksek katlı konutlar tercih edilmiş, ancak bu, az katlı lüks müstakil binalar için kentsel arazi sağlamaya dönüşmüştür (Fotoğraf 8.13). Az katlı konutlar çok arzu edilir, ancak değerli tarım arazilerini tehdit ederek kentsel genişlemeye yol açmaktadır (Fotoğraf 8.14).

Fotoğraf 8.13: Taşkent Yüksek Katlı Farklı Konut Tipleri

Bunun yanı sıra, altyapının geliştirilmesi, yerel hizmetler daha pahalıdır. Buna rağmen, önümüzdeki yıllarda az katlı bireysel konutların hacminin önemli ölçüde artması beklenmektedir. Bunun nedeni, kırsal tip binalar için geniş alanların önceki şehir planlarına dahil edilmesinin yanı sıra, bireysel konut gelişimi için arsa tahsisine ilişkin önceki kararların uygulanmasıdır (UNECE, 2015).

Fotoğraf 8.14: Taşkent Tek Katlı Müstakil Konut Alanları

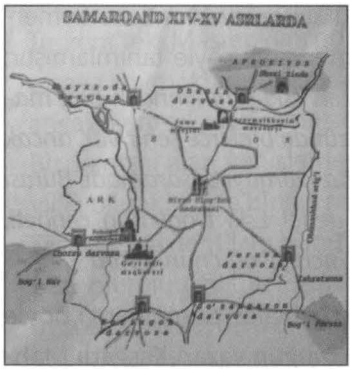
Taşkent'in 2011 yılında yapılan Devlet Tahmin ve Makroekonomik Araştırma Enstitüsü'ne göre nüfusunun 2030 yılına kadar 442,6 bin kişi artması beklenmektedir. Çalışma çağındaki kişilerin nüfusu şu anda toplamın %61,3'ünü oluşturmaktadır. Ancak bunun gelecekte %58'e düşmesi beklenmektedir. Genel olarak, Taşkent'in gelecekteki gelişimi, Çirçik nehrinin sol kıyısında Taşkent çevre yoluna kadar olan gelişme dışında, 2011 Master Planı kapsamındaki fizibilite çalışmalarına dayanmaktadır. 2030'a kadar büyüme alanının 6.109 hektar olması ve toplam şehir alanının 39.177 hektara ulaşması beklenmektedir (UNECE, 2015).

8.2.1.2. Semerkant

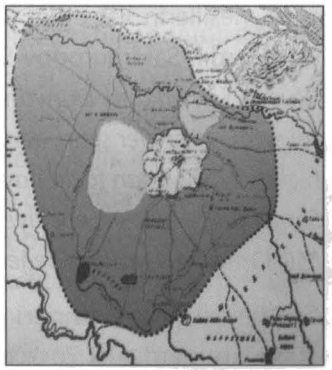
Saidmurodov'a göre yeryüzünde binlerce şehir ve bu şehirlerin her birinin kendine özgü tarihi ve karakteri vardır. Ancak yeryüzünde, tüm halkların ve ulusların kaderini yansıtan, nesillerin kat ettiği yolu simgeleyen sadece Semerkant vardır. Saidmurodov Semerkant'ı şöyle tanımlamıştır: *"Burası Semerkant! Dünyanın en eski şehirlerinden biri, masal şehri, efsaneler şehri. Yeryüzünde binlerce şehir var, ancak hiçbiri 2750 yıldan fazla hayatta kalmayı başaramadı. Burası Semerkant- eski ve ebediyen genç! Eski Doğu'nun cenneti, Müslüman dünyasının değerli incisi, Doğu'nun Roma'sı"*.

Geçmiş yüzyılların şairleri ve tarihçileri Semerkant'ı böyle tanımlamışlardır. İlk Türkçe sözlüğün yazarı Kaşgarlı Mahmut, Türk dilinde şehrin "bol, zengin" anlamına gelen "Semizkent" olarak adlandırıldığına inanmıştır. Bunun nedeni şehrin, deniz seviyesinden 725 metre yükseklikte, gelişen, verimli Zerafşan Vadisi'nde yer almasıdır. Semerkant'ın toprak verimliliğine ve çiçek açan doğasına duyulan hayranlık sadece efsane değildir. Coğrafyacıların ve tarihçilerin birçok eserinde dile gelmektedir (Saidmurodov, 2023: 16). Semerkant'ın kuzey eteklerinde, Firdevsi'nin "Şehname" şiirinin kahramanı, Turan'ın efsanevi hükümdarı olan Alp Er Tunga (Afrasiab) ile aynı adı taşıyan 200 dönümlük geniş bir tepeden oluşan geniş bir alan uzanmaktadır. Arkeolojik kazılar, müstahkem kalenin kale çekirdeğinin yüksek kulelerini, yerleşim mahalleleri ve ev el sanatları atölyelerinin bulunduğu sokakların düzenini, bir tapınağın anıtsal kalıntılarını ve tuzaklarla donatılmış, burçları ve kapıları olan birkaç savunma duvarı halkasını ortaya çıkarmıştır. Burası eski Semerkant bölgesidir. Güçlü kültürel katmanları uzun süreli kazılarla kentin yaşamının en erken aşamalarını ortaya çıkarmıştır. Somunları andıran dışbükey şekilli tuğla yapılar renkli seramikler eski Semerkant'ta hakimdir. Burada XIII. yüzyıla kadar zengin bir ticaret şehri yer almıştır (Saidmurodov, 2023: 18) (Harita 8.4 ve 8.53).

3 Harita 4 ve Harita 5 2022 yılında Özbekistan saha çalışması kapsamında Taşkent'te yer alan Emir Timür Müzesinde bölüm yazarı Aslı Akay tarafından çekilmiştir.

Harita 8.4: XIV ve XV. YY. Semerkant

Harita 8.5: IX. ve XII. YY. Semerkant

Semerkant, dünyanın en eski ve modern Özbekistan'ın tarihi bir şehridir. M.Ö. 700 yıllarında kurulan şehir, eskiden Afrasiab (Alp Er Tunga) ve Marakanda adları ile biliniyordu. Antik Turan topraklarında Sogdiana'nın başkentiydi. Daha sonra Semerkant, Çin ile Akdeniz arasındaki İpek Yolu üzerinde kilit ticaret merkezi haline gelmiştir. VI-XIII. yüzyıllarda şehir, önemli siyasi ve kültürel merkezlerden biriydi. Semerkant, Sogd'un başkenti iken Türk Kağanlığı'na dahil edilmiştir. Şehrin VIII. yüzyılın başında müslamanlar tarafından fethedilmesinden sonra Semerkant, Müslüman kültürünün önemli bir merkezi haline gelmiştir. 1220'de Timur ve Timurlular döneminde (1370-1499) Semerkant İmparatorluğun başkenti olarak barış ve refah içinde yaşanan bir kent olmuştur. Timur, Semerkant'ı dünya haritasında önemli bir yere koymuş, günümüze kadar korunan mimari anıtların birçoğu Timur ve onun soyundan gelenler tarafından inşa edilmiştir. 100 yıldan kısa bir süre içinde Semerkant, nefes kesen turkuaz kubbeleri ve muhteşem minareleri ile inanılmaz bir şehre dönüşmüştür. Uluğ Bey döneminde Semerkant, zamanının en büyük kültür, bilim ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Asya ve Türkistan'ın tüm zenginlikleri bu şehirde toplanmıştır. Buhara Hanlığı zamanında (XVI-XX. yüzyıllar) Semerkant merkezdir. Bu dönemde kentin yeniden canlanmasında yeni bir evre başlamıştır. 1868'de Semerkant, Rus birlikleri tarafından işgal edilerek Çarlık Rusyası'na dahil edilmiştir. 1925-1929 yılları arasında ise Semerkant, Özbek SSC'nin başkenti olarak kabül edilmiştir. Başkent Taşkent'e taşındıktan sonra bile Semerkant, bölgenin kültürel ve ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Semerkant, ülkenin önemli bir sanayi, kültür ve turizm merkezi haline gelerek 2001 yılında Dünya Mirası Listesi'ne eklenmiştir (Nashriyoti, 2018: 42-43).

Özbekistan'ın güneydoğusundaki Zarafşan nehri vadisinde, Kızıl-Kum çölünün kenarındaki büyük vahada yer almaktadır. Şehir planlamasının tarihsel analizi için, önemli tarihsel geçmişe sahip şehir türüne en iyi örnektir. Semerkant'ın tarihi ve kültürel önemi başlıcaları aşağıda yer alan tarihi yapılardan gelmektedir:

1. Antik Afrasiyab Kenti (MÖ VIII YY)
2. Uluğ Bey Rasathanesi (1424- 1428)
3. Şah-i Zinde (Yaşayan Şah) Mezarlığı (XI-XX YY)
4. Hazreti Hızır Cami (XIX YY ortaları)
5. Bibi Hanım Cami (1399)
6. Registan Meydanı (1417-1647)
7. Ruhabad Türbesi (1380)
8. Aksaray Türbesi (1451-1469)
9. Emir Timür Mozalesi (1404)
10. İşrethane Türbesi (1464)
11. Hoca Ahrar Veli kompleksi (XV-XX yüzyıllar)
12. Çolpan Ata Türbesi (1430)

13. Hoca Abdu Büyük Mezarlığı (15. yüzyıl)

14. Hoca Abdu Derun Mezarlığı (XVII yüzyıl);

15. İmam el-Buhari kompleksi (IX-XX yüzyıllar);

16. Makhdumi Azam kompleksi (XVI-XIX yüzyıllar);

17. Hazreti Davut Türbesi (1870-1880) (Anvarovna et al, 2022; Alyılmaz 2002).

Türk hükümdarları, hanları, devlet adamları ve yöneticileri tarafından yaptırılan bu mimari yapıtlar sayesinde Semerkant Türk İslam kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir (Alyılmaz, 2002). Bunlardan Registan, birçok insanın ziyaret ettiği ana bölgedir. Registan yapıları, medreseleri, minareleri ile ihtişamlıdır. Bu ihtişamlı yapı topluğu, yüzyıllar boyunca meydana gelebilecek değişikliklere rağmen bozulmadan günümüze kadar gelmiştir. Yüzyıllar boyunca Registan Meydanı Semerkant'ın merkezini oluşturmaktadır. Registan kelimesi "kumlu yer" anlamına gelir. İdari, ticari ve el sanatları merkezi ve Semerkant'ın kalbidir (Fotoğraf 15, Fotoğraf 16). Registan meydanının oluşumunu üç döneme ayırarak incelenmek mümkündür.

Dönem: Timur'un Saltanatı (XIV. Yüzyıl)

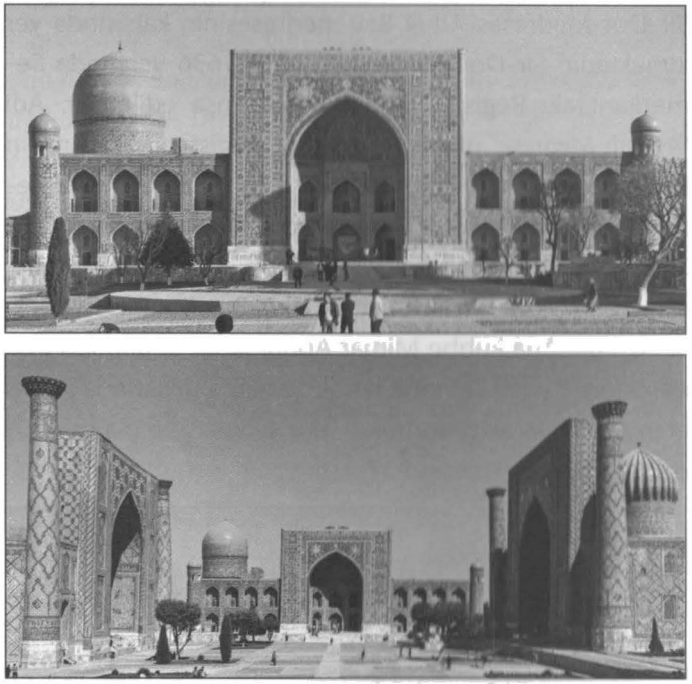
Bu dönemde Registan, kanunların kabul edildiği sosyo-politik bir yerdir.

Dönem: Uluğ Bey Zamanı

Semerkant'ın Doğu'nun bilim merkezi haline geldiği dönemdir.

Dönem: Bahadır Yalangtush Bey'in Saltanatı

Bu dönemde iki görkemli medrese inşa edilmiştir. Medrese, yüksek eğitim kurumudur. Burada, ailelerin erkek çocuklarının okuduğu, eğitimin 10, 12, 20 yıl sürdüğü bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı. Registan Meydanı bugün üç görkemli bina ile süslenmiştir: Uluğ Bey Medresesi (1417-1420), Şir-Dor Medresesi (1619-1636), Tillâ-Kârî Cami ve Medresesi (1647-1660) (Saidmurodov, 2023: 23).

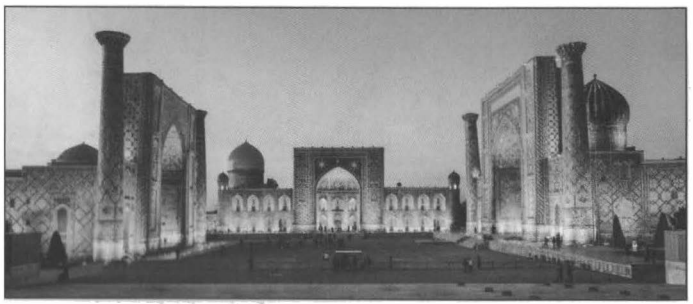

Fotoğraf 8.15-8.16. Semerkant Registan Meydanından Görüntüler

Uluğ Bey Medresesi, Uluğ Bey'in emri ve yönlendirmesiyle yaptırılmıştır. İnşaat 1417'den 1420'ye kadar sadece üç yıl sürmüş, Medrese inşa edildiğinde Uluğ Bey vefatına kadar matematik ve astronomi dersleri vermiştir. Uluğ Bey Medresesi, Registan Meydanı'ndaki en eski yapılardan biridir. Medrese 55 hücre, 4 dershane, cami ve profesörler kürsüsünden oluşmaktadır. Bu okulun öğrencileri sadece teoloji değil, aynı zamanda astronomi, matematik, coğrafya, felsefe gibi konularda da eğitim almışlardır. Uluğ Bey'in ken-

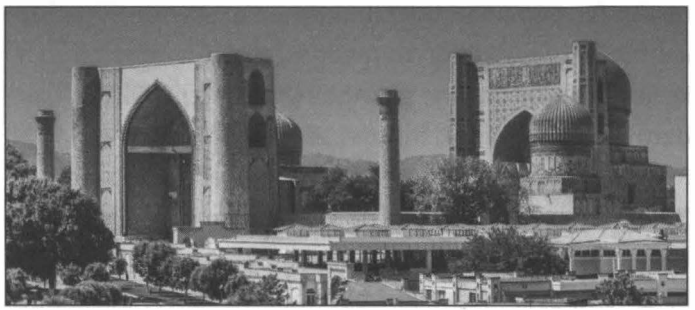
disi ve diğer birçok ünlü bilim adamı burada farklı konular öğretmiştir. Kubbe, 10 köşeli yıldızları gösteren gökyüzünün bir taklidi olan sırlı mozaik panel ile dekore edilmiştir (Anvarovna et al, 2022; Saidmurodov, 2023: 24).

Şir-Dor Medresesi Uluğ Bey medresesinin karşısında yer almaktadır. Şir-Dor Medresesi, 1619-1636 yıllarında Semerkant'taki Registan Meydanı'nda inşa edilmiştir. Adı *"Aslanlı Medrese"* olarak çevrilebilir. Registan Meydanı'nın batı tarafında, tam karşısında yer alan Uluğ Bey Medresesi'nin çarpık ve abartılı yansımasıdır. Aralarındaki yaş farkı 200 yıldır. Tek mimari fark, iki kışlık öğretim salonuna daha sahip olmasıdır. Ancak ana yapı Uluğ Bey Medresesi'ndeki ile aynıdır. Ana kubbe Mimar Abdul Jabar tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca kemerin her iki yanında sırtlarında güneş olan kaplanların görüntüleri bulunmaktadır (Saidmurodov, 2023: 25). (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 8.17. Semerkant Registan Kompleksi

Tillâ-Kârî Medresesi Şir-Dor Medresesinden 10 yıl sonra, aynı hükümdar Bahadur Yalangtush-biy tarafından inşa edilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında Cuma Cami, harabe halindeki Bibi Hanım Cami ve Tillâ-Kârî aynı anda iki işlevi yerine getirmiştir. Tillâ-Kârî Medresesi, ünlü Registan Meydanı'nın son, en büyük ve en süslü yapısı olarak tasarlanmıştır. Adı, caminin kubbeli odasının cömert yaldızlı dekorasyonuna atıfta bulunarak "altın kaplı" anlamına gelir. Yalangtush, Registan Meydanı'nın kuzey kenarını Tillâ-Kârî'nin 120 metre uzunluğundaki cephesiyle tanımlanmış ve meydanın baskıcı simetrisini, baskın kubbesinin eksen dışı yerleşimiyle rahatlatmıştır. Ana cephede meydanın karakteri ve ölçeği ile uyumlu kubbeli köşe minarelerin kullanılmasıyla kompozisyon güçlendirilmiştir (Saidmurodov, 2023: 26; Anvarovna et al, 2022).

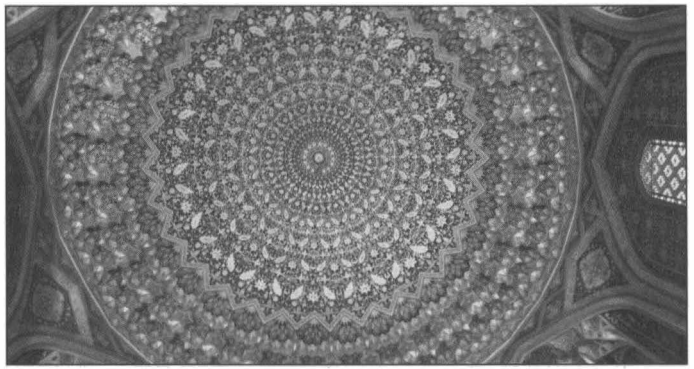
Fotoğraf 8.18. Bibi Hanım Mescidi

Bibi Hanım Cami, Semerkant mimarisinin en parlak örneklerinden biridir. Bibi Hanım Cami'nin inşaatı, Timur'un Hindistan'a yaptığı muzaffer seferden sonra 1399'da başlamıştır. 10.000'den fazla kişinin aynı anda namaz kılmasını sağlayabilecek kapasiteye sahiptir (Fotoğraf 18, 19, 20, 21). Cami dört büyük binadan oluşmaktadır: Giriş kapısı, büyük bir cami ve yanlarda iki küçük cami. Bu binalar, 480 mermer sütunla desteklenen kemerli bir galeri ile birbirine bağlanmıştır. Geniş avlunun büyüklüğü 130x102 m'dir. Taçkapı kemerinin açıklığı 18 m olup, zeminden tepeye kadar 35 m.'dir. Bibi Hanım Cami'nin görkemli mavi kubbesi herkesin dikkatini çekmekte, büyüklüğü ve güzelliği ile insanın nefesini kesmektedir. Antik çağda bu caminin kubbesi Cennet ile Kubbe kemeri ise Samanyolu ile özdeşleştirilmiştir. Bu büyük caminin inşası sırasında büyük

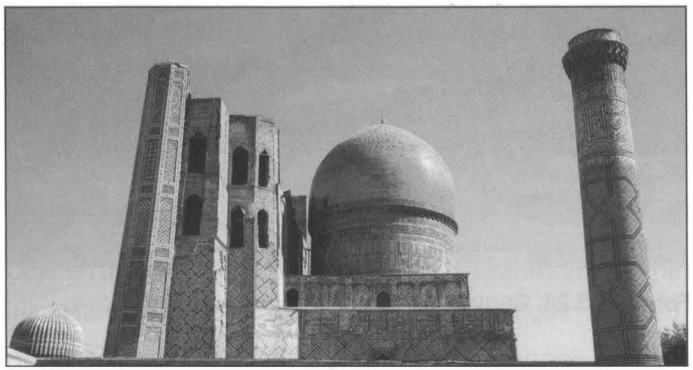
taş blokları taşımak için Hindistan'dan 90'dan fazla fil getirildiği kayıtlarda yer almaktadır (Saidmurodov, 2023: 27).

Fotoğraf 8.19: Bibi Hanım Cami

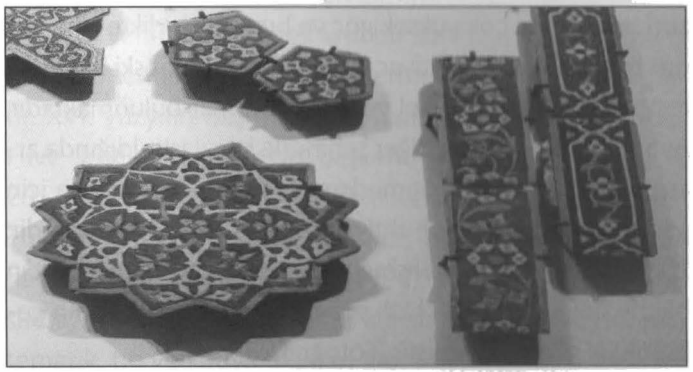

Fotoğraf 8.20: Bibi Hanım Cami İçi Eşsiz Tavan Süslemeleri

Fotoğraf 8.21: Bibi Hanım Cami Minaresi

Günümüzde Bibi Hanım Camisinden Londra'ya götürülen bazı mozaikler British Muzeum'da İslam Dünyası kısmında sergilenmektedir (Fotoğraf 22). Sergilenen parçalarla ilgili olarak verilen tanıtım yazısında ise *"Bibi Hanım Camii'nden siyah çizgi çini parçaları. Yıldız desenli bu yaldızlı altıgen çiniler ve çiçek bordürlü çiniler, bir zamanlar kendi adını taşıyan hanedanın kurucusu ve rekor sürelerde devasa yapılar yaptıran Timur (h.1370-1405) tarafından yaptırılan cemaat camisi Bibi Hanım camisinin duvarlarını süslüyordu. Cuerda seca (kuru kart) olarak da bilinen ve pişirme sırasında rengi ayrı tutmak için tasarımların manganez ile boyandığı siyah çizgi seramik tekniğinde dekore edilmiştir."* şeklinde bir açıklama yapılmıştır.

Fotoğraf 8.22: British Museum'da İslam Dünyası adlı kısmında yer alan Semerkant Bibi Hanım Camisinden götürülen Çini Parçaları
Kaynak: (Akay, A. tarafından 2024 Britlsh Museum Londra'da 10.04.2024 tarihinde çekilmiştir)

Uluğ Bey Rasathanesi, Semerkant'ın tarihi eserleri arasında özel bir yere sahiptir. 1428-1429 yıllarında Ay'ın, daha sonra ve gökyüzündeki diğer yıldızların gözlemlenmesi için Hak Tepesine inşa edilmiştir. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Uluğ Bey rasathanesi tahrip olmuş ve yüzyıllar boyunca yeri bilinmemiştir. 1908'de arkeolog Vasiliy Vyat-

kin, gözlemevinin yerinin belirtildiği bir belge bulmuştur. Ancak sadece yeraltı kısmı ve binanın temeli korunduğu saptanmıştır. Bulunan belgelere dayanılarak bilim adamları gözlemevinin modelini yapmışlardır. Üç katlı, güzel sırlı başlıklarla kaplı, yuvarlak formlu, 46 metre çapında, 30 metre yüksekliğinde bir bina inşa edilmiştir. Ana salona Ay, Güneş ve gök kubbenin diğer yıldızlarını gözlemlemek için devasa bir sekstant yerleştirilmiştir. Uluğ Bey tarafından 1018 yıldızın koordinatlarını içeren "Zij Kuragoni" adlı bir katalog oluşturmuştur. Gözlemevi, zamanına göre benzersiz bir yapı olarak kayıtlarda yer almıştır (Anvarovna et al 2022; Saidmurodov, 2023: 31).

Semerkant gibi tarihi bir şehrin şu anda karşı karşıya olduğu zorluklar, şehre çok yüksek göç ve bununla birlikte yeni konut binaları sağlama ihtiyacı ile ilgilidir. Ayrıca, eski binaların restorasyonunda kültürel ve tarihi sorunlar bulunmaktadır. Aynı zamanda, şehrin diğer şehirlerle karşılaştırıldığında artan nüfus yoğunluğu, Semerkant'ın daha fazla gelişme için geniş arazi rezervlerine ihtiyacı olduğunu göstermektedir. 2023 yılındaki saha çalışmaları kapsamında Semerkant'ın birçok bölgesinde çok katlı site tarzı konut projelerinin geliştirildiği gözlemlenmiştir (Fotoğraf 23).

Fotoğraf 8.23: Semerkant Yüksek Katlı Yerleşim Alanları ve Lüks Site İnşaat Alanları

Ulusal inşaat firmaların yanı sıra aralarında Türk firmaların da bulunduğu birçok uluslararası inşaat şirketleri tarafından birçok altyapı- ulaşım ve konut projesinin geliştirildiği görülmektedir. Bu yaklaşımın temelini neredeyse 20 yıl önce uygulamaya konulan kentsel yayılmayı düzenlemeyi amaçlayan Semerkant ana planı oluşturmuştur. Planla birlikte göçle gelen baskıyı azaltmak için uydu yerleşim şehirlerinin kurulması ve mevcut olanların genişletilmesi düşünülmüştür. Bu plan, kentin idari merkezi olan kamu binalarının tamamlanmasını ve harap konutların daha yüksek standartlarda yeni apartmanlarla değiştirilmesini öngörmüştür. Timur Devleti döneminin *"eski şehrinin"* konut binalarının yeniden inşası, yeni yaşam standartları sağlarken binaların yapısının korunmasına odaklanmıştır. Bu arada, yeni şehirin ana odak noktası, tesislerin ve yerel hizmetlerin sağlanmasının yanı sıra konut stokunun yenilenmesidir. Bu gelişmelerle yeni bir çehreye kavuşmaya çabalayan kentte, hali hazırda Sovyet Döneminin mirası olarak adedilen çok geniş bulvar ve caddeler yer almaktadır. (Fotoğraf 24).

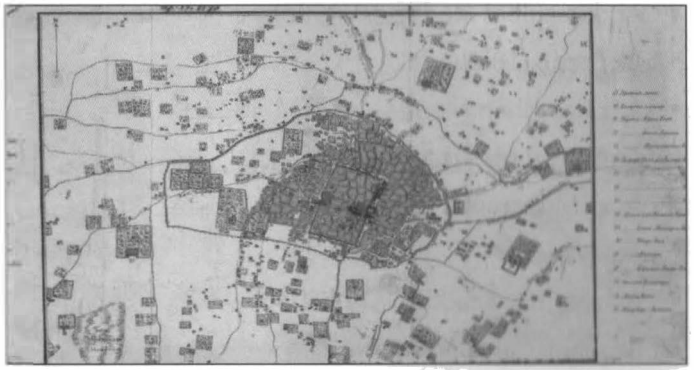
Fotoğraf 8.24. Günümüz Semerkant'ının Caddeleri

Merkezi konumları nedeniyle, hem *"eski"* hem de *"yeni"* şehir, turizmle ilgili hizmetlerin geliştirilmesi ve ticaret

alanlarının oluşturulmasında odak alanları oluşturmaktadır. Master plan kapsamında entegre bir turizm geliştirme programı uygulanarak turizm bölgesine 15 dakikalık yürüme mesafesinde konaklama, hizmetler, rekreasyon, sosyal tesisler, bilgi hizmetleri ve ulaşım dahil olmak üzere çok çeşitli turistik hizmetler sunulmaktadır (UNECE, 2015; Saidmurodov, 2023: 31).

8.2.1.3. Harezm- Hive

Hive, batı Harezm bölgesinde, deniz seviyesinden 100 metre yükseklikte yer almaktadır. Hive, Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun Nehri'nin güney deltasında yer alan Harezm tarım vahasının en büyük ve en eski şehir merkezlerinden biridir. Kızıl-Kum çölü burada başlar. Şehir, Palvan kanalının suyu ile beslenmektedir. Dini tarihi anıtlar ve manevi gelenekler en iyi Hive'de korunmuştur. Sanki tarihin saati durmuş gibi, burada neredeyse hiç dokunulmadan kalmış muhteşem bir antik şehirdir. Antik Harezm uygarlığı Neolitik çağa M.Ö. 4000-3000'e kadar uzanır ve vahada kentsel kültürün, zanaatların ve ticaretin geliştiği dönem olan M.S. XI-XII yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Avesta'da, ülkenin adı *"Hvairizem"* olarak geçmektedir. Doğa bu topraklara cömert davranmamış, topraklar karasal iklimin etkisinde kalmış, tuzlu topraklar, akut su kıtlığı yaşanmıştır. Doğanın bu bölgeye verdiği tek şey güneştir. Yılda yaklaşık üç yüz güneşli gün vardır. Belki de bu nedenle tarihçilerin çoğu etimolojik olarak *"Harezm"* sözcüğünü *"Güneş Ülkesi"* olarak yorumlamaktadır. Vahanın kültürel gelişimi ancak sulama koşullarında mümkün olabilirdi. Burada, büyük Asya nehri Ceyhun'un kıyısında, dünyanın en eski uygarlıklarından biri olan Harezm eyaleti doğmuştur. Bu topraklar çok fazla sayıda antik kaleye sahip olduğu için arkeologlara eşsiz imkanlar sunmaktadır (Saidmurodov, 2023: 62) (Harita 8.6).

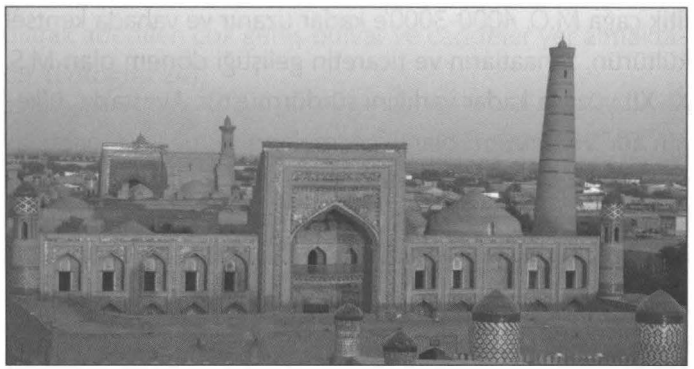
Harita 8.6: Eski Harezm Haritası
Kaynak: (Historicpictoric, 1865).

Emir Timur, XIV. yüzyılda Harezm'de beş sefer düzenlemiş, ancak 1388'de tamamen almayı başarmıştır. Zamanla Harezm yeniden gelişerek kısa bir süre için İslam dünyasının en önemli manevi merkezlerinden biri haline gelmiştir. XVI. yüzyılın başında Hive hanlığı kurulduktan sonra, Hive 1598'de Harezm'in başkenti olmuştur (Nashriyoti, 2018: 110-111). Daha önce de Hive 1221 yılından itibaren Türk-Moğol, 1388'den itibaren de Timur imparatorlukları na başkentlik yapmıştır (TDV, 1998). IX ve XII. yüzyıllar arasında, Hive'da bir dizi eğitim kurumu ve astronomi, matematik, tıp ve kimya okulları gibi büyük bilim merkezleri başarıyla faaliyet göstermiştir. En bilineni, Mamun Harezm Akademisi'dir. Muhammed-i Horesmî'nin matematik, coğrafya ve jeodezi alanındaki temel eserleri IX. yüzyılda Avrupa'da zaten bilinmekte ve günümüze kadar önemini korumuştur. El-Biruni, Agakhi, Nadzhmiddin Kübra ve Harezm ile bağlantılı olan diğer bilim adamları ve ilahiyat öğrencileri zengin, bilimsel ve kültürel bir miras bırakmışlardır (Nashriyoti, 2018: 110-111). Hive'de yer alan önemli tarihi miras yapılar şu şekildedir;

- Abdullah Han Medresesi (1855)

- Abdurasulbai Medresesi (1906)
- Ak Camii (1838-1842)
- Alla Kuli Khan Medresesi (1834-1835)
- Amir Turu Medresesi (1870)
- Arap Muhammed Han Medresesi (1616-1834)
- Ata Darvoza
- Atazhanbay Medresesi (1884)
- Bağbanlı Camii (1809)
- Bahça-Darvoza
- Cuma Camii (10. yüzyıl, 1788),
- Dost Alam Medresesi (1882)
- Hassan Murad Kushbegi Camii (1800),
- Hoca Maram Medresesi (1839)
- II. Muhammed Rahim Han Medresesi (1871)
- İchan Kala Surları
- İslam Hoca Medresesi (1910)
- Kazi Kalyan Medresesi (1905)
- Khojamberdybiya Medresesi (1688-1834)
- Kutlug Murad İnak Medresesi (1804-1812)
- Matrasulbai Mirzabaşı Medresesi (1905),
- Mezar-ı Şerif Medresesi (1882)
- Muhammed Âmin Han Medresesi (1855) ve Kalta Minör
- Muhammed Âmin İnak Medresesi (1785)
- Musa Turu Medresesi (1841)
- Palvon-Darvoza Kapısı
- Shergazi Han Medresesi (1718-1726)
- Şeyh Muhtar Ata Camii (1810-1838)
- Taş Darvoza
- Tolib Maxum Medresesi (1910)
- Yakubbai Hoca Medresesi (1873)
- Yusuf Yasulbaşi Medresesi (1906) (Nashriyoti, 2018; Khodjoeva ve Yüce, 2022).

İçhan-Kale, Hive'nın iç şehridir (Fotoğraf 25). Eski şehir, XVI-XX. yüzyıla ait yukarıda bazı önemlileri listelenen 50'den fazla tarihi eser ve 250 ev içermektedir. İçhan-Kale duvarları 8-10 m genişliğinde; 6-8m yüksekliğinde ve kapsama alanı ise 2250m'dir. Hiva'daki mimari şaheserlerinin çoğu, kale duvarı ile çevrilmiş olup 26 hektarlık alanda yer alan içeri şehirdedir. İçhan-Kale surları doğudan batıya 450 metre ve kuzeyden güneye 600 metredir. Kalenin sur duvarlarında 40 adet burç bulunmaktadır. Şehre, Kuzey (Bagcha-Darvoza), Güney (Tash- Darvoza), Doğu (Palvan-Darvoza) ve Batı (Ata-Darvoza) olmak üzere 4 tarihi kapıdan girmek mümkündür.

Fotoğraf 8.25: Gün Batımında İçhan Kale Hive Genel Görünüm

Ata-Darvoza, Kunja Ark'ın yakınında bulunan batı kapısıdır. Bu kapılar 1920'lerde yıkılmış, ancak daha sonra XIX. yüzyıldan kalma fotoğrafların yardımıyla tamamen restore edilmiştir. Dış şehrin kuzey kapılarına "Çifte kapı" anlamı-

na gelen Kosh Darvaza denir. Şehrin yaşamında temel işlevleri şehrin korunması ve savunulmasıyken sonrasında önemlerini kaybetmişlerdir (Saidmurodov, 2023:68; Khodjoeva ve Yüce, 2022).

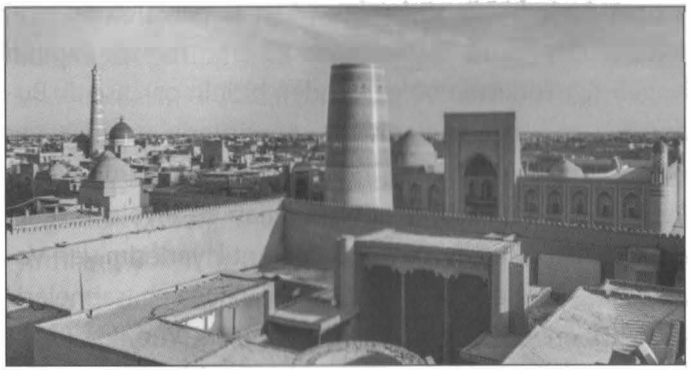
Harezm'in kalelerinden biri olan Ayaz-Kale veya Rüzgardaki Kale Toprak-Kale'nin 20 kilometre kuzeydoğusunda, Kızılkum çölünün kayan kumları ile kutsal dağlar arasında yer almaktadır (Saidmurodov, 2023: 64). Dışhan Kale, Ceyhun nehrinin sağ yakasının en güzel anıtlarından biridir. Daha önce, Orta Çağ'da, Doğu ve Batı'nın çeşitli ülkeleriyle geniş ticaret bağlantıları olan bir liman kentiyken bugün, kalenin kalıntılarının yakınında, sadece duvarların konturları ve batı kesimindeki binaların bir kısmı korunmuştur. Badai-Tugai Doğa Koruma Alanı'nın Tugai'nin kuzey tarafından dar bir kanal geçmektedir. Aralarındaki tepelerde X-XIII yüzyıllara ait gözetleme kulelerinin kalıntıları vardır. Kalenin batı duvarına bitişik büyük bir yapı var- duvarları yarı sütunlarla süslenmiş bir kale veya saraydır. Ayrı parçaları 14 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Diğer bir kale olan Toprak-Kale, antik kentin kalıntıları 17 hektardan fazla bir alana sahiptir. Toprak-Kale, Harezm'i yöneten hanedanın başkenti olarak kabul edilen bir şehirdir. Kalenin yakınında, o zamanlar verimli üzüm bağları ve ekili tarlalarla çevrili, kare bir çitin arkasında bir kır evi ve bir av parkı vardır (Saidmurodov, 2023: 67).

Modern Hive'nın önemli bir yönü, XVII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadar Hive Hanlığı'nın mimarisi ile karakterize edilir. Hive'nın mimari anıtları dünya için eşsiz bir değere sahiptir. Evrensel öneme sahip değerler listesinde haklı olarak *"Şehir Müzesi"* sıfatını taşıyan şehir ile Harezm, dünya medeniyetinin merkezlerinden biri ve Büyük İpek Yolu üzerinde önemli bir merkez olarak özel bir yere sahiptir. Hive şehri, 1990 yılında insanlığın dünya mirasına ait bir yer olarak UNESCO listesine eklenen Türkistan coğrafyasındaki ilk şehirlerden biridir (Nashriyoti, 2018: 110-111; Khodjoeva ve Yüce, 2022).

Önemli bir turizm durağı olan Hive'de her birinin ayrı bir hikayesi olan birbirinden eşsiz güzellikte Hive'deki bu tarihsel mirasa ait İslam Hoca Minaresi (Fotoğraf 8.26), Kalto Minor-Kısa Minare (Fotoğraf 8.27) ve Cuma Cami'ne (Fotoğraf 8.28) ait olan fotoğraflar alan çalışmaları kapsamında yapılan incelemelerde çekilmiştir.

Fotoğraf 8.26: İslam Hoca Minaresi Harezm, Hive

Fotoğraf 8.27: Kısa Minare- Hive

Fotoğraf 8.28: Cuma Cami

8.2.1.4. Buhara

Buhara, MS V. yüzyıldan başlayarak aynı yerde büyüyen ve gelişen dünyanın sayılı şehirlerinden biridir. Şehrin adı "Bihar", "Budist rahiplerin buluşma yeri" anlamına gelen Sanskritçe "Vihara" dan türetilmiştir. Efsaneye göre Buhara'nın kuruluşu, Türkistan'daki efsanelerin destansı kahramanı, üvey annesi tarafından iftiraya uğrayan ve Turan'a kaçmak zorunda kalan genç adam Siyavuş'a atfedilir. *"O (Siyavuş) şehri yüce bir saray, meyve bahçeleri ve değerli çiçek parterleri ile süslemiştir"*. Eski zamanlarda Buhara, M.S. 1000 yılın ikinci yarısından itibaren mimari yapının iyi geliştiği Türkistan bölgelerinden birinin parçasıydı. Buhara'nın merkezi, valilerin ve yöneticilerin yaşadığı yer olan Ark'tır. Surlarının dışında da bir şehir kurulmuştur: Şehristan. Şehir, ticaret ve el sanatları banliyöleri olarak adlandırılan *"Rabads"* ile çevriliydi. Antik yerleşim yeri Varakhsha, şehirden çok uzak değildir ve çita avı sahnelerini temsil eden duvar resmiyle ünlüdür. V. Yüzyılda Eftalit İmparatorluğu'na bağlı Buhara, VI. yüzyıldan VII. yüzyılın başına kadar Batı Göktürk Kağanlığı'nın bir parçası olmuştur. IX. yüzyılın sonunda Buhara, Müslüman dünyasının en önemli kültür ve kült merkezlerinden birine dönüşmüştür. Buhara eski zamanlardan beri çok sayıda din ve inancın kalbi olmasına ve farklı dinlere ait ibadetler birbirlerine komşu bir şekilde yer almasına rağmen, *"Müslüman Kubbesi"* olarak adlandırılmıştır. IX. Yüzyıldan itibaren de cami, minare, medrese ve külliye inşaatları kentte hâkim olmuştur (Kirichenko, 1997; Saidmurodov, 2023: 36).

Orta Çağ'da Buhara, kervan yollarının kavşağında bulunan önemli bir ticaret merkezi olarak tanımlanmıştır. Ancak bu coğrafyada sadece tüccarlar, gezginler ve dervişler yer almamış büyük iktidar mücadeleleri de olmuştur. Şehir birçok kez yıkılmış ve yakılmış, ancak daha sonra harabelerinden yeniden doğmuştur (Harita 8.7).

Harita 8.7: Eski Dönemlerde Buhara
Kaynak: (Kitchin, 1766)

Buhara şehri, M.Ö. 1000 ortalarında kurulmuştur. Araştırmalar Buhara'nın yaşının 2500 yıldan fazla olduğunu kanıtlamıştır. Şehir surunun korunmuş kısmı, Buhara mimarisinin eşsiz bir savunma anıtıdır. Kuruluşundan 1920 yılına kadar bu şehir, XVI. Yüzyılda güçlendirilmiş duvarlarını hiç aşmamıştır. Rölyefe göre kurulan kentin orijinal planı hala görülebilmektedir. M.Ö. IV. yüzyıldan XX. yüzyı-

la kadar her yaştan yapı vardır. Modern Buhara, Zerefşan Vadisi'nde, 710 hektarın üzerinde bir alanda, 220 metre rakımda yer almaktadır (Saidmurodov, 2023: 36).

Şehrin çağdaş görünümü, XVI-XVII. yüzyıllarda Şeybanoğulları ve Aştarhanlılar hanedanlarının egemenliği sırasında, görkemli camilerin, medreselerin, kervansarayların, hamamların, kale duvarlarının, kapılarının, mezar tonozlarının ve diğer büyük mimari komplekslerinin çoğunun inşa edilmesiyle kazanılmıştır. Buhara'da yer alan tarihi yapıtlardan en önemli olanlar şu şekildedir;

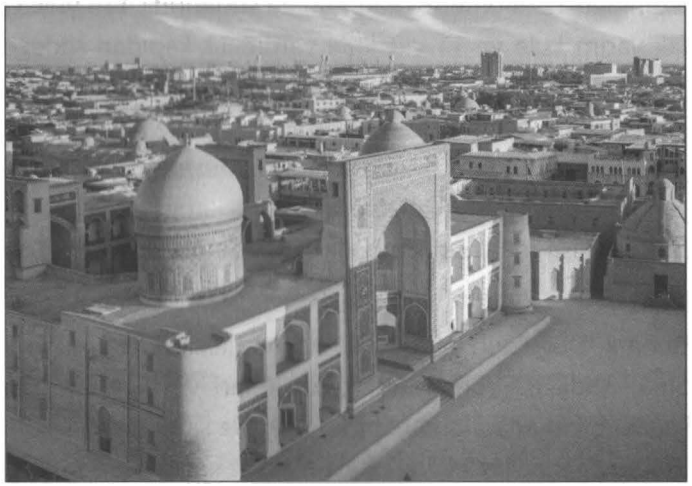
- İsmail Samani Türbesi
- Chor Bakr
- Bahattin Nakşibendi Kompleksi
- Magoki Attar Cami
- Poi Kalon Kompleksi
- Poykent Antik Kenti
- Saroi Taş Medresesi
- Abdulaziz Han Medresesi
- Bolo Havuz Cami
- Buhara Ark Kalesi
- Chor Minor Medresesi
- Emir Alim Han Medresesi
- Feyzullah Hocayev Müzesi
- Hoca Zayniddin Cami
- Kalyan Minare
- Kalyan Cami
- Hoca Gökuşan Topluluğu
- Kukeldaş Medresesi
- Madari Han Medresesi
- Magok-i-Attari Cami
- Mir-i-Arab Medresesi
- Nadir Divan Bey Tekkesi
- Nadir Divan Bey Medresesi
- Namazgah Cami
- Seyfettin Buharzi Türbesi
- Bayan Kuli Han Türbesi
- Taki Sarrafan Kubbesi
- Turki Jandi Türbesi
- Uluğ Bey Medresesi (Kirichenko, 1997; Asian Historical Architecture, 2024)

XVI. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında, toplam uzunluğu 12 kilometre olan Buhara surlarında 116 yuvarlak yarım kule ve 11 çift kule vardır. 11 kapıdan sadece Karakul kapısı ve Talipach kapısı korunmuştur. Semerkant Kapısı, Hazreti İmam Kapısı, Şeyh Kapısı ve Celal Kapısı ise restore edilmiştir. Şergiron Kapısı, Mezar-I-Şerif Kapısı, Uglon Kapısı, Namazgah Kapısı ve Karşi Kapısı olmak üzere beş kapı ise maalesef kaybolmuştur (Saidmurodov, 2023: 40).

Buhara, Doğu'nun eşsiz bir kültür merkezidir. Ebu Ali İbni Sînâ, Rudaki, Firdevsi, İmam El-Buhari ve diğerleri gibi seçkin bilim adamlarının, filozofların ve şairlerin ülkesidir. Buhara, geçmişin 140'tan fazla mimari kalıntısının bulunduğu açık bir şehir müzesidir. Kentin korunmuş mirası, son yirmi beş yüzyıl boyunca mimarinin gelişimini karakterize eden farklı dönemlere ait yapıların nadir bir kombinasyonunu temsil etmektedir. Buhara şehrinin ana kavşağında ticaret kompleksleri inşa edilmiştir. Tok adı verilen Tüccar Kubbeleri bugün birinci, ikinci, üçüncü kubbe olarak sayı-

larla ayırt edilir. Antik Shakhristan'ın (şehrin en eski kısmı) ana kavşağında bulunan üçüncü kubbe olan Kuyumcular Kubbesini (eski adı Toki Zargaron) korumuştur. Bu kubbe, dükkanların ve atölyelerin bulunduğu birkaç galeri de dahil olmak üzere kubbesi caddeyi kaplayan bir çarşıdır. Kubbe Toki Zargaron, çeşitli mücevherlerin üretim ve satış yeridir ve 36 butik ve derin nişlerde oturan kuyumcu dükkanlarını içermektedir (Saidmurodov, 2023:50).

"Poi Kalon" kompleksi, Buhara'nın "kalbi" olarak kabul edilir. Bu antik mimari kompleks, Mir-Arab Medresesi, bir cami ve Kalon minaresinden oluşmaktadır. Aynı zamanda şehrin eşsiz bir silueti olarak da adlandırılır. Külliyenin adı- *"Büyük minarenin bir ayağında"* anlamına gelir (Fotoğraf 8.29, 8.30).

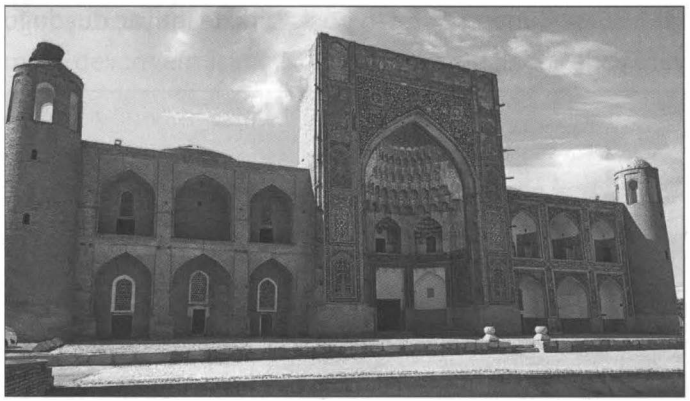
Fotoğraf 8.29: Poi Kalon Kompleksi, Buhara

Minare Kalon, Buhara'nın bir sembolüdür. 1127 yılında Karahanlı hanedanının Valisi Arslanhan'ın emriyle inşa edilmiştir. Minare yüksekliği 46 metredir. Depremlere karşı dirençliliğin sağlanması için temelin 10 metreye kadar derine indirildiği ifade edilmiştir. Temelde çap 9 metre, en yüksek tepede 6 metredir. Minare, Buhara'ya giden kervanların yönlendirilmesi için bir işaret görevi görmüştür. Bir minarenin üst kısmında, renkli boyalı sırın mimari dekor olarak kullanılmasının ilk örneklerinden biri olan turkuaz bir kuşak oluşturan sırlı tuğlaları görmek mümkündür (Saidmurodov, 2023: 48).

Fotoğraf 8.30: Poi Kalon Kompleksi ve Minare Kalon Buhara

Bunlardan Abdülaziz Han Medresesi, Buhara'nın aynı adı taşıyan bir hanlığın başkenti olmasından bu yana geçen 200 yıl sonra inşa edilmiştir. Medresenin dekor ve mimari teknikleri İslami hat sanatının en belirgin özelliklerini vazolar, efsanevi kuşlar, Hint minyatürlerine kadar uzanan bahçe manzarası gibi unsurları içermektedir. Yazlık ve kışlık cami ve medreselerde iç kubbelerin dekoru en göze çarpan eserlerdendir (Fotoğraf 8.31) (Saidmurodov, 2023: 52).

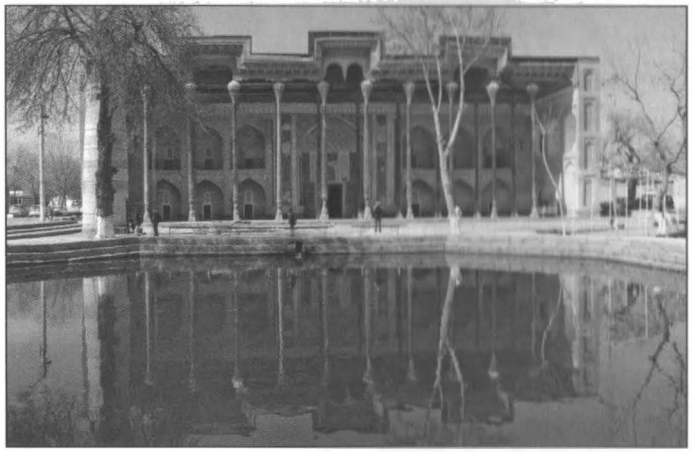
Fotoğraf 8.31. Abdulaziz Han Medresesi

Buhara, 1991 yılında UNESCO'nun Dünya Mirası Listesine dahil edilmiştir (Nashriyoti, 2018: 76-77). Bu eserlerden Kukeldaş Medresesi (XVI yüzyıl), o zamanın en yüksek binası olarak kabul edilmiştir. XVIII yüzyılın sonunda, medrese tüccarlar için bir kervan olarak kullanılmış ve XIX yüzyılda Hokand hanları için bir kale ve bir infaz yeri olarak hizmet etmiştir. Günümüzde ise Medrese restore edilerek halen kullanımdadır (Fotoğraf 32) (Saidmuradov, 2023).

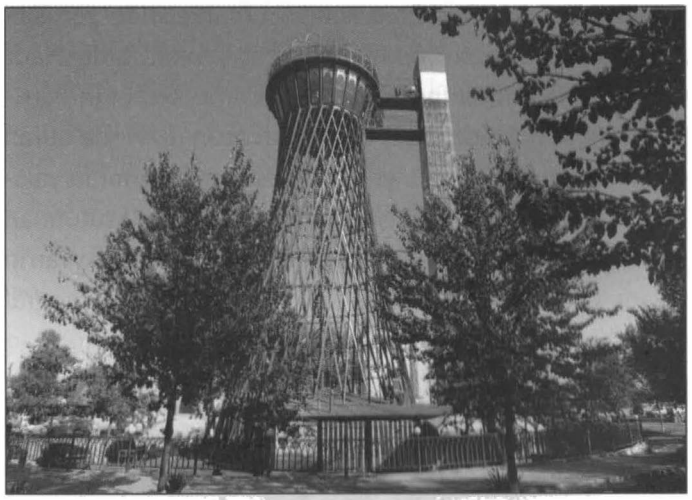
Fotoğraf 8.32: Kukeldaş Medresesi, Buhara

Günümüz modern Buhara kentinin merkezinde yer alan Bolo Havuz Camisi önemli bir diğer yapıdır. Bolo-Hauz Camii 1712 yılında inşa edilmiştir. Cami, Kemer'in karşısında yer almaktadır. Bolo-Hauz, havuzun üzerinde duran cami anlamına gelir. 20. yüzyılın başlarında caminin yakınında büyük bir Ayvan inşa edilmiştir. Ayvan 20 sütundan (karaağaç) oluşur. Aivan'ın yüksekliği 12,5 m'dir. Ayvan'ın tavanı çok renkli boyalarla dekore edilmiştir (Fotoğraf 8.33) (Kirichenko, 1997).

Fotoğraf 8.33: Bolo Havuz Camisi, Buhara

Bolo Havuz Cami ve tarihi dokunun eşsiz güzelliğinin içinde Caminin hemen önünde inşa edilen Seyrangah adı verilen gözetleme kulesi bu eşsiz tarihi peyzajı bozan ve birden bulunduğumuz yüzyılı hatırlatan çelik konstrüksiyonlu postmodern yapısı ile karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 8.34). Bu yapı, tarihi kent siluetine zarar vermektedir.

Fotoğraf 8.34: Bolo Cami Önü Gözetleme Kulesi- Seyrangah

MÖ IV-V. yüzyıllardan bir yerleşime dair kanıt veren en eski arkeolojik buluntuların bulunmasıyla başlayan süreçten (Kirichenko, 1997) günümüze kadar Buhara çok önemli gelişmelere ve uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Günümüze gelindiğinde Buhara göçle gelen nüfus yoğunluğunun da etkisiyle yeni konut alanlarına olan ihtiyaçların arttığı, kentsel hizmetlerin çeşitlendiği alanlar haline dönmüştür. Artan konut ihtiyacının giderilmesi için merkezde ve yeni gelişim bölgelerinde konut stoğu üretilmiş ve bu üretim sürecinin devam etmekte olduğu görülmektedir. Diğer büyük kentlerde olduğu gibi yüksek katlı lüks residans ve site benzeri yapımı özellikle yeni yerleşim alanlarında göze çarpmaktadır. Bir yandan tarihi dokunun getirdiği turizm olgusu ve talepler bir yandan da yeni konut ve gelişim alanlarına duyulan ihtiyaç kenti, tarihini-gelenekselini koruma ve günümüz talep ve ihtiyaçlarına cevap verme ikileminde bırakmıştır. Buhara'da çekilen Fotoğraf 35 kent merkezinde yer alan konut alanlarına aittir. Fotoğraf 8.36 ise Buhara'nın artan göçle birlikte ihtiyaç duyduğu yeni yerleşim alanlarına aittir.

Fotoğraf 8.35: Buhara'da Sosyal Konut Stoğu

Fotoğraf 8.36: Günümüz Buharası'nda Yeni Konut Gelişim Alanları

8.2.2. Sovyetler Birliği Döneminde Özbekistan'da Kentleşme

Sovyet döneminde Özbekistan, birçok çevresel ve sosyoekonomik zorluk içeren bir sanayileşme ve kentleşme süreci yaşamıştır. Su kaynaklarının aşırı kullanımı, toprak kirliliği, kötü hava kalitesi, tarımda yaşanan verimsizlik ve kırsal alandan kente olan göçler, Taşkent, Semerkant ve Buhara gibi şehir merkezlerinin hızla büyümesine neden

olmuştur. Bu sorunlar bağımsızlık döneminde de etkili olmaya devam etmiştir (Veckalne and Tambovceva, 2023).

Sovyet yönetimi altında, öncelikle SSCB'nin ulusal ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak için Türkistan'da yeni şehirler ve belediyeler yani kentsel yerleşimlerin birçoğu "monokentler" (veya şirket kasabaları) olarak kurulmuştur. Türkistan'daki Sovyet dönemi hem toplam nüfusta hem de özellikle kentsel nüfusta önemli bir artışa, yeni şehirlerin ortaya çıkmasına, kentsel altyapının genişlemesine, tarım ve madencilik endüstrilerinin büyümesine tanık olmuştur. Bununla birlikte, eski Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerindeki şehirlerde kentsel çerçeveye, kısıtlı hedeflere ve belirli görevlere odaklanan bu süreçler yerel ekonominin bağlı olduğu sanayi kasabaları üzerinden gelişim göstermiştir. Bu durum, Türkistan'ın mekânsal gelişiminde ciddi dengesizliklere yol açmış ve şehirlerin merkezi planlı ekonomik sistemin dağılmasından sonra ortaya çıkan koşullara uyum sağlama kabiliyetini sınırlamıştır (UNESCAP, 2013: 12).

Avrupa tarzı şehir planlaması (örnek olarak, tanımlanmış şehir merkezi; geniş, radyal ağaçlarla çevrili sokaklar; kamu anıtları), XIX. yüzyılın ortalarında Rus sömürgeciliği sırasında Orta çağ dönemlerinden itibaren tipik bir İslam kent anlayışının nüvelerine sahip olan Özbek kentlerini Taşkent'ten başlayarak dönüştürmeye başlamıştır. İslam kentinden Sovyet sistemi kentlerine olan bu dönüşümün yapıları ve izleri, başlangıçta mevcut Özbek yerleşimine bitişik Rus başkenti olarak kurulmuş ve tamamıyla Avrupa şehir planlama ilkelerine göre inşa edilerek, İslam kent modelindeki tarihi dokuya eklemlenmiştir.

Bir yüzyıl boyunca Taşkent, Sovyet Türkistan coğrafyasının fiili başkenti ve Sovyetler Birliği'nin dördüncü büyük şehri olmuştur. Aynı kentsel planlama ilkeleri, bağımsızlıktan önce ve sonra ikincil şehirlere uygulanmıştır (ADB, 2021a).

Bu dönem içinde Özbekistan'ın nüfusu 1926'da 4,6 milyon iken 1989'da 19,9 milyona çıkarak 4,3 kat artarken, kentsel nüfusun payı aynı dönemde %22'den %41'e yani neredeyse iki katına çıkmıştır. Mutlak anlamda, bu yıllarda Cumhuriyetin kentsel nüfusu daha da hızlı artmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde (1924-1941), nüfus artış hızı ortalama %2,5; 1959 ve 1970 yılları arasında %4,1'e ulaşmıştır; 1970 ile 1990 arasında ise %3,15'e düşmüştür. Demografik büyüme, temelde, 1990'da 1959'a göre 2,2 kat artan kırsal nüfustaki artışlardan kaynaklanmıştır. Bu dönemde Özbekistan'daki kentleşmenin en önemli itici gücünü hem savaş sırasında (1941-1945) hem de savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden sanayileşmenin teşviki ile kırsaldan kente kitlesel göç oluşturmuştur. 1966-1970 döneminde, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve diğer Sovyet cumhuriyetlerinden gelen kitlesel göç nedeniyle kentsel nüfusta özellikle Taşkent şehrinde önemli bir artış olmuştur. Bununla birlikte, 1970'lerin ikinci yarısında, çoğunlukla Rus nüfusun sadece şehirleri değil, aynı zamanda kırsal alanları da terk etmesi nedeniyle dış göç negatife dönmüştür. Özbekistan, bu dönemde tarım ve sanayi ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanan bölgesel kalkınma ve üretici güçlerin dağılımı çerçevesini miras almıştır. Eski Sovyetler Birliği'nin mekansal gelişiminin temel ilkesi, birleşik bir ulusal ekonomik kompleks yaratmaktır. Bu politika kapsamında, Özbek kentlerinde yer alan sınırlı sayıdaki sanayi tesisleri, her şeyden önce, ülkenin hidrokarbon ve maden kaynaklarının, pamuk ve diğer hammaddelerin ihracatını sağlamak için kurulmuştur (UNESCAP, 2013: 14-15-16).

8.2.3. Geçiş Döneminde Özbekistan'da Kentleşme

SSCB'nin dağılmasından yani 1991'den sonra, Türk cumhuriyetlerinin birçok kentsel yerleşiminde ekonomik faaliyetlerde düşüş gerçekleşmiş ve dolayısıyla yerel bütçe gelirlerinde azalmalar olmuştur. Bu nedenle gerekli bakımları yapılamayan kentsel altyapının bozulduğu görülmüştür. Ayrıca, piyasa koşulları altında kentsel gelişimi yönetme kapasiteleri de sınırlı kalmıştır. 1991 yılı öncesinde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan çoğunlukla kırsal nüfusa sahip tarımsal-endüstriyel ekonomilere sahipken, bağımsızlıktan günümüze ise bu ülkeler, kentsel yönetim sistemlerini yeniden kurma ve kentsel alanlarda sosyal ve ekonomik kalkınmayı destekleme çabalarında kentsel gelişime farklı yaklaşımlar benimsemiştir (UNESCAP, 2013: 4-8).

1991 sonrası dönemde ulus devlet inşası küresel ekonomiye uyum sağlamak için âdem-i merkeziyetçi politikalar sayesinde kent yönetimlerine yetki aktarımı gerçekleştirmiş ve yerel yönetimleri dünya ekonomisine katmayı hedeflemiştir. Bölgedeki her ülke, bölgesel kalkınma ve uzun vadeli sosyal ve ekonomik büyümelerini destekleyecek yeni mekansal çerçeveler oluşturma ile ilgili çok sayıda sorunla karşı karşıya kalmıştır. 1991'de bağımsızlığına kavuşan Özbekistan yeni yapılanmasında piyasa mekanizması doğrultusunda ve âdem-i merkeziyetçi yerel yönetim yapısına geçmiştir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi konusunda yapılan reformlara yönelik olarak kentsel alanlar yönetimsel olarak mahallelere ayrılmıştır. Bu mahallelerde ismi *"mahalla kengaş- mahalle konseyleri"*'i olan yönetim birimleri kurulmuş ve bu alanda standartlaşma sağlanmıştır. Bu reformların bir diğeri 1999'da tüm kentsel mahalle yönetimlerini ülkenin tek özerk yerel yönetimleri olarak anayasal güvenceye kavuşması olmuştur (Kavuncu, 2014: 123-124).

Özbek şehirleri, şu anda Taşkent örneğinde hektar başına sadece 34 kişi olan çok düşük bir yoğunluğa sahiptir. Bu durumda, ana geniş caddeler ağı, geleneksel Asya kentsel düzenlerinin bir mirası olan, çoğunlukla tek ailelik bir veya iki katlı evlerden oluşan kendi kendine kapalı mahalleler modeli üzerine yerleştirilmiştir. Şehir planlamacıları, çoğunlukla Sovyetler Birliği döneminde inşa edilen toplu konutların yerini ve inşasını, yasal ve kaçak şehir dokularının bir entegrasyonu olmadan üst üste bindirmişlerdir (UNESCAP, 2013: 8-11-17; ADB, 2021a).

Özbekistan'da bireysel araç sahipliliği artıkça ve hızla toplu taşıma yerine tercih edildikçe, yetersiz kalan altyapı ve yollar nedeniyle trafikte tıkanıklık hemen kendini göstermiştir. Başta Taşkent olmak üzere sınırlı sayıda olan büyük kentler dışa doğru genişlemiş ve belediye sınırlarına daha fazla kırsal alan dahil edilmiştir. Çevre yolunun ve çeşitli ana yolların, tünellerin ve köprülerin yakın zamanda inşa edilmesi, daha uzak bölgelere erişimi kolaylaştırmış ve son zamanlarda Çirçik Nehri'nin güneyinde yeni toplu konutlar inşa edilmiştir (ADB, 2021a).

8.2.3.1. Geçiş Döneminde Kentleşme, Nüfus ve Ekonomi İlişkisi

Geçiş döneminde Özbekistan'ın nüfusu yılda ortalama %1,46 ile istikrarlı bir hızla artmaya devam etmiş, 1990'da 20,5 milyondan 2012'de 29,5 milyona yükselmiştir. Bununla birlikte, bağımsızlık yıllarının başlangıcında kentsel nüfusun oranında düşüş eğilimi görülmüştür. Böylece, 1991 yılında Özbekistan şehirleri toplam nüfusun %40'ını

oluştururken 2001'de bu rakam %37'ye, 2006'da ise %36'ya düşmüştür. Bu, daha yüksek doğurganlık ve doğum oranları nedeniyle kırsal nüfusun daha hızlı büyümesinden, idari kısıtlamalardan (kayıt sistemi gibi) ve özellikle bağımsızlıktan sonraki ilk yıllarda kentsel nüfusun göçünden kaynaklanmıştır. 2009 yılında Özbekistan hükümeti, 965 büyük kırsal yerleşimi kasabaları yeniden sınıflandırma kararı almış ve bu da ülkenin 4,4 milyonluk kentsel nüfusunda bir artışa neden olmuştur. 1 Ekim 2012 itibarıyla, Özbekistan'ın kentsel nüfusu 15.269.400 kişiye ulaşarak toplam nüfusun %51,1'ini oluşturmuştur. Ortalama nüfus yoğunluğu 1 Temmuz 2012 itibarıyla neredeyse iki katına çıkarak kilometrekare başına 66,5 kişiye ulaşmış; 1990-2010 yılları arasında Özbekistan'da kentsel nüfusun oranı ise %10,2 artmıştır. Geçiş döneminin genel özellikleri olarak nüfusun, çeşitli iklim ve arazi, endüstrilerin konumu, ulaşım ve iletişim erişilebilirliği ve diğer faktörler nedeniyle ülke topraklarında çok eşit olmayan bir şekilde dağıldığı gözlenmiştir. En yüksek nüfus yoğunluğu gelişmiş vahalar ve dağ eteklerinde iken, çöl ve yarı çöl alanlar kilometrekare başına 1 ila 9 kişi arasında olmak üzere çok seyrek nüfuslu olduğu görülmüştür (UNESCAP, 2013: 21).

Özbekistan'da ülke genelinde yer alan eşitsiz kentleşme, tarımın ulusal ekonomideki baskın rolü ve bu ülkelerdeki nüfusun yarısının kırsal alanlarda yaşaması ile biçimlenmiştir. Günümüzde ise artık geçmişte olduğu gibi tarıma bağımlı bir kalkınma ve planlama politikalarının yerine daha çok sektörlü, endüstriyel kalkınma odaklı, turizm sektörüne de odaklanan politika çabaları bulunmaktadır.

8.2.3.2. Kentsel Reformlar ve Etkileri

Özbekistan'ın geçiş dönemindeki kentleşmesinin önemli faktörlerinden biri de idari-bölgesel reformlardır. Hükümetin çabaları Taşkent, Semerkant, Andican, Karşi, Namangan, Fergana, Margilan, Kokand ve diğer bazı şehirlerde büyük altyapı geliştirme projelerine odaklanmıştır. 2005'ten 2009'a kadar, en az 2.000 sakini olan kırsal toplulukların bir listesi yapılmış ve yerel yönetim kararları, kanunları ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) standartlarına göre kentsel yerleşimler olarak yeniden sınıflandırılmıştır (UNESCAP, 2013: 20).

13 Mart 2009'da Bakanlar Kurulu, toplam nüfusu 4,4 milyon olan 965 kırsal yerleşime kentsel yerleşim statüsü veren "Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki Toplulukların İdari ve Bölgesel Yapısının İyileştirilmesine Yönelik Ek Tedbirler Hakkında" 68 sayılı Kararı kabul etmiştir. Özellikle, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde 11 köy, Andican'da 79 köy; Buhara'da 59 köy; Cizzak'da 33 köy; Kaşkadarya'da 117 köy; Navoi'de 29 köy; Namangan'da 108 köy, Semerkant'da 75 köy; Surhanderya'da 106 köy; Sirderya'da 15 köy; Taşkent'de 78 köy; Fergana'da 198 köy ve Harezm'de ise 50 köy yeniden sınıflandırılmıştır. Bölgesel yönetimlere, kentsel yerleşimler kategorisi için şehir planlama gerekliliklerine uyan bu yerleşimlerin yeniden sınıflandırılmasından kaynaklanan sosyal ve ekonomik önlemleri uygulamaları talimatı verilmiştir.

Bunun yanı sıra Bakanlar Kurulu tarafından, 4 Aralık 2010 tarihinde, 2011-2014 yıllarında 178 kent ve kentsel yerleşme için master planların geliştirilmesini öngören "Kentler ve Kent Tipi Yerleşmeler için Master Planların Tasarımı ve Uygulanmasının İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler ve Kırsal Yurttaş Meclislerinin Mimari Planlamasına İlişkin Taslaklar Hakkında" karar kabul edilmiştir. Bu karar gereği de kent ve kentsel yerleşim alanları için gerekli olan tasarım ilkelerinin belirlenmesi ve ilgili planların hazırlanarak uy-

gulanmasına için ilgili kurum ve kuruluşlara görev verilmiştir.

1 Haziran 2019 tarihinden itibaren Özbekistan'da Bakanlar Kurulu kararnamesi ile onaylanan Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı'na bağlı Şehircilik Ajansının kurulmasına ilişkin Yönetmelik yürürlüğe girmiştir. Ajans, sanayileşme, ekonomik ve sosyal politika, işgücü kaynakları yönetimi, şehir planlaması vb. bağlamında kentsel alanlardaki demografik eğilimler hakkında projeksiyonlar yapmak gibi kentleşme politikalarının uygulanmasında hükümete yardımcı olmakla görevlidir. Ocak 2019'da "Kentleşme Süreçlerini Temel Olarak İyileştirmeye Yönelik Tedbirler Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararı" kabul edilmiştir. Kentleşmenin hedeflenen devlet düzenlemesi ve ülkedeki şehirlerin entegre gelişimi için ana yönler ve bir dizi önlem geliştirilmiştir. Ayrıca, Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı'na bağlı olarak, kentsel politikayla ilgili mali konuları düzenlemeyi amaçlayan Kentleşmeyi Geliştirme Vakfı kurulmuştur. Bunlar arasında arazi parsellerinin özelleştirilmesinden elde edilen fonların birikmesi, kentsel ve banliyö alanlarının geliştirilmesine yönelik projelerin finansmanı ve gerekli altyapı projeleri, tesislerin inşası vb. görevleri üstlenmiştir. Kentleşme, Özbek hükümeti tarafından Özbekistan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasını şekillendirecek en önemli faktörlerden biri olarak görülmektedir (Makhanov, 2019).

Gelecek vaat eden son reformlardan biri, Kasım 2020 tarihli "2021-2025 için Özbekistan Cumhuriyeti inşaat sektörünün modernizasyon, hızlandırılmış ve yenilikçi gelişimi stratejisinin onaylanmasına ilişkin" kabul edilen UP-6119 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'dir. Kararname, kentsel planlama sürecinin modernleştirilme ihtiyacına vurgu yapmaktadır. Ayrıca, İnşaat Bakanlığı'nın 2025 yılına kadar 119 şehrin tamamı ve 1.071 kentsel yerleşimin %25'i için ana planlar hazırlaması gerektiğini ifade etmekte ve planlama sürecine vatandaşın katılımının önemine dikkat çekmektedir.

8.3. Özbekistan'da Kentlerle İlgili Yasal Düzenlemeler

Özbekistan'da kentlerle ilgili yasal düzenlemeler anayasa ve kanunlarda yer almaktadır. 1992 Anayasası ile Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Planlama Kanunu, Özbekistan Doğa Koruma Kanunu, Mera Kanunu, Orman Kanunu, Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi Kanunu bu kapsamda incelenmiştir.

8.3.1. Anayasalarda İlgili Düzenlemeler

Özbekistan'ın yürürlükte olan Anayasası 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilmiştir. Anayasaya 1993, 2007, 2008 ve 2011 yıllarında ilaveler yapılmış, bazı maddelerde değişiklikler uygulanmıştır. 1992 Anayasası, İnsan hakları ve devlet egemenliğine bağlı, demokrasi ve sosyal adalet ilkelerine sadık, uluslararası hukukun evrensel normlarının üstünlüğünü tanıyan, hümanist ve demokratik hukuk devleti ilkelerini taşımaktadır (Ismatov, 2021: 62).

Anayasa'nın 6. Maddesi, Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkentinin Taşkent olduğunu belirtir. Madde 14, devlet faaliyetlerinin insan ve toplum çıkarları doğrultusunda sosyal adalet ve kanunilik ilkeleri üzerine kurulu olduğunu belirtir. Hukuk devletinin önemli göstergelerinden biri olan kendi koyduğu kurallara değiştirinceye dek kendisinin de uyması ve öngörülebilir olma koşullarını yerine getirmektedir. *"Kişisel Hak ve Özgürlükler"* başlığı altında yer alan *"Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti"* Madde 28'de yer almak-

tadır ve siyasi hakları düzenleyen 32 ile 36. Maddeler, Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının gerek doğrudan gerekse temsilcileri aracılığıyla toplum ve devlet yönetimine katılma hakkına sahip olduğunu belirterek katılımın yerel yönetim aracılığıyla, referandum yapılmasıyla ve devlet organlarının demokratik oluşumu yoluyla gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Herkesin tek başına veya diğer kişilerle birlikte, yetkili organlara, kurumlara veya halk temsilcilerine dilekçe, teklif ve şikâyet başvurusu yapma hakkına sahip olduğu, bunların kanunla öngörülen usul ve süre içinde incelenmesi gerekliliği Anayasal güvenceye alınmıştır. Ekonomik ve sosyal haklardan olan mülkiyet hakkını düzenleyen madde 36, banka hesaplarının gizliliği ve miras hakkını kanunla güvence altına alır. Anayasa'da yer alan insan hak ve özgürlüklerinin güvencelerine Onuncu Bölümde yer verilmiş olup anayasa ve kanunlarla düzenlenen haklar devlet ve yargı organları tarafından güvence altına alınmıştır. Kadınlar ve erkekler arasında haklara sahip olma konusunda herhangi bir ayrım olmadığı 46. maddede *"Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptirler."* sözüyle vurgulanmıştır. Anayasa'nın Vatandaşların Ödevleri Başlıklı 11. Bölümünde yer alan 49. Madde, vatandaşları Özbekistan halkının tarihi, manevi ve kültürel mirasını korumakla yükümlü kılmaktadır. Kültür anıtlarının devletçe korunacağı garanti altına alınmaktadır. 40. Madde vatandaşları, çevreye özenli davranmakla yükümlü kılmıştır ve 51. Madde ile vatandaşların kanunla belirlenen vergi ve yerel resimleri ödemekle yükümlü olduğu anayasal hüküm altına alınmıştır. Toplumun ekonomik temelleri başlığı altında yer alan Madde 55'te, *"toprak, onun altı, sular, bitki ve hayvanlar âlemi ve diğer doğal kaynaklar milli servet sayılır, verimli şekilde kullanılır ve devlet tarafından korunur"* hükmüyle doğal kaynakların milli servet içindeki önemine vurgu yapılmıştır. İdari-Mülki ve Devlet Yapısı, Anayasa'nın IV. Kısım ve 16. Bölümünde düzenlenmiştir. 68. Maddeye göre *"Özbekistan Cumhuriyeti; iller, ilçeler, şehirler, kasabalar, beldeler (kışlaklar), köyler (aullar), ayrıca Karakalpakistan Cumhuriyetinden oluşur."* ifadesi ile belirtilmiştir.

Madde 69 ile Karakalpakistan Cumhuriyetinin, illerinin, Taşkent şehrinin sınırlarını değiştirmek, ayrıca il, ilçe ve şehirlerin oluşturulması veya ortadan kaldırılması Özbekistan Cumhuriyeti Meclisinin onayı ile yapılır hükmü konulmuştur. 17. Bölüm Karakalpakistan Cumhuriyeti başlığını taşımakta, Karakalpakistan Cumhuriyeti'ne dair hükümleri içermektedir.

Anayasa'nın 70. Maddesine göre *"Egemen Karakalpakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyetine dahildir. Karakalpakistan Cumhuriyetinin egemenliği, Özbekistan Cumhuriyeti tarafından korunur."* Bir sonraki madde Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin kendi Anayasasına sahip olduğunu belirterek Karakalpakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı olamayacağını garanti altına almaktadır. 72. Madde ise Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının, Karakalpakistan Cumhuriyetinde de bağlayıcı olduğunu vurgular. Madde 73'te Karakalpakistan Cumhuriyetinin sınırının Karakalpakistanın rızası olmadan değiştirilemeyeceği, Karakalpakistan Cumhuriyetinin, idari-mülki yapısını belirlemede serbest olduğu belirtilmiştir. Madde 74'de, Karakalpakıstan Cumhuriyetinin, Karakalpakistanın genel halk oylamasına dayanarak, Özbekistan Cumhuriyetinden ayrılma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Madde 75'te, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası çerçevesinde, Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler Özbekistan Cumhuriyeti ile Karakalpakistan Cumhuriyeti arasında yapılmış antlaş-

malar ve sözleşmelere uygun olarak düzenleneceği hükme bağlanmıştır.

Yerel yönetim hakimiyetinin esasları başlıklı yirmi birinci bölüm, yerel birimlerin sınırını çizmektedir. Bu bölüme göre Başkanlarının yönetimindeki Halk Temsilcileri Meclisleri, il, ilçe ve şehirlerde (ilçelere bağlı şehirler, ayrıca şehirlere bağlı ilçeler hariç) yetkili temsili organlardır. Onlar devlet ve vatandaşların menfaatleri doğrultusunda kendi yetki alanlarına giren konuları çözer. Madde 100'de yerel yönetim birimlerinin yetki alanlarına giren konular liste usulü ile belirlenmiş ve aşağıdaki gibi sayılmıştır:

- Kanunlara uygunluğun, kamu düzeninin ve vatandaşların güvenliğinin sağlanması,
- Kendi sınırları içinde, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmenin temin edilmesi,
- Yerel bütçenin oluşturulması ve uygulanması, yerel vergi ve harçların belirlenmesi, bütçe dışı fonların oluşturulması,
- Yerel kamu teşebbüslerinin yönetimi,
- Çevrenin korunması,
- Vatandaşların medeni haliyle ilgili belgelerin kayda alınması,
- Yasal düzenlemelerin kabul edilmesi ve Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve mevzuatına aykırı olmayan diğer yetkilerin kullanılması.

Özbekistan Anayasasındaki Madde 101, yerel hakimiyet organlarının görev ve yetkilerini belirler ve üst kademe organların kararlarının alt kademe organlar tarafından uygulanması zorunluluğunu vurgular. Halk Temsilcileri Meclislerinin ve valilerin-hakimlerin görev süresi de beş yıl olarak belirlenir.

Madde 102, il, ilçe ve şehir hakimlerinin/valilerinin kendi topraklarında temsili ve idari yönetime başkanlık etme görevlerini belirler. İl ve Taşkent şehrinin hakimlerinin/valilerinin Özbekistan Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı ve görevden alınacağı belirtilir. İlçe ve şehirlerin valilerinin ise ilgili ilin valisi tarafından atanacağı ve görevden alınacağı ve ilgili Halk Temsilcileri Meclisi tarafından onaylanacağı ifade edilir.

Madde 103, il, ilçe ve şehir valileri-hakimleri kendi yetkilerini tek başına kullanabilecekleri ve yönettikleri organların karar ve eylemlerinden şahsen sorumlu olacakları hükümlerini içerir. Ayrıca, başkanların ve yerel halk temsilcileri meclislerinin işleyişi, yetkileri ve seçim şekli kanunla düzenlenir.

Madde 104, başkanların, kendilerine verilen yetkiler çerçevesinde, ilgili bölgenin tüm kurum, kuruluş, örgüt, birlik, ayrıca yetkili kişi ve vatandaşlar için bağlayıcı kararlar alabilecekleri belirtilir. Madde 105 ise, şehirler, beldeler ve köylerde oluşan yerel yönetim organlarının başkan ve danışmanlarını iki buçuk yıl süreyle seçebileceklerini ve bu organların oluşumu, işleyişi ve yetkilerinin kanunla belirleneceğini ifade eder.

8.3.2. İlgili Kanunlar

Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi Kanunu, arazi kullanımı ve yönetimi konusunda şeffaflığı ve verimliliği artırmayı hedeflemektedir. Bu kanun, kentsel alanların planlanması ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bölümde bahsedilen ilgili mevzuat, Özbekistan'ın kentleşme sürecini düzenlerken, aynı zamanda ekolojik dengenin korunmasını ve toplumun genel refahının artırılmasını hedeflemektedir. Bu çerçevede, Özbekistan'ın

kentleşme politikaları hem yerel hem de küresel düzeyde çevresel ve sosyal sorumlulukları dikkate alarak şekillendirilmektedir. Tablo 8.11, Özbekistan'ın kentleşmeyle ilgili mevzuatı ve yürürlük tarihini içermektedir.

Tablo 8.11: Kentleşmeyle İlgili Mevzuat

	Yürürlük Tarihi	Kanunun Adı
1	11.06.2021	Ozon Tabakasını Tahrip Eden Maddelerin Kullanımını Durdurmak İçin Ulusal Programın Onaylanması Üzerine
2	18.03.2021	2021-2022'de Taşkent Şehrinin Bektemir Bölgesinin Kapsamlı Sosyo-Ekonomik Kalkınmasına Yönelik Tedbirler Hakkında
3	23.05.2021	Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Kanunu
4	12.06.1993	Su ve Su Kullanımı Hakkında Kanun
5	29.01.1993	Doğanın Korunması Hakkında Kanun
6	18.09.1993	Tuğridya Yerel Devlet Müdürlüğü
7	07.09.1996 (Süresi 29.08.2020'de doldu)	Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki İdari-Bölgesel Yapı Sorunlarını Çözme Prosedürü Hakkında
8	06.05.1997	Şehir İçi Toplu Taşımacılık Hakkında
9	23.09.1998	Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi
10	15.09.1999 (19.11.2022'de süresi doldu)	Doğal ve İnsan Yapımı Acil Durumlardan Koruma Hakkında
11	01.07.2000	Ekolojik Uzmanlık Hakkında Kanun
12	06.01.2005	Korunan Doğal Alanlar Hakkında Kanun
13	01.10.2009	Yangın Güvenliği Hakkında Kanun
14	13.10.2011	Coğrafi Nesnelerin İsimleri Hakkında Kanun
15	06.05.2014	Devlet Makamlarının ve İdari Organların Faaliyetlerinin Açıklığı Hakkında Kanun
16	28.12.2013	Ekolojik Kontrol Hakkında Kanun
17	27.08.2015	Halkın Sağlığı ve Epidemiyolojik Refah Hakkında Kanun
18	17.04.2018	Orman Kanunu
19	03.10.2018	Paris Anlaşmasının Onaylanmasına Dair Kanun
20	12.01.2019	Çevre Koruma, İçme Suyuda Dahil Olmak Üzere Doğal Kaynakların Rasyonel Kullanımı Alanındaki İhlallerin Sorumluluğunun Güçlendirilmesi İle İlgili Olarak Özbekistan Cumhuriyeti'nin Bazı Yasal Belgelerinde Değişiklik ve Eklemeler Hakkında Kanun
21	16.02.2019	Tohumculuk Hakkında Kanun
22	15.06.2019	'Atmosferik Havanın Korunması Hakkında' Kanunu'na Değişiklikler ve Eklemeler Yapılması Hakkında Kanun
23	21.05.2019	Mera Kanunu
24	22.05.2019	Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımı Hakkında Kanun
25	29.08.2020	Özbekistan Cumhuriyeti'nin İdari-Bölgesel Yapısı Hakkında Kanun
26	04.03.2022	Coğrafi İşaretler Hakkında Kanun

Kaynak: (lex.uz)

Özbekistan, 2017 yılında İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Sözleşme 2018 yılında ulusal meclis tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Alikhanov & Seitova, 2022). Özbekistan'ın Paris Anlaşması kapsamındaki ana taahhüdü, GSYİH birimi başına sera gazı spesifik emisyonlarını 2030 yılına kadar 2010 seviyesinden %10 oranında azaltmak olarak belirlenmiştir (Nuralievich et al., 2022).

8.3.2.1. Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Planlama Kanunu

23 Mayıs 2021 tarihinde yürürlüğe giren Kanun, 12 bölüm ve 85 maddeden oluşmaktadır. Kanun ile, kentsel gelişim alanında devlet organlarının yetkileri ve kontrolü, bölgelerin gelişimini planlama, konut alanlarının ve kentsel alanların kullanımı gibi konular düzenlenmektedir. Kanunun 18. Maddesi şehir planlama faaliyetleri alanında devlet düzenlemesine ilişkin hususları içerir. Bu düzenlemelerin, şehir planlama faaliyetleri alanında özel olarak yetkilendi-

rilmiş bir devlet organı olan Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu ve yerel makamlar tarafından yürütüldüğü hükme bağlanmıştır. 19. Madde'de ise Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun şehir planlama faaliyetleri alanındaki yetkileri şu şekilde belirtilmiştir:

- Kentsel planlama alanında birleşik bir devlet politikasının uygulanmasını sağlamak,
- Şehir planlaması alanında devlet programları geliştirmek, onaylamak ve bunların uygulanmasına katkıda bulunmak,
- Yetkileri dahilinde kentsel planlama faaliyetleri alanında düzenleyici işlemleri yürütmek,
- Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında genel yerleşim planını ve Özbekistan Cumhuriyeti Karakalpakistan Cumhuriyeti ve bölgelerinin toprakları için planlama planlarını, şehir planlamasının ülke çapında öneme sahip özel düzenleme nesnelerinin kentsel planlama belgelerini ve ağlarını onaylamak,
- Özbekistan Cumhuriyeti toprakları için kalkınma planları ve mühendislik, ulaşım ve sosyal altyapının geliştirilmesine yönelik projeler yapmak,
- Taşkent ve Nukus şehirlerinin imar planlarını onaylamak,
- Şehirlerin banliyö alanlarının sınırlarını onaylamak,
- Ülke çapında öneme sahip kentsel planlamanın sınırlarını ve topraklarındaki kentsel planlama faaliyetlerinin düzenleme sırasını belirlemek,
- Kentsel planlama kadastrosunun bakımı ve kentsel planlama faaliyetlerinin izlenmesi için gerekli süreci belirlemek,
- Ülke çapında öneme sahip nesnelerin kentsel planlama belgelerinin geliştirilmesi, kentsel planlama faaliyetleri alanında araştırmalar ve ayrıca kentsel planlama norm ve kurallarının geliştirilmesi için gerekli finansman sürecini belirlemek,
- Kentsel planlama ve kentsel planlama belgelerinin incelemesini yapan tüzel kişilerin akreditasyonu alanındaki belirli faaliyet türlerinin lisanslanması prosedürünü belirlemek,
- Kentsel planlama belgelerinin incelenmesi ve düzenlenmesi için süreci belirlemek,
- Kentsel planlama faaliyetleri alanında kamu alımlarını organize etme ve yürütme sürecini belirlemek,
- Şehir planlama mevzuatına uygunluk üzerinde devlet kontrolünün uygulanmasına yönelik süreci belirlemek,
- Şehir planlama faaliyetleri alanındaki devlet organlarının örgüt yapısını belirlemek,
- Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na bağlı Cumhuriyet Mimari ve Şehircilik Konseyi'nin faaliyetlerini koordine etmek olarak yer almıştır.

İlgili Kanunun 20. Maddesinde ise şehir planlama faaliyetleri alanında özel olarak yetkilendirilmiş devlet kurumunun Özbekistan Cumhuriyeti İnşaat Bakanlığı olduğu hükme bağlanmış, görev-yetki ve sorumlulukları ortaya konulmuştur. İnşaat Bakanlığı'nın kentsel planlama faaliyetlerinde bütünleşik bir devlet politikası uygulayacağı hükme bağlanmıştır. İlgili Bakanlığın görev-yetki ve sorumlulukları şu şekilde belirtilmiştir;

- Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında genel yerleşim planının geliştirilmesini sağlar.

- Özbekistan Cumhuriyeti, Karakalpakistan Cumhuriyeti toprakları, bölgeler (bölge grupları) ve şehir planlaması için farklı planlarını geliştirilmesi ve düzenlenmesini sağlar.
- Ülke çapında özel öneme sahip kentsel planlama faaliyetlerinin belgelenmesi ve ayrıca kentsel planlama faaliyetleri alanındaki araştırma çalışmalarını yürütür.
- Onaylanması Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun yetkilerine atfedilen şehirlerin ana planları hariç, şehirlerin, yerleşim yerlerinin ana planlarını ve Taşkent şehrinin bölümlerinin, bölgelerin idari merkezlerinin ayrıntılı planlarını onaylar.
- Kültürel miras alanlarına sahip şehirlerin yanı sıra; Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kuruluna, ülke çapında önem taşıyan özel düzenlemeye sahip şehir planlama faaliyetlerinin alanları için sınırların oluşturulmasına ilişkin teklifler sunar.
- Kentsel planlama, kentsel planlama normları ve kuralları alanında normatif yasal düzenlemeler geliştirir ve onaylar.
- Bakanlıklar, eyalet komiteleri ve bölümler tarafından sunulan bina standartlarını onaylar.
- Kentsel planlama, mimarlık, tasarım ve inşaat alanında nitelikli personel yetiştirmeye, uzmanlaşmış devlet eğitim kurumlarında ve devlet dışı eğitim kuruluşlarında eğitim sürecinin seviyesini ve kalitesini iyileştirmeye, tasarımcıların ve uzmanların niteliklerini yeniden eğitmeye ve iyileştirmeye yardımcı olur.
- Yurtdışındaki önde gelen araştırma kurumları da dahil olmak üzere inşaat sektörü; şehir planlaması, şehir planlama normları ve kuralları, devlet standartları, inşaat teknolojileri, yapı malzemelerinin ve ürünlerinin kalitesine ilişkin gereksinimlere ilişkin mevzuata uygunluk üzerinde devlet kontrolünü uygular.
- Kentsel planlama belgelerinin incelenmesi için bütünleşik bir politika uygular ve raporların kaydını tutar
- İnşaatta standardizasyon çalışmaları yapar.
- Devlet kentsel planlama kadastrosunun bakımını ve kentsel planlama faaliyetlerinin nesnelerinin izlenmesini gerçekleştirir.
- Yerleşimler için master planların geliştirilmesini düzenler.
- Kentsel planlama belgelerinin uygulanmasının izlenmesi için gerekli süreci belirler.
- Belirli türdeki kentsel planlama faaliyetleri için lisans verir.
- Kentsel planlama belgelerinin incelemesini yapan tüzel kişilerin akreditasyonunu yapar.
- Mevzuat gereği belgelendirmesi zorunlu olan tasarım ve inşaat alanında uzmanları belgeleyen tüzel kişilerin akreditasyonlarını yapar.
- Kentsel planlama alanında alınan kararlar hakkında kamuoyunu düzenli olarak bilgilendirir.
- Yetkileri altındaki konularda kentsel planlama faaliyetleri konuları arasındaki anlaşmazlıkları dikkate alır.
- Teknik denetimin uygulanmasına ilişkin müşterinin ve mimari denetimin uygulanmasına ilişkin ilgili kuruluşların çalışmalarını kontrol eder ve teknik ve mimari denetimin kalitesiz uygulanması durumunda sorumluluk önlemlerinin uygulanması konusunda yetkili organlara önerilerde bulunur.

- Şehir planlama alanındaki düzenleyici belgelerin ihlali durumunda yapı malzemeleri ve ürünlerinin üretimini, satışını ve kullanımını askıya alır.
- Gerekli denetimleri yapar. Kentsel planlama faaliyetleri alanındaki ihlallerle ilgili idari davaları değerlendirir ve para cezası şeklinde idari cezalar verir.
- Tamamlanan yapıların işletmeye alınması için komisyon çalışmalarına katılır.
- Özel yetkili devlet organı, mevzuata uygun olarak diğer yetkileri kullanabilir.

Kanunun 22. Maddesinde ise şehir planlama faaliyetleri alanında ilçelerin (şehirlerin) yürütme makamlarının yetkileri belirlenmiştir. İlçelerin (şehirlerin) yürütme makamlarının görevleri ise şu şekildedir:

- Kentsel planlama mevzuatına uygunluk üzerinde devlet kontrolünü uygulamak ve kentsel planlama araçlarının güvenliğini sağlamak.
- Sosyo-ekonomik kalkınma ve şehir bölgelerinin öngörülen kentleşme göstergelerine dayanarak, rasyonel yerleşim, mühendislik, ulaşım ve sosyal altyapının geliştirilmesi konularını ele almak.
- Yerel öneme sahip yapıların inşası ve kentsel planlama belgelerinin geliştirilmesi için finansman sağlamak.
- İşletmelerin şehir planlama mevzuatı gereklerine uymadıkları takdirde, kendi topraklarında şehir planlama faaliyetlerini kısıtlamak, askıya almak veya yasaklamak.
- İşletmelerin imar faaliyetlerinin kısıtlanması, durdurulması ve yasaklanması, acil durum, salgın hastalık ve diğer gerçek tehditlerin önlenmesi amacıyla sınırlandırma, faaliyete ara verme halleri hariç olmak üzere on iş gününü geçmemek kaydıyla yargı yolu ile gerçekleştirmek.
- Yetkisiz-kaçak binaların yıkılması için mahkemede dava açmak.
- İlçe (ilçe grupları) planlama tasarımlarının, yerleşimlerin ana planlarının, ayrıntılı planlama tasarımlarının, kalkınma tasarımlarının geliştirilmesine katılmak ve bunların uygulanmasını organize etmek.
- Yerleşimlerin geliştirilmesi için taslak kuralların ilgili temsilci makamların onayına sunmak.
- Kentsel planlama nesnelerinin inşası hakkında kararlar almak.
- Reklam ve bilgi nesnelerinin (inşaatlarının) inşası için tahsis edilen arsa listeleri ve bunların sertifikalandırılması da dahil olmak üzere, reklam ve bilgi nesneleri (yapıları) ile ilgili olarak kentsel planlama faaliyetlerini kontrol etmek ve planlamak;
- Kentsel planlama faaliyetlerinin teknik durumunun envanterini düzenlemek.
- Kentsel planlama alanında alınan kararlar hakkında medyada ve resmi internet sitelerinde yer alan yayınlar aracılığıyla kamuoyunu düzenli olarak bilgilendirmek.

Bu maddenin birinci bölümünün sekizinci fıkrası hükümleri, illere bağlı ilçelerin temsil yetkisi organlarına uygulanmaz. İlçelerin (şehirlerin) yürütme makamları, mevzuata uygun olarak diğer yetkileri kullanabilir.

8.3.2.2. Mera Kanunu

21 Mayıs 2019 tarihinde yürürlüğe giren Kanun, 5 bölüm ve 31 maddeden oluşmaktadır. Meraların kullanımı, çoğaltılması, restorasyonu ve korunması ile kullanımına dair

konuları içermektedir. Temel olarak mera alanlarının yönetimi, korunması ve sürdürülebilir kullanımını düzenlemektedir. Bu kanun, mera alanlarının verimli ve dengeli kullanımını sağlamak, doğal kaynakların korunmasını ve bu alanlardaki çevresel dengenin sürdürülmesini hedefleyerek mera alanları yönetimi ve denetimi ile ilgili detaylı kurallar, kullanım koşulları ve koruma önlemlerini içermektedir.

Ayrıca, mera alanlarına ilişkin çeşitli yönetmelikler ve kullanım hakları gibi önemli konular düzenlenmiştir. Kanun hem yerel toplulukların ihtiyaçlarını hem de ekolojik sürdürülebilirliği göz önünde bulundurarak mera alanlarının kullanımını ve yönetimini düzenleyen kapsamlı bir yasal çerçeve sunmaktadır.

8.3.2.3. Orman Kanunu

17.04.2018'de yürürlüğe giren Kanun, 6 bölüm ve 57 maddeden oluşmaktadır. Ormanların korunması, çoğaltılması, kullanımına dair konuları içermektedir. Orman kullanımına dair temel kuralları koymaktadır. Ülkenin orman kaynaklarının korunması, sürdürülebilir yönetimi ve kullanımını düzenleyen bir yasal çerçevedir. Kanun, ormanların korunması, restorasyonu ve yenilenmesi, ayrıca orman kaynaklarının sürdürülebilir ve verimli kullanımını teşvik eder. Kanun kapsamında ormanların ekolojik dengesinin korunması, biyolojik çeşitliliğin sürdürülmesi ve orman ekosistemlerinin sağlıklı işleyişinin devam ettirilmesi gibi konulara önem verilmiştir.

Kanun kapsamında yerel toplulukların orman kaynaklarından sürdürülebilir şekilde yararlanmasını desteklenirken hem ekonomik hem de ekolojik sürdürülebilirliği sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması gerekliliği vurgulanır. Temel amaçları orman varlığının korunması ve geliştirilmesine katkıda bulunarak, gelecek nesiller için doğal kaynakların sürdürülebilirliğini sağlamaktır.

8.3.2.4. Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi Kanunu

23 Eylül 1998 yılında yürürlüğe giren Kanun, 26 maddeden oluşmaktadır. Ülkenin arazi kaynaklarının yönetimi, değerlendirilmesi ve korunmasına yönelik kapsamlı bir yasal çerçeve sunar. Arazi kullanımı, arazi kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımını teşvik eden hükümler içerir. Özellikle, arazi kaynaklarının sınıflandırılması, değerlendirilmesi, kullanım hakları ve devlet tarafından kayıt altına alınması konularına odaklanır. Kanunun çizdiği çerçeve, Özbekistan'ın arazi politikalarının ve stratejilerinin şekillendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Kanun hem yerel toplulukların ihtiyaçlarını hem de çevresel sürdürülebilirliği gözeterek arazi kaynaklarının yönetimini düzenler, Özbekistan'ın arazi kaynaklarının etkin ve sürdürülebilir yönetimine katkıda bulunur.

8.3.2.5. Özbekistan Arazi Kanunu

1 Eylül 1988 tarihinde yürürlüğe giren kanun 91 maddeden oluşmaktadır. Özbekistan Arazi Kanunu, ülkenin arazi yasalarının ana hedeflerini ve hükümlerini tanımlayan kapsamlı bir yasal çerçeve sunar. Kanunun genel hükümleri bölümünde, arazi parselinin geçici kullanımının kısa (3 yıla kadar) ve uzun vadede nasıl ele alınacağı gibi temel konular ele alınır. Özellikle, 45. Madde'de özel üretken değere sahip tarım arazileri gibi spesifik arazi tipleri üzerine odaklanılır, bu da kanunun hem genel hem de özel arazi kullanımıyla ilgili detaylara nasıl önem verdiğini gösterir.

Bu Kanun, Özbekistan'ın arazi kullanımı ve yönetimiyle il-

gili politikalarını şekillendiren temel bir yasal belge olarak görülebilir. Kanunun içeriği, arazi sahipleri, arazi kullanıcıları, kiracılar ve ev sahiplerinin haklarını ve yükümlülüklerini belirleyerek, arazi yönetimi ve kullanımı konusunda geniş bir yasal altyapı oluşturur. Bu, Özbekistan'ın arazi yönetiminde sürdürülebilirlik, verimlilik ve hukukun üstünlüğüne verdiği önemin bir göstergesidir. Tablo 12'de Özbekistan'ın arazi yönetimine temel oluşturan kanunlar ve belgeler yer almaktadır

Tablo 8.12: Özbekistan'ın Arazi Yönetiminde Temel Kanunlar ve Belgeler

Tarih	Kanun Başlığı
17.02.2020 tarihli N604 sayılı Kanun	"Özbekistan'da Serbest Ekonomik Bölgeler Üzerine"
Serbest Ekonomik Bölge hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri	UP-4059 "Navoi Serbest Ekonomik Bölgesi Üzerine"
Serbest Ekonomik Bölge hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri	UP-4516 "Serbest Ekonomik Bölge Cizzak Üzerine"
Serbest Ekonomik Bölge hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri	UP-4986 "Serbest Ekonomik Bölge Angren Üzerine"
Serbest Ekonomik Bölge hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri	UP-4931 "Serbest Ekonomik Bölgeler Ürgüt, Gicduvan, Kokand, Hazarasp Üzerine"
Karar No. 691	"Eczacılık Sektöründe Serbest Ekonomik Bölgeler Üzerine"
Karar No. 395 20.06.2020	2020-2021'de Sirdarya Bölgesi'nin Bayaut Bölgesi'nin sosyal ve ekonomik kalkınması ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 377 15.06.2020	2020-2022 için Harezm bölgesinin Hazarasp bölgesinin kapsamlı sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 346 02.06.2020	2020-2022'de Harezm bölgesinin Tuprakkala ilçesinin entegre sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 323 23.05.2020	2020-2022'de Navoi bölgesindeki Zerefşan şehrinin karmaşık sosyo-ekonomik gelişimi hakkında
Karar No. 294 19.05.2020	Sirdarya bölgesinin Sardoba, Akaltin ve Mirzaabad ilçelerinde konut, sosyal ve endüstriyel altyapının inşası ve onarımı için önlemler hakkında
Karar No. 268 06.05.2020	Semerkant şehrinde devam eden büyük ölçekli yaratma ve iyileştirme çalışmalarını hızlandırmaya yönelik önlemler hakkında
Karar No. 243 18.04.2020	2020-2021 için Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Bozatau bölgesinin kapsamlı sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 222 14.04.2020	2020-2022'de Surhanderya bölgesinin Denov bölgesinin ve merkezinin kapsamlı sosyo-ekonomik kalkınması için Programın uygulanmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 160 16.03.2020	2020-2022 için Surhanderya bölgesinin Altunsaya bölgesinin kapsamlı sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 151 13.03.2020	2020-2022'de Angren, Taşkent bölgesinin entegre sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 152 13.03.2020	2020-2022 döneminde Taşkent bölgesindeki Çirçik şehrinin kapsamlı sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 149 13.03.2020	2020-2022'de Taşkent bölgesindeki Almalık'ın entegre sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında
Karar No. 150 13.03.2020	2020-2022'de Bekabad, Taşkent bölgesinin entegre sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik önlemler hakkında

Kaynak: (ADB, 2021a)

8.4. Kentleşmeden Sorumlu Kurum ve Kuruluşlar

Özbekistan'da kent yönetimi, yapılaşma ile ilgili unsurları çeşitli merkezi hükümet bakanlıkları, ajansları, bölümleri ve komiteleri ile birlikte hakimlikleri içerir. Ancak, mevcut kurumsal reform süreci, kurumlar arasında bazı yetki karmaşasına neden olarak görev ve yetkilerin paylaşımında belirsizliğe yol açmaktadır.

8.4.1. Merkezi Yönetimin Görev, Yetki ve Sorumlulukları

Merkezi yönetimin kentsel alanla ilgili doğrudan sorumluluğu olan beş bakanlığı bulunmaktadır. Bunlar, Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluğun Azaltılması Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı ve Konut ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığı'dır.

Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluğun Azaltılması Bakanlığı, ulusal kentleşme politikasını ve uygulanmasını koordine eder, sektörel ve bölgesel kalkınma programlarının oluşturulmasını sağlar. Mart 2020'de Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı'nın (MOEI) yerine kurulmuştur. Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı'na bağlı eski Kentleşme Ajansı'nın yerini de *"Kentleşme Politikalarının Uygulanması Dairesi"* almıştır. Maliye Bakanlığı, uluslararası finans kuruluşları tarafından desteklenenler de dahil olmak üzere, bölgelere ve belediyelere tahsis edilen bütçeleri belirlemektedir. Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı, Doğrudan Yabancı Yatırımlar da dahil olmak üzere kalkınma ve yatırım programlarının oluşturulması ve uygulanmasını koordine eder. İnşaat Bakanlığı, kentsel planları ve diğer planlama araçlarını, binalarla ilgili temel mevzuatı belirler. Konut ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığı ise konut ve toplumsal hizmetler için özel bir fon işletmektedir. Su temini, sanitasyon ve bölgesel ısıtma sistemlerindeki politika ve stratejilerden ve mevcut konut stoğunun yönetiminden sorumludur.

Dolaylı sorumluluğu olan diğer ilgili bakanlıklar ve kurumlar, Arazi Kaynakları, Jeodezi, Kartografya ve Devlet Kadastrosu Devlet Komitesi[4], Ulaştırma Bakanlığı, Turizm Geliştirme Devlet Komitesi, Enerji Bakanlığı, Devlet Ekoloji ve Çevre Koruma Komitesi, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Devlet Varlıklarının Yönetimi Ajansı, Maliye Bakanlığı'na bağlı Kamu-Özel Ortaklığının Geliştirilmesi Ajansı, Sağlık Bakanlığı, Devlet Sağlık ve Epidemiyoloji Servisi, Acil Durumlar Bakanlığı'dır. Birden fazla kamu iktisadi teşebbüsleri, ilgili bakanlıklara ve kurumlara rapor verir. Kentsel altyapının inşası, işletilmesi ve kentsel hizmetlerin sunulmasından sorumludur (Tablo 13) (ADB, 2021a).

4 Eylül 2020'nin başından bu yana, vilayet kadastrosunun sorumlulukları, Devlet Vergi Komisyonu altında yeni kurulan bir Kadastro Dairesine verilmiştir. Kırsal araziler için kadastro fonksiyonları Tarım Bakanlığı'na devredilmiştir. Kadastro Ajansı, tüm kadastro bilgilerini içeren ulusal bir kadastro coğrafi bilgi sistemini yönetmeyi amaçlamaktadır.

Tablo 8.13: Kent ile İlgili Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Görev, Yetki ve Sorumlulukları

Kurum-Kuruluş	Kentleşmede Görev-Yetki -Sorumluluklar
Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluğun Azaltılması Bakanlığı	Dengeli bölgesel kalkınmayı, rekabet gücünün iyileştirilmesini ve ekonomik büyümenin teşvik edilmesini teşvik etmek için endüstrilerin geliştirilmesi ve üretim kaynaklarının tahsisi için stratejileri oluşturmak Ulusal kentleşme politikasının uygulanmasını teşvik etmek, kentleşme politikası ile sanayi politikası arasında uyum sağlamak, Kentsel alanlarda konut ve kamu hizmetlerini geliştirmek ve verimli arazi kullanımını teşvik etmek. Endüstrilerin geliştirilmesi, ulaşım iletişimi, kamu hizmetleri, sağlık ve eğitim ve istihdamın teşviki dahil olmak üzere ulusal, sektörel ve bölgesel kalkınma programlarının formülasyonunu ve uygulanmasını koordine etmek.
Maliye Bakanlığı	Bütçe sürecini iyileştirmek ve belediyelere transferler tahsis etmek. Devlet yatırım programları ve çeşitli sektörlerdeki devlet varlıklarının işletilmesi ve bakımı için fonların biriktirilmesi ve dağıtılması için finansal planlama yapmak. Devlet fonları ve uluslararası finans kuruluşlarından alınan kredilerle finanse edilen yatırım projelerini incelemek ve onaylamak, Ek yerel bütçe gelirlerinin harekete geçirilmesi konusunda belediyelere danışmak ve koordinasyon sağlamak.
Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı	Hem sektörel hem de bölgesel hükümet kalkınma ve yatırım programlarının oluşturulmasını ve uygulanmasını koordine etmek ve doğrudan yabancı yatırımlar da dahil olmak üzere özel sektör yatırımlarını teşvik etmek. Devlet kurumlarının uluslararası finans kuruluşlarından ve kalkınma ortakları ile işbirliğini koordine etmek ve çeşitli sektörlerde yatırım projelerinin geliştirilmesini ve uygulanmasını desteklemek. İhracat potansiyellerinin teşviki de dahil olmak üzere dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini koordine etmek. Uluslararası taşımacılık ve transit, lojistik ağların ve ekonomik koridorların geliştirilmesini desteklemek.
İnşaat Bakanlığı	Bakanlık tarafından koordine edilen uzman kurum ve kuruluşlar aracılığıyla kent planlarını ve nüfus yerleşiminin genel planını formüle etmek ve onaylamak. Kent planlarının uygulanmasını izlemek; Kentsel planlama, arazi kullanımı, araştırma, geliştirme ve inşaat alanlarında ulusal mevzuatın uygulanmasını kontrol etmek. Ulusal, sektörel ve bölgesel sosyoekonomik kalkınma programlarının oluşturulmasına katkı vermek Mimarlık, tasarım, planlama ve inşaat alanlarında orta ve uzun vadeli hükümet geliştirme programlarını formüle etmek İnşaat ve yatırım projelerini gözden geçirmek ve onaylamak. Kentsel planlama ve inşaat sektöründe kaynak verimli teknolojilerin ve yaklaşımların tanıtımını teşvik etmek. Kentsel planlama ve inşaatta kanun ve yönetmeliklerin iyileştirilmesine öncülük etmek.
İskân ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığı	Mevcut kentsel konutları ve yakındaki kamusal alanları korumak için ev sahipleri derneklerini koordine etmek. Kentsel konut sektöründe rehabilitasyon ve yeniden yapılanma çalışmalarını formüle etmek ve uygulamak. Konut ve toplumsal hizmetlerin geliştirilmesi için özel fon işletmek. Uluslararası finans kuruluşları tarafından desteklenen projeler de dahil olmak üzere, su temini ve sanitasyon, ısıtma ve sıcak su temini alanlarında devlet yatırım programlarını oluşturmak ve uygulamak. Su temini ve sanitasyon, ısıtma ve sıcak su temini alanlarında yatırım projelerinin geliştirilmesi ve uygulanması ile ilgili faaliyetleri koordine etmek.
Arazi Kaynakları, Jeodezi, Haritacılık ve Devlet Kadastrosu Devlet Komitesi (Devlet Vergi Dairesi altında yeni kurulan Kadastro Dairesi'ne devredilen sorumluluklarla yakın zamanda kaldırılmıştır)	Diğerlerinin yanı sıra arazi ve binaların kaydını tutmak Kentsel alanlar (örneğin, araziler, altyapı, yollar) için CBS tabanlı sistemler geliştirin ve inşaat projeleri için topografik etütler uygulamak. Kentsel yerleşimler de dahil olmak üzere idari birimlerin fiziksel sınırlarını belirlemek. Diğer paydaşlarla birlikte arazinin özelleştirilmesine katılmak ve mülk ve arazinin piyasa değerini belirlemek için mekanizma oluşturmak. Tanm arazisi değerini değerlendirmek (şehirlerin genişlemesi).

Kurum-Kuruluş	Kentleşmede Görev-Yetki -Sorumluluklar
Enerji Bakanlığı	Enerji sektöründe ulusal programlar oluşturmak ve üretim kapasitelerini ve iletim tesislerini tahsis etmek. Kentsel ve kırsal alanlardaki dağıtım ağları da dahil olmak üzere elektrik, petrol ve gaz sektörlerindeki ulusal şirketleri koordine etmek Yenilenebilir enerji ve enerji verimli teknolojilerin tanıtımına öncülük etmek
Ulaştırma Bakanlığı	Otomobil, demiryolları ve hava taşımacılığı için ulusal politika oluşturmak ve uygulamak. Entegre ulusal ulaştırma ve lojistik sistemi geliştirmek ve yeni ulusal ve uluslararası koridorları teşvik etmek.
Ekoloji ve Çevre Koruma Devlet Komitesi	Şehirlerde doğal çevreyi korumak ve geliştirmek. Şehirlerde yeşil alanları korumak. Katı atıkları yönetmek. İnşaat ve yatırım projelerini gözden geçirmek ve ekolojik çevresel etki değerlendirmesini yapmak. Yeşil enerji teknolojilerini teşvik etmek. Şehirlerdeki ekolojik koşulları izlemek, değerlendirmek ve kentsel çevresel etkileri değerlendirmek.
Kadın ve Mahalle Desteği Bakanlığı	Aile desteği, kadınlar ve yaşlılar için birleşik devlet politikası geliştirmek ve uygulamak, yasal çıkarlarını ve haklarını korumak. Topluluk odaklı, kendi kendini yöneten kurumlarla işbirliği kurmak
Turizm Geliştirme Devlet Komitesi	Turizm gelişimini düzenlemek ve uygulamak. Turizm endüstrisine yatırımları teşvik etmek. Turistik altyapıyı (ulaşım, iletişim, kamu hizmetleri, oteller, restoranlar) geliştirmek ve kültürel mirasları korumak.
Bilgi Teknolojileri ve İletişim Bakanlığı	Ulusal BİT ağları geliştirmek ve Ulusal Uztelecom Şirketi ile koordinasyon sağlamak Çeşitli sektörlerdeki e-devlet proje ve programlarını desteklemek ve teşvik etmek.
Kültür Bakanlığı	Kültürel mirası korumak, miras alanlarını ve eserlerini rehabilite etmek ve korumak. Kültürel ve tarihi mirası etkileyen inşaat ve yatırım projelerini gözden geçirmek Kamu-özel sektör ortaklıklarının teşviki de dahil olmak üzere milli parklar, müzeler ve kütüphaneler geliştirmek ve bakımını yapmak
Devlet Varlıklarının Yönetimi Ajansı	Kamuya ait şirketler de dahil olmak üzere devlete ait işletmelerdeki devlet hisselerini özelleştirmek Özellikle telekom, ulaşım ve finans sektörlerindeki altyapı şirketlerini yönetmek.
Kamu-Özel Ortaklığı Geliştirme Ajansı	Kamu ve özel sektör ortaklığı ile ilgili kurallar ve düzenlemeler geliştirmek. Kentsel sektörde kamu ve özel sektör ortaklığı işbirliğindeki pilot projeleri uygulamak ve tanıtmak. Kamu ve özel sektör ortaklığı sözleşmelerini gözden geçirmek ve onaylamak.
Sağlık Bakanlığı ve Devlet Sağlık ve Epidemiyoloji Servisi	Sağlık durumunu değerlendirmek, orta ve uzun vadede sağlık hizmetlerine olan talebi tahmin etmek. Halk sağlığı hizmetlerinde (acil bakım, hastaneler) devlet varlıklarını yönetmek. Sağlık sektöründe kamu ve özel sektör ortaklığını teşvik etmek. Sağlıklı yaşam tarzını teşvik etmek. Doğal çevrenin kalitesini izlemek ve insan sağlığı üzerindeki etkisini değerlendirmek. İnşaat ve yatırım projelerini incelemek. Su temini ve sanitasyonda katı atık yönetiminde kentsel hizmetlerin kalitesini ve güvenliğini kontrol etmek.
Acil Durum Bakanlığı	Acil durumları önlemek, insanların refahını korumak, kamu ve özel mülkleri korumak Acil durum planları geliştirmek ve uygulamak. İnşaat ve yatırım projelerini gözden geçirmek ve değerlendirmek

Kaynak: (ADB, 2021a)

8.4.2. Bölgesel ve Yerel Yönetim Kurumları

Taşkent, bölgeye benzeyen bir yönetim statüsüne sahip olup Taşkent'in Hakimi/Valisi Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Parlamento Başkanı, yasama meclisi tarafından seçilir. Belediyeler, KİT'ler ve bakanlıklar tarafından kentsel alanda yürütülen yatırım programlarının uygulanmasında esas olarak danışman rolü üstlenmekte ve bölgesel yönetimler ile topluluklar arasında bağlantı görevi görmektedir.

Mahalle Komiteleri, belediye yetkililerine rapor vererek sosyal kontrolü sağlayan resmi olarak kurulmuş yapılardır. Belediyelerin statüsünü belirleyen yasal dayanak, 2 Eylül 1993 tarihli ve 913 - XII sayılı "Belediyeler Hakkında" Kanun'dur. Bu kanun, 24 Şubat 2016 tarih ve 2497 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve 27 Nisan 2016 tarih ve 123 sayılı Bakanlar Kurulu Kararında yer alan unsurlar gereğince yeniden düzenlenmiştir (ADB, 2021a).

Başkent dışındaki belediyeler, daha fazla sorumluluk üstlenmek ve daha gelişmiş bir kentsel yönetim sistemi kurmak için gereken nitelikli personele sahip değildir. Birçok belediye yeterli varlığa sahip olmadığı gibi teknik imkanları kullanacak nitelikli personele de sahip değildir.

8.4.3. Kentsel Gayrimenkul Yönetimi ve Şehir Planlama

Yakın zamana kadar kentsel arazinin mülkiyeti kamuya ait olmasına karşın özelleştirilmesi için düzenlemeler yapılmıştır. 1991'de bağımsızlık kazanıldığında, Özbekistan'ın kırsal arazileri ve bunlar üzerindeki konutlar genellikle devlete aitti. Üzerindeki konutlarda kiracılar yaşamaktaydı. Hükümet, 1991 ve 1993 yılları arasında konutları özelleştirerek ve yaklaşık 5 milyon vatandaşın kiracı olarak yaşadıkları konutları satın almasına izin vermiştir. Özelleştirilmiş birimlerin mülk devir maliyeti, asgari ücretin bir kısmını oluşturmasına rağmen yüksek enflasyon nedeniyle, ödeme oranları giderek azalmıştır. Bu yöntemle toplumda ev sahipliği oranı artırılmıştır (ADB, 2021a).

Konut stokunun özelleştirilmesi bir emlak sektörü yaratılmasına yardımcı olmuştur. Buna bağlı olarak inşaat sektörü de teşvik edilmiştir. Konut kredilerinin yardımıyla satın alımlar kolaylaştırılmıştır. Özbekistan'da mülkiyet durumu ve işlemleri, Arazi Kaynakları, Jeodezi, Kartografya ve Devlet Kadastrosu Devlet Komitesi tarafından kayıt altına alınmaktadır. Kadastro, dijitalleştirilmiş kayıtlar ve çeşitli mekansal bilgi katmanlarını entegre etme çabalarıyla öne çıkmaktadır. Ancak, birçok kamu hizmeti ve kurum, operasyonel ihtiyaçları için hala dijital verilerden yoksundur. Kadastro veri tabanları, emlak vergisi kayıtlarıyla entegre edilmiştir. İnşaat Bakanlığı, şehir planlaması ve bina yönetmeliklerinin uygulanmasını denetler. Bu kapsamda, kentsel master planlar ve proje geliştirme planlarını gözden geçirir. Bu planlamalara katkı sağlayan kuruluşlar arasında Devlet Üniter Teşebbüsü (SUE) Kentsel Planlama Dokümantasyonu Uzmanlığı, O'zdavyerloyiha Ajansı (Araştırma ve Tasarım Enstitüsü), SUE O'zshaxarsozlik Liti bulunmaktadır.

Devlet Üniter Teşebbüsü (SUE) Kentsel Planlama Dokümantasyonu Uzmanlığı, şehir planlama dokümantasyonunu düzenler, mimari ve mekansal planlamayı ilerletir. O'zdavyerloyiha Ajansı (Araştırma ve Tasarım Enstitüsü), özellikle kentsel arazi kullanımının belirlenmesi ve şehir master planının geliştirilmesi konularında faaliyet gösterir. SUE O'zshaxarsozlik Liti ise, şehircilik ile ilgili Devlet Üniter

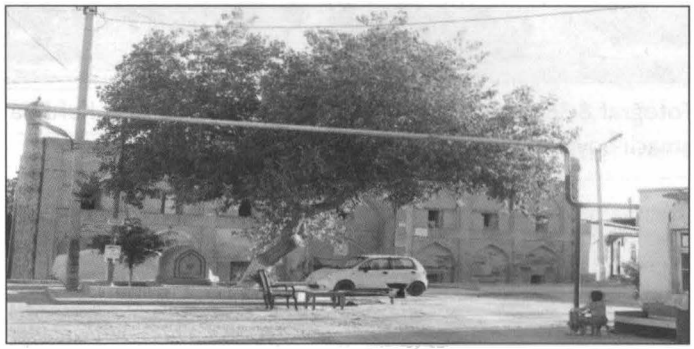
Teşebbüsü'nün bir alt birimi olarak Taşkent dışındaki tüm bölgeler için master planların geliştirilmesine ve yayınlanmasına yardımcı olur.

Nüfusu 100.000'in altında olan şehirler için imar planları Bakanlık tarafından onaylanırken, daha büyük şehirler için Bakanlar Kurulu'nun onayını gerektirir. Bununla birlikte, Özbekistan'daki şehirler için mevcut kentsel planlama, mimari ve estetik unsurlarla sınırlıdır. Üretkenlik ve refah fırsatlarına, kamusal alanlara, kentsel altyapı sistemlerinin kent dokusuyla uyumuna ve çokluğuna çok az önem verilmektedir (ADB, 2021a).

Özbekistan devleti, bölgenin %60'ını kentleştirmek ve yeni şehir merkezleri arasında ekonomik büyümeyi artırmak için bir nevi ademi merkeziyetçi reform olarak da adlandırılan *"2022-2026 Özbekistan Ulusal Kalkınma Stratejisi"*ni yürürlüğe almıştır. 2030 yılına kadar bu kapsamda uygulanacak olan Sürdürülebilir Kentleşme Stratejisi (SUS 2030) Özbekistan'ın sürdürülebilir ve dirençli kentsel gelişime giden yolu destekleyen bir politika belgesi olarak uygulamaya geçmiştir (Cipolla, 2023). Özbekistan'ın kentleşmesi uzun ve yoğun bir süreçtir. Göç, arazi idaresinin etkinliği, şehir planlaması, kentsel altyapı geliştirme ve konut ve nüfusun büyümesi konularını kapsayan bir sorun ve eylemler sürekliliğidir. Kentleşmenin temel amacı, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak ve işgücü ve yatırımı çekecek entegre kentsel gelişim ve kentsel yığılmalar yoluyla nüfusun refahını artırmaktır. Günümüzde Özbekistan'ın büyük şehirlerinin kalkınması için stratejik bir platform ve strateji oluşturulmaktadır. Amaç gelişmiş bir altyapı ve eğitim, istihdam ve sosyal koruma potansiyeli ile nüfus için bir cazibe merkezi haline getirilmesidir. Böylelikle bölgelerdeki göçün daha yerel olmasını sağlayacak ve böylece onu başkente değil, her bir bölgenin büyük şehirlerine yönlendirilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Özbekistan'da kentleşmeye, büyük şehirler etrafındaki uydu kentsel ağın genişlemesi eşlik etmiştir. Bunun da büyük şehirler üzerindeki tüketim malları ve hizmetleri üretme ve konut ve trafiği optimize etme baskısını hafifletmeyi mümkün kılması beklenmektedir (MF, 2024).

8.5. Kentsel Hizmetler ve Kentsel Altyapı

Özbekistan'da nüfus ve ekonominin az sayıdaki büyük şehirde yoğunlaştığı görülmektedir. Küçük ve orta ölçekli şehirler, sayı ve sosyal önemleri ne olursa olsun, bölgesel ekonomik kalkınmaya daha az katkıda bulunmaktadır. Bölgedeki kentsel altyapı, gerekli mali destek ve yatırımın eksikliği nedeniyle yetersiz kalmaktadır.

Fotoğraf 8.37: Buhara'da yer üstünde bulunan doğalgaz boruları.

İlgili mevzuat incelendiğinde kent yönetiminde katılım için yeterli bir mekanizmanın bulunmadığı görülmektedir. Yerel yönetim organları arasında yetki ve sorumluluk açısından paylaşımların da net olmadığı saptanmıştır. Yerel yönetimlerin bütçeleri ile ilgili yapılan ve detayları ilgili bölümde verilen çalışmada belediye hizmetleri için yeterli mali kaynağında ayrılmadığı anlaşılmıştır. Başta Taşkent

olmak üzere çevre temizliği, ağaçların bakımı, rekreasyon alanları ve parkların bakım çalışmaları için birçok kamu personelin hizmet verdiği görülmektedir (Fotoğraf 8.38, 8.39). Merkezi yönetimin yerel yönetimlere göre çok daha fazla görev-yetki ve sorumluluğu vardır. Tarihi kent dokusu ve miras korunması önemli bir unsur olmakla bilikte günümüz koşullarına cevap verecek kalite ve kapasitede yerleşim alan planlaması yetersizdir.

Fotoğraf 8.38: Taşkent'te Kentsel Hizmetler: Ağaçların Koruma amaçlı boyanması

Fotoğraf 8.39: Taşkent'te Kentsel Hizmetler: Alan Temizliği.

Atık su ve Kanalizasyon Hizmeti

Özbekistan'da kanalizasyon hizmetinin sağlanması gibi sanitasyon altyapısına ait olan hizmetlerin konutlara ulaştırılmasına dair veriler Tablo 14'de yer almaktadır. Buna göre tamamı kentsel bir alan olan Taşkent Şehrinde bu oran %100'e yakındır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2022 itibarıyla ortalamanın %48,2 olduğu göz önünde bulundurulduğunda konutlarda kanalizasyon altyapısına sahip olan en düşük bölge olan Harezm'deki %31,1 oranı ortalamanın oldukça altındadır. Bunun yanında Taşkent bölgesi kentsel alan hariç tutulmak üzere %66,4 oranı ile en yüksek olan bölgedir. Onu %53,1 oranı ile Fergana bölgesi takip etmektedir. Karakalpakistan Cumhuriyeti ise %33,3 oranında kanalizasyon altyapısına sahip konutlar verisi ile Özbekistan Cumhuriyeti ortalamasının gerisinde yer almakadır.

Fotoğraf 8.40: Buhara Kent Merkezinde Mahalle Aralarında Atık Suyun Alanda Uzaklaştırılması

Tablo 8.14: Bölgelere Göre Konutlarda Kanalizasyon Sistemi Varlığı (Toplam Daire Sayısının %'si)

Sıra	Vilayet	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	36,9	37,8	37,6	37,8	37,8	36,5	35,9	35,8	35,7	36,3	37,3	43,6	48,2
2	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	11,0	11,1	11,2	11,2	10,5	10,5	10,1	10,7	10,7	9,9	11,4	15,6	33,3
3	**Andican**	25,6	27,2	27,2	27,2	27,4	27,5	27,8	27,9	27,9	27,9	28,3	28,5	31,4
4	**Buhara**	26,1	27,5	27,8	28,0	27,5	27,9	28,1	27,6	24,8	25,7	26,2	27,0	33,4
5	**Cizzak**	23,0	22,7	22,3	22,5	22,6	22,6	22,3	22,0	21,9	22,2	24,5	28,5	35,5
6	**Kaşkaderya**	23,1	22,6	22,9	23,0	22,8	21,3	20,3	19,2	17,9	18,5	22,4	22,5	33,0
7	**Navoiy**	39,9	39,8	39,5	39,7	39,7	40,0	40,2	37,9	37,9	38,7	38,9	36,5	44,8
8	**Namangan**	30,8	39,6	39,2	38,6	38,9	38,5	38,2	39,9	39,7	40,2	40,4	40,7	48,7
9	**Semerkant**	27,3	27,0	26,6	26,7	26,3	26,0	25,7	25,2	25,6	26,1	26,9	42,2	43,5
10	**Surhanderya**	20,9	22,4	22,6	22,6	22,7	23,0	23,1	26,2	26,0	25,3	23,6	35,4	35,7
11	**Sirderya**	58,3	58,1	57,1	57,1	56,5	56,2	41,3	37,9	35,8	35,7	39,2	36,8	47,2
12	**Taşkent**	45,0	44,1	43,2	42,6	42,6	42,7	42,9	42,6	42,7	44,0	48,1	63,8	66,4
13	**Fergana**	27,9	28,1	28,1	29,4	31,2	31,9	32,4	34,5	35,2	35,6	36,1	52,7	53,1
14	**Harezm**	13,1	12,8	13,3	13,4	13,9	14,3	15,6	16,8	20,7	25,3	26,3	29,0	31,1
15	**Taşkent Şehri**	99,7	99,8	99,3	100	100	100	100	100	100	100	98,6	100	100

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Alan çalışmaları sırasında birçok kent merkezinde mahalle aralarında yağmur ve atık suyun alandan uzaklaştırılması için gerekli altyapının olmadığı, onun yerine doğal cazibe ile ve yolda iki taraflı olarak verilen eğimle atık suyun alandan uzaklaştırıldığı gözlemlenmiştir. Buhara kent merkezinde yer alan mahallelere ait durum aşağıda yer almaktadır (Fotoğraf 40).

Doğalgaz

Bölgelere göre doğalgaz altyapısına sahip konutların toplam konuta oranları Tablo 15'te yer almaktadır. 2010-2022 arasındaki bilgileri içeren 2022 yılı verilerine göre Özbekistan genel ortalaması %55,5'tir. Taşkent kentsel alanı %97,3 iken Taşkent bölgesi %88,5 ile en yüksek orana sahip bölgedir. Onu Sirderya takip etmektedir. Bu oranda Karakalpakistan Cumhuriyeti %70,7 ile Özbekistan Cumhuriyeti ortalamasından daha ileri bir düzeyde yer almaktadır.

Tablo 8.15: Vilayetlere Göre Doğalgaz Altyapısına Sahip Konut Oranları

Sıra	Vilayet	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	83,5	83,5	83,5	83,1	78,5	68,7	64,8	59,2	55,5	54,9	55,5	55,4	55,5
2	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	95,1	94,3	95,1	96,1	92,3	73,0	70,9	65,8	68,2	65,3	68,9	69,0	70,7
3	**Andican**	74,0	73,7	73,6	73,6	72,5	63,0	60,7	60,6	36,3	40,7	43,9	48,6	42,8
4	**Buhara**	95,0	96,5	99,6	99,8	79,0	74,6	69,5	59,4	60,6	56,1	57,9	62,2	63,8
5	**Cizzak**	75,3	75,5	74,5	72,9	71,8	68,4	67,4	65,7	63,0	62,9	64,0	62,2	62,5
6	**Kaşkaderya**	68,6	68,7	68,2	65,2	36,6	24,7	21,6	20,3	23,3	22,1	22,6	25,2	25,3
7	**Navoiy**	80,4	80,6	80,3	80,5	81,0	74,8	62,6	71,5	70,0	70,5	70,4	66,8	67,7
8	**Namangan**	84,8	84,5	84,3	82,5	81,4	80,8	79,0	58,8	44,1	41,8	40,9	40,9	36,9
9	**Semerkant**	84,4	84,1	83,6	82,8	81,9	68,5	58,6	56,9	41,2	46,4	47,1	41,4	41,3
10	**Surhanderya**	62,3	61,1	61,3	61,7	62,0	32,5	28,0	25,6	24,0	24,0	24,7	25,6	25,5
11	**Sirderya**	77,3	79,2	76,9	77,2	77,5	63,6	63,1	64,7	65,4	62,4	66,2	68,7	68,8
12	**Taşkent**	83,4	86,2	87,4	86,0	87,1	87,9	88,1	87,3	89,6	86,3	79,0	86,9	88,5
13	**Fergana**	80,6	80,7	80,5	81,0	81,0	70,5	64,8	44,6	43,3	45,6	49,7	44,1	45,0
14	**Harezm**	95,0	95,2	94,6	94,5	71,8	69,4	62,3	62,2	63,1	61,2	62,6	62,2	64,5
15	**Taşkent Şehri**	99,9	97,9	97,1	98,0	97,9	95,1	94,6	94,1	92,5	96,8	97,8	95,2	97,3

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

İçme Suyu Altyapısı

Tablo 8.16, bölgelere göre konutlara içme suyu altyapısının sağlanması oranlarını göstermektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2022 yılı itibarıyla bu oran %71,6 iken bu konuda önde gelen bölge %86,2 ile Namangan, sonda gelen bölge ise %37,1 ile Kaşkaderya'dır.

Tablo 8.16: Vilayetlere Göre Konutlara İçme Suyu Altyapı Sahipliği (Toplam Daire Sayısının %'si)

Sıra	Vilayet	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	82,5	82,7	82,7	82,6	82,3	81,4	76,4	75,6	75,3	76,6	67,4	68,3	71,6
2	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	69,6	68,2	69,2	71	68,1	67,7	56,7	48,2	54,4	52,9	56,7	57,5	66,1
3	**Andican**	89,8	92	92,9	93,1	91,4	91,9	92,2	92,7	93,9	97,8	82,3	77,3	79,4
4	**Buhara**	61	60,6	61,4	60,9	59,5	57,7	58,2	45,7	39,6	39,9	41,7	50,9	55,6
5	**Cizzak**	74,1	73,3	72,3	72,3	71,6	70,3	71,7	71,2	71,2	74,5	72,7	63,2	63,8
6	**Kaşkaderya**	82,1	83,3	84,3	81,2	80,8	73,9	69,8	81,7	78,7	75,1	34,8	35,8	37,1
7	**Navoiy**	79,3	79,2	78,1	79,6	80,5	80,1	79,7	73,2	72,9	71,6	75,7	72,5	76,1

Sıra	Vilayet	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
8	**Namangan**	75,9	77,9	77,7	76,7	76,9	77,5	73,7	72,3	72,5	85,6	87,2	85,5	86,2
9	**Semerkant**	84,6	84,9	85,3	84,8	84,3	86,6	57,5	55,7	57,3	59,6	58,7	63,7	64,5
10	**Surhanderya**	81,3	78,8	79,4	80,2	80,7	80,5	80,6	75,4	74,1	74,3	72,5	78,4	80,2
11	**Sirderya**	80,5	82	79	82,9	82,5	82,4	77,6	79,2	79,7	84,3	82,2	84	82,4
12	**Taşkent**	81,2	82	81,9	79,1	79,3	78,8	77,2	78,4	80,2	81,5	74	75,4	78,9
13	**Fergana**	91,2	90,1	89,4	91,7	91,3	89,8	88,8	98,7	98,1	100	68,8	68,7	72,4
14	**Harezm**	63,6	63,6	63,4	62,9	66,6	67,5	58,6	42,5	41,6	40,2	40,6	40,6	61,3
15	**Taşkent Şehri**	99,9	100	99,3	100	100	100	100	100	100	100	98,1	97,2	96,9

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 8.17, 2015-2022 yılları arasındaki dönemi kapsayarak Özbekistan'daki farklı bölgelerdeki hanelerin yıllık temel ve güvenli içme suyu erişimini göstermektedir. Kentsel alanlardaki yüksek erişim oranları ve buna karşıt kırsal kesimdeki düşük erişim oranları dikkat çekmektedir. Bazı bölgelerde güvenli içme suyuna erişimde önemli artışlar göze çarpmasına rağmen hala düşük oranlara sahip kırsal alanlar mevcuttur. 2015-2022 yılları arasında Özbekistan'daki bölgeler bazında içme suyu erişiminde genel olarak, kentsel ve kırsal alanlarda güvenli içme suyuna erişim oranlarında bir artış gözlemlenmektedir. Bu eğilim, su altyapısının iyileştirilmesine yapılan yatırımların olumlu sonuçlarını yansıtır.

Tablo 8.17: Vilayetlere Göre Yıllık Temel ve Güvenli İçme Suyu Erişimi (%)

Alan	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Temel içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanehalklarının oranı, kentsel alan (% kentsel haneler)	94,7	93,9	94,1	91,1	91,4	92,6	95,8	98,7
Temel içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanehalklarının oranı, kırsal alan (kırsal hanehalklarının% 'si)	85,7	83,2	80,4	81,2	81,2	82,7	93,6	96,8
Temel içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanelerin oranı (hanelerin yüzdesi)	90,4	88,8	87,6	86,4	86,6	87,9	94,7	97,8
Güvenli içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanelerin oranı, kentsel alan (% kentsel haneler)	99,4	99,8	99,1	98,8	99,1	98,7	98,8	99,6
Güvenli içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanelerin oranı, kırsal (kırsal hanelerin yüzdesi)	96,9	96,1	97,2	96,7	98,0	98,8	98,3	98,8
Güvenli içme suyu hizmetlerinden yararlanan hanelerin oranı (hanelerin yüzdesi)	98,2	98,0	98,2	97,8	98,6	98,7	98,5	99,2

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Kentsel Bölgelerde Eğitim Kurumları

Tablo 8.18, kentsel bölgelerde yer alan genel eğitim kurumları sayısını göstermektedir. Özbekistan kentsel alanında bulunan toplam 3951 okulun 438'i Fergana bölgesinde yer alırken ve bu en yüksek okul miktarına tekabül ederken, son sırada yer alan Sirderya'da 100 okul yer almaktadır.

Tablo 8.18: Kentsel Alanlardaki Genel Eğitim Kurumlarının Sayısı

Kentsel alanlardaki genel eğitim kurumlarının sayısı, akademik yılın başında yapılan ölçümler baz alınmıştır.

	Vilayet	2013/ 2014	2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020	2020/2021	2021/2022	2022/2023
1	Özbekistan Cumhuriyeti	3741	3.775	3.701	3.704	3.706	3.738	3.861	3.893	3.921	3.951
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	212	211	198	199	201	202	223	225	227	236
3	Andican	360	362	359	355	356	360	377	378	347	356
4	Buhara	187	187	190	190	190	193	195	197	206	224
5	Cizzak	161	162	152	153	154	154	161	164	164	166
6	Kaşkaderya	353	351	341	339	340	340	349	352	358	376
7	Navoiy	114	114	113	112	110	111	117	119	120	129
8	Namangan	340	339	331	340	340	347	358	364	370	358
9	Semerkant	387	385	357	356	356	358	375	377	383	377
10	Surhanderya	304	305	302	300	297	299	310	313	318	325
11	Sirderya	85	91	88	89	89	88	91	93	96	100
12	Taşkent	338	335	336	336	334	343	333	332	336	310
13	Fergana	392	423	422	420	417	421	438	428	436	438
14	Harezm	188	187	188	188	188	178	179	190	192	171
15	Taşkent Şehri	320	323	324	327	334	344	355	361	368	385

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Sosyal Yardımlar

Tablo 8.19, bölgelere göre emekli maaşı ve sosyal yardım alan kişi sayısına dair verileri içermektedir. 2022 yılı sayılarına göre 4578,1 bin kişi emekli maaşı ve sosyal yardım alırken bölgesel dağılımda Fergana 520,9 bin kişi ile ilk sırada, 120,1 bin kişi ile Sirderya son sırada yer almaktadır.

Tablo 8.19: Vilayetlere Göre Emekli Maaşı ve Sosyal Yardım Alan Kişi Sayısı (Bin Kişi)

Sıra	Vilayet	2019		2020		2021		2022	
		bin kişi	10.000 kişiye oranı	bin kişi	10.000 kişiye oranı	bin kişi	10.000 kişiye oranı	bin kişi	10.000 kişiye oranı
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	3.878,4	1.143,9	4.029,4	1.166,0	4.253,1	1.205,8	4.578,1	1.270,8
2	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	211,2	1.112,7	219,4	1.140,5	231,2	1186,5	250,2	1.266,1
3	**Andican**	358,0	1.144,6	372,6	1.168,7	393,9	1210,7	424,1	1.276,3
4	**Buhara**	236,2	1.227,9	245,0	1.258,4	257,7	1303,6	274,8	1.367,4
5	**Cizzak**	133,7	967,7	139,9	991,8	149,3	1034,1	164,8	1.116,8
6	**Kaşkaderya**	340,4	1.037,5	357,4	1.071,8	381,6	1119,7	419,0	1.203,2
7	**Navoiy**	129,4	1.298,1	135,3	1.334,6	142,7	1380,5	155,6	1.474,1
8	**Namangan**	298,9	1.063,5	312,4	1.089,5	332,3	1133,8	355,5	1.186,0
9	**Semerkant**	412,5	1.063,8	429,5	1.088,1	455,9	1131,0	493,5	1.198,4
10	**Surhanderya**	266,2	1.012,5	279,8	1.043,6	297,1	1083,0	322,3	1.148,6
11	**Sirderya**	100,1	1.182,6	104,4	1.212,4	110,9	1261,8	120,1	1.340,0
12	**Taşkent**	372,8	1.267,1	385	1.285,9	392,7	1334,9	419,7	1.402,2
13	**Fergana**	442,9	1.180,3	461,3	1.207,6	487,5	1251,0	520,9	1.310,0
14	**Harezm**	210,0	1.125,0	217,7	1.150,0	230,0	1195,2	248,1	1.267,0
15	**Taşkent Şehri**	366,1	1.423,5	369,7	1.380,9	390,3	1364,5	409,5	1.385,1

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Hastane ve Poliklinik Durumu

Hastane sayılarını gösteren Tablo 20'ye göre en yüksek hastane sayısına sahip olan Andican'da 162 hastane, en düşük sayıya sahip olan Kaşkaderya'da ise 40 hastane bulunmaktadır. Semerkant ve Navoiy'de bir önceki yıla göre değişim yaşanmazken diğer illerin tamamında artış görülmektedir.

Tablo 8.20: Vilayetlere Göre Hastane Sayıları

	Vilayet	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	42	41	43	49	51	58	66
2	**Andican**	136	136	139	149	154	157	162
3	**Buhara**	75	79	81	82	89	90	95
4	**Cizzak**	58	60	58	63	54	52	55
5	**Kaşkaderya**	86	82	94	89	88	87	91
6	**Navoiy**	28	29	31	34	37	40	40
7	**Namangan**	115	125	131	116	108	110	114
8	**Semerkant**	89	90	85	99	109	120	120
9	**Surhanderya**	53	58	64	57	62	63	67
10	**Sirderya**	33	33	38	45	42	42	41
11	**Taşkent**	78	81	82	85	93	94	102
12	**Fergana**	123	118	116	125	126	127	128
13	**Harezm**	38	42	42	50	56	72	75
14	**Taşkent Şehri**	135	161	144	146	147	153	156

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 21, bölgelere göre poliklinik sayılarındaki dağılımları içermektedir. 2022 yılında Taşkent kentsel alanında 1095 poliklinik bulunurken onu takip eden Semerkant'ta bu sayı 639'dur. En az polikliniğe sahip olan Sirderya'da 191 adet poliklinik bulunmaktadır.

Tablo 8.21: Vilayetlere Göre Poliklinik Sayısı

Sıra	Vilayet	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	337,0	265,0	292,0	322,0	342,0	387,0	421,0
2	**Andican**	528,0	383,0	428,0	474,0	489,0	531,0	577,0
3	**Buhara**	567,0	456,0	486,0	536,0	531,0	549,0	586,0
4	**Cizzak**	260,0	179,0	187,0	194,0	184,0	228,0	226,0
5	**Kaşkaderya**	508,0	391,0	426,0	525,0	504,0	497,0	543,0
6	**Navoiy**	299,0	246,0	269,0	287,0	305,0	321,0	360,0
7	**Namangan**	418,0	352,0	347,0	333,0	316,0	387,0	436,0
8	**Semerkant**	589,0	433,0	428,0	509,0	507,0	635,0	639,0
9	**Surhanderya**	384,0	268,0	299,0	263,0	278,0	292,0	390,0
10	**Sirderya**	206,0	144,0	148,0	152,0	157,0	180,0	191,0
11	**Taşkent**	529,0	448,0	508,0	488,0	535,0	547,0	426,0
12	**Fergana**	596,0	458,0	508,0	519,0	517,0	600,0	625,0
13	**Harezm**	321,0	270,0	303,0	335,0	365,0	419,0	462,0
14	**Taşkent Şehri**	914,0	926,0	929,0	902,0	921,0	1038,0	1095,0

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Güvenlik Durumu

Tablo 22 ve 23, bölgelere göre işlenen suç sayılarını göstermektedir. Verilere göre Sirderya ve Taşkent vilayetlerinde işlenen suç sayıları 2021 yılına göre artmış olmalarına rağmen diğer bölgelerin tümünde azalma vardır. Suç sayılarının yüksek bir artış gösterdiği yıl ise Kovid 19 salgınının yaşandığı ve karantina önlemlerinin en yoğun alındığı yıl olan 2021 yılıdır. Ayrıca bu artışta Kovid 19 yüzünden gelir kaynaklarını kaybeden nüfusun suça yönelmesinin de etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 8.22: Vilayetlere Göre İşlenen Suç Sayıları

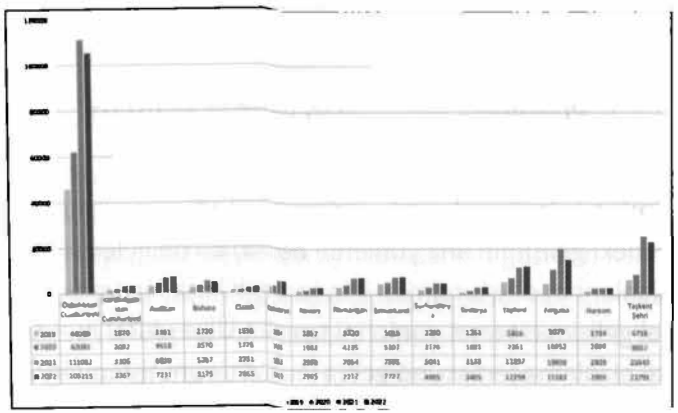
	Vilayetlere Göre İşlenen Suç Sayıları							
	Vilayet	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	Özbekistan Cumhuriyeti	87.412	73.692	49.011	46.089	62.081	11.1082	10.5215
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	3.456	2.861	1.968	1.870	2.092	3.306	3.367
3	Andican	5.678	4.507	3.494	3.361	4.618	6.930	7.231
4	Buhara	4.356	4.204	2.972	2.720	3.570	5.267	5.175
5	Cizzak	2.585	2.348	1.878	1.836	1.775	2.731	2.865
6	Kaşkaderya	5.864	4.493	2.918	2.804	3.508	5.813	5.810
7	Navoiy	3.386	3.083	2.067	1.857	1.943	2.998	2.965
8	Namangan	5.528	4.605	3.498	3.320	4.235	7.054	7.212

Vilayetlere Göre İşlenen Suç Sayıları								
	Vilayet	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
9	Semerkant	7.735	7.691	5.215	5.016	5.307	7.505	7.727
10	Surhan-derya	4.072	3.106	2.322	2.280	3.176	5.041	4.995
11	Sirderya	3.385	2.591	1.295	1.261	1.681	3.138	3.405
12	Taşkent	9.651	8.320	6.240	5.816	7.261	11.957	12.259
13	Fergana	9.483	8.126	5.362	5.079	10.952	19.903	15.182
14	Harezm	3.754	2.909	1.771	1.734	2.698	2.929	2.905
15	Taşkent Şehri	16.877	14.030	7.148	6.718	8.657	25.543	22.791
	Konuma bağlı olma-yan veri	1.602	818	863	417	608	967	1.326

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Suç sayıları tüm bölgelerde 2020 yılına göre artmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde %44,11, Taşkentte %64,67 artış yaşanırken Taşkent kentsel alanında yoğun nüfus ve göç etkisi ile %195,05 artış görülmektedir. En düşük artışın olduğu Harezm'de ise %8,56 artmıştır.

Tablo 8.23: Vilayetlere Göre İşlenen Suç Sayılarının Dağılımı

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Sosyo-Ekonomik Durum

Tablo 24, Özbekistan'a ait çeşitli yıllardaki sosyo-ekonomik verileri içermektedir. Bu veriler arasında, ülkenin nüfusu, GSYİH, kişi başına düşen gelir, yoksulluk oranı, yaşam beklentisi, doğurganlık oranları, enerji tüketimi ve karbondioksit emisyonları gibi önemli göstergeler bulunmaktadır. Özbekistan'ın geçmişten günümüze ekonomik ve sosyal kalkınma süreci, nüfusun artışı, ekonomik göstergelerdeki iyileşmeler, yaşam beklentisi ve eğitim seviyelerindeki yükseliş gibi olumlu değişimleri içerir. GSYİH'daki artış, kişi başına düşen gelirdeki iyileşme ve yoksulluk oranındaki azalma, ekonomik kalkınmanın göstergeleri olarak öne çıkıyor. Ayrıca, doğurganlık oranlarındaki düşüş ve karbondioksit emisyonlarındaki değişim, sosyal değişimler ve çevresel sürdürülebilirlik çabalarını yansıtmaktadır. Bu gelişmeler, Özbekistan'ın kapsamlı bir kalkınma sürecinden geçtiğini ekonomik, sosyal ve çevresel alanlarda önemli adımlar attığını göstermektedir.

Tablo 8.24: Sosyo-Ekonomik Verilerin Yıllara Göre Dağılımı

Genel Parametreler	1990	2000	2010	2021
Nüfus, toplam (milyon)	20.51	24.65	28.56	34.92
Nüfus artışı (yıllık, %)	2.0	45383	45506	2.0
Yüzölçümü (km^2) (bin)	447.4	444.1	444.1	448.9
Nüfus yoğunluğu (arazi alanının km^2'si başına düşen kişi)	50.4	56.5	65.5	79.2
Ulusal yoksulluk sınırlarında yoksulluk personel sayısı oranı (nüfusun % 'si)	Veri Yok	Veri Yok	15.0	Veri Yok
Yoksulluk çalışan sayısı oranı günde 2,15 ABD doları (2017 SAGP) (nüfusun% 'si)	Veri Yok	81.3	Veri Yok	Veri Yok
GNI, Atlas yöntemi (mevcut ABD $) (milyar)	31017	15.43	40.28	69.15

Genel Parametreler	1990	2000	2010	2021
Kişi başına düşen GSMH, Atlas yöntemi (mevcut ABD $)	600	630	1,41	1,98
GSMH, SAGP (cari uluslararası $) (milyar)	50.68	64.56	158.92	302.09
Kişi başına düşen GSMH, SAGP (mevcut uluslararası $)	2,36	2,62	5,56	8,65
En düşük %20'lik gelir payı	Veri Yok	45298	Veri Yok	Veri Yok
Doğumda beklenen yaşam süresi, toplam (yıl)	65	66	69	71
Ölüm oranı, 5 yaş altı (1.000 canlı doğumda)	70	61	28	14
Aşılama, kızamık (12-23 aylık çocukların % 'si)	84	99	98	99
İlköğretim tamamlama oranı, toplam (ilgili yaş grubunun yüzdesi)	Veri Yok	96	92	106
Çevre Parametreleri				
Ormanlık alan (km^2) (bin)	45377	45472	33.500	37.200
Karasal ve deniz koruma alanları (toplam karasal alanın% 'si)	Veri Yok	Veri Yok	Veri Yok	45509
Yıllık tatlı su tüketimi, toplam (iç kaynakların %'si)	Veri Yok	326.7	305.3	360.5
Kentsel nüfus artışı (yıllık%)	45294	45384	45507	2.0
Enerji kullanımı (kişi başına düşen kg petrol eşdeğeri)	2,261	2,064	1,513	Veri Yok
Karbondioksit emisyonları (kişi başına metrik ton)	27150	45327	15432	13940
Elektrik güç tüketimi (kişi başına kWh)	2,383	1,78	1,653	Veri Yok
Ekonomi Parametreleri				
GSYİH (cari ABD $) (milyar)	13.36	13.76	49.77	69.60
GSYİH büyümesi (yıllık %)	45444	45507	45450	45389
Enflasyon, GSYİH deflatörü (yıllık %)	4.0	47.3	48.6	45425
Tarım, ormancılık ve balıkçılık, katma değer (GSYİH'nın %'si)	33	30	27	25
Sanayi (inşaat dahil), katma değer (GSYİH'nın %'si)	33	20	21	31
Mal ve hizmet ihracatı (GSYİH'nın %'si)	Veri Yok	25	24	24
Mal ve hizmet ithalatı (GSYİH'nın %'si))	Veri Yok	19	25	40
Gayri safi sermaye oluşumu (GSYİH'nın %'si)	44	20	27	40
Hibeler hariç gelir (GSYİH'nın %'si)	Veri Yok	Veri Yok	45557	45403
Eyaletler ve pazarlar				
Vergi geliri (GSYİH'nın %'si)	Veri Yok	Veri Yok	45394	45518
Askeri harcamalar (GSYİH'nın %'si)	Veri Yok	45323	Veri Yok	45446
İnternet kullanan bireyler (nüfusun %'si)	0.0	0.5	45550	76.6
Küresel bağlantılar				
Mal ticareti (GSYİH'nın %'si)	43	40	41	54
Net takas hadleri endeksi (2015 = 100)	Veri Yok	62	103	164
Dış borç stokları, toplam (DOD, cari ABD $) (milyon)	60	4,948	7,981	38,995
Toplam borç servisi (mal, hizmet ve birincil gelir ihracatının %'si)	Veri Yok	Veri Yok	45477	45436
Net göç (bin kişi)	-73	-67	-20	-39
Alınan kişisel havaleler (mevcut ABD $) (milyon)	Veri Yok	Veri Yok	3,438	9,277
Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (BoP, cari ABD $) (milyon)	9	75	1,663	2,275
Alınan net resmi kalkınma yardımı (mevcut ABD $) (milyon)	45413	185.2	198.1	1,140.5

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

8.5.1. Planlama Hiyerarşisi ve İmar Planları

Özbekistan'da kentsel planlama belgeleri, mevcut yerleşimleri iyileştirerek, yeni yerleşimler oluşturarak ilgili bölgedeki gelişimin ana yönlerini belirler. Bu belgeler, yaşam alanlarının oluşturulması için karmaşık koşulları ve bölgesel gelişimin temel yönlerini tanımlar. Ülke ulusal mekânsal planlama şeması, bölgenin imarı, yerleşim sistemlerinin geliştirilmesi için ana yönleri, yerleşim yerlerinin gelişimini ve ilgili bölgenin sosyal altyapısının tanımlandığı üst ölçek

planlama belgeleridir. Özbekistan'da planlama hiyerarşisi, yerleşim yerlerinin ana planlarından bölgesel planlamaya, piramidal bir yapıya sahiptir. Planlama, uzun vadeli kalkınmayı ele alarak ekonomik büyüme, demografi, coğrafya, iklim ve sosyal gereksinimler gibi faktörlere dayanır.

Kent planlarında arasında konut, kamu ve iş, imalat, mühendislik, ulaşım ağları, rekreasyon alanları, banliyö alanları bulunmaktadır. Bunlar, Özbekistan Cumhuriyeti topraklarının ve bazı bölgelerinin geliştirilmesini hedefleyen planlama belgeleri, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin ilçe ve vilayetlerine yönelik planlama düzenlemeleri, ilçeler veya ilçe grupları için planlama projeleri, yerleşim yerlerinin genel yerleşim planları ve yerleşim yerleri için kalkınma planlarıdır (UNECE, 2015).

Yeniden Yerleşim Ana Planı ve Özbekistan topraklarının bazı kısımları için kalkınma planları, özellikle önümüzdeki 10 ile 25 yıla odaklanan 50 yıllık planlardır. Diğer kentsel planlama belgeleri, inşaatın ilk aşamasına odaklanarak 25 yılı kapsamaktadır. Tüm planlama belgeleri, kabul edildikten 10 yıl sonra revizyona tabidir.

Özbekistan'da herhangi bir kentsel yerleşmenin imar planı, hiyerarşik olarak bir üst ölçekteki planlarla uyumlu olmak zorundadır. Bu planlarda ileriye dönük ekonomik kalkınma hedefleri ve nüfus artışı tahminleri; temel gelişme odakları, konut, ticaret ve sanayi alanlarına ayrılan yerler, kentsel büyüme için kullanılabilecek araziler, kentsel alanlarda altyapı hizmetleri için ayrılan alanları gösterir. Kentsel kalkınma ise, bölgesel planlama bölgelerine, merkezi veya çevresel planlama alanlarına bölünmüş kompakt şehirler kavramına dayanır. Büyük şehirler bir nevi çok merkezli sistemler olarak görülür (UNECE, 2015).

Özbekistan'ın Şehir Planlama Kanunu'nun 41. maddesine göre, imar planları elverişli bir yaşam ortamı, doğal ve insan kaynaklı afetlerin etkilerinden korunma sağlamak üzere kullanılan araçlardandır. Ayrıca imar planları yoluyla aşırı nüfus, sanayi ve çevresel kirlilik yoğunluğunun önlenmesi, özel olarak korunan bölgelerin ve kültürel miras varlıklarının korunmasına yönelik planlama yapılması esastır.

Kentsel planların hazırlanması için iki farklı süreç bulunmaktadır. Birincisi, nüfusu 50.000'den fazla nüfusa sahip olan şehirler için geçerlidir; diğeri ise daha az nüfusa sahip olan şehirler için uygulanır. Her iki şehir türünün planlama sürecinde belirli adımlar bulunmaktadır. Öncelikle, yeni bir kentsel plana ihtiyaç duyan şehirler için hükümet tarafından bir Devlet Komitesi atanır. Bu komite, şehrin ve bölgenin özel ihtiyaçlarını değerlendirmek amacıyla saha ziyaretleri gerçekleştirir. Ardından, sektörel uzmanlar tarafından önceden analizler yapılır ve üç farklı taslak master plan seçeneği hazırlanır. Bu taslaklar, teknik analizlerden geçirilir ve değişiklikler, belediye başkanı, vali ve yerel uzmanlarla istişare edilerek belirlenir. Sonrasında, Devlet Komitesi tarafından seçilen taslak detaylı bir analize tabi tutulur ve iyileştirilir. Son aşamada ise, Devlet Komitesi uzmanlarından oluşan ulusal bir komisyon, taslağı derinlemesine inceler ve onaylar. Bu süreç, kentsel planlamada standart bir yaklaşımı temsil eder ve her iki şehir türünde de benzer şekilde uygulanır.

Bu aşamada, daha büyük şehirler için bir planın ilgili tüm Bakanlıklar ve Devlet Komiteleri tarafından uzun bir onay oturumu gerçekleştirmesi gereklidir. Daha küçük şehirler için sadece Devlet Mimarlık Komitesi'nin doğrudan onayı yeterlidir. Nüfusu 250.000'den fazla olan en büyük şehirler için plan iki aşamaya ayrılmıştır. İlk aşama, şehrin ve

banliyö alanlarının ana planının teknik ve ekonomik çalışmasını içerir, yani bir nevi fizibilite çalışmasıdır. İkinci aşama ise kent için Master Plan Taslağı'nın oluşturulmasını kapsar. Bu süreç, şehirlerin büyüklüğüne bağlı olarak farklı bir yaklaşım gerektirir, ancak her iki durumda da planlama sürecinin temel adımları benzerdir (UNECE, 2015).

8.5.2. Konut Durumu

Kentlerde konut sorunu kırdan kente göç eden kontrolsüz nüfusun neden olduğu sorunlardan kaynaklı olarak binaların yaşlılığı, konut stoğunun yetersizliği, konut arz ve talep dengesi arasındaki dengesizlik gibi özellikler taşımaktadır. Bu sorunlar Taşkent'te diğer kentlere göre daha yoğundur. Tablo 25 konut sayılarının bölgelere göre dağılımını göstermektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 7.301.164 konut bulunmaktadır. Bunlardan 800.767'si Fergana bölgesinde yer almaktadır ve bölgeler arasında ilk sıradadır. Son sırada ise 174.991 konut ile Sirderya yer almaktadır. Taşkent bölgesinde 707.687 ve Taşkent kentsel alanında ise 724.692 konut bulunmaktadır.

Tablo 8.25: Vilayetlere Göre Konut ve Apartman Sayısı

	Vilayet	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	Özbekistan Cumhuriyeti	5.512.030	5.571.042	5.629.349	5.718.187	5.804.059	5.796.860	5.940.490	5.924.275	6.074.552	6.337.713	6.589.931	7.147.196	7.301.164
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	258.964	265.821	266.771	269.288	285.727	288.548	298.813	326.867	326.634	364.400	366.942	381.833	389.893
3	Andican	498.989	503.525	509.296	514.483	527.222	534.234	542.539	550.287	555.982	563.342	571.670	620.462	645.950
4	Buhara	299.942	302.017	302.343	302.738	314.784	319.911	324.635	339.121	378.245	410.614	428.548	436.043	442.769
5	Cizzak	185.984	188.582	191.155	194.281	197.188	200.062	202.898	205.545	208.310	213.606	220.102	256.480	259.626
6	Kaşkaderya	407.804	416.719	420.928	438.874	442.239	481.113	511.314	549.308	574.959	604.882	671.233	677.150	684.595
7	Navoiy	170.292	171.509	173.782	174.943	176.213	178.449	182.966	198.145	204.511	212.876	217.414	238.365	247.010
8	Namangan	508.740	522.295	533.248	550.389	561.731	569.265	585.375	444.622	453.230	485.482	513.433	544.333	556.475
9	Semerkant	524.236	529.945	536.034	542.806	550.744	558.687	570.333	590.401	600.570	612.346	623.448	775.466	788.302
10	Surhanderya	359.555	372.518	373.461	375.692	377.893	380.641	383.288	413.149	424.810	437.818	447.955	488.756	491.547
11	Sirderya	148.741	147.129	152.986	154.612	156.785	157.830	152.050	151.957	154.753	158.712	160.173	171.749	174.991
12	Taşkent	557.810	552.334	557.401	577.233	580.959	586.158	594.317	604.886	610.015	617.483	687.295	693.608	707.687
13	Fergana	666.120	666.355	669.156	670.800	674.951	689.824	701.454	642.560	650.201	654.955	660.266	791.211	800.767
14	Harezm	261.337	263.508	267.427	271.102	271.867	273.449	307.082	318.402	328.268	363.279	368.437	379.387	386.860
15	Taşkent Şehri	663.516	668.785	675.361	680.946	685.756	578.689	583.426	589.025	604.064	637.918	653.015	692.353	724.692

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 26, Özbekistan'daki bölgelere göre evlerin oda sayılarına göre dağılımını göstermektedir. Karakalpakistan Cumhuriyeti, Andijan, Bukhara, Navoi ve Fergana bölgelerinde bir veya iki odalı evlerin sayısı dikkate değer derecede yüksektir. Bu bölgelerdeki evlerin büyük bir kısmı daha küçük yapıda olup, bu da bölgesel konut tercihlerinde kü-

çük evlere olan yoğun talebi yansıtmaktadır. Bu durum, bu bölgelerdeki nüfus yoğunluğu, arazi kullanımı politikaları ekonomik koşullarla ilgilidir. Diğer taraftan, altı odalı evlerin sayısı genel olarak az, bu da büyük evlere olan talebin sınırlı olduğunu göstermektedir. Dört ve beş odalı evlerin sayısının belirgin şekilde yüksek olduğu bölgeler Semerkant, Kaşkaderya ve Taşkent şehirleridir. Bu durum, geniş aileler, özellikle evlenen çocukları ile birlikte yaşayan ebeveynler veya daha yüksek konut standartlarını tercih eden varlıklı nüfusun bulunduğuna işaret ederken, büyük evlere olan talebin daha fazla olduğunu gösterir.

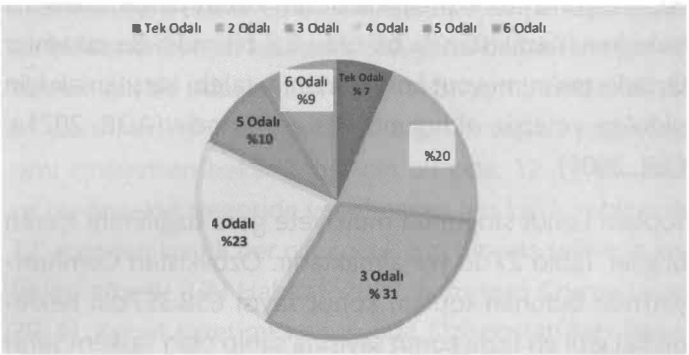
Tablo 8.26: Oda Sayısına Göre Konut Sayısının Vilayetlere Göre Dağılımı

	Vilayet	Konutlar	Tek Odalı	2 Odalı	3 Odalı	4 Odalı	5 Odalı	6 Odalı
1	Özbekistan Cumh.	7.301.164	478.864	1.499.072	2.300.904	1.699.269	698.195	624.860
2	Karakalpakistan C.	389.893	15.912	42.220	158.721	111.529	43.847	17.664
3	Andican	645.950	38.545	181.808	162.299	107.342	57.308	98.648
4	Buhara	442.769	21.991	90.233	169.139	81.638	42.573	37.195
5	Cizzak	259.626	16.584	38.844	68.652	88.780	23.377	23.389
6	Kaşkaderya	684.595	16.873	131.343	251.054	164.713	72.157	48.455
7	Navoiy	247.010	19.568	74.030	83.446	45.465	16.368	8.133
8	Namangan	556.475	50.856	111.903	167.563	133.994	59.719	32.440
9	Semerkant	788.302	48.533	125.025	229.736	194.631	91.208	99.169
10	Surhandarya	491.547	19.481	87.753	194.104	94.911	59.154	36.144
11	Sirderya	174.991	16.822	45.827	57.233	36.564	11.669	6.876
12	Taşkent	707.687	63.302	181.528	254.419	118.261	57.947	32.230
13	Fergana	800.767	39.019	146.675	242.347	206.852	93.118	72.756
14	Harezm	386.860	6.012	26.987	66.147	222.482	29.270	35.962
15	Taşkent Ş.	724.692	105.366	214.896	196.044	92.107	40.480	75.799

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Alan çalışmasında özellikle şehir kenarlarında bulunan, bir avlu içinde düzenli olarak yerleştirilmiş odaların yapıldığı, yetişkin evli çocukların aileleriyle birlikte yaşadığı geniş aile konutları Taşkent, Semerkant ve Buhara illerinde gözlemlenmiştir. Şekil 1, 2022 verileri ışığında konutları oda sayısına göre sınıflandırmakta ve bölgelere göre dağılımını göstermektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde bulunan 7.301.164 konutun %31'i üç odalı, %23'ü dört odalı, %20 'si 2 odalı, %10'u beş odalı, %9'u 6 odalı ve %7'si ise tek odalıdır.

Şekil 8.1: Özbekistan'da Oda Sayılarına Göre Konut

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

2022 yılında gerçekleştirilen saha çalışmaları kapsamında özellikle büyük küresel gayrimenkul yatırım ortaklıkları vasıtası ile çok yüksek katlı rezidans tipi konutlar ve güvenlikli sitelerin inşasının başladığı görülmüştür. Gelir seviyesi bakımından yüksek nüfusa hitaben bu konutların genellikle nitelikli göçmenler, yabancılar, toplumun varlıklı kesimlerine hitap ettiği gözlenmiştir. Akıllı bina konseptine sahip bu siteler, yüzme havuzları, sundukları sosyal aktivite ve imkanlar ile alım gücü yüksek kesimin ilgi odağı olmuştur. Ancak bazı inşaat firmaları ile alanda yapılan görüşmeler de yaşayanlar arasındaki farklı etnik ve kültü-

rel kimlikler sebebiyle ortak yaşam bağlamında sorunlar gözlemlendiği ifade edilmiştir. Proje yapım ve uygulama süreçlerinde bürokratik süreçlerde zorluklar yaşandığı, kanun ve yönetmeliklerde eksik olan düzenlemelerin bulunduğu, hatta önemli bir deprem riskine sahip olan Taşkent kentinin deprem bölgelerinde yapılacak yapılarla ilgili bir yönetmeliğinin bulunmadığı ifade edilmiştir.

Özbekistan'da kentsel arazinin devlet mülkiyetinde olması, ek konut birimlerinin düşük bir oranda inşa edilmesini önleyen önemli bir engel olarak kabul edilmektedir. Örnek olarak, diğer ülkelerde olduğu gibi Belarus ve Rusya Federasyonu'nda kişi başına düşen konut birimi oranı 5,5 birimken, Kazakistan'da bu oran 3,3 birimdir. Bu rakamlar Özbekistan'ın mevcut konut arzının, talebi karşılamak için oldukça yetersiz olduğunu göstermektedir (ADB, 2021a; CER, 2009).

Toplam konut stoğunun mülkiyete göre dağılımını içeren bilgiler Tablo 27'de yer almaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde bulunan toplam konut sayısı 658.357'dir. Beklenildiği gibi en fazla konut sayısına sahip olan Taşkent şehri değil, 81.727 konut ile Fergana Bölgesi olmuştur. Taşkent şehri kamu konutları anlamında birinci sıradadır. Ortalama bir Özbek ailesi 5,3 kişiden oluşmaktadır ve konutları ortalama 80 metrekare (m2) olan dört odadan oluşmaktadır. Mevcut konut stoğunun yaklaşık %30'u 50 yaşın üzerindedir ve 1970'den önce inşa edilmiştir. 1970 ve 1990 yılları arasında %30'luk bir alan daha inşa edilmesine karşın %40'ı 30 yaşın altındadır. Kentsel müstakil evler bir avlu düzenindedir. Bir veya iki katlı yapılar yaygındır. Duvarlarda tuğla veya çimento, çatılarda metal kaplama kullanılır. Genellikle apartmanlar, deprem riskini azaltmak amacıyla genellikle dört veya beş katı geçmeyecek şekilde inşa edilir. Apartmanlar genellikle düz çatılara sahiptir ve betonarme yapılar ve tuğla duvarlarla inşa edilmiştir. Bazı durumlarda prefabrik beton paneller de kullanılır. Müstakil evler kentsel alanlarda %70'lik bir yaygınlık gösterirken, bunu toplam konut birimlerinin %30'u olan apartmanlar izlemektedir (Statistics Agency, 2023; ADB, 2021a).

Tablo 8.27: Toplam Konut Stoğunun Mülkiyete Göre Dağılımı (bin m²)

		01.01.2023		
Sıra	Vilayet	Toplam	Özel Mülk	Kamu Malı
1	Özbekistan Cumhuriyeti	658.357,0	654.908,6	3.448,4
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	33.563,0	33.310,7	252,3
3	Andican	51.770,6	51.564,9	205,7
4	Buhara	34.644,2	34.439,1	205,1
5	Cizzak	24.852,3	24.782,9	69,4
6	Kaşkaderya	57.336,1	57.133,1	203,0
7	Navoiy	25.036,4	24.705,5	330,9
8	Namangan	50.263,8	49.759,8	504,0
9	Semerkant	79.206,8	79.012,6	194,2
10	Surhanderya	37.932,1	37.773,2	158,9
11	Sirderya	16.642,3	16.553,1	89,2
12	Taşkent	52.266,6	52.151,7	114,9
13	Fergana	81.727,1	81.350,0	377,1
14	Harezm	46.776,6	46.744,7	31,9
15	Taşkent Şehri	66.339,1	65.627,3	711,8

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Özbekistan'da, yoksul haneler için yüksek miktarda sübvansiyonlu kiralık konutlar bulunmaktadır. Bu konutlar genellikle kentsel bölgelerde yer almaktadır. Ülkede yaklaşık 40.000 birimlik küçük bir kamu kiralık konut stoğu bulunmaktadır. Özbekistan'da enflasyonun yüksek olduğu 2010 ile 2020 yılları arasında yılda ortalama 90.000 konut üretimi gerçekleşmiştir. Bu inşaat faaliyetinin büyük bir kısmı

kamu sektörü tarafından gerçekleştirilmiş olmakla birlikte özel sektör de bu dönemlerde güvenli ve karlı bir yatırım olarak gördüğü konut üretimine katkıda bulunmuştur. Bu verilerle 2040 yılına kadar yılda yaklaşık 100.000 ila 125.000 arasında konut üretilmesi planlanmaktadır. Birikmiş konut açığını gidermek, mevcut kötü konut koşullarıyla başa çıkmak için yılda 145.000'den fazla yeni konut üretilmesi gerekmektedir. Hükümet arzı artırmak için çalışmasına karşın kente göç ve konuta talep arttıkça konut açığı da buna paralel artmaya devam etmektedir. Bunun yanında düzenli olarak iyileştirilmesi gereken konut stoğu da eklenmektedir (ADB, 2021a; CER, 2009).

Dünya Bankası tarafından 2018 yılında yapılan bir çalışmada Özbekistan'ın kentsel alanlarında kiraların kırsal alanlara göre ortalama 2,5 kat daha yüksek olduğu ve yaşam maliyetinin de en çok Taşkent şehrinde yüksek olduğu ortaya konmuştur. Sirderya'da kira fiyatları, başkentteki kira fiyatlarından %5 oranında daha düşüktür. Andican'da yaşamanın maliyeti ulusal ortalamanın %181'idir; Semerkant için bu oran %226, Taşkent şehri için ise %550'dir. Kentsel alanlarda, ortalama kira giderleri tüketimin %28'inden fazlasını oluşturmaktadır. Kentsel hanelerin yaklaşık %45'i, bütçelerinin %30'undan fazlasını konut kirasına ayırmaktadır. Kentsel konut piyasasının en pahalı bölgesi olan Taşkent'te 2018 yılında kira fiyatları hane bütçesinin %47'sine tekabül etmekteydi. Taşkent'teki çoğu hane ülkedeki en yüksek ortalama geliri elde etse de %72'sinden fazlası bir konut birimine sahip olmasaydı kentteki kiraları karşılaması mümkün olamazdı. Özbekistan'daki insanların %95'inin kendi konut birimlerine sahip olduğu için kiralık konut arzı az ve fiyatları yüksektir. 1990'ların başında, bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan, kamuya ait olan konutları büyük ölçüde özelleştirmiştir. Ancak, konutun üzerinde bulunduğu toprağın mülkiyeti kamuda kalmaya devam etmiştir. Mevcut piyasa fiyatları, şehre taşınmak isteyenler için dışlayıcı özellik taşımaktadır. Özellikle başkente ve bölge şehirlerine taşınmanın maliyeti çok yüksektir (World Bank, 2019a; ADB, 2021a).

Uluslararası düzeyde kabul gören asgari konut tüketimi ve kalabalıkla ilgili standartlar ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu göstergeler yaşam standartlarına, kültüre, iklime ve diğer faktörlere bağlı olarak değişir. Birleşmiş Milletler, aşırı kalabalığı, oda başına üçten fazla kişi düşen ailelerin oranı olarak tanımlamaktadır. Avrupa Komisyonu ise bir hanenin aşırı kalabalık olduğunu belirlerken genellikle ev için bir oda, evdeki her çift için ayrı bir oda, 18 yaş ve üzeri her kişi için bir oda, 12 ila 17 yaşları arasındaki aynı cinsiyetten bekar 2 kişi için bir oda, 12-17 yaş arası ve bir önceki kategoride yer almayan her kişi için bir oda, 12 yaşından küçük her çift çocuk için bir oda şeklinde kriterleri gözetir (UN Habitat, 2009; European Commission, 2014). Konut tüketimi konusunda Özbekistan'daki hanelerdeki kalabalık düzeyini Avrupa Komisyonu standartlarına göre değerlendirmek uygun değildir. Özbekistan'da bir daire ortalama 79-80 m^2'dir ve bu oran Rusya ve Ukrayna'dakinden biraz daha fazladır. Ancak, aile büyüklüğü göz önüne alındığında, Özbekistan'daki aile büyüklüğü Ukrayna'dakinden (2,5 kişi/aile) veya Rusya'dakinden (2,7 kişi/aile) iki katından daha fazladır. Dolayısıyla, daha büyük dairelerin varlığına rağmen, kişi başına düşen alan daha düşüktür. Bu durum, Tablo 28'deki kişi başına düşen ortalama konut alanıyla da doğrulanmaktadır.

Tablo 8.28: Kişi Başına Ortalama Konut Alanı (m^2)

	1991	1995	2000	2010	2011	2012
Ülke çapında	12.4	12.9	13.8	15.0	15.0	15.0
Şehirlerde	12.9	14.0	14.6	15.4	15.4	15.4
Kırsal alanlarda	12.1	12.1	13.3	14.5	14.5	14.5

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Özbekistan'da kentleşme oranı arttıkça, konut sorunu ve özellikle uygun fiyatlı ve bakımlı konut sıkıntısı da giderek artmaktadır. Hükümet, konut sektöründe yasal düzenlemelere odaklanmış olsa da kurumlar arasında eşgüdüm eksikliği vardır. Sosyo-ekonomik ve mekansal eşitsizliklerin etkilerini değerlendirebilmek için net hedeflere, ilgili programlara bağlantılara, izleme ve değerlendirme mekanizmalarına ihtiyaç vardır.

Özbekistan'ın şehirlerinde konut satın alınabilirliğine dair net bir istatistiksel veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte uygun fiyatlı konut arzı, konut politikasına ait sorun alanlarından biridir. Eğer *"Hane halkının aylık ipotek ödemeleri aylık gelirlerinin %30'unu aşmamalıdır."* şeklindeki yaygın ve makul olan varsayım kabul edilirse, yüksek kaliteli konutların birçok orta ve düşük gelirli hane için uygun olmadığı açıktır. 2005 yılında kurulan Ipoteka Bankası, orta gelirli ailelere ve genç ailelere uzun vadeli sübvansiyonlu kredi sağlamanın yanında yanında üreticilere de kredi sağlamaktadır. Tüketiciler açısından ipotek ödemelerinin hane halkı aylık gelirinin %70'ini geçmemesi koşulunu sunmaktadır. Bu oran krediye erişebilen hane sayısını artırmakla birlikte ödenebilirliği düşürmektedir. Her yıl 60.000'den fazla yeni hane kurulmakta ve ortalama 85.000 ailenin konut ihtiyacı bulunmaktadır. Yeni yıllık konut üretimi ise mevcut konut stokuna sadece %1-2 oranında katkıda bulunmaktadır (CER, 2009).

Yukarıda verilerden anlaşıldığı üzere konut stokundaki önemli artışa rağmen yıllık konut metrekare sayısında genel ve toplam yeni daire sayısında düşüş vardır. Konutlar çoğunlukla üst ve orta gelir grupları için özel sektör tarafından inşa edilmektedir. Yeni konutlara erişim orta gelir gruplarına ve genç ailelere uygun fiyatlı kredi sağlamaya yönelik devlet destekli programlar ile özel sektör tarafından üretilen konutlardan sağlanmaktadır. Ancak devlet desteğinin bu anlamda çok sınırlı kaldığı görülmektedir.

8.5.3. Kentsel Bütçelerin Durumu

Özbekistan'da, yerel bütçe süreci merkeziyetçidir. Yerel gelirler ile harcamalar Maliye Bakanlığı tarafından belirlenmektedir. Yerel bütçeler, ulusal bütçeden sağlanan fonlar ile yerel vergi gelirlerine dayanmaktadır ve yerel bütçe gelirlerinin yalnızca küçük bir kısmını oluşturur. Özbekistan Cumhuriyeti Vergi Kanunu, emlak vergisi ve arazi vergisi gibi çeşitli yerel vergileri içeren Özbekistan'daki vergi sisteminin ana bileşenlerini belirlemektedir. Her iki vergi de ulusal düzeyde toplanırken, yerel yönetimler ulusal yasal sınırlar içinde vergi oranlarını belirleme yetkisine sahiptir. Emlak vergisi, tüzel kişiler için sabit kıymetlerin ve maddi olmayan varlıkların amortisman maliyeti üzerinden veya şahısların sahip olduğu bina ve yapıların stok maliyeti esas alınarak tahsil edilir. Arazi vergisi, arsaların alanına göre hesaplanır (Yuan et al, 2019: 188-192).

Yerel yönetimler, tüzel kişiler için arazi vergisi oranlarını yıllık olarak belirlerken, gerçek kişiler için oranlar, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılan düzenlemelerle belirlenir. Oranlar, hektar başına toplam olarak ifade edilir ve kullanım ve konuma bağlı olarak değişir. Tarım arazilerinin kalitesinin zarar görmesi duru-

munda (örnek olarak, verim sınıfının düşmesi gibi) arazi sahibinin veya kullanıcının kusurundan dolayı, tüzel kişiler için arazi vergisi, arazi kalitesinin bozulduğu önceki oranlar üzerinden hesaplanır. İl ve köylerin idari sınırları içinde bulunan tarım arazileri için, tüzel kişiler tarafından ödenen arazi vergisi, tarım arazileri için belirlenen oranların iki katıdır. Gerçek kişiler, araziyi girişimcilik faaliyetleri için kullanırken, evler, apartmanlar, yazlıklar, garajlar ve diğer binaları kiraya verirken veya ticari amaçlarla çok katlı binalarda daireler kullanırken, tıpkı tüzel kişiler gibi aynı arazi vergisi oranına tabidirler (Yuan et al, 2019: 188-192).

Arazi vergisi, arazinin bulunduğu yargı bölgesinde hizmet veren kamu vergi dairesi tarafından toplanır ve yönetilir. Tüzel ve gerçek kişiler için farklı prosedürler geçerlidir. Her vergi mükellefi vergiler toplanır ve yönetilirken, vergi makamlarının normatif olmayan işlemlerine karşı üst makama, vergi dairesinin üst yetkilisine veya mahkemeye itiraz etme hakkına sahiptir. İdari başvurular, vergi mükellefinin çıkarlarının ihlal edildiğini öğrendiği veya öğrenmesi gereken tarihten itibaren bir ay içinde yazılı olarak yapılmalıdır. Üst makam, itirazı inceleyecek ve arazinin bulunduğu yargı bölgesinde hizmet veren kamu vergi daireleri tarafından gönderilen yazılı itirazın alındığı günden itibaren bir ay içinde kararını vergi mükellefine bildirecektir (Yuan et al, 2019: 188-192).

2000'li yıllardan itibaren kentsel bütçeler esnek olmayan, merkeziyetçi bir yaklaşımdan uzaklaşarak gelirleri artırmaya ve giderleri düşürmeye odaklanan bir yapıya evrilmiştir. Ülkede, yerel yönetimlerin bütçelerini kontrol etmeye yönelik hak ve yetkilerin artırılmasına yönelik olarak ulusal hükümet çeşitli uygulamalarda bulunmaktadır. Bununla birlikte, özellikle küçük ve orta ölçekli şehirlerde kentsel bütçeler, kentleşme karşısında artan ihtiyaçlara yanıt vermekte zorlanmaktadır. Bütçe gelirleri kentsel altyapının inşası, iyileştirilmesi ve bakımının maliyetlerini karşılamamaktadır. Bunun yanında Özbekistan'da şehir bütçelerinin şeffaf olduğunu söylemek zordur. Kentsel bütçelerin gelir ve gider yapısına ilişkin bilgiler kamuya açık değildir ve bölgedeki çoğu şehrin, özellikle de küçük ve orta ölçekli şehirlerin bütçeleri açık vermektedir. Sınırlı gelir kaynaklarına sahip olup genellikle merkez tarafından sübvanse edilmektedir (UNESCAP, 2013: 39-40).

2020 yılında Özbekistan'da yerel bütçelerin onaylanması sürecinde yerel otoritelerin mali özerkliğini artırmaya yönelik önemli bir değişiklik yapılmıştır. Özbekistan'daki yerel yönetimlerin kendi yerel bütçelerini bağımsız bir şekilde hazırlama ve onaylama yetkileri genişletilmiştir. Bu durum, yerel yönetimlerin kendi gelir ve giderlerini daha iyi yönetebilmeleri için daha fazla sorumluluk ve esneklik sağlamıştır. Değişiklik sayesinde bütçeler ilgili yerel meclis organlarına sunulmaya başlanmıştır. Karakalpakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, vilayetlerin ve Taşkent şehrinin yerel yönetim birimleri tarafından hazırlanan gelecek yılın bütçe tasarıları, ilgili yerel meclis organlarına sunulmaktadır. Karakalpakistan için bu organ *"Jokargy Kenes- Meclis"*, vilayetler ve Taşkent şehri için ise "Halk Vekilleri Kengashları- Konseyleri'dir. Bu durum yerel meclislerin bütçe üzerinde daha fazla söz sahibi olmalarını ve yerel ihtiyaçlara daha uygun bütçelerin oluşturulmasını sağlamaktadır. Yerel yönetimlerin mali bağımsızlığını ve yerel kalkınma kararlarını daha etkin bir şekilde alabilmelerini hedefleyen değişikliğin, Özbekistan'ın yerel yönetim yapısını güçlendirme sonucunu doğurması beklenmektedir (UNDP, 2020).

2020'den itibaren, yerel otoritelerin kendi yerel bütçelerini bağımsız olarak oluşturma ve onaylama yetkilerinin genişletilmesiyle birlikte, Karakalpakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, vilayetlerin ve Taşkent şehrinin yönetimleri olan valiler/hakimler, gelecek yıl için taslak bütçeleri sırasıyla Karakalpakistan Cumhuriyeti Jokargy Kenesi-Meclisine ve vilayetlerin ile Taşkent şehrinin Halk Vekilleri Konseylerine sunmaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyeti Jokargy Kenesi- Meclisi, vilayetlerin ve Taşkent şehrinin Halk Vekilleri Konseyleri yerel bütçeleri onaylamaktadır.

Tablo 8.29: 2021 Yılında Yerel Bütçelerin Ek Gelirlerine İlişkin Bilgiler (Milyar, UZS)

Sıra	Vilayet	Gelir	Harcama	Fark
1	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	1.614.2	2.903.4	1.289.1
2	**Andican**	2.352.2	3.227.7	875.6
3	**Buhara**	1.935.4	2.74.6	439.2
4	**Cizzak**	1.165.0	1.695.5	530.5
5	**Kaşkaderya**	2.570.3	4.140.5	1.570.2
6	**Navoiy**	1.535.4	1.535.4	0
7	**Namangan**	1.970.6	3.237.7	1.267.1
8	**Semerkant**	2.657.0	3.750.5	1.093.5
9	**Surhanderya**	1.717.5	3.047.4	1.329.9
10	**Sirderya**	745.7	1.275.7	530.0
11	**Taşkent**	3.003.0	3.003.0	0
12	**Fergana**	2.894.4	3.813.4	919.1
13	**Harezm**	1.442.7	2.070.1	627.5
14	**Taşkent Şehri**	4.064.7	4.064.7	0
Toplam	29.668.1	40.139.7	10.471.7	

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Tablo 29, 2021 yılında Karakalpakistan Cumhuriyeti ve çeşitli bölgelerindeki bütçe açıkları, bölgesel gelir ve harcama dengesizliklerini göstermektedir. Örnek olarak, Andican, Kaşkaderya ve Semerkant gibi önemli bölgelerdeki yüksek harcamalar, gelirleri aşarak büyük bütçe açıklarına neden olmuştur. Bu durum, bölgesel ekonomik planlama ve kaynak yönetimi stratejilerinin gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bazı bölgelerde gelirlerin harcamaları karşılamadığı ve bunun da bütçe açıklarını artırdığı görülmektedir. Öte yandan, Navoiy ve Taşkent gibi bölgelerde gelir ve harcamalar arasında denge sağlanmıştır.

Taşkent Şehri'nin 2021 yılı için tahmini gelirinin 4.064,7 milyar UZS olduğu görülmekle birlikte, harcamaların da aynı miktar olduğu ve dolayısıyla bütçe farkının belirtilmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 8.30: 2022 Yılında Yerel Bütçelerin Ek Gelirlerine İlişkin Bilgiler (milyar, UZS)

Sıra	Vilayet	Gelir	Harcama	Fark
1	Karakalpakistan **Cumhuriyeti**	533	512	21
2	**Andican**	353	342	11
3	**Buhara**	713	641	72
4	**Cizzak**	224	216	8
5	**Kaşkaderya**	603	578	25
6	**Navoiy**	476	462	14
7	**Namangan**	435	430	5
8	**Semerkant**	577	570	7
9	**Surhanderya**	337	332	5
10	**Sirderya**	191	173	18
11	**Taşkent**	966	833	133
12	**Fergana**	849	824	25
13	**Harezm**	467	437	30
14	**Taşkent Şehri**	3,362	3,064	298
Toplam	10,086	9,414	672	

Kaynak: (UNDP, 2023).

2022 yılında Karakalpakistan Cumhuriyeti ve çeşitli bölgelerindeki bütçe verileri incelendiğinde, gelirlerin harcamaların üzerinde olduğu bölgelerde bütçe fazlası, harcamaların gelirleri aştığı bölgelerde ise bütçe açığı olduğu görülmektedir.

Örnek olarak, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde gelirlerin harcamalardan 21 milyon UZS fazla olduğu gözlemlenirken, Buhara Bölgesi'nde bu fark 72 milyon UZS'ye yükselmektedir. Diğer yandan, Sirderya Bölgesi'nde gelirlerin harcamaları karşılamadığı ve 18 milyon UZS'lik bir bütçe açığı bulunduğu belirlenmiştir. Taşkent Şehri'nde ise gelirlerin harcamaların oldukça üzerinde olduğu ve 298 milyon UZS'lik bir bütçe fazlası oluştuğu görülmektedir. Bu durum, bölgesel ekonomik yönetim ve kaynak dağıtım politikalarının etkin bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tablo 30'a bakıldığında çoğu bölgenin gelirleri harcamalarını tam karşılayacak düzeydedir veya harcamaların biraz üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum, yerel otoritelerin gelirlerini artırma ve mali disiplini koruma yönündeki çabalarını yansıtmaktadır. Tablo 29 ve Tablo 30 kıyaslandığında 2021 ve 2022 yılları arasındaki gelirlerde ve harcamalarda önemli düşüşler olduğu görülmektedir. 2021'den 2022'ye Karakalpakistan Cumhuriyeti ve çeşitli bölgelerindeki gelir ve harcamalarda büyük düşüşler yaşanmıştır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde gelirler 1.614,2 milyar UZS'den 533 milyar UZS'ye, harcamalar ise 2.903,4 milyar UZS'den 512 milyar UZS'ye gerilemiştir. Benzer şekilde, Andican Bölgesi'nde gelirler 2.352,2 milyar UZS'den 353 milyar UZS'ye, harcamalar ise 3.227,7 milyar UZS'den 342 milyar UZS'ye düşmüştür. Buhara, Cizzak, Kaşkaderya, Navoiy ve Namangan bölgelerinde de benzer eğilimler görülmektedir. Bu düşüşler, ekonomik aktivitede ciddi bir azalma olduğunu ve bölgesel bütçelerin önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir.

Bu durum, bölgesel ekonomik dengesizliklerin artabileceği ve ekonomik iyileşmenin teşvik edilmesi gerektiği yönünde bir uyarı niteliği taşımaktadır. Semerkant, Surhanderya, Sirderya ve Taşkent bölgelerinde 2021 ile 2022 arasında gelir ve harcamalarda büyük düşüşler yaşanmıştır. Semerkant Bölgesi'nde gelirler 2.657 milyar UZS'den 577 milyar UZS'ye, harcamalar ise 3.750,5 milyar UZS'den 570 milyar UZS'ye düşmüştür. Benzer şekilde, Surhanderya Bölgesi'nde gelirler 1.717,5 milyar UZS'den 337 milyar UZS'ye, harcamalar ise 3.047,4 milyar UZS'den 332 milyar UZS'ye gerilemiştir. Sirderya Bölgesi'nde gelirler 745,7 milyar UZS'den 191 milyar UZS'ye, harcamalar ise 1.275,7 milyar UZS'den 173 milyar UZS'ye düşmüştür. Taşkent Bölgesi'nde gelirler 3.003 milyar UZS'den 966 milyar UZS'ye, harcamalar ise 3.003 milyar UZS'den 833 milyar UZS'ye azalmıştır. Düşüşler, söz konusu bölgelerin ekonomik aktivitelerinde önemli bir azalma yaşandığını ve bölgesel ekonomik dengesizliklerin arttığını göstermektedir.

Fergana, Harezm ve Taşkent Şehri gibi önemli bölgelerdeki gelir ve harcamalarda 2021 ile 2022 arasında belirgin düşüşler yaşanmıştır. Fergana Bölgesi'nde gelirler 2.894,4 milyar UZS'den 849 milyar UZS'ye, harcamalar ise 3.813,4 milyar UZS'den 824 milyar UZS'ye azalmıştır. Benzer şekilde, Harezm Bölgesi'nde gelirler 1.442,7 milyar UZS'den 467 milyar UZS'ye, harcamalar ise 2.070,1 milyar UZS'den 437 milyar UZS'ye gerilemiştir. Taşkent Şehri'nde ise gelirler 4.064,7 milyar UZS'den 3.362 milyar UZS'ye, harcamalar ise 4.064,7 milyar UZS'den 3.064 milyar UZS'ye düşmüştür. Bu düşüşler, ekonomik faaliyetlerdeki ciddi bir azalma ve bölgesel bütçelerin önemli ölçüde etkilenmesi anlamına gelmektedir. Gelirlerde ve harcamalarda yaşanan bu düşüşler, ekonomik dengesizliklerin artabileceği ve bölgesel ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Tablo 8.31, 2021 yılında Taşkent Şehri'nin bütçesini Özbekistan Somu (UZS) biriminde göstermektedir. Bütçede çeşitli kentsel harcama kalemleri yer almakta ve bu hizmetlere yönelik sosyal, ekonomik ve altyapısal hizmetler yer almaktadır.

Tablo 8.31: Taşkent Şehri İçin Yıllık Planlanan ve Gerçekleşen Bütçe Durumu

Sıra	Harcama Kalemleri	Planlanan Bütçe	Gerçekleşen Harcama	Fark
1	Sosyal yardım ve destekler	4.255.427,6	4.350.868,46	-95.440,9
2	Eğitim	696.208,03	700.893,097	-4.685,06
3	-Okul öncesi eğitim	246.158,1	239.374,356	6.783,74
4	- Genel Eğitim	411.432,37	423.071,52	-11.639,2
5	- Eğitim	38.617,571	38.447,2207	170.3504
6	Bakım, rehabilitasyon harcamaları	127.771,89	130.379,939	-2.608,05
7	Tıbbi ve sosyal hizmet harcamaları	68.297,628	67.843,9656	453.6624
8	Devlet sağlık sigortası	1.766.963,2	1.766.962,49	0.661
9	Kültür ve spor	273.933	294.318,573	-20.385,6
10	- Kültür	140.610,58	157.780,723	-17170,1
11	- Spor	133.322,42	136.537,849	-3.215,43
12	Diğer harcamalar	2.373,169	3.010,42536	-637.256
13	Çocuklara ve düşük gelirli ailelere yönelik faydalar	204.756,41	204.756,404	0.00145
14	Hapis cezasını çekmiş kişilere sosyal ve maddi destekler	815,496	93,8	721.696
15	Devlet ödülleri	8.416,8	7.313,3	1.103,5
16	Taşkent topluluğunda emeklilerin seyahat desteği	480.543,31	492.182,788	-11.639,5
17	Şehir içi yolcu taşımacılığı harcamaları	570.791,88	628.488,252	-57.696,4
18	Vatandaşlara verilen zararın tazminatlar	4.9811	4.9811	0
19	Çernobil Felaketinin gazilerine yapılan sosyal harcamalar	3,24	3,24	0
20	Sosyal Beceri Merkezleri	4.742,5537	4.811,19034	-68.6366
21	Arşiv Hizmetleri	2.953.409,9	3.167.830,8	-214421
22	Apartmanlarda asansör cihazlarının onarımı ve yenilenmesi	125.745,8	125.745,8	0
23	Isı tedarik sistemleri	0	0	0
24	Bitki ıslahı harcamaları	6.722,2471	6.332,82675	389.4203
25	Peyzaj tasarımı	918.519,62	1.099.332,64	-180.813
26	Isıtma sübvansiyonları	1.575.922,9	1.574.246	1.676,922
27	Devlet Ekoloji Komitesinin bölgesel harcamaları	5.724,5628	5.549,99049	174,5723
28	Özbekistan Yeni Park Tesisleri Bakım ve İşletme Müdürlüğü harcamaları	45.000	44.989,7315	10,26846
29	Konut ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığının bölgesel dairelerinin harcamaları	246.352,47	290.869,297	-44.516,8

Sıra	Harcama Kalemleri	Planlanan Bütçe	Gerçekleşen Harcama	Fark
30	Veteriner Komitesi harcamaları	12.723,31	12.677,1666	46,14291
31	Asfalt bakım harcamaları	16.698,98	8.087,35439	8.611,626
32	Merkezi yatırımların finansmanına destek	97.2929,77	1.118.029,59	-145.100
33	Merkezi yatırımların finansmanına destek	295.121,69	270.932,488	24.189,2
34	Okul öncesi eğitim kurumlarının yeniden inşası, onarımı ve donanımı	92.142,107	81.246,5349	10.895,57
35	Ortaokulların yeniden inşası, ideal onarım ve donanım	254.472,35	244.527,759	9.944,592
36	Sağlıklı kargo rekonstrüksiyonu ideal onarım ve ekipmanı	139.106,21	118.734,149	20.372,06
37	İçme suyu ve kanalizasyon	1.084	6.213,8	-5.129,8
38	Bölgenin altyapısının iyileştirilmesi	91.648,716	142.219,318	-50.570,6
39	Taşkent şehir bütçesi için ek fon oluşturulması	99.354,7	254.155,542	-154.801
40	Diğer devlet kurumlarına yapılan harcamalar	396.861,13	481.192,794	-84.331,7
41	Yerel yönetim birimlerine yapılan harcamalar	42.975,028	42.890,6063	84,4219
42	Yedek fonlar	11.6080,05	10.8846,901	7.233,152
43	Hakimlik Rezerv Fonu	76.772,94	69.539,788	7.233,152
44	Bakanlar Kurulu Rezerv Fonu	39.307,113	39.307,113	0
45	Diğer ürünler	1.358.834	1.817.082,55	-45.8249
46	Su OVD'si	47.432,783	62.217,0006	-14.784,2
47	Afet Hizmetlerine Yapılan Harcamalar	2.341,871	2.096,16988	245.7011
48	Savunma Bakanlığına yapılan harcamalar	6.995,247	6.845,28976	149,9572
49	İç ve organizasyonel borçlar	36.0789,08	34.9015,008	11.774,07
50	Ek Bütçe	172.675,01	248.864,404	-76.189,4
51	Yasal maliyetler	22.000	19.969,7988	2.030,201
52	Kredi fonlarındaki kayıplar	496.750,6	496.750,6	0
53	Yetimhaneler için yapılan harcamalar	7.350	6.750,87	599,13
54	Gençlik ve kadın hizmetlerine yapılan harcamalar	14.193,017	121.426,031	-107233
55	Yerel bütçeden finanse edilen diğer fonlar	198.986,97	470.254,943	-271.268
56	Taşkent şehrinde yol inşaatı harcamaları	29.176,668	32.892,4313	-3.715,76
57	Beklenmeyen Giderler	142,702	0	142,702
	TOPLAM TUTAR	10.096.517	11.086.741,7	-990.224

Kaynak: (OpenDataPortal, 2021).

Planlanan bütçe 10.096.520.000 UZS iken gerçekleşen harcama bu tutardan yaklaşık 990.224.218 UZS daha fazladır. 2021 yılında bütçenin aşıldığı görülmektedir. Sosyal Sektöre ve Sosyal Destek Faaliyetlerine Yardım 4.255.428.000 UZS ile ikinci en büyük harcama kalemidir. Gerçekleşen harcama, planlanandan 95.440.907 UZS daha fazla olmuştur. Devlet Sağlık Sigortası, planlanan harcama ile gerçekleşen harcama arasındaki farkın en az olduğu harcama kalemidir. Yapılması planlanan harcama 1.766.963.000 UZS iken gerçekleşen harcama yalnızca 0.661 UZS fazladır.

Isıtma sübvansiyonları olarak belirtilen ve kış aylarında şehir sakinlerine sağlanan ısıtma desteğini ifade eden harcama kalemi, planlanandan 1.676.922 UZS daha fazladır. Çeşitli harcamaları içeren Diğer Harcama Kalemleri için bütçeden harcanan miktar planlanandan 458.248.510 UZS daha fazladır. Şehir içi altyapı ve geliştirme projelerine yönelik finansal desteği ifade eden Merkezi Yatırımların Finansmanı için 972.929.800 UZS ayrılmıştır. Gerçekleşen harcama, planlanandan 145.099.818 UZS daha fazladır. Şehrin yeşil alanlarının ve parklarının bakımı ve iyileştirilmesiyle ilgili olan kategoride gerçekleşen harcama, planlanandan 180.813.016 UZS daha fazladır. 2021 yılı Taşkent Şehri Bütçesinin birçok kaleminde, özellikle sosyal destek ve altyapı projelerinde, planlanandan çok daha fazla harcama yapıldığı görülmektedir.

8.6. Kırsal Yerleşimler, Köyler ve Yoksulluk

Özbekistan'daki kentsel-kırsal ayrım, başkentin ve sayısı azda olsa bazı büyük şehir merkezlerinin daha gelişmiş olmasıyla belirgin hale gelmiştir. Bu kent merkezli yaklaşım, çoğu zaman kırsal alanların ihmal edilmesine yol açmış, altyapı, eğitim, sağlık, ekonomi gibi alanlardaki fırsat eşitsizliklerini daha da artırmıştır. Bölgenin sosyo-politik manzarası da kırsal kalkınmanın şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Özekistan'da kırsal kalkınmayı teşvik etmeyi ve eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Bunlar arasında tarımsal modernizasyon, altyapı geliştirme ve sosyal refah desteğine odaklanan programlar yer almaktadır (Spoor, 2018: 63-79).

Tablo 32, Özbekistan Cumhuriyeti ve bünyesinde yer alanda bölgelerde, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yer alan kırsal yerleşim sayılarını içermektedir. Bu yüzden Tabloda Taşkent kentsel alanına dair veri yer almamaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2023 yılı itibarıyla 10.990 kırsal yerleşim vardır. Bunlardan 1901'i Semerkant'da yer almaktadır. 257'si ise Sirderya'da yer almaktadır. İki bölge, sırasıyla en çok ve en az kırsal yerleşim içeren bölgelerdir.

Tablo 8.32: Vilayetlere Göre Kırsal Yerleşim Sayıları

	Bölge	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	11.006	11.015	10.996	10.996	10.964	10990
2	**Karakalpakistan Cumhuriyeti**	1.128	1.130	1.131	1.124	1.126	1126
3	**Andican**	455	455	455	455	455	455
4	**Buhara**	1.469	1.469	1.467	1.473	1.473	1473
5	**Cizzak**	519	526	526	525	524	529
6	**Kaşkaderya**	1.041	1.041	1.041	1.041	1.042	1042
7	**Navoiy**	585	585	577	582	582	582
8	**Namangan**	391	391	391	388	388	388
9	**Semerkant**	1.849	1.849	1.849	1.853	1.854	1901
10	**Surhanderya**	865	865	856	858	858	859
11	**Sirderya**	257	257	257	257	257	257
12	**Taşkent**	878	878	876	869	834	830
13	**Fergana**	1.021	1.021	1.021	1.021	1.021	998
14	**Harezm**	548	548	549	550	550	550

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Özbekistan genelinde küçük kasabalar ve kent tipi yerleşmeler kentsel işlevlerini kaybetmekte ve kent ve kent tipi yerleşmelerin toplam sayısı giderek azalmaktadır. Kırsal bölgelerde, yoksulluk genellikle kendi arsalarına sahip olmayan veya mevsimlik tarım işçiliği gibi geçici işlere bağlı olan haneler arasında daha yaygındır. Ailenin arazisinin büyüklüğü, yoksullukla yakından ilişkilidir. Birçok hane ürünü ev içi tüketim için kullanılan küçük bir bahçeye sahiptir. Bazı araziler verimsiz toprak ve sulama yetersizliği nedeniyle kullanılamamaktadır. Bunun yanı sıra yaşam standartları toprak kalitesini iyileştirmek için yatırım yapmaya yetmediği için bir de işin içinden çıkılması imkânsız yoksulluk kapanına yol açmaktadır. Aynı zamanda, birçok ailenin çiftlik ve kümes hayvanları kaynağı da oldukça yetersizdir. Bu koşullar altında pek çok aile kırdan kente göç yolunu seçmiştir. Karakalpakistan'dan ayrılan göçmenlerin çoğu Rusya veya Kazakistan'a giderken, Namangan Bölgesi'nden ayrılanlar genellikle Taşkent Şehri veya Rusya'ya gitmiştir. Kırsaldan göçen hanelerin ekonomik durumları, kırsalda elde ettikleri gelirle karşılaştırıldığında iyileşmesine karşın yaşam koşulları genellikle kötüye gitmektedir (CER, 2009).

Türkistan coğrafyası genelinde olduğu gibi Özbekistan'da kırsal kalkınmada, özellikle tarım sektöründe doğal kaynaklar ile biçimlenmiştir. Bölgenin pamuk ve petrol gibi emtialara olan bağımlılığı sadece ekonomik profilini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda sosyo-politik dinamikleri de etkilemiştir. Monokültür tarım uygulamaları artmış ve küresel piyasa dalgalanmalarına karşı savunmasız hale gelmiştir. Kırsal kalkınma uygulamalarının çevreye etkileri de önemli bir endişe kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Su kıtlığı, toprağın bozulması ve iklim değişikliğinin etkisi gibi konular giderek daha acil hale gelmiştir (Spoor, 2018: 63-79; Kim, 2018: 166).

Kırsal yaşamda konut genellikle avlulu düzende, bitişik nizamda birbirine eklenen odalardan oluşan, ailelerin ve evli çocuklarının ailelerinin birlikte yaşadığı, hayvanların barınaklarını da içeren, tek veya iki katlı müstakil yapılar şeklindedir. Kullanılan inşaat malzemeleri son derece ekonomik bir malzeme olan çimento ve tuğladır. Çatılar bulunulan iklime göre değişkenlik göstermekle birlikte düz ya da metal kaplama şeklindedir (Fotoğraf 41, 42, 43, 44, 45, 46).

Fotoğraf 8.41, 42, 43, 44, 45, 46: Özbekistan Kırsalında Konut ve Bağlantıları.

8.6.1. Köyler ve Mahalleler

Özbekistan köylerinde 1920 ve 1930'larda yaşanan sosyo-ekonomik durum, reformlardan kolektif çiftliklerin oluşturulması sürecine geçişi kapsar. Sovyet yönetiminin kırsal bölgelere etkisi, özellikle başlangıç yıllarında hükü-

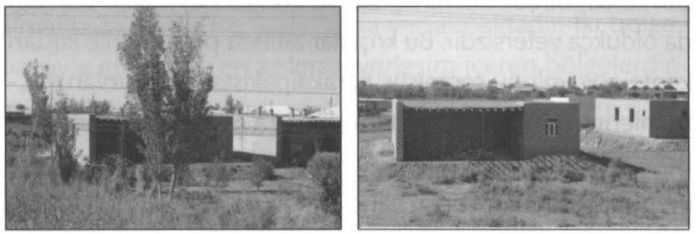
metin varlığı ve etkisi üzerinde odaklanmıştır. Reformlar, 1920'lerde tarım sektöründe iyileşmeye yol açmıştır. Ancak, 1929'da kolektivizasyon süreci yaşanmıştır.

SSCB'de kolektivizasyon, Sovyetler Birliği'nin tarım politikasının bir parçasıdır. 1928 ile 1940 arasında gerçekleşmiştir. Bireysel çiftliklerin (köylülerin özel mülkiyetindeki tarım arazileri ve üretim araçlarıyla işletilen çiftlikler) yerine kolektif tarım işletmelerinin oluşturulması ve yönetilmesidir. Kolektivizasyon sürecinde, köylülerin toprakları kolektif çiftliklere dönüştürülmüştür. Bireysel mülkiyetin konusu olan tüm arazilerin kolektif çiftliklere dönüştürülmesi yanında tarımsal üretim araçları denetimini devletin yaptığı yeni oluşan çiftliklere devredilmiştir. Temel amaç tarımı modernize etmek, verimliliği artırmak, tarım ürünlerinin toplamak ve dağıtmak için merkezi bir kontrol mekanizması oluşturmaktır. Fakat, köylüler arasında direnişe neden olarak istenen uygulamaya erişilememiştir. Sonuçta, tarımsal üretimde ciddi düşüşler yaşanmış ve birçok köylü zorunlu çalışma ve açlıkla karşı karşıya kalmıştır (Turan, 2011).

Bunun sonucunda köylerdeki tarımsal üretim devlet kontrolü altına alınmış, kolektif çiftlikler oluşturulmuştur. Çiftçiler sahip oldukları topraklarda işçi olarak çalışmaya başlamışlardır ve bu süreç özel mülkiyet kurumunun yıkımına, köylünün sosyal yaşamındaki yapının bozulmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Sovyet etkisinin çift yönlü doğası açığa çıkmıştır. Başlangıçta ekonomik iyileşmeler sağlanırken, sonraki politikalar özel mülkiyeti yok ederek köyün sosyal yapısını değiştirmiştir. Yaşanan geçiş süreci bu dönemdeki hükümet politikalarının, yerel çiftçilerin sosyo-ekonomik durumlarındaki önemli dönüşümlere yaptığı etkiyi göstermektedir (Makhkamova, 2023).

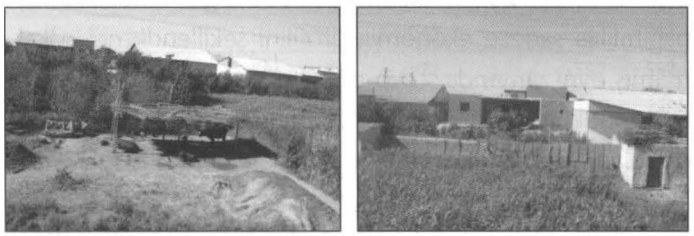
Fotoğraf 8.47 ve 48'de geleneksel bir Özbek köyü "kishlak-kışlak"'ta birbirine yakın inşa edilmiş evler görülmektedir. Evlerin avluları vardır ve kilden yapılmış duvarlarla çevrilidir. Sovyet döneminde, insanları kollektif çiftliklere, kasaba ve şehirlere çalıştırmak üzere çekme çabası varken günümüzde birçok insan Sovyet tarzı apartmanlarda yaşamaktadır. Çoğu kasabada, erkeklerin gittiği birkaç "chaikhana" yani çayhane bulunmaktadır.

Alan çalışmaları sırasında özellikle kırsal alanlarda aynı avlu içinde birbirine bitişik odalarda birden fazla evli çocukları ile birlikte yaşayan geniş aileler kırsal alanlarda çok tipik olarak gözlemlenmiştir.

Fotoğraf 8.47, 48: Buhara Kırsalında Çiftçi Konutları

Fotoğraf 49-50'de Urgenç kırsal yerleşimlerinde yer alan hayvanlar ve ahırları yer almaktadır. Ahırlar evlere yakın konumda bazen de arka bahçelerinde bulunmaktadır.

Fotoğraf 8.49-50: Urgenç Kırsalında Ahırlar

Mahalleler (mahalla)

Özbekistan'da mahalleler tek tip bir görünüm sunmazlar. Birbirlerinden farklı yapılara sahip olan bu mahalleler devlet politikalarına da farklı tepkiler vermektedir. Farklılığın kaynağı, yerel birimlerin kendine has özellikleridir (Kavuncu, 2014: 130). Mahallenin özelliği, tüm sakinlerin birbirleriyle güvenli, barış ve uyum içinde yaşamayı, yaşlılara saygı ve özen göstermeyi, yardımlaşmayı, toplu yaşamanın kurallarına uymayı amaçlamasıdır. Ayrıca, tüm mahalle sakinleri imece ile birbirlerinin düğün ve cenazelerinde, diğer kutlamalarında yardımcı olur. Yüzyıllar boyunca değişen yönetim yapılarına ve bununla birlikte şehirdeki kuralların da değişmesine karşın kırsaldaki mahalleler halen özünü korumaktadır.

Yerel yönetimler, bir tür yerel parti patronu sistemi gibi işleyen, Özbekistan'a özgü bir sistem olan geleneksel bir mahalleler (kentsel bölgeler) ağı tarafından yönetilmektedir. Mahalle genellikle tavsiyelerde bulunan ve anlaşmazlıkların çözümüne yardımcı olan aksakal adı verilen bir yaşlı tarafından yönetilir. Mahalleler, genellikle düğünler, bayram ziyafetleri ve cenazeler aracılığıyla ortaya çıkan bir karşılıklı yükümlülükler sistemi aracılığıyla bir arada tutulur. Mahallelerin güvenliği mahalle gençleri tarafından sağlanır (Fotoğraf 51). Özbek mahallesi, Özbek geleneklerinin birer koruyucularıdır. Öyle ki, mahalle dünyanın diğer şehirlerinde mevcut olanlara benzemeyen aile bağlarıyla birbirine bağlı insanların kurallar ve kanunlar, gelenekler ve ortak çalışma ile birleşmiş bir topluluğudur (factsanddetails, 2016).

Cami ve çayhane/kahvehane, mahallenin merkezi olarak kabul edilir. Eskiden, mahalle sınırları, insanların bir minarenin tepesinden namaza çağıran müezzinin sesini duydukları evlerle belirlenir ve sesin duyulduğu evler, o mahalle içinde kabul edilirdi.

Fotoğraf 8.51: Semerkant Mahalle Girişinde Yer Alan Bekçi Kulübesi

Çayhane, erkeklerin mahalledeki haberleri tartıştıkları yerlerdir. Çünkü mahalle kendi kendini yöneten bir idari birimdir. Her bir mahallenin girişinde isminin yazdığı bir giriş kapısı bulunmaktadır (Fotoğraf 52). Cami, pişmiş tuğladan duvarları ile diğer binalardan sıyrılmaktadır. Zenginlerin evleri hariç diğer tüm evler kil tuğlalardan yapılmıştır. Kil, kıyılmış saman ve su ile karıştırılarak tuğlalar oluşturulmuş ve güneşte kurutulmuştur. Bu yüzden her baharda çatılarda yeşil filizler ortaya çıkmaktadır. Günümüzde bu tip mahalleler artık sadece köylerde kalmıştır.

Fotoğraf 8.52: Buhara'da Tipik Bir Mahalle Girişi- Şıhlar Mahallesi

Mahalle'de yaşam geleneksel olarak yazılı olmayan kurallara dayanmaktadır. *"Shafat Kanunu"*, mahalle sakinlerini normları ve gelenekleri ihlal eden yabancılardan korumaktadır. Buna göre Mahalle'de herhangi bir sakin evini satmak isterse, önce akrabalarına, sonra komşularına ve sonra da mahallenin diğer sakinlerine teklif etmek zorundaydı. Günümüzde birçok mahalle kuralı ve kanunu yumuşatılmıştır. Mahallelerin büyüklükleri, ev sayıları ve arazi miktarları bakımından farklılık göstermektedir. Zaman geçtikçe, her mahalle genişler ve iki veya daha fazla küçük mahalleye bölünür.

Tarihsel olarak, mahalle, milliyet temelini esas alan bir yerleşim olarak ortaya çıkmıştır. 2-3 aileden başlayarak oldukça büyük ailelere dönüşmüştür. 1966'da Taşkent'teki depremden sonra Taşkent'in yeniden inşa sürecinde birçok mahalle yıkılmış veya yeniden inşa edilmiştir. Mahalle artık Özbekistan'ın her yerinde resmi, hükümet tarafından kontrol edilen bir siyasi varlığa dönüşmüştür. Sovyet sonrası dönemde ulusal hükümet ve kolluk kuvvetleri, toplumdaki faaliyetleri takip etmek için mahalle yönetim komitelerini kullanmıştır (factsanddetails, 2016).

8.6.2. Yoksulluk ve Kalkınma

Özbekistan'ın yaklaşık 35 milyon olan nüfusunun yaklaşık yarısı kentsel alanlarda yaşamaktadır. Özbekistan genç bir nüfus yapısına sahiptir. Nüfusunun dörtte biri 14 yaşından küçüktür. Bu durum, hükümetin 12 yıl boyunca ücretsiz ve zorunlu eğitim sağlamasına ve eğitim sisteminin %99'unun okuryazarlık oranlarına ulaşmasına rağmen gençlerin iyi ücretli iş bulmakta zorlanmasına yol açmıştır. Eğitim almayan veya istihdamda olmayan gençler, 16-24 yaş aralığındaki gençlerin %24'ünü ve 16-29 yaş aralığındaki bireylerin %26,4'ünü oluşturmaktadır. Dünya Bankası'na göre, genç kadınlarda bu oran yaklaşık %38,2'dir (IFRC, 2023).

Dünya Bankası'na göre, son yirmi yılda Özbekistan'daki reel GSYİH yılda ortalama %5 büyümüştür. 2000 yılında neredeyse %28 olan yoksulluk oranı, 2019'da %11'e düşmüştür. Bu durum özellikle kırsal alanlar başta olmak üzere tüm ülkeyi etkilemektedir. 2020'de resmi istatistiklere göre işsizlik oranı, aktif işgücünün %10,5'ine tekabül ederken, çalışma çağındaki nüfusun %34'ü ne çalışmakta ne de iş aramaktadır. Yüksek işsizlik ve düşük ücretler, çoğunlukla Rusya'ya yönelen işçi göçünün başlıca nedenini oluşturmaktadır (IFRC, 2023).

Ülkenin ekonomisi, işçi göçmenleri, Kovid-19 salgını ve Rusya-Ukrayna savaşı yüzünden olumsuz yönde etkilenmiştir. Özbekistan ekonomisi, artan risklerle ve savunmasız hane halkı sayısındaki artışla karşı karşıyadır; bu durum, gıda güvensizliği ve sosyal çatışmaları tetikleyebilecek çeşitli ekonomik şoklara karşı savunmasızlık yaratmaktadır. Rusya'nın şeker ve tahıl ihracatını yasakladığının öğrenildiği Mart 2022'nin ortalarında gıda fiyatlarında keskin bir artış yaşanmıştır. Vatandaşlar, genellikle Rusya'dan ithal edilen un, şeker ve tereyağı gibi ürünlere erişmek için panikle alışveriş yapmaya başlamış ve birçok mağazada ürün fiyatları neredeyse iki katına çıkmıştır. Yoksul insanlar, kadın reisli haneler ve diğer dezavantajlı gruplar bu şoklardan çok daha orantısız bir şekilde etkilenmektedir. Özbek hanelerinin %20'sini oluşturan kadın reisli haneler, erkek reisli hanelere göre daha düşük gelire sahiptir. Kamu hizmetlerine erişim ve yiyecek satın alma olasılıkları %30-50 daha düşüktür. Bu haneler, çoğu zaman temel ihtiyaçlarını karşılamak için gıda tüketimini azaltmak, varlıklarını satmak veya kredi almak gibi başa çıkma mekanizmalarına başvurmaktadır (IFRC, 2023).

Yoksulluğun azaltılması ve eşitsizlik verilerine bakıldığında, resmi hane halkı anketinde 2018'de kişi başına düşen ortalama yıllık gelir 8,7 milyon UZS yani yaklaşık olarak 1.078 dolar (veya aylık 90 dolar) olarak ifade edilmiştir. Resmi istatistiklere göre, yoksulluk seviyesi 2001'de nüfusun %27,5'inden 2018'de %11,4'e düşmüştür. Kentsel yoksulluk oranı 2012'de %11,6 iken 2016'da %9,2'ye düşmüştür. Kırsal yoksulluk oranı ise 2012'de %18,3 iken 2016'da %15,1'e düşmüştür. Yoksulluk, ekonomik faaliyet merkezlerinden uzakta ve yetersiz kamu hizmetleri ve altyapısı ile kırsal alanlarda yoğunlaşmıştır. Karakalpakistan'ın uzak bölgesinde, Cizzak, Semerkant, Surhanderya ve Kaşkaderya'nın kırsal yerleşim alanlarında ve Fergana Vadisi'nin üç bölgesinde (Namangan, Andican ve Fergana) gelirler ulusal ortalamanın altındadır. Yoksulluktaki kentsel-kırsal eşitsizlik aynı zamanda emek yoğun tarımda düşük üretkenliğe, altyapının kapsam ve kalitesindeki eksikliklere, işgücü piyasasında kayıt dışılığın varlığına ve yardımlardaki bölgesel eşitsizliklere bağlanmaktadır. 2012-2016 döneminde kişi başına büyümenin yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisi daha az olmuştur. Çünkü büyüme özellikle sermaye yoğun sektörlerde yoğunlaşmış, tarımda verimlilik düşük kalmış ve ekonomik zorluklar küçük işletmelerin gelişimini sınırlamıştır (ADB, 2019).

Ekonomik Araştırma ve Reform Merkezi ile İstatistik Ajansı'nın yaptığı 2023 Yılı Yoksulluk Seviyesi Araştırmasına göre, Özbekistan Cumhuriyeti'nde yoksulluk seviyesi %11,0 olarak kaydedilmiştir. Bu değer 2022 yılına göre %3,1 azalmıştır. İstatistik Kurumu'nun 16 bin hanede yaptığı gözlemlere göre yoksulluk oranı 2023 yılı sonu itibarıyla %11,0'a gerilemiştir. 2022 sonuçlarında ise yoksulluk oranı %14 olarak belirlenmiştir. Ülkenin tüm bölgelerinde yoksullukta azalma kaydedilmiştir. Sirderya (%19,5'ten %13,8'e), Andican (%17,4'ten %11,9'a) ve Karakalpakistan (%19,9'dan %13,7'ye) bölgeleri önemli ölçüde düşüş gösteren yerlerdir. Daha düşük oranlardaki değişikler ise Taşkent (%8,5'ten %7,9'a), Buhara (%11,9'dan %11,8'e), Kaşkadarya (%12,7'den %11,5'e) bölgelerinde görülmüştür. 2023 yılında 2,3 milyon kişi sürekli ve mevsimlik işlerde, 112,8 bin kişi ücretli kamu işlerinde ve 1,6 milyon kişi serbest meslekte olmak üzere toplam 4,1 milyon kişiye istihdam sağlanmıştır (Uzstat, 2023; MEPRRU, 2024).

İstihdam ve Yoksulluğu Azaltma Bakanlığı'na göre 2023 yılında 2,3 milyon kişinin sürekli ve mevsimlik işlerde çalıştığı, 112,8 bin kişinin ücretli bayındırlık işleriyle çalıştığı, 1,6 milyon kişinin kendi hesabına çalıştığı kaydedilerek toplam 4,1 milyon kişi istihdama katılmıştır. 241,3 bin vatandaşa kira esasına göre arsa tahsisi yapılmış, 181 bin işsiz vatandaşa meslek eğitimi verilmiştir (Uzstat, 2023). Şimdiye kadar, hükümet, kentsel yoksulluktan daha yaygın ve derin olan kırsal yoksulluğa odaklanmıştır. Ancak, kırsal bölgelerden kentsel alanlara göçte beklenen bir artış ve buna bağlı olarak kentsel yoksulluğun artması ihtimaliyle ilgili makul endişeler vardır. İlk olarak, kırsal alanlarda, özel sektörün ortadan kaldırılmasından sonra, üretken istihdamda azalma yaşanmıştır. İkinci bir neden, kırsal ekonomide geçimini sağlayamayan işçi sayısının artmasının yanı sıra, her yıl birçok yeni işçinin işgücüne entegre edilmesi gereksinimidir.

Üçüncü neden, yaklaşmakta olan olumsuz çevresel değişikliklerdir. Özbekistan'da ekilebilir arazi zaten yetersizdir ve bunun önemli bir kısmının ıslah edilmesi gerekmektedir. Tarımsal amaçlar için yaygın bir su kıtlığı tehlikesi de bulunmaktadır. Kişi başına düşen arazi 0,22 hektardan 0,12 hektara düşmüştür (CER, 2010; CER, 2009). Bu faktör-

lerin tarımsal kalkınmayı engellemesi ve dolayısıyla birçok kırsal işçinin kentsel alanlara veya yurtdışına göç etmesine neden olmaktadır.

Rusya ve Kazakistan ekonomilerindeki inşaat ve diğer düşük vasıflı sektörlerdeki istihdam, şimdiye kadar Özbekistan'daki kentsel işgücü piyasasındaki artan baskı için bir tür emniyet valfi görevi görmüştür. Ancak küresel ekonomik kriz bu tür istihdam olanaklarını ciddi şekilde etkilemiştir. Son yıllarda Özbekistan hükümeti, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefini (SDG'ler) içeren 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nin benimsenmesi de dahil olmak üzere sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için adımlar atmıştır. Bu gündem, ülkenin yoksulluğun azaltılması, iklim değişikliğinin azaltılması ve sorumlu kaynak tüketimi gibi alanlardaki çabalarına rehberlik etmiştir (Veckalne and Tambovceva, 2023).

8.7. Özbekistan'da Çevre Sorunları, Afetsellik ve İklim Değişikliği

Özbekistan'da günümüzde yaşanan en önemli çevre sorunları hava ve su kirliliği, toprak bozulması ve kirliliği, endüstriyel kirlilik ve Aral Gölü kaynaklı sorunlardır. Büyük bölgesel-endüstriyel yapıların bulunduğu Angren, Almalık, Çirçik, Fergana, Margilan, Navoi gibi bölgelerde sanayi merkezlerinden açığa çıkan çeşitli gazlar ve atıklar, çevrenin ekolojik durumunun bozulmasına yol açmaktadır. Bu alanlarda doğa koruma sorunları bulunmaktadır. Tarımsal-sanayi komplekslerinin bulunduğu bölgelerde yer altı ve yer üstü su kaynaklarının pestisitler ve mineral gübreler gibi endüstriyel atıklarla kirletilmesi ekosistem üzerinde büyük baskılara neden olmaktadır. Flora ve faunanın korunması ve restorasyonu, doğa rezervleri ve milli parklar ağının korunması konularında sorunlar yaşanmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Sıhhi ve Epidemiyolojik İzleme Kurumu verilerine göre şu anda sanayi ve tarımda 3 milyondan fazla insan istihdam edilmekte, yaklaşık 1 milyon kişi toz, gürültü, titreşim, ultra ve kızılötesi ışınlarına maruz kalmaktadır. Zararlı çalışma koşulları nedeniyle meslek hastalıklarında artış görülmektedir. Son beş yılda, ülkedeki insidans (10.000 işçi başına) 1.2'den 1.76'ya yükselirken, özellikle Navoi Madencilik ve Metalurji İşletmesinde bu oran 1.62'den 3.2'ye yükselmiştir (Annayeva, 2022).

İnşaat Bakanlığı, Konut ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığı ile Devlet Ekoloji ve Çevre Koruma Komitesi yetkilileri, çevresel kirliliğin önlenmesinde ulusal hedeflere ulaşmak amacıyla bölgesel merkezlerde, Taşkent ve Nukus'ta, çevresel etki riski yüksek olan 685 işletme ve kuruluşun atmosferik hava, su, çevre ve toprak kirliliğine ilişkin izleme gözlemlerini düzenli olarak gerçekleştirmektedir. Ayrıca, 2021-2023 döneminde Özbekistan'daki büyük sanayi işletmelerinde toz ve gaz emisyonlarının daha da azaltılmasını hedefleyen bir önlem programı da kabul edilmiştir. Program kapsamında 53 işletmedeki 294 toz ve gaz temizleme ekipmanının onarımı ve atmosfere salınan zararlı maddelerin azaltılması öngörülmüştür. 2021-2025 döneminde, ulusal, bölgesel ve ilçe düzeyinde önemli olan 32 atıksu arıtma tesisinin yeniden inşa edilmesi planlanmıştır. Cizzak, Gülistan, Şirin ve Yangiyer şehirlerinin su ve kanalizasyon sistemlerinin yeniden inşası yapılmıştır. Ayrıca, Harezm, Namangan ve Kaşkaderya bölgelerinin merkezlerinde bulunan arıtma tesislerinin projeleri, tasarım, teknik ve ekonomik açıdan geliştirilmektedir (NSDG, 2023).

Özbekistan'da başta ekosistemlerin korunması ve iklimin iyileştirilmesi için çok önemli fonksiyonlar üstlenen orman alanları ile ilgili olarak da birçok planlama ve ağaçlandırma

çalışmaları yapılmaktadır. 2014-2020 yılları için ormancılığın toplam arazi alanına ilişkin verilere Tablo 33'de yer verilmiştir. Buna göre Özbekistan Cumhuriyeti'nde toplam 11.975.212,6 hektar orman alanı bulunmaktadır. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde bu alan 6.602.577,65 hektardır. En düşük sayıları içeren Sirderya'da ise 10.283,0 hektardır (Statistics Agency, 2023).

Tablo 8.33: Orman Alanlarının Toplam Yüzölçümüne Oranı (1 Ocak İtibarı ile -Hektar)

	Bölge	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	**Özbekistan Cumhuriyeti**	9.017.333	9.140.626	9.146.233	10.566.392	11.264.204	11.572.712	11.975.212,6
2	Karakalpakistan Cumhuriyeti	4.367.374	4.489.235	4.489.028	5.907.544	5.752.736	6.239.341	6.602.577,65
3	**Andican**	2.029	2.030	2.030	2.030	7.988	7.921,0	10.540,0
4	**Buhara**	610.394	610.393	609.840	609.437	623.888	620.574,0	569.718,9
5	**Cizzak**	254.760	255.646	255.636	255.634	291.023	248.000,0	27.6594,9
6	Kaşkaderya	287.757	288.318	288.342	290.149	330.242	337.243,0	323.652,6
7	Navoiy	2.894.640	2.894.641	2.900.641	2.900.631	3.098.241	2.944.363,0	3.006.118,7
8	Namangan	124.005	123.834	123.834	123.819	126.674	126.946,0	126.911,0
9	Semerkant	29.963	30.040	30.037	30.037	57.931	62.188,0	69.980,0
10	Surhanderya	32.4436	32.4385	32.4395	32.4401	32.4977	36.6479,0	36.7072,5
11	Sirderya	7.682	7.689	7.691	7.950	8.773	10.691,0	10.283,0
12	Taşkent	14.493	14.494	14.494	14.494	537.995	514.164,0	515.671,3
13	Fergana	12.296	12.419	12.762	12.762	15.856	15.765,0	15.764,0
14	Harezm	87.504	87.504	87.504	87.504	87.881	79.037,0	80.328,0

Kaynak: (Statistics Agency, 2023).

Özbekistan'da orman alanlarının miktarı oldukça az olmasına rağmen son 30 yılda orman alanı, hayvancılığın kontrolsüz gelişiminden, çeşitli endüstriler için odun talebinin artmasından ve enerji kaynaklarının çok kıt olduğu kırsal alanlarda yakıt kullanımından ve tarım alanları için orman açmalarından etkilenmiştir. Ormanların bozulmasına neden olan bir diğer faktörde, ormanlarda yangınların, haşere saldırılarının ve ağaç hastalıklarının artmasına neden olan iklim değişikliği olarak belirtilmiştir.

Orman alanlarının korunması ve geliştirilmesi amacıyla Ormancılık Devlet Komitesi, Ekoloji ve Çevre Koruma Devlet Komitesi, Özbekistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı uzmanları, kar amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri, üniversiteler, FAO uzmanları, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu işbirliğinde orman sektörünün geliştirilmesi için siyasi, yasal ve kurumsal çerçevelerin oluşturulması, orman peyzajlarının restorasyonu için finansman mekanizmaları konularında ve yeniden ağaçlandırmaya yönelik çalışmalar kapsamında politikalar ve stratejiler belirleyerek projeler üretmektedir (Boboveya, 2022).

Bunun yanı sıra Tablo 34'de yer verilen *"Yeni Özbekistan Kalkınma Planı"* kapsamında Özbekistan kentlerinin çevresel sorunlarına yönelik stratejiler geliştirildiği de görülmektedir. Plan kapsamında şehirlerin ve yerleşim yerlerinin güvenliği ile ekolojik istikrarın sağlanması günümüzde ön planda ele alınmaktadır.

Tablo 8.34: 2022-2026 Yeni Özbekistan Kalkınma Planı

Ulusal Ekonominin Kalkınması, Modern Gereksinimler Seviyesinde Büyüme Oranının Sağlanması	
Hedef 21-22: Kişi başı GSYİH 1,6 kat ve endüstriyel üretim hacminin 1,4 kat artırılması	**Hedef 29:** Girişimcilik faaliyetlerinin düzenlenmesi ve sürdürülebilir gelir kaynaklarının oluşturulması için koşulların yaratılması, özel sektörün GSYİH içindeki payının %80'e ve ihracatın %60'a kadar arttırılması
Hedef 23: Jeolojik araştırma faaliyetlerinin hacminin arttırılması, özel yatırımcıların ve sektördeki önde gelen yabancı şirketlerin geniş katılımının sağlanması	**Hedef 30:** Tarımın yoğun bir şekilde geliştirilmesi yoluyla çiftçilerin gelirlerinin en az 2 kat arttırılması, tarımın yıllık büyümesinin en az %5'e çıkarılması
Hedef 24: Ekonomiye kesintisiz elektrik tedariğinin sağlanması ve ekonominin enerji verimliliğini %20 artırmak için yeşil ekonomi teknolojilerinin tüm sektörlerde aktif olarak tanıtılması	**Hedef 31:** Su yönetim sisteminin reforme edilmesi ve ayrı bir devlet su ekonomisi programının uygulanması
Hedef 25: Dijital ekonominin ana itici sektör haline getirilmesi ve kapasitesinin en az 2,5 kat geliştirilmesi ve yazılım ürünleri sektörünün hacminin 5 kat, yazılım ihracatının 10 kat arttırılarak 500 milyon $ seviyesine çıkarılması	**Hedef 32:** Hayvan yemi stoğunu genişletmek ve üretim hacmini 1,5-2 kat arttırmak
Hedef 26: Önümüzdeki beş yılda 70 milyar $ yabancı yatırım olmak üzere ülkeye 120 milyar $ çekecek tedbirler olarak ülkedeki yatırım ortamını da da iyileştirmek ve çekiciliğinin attırılması	**Hedef 33-34:** Bölgelerin orantılı kalkınmasının sağlanması ile bölgesel ekonominin 1,4-1,6 kat arttırılması. Altyapı sisteminin ve hizmet sağlama alanının geliştirilmesi
Hedef 27: Ekonominin finansal kaynaklarını artırmak için borsa kapitalizasyonunun 200 milyon $'dan 7 milyar $'a çıkarılması	**Hedef 35:** Özbekistan Boyunca Seyahat programı kapsamında yerli turist sayısının 12, ülkeyi ziyaret eden yabancı turist sayısının ise 9 milyona çıkarılması.
Hedef 28: Ülkenin ihracat potansiyelini genişleterek 2026 yılına kadar ülke ihracatını 30 milyar $'a çıkarılması	**Hedef 36:** Tüm ulaşım modlarının birbirine bağlı olduğu birleşik bir ulaşım sisteminin geliştirilmesi

Kaynak: (Ankasam, 2022).

8.7.1. Aral Gölü'nde Çevre Sorunları

Aral Gölü, Türkistan coğrafyasının büyük çöllerinin ortasında yer almaktadır. Drenaj havzası Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan, Tacikistan ve İran olmak üzere yedi ülkede 1,8 milyon km2'lik bir alanı kaplamaktadır. Yalnızca Kazakistan ve Özbekistan, deniz kıyısında kıyıdaştır ve her biri yaklaşık olarak eşit uzunlukta kıyı şeridine sahiptir. Özbekistan'ın Aral kıyı şeridinin tamamı bu ülkenin Karakalpakistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Aral Gölü'nün su seviyesini belirleyen temel faktör, Ceyhun ve Seyhun nehirlerinden gelen su akışı ile yüzeyden buharlaşma arasındaki farktır. Gölün su seviyesi, XVIII. yüzyılın ortalarından 1960'lere kadar oldukça sabit bir dengeye sahipken morfolojisi ve ekolojisi son 45 yılda çarpıcı biçimde değişmiştir. Göl giderek küçülmüş ve tuzlanmıştır. Bu duruma yol açan temel sebep onu besleyen Ceyhun ve Seyhun nehirlerinden gelen su hacminin yanlış sulama yöntemlerinin sonucu olarak azalmasıdır. 1965'te tarım alanlarının büyümesi ve devasa sulama sistemlerine geçilmesi Aral Gölü'nü besleyen kaynakların sularında azalmaya yol açmıştır. 1990'lara gelindiğinde Aral bu iki nehirden minimum düzeyde beslenmiştir. Aral Gölü'nün öncelikle insan kaynaklı kullanımdan kaynaklı kuruması, azalan su girişi, tuzlanma ve onu etkileyen nehirlerden kaynaklanan kirlilik önemli olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Harezm bölgesi Aral Gölü krizinden en kötü etkilenen yerlerden biridir. Harezm'in güneyinde ve batısında çöl yer almaktadır. Bölgenin sakinleri Oğuz Türkçesi konuşur, nüfusun çoğu kırsal kesimde yaşar ve sulama temelli tarımdan geçimini sağlamaktadır. Harezm, Aral Gölünün 400 kilometre güneyinde, sulamanın ana kaynağı olan Ceyhun'nın aşağı akarsuyu boyunca deza-

vantajlı bir konumda bulunmaktadır. Yüksek su tablası ve toprak tuzlanması tarafından neden olunan ciddi ekolojik sorunlar bölgede düzgün tarımsal üretimi engellemektedir (Kim, 2018: 166-172).

Bölgede endüstriyel balıkçılık, artan tuzluluk, üreme ve beslenme alanlarının kaybı, yerli balık türlerinin ortadan kaybolması nedeniyle 1980'li yılların başında sona ermiştir. Aral Gölü'nde kaybolan türler büyük ölçüde Ceyhun ve Seyhun nehirlerinde varlığını sürdürürken, Aral somonunun nesli tükenmiştir. Balıkçılığın yok olması nedeniyle onbinlerce kişi geçim kaynaklarını kaybetmiştir. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde bulunan Ceyhun Deltasının geniş ekosistemleri ciddi hasar görmüştür. Deltalardaki akışın azalması ve Aral Gölü'nün azalması nedeniyle yeraltı suyu seviyelerinin azalması, çölleşmeye ve tuzun yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Bazen litre başına 2 gramı aşan bu yüksek tuz akışları, mahsul verimini azaltmış ve yetersiz drenajlı sulanan tarlalarda ikincil toprak tuzlanmasına neden olmuştur. Halofitler (tuzlu koşullara dayanıklı bitkiler) ve kserofitler (kuru koşullara dayanıklı bitkiler) hızla endemik bitki topluluklarının yerini almıştır. Deltaların kuruması göllerin, sulak alanların ve ilgili sazlık alanını önemli ölçüde azaltmıştır. Komşu deltalar ve çöl bölgelerindeki hayvancılık, çölleşme, azalan yem verimliliği, düşen yeraltı suyu seviyeleri ve doğal bitki örtüsünün hayvancılığa uygun olmayan ve tüketilemeyen türlerle değiştirilmesi nedeniyle alanların daralmasından etkilenmiştir. Büyük ölçüde çorak olan Aral Gölü'nün kurumuş yatağı, kum, tuz ve toz taşıyan kuvvetli rüzgarlar üreterek, özellikle Ceyhun Deltasındaki doğal bitki örtüsüne ve mahsullere zarar vermektedir. Bu üretkenliği azaltarak ve solunum problemlerine, göz hastalıklarına, boğaz ve yemek borusu kanserine yol açmaktadır. Azalan göl alanı nedeniyle iklim koşulları değişerek daha karasal ve çöl rejimleri bölgede hâkim olmuştur. Bu da yazların daha sıcak, kışların daha soğuk, ilkbahar donlarının geç, sonbahar donlarının erken, daha düşük nem ve büyüme mevsiminin daha kısa olmasına neden olmuştur. Özbek iklim bilimcileri ayrıca atmosferdeki tuz ve toz seviyelerindeki artışın yüzey radyasyonunu (ve dolayısıyla fotosentetik aktiviteyi) azalttığına ve aynı zamanda yağışların asitliğini de arttırdığını belirtmiştir (Micklin, 2006: 546-567).

Aral Gölü çevresindeki *"ekolojik felaket bölgesinde"* yaşayan nüfus, ciddi sağlık sorunlarıyla karşı karşıyadır. Bu sağlık sorunlarının temel nedeni, özellikle Sovyet döneminde tarımda yoğun olarak kullanılan toksik kimyasallardır. İçme suyunda sıkça bakteriyel kirlilik görülmekte olup bu durum, tifo, paratifo, viral hepatit ve dizanteri gibi hastalıklara yol açmıştır. Ayrıca, tüberküloz özellikle hamile kadınlarda yaygındır. Yüksek tuz oranı içeren su, karaciğer ve böbrek rahatsızlıklarına sebep olmaktadır. Özbekistan'ın Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde sağlık koşulları, muhtemelen Aral Gölü Havzası'nda en kötü durumdadır. 1980'lerin ortasından sonuna kadar yapılan araştırmalar, yemek borusu kanseri, tüberküloz ve çeşitli bağırsak bozuklukları gibi hastalıkların oranlarının, on yıl öncesine göre önemli ölçüde arttığını göstermiştir. Bebek ölüm oranı da ciddi bir şekilde yükselmiş ve 1000 canlı doğumda ortalama 45'ten fazla olmuştur (Micklin, 2006: 546-567). Mayıs 2018'de yaşanan ve zehirli tozlar nedeniyle insanlar ve hayvanlarda solunum problemlerine yol açan kum fırtınası Karakalpakistan'ın başkenti Nukus'ta tarım ve büyükbaş hayvancılığın yanı sıra hava taşımacılığı da etkilemiştir (World Bank, 2019b).

Aral Gölü bölgesindeki ekolojik tahribata katkıda bulunan bir diğer faktör ise askeri faaliyetlerdir. Aral Gölü'ndeki adalardan Vozrozhdeniya Adası'nda Sovyet döneminde gerçekleştirilen gizli biyolojik silah üretiminin sonuçları, başta Karakalpakistan olmak üzere tüm bölgeyi etkilemiştir (Algan, 2005: 364-373). 1950'lerin başında, Sovyet ordusu bu küçük adayı süper gizli biyolojik silah programının bir parçası olarak seçmiştir. Bu program kapsamında çeşitli patojenler test edilmiştir ve 1990 yılına kadar devam etmiştir. Ada, denizin daralması ve sığlaşması nedeniyle büyümüş ve 2001 yılında Aral Denizi'ne uzanan devasa bir yarımada haline gelmiştir. Aral ve çevresinin, gelecekte çevre sorunlarının ortaya çıktığı 1960 öncesine dönmesi için sulama amaçlı su tüketiminin azaltılması yolu ile geri besleme sağlanılarak Aral Gölü'nün 1960'lar öncesindeki seviyesine veya bu seviyeye yakın bir seviyeye ulaşılması mümkün görünmektedir (Micklin, 2006: 546-567).

8.7.2. Özbekistan'ın Afetselliği ve İklim Değişikliği

Özbekistan toprakları, yeşil vahalar, zengin dağlar, ovalar ve çöllerden oluşmaktadır. Deprem riski yüksektir ve bazı bölgelerde topraklar sık sık sel ve diğer afetlerle su altında kalmaktadır (Obidovich, 2022).

Özbekistan'ın nüfusu ve ekonomisi depremlere ve sellere maruz kalmakta olup, depremler yüksek etki, ancak daha düşük olasılıklı bir afet riski oluşturmaktadır. Sel riski en yüksek olan il Andican, deprem riski en yüksek olan il ise Namangan'dır. Özbekistan'da selden etkilenen yıllık ortalama nüfus yaklaşık 400.000 kişi ve yıllık ortalama etkilenen GSYİH yaklaşık 800 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. 2005 yılında Özbekistan'da meydana gelen bir sel afeti yaklaşık 1.500 kişiyi etkilemiştir (GFDRR, 2017).

Sel ve çamur akışı riski açısından Özbekistan, nehir taşkınları ve ani sel baskınları açısından yüksek risk altında bulunan bir ülkedir. Tarihte can kaybı açısından en yıkıcı sel, 1998 yılında Aksu ve Şahimerdan nehirlerinde gerçekleşmiş ve 109 kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. 2010 yılı itibarıyla Özbekistan'da her yıl ortalama 61.000 kişi sel felaketlerinden etkilenmektedir. Bu durum ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYİH) üzerinde yıllık 181 milyon dolarlık bir etkiye sahip olmaktadır (ADB, 2021b).

Özbekistan'ın 1900'den bu yana en zarar verici deprem afeti 1902'de 6.4 büyüklüğünde ve 5.000 kişinin ölümüne neden olan Andican Depremi'dir. Yakın tarihler olarak 1992 ve 2011'deki depremlerin her birinde yaklaşık 10 can kaybı yaşanmıştır. Özbekistan'ı etkileyen diğer büyük depremler ise 838 yılında, 1966 yılında ve 1984 yılında meydana gelmiştir (GFDRR, 2017).

Andican'ın yanı sıra Taşkent ve Buhara gibi büyük kentsel alanlar sismik tehlikeler özellikle deprem açısından oldukça savunmasızdır. Bölgede, nüfusun önemli bir kısmı depreme dayanıksız binalarda yaşamaktadır (IFRC, 2023). Özbekistan'ın afet riski derecelendirmesinde küresel ortalamaya oldukça yakın bir konumda olup, 191 ülke arasında 112. sırada yer almaktadır. Ülkenin risk puanı, özellikle depremlere olan yüksek maruziyet nedeniyle artmaktadır. Özbekistan, 10 üzerinden 9,9 puan alarak dünya genelinde en yüksek ikinci sıraya yerleşmektedir. Ayrıca, ülke, kuraklıkla karşı karşıya kalan bölgeler arasında dünya çapında ilk 20 içinde yer almaktadır. Bu durum, Özbekistan'ın orman yangınlarına karşı yüksek risk altında olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, ülke ortalamanın üzerinde bir sel tehlikesiyle karşı karşıyadır (ADB, 2021b).

Asya kıtasının iç kesiminde, okyanuslardan ve denizlerden uzakta bulunan Özbekistan'ın coğrafi konumu, ikliminin kıtasallığını belirler. Özbekistan'da iklimin oluşmasında atmosferik dolaşım önemli rol oynamaktadır. İklimin karasallığı, yılın büyük bir bölümünde bulutsuz hava, yüksek yaz sıcaklıkları, düşük yağış, yüksek nem buharlaşması, uzun ve boğucu yazların yanı sıra bu enlemler için nispeten soğuk kışlar ve yüksek günlük ve yıllık hava sıcaklığı ile ifade edilir (AIIB, 2020). Özbekistan, iklim değişikliğinin etkilerine karşı yüksek derecede savunmasızlık göstermekte ve 2020 ND-GAIN Endeksi'ne göre 182 ülke arasından 83. sırada bulunmaktadır. ND-GAIN Endeksi, ülkelerin iklim değişikliği ve diğer küresel zorluklara karşı ne kadar savunmasız veya dayanıklı olduğunu değerlendiren bir puanlama sistemine dayanarak ülkeleri sıralamakta ve bu indekste, bir ülkenin aldığı puan ne kadar düşükse, o ülkenin savunmasızlığı o kadar yüksek anlamına gelir (GAIN, t.y.).

Özbekistan'da iklim değişikliği, toprak kaymaları, sel ve çamur kaymaları gibi meteorolojik ve klimatolojik afetlerin artmasına yol açmaktadır. Bu durum özellikle dağ etekleri ve nehir yataklarında yaşayan kesimler için büyük risk teşkil etmektedir. Dünya Bankası verilerine göre Asya'da buzulların erimesi ve buzul göllerinin oluşumu su kaynaklı tehlikelerin arttığı görülmektedir. Özbekistan'da ortalama sıcaklıkların bu yüzyıl sonuna kadar 35°C'yi aşacağına yönelik yapılan projeksiyonlar Aral Gölü'nün aşırı sulama nedeniyle küçülerek ekolojik bir felakete dönüşmesi, çeşitli sağlık sorunlarına neden olması, iklim değişikliğinin sosyal etkileri, su ve enerji erişimindeki azalma, artan kirlilik ve iklimle ilişkili çatışmaların yaygınlaşması gibi olumsuz sonuçların yaşanabileceğini öngörmektedir (IFRC, 2023).

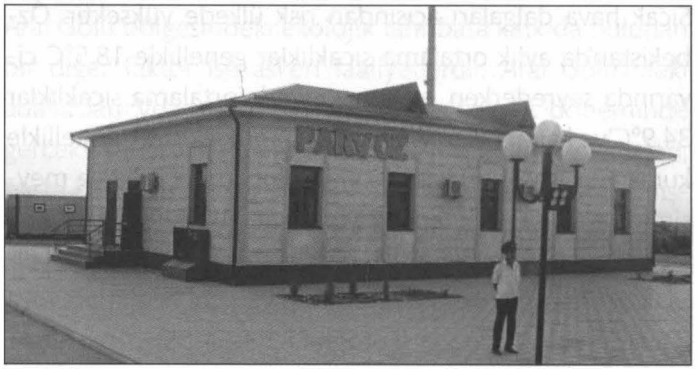
Sıcak hava dalgaları açısından risk ülkede yüksektir. Özbekistan'da aylık ortalama sıcaklıklar genellikle 18,5°C civarında seyrederken, temmuz ayında ortalama sıcaklıklar 34,9°C'ye kadar çıkar (ADB, 2021b). Özbekistan, genellikle kurak ve karasal bir iklime sahip olup gün içinde ve mevsimler arası sıcaklık farkları yüksektir. Ülkenin %79'u, Aral Denizi'nin kuruması sonucu oluşan çöl alanları da dahil olmak üzere düz topografyaya sahip yarı çöl bozkırları veya çöllerden oluşmaktadır (Fotoğraf 8.53-54-55).

Fotoğraf 8.53: Kızılkum Çölü Urgenç-Harezm Arası

Fotoğraf 8.54: Urgenç-Harezm Treninin Camından Kızılkum Çölü

Fotoğraf 8.55: Uçsuz Bucaksız Çölde Varolan Tek Yapı Tren İstasyonu

Ülkede, farklı emisyon senaryoları altında günlük sıcak hava dalgası olasılığının artması beklenmektedir. Özellikle, 2030'lara kadar tüm sıcak dönemlerin uzunluğunun önemli ölçüde artması ve 21. yüzyılın sonlarına doğru artış hızının yükselmesi öngörülmektedir. 2090'lara gelindiğinde, en yüksek emisyon senaryosunda sıcaklıkların insan sağlığı için sakıncalı bir eşik olan 35°C'yi aşması beklenmektedir. Yani, Özbekistan iklim değişikliği bağlamında ciddi risklerle karşı karşıyadır. Uzun süreli sıcak dönemlerin artması ve sıcak hava dalgalarının daha sık yaşanması beklenmektedir (ADB, 2021b).

Özellikle son yirmi yıl içinde, Özbekistan'ın batı bölgeleri artan sıklıkta ve şiddette hidrolojik kuraklık yaşarken, orta ve güney illeri sıklıkla meteorolojik kuraklığa maruz kalmıştır. 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan son derece şiddetli kuraklık, ciddi ekonomik ve sosyal etkilere neden olmuştur. Başta ülkenin batı bölgelerindeki çocuklar olmak üzere suyla ilgili hastalıkların ve yetersiz beslenmenin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Mevcut küresel ısınma senaryoları altında, Türkistan coğrafyasında şu anda son derece nadir olan büyük kuraklıkların (100 yıllık kuraklık) gelecekte 4 ila 10 kat daha sık yaşanacağı öngörülmektedir (ADB, 2021b). Bu da Özbekistan'ın başta tarımsal üretim olmak üzere kalkınma hamlelerini çok büyük ölçüde etkileyecektir. Halihazırda çöl bölgesine sahip olması ve çöl alanlarının her geçen gün genişlemesi tarım arazileri üzerinde büyük bir baskı oluşturmaktadır.

Aral Gölü'nün kuruması, bölgesel iklim değişikliğine etki eden diğer faktörlerden biridir. Özellikle atmosferik ısınma oranı ülkenin farklı bölgelerinde değişiklik göstermektedir. Kuzey şehirleri ile ve büyük şehirlerdeki sıcaklık artışları daha belirgin (on yılda 0.30°C - 0.43°C) olurken, dağlık alanlarda bu artış daha düşüktür (on yılda 0.10°C - 0.14°C). İlkbahar (on yılda 0.39°C) ve sonbahar mevsimleri (0.31°C), ısınmanın en yoğun olduğu dönemlerken, kış aylarındaki sıcaklık artışları daha mütevazıdır (on yılda 0.13°C). Öte yandan, yıllık ortalama yağış miktarı, sıcaklıklardaki net artış eğiliminin aksine, 1950 ile 2013 yılları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir değişim göstermemiştir, bu dönemde hafif bir düşüş yaşanmıştır. Tanrı Dağlarında ve Hisar Dağlarında yapılan gözlemler, kış aylarında hafif bir artış gösterirken, diğer aylarda yağış miktarlarında hafif düşüşler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, El Niño Güney Salınımı (ENSO), Özbekistan'daki çok yıllık kuru ve yağışlı dönemler üzerinde belirgin bir etkiye sahiptir (ADB, 2021b).

İklim projeksiyonlarına göre, Özbekistan'da yıllık yağış miktarlarında %30'a varan azalma ile %20'ye kadar bir artış arasında değişkenlik öngörülmektedir. Bu projeksiyonlar yerel olarak uzun vadeli yağış beklentilerini kesin olarak belirlemekte zorlanılmaktadır. Ancak, genel olarak gözlemlenen küresel eğilimlere göre günlük aşırı yağış olaylarının yoğunluğu artan sıcaklıklarla birlikte artmak-

tadır (ADB, 2021b). Bu anomaliler hem tarımsal üretimi hemde yerleşim alanlarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Özbekistan'da iklim değişikliği nedeni ile yaklaşık 3 milyon hektar mera ve tarım arazisi bozulmuş, 2 milyon hektar arazi toprağın tuzlanmasından dolayı etkilenmiştir. Yapılan çalışmalar iklim değişikliği nedeniyle 2030 yılına kadar bölgedeki su kaynaklarında %6'lık bir azalmayı öngörmektedir. Bu sorunun üstesinden gelmek için Özbekistan, iklim değişikliğine uyum çalışmaları kapsamında kapsamlı bir ulusal program geliştirmektedir.

Mayıs 2024 tarihinden itibaren başlatılan bu program kapsamında Cumhurbaşkanı Mirziyoyev tarafından yapılan açıklamada 294 milyon dolarlık bir hibe bütçe ile Aral Gölü bölgesindeki agro-ekolojik peyzajların ve bozulmuş meraların iyileştirilmesi, çeşitli bölgelerde koruyucu orman kuşaklarının kurulması ve su kaynağının zayıf olduğu bölgelerde kuraklığa dayanıklı ürünlerin yetiştirilmesinin hedeflendiği belirtilmiştir.

İklim değişikliğini analiz etmek ve tahmin etmek için bir merkez oluşturmayı, beş bölgede agro-meteoroloji istasyonları kurmayı ve Uluslararası Tohum Yetiştiriciliği ve Fidanlık Yetiştirme Merkezi oluşturmak için iş birliği yapılması da planlanmaktadır.

Program kapsamında başta Karakalpakistan olmak üzere suyun verimli kullanımını teşvik etmek için yerel koşullara uygun su tasarrufu sağlayan teknolojilerin üretileceği, modern su tasarrufu teknolojilerinin benimsenmesi ve ihracata yönelik meyve ve üzüm yetiştirme çiftliklerinin kurulması da belirlenen hedefler arasında yer almaktadır (daryo.uz, 2024).

SONUÇ

Son yıllarda kentleşme süreci hızla artan Özbekistan'da kırsal alanlardan daha iyi yaşama koşulları, iş, eğitim sağlık imkanları gibi hizmetlere erişim ihtiyacı ile kentsel alanlara göç yaşanmaktadır. Başta başkent Taşkent olmak üzere Semerkant, Buhara, Harezm gibi diğer büyük şehir merkezleri önemli bir büyüme kaydetmiştir. 2500 yıllık tarihlerinde önemli kervan yolları üzerindeki konumları nedeniyle başlayan Özbek kentlerinin kentleşme süreçleri her daim cazibesini korumuş, birer çekim merkezleri olmuştur. Siyasi ve sosyo-ekonomik bağımsızlığın kazanılmasından bu yana, stratejik açıdan önemli yeni alanların yoğun inşası ve demiryolları-otoyolları inşası ile Özbekistan'ın şehir ve ilçelerinde ulusal ekonominin büyük hedefleri uygulanmaya başlamıştır.

Devlet bu kentsel büyümeye uyum sağlamak ve şehirlerdeki yaşam kalitesini iyileştirmek için altyapı ve kalkınma projelerine yatırım yapmakta, ancak yoğun nüfus, sosyal konut yetersizliği ve kamu hizmetlerinin sunumunda yaşanan sorunlar devam etmektedir. Konut sorunları arasında uygun fiyatlı konut sıkıntısı, düşük kaliteli konut altyapısı ve içme suyu-kanalizasyon gibi temel kentsel hizmetlere yetersiz erişim yer almaktadır. Birçok insan, özellikle talebin yüksek olduğu şehirlerde, iyi ve uygun fiyatlı konut bulmakta zorlanmakta bu sorun da sonuçta bazı bölgelerde gayri resmi konut gelişmelerine ve gecekondulara yol açmıştır. Devlet konut koşullarını iyileştirmeyi, uygun fiyatlı konut seçenekleri sunmayı ve sürdürülebilir kentsel kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlayan uluslararası politikalarla uyumlu bir şekilde uyguladıkları farklı ölçeklerdeki politikalar ve programlar aracılığıyla bu sorunları ele almaktadır.

Son yıllarda hızla artan dikey yapılaşma örnekleri olan residanslar ve lüks kapalı site inşaaları ile kent merkezlerinde yüksek gelir grubuna yönelik konut üretim süreçleri, farklı ülke firmalarından oluşan gayrimenkul ortaklıkları ile devam etmektedir. Bununla birlikte, tüm vatandaşların güvenli ve insana yakışır konutlara erişiminin sağlanmasında zorluklar halen devam etmektedir. Konut üretim sürecinde mevzuatla ilgili olarak özellikle deprem yönetmeliği gibi teknik yönetmelikler konusunda yetersizliklerin bulunduğu, yapı ruhsatı alma, izin süreçleri ile ilgili olarak kentlere göre değişen farklı uygulamaların bulunduğu alanda yapılan çalışmalar kapsamında ortaya konulmuştur. Bu sorunların yanı sıra Özbek şehirleri başta iklim değişikliği olmak üzere çevre sorunları ve afet riskleri ile de karşı karşıya kalmaktadır. Başta büyük şehirler olmak üzere kırsal alanlardan gelen göçün yönetilmesi, kentlerin afetlere karşı dirençliklerinin artırılması, iklim değişikliğine uyum çalışmaları kapsamında kuraklık sorununa yönelik uyum çalışmalarının yapılması, toprak tuzluluğu ile mücadelede yeni yöntemler, dayanıklı tarımsal ürünlerin geliştirilmesi, ekonomik tabanının çeşitlendirilmesi olmak üzere birçok alanda katılımcı bir yönetim anlayışı ile geliştirilecek kentsel politikalara ihtiyaç bulunmaktadır. Özbekistan sahip olduğu eşsiz tarihi miras ve atalardan kalan kadim öğretilerin ışığı altında dünyada geçmiş ile geleceğin mozaiğinin kusursuz yaratabileceği kentlere ve örgütsel kabiliyete sahiptir.

KAYNAKÇA

Algan, N. (2005). Aral ve Hazar'da Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları. İçinde Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I).

Alikhanov, B., & Seitova, L. (2022). Issues Of Adaptation To Climate Change Are Among The Priorities Of The Environmental Policy Of Uzbekistan. Herald Pedagogiki. Nauka-i Praktyka, 2(6).

Alisherbek, Narziev (2021). Development of Urban Development in the Territory of Uzbekistan. Central Asian Journal Of Theoretical And Applied Sciences Volume: 02 Issue: 10 Oct 2021 ISSN: 2660-5317.

Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk Şehirleri ve Semerkant. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20, Erzurum.

Ankasam. (2022). 2022-2026 Özbekistan Kalkınma Stratejisi'nde Bir Öncelik Olarak Ekonomik Kalkınma. Erişim Adresi: https://www.ankasam.org/2022-2026-ozbekistan-kalkinma-stratejisinde-bir-oncelik-olarak-ekonomik-kalkinma/. Erişim Tarihi: 31.03.2024

Anneyava, Z. M. (2022). Environmental Problems In Uzbekistan And Ways To Solve Them (Independence Period). International Scientific Research Journal. ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 4, April., 2022

Anvarovna, İ. E., Maqsud quizi N. R. and Ergashevna B. İ. (2022). Historical And Architectural History Of Samarkand Region Monuments As Objects Of Excursion. Novateur Publications Journalnx- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581- 4230 Volume 8, Issue 5, May 2022.

api.stat.uz. (2024). The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics. https://api.stat.uz/api/v1.0/data/ozbekiston-respublikasining-mamuriy-hududiy-bol?-lang=uz&format=pdf- July 2021).

Asian Development Bank- ADB. (2019). Country Partnership Strategy: Uzbekistan, 2019-2023. Erişim Adresi: https://www.adb.org/documents/uzbekistan-country-partnership-strategy-2019-2023

Asian Development Bank-ADB. (2021a). Harnessing Uzbekistan's Potential Of Urbanization, World Bank Group.

Asian Development Bank-ADB. (2021b). Climate Risk Country Profile Uzbekistan. World Bank Group.

Asian Development Bank-ADB. (2023a). Poverty Data: Uzbekistan. Erişim Adresi: https://www.adb.org/where-we-work/uzbekistan/poverty

Asian Development Bank-ADB. (2023b). Incorporating Climate Resilience In Urban Planning And Policy Making Focus On Armenia, Georgia, and Uzbekistan, World Bank Group.

Asian Historical Architecture, (2024). Bukhara. Erişim Tarihi: 13.10.2023. Erişim Adresi: https://www.orientalarchitecture.com/cid/225/uzbekistan/bukhara

Asian Infrastrure Investment Bank (AIIB), (2020). Republic of Uzbekistan Medium-Sized Cities Integrated Urban Development Project Environmental And Social Management Framework, December, 2020 Tashkent.

Boboveya D. (2022). Uzbekistan Is A Country With A Small Area Of Forests. Erişim Tarihi: 11.05.2024. Erişim Adresi: https://urmon.gov.uz/press-center/news/ozbekiston-ormonlar-maydoni-kam-bolgan-mamlakat-hisoblanadi.

CER-Center for Economic Research (2009) Urbanization and industrialisation in Uzbekistan: challenges, problems and prospects, Taşkent.

CER-Center for Economic Research, (2010). Addressing Urban Poverty in Uzbekistan in the Context of the Economic Crisis, Taşkent

Cipolla, L. (2023). Planning of the Country Profile on Urban Development, Housing, and Land Management of Uzbekistan. UNECE. Eighty-fourth session of the Committee on Urban Development, Housing and Land Management.

City Population. (2023). Uzbekistan. Erişim Tarihi: 13.10.2023. Erişim Adresi: https://www.citypopulation.de/en/uzbekistan/cities/

daryo.uz. (2024a). Erişim Tarihi: 1.02.2024. Erişim Adresi: https://daryo.uz/en/category/uzbekistan?utm=from_c-a_sub-menu

daryo.uz. (2024b). Erişim Tarihi: 1.02.2024. Erişim Adresi: https://daryo.uz/en/2024/05/10/uzbekistan-to-attract-294-mn-forprogram-adapting-agriculture-to-climate-change

Egamberidieval, Matluba Mamanazarovna, Amanbaeva, Ziyoda Abduboisovna and Pazilova Karimjonovna Umida (2021). Features Of Urbanization Processes And Changes In The Territorial Structure Of Citiesin The Republic Of Uzbekistan Nat. Volatiles & Essent. Oils, 2021; 8(4): 11962-11968

European Commission, *"Glossary: Overcrowding Rate,"* June 6 2014. Available from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Overcrowding_rate Erişim Tarihi: 9.06.2023.

Factsanddetails. (2016). Homes, Villages, Soiety And Mahallya In Uzbekistan. Erişim Adresi: https://factsanddetails.com/central-asia/Uzbekistan/sub8_3d/entry-4707.html, Erişim Tarihi: 9.06.2023.

Frachetti M. D. & Maksudov F. (2014) The landscape of ancient mobile pastoralism in the highlands of southeastern Uzbekistan, 2000 b.c.–a.d. 1400, Journal of Field Archaeology, 39:3, 195-212, DOI: 10.1179/0093469014Z.00000000085

GAIN. (t.y.). ND-GAIN Index. Erişim Adresi: https://gain.nd.edu/. Erişim Tarihi: 31.03.2024

GFDRR. (2017). Europe and Central Asia Risk Profiles: Uzbekistan. Erişim Adresi: https://www.preventionweb.net/publication/disaster-risk-profile-uzbekistan, Erişim Tarihi: 1.05.2024

Historic Pictoric. "Khive, Uzbekistan, 1865" Antika Vintage Reproduksiyon Harita. Erişim Adresi: https://www.historicpictoric.com/products/map-khive-uzbekistan-1865-antique-vintage-reproduction?variant.

IFRC, (2023). IFRC Uzbekistan Network Country Plan.

Ismatov, A. (2021). The Introduction of Modern Constitutionalism in Central Asian Post-socialist Context: The Case of Constitutional Debate and Development on Human Rights in Uzbekistan in the Twentieth and Early Twenty-First Centuries. Nagoya University Asian Law Bulletin, 6, 61-86.

Kamalova, Z. (2022). The Strategic Importance of Tashkent in 19th Century. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(4), 1752-1762.

Kavuncu, A. Ç. (2014). Özbekistan'da Merkez-Yerel İlişkisi: Taşkent Mahalleleri Üzerine Bir Deneme. Bilig, (71), 123-146.

Khodjoeva, S. ve Yüce, M. (2022). Geçmişten Günümüze Tarihi Dokusuyla Hive ve Türk Kültürüne Katkıları. Türk Dünyası Akademik Bakış Journal Of Turkish World Academic Perspective Yıl/Year: 2022-Bahar/Spring Cilt/Vol: 2 Sayı/Issue: 3 E-ISSN: 2791- 8270 Makale DOI: 10.52703/ay.78

Kim, E. (2018). 4. Explicating Translocal Organization of Everyday Life: Stories from Rural Uzbekistan. Mobilities, Boundaries, and Travelling Ideas, 151.

Kirichenko, O. (Ed.) (1997). Bukhara Is An Oriental Gem. UNESCO. Paris.

Kitchin 1766 (https://maps-prints.com/antique-maps-central-asia/5217-antique-map-of-the-bukhara-region-and-surroundings-by-kitchin-c1766.html)

kun.uz. (2024). kun.uz/en/news/2023/07/31/statistics-agency-provides-information-about-population-density-in-uzbekistan, 2024)

Madaminov, M., R. (2008). Kentsel Koruma, Çağdaş Kent Planlaması ve Kültürel Mirasa Yaklaşım. Mimarlık 344, Kasım-Aralık.

Makhanov, K. (2019). Eurasian Research Institute, Kazakhstan, Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin, No: 218, 1.07.2019-.07.2019, Akhmed Yassawi University.

Makhkamova, N. R. (2023). The Socio-Economic Situation in An Uzbek Village in the 20-30s of the Xx Century: from Reforms to Collectivization. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2521-e2521.

MEPRRU-Ministry of Employment and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan. (2024). Ўзбекистонда Камбағаллик Даражаси 11 Фоизга Қисқарди. Erişim Adresi: https://gov.uz/uz/bv/news/view/5337/

MIARU- Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. (2023). Territorial Units. Erişim Tarihi: 25.10.2023. Erişim Adresi: https://iiv.uz/en

Micklin, P. (2006). The Aral Sea crisis and its future: An assessment in 2006. Eurasian Geography and Economics, 47(5), 546-567.

Mirzaachmedov, D., Pozzi, S., & Adilov, S. (2019). Vardanzeh: The dynamics of settlement on the citadel based on the materials from medieval pottery complexes. Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids. Harrassowitz, Wiesbaden, 247-260.

Nashriyoti, D. (2018). Uzbekistan: The Cities And The Legends. Tashkent. National Urban Assessment September 2021.

Nazarovna, T. Z., & Tairovna, A. Z. (2019). Some issues of improvement of urbanization projects in Uzbekistan. European science review, 1(1-2), 31-32.

NSDG. (2023). The Global Goals. Erişim Adresi: https://nsdg.stat.uz/uz/news/31

Nuralievich, N. N., Zhumanazarovna, K. Y., Shokhrukh, Y., & Dadakhon, S. (2022). Design of residential buildings taking into account the consequences of climate change in uz-

bekistan. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 3, 204-208.

Obidovich, A. T. (2022). Architecture And Urban Planning In Uzbekistan. Texas Journal of Engineering and Technology, 9, 62-64.

OpenDataPortal. (2021). Information On The İmplementation Of The Local Budget. Erişim Adresi: https://data.egov.uz/eng/data/61134f07db32b99538e084e7

otpusk.uz, (2024). otpusk.uz *"Historical Places of Tashkent"*, https://otpusk.uz/en/uzbekistan/sights/tashkent-historical-monuments, Erişim Tarihi: 1.04.2024.

Saidmurodov D. (2023). Architectural Monuments of Uzbekistan. Zarafshon, Samarkand.

Shoimardonkulovich, Y. D., & Kadirovna, S. N. (2022). Green Factor Of Economıc Growth In Uzbekıstan. Gospodarka i Innowacje., 23, 102-104.

Spoor, M. (2018). 25 Years of rural development in post-Soviet Central Asia: Sustaining inequalities. Eastern European Countryside, 24(1), 63-79.

stat.uz. (2024). https:stat.uz/en/official-statistics/demography, 2024

Statistics Agency. (2023). Metadata. Erişim Adresi: https://stat.uz/en/official-statistics/metadata Erişim Tarihi: Kasım, 2023

TDV, (1998). Hive Hanlığı. TDV İslâm Ansiklopedisi, 18. Cilt, Syf 167-170, İstanbul.

The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics, (2024). https://api.stat.uz/api/v1.0/data/ozbekiston-respublikasining-mamuriy-hududiy-bol?lang=uz&format=pdf- The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics. July 2021.

Turan, M. (2011). SSCB'de toprak mülkiyeti. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 66(03), 307-332.

UNDP. (2020). Citizens Budget 2020. Erişim Adresi: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/63a150a93a5a45e6ac392fc9c7e56ff696373c3586f-12d4863aee3c6b31f19a6.pdf. Erişim Tarihi: 17.02.2024

UNDP. (2021). Citizens Budget 2021. Erişim Adresi: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/63a150a93a5a45e6ac392fc9c7e56ff696373c3586f-12d4863aee3c6b31f19a6.pdf. Erişim Tarihi: 17.02.2024

UNDP. (2023). Citizens Budget 2022. Erişim Adresi: https://www.imv.uz/media/document_files/Budjet_21P_eng_KeeAac8.pdf. Erişim Tarihi: 17.02.2024

UNECE. (2015). Country Profiles on Housing and Land Management: Uzbekistan. Urban Development Code of the Republic of Uzbekistan, Chapter V, Article 29-39. Building Regulations No. SHNK 1.03.02-04 "Instruction On The Composition, Development, Coordination And Approval Of Urban Planning Documentation On Development Planning And Development Of Territories". Erişim Adresi: https://unece.org/fileadmin/DAM/hlm/prgm/cph/countries/uzbekistan/07.cp.uzbekistan.2015.chap5.pdf, Erişim Tarihi: 12.2.2024.

UNESCAP. (2013). Urbanization In Central Asia: Challenges, Issues And Prospects. Center for Economic Research.

UNESCO. (t.y.). "Samarkand - Crossroad of Cultures" Erişim Adresi: http://whc.unesco.org/en/list/60. Erişim tarihi: 29 Nisan 2024.

UN-Habitat. (2009). Urban Indicators Guidelines: *"Better Information, Better Cities"*-- Monitoring the Habitat Agenda and the Millennium Development Goals, Slums Target (July 2009).

United Nations. (2024). World Population Prospects. Erişim Adresi: https://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3a1. Erişim Tarihi:5 Kasım, 2023

Uzbek-travel.com, (2024). uzbek-travel.com/about-uzbekistan/news/7-historical-sites-of-uzbekistans-bukhara-are-included-in-the-cultural-heritage-list-of-unesco/, Erişim Tarihi:5 Kasım, 2023

Uzstat. (2023). Poverty Level In The Republic Of Uzbekistan. Erişim Adresi: https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/50301-o-zbekiston-respublikasi-da-kambag-allik-darajasi-3, Erişim Tarihi:5 Kasım, 2023

Veckalne, R. and Tambovceva, T. (2023). Evaluating Urban Sustainability in Uzbekistan: A Novel Formula for Empirical Analysis. Sustainability 2023, 15, 7035. https://doi.org/10.3390/su15097035

Vinokurov, E. (ed.), Ahunbaev, A., Chuyev, S., Adakhayev, A. (2024). Infrastructure in Eurasia: Short-Term and Medium-Term Trends. Reports and Working Papers 24/3. Almaty: Eurasian Development Bank.

World Bank. (2019a). 2018 Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) Performance Assessment Report-Uzbekistan, Uzbekistan PEFA Assessment.

World Bank. (2019b). Fighting Climate Change By Planting Trees In The Sea. Erişim Adresi: https://blogs.worldbank.org/voices/fighting-climate-change-planting-trees-sea Erişim Tarihi: 27.09.2023.

Yuan, B., Connolly, K., & Bell, M. E. (2009). A compendium of countries with an area-based property tax. Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy.d

Kanunlar:

Lex.uz. "Ozon Tabakasını Tahrip Eden Maddelerin Kullanımını Durdurmak İçin Ulusal Programın Onaylanması Üzerine," 5324832, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/5324832.

Lex.uz. "2021-2022'de Taşkent Şehrinin Bektemir Bölgesinin Kapsamlı Sosyo-Ekonomik Kalkınmasına Yönelik Tedbirler Hakkında," 5335249, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/5335249.

Lex.uz. "Özbekistan Cumhuriyeti Şehir Kanunu," 5307951, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/5307951.

Lex.uz. "Su ve Su Kullanımı Hakkında Kanun," 12328, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/12328.

Lex.uz. "Doğanın Korunması Hakkında Kanun," 107115, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/107115.

Lex.uz. "Tuğridya Yerel Devlet Müdürlüğü," 112170, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/112170.

Lex.uz. "Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki İdari-Bölgesel Yapı Sorunlarını Çözme Prosedürü Hakkında," 38721, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/38721.

Lex.uz. "Şehir İçi Toplu Taşımacılık Hakkında," 10943, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/10943.

Lex.uz. "Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi," 17036, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/17036.

Lex.uz. "Doğal ve İnsan Yapımı Acil Durumlardan Koruma Hakkında," 68564, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/68564.

Lex.uz. "Ekolojik Uzmanlık Hakkında Kanun," 32955, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/32955.

Lex.uz. "Korunan Doğal Alanlar Hakkında Kanun," 415135, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/415135.

Lex.uz. "Yangın Güvenliği Hakkında Kanun," 1521661, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: http://lex.uz/docs/1521661.

Lex.uz. "Devlet Makamlarının ve İdari Organların Faaliyetlerinin Açıklığı Hakkında Kanun," 2381133, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/2381133.

Lex.uz. "Ekolojik Kontrol Hakkında Kanun," 2304953, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/2304953.

Lex.uz. "Halkın Sağlığı ve Epidemiyolojik Refah Hakkında Kanun," 2732587, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/2732587.

Lex.uz. "Orman Kanunu," 3683529, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/3683529.

Lex.uz. "Paris Anlaşmasının Onaylanmasına Dair Kanun," 3924460, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/3924460.

Lex.uz. "Çevre Koruma, İçme Suyuda Dahil Olmak Üzere Doğal Kaynakların Rasyonel Kullanımı Alanındaki İhlallerin Sorumluluğunun Güçlendirilmesi İle İlgili Olarak Özbekistan Cumhuriyeti'nin Bazı Yasal Belgelerinde Değişiklik ve Eklemeler Hakkında," 3969706, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/3969706.

Lex.uz. "Tohumculuk Hakkında Kanun," 4202718, Erişim Tarihi: 31 Mart 2024, URL: https://lex.uz/docs/4202718.

Lex.uz. "'Atmosferik Havanın Korunması Hakkında' Kanununa Değişiklikler ve Eklemeler Yapılması Hakkında Kanun,"

Görsel Kaynaklar

AlexelA (kullanıcı adı). Karakalpakstan Ayaz Kala Fortress Ruins Landscape Breathtaking Picturesque Viewpoint. Stok Fotoğraf ID: 1329129671. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/karakalpakstan-ayaz-kala-fortress-ruins-landscape-1329129671. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

Curioso. Photography (kullanıcı adı). he Khudayar Khan Palace is the most popular landmarks of Fergana Valley. Kokand, Uzbekistan.Stok Fotoğraf ID: 1171852555. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/khudayar-khan-palace-most-popular-landmarks-1171852555. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

eranicle (kullanıcı adı). Namangan, Uzbekistan: Afsona amusement Park in Namangan. Stok Fotoğraf ID: 2063711792. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/april-14-2021-namangan-uzbekistan-afsona-2063711792. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

Ergashev Tolibjon (kullanıcı adı). Za-amin mountain Zomin, Jizzakh. Stok Fotoğraf ID: 1547782469. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/zaamin-mountain-zomin-jizzakh-jizzax-1547782469. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

ivanpotapoff (kullanıcı adı). Desert landscapes of the Zerefşan Range, view of the valley and countryside, border of Qashqadaryo and Samarkand regions, Uzbekistan. Stok Fotoğraf ID: 2378725937. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/desert-landscapes-zarafshan-range-view-valley-2378725937. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

Leonid Andronov (kullanıcı adı). Government building in Navoi, a city in southwestern Uzbekistan. Central Asia. Stok Fotoğraf ID: 731098933. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/government-building-navoi-city-southwestern-uzbekistan-731098933. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

MehmetO (kullanıcı adı). Historical mosque and religious complex of Chor Bakr at the sunrise, Bukhara, Uzbekistan. Stok Fotoğraf ID: 1949329873. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/historical-mosque-religious-complex-chor-bakr-1949329873. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

Oybek Ostanov (kullanıcı adı). Picturesque park and architectural monuments in the city of Andijan. Stok Fotoğraf ID: 2303360781. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/picturesque-park-architectural-monuments-city-andijan-2303360781. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

photowind (kullanıcı adı). The Syr Darya River at sunset in May in Kyzylorda Oblast of southern Kazakhstan. Stok Fotoğraf ID: 1604365090. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/syr-darya-river-sunset-may-kyzylorda-1604365090. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

poliorketes (kullanıcı adı). Nature landscape of Surkhadarya region in South Uzbekistan. Stok Fotoğraf ID: 2070114914. Erişim Adresi: https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/mountain-river-halfdried-heat-sun-channel-2070114914. Erişim Tarihi: 27.10.2023.

EK 1. Özbekistan Vilayet Profilleri

(MIARU Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2023; City Population, 2023).[5]

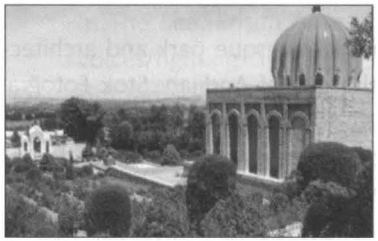

Görsel Kaynak: AlexelA, 2023

1. Karakalpakistan Cumhuriyeti

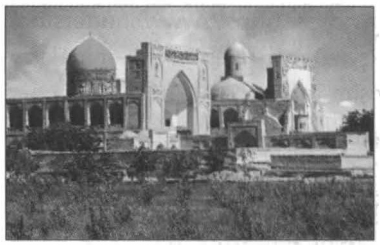
Başkenti	**Nukus**
İlçeleri	**16**
Yüzölçümü	**166,594 bin km²**
Nüfus	**1,923,734**

Görsel Kaynak: Oybek Ostanov, 2023

2. Andican

Başkenti	**Andican**
İlçeleri	**14**
Şehirleri	**11**
Köyleri	**95**
Yüzölçümü	**4,300 bin km²**
Nüfus	**3,253,528**

Görsel Kaynak: MehmetO, 2023

3. Buhara

Başkenti	**Buhara**
İlçeleri	**11**
Şehirleri	**11**
Köyleri	**121**
Yüzölçümü	**40,221 bin km²**
Nüfus	**1,976,823**

Görsel Kaynak: Ergashev Tolibjon, 2023

Görsel Kaynak: ivanpotapoff, 2023

Görsel Kaynak: Leonid Andronov, 2023

4. Cizzak

Başkenti	**Cizzak**
İlçeleri	**12**
Şehirleri	**6**
Köyleri	**525**
Yüzölçümü	**21,209 bin km²**
Nüfus	**1,443,408**

5. Kaşkaderya

Başkenti	**Karşi**
İlçeleri	**13**
Şehirleri	**12**
Köyleri	**1041**
Yüzölçümü	**28,570 bin km²**
Nüfus	**3,408,345**

6. Navoiy

Başkenti	**Navoiy**
İlçeleri	**8**
Şehirleri	**7**
Köyleri	**582**
Yüzölçümü	**111,090 bin km²**
Nüfus	**1,033,857**

5 Bu bölümde kullanılan görseller, bölüm yazarı Aslı AKAY tarafından çekilen fotoğraflar ile çeşitli stok fotoğraf platformlarından edinilen görselleri içermektedir. Stok fotoğraflar için atıflar, görsellerin yayınlandığı platformlarda bulunan kullanıcı adları ve bu görsellere erişim sağlandığı yıl temel alınarak yapılmıştır. Bu bilgiler, okuyucuların ilgili görselleri kaynakça bölümünde belirtilen bilgiler doğrultusunda kolayca bulabilmeleri için metin içinde ve kaynakçada detaylı olarak verilmiştir. Yazar tarafından çekilen fotoğraflar 2022 yılında gerçekleştirilen saha çalışması kapsamında elde edilmiştir.

9.
BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN BİBLİYOGRAFYASI (1923 - 2023): AÇIKLAMA VE ANALİZ

Ar. Gör. Batuhan **PARMAKSIZ**
Ar. Gör. Tuğba Yaren ÇARIKLI

DOKUZUNCU BÖLÜM
TÜRKİYE'DE ÖZBEKİSTAN BİBLİYOGRAFYASI (1923 – 2023): AÇIKLAMA VE ANALİZ

Batuhan PARMAKSIZ

Tuğba Yaren ÇARIKLI

Giriş

Bu bölümde Türkiye'de 1923-2023 yılları arasında Özbekistan'a dair siyasi, sosyal, tarih, ekonomi, fen, sağlık ve sanat alanlarında yapılan akademik nitelikli yayınlar derlenmiş ve analiz edilmiştir. Bu bibliyografya çalışması, Türkiye'nin Özbekistan'a olan tarihsel ilgisini ve bilgi üretimini ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda *"Özbekistan- Devlet, Toplum ve Göç"* kitabının Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ve Türkçe dilinde bugüne kadar yapılan en kapsamlı çalışma olduğunu da kanıtlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, Türkiye'de Özbekistan'a dair üretilen bilginin hangi alanlarda yoğunlaşmış olduğuna ve ne tür bilgiyi sunduğuna odaklanmaktadır. Bölümün sonunda, 1923-2023 yılları arasında Türkiye'de Özbekistan ile ilgili üretilmiş eserlerin, yazarlarına göre kitap, makale ve lisansüstü tezler olarak ayrılmış bir listesi sunulmaktadır.

1924'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından 1991'e kadar Sovyet etkisi altında varlığını sürdüren Özbekistan, 1991'de yeni cumhuriyeti kurarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Türk Cumhuriyetleriyle ilişkisini geliştiren ve kapitalizme geçişini sürdüren Özbekistan'a ilişkin artan ilgi kitap ve makalelerin sayısına yansımış ve çalışma sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bu bibliyografya çalışmasında bilgi üretiminin, hangi tarihsel kırılma noktaları çerçevesinde nasıl şekillendiği de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmaların hangi alanlarda yoğunlaştığı göz önünde bulundurulmuş ve artan bilgi üretimi de bu bağlamda yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu bibliyografya çalışmasında ulaşılan kaynaklar tematik alanlara ayrılmakta ve tarihsel süreçle birlikte bu alanlardaki artış-azalış oranları incelenmektedir.

9.1. Çalışmanın Kapsamı, Sınırlılıkları ve Yöntemi

Bu açıklamalı bibliyografya çalışması, tarihsel aralık olarak 1923'te Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluşuyla başlayıp 2023 yılı sonuna kadar olan son yüz yıllık süreçte Türkiye'de üretilen akademik çalışmaları içermektedir. 1924 yılında Özbekistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlanmıştır. Özbekistan, 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Kitap, makale ve tez olmak üzere üç kategoriye ayrılan çalışmalar; fen bilimleri, sağlık bilimleri ve sosyal bilimler alanları gibi alt başlıklarda kategorize edilmiştir. Sosyal bilimler alanında yer alan çalışmaların diğer iki ala-

na göre çok daha fazla içeriğe sahip olmasından dolayı o alan da alt kategorilere ayrılmış ve tasnif edilmiştir.

Eylül 2022-Aralık 2023 tarihleri arasında yapılan kaynak araştırmasında Millet Kütüphanesi, Milli Kütüphane, TBMM kütüphanesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kütüphanesi ziyaret edilmiştir. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) bağlı Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) çatısı altında hizmete sunulan ve Türkiye'de bulunan tüm kütüphanelerde yer alan kitap ve yayın bilgisini çevrimiçi ortamda sunan Ulusal Toplu Katalog (TO-KAT) ile akademik yayınların yer aldığı TRDizin ve Dergipark uygulamaları aracılığıyla Özbekistan üzerine üretilen çalışmalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ek olarak Milli Kütüphane tarafından 1955 yılından itibaren basılı olarak ve 1995 yılından itibaren internet ortamında yayınlanan Türkiye Makaleler Bibliyografyası incelenmiştir. Lisansüstü tezlere ulaşmak için Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi ve akademik yayınlara ulaşmak için YÖK Akademik incelenmiştir.

Son olarak, Ankara'da bulunan sahaflar ziyaret edilmiş ve çevrimiçi ortamdaki kitap ve yayınevleri araştırılmıştır. Hem fiziki hem de dijital olarak yapılan bu kapsamlı araştırmanın ardından 1923-2023 yılları arasında Türkiye Türkçesiyle ve Türkiye'de yayınlanan, Özbekistan'ı doğrudan ve dolaylı olarak ele alan 347 kitap, 1074 makale ve 563 tez olmak üzere toplam 1984 yayına ulaşılmıştır.

9.2. Dünya'da Özbekistan Üzerine Bibliyografya Çalışmaları

Dünya literatüründe, Özbekistan özelinde coğrafyasına, siyasetine ve tarihine yönelik yapılan bibliyografya çalışmaları çok sınırlıdır. Özbekistan'ı içeren bibliyografya çalışmalarından ulaşılabilen en eski kaynak 1963 yılında Bernard D. Weinryb (1963) tarafından 1963 yılında yayınlanan The Khazars: An Annotated Bibliography başlıklı çalışmadır. Bu bibliyografya çalışmasında kaynaklar arasında tematik ve sistematik bir ayrım yapılmamış olmakla birlikte 153 kaynak açıklamalı olarak sunulmuştur.

Bunun dışında Özbekistan özelinde Surayyo U. (2010) Karimova tarafından 2010 yılında yayınlanan The Study of Islamic Manuscripts in Uzbekistan: Results and Tasks başlıklı İslami el yazmaları üzerine yapılan bir bibliyografya çalışması bulunmaktadır. Bu bibliyografya çalışmasında sunulan kaynaklar kataloglarına göre ve yayın kaynaklarına göre ayrılmıştır. Kataloglar, Özbekistan Bilimler Akademisi, konu katalogları, tek yazarlı çalışmalar, özel ve diğer koleksiyonlar ve belgeler olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır. Kaynaklar ise tarihsel kaynaklar, bilim tarihi kaynakları, İslam ve Sufizm'le ilgili kaynaklar, dil ve edebiyatla ilgili kaynaklar olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır.

Özbekistan coğrafyasını ve tarihini içeren en geniş kapsamlı bibliyografya çalışması Nathan Light (2005) tarafından 2005 yılında yayınlanan Annotated Bibliography of the History and Culture of Eastern Turkistan, Jungharia/Zungaria/Dzungaria, Chinese Central Asia, and Sinkiang/Xinjiang: For the 16th-20th centuries CE, excluding most travel narratives başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada Türkistan coğrafyasının tarihi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalar kategorize edilmiş ve bibliyografya olarak sunulmuştur. Bu

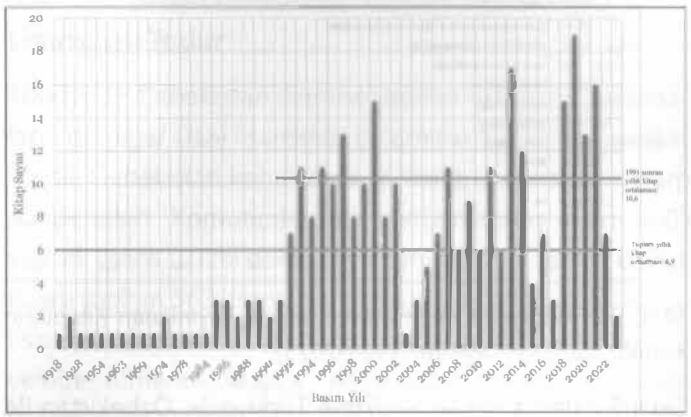
kategoriler sırasıyla şu şekildedir: 1) Çevrimiçi Veritabanları ve Bilgi Kaynakları (tüm dönemler), 2) M.S. 1500'e Kadar Seçilmiş Tarihsel Arkaplan ve Bölgesel Referans Çalışmaları, 3) Derlemeler, 4) Seri yayınlar, 5) Kaynakçalar ve Makale Açıklamaları, 6) Tarihsel ve Hagiografik Birincil Kaynaklar, 7) Tarih Çalışmaları, 8) Dünya Tarihi, Uluslararası İlişkiler ve Mançu-Junghar Etkileşimleri, 9) Batılı Kaşifler, Misyonerler ve Konsoloslar (resmi keşif gezileriyle ilgili olmayan seyahat hesapları hariç), 10) Dilbilim ve Dil Çalışması için Temel Kaynaklar, 11) Edebiyat ve Edebiyat Tarihi Çalışmaları, 12) Sahne Sanatları, Etnomüzikoloji, Folklor, Halk Sanatı, Mimarlık ve Maddi Kültür, 13) Antropoloji, Kültürel Analiz, Etnografya, Etnisite, Etnogenez, 14) Din: İslam, Hâce Kuralı, Tasavvuf, Şamanizm, 15) Ekoloji, Ekonomi, Coğrafya, Hayvancılık, 16) Sosyal Politikalar, Siyaset, Stratejik Konular ve Güncel Olayların Analizi.

Son olarak Özbekistan coğrafyasını içeren bir bibliyografya çalışması da 1989 yılında Paul A. Goble (1989) tarafından yayınlanan Central Asian Studies on Non-Soviet Islam: A Bibliographic Guide başlıklı çalışmadır. Buradaki bibliyografik çalışma da Orta Asya Oryantalist Dizileri, Tüm Birlik Dizileri, İslam'a dair Sovyet Bibliyografik Dizileri, Yıllık Edebiyat Kılavuzları olarak alt başlıklara ayrılmış ve listelenmiştir.

9.3. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Kitaplar

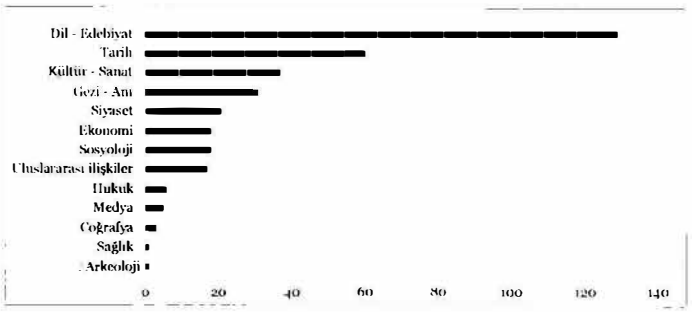
Bu bibliyografya çalışması kapsamında 1923-2023 tarihleri arasında yayınlanan, Özbekistan'ın dili, toplumsal yapısı, siyaseti, diğer devletlerle ilişkileri, tarihi, coğrafyası, kültürü gibi birçok konuyu içeren 347 adet kitaba ulaşılmıştır. Araştırma esnasında ulaşılabilen en eski kaynak Hicri takvimle 1290, Miladi takvimle 1873 yılında yayınlanmış olan Mir Abdülkerîm b. Mîr İsmail Buhârî'ye ait Tarih-i Hanat-ı Afgan ve Kabil ve Buhara ve Hokand başlıklı kitaptır. Bu tarihten Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süreçte Özbekistan üzerine toplam 16 kitap yayınlanmıştır. Bunların birçoğu gezi yazısı olmakla birlikte tarih ve toplumsal yapı incelemelerini de içermektedir.

Cumhuriyet tarihinde Özbekistan üzerine yayınlanan ilk kitap Suklî Kayoğlu tarafından 1927 yılında kaleme alınan Türkistan İstiklâl Harekâtına Karşı Buhara Emiri başlıklı çalışmadır. Bu tarihten 1990'lı yıllara kadar kitap sayısında gözle görülür bir artış olmamıştır. 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyerler Birliği'nin dağılması ile Özbekistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Türk dünyasıyla kurulan ilişkiler Özbekistan'a üzerine yapılan yayınların artmasına yol açmıştır. Özellikle dil, kültür-sanat, tarih ve siyaset bilimi alanında yayınlanan kitaplardaki artış gözle görülür bir düzeydedir. Çizelge 9.1'de görülebildiği üzere 2010'ların sonuna doğru kitap sayısındaki artış da Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk Cumhuriyetleriyle kurduğu ilişkilerin gelişmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Şekil 9.1.: Türkiye'de Özbekistan Üzerine Yayınlanan Kitapların Yıllara Göre Dağılımı (1918-2023)

1923-2023 yılları arasında Özbekistan üzerine yayınlanan kitapların sayısı 415'tir. Yukarıdaki şekilden görülebileceği üzere 1991'e kadar yapılan yayınların sayısı 24'te kalmaktadır. 1991'de Özbekistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1992 yılında düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nin ardından Özbekistan'a olan ilgi artmakta ve bu alanda yayınlanan kitap sayısında artış görülmektedir. Yüz yıl içerisinde bir yılda yayınlanan toplam kitap sayısı ortalaması 6,9 iken, 1991 sonrasında bu ortalama 10.6'ya yükselerek yaklaşık yüzde 35 oranında bir artış göstermiştir. 1991 sonrasında genel olarak Türk dünyasına artan ilginin Özbekistan özelinde de arttığı görülmektedir. Konularına göre incelendiğinde özellikle dil-edebiyat konusunda yoğun bir ilgi olduğu görülmektedir (Şekil 9.2). Bunu tarih, kültür-sanat, gezi-anı, siyaset ve ekonomi konuları takip etmektedir. Dolayısıyla dil-edebiyat ilgisi kültürel bir ilgi olarak yorumlanabilirken, Özbekistan Cumhuriyeti'nin ekonomik anlamda dışa açılması da bir diğer sebep olarak eklenebilir.

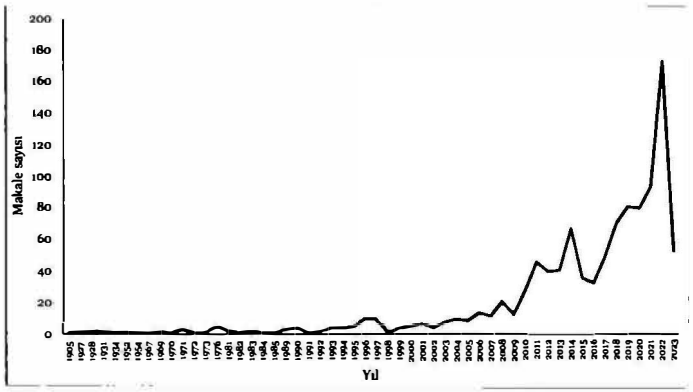

Şekil 9.2: Türkiye'de Özbekistan Üzerine Yayınlanan Kitapların Konularına Göre Dağılımı (1923-2023)

Şekil 9.2.'den anlaşılacağı üzere Türkiye'de, Özbekistan ile ilgili kitaplar en çok sosyal bilimler alanında yoğunlaşmıştır. Bunların büyük bir çoğunluğunu yani yaklaşık yüzde 65'ini dil, tarih ve kültür-sanat çalışmaları oluşturmaktadır. Dil-edebiyat alanı toplamın yüzde 37,18'sini oluştururken, tarih 17,29'unu ve kültür-sanat çalışmaları da 10,66'sını oluşturmaktadır. Sosyal bilimler dışında ise sağlık konusunda üç, arkeoloji konusunda bir kitap yayınlanmıştır.

9.4. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Makaleler

Özbekistan üzerine akademik çalışmaların diğer bölümünü makaleler oluşturmaktadır. Yapılan araştırma neticesinde Özbekistan üzerine yayınlanan 1064 makaleye ulaşılmıştır. Ulaşılabilen en eski makale 1905 yılında Abdülkadir Aytmatov tarafından kaleme alınan ve Yeni Düşün dergisinde yayınlanan Özbekistan'da Edebiyat Öğrenimi başlıklı makaledir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1927 yılında Özbek İlinde Moskof Rezaletleri başlıklı ve 1928 yılında Türkistan Millî Mücadelesi Tarihine Aid Mevad: Şarkî Buhara'da Basmacılık Hareketleri Tarihinden başlıklı makaleler Yeni Türkistan dergisinde yayınlanmıştır.

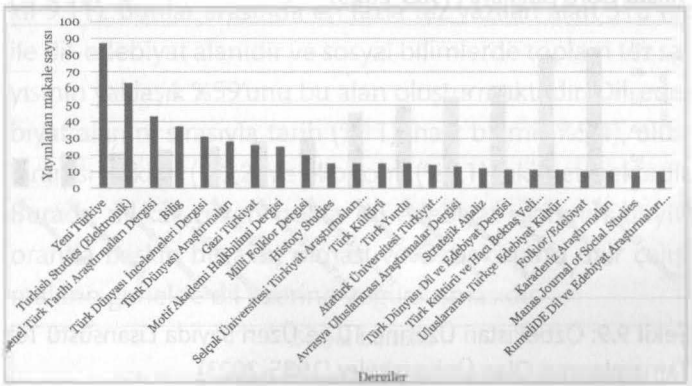

Şekil 9.3: Türkiye'de Özbekistan Üzerine Yayınlanan Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı (1905-2023)

Özbekistan üzerine yayınlanan makaleler yıllarına göre incelendiğinde 2010 yılına kadar gözle görülür bir artışa

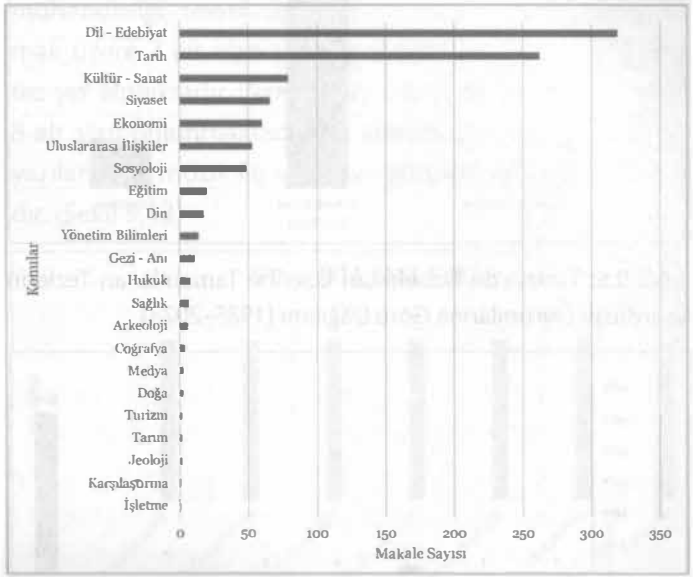
rastlanmamaktadır. 2010 yılına kadar yayınlanan makale sayısı 181'dir ve ulaşılan toplam makale sayısının yaklaşık yüzde 17'si kadardır. 2016 sonrasında makale sayısında artış görülürken, 2022 yılı ise yayınlanan makalenin en yüksek olduğu yıldır (Şekil 9.3).

Yapılan araştırma neticesinde Özbekistan üzerine yayın yapılan 252 farklı dergi tespit edilmiştir. Bu dergilerin çoğunda Özbekistan üzerine bir makale yayınlanmış olmakla birlikte, on veya daha fazla makalenin yayınlandığı dergi sayısı 23'tür (Şekil 9.4).

Şekil 9.4: Türkiye'de Özbekistan Üzerine On veya Daha Fazla Yayını Bulunan Dergiler (1920-2021)

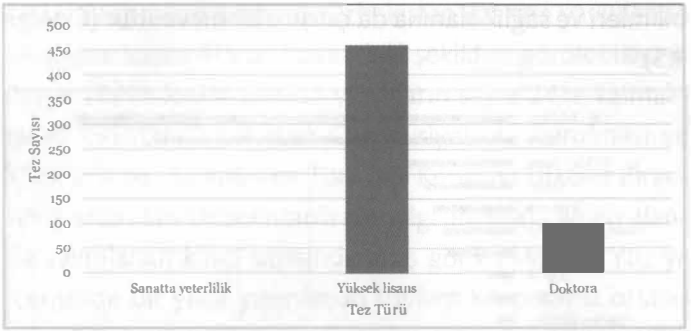
Dergilerin alanları ve çalışmaların kapsamı incelendiğinde, en çok yayın yapılan alanın sosyal bilimler olduğu gözlemlenmektedir. Özbekistan konusunda sırasıyla en fazla yayın yapılan dergiler sırasıyla; Yeni Türkiye, Turkish Studies ve Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'dir. Bunlar arasında tarih, siyaset ve ekonomi konularının diğer alanlardan daha yoğun olduğu görülmektedir. Ancak genel olarak makalelerin konuları incelendiğinde dil-edebiyat ve kültür-sanat konusunda yapılan çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Sosyal bilimler alanının dışında fen bilimleri ve sağlık alanına da çalışmalar mevcuttur (Çizelge 9.5).

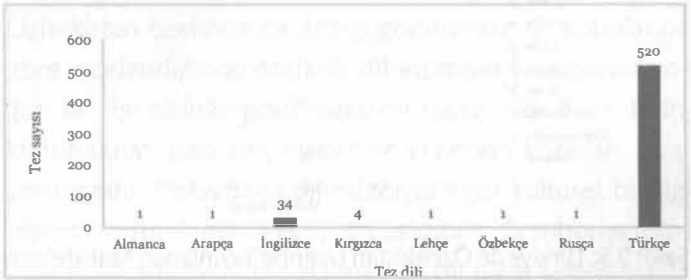
Şekil 9.5: Türkiye'de Özbekistan Üzerine Yayınlanan Makalelerin Konularına Göre Dağılımı (1923-2023)

9.5. Türkiye'de Özbekistan Üzerine Tamamlanan Lisansüstü Tezler

Türkiye'de Özbekistan üzerine yapılan akademik çalışmaların bir diğer alanı lisansüstü çalışmalardır. Yapılan araştırmada, Özbekistan konusunda, 92 farklı üniversite ile Harp Akademileri Komutanlığı'nda tamamlanmış olan 460'ı yüksek lisans, 102'si doktora ve 1'i sanatta yeterlilik olmak üzere toplam 563 lisansüstü teze ulaşılmıştır (Şekil 9.6). Bu lisansüstü tezlerin 520'si Türkçe, 34'ü İngilizce, 4'ü Kırgızca ve birer Almanca, Arapça, Lehçe Özbekçe Rusça dillerinde yazılmıştır (Şekil 9.7).

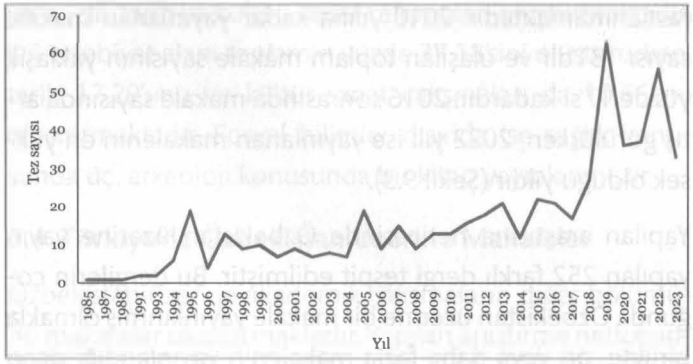

Şekil 9.6: Türkiye'de Özbekistan Üzerine Tamamlanan Tezlerin Lisansüstü Durumlarına Göre Dağılımı (1985-2023)

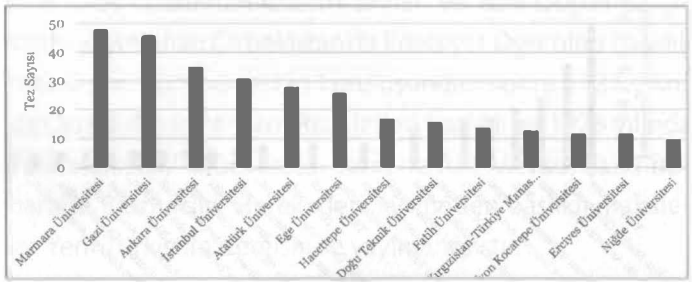

Şekil 9.7: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Lisansüstü Tezlerin Dillere Göre Dağılımı (1985-2023)

Mevcut verilerde ulaşılabilen en erken tarihli tezler 1985 yılında tamamlanmış olanlardır[6] ve en fazla sayıda çalışma 2019 yılında tamamlanmıştır (Şekil 9.8). Çizelgeden anlaşılabileceği üzere 1990'larda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ve Özbekistan Cumhuriyeti'nın kurulmasıyla birlikte akademik bilgi üretimi artış göstermiştir. Benzer bir süreç 2010'ların sonundan itibaren de gözlemlenebilmektedir. Özbekistan üzerine en fazla tez tamamlanan ilk beş üniversite sırasıyla Marmara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi'dir (Şekil 9.9).

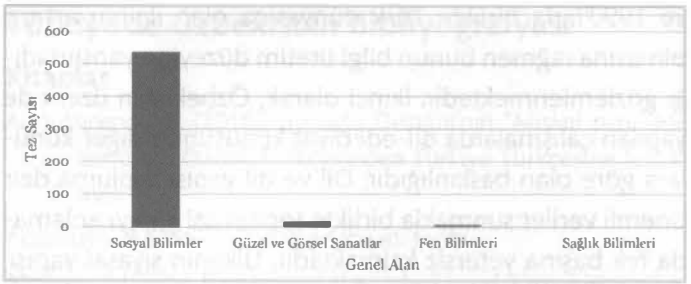
Şekil 9.8: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı (1985-2023)

Şekil 9.9: Özbekistan Üzerine 10 ve Üzeri Sayıda Lisansüstü Tez Tamamlanmış Olan Üniversiteler (1985-2023)

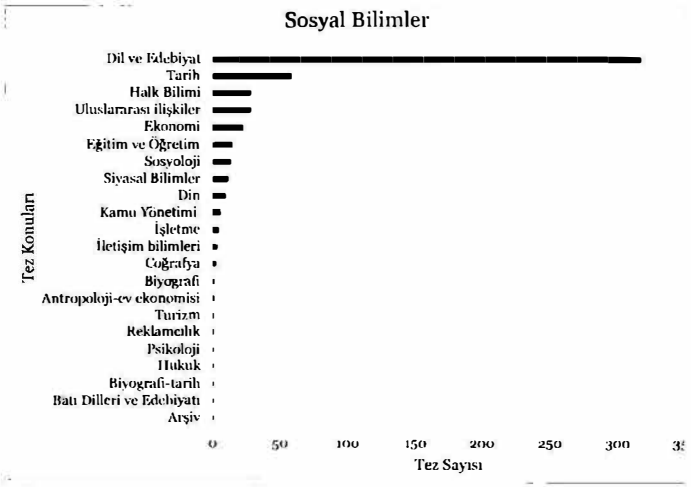
Lisansüstü tezler alanlarına göre incelendiğinde ağırlıklı olarak sosyal bilimler alanında tez üretildiği gözlemlenmektedir (Şekil 10). 536 tezle en fazla tez üretilen sosyal bilimler alanını sırasıyla 19 tezle güzel ve görsel sanatlar, 7 tezle fen bilimleri, 1 tezle sağlık bilimleri alanı takip etmektedir. Burada dikkat çeken bir başka nokta ise Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ve Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Türkiye'nin ilgili ülkelerle ortak olarak bölgede kurduğu üniversiteler olmalarına rağmen, Özbekistan bilgisini üretmede geri kaldığıdır.

6 Yükseköğreti mKurulu (YÖK), 1981 yılında kurulmuştur. Dolayısıyla bu tarihten önceki tezler üniversitelerden ulaşılabilmektedir. Tezlere ulaşmak içi nYÖK Ulusal Tez Merkezi kullanıldığından bu tarihten önceki tezl ereulaşılamamıştır.

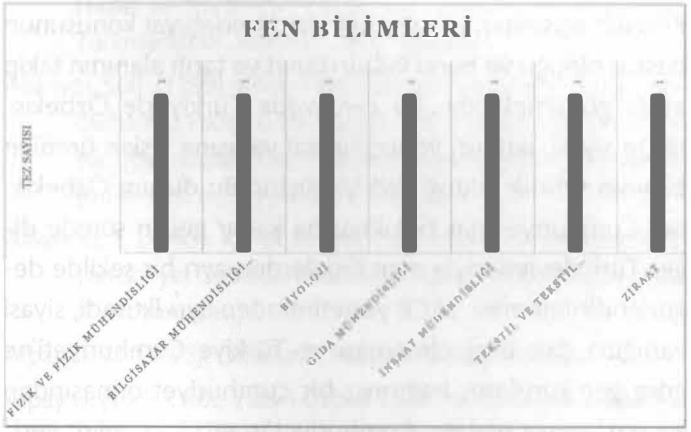
Çizelge 9.10: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Lisansüstü Tezlerin Alanlara Göre Dağılımı (1985-2023)

Sosyal bilimler alanında 22 temel alan bulunmaktadır (Şekil 9.11). Bunlar arasında en fazla tez yazılan alan 318 tez ile dil-edebiyat alanıdır ve sosyal bilimlerde toplam tez sayısının yaklaşık %59'unu bu alan oluşturmaktadır. Dil-edebiyat alanını sırasıyla tarih (%11), halk bilimi (%5,4), uluslararası ilişkiler (%5,2) ve ekonomi (%4,1) takip etmektedir. Burada dikkat çeken nokta dil-edebiyat alanının büyük oranda baskın bir alan olması ve Özbekistan'a dair çalışmaların genelde dil üzerine yoğunlaşmasıdır.

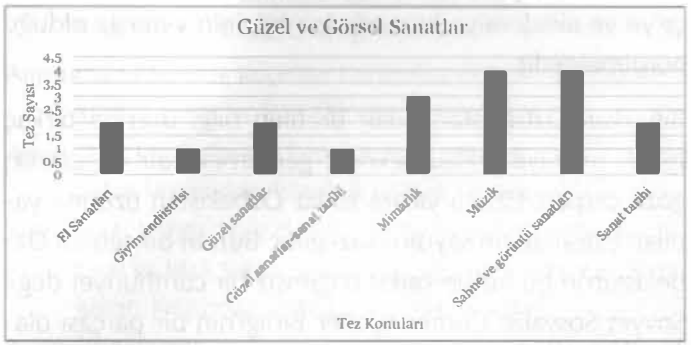

Şekil 9.11: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Tezlerin Sosyal Bilimler Alanında Konularına Göre Dağılımı (1985-2023)

Fen bilimleri alanında fizik ve fizik mühendisliği, bilgisayar mühendisliği bilimleri, biyoloji, gıda mühendisliği, inşaat mühendisliği, tekstil ve tekstil mühendisliği ile ziraat olmak üzere 7 alt alan bulunmaktadır ve her alanda birer tez yer almaktadır. (Şekil 9.12). Güzel ve görsel sanatlarda 8 alt alan bulunmaktadır. Bu alanlar arasında en fazla tez yazılan alan müzik ile sahne ve görüntü sanatları alanlarıdır. (Şekil 9.13)

Şekil 9.12: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Tezlerin Fen Bilimleri Alanında Konularına Göre Dağılımı (1985-2023)

Şekil 9.13: Özbekistan Üzerine Tamamlanan Tezlerin Güzel ve Görsel Sanatlar Alanında Konularına Göre Dağılımı

SONUÇ

Türkiye'de Özbekistan'a dair üretilen bilgiyi ortaya koyan bu bibliyografya çalışmasında, 1923-2023 yılları arasında yüz yılda Türkiye'de üretilmiş kitap, makale ve lisansüstü tez çalışmaları incelenmiştir. Özbekistan'a olan ilginin 1990'lı yıllarla birlikte hem bağımsız Özbek cumhuriyetinin ilanı hem de Türkiye'nin Türk dünyasıyla olan ilişkilerinin gelişmesi neticesinde arttığı gözlemlenmektedir Konular açısından ele alındığında dil-edebiyat konusunun baskın olduğu ve bunu kültür-sanat ve tarih alanının takip ettiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'de Özbekistan'ın siyasi, iktisadi ve toplumsal yapısına ilişkin üretilen bilginin sınırlığı olduğu görülmüştür. Bu durum Özbekistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar geçen sürede diğer Türk devletleriyle olan ilişkilerden ayrı bir şekilde değerlendirilmemesi, SSCB yönetiminden ayrı iktisadi, siyasi varlığına dair bilgi olmaması ve Türkiye Cumhuriyeti'ne göre geç kurulmuş bağımsız bir cumhuriyet olmasından kaynaklanıyor olabilir. Cumhuriyet'in yüzüncü yılını geride bırakırken, Özbekistan üzerine elimizde bulunan kaynakların derli toplu bir külliyatının bulunmadığını, Türkçe'ye ve akademiye kazandırılan bilginin yetersiz olduğu görülmektedir.

Bitirirken Özbekistan'a dair üretilen bilgi üzerine birkaç temel noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. İlk olarak, göze çarpan 1990'lı yıllara kadar Özbekistan üzerine yapılan çalışmaların sayısının azlığıdır. Bunun bir sebebi Özbekistan'ın bu tarihe kadar bağımsız bir cumhuriyet değil Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir parçası olarak ele alınması olmakla birlikte, 1990'lı yıllardan sonra da bağımsız cumhuriyete dair yapılan çalışmaların da yetersizliği gözlemlenmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde ve 1990'larla birlikte Türk dünyasına olan ilginin artmış olmasına rağmen bunun bilgi üretim düzeyine yansımadığı gözlemlenmektedir. İkinci olarak, Özbekistan üzerinde yapılan çalışmalarda dil-edebiyat konusunun diğer konulara göre olan baskınlığıdır. Dil ve dil yapısı topluma dair önemli veriler sunmakla birlikte toplumsal yapıyı anlamada tek başına yetersiz kalmaktadır. Ülkenin siyasal yapısı, yönetim düzeni, üretim ilişkileri, coğrafyası, ekonomisi üzerine yapılan çalışmaların azlığı ülkeye dair bilginin de yetersizliğine işaret etmektedir. Üçüncü ve son olarak, Özbekistan üzerine yayınlanan makalelerin üretilen tez ve kitaplara nazaran fazlalığıdır. Bu durum akademik ilgiye dair olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Bu bölüm kapsamında 347 kitap, 1074 makale ve 563 tez olmak üzere toplam 1984 kaynağa ulaşılmıştır ve sınıflandırma yapılırken çalışmalar ve alanlar mümkün olduğunca daraltılmaya çalışılmıştır. Yine de özellikle 1980 öncesi kaynaklara ulaşmanın sınırlılık taşıdığı göz önünde bulundurulmalıdır Özbekistan'a yönelik yapılan çalışmalar için yol gösterici olmasını umduğumuz bu bibliyografya çalışması geliştirilmeyi beklemektedir. Elimizdeki veriler ışığında hazırladığımız bu bibliyografya çalışmasının içerisinde yer alan kitabın, mevcut hâkim paradigmanın dışında konumlanan devlet ve toplumu merkeze alarak tarih, ekonomi, kamu yönetimi, siyaset ve göç gibi pek çok alanı kapsayıcı niteliğiyle Özbekistan çalışmalarına önemli ve eleştirel bir katkı sunduğunu göstermektedir.

Türkiye'de Özbekistan Bibliyografyası

Kitaplar

Abdukarimov, B. (2018). Göroğlu Destanı'nın *"Miskal peri"* bölümünün Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine tercümesi

Abdullaev, B. (1967). Özbek edebiyatı tarihi

Abidov, O. (1989). Rainbow of the Uzbek Land (Özbekistan ekonomisi)

Açık, F. (2002). Özbekistan'da 1999-2000 yılları arasında Özbek Türkçesi'nin durumu

Açık, F. (2007). Özbek edebiyatı

Açıkgöz, H. (1990). Türkistan İllerinden Özbekistan İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Adıgüzel, H. (2000). Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi İstanbul: İnsan ve Demokrasi Vakfı

Adıgüzel, H. (2000). Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri: Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi İstanbul: İnsan ve Demokrasi Vakfı

Ahat, A. (2009). İpekyolu: Pekin, Turfan, Kaşgar, Almati, Bişkek, Buhara, Genua

Ahlatçı, M. (2019). Buhârâ'dan Bağdat'a Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar İstanbul: Vefa Yayınları

Ahmed Yesevî. (1299). Divan-ı hikmet/ Ahmed Yesevî (1103-1166) ; tsh.: el-Hac es-Seyyid Şeyh Süleyman Efendi

Aini, S. (1970). Buhara Cellatları (Y. Tura, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları

Akkuş, M. (2008). Dr. Mevlüt Gültekin'in Asiyabad'dan Özbek Türkçesi Metinleri-Gramer-Metinler ve Aktarmalar-Sözlük Adlı Eserinin Bilimlik Tenkidi. Kayseri: Erciyes Dergisi

Akmataliyev, A., Cumakunova G., Orozova G., Kebekova B., Kırbaşev K., Abdurrahmanov O. (2013). Türk dünyası edebiyat metinleri antolojisi: Türk dünyası ortak edebiyatı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Aksoy, Y. (1993). 11-18 Ocak 1992 tarihleri arasında yapılan Özbekistan ve Kazakistan seyahati ile ilgili müşahedeler

Akyol, A. (2011). Orta Asya ve Güney Kafkasya siyasi gelişmeler: 1991-2010. İstanbul: Hiperlink Yayınları

Alarçin, Y. (2013). Sohbet Okulu Eğitim Kitabı: Buhara Gönüllüleri. İstanbul: Semerkand Yayınları

Alaviya, M. (1988). Malika Ayyar: Özbek Halk İcadı, Destanlar

Alkan, H. (2011). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan. Ankara: USAK Yayınları

Allâhyâr, Sûfî. (1299). Kitab-ı sebâtü'l-âcizîn der asr-ı Sultan Abdulhamid Han-ı Gazi / tasnif-i âbid-i namdar Sûfî Allâhyâr; [yayınlayan] Der-Saâdet Buhara Dergâh Seccade-nişini el-Hâc es-Seyyid Şeyh Süleyman Efendi.

Allworth, E. (1985). Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge (E. Noyan, Çev.)

Alpargu, M. (1995). On altıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları

Alpay G. (1974). XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış

Amanov, A., Mirzaev U. (1993). Özbekistan Balıkları

Amanov, İ. (1996). Özbekistan Cumhuriyeti'nden Bursa'ya Yüksek Öğrenim Görmek İçin Gelen Öğrencilerin Uyum Problemleri. Bursa: Uludağ Yayınları

Anayurttan Atayurda Köprüler Kuruyoruz Özbekistan Gezisi Eskişehir: Eskişehir Türk Dünyası Yayınları. (2013).

Anday, M. (1963). Sovyet Rusya Azerbaycan Özbekistan Bulgaristan Macaristan. İstanbul: Gerçek Yayınevi

Andican, A. (1998). Türk Cumhuriyetleri'nde Ticaret-Yatırım Ortamı Ve Mali Sektör İnceleme Raporu: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan Özbekistan, Türkmenistan

Andican, A. (1999). Türk Cumhuriyetleri Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiler Sektörü Ticaret-Yatırım Ortamı Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan

Ardakoç, N. (2005). Modern Türk Dilleri Seyahat ve Konuşma Kılavuzu: Azeri-Türkmen-Özbek-Kırgız-Kazak. İstanbul: Geçit Kitabevi

Arık, D. (2005). Buhara Yahudileri. İstanbul: Berikan Yayınevi

Askarov, A., Racabova, R. (1994). Özbekistan Tarihi (1917-1993 yıllar)

Azeri, E. (2006). Nizami Nurlu Seyahat (Özbekistan Seferi) 2

Bağ-i bisyar der hat: güzide-i şi'r-i muasır-ı Farisi İran, Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan. (1383).

Azeri, Dağıstan. Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen Edebiyatından Seçmeler. (1993). İstanbul: Cem Yayınevi

Bağımsız devletler topluluğu ülke raporları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya, Türkmenistan, Ukrayna Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası. (1993)

Bahadıroğlu, Y. (2007). Elveda Buhara

Bahadıroğlu, Y. (2011). Buhara yanıyor

Bahadırova, S. (2001). Karakalpak Halık Destanı Ediğe. İstanbul: Babil Yayınevi

Bahadırova, S., Ahmetov S. (2004). Karakalpak Halk Edebiyatı Terimleri ve Destanları (A. Çınar, Çev.).

Bakar, E. (2021). Fazıl Yoldaşoğlu'nun Özbek Türkçesinde Ferhat İle Şirin Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme: (Metin-Aktarma-İnceleme)

Baltabayev, H. (2006). Nesir ve üslûp: üslûp sorununa nazarî bakış ve günümüz Özbek nesrinde üslûp arayışları (Y. Avcı, Çev.)

Barakaev, C., Haydarov Y. (2007). Buhara Tarihi: (Eng Kadimgi Davrlardan Uluy Oktyabi İnkilabigaça)

Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi: nesir- nazım XXIII: Karakalpak edebiyatı. (2003). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Baydemir, H. (2012). Özbek Efsaneleri

Baydemir, H., Kâhya-Birgül A. (2013). Özbek Halk Masalları

Baydemir, H., Yuldashev, M. (2018). Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı. Ankara: Bengü Yayınları

Bedir, Murteza 1. (2014). Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme

Belayef, V. (1927). Türkmen ve Özbek Musikileri

Beşer, A. (2022). Kazakistan ve Özbekistan Gezimizdeki İzlenimlerim. İstanbul: Cinius

Beşli, M. (2001). Özbekistan Ülke Raporu Ankara: T.C.Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi

Birsel, H. (2005). Gizli Çember ve Özbekistan. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Bobobekov, H., Rahimov, C., Sadikov, H. (1994). Özbekistan Tarihi: (XIX Asrının İkkinci Yarmı- XX Asrnıng Başları)

Boltabayev, S. (2020). Özbekistan Cumhuriyetinin Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen Dil Ve Edebiyat Araştırmaları I

Borovkov, A. (1954). Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai (R. Uygun, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Bozkurt, F. (1992). Türklerin Dili: Azeri, Horasan, Türkmen, Gagavuz, Karay, Suvaş, Tatar, Başkurt, Karaçay, Kumuk, Balkar, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek, Tuva, Altay, Yakut, Halaç, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay, Osmanlı, Türkiye. İzmir: Cem Yayıevi

Bozkurt, M. (1986). Meyveler Yarışı: Özbek Masalları

Bozorova, S. (2018). Özbek ve Türk Atasözlerinin Mukayeseli Tahlili

Buhara Vak'a-i Elimesi. (1325)

Buhara Lisanı Aruz-İ Çağatay. (1761)

Buhara Tamim-İ Maarif Cemiyet-İ Hayriyesinin Nizamnâme Ve Hatt-I Hareketidir İstanbul: Metin Matbaası? (1909)

Buhara'dan Çivril'e Çorbacılar İstanbul: Tükelmat. (2000)

Buhara'dan İlhamlar Demeti. (2013). İstanbul: ŞadırvanYayınları

Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868). (2018)

Buhara Hanlığının İdari Hukukuna Dair İki Mükim Kaynak: Sülükü'l-Mülük Ve Destür'l-Mülük. (2020)

Buhara Hanlığı (1500-1920). (2021)

Bulduk, Ü. (2006). Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi

Celal, V. (2019). Çağdaş Düşünür İbrahim Mominov'un İlmi Faaliyetleri: Özbekistan-SSCB Dönemi. Ankara: Araştırma Yayınları

Cengiz, İ. (1994). Özbekistan'da Demokratikleşme ve Muhammed Salih

Cındık, Ş. (1984). Kuzey Komşumuz ve Özbekistan Gezi İzlenimleri. Ankara: Ofset Matbaa LTD.ŞTİ

Coşkun, M. (2014). Özbek Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Coşkunarslan, H. (2002). Muhalif (Özbekistanlı Muhalif Lider Muhammed Salih Kitabı). İstanbul: Kömen Yayınları

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ı Ziyareti (Ajans Haberleri): 4-15 Nisan 1993. (1993)

Demir, A. (1996). Özbekistan Gezi Notları: 21 Eylül 1996. İstanbul

Demir, A. Özbekistan Anıları 1: Taşkent

Demir, A. Özbekistan Anıları 2: Semerkand

Demir, A. Özbekistan Anıları 3: Buhara

Demir, R., Civan, Ö. (2019). Kültür ve Sanat Ülkesi Özbekistan. İstanbul: Palme Yayıncılık

Demirtepe, T., Yılmaz M. (2013). Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları yıllığı 2013: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, KKTC, Özbekistan, Türkiye Türkmenistan Türk toplulukları Türk dünyası kurumları. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları

Devlet, N., Yıldız H. (1993). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Çağdaş Türki Devletler: Azerbaycan Kazakistan Özbekistan Türkmenistan Kırgızistan Tacikistan. İstanbul: Çağ Yayınları

Dışişleri Bakanlığı. (1994). Özbekistan Ülke Raporu. Ankara: T. C. Dışişleri Bakanlığı

Gürer, D. M. (2020). Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve 13. Yüzyıl Medeniyet Merkezi Konya

Dilmaç, T. (2019). Özbekistan'da Ulus Kimlik- Dış Politika İlişkisi/ Özbekistan'da Ulus Kimlik- Dış Politika İlişkisi. Ankara: Ötüken Neşriyat

Dündar, S. (2004). Terekemeler: (Karakalpak Türkleri) Tarihi, Yaşam, Halk Kültürü, Tasavvuf Araştırma İnceleme El Kitabı. Konya: Dündar Eğitim Yayınları

Dünden Bugüne Özbekistan. (1999). Trabzon: Derya Kitabevi

Efe, A. (2013). Seyyah Olup Şu Alemi Gezerim- 10 Ülkede 61 Gün Hicaz, İran, Endülüs, Özbekistan, Suriye, Mısır, Filistin, Ürdün, Kudüs, Lübnan... İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Proje 99: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. (1999). Ankara: EKO Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi

Eldemir, H. (2022). Özbekistan Gezi Hatırası. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları

El-Nerşahi, E. (2013). Tarih-i Buhara (E. Bedevi, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Ercilasun, A. (1992). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: [Türkiye, Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçeleri ve Rusça]

Erdem, M., Kurt, N., Güngör Ö. (2019). Yitik Hafızanın Peşinde Buhara Konuşmaları. Ankara: Pruva Yayınları

Erdem, N. (2020). Semerkant (Buhara)

Eriş, M., Tuna, K. (2021). Benzerlikleriyle Türk Dünyasında Atasözleri: Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kırım Tataristan

Eriş M., Tuna K. (2021). Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin 100 Yıllığı Uluslararası Sempozyumu Yazılarıları

Erol, M. (1997). Özbekistan Cumhuriyeti Ansiklopedisi. Konuşlar Baş Yayınevi

Erol, S. (2013). Buhara Gönüllüleri Eğitim Kitabı

Erpay, İ., Beylur, S. (2020). Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi: (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan. Ankara: Akademisyen Kitabevi

Ersanlı, B. (1994). Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

Erşahin, S. (2021). Türkistan'ın Milli Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği (S. Olimov, Çev.). İstanbul: Mamer Yayınları

Esin, E. (1986). Ribat-ı Melik, hakani sülalesinden İbrahim-oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harcang'de H. 471/1078'de yaptırdığı külliye

Eşankul, C. (2017). Özbek Destanları (D. Sezer, Çev.).

Fedakar, P. (2016). Amerikan Yerlileri ve Karakalpak Türklerinin Efsaneleri: Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Fedakar, S. (2012). Özbek Sözlü Geleneğinde Masallar

Feyzioğlu, Y. (2009). Murkumomo ile Çomotay: Özbek Masalları

Feyzioğlu, Y. (2022). Alişir ile Gül- Özbekistan Masalları. Ankara: Doğu Batı Yayınları

Fıtrat, A. (1928). Özbek Edebiyatı Numuneleri

Fıtrat, A. (2000). Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu; Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası. İstanbul: Simurg Kitabevi

Fıtrat, A. (2016). Özbek Klasik Müziği ve Tarihi

Frye, R. (2000). Orta Çağın Başarısı Buhara (H. Kurt, Çev.)

Ganieva, I. (2014). Çağdaş Özbek Halk Müziğinde Yeni Vizyon

Gelecekle İletişim Çalıştayı Bildirileri Kitabı: *"Kültürel Değerlerin Tanıtımında Medyanın Rolü: Özbekistan Örneği"*: 7-12 Mayıs 2018, Taşkent- Semerkand- Buhara'ı Şerif. (2019). Ankara: RTÜK

Giray, E. (2018). Özbek Yazar Pirimkul Kadirov'un Romancılığı. Ankara: Gece Akademi Yayınevi

Gleason, G. (1956). Patha Programı Özbekistan'da Pamuk Ekimi Politikası (Y. Kurat, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayınları

Giray, E. (2020). Dîvânu Lugâti't-Türk ile Özbek Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı Üzerine İnceleme

Gökçen, E. (2014). Sığırcık Kuşu: Özbek Masalı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi

Gökçen, G. (2021). Tek Kuşak Tek Yol Projesinin Kazakistan ve Özbekistan Dış Politikasındaki Yeri. Ankara: Astana Yayınları

Gökdemir, O. (2022). Özbekistan Halk Şairi Usman Azim: Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Seçme Şiirleri

Göker, L. (1987). Bilimin Gelişimi ile Buhara, Basra, Semerkant'ın Yeri ve Önemi

Göksoy, İ. (2019). İslam Tarihi Gezi Notları (Endülüs, Kıbrıs, Balkanlar, Fas, İran, Hindistan, Özbekistan ve Kudüs). İstanbul: Hiperlink

Göktaş, V. (2005). Hicri IV. Asır Buhara'da Tasavvuf -Kelabazi Örneği

Gültekin, M. (2006). Asiyabad'dan Özbek Türkçesi Metinleri: Gramer-Metinler Ve Aktarmalar-Sözlük

Gündoğan, M. (2014). Özbekistan: Tacikistan 2014 Gezi Notları

Güneş, T. (1995). Özbekistan`Da Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkiler Açısından Değerlendirilmesi. Ankara: TOBB

Günümüz Afganistanlı Özbek Şairleri. (2014). Konya: Palet Yayınları

Güreri, A. (1999). Türk Cumhuriyetleri Anayasaları: [Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, K.K.T.C., Özbekistan, Türkmenistan]

Gürsoy-Naskali, E. (2002). Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. SOTA Yayınları

Hace Muhammed Bahauddin Şahı Nakşibendi El Buhari. (2018). Fuyuzat-ı Buhara ve Evradı Behaiyye

Hacı Mahmud Bey. (1308). Acemistan, Afganistan, Buhara, Türkistan, Belucistan

Hassan, R. (2010). Müslüman Zihinler. İstanbul: Doğan Kitap

Haşimi, A. (2018). Semerkant ve Buhara'da Kanlı Günler

Hatunoğlu, N. (2011). Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han

Hayit, B. (1981). Çağdaş Özbek Türk Edebiyatı'nın Zirvede İki Şairi: Kadiri ve Çolpan

Hidayet. (2019). Günaydın Türk Dünyası: Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Rus, Türk ve Türkmen Dillerinde Şiirler

Hoşniyazov, J. (1992). Karakalpak Kahramanlık Destanı Alpamış

Hüsnü, N. (1325). Buhara'da Sünniler, Şiiler- I

Hüsnü, N. (1326). Buhara'ya Dair

Ibrohimov, N. (2002). Özbek Hikayeci Mirkerim Asım (Ş. Karakaş, Çev.)

İslâm Havâdisi: Buhara, Kazan, Ufa, Bakü. (1329)

II. Dünya Savaşı Yılları Özbek Edebiyatının Ölmez Siması: Rana İbrahimova (E. Üşenmez, Çev.). (2013)

İslami Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri Kutadgu Bilig. (Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası). (2013). İstanbul: T.C. Eskişehir Valiliği

İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler Romanları Örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Karşılaştırmalı Çekimli Fiiller. (2016)

Kabasakal, Ö. (2000). Ülke Profilleri Azerbaycan-Kazakistan-Kırgızistan-Özbekistan- Türkmenistan. Ankara: TİKA

Kabul, N. (1996). Unutulan Sahiller (Özbekistan Edebiyatı) (A. Batur, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kadınlarla ilgili Özbek atasözleri. (2009)

Kahkar, T. (1997). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir- Nazım): Karakalpak Edebiyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kahkar, T. (2000). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) 14: Özbek Edebiyatı I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kahkar, T. (2000). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) 15: Özbek Edebiyatı II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kahkar, T. (2000). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) 16: Özbek Edebiyatı III. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Kahya, F. (2013). Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden: Özbekistan Nüshası : Satır Arası (İnterlinear) Türkçe - Farsça Tercümeli (E. Üşenmez, Çev.). Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı

Kaipbergenov, T. (2001). Karakalpak Kızı (K. Yükseler, Çev.)

Kalafat, Y. (1995). Manas'ın 1000. Yılında Uluğ Türkistan Notları (Özbekistan- Türkmenistan- Kırgızistan). Ankara: ECDAD

Kalafat, Y. (1995). Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan

Kalafat, Y. (1997). Avrasya Türk Halk Sufizmi 1- Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan. Ankara: TÜDEV

Kalafat, Y. (1997). İpekyolu Güzergahları: Bayır-Bucak/ Nahçıvan/ Türkmenistan/ Kazakistan/ Kırgızistan/ Özbekistan/ Kuzey Afganistan (Güney Türkistan)

Kalafat, Y. (2000). Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları: Afganistan Özbekistan Türkmenistan Nahcıvan-Azerbaycan Kafkasya İran Irak Anadolu Makedonya

Kalafat, Y. (2002). Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları I: Hazara, Karakalpak,Karapapağ,Dağıstan,Nogan,Kabartay,Karaçay,Karay,Ahıska,Bulgar,Gagauz,Başkurt,Çuvaş,Altay,Kazak,Tatartürkleri

Kalafat, Y. (2002). Türk Halk İnançları: Hazara, Karakalpak, Karapapağ, Dağıstan, Nogay, Kabartay, Karaçay, Karay, Ahıska, Bulgar, Gagauz, Başkurt, Çuvaş, Altay, Kazak, Tatar Türkleri

Kalafat, Y. (2007). Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları VII : Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları : Afganistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Karakalpakıstan, Nahcıvan/Azerbaycan, Kuzey Kafkasya/Dağıstan, Türkmeneli/Irak, Suriye, Anadolu, Makedonya, Türkmen-İ Sahra/İran, Alasya/Kıbrıs, Batı Trakya-Rodas/Yunanistan Türkmenleriy Kafkasya/Dağıstan, Türkeneli/Irak, Suriye, Anadolu, Makedonya, Türkmen-İ Sahra/İran, Alasya/Kıbrıs, Batı Trakya-Rodas/Yunanistan Türkmenleri

Kalandorava, D. (2018). Özbek Dilinde Yayınlanan Modern Türk Şiiri Kitabı Üzerine

Kamalova, H. (2020). Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han Dönemi: Fergana Vadisinde Rus İşgali (1845-1875)

Kamalova, H., Suhomlinova M. (2004). Bugünkü Özbekistan'da Kadınların Genel Durumu Avrasya Etüdleri

Kanbolat, H. (1995). Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırmaları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. Ankara: Milli Kütüphane Basımevi

Karakalpak Halk Ozanı: Berdak. (1997). İstanbul: Ocak Yayınları

Kaplan, M. (2017). Endülüs'ten Özbekistan'a. Konya: Palet Yayınları

Kara, M. (2012). Buhara Bursa Bosna: Şehirler, Sûfîler, Tekkeler

Karahan, H., Allayarov, A. (2019). Şiir Kokusu: Çağdaş Özbek Şiiri Antolojisi (Ş. Yusupova, Çev.). İstanbul: Artshop

Karakaş, Ş. (2021). Özbek Edebiyatı Yazıları

Karimov, İ. (2009). Küresel Finansal- Ekonomik Kriz ve Özbekistan Şartlarında Krizi Aşmanın Yolu ve Yöntemleri

Kaşgarlı Mahmut'un 'Divanu Lugat-İt Türk' Eserinin Özbekistan'da İncelenmesi Üzerine. (2018)

Kayacan, İ. (2011). Özbekistan'dan Prof. Dr. Ahmad Hacı Horazmiy

Kayoğlu, S. (1927). Türkistan İstiklâl Harekâtına Karşı Buhara Emiri: *"Yeni Türkistan"* Mecmuasının 5-6 Sayılarından Ayrı Basım

Kayumova, N. (2010). Özbekistan Ekonomisi İçin Yeni Büyüme Modelinin Oluşturulması: Avrasya Etüdleri

Kerimov, İ. (1997). Özbekistan

Kerimov, İ. (1997). Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde. Ankara: Bilig Yayınları

Kılıçlı, S. (2007). Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ticaret rehberi

Kılınç, A. (2019). Sâmânîler Döneminde Buhârâ Şehri

Koç, D. (2016). Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı: (XIX. yüzyılın ilk yarısı) [e-Kitap]

Koçar, Ç. (1992). Yunus Emre'nin Şiirlerinin Özbek Türkçesine Çevrilmesi. Kayseri: Erciyes Dergisi

Koçar, Ç. (2002). Bağımsızlıktan Önce Özbek Kaynaklarında *"Osmanlı"*

Kolektif. (1989). Rütbe Rütbe Özbekistan (Gök kuşağı Asenaları) Özbekistan Tanıtım Kitabı. Taşkent-Özbekistan: Devlet Yayınevi

Kolektif. (2019). 10. Gelecekle İletişim Çalıştayı Bildiri Kitabı; Kültürel Değerlerin Tanıtımında Medyanın Rolü: Özbekistan Örneği. Ankara: RTÜK

Komatsu, H. (1988). Buhara ve Kazan

Koraş, H. (2009). Özbek Şairi Rauf Parfi

Köseoğlu, N. (2000). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Nesir- Nazım: Özbek edebiyatı III. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları

Kultegin, K. (2020). Avuçtaki Dünya: Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Özbek, Türk, Başkurt Ve Saha (Yakut) Dillerindeki Şiirler

Kurt, H. (1998). Orta Asya'nın İslamlaşma süreci: Buhara örneği. Ankara: Fecr Yayınevi

Kurter, Z. (1974). Karakalpak (Türkler)

Küçükmehmetoğlu, Ö. (2021). Günümüz Özbek Öyküsü (H. Öztürkçü, Çev.). Ankara: Hece Yayınları

Leclercq, J. (2015). Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890 Transkafkasya - Buhara - Fergana - Tanrı Dağları). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Macit, A. (2016). Şeybani Özbek Hanlığı: Siyasi, İdari, Askeri Ve İktisadi Yapı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık

Maksatov, K. (1995). Karakalpak Folkloru: Alpamış-Koblan

Mansur, A. (2014). Özbekistan müslümanların idaresi

Merdanoğlu, S. (2010). Özbekistan Turizm Rehberi (A. Tilavov, Çev.). İstanbul: Bayrak Matbaası

Merdanoğlu, S., Muhammade N. (1997). Özbekistan Kılavuzu. Ankara: REPA Basın Yayın

Merhan, A. (2008). Abdulla Qodiriy (Abdullah Kadiri) ve Özbek Romanının Doğuşu

Merhan, A. (2011). Tatarların Özbek Edebi Dilinin Oluşumundaki Rolü

Merhan, A. (2012). Özbek Dili Grameri

Mete, Ö., Mete A. (2019). Âşıklar ölmez

Mir Abdülkerîm b. Mîr İsmail Buhârî. (1290). Tarih-i Hanat-ı Afgan ve Kabil ve Buhara ve Hokand

Mirzayev, T. (2009). Özbek Destanları 1: Erali ve Şirali

Mirzayev, T. (2011). Özbek destanları 4: Huşkeldi ve Belagerdan. Hazırlayanlar (R. Öztürk, Çev.)

Mirziyoyev, Ş. (2020). Yeni Özbekistan: Geleceği Büyük Devlet (F. Purtaş, Çev.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Modern Özbek Türkçesi: (Giriş-Özbekistan-Dil tarihi metinler-gramer-sözlük). (2012)

Moiseev, V., Ametov, M. (1986). Priroda Karakalpakii= Karakalpak doğası

Montgomery, D. (1985). Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak *"Şahimerdan"* (C. Özkal, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayıncılık

Mumcu, Z. (1992). Özbekistan- KEİB / BDT Araştırma Dizisi No: 4. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası

Mumcu, Z. (1995). Özbekistan: İhracat Pazar Araştırması

Muratoğlu, M. (1996). Özbekistan- Anadolu karşılaştırmalı Türk halk inançları: Türk halk inançları; Özbekistan- Anadolu karşılaştırmalı

Muratoğlu, M., Kalafat Y., Türkeroğlu C. (1996). Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları. İstanbul: Türk İslam Araştırmaları Vakfı

Münşe'at-ı selâtin (Osmanlı, Acem, Buhara, Hindistan). (2007).

Nadirhan Hasan, S. (2020). Dil ve Edebiyat Araştırmaları I: Özbekistan Cumhuriyeti'nin Türk Keneşi'ne Üyeliğine İthafen

Nasrattınoğlu, İ. (1988). Çağdaş Özbekistan Şiiri Antolojisi. Antalya: Aşık Ofset

Nasrattınoğlu, İ. (1996). Karakalpak Türklerinin Milli Şairi. Kayseri: Erciyes Dergisi

Nasrattınoğlu, İ. (2011). Nasrattınoğlu seyahatnamesi: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Türkmenistan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan karakalpakistan ve Rusya Tataristan Belarus

Nazmi. (1918). Kafkasya ve Asya-İ Vusta Türkistan Vilayetleri Buhara Ve Hive Hanlıkları. İstanbul: Matbaa-I Askeriye

Novruzoğlu, V. (2020). Türksoy'un Özbekistan ile İlgili Faaliyetleri. Ankara: TÜRKSOY

Yekeler, N., Demir, M. Y. (2022). Belgelerle Türkiye-Özbekistan ilişkileri

Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu (2019: Taşkent Ö. (2019). Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu, 18-21 Haziran 2019. Taşkent-Özbekistan: sempozyum bildiri kitabı

Oruç, Ş. (2008). Özbekistan: Ülke Raporu: 2008

Otakhonov, F. (2023). Hokand Hanlığı merkez teşkilatı

Özbekistan / Türki Cumhuriyetleri Dizisi 4 İstanbul: Sabah Gazetesi

Özbekistan Hayat Tarzlari. (1993)

Özbek Şairleri Antolojisi. (1995)

Özbek Hikayelerinden Seçmeler 1. (T. Öztürk, Çev.). (1996)

Özbek Hikayelerinden Seçmeler 3 (T. Öztürk, Çev.). (1997)

Özbekistan'da Demokrasiye Geçişin Sorunları. (1997)

Özbekistan Sanatı'ndan Esintiler Sergisi: Resim, Ağaç Oyma ve Bezekler: 12-26 Haziran 1998. (1998)

Özbekistan. (1999)

Özbekistan: İslam Abideleri. (2002)

Özbekistan Ülke Etüdü. (2002). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası

Özbekistan'da Tarım Sektörü. (2002)

Özbek Başkurt Masalları. (2010)

Özbek-Başkurt Masalları. (2011). İstanbul: Damla Yayınevi

Özbek Hanlıkları Bağlamında Osmanlı'nın Astrahan Seferi ve Kuzey Hac Güzergahı. (2015).

Özbek Türkçesi El Kitabı. (2016)

Özbek-Türk Sağlık İş Forumu ve Fuarı: 3-5 Aralık 2019 Taşkent/ Özbekistan. (2019). İstanbul: USHAŞ

Paç, M. (1999). Türk Cumhuriyetleri Sağlık Sektörü Ticaret-Yatırım Ortamı: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı

Parmaksız, M. (2008). Özbeklerde Destan Anlatma Geleneği ve Bir Özbek Destanı: Nur Ali Han

Peker, E. (2013). Özbek Mektupları

Qahhar, T. (1995). Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi Antolojiyi (H. Özbay, Çev.).

Qarash, M. (2015). 1900-2000 Yılları Arasında Güney Türkistan (Afganistan)'Da Özbek Türkçesiyle Şiir Yazan Şairler

Qoraboev, U., Kopabayev, U. (1991). Özbekistan Bayramları

Raimkulov, A., Günözü, H. (2011). Güney Sogdiana Bölgesi Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehri Harabesi Özbek-Türk Arkeolojik Kazı Çalışması (Özbekistan/Kaşkaderya)

Rywkin, M. (1987). İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan'da Bölge Ve İllere Göre Parti Üyelikleri (C. Özkal, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayınları, Asya-Afrika Araştırma Grubu Yayını

Sadıkov, K. (2001). Özbekistan'da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler

Sadullaeva, N. (2018). Türk, Özbek ve İngiliz Dillerindeki Atasözlerinin Kimi Özellikleri

Safarova, M. (2010). Eğitsel Bir Bakış Açısıyla Anadolu Ve Özbek Türk Masallarında Ortak Ve Farklı Motifler

Sağır, B. (2018). Özbek Türkçesindeki -AK/-YAK Enklitiği Üzerine

Salman, R. (1997). Özbek Türkçesi: Şükrulla Kafansiz Kömilganlar: (Transkripsiyonlu Metin- Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi- Dil Özellikleri- Sözlük)

Saray, M. (1991). Kont İgnatitev' İn Buhara ve Hîve' Yi Ziyareti

Saray, M. (1993). Özbek Türkleri Tarihi

Saray, M. (2018). Ortak Türk Tarihi Metinleri (Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Tarihçilerinin 1994-1996 Yıllarında Kaleme Aldığı Ortak Türk Tarihi Metinleri)

Saray, M. (2022). Özbekler ve Modern Özbekistan Tarihi. İstanbul: Kesit

Sarimsakov, B. (1978). Özbek Edebiyatında Sac

Schuyler, E. (2007). Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları (H. Çetin, Çev.)

Sefernâme-İ Buhara: Asr-İ Muhammed Şah Kaçar: 1259-1260. (1373)

Sefer: Endülüs, Buhara, Semerkand, Arakan, Prag, Roma, Paris, Oslo, Cape Town. (2021)

Sevgi, A. (2001). Merhaba Özbekistan. İstanbul: MEB

Seyfullah, S. (2009). Xv. Yüzyıl Özbek Şairlerinden Mevlâna Atayi (E. Üşenmez, Çev.)

Sibiryalı Alim Can el-İdrisi. (1325). Buhara'da Tahsil

Sol, S. (2014). Ali Şir Nevayi'ye Bağlı Olarak Anlatılan Rivayetler: Özbek ve Türkmen Anlatıları

Solak, F. (2021). Bağımsızlığının 30. Yılında Türk Basınında Özbekistan. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği

Solmaz, A. (2007). Özbek Destanları 3: Ayçınar Destanı

Solmaz, A. (2021). Özbek Destanları: Çamlıbel Kuşatması: (Çambil Kamali)

Solmaz, E. (2020). Özbek Köroğlu Destanı'nın Şahdarhan Kolu Üzerine Bir İnceleme. Ankara: Gazi Kitabevi

Sorularla Özbekistan Yabancı Sermaye Mevzuatı (Türk Girişimcileri İçin Yurtdışı Yatırımlar Rehberi: 7). (1999). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası

Somuncuoğlu, A. (2001). Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi

Soper, J. (1985). Özbek Edebiyatının İleri Gelenleri Arasında Yapılan Personel Değişiklikleri (D. Bozer, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayınları

Sönmez, A. (1996). Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri: Ülke Profilleri Ve Türkiye İle Ekonomik İlişkiler: Azerbeycan-Gürcistan-Kazakistan-Özbekistan-Türkmenistan. Ankara: DPT

Su, H. (2013). Çağdaş Özbek Öyküsü

Sultantepe Özbekler Tekkesi: The Özbek Tekke Of Sultantepe. (1990). İstanbul: İsar Yayınları

Şuun-I İslamiyye: Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-İ İslamiyyesi. (1326)

Şark Kol (El) Yazmaları Hazinesi. (1969). Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü

Tekin, F. (2008). Özbek Bilmeceleri

Tekin, F. (2009). Özbek Türkçesinde Sıfat- Fiil Ekleri: Şekil- Anlam- İşlev

Tekin, F. (2013). Özbek Türkçesi Üzerine

Tekin, F. (2018). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Gramer Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma

TİKA. (1993). Özbekistan Ülke Raporu. Ankara: TİKA Yayınları

TİKA. (1999). Ülkelerin Anayasaları: Azerbaycan Gürcistan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan Ukrayna Ülkelerinin Anayasaları. Ankara: TİKA

TİKA. (2000). Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Ülke Profilleri / II. Türk Cumhuriyetleri İş adamları Kurultayı 24-25 Kasım 2000. Ankara: TİKA

TİKA. (1995). Özbekistan Mevzuatı. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, T.C. Dışişleri Bakanlığı

Tokatlı, S. (1996). Özbek Alfabesi Üzerine. Kayseri: Erciyes Dergisi

Tokluoğlu, C., Arıcı, B. (2000). Türklerde Yönetim Kültürü Türkmenistan Özbekistan Azerbaycan Örnekleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Tolkun, S. (1998). Özbek Edebiyatında Fuzuli Tesirleri

Tolkun, S. (2014). En Güzel Özbek Masalları

Topkapı Sarayı Koleksiyonundaki Sultanî Bir Özbek Şehnamesi ve Özbek Resim Sanatı İçindeki Yeri. (1976)

Tosun, K. (2013). Türkistan Kazan Ben Kepçe (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Gezi Notları). Ankara: Berikan Yayınevi

Toygar, K., Berkok, N. (1997). Kardeş Mutfaklar: Türk Dünyası Yemeklerinden Örnekler: Azeri- Kazak- Kırgız- Özbek – Türkmen. Ankara: Takav Matbaacılık

Töhliyev, M. (2021). 20. Ve 21. Asır Özbek Hikâye ve Kıssaları. Ankara: Bengü Yayınları

Tuna, F. (2021). Gönül Coğrafyası Okumaları: Türkistan- Semerkant -Buhara

Tuncer, H. (1994). Özbekistan'da Çok Türkler Var: Hikayeler. İzmir: Akademi Kitabevi

Turan, A. (1998). Karşılaştırmalı Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Konuşma Kılavuzu

Turan, E. (1999). Özbek Türkçesi Konuşma Kılavuzu. İstanbul: ECDAD

TURKPA. (2017). Türk Cumhuriyetleri Parlamento İçtüzükleri Azerbaycan-Kazakistan-Kırgızistan-Özbekistan-Türkiye-Türkmenistan

Türkmen, F. (1989). Tahir ile Zühre Hikâyesinin Anadolu ve Özbek Varyantları

Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan). (1992)

Türk Cumhuriyetleri Seyahat (Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) Raporu / 9-21 Temmuz 1992. (1992)

Türk Tarihi İçinde Özbekistan. (1993). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar `1990-1992` `Kırgızistan Özbekistan, Türkmenistan ve Çok Taraflı Anlaşmalar. (1993). Ankara: ATAM Atatürk Araştırma Merkezi

Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi: Özbekistan- Türkmenistan Cumhuriyetleri Sinema Tarihi (D. Şekeroğlu, Çev.). (2001)

Türk Dünyası Evliyaları Özbekistan-1. İstanbul: Türkiye Gazetesi. (2006)

Tük Halkları Folkloru: III. Kitap Özbek Halk Şiirinden Seçmeler. (2014). İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara. (2019)

Türkiye Özbekistan İlişkileri. (2022)

Türkiye- Özbekistan Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesinde Yeni Ufuklar: Sempozyum. (2023). İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları

Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni 1. (Türkiye- Kosova- Makedonya- Özbekistan) Bildiri Metinleri: Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni (1.: 5-7 Kasım 2015: Nevşehir). (2016)

Uğurtürk, Ş. (2021). Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması

Uygur, C. (1994). Kırgız- Kazak- Karakalpak Türkçesinde İsim

Uygur, C. (1999). Karakalpak Türkleri Edebiyatı: Gramer-Yazılı Edebiyat-Destanlar

Uygur, C. (2007). Karakalpak Destanları: Kırk Kız Destanı Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Uygur, C. (2012). Özbekçe (Özbek Türkçesi)

Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil. (1997). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Uyğur, C. (2018). Karakalpak Türkçesi Grameri: Fonetik, Morfoloji, Sentaks

Vambéry, H. (1872). Buhara yahut Maveraünnehir Tarihi (T. Çağatay, Çev.)

Vasiliyev, D. (2013). Orta Asya'dan Anadolu'ya Şehir ve İnsan-Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan Tacikistan Ve Türkiye'den Eski Fotoğraflar. Ankara: TDBB

Viktor Ufimtsev: Özbekistan Sanat Ustaları. (2007)

Wurm, S. (1952). The Karakalpak Language

Yalçınkaya, A. (2006). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi

Yaman, E. (2000). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi

Yaman, E. (2015). Çağdaş Özbek Şiiri: Seçmeler

Yaman, E., Kabul, N. (1998). Özbekistanlı Şair Nur Ali Kabul'ün Şiirlerinden Seçmeler. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları

Yelken, E. (1991). Kerbela'dan Buhara'ya

Yelok, V. (2019). Aynı Bağın Bülbülleri: Özbek Edebiyatından Seçme Hikayeler: (1909-1980)

Yelok, V. (2019). Modern Özbek Edebiyatında Hikâye: (1900-1930 Yılları Arası). İstanbul: Sonçağ Yayınları

Yengin, N. (2010). Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa: Atayurt'tan Anadolu'ya

Yıldırım, H. (2020). Özbek Türkçesi (Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)

Yıldırım, M. (1998). Özbekistan Notları

Yıldız, A. (2019). Tanrıdağdan Sökün Ettik Yazıya: Kırgız'eli-Özbek'ili Yazıları

Yıldız, K. (2014). Özbekistan Gezisi Anayurttan Atayurda Türk Yurdu

Yıldız, N. (1996). Özbek Yazar Nimet Eminov' Dan Üç Hikâye: Metin-Çeviri- Gramer İncelemesi. İstanbul: Marmara Üviversitesi Türkiyat Araştırma

Yılmaz, M., Ulusoy, H. (2011). Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Azarbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları

Yılmaz, M., Yakupoğlu, C., Musalı N., Yunusova H., Norbaev N., Kurbanova D. (2018). 1. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu

Yılmaz, S. (2005). Armín Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar

Yılmaz, S. (2006). XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Yılmaz, S. (2008). Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Yılmaz, S. (2021). Özbekistan. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi

Yoldaşev, İ., Gümüş, M. (1995). Özbek Atasözleri: Türkçe Açıklamalı

Yuldashev, M. (2014). Özbek Edebi Metinler Antolojisi

Yusuf, B., Tulum, M. (1994). Sözlük: Özbekistan-Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi [E-Kitap]. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Yusuf Has Hacip. Kutadgu Bilig

Yusupov, S., Gül, O. (2021). Buhara Hanlığı Döneminden Cumhuriyete Türkiye- Özbekistan İlişkileri ve Osman Kocaoğlu. Ankara: Altınordu Yayınları

Yücel, D. (2007). Özbek Destanları: Melike Ayyar Destanı

Zağlu, Z. (2009). Özbekistan

Zarcone, T. (2001). Yasak Kent Buhara, 1830-1888: Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı (A. Berktay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları

Zarif H., Mirzayev, T. (1998). Alpamış: Özbek Halk Kahramanlık Destanı

Zamanını Aşan Medeniyet: Özbekistan Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 2019. (2019)

Akademik Makaleler

(2014). 19. yüzyıl sonunda buhara: Bir fotoğrafik döküm. Arredamento Mimarlık.(276).110-113

Abakırov, S., Bayraktutan, Y. (2022). Beşeri Sermayenin İktisadi Etkileri: Orta Asya Ülkeleri Üzerine Bir Analiz.Manas Journal of Social Studies.11 (4), 1480-1491.

Abazov, R. (2022). Bağımsız Özbekistan'da Göç ve Demografik Değişimler. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 665-671). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Abdullaeva, G., Nagay, A., Khamıdullaeva, G., Elıseyeva, M. (2011). C825T polymorphism of the G-protein β3 subunit and its association with essential hypertension in Uzbek males. Türk Kardiyoloji Derneği Arşivi.39 (3), 198-204.

Abdullayeva, S. (2018). Kavsi-İ Tebrizi`nin Şiirlerinde Hz. Yusuf. Turkish Studies (Elektronik).13 (20), 1-14.

Abdurahimoğlu, Y. (2019). Özbekistan'da Sovyetler Dönemi Kur'an-ı Kerim Tercüme Faaliyetleri (Şark Yulduzı Dergisi Örneği). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.8(3), 1596-1612.

Abdurrahman, V. (2003). Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler. Belleten.67 (250), 771-780.

Abdurrahman, V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında. Tarih Araştırmaları Dergisi.22 (35), 1-8.

Abdussamatova, B. (2008). Özbekistan'da üniversite öğrencilerinin çocuk sahibi olma durumu ve çocuklarının sosyal-hijyenik gelişimi. TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni.7(5), 369-372.

Abuşoğlu, M. (2014). Özbekistan'da taht oyunları. 21. Yüzyıl. 8(69).69-74.

Abuyev, H. (2022). Yeniden yapılanma sürecinde Özbekistan'daki durum.Yeni Türkiye.28(126).168-177.

Acar, E. (2010). Said Ahmad'ın *"Ufq"* romanı esasında Özbek Türkçesinde -GAn ekiyle yapılan zarf-fiiller. Turkish Studies (Elektronik).5(3), 1970-2001.

Acar, E. (2018). Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Arasındaki Aktarım ve Çeviri Yazı Problemleri. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.18(61), 215-253.

Acar, S. (2010). Vladimir Meryem ana tasviri menkıbesi ve Timur Beg'in rüyası. Tarih İncelemeleri Dergisi.25(1), 3-14.

Acet, H., Ashurov, E., Khatır, A. (2020). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Arasındakiİlişki: Orta Asya Ülkeleri Örneği. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(43), 391-402.

Açık, F. (2005). Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti. Türk Yurdu.25(214), 49-54.

Açık, F. (2007). Üniversiteli Özbek Gençlerinin Yaşama Bakışları. Türk Dünyası Araştırmaları. (167), 207-218.

Açık, F. (2010). Hurşid Devran'ın *"Emir Timur'un oğlunun ölümü hakkında Rivayat"* adlı hikâyesinin üslup açısından incelenmesi. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.28(nan), 171-179.

Açık, F. (2013). Abdulla Oripov'un şiirlerinde Özbek kimliği ve Özbekistan. Gazi Türkiyat.0(13), 45-58.

Açık, F. (2017). 1917 Öncesi ve sonrasında Özbekistan. Türk Yurdu.106(362), 36-39.

Açık, F. (2022). Millî kimlik inşasında çağdaş Özbek nesrine bakış. Yeni Türkiye.28(125), 311-324.

Açık, F. (2023). Türkiye ve Özbekistan'da yazılan romanlarda 'Ankara savaşı'.Bilig.(104).1-26

Adalıoğlu, H. (2013). Bir siyasetnâme olarak Kutadgu Bilig. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(34), 237-253.

Afşarata, H. (2022). Türkiye Özbekistan ekonomik ilişkileri. Yeni Türkiye.28(125), 217-222.

Ağır, A. (2005). Özbek Romanında Temsil Edilen Rus/Sovyet Tipler. Bilig. (34), 171-193.

AĞIR, A.(2005). Özbek Romanında Temsil edilen Rus/Sovyet Tipler.Bilig.0(34).171-193

Ağır, O., Arpacı, I. (2019). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine. Turkish Studies (Elektronik).14(3), 1023-1044.

Akarslan, M.(1995). 15. Yüzyılda Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Özbek Hanlıkları. Avrasya Etüdleri.1(4), 86-91.

Akbarov, A., Muhamedova, S. (2014). Language Policy in Uzbekıstan. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 297-302.

Akbıyık, H. (2004). Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkarları. Bilig.0(30), 151-171.

Akcan, A. (2019). Türk Cumhuriyetlerinde İşsizlik Histerisi: Panel Veri Analizi. Turkish Studies. 14(3), 623-637.

Akcaoğlu, F. (2021). Nîşâbur Muhaddislerinin Hadis İlmine Katkıları. Kocatepe İslami İlimler Dergisi (Online).4(2), 362-387.

Akça, İ. (2022). Sûfî Şair Baba Rahîm Meşreb'in Şiirlerinde Coğrafi Yer Adları. Harran ilahiyat dergisi (Online).0(48), 187-205.

Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.11(34), 473-491.

Akdağ, E. (2022). Şâfiî Mezhebinin İkinci Kurucu İsmi Büveytî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Zühd Anlayışı. Sufiye.0(12),105-130.

Akgün, A. (2014). XVIII. Yüzyıl Anadolu ve Türkmen Sahası Klasik Şiirinde Sevgili "Kânî-Mahtumkulu Örneği. Turkish Studies (Elektronik).9(6), 39-64.

Akıllı, E., Zorlu, K. (2015). Ulus Devlet ve Bölgesel Dinamikler Zemininde Orta Asya'da Sınıraşan Sular. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.9(19), 25-47.

Akın, B. (2012). Alpamış Destanında Hz. Ali Tasavvuru. Milli Folklor Dergisi.12(96), 19-28.

Akın, C. (2011). Kırgız Türkçesinde alıntı kelimelerdeki ses değişmeleri. Turkish Studies (Elektronik).6(1), 621-635.

Akış, İ. (2014). Özbekistan'da Türkiye Türkçesi öğretimine genel bir bakış. Türk Dünyası Araştırmaları.107(211), 147-172.

Akkoyun, T. (2022). Özbekistan'ın özelden genele uzanan değerleri. Yeni Türkiye.28(125), 485-489.

Akkuş, Ç. (2020). Türk Dünyası Öğrencilerinin Unesco Somut Olmayan Kültür Mirası Değerlerine İlişkin Bilgi ve Deneyim Düzeylerinin Karşılaştırılması. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi.10(2), 608-624.

Akkuş, M., Zeki, İ. (2018). Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.20(3), 149-163.

Akkuş, M., Zeki, İ. (2021). Cüzcân Beyleri: Ferîgûnîler 250-401/864-1010. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(52), 171-189.

Aktan, B. (2011). Cümle yapısı bakımından Özbek Atasözleri. Turkish Studies (Elektronik).6(2), 163-176.

Aktan, B. (2011). Manzum Özbek atasözlerinde ahenk. Turkish Studies (Elektronik).6(3), 137-153.

Aktaş, A. (2021). Hizb-ut Tahrir Yapılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz: Özbekistan ve Türkiye Örneği. Harran ilahiyat dergisi (Online).0(45), 76-97.

Alan, Y., Biçer, N. (2019). Türk Soylulara Türkçe Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.29(1), 143-157.

Aldemir, Ü., Yürümez, R. (2022). 17- Hayru'l-Buldan (Oş) Risalesi (çeviri yazı, ses bilgisi, şekil bilgisi). Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(26), 300-321.

Alıç, S. (2022). Cankurbanlılardan (Canikurbanîler) Emir Argun Aka ve Emir Nevruz'un Siyasi Faaliyetleri. Turcology Research (Online).1(74), 348-3559.

Alıç, S. (2022). Kuruluşundan Timur Hâkimiyetine Kadar Mihribânîler (1236-1383). Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.5(1), 147-155.

Alican, M. (2018). Kösedağ Bozgunu'nun Arap Kaynaklarındaki Bazı Yansımaları Üzerine. Tarih Okulu Dergisi.11(33), 79-91.

Alimoğlu, S. (1997). Özbek Folklorunun Tür Hususiyetleri. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi. (12), 57-59.

Alkan, G. (2021). Merkezi Asya ve Kafkas Geçiş Ekonomileri Sosyal Ağ Analizi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.20(2), 414-427.

Alkış, A. (2020). XIII. Yüzyılda Konya'nın Bir İlim Merkezine Dönüşmesinde İranlı Âriflerin Rolü. e-Şarkıyat İlmi Araştırmalar Dergisi.12(3), 786-818.

Allaniyazova, M., Akış, İ. (2014). Özbekistan'da Türkiye Türkçesi öğretimine genel bir bakış. Türk Dünyası Araştırmaları.107(211), 147-172.

Allworth, E.(1969). Uzbek Literary Politics (Özbek Edebiyat Siyaseti). Türk Kültürü.7(75), 61-62.

Alpargu, M. (2013). 19. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda bir seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.13(2), 199-207.

Alpargu, M. (2013). 19. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda bir seyyah ve tabip: Johann Martin Honigberger. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.13(2), 199-207.

Alper, S. (2019). XVII.-XIX. Yüzyıl Doğu Türk Yazı Dili İmla Geleneğinde Mahallileşme. Turkish Studies- Language and Literature.14(4), 1707-1718.

Alper, S. (2022). Hokand Hanlığı'nın Meşruiyet Dayanakları Bağlamında Tüzükat ya da Vakıat-ı Emir Timur. Dil ve Edebiyat Araştırmaları.13(25), 327-345.

Alper, Y. (1990). Özbekistan ve Azerbaycan'da 10 Gün. Türk Dünyası Tarih Dergisi.4(48), 53-59.

Alpınar, Z. (2022). Yeni Özbekistan'nın kalkınma stratejileri ve Türkiye ile ilişkileri. Yeni Türkiye.28(125), 58-62.

Alptekin, A. (2014). Saltuknâme'nin geçiş dönemleri açısından değerlendirilmesi. Milli Folklor Dergisi.13(101), 51-59.

Alptekin, M. (2013). Abd-Colorado'da yaşayan Ahıskalı Türk Topluluğunda ekonomik, sosyal ve kültürel hayat. Sosyoloji Konferansları.0(47), 1-30.

Altıer, S. (2008). Timurlular Rönesansı Özbek Muhammed Şiban Han'ın Portreleri. Toplumsal Tarih. (172), 60-62.

Altıer, S. (2011). Özbek Hanlığı'nın (1499-1599) kültür basamaklarındaki ilk seçkinler: bir biyografi denemesi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(15), 255-275.

Altıer, S. (2013). Semerkand Sarayı'ndan tarihe bir bakış: Mes'ud bin usman kuhistânî'nin tarih-i Ebu'l Hayr Han'ındaki minyatürler. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(18), 7-24.

Altın, A. (2021). Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları. Sanat Tarihi Yıllığı.0(30), 29-80.

Alyılmaz, C. (2002). Özbekistan Devlet Armasındaki Hüma Kuşu Tasviri Költiğin Heykelindeki Ongunla Benzerliği. Türksoy.1(6), 29-31.

Alyılmaz, S. (2015). Türk Dünyası Vatandaşlığı Projesi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.4(1), 77-85.

Alymbaev, J. (2023). İktidarı Meşrulaştırmada Soy Mitolojisinin Yeri *"Hokand Hanlığı Dönemi Örneği"*. Manas Journal of Social Studies.12(1), 314-322.

Aman, B. (2023). Norman Fairclough'un Eleştirel Söylem Çözümleme Modeline Göre Mahtumkulu Divanı'nın İdeoloji ve Güç / İktidar Temelinde Değerlendirilmesi. Folklor akademi dergisi (Online).6(1), 74-94.

Amanov, K. (2015). The Matter Of Dıvıdıng Ages In Hıstory Of Turkıc Offıcıal Method. Turkish Studies (Elektronik).10(12), 57-68.

Amanova, L. (2014). Türkiye Türkçesindeki Deyim ve Atasözlerin Özbek Türkçesine Aktarma Problemi. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.18(3), 167-177.

Amonova, F. (2022). Rus-Çin Bankası Buhara Şubesi Tarihi. Yeni Türkiye.28(126), 205-208.

Andican, A. (2006). Çin Satrancında Orta Asya. Avrasya Dosyası.12(1), 7-36.

Andican, A. (2017). Tüzükat-I Timuri Gerçek Mi Ve Geçerli Bir Birincil Tarihî Kaynak Olarak Kullanılabilir Mi?. Türkiyat Mecmuası.27(2), 33-83.

Annaberdiyev, D. (2012). Anlatılarında Türkmenlere Atfedilen Atasözleri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.12(2), 513-530.

Arayancan, A. (2018). XV. Yüzyıla Ait Bir Mektup Örneğinin Diplomatik Dil, Uslüp ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.11(1), 171-183.

Argunşah, M. (2019). Harezm Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.8(2), 654-698.

Arslan, A. (2021). Ni'metullâhiyye Tarikatının Sâfî Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri. Sufiyye.10(10), 265-286.

Arslan, A. (2021). Sıbt İbnü'l-Acemî ve Nûru'n-nibrâs Adlı Siyer Şerhi. Harran ilahiyat dergisi (Online).0(45), 248-269.

Arslan, H. (2018). Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.18(1), 1-21.

Arslan, H. (2018). Buhara: Türkistan'da çok kültürlü bir kent. Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi. (48), 29-41.

Arslan, M. (2011). Dünya ve batı edebiyatı karşısında Kutadgu Bilig. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi.0(22), 573-581.

Arslan, M. (2020). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki eş değeri olmayan duygu fiilleri. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(21), 170-179.

Askeroğlu, S. (2016). Özbekistan'ın güvenlik sorunları ve dış politikası. Türk Yurdu.36(342), 55-56.

Askeroğlu, S. (2022). Özbekistan'ın Rusya Politikası: Ekonomik Ortaklık ve Sınırlı Müttefiklik. Yeni Türkiye.28(125), 151-154.

Aslan, E. (2017). Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-İ Şevket Örneği. Turkish Studies (Elektronik).12(30), 35-70.

Aslan, H. (2011). Determinants Of Productive İnvestment Through Migrants' Remittances İn Rural Central Asia. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.6(2), 97-121.

Aslan, M. (2020). Şair Arşî'nin Nesîmî'nin Gazellerine Nazîreleri. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi (Online).0(12), 200-219.

Aslan, Ü. (2018). Şâhî Divanı'nın İki Yeni Yazma Nüshası. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.11(11), 99-126.

Aslantaş, M. (2002). Bağımsızlığın 10 Yılında Özbekistan Cumhuriyeti. Dış Ticaret Dergisi.7(Özel Sayı), 102-119.

Ataman, H. (2012). Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği). Turkish Studies (Elektronik).7(4a), 671-688.

Atasoy, D. (2022). XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi. Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Online).7(Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1292-1319.

Atay, A. (2021). Hikâyelerindeki Mizah Unsurlarınızleğinde Anar ve Molla Nasreddingeleneği. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(51), 261-282.

Ateş, H., Ünsal, A., Kırılmaz, H. (2019). Sağlık Göstergelerinin Ekonomik Büyümede Rolü:Türki Cumhuriyetler Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.7(16), 35-56.

Ateşyürek, A. (2023). Ehl-i Hadis Tarihinde Zâhirîlik Ayrışması ve Mâverâünnehirli İlk Zâhirîler. EMakalat Mezhep Araştırmaları Dergisi.16(1), 66-89.

Atmaca, E. (2018). Memlûkler Dönemi Ulemâsından Ebü'l-Velîd İbnü'ş- Şıhne ve Timur ile Münasebeti. Turkish Studies (Elektronik).13(16), 21-34.

Auyeskhan, R. (2021). Moğolistan Kazaklarının Kazakistan'a Göç Etmesi Sonucu Uyum Sağlama Sürecinde Karşılaşılan Dilsel Sorunlar. Türkbilig.2021(41), 181-192.

Avcı Işık, N. (2022). Özbekistan Cumhuriyeti. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 643-647). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Avcı, N. (1997). Özbekistan'ın Dünü ve Bugününde Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar. Yeni Türkiye.3(16), 1304-1319.

Avşar, A. (2023). Buhara Halk Cumhuriyeti İlişkileri Bağlamında TBMM Hükümeti'nin Dış Politikasında Etnik Tutum ve Kamuoyu. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.11(2), 307-328.

Avşar, Z. (2022). Özbekistan'da medya tarihine bir bakış. Yeni Türkiye.28(125), 467-475.

Axmedov, B. (2022). Dünya Nazarından Buhara Karakolu. Yeni Türkiye.28(126), 345-350.

Ay, Z. (2012). Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmaîlîliğin Girişi ve Gelişimi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.19(62), 271-286.

Ay, Z. (2019). İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(Özel Sayı), 153-162.

Ayar, P. (2022). Memduh Şevket Esendal'ın Gözünden Türk Toplumunda Halk İnançlarının Yeri ve İşlevi. Erdem.0(82), 25-45.

Aydeniz, N. (2020). Verdiği Bir İcâzetnâme Üzerinden Akreboğlu Osman Nuri Taşkent. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.8(2), 503-512.

Aydın, A. (2022). Dünya kiraz piyasasında Özbekistan'ın rekabet gücü. Yeni Türkiye.28(125), 235-243.

Aydınlı, O. (2019). İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri. Diyanet İlmi Dergi.55(3).565-599

Aydınlı, O. (2023). Timurlular Döneminde Semerkant. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.10(1), 294-329.

Aydoğan, E., Teke, C. (2021). Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye- İran İlişkileri (1925-1930). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(72), 347-370.

Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde Mental Fiiller. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(22), 135-151.

Aydoğmuşoğlu, C. (2010). Şah Abbas (1587-1629) Zamanında İsfahan. Türk Dünyası Araştırmaları.94(186), 149-164.

Aydoğmuşoğlu, C. (2013). Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.53(2), 411-420.

Aylar, M. (2020). X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum. Selçuklu Araştırmaları Dergisi.0(13), 1-26.

Aynakulova, G. (2011). Alay Dağlarının Melikesi Kurbancan Datha (1811-1907). Gazi Türkiyat.0(8), 217-230.

Aynakulova, G. (2013). Eski Türk Şehri Özkent. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.53(1), 117-134.

Aynakulova, G. (2013). IX-XIV. Yüzyıllarda Fergana'da yerleşmiş Türk Boyları. Belleten.77(280), 833-846.

Aynakulova, G. (2014). Fergana'da Moğol İstilası Öncesi Zanaat Ve Ticaret (IX-XII. Yüzyıllar). Gazi Türkiyat.1(14), 157-168.

Aytbaev, A. (2002). Özbekistan'da Türk Halkları Tarihi Tetkiki Üzerine. Yeni Türkiye.8(43), 108-110.

Aytmatov, A. (1905). Özbekistan'da Edebiyat Öğrenimi. Yeni Düşün (Bizim Belde Toplum Sanat). (35), 36-37.

Babalık, A. (2019). Ilıcapınar Yaylası (Taşkent) Merasının Vejetasyon Karakteristiklerinin Belirlenmesi. Turkish Journal of Forestry.20(4), 360-365.

Babayar, G. (2019). Semerkant'ta Bulunan *"Kağan"* Ve *"Hatun"* Unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.1(2), 177-202.

Babayar, G. (2020). *"Tegin"* Unvanlı Batı Türkistan Yöneticileri Hangi Soydan İdiler?. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.2(4), 303-320.

Bahsı, B. (2022). Yeni Uygur Türkçesinin Söz Varlığında Köken Bilgisi Üzerine Bir Araştırma. Tarih Okulu Dergisi.15(61), 4102-4126.

Bal, R. (2022). Mahmut Şevket Paşa'nın Askerî Reform Çalışmaları ve Türk Spor Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Süvari Bi-

nicilik ve Tatbikat Okulu. Mevzu -Sosyal Bilimler Dergisi (Online).0(7), 55-87.

Balcı, S. (1995). Özbek Latin Alfabesi'nin Problemleri. Türk Kültürü.33(389), 40-43.

Balcı, S. (1996). Özbek Latin Alfabesi'nin Yeni Problemleri. Türk Kültürü.34(404), 13-18.

Balcı, S. (1997). Özbek Türklerinin Milli Baş Giyimi: Doppi. Türk Kültürü.35(415), 37-46.

Balcı, S. (1999). Özbekistan Milli Ansiklopedisi. Türk Kültürü.37(434), 336-344.

Baldane, O. (2017). Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir?. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.17(2), 265-278.

Baldıran, A. (2005). Taşkent-Avşar Ostotekleri. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.22(2), 67-86.

Balım, Ç. (2013). Özbekistan. Yeni Türkiye.9(54), 1752-1758.

Ballı, E., Güney, Ç., Traş, M. (2016). Geçiş Sürecinde Başlangıç Koşullarının Etkileri: BDT Ülkeleri Örneği. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi.53(621), 47-59.

Barut, A., Bardakçi, H. (2021). Türki Cumhuriyetlerde Fikri-Sinai Mülkiyet Hakları ile İthalat Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Bir Panel Veri Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (elektronik).20(77), 393-402.

Bashimov, G. (2022). Sert Çekirdekli Meyve İhracatında Rekabet Gücünün Analizi: Özbekistan Örneği. Meyve Bilimi/Fruit Science.9(2), 53-60.

Bashimov, G., Aydın, A. (2022). Kiraz İhracatında Özbekistan'ın Rekabet Gücünün Belirlenmesi. Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi (tead).8(2), 96-104.

Başaran, D. (2022). Özbekistan- Kazakistan Yakınlaşması ve Bölgesel Etkileri. Yeni Türkiye.28(123), 301-304.

Başaran, D. (2022). Yeni Özbekistan'da güçlü reformlar dönemi. Yeni Türkiye.28(125), 53-57.

Başkan, S. (2014). Timurlu Mimarlığında Çini Süsleme Hakkında Bir Değerlendirme. Turkish Studies (Elektronik).9(10), 77-95.

Başkan, Y. (2014). Timur, Rodos Şövalyeleri ve Batı Anadolu Seferi. Turkish Studies (Elektronik).9(4), 139-148.

Bawer, A. (2022). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Afganistan Kökenli Özbek Öğrenicilerin Yazma Becerisindeki Hataların Tespiti. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(27), 13-22.

Bay, Y., Bay, D. (2019). Türk ve Komşu Topluluklarda Kültürel Çocuk Oyunları. Turkish Studies (Elektronik).14(7), 3631-3656.

Bayar, S. (2017). Buhara Hukuk Okulu. Diyanet. (324), 80-nan.

Baycaun, S. (2003). Orta Asya'da Bitmeyen Sınır Sorunları: Kırgızistan-Özbekistan Gerginliği. Stratejik Analiz.4(43), 66-70.

Baydemir, H. (2009). Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay ile İlgili Halk Anlatıları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(41), 109-130.

Baydemir, H. (2011). Özbekistan'da Geleneksel Tiyatronun Bir Şubesi: Maskarabazlık ve Kızıkçılık. Turkish Studies (Elektronik).6(1), 763-777.

Baydemir, H. (2017). Uluğbey'in Hazinesi Romanında Tarihi Gerçeklik. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(60), 167-180.

Bayındır, A. (2016). Firdevsü'l-İkbâl'de Kişi Betimlemeleri. Turkish Studies (Elektronik).11(4), 243-268.

Baykuş, O., Bektaş, S. (2023). Critic ve Maırca Yöntemleriyle Türk Dünyası Ülkeleri, Türkiye ve Rusya'nın 2010-2020 Dönemi İçin Makroekonomik Performanslarının Analizi. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi. (39), 107-122.

Bayrak, M., Esen, Ö. (2015). Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Sürecindeki Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Uygulama. Bilig.0(73), 231-248.

Bayrakdar, S., Soyyiğit, S. (2021). Türki Cumhuriyetlerde Telafi ve Etkinlik Hipotezi Geçerliliğinin Sınanması. Manas Journal of Social Studies.10(3), 1745-1757.

Bayraktar, R. (2013). Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.0(39), 307-336.

Bayraktar, R. (2016). Ulus-ötesi Yurttaşlık Kimliğine Sahip Ahıskalı Türkler. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi.8(14), 279-290.

Bayram, S. (1999). Tarsus Vakıfları ve Tarsus'ta Bir Özbek Vakfı. Vakıf ve Kültü.1(4), 39-44.

Bayram, S. (2017). Aşçılık Risalesi (Risale-İ Aş-Fezlik). Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.6(4), 2027-2066.

Baysal, A. (2011). Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar.İstem.0(18), 113-160.

Baysal, A., Sayın, A., İrteş, M. (2023). 15. Yüzyıl Osmanlı Kalemişi Tezyinatında Kullanılan Rûmî Motifler Üzerine Bir Değerlendirme. Art-Sanat Dergisi.0(19), 311-336.

Bazın, L., Zeren, M. (2015). Özel Kişi Adı *"Korkut"*: Etimolojik Tartışma. Turkish Studies (Elektronik).10(8), 2363-2372.

Bedir, M. (2015). Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme. Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.24(1), 173-179.

Belayef, V. (1931). Özbek Musikisi. Atsız Mecmua. (2), 30-33.

Belayef, V. (1931). Türkmen ve Özbek Musikileri. Atsız Mecmua. (5), 103-109.

Belek, K. (2019). Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.1(2), 165-176.

Berdak, Y. (2010). Ali Şir Nevayi ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine. Türkoloji Dergisi.17(2), 67-80.

Bıçakcı, A. (2008). Andijon'da Nima Bo'ldi? Özbekistan'da Terör, Güvenlik ve Demokrasi. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.3(6), 1-22.

Bilgiç, H. (2022). Türkistan'ın Bam Teli Özbekistan. Yeni Türkiye.28(125), 80-108.

Bilgili, A. (2009). Devletlik Pir; Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî Vakfı. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(49), 47-94.

Bilkan, A. (2010). Tefeül ile ad verme geleneği ve Emir Timur'un adı. Milli Folklor Dergisi.11(85), 133-137.

Bilvere, T. (2015). Özbek Edebiyatında Enver Abidcan'ın Nevruz Kıssası: *"Kezargon Boychechak (Gezen Bayçiçek/Kardelen)"*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. (40), 37-68.

Bingöl, G., Orçan, M. (2022). Kırgızistan'da Dordoy Pazarı: Sosyalizmden Liberalizme Bir Pazarın Doğuşu ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. Manas Journal of Social Studies.11(4), 1672-1685.

Birdişli, F. (2017). Orta Asya Bölgesel Güvenlik Kompleksi Bağlamında Kırgızistan-Özbekistan İhtilafı. Yönetim Bilimleri Dergisi.15(30), 123-143.

Birsel, H. (2011). Orta Asya Güç Mücadelesi İçinde Bağımsızlığından Günümüze Özbekistan.21. Yüzyıl. (35), 26-32.

Birsel, H., Kodaman, T. (2006). Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.16(2), 413-442.

(1997). Bir Türk Hikayesinin Özbek Varyantı: Ahiret Ehli.Türklük Bilimi Araştırmaları. (4).177-190

Bloch, P. C. (2022). Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 693-701). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Boboyorov, M. (2014). Historical developments of museums in Uzbekistan. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 407-414.

Boltabayev, S. (2021). Emir Ömer Han'ın Sultan Iı. Mahmud'a Gönderdiği Muhabbetname Mecmuası Hakkında. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(98), 107-130.

Borozdin, S. (2012). Buhara'nın uyanışı: XIX Asrın Sonları Xx. Asrın Başlarında Buhara Hanlığı. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi.0(14), 47-64.

Bosnalı, S., Dikmen, F., Topaloğlu, Y., Atalay, İ. (2020). Özbek Göçmenlerin Dilsel Uyum Stratejileri. Humanitas- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.8(15), 109-132.

Bozorova, S. (2018). Özbek ve Türk Atasözlerinin Mukayeseli Tahlili. Yeni Türkiye.24(99), 356-358.

Budak, L. (2004). Sovyetler Birliği Döneminden Sonra Özbekistan'da Medya. Akademik Araştırmalar Dergisi.5(19), 33-42.

Budak, M. (1996). Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması. Avrasya Etüdleri.2(4), 79-85.

Budulgan, S. (2020). Özbekistan'ın jeopolitik önemi. Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.4(2), 167-183.

Buran, A. (2018). Türk Dünyasında Ortak Dil Yaratma Süreçleri [Ortak alfabe ve dil-Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş]. Yeni Türkiye.24(101), 325-335.

Cafersoy, N. (2022). Bağımsızlık Sonrası Rusya-Özbekistan İlişkileri. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 648-659). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Camcı, H. (2012). Özbekistan`ın İki Taç Şehri: Semerkant ve Buhara. Diyanet. (264), 18-22.

Can, M. (2021). Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum. Marife Dini Araştırmalar Dergisi.21(1), 409-438.

Can, R. (2022). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısında Ruslar. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.12(3), 2603-2626.

Can, R., Erenoğlu, R., Şekerci, Y. (2021). Afganistan'dan Hatay-Ovakent'e Göçen Özbek Kadınların Premenstural-Menstural ve Menopoz Döneminde Kullandıkları Geleneksel Uygulamalar. Milli Folklor Dergisi.17(131), 24-33.

Cankaloglu, Y. (2023). Özbekistan'da Din Eğitimi ve Kadîm Bir Eğitim Merkezi: Kökeldaş Medresesi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.13(1), 411-428.

Cankara, M. (2021). Alparslan ve Saganiyan. Selçuklu Araştırmaları Dergisi.0(15), 321-328.

Cankurtaran, B., Cankara, Y. (2014). The Russıan And Chınese Petropolıtıcs In The Central Asıa. IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal.5(14), 118-132.

Celal, V. (2012). Orta Asya'da IX-X. Yüzyıllarda Medeniyetin Yükselişine Genel Bir Bakış. IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal.3(5), 284-289.

Celal, V. (2018). Özbekistan'da İslam Felsefesi Çalışmaları. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(16), 67-82.

Cengiz, A. (2019). Beslenme Antropolojisi Bağlamında Hatay Ovakent Özbek Türklerinde Pilav ve Kimliğin İnşaası. Folklor/Edebiyat.25(100), 953-969.

Cengiz, E. (2020). Timur'un Suriye Seferi. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(26), 635-659

Cengiz, E. (2021). Timur'un Suriye Seferi'nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(70), 359-374.

Cengiz, G. (2015). Sansür Kavramı Bağlamında İnternet Sansürü: Özbekistan Örneği Üzerinde Bir Değerlendirme. Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (UHİVE).3(6), 166-183.

Cengiz, O., Manga, M. (2022). Türki Cumhuriyetlerde Küreselleşmenin Sağlık Harcamaları Üzerindeki Rolü. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.21(2), 583-598.

Ceylan, K. (2020). Kâsım-lenvâr'ın Edebî Mirâsıve Klasik Türk Edebiyatına Etkisi: Sarı Abdullah Efendi Örneği. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.1(43), 305-348.

Ceylan, N. (2019). Çayırlı Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(24), 635-648.

Cigi, C., Öztürk, R. (2013). Türkistan'dan Türkiye'ye Kelime Göçü Örneği *"Cigi Cigi"*. Turkish Studies (Elektronik).8(9 b), 2145-2156.

Cihan, K., Sandalcılar, A. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Arasında Türkiye'nin Rekabet Gücü. Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi.7(1), 132-151.

Cosnahan, G. (1991). İstanbul'da Özbek Toplumu. Türkistan.4(14), 54-63.

Coşkun, V. (1996). Özbek Türkçesinde Ses Hadiseleri. Türk Dünyası Araştırmaları. (103), 125-130.

Coşkun, V. (2001). Özbek Türkçesi Grameri (Yazarın Aynı Adlı Eseri Üzerine). Türk Kültürü.39(456), 254-256.

Coşkun, V. (2021). Molla Yusuf'un Fütüvvet Risalesi. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi.2(27), 75-126.

Curayeva, M. (2011). Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.11(1), 25-32.

Çakmakcı, Ö. (2020). Dîvânü Lügâti't-Türk'te Sayı Sistemi ve Sayı Adları. Turkish Studies. 15(1), 79-86.

Çalka, M. (2018). Osmanlının Manevi Mimarlarından Emir Sultan'ın Halifesi Nimetullah Efendi ve Şiirleri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.22(Özel Sayı), 649-670.

Çam, E. (2022). Harezm Bölgesi Kadınlarının Sembolik ve Ritüelistik Giyim-Kuşam Unsurlarına Bir Örnek: Leçek. Karadeniz Araştırmaları.19(75), 823-846.

Çam, S. (2022). Kadim geçmişten modern geleceğe: Yeni Özbekistan. Yeni Türkiye.28(125), 9-16.

Çapa, M. (2019). Sovyetler Birliği'nin Dağılması: Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Sürecinde Türkiye Kazakistan Münasebetleri. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.9(17), 1-23.

Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(24), 51-78.

Çelik, A., Güler, Ö. (2010). Altın Ordu İmparatorluğu. Türk Dünyası Araştırmaları.95(188), 139-162.

Çelik, H. (2016). Türkistan'da son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.2(1), 139-141.

Çelik, K. (2020). Envârü'l Hikem ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten.1(69), 115-134.

Çelik, M. (2012). Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri. Turkish Studies (Elektronik).7(3a), 781-800.

Çelik, M. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762). History Studies.4(4), 65-89.

Çelik, M. (2012). Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri. History Studies.4(2), 95-119.

Çelik, M. (2020). Buhara Hanlığı ve Afganistan. Gazi Akademik Bakış.13(26), 327-354.

Çelik, M. (2020). Buhara Hanlığı ve Afganitan.Gazi Akademik Bakış.13(26).27-354

Çelik, M., Keser, E. (2018). Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati. Mavi Atlas.6(2), 28-45.

Çerezci, J. (2022). Özbekistan'da Göktürk Dönemi Sanatı. Yeni Türkiye.28(125), 495-510.

Çerezci, Ö. (2020). Timurlu Dönemi Mimarisinde Sembolizm. History Studies.12(2), 703-725.

Çerezci, Ö. (2022). Göktürk Dönemi Sanatı İçin Özbekistan'ın Önemi (Taşkent ve Semerkant Buluntuları). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(7).1-14

Çeribaş, M. (2012). Manas Destanı'nın Sagımbay Orozbakov Varyantında Aidiyet Duygusu ve Türk Kimliği. Türk Dünyası Araştırmaları.99(196), 201-228.

Çeşmeli, İ. (2010). Arkeolojik Kazı Çalışması Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehri (Özbekistan). Toplumsal Tarih. (196), 60-65.

Çeşmeli, İ. (2010). Orta Asya'da Budizm'in Yükselişiyle Manastırlar, Tapınaklar ve Stupa'lar. Arkeoloji ve Sanat.0(134), 111-128.

Çeşmeli, İ. (2012). Moğollar Öncesi Orta Asya'da Süryani Hıristiyanlığı. Arkeoloji ve Sanat.0(140), 195-206.

Çetin, H. (2018). Özbek Destanı Erali ve Şirali'de Geçen Deyimler. Erdem.0(74), 35-62.

Çetin, H. (2018). Özbek Destanı Erali ve Şirali'de geçen deyimler. Erdem. (74).35-61

Çetin, İ. (2021). Hatâyî Dîvânı'nın Dil Özellikleri. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(22), 119-146.

Çetin, İ. (2022). Özbekistan Sahasıyla İlgili Bir Kitap: Özbek Edebiyatı Yazıları. Türk Dili.122(843), 95-97.

Çetin, M. (2014). Dilde Birlik Düşüncesine Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde Söz Dizim Terimleri Temelli Yaklaşım. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 23-36.

Çetin, M. (2014). Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesi Arasında Biçimsel Eş Değerler ve Türkiye Türkçesinin Akraba Topluluklara Öğretimi. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(1), 161-175.

Çetin, M. (2014). Türkiye Türkçesi'nde ve Özbek Türkçesi'nde Nasihat Biçimindeki Buyurgan Atasözleri Üzerine. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 37-57.

Çetin, N. (2016). Bir Destan Kahramanı Olarak Alpamış'ın Sosyal Statüsü. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(2023-01-25), 328-339.

Çevik, G. (2018). Şecere-İ Harezmşâhî'de Hediye ve Hediyeleşme. Turkish Studies (Elektronik).13(28), 217-240.

Çevik, M. (2022). Muallimler Mecmuası'ndaki Halk Bilimi Yazıları. Türklük Bilimi Araştırmaları.0(51), 43-60.

Çılbant, C., Hepaktan, C. (2016). Geçmişten Günümüze Türkiye ile Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.14(2), 97-110.

Çınar, G. (2015). Özbek Hanlıkları Bağlamında Osmanlı'nın Astrahan Seferi ve Kuzey Hac Güzergâhı. Yeni Türkiye.21(73), 71-85.

Çınar, G. (2020). Esterâbâd'da Safevî Hâkimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh-Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.8(23), 108-132.

Çınar, G., Atay, Ş. (2022). Buhara Özbek Hanlığı'nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 577-588.

Çınarcı, M. (2016). Mustafa Şemî'nin Şerh-İ Divan-I Şâhî Adlı Eserinde Yer Verdiği Alıntılar. Turkish Studies (Elektronik).11(10), 191-202.

Çiftçigüzeli, M. (2022). Özbekistan: İstanbul'dan Bir Şiirlik, Bir Şarkılık Yol. Yeni Türkiye.28(125), 490-494.

Çimen, F. (2018). Özbekçe Hâl Eklerinin Fiillere Bağlanma Durumları. Turkish Studies (Elektronik).13(15), 467-493.

Çimen, F. (2022). Çağatayca Püye Urmak Fiili Üzerine Etimolojik Bir Deneme. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. (29), 51-58.

Çimen, Z., Kutlu, D. (2023). Türkiye Dış Ticaretinde Ülke Bazlı Yoğunlaşma (Çeşitlendirme) Analizi: Şanghay İş birliği Örgütü. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.18(1), 210-228.

Çog, M. (2015). Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar. Karadeniz İncelemeleri Dergisi.10(19), 57-74.

Çolak, F. (2023). Türkistan'da Yahudi Varlığı ve Onların Seyahatnamelere Yansımaları. Karadeniz Araştırmaları.20(77), 43-66.

Çomak, İ. (2016). Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi ve Burada Okuyan Türk Öğrenciler Hakkında Bir Rapor. Bilig.2016(76), 87-115.

Dağı, F. (2017). Edigey Destanı'nda Tespit Edilen Bazı Atasözleri. Turkish Studies (Elektronik).12(22), 301-318.

Daş, M. (2005). Bizans Kaynaklarında Timur İmajı. Tarih İncelemeleri Dergisi.20(2), 43-58.

Davronova, S. (2017). Modern Özbek Romanlarında Kâmil İnsan Terbiyesi Meselesinin Ele Alınışı. Turkish Studies (Elektronik).12(15), 251-260.

Dawlatyar, A. (2022). Özbekistan'ın Afganistan Politikası. Yeni Türkiye.28(125), 162-167.

Deliömeroğlu, Y. (2001). Özbekistan'da Hayvan Yetiştiriciliği. Türk Tarım Orman. (140), 58-61.

Demir, A. (1994). Özbekistan Anıları: Buhara. Yapı: Mimarlık Tasarım Kültür Sanat. (151), 47-54.

Demir, C. (2011). Özbek Atasözlerinde Toprak Olgusu. IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi.1(1), 89-92.

Demir, C. (2016). Baburnâme'de Hoca Ubeydullah Ahrar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.5(2), 651-660.

Demiray, E. (2012). Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağıtılmış Bir Halk Ahıska Türkleri. Turkish Studies (Elektronik).7(3a), 877-885.

Demirbilek, M. (2022). Özbekistan'da Bulunan Yazma Eser Kütüphaneleri Üzerine Bazı Notlar. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.63(2), 1075-1089.

Demirci, L. (2012). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana. Savunma Bilimleri Dergisi.11(2).33-69

Demirtaş, R., Küçükdağ, Y. (2015). Osmanlı Döneminde Pirlevganda/Taşkent Kazası'nda Tasavvuf, Tekke ve Zaviyeleri. Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi.10(19), 35-48.

Demirtepe, M., Bozbey, İ. (2013). Özbekistan ve *"Arap Baharı"*: Anna Karenina İlkesi ya da Potansiyel Bir "Devrimcin İmkânı. Uluslararası Hukuk ve Politika.9(33), 89-121.

Derviş, L. (2021). Özbekistan İranilerinin Tarihine Kısa Bir Bakış. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(51).11-27

Derviş, L. (2022). A Source Related To The State Admınıstratıon Of Khokand Khanate: *"History Of The Fergana Khans"*. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 671-678.

Destek, M. (2017). Tarımsal Katma Değer Üzerinde Hollanda Hastalığı Etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan İçin Bulgular. Bilig. (83), 225-239.

Devletabadi, F. (2021). Edebiyatta ve Sinemada Al: *"Muhammed Behmenbeygi'nin Al Hikâyesi"* Ve Behram Behramiyan'ın *"Al"* Filmi Üzerine Bir İnceleme. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.9(26), 1-10.

Devletova, E. (2011). Ortak Düşünceler İsmailbey Gaspıralı ve Özbek Cedit Edebiyatı. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.15(1), 9-15.

Devrısheva, K. (2019). Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(45), 333-352.

Devrısheva, K. (2019). Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları.Belgi Dergisi.2(17), 1170-1187.

Dıykanbayeva, M. (2016). Zamane Şiirlerinin İlk Temsilcileri Kalıgul ve Arstanbek.Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.20(1), 77-90.

Dikmen, A. (1998). Özbek Dili ile İlgili. Çağdaş Türk Dili.11(127), 8-14.

Dikmen, F., Topaloğlu, Y., Bosnalı, S., Atalay, İ. (2019). Hatay/Ovakent Afganistan Göçerlerinin Kültürel Evrilmesi Üzerine. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(23), 47-72.

Dilaver, H. (1996). Özbekistan'da Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Şartları. Millî Eğitim. (129), 73-76.

Dilmuradova, N. (2012). Hurşit Dost Muhammed'in *"Bozor"* (Pazar) Romanında Toplumsal Sorunların Yorumlanması. Gazi Türkiyat.0(10), 233-244.

Dinç, A. (2021). Son Dönem Çağatayca Tarih Eseri Şecere-Yi Harezmşâhî'de Yer Alan Deyimler. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.10(1), 42-63.

Dinç, A., Turan, G., Halow, N. (2012). 18. Asır Türkmen Şairi Azadi'nin Türkmenlerin İktisadi ve Toplumsal Hayatına Dair Görüşleri. Bilig.0(60), 111-130.

Dinç, M. (2021). Ahıska Türklüğüne Destan Penceresinden Bakmak: Mircevat Ahıskalı'nın *"Gurbetten İniltiler Destan"*ı Üzerine Bir İnceleme. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.9(28), 123-156.

Dinçer, A. (2020). Kazan Oğuznâmesi: Orijinalliği, Yazılış Tarihi, Coğrafyası, Dili. Karadeniz Araştırmaları.17(65), 235-270.

Djuraev, H. (2014). The Art Of Calligraphy İn Bukhara: The Development Of Calligraphy Art İn Bukhara And İts Place İn Cultural Life. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(1), 195-207.

Djuraeva, N. (2014). Regaining The Religious Values İn The Period Of Independence: Traditions, Religion, And Social Significance Of Women. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 309-314.

Doğan, B. (2022). Kuşak Yol Projesi Perspektifinde Çin Özbekistan İlişkileri. Yeni Türkiye.28(125), 131-139.

Doğan, B. (2022). Osmanlı Kültür Ortamında Miraç ve Yolculuk Durakları. İstem. (40), 483-489.

Doğan, M. (2020). Kurmaca Metinlerde Tarihi Bir Şahsiyet Olarak Timur. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(18), 100-114.

Doğan, M., Çankaya, C., Toker, F. (2003). Uludağ Üniversitesinde Öğretim Gören Yabancı Uyruklu Türk Öğrencilerin Boş Zaman Etkinliklerine Katılımlarının Araştırılması. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.16(1), 219-233.

Doğan, O. (2005). Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742). Tarih Araştırmaları Dergisi.24(38), 145-162.

Doğan, O., Erdoğan, A. (2016). XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.15(3), 971-986.

Doğan, O., Erkoç, M. (2022). Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Türkistan Şehirleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.19(1), 306-323.

Doğan, S., Acar, E. (2015). Türkistan Milli Özgürlük Mücadelesinde Dedehan Hasan'ın Yeri ve Önemi. Türk Dünyası Araştırmaları.111(218), 179-196.

Dögüş, N. (2022). 19. Yüzyıl İstanbul'unda Bir Erken Evlilik Olayı veya Küçük Nesibe'nin Nikâh Serencamı. Hitit İlahiyat Dergisi.21(1), 309-354.

Duman, A. (2012). Ebû İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Sâmânî Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle İlişkileri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.11(2), 531-553.

Duman, A. (2013). Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.12(1), 80-107.

Duman, E. (2021). Türk Cumhuriyetleri'ndeki Bazı Ülkelerin Makroekonomik Endeks Puanlarının Hesaplanması. Turkish Studies.16(1), 263-278.

Duman, G. (2015). 19. Yüzyıl Kırgız Şiiri ve Dönemin Sosyal ve Siyasi Gelişmelerinin Şiirdeki Yansımaları. Bilig.0(75), 1-21.

Duman, M. (2012). Halkın Kahramanı Nasreddin Hoca Timur'a Karşı. Folklor/Edebiyat.18(69), 59-70.

Dumlupınar, İ. (2022). 19. ve 20. Yüzyılda Özbekistan'da Reform Hareketleri ve Rus Tesirinin Tarihsel Süreci. Yeni Türkiye.28(125), 325-340.

Dumlupınar, İ. (2023). Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(9), 199-220.

Durdu, A. (2022). Gazneli Mahmud'un Hükümdarlığa Giden Yolda Tek Yenilgisi: Rahne Savaşı (385/995). Selçuklu Araştırmaları Dergisi. (17), 19-32.

Durgunay, B. (2019). Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkılar. Gazi Türkiyat.0(25), 211-235.

Durhan, C. (2021). Orta Asya'nın Ruhani Kenti Buhara. Diyanet Aile Dergisi. (25), 52-55.

Durkal, M., Alkan, H. (2011). Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Partiler: Kazakistan ve Özbekistan Siyasal Parti Sistemleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.6(12), 68-87.

Durmuşoğlu, K. (2023). Moğol Sivil Valileri Döneminde Horasan (1233-1256). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 475-492.

Dursun, E. (2019). Ahıska Türklerinin Düğün Terminolojisi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.17(1), 27-40.

Egamberdiyev, M., Omarbekov, T. (2018). Folklor Kaynaklarında Er Esim Han Dönemi Kazak Hanlığı (1598-1645). Milli Folklor Dergisi.15(119), 60-72.

Egrı, S. (2012). Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu İzlenimleri. Turkish Studies (Elektronik).7(2), 411-422.

Eğilmez, S. (2011). Bâbürnâme'de Yer Alan Törenler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.17(46), 237-253.

Eker, Ü. (2017). Çağatay Türkçesi Eserlerinden Garip Senem Şah. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.0(4), 2080-2113.

Eker, Ü. (2019). Son Dönem Çağatay Türkçesinde *"-AdUrGAn"* Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.8(3), 1666-1687.

Eker, Ü. (2019). Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Misbâhu'lenvâr Adlı Eserde Yükleme ve İlgi Hâli Çekimi. Akademik Hassasiyetler.6(11), 405-429.

Ekici, G. (2004). Orta Asya Seçim Maratonunda Önemli Bir Durak: Özbekistan Seçimleri. Stratejik Analiz.5(55), 77-81.

Ekici, G. (2004). Özbekistan-ABD İlişkilerinde Soros Faktörü. Stratejik Analiz.5(54), 77-82.

Ekinci, A., Polat, M. (2022). XVIII. Yüzyılda Şark Valilerinin İktidar Oyunları ve Bir Feodalin Güç Devşirmesi: Millilü Timur Paşa. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi.0(14),95-118.

Ekiz, Ç. (2011). Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar. Çalışma ve Toplum.0(28), 201-231.

Ekizler, S. (2013). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuğla, Tuğla-Çini Birlikteliği ve Geometri. Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi.8(15), 215-237.

Ekşi, N. (2016). Aihm'in Babajanov V. Türkiye Davasında Verdiği 10 Mayıs 2016 Tarihli Kararın Değerlendirilmesi. Legal Hukuk Dergisi.14(163), 3547-3564.

Eliseyeva, M., Kubanova, D. (2010). Genetic Background Of Left Ventricular Hypertrophy in Uzbek Hypertensive Men. Türk Kardiyoloji Derneği Arşivi.38(7), 466-472.

Emin, E., Taşkın, B. (2022). Muhaddis Bir Kelâmcı: Şemseddîn el-Kirmânî ve el-Mevâkıf Şerhi (Bilgi ve Nazar Bahsi Özelinde Bir Değerlendirme). İslam Tetkikleri Dergisi.12(1), 93-106.

Enterieva, M., Sezgin, F. (2016). Türki Cumhuriyetlerden Türkiye'ye Gelen Yükseköğretim Öğrencilerinin Akademik ve Sosyal Beklentilerinin Karşılanma Düzeyi. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi.6(1), 102-115.

Eraslan, A. (2015). Antakya'da Yaşayan Özbeklerde Nevruz Bayramı ve Nevruz Tatlısı: Sümelek. Folklor/Edebiyat.21(84), 109-129.

Eraslan, A. (2018). Bir Adak Ritüeli Olarak Bibi Müşkül. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.6(15), 122-138.

Eraslan, E. (2021). Kutadgu Bilig: Clauson'un Nüshaların Kökenine Dair Gözlemleri. Dil Araştırmaları.15(29), 233-237.

Eraslan, K. (2010). Hâce Ahmed Yesevî ve Emir Timur Hakkında Bir Belge. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(12), 353-448.

Ercilasun, A. (1982). Bir Özbek Yazarı Abdullah Kahhar. Türk Edebiyatı. (100), 10-11.

Erdal, İ. (2022). Afganistan'ın Modernleşme Süreci ve Dış Politikasında Türkiye'nin Etkisi (1920-1973). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 925-938.

Erdem, A. (2022). Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme. Turkish Studies- Language and Literature.17(1), 37-53.

Erdem, C., Ünal, S., Özkan, H., Çorbacı, O. (2023). Bağımsız Türk Devletleri Millî Marşlarının Değerler Eğitimi Yönünden İncelenmesi. Dil ve Edebiyat Araştırmaları. (27), 205-237.

Erdoğan, E. (2014). Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail ile Babür İttifakı. History Studies.6(4), 31-39.

Erdoğan, İ., Üstüner, A., Deniz, S. (2020). Karahanlı Dönemi Eserlerinde *"Esmâ-i Hüsnâ"*nın Türkçe Karşılıkları. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(50), 23-46.

Erdoğan, Z. (2021). Uzbekistan's Transformation with the New Uzbek Strategy: Shifting Policies towards Mediation of Labor Migration through Migration Infrastructure. Manas Journal of Social Studies.10(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin 25. Yılı ve 2021 Yunus Emre ve Türkçe Yılı Özel Sayısı), 157-171.

Eren, H. (2022). 'Nev-Heves' Bir Şairin İlk Şiirleri: Dânişî-zâde Şevket Gavsî'nin 'Bahâr-ı Hevesim' Adlı Şiir Mecmuası. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi.6(4), 1779-1807.

Ergün, M. (1990). Özbek Türklerinin İntizar Destanı. Millî Folklor.1(7), 45-47.

Erkinov, A. (2022). Özbekistan'da Ali Şir Nevaî'nin önemi ve Nevaî El Yazmalarının Dünya Kataloğunu Oluşturma Meselesi. Yeni Türkiye.28(125), 393-398.

Eroğlu, A. (2001). Özbekistan Dış Ticaretinin Liberalleşmesindeki Son Gelişmeler. Akademik Araştırmalar Dergisi.2(07-08.), 17-31.

Erol, M. (2004). Özbekistan-ABD Stratejik Ortaklığına Nazar mı Değdi?. Stratejik Analiz.5(53), 17-18.

Erol, M. (2005). Buhara Zirvesi: Türkmenistan-Özbekistan İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı mı?. Stratejik Analiz.5(57), 12-13.

Erol, M. (2013). Özbekistan Dış Politikasında *"Aktif Tarafsızlık"* Siyaseti, Rusya ve Olası Gelişmeler. Yeni Türkiye.9(54), 1759-1763.

Erol, M. (2022). Özbekistan'ın 2022-2026 Kalkınma Stratejisinin Ana Hedefleri. Yeni Türkiye.28(125), 49-52.

Erol, M., Şahin, M. (2013). Bağımsızlıklarının 20. yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin entegrasyon süreci (19912011). Karadeniz Araştırmaları.10(37), 111-136.

Erol, M. S. (2022). Özbekistan Cumhuriyeti. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 628-642). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ersanlı, B. (2000). Yeni Bağımsızlık ve Ulusun Adı: Özbek Milliyetçiliği. Akademik Araştırmalar Dergisi.2(6), 67-79.

Ersoy, H. (2006). Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri. Türkbilig.0(12), 143-162.

Erşahin, S. (2003). Türk-İslam Kültürünün Beşiği Özbekistan Cumhuriyeti. Diyanet. (151), 50-53.

Erul, R., Kaplan, E. (2023). Türk Dünyasında Vergi-Demokrasi İlişkisi: Montesquieu Paradoksu Çıkmazı. Fiscaoeconomia.7(1), 301-326.

Eryılmaz, H. (2021). Demirci Camilerindeki Ahşap Tavan Göbekleri. Mîzânül-Hak: İslami İlimler Dergisi.0(12), 189-215.

Eryılmaz, H., Selimgil, B. (2021). İslam Eserlerinde Kullanılan Altıgen Tabanlı Geometrik Desenlerin Çözümlenmesine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım. Mîzânül-Hak: İslami İlimler Dergisi.0(12), 217-254.

Esen, P. (2019). Meliku'ş-Şu'Arâ Bahâr'ın Milli Şair Firdevsî'ye Methiyesi. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.14(2), 669-678.

Etker, Ş., Günergun, A. (2015). Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası'nın Kimyager Berthelot'nun Yüzüncü Sene-İ Devriyesi İçün Nüsha-İ Fevkalade'si (1927). Osmanlı Bilimi Araştırmaları.15(1), 1-39.

Evcin, E. (2018). Özbekistan'da Türkiye'nin Turistik Tanıtım ve Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.18(1), 113-142.

Evcin, E. (2018). Özbekistan'da Türkiye'nin Turistik Tanıtım ve Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.18(1), 113-142.

Eynel, S., İnanch, F. (2023). Hayatı ve Eserleri Çerçevesinde A.N. Khangeldi'ye "*Türk*"çe Bir Bakış. Turcology Research (Online).76(1), 1-7.

Eyüboğlu, Y. (1971). Özbekistan. Türk Dünyası.5(20), 31-34.

Eyüboğlu, Y. (1971). Özbekistan.Türk Dünyası.6(21).54-54

Fedakar, S. (2009). Özbek Mizahında Nasrettin Hoca Tipi ve Fıkraları. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.9(1), 67-73.

Fedakar, S. (2010). He Lament Tradition Among The Uzbeks. Milli Folklor Dergisi.11(87), 122-135.

Fedakar, S. (2014). Özbekistan'daki Masal Araştırmalarının Tarihi Gelişimi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.13(1), 69-90.

Fidan, A., Gömeç, S. (2022). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 749-776.

Fidanboy, Ö. (2022). Burhânüddîn En-Nesefî ve İlmî Kişiliği. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. (30. Yıl Özel Sayısı), 144-155.

Forouzani, S., Ellik, Y. (2021). Sâmânoğulları Devleti'nin Yükselişi ve Düşüşü Hakkında Düşünceler. Selçuklu Araştırmaları Dergisi.0(14), 61-80.

Frye, R. (1967). Buhara Orta Çağ Başarısı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.17(22), 195-200.

Ganıevna, N. (2015). 20.Asır Özbek Dilbiliminde Morfolojiye Ait Görüşlerin Şekillenmesinde Prof. Eyyüp Gulamov'un Yeri. Turkish Studies (Elektronik).10(12), 1-14.

Ganiev, J., Erdoğan, M. (2016). Orta Asya Ülkelerinde Co2 Emisyonu, İktisadi ve Finansal Gelişme ve Fosil Yakıt Enerji Tüketimi İlişkisi. Turkish Studies (Elektronik).11(21), 471-486.

Ganieva, I. (2014). Çağdaş Özbek Halk Müziğinde Yeni Vizyon. Yeni Türkiye.10(57), 248-250.

Gedik, S. (2019). Gunnar Jarring Koleksiyonu'ndan Çağatayca Bir Hikâye: Îşân ve Şakirdi (Transkripsiyonlu Metin- Dil Bilgisi İncelemesi- Sözlük Dizin). Turkish Studies- Language And Literature.14(4), 1827-1852.

Gedik, Ş. (2023). Fusûlü'l-İmadî'nin Osmanlı Dönemi Fetâvâ Mecmualarına ve Hanefi Fıkıh Literatürüne Katkısı. Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi (Online).9(1), 17-51.

Genan, B., Bozdogan, E., Aslan, N., Genan, Ş. (2023). Erken Döneme Tarihlenen Katta Langar Mushafı'nın Mushaf İlim-

leri Bakımından İncelenmesi. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.25(47), 55-88.

Gençtürk, A. (2006). Amerika'nın Özbekistan ve Orta Asya Stratejileri ve Bölgede Yeni İttifaklar. Global Strateji.2(5), 136-148.

Gerçek, Ş. (2012). Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakıı. Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi.7(14), 189-197.

Gezer, H. (2022). Buhara Edebî Muhitinde Turdı Ferâgî ve Şiirleri. Gazi Türkiyat.0(30), 155-190.

Giray, E. (2019). Ubeydulla Asadulla Hocayev ve Seda-İ Türkistan Gazetesi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.19(63), 481-492.

Giray, E. (2021). Özbek Şair Zülfiye İsrailova'nın Şiir Sanatı ve Şiirlerinde Kadınlar. Türklük Bilimi Araştırmaları.0(50), 95-109.

Giray, E. (2021). Rahmet Feyzi'nin Hikâyeciliği Üzerine Bir Değerlendirme. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi.5(4), 2440-2462.

Girişgin, A., Aydın, L., Yörük, Y. (2022). Hypothetical Study Of Small Hive Beetle Aethina Tumida Infestation İn Honeybees, Risk Commodities And Probabilities For Its Introduction In Türkiye. Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi.28(6), 733-737.

Göbekli, B., Gedik, S., Özdemir, H. (2015). Çağatayca Taberî Tarihi. Turkish Studies (Elektronik).10(12), 387-410.

Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. Güvenlik Stratejileri Dergisi. (-), 109-145.

Gök, B., Deliktaş, E., Akseki, U. (2014). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Kent Nüfus Büyüklüklerinin Dağılımı: ZİPF Kanunu. Ege Akademik Bakış.14(2), 295-303.

Gökçe, M. (2018). Hazar Denizi'nde Ruslar ile Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18-19. Yüzyıllar). Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.6(13), 100-120.

Gökçegözoğlu, A. (2015). Zühre- Tahir Hikâyesinin Türkmen ve Kumuk Varyantlarının Epizotlarına Göre İncelenmesi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(54), 427-449.

Gökçelik, Ş. (2021). Bağımsızlıktan bugüne Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilere bakış (Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan örnekleri). Yeni Türkiye.27(121), 171-179.

Gökdağ, B. (2022). Özbekistan. Yeni Türkiye.28(125), 35-41.

Gökdağ, B. (2022). Özbekistan'ın Dil Politikası. Yeni Türkiye.28(125), 351-363.

Göksu, E. (2011). Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(29), 261-283.

Göllü, B. (2019). Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'Nin Şevket-İ Buhârî Dîvânı Şerhi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.28(1), 44-58.

Gömleksiz, M., Doğan, F., Sinan, A. (2020). Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı ile Çağdaş Türk Lehçeleri Öğretmen Adaylarının Öğretim Teknikleri Seçme Yeterliklerine İlişkin Algıları. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.9(2), 750-768.

Görel, G. (2022). Kuşak Yol Girişmi' Bağlamında Özbekistan Çin İlişkilerinin Değerlendirilmesi. Yeni Türkiye.28(125), 140-149.

Görkem, İ. (2000). 1927 Yılında Türk Yurdu"nda Neşredilen (Özbek) Halk Edebiyatı Nasıl Toplanmalı İsimli Yazı Münasebetiyle. Türk Yurdu.20(156), 27-34.

Guliyeva, N. (2022). 11 Eylül Saldırılarının Özbekistan Dış Politikası Üzerindeki Etkileri. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 660-664). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güher, A. (2022). Özbekistan Tarımında Suyun Yeri. Yeni Türkiye.28(125), 231-234.

Güher, A. (2022). Özbekistan ve Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü. Yeni Türkiye.28(125), 155-161.

Gülbeyaz, K. (2013). Özbek Milli Dansları ve Milli Giyimleri. Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi (UHBAB).2(5), 65-79.

Güleç, E. (2020). Dış Politikada Yumuşak Güç Unsuru Olarak Turizm: Özbekistan Örneği. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.20(2), 287-305.

Güleç, E., Aydemir, B., İlban, M. (2020). Dış Politikada Yumuşak Güç Unsuru Olarak Turizm: Özbekistan Örneği. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.20(2), 287-305.

Gülensoy, T. (1994). Kazakistan'da ve Türkistan'da (Özbekistan'da) Türk Yer Adları ve Anadolu'daki İzleri. Türk Kültürü Araştırmaları.32(01- 02.), 157-169.

Güler, N. (2001). Çin'le Özbekistan Arasında Kırgızistan: Sınır Sorunları. Stratejik Analiz.2(15), 55-60.

Güler, N. (2001). Özbekistan Dış Politikasında Dönüm Noktası: 11 Eylül. Stratejik Analiz.2(20), 59-65.

Güler, N., Gaipova, Y. (2023). Kadın Girişimciliğinin Toplumsal Cinsiyet Açısından İncelenmesi: Özbekistan Üzerine Bir Alan Çalışması. Fiscaoeconomia.7(2), 1611-1646.

Gülmez, M. (2009). V. Mennanov, G. Astanova, S. Kemâliddin, Ämir Temür'ning Türkiy Yårlı!ıgı, Taşkent 2005, 52 s. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(26), 431-439.

Gülşen, M., Yıldıran, M. (2017). Kamu Sağlık Politikalarının Oluşturulmasında Finansman Sorunları: Orta Asya ve Kafkasya Ülkelerinden Örnekler. Avrasya Etüdleri.2(52), 111-151.

Gültekin, M. (2010). Afgan Özbekçesinin Seripul Ağzında -gan Eki. Turkish Studies (Elektronik).5(1), 1437-1451.

Gültekin, M. (2013). Kırım-Tatar Atasözlerinin Sentaksı Üzerine Bir Araştırma. Turkish Studies (Elektronik).8(4), 887-907.

Gümüş, M. (1995). Türk ve Özbek Halk Masallarının Ortak Özellikleri. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi. (4), 63-67.

Gümüş, M. (2015). Türkistan'da *"Vatan"* Müdafaacıları: Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa. Tarih Okulu Dergisi.8(24), 649-682.

Gündoğdu, A. (2011). Kırgızistan: Dün, Bugün, Yarın. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(15), 399-417.

Gündüz, S., Yıldırım, R., Güzeltaş, S. (2020). Türk Dünyasında Yüksek Öğretimin Bugünü/Geleceği ve Türk Dünyasın'da Nitelikli İnsan Kaynağı Sorunu. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.8(24), 300-319.

Günel, T. (2019). Türk Cumhuriyetleri'nde CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi. Sosyoekonomi.27(40), 151-164.

Güneş, H. (2011). Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. (45), 23-43.

Güneş, İ. (2023). Yusuf Emîrî Divanı'ndaki Oğuzca Unsurlar. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.11(34), 492-512.

Güneşer, E. (2012). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Su Yönetimi Sorunları. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.13(1), 1-15.

Güngör, E. (2018). 1898 Fergana Olayları ve II. Abdulhamid Han. Manas Journal of Social Studies.7(2), 499-516.

Günözü, H., Çeşmeli, İ., Raimkulov, A. (2016). Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı Veyerkurganmerkeztapınağındakiarkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013). Art-Sanat Dergisi.0(6), 11-83.

Gür, R. (2021). Özbek Öykülerinde Gezintiler. Berfin Bahar.26(278), 72-73.

Gürbulak, C. (2017). Hurşid Devran'ın *"Asumanda Güneş Yok İdi"* Adlı Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.6(7), 69-76.

Gürbüz, Y. (2013). One Mıgratıon, Two Dıfferent Hıstorıographıes: The Mıgratıon Of The Uzbeks And Kazakhs In The 15th Century. Turkish Studies (Elektronik).8(5), 321-329.

Gürbüz, Y. (2019). Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.19(2), 277-301.

Güven, E. (2023). Edebiyatta Geçmişle Hesaplaşma: O Geri Döndü. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. (34), 930-940.

Güven, M., Bağçevan, İ. (2023). Özbek Bilmecelerinde Cümle Türleri. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. (34), 273-290.

Güvenç, S. (2007). Dramatic Representation of the Battle Of Ankara and Bayezid I's Captivation by Tamerlane. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM.0(21), 123-133.

Güzel, Ü. (2022). Ekonomik ve Ticari Yönleri ile Özbekistan Cumhuriyeti. Yeni Türkiye.28(125), 223-229.

Ğåfurova, G. (1996). Özbekistan Cumhuriyeti"nin Bağımsızlığının Özbekçenin Gelişimine Etkileri.Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi. (7), 7-9.

Hacısalihoğlu, F. (2022). Sovyet Sonrası Alanda Tarih Yazımının Sınırları: Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.12(2), 753-776.

Hakan, Ö. (2023). Timur Şehirleri Nasıl Ele Geçiriyordu?. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 867-882.

Hakimov, O. (2022). Özbekistan-Türkiye: Tarih ve Reformların Ortaklığı. Yeni Türkiye.28(126), 45-50.

Halil, S. (1985). Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı. Türk Kültürü.24(266), 28-37.

Halmet, M. (2021). Türkistan Muhtariyeti Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılışında Yaşananlar ile Bunun *"Özbek Cedit"* Şiirine Yansıması. Türklük Bilimi Araştırmaları.0(49), 53-75.

Halmet, M. (2022). 1916 Yılında Yaşanan Türkistan Bağımsızlık İsyanı'nın Ceditçi Şair Abdullah Avlânî'nin Şiirlerine Yansıması. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.10(31), 26-40.

Hamidulla, D. (2022). XI.-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti't-Türk'teki İfadesi*. Bilig.0(102), 97-118.

Hamrokulova, Ş., Mazman, N. (2019). Kazakistanlı Âlimlerin İslam Araştırmalarının Gelişmesine Katkıları. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi.4(2), 516-526.

Hamzaoğlu, H. (2022). Orta Asya'da İstikrar Sağlayıcı Bir Unsur Olarak Kazakistan-Özbekistan İş Birliğinin Önemi. Yeni Türkiye.28(123), 299-300.

Hasan, N. (2010). Özbekistan'da Hacı Bektaş Velî ile İlgili Yayınlar. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(55), 351-256.

Hasanoğlu, İ. (2016). Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.16(1), 1-20.

Hatunoğlu, N. (2015). Buhara- Afganistan- Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu. Bilig.0(75), 127-156.

Hatunoğlu, N. (2015). Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(38), 1-33.

Hatunoğlu, N. (2015). Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler.Belleten.79(285), 805-806.

Hatunoğlu, N. (2022). Hainlik ve Kahramanlık Gölgesinde Yakın Dönem Türkistan Tarihinde Bir Fenomen: Molla İbarahim Beg (Lakay). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.24(2), 521-550.

Hatunoğlu, N. (2022). Moğolluktan Türklüğe Konguratlar. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(7), 111-132.

Hatunoğlu, N. (2022). Özbekistan'da Süreli Yayın Hayatının Gelişim Süreci (1870-1940). Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.12(24), 251-278.

Hatunoğlu, N., Ashirov, A. (2015). Özbekistan'da Mevsimsel Bayramlar Ve Özel Günler. Milli Folklor Dergisi.14(105), 120-130.

Hayit, B. (1981). Çağdaş Özbek-Türk Edebiyatının Zirvede İki Şairi: Kadirî ve Çolpan. Türk Dünyası Araştırmaları. (15), 5-16.

Hayitov, S. (2022). Özbekistan adıyla dünya denizlerinde yüzen gemiler (arşiv kaynakları temelinde). Yeni Türkiye.28(126), 215-218.

Hayitov, U. (2022). Özbekistan'daki Medeni Girişimlerde F. Hocayev'in Yeri. Yeni Türkiye.28(126), 164-167.

Hazar, M. (2004). Özbekistan'da Nevruz Törenleri ve Merasimlerin Özbek Hayatındaki Yeri. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi.2(3), 95-98.

Hekimoğlu, V. (2018). Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi. History Studies.10(2), 57-77.

Hepaktan, C. (2016). Geçmişten günümüze Türkiye ile Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi.14(2), 97-110.

Heşimova, T. (2018). Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Ortak Özellikleri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.18(2), 465-474.

Heşimova, T. (2021). Sanatsal İlişkiler Bağlamında Azerbaycan ve Özbek Edebiyatında Amir Timur İmgesi. AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi.9(25), 65-74.

Hocayev, H. (2022). 19. Yüzyıl Bir Rus Entelektüel Çiftin Gözünden Fergana Bölgesi Yemek Kültürü. Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Online).7(Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1841-1883.

Houreh, N., Akyol, A. (2020). İran'da Kağıt Üzerinde Resmin Tarihçesi. Sanat ve Tasarım Dergisi.0(25), 131-151.

Hunkan, Ö. (2007). Maveraünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041). Bilig.0(40), 35-77.

Hunkan, Ö. (2014). Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.4(7), 75-85.

Ibragımov, Z. (2014). Navruz Holiday Is Our Historical Legacy. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 415-421.

Ibrahımov, R. (2022). Özbekistan Enerji Sektörü: Yapılanma ve Değişim Stratejileri. Yeni Türkiye.28(125), 65-71.

Ildırı, N. (2017). Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.12(2), 129-147.

Ildırı, N. (2018). Özbek Türkçesinde Yer Alan *"Nafaqat"* Yapısının Türkiye Türkçesine Aktarımı. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.18(61), 337-347.

Ildırı, N. (2022). Özbek Türkçesinde *"Tejamlılık Tamoyılı (En Az Çaba Yasası)"* Ve *"Ellıpsıs (Eksiltim)"* Kavramları Üzerine. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi.12(4), 2484-2497.

Imamov, B. (2022). Özbekistan-Türkiye İlişkisinde Yeni Aşamanın Mühim Adımları. Yeni Türkiye.28(126), 178-186.

Inoyatov, S. (2022). Buhara, İslam Medeniyetinin Merkezlerinden Biridir: Tarih ve Bugün. Yeni Türkiye.28(126), 320-324.

Irzayev, B. (2014). Şura Döneminde Özbekistan'da Müzik Kültürü: Gelişme Süreci ve Sorunlar. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 59-70.

Ismaılov, A. (2014). Totemic Foundations of the Uzbek Anthroponomy. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 379-386.

Işık, Z. (2022). Özbek Türklerinde Evlilikle İlgili Yaşayan Halk İnanışlarının İşlevsel Açıdan İncelenmesi. Folklor akademi dergisi (Online).5(3), 638-646.

Işılay, S. (2022). Kırım Tatarca'da Moğolca Alıntı Kelimeler. Karadeniz Araştırmaları.19(75), 933-951.

İlhan, S. (2022). Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme'de Hazaralar. Dini Araştırmalar.25(63), 603-630.

İmamova, H. (2010). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Nezaketin Yansıması. Gazi Türkiyat.0(7), 289-299.

İmamova, H. (2010). Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Nezaket Anlamı Taşıyan Seslenmeler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.17(42), 1-10.

İmamova, H. (2016). Türkçe ve Özbekçede Nezaket Anlatan Paralinguistik (Dil Ötesi) Olayların Mukayeseli Çözümlemesi. Turkish Studies (Elektronik).11(10), 333-342.

İnançlı, S. (2012). Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticaretinin Genişletilmiş Çekim Modeliyle Değerlendirilmesi. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi.49(565), 13-22.

İnanır, A. (2020). Hanefî Mezhebini Diğer Mezheplere Tercih Bağlamında İmam Buhârî'ye Yönelik Tenkitler ve Cevaplar Ekmeleddin El-Bâbertî ve İbn Ebi'l-İz El-Hanefî Örneği. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.15(1), 91-101.

İnce, Ö. (2019). Atebetü'l-Hakayık'da Yer Alan Bilgi ve Konuşma Âdâbı Üzerine Bir Değerlendirme. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi.0(32), 240-268.

İnce, Ö. (2019). Eski Türk Edebiyatı Bağlamında İki Müellif Bir İdeal İnsan: Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't-Türk. Ekev Akademi Dergisi.0(79), 319-332.

İnce, Y. (2018). II. Murad Dönemi'nde Osmanlı Tarih Yazıcılığının Başlamasında Timurluların Etkisi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(43), 459-470.

İsakov, A., Saparaliyev, D. (2011). XVIII. Yüzyılda Kırgızlar ile Özbeklerin Sosyal ve Siyasi İlişkileri. Gazi Akademik Bakış.4(8), 139-160.

İshakov, Y. (1997). Nevayi ve Özbek Şiirciliğindeki Üslubi Yönelmeler. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi. (13), 82-88.

İşimtekin, S. (2019). Gazneli Mahmûd'un Saray Şairlerinden Ascedî-Yi Mervezî. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(43), 53-68.

İşler, N. (2020). Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzûm). Eskiyeni.0(41), 775-812.

İyikan, N. (2013). Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü. Gazi Akademik Bakış.6(12), 223-241.

Jabborov, F. (2015). Özbek Modeli Gelişme. Türk Yurdu.35(338), 55-57.

Jalalov, V. (2010). İ. Mominov ve Felsefi Çalışmaları (SSCB Dönemi). Gazi Türkiyat.0(7), 277-287.

Jamalova, D. (2022). Türkistan ve Buhara'da Eğitimin Gelişmesinde Türk Aydınlarının Rolü. Yeni Türkiye.28(125), 459-464.

Jamuratov, U. (2022). Özbekistan Tarım Sektöründe Çiftçilik Hareketinin Oluşumu ve Gelişim Dinamikleri. Yeni Türkiye.28(126), 199-204.

Jayev, A. (2022). *"Yaşasın Özbekistan ve Türkiye!"*. Yeni Türkiye.28(126), 34-41.

Joldoshov, A. (2019). Kimlik ve Sınır: Orta Asya'da Sınır Sorunları. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.19(2), 303-326.

Joraev, M., Oh, E. (2013). Tarihî Genetik Ortaklık ve Senkretik [=Bağdaştırmacı] Sanat Yaklaşımları Bağlamında Şaman ve Epik Küyci [=Ozan]. Folklor/Edebiyat.19(76), 63-76.

Jorayev, M.,Oh, E., .(2017). Türk Kahramanlık Destanlarında Şaman Etkisi ve Kore Destan Geleneğinin Anlaşılması İçin Bir Giriş. Milli Folklor Dergisi.15(114), 5-15.

Joreyev, M., Oh, E. (2011). Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(15), 149-157.

Jurayev, M. (2013). Saçın Büyü Yapma Özelliği ve Özbek Halk Masallarında Ele Alınması. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.13(1), 223-230.

Kaba, H. (2022). Yesevi Şairi Şems-İ Âlî ve Cühûd-Nâme'si. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.11(3), 1041-1062.

Kadirov, U. (2013). Özbekistan Cumhuriyeti. Yeni Türkiye.9(54), 1746-1751.

Kahraman, M. (2014). Özbekistan'da Bir Alpamış Okuması. Türk Dili.107(755), 81-89.

Kahya, H. (2012). 19. Yüzyıl Türkistan Şair ve Tarihçilerinden Mûnis'in Avaz Inak'a Mersiyesi. Turkish Studies (Elektronik).7(4 b), 2029-2057.

Kahya, H. (2014). 19. Yüzyıl Türkistan Şair ve Tarihçilerinden Mûnis Harezmî (1778- 1829) Ve Eseri: Firdevsü'l-İkbâl. Folklor/Edebiyat.20(77), 221-236.

Kahya, H. (2017). Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadur'un (1806-1825) 1809 Tarihli Bir Tarhanlık Yarlığının Üslubu ve Metindilbilimsel Yapısı. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.5(2), 315-337.

Kahya, H. (2017). Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadur'un1809 Tarihli Bir Tarhanlık Yarlığının Üslubu ve Metindilbilimsel Yapısı. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.5(2), 315-337.

Kalafat, Y. (1996). Özbekistan Halk Sufizmi. Türk Dünyası Araştırmaları. (102), 53-65.

Kalandarov, M. (2012). Manzum Eseri Düz Yazıya Aktarmada Haft Peyker Örneği. Gazi Türkiyat.0(11), 67-77.

Kalieva, K. (2020). Kırgız Türkçesinde Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanlara Yaşlarına Göre Verilen Adların Etimolojisi Üzerine Bir İnceleme. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.60(2), 609-627.

Kalkan, M. (2020). Türk Tarihinin Gelişim Seyri İçerisinde Unıque-Nadir. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.2(4), 339-372.

Kamalov, İ. (2009). Timur'un *"Hayali"* Moskova Seferi. Karadeniz Araştırmaları.6(23), 29-39.

Kamalov, İ., Mirgaliyev, İ. (2008). Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri. Gazi Akademik Bakış.2(3), 187-198.

Kamalova, Z. (2020). Hokand Hanlığı Hanedanı ve Meşruiyet Temelleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.9(4), 25-44.

Kamalova, Z. (2022). Özbekistan'ın Gelişim Tarihi: Yeni Özbekistan Ulus ve Devlet Milli Kimlik. Yeni Türkiye.28(125), 23-32.

Kaman, S. (2019). Firdevsü'l-İkbâl'de Geçen *"Aral, Atav, Töbek/ Tübek"* Sözcükleri Üzerine. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi.4(2), 468-487.

Kamoliddin, S. (2022). Ukrayna'daki Savaş ve Özbekistan. Yeni Türkiye.28(126), 187-191.

Kanbolat, H. (1996). Özbekistan Cumhuriyeti. Petgaz. (4), 35-39.

Kandemir, O., Gümüş, N., Benli, T. (2017). Kastamonu Üniversitesi'nde Eğitim Gören Türk Dünyası Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi.8(29), 1091-1110.

Kara, F. (2000). Sovyet Döneminde Özbekistan'ın Ekonomik Durumu. Türk Dünyası Tarih Dergisi. (161), 57-63.

Kara, F. (2011). Hokand Hanlığının Ekonomik Durumu. Türk Dünyası Araştırmaları.96(191), 85-96.

Kara, F. (2013). 1917 Bolşevik İhtilâli'ndeki Hayal Kırıklığı ve Türkistan Türkleri. Türk Dünyası Araştırmaları.103(205), 9-24.

Kara, F. (2023). 19. Yüzyılda Hokand Hanlığı ile Rusya Arasında Ticaret. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(9), 263-270.

Kara, G. (2018). Sömürgecilik Bağlamında *"Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzük"* (1822) ve Kazak Toplumuna Siyasî-İktisadî Etkileri. History Studies.10(2), 79-94.

Kara, İ., Tokmak, A. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinin Yurtdışında Yerleşik Yaşayan Vatandaşlarına Yönelik Uygulamalarının Analizi. Manas Journal of Social Studies.12(2), 677-960.

Kara, M. (2009). Diplomat ve Fusûs Şârihi Yakup Han Kaşgarî. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi.0(23), 9-24.

Kara, M. (2015). Babürnâme'de Türkmen Unvanlı Kişiler. Turkish Studies (Elektronik).10(8), 95-102.

Karabulut, A. (2021). Diplomatic Instrumentatıon Of The Caliphate Authority in The Relationship Between The Ottoman Empire And The Turkestan Khanates in The 19th Century. History Studies.13(6), 1831-1851.

Karabulut, F. (2009). İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. Bilig.0(50), 65-96.

Karaca, N. (2019). Türk Dünyasının Yakın Dönem Öncü Kaynaklarından 'Kardaş Edebiyatlar' Dergisi. Turkish Studies- Social Sciences.14(2), 93-110.

Karaca, O. (2011). Çağdaş Türk Lehçelerinin Söz Varlığındaki Ortaklığa Karşılaştırmalı Bir Bakış. Turkish Studies (Elektronik).6(1), 1379-1390.

Karaca, S. (2017). Kırgız destanları XIV: Coodarbeşim Destanı ve Özbek destanları VI: Dalli [Kitap değerlendirme]. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. (43), 437-439.

Karaçalı, M. (2017). Özbek, Kırgız, Kazak, Azerbaycan ve Gagauz Türkleri Ekseninde Nasreddin Hoca Fıkralarının Ortak Paydası. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.5(11), 242-257.

Karadeniz, Y. (2021). Özbek Türkçesinde Edilgen Yapıların Görünümü. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.19(4), 1-16.

Karadeniz, Y. (2022). Özbek Türkçesinde Eksiltmeli Kullanım Biçimleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(53), 48-77.

Karadeniz, Y. (2023). Özbek Destanlarında Algı Fiilleri. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi.7(1), 713-726.

Karaduman, R. (2022). Neseb-Nâme-İ Mülûk (Şuâb-I Pencgane) Ve Mu'İzzü'l Ensâb Adlı Eserlere Göre Ögedey Han Ve Çağatay Han'ın Hatunları. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 565-576.

Karagöz, S., Maksudov, F. (2019). Özbekistan'daki Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.1(1), 141-149.

Karahan, M., Duran, S. (2023). Küresel İnovasyon Endeksi Verilerine Göre Türk Devletleri Teşkilatına Üye Ülkelerin İnovasyon Performanslarının Analizi. Beykoz Akademi Dergisi.11(1), 51-70.

Karakaş, Ş. (2008). İdeolojiye Adanmış Bir Ömür Özbek Şair Hamid Alimcan (Hayatı ve Eserleri Hakkında Bir Araştırma). Türk Kültürü.46(2), 268-313.

Karakaş, Ş. (2010). Maksud Şeyhzade ve Mirza Uluğbek Piyesi. Gazi Türkiyat.0(7), 13-64.

Karakaş, Ş. (2019). Özbek Romancı Abdullah Kâdiri ve Ötken Künler Romanı. İstanbul Aydın Üniversitesi Aydın Türklük Bilgisi Dergisi.5(9), 121-140.

Karaköse, M. (2022). Özbekistan'ın Üçüncü Rönesans Vizyonu. Yeni Türkiye.28(125), 109-112.

Karaköse, S. (2004). Özbek Şairi II. Muhammed Rahimhan Feruz ve Divanı. Türk Dünyası Araştırmaları. (150), 219-235.

Karaköy, Ç. (2018). Merkezi Asya ve Kafkas Ekonomilerinde Geçiş Sonrası Dış Ticaret. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.19(1), 234-243.

Karakulak, M. (2019). Kaos ve Otorite Arasında Türkistan: Taşkent'te İlk Rus Kervanı ve Karl Miller'in Gözlemleri (1738-1739). Gazi Türkiyat.0(25), 147-162.

Karakulak, M. (2019). Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673. History Studies.11(5), 1607-1626.

Karakulak, M. (2020). İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622). Turkish Studies-Social Sciences.15(1), 369-388.

Karakulak, M., Özkan, M. (2020). Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725). Turkish Studies- Historical Analysis.15(1), 209-227.

Karaman, F. (2019). Mam Mâtürîdî'ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü. Diyanet İlmi Dergi.55(3), 601-627.

Karaman, Z. (1997). Özbekistan"da Yönetimin Yeniden Yapılanması. Çağdaş Yerel Yönetimler.6(1), 31-39.

Karaoğlan, E., Mirgaleev, İ. (2021). Toktamış ve Timur'un Mücadelesi Zamanında Veba. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 553-558.

Karasoy, Y. (2021). *"Şiban Han Dîvânı"*na Farklı Bakmak. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi.5(4), 1688-1697.

Karatayev, O., Janıbekova, K. (2018). Halk Bilimi Kaynaklarına Göre Anlatılar Çerçevesinde Kırgız ve Oğuzlar Arasındaki Tarihî Etnik İlişkiler*. Milli Folklor Dergisi.15(119), 17-30.

Karıev, A. (2017). Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX yy.). Manas Journal Of Social Studies.6(4), 89-101.

Karıev, A. (2018). Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler. Diyanet İlmi Dergi.54(3), 149-166.

Karıev, A. (2018). Karahanlılar Devrinde Yetişmiş Orta Asya Fukahası ve Onların İdaredeki Yeri. Mîzânül-Hak: İslami İlimler Dergisi.0(6), 125-138.

Karıev, A. (2020). Buhara Emirliği'ndeki (1747-1920) Şer'î Mahkemeler. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.0(48), 403-427.

Karıev, A. (2020). Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846–1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları. Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi.4(1), 154-169.

Karıev, A. (2020). Hokand Hanlığı Vakıflar Hukukuna Genel Bir Bakış. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.9(4), 7-24.

Karımov, H. (2020). Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hudayar Han Devrinde Hokand Hanlığı. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.9(4), 97-113.

Karimov, N. (2010). Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbudi'nin Ölümü. Gazi Türkiyat.0(6), 363-383.

Karkınlı, R. (2017). Özbeklerde Çocuk Oyun- Oyuncak Kültürü ve Çocuk Oyunları Üzerine Bir Tasnif Denemesi. Turkish Studies (Elektronik).12(22), 485-498.

Kartal, G. (2022). Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türk Dünyası Ülke Panelinden Kanıtlar. Bilig.0(101), 163-192.

Kasım, K. (2022). Özbekistan: Türk Dünyasının Yükselen Yıldızı. Yeni Türkiye.28(125), 115-122.

Kasımof, Y. (1990). Yeni Türk Özbek Şiiri. Türkistan.3(12), 25-27.

Kaş, M. (2020). Kelam İlminin Bilimsel Kimliğiyle İlgili Tartışmaların Memlük Coğrafyasındaki Yansımaları. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi.24(3), 1059-1080.

Kavas, A. (2017). Medeniyetleri Buluşturan Ülke: Özbekistan. Diyanet. (323), 46-49.

Kavuncu, A. (2007). Özbekistan'da Geçiş Döneminde Sosyal Uyumun Sağlanması Önündeki Engeller. Global Strateji.2(8), 126-141.

Kavuncu, A. (2014). Özbekistan'da Merkez-Yerel İlişkisi: Taşkent Mahalleleri Üzerine Bir Deneme.Bilig. (71), 123-146.

Kavuncu, O. (2008). Türkiye Özbekistan Siyasi ve Ekonomik İlişkileri. Türk Yurdu.28(247), 17-21.

Kavuncu, O. (2016). Bağımsızlığının 25. Yılında Özbekistan. Türk Yurdu.36(349), 6-9.

Kaya, E. (2022). Özbekistan Dış Politikasında Yumuşak Güç Boyutları ve Afganistan. Yeni Türkiye.28(125), 169-172.

Kaya, L. (2009). Timurluların İslam Maden Sanatına Katkıları.Bilig.0(48), 53-74.

Kayalı, Y. (2014). Timur'un Hindistan Seferi. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(6), 179-192.

Kaygusuz, İ. (2021). Anadolu Tasavvuf Hareketlerinin Kökenleri ve Eklektik Karakteri. Turkish Studies- Comparative Religious Studies.16(1), 33-55.

Kayın, E. (2018). Ural Özbek Köyü Kırsal Mimari Mirası. Yapı: Mimarlık Tasarım Kültür Sanat. (442), 48-53.

Kayumova, N. (2010). Constructing the New Growth Model for Uzbekistan's Economy. Avrasya Etüdleri.1(37), 7-36.

Kazancı, B., Dikkaya, M. (2021). Genişletilmiş Türk Konseyi Bağlamında Çekim Modeli Uygulaması ile Olası Gümrük Birliği Analizi. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi.56(2), 640-656.

Keleş, E. (2021). Kara Koyunlu Devleti'nin Kurucusu Emir Kara Yusuf Baranî: Mücadelesi ve Şahsiyeti. Tarih Okulu Dergisi.14(54), 3247-3263.

Kemiksiz, Ö. (2022). Safahat'ın Söz Varlığında Yer Adları. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.12(Özel Sayı (Yüreklerde Akif, Dillerde Hürriyet)), 123-140.

Kenan, S. (2013). Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme. Osmanlı Araştırmaları.0(41), 1-31.

Kencayeva, P. (2020). Modern Özbek Öykücülüğünün Genel Özellikleri. Turkish Studies- Language and Literature.15(3), 1339-1348.

Kerimov, İ. (2013). Özbekistan-Türkiye Dostluğu. Yeni Türkiye.9(54), 36-37.

Kerimov, İ. (2022). Bölgecilik ve Uruğ Oymakçılık. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 625-627). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Keser, E. (2019). Tarih-i Buhara'ya Göre Buhara'nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not. Türk Dünyası Araştırmaları.123(243), 279-298.

Keser, E. (2022). Maveraünnehir'deki Rus Emperyal Stratejilerini Belirleyen Uzmanların Gözünden Buhara Emirliği'nin Durumu. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(7), 155-166.

Khasanov, N., Kaya, B. (2014). Ferganalı Mutasavvıf Şair Hüveyda Divanında Hoca Ahmed Yesevi Etkisi. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 147-160.

Khelejani, A., Temizkan, A. (2017). Sıradışı Bir Sömürgecilik Teşebbüsü: Kont Voynoviç'in Esterabad'da Rus Kolonisi Kurması. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.17(1), 1-8.

Kholmatov, E. (2014). SSCB Döneminde Özbek Halk Koşıklarında Lenin ve Kominizmin Methedilmesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.14(2), 221-236.

Kholmatov, E. (2014). SSCB Döneminde Özbek Halk Koşıklarında Lenin ve Komünizmin Methedilmesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.14(2), 221-236.

Kholmatov, E. (2015). Münevver Kâri Abdureşidhân'ın Türk Boyları Arasında Ortak Bir Yazı Dili Oluşturma Çabalarına Katkısı (Coğrafi Terim ve Ülke Adlarının Türkiye Türkçesindeki Şekliyle Kullanılışı). Turkish Studies (Elektronik).10(12), 727-750.

Khudaybergenova, Z. (2019). Reşat Nuri Güntekin'in Dudaktan Kalbe Romanının Özbekçe Çevirisinde Metaforların Verilmesi Yöntemleri. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi.4(1), 143-164.

Khudaybergenova, Z. (2021). Özbek Türkçesi Dilbiliminde Çağrışım Sözlüğünü Oluşturmanın Kuramsal ve *"Beşik"* Kelimesi Örneğinde Uygulamalı Yöntemleri.Bilig. (98), 75-97.

Kıldıroğlu, M. (2020). Geçmişten Günümüze Türklerde Nevruz. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(25), 315-338.

Kıldıroğlu, M. (2020). XII. Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(41), 228-245.

Kılıç, A. (2012). Alpamış ve Prens Marko Destanlarında Kahramanın Erginlenmesi. Milli Folklor Dergisi.12(96), 29-38.

Kılıç, G. (2023). Özbek Masallarında Kahramanın Erginlenmesi. Folklor Akademi Dergisi (Online).6(2), 933-954.

Kılıç, R. (1999). Osmanlı Padişahı III Murad ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması. Bilig. (10), 49-59.

Kılıç, R. (1999). Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555). Türk Kültürü.37(437), 523-534.

Kılıçoğlu, G., Topcu, M. (2022). Sovyet Sonrası Dönemde Türkistan'da Radikal Dini Hareketler ve Faaliyetler: Hızb'ut Tahrır Örneği. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. (53), 185-199.

Kılınç, T. (2019). Anadolu'yu Mayalayan Ülke: Özbekistan. Diyanet. (343), 44-47.

Kıllıoğlu, M. (2021). Kazak Cedidciliğinin Doğuşu ve Bozkır Vilayeti Gazetesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.21(1), 35-58.

Kıllıoğlu, M. (2022). Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(7), 261-282.

Kıllıoğlu, M. (2022). Özbekistan'da Radikalizm ve Özbekistan İslami Hareketi. Yeni Türkiye.28(125), 173-203.

Kıllıoğlu, M. (2023). İkinci Dünya Savaşı, Sovyet Resmi İslamı ve Orta Asya Müslüman Ruhani İdaresi (Müftülüğü)-SADUM. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.23(1), 151-185.

Kırbaşoğlu, F. (2023). Özbek Türklerinin Hayatında Pazarların Yeri. Turcology Research (Online).76(1), 39-44.

Kırkıl, E. (2019). Türklerin İki Kadim Merkezi Buhara ve Semerkant ile Alakalı Osmanlı Arşiv Vesikaları Üzerine Bir Değerlendirme. Turkish Studies- Social Sciences.14(2), 111-130.

Kızıltan, A., Sandalcılar, A. (2011). Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'nın (Eco) Yeri ve Önemi. Avrasya Etüdleri.1(39), 99-122.

Kızıltaş, A. (2020). Klasik Şerh Geleneği: Yûnus Edîb ve Şerh-İ Dîvân-I Şevket İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi.7(18), 151-176.

Kızıltunç, R. (2012). Halfelik ve harezm Halfeleri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(47), 197-210.

Kitapçı, Z. (1981). Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buhârâ'da İslâmîyetin Yayılışı ve Yerleşmesi. Millî Kültür.3(1), 51-56.

Kiyikbayev, F. (2011). Özbek Edebiyatında Baba-Oğul Sorunu. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. (20), 27-34.

Koca, F. (2022). Musa Carullah Bigiyef ve İslam Kongreleri (1926-1931). Hitit İlahiyat Dergisi.21(1), 33-80.

Kocaoğlu, T. (1989). Misket Özbek Çatışması Üzerine Tarihsel Bir Sorgulama. Türkistan.2(7), 15-19.

Kocaoğlu, T. (1989). Özbekistan Devlet Marşının Değiştirilmesi İsteniyor. Türk Kültürü.27(320), 1-5.

Kocaoğlu, T. (2014). Emir Timur'un Portresi: Togan'dan Günümüze Tarihçilerin Değişik Yorumları. Türk Dünyası Araştırmaları.106(208), 19-38.

Kocaoğlu, T. (2022). Çağdaş Özbek Şiiri. Yeni Türkiye.28(125), 384-392.

Koç, D. (2015). Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri. Türk Dünyası Araştırmaları.109(215), 1557-1854.

Koç, D. (2017). XVI.-XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri. Türk Dünyası Araştırmaları.115(227), 61-90.

Koç, D. (2018). Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları. Türk Dünyası Araştırmaları.119(234), 143-190.

Koç, D. (2018). Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği. Türk Dünyası Araştırmaları.120(237), 139-170.

Koç, D. (2018). Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri. Türk Dünyası Araştırmaları.118(232), 155-188.

Koç, D. (2019). Rus Kaynaklarına göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları. Türk Dünyası Araştırmaları.121(238), 51-64.

Koç, S. (2022). Azîz Nesefî ve Kitâb-I Keşfü'lhakâyık Adlı Farsça Eseri. e-Şarkıyat İlmi Araştırmalar Dergisi.14(3), 1170-1185.

Koç, S., Saıdmurodov, S. (2018). Orta Asya Ülkelerinde Elektrik Enerjisi, Doğrudan Yabancı Yatırımı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. Ege Akademik Bakış.18(2), 321-328.

Koçak, M. (2023). Timur'un Savaş Sanatı: Hindistan Seferi Örneği (1398-1399). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(9), 161-176.

Koçar, Ç. (2008). Özbekistan'ın Yeni Tarihi (Özbekistan Sovyet Müstemlekeciliği Devrinde Adlı Eser Üzerine). Türk Yurdu.28(250), 69-71.

Kodaman, B. (2012). Causes of the Urkun: The Genocide of 1916. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(26), 21-26.

Kodaman, T. (2006). Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.16(2), 413-442.

Kodaman, T. (2013). Orta Asya'da Asimetrik Bir Değişken: Bağımsızlık Sonrası Özbekistan Jeopolitiğinin Dinamik Safhaları. Yeni Türkiye.9(54), 1764-1775.

Koloskova, S. (2019). Karakchatau Dağları'ndaki (Batı Özbekistan) Altın Cevherleşmesi İçerisindeki Farklı Köken ve Bileşimli Mineral Parajenezlerine Ait Kuvars Minerallerinin Tipomorfik Özellikleri. Maden Tetkik ve Arama Dergisi. (159), 121-131.

Koloskova, S., Movlanov, J. (2019). Karakchatau Dağları'ndaki (Batı Özbekistan) Altın Cevherleşmesi İçerisindeki Farklı Köken ve Bileşimli Mineral Parajenezlerine Ait Kuvars Minerallerinin Tipomorfi K Özellikleri. Maden Tetkik ve Arama Dergisi.0(159), 121-131.

Kolukırık, S. (2011). Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma. Bilig.0(59), 167-190.

Koraş, H. (2007). Özbek Türkçesinde -gddot{a}n/-kddot{a}n , -kddot{a}n Sıfat- Fiil Eki, Yapım Ekiyle Genişlemiş -gddot{a}nlig /-kddot{a}nlig , -kddot{a}nlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller. Türklük Bilimi Araştırmaları.0(21), 143-167.

Koraş, H. (2008). Esarette Sürgüne Ağıt ve Özbek Şiirinde Milli Romantizmin Yeniden Doğuşu. Türklük Bilimi Araştırmaları.0(24), 67-78.

Koraş, H. (2008). Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.18(2), 141-150.

Korkmaz, Ş. (2017). Bâbürlüler Dönemi'nde Yaşamış Sûfî Bir Şair: Bîdil ve Özbek Yazar Fıtrat'ın Bîdil [Bédil] Biyografisi. Turkish Studies (Elektronik).12(30), 343-372.

Kortel, H. (2022). Orta Çağ Hindistanı'nda Bir Türk Hükümdar: Mâlva Sultanı I. Mahmudşah Halacî (1436-1469). Tarih Dergisi.0(77), 53-105.

Koyuncu, M. (2022). Özbekistan'ın Jeopolitik Önemi ve Kuşak -Yol Projesindeki Rolü. Yeni Türkiye.28(125), 74-79

Kozukulov, T. (2017). Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti. Akademik Hassasiyetler.4(7), 85-104.

Köklünar, O. (2023). Moğolların Kullandığı On Korkunç İşkence Modeli ve Bu İşkencelerin Etkileri. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 493-508.

Köksoy, M. (2020). Mustafa Eyyûbîzâde (Ejubović) el-Mostarî'nin Eserlerinin İncelenmesi ve Arap Dili ve Belagatına Dair Üç Risalesinin Tahkiki. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.0(44), 131-160.

Köseoğlu, T. (2021). Türkistan Millî Mücadele Tarihine Işık Tutan Bir Vesika: İl Bayrağı Gazetesi. Gazi Türkiyat.0(29), 135-146.

Köseoğlu, T. (2022). Sovyet Mahkemeleri'nin Son Kurbanlarından: Ekmel İkramov (1899-1938). Turcology Research (Online).1(75), 583-588.

Kuçkartay, İ. (1997). Özbek Edebi Dilinde Tamlayan Hali. Türkoloji Dergisi.12(1), 59-72.

Kuçkartayev, İ. (1997). Özbekistan Eğitim Sistemi ve Dilbilim Açısından Ana Dili Öğretimi. Millî Eğitim. (135), 74-77.

Kul, M. (2018). Türk'ün Strateji ve Zekâ Oyunu *"Mangala"*. Turkish Studies (Elektronik).13(18), 979-990.

Kurban, N. (2014). Dâvet Adamlığından Devlet Adamlığına: Sâbit Dâmolla. Turkish Studies (Elektronik).9(1), 313-325.

Kurt, G. (2019). Kazak Lehçesi Yazı Dili Hâline Gelirken. Dil Araştırmaları.0(25), 193-202.

Kurt, S. (2022). Meşâyîh-i Uşşâkiyye'den Mahmûd Bedreddîn Efendi ve Şiirleri. Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları.0(3), 94-126.

Kurtbilal, N. (2019). 1944 Sürgünü Sonrası Özbek Türkçesinden Kırım Tatar Türkçesine Geçen Kelimeler Üzerine Bir İnceleme. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.47(47), 195-228.

Kuşdemir, Y., Bulut, P. (2019). Türkçeden Özbekçeye Çevrilen Çocuk Kitaplarının Çocuğa Görelik İlkesi Açısından İncelenmesi. Turkish Studies- Social Sciences.14(2), 131-150.

Kutlu, M. (2020). Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihî Gelişim Aşamaları Üzerine Bir Değerlendirme. History Studies.12(5), 2455-2486.

Kuyma, E. (2015). Harezm Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.8(1), 367-383.

Kuyulu, İ. (1996). Özbekistan ve Türkmenistan'da Bulunan Orta Çağ Kervansarayları Üzerine Gözlemler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. (1), 97-116.

Küçük, S. (2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı. Bilig.0(54), 185-210.

Küçüküstel, S. (2010). Özbekistan Kurutulan Göl, Yitirilen Mutluluk. Atlas. (203), 60-68.

Külebi, A. (2007). Özbekistan'da Sivil Toplum ve Ekonomik, Sosyal Oluşuma Etkileri. Türk Yurdu.27(243), 24-25.

Külebi, A. (2008). Özbekistan'da İstikrar Kazandı. Türk Yurdu.28(246), 42-44.

Külünk, İ. (2019). Türk Devletlerinde Doğrudan Yabancı Yatırım ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.19(4), 865-886.

Küpeli, G. (2020). Osmanlı Sarayında Bir Emanet: Uluğ Bey Sandığı. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi.26(44), 49-60.

Kyzy, L. (2021). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerine Göre Timurlular Dönemine Ait Bazı Tıbbî Terimler*. Turkish Studies- Language and Literature.16(3), 1971-1990.

Macit, A. (2014). Şeybânî Özbek Hanları ve Nakşibendîlik. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 5-22.

Macit, E. (2022). Timurlularda Aristokrat bir Türkmen Emir: Celaleddin Firuzşah. Turcology research (Online).73(1), 107-115.

Macit, E. (2022). Timurlularda Yeme İçme Kültürü. Orta Çağ Araştırmaları Dergisi.5(1), 163-171.

Macit, M. (2017). Şah İsmail (Hatâyî) Dîvânı'nın Mevcut Neşirlerinde Kullanılmayan Yazma Nüshaları. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(83), 9-30.

Macun, B., Kurtlu, Y. (2018). Kutadgu Bilig'e Göre Yönetici ve Nitelikleri. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi.0(28), 60-96.

Mahmudjonova, G. (2022). Özbekistan Topraklarında Gelişen Minyatür Mektebinin Günümüzdeki Önemli Temsilcisi Jahongir Ashurov. Yeni Türkiye.28(125), 511-516.

Mahmudov, N. (1994). Özbek Dili ve Çağdaş Özbek Dilciliği. Türk Dili. (512), 155-167.

Mahmudov, N. (1994). Özbekistan'ın Devlet Dili. Türk Kültürü.32(372), 41-47.

Mahmudov, S. (2020). 1864 Yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen DiplomatikMisyon. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.9(4), 58-74.

Maksudov, F. (2012). Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine. IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal.3(5), 339-352.

Malkoç, E. (2022). Özbek Türkçesinde Geçen Erkekle İlgili Adlandırmaların Toplum Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi. Dil Araştırmaları.16(30), 169-182.

Mammetcumayev, A. (2010). Zühre ile Tahir Süjesine Göre Türkmen Edebiyatındaki Masallar, Rivayetler, Halk Destanları. Gazi Türkiyat.0(6), 385-400.

Manga, M., Cengiz, O. (2020). Çevresel Kuznets Hipotezine Küreselleşme Eksenli Yaklaşım: Türki Cumhuriyetler Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi.11(28), 738-752.

Matyakubov, B. (2014). Kültürel Damarlarımızdan Akan Melodiler. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi.0(24), 43-51.

Mavrulov, A. (2000). Özbek Milli Musiki Kültürünün Gelişmesi (1920-1930 Yılları Arası). Bilig. (15), 51-58.

Mazlumı, F. (2021). Safeviler Döneminde Teberrailer. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(5), 77-84.

Meral, H. (2017). Mîrza Mîranşâh ve Askeri Faaliyetleri. History Studies.9(1), 145-156.

Mercan, M. (2014). Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri ve 2008 Krizi: Orta Asya Ülkeleri ve Türkiye Ekonomisi İçin Panel Veri Analizi. Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.21(1), 125-142.

Mercan, M., Göçer, İ. (2014). Ticari Dışa Açıklığın Ekonomik Etkileri: Orta Asya Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz. 2.Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi.10(22), 27-44.

Merçil, E. (2011). Sipehsalar: I. Samaniler. Tarih İncelemeleri Dergisi.26(1), 139-150.

Merhan, A. (2006). Abdulla Qodiriy ve Özbek Romanının Doğuşu. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(20), 129-138.

Merhan, A. (2007). Abdulla Qodiriy'nin Tarihsel Romanları. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.16(2), 413-422.

Merhan, A. (2007). Özbek Romanının Doğuşunda Abdulla Qodiriy'nin Tarihsel Romanlarının Rolü. Akademik Araştırmalar Dergisi.9(33), 113-122.

Merhan, A. (2007). Yazılı Özbek Edebiyatı. Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.31(2), 157-170.

Mert, A. (2017). Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicillik Açısından Karşılaştırılması. Bilig.0(80), 179-216.

Mert, A. (2018). Kutadgu Bilig Nüshalarında Dizine Alınmayan Sözcükler. Gazi Türkiyat.0(23), 221-232.

Mert, R. (2021). İslam Öncesi Türkler ve Türklerin İslamlaşma Süreci. Tokat İlmiyat Dergisi.9(2), 655-678.

Metin, M. (2019). 'Acâ'ibu'l-Makdûr ve Diğer Arapça Kaynaklara Göre Timur'un Ölümü ve Bıraktığı İmaj. Tarih Okulu Dergisi.12(39), 266-285.

Mırgalıyev, İ. (2010). Altın Orda, Osmanlı ve Memlüklerin Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair. Karadeniz Araştırmaları.7(25), 51-57.

Mirzaev, T. (1990). Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair.Türkistan.3(12), 28-30.

Mirzayev, U. (2000). Özbekistan'ın Ekonomik Balıkları. Su Ürünleri Dergisi.17(2023-04-03), 311-324.

Moldabayeva, D. (2005). *"Sır Derya"* Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi. Bilig.0(35), 1-16.

Mollaoğlu, F. (2008). Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM.0(24), 129-146.

Muhamedova, S., Akbarov, A. (2014). Comparative Analysis Of Functional- Semantic Field Of Endearment in The Uzbek and Azerbaijan Languages: With Examples From Other Four World Languages. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 243-253.

Mukaddem, A. (2022). Pîr-İ Pehlevânân Mahmûd-I Pîryâr-I Velî, Hayatı, Menkıbeleri ve Eserleri. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. (104), 137-152.

Muradaliyev, R., Maksud, F. (2020). Göktürkler ve Üzenginin Yayılması Üzerine. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.2(4), 287-302.

Muradova, M. (2014). Zerefşan Vadisi Özbeklerinde Düğün Gelenkleri ve Düğünlerde İcra Edilen Türküler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.14(2), 237-248.

Murodaliyev, R., Rashidov, N. (2022). Taşkent Bölgesinin Dağlık Arazisinde Bulunan Göktürk Kağanlığı'na Ait Süngek Mezar Kurganları Hakkında Yapılan Çalışmalar. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 953-970.

Musaoğlu, M. (2018). Avrasya Merkezli Ortak Türkçe Dil-Kullanım Modeli [Ortak Alfabe ve dil-Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş]. Yeni Türkiye.24(101), 348-356.

Nar, O., Saifi, N. (2022). Afganistan Özbek Edebiyatında Önemli Bir Şair: M. Âlim Kühken. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. (56), 383-400.

Narin, Ö. (2021). Mîrhând'ın Ravzatu's-Safâ Fî Sîreti'l-Enbiyâ Ve'lmülûk Ve'l Hulefâ Eserinde Fâtımîlere Dair Kayıtların Tercümesi. Selçuklu Araştırmaları Dergisi.0(15), 293-320.

Nazarova, S. (2017). Özbek Folklöründe Yasak Motifinin Menşei ve Poetiği. Turkish Studies (Elektronik).12(7), 263-274.

Nazaryan, A. (2014). On The Question Of The Uzbek Nation's Identification. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 239-242.

Nazır, B. (2016). Emekli Bir İmamın Orta Asya Gezi Notları. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.7(15), 132-144.

Norkulov, H. (2014). The Role Of Family In Upbringing Highly Educated Generation: The Case Of Uzbekistan. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 395-399.

Nuhoğlu, M. (2017). Sanat ve Sanat Terminolojisi Açısından Dîvânü Lügati't-Türk Üzerine Bir Değerlendirme. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(59), 285-303.

Nurmuhammedov, M. (1983). Özbekistan'da Türkoloji Araştırmaları. Türk Kültürü.21(240), 16-20.

Nurova, F. (2022). Özbek Dili Morfoanalizatörü İçin Fil Analitik Şekillerinin Önemi. Yeni Türkiye.28(125), 219-222.

Oba, E. (2014). Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı. Turkish Studies (Elektronik).9(3), 997-1008.

Oğan, G. (2005). Özbekistan-ABD Gerilimi Tırmanıyor. Stratejik Analiz.6(65), 11-14.

Oğan, G. (2006). Andican Olayları Sonrasında Özbekistan Dış Politikası. Stratejik Analiz.6(69), 71-76.

Oğan, G. (2007). Özbekistan Seçimę Gidiyor: Devlet Başkanı Değişir mi?. Stratejik Analiz. (92), 20-21.

Oğan, G. (2008). Özbekistan'ın Afganistan Yaklaşımı ve 6+3 Formülü. Stratejik Analiz.9(104), 10-11.

Oğul, B. (2022). Tarım Sektöründe Hollanda Hastalığı Geçerli mi? Türk Cumhuriyetlerinden Yeni Kanıtlar. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi Dergisi.24(2), 378-390.

OH, E. (2011). Cumong (Kore) ve Alpamış (Özbek) Destanlarında Kahramanın Doğuşu Hakkında Psikoanalitik Bir Değerlendirme. Folklor/Edebiyat.17(67), 157-164.

Oh, E. (2011). Cumong (Kore) ve Alpamış (Özbek) destanlarında kahramanın doğuşu hakkında psikoanalitik bir değerlendirme. Folklor/edebiyat.17(67).157-164

OH, E. (2012). Kore Cumong ve Özbek Alpamış Kahramanlık Destanlarında Olay Örgüsü. Milli Folklor Dergisi.12(93), 88-100.

Oktay, O. (2014). Ata Yurduna Seyahat III Çölde Yeşeren Medeniyet Gülleri: Bahara ve Hive. Türk Yurdu.34(326), 65-70.

Okumuş, İ., Destek, M., Yıldırım, A. (2017). Tarımsal Katma Değer Üzerinde Hollanda Hastalığı Etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan İçin Bulgular.Bilig.0(83), 225-239.

Okyar, O. (2018). Türkeli'nde Güvenlik ve Refahın Artırılması: Keneş-İ Dervişan Modeli. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(43), 409-422.

Omonkulov, O., Baba, G. (2015). Conjunctural Power As An Outcome Of Global and Regıonal Changes: The Case Of Uzbekıstan. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.9(19), 79-111.

Ono, R. (2013). Muhacerattaki bir Özbek Türkü'nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası- Abdülvahap Oktay ve Mektupları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.53(2), 563-584.

Ono, R. (2013). Muhacerattaki Bir Özbek Türkü'nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası- Abdülvahap Oktay Ve Mektupları1.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.53(2).563-584

Oran, İ. (2020). Sağlık Sektöründe Ekonomik Gelişmişlik Potansiyeli ve Sovyetler Birliği'nden Ayrılan Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Sağlık Kalitesi Yönetimi. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi.55(3), 1977-1996.

Oruç, C. (2023). Bâbür'ün İktidar Mücadelesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur ve Timurlu Mirası. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 547-560.

Orziyev, M. (2022). *"Jön Türkler"* Devrimi: Buhara ve Osmanlı İlişkilerinin Bazı Yönleri Hakkında. Yeni Türkiye.28(126), 121-124.

Oyibov, B. (2022). Özbekistan Topraklarında İlk ve Orta Çağlarda Devlet Oluşumlarının Vücuda Gelişi (Soğd Konfederasyonu örneğinde). Yeni Türkiye.28(126), 86-102.

Ozen, F. (2023). Emîr Çoban'ın Ebû Saîd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 523-536.

Öğe, F., Schmıdtke, S. (2022). Erken Dönem Eş'arî Kelâmı: Ebû Bekr el-Bâkillânî (ö. 403/1013) ve Hidâyetü'l-müsterşidîn'i. Kader.20(1), 466-494.

Öktem, A. (1970). Buhara Cumhuriyetinin 50. Yıldönümü. Türk Dünyası.5(19), 36-38.

Ökten, E. (2021). İhtiyar B. Gıyasüddin (Ö. 928/1521): Bir Timurlu Kadısının Biyografisi. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 283-292.

Ökten, Ş. (2010). *"Eski Vatan"* ile *"yeni Vatan"* Arasında Ya Da Hem *"içeride"* Hem De *"Dışarıda"* Olmak: Ceylanpınar'daki Afganistan'dan Öç Etmiş Özbeklerin Sosyal Bütünleşmesi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(13), 167-184.

Ölker, G. (2015). Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(37), 263-284.

Ömür, E. (2023). Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. (57), 1-19.

Önal, B. (2021). Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin Ketâ'ibü'l A'lâmi'l- Ahyâr İsimli Eserinde Benimsediği Usûl ve Muh-

tevanın Bir Örneği-10. Ketîbe-. İslam Tetkikleri Dergisi.11(2), 885-911.

Öner, N. (2021). Toplumsal Bellekte Sürgün: Ahıska Türkleri Örneği. Karadeniz Araştırmaları.18(71), 671-688.

Öngel, V., Uslu, K., Sözen, İ. (2011). Türkiye Aral Gölü Havzasındaki Su Kaynaklarının Orta Asya Ülkelerinin Sürdürülebilir Büyümelerine Etkisi. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.0(1), 141-162.

Öz, A. (1997). Özbek Türkçesinde İkileme. Türkoloji Dergisi.12(1), 287-311.

Öz, A. (2001). Özbek Dil Bilimcisi İristay Kuçkartayev.Türk Dili. (590), 211-216.

Öz, A. (2022). Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 702-708). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Özataş, A. (1996). Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü. Avrasya Etüdleri.3(3), 102-109.

Özbay, E. (2012). Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi. Türk Dünyası Araştırmaları.101(201), 25-60.

Özbay, İ., Erdem, M. (2020). Özbekistan Cumhuriyeti Yargı Sistemi. Yargıtay Dergisi.46(3), 629-666.

Özbayraktar, A. (2017). Mahmud Târâbî İsyanı (1238). Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(84), 211-227.

(1927). Özbek İlinde Moskof Rezaletleri.Yeni Türkistan. (4).4-8

(1928). Özbek İlinde.Yeni Türkistan. (10. - 11. - 12.).22-26

(1976). Özbek Musikisi. Fıtret Abdurrauf <1884-1938> 4.Musiki Mecmuası.29(323).16-18

(1976). Özbek Musikisi. Fıtret Abdurrauf <1884-1938> 5.Musiki Mecmuası.29(324).21-25

(1976). Özbek Musikisi. Fitret Abdurrauf <1884-1938> 1.Musiki Mecmuası.29(317).7-9

(1976). Özbek Musikisi. Fitret Abdurrauf <1884-1938> 2.Musiki Mecmuası.29(318).14-17

(1976). Özbek Musikisi. Fitret Abdurrauf <1884-1938> 3.Musiki Mecmuası.29(319).10-13

(2003). Özbekistan.Dış Ticaret Dergisi.8(28).127-144

(2022). Özbekistan endüstriyel gelişiminin bazı yönleri. Yeni Türkiye.28(125).244-246

(2022). Özbekistan pazar bilgileri. Yeni Türkiye.28(125), 279-307

(2022). Özbekistan ülke notu [Özbekistan'ın dış ticaret verileri]. Yeni Türkiye.28(125).267-278

(2022). Özbekistan ülke profili. Yeni Türkiye.28(125), 253-266

Özcan, A. (2008). Özbek ve Türkiye Türkçesinde *"Kesinlik"* Bildiren Modal Sözler. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(9), 447-458.

Özcan, A. (2014). Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar. Tarih Araştırmaları Dergisi.33(55), 121-162.

Özcan, A. (2020). Timur'un Seferine Kadar Kafkasya'da Katolik Rahipler ve Kiliseleri Üzerine. Tarih Araştırmaları Dergisi.39(68), 206-224.

Özcan, M. (2020). Finansal Gelişmeyi Etkileyen Değişkenler Türk Konseyi Üyesi Ülkeler Üzerine Bir Araştırma. Turkish Studies- Economics, Finance, Politics.15(4), 2323-2335.

Özçelik, S. (2022). Özbekistan'daki Kırım Tatarları: Sürgün ve Sonrası. Yeni Türkiye.28(125), 204-213.

Özdemir, R. (2021). Afganistan Hatay-Ovakent'e göçen Özbek Kadınların Premenstural-Menstural ve Menopoz Döneminde Kullandıkları Geleneksel Uygulamalar. Millî Folklor.17(131), 24-33.

Özden, H. (2014). Özbekistan Gezisi (Anayurttan Atayurda). Türk Yurdu.34(321), 66-70.

Özer, M. (2023). 19. Yüzyıl Siyasi ve Fikri Hayatının Önemli Bir Aktörü: Muhammed Yunus Can Taşkendî. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 775-788.

Özgül, Ö. (2019). İmam Mâtürîdî'nin Anadolu Tasavvuf Kültürü Üzerindeki Etkileri. Diyanet İlmi Dergi.55(3), 893-907.

Özkan, G. (2010). Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği. Gazi Akademik Bakış.4(7), 17-40.

Özkan, M. (2018). Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi.5(1), 93-111.

Özkan, M. (2019). Buhara, Petersburg ve İstanbul arasında diplamasi tarafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği. Gazi Türkiyat. (24), 165-183.

Özkan, M. (2022). Bir Modern Seyyah Tipolojisi: Gezgin Arkeolog Castagne'nin Trenle Türkistan Seyahati (1904). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 777-802.

Özkan, S. (2018). Dârü'l-Fünûndan Üniversiteye Türk Yükseköğretiminde Zihniyet Dönüşümü. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.6(15), 840-856.

Özmen, N. (2019). Türk Tiyatrosunda Yavuz Sultan Selim. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.1(40), 515-544.

Özsoy, B. (2019). Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu. Bilig.0(89), 171-192.

Öztekten, Ö. (2018). Türk Dünyasında Karışık Dillilik ve Ortak Dil [Ortak alfabe ve dil-Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş]. Yeni Türkiye.24(101), 357-364.

Özturhan, A. (2022). İlhanlı Devleti'nin İnhitatından Sonra İlhanlı Tahtında Bir Kadın Hükümdar: Satı-Bek Hatun'un Hayatı ve Faaliyetleri. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 547-554.

Özturhan, A. (2022). Özbek Han Dönemi Altın Orda-İlhanlı Devletleri Münasebetleri. Orta Çağ Araştırmaları Dergisi.5(2), 430-439.

Öztürk, G. (2022). Afganistan'daki Türk Topluluklarının Dilleriyle İlgili Yapılan Çalışmalar. Turkish Studies- Language and Literature.17(2), 607-622.

Öztürk, H. (2020). İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.18(18), 175-203.

Öztürk, R. (2007). Efendi Kelimesinden Hareketle Nasreddin Hoca'nın Kimliği Hakkında Görüşler. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(18), 411-424.

Öztürk, R. (2014). Afganistanlı Özbek Şairlerinde Fuzuli Etkisi. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(36), 35-47

Öztürk, R. (2015). Afganistan'daki Eski Türk İdareleri ve Bunların Özbek Şairlerinin Kimlik Algılamalarındaki Yeri. Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(37), 201-220.

Öztürk, R. (2020). Kazım Emini'nin Şiirlerinden Hareketle Afganistan Özbek Şiirinde *"Badarga"* Teması. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(49), 93-104.

Öztürk, Z. (2022). Özbekistan'da Dilde Standartlaşma ve Alfabede Latinizasyon Çalışmaları. Yeni Türkiye.28(125), 364-383.

Öztürkçü, H. (2021). Günümüz Özbek şiiri. Hece.25(297), 65-66.

Özünel, E. (2016). 'Halk Muhayyilesi"nde Bir Kahraman Olarak Ahmed Yesevi'nin Olağanüstü İktidar Yolculuğu. Milli Folklor Dergisi.14(112), 15-29.

Paksoy, H., Alagöz, M. (2023). Hollanda Hastalığı: Türk Cumhuriyetleri Örneği. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.25(44), 450-463.

Pardayev, A. (2022). Buhara İktisadi Kuruluşunun Faaliyeti. Yeni Türkiye.28(126), 192-198.

Paşaoğlu, D. (2023). Altın Orda Hanlığı'nda Harezm'in Yeri. Karen- Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.9(18), 135-148.

Paswlowska, A. (1993). Kafkasya'da Azerbaycan ve Gürcistan ile Orta Asya Cumhuriyetleri Kazakistan ve Özbekistan'daki Gelişmeler. Karınca.59(683), 12-15.

Paydaş, K. (2004). Ak-Koyunlular Döneminde Ticaret. Tarih Araştırmaları Dergisi.23(36), 213-223.

Paydaş, K. (2006). Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması. Bilig.0(39), 195-218.

Paydaş, K. (2006). Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri. Tarih Araştırmaları Dergisi.25(40), 113-140.

Paydaş, K. (2006). Timur'un Gürcistan Seferleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.16(1), 419-437.

Paydaş, K. (2009). Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi. Tarih Araştırmaları Dergisi.28(46), 35-52.

Paydaş, K. (2021). Timurlular ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu Türkmenlerinde Kengeş Meclisi. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 261-268.

Peker, E. (2007). Taşkent Mektupları/Buhara. Tekstil & Teknik.23(270), 138-140.

Petek, E. (2020). Dîvân-I Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Lehçelerin Fonetik ve Morfolojik İzleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.9(3), 962-974.

Petek, E., Dağıstan, S., Nazarov, N. (2019). Lakaylar ve Dilleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(48), 269-288.

Polat, F. (2011). Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Eğitim Politikaları ve Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.0(36), 1-18.

Poshshajon, K. (2020). Özbek Şiirinde Japon Ahenkleri. Türk Yurdu.109(390), 50-52.

Purtaş, F. (2022). Geleceğin Üzerinde Yükselen Yeni Özbekistan ve Şevket Mirziyoyev'in Liderliği. Yeni Türkiye.28(125), 43-48.

Qasımov, C. (2015). Orta Asya'nın Türk-İslam şehirleri Armin Vambery'nin Hatıratında Orta Asya'nın Türk-İslam Şehirleri. TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi.15(15).87-96

Racabov, R. (2011). Orta Asya'nın Türk Dili Arapları. Gazi Türkiyat.0(9), 201-208.

Rahmonov, K. (2022). Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinin Hükümet Yönetimine Dair Mülahazalar-'Buxoro Axbori' Ve 'Ozod Buxoro' Gazetelerindeki Bilgiler Temelinde. Yeni Türkiye.28(126), 114-120.

Rasulova, Z. (2021). Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmişi ve Bugünü. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 409-426.

Rayev, H. (2022). Buhara'da Hattatlık Okulunun Kuruluşu ve Hattatlık Sanatının Temsilcisi. Yeni Türkiye.28(125), 517-523.

Rejepova, A. (2023). Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Derviş Ali İsyanı (1492-1493). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 537-546.

Rezaei, M. (2021). Dîvân-ı Hikmet'in Bilinmeyen Bir Yazmasında Bulunan Yeni Hikmetler. Folklor/Edebiyat.27(106), 561-580.

Rustemov, A. (1984). Nevai ve Özbek Edebi Dili. Türk Edebiyatı. (123), 73-75.

Sabyrgaliyeva, N., Yıldırım, S. (2020). Kazak Kültüründe Hac ve Batı Kazakistan'dan Kâbe'ye Hac Ziyaretinin Etki ve Sonuçları. Milli Folklor Dergisi.16(128), 218-232.

Saçar, S., Demirci, M. (2019). Selçukluların Nîşâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.0(41), 281-292.

Sadullayeva, D. (2022). II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrieviç Skobelev. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 739-748.

Sagatov, N. (1992). Özbekistan Tarımında Başarılar ve Problemler. Ziraat Mühendisliği. (258), 26-28.

Sağır, B. (2018). Özbek Türkçesindeki -Ak/-Yâk enklitiği üzerine. Yeni Türkiye.24(99), 267-276.

Sağlam, A., Aksoy, R. (2021). Moğol-İlhanlı Siyasî-Askerî Stratejilerine Dair Bir Memlûk Kaynağının Analizi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.19(İstiklal Marşı 100. Yıl Armağan Sayısı), 157-172.

Sağlam, S. (2013). On Sekiz ve On Dokuzuncu Yüzyıl Türkmen Şiirinde *"Türkmen Birliği"*. Turkish Studies (Elektronik).8(13), 1329-1342.

Saıdov, Y. (2017). The Role Of Jadıds Of Turkıstan In Developıng Of The Uzbek Lınguıstıcs. Turkish Studies (Elektronik).12(15), 557-566.

Salih, M. (1993). Türkistan Modelinden Çin Modeline (Özbekistan'ın Durumu Üzerine Düşünceler) From the Turkish Model to the Chinese (A Brief State of Uzbekistan Today). Türkistan.5(16-17), 39-45.

Salih, M. (2006). Özbekistan'da Muhalif Olmak, Ateşten Gömlek Giymektir [Röportaj]. Stratejik Analiz. (75), 53-58.

Sancak, İ. (2021). Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye -Özbekistan Turizm İlişkileri. Yeni Türkiye.27(121), 294-304.

Sandalyeci, S. (2021). Gagauz Türkçesi Söz Diziminin Ölçünlü Türkiye Türkçesi Söz Dizimi ile Mukayesesi Üzerine Bir Deneme. Dil Araştırmaları.15(29), 143-163.

Saparniyazova, M. (2018). Özbekistan'da Alfabe ve İmla Reformları [Ortak alfabe ve dil-Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş]. Yeni Türkiye.24(101), 426-428.

Sarıçiçek, R. (2021). Şûhî (Bengî-Zâde Hâcı Osmân Efendi) ve Şiirlerinden Seçmeler. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.2021(Özel Sayı), 219-277.

Sarıdoğan, E., Solak, F. (2011). Küresel İktisadi Krizin Türk Cumhuriyetleri'ne Etkileri. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.0(1), 93-115.

Satınbekova, M. (2022). Sözlü Şiirden Aytısa: Kazak Folklorundaki Bädik Şiirlerinin Türsel Değişimi. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.15(38), 458-468.

Sava, I. (2018). 18 Mayıs 1944 Sürgününden Günümüze Kırım Tatarcasının Durumu. Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.0(12), 153-161.

Saygın, S. (2021). Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde Görev Yapmış Akademisyen Kökenli İçişleri Bakanlarının Faaliyetleri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.20(3), 1435-1448.

Sazyek, E. (2022). Aşkın Hünkârı Hacı Bektaş Veli Şahdiz Romanında Bir İpek Yolu Şehri: Nişabur. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(102), 297-312.

Selimgil, B. (2021). İslam Eserlerinde Kullanılan Kare Tabanlı Geometrik Desenlerin Çözümlenmesine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.0(53), 237-286.

Sener, A. (2023). Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi. Folklor/Edebiyat.29(113), 179-200.

Sever, Z. (2020). Sibir Hanlığı ve İslâmiyet. History Studies.12(6), 3293-3305.

Sevim, T. (2012). Türk Zenginleri Kulubü: Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan. 21. Yüzyıl.6(47), 49-54.

Sezer, A. (2022). Şecere-İ Terâkime'ye Psikosoybilim Bağlamında Bir Yaklaşım. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.15(40), 1392-1409.

Shakhriyor Solishanovich, M. (2022). Özbekistan'da İşletmelerin Karlılığını Artırıcı Önlemler ve Finans İhraacat Faaliyetleri. Yeni Türkiye.28(125), 247-249.

Shakhriyor Solishanovich, M. (2022). Ülke Ekonomisinin Gelişiminde Yabancı Yatırımların Özbekistan Cumhuriyeti Örneğine Etkisi. Yeni Türkiye.28(125), 251-252.

Shırınova, E. (2014). Development Of A Banking -Financial Terminology On The Basis Of Internal Potential Of The Uzbek Language. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 387-394.

Sigeze, Ç., Manga, M., Ballı, E. (2018). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BDT Ülkeleri Örneği. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi.0(18. EYİ Özel Sayısı), 773-788.

Soğukömeroğulları, M. (2013). Türk Romanında Türk Ocağı Algısı. Turkish Studies (Elektronik).8(9 b), 2217-2227.

Solmaz, E. (2016). Özbek Mizahında Nasreddin Hoca Algısı. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.9(18), 229-237.

Solmaz, E., Tuğlacı, G. (2021). Özbek Çocuk Edebiyatında Şiir. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(52), 359-384.

Solmaz, S. (2018). Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(43), 423-436.

Somuncuoğlu, A. (2013). Bush Doktrininde Demokrasiyi Teşvik Politikası: Orta Asya Örneği. Gazi Türkiyat.0(12), 29-50.

Somuncuoğlu, A. (2022). Geçiş Döneminde Özbekistan Ekonomisi. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 683-692). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Soofızadeh, A. (2023). Selçuklu Devleti Döneminde Horasan'ın Önemi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.63(1), 1-25.

Soydan, S. (2023). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Yer ve Akrabalık Adları. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. (49), 1-18.

Söylemez, Y. (2023). Emir Timur Döneminde Semerkand'da Mimari Alanında Yapılan Çalışmalar. Tarih Okulu Dergisi.16(63), 834-849.

Suçıkar, T. (2017). Emîr Timur'un Meclisinde Mara Despina: Bir Rivayetin Tarihî Gelişimi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.17(2), 129-140.

Sürücü, M. (2022). Altın Orda Devleti'nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay. Journal Of Literature And Humanities.1(69), 1-8.

Şabanov, C. (2002). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde ket- / git- Fiilinin Benzer ve Farklı Yönleri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.9(20), 33-41.

Şafakcı, İ. (2014). XIX. Yüzyılda Buhara Medreseleri. Turkish Studies (Elektronik).9(4), 1049-1059.

Şahbaz, D. (2017). Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.57(1), 582-604.

Şahbaz, D. (2020). 1831 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Bozok Sancağında Aşiretler. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.2(3), 143-164.

Şahbaz, M. (2018). Timurlu Mirzalar Meselesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.27(2), 18-32.

Şahbaz, M. (2018). Timurlularda Şehzade Eğitimi. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.18(1), 313-328.

Şahin, E. (2022). Şiirin Üç Güzeli: Hüsn-İ Matla, Hüsn-İ Tahallüs, Hüsn-İ Makta. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.62(1), 666-685.

Şahin, H. (2006). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerinde Bir Karşılaştırma Denemesi. Akademik Araştırmalar Dergisi.8(31), 189-196.

Şahin, H. (2010). Türkmenistan'da Nasrettin Hoca ve Fıkraları, Timur. Bilig.0(55), 135-146.

Şahin, H. (2012). Aldar Köse Tipi ve Taşkent'te (Özbekistan) Yayımlanmış Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme. Türkiyat Mecmuası 22(BAHAR), 171-192.

Şahin, H. (2016). Yesevî Hikmetlerinin Metin ve Bağlam Özellikleri Açısından Alevî-Bektaşî Nefeslerine Etkisi Üzerine. Milli Folklor Dergisi.14(112), 30-41.

Şahin, İ. (2018). Kayıp *"Balbınarı Yaylası"* nın Yeri Ve Yayladaki Sultanın Kimliği Meselesi: Kanunî Mi, Timur Mu?. Türkbilig.2(36), 63-80.

Şahin, İ. (2022). Barak Adı ve Etnotoponimlerden Hareketle Barakların Ana Yurdu Meselesi. Dil Araştırmaları.16(30), 53-66.

Şahin, M. (2013). Orta Çağ'da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(50), 205-218.

Şahin, M. (2014). Emîr Timur ve Mirza Şahruh Dönemlerinde Timurlu Devleti'nde Elçilik Münasebetleri. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi.12(23), 7-35.

Şahin, M. (2017). Mâzenderân'da Yerli Bir Aile: Celâvîler. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(13), 194-230.

Şahin, M. (2018). Beylekân'ın İmarı ve Bu Sırada Şîrâz'da Meydana Gelen Yolsuzluğun Cezalandırılması. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.9(22), 443-456.

Şahin, M. (2020). Bir Sultan, Bir Acı Aşk Hikâyesi. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(23), 343-380.

Şahin, M. (2023). Orta Doğu'da Yeniden Timurlu Korkusuna Yol Açan İki Savaş: Eleşkirt ve Selmas. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.6(1), 107-139.

Şahin, S. (2013). Sâdıkî Afşar'ın Doğu Türkçesinde Yazılmış Şiirleri. Turkish Studies (Elektronik).8(13), 1645-1741.

Şahnazarov, B. (1997). Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk. Avrasya Etüdleri.3(4), 95-111.

Şahsi, R. (2021). Hive ve Rus Kaynaklarına Göre Ata Murat Han İsyanı: Başlangıcı, Gelişimi ve Sonuçları (1855 - 1867). Gazi Türkiyat.0(28), 145-163.

Şahsi, R. (2021). Hive ve Rus kaynaklarına göre Ata Murat Han İsyanı: Başlangıcı, gelişimi ve sonuçları (1855-1867). Gazi Türkiyat. (28), 145-163.

Şen, H. (2020). Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Vekullanılan Unvanlar. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.2(44), 41-70.

Şen, H. (2021). Kokand Khanate In Perıod Of Shır Alı Khan (1842-1845). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 319-330.

Şen, H. (2021). Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(5), 115-132.

Şen, M. (2012). VIII. Yüzyılda Türklerin İlmî Durumunun Tespitine Farklı Bir Bakış: Basra, Mâverâünnehir Örneği. Turkish Studies (Elektronik).7(3 b), 2393-2407.

Şengül, K. (2017). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Afganistanlı Özbek Türklerinin Türkiye Türkçesine Yönelik Görüşleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.27(2), 91-100.

Şengül, M. (2023). Doğu Cephesi'nde Kazak Askerler. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 789-806.

Şenyurt, S. (2020). Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd Dönemindeki Medrese Eğitimine Bir Bakış. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.19(3), 1333-1341.

Şimşir, N. (2013). Türkistan ve Osmanlı'da Tarihî Türk Evi Hakkında Bazı Tespitler. Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi.8(15), 173-184.

Şişman, R. (2016). Firdevsü'l-İkbâl ve Özel Adlar. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.4(2), 155-174.

Şişman, R. (2019). Son Dönem Hîve Hanlığı Metninde Savaşa İlişkin Sözcükler ile Savaş Aleti Adları. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.19(2), 327-353.

Şükürova, B. (2018). Kaşgarlı Mahmut'un *"Divanü Lugatit-Türk"* Eserin Özbekistan'da İncelenmesi Üzerine. Yeni Türkiye.24(99), 79-83.

Taciyev, A. (2011). Hurşit Dostmuhammed'in Hikayelerinde Psikolojik Tasvir Özellikleri. Gazi Türkiyat.0(9), 245-255.

Tadziova, D. (1952). Özbekistan Millî Kütüphanesi. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni.1(2), 105-107.

Tan, N. (2016). Özbek İncebayraktar. Türk Dili.66(779), 112-113.

Tansuğ, F. (2017). Türk Dünyasında Çalgısal Musiki ve Küğler. Folklor/Edebiyat.23(89), 59-66.

Tarı, N. (2021). İsâmuddîn El-İsferâyînî'nin Hayatı ve Eserleri. Harran İlahiyat Dergisi (Online).0(45), 270-294.

Taş, İ. (2010). Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı. Turkish Studies (Elektronik).5(3), 1880-1897.

Taşağıl, A. (2014). Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine. Türkiyat Mecmuası.24(1), 75-89.

Taşkıran, H. (2020). Tabiiyetten Çatışmaya AkkoyunluTimurlu İlişkileri. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.0(22), 305-347.

Taşkıran, H. (2020). Timurlu Devlet Adamlarından Emir Şah Melik. E-Şarkıyat İlmi Araştırmalar Dergisi.12(3), 518-535.

Taşkıran, H., Şahbaz, M. (2020). Timur Dönemi Hediye ve Hediyeleşme. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.20(1), 287-303.

Taşkıran, H., Şahbaz, M. (2022). Timurlularda Yas Geleneği. Milli Folklor Dergisi.17(134), 39-49.

Teker, S., Tuzla, H. (2013). 1995-2011 Döneminde Avrasya Ekonomilerine Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırımların (DYY) Dünya Trendi ile Karşılaştırılması. İşletme Araştırmaları Dergisi.5(4), 17-34.

Tekin, B. (2014). The Mi'rāj Miniatures Of Venice Ahmadi İskandar-Nâma: An Assesment According To Timurid Tradition. Milli Folklor Dergisi.13(104), 85-98.

Tekin, F. (2008). 19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani). Gazi Akademik Bakış.2(3), 199-210.

Tekin, F. (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı. Turkish Studies (Elektronik).6(1), 1843-1850.

Tekin, F. (2013). Özbek Türkçesi Üzerine. Yeni Türkiye.9(55), 499-511.

Tekin, F. (2018). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Gramer Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma [Bilim Dili Olarak Türkçe - Terim Meseleleri]. Yeni Türkiye.24(101), 64-68.

Temel, E. (2021). Geç Dönem Doğu Türkçesiyle Yazılmış Teõkíre-İ Süt Bibi Pádişáh. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(53), 59-82.

Temir, E. (2020). Orta Asya'da Rusya'nın Kültürel İletişim ve Kültürel Diplomasi Faaliyetleri: Rossotrudniçestvo. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi.8(24), 167-177.

Temirov, F. (2022). Sadreddin Ayni Eserleri Buhara'daki Ceditçilik Hareketi Tarihini Öğrenme Kaynağı. Yeni Türkiye.28(126), 130-133.

Temizkan, M. (2018). Anadolu ve Özbek Sahası Ninnilerinin Yapı-Şekil, Kamu-İçerik ve İşleri Bağlamında Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. (45), 239-254.

Temiztürek, F., Khalafova, S. (2018). Rusya Türkolojisinin Öncülerinden Andrey Nikolayeviç Kononov'un Türkbilimindeki Rolü. Turkish Studies (Elektronik).13(5), 645-654.

Tezcan, M. (2009). Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret. Tarih İncelemeleri Dergisi.24(1), 151-194.

Tığlıoğlu, H. (2019). Av. Hulusi Tığlıoğlu'nun Objektifinden: Özbekistan. Bursa Barosu Dergisi.44(110), 40-41.

Togay, M. (2019). Özbek Halkına Dikilen Heykel. Türk Yurdu.108(386), 68-70.

Tokan, Ö. (2020). Sultan Alp Arslan'ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları: 1 Huttelan Seferi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(69), 463-484.

Tokat, F. (2012). Karakalpak Şair ve Ozanı Berdak'ın *"Şejire"* Adlı Şiiri. Turkish Studies (Elektronik).7(4 b), 2872-2888.

Toksoy, A. (2014). Kitab-I Diyarbekriyye'de Bayındırlı Başbuğu Kara Yülük Osman Bey. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi.12(24), 1-20.

Toksoy, A. (2021). Tarihi Süreç İçinde Beylakan. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(72), 225-242.

Toksoy, A. (2023). Osmanlı-Ak-Koyunlu İttifakı ve Ferah/Ferruh-Şad Bey'in Zelhe Savaşı. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.5(10), 615-630.

Tokuş, Ö. (2018). Taberistân Dağlarının Melikleri *"Bâvendîler"* (45-750/665-1349). Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi.20(20), 429-461.

Tolıbova, N. (2014). Role Of The Women Of Uzbekistan İn Carrying Out Socio-Economical Reforms. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 289-296.

Tolkun, S. (2014). Orta-Güney Türk Lehçelerinde Kullanılan Aq Qılmak ve Aq Olmaq / Bolmaq ile Türkiye Türkçesindeki Ah Etmek, Ah Almak, Eh Etmek Deyimleri Üzerine. Türk Dünyası Araştırmaları.107(210), 85-96.

Tolkun, S. (2014). Sovyet Zulmüne Uğrayan Özbek Şairi Usman Nasir. Türk Dünyası Araştırmaları.107(211), 139-146.

Tolkun, S. (2016). Özbek Şairi Erkin Vahid'in 'Vatan Umidi' Adlı Şiiri ve Yorumu. Türkbilig. (31), 47-56.

Tombuloğlu, T. (2020). Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.3(2), 459-468.

Tombuloğlu, T. (2021). Timurlu Devletinde Kadın ve Statüsü. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.0(70), 375-400.

Tombuloğlu, T., Gökçe, M. (2018). 10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand. History Studies.10(10), 131-144.

Toparlı, R. (1983). Özbek Halk Masalları. Türk Folklörü.4(43), 22-24.

Toprak, F. (2016). Kutadgu Bilig'de Yönelme Durumundaki Dönüşlülük Zamirlerinin İşlevleri. Turkish Studies (Elektronik).11(20), 583-604.

Topsakal, İ., Topsakal, Ü. (2019). Fenomenolojik Bir Çalışma: Türk Kültüründeki Kurt Kültü Üzerine Öğrenci Düşünceleri.Bilig.0(89), 77-94.

Toptaş, T. (1995). Eski Sovyetler Birliğinden Ayrılan Türk Devletlerinin (Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan) Tarımına Genel Bir Bakış. Toplumsal Tarih.3(15), 850-854.

Toshova, S. (2021). Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 401-408.

Tosun, İ. (2020). Tuva Türkçesinde *"Çok"*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.9(2), 605-619.

Tosun, M. (2022). Özbekistan'ın Mevcudiyetine Psikolojik Yaklaşım. Yeni Türkiye.28(125), 341-347.

Tosun, N. (2019). Osmanlı Döneminde Farsçadan Türkçeye Tercüme Edilen Bazı Mühim Tasavvufî Eserler. Dil ve Edebiyat Araştırmaları.20(20), 229-266.

Tuğlacı, G. (2021). Özbek Çocuk Edebiyatında Şiir. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. (52), 359-384.

Tuna, M., DÜLGER, A., Uyanık, N., Türkmen, F., Özyurt, B. (2022). Türk Dünyasında Turizmin Ülkeler Arası İş Birliği Temelli Geliştirilmesine Yönelik Nitel Bir Araştırma.Bilig.0(100), 137-176.

Tunalı, Y. (2008). Semerkand-Buhara. Türk Yurdu.28(246), 53-55.

Tunay, K. (2017). Yükselen Ekonomilerde Makro Ekonomik Dengesizliklerin Etkileşimi: Türk Cumhuriyetleri Örneği.Bilig.0(83), 171-199.

Tunç, S. (2017). Usul-i Cedit Mektepler İçin Yazılan Ders Kitabı: *"Okış Kitabı"*. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.6(7), 202-212.

Tunç, Z. (2021). Edigey Destanında Vatan Teması (Tatar ve Başkurt Varyantlarına Göre). Karadeniz Araştırmaları.18(71), 689-715.

Tunçel, A. (2022). *"Seyyid Nesîmî Dosdoğru Yol"* Romanında Zaman Mekân Hâl. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(102), 313-342.

Turahojayeva, A. (2011). Bağımsızlıktan Sonra Özbek Dilinde İçtimai-Siyasi Terminolojinin Gelişmesi ve Tasnifi Meseleleri. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. (20), 53-64.

Turan, A. (2001). Karaköy (Gündoğmuş-Antalya) Taşkent-Hadim (Konya) Arasının Morfotektonik Özellikleri. Cumhuriyet Yerbilimleri Dergisi.18(2), 113-122.

Turan, F. (2019). Hindistan Babürlü Devletinde Yazılan Çağatayca Sözlüklerde Devlet Yönetimi ve Askeri Teşkilatla İlgili Kelimelere Dair. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.59(1), 203-220.

Turan, R. (2018). Farklı Türk Devletlerinin (Türkiye, Özbekistan, Azerbaycan Ve Türkmenistan) Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Timurlu İlişkilerine Ve Ankara Savaşına Yaklaşım. Gazi Türkiyat.1(22), 79-110.

Turdimov, Ş. (2011). Özbek Köroğlu Dairesindeki Sakibülbül Sembolü Üzerine Düşünceler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.11(1), 79-84.

Turdiyev, A. (2019). Töre Süleyman'ın Eserleri Örneğinde Çağdaş Özbek Edebiyatında Folklorizmler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.19(2), 421-439.

Turdiyev, A. (2019). Töre Süleyman'ın Eserleri Örneğinde Çağdaş Özbek Edebiyatında Folklorizmler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.19(2), 421-439.

(2009). Turkuaz Kubbeli Şehirler: Taşkent, Semerkand, Buhara. Mimar ve Mühendis. (46), 42-43.

Türk, A. (2019). Bâburname'de Köken Bilgisi Denemeleri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.12(25), 203-214.

Türk, F. (2008). Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.10(2), 53-81.

Türk, F. (2009). Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007). Bilig.0(51), 205-230.

Türkan, K. (2012). Türk Dünyası Masallarında Su Kültü. Milli Folklor Dergisi.12(93), 135-148.

Türkan, K. (2015). Türk Dünyası Masallarından Yansıyan Şaman Olgusu. Bilig.0(74), 219-238.

Türker, T. (2011). Radicalization of Islam in central asia: theory, trends and prospects. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.6(11), 51-74.

(1928). Türkistan Millî Mücadelesi Tarihine Aid Mevad: Şarkî Buhara'da Basmacılık Hareketleri Tarihinden. Yeni Türkistan.1(13), 15-17.

(1934). Türkistan'ın Buhara Ülkesine Dil Meselesi. Azerbaycan Yurt Bilgisi.3(31-32), 285-295.

Türkmen, F. (1989). Köroğlu'nun Özbek Varyantları. Millî Folklor.1(4), 8-9.

Türkyılmaz, B. (2022). Özbek Türkçesinin *"tur-, o'tir-, yot-, yur-"* Fiilleri Üzerinde Aspekt-Aktionsart İzlenimleri. Gazi Türkiyat.0(30), 235-255.

Ubaydullayeva, B. (2022). Özbek Ailelerinde Çocuk Sayısına Olan Bakışın Değişimi Üzerine. Yeni Türkiye.28(125), 445-451.

Uçar, E. (2012). Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I. Turkish Studies (Elektronik).7(3 b), 2491-2504.

Uçar, İ., Gedik, S. (2015). *"Bâlâ Älişer"* İsimli Eser Esasında Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arası *"Yalancı Eş Değerlik"* Üzerine Bir İnceleme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.12(1), 114-126.

Uğurcan, F., Koçak, A. (2021). Gerçekleri Ters Yüz Eden Aykırı Kahramanlar. Milli Folklor Dergisi.17(131), 87-96.

Uğurlu, M. (2012). Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eş Değerlik Durumu. Turkish Studies (Elektronik).7(4a), 215-222.

Ulutaş, Ç., Topaloğlu, F. (2023). Türkiye'ye Yönelen Afgan Göçünü Toplumsal Cinsiyet Gözlüğüyle Okumak. Mülkiye Dergisi.47(1), 170-197.

Umarov, A. (2022). Çağatay Türkçesiyle Yazılan Tevarîh-i Güzîde-Nusret-Name ve Eserde Geçen Manzumeler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.22(2), 367-385.

Urazbayeva, A., Yegızbaeva, M., Kozgambayeva, G. (2021). Kazak Kültüründe *"Yedi Ata"* Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği. Milli Folklor Dergisi.17(129), 45-57.

Useev, N. (2020). Manas Destanında Türkler İçin Kullanılan Sayı İsimleriyle Kurulmuş Epitetler ve 'Uçan/Uçan Teŋiz' Epiteti. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(50), 119-132.

Usluer, F. (2021). Fadlallāh Al-Hurūfī and His World: Power, Religion, and Sufism. Belleten.85(303), 463-505.

Usluer, F. (2023). Olmasa Mektubun... Fazlullah'ın Torununun Şahruh Döneminde Yaşadıkları. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. (105), 1-37.

Uygur, F. (2016). Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı. Tarih Dergisi.0(63), 27-40.

Uygur, H. (2020). Farsça Manzûm Emâlî Kasidesi Tercümesi.Nüsha.20(50), 47-62.

Uyğur, S. (2022). Artvin-Ahıska Ağızlarındaki /-(y)AnçA(y/ğ)i/ Biçimbirimi Üzerine. Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi.5(1), 23-37.

Üçüncü, U. (2022). *"The Times"* Gazetesine Göre Türkistan Millî Mücadelesi'nde Enver Paşa (1921-1922). Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi.18(35), 137-163.

Ükten, S. (2014). Buhara Hanlığı'nda Şibanî Hanedanı Devrindeki Savaş Sanatı: Silah ve Teçhizat. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.54(2), 285-318.

Ükten, S. (2014). Buhara Hanlığı'nda Şibanî Hanedanı Devrindeki Savaş Sanatı: Silah ve Teçhizat. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.54(2), 285-318.

Ükten, S. (2017). 16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.18(2), 137-164.

Ükten, S. (2021). 16-18. Asırlarda Maveraünnehr ve Harezm Bölgelerinde Cereyan Eden Yağma Akınları Üzerine Değerlendirmeler. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.18(2), 1485-1509.

Ükten, S. (2021). Buhara Hanlığı/Emirliği Ordusunda Yenileşme Hareketi: Serbazî Birlikleri. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.22(1), 1-9.

Ülker, H. (2019). Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873). Manas Journal of Social Studies.8(4), 3977-4006.

Ümit, A., Uludağ, A. (2020). Türk Dünyası Ülkelerinin Katma Değerli Üretim ve Makroekonomik Performanslarının DEMATEL ve COPRAS Yöntemleriyle Analizi. Sosyoekonomi.28(45), 139-164.

Ünal, M. (2021). Lâmi'î Çelebi'nin Salâmân ve Absâl Mesnevisinin Tasavvufi Bir Değerlendirmesi. Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi.4(2), 234-247.

Ünal, S. (2022). Emîr Timur Küregen'in Torunu Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ'nın Şiirlerinde Tasavvufî Söylem. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. (56), 143-156.

Ünver, A. (1954). Ramazan 812 (1409) Yılında Türklerin Büyük Âlimlerinden Molla Şemsüddin Fenarî'ye Buhara'dan Bir Hediye. Fatih ve İstanbul.2(07- 12.), 195-197.

Üşenmez, E. (2011). Türkmen-Özbek ortak edebi muhiti olarak Harezim-Köhne Ürgenç. Türk Dünyası Araştırmaları.98(195), 69-78.

Üşenmez, E. (2012). Özbek Türkolog Berdak Yusuf ve Sözlük Çalışmaları. Turkish Studies (Elektronik).7(4 b), 3181-3188.

Üşenmez, E. (2017). Modern Özbek Türkçesinin Oluşumu. Turkish Studies (Elektronik).12(7), 463-476.

Üzüm, M. (2023). Dilbilgisel Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde mish-mish(lar). Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. (57), 315-334.

Üzümcü, A., Topal, S. (2017). Tra2 Bölgesi Dış Ticaret Özellikleri ve Tra2 Bölgesinden Türk Cumhuriyetlerine İhracat Yapan Firmaların Karşılaştıkları Sorunlar Üzerine Bir Analiz. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi.31(3), 489-512.

Vardar, K. (2011). Timurlu Sanatında Çininin Yeri, Teknik ve Süsleme Özellikleri. Arkeoloji ve Sanat.0(138), 95-116.

Varol, F., Ulvi, A., Yiğit, A. (2020). Artırılmış Gerçeklik Uygulaması ile Kültürel Mirasın 3 Boyutlu Belgelenmesi: Özbekistan Chashma-Ayub Türbesi Örneği. Journal of Tourism and Gastronomy Studies.8(4), 3155-3172.

Vurgun, S. (2013). XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri. Turkish Studies (Elektronik).8(7), 765-781.

Vurgun, S. (2014). XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.14(1), 179-196.

Xaitov, A. (2022). Özbekistan-Türkiye: İşbirliğimiz Kapsamlı Stratejik Ortaklık Aşamasına Geldi. Yeni Türkiye.28(126), 54-56.

Yağlı, A. (2018). Timurlu Devleti Emîrleri I- Barlas Boyu: Togay Buğa Barlas. History Studies.10(10), 283-290.

Yağlı, A. (2019). Timurlu Devleti Emîrleri I- Barlas Boyu: Cihanşah Barlas ve Oğulları. History Studies.11(6), 1903-1923.

Yağlı, A. (2019). Timurlu Devleti Emîrleri I- Barlas Boyu: Mızrab Barlas. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(46), 261-268.

Yağlı, A. (2020). Timurlu Devleti Emîrleri I- Barlas Boyu: Caku Barlas. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(32), 221-232.

Yahya, M. (1972). Kendine Dönüşün Güzel Bir Örneği (Eski Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'nunv Biyografisi). Türk Dünyası.7(26), 25-28.

Yakubcanov, N. (2015). Türkistan Bölgesi Demiryolları Tarihine Bir Bakış. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi.1(27), 210-254.

Yakupoğlu, C. (2019). Güney Azerbaycan'ın Hôy Yöresinden Çıkmış Bilginler (XII- XV. Yüzyıllar). Tarih Araştırmaları Dergisi.38(66), 170-191.

Yakupoğlu, C., Musalı, N. (2020). Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'a Gönderdiği Farsça Mektup (1430). Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.3(2), 402-415.

Yalçınkaya, A. (2006). Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. (34), 67-104.

Yalçınkaya, A. (2022). Mirziyoyev Dönemi ile Hızlanan Özbekistan-Türk Dünyası Yakınlaşması. Yeni Türkiye.28(125), 123-130.

Yalçınkaya, A., Abıdzhanov, K. (2020). Özbekistan ve Kırgızistan'daki Anklav/Eksklav Alanlarının Çözüm Süreci. Manas Journal of Social Studies.9(4), 2653-2667.

Yalçınkaya, M., Beşirli, H. (2022). Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Uluslararası Öğrenci Hareketliliği ve Bu Hareketliliğin Yükseköğretimin Uluslararasılaşma Sürecindeki Rolü. Karadeniz Araştırmaları.19(74), 363-382.

Yaman, A. (2008). Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.0(48), 55-68.

Yaman, E. (1995). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde mi Soru Ekinin Kullanılışı. Türk Dili.2(526), 1113-1120.

Yaman, E. (1996). Çağdaş Özbek Şiiri. Türk Dili.1(531), 905-979.

Yarkın, İ. (1969). Buhara Hanlığı'nın Sovyet Rusya Tarafından Ortadan Kaldırılması ve Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu. Türk Kültürü.7(76), 41-47.

Yarkın, İ. (1971). Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak Hârezm Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu Sonunda Sovyetler Birliği'ne İlhakı. Türk Kültürü.9(99), 53-61.

Yarkın, İ. (1973). Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı. Türk Kültürü.11(124), 50-61.

Yavuz, C. (2022). Çuvaşlar ve Emir Timur: Folklor, Edebiyat ve Kimlik.Türkbilig.2022(44), 97-110.

Yazar, S. (2018). Köroğlu Anlatmaları ile Kaçak Anlatmaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Turkish Studies (Elektronik).13(5), 673-688.

Yazıcı, K. (2016). Yeni Türk Devletlerinin Posta Pullarında Türk Kimliği ve Kültürü.Bilig.2016(77), 83-108.

Yazıcı, K., Uslu, S., Karakuş, A. (2020). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Öğretim Tekniklerini Seçme Yeterliklerine İlişkin Algıları. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.22(1), 145-158.

Yeler, A. (2021). Düzensiz Göçmenlerde Sosyo-Kültürel Entegrasyon: Ankara'da Yaşayan Afgan-Özbek Türkler. İmgelem (Online).5(9), 419-445.

Yelis, D., Kalafat, Y. (2011). Türk Halk İnanmalarında Dunganlar. Avrasya Etüdleri.1(39), 123-153.

Yelok, V. (2011). Özbek Şiirinde Müstebit Devrin Eleştirisi (Erkin Vahidov'un şiirleri esasında). Türklük Bilimi Araştırmaları.0(29), 493-518.

Yelok, V. (2014). Günümüz Özbek Hikâyelerinden İkisinden Hareketle Özbek Hikâye Kahramanlarında Yeni İnsanın İzleri. Gazi Akademik Bakış.8(15), 299-314.

Yelok, V. (2014). Günümüz Özbek hikayelerinden ikisinden hareketle Özbek hikaye kahramanlarında yeni insanın izleri Gazi Akademik Bakış.8(15).296-314

Yelok, V. (2014). Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri. Gazi Türkiyat.2(15), 67-86.

Yelok, V. (2019). Edebî Metin Aktarmaları Bağlamında Türkçeye ve Özbekçeye Yapılan Aktarmalara Bir Bakış. Milli Eğitim.48(223), 323-339.

Yeni, E. (2018). Şecere-İ Harezmşâhî'nin Yazım ve Ses Özellikleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.7(3), 1456-1471.

Yeşilot, O., Özdemir, B. (2021). Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi. Belleten.85(302), 279-309.

Yetkin, G., Gürsoy, Y. (2021). Tarih ve Edebiyat İlişkisi Bağlamında Aleksandr Neverov'un Ekmek Şehri Taşkent Öyküsünde 1921-1922 Sovyet Kıtlığı. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.14(33), 348-361.

Yıldıran, M., Gülşen, M. (2022). Rasyonel Vergi Sisteminin Ölçülebilirliğine Yönelik Endeks Çalışması: Geçiş Ekonomileri Örneği. Sosyoekonomi.30(52), 409-438.

Yıldırım, D., Erdoğan, S. (2013). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Dış Ticaret - İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi.50(583), 43-51.

Yıldırım, E., Pritsak, O. (2021). Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(6), 519-532.

Yıldırım, H. (2009). Özbek Türkçesindeki O (Å) ünlüsü üzerine. Gazi Türkiyat.0(5), 568-584.

Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme. Dil Araştırmaları. (20), 121-145.

Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme.Dil Araştırmaları.0(20).121-145

Yıldırım, M. (2016). Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahîr-İ Mar'aşî'nin Müntahabü't-Tevârîh'i. Belleten.80(288), 371-393.

Yıldırım, M. (2018). Abdullâh Hâtıfî'nin Hayatı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Timurnâme'sinin Değeri. Türkiyat Mecmuası.28(2), 225-248.

Yıldırım, N. (2011). Türk Halklarının Destan Yaratılarında Üç Dünya. Turkish Studies (Elektronik).6(3), 1951-1961.

Yıldırım, T., Koca, D. (2016). Kırgız Türkçesinde Geçen Köktürkçe Kelimeler. Turkish Studies (Elektronik).11(4), 1155-1174.

Yıldırım, V. (2020). Ders Kitaplarında Türk Kültürü: Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, TürkmenistanÖrnekleri. Turkish Studies- Educational Sciences.15(5), 3849-3869.

Yıldız, F. (2019). Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Kötüleşmesi Örnekleri. Turkish Studies- Language and Literature.14(3), 1319-1328.

Yılmaz, A. (2012). Türkiye, Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması. Avrasya Etüdleri.2(42), 111-156.

Yılmaz, A. (2018). Alp Tegin'in Sâmânî Emîrleriyle Olan Münasebetleri, Gazne ve Tohâristan'daki Faaliyetleri. Tarih Okulu Dergisi.11(33), 103-119.

Yılmaz, B. (2022). Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.15(40), 1410-1425.

Yılmaz, E. (2019). Mahtumkulu'nun Şiirlerinin Eleştirel Söylem Çözümlemesi Bakımından İncelenmesi. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.0(48), 235-244.

Yılmaz, F. (2013). On Sekizinci Yüzyıldan Bir Kırkambar: Elîfîzâde Feyzî Mecmuası. Turkish Studies (Elektronik).8(9a), 833-877.

Yılmaz, İ. (2008). Predicaments And Prospects İn Uzbek Islamism: A Critical Comparison With The Turkish Case. Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları.3(6), 23-57.

Yılmaz, M., Topsakal, İ. (2021). Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han. Tarih Dergisi.0(75), 17-31.

Yılmaz, O. (2019). Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp Kasîde-İ Bürde Örneği, Yazar Kenan Mermer (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018). Cumhuriyet İlahiyat Dergisi.23(3), 1445-1450.

Yılmaz, S. (2003). Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856). Belleten.67(250), 865-879.

Yılmaz, S. (2003). Munis ve Agehi"nin Firdevs-Ü'l İkbal Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar. Türk Dünyası Araştırmaları. (145), 151-180.

Yılmaz, S. (2020). Bölge ve Bölgesel Entegrasyon Bağlamında Orta Asya Devletleri'nin Birliği İçin Bir Model Önerisi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi.9(5), 3229-3243.

Yoldaşev, İ. (1993). Özbek Kitapçılığı ve Terminolojisi Üzerine. Dil Dergisi. (14), 83-95.

Yoldaşoğlu, E. (1993). Ali Şir Nevai (Büyük Özbek Şairi ve Edibi). Dil Dergisi. (9), 39-41.

Yoldoshev, U. (2014). Pecularities Of Comics in Translation Process: Comparative Analysis of English and Uzbek Languages. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 303-308.

Yuldashev, M. (2018). XX. Yüzyılın Başlarındaki Özbek Ceditçilerinin Dil ve Alfabe ile İlgili Çalışmaları. Yeni Türkiye.24(99), 696-699.

Yuldashev, M. (2021). Uluğbek Hemdemov ile yeni Özbek şiiri hakkında söyleşi. Hece.25(297), 67-71.

Yüksek, Ö. (2008). Özbekistan-İran: Şehrazat'ın Ülkesi. Atlas. (185), 64-84.

Yüksel, M. (2004). Arap Kaynaklarında Timur.Bilig.0(31), 85-126.

Yüksel, M. (2008). Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din. Tarih İncelemeleri Dergisi.23(1), 239-258.

Yürekli, T. (2020). İslâmlaşma Sürecinde Türk Halk Kültüründe Cariyelik. Dini Araştırmalar.23(59), 309-320.

Yürekli, T. (2022). Eyyûbiler, Bahrî Memlûkler ve Timur Döneminde Hastalık ve Ölüm Nedeniyle Sadaka Verme Geleneği. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.4(8), 555-564.

Yürekli, T. (2022). Orta Çağ Müslüman Türk Dünyasında Müneccimlik Üzerine Notlar. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.5(2), 327-335.

Zal, Ü. (2015). Sosyolojik Yansımalar Açısından Gurbannazar Ezizow Mektupları. Türk Dünyası Araştırmaları.110(216), 101-126.

Zanca, R. (2022). Sovyet Sonrası Özbekistan'da Kırsal Kesimde Özbek Kimliğinin Yeniden Şekillenişi. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), Türkler (Cilt 19, ss. 672-682). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zaynıyev, J. (2014). Keeping Culture-Specific Features And Characteristics in Translation From Korean into Uzbek. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.0(2), 401-406.

Zeki, İ., Akkuş, M. (2019). Timur'un Âlimlerle İlişkileri. Selçuklu Araştırmaları Dergisi.0(11), 227-244.

Zeki, İ., Akkuş, M. (2019). Timur'un Mutasavvıflarla İlişkileri. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.0(47), 367-382.

Zengin, B., Koç, İ. (2021). Yeni İpek Yolu Ticaret Hattının Türkiye Turizmi Açısından Değerlendirilmesi. Journal Of Gastronomy, Hospitality And Travel (Online).4(2), 586-599.

Zengin, M. (2019). Memlûklu Devlet Adamı Emir Çekem ve İsyanları. History Studies.11(5), 1855-1873.

Zorlu, K. (2018). Türk Dünyasında Turizm İşbirliğinin Geliştirilmesine Yönelik Bir Araştırma. Journal of Tourism and Gastronomy Studies.6(1), 182-199.

Zununova, G. (2021). Taşkent Özbeklerinin Kıyafet Kültüründe Giysinin Koruma İşlevine İlişkin Düşünceler. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.3(5), 93-108.

Zülfikar, H. (1992). Özbekistan'da Lâtin Harflerine Geçiş Süreci. Türk Dili. (489), 233-240.

Бейсегулова, А., Калшабаева, Б., Тылахметова, А. .(2023). Türkiye Ve Özbekistan'da Yaşayan Kazak Türklerinin Düğün Geleneklerindeki Bazı Unsurlar*. Milli Folklor Dergisi.18(137).159-173

Каюмова, М. (2022). Haldun Taner ile Erkin Âzam'ın Tiyatro Eserlerinin Üslup Özellikleri.Turkish Studies- Language and Literature.17(1).137-147

Lisansüstü Tezler

Abdullaeva, F. (2007). Öğrencilerin girişimcilik özellikleri ve iş değerleri: Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye karşılaştırması. (Yüksek Lisans), Sakarya Üniversitesi

Abdullayev, Ş. (1995). Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde özelleştirme (Özbekistan Örneği). (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Abduraimov, A. (2018). Özbek müfessir Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Tefsir-İ Hilal adlı eserinde Kur'an'ı yorumlama yöntemi. (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi

Abdurakhmanova, Z. (2018). Özbek modernleşmesi ve etnisite siyaseti. (Yüksek Lisans), İstanbul Aydın Üniversitesi

Abdurasulov, M. (2009). Basın özgürlüğü kavramı: Özbekistan'da SSCB ve İslam Kerimov dönemi basın rejimlerinin karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Abramatov, N. (2022). Yirminci yüzyılda Özbekistan'daki ilmi çalışmalar. (Yüksek Lisans), Yalova Üniversitesi

Acar, İ. (2017). Ergeş Uçkun'un şiirlerinde yapı ve izlek. (Yüksek Lisans), Ardahan Üniversitesi

Acar, K. (1996). Kırımlı Dilci Bekir Sıtkı Çobanzade. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Açık, F. (1995). Özbekistan'dan eğitim-öğretim amacıyla Türkiye'ye gelen öğrencilerin dil-kültür-uyum problemleri ve çözüm teklifleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Ağlanmaz, S. (2006). Türk lehçelerinde fiilimsiler ve fiilimsi yapılar (sıfat-fiilli yapıların karşılaştırmalı incelenmesi). (Yüksek Lisans), Celal Bayar Üniversitesi

Aıden, F. (2022). Nurullah Altay'ın Özbek Türkçesi sözlüğünün Türkiye Türkçesine aktarımı. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Akan, S. (2019). Özbek destanlarından polken rivayeti göroğlining tugilişi (vr. 7-47) adlı eserin destan dili eğitimi açısından incelenmesi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Akay, N. (2013). Mothering a child that is not mine: the perceptions about mothering and babysitting of immigrant babysitters who had left their children behind. (Yüksek Lisans), İstanbul Bilgi Üniversitesi

Akbay, D. (2010). Özbekçe Küntugmiş Destanı. (Yüksek Lisans), Anadolu Üniversitesi

Akbulut, Ö. (2019). Arslanhan minaresi (metin- aktarma- inceleme). (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Akçair, E. (2010). Özbek yazar ötkir hâşimov'dan seçme hikayeler 'men, buvöm vö röngli televizar', 'Özbek işi', 'kızıl karga' (inceleme, metin, aktarı, dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Akçay, A. (2005). Ankara Üniversitesinde ve Özbekistan okullarında yabancı dil olarak Rusça öğretim yöntemlerinin karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Akgüney, G. (2022). Abdımitalip Murzakmetov'un Kırgız ve Özbeklerde kültürel benzerlikler eseri temelinde geçiş törenleri. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Akhmadov, K. (2019). Özbekistan'daki üniversitelerde Türkçe öğrenen öğrencilerin Türkçe öğrenmeye ilişkin tutum ve motivasyonları (Taşkent örneği). (Doktora), Sakarya Üniversitesi

Akhmedov, N. (2019). Türkiye ve Özbekistan cumhuriyetlerinin spor teşkilat yapısı ve kurumsallık yapılarının karşılaştırmalı analizi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa

Akkuş, Ü. (2018). Özbek yazar Abdulla Kahhar'ın 'Koşçınar Çırakları' adlı romanında tasvirî fiiller. (Yüksek Lisans), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Aksu, A. (2021). Hatay Ovakent Özbek ağzında fiil morfolojisi. (Yüksek Lisans), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Aktürk, D. (2019). Özbek Yazar Abdullä Qahhâr'ın Mühäbbät adlı eseri (inceleme-transkripsiyon-aktarı-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Akyüz, M. (2012). Geç dönem Çağatay edebiyatından günümüze Afganistan Özbek edebiyatının tarihi gelişimi ve Faryab edebi muhiti. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Alakbarlı, F. (2015). Küreselleşme döneminde sanat pazarı ve kültürel sermaye (Rusya, Ukrayna, bel Arus, Kazakistan ve Özbekistan verilerine dayanarak). (Yüksek Lisans), Yeditepe Üniversitesi

Alameddin, A. (1999). The role of Islam in post-Soviet Uzbek historiography. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Alımova, J. (2011). Türkiye Türkçesi ağızları ile Kırgız Türkçesinin söz varlığı açısından karşılaştırılması. (Doktora), Ege Üniversitesi

Alıyeva, M. (1999). Abdulhaluk Uygur'un şiirlerinin dili. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Alibekiroğlu, S. (2014). Çağdaş Türk lehçelerinde yardımcı fiiller. (Doktora), Fırat Üniversitesi

Alimov, R. (2000). Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk yazıtları. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Alimova, D. (2017). Türkiye Özbekleri gündelik yaşam, kimlik ve bellek (Adana ve İstanbul Örneği). (Yüksek Lisans), Yeditepe Üniversitesi

Alkan, H. (2012). Sovyet-Rus ekolü ışığında Özbek Türkçesinde sözcük türleri araştırmaları tarihi. (Yüksek Lisans), Muğla Üniversitesi

Allaniyazova, M. (2014). Özbekistan'da Türkiye Türkçesi eğitiminin yeni yöntem ve yaklaşımlar açısından değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Alptüzün, E. (2019). Abulkasim Mamarasulov'un 'Alibek ve Kirk Dostining Sergüzeştlari' adlı eseri üzerinde bir dilbilgisi çalışması. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Altıer, S. (2007). Şiban Han dönemi (1500-1510) Özbek kitap sanatı. (Doktora), Hacettepe Üniversitesi

Altın, G. (2021). Geç dönem Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir şehzade Behram ve Melike Hunriz hikâyesi (metin-tercüme-gramer-dizin). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Altun, H. (2009). Türkçede soru. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Altun, S. (2020). Ak mezar' ile 'Zeyid ve Zeynep' hikayelerinin Türkiye Türkçesine çevirimi ve dil-üslup özelliklerinin milli üslubu temsil etme derecesinin belirlenmesi. (Yüksek Lisans), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Altunsoy, S. (2022). Özbek Türkçesindeki aile kavramı ile ilgili atasözlerinin anlam bilimi ve söz dizimi açısından incelenmesi. (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Altunsoy, Ş. (2022). 6 numaralı nâme-i hümâyûn defteri'nin transkripsiyon ve değerlendirmesi (s. 1-150). (Yüksek Lisans), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Amanov, İ. (1996). Özbekistan Cumhuriyeti'nden Bursa'ya yüksek öğrenim görmek için gelen öğrencilerin uyum problemleri. (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi

Anarbaeva, A. (2013). Özbekistan'daki Calalkuduk Kırgızlarının konuşma dili. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Annıwan, M. (2016). Zordun sabir'in anayurt romanı üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Arabacı, A. (2013). Köroğlu Destanı'nda 'Seyislik, Sınçılık, Sayapkerlik' ve günümüz Kırgızistan'ındaki uygulamaları. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Arslan, H. (2015). SSCB sonrası Kırgızistan'da siyasi ve demografik durum. (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Arslan, T. (2011). Gulam Sahi Vekilzade Andhoyi'nin eserlerinde kullandığı dil ve üslup. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Artunay, M. (2001). Türkiye-Özbekistan ekonomik ilişkileri. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Asil, E. (2021). Kaşgarlı Şair Garîbî'nin Kitâb-I Garîb'i (Metin-İnceleme-Dizinler). (Yüksek Lisans), Amasya Üniversitesi

Askarova, A. (2015). Sovyet döneminden bağımsızlığa geçişte Özbek sineması. (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Aslan, A. (2019). Çolpan'ın köşe yazıları (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Atak, H. (2004). Özbek Türkçesinde sıfat-fiil ve zarf-fiiller. (Yüksek Lisans), Balıkesir Üniversitesi

Atar, M. (2013). Abdullah Kadiriy'in Ötken Künler romanı örneğinde Özbek Türkçesinde yapıları bakımından zarf-fiiller. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Atila, K. (2021). Tağay Murad'ın 'At Kişnegen Akşam (Atın Kişnediği Akşam)' adlı eseri üzerine bir dil incelemesi (dil incelemesi-metin-aktarma). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Attar, N. (2023). Afganistan Faryab İli Andhoy ilçesi Özbek ağızları (inceleme- metin- sözlük). (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Avcı, M. (2010). Stämme İm Babur-Name. (Yüksek Lisans), Freie Universität Berlin

Avcı, N. (1995). Özbekistan'da din ve milliyetçilik. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Avcı, Y. (1995). Fıtrat ve dilciliği hayatı ve eserleri-inceleme-metin-aktarma. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Avezmetov, K. (1995). Ekonomik sistem, para düzeni ve para politikaları ilişkileri açısından Özbekistan ekonomisinin analizi. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Aydın, G. (2004). Özbekistan'da demokrasiye karşı otoriter düzen: iç ve dış faktörler. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Aydoğdu, M. (2003). Özbekistan'da yatırım yapan bir inşaat firması için proje yönetim sistemi önerisi. (Yüksek Lisans), İstanbul Teknik Üniversitesi

Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Şah Abbas ve zamanı. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Ayupova, A. (2000). Geçiş ekonomilerinde büyüme stratejileri: Kazakistan ve Özbekistan örneği. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Azizi, F. (2021). Afganistan Özbek halk edebiyatında yazı ve zeba hikâyesi koşukları. (Yüksek Lisans), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Azman, D. (2022). Kadı Muhammed atabek oğlu Muhammed Fāzılbek, mükemmel Tārīh-i Ferġāna (1560-1860) (metnin yazı çevirimi-metnin Türkiye Türkçesine aktarımı-inceleme-sözlük). (Yüksek Lisans), Yıldız Teknik Üniversitesi

Baç, B. (2017). Özbek sanatkarı Dedehan Hasan'ın eserleri (giriş-inceleme-metin). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Bahman, A. (2023). İstanbul'da yaşayan Andkhoy Türkmenlerinde halk bilimi unsurları. (Yüksek Lisans), Bursa Uludağ Üniversitesi

Bakar, E. (2019). Fazıl Yoldaşoğlu'nun Ferhad ile Şirin hikayesi üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Bakiyev, F. (1995). Gelir vergisi üzerine bir inceleme -Türkiye ve Özbekistan örneği-. (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi

Balcı, M. (1996). Ötken Künler romanında sıfatlar (üslup incelemesi). (Yüksek Lisans), Kırıkkale Üniversitesi

Balcıoğlu, S. (2019). Türkiye-Özbekistan ticari ilişkileri (1992-2017). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Balkan, V. (1997). Karaçay-Malkar Türk edebiyatından Kazım Meçi' nin hayatı, edebi kişiliği ve eserlerinden örnekler. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Baltürk, D. (2023). Yumuşak güç bağlamında Türkiye'nin Özbekistan politikası (1991-2021). (Yüksek Lisans), Trakya Üniversitesi

Barin, H. (2022). Semerkant (Özbekistan) yöresinde yetiştirilen üzüm çeşitlerinin bazı uygulama ve kurutma yöntemlerinin kuru üzüm kalitesi üzerine etkilerinin belirlenmesi. (Yüksek Lisans), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Bashqaban, H. (2016). Afganistan'daki Özbek kadın şairler. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Baştürk, Ş. (2008). Tüş tabirnamesi (inceleme-metin-indeks). (Doktora), Uludağ Üniversitesi

Bauyrzhankyzy, A. (2020). Kazakistan ve Özbekistan'da ulusal rol kavramları, liderler ve dış politika, 1991-2016. (Doktora), Ege Üniversitesi

Bawer, A. (2022). Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Afganistanlı Özbek öğrencilerin yazılı anlatım yanlışları. (Doktora), Hacettepe Üniversitesi

Bayar, T. (2022). Özbek halk merasim koşukları. (Yüksek Lisans), Artvin Çoruh Üniversitesi

Baydar, A. (2001). Rethinking ethnic identity formation: the case of the Ahıska (meskhetian) Turkish in Turkey and Kazakhstan. (Doktora), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Baydemir, H. (2004). Özbek halk masalları (inceleme-metin). (Doktora), Atatürk Üniversitesi

Bayrak, H. (2010). Türk lehçelerinde birleşik fiillerin karşılaştırmalı bir incelemesi (Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi). (Yüksek Lisans), Celal Bayar Üniversitesi

Bayrakdarlar, T. (2012). Özbekçe edebiyat terimleri sözlüğü. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Bayraktar, Z. (2019). Özbek yazar Olim Otehonov'un 'Gülzor Çekkesidegi Kuyoş, Kısmet, Nur, İbrohim' adlı hikayeleri (çeviri yazı metin, aktarma, dizinli sözlük). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Bayram, Ş. (2008). *"Hicran Künleri"* romanı örneğinde Özbek Türkçesinde kelime grupları. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Baysal, B. (2019). Özbek destanlarında kahramanlar ve tip özellikleri. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Begzada, F. (2016). Şefika Yarkın'ın (Shafiqa Yarqin) hayatı ve edebi eserleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Biçici, F. (2022). Musa Taşmuhammedoğlu Aybek'in 'Bola Alisher' adlı hikayesi (çeviri- inceleme -metin). (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Bilveren, T. (2017). Özbekçede soru. (Doktora), Çukurova Üniversitesi

Birol, N. (1991). İbn Battuta Çağında Deşt-İ Kıpçak ve Türkistan. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Birsel, H. (2005). Küresel güç mücadelesinde Türkistan jeopolitiği ve Özbekistan (1991-2005). (Yüksek Lisans), Süleyman Demirel Üniversitesi

Boğatekin, A. (2018). Hadi Zarif tarafından derlenen Özbek destanı Yusuf ve Ahmed (Ş. 205-304) (metin-inceleme-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Bolat, S. (2014). Hacı Selim Ağa Kütüphanesi yazmalarının tezhip sanatı açısından tanıtılması. (Yüksek Lisans), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Bora, D. (2019). Özbek Cedit edebiyatında Hacı Muin ve tiyatro eserleri. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Bostan, İ. (2022). Ölmes Umarbekov'un dramaları üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Botoriarova, N. (2005). Sovyet sonrası Özbekistan ve Kırgızistan'da İslam köktendinciliği: gerçek ya da hayali tehdit. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Boz, A. (2017). Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin sosyoekonomik yapısı ve gelişme potansiyelinin çok değişkenli istatistiksel analizi. (Yüksek Lisans), Çukurova Üniversitesi

Bozbağ, S. (2019). İslam Kerimov dönemi Özbekistan dış politikası ve küresel güçler. (Yüksek Lisans), Bahçeşehir Üniversitesi

Bozkır, T. (2009). Name-İ Hümayun defterlerine göre XVII. yüzyılda Osmanlı-Özbek münasebetleri. (Yüksek Lisans), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Bozkurt, E. (2009). Alihan Töre Saguni Türkistan Kaygusi (giriş-metin-notlar-dizinler). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Bozyel, Y. (2019). Dedehan Hasanov'un eserlerinde dil ve muhteva (Ana Türkistan isimli eseri örneğinde). (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Budaglı, B. (2020). Yusif Vəzir Çəmənzəminli'nin Qızlar Bulağı romanı temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde mastar ve sıfat-fiillerin karşılaştırması. (Yüksek Lisans), Anadolu Üniversitesi

Budak, M. (1987). Osmanlı-Özbek siyasi münasebetleri (1510-1740). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Bulut, M. (2018). Tahir Malik'in Şeytanat romanının 1. cildinde Özbek Türkçesi söz dizimi çalışması. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Byerdımurat, D. (2021). Orta Asya devletlerinde din, devlet ve toplum ilişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği). (Doktora), Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Canpolat, A. (2005). Özbek halk masalları ile ilgili olarak metin, aktarma ve inceleme. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Cantürk, S. (2004). Yeni Uygurca ve Özbekçe fiilimsiler. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Cengiz, A. (2023). Özbekçede fiil türetimi. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Cenikoğlu, G. (1998). Nasreddin Hoca fıkralarında insan kadrosu. (Doktora), Selçuk Üniversitesi

Ceylan, M. (2001). Özbek halk makalları (transkripsiyon, aktarma, gramer, index). (Yüksek Lisans), Sakarya Üniversitesi

Çağatay, İ. (2019). Geleneksel Özbek milli giysilerinden 'çapan' giysisinin semiyotik olarak incelenmesi. (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Çakır, U. (2002). İbrahim Rahim'in 'Qurbaningman' adlı kitabının 3.-102. sayfalarının transliterasyonu-metin aktarımı ve cümle tahlili. (Yüksek Lisans), Dumlupınar Üniversitesi

Çakır, U. (2013). Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde çatı. (Yüksek Lisans), Celal Bayar Üniversitesi

Çakırer, Y. (2012). İstanbul-Zeytinburnu'nda ulusötesi kentleşme aktörleri olarak Türk kökenli göçmenler. (Doktora), İstanbul Teknik Üniversitesi

Çalık, M. (2020). Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde fiil varlığı üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Uşak Üniversitesi

ÇALIK, M. (2020). Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Fiil Varlığı Üzerine Bir İnceleme. (Yüksek Lisans), Uşak Üniversitesi

Çam, E. (2023). Özbekistan Harezm bölgesi ritüellerinin kadın icracıları: halfeler. (Doktora), Ege Üniversitesi

Çayan, A. (2009). Molla yoldaş Óilveti Mevludü'n-Nebi Aleyhi's-Selam: (inceleme-metin-dizin). (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Çebi, S. (2022). Özbek yazar Ma'suma Ahmedova'nın hikâyeleri (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Çelebi, Ş. (2013). Tahir Malik'in suçun uzun yolu adlı hikayesi üzerinden Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi cümle tiplerinin karşılaştırması incelenmesi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Çelebi, T. (2019). Özbek Türkçesi söz varlığı (A- ☒ Sesleri). (Yüksek Lisans), Giresun Üniversitesi

Çelik, B. (1998). Özbek halk masalları (metin-gramer-indeks). (Yüksek Lisans), Çukurova Üniversitesi

Çelik, Ç. (2019). Özbek yazar Mirzakelan İsmailî'nin 'Färğänä Täng Atgunçä [birinci kitap]' adlı romanının incelemesi (inceleme, metin, sözlük, ek). (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Çelik, R. (2021). Fazlullah Ruzbihân El-Huncî'nin 'Mihmân-Nâme-İ Buhârâ' adlı eserinin tercüme, tahlil ve değerlendirmesi. (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Çelik, S. (2002). Özbekistan'ın sosyo-ekonomik yapısı. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Çelik, S. (2019). Kırım Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eş değerler. (Yüksek Lisans), Fırat Üniversitesi

Çelikbay, A. (2000). Göroglinin Tugilişi destanı-Özbek varyantı (inceleme-metin-çeviri-dizin-ek). (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Çeltik, F. (2020). Özbekistan ve Tacikistan arasında sınıraşan su çatışmasına postkolonyal yaklaşım. (Yüksek Lisans), Yaşar Üniversitesi

Çetin, H. (2021). Ulug'bek Hamdam'ın 'Künglimdägi Däryâ', 'Säfär', 'Qaytiş', 'Binäfşä' ve 'Yöl (Fälsäfiy Råmän)' adlı eserleri üzerine dil incelemesi (metin-inceleme). (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Çevik, M. (2012). Menakib-İ Dükçi İşan isimli eser ve tahlili (giriş-inceleme-metin-sözlük). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Civelek, Ö. (2005). Dindışı eski Uygurca metinlerin karşılaştırmalı sözvarlığı. (Yüksek Lisans), Yıldız Teknik Üniversitesi

Çığır, E. (2010). Özbekistan'da demografik yapı. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Çınar, G. (2011). Safevî Özbek siyasî ilişkileri ve Osmanlı'nın tesiri (1524?1630). (Doktora), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Çınar, S. (1995). Özbekistan Türklerinin dini tarihi ve halk inanışları. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Çiftçi, Ö. (2015). Karapapak Türklerinin tarihi, gelenek ve görenekleri. (Yüksek Lisans), Trakya Üniversitesi

Çiloğlu, Z. (2021). Hatay/ Ovakent Özbeklerinde halk bilim unsurları. (Yüksek Lisans), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Çimen, F. (2009). Özbek Türkçesinde istem (valenz). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Çipe, H. (2019). Alişer Navâiy Asarlari Tilining İzâḥli Lugati'nin 'a' maddesinin incelenmesi. (Yüksek Lisans), Yıldız Teknik Üniversitesi

Çolak, H. (2001). Özbek kahramanlık destanı Zülfizar. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Çolak, İ. (2017). Özbek Türklerinin 'Şeker Bilen Şirin' destanı. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Çonoeva, N. (2007). Merkezi Asya halklarının folklorunda Nasreddin Hoca'nın ortaya çıkışı ve hakkındaki fıkralar. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Dağaşan, D. (1994). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden (Azerbaycan-Özbekistan-Kazakistan) gelen öğrencilerin Türkiye Türkçesi'ne intibakta karşılaştıkları güçlükler. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Danıiarova, A. (2018). Uluslararası hukuk açısından Kırgızistan Özbekistan sınır sorunları. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Darawgar, S. (2016). Afganistan Özbek Türkçesi grameri. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Dashtı, A. (2023). Muhammed Emin Metin Andhoyi'nin hayatı ve şiirleri üzerine bir inceleme. (Doktora), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Dedeoğlu, A. (2018). Ahıska bölgesinde Kıpçakların tarihi (XI-XVI. yüzyıllar arası). (Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi

Demir, E. (2020). Nomus Va Muhabbat (Namus ve Aşk) ve Tohir Va Zuhra (Tahir ve Zühre) adlı tiyatro eserleri esasında Özbek tiyatrosuna genel bir bakış. (Yüksek Lisans), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Demir, N. (2010). Влияние Русской Литературы На Литературы Народов Средней Азии (XX-XXI вв.). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Demiray, E. (2011). Ahıska Türkleri ağzı. (Doktora), Erciyes Üniversitesi

Demirci, B. (2019). Türk dili ve edebiyatı eğitimi kapsamında Özbek destanlarından Polkän rivayeti olan Aväzhån'ın (340-375 sayfalar) destan dili açısından incelenmesi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Develi, M. (2018). Tarih-İ Ravzatus'safa'ya göre Hüseyin Baykara dönemi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Dilmaç, T. (2003). Özbekistan'da ulusal kimlik-dış politika ilişkisi. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Dinç, M. (2021). Özbek destanlarında savaş. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Djalılova, L. (2019). Özbekistan'da eğitim binalarının sürdürülebilirlik bağlamında incelenmesi: Taşkent 198. mektep örneği. (Yüksek Lisans), Bursa Uludağ Üniversitesi

Doğan, E. (2019). İngilizce seyahatnamelere göre 19. yüzyılda Türkistan'da kadın. (Yüksek Lisans), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doğanay, E. (2016). Prof. Dr. İbrahim Hakkul'un 'Nevaiye kaytiş-2' eserinin muhteva açısından tahlili (giriş, inceleme, transkripsiyon, Türkiye Türkçesine aktarılmış metin). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Doğanay, Ö. (2021). Musa Taşmuhammedoğlu Aybek'in hikâyeleri üzerine inceleme. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Duman, M. (2017). Türk halk anlatmalarında olumsuz tipler -mit, destan, halk hikayesi. (Doktora), Ege Üniversitesi

Duman, Ş. (2015). Zübdetü'l- Âsâr [Vr. 461b- 474b] adlı eserin transkripsiyon ve değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Duman, Ş. (2023). Buhara Hanlığı'nda İmamkulu Han dönemi (1611-1641). (Doktora), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Duran, H. (2023). Alpamış destanı Özbek varyantında eskicil ve işlek olmayan unsurlar. (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Durmuş, D. (2022). Adil Yakubov'un 'Chin Muhabbat' ve 'Aytsam Tilim Kuyadi Aytmasam Dilim' adlı tiyatro eserleri üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Artvin Çoruh Üniversitesi

Dursun, O. (2019). Abdullah Kahhar 'Muhabbat'adlı hikayesinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi eş zamanlı ses incelemesi. (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dursun, T. (2016). Nurmuhammet Andalıp'ın Baba Ruşen, Zeynel Arap ve Kıssa-yı Firgun halk hikayelerinin incelenmesi. (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Düzenci, H. (2020). 6 numaralı Name-İ Hümayun defterinin transkripsiyon ve değerlendirmesi (S.151-300). (Yüksek Lisans), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Efe, A. (2020). Tağay Murad'ın aydınlıkta yürüyen insanlar romanı üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Eker, Ü. (2004). Seyyid Kasımî'nin destanlarının metin, aktarım ve dil incelemesi (ses ve şekil bilgisi). (Yüksek Lisans), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Ekici, C. (2017). Horasan Türkçesi ve Langar ağzı(giriş-gramer-metin-çeviri-sözlük). (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Eminoğlu, Ö. (2022). Ali Şir Nevâyî dilinden Özbek ve Türkmen Türkçelerine söz varlığındaki gelişmeler. (Yüksek Lisans), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Enayatar, T. (2023). Afganistan Özbek Türkleri ve Anadolu Türklerinin kadınlarla ilgili atasözlerinin benzerlik yönünden karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Er, M. (2019). Orhun Abideleri'ndeki kelimelerin ses ve anlam bakımından Özbek Türkçesi ile karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Kırklareli Üniversitesi

Er, P. (2020). Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da İslâm. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Eraslan, A. (2015). Antakya'da yaşayan Özbeklerde kimlik ve aidiyet. (Doktora), Yeditepe Üniversitesi

Erbeden, E. (2018). Oş ili (merkez) Özbek ağzı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Ercan, M. (2015). Adil Yakubov'un romanlarında kadın (Adalet Menzili, Uluğbey'in Hazinesi, Mukaddes, Köhne Dünya eserlerinde). (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Erdem, A. (2023). Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ticaret diplomasisi: Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'ın karşılaştırması. (Doktora), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Erdem, E. (2019). Gafur Gulam'ın seçilmiş hikâyeleri üzerine dil ve üslup incelemesi. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Erdem, G. (2022). Doğu Türkçesiyle yazılmış Râhatü'l-Kulûb (1b-44a) (filolojik inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Erdem, K. (2022). Tağay Murad'ın 'Yulduzler Mengü Yanedi (Yıldızlar Ebediyen Parlar)' adlı eseri üzerine bir dil incelemesi (metin-aktarma-dil incelemesi -sözlük). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Erdoğan, Ş. (2022). Abdulla Qahhor'ın 'Sinchalak' adlı eseri esasında özbek türkçesinde kelime grupları (inceleme, çeviri yazı, aktarım). (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Ergin, S. (1997). Özbek halk masalları. (Yüksek Lisans), Trakya Üniversitesi

Ergin, S. (2003). Ali Şir Nevayi etrafında teşekkül etmiş Özbek ve Türkmen rivayetleri. (Doktora), Trakya Üniversitesi

Erkal, A. (2023). Özbekçede art zamanlı anlam değişmeleri-fiiller. (Doktora), Ege Üniversitesi

Ermatova, D. (2014). Özbek Türklerine Türkiye Türkçesi öğretiminde ek-fiilin birleşik ve katmerli zamanın çekimleri, karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Ernazarov, R. (2020). Özbek şarkılarının söz varlığı üzerine bir çalışma (Aktarma-İnceleme-Sözlük). (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Ersöz, S. (2013). Türkiye Ahıskalıları ağzı. (Doktora), Ege Üniversitesi

Ertürk, F. (2019). Alpamış destanı benzer metinler çerçevesinde bir değerlendirme Berdi Bahşı metni-Fazıl Yoldaşoğlu metni. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Eryiğit, A. (1998). Özbekistan genel coğrafyası. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Evirgen, A. (2019). Şibani-Name'nin Budapeşte nüshası (Metin-İnceleme-Dizin). (Doktora), Gazi Üniversitesi

Eynel, S. (2018). Özbek Türkçesinde ünlemler (art zamanlı bir inceleme). (Doktora), Uşak Üniversitesi

Eyüpoğlu, A. (2017). Kazan-Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde hayvan adları ile kurulan atasözlerinin karşılaştırmalı incelemesi. (Yüksek Lisans), Ordu Üniversitesi

Faıq, N. (2021). Şefika Yarkin'ın Alisdan bir ses adlı şiir kitabı üzerine bir dil incelemesi (metin- aktarma- dil incelemesi-sözlük). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Farzam, F. (2013). Gününümüz Afganistan Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin isim ve fiillerinin karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi

Farzam, R. (2022). Safevi devletinin doğu politikası (1501-1736). (Doktora), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Fazlıddınova, Z. (2021). Ötkir Hoşimov'un Hurkitilgan Tüş, Uzun Keçalar, Kuyoş Tarozisi adlı hikâyelerinin bağlam sözlüğü. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Fedakar, S. (1999). Erali ve Şirali Destanı (2 Cilt). (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Fedakar, S. (2003). Özbek destan geleneği ve Rüstem Han destanı. (Doktora), Ege Üniversitesi

Fevzı, F. (2013). Afganistan'ın Maymana şehrinde yaşayan Özbek Türklerinin folkloru. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Fuzaylova, N. (2020). Türkiye ve Özbekistan'da erken yaş eğitiminde teknolojinin etkisi. (Yüksek Lisans), İstanbul Aydın Üniversitesi

Gaıpova, Y. (2022). Özbekistan'da Sovyet sonrası kalkınma sürecinde girişimci kadınlar. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Gedik, Ü. (2012). Fazlullâh B. Rûzbihân-İ Huncî'nin Mihmân-Nâme-İ Buhârâ'sı: inceleme-çeviri. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Gen, S. (2015). Özbekçede metaforlar. (Doktora), Çukurova Üniversitesi

Gezer, H. (2019). Karahanlı Türkçesi temel söz varlığının eski Türkçeden Karluk grubu lehçelerine anlam incelemesi. (Doktora), Erciyes Üniversitesi

Giray, E. (2009). Askad Muhtar'ın 'İldizlar' adlı eseri örneğinde Özbek Türkçesindeki geçici birleşik zarf-fiiller. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Giray, E. (2016). Pirimkul Kadirov'un romanları üzerine bir inceleme. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Göçmez, E. (2008). Afganistan'dan gelen göçmen Özbekler 'in sosyo-kültürel ve dini hayatları üzerine sosyolojik bir araştırma (Hatay ili Ovakent beldesi örneği). (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Göçmez, E. (2022). Göç ve kente uyum sürecinde kimlik inşası ve din: Zeytinburnu Afganistan Özbekleri örneği. (Doktora), Erciyes Üniversitesi

Gökçe, G. (2014). Özbek yazar Otkir Hâşimov'dan seçme hikâyeler 'Uruşning Songgi Qurbâni, Hâtäm-Xasisning Xazinäsi, Quyâş Târâzisi, Muştipär, Bemâr Piyâz'-inceleme, metin, aktarma, dizin. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Gökçelik, Ş. (2022). Orta Asya'daki ABD askeri varlığının bir değerlendirmesi: Özbekistan örneği. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Gökdemir, O. (2020). Usman Azim'in seçme şiirlerinde dil ve üslup incelemesi. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Gubadzade, C. (2014). Özbek yazar Nurullah Muhammet Raufhan'ın 'Büyük Şeytan', 'Ev', 'Ayna', 'Dünya Geniş', 'Balon', 'Kazanç', 'Günlerden Bir Gün' isimli hikâyeleri (giriş- inceleme-metnin latin alfabesine çevrilmesi- metnin Türkiye Türkçesine aktarılması-sözlük/indeks-tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Güerer, N. (1997). Özbek halk masalları (metnin çeviri yazısı, dil incelemesi, sözlük). (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Güher, A. (2019). Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Özbekistan. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Gül, E. (2011). Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi yalancı eş değerli kelimeler. (Yüksek Lisans), Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Güler, G. (2014). Özbek yazar Otkir Hâşimov'dan seçme hikâyeler: Umr Sävdâsi, Negä Negä, Zil-Häzil, Âş; inceleme, metin, aktarma, dizin. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Güler, M. (2011). Pirimkul Kadir'in ana laçin vedası romanı: dil incelemesi-metin. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Güler, M. (2022). Cedit hareketi sürecinde Özbek yazı dili. (Doktora), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Gülmez, E. (2017). Özbek Türkçesiyle yazılmış Said Ahmad'ın 'Tanlangan Asarlar' adlı eserinde zarf-filler. (Yüksek Lisans), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Gültekin, H. (2023). Togay Murad'ın 'Oydında Yurgan Odamlar' adlı romanı esasında Özbek Türkçesinde isim. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Gümüş, P. (2013). 18.-19. yüzyıllarda yaşayan Türkistanlı kadın şairler: Hokand ve Harezm Şaireleri. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Günaslan, E. (2022). Kavalın değişen performans alanları ve yeniden inşa. (Yüksek Lisans), İstanbul Teknik Üniversitesi

Güneş, H. (2005). Post-Sovyet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da siyasal konsolidasyon ve mobilizasyon örüntüleri. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Güneş, İ. (1997). Türkiye'de (Ege bölgesinde) ve Türk cumhuriyetlerinde (Özbekistan ve Türkmenistan'da) yetişen pamukların fiziksel özelliklerinin tespiti, kıyaslanması ve bu bölgelerin pamuk özellik haritasının çıkarılması. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Güney, A. (2007). Hamza Häkimzädä Niyäziy Bäy İlä Xizmätçi, Yangi Saädät,Tört Işq transkripsiyon-tercüme-dizin-dil incelemesi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Güney, A. (2007). Özbek yazar Hamza Hakimzade Niyazi'nin *"Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmatçi"* tiyatrosu (metin- transkripsiyonlu metin- dil incelemesi-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Güney, Ş. (2007). Afganiler Tekkesi restorasyon projesi. (Yüksek Lisans), İstanbul Teknik Üniversitesi

Gür, F. (2020). Sovyet dönemi öncesinde ve Sovyet döneminde Özbekistan'da eğitim. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Gürbulak, C. (2019). Hurşid Devran'ın hayatı ve eserleri. (Doktora), Ege Üniversitesi

Gürbüz, Y. (2003). History and theory in the construction of Ozbeg and Kazakh identity. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Gürel, G. (2021). Tek Kuşak Tek Yol Projesi'nin Kazakistan ve Özbekistan dış politikasındaki yeri. (Yüksek Lisans), Giresun Üniversitesi

Güvenç, B. (2019). İbn Battûta Devri Horasan ve Türkistan şehirleri. (Yüksek Lisans), Gaziantep Üniversitesi

Hajamov, B. (1997). Noun Phrases İn Turkish And Uzbek. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Hamidi, M. (2017). 2014 Presidential elections in Afghanistan: The Role Of General Dostum and Uzbek Ethnic polltlcs. (Yüksek Lisans), Atılım Üniversitesi

Hamidov, L. (1995). Katma Değer Vergisinin Özbekistan Vergi Sistemine Uyumu. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Hamraev, I. (2021). Şükür Halmirzayev'nin 'Bändl Bürgüt' ve 'Azadlik' adli eseri üzerine dil incelemesi (hayatı-inceleme-aktarma). (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Hamza, F. (2015). Türkistan vilayetinin gazeti ve Özbek yazı dilinin doğuşu. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Harky, A. (2021). Fars kaynaklarına göre Şah Tahmasb döneminde (1524-1576) Safevi ülkesinde yaşanan iç sorunların Osmanlı-Safevi ilişkilerine etkileri. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Hasanov, A. (1997). Central Asia and the great three: the struggle for influence between Turkey, Russia and Iran. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Hatunoğlu, N. (2003). Mangıt hanedanlığı döneminde Buhara Hanlığı. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Hayat, H. (2019). Mesnevî-İ Harâbâtî (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Hazar, M. (1994). Buhara Yahud Maveraünnehr tarihi 'Özbek Türkçesi' (transkripsiyon-dil özellikleri-sözlük). (Yüksek Lisans), İnönü Üniversitesi

Hidayetov, M. (1998). Kollektivist ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ortaya çıkan sorunlar (Özbekistan örneği). (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Himmetoğlu, M. (1994). Samanyolu adlı eserin *"Özbekçe Türkçe"* fiil çekimi. (Yüksek Lisans), Trakya Üniversitesi

Hudaybergenov, D. (1999). Uzbekistan's foreign policy: 1992-2000. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Hüseynova, A. (2014). Organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin karşılaştırılması (Azerbaycan Özbek ve Türkiye Türkçesi). (Yüksek Lisans), İstanbul Kültür Üniversitesi

Hüseynova, T. (2017). Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde fiil çatısı. (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Ikramov, A. (1995). Özbek-Türk lisesi seçme sınavının güvenilirliği ve geçerliği. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Ilaslan, S. (1988). Özbek halk hikayelerinin dili. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Ildırı, N. (2013). Mücrim Abid Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin). (Doktora), Atatürk Üniversitesi

Inoue, M. (2013). Özbek yazarı Mumincan Taşkın'ın şairler tezkiresi ve tahlili. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Irnazarov, P. (2021). Orta Asya'da Özbek müzik kültürünün ortaya çıkışı ve gelişim sürecine tarihsel bir bakış -Türk musikisi ile benzerlik şekilleri ve konu üzerinde yapılan çalışmaların analizi. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Iskandarova, S. (2023). Özbekistan ve Rusya'da Ali Şir Nevai çalışmalarının bibliyografyası. (Yüksek Lisans), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

İbrahimli, D. (2022). İstanbul tekkelerinin kültürel hayata etkileri (Özbek tekkeleri örneğinde). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

İlik, E. (2012). Afganistan Cevizcan bölgesi çağdaş Özbek şairleri. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

İnsel, N. (1998). Özbek Türkçesi'nde zamirler, sıfatlar, zarflar ve edatlar. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

İsmailoğlu, E. (2022). Şah Safi döneminde Safevi devleti (1629-1642). (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

İwaki, A. (2001). Aman Muhtar'ın Özbekçe 'Ming Bir Kıyafe' adlı romanı. (Transkripsiyonlu metin, dil incelemesi ve dizin). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

İzgin, B. (2020). Babürler Devleti'nde askerî teşkilat (1526-1605). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Jafarlı, I. (2021). Çin'in 'Tek Kuşak-Tek Yol' projesi bağlamında bölge ülkeleriyle karşılıklı ilişkilerinin güncel durumu ve mümkün gelişim potansiyeli: Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan örnekleri. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Jalilov, A. (1995). Türkiye'de ve Özbekistan'da ilçe yönetimi. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Joya, M. (2020). Divan-İ Hikmet' (Özbekistan yazma nüshası) inceleme, metin, sözlük. (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Jumaev, E. (2010). 19. Yüzyıl sonu ile 20. yy. başında Özbekistan'ın sosyal ve ekonomi tarihi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Juvarlı, O. (2019). 15 Temmuz darbe girişiminin Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan medyasındaki yansımaları üzerine bir çalışma. (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi

Kahveci, M. (1995). Türk Cumhuriyetleri'nden gelen üniversiteli öğrenciler üzerine antropometrik bir çalışma. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Kakabalov, N. (2004). Siyasal İslam'ın Orta Asya'da demokratikleşme sürecine etkisi: Özbekistan ve Tacikistan örnekleri. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Kakaç, T. (2021). Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde enklitikler üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. (Yüksek Lisans), Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Kamalov, İ. (2003). Altın Ordu- İlhanlı münasebetleri. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Kaplan, D. (2006). Ankara Üniversitesi'ne Türk Cumhuriyetleri'nden gelen öğrencilerin ülkelerine ait mutfak kültürünü değerlendirmeleri. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Kara, F. (1999). Özbekistan tarihi (1917-1991). (Doktora), Fırat Üniversitesi

Karabatak, R. (2018). Özbekçe Nasrettin Hoca fıkralarının söz dizimi. (Yüksek Lisans), Dumlupınar Üniversitesi

Karadağ, G. (2006). Avrupalı gezginlerin seyahatnamelerine göre 19. yüzyılda batı Türkistan hanlıkları. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Karadeniz, Y. (2013). Türkistanlı Ceditçi Abdullah Kâdirî'nin Mehrobdan Chayon romanı (inceleme). (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Karadeniz, Y. (2019). Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılar: karşılaştırmalı dilbilimsel bir analiz. (Doktora), Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Karakuyu, M. (2016). Özbek Edibi Sabir Abdulla'nın 'Mevlâna Mukimiy' adlı eseri: gramer (ikilemeler), Transkripsiyon, Aktarma. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Karash, Y. (2015). 1900-2000 yılları arasında güney Türkistan (Afganistan)'da Özbek Türkçesiyle şiir yazan şairler. (Yüksek Lisans), Anadolu Üniversitesi

Karatuğ, T. (2016). Sosyalist realizm ilkesi bağlamında Oybek'in 'Quyosh Qoraymas' adlı eserinin incelenmesi (inceleme-aktarım-tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Karayiğit, G. (2019). Feyzullah Hocayev ve Buhara'da Ceditçilik hareketi. (Yüksek Lisans), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Kardaş, K. (2015). Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihi (1241-1502). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Karimi, K. (2013). Afganistan Özbekçe Türkçesinin üzerinde Farsçanın tesiri. (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi

Karkınlı, R. (2012). 'Unutmas Meni Bağım' şiir kitabı örneğinde Usman Nasir'in şiirleri üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Kartallıoğlu, Y. (2000). Atamdan Qalgan Dalalar (Atalarımdan Kalan Topraklar) metni esasında Özbek Türkçesi'nde isim. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Kavuncu, A. (2011). Özbekistan'da sosyo-politik dönüşüm: Taşkentte kentsel mahalle çalışması örneği. (Doktora), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Kayıkçı, M. (1997). Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da siyasal ve anayasal yapılanma. (Yüksek Lisans), Kocaeli Üniversitesi

Keçeci, Ç. (2018). Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki eş değer ve yalancı eş değer deyimler. (Yüksek Lisans), Ardahan Üniversitesi

Kemaç, G. (2010). Özbeklere karşı Babür ve Safevi işbirliği. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Keskin, A. (2009). Özbek çocuk folklorunda Türler. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Keskin, F. (2013). Soğuk savaş sonrası dönemde Türk dış politikasında entegrasyon sürecinde Orta Asya ve Özbekistan. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Khaitov, V. (2019). İran ile Hive Hanlığı (Özbekler) arasındaki siyasi ilişkiler (1642-1747). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Khamidova, Z. (2009). Ömer Seyfettin'in 'Diyet', 'And', 'Teke Tek', 'Kurbağa Duası', 'Keramet', 'Yüksek Ökçeler', 'Topuz' hikayelerindeki birleşik fiil ve deyimlerin Özbekçe muadilleriyle karşılaştırma. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Kholmatov, E. (2013). Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî- hayatı ve şiirleri. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Kılıç, A. (2018). Hadi Zarif tarafından derlenen Özbek Destanı Yusuf ve Ahmed (S. 304-399) (metin-inceleme-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Kılıç, G. (2022). Özbek masallarında kahramanın erginlenmesi. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Kılıç, N. (1999). Siyasal kültürde değişim: Şeybani Han ve Özbek siyasal oluşumu (1500-1510). (Doktora), Ankara Üniversitesi

Kılıç, R. (2011). Seçme şiirleriyle Özbek şair Şevket Rahman. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Kılıç, R. (2022). Tahir Kahhar ve şiirleri. (Doktora), Uşak Üniversitesi

Kıllıoğlu, M. (1999). Özbekistan'ın siyasi ve iktisadi yapısı (tarihi bir yaklaşım). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Kıllıoğlu, M. (2020). Özbekistan'da dört tarz siyaset ve özbek modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Kırbaşoğlu, F. (1993). Köroğlu Destanı'nın Özbek rivayeti üzerine karşılaştırmalı bir çalışma. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Kırbaşoğlu, F. (2000). Köroğlu Destanı'nın Özbek varyantları üzerine bir araştırma -Göroğlu'nun Doğuşu, Yunus Peri, Hasan-Han, Miskal Peri; Avazhan, Göroğlu'nun Ölümü (2 Cilt). (Doktora), Atatürk Üniversitesi

Kırgız, A. (2009). Van Ulupamir Kırgız ağzı üzerine derleme çalışması (inceleme- metin-sözlük). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Kırlangıç, S. (2023). Özbek Türkçesinde haber kipleri. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Kızıltaş, E. (2012). 17.yy. sonundan 20. yy. başına kadar yaşayan Fergâna muhiti şairleri. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Kirman, R. (1999). Türk toplumuna özgü fasiyal yumuşak doku kalıntıları. (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Koca, T. (2022). Hatay / Ovakent Özbek Türklerinden derlenen atasözlerinde isim. (Yüksek Lisans), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Kocaağa, F. (2020). Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki isim varlığı üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Uşak Üniversitesi

Kocaer, S. (2017). Türk efsanelerindeki ceza ve mükafatların işlevsel açıdan incelenmesi. (Yüksek Lisans), Bartın Üniversitesi

Koç, B. (2011). Babürlüler Devleti'nin kurucusu Babür Şah'ın dış siyaseti. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Koç, D. (2019). Üveysî Divanı'ndaki gazellerin dil özellikleri (ses ve şekil bilgisi). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Koç, K. (2012). Özbek ve Türkiye Türkçesinde iyelik ve hâl ekleri. (Yüksek Lisans), Ordu Üniversitesi

Koç, Ö. (2008). Sovyet dönemi Özbek edebiyatında seçme hikayeler (Sümbül-Çadirhayal-Mucize) inceleme-metin-aktarma-dizin. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Koçak, Y. (2019). Çağdaş Özbek romanında tarih - gerçeklik ilişkisi: Ötgen Künler (Abdullah Kadiri), Nevai (Musa Taşmuhammedoğlu Aybek), Köhne Dünya (Adil Yakubov). (Yüksek Lisans), Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Kolcu, K. (2019). Kazakistan Türk törenleri ve kostümleri. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Koraş, H. (1998). Özbek ve Uygur Türkçe'lerinde isim. (Doktora), Erciyes Üniversitesi

Korkut, Ö. (2002). Özbek Türk sözlü edebiyatında yar-yar koşıkları. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Kozhabekova, S. (2021). Edige destanları edisyon kritiği (bütünleştirilmiş yeni metin tespiti). (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Köklüdağ, A. (2007). Yedi Özbekçe hikâye (Nuräli Qâbul, Qaytiş; Xayriddin Sultânov, Gulâmgärdiş; Mäsumä Ahmedovä, Keçmiş Hisâbi; Sâbir Onär, Bir Olärmän Çävändâz; Sälâmät Mühämmäd Väfâ, Tutilgän Ay; Şâdiqul Hämrâyev, Hâvlidägi Däraxt; Uluğbek Mustäfâqulov. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Köksal, M. (2022). Kitâb-I Köroğlu (vr. 139a-162b) adlı eserin türk dili ve edebiyatı eğitimi çerçevesinde bilim dili açısından değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Köse, Ş. (2008). Özbek kökenli Afgan ve Türk öğrencilerinin aile yapılarının, öğrencilerin çalışma alışkanlığı, iş birliği ve sosyal davranışlarına etkisinin karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Mustafa Kemal Üniversitesi

Kul, Ş. (2023). Belagerdan Destanı'nın sembolik çözümlemesi. (Yüksek Lisans), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Kurbanov, A. (2023). Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde din görevlilerinin yetiştirilmesi ve istihdamı (1991-2021). (Yüksek Lisans), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Kurmanova, S. (2015). өмүркул караевдин изилдөөлөрүндө кыргыздардын этностук тарыхынын чагылдырылышы. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Kurt, D. (2019). Özbekistan'ın geçiş döneminde uyguladığı politikaların makroekonomik performansa etkisi. (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Kurt, F. (2018). Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine anlam değişmeleri. (Yüksek Lisans), Gaziantep Üniversitesi

Kusaev, K. (2020). Özbekistan- Rusya İlişkileri (1991-2019). (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Kushmuratov, S. (2021). Türkistan'da Ceditçilik Hareketi'nin yayılmasında Mahmut Hoca Behbudi'nin rolü. (Yüksek Lisans), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Kuşdemir, O. (2004). Türk Dünyası halk inançlarında karşılaştırmalı doğum motifi ve Dr. Yaşar Kalafat'ın halk bilimi çalışmaları. (Yüksek Lisans), Kırıkkale Üniversitesi

Kuşoğlu, M. (2012). Sâdıkî-İ Kitâbdâr'ın 'Mecma'ü'l-Havâs' adlı eseri: inceleme-metin-dizin. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Kutlu, F. (2022). İslamlaşan Moğollar: Altın Orda Devleti. (Yüksek Lisans), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Kuzu, E. (2022). Özbek yazar Saide Zünnunova'nın hikayeleri (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Küçük, A. (2022). Özbekçe'nin biçimbilimsel ve sözdizimsel çözümlemesi ve Özbekçe-Türkçe makine çevirisi sistemi. (Doktora), İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa

Küçük, K. (2020). Özbekistan'ın büyük güçlerle ilişkileri 1991-2016. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Küçük, Ö. (2006). Sovyet Dönemi Özbekistan'ın ekonomik durumu. (Yüksek Lisans), Fırat Üniversitesi

Küçükağaoğlu, S. (2014). Kazak, Azeri ve Özbek Türkçelerinde ikilemeler. (Yüksek Lisans), Celal Bayar Üniversitesi

Kyzy, B. (2020). Kırgızistan'da Nisan Devrimi: 2010 Kırgız-Özbek etnik çatışması. (Yüksek Lisans), Atılım Üniversitesi

Kyzy, G. (2018). Çağdaş Türk lehçelerinde ölüm kavramı. (Yüksek Lisans), İstanbul Kültür Üniversitesi

Ma, S. (2020). Muhammed Zarîf'in tefsirinde Nesh'e yaklaşımı. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Macit, A. (2015). Şeybânî Hanlığı: 1500- 1599. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Macitova, A. (2016). кыргызстандын чүй аймагында өндүрүлгөн бээ сүтүнүн жана кымыздын касиеттерин изилдөө. (Doktora), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Madiev, P. (1995). 1991 Öncesi ve sonrası Özbekistan ekonomisi ve Türkiye arasındaki ilişkiler. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Madiyarova, S. (2023). Karakalpak Türkleri halk kültürü tarihi. (Doktora), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Mahmod, S. (2012). Afganistan Özbek Türkçesinde birleşik isimler. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Mamatkulova, M. (2016). Standart Özbek Türkçesi ve ağızlarında enklitikler üzerine örnekli inceleme. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Mansoor, Z. (2018). Türk edebiyatında herat ekolü (tarihî süreç-temsilcileri-etkileri). (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Maqsudı, A. (2018). Afganistan Özbeklerinin akrabalıkla ilgili atasözlerinin türkiye'de kullanılan atasözler ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Marancı, D. (1993). Kazakistan ve Özbekistan (Rus işgalinden bağımsızlığa). (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Masumi, A. (2021). Tengri Berdi'nin 'Müfîdü'l-Emvât' eserinin dil hususiyetleri. (Yüksek Lisans), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Mavzer, B. (2022). Doğu Türkçesiyle yazılmış Râhatü'l Kulûb (44b-88b) (Filolojik İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Mendualıyeva, A. (2016). Çokan Velihanov'un eserlerindeki dini ve etnografik konular. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Meşedibi, H. (2023). Doğu Türkçesi vaaz koleksiyonu (gramer-metin-çeviri-dizin). (Yüksek Lisans), Çankırı Karatekin Üniversitesi

Mete, F. (1997). Özbek ve Azeri öğrencilerin Türkçe öğreniminde ad durum ve eylem çekimi yanlışları. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Metin, N. (2014). Viyana Avusturya kütüphanesi Nr. H.O.180d'de Kayıtlı Münşeât-I Divân-I Hümâyûn (Nâme-İ Hümâyûn Sûretleri), Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108 / Kasım 1687-Ocak 1697, inceleme-metin. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Miandoab, N. (2019). Anadolu dışında yazılan mevlid metinleri (Tatar, Özbek) 'inceleme-metin-dizin'. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Mirzayev, B. (2016). Doğrudan yabancı yatırım politikaları ve hukuki dayanakları (Türkiye ve Özbekistan karşılaştırması). (Doktora), İstanbul Ticaret Üniversitesi

Millet, S. (2023). Afganistan uyruklu Özbek kadınların göç deneyimine toplumsal cinsiyet açısından bakmak: Ankara örneği. (Yüksek Lisans), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Moldabayeva, D. (2000). Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanığı'nın kuruluşu. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Morad, N. (2021). Afganistan'daki Tahar ili Hocağar ilçesinde yaşayan Özbek Türklerinin geçiş dönemleri. (Yüksek Lisans), Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Mubarakova, D. (2019). Murod Muhammed Dost'un 'Lolazor' romanında dil ve üslup incelemesi (metin-aktarma-dizin). (Doktora), Ege Üniversitesi

Muminov, F. (2015). Türk ve Özbek hukukunda doğrudan yabancı yatırımlar. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Musahan, A. (2019). SSCB'nin Orta Asya'daki demografik stratejisi ve etkileri. (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Mutlu, K. (2011). Adil Yakubov'un romanlarında sosyal ve kültürel meseleler. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Nabıl, N. (2021). Afganistan'ın Kunduz ili Türk boylarının halkbilimi monografisi. (Yüksek Lisans), Karadeniz Teknik Üniversitesi

Naki, E. (2015). İki savaş arası İspanya-Osmanlı ilişkileri (1571-1588): büyük kopuş. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Naseem, M. (2016). Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde fiil işletimi (kişi-olumsuzluk-zaman-soru). (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi

Nazamudin, A. (2012). Säbzvân Koşıkläri. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Noorı, E. (2022). Afganistan'ın Tahar Özbek ağzı. (Yüksek Lisans), Fırat Üniversitesi

Norbaev, S. (2020). İpek Yolu'nda inanç turizmi: Türkiye'den Özbekistan'a. (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Nurmakhamatuly, A. (2009). Kamu ve özel sektör işletmelerindeki yöneticilerin iş etiği ve bireyselciliğe ilişkin tutum ve davranışları üzerinde kültürlerarası bir araştırma: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve türkiye örneği. (Doktora), Hacettepe Üniversitesi

Oh, C. (2006). Sovyetler Birliği sonrası Kazakistan ve Özbekistan'da Ahıska Türkleri ve Koreliler: diaspora kimlik ve kültürün inşası. (Doktora), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Okul, R. (2016). Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Okul, R. (2023). Özbek Türkçesinde 'Baş' Ve 'Baş Organları'yla kurulan deyimler. (Doktora), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Olımov, S. (2022). Buharalı Ceditçi Abdurrauf Fıtrat'ın gazeteci kişiliği. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Omorov, T. (2008). Kırgız şecerelerine göre Türk boyları. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Omorov, T. (2013). Kırgızların Türkistan hanlıkları ile ilişkileri: XV-XIX. yy. arası. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Onaran, B. (1997). Özbek atasözleri a maddesi: metin-çeviri-açıklama. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Oral, E. (2005). Özbek yazar Memedali Mahmudov (Evril Turan) ve Ölmes Kayalar romanı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Orhan, F. (2018). Nogay Türkleri ile ilgili sosyolojik bir araştırma (Konya örneği). (Yüksek Lisans), Süleyman Demirel Üniversitesi

Oruç, C. (2013). Hüseyin Baykara ve zamanı. (Yüksek Lisans), Dumlupınar Üniversitesi

Oyghagh, K. (2019). Afganistan'ın Tahhar şehrinde yaşayan Özbek Türkleri folkloru. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Ödemiş, N. (2002). XIX. yüzyılda büyük güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya politikaları. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Öğli, N. (2021). Özbek ve Türk sineması'nda Bahtiyor İhtiyorov ve Kemal Sunal filmleri üzerine karşılaştırmalı bir analiz. (Yüksek Lisans), Kocaeli Üniversitesi

Önal, K. (2016). İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler romanları örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde karşılaştırmalı çekimli fiiller. (Yüksek Lisans), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Öz, A. (1994). Özbekçe ve Yeni Uygurca arasındaki fonetik farklar. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Öz, A. (1999). Özbek Türkçesinde isimler. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Öz, S. (2019). Özbekçede kılınış işlemcisi olarak yardımcı fiiller. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Özal, S. (2021). Özbekçede şimdiki zaman işaretleyicilerinin zaman ve görünüş açısından incelenmesi. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Özalp, F. (2008). A historical and semantical study of Turkmens and Turkmen tribes. (Yüksek Lisans), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Özataş, A. (1997). Women and nationalism in Uzbekistan: the role of women in the formation of national identity between Soviet modernization and indigenization. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Özbay, H. (1985). Özbek şivesi kunduz ağzı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Özbek, S. (2022). Epik destan illüstrasyonunda kahraman ve bir epik grafik destan örneği: Alpamış destanının görsel öyküleştirme uygulaması. (Sanatta Yeterlik), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Özcan, M. (2019). Türk dili ve edebiyatı eğitimi çerçevesinde destan dili incelemesi; örnek Metin Polken'den derlenen Çembil Kamalı adlı Özbek rivayeti (131-172). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Özdemir, S. (2007). Özbek Türkçesinde kullanılan eylemsilerin batı Türkçesindeki eylemsilerle mukayesesi. (Yüksek Lisans), Celal Bayar Üniversitesi

Özdemir, S. (2023). 'Zamonaviy Turk She'riyati' adlı eserden hareketle lehçeler arası aktarmalarda görülen ifade farklılıkları ve bunların öğretilmesine yönelik yöntemler. (Yüksek Lisans), Necmettin Erbakan Üniversitesi

Özdemir, Y. (2007). Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın enerji potansiyelleri ve politikaları. (Yüksek Lisans), Atılım Üniversitesi

Özenboy, I. (2021). Eski O'zbek Tili Va Yazuvi Pratikumi (giriş-ses bilgisi-metin aktarma). (Yüksek Lisans), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Özer, A. (2008). İlköğretim ikinci kademe Özbek asıllı Afgan göçmeni öğrenciler ile Türk öğrencilerin öğrenme stillerinin akademik başarı ve cinsiyete göre karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Yıldız Teknik Üniversitesi

Özer, U. (2006). Sovyet sonrası ulus inşasının dinamikleri: Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'ın deneyimleri. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Özgün, Y. (2021). Özbek ninnilerinin söz varlığı (transkripsiyon-aktarma- inceleme- sözlük). (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Özkul, F. (1995). Özbek Türkçesinde gramer terimleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Öztürk, A. (2001). Özbek Yazar Otkir Haşimov'un 'Nur Barki Saya Bar' romanı, transkripsiyonlu metin, sözlük, gramer incelemesi (Özbek Türkçesindeki partisipler). (Doktora), Marmara Üniversitesi

Öztürk, E. (1999). Mesneviler, Zakircan Furkat. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Öztürk, E. (2014). Türk asıllı Afgan mültecilerinin 12 Eylül dönemi'nde iskan ve istihdamı. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Öztürk, E. (2015). Sovyet dönemi Özbek yazarlarından Abdullah Kadiri'nin 'Cinler Bezmi', Çolpan'ın 'Kar Koynıda Lale', Abdullah Kahnar'ın 'Edebiyat Müellimi', Adıl Yakubov'un 'Veda' adlı hikayeleri (inceleme-metin-aktarma-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Öztürk, F. (2005). Molla Nizâmü 'D-Dīn Áhunum Hikmet-İ Nizámü 'D-Dīn [Cilt: II. 1a-55b varakları arası inceleme-metin-dizin]. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Öztürk, F. (2020). Üveysî Dîvânı: edebiyat ve dil incelemesi. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Öztürk, L. (2021). Niyazi Sayın Ney tavrındaki perde baskı karakterlerinin meşk silsilesi özelinde incelenmesi. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Öztürk, M. (2019). Divanü Lügati't Türk'te /B/ sesiyle başlayan sözcüklerin Özbek Türkçesindeki görünümleri. (Yüksek Lisans), Mersin Üniversitesi

Öztürk, R. (1992). Uygur ve Özbek Türkçelerinde fiil. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Öztürk, S. (2023). Hamid Alimcan'ın 'Simurg veya Perizad ile Bünyad' ve 'Aygül ile Bahtiyar' destanları üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Öztürk, T. (2012). Özbek edebiyatı yazarlarından Hudayberdi Tohtabayev'in 'Cennetlik Adamlar' romanı (giriş-dil incelemesi-orijinal metin-transkripsiyonlu metin-Türkiye Türkçesine aktarma-dizin-sözlük). (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Öztürk, U. (2019). Nazar Eşankul'un seçilmiş hikâyelerinde dil ve üslup incelemesi. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Öztürk, Z. (2020). Özbekistan'da dil politikası: standartlaşma ve modernizasyon. (Doktora), Hacettepe Üniversitesi

Öztürkci, H. (2019). Çolpan'ın Yarkınay adlı piyesi (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Özyıldırım, Z. (2022). Tağay Murad'ın 'Momo Yer Qo'shig'i (Ana Toprak Türküsü)' adlı eseri üzerine bir dil incelemesi (dil incelemesi-metin-aktarma). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Pardaev, U. (2022). Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde onay ve ret ifadeleri. (Yüksek Lisans), On Dokuz Mayıs Üniversitesi

Parham, H. (2021). Afganistan'da son yüzyılda dört büyük etnik grubun siyasi katılımı. (Yüksek Lisans), Kocaeli Üniversitesi

Parlak, E. (2011). Abdullah Aripov'un şiirleri (metin ve inceleme). (Yüksek Lisans), Bozok Üniversitesi

Pehlivan, S. (2021). Erken dönem Osmanlı kroniklerinde coğrafi terimlerin art ve eş zamanlı dil incelemesi. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Pekşen, E. (2022). Özbek yazar Mirmuhsin'in hikâyeleri (inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Pektaş, F. (2019). Özbek destanlarında ikilemelerin derlem temelli incelenmesi. (Yüksek Lisans), Kırıkkale Üniversitesi

Petrova, A. (2022). Erken çocukluk döneminde çocuğu olan Özbek ve Türk annelerin oyuna yönelik görüşlerinin incelenmesi. (Yüksek Lisans), Anadolu Üniversitesi

Polat, D. (2009). Çarlık devrinde Türkistan'daki millî ayaklanmalar. (Yüksek Lisans), Fırat Üniversitesi

Popova, T. (2006). Molla Nizamü'd-Din Ahunum Hikmet-İ Nizamü'd-Din: cilt III. 130a (1370/305) -170b (1481/416) varakları arası: inceleme-metin-dizin. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Pulat, E. (2019). Soğuk savaş sonrası dönemde Orta Asya'da İslam'ın siyasallaşması: Özbekistan örneği. (Yüksek Lisans), Bursa Uludağ Üniversitesi

Quyash, M. (2018). Atalarsözü- Akılnıng Közü (transkripsiyon-inceleme- stt'ye aktarım). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Rahimi, M. (2016). Muhammed Taki Karakoyunlu Ferheng-İ Türki: Mukaddime ve Bab-I Elif (1r-124r). (Doktora), Ankara Üniversitesi

Rakhmanova, K. (2020). Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı, eserleri ve tarihçiliği. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Rasooly, A. (2015). Özbek Cedit edebiyatı eserlerinde 'Cedit-Kadim' görüş çatışmalarının yansımaları: Mahmud Hoca Behbudi, Adürrauf Fıtrat ve Aldülhamid Çolpan eserleri örneğinde. (Yüksek Lisans), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Rasulmuhammedov, A. (1995). Küçük ve orta ölçekli işletmelerde ihracatın geliştirilmesinde çok ortaklı ihracat şirketleri ve Özbekistan için bir model önerisi. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Rıkhsıboev, A. (2023). Özbekistan'da Türkçe öğretiminde uygulanan sınıf içi etkinlikler üzerine bir araştırma. (Yüksek Lisans), Bursa Uludağ Üniversitesi

Saçkesen, A. (2010). Özbek masallarının tip ve motif yapısı. (Doktora), Ege Üniversitesi

Sadıkov, P. (1995). 1991 Sonrasında Özbekistan yönetim sistemi ve yerel yönetim yapılanması. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Safarov, A. (2020). Televizyon reklamlarında ikna edici mesaj unsuru olarak çekiciliklerin kullanımı: Özbekistan'daki televizyon reklamları üzerine bir inceleme. (Doktora), Ege Üniversitesi

Safarova, M. (2010). Eğitsel bir bakış açısıyla Anadolu ve Özbek Türk masallarında ortak ve farklı motifler. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Sağır, B. (2015). Özbek Türkçesinde enklitikler. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Saifi, N. (2016). Belh (Afganistan) Özbeklerinin efsaneleri üzerine bir araştırma. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Salman, R. (1997). Özbek Türkçesi Şükrülla Kafansiz Komilganlar (transkripsiyonlu metin-metnin Türkiye Türkçesine çevirisi-dil özellikleri-sözlük). (Doktora), İnönü Üniversitesi

Saltık, G. (2005). Özbek yazar Şükrullah Yusufoğlu ve Tirik Ruhlar romanı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Samıhullah, M. (2018). Bâburnâme'deki coğrafi terimlerin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle fonetik ve semantik açıdan karşılaştırması. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Sardoğan, S. (2019). Aman Muhtar'ın 'Ayâllär Mämläkäti ve Sältänäti' adlı eserindeki hikâyeler üzerine dil ve üslup incelemesi. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Satayev, B. (1998). Planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş Özbekistan örneği (sorunlar, gelişmeler ve öneriler). (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Savcı, E. (2016). Köroğlu Destanı 'Hikâyet-İ Köroğlu Sultan'. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Sayıner, Y. (2018). Türk dili ve edebiyatı eğitimi kapsamında Özbek destanlarından Polkän Rivayeti Olan Ävazhän'ın (303-340 sayfalar) destan dili açısından incelenmesi. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Sayıtova, M. (2021). Since independence till nowadays foreign direct investment in Uzbekistan (1991-2018). (Yüksek Lisans), Kocaeli Üniversitesi

Selçuk, I. (2005). Oş ili Özgön ilçesi köylerinde yaşayan Türklerin ağızları: (inceleme-metin-sözlük). (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Sezgir, M. (2022). Şefika Yarkın'ın hayatı, eserleri ve hikâyeciliği üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Karabük Üniversitesi

Shahın, S. (2022). Bâbür Şah ve Bâbürlü devleti'nin kuruluşu. (Yüksek Lisans), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sharıpova, F. (2022). Özbek yazarı Toğay Murat'ın eserlerindeki halk bilimi unsurları. (Yüksek Lisans), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Shokırova, F. (2023). Sovyet dönemi Özbekistan'ı lideri Şeref Reşidov (1917-1983): hayatı, faaliyetleri ve eserleri. (Doktora), Marmara Üniversitesi

Sınıkcıoğlu, G. (2023). Pirimkul Kadirov'un 'Erk (Özgürlük)' adlı eseri üzerine bir dil incelemesi (inceleme-metin-aktarma). (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Sinop, M. (2008). Divanü Lugati't Türk'te /T-/ sesiyle başlayan kelimelerin Özbek Türkçesindeki durumu. (Yüksek Lisans), Çukurova Üniversitesi

Sobırov, G. (2020). Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki durumu. (Yüksek Lisans), Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Sobırov, G. (2020). Divanü Lugati't- Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Türkiye Türkçesi Ve Özbek Türkçesindeki Durumu. (Yüksek Lisans), Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Solğun, L. (2023). Özbek yazar İsacan Sultan'ın Bilge Hakan romanı üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Ege Üniversitesi

Solmaz, A. (2005). Ayçınar Destanı'ında dil-üslup özellikleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Solmaz, E. (2016). Özbek mizahında Nasreddin Hoca tipi ve fıkraları. (Doktora), Ege Üniversitesi

Somuncuoğlu, B. (2000). Abdurruf Fıtrat. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Soylu, M. (2018). Özbek ve Kırgız dillerinin ses özellikleri. (Yüksek Lisans), Bishkek Humanities University

Sönmez, T. (2020). 'Saga Aytkan Sır' adlı eser esasında cümle bilgisi çalışması. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Subaşı, S. (2017). Üzbek şeriyati antologiyası (Özbek şiir antolojisi)'nde Lenin üzerine yazılan şiirler (çeviri-inceleme-metin). (Yüksek Lisans), Ardahan Üniversitesi

Sultanbek, K. (2022). Dürrü'l-ʿacāyib (dil özellikleri- metin- dizin). (Doktora), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Sultanı, M. (2019). Afganistan'da cumhuriyet dönemi siyasi gelişmeleri (1973-1978). (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi

Sultanı, M. (2022). Afganistan Özbeklerinden şair Azizullah Butun'un hayatı, sanatı ve şiirlerinin incelenmesi. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Şahin, E. (2020). Sirojiddin Sayyid'in seçme şiirleri üzerine dil ve üslup incelemesi. (Yüksek Lisans), Pamukkale Üniversitesi

Şahin, S. (2019). Sırat-I Müstakim dergisine göre Rusya Müslümanları. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Şahnazarov, B. (1996). Özbekistan Anayasasında ve Özbekistan uygulamasında kültürel çoğulculuk. (Yüksek Lisans), Dokuz Eylül Üniversitesi

Şahsi, R. (2020). XIX. Yüzyılda hazar ötesi Türkmenlerinin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı. (Doktora), Ankara Üniversitesi

Şendur, A. (2019). Transnational religious mobilization: the case of Uzbek immigrants in İstanbul. (Yüksek Lisans), İstanbul Şehir Üniversitesi

Şenel, Ö. (2020). Dîvânu Lugâti't-Türk ile Özbek Türkçesinin karşılaştırmalı söz varlığı üzerine inceleme. (Yüksek Lisans), Artvin Çoruh Üniversitesi

Şener, E. (2002). Özbekistan'ın tarımsal yapısı. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Şenyıl, İ. (2022). Buhara Özbek Hanlığı Vakayinamesi 'Muhitü't-Tevarih' [Vr. 430a-489a] adlı eserin transkripsiyon ve değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans), Aksaray Üniversitesi

Şimşek, A. (2013). Bağımsızlık sonrası Özbekistan'ın dış politikasında denge arayışları. (Yüksek Lisans), Harp Akademileri Komutanlığı

Şir, A. (2007). Political modernization and informal politics in Uzbekistan. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Tadash, H. (2012). Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Taka, M. (2021). Timurlular devrinde Semerkand. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Tanyel, Ş. (2007). Konya Yusuf Ağa kütüphanesi'nde bulunan yazma eserlerdeki ebrû çeşitleri. (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Teke, T. (2015). Özbek halk edebiyatında Abdurrauf Fıtrat ve 'Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi' adlı eseri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Teke, T. (2020). Özbek sahası Türk destanlarında kadın. (Doktora), Bartın Üniversitesi

Tekinsoy, M. (2010). Âşık İsmail Özbek (Kul Hâkî)'in hayatı, sanatı ve şiirleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Tikence, M. (1997). Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Politikası ve Çarlık Ve SSCB dönemi uygulamalarının bu politikalara yansımaları. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Toktomuratov, K. (2005). Molla Nizamü'd-Din Ahunum Hikmet-i Nizamü'd-Din: Cilt II. 110a-165a varakları arası: inceleme-metin-dizin. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Tolkun, S. (1994). Özbek Türkçesinin leksikolojisi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Topaloğlu, K. (2019). Özbek destanlarında kadın motifi. (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi

Topçu, S. (2019). Özbek halk edebiyatı örneği: Polken'den derlenen Çembil Kamalı Rivâyeti (101-131) (giriş, inceleme, metin, dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Toyghun, S. (2013). Günümüz Afganistan Özbek nesri üzerinde muhteva incelemesi. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Tsoy, N. (2018). Özbekçe ve Rusça bağlamında anlamsal ve algısal ulamlar: Özbekistan örneği. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Tuğlacı, G. (2019). Özbekçede cümle bağlayıcıları. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Tulum, M. (1991). Özbekçe 'Rustem' destanı. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Tulum, M. (1997). Özbekçe'de tasvir yardımcı fiilleri. (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Tunç, S. (2020). Ayna dergisinin Özbek Türklerinin modernleşmesindeki rolü. (Doktora), Ege Üniversitesi

Turan, S. (2001). Globalleşme sürecinde Orta Asya cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Turayev, Ş. (1995). Döviz kuru sistemlerinin değerlendirilmesi Türkiye ve Özbekistan örnekleri. (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi

Turgut, A. (2013). Comparative analysis of domestic security issues of Kazakhstan and Uzbekistan in The Post-Soviet Era. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Tuychibaev, S. (2019). Özbek Türklerinde ölümle ilgili inanış ve uygulamalar (Taşkent-Fergana bölgesi örneği). (Yüksek Lisans), Erciyes Üniversitesi

Tuygho, N. (2018). Afganistanlı Özbek şairlerden Taşkın Bahayi ve eserleri üzerine bir inceleme. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Türk, Ü. (2017). Safevi Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür devleti ile siyasi ilişkileri (1526-1722). (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Türkeli, D. (2023). Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Ferahü'l-Kalb (22b-54a) (giriş-metin-dizin-tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Türkmenli, D. (2006). Özbek Dalli destanında dil ve üslup. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Türkyılmaz, B. (2022). Özbek Türkçesinde aspekt kategorisi. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Tynyshbay, N. (2019). Garibi Divanı (1b/05-57a) (dil bilgisi incelemesi-metin-dizin-tıpkıbasım). (Yüksek Lisans), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Ubaydullaev, D. (1995). Özbekistan ekonomisinin yapısı ve ekonomik gelişmede tarımın yeri ve önemi. (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi

Uçar, F. (2003). Süleyman Padişah'ning Hükmi örneğinde Özbek Türkçesinde isim ve fiil çekim ekleri. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Uçar, İ. (2015). Âybek'in Bâlä Alişer kıssası (transkripsiyonlu metin, türkiye türkçesine aktarım, gramer, dizin). (Yüksek Lisans), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Uğurtürk, Ş. (2021). Özbek atasözlerinin konuları açısından sınıflandırılması. (Yüksek Lisans), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Ulaşov, T. (1995). Türkiye ve Özbekistan'da öğretmen yetiştirme. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Uralbayeva, S. (2002). Adil Yakubov'un Uluğbey hazinesi adlı romanında aktarma meseleri. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Urunboeva, J. (2012). Özbekistan, Türkiye ve İngiltere'de basılan İngilizce öğretiminde kullanılan ders kitaplarının iletişimsel dil becerileri bağlamında karşılaştırmalı değerlendirmesi. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi

Usmanova, N. (2016). Özbekistan'da geçiş döneminde yaşlı ve genç nesiller arasında iş ahlakı ve kişilik farkı. (Yüksek Lisans), Yıldız Teknik Üniversitesi

Usta, M. (2021). Türkçenin yeme- içme kültürüyle ilgili tematik söz varlığı. (Doktora), Sakarya Üniversitesi

Uulu, M. (2005). Molla Nizamü'd-Din Ahunum Hikmet-İ Nizamü'd-Din: Cilt II. 56-110a varakları arası: inceleme-metin-dizin. (Yüksek Lisans), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Uyghun, S. (2023). Biz Nege Uruşamız, Muhammed Halim Yarkın (metin, aktarma, dil incelenmesi). (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi

Uygun, S. (2022). Muhammed Yahya Hafızî Jawzjanî (hayatı, sanatı ve eserleri). (Yüksek Lisans), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Uzman, M. (2005). Türkistan'da dil tartışmaları Özbekçe'nin icat edilişi (1917-1940). (Doktora), Gazi Üniversitesi

Uzun, Y. (2002). Özbek Türkçesinin kuruluş dönemindeki ses bilgisi özelliklerinin karşılaştırılması. (Yüksek Lisans), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Ükten, S. (2015). Buhara Hanlığı'nın askeri teşkilatı (1500-1868). (Doktora), Ankara Üniversitesi

Ünal, A. (2022). Orta Asya'da Atın ehlîleştirilmesi, yetiştirilmesi ve bölgeye özgü at ırkları. (Yüksek Lisans), Amasya Üniversitesi

Ünal, Ö. (2021). Özbek yazar O'lmas Umarbekov'un 'Âdam Bo'liş Qiyin' adlı romanı (inceleme-çeviri yazı-sözlük-kiril harfli metin). (Yüksek Lisans), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Ünüvar, S. (2022). Özbek Türkçesinde bitki adlarıyla kurulan Özbek atasözleri. (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Üstünel, Ş. (2017). Sıvı Kristal İkili Karışımlarında Halperin-Lubensky-Ma Ölçeklenme Fonksiyonunun Çift Kırıcılık Ölçümleri İle Test Edilmesi. (Yüksek Lisans), İstanbul Teknik Üniversitesi

Üşenmez, E. (2010). Eski Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshası üzerinde dil incelemesi (giriş-inceleme-metin-sözlük-ekler dizini). (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Yağcı, D. (2019). Conservation proposals for historical Özbek bath, Urla. (Yüksek Lisans), İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü

Yakın, D. (2005). Özbekistan'da Hizb Ut-Tahrir'in yükselişi. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Yalçın, A. (2023). Gafur Gulam'ın 'Shum Bola' kıssasının türkiye türkçesine aktarılması ve yapı-izlek yöntemiyle incelenmesi. (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Yalçın, R. (1998). The rebirth of Uzbekistan: politics, economy and society in the Post-Soviet Era. (Doktora), University Of Exeter

Yaman, D. (2012). Özbek Türkçesinde kiplik belirteçleri ve fonksiyonları. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Yaman, E. (1994). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'nin söz dizimi bakımından karşılaştırılması. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Yaman, M. (2005). Şirin ve Şeker Destanı. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Yaşar, H. (2017). Özbek halk hikâyelerinden Mirzâ Hämdäm Qıssäsı (inceleme-metin-aktarı-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Yatağan, M. (2010). Özbek halk masalları (Özbek halk atasözleri). (Yüksek Lisans), Dumlupınar Üniversitesi

Yavuz, E. (2009). Said Ahmad'ın 'UFQ' romanı esasında özbek türkçesinde zarf-fiiller. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Yavuz, F. (2015). Türkiye'deki çalışmalar ışığında ve Kırgız tarihçilere göre Hokand Hanlığı. (Yüksek Lisans), Trakya Üniversitesi

Yavuz, F. (2020). Sovyet iktidarının ilk yıllarında Kırgız milli devletinin kuruluşu süreci (1917-1922). (Doktora), İstanbul Üniversitesi

Yeloğlu, A. (2011). Abdullah Kadiriy'nin Ötken Künler romanı örneğinde Özbek Türkçesinde edatlar. (Yüksek Lisans), Niğde Üniversitesi

Yeloğlu, F. (2019). 'Almas Zerriler' kitabı örneğinde Uygur Türkçesinde cümle bilgisi. (Yüksek Lisans), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yelok, V. (2007). Erkin Vahidov'un şiirleri üzerine dil ve üslup çalışması. (Doktora), Gazi Üniversitesi

Yıgın, M. (2011). Hazini Hokandi Divanı'nın transkribe metni ve Türkiye Türkçesi'ne aktarılması. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Yıkılmaz, F. (2001). Özbek Türkçesindeki yabancı sözcüklerin Türkiye Türkçesindekilerle karşılaştırılması. (Doktora), Trakya Üniversitesi

Yıldırım, G. (2023). Türk Dili üzerine ses bilimsel bir inceleme. (Doktora), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Yıldırım, S. (2019). Post-Soviet Migration Patterns in kyrgyzstan and the case of Uzbeks. (Yüksek Lisans), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Yıldırım, S. (2023). Tahir Malik'in 'Sonuncu Kurşun' adlı kıssasının türkiye türkçesine aktarılması ve yapı-izlek yöntemiyle incelenmesi. (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Yıldız, S. (2022). Abdurauf Fıtrat'ın roman ve hikayelerinde Ceditçilik izleri. (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi

Yılmaz, B. (2012). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolda Rusya Türklerinin bıraktığı siyasi ve entelektüel iz. (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Yılmaz, B. (2018). Mähmud Häsäniy tarafından Özbek Türkçesine tercüme edilen Hüsäyn İbn-İ İbrâhim Muhämmäd Ät-Täflisiy'nin Kâmilü't-Tä'bir/Mükämmäl Tuş Tä'birnâmäsi (7-61. sayfalar arası) (transkripsiyon-inceleme-aktarı-dizin). (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi

Yılmaz, S. (2006). Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan tarihi (1873-2003). (Doktora), Ankara Üniversitesi

Yılmaz, S. (2007). Özbek tekkeleri. (Yüksek Lisans), Sakarya Üniversitesi

Yılmaz, Ş. (2001). Abdullah Kadri'nin (Ötgen Künler) romanında geçen deyimlerin incelenmesi. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Yılmaz, Ş. (2022). Türkiye'de evde bakım ve ev hizmetlerinde çalışan göçmen kadınlar: Özbekistanlı göçmen kadınlar örneği. (Yüksek Lisans), İstanbul Ticaret Üniversitesi

Yılmaz, T. (2022). Abdulla Aripov'un şiirleri üzerine dil ve üslup çalışması (inceleme-metin). (Doktora), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yoldaşev, M. (1995). Sistem yaklaşımına göre Özbekistan eğitim sistemi. (Yüksek Lisans), Hacettepe Üniversitesi

Yontar, T. (1998). Tarihi gelişimiyle Özbek Türkçesinde yapı ve görev bakımından isimler (2 cilt). (Yüksek Lisans), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Yurdakul, Y. (2022). Türkiye'deki Afganistan Özbeklerinin ağzı (ses bilgisi-metinler-gramatikal dizin). (Doktora), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yurt, M. (2014). Özbek yazarı Tahir Melik'in 'Av' hikâyesinin çevirisi ve şekil bilgisi incelemesi. (Yüksek Lisans), Fatih Üniversitesi

Yurtbilir, M. (2011). Özbekistan ve Türkiye'nin ulus yaratma süreçlerinin bir karşılaştırması. (Doktora), Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Yusupova, G. (2018). Ulusal Özbek kimliğinin tasarımında milli filmler: 'Shabnam' (Şebnem) filmi örneğinde. (Yüksek Lisans), Kocaeli Üniversitesi

Yusupova, N. (2021). İslam Kerimov dönemi Özbekistan cumhuriyeti dış politikasının gelişimi ve Türkiye-Özbekistan ilişkilerine genel bakış: 1991-2016. (Yüksek Lisans), Akdeniz Üniversitesi

Yuvarlan, A. (2023). Özbek halk masallarının V. Propp'un biçimbilimsel yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi. (Yüksek Lisans), Mardin Artuklu Üniversitesi

Yücel, D. (2005). Melike Ayyar destanı motif incelemesi. (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi

Yüregir, B. (2022). Ötkir Haşimov'un 'Muhabbat, Baxt, Xayollarga Bo'laman Tutqun, Oq Bulut Oppoq Bulut' adlı hikâyelerinin bağlam sözlükleri. (Yüksek Lisans), Afyon Kocatepe Üniversitesi

Zaheri, N. (2023). Afganistan'da yaşayan Özbek Türklerinin masalları. (Yüksek Lisans), Sakarya Üniversitesi

Zaloğlu, P. (2011). Orta Asya ve Güney Sibirya Türklerinin kahramanlık destanlarında yardımcı tipler. (Yüksek Lisans), Balıkesir Üniversitesi

Dünyada Özbekistan Bibliyografyası Çalışmaları

Goble, P. A. (1989). Central Asian Studies on Non-Soviet Islam: A Bibliographic Guide. Middle East Journal, 43(4), 649-654. http://www.jstor.org/stable/4328017

KARIMOVA, S. U. (2010). The Study of Islamic Manuscripts in Uzbekistan: Results and Tasks. Asian Research Trends New Series, 5, 35-58.

Light, N. (2005). Annotated Bibliography of the History and Culture of Eastern Turkistan, Jungharia/Zungaria/Dzungaria, Chinese Central Asia, and Sinkiang/Xinjiang : For the 16th-20th centuries CE, excluding most travel narratives. Silk Road Foundation Newsletter, 3(1), 28-49.

Weinryb, B. D. (1963). The Khazars: An Annotated Bibliography. Studies in Bibliography and Booklore, 6(3), 111-129. http://www.jstor.org/stable/27943361

Dizin

A

Abbasi Devleti 155, 189
Abdulahad 97, 145, 177, 178, 195, 200
Abdulaziz Han 97, 174, 702, 704
Abdulkerim Bey 98
Abdullah Han 97, 98, 100, 114, 172, 181, 184, 185, 640, 665, 698, 810
Abdüllatif Han 97, 172
Abdülmümin Han 97, 100
Abdurahim Bey 98
Abdürrahim Pulatov 219, 638
Abdürrauf Fıtrat 178
AB ülkeleri 20, 123
Afetsellik 749
Ağruk 94, 95
Aile 80, 150, 277, 389, 395, 408, 439, 442, 467, 468, 471, 483, 485, 491, 493, 496, 497, 499, 510, 720, 798, 821
Akatay Han 97
Akhun 159
Ak Hunlar 13
A'lam 114
Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy 182, 197, 236, 817
Aleksey İvanoviç Tevkelev 197
Algat 118
Algu Han 164
Ali Han 97, 98, 105, 186, 782
Âli Meclis 45, 49, 53, 55, 56, 57, 74, 81, 225, 228
Âlim Han 178, 179, 180, 185, 186, 205, 206, 779, 794
Ali Şir Nevai 170, 213, 646, 653, 657, 658, 668, 776, 828, 839
Allahkulu Han 98
Alp Er Tunga 13, 158, 692, 693, 786
Altınordu Devleti 35, 166
Ameleler 94
Amerika Birleşik Devletleri 15, 123, 126, 151, 222, 281, 377, 440, 453, 505, 510, 540, 544, 606
Anayasa 22, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 81, 122, 123, 124, 131, 228, 394, 415, 465, 497, 660, 709, 710
Andican 22, 33, 66, 82, 99, 165, 166, 168, 185, 186, 188, 192, 223, 224, 233, 241, 253, 257, 258, 264, 265, 266, 269, 273, 275, 282, 284, 285, 287, 292, 293, 294, 305, 313, 316, 328, 330, 331, 332, 339, 340, 342, 346, 350, 355, 358, 359, 362, 364, 366, 373, 380, 391, 392, 398, 399, 425, 426, 453, 455, 457, 461, 475, 533, 537, 547, 552, 553, 577, 584, 587, 589, 590, 591, 604, 629, 643, 648, 653, 664, 666, 677, 678, 679, 681, 685, 708, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 736, 739, 740, 743, 748, 750, 753, 763, 775, 788, 814
Andican Olayları 814
Ankara 1, 235
Anuşa Han 97, 100, 174, 181
Aral Gölü 26, 35, 70, 180, 183, 228, 288, 300, 317, 318, 406, 414, 416, 420, 428, 462, 463, 560, 698, 749, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 805, 816
Arap Muhammed Han 97, 181, 699
Arapşahlılar 180, 181
Arapşahlı (Yadigaroğulları) Hanedanlığı 97
Arazi Vergisi 549
Asgari ücret 389
Aştarhani Hanedanlığı 97, 100
Astrahaniler 172, 175, 234
Asya Kalkınma Bankası (ADB) 148, 247
Atalık 97, 101, 107, 175, 194, 810
Atlanu 118
Avaneş Han 97
Avaz 98, 806
Avrupa Birliği 123, 125, 151, 223, 255, 256, 286, 390, 440, 468, 510, 592, 607
Avşar Devleti 198, 199
Ayuka Han 182

B

Baba Bey 98
Badahşan 100, 101
Bakanlar Kurulu 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 64, 72, 74, 78, 81, 123, 124, 130, 227, 325, 454, 479, 600, 682, 708, 709, 713, 714, 721, 722, 738, 739, 742
Bakanlık 3, 65, 82, 130, 466, 542, 719, 722
Bakavul 91, 93
Baki Muhammed 173
Ba kMuhammed Han 97, 173
Barlas 35, 165, 826
Başbakan 49, 52, 54, 56, 60, 61, 62, 81, 123, 127, 128, 130, 217, 227, 440, 510, 600
Başbakanlık 37, 56, 60, 62, 81, 123, 227, 776
Başkanlık sistemi 227
Başkent 26, 209, 527, 679, 693, 721
Basmacılık 649, 650, 770, 824
Başpulu 118
Batı Tipi devlet 122

Batı Türkistan 14, 17, 155, 162, 163, 164, 190, 191, 233, 782, 790
Belh 100, 101, 159, 163, 172, 173, 174, 522, 847
Beş Öncelikli Kalkınma Alanına İlişkin Eylem Stratejisi 127, 129
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 123, 124, 125, 126, 127, 139, 145, 149, 353, 459, 464
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 125, 126, 139, 149
Biruni 638, 677, 681, 685, 698
Bölekey Han 98
Bölgesel yoksulluk 390, 456
Bolşevik Devrimi 16, 203, 648
Buhara 16, 17, 22, 24, 26, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 66, 71, 84, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 121, 122, 145, 146, 147, 148, 151, 155, 159, 160, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 207, 208, 230, 231, 232, 234, 236, 241, 245, 246, 250, 257, 258, 264, 265, 266, 269, 270, 273, 275, 282, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 305, 311, 313, 316, 323, 328, 329, 330, 331, 332, 340, 343, 344, 346, 347, 355, 358, 365, 366, 380, 391, 392, 398, 399, 405, 411, 417, 418, 425, 427, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 453, 454, 457, 461, 475, 487, 509, 513, 515, 522, 523, 524, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 548, 552, 553, 584, 587, 590, 591, 595, 598, 609, 611, 612, 615, 616, 629, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 645, 646, 648, 649, 650, 653, 663, 669, 672, 673, 675, 677, 678, 679, 681, 684, 685, 686, 693, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 708, 722, 723, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 745, 747, 748, 750, 753, 756, 763, 769, 770, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 798, 799, 800, 801, 803, 804, 805, 807, 808, 809, 810, 811, 815, 817, 818, 820, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 836, 839, 841, 849, 850
Buhara Halk Cumhuriyeti 16, 180, 206, 790, 826, 827
Buhara Hanlığı 16, 17, 28, 29, 35, 36, 84, 89, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 145, 147, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 186, 188, 193, 194, 195, 199, 206, 232, 234, 236, 245, 445, 446, 532, 541, 639, 649, 686, 693, 777, 785, 788, 793, 794, 798, 810, 825, 826, 836, 839, 850
Bujugha Han 97
Bürokrasi 22, 90, 105, 117, 119, 122, 127
Büyük Kapanma 17, 18
Büyük Oyun 156, 179, 199, 231, 616
Büyük Türkistan 13, 14, 15, 16, 21, 27, 28

C

Çağatay Hanlığı 92, 165, 166, 171, 191, 237
Çağdavul/Şakavul/Çindavul 94
Çahurgan/Kahılgacı 94
Canoğulları 100, 173, 175, 236
Çapavul 94
Çar Büyük Petro 199
Çarlık Rusya 14, 178, 195, 229, 250, 299, 349, 350, 353, 386, 407, 408, 431, 446, 447, 448, 452, 509, 532, 556, 643, 794, 808
Cedid 200, 641, 643, 644, 645, 651, 665
Ceditçiler 178, 201, 205
Ceditçilik 178, 195, 196, 203, 229, 232, 647, 667, 668, 803, 822, 841, 842, 851
Çehre 91, 113, 114
Çemen 118
Cengiz Han 34, 93, 96, 99, 103, 108, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 171, 190, 191, 192, 444, 528
Cerib/Ceribane 118
Çiğil 160
Cihangir Han 98
Cizzak 101, 185, 187, 257, 258, 264, 265, 266, 269, 270, 273, 275, 282, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 294, 305, 313, 314, 316, 329, 330, 331, 340, 343, 344, 347, 356, 357, 358, 363, 365, 366, 380, 391, 392, 398, 399, 426, 457, 461, 498, 547, 584, 587, 590, 591, 598, 604, 612, 629, 677, 678, 679, 681, 717, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 748, 749, 750, 763
Coytun Medeniyeti 157
Cüci Sultan 97
Cuma Cami 695, 700, 701
Cumhurbaşkanı 17, 25, 37, 38, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 56, 57, 59, 60,

61, 63, 64, 68, 74, 75, 78, 81, 82, 90, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 139, 140, 221, 223, 225, 226, 227, 300, 302, 323, 332, 349, 390, 415, 423, 451, 459, 461, 465, 502, 507, 509, 510, 522, 566, 571, 573, 575, 576, 578, 580, 581, 586, 589, 591, 593, 594, 599, 600, 602, 603, 608, 609, 610, 615, 617, 618, 674, 675, 683, 721, 737, 756, 777, 826
Cumhurbaşkanlığı Kararı 132, 709
Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 60, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 334, 384, 461, 479, 580, 581, 601, 612, 709, 721
Cüneyt Han 185, 206, 207

D

Danyal Atalık 97, 175
Daruga 91
Demografi 247, 248, 419
Deprem 753
Dergâh 775
Deşt-i Kıpçak 35, 99, 101, 103, 166, 167, 168, 171, 181, 187, 444, 445, 517, 529
Devlet Arazi Kadastrosunun Yönetimi Kanunu 709, 711, 716
Devlet Memurları Kanunu 23, 129, 132, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145
Devlet ve Toplum İnşa Akademisi 123, 135
Din Muhammed Han 97
Divan 106, 107, 192, 193, 194, 666, 702, 775, 794, 795, 840
Divan beyi 194
Divan-ı Mâl 192
Divanı Resail 189
Doğu Ticaret Yolu 13, 117
Doğu Türkistan 14, 161, 162, 165, 166, 185, 186, 203, 445, 533, 534, 635, 825
Doktor 301, 310, 315, 316
Dost Muhammed Han 97
Dünya Bankası 123, 124, 126, 127, 139, 145, 148, 151, 247, 255, 261, 276, 295, 296, 309, 317, 329, 349, 366, 370, 373, 376, 384, 390, 391, 398, 401, 402, 405, 440, 459, 460, 463, 503, 506, 513, 514, 569, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 581, 582, 587, 619, 620, 621, 625, 736, 747, 754
Dünya Sistemi 20, 21, 156, 231

E

Ebulfeyz Han 97
Ebu'l Gazi Bahadır 174, 181
Ebulgazi Han 175
Ebu'l-Hayır Han 169
Ebu Said Han 97
Eğitim 62, 65, 72, 85, 126, 148, 149, 150, 151, 178, 202, 233, 234, 235, 236, 247, 321, 323, 325, 326, 327, 328, 331, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 351, 352, 353, 360, 381, 382, 408, 434, 455, 492, 506, 517, 542, 593, 600, 646, 667, 669, 727, 741, 747, 775, 777, 778, 788, 789, 792, 793, 796, 797, 798, 801, 806, 807, 808, 809, 812, 818, 823, 827
Ekonomik Kalkınma ve Yoksulluğun Azaltılması Bakanlığı 718, 719
Elbars Sultan 97
Eltuzar Han 98
Emir 17, 23, 26, 35, 38, 40, 41, 42, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 106, 108, 111, 156, 165, 166, 167, 168, 176, 177, 178, 180, 186, 195, 199, 233, 237, 333, 353, 443, 509, 517, 645, 650, 673, 674, 686, 688, 692, 693, 698, 702, 786, 787, 788, 792, 793, 794, 799, 809, 810, 811, 812, 818, 820, 822, 827, 829
Emir Abdulahad 178
Emir Haydar 97, 176
Emir Muzaffer 97, 111, 176, 177
Emir Nasrullah 97, 111, 176, 186, 199, 811
Emir Timur 17, 23, 35, 38, 40, 41, 42, 83, 84, 90, 91, 92, 95, 96, 103, 108, 156, 166, 167, 168, 233, 237, 333, 353, 443, 509, 517, 674, 686, 698, 786, 788, 792, 799, 810, 818, 820, 827
Emirü'l Müminin 176
Emirzade 444
Enver Paşa 180, 207, 649, 650, 665, 785, 802, 825
Erdana Bey 98
Erdana Bey (II. Dönem) 98
Erk Demokrat Partisi 219
Etnisite 769

F

Fergana 22, 25, 33, 34, 36, 37, 43, 66, 104, 105, 135, 148, 151, 157, 159, 168, 172, 174, 185, 186, 188, 197, 207, 209, 218, 219, 221, 233, 241, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 264, 265, 268, 269, 271, 274, 275, 276, 283, 284, 285, 287, 292, 293, 294, 305, 313, 316, 323, 328, 330, 331, 332, 339, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 356, 357, 358, 363, 365, 366, 380, 391, 392, 398, 399, 406, 409, 417, 419, 426, 444, 445, 446,

447, 453, 454, 457, 458, 461, 489, 509, 510, 513, 524, 525, 526, 531, 533, 537, 541, 545, 546, 547, 552, 574, 584, 587, 590, 591, 598, 611, 626, 629, 636, 638, 639, 645, 646, 647, 649, 656, 661, 662, 663, 664, 666, 667, 669, 673, 677, 678, 679, 681, 708, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 748, 749, 750, 762, 764, 777, 779, 780, 781, 784, 790, 796, 802, 804, 815, 826, 849
Feyzullah Hoca 179, 206, 208, 209
Firdevsi 155, 158, 702

G

Gaçerçi 91, 93
Gaib Han 97
Gaspıralı İsmail Bey 200, 201, 641, 665
Gazneli 108, 241, 798, 805, 815, 818
Gazneliler 29, 34, 89, 103, 155, 161, 190, 231, 528, 797, 815
General Çerkasskiy 194
General Frunze 180, 205, 206
General Perovski 183, 535
Glasnost 37, 217, 555
Göç 1, 2, 5, 22, 24, 27, 66, 235, 236, 278, 279, 282, 407, 439, 440, 443, 448, 453, 456, 457, 458, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 478, 479, 480, 484, 488, 490, 491, 492, 493, 498, 500, 502, 503, 512, 513, 514, 516, 517, 722, 785, 789, 803, 811, 838
Göçebe 157, 171, 189, 231, 546, 551
Göktürk 89, 193, 321, 701, 776, 782, 794, 814, 830
Göktürkler 29, 155, 188, 190, 236, 814
Ğol 94
Güney Kore 123, 334, 377, 440, 441, 451, 456, 467, 468, 469, 504, 505, 506, 510, 567, 568, 585, 592, 594, 607

H

Hacı Muhammed Han 97
Hakim 29, 101, 236, 532
Halifelik Devleti 155
Halk Hareketi Birliği 219
Halk Şurası 204
Han 23, 34, 35, 36, 40, 41, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113, 114, 145, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 204, 205, 206, 207, 234, 235, 236, 237, 321, 444, 513, 516, 525, 528, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 636, 640, 642, 665, 674, 686, 699, 702, 703, 704, 775, 779, 780, 782, 788, 793, 794, 798, 802, 807, 808, 810, 815, 817, 821, 828, 831, 836, 837, 841
Hanbazi 183
Harç 118
Harezm 16, 22, 29, 33, 34, 38, 39, 43, 66, 71, 99, 102, 103, 121, 122, 150, 157, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 180, 181, 185, 207, 208, 235, 236, 241, 253, 257, 258, 264, 265, 268, 269, 272, 274, 275, 276, 283, 284, 285, 287, 292, 293, 305, 307, 313, 316, 328, 329, 330, 331, 340, 343, 346, 356, 365, 366, 380, 381, 391, 392, 398, 399, 416, 426, 445, 456, 457, 458, 461, 527, 552, 577, 584, 587, 590, 591, 598, 604, 626, 629, 638, 673, 677, 678, 679, 681, 698, 700, 708, 717, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 749, 750, 751, 754, 755, 756, 764, 776, 789, 794, 812, 817, 822, 825, 834, 838
Harezm Halk Cumhuriyeti 185, 207
Harzemşahlar Devleti 155, 161, 162, 163, 190
Hasan Kulu Han 97
Hastane 151, 310, 312, 313, 314, 728
Hazinaçılık 118
Hemşire 315, 316
Herodot 158, 234
Hisar Medeniyeti 157
Hive 16, 17, 24, 26, 29, 35, 36, 37, 70, 84, 89, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 115, 116, 122, 145, 146, 155, 163, 170, 172, 174, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 205, 206, 207, 208, 230, 231, 234, 236, 237, 442, 445, 446, 509, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 540, 541, 542, 547, 548, 615, 616, 626, 637, 639, 648, 672, 673, 674, 677, 681, 684, 698, 699, 700, 701, 759, 760, 781, 789, 801, 803, 806, 807, 810, 815, 817, 821, 826, 827, 828, 841
Hive Halk Sosyalist Cumhuriyeti 208
Hive Hanlığı 16, 29, 35, 36, 70, 84, 89, 97, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 113, 115, 116, 122, 146, 170, 172, 174, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 193, 195, 198, 234, 236, 445, 534, 535, 539, 540, 541, 547, 639,

700, 760, 803, 810, 828, 841
Hizb'üt-Tahrir 663
Hokand Hanlığı 16, 29, 35, 36, 96, 98, 104, 105, 109, 145, 170, 176, 184, 185, 186, 187, 195, 196, 235, 236, 246, 407, 445, 446, 533, 534, 639, 686, 777, 780, 781, 788, 806, 808, 821, 851
Horasan 14, 34, 35, 39, 90, 92, 96, 99, 159, 160, 161, 163, 167, 171, 172, 173, 182, 183, 184, 198, 241, 443, 524, 527, 776, 790, 797, 798, 815, 820, 836, 839
Hudayar Han 186, 187, 808
Hüdayar Han 36, 98, 780
Hüdaydad Han 97
Hun Devleti 89, 155
Hüseyin Baykara 103, 170, 171, 529, 530, 657, 818, 835, 845

I

I. Abdullah Han 97
İbn-i Haldun 166, 188, 189, 231, 235
İbni Sina 5, 638
İç dinamik 193
İçkibeg 91
İdari Reform Konsepti 129
I. Ebu'l-Gazi 97
İgnatyev 184, 197
II. Abdullah Han 97, 181, 810
II. Ebu'l Gazi Han 97
II. Hüdaydad Han 97
III. Ebu'l Gazi Han 98
II. İlbars Han 97
I. İlbars Han 97
II. Muhammed Rahim Han 98, 699
II. Nur Ali Han 98
II. Ubeydullah Han 97, 114
İlbars 97, 103, 180, 181, 182, 237
İlminsky 202
İmamkulu Han 97, 100, 836
İmam Matüridi 5, 658
İmar 529, 571, 731
İnak 98, 107, 108, 147, 699
İnamcan Osmanhocayev 214
İngiltere 123, 139, 156, 179, 180, 199, 231, 232, 241, 332, 448, 535, 537, 542, 543, 603, 639, 845, 850
İnşaat Bakanlığı 709, 713, 718, 719, 721, 749
İpek Yolu 23, 24, 34, 155, 156, 188, 199, 224, 230, 231, 241, 278, 321, 428, 442, 509, 522, 523, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 594, 596, 615, 621, 672, 673, 680, 685, 693, 700, 797, 798, 819, 829, 844
İsfendiyar Han 97, 98, 181, 207
İş Kanunu 132, 139, 143, 484
İskender Han 97, 172, 173
İslam Hukuku 145, 164, 188, 189, 431, 808
İslam Kerimov 25, 37, 38, 44, 61, 85, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 243, 300, 302, 303, 415, 422, 427, 439, 440, 466, 502, 510, 522, 566, 570, 580, 617, 637, 638, 656, 658, 659, 829, 833, 852
İsmail Gaspıralı 25, 201, 637, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 669
İsmet Biy 98
İşsizlik 80, 354, 363, 364, 366, 367, 368, 379, 400, 420, 457, 588, 628, 786
İstihdam 62, 138, 139, 149, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 373, 377, 440, 456, 457, 466, 467, 504, 506, 516, 629, 748, 797
İsviçre 123, 151, 603, 604
I. Ubeydullah Han 97, 531

J

Jamiyat va boshqaruv jurnali 136
Japonya 123, 139, 289, 298, 377, 440, 441, 450, 468, 504, 505, 506, 510, 528, 549, 673

K

Kaçu/Kazu 118
Kadimciler 201, 206, 640, 644, 650
Kadı 114, 115, 175, 194, 201, 642, 832
Kadın 247, 254, 263, 264, 266, 267, 268, 277, 279, 287, 290, 312, 324, 325, 326, 332, 334, 335, 350, 352, 369, 370, 371, 372, 378, 379, 381, 384, 395, 471, 474, 477, 483, 484, 486, 489, 496, 497, 498, 499, 504, 512, 513, 562, 564, 720, 802, 817, 823
Kalkınma 21, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 139, 145, 148, 149, 151, 247, 302, 309, 317, 353, 390, 391, 395, 458, 459, 464, 467, 469, 571, 580, 589, 590, 602, 676, 718, 719, 722, 747, 749, 750, 751, 757, 783, 799
Kalmuk Devleti 196
Kaltaminor Medeniyeti 157
Kamu Personelini Geliştirme Ajansı 129, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 143
Kamu Personelini Geliştirme Destek Fonu 132, 134, 135
Kamu Yönetimi Akademisi 61, 123, 125, 126, 132, 135, 136, 137, 146
Kara Bey Han 97
Karahanlı 160, 161, 528, 703, 776, 792, 799, 813, 837
Karahanlılar 29, 38, 89, 103, 155, 157, 160, 161, 190, 231, 236, 241, 528,

797, 808
Kara Hitaylar 155, 161, 162
Karakalpak 37, 43, 70, 113, 122, 156, 209, 257, 264, 273, 275, 276, 284, 285, 287, 288, 293, 294, 313, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 346, 380, 392, 406, 410, 413, 414, 415, 416, 427, 534, 536, 552, 655, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 784, 785, 822, 828, 843, 852
Karakalpakistan 22, 33, 47, 49, 51, 54, 57, 59, 61, 62, 66, 68, 70, 71, 72, 81, 85, 132, 134, 139, 148, 149, 185, 213, 221, 222, 228, 257, 258, 265, 266, 269, 272, 274, 275, 282, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 305, 311, 316, 318, 328, 329, 331, 334, 344, 347, 355, 357, 358, 361, 364, 366, 391, 392, 398, 399, 401, 405, 414, 415, 416, 417, 418, 426, 427, 456, 457, 461, 560, 584, 587, 590, 591, 598, 629, 638, 677, 678, 679, 681, 708, 710, 713, 714, 717, 721, 723, 724, 725, 727, 728, 729, 732, 733, 734, 735, 738, 739, 740, 743, 744, 748, 750, 751, 752, 753, 756, 763, 785, 852
Karakurum 190, 522
Karavul 94
Karluklar 160
Karşi 101, 165, 178, 332, 595, 675, 677, 681, 702, 708, 763
Kaşgar 13, 89, 105, 160, 168, 186, 443, 522, 524, 532, 533, 534, 548, 775
Kaşkaderya 22, 33, 66, 191, 257, 258, 264, 265, 267, 269, 270, 273, 275, 282, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 294, 305, 311, 313, 314, 316, 329, 330, 331, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 350, 351, 356, 358, 363, 365, 366, 380, 391, 392, 398, 399, 457, 461, 552, 584, 587, 590, 591, 598, 612, 677, 678, 679, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 748, 749, 750, 763, 782, 802
Kaufman 177, 184, 187, 242, 447, 539, 543, 548
Kavçin/Kuçin 91
Kazakistan 14, 24, 33, 43, 70, 156, 209, 212, 213, 220, 221, 242, 243, 252, 253, 256, 259, 260, 261, 277, 281, 296, 297, 306, 307, 308, 309, 310, 316, 317, 318, 348, 359, 368, 369, 372, 373, 376, 377, 387, 388, 389, 407, 409, 411, 413, 414, 415, 427, 439, 440, 441, 444, 448, 450, 452, 454, 455, 456, 463, 464, 468, 469, 480, 489, 500, 504, 505, 508, 510, 521, 537, 552, 555, 556, 557, 562, 567, 568, 570, 571, 584, 585, 594, 607, 610, 611, 612, 613, 614, 635, 675, 682, 707, 735, 744, 749, 751, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 789, 791, 793, 794, 796, 798, 802, 803, 814, 815, 817, 818, 819, 823, 830, 832, 833, 835, 836, 838, 839, 840, 842, 843, 844, 845, 849
Kazıkalan 114
Kengeş 73, 76, 134, 193, 221, 818
Kent 25, 235, 266, 269, 412, 513, 636, 669, 672, 676, 683, 708, 719, 723, 732, 759, 785, 801
Kentleşme 673, 681, 683, 684, 705, 707, 709, 718, 722
Kentsel nüfus 71, 251, 731
Kepekiy 165
Kıpçak 35, 99, 101, 102, 103, 110, 113, 157, 166, 167, 168, 171, 181, 183, 186, 187, 196, 198, 414, 444, 445, 517, 529, 638, 686, 833, 839
Kırgız 113, 185, 186, 187, 219, 337, 338, 408, 409, 410, 411, 413, 478, 499, 532, 653, 655, 776, 777, 779, 780, 783, 784, 785, 787, 797, 802, 806, 807, 808, 819, 828, 830, 841, 843, 844, 848, 851
Kolhoz 121, 138, 554, 557, 561, 565
Konalga 119
Kongırat Hanedanlığı 98
Kongratlar 180, 183, 626, 826
Konut 63, 148, 495, 517, 690, 691, 692, 705, 718, 719, 721, 725, 733, 734, 735, 736, 737, 742, 744, 749, 756, 757
Konut ve Toplumsal Hizmetler Bakanlığı 718, 749
Korbaşı 207, 649
Korkçibaşi 194
Köşkünçü Han 172
Küçüm (Köçkünçü) Han 97
Kukla Han/İnak Hanlar 98
Kukla Hanlar Dönemi 183
Kuşanlar 29, 155, 159
Kuşbeyi 104
Kuteybe ibn-i Müslim 159
Kutluk Murad Han 98
Kutval 91, 118

M

Maaş 143, 378, 381, 383, 486, 490
Mahalla 79, 80, 243, 394, 395, 600, 660
Mahalle 64, 79, 80, 84, 660, 720, 721, 723, 746, 747
Mahkeme 48, 49, 58, 81
Mahmut Yalavaç 164, 190

Maliye Bakanlığı 124, 542, 543, 718, 719, 737
Malla Han 187
Mangıt Hanedanlığı 97, 101, 110
Matüridilik 658
Maveraünnehir 13, 16, 23, 29, 35, 89, 90, 96, 102, 103, 117, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 173, 175, 180, 188, 190, 230, 236, 522, 523, 525, 526, 528, 529, 530, 658, 659, 784, 790, 809
Medrese 334, 694, 695, 704, 821
Memur 123, 126, 140, 141, 143, 509
Memurların hakları 141
Mera Kanunu 709, 712, 715
Minare 700, 702, 703
Mirab 118
Mirşab 194
Mirza 95, 169, 170, 178, 185, 186, 187, 201, 235, 514, 642, 654, 688, 807, 821
Modernleşme 178, 799
Molla Han 98
Monkulay 94
Mübarek Şah 164
Müçilke 93
Müftü 194
Muhammed Ali Han 98, 105, 186
Muhammed Alim 97
Muhammed Emin 98, 100, 108, 184, 835
Muhammed Emin Biy 98
Muhammed Emin Han 98
Muhammed Rahim Han 97, 98, 101, 184, 699
Muhammed Şibani Han 97, 531
Muhammet Rahim Han 175
Muhammet Salih 219, 220, 221
Muharip Birlikler 91, 94
Muhtesib 116
Münşi 100
Murad Han 98, 186
Müslüman 17, 118, 162, 165, 189, 191, 202, 204, 406, 409, 418, 427, 441, 469, 488, 489, 493, 510, 523, 524, 527, 529, 639, 643, 644, 647, 648, 652, 655, 665, 692, 693, 701, 779, 810, 829
Mustafa Kemal Paşa 17
Müsülmankul 186, 187

N

Nadir Muhammed Han 97, 100, 173, 174
Nadir Şah 36, 101, 175, 183, 198, 199, 233, 531, 615
Namangan 22, 33, 66, 185, 187, 253, 257, 258, 264, 265, 267, 269, 270, 271, 273, 275, 283, 284, 285, 287, 292, 293, 305, 311, 313, 316, 329, 330, 331, 332, 339, 342, 347, 356, 358, 365, 366, 380, 391, 392, 398, 399, 453, 457, 458, 461, 604, 677, 678, 679, 681, 708, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 744, 748, 749, 750, 753, 762, 764
Narbuta 98, 104, 185
Navoiy 677, 678, 679, 681, 724, 725, 727, 728, 729, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 750, 763
Neoliberal 122, 506, 512, 661
Net göç 279, 731
Nevruz Ahmed (Barak) Han 97
Nikavul 94
Nöker 91, 110
Nomenklatura 214
Nüfus büyüklüğü 252, 256
Nüfus değişimi 259
Nur Ali Han 97, 98, 782

O

Oblast 546, 762
Öğretmen sayıları 423
Okullaşma oranları 340, 425
Olcas Süleymanov 158, 220
Ölüm oranları 270, 271
Ömer Han 98, 186, 793, 821
Onbaşı 95
Orhun 13, 89, 158, 246, 836
Orman Kanunu 709, 712, 716, 761
Orta Türkistan 13, 14, 24, 373
Osman Hoca 17, 178, 179, 180, 206
Öşür 118
Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği 205
Ötüken 162, 190, 234, 235, 237, 647, 667, 668, 777
Özbekhan Arnak Han 97
Özbek Hanlıkları 156, 157, 192, 194, 195, 196, 232, 233, 775, 782, 786, 795, 850
Özbekistan Adalet Sosyal Demokratik Partisi 229
Özbekistan Bayrağı 411
Özbekistan Çevre (Ekoloji) Partisi 230
Özbekistan Halk Demokratik Partisi 229
Özbekistan Komünist Partisi 209, 211, 213, 214, 216, 218, 219, 229
Özbekistan Milli Diriliş Demokratik Partisi 229
Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 16, 17, 29, 89, 119, 145, 209, 552, 616

P

Pamuk 213, 218, 232, 236, 374, 462,

463, 539, 540, 541, 544, 545, 548, 550, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 570, 571, 577, 583, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 617, 621, 778
Pantürkizm 208
Perestroyka 37, 217, 228
Pervaneci 107, 194
Pir Muhammed Han 97, 100
Post-Fordist 89, 125, 143
Prestroyska 214

R

Rahdarlık 118
Rahimkulu Han 98
Registan Meydanı 693, 694, 695
Rus Çarı Büyük Petro 182

S

Safevi Devleti 172, 193, 198, 850
Sağlık sistemi 507
Şahbaht Han 97
Şah Gazi Han 98
Şah İsmail 35, 103, 171, 172, 180, 799, 812
Şah Murad 97, 101, 532, 810
Şah Niyaz Han 97
Şahruh 95, 98, 104, 168, 169, 170, 185, 192, 529, 659, 821, 825
Şahruh Bey 98, 104
Sakalar 14, 29
Şehir Planlama Kanunu 680, 709, 712, 732
Serbazi 111, 112
Şeref Raşidov 37, 213, 218, 415
Şevket Mirziyoyev 25, 37, 38, 59, 90, 130, 224, 225, 226, 243, 302, 312, 332, 333, 365, 374, 401, 415, 423, 427, 440, 502, 510, 522, 580, 617, 638, 659, 660, 818
Şeyhülislam 114, 189, 194
Seyid Abdullah 98
Seyid Ali Han 97
Seyid Muhammed Han 98
Şiban Han 103, 171, 235, 788, 808, 831
Şibani Hanedanlığı 97, 194
Sibirya 14, 157, 196, 201, 203, 209, 241, 250, 278, 407, 426, 452, 525, 530, 537, 539, 543, 635, 639, 806, 852
Şigavul 194
Şir Ali Bey 186
Şir Ali Han 98, 186
Sirderya 22, 33, 35, 66, 148, 453, 454, 456, 457, 458, 461, 584, 587, 589, 590, 591, 597, 598, 677, 678, 679, 681, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 733, 734, 735, 736, 739, 740, 743, 748, 750, 764
Şir Gazi Han 97
Şıltak 119
Sosyal yardımlar 424
Sovhoz 138, 554, 557, 561
Sovyetler Birliği 17, 18, 24, 25, 29, 42, 43, 44, 82, 84, 119, 121, 122, 157, 205, 210, 212, 214, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 259, 260, 272, 277, 278, 279, 280, 298, 299, 300, 301, 305, 306, 310, 311, 314, 318, 319, 320, 322, 323, 325, 333, 336, 337, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 361, 363, 369, 370, 373, 374, 385, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 397, 400, 401, 408, 409, 415, 416, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 439, 441, 448, 452, 462, 552, 554, 555, 556, 557, 558, 562, 563, 565, 566, 567, 570, 575, 603, 612, 616, 617, 649, 652, 684, 688, 705, 706, 707, 745, 793, 794, 815, 827, 844
Sovyet Tipi bürokrasi 122
SSCB 23, 37, 38, 42, 43, 44, 69, 81, 84, 121, 156, 157, 177, 178, 179, 180, 196, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 228, 229, 232, 243, 246, 251, 252, 259, 386, 387, 409, 448, 453, 462, 509, 521, 522, 552, 554, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 638, 648, 650, 652, 653, 654, 655, 656, 659, 661, 662, 664, 667, 706, 707, 745, 760, 774, 777, 805, 809, 829, 831, 844, 849
Sübhankulu Han 97, 100
Sufyan Han 97
Sultan Galiyev 25, 647, 648, 650, 651, 652, 665, 668, 669
Sultan Hacı Han 97
Sultan Seyid Han 98
Süphan Kulu Han 174
Surhanderya 22, 33, 66, 257, 258, 264, 265, 267, 269, 271, 273, 275, 276, 283, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 303, 305, 313, 314, 316, 329, 330, 331, 339, 340, 342, 344, 346, 347, 350, 356, 358, 365, 366, 380, 381, 391, 392, 398, 399, 457, 458, 461, 464, 552, 553, 574, 584, 587, 590, 591, 598, 612, 677, 678, 679, 708, 717, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 733, 734, 735, 739, 740, 743, 748, 750, 764
Süysün 119

T

Tacik 38, 96, 113, 156, 192, 323, 337,

338, 405, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 448, 552, 638, 639, 655, 776
Tahir Han 97
Tahiriler 29, 155, 160
Talas Savaşı 160, 524
Tamga 118
Tanabana 118
Tarhan 99, 172
Tarımsal büyüme 676
Tarımsal üretim 590
Taşkent 17, 21, 22, 24, 26, 27, 33, 36, 37, 43, 45, 47, 53, 61, 64, 66, 68, 70, 74, 77, 78, 81, 99, 100, 101, 104, 107, 123, 131, 132, 134, 135, 159, 173, 176, 177, 185, 186, 187, 204, 208, 209, 212, 213, 218, 221, 222, 224, 230, 231, 234, 235, 241, 246, 253, 257, 258, 264, 265, 267, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 283, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 294, 303, 305, 313, 314, 316, 329, 330, 331, 332, 334, 339, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 350, 351, 356, 357, 358, 359, 363, 365, 366, 373, 379, 380, 381, 389, 391, 392, 396, 398, 399, 402, 406, 407, 413, 418, 425, 426, 441, 442, 444, 448, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 467, 469, 476, 477, 485, 487, 490, 492, 500, 501, 502, 506, 507, 509, 525, 526, 533, 537, 539, 541, 543, 545, 546, 547, 548, 549, 552, 570, 573, 574, 577, 584, 587, 589, 590, 591, 594, 595, 598, 599, 609, 615, 629, 637, 639, 643, 646, 663, 672, 673, 674, 677, 678, 679, 681, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 717, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 733, 734, 735, 736, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 747, 748, 749, 750, 753, 756, 758, 759, 761, 764, 777, 778, 780, 781, 782, 790, 791, 795, 796, 802, 807, 808, **814, 818, 820, 824, 827, 829, 830, 835, 850**
Taşkent Master Planı **688**, 689, 691
Tavacı **91**
Timur **17, 23, 35, 38**, 40, 41, 42, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, **103, 108, 109, 113, 145, 156, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 191, 192, 199, 231, 233, 235, 237, 245, 321, 333, 353, 394, 405, 443, 444, 448, 509, 516, 517, 529, 530, 619, 656, 657, 658, 659, 666, 667, 672, 674, 685, 686, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 786, 787, 788, 789, 791, 792, 793, 796, 797, 798, 799, 803, 804, 806, 808, 810, 811, 813, 815, 816, 818, 820, 821, 822, 825, 827, 828, 829**
Timur Gazi Han 97
Timurlu 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 105, 108, 144, 146, 168, 170, 171, 659, 791, 794, 815, 818, 820, 821, 822, 823, 824, 826, 827
Timurlular Devleti 22, 23, 156, 191, 192, 231
Tomris Hatun 13, 155
Toplumsal cinsiyet 369, 506
Töre 171, 188, 824, 833
Turan 34, 39, 81, 145, 155, 158, 161, 163, 193, 230, 235, 237, 554, 626, 635, 645, 646, 692, 693, 701, 745, 760, 784, 786, 797, 824, 844, 849
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı 21, 27
Türkistan 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 34, 35, 36, 70, 81, 89, 90, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 113, 117, 118, 121, 122, 144, 145, 146, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 219, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 241, 242, 243, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 259, 260, 261, 277, 278, 286, 295, 296, 297, 298, 299, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 334, 336, 344, 348, 353, 354, 355, 359, 366, 367, 368, 369, 372, 373, 376, 384, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 406, 407, 408, 409, 412, 415, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 426, 429, 442, 443, 445, 446, 447, 448, 464, 509, 513, 516, 521, 522, 527, 528, 529, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 556, 557, 558, 559, 560, 562, 565, 566, 594, 595, 597, 611, 612, 616, 618, 626, 635, 636, 637, 639, 640, 641, 642, 643, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 652, 653, 654, 655, 656, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 668, 672, 675, 676, 685, 686, 687, 688, 693, 700, 701, 706, 744, 751, 755, 768, 769, 770, 775, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 789, 790, 792, 794, 795, 797,

801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 810, 812, 813, 816, 817, 819, 821, 824, 825, 826, 833, 835, 839, 840, 842, 844, 847, 850
Türkistan Coğrafyası 14, 306, 376
Türkistan Genel Valiliği 16, 23, 36, 105, 145, 177, 195, 232, 408, 537
Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü 22, 135
Türkmen 102, 103, 113, 122, 156, 163, 182, 184, 206, 208, 326, 337, 338, 405, 406, 409, 410, 413, 416, 427, 534, 535, 552, 597, 655, 776, 777, 779, 780, 783, 784, 787, 792, 797, 801, 807, 812, 813, 819, 823, 824, 825, 836, 837

U

Ubeydullah Ahrar 169, 170, 172, 796
Ubeydullah Han 97, 100, 101, 114, 172, 174, 181, 531
Üç Hanlıklar 22, 23, 89, 118, 144
Ücret 376, 377, 378, 380, 383, 434
Ulağ 118
Uluğ Bey 168, 169, 171, 191, 192, 241, 321, 333, 353, 405, 530, 619, 637, 654, 658, 659, 666, 669, 693, 694, 695, 696, 697, 702, 812
Uluslararası Para Fonu 123, 124, 127, 145, 247
Urgenç 99, 135, 168, 673, 745, 754, 764
Usul-i Cedid 200

V

Vali 76, 84, 90, 91, 97, 100, 173, 539, 540, 545, 548
Vali Han 97
Veli Muhammed Han 97
Vergi 39, 117, 146, 162, 447, 507, 534, 549, 569, 570, 581, 600, 718, 719, 731, 737, 800, 827, 839
Vezirler divanı 189

Y

Yadigar Han 97
Yağma 160, 161, 535, 626, 825, 826
Yargı 48, 49, 53, 56, 57, 58, 81, 83, 114, 145, 227, 816
Yasavul 91
Yaş Buharalılar 178, 179, 180, 205, 206, 648, 803
Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı 718, 719
Yetimhane 396
Yoksulluk 384, 388, 389, 390, 391, 392, 457, 516, 730, 743, 747, 748
Yükseköğretim 2, 333, 334, 336, 338, 344, 345, 346, 347, 772, 799
Yüksek Sovyet 215, 216, 217, 566
Yunus Han 97
Yurdun Ümidi Fonu 132, 134
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı 21, 492
Yürütme 42, 52, 53, 55, 72, 83, 209, 216
Yüzbaşı 535

Z

Zarefşan 101, 300
Zekât 118

ÖZBEKİSTAN

Devlet, Toplum ve Göç

Özbekistan, Türklerin Orhun'dan sonraki ikinci kültür merkezi olup aynı zamanda Türk aydınlanmasının da merkezidir. Türklerin tarihte üç kültürel merkezi olmuştur. Birincisi, Orhun'dur. Türkler, Orhun bölgesini esas alarak Büyük Türkistan coğrafyasını adım adım inşa etmişlerdir. Bu inşa sürecinde iktisadi, sosyal ve aynı zamanda siyasal faaliyetler yan yana ilerlemiş ve gelişmiştir. M.Ö. 220'de Orhun'da Büyük Hunlarla başlayan ancak İskit Türk devletini de başlangıç alacak biçimde devlet formunda gelişen süreç, ardı ardına süreklilik ilişkisiyle ilerlemiş ve Orhun bütün Kuzey Asya Türk devletlerinin ikametgahı olmuştur.

Türklerin ikinci kültürel merkezi, Akhunlar ve sonrasında Göktürklerin Maveraünnehir hakimiyeti ile 6. yüzyıldan itibaren şimdiki Orta Türkistan olan Maveraünnehir bölgesine kaymıştır. Bu tarihten itibaren bu bölge kesintisiz Türklerin hakimiyetinde kalmıştır. Kesinti olarak görünen ve analiz edilen dönemler esas olarak bölgenin yükselişini doğurmuştur. Türkler bu bölgeyi nirengi noktası olarak alıp kuzey-batı-doğu ve güneye doğru devletler kurarak ilerlemiştir. Bu ilerlemenin esas çizgisi Doğu Ticaret Yolu ve kolları olmuştur. Türkler ikinci iktisadi, kültürel ve siyasal merkezi olarak Maveraünnehir coğrafyasında 12. yüzyıldan itibaren Türk Aydınlanmasını yaşamıştır.

Türkler, 10. yüzyıldan itibaren Maveraünnehir coğrafyasını temel alarak Doğu Ticaret Yolunun en uç noktası olan Anadolu'yu üçüncü iktisadi, kültürel ve siyasal ağırlık noktası yapmıştır. Türklerin bu üç kültürel ve sosyal merkezi, esas olarak birbirinden beslenir ve birbirine sıkı ve kadim bağlarla bağlıdır.

Bu kitap, Türklerin tarihsel olarak Orhun'dan sonraki ikinci kültürel merkezi ve aynı zamanda Türk aydınlanmasının mekânı Özbekistan'ı devlet ve toplum alt başlıklarıyla inceleme amacını taşımaktadır. Kuramsal ve literatürel bir zemine sahip eser, Türkiye ile Özbekistan'da yürütülen saha araştırmalarına dayanmaktadır.

İLETİŞİM

Sakarya Mah. Hacı Ayvaz Sok. No: 9 Altındağ 06230 - ANKARA
Tel: 0312 417 60 32 • Fax: 0312 311 11 86
www.tiav.org.tr • tiav@tiav.org.tr

ISBN: 978-625-7197-65-6